Географічна енциклопедія України

2 том

З-О

Географічна енциклопедія України
в трьох томах

Географічна енциклопедія України

2 том

З–О

Київ
«Українська Радянська Енциклопедія»
ім. М. П. Бажана
1990

ББК 26.89(2Ук)я2
Г35

Другий том Географічної енциклопедії України містить близько 2500 статей про природу й господарство УРСР, її населені пункти, про охорону природи в республіці, а також із загальних питань фізичної та економічної географії. В томі — 680 ілюстрацій, 253 карти. Видання розраховане на фахівців і широке коло читачів.

Г35 **Географічна енциклопедія України**: В 3-х т./ Редкол.: ... О. М. Маринич (відповід. ред.) та ін.— К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990.— Т. 2: З — О.— 480 с.: іл.— (В опр.)

ISBN 5—88500—012—3(т. 2)

Забарський заказник — Очищення води.

Г $\frac{1805000000—003}{М222(04)—90}$ Передплатне

ББК 26.89(2Ук)я2

ISBN 5—88500—012—3 (т. 2)
ISBN 5—88500—015—8

З

ЗАБА́РСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — гідролог. заказник респ. значення (з 1980). Розташований у Ємільчинському р-ні Житомир. обл. Перебуває у віданні Ємільчинського лісгоспзагу. Пл. 1095 га. Охороняється перехідне болото, розташоване у реліктовій долині. В рослинному покриві переважають угруповання мезотрофних боліт — осоково-сфагнові з розрідженою березою та сосною. Є ділянки ягідників — журавлини та чорниці. Багатий тваринний світ: глухарі, тетеруки, водоплавні та болотні птахи, іноді трапляються розрізнені поселення бобрів. Регулятор водного режиму р. Уборті. *Т. Л. Андрієнко.*

ЗА́БЕРЕГИ — смуги тонкого нерухомого льоду вздовж берегів водойм (річок, озер, водосховищ). Розрізняють З. первинні, що утворюються внаслідок намерзання льоду вздовж берегів до *льодоставу*; наносні, які нагромаджуються при змерзанні крижин і *шуги* під час *льодоходу;* залишкові, що залишаються біля берегів після скресання водойм. Швидкість наростання З., товща льоду, його поверхня залежать від т-ри повітря, вітру та режиму водойми (швидкість течії, глибина біля берега та ін.). Утворення З. на водоймах України відбувається наприкінці листопада — у грудні. На окремих річках, зокрема у межиріччі Пруту та Дністра, де льодостав нестійкий, явища З. спостерігаються протягом усієї зими. *Т. В. Одрова.*

ЗАБИРА́ННЯ ПІДЗЕ́МНИХ ВОД — забирання вод водоносних горизонтів для нар.-госп. і побутових потреб. Здійснюється за допомогою свердловин, шахтних колодязів, горизонтальних водозаборів, дренажних споруд, каптованих джерел. Окремі водозабірні споруди об'єднують у групові водозабори для водопостачання населених пунктів і великих підприємств. Експлуатують підземні води з мінералізацією до 1 г/л, рідше до 1,5 г/л і більше. У 1985 в УРСР з підземних вод відібрано 6,019 млн. м^3, що становить 19 % заг. водопостачання республіки (31 290 млн. м^3 за рік); значна частина підземних вод (1830 млн. м^3 за рік) надходить за рахунок шахтного та рудникового водовідливу і дренажу населених пунктів та зрошуваних масивів. Ці води частково використовують для зрошування, водопостачання і тех. потреб (202 млн. м^3 за рік). За рахунок З. п. в. здійснюється водопостачання 9 обласних центрів республіки (Луганськ, Луцьк, Львів, Полтава, Ровно, Суми, Тернопіль, Хмельницький, Чернігів). Середнє водоспоживання підземних вод на душу населення в різних областях становить від 65—150 до 250—580 л за добу (див. *Підземні води*). *В. О. Цибко.*

ЗА́БОЛОТІВ — селище міського типу Снятинського р-ну Івано-Фр. обл. Розташований на лівому березі р. Пруту (прит. Дунаю), при впадінні в нього Турки. Залізнична станція. 4,4 тис. ж. (1990). Відомий з 1579, с-ще міськ. типу з 1940. Лежить у долині річки, місцями заболочений, з багатьма старицями. Пересічна т-ра січня −5,6°, *липня* +18,8°. *Опадів* 620 мм на рік. Пл. зелених насаджень 98 га. В *селищі* — тютюновоферментаційний і хлібний з-ди, килимоткацький цех Коломийської ф-ки худож. виробів, лісництво.

ЗАБОЛО́ТТЯ — селище міського типу Ратнівського р-ну Волин. обл. Розташоване на березі оз. Турського. Залізнич. ст. 4,4 тис. ж. (1990). Відоме з 1583, с-ще міського типу з 1957. Пересічна т-ра січня −4,4°, липня +18°. Опадів 401 мм на рік. Пл. зелених насаджень 30 га. В З.— деревообр. та овочесушильний заводи.

ЗАБОЛО́ЧУВАННЯ ГРУНТІ́В — процес підвищення вологості грунтів, що спричинює перезволоження і призводить до утворення різних видів заболочених й *болотних грунтів*. Відбувається за умов високого рівня грунтових або паводкових вод, значного перевищення кількості атм. опадів над випаровуванням з поверхні грунту, слабкого *дренажу* місцевості, наявності на невеликій глибині водонепроникних чи слабоводопроникних щільних горизонтів грунту й грунтоутворюючих порід, а також внаслідок неправильної експлуатації зрошувальної сітки та в результаті зміни режиму випаровування (напр., при лісових пожежах), буд-ва водосховищ і зміни характеру рослинного покриву. Місцями З. г. спостерігається в період вологих кліматич. циклів (див. *Мочаристі грунти*). В результаті З. г. змінюється газовий режим грунту, пригнічуються біогеохім. процеси, що спричинює оглеєння й оторфовування грунтів. У цілому З. г. погіршує умови росту та розвитку культурних рослин. З метою боротьби із З. г. застосовують різні гідротех. та агромеліоративні заходи: дренаж, глибоке рихлення, гребенево-пасмову технологію вирощування с.-г. культур, підбирання вологолюбних рослин тощо. В УРСР найбільші площі заболочених та болотних грунтів у Ровен. (29,8 %), Волин. (28,5 %), Львів. (23,2 %), Івано-Фр. (18,2 %), Закарп. (14,3 %), Житомир. (13,0 %) і Черніг. (11,0 %) областях.

Літ.: Андрущенко Г. А. [та ін.]. Культура боліт. Львів, 1965; Зайдельман Ф. Р. Режим и условия мелиорации заболоченных почв. М., 1975. *Р. С. Трускавецький.*

ЗАБОЛО́ЧУВАННЯ СУХОДОЛУ — процес збільшення вологості грунту, що супроводиться

Забарський заказник.

Схема фаз та стадій заболочування суходолу.

зміною рослинного і тваринного світу. Спричинюється атм., поверхневими і грунтовими водами, а також впливом антропогенних факторів (напр., заболочування лісових вирубок). Впливає на повітр.-водний режим грунтів, а також затримує розклад органічних речовин, зумовлюючи їхнє накопичення. При З. с. з'являються болотні види рослин, у т. ч. сфагнові і гіпнові мохи; погіршуються умови розвитку деревного ярусу.

На Україні процеси З. с. найпоширеніші у зоні мішаних лісів та в Українських Карпатах, у лісостеповій та степовій зонах відбуваються подекуди у заплавах окремих річок та поблизу озер. Серед заходів щодо запобігання цим процесам — спорудження систем закритого дренажу та осушувальних каналів, насадження певних сортів дерев, вапнування грунтів тощо. *Т. Л. Андрієнко.*

ЗАБРУ́ДНЕННЯ АТМОСФЕ́РИ — зміни стану *атмосфери* внаслідок надходження домішок, не характерних для її постійного складу. До цих домішок належать *атмосферні аерозолі* та різні гази природного і антропогенного походження. Найпоширенішими домішками, які визначають З. а., є завислі речовини з пилу різного походження, вуглекислий газ, окисли сірки та азоту, окис вуглецю, вуглеводні та ін. Серед домішок природного походження — космічний, вулканічний та грунтовий пил, дим лісових пожеж, кристали мор. солі. Перегнивання органічних речовин супроводиться надходженням у повітря сірководню та аміаку, бродіння вуглецевих речовин — виділенням метану. Продукти конденсації (краплі води і льодові кристали), що не належать до забруднюючих атмосферу компонентів, можуть містити такі домішки, особливо при *туманах*. Госп. діяльність людини зумовлює надходження в атмосферу значної кількості як існуючих в природі хім. сполук, так і синтезованих у процесі виробн. (див. *Викид в атмосферу*). Напр., у районах розміщення підприємств кольорової металургії поширене З. а. аерозолями важких і рідкісних металів, поблизу підприємств алюм. пром-сті специфічними є сполуки фтору, вугільної пром-сті — сірчистого газу, оксиду вуглецю та ін., хімічної — оксидів азоту та вуглецю, сірчистого ангідриду, аміаку, сірководню, сполук хлору, фтору та ін., які дуже токсичні. Залежно від джерела забруднення, крім хімічного, розрізняють теплове, електромагнітне, акустичне та радіоактивне З. а. Найбільша кількість забруднюючих домішок зосереджена у нижній частині тропосфери (вис. 1—2 км), особливо над великими містами, що пов'язане гол. чин. з концентрацією в них автотранспорту та промисловості. Найменш забруднене атм. повітря над океанами.

З. а., особливо антропогенного походження, впливає на розподіл сонячної радіації, т-ри і вологості повітря, порушує природний баланс складових атмосфери, створює несприятливі умови для розвитку тваринного і рослинного світу, а також життєдіяльності людини. В СРСР прийнято ряд законодавчих актів, спрямованих на боротьбу із З. а., встановлено стандарти чистоти атм. повітря, розроблено комплекс заходів по зменшенню забруднення атм. повітря населених пунктів (напр., створення зелених зон).

На Україні питанням охорони атм. повітря приділяється особлива увага у зв'язку з розвинутим пром. виробництвом, трансп. мережею та погіршенням екологічної ситуації після аварії на Чорнобильській АЕС 1986. У 1989 в атмосферу надійшло понад 17 млн. т шкідливих речовин, третина яких припадає на викиди автомоб. транспорту. У 20 містах республіки забруднення повітря значно перевищує гранично допустимі концентрації. Контроль за кількісним і якісним складом викидів в атмосферу здійснюється у системі Укр. респ. управління по гідрометеорології. Спостереження за станом атм. повітря проводять у 60 містах республіки. У Києві діє одна з перших у країні автоматизована система контролю якості атм. повітря.

Відповідно до *Закону УРСР про охорону атмосферного повітря* (1981) та Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР (1984) про додаткові заходи щодо запобігання забрудненню атм. повітря міст, ін. населених пунктів та пром. центрів намічено зниження рівня забруднення повітря. Передбачається удосконалення технологічних процесів, спорудження нових і підвищення ефективності діючих газо- та пилоочисних установок, переведення виробн. на ін. види сировини та палива, виведення окремих підприємств або цехів за межі житлових зон, впровадження нових видів пального для автомобілів та ін. Вирішення питань збереження чистоти атмосфери у зв'язку з транскордонним перенесенням забруднюючих речовин (напр., кислотні дощі) потребує міжнар. співробітництва.

В УРСР ратифіковано рішення Міжнародної конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі віддалі (1980) та про охорону озонового шару (1986). У 1988 Рада Міністрів СРСР прийняла Постанову про прийняття Рад. Союзом Монреальського протоколу по речовинах, що руйнують озоновий шар (введення постанови у дію — з 1.І 1989). Відповідно до постанови Верховної Ради Української РСР «Про екологічну обстановку в республіці та заходи по її докорінному поліпшенню» (1990) передбачено зменшення до 1995 обсягів пром. і автомоб. викидів шкідливих речовин до нормативних вимог у великих містах і пром. центрах та у містах-курортах, вирішення широкого кола питань, пов'язаних з проживанням населення навколо екологічно небезпечних підприємств і виробництв. Серед міжнар. зобов'язань — обмеження викидів сірки (на 30 %), окислів азоту або їхніх транскордонних потоків. Див. також *Охорона атмосферного повітря*. *А. О. Рибченко.*

ЗАБРУ́ДНЕННЯ ПРИРО́ДНИХ ВО́Д — зміни складу і властивостей *вод природних* внаслідок госп. діяльності людини, що призводить до погіршення *якості води*. До осн. джерел З. п. в. належать різноманітні відходи при добуванні, переробці і використанні мін. і органічної речовини, стічні води пром. підприємств, комунального і сільс. г-ва, скиди водного транспорту, штучні зміни умов формування *водних ресурсів*, урбанізація річкових басейнів та мор. узбереж. Типовими забруднюючими речовинами є завислі наноси, солі, кислоти, луги, радіоактивні речовини, численні органічні сполуки (феноли, нафтопродукти, пестициди, поверхнево-активні речовини), мікроорганізми, термальні води та ін. Кількість забруднюючих речовин, що підлягають контролю за гранично допустимими концентраціями (ГДК), перевищує 700 найменувань. За характером взаємодії з навколишнім середовищем і за фазово-дисперсним станом виділяють 4 групи забруднень води: іонні, молекулярні, колоїдні розчини та завислі речовини. Вони характеризуються заг. фіз.-хім. властивостями, що дає змогу при очищенні природних і стічних вод для кожної з названих груп розробляти найраціональніші комплекси методів і технологічних схем.

Гол. факторами, що визначають рівень забруднення поверхневих і підземних вод України та кількісний і якісний склад забруднюючих домішок, є особливості тер. структури нар. г-ва, сучасна географія населення і великих міст республіки, інтенсивність процесів урбанізації окремих регіонів. Напр., у Донецько-Придніпровському екон. районі З. п. в. спричинюється підприємствами добувної і хім. пром-сті, комунально-побутовим г-вом та багатогалузевим с.-г. виробн. Зокрема, 1989 у водойми та річки республіки скинуто бл. 3 млрд. $м^3$ забруднених стоків.

Забруднення мор. вод, як і прісних, спричинюється надходженням стічних вод з токсичними властивостями, бактеріальним (патогенна мікрофлора), радіаційним і тепловим забрудненням. Крім стійких забруднюючих речовин, у мор. води надходять біогенні сполуки (фосфати, нітрати, нітрити та ін.), кількість яких перевищує здатність моря до їхньої трансформації. Цей біогенний потік стимулює процеси *евтрофування водойм*, що має негативні наслідки. Зокрема, евтрофування антропогенного походження характерне і для пн.-зх. частини Чорного м. Аналогічні процеси характерні для водосховищ (див. *Евтрофування водосховищ*) та багатьох озер України.

Під впливом забруднюючих речовин у водних об'єктах відбуваються зміни гідрохім. режиму та умов життєдіяльності водних організмів, зменшується

біол. продуктивність, погіршується якість води, що робить її непридатною для використання. Згідно з постановою Верховної Ради Української РСР «Про екологічну обстановку в республіці та заходи по її докорінному поліпшенню» (1990) заплановано поетапне здійснення екологічного оздоровлення *Дніпра*, його притоки *Десни*, *Дністра*, *Південного Бугу*, *Сіверського Дінця*, *Інгульця* та ін. великих і малих річок, акваторій Чорного і Азовського морів. В умовах зростаючих об'ємів госп.-побутових, пром. та с.-г. стічних вод гол. напрям боротьби з З. п. в.— створення замкнутих технологічних циклів, безвідходних і безстічних виробн.; очищення та утилізація стічних вод, усунення негативних наслідків хімізації с.-г. робіт, створення умов для *самоочищення природних вод* та ін. В УРСР контроль за З. п. в. здійснюється на основі сучас. методів службами гідрохім. моніторингу тер. республіки. Його здійснюють хім.-аналітичні лабораторії та спеціалізовані підрозділи Укр. респ. управління по гідрометеорології та ін. установ. Важливе практичне значення мають міжнар. угоди щодо охорони водних ресурсів річок, озер, морів та Світового ок. в цілому. Див. *Охорона вод*. *Літ.:* Никитин Д. П., Новиков Ю. В. Окружающая среда и человек. М., 1986. *В. І. Зац* (мор. води), *В. І. Пелешенко* (води суходолу).

ЗАВА́ДКА — річка у Турківському р-ні Львів. обл., права прит. *Стрию* (бас. Дністра). Довж. 28 км, пл. бас. 164 км^2. Долина терасована, глибоко врізана, у пониззі шир. понад 1 км. Річище звивисте, завширшки 5—8 м. Похил річки 20 м/км. Живлення мішане. Замерзає у 2-й пол. грудня, скресає на поч. березня. Має паводковий режим. *Ю. П. Єрмоленко.*

ЗАВА́ЛЛІВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ГРАФІ́ТУ — родовище в Гайворонському р-ні Кіровогр. обл., на берегах р. Пд. Бугу. Графітові руди, представлені протерозойськими біотит-графітовими гнейсами та їхньою корою вивітрювання, залягають у вигляді пластоподібних тіл потужністю до 80 м серед метаморфічних порід. Вміст лускуватого графіту в руді 6—7 %. Розмір лусочок 2—5 мм. Запаси руди 82,8 млн. т, графіту — 5,4 млн. т (1986). Розробляють кар'єрним способом. Руду збагачують методом флотації та хімічним. Випускають тигельний, елементний, ливарний, електровуг., малозольний та ін. марки графіту, а також спеціальні мастильні препарати. У 1985 виробн. графіту становило 47 % загальносоюзного, у т. ч. кристалічного графіту — 73,5 %. Родовище забезпечує осн. потреби у графітовому концентраті металург., хім., електротех. та ін. галузей промисловості. *Ю. М. Теодорович.*

ЗАВА́ЛЛЯ — селище міського типу Гайворонського р-ну Кіровогр. обл. Розташоване на лівому березі Пд. Бугу, за 14 км від залізнич. ст. Хощувате. Автостанція. 5,8 тис. ж. (1990). Відоме з 1462, с-ще міськ. типу з 1957. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована ярами. Перевищення висот до 70 м. Пересічна т-ра січня −5,1°, липня +20,3°. Опадів 520 мм на рік. Пл. зелених насаджень 20,4 га. В селищі — графітовий комбінат. Музей трудової і бойової слави.

ЗАВИ́СЛІ РЕЧОВИ́НИ у водоймах — завислі у воді водойм частинки. За походженням розрізняють З. р. органічного (бактерії, *планктон* та їхні органічні рештки, частинки торфу та болотних рослин тощо) та неорганічного (піщані і мулисті частинки) походження. У водойми З. р. надходять з поверхневим стоком (алохтонні) і утворюються у самій водоймі (автохтонні). В алохтонних З. р., як правило, переважають мінеральні частинки. Автохтонні З. р. в озерах складаються гол. чин. з органічних частинок, у водосховищах в автохтонних З. р. переважають мінеральні частинки, які є продуктом розмиву берегів. Напр., у водосховищах на Дніпрі автохтонні З. р. на 90 % складаються з мінеральних частинок. Наявність у воді З. р. впливає на її якість (при кількості З. р. 1,5 мг/л вона непридатна для пиття) та розвиток гідробіонтів. З тонкодисперсними частинками відбувається переміщення у водоймі важких металів, радіонуклідів та ін. забруднюючих речовин. Для запобігання цих явищ при використанні водних ресурсів озер і водосховищ З. р. видаляють за допомогою очисних споруд. З. р., що надійшли у водойми, поступово осідають, формуючи донні відклади (див. *Замулювання водосховищ*, *Замулювання озер*). У великих рівнинних водосховищах формування донних відкладів впливає на екосистему водойми.
Літ.: Витюк Д. М. Взвешенное вещество и его биогенные компоненты. К., 1983; Новиков Б. И. Донные отложения днепровских водохранилищ. К., 1985. *Б. І. Новиков.*

ЗАВОДСЬКЕ́ (до 1981 — хутір Липники) — селище міського типу Чортківського р-ну Терноп. обл. Розташоване за 2 км від залізнич. ст. Вигнанка. 3,1 тис. ж. (1990). С-ще міськ. типу з 1981. Рельєф селища пологохвилястий. Пересічна т-ра січня −5,1°, липня +18,8°. Опадів 570 мм на рік. У З.— цукр. з-д, ТЕЦ.

ЗА́ВОДЬ — річкова затока, у якій течія відсутня або має напрям, протилежний течії річки. Рослинний та тваринний світ З. дещо відрізняється від власне річки. З. характерні для рівнинних річок України.

ЗАГО́РСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище на р. Качі (бас. Чорного м.), у Бахчисарайському р-ні Крим. обл. Створене 1980. Довж. 3,25 км, найбільша шир. 0,75 км. Пл. 1,5 км^2. Пересічна глиб. 17,8 м, максимальна — 43 м. Об'єм води 27,85 млн. м^3, корисний — 25,65 млн. м^3. Довжина берегової лінії 11,2 км. Розташоване у глибокій гірській ущелині. Береги круті, складаються з корінних порід. Мінералізація води коливається від 100 до 420 мг/л, більшу частину року вона знижена, досягає пересічного рівня восени внаслідок випаровування і витрат води. Каламутність змінюється від 100 до 400 г/м^3 (найбільша під час дощів). Насиченість киснем досить висока; кількість біогенних речовин (сполук азоту, фосфору та ін.) низька. Льодові явища нестійкі (*забереги*, короткочасний льодостав). Бл. 35 % річного стоку З. в. припадає на зиму, 44 % формується навесні, 21 % — влітку і восени за рахунок дощів. Рослинний і тваринний світ бідний. Серед водоростей влітку переважають зелені протококові, є золотисті і динофітові; восени розвиваються діатомові. З риб поширені головень, короп, форель, вусач та ін. З. в. має багаторічне регулювання стоку. Споруджене для водопостачання м. Ялти та зрошування с.-г. угідь.
О. О. Русинов, Л. А. Сіренко.

ЗАДНІСТРО́ВСЬКА ПІВНІЧНОСТЕПОВА́ АГРОГРУНТОВА́ ПРОВІ́НЦІЯ — частина *Північностепової агрогрунтової підзони*, що лежить на Зх. від *Дністра*, у межах Одес. обл. Охоплює пд. відроги Центральномолдавської височини та сх. частину *Причорноморської низовини*. Рельєф провінції гол. чин. слабохвилястий, з розвинутою яружно-балковою сіткою (її густота досягає 0,5—0,75 км/км^2). Для пн. частини З. п. а. п. характерні глибокі (до 100—150 м) каньйоноподібні річкові долини. Серед грунтоутворюючих порід переважають леси. Пересічна глиб. промерзання грунту становить 40 см. У минулому межиріччя були вкриті різнотравно-типчаково-ковиловими степами. У грунтовому покриві поширені гол. чин. *чорноземи звичайні міцелярно-карбонатні*, осн. частина яких належить до середньо- і малогумусних видів. За гранулометричним (мех.) складом тут переважають важкосуглинисті грунти. Структура грунтового покриву на вододілах ускладнюється наявністю численних плям змитих грунтів, що становлять до 30—80 % території. На терасах річок трапляються *лучно-чорноземні грунти*, у заплавах формуються алювіальні лучні грунти, подекуди поширені їх вилужені, засолені та солонцюваті відміни. *М. І. Полупан.*

ЗАДНІСТРО́ВСЬКО-ПРИЧОРНОМО́РСЬКА НИЗОВИ́ННА СЕРЕДНЬОСТЕПОВА́ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНА О́БЛАСТЬ — природна область *Причорноморської середньостепової фізико-географічної провінції*. Розташована на Пд. Зх. *Причорноморської низовини*, у пд. частині Одес. обл. У геоструктурному відношенні пов'язана із схилом Причорноморської западини, Придобруджинським прогином

Заводь на річці Пслі.

і Добруджинською *складчасто-бриловою системою*. Гол. риси ландшафтів області визначаються низовинним рельєфом акумулятивної приморської рівнини, розчленованої долинами та балками. Тут поширені місцевості: привододільних розораних рівнин з незначним ерозійним розчленуванням, широкими міжбалковими просторами з чорноземами південними, *блюдцями степовими* з лучними чорноземами; долинно-балкові з еродованими південними та лучними чорноземами, подекуди з солонцями й солончакуватими грунтами, вкриті лучно-степовою рослинністю та *галофітами*; надзаплавно-терасні (дунайські) розорані з потужними карбонатними темно-каштановими грунтами; приморські галогенні з солелюбною рослинністю на солончакуватих мулисто-детритових і слаборозвинутих піщано-черепашкових грунтах; придунайські заплавні, де поєднуються очеретяно-осокові болота *(плавні)*, тривало затоплювані луки, піщані вали, озера і стариці з віковими дубами, тополями та верболозом; дунайські дельтово-плавневі. Переважає с.-г. і рекреаційне *природокористування*. З метою раціонального використання природних ресурсів області землі зрошуються, проводяться заходи щодо запобігання вторинному засоленню їх. Тут розташований заповідник *Дунайські Плавні*. *В. М. Пащенко.*

ЗАДОНЕ́ЦЬКА ПІВНІЧНОСТЕПОВА́ АГРОГРУНТОВА́ ПРОВІ́НЦІЯ — частина *Північностепової агрогрунтової підзони*, що займає відроги *Середньоросійської височини* та долину Сіверського Дінця, у межах Луганської, частково Харків. і Донец. областей. Рельєф дуже розчленований з густою сіткою глибоких балок і гребенеподібних вузьких вододілів. Серед грунтоутворюючих порід найпоширеніші леси, крейда та піски. Опадів 427 (400—458) мм на рік, гідротермічний коефіцієнт 0,80, глиб. промерзання грунту 50 см. У минулому вся тер. провінції була вкрита типчаково-ковиловими степами, які майже не збереглися. У структурі грунтового покриву переважають чорноземи звичайні середньогумусні (в центр. і пн. частинах провінції) та малогумусні (в пд. і сх. частинах). На схилах вони значною мірою змиті, вміст гумусу становить 5,2—5,8 %. Подекуди на пд. схилах формуються карбонатні різновиди чорноземів звичайних. За мех. (гранулометричним) складом серед грунтів провінції переважають легкоглинисті та важкосуглинисті види. Осн. заходи щодо меліорації грунтів спрямовані на боротьбу з *ерозією*. Круті схили, як правило, не розорюють і використовують під пасовища. *С. А. Балюк.*

ЗАДОНЕ́ЦЬКО-ДОНСЬКА́ ПІВНІЧНОСТЕПОВА́ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНА ПРОВІ́НЦІЯ— частина фіз.-геогр. країни Східно-Європейської рівнини у межах степової зони. Охоплює пд. відроги *Середньоросійської височини* та Сіверсько-Донецьку терасну рівнину. Розташована у Луганській, Донец. і Харків. областях. Приурочена до різних геоструктур (схил Воронезької антеклізи, пд.-зх. частина *Дніпровсько-Донецької западини* та Донецький прогин). Клімат відзначається найбільшою на Україні континентальністю, опадів більше, ніж у зоні в цілому (460—520 мм на рік, коефіцієнт зволоження 1,0—1,2). У ландшафтній структурі провінції переважають: розчленовані, подекуди хвилясто-горбисті, лесові височинні рівнини з чорноземами звичайними середньо- і малогумусними, розорані, з фрагментарною природною рослинністю північних степів на схилах і окремими дубовими байрачними лісами; терасні рівнини з чорноземами звичайними і солонцюватими, переважно розорані; терасні хвилясто-горбисті піщані рівнини з дерновими піщаними й дерново-підзолистими грунтами під сосновими і сосново-дубовими лісами. Поширені також яружно-балкові місцевості із змитими чорноземами карбонатними і дерновими щебенюватими грунтами під кальцефільною рослинністю на відслоненнях. Включає *Старобільську схилово-височинну степову фізико-географічну область*. Тут переважає с.-г. *природокористування*. *В. І. Жадан.*

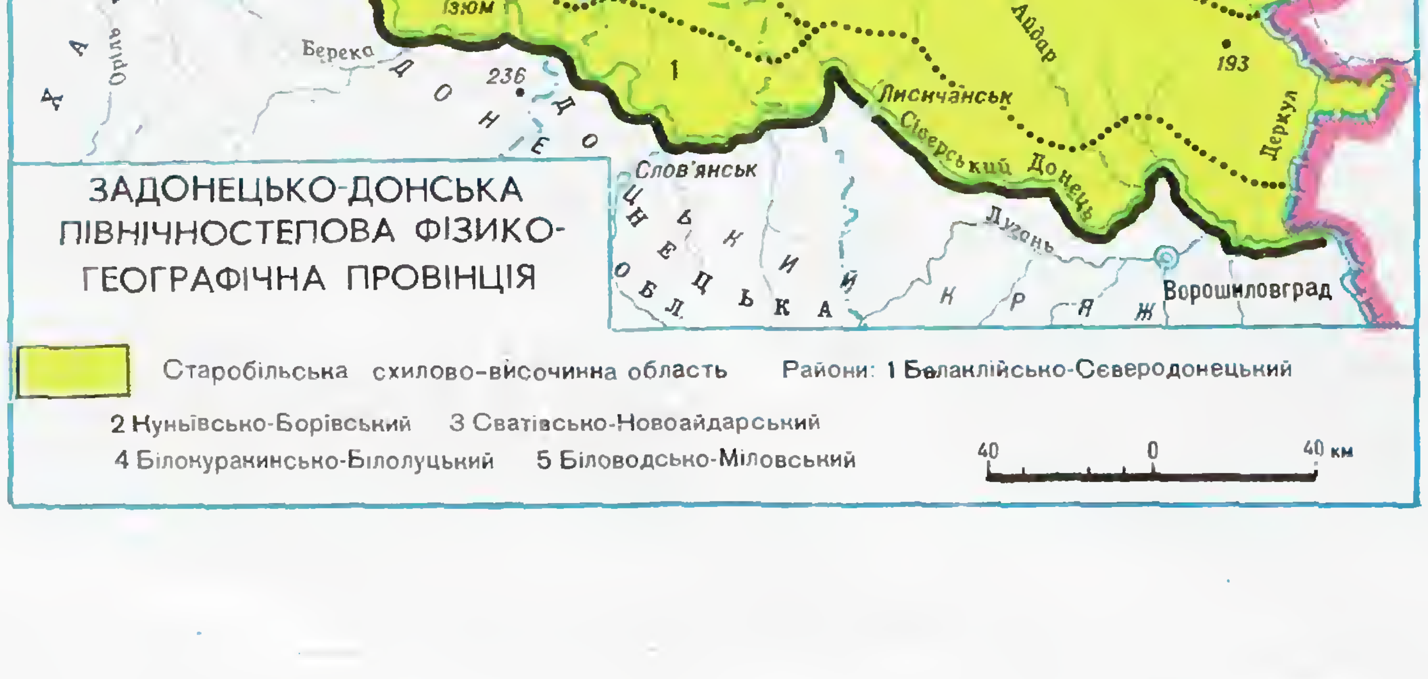

ЗАДОНЕЦЬКО-ДОНСЬКА ПІВНІЧНОСТЕПОВА ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНА ПРОВІНЦІЯ

ЗАЖО́Р — закупорювання поперечного перерізу річища водотоку *внутріводним льодом* та *шугою* під час осіннього льодоходу і на поч. льодоставу. Утворення З. зумовлене скупченням внутріводного льоду та шуги при низьких т-рах повітря на незамерзаючих порожистих ділянках, нижче гребель тощо. Спричинює підняття рівня води і затоплення прибережних ділянок заплави. На річках України вис. підняття води при З. становить 0,6—0,7 м, інколи досягає 1—2 м. Тривалість З. залежить від втрат і фіз. характеристик льоду, а також гідравлічних властивостей водного потоку. *А. В. Щербак.*

ЗАЙНЯ́ТІСТЬ НАСЕ́ЛЕННЯ — система соціально-екон. відносин, пов'язаних з забезпеченням працездатного населення робочими місцями та участю його в суспільно корисній діяльності. Відображає весь комплекс взаємозумовлених екон., соціальних і демографічних процесів розвитку суспільства і є важливою характеристикою його зрілості і прогресивності. Кількісно характеризується рівнем залучення населення (або окремих його груп) до суспільно корисної діяльності. Вимірюється співвідношенням кількості зайнятих у нар. г-ві до заг. кількості населення або його працездатної частини.

З. н.— категорія регіональна: її досліджують у межах країни, республіки, великого екон. району, області тощо. Розрізняють цілковиту, загальну, ефективну, раціональну і оптимальну З. н. Ц і л к о в и т а З. н.— це забезпечення потреб у робочих місцях як в цілому, так і за професіями, кваліфікаціями, умовами і режимами праці. З а г а л ь н а З. н.— полягає у залученні до суспільно корисної діяльності всього працездатного населення регіону (відрізняється від цілковитої на показник зайнятих у домашньому й особистому підсобному г-ві). Е ф е к т и в н а З. н.— відповідність робочих місць зайнятому населенню, яка забезпечує досягнення макс. рівня продуктивності праці та її ефективності. Р а ц і о н а л ь н а З. н.— поняття більш широке, ніж ефективна. Необхідною умовою раціональності З. н. є її повнота і задоволення певних вимог: відповідності потреб регіону в робочих місцях наявності їх, ефективного використання ресурсів живої праці, відповідності суспільних потреб у робочій силі її наявності, узгодженості екон. і соціально-демографічного розвитку регіону. О п т и м а л ь н а З. н. означає повну відповідність її рівня і структури вимогам певного екон., соціального або демографічного критерію.

Всі категорії зайнятості мають динамічний характер, зумовлений досягнутим на кожний конкретний момент часу рівнем розвитку продуктивних сил і суспільними виробничими відносинами.

З. н. характеризують також за такими осн. пропорціями: розподіл працездатного населення між сферами усуспільненої (суспільно-виробн.) і індивідуальної (домашнє і особисте підсобне г-во) праці; розподіл зайнятих між сферами трудової діяльності і підготовки до неї (навчання з відривом від виробн.); розподіл працюючих між галузями нар. г-ва; поділ працюючих на зайнятих розумовою і фіз. працею; розподіл працюючих за умовами праці. З. н. Української РСР в цілому характеризується макс. рівнем концентрації працездатного населення в суспільному виробн. Однак в індустріально більш розвинутих областях Донецько-Придніпровського екон. району цей показник майже на 20 % перевищує відповідний коефіцієнт у зх. областях. Рівень З. н. (в середньому по республіці) у сфері неусуспільненої праці (у домашньому і підсобному г-ві) в 10 раз нижчий, ніж у суспільному виробн. Макс. рівень З. н. у домашньому і підсобному г-ві спостерігається в Закарп. обл. (більш ніж вдвоє перевищує середньоресп. і відповідні показники по Дніпроп., Волин., Київ., Терноп. областях, вчетверо — по Сум. і Черкас. областях, у десять раз — по Кіровогр. обл.). Географія зайнятості населення на навчанні

з відривом від виробн. визначається, в основному, розміщенням мережі навч. закладів; у Києві та Львів. обл. кількість такого населення найбільша в УРСР (майже на 30 % перевищує середньоресп. коефіцієнт і більш ніж на 60 % — число зайнятих на навчанні в Черкас. обл.).

Про розподіл працюючих між галузями і сферами суспільного виробн. див. у ст. *Зайнятість трудових ресурсів*.

Літ.: Оникиенко В. В. Вопросы методологии и методики исследования трудовых ресурсов. К., 1978; Рябушкин Т. В., Галецная Р. А. Население и социалистическое общество. М., 1983; Бреева Е. Б. Население и занятость. М., 1984; Население и формы занятости. М., 1985. *В. В. Оникієнко.*

ЗАЙНЯ́ТІСТЬ ТРУДОВИ́Х РЕСУ́РСІВ — рівень використання трудового потенціалу працездатного населення. Відображає співвідношення чисельності зайнятих у сфері усуспільненої і неусуспільненої праці з заг. чисельністю працездатного населення регіону, як в робочому віці, так і за його межами.

УРСР — регіон повної З. т. р. У суспільний сектор нар. г-ва республіки залучено понад 90 % трудових ресурсів. Значну частину зайнятих трудових ресурсів становить працездатне населення в робочому віці: в цілому на 1000 чол. працездатного віку припадає 59 працюючих у сусп. виробн. пенсіонерів. Важливою пропорцією структури З. т. р. є розподіл трудящих між матеріальним виробн. і *невиробничою сферою*. Спостерігається заг. тенденція випереджаючого розвитку галузей сфери обслуговування (як в цілому по республіці, так і по областях), разом з тим відбувається поступове вирівнювання регіонального розподілу зайнятих між виробничою і невиробничою сферами. Заг. рівень зайнятості в невиробничій сфері порівняно з середнім по УРСР поки що нижчий у таких, напр., областях, як Полтав. і Сум., водночас у Харків., Київ., Крим., Одес. і Дніпроп. областях він значно вищий.

Регіональні особливості галузевої структури З. т. р. свідчать про високий ступінь варіювання всіх структурних показників. Так, питома вага зайнятих у пром-сті в заг. чисельності трудових ресурсів Луганської і Донец. областей майже на 40 % перевищує середньоресп. і майже вдвічі аналогічний показник у Терноп., Одес. і Черніг. областях. Відповідно зайнятість у с. г. Черніг., Терноп., Вінн. і Волин. областей більш ніж у 1,5 раза перевищує рівень в цілому по республіці і майже в 3 рази — рівень Донец., Луганської, Харків., Дніпроп. областей. З. т. р. у галузях сфери обслуговування має менші регіональні особливості і вища лише в тих областях, які мають курортно-оздоровчі функції: Крим., Одес., меншою мірою в Івано-Фр., Львів. і Чернівецькій.

Літ.: Оникиенко В. В. Вопросы методологии и методики исследования трудовых ресурсов. К., 1978; Сбытова Л. С. Структура занятости и эффективность производства. М., 1982; Онищенко В. Ф. Рациональная занятость и методология региональных исследований. К., 1989. *В. В. Оникієнко.*

ЗА́ЙЦЕВЕ — селище міського типу Донец. обл., підпорядковане Микитівській райраді м. Горлівки. Розташоване на р. Бахмуті (прит. Сіверського Дінця), за 5 км від залізнич. ст. Микитівка. 5,0 тис. ж. (1990). Засн. на поч. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня рівнинна, розчленована *ярами* та *балками*, ускладнена відвалами. Пересічна т-ра січня $-7,7°$, липня $+21°$. Опадів 556 мм на рік. Пл. зелених насаджень 34 га. У с-щі — з-д № 2 Микитівського алебастрового комбінату.

ЗАКА́ЗНИК — територія (акваторія), виділена з метою збереження, відтворення та відновлення окремих або кількох компонентів цінних типових і унікальних природних комплексів на час, необхідний для виконання поставлених перед З. завдань, та для підтримання заг. *екологічного балансу*. На Україні З. є однією з категорій територій і об'єктів *природно-заповідного фонду УРСР*. Розрізняють З. респ. і місц. значення. З. респ. значення оголошуються Радою Міністрів УРСР з метою збереження найбільш цінних природних комплексів, насамперед на території (акваторії), в межах якої є види рослин і тварин, занесені до Червоної книги СРСР та Червоної книги УРСР. З. місц. значення оголошуються виконавчими комітетами обласних, Київської та Севастопольської міських Рад нар. депутатів на територіях, цінних для даного регіону. Строк існування З. при його оголошенні не встановлюється.

Залежно від характеру, мети організації і необхідного режиму охорони З. поділяють на ландшафтні, лісові, бот., загальнозоол., орнітологічні, ентомологічні, іхтіологічні, гідролог., палеонтологічні та геол. Оголошення певної території З. не призводить до вилучення у землекористувача або землеволодільця земельної ділянки чи водного об'єкта, які він займає. Колгоспи, радгоспи, лісгоспзаги та ін. підприємства, установи й орг-ції, на землях яких розташовані З., зобов'язані дотримуватися встановленого для них режиму. Осн. завдання, режим охорони та ін. питання, пов'язані з З., визначаються положенням про кожний з них, яке розробляється на основі Типового положення про держ. заказники (затверджене постановою Держплану СРСР та Держ. комітету СРСР по науці і техніці від 27.IV 1981) та затверджується за погодженням з Держкомприродою УРСР м-вом чи відомством, у віданні якого він перебуває (для З. респ. значення) або відповідним виконавчим комітетом Рад нар. депутатів (для З. місц. значення). В УРСР оголошено 229 З. республіканського і 1361 — місц. значення (1.I 1990). *В. І. Олещенко.*

ЗАКАРПА́ТСЬКА ГАЗОНО́СНА О́БЛАСТЬ — територія в Закарп. обл., перспективна на прояви горючого газу, частина *Карпатської нафтогазоносної провінції*. В тектонічному відношенні пов'язана з Закарпатським прогином. В результаті планомірних геол. досліджень, що проводилися у Закарпатті за рад. часу з метою пошуків горючих корисних копалин, встановлено перспективні газоносні структури, газоносні площі і окремі газопрояви, виявлено два родовища з пром. запасами — Солотвинське газове родовище (1982) і Русько-Комарівське газове родовище (1985). Поклади і газопрояви пов'язані з неогеновими осадочними і вулканогенними відкладами в межах антиклінальних складок, утворених соляними діапірами або вулканічними інтрузіями. На виявлених перспективних структурах З. г. о. проводяться розвідувальні роботи. *Ю. З. Крупський.*

ЗАКАРПА́ТСЬКА КА́РСТОВА О́БЛАСТЬ — у межах *Закарпатської низовини*, у Закарп. обл. Пл. 0,14 тис. км^2. У геоструктурному відношенні лежить у межах *Закарпатського прогину*, що характеризується розвитком солянодіапірових структур. Характерний соляний покритий та голий *карст*. Поширені останці, яри, улоговини, озера, *лійки карстові*, *понори*, *карри* та ін. поверхневі *карстові форми рельєфу*. Підземні карстові порожнини відомі лише у межах *Солотвинського родовища кам'яної солі*, штучні виробки якого використовують для лікування, зокрема хворих на бронхіальну астму. Відомі три невеликі соляні печери заг. довж. 40 м. З. к. о. поділяють на три карстові райони: Новоселицький, Тереблянський та Солотвинський. *Ю. І. Шутов.*

ЗАКАРПА́ТСЬКА КЛІМАТИ́ЧНА ПІДО́БЛАСТЬ — таксономічна одиниця *кліматичного районування* України, в межах Закарп. обл. Виділена в *Атлантико-континентальній кліматичній області* за своєрідністю кліматич. умов. Для З. к. п. характерна м'яка зима з частими і тривалими відлигами, коли т-ра може перевищувати $+10$, $+14°$ (при пересічних місячних т-рах $-2,5$, $-5°$). Зима триває з 1-ї пол. грудня до кінця лютого. Стійкий сніговий покрив формується не щороку. Літо починається на поч. травня, закінчується у серед. вересня; заг. тривалість теплого періоду перевищує 9 міс. Пересічна температура липня $+20$, $+21°$. Річні суми активних т-р перевищують 3000°, на пд. схилах іноді досягають 3500°. Річні суми *опадів* становлять 600—700 мм і більше, осн. їх частина випадає влітку під час зливових дощів. У перехідні пори року в межах З. к. п. спостерігаються певні контрасти в режимі т-ри, зволоження тощо. Весняні вторгнення арктичних повітр. мас зумовлюють заморозки, які іноді тривають до 2-ї пол. травня. Восени, навпаки, спостерігаються тривалі теплі періоди з сухою, сонячною погодою. Завдяки сприятливим кліматич. умовам територія З. к. п. відзначається високим ступенем освоєності (сільс. та лісове г-во, рекреація, зокрема водолікування і туризм). *М. І. Щербань.*

ЗАКАРПА́ТСЬКА НИЗОВИНА́ — частина Середньодунайської рівнини в Закарп. області. З Пн. Сх. оточена *Вулканічним хребтом*. Довж. 80—90 км, шир. 22—35 км. Вис. 102—120 м. У межах З. н. виділяється підвищене *Берегівське горбогір'я*. Поверхня плоска, східчаста, слабонахилена на Пд. Зх. Складається гол. чин. з вулканічних порід і моласів, перекритих глинами, галечниками та лесами. З корисних копалин є поклади каоліну, алунітів, поліметалевих руд, буд. матеріалів. Джерела мін. вод. Низовину дренують р. Тиса з притоками Латорицею, Боржавою, Ужем та ін. Є водосховища, ставки. Переважають ландшафти низькотерасних слабодренованих рівнин з дерновими опідзоленими глейовими лучно-болотними та болотними ґрунтами під дубовими й чорновільховими ліса-

ми. Лісистість З. н. 10—15 %. Майже 50 % площі низовини розорано. Густо заселена. Розвинуті садівництво, виноградарство, зернове г-во, овочівництво, тваринництво. Для боротьби з повенями і паводками та захисту земель від затоплення вздовж річок споруджують водозахисні дамби. У межах З. н.— заказники *Юлівська Гора, Чорна Гора* та *Великодобронський заказник* (всі — респ. значення). *І. П. Ковальчук.*

ЗАКАРПА́ТСЬКА НИЗОВИ́ННА АГРОГРУНТОВА́ ЗО́НА — *агрогрунтова зона,* розташована на *Закарпатській низовині,* у межах Закарп. обл. Поверхня її являє собою слабодреновану рівнину з численними западинами. Серед грунтоутворюючих порід найпоширеніші алювіально-делювіальні, суглинкові та гравійно-піщані відклади. Пересічна сума опадів 783 мм (з них 312 мм випадає в холодний період), гідротермічний коефіцієнт 1,5, глиб. промерзання грунту коливається від 3 до 51 см. Формування грунтового покриву зони відбувалося гол. чин. під дубовими лісами. Характерна складна структура грунтового покриву. Найпоширеніші в зоні — лучнувато-буроземні кислі оглеєні грунти. На значних площах у заплавах рік є також алювіальні дернові, алювіальні дерново-буроземні та лучнувато-буроземні дуже глейові грунти. Перезволожені грунти в зоні на великій території дреновані. Найродючіші лучнувато-буроземні грунти (бл. 76,7 тис. га). Грунти З. н. а. з. потребують двостороннього регулювання водного режиму — осушування у вологий період і поверхневого зрошування — в посушливий, а також внесення органічних та мін. добрив. *М. І. Полупан.*

ЗАКАРПА́ТСЬКА НИЗОВИ́ННА ЛІСОЛУЧНА́ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНА О́БЛАСТЬ — природна область фіз.-геогр. країни Карпати у межах Закарп. обл. Орографічно відповідає *Закарпатській низовині.* Геоструктурно пов'язана із *Закарпатським прогином.* Характеризується незначними абс. відмітками (до 116—120 м), теплим і вологим (опадів 620—700 мм на рік) кліматом, високою с.-г. освоєністю (розораність становить майже 50 % території) і низькою лісистістю (10—15 %). Переважають ландшафти низькотерасних слабодренованих рівнин з лучнувато-буроземними кислими оглеєними, лучно-болотними та *болотними грунтами* під дубовими й чорновільховими лісами вторинно остепнених луків; острівного горбогір'я із буроземно-підзолистими грунтами, залишками дубових лісів і виноградниками. Характерні терасно-рівнинні місцевості з залишками дубових лісів. Переважає с.-г. *природокористування.* В межах області — *Карпатський заповідник,* заказники респ. значення *Росішний, Стужиця, Горгани* та ін. природно-заповідні об'єкти й території.

ЗАКАРПА́ТСЬКА О́БЛАСТЬ. З. о. утворена 22.I 1946. Розташована на Пд. Зх. України. Межує на Пн. з Львів., на Пн. Сх. і Сх.— з Івано-Фр. областями УРСР, на Пн. Зх. проходить частина держ. кордону Рад. Союзу з Польщею, на Зх.— з Чехословаччиною, на Пд. Зх.— з Угорщиною, на Пд.— з Румунією. Пл. 12,8 тис. км^2 (2,1 % тер. республіки). Населення 1258,1 тис. чол. (1.I 1990, 2,4 % населення України). Центр — м. *Ужгород.* В області — 13 районів, 10 міст, у т. ч. 2 обл. підпорядкування, 28 с-щ міськ. типу та 561 сільс. населений пункт. У 1958 З. о. нагороджено орденом Леніна.

Важливою ознакою геогр. положення області є те, що її тер. проходять важливі міжнар. транспортні магістралі: з-ці, нафто- і газопроводи, лінії електропередач. З. о. лежить у межах фізико-геогр. країни *Карпати Українські.* М'який клімат, гірські ландшафти, наявність великої кількості джерел мін. вод та істор. пам'яток сприяють розвиткові в З. о. складного госп. комплексу, важливе місце в якому належить рекреації. Грунтово-кліматичні умови на Закарпатській низовині сприятливі для розвитку сільського господарства.

Населення і трудові ресурси. У нац. складі переважають українці (77,6 %): на Пн. Зх.— етнічна група укр. горців — лемки, на Сх.— гуцули. Живуть також угорці (13,7 %), росіяни (3,6 %), румуни, словаки, німці, євреї, цигани та ін. Пересічна густота нас. 98,3 чол. на 1 км^2 (у Виноградівському р-ні 162, Хустському — 127,0). Міськ. населення 522,4 тис. чол. (42 %). Сільське населення сезонно мігрує на лісозаготівлі (Пн. РРФСР) та с.-г. роботи (Пд. і Сх. УРСР). Виділяють 5 локальних систем розселення (Ужгородсько-Перечинську, Мукачівсько-Свалявську, Берегівсько-Виноградівську, Хустсько-Тячівську та Рахівську). Найбільші міста: Ужгород, *Мукачеве, Хуст, Берегове, Виноградів.* Область достатньо забезпечена трудовими ресурсами. У виробничій сфері працює 66 % усіх зайнятих, у т. ч. у пром-сті — 36,8 %, с. г.— 10 %, буд-ві — 6,5 %, на транспорті — 8,0 %. *О. І. Шаблій.*

Природні умови і ресурси. В геоструктурному відношенні тер. області знаходиться у межах пд.-зх. частини покривно-складчастої споруди Українських Карпат і Закарпатського прогину. У будові Карпат вирішальну роль відіграє складно дислокована осадочна товща флішу крейдового-палеогенового віку. Закарпатський прогин виповнений неогеновими моласами. З зоною глибинного Закарпатського розлому на межі Карпат і прогину пов'язані ефузивні й інтрузивні породи, що складають Вулканічний хребет. Антропогенові відклади утворюють суцільний покрив піщано-галечних відкладів у долинах Тиси і Латориці. В гірській частині залягають переважно малопотужні елювіально-делювіальні утворення і алювіальні відклади терас. Бл. 80 % тер. області зайнято гірськими хребтами, міжгірними улоговинами і долинами, на Пд. Зх.— *Закарпатська низовина* (частина Середньодунайської низовини). Виділяють 3 типи рельєфу — середньогірний, низькогірний (у Карпатах) і рівнинний (у межах низовини). Гірські хребти витягнуті з Пн. Зх. на Пд. Сх. В пн. і пн.-сх. частині області лежить *Вододільний хребет* з г. *Пікуй, Ужоцьким перевалом* та *Верецьким перевалом.* Межа з Івано-Фр. областю проходить по *Горганах* з г. Сивулею та *Вишківським перевалом* і *Яблуницьким перевалом.* На Пд. від системи вододільних хребтів простягається *Полонинський хребет,* розчленований на окремі масиви (полонини *Боржава, Красна, Полонина-Руна*), хр. *Свидовець,* далі на Сх.— *Чорногора* (з найвищою вершиною області і всієї України — г. *Говерла,* 2061 м) та Рахівські гори. На Пд. від Полонинського хр. лежить *Березне-Ліпшанська долина* (улоговини Перечинська, *Свалявська улоговина,* Кушницька), яка відокремлює його від *Вулканіч-*

Закарпатська низовина.

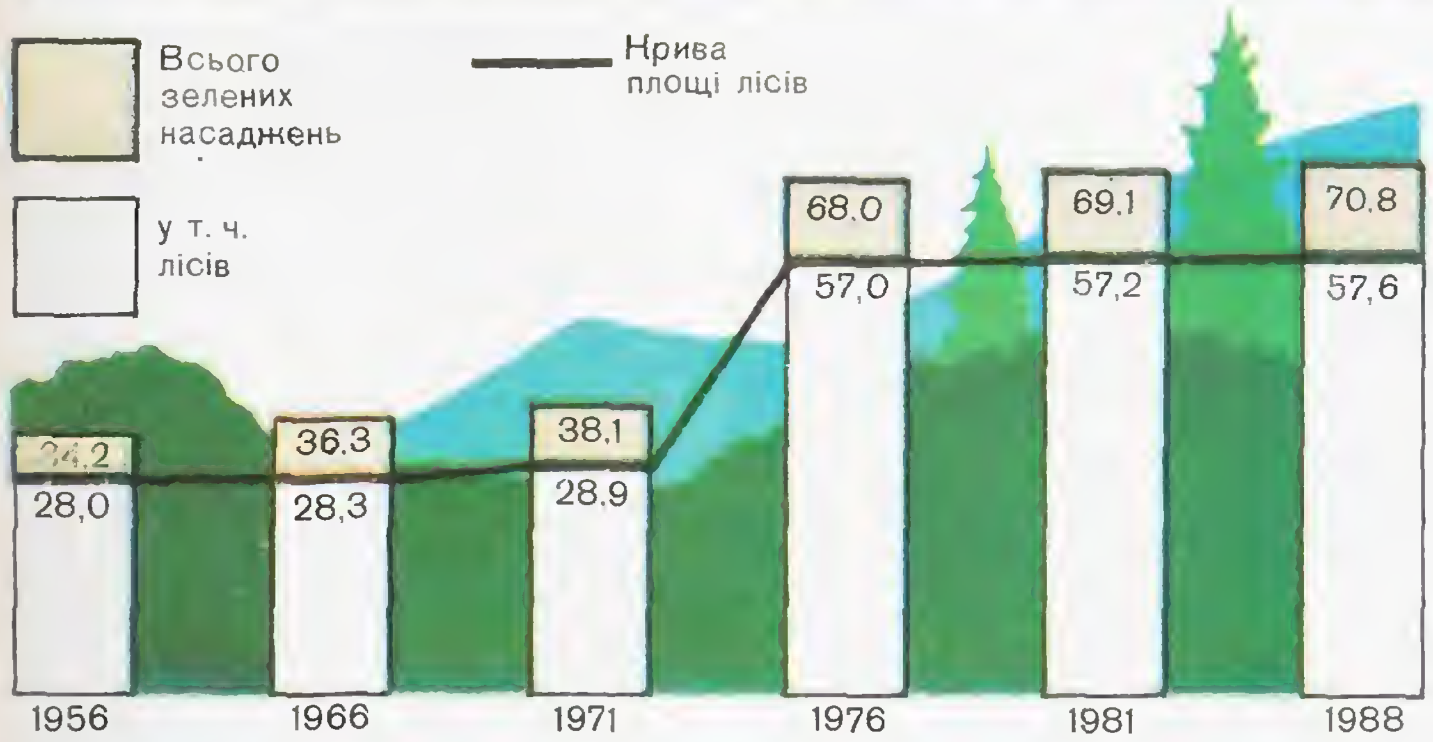

Площа зелених насаджень у зелених зонах міст і селищ міського типу Закарпатської області (тис. га).

ного хребта. Пд.-зх. частина області зайнята Закарпатською низовиною заввишки 102—120 м з незначним похилом від гір до р. Тиси.

Енергетичними ресурсами область забезпечена недостатньо. Є невеликі поклади бурого вугілля (Ільницьке, Ужгородське, Горбківське та ін. родовища). Значні запаси термальних підземних вод (в районі Ужгорода). Різноманітні рудні корисні копалини: ртуть, алуніти, поліметалеві руди *(Біганське родовище комплексних руд, Берегівське родовище поліметалевих руд).* Великі запаси кам'яної солі *(Солотвинське родовище кам'яної солі).* Пром. значення мають поклади туфів, доломітів, перлітів, мін. фарб, бентонітових глин, кольорових мармуризованих вапняків (Великокам'янецьке, Довгорунське, Прибуйське родовища), бариту. Поклади *цеолітів.* Виявлено 336 джерел мін. вод. З. о. забезпечена мін. ресурсами для хімічної і будівельних матеріалів промисловості.

Клімат помірно континентальний. Формується під впливом значної сонячної радіації, переважання пд.-зх. переносу повітряних мас і гір, які захищають територію від проникнення арктичних повітряних мас. Тер. З. о. належить до двох агрокліматичних районів — Карпатського з вертикальною кліматич. зональністю та Закарпатського вологого, теплого з м'якою зимою. На низовині зима коротка, м'яка, температура січня —2, —3°, літо тепле з пересічною т-рою липня від +19 до +21°. У низькогірній частині зима холодніша, в середньогірній — тривала, холодна (пересічна т-ра січня —5, —9°, іноді морози досягають —30°); літо коротке, прохолодне, з пересічною т-рою липня +9, +13°. У горах спостерігається зниження т-ри з висотою. Зміни т-ри на 100 м висоти (термічний градієнт) на Закарпатті більші, ніж у Передкарпатті — в середньому за рік різниця досягає 0,8°. Період з т-рою +10° становить 170—190 днів. Безморозний період 120—180 днів, сума активних т-р на низовині 3500—3600°, у передгір'ях до 2500°, пд.-зх. схилах Українських Карпат 1500—2000°, на вершинах 600—1000°. Річна кількість опадів змінюється від 642 мм (м. Берегове) до 1411 мм (Усть-Чорна). Розподіл опадів зумовлюється впливом висоти та форм рельєфу. Пд.-зх. схили Українських Карпат затримують опадів більше і в холодний, і в теплий періоди. Стійкий сніговий покрив у горах (пересічна вис. 48 см) установлюється наприкінці грудня, на рівнині (12 см) — на поч. січня. Найбільша тривалість його в горах (110 днів), найменша — на рівнині (51 день). Серед несприятливих метеоролог. явищ — сильні зливи, грози (в пд.-зх. районах понад 40 днів на рік з грозами), град. У області — 8 метеостанцій (Ужгород, Берегове, Вел. Березний, Міжгір'я, Нижні Ворота, Нижній Студений, Рахів, Хуст), аерологічна станція (Ужгород).

На тер. області — 152 річки довжиною понад 10 км кожна. Річки З. о. належать до бас. *Тиси* (прит. Дунаю), яка утворюється від злиття *Білої Тиси* і *Чорної Тиси: Тересва, Теребля, Ріка, Боржава* (впадають у Тису в межах області), *Латориця, Уж* з прит. Тур'я. Майже всі вони беруть початок у горах і протікають в основному з Пн. Сх. на Пд. Зх. За своїм режимом річки поділяють на гірські (верхні та середні ділянки річок) та рівнинні (нижні течії більшості річок, які протікають по Закарпатській низовині). Пересічна густота річкової сітки 1,7 км/км^2, вона змінюється від 1,3 км/км^2 на рівнині до 2,0 км/км^2 у горах. Живлення дощове (40 % річного стоку), снігове та грунтове.

Для річок З. о. характерні паводки після злив (8—10 паводків на рік). На території З. о.— 137 озер, в основному льодовикового та загатного походження, незначні за розмірами; найбільше — *Синевир.* Збудовано 50 ставків і водосховищ (пл. водного дзеркала 1,4 тис. га). Водні ресурси, якими область забезпечена достатньо, використовуються для побутово-госп. водопостачання, одержання гідроенергії, гідромеліорації, рибного г-ва, рекреації тощо.

Серед грунтів області найпоширеніші буроземи кислі та дерново-буроземні (58,6 % площі с.-г. угідь); буроземно-підзолисті (10,6 %; на виположених формах рельєфу горбів та пасом у передгір'ї і на високих терасах гірських річок), лучно-буроземні на нижніх терасах гірських річок; дернові опідзолені грунти і поверхнево-оглеєні їхні види (12,3 % пл. області) та дерново-підзолисті і лучні на рівнині.

Тер. З. о. лежить у межах *Центральноевропейської широколистянолісової геоботанічної провінції.* Чітко виражена висотна поясність рослинності. Бл. 50 % території під лісом. На Закарпатській низовині поширені грабово-дубові, а також дубові ліси, в передгір'ях та горах до вис. 700 м — дубові ліси; до вис. 1300 м — букові ліси, до 1500—1550 м — ялинові з домішкою бука, ялиці, кедрової сосни. Вище лісового поясу — субальпійський та альпійський, в межах яких трапляються зарості гірської сосни, зеленовільхові та ялівцеві чагарники, чорницеві пустища, мохово-лишайникові та гірсько-лучні угруповання. Лучна рослинність поширена в річкових долинах, на гірських схилах і на гребенях хребтів. Лучні угіддя займають 17,7 % тер. області.

У фауні З. о.— понад 70 видів ссавців, 280 — птахів, 10 — плазунів, 16 — земноводних, 60 — риб.

Гірські райони входять до *Карпатського гірського зоогеографічного округу,* заселеного пред-

Річка Тересва.

ставниками тайгової та гірської фауни: карпатський олень, кіт лісовий, снігова полівка, карпатська білка, альпійська бурозубка, карпатський глухар, середньоєвропейський рябчик, трипалий дятел, альпійська горіхівка, альпійський тритон і карпатський тритон, плямиста саламандра, лісовий полоз, гадюка, у ріках — струмкова форель, харіус тощо. В рівнинних районах області трапляються: великий підковоніс, гостровуха нічниця, триколірна нічниця та руда вечірниця, козуля, темний тхір, дятел сірий, сокіл-балобан, чубатий жайворонок, з риб — дунайський лосось, угорська мінога та ін.

На території З. о. акліматизовано ондатру, єнотовидного собаку, у водоймах — товстолобика та білого амура. Ландшафтну структуру області утворюють широколистянолісові низькогірні вулканічні, лучно-лісові субальпійські середньогірні і широколистянолісові (в минулому) низинно-міжгірні природно-територіальні комплекси.

Серед сучасних *природних процесів* і природно-антропогенних процесів у гірській частині — землетруси (досягають 8—9 балів), інтенсивне вивітрювання, у т. ч. морозне; під впливом сили тяжіння відбуваються зсуви, осипища і обвали. Інтенсивна ерозійна та акумулятивна діяльність річок, особливо під час катастрофічних паводків. На Тисі та її притоках часто утворюються сельові потоки. Між Боржавою і Тересвою поширений *карст*, в околицях Солотвина — соляний карст. У горах часті снігові лавини. Сильні вітри викликають *вітровали* та буреломи. На схилах, де вирубано ліс, поширені *площинний змив* і *лінійний розмив*.

На Закарпатській низовині проявляється ерозійна і акумулятивна діяльність річок та тимчасових потоків, заболочування земель. Бувають катастрофічні паводки і селі. На 15 тис. га створено яружно-балкові насадження та лісонасадження вздовж річок, ставків, водоймищ. Затерасовано 2,3 тис. га схилів. Діють очисні споруди добовою потужністю 133 тис. $м^3$. Створено 349 км водорегулюючих дамб, закріплено 145 км берегів річок, проведено регулювання річок на протязі 437 км.

В області — 415 територій і об'єктів природно-заповідного фонду (заг. пл. 75,8 тис. га), у т. ч. природний нац. парк *Синевир*, *Карпатський заповідник*, що включає масиви Угольський, Широколужанський, Високогірний та Хустський, або Долина нарцисів; респ. значення 24 заказники, у т. ч. ботанічні *Гладинський заказник*, *Горгани*, *Кедринський заказник*, *Керничний заказник*, *Радомирський заказник*, *Рогнеска*, урочища *Затінки* і *Тересянка*, *Странзул*, *Задня*, *Кедрин*; *Чорна Гора*, *Юліївська Гора*; геол.— *Зачарована Долина*, гідрологічний — *Апшинецький заказник*; зоологічні — *Великодобронський заказник*, *Річанський заказник*, *Тур'є-Полянський заказник*; ландшафтний — *Брадульський заказник*, лісові — *Білий Потік*, *Діброва*, *Кевелівський заказник*, *Кузійський заказник*, *Росішний*, *Свидовецький заказник*, *Стужиця*, орнітологічний — *Соколові Скелі*; 9 пам'яток природи: ботанічні — гора *Яворник*, скелі *Близниці*, урочище *Атак*, урочища *Великий яворець* та *Обнога*, *Голятин*, *Довгий потік*, *Тепла яма*; гідрологічна — болото *Чорні багна*, комплексна — гора *Високий Камінь*; ботанічний сад Ужгородського ун-ту, пам'ятка садово-паркового мистецтва — парк санаторію «Карпати» (засн. 1848). Місц. значення 14 заказників, 340 пам'яток природи, 21 пам'ятка садово-паркового мистецтва, 3 заповідні урочища.

В. І. Галицький (сучасні процеси), *С. В. Трохимчук*.

Народногосподарський комплекс З. о. індустріально-аграрний з високим рівнем розвитку рекреаційного г-ва. У сукупній валовій продукції пром-сті і с. г. на пром-сть припадає 84 %, с. г.— 16 %. У респ. поділі праці З. о. виділяється виробн. металорізальних верстатів, приладів і засобів автоматизації, деревини (24,9 %), картону (10 %), кухонної солі (11 %), плодоовочевих консервів тощо.

Промисловість. У галузевій структурі пром-сті провідне місце займає маш.-буд. і металообр. галузь (31,3 % товарної продукції, 1986; виробничі об'єднання «Електродвигун» в Ужгороді, «Мукачівприлад», з-ди: верстатобуд. у смт Кольчиному, арматурний в смт Кобилецькій Поляні). Осн. її продукція: прилади, металорізальні верстати, гідропреси, газотранспортні турбоустановки для газопроводів, газові плити, арматура, абразиви тощо. В багатьох міських поселеннях діють філіали великих львів. маш.-буд. підприємств. Лісопром. комплекс представлений підприємствами, розташованими в усіх районах області (лісозаготівлі переважно на Сх.); спеціалізується на виготовленні пиломатеріалів, меблів, меблевих заготовок, клеєної і струганої фанери, деревностружкових плит. Найбільші підприємства — Свалявський, Хустський, Рахівський лісові, Ужгородський фанерно-меблевий, Тересвянський деревообр., Мукачівський, Берегівський меблеві комбінати, виготовлення картону у Рахові. Різноманітна продукція

На Мукачівській трикотажній фабриці.
Виноградники у Виноградівському районі.
Турбаза «Форель» у смт Жденевому Воловецького району.
На Усть-Чорнянському лісокомбінаті.

лісохім. пром-сті: оцтова к-та, деревне вугілля, формалін, розчинники, карбамідні смоли та ін. (Свалява, Перечин, Великий Бичків). Провадиться комплексне ведення лісового г-ва (лісовирощування, збір та переробка дикорослих плодів, ягід, грибів, лікар. рослин, гірське рибництво, бджільництво, розведення мисливської фауни, рекреаційне лісокористування). Хім. пром-сть представлена з-дом побут. хімії в Ужгороді. Харч. пром-сть — важлива ланка агропром. комплексу області (19,9 % товарної продукції) — базується на переробці місц. с.-г. сировини, зокрема винограду (Берегове, Іршава, Ужгород, Середнє); розвивається плодоконсервна (Тячів, Тересва, Великий Березний, Виноградів, Мукачеве), м'ясна (Ужгород, Виноградів, Хуст, Берегове, Мукачеве), маслосироробна і мол. (Ужгород, Мукачеве, Рахів, Виноградів, Берегове, Хуст), сокоягідна, борошномельна, олійно-жирова, соляна (Солотвина) галузі. Розлив мін. вод у Плоскому, Сваляві, Драгові, Голубиному (вода лужанська). Легка пром-сть (18,2 %) представлена швейною і трикот. (Ужгород, Мукачеве, Виноградів, Берегове); бавовняно-ткацькою (Іршава), шкіряно-взут. (Ужгород, Хуст, Виноградів, Вилок) галузями, виробн. штучного хутра (Ясіня), капелюхів (Хуст). Індустріально-буд. комплекс області включає виробн. буд. матеріалів. Добувають мармур і доломіт (Рахівський р-н), туф (бас. річки Теребля), перліт (Берегівський р-н), андезит, пісковики, вапняки (Іршавський, Перечинський, Свалявський р-ни). Виготовляють цеглу, черепицю, залізобетонні конструкції та деталі (Ужгород, Мукачеве, Берегове, Хуст, Рахів, Свалява). Розвинуті нар. промисли, у т. ч. художні — гончарне виробн. і кераміка (Іршава, Хуст), різьблення на дереві (Рахів, Ясіня), килимарство (виготовлення гуцульських ліжників у Рахові, Ясіні та ін.), художнє вишивання (Ясіня, Рахів, с. Білин Рахівського р-ну), лозоплетіння (с. Іза Хустського р-ну). Місц. пром-сть спеціалізується гол. чин. на виготовленні сувенірів з дерева, металу, лози, соломи (с. Драчини Свалявського р-ну, Хуст, Берегове, Тячів). Завод пластмасових сан.-тех. виробів (Виноградів). Біля Ільниці добувають буре вугілля. Електроенергію область одержує з системи «Львівенерго», в яку включені також Теребле-Ріцька ГЕС і Ужгородська теплогідроелектростанція.

Особливості тер. розміщення пром. виробн. зумовили формування на тер. області кількох пром. багатогалузевих (Ужгород, Мукачеве, Берегове, Виноградів, Хуст) і спеціалізованих (Свалява, Рахів) центрів, які розвиваються на базі місц. с.-г. і лісової сировини та довізних матеріалів — металу, текстилю, пластиків.

Агропромисловий комплекс З. о. включає сировинну, переробну і обслуговуючі ланки. Основна його сфера — сільське господарство, спеціалізація якого — скотарство м'ясо-мол. напряму, овочівництво, садівництво та виноградарство. На Закарпатській низовині переважають орні землі, в гірській частині — сіножаті й пасовища. В 1989 в З. о. було 125 колгоспів, 40 радгоспів, 4 птахофабрики, 8 комбікормових з-дів, 246 кормоцехів і кормокухонь, 4 овочеві комбінати, 3 453,3 тис. га с.-г. угідь (35,0 % тер. області) під орними землями 192,6 тис. га, сіножатями і пасовищами — 225,3 тис. га. Посівна площа 196 тис. га. Осушено 174,4 тис. га, зрошується 5,5 тис. га (Берегівська, Ботарська, Латорицька, «Чорний Мочар» та ін. меліоративні системи).

В галузевій структурі с. г. переважає тваринництво (54,4 % валової продукції, 1988); на рівнині м'ясо-мол. скотарство, свинарство, птахівництво, бджільництво; в передгір'ях і горах — вівчарство. Орографічні особливості тер. З. о. суттєво впливають на розміщення рослинницької галузі. Спеціалізація зх. частини Закарпатської низовини — вирощування зернових (пшениця, кукурудза на зерно), овочівництво і тютюнництво; сх. частини — овочів, винограду, зернових. У передгірній частині області на Зх. с. г. виноградарсько-садівничого напряму (яблуні, груші, сливи, черешня) з розвинутим г-вом приміськ. типу навколо Ужгорода і Мукачевого; на Сх. — садівничого напряму. В горах поширене вирощування картоплі для внутрішніх прод. потреб і кормів для тваринництва. Серед кормових культур — багаторічні трави, люпин, соняшник на корм і кукурудза на силос.

Високий рівень розвитку с.-г. виробн. і харч. пром-сті сприяє формуванню ряду *агропромислових спеціалізованих комплексів* рослинницького (плодоовочепром., виноградарсько-пром., зернопром., тютюново-ферментаційний) і тваринницького (м'ясо-, молоко- та птахопромислові) напрямів.

Транспортна система. Довж. з-ць заг. користування 1989 становила 639 км. Густота з-ць 49,9 км на 1000 км². Головні магістралі: Львів—Лавочне—Мукачеве—Чоп, Львів—Ужок—Ужгород—Чоп, Чоп—Солотвине та ін. Залізнич. вузли: Чоп, Батеве, Берегове, Королеве. Вузькоколійні з-ці (Кушниця—Іршава—Берегове) використовують для перевезення лісу, лісоматеріалів, бурого вугілля. Довж. автомоб. доріг становить 3,5 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям 3,4 тис. км. Територією області проходять траси союзного значення Ужгород—Ужок—Львів, Чоп—Ужгород—Мукачеве—Львів, Мукачеве—Хуст—Рахів—Івано-Франківськ, Хуст—Міжгір'я—Долина. Густота автомоб. шляхів — 273 км на 1000 км². В Ужгороді — аеропорт. Територією області проходять траси нафтопроводу «Дружба» газопроводів «Союз», «Братерство», Уренгой—Помари—Ужгород та етиленопровід Ленінварош (Угорщина) — Калуш.

Внутрішні відміни. В області існують соціально-екон. відміни між гірською і рівнинними частинами. На рівнині зосереджена гол. кількість продуктивних сил. Тут розвинута обробна пром-сть (маш.-буд., меблева, харч., легка) та інтенсивне с. г., у гірській — добувна пром-сть (лісозаготівельна, виробн. буд. матеріалів), садівництво, виноградарство, м'ясо-мол. тваринництво і рекреаційне г-во.

З. о. має екон. зв'язки з ін. областями УРСР, екон. р-нами, ін. республіками СРСР та зарубіжними країнами. Ввозять кам. вугілля, нафту і нафтопродукти, газ, цемент, пісок, зерно; вивозять продукцію машинобудування, плодоовочеві консерви, плоди, виноград, м'ясо,

Монумент «Україна — визволителям» на кордоні СРСР і Чехословаччини.

Ужгородський музей народної архітектури та побуту.

Структура посівних площ Закарпатської області (%, 1988).

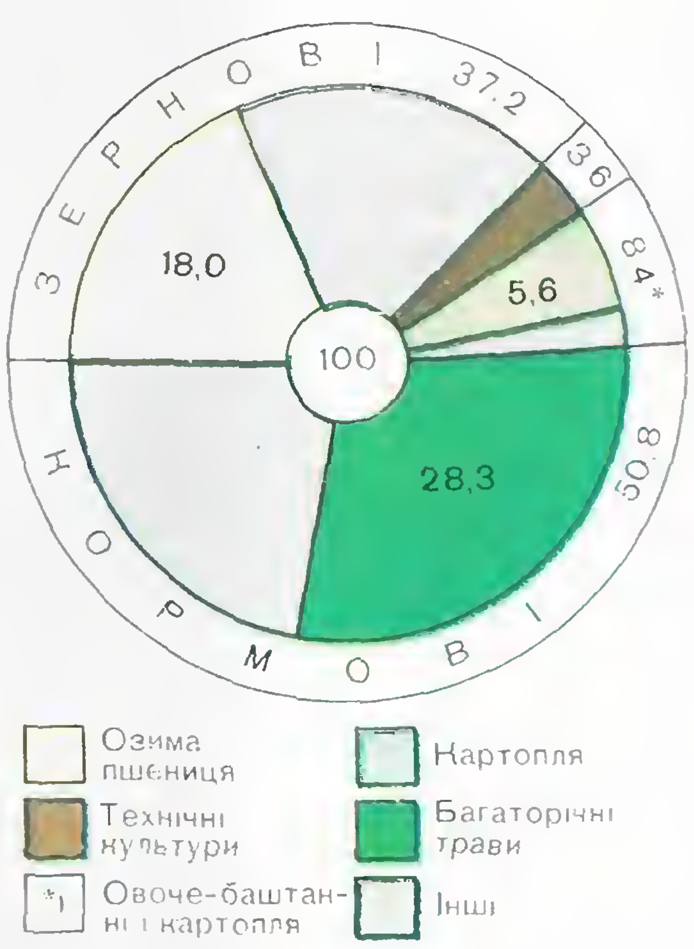

меблі, пиломатеріали, сіль та ін. товари.

Область змагається з Чернівецькою обл. УРСР та Пн.-Осетинською АРСР.

О. І. Шаблій.

Невиробнича сфера. У З. о.— Ужгородський ун-т, 15 серед. спец. навч. закладів, 23 профес.-тех. уч-ща. Працюють відділ Одеського н.-д. ін-ту курортології, Закарпатський н.-д. ін-т агропромислового виробництва тощо. Діють 4 театри, обл. філармонія, 5 музеїв: *Закарпатський краєзнавчий музей* з філіалами, відділами в Ужгороді, Виноградові, Сваляві та ін. нас. пунктах, історичний у Мукачеві, закарпатські художній, нар. архітектури і побуту, історії релігії та атеїзму (в Ужгороді); *Закарпатський відділ Географічного товариства УРСР.*

Рекреація. Гол. природними рекреаційними ресурсами області є мін. води, а також клімат та рельєф. Відомо бл. 50 родовищ з лікувальною водою різних типів. Найпоширеніші вуглекислі води. Є також гідрокарбонатні натрієві (лужні), хлоридно-гідрокарбонатні і гідрокарбонатно-хлоридні натрієві і натрієво-кальцієві, хлоридні натрієві. Осн. частина джерел — у горах (Ужоцьке, Міжгірське, Драгівське, Плосківське, Полянське, Новополянське, Сойминське, Квасівське та ін.); є також і на рівнині (Ужгородське, Шаянське та ін.).

У межах області діють 15 санаторіїв та пансіонатів з лікуванням (найбільші «Поляна», «Сонячне Закарпаття», «Карпати», «Квітка Полонини», «Верховина», «Шаян», «Гірська Тиса», «Перлина Карпат»). 2 будинки і пансіонати відпочинку, численні бази відпочинку, піонерські і спортивні табори.

У Солотвині діє респ. алергологічна лікарня (у вироблених соляних шахтах). З. о.— значний район туризму заг.-союзного значення (див. карту об'єктів туризму за станом на 1989). Діють Закарпатська Рада по туризму та екскурсіях, бюро подорожей та екскурсій (Ужгород), а також туристські бази: «Світанок» (Ужгород) з філіалом «Дубовий гай» (с. Кострина Великоберезнянського р-ну), «Невицьке» (с. Кам'яниця Ужгородського р-ну), «Нарцис» (м. Хуст), «Полонина» (с. Лумшори Перечинського р-ну), «Форель» (смт Жденеве Воловецького р-ну), «Плай» (смт Воловець) з філіалом «Пікуй» (с. Біласовиця Воловецького р-ну), «Карпати» (смт Міжгір'я) з філіалом «Синевирське озеро» (с. Синевирська Поляна Міжгірського р-ну), «Трембіта» (смт Кобилецька Поляна Рахівського р-ну), «Ялинка» (смт Усть-Чорна Тячівського р-ну), «Тиса» (м. Рахів), «Едельвейс» (смт Ясіня Рахівського р-ну); турист. готель «Латориця» (м. Мукачеве). На багатьох турист. базах та деяких турист. притулках діють підйомники. Територією області проходять 33 планові туристські маршрути.

Г. А. Горчакова.
І. М. Койнов, О. І. Коляда.

Карти області див. т. 1, ст. 336—337.

Літ.: Подорож у казку. Ужгород, 1970; Геренчук К. І. [та ін.]. Природа Закарпатської області. Львів, 1981; Барановская Г. И., Барановский А. М., Барановский М. И. Туристу о Закарпатье. Путеводитель. Ужгород, 1986; Природні багатства Закарпаття. Ужгород, 1987.

ЗАКАРПА́ТСЬКА О́БЛАСТЬ АКУМУЛЯТИ́ВНИХ ТА ПЛАСТОВО-ДЕНУДАЦІ́ЙНИХ РІВНИ́Н — геоморфологічна область на Пд. Зх. Українських Карпат, у межах Закарп. обл. Поділяється на 2 підобласті — Солотвинську терасну підвищену рівнину і Мукачівську терасну низовинну рівнину. Вис. від 100—150 м на Зх. до 500 м на Сх. У геоструктурному відношенні відповідає Центральній і Припаннонській зонам Закарпатського прогину і Паннонській западині. В геол. будові беруть участь слабодислоковані моласи неогенового віку потужністю 2—3 км (пісковики, аргіліти, кам. сіль). Генетично в межах області виділяють акумулятивний рельєф Мукачівської і денудаційний — Солотвинської підобластей. Морфоструктури є новоутвореними і прямого зв'язку зі структурами основи і маркіруючими горизонтами молас не мають. Значну роль у формуванні рельєфу області відіграє морфоскульптура — акумулятивні тераси (голоценові та більш давні). Рельєф області формувався в умовах неоген-антропогенових тектонічних рухів, що неоднаково проявилися в окремих її частинах.

Специфічні форми рельєфу утворені карстовими і зсувними процесами. Значний вплив мають антропогенні фактори (розробка родовищ солі і буд. матеріалів, розорювання земель тощо). Рельєф області в цілому сприятливий для госп. використання.

Ю. В. Зінько.

ЗАКАРПА́ТСЬКА ПЕРЕДГІ́РНА АГРОГРУНТОВА́ ЗО́НА — вертикальна *агрогрунтова зона* у передгір'ї *Карпат Українських* з абс. вис. 150—350 м. Розташована у Закарп. обл. До передгір'я віднесено й окремі горби й горбогір'я, що підносяться над *Закарпатською низовиною.* У більшій частині зони — низькі горбисто-увалисті передгір'я з переважанням м'яких, згладжених форм рельєфу, значною мірою еродованих. Грунтоутворюючими породами є щебенюватий елювій та делювій магматичних порід (у т. ч. глини, подекуди — конгломерати) і *флішу,* місцями — вапняки. Пересічна кількість опадів 932 мм на рік (з них 326 мм припадає на холодний період), гідротермічний коефіцієнт 1,8, глибина промерзання грунту до 32 см.

З. п. а. з. має складну структуру грунтового покриву. На суглинистих облесованих делювіальних відкладах поширені *підзолисто-буроземні кислі поверхнево оглеєні грунти,* серед яких трапляються дреновані, плантажовані й окультурені види. Формування *буроземів,* дерново-буроземних і глибоко-дерново-буроземних кислих грунтів відбувається на елювіальних і делювіальних відкладах ефузивних порід, а буроземів залишково-насичених — на елювії та делювії алунітових відкладів під туфом у поєднанні з глинами. На річкових терасах утворилися алювіальні дерново-буроземні та лучно-буроземні кислі оглеєні грунти. З метою підвищення родючості грунтів у межах зони здійснюють осушувальні меліорації, *вапнування грунтів,* агролісомеліоративні заходи, залуження, залісення тощо.

М. І. Полупан.

ЗАКАРПА́ТСЬКА УКРАЇ́НА — історико-геогр. назва земель УРСР, що включають тер. сучасної *Закарпатської області.* Див. також *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі.*

ЗАКАРПА́ТСЬКИЙ ВІ́ДДІЛ ГЕОГРАФІ́ЧНОГО ТОВАРИ́СТВА УРСР. Ств. 1975. Об'єднує 55 дійсних членів (1989). У відділі працюють секції екон. та шкільної географії. Осн. напрям роботи — вивчення нар.-госп. потенціалу та перспектив розвитку Закарп. обл., удосконалення викладання географії в світлі вимог реформи серед. школи. За участю відділу щорічно проводяться наук. конференції та конференції з природоохоронної тематики (2—3 рази на рік), педагогічні читання. Велика увага приділяється організації краєзнавчої роботи в школах. Пропаганда геогр. знань здійснюється через лекторії (бл. 300 лекцій на рік), постійно діючі клуби тощо. Шкільним закладам області надається методична та практична допомога в організації Тижнів географії, геогр. олімпіад, у роботі клубу «Планета» та клубів інтернаціональної дружби. Видано методичні брошури на допомогу вчителям географії, підготовлено діафільм «Природа і господарство Закарпатської області».

І. М. Попик.

ЗАКАРПА́ТСЬКИЙ ВОЛО́ГИЙ, ТЕ́ПЛИЙ АГРОКЛІМАТИ́ЧНИЙ РАЙО́Н З М'ЯКО́Ю ЗИМО́Ю — таксономічна одиниця *агрокліматичного районування* України, у пд.-зх. частині Закарп. обл. Виділений за азональними ознаками у *вологій, помірно теплій агрокліматичній зоні.* Відрізняється від зони в цілому значеннями *агрокліматичних показників* — гідротермічного коефіцієнта 1,8—1,3 та сумами активних т-р 2600—3100°. Тривалість сонячного сяйва становить бл. 2000 год на рік. Пересічна т-ра повітря у січні −3, −5° (абс. мінімум −35°), у липні — бл. +20° (абс. максимум +35°). Річна кількість опадів перевищує 700 мм, більша частина їх (450—500 мм) припадає на теплий період року. Сніговий покрив утворюється наприкінці грудня і лежить бл. 60 днів. Вегетаційний період починається наприкінці березня, триває 220—230 днів (до поч. листопада). Серед несприятливих метеорол. явищ — *заморозки,* які бувають до поч. травня (іноді до 2-ї пол. травня); вимерзання озимих посівів (імовірність цього явища бл. 5 %); вимокання та випрівання посівів (до 5—20 %). Імовірність *посух* не перевищує 1 %. Взимку часто бувають *відлиги* (до 50 днів).

Грунтовий покрив району становлять лучнувато-буроземні та підзолисто-буроземні суглинисті з оглеєними їх видами грун-

ти. Агрокліматичні умови сприятливі для розвитку плодівництва та виноградарства; висока забезпеченість кормами зумовлює розвиток тваринництва.

В. П. Дмитренко.

ЗАКАРПА́ТСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1945 на базі етнографічних та природничих колекцій кол. Ужгородського земського музею. Розміщений в окремому будинку — замку 12—18 ст. у м. Ужгороді. Експозиційна пл. близько 3 тис. м². У фондах зберігається понад 90 тис. експонатів, у 29 залах демонструється 14 тис. У складі музею три відділи (природи, історії дорад. періоду, історії рад. суспільства), філіали і відділи в ін. містах області — худож. музей, меморіальний музей народного художника Української РСР Ф. Ф. Манайла (обидва розташовані в Ужгороді), Свалявський музей В. І. Леніна, Виноградівський істор. музей, Хустський краєзнавчий музей, Бабичанський музей партизанської слави, Берегівський музей інтернац. дружби, Тернівський історичний музей, Великобичківський краєзнавчий музей, Ясінянський істор. музей. Експозиція відділу природи знайомить з геогр. положенням, геол. будовою, корисними копалинами, водними ресурсами, кліматом, грунтами краю. Широко представлені рослинний і тваринний світ Закарпаття. До цінних колекцій музею належать скам'янілі залишки молюсків,

Основні об'єкти туризму Закарпатської області

1. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1944 під час визволення Закарпаття.
2. Дендропарк.
3. Пам'ятний знак на честь взяття Ужоцького перевалу рад. військами 1944.
4. Пам'ятник жителям селища — добровольцям Радянської Армії.
5. Пам'ятний знак на Полонині-Руні — місці висадки десанту партизанів у липні й вересні 1944.
6. Пам'ятний знак на честь взяття Середнього Верецького перевалу рад. військами в жовтні 1944.
7. Пам'ятник на братській могилі комуністів, закатованих ворогами Рад. влади 1946.
8. Пам'ятний знак на місці проведення 1899 першої на Закарпатті маївки.
9. Пам'ятка архітектури — руїни замку-фортеці, 12—13 ст.
10. Пам'ятник жертвам німецького та угорського фашизму.
11. Пам'ятник листоноші Ф. Фекеті.
12. Будинок, у якому 21 березня 1920 відбувся 1-й з'їзд Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі.
13. Монумент рад. воїнам — «Україна — визволителям». Пагорб Слави — кладовище рад. воїнів, які загинули 1944 під час визволення Закарпаття від німецьких та угорських фашистів.
14. Пам'ятники: Карлу Марксу; В. І. Леніну; укр. письменникові Є. А. Фенцику.
15. Пам'ятки архітектури — замок-фортеця, 13—16 ст.; кафедральний собор, 17 ст.
16. Музеї: краєзнавчий; художній; нар. архітектури і побуту; історії релігії та атеїзму; меморіальний будинок-музей укр. рад. художника Ф. Ф. Манайла.
17. Пам'ятка садово-паркового мистецтва — ботанічний сад Ужгородського ун-ту.
18. Пам'ятки садово-паркового мистецтва і архітектури: парк, 1848; палац, 1890—95; замок, 17 ст.
19. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1944.
20. Пам'ятник на братській могилі воїнів рос. армії, які загинули в роки 1-ї світової війни 1914—18.
21. Картинна галерея нар. майстрів.
22. Пам'ятки архітектури — церква Різдва богородиці та дзвіниця, 1780.
23. Пам'ятник на честь взяття Торунського перевалу рад. військами в жовтні 1944.
24. Обеліск на братському кладовищі воїнів рос. армії, які загинули в роки 1-ї світової війни 1914—18.
25. Пам'ятник на місці бойових дій Червоної Армії Угорської Радянської республіки проти військ контрреволюції 1919.
26. Пам'ятник на місці розстрілу антивоєнної демонстрації трудящих 1924.
27. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, партизан і підпільників, які загинули в боях проти німецьких та угорських фашистів.
28. Пам'ятка дерев'яної архітектури, 16—18 ст.
29. Історичний музей.
30. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів і партизан, які загинули 1944.
31. Музей лісу і сплаву на р. Озерянці.
32. Місце народження новатора с.-г. виробництва двічі Героя Соціалістичної Праці Г. М. Ладані; погруддя героїні.
33. Будинок, у якому 1919 було проголошено Рад. владу на Закарпатті. Будинок, де 26 листопада 1944 відбувся 1-й з'їзд Народних комітетів Закарпаття, на якому було прийнято Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Рад. Україною.
34. Монумент Слави Радянської Армії. Меморіальне кладовище рад. воїнів, які загинули 1944 під час визволення Закарпаття від німецьких та угорських фашистів.
35. Пам'ятники: В. І. Леніну; рад. держ. і партійному діячеві С. М. Кірову.
36. Пам'ятки архітектури 14—19 ст., зокрема замок «Паланок», 14—18 ст.
37. Історичний музей.
38. Музей партизанської слави.
39. Пам'ятник односельчанам — добровольцям Рад. Армії, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.
40. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1944 під час визволення Закарпаття від німецьких та угорських фашистів.
41. Пам'ятка архітектури — Графське подвір'я, 1629.
42. Музей інтернаціональної дружби.
43. Пам'ятник на братській могилі радянських воїнів, які загинули 1944 під час визволення Закарпаття від німецьких та угорських фашистів.
44. Погруддя новатора с.-г. виробництва двічі Героя Соціалістичної Праці Ю. Ю. Пітри.
45. Пам'ятник на братській могилі партизан і рад. воїнів, які загинули 1944 під час визволення Закарпаття від німецьких та угорських фашистів.
46. Пам'ятник Б. Хмельницькому.
47. Пам'ятки архітектури, 14—19 ст.
48. Історичний музей.
49. Дендрарій.
50. Пам'ятники: на братській могилі рад. воїнів і партизан, які загинули 1944 під час визволення Закарпаття від німецьких та угорських фашистів; на місці страти партизан-підпільників 1944.
51. Пам'ятники: укр. поетові і просвітителю О. В. Духновичу; поету-антифашисту Д. О. Вакарову.
52. Пам'ятник на братській могилі воїнів рос. армії, які загинули під час 1-ї світової війни.
53. Пам'ятка архітектури — руїни замка, 11—12, 14—16 ст.
54. Краєзнавчий музей.
55. Стела на честь рад. розвідувальної групи Ф. Патані, яка в серпні 1943 висадилась на г. Менчул.
56. Пам'ятка архітектури — Миколаївська церква, 1779.
57. Місце народження Героя Радянського Союзу і Народного героя Чехословаччини С. М. Вайди; погруддя героя.
58. Місце народження Героя Радянського Союзу керівника революційного руху на Закарпатській Україні О. О. Борканюка; пам'ятник герою, музей його імені.
59. Пам'ятки архітектури — дзвіниця, 1813; Вознесенська церква, 1824.
60. Пам'ятник на честь взяття рад. військами Яблуницького перевалу у вересні 1944.
61. Пам'ятник радянським воїнам-визволителям.
62. Пам'ятники: укр. письменнику Т. Г. Шевченкові; Герою Радянського Союзу і Народному герою Чехословаччини С. М. Вайді; нац. герою Угорщини, одному з керівників революції 1848—49 в Угорщині Л. Кошуту.
63. Пам'ятка архітектури — реформатський костьол, 13—18 ст.
64. Музей історії соляних копалень.
65. Краєзнавчий музей.
66. Історико-краєзнавчий музей (у приміщенні пам'ятки архітектури — Успенської церкви, 18 ст.).
67. Пам'ятники: О. О. Борканюку, страченому фашистами 1942; на братській могилі рад. воїнів-визволителів.

морських їжаків, кісток мамонта, печерного ведмедя, гігантського оленя, зубра, численна колекція чучел птахів і звірів (бл. 400 видів). Зберігаються і демонструються одна з унікальних і найчисленніших на Україні бронзових колекцій (3 тис. предметів, переважно 12—8 ст. до н. е.), нумізматична колекція, слов'янські першодруки та ін. В експозиції значну увагу приділено природоохоронним заходам. Окремий розділ присвячений екон. розвитку Закарпаття. З. к. м. проводить оглядові і тематичні екскурсії, лекторії, організовує пересувні та стаціонарні виставки. Щороку музей та його відділи відвідують понад 300 тис. чол. *П. М. Федака.*

ЗАКАРПАТСЬКИЙ ПЕРЕДГІРНИЙ ГЕОБОТАНІЧНИЙ ОКРУГ — частина *Східно-Карпатської гірської геоботанічної підпровінції.* Нижня межа округу проходить пересічно на вис. 150 м, верхня — на вис. 550 м. Характерною рисою рослинності З. п. г. о. є переважання вторинних лісових угруповань, садів, виноградників і с.-г. угідь. Площа первинних дубових лісів за останнє століття зменшилася у три рази. У лісовому покриві — гол. чин. чисті скельнодубові ліси, лісостани дуба скельного і дуба звичайного біля підніжжя схилів та грабово-дубові, буково-грабові й чисті букові на верхніх частинах схилів. У дубняках поширені також липа серцелиста, липа пухнаста, черешня та берека. У підліску — ліщина, клокичка, плющ, дерен, у трав'яному покриві переважають орляк, куничник тростиновий, осока лісова, маренка запашна та ін. види. Лісистість округу бл. 20 %. У З. п. г. о. виділяють Ужгородсько-Виноградівський та Хустсько-Солотвинський геобот. райони. У межах округу розташовані заказники респ. значення *Діброва, Зачарована Долина* та ін. території і об'єкти природно-заповідного фонду. *М. А. Голубець.*

ЗАКАРПАТСЬКИЙ ПРОГИН — геологічна структура на Зх. України, частина *Карпатської складчастої системи.* На Україні знаходиться сх. частина З. п., яка по поверхні співпадає з площею поширення неогенових осадочних і вулканічних порід. Простягається паралельно Карпатам смугою завдовжки 150 км, завширшки 25—35 км. Глибинними межами прогину є Закарпатський розлом на Пн. Сх. і зона Припаннонського розлому (Берегівська зона горстів) на Пд. Зх. Одні дослідники виділяють менші тектонічні структури у поздовжньому напрямі (Крайову, Центральну, зону Припаннонського розлому), інші — у поперечному (Чоп-Мукачівська і Солотвинська западини, розділені Шоллеським глибинним розломом). В геол. будові З. п. беруть участь неогенові моласи потужністю 2—3 км, які містять соленосну товщу (у Центральній зоні) та ряд інтрузивних субвулканічних тіл, характерних для Берегівської зони горстів. Вулканічні Карпати складені неогеновими ефузивними породами (андезитами, базальтами, туфами тощо), які частково перекривають моласовий комплекс. Донеогенова основа прогину складена з блоків розміром переважно 3—5×8—10 км, поверхня яких утворена палеогеновими, мезозойськими і палеозойськими відкладами. Починаючи з палеозою, по системах перпендикулярних розломів відбувалися блокові рухи різного знаку. Їхній вплив на неогеновий етап розвитку З. п. проявився у нагромадженні різновікових відкладів у Солотвинській западині (переважно баденських) і Чоп-Мукачівській западині (в осн. сармат-пліоценових). У рельєфі в межах УРСР З. п. відповідає сх. частині *Закарпатської низовини* і *Вулканічного хребта.* З відкладами З. п. пов'язані родовища газу (Солотвинське, Русько-Комарівське), кам. солі (Солотвинське), поліметалів (Біганське, Берегівське), бариту (Біганське), мін. вод (Вишкове, Шаян) тощо. Відомі непромислові поклади бурого вугілля. Літ. див. до ст. *Карпатська складчаста система.* *Л. П. Мишкін.*

ЗАКОН ПРО ОХОРОНУ ПРИРОДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — закон, що визначає осн. вимоги щодо *охорони природи* і використання *природних ресурсів,* коло природних об'єктів, які підлягають правовій охороні, держ. органи і громадські орг-ції, які забезпечують охорону природи і регулюють використання природних ресурсів на території УРСР. Прийнятий Верховною Радою УРСР 30.VI 1960 з доповненнями 26.VI 1964 та 25.VIII 1970. Складається з 11 розділів, які включають 32 осн. і 2 додаткові статті. Законом визначено, що охорона природи полягає у збереженні, раціональному використанні, розширеному відтворенні всіх її багатств; встановлено, що держ. охороні і регулюванню використання на тер. УРСР підлягають природні багатства залучені у госп. оборот, і ті, що не експлуатуються. Закон забороняє таку госп. діяльність, яка може шкідливо вплинути на стан природних багатств. Визначено, що окремі об'єкти природи, які мають велику наук. або нар.-госп. цінність, підлягають особливій охороні держави. Згідно з законом, відповідні держ. та громадські органи й орг-ції, плануючи використання природних ресурсів, повинні виходити з необхідності комплексного використання і відновлення їх на основі розширеного відтворення, враховуючи їхні взаємний зв'язок і взаємозалежність, щоб експлуатація одних видів природних багатств не завдавала шкоди іншим. Забезпечення охорони природи, як держ. завдання, покладено на місц. Ради нар. депутатів, м-ва, відомства та орг-ції, у віданні яких є певні зем. ділянки, ліси, водойми або ін. об'єкти природи. Контроль за здійсненням заходів по охороні природи, раціональним використанням природних багатств, відтворенням і дальшим розвитком їх, а також нагляд за додержанням правил охорони природи в УРСР покладено на державний *Комітет УРСР по охороні природи,* Ради нар. депутатів та їхні виконавчі і розпорядчі органи відповідно їхньої компетенції. У розділах III—VIII закону викладено правове регулювання відносин у галузі охорони й раціонального використання окремих природних ресурсів. З метою *охорони земель* законом встановлено, що всі землекористувачі зобов'язані систематично здійснювати з урахуванням місц. умов комплекс агротех., агрохім., меліоративних та гідротех. заходів, спрямованих на збереження та підвищення родючості грунтів, запобігати шкідливим процесам *ерозії грунту.* Встановлено також осн. положення *охорони надр.* У процесі розробки надр повинні бути проведені необхідні заходи по охороні земної поверхні та розташованих на ній водойм і насаджень від шкідливого впливу гірничих виробок (розділ III). Порядок і заходи по *охороні рослинного світу,* зокрема лісів і *захисних лісових насаджень,* встановлюються правилами, що затверджуються Радою Міністрів УРСР. Забороняється вирубка лісів понад встановлену щорічну розрахункову лісосіку; вирубка лісів, що мають грунтозахисне, водоохоронне та ін. захисне призначення; самовільна рубка лісу тощо (розділ IV). Всі види зелених насаджень на тер. міст і селищ та навколо них становлять їхні *зелені зони,* порядок охорони яких визначається відповідними правилами (розділ V). У розділі VI викладено порядок *охорони вод.* Всі поверхневі і підземні води підлягають охороні від виснаження, забруднення, засмічення і замулювання, а також регулюванню в режимі використання їх як ресурсів для задоволення потреб населення і нар. г-ва. Розділ VII присвячено *охороні тваринного світу.* Дикі звірі і птахи, що водяться в мисливських угіддях у стані природної свободи, є держ. мисливським фондом, використання якого дозволяється лише з додержанням встановлених правил полювання. Немисливські дикі звірі і птахи, корисні для нар. г-ва, а також ті звірі й птахи, яким загрожує вимирання і збереження яких необхідне в інтересах науки, підлягають охороні. З метою *охорони атмосферного повітря* від забруднення різними пром. відходами забороняється вводити в дію нові або реконструйовані підприємства, окремі цехи та агрегати без відповідного очищення пром. відходів, які забруднюють повітря і справляють шкідливий вплив на навколишню природу (розділ VIII).

Особи, винні в порушенні правил охорони природи, притягаються до відповідальності згідно з діючим законодавством, і з них стягуються збитки, завдані їх незаконними діями (розділ XI). Протягом 1957—63 аналогічні закони прийнято в усіх союзних республіках. Положення закону розвинуті у *земельному законодавстві,* відповідних кодексах *(Водний кодекс УРСР, Лісовий кодекс УРСР, Кодекс УРСР про надра),* законах *(Закон УРСР про охорону атмосферного повітря, Закон УРСР про охорону і використання тваринного світу)* і постановах уряду республіки, закріплені у Конституції УРСР. *Д. Й. Проценко.*

ЗАКОН УРСР ПРО ОХОРОНУ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ — закон, що визначає осн. вимоги щодо збереження у чистоті і поліпшення стану атм. повітря. Прийнятий Верховною Радою УРСР 27.XI 1981; розроблений з урахуванням осн. положень відповідного закону СРСР від 25.VI 1980. Складається з 7 розділів, які включають 44 статті. Завданнями законодавства є регулювання сусп. відносин у галузі *охорони атмосферного повітря* з метою збереження в чистоті і поліпшення його стану, відвернення і зниження шкідливих хім., фіз., біол. та ін. впливів на атмосферу, які викликають несприятливі наслідки для населення, нар. г-ва, рослинного і тваринного світу,

а також зміцнення законності у цій галузі. Закон визначає компетенцію СРСР та УРСР у галузі регулювання відносин щодо охорони атм. повітря. Згідно закону, держ. управління здійснюється Радою Міністрів СРСР, Радою Міністрів УРСР, виконавчими комітетами місц. Рад нар. депутатів, *Українським республіканським управлінням по гідрометеорології* та його органами на місцях, а також ін. держ. органами, до компетенції яких законодавством СРСР і УРСР віднесено здійснення зазначених функцій. У розділі II закону визначені різні заходи охорони атм. повітря, у т. ч. встановлення нормативів гранично допустимих концентрацій та викидів забруднюючих речовин, рівнів шкідливих фізичних впливів на нього, регулювання шкідливих *викидів в атмосферу* стаціонарними джерелами забруднення, а також щодо охорони атм. повітря при аваріях і несприятливих метеоролог. умовах. Законом передбачається регулювання викидів забруднюючих речовин в атмосферу автомобілями, літаками, ін. пересувними засобами та установками, шкідливих фіз. впливів на атмосферу (звукових коливань, випромінювань тощо). Визначено умови розміщення, проектування, буд-ва і введення в експлуатацію підприємств, споруд та ін. об'єктів, які впливають на стан атм. повітря, створення *санітарно-захисних зон*. Закон встановлює вимоги щодо охорони атм. повітря при впровадженні відкриттів, винаходів, нових тех. систем, при застосуванні засобів захисту рослин, мін. добрив та ін. препаратів; при видобуванні корисних копалин, розміщенні й експлуатації териконів та відвалів. Визначено умови регулювання шкідливого впливу на атм. повітря при відсутності нормативів; регулювання споживання повітря для виробничих потреб, а також впливу на погоду і клімат. Згідно закону об'єкти, які шкідливо впливають на атм. повітря, види і кількість шкідливих речовин, що викидаються в атмосферу, а також види і розміри шкідливих фіз. впливів на неї підлягають держ. обліку. Нагляд за станом атм. повітря здійснює загальнодерж. служба нагляду і контролю за рівнем забруднення природного середовища. Закон передбачає здійснення спеціальних заходів при стані атм. повітря, який загрожує здоров'ю людей. Держ. контроль за охороною атм. повітря здійснюється Радами нар. депутатів, їх виконавчими і розпорядчими органами, а також спеціально уповноваженими на те держ. органами, відомчий контроль — органами, у віданні яких є підприємства, установи й орг-ції, що шкідливо впливають на атм. повітря (розділ IV). Особи, винні у порушенні закону, несуть кримінальну, адм. або ін. відповідальність. Встановлено умови дії міжнародних угод в галузі охорони атм. повітря.

В. П. Цемко.

ЗАКО́Н УРСР ПРО ОХОРОНУ І ВИКОРИСТА́ННЯ ТВАРИ́ННОГО СВІ́ТУ — закон, що визначає осн. вимоги щодо охорони і науково обгрунтованого, раціонального використання тваринного світу. Прийнятий Верховною Радою УРСР 27.XI 1981; розроблений на основі відповідного закону СРСР від 25.VI 1980. Складається з 8 розділів, які включають 62 статті. Завданнями законодавства є регулювання сусп. відносин у галузі охорони і використання диких тварин з метою забезпечення умов їхнього існування у стані природної волі, збереження цілісності природних угруповань і раціонального використання, а також зміцнення законності у цій галузі. Тваринний світ в СРСР є держ. власністю. Дії, які в прямій чи прихованій формі порушують право держ. власності на тваринний світ, забороняються. Закон визначає компетенцію СРСР та УРСР у галузі регулювання відносин щодо охорони і використання тваринного світу. Відповідно до закону держ. управління в галузі охорони та використання тваринного світу здійснюється Радою Міністрів СРСР, Радою Міністрів УРСР, виконавчими комітетами місц. Рад нар. депутатів, М-вом лісового г-ва УРСР і його органами на місцях, а також басейновими управліннями по охороні і відтворенню рибних запасів та регулюванню рибальства М-ва рибного г-ва СРСР. Завдання і заходи щодо охорони й раціонального використання тваринного світу передбачаються в держ. планах екон. та соціального розвитку. Закон визначає осн. вимоги при плануванні і здійсненні заходів, які можуть впливати на середовище перебування тварин і стан тваринного світу. У розділі II закону подано види й осн. вимоги щодо користування тваринним світом, права та обов'язки користувачів. У розділі III визначено заходи *охорони тваринного світу*: встановлення правил і норм щодо охорони, раціонального використання і відтворення тваринного світу; встановлення заборон та обмежень у користуванні тваринним світом; охорона середовища перебування, умов розмноження і шляхів міграції тварин; запобігання загибелі тварин при здійсненні виробничих процесів; створення заповідників, заказників і виділення ін. особливо охоронюваних територій; розведення в неволі рідкісних видів тварин; подання допомоги тваринам у разі захворювань, загрози їхньої загибелі під час стихійного лиха; пропаганда охорони тваринного світу засобами масової інформації тощо. Для забезпечення охорони і організації раціонального використання тваринного світу проводиться держ. облік тварин та їхнього використання і ведеться держ. кадастр тваринного світу. Згідно з законом держ. контроль за охороною і використанням тваринного світу здійснюють Ради нар. депутатів, їхні виконавчі та розпорядчі органи, а також спеціально уповноважені на те держ. органи в порядку, встановлюваному законодавством СРСР (розділ V). У розділі VII встановлено відповідальність за порушення законодавства про охорону і використання тваринного світу. СРСР та УРСР укладають міжнар. договори у галузі охорони і використання тваринного світу. Якщо у міжнар. договорі УРСР встановлено ін. правила, ніж передбачено законодавством УРСР, то застосовуються правила міжнар. договору (розділ VIII).

В. П. Цемко.

ЗАКРЕ́ВСЬКИЙ БІР — бот. пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташований у Городищенському р-ні Черкас. обл. Перебуває у віданні Смілянського лісгоспзагу. Пл. 18 га. Охороняються цінні штучні соснові насадження в долині р. Вільшанки, закладені в кін. 19 ст. Крім сосни звичайної, зростають також дуб звичайний, клен гостролистий, граб, ясен. У підліску — ліщина, бузина чорна. Трав'яно-чагарничковий покрив утворюють ожина сиза, барвінок малий, материнка звичайна та ін. цінні рослини. Багатий тваринний світ.

ЗАКРІПЛЕННЯ ПІСКІВ — сукупність заходів по припиненню пересування пісків. Розрізняють такі методи З. п.: біол., механіч., хімічні. Біологічні методи передбачають захист пісків від вітру і закріплення їх кореневою системою рослин. Здійснюються насадженням деревних та чагарникових порід, сівбою трав'яних рослин-псамофітів (пiскoлюбів). Завдяки кореневій системі рослин і лісовій підстилці пiскoзакріплювальні насадження захищають грунт від видування, поліпшують гідролог. та мікрокліматичні умови і таким чином сприяють освоєнню пісків. Для З. п. рослинами використовують з деревних порід сосну звичайну, сосну кримську, акацію білу; з чагарників — скумпію, акацію жовту, вербу гостролисту; з трав'яних рослин — житняк пухнатоквітковий, зіновать дніпровську, куничник наземний, золотобородник цикадовий, буркун тощо. Механічний метод полягає у закріпленні пісків парканчиками з рогозу, очерету, полину та ін. прямостоячих рослин та устиланні їхньої поверхні. Хімічні методи застосовують замість механіч. для негайного закріплення рухомих пісків, як правило, одночасно з посадкою деревних і чагарнико-

Закріплення пісків. Херсонська область.

вих порід. Для хімічного захисту використовують нерозин, суміш нафти з гудроном, бітумом та ін. В УРСР налічується 163 тис. га незакріплених пісків (1985), піскозакріплювальні лісові насадження створені на пл. 130 тис. га (протягом 1965—85).

С. А. Генсірук.

ЗАКУПНЕ — селище міського типу Чемеровецького району Хмельн. обл. Розташоване на р. Жванчику (прит. Дністра). Залізнична станція. 1,6 тис. ж. (1990). Засн. на поч. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1972. Розташоване в межах *Товтр,* поверхня хвиляста з широкими вододілами й неглибокими балками. Пересічна т-ра січня —5,5°, липня +18,4°. Опадів 580 мм на рік. На Зх. від З.— лісовий масив (499 га), що є зоною відпочинку. В селищі — вапняковий та комбікормовий з-ди, кар'єроуправління.

ЗАЛІЗИСТІ КВАРЦИТИ, залізисті роговики — метаморфічні породи різного походження, що складаються з прошарків залізорудних і силікатних чи карбонатних мінералів. Смугаста текстура зумовлена чергуванням темно-червоних або чорних смужок (збагачених магнетитом, гематитом, мартитом, гідроксидами заліза) з сірими. На тер. України З. к. неокисленого типу докембрійських формацій *Українського щита* утворюють родовища т. з. бідних (мартитових) руд з вмістом заліза 15—45 %. В окисленій зоні при вилуговуванні кварцу виникли багаті руди гематитового складу (46—70 % заліза). Родовища, пов'язані з З. к. Криворізького залізорудного басейну і Кременчуцького та Білозерського залізорудних районів, дають більш як 75 % товарної залізорудної продукції України. Тонкосмугасту відміну З. к. називають джеспілітом.

В. В. Решетняк.

ЗАЛІЗНИЧНЕ — селище міського типу Козятинського району Вінн. обл., на р. Гуйві. Залізнична ст., автостанція, 1,1 тис. ж. (1990). Засн. в 1945, селище міськ. типу з 1987. Пересічна т-ра січня —6,0°, липня +19,2°. Опадів 550 мм на рік. Пл. зелених насаджень 352 га. В селищі — вагонне депо.

ЗАЛІЗНИЧНЕ — селище міського типу Дніпроп. обл., підпорядковане Довгинцівській райраді м. Кривого Рога. Залізнич. ст. Батуринська, 3,6 тис. ж. (1990). Виникло 1930, с-ще міськ. типу з 1957. Поверхня рівнинна з незначним заг. похилом на Пд. Сх. Пересічна т-ра січня —5,3°, липня +22°. Опадів 406 мм на рік. Пл. зелених насаджень 80 га. В селищі — вагонне депо.

ЗАЛІЗНИЧНЕ (до 1936 — залізнична ст. Гуляйполе, до 1961 — селище 20-річчя Жовтня) — селище міського типу Гуляйпільського р-ну Запоріз. обл. Залізнична ст. Гуляйполе. 1,1 тис. ж. (1990). Виникло 1896, с-ще міськ. типу з 1960. Поверхня — погорбована рівнина. Пересічна т-ра січня —5,4°, липня +21,9°. Опадів 472 мм на рік. Поблизу З.— ставок з зоною відпочинку. Пл. зелених насаджень 6,5 га. В З.— сироробний, рем.-мех., асфальтобетонний і комбікормовий з-ди, елеватор.

ЗАЛІЗНИЧНИЙ ТРАНСПОРТ — вид транспорту, який здійснює перевезення вантажів і пасажирів по рейкових шляхах. З. т. відіграє важливу роль у розвитку сусп. виробн., в екон. зв'язках між виробниками і споживачами продукції, областями й районами країни, з зарубіжними країнами. З. т. виник у 1-й пол. 19 ст. в зв'язку з розвитком великої пром-сті. Першу в Росії залізницю заг. користування довжиною 27 км введено в експлуатацію 1837 між Петербургом і Павловськом. На тер. України 1861 було прокладено з-цю Львів — Перемишль, 1865 — з-цю Балта — Одеса, протягом 1868—1870 її було продовжено до Москви (через Кременчук та Київ). В 70-і та 80-і рр. збудовано з-ці Полтава—Київ—Брест, Курськ—Харків—Ростов, розгорнулось буд-во з-ць у Донбасі, Придніпров'ї та Криворіжжі, що сприяло розвиткові пром-сті на Пд. Росії.

За роки Рад. влади З. т. набув значного розвитку і зазнав докорінної реконструкції в усіх республіках СРСР. Експлуатаційна довжина з-ць країни 1987 становила 146,1 тис. км (1913 — 71,7 тис. км), в УРСР відповідно — 22,7 тис. км і 15,6 тис. км. Україна займає одне з перших місць в СРСР за густотою залізнич. мережі (37,7 км на 1000 км^2 території). Частка УРСР в перевезенні вантажів З. т. країни (1988) становила 25,2 %, у вантажообороті — 12,8 %. Частка вантажообороту З. т. у заг. вантажообороті транспорту УРСР становила 53,3 %, пасажирообороту — 40,8 % (1988). На тер. УРСР розташовані з-ці: Південно-Західна (управління в Києві), Донецька (Донецьк), Придніпровська (Дніпропетровськ), Південна (Харків), Львівська (Львів) і Одеська (Одеса). По тер. республіки проходять окремі дільниці Московської, Білоруської, Молдавської та Південно-Східної залізниць. Найрозвинутіша мережа з-ць у *Донецько-Придніпровському економічному районі:* густота залізниць становить 40 км на 1000 км^2 території. Тут найбільш вантажонапружені в Європ. частині СРСР з-ці. Магістралі широтного напряму забезпечують зв'язок вугільно-металургійного Донбасу з залізо-марганцерудним Придніпров'ям і є основою залізничної мережі р-ну. Важливе значення мають залізниці: Дебальцеве—Синельникове—Дніпропетровськ — Кривий Ріг, Іловайськ—Волноваха—Запоріжжя—Кривий Ріг та ін. Зв'язки Донбасу з Центральним екон. р-ном забезпечують магістралі напряму Донбас—Москва; Дебальцеве—Валуйки — Єлець — Москва; Маріуполь — Донецьк — Харків — Курськ — Москва; Донбас — Міллерово — Рязань — Москва. З-ця Донбас — Волгоград сполучає Донецько-Придніпровський екон. р-н з Поволжям. В пд. напрямах працюють з-ці Харків — Запоріжжя — Сімферополь, Харків — Кременчук — Одеса, Харків — Дніпропетровськ — Херсон. З Донбасу на Пн. перевозять вугілля, метал, металоємні машини, продукцію хім. пром-сті, зерно та ін. вантажі, в зворотньому напрямі — ліс і вироби з деревини, точні машини і прилади, вироби легкої пром-сті, деякі буд. матеріали. В пн.-зх. напрямі створена електрифікована магістраль Донбас—Карпати (через Кривбас), яка має важливе значення в міжнар. зв'язках. Густота з-ць *Південно-Західного економічного району* становить 36,9 км на 1000 км^2. Найважливіші магістралі загальносоюзного значення; Москва — Київ — Львів — Чоп, Москва — Київ — Жмеринка — Одеса, Київ — Мінськ, Київ — Харків. Від Києва з-ці прокладено в усіх напрямах.

У *Південному економічному районі* З. т. розвинутий дещо менше. Він зв'язує р-ни УРСР та РРФСР з портовими містами. Львівська й Одеська з-ці відіграють важливу роль в забезпеченні перевезень експортно-імпортних вантажів. На Львівській з-ці створено потужний Чопсько-Батєвський перевантажувальний комплекс. В 1978 введено в експлуатацію залізнично-морську паромну переправу Іллічівськ—Варна (Болгарія) довж. 435 км. Для зв'язків УРСР з Північним Кавказом збудовано залізнично-поромну переправу через Керченську протоку.

На З. т. УРСР широко впроваджується електрифікація (понад 30 % заг. експлуатаційної довжини з-ць), сучасні засоби автоматизації. Збудовано й реконструйовано сотні залізнич. вокзалів і вузлів.

У Київському, Одеському, Дніпропетровському, Запорізькому, Херсонському, Маріупольському та багатьох ін. трансп. вузлах З. т. взаємодіє з автомоб., морським та річковим видами транспорту. На з-цях функціонують механізовані технічно оснащені великі сортувальні станції: Ясинувата, Дебальцеве, Червоний Лиман, Основа, Нижньодніпровськ-Вузол, Дарниця та ін. У технологічній єдності з магістральним З. т. працюють під'їзні колії пром. підприємств, будов і орг-цій. У 1986 їх довжина дорівнювала 26,5 тис. км.

Дальший розвиток З. т. на Україні пов'язаний з підвищенням його пропускної спроможності, передусім з-ць, що зв'язують гол. вантажоутворювальні центри — Донбас і Криворіжжя — з зх. областями і сх.-європ. країнами, з Кавказом та портами Чорного і Азовського морів. Розроблено комплекс заходів щодо дальшого підвищення ефективності роботи з-ць, прискорення впровадження науково-тех. прогресу, докорінного поліпшення організації пасажирських перевезень.

Літ.: Лысенко Ю. Я., Гурнак В. Н.

Основні показники розвитку залізничного транспорту загального користування в УРСР

Показники	1940	1960	1980	1988
Експлуатаційна довжина залізниць, тис. км	20,1	21,1	22,6	22,8
в т. ч. електрифікованих, тис. км	0,2	1,5	7,1	7,8
Вантажооборот, млрд. т · км тарифних	72	216	470	504,7
Відправлено вантажів, млн. т	200	504	981	1038
Пасажирооборот, млрд. пасажиро-км	16,4	26,5	60,1	72,9
Відправлено пасажирів, млн. чол.	243	373	649	687

Транспорт республики в двенадцатой пятилетке. К., 1986; Гурнак В. М. Транспортний потік республіки. К., 1986.

В. М. Гурнак.

ЗАЛІ́ЗНІ РУ́ДИ — природні мін. утворення із таким вмістом заліза, при якому його економічно доцільно вилучати. З. р. розрізняють за походженням, віком і мінералогічним складом. На Україні найбільш поширені метаморфічні руди залізисто-кременистої докембрійської формації в межах *Українського щита* (гематито-мартитові і магнетитові) та осадочні неогенові руди на *Керченському півострові* (бурі залізняки). Серед промислових виділяють багаті (вміст заліза 46—70 %) і бідні (потребують збагачення і агломерації) З. р. Найбільш якісні метаморфічні руди гематитового складу; вони мають невеликий вміст шкідливих домішок: фосфору — 0,03—0,16 %, сірки 0,02—0,24 %.

Перші відомі розробки З. р. на тер. України належать до 8—7 ст. до н. е. (Пн. Причорномор'я).

З давніх часів використовували поверхневі легкоплавкі руди — озерні й болотні. В кін. 19 ст. були розвідані і почали розроблятися родовища на Керченському п-ові та у Криво于ріжжі. З поч. 20 ст. основною залізорудною базою країни став *Криворізький залізорудний басейн.* Після Великої Вітчизняної війни розвідка й експлуатація З. р. набули широкого розвитку. Реконструйовано діючі шахти і введено в дію 5 гірничо-збагачувальних комбінатів у Кривбасі, розвідано й експлуатуються поклади З. р. у *Білозерському залізорудному районі* та *Кременчуцькому залізорудному районі*, продовжуються пошукові роботи у Приазовському залізорудному районі.

На УРСР припадає понад 30 % розвіданих загальносоюзних запасів З. р. Вони є основою розвитку в республіці *залізорудної промисловості*, значна частина їх експортується, гол. чин. до сх.-європейських країн.

Літ.: Рудные месторождения СССР, т. 1—3. М., 1978; Белевцев Я. Н. [та ін.]. Железорудные месторождения докембрия Украины и их прогнозная оценка. К., 1981.

В. М. Цибульський.

ЗАЛІЗОРУ́ДНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь гірничої промисловості, підприємства якої добувають залізну руду і здійснюють її попередню обробку. З. п. є осн. сировинною базою *чорної металургії* і належить до міжгалузевого *металургійного комплексу*. Продукція галузі: підготовлена залізорудна сировина для виплавки чавуну (сортова залізна руда, агломерат, окатиші). Крім того, металургійним з-дам постачається залізорудний концентрат і подрібнена руда для виробн. агломерату, а також кускова залізна руда з високим вмістом металу (56—64 %) й незначною кількістю шкідливих домішок для використання в сталеплавильному виробництві. Україна є одним з осн. районів розвитку З. п. в СРСР. В республіці зосереджено 30 % розвіданих запасів *залізних руд*, частка УРСР у загальносоюзному виробн. товарної залізної руди становить бл. 50 % (1988). Добування залізної руди на тер. СРСР відоме з 10 ст. Осн. районом видобування її до середини 19 ст. був Урал, з кінця 19 ст.— Україна, зокрема райони Донбасу і Придніпров'я. За розвіданими запасами залізних руд СРСР займає 1-е місце в світі. На тер. України добування залізних (болотних) руд почалося за часів Київської Русі на Поліссі та в зх. районах. В широких масштабах пром. добування руди розпочалось з другої половини 19 ст.

За запасами залізних руд і вмістом в них заліза перше місце посідає *Криворізький залізорудний басейн* (Дніпроп. обл.), що є одним з найбільших в СРСР. Він дає бл. 83 % республіканського виробн. товарної залізної руди (1988). Всього з початку експлуатації тут видобуто підземним способом бл. 1,7 млрд. т руди. У виробничому об'єднанні по видобуванню руди підземним способом «Кривбасруда» діє (1988) 20 шахт потужністю від 300 т до 3,5 млн. т на рік, на яких щорічно добувають бл. 30 млн. т товарної залізної руди. В межах Кривбасу створено найбільші гірничо-збагачувальні комбінати в УРСР — Новокриворізький, Центральний, Південний, Північний, Інгулецький. В басейні освоювались в осн. багаті руди. З введенням в дію 1955 Південного гірничо-збагачувального комбінату в Кривбасі розпочалося добування відкритим способом залізистих кварцитів з наступним їх збагаченням на концентрат з вмістом заліза 62—66 %, що забезпечує раціональне використання сировинних ресурсів. Важливими гірничопромисловими районами стали також *Кременчуцький залізорудний район*, розташований у Полт. обл., на базі якого споруджено Дніпровський гірничо-збагачувальний комбінат, та *Білозерський залізорудний район* у Запоріз. обл., на базі якого збудовано Запорізький залізорудний комбінат для підземного добування багатої зал. руди. Для добування залізистих кварцитів Горішньоплавнинського родовища створено Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат. На *Керченський залізорудний басейн* припадає 3,3 % загального видобутку руди в УРСР. Добування (відкритим способом), збагачення та агломерація руд здійснюється на Комиш-Бурунському залізорудному комбінаті. Осн. споживач руди басейну — комбінат «Азовсталь» (м. Маріуполь). Характерними особливостями розвитку З. п. України є висока концентрація виробництва, зростання обсягів відкритого добування руди, поліпшення якості товарної залізної руди. Питома вага добування сирої залізної руди відкритим способом збільшилась з 30,9 % (1958) до 83,4 % (1988), середній вміст заліза в товарній руді за цей період зріс з 57,75 % до 60,55 %. Залізорудна сировина з України постачається металургійним підприємствам Півдня й Центру СРСР і країнам Східної Європи, зокрема Чехословаччині, Німеччині, Угорщині, Польщі, Румунії.

Літ.: Развитие металлургии в Украинской ССР. К., 1980.

М. Д. Єрмак, М. О. Терещенко.

ЗАЛІ́СНЕ — селище міського типу Донецької обл., підпо-

Заліщики. Панорама міста.

рядковане Сніжнянській міськраді. Розташоване за 9 км від залізнич. ст. Соф'їно-Брідська. 3,1 тис. ж. (1990). Утв. 1957. Перевищення висот до 65 м. На зх. і пн.-зх. околиці селища — мішаний ліс. Пересічна т-ра січня —7,0°, липня +21,5°. Опадів 514 мм на рік, в основному у теплий період року. Пл. зелених насаджень 96 га. Кам.-вуг. шахта «Ремівська». Сніжнянська центр. збагачувальна ф-ка та ін. Профес.-тех. училище.

ЗАЛІСЬКЕ ЗАПОВІДНЕ ЛІСОМИСЛИВСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО — територія, виділена для комплексного ведення лісового і мисливського господарства й охорони мисливської фауни. Розташоване в основному у Броварському районі Київ. обл., а також у Козелецькому р-ні Черніг. обл. Підпорядковане М-ву лісового г-ва УРСР. Пл. 35 тис. га, у т. ч. заповідних угідь — 15 тис. га. Утв. 1948 як мисливське г-во, сучас. статус з 1965. Лежить у зоні мішаних лісів, на лівому березі Десни. Бл. 40 % площі (13,7 га) припадає на лісові масиви; значну частину становлять луки. У заплаві Десни є озера, болота. Ліси гол. чин. соснові, місцями з домішкою дуба звичайного, вільхи чорної, берези бородавчастої, осоки. Соснові бори здебільшого свіжі; групи старих дерев чергуються з молодняком. В урочищі Оврут, на підвищеній ділянці, ростуть широколистяні ліси з густим підліском. Тваринний світ представлений великою кількістю видів ссавців і птахів, переважно характерних для Полісся. Осн. види мисливської фауни: свиня дика, лось, козуля, олень європейський, заєць-русак. Здійснюються спроби акліматизації лані, оленя плямистого, муфлона, зубра. З птахів гніздяться кулики, качки, куріпки сірі, тетеруки. У вольєрах г-ва розводять фазанів, яких потім випускають на волю. В осінньо-зимовий період тварин підгодовують, для цього створюють спеціальні годівниці й солонці. Природні кормові угіддя поліпшують підсіванням зернових культур. При г-ві створено музей. *О. В. Луненков.*

ЗАЛІЩИКИ — місто Терноп. обл., райцентр. Розташовані на лівому березі Дністра. Залізнична ст., пристань, автостанція. Населення 12,8 тис. чол. (1990). Відомі з 1340, місто — з 1939. Пересічна т-ра січня —4,5°, липня +19°. Опадів 564 мм на рік. Пл. зелених насаджень 124 га. В місті 7 пам'яток природи і Заліщицький парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва, засн. у 19 ст. (всі — місц. значення). У місті — з-ди: маслоробний, консервний, кукурудзокалібрувальний, комбікормовий, цегельний; фабрики: текст.-худож. виробів, госп.-побут. товарів; хлібний та побут. обслуговування комбінати. Радгосп-технікум, профес.-тех. уч-ще.

З.— кліматич. курорт. Клімат тут тепліший і сухіший, ніж у цілому в районі. Діють дитячий ревматологічний санаторій, будинок відпочинку, турбаза «Дністрянка». Істор.-краєзнавчий музей.

Об'єкти туризму: пам'ятник укр. письменнику О. С. Маковею, який жив і працював тут; монумент на честь рад. воїнів — героїв форсування Дністра 1944; пам'ятки архітектури 18 ст.— костьол, палац. Іл. с. 19.

ЗАЛІЩИЦЬКА ДІБРОВА — бот. пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташована у Заліщицькому р-ні Терноп. обл. Перебуває у відан-

Заліське заповідне лісомисливське господарство.
Зимовий краєвид.
Підгодовування зубрів.
Куниця.
Сіра куріпка.
Один з куточків господарства.

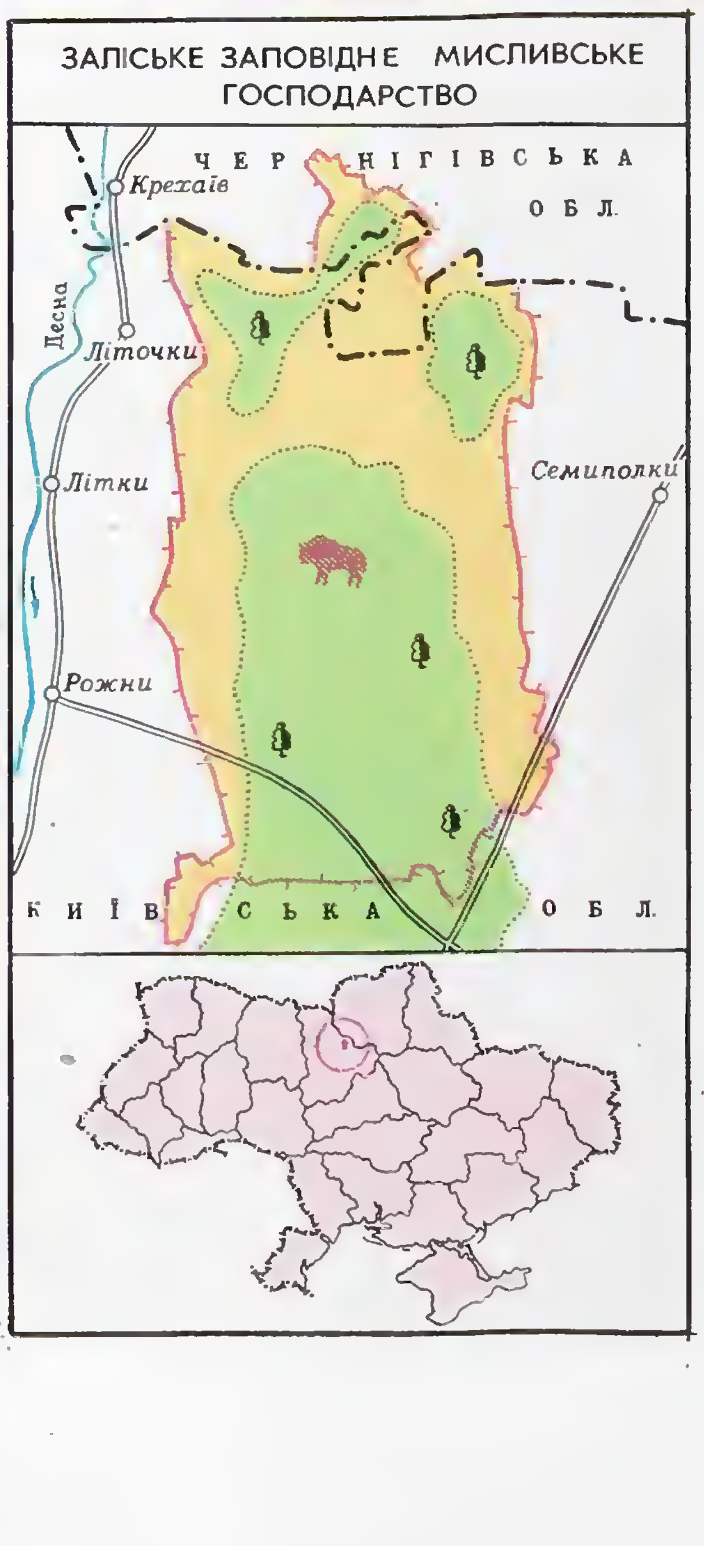

ні Бучацького лісгоспзагу. Пл. 85 га. Охороняються цінні природні комплекси на схилах лівого берега Дністра. Рослинність представлена переважно дібровою з дуба скельного віком 50—120 років. На відслоненнях гірських порід розташовані ділянки степової і наскельної рослинності з рідкісними та ендемічними видами: півники угорські, молодило руське, ясенець білий, цибуля гірська, цибуля подільська, а також ковила волосиста, занесена до Червоної книги УРСР. *М. П. Чайковський.*

ЗАЛІ́ЩИЦЬКИЙ РАЙО́Н — район на Пд. Терноп. обл. Утворений 1940. Пл. 0,7 тис. км^2. Нас. 56,2 тис. чол., у т. ч. міського — 17,5 тис. (1990). У районі — м. *Заліщики* (райцентр), смт *Товсте* та 46 сільс. населених пунктів.

Лежить на *Подільській височині.* Поверхня — підвищена хвиляста лесова рівнина, глибоко розчленована долинами Дністра та його приток на окремі пасма. Переважні висоти 300—400 м. Значні запаси глини, пісковиків. Невеликі родовища гіпсу, гравію, фосфоритів, рудопрояви міді, джерела сульфатних вод. З. р. розташований у *Західно-Українській лісостеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня —5,2°, липня +18,8°. Період з т-рою понад +10° становить 162 дні. Опадів 570 мм на рік, найбільша їх кількість припадає на травень—червень. Висота снігового покриву 13 см. Район належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. У Придністров'ї формується особливий місцевий, тепліший і сухіший, ніж на межиріччях, клімат. По пд. та пд.-зх. межі району тече р. *Дністер* (у межах району — 80 км) та його ліві притоки *Серет* і *Джурин.* Створено 12 ставків (заг. пл. 40 га); Касперівське водосховище (2,63 км^2). Осн. типи грунтів: чорноземи опідзолені і темно-сірі опідзолені грунти (83,5 % площі району), решта — ясно-сірі лісові, дерново-підзолисті, лучні, лучно-болотні грунти та глибокі малогумусні чорноземи. Збереглися дубово-грабові і зрідка букові ліси. На крутосхилах — дубові ліси з представниками субсередземноморської флори (чагарники, трави). Заг. пл. лісів і лісових насаджень 10,5 тис. га. Переважають дуб звичайний, граб, бук, ясен (85 %), значно менше хвойних — сосна, ялина, модрина (12 %), є також береза, липа, тополя. В районі — *Касперівський заказник, Жижавський заказник, Обижівський заказник* та *Криве урочище,* пам'ятки природи урочища *Глоди* та *Заліщицька діброва* (всі — респ. значення), а також 6 заказників, 22 пам'ятки природи і 2 парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва (місц. значення).

Розвинута легка та харч. пром-сть. Найбільші підприємства: заліщицькі ф-ка текст.-худож. виробів, консервний, маслоробний з-ди, хлібний комбінат, ф-ка госп.-побут. товарів, Товстенський з-д пластмасових виробів, 7 цегельних з-дів. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових (пшениця, кукурудза, ячмінь, гречка), тех. (цукр. буряки, тютюн) і кормових культур та картоплі. Овочівництво, садівництво. Осн. галузь тваринництва — мол.-м'ясне скотарство, допоміжні галузі — птахівництво, вівчарство, бджільництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 45,8, у т. ч. орні землі — 40,3, сіножаті і пасовища — 4,7. У районі — 26 колгоспів, птахофабрика. Залізничні станції: Заліщики, Товсте, Торське. Автомоб. шляхів 320 км, у т. ч. з твердим покриттям — 315 км. На Дністрі судноплавство місц. значення. У З. р.— радгосп-технікум, профес.-тех. училище; будинок відпочинку, дитячий санаторій, туристська база «Дністрянка», істор.-краєзнавчий музей (Заліщики).

Об'єкти туризму: пам'ятник укр. письменнику О. С. Маковею, який жив і працював тут, монумент на честь рад. воїнів — героїв форсування Дністра 1944, пам'ятки архітектури 18 ст. (Заліщики), Червоногородський водоспад. *М. О. Ковтонюк.*

ЗАЛО́ЖЦІ — селище міського типу Зборівського р-ну Терноп. обл. Розташовані на р. Сереті (бас. Дністра), за 24 км від залізничної ст. Зборів. 2,8 тис. чол. (1990). Відомі з 1483, селище міськ. типу з 1961. Пересічна т-ра січня —5,5°, липня +18°. Опадів 650 мм на рік. Пл. зелених насаджень 50 га. З-ди: спиртовий, прод. товарів, цегельний; шкіряно-галантерейна ф-ка. Будинок природи. Об'єкт туризму — замок (1516).

ЗАЛУЖА́НСЬКЕ ГА́ЗОВЕ РОДО́ВИЩЕ — родовище у Львів. обл., в межах *Передкарпатської нафтогазоносної області.* Газоносною структурою є Залужанське підняття довж. по нижніх горизонтах 8 км, шир. 5 км. Виявлено 2 поверхи газоносності в неогенових відкладах на глиб. 1070 і 2860 м, встановлено 13 пром. горизонтів, пов'язаних з прошарками пісковиків у товщі глин. Газ в осн. метановий (92—95 % за об'ємом), з нижнього горизонту одержано також конденсат за вмістом 46,62 г/м^3, густ. його 0,822 кг/м^3. Родовище експлуатується з 1975. Газ подається до газопроводу Комарно — Дроздовичі — Польща. *І. І. Хрипта.*

ЗАМГЛА́Й — болотна система у Ріпкинському і Городнянському районах Черніг. обл., на межиріччі Дніпра і Десни. Заг. площа бл. 10 тис. га, у т. ч. з торфовим покладом — 8,3 тис. га (одна з найбільших на Україні болотних систем). Виділяють болота Паристе, Північний, Центральний та Південний З. Центральний З. лежить на вододілі, його абс. вис. 120 м. Північний З. дренується р. Виром, Південний — р. Замглаєм. У природному стані рослинний покрив З. складався з осоково-гіпнових ценозів у комплексі з чагарниками та вільшняками. Внаслідок проведення меліорації рослинність масиву трансформувалася. Болотні угруповання збереглися у найбільш зволожених місцях, на підвищеннях сформувалися торф'янисті луки і похідні рідколісні угруповання з переважанням берези. Частина масиву зайнята агроценозами. Пересічна глиб. торфового покладу на Зх. 1,6 м, максимальна — 6 м, на Паристому болоті відповідно 7,8 м та 1,3 м. Вид покладу переважно багатошарово-драговинний з шарами осоково-гіпнового, осокового та очеретяного торфів, подекуди трапляється лісодраговинний поклад з шаром вільхового торфу. Центр. частина З. використовується для видобування тор-

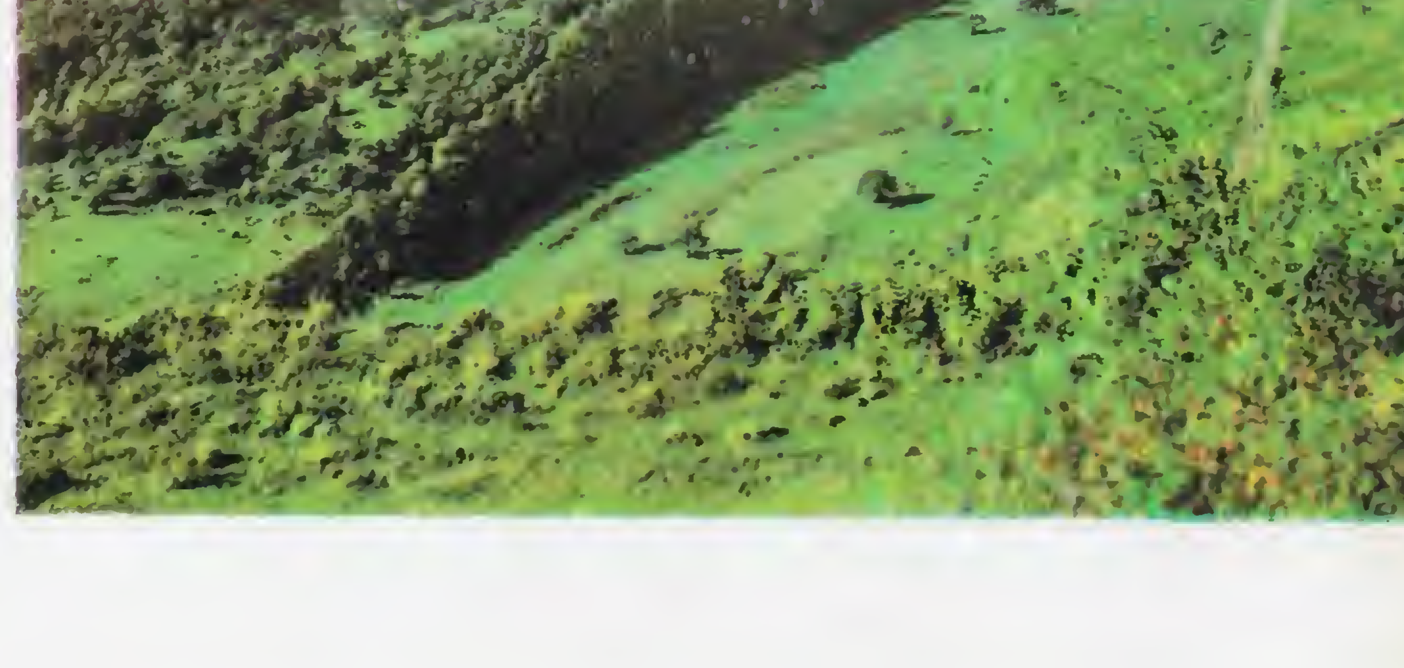

Заліщицький район. Червоногородський каньйон на Подільській височині.

фу, пн.-західна — як пасовища та сіножаті.

Т. Л. Андрієнко.

ЗАМГЛА́Й — селище міського типу Ріпкинського району Черніг. обл. Розташований за 7 км від залізничної ст. Голубичі. 2,3 тис. чол. (1990). Селище міськ. типу з 1960. Пересічна т-ра січня —6,7°, липня +19,4°. Опадів 580 мм на рік. Пл. зелених насаджень 67 га. Торфобрикетний завод, ТЕС. Профес.-тех. училище.

ЗАМИСЛОВИ́ЦЬКА ОСУ́ШУВАЛЬНО-ЗВОЛО́ЖУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — меліоративна система в Ємільчинському та Олевському р-нах Житомир. обл., у долині р. *Перги*. Споруджена 1963, з 1970 реконструюються окремі їх частини. Пл. осушення 16 тис. га. Являє собою мережу відкритих каналів (завдовжки 561,6 км), на пл. 3692 га — з гончарного дренажу. Довж. водоприймача — каналізованого річища Перги — становить 35 км. Для регулювання водного режиму на цьому каналі діє 9 шлюзів, на мережі відкритих каналів споруджено 167 шлюзів-регуляторів. Зволоження здійснюється методом попереджувального шлюзування за рахунок стоку власне Перги. На зрошуваних сільськогосподарських угіддях вирощують кормові культури, а також окремі технічні культури.

В. Д. Дупляк.

ЗАМИ́ШІВКА — річка переважно у Дубнівському р-ні Ровен. обл., правий витік р. Тартацької (бас. Прип'яті). Довж. 34 км, пл. бас. 198 км². Бере початок з джерел на пн. схилах Подільського горбогір'я, на Зх. від с. Зелений Дуб Здолбунівського р-ну. Долина асиметрична, шир. 3—6 км. Заплава широка, заболочена. Річище завширшки 2—8 м. Похил річки 2,5 м/км. Живлення грунтове й атмосферне. Льодостав з серед. грудня до кінця березня. При злитті з р. Іловицею споруджений ставок Тартак. У бас. річки добувають торф; створено меліоративні системи (Гульська, „Майдан").

І. М. Коротун.

ЗАМО́РИ у водоймах — масова загибель водяних організмів при нестачі розчиненого у воді кисню (гіпоксії) або внаслідок надходження у воду токсичних речовин. Зимові З., як наслідок гіпоксії, бувають при суцільному льодовому покриві, коли у водойму не надходить кисень. У теплий період року З. відбуваються в умовах, коли на

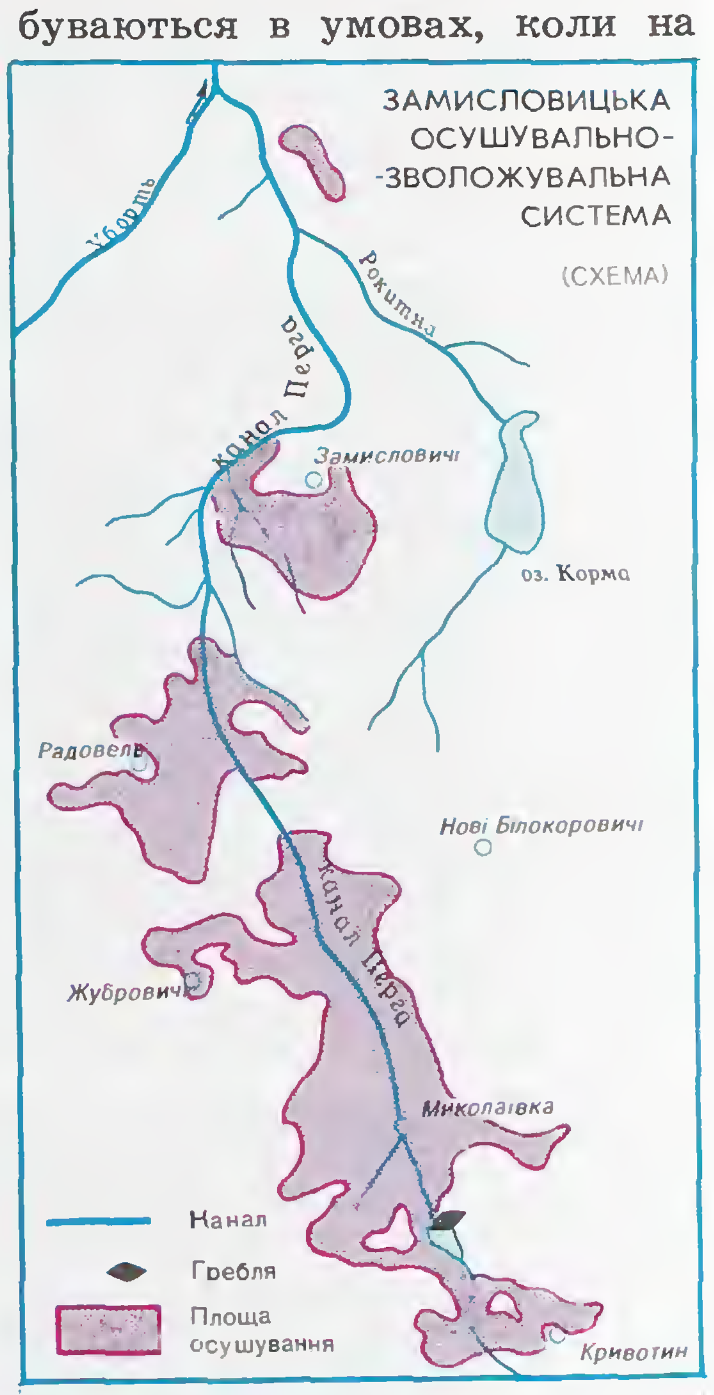

розкладання надлишку органічної речовини витрачається кисень з придонного шару води, а вертикальне перемішування водних мас уповільнене внаслідок їхнього розшарування за густиною або тривалого безвітря. З. спричинює також *евтрофування водойм*. На Україні випадки зимових З. спостерігаються у природних і штучних водоймах (озерах, лиманах, ставках і водосховищах), в Азовському та у пн.-зх. частині Чорного морів. Розробляють методи запобігання або зменшення З. у прісних і мор. водах (див. *Біологічна меліорація водойм*).

Літ.: Гідробіологічні дослідження водойм України. (Матеріали V наукової конференції). К., 1976.

Ю. П. Зайцев.

П. К. Заморій.

ЗАМОРІ́Й Петро Костянтинович (25.VI 1906, с. Висунськ Миколаївської обл.— 25.III 1975, Київ) — укр. рад. геолог і геоморфолог, доктор геолого-мінералогічних наук з 1950, професор з 1950, заслужений діяч науки УРСР з 1959. Член КПРС з 1943. У 1926 закінчив Херсон. с.-г. ін-т. Працював на Херсон. дослідній станції, з 1933 — в Ін-ті геол. наук АН УРСР (з 1941 — зав. відділом). З 1950 — зав. кафедрою геоморфології Київ. ун-ту (одночасно 1951—54 очолював відділ геотектоніки і геоморфології Ін-ту геол. наук АН УРСР). Осн. праці присвячені вивченню антропогенових відкладів і геоморфології України й Уралу, розсипних родовищ корисних копалин і новітніх рухів земної кори. Президент Українського географічного товариства (1957—64). Брав участь в міжнародних геогр. конгресах в Бразілії (1956), Швеції (1960). У 1973—75 — редактор міжвідомчого наук. збірника «Фізична географія та геоморфологія». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Четвертичные отложения Украинской ССР. К., 1954; Четвертинні відклади Української РСР, ч. 1. К., 1961.

І. М. Рослий.

ЗА́МОРОЗКИ — зниження т-ри приземного шару повітря й поверхні грунту до 0° і нижче вночі при додатній т-рі вдень. Спричинюються вторгненням холодних повітр. мас і радіаційним охолодженням земної поверхні вночі. Виникнення З. та інтенсивність їх залежать також від місц. факторів — рельєфу, характеру й фіз. властивостей грунту, від рослинного покриву тощо. Залежно від умов виникнення З. поділяють на адвективні, радіаційні й адвективно-радіаційні. На тер. України З. бувають навесні й восени. Навесні вони спостерігаються по всій республіці; на Пн. та в гірських районах — до кінця травня, на Пд.— до серед. травня, крім Пд. берега Криму, де т-ри нижче 0° майже не буває з серед. березня. Восени перші З. настають у 2-й пол. вересня (на Пн., Пн.

Профіль будови торфового покладу Замглаю.

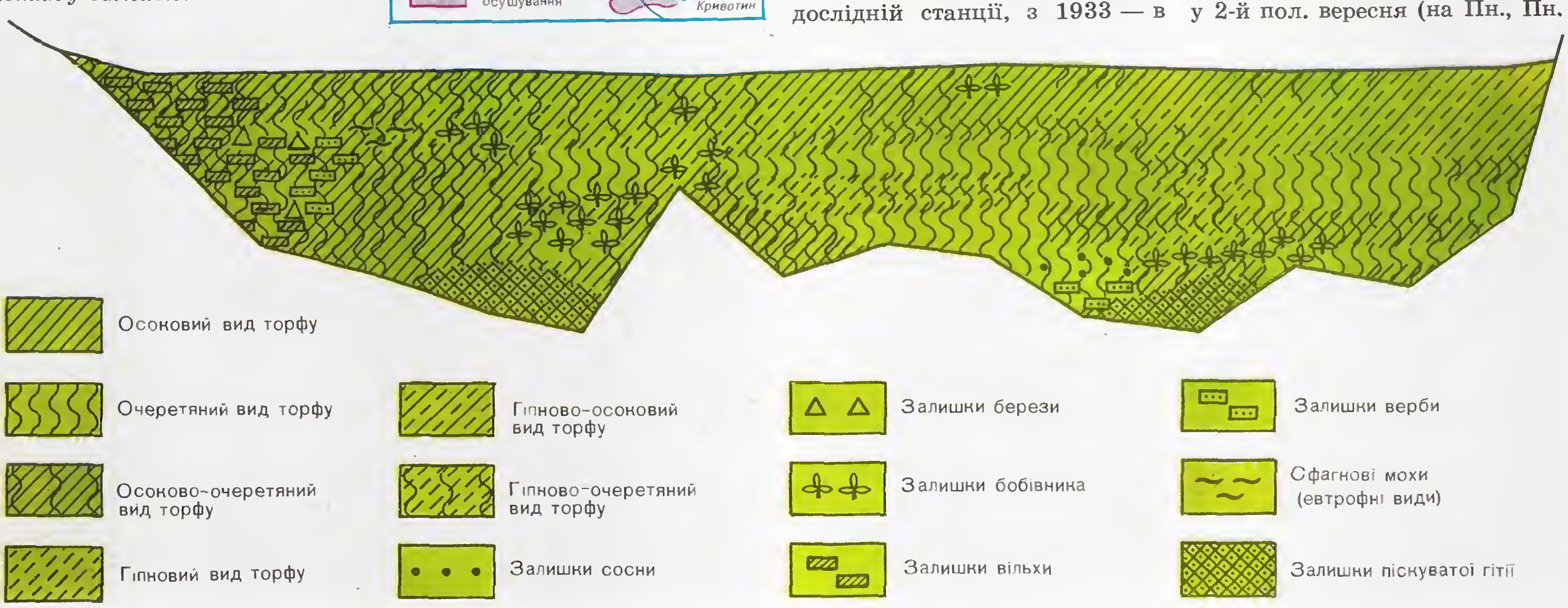

Сх. та в гірських районах Карпат). На Пд. республіки вони бувають у середині жовтня, на узбережжі морів — наприкінці жовтня — на поч. листопада, на Пд. березі Криму — в серед. листопада. З. завдають значної шкоди, особливо навесні, під час вегетації рослин. Для попередження З. і зменшення їхньої інтенсивності застосовують різні заходи: поливання грунту, димові завіси, укривання плівкою тощо.

В. М. Піщолка.

ЗАМУ́ЛЮВАННЯ ВОДОСХО́ВИЩ — процес заповнення улоговини водосховища річковими наносами, продуктами розмиву берегів, дна та островів, а також залишками водяних організмів і рослин. Замулювання негативно впливає на *якість води* у водосховищах та утруднює їх використання. Найшвидше ці процеси відбуваються у невеликих рівнинних водосховищах і ставках, а також у водосховищах на гірських річках. За даними спостережень невеликі водосховища в межах України внаслідок замулювання щорічно втрачають від 1—3 до 11 % свого об'єму. Для збереження оптимальних умов експлуатації ставків і водосховищ їх періодично промивають і вилучають з них мул. У великих водосховищах замулювання найпомітніше у зоні виклинювання підпору, а також у затоках. Проте в цілому ці втрати невеликі (напр., водосховища Дніпра внаслідок замулювання щорічно втрачають не більше 0,08—0,22 % свого об'єму).

Б. І. Новиков.

ЗАМУ́ЛЮВАННЯ ОЗЕ́Р — процес заповнення озерних улоговин наносами, які надходять з поверхневим стоком, а також утворюються у самих водоймах (органічні і мінеральні речовини). Продукти абразії берегів для З. о. мають другорядне значення. На Україні, в межах зони мішаних лісів, донні відклади озер формуються переважно з макрофітів. Нагромадження відкладів у мінеральних озерах Пд. степової зони в основному пов'язане з випаровуванням води і осіданням солей. Шар солоних намулів у таких озерах становить кілька метрів (напр., в оз. *Сасик* — 6 м, в *Сакському озері* — 8 м). Замулювання дельтових і *заплавних озер* відбувається за рахунок періодичного надходження річкових намулів та органічного детриту вищої водяної рослинності, а також ін. гідробіонтів (напр., озера у заплаві Десни). Мінеральні озера Кримського п-ова щороку нагромаджують до 3 мм донних відкладів, лимани пн.-зх. Причорномор'я — 6—7 мм. Кількісно це значно менше, ніж у водосховищах (див. *Замулювання водосховищ*), проте за час існування у більшості природних озер замулювання улоговин досягло 50 % і більше (зокрема, у Дністровському лимані — 82 %, оз. Сасик — 61 %). Замулювання прісних озер, особливо за участю органічних відкладів, супроводиться їхнім заболочуванням. Для збереження озер проводять меліоративні заходи, які підвищують їхню проточність і запобігають нагромадженню донних відкладів.

Б. І. Новиков.

ЗАМЧИ́СЬКЕ — річка у Костопільському р-ні Ровен. обл., права прит. *Горині* (прит. Прип'яті). Довж. 40 км, пл. бас. 336 км^2. Бере початок з заболоченої балки у пн. частині Гощанського плато і тече Костопільською рівниною. Долина річки завширшки до 3 км; заплава заболочена. Річище слабозвивисте, шир. 10—12 м. Похил річки 1,12 м/км. Живиться переважно сніговими і підземними водами. Замерзає у серед. грудня, скресає у березні. Використовують для водопостачання та як водоприймач меліоративних систем (зокрема, Костопільської). На берегах — зони відпочинку; м. Костопіль.

І. М. Коротун.

ЗА́НДРИ (ісл. sandr, одн., від sand — пісок) — форми льодовикового акумулятивного рельєфу, утворені потоками талих льодовикових вод біля краю льодовика. Розрізняють поодинокі, покривні (зандрові рівнини) та долинні З. На тер. України покривні З. у вигляді смуг до 20—30 км завширшки, що сформувалися в результаті злиття поодиноких конусів, як самостійні форми рельєфу поширені на Поліссі (на межиріччях Убідь — Ревна — Десна й Уж — Тетерів). На деяких ділянках покривні З. мають характерний хвилястий чи западинний мікрорельєф. Складаються вони різнозернистими пісками заг. потужністю 3—10 м, зрідка — гравійними пісками з невеликою домішкою грубшого матеріалу. Долинні З., поширені переважно біля пд. межі *Дніпровського льодовикового потоку*, пов'язані з улоговинами та долинами стоку талих льодовикових вод (див. *Екзараційно-ерозійні форми рельєфу*). На вододілах Тясмин — Вільшанка — Гнилий Тікич, Тясмин—Інгулець, Сейм — Псел вони виражені плоскими поверхнями, а в місцях, де долини стоку успадковані сучасними річковими долинами, мають вигляд флювіо-гляціальних терас. Складені піщано-гравійними відкладами потужністю 15—20 м з досить великим вмістом гальки та валунів.

А. В. Матошко.

ЗАОЗЕ́РНЕ (до 1946 — Ялі-Майнак) — селище міського типу Крим. обл., підпорядковане Євпаторійській міськраді, за 10 км від залізнич. ст. Євпаторія. Розташоване на березі Каламітської зат. Чорного м. 6,4 тис. ж. (1990). С-ще міськ. типу з 1973. Пересічна т-ра січня —0,1°, липня +23,2°. Опадів 350 мм, кількість годин сонячного сяйва — 2011 на рік.

ЗАПА́ДИНА, депресія — від'ємна форма структури і поверхні Землі. У тектоніці під З. розуміють різні за розміром, прогнуті ділянки земної кори синклінальної (див. *Синкліналь*) будови, які ускладнюють будову континентальної і океанічної земної кори, виповнені осадочними та вулканогенними товщами. На Україні більшість З. сформувалася над *грабенами* у складчастому фундаменті або вздовж зон розломів. Тут виділяють *Дніпровсько-Донецьку западину* у складі Сх.-Європейської платформи, *Альминську западину* на Скіфській платформі, Причорноморську западину в зоні зчленування Сх.-Європейської та Скіфської платформ, Закарпатську З., або *Закарпатський прогин*, у межах Карпатської складчастої системи тощо. Окрему групу становлять З. внутр. моря (напр., Чорного м.). З регіональними тектонічними З. тривалого розвитку пов'язані нафтогазоносні, соленосні, вугленосні та артезіанські басейни. У рельєфі З. здебільшого виражені низовинами.

Т. О. Знаменська.

ЗАПА́СИ КОРИ́СНИХ КОПА́ЛИН — кількість окремих видів *корисних копалин* у надрах, обчислена відповідно до діючих нормативних документів. За вивченістю розрізняють розвідані, або промислові, запаси категорій А, Б і C_1 та попередньо оцінені — C_2 (категорії виділяють залежно від вірогідності визначення характеристик покладів: форм, розмірів, умов залягання, закономірностей зміни властивостей копалини тощо). За нар.-госп. призначенням З. к. к. поділяють на балансові, що відповідають сучас. рівню експлуатації, і забалансові, які можуть експлуатуватися у майбутньому. Дані про З. к. к. використовують для розробки схем розвитку галузей нар. г-ва і окремих підприємств, планування розвідувальних і гірничих робіт тощо. З. к. к. підлягають обов'язковому обліку. На Україні його здійснює Укр. тер. геол. фонд. Щороку на основі поточного обліку руху запасів складають баланси З. к. к. Для довгострокового планування розвитку нар. г-ва оцінюють прогнозні (для нафти й газу — також перспективні) ресурси корисних копалин.

Літ.: Классификация запасов месторождений и прогнозных ресурсов твёрдых полезных ископаемых. М., 1982; Классификация запасов месторождений, перспективных и прогнозных ресурсов нефти и горючих газов. М., 1983.

Ю. Т. Загоруйко.

ЗА́ПИТІВ — селище міського типу Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл. Залізнична станція. 2,6 тис. ж. (1990). С-ще міськ. типу з 1987. Пересічна т-ра січня —4,1°, липня +18,5°. Опадів 590 мм на рік. У З.— цех Львів. виробничого об'єднання «Вторчормет», комбінат виробничих підприємств.

ЗАПЛА́ВА — частина дна *долини річкової*, що лежить вище меженного рівня води в *річці* і періодично затоплюється під час *повені*. Утворюється З. майже на всіх *рівнинних ріках* та *гірських ріках*, за винятком

Заплава річки під час весняної повені. Харківська область.

ділянок з *порогами* і *водоспадами* та вузьких ущелин. Формуються З. внаслідок бокової *ерозії* річища. У будові З. беруть участь різні типи *алювіальних відкладів,* потужність яких залежить від глибини річки і висоти рівня води під час повені. В основі З. залягає русловий алювій, складений з пісків, часто з галькою та гравієм, косошаруватий; вище — заплавний алювій, представлений супісками і суглинками з нечітко вираженою горизонтальною або хвилястою шаруватістю. У *заплавних озерах* утворюється старичний алювій, що складається з мулів і глин з лінзами піску і тонкою горизонтальною шаруватістю. Склад відкладів З. та її рельєф найінтенсивніше змінюються під час високої повені, коли води, що затоплюють З., утв. з *річищем* єдину течію. У звужених З. гірських річок України заплавний і старичний алювій майже відсутній, русловий — малопотужний і представлений валунно-гальковими відкладами, які перекривають корінні породи.

За морфологічними особливостями розрізняють З. прируслову, що складається з різнозернистих пісків, центральну — з дрібнозернистих пісків та супісків, та притерасну, що складається з мулистих відкладів і суглинків; часто заболочену, з озерами. За положенням відносно річища З. бувають двобокі та однобокі. Рельєф З. ускладнений прирусловими валами, *гривами, старицями,* дюнами, останцями першої надзаплавної тераси та ін. За характером рельєфу розрізняють сегментні, паралельно-гривисті і обваловані типи З. Сегментні З. властиві меандруючим рікам, коли дугоподібні гриви і міжпасмові зниження (сухі або зайняті озерами) є результатом зміщення *меандр* і блукання річища по дну долини. Такий тип характерний для рівнинних річок України, напр., нижньої течії Прип'яті, Десни, Псла, Ворскли, Орелі та ін. Паралельно-гривисті З. характерні, зокрема, для окремих ділянок Дніпра. Вони зумовлені зміщенням річища до зх. схилу долини. Особливістю рельєфу цього типу З. є видовжені паралельно до річища пасма і міжпасмові зниження, де часто утворюються озера (напр., З. Дніпра в межах Канівського заповідника). Паралельно-гривисті З. однобокі. Обваловані З. властиві звуженим ділянкам річкових долин з малорухливим річищем і прирусловими валами (Дністер та його притоки Стривігор і Бистриця-Тисменицька; Зх. Буг, Іква, Стир у їхніх верхів'ях та ін.).

Ширина і висота З. над меженним рівнем залежить від довжини ріки, її гідролог. режиму та віку, тектонічних рухів та положення *базиса ерозії.* У долинах річок виділяють два рівні З.— високу і низьку. Напр., у Дніпра та його приток Прип'яті і Десни, а також у Сіверського Дінця, Дністра і Прута та ін. виділяють високу З., що затоплюється у повінь раз на кілька років або десятків років, та низьку З., яка заливається щороку. Низька З. Дніпра (нижче Києва) має висоту 2—3 м, висока — від 4—5 до 7 м. Ширина З. змінюється від кількох сотень метрів (у верхів'ї) до кількох десятків кілометрів (у пониззях рівнинних річок). У малих річок ширина З. від 300—500 м до 1—2 км. Ділянки З. окремих річок України затоплені водосховищами. В межах З. є родовища піску, торфу, болотних залізних руд тощо. Рослинність переважно лучна, поширені чагарники; центр. і притерасні З. великих річок часто вкриті ділянками заплавних лісів. Різноманітний тваринний світ З., особливо багато птахів. Використовують З. як сіножаті, випаси, для вирощування овочів тощо. Значна частина З. річок України меліорована.

О. П. Андріяш.

ЗАПЛА́ВНЕ БОЛО́ТО — болото, що розвивається у *заплавах* річок (від річища до першої надзаплавної тераси). Залежно від рельєфу місцевості З. б. займає заплаву повністю або частково. На Україні З. б. поширені гол. чин. у зонах мішаних лісів та лісостеповій. Глиб. торфу 2—3 м. Живляться поверхневими (річковими), атм. та грунтовими водами, що зумовлює розвиток лише *низинних (евтрофних) боліт.* Серед рослинних угруповань З. б. переважають очеретяні, очеретяно-осокові, осоково-гіпнові, осокові (купинно-осокові й кореневищно-осокові). Частина З. б. осушена і використовується для добування торфу, створення ставків та як с.-г. угіддя.

Т. Л. Андрієнко.

ЗАПЛА́ВНЕ О́ЗЕРО — водойма в *заплаві* річки, що утворюється внаслідок відокремлення протоки або рукава від осн. річища. З. о. мають переважно видовжену форму, невеликі за площею і глибиною. Гідролог. та гідрохім. режим їх залежить від режиму осн. річки, з якою озера часто сполучаються під час паводків і повеней. Добре прогрівання і періодичний водообмін цих водойм сприяють розвиткові рослинного та тваринного світу. На тер. України З. о. поширені у заплавах Дунаю, Дніпра, Дністра, Прип'яті, Десни, Сіверського Дінця, Самари, Хоролу та малих річок Полісся. Напр., у заплаві Десни налічується бл. 400 озер (*Десняк, Трубин, Хотинь* та ін.). У заплаві Дніпра багато З. о. затоплено водосховищами, крім *Грязьового озера, Круглика* та ін. у пониззі Дніпра.

Б. І. Новиков.

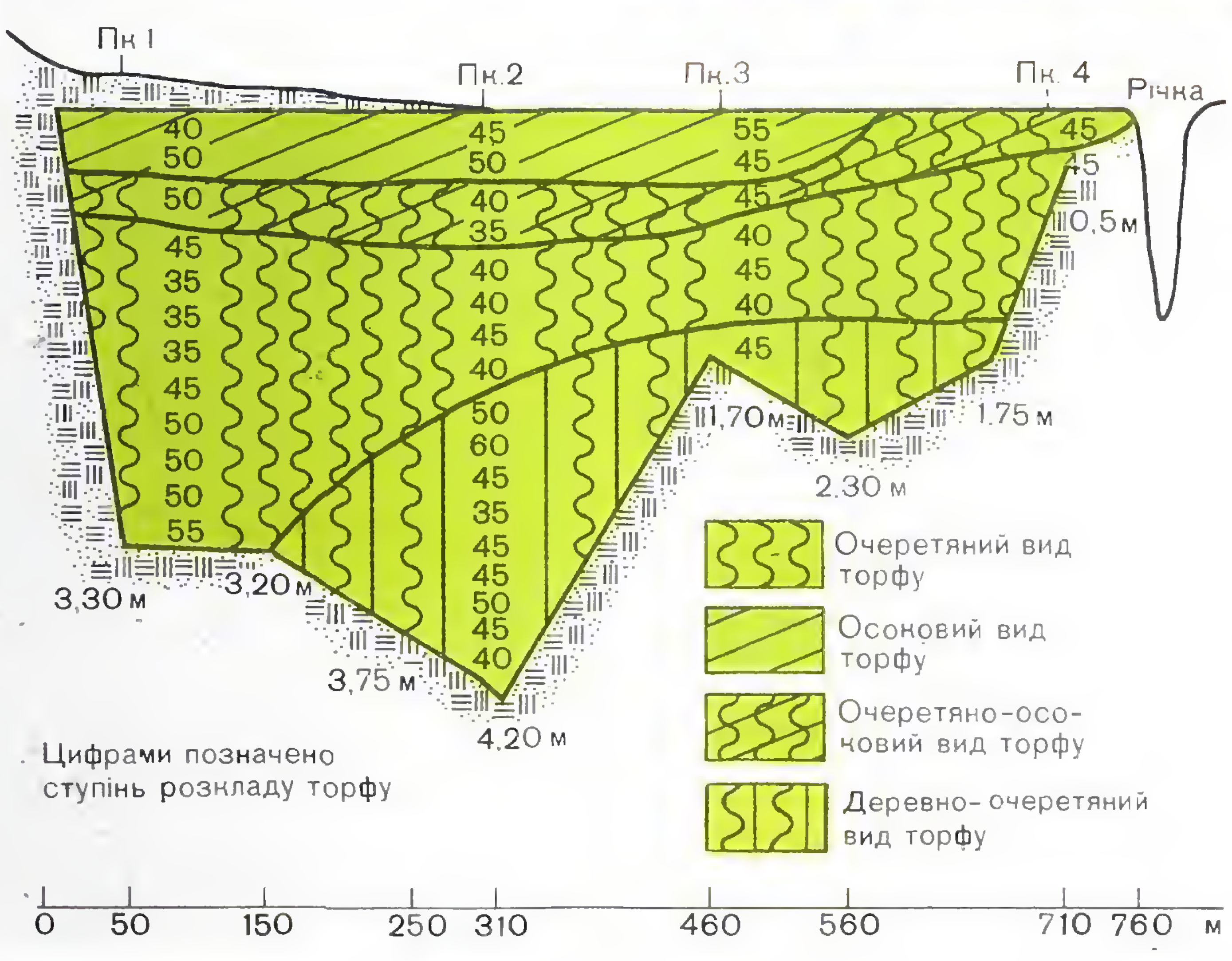

Заплавне болото. Хмельницька область. Стратиграфічний профіль заплавного болота Ірпінь. Київська область.

ЗАПОВІ́ДНА — карстова печера в *Причорноморсько-Кримській карстовій області,* у межах Одеси. Протяжність бл. 380 м. Являє собою сітку ходів (шир. 1—3 м, вис. 2—4 м). Утворилася у тектонічних тріщинах, у нижній частині галерей — нішеподібні розширення до 10 м; у склепінні печери — численні куполи. У минулому З. з'єднувалася з поверхнею через колодязь, що відкривається у склепіння одного із ходів. Виявлено залишки пліоценової фауни (кістки 42 видів тварин); опорне місцезнаходження пліоцену у Сх. Європі. Досліджується з 30-х рр. 20 ст. Входить до складу пам'ятки природи респ. значення — *Одеські катакомби.*

О. Б. Климчук.

ЗАПОВІ́ДНА СПРА́ВА — комплекс організаційних, правових, наук., економічних і виховних заходів, спрямованих на збереження унікальних та типових ландшафтів чи окремих природних об'єктів (видів рослинного і тваринного світу, насамперед рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення і занесені до Червоної книги, геол. утворень, водойм тощо) в наук., природоохоронних та ін. цілях. Історія З. с. на Україні бере початок з часів Київської Русі (зокрема, «Київська правда» Ярослава Мудрого), коли здійснювалися перші спроби виділення територій, в межах яких суворо регламентувалися мисливство, рубка лісу, рибальство, ін. госп. діяльність. У 17—19 ст. видано ряд законодавчих актів. Становленню З. с. значною мірою сприяли наукові дослідження вчених В. В. *Докучаєва,* І. П. Бородіна, Г. А. Кожевникова, Г. І. *Танфільєва,* В. І. Талієва, Д. М. Анучина, Г. М. *Висоцького,* Г. Ф. Морозова та ін., а також діяльність природоохоронних товариств, створених за їх активною участю у Єкатеринославі (тепер Запоріжжя), Харкові, Полтаві, Одесі, Миколаєві, на Волині, які не тільки займалися роз'яснювальною роботою, а й викупали

у землевласників найбільш цінні для заповідання території. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, з встановленням держ. власності на всі природні ресурси З. с. одержала держ. визнання. У 1921 В. І. Ленін підписав декрет Раднаркому «Про охорону пам'яток природи, садів і парків». У 20-х роках було створено мережу заповідників, яка включала *Асканію-Нову* (1921), Кончу-Заспу (1921), Академічний Степ (1922), Кримський заповідник (1923), Парасоцький Ліс (1923), *Хомутівський Степ* (1926), *Кам'яні Могили* (1927), Надморські заповідники (1927; до їх складу входили сучас. *Чорноморський біосферний заповідник, Азово-Сиваське заповідно-мисливське господарство,* заказники *Обитічна Коса* та *Білосарайська Коса); Михайлівську Цілину* (1928), Піщані заповідники у пониззі Дніпра (1928). Перші заповідні парки України — *Олександрія* і *Софіївка.* На початку 40-х років в УРСР налічувалось понад 2000 заповідних територій та об'єктів.

Дальшого розвитку набула З. с. у післявоєнний час. Значну роль у цій справі відіграли Українське товариство охорони природи (ств. 1946) і Комісія АН УРСР по охороні природи, яка працювала в 1955—67 під керівництвом академіка АН УРСР І. Г. *Підоплічка.* У 1961 степові заповідники об'єднано і разом з Чорноморським передано у відання АН УРСР, що сприяло піднесенню рівня наук. досліджень в них. Важливим для розвитку З. с. в республіці стало створення державного *Комітету УРСР по охороні природи* (1967). У 1972 Рада Міністрів УРСР затвердила класифікацію заповідних природоохоронних територій, яка у 1978 була доповнена. У 1983 затверджено класифікацію територій та об'єктів *природно-заповідного фонду УРСР,* яка включає такі категорії: *заповідники, природні національні парки, заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки,* зоологічні парки, *парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва* і *заповідні урочища;* прийнято ряд ін. нормативних актів.

Осн. функціями заповідних територій та об'єктів є збереження унікальних і типових природних ландшафтів, генофонду рослинного і тваринного світу, сприятливих екологічних умов; сприяння збереженню, відтворенню та збагаченню відновлюваних *природних ресурсів;* збереження природних і слабо окультурених ландшафтів для оздоровлення та відпочинку трудящих. Заповідні території є базами стаціонарних наук. досліджень еталонних природних комплексів у співставленні з прилеглими зміненими госп. діяльністю ландшафтами, екології видів рослинного і тваринного світу, вирішення ін. наук. проблем, спостереження за станом і змінами *навколишнього середовища,* центрами по розробці наук. основ охорони природи та *раціонального природокористування,* а також *екологічної освіти,* підготовки кадрів і природоохоронного виховання.

Протягом 1977—90 площа територій та об'єктів природно-заповідного фонду УРСР збільшилася більше як у два рази і становить 1,2 млн. га (бл. 2 % тер. республіки). В їхніх межах охороняються практично всі рідкісні і такі, що знаходяться під загрозою зникнення, види рослинного і тваринного світу, занесені до Червоної книги УРСР. З метою збереження природних умов цінних болотних масивів з притаманними їм рослинним і тваринним світом, гідролог. режимом заповідано 240 тис. га. Ці території разом з встановленими навколо них охоронними зонами виключено з меліоративного фонду. Створено понад 200 заказників пл. 4,5 тис. га для збереження місць *оселення природних запилювачів* с.-г. культур. Для збереження і відновлення запасів лікар. рослин заповідано понад 130 тис. га. З метою забезпечення виконання зобов'язань радянської сторони згідно Рамсарської конференції (1971) про охорону водно-болотних угідь, що мають міжнародне значення гол. чин. як місця оселення водоплавних птахів, під особливу охорону взято понад 200 тис. га таких угідь. Серед них Тендрівська та Ягорлицька затоки, острови та акваторія заповідника *Дунайські Плавні,* Лебедячі Острови і прилегла до них акваторія Каркінітської затоки, угіддя Азово-Сиваського заповідно-мисливського г-ва. Як складову частину системи глобального *моніторингу навколишнього середовища* на базі заповідників Асканія-Нова і Чорноморського у 1984 створено *заповідники біосферні.*

Дальший розвиток З. с. в УРСР спрямований на розробку науково обгрунтованої, репрезентативної мережі заповідних територій та об'єктів на основі комплексної оцінки існуючої мережі, ефективних методів збереження різних типів природних комплексів, генофонду рослинного і тваринного світу в умовах зростаючих антропогенних навантажень; підвищення ролі досліджень на заповідних *територіях* у вирішенні складних наук. проблем, завдань екон. і соціального розвитку, екологічної освіти та виховання.

Літ.: Червона книга Української РСР. К., 1980; Итоги и перспективы заповедного дела в СССР. М., 1986; Природно-заповідний фонд Української РСР. Реєстрдовідник заповідних об'єктів. К., 1986; Справочник по заповедному делу. К., 1988.

В. І. Олещенко.

ЗАПОВІ́ДНЕ УРО́ЧИЩЕ — територія (акваторія), виділена з метою збереження у природному стані лісових, степових, болотних та ін. природних комплексів, що мають велике наук., природоохоронне й естетичне значення. Одна з категорій територій і об'єктів *природно-заповідного фонду УРСР.* З. у. оголошуються виконкомами обласних, Київської та Севастопольської міських Рад нар. депутатів. Осн. завдання й вимоги щодо режиму охорони їх визначаються Типовим положенням про держ. заповідні урочища УРСР, затвердженим Держкомприродою УРСР 1983. Оголошення території або акваторії З. у. не призводить до вилучення її у землекористувача чи землеволодільця. Підприємства, установи та орг-ції, на території (акваторії) яких оголошено З. у., забезпечують охорону і несуть відповідальність за збереження його природних комплексів. У межах З. у. забороняється будь-яка діяльність, що порушує хід процесів у природних комплексах. На тер. З. у. допускається проведення відновлювальних заходів на ділянках, де корінні природні комплекси виявилися порушеними в результаті попередньої госп. діяльності, а також заходи з метою запобігання змінам природних комплексів в результаті госп. діяльності на землях, що прилягають до З. у. За порушення режиму З. у. встановлена юридична відповідальність. В УРСР оголошено 657 З. у. (1.І 1990).

В. І. Олещенко.

ЗАПОВІ́ДНИЙ РЕЖИ́М — система науково обгрунтованих заходів, спрямованих на збереження унікальних і типових природно-територіальних комплексів або їхніх компонентів, що охороняються в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Наук. основу визначення З. р. становлять уявлення про системну організацію ландшафтів, різний ступінь зв'язку між компонентами природних комплексів та їхніми окремими властивостями, про стійкість природних комплексів до різних видів антропогенного впливу тощо. З. р. встановлюють залежно від завдань, визначених при створенні заповідних територій та об'єктів, характеру заповідних природних комплексів. Особлива увага звертається на забезпечення охорони видів рослинного і тваринного світу з числа занесених до Червоної книги УРСР, унікальних і типових угруповань рослинного і тваринного світу, збереження сприятливої екологічної обстановки, а також створення відповідних умов для розвитку наук. досліджень, природоохоронної пропаганди та виховання.

Найповніший режим визначається для заповідних територій і об'єктів, створених з метою збереження природно-територіальних комплексів різного таксономічного рангу *(заповідники,* заповідні зони *природних національних парків,* ландшафтні *заказники,* комплексні *пам'ятки природи, заповідні урочища),* їхніх компонентів та елементів, що відзначаються найменшою стійкістю до антропогенного впливу. З. р. ін. типів заказників та пам'яток природи визначається на основі екологічного підходу, при якому в центрі системи — компонент, з метою збереження якого вони оголошені: рослинний світ (бот., лісові), тваринний світ (загальнозоол., орнітологічні, ентомологічні, іхтіологічні), водний режим (гідролог.), відклади, багаті на палеонтологічні рештки (палеонтологічні), геол. утворення (геол.).

На Україні заг. вимоги щодо З. р. встановлено у типових положеннях про кожну з категорій територій та об'єктів *природно-заповідного фонду УРСР,* затверджених союзними і респ. органами. На їх основі розробляють і затверджують у встановленому порядку положення про кожний заповідник, природний нац. парк, заказник, *ботанічний сад, дендрологічний парк* та зоологічний парк, в яких конкретизуються вимоги заповідного режиму.

В. І. Олещенко.

ЗАПОВІДНИК — територія (акваторія), виділена з метою збереження у природному стані типових або унікальних при-

Державні заповідники УРСР

Заповідник	Рік ство-рення	Площа, тис. га 1990
Асканія-Нова (біосферний)	1921	33,3
Дунайські Плавні	1981	14,9
Канівський	1968	2,0
Карадазький	1979	2,9
Карпатський	1968	12,7
Луганський	1968	1,6
Мис Мартьян	1973	0,24
Поліський	1968	20,1
Розточчя	1984	2,1
Український степовий	1961	1,6
Чорноморський (біосферний)	1927	87,3
Ялтинський гірсько-лісовий	1973	14,6

родних комплексів з усією сукупністю їхніх компонентів, вивчення природного ходу процесів і явищ, що відбуваються в них, та розробки наук. основ *охорони природи;* держ. природоохоронна установа, створена для виконання зазначених завдань. На Україні З. є однією з категорій територій та об'єктів *природно-заповідного фонду УРСР.* Ділянки землі, її надр і водних просторів з усіма природними об'єктами у межах З. вилучаються з госп. експлуатації і передаються йому у безстрокове користування. На Україні З. створюються Радою Міністрів УРСР; Радою Міністрів СРСР на тер. республіки можуть бути створені З. союзного підпорядкування. Осн. завдання, напрями н.-д. робіт, вимоги щодо режиму та охорони З. визначаються положенням про нього, яке розробляється на основі Типового положення про держ. заповідники (затверджене постановою Держплану СРСР і Державного комітету СРСР по науці і техніці від 27.IV 1981) та затверджується за погодженням з Держкомприродою УРСР м-вом чи відомством, у віданні якого він перебуває. Навколо З. Радою Міністрів УРСР може створюватися *охоронна зона заповідника.* В УРСР налічується 12 З. (див. таблицю й статті про окремі З.).

Асканія-Нова і Чорноморський заповідник включені 1984 ЮНЕСКО у міжнар. мережу *заповідників біосферних.*

В. І. Олещенко.

ЗАПОВІ́ДНИК БІОСФЕ́РНИЙ — екологічно репрезентативна територія, виділена з метою збереження різноманітності природно-тер. комплексів та генетичних ресурсів рослинного і тваринного світу, проведення наук. досліджень, *моніторингу навколишнього середовища, природоохоронної освіти* й підготовки кадрів. Концепція З. б. розроблена в рамках *Програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера»* з метою формування міжнародної мережі територій, що підлягають особливій охороні, обміну інформацією щодо *охорони природи* та раціонального використання екосистем, а також для забезпечення можливості співставляти дослідження аналогічних проблем і природних комплексів у різних районах світу. З. б. мають досить велику площу складної просторово-функціональної організації для забезпечення їхньої ролі як ефективних систем охорони природи та еталонів для оцінки довгострокових змін у *біосфері.* Створюються З. б. переважно на базі *заповідників* чи *природних національних парків,* що формують їхнє заповідне ядро. Один З. б. може мати кілька таких ядер. Навколо них створюються буферні *зони,* завданням яких є збереження ядер від негативної дії навколишніх територій, що зазнали певного антропогенного впливу. Буферна зона відповідає *охоронній зоні заповідника.* За буферною лежить перехідна зона, до якої включають території з традиційною для регіону госп. діяльністю, що дає змогу вивчати зміни природних процесів під дією антропогенних факторів, розробляти наук. основи раціонального природокористування та охорони природи.

Рішення про створення З. б. приймає бюро Міжнародної координаційної ради Програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» за поданням урядових організацій. У 1986 в 70 країнах світу налічувалось 261 З. б., в СРСР — 18, у т. ч. 2 на Україні — *Асканія-Нова* та *Чорноморський біосферний заповідник.* В 1983 у Мінську проведено 1-й Міжнар. конгрес по біосферних заповідниках.

О. К. Ющенко.

ЗАПОВІ́ДНІ ТЕРИТО́РІЇ — природні комплекси або окремі об'єкти природи, що мають особливе екологічне, оздоровче, культурно-виховне, естетичне і наук. значення для суспільства. На Україні найважливіші з них становлять *природно-заповідний фонд УРСР.* Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 22.VII 1983 «Про класифікацію і мережу територій та об'єктів природно-заповідного фонду Української РСР» до цього фонду належать: *заповідник, природний національний парк, заказник, пам'ятка природи, ботанічний сад, дендрологічний парк,* зоологічний парк, *парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва, заповідне урочище.* Кожний з елементів цього фонду є однією з специфічних форм *охорони природи.* В єдине ціле їх об'єднують на основі заг. мети і спільного для них принципу заповідання (всі З. т. повністю або частково виключаються з госп. використання). Забороняється, крім того, будь-яке втручання у природні процеси, якщо воно суперечить тій меті, для досягнення якої утворено відповідні З. т. Правовий статус З. т. визначається *Законом*

Запоріжжя. Готель «Інтурист». Площа О. С. Пушкіна.

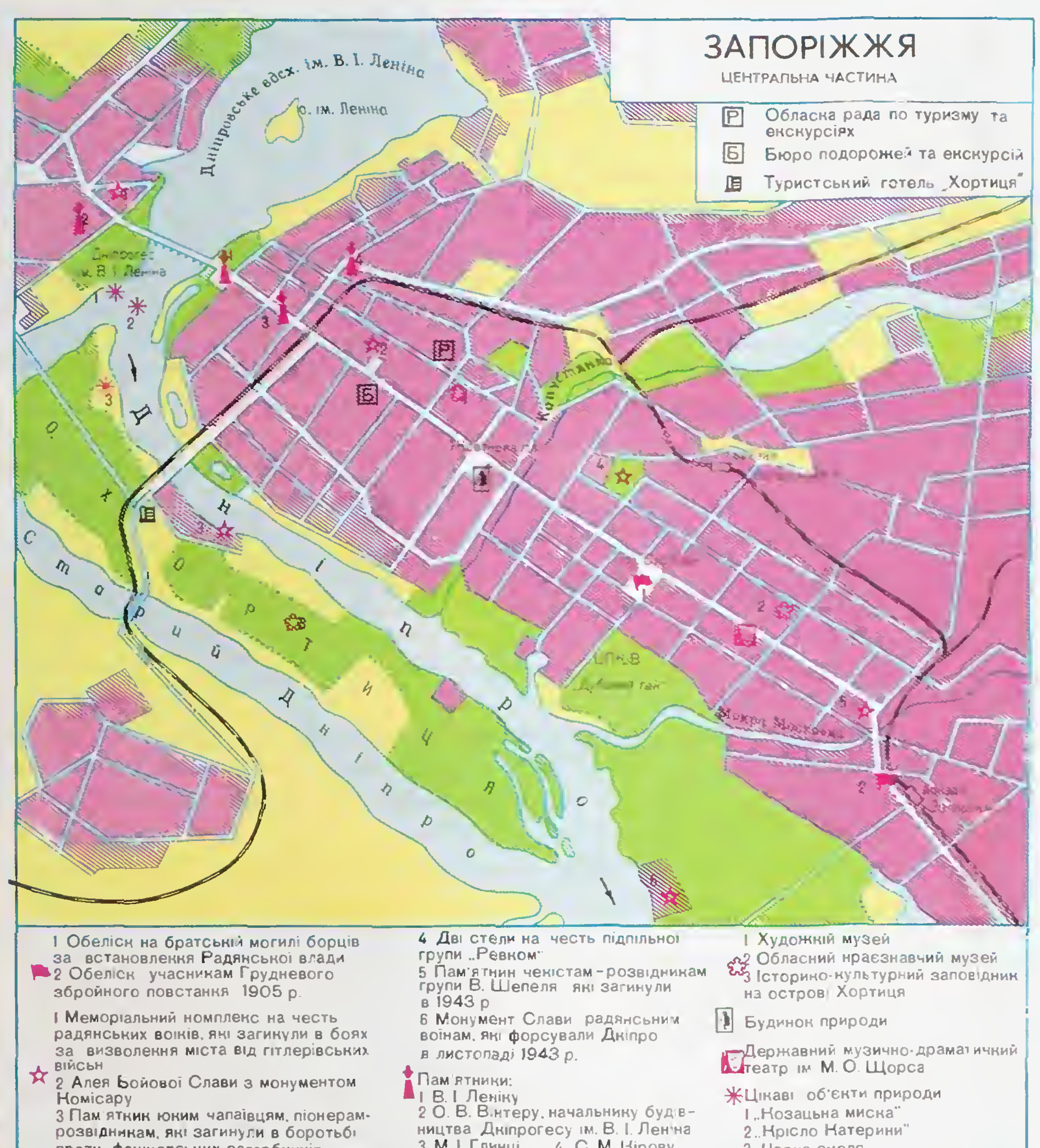

про охорону природи Української РСР, типовими положеннями про них та ін. нормативними актами. Законодавством у ряді випадків передбачено посилені заходи впливу щодо порушників режиму охорони З. т. Держ. контроль за додержанням відповідних правил здійснюють виконкоми місц. Рад та обласні (міські) інспекції державного *Комітету УРСР по екології та раціональному природокористуванню*.

Ю. С. Шемшученко.

ЗАПОВІДНО-МИСЛИ́ВСЬКЕ ГОСПОДА́РСТВО, заповідне лісомисливське господарство — територія, виділена з метою комплексного ведення лісового та мисливського г-ва на наук. основах, а також для охорони, відтворення і розмноження мисливської фауни в умовах *заповідного режиму*. На Україні З.-м. г. створюються Радою Міністрів УРСР, вони підпорядковані М-ву лісового господарства УРСР.

Земельні ділянки в межах З.-м. г. передаються йому у безстрокове користування, але на договірних основах можуть використовуватися також землі сільс., лісового та рибного господарств. У З.-м. г. проводиться робота по збільшенню і регулюванню чисельності цінних мисливських тварин, а також по розселенню їх по ін. районах, вивчаються природні умови місць їхнього проживання, охороняються рідкісні і зникаючі види, здійснюється *акліматизація* окремих видів мисливської фауни.

На території УРСР створено чотири З.-м. г.: Азово-Сиваське (34,1 тис. га), Дніпровсько-Тетерівське лісомисливське (37,9 тис. га), Заліське лісомисливське (15,0 тис. га) і Кримське (42,9 тис. га); див. також окремі статті.

ЗАПОРІ́ЖЖЯ, Запорожжя, Вольності Війська Запорізького низового — назва території, що становила володіння Запорізької Січі у 16—18 ст.; охоплювала сучас. Дніпроп., значну частину Черкас., Запоріз. і Кіровогр. та частково Херсон., Микол., Донец. і Луган. області.

ЗАПОРІ́ЖЖЯ (до 1921 — Олександрівськ) — місто, обласний та районний центр. Розташоване на Пн. Зх. області, в нижній течії Дніпра, де його річище розділене о. Хортиця на два рукави — Старе і Нове. Дві залізничні станції, два річкові та два автовокзали, аеропорт. Пл. 330,0 км^2. Нас. 891,0 тис. чол. (1990). Поділяється на 6 міських районів (Жовтневий, Заводський, Комунарський, Ленінський, Орджонікідзевський, Шевченківський). Засн. 1770 як Олександрівська фортеця, місто з 1806. Нагороджено орденом Леніна (1970).

Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована яружно-балковою сіткою. Перевищення відносних висот становить бл. 100 м. Пересічна т-ра січня —4,9°, *липня* +22,8°. Опадів 443 мм на рік. На Дніпрі біля З. споруджено Дніпрогес ім. В. І. Леніна з Дніпровським водосховищем. Вздовж ріки та на о. Хортиця — зони відпочинку (14 санаторіїв та будинків відпочинку). Пл. зелених насаджень 13,2 тис. га. Метео- та озерна станції. В З.— заказник *Дніпровські Пороги* респ. значення; 2 пам'ятки природи, у т. ч. Запорізький дуб (700 років), 11 парків — пам'яток садово-паркового мистецтва місц. значення.

З.— багатогалузевий пром. вузол (електроенергетика, машинобудування, чорна та кольорова металургія, хім. та нафтохім. галузі, а також легка і харч. пром-сть). Провідні підприємства: «Запоріжсталь», Запорізький титано-магнієвий комбінат, електрометалургійний завод «Дніпроспецсталь», Дніпровський алюмінієвий з-д, виробниче об'єднання «АвтоЗАЗ», Запорізький абразивний комбінат, з-ди: «Запоріжтрансформатор», «Моторобудівник», «Кремнійполімер», штучних шкір та ін. У З. створено потужну буд. індустрію. Значне місце в пром. комплексі посідає харч. та легка (швейне та взут. об'єднання) пром-сть.

З.— значний науковий центр: університет, машинобуд., мед. та індустріальний (з кафедрою охорони навколишнього середовища) ін-ти, 13 серед. спец. навч. закладів, 24 профес.-тех. уч-ща. Серед н.-д. і проектних установ — проектно-дослідний ін-т «Запоріждіпроводгосп», «Укрземпроект». *Запорізький краєзнавчий музей* і *Запорізький обласний будинок природи*, бюро подорожей та екскурсій. Численні об'єкти туризму (див. план З. і туристську карту області за станом на 1989).

Комбінат «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе є міжнар. школою металургів (діє міжнар. семінар-практикум металургів — стипендіатів ООН).

Літ.: Сушко К. И., Литневский Г. Е. Заповедное Запорожье. Путеводитель. Днепропетровск, 1981; Клименко Н. В. Запорожье туристское. Путеводитель. Днепропетровск, 1982; Запоріжжя запрошує. Краєзнавчі нариси. Дніпропетровськ, 1985; Клименко Н. В. Запорожье. Путеводитель. Днепропетровск, 1987.

ЗАПОРІ́ЖЖЯ — селище міського типу Луганської обл., підпорядковане Краснолуцькій міськраді. Розташоване за 4 км від залізнич. ст. Комендантська. 1,5 тис. ж. (1990). Виникло 1913, селище міськ. типу з 1963. Поверхня — хвиляста рівнина, найбільш підвищена пн. частина селища. Перевищення висот до 70 м. Поклади кам. вугілля. Пересічна т-ра січня —7°, *липня* +22°. Опадів 450—500 мм на рік. Пл. зелених насаджень 270 га. Кам.-вуг. шахта.

ЗАПОРІ́ЗЬКА О́БЛАСТЬ. З. о. утворена 10.І 1939. Розташована на Пд. Сх. України. На Пн. Зх. і Пн. межує з Дніпроп., на Сх.— з Донец., на Зх.— з Херсон. областями; на Пд. омивається водами Азовського м. Пл. 27,3 тис. км^2 (4 % тер. України). Нас. 2091,6 тис. чол. (1.І 1990, 4 % населення республіки).

Обл. центр — м. *Запоріжжя*. У області — 18 районів, 14 міст, у т. ч. 5 обл. підпорядкування, 22 с-ща міськ. типу та 931 сільс. населений пункт. Область нагороджена орденом Леніна (1958).

З. о. займає вигідне трансп.-геогр. положення у системі залізнич. і автомоб. шляхів, а також на Дніпровському водному шляху, який має заг.-союзне та міжнар. значення. Розташована в Донецько-Придніпровському екон. р-ні, одному з найрозвинутіших районів країни з високоінтенсивними пром-стю і с. г., що зумовлює значну її частку у заг.-союзному поділі праці. Примор. положення області сприяє розвиткові рекреаційного г-ва.

За особливістю природних умов тер. З. о. належить до степової зони. Грунтові й агрокліматич. умови її території сприятливі для розвитку с. г.

Населення і трудові ресурси. Нац. склад населення області однорідний: українці становлять 63,8 %, росіяни — 31,1 %, живуть також болгари та представники ін. національностей. Середня густота населення 76,5 чол. на 1 км^2. Найгустіше населені пн.-зх. райони. Індустр. розвиток області зумовлює швидке зростання міськ. населення (за 1970—87 — у 2,2 раза), 1990 воно становило 1590,6 тис. чол. У З. о. виділяється Запорізька локальна система розселення. Зростання міст і розвиток у них пром. виробн. призвели до швидкого відтоку трудових ресурсів з

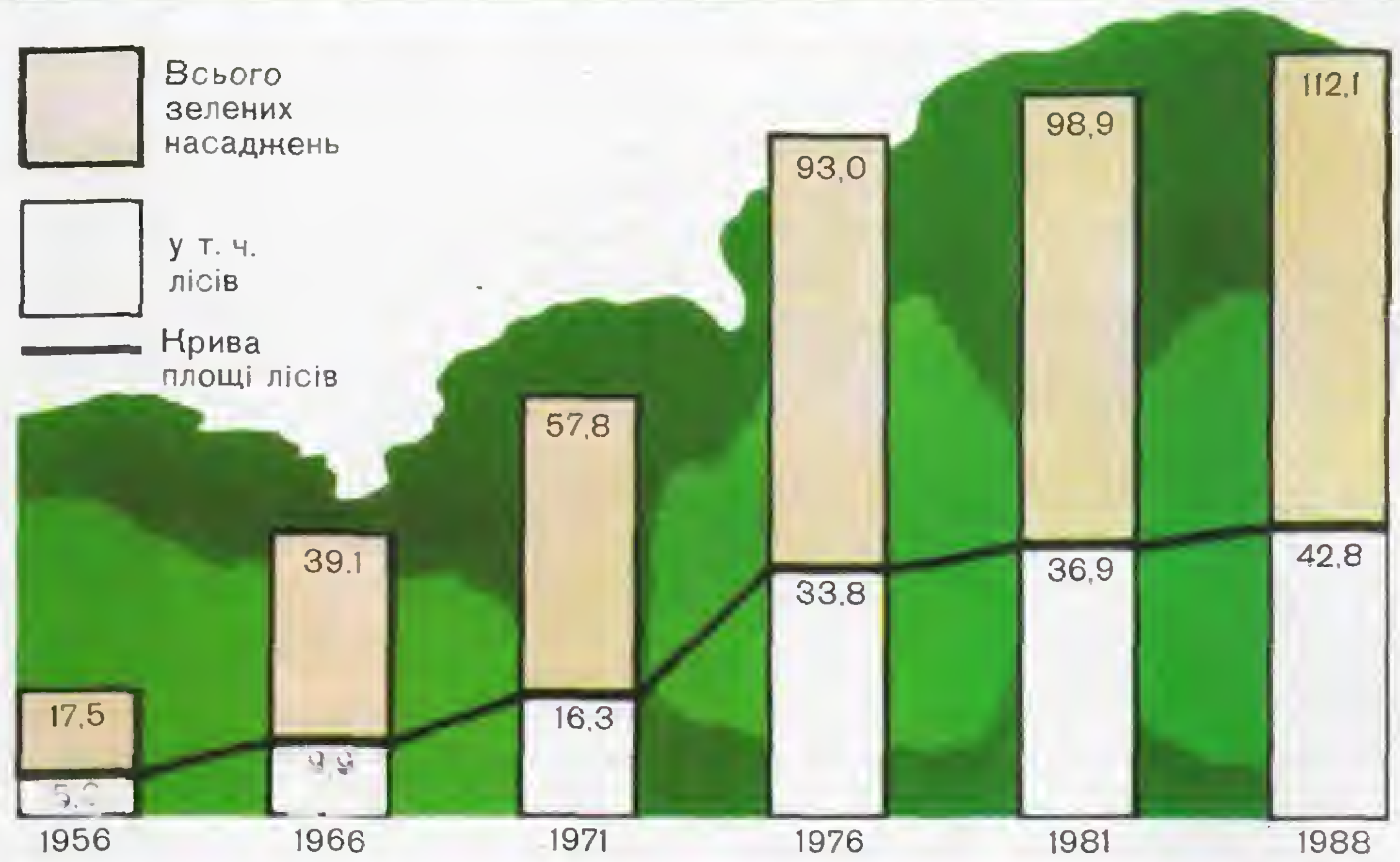

Площа зелених насаджень у зелених зонах міст і селищ міського типу ***Запорізької області*** *(тис. га).*

Запорізька область. Приазовська височина.

сільс. місцевості, а також зумовили інтенсивні внутрішньообл. міграції. В пром-сті зайнято 31,7 % працездатного населення області, зростає частка зайнятих у невиробничій сфері.
Природні умови і ресурси. В геоструктурному відношенні тер. області знаходиться у межах двох регіонів: *Українського щита* (більша частина) і Причорноморської западини (пд.-зх. частина). В геол. будові щита осн. роль відіграють докембрійські метаморфічні та інтрузивні породи, перекриті чохлом осадочних порід. Пн. схил Причорноморської западини складений осадочними мезозой-кайнозойськими відкладами, потужність яких збільшується на Пд., у напрямі похилу фундаменту, до 3 тис. м. Антропогенові леси і лесовидні породи утворюють на обох структурах майже суцільний покрив, за винятком річкових долин, де поширені алювіальні комплекси і місцями відслонюються корінні породи. На Пд. Сх. й крайньому Пн. Зх. області в межах щита вони залягають безпосередньо на докембрійських породах та їхніх продуктах вивітрювання, на решті території — на давніших відкладах, переважно неогенових.
Поверхня області — слаборозчленована рівнина з заг. похилом до долини Дніпра і до Азовського м. У її пн.-зх. частині розташована *Придніпровська низовина*, для якої характерні незначні коливання абс. і відносних висот. У рельєфі переважають ерозійно-акумулятивні та лесові акумулятивні рівнини, погорбовані, порізані глибокими улоговинами, ярами, річковими долинами. На Пд. Придніпровська низовина переходить у *Причорноморську низовину*, в межах якої подекуди трапляються блюдцеподібні зниження й *поди* діаметром до кількох кілометрів і завглибшки до 10—20 м. На Пд. Сх. розташована *Приазовська височина* (вис. до 324 м, г. *Бельмак-Могила*), для якої характерне поширення ізольованих підвищень (горбів) — т. з. кам'яних могил у місцях високого залягання кристалічних порід (вершини *Могила-Гончариха*, Могила-Куксунгур та ін.); схили височини значною мірою розчленовані глибокими річковими долинами. У пд. напрямі, до узбережжя Азовського м. висоти поступово знижуються до 70—20 м. Височина поступово переходить у Причорноморську низовину, яка крутим (до 20 м) уступом обривається до моря. Вздовж узбережжя простягаються довгі вузькі піщані коси, намиті морем (*Бердянська коса, Обитічна коса, Федотова коса* та ін.).
Надра З. о. багаті на поклади рудних корисних копалин, зокрема руд заліза (*Білозерський залізорудний район*) і марганцю (Токмацьке родовище). Пром. значення мають буд. матеріали. Родовища сірих і червоних гранітів заг.-союзного значення, є талько-магнезити, значні запаси лік. грязей у лиманах. На тер. області виявлено також родовища бурого вугілля (пд. частина *Дніпровського буровугільного басейну)*, графітів, каолінів, вогнетривких глин, вапняків, пісковиків, глин; є джерела мін. вод.
Клімат помірно континентальний з малосніжною порівняно холодною зимою та жарким посушливим літом. Пересічна т-ра січня від —5,4° на Пн. до —3,8° на Пд. (абс. мінімум —37°); липня відповідно від +22,6° до +23,5° (абс. максимум +41°). Період з т-рою +10° становить 170 днів. Сума активних т-р 3185°. Опадів 350—470 мм на рік, найбільша їх кількість у весняно-літній період. Висота снігового покриву 14 см. З несприятливих кліматич. явищ щороку в квітні—червні бувають *суховії*, періодично — *пилові бурі*. Більша частина З. о. належить до посушливої, дуже теплої агрокліматич. зони, пд. частина — до дуже посушливої, помірно жаркої агрокліматичної зони з м'якою зимою. На тер. області діє 7 метеостанцій (Запоріжжя, Гуляйполе, Кирилівка, Пришиб, Мелітополь, Ботієве, Бердянськ).
У З. о. — 78 річок довж. понад 10 км кожна. Гол. ріка *Дніпро*, до його басейну належать *Кінська й Гайчур*, до бас. Азовського м.— *Молочна, Обитічна, Берда*. Пересічна густота гідрографічної сітки становить 0,14 км/км^2. Осн. джерело живлення річок — атм. опади. Характерні весняна повінь і низька літня межень, які іноді порушують зливи. На тер. З. о. 846 ставків та 27 водосховищ, частина Каховського водосховища, 2800 артезіанських свердловин.
Серед зональних типів грунтів переважають чорноземи (75 % площі області): на Пн.— чорноземи звичайні, на Пд.— південні та південні солонцюваті, майже повністю розорані. На Пд. і Пд. Зх.— темно-каштанові і каштанові грунти (10 % площі області), переважно солонцюваті. В заплавах річок, по берегах лиманів та на піщаних косах поширені солончакові грунти.
З. о. лежить у межах Східно-Європейської лісостепової геоботанічної провінції. Природна степова рослинність становить 3—4 % площі області — невеликі ділянки на схилах балок і ярів, на вологих солончаках і заболочених заплавах, подекуди на узбережжі Азовського м., Молочного і Утлюцького лиманів. На Причорноморській низовині поширені типчаково-ковилові степи, в їхньому травостої панують ковила українська та ковила Лессінга, типчак борознистий, кахрис степовий, ферула східна, у подах поширені остепнені та засолені луки. На мор. узбережжі трапляються ділянки псамофітних степів. Пл. лісів становить 108,0 тис. га, у т. ч. штучно насаджених 32,3 тис. га. Гол. лісоутворюючі породи: біла акація, ясен, клен, дуб, сосна кримська, гледичія, тополя та ін. Тваринний світ області різноманітний, всього налічується 226 видів, у т. ч. ссавців — 24, птахів — 150, земноводних — 8, плазунів — 8, риб — 36, водяться тхір степовий, ласка, борсук, вовк, ховрах, заєць, сурок та ін., в лісонасадженнях трапляються лось, козуля, свиня дика. З птахів гніздяться іволга, сойка, жайворонок, перепел, дрофа, стрепет, куріпка сіра, боривітер та ін., на мор. косах та берегах річок — баклани, гуси сірі, чайки, кулики тощо. В Азовському м. пром. значення мають скумбрія, сардини, кефаль, камбала, хамса, бички, лящ, судак, оселедець, а також риби, що заходять на нерест — осетер, севрюга, стерлядь та ін. В Каховському водосховищі акліматизовані товстолобик і амур білий.
З сучас. природних процесів, несприятливих для с.-г. виробн., вздовж долини Дніпра інтенсивно проявляються лінійний розмив, площинний змив, зсуви. На обох берегах Каховського водосховища розвиваються абразійно-денудаційні процеси. На Зх. Приазовської височини інтенсивна річкова ерозія, лінійний розмив і площинний змив. На рівнинах розвиваються суфозійно-просадочні явища, поди періодично зволожуються, грунти оглеюються і засолюються, на зрошуваних землях розвиваються вторинне засолення, заболочування і підтоплення. На узбережжі Азовського м. спостерігається абразія, формуються пересипи і коси.
У межах області проводяться значні природоохоронні (зокрема, протиерозійні) заходи. На пл. 826 тис. га створено полезахисні лісонасадження.
З. о. розташована в Лівобережно-Дніпровсько-Приазовській північностеповій, Причорноморській середньостеповій та Причорноморсько-Приазовській сухостеповій фіз.-геогр. провінціях (див. окремі статті). Характерні північностепові підвищені та схилові, середньостепові рівнинні та луко-степові низовинні, а також сухостепові приморські (з солонцями і солончаками) природно-тер. комплекси.
В області — 299 територій і об'єктів природно-заповідного фонду (заг. пл. 43,1 тис. га), в т. ч. частина відділу Українського степового заповідника —

Узбережжя Азовського моря.

Кам'яні Могили, 181 заказник, з них 7 респ. значення (зоол. *Алтагирський заказник,* орнітологічний — *Великі і Малі Кучугури,* геологічні — *Дніпровські Пороги,* ландшафтний — *Обитічна Коса,* гідрологічний — *Молочний Лиман,* лісовий — *Радивонівський заказник, Старобердянський заказник),* 95 пам'яток природи, з них 6 респ. значення (*Балчанська балка, Росохувата балка, Скотувата балка, Гранітні скелі, Кам'яна Могила, Пристени*), 3 заповідні урочища, 20 парків — пам'яток садово-паркового мистецтва, в т. ч. парк ім. М. Горького (у Мелітополі) респ. значення.

Ю. І. Глущенко,
В. Д. Войлошников,
В. І. Галицький
(сучасні процеси).

Народногосподарський комплекс. Основу нар.-госп. комплексу області становлять багатогалузеве машинобудування,

Промисловість. За обсягом виробн. в галузевій структурі пром-сті провідне місце посідає багатогалузеве машинобудування і металообробка, які дають 42,1 % заг. обсягу пром. продукції області; розвиваються чорна і кольорова металургія, енергетика, харчова, легка, буд. матеріалів та хім. пром-сть. На території З. о. сформувався потужний електроенерг. вузол, основу якого становлять Дніпрогес ім. В. І. Леніна, Запоріз. ДРЕС (одна з найбільших в Європі), а також Запорізька АЕС. Чорна та кольорова металургія посідає 2-е місце в галузевій структурі пром-сті області. Підприємства її концентруються в Запоріжжі: комбінати «Запоріжсталь» ім. Серго Орджонікідзе і титаномагнієвий, з-ди електрометалургійний «Дніпроспецсталь», феросплавів, алюмінієвий. Діє ряд підприємств, які тісно пов'язані з металург. виробн.: запорізькі залізорудний комбінат, заводи коксохімічний та вогнетривів.

Провідним в економіці області є багатогалузевий машинобуд. комплекс. Найбільші підприємства: запорізькі виробничі об'єднання «Запоріжтрансформатор», «Перетворювач», «Запорізький абразивний комбінат», «АвтоЗАЗ», бердянські «Південшляхмаш», «Азовкабель», по жниварках. Розвивається хім. та нафтохім. пром-сть. Більша частина її підприємств розміщена в Запоріжжі і Бердянську. Значне місце в госп. комплексі області посідають легка пром-сть, зокрема швейна (Мелітополь, Запоріжжя), трикотажна (Мелітополь, Бердянськ), взут. (Запоріжжя, Бердянськ, Василівка) та шкіряно-галантерейна (Запоріжжя). Важливу роль відіграють галузі індустр.-агр. спеціалізації, серед них — харчова пром-сть, що базується на переробці с.-г. сировини (олійно-жирова, борошномельна, м'ясна, м'ясо- та фруктоовочеконсервна, мол., рибна та ін.). Найбільші центри: Запоріжжя, Мелітополь, Бердянськ, Василівка, Токмак, Гуляйполе. У Куйбишевському р-ні діє підприємство по виробн. хлорели. Пром-сть буд. матеріалів розміщена у Запоріжжі, Мелітополі, Дніпрорудному, Бердянську, Токмаку. Добування буд. і декоративних матеріалів, глин для виробн. цегли, граніту, тальк-магнезиту (виробниче об'єднання «Запоріжнерудпром»).

Пром-сті області властивий високий рівень комплексності. На тер. З. о. сформувався З а п о р і з ь к и й п р о м. в у з о л, спеціалізацію якого визначають електроенергетика, багатогалузеве машинобудування, чорна і кольорова металургія, хім. та нафтохім. пром-сть, які доповнюють легка та харч. галузі.

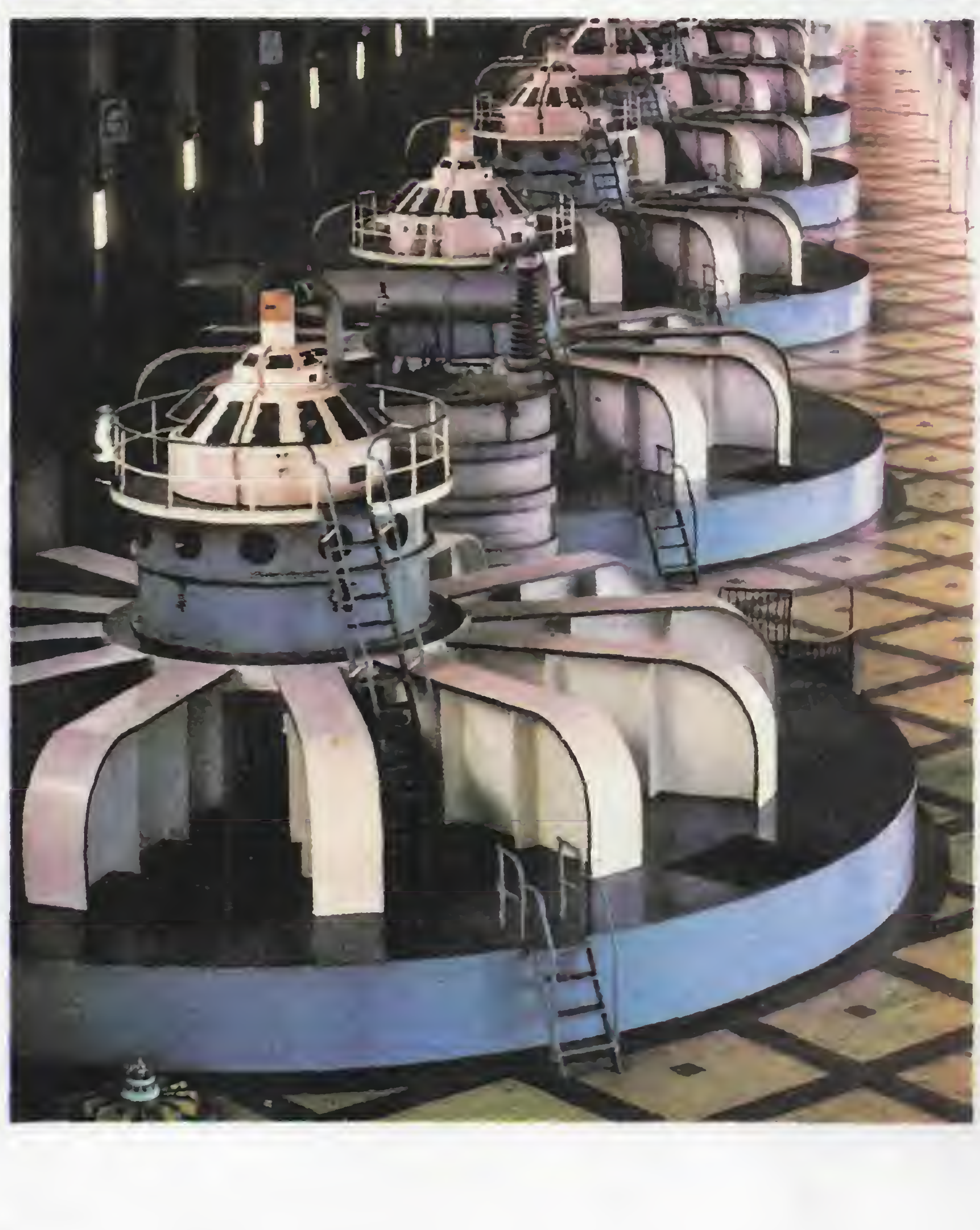

На запорізькому електрометалургійному заводі «Дніпроспецсталь».
Установка по виробництву вітамінного борошна в колгоспі ім. Комінтерну. Приморський район.
Транспортування кавунів у Запорізькому вантажному порту.
Дніпрогес ім. В. І. Леніна. Машинний зал.

чорна і кольорова металургія, хім. та гірничодобувна пром-сть у поєднанні з високоінтенсивним с. г., що спеціалізується на вирощуванні зернових (пшениця, кукурудза) і тех. (соняшник) культур, садівництві і овочівництві та м'ясо-мол. тваринництві. У заг. обсязі сукупної валової продукції пром-сті і с. г. питома частка пром-сті становить 82 %. На З. о. припадає значна частка заг.-союзного виробн. сталевого листа, силових трансформаторів, електродів, абразивних інструментів, кабелю, жниварок, холодильних машин і компресорів.

Структура посівних площ Запорізької області (%. 1988).

Агропромисловий комплекс З. о.— один з найрозвинутіших у республіці. Основна його ланка — сільське господарство. Воно характеризується інтенсивним рослинництвом та тваринництвом м'ясо-мол. напряму. Провідне місце у структурі с.-г. виробн. за валовою продукцією посідає тваринництво (59,6 %). В області — 276 колгоспів та 119 радгоспів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 2243, у т. ч. орні землі — 1944, сіножаті — 49,6, пасовища — 202. Вся посівна площа 1988 становила 1754,5 тис. га, у т. ч. більше половини припадає на зернові (див. діаграму). Значна увага у г-вах області приділяється меліорації земель і механізації сільського господарства.

Зрошувані землі становлять 273,5 тис. га. Найбільші зрошувальні системи: Північно-Рогачицька, Октябрська, Вольнянська, Запорізька, Кам'янська.

По каналах найбільшої в країні Каховської зрошувальної системи вода надходить до найпосушливішої пд.-зх. частини області. Гол. напрям у землеробстві — зернове г-во. Осн. культури — озима пшениця, кукурудза, вирощують також ярий ячмінь, просо. Серед тех. культур провідне місце належить соняшнику (Приазов'я) і рицині, вирощують також сою. Повсюдно розвинуті овочівництво (томати, огірки, перець, баклажани тощо) та садівництво (черешня, вишня, абрикоси, слива, яблуня, груша), на Пд. області — виноградарство. Важливе місце належить кормовим культурам (кукурудза на силос, однорічні і багаторічні трави, коренеплоди). В 1989 в г-вах області було 304 кормоцехи та 15 цехів по виробн. комбікормів. Діє 18 комбікормових заводів (найбільші — Гуляйпільський, Пологівський).

У тваринництві переважає м'ясо-мол. скотарство, розвинуті свинарство, птахівництво; допоміжні галузі: кролівництво, шовківництво, бджільництво, ставкове рибництво. На Азовському м.— рибальство. Завдяки агропром. інтеграції в області сформувалися *агропромислові комплекси* (АПК) тваринницькі (м'ясо-, молоко- та птахопромислові) та рослинницької (зернопромисловий, плодоовочеконсервний, олійно-жировий, ефіроолійний та ін.) орієнтації. Важливою складовою АПК є приміське с. г., особливо навколо Запоріжжя і Бердянська.

Поливання плантації цибулі в Запорізькому районі. Зрошуваний пальметний сад.

Транспортна система. У внутр. і зовн. перевезеннях провідну роль відіграє залізнич. та автомоб. транспорт. Заг. довжина з-ць 1989 становила 993 км, у т. ч. 287 км електрифікованих, густота 36,5 км на 1000 км^2. Осн. з-ці: Москва — Сімферополь, Волноваха — Запоріжжя — Нікополь, Запоріжжя — Бердянськ та ін. Залізничні вузли: Запоріжжя, Пологи, Мелітополь, Верхній Токмак, Федорівка. Автомоб. транспорт обслуговує внутрішньообл. і міжрайонні перевезення вантажів і пасажирів. З Пн. на Пд. і зі Сх. на Зх. область перетинають автомоб. шляхи Москва — Сімферополь, Ростов — Мелітополь — Одеса, що мають заг.-союзне значення. Заг. довжина автомоб. шляхів 6,7 тис. км (у т. ч. з твердим покриттям 6,4 тис. км, густота 233,9 км на 1000 км^2). Розвинутий річковий (гол. порт — Запоріжжя) та морський (порт — Бердянськ) транспорт. По тер. обл. проходить відгалуження газопроводу Шебелинка — Одеса. У Запоріжжі і Бердянську — аеропорти.

Внутрішні відміни. Виділяються два екон. підрайони: Північний (Запорізький) і Південний. Північний економічний підрайон має добре виражений індустріальний характер, пром. ядром його є Запоріжжя, розвивається інтенсивне с. г. та приміський агропром. комплекс. У Південному економічному підрайоні найбільшими пром. центрами є Мелітополь і Бердянськ, розвивається багатогалузеве с. г. та тісно пов'язані з ним галузі промисловості, а також рекреаційне господарство.

З. о. має екон. зв'язки з іншими областями України, союзними республіками та країнами Східної Європи. Вона вивозить гол. чин. продукцію чорної й кольорової металургії, машинобудування, деякі види буд. матеріалів, олію, м'ясні і плодоовочеві консерви, ввозить мін. сировину, ліс, різні пром. товари тощо.

Невиробнича сфера. У З. о.— 7 вузів, у т. ч. університет, маш.-буд., мед., пед., індустріальний ін-ти (Запоріжжя), *Мелітопольський педагогічний інститут* з природничо-геогр. ф-том, Бердянський пед. ін-т. Серед н.-д. установ — ін-ти титану, трансформаторобудування, спецсталей, сплавів і феросплавів, філіал н.-д. ін-ту по пром. і сан. очищенню газів (Запоріжжя). Театри: укр. муз.-драм., юного глядача, ляльок, філармонія. *Запорізький краєзнавчий музей, Бердянський краєзнавчий музей, Мелітопольський краєзнавчий музей,* історико-культурний заповідник на о. Хортиця, історико-археологічний заповідник Кам'яна Могила, Запорізький й Бердянський художні музеї, *Запорізький обласний будинок природи, Запорізький відділ Географічного товариства УРСР. Н. А. Войлошникова.*

Рекреація. З. о. добре забезпечена осн. видами рекреаційних ресурсів, зокрема, має сприятливі кліматичні умови. На узбережжі Азовського м.— зручні піщані пляжі; є джерела мін. вод та лік. грязі. Осн. запаси лік. грязі сконцентровані в примор. лиманах (Молочний та Утлюцький), озерах (Велике та Красне поблизу Бердянська) та затоках. Родовища мін. вод відомі в пд. частині області: Якимівське, Приазовське, Приморське, Бердянське. Води малої мінералізації використовують для пром. розливу (Мелітопольська, Запорізька, Веселівська). Заклади для відпочинку розташовані гол. чин. на узбережжі Азовського м. та у районі Каховського водосховища. В області діє 21 санаторій, 2 пансіонати з лікуванням; 26 санаторіїв-профілакторіїв, 8 будинків відпочинку, 129 баз та ін. закладів відпочинку, 453 піонерські табори. Численні об'єкти туризму (див. карту за станом на 1989). Запоріз. обл. рада по туризму і екскурсіях, 4 бюро подорожей і екскурсій (Запоріжжя, Енергодар, Мелітополь, Токмак), туристські бази «Приморська» і «Горіховий гай» у м. Приморську, туристські готелі «Хортиця» у Запоріжжі та «Парус» у Бердянську, кемпінг у с. Михайлівці. Тер. області проходить 6 планових туристських маршрутів. Готель «Парус», а також турбази приймають сімейних туристів.

Г. О. Горчакова, І. М. Койнов, О. І. Коляда.

Карти області див. на окремому аркуші, т. 1, с. 336—337.

Літ.: Стогний Н. П. Запорожская область. Природа и хозяйство. Запорожье, 1963; Сушко К. И., Литневский Г. Е. Заповедное Запорожье. Путеводитель. Днепропетровск, 1981.

ЗАПОРІЗЬКИЙ ВІДДІЛ ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА УРСР. Ств. 1960. Об'єднує 425 дійсних і 18 колективних членів (1989). Має 3 міські і 14 районних відділень. У складі відділу працюють секції: охорони повітр. басейну, водного басейну, охорони природи, шкільної географії, дитячого і дорослого туризму, геогр.-екологічних знань. Осн. напрями роботи — дослідження і розробка засобів знешкоджування пром. викидів, вивчення стану малих річок області, питань, пов'язаних зі створенням безстічних систем водопостачання на пром. підприємствах; вирішення проблеми безвідходної технології, утилізації відходів, вивчення впливу рекреації на біоценози заплавних дібров Пд. Сх. України та ін. Щороку разом з обл.

Основні об'єкти туризму Запорізької області

1. Пам'ятник на могилі комсомолки, медсестри військової частини Героя Радянського Союзу В. Й. Гнаровської, яка загинула 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників.
2. Пам'ятник воїнам, які загинули 1943 під час визволення міста.
3. Пам'ятники: на братській могилі борців за встановлення Рад. влади; учасникам Грудневого збройного повстання 1905.
4. Меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули в боях за визволення міста від нім.-фашист. загарбників; пам'ятник на могилі невідомого солдата, який врятував греблю Дніпрогесу ім. В. І. Леніна від знищення німецькими фашистами; алея Бойової Слави з монументом Комісару; пам'ятник робітникам з-ду «Запоріжсталь», які загинули в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників; пам'ятник рад. льотчикам, які захищали і визволяли місто від нім.-фашист. загарбників 1941 і 1943; пам'ятник танковому екіпажеві Героя Радянського Союзу М. Л. Яценка, який брав участь у визволенні міста від нім.-фашист. загарбників 1943; пам'ятник «Юним чапаєвцям» — піонерам і комсомольцям, які загинули в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників; дві стели на честь підпільної групи «Ревком», яка діяла в місті під час гітлерівської окупації; пам'ятник чекістам-розвідникам групи В. Шепеля, які загинули 1942.
5. Пам'ятники: В. І. Леніну; рад. держ. і парт. діячам Ф. Е. Дзержинському і С. М. Кірову; укр. письменнику Т. Г. Шевченкові; рос. композиторові М. І. Глинці; металургу А. М. Кузьміну; начальнику будівництва Дніпрогесу ім. В. І. Леніна О. В. Вінтеру.
6. Музеї: краєзнавчий; художній; істор.-культурний заповідник на о. Хортиця.
7. Пам'ятник борцям за встановлення Рад. влади.
8. Меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.
9. Меморіальний комплекс на честь борців за встановлення Рад. влади і рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення міста від нім.-фашист. загарбників.
10. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, партизан і жертв німецького фашизму, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.
11. Курганна група 3—1-го тис. до н. е.— Товста могила, Гостра могила и Три кургани.
12. Меморіальний комплекс на честь бійців 5-го полку латиських червоних стрільців, які загинули в боях проти білогвардійців 1920, а також рад. воїнів, що полягли в роки Великої Вітчизняної війни.
13. Пам'ятник на братській могилі бійців зведеної Петроградсько-Московської бригади слухачів курсів червоних командирів, які загинули в боях із врангелівцями 1920.
14. Обеліск на братській могилі борців за встановлення Рад. влади, які загинули 1920.
15. Краєзнавчий музей.
16. Місце народження рад. держ. і парт. діяча В. Я. Чубаря; пам'ятник і будинок-музей.
17. Пам'ятник воїнам-землякам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.
18. Кам'янське городище, 5—3 ст. до н. е.
19. Курган Солоха, 4 ст. до н. е.
20. Пам'ятник учням і вчителям, які загинули в боях проти нім.-фашист. загарбників в роки Великої Вітчизняної війни.
21. Курган Гайманова могила, 4 ст. до н. е.
22. Меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули під час визволення селища, і Героїв Радянського Союзу — уродженців Михайлівського р-ну, які полягли в роки Великої Вітчизняної війни.
23. Меморіальний комплекс на честь борців за встановлення Рад. влади і рад. воїнів, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.
24. Пам'ятник Борцям за встановлення Рад. влади.
25. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943.
26. Краєзнавчий музей.
27. Меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.
28. Краєзнавчий музей.
29. Меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули під час визволення селища, і місцевих жителів — Героїв Радянського Союзу, які полягли в роки Великої Вітчизняної війни.
30. Кам'яні Могили — філіал Українського степового заповідника.
31. Пам'ятник на могилі командуючого 18-ю армією генерал-лейтенанта А. К. Смирнова, який загинув 1941.
32. Пам'ятник на братській могилі воїнів Білорецького полку 30-ї Іркутської дивізії, які загинули 1920.
33. Істор.-археологічний заповідник Кам'яна Могила. Тут знайдено наскельні зображення— петрогліфи, які належать до різних археологічних епох.
34. Місце народження рад. живописця і графіка І. І. Бродського; меморіальний музей.
35. Місце народження рад. військової льотчиці Героя Радянського Союзу П. Д. Осипенко; пам'ятник льотчиці.
36. Військове кладовище борців за Рад. владу, які загинули в роки громадянської війни, і рад. воїнів, що полягли 1943 під час визволення міста від нім.-фашист. загарбників.
37. Монумент на честь підпільної групи, яка діяла в місті в роки Великої Вітчизняної війни.
38. Пам'ятник В. І. Леніну.
39. Пам'ятка садово-паркового мистецтва — парк ім. М. Горького, 1927.
40. Краєзнавчий музей.
41. Місце народження двічі Героя Радянського Союзу генерал-лейтенанта В. С. Петрова; погруддя героя.
42. Пам'ятник на могилі членів першої Ногайської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, розстріляних білогвардійцями 1918.
43. Пам'ятка архітектури — Троїцька церква, 19 ст.
44. Пам'ятник на місці розстрілу білогвардійцями членів першої Бердянської повітової Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів 1918.
45. Пам'ятник членам першої Бердянської повітової Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, розстріляних білогвардійцями 1918.
46. Пам'ятники: рад. морякам-десантникам, які загинули під час визволення міста від нім.-фашист. загарбників 1943; морякам Азовської військової флотилії, які визволяли місто від гітлерівців.
47. Пам'ятники: В. І. Леніну; рад. держ. і партійному діячеві М. І. Калініну; одному з керівників Севастопольського збройного повстання 1905 лейтенанту П. П. Шмідту; П. Д. Осипенко. Місце народження укр. письменника Т. А. Зіньківського; пам'ятник на могилі письменника.
48. Музеї: краєзнавчий; будинок-музей П. П. Шмідта; художній ім. І. І. Бродського; Ульянових (у будинку, в якому 1911 жили мати В. І. Леніна М. О. Ульянова і сестра А. І. Ульянова).
49. Залишки Петровської фортеці, збудованої 1770 під час рос.-турецької війни 1768—74.
50. Пам'ятний знак на місці прориву 1943 рад. військами нім. оборонної лінії по р. Молочній.
51. Братські могили червоногвардійців і полтавських робітників-залізничників, які загинули в боротьбі за встановлення Радянської влади 1918, та рад. воїнів, які полягли в боях проти нім.-фашист. загарбників 1943.

відділом Укр. т-ва охорони природи проводяться обл. міжвузівські студентські наук.-практичні конференції. Пропаганда геогр. знань ведеться через лекторії (бл. 270 лекцій на рік), тематичні клуби, школу молодого еколога та ін. Відділ разом з обл. ін-том удосконалення вчителів і дитячою туристичною станцією сприяють поліпшенню геогр. освіти вчителів, організовуючи семінари, наради, екскурсії, які знайомлять з методикою вивчення геоморфології, геології, гідрології області тощо. *І. Р. Уманська.*

ЗАПОРІЗЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ. Ств. 1944 як істор.-краєзнавчий музей, з 1950 — сучас. статус. Розташований в окремому будинку. Заг. площа понад 4 тис. м^2, експозиційна — 2 тис. м^2. У фондах зберігається понад 99 тис. експонатів. У складі музею 7 відділів, серед них: природи, історії дорад. періоду, історії рад. суспільства, пропаганди та атеїзму, охорони пам'яток історії і культури та ін., а також на правах відділів — Пологівський, Гусарський, Кам'янсько-Дніпровський краєзнавчі музеї. У відділі природи зібрано матеріали про минулий й сучас. рослинний та тваринний світ, клімат, геологію, грунти, рельєф, ландшафти, води краю. Значну увагу приділено природоохоронним заходам. У музеї є унікальні колекції — палеонтологічні залишки тварин неогенового й антропогенового періодів, колекція комах, чучела рідкісних птахів. Проводиться робота по інвентаризації рослинного й тваринного світу Приазов'я. Видано буклети. Щороку З. к. м. відвідує 140 тис. чол. *В. С. Черноморець.*

ЗАПОРІЗЬКИЙ ОБЛАСНИЙ БУДИНОК ПРИРОДИ. Створений 1968 при обл. відділі Українського т-ва охорони природи з метою пропаганди екологічних знань. Йому підпорядковано 10 районних і 5 міськ. Будинків природи. З. о. б. п. організовує лекції та лекторії за програмою нар. ун-ту «Природа», проводить семінари і консультації з природоохоронної тематики для широких верств населення та конкурси і вікторини серед школярів. Влаштовує рейди, обласні природоохоронні конкурси, виставки. Щороку випускає бл. 10 назв друкованої продукції (брошури, буклети, плакати, листівки) заг. тиражем майже 100 тис. примірників. З. о. б. п. є методичним центром для гуртків, кімнат та підпорядкованих будинків природи. *І. М. Годун.*

ЗАПОРІЗЬКИЙ РАЙОН — район на Пн. Зх. Запоріз. обл. Утворений 1965. Пл. 1,5 тис. км^2. Нас. 58,4 тис. чол., у т. ч. 17,7 тис.— міського (1990; без м. *Запоріжжя*). Райцентр — місто обл. підпорядкування Запоріжжя. У районі — с-ща міськ. типу *Балабине, Кушугум, Малокатеринівка* та 66 сільс. населених пунктів.

Зх. частина району лежить на пд. схилах *Придніпровської височини*, східна — низовинна. Поверхня З. р.— хвиляста лесова рівнина, розчленована ярами та балками, трапляються зсуви. Корисні копалини: граніт, піски, вапняки, каолін. Зх. частина розташована у межах *Дністровсько-Дніпровської північностепової фізико-географічної провінції*, східна — у *Лівобережно-Дніпровсько-Приазовській північностеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —5°, липня +22,5°. Період з т-рою понад +10° становить 170 днів. Опадів 425—450 мм на рік, найбільша їх кількість влітку. Висота снігового покриву 13 см. З. р. належить до посушливої, дуже теплої агрокліматич. зони. З Пн. на Пд. через тер. району протікає Дніпро з прит. *Кінською*. Створено 39 ставків (заг. пл. 717 га), на Пд.— частина *Каховського водосховища*. Осн. тип грунтів — чорноземи звичайні малогумусні (86,5 % площі району). Природна степова рослинність збереглася на схилах ярів та балок. Пл. лісонасаджень 6,2 тис. га, у т. ч. полезахисних лісосмуг 2,1 тис. га. В З. р.— бот. пам'ятка природи респ. значення урочище *Пристени*, 8 заказників та 7 пам'яток природи місц. значення. Найбільші підприємства: Наталівський з-д залізобетонних виробів, Кушугумський вапновий з-д. С. г. приміського овоче-мол. напряму. Вирощують озиму пшеницю, горох, кукурудзу, рицину. Скотарство, птахівництво, рибництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 93,8, у т. ч. орні землі — 81,4, пасовища і сіножаті — 9,8. Зрошується 19,0 тис. га. У З. р.— 10 колгоспів, у т. ч. риболовецький, та 8 радгоспів, птахофабрика. Залізничні станції: Запоріжжя, Канцерівка, Кушугум, Лежине. Автомоб. шляхів 362,9 км, у т. ч. з твердим покриттям — 358,9 км. Радгосп-технікум (Запоріжжя).

Об'єкти туризму: курганна група 3—1-е тис. до н. е.— Товста могила, Гостра могила та Три кургани у с. Біленькому. *Ю. І. Глущенко, В. Д. Войлошников.*

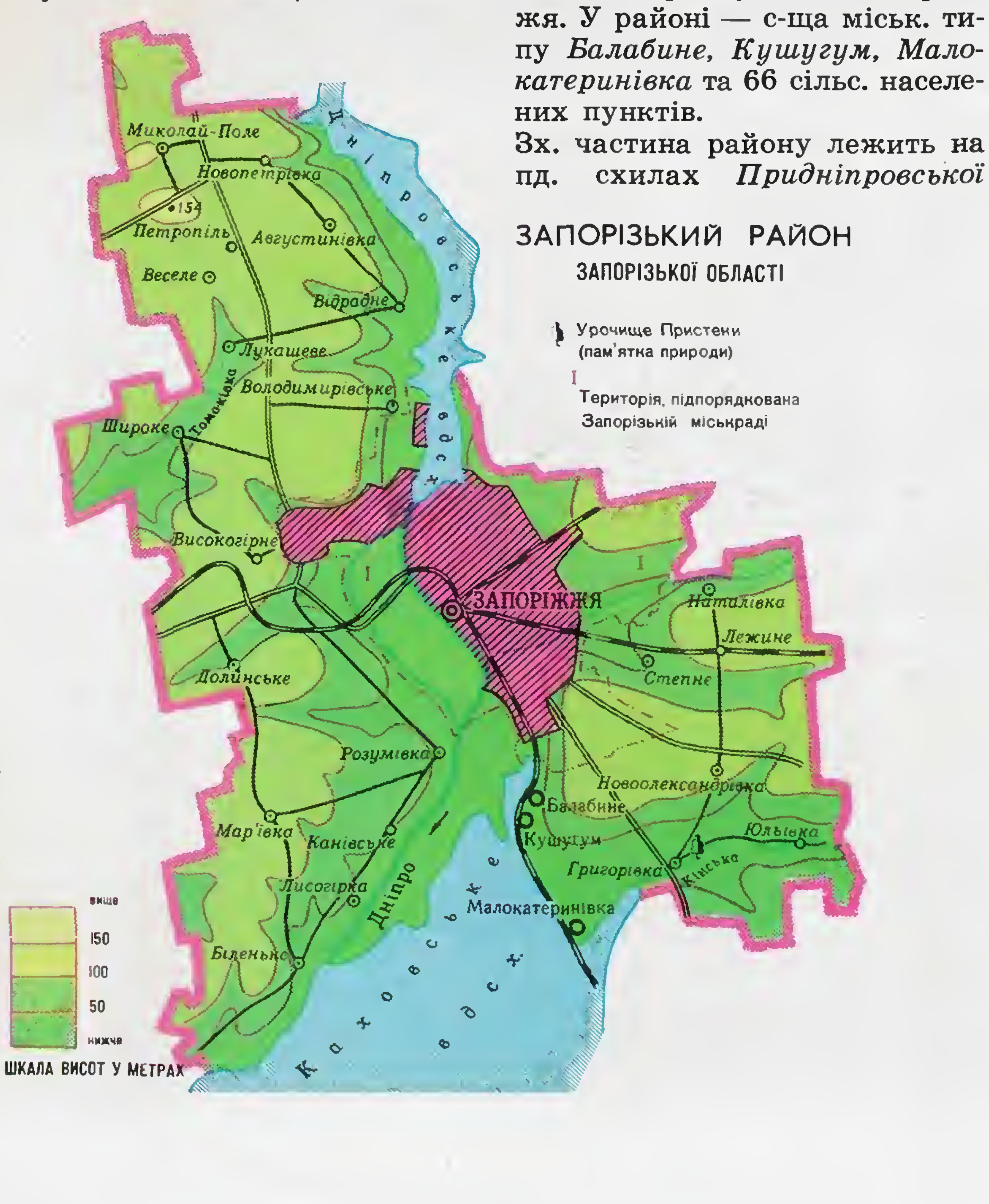

ЗАРЕГУЛЬОВАНА РІКА — ріка, режим якої штучно змінений відповідно до потреб нар. г-ва. У процесі зарегулювання змінюються всі елементи режиму ріки — *стік*, т-ра води, рівень, швидкість течії та ін. У практиці гідрол. інформації зарегульованими наз. звичайно ріки з новими рисами стоку, тобто з зарегульованим стоком. Особливість стоку З. р. порівняно з його режимом у природному стані полягає у більш впорядкованому, штучно вирівняному ході у часі (див. *Регулювання стоку*). Найбільший ступінь зарегульованості властивий рікам, на яких споруджено каскади водосховищ, що дає можливість накопичувати *водні ресурси* і використовувати їх у разі потреби (напр., у період *межені*). На Україні до найбільш З. р. належить Дніпро, на якому в межах республіки споруджено 6 водосховищ комплексного призначення (Київське, Канівське, Кременчуцьке, Дніпродзержинське, Дніпровське, Каховське). *О. Ф. Литовченко.*

ЗАРІЧНЕ (до 1946 — Погост Зарічний) — селище міського типу Ровен. обл., райцентр. Розташоване на лівому березі р. Стиру (прит. Прип'яті, бас. Дніпра), за 60 км від залізнич. ст. Домбровиця, 6,6 тис. ж. (1990). Відоме з 1480, с-ще міськ. типу з 1959. Поверхня селища — алювіальна рівнина, місцями заболочена, нахилена до Стиру, в який у межах селища впадає Стирець. Пересічна т-ра січня —5,0°, липня +18,8°. Опадів 550 мм на рік (70 % припадає на теплий період року). Площа зелених насаджень 46 га. Пром. підприємства: маслоробний, прод. товарів, льонообр. з-ди, лісгоспзаг. Будинок природи.

ЗАРІЧНЕНСЬКИЙ РАЙОН — район у пн.-зх. частині Ровен. обл. Утворений 1946. Пл. 1,4 тис. км^2. Нас. 36,9 тис. чол., у т. ч. міського — 6,6 тис. (1990). У районі — смт *Зарічне* (райцентр) та 51 сільс. населений пункт.

Лежить у межах *Поліської низовини*. Поверхня — плоска низовина, осн. елементом рельєфу якої є долина верх. течії *Прип'яті* з широкою заплавою та 2 надзаплавними терасами, для яких характерні значна заболоченість, розвиток еолових форм рельєфу (горби та пасма заввишки 5—15 м). На Пд., на межі з Волинським пасмом поверхня набуває хвилястого характеру. Заг. похил її на Пн. Корисні копалини: кварцові піски, цегельні глини, значні запаси торфу. Розташований у фізико-географічній області *Волинське Полісся*. Пересічна т-ра січня —5°, липня +18,5°. Період з т-рою понад +10° становить 160 днів. Опадів від 540—550 мм на рік на Пн. до 600—620 мм на Пд. Вони випадають переважно в теплий період року (протягом червня — серпня — до 40 % річної норми). Міститься у вологій, помірно теплій агрокліматич. зоні. Осн. річки — Прип'ять та її прит. *Веселуха, Стир* зі *Стублою*

(бас. Дніпра). Багато природних озер, серед яких — *Нобель, Острівське озеро, Сосне озеро.* Створено ставки заг. пл. водного дзеркала понад 5,4 тис. га. Грунти переважно дерново-підзолисті піщані (29,3 % площі району) та дерново-глейові, торфово-болотні різновиди. Понад 40 % терит. району вкрито лісом (бори, субори, діброви, на знижених ділянках — вільшаники). Осн. породи: сосна (35—40 % площі лісів), вільха, осика, береза, дуб, граб. Майже 15 % площі району припадає на болота з осокою і осоково-гіпновими угрупованнями. В межах району — респ. значення *Дібрівський заказник* і *Острівський заказник* (гідрологічні), *Вичівський заказник* та *Сварицевицький заказник* (ботанічні); місц. значення 3 заказники, пам'ятка природи та 2 заповідні урочища.

Підприємства лісової, легкої і харч. пром-сті (зарічненські маслоробний, прод. товарів, льонообр. з-ди та лісгоспзаг, Острівський овочесушильний з-д). С. г. спеціалізується на вирощуванні картоплі, зернових культур (пшениця, жито), льону, виробн. м'яса і молока (скотарство, свинарство, вівчарство). Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 50,8, у т. ч. орні землі — 23,8, сіножаті і пасовища — 26,2. Осушено 32,9 тис. га, в основному закритим дренажем. У районі — 14 колгоспів, 4 радгоспи. Автомоб. шляхів — 314 км, у т. ч. з твердим покриттям — 214 км. Вантажні перевезення по Прип'яті і Стиру. Будинок природи (Зарічне). Об'єкти туризму — музей історії Ровен. підпільного обкому КП(б)У у с. Дібрівську, пам'ятник комсомольцю П. Ходневичу, який 1971 врятував ціною життя хліб під час пожежі в с. Нобелі. *Л. К. Коротун.*

ЗАРОСТА́ННЯ ВОДО́ЙМ — розвиток і відмирання у водоймах водяної рослинності, одна з стадій *болотоутворення.* Починається З. в. у зоні *літоралі* з поступового накопичування на дні відкладів з решток рослин і нижчих тварин, спричинюючи обміління водойми. Водяні рослини просуваються до центру водойми, утворюючи послідовно смуги або пояси з болотних, прибережно-водяних, земноводних, з плаваючими листками та занурених рослин. Завершується процес З. в. утворенням суцільного рослинного покриву, далі відбувається перехід до стадії заболочування.

Серед осн. видів рослин, що беруть участь у З. в. України,— рдесник, кушир занурений, різак алоєвидний, латаття біле, глечики жовті, стрілолист, частуха подорожникова, рогози, куга озерна, очерети, осоки. В межах Полісся та в Українських Карпатах заростання відбувається й шляхом утворення на поверхні водойм сплавин (суцільного покриття з живих і відмерлих рослин). Поступово сплавина може закрити водойму повністю і утворити мохове болото. На Україні процеси З. в. поширені у зонах мішаних лісів і лісостеповій, в степовій — у *плавнях* річок.

Водяна рослинність бере участь у процесах очищення води, у т. ч. від забруднювачів антропогенного походження, створює умови для нересту і розвитку риби, певною мірою впливає на гідрохім. режим водойми тощо. Проте надмірне З. в. (до стадії заболочування) погіршує її стан та можливості водокористування (рибальство, рекреація, судноплавство та ін.). Для невеликих водойм оптимальним вважають заростання 5—10 % їхньої площі, для великих (пл. понад 1 тис. км^2)—5—7 %. На Україні найменше заростають мінеральні озера, карові та вулканічні озера Українських Карпат, карстові озера Полісся; поширені ці процеси, зокрема, в озерах бас. Десни (*Бродинське озеро, Ріпище, Хотинь* та ін.) та у водоймах бас. Дунаю, напр., водяною рослинністю вкрито бл. 15 % оз. *Китай*, майже повністю — оз. *Кугурлуй.* Для зменшення З. в. розводять рослиноїдних риб (товстолобик, білий амур), водоплавну птицю, здійснюють очищення водойм від водоростей та ін. заходи. На Україні проблеми раціонального використання заростаючих ділянок водойм та їхньої меліорації досліджують у *Гідробіології інституті* АН УРСР.

Літ.: Зеров К. К. Растительность придунайских лиманов. В кн.: Труды Ин-та гидробиологии, № 36. М., 1961; Никифоров А. И. Деснянские озера. (Туристам, рыболовам, охотникам путеводитель). К., 1970; Изменения в системе «водосбор — озеро» под влиянием антропогенного фактора. Л., 1983. *Т. Л. Андрієнко, Б. І. Новиков.*

ЗАСО́ЛЕННЯ ГРУНТІ́В — процес накопичення розчинних солей (переважно хлористих і сірчанокислих сполук натрію і магнію) у грунті. Спричинює формування солончакуватих (глибинне засолення) і солончакових (*поверхневе засолення*) грунтів. Розрізняють З. г. первинне — природне нагромадження в грунтах солей в результаті випаровування грунтових вод, значного вмісту солей у грунтоутворюючих породах або під впливом еолових, біогенних та ін. факторів, а також вторинне, викликане штучною зміною водного режиму грунтів (напр., за умов ненормованого зрошування). Процес вторинного З. г. може відбуватися у незасолених або первинно засолених грунтах. Він спричинюється в основному переміщенням до поверхні водорозчинних солей з глибоких верств підстилаючих порід і грунтових вод чи припливом мінералізованих вод із зрошуваних масивів. З. г. негативно впливає на рослини у зв'язку з підвищенням осмотичного тиску грунтових розчинів і токсичної дії окремих іонів (особливо натрію і хлору). Для ділянок із засоленими грунтами характерна специфічна рослинність — *галофіти.* За вмістом токсичних іонів у грунтах, виражених у міліеквівалентах на

Заростання водойм.
Житомирська область.
Чернігівська область.

100 г грунту, розрізняють 4 ступені З. г.: слабке (0,3—1,0), середнє (понад 1,0—3,0), сильне (понад 3,0—7,0) і дуже сильне (понад 7,0). В УРСР пл. засолених грунтів бл. 3 млн. га, вони містяться гол. чин. у степовій зоні, на знижених елементах рельєфу в умовах високого рівня грунтових вод. Осн. заходи боротьби з З. г.: промивання засолених грунтів, застосування *дренажу*, усунення втрат води на зрошувальних системах тощо. *П. І. Кукоба.*

ЗА́СПА (польс. zaspa — занос, замет) — поширена на Україні назва мілководних, зарослих заплавних озер. Інколи вживається як власна назва місцевості, напр., Конча-Заспа (Київська область).

ЗАСТА́ВНА — місто Чернів. обл., райцентр, на правобережжі Дністра. Залізнич. ст., автостанція. 9,6 тис. ж. (1990). Поверхня хвиляста, розвинуті карстові форми рельєфу. Пересічна т-ра *січня* —4,8°, *липня* +18,8°. Опадів 600 мм на рік. Пл. зелених насаджень 282,6 га (у т. ч. парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення). У місті — маслоробний, комбікормовий і консервний з-ди, хлібокомбінат, швейне виробниче об'єднання «Прут», ф-ка худож. вишивки і ткацтва. 2 профес.-тех. уч-ща. Будинок природи.

Літ.: Михайловський В. І. Заставна. Путівник. Ужгород, 1983.

ЗАСТАВНИЙ Федір Дмитрович (27.III 1929, с. Добринів Івано-Франківської обл.) — укр. рад. економгеограф, доктор геогр. наук з 1971, професор з 1972. Член КПРС з 1972. У 1951 закінчив Львів. ун-т, у якому викладав 1955—61. У 1961—74 — викладач Львів. торгово-економ. ін-ту (1967—74 — зав. кафедрою економ. географії). З 1974 — зав. відділом проблем економіки районів

Ф. Д. Заставний.

Ради по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР, з 1988 — зав. кафедрою екон. географії Львів. ун-ту. Осн. праці присвячені тер.-виробн. комплексам, розміщенню продуктивних сил, прогнозуванню екон. районування. За цикл робіт по дослідженню, формуванню і розвитку тер.-виробн. комплексів удостоєний премії ім. О. Г. Шліхтера АН УРСР (1980).

Тв.: Экономические проблемы развития территориально-промышленных комплексов. (Очерки теории). Львов, 1969; Размещение производительных сил. К., 1978 [у співавт.]; Территориально-производственные комплексы. К., 1979; Региональные проблемы экономического и социального развития. К., 1982 [у співавт.]; Сбалансированность народнохозяйственного развития. Региональные и отраслевые проблемы. К., 1986 [у співавт.]; Совершенствование территориальной организации производительных сил. Теория, методы, практика. Л., 1986; Территориальные предплановые прогнозы. К., 1988; Географія України. Львів, 1990.

ЗАСТА́ВНІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-зх. частині Чернів. обл. Утв. 1940. Пл. 0,6 тис. км². Нас. 57,9 тис. чол., у т. ч. міського — 12,4 тис. (1990). У районі — м. *Заставна* (райцентр), смт *Кострижівка* та 37 сільс. населених пунктів.

Розташований на Прут-Дністровському межиріччі. Поверхня підвищена, хвилясто-пасмова, розчленована, поширені карстові форми рельєфу. На Сх.— *Хотинська височина* з г. *Бердою* (вис. 515 м, макс. на рівнинній частині України). Корисні копалини: вапняки, глини, пісковики, гіпс. Є джерела мін. вод. Лежить в основному у межах *Західно-Української лісостепової фізико-географічної провінції*.

Пересічна т-ра січня —4,8°, липня +18,8°. Період з т-рою понад +10° — 168 днів. Опадів бл. 600 мм на рік, переважно в теплий період року, максимальна кількість у червні — липні. Сніговий покрив нестійкий. Міститься у вологій, помірно теплій агрокліматич. зоні. Гідрографічна сітка представлена р. *Дністром* (на пн. межі) з притоками. Збудовано 160 ставків, *заг. пл. водного дзеркала* яких — 540 га. Серед грунтів переважають опідзолені та дерново-підзолисті. Пл. лісів 9,1 тис. га. Осн. породи: бук (33 % пл. лісів), дуб (28 %), граб (18 %), сосна (15 %) та ін. У районі — респ. значення геол. пам'ятки природи — печера *Піонерка* та *Баламутівська печера*, місц. значення орнітологічний заказник Дністровський, 7 пам'яток природи, 2 парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва, 2 заповідні урочища.

Провідне місце серед галузей пром-сті займає харч. (цукр. комбінат «Хрещатик» у смт Кострижівці, маслоробний завод і хлібокомбінат у Заставній, Веренчанський консервний з-д). Підприємства легкої і комбікормової пром-сті, виробн. буд. матеріалів. С. г. спеціалізується на виробн. молока, м'яса (м'ясо-мол. скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво), вирощуванні зернових (озима пшениця, кукурудза, овес, ячмінь), тех. (цукр. буряки), кормових культур. Картоплярство, овочівництво, садівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 41,9, у т. ч. орні землі — 34,7, сіножаті і пасовища — 6. У районі — 20 колгоспів, 1 радгосп, відділення Придністровської дослідної станції садівництва і виноградарства. Залізничні станції: Заставна, Кострижівка, Веренчанка, Стефанешти. Автомоб. шляхів 261 км (всі — з твердим покриттям). 2 профес.-тех. уч-ща, Будинок природи (Заставна). *Л. О. Мармуль.*

ЗАТИ́ШШЯ — селище міського типу Фрунзівського р-ну Одес. обл. Залізнична станція. 3,9 тис. ж. (1990). Виникло 1865, с-ще міськ. типу 1964. Рельєф — хвиляста рівнина. Пересічна т-ра *січня* —4,7°, *липня* +21,3°. Опадів 440 мм на рік. Пл. зелених насаджень 13 га. В З.— рем.-трансп. та хлібоприймальне підприємства. Плодорозсадницький радгосп «Затишанський».

ЗА́ТІНКИ І ТЕРЕСЯ́НКА, Урочища Затінки і Тересянка — бот. заказник респ. значення (з 1978). Розташовані у Рахівському р-ні Закарп. обл. Перебувають у віданні Рахів. лісокомбінату. Пл. 13 га. Охороняється найбільший у Закарпатті осередок зростання арніки гірської — рідкісної рослини, занесеної до Червоної книги СРСР. Тут є також ін. рідкісні рослини: тирлич крапчастий, відкасник безстеблий, анемона нарцисоцвіта. Має велике значення як насіннєва база арніки гірської.

ЗАТО́КА — частина акваторії моря (або океану), що заглиблюється в суходіл і має вільний водообмін з осн. водним басейном. Межі З. визначають по прямій лінії між мисами біля

ЗАСТАВНІВСЬКИЙ РАЙОН
ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

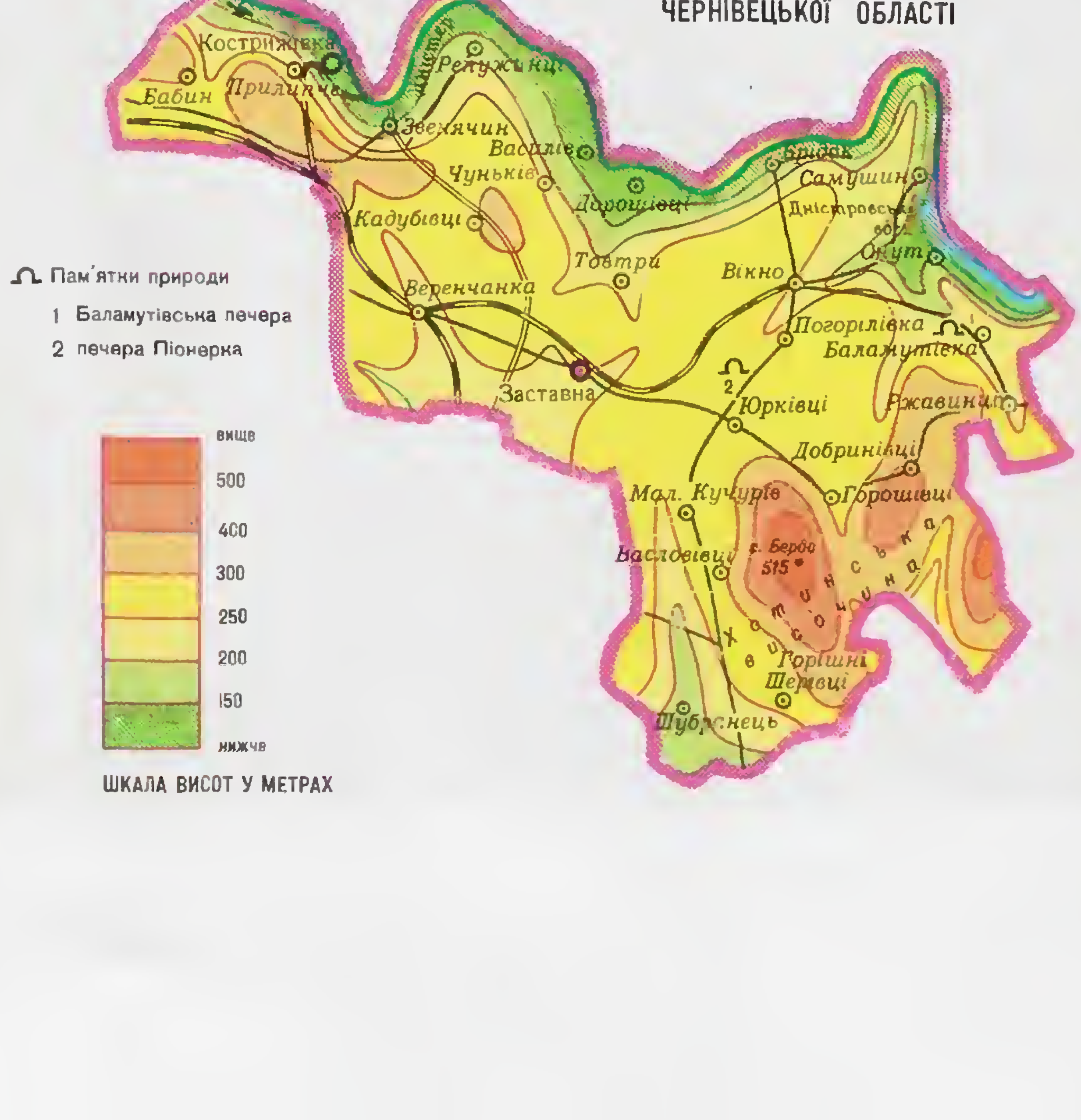

Заказник ***Затінки і Тересянка.*** *Арніка гірська.*

Затоки Чорного моря вздовж узбережжя УРСР

Бакальська бухта
Двоякірна бухта
Джарилгацька затока
Жебріянська бухта
Каламітська затока
Караджинська бухта
Каркінітська затока
Керченська бухта
Козача бухта
Комишева бухта
Одеська затока
Омега (бухта)
Перекопська затока
Севастопольська бухта
Сердолікова бухта
Стрілецька бухта
Судацька бухта
Феодосійська затока
Ягорлицька затока
Ялтинська затока

Затоки Азовського моря вздовж узбережжя УРСР

Арабатська затока
Бердянська затока
Білосарайська затока
Казантіпська затока
Обитічна затока
Сиваш (Гниле море)
Утлюцький лиман

входу або по певній ізобаті. За походженням розрізняють З. океанічні і морські, за формою — воронкоподібні, витягнуті, розгалужені, за властивостями вод — опріснені, солонуватоводні, солоні, за глибиною — мілководні й глибоководні. Серед З. розрізняють також *бухти*, естуарії, фіорди, лагуни та ін. В межах УРСР на Чорному м. налічується понад 20 заток, на Азовському — бл. 10 (див. табл.). Ці З. належать до морських, витягнутих, солонуватоводних й опріснених (солоність від 5 до 23 %, крім зат. *Сиваш*), вони здебільшого мілководні. Т-ра води влітку +20, +27°, взимку З. переважно замерзають. Щодо правового статусу морських заток, то згідно Женевських конвенцій 1958 з морського права, Конвенції ООН з мор. права 1982, підписаних й УРСР, їх відносять до *внутрішніх вод* прибережної д-ви, якщо ширина входу не перевищує 24 мор. миль або якщо З. морські історично вважають З. даної д-ви.

О. В. Зайчук (правовий статус), *Ю. Д. Шуйський.*

ЗАТО́КА — селище міського типу Одес. обл., підпорядковане Білгород-Дністровській міськраді. Залізнична ст. Бугаз. 1,6 тис. ж. (1990). Засн. 1909—12, с-ще міськ. типу з 1965. З.— примор. кліматичний курорт, який функціонує з поч. 20 ст., входить до складу *Одеського рекреаційного району.* Розташована на піщаному березі Шаболацького лиману (грязі якого використовуються з лік. *метою)* та *Чорного м.* Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —2°, липня +22,4°. Опадів 368 мм. Пл. зелених насаджень 114 га. В З.— санаторій, 2 пансіонати, молодіжний та 3 піонерських табори, 167 баз відпочинку, кемпінг. В З.— вантажний порт Бугаз, відділення Білгород-Дністровського торг. порту.

ЗАХИСНІ ЛІСОВІ НАСАДЖЕННЯ — штучно створені насадження у вигляді лісових масивів, смуг, куртин з метою захисту с.-г. угідь, населених пунктів, каналів, шляхів, водойм та ін. від несприятливих природних явищ. З. л. н. поділяють на захисні лісові смуги, полезахисні лісові смуги на незрошуваних землях, лісові смуги на зрошуваних землях, водорегулюючі лісові смуги на схилах, прияружні та прибалкові лісові смуги, лісові насадження вздовж каналів, берегів річок і водойм, гірськомеліоративні насадження, придорожні лісові смуги, пасовищезахисні лісові смуги та ін. Захисне лісорозведення в СРСР, у т. ч. і на Україні, виникло у зв'язку з освоєнням пд. степових районів (у 30-х рр. 20 ст.). Важливе значення для його розвитку мала прийнята 1967 постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про невідкладні заходи по захисту грунтів від вітрової та водної ерозії». З. л. н. в УРСР створюють відповідно до проектів внутрішньогосп. *землевпорядкування.* При цьому підбирають найефективніші конструкції насаджень. Біол. стійкості й довговічності З. л. н. досягають відповідним складом і розміщенням деревно-чагарникових порід. В УРСР як осн. породи використовують дуб звичайний, дуб північний, березу бородавчасту, горіх чорний, горіх волоський, гледичію, акацію; у домішку — липу, клен польовий, клен гостролистий та ін. У стокорегулюючих, прияружних і прибалкових лісосмугах, на конусах виносу у З. л. н. вводять чагарники: бузину, свидину, скумпію, ліщину тощо. В УРСР З. л. н. створено на пл. 1,3 млн. га, у т. ч. (тис. га): на Поліссі — 255, у лісостеповій зоні — 452, у степовій зоні — 589 (1988). *М. Т. Михайлюченко.*

ЗА́ХИСТУ ГРУНТІВ ВІД ЕРО́ЗІЇ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУ́КОВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — наук.-дослідна установа, що проводить дослідження з грунтозахисних проблем. Підпорядкована Пд. відділенню ВАСГНІЛ. Засн. 1971. Міститься у Ворошиловграді. До складу ін-ту входять (1989) 1 наук.-координаційний відділ, 15 лабораторій (з них одна у Черкасах і одна в м. Хусті Закарп. обл.) і 3 наук. групи. У віданні ін-ту один опорний пункт (Київ. область) і дослідне г-во (Луганська обл.).
Основні завдання інституту — розроблення науково обгрунтованих агротех., гідротех. і лісомеліоративних заходів, грунтозахисних технологій, комплексів і систем землеробства на всіх с.-г. угіддях УРСР, грунтозахисних систем освоєння малопродуктивних еродованих і рекультивованих земель, створення дослідних зразків протиерозійної с.-г. техніки; проведення досліджень з питань еколого-екон. ефективності грунтозахисних заходів. Ін-т вивчає закономірності прояву *ерозії,* розробляє заходи по контурно-меліоративній організації території, рекомендації щодо впровадження полезахисного лісорозведення в умовах розвитку ерозії тощо. *І. М. Безручко.*

ЗА́ХІДНА БУРОЗЕ́МНО-ЛІСОВА́ О́БЛАСТЬ — частина суббореального помірного поясу, якій відповідають сукупність грунтових зон і гірських грунтових провінцій із подібними гідротермічними й природними радіаційними умовами; одиниця *грунтово-географічного районування.* На тер. України вона представлена широколистянолісовою зоною опідзолених і типових бурих лісових грунтів, а також Карпатською та Кримською гірськими провінціями. Область характеризується значним зволоженням (до 1600 мм опадів на рік), яке, як правило, перевищує величину випаровуваності. Глибина промерзання грунтів — до 50 см. Переважає гірський рельєф, що визначає вертикальну поясність грунтів і ландшафтів у цілому. Грунтоутворюючими породами є елювіально-делювіальні й алювіальні відклади глинистого та суглинкового мех. (гранулометричного) складу. В рослинному покриві переважають широколистяні й хвойно-широколистяні ліси. Сприятливі гідротермічні умови і нетривале промерзання грунту (30—90 днів) спричинюють відносно швидке вивітрювання первинних мінералів і формування різних груп *буроземів.* Грунтово-кліматичні умови області сприятливі для вирощування зернових культур, тютюну, розвитку садівництва тощо. *Д. В. Муха.*

ЗА́ХІДНА ГІДРОЛОГІ́ЧНА О́БЛАСТЬ — зх. частина *гідрологічної зони достатньої водності,* охоплює частину тер. Волин., Львів., Хмельн. та Ровен. областей. У межах області виділяють Волинську підобласть достатньої водності та Верхньоприп'ятсько-Бузьку підобласть надмірної водності. Включає верхів'я Зх. Бугу, Стиру, Горині, Случі, а також басейни лівих приток Дністра — Гнилої Липи, Золотої Липи, Стрипи, Серету, Збруча, Жванчика, Смотрича та ін. Коефіцієнт густоти річкової сітки становить 0,6—0,8 км/км^2. Лісистість водозбору до 20 %. Заболоченість водозбору найбільша у бас. Дністра (зокрема, *Великі болота)* та на Пн. гідролог. області (15—20 %). Частка талих снігових вод у живленні річок у цілому становить 40—50 %, дещо менша вона у річок бас. Дністра, де до 40—50 % зростає частка підземного живлення. Водність у межах області змінюється від 3,8 до 7,2 л/с · км^2. Розрахункові макс. витрати 60—230 м^3/с. Навесні проходить 40—50 % річного стоку, в літньо-осінній період — 30—40 %, на зиму припадає 15—27 %. Льодостав з поч. грудня до серед. березня. Пересічна каламутність річкових вод у бас. Прип'яті 30—50 г/м^3, на притоках Дністра перевищує 150—200 г/м^3. Мінералізація води становить 380—410 мг/л.

Л. Г. Будкіна, Л. М. Козінцева.

ЗА́ХІДНА УКРАЇ́НА — історико-географічна назва земель УРСР, що становлять територію теперішніх Львів., Івано-Фр., Терноп., Волин. і Ровен. областей. Частина зх.-українських земель (сучасні Львів., Івано-Фр., Терноп. області, крім пн. частини останньої) входила до Сх. Галичини, населеної українцями. У 12 ст. на її території виникли Галицьке і Волинське князівства, які 1199 об'єдналися у Галицько-Волинське князівство. Протягом 1348—87 більша частина цього князівства була загарбана польс. феодалами, 1772 — Австрією (з 1867 — Австро-Угорщина). У зв'язку з соціальним становищем у 80-х рр. 19 ст. почалася масова еміграція українців до США, Канади й Пд. Америки. Після розпаду Австро-Угорщини у Сх. Галичині 1918 проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР), яка 1919 увійшла до складу Української Народної Республіки. В 1920 Сх. Галичина разом з ін. зх.-українськими землями була окупована Польщею. У 1939 на З. У. проголошено Рад. владу; її возз'єднано з УРСР.

ЗА́ХІДНИЙ БУГ — ріка в СРСР (УРСР і БРСР) та Польщі, права прит. Вісли (впадає у Зегжинське водосховище). Довж. 772 км (у межах УРСР — 392 км), пл. бас. 73,5 тис. км^2. Бере початок на пн. схилах *Подільської височини* біля с. Верхобужа Золочівського р-ну Львів. обл. У верх. течії перетинає заболочену рівнину Малого Полісся, нижче м. Червонограда — зх. частину Волинської височини. Далі тече у пн. напрямі вздовж держ. кордону СРСР з Польщею. У верхів'ї долина терасована (шир. 1—3 км); заплава заболочена, є *стариці*. Річище звивисте (завширшки до 8—15 м); на окремих ділянках каналізоване. У серед. течії шир. долини досягає 3—4 км, заплава маловиразна. Шир. річища 40 м. Нижче долина З. Б. звужується до 1—1,5 км, пересічна шир. річки 50—75 м, на окремих ділянках досягає 100 м і більше. Похил річки 0,3 м/км. У бас. З. Б. багато озер, зокрема *Шацькі озера*. Осн. притоки: *Білосток*, Нарев, *Луга*, *Неретва* (праві), Полтва, *Кам'янка*, *Рата* (ліві). Протягом року спостерігається три підняття рівнів — весняний і літній (за рахунок атм. опадів) та зимовий (під час відлиг). Макс. витрати води 310 м^3/с (біля м. Кам'янки-Бузької). Замерзає у 2-й пол. грудня, скресає наприкінці березня. Тривалість льодоставу 120—140 днів. Льодовий режим нестійкий. Гідролог. пости біля с. Сасова (з 1888), м. Кам'янки-Бузької (з 1944), м. Сокаля (з 1957). На З. Б. споруджено Золочівське, Добротвірське і Сокальське водосховища (для потреб гідроенергетики, тех. і побут. водопостачання). Дніпровсько-Бузьким каналом З. Б. сполучений з Прип'яттю, системою каналів — з бас. Німану. Судноплавний у нижній течії. На З. Б.— міста Буськ, Кам'янка-Бузька, Червоноград, Сокаль (у межах УРСР), Брест (БРСР).

І. М. Коротун.

Ріка Західний Буг.

ЗА́ХІДНИЙ ДОНБА́С — вугільний район УРСР, частина *Донецького кам'яновугільного басейну*. Розташований на Пн. Сх. Дніпроп. обл., частково — в Харків. обл. Простягається смугою до 200 км завдовжки і 40—50 км завширшки. Родовища вугілля розвідано у 50—60-х рр. 20 ст. Див. також *Донбас*.

ЗА́ХІДНО-ДОНЕ́ЦЬКА СХИ́ЛОВО-ВИСОЧИ́ННА ПІВНІЧНОСТЕПОВА́ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНА О́БЛАСТЬ — природна область *Донецької північностепової фізико-географічної провінції*. Розташована на Зх. *Донецької височини*, займає зх. частину Донец., частково — Дніпроп., Харків. і Луганську області. Геоструктурно пов'язана з *Донецькою складчастою спорудою*, *Дніпровсько-Донецькою западиною*, Бахмутською та Кальміус-Торецькою западинами. Походження і ландшафтні відмінності території області зумовлені приуроченістю її до кількох геол. структур, участю різних за віком і літологічним складом порід, переважанням у рельєфі хвилястих і гривисто-пасмових розчленованих рівнин, наявністю солянокупольних структур (і як наслідок — розвитку *карсту*), строкатим грунтово-рослинним покривом і високим ступенем антропогенної зміненості природно-тер. комплексів. Ландшафтну структуру області утворюють місцевості: прививододільно-межирічні (займають до 60 % її території), що представлені лесовими дуже розчленованими і розчленованими, подекуди гривистими й купольно-горбистими, височинними рівнинами з чорноземами звичайними, розораними, під фрагментарною північностеповою рослинністю та *байраками;* яружно-балкові з урочищами байрачних лісів; надзаплавно-терасні та заплавні з лучними й лучно-чорноземними, у комплексі з солончакуватими та солонцюватими різновидами, під осоково-злаковою і різнотравною рослинністю. Переважає с.-г., гірничодобувне та рекреаційне *природокористування*. В області здійснюється *рекультивація земель*, проводяться протиерозійні роботи (залісення, терасування схилів та ін.). У її межах — заказник респ. значення *Гори Артема*.

В. І. Жадан.

ЗАХІДНОЛІСОСТЕПОВА́ АГРОГРУНТОВА́ ПРОВІ́НЦІЯ — частина *лісостепової агрогрунтової зони*, що простягається від Передкарпаття (на Зх.) до р. Збруча (на Сх.) і включає зх. відроги Подільської та Волинську височини. Розташована частково у межах Волин., Ровен., Івано-Фр., Чернів., Львів. і Терноп. областей. Поверхня гол. чин. хвиляста, глибоко розчленована долинами річок і балками; поширені *карстові форми рельєфу* та зсуви. Серед грунтоутворюючих порід найпоширеніші леси, незначне розповсюдження мають піски, вапняки, крейда, мергелі, пісковики та сланці. Останні часто підстилають леси на глибині 0,5 — 1 м. Опадів від 590 до 700 мм на рік, гідротермічний коефіцієнт 1,4 — 1,8. Грунтовий покрив відзначається складністю, строкатістю й контрастністю. Грунти провінції характеризуються тимчасовим перезволоженням, тому вони тією чи ін. мірою оглеєні. У структурі грунтового покриву переважають темно-сірі опідзолені вологі грунти та чорноземи опідзолені вологі (47,0 %), сірі лісові грунти (16,7 %), чорноземи типові вологі (14,3 %). Серед гідроморфних грунтів поширені лучно-чорноземні, лучні (6,8 %), лучно-болотні грунти, торфовища, дернові оглеєні та ін. Ускладнюється грунтовий покрив провінції за рахунок еродованих грунтів, що займають 38,1 %. Діагностичними ознаками грунтів значної частини тер. провінції є спорадичне перезволоження і оглеєння на контакті (наявність верховодки, сизуватих й іржавих плям, бобовин і журавчиків). Крім перезволоження і оглеєння, грунтовий покрив провінції ускладнюється за рахунок еродованих грунтів, що становлять 26 % її площі. З метою поліпшення властивостей грунтів в З. а. п. здійснюють осушувальну меліорацію, протиерозійні заходи (впроваджують грунтозахисні сівозміни, залуження, терасування схилів, залісення ярів та ін.), глибоке розпушування, вапнування та гіпсування грунтів.

Н. М. Бреус.

ЗА́ХІДНО-ПЕРЕДКАРПА́ТСЬКА МОРЕ́ННО-ЗА́НДРОВА ТА ТЕРА́СНА РІВНИ́НА — геоморфологічна підобласть, пн.-зх. частина *Передкарпатської області передгірних пластово-денудаційних височин і пластово-акумулятивних підвищених рівнин*. Займає пн.-зх. частину Львів. обл. Абс. висоти від 230—250 до 350—400 м, найвища вершина — г. Радич (519 м). В геоструктурному відношенні підобласть пов'язана з найбільш зануреними блоками *Більче-Волицької зони*, а також із Самбірською зоною і Покутсько-Бориславською зоною *Передкарпатського прогину*.

В геологічній будові беруть участь потужні товщі міоценових піщано-глинистих, часто соленосних порід, перекритих антропогеновими відкладами потужністю від 5—10 до 30 м, переважно алювіальними, делювіальними та водно-льодовиковими. Вирішальну роль у формуванні рельєфу відіграло *окське зледеніння*. В межах підобласті виділяють 3 геоморфологічні райони. Надсанська моренно-зандрово-алювіальна рівнина розчленована широкими заболоченими річковими долинами. Сансько-Дністровська вододільна увалисто-горбиста височина характеризується плоскою слабохвилястою поверхнею увалів з крутими схилами пн.-зх. простягання та долинами, в яких вузькі крутосхилові ділянки чергуються з розширеними; в алювіальних відкладах терас серед. ярусу трапляються валуни кристалічних порід вагою до кількох тон, принесені з Балтійського щита. Самбірсько-Хирівська терасна височина відзначається увалистим, давньобалочним рельєфом з *долинами прохідними водно-льодовиковими*. Раціональне використання рельєфу підобласті пов'язане з протиерозійними заходами та меліорацією перезволожених і заболочених земель.

Літ.: Природа Львівської області. Львів, 1972.

Я. С. Кравчук.

ЗА́ХІДНО-ПОДІ́ЛЬСЬКА ВИСОЧИ́ННА ЛІСОСТЕПОВА́ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНА О́БЛАСТЬ — природна область *Західно-Української лісостепової фізико-географічної провінції,* у межах Львів., Терноп. і Хмельн. областей. Охоплює Тернопільську рівнину, *Вороняки, Товтри* та пд. схили Подільського плато. Геоструктурно пов'язана з *Волино-Подільською моноклиналлю.* Характеризується значними абс. відмітками території (до 400 м на Пн. області), поєднанням плоских меридіонально витягнутих межиріч з глибокими каньйоноподібними долинами, розвитком карстових процесів, переважанням у структурі грунтового покриву *чорноземів опідзолених,* високою с.-г. освоєністю (орні землі становлять 75—80 % угідь) і незначною лісистістю (бл. 10 %). У сучас. ландшафтній структурі області поєднуються лісостепові та лучно-степові перетворені природно-тер. комплекси, що складаються з таких осн. типів місцевостей: рівнинно-вододільні з глибокими малогумусними, подекуди вилугуваними чорноземами, з урочищами мочар і заплав з глеюватими грунтами; рівнинно-хвилясті з чорноземами опідзоленими і, частково, темно-сірими опідзоленими грунтами; долинні яружно-балкові з еродованими сірими лісовими грунтами під невеликими масивами дубово-грабових лісів; горбогірні з еродованими сірими лісовими грунтами під лісами різного складу; горбисто-пасмові товтрові з сірими лісовими грунтами під дубово-грабовими лісами; надзаплавно-терасні з чорноземами типовими у поєднанні з опідзоленими; заплавні з лучно-болотними та лучночорноземними грунтами. Переважає с.-г. *природокористування.* У межах області — *Серетський заказник, Обіжівський заказник, Яблунівський заказник* і заказник *Дача Галілея* (всі — респ. значення) та ін. природно-заповідні території.

І. М. Свинко, Г. В. Чернюк.

ЗА́ХІДНО-ПОЛІ́СЬКА АГРОГРУНТОВА́ ПРОВІ́НЦІЯ — частина *Поліської агрогрунтової зони,* що охоплює тер. *Поліської низовини* від зх. кордонів республіки до р. Случі, у межах Волин. і Ровен. областей. Осн. частина провінції лежить на *Волинському пасмі.* У рельєфі виділяються зандрові, моренні, моренно-зандрові, акумулятивні та денудаційні рівнини, неоднорідність яких порушується наявністю горбів, пасом, дюн, увалів та ін. форм. Серед грунтоутворюючих порід найпоширеніші антропогенові відклади, значну площу (15—18 %) займають мергелі та крейда. Опадів 540—640 мм на рік, гідротермічний коефіцієнт 1,4. Глибина промерзання 53 см. Провінція характеризується значною залісеністю (сосна, дуб, граб). Велика обводненість тер. провінції сприяє формуванню тут різних типів гідроморфних грунтів. У структурі грунтового покриву переважають дерново-підзолисті грунти (38,2 % від площі с.-г. угідь), дернові оглеєні грунти (21,3 %), торфовища (14,2 %), дерново-карбонатні грунти (9,2 %), лучно-болотні та болотні грунти. Грунтовий покрив відзначається значною мозаїчністю (пл. окремих видів рідко перевищує 0,1—0,2 га), тому розораність її невелика і становить 12—16 %. Для сільськогосподарського освоєння території провінції необхідні широкомасштабні осушувальні меліорації.

Р. С. Трускавецький.

ЗА́ХІДНО-ПОЛІ́СЬКА КА́РСТОВА О́БЛАСТЬ — область на Зх. *Поліської низовини,* у межах Волин., Ровен., Терноп., Хмельн. і Львів. областей. Пл. 45 тис. км^2. У геоструктурному відношенні розташована у межах *Волино-Подільської моноклиналі.* Характерний покритий та задернований *карст. Карстові форми рельєфу* представлені *лійками карстовими* (глиб. до 5 м, діаметр до 40 м), які розвиваються також і в руслах рік *Турії, Стоходу, Ікви* та ін., де напірні карстові води виходять на денну поверхню. Дослідження області поклав початок 1911—12 П. А. *Тутковський.* З.-П. к. о. поділяють на 4 карстові райони: Ковельський, Луцько-Ровенський, Малополіський та Острог-Сарненський.

Ю. І. Шутов.

ЗА́ХІДНО-ПОЛІ́СЬКА ЛЬОДОВИКО́ВА ЛО́ПАТЬ — крайова частина льодовикового покриву *Дніпровського зледеніння.* Поширювалася в межах *Волинського Полісся* до абс. позначок 220—230 м на пн. схилах Волинської височини (приблизно по лінії Володимир-Волинський — Маневичі — Рафалівка — Дубровиця). Моренні та водно-льодовикові відклади З.-П. л. л. були істотно розмиті в післяльодовиковий час. Майже суцільні масиви їх збереглися в межах Ковельського та Столинсько-Вижівсько-Ростанського комплексів *крайових льодовикових утворень,* що фіксують дві фази регресивного етапу зледеніння.

А. В. Матошко.

ЗА́ХІДНО-ПРИАЗО́ВСЬКА СХИЛОВО-ВИСОЧИ́ННА СЕРЕДНЬОСТЕПОВА́ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНА О́БЛАСТЬ — природна область *Причорноморської середньостепової фізико-географічної провінції.* Розташована на *Приазовській височині,* у пд.-сх. частині Запоріз. обл. У геоструктурному відношенні пов'язана із Приазовським виступом *Українського щита* та із схилом Причорноморської западини. Гол. риси ландшафтів області пов'язані з наявністю розчленованих схилів височини, широких річкових долин та ерозійно-абразійних й акумулятивних галогенних прибережно-морських утворень. Тут поширені місцевості: останцево-привододільні, привододільно-хвилясті й яружно-балкові з розораними південними чорноземами під с.-г. угіддями; ерозійно-схилові придолинні з виходами кристалічних порід і вапняків із *петрофітами;* долинно-терасні з чорноземами південними, подекуди лучнуватими; заплавні меліоровані, розорані, з лучними солонцюватими та солончакуватими грунтами під лучно-степовою рослинністю й *галофітами;* приморські ерозійно-абразійні, місцями зсувні; приморські галогенні з косами та пересипами й болотами, солончаковою рослинністю. Переважає с.-г. *природокористування.* В області — *Старобердянський заказник* і пам'ятка природи *Кам'яна Могила* (обидва — респ. значення).

В. М. Пащенко.

ЗА́ХІДНО-ПРИДНІПРО́ВСЬКА ДЕНУДАЦІ́ЙНА ВИСОЧИНА́ — геоморфологічна підобласть *Придніпровсько-Приазовської області цокольних пластово-денудаційних височин і пластово-акумулятивних підвищених рівнин.* У орографічному відношенні співпадає з *Придніпровською височиною.* Пн. межа проходить по лінії суцільного поширення лесів, нерідко вираженій у рельєфі невисоким уступом. Заг. похил поверхні з Пн. (макс. висота 322 м) на Пд. Сх. (125—130 м у долині Пд. Бугу). У геоструктурному відношенні З.-П. д. в. відповідає пд.-сх. частині Волино-Подільського блоку *Українського щита.* Територія складена гнейсами, гранітоїдами та ін. породами кристалічного фундаменту, на значній площі перекритими чохлом неогенових і антропогенових відкладів (глинами, пісками, лесами). Підобласть знаходиться у межах успадковано-відродженої морфоструктури цокольної підвищеної рівнини щита, яка за неоген-антропогеновий час зазнала стійких переривчастих піднять сумарною амплітудою 200—270 м. Морфоскульптурні

Заказник Зачарована Долина.

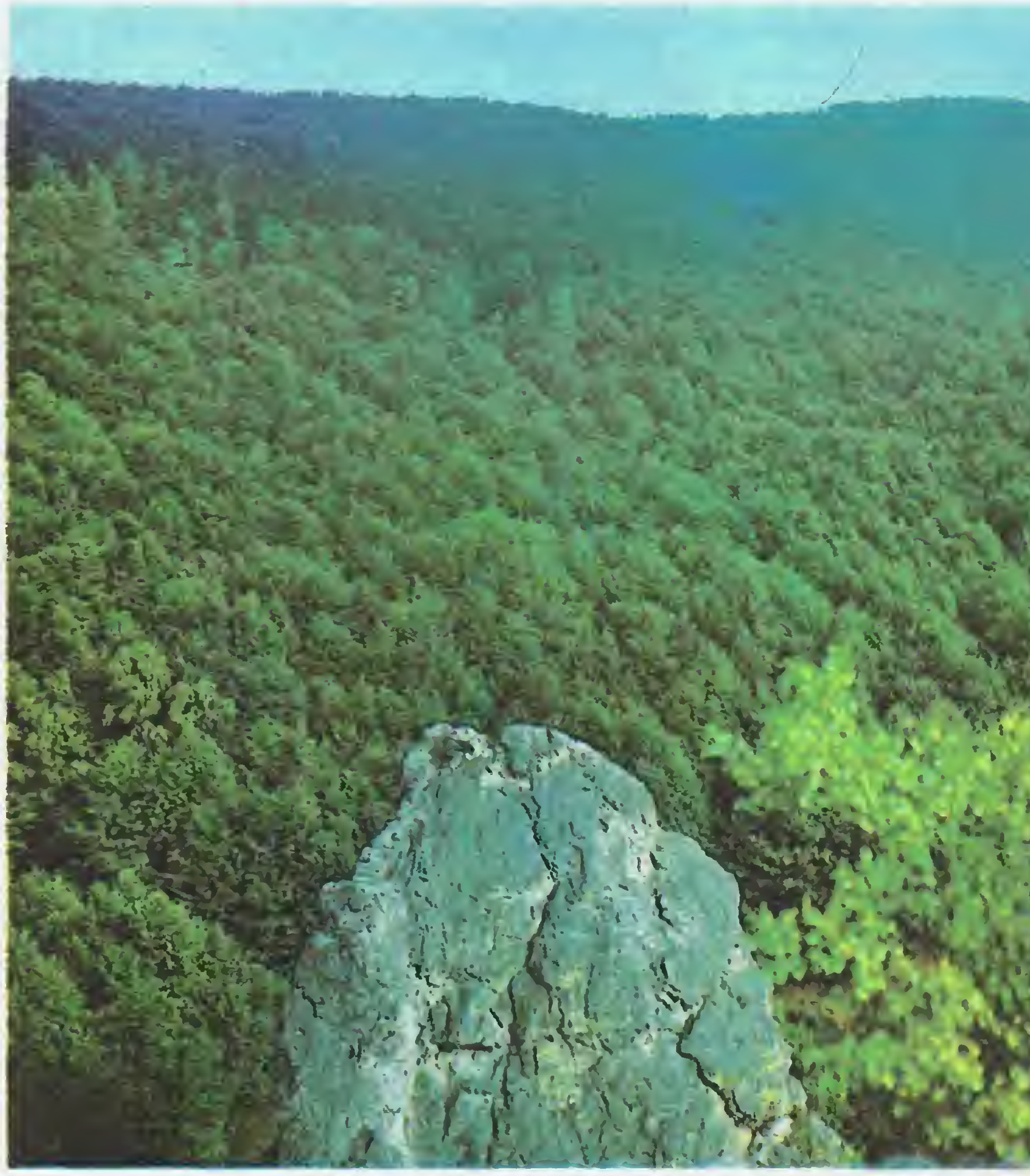

особливості території зумовлені переважанням комплексу форм рельєфу лесових рівнин і височин прильодовикової зони, змінених подальшою ерозійною діяльністю постійних і тимчасових водотоків. В цілому поверхня слабо розчленована, ріки і балки неглибоко врізані, з пологими схилами (за винятком долини Пд. Бугу і ділянок ін. річок, де вони врізаються в кристалічні породи). Ярів мало, вони невеликих розмірів. Яружно-балкове розчленування зростає у пд. і пд.-сх. напрямах (межиріччя Собу і Пд. Бугу). Річкові долини, крім заплави, мають до трьох-чотирьох надзаплавних терас. Часто в місцях врізання в кристалічні породи спостерігаються каньйоноподібні ділянки річкових долин. З сучас. природних і природно-антропогенних процесів поширені ерозійні (площинний змив і лінійний розмив), замулювання малих річок, підтоплення, зрідка — зсувні процеси. *М. Є. Барщевський.*

ЗА́ХІДНО-УКРАЇ́НСЬКА ГЕОБОТАНІ́ЧНА ПІДПРОВІ́НЦІЯ — пд.-зх. частина *Східно-Європейської широколистянолісової геоботанічної провінції,* переважно у межах Львів., Івано-Фр., Терноп. і Чернів. областей. В орографічному відношенні до цієї геобот. підпровінції головним чином належать *Гологоро-Кременецький кряж,* Припрутське пасмо, *Хотинська височина.* Природну рослинність підпровінції становлять ліси (бл. 30 % її території), евтрофні болота, справжні луки та лучні степи. Характерною особливістю лісів (дубово-грабові, дубові та букові) є зростання в них таких атлантичних та гірських видів: купина кільчаста, апозерис смердючий, астранція велика, пренант пурпуровий, осот клейкий тощо. До складу підпровінції входить *Кременецько-Хотинський геоботанічний округ.* *Ю. Р. Шеляг-Сосонко.*

ЗА́ХІДНО-УКРАЇ́НСЬКА ЛІСОСТЕПОВА́ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНА ПРОВІ́НЦІЯ — частина фіз.-геогр. країни Східно-Європейської рівнини, у межах лісостепової зони. Охоплює *Волинську височину,* Пд. Зх. Розточчя, Опілля, *Хотинську височину* та значну частину *Подільської височини.* Розташована у Терноп., Львів., Волин., Ровен. областях. Провінція має

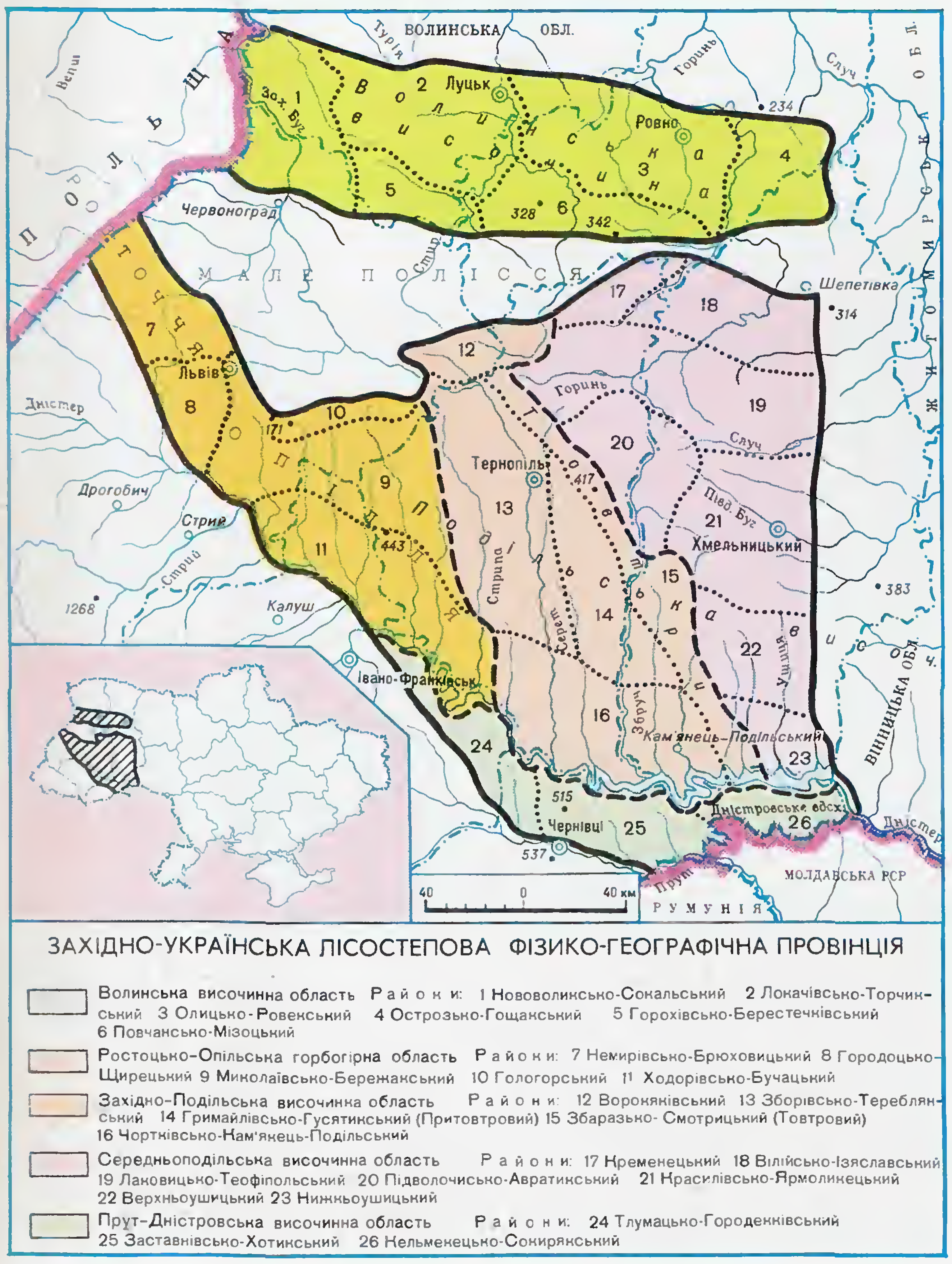

В. І. Зац.

найвищий у лісостеповій зоні гіпсометричний рівень і ступінь зволоженості (річна сума опадів 600—620 мм, коефіцієнт зволоження 2,4—2,8). Характеризується розчленованістю поверхні річковими долинами, балками та ярами (глиб. до 150—200 м), значною лісистістю (17 %) і розвитком карсту. Найпоширенішими природнотер. комплексами провінції є: широколистяно-лісові з сірими й темно-сірими опідзоленими грунтами в основному на підвищених схилах річкових долин; лісостепові з чорноземами опідзоленими та реградованими з фрагментарно збереженими широколистяними лісами на фоні с.-г. угідь; лучно-степові з чорноземами типовими й лучно-чорноземними грунтами, повністю розорані, а також лучні й болотні. Тер. провінції поділяється на 5 фіз.-геогр. областей. Осн. напрями *природокористування* — с.-г., гірничодобувний. *И. М. Свинко, Г. В. Чернюк.*

ЗА́ХІДНО-ХРЕСТИ́ЩЕНСЬКЕ ГАЗОКОНДЕНСА́ТНЕ РОДО́ВИЩЕ — родовище на межі Харків. і Полтав. областей у межах *Дніпровсько-Донецької нафтогазоносної області.* Газоносною структурою є складка палеозойських порід, у склепінні та пд.-зх. частині якої розвинутий соляний шток. Виявлено 7 горизонтів у верхньокам'яновугільних і 2 — у нижньопермських відкладах. Робочі дебіти свердловин — 50 — 1500 тис. $м^3$ газу за добу. Склад газу в осн. метановий (91—92,9 % за об'ємом), нижча теплотворна здатність 35,8 $МДж/м^3$. Вміст конденсату в газі 45—78 $г/м^3$, густ.— 762—806 $кг/м^3$.

Родовище експлуатується з 1970. За розвіданими запасами посідає 2-е місце в республіці. Газ надходить до газопроводу Шебелинка — Диканька — Київ. *В. В. Крот.*

ЗАЦ Володимир Ісакович (16. VI 1930, м. Бєльці, Молдова) — укр. рад. океанолог, доктор геогр. наук з 1977, професор з 1988. Член КПРС з 1960. У 1955 закінчив Одес. гідрометеорологічний інститут. До 1962 — інженер-океанолог Мор. гідрометстанції м. Ялти. З 1964 працює в Ін-ті біології пд. морів АН УРСР (з 1978— зав. відділом прикладної океанології). Осн. дослідження: мор. турбулентність, процеси турбулентної дифузії, океанографічні аспекти охорони мор. акваторій від забруднення. Обгрунтував метод оптимального просторового розміщення стічних вод і розробив практичні рекомендації по скиданню їх у Чорне м., зокрема для курортів.

Тв.: Исследования по динамике вод и гидрохимии Черного моря, ч. 1—3. М., 1978 [у співавт.]; Проблемы химического загрязнения вод Мирового океана, т. 2. Процессы турбулентной диффузии примесей в море. Л., 1986 [у співавт.]; Исследование процессов диффузии примесей в прибрежной зоне Черного моря. (Международный эксперимент «Диффузия-84»). М., 1989 [у співавт.].

ЗАЧАРО́ВАНА ДОЛИ́НА — геол. заказник респ. значення (з 1978). Розташована в Іршавському р-ні Закарп. обл. Перебуває у віданні Довжанського лісокомбінату. Пл. 150 га. Охороняється мальовниче міжгір'я у верхів'ї Смерекового потоку з оригінальними кам'яними утвореннями. Скелі з вторинних кварцитів висотою від 20 до 100 м внаслідок процесів вивітрювання набули різноманітних форм, що нагадують руїни давніх замків, дерева (Скам'яніла Смерека), тварин (Верблюд-Велетень). На правому березі Смерекового потоку є печера з джерелом мін. води. Рослинний покрив утворений різновіковим буковим лісом з домішкою ялини європейської. Багатий тваринний світ представлений характерними для Карпат видами: олень європейський, козуля, куниця лісова, куниця кам'яна, а також кіт лісовий, беркут та сапсан, занесені до Червоної книги СРСР і Червоної книги УРСР. Іл. с. 37. *Н. Є. Коротенко.*

ЗАЧЕПИ́ЛІВКА — селище міського типу Харків. обл., райцентр. Розташована на р. Берестовій (прит. Орелі, бас. Дніпра). Залізнична станція, автостанція. 5,1 тис. ж. (1990). Засн. у 1-й пол. 17 ст., за ін. даними — в кін. 17 — на поч. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1968. Рельєф рівнинний, з заг. похилом поверхні на Пд. Перевищення висот до 40 м. Пересічна т-ра січня −7,2°, липня +20,8°.

Опадів 536 мм на рік. Пл. зелених насаджень 165,9 га. В селищі — харчосмакова ф-ка, цех худож. вишивання Харків. виробничо-худож. об'єднання «Україна». Філіал Кегичівського профес.-тех. училища.

ЗАЧЕПИЛІВСЬКИЙ РАЙОН — район у пд.-зх. частині Харків. обл. Утворений 1923. Пл. 0,8 тис. км². Нас. 20,8 тис. чол., у т. ч. міського — 5,1 тис. (1990). У районі — смт *Зачепилівка* (райцентр) та 37 сільс. населених пунктів.

Поверхня З. р.— пологохвиляста лесова *низовина*, яка має похил на Пд. Сх. і розчленована річковими долинами, балками і ярами. Найбільш підвищена пн. частина тер. району. Корисні копалини: суглинки, глини, піски. Розташований у *Лівобережно-Дніпровсько-Приазовській північностеповій фізико-географічній провінції*.

Пересічна т-ра січня −7,2°, липня +20,8°. Період з т-рою понад +10° становить 165 днів. Опадів 536 мм на рік, осн. частина їх випадає у квітні — жовтні. Висота снігового покриву 18—20 см. Міститься в основному у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Річки бас. Дніпра: *Оріль* (на пд. межі району) з притоками *Орчиком, Берестовою*. Озера: Лиман, Кругле, Гниле. Збудовано 38 ставків заг. пл. 247 га. Серед грунтів переважають чорноземи звичайні середньогумусні (55,9 % площі району); в заплавах — лучно-чорноземні, солонцюваті, лучні солонцюваті грунти. Степова рослинність (пирій, тонконіг, тимофіївка, *типчак, полин та ін.*) збереглась на схилах долин. Ліси байрачного типу, їхня пл. 1,7 га. Найбільш поширені дуб звичайний (58 % площі лісів), груша, липа, ясен, клен, сосна, берест. У районі — заказники місц. значення Російський Орчик (зоологічний) та Ульянівський (ентомологічний).

Пром-сть зосереджена в основному в Зачепилівці (харчосмакова ф-ка, цех худож. вишивання Харків. виробничо-худож. об'єднання «Україна»). С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових культур (гол. чин. озима пшениця, жито, кукурудза, ячмінь, просо, овес, гречка), цукр. буряків, соняшнику та виробн. м'яса і молока (скотарство мол.-м'ясного напряму, свинарство). Садівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 66,5, у т. ч. *орні землі* — 54,4, сіножаті і пасовища — 11,4. Зрошується 6,5 тис. га. У районі — 16 колгоспів. Залізничні станції Зачепилівка, Леб'яже. Автомоб. шляхів 205,3 км, у т. ч. з твердим покриттям — 203,8 км. Філіал Кегичівського профес.-тех. уч-ща (Зачепилівка).

А. П. Голиков, С. А. Юрченко.

Зачепилівський район. На берегах річки Орчику.

ЗБА́РАЖ — місто Терноп. обл., райцентр. Лежить на березі р. Гнізни (прит. Серету, бас. Дністра). Залізнична станція. Нас. 14,0 тис. чол. (1990). Відомий з 1211, місто з 1939. Розташований серед мальовничих пасом — *Товтр*. Перепад відносних висот у межах міста становить 315 — 380 м. Пересічна т-ра січня −4,5°, липня +18,5°. Опадів 618 мм на рік. На р. Гнізні — два ставки, зона відпочинку. Пл. зелених насаджень 236 га. Найбільші підприємства — госп. литва, цукр., продтоварів, тарний, пивоварний, спиртовий, цегельний з-ди. Профес.-тех. уч-ще. Істор.-краєзнавчий музей, Будинок природи.

Об'єкти туризму — пам'ятки архітектури: комплекс споруд монастиря бернардинців (1627) та замок (1626—31).

Літ.: Малевич А. П. Збараж. Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 1984.

ЗБА́РАЗЬКИЙ РАЙО́Н — район у центр. частині Терноп. обл. Утворений 1940. Пл. 0,86 тис. км². Нас. 63,2 тис. чол., у т. ч. міського — 18,0 тис. (1990). У районі — м. *Збараж* (райцентр), смт *Вишнівець* і 68 сільс. населених пунктів. Лежить на *Подільській височині*, на Пд.— смуга *Товтр* (вис. до 432 м). Переважають хвилясті балкові місцевості. Корисні копалини: вапняки, глини, крейда, кварцеві піски, торф, буре вугілля, є джерела сульфатних, гідрокарбонатних та хлоридних мін. вод. З. р. розташований у межах *Західно-Української лісостепової фізико-географічної провінції*. Завдяки мікрокліматич. умовам т-ра у районі дещо нижча, ніж в ін. місцях області: пересічна т-ра січня −6,7°, липня +17,8°. Період з т-рою понад +10° становить 160 днів. Опадів 618 мм на рік. Найбільша їх кількість у теплий період року. Висота снігового покриву 20 см. Бувають пізні весняні та ранні осінні заморозки. З. р. входить у вологу, помірно теплу агрокліматичну зону. Річки району належать до бас. Дністра (*Гнізна*) та Дніпра (*Горинь*). Створено 23 ставки (заг. пл. 292 га). В грунтовому покриві переважають опідзолені чорноземи і темно-сірі опідзолені (35,0 % площі) та ясно-сірі лісові (10 %) грунти; є лучні, лучно-болотні грунти. Пл. лісів і лісових насаджень 7,0 тис. га. Переважають дуб, граб, ясен, трапляється бук; з хвойних — сосна, ялина, модрина; ростуть також береза, осика, тополя, липа, у зниженнях — вільха, верба. Проводяться роботи по залісенню ярів та балок, в основному хвойними породами. На території З. р.— Вишнівецький парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (респ. значення), 4 заказники та 11 пам'яток природи (всі — місц. значення). Найбільші підприємства: збаразькі цукр., спиртовий, госп. литва, цегельний з-ди; вишні-

Збаразький район. Залишки замку на околиці м. Збаража.

вецькі консервний з-д та шкіряно-галантерейна ф-ка, Доброводський з-д по видобуванню каменю. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових (пшениця, кукурудза, ячмінь, гречка), тех. (цукр. буряки, тютюн) та овочевих культур, а також картоплі. Садівництво (яблуні, волоський горіх, груші, сливи). Осн. галузі тваринництва — скотарство, свинарство; допоміжні — птахівництво, вівчарство. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1990) — 66,2, у т. ч. орні землі — 60,7, сіножаті — 1,6, пасовища — 3,3. У районі — 28 колгоспів та 2 радгоспи. Залізнична ст. Збараж. Автомоб. шляхів понад 400 км, всі — з твердим покриттям. 2 профес.-тех. уч-ща (Збараж, Вишнівець), істор.-краєзнавчий музей, Будинок природи (Збараж).

Об'єкти туризму — пам'ятки архітектури, у т. ч. комплекс споруд монастиря бернардинців (1627), замок (1626—31) у Збаражі, палац (1720) у Вишнівці.

М. О. Ковтонюк.

ЗБІРНИКИ ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА УРСР — періодичні видання, в яких друкуються праці членів *Географічного товариства УРСР* (ГТ УРСР). Регулярно видання збірників-щорічників під назвою «Географічні дослідження на Україні» здійснювалося з 1969. У 1955—68 видавалися тільки спец. збірники — тематичні випуски, присвячені з'їздам: ГТ СРСР та ГТ УРСР або наук. конференціям, що організовувалися Президією ГТ УРСР чи одним з відділів. Крім комплексних збірників праць, які включали результати досліджень з осн. географ. наук. напрямів, секції геодезії та картографії, метеорології і кліматології, гідрології, геоморфології, шкільна та ін. видавали свої спеціалізовані тематичні збірники наук. доповідей і повідомлень. З 1969 регулярно виходять збірники-щорічники «Географічні дослідження на Україні». З 1980 ГТ УРСР почало друкувати тематичні збірники-щорічники (переважно колективні), в яких висвітлюються результати досліджень членів т-ва з певних наук. проблем сучас. географії: з питань навколишнього середовища (1982), формування виробничих (1984) й агропром. (1986) комплексів, з картографування (1985), меліорації (1987), методич. основ геогр. досліджень (1989), історії розвитку географії в УРСР (1990). Видаються також тези доповідей і повідомлень на наук. конференціях, які проводяться за участю ГТ УРСР. На базі видавництва ГТ СРСР організовано видання збірників праць, підготовлених відділами ГТ УРСР, зокрема Чернів. і Одес. (1981), Донец. і Луганським (1985).

М. І. Щербань.

ЗБО́РІВ — місто Терноп. обл., райцентр. Розташований на р. Стрипі (прит. Дністра), за 3 км від залізнич. ст. Зборів. Нас. 7,2 тис. чол. (1990). Відоме з 12 ст. як поселення Верхостав, місто з 1939. Поверхня міста погорбована, розчленована долиною ріки, балками та ярами. Пересічна т-ра січня −5,5°, липня +18,5°. Опадів 654 мм на рік. Пл. зелених насаджень 107 га. В З.— плодоовочевий комбінат, 2 цегельні з-ди, хлібозавод, заводоуправління буд. матеріалів.

Об'єкт туризму: пам'ятник держ. і військовому діячу гетьману України Б. М. Хмельницькому, під командуванням якого укр. козацько-селянське військо брало участь в Зборівській битві (1649).

Річка Збруч.

ЗБО́РІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район на Пн. Зх. Терноп. обл. Утворений 1940. Пл. 0,98 тис. км^2. Нас. 50,6 тис. чол., у т. ч. міського — 10,0 тис. (1990). У районі — м. *Зборів* (райцентр), смт *Заложці* та 82 сільс. населені пункти.

Лежить у зх. частині *Подільської височини*, на Пн.— смуга *Товтр* завширшки 3—15 км. Поверхня — плоскохвиляста лесова рівнина, на межиріччі Стрипи і Серету та у верхів'ях Гнізни трапляються пасма горбів вис. до 400—430 м. Серед корисних копалин пром. значення мають мергелі, вапняки, піски; є невеликі поклади торфу та бурого вугілля. Виявлені сірководневі води, лік. торфові грязі. З. р. розташований у межах *Західно-Української лісостепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня −5,4°, липня +18,2°. Період з т-рою понад +10° становить 160 днів. Опадів 654 мм на рік, найбільша їх кількість у теплий період року. Висота снігового покриву 16 см. Район належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Ріки *Стрипа* і *Серет* (ліві притоки *Дністра*). Створено 24 ставки (заг. пл. 538 га), 2 водосховища (заг. пл. 10 км^2). 85 % площі району — чорноземи опідзолені і темно-сірі опідзолені грунти, решта — ясно-сірі лісові грунти, чорноземи глибокі малогумусні, дерново-підзолисті, лучні і лучно-болотні грунти. На межиріччях ростуть дубові і дубово-грабові ліси. Є луки та болота. На пд.-зх. схилах Товтр збереглися фрагменти степової рослинності. Пл. лісів 8,2 тис. га. Поширені в основному дуб чорний і червоний, граб, ясен (83,1 %), сосна, ялина (13 %), береза, осика, липа, тополя. В З. р.— *Серетський заказник* респ. значення, заказники Городище і Тустоголовський, а також 5 пам'яток природи (всі — місц. значення).

Переважають підприємства легкої та харч. пром-сті і по виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: заложцівські шкіряно-галантерейна фабрика, спиртовий та прод. товарів з-ди, Зборівське заводоуправління буд. матеріалів. Розвинуті нар. промисли (вишивання, ткацтво). С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових (пшениця, кукурудза, гречка), тех. (цукр. буряки, тютюн) та овочевих культур і картоплі. Осн. галузі тваринництва — м'ясомол. скотарство, свинарство; допоміжні — вівчарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1986) — 71,2, у т. ч. орні землі — 64,8, сіножаті і пасовища — 6,2. Пл. осушених земель 2,6 тис. га. В районі — 25 колгоспів, птахоінкубаторна станція. Залізничні станції: Зборів, Тустоголови, Цебрів, Озерна, Курівці, Ярчівці. Автомоб. шляхів 450 км, у т. ч. з твердим покриттям — 344,5 км.

ЗБОРІВСЬКИЙ РАЙОН
ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У смт Заложцях — Будинок природи. Серед об'єктів туризму — пам'ятник держ. і військовому діячу гетьману України Б. М. Хмельницькому у Зборові, замок (1516) у Заложцях.

М. О. Ковтонюк.

ЗБРУЧ — річка на межі Хмельн. та Терноп. областей, ліва прит. *Дністра*. Довж. 244 км, пл. бас. 3395 км^2. Бере початок з джерел, тече Подільською височиною. У верхів'ї долина маловиразна, схили її пологі, розорані. Нижче, до с. Фащіївка, долина трапецієвидна, завширшки 1—2,5 км. Далі на всьому протязі долина V-подібна, шир. 0,5—1,6 км, схили круті, розчленовані ярами та балками. Заплава у верхів'ї широка (до 1,2 км), тут багато меліоративних каналів і торфових кар'єрів. Нижче заплава звужується до 80—120 м, іноді відсутня. Річище до с. Гу-

сятин слабозвивисте, нерозгалужене, подекуди губиться у заболоченій заплаві. Шир. річки тут 5—10 м, глиб. на плесах до 1,5—2 м. Нижче річище звивисте, трапляються порожисті ділянки; багато островів. Шир. річки пересічно 15—25 м, максимальна — 50 м (біля с. Витківців), глиб. до 2,5 м. Похил річки 0,8 м/км. Осн. притоки — Гнила (права) і Бовванець (ліва). Живлення мішане, з переважанням снігового. Характерні літні дощові паводки. Пересічна витрата води 7,9 $м^3$/с. Льодові утворення (*забереги, шуга*) з'являються у грудні. Льодостав (крім порожистих ділянок) встановлюється на поч. січня, скресає З. у серед. березня. Гідролог. пост біля м. Волочиська (з 1944). Невеликі ГЕС. Споруджено водосховища (Боднарівське, Мартинківське та ін.) та бл. 140 ставків для потреб гідроенергетики, рибництва, водопостачання, зрошування. Річище З. розчищене і відрегульоване на протязі бл. 35 км. У заплаві річки — *Моначинський заказник* та *Медоборський заказник*. На З.— м. Волочиськ. *Л. С. Мнацаканова.*

ЗБУ́РЇВСЬКИЙ КУТ, Збур'ївський Лиман — дельтове озеро у Голопристанському районі Херсон. обл., біля с. Старої Збур'ївки, у пд. частині дельти Дніпра. Сполучається протокою з Дніпровсько-Бузьким лиманом та з р. Кінкою. Довж. 9 км, шир. до 3 км, пл. 21 $км^2$. Глиб. від 0,5 до 4 м, максимальна — до 4,5 м. Улоговина має видовжено-овальну форму. Пд. береги високі, піщані, північні — низовинні. Т-ра води влітку понад +25°. Мінералізація води 212—512 мг/л. Прозорість води 1—1,5 м. Дно біля пд. берегів піщане, у центр. частині вкрите шаром чорного сапропелевого мулу з домішками черепашок. Вздовж берегів — зарості очерету південного, куги озерної, латаття білого, у сх. частині озера є водяний горіх. Водяться ондатра, єнотовидний собака. З. К.— місце нересту ляща, судака, осетра та ін. Судноплавний. *М. Ф. Бойко.*

ЗВЕНИГОРО́ДКА — місто Черкас. обл., райцентр. Розташована на р. Гнилому Тікичі (прит. Тікичу, бас. Пд. Бугу), за 12 км від залізнич. ст. Звенигородка, автостанція. 22,8 тис. ж. (1990). Виникла за часів Київ. Русі, місто з 1938. Поверхня хвиляста, розчленована долинами річок, великих балок. Перевищення висот понад 60 м. Пересічна т-ра січня —5,4°, липня +20,2°. Опадів 505 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 487,7 га. У З.— місц. значення пам'ятки природи — в'яз, дуби Правди, Звенигородські конгломерати та 3 пам'ятки садово-паркового мистецтва (парки ім. Т. Г. Шевченка та Перемоги, дендропарк). У місті — з-ди: прод. товарів, борошномельний та сироробний, 2 цегельні, 2 пром. комбінати, 2 профес.-тех. уч-ща. Санаторій «Радон». Краєзнавчий музей, бюро подорожей та екскурсій. Серед об'єктів туризму — істор. пам'ятники, пов'язані з Корсунь-Шевченківською битвою 1944 під час Вел. Вітчизн. війни 1941—45.

ЗВЕНИГОРО́ДСЬКИЙ РАЙО́Н — район у центр. частині Черкас. обл. Утворений 1923. Пл. 1 тис. $км^2$. Нас. 83,8 тис. чол., у т. ч. міського — 46,7 тис. (1990). У районі — міста *Ватутіне, Звенигородка* (райцентр), смт *Юрківка* та 39 сільс. населених пунктів.

Розташований на *Придніпровській височині.* Поверхня — підвищена пологохвиляста лесова рівнина, розчленована долинами річок, ярами та балками. Корисні копалини: буд. матеріали, цегельно-черепична сировина, вторинний каолін, бентонітові глини, буре вугілля. Виявлено джерела радонових вод. Лежить у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня —5,9°, липня +19,8°. Період з т-рою понад +10° становить 164 дні. Опадів 505 мм на рік, в основному в теплий період року. Висота снігового покриву до 12 см. Метеостанція у с. Озірна. Міститься у недостатньо вологій, теплій агрокліматич. зоні. Річки належать до бас. Пд. Бугу — *Гнилий Тікич* з прит. *Шполкою* та бас. Дніпра — Вільшанка та ін. Збудовано 152 ставки заг. пл. водного дзеркала 896 га. Переважають типові малогумусні чорноземи. Є також лучні грунти. Пл. лісів і деревно-чагарникових насаджень 19,7 тис. га (невеликі гаї по долинах річок, ярах). Гол. породи: сосна (35 % пл. лісів), дуб (28 %). У З. р.— парк (закладений у 18 ст.) у с. Козацькому — пам'ятка садово-паркового мистецтва респ. значення; 25 гідрологічних, 3 ентомологічні і 1 бот. заказники; 16 пам'яток природи, 6 пам'яток садово-паркового мистецтва (всі — місц. значення).

Підприємства по переробці с.-г. сировини (Вільховецький цукр. з-д, Ватутінський м'ясний, звенигородські сироробний і прод. товарів заводи та ін.). Розвинуті видобування бурого вугілля (шахтоуправління «Ватутінське»), вогнетривких каолінових руд (Ватутінський вогнетривний комбінат), виробн. буд. матеріалів. Осн. напрям розвитку рослинництва — буряківничо-зерновий, тваринництва — мол.-м'ясний. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 66, у т. ч. орні землі — 58, сіножаті і пасовища — 6,3. Зрошується 1,4 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, овочеві. Садівництво. Галузі тваринництва: скотарство у поєднанні з свинарством, вівчарством і птахівництвом. У районі — 26 колгоспів і 2 радгоспи. Залізничні станції Богачеве (Ватутіне), Гудзівка. Автомоб. шляхів 453,8 км, у т. ч. з твердим покриттям — 148 км. 4 профес.-тех. уч-ща (Звенигородка, Ватутіне, с. Козацьке). Бюро подорожей та екскурсій, краєзнавчий музей (м. Звенигородка). Серед об'єктів туризму — літ.-меморіальний музей Т. Г. Шевченка у с. Шевченковому, пам'ятка архітектури 18—19 ст.— комплекс споруд садиби у с. Козацькому, погруддя Т. Г. Шевченка і меморіальна дошка на місці хати, де народився поет у с. Моринцях, погруддя рад. військового діяча генерала армії М. Ф. Ватутіна у м. Ватутіному, пам'ятники, пов'язані з Корсунь-Шевченківською битвою 1944 під час Вел. Вітчизняної війни 1941—45 у Звенигородці, Моринцях, Шевченковому.

Літ.: Іванченко М. Г., Хоменко В. М. Звенигородщина. Путівник. Дніпропетровськ, 1969.

ЗВІ́ЗДАЛЬ — річка у Малинському і Народицькому р-нах Житомирської обл., права прит. *Ужу* (бас. Дніпра). Довж. 32 км, пл. бас. 440 $км^2$. Бере початок поблизу с. Недашки. Долина трапецієвидна, шир. 2 км, глиб. 15 м. Шир. заплави пересічно 300 м. Річище помірно звивисте, завширшки 5 м. Живлення снігове і дощове. Замерзає наприкінці листопада, скресає у березні. Воду частково використовують для госп. потреб. *В. С. Перехрест.*

ЗВІРІВНИ́ЦТВО — галузь *тваринництва,* яка займається розведенням цінних хутрових звірів. Продукція З. використовується для виготовлення різних хутрових виробів на внутрішній ринок, а також на експорт. Існує три осн. форми ведення З.: к л і т к о в а (кожну тварину або сім'ю утримують в окремих клітках), в і л ь н а або острівна (звірів розводять на волі на обмеженій території), та н а п і в в і л ь н а (осн. стадо утримують в клітках, молодняк — на обмеженій території). Осн. формою ведення З. є кліткова. В СРСР, у т. ч. й на Україні, пром. кліткове З., як галузь тваринництва, призначену для відновлення дефіцитних природних хутрових багатств, створено за роки Рад. влади. На УРСР припадає 11 % загальносоюзних заготівель хутра. Осн. об'єктами кліткового З. на Україні є норка (хутрова продукція якої складає 80 % від усієї хутросировини), блакитний песець, сріблясто-чорна лисиця, нутрія. Нутрій в осн. утримують в особистих підсобних г-вах. За період 1966—87 поголів'я хутрових звірів на фермах збільшилося більше ніж у 6 разів. На 1987 поголів'я становило (тис. голів): норки — 350, блакитного песця — 9, сріблясто-чорних лисиць — 7, нутрій — 7. Із заг. кількості заготовлюваного хутра в звірогосподарствах виробляється 99,5 %, решта добувається мисливством. Пром. З. зосереджено в 6 звірорадгоспах, 12 колгоспах Держагропрому УРСР та в 21 спеціалізованому

г-ві системи споживчої кооперації, які розміщені майже по всій території республіки. Найбільші в республіці г-ва по розведенню хутрових звірів — Сокальське (Львів. обл.), Переяслав-Хмельницьке (Київ. обл.), Вінницьке, Чернігівське, Цуманське (Волин. обл.), звірорадгосп «Петровський» (Полтав. обл.). Дальшому розвитку кліткового хутрового З. сприяє створена в республіці племінна база і селекційно-племінна робота. Прийнято ряд заходів по розширенню асортименту хутрової сировини, розпочато розведення сріблястого песця, червоної лисиці, єнота.

Г. І. Кутній.

ЗГАР — річка у Деражнянському і Летичівському р-нах Хмельн. обл. та Літинському, Жмеринському і Калинівському р-нах Вінн. обл., права прит. *Південного Бугу*. Довж. 95 км, пл. бас. 1170 км^2. Долина трапецієвидна, шир. до 4 км, глиб. до 30 м. Заплава двостороння, у верхів'ї заболочена; завширшки від 50—150 м до 1,5—2 км (на окремих ділянках). Річище слабозвивисте, пересічна шир. 5—10 м, максимальна — до 40 м. Глиб. річки 0,5—1,5 м, максимальна — 5 м. Похил річки 0,91 м/км. Осн. притока — Згарок (ліва). Живлення мішане. Водний режим визначається весняною повінню і дощовими паводками. Замерзає у грудні, скресає у серед. березня; бувають затори. Стік зарегульований водосховищами та ставками. Воду використовують для водопостачання, зрошування; створено рибні г-ва. Річище З. розчищене і відрегульоване на протязі 16 км. *Ю. П. Яковенко.*

Річка Здвиж.

ЗГАРО́К — річка в Літинському р-ні Вінн. обл., ліва прит. *Згару* (бас. Пд. Бугу). Довж. 44 км, пл. бас. 245 км^2. Бере початок поблизу с. Дяківці. Долина трапецієвидна, шир. до 1,5 м, глиб. до 40 м. Пересічна шир. заплави 100 м, подекуди вона заболочена. Річище звивисте, пересічна шир. 5 м. Похил річки 1,2 м/км. Живлення мішане. Замерзає у грудні, скресає у серед. березня. Споруджено ставки. Воду З. використовують для госп. потреб.

Ю. П. Яковенко.

ЗГІ́ННО-НАГІ́ННІ Я́ВИЩА — коливання рівнів озер, морів та океанів, пов'язані із зміною циркуляції вод під дією вітру. З.-н. я. бувають тимчасові, сезонні та постійні. Повітря, що переміщується над водною поверхнею, внаслідок тертя захоплює поверхневий шар води завтовшки до кількох десятків метрів, спричинює підвищення (нагон) та зниження (згон) рівня води. Особливо помітні ці явища біля берегів. У мілководних водоймах З.-н. я. залежать від вітрів, що дмуть перпендикулярно до берега. Амплітуди коливань рівня моря досягають 1—2 м, іноді 3—5 м. При нагонах відбувається затоплення суходолу, при згонах — оголення дна і обміління фарватеру. Подібні З.-н. я. спостерігаються, зокрема, в Азовському м. У водоймах з крутим берегом З.-н. я. спричинюються вітрами, що дмуть вздовж берегів. У Пн. півкулі внаслідок впливу сили обертання Землі поверхневий шар води під дією вітру відхиляється праворуч. Біля берега виникає дефіцит водної маси, який компенсується висхідними потоками. Послідовне винесення глибинних, збагачених біогенними елементами вод при згоні біля крутого берега подібне явищу *апвелінга*. Влітку в прибережній смузі під час згону спостерігається різке охолодження вод. При вітрах протилежного напряму, тобто з відхиленням вліво, приплив води у поверхневому шарі перевищує її стік у придонному, тому біля берега нагромаджується надлишкова маса води (нагон). З.-н. я. біля крутого берега спостерігаються у Чорному м., зокрема біля Пд. берега Криму, де коливання рівня моря становлять 10—15 см.

М. П. Булгаков, В. О. Іванов.

ЗГУ́РІВКА — селище міського типу Згурівського р-ну Київ. обл., райцентр. Розташована на р. *Супої* (прит. Дніпра), за 32 км від залізнич. ст. Яготин. Автостанція. 7,0 тис. ж. (1990). Вперше згадується 1690, с-ще міськ. типу з 1956. Лежить на лівому березі ріки. Пересічна т-ра січня —6,4°, липня +20,0°. Опадів 570 мм на рік. Пл. зелених насаджень 829 га. В З.— Червоноармійський цукр. комбінат, мол. з-д, цехи безалкогольних напоїв Яготинського хлібозаводу і по виробн. бринзи. Професійно-тех. училище. Парк — *пам'ятка садово-паркового мистецтва* місц. значення (2-а пол. 19 ст.).

ЗГУ́РІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у сх. частині Київ. обл. Утворений 1986. Пл. 0,8 тис. км^2. Нас. 26,6 тис. чол., у т. ч. міського — 7,0 тис. (1990). У районі — смт *Згурівка* (райцентр) та 40 сільс. населених пунктів.

Лежить у межах *Придніпровської низовини*, поверхня пологохвиляста, з численними западинами, давніми прохідними долинами. З корисних копалин є буд. матеріали. З. р. розташований в *Лівобережно-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —6,7°, липня +19,7°. Період з т-рою понад +10° становить 157 днів. Опадів 570 мм на рік, з них більше половини випадає в теплий період року. Висота снігового покриву 12 см. З. р. належить до недостатньо вологої, теплої агрокліматич. зони. Тер. району протікає р. *Супій* (ліва прит. Дніпра). Створено 9 ставків (заг. пл. 38 га). Осн. типи грунтів: чорноземи глибокі малогумусні та слабогумусні (76 % площі району), лучно-чорноземні. Пл. лісів 4680 га. Згурівський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва місц. значення (2-а пол. 19 ст.). Найбільші підприємства: Червоноармійський цукр. комбінат, Войківський цег. та Згурівський мол. з-ди. Гол. напрям розвитку с. г.— зерново-буряківничий з розвинутим тваринництвом. Осн. культури: зернові, тех. (цукр. буряки) та овочеві. Мол.-м'ясне скотарство; допоміжна галузь — вівчарство. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 60,7, у т. ч. орні землі — 52,4, пасовища — 3,5, сіножаті — 3,3. У районі — 12 колгоспів та 9 радгоспів. Автомоб. шляхів 188 км, у т. ч. з твердим покриттям — 99,3 км. Профес.-тех. училище (Згурівка).

ЗДВИЖ — річка у Брусилівському р-ні Житомир. обл. та Макарівському, Бородянському й Іванківському р-нах Київ. обл., права прит. *Тетерева* (бас. Дніпра). Довж. 145 км, пл. бас. 1775 км^2. Бере початок з болота поблизу с. Озера. Долина трапецієвидна, шир. до 4 км, глиб. до

25 м. Заплава у верхів'ї заболочена, шир. її до 1 км. Річище помірно звивисте, шир. до 20 м, глиб. (у межень) пересічно 1—2 м. Похил ріки 0,59 м/км. Живлення мішане. Замерзає наприкінці листопада, скресає до серед. березня. З.— водоприймач осушувально-зволожувальної системи. Для регулювання стоку споруджено водосховища. На значному протязі річка каналізована. Частина правобережжя З. (у пониззі) — у складі *Дніпровсько-Тетерівського заповідного лісомисливського господарства.*

Ю. П. Яковенко.

ЗДОЛБУ́НІВ — місто Ровен. обл., райцентр, на р. Усті (прит. Горині, бас. Дніпра). Залізнич. вузол. 28 тис. ж. (1990). Відомий з 1497, місто з 1939. Рельєф рівнинний, порушується заболоченими заплавами Усті та її лівої притоки Шведки, а також численними зниженнями. Пересічна т-ра січня —5,1°, липня +18,5°. Опадів 590 мм на рік. Метеостанція. На пд.-сх. околиці міста на Усті збудовано Старомильське водосховище (пл. водного дзеркала 134 га), а в заплаві Шведки — систему ставків (пл. 247 га). Пл. зелених насаджень 472 га. Пром. підприємства — цем.-шиферний комбінат, виробниче об'єднання «Укрцемремонт», з-ди: залізобетонних конструкцій і виробів, рем.-мех., нестандартного обладнання, «Іскра́», прод. товарів та хлібний. 2 профес.-тех. уч-ща. Районний будинок природи.

Об'єкт туризму — меморіальний музей учасника партизанського руху під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 М. Т. Приходька.

ЗДОЛБУ́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд. частині Ровен. області. Утворений 1940. Пл. 0,7 тис. км^2. Нас. 65,3 тис. чол., у т. ч. міського — 32,3 тис. (1990). У районі — м. *Здолбунів* (райцентр), смт *Мізоч* та 54 сільс. населені пункти.

Поверхня підвищена плосковхвиляста. На Пн.— *Ровенське плато* з широкими балками і річковими долинами з заболоченими заплавами, на Пд.— *Мізоцький кряж* з значним ступенем ерозійного розчленування поверхні. Корисні копалини: вапняки, крейда, мергелі, лесовидні суглинки, кварцові піски. Розташований у *Західно-Українській лісостеповій фізико-географічній провінції.* Період з т-рою понад +10° становить 160 днів. Пересічна т-ра січня —5,1°, липня +18,8°. Опадів 590 мм на рік (переважно в теплий період року). Сніговий покрив сталий, його вис. 23—25 см. Міститься у вологій, помірно теплій агрокліматичній зоні. Гідрографічна сітка представлена річками системи Горині (бас. Дніпра): витоки *Усті, Стубли,* середня течія *Свитеньки.* Збудовано 31 ставок площею водного дзеркала 590 га.

Найбільш поширені ясно-сірі лісові (42 % площі району) та темно-сірі опідзолені грунти і чорноземи опідзолені. Є також торфово-болотні та лучні грунти. Під лісами 22 % площі району (у вигляді невеликих масивів). Характерні сосна (43 % *площі лісів*) і грабово-дубові насадження (22 %). На суходільних та заплавних луках переважає бобово-злакове різнотрав'я, на заболочених ділянках — осикові угруповання. У З. р.— 10 заказників, 3 пам'ятки природи, пам'ятка садово-паркового мистецтва — Мізоцький парк, 5 заповідних урочищ (всі — місц. значення). Провідне місце в пром-сті посідає виробн. буд. матеріалів (здолбунівські цем.-шиферний комбінат і з-д залізобетонних конструкцій і виробів). Підприємства харч. пром-сті — цукр. (Мізоч), прод. товарів та хлібний (Здолбунів) з-ди. Діють з-ди пластмасових виробів та рем.-мех. (Здолбунів). Спеціалізація с. г.— буряківництво, зернове г-во (озима пшениця, ячмінь), картоплярство, мол.-м'ясне тваринництво (скотарство, свинарство, вівчарство). Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1990) — 39,3, у т. ч. орні землі — 33,5, пасовища і сіножаті — 5,7. Осушено 5,6 тис. га, в основному гончарним дренажем. У районі — 17 колгоспів, 1 радгосп. Залізничні станції: Здолбунів, Глинськ, Івачкове, Мізоч. Автомоб. шляхів 326 км, у т. ч. з твердим покриттям — 269 км. 2 профес.-тех. уч-ща (Здолбунів). У Здолбунові та Мізочі — будинки природи, в с. Дермані Другій — краєзнавчий музей.

Серед об'єктів туризму — в с. Дермані Другій пам'ятка архітектури Дерманський монастир-фортеця (15—19 ст.), де в 1575—76 жив першодрукар І. Федоров; меморіальний музей учасника партизанського руху під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 М. Т. Приходька у Здолбунові.

Л. К. Коротун.

ЗЕ́ЙТІН-КОШ — гірська вершина в центр. частині *Головного пасма Кримських гір,* на Пд. Сх. *Бабуган-яйли.* Вис. 1534 м. Поверхню З.-К. ускладнюють *лійки карстові* та *карри,* на сх. схилі — велика ерозійно-карстова долина. Складається з вапняків. Вкрита гірсько-лучно-степовою рослинністю. Входить до *Кримського заповідно-мисливського господарства.*

Б. О. Вахрушев.

ЗЕЛЕ́НА БУ́ХТА — бухта на пд.-сх. узбережжі *Кримського півострова,* біля смт Новий Світ Судацького р-ну. Розташована між скелями *Коба-Кая* та *Сокіл.* Уздовж берега простягається широкий дрібногальковий пляж. На схилах гір, що оточують бухту,— сосновий ліс (сосна Станкевича) з домішкою яловцю, дуба пухнатого та фісташки туполистої. Входить до складу заказника респ. значення *Новий Світ.*

Л. О. Багрова.

ЗЕЛЕ́НА ЗО́НА — територія в межах міст і с-щ міськ. типу, а також навколо них, на якій створюється науково обгрунтована система парків, скверів, лісопарків, дендропарків, природних лісів, водойм тощо (згідно з Лісовим кодексом — територія лише навколо міст). Виконує захисні, санітарно-гігієнічні, декоративно-естетичні, рекреаційні та ін. функції. В УРСР вперше заходи по створенню З. з. розробив 1951—53 Укр. ін-т проектування міст. Починаючи з 1956 створення і розвиток З. з. здійснюється на основі перспективних планів, які затверджуються Радою Міністрів УРСР, а також відповідно до ген. планів розвитку міст, схем районного планування та ген. схем розвитку лісового г-ва. Роботи по створенню З. з. проводять підприємства зеленого буд-ва і лісового г-ва. Заг. площа З. з. у розрахунку на одного міськ. жителя в УРСР повинна становити від 0,10 до 0,25 га залежно від кількості населення міста. Згідно з містобуд. нормами, З. з. в межах населеного пункту має становити 45—50 % його площі. Заг. площа земель, включених до З. з. міст і селищ, в УРСР становить 9,65 млн. га (1989).

Багато парків та об'єктів ланд-

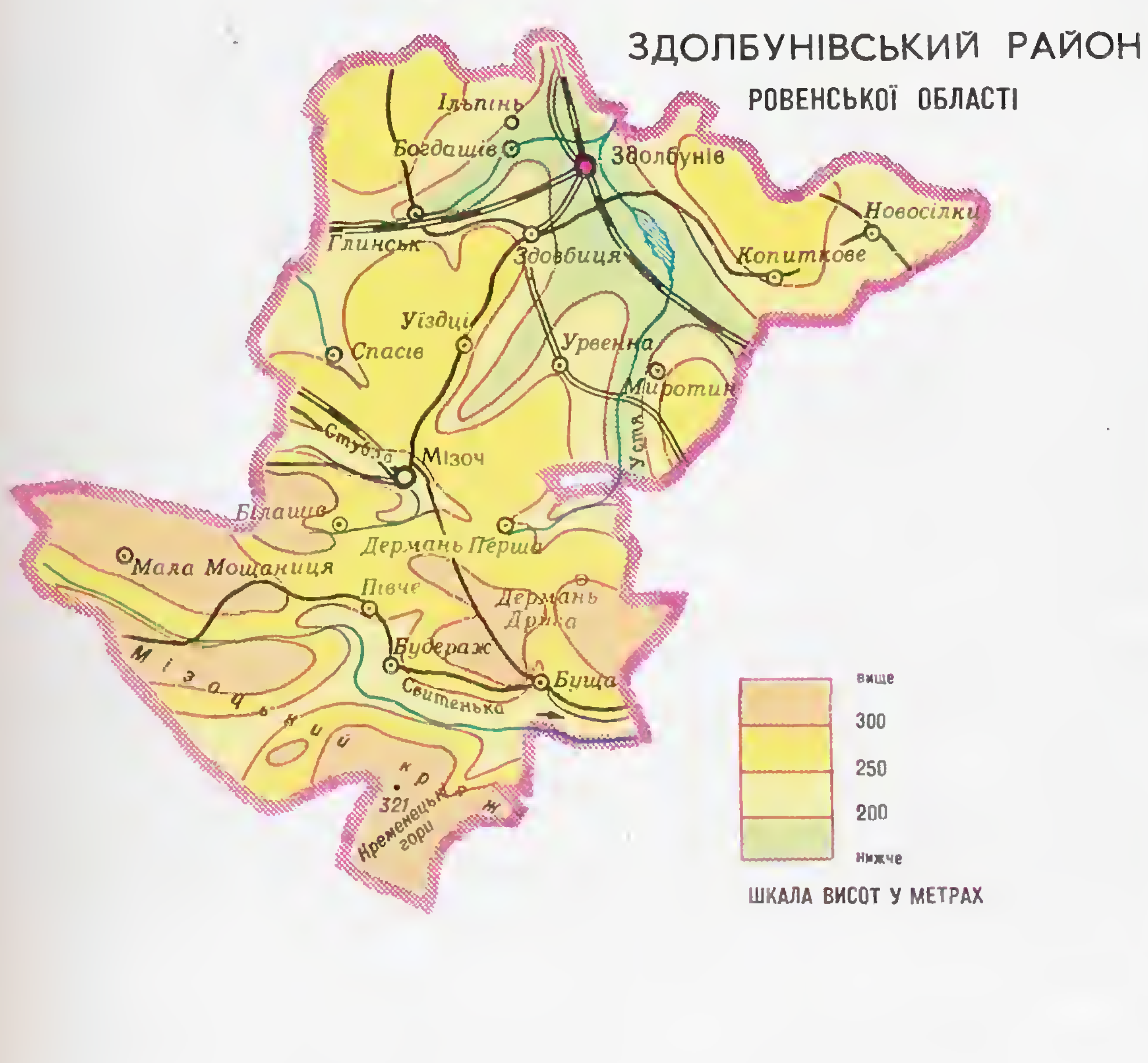

Здолбунівський район.
Краєвид Волинської височини.

шафтної архітектури республіки відзначено Держ. преміями СРСР і УРСР, медалями ВДНГ СРСР (Дніпропетровський парк ім. Т. Г. Шевченка, Алупкинський ландшафтний парк, Черкаський парк ім. 50-річчя Радянської влади та ін.). Досвід зеленого буд-ва на Україні використовується в ін. республіках. *О. О. Скрибченко.*

ЗЕЛЕ́НА КНИ́ГА УРСР — зведення відомостей про рідкісні рослинні угруповання певної території та про типові угруповання, що підлягають охороні. Видано 1987. Містить теор. основи виділення рідкісних угруповань та категорії охорони їх. Охороняються такі угруповання: з домінуванням або співдомінуванням рідкісних, реліктових й ендемічних видів; ті, що знаходяться на території УРСР на межі ареалу; унікальні для республіки та країни в цілому (напр., високогірні); корінні зональні, які майже повністю знищені внаслідок госп. діяльності; ті, що мають важливе нар.-госп. значення, зазнають посиленого антропогенного впливу та ті, поширення яких скорочується. У З. к. УРСР містяться дані про кожне угруповання — його заг. ареал, поширення, будову, флористичне ядро, екологічні особливості. Названо фактори, що призводять до скорочення поширення угруповань, та необхідні заходи по охороні їх. З. к. УРСР є основою для контролю за станом рідкісних угруповань рослинного покриву республіки.

Площа зелених насаджень у зелених зонах міст і селищ міського типу УРСР (тис. га).

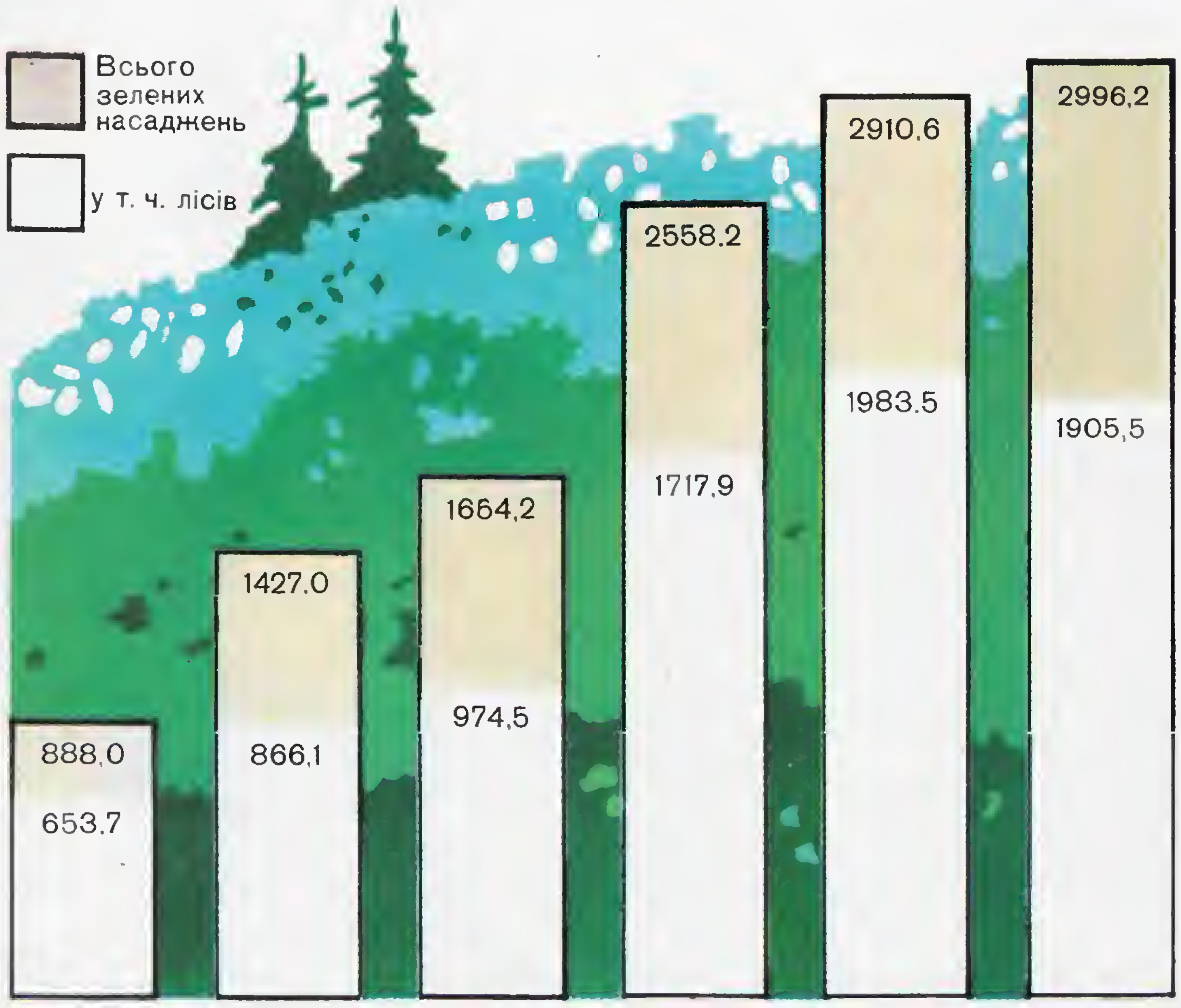

Літ.: Зеленая книга Украинской ССР. Редкие, исчезающие и типичные, нуждающиеся в охране растительные сообщества. К., 1987. *Т. Л. Андрієнко.*

ЗЕЛЕ́НИЙ ПІД — замкнуте зниження на Пд. Херсон. обл., на лівобережжі Дніпра. Пл. 40 км^2, глиб. до 10—14 м. Схили високі, круті. У межах З. п. — слабо виражене підвищення (подова тераса), що підноситься над днищем на 1—1,5 м. У З. п. впадає балка Каштанак. Рослинність степова, подекуди — солончаки. *О. П. Андріяш.*

ЗЕЛЕНИ́ЦЯ — річка у Надвірнянському та Богородчанському р-нах Івано-Фр. обл., права прит. *Бистриці-Надвірнянської* (бас. Дністра). Довж. 26 км, пл. бас. 138 км^2. Бере початок на пд.-сх. схилах г. Довбушанка. Долина річки V-подібна. Річище порожисте, завширшки 8 м. Похил річки 30 м/км. Живлення переважно дощове і снігове. Має паводковий режим. Замерзає у грудні, скресає у березні. Льодовий режим нестійкий. *Ю. П. Єрмоленко.*

«ЗЕЛЕ́НІ ПАТРУЛІ́» — загони учнівської молоді, що беруть участь в охороні й відтворенні рослинного і тваринного світу. В УРСР у школах, профес.-тех. уч-щах, молодіжних і природоохоронних орг-ціях діє 23 тис. загонів «З. п.» (1989). Члени цих загонів мають спец. посвідчення, значки та пов'язки, іноді — формений одяг. Вони працюють під керівництвом *Українського товариства охорони природи.* «З. п.» беруть активну участь у створенні й охороні паркових зон і лісових масивів, квітників, пам'ятних

І. П. Зелінський.

насаджень до знаменних дат, *рекреаційних територій,* у запобіганні лісовим пожежам; повідомляють про випадки порушення лісового законодавства, появу комах-шкідників тощо. Значна робота проводиться по охороні і відтворенню запасів рідкісних і зникаючих видів рослин, зокрема лікарських. Загони «З. п.» охороняють і приваблюють птахів для боротьби з шкідниками лісу та садів, підгодовують звірів і птахів взимку тощо. *А. Л. Андрієнко.*

ЗЕЛЕНІ́ВКА — селище міського типу Херсон. обл., підпорядковане Дніпровській райраді Херсона. Розташована за 8 км від залізнич. ст. Херсон і за 12 км від порту. 5,6 тис. ж. (1990). Засн. у 2-й пол. 19 ст., с-ще міськ. типу з 1963. Рельєф селища — хвиляста рівнина. Пересічна т-ра січня —3,2°, липня +23,0°. Опадів 382 мм на рік. Пл. зелених насаджень 28 га. В З.— радгосп «Овочевий».

ЗЕЛЕНОГІ́РСЬКЕ — селище міського типу Любашівського р-ну Одес. обл. Розташоване за 1,5 км від залізнич. ст. Заплази. 2,1 тис. ж. (1990). Засн. 1957, с-ще міськ. типу з 1978. Лежить на схилах долини р. *Кодими.* Поверхня селища дуже погорбована. Пересічна т-ра січня —5,0°, липня +21,0°. Опадів 440 мм на рік. Пл. зелених насаджень 3 га. В З.— Заплазький цукр. з-д.

ЗЕЛЕНОДО́ЛЬСЬК — селище міського типу Апостолівського р-ну Дніпроп. обл. Розташований за 7 км від залізнич. ст. Апостолове. 15,7 тис. ж. (1990). Утв. 1961 у зв'язку з буд-вом Криворізької ДРЕС-2, с-ще міськ. типу з 1962. Рельєф рівнинний з незначним похилом поверхні в пд.-зх. напрямі. Пересічна т-ра січня —4,4°, липня +22,9°. Опадів 493 мм на рік. В пд.-зх. частині селища збудовано водосховище. Пл. зелених насаджень 202 га. Поблизу З. проходить траса *Дніпро—Кривий Ріг каналу.* В селищі — Криворізька ДРЕС, хлібозавод. Філіал Зуївського енерг. технікуму. Профес.-тех. училище.

ЗЕЛІ́НСЬКИЙ Ігор Петрович (16.VIII 1933, м. Первомайськ Микол. обл.) — укр. рад. геолог, геоморфолог, доктор геол.-мінералогічних наук з 1981, професор з 1982. Член КПРС з 1960. У 1957 закінчив Одес. ун-т. До 1964 працював у виробничих установах. У 1964—69 — начальник управління протизсувних робіт Одес. облвиконкому. З 1970 — в Одес. ун-ті (1970—79 — декан геол.-геогр. ф-ту, 1979—85 — проректор по наук. роботі, з 1977 — зав. кафедрою інженерної геології і гідрогеології, з 1987 — ректор). Нар. депутат СРСР (з 1989). Дослідження з динаміки підземних вод, інженерної геоморфології. Розробляє теор. і методичні основи моделювання геодинамічних процесів і умов формування схилів. *Тв.:* Динамика подземных вод. Одесса, 1979; Механика грунтов, основания сооружений и фундаментов. Одесса, 1981 [у співавт.]; Инженерно-геологические прогнозы и моделирование. Одесса, 1983 [у співавт.].

ЗЕМЕ́ЛЬНЕ ЗАКОНОДА́ВСТВО — сукупність нормативних актів, що регулюють зем. відносини і спрямовані на створення умов для раціонального використання та охорони земель, відтворення родючості грунтів, збереження і поліпшення природного середовища, для рівноправного розвитку всіх форм господарювання. Першим актом Рад. влади в галузі З. з. був Декрет про землю від 26.X (8.XI) 1917. Гол. актом діючого З. з. є Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про землю, затверджені Верховною Радою СРСР 28.II 1990. Відповідно до Основ видають ін. акти законодавства Союзу РСР, союзних та автономних республік (в УРСР розробляють новий земельний закон). З. з. регулює права і обов'язки землевласників та землекористувачів; землеволодіння і землекористування громадян СРСР; надання і використання земель с.-г. призначення; земель нас. пунктів; земель пром-сті, транспорту, зв'язку, оборони; земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та істор.-культурного призначення; земель лісового фонду; земель водного фонду та земель запасу; відшкодування збитків землевласникам, землекористувачам і втрат с.-г. та лісогосп. виробн.; питання охорони земель; контроль за використанням і охороною зе-

мель; держ. земельний кадастр; землеустрій; розв'язання зем. спорів, відповідальність за порушення земельного законодавства та ін. Згідно з Основами, земля є надбанням народів, які проживають на даній території. Кожний громадянин СРСР має право на зем. ділянку. Зем. ділянки надають Ради нар. депутатів у володіння і користування громадянам СРСР, колгоспам, ін. держ., кооп., громадським підприємствам, установам і орг-ціям, а у випадках, установлених законодавством,— ін. орг-ціям та особам. Ради нар. депутатів відповідно до законодавства вилучають зем. ділянки. Громадянам СРСР землю надають у довічне спадкоємне володіння для ведення сел. г-ва, особистого підсобного г-ва, буд-ва та обслуговування житлового будинку, садівництва і тваринництва, дачного буд-ва, а також у разі одержання в спадщину або придбання житлового будинку та ін. У постійне володіння землю надають колгоспам, радгоспам, ін. державним, кооп., громадським підприємствам, установам і орг-ціям, релігійним закладам для ведення сільс. та лісового г-ва. Зем. ділянки надають також у постійне або тимчасове користування: громадянам СРСР — для городництва, сінокосіння і випасу худоби; несільськогосп. підприємствам, установам, орг-ціям, для потреб оборони тощо. Землю можуть надавати Ради нар. депутатів у тимчасове користування на умовах оренди громадянам СРСР, колгоспам, радгоспам, ін. держ., кооп., громадським підприємствам, установам та орг-ціям, спільним підприємствам, іноз. державам, міжнар. орг-ціям, іноз. юридичним особам і громадянам. Колгоспи, радгоспи, ін. держ. і кооп. с.-г. підприємства можуть закріплювати землю за окремими працівниками та орендними колективами в порядку внутрішньогосп. землеустрою. Право володіння і право постійного користування землею засвідчується держ. актом. Договори на оренду землі та ін. договори на тимчасове користування землею реєструють у порядку, визначеному законодавством союзних і автономних республік. У випадках, передбачених законодавством, право володіння і право користування зем. ділянкою припиняє Рада нар. депутатів. Такими випадками є, зокрема, використання землі не за цільовим призначенням; нераціональне використання зем. ділянки (для громадян, які ведуть сел. г-во, його визначають, починаючи з четвертого року користування землею); обробіток зем. ділянки способами, що призводять до зниження родючості грунтів, їхнього хімічного і радіоактивного забруднення, погіршення екологічної обстановки; систематичне невнесення зем. податку, а також орендної плати; невикористання зем. ділянки протягом установленого часу. За рішенням відповідної Ради нар. депутатів при згоді землевласника або за погодженням із землекористувачем земля може бути вилучена для держ. і громадських потреб. При незгоді землевласника або землекористувача рішення Ради нар. депутатів може бути оскаржене в судовому порядку. Ці нові положення закону істотно зміцнили, порівняно з попереднім законодавством, права землекористувачів (землевласників). Передбачено також відшкодування збитків землевласникам і землекористувачам, завданих обмеженням їхніх прав, вилученням зем. ділянок, погіршенням якості земель внаслідок діяльності підприємств, установ, орг-цій та окремих громадян. Завдані збитки підлягають відшкодуванню у повному обсязі.

С. П. Коломацька.

ЗЕМЕ́ЛЬНИЙ КАДА́СТР — система необхідних відомостей про правовий режим земель, розподіл їх за землеволодільцями та землекористувачами, орендаторами, категоріями земель, а також про якісну характеристику і народногосподарську цінність земель.

Відповідно до Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про землю (1990) З. к. ведеться за рахунок держави за єдиною для СРСР системою. З. к. призначений для забезпечення Рад народних депутатів, підприємств, установ, організацій і громадян відомостями про землю з метою організації її раціонального використання та охорони, регулювання земельних відносин, землеустрою, обгрунтування розмірів плати за землю. З. к. базується на матеріалах топографо-геодезичних, грунтових, геоботанічних та інших обстежень і досліджень. Ведення З. к. забезпечується реєстрацією землеволодінь і землекористувань, обліком кількості й якості земель та оцінкою земель. Для ведення З. к. застосовують систему автоматизованого збору, збереження та обробки земельно-кадастрової інформації, здійснюваної за допомогою мережі ЕОМ на всіх рівнях адміністративно-територіального поділу.

О. П. Канаш.

ЗЕМЕ́ЛЬНІ РЕСУ́РСИ — землі, що використовуються або можуть бути використані в різних галузях нар. г-ва; вид *природних ресурсів*. З. р. характеризуються територією, якістю грунтів, кліматом, рельєфом, гідрологічним режимом, рослинністю тощо. Відповідно до Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про землю (1990), в Рад. країні земля є надбанням народів, які проживають на даній території. Земля надається: громадянам СРСР у довічне спадкоємне володіння; колгоспам, радгоспам, ін. с.-г. держ., кооперативним, громадським підприємствам, орг-ціям і установам, а також лісогосп. підприємствам і орг-ціям у постійне володіння; пром., трансп., ін. несільгосп. підприємствам і організаціям у користування (постійне і тимчасове). За цільовим призначенням зем. фонд поділяється на 7 категорій.

Зем. фонд УРСР характеризується одним з найвищих у СРСР рівнів с.-г. освоєння (2-е місце після Молдови) та розораності території, а також родючості грунтів. С.-г. угіддя становлять 70,0 % площі всіх земель, з них на орні землі припадає 81,2 %. Більша половина площі с.-г. угідь і бл. 60 % орних земель представлені різними підтипами *чорноземів*, що є найпоширенішими грунтами степової зони. У лісостеповій зоні переважають чорноземи типові, звичайні та опідзолені, *сірі лісові грунти* та *лучно-чорноземні грунти*, у зоні мішаних лісів — *дерново-підзолисті грунти*, сірі лісові, лучні, лучно-болотні та *болотні грунти*. Неоднорідність грунтового покриву пов'язана із змінами природних факторів, відображена у *природно-сільськогосподарському районуванні* та ін. грунтових районуваннях УРСР.

Осн. землеволодільцями в УРСР є колгоспи, радгоспи та ін. держ. с.-г. підприємства. Майже всі с.-г. угіддя республіки (98,2 %), орні землі (99,2 %), сіножаті і пасовища (94,9 %), а також багаторічні насадження (87,7 %) — у користуванні сільськогосп. підприємств. Особисті підсобні г-ва колгоспників, робітників і службовців становлять 2,22 млн. га (4,6 %). Несільськогосподарські угіддя зосереджені гол. чин. у користуванні лісогосп. підприємств. На землі під водою припадає 3,9 % тер. республіки. В осн. це водосховища Дніпровського каскаду та ін. водойми. Землеволодільці і землекористувачі повинні використовувати З. р. раціонально і в тих цілях, для яких вони їм надані. З метою раціонального використання З. р. в УРСР розроблені *Генеральна схема використання земельних ресурсів* і *Генеральна схема протиерозійних заходів*. Раціональне землекористування передбачає також заходи щодо зменшення площ, вилучених з с.-г. обороту земель, що використовуються для несільськогосп. потреб. Постійно зростають площі зрошуваних і осушених земель.

Розвиток добувної пром-сті, високі темпи капітального буд-ва та пошукових робіт спричинюють порушення грунтового покриву на значних територіях. У зв'язку з цим в УРСР здійснюються значні роботи по *рекультивації земель*. Питання раціонального використання земель відображені в Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік про землю (1990), а також в ін. актах земельного законодавства Союзу РСР і Української РСР. Держ. контроль за використанням і охороною З. р. здійснюють Ради нар. депутатів, а також спец. уповноважені органи.

Раціональне землекористування неможливе без всебічних знань про зем. фонд, його кількісної і якісної характеристики, оцінки у системі ін. природних ресурсів. Сукупність необхідних відомостей про З. р. містить *земельний кадастр*, складовими частинами якого є реєстрація землеволодінь і землекористувань, облік кількості та характеристика якості земель, *бонітування грунтів* й екон. оцінка земель.

Розробку науково обгрунтованої системи заходів щодо підвищення родючості грунтів, раціонального використання та охорони З. р. України, їх оцінку здійснюе Український науково-дослідний і проектно-вишукувальний інститут по землеустрою, *Грунтознавства і агрохімії український науково-дослідний інститут*, *Захисту грунтів від ерозії український науково-дослідний інститут* та ін. н.-д. установи.

Літ.: Веденичев П. Ф. Земельные ресурсы Украинской ССР и их хозяйственное использование. К., 1972; Новаковський Л. Я., Пилипенко М. А. Земельні ресурси Української РСР. К., 1973; Новаковский Л. Я. Экономические проблемы использования и охраны земельных ресурсов. К., 1985.

Л. Я. Новаковський.

ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВА́ННЯ — система заходів, що включає організацію найбільш повного, науково обгрунтованого, раціонального й ефективного використання земель, створення сприятливого екологічного середовища, охорону земель, здійс-

нення земельного законодавства, рішень Рад народних депутатів щодо використання та охорони земель. Осн. завдання З.: утворення нових і упорядкування існуючих землекористувань, внутрішньогосп. організація тер. колгоспів і радгоспів та ін. с.-г. підприємств, що передбачає запровадження сівозмін, упорядкування всіх с.-г. угідь, розробку заходів щодо боротьби з ерозією й дефляцією; відведення й вилучення ділянок для держ. або громадських потреб; встановлення та зміна меж населених пунктів; здійснення робіт, пов'язаних із веденням держ. *земельного кадастру*. У процесі З. розробляється передпроектна документація, проекти та робочі проекти різного напряму організації раціонального використання й охорони земель. До передпроектних документів, розроблених в УРСР, належать: *Генеральна схема використання земельних ресурсів*, схеми використання земель областей, схеми землеустрою адм. районів, *Генеральна схема протиерозійних заходів*, схеми протиерозійних заходів областей, яружно-балкових систем, рекультивації земель по областях і пром. басейнах, що розробляються на основі геоморфологічних, грунтово-геогр. та ін. досліджень. Осн. видом проектних робіт у республіці є складання проектів внутрішньогосп. З. колгоспів і радгоспів, розробка яких передбачає запровадження контурної, контурно-смугової і контурно-меліоративної систем організації території. Найбільшу питому вагу в робочому проектуванні займають робочі проекти агротех., лісомеліоративних і гідротех. протиерозійних заходів, впровадження наук. систем землеробства. *Л. Я. Новаковський.*

ЗЕМЛЕЗНА́ВСТВО, загальне землезнавство, загальна фізична географія — розділ *фізичної географії*, що вивчає заг. закономірності структури, складу, динаміки та розвитку *географічної оболонки* в цілому. З. досліджує процеси масо- та енергообміну, через які здійснюється взаємодія природних геосфер, що складають геогр. оболонку, та гол. її структур — материків, океанів, геогр. поясів і зон; ритмічні, циклічні та направлені процеси в геогр. оболонці, а також осн. закономірності її тер. й вертикальної диференціації. З. є природно-історичною базою теорії охорони навколишнього середовища людини, основою глобального моделювання. З. має тісні зв'язки з геологією, біол. науками, *екологією*, вченням про біосферу та ін. науками. Термін, «землезнавство» ввів в наук. літературу в першій пол. 19 ст. нім. вчений К. Ріттер. Основи сучас. З. закладено у працях рад. вчених А. О. *Григор'єва*, С. В. *Калесника* та К. К. *Маркова*. Значний вклад у розвиток З. внесли також А. М. *Краснов* (створив перший університетський курс заг. землезнавства), П. А. *Тутковський*, П. І. Броунов та ін. З. спирається на загальнонаукові підходи: системний та історичний; широко використовує космічні, геофізичні, геохімічні, палеогеографічні та картографічні методи. Осн. напрями розвитку З. на сучас. етапі пов'язані з дослідженням системи океан — атмосфера — материки, яка формує глобальний тепло-вологообмін, а також планетарний клімат; з вивченням енергоактивних зон Світового океану, над якими формуються центри дії атмосфери; природних ресурсів дистанційними методами. На міжнар. рівні З. вивчає глобальні процеси опустелювання земель, зміни парникового ефекту атмосфери, забруднення Світового океану та його термодинамічні й екологічні аспекти. УРСР бере участь у міжнародних землезнавчих дослідженнях (програмах) — Міжнародний геофізичний рік, Міжнародне гідрологічне десятиріччя, глобальних процесів в атмосфері та ін.

Літ.: Григорьев А. А. Закономерности строения и развития географической среды. Избранные теоретические работы. М., 1966; Калесник С. В. Общие географические закономерности Земли. М., 1970; Загальне землезнавство. К., 1981; Геренчук К. И., Боков В. А., Черванев И. Г. Общее землеведение. М., 1984.

В. О. Боков, І. Г. Черваньов.

ЗЕМЛЕТРУ́СИ — коливання земної поверхні, пов'язані з підземними поштовхами, зумовленими раптовим звільненням потенціальної енергії земних надр при тектонічних процесах. З. з глибиною розташування гіпоцентра (місця виникнення підземного поштовху) 0—50 км відносять до корових, або поверхневих, 50—100 км — до проміжних, більш як 100 км — до глибоких. Проекцію гіпоцентра на земну поверхню називають епіцентром З. Найбільші З., що відчуваються на значній тер. України, мають епіцентри в Чорному м. та Східних Карпатах (на тер. Румунії). Відомості про З. на тер. України збереглися в історичних, архівних та ін. джерелах. У 20 ст. найбільш руйнівні З. (7 і 8 балів за 12-бальною шкалою) зафіксовано 1927 на Пд. березі Криму (епіцентр — у Чорному м.), у 1977 і 1986 — на Пд. Одеської обл. (вогнище — у Сх. Карпатах, на тер. Румунії). Згідно з сейсмічним районуванням території СРСР на Україні виділено дві *сейсмоактивні зони* — Кримсько-Чорноморську і Карпатську, детальне районування яких виконав Ін-т геофізики АН УРСР. Визначення параметрів З. у цих зонах здійснює сейсмічна служба, підпорядкована АН УРСР, в межах Єдиної системи сейсмічних спостережень СРСР. На Україні діють 10 стаціонарних та ряд пересувних сейсмічних станцій. Результати спостережень публікують у періодичних сейсмологічних бюлетенях. З метою вивчення природи і механізму глибинних тектонічних процесів, що спричинюють З., створено *геодинамічні полігони* (див. *Кримський геодинамічний полігон, Карпатський геодинамічний полігон*).

Для попередження руйнівних наслідків З. у сейсмоактивних зонах, залежно від їхньої активності, буд-во здійснюють з використанням протисейсмічних заходів.

Літ.: Новый каталог сильных землетрясений на территории СССР с древнейших времен до 1975 г. М., 1977; Сейсмическое районирование территории СССР. М., 1980.

В. В. Кутас.

ЗЕ́МЛІ ВО́ДНОГО ФО́НДУ — категорія земель, на яких протікають ріки, містяться озера, водоймища, канали, *внутрішні моря*, тер. води, гідротех. та ін. водогосп. споруди. Порядок відведення і використання З. в. ф. регулюється Основами водного законодавства Союзу РСР і союзних республік, Водним кодексом Української РСР і законодавством Української РСР про землю. Ці землі надаються органам водного господарства, колгоспам, радгоспам та ін. підприємствам, установам і орг-ціям, які використовують їх для буд-ва і експлуатації споруд, що забезпечують питні, побутові, оздоровчі та ін. потреби населення у воді, задовольняють с.-г., пром., енерг., трансп., рибогосп. *водокористування*, проведення комплексу сан. і протиерозійних заходів з метою збереження і поліпшення *водних ресурсів* тощо. Роботи на З. в. ф. (будівельні, днопоглиблювальні, бурові, с.-г., по видобуванню корисних копалин та ін.) проводяться за погодженням з органами по регулюванню використання і охороні вод Радами нар. депутатів та ін. органами відповідно до законодавства Союзу РСР і союзних республік. *І. С. Шапоренко.*

ЗЕ́МЛІ ЗАПА́СУ — категорія земель, не наданих у володіння або постійне користування колгоспам, радгоспам, ін. держ., кооп. та громад. підприємствам, установам і організаціям, громадянам. До З. з. включають в основному не освоєні і не залучені до інтенсивної госп. експлуатації землі. Вони є резервом для розширення с.-г. виробн., розміщення пром. об'єктів, розвитку колективного садівництва і городництва та ін. *І. С. Шапоренко.*

ЗЕ́МЛІ ЛІСОВО́ГО ФО́НДУ — категорія земель, вкритих лісом, а також не вкритих лісом, але наданих для потреб лісового господарства. До не вкритих лісом площ належать: пролiски, галявини, згарища, незалісені лісосіки, пустирі тощо, призначені для лісовирощування, а також с.-г. угіддя, шляхи, просіки та ін., що обслуговують потреби лісового г-ва. Переведення до складу З. л. ф. земель ін. категорій та встановлення їхніх меж проводять у порядку, визначеному законодавством про землю. *В. С. Андрусишин.*

ЗЕ́МЛІ НАСЕ́ЛЕНИХ ПУ́НКТІВ — категорія земель в межах міст, с-щ міськ. типу і сільс. населених пунктів. З. н. п. перебувають у віданні міськ., селищних або сільських Рад нар. депутатів. Порядок встановлення та зміни межі, а також земельно-госп. устрою території відповідного населеного пункту, вилучення і надання земельних ділянок та умови користування ними визначаються Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про землю (1990) та законодавством про землю Української РСР. Рішення про надання земельних ділянок у володіння, користування і аренду в межах населених пунктів приймаються відповідними Радами нар. депутатів. Включення земельних ділянок у межі населеного пункту не призводить до припинення права землеволодіння і землекористування цими ділянками. *Ю. С. Шемшученко.*

ЗЕ́МЛІ ПРИРОДООХОРО́ННОГО, ОЗДОРО́ВЧОГО, РЕКРЕАЦІ́ЙНОГО ТА ІСТО́РИКО-КУЛЬТУ́РНОГО ПРИЗНА́ЧЕННЯ — категорія земель, що надані підприємствам, орг-ціям та установам для здійснення покладених на них спец. завдань. До земель природоохоронного призначення належать землі заповідників, національних і дендрологічних парків, бот. садів, заказників (за винятком мисливських), пам'яток природи. На цих землях встановлюється спец. режим використання.

До земель оздоровчого призначення належать земельні ділянки, які мають природні лік. фактори, сприятливі для організації профілактики захворювань і лікування. Землі курортів підлягають особливій охороні. На всіх курортах встановлюють округи (зони) санітарної охорони, а в межах цих округів — спец. режим госп. діяльності; тут забороняється надавати земельні ділянки у володіння, користування або оренду тим підприємствам, установам і орг-ціям, діяльність яких несумісна з охороною природних лік. властивостей і сприятливих умов для відпочинку населення. До земель рекреаційного призначення належать землі, що призначені і використовуються для організованого масового відпочинку населення і туризму. Землі істор.-культур. призначення — це землі істор.-культур. заповідників, меморіальних парків, поховань, археол. пам'яток.

Забороняється будь-яка діяльність, що суперечить цільовому призначенню цих земель. Порядок використання їх визначає законодавство Союзу РСР та Української РСР. *А. Я. Панчук.*

ЗЕ́МЛІ ПРОМИСЛО́ВОСТІ, ТРА́НСПОРТУ, ЗВ'ЯЗКУ́, ОБОРО́НИ ТА І́НШОГО ПРИЗНА́ЧЕННЯ — категорія земель, що надані підприємствам, орг-ціям і установам для здійснення покладених на них завдань. Розміри земельних ділянок визначаються відповідно до затверджених в установленому порядку норм і проектно-тех. документів, а відведення ділянок здійснюється з урахуванням черговості їхнього освоєння. Землі, що їх не використовують підприємства, установи й орг-ції пром-сті, транспорту, зв'язку та ін. галузі нар. г-ва, надають за рішенням місцевих Рад нар. депутатів у тимчасове користування громадянам, колгоспам, радгоспам, ін. підприємствам, установам і орг-ціям для с.-г. цілей у порядку і за умов, встановлених законодавством СРСР і союзних республік. Землями для потреб оборони визнаються землі, надані для розміщення і постійної діяльності військових частин, установ, військово-навч. закладів, підприємств і орг-цій Збройних Сил СРСР, прикордонних, внутрішніх та залізничних військ. Порядок надання і використання цих земель визначає законодавство Союзу РСР, союзних та автономних республік.

Ю. С. Шемшученко.

ЗЕ́МЛІ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКОГО ПРИЗНА́ЧЕННЯ — категорія земель, що надані для потреб с. г. або призначені для нього. Відповідно до законодавства Союзу РСР, Української РСР З. с. п. надаються: громадянам СРСР — для ведення особистого підсобного г-ва, індивідуального садівництва і тваринництва; кооперативам громадян СРСР — для колективного садівництва, городництва і тваринництва; громадянам СРСР, колгоспам, радгоспам, ін. с.-г. державним, кооперативним, громадським підприємствам і орг-ціям — для ведення товарного с. г.; с.-г. науково-дослідним, навч. та ін. установам, сільс. виробничотех. училищам і заг.-освітнім школам — для дослідних, навч. цілей, пропаганди передового досвіду і для ведення с. г.; несільськогосп. підприємствам, установам і орг-ціям, релігійним установам — для ведення підсобного с. г.; можуть також надаватися для ведення с. г. ін. орг-ціям і особам. З. с. п. надають у володіння, постійне та тимчасове користування, оренду. У постійне володіння їх надають колгоспам, радгоспам та ін. с.-г. підприємствам і орг-ціям для ведення громадського с.-г. виробництва; ці ж установи і орг-ції можуть додатково орендувати земельні ділянки. Право володіння землею вони зберігають при входженні до складу агропромислових об'єднань, комбінатів, агрофірм та ін. формувань. Кооперативам, які створюються на базі підрозділів (частини території) с.-г. підприємств (крім дослідних г-в) і виходять з них, надають земельні ділянки з земель цього с.-г. підприємства за рішенням Ради народних депутатів.

Порядок і умови надання визначаються законодавством Укр. РСР. Членам колгоспів та с.-г. кооперативів, працівникам с.-г. підприємств (крім дослідних г-в), які побажали вийти з їх складу і вести селянське г-во, надаються відповідні ділянки, які вилучаються з земель зазначених підприємств за рішенням Ради нар. депутатів. Порядок і умови надання ділянок регламентуються Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про землю (1990) та респ. законодавством. Селянське г-во грунтується переважно на особистій праці і праці членів їхніх сімей. Земля, за їхнім бажанням, надається у довічне спадкоємне володіння або в оренду, включаючи присадибний наділ.

Законодавство Української РСР передбачає: випадки й умови надання землі тільки в оренду; переважне право громадян на одержання земельної ділянки з урахуванням досвіду їхньої роботи в с. г., необхідної кваліфікації, ін. умов і факторів; розміри земельної ділянки, що визначають місцеві Ради нар. депутатів, з урахуванням регіональних особливостей, спеціалізації і можливостей обробітку земель; право володіння земельною ділянкою, що передається у спадщину; передача права володіння земельною ділянкою або надання її в тимчасове користування одному з членів сім'ї, який веде спільно з ним сел. г-во, а при відсутності таких — ін. особам при втраті землевласником працездатності, досягненні пенсійного віку.

Надання землі громадянам СРСР для ведення сел. г-ва провадиться на основі рішення районної (міської) Ради нар. депутатів за поданням сільс. (селищної) Ради на письмову заяву громадянина. Земельні ділянки, що виділяються громадянам, які працювали в даному г-ві, як правило, повинні розміщуватися в єдиному масиві, кадастрова оцінка земель має бути на рівні пересічної по г-ву. Доцільна наявність на земельному масиві водних джерел та лісових угідь. Ін. громадянам СРСР земельні ділянки для ведення сел. г-ва надаються із земель запасу. Сел. г-ва не підлягають поділу. Відмова в наданні земельної ділянки може бути оскаржена у судовому порядку. Не допускається вилучення високопродуктивних орних земель і багаторічних насаджень для несільськогосп. потреб. *А. Я. Панчук.*

ЗЕМЛЮВА́ННЯ — комплекс заходів щодо знімання, транспортування, зберігання і нанесення родючого шару грунту або потенціально родючих порід на малопродуктивні угіддя для поліпшення їх. Підприємства, орг-ції та установи, які розробляють родовища корисних копалин, здійснюють буд. та ін. роботи, пов'язані з порушенням грунтового покриву, повинні зняти, зберігати й нанести родючий шар грунту на низькопродуктивні угіддя або землю, що підлягають *рекультивації*. На Україні складування родючого шару грунту вперше було проведено 1978. За 1978—86 у республіці знято 267,1 млн. $м^3$ родючого шару грунту, з яких 252,5 млн. $м^3$ було використано для рекультивації земель і поліпшення малопродуктивних угідь на пл. 32,9 тис. га. Розширення обсягу робіт по З. передбачено програмою «Агрокомплекс».

В. Г. Кушнір.

ЗЕМНА́ КОРА́ — зовнішня тверда оболонка Землі, верхня частина літосфери. Межує з гідросферою і атмосферою, від мантії Землі відокремлена поверхнею Мохоровичича. Щодо формування і еволюції З. к. існує кілька гіпотез. Більшість дослідників вважають, що виникнення і послідовне нарощування З. к. відбувалося за рахунок речовини мантії, яка відокремлювалася в результаті часткового плавлення, диференціації і дегазації її матеріалу. Початок утворення первинної базальтової кори оцінюють у 3,8—4,2 млрд. р. (див. також *Ізотопний вік*).

Хім. склад З. к.: кисню — 49 %, кремнію — 26 %, Al, Fe, Na, Ca, Mg, Ti, Cl, K, P — понад 24 %, решта — до 1 %. Склад і будову З. к. вивчають за допомогою геол., геохімічних та геофізичних досліджень, зокрема, сейсмічних методів глибинного зондування. Розвиток З. к. визначається ендогенними (тектонічними, магматичними і метаморфічними) та екзогенними (денудаційними і акумулятивними) процесами. Будова і склад З. к. неоднорідні під континентами і океанами. Кора океанічного типу складається з осадочного і базальтового шарів, потужність її 7—15 км; вона досліджена, зокрема, у глибоководній частині западини Чорного м.

З. к. континентів має пересічну потужність 30—45 км, яка збільшується під гірськими спорудами до 50—70 км. Континентальну З. к. звичайно поділяють на осадочний, гранітний і базальтовий шари (два останніх об'єднують у поняття «консолідована кора»). На підставі результатів глибинних геофіз. (насамперед сейсмічних) досліджень встановлено, що З. к. має неоднорідно-шарувато-блокову будову, при якій кількість і потужність шарів можуть змінюватися залежно від геол. обстановки. Між континентальною і океанічною З. к. існує кілька перехідних типів. З. к. України належить до континентального типу. За даними геофізичних досліджень, у товщі З. к. зафіксовані численні межі заломлення та відбиття сейсмічних хвиль, за якими виділяють розділові геол. поверхні, а іноді — площини розломів. Осн. межі: поверхня дорифейського фундаменту, простежена повсюдно на глибині від 0 (Український щит) до 10—20 км *(Дніпровсько-Донецька западина, Передкарпатський прогин)*, поверхня протофундаменту (в центр. і сх. частинах Українського щита і на його схи-

лах — на глиб. 5—20 км, під западинами — на більшій глибині); поверхня Мохоровичича (М) — поширена повсюдно.
Дорифейський фундамент являє собою комплекс значно дислокованих метаморфізованих порід кислого і середнього складу із густиною 2,61—2,75 г/см^3, утворених з первинно осадочних і магматичних товщ. Швидкість поширення поздовжніх сейсмічних хвиль (V) в комплексі зростає з глибиною від 5,8 до 6,4 км/с. В нижній частині подекуди зареєстровано інверсію швидкостей. Між поверхнями протофундаменту і М залягає шар порід середнього і основного складу густ. 2,75—2,95 г/см^3; V зростає в ньому з глибиною від 6,5 до 7,1—7,4 км/с.
За швидкістю поширення пружних коливань консолідовану З. к. України умовно поділяють на гранітний (V=5,8—6,9 км/с) і базальтовий (V=7,0—7,4 км/с) шари. За потужністю в З. к. України переважає гранітний шар (сіалічний тип). З. к. України порушена численними глибинними розломами різного віку, коріння яких проникає в мантію. У сукупності із сейсмічними межами вони визначають складну шарувато-блокову будову і різноманітність геол. розвитку кори. За геол. і геофіз. даними, зокрема за характером фіз. полів, виділяють тектонічні структури кількох порядків різного генезису і віку. Заг. потужність З. к. України — 25—65 км. В центр. частині республіки (Український щит і прилеглі структури) виділяють кілька вузьких субмеридіональних зон з потовщеною корою (50—65 км), які являють собою «коріння» ранньопротерозойських гір, зруйнованих згодом денудаційними процесами. Значне збільшення потужності З. к. спостерігається під Українськими Карпатами. Найменша товщина З. к. встановлена у Паннонській западині (Угорщина), пн.-сх. частина якої знаходиться на крайньому Зх. України та під Чорним морем. Сучасні уявлення про будову З. к. відображені на тектонічній карті. Узагальнення результатів досліджень, одержаних геол., геохім. і геофіз. методами, проводять ін-ти АН УРСР (геофізики, геол. наук, геохімії і фізики мінералів) і Міністерства геології УРСР (з 1988 — Головне координаційно-геологічне управління «Укргеологія»).
Літ.: Моралев В. М. Ранние этапы эволюции континентальной литосферы. М., 1986; Соллогуб В. Б. Литосфера Украины. К., 1986.

В. Б. Соллогуб

О. А. Трипільський.

ЗЕРНОВЕ ГОСПОДАРСТВО — галузь *сільського господарства,* завданням якої є вирощування зернових культур. Осн. продукція З. г.— продовольче й фуражне зерно (пшениця, жито, ячмінь, овес, просо, гречка, рис, кукурудза, зернобобові), яке є також сировиною для багатьох галузей пром-сті (борошномельної, хлібопекарської, кондитерської, круп'яної, комбікормової та ін.) та використовується для поповнення держ. резервів і розширення зовнішньої торгівлі. Крім того, З. г. постачає тваринництву грубі корми й підстилку. За розмірами посівних площ і валовим збором зернові культури посідають 1-е місце серед усіх с.-г. культур. Укр. РСР за виробн. зерна займає 2-е місце (після РРФСР) в країні. За роки Рад. влади З. г. в республіці перетворилося на високоінтенсивну галузь. Незважаючи на значне порівняно з 1913 скорочення посівних площ зернових культур, валові збори зерна завдяки підвищенню врожайності набагато зросли. Україна, на яку припадає понад 15 % орних земель СРСР, забезпечила 1986—89 понад 20 % загальносоюзного виробн. зерна. В 1989 валовий збір зерна в УРСР становив 53,2 тис. т. В середньому за 1986—89 в структурі посівних площ зернові займали майже 50 %, в р-нах Степу і Лісостепу — 55—60 %, в р-нах Полісся — 30—52 %.

Посівні площі зернових культур в УРСР
(всі категорії господарств; тис. га)

Культури	1940	1950	1960	1970	1980	1989
Усі зернові культури	21385	20047	13729	15518	16473	15294
Озимі зернові	10116	9300	5160	6904	8992	7885
пшениця	6317	5383	3691	5960	8000	6956
жито	3685	3905	1347	832	799	542
ячмінь	114	12	122	112	193	387
Ярі зернові	11269	10747	8569	8614	7481	7409
пшениця	901	1168	261	70	31	10
ячмінь	3987	2744	2421	3258	3281	2847
овес	2282	1797	872	811	707	549
кукурудза	1560	2757	3037	2262	1498	1856
просо	955	556	772	521	341	241
гречка	723	634	393	364	345	342
рис	2	2	0	32	37	33
зернобобові	836	766	787	1280	1194	1496

Завдяки агрономічним заходам, селекційній роботі середня врожайність зернових зросла з 12,4 ц/га в 1940 до 34,7 ц/га в 1989. Розширилися посіви високоврожайних культур, збільшено виробн. зерна на зрошуваних і осушених землях.
З. г. республіки в цілому розміщено раціонально, відповідно до особливостей її природно-економічних зон. На посіви озимої пшениці — осн. продовольчої культури припадає понад 25 % всіх посівних площ республіки і понад 40 % посівів озимої пшениці в СРСР. Найвища концентрація її в г-вах Степу і Лісостепу, поліських і зх. областях. Яра пшениця як продовольча культура має незначне поширення в степових областях. Озиме жито вирощують в г-вах Полісся, Лісостепу, передгірних та гірських районах Карпат. Ярий ячмінь за площею посіву займає друге місце після озимої пшениці. Посіви його розміщено переважно в г-вах Пн. Степу і Лісостепу (в роки вимерзання озимої пшениці — південніше) і частково в передгірних та гірських районах Карпат. Озимий ячмінь вирощують переважно в Пд. Степу та в передгірних і гірських р-нах Криму. Кукурудза займає третє, після пшениці і ячменю, місце за площею посівів. Осн. посіви її зосереджено в Пн. й Центр. Степу. Посіви вівса сконцентровані в г-вах Полісся і Передкарпаття. Просо вирощують переважно в степових областях, особливо у Луганській і Микол.; гречку — в лісостепових і поліських областях. Рис у республіці почали сіяти у 30-х рр., площі посіву розширились у зв'язку з будівництвом іригаційних систем на Пд. республіки. Найбільше рису вирощують у радгоспах Херсон., Микол. і Крим. областей. Серед зернобобових найпоширеніший горох. Осн. виробниками його є г-ва Лісостепу, особливо Черкас., Вінн., Хмельн., південних р-нів Київ. та північних — Кіровогр. областей. Люпин вирощують на Поліссі.
У 12-й п'ятирічці передбачено довести виробництво зерна в Українській РСР до 52—54 млн. т. Для виконання цього завдання поряд з іншими заходами необхідно підвищити врожайність зернових культур в зоні Степу до 32—33 ц/га, Лісостепу — до 34—35 ц/га, Полісся — до 29—30 ц/га.
Вирішальне значення для збільшення виробн. зерна має послідовне здійснення всього комп-

Валовий збір і урожайність зернових культур в УРСР
(всі категорії господарств)

В середньому за рік	Валовий збір, тис. т	Урожайність, ц/га
1961—65	29348	17,5
1966—70	33362	21,4
1971—75	40012	24,7
1976—80	43151	26,1
1986—89	48455	30,8

лексу заходів щодо підвищення родючості грунтів, впровадження прогресивних технологій вирощування та збирання зернових культур, нових високопродуктивних сортів і гібридів, поліпшення насінництва, організації надійного захисту врожаю від шкідників і хвороб, запобігання його втратам під час збирання, дальше вдосконалення розміщення посівів зернових культур. *П. О. Білошицький.*

ЗЕРНОПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС — система взаємопов'язаних спеціалізованих галузей і виробництв, що зайняті вирощуванням зернових і бобових культур, заготівлею, переробкою зерна та реалізацією кінцевої продукції; складова частина *агропромислового комплексу* СРСР. Включає колгоспи і радгоспи, які спеціалізуються на вирощуванні продовольчого і фуражного зерна; елеваторноскладське г-во; підприємства борошномельно-круп'яної, комбікормової, макаронної і хлібопекарної пром-сті, а також підприємства, що виробляють із зерна харч. *концентрати*, крохмаль, спирт, пиво; роздрібну торгівлю хлібом; підприємства с.-г. машинобудування, які випускають зернотукові сіялки, зерно-, рисо- і кукурудзозбиральні комбайни та ін. спеціалізовані машини для зернового г-ва; виробництво технологічного устаткування для елеваторів, зерносховищ, млинів, комбікормових і хлібних з-дів та ін.

Осн. ланка З. к.— *зернове господарство.* В УРСР провідні культури: озима пшениця, озиме жито, озимий і ярий ячмінь, кукурудза, овес, просо, гречка, рис, горох, вика, люпин, соя. Частка УРСР у загальносоюзному *виробн. зерна* — понад 20 %. Товарність зернового г-ва зростає з Пн. на Пд.: в поліських областях — 18—20 %, у пд. степових — 38—40 %. У зв'язку із зростаючими потребами тваринництва у кормах збільшується питома вага фуражного зерна. В республіці створено широку мережу елеваторів і зерносховищ, розвинуті виробництва в сфері переробки зерна. Найбільшими обсягами виробництва круп виділяються Полтавська, Вінницька та Київська області (разом — 50 % республіканського виробн.); борошна — Дніпропетровська, Донецька, Львівська, Луганська області та м. Київ; хліба та хлібобулочних виробів — Донецька, Львівська, Дніпропетровська, Харківська області та м. Київ. *Комбікормова промисловість* України представлена великими з-дами і 385 невеликими міжгосп. підприємствами, що забезпечують майже 45 % *заг. обсягу виробн.* комбікормів у республіці. Найбільше їх виробляється в Дніпропетровській, Полтавській, Донецькій, Київській та Миколаївській областях.

Г. В. Балабанов.

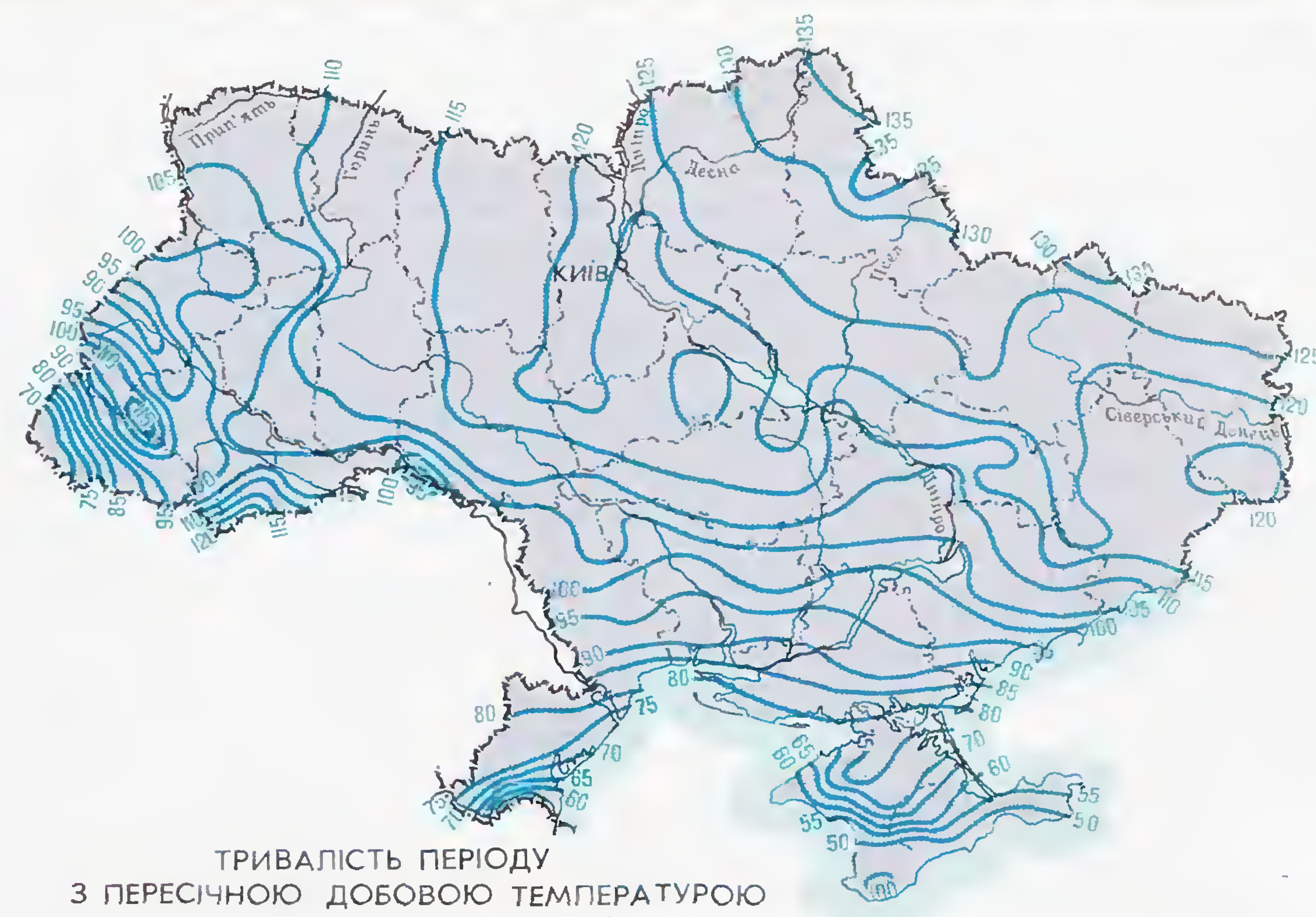

ТРИВАЛІСТЬ ПЕРІОДУ З ПЕРЕСІЧНОЮ ДОБОВОЮ ТЕМПЕРАТУРОЮ ПОВІТРЯ 0°С і НИЖЧЕ (у днях)

ЗИМА — пора року, найхолодніший сезон, який у Пн. півкулі охоплює переважно місяці грудень, січень і лютий. За астр. ознаками З.— проміжок часу між зимовим сонцестоянням (22.XII) і весняним рівноденням (21.III). У *кліматології* за початок З. приймають дату стійкого переходу пересічної добової т-ри повітря через 0° у бік зниження, в *синоптичній метеорології* — період, який характеризується посиленням циклонічної діяльності. Особливості кожної З. визначаються циркуляційним фактором кліматоутворення. З. бувають *теплі і холодні, сніжні і сухі, тривалі і короткі.* Взимку спостерігаються найбільші зміни метеоролог. величин, особливо т-ри повітря.

На тер. України З. починається з серед. листопада на Пн. Сх., дещо пізніше — на Зх. (наприкінці листопада) та у пд. районах республіки (у грудні). В Українських Карпатах на вис. понад 1000 м З. настає на поч. листопада, на Закарпатській низовині — в серед. грудня. У Кримських горах зимовий сезон починається на поч. грудня; на Пд. березі Криму тривалого періоду з т-рою нижче 0° не буває, за багаторічний період спостережень лише 1911, 1929, 1932, 1950, 1954, 1972, 1985 зареєстроване зниження т-ри до 0° і нижче. Тривалість З. в межах республіки найменша на Пд. і Пд. Зх. (пересічно 60 днів), найбільша — у *високогірних* районах Українських Карпат (до 150 днів) і на Пн. Сх. (130—140 днів). На Приазовській, Волинській та Подільській височинах З. триває на 5—10 днів більше, порівняно з рівнинними районами республіки. На більшій частині території вона закінчується у 2-й пол. березня, на крайньому Пн. Сх.— наприкінці березня, на Пд. Зх.— в серед. лютого. На тривалість З. певною мірою

Зима. *Краєвид у Гідропарку. Місто Київ.*

впливають водні об'єкти, великі міста, характер рослинного покриву тощо.

Найхолодніша частина З. визначається датою переходу пересічної добової т-ри повітря через $-5°$ і нижче. В Українських Карпатах і на Пн. Сх. республіки цей перехід відбувається у серед. грудня, у центр. районах, на Донецькій і Приазовській височинах — наприкінці грудня, у пд. частині степової зони — на поч. січня. Тривалість періоду в зх. районах республіки 30—40 днів, на Сх. та в Українських Карпатах зростає до 70—80 днів. На Пд. від лінії Роздільна — Вознесенськ — Нікополь — Мелітополь — Бердянськ перехід пересічної добової т-ри повітря через $-5°$ і нижче не спостерігається. В окремі роки на Україні буває перехід пересічної добової т-ри через $-10°$ і нижче, найчастіше (36—40 % років) — у пн. і пн.-сх. районах. У центр. районах республіки такий перехід спостерігається в 20 %, на Пд.— до 10 %, на Зх. і на узбережжі морів — 2—3 % років.

У зими 1929, 1942, 1950, 1954, 1963, 1985 на значній частині тер. України відбувався стійкий перехід пересічної добової т-ри повітря через $-15°$. З. на Україні порівняно м'які, з нестійкими морозами і частими відлигами, особливо у пд. районах. Найхолодніший зимовий місяць — січень. Похолодання з різким зниженням т-ри повітря зумовлені вторгненням арктичних повітр. мас та впливом Сибірського антициклону. Сніговий покрив утворюється майже на всій тер. республіки, крім Пд. берега Криму, проте має деякі особливості щодо строків встановлення, танення, висоти тощо. З несприятливих метеорологіч. явищ у зимовий сезон на Україні бувають *хуртовини, ожеледі, ожеледиці, тумани;* у горах спостерігаються *снігові лавини.*

В. М. Бабиченко, С. Ф. Рудишина.

Інтегральна крива тривалості зимового сезону n (у днях) різної вірогідності (%) вище вказаних границь.

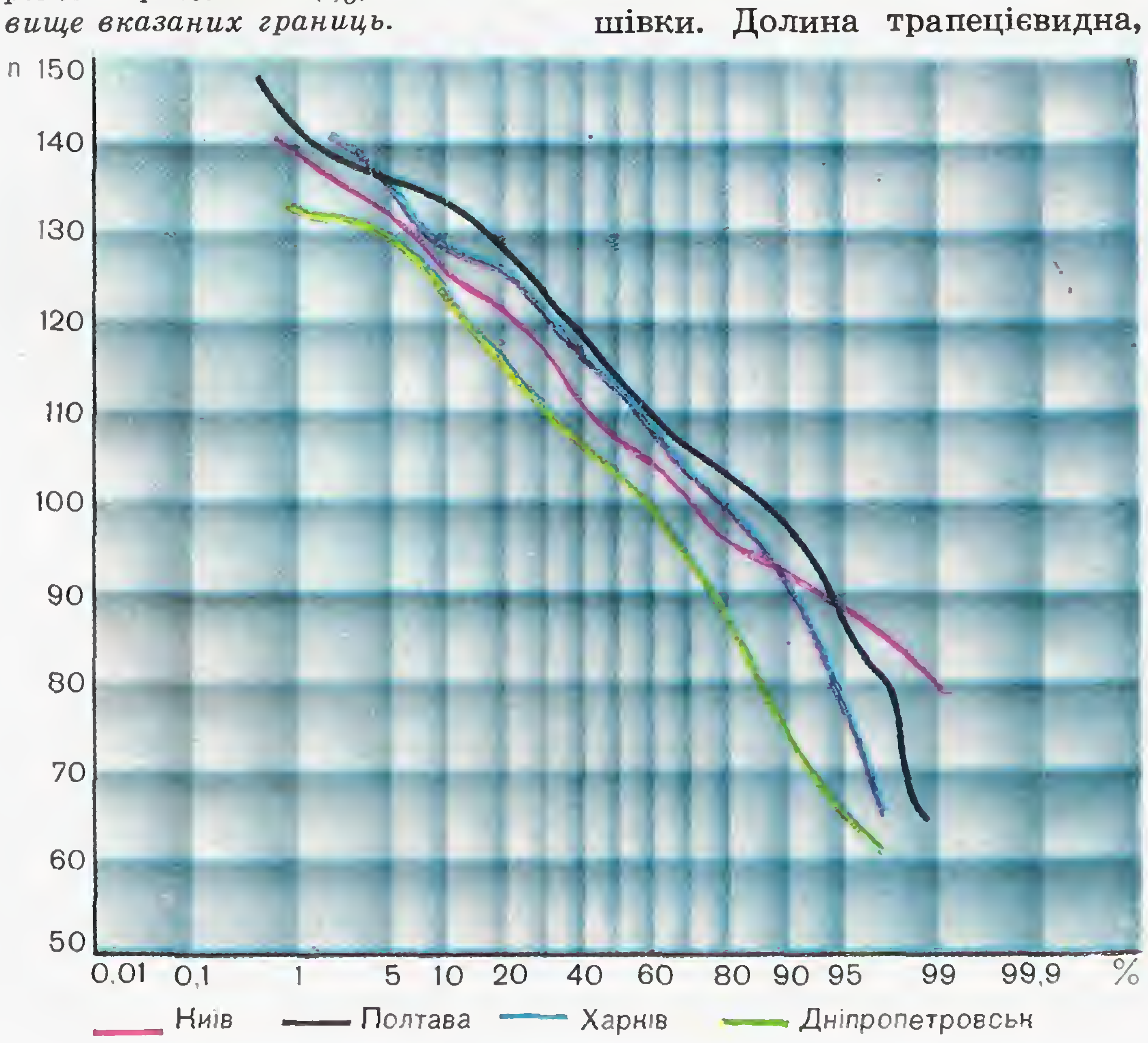

ЗИМОГІР'Я (до 1764 — Черкаський Брід, до 1961 — Черкаське) — місто Слов'яносербського р-ну Луганської обл. Розташоване на р. Лугані (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція. Нас. 12,8 тис. чол. (1990). Засн. 1654 як Черкаський Брід, місто з 1961. Поверхня слабо розчленована. Пересічна т-ра січня $-7,1°$, липня $+22,1°$. Опадів 390 мм на рік. Пл. зелених насаджень 280 га. В місті — кам.-вуг. шахта «Черкаська», центр. збагачувальна ф-ка «Черкаська», цегельний з-д. Тех. училище.

ЗІДЬКИ — селище міського типу Готвальдівського р-ну Харків. обл. Розташовані на правому березі р. Сіверського Дінця, за 3 км від залізнич. ст. Зміїв. 4,0 тис. ж. (1990). Засн. 1659, с-ще міськ. типу з 1938. Пересічна т-ра січня $-7,5°$, липня $+20,5°$. Опадів 520 мм на рік. Навколо селища — ліси. Одне з місць відпочинку трудящих Харкова. Паперова ф-ка, піщаний кар'єр.

ЗІНЧИЦЯ — річка у Хмельницькому р-ні Хмельн. обл., ліва прит. *Південного Бугу.* Довж. 27 км, пл. бас. 115 км^2. Бере початок на Пд. від с. Климашівки. Долина трапецієвидна, шир. її 1,5 км, глиб. до 30 м. Шир. заплави пересічно 300 м. Річище звивисте, дно кам'янисте; шир. річки у пониззі до 5 м. Похил річки 2,4 м/км. Живлення мішане. Льодостав з серед. грудня до поч. березня. Стік зарегульований 3 водосховищами та ставками, які використовують для рибництва. Береги З. частково залісені.

Ю. П. Яковенко.

ЗІНЬКІВ — місто Полтав. обл., райцентр. Розташований на р. *Ташані* (прит. Грунь-Ташані, бас. Дніпра), за 33 км від залізнич. ст. Гадяч. Населення 11,2 тис. чол. (1990). Відомий з 1604. Поверхня — пологохвиляста рівнина, глибоко розчленована річковою долиною, балками і ярами. Перевищення висот 40 м. Русло річки звивисте, місцями заболочене. В пн. частині міста — ставок (5 га). Пересічна т-ра січня $-7,0°$, липня $+20,1°$. Опадів 520 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 417 га, є лісопарк. У З.— консервний, хлібний, комбікормовий і цегельний з-ди, цех худож. вишивання Полтав. виробничо-худож. об'єднання «Полтавчанка», дільниця Гадяцького сироробного заводу. Два професійно-тех. уч-ща. Істор.-краєзнавчий музей.

Літ.: Лещенко І. І. Зіньків. Путівник. Харків, 1987.

ЗІНЬКІВСЬКИЙ РАЙОН — район у пн.-сх. частині Полтав. обл. Утворений 1923. Пл. 1,4 тис. км^2. Нас. 48,9 тис. чол., у т. ч. міського — 18,3 тис. (1990). У районі — м. *Зіньків* (райцентр), смт *Опішня* та 115 сільс. населених пунктів. Розташований у межах *Полтавської рівнини.* Поверхня — низовинна пологохвиляста лесова рівнина, розчленована балками з крутими схилами і плоскими широкими днищами. Корисні копалини: нафта і газ (Опішнянське родовище), торф, керамічна глина. Лежить у *Лівобережно-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня $-7,0°$, липня $+20,1°$. Період з т-рою понад $+10°$ становить 155 днів. Опадів 520 мм на рік, максимальна кількість у червні — липні. Висота снігового покриву 12 см, у деякі роки постійного снігового покриву не буває. Міститься у недостатньо вологій, теплій агрокліматич. зоні. Річки бас. Дніпра — *Грунь-Ташань* (з притоками *Грунь-Черкес* і Ташань) та *Ворскла.* Споруджено 136 ставків заг. пл. водного дзеркала 343 га. Серед грунтів найбільш поширені чорноземи типові малогумусні (40 % площі району); є чорноземи малогумусні вилугувані, опідзолені та реградовані, а також лучні солонцюваті грунти. Пл. лісів і лісових насаджень 17,1 тис. га. Осн. породи: дуб (57 % площі лісів) і сосна (22 %). В районі — Романівський гідролог. заказник місц. значення.

Найбільші пром. підприємства: опішнянський завод «Художній керамік», Зіньківський консервний, Опішнянський філіал Полтавського виробничо-

Зима.
Зимовий пейзаж.
Взимку в лісі.
В Українських Карпатах.

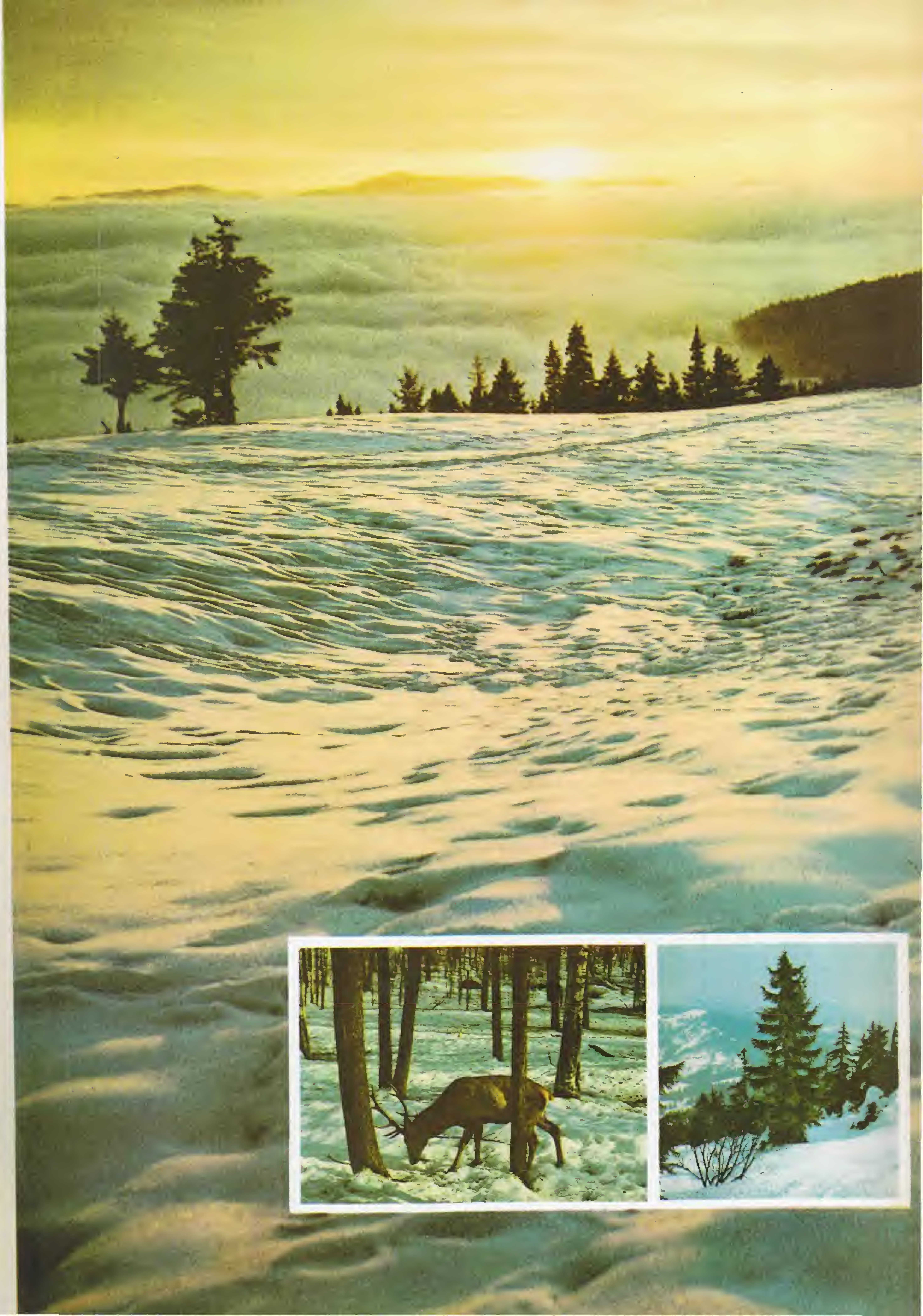

худож. об'єднання «Полтавчанка». Спеціалізація с. г.— рослинництво зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Садівництво, овочівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1986) — 104, у т. ч. орні землі — 90,0, сіножаті і пасовища — 12,4. Зрошується 420 га. Гол. культури: озима пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, коноплі, картопля. Галузі тваринництва: скотарство, свинарство, птахівництво. У районі — 21 колгосп, 1 радгосп. Автомоб. шляхів 397 км, у т. ч. з твердим покриттям — 335 км. Два професійно-тех. училища, істор.-краєзнавчий музей (Зіньків). Санаторій «Сосновий бір».

Г. М. Коваленко.

ЗІРНИ́ЦЯ — світлове явище, яке спостерігається на горизонті під час віддаленої *грози*. Виникає внаслідок освітлення хмар далекими *блискавками*, при цьому, як правило, не чути *грому*. З. над суходолом є ознакою закінчення грози, яка переважно буває у 2-й пол. дня і потім повільно переміщується по території. У примор. районах та на островах З. спостерігаються вночі над морем, що є передвісником можливого виходу грози з моря на суходіл.

М. І. Щербань.

З'ЇЗД ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА СРСР — найвищий орган *Географічного товариства СРСР* (ГТ СРСР). Відповідно до статуту з'їзд розглядає організаційні питання ГТ СРСР (обирає Вчену раду, президента, почесних членів товариства), обговорює наук. доповіді з найважливіших проблем географії. Скликається один раз на 5 років. Перший з'їзд ГТ СРСР, присвячений 100-річчю існування товариства, відбувся 1947 у Ленінграді (1530 чол., з них 230 делегатів). Він був одночасно й другим всесоюзн. геогр. з'їздом (перший відбувся 1933 у Ленінграді). 2-й з'їзд відбувся 1955 (Москва, 2009 чол., у т. ч. 209 делегатів), 3-й — 1960 (Київ, 1331 чол., у т. ч. 231 делегат), 4-й — 1964 (Москва, 1589 чол., у т. ч. 289 делегатів), 5-й — 1970 (Ленінград, 1828 чол., у т. ч. 328 делегатів), 6-й — 1975 (Тбілісі, 1205 чол., у т. ч. 405 делегатів), 7-й — 1980 (Фрунзе, 1360 чол., у т. ч. 560 делегатів), 8-й — 1985 (Київ, 1121 чол., у т. ч. 521 делегат), 9-й — 1990 (Казань, 725 чол., у т. ч. 421 делегат). На всіх з'їздах обговорювались проблеми методології геогр. наук, питання госп. освоєння природних багатств, серед. і вищої геогр. освіти і пропаганди геогр. знань, геогр. аспекти соціально-екон. розвитку рад. суспільства, актуальні питання раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища, удосконалення територіальної організації виробництва і невиробничої сфери, систем розселення. Велика увага приділяється розвитку нових напрямів наук. досліджень: аерокосмічному, конструктивній географії, питанням моніторингу навколишнього середовища; проблемі Світового океану. Серед осн. напрямів досліджень географів розробка актуальних геоекологічних проблем; вихід географії на глобальну проблематику як природного, так і соціально-екон. плану; територіальна організація г-ва, суспільства і навколишнього середовища, проблеми освоєння нових територій, екологізації геогр. науки.

Л. І. Сенчура.

З'ЇЗД ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА УРСР — найвищий орган *Географічного товариства УРСР* (ГТ УРСР). Відповідно до статуту на з'їздах розглядають наук.-організаційні питання — звіти про діяльність, вибори керівних органів та обговорюють осн. наук. геогр. проблеми. У роботі беруть участь обрані делегати, доповідачі, а також запрошені. З'їзди Географічного товариства УРСР звичайно передують *з'їздам Географічного товариства СРСР*. До з'їздів видають звіти про роботу, друкують матеріали або тези наук. доповідей, організовують виставки геогр. літератури, проводять наук. спеціалізовані екскурсії. З'їзди відбуваються регулярно через кожні 5—6 років. Наук.-організаційна діяльність Геогр. т-ва УРСР, тематика з'їздів тісно пов'язані з наук. і прикладними напрямами розвитку геогр. науки, з завданнями екон. і соціального розвитку республіки.

1-й з'їзд ГТ УРСР відбувся 1964 в Києві. В його роботі взяло участь 675 чол., з них 172 делегати. Крім науковців, вчителів і спеціалістів різних галузей нар. г-ва республіки, були присутні вчені з Москви, Ленінграда і Тбілісі. На пленарних засіданнях обговорювалися такі осн. проблеми: перспективи розвитку і розміщення нар. г-ва УРСР, стан і завдання геогр. науки, комплексне використання водних ресурсів, дослідження в галузі активного впливу на атмосферні процеси, тематичне картографування тер. України, підготовка геогр. кадрів у вузах та викладання географії в загальноосвітній школі. На засіданнях секцій заслухано доповіді з проблем ландшафтознавства, розвитку продуктивних сил екон. районів республіки, геогр. основ районного планування, розміщення населення, раціонального використання природних ресурсів, класифікації форм рельєфу, боротьби з негативними природними процесами, експедиційних досліджень Чорного м. і Пн. Атлантики.

2-й з'їзд ГТ УРСР проведено 1970 у Львові. У його роботі взяло участь 590 чол., з них 112 делегатів: представники наук. установ, вищих і серед. навч. закладів, виробничих і проектних установ республіки, геогр. т-в союзних республік. Обговорювалися наук.-організаційні питання, наук. доповіді про здійснення ленінських ідей у галузі використання природних ресурсів та розміщення продуктивних сил, про конструктивну географію, наук. основи охорони природи в республіці тощо. Крім пленарних засідань, на з'їзді працювало 5 симпозіумів: теор. і прикладні питання природно-геогр. досліджень, теор. і прикладні питання екон.-геогр. досліджень, проблем комплексного картографування тер. УРСР, геогр. проблеми Українських Карпат і Поділля та методичних питань вищої геогр. освіти і шкільної географії.

3-й з'їзд ГТ УРСР відбувся 1975 в Харкові. У його роботі взяло участь понад 500 чол., у т. ч. 124 делегати. На пленарних засіданнях та на секціях (фіз. географії і охорони природи, екон. географії, картографії, геоморфології і палеогеографії, метеорології і гідрології, рекреаційної і мед. географії та геогр. освіти) обговорювали такі основні проблеми: про методологічні основи екон.-геогр. досліджень нар.-господарського комплексу Української РСР, фізико-географічні основи раціонального природокористування і охорони природного середовища УРСР в умовах наук.-тех. прогресу, шляхи розвитку ландшафтознавства в УРСР, комплексне картографування, теор. і прикладні питання геоморфології, нові методи геогр. досліджень.

4-й з'їзд відбувся 1980 у Луганську. У ньому взяло участь понад 500 чол., у т. ч. 172 делегати. Важливою темою було обговорення проблем щодо управління соціалістичною економікою і завдань геогр. науки, геогр. дослідження регіональних проблем природокористування в УРСР, конструктивний напрям у географії, прогнозування і моделювання геосистем тощо. Крім галузевих секцій, на з'їзді працювала секція геогр. проблем Донбасу як одного з найважливіших природно-господарських регіонів.

5-й з'їзд ГТ УРСР проходив 1985 у Сімферополі. У ньому взяло участь близько 600 чол., в т. ч. 214 делегатів від 30 відділів, які представляли 8,5 тис. його членів. Осн. теми: екон.-геогр. теорія виробничо-тер. комплексоутворення, теор. і прикладні проблеми вивчення природно-тер. комплексів, використання земельних ресурсів, геогр. проблем зрошування степів, розробка систем карт по реалізації Продовольчої програми. Висвітлювалися питання методології і методики реконструкції палеоландшафтів, підсумки і завдання вивчення Чорного і Азовського морів, розвиток математичних методів моделювання складних геосистем. Значну увагу приділено методиці стаціонарних геогр. досліджень, пропаганді геогр. знань і еколого-геогр. вихованню. 5-й з'їзд ГТ УРСР був важливим етапом у підготовці до 8-го з'їзду Геогр. т-ва СРСР, який відбувся в Києві в жовтні 1985.

6-й з'їзд ГТ УРСР відбувся у травні 1990 в Одесі. На ньому обговорювали фундаментальні і прикладні географічні дослідження, регіональні еколого-географічні проблеми, зокрема Причорномор'я, Чорного і Азовського морів, та питання географічної й екологічної освіти і поширення географіч. знань.

Літ.: Сучасні проблеми географічної науки в Українській РСР. Матеріали першого з'їзду Географічного товариства УРСР. К., 1966; Другий з'їзд Географічного товариства Української РСР. «Географічні дослідження на Україні», 1971, в. 3; Проблеми географічної науки в Українській РСР в період науково-технічного прогресу. Матеріали III з'їзду Географічного товариства УРСР. К., 1976; Маринич О. М., Мельничук І. В. Стан і перспективи розвитку географії в Українській РСР. IV з'їзд Географічного товариства УРСР у Ворошиловграді. «Вісник Академії наук Української РСР», 1980, № 10; V съезд Географического общества Украинской ССР. Тезисы докладов. К., 1985.

О. М. Маринич.

ЗЛИ́ВА — короткочасний та інтенсивний *дощ*. Тривалість З. бл. 2—3 год, пересічна інтенсивність 10—20 мм/год. Бувають конвективного походження, зумовлені підняттям теплих і вологих повітр. мас і їхньою конденсацією, та фронтального — утворюються при проходженні *циклонів*. З. відзначаються локальним розподілом по території, здебільшого на невеликих площах (до сотень, іноді

до 1000 км^2). Особливістю З. є зменшення інтенсивності зі збільшенням їх тривалості та площі, яку вони охоплюють.

З. характерні для всієї тер. України, найчастіше вони бувають у пд. і пд.-сх. посушливих районах республіки, особливо влітку (червень — липень). Найбільша тривалість З. спостерігається у гірських районах, часто вони спричинюють катастрофічні паводки на водотоках. Напр., у Передкарпатті 13.VI 1957 була зареєстрована найбільша для України кількість зливових опадів (296 мм). Див. також *Зливовий стік*.

П. Ф. Вишневський.

ЗЛИ́ВОВИЙ СТІК — стік, який формується внаслідок випадання *злив*. Під З. с. розуміють також заг. процес формування зливових паводків на водотоках та сумарний об'єм води від зливи. Відзначається значною інтенсивністю формування і спричинює високі *паводки* на водотоках, завдаючи великої шкоди нар. г-ву. На тер. України інтенсивний З. с. спостерігається у пд., пд.-сх. і пд.-зх. районах та на Кримському п-ові, охоплюючи площі водозборів до 500—1000 км^2. Найінтенсивніший З. с. в Українських Карпатах, де зливові дощі випадають на значних площах (понад 20 тис. км^2) і викликають катастрофічні паводки (напр., 1969, 1970 та 1980). На Поліській низовині, Волинській, Подільській, Донецькій та Приазовській височинах зливові дощі охоплюють площі до 10—20 тис. км^2. Під дією З. с. розвиваються активні ерозійні процеси (змив родючого шару грунту, утворення ярів, балок та ін.). Див. також *Дощовий стік*.

Літ.: Вишневський П. Ф. Зливи і зливовий стік на Україні. К., 1964; Логвинов К. Т., Раевский А. Н., Айзенберг М. М. Опасные гидрометеорологические явления в Украинских Карпатах. Л., 1973; Мольчак Я. А. Дождевой сток зоны избыточного увлажнения Украины. Исследования и расчеты. Львов, 1984. *П. Ф. Вишневський.*

ЗМІЇ́В — місто Харків. обл., райцентр; з 1976 до 1990 мало назву *Готвальд*.

ЗМІЇ́НА — карстова печера у *Передгірно-Кримській карстовій області*, у межах *Внутрішнього пасма Кримських гір*. Довжина 310 м, глиб. до 20 м. Утворилася у вапняках. Являє собою *понор*. Складається з одного ходу, що має слабкий нахил у глибину масиву. Поблизу вхідної частини З.— родове святилище 7—6 ст. до н. е. Досліджена 1924, детально вивчена 1975—85.

Ю. І. Шутов.

ЗМІЇ́НИЙ (назви античного часу — Левкой, Фідонісі) — скелястий острів у пн.-зх. частині Чорного м., за 37 км на Сх. від Кілійського гирла Дунаю. Входить до складу Одес. обл. Пл. 1,5 км^2. Поверхня рівнинна, береги стрімкі. Складається з вапняків, мергелів, аргілітів та конгломератобрекчій палеозою. Відомі поселення давніх греків. На острові був храм Ахілла. 14.VII 1788 біля острова відбувся переможний бій авангарду рос. флоту під командуванням Ф. Ф. Ушакова з тур. флотом.

О. П. Андріяш.

ЗНА́М'ЯНКА — місто обл. підпорядкування Кіровогр. обл., райцентр. Залізнич. вузол, автостанція. 33,7 тис. ж. (1990). Заснована 1869, місто з 1938. Перевищення висот до 10 м. Пересічна температура січня $-6,1°$, липня $+20,2°$. Опадів 471 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 1944,3 га. У місті — три пам'ятки природи місц. значення (дубивелетні). Підприємства залізнич. транспорту, з-ди: «Пуансон», «Акустика», прод. товарів, консервний, сироробний та ін. 2 професійно-технічні училища.

Серед об'єктів туризму — літ.-меморіальна кімната-музей Т. Г. Шевченка.

Літ.: Проценко В. А. Знаменка. Путеводитель. Днепропетровск, 1987.

ЗНА́М'ЯНКА ДРУ́ГА — селище міського типу Кіровогр. обл., підпорядковане Знам'янській міськраді. Розташована за 7 км від залізнич. вузла Знам'янка. 6,3 тис. ж. (1990). Засн. на поч. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня значною мірою розчленована. Пересічна т-ра січня $-6,1°$, липня $+20,2°$. Опадів 471 мм на рік. У селищі — Чорноліський лісгоспзаг.

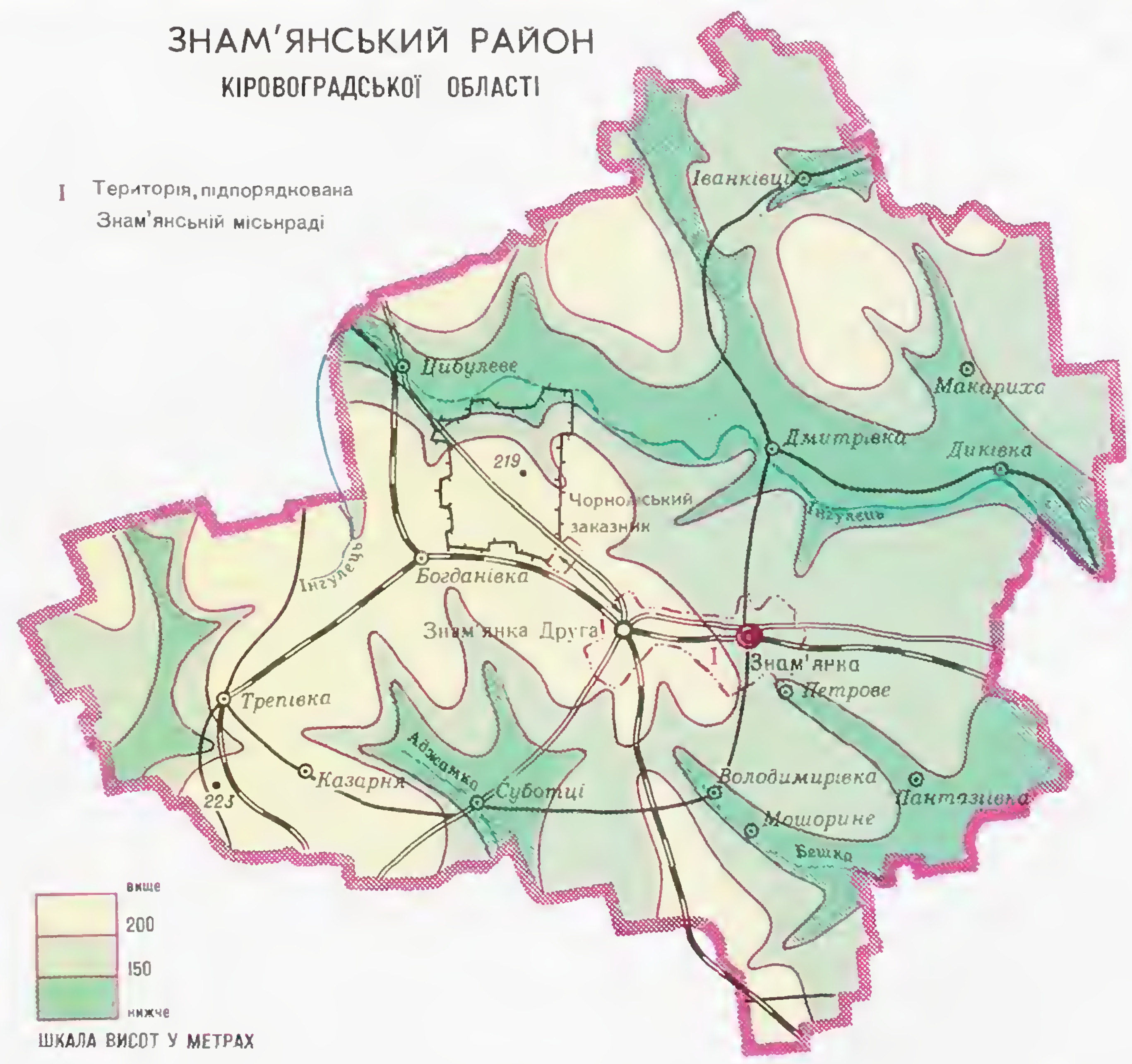

ЗНА́М'ЯНСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-сх. частині Кіровогр. обл. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км^2. Нас. 32,9 тис. чол. (1990, без м. *Знам'янки*). Райцентр — місто обл. підпорядкування Знам'янка; в районі — 47 сільс. населених пунктів. Лежить у межах *Придніпровської височини*. Поверхня — пологохвиляста височина, дуже розчленована долинами річок, балками і ярами. Більш піднята пн.-зх. частина району. Корисні копалини: граніти, глини, піски. Є джерела мін. вод. Пн. частина району розташована у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*, південна — у *Дністровсько-Дніпровській північностеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня $-6,1°$, липня $+20,2°$. Період з т-рою понад $+10°$ становить 163 дні. Опадів 471 мм на рік, осн. частина їх випадає в теплий період року. Висота снігового покриву до 15 см. Метеостанція у Знам'янці. Міститься в основному у недостатньо вологій, теплій агрокліматичній зоні. Найбільша річка — *Інгулець* (прит. Дніпра); на Пд. бере початок р. *Аджамка* (прит. Інгулу). Грунти — чорноземи типові і звичайні. Природна степова рослинність збереглась на узліссях, схилах балок. Пл. лісів і лісових насаджень 20,2 тис. га. Осн. породи: дуб, ясен, клен, липа. В районі — ландшафтний *Чорноліський заказник* респ. значення.

Переважають підприємства харч. та буд. матеріалів промсті; найбільші з них: Саблино-Знам'янський цукр. комбінат (с. Володимирівка), суботцівські щебеневий та залізобетонних опор з-ди, кар'єроуправління. Знам'янська меблева ф-ка (с. Богданівка). Спеціалізація с. г. — рослинництво зерново-буряківничого та тваринництво мол.-м'ясного (скотарство, свинарство, вівчарство, птахівни-

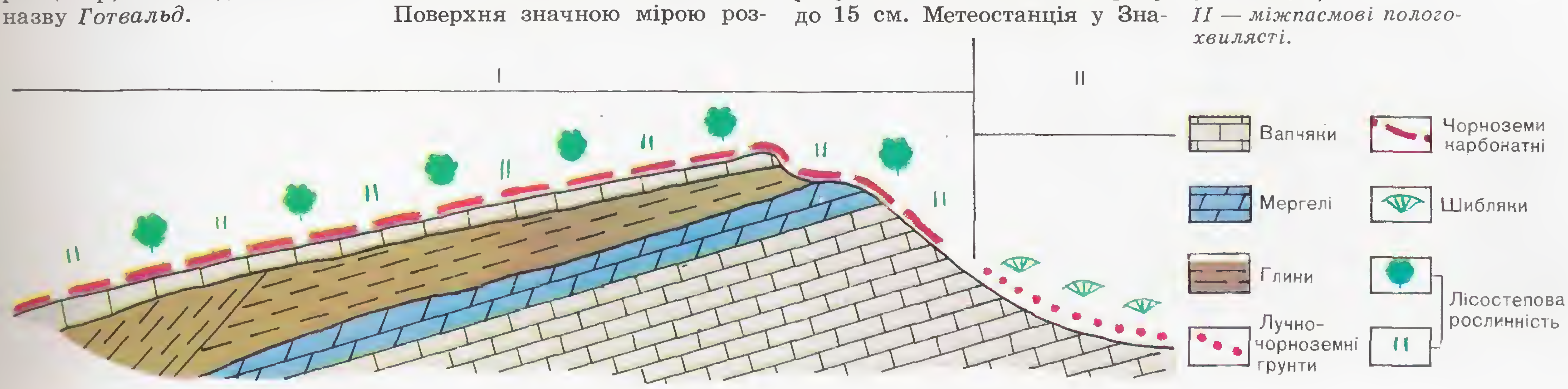

Ландшафтний профіль через ***Зовнішнє пасмо Кримських гір.*** *Місцевості:*
I — зовнішньокуестові виположені;
II — міжпасмові пологохвилясті.

цтво) напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1986) — 98,0, у т. ч. орні землі — 88,1, сіножаті і пасовища — 8,9. Зрошується 1,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, кормові. Садівництво. У районі — 14 колгоспів, 3 радгоспи. Залізнич. вузол Знам'янка, залізнич. ст.: Трепівка, Чорноліська, Знам'янка-Пасажирська, Сахарна, Водяне. Автомобільних шляхів на території району 247 км, у т. ч. з твердим покриттям — 237 км. Об'єкт туризму — літературно-меморіальна кімната-музей Т. Г. Шевченка (у Знам'янці).

А. І. Кривульченко.

ЗНОБІВКА — річка у Брян. обл. РРФСР (витік) і Середино-Будському р-ні Сум. обл., ліва прит. *Десни* (бас. Дніпра). Довж. 75 км, пл. бас. 780 км^2. Долина коритоподібна, шир. до 3 км, глиб. до 20 м. Річище звивисте, пересічна шир. 3 м. Похил річки 0,8 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає наприкінці листопада, скресає у березні. Стік зарегульований 3 водосховищами, є 13 шлюзів-регуляторів. Воду використовують для зрошування і тех. водопостачання. Річище З. відрегульоване на протязі понад 30 км, уздовж берегів на пл. 545 га створена водоохоронна смуга.

В. С. Перехрест.

ЗНОБ-НОВГОРОДСЬКЕ — селище міського типу Середино-Будського р-ну Сум. обл. Розташоване на лівому березі р. Знобівки (прит. Десни, бас. Дніпра). Залізнич. ст. Чигинок. 2,6 тис. ж. (1990). Засн. у 17 ст., с-ще міськ. типу з 1961. У межах селища на річці збудовано водосховище (пл. 76 га). Пересічна т-ра січня −7°, липня +19°. Опадів 615 мм на рік. Пл. зелених насаджень 56,3 га. В З.-Н. — маслоцех Середино-Будського маслозаводу, льонозавод. Профес.-тех. уч-ще.

Об'єкти туризму — музеї: бойової слави та історії селища, партизанського з'єднання О. М. Сабурова.

ЗОВНІШНЄ МІЖПАСМОВЕ ЗНИЖЕННЯ — поздовжнє передгірне зниження в Кримських горах, між *Мекензієвими горами* (на Пд. Зх.) і межиріччям *Бештереку* і *Зуї*. Складається з пологохвилястих денудаційно-ерозійних улоговин. Вис. 100—300 м. Переважають чагарниково-степові і долинно-терасні степові місцевості. Добре освоєне.

П. Д. Підгородецький.

ЗОВНІШНЄ ПАСМО КРИМСЬКИХ ГІР — пн. частина *Кримських гір*. Простягається на 114 км від мису *Фіолент* (поблизу Севастополя) через хр. *Карагач, Сапун-гору, Мекензієві гори* до межиріччя *Бештереку* і *Зуї* (на Пн. від Сімферополя). Від *Внутрішнього пасма Кримських гір* відокремлене *Внутрішнім повздовжнім міжпасмовим зниженням Криму*. Пересічна вис. 250 м, максимальна — 344 м.

В геоструктурному відношенні пов'язане з пн.-зх. крилом *Кримської складчасто-брилової споруди*. В геол. будові беруть участь неогенові породи, які незгідно залягають на палеогенових, крейдових і юрських відкладах. Породи мають моноклінальне залягання з падінням на Пн. Зх. з кутами 2—5°. Ці особливості зумовили утворення куестового рельєфу (див. *Куеста*), для якого характерні похилі пн. схили, що поступово переходять у рівнинну частину Кримського п-ва, і круті південні з гребенями, що складаються з щільних вапняків. У ландшафтній структурі пасма переважають місцевості: куестові різнотравно-типчаково-бородачеві степові на малопотужних чорноземах; куестові схилові лісочагарникові на дерново-карбонатних і коричневих грунтах; долинні. Добре освоєне; сади, виноградники, посіви зернових культур. На схилах є дубові урочища — пам'ятка природи місц. значення (з 1964). Іл. с. 53.

П. Д. Підгородецький.

ЗОВНІШНІ КАРПАТИ — 1) Зовнішня, сх. частина *Карпат Українських*, у межах Львів., Івано-Фр. і Чернів. областей. Простягається з Пн. Зх. на Пд. Сх. смугою завдовжки 260—280 км і завширшки 30—40 км. До З. К. належать *Бескиди Східні, Горгани* та *Покутсько-Буковинські Карпати*. Переважні вис. 800—1000 м, максимальна — 1836 м (г. Сивуля-Велика). Являють собою систему низькогірних і середньогірних асиметричних хребтів, що складаються з *флішу*. Геоструктурно відповідають *Скибовому покриву* та *Кросненській зоні*. Поверхня З. К. дренується долинами добре терасованих рік — *Стрию, Свічі, Пруту, Черемошу, Серету* та ін. Розвинуті зсувні процеси, трапляються *селі*.

2) Природна область фіз.-геогр. країни Карпат. Характеризується вертикальною поясністю ландшафтів. Осн. ландшафтні місцевості: низькогірно-горбисті з слабоопідзоленими грунтами під ялиново-буковими лісами; середньовисотні моноклінальних хребтів, вкриті ялиново-широколистяними лісами; улоговинно-терасні з дерново-підзолистими та лучними опідзоленими грунтами, в основному розорані; низько- і високотерасні з дерново-підзолисто-глейовими грунтами, гол. чин. під ялиново-широколистяними лісами; горганські, що являють собою середньогірні хребти з гострими кам'янистими гребенями, осипищами на схилах, глибокими поперечними долинами із заростями субальп. криволісся, а також мохами та лишайниками; гірсько-ущелинні з ділянками буково-ялицевих лісів; а також верховинські з опідзоленими буроземами, зайняті с.-г. угіддями або вкриті трав'яною рослинністю вторинного походження. За ландшафтною структурою З. К. поділяють на дві підобласті — Бескидсько-Горганська (на Пн. Зх. області) та Покутсько-Буковинська (на Пд. Сх.). У межах З. К.— *Карпатський природний національний парк, Джурджійський заказник, Тавпиширківський заказник, Садки* (всі — респ. значення) та ін. природно-заповідні об'єкти й території.

Б. Ф. Лящук.

ЗОВНІШНЯ МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ — переміщення населення за межі певної адм.-тер. одиниці; один з різновидів *міграції населення*. Звичайно під З. м. н. розуміють міжнар. міграцію населення (еміграцію та імміграцію). За геогр. масштабами розрізняють міжконтинентальну та внутрішньоконтинентальну міграцію. Видом З. м. н. є транзитна міграція населення, коли пункти початку і кінця міграції розташовані за межами даної території. Еміграція відбувається під впливом не тільки екон., соціальних, демографічних, природно-геогр. факторів, що зумовлюють внутр. міграцію населення, але й політичних. Значними були міжнар. міграції внаслідок 2-ї світової війни, а також у 60-х рр. в Європі (вони пов'язані з переміщенням робочої сили з ряду менш розвинутих європ. країн до більш розвинутих). До революції на Україні мала місце еміграція малоземельного селянства, що виїздило до США і Канади, особливо з 1907. До США в цей період виїхало приблизно 150 тис. українців. Після перемоги Вел. Жовтн. соціалістич. революції обсяги З. м. н. як з України, так і з ін. республік СРСР скоротилися. Водночас збільшилися міграційні потоки між різними союзними республіками.

Для УРСР поняття «З. м. н.» застосовують до міграційних зв'язків з ін. союзними республіками та економічними районами СРСР.

На характер таких зв'язків впливають зміни в розміщенні продуктивних сил, заходи щодо стимулювання певного тер. перерозподілу населення і трудових ресурсів в інтересах нар. г-ва в цілому тощо. За період між переписами населення 1897 і 1926 на Україну переселилося 1,3 млн. чол. В 1970 в міжресп. міграційному обороті УРСР з ін. республіками взяли участь понад 1 млн. чол. Значення заг. позитивного сальдо (різниця між прибулими та вибулими) міграції становило для України 180 тис. чол. З часом цей показник почав зменшуватися, і середньорічне від'ємне сальдо за 1981—85 становило 7 тис. чол. Якщо в 60—70-х рр. на кожні 100 вибулих за межі УРСР припадало 120—130 прибулих, то на даний час ці два потоки майже збалансовані. Річне значення зовн. міграційного обороту (за сумою прибулих і вибулих) зберігається з невеликими коливаннями на рівні 1 млн. чол. Наприкінці 60-х рр. Україна мала позитивне сальдо З. м. н. з усіма союзними республіками і екон. районами СРСР, а в середині 80-х рр. цей показник був від'ємним щодо Зх.-Сибірського і Далекосхідного екон. районів, а також Молдавії і республік Прибалтики. Найбільш інтенсивні міграційні зв'язки склалися між УРСР і Пн.-Зх., Центральним, Далекосхідним, Пн.-Кавказьким, Центрально-Чорноземним, Зх.-Сибірським економічними районами Радянського Союзу.

Розвиток міжнародного поділу праці, економіч. інтеграції сх.-європейських країн зумовив зростання З. м. н. між цими країнами. В СРСР на буд-ві інтеграційних об'єктів працює кілька десятків тис. чол., що тимчасово приїхали з країн Східної Європи. Частина з них споруджує відповідні об'єкти на території УРСР. Водночас рад. спеціалісти і робітники допомагають у спорудженні і освоєнні нових виробничих потужностей в ін. східноєвропейських країнах і країнах, що розвиваються. Наприкінці 80-х — на поч. 90-х рр. посилилася еміграція з СРСР, у т. ч. з України, передусім осіб єврейської (до Ізраїлю та США) і української (до США, Канади, Австралії) національностей.

Літ.: Оникиенко В. В., Поповкин В. А. Комплексное исследование миграционных процессов. Анализ миграций населения УССР. М., 1973; Хорев Б. С., Чапек В. Н. Проблемы изучения миграций населения. Статистико-географические очерки. М., 1978; Региональные особенности воспроизводства и миграции населения в СССР.

М., 1981; Моисеенко В. М. Территориальное движение населения. Характеристика и проблемы управления. М., 1985; Макарова Л. В., Морозова Г. Ф., Тарасова Н. В. Региональные особенности миграционных процессов в СССР. М., 1986. *В. А. Поповкін.*

ЗО́ВНІШНЯ ТОРГІ́ВЛЯ — торгівля однієї країни з іншими. Складається з ввозу (імпорту) і вивозу (експорту) товарів. Грунтується на міжнар. поділі праці і визначається відповідним способом виробн. З. т. виконує роль інтегратора в системі екон. зв'язків між різними державами, сприяє їхній госп. взаємодії. Соціальна функція її полягає у сприянні росту добробуту трудящих за рахунок поповнення внутр. ринку імпортними товарами. З політичної точки зору З. т. сприяє справі миру і безпеки народів. За зовн.-торг. оборотом УРСР посідає 2-е місце серед союзних республік, після РРФСР.

У зовнішньоекон. відносинах Української РСР 1988 переважав ввіз продукції (13,4 млрд. крб.) над вивозом (6,9 млрд. крб.). Імпорт пром. продукції дорівнював 12,2 млрд. крб., експорт — 6,6 млрд. крб., сільськогосп. — відповідно 1,1 млрд. крб та 39 млн. крб. Структура експортних поставок характеризується переважанням сировини, матеріалів і товарів нар. споживання (понад 70 %), значна питома вага машин і устаткування (бл. 20 %). Україна забезпечує майже 1/4 рад. експорту металорізальних верстатів, 2/5 — металург. та енерг. устаткування, 2/3 — екскаваторів, 3/4 — ковальсько-пресового устаткування і с.-г. машин. Крім різноманітної маш.-буд. продукції, УРСР постачає на експорт металург. сировину, кам. вугілля, прокат чорних металів, с.-г. продукцію, товари нар. споживання та ін. вироби.

У нових умовах розвитку рад. економіки дедалі більшого значення набувають прямі зв'язки підприємств та організацій із зарубіжними партнерами. В 1989 у З. т. брали участь понад 2 тис. підприємств республіки. Найбільша питома вага в експортних поставках за прямими зв'язками припадає на Закарп., Черкас., Донец., Львів. обл., за імпортними — на Донец., Закарп., Черкас., Волин., Одес., Сум. області. Найтісніші торг. зв'язки УРСР підтримує з сх.-європейськими країнами (75 % усього зовн.-торг. обороту республіки). Особливо великий внесок України у зовн. торгівлю Радянського Союзу з країнами — членами РЕВ. Цьому сприяє значний пром. і наук. потенціал республіки, її вигідне геогр. (прикордонне) положення. Значно збільшилися експортні поставки України у розвинуті капіталістичні країни. Важливими торговими партнерами є також Індія, Єгипет, Афганістан, Нікарагуа, Сірія, Нігерія, Ангола та ін.

Товарна структура імпорту УРСР складається з комплексного устаткування для галузей важкої, легкої і харч. пром-сті, побут. виробів, засобів транспорту, с.-г. машин, хім. продукції, медикаментів, товарів нар. споживання та ін. З країн Африки та Азії УРСР одержує товари їхнього традиційного експорту. Бл. 80 % усього імпорту в республіку надходить з сх.-європейських країн.

Значного розвитку набула також прикордонна торгівля між областями УРСР і прилеглими державами Східної Європи. Зріс обмін товарами між підприємствами торгівлі цих країн. Прикладом таких торговельних зв'язків є угоди між Чернів., Закарп. областями і Саболч-Сатморським округом (Угорщина); Одесою і Варною (Болгарія); Луцьком і Хелмом (Польща); універмагами «Україна» (Київ) і «Страда» (м. Татабання, Угорщина) та ін. Передбачено розширювати цей вид торгівлі.

Проблема вдосконалення системи З. т. стає особливо актуальною на сучас. етапі перебудови рад. економіки.

Літ.: Супрун В. Украинская ССР и социалистическая интеграция. «Внешняя торговля», 1986, № 10; Зверев А. В., Ревякин В. М. Советская Украина в системе внешнеэкономических связей СССР. К., 1986. *В. С. Полюхович.*

ЗО́ВНІШНЬОКАРПА́ТСЬКА ФІЗИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНА О́БЛАСТЬ — див. *Зовнішні Карпати.*

ЗОЛО́ВСЬКИЙ Андрій Петрович (5.IX 1915, с. Гвоздавка Друга Одес. обл.) — укр. рад. картограф, доктор геогр. наук з 1970, професор з 1971, заслужений діяч науки УРСР з 1985, почесний член Геогр. т-ва СРСР з 1980. Член КПРС з 1943. У 1941 закінчив Одес. ун-т. У 1946—70 — викладач кафедри геодезії і картографії Київ. ун-ту. З 1970 — у Відділенні географії АН УРСР (1970—79 — керівник Відділення, 1970—86 — зав. відділом картографії). Осн. праці присвячені теор. і практичним проблемам комплексного тематичного картографування, зокрема екон. картографування, створення карт з охорони природи, картографічному забезпеченню досліджень економіки с. г. і агропром. комплексів, планування розвитку

А. П. Золовський.

нар. г-ва. Обгрунтував вихідні положення змісту серії карт, які відображають розвиток сільського г-ва, стан природоохоронних об'єктів, використання природних ресурсів. Застосував картографічний метод у дослідженнях особливостей розміщення, структури, взаємозв'язків і функціонування прод. комплексів. Розробив основні положення генералізації змісту та математичного обгрунтування комплексних с.-г. карт. Нагороджений орденами Вітчизн. війни 1 і 2-го ступенів, Червоної Зірки.

Тв.: Комплексное картографирование экономики сельского хозяйства. К., 1974; Картографические исследования проблемы охраны природы. К., 1978 [у співавт.]; Состояние и перспективы развития географических исследований в Украинской ССР. К., 1980 [у співавт.]; Картографирование продовольственных комплексов. К., 1987 [у співавт.].

ЗОЛОТА́ ЛИ́ПА — річка у Золочівському, Перемишлянському і Монастириському р-нах Львів. обл. та Бережанському р-ні Терноп. обл., ліва прит. *Дністра.* Довж. 127 км, пл. бас. 1440 км^2. Бере початок з джерел біля с. Майдан-Гологірський, тече Подільською височиною. Долина переважно трапецієвидна, широка. Заплава двостороння, завширшки від 40 м до 1,5 км. Річище помірно звивисте, від м. Бережани до с. Потутори пряме, каналізоване; біля м. Бережани річка тече через озеро завдовжки 3 км. Нижче с. Завадів трапляються перекати (довж. 20—60 м). Шир. річища переважно 5—15 м, максимальна — 50 м, пересічна глиб. 0,5—2 м, найбільша — 3,2 м. Похил річки 1,4 м/км. Осн. притоки: Східна Золота Липа і Ценіївка (ліві). Живлення мішане, переважно снігове. Пересічна витрата води 3,95 м/с. Замерзає лише у суворі зими, на перекатах — перемерзає. Гідролог. пости біля м. Бережани (з 1939) та с. Задарів (з 1899). На З. Л. — 21 гребля (з них 10 — греблі ГЕС). Воду використовують для тех. водопостачання, меліорації та наповнення ставків. Рибництво. Річище відрегульоване на протязі понад 35 км. На З. Л. — м. Бережани. *Г. С. Головатюк.*

ЗОЛОТЕ — місто Луганської обл., підпорядковане Первомайській міськраді. Розташоване на берегах р. Комишувахи (прит. Луганки, бас. Сіверського Дінця), за 4 км від залізничної станції Мар'ївка. 22,6 тис. ж. (1990). Засн. 1878, місто з 1938. Рельєф яружно-балковий. Найбільш знижена пд. частина міста, перевищення висот до 142 м. Пересічна т-ра січня −7,4°, липня +21,4°. Опадів 493 мм на рік. Пл. зелених насаджень 906 га. В місті — 5 кам.-вуг. шахт, збагачувальна ф-ка, з-д буд. матеріалів. Профес.-тех. училище.

ЗОЛОТИ́Й ПОТІ́К — селище міського типу Бучацького р-ну Терноп. обл. Розташований за 18 км від залізнич. ст. Бучач. 2,5 тис. ж. (1990). Поселення виникло наприкінці 14 ст. під назвою Загайполе, з 1570 — Золотий Потік, с-ще міськ. типу з 1985. Пересічна т-ра січня −4,7°, липня +18,6°. Опадів 600 мм на рік. Пл зелених насаджень 2,5 га. В З. П. — спецдільниця Терноп. бавовнопрядильного комбінату, філіал Монастириського швейного об'єднання.

Літ.: Лавренюк В. А., Радзієвський В. О. Тернопільщина туристська. Путівник. Львів, 1983.

ЗОЛОТИ́НСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — бот. заказник респ. значення (з 1981). Розташований у Дубровицькому р-ні Ровен. обл. Перебуває у віданні Висоцького та Дубровицького лісгоспзагів. Пл. 3016 га. Охороняється болотний масив Бабин Мох, на якому переважають оліготрофні, олігомезотрофні та мезо-

Золотинський заказник.

трофні угруповання з пригніченою сосною. У трав'яно-чагарничковому покриві поширені багно болотне, андромеда багатолиста, осока пухнатоплода, трапляються росичка круглолиста, а також журавлина дрібноплода, занесена до Червоної книги УРСР. На тер. заказника є ділянки з переважанням у покриві журавлини болотної (один із найпродуктивніших масивів журавлини на Українському Поліссі). Багатий тваринний світ.

Т. Л. Андрієнко.

ЗОЛОТІ ВОРОТА — скеля-острівець у Чорному м., за 85 м від берега, біля узбережжя масиву *Карадаг.* Являє собою арку заввишки 25 м. Складається з вулканічних порід (базальтів). Входить до *Карадазького заповідника.* *О. В. Єна.*

ЗОЛОТНИКИ — селище міського типу Теребовлянського р-ну Терноп. обл. Розташовані на р. Стрипі (прит. Дністра). 2,1 тис. ж. (1990). Перша писемна згадка про З. датується 1459, с-ще міськ. типу з 1985. Пересічна т-ра січня —5,0°, липня +18,5°. Опадів 630 мм на рік. Пл. зелених насаджень 12,0 га. В З.— рем.-трансп. підприємство, хлібозавод, філіал Монастириського швейного об'єднання.

ЗОЛОТОНІСЬКИЙ РАЙОН — район у пн.-сх. частині Черкас. обл. Утворений 1923. Пл. 1,5 тис. км^2. Нас. 86,5 тис. чол., у т. ч. міського — 30,9 тис. (1990). У районі — м. *Золотоноша* (райцентр) та 62 сільс. населені пункти.

Лежить на *Придніпровській низовині,* на надзаплавних терасах Дніпра та у долинах його лівобережних приток. Поверхня пд.-зх. частини району низовинна, пологохвиляста; тут поширені піщані пагорби і пасма борової тераси, на лесових рівнинах більш давніх терас трапляються западини (блюдця). Сх. частина менш розчленована. Вся тер. району має похил на Пд. Зх. З корисних копалин пром. значення має сировина для виробн. цегли (глини, піски). Лежить у межах *Лівобережно-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції.* Пересічна т-ра січня —5,9°, липня +19,9°. Період з т-рою понад +10° становить 165 днів. Опадів бл. 500 мм на рік, в основному в теплий період. Висота снігового покриву 7—10 см. Метеостанція у Золотоноші. Міститься у недостатньо вологій, теплій агрокліматичній зоні. Гол. водна артерія району — *Дніпро (Кременчуцьке водосховище)* та його притоки *Супій* і *Золотоноша.* Збудовано 45 ставків заг. пл. водного дзеркала 487,4 га. Поширені чорноземи типові (78,9 % площі району); є також болотні (8,1 %), дерново-підзолисті, лучні, дернові та ін. грунти. Пл. лісів 15,7 тис. га. Переважає сосна (51 % площі лісів) з домішкою дуба, граба, вільхи та ін. У заплавах — лучно-болотна рослинність (вологолюбні злаки, осоки, комиш тощо). В районі орнітологічний *Липівський заказник* та зоологічні пам'ятки природи — *Горіхове озеро* та *Святе озеро* (респ. значення), 7 заказників, 4 пам'ятки природи, 3 пам'ятки садово-паркового мистецтва та 3 заповідні урочища (всі — місц. значення).

Пром-сть району представлена підприємствами харч., маш.-буд. і металообр., легкої, буд. матеріалів та ін. галузей. Найбільші підприємства — цукр.

з-д (ст. Пальмира), золотоніські комбінати хлібопродуктів, маслоробний та птахокомбінат; консервний, прод. товарів, рем.-мех., металовиробів з-ди, виробниче об'єднання парфюмерних виробів та ефірних олій. Спеціалізація с. г.— рослинництво зерново-буряківничого, тваринництво мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 94,3, у т. ч. орні землі — 80,2, сіножаті і пасовища — 13,0. Осушено 12,8 тис. га, зрошується 9,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки. Галузі тваринництва: скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. У районі — 22 колгоспи і 10 радгоспів, дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту луб'яних культур. Залізничні станції: Чапаєвка, Золотоноша, Пальмира. Автомоб. шляхів 465 км, у т. ч. з твердим покриттям — 401 км. С.-г. технікум, профес.-тех. училище, бюро подорожей та екскурсій, краєзнавчий музей (Золотоноша). Береги Кременчуцького водосховища — зона відпочинку. Турбаза «Придніпровська» (с. Чапаєвка).

ЗОЛОТОНОША — річка у Драбівському і Золотоніському р-нах Черкас. обл., ліва прит. *Дніпра* (впадає у *Кременчуцьке водосховище*). Довж. 88 км, пл. бас. 1260 км^2. Бере початок поблизу с. Великий Хутір. Долина коритоподібна, шир. до 4 км, глиб. до 25 м. Заплава подекуди заболочена, шир. її 400 м. Річище слабозвивисте, пересічна шир. 5 м. Похил річки 0,4 м/км. Осн. притока — Кропивна (ліва). Живлення снігове і дощове. Замерзає у грудні, скресає на поч. березня. Льодостав нестійкий. Гідролог. пост біля м. Золотоноші (з 1944). Стік З. зарегульований ставками. Воду використовують для тех. водопостачання і с.-г. потреб. Рибництво. Вздовж берегів здійснюють лісонасадження і залуження (бл. 75 га). На річці — м. Золотоноша.

В. С. Перехрест.

ЗОЛОТОНОША — місто Черкас. обл., райцентр. Розташована на р. Золотоноші (прит. Дніпра). Залізнична станція, автостанція. 30,9 тис. ж. (1990). Засн. 1576, місто з 1781. Поверхня слабохвиляста. Перевищення висот понад 40 м. Пересічна т-ра січня —6,0°. липня +20,4°. Опадів 488 мм на рік. Метеостанція. Площа зелених насаджень 784,2 га. У місті — 4 пам'ятки природи місц. значення, 2 пам'ятки садово-паркового мистецтва (парк і дендропарк). Серед пром. підприємств — комбінат хлібопродуктів, маслоробний та птахокомбінати; виробниче об'єднання парфюмерних виробів та ефірних олій; з-ди: рем.-мех., металовиробів, залізобетонних конструкцій, буд. матеріалів, конопляний, прод. товарів, консервний, пивоварний; швейна, худож. виробів та меблева ф-ки. С.-г. технікум, профес.-тех. училище. Краєзнавчий музей. Бюро подорожей та екскурсій.

ЗОЛОТУХА — горб на лівому схилі долини р. *Сули,* поблизу с. Пустовійтівки Роменського р-ну Сум. обл. Вис. 110—120 м. Має асиметричну будову: пн., зх. і пд.-зх. схили круті, східний — повільно зливається з рівнинним межиріччям. З. пов'язана з Роменським соляним куполом. Над куполом залягають гіпсоносні глини та суглинки. Вкрита степовою рос-

Скеля Золоті Ворота.

линністю. Заказник місц. значення з 1980. В. І. Галицький.

ЗОЛОЧІВ — місто Львів. обл., райцентр. Розташований на р. Золочівці (прит. Західного Бугу). Залізнична станція, автостанція. 23,5 тис. ж. (1990). Відомий з 1442, місто з 1523. Поверхня рівнинна, слаборозчленована, з незначним перевищенням висот. Збудовано два озера. Пересічна т-ра січня —4,4°, липня +18,2°. Опадів 730 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 309 га. В місті — швейна (філіал львів. виробничого швейного об'єднання «Маяк») та картонажна ф-ки, валяльно-повстяне і меблеве виробничі об'єднання, радіозавод, цукровий, сироробний, консервний, 2 цегельні заводи, м'ясокомбінат. Профес.-тех. уч-ще.

Об'єкти туризму — наук.-природничий та атеїзму музеї, пам'ятки архітектури 16—18 ст.

Літ.: Бєлінський М. Я. Золочів. Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 1966.

ЗОЛОЧІВ — селище міського типу Харків. обл., райцентр. Розташований по обох берегах р. Уди (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція, автостанція. 12,9 тис. ж. (1990). Виник 1677, с-ще міськ. типу з 1925. Поверхня — пологохвиляста рівнина, розчленована долиною річки, балками і ярами. Перевищення висот до 50 м. Пересічна т-ра січня —7,6°, липня +20°. Опадів 510 мм на рік. Пл. зелених насаджень 264,1 га. В селищі — цегельний, мол. і хлібний заводи.

Літ.: Григоренко П. Б., Соколовський В. І., Шаповалов М. Х. Золочів. Історико-краєзнавчий нарис. Харків, 1977.

ЗОЛОЧІВКА — річка у Золочівському та Буському р-нах Львів. обл., ліва прит. *Західного Бугу* (бас. Вісли). Довж. 35 км, пл. бас. 232 км². Бере початок поблизу с. Плугова. Долина трапецієвидна, асиметрична, шир. понад 3 км. Річище майже на усьому протязі відрегульоване, пересічна його шир. 10 м. Похил річки 1,1 м/км. *Живлення мішане. Замерзає* на поч. грудня, скресає на поч. березня. Споруджено водосховище. Воду З. використовують для тех. і с.-г. водопостачання. На річці — м. Золочів.

ЗОЛОЧІВСЬКИЙ РАЙОН — район у сх. частині Львів. обл. Утворений 1940. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 78,4 тис. чол., у т. ч. міського — 28,8 тис. (1990). У районі — місто *Золочів* (райцентр), с-ща міськ. типу *Глиняни* і *Поморяни* та 102 сільс. населені пункти.

Поверхня пн. частини З. р. хвиляста з неглибоким розчленуванням, вис. 240—300 м (рівнина *Малого Полісся*), південної — пасмово-горбиста із значним долинно-балковим розчленуванням, вис. 370—440 м *(Гологори, Вороняки)*. Корисні копалини: буре вугілля, пісковики, вапняки, мергелі, суглинки. Основна частина лежить у *Західно-Українській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —4,4°, липня +18,6°. Період з т-рою понад +10° становить 161 день. Опадів 650—730 мм на рік, максимальна кількість — у червні — липні. Висота снігового покриву 15—20 см. Розташований у вологій, помірно теплій агрокліматич. зоні. Річки — *Західний Буг* (верхів'я) та *Золота Липа* (притока Дністра). Пл. ставків 73 га; Золочівське водосховище (124 га). Грунти опідзолені, лучні, дерново-підзолисті. Пл. лісів 20,4 тис. га. Осн. породи: бук (бл. 40 % лісових насаджень), граб (25 %), хвойні (10 %), вільха, дуб, клен та ін. У районі — 6 пам'яток природи, пам'ятка садово-паркового мистецтва 19 ст. — Поморянський парк, 4 заповідні урочища (всі — місц. значення).

Серед галузей пром-сті переважають харч. і легка (золочівські м'ясокомбінат, цукр., консервний та сироробний з-ди, швейна, Глинянська худож. виробів ф-ки тощо). Підприємства радіотех., лісової і деревообр. пром-сті. С. г. спеціалізується на виробн. молока, м'яса (м'ясо-мол. скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво), а також вирощуванні озимої пшениці, ячменю, цукр. буряків, льону, картоплі, овочів. Садівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 68,4, у т. ч. орні землі — 49,4, пасовища і сіножаті — 18,9. Осушено 25,5 тис. га перезволожених та заболочених земель (гончарним дренажем та відкритим способом). У р-ні — 23 колгоспи, 2 радгоспи. Залізничні станції: Скваржава, Золочів, Зарваниця, Плугів. Автомоб. шляхів 428 км, у т. ч. з твердим покриттям — 341 км. С.-г. технікум (с. Новоселище), 3 профес.-тех. уч-ща (Золочів, Поморяни, с. Червоне).

Серед об'єктів туризму — музеї: наук.-природничий та атеїзму у Золочеві, літ.-меморіальний укр. поета-демократа М. С. Шашкевича у с. Підлиссі та істор.-краєзнавчий у с. Словіті; пам'ятки архітектури 16—18 ст. у Золочеві та Поморянах.

ЗОЛОЧІВСЬКИЙ РАЙОН — район у пн.-зх. частині Харків. обл. Утв. 1923. Пл. близько 1 тис. км². Нас. 39,0 тис. чол., у т. ч. міського — 12,9 тис. (1990). У районі — смт *Золочів* (райцентр) та 78 сільс. населених пунктів.

Лежить у межах відрогів *Середньоросійської височини*. Поверхня — підвищена платоподібна лесова рівнина, розчленована річковими долинами, ярами та балками. Найбільш підвищена пн. частина району. Перевищення висот до 135 м. Корисні копалини: суглинки, глини, піски. Розташований у *Середньоросійській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —7,6°, липня +20,0°. Період з т-рою понад +10° становить 160 днів. Опадів 510 мм на рік, в основному в літній період року. Висота снігового покриву 19 см. Належить до недостатньо вологої, теплої агрокліматичної зони. В межах З. р. бере початок річка *Мерло* (бас. Дніпра), течуть *Уда, Рогозянка,* частково *Лопань* (бас. Сіверського Дінця). Поширені чорноземи типові середньогумусні і вилугувані. Є також чорноземи опідзолені, лучні чорноземи, лучні, лучно-болотні та болотні грунти. Під лісами 7,1 тис. га. У лісовому фонді переважають дуб звичайний (95 % площі лісів), ростуть також сосна, осика, береза та ін. У З. р.— заказники Удянський і Чорноглазівський (ентомологічні) та пам'ятки природи П'ять братів і Скорики (всі — місц. значення).

Пром-сть району спеціалізується в основному на переробці продукції с. г. (Золочівський мол. з-д, Конгресівський цукр. комбінат у с. Олександрівці, Івашківський спиртовий комбінат). С. г. має зерново-буряківничо-м'ясо-мол. спеціалізацію. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1986) — 75,6, у т. ч. орні землі — 64,1, пасовища і сіножаті — 11,3. Осн. культури: озима пшениця, жито, цукр. буряки, соняшник, овочеві, картопля. Галузі тваринництва: скотарство мол. напряму, птахівництво, свинарство. У районі — 8 колгоспів,

6 радгоспів, птахофабрика. Залізничні станції: Одноробівка, Золочів. Автомоб. шляхів 246 км, у т. ч. з твердим покриттям — 207 км.

Серед об'єктів туризму — літ.-меморіальний музей Г. С. Сковороди у с. Сковородинівці, пам'ятки архітектури 19 ст. (комплекс споруд садиби) у с. Малижиному.

А. П. Голиков, С. А. Юрченко.

ЗОЛУШКА — карстова печера в *Подільсько-Буковинській карстовій області,* на межі УРСР та Молд. РСР. Вхід до печери розташований біля с. Подвірного Новоселицького р-ну Чернів. обл. Протяжність ходів 80 км (3-я за довжиною в СРСР). Утворилася у гіпсах. Являє собою лабіринт великих ходів, розташованих на трьох рівнях. Для верхнього характерні широкі (3—7 м) та високі (2—4 м) галереї в розрізі овальної форми, для середнього — глибокі щілини та коридори. Нижній рівень з'єднується з верхнім через вертикальні колодязі (діаметр 2—7 м, вис. 10—18 м). Найбільші зали печери — Чернівецьких спелеологів, Античний та Динозавра. Поширені *сталактити, сталагміти,* залізо-марганцеві конкреції та кори. У З. обводнено понад 20 великих районів, де налічується бл. 100 озер. Мінералізація сульфатно-кальцієвих вод становить 1,8—3,3 г/л. Т-ра повітря +11,3 —13°. Пам'ятка природи респ. значення (див. *Попелюшка*). Досліджується з 1976.

В. А. Андрійчук.

ЗОНА́ЛЬНА РОСЛИ́ННІСТЬ— сукупність рослинних угруповань, що утворює самостійну зону (лісову, степову, пустельну тощо). У формуванні З. р. провідну роль відіграє *клімат.* Характерні риси З. р. найповніше виражені на підвищених вирівняних вододільних (т. з. плакорних) місцезростаннях. Вона звичайно займає найбільші площі у кожній природній зоні. Прикладами З. р. на Україні є деревна рослинність у зоні мішаних лісів, степові асоціації трав'янистих рослин — у степовій зоні. Між гол. типами З. р., як правило, є перехідні смуги (лісостепова, пустельно-степова рослинність та ін.). На території з складним рельєфом (чергування великих знижень та підвищених ділянок) З. р. формується фрагментарно або у комплексі з *азональною рослинністю.*

В. С. Ткаченко.

ЗОНА́ЛЬНА СПЕЦІАЛІЗА́ЦІЯ СІЛЬСЬКО́ГО ГОСПОДА́РСТВА — форма територіальної спеціалізації с. г. Представлена зональними аграрно-тер. комплексами (АТК). Характеризує виробничий напрям с. г. в межах природно-госп. зон, концентрацію виробн. певних видів товарних с.-г. продуктів. Основою З. с. с. г. є зональна система його ведення, що зумовлена тер. поєднаннями насамперед природних умов і ресурсів з сусп.-геогр. факторами. Осн. показники З. с. с. г.: структура реалізованої продукції, рівень її товарності, структура затрат праці, виробн. товарної продукції на душу населення. Коефіцієнт зональної спеціалізації — відношення частки регіону у заг. виробн. певного виду продукції країни до його частки в населенні країни. Важливим її показником є індекс спеціалізації: $I_c = \frac{P_{вг}}{\Sigma P_{вкр}} : \frac{\Sigma P_г}{\Sigma P_{кр}}$, де $P_{вг}$ — вартість реалізованої продукції даного виду в г-ві або на досліджуваній території; $\Sigma P_{вкр}$ — сума реалізованої продукції цього виду в країні (республіці, області); $\Sigma P_г$ — сума всієї реалізованої продукції в г-ві або на досліджуваній території; $\Sigma P_{кр}$ — сума всієї реалізованої продукції в країні (республіці, області).

З. с. с. г. на території УРСР має свої особливості. В умовах поліської природно-госп. зони с. г. тваринницько-льонарсько-картоплярського напряму. Розвинуте молочно-м'ясне скотарство. У центр. і частково зх. частинах зони допоміжне значення мають виробн. хмелю і свинини, у південній — цукр. буряків і зерна. В лісостеповій зоні сформувалася тваринницько-буряко-цукрово-зернова спеціалізація с. г. Переважає молочно-м'ясний напрям скотарства, у сировинних зонах цукр. з-дів — м'ясо-молочний. Допоміжне значення має м'ясо-сальне свинарство, птахівництво. Спеціалізація степової зони — тваринницько-зерново-соняшникове г-во. У пн. і центр. степу розвинуте скотарство мо-

Карстова печера ***Золушка.*** *Галерея. Глиняні сталактити. Схема.*

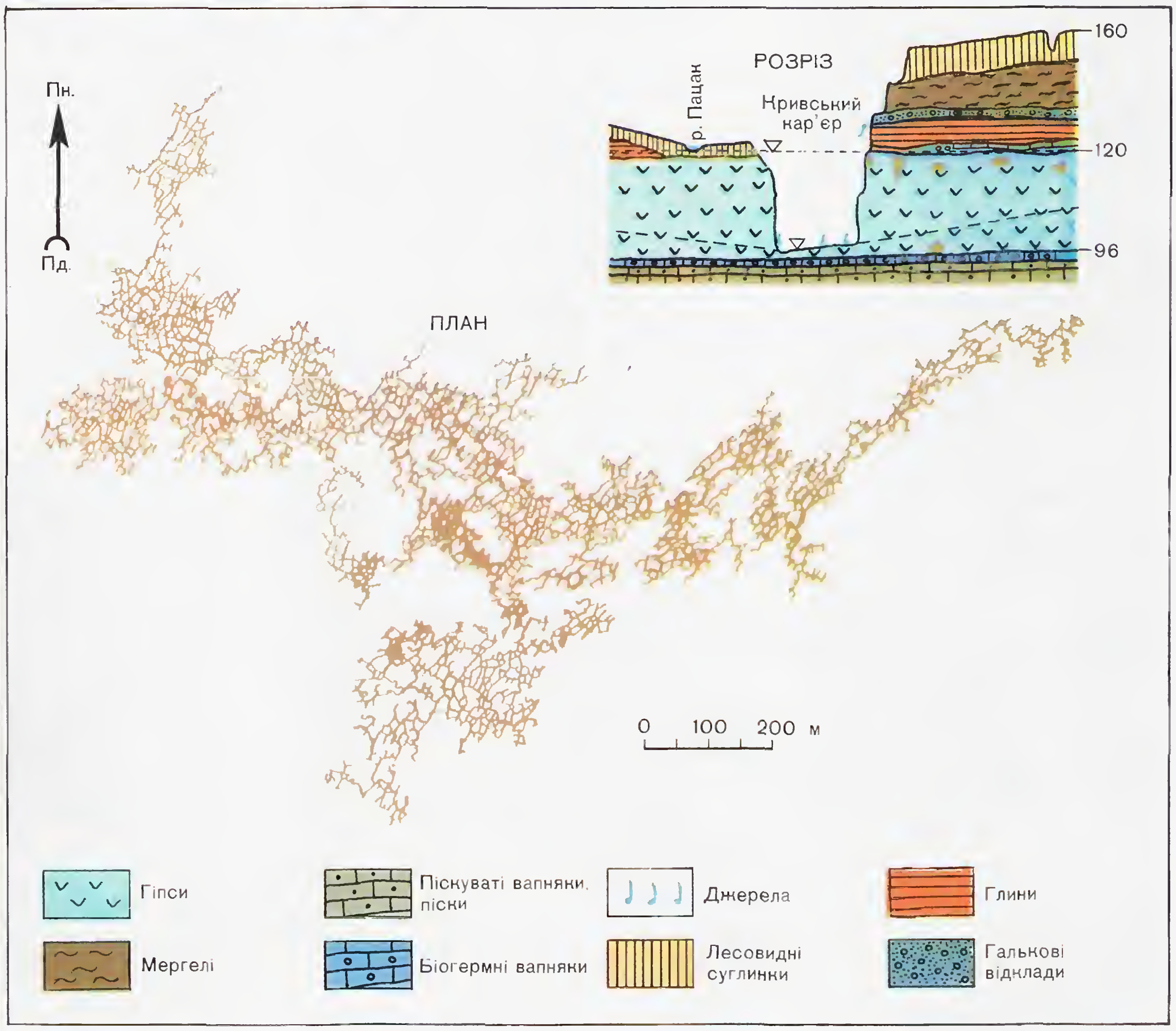

лочно-м'ясного, в південному — м'ясо-мол. напрямів. Серед зернових — *озима пшениця* і *кукурудза* на зерно. Додатковими галузями є виноградарство, овочівництво, свинарство, вівчарство та птахівництво. Передгірні і гірські райони Криму і Українських Карпат мають виноградарсько-садівничо-тютюнницько-тваринницьку спеціалізацію. В Криму додоміжним є вирощування ефіроолійних культур, овочів. Розвиваються молочно-м'ясне скотарство і птахівництво. В Українських Карпатах провідне місце посідають вівчарство, скотарство та конярство, у Закарпатті — зернове г-во, тютюнництво, садівництво і виноградарство, молочно-м'ясне скотарство в поєднанні з свинарством і вівчарством.

Літ.: Дубінов П. Г. [та ін.]. Розміщення і зональна спеціалізація сільського господарства Української РСР. К., 1979; Географія Української РСР. К., 1982.

М. Д. Пістун.

ЗОНАЛЬНІСТЬ ГЕОГРАФІЧНА — одна з осн. закономірностей просторової диференціації *географічної оболонки*, що проявляється в зміні характеру, динаміки, властивостей природних комплексів (фіз.-геогр. поясів і зон) та їхніх компонентів зі зміною геогр. широти. Причиною З. г. є сфероїдальність Землі та її положення відносно Сонця, що зумовлює зміну кута падіння сонячних променів на земну поверхню та інтенсивності сонячної радіації, яка зменшується від низьких широт до високих. Із зональним розподілом сонячної енергії і тепла пов'язана зональність клімату, поверхневого стоку, геохім., грунтоутворюючих й ерозійних процесів, рослинного покриву і його продуктивності, тваринного світу та *ландшафтів географічних* у цілому. Великий вплив на З. г. має розподіл материків і океанів, характер рельєфу. Розрізняють горизонтальну (зміна зон з широтою) і вертикальну *(висотна поясність)* З. г. Горизонтальна зональність на суходолі найкраще виявлена на великих рівнинах і, зокрема, на Сх.-Європейській рівнині. На Україні вона проявляється у послідовній зміні з Пн. на Пд. мішаних лісів зони, лісостепової зони і степової зони. Висотна поясність властива гірським країнам (у т. ч. *Кримським горам* і *Карпатам Українським*), де характер природних комплексів і процесів залежить від абс. висоти, експозиції схилів та простягання хребтів відносно переважаючих повітр. мас.

Зональні умови мають найбільший вплив на сільське, лісове, водне і мисливське г-во, *меліорацію* і *рекультивацію* земель; їх враховують при тер. плануванні, у містобудуванні, *рекреації* тощо.

Літ.: Геренчук К. И., Боков В. А., Червянев И. Г. Общее землеведение. М., 1984; Мильков Ф. Н. Физическая география. Учение о ландшафте и географическая зональность. Воронеж, 1986.

П. Г. Шищенко.

ЗОНАЛЬНІСТЬ ГІДРОЛОГІЧНОГО РЕЖИМУ — закономірність зміни характеристик *гідрологічного режиму* в широтному напрямі на рівнинах та з висотою в гірських районах. З. г. р. пов'язана з *зональністю географічною* і відбиває типові особливості властивих кожній фіз.-геогр. зоні природних компонентів і процесів, їхніх взаємозв'язків і домінуючих сполучень. Для рівнинних річок України З. г. р. простежується в широтному напрямі (з Пн. на Пд.) і виявляється у зменшенні норм річного стоку (від 4 до 0,3 л/с · км^2) і пересічного шару весняного стоку (від 70 до 15 мм). У гірських районах України простежується залежність характеристик гідрологічного режиму від висоти місцевості: з висотою зростає величина шару річного і весняного стоку та ін. характеристики режиму річок. Під впливом азональних факторів (напр., при наявності *карсту*) та госп. діяльності людини З. г. р. порушується. З. г. р. враховують *при гідрологічних розрахунках.*

А. В. Щербак.

ЗОНДУВАННЯ АТМОСФЕРИ (від франц. sonde — бур, щуп) — регулярні вимірювання параметрів вільної *атмосфери* за допомогою аерологічних засобів. При З. а. визначають вертикальний розподіл т-ри, вологості, тиску, газового складу атмосфери, густини, *атмосферних аерозолей*, електричних параметрів атмосфери, повітр. течій і *атмосферної турбулентності*, радіаційних потоків та ін. Серед осн. методів З. а.— *вітрове зондування, радіозондування*, зондування за допомогою літаків, аеростатів, куль-зондів, метеоролог. і геофіз. ракет, зондування з використанням метеоролог. радіолокаторів та оптичних квантових локаторів, акустичне й радіолокаційно-акустичне, супутникове та ін. Вітрове З. а. за допомогою куль-пілотів проводять на *метеорологічних станціях*, радіопілотне й радіолокаційне, а також радіозондування — переважно на *аерологічних станціях*, в аерологічних обсерваторіях, на суднах погоди Держкомгідромету СРСР та н.-д. суднах АН СРСР. За допомогою літаків-лабораторій, автоматичних і напівавтоматичних аеростатів та куль-зондів спостерігають за станом атмосфери на певних висотах. З. а. з використанням метеоролог. локаторів проводять практично на всіх аеродромах, які приймають літаки з повітр.-реактивними двигунами, та на мережі радіолокаційного штормового попередження. Супутникове зондування здійснюють за допомогою вимірювально-інформаційної апаратури на метеоролог. супутниках Землі, які входять до космічної метеоролог. системи. Методи акустичного і радіолокаційно-акустичного З. а., а також оптичні квантові локатори на сучас. етапі застосовують переважно для наук. досліджень.

Результати З. а. використовують для складання висотних карт *погоди* і відповідно розробки *прогнозів погоди*, для метеоролог. забезпечення авіації і мор. флоту, при проектуванні, буд-ві й експлуатації великих пром. і енерг. об'єктів, що пов'язане, зокрема, з *викидами в атмосферу* забруднюючих речовин. Одержані в процесі З. а. дані систематизують і друкують у спец. довідниках.

На Україні радіозондування атмосфери проводять на 9 аерологічних станціях, вітрове зондування — на багатьох метеоролог. станціях і постах, радіолокаційне — на всіх аеродромах, що приймають літаки з реактивними двигунами. З. а. з наук. метою здійснюють в Укр. регіональному н.-д. гідрометеорологіч. ін-ті, Одес. гідрометеоролог. ін-ті та ін.

М. Ф. Павлов.

ЗОНИ ОХОРОНИ КУРОРТУ — частина території *курорту*, що разом з ним становить округ санітарної охорони. Санітарна охорона курорту повинна забезпечити збереження природних властивостей, лікувальних засобів курорту, а також попередження їх від забруднення та передчасного вичерпання. У межах курорту виділяють три зони. Перша зона (зона суворого режиму) включає місцевості з виходами мін. вод, родовищами лік. грязей, мін. озерами та лиманами, прибережну смугу моря і прилеглу до пляжів територію (завширшки понад 100 м). Тут забороняється постійне та тимчасове проживання громадян, не пов'язане безпосередньо з експлуатацією *природно-рекреаційних ресурсів* курорту, буд-во об'єктів, проведення гірських і зем. робіт та ін. дії, що погіршують санітарний стан курорту. Друга зона (зона обмеження) включає тер. стікання поверхневих і грунтових вод до місць розташування природних лік. ресурсів курорту, *рекреаційних закладів*, парків, *лісопарків* та ін. зелених насаджень тощо, використання яких без додержання певних правил може спричинити забруднення, зміну складу або виснаження природних ресурсів курорту. У зв'язку з цим тут заборонено буд-во об'єктів і споруд та проведення робіт, не пов'язаних безпосередньо з розвитком і благоустроєм курорту. Третя зона (зона спостереження) охоплює всю область живлення та формування гідромін. ресурсів, лісові насадження тощо. Її зовн. межа збігається з межею округу *санітарної охорони курорту*. В цій зоні дозволяються всі види робіт, які не справляють негативного впливу на природні лік. ресурси й не погіршують санітарний стан курорту. В УРСР встановлення меж З. о. к. і визначення їхнього режиму на курортах союзного значення проводить Рада Міністрів СРСР, місцевого і республіканського — Рада Міністрів УРСР. Забезпечення додержання правил санітарної охорони курорту здійснюється виконавчим комітетом відповідної Ради народних депутатів.

Є. О. Желудковський.

ЗООГЕОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ — поділ земної кулі, окремих її територій і акваторій на ділянки з подібним тваринним світом. В основу З. р. покладено такі принципи: статистичний (аналіз кількісного та якісного складу сучас. *фауни*), історичний (встановлення спільності походження фауністичних комплексів) і порівняльний. З. р. суходолу та акваторій розглядають окремо. При З. р. суходолу найчастіше використовують такі одиниці: царство (суходіл, або гея), область, підобласть, зона, провінція, округ, район і ділянка. За сучас. поглядами, УРСР належить до Європейсько-Сибірської підобласті Палеарктичної (за ін. джерелами, Голарктичної) зоогеогр. області; лише *Кримські гори*, у т. ч. *Південний берег Криму* — до Сх.-Середземноморської (Понто-Егейської) провінції Середземноморської підобласті. Відповідно до зонального розподілу сучас. наземної фауни та закономірностей розміщення окремих таксонів тварин на тер. республіки виділяють 6 *зоогеографічних округів*.

З. р. морів, річок та озер здійснюють за принципом виділення великих водойм та систем їхніх притоків. Чорне та Азов-

ське моря разом з затоками належать до Понтичної внутр. зоогеогр. області. У межах України та прилеглих територій у системі внутр. водойм виділяють басейни рік Дунаю, Дністра й Дніпра, Сіверського Дінця та Дону, фауна риб і водних безхребетних яких має свої відміни. За регіональними особливостями зоогеогр. округи поділяють на райони. Напр., у Поліському, Українському лісостеповому й Українському степовому округах помітна різниця у фауні зх. і сх. районів, умовною межею між якими є Дніпро. З. р. має велике практичне значення, зокрема у мисливському й рибному г-вах, с. г., а також при розв'язанні питань охорони природи та *раціонального природокористування*.

Літ.: Сокур І. Т. Зоогеографічне районування УРСР. К., 1952; Труды научного совещания по природно-географическому районированию Украинской ССР (для целей сельского хозяйства). К., 1961.

М. А. Воїнственський.

ЗООГЕОГРАФІЧНИЙ ОКРУГ — одиниця *зоогеографічного районування,* що виділяється на основі поширення певного комплексу видів тварин та їх ценотичних угруповань. *Фауна* кожного З. о. має свій якісний і кількісний склад. При виділенні З. о. враховують: істор. особливості тваринного комплексу, які зумовили його сучасний стан, у т. ч. і вплив антропогенних факторів (див. *Антропогенні зміни тваринного світу*); сезонні зміни фауни — міграції птахів, риб, кажанів, зимівля птахів тощо; особливості рослинних угруповань, що забезпечують тварин достатнім запасом кормів і є місцем їхнього мешкання; наявність у межах округу реліктових видів та *ендеміків.* У результаті порівняльного аналізу видового складу сучас. наземної фауни та закономірностей розміщення окремих таксонів тварин у межах України виділяють 6 З. о.: Поліський, Український лісостеповий, Український степовий, Кримський, Карпатський та Азово-Чорноморський (див. окремі статті).

М. А. Воїнственський.

ЗООГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ — вид галузевих біогеогр. досліджень, спрямований на виявлення закономірностей поширення певних видів тварин та їхніх ценотичних угруповань. Перші зоогеогр. узагальнення, що охоплювали тер. сучас. України, належать до 19 ст. (рос. природознавець П. С. Паллас, професор А. О. Чернай та ін.). Дальший розвиток З. д. на Україні пов'язаний з роботами М. О. Сєверцова і М. О. Мензбіра, у яких викладено принципи *зоогеографічного районування* відповідно до природної зональності. Після Вел. Жовтн. соціалістич. революції З. д. значно поглибилися, вони дедалі більше базувалися на принципах природної зональності та *фізико-географічного районування.* В цей час було видано узагальнюючі праці М. В. Шарлеманя та О. О. Мігуліна, в яких подаються обгрунтовані схеми зоогеогр. районування всіх природних зон республіки. Схеми зоогеогр. районувань окремих регіонів УРСР наведено в працях Є. М. Савченка, С. І. Медведєва, І. Т. Сокура та ін. Аналіз походження та закономірностей сучас. поширення *фаун* не лише на тер. України, а й всієї Європ. частини СРСР зробив І. І. Пузанов. Зоогеогр. районування зх. областей республіки проводили укр. зоологи О. Б. Кістяківський, Ф. І. Страутман, К. А. Татаринов та ін., степової зони — М. А. Воїнственський, всієї Палеарктики — М. М. Щербак. Районування водяної фауни (морської і прісноводної) розробляли Л. С. *Берг,* Д. О. Белінг, С. А. Зернов, Л. О. Зенкевич та ін. Наук. проблеми і прикладні напрями З. д. у республіці розробляють гол. чин. у *Зоології інституті* АН УРСР.

Літ.: Чернай А. В. Фауна Харьковской губернии и прилегающих к ней мест, в. 1—2. Харьков, 1852—53; Мігулін О. О. Звірі УРСР. (Матеріали до фауни). К., 1938; Страутман Ф. И., Татаринов К. А. Зоогеографическое районирование западных областей Украины на основании распространения позвоночных животных. В кн.: Проблемы зоогеографии суши. Львов, 1958. *М. А. Воїнственський.*

ЗООГЕОГРАФІЯ (від грец. ζῷον — тварина і *географія*), географія тварин — наука, що вивчає закономірності геогр. поширення різних видів і груп тварин у сучас. і минулі геол. епохи; галузь *біогеографії.* Гол. предметом З. є дослідження окремих фаун у різних регіонах Землі та закономірностей формування їх у часі і просторі. Один із осн. методів З.— картографування (див. *Карти зоогеографічні*). З. поділяється на систематичну, або описову (збирає й описує дані про геогр. поширення тварин); порівняльну (порівнює фауни різних країн і здійснює *зоогеографічне районування* Землі), каузальну, або причинну (встановлює причини поширення окремих видів тварин і цілих фаун), екологічну (досліджує екологічні фактори, які впливають на розподіл тварин), та історичну (вивчає історію формування фаун). З. тісно пов'язана з зоологією, ботанікою, біогеографією, *фізичною географією,* геологією, *метеорологією, кліматологією* та ін. науками. Наук. основи З. закладено в праці Ч. Дарвіна «Походження видів шляхом природного добору, або Збереження обраних порід у боротьбі за життя» (1859). Велике значення для розвитку З. мали праці вітчизн. вчених — М. О. Сєверцова, М. О. Мензбіра, П. П. Сушкіна, Л. О. Зенкевича, Л. С. Берга, І. І. Пузанова та ін., у т. ч. укр.— М. В. Шарлеманя, О. О. Мігуліна, О. О. Браунера, І. Т. Сокура, М. М. Щербака та ін. (див. *Зоогеографічні дослідження*). З. має велике значення для раціонального використання запасів цінних хутрових та ін. пром. видів звірів, птахів і риби, збагачення фауни *інтродукцією* та *акліматизацією* цінних тварин, для вивчення поширення шкідників рослин, картографування ареалів і шляхів поширення інфекційних, паразитичних хвороб тварин, а також при плануванні заходів боротьби і профілактики з ними. Дослідження з З. на Україні проводяться в *Зоології інституті* АН УРСР, в ун-тах та пед. інститутах.

Літ.: Гептнер В. Г. Общая зоогеография. М.— Л., 1936; Пузанов І. І. Зоогеографія. К.— Львів, 1949; Кістяківський О. Б., Корнєєв О. П. Посібник з зоогеографії. К., 1968; Лопатин И. К. Основы зоогеографии. Минск, 1980.

М. А. Воїнственський.

ЗООЛОГІЇ ІНСТИТУТ ім. І. І. Шмальгаузена АН УРСР — наук.-дослідна установа, що проводить дослідження в галузі зоології. Міститься у Києві. Засн. 1930 на базі н.-д. кафедри експериментальної зоології Всеукр. АН, Біол. ін-ту ім. Ф. З. Омельченка, зоол. музею і Дніпровської біол. станції. З 1938— сучас. назва. До складу ін-ту (1989) входять 16 наук. відділів, у т. ч. 3 музеї (зоол., археол., палеонтологічний) Центр. наук.-природничого музею АН УРСР. Осн. напрями роботи: вивчення стану та історії тваринного світу Пд. Зх. Європ. частини СРСР, проблеми його охорони і раціонального використання, складання кадастру; розробка зоол. основ захисту та підвищення продуктивності рослин і тварин. Є аспірантура з спеціальностей: зоологія, ентомологія та паразитологія. Ін-т видає «Збірник праць зоологічного музею», багатотомне видання «Фауна України», журн. «Вестник зоологии». В З. і. працювали академіки АН УРСР І. І. Шмальгаузен, М. С. Гіляров, М. Ф. Кащенко, В. П. Поспєлов, Д. К. Третьяков, П. О. Свириденко, І. Г. *Підоплічко,* С. М. Гершензон, О. П. *Маркевич.* Ін-т нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1981).

І. А. Акімов.

ЗОРИНСЬК (до 1963 — Оленівка) — місто Перевальського р-ну Луганської обл. Залізнична станція Мануйлівка. 9,9 тис. ж. (1990). Заснований у 30-х рр. 20 ст., місто з 1963. Рельєф ерозійно-балковий. Пересічна т-ра січня −7,4°, липня +21,4°. Опадів 493 мм на рік. Пл. зелених насаджень 43 га. В місті — 2 кам.-вуг. шахти, хлібозавод. Музей бойової і трудової слави.

ЗОРЯ — сукупність світлових явищ в атмосфері, пов'язаних зі сходом (ранкова З.) або заходом (вечірня З.) Сонця. Виникнення З. зумовлене процесами поглинання, розсіювання, дифракції й заломлення сонячних променів і супроводиться забарвленням неба послідовно у жовті, оранжеві та червоні кольори. Інтенсивність забарвлення залежить від певних метеорологічних умов (кількості пилу, вологи в повітрі тощо). З. зникає при опусканні Сонця за горизонт на 4—6°. Певні види З. пов'язані з проходженням сонячними променями різних за своїми властивостями повітряних мас. Зелений колір у верх. частині З. є характерною ознакою арктичних повітряних мас, іноді і мор. повітря помірних широт. Червоне і оранжеве забарвлення властиве З. при наявності континентального помірного і тропічного повітря. Характер З.— одна з місц. *прикмет погоди.* З.— улюблений образ поетів усіх часів і народів, зокрема українського.

П. І. Колісник.

ЗРОШУВАЛЬНА МЕРЕЖА — комплекс *зрошувальних каналів* і трубопроводів, які забезпечують надходження води від джерела зрошування на зрошувані площі, розподіл води між елементами *зрошувальної системи* та підведення води до зрошуваної ділянки. За конструкцією поділяють на відкриті (канали, лотки) й закриті (трубопроводи). Залежно від функціонального призначення З. м. складається з провідної (постійні канали, лотки, трубопроводи) і регулюючої (тимчасові зрошувачі, поливні борозни, переносні комплекти трубопроводів) мереж. На Україні (крім рисових систем) діють комбіновані З. м.: міжгосподарські з відкритими облицьованими каналами та господарські, що мають трубопроводи з мех.

підйомом води і подають її за допомогою насосних станцій до зрошувальних машин типу «Фрегат», «Дніпро», «Кубань». Такі З. м. дають змогу підвищити коефіцієнт земельного користування до 0,94—0,96, знизити навантаження на екосистему, підвищити механізацію с.-г. робіт. Для водорегулювання З. м. оснащена спец. гідротех. спорудами; для забезпечення управління і обліку витрат води З. м. обладнують датчиками рівнів, затворами-регуляторами, водомірами, рейками тощо.

Щоб зменшити витрати води на фільтрацію, а також негативний вплив на стан меліорованих земель, канали З. м. вкривають протифільтраційним облицюванням з монолітного залізобетону по поліетиленовій плівці, на великих каналах створюють грунтово-плівковий екран. У З. м. впроваджується автоматизація водорозподілу. Конструкція З. м. залежить від рельєфу місцевості, інженерно-геол. умов території та її освоєння, засобів поливу; серед осн. вимог — якнайменший негативний вплив на навколишнє середовище. З. м. забезпечують с.-г. угіддя водою, створюючи можливості для одержання гарантованих врожаїв зернових, кормових та тех. культур, розвитку овочівництва та садівництва, особливо у недостатньо забезпечених водою районах України. В республіці З. м. збудована на площі 2,5 млн. га, до 2000 р. її заплановано довести до 4—4,2 млн. га.

В. Д. Дупляк.

ЗРО́ШУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — комплекс гідротех. споруд, що забезпечують *зрошування* певного масиву с.-г. земель. Складається з джерела зрошування, гол. водозабірної споруди, *зрошувальної мережі,* гідротех. споруд на каналах та їхніх перетинах (шлюзи-регулятори, перегороджуючі споруди, водомірні пристрої, труби, мости, акведуки, тунелі та ін.); а також ліній зв'язку та електропередач, лісосмуг уздовж каналів, об'єктів експлуатаційного призначення (виробничі, адм. та комунально-побутові будівлі тощо). За конструкцією розрізняють три види З. с. Відкриті системи являють собою канали у земляному руслі з протифільтраційним покриттям; іноді відкриту мережу споруджують у лоткових каналах. Закриті З. с. бувають стаціонарні, напівстаціонарні й пересувні. Воду до них подають по трубопроводах за допомогою насосних станцій. Комбіновані З. с. складаються з відкритого магістрального каналу та міжгосп. розподільних каналів, які мають трубчасту внутрішньогосп. мережу. Вода з джерела зрошування у З. с. надходить самоплином або за допомогою насосних станцій. Тип З. с. визначається на основі тех.-екон. обгрунтування, що базується на конкретних топогр., грунтових та гідрогеол. умовах, а також техніці зрошування. Спорудження З. с. на тер. України має певні особливості — вода на зрошування подається переважно за допомогою насосних станцій (лише на окремих ділянках самоплином), у техніці поливу гол. місце займає *дощування* (перелік найбільших З. с. України див. у таблиці).

З. с. значною мірою впливають на всі природні процеси у зоні меліорації. Профілактичні і захисні природоохоронні заходи спрямовані на створення оптимального солевого і водно-повітряного режимів грунту і зони аерації, розробку і впровадження комплексних природно-тех. систем, які значно зменшують, а в окремих випадках і виключають негативні наслідки зрошування.

В. Д. Дупляк.

ЗРО́ШУВАЛЬНИЙ КАНА́Л — штучний відкритий водовід у земляному руслі, який подає воду для *зрошування*; частина *зрошувальної системи.* За призначенням З. к. поділяють на магістральні, міжгосп., госп., дільничі і тимчасові. Профіль З. к. переважно трапецієвидний, при великій пропускній здатності (100 $м^3$/с і більше) будують також канали з параболічним перерізом. Для підвищення коефіцієнта корисної дії і запобігання втратам води на фільтрацію З. к. облицьовують грунтово-плівковими, бетонними та бетонно-плівковими протифільтраційними покриттями. Споруджуються З. к. з самопливним подаванням води або з мех. підкачуванням. Регулювання рівнів води у каналах та розподіл її між водокористувачами здійснюються за допомогою напівавтоматичних і автоматичних споруд. Сучасні З. к. мають комплексне призначення (зрошування, водопостачання, обводнення). На тер. України застосовують дві схеми автоматичного регулювання З. к.— по верх. б'єфу і по нижньому б'єфу. За першою схемою передбачаються обов'язкові скиди води, за другою — цей процес відсутній, що поліпшує гідромеліоративні умови зрошуваної території і підвищує ефективність каналу. На Україні серед найбільших діючих З. к. комплексного призначення — *Північно-Кримський канал* ім. Комсомолу України, *Дніпро — Донбас канал, Інгулецький канал, Дніпро — Інгулець канал*; проектуються Приазовський, Сірогозький канали, канал Дністер — Тилігул та ін.

В. Д. Дупляк.

Найбільші зрошувальні системи УРСР

	Область	Площа зрошуваних земель, тис. га	
		на 1990	на перспективу
Бортницька зрошувальна система	Київська	40,4	40,4
Дунай-Дністровська зрошувальна система	Одеська	45	200
Зрошування у зоні каналу Дніпро—Донбас	Харківська	165	240
Зрошування у зоні Північно-Кримського каналу	Кримська і Херсонська	311,7	539
Інгулецька зрошувальна система	Миколаївська	62,7	62,7
Каховська зрошувальна система	Херсонська і Запорізька	262	750
Краснознам'янська зрошувальна система	Херсонська	96,7	96,7
Нижньодністровська зрошувальна система	Одеська	37	53,2
Північно-Рогачицька зрошувальна система	Запорізька	109,3	206
Приазовська зрошувальна система	Донецька і Запорізька	29	124
Татарбунарська зрошувальна система	Одеська	30	30
Фрунзівська зрошувальна система	Дніпропетровська	36	36
Явкинська зрошувальна система	Миколаївська	43,8	97

Зрошування полів способом дощування. Запорізька область. Канал № 1 Каховської зрошувальної системи. Херсонська область.

ЗРО́ШУВАННЯ — штучне зволоження грунту для створення сприятливих умов зростання і розвитку с.-г. культур та одержання високих стійких урожаїв, підвищення й збереження родючості грунту; один з типів гідромеліорації. Розрізняють такі види З.: освіжаюче, зволожувальне, зволожувально-удобрювальне, утеплювальне, вологозарядкове (запасне) і промивне (очисне). Застосовують гол. чин. у випадку, коли природне зволоження не забезпечує потреб рослин у воді протягом всього вегетаційного періоду або його частини, а також з метою створення сприятливих для зростання рослин поживного, повітр., теплового, сольового і мікробіол. режимів грунту. Розрізняють одноразове З. (лиманне і вологозарядкові поливи) та регулярне (найбільш поширене в УРСР). Під час регулярного З. воду подають на об'єкт зрошування у визначений час і в необхідній кількості. Його здійснюють на основі створення зрошувальних водно-меліоративних систем, застосовуючи різні способи: *дощування,* підгрунтове зрошування, краплинне зрошування, а також за допомогою поливної мережі (борозни, смуги, чеки тощо). З. проводиться гол. чин. на Пд. республіки, а також у приміських зонах Києва та деяких ін. міст. На Поліссі З. застосовують в основному на землях осушувально-зволожувальних водно-меліоративних систем для забезпечення двостороннього регулювання водно-повітр. режиму грунтів, частково з метою боротьби із заморозками та запобігання дефляції осушуваних торфових грунтів. З. на Україні проводиться на пл. 2,5 млн. га (1988). Питаннями З. в УРСР займаються, зокрема, *Гідротехніки і меліорації український науково-дослідний інститут, Зрошуваного землеробства український науково-дослідний інститут.* Іл. с. 61.

В. Т. Гриневецький.

ЗРО́ШУВАНОГО ЗЕМЛЕРО́БСТВА УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДОСЛІ́ДНИЙ ІНСТИТУ́Т — н.-д. установа, що проводить дослідження з проблем зрошування с.-г. угідь. Підпорядкований Південному відділенню ВАСГНІЛ. Заснований 1956 у Херсоні на базі Українського н.-д. інституту бавовництва, створеного 1947 на базі Херсонського дослідного поля, орг. 1889 (найстаріша с.-г. наук. установа в СРСР). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1971). До складу ін-ту (1988) входять 11 відділів і 17 лабораторій при відділах; опорні пункти в Татарбунарському р-ні Одес. обл. і Первомайському р-ні Крим. обл., селекційний центр з рослинництва в умовах зрошування (засн. 1972). У складі ін-ту — Брилівська дослідна станція, 2 дослідні г-ва (Херсонське і Копані) та два радгоспи («Каховський» і «Піонер») — заг. площа с.-г. угідь 19 973 га. Є очна і заочна аспірантура. Осн. напрями наук. роботи: розробка і впровадження зональної системи зрошуваного землеробства, агротех. основ сівозмін, обробітку грунту, добрив, режиму зрошування, техніки поливу і механізації, меліоративного поліпшення зрошуваного землеробства, захисту рослин від шкідників, хвороб та ін.; розробка інтенсивних технологій вирощування с.-г. культур, програмування врожайності, створення високоврожайних сортів і гібридів зернових, кормових і тех. культур тощо. Виконуючи функції обл. дослідної станції рільництва ін-т розробляє також прийоми вирощування с.-г. культур в неполивних умовах Херсон. області. В ін-ті в 1959—65 видано «Наукові праці УкрНДІЗЗ» (т. 1—4), з 1966 двічі на рік виходить респ. міжвідомчий збірник «Орошаемое земледелие».

В. І. Остапов.

Зсув лесових порід на узбережжі Хаджибейського лиману (Одеська область) та вапняків на мисі Тарханкут (Кримська область).

ЗСУВ — сповзання мас гірських порід вниз по схилу під впливом сили тяжіння. Найчастіше маси водопроникних порід сповзають по нахиленій у бік схилу поверхні водотривких верств. Причинами З. є природні процеси (порушення рівноваги схилу в результаті зменшення стійкості порід внаслідок їх надмірного зволоження, вивітрювання, підмиву, а також землетрусу) й антропогенні фактори (підрізання схилів, створення виїмок, перевантаження схилів будовами тощо). З. спричинюють утворення *зсувних форм рельєфу.* Значна частина тер. України за особливостями геол. будови належить до *зсувних зон.* Забудова, планування, буд-во шляхів і гідротех. споруд у цих зонах потребують *протизсувних заходів,* основою яких є закріплення схилів і запобігання зволоженню порід.

В. І. Галицький.

ЗСУВНІ́ ЗО́НИ — території, геол. будова і гідрогеол. умови яких при наявності відповідних зовн. факторів можуть спричинювати виникнення *зсувів.* На Україні зсуви поширені на всій території, за винятком Поліської низовини. У гірських районах вони розвиваються на схилах. З. з. Українських Карпат властиві блокові зсуви видавлювання великих розмірів (у бас. Черемошу до 5 км^2); на схилах крутизною 6—10° переважають зсуви-потоки із щебенисто-глинистих мас, що зміщуються під дією атм. опадів. У цих районах зсуви іноді катастрофічні, завдають значної шкоди, руйнуючи залізниці, нафто- і газопроводи тощо. У З. з. Південного берега Криму на схилах крутизною 11—23° розвинуті зсуви переважно лінійного типу довжиною 460—2500 м, шириною 300—1500 м. Тут на значній частині узбережжя збудовано протизсувні і берегозахисні споруди. В рівнинних районах зсуви є у формаціях, що залягають горизонтально на схилах річкових долин, ярів і лиманів, а також на мор. узбережжі. У З. з. Подільської височини і Передкарпаття розвинуті зсуви спливання об'ємом до 13 млн. м^3 в неогенових глинах. Правий берег Дністра на окремих ділянках уражений зсувами на 44 %. Для З. з. Придністровської височини і Придніпровської височини характерні зсуви, що деформують мергелі київської світи палеогену, глини неогену і лесові породи антропогену вздовж правого берега Дніпра, у бас. рік Тясмину, Росі, Гірського Тікичу і Гнилого Тікичу. В районі *Канівських дислокацій* фронтальні зсуви циркоподібної форми відбуваються по глинах юрського віку. В межах З. з. на території Полтавської рівнини зсуви пов'язані з кайнозойськими відкладами — мергелями, червоно-бурими глинами і лесовидними суглинками. Уражені зсувами береги рік Псла, Сіверського Дінця та ін. З. з. Причорноморської низовини розташовані на узбережжі Чорного і Азовського морів, Каховського водосховища, по берегах Хаджибейського лиману і річок Тилігулу, Чаги, Молочної та ін. Найбільш уражене узбережжя біля міст Одеси (мал.), Бердянська, Маріуполя. Переважають зсуви фронтального типу пл. 6—118 тис. м^2 на схилах висотою 60—65 м, що деформують товщу лесових порід по червоно-бурих глинах неогену. На Пд. Зх. Кримського п-ова (від Севастополя до оз. Саки) уражено 11 % узбережжя; переважають зсуви блокової форми фронтального типу довжиною 18—180 м, шириною 25—2600 м, площею 8000 м^2 на схилах крутизною 10—22°. У З. з. Тархан-

кутського п-ова на протязі 4 км спостерігаються зсуви фронтального типу довжиною 99—239 м з товщиною шару, що зміщується, 30—40 м. На Керченському п-ові зсуви розвиваються в місцях похилого залягання неогенових вапняків (на пн. узбережжі) і лесових порід (на Зх.). Виникнення З. з. у Донбасі в глинистих породах кам'яновугільної, пермської, тріасової, палеогенової і неогенової систем і продуктах їхнього вивітрювання має техногенне походження. Зсуви деформують борти кар'єрів, відкоси відвалів та ін. споруд.

Літ.: Оползни Черноморского побережья Украины. М., 1977; Инженерная геология СССР, т. 8. Кавказ, Крым, Карпаты. М., 1978.

А. М. Лужецький.

ЗСУВНІ ФОРМИ РЕЛЬЄ́ФУ — форми рельєфу, утворені в результаті *зсувів* на схилах річкових долин, балок, ярів та на берегах морів, водосховищ, озер. Розрізняють додатні й від'ємні З. ф. р. Додатні форми, утворені сповзаючою масою (зсувним тілом), представлені одноярусними або багатоярусними зсувними терасами (псевдотерасами) та горбами й пасмами. У місцях відриву тіла зсуву утворюються від'ємні З. ф. р.— цирки. З. ф. р. характерні для *зсувних зон* України. Одноярусні зсувні тераси є на корінних схилах численних річкових долин, багатоярусні — на правих схилах долин Дніпра (біля Канева, Вишгорода, Ржищева, Трипілля), Ворскли (біля Полтави) та Псла, на узбережжі Чорного і Азовського морів, а також на стрімких підводних схилах Чорного м. (підводні зсувні форми рельєфу).

В. І. Галицький.

ЗУ́БРЯ — річка у Сокальському, Пустомитівському та Миколаївському р-нах Львів. обл., ліва прит. *Дністра*. Довж. 46 км, пл. бас. 242 км². Бере початок з джерел на Пд. від Львова. Долина V-подібна, у нижній течії — трапецієвидна; між селами Димівка і Верхньодорожнє — спільна з долиною р. *Щирець*. Шир. долини від 0,3 до 2 км. Заплава подекуди заболочена. Річище помірно звивисте, шир. 2—5 м; є перекати. Глиб. річки 0,5—1 м. Похил річки 1,96 м/км. Живлення переважно дощове. У паводковий період частина стоку З. по старорічищу надходить у р. Щирець. Льодовий режим нестійкий, льодостав буває у суворі зими. На З.— ГЕС. Воду використовують також для тех. водопостачання, наповнення ставків, зрошування. Річище З. відрегульоване на протязі 22 км.

Г. С. Головатюк.

ЗУГРЕ́С — місто Донец. обл., підпорядковане Харцизькій міськраді. Розташований на р. Кринці (прит. Міусу). Залізнична станція Орлова Слобода. 23,5 *тис. ж.* (1990). Виник 1929 — 32, місто з 1938. Осн. частина міста лежить на високому лівому березі річки. Поверхня слабохвиляста, розчленована мережею ярів та балок. Перевищення висот до 106 м. Пересічна т-ра січня —6,2°, липня +22,5°. Опадів 607 мм на рік. Пл. зелених насаджень 749,5 га. В місті — спеціалізоване підприємство «Донбасенергоспецремонт», Зуївська ДРЕС-2 та експериментальна ТЕЦ Всесоюзного теплотех. ін-ту (на базі кол. Зуївської ДРЕС), Зуївський енергомех. та Орлово-Слобідський щебеневий з-ди, ковбасна ф-ка, рибне г-во «Донрибкомбінату». Зуївський енерг. технікум, профес.-тех. училище.

ЗУ́ЄВ Василь Федорович (12.I 1754, Петербург — 18.I 1794) — рос. природознавець та мандрівник, академік Петерб. АН з 1779. У 1767 закінчив академічну гімназію. У 1768—74 як учасник академічної експедиції під керівництвом П. С. *Палласа* досліджував Урал і Сибір. Здійснив подорож на Пд. Росії. Вперше описав залізні руди в долині р. Саксагані (тепер Криворізький залізорудний басейн), солоні озера між Полтавою та

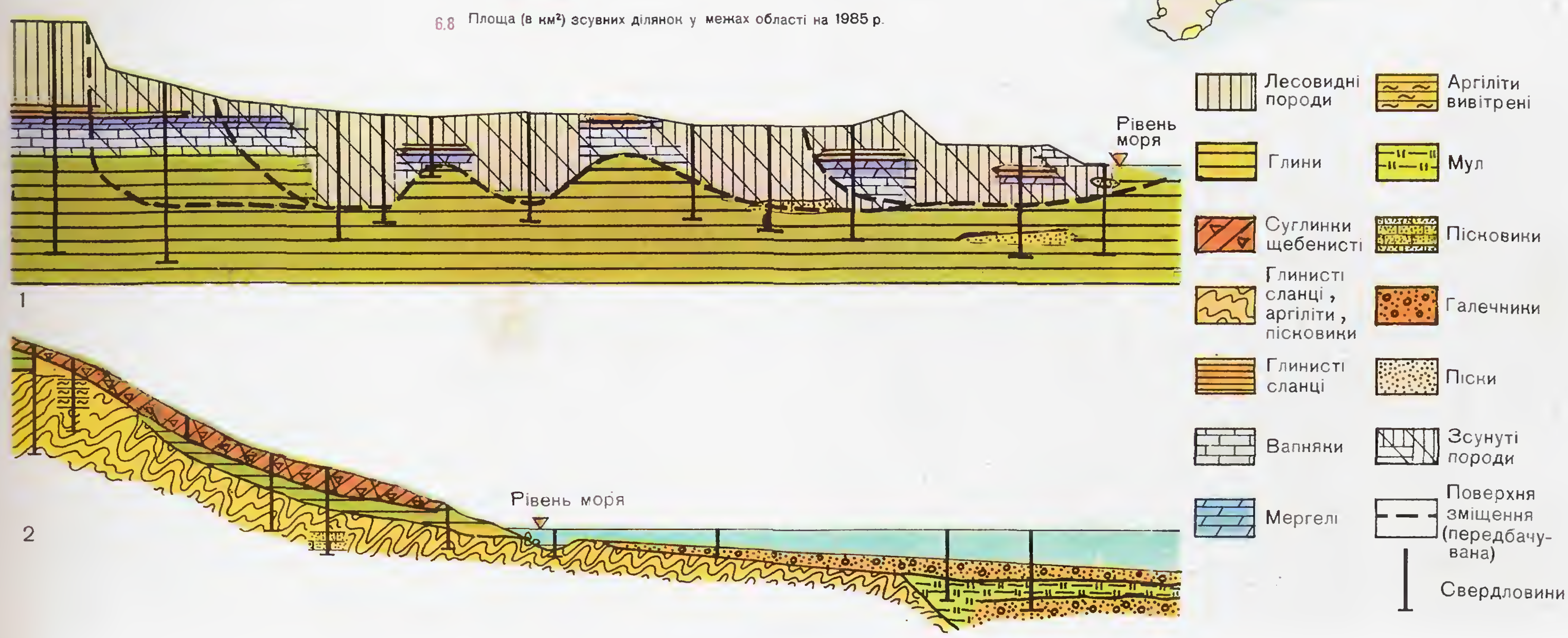

Зсувні зони на узбережжі Чорного моря. Геологічні розрізи:
1 — район Одеси;
2 — Південний берег Криму.

Кременчуком, склав карту Дніпровського лиману. Зібрав відомості про природні умови, економіку, побут і культуру населення Пд. України. З.— автор першого вітчизн. підручника з природознавства «Начерки природної історії» (1786), праць із зоології, зокрема з систематики риб. Брав участь у перекладі рос. мовою праць П. С. Палласа, присвячених Росії. Праці З. відіграли важливу роль в утвердженні рос. наук.-літ. мови. *Тв.:* Путешественные записки от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. СПб., 1787; Материалы по этнографии Сибири XVIII века (1771—1772). М.— Л., 1947; Педагогические труды. М., 1956. *Літ.:* Райков Б. Е. Академик Василий Зуев, его жизнь и труды. К двухсотлетию со дня его рождения. М.— Л., 1955.

В. П. Франчук.

ЗУЇВКА — селище міського типу Донец. обл., підпорядковане Харцизькій міськраді. Розташована на лівому березі р. Кринки (прит. Міусу), за 8 км від залізнич. ст. Харцизьк. 4,3 тис. ж. (1990). Засн. 1775, с-ще міськ. типу з 1938. Перевищення висот до 70 м. В пн.-сх. частині селища збудовано Вільхівське водосховище. Пересічна т-ра січня −6,2°, липня +21,5°. Опадів 524 мм на рік. У З.— дільниця Вільхівського гідровузла, племптахорадгосп «Зуївський».

ЗУЛЬНЯ — річка у Костопільському та Сарненському р-нах Ровен. обл., права прит. *Горині* (бас. Дніпра). Довж. 40 км, пл. бас. 315 км^2. Бере початок з заболоченого масиву біля с. Мар'янівки. Заплава заболочена. Річище слабозвивисте, подекуди випрямлене, завширшки 8—10 м. Похил річки 0,5 м/км. Живлення мішане, з переважанням снігового. Замерзає на поч. грудня, скресає наприкінці березня. У бас. З.— меліоративні системи, зокрема «Печалівка», «Мар'янівка».

І. М. Коротун.

Річка Зуя.

ЗУЯ — річка у Білогірському р-ні Крим. обл., права прит. *Салгиру,* в який впадає в межах Сімферопольського р-ну. Довж. 55 км, пл. бас. 421 км^2. Бере початок з джерел на пн. схилах Головного пасма Кримських гір. Долина річки у верхів'ї V-подібна, нижче набуває ящикоподібної форми. Шир. її 0,6—2 км. Річище переважно звивисте, завширшки 1—5 м. Похил річки 13 м/км. Живлення переважно дощове, частково снігове. Макс. витрата води навесні (до 16 м^3/с), влітку та восени З. маловодна, інколи пересихає. Льодові явища нестійкі, замерзає рідко. Для потреб зрошування споруджено Баланівське водосховище. У долині З.— карстова печера *Кіїк-Коба.*

А. М. Оліферов.

ЗУЯ — селище міського типу Білогірського р-ну Крим. обл. Розташована на р. *Зуї* (прит. Салгиру, бас. Чорного м.), за 21 км від залізнич. ст. Сімферополь 5,8 тис. ж. (1990). С-ще міськ. типу з 1967. Лежить біля пн. підніжжя Кримських гір, поверхня погорбована. Пересічна т-ра січня −1,0°, липня +21,6°. Опадів 482 мм на рік. Річка Зуя в межах З. приймає прит. р. Фундуклу. Пл. зелених насаджень 3,5 га. В З.— монтажно-заготівельний і хлібний з-ди, консервний цех. Поблизу селища — ефіроолійний з-д та філіал Всесоюзного ін-ту ефіроолійних культур.

ЗЮК — мис на Пн. *Керченського півострова,* що розділяє бухти Морської піхоти та Рифів. Являє собою горб заввишки 25 м. З'єднаний з півостровом низькою піщано-черепашковою перемичкою, на якій розташоване с. Курортне. Складається з глин і вапняків. Береги абразійні. На схилах — степова рослинність.

О. А. Клюкін.

ЗЯБЛІВСЬКЕ ОЗЕРО, Косарське озеро — солоне озеро у Генічеському р-ні Херсон. обл., на узбережжі *Утлюцького лиману,* від якого відокремлене піщаним пересипом. Довж. 3 км, шир. до 0,7 км, пл. 0,84 км^2, глиб. до 0,5 м. Улоговина видовженої форми. Живиться за рахунок фільтрації мор. води через пересип. Береги низовинні. Влітку вода добре прогрівається, т-ра її до +35°. Дно озера мулисте, вкрите тонким шаром солі. У воді поширені водорості (червоні та діатомові), є безхребетні. У минулому в З. о. добували сіль. *М. Ф. Бойко.*

І

ІВАНЕНКО Микола Іванович (11.III 1936, м. Первомайськ Микол. обл.) — вчитель географії, заслужений вчитель УРСР з 1983. Після закінчення 1959 Одес. ун-ту вчителював у Мигіївській серед. школі Первотравневого р-ну, 1963—70 — методист обл. дитячої екскурсійно-туристської станції, з 1970 — вчитель географії серед. школи № 10 Миколаєва. У пед. діяльності використовує проблемний метод, велику увагу приділяє екон. і природоохоронному вихованню учнів, широко використовує при викладанні географії краєзнавчий матеріал. Керує шкільним геогр. т-вом «Бузький меридіан», яке нагороджено Грамотою Географічного т-ва СРСР (1987). Досвід роботи узагальнено кабінетом географії Микол. обл. ін-ту вдосконалення учителів.

А. С. Волкова.

ІВАНИЧІ — селище міського типу Волин. обл., райцентр. Залізнична станція, автостанція. 7,1 тис. ж. (1990). Відомі з 1545, с-ще міськ. типу з 1951. Пересічна т-ра січня −5,0°, липня +18°. Опадів 600 мм на рік. Пл. зелених насаджень 78,5 га. В І.— цукр., консервний та комбікормовий з-ди, дільниця Луцького з-ду культпобутвиробів, харч. комбінат. Історико-краєзнавчий музей.

ІВАНИЧІВСЬКИЙ РАЙОН — район на Пд. Зх. Волин. обл. Утворений 1940. Пл. 0,6 тис. км^2. Нас. 35,9 тис. чол., у т. ч. міського — 7,1 тис. чол. (1990). У районі — смт *Іваничі* (райцентр) та 56 сільс. населених пунктів. Нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1982).

Лежить у межах *Волинської височини.* Поверхня — підвищена хвиляста лесова рівнина, переважні висоти 150—200 м. Корисні копалини — кам. вугілля (Нововолинське родовище *Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну*). Розташований у *Західно-Українській лісостеповій фізико-географічній провінції.*

Пересічна т-ра січня −4,7°, липня +18,8°. Період з т-рою понад +10° становить 165 днів. Опадів 600 мм, найбільша кількість їх припадає на літній період. Висота снігового покриву 13 см. І. р. належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. По зх. та пд.-зх. межі району протікає *Західний Буг,* у східній частині — його прит. *Луга.* Створено 54 ставки (заг. пл. 278 га), є 5 озер (заг. пл. 57 га). Осн. типи грунтів: темно-сірі опідзолені й чорноземи опідзолені (35,3 % площі району), ясно-сірі й сірі лісові

(32 %), решта чорноземи типові слабогумусовані і малогумусні. Пл. лісів 7,45 тис. га (осн. породи: сосна, дуб, граб, береза, осика, вільха). Діє рибоводно-меліоративна станція (с. Павлівка). Найбільші підприємства: іваничівські цукр. і консервний, Павлівський пивоварний та Новолішнянський цегельний з-ди. С.-г. виробн. має зерново-буряківничий напрям з розвинутим м'ясо-мол. тваринництвом. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки та овочеві. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 49,2, у т. ч. ріллі — 39,9, пасовищ — 4,8, сіножатей — 4,1. Осушено 6,0 тис. га. У районі — 23 колгоспи. Залізнична ст. Іваничі. Автомоб. шляхів 239 км, у т. ч. з твердим покриттям — 209 км. На березі Зх. Бугу зона відпочинку. Істор.-краєзнавчий музей (Іваничі). Об'єкт туризму — музей письменника І. В. Степанюка (с. Поромів).

Л. В. Машкіна.

ІВА́НІВКА — селище міського типу Антрацитівського р-ну Луганської обл. Розташована у верхів'ї р. Вільхової (прит. Лугані, бас. Сіверського Дінця), за 3 км від залізнич. ст. Штерівка. 10,0 тис. ж. (1990). Засн. 1771, с-ще міськ. типу з 1938. Рельєф пасмовий, розчленований густою сіткою балок і ярів. Поблизу І.— г. *Могила-Мечетна.* Пересічна т-ра січня —8,1°, липня +22,1°. Опадів 555 мм на рік. Пл. зелених насаджень 1,4 тис. га. В селищі — верстатобуд. та прод. товарів заводи.

ІВА́НІВКА (до 1946 — Янівка) — селище міського типу Одес. обл., райцентр. 3,5 тис. чол. (1990). Розташована на р. *Великому Куяльнику* (бас. Чорного м.). Виникла в кін. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1962. Лежить у долині річки. Пересічна т-ра січня —4,2°, липня +22,1°. Опадів 400 мм на рік. Пл. зелених насаджень 50,9 га. В І.— молокозавод, олійниця, хлібозавод, харч. комбінат, елеватор.

ІВА́НІВКА — селище міського типу Херсон. обл., райцентр. Розташована за 36 км від залізнич. ст. Сірогози. Автостанція. 5,6 тис. ж. (1990). Засн. 1820, с-ще міськ. типу з 1956. Пересічна т-ра січня —4,2°, липня +23,0°. Опадів 385 мм на рік. Пл. зелених насаджень 337,8 га. В І.— комбікормовий та маслоробний з-ди, харчосмакова ф-ка. Профес.-тех. уч-ще.

ІВАНІВСЬКИЙ РАЙОН
ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

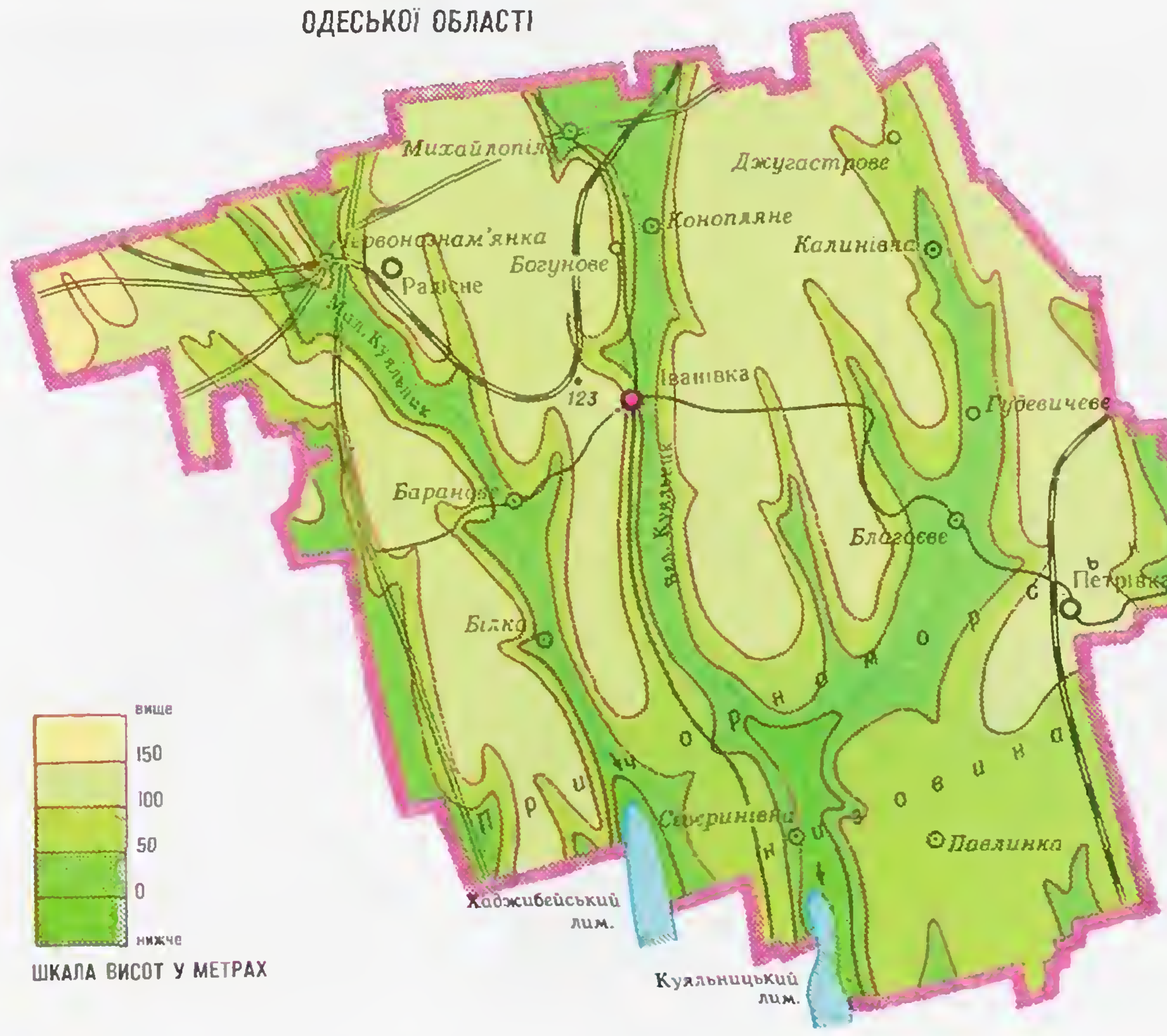

ІВАНІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у центр. частині Одес. обл. Утворений 1924. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 31,0 тис. чол., у т. ч. міського — 11,0 тис. (1990). У районі — с-ща міськ. типу *Іванівка* (райцентр), *Петрівка* та *Радісне,* 42 сільс. населені пункти.

Лежить у межах *Причорноморської низовини,* рельєф — плоскохвиляста лесова рівнина, розчленована балками, з заг. похилом до Чорного м. Корисні копалини: буд. матеріали (вапняки пиляльні, цегельно-черепична сировина), є лік. грязі та ропа, виявлені також джерела мін. вод. І. р.— у межах *Дністровсько-Дніпровської північностепової фізико-географічної провінції.* Пересічна т-ра січня —4,2°, липня +22,1°. Період з т-рою понад +10° становить 176 днів. Опадів 408 мм на рік, найбільша їх кількість випадає в теплий період. Часто бувають тумани. Сніговий покрив нестійкий. Належить до посушливої, дуже теплої агрокліматич. зони. З Пн. на Пд. тер. району протікають річки *Малий Куяльник* і *Великий Куяльник* (влітку пересихають), що впадають у *Хаджибейський лиман* і *Куяльницький лиман* Чорного м. Осн. типи грунтів — чорноземи звичайні середньо- і малогумусні (бл. 90 % площі району). Пл. лісових насаджень 5,3 тис. га. В І. р.— пам'ятка природи респ. значення Михайлопільський яр та заказник місц. значення Верхній Ліс.

Найбільші підприємства: Іванівський молокозавод, Червонознам'янський цукр. з-д. С.-г. виробн. має зерновий напрям з м'ясо-мол. тваринництвом. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, цукр. буряки. Садівництво, виноградарство. Розвинуті скотарство, вівчарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 97,6, у т. ч. орні землі — 79,2, сіножаті і пасовища — 18,6. Під садами і виноградниками 0,4 тис. га. В районі — 12 колгоспів, радгосп. Залізничні станції: Краснознам'янка, Буялик та Ротове. Автомоб. шляхів 320 км, у т. ч. з твердим покриттям — 302 км.

С. П. Яндола.

ІВАНІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у сх. частині Херсон. обл. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 19,8 тис. чол., у т. ч. міського — 5,6 тис. (1990). У районі — смт *Іванівка* (райцентр) і 27 сільс. населених пунктів.

Лежить у межах *Причорноморської низовини,* поверхня плоска (на Пн.— пологохвиляста) лесова рівнина, трапляються *поди,* балки, западини. Поклади буд. сировини. Більша частина І. р. лежить у *Причорноморсько-Приазовській сухостеповій фізико-географічній провінції,* північна частина І. р.— у *Причорноморській середньостеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна температура січня —4,2°, липня +22,9°. Період з т-рою понад +10° становить 177 днів. Опадів 415 мм на рік, з них 65 % випадає в теплий період року. Висота снігового покриву до 10 см. І. р. належить до дуже посушливої, помірно жаркої агрокліматич. зони з м'якою зимою. Створено 26 ставків (заг. пл. 222 га). Осн. тип грунтів — чорноземи (80 % площі району). Пл. лісових насаджень 1,43 тис. га, у т. ч. полезахисних лісосмуг — 1,29 тис. га. В І. р.— заповідне урочище Агайманське (місц. значення).

Найбільші підприємства: іванівські маслоробний і комбікор-

ІВАНИЧІВСЬКИЙ РАЙОН
ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ІВАНІВСЬКИЙ РАЙОН
ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

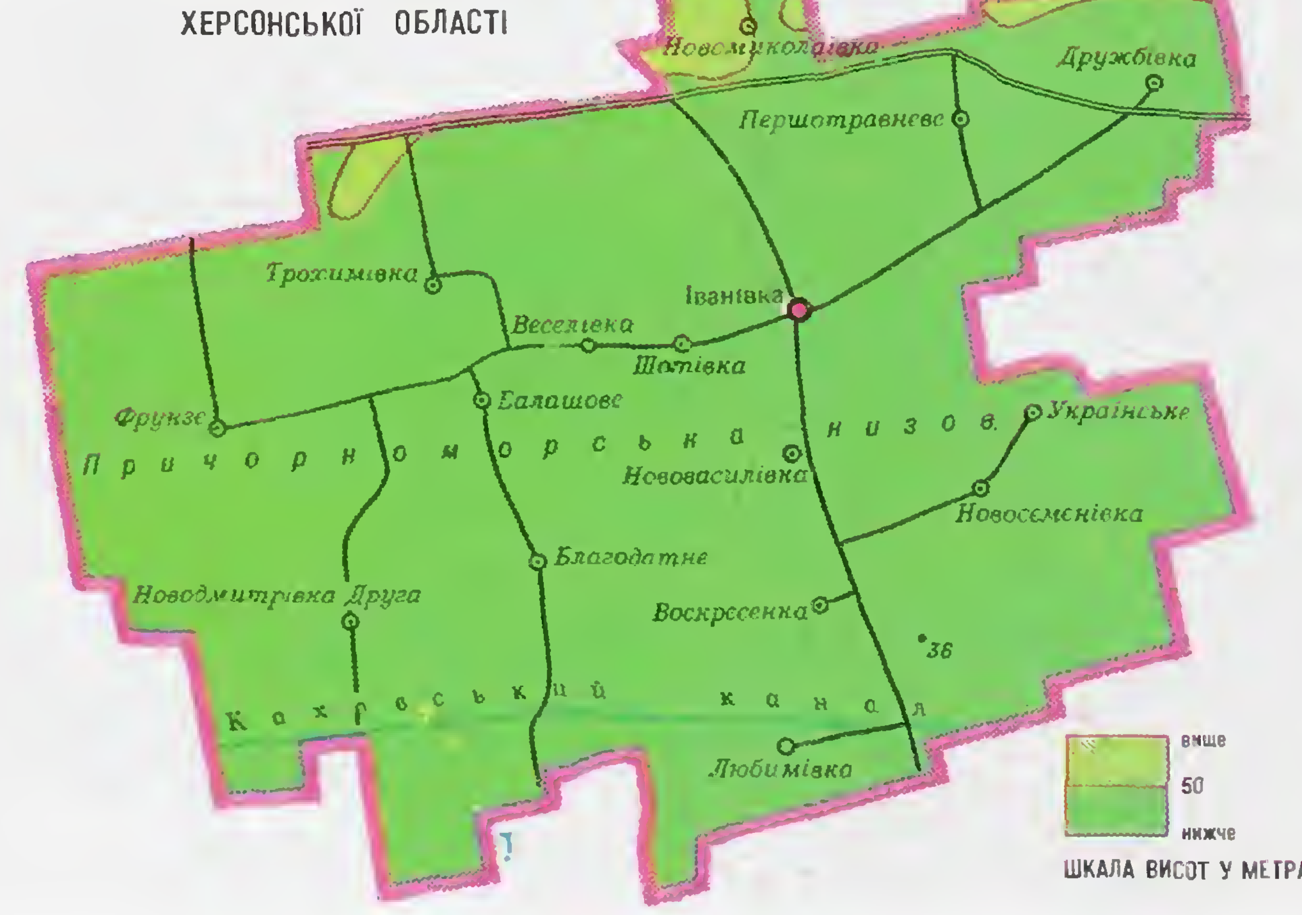

мовий з-ди, харчосмакова ф-ка та Нововасилівський консервний з-д. Осн. напрями розвитку с. г.— зернове г-во та м'ясо-мол. тваринництво. Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, горох, соняшник, рицина. Садівництво, овочівництво, скотарство, вівчарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 104,3, у т. ч. орні землі — 93,4, пасовища 10,3. Зрошується 22,4 тис. га. На Пд. району проходить магістральний канал *Каховської зрошувальної системи.* У районі — 12 колгоспів, 5 радгоспів. Автомоб. шляхів 211 км, у т. ч. з твердим покриттям — 175 км. У Іванівці — профес.-тех. училище. *М. В. Рожкован.*

ІВА́НКІВ — селище міського типу Київ. обл., райцентр. Розташований на р. *Тетереві* (прит. Дніпра), за 40 км від залізнич. ст. Тетерів. Автостанція, 10,6 тис. ж. (1990). Засн. 1589, с-ще міськ. типу з 1940. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована балками. Пересічна т-ра січня —6,2°, липня +18,8°. Опадів 551 мм на рік. Річище Тетерева звивисте, вздовж річки — зона відпочинку. Пл. зелених насаджень 4,0 га. В І.— приладобуд., прод. товарів, овочесушильний, маслоробний, комбікормовий з-ди, рибокомбінат, філіал Київ. ф-ки худож. виробів, лісгоспзаг. Краєзнавчий музей.

ІВА́НКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн. частині Київ. обл. Утворений 1923. Пл. 3,6 тис. км². Нас. 44,2 тис. чол., у т. ч. міського — 10,6 тис. (1990).

Іванковецький заказник

У районі — м. *Чорнобиль,* смт *Іванків* (райцентр) та 134 сільс. населені пункти.

Лежить у межах *Поліської низовини.* Поверхня — пологохвиляста рівнина з чергуванням моренно-зандрових пасом, підвищених лесових «островів» та заболочених знижень. Корисні копалини — пісок, торф. І. р. розташований у *Київському Поліссі.* Пересічна т-ра січня —6,2°, липня +18,8°. Період з т-рою понад +10° становить 155 днів. Опадів 589 мм на рік, з них 68 % випадає в теплий період року. Висота снігового покриву до 20 см. Район належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Річки бас. Дніпра, в т. ч. *Тетерів, Здвиж,* Жерів, Вересня. Споруджено 73 ставки (заг. пл. 1,1 тис. га). Осн. типи грунтів: дерново-підзолисті (70 % пл. району), сірі лісові, дернові, лучні, торфово-болотні. Під лісом 67,8 тис. га (сосна з домішкою дуба, берези, осики). Залісено 2,2 тис. га пісків, виділено 2,0 тис. га водорегулюючих боліт. В І. р.— 3 пам'ятки природи місц. значення.

Найбільші підприємства: іванківські приладобуд., маслоробний, овочесушильний, прод. товарів і комбікормовий з-ди, рибокомбінат. С. г. району спеціалізується на вирощуванні картоплі, льону, зернових і овочевих культур, хмелю та виробн. молока і м'яса. Розвинуте садівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1990) — 75,4, у т. ч. орні землі — 51,6, сіножаті і пасовища — 23,2. У районі — 23 колгоспи, радгосп. Автомоб. шляхів 646 км, у т. ч. з твердим покриттям — 622,2 км. Краєзнавчий музей (Іванків). Указом Президії Верховної Ради УРСР від 16.XI 1988 І. р. об'єднано з Чорнобильським районом. *І. А. Ярмоленко.*

ІВАНКОВЕ́ЦЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — ландшафтний заказник респ. значення (з 1983). Розташований у Городоцькому р-ні Хмельн. обл. Перебуває у віданні Ярмолинецького лісгоспзагу. Пл. 796 га. Охороняються природні комплекси кам'янистих схилів *Товтр* з дубово-буково-грабовими насадженнями. Одне з небагатьох у республіці місць зростання рідкісних реліктів — бруслини карликової та шиверекії подільської, занесених до Червоної книги СРСР і Червоної книги УРСР. Трапляються також цибуля ведмежа, скополія карніолійська, підсніжник звичайний, любка дволиста, занесені до Червоної книги УРСР. Природні комплекси мають водоохоронне значення. *В. І. Олещенко.*

ІВАНО́ПІЛЬ (до 1946 — Янушпіль) — селище міського типу Чуднівського р-ну Житомир. обл. Розташований на р. *Тетереві* (прит. Дніпра), за 20 км від залізнич. ст. Чуднів-Волинський. 4,9 тис. ж. (1990). Вперше згадується 1714, с-ще міськ. типу з 1924. Поверхня селища розчленована балками. Пересічна т-ра січня —5,7°, липня +18,9°. Опадів 531 мм на рік. Річище Тетерева звивисте, в межах селища приймає струмок Тетерівку. Пл. зелених насаджень 1,0 га. В І.— цукр. та хлібний з-ди. Профес.-тех. училище.

ІВА́НО-ФРАНКІ́ВСЬК (до 1962 — Станіслав) — місто, обл. центр. Розташований у пн.-сх. частині області, у Передкарпатті, на річках Бистриці-Солотвинській і Бистриці-Надвірнянській (притоки Бистриці, бас. Дністра). Залізнична станція, автостанція, аеропорт. Пл. 3890 га. Населення 233 тис. ж. (1988). Місто засн. 1662. Розташований в улоговині з слабо похиленою на Пн. поверхнею. В пд.-зх. частині міста збудовано озеро пл. 36 га. Пересічна т-ра січня —5,1°, липня +18,5°. Опадів 603 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 9665 га. В межах міста — дві пам'ятки природи та пам'ятка садово-паркового мистецтва — парк ім. Т. Г. Шевченка (всі — місц. значення). І.-Ф.— центр пром. вузла. Розвинуті маш.-буд. і металообр. (виробничі об'єднання «Геофізприлад», «Карпатпресмаш»; з-ди: арматурний, локомотиворем., рем.-механічний) та легка (шкіряне і швейне об'єднання, швейно-галантерейна, трикот. і худож. виробів ф-ки) пром-сть. Численні підприємства харч. пром-сті (м'ясний, птахо- і хлібний комбінати, міськ. мол. з-д, конд. і харчосмакова ф-ки). Меблеві комбінат і ф-ка, лісокомбінат, фурнітурна ф-ка, з-д тонкого органічного синтезу. Виробн. буд. матеріалів.

У місті — мед., пед. та нафти і газу ін-ти, 7 серед. спец. навч. закладів, 11 профес.-тех. уч-щ. Відділення наук. атеїзму Ін-ту філософії АН УРСР, відділ екон. аналізу і резервів виробн. Львів. відділення Ін-ту економіки АН УРСР, Карпатський філіал укр. н.-д. Ін-ту лісового г-ва і агролісомеліорації та ін. 2 театри, філармонія, *Івано-Франківський краєзнавчий музей,* худож., історії релігії та атеїзму, літературний Прикарпаття музеї. Будинок природи. Бюро подорожей та екскурсій, турбаза «Прикарпаття», *Івано-Франківський відділ Географічного товариства УРСР.* Серед об'єктів туризму — пам'ятки архітектури 17—18 ст., будинок, в якому 1919 на 1-й конференції комуністич. орг-цій Сх. Галичини була створена Комуністична партія Сх. Галичини (див. план міста і турист. карту обл. за станом на 1989).

Літ.: Галюк Б. П., Шеремет О. П. Івано-Франківськ. Путівник. Ужгород, 1979.

ІВА́НО-ФРАНКІ́ВСЬКА О́БЛАСТЬ.

І.-Ф. о. утворена 4.XII 1939 (до 1962 — Станіславська область). Розташована на Зх. республіки, в межах Передкарпаття та Українських Карпат. Межує на Пн. Зх. з Львів., на Пн. Сх.— з Терноп., на Пд. Сх. — з Чернів., на Пд. Зх.— з

Закарп. областями УРСР. На Пд.— частина держ. кордону СРСР з Румунією. Пл. 13,9 тис. км^2 (2,4 % площі УРСР). Населення 1431,4 тис. чол. (1,1 1990, 2,8 % населення України). Центр — м. *Івано-Франківськ.* В області — 14 районів, 14 міст, у т. ч. 4 обл. підпорядкування, 25 с-щ міськ. типу і 759 сільс. населених пунктів. У 1967 І.-Ф. о. нагороджено орденом Леніна.

І.-Ф. о. має вигідне транспортно-геогр. положення. Густа мережа залізниць, автомоб. шляхів і трубопроводів сполучає область з багатьма важливими екон. районами країни і з сусідніми країнами Східної Європи. Більша частина І.-Ф. о. лежить в межах фізико-геогр. країни Карпат, крайня пн.-сх. частина — в межах лісостепової зони. Грунтово-кліматичні умови рівнинної частини області сприятливі для розвитку с. г., особливо рослинництва, гірської — тваринництва.

Населення і трудові ресурси. У нац. складі переважають українці (96,3 %). У горах — етнографічні групи українців — гуцули (особливо в Косівському, Верховинському, Коломийському і Надвірнянському районах) та бойки. Живуть росіяни, поляки, євреї, білоруси та ін. Пересічна густота населення 103 чол. на 1 км^2. Найгустіше населені Придністров'я і рівнинна частина Покуття. Індустріалізація області зумовила ріст міст і міського населення (42 % у 1990 проти 22,9 % у 1940).

Маятникові трудові поїздки населення спостерігаються в зоні впливу Івано-Франківська, Калуша, Коломиї; міжресп. маятникові трудові міграції — в нафтові райони Зх. Сибіру. Найбільші міста: Івано-Франківськ, *Калуш, Коломия, Долина, Надвірна* (всі — у Передкарпатті). Область достатньо забезпечена трудовими ресурсами. У виробничій сфері зосереджено 81,7 % усього зайнятого населення, у т. ч. у промсті — 32,8 %, с. г.— 24,9 %, буд-ві — 8,1 %, на транспорті і зв'язку — 6,5 %. *О. І. Шаблій.*

Природні умови і ресурси. Тер. області міститься у межах двох великих геоструктурних одиниць: *Карпатської складчастої системи,* елементами якої є *Карпатська покривно-складчаста споруда* і *Передкарпатський прогин,* і пд.-зх. окраїни Східно-Європейської платформи *(Волино-Подільської моноклінали).* В геол. будові Карпатської покривно-складчастої споруди беруть участь інтенсивно дисльоковані флішові товщі крейдового та палеогенового віку. Передкарпатський прогин виповнений неогеновими уламковими породами — моласами, які залягають на мезозойському чохлі і гетерогенному фундаменті платформи *(Самбірський покрив, Більче-Волицька зона)* або на флішовій товщі Карпатської складчастої споруди *(Бориславсько-Покутський покрив).* У Волино-Подільській моноклінали кристалічний фундамент перекривають дисльоковані вендські — палеозойські і моноклінальні крейдові — неогенові верстви. Антропогенові відклади дуже різноманітні. Найпоширеніші алювіальні піщано-гальковi породи річкових терас, уламковий і глинистий елювій на виположених схилах у горах і передгір'ях, лесовий покрив на вододілах лівих приток Дністра і межиріччя Прут — Дністер. У горах поширені також моренні комплекси, схилові утворення (осипні, обвальні, зсувні) тощо. За характером рельєфу І.-Ф. о. поділяється на 3 частини. На Пн.— *Подільська височина* (вис. до 430 м). Переважає рівнинно-пластовий рельєф з ерозійними долинно-балковими і карстовими формами. Вздовж правобережжя Дністра простягається Передкарпатське низькогір'я (*Покутське низькогір'я, Войнилівська височина, Прилуквинська височина,* Бистрицька улоговина, *Калуська улоговина, Рожнятівська улоговина, Майданське низькогір'я, Слобода-Рунгурське низькогір'я* та ін.), де домінує терасно-акумулятивний рельєф. Майже половину тер. області займають Українські Карпати. Поперечними і поздовжніми долинами вони розділені на гірські масиви і пасма пд.-сх. простягання: *Горгани* (г. Сивуля, 1818 м), *Покутсько-Буковинські Карпати.* На Пд. області — *Гринявські гори* та Чивчинські гори з льодовиковими формами (кари, цирки, моренні вали) та *Чорногора* з найвищою точкою Українських Карпат і всієї України — г. *Говерлою,* 2061 м (на межі з Закарп. обл.). В надрах області — поклади різних корисних копалин. Горючі корисні копалини представлені нафтою та природним га́зом (*Передкарпатська нафтогазоносна область; Битків-Бабченське нафтогазоконденсатне родовище, Долинське нафтове родовище, Космацьке газоконденсатне родовище* та ін.); бурим вугіллям, бітумінозними аргілітами. Є родовища озокериту, сірки, кам'яної та калійної солей (*Передкарпатський соленосний басейн: Калусько-Голинське родовище калійних солей* та ін.), гіпсу і ангідриту, сланців, фосфоритів, мін. буд. матеріалів (пісковиків, вапняків, гравію, гальки). Численні поклади суглинків і глини. Є джерела мінеральних вод (села Черче і Буркут).

Клімат області помірно континентальний. Вона лежить в *Атлантико-континентальній кліматичній області.* Формується клімат під переважаючим впливом вологих повітряних мас Атлантичного ок. та Середземного м. Вторгнення арктичних повітряних мас з Пн. Сх. взимку зумовлює різке зниження т-ри повітря, середземноморського повітря з Пд. Зх. влітку — підвищення т-ри повітря та інтенсивність посушливих явищ. В рівнинній частині області (Передкарпаття та Подільська височина) зима м'яка, літо тепле, пересічна т-ра січня −4, −4,5°, липня +18, +19,5°. Період з т-рою понад +10° становить 155—170 днів. Безмо-

Івано-Франківськ. Загальний вид міста.

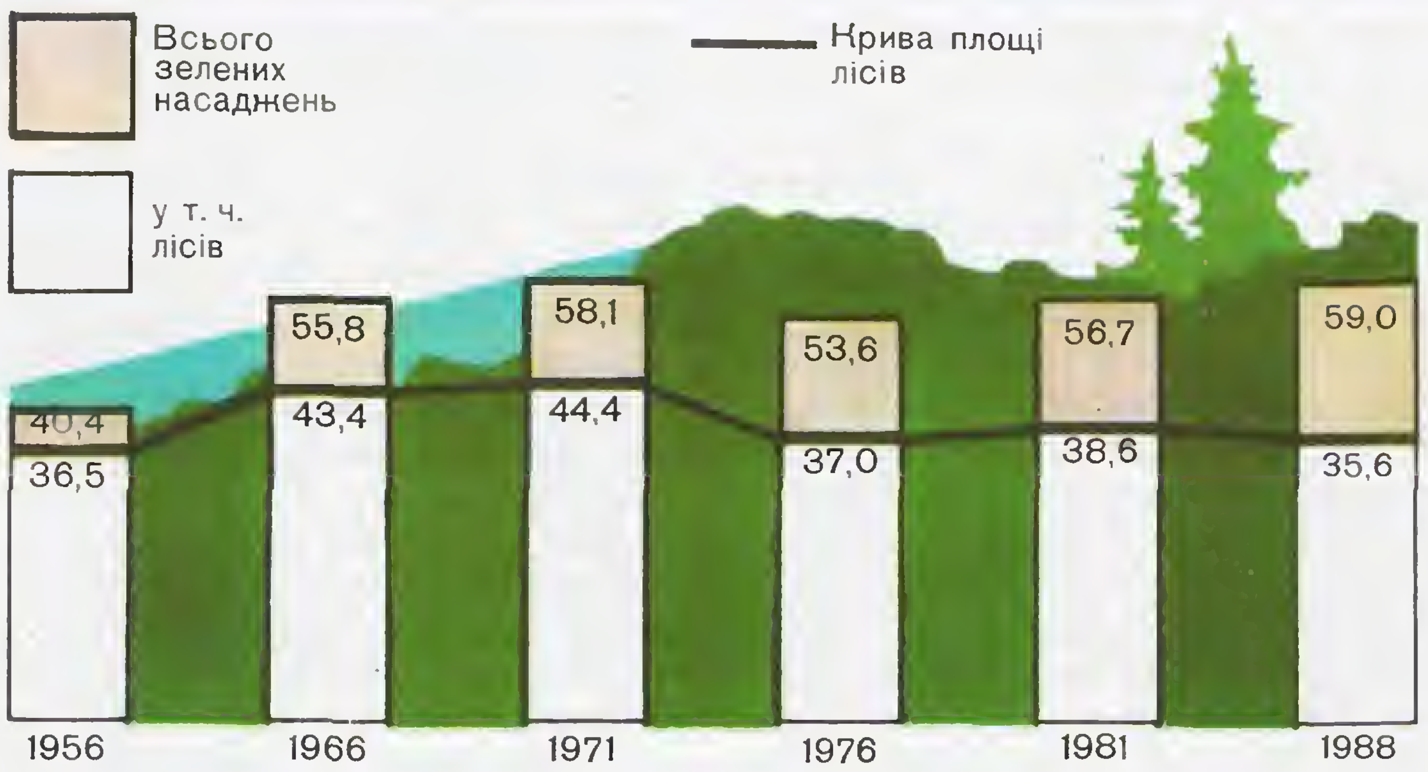

*Площа зелених насаджень у зелених зонах міст і селищ міського типу **Івано-Франківської області** (тис. га).*

розний період 150—155 днів, сума активних т-р 2500—2600°. У горах клімат значно суворіший, спостерігається зниження т-ри з висотою. Зміна т-ри на 100 м висоти (термічний градієнт) у середньому становить 0,5°. Пересічна т-ра січня —6°, липня +16°. Безморозний період скорочується до 110—130 днів, сума активних т-р 1600° і менше. Період з т-рою понад +10° становить 130 днів. Річні суми опадів коливаються від 600—800 мм у Передкарпатті до 1400 мм у горах. Осн. кількість їх (у Передкарпатті 73 %, у горах 65 %) припадає на теплий період року. Найбільш дощові літні місяці (бл. 44 % опадів), коли дощі випадають у вигляді злив, які іноді призводять до катастрофічних паводків на Дністрі, Пруту та ін. ріках. Сніговий покрив у Передкарпатті внаслідок відлиг нестійкий і малопотужний, утворюється наприкінці листопада, сходить у кінці березня (тривалість до 115 днів), у горах — відповідно на поч. листопада і у травні; товщина його з вис. 650—700 м і вище досягає 60 см. Серед несприятливих кліматичних явищ — зливи, град, заметілі, ожеледь, тумани, заморозки. В області діє 5 метеостанцій (Івано-Франківськ, Долина, Коломия; Карпатська селестокова у Яремчі, Пожижевська снігалавинна). Пн. та пн.-сх. частини І.-Ф. о. належать до *вологої, помірно теплої агрокліматичної зони*, решта — до *Карпатського району вертикальної кліматичної зональності.*

Територією області течуть 8286 річок, переважають річки довжиною до 10 км кожна. Вони належать до басейнів Дністра і Пруту. Довж. Дністра в межах області бл. 200 км; його притоки *Свіча, Лімниця, Луква, Бистриця* — праві; *Свір, Гнила Липа* — ліві. Прут тече в пд.-сх. частині області, його праві притоки: *Черемош, Рибниця, Пістинька, Лючка,* ліві: *Турка, Чорнява,* Белелуя. Річки в основному гірські. Живлення переважно дощове і снігове. Пересічна густота річкової сітки 0,2—0,4 км/км^2 (в басейнах Лімниці, Бистриці 1,1—1,2 км/км^2, в басейнах Білого Черемошу і Чорного Черемошу 1,1 км/км^2). Озер мало, в основному заплавні, деякі карстового походження. Серед гірських озер — Лебедине, Несамовите та ін. Збудовано *Бурштинське водосховище* та Рожнятівське (Чечвинське) і Княгиницьке водосховища. Річки використовують для пром. і комунального водопостачання.

Грунтово-рослинний покрив змінюється з висотою. Серед грунтів пн. частини області поширені опідзолені чорноземи (15 % площі області), сірі лісові грунти (18 %) і типові малогумусні чорноземи (3 %), у Передкарпатті — дерново-підзолисті та дернові грунти (20 %); на гірських схилах — бурі, буроземно-підзолисті та гірські лучно-буроземні грунти (40 %); у долинах річок — лучно-болотні та болотні грунти. Еродованість грунтів 10—40 %.

І.-Ф. о. лежить у межах *Центральноєвропейської широколистянолісової геоботанічної провінції,* лише крайня пн.-сх. частина — у *Східно-Європейській широколистянолісовій геоботанічній провінції.* Панівним типом рослинності є ліси, які вкривають бл. 629,6 тис. га (найбільша лісистість серед областей України). На рівнині і в передгір'ях вони становлять 30 % території (в осн. це грабово-дубові, дубові, букові ліси), на схилах Українських Карпат — бл. 60 % (тут виражена висотна поясність; нижні схили, до вис. 800—1000 м, вкриті лісами з бука, ялини та ялиці білої; вище, до вис. 1300—1500 м,— хвойні ліси з ялини, ялиці, кедрової і гірської сосни; у підліску — ліщина, жимолость, бузина, шипшина, ожина, крушина тощо). На найвищих вершинах — субальпійські луки — *полонини* (біловус, вівсюнець, тонконіг, щучник тощо). Лучна рослинність на рівнинній частині області поширена по заплавах річок (заплавні луки — тонкомітлицеві, дернистощучникові, лучнокострицеві, різнотравні) та на верхніх терасах і вододілах (суходільні луки — лучнотонконогові, середньотрясучкові, осокові). Тер. Придністров'я майже вся розорана. Степова рослинність збереглась невеликими ділянками. Всього на тер. області зростає понад 2 тис. видів рослин, з них понад 70 видів занесено до Червоної книги УРСР та Червоної книги СРСР.

Тваринний світ І.-Ф. о. нале-

Турбаза «Карпатські зорі» у м. Косові.
Карпатський краєвид.
Лісовий кордон Ворохтянського лісокомбінату.

жить до *Карпатського гірського зоогеографічного округу* та *Українського лісостепового зоогеографічного округу*. Фауна області налічує 463 види, у т. ч. ссавців — 66, птахів — 322, плазунів — 11, земноводних — 15, риб — 49. У гірських районах серед ссавців поширені олень, козуля, свиня дика, ведмідь, рись, куниця, горностай, борсук, видра, вовк та ін.; з птахів — глухар, тетерев, рябчик, слуква, сови, орли, дятли та ін.; з плазунів — ящірка живородна, гадюка, вуж звичайний; в річках — форель, харіус. На Придністров'ї з ссавців поширені лисиця, тхір, видра, заєць сірий, ховрах, хом'як, сіра полівка, водяна полівка, їжак; з птахів — качки, кулики, *лелека білий і чорний*, горлиця кільчаста, воронові; з риб — підуст, лин, щука, марена, сом, окунь, лящ, головень та ін. Акліматизовано норку, ондатру (у Придністров'ї), нутрію, лань, муфлона.

Для І.-Ф. о. характерне поєднання лісостепових (опольських рівнинно-височинних і лучностепових височинних) і гірських карпатських (мішанолісових передгірних, низькогірних і лучнолісових субальпійських середньогірних) ландшафтів.

Серед сучасних природних процесів на Придністров'ї поширені *ерозія*, обвалювання, осипання, зсуви, карст, *площинний змив*, на межиріччі Свічі і Лімниці — *лінійний розмив*, по долинах річок — перезволоження, заболочування. В горах — інтенсивні лінійний розмив, площинний змив, ерозійні процеси, зсуви, обвалювання, осипання, утворення кам'яних осипищ, снігові лавини, сельові потоки; сильні вітри призводять до буреломів і вітровалів. Еродованість на Пн. Сх. становить 35—50 %, у горах — 5—10 %.

Проводяться значні роботи щодо охорони природи. На 1,7 тис. га створено яружно-балкові насадження, 0,9 тис. га лісонасаджень уздовж річок, ставків і водойм.

В області — 366 територій і об'єктів природно-заповідного фонду (пл. 68,8 тис. га), в т. ч. *Карпатський природний національний парк*, респ. значення 11 заказників (лісовий — *Бредулецький заказник*, ботанічні — *Кливський заказник, Княждвірський заказник, Скит-Манявський, Тавпиширківський заказник* та *Яйківський заказник*; ландшафтні — *Джурджійський заказник, Козакова Долина, Садки*, гідрологічний — *Турова Дача*, орнітологічний — *Пожератульський заказник*), 13 пам'яток природи (ботанічні — *Масьок, Осій, Сокіл, Тарниці, Чортова гора*, гідрологічні — *Висяче, Лисок, Мшана, Ширковець*, комплексні — *Верхнє озерище, Довбуша скелі, Касова гора*; геологічна — *Старуня*), 3 дендрологічні парки (*Високогірний дендропарк, Діброва* та *Дружба*), парк Партизанської Слави — пам'ятка садово-паркового мистецтва; місцевого значення — 19 заказників, 99 пам'яток природи, 7 парків — пам'яток садово-паркового мистецтва; 212 заповідних урочищ.

В. І. Галицький
(сучасні процеси),
М. З. Мальський.

Народногосподарський комплекс Івано-Фр. обл. характеризується розвитком галузей промсті, що базуються гол. чин. на місцевих мін. і лісових ресурсах у поєднанні з багатогалузевим с. г. У сукупній валовій продукції пром-сті і с. г. на пром-сть припадає 73,8 %, на с. г.— 26,2 % (1986). Інтенсивно впливають на формування госп. комплексу області та визначають її спеціалізацію в респ. і загальносоюзному розподілі праці нафто- і газодобувна, лісова і деревообр., хім. і нафтохім., маш.-буд., електроенергетична, харч., зокрема м'ясна, галузі. І.-Ф. о. виробляє 50 % респ. виробництва калійних солей, 12,6 % — меблів, 5,6 % — електроенергії.

Промисловість. Паливно-енерг. комплекс області (16,1 % товарної пром. продукції) представлений виробн. електроенергії (Бурштинська ДРЕС, Калуська ТЕЦ), нафтодобувною і нафтопереробною, газодобувною і газопереробною (Надвірна, Долина) галузями. Підприємства машинобуд. комплексу (8,1 %) виробляють ковальсько-пресові машини, ливарні автоматичні лінії (виробн. об'єднання «Карпатпресмаш»), прилади контролю і регулювання тех. процесів, обчислювальної техніки (виробниче об'єднання «Промприлад»; всі — у Івано-Франківську), машини для тваринництва і кормовиробництва (завод «Коломиясільмаш» у Коломиї) здійснюють ремонт локомотивів (Івано-Франківськ) та деревообробної техніки (Брошнів-Осада).

Важлива частина госп. комплексу — лісопром. комплекс 12,5 %), що включає лісове г-во, лісозаготівлі, лісопилення, деревообробку (виготовлення меблів, деревних плит, фанери) і паперову пром-сть. Представлений він 12 лісокомбінатами (Надвірнянський, Вигодський, Брошнівський та ін.), Прикарпатським і Снятинським меблевими комбінатами, Івано-Франківською меблевою ф-кою, Ко-

Компресорна станція газопроводу «Союз» у смт Богородчанах.
Надвірнянський лісокомбінат.
Траса газопроводу «Братерство».
На Калуському виробничому об'єднанні «Хлорвініл».

Структура посівних площ Івано-Франківської області (%, 1988).

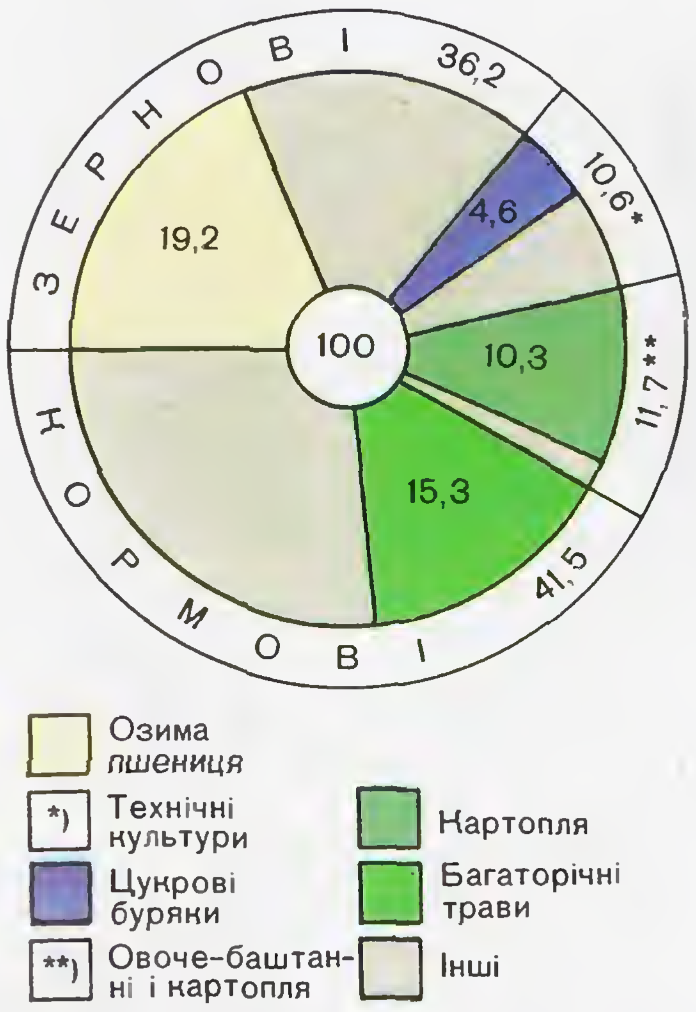

ломийською паперовою ф-кою. На базі освоєння родовищ солей та ін. хім. сировини і переробки нафти розвивається комплекс хім. індустрії (виробн. мін. добрив, металевого магнію, етилену, хлорвінілу, карбамідних і поліхлорвінілових смол, хім. засобів захисту рослин, барвників, хімікатів-добавок тощо) — Калуське виробниче об'єднання «Хлорвініл», Івано-Франківський з-д тонкого органічного синтезу. Добувається природна сірка в с. Загайпіль Коломийського р-ну. Індустріально-буд. комплекс включає виробн. буд. матеріалів (цементу й шиферу в с. Ямниці, залізобетонних конструкцій і деталей в Івано-Франківську, Калуші, Долині; діють великопанельного домобудування комбінат у Івано-Франківську і з-д у Бурштині).

Легка пром-сть (21,4 % товарної пром. продукції) представлена швейною (Івано-Франківськ), хутровою (Тисмениця), шкіряно-взуттєвою (Івано-Франківськ, Коломия, Болехів), бавовнопрядильною (Долина) і лляною (с. Боднарів Калуського р-ну) галузями. Розвинуте виготовлення худож. виробів і сувенірів з дерева, вовни, шкіри (Івано-Франківськ, Коломия, Косів та ін.). Провідні галузі харч. пром-сті — *важливої ланки агропром. комплексу* області — цукр., мол. і маслосироробна, м'ясна, хлібопекарська, пивоварна, тютюново-ферментаційна, консервна, соляна, підприємства їхні розташовані по всій області.

На тер. І.-Ф. о. формуються пром. вузли: Івано-Франківський (*спеціалізацію визначають* маш.-буд., легка і харч. галузі пром-сті), Калуський (хім. пром-сть, виробництво обладнання для нафтових промислів), Долинський (нафтодобувна, газопереробна, текст. галузі) та Коломийський (легка, харчова, машинобудівна та ін. галузі).

Агропромисловий комплекс області включає сировинну, переробну і обслуговуючі ланки. Осн. сфера його — сільське господарство, тваринницька галузь якого спеціалізується на виробництві м'яса великої рогатої худоби, молока; рослинницька — виробн. зерна, цукр. буряків та льону-довгунця.

Заготівля кормів у колгоспі «Прапор комунізму». Коломийський район. Тваринницький комплекс у Городенківському районі.

Провідне місце посідає тваринництво (62,0 % валової продукції с. г., 1988). В області на кін. 1989 було 189 колгоспів, 36 радгоспів, 5 птахофабрик, 10 комбікормових з-дів (найбільші Івано-Франківський, Коломийський, Отинянський, Галицький, Городенківський).

Площа с.-г. угідь 1989 становила 608,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 417,7 тис. га, сіножаті і пасовища — 175,6 тис. га. Посівна площа 420 тис. га (див. діаграму). Осушено 191 тис. га. Рослинництво розвинуте гол. чин. у Придністров'ї і Передкарпатті. Осн. зернові культури: озима пшениця, ячмінь, жито; технічні: льон-довгунець *і цукр. буряки, ріпак. Значні* площі під картоплею (10 тис. га), кормовими (однорічні та багаторічні трави, кормові коренеплоди) і овочевими культурами. Розвиваються садівництво (яблуні, сливи, груші, вишні, волоський горіх) і ягідництво. Тваринництво гол. чин. м'ясо-молочного напряму (скотарство, птахівництво, свинарство і вівчарство).

За спеціалізацією с. г. в області виділяється Придністров'я (мол.-м'ясне скотарство, свинарство, зернове г-во, буряківництво), Передкарпаття (м'ясо-мол. скотарство, льонарство, буряківництво) та гірська частина (м'ясо-мол. скотарство, вівчарство).

До складу АПК області входять *агропромислові спеціалізовані комплекси* рослинницького (плодоовочепром., бурякоцукровий, зернохлібопром., льонопром.) та тваринницького (молоко-, м'ясо- та птахопромислові) напрямів.

Транспортна система. Довжина з-ць заг. користування 1989 становила 479 км; пересічна густота 34,5 км на 1000 км^2. Гол. залізнич. магістралі з'єднують область з Москвою, Ленінградом, Києвом, Львовом, Одесою та ін. містами (Львів—Івано-Франківськ — Чернівці, Тернопіль—Рогатин—Стрий та ін.). У горах — вузькоколійні з-ці (до Вигоди, Брошнів-Осади), які використовуються для перевезення лісу. Залізнич. вузли: Івано-Франківськ, Коломия. Довжина автомоб. шляхів 4,4 тис. км (усі — з твердим покриттям).

Пересічна густота автомобільних шляхів 318,7 км на 1000 км^2. Гол. автомагістралі від Івано-Франківська до Львова, Чернівців, Ужгорода. У Івано-Франківську — аеропорт. Територією області проходять траси газопроводів «Братерство» (бере початок у м. Долині), «Союз», Уренгой—Помари—Ужгород, етиленпроводу Ленінварош (Угорщина) — Калуш.

Внутрішні відміни. На тер. області сформувалися три госп. підрайони. Івано-Франківсько-Надвірнянський підрайон розташований у центр. частині області. Тут зосереджено бл. 70 % зайнятих у пром. і понад 40 % у с.-г. виробництвах області. Галузі спеціалізації: маш.-буд., електроенергетична, деревообр., легка та харчова, рекреація. Калусько-Долинський підрайон розташований на Пн. Зх. області (бл. 20 % зайнятих у пром-сті області та с. г.), спеціалізується на добуванні і переробці калійних солей, нафти, *газу, деревини*. *Коломийсько - Городенківський* підрайон лежить у пд. і сх. частинах області, спеціалізується на виробн. м'яса, цукру, плодоовочевої продукції, садівництві, а також туризмі (турист. район Гуцульщини з центрами Косів, Коломия, Кути, Космач, Криворівня, Шешори та ін.).

І.-Ф. о. має екон. зв'язки з усіма областями УРСР, вел. екон. районами та іншими союзними республіками СРСР й країнами Східної Європи. Вона вивозить (у т. ч. і на експорт) продукцію машинобудування (ковальсько-пресові машини, преси механічні, сталеву арматуру, геофізичні прилади тощо), меблі, барвники, м'ясо; ввозить устаткування і машини для маш.-буд., хім., лісової, деревообр. пром-сті, вугілля, газ, прод. товари та товари нар. споживання. І.-Ф. о. змагається з Львів. обл. УРСР та Новгородською обл. РРФСР.

О. І. Шаблій.

Невиробнича сфера. В І.-Ф. о.— ін-т нафти і газу, пед. та мед. ін-ти (Івано-Франківськ), 18 серед. спец. навч. закладів, 26 профес.-тех. уч-щ. Серед н.-д. установ відділ екон. аналізу резервів виробн. Львів. відділення Ін-ту економіки АН УРСР, Карпатський філіал Укр. н.-д. ін-ту лісового г-ва і агролісомеліорації та ін. *Івано-Франківський відділ Географічного товариства УРСР*. Діють 3 театри, обл. філармонія, 3 музеї, у т. ч. *Івано-Франківський краєзнавчий музей* та його відділи, художній, Коломийський народного мистецтва Гуцульщини.

О. І. Шаблій.

Рекреація. До природних рекреаційних ресурсів області належать клімат, мін. води і лік. торфові грязі. Кліматич. курорти (Косів, Кременці, Ворохта, Шешори, Яремча) розташовані в пд.-сх. частині області. Мін.

води: в гірській частині — хлоридно-натрієві (Верховинський, Рожнятівський р-ни), вуглекислі невисокої мінералізації (верхів'я р. Чорний Черемош), типу нафтуся (район Шешорів), у Передкарпатті — хлоридні натрієві і кальцієво-натрієві (Долина, Калуш, Старуня, Космач, Косів та ін.); на рівнинній частині області — йодо-бромні малої мінералізації і сульфідні (Більшівці, Коршів, Городенка, Черче). Здійснюється пром. розлив столових і лікувально-столових вод (верховинська, пе-

Основні об'єкти туризму Івано-Франківської області

1. Пам'ятки архітектури 14—18 ст., у т. ч. Святодухівська церква, 1598, в якій розташований музей дерев'яної архітектури і живопису 16—17 ст.
2. Братська могила рад. воїнів, які загинули 1944 під час визволення міста від нім.-фашист. загарбників.
3. Могила укр. письменниці Н. І. Кобринської, яка жила в місті 1884—1914.
4. Пагорб Слави на честь рад. воїнів, які загинули під час визволення Прикарпаття 1944.
5. Пам'ятники: українським письменникам Т. Г. Шевченкові та І. Я. Франкові.
6. Пам'ятка архітектури — церква Пантелеймона, 12 ст.
7. Братська могила рад. воїнів, які загинули 1944 під час визволення міста.
8. Пам'ятка архітектури — церква Різдва, 13—14 ст.
9. Скелі з пісковику, в одній з яких видовбано невелику печеру. Народні перекази пов'язують це місце з іменем керівника антифеодального руху селян-опришків у 30—40-х рр. 18 ст. Олекси Довбуша.
10. Пам'ятник чекістам, які загинули в боротьбі за Рад. владу.
11. Пам'ятники: Т. Г. Шевченкові та російському рад. письменнику М. Горькому.
12. Пам'ятка архітектури — комплекс споруд солеварні, кін. 19—поч. 20 ст.
13. Пам'ятки архітектури — каплиця, 1500, та Успенська церква, 16 ст.
14. Залишки давнього м. Галича — столиці Галицько-Волинського князівства, 11—13 ст.
15. Музеї: краєзнавчий; нар. архітектури і побуту.
16. Будинок, у якому 1919 на 1-й конференції комуністичних організацій Сх. Галичини було створено Комуністичну партію Сх. Галичини.
17. Пам'ятники: на честь 40-річчя визволення міста від нім.-фашист. загарбників; працівникам міліції, які загинули в боротьбі за встановлення на Прикарпатті Рад. влади; героям-танкістам — визволителям Івано-Франківська від нім.-фашист. загарбників 1944; жертвам фашизму. Братське меморіальне кладовище рад. воїнів, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.
18. Пам'ятники: укр. письменникам Т. Г. Шевченкові та І. Я. Франкові; польс. поету А. Міцкевичу; керівникові підпільного обкому КП(б) України Ю. С. Безкровному; одному з керівників збройної боротьби трудящих зх.-укр. земель проти польських окупантів С. О. Мельничуку.
19. Пам'ятки архітектури, у т. ч. костьол та колегія єзуїтів, парафіяльний та вірменський костьоли, солодовий та варний цехи пивоварного з-ду, 18 ст.
20. Музеї: краєзнавчий; історії релігії та атеїзму; літературний музей Прикарпаття; художній.
21. Пам'ятник першим комсомольцям села — борцям за Рад. владу.
22. Пам'ятки архітектури — костьол та палати духівництва, 18 ст.
23. Пам'ятка архітектури — монастир-скит, 17 ст.
24. Історико-архітектурний музей.
25. Меморіальний знак на честь 25-річчя визволення району від нім.-фашист. загарбників.
26. Пам'ятник на честь 100-річчя відкриття в Надвірній нафт. родовищ.
27. Пам'ятки архітектури — руїни замку та домініканський костьол, 17 ст.
28. Пам'ятка архітектури — руїни замку, 16 ст.
29. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
30. Пам'ятка архітектури — церква Різдва богородиці, 1620, і дзвіниця, 1785.
31. Стела на місці, де в серпні 1943 відбувся бій партизанського з'єднання С. А. Ковпака з нім.-фашист. загарбниками. Обеліск на місці загибелі комісара з'єднання С. В. Руднєва та його бойових товаришів.
32. Пам'ятник рад. воїну В. Д. Пачулія, який 1944 повторив подвиг О. Матросова.
33. Літ.-меморіальний музей уродженців села — укр. письменників М. Ірчана та І. В. Ткачука; С. О. Мельничука. Пам'ятники М. Ірчану і С. О. Мельничучкові.
34. Місце народження Олекси Довбуша; пам'ятник йому.
35. Пам'ятники: рад. воїнам-танкістам, які загинули 1944 під час визволення міста від нім.-фашист. загарбників; жертвам фашизму.
36. Пам'ятники: радянському держ. і партійному діячеві С. М. Кірову; Т. Г. Шевченкові; А. Міцкевичу.
37. Пам'ятки архітектури — Благовіщенська церква, 1587, та дзвіниця, 18 ст.
38. Музей нар. мистецтва Гуцульщини.
39. Місце народження укр. письменника Леся Мартовича; літ.-меморіальний музей письменника; пам'ятник йому.
40. Місце народження новатора с.-г. виробництва двічі Героя Соціалістичної Праці Ю. Т. Личука; погруддя героя.
41. Пам'ятник на братській могилі бійців партизанського загону «Іскра».
42. Пам'ятник на братській могилі партизан-ковпаківців і рад. воїнів, які загинули під час визволення міста 1944.
43. Пам'ятники: секретареві Яремчанського райкому комсомолу В. Гнатюк, яка загинула 1947 від рук укр. буржуазних націоналістів; С. В. Руднєву.
44. Музеї: партизанської слави; історії релігії та атеїзму.
45. Місце народження укр. рад. письменника П. С. Козланюка. Літ.-меморіальний музей письменника.
46. Місце народження укр. письменника В. С. Стефаника. Літ.-меморіальний музей та пам'ятник на могилі письменника.
47. Пам'ятник на честь взяття Яблуницького перевалу рад. військами 1944.
48. Пам'ятки архітектури — Троїцька церква та дзвіниця, 1868.
49. Пам'ятки архітектури — Дмитрівська церква і дзвіниця, 18 ст.
50. Пам'ятник на братській могилі рад. розвідників, які загинули у квітні 1944.
51. Пам'ятний знак на честь Олекси Довбуша, який загинув у селі 1745.
52. Музей укр. рад. письменника Я. Галана.
53. Пам'ятники: укр. письменнику І. Я. Франкові; Я. Галану.
54. Меморіальний знак на місці розстрілів у роки нім.-фашист. окупації 5 тис. мирних жителів. Братська могила рад. воїнів, які загинули в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників.
55. Місце народження укр. письменника М. І. Павлика. Літературний музей письменника, пам'ятник йому.
56. Музей народного мистецтва Гуцульщини.
57. Обеліск на місці розстрілу 1924 поліцією буржуазно-поміщицької Польщі першотравневої демонстрації трудящих.
58. Музей комсомольської слави.
59. Пам'ятники укр. письменникам В. С. Стефанику і Марку Черемшині. Літ.-меморіальний музей Марка Черемшини в будинку, де він жив 1912—27; могила письменника. Місце народження укр. рад. графіка В. І. Касіяна; художньо-меморіальний музей митця, пам'ятник йому.
60. Пам'ятка архітектури — церква Різдва, 18 ст.
61. Музей народного мистецтва.
62. Місце народження Марка Черемшини; будинок-музей письменника, пам'ятник йому.
63. Літ.-меморіальний музей І. Я. Франка в будинку, де 1901—14 він майже кожного літа відпочивав; пам'ятник письменнику.
64. Обеліск на честь учасників селянського повстання 1920 проти буржуазно-поміщицької Польщі.

регінська, роксолана, буркут, слобода, городенківська, косівська, вовчковецька та ін.). Родовища торфових лік. грязей відомі в Городенківському, Рогатинському і Долинському р-нах. Діє 13 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням, 4 будинки і пансіонати відпочинку, численні бази відпочинку, піонерські табори.

Численні об'єкти туризму (див. карту за станом на 1989). Івано-Франківська Рада по туризму та екскурсіях, 5 бюро подорожей та екскурсій (Івано-Франківськ, Ворохта, Калуш, Коломия, Косів), туристський готель «Верховина», туристські бази «Прикарпаття» (Івано-Франківськ), «Гуцульщина» (Яремча), «Карпатські зорі» (Косів), «Сріблясті водоспади» (с. Шешори Косівського р-ну), «Смерічка» (с. Лючa Косівського р-ну), «Гірська» (с. Яблуниця, підпорядковане Яремчанській міськраді). Біля турист. баз «Гірська» і «Гуцульщина» та туристського готелю «Верховина» встановлено лижобуксирувальні підйомники. Турист. готель «Верховина» та турист. бази «Сріблясті водоспади» і «Карпатські зорі» приймають сімейних туристів. Територією області проходить 28 планових туристських маршрутів.

Р. А. Горчакова, І. М. Койнов, О. І. Коляда.

Карти області див. на окремому аркуші, т. 1, с. 272—273.

Літ.: Природа Івано-Франківської області. Львів, 1973; Бакін О. І. [та ін.] Радянське Прикарпаття. Путівник-довідник. Ужгород, 1980; Пушик С. Г. Івано-Франківщина. К., 1984.

Івахновецький заказник. Пасмо безлісих Товтр.

ІВА́НО-ФРАНКІ́ВСЬКИЙ ВІ́ДДІЛ ГЕОГРАФІ́ЧНОГО ТОВАРИ́СТВА УРСР. Створений 1970. Об'єднує 316 дійсних членів (1989). У складі відділу працюють секції шкільної географії і басейнових екосистем Карпатського регіону. Осн. напрям роботи — вивчення природи краю, зокрема, геол. і гідрогеол. особливостей, інвентаризація геол. пам'яток природи, дослідження в області меліорації і ерозії ґрунтів, розробка заходів по раціональному використанню природних ресурсів, екологічні дослідження території басейнів річок гірської частини Українських Карпат, впливу різних видів антропогенних факторів на осн. компоненти екологічних систем. Значна увага приділяється пропаганді геогр. та екологічних знань. Діє лекторій (понад 300 лекцій на рік), проводяться заходи разом з нар. університетом «Природа». Постійно проводяться екскурсії по рідному краю, складаються тематичні альбоми тощо. Важливий напрям роботи — підвищення кваліфікації вчителів географії (разом з обласним ін-том вдосконалення вчителів).

Б. Я. Голояд.

ІВА́НО-ФРАНКІ́ВСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Створений 1940 як істор.-краєзнавчий музей ім. 17 вересня на базі Покутського музею в Станіславі (нині Івано-Франківськ), Жаб'ївського (нині смт Верховина) музею «Гуцульщина» та окремих приватних колекцій. З 1959 музей міститься у приміщенні кол. ратуші. Експозиційна пл. разом з музеями, що входять до І.-Ф. к. м. на правах відділів, становить бл. 3 тис. $м^2$. У фондах зберігається бл. 90 тис. експонатів, з них у 36 виставочних залах демонструється 12 тис. Музей складається з трьох відділів (природи, історії дорад. періоду, історії рад. суспільства) та сектора сучас. нар. мистецтва. На правах відділів входять: музеї партизанської слави (м. Яремча); істор.-архіт. (с. Манява); історії релігії та атеїзму і літ. Прикарпаття (Івано-Франківськ); істор.-краєзнавчий (с. Крилос); літ.-меморіальний І. Франка (с. Криворівня); літ.-меморіальний Леся Мартовича (с. Торговиця). Експонати відділу природи розповідають про фіз.-геогр. умови, геол. будову, корисні копалини, рослинний і тваринний світ області. Окремий розділ знайомить з соціалістич. перетвореннями в нар. г-ві, культурі, освіті та ін. сферах суспільно-екон. життя області. Експонуються унікальні колекції — палеонтологічна, геологічна, нумізматична, гербарії з рослин Прикарпаття тощо. Музей проводить екскурсії (10—12 тис. на рік), організовує лекції (700—800), стаціонарні (30—40) та пересувні (15—20) виставки, у т. ч. з природоохоронної тематики, наук.-теор. конференції, здійснює методичне керівництво музеями області. Щороку його відвідує 450—480 тис. чол.

Літ.: Івано-Франківський краєзнавчий музей. Путівник. Ужгород, 1979. *М. І. Паньків.*

ІВА́НО-ФРАНКО́ВЕ (до 1945 — Янів) — селище міського типу Яворівського р-ну Львів. обл. Розташоване на р. Верещиці (прит. Дністра). Залізнична ст. Янів-Львівський, 4,6 тис. ж. (1990). Відоме з 1611, с-ще міськ. типу — з 1940. Поверхня слабохвиляста з заг. похилом на Пд. Сх. Перевищення висот до 32 м. Пересічна т-ра січня $-7{,}0°$, липня $+18{,}0°$. Опадів 660 мм на рік. Пл. зелених насаджень 121 га. У селищі — меблевий комбінат, учлісгоспзаг Львів. лісотех. ін-ту з цехом по виробн. аудиторно-лабораторного обладнання. Рибокомбінат, комбікормовий з-д. Магнітна обсерваторія Ін-ту геофізики АН УРСР, магнітна лабораторія Львів. фіз.-мех. ін-ту, меліоративна станція. Розвинуті нар. художні промисли — вишивання, різьблення по дереву тощо. Профес.-тех. училище.

ІВАХНОВЕ́ЦЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — ландшафтний заказник респ. значення (з 1981). Розташований у Чемеровецькому р-ні Хмельн. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. С. М. Кірова. Пл. 155 га. Охороняються природні комплекси *Товтр* із своєрідними угрупованнями степової, лучно-степової та наскельної флори. На тер. заказника 9 товтрових пасом. Відносна висота їх 50—60 м. Трав'яний покрив утворюють види, характерні для вапнякових скель — осока низька, цибуля подільська, цибуля гірська, сон чорніючий, сон широколистий, ломиніс цілолистий, тринія багатостебла, синяк червоний, волошка Маршаллова. З рідкісних трапляються мінуарція щетиниста, хаменерій Додонея, а також ковила волосиста і астрагал мохнатоквітковий, занесені до Червоної книги УРСР.

В. П. Давидок.

ІВО́ТКА, Івот — річка у Брян. обл. РРФСР та Ямпільському і Шосткинському р-нах Сум. обл. УРСР, ліва прит. *Десни* (бас. Дніпра). Довж. 81 км, пл. бас. 1370 $км^2$. Долина коритоподібна, шир. 4,5 км, глиб. 45 м. Заплава двостороння, завширшки 1,5 км. Річище помірно звивисте, пересічна шир. 10 м. Похил річки 1,1 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає наприкінці листопада, скресає у березні. Стік частково зарегульований 7 шлюзами-регуляторами. Воду використовують для тех. водопостачання і зволожування. Річище І. відрегульоване на протязі понад 40 км. Вздовж берегів на пл. 545 га створено прибережні смуги.

В. С. Перехрест.

ІВ'Я́НКА — річка в Андрушівському, Житомирському і Коростишівському р-нах Житом. обл., права прит. *Тетерева* (бас. Дніпра). Довж. 34 км, пл. бас. 333 $км^2$. Бере початок поблизу с. Волиці. Долина трапецієвидна, шир. 2,5 км, глиб. 20 м. Річище завширшки до 10 м. Похил річки 2,2 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає наприкінці листопада, скресає у березні. Воду частково використовують для с.-г. потреб.

В. С. Перехрест.

М. Г. Ігнатенко.

ІГНАТЕ́НКО Микола Григорович (2.I 1928, смт Поспеліха Алт. краю РРФСР) — укр. рад. економгеограф, доктор геогр. наук з 1970, професор з 1971. Член КПРС з 1959. У 1956 закінчив Чернів. ун-т, 1957—88 працював в ньому (з 1965 — зав. к-рою екон. географії). Осн. праці присвячені вивченню природи і г-ва Українських Карпат, Поділля, закономірностям тер. організації агропром. і продовольчих комплексів. Розробляє питання екон.-геогр. оцінки природно-ресурсного потенціалу певної території, раціонального природокористування. Приділяє велику увагу підготовці наук. кадрів. Голова Чернівецького відділу Географічного товариства УРСР (1975—88).

Тв.: Экономическая оценка природных условий и ресурсов Совет-

ских Карпат как основа хозяйственного строительства. Черновцы, 1969; Географія хімічної промисловості Радянських Карпат. Чернівці, 1970; Проблемні питання економічної і політичної географії СРСР та зарубіжних країн. Чернівці, 1972 [у співавт.]; Природно-ресурсный потенциал Среднего Приднестровья. Черновцы, 1980 [у співавт.]; Природно-ресурсный потенциал территории. Географический анализ и синтез. Львов, 1986 [у співавт.].

ІЗВА́РИНЕ — селище міського типу Луганської обл., підпорядковане Краснодонській міськраді. Залізнична станція. 2,9 тис. ж. (1990). Виникло 1914, с-ще міськ. типу з 1938. Рельєф пасмовий, розчленований ярами і балками. Перевищення висот до 80 м. Пересічна т-ра січня −7°, липня +22°. Опадів 550 мм на рік. В пн.-зх. частині селища збудовано ставок. Пл. зелених насаджень 25 га. Населення І. працює переважно на підприємствах об'єднання «Краснодонвугілля» та м. Донецька Ростов. обл. РРФСР.

ІЗМА́ЇЛ — місто обласного підпорядкування Одес. обл., райцентр. Розташований на Пд. Зх. області. Мор. торг. порт на лівому березі Кілійського гирла Дунаю, за 80 км від Чорного м., доступний для мор. суден. Залізнична станція, автовокзал. Населення 94,1 тис. ж. (1990). Поселення на місці сучасного І. засноване у 1—2 ст. н. е., місто з 1812. Поверхня міста рівнинна, розчленована балками. Пересічна т-ра січня −1,8°, липня +22,9°. Опадів 403 мм на рік. Пл. зелених насаджень 2032,6 га. У межах І.— 4 пам'ятки природи та Комсомольський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення.

І.— значний пром. центр з розвинутою харч. (рибообробний з-д — філіал Чорномор. виробничого об'єднання «Антарктика»; м'ясний та хлібний комбінати, консервний, мол., прод. товарів з-ди), металообр. (рем.-технологічного устаткування, суднорем. та суднорем.-мех. з-ди), легкою (швейно-галантерейна ф-ка) пром-стю. Целюлозно-картонний з-д, Радянське Дунайське пароплавство. Початковий пункт круїзу по Дунаю. У місті — пед. ін-т, технікуми механізації і електрифікації сільського господарства, автоматизації виробництва, 4 професійно-технічні училища. Туристський готель.

Об'єкти туризму — музеї: рос. полководця О. В. Суворова, атеїзму, діорама «Штурм фортеці Ізмаїл російськими військами у 1790 р.» — в будинку кол. мечеті, пам'ятки архітектури 16—19 ст.; пам'ятник О. В. Суворову.

Літ.: Клименко А. И. Измаил. Путеводитель. Одесса, 1984.

ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — р-н на Пд. Зх. Одес. обл. Утворений 1954. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 55,8 тис. чол. (без м. *Ізмаїла*), у т. ч. міського — 5,8 тис. (1990). Райцентр — місто обл. підпорядкування Ізмаїл, у районі — смт *Суворове* та 22 сільс. населені пункти. Лежить на *Причорноморській низовині*, поверхня — плоска і пологохвиляста алювіально-лиманна лесова рівнина, розчленована долинами та балками. Корисні копалини: бутовий камінь, щебінь, глина. Розташований у *Причорноморській середньостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −2,3, −2,8°, липня +22,7°. Період з т-рою понад +10° становить 195 днів. Опадів 410—430 мм на рік, більша частина випадає в теплий період року.

Ізмаїл.
Пам'ятник О. В. Суворову.

Постійного снігового покриву не буває. І. р. належить до дуже посушливої, помірно жаркої агрокліматич. зони. На пд. межі району протікає р. *Дунай*. Багато озер: *Ялпуг, Кугурлуй, Китай, Катлабуг*. Осн. типи грунтів: чорноземи південні малогумусні і слабогумусовані, у заплаві Дунаю — лучні та лучно-болотні грунти, дернові оглеєні та ін. Природна рослинність збереглася в заплаві Дунаю. Пл. лісових насаджень 2,8 тис. га, полезахисних лісосмуг — 1,7 тис. га. У районі — 4 пам'ятки природи і Комсомольський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (всі — місц. значення).

Пром-сть спеціалізується на переробці с.-г. продукції. Найбільші підприємства: суворовські комбікормовий та маслоробний з-ди, консервний комбінат. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, овочів, соняшнику, фруктів, винограду, баштанних культур. Розвинуті скотарство м'ясо-мол. напряму, вівчарство, птахівництво, рибництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1986) — 83,2, у т. ч. орні землі — 72,1, сади і виноградники — 6,7. Зрошується 30,9 тис. га; Ізмаїльська, Суворовська, Озерненська, Кислицька зрошувальні системи. У районі — 15 колгоспів, у т. ч. 2 риболовецькі, 4 радгоспи. Залізничні станції: Ізмаїл, Катлабуг, Ташбунар. Автомоб. шляхів 340 км, усі — з твердим покриттям. Профес.-тех. уч-ще (смт Суворове).

Об'єкти туризму — у м. Ізмаїлі, а також пам'ятник на місці переправи рос. військ через Дунай під час рос.-тур. війни 1828—29 у с. Орлівці, пам'ятний знак у с. Саф'янах на кургані, де 1790 під час штурму фортеці Ізмаїл розташовувався штаб рос. полководця О. В. Суворова, пам'ятник на дузі меридіану, відрізок якого від Дунаю до Пн. Льодовитого океану виміряно геодезистами Росії, Швеції і Норвегії 1816—52.

О. В. Кудрін,
В. Л. Смольський.

ІЗМАЇЛЬСЬКО-БІЛГОРОД-ДНІСТРО́ВСЬКИЙ (ДУНА́Й-ДНІСТРО́ВСЬКИЙ) ГЕОБОТАНІ́ЧНИЙ О́КРУГ — пд.-зх. частина *Приазовсько-Чорноморської степової геоботанічної підпровінції*, у межах Одес. обл. Розташований на *Дунай-Дністровській рівнині*. У минулому на вододільних просторах тут були поширені типчаково-ковилові (сухі) степи. У складі їхніх травостоїв домінували ковили (Лессінга, волосиста та українська), типчак, келерія струнка, житняк гребінчастий. Із різнотрав'я зростали кермек сарептський, горицвіт волзький, люцерна румунська, серпій сухоцвітий та ін. Тепер ці степи розорані. Невеликі ділянки їх трапляються на схилах долин річок, де в лучних травостоях переважають: пирій повзучий, тонконіг вузьколистий, покісниця коротколускова і костриця східна. У заплавах річок і на зниженнях терас Дунаю — солонцева та солончакова рослинність (ситник Жерара, солонець звичайний, содник простертий та ін.). У плавнях Дунаю домінують очеретові, рогозово-очеретові й осоково-очеретові болота у комплексі з прибережно-водяною та лучною рослинністю. На піщаних терасах Дунаю та примор. пісках переважають зарості верби гостролистої, колосняку чорноморського, костриці гладенької, миколайчиків приморських та ін. *галофітів* і *псамофітів*. В окрузі виділяють Ренійсько-Кілійський (Дунайський заплавно-дельтовий), Суворовський та Білгород-Дністровський геобот. райони. Тут розташований заповідник *Дунайські Плавні*.

В. С. Ткаченко.

ІЗОТО́ПНИЙ ВІК — абсолютний вік мінералів і гірських порід, встановлений радіологічними методами. Існують уран-торій-свинцевий, рубідій-стронцієвий, калій-аргоновий, радіовуглецевий та ін. методи. Час утворення мінералу (породи) встановлюють за співвідношенням у мінералі первинних радіоактивних ізотопів відповідних елементів і продуктів їх розпаду, швидкість якого є постійною. За допомогою радіологічних методів встановле-

но вік Землі і земної кори. Для осадочних і окремих комплексів магматичних порід створено абсолютну *геохронологічну шкалу*. Визначення І. в. порід дає можливість встановлювати час різних геол. подій, оцінювати вік корисних копалин для їхніх пошуків тощо. В СРСР перші результати визначення І. в. одержав академік В. І. *Вернадський* 1932. На Україні застосування радіологічних методів для абс. геохронології почалося з 1950 у відділі геохімії Ін-ту геол. наук АН УРСР і набуло широкого розвитку завдяки працям чл.-кор. АН УРСР Є. С. Бурксера і акад. АН УРСР М. П. Семененка. Застосування калій-аргонового методу на рогових обманках і гідрослюдах, уперше запропоноване в. Ін-ті геол. наук, збільшило розділову здатність геохронології порівняно з датуванням, обгрунтованим аналізом польових шпатів і слюд. Завдяки віковим даним, одержаним уран-торієвим методом, на поч. 60-х років були запропоновані перші схеми вікового розчленування для докембрійських порід Українського щита. Базуючись на І. в. гірських порід, визначеному різними методами, в Інституті геохімії і фізики мінералів АН УРСР під кер. акад. АН УРСР М. П. Щербака складено карту геохронологічного вивчення Українського щита і каталоги ізотопних дат. Створені геохронологічні схеми вікового розчленування порід земної кори для різних регіонів республіки. Найбільший вік мають породи Українського щита. Поблизу м. Оріхів Запоріз. обл. встановлені найдавніші у Європ. частині СРСР породи — метаультрабазити і тоналіти віком 3700±±200 млн. р. Верхні межі метаморфічних порід архею і нижнього протерозою умовно датовані 2600±100 і 1600±50 млн. р. Осадочна рудоносна криворізька серія, І. в. якої визначений уран-торієво-свинцевим методом, утворилася у віковому інтервалі 2500 (±100 млн. р.) — 2 млрд. р. Численні дайки основних магматичних порід мають вік від архею до верхнього протерозою, кіровоградські й житомирські граніти — 1900 млн. р., коростенський комплекс — 1750 млн. р. Найдавніші на Україні осадочні відклади фанерозою (рифей, венд) у межах *Волино-Оршанського прогину* і Овруцького грабена Українського щита мають вік 1650—570 млн. р. Палеозойські пісковики, сланці і вапняки, утворені 440—250 млн. р. тому, складають Донецьку складчасту споруду. Вапняки, сланці, мергелі мезозою (240—70 млн. р.), палеогену й неогену (65—10 млн. р.) поширені у Кримських горах і Карпатах. Вік антропогенових утворень, що вкривають майже суцільним чохлом усю тер. України, до 1 млн. р. *Г. І. Каляєв.*

ІЗЮМ — місто обл. підпорядкування Харків. обл., райцентр. Розташований в пд.-сх. частині області, на р. Сіверському Дінці (бас. Дону). Залізнична станція, автостанція. 64,6 тис. ж. (1990). Виник у 2-й чверті 17 ст., місто 1639. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня (1985). Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована долинами і ярами на окремі плато. Найбільш підвищена частина міста — правобережна (т. з. г. Кременець). Перевищення висот до 80 м. Пересічна т-ра січня −6,6°, липня +21,5°. Опадів бл. 500 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 1357,4 га. Пам'ятка природи місц. значення — г. Кременець. В місті — оптико-мех., приладо-буд., тепловозорем., буд. матеріалів, пивоварний, мол. і хлібний з-ди, харчосмакова й меблева ф-ки. Мед. і 2 профес.-тех. уч-ща. Планетарій. *Ізюмський краєзнавчий музей*. Бюро подорожей та екскурсій.

Серед об'єктів туризму — архіт. пам'ятки 17 ст., погруддя рад. військового льотчика двічі Героя Рад. Союзу А. К. Недбайла.

ІЗЮМЕЦЬ — річка в Ізюмському р-ні Харків. обл., ліва прит. *Сіверського Дінця*. Довж. 26 км, пл. бас. 446 км^2. Бере початок поблизу с. Бугаївки. Долина коритоподібна, шир. 2 км, глиб. 50 м. Річище слабозвивисте, пересічна шир. 5 м. Похил річки 1,3 м/км. Живлення снігове і дощове. Влітку на окремих ділянках міліє. Замерзає наприкінці листопада, скресає у березні. Стік частково зарегульований. Воду використовують для с.-г. водопостачання. *В. С. Перехрест.*

ІЗЮМСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ. Засн. 1923, з 1965 — філіал Харків. істор. музею. Експозиційна пл. 349,5 м^2. У фондах зберігається 9,3 тис. експонатів, з них у 6 виставочних залах демонструється понад 2,9 тис. У складі музею 2 відділи — природи та історії. Відділ природи знайомить з кліматич. умовами, флорою і фауною, корисними копалинами району. В експозиції значну увагу приділено природоохоронним заходам. Окремий розділ музею присвячений екон. розвитку району. І. к. м. організовує оглядові й тематичні екскурсії, лекції, тематичні вечори, походи по місцях бойової слави, стаціонарні й пересувні виставки. Щороку його відвідує понад 60 тис. чол. *З. С. Нетребенко.*

ІЗЮМСЬКИЙ РАЙОН — район у пд.-сх. частині Харків. обл. Утворений 1930. Пл. 1,6 тис. км^2. Нас. 24,0 тис. чол. (1990; без м. *Ізюма*). Райцентр — місто обл. підпорядкування Ізюм. У районі — 57 сільс. населених пунктів.

Пн. частина І. р. лежить у межах відрогів *Середньоросійської височини*, південна — *Донецького кряжу*. Поверхня — хвиляста лесова рівнина, дуже розчленована яружно-балковою і річковою сітками. Вис. на вододілах 150—190 м (макс. 235); мінімальна — 60—70 м. Корисні копалини: природний газ, кам. вугілля, фосфорити, крейда, вапняки, буд. піски, вохра, цегельно-черепична сировина, вогнетривкі глини. Осн. частина І. р. розташована в *Задонецько-Донській північностеповій фізико-географічній провінції*, південна — в *Донецькій північностеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −6,6°, липня +21,5°. Період з т-рою понад +10° становить 167 днів. Опадів бл. 500 мм на рік, в основному в весняно-літній період. Висота снігового покриву до 15 см. Метеостанція в Ізюмі. Належить до посушливої, дуже теплої агрокліматич. зони. Гол. річка — *Сіверський Донець* (перетинає центр. частину району з Зх. на Сх.), з притоками *Осколом* (нижня течія), також *Ізюмцем*, Греківкою та ін. Збудовано 28 ставків і 2 водосховища заг. пл. водного дзеркала 635 га. На Пд. Сх. — частина *Червонооскільського водосховища*. У грунтовому покриві переважають чорноземи звичайні. На знижених ділянках — лучні чорноземи, лучні, лучно-болотні і болотні грунти. Природна степова рослинність (чебрець, ковила, тонконіг, типчак, полин тощо) збереглася на схилах балок, узліссях. Пл. лісів і лісових насаджень 43,3 тис. га. Осн. породи: сосна (бл. 70 % площі лісів) і дуб звичайний (17 %). Ростуть також акація, берест тощо. В районі — 5 заказників, 4 пам'ятки природи та заповідне урочище (всі — місцевого значення).

Пром-сть представлена підприємствами по переробці с.-г. і місцевої сировини. В районі — ізюмські з-д буд. матеріалів, харчосмакова ф-ка. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових і тех. культур, виробн. м'яса і молока. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1986) — 95,5, у т. ч. орні землі — 73,5, пасовища і сіножаті — 21,3. Зрошується 2,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, овес, гречка, цукр. буряки, соняшник; вирощують також кукурудзу, просо, картоплю, овочі. Галузі тваринництва: скотарство м'ясо-мол. напряму, вівчарство, свинарство, птахівництво. У районі — 11 колгоспів,

ІЗЮМСЬКИЙ РАЙОН
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

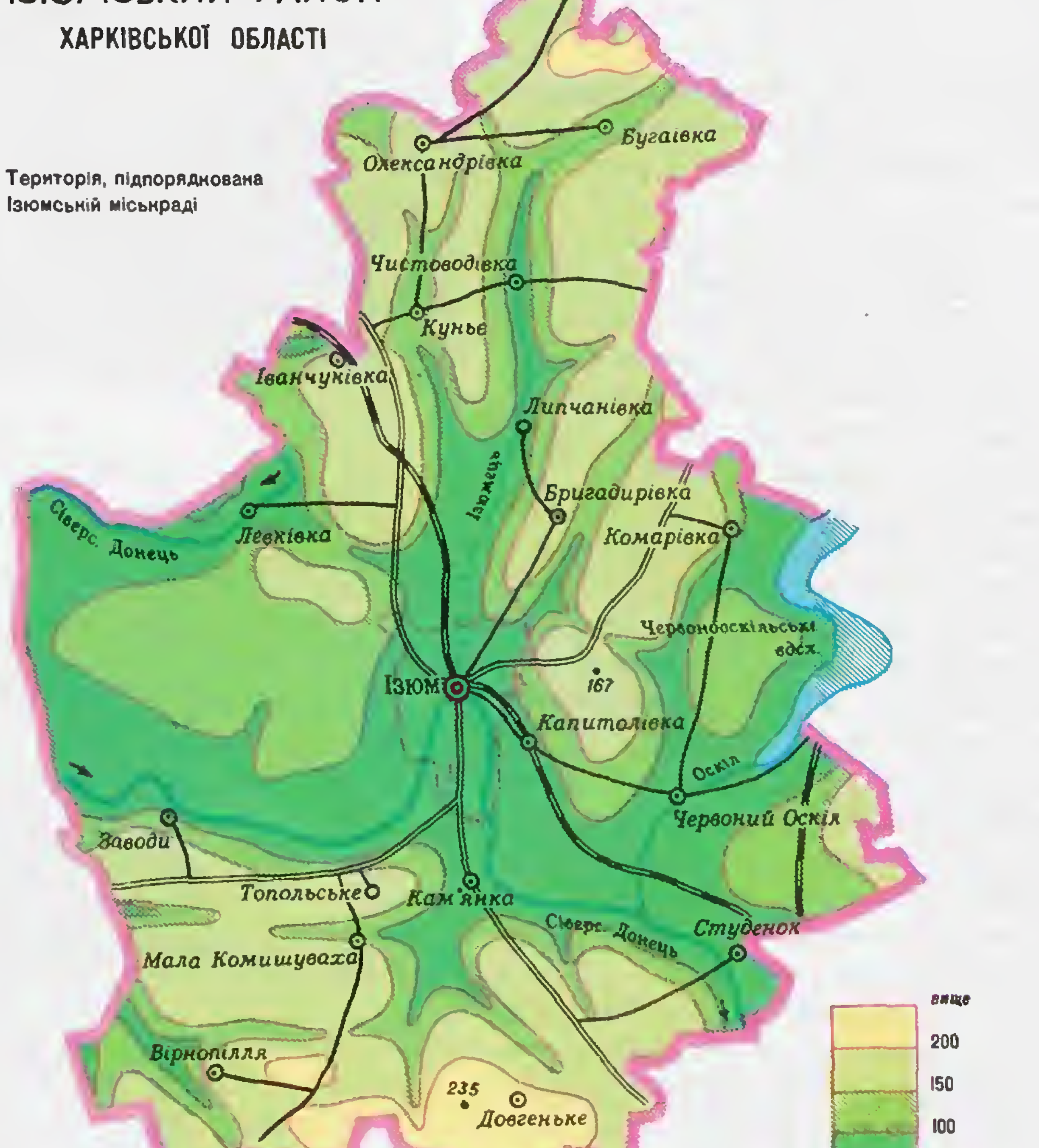

3 радгоспи. Залізничні станції: Закомельська, Циганська, Ізюм, Букіне. Автомоб. шляхів 322 км (з твердим покриттям — 293 км). Об'єкти туризму — місця, пов'язані з перебуванням декабристів у селах Вікниному та Кам'янці, архіт. пам'ятки 17 ст. та погруддя рад. військового льотчика двічі Героя Радянського Союзу А. К. Недбайла в Ізюмі.

А. П. Голиков, С. А. Юрченко.

ІЗЯСЛА́В — місто Хмельн. обл., райцентр. Розташований на р. Горині (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Залізнична станція, автостанція. 17,8 тис. ж. (1990). Заснований 1141, місто з 1795.

Поверхня міста погорбована, перевищення відносних висот становить 23 м. Пересічна т-ра січня —5,5°, липня +18,5°. Опадів 582 мм на рік. Річище Горині в межах міста помірно звивисте, вздовж річки — зона відпочинку. Пл. зелених насаджень 44,2 га. В І.— з-д «Харчомаш», меблева і «Октава» ф-ки, хлібний з-д, лісгоспзаг.

Об'єкти туризму: пам'ятки архітектури 16—18 ст., пам'ятник рос. письменнику М. О. Островському, який жив і працював тут 1924, пам'ятник рад. воїнам і партизанам, які загинули 1944 під час визволення міста від нім.-фашист. загарбників.

ІЗЯСЛА́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн. частині Хмельн. обл. Утворений 1923. Пл. 1,25 тис. км^2. Нас. 58,5 тис. чол., у т. ч. міського — 17,8 тис. (1990). У районі — м. *Ізяслав* (райцентр) та 91 сільс. населений пункт. Пн. частина І. р. лежить в межах *Поліської низовини*, пд. частина — на схилах *Подільської височини*. Поверхня пн. частини району — низовинна пологохвиляста зандрова і алювіальна рівнина, пд. частини — підвищена хвиляста лесова рівнина, розчленована річковими долинами, ярами та балками. Абс. висоти 280—320 м. Корисні копалини: торф, крейда, вапняки, глини, буд. пісок. Розташований у межах *Західно-Української лісостепової фізико-географічної провінції*. Пересічна температура січня —5,4°, липня +18,1°. Період з т-рою понад +10° становить 163 дні. Опадів 610 мм на рік, випадають переважно влітку. Висота снігового покриву 7—9 см. Належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. По тер. району протікають річки *Горинь* з притоками, а також *Хомора* (бас. Дніпра). Споруджено 68 ставків (заг. пл. 560 га). У грунтовому покриві переважають підтипи сірих лісових грунтів, а також темно-сірі опідзолені, чорноземи опідзолені і реградовані (51,5 % площі району), решта — дерново-підзолисті, дерново-карбонатні, лучно-чорноземні, лучно-болотні, торфово-болотні грунти та торфовища. Пл. лісів 28,0 тис. га (дуб, граб, ясен, липа, в'яз, сосна, ялина), полезахисних і водоохоронних лісонасаджень — 587 га.

У межах району — 9 пам'яток природи місц. значення. Найбільші підприємства: ізяславські з-д «Харчомаш», «Октава» та меблева ф-ки, хлібний з-д, Клембівський цукр. з-д (с. Клубівка), Плужненський з-д кормових антибіотиків.

Спеціалізація сільс. господарства — рослинництво зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Гол. культури: озима пшениця, жито, цукр. буряки, картопля. Скотарство, свинарство, птахівництво; допоміжна галузь — бджільництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 76,8, у т. ч. орні землі — 62,4, сіножаті — 9,6, пасовища — 4,0. Садівництво (0,8 тис. га) і овочівництво. Осушено 2,4 тис. га земель. 31 колгосп, радгосп. Залізничні станції Ізяслав та Клембівка. Автомоб. шляхів 384,1 км, у т. ч. з твердим покриттям — 353,6 км. Профес.-тех. уч-ще (в с. Плужному).

Об'єкти туризму: пам'ятки архітектури 16—18 ст.; пам'ятник рос. письменнику М. О. Островському, який жив і працював тут 1924, пам'ятник рад. воїнам і партизанам, які загинули 1944 під час визволення міста від нім.-фашист. загарбників (Ізяслав).

Г. І. Денисик, Б. Д. Панасенко.

ІКВА́ — річка у Бродівському р-ні Львів. обл., Кременецькому р-ні Терноп. обл., Дубнівському та Млинівському р-нах Ровен. обл., права прит. *Стиру* (бас. Дніпра). Довж. 155 км, пл. бас. 2250 км^2. Бере початок з джерел (біля с. Черниці) у Кременецьких горах, тече Волинською височиною. Долина річки у верхів'ї коритоподібна, з крутими схилами, нижче шир. її перевищує 5 км. Заплава переважно двостороння, подекуди заболочена, від 100—200 до 650 м. Річище слабозвивисте, на окремих ділянках зарегульоване ставками та водосховищами (зокрема, Млинівським). Шир. річища від 5 до 25 м, глиб. 0,5—2,2 м. Похил річки 0,89 м/км. Живлення мішане, переважно снігове. Осн. притока — Тартацька (права). Замерзає на поч. грудня, скресає на поч. березня. Гідролог. пости біля с. Радянського (з 1945) та біля смт Млинів (з 1939). Пересічна витрата води 5,5 м^3/с, максимальна — 77 м^3/с. Використовують для тех.-побут. та с.-г. водопостачання. У бас. річки споруджено меліоративні системи «Іква», «Тартацька» та ін. На І.— м. Дубно.

Літ.: Пусько І. А. Іквою та Стиром на човні. Путівник. Львів, 1982.

І. М. Коротун.

ІКВА́ — річка у Старокостянтинівському і Старосинявському р-нах Хмельн. обл., ліва прит. *Південного Бугу*. Довж. 56 км, пл. бас. 514 км^2. Бере початок поблизу с. Мотрунок Красилівського р-ну. Долина

Річка Іква.

трапецієвидна, шир. до 2,5 км. Заплава двостороння, подекуди заболочена, пересічна шир. 800 м. Річище звивисте, шир. до 8 м. Глиб. до 1 м (у межень). Похил річки 1,3 м/км. Живлення снігове і дощове. Льодостав з поч. грудня до поч. березня. Стік зарегульований водосховищами комплексного призначення та ставками (бл. 50) для риборозведення. Річище І. на окремих ділянках випрямлене, поглиблене і обваловане.

Ю. П. Яковенко.

І́КОПОТЬ — річка у Красилівському і Старокостянтинівському р-нах Хмельн. обл., ліва прит. *Случі* (бас. Прип'яті). Довж. 45 км, пл. бас. 603 км^2. Бере початок на Пн. від с. Ледянки. Долина трапецієвидна, шир. до 3 км, глиб. до 25 м. Шир. річища пересічно 5 м. Похил річки 0,9 м/км. Живлення снігове і дощове. Льодостав з грудня до кінця березня. Стік частково зарегульований ставками. Воду використовують для потреб с. г. При впадінні І. у Случ — м. Старокостянтинів.

В. С. Перехрест.

ІЛАРІО́НОВЕ — селище міського типу Синельниківського р-ну Дніпроп. обл. Залізнична станція. 8,7 тис. ж. (1990). Виникло 1875, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня хвиляста, розчленована балками. Перевищення висот до 50 м. Пересічна т-ра січня —6,0°, липня +21,5°. Опадів 438 мм на рік. Пл. зелених насаджень 145 га. В селищі — асфальтовий завод.

ІЛЛІ МИС — мис на Пд. Сх. Кримського п-ова, біля м. Феодосії, сх. окраїна *Головного пасма Кримських гір*. Лежить між Двоякірною бухтою та Феодосійською затокою. Вис. до 310 м. Складається з флішу. Береги стрімкі. Вкритий степовою рослинністю і розрідженими чагарниками.

Л. О. Багрова.

ІЛЛІНЕ́ЦЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — бот. заказник респ. значення (з 1984). Розташований у Іллі-

Іллінецький заказник. Рідкісна рослина — любка дволиста.

нецькому р-ні Вінн. обл. Перебуває у віданні Іллінецького лісгоспзагу. Пл. 432 га. Охороняється лісовий масив, типовий для плакорів Подільської височини. Переважають дубово-грабові та дубові ліси з домішкою ясена, явора, черешні. У підліску зростають ліщина, бруслина європейська, свидина. Багатий трав'яний покрив утворюють осока волосиста, зірочник лісовий, яглиця звичайна, копитняк європейський. З рідкісних видів трапляються цибуля ведмежа, скополія карніолійська, любка зеленоцвіта, любка дволиста, гніздівка звичайна, коручка морозниковидна, занесені до Червоної книги УРСР. Має водорегулюючу та грунтозахисне значення.

О. О. Орлов.

Іллінський заказник.

ІЛЛІНЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — район у сх. частині Вінн. обл. Утворений 1923. Пл. 0,91 тис. км^2. Нас. 45,1 тис. чол., у т. ч. міського — 15,4 тис. (1990). У районі — м. *Іллінці* (райцентр), смт *Дашів* та 50 сільс. населених пунктів.

Лежить у межах *Придніпровської височини,* поверхня — підвищена пологохвиляста рівнина, розчленована балками і річковими долинами, на Пд. є піщані кучугури. Корисні копалини: граніти, піски, каолін, глини. Розташований у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня —6,5°, липня +18,8°. Період з т-рою понад +10° становить 155—165 днів. Опадів 540 мм, найбільша їх кількість у теплий період року. Пересічна висота снігового покриву 8 см. Належить до недостатньо вологої, теплої агрокліматич. зони. Найбільша ріка — *Соб,* на Сх.— *Гірський Тікич* (обидві — бас. Пд. Бугу), на Пн.— р. Роська (бас. Дніпра). Створено 108 ставків (заг. пл. 1229 га). Осн. типи грунтів: чорноземи опідзолені і типові (59,0 % площі), сірі та ясно-сірі лісові, темно-сірі опідзолені грунти. Пл. лісів 14,3 тис. га (осн. лісоутворюючі породи — дуб, ясен, граб, ялина, береза, сосна). У районі — ботанічні *Дашівський заказник* та *Іллінецький заказник* респ. значення, три пам'ятки природи місц. значення.

Найбільші підприємства: Іллінецький, Бабинський та Кам'яногірський цукр. з-ди, Сороцький комбінат хлібопродуктів, Дашівський ремонтно-мех. з-д. Гол. напрям с.-г. виробн.— зерново-буряківничий з розвинутим м'ясо-мол. тваринництвом. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, кукурудза, цукр. буряки. Розвинуті овочівництво і садівництво. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво; допоміжні галузі: бджільництво, рибництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 61,1, у т. ч. орні землі — 51,3, сіножаті — 1,9, пасовища — 3,3. Пл. осушених земель 148 га, зрошуваних — 150 га. У районі — 22 колгоспи, 6 радгоспів, птахофабрика. Залізничні станції: Сорока, Кам'яногірка, Криштопівка. Автомоб. шляхів бл. 1,3 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 245 км. Радгосп-технікум в Іллінцях.

Краєзнавчий музей в Іллінцях. Об'єкт туризму — пам'ятка архітектури 18 ст. у Дашеві.

Б. Д. Панасенко.

ІЛЛІ́НСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — гідролог. заказник респ. значення (з 1980). Розташований у Поліському р-ні Київ. обл. Перебуває у віданні Поліського лісгоспзагу. Пл. 2000 га. Охороняється болотно-лісовий масив у долині р. Іллі. Рослинність типова для пн. частини Київського Полісся. На підвищених ділянках переважають соснові ліси молінієві та чорницеві; є ділянки дубових лісів. На знижених місцях вони змінюються сфагновими і березовими болотами. Заплавні ділянки вкриті переважно лісовими болотами з вільхою та вербою; у трав'яному покриві домінують очерет, комиш лісовий, осоки. На тер. І. з. трапляються рідкісні види рослин — любка дволиста, коручка морозниковидна, занесені до Червоної книги УРСР, а також реліктовий вид — папороть страусове перо. Тваринний світ представлений характерними видами; з рідкісних трапляються лелека чорний і змієїд, занесені до Червоної книги СРСР та Червоної книги УРСР. Є кілька поселень бобрів. І. з. має водорегулююче значення для р. Іллі.

Т. Л. Андрієнко.

ІЛЛІ́НЦІ — місто Вінн. обл., райцентр. Розташовані на р. *Соб* (прит. Пд. Бугу), за 16 км від залізничної ст. Липовець. Нас. 10,7 тис. чол. (1990). Вперше згадується в писемних джерелах серед. 15 ст., с-ще міськ. типу з 1925, місто з 1987. Рельєф рівнинний, подекуди розчленований яружно-балковою сіткою. Пересічна т-ра січня —6,2°, липня +18,8°. Опадів 507 мм на рік. Пл. зелених насаджень 82,5 га. В І.— цукр., мол., цегельний, консервний з-ди, харчоцех Липовецького з-ду продтоварів, меблевий цех Гайсинського філіалу Вінн. виробничого деревообр. об'єднання. Радгосп-технікум. Краєзнавчий музей.

ІЛЛІЧІ́ВСЬК — місто обласного підпорядкування Одес. обл. Розташований у центр. частині області, на узбережжі Сухого лиману Чорного м. Залізнична станція, мор. торг. порт, автовокзал. З 1978 діє міжнар. поромна переправа І.— Варна (Болгарія). Нас. 55,7 тис. ж. (1990).

Відомий з кінця 18 ст. під назвою Бугове (Бугові Хутори), місто з 1973. Поверхня міста рівнинна, розчленована балками. Пересічна т-ра січня —1,6°, липня +22,5°. Опадів 386 мм на рік. На узбережжі лиману численні бази відпочинку. Пл. зелених насаджень 325 га.

В І.— Чорноморське виробниче об'єднання рибної промсті «Антарктика», у складі якого мор. рибний порт, з-ди рибної гастрономії та судноремонтний; суднорем. з-д ім. 50-річчя СРСР з комплексом контейнерного виробництва, мор. торг. порт з базою по ремонту контейнерів. Вечірнє відділення Одес. мор. уч-ща, 2 профес.-тех. уч-ща.

Об'єкт туризму — музей російського та радянського художнього фарфору.

Літ.: Шевцов П. В. Ильичевск. Путеводитель. Одесса, 1986.

І́ЛЛЯ́ — річка у Гомел. обл. БРСР та Київ. обл. УРСР, ліва прит. *Ужа* (бас. Дніпра). Довж. 48 км, пл. бас. 371 км^2. Бере початок на Пд. від с. Красновки. Долина маловиразна, заболоче-

на, завширшки 2 км, завглибшки 10 м. Шир. заплави 400 м, річища — до 5 м. Похил річки 0,79 м/км. Живлення мішане. Льодостав з грудня до серед. березня. *Ю. П. Яковенко.*

ІЛОВА́ЙСЬК — місто Донец. обл., підпорядковане Харцизькій міськраді. Залізничний вузол. 21,1 тис. ж. (1990). Виник у 60-х роках 19 ст., місто з 1938. Лежить на вододілі, розчленованому балками. Перевищення висот 55 м. Пересічна т-ра січня -5,7°, липня +22,5°. Опадів 440 мм на рік. Пл. зелених насаджень 604,8 га. В місті — підприємства залізничного транспорту, хлібозавод. Музей революц., бойової і трудової слави.

І́ЛЬНИЦЯ — селище міського типу Іршавського р-ну Закарп. обл. Розташована за 5 км від залізнич. ст. Іршава. 9,1 тис. ж. (1988). Нагороджена Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1986). Відома з 1450, с-ще міськ. типу — з 1971. Лежить в межах надзаплавної тераси р. Синявки (прит. Іршави, бас. Дунаю) та на відрогах хр. Великий Діл. Перевищення висот до 70 м. Пересічна т-ра січня —4,5°, липня +18,8°. Опадів до 900 мм на рік. Пл. зелених насаджень 67 га. В селищі — буровуг. шахта, дослідний з-д мех. зварювального устаткування, Закарпатський завод мастильного обладнання, лісництво.

ІЛЬТА́, Ільтиця — річка у Бориспільському та Баришівському р-нах Київ. обл., права прит. *Трубежа* (бас. Дніпра). Довж. 26 км, пл. бас. 387 км². Бере початок поблизу с. Іванкова. Долина коритоподібна, шир. до 3 км, глиб. до 10 м. Заплава у верхів'ї заболочена, шир. її до 500 м. Річище звивисте, пересічна шир. 4 м. Похил річки 0,36 м/км. Живлення мішане. Льодостав з серед. грудня до серед. березня. Є ставки. Воду використовують для госп. потреб. *Ю. П. Яковенко.*

ІМЛА́ — помутніння атмосфери, зумовлене завислими у повітрі аерозольними частинками. Виникнення І. пов'язане з забрудненням ниж. шарів атмосфери пилом і продуктами згоряння над великими містами та під час лісових пожеж, а також з *пиловими бурями.* Інтенсивність і тривалість І. значною мірою залежать від швидкості вітру, вертикального розподілу т-ри, режиму атм. опадів. Видимість при І. іноді знижується до десятків метрів, що ускладнює роботу авіації та наземного транспорту. На Україні найбільше помутніння атмосфери спостерігається у пд. районах при пилових бурях, а також в межах великих міст та пром. центрів. Див. також *Забруднення атмосфери.* *П. І. Колісник.*

ІНВЕСТИЦІ́ЙНИЙ КОМПЛЕКС — сукупність фондостворюючих галузей народного господарства, що беруть безпосередню участь у введенні в дію основних фондів. У широкому розумінні — це розгалужений буд.-пром. комплекс, до складу якого входять чорна та кольорова металургія, машинобудування (в тих межах, у яких ці галузі обслуговують інвестиційний процес), виробн. різних буд. матеріалів, буд.-монтажні, проектні та н.-д. орг-ції, що розробляють нові системи засобів праці. Із складу машинобудування і металообробки до фондостворюючих відносять тільки підприємства по виробн. машин, технологічного устаткування та інструменту для всіх галузей нар. г-ва, а також по ремонту машин, устаткування і виробн. реманентних пересувних та збірно-розбірних металевих будинків і споруд. До І. к. входять також ті підприємства хім., лісової і деревообр. галузей пром-сті, що постачають синтетичні або дерев'яні буд. матеріали і конструкції. Фондостворюючу продукцію виробляють і певні с. г. підприємства та орг-ції (багаторічні культури, робоча і продуктивна худоба). Кінцева продукція І. к. складається з трьох частин: нові осн. фонди матеріального виробн., осн. фонди нематеріального виробн. і житло. Місце І. к. в нар. г-ві в цілому визначається за даними міжгалузевого балансу виробн. і розподілу продукції, який складають нерегулярно.
На сучасному етапі І. к. має відіграти вирішальну роль в ефективній реалізації нової структурної та інвестиційної політики. Для цього передбачено забезпечити швидке і докорінне технічне переозброєння І. к. Його частка в заг. обсязі капіталовкладень становить 10—11 %, у перспективі планується підвищити її до 15—17 %. Випереджаючими темпами зростають капіталовкладення у розвиток машинобудування (в УРСР у 1986—90 — у 1,9 раза). Обсяг продукції машинобудування, якому відведено провідну роль у здійсненні сучас. інвестиційної і наук.-тех. політики, передбачено збільшити приблизно в 1,3 раза. У зв'язку з загальним зниженням темпів економічного розвитку на сучасному етапі динаміка капіталовкладень також уповільнюється. *В. А. Поповкін.*

Річка Інгул.

ІНГУ́Л — річка в Кіровогр. та Микол. областях, ліва прит. *Південного Бугу.* Довж. 354 км², пл. бас. 9890 км². Бере початок поблизу с. Родниківки. Долина майже на усьому протязі трапецієвидна, шир. до 4 км, глиб. до 60 м. У верхів'ї має вузьке, звивисте річище, скелясті береги з виходами гранітів та гнейсів, у ниж. і серед. течії розширюється до 30 м і більше. Глиб. переважно 0,7—1,2 м, у пониззі — до 1,5 м (у межень). Похил річки 0,4 м/км. Осн. притоки: Сугоклія, Громоклія (праві), Аджамка, Березівка (ліві). Живлення снігове і дощове. Льодостав з грудня до поч. березня. Гідролог. пости біля м. Кіровограда, сіл Седнівки, Інгуло-Кам'янки, Новогороженого. Стік І. зарегульований численними ставками (770) і водосховищами (Кіровоградське, Докучаєвське, Інгульське, Софіївське та ін.). Воду використовують для водопостачання, зрошування (у бас. річки на пл. 33 тис. га споруджено зрошувальну мережу), а також рибництва. На берегах І.— зони відпочинку; міста Кіровоград і Миколаїв (при впадінні у Пд. Буг). *Ю. П. Яковенко.*

ІНГУЛЕ́ЦЬ — річка у Кіровогр., Дніпроп., Микол. та Херсон. областях, права прит. *Дніпра.* Довж. 549 км, пл. бас. 14 870 км². Бере початок з заболоченої балки поблизу с. Топила Знам'янського р-ну. Долина у верх. течії трапецієвидна, на окремих ділянках утворює неглибокі каньйони; її шир. до 1 км. У ниж. течії І. тече Причорноморською низовиною, долина тут терасована, завширшки до 5 км. У заплаві (шир. до 1,5 км) є заболочені стариці, місцями солончаки. Річище у верх. течії спрямлене, у нижній — дуже звивисте, у гирлі утворює *Інгулецький лиман.* Шир. річища біля м. Кривого Рога 25—30 м. Глиб. до 1,7 м. Похил річки від 1,2 м/км у верхів'ї до 0,37 м/км у пониззі. Осн. притоки: Бешка, Бокова, Висунь (праві), Зелена, Жовта, Саксагань (ліві). Живлення переважно снігове. Пересічна витрата води бл. 9 м³/с. Гідролог. пости (з 1925) біля міст Кривого Рога, Олександрії та с. Могилівки. Споруджено Іскрівське й Карачунівське водосховища та *Інгулецький канал,* воду якого використовує *Інгулецька зрошувально-обводнювальна система.* Будується *Дніпро — Інгулець канал.* У бас. І.— пам'ятка природи респ. значення *Мопра скелі* та *Чорноліський заказник.* На річці — міста Кривий Ріг, Олександрія, Снігурівка. *Л. М. Булава.*

Річка Інгулець.

ІНГУЛЕ́ЦЬ — місто Дніпроп. обл., підпорядковане Інгулецькій райраді м. Кривого Рога. Розташований на р. Інгульці (прит. Дніпра). Залізнична станція. 38,5 тис. ж. (1990). Виник на початку 20 століття, місто з 1956. Поверхня хвиляста, розчленована балками. Перевищення висот до 60 м. Пересічна т-ра січня —5,4°, липня +22,2°. Опадів 400 мм на рік. Пл. зелених насаджень 111 га. В місті — гірничо-збагачувальний комбінат, виробниче об'єднання «Дніпрошляхбудматеріали», хлібний і дріжджовий з-ди. Гірничорудний технікум, 2 профес.-тех. училища.

ІНГУЛЕ́ЦЬКА ЗРО́ШУВАЛЬНО-ОБВО́ДНЮВАЛЬНА СИСТЕ́МА — меліоративна система у Микол. і Херсон. областях. Споруджена 1951—63. Пл. зрошуваних земель 62,7 тис. га, пл. обводнення — 175 тис. га. Грунтовий покрив у межах системи представлений чорноземами південними гумусними та темно-каштановими грунтами. На глиб. кількох метрів від поверхні залягають горизонти легкорозчинних солей, які мають негативний вплив на стан меліорованих земель. Джерело живлення І. з.-о. с.— Дніпро, вода з якого антирікою по річищу Інгульця (на протязі 83 км) надходить до водозабору гол. насосної станції потужністю 36 м³/с, далі самоплином — до *Інгулецького каналу*. Заг. вис. підйому води становить бл. 60 м. З Інгулецького каналу дніпровська вода подається у міжгосп. розподільні канали (заг. довж. 465 км) та мережу внутрішньогосп. каналів (заг. довж. 1263 км). Всі канали були споруджені у земляному руслі, під час реконструкції їх облицьовано збірними залізобетонними плитами по поліетиленовій плівці та монолітним бетоном. Для водорегулювання в межах системи збудовано понад 4 тис. гідротех. споруд, дренажну систему на пл. 5,6 тис. га та колекторну мережу для скидання вод завдовжки 596 км. Водопостачання всіх галузей с.-г. виробн. здійснюється за рахунок ставків, які живлять внутрішньогосп. канали. Для зрошування використовують дощувальні машини і установки. На с.-г. угіддях вирощують зернові, овочеві та кормові культури.

У процесі експлуатації системи спостерігається підтоплення зрошуваних земель і зворотний стік, іригаційна ерозія грунту та ін. негативні явища. Здійснюються заходи щодо запобігання цих явищ — зменшення фільтрації, додержання зрошувальних норм, застосування сучас. засобів зрошування тощо.

В. Д. Дупляк.

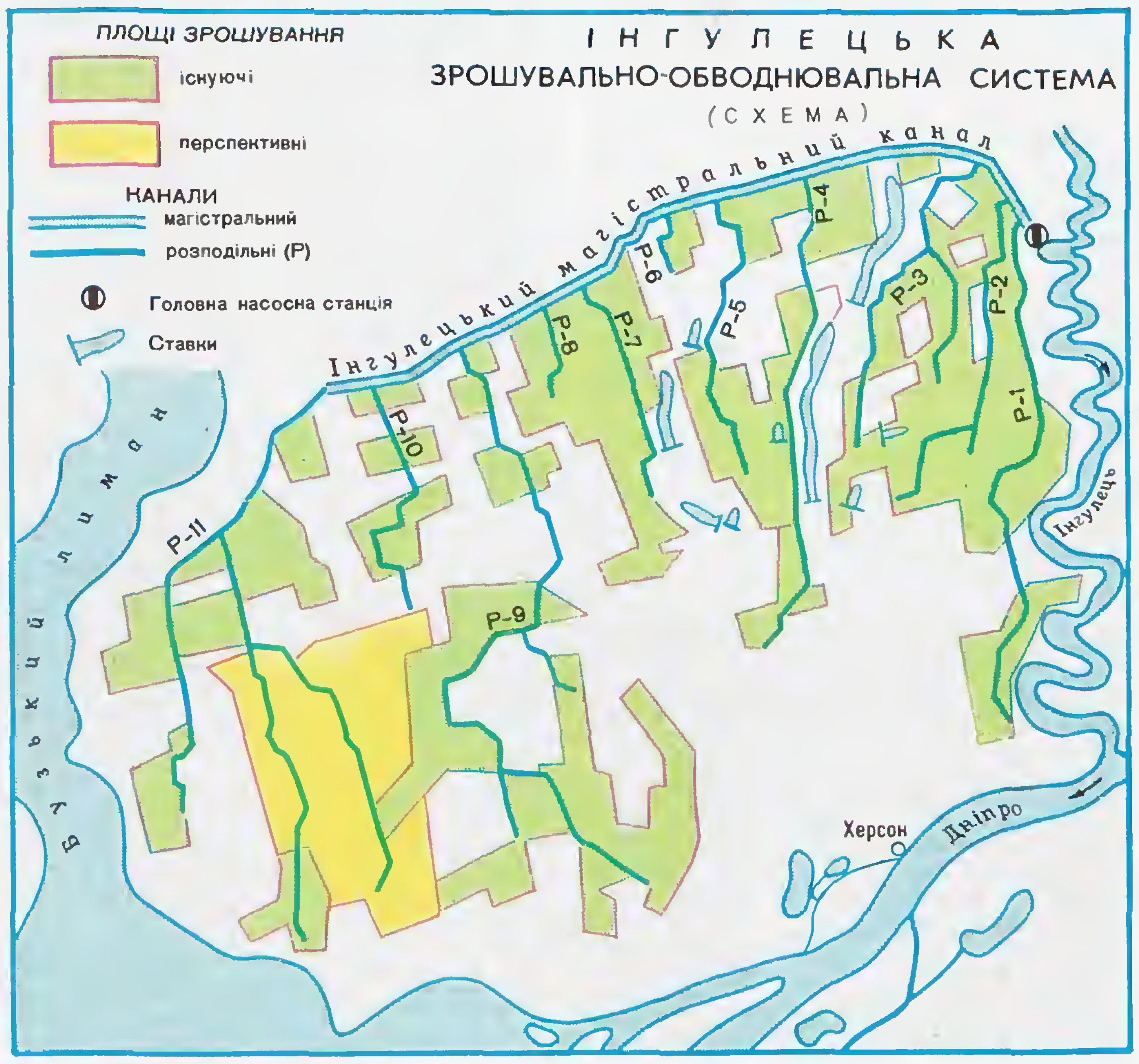

ІНГУЛЕ́ЦЬКИЙ КАНА́Л — канал на тер. Микол. і Херсон. областей, між р. Інгульцем і Бузьким лиманом. Споруджено 1951—63, у 80-х рр. проведено реконструкцію. До магістрального каналу дніпровська вода за допомогою насосної станції надходить антирікою по поглибленому річищу Інгульця на вис. 57 м. Довж. І. к. 53,5 км, пропускна здатність — 34 м³/с. Профіль каналу трапецієвидний, на всьому протязі облицьований бетоном. І. к.— джерело живлення *Інгулецької зрошувально-обводнювальної системи*, по ньому вода надходить у *Жовтневе водосховище* для водопостачання Миколаєва.

В. Д. Дупляк.

ІНГУЛЕ́ЦЬКИЙ ЛИМА́Н — заплавне озеро у Білозерському р-ні Херсон. обл., за 3 км від гирла р. Інгульця, з яким сполучається протоками. Довж. 3,1 км, шир. 0,8 км, пл. бл. 22 км², пересічна глиб. 1 м, максимальна — 3 м. Улоговина озера овальної форми. Береги високі, круті; є невеликі острови. Живиться переважно за рахунок водообміну з Інгульцем. Дно вкрите шаром темно-сірого мулу завтовшки до 1 м та черепашкою. Серед водяної рослинності — очерет південний, рогіз вузьколистий, куга озерна, водяний горіх, сальвінія плаваюча. Частина акваторії І. л.— у складі бот. заказника місц. значення. Судноплавний (у центр. частині штучно поглиблений).

М. Ф. Бойко.

І́НДОЛ — річка у Білогірському, Кіровському і Совєтському р-нах Крим. обл. Довж. 55 км, пл. бас. 324 км². Бере початок з джерел на сх. схилах Гол. пасма Кримських гір, впадає у зат. *Сиваш* Азовського м. Долина річки ящикоподібна. Річище звивисте, у верхів'ї кам'янисте; у нижній течії І.— рівнинна ріка. Заплава завширшки до 500 м. Шир. річища до 10 м. Похил річки 16 м/км. Живлення мішане. Характерні зимово-весняні паводки з підняттям рівня води до 3 м та низька межень влітку; часто І. пересихає і не доходить до Сиваша. Макс. витрата води 16,5 м³/с. Льодові явища спостерігаються у вигляді *заберегів*, льодостав нестійкий. Для потреб зрошування споруджено Льговське водосховище.

А. М. Оліферов.

ІНДО́ЛО-КУБА́НСЬКИЙ ПРОГИ́Н — геологічна структура на Пд. України. Його зх. окраїна розміщена на тер. Кримського п-ова — на Зх. від Керченського п-ова до гирла р. Індолу; далі він продовжується в Азовському морі до гирла р. Кубані. І.-К. п. виник на заключних етапах альпійської складчастості в олігоцені-пліоцені як результат компенсаційного опускання краю молодої Скіфської платформи при піднятті Кримських і Кавказьких гір. Прогин виповнений потужною товщею зім'ятих у складки олігоценових і неогенових відкладів, що незгідно залягають на давніших породах. У межах пд. крила поширені локальні структури великого розміру, пн. крило характеризується заг. моноклінальним заляганням відкладів. Існує точка зору, за якою прогин не може бути спільним для геоструктур різного походження: *Гірського Криму складчасто-брилової споруди*, яка сформувалася під час кімерійської складчастості і була відроджена під впливом альпійських гороутворюючих процесів, і Великого Кавказу — гірської споруди, яка утворилася в результаті розвитку геосинкліналі.

В. С. Токовенко.

ІНДО́ЛЬСЬКА ПРИБЕРЕ́ЖНО-МОРСЬКА́, ТЕРА́СНА ТА ПРОЛЮВІА́ЛЬНА НИЗОВИ́НА РІВНИ́НА — геоморфологічна підобласть *Керченсько-Таманської області пластово-денудаційних і акумулятивних рівнин* на Пд. Сх. Присивашшя. Поверхня слабохвиляста, з похилом на Пн. Сх., пересічна вис. 40 м, макс.— 130 м. В геоструктурному відношенні відповідає осьовій зоні *Індоло-Кубанського прогину*. Більшу частину розрізу складає глиниста товща майкопської серії, вона перекрита піщано-глинистими верствами з прошарками мергелів і вапняків. Антропогенові відклади залягають суцільним покривом потужністю 30—50 м і представлені глинистими породами лесової формації, в річкових долинах — алювіальними галечниками, супісками і суглинками потужністю до 30 м. Особливості геол. будови долин і режим водоносних горизонтів суттєво впливають на характер грунтів і рослинності території. Характерний антропогеновий субаеральний рельєф із похованими формами; розчленування незначне (1—2 км/км²). Із сучас. процесів відбуваються слабовиражені *ерозія* і *дефляція*, які місцями прискорюються під впливом антропогенних факторів, спостерігається *абразія* берега *Сиваша*. Карту див. до ст. *Геоморфологічне районування*.

П. Д. Підгородецький.

ІНЖЕНЕ́РНА ГЕОГРА́ФІЯ — галузь геогр. науки, що досліджує і дає оцінку природно-територіальним комплексам з метою інженерного освоєння їх та вивчення впливу інженерних споруд на ландшафти. Предметом інженерно-геогр. досліджень є також структура й характер функціонування природно-тех. геогр. комплексів (геотехсистем).

У процесі використання і функціонування природно-тех. систем створюються ситуації (геоситуації), сприятливі або несприятливі в екологічному відношенні. Оцінка таких ситуацій передбачає інженерно-геогр. аналіз території, який

полягає у вивченні ландшафтної структури певної ділянки земної поверхні, виявленні природних обмежень, що ускладнюють, здорожують буд-во або й унеможливлюють його; визначення відхилень умов даної території від типових, еталонних, нормативних. Природні умови звичайно впливають на інженерні рішення, технологію виробничих процесів, планування населених пунктів, розміри експлуатаційних витрат для знешкодження негативних фіз.-геогр. факторів, на експлуатаційні параметри госп. об'єктів, оскільки їх функціонування обмежується обсягом природних ресурсів, стійкістю ландшафтів до госп. навантажень, повторюваністю екстремальних величин природних факторів, тривалістю періодів з несприятливими для госп. діяльності природними умовами. І. г. тісно пов'язана з *ландшафтознавством*, районним плануванням та ін. галузями наук. Інженерно-геогр. аналіз території є необхідною передумовою наук. обгрунтування схем і проектів природокористування та управління фіз.-геогр. процесами в просторі й часі. У процесі такого аналізу використовують порівняльно-геогр., картографічний, ландшафтний, математичний та ін. методи. В результаті оцінки впливу природних умов на компоненти виробничої діяльності виділяють інженерно-географічні райони, області, провінції та зони.

На Україні за умовами міськ., меліоративного, гідротех., шляхового буд-ва виділяють: Українське Полісся, лісостепову й степову зони, Українські Карпати та Кримські гори. Своєрідністю відзначається долина Дніпра, природні умови якої зазнали змін у зв'язку з спорудженням каскаду гідроелектростанцій та водосховищ. На узбережжі Чорного і Азовського морів інженерно-геогр. природоохоронні завдання пов'язані з міським і трансп. буд-вом, використанням *рекреаційних ресурсів*. Окремий напрям становлять інженерно-геогр. проблеми великих міст — Києва, Харкова, Львова, Донецька та ін. (обгрунтування планувальної структури міст відповідно до просторової диференціації ландшафтів, розташування архіт. ансамблів з урахуванням особливостей рельєфу, зелених насаджень та ін.).

І. г. зародилась у 60-х рр. 20 ст. На Україні дослідження з І. г. проводять гол. чин. у *Географії відділенні* Інституту геофізики АН УРСР, Київ. ун-ті, *Містобудування київському науково-дослідному і проектному інституті*.

Літ.: Исаченко А. Г. Методы прикладных ландшафтных исследований. Л., 1980; Инженерная география горных стран. Сборник статей. М., 1984.

П. Г. Шищенко.

ІНЖЕНЕ́РНА ГЕОДЕ́ЗІЯ — галузь *геодезії*, що вивчає питання застосування та розробки топогр.-геод. методів і приладів в інженерно-буд. виробництві. Включає інженерно-геод. вишукування (створення планової та висотної геод. основи, топогр. знімання, трасувальні роботи); інженерно-геод. проектування (складання планів і профілів, розробка ген. планів тощо); інженерно-геод. розпланувальні роботи, а також геод. спостереження за динамічними переміщеннями земної поверхні та споруд.

Серед осн. методів І. г.— тріангуляція, трілатерація, полігонометрія, нівелювання наземних та аерозйомок, фототопографічні та ін. І. г. тісно пов'язана з математикою, фізикою, електронікою, метрологією, інженерною геологією, *гідрологією* та ін. науками. Як галузь науки І. г. зародилась у 19 ст. у зв'язку з початком буд-ва тунелів, гідротех. споруд, залізниць і шляхів. Значний внесок у розвиток І. г. на Україні зробили вчені Львів. політех. ін-ту, київських інженерно-буд. ін-ту та ун-ту (М. Г. Відуєв, Г. П. Левчук, В. Г. Леонтович, А. Л. Островський, І. Ф. Монін, О. І. Кобилін, В. М. Сердюков та ін.). Сучас. етап розвитку І. г. характеризується розробкою нових геод. приладів, у т. ч. лазерних, створенням автоматизованих систем та ін. Наук. інженерно-геод. дослідження в УРСР проводять на геод. кафедрах вузів, підприємствах і орг-ціях Гол. управління геодезії і картографії, у галузевих н.-д. ін-тах тощо. Результати цих досліджень висвітлюються у міжвідомчих респ. збірниках «Инженерная геодезия» (з 1965) та *«Геодезия, картография и аэрофотосъёмка»* (з 1964).

Літ.: Інженерна геодезія. К., 1959; Справочник по инженерной геодезии. К., 1978; Инженерная геодезия. М., 1985.

Ю. В. Поліщук.

ІНЖЕНЕ́РНА ГІДРОЛО́ГІЯ — галузь *гідрології* суходолу, пов'язана з розв'язанням практичних інженерних водогосп. завдань у гідротехніці, гідроенергетиці, гідромеліорації, водопостачанні тощо. Осн. складовою частиною І. г. є *гідрологічні розрахунки*. Якщо поняття І. г. вживають у розумінні прикладної гідрології, до неї включають і *гідрологічні прогнози*. І. г. тісно пов'язана з *річковим стоком, гідрофізикою, гідрохімією* та ін. В СРСР початок формування І. г. належить до 20-х рр. 20 ст. Розвиток її зумовлений потребами водогосп. і гідротех. завдань у зв'язку з початком індустріалізації країни. Сучасні дослідження з І. г. на Україні спрямовані на визначення розрахункових величин стоку і наносів річок та каналів, обчислення випаровування з поверхні водойм і річкових басейнів, визначення характеристик температурного та льодового режимів водних об'єктів тощо. Засновником рад. І. г. є Д. І. Кочерін, який склав першу карту річного стоку Європ. частини СРСР. Серед укр. вчених значний внесок у розвиток І. г. зробили академік АН УРСР Є. В. *Опоков*, член-кор. АН УРСР Б. А. Пишкін, професори А. В. *Огієвський*, А. М. *Бефані*. Проблеми І. г. досліджують Укр. регіональний н.-д. гідрометеорологічний інститут, Укр. н.-д. ін-т гідротехніки і меліорації, Укр. ін-т інженерів водного г-ва (Ровно), Одес. гідрометеорологічний ін-т та ін.

Літ.: Близняк Е. В., Поляков Б. В. Инженерная гидрология. М.— Л., 1939; Леви И. И. Инженерная гидрология. М., 1968; Соколовский Д. Л. Речной сток. (Основы теории и методики расчётов). Л., 1968; Литовченко А. Ф., Сорокин В. Г. Гидрология и гидрометрия. К., 1987; Гидрологические и водно-балансовые расчеты. К., 1987.

В. Г. Сорокін.

ІНІЙ — тонкий шар кристалів льоду, що утворюється при сублімації водяної пари повітря на поверхні землі й предметів. Осідання І. зумовлене радіаційним охолодженням земної поверхні до від'ємних т-р (нижчих за т-ру повітря). На Україні І. спостерігається з вересня до березня (найбільше днів з І. у березні). На більшій частині тер. республіки буває від 20 до 40 днів з І., тривалість І.— від кількох хвилин до кількох годин.

С. Ф. Рудишина.

ІНСОЛЯ́ЦІЯ (від лат. insolo — виставляю на сонце) — надходження *сонячної радіації* на земну поверхню. Визначається за формулою $S'=S \cdot \sin h_{\odot}$, де S — пряма сонячна радіація на перпендикулярну до променів поверхню, $h_{\odot}$ — висота Сонця. Інтенсивність І. залежить від широти місцевості, хмарності, прозорості атмосфери, вимірюється вона кількістю енергії, що надходить на одиницю поверхні за одиницю часу (в $Вт/м^2$). Під І. розуміють сумарну кількість енергії за годину, добу, місяць, сезон, рік тощо; одиниця виміру — $МДж/м^2$.

Іній.

Для окремих пунктів України пересічні значення річних сум І. становлять (МДж/м^2): Київ (Бориспіль) — 4216, Ковель — 3519, Берегове (Закарп. обл.) — 4189, Полтава — 4103, Асканія-Нова — 4659, Одеса — 4650, Нікітський бот. сад — 4892, Карадаг (Крим. обл.) — 5172. І. відіграє велику роль у формуванні клімату. Відомості про І. мають велике значення для с. г., буд-ва та ін. галузей нар. господарства.

М. І. Гойса.

ІНСТРУМЕНТА́ЛЬНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ (від лат. instrumentum — знаряддя, інструмент) — галузь *машинобудівного комплексу,* підприємства якої виробляють різний інструмент пром., а також побутового призначення. Підприємства І. п. тяжіють до маш.-буд. центрів. У багатьох випадках виробн. інструменту організовано на маш.-буд. з-дах.

В дореволюц. Росії, у т. ч. на Україні, спеціалізованого інструментального виробн. не було. Існували дрібні майстерні, де виготовляли простий слюсарний та ковальський інструмент. Різальний та вимірювальний інструмент довозили з-за кордону. В УРСР перше спеціалізоване підприємство — терпуговий завод у Луганську — створено 1921. За роки Рад. влади разом із створенням інструментальних цехів на нових маш.-буд. з-дах (Харківському тракторному, Новокраматорському маш.-буд. та ін.), споруджено спеціалізовані інструментальні підприємства у Вінниці, Львові, Запоріжжі, Миколаєві, організовано спец. цехи й дільниці по виробн. металообробного інструменту на багатьох маш.-буд. з-дах (Одеському важкого кранобудування, Львівському автобусному, Полтавському штучних алмазів і алмазного інструменту та ін.). В 1987 на Україні діяло 13 спеціалізованих інструментальних підприємств і понад 330 інструментальних цехів на маш.-буд. з-дах. Найбільші спеціалізовані підприємства галузі — Вінницький, Львівський, Харківський, Запорізький інструментальні з-ди, Харківський дослідний з-д технологічної оснастки. У 1987 на Україні випуск інструменту та технологічної оснастки збільшився проти 1965 у 3 рази. Освоєно виробн. інструменту з нових надтвердих матеріалів, значного розвитку набуло виробн. нових видів технологічної оснастки. Частину інструменту, виготовленого на підприємствах України, вивозять за межі республіки.

В. В. Корнеев.

ІНТЕГРА́ЛЬНИЙ ЕКОНОМІ́ЧНИЙ РАЙО́Н (від лат. integer — цілий) — вид економічного району, який є територіально цілісною частиною нар. г-ва країни, охоплюючи екон. і соціальну сфери та їх геогр. середовище в межах певної території. В СРСР в основі виділення І. е. р. лежать дві ознаки: наявність *територіально-виробничого комплексу* відповідного рангу і екон. тяжіння території до ядра р-ну. І. е. р. різного масштабу є об'єктами управління, зокрема народногосподарського планування. В ієрархії розрізняють макро-, мезо- і мікрорайони. До макрорайонів належать економічні зони — Західна (Європ. частина і Урал), Східна (Сибір і Далекий Схід), Південно-Східний (Казахстан і Середня Азія), великі регіони — групи великих екон. р-нів (напр. Центр. Росія, Європ. Південь). До макрорайонів відносяться і великі екон. р-ни СРСР (19). Мезорайони — це екон. р-ни середнього масштабу: адм. області, краї, більшість союзних республік; до мікрорайонів належать низові адм. р-ни, їх групи і окремі міста. В УРСР об'єктами тер. планування є три великі екон. райони СРСР — Донецько-Придніпровський, Південно-Західний, Південний (макрорайони), 25 адм. областей (мезорайони), низові адм. райони і міста (мікрорайони). Геогр. дослідження І. е. р. набувають особливої актуальності на сучас. етапі, коли одним з гол. завдань прискорення соціально-екон. прогресу суспільства є забезпечення комплексного, гармонійного екон. і соціального розвитку всіх регіонів країни.

В. А. Поповкін.

ІНТЕНСИ́ВНІСТЬ ВИКОРИСТА́ННЯ ЗЕМЕ́ЛЬ (від лат. intensio — напруження, посилення) — ступінь госп. освоєності території і продуктивного використання земель різних категорій єдиного державного земельного фонду. В цілому (по республіці, адм. області та району) визначається за структурою с.-г. (орні землі, багаторічні плодові насадження та виноградники, сіножаті, пасовища) і несільськогосп. (ліси, урбанізовані території та ін.) угідь. Показниками високого рівня інтенсивності землекористування в УРСР є ступінь с.-г. освоєності території (70 %), питома вага лісів (бл. 14 %) і рівень урбанізованих й індустріальних територій (5 %). У сільс. та лісовому г-вах І. в. з. зумовлюється продуктивністю кожної одиниці земельної площі. Важливими засобами підвищення рівня І. в. з. у с.-г. виробн. є зміцнення матеріально-тех. бази, нормування обсягів внесення добрив, застосування прогресивних грунтозахисних технологій вирощування культур і різних видів *меліорацій,* впровадження досягнень селекції, біохімії, мікробіології тощо. В ін. галузях нар. г-ва (зокрема, пром-сті, транспорті, буд-ві), для яких земля відіграє роль просторової, тер. бази, інтенсивність її використання зумовлюється рівнем корисної площі в заг. розмірі відповідної території. Показниками рівня І. в. з. у цих галузях нар. г-ва є питома вага забудови, інженерної інфраструктури та ін. Раціональне використання *земельних ресурсів* республіки передбачає підвищення І. в. з. за рахунок інтенсифікації с.-г. виробн., зменшення площі земель несільськогосп. призначення і *охорони земель.*

Л. Я. Новаковський.

ІНТЕНСИ́ВНІСТЬ ПРИРОДОКОРИСТУВА́ННЯ — ступінь концентрованості, глибини та напруженості антропогенного впливу на природне середовище з метою задоволення сусп. потреб. І. п. — категорія історична, визначається вона способом виробн., рівнем розвитку продуктивних сил, специфікою засобів і технологій антропогенного впливу на природне середовище. Осн. комплексним показником І. п. є величина масоенергообміну в системі «природа — суспільство» за одиницю часу у певних просторових межах. Особливості І. п. розглядають в часі, просторі (на локальному, регіональному та глобальному рівнях), сфері суспільної виробничої і невиробничої діяльності (напр., І. п. у сільс., лісовому та водному г-ві, рекреації тощо). На сучас. етапі І. п. на Україні досягла дуже високого рівня, що найбільш яскраво простежується на прикладі с.-г. *природокористування,* яке здійснюється з використанням комплексної механізації виробничих процесів, хімізації землеробства, *меліорації* земель, впровадженням ресурсозберігаючих технологій і системи природоохоронних заходів. Географічні дослідження з проблем природокористування в республіці проводяться у *Географії відділенні* Інституту геофізики АН УРСР, ун-тах та ін. установах.

В. Т. Гриневецький.

ІНТРОДУ́КЦІЯ (від лат. introductio — введення, приведення) — переселення окремих видів рослин і тварин за межі їхнього природного ареалу та *адаптація* їх до нових умов існування. І. супроводиться *акліматизацією,* яка відбувається двома шляхами. При введенні організму в культивовані агроекосистеми, коли інтродуцент повною мірою залежить від людини і сам у природі поновлюватися не здатний, відбувається доместикація, або одомашнювання. Другий напрям — натуралізація, здичавіння, коли інтродуцент вільно розмножується і розселюється в новому оточенні. Цілеспрямована І. має на меті введення в культуру корисних тварин і рослин, які за продуктивністю та ін. якостями перевершують місцеві форми, тому І. є одним з найважливіших факторів наук.-тех. прогресу в с. г. Переважна більшість вирощуваних в УРСР культур і сортів інтродукована з ін. місцевостей (картопля, соняшник, кукурудза, томати — з Америки; соя, рис — з Пд.-Сх. Азії; кавуни, сорго — з Африки; різні сорти пшениці — з Афганістану й Ефіопії, буряки — з країн Середземномор'я тощо). Предки великої рогатої худоби, коней, свиней, овець, курей були одомашнені й інтродукувалися давніми народами протягом 5—10 тис. років. Інтродуковані деревні рослини (екзоти) широко використовуються для створення рекреаційних лісів, садів, парків. Проводиться також успішна І. риб у водойми України (напр., далекосхідних білого амура і китайського товстолобика). І. рослин на Україні займаються переважно бот. сади та дендропарки республіки, тварин — Укр. н.-д. ін-т тваринництва степових районів «Асканія-Нова», заповідно-мисливські г-ва. Розрізняють також спонтанну І., коли рослини або тварини заносяться в нові райони випадково і, акліматизувавшись тут, перетворюються на шкідників чи бур'яни. На Україні кількість таких адвентивних (прийшлих) видів перевищує 1200, тобто становить 25 % місцевої флори і часом порушує екологічну рівновагу природних фітоценозів.

А. М. Гродзінський.

ІНТРУЗИ́ВНІ ГІРСЬКІ ПОРО́ДИ — магматичні гірські породи, що утворилися в результаті охолодження і затвердіння магматичних розплавів на глибині в умовах повільного застигання в земній корі. Мають повнокристалічну структуру і переважно масивну текстуру. Залежно від глибини проникнення утворюють інтрузивні тіла різної форми, які утв. чіткі контакти із вміщуючими породами. І. г. п. поділяють за вмістом кремнезему (у %) на кислі — 64—78,

середні — 53—64, осно́вні — 44—53 та ультраосно́вні — 30—44. На Україні І. г. п. входять до складу кристалічного фундаменту. Значною мірою вони складають *Український щит*, де представлені переважно гранітами багатьох мінералогічних різновидів; окремі масиви щита складені осно́вними породами (габро, габро-норитами, лабрадоритами) і гранітами із вмістом лужних і сублужних темнобарвних мінералів (Октябрський, Коростенський, Корсунь-Новомиргородський плутони). На Українському щиті досить поширені також інтрузії невеликого розміру, напр. дайки та міжпластові тіла осно́вних порід.

Штокоподібні інтрузії габро і піроксенітів є у Донбасі, діоритів та інтрузивно-ефузивних порід — в Українських Карпатах. Майже всі І. г. п. використовують як *будівельних матеріалів мінеральну сировину*. У тріщинах різного походження вони містять підземні води — прісні (найважливіше джерело водопостачання на тер. Українського щита) і мінеральні (міста Біла Церква Київ. обл., Немирів Вінн. обл. та ін.). *Г. І. Каляєв.*

ІНФОТЕ́РА [від лат. info(rmatio) — повідомлення, інформація і terra — земля] — міжнар. довідкова система джерел інформації про навколишнє середовище. Створена в системі *Програми ООН по навколишньому середовищу* (ЮНЕП). Об'єднує бл. 120 країн-учасниць (1989). Число джерел інформації, зареєстрованих у її міжнар. реєстрі, досягає 10 тис УРСР бере участь в І. з 1984. Функціонування цієї системи в республіці визначається і здійснюється через Нац. виділений центр УРСР, функції якого покладено на Український н.-д. ін-т наук.-тех. інформації і тех.-екон. досліджень Держплану УРСР. Він проводить значну роботу по обміну інформацією з питань охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів, а також по активній пропаганді досягнень України в цій галузі. *А. Л. Андрієнко.*

ІНФРАСТРУКТУ́РА (від лат. infra — нижче, під і structura — будова, розташування) — сукупність галузей нар. г-ва, що обслуговують матеріальне виробн., невиробничу сферу і безпосередньо людину. Термін «інфраструктура» з'явився в екон. л-рі наприкінці 40-х рр. 20 ст. У нар.-госп. масштабі І. охоплює галузі, що надають послуги по реалізації необхідних технологічних, виробничих, екон. і організаційних зв'язків між всіма складовими частинами соціалістич. економіки, а також створюють умови для відтворення робочої сили. До І. належать: транспорт, зв'язок, матеріально-тех. постачання, торгівля, заготівлі, мережі електропостачання та ін. інженерні комунікації (водо-, тепло-, газопостачання, іригаційні споруди), природоохоронні об'єкти, інформаційне обслуговування, а також галузі невиробничої сфери. З одного боку, галузі І. функціонують як самостійні виробн. і підрозділи нар. г-ва, а з другого — результати їхньої роботи безпосередньо впливають на ефективність галузей, яким надаються послуги. В СРСР прийнято розрізняти *інфраструктуру виробничу* та *інфраструктуру соціальну*. Свою І. має і кожна галузь матеріального виробн. (передусім пром-сть і с. г.); інфраструктурні (допоміжні, обслуговуючі) об'єкти є на кожному великому підприємстві. Об'єктом досліджень екон. і соціальної географії, а також тер. планування є І. *економічних районів* різного масштабу, територіально-виробничих комплексів, регіональних госп. вузлів, великих міст. При цьому особливого значення набуває комплексний, заг.-регіональний підхід до створення і розвитку раціональної І. незалежно від відомчого підпорядкування її елементів. Наявність розвинутої І. є важливим фактором ефективного розміщення продуктивних сил, економії сусп. витрат. В осн. фондах нар. г-ва 1989, зокрема, питома вага фондів транспорту і зв'язку становила 14,1 %, житл. г-ва — 18,5 %, охорони здоров'я і освіти — 6 %, торгівлі, громадського харчування, матеріально-тех. постачання, заготівель — 3,7 %. У сфері І. зосереджено 51 % усіх осн. фондів, 43 % заг. чисельності зайнятих в нар. г-ві СРСР, у т. ч. в галузях невиробничої сфери — 28,0 %. Українська РСР відзначається високим рівнем розвитку І. Осн. фонди цих галузей оцінюються в 220 млрд. крб., що становить близько 48 % заг. вартості осн. фондів УРСР. У 1986—89 в розвиток галузей І. в Українській РСР було спрямовано понад 41 млрд. крб. капіталовкладень. Введено в дію основних фондів загальною вартістю понад 45 млрд. крб. Однак 1989—90 загальна криза в економіці спричинила гальмування темпів нарощування потенціалу І., зокрема скоротилися обсяги житлового і у цілому соціального будівництва та спорудження комунікацій. Не повністю також було використано кошти на розвиток І., пов'язані з охороною навколишнього середовища. *В. А. Поповкін.*

ІНФРАСТРУКТУ́РА ВИРОБНИ́ЧА — сукупність галузей, що надають послуги виробничого характеру; частина заг. *інфраструктури* народного г-ва. І. в. створює матеріально-тех. умови для нарощування і ефективного використання виробничого потенціалу, а також запобігання втрат суспільного продукту. Вона охоплює ті елементи нар. г-ва, що реалізують зв'язки в матеріальному виробн. і забезпечують рух потоків його продукції до невиробничої сфери. До складу І. в. відносять вантажний транспорт, що надає послуги матеріальному виробн.; матеріально-тех. постачання, що обслуговує виробничі підприємства; торгівлю, в тій її частині, в якій вона продовжує виробничий процес і надає деякі послуги виробничим підприємствам; заготівлі; інженерні комунікації виробничого призначення (електро-, водо-, газо-, теплопостачання, іригаційні споруди); інформаційне обслуговування виробничих підприємств; природоохоронні об'єкти (передусім очисні споруди та ін.), що входять до складу підприємств. І. в. сприяє інтенсифікації використання ресурсів, зменшенню затрат і підвищенню ефективності виробн.

В підвищенні нар.-госп. ефективності І. в. важливе значення має регіонально-комплексний підхід до формування і управління нею, що дає можливість раціоналізувати її використання всіма галузями, розміщеними на території регіону, знизити затрати на її створення. В Укр. РСР розвинуті всі галузі І. в. Зокрема, вантажооборот всіх видів транспорту становить понад 920 млрд. т · км (1989). УРСР відзначається більшою густотою залізниць (37,6 км на 1000 км^2) порівняно з країною в цілому (6,5 км). Виробничі осн. фонди пром-сті республіки, пов'язані з охороною навколишнього середовища і раціональним використанням природних ресурсів, оцінюються в 4,1 млрд. крб. Заг. обсяг відправлення вантажів протягом 1986—89 збільшиться на 1,5 %. Значні капітальні вкладення і матеріальні ресурси спрямовуються на спорудження об'єктів інфраструктури агропромислового комплексу (АПК). Завдання полягає у значному поліпшенні технічного обслуговування машинно-тракторного парку, зміцненні ремонтної бази колгоспів і радгоспів, підвищенні надійності електропостачання підприємств с. г.

Літ.: Красовский В. П. [та ін.]. Инфраструктура и интенсификация экономики. М., 1980; Алаев Э. Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. М., 1983. *В. А. Поповкін.*

ІНФРАСТРУКТУ́РА СОЦІА́ЛЬНА — сукупність галузей невиробничої сфери, що створюють заг. умови для раціональної організації осн. видів діяльності людини — трудової, суспільно-політ., у сфері духовної культури та побуту; частина заг. *інфраструктури* народного г-ва. До галузей І. с. відносять: торгівлю і громадське харчування в тій її частині, що здійснює реалізацію продукції; житлово-комунальне г-во і побутове обслуговування; пасажирський транспорт і зв'язок, що обслуговує населення і невиробничі галузі; освіту і охорону здоров'я; фізкультуру і спорт; туристично-екскурсійні організації; соціальне забезпечення; культуру і мистецтво; масову інформацію; науку та наук. обслуговування; підготовку кадрів; кредит і держ. страхування; органи держ. управління і громадських організацій. І. с. має не лише галузеву, але і територіальну структуру. Одиницями тер. структури І. с. є країна, регіон (союзна республіка, великий екон. р-н), область (автономна республіка, край), місто, сільс. адм. р-н, сільс. населений пункт. Підтримання необхідних пропорцій розвитку І. с. в галузевому і тер. аспектах — *важливий напрям екон.* і соціальної політики Радянської держави. Дальший комплексний і пропорційний розвиток І. с., раціоналізація розміщення і підвищення її якісних характеристик на основі впровадження новітніх досягнень науково-технічного прогресу потребує значних капіталовкладень. В СРСР послідовно нарощується обсяг інвестицій, спрямованих на невиробничу сферу. Так, у 1986—89 частка коштів, використаних на ці цілі, становила 29 % проти 27 % у 1981—85.

Літ.: Тощенко Ж. Т. Социальная инфраструктура: сущность и пути развития. М., 1980; Платон М. С. Социальная инфраструктура села. М., 1985. *В. М. Юрковський.*

ІОГРАФ — карстова печера в *Гірсько-Кримській карстовій області*, на Ялтинській яйлі. Протяжність 61 м. Утв. у вапняках. Складається з одного залу (довж. 18 м, шир. 10 м, вис. до 8 м) та кількох дрібних ходів. Є великі каскадні натічні утворення, *сталактити й сталагміти*. У 8—9 ст. тут була печер-

на церква. І.— на тер. *Ялтинського гірсько-лісового заповідника.* Відома з поч. 20 ст., вперше описана 1904.

Ю. І. Шутов.

ІРВА́НЕЦЬ — річка у Новгород-Сіверському і Семенівському р-нах Черніг. обл., ліва прит. *Ревни* (бас. Дніпра). Довж. 35 км, пл. бас. 491 км^2. Бере початок на Пн. Сх. від с. Попівки. Долина коритоподібна, шир. до 2,5 км, глиб. до 20 м. Заплава широка (до 1,5 км), подекуди заболочена. Річище завширшки 5 м. Похил річки 0,7 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає наприкінці листопада, скресає у березні. Воду частково використовують для місц. потреб.

В. С. Перехрест.

ІРДИ́НЬ — болотний масив у Черкаському та Смілянському р-нах Черкас. обл., у долині Дніпра. Пл. 5,5 тис. га. Розташований в улоговині, що частково заливається повеневими водами, водоприймачем є р. Ірдинь (бас. Дніпра). У рослинному покриві переважають евтрофні осокові та осоково-гіпнові ценози, у притерасній частині — обводнені вільшаники з болотним різнотрав'ям та осоками. Частина масиву (біля с. Мошни) осушена, рослинний покрив трансформований. Пересічна глиб. торфового покладу 3,6 м, максимальна — 6,5 м. Вид покладу — евтрофний, багатошарово-лісо-драговинний, лісовий (вільховий) та багатошарово-драговинний. І. має велике гідролог. значення. Частина масиву використовується для добування торфу.

Літ.: Зеров Д. К. Болота УРСР. Рослинність і стратиграфія. К., 1938. *Т. Л. Андрієнко.*

ІРДИ́НЬ — селище міського типу Черкаського р-ну Черкас. обл. Розташований за 18 км від залізнич. ст. Білозір'я. 1,4 тис. ж. (1990). Утв. 1930, с-ще міськ. типу з 1941. Поверхня — хвиляста, частково заболочена рівнина. Пересічна т-ра січня −5,2°, липня +20,3°. Опадів 512 мм на рік. Пл. зелених насаджень заг. користування 1,5 га. В селищі — торфооб'єднання, у т. ч. торфобрикетний завод.

ІРКЛІ́Й — річка у Чорнобаївському р-ні Черкас. обл., ліва прит. *Дніпра* (впадає у *Кременчуцьке водосховище*). Довж. 39 км, пл. бас. 318 км^2. Бере початок на Пн. від с. Красенівки. Долина трапецієвидна, шир. до 3 км, глиб. до 20 м. Заплава у верхів'ї заболочена, шир. 300 м. Річище слабозвивисте, дно замулене, шир. річки у верх. течії до 5 м. Похил річки 0,6 м/км. Живлення снігове і дощове. Льодостав з грудня до поч. березня. Споруджено водосховища (Чорнобаївське і Ірклiївське) та ставки. Воду річки використовують для тех. водопостачання і зрошування. Рибництво. Здійснюються роботи по залуженню і насадженню лісосмуг вздовж берегів.

Ю. П. Яковенко.

ІРКЛІ́Й — річка у Олександрівському р-ні Кіровогр. обл. та Чигиринському р-ні Черкас. обл., права прит. *Тясмину* (бас. Дніпра). Довж. 26 км, пл. бас. 226 км^2. Бере початок поблизу с. Цвітного. Долина завширшки 2 км. Річище звивисте, пересічна шир. 5 м. Похил річки 2,6 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає в грудні, скресає в березні. Льодостав нестійкий. Стік зарегульований ставками. Використовують переважно для с.-г. водопостачання.

В. С. Перехрест.

Карстова печера Іограф. Кальцитові утворення. Друзи кальциту.

Шлюз-регулятор на Ірпінській осушувально-зволожувальній системі.

ІРПІ́НСЬКА ОСУ́ШУВАЛЬНО-ЗВОЛО́ЖУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — меліоративна система в Київ. обл., у заплаві *Ірпеня* та його приток (Унави, Бобриці та ін.). Споруджена 1947—54 для двостороннього регулювання водного режиму, реконструйована 1979—81. Заг. пл. системи 8,2 тис. га, в т. ч. під с.-г. угіддями 7,4 тис. га. Поверхня в зоні дії І. о.-з. с. рівнинна. Грунтовий покрив представлений болотними, дерновими та дерново-підзолистими грунтами. Система регулює стік поверхневих та рівень грунтових вод, а також подає воду для зволоження підвищених ділянок заплави. Осушення здійснюється мережею відкритих каналів і матеріальним дренажем. Регулювання рівня води в магістральному каналі, який являє собою відрегульоване на протязі 131 км річище Ірпеня, здійснюється за допомогою 13 автоматизованих перегороджуючих споруд. На міжгосп. каналах осушувальної мережі (їхня заг. довж. 395 км) споруджено 560 напівавтоматичних шлюзів-регуляторів, що підтримують розрахункові рівні грунтових вод та води в каналах. Для акумуляції поверхневих вод у верхів'ї Ірпеня споруджено Лісове і Корнинське водосховища заг. об'ємом 17,5 млн. м^3. Двостороннє регулювання водного режиму дає змогу зволожувати грунт шляхом інфільтрації води з відкритих каналів та проводити підгрунтове зволоження по кротовому і гончарному дренажу (який прокладають кожні 2—3 роки), на підвищених ділянках використовують дощувальні машини. На меліорованих с.-г. угіддях І. о.-з. с. вирощують овочі і картоплю, значна частина яких надходить до Києва, а також кормові культури.

В. Д. Дупляк.

ІРПІ́НЬ — річка в Андрушівському і Попільнянському р-нах Житом. обл. та Фастівському, Києво-Святошинському й Вишгородському р-нах Київ. обл., права прит. *Дніпра* (впадає у *Київське водосховище*). Довж. 162 км, пл. бас. 3340 км^2. Бере початок поблизу с. Яроповичів. Долина коритоподібна, шир. до 4 км, глиб. до 40 м. Заплава заболочена, широка (до 1,5 км). Шир. річища 25—40 м. На протязі 131 км річище І. являє собою магістральний канал *Ірпінської осушувально-*

зволожувальної системи. Похил річки 0,7 м/км. Осн. притока — Унава (права). Живлення мішане. Льодостав з поч. грудня до кінця березня. Стік зарегульований водосховищами (зокрема, Лісове і Корнинське) та численними ставками. У бас. І. діють невеликі осушувальні і осушувально-зволожувальні системи (Бучанська, Тарнівська, Шпитьківська та ін.). Воду використовують також для тех. і с.-г. водопостачання. На річці — м. Ірпінь. *Ю. П. Яковенко.*

ІРПІНЬ — місто обласного підпорядкування Київ. обл. Розташований у центральній частині області, на р. Ірпені (прит. Дніпра). Залізнична станція. 39,0 тис. ж. (1990). І. виник як залізнич. роз'їзд 1902, місто з 1956. Як курортна місцевість відомий з 1901, входить до *Придніпровського рекреаційного району*. Поверхня рівнинна, слаборозчленована. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня $-5,9°$, липня $+19,3°$. Опадів 600 мм на рік. На березі річки зручні піщані пляжі. Пл. лісових насаджень 769,1 га. Пам'ятка природи місц. значення — 700-річний дуб. Пром-сть буд. матеріалів (комбінати «Прогрес» та «Перемога») та маш.-буд. (з-д «Ірпіньторфмаш»). Меблева та шкіргалантерейна ф-ки. Індустр. і с.-г. бухгалтерського обліку технікуми. Бюро подорожей та екскурсій. Туристський готель «Ірпінь». Діє 5 санаторіїв, 12 піонерських таборів, 2 будинки відпочинку. *Літ.:* Ткалич А. Т. Ирпень. Путеводитель. К., 1986.

ІРШÁ — річка у Червоноармійському, Володарсько-Волинському, Коростенському і Малинському р-нах Житом. обл. та частково у Іванківському р-ні Київ. обл., ліва прит. *Тетерева* (бас. Дніпра). Довж. 136 км, пл. бас. 3070 км². Бере початок на Пд. від с. Івановичів. Долина переважно трапецієвидна, шир. до 3,5 км, глиб. до 20 м. Заплава заболочена, шир. 1 км. Річище слабозвивисте, шир. до 15 м. Похил річки 0,78 м/км. Осн. притоки: Тростяниця, Візня (праві), Ірщиця (ліва). Живлення дощове і снігове. Замерзає у грудні, скресає наприкінці березня. Споруджено водосховища (Іршанське, Дворічанське, Малинське). Воду використовують для тех. водопостачання і с.-г. потреб. На І.— місто Малин. *Ю. П. Яковенко.*

ІРШАВСЬКИЙ РАЙОН
ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

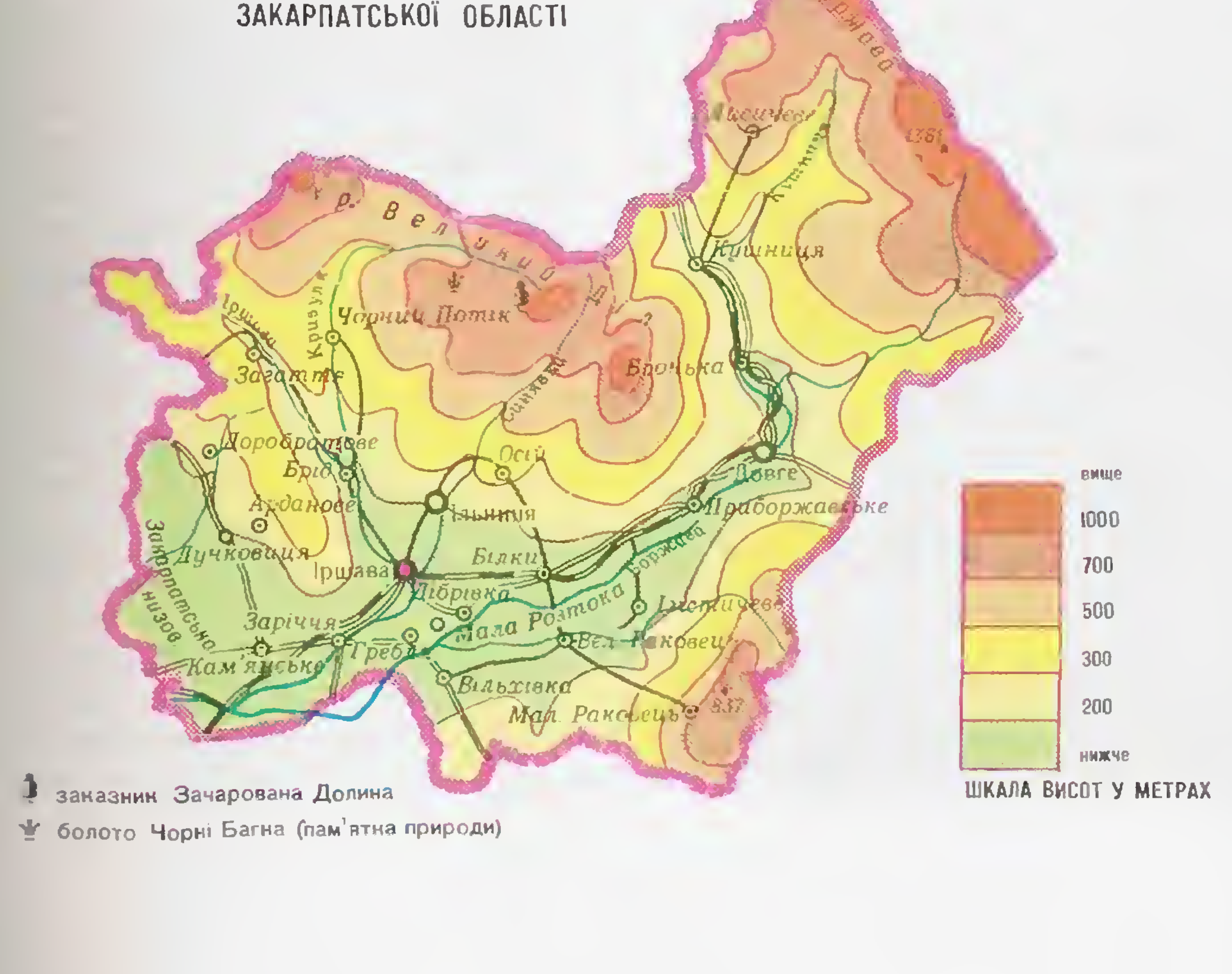

ІРШÁВА — річка в Іршавському р-ні Закарп. обл., права прит. *Боржави* (бас. Дунаю). Довж. 48 км, пл. бас. 346 км². Бере початок з джерел на пн.-зх. схилах г. Бужора Вулканічного хр. Долина переважно V-подібна, слабозвивиста, у верхів'ї подекуди має форму ущелини. Шир. її від витоку до гирла збільшується від 10 м до 2 км, пересічно становить 100—300 м. Річище слабозвивисте, у серед. течії дуже розгалужене, шир. його від 5 до 30 м. До смт Іршава річка порожиста, з значними похилами, нижче — рівнинна. У верхів'ї є невеликі водоспади, трапляються острови. Похил річки 18 м/км. Живлення мішане, переважно дощове. Льодостав з серед. грудня до поч. березня. Гідролог. пост біля м. Іршава (з 1955). Використовують для водопостачання. Рибництво. *М. І. Кирилюк.*

ІРШÁВА — місто Закарп. обл., райцентр. Розташована на р. Іршаві (прит. Боржави, бас. Дунаю). Залізнична станція, автостанція. 10,2 тис. ж. (1990). Відома з 1341, місто — з 1982. Лежить у передгір'ях Вулканічного хр. Поверхня хвиляста, розчленована. Перевищення висот до 50 м. Пересічна т-ра січня $-4,2°$, липня $+19°$. Опадів 893 мм на рік. Пл. зелених насаджень 250 га. В місті — абразивний, «Ремверстат», прод. товарів, побутової хімії та комбікормовий з-ди, бавовняна ткацька і меблева фабрики, комбінат хлібопродуктів. Пам'ятка природи місц. значення — дуб звичайний.

Річка Ірша.

ІРШÁВСЬКА УЛОГÓВИНА — пн. частина *Закарпатської низовини*, між масивами Вулканічного хребта — *Великий Діл, Тупий*, Гат та їхніми відрогами, в межах Закарп. обл. Простягається з Пн. на Пд. на 18 км, з Зх. на Сх.— на 15—17 км. Вис. змінюються від 125 м (в центр. частині) до 375 м. Дренується рікою *Боржавою* та її притоками. Переважає ерозійно-акумулятивний рельєф. Є запаси бурого вугілля та лігніту. Поверхня розчленована численними улоговинами, балками та глибокими ярами. Переважають с.-г. угіддя. Розвинуті виноградарство, садівництво. Район *рекреації*. *І. П. Ковальчук.*

ІРШÁВСЬКИЙ РАЙÓН — район у центр. частині Закарп. обл. Утворений 1947. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 97,6 тис. чол., у т. ч. міського — 25,9 тис. (1990). В районі — м. *Іршава* (райцентр), с-ща міськ. типу *Довге* і *Ільниця* та 44 сільс. населені пункти. Розташований в межах *Полонинського хребта, Вулканічного хребта, Іршавської улоговини* та *Закарпатської низовини*. Рельєф низовинний, передгірно-рівнинний та низькогірний. Корисні копалини: буре вугілля, лігніт, мін. фарби, каолін, вапняки, мармур тощо. Є джерела мін. вод. Пересічна т-ра січня від $-3,0$ до $-4,8°$, липня $+20,1°$. Період з т-рою понад $+10°$ становить 170 днів. Опадів 600—1461 мм на рік; найбільша кількість в теплий період року, максимальна — в червні — липні. Висота снігового покриву 12—32 см. Річки бас. Дунаю. Тут тече Боржава з прит. *Іршавою* та Кушницею. Збудовано 15 ставків заг. пл. водного дзеркала 314 га. Серед грунтів переважають буроземно-підзолисті, дерново-буроземні і дернові опідзолені, а також лучні та болотні. Пл. лісів 50 тис. га. Осн. породи: бук і дуб (понад 60 % пл. лісів); ростуть також ясен, ялина, граб, липа, вільха тощо. В райо-

Річка Ірпінь.

ні — геол. заказник *Зачарована Долина* та зоол. *Річанський заказник*, гідролог. пам'ятка природи болото *Чорні багна* (всі — респ. значення), 2 заказники та 15 пам'яток природи (всі — місц. значення).

Підприємства маш.-буд., буд. матеріалів, деревообр., легкої та харч. галузей, найбільші з них: Довжанський лісокомбінат, з-ди Ільницький дослідний мех. зварювального устаткування та Закарпатський мастильного обладнання (обидва у Ільниці), Приборжавське заводоуправління буд. матеріалів, іршавські «Ремверстат», абразивний, прод. товарів з-ди, бавовняна ткацька та меблева ф-ки, комбінат хлібопродуктів. У рослинництві переважає вирощування винограду, плодів, картоплі, а також овочів, тютюну та зернових; у тваринництві — скотарство м'ясо-мол. напряму, вівчарство і свинарство. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1990) — 31,1, у т. ч. орні землі — 9,9, сіножаті і пасовища — 17,9. Осушено 10,3 тис. га. У районі — 14 колгоспів, 1 радгосп.

Залізничні станції: Хмільник, Іршава, Білки, Приборжавське, Бронька, Кушниця. Автомоб. шляхів 234 км, у т. ч. з твердим покриттям — 227 км. Професійно-технічне уч-ще (с. Білки).

І. П. Ковальчук, І. І. Ровенчак.

ІРША́НСЬК — селище міського типу Володарсько-Волинського р-ну Житом. обл. Розташований на р. *Ірші* (прит. Тетерева, бас. Дніпра), за 12 км від залізнич. ст. Нова Борова. 6,0 тис. ж. (1990). І. виник 1953, с-ще міського типу з 1960. Нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1986). Пересічна т-ра січня —6,0°, липня +18,4°. Опадів 567 мм на рік. Русло Тетерева звивисте, створено зону відпочинку. Пл. зелених насаджень 4 га. В І.— Іршанський гірничо-збагачувальний комбінат.

ІРША́НСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище на р. Ірші (бас. Дніпра), у Володарсько-Волинському р-ні Житом. обл. Споруджено 1963. Довж. 8 км, пересічна шир. 0,87 км, максимальна — 1,75 км, пл. 6,91 км^2. Пересічна глиб. 4,4 м, максимальна — 12,5 м. Повний об'єм 30,2 млн. м^3, корисний — 29,8 млн. м^3. Береги пологі, заболочені, порослі чагарниками та болотним різнотрав'ям. Пересічна мінералізація води 150—210 мг/л, іноді досягає 550—750 мг/л. Ступінь мінералізації значною мірою залежить від припливу паводкових вод. У воді значний вміст біогенних елементів — сполук азоту, фосфору, заліза. І. в. має багаторічне регулювання стоку. На мілководді поширені очерет, глечики жовті, стрілолист, ряски. У фітопланктоні переважають діатомові та зелені водорості, трапляються також синьозелені. Досить багатий видовий склад зоопланктону і донної фауни; з риб водяться щука, плітка, в'язь, краснопірка, лящ, окунь та ін. Воду І. в. використовують для пром. водопостачання; береги водосховища — місце відпочинку.

О. О. Русинов, Л. А. Сіренко.

І́СКРІВСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище на р. *Інгульці* (прит. Дніпра), у Петрівському р-ні Кіровогр. обл. Споруджено 1958. Довж. 35 км, шир. до 1,7 км, пл. 11,2 км^2. Пересічна глиб. 3,67 м, максимальна — 14,5 м. Повний об'єм 40,7 млн. м^3, корисний — 31 млн. м^3. Береги високі, в місцях виходу кристалічних порід — стрімкі. Мінералізація води змінюється від 800 до 1150 мг/л, іноді перевищує 2000 мг/л, що зумовлене скиданням шахтних вод Криворізького басейну в Інгулець. Спостерігається нестача кисню у воді, особливо у придонних шарах. Вміст біогенних елементів (амонійного азоту, фосфору та ін.) високий. З вищих водяних рослин розвиваються, зокрема, рдесник, рогіз, очерет, глечики жовті. Поширені нитчасті водорості, а також діатомові і синьозелені, які влітку спричинюють *«цвітіння» води*. Фауна досить багата; влітку інтенсивно розвивається зоопланктон (найпростіші, ракоподібні) та бентос (олігохети, личинки одноденок). Є солоноватоводні організми; поширений молюск дрейсена. І. в. споруджене для тех. водопостачання Криворізького бас. та м. Жовтих Вод, а також зрошування; на берегах водосховища — зони відпочинку.

О. О. Русинов, Л. А. Сіренко.

ІСЛА́НДСЬКА ДЕПРЕ́СІЯ (від лат. depressus — низький), Ісландський мінімум — область низького атм. тиску над пн. частиною Атлантичного ок. з центром поблизу о. Ісландія; один з *центрів дії атмосфери*. Спостерігається на багаторічних ка́ртах розподілу атм. тиску протягом року, з найбільшою інтенсивністю взимку. Тиск у центрі І. д. нижче 1000 гПа. Формується при взаємодії мор. арктичного повітря і мор. повітряних мас помірних широт; при проходженні циклону спостерігається різка зміна погоди протягом доби. На Європ. частину території СРСР під впливом І. д. взимку надходять відносно теплі повітряні маси з Зх. Європи та помірних широт Атлантичного ок. Вони спричинюють хмарну погоду, особливо у зх. і пн.-зх. районах, внаслідок чого зменшується радіаційне вихолодження території і підвищується т-ра повітря. На пн. райони України взимку переміщуються пн.-зх. циклони, які являють собою відроги І. д. З ними пов'язані різкі зміни погоди, що зумовлене великою швидкістю їхнього переміщення та розвитком *атмосферних фронтів*. Спостерігається посилення вітрів пд. та пн.-зх. напрямів, встановлюється хмарна погода з опадами (інтенсивні снігопади, бувають хуртовини), частими туманами і відлигами. Найбільший вплив І. д. справляє на погодні умови тер. України в холодний період року. Тривалість над територією республіки становить 30—33 години, пересічна швидкість переміщення — 45 км/год.

Літ.: Мячкова Н. А. Климат СССР. М., 1983; Природа Украинской ССР. Климат. К., 1984; Щербань М. І. Клімат земної кулі. К., 1986. *В. І. Ромушкевич.*

ІСТО́РИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНІ ЗРІ́ЗИ — метод *історичної географії*, що полягає у виявленні й дослідженні етапів найбільш інтенсивної взаємодії природних, соціально-екон. і технічних систем, їхніх якісних змін, формування генетично складних *антропогенних ландшафтів* та істор.-геогр. систем. І.-г. з. застосовують для всебічного аналізу природи, населення та г-ва даного істор. періоду. За допомогою цього методу вивчають і закономірності розвитку та особливості природних систем, їхньої просторової структури, екологічного і ресурсного потенціалу; закономірності формування і розміщення соціально-екон. систем; характер зв'язків і взаємодії цих систем різних класів; закономірності антропогенних змін ландшафтів і формування природно-госп. істор.-геогр. систем. Істор. глибина зрізів визначається тривалістю госп. освоєння регіону. При застосуванні І.-г. з. особливо важливі синхронність та інтеграційність аналізу істор.-геогр. інформації, визначення системоутворюючих зв'язків і взаємодії різнотипних геогр. систем, оцінка інтенсивності *антропогенних змін ландшафтів*, виявлення регіональних відмін істор.-геогр. систем, проведення істор.-геогр. районування. І.-г. з. різних етапів дають можливість побудувати їхні істор.-генетичні ряди, що найповніше відображають просторово-вікові зміни геоси-

Ічнянський район. Тростянецький дендропарк.

стем, закономірності формування сучас. генетичної складної тер. структури регіонів. Географи України І.-г. з. широко застосовують при дослідженні закономірностей розвитку історико-геогр. систем, взаємозв'язків між природою, населенням і г-вом таких регіонів, як Поділля, Українські Карпати, Середнє Придніпров'я, Кримський п-ів, Причорномор'я та ін.

Л. І. Воропай.

ІСТОРИ́ЧНА ГЕОГРА́ФІЯ — галузь істор.-геогр. знань, що вивчає просторово-вікові зв'язки та взаємодію природних і соціально-екон. тер. систем. І. г. зародилася в 16 ст. Традиційні 2 напрями її розвитку: історичний (досліджує географію минулих епох як основу істор. процесу) та географічний (вивчає історію розвитку природних систем, населення, г-ва, політичної структури регіонів). Сучасна І. г. формується на межі істор., екон. і геогр. наук; досліджує антропогенні ландшафти, істор.-геогр. системи різних епох, типів, рангів, які є наслідком взаємодії суспільства і природи. Завдання І. г.: виявлення вікових і просторових закономірностей розвитку геогр. систем, їхньої диференціації та тер. організації; типологія і районування істор.-геогр. систем. І. г. поділяють на фізичну, населення і розселення; екон., політичну, культури; виділяють також істор.-геогр. країнознавство та *історичне ландшафтознавство.* І. г. тісно пов'язана з *ландшафтознавством, палеогеографією, етнографією,* археологією, *топонімікою,* історією, *картографією* та ін. науками. До специфічних сучас. істор.-геогр. методів належать ретроспективний, діахронічний і синхронічний аналіз, *історико-географічні зрізи,* побудова істор.-генетичних рядів найважливіших зрізів. При істор.-геогр. дослідженнях широко застосовують різноманітні підходи — актуалізм, системно-структурний, інтеграційний, екологічний і конструктивний. І. г. сприяє розв'язанню проблем взаємодії суспільства і природи, розробці наук. основ *природокористування,* оптимізації *навколишнього середовища,* тер. організації суспільства та геогр. прогнозування. Центрами історико-геогр. досліджень в СРСР є Ін-т історії СРСР АН СРСР, Моск., Ленінгр. і Воронезький ун-ти. Дослідження з І. г. на Україні проводять у *Географії відділенні* Інституту геофізики АН УРСР, Інституті історії АН УРСР, Чернів., Сімфероп., Львів., Київ. ун-тах і ряді пед. інститутів.

Літ.: Историческая география и проблемы географического прогнозирования. Методические указания. Черновцы, 1976; Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции. М., 1981; Жекулин В. С. Историческая география: предмет и методы. Л., 1982; Анучин В. А. Географический фактор в развитии общества. М., 1982.

Л. І. Воропай.

ІСТОРИ́ЧНЕ ЛАНДШАФТОЗНА́ВСТВО — галузь *історичної географії,* яка досліджує еволюційні (необоротні) та динамічно-функціональні (оборотні) зміни і стани ландшафтів, що мали місце за певний істор. час. Зміни *природно-територіальних комплексів,* які вивчає І. л., відбувалися спонтанно чи під впливом антропогенних факторів. В І. л. формуються розділи: теорія І. л. (обгрунтовує принципові рішення про ранг ландшафтних комплексів — об'єктів І. л., вивчає механізм змін в них за певний істор. час, розробляє ретроспективні ландшафтознавчі реконструкції тощо), регіональне І. л. (узагальнює всі зібрані різновікові історично документовані дані про природу певного регіону), прикладне І. л. (вивчає можливості врахування істор. змін ландшафтів при визначенні шляхів раціоналізації сучас. *природокористування,* а також у *прогнозі географічному*). Як наук. напрям І. л. почало формуватись у 70-х рр. 20 ст. Його методи поєднують прийоми наук. пізнання природних комплексів, властиві істор. географії та *ландшафтознавству.* Для І. л. важливим є належне врахування палеогеогр. передумов та еволюційних тенденцій в природі, на фоні яких відбувались істор. зміни в ландшафтах. Істор.-ландшафтознавчі дослідження проводять у *Географії відділенні* Інституту геофізики АН УРСР, Сімферопольському, Чернів., Львів., Київ. ун-тах і Мелітопольському пединституті.

Літ.: Жекулин В. С. Историческая география ландшафтов. Новгород, 1972; Підгородецький П. Д. Історична фізична географія. «Фізична географія та геоморфологія», 1976, в. 15.

В. М. Пащенко, П. І. Штойко.

ІЧЕНЬКА — річка в Ічнянському та Прилуцькому районах Черніг. обл., ліва прит. *Удаю* (бас. Дніпра). Довж. 26 км, пл. бас. 167 км². Долина симетрична, завширшки до 2,5 км. Річище слабозвивисте. Похил річки 0,93 м/км. Живлення мішане. Замерзає на поч. грудня, скресає у березні. На І.— м. Ічня.

І́ЧНЯ — місто Чернігівської обл., райцентр. Розташоване на р. Іченьці (прит. *Удаю,* бас. Дніпра). Залізнична станція, автостанція. Нас. 13,7 тис. чол. (1990). Перші відомості про І. належать до 14 ст., місто з 1957. Пересічна т-ра січня −6,8°, липня +19,6°. Опадів 577 мм на рік. Пл. зелених насаджень 394,7 га. В І.— з-ди: прод. товарів, комбікормовий, тарний, спиртовий, консервний, сухого молока і масла, 2 цегельні. Філіал Прилуцької ф-ки худож. виробів. І. відома з 18 ст. як осередок худож. керамічного виробництва. Істор.-краєзнавчий музей.

ІЧНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд.-сх. частині Черніг. обл. Утворений 1923. Пл. 1,6 тис. км². Нас. 49,0 тис. чол., у т. ч. міського — 17,5 тис. (1990). У районі — м. *Ічня* (райцентр), с-ща міськ. типу *Дружба* і *Парафіївка* та 77 сільс. населених пунктів.

Лежить у межах *Придніпровської низовини,* поверхня — пологохвиляста лесова рівнина, розчленована річковими долинами, балками і ярами, трапляються *блюдця степові.* Корисні копалини: нафта, торф, глина, пісок. І. р. розташований у *Лівобережно-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня −7°, липня +19°. Період з т-рою понад +10° становить 158 днів. Опадів 566 мм на рік, у т. ч. 70 % випадає в теплий період року. Висота снігового покриву 15—17 см. Належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Річки бас. Дніпра: *Остер, Удай, Лисогір.* Створено 83 ставки (заг. пл. 859 га). Осн. типи грунтів: чорноземи глибокі вилугувані та опідзолені (55 % площі району), чорноземи глибокі малогумусні, темно-сірі опідзолені, сірі лісові, лучні, дернові, болотні, торфові.

Пл. лісів становить 22,2 тис. га (сосна, дуб з домішками липи, граба, ясена, клена, берези, осики). Насаджено 753 га лісів на пісках та в ярах; 776 га полезахисних лісосмуг, виділено 3,4 тис. га водорегулюючих боліт.

На території району — *Дорогинський заказник, Тростянецький дендропарк,* Качанівський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (всі — респ. значення), 14 заказників, пам'ятка природи й заповідне урочище (всі — місц. значення).

Найбільші підприємства: Парафіївський цукр. комбінат, ічнянські спиртовий, сухого молока і масла, консервний, прод. товарів, Пелюхівський крохмальний з-ди. Спеціалізація с. г.— рослинництво зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Гол. культури: озима пшениця, картопля, овочі, цукр. буряки. Скотарство, свинарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 110,7, у т. ч. орні землі — 94,5, сіножаті і пасовища — 14,5. Осушено 12,8 тис. га, зрошено 0,6 тис. га. В районі — 26 колгоспів та 5 радгоспів, птахооб'єднання. Залізничні станції: Ічня, Більмачівка та Качанівка. Автомоб. шляхів 365 км, у т. ч. з твердим покриттям — 201 км. Істор.-краєзнавчий музей (Ічня). Кліматичний курорт Качанівка.

Об'єкти туризму: Тростянецький дендропарк у с. Тростянці, істор.-культурний заповідник Качанівка.

І. А. Ярмоленко.

КАБОТА́Ж (франц. cabotage) — судноплавство між портами, що належать одній державі. Розрізняють великий К.— перевезення вантажів і пасажирів між портами різних морів та малий К.— перевезення в межах одного моря. В СРСР відносини, пов'язані з К. як складовою частиною торг. мореплавства, врегульовано в єдиному загальносоюз. законодавчому акті — Кодексі торг. мореплавства. За кодексом, перевезення і буксирування здійснюють суднами (самохідними та несамохідними для перевезення пасажирів, вантажів, для несення спец. служби, наук. і культур. цілей тощо), що плавають під Держ. прапором СРСР. Держ. нагляд за каботажним плаванням здійснює М-во морського флоту СРСР, тех. нагляд за морськими суднами — Регістр СРСР. К. можуть здійснювати й судна внутр. плавання, які мають документи, що свідчать про їхню здатність до мореплавання. Відповідно до норм про К. Чорне й Азовське моря вважаються одним морем, тому в УРСР здійснюють лише малий каботаж. *Р. І. Гричук.*

КАГАМЛИ́К — річка у Глобинському і Кременчуцькому р-нах Полтав. обл., ліва прит. Дніпра (впадає у *Кременчуцьке водосховище*). Довж. 56 км, пл. бас. 565 км^2. Бере початок з болота поблизу с. Кагамлик. Долина маловиразна. Річище помірно звивисте, дно замулене. Похил річки 0,52 м/км. Живлення дощове і снігове. Замерзає у грудні, скресає до серед. березня. Воду використовують для потреб водопостачання і зрошування.

КАГАРЛИ́К — річка у Добровеличківському і Новоархангельському районах Кіровогр. обл., ліва прит. *Синюхи* (бас. Пд. Бугу). Довж. 45 км, пл. бас. 352 км^2. Бере початок на Пн. Сх. від с. Олександрівки. Долина завширшки 2 км, на окремих ділянках V-подібна; глиб. її до 50 м. Пересічна шир. заплави 100 м. Річище звивисте, у пониззі замулене, пересічна шир. 2 м. Похил річки 1,6 м/км. Живиться атм. опадами. Замерзає на поч. грудня, скресає на поч. березня. Стік К. частково зарегульований ставками. Воду використовують для с.-г. водопостачання і зрошування. *Ю. П. Яковенко.*

КАГАРЛИ́К — місто Київ. обл., райцентр. Розташований на р. *Росаві* (прит. Росі, бас. Дніпра). Залізнична станція, автостанція. 14,1 тис. ж. (1990). Відомий з 1142, місто з 1971. Пересічна температура січня —6,0°, липня +19,3°. Опадів 500 мм на рік. Пл. зелених насаджень 309,9 га. В К.— цукр., маслоробний, комбікормовий, сушильно-калібрувальний, асфальтовий з-ди; цех Київ. виробничо-худож. об'єднання ім. Т. Г. Шевченка, хлібокомбінат, елеватор. Істор.-краєзнавчий музей. Кагарлицький парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва 19 ст. (респ. значення).

Річка Кагарлик.

КАГАРЛИ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд.-сх. частині Київ. обл. Утв. 1923. Пл. 0,96 тис. км^2. Нас. 52,3 тис. чол., у т. ч. міського — 23,9 тис. (1990). У районі — м. *Кагарлик* (райцентр), смт *Ржищів* та 50 сільс. населених пунктів.

Лежить на *Придніпровській височині.* Поверхня — підвищена платоподібна лесова рівнина, слаборозчленована річковими долинами. У пн.-сх. частині, яку омивають води *Канівського водосховища,*— густа мережа ярів, трапляються *зсуви.* Корисні копалини: глини, суглинки, торф. Розташований у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня —6,2°, липня +19,6°. Опадів 500 мм на рік, більша частина їх випадає в теплий період року. Висота снігового покриву 15 см. Період з т-рою понад +10° становить 155—160 днів. Належить до недостатньо вологої, теплої агрокліматич. зони. Річки: *Росава,* Горохуватка,

Кагарлицький район. Краєвид.

Росавка, Безіменна (бас. Дніпра). Споруджено 148 ставків (заг. площа водного дзеркала 735 га). Переважають чорноземи глибокі малогумусні (93 % площі району), на решті території — темно-сірі опідзолені і сірі лісові, в заплавах річок — лучні та болотні ґрунти. Пл. лісів 6,9 тис. га (дуб, граб, береза, сосна), полезахисних лісосмуг 700 га. В К. р.— *Ржищівський заказник* і Кагарлицький парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (респ. значення), Ржищівський заказник (місц. значення).

Пром. підприємства — з-ди: кагарлицькі цукр., маслоробний, комбікормовий; ржищівські «Радіатор» і хлібний; цегельний у с. Стайках. Галузі с. г.— рослинництво зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, цукр. буряки, овочеві. Розвинуте садівництво. Гол. галузі тваринництва — скотарство, свинарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 71,4, у т. ч. орні землі — 66,9, сіножаті і пасовища — 4,1. Осушено 0,5 тис. га, зрошується 1,1 тис. га. У районі — 27 колгоспів, 3 радгоспи.

Залізнична ст. Кагарлик. Автомоб. шляхів 398 км, у т. ч. з твердим покриттям — 391 км. Пристані у Ржищеві, Балико-Щучинці, Стайках. Буд. технікум, педагогічне і 2 професійно-технічні училища (Ржищів). Історико-краєзнавчий музей (Кагарлик).

Об'єкти туризму: будинок школи, у якій 1934—38 навчався один з керівників підпільної комсомольської орг-ції «Молода гвардія» Герой Рад. Союзу О. Кошовий (Ржищів); меморіал на честь подвигу рад. воїнів під час форсування Дніпра 1943 (с. Балико-Щучинка); археол. пам'ятка — могильник поблизу с. Черняхова, від якого походить назва черняхівської археологічної культури (датується 2—7, за ін. даними — 2—5 ст.). *І. А. Ярмоленко.*

КАГУ́Л — заплавне озеро у Ренійському р-ні Одес. обл., у пониззі Дунаю. Протоками сполучався з Дунаєм і оз. *Картал.* Від заплави Дунаю відокремлений дамбою, має режим водосховища. Водообмін у К. регулюється шлюзованими рибопропускними протоками і каналом. Пд. частина озера широка (шир. до 11 км, довж. 18 км), північна — вузька, видовжена (шир. до 2 км, довж. 15 км). Пл. змінюється за сезонами від 82 до 93,5 $км^2$. Переважають глиб. 1,5—2 м, максимальна — 7 м. Пн. береги високі, розчленовані балками, південні — низовинні, заболочені. Впадає р. Кагул. Т-ра води влітку до $+30°$ (на мілководді), взимку К. замерзає (льодовий покрив у теплі зими нестійкий). Мінералізація води від 0,8 до 1,5 г/л. Дно вкрите шаром сірого мулу, на мілководді — піщане. Поширена водяна рослинність (очерет, рогіз). Водяться лящ, судак, сом, щука та ін. Розводять товстолобика, білого амура, сазана. На берегах К.— місця гніздування птахів. Рибальство. Здійснюються заходи щодо охорони природних ресурсів озера, напр. обмеження строків рибальства. *Ю. О. Амброз.*

КАДА́СТР (франц. cadastre) — систематизоване зведення відомостей про певний об'єкт, яке складають офіційні установи. Див. *Водний кадастр, Земельний кадастр, Кадастр родовищ корисних копалин, Лісовий кадастр.*

КАДА́СТР РОДО́ВИЩ КОРИ́СНИХ КОПА́ЛИН — систематизоване зведення відомостей по кожному родовищу *корисних копалин.* Вміщує відомості про кількість та якість запасів основних і разом з ними залягаючих корисних копалин та компонентів, що в них містяться; про гірничотех., гідрогеол. та ін. умови розробки родовища і його геол.-екон. оцінку, а також відомості по кожному прояву корисних копалин. Ведення кадастру передбачено Основами законодавства СРСР і союзних республік про надра і на їхній основі респ. законодавствами (на Україні — *Кодексом УРСР про надра).* К. р. к. к. ведуть Всеюзний геол. фонд та територіальні геолог. фонди «Укргеології». Матеріали кадастру застосовують при плануванні робіт по геол. вивченню надр і розміщенню підприємств по добуванню корисних копалин, по комплексному, раціональному використанню родовищ, а також для вирішення ін. народногосп. завдань. *Р. І. Гричук.*

КА́ДІЇВКА — колишня (до 1978) назва міста *Стаханова.*

КАЗА́НКА — селище міського типу Микол. обл., райцентр. *Розташована на березі р. Висуні* (прит. Інгульця, бас. Дніпра). Залізнична станція, автостанція. 9,0 тис. ж. (1990). Засн. на поч. 19 ст., с-ще міськ. типу з 1967. Поверхня розчленована ярами і балками. Пересічна т-ра січня $-5,2°$, липня $+21,6°$. Опадів 412 мм на рік. Пл. зелених насаджень 271,6 га. Сирзавод, об'єднання по виробництву комбікормів і продукції птахівництва. Профес.-тех. уч-ще. Істор. музей.

Об'єкти туризму — пам'ятники: воїнам 23-го танкового корпусу, які визволили К. 1944; на честь Березнегувато-Снігурівської операції радянських військ 1944.

КАЗА́НКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-сх. частині Микол. обл. Утв. 1923. Пл. 1,3 тис. $км^2$. Нас. 27,4 тис. чол., у т. ч. міського — 9,0 тис. чол. (1990). У К. р.— смт *Казанка* (райцентр) і 74 сільс. населені пункти.

Більша частина К. р. лежить у межах пд. схилів *Придніпровської височини,* крайня південна — на *Причорноморській низовині.* Поверхня — хвиляста лесова рівнина з поступовим похилом на Пд. У рельєфі переважають глибокі балки, *поди,* є виходи кристалічних порід. Корисні копалини: вапняки, глини, піски. Родовища гранітів. К. р. розташований у *Дністровсько-Дніпровській північностеповій фізико-географічній провінції* та *Причорноморській середньостеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня $-5,5°$, липня $+22°$. Опадів 410 мм на рік. Період з т-рою понад $+10°$ становить 170 днів. Сніговий покрив нестійкий. К. р. належить до посушливої, дуже теплої агрокліматич. зони. На території району протікають річки *Висунь* (прит. Інгульця) і *Боковенька* (прит. Бокової), обидві — бас. Дніпра. Споруджено 130 ставків (заг. пл. водного дзеркала 1190 га). Гідрометеопост (с. Володимирівка). В ґрунтовому покриві переважають чорноземи *південні малогумусні* і звичайні малогумусні, у долинах річок — лучні глеєві. Природна степова типчаково-ковилова рослинність збереглася лише на схилах балок або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, серед яких урочище *Степок* — пам'ятка природи респ. значення, а також заказник Володимирська

Озеро Кагул.

Дача, 2 пам'ятки природи, парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (всі — місц. значення).

Промисловість К. р. переробляє с.-г. сировину. Підприємства: Казанківський сирзавод, його цех (с. Володимирівка), об'єднання по виробн. комбікормів і продукції птахівництва (Казанка). Провідні галузі с. г.— рослинництво зернового та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, соняшник і овочеві. Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. Пл. сільськогосп. угідь (тис. га, 1989) — 117, у т. ч. орні землі — 102, пасовища — 13,3, сіножаті — 0,2. Зрошується 0,7 тис. га. В районі — 17 колгоспів та 2 радгоспи. Залізничні станції: Висунь, Казанка. Автомоб. шляхів 283 км, у т. ч. з твердим покриттям — 197 км. Профес.-тех. уч-ще, істор. музей (Казанка).

Об'єкти туризму: пам'ятник воїнам 23-го танкового корпусу, які визволили селище 1944 (Казанка); пам'ятник у Казанці та пам'ятний знак у с. Володимирівці на честь Березнегувато-Снігурівської операції радянських військ 1944.

А. Е. Молодецький.

КАЗАНТІ́П — скелястий півострів і мис на Пн. *Керченського півострова* у Ленінському р-ні Крим. обл. Омивається Арабатською та Казантіпською затоками Азовського м. Вис. 107 м. Довж. 4,5 км, шир. 2,5 км. Являє собою вапнякове пасмо еліпсоїдної форми. Береги абразійного типу. На скелястих схилах переважають петрофітні степи (див. *Петрофіти*), у балках, лощинах та на зсувах трапляються ділянки чагарників (глід, шипшина, терен та ін.). Заповідне урочище місц. значення (з 1980).

Літ.: Клюкин А. А., Корженевский В. В., Щепинский А. А. Казантип. Путеводитель. Симферополь, 1987. *О. А. Клюкін.*

КАЗАНТІ́ПСЬКА ЗАТО́КА — затока у пд.-зх. частині Азовського м. Вдається у Керченський п-ів між мисами Чагани і Казантіп на 9 км. Ширина біля входу 16 км. Глиб. до 8—9 м. Сх. береги погорбовані, пд. і зх.— переважно низовинні; поблизу мису Казантіп у К. з. є скелі. У зх. частині затоки — Татарська бухта. Дно переважно мулисте, у Татарській бухті та біля берега — піщане. Т-ра води влітку +22, +24°, взимку від +3 до —0,3°; замерзає у помірні і холодні зими. Солоність 13—14 ‰. Риболовецькі пристані Золоте і Нововідрадне.

С. Г. Богуславський.

Мис Казантіп.

КАЗЕ́ННА Любов Володимирівна (6.X 1919, смт Ромодан Миргородського району Полтав. обл.) — вчителька географії, заслужена вчителька УРСР з 1967, відмінник нар. освіти УРСР з 1958. Член КПРС з 1952. У 1939 закінчила Лубенський учительський ін-т, 1955 — Харків. пед. ін-т. Протягом 1943—75 викладала географію і була директором школи у м. Вовчанську Харків. обл. Велику увагу приділяла екологічному і природоохоронному вихованню учнів, при викладанні географії широко використовувала краєзнавчий матеріал. Досвід її роботи узагальнено Харків. обл. ін-том удосконалення вчителів. Нагороджена медаллю А. С. Макаренка.

В. П. Корнєєв.

КАЗЕ́ННИЙ ТОРЕ́ЦЬ — річка у Красноармійському, Добропільському і Слов'янському р-нах Донец. обл., права прит. *Сіверського Дінця.* Довж. 129 км, пл. бас. 5410 км^2. Бере початок на пн.-зх. схилах Донецького кряжа. Долина переважно трапецієвидна (шир. 3—4 км), схили урвисті. Заплава двостороння, завширшки 400—600 м, максимальна шир.— до 2 км. Річище звивисте, пересічна ширина його у серед. і нижній течії 20—30 м; є пороги. Під час межені у верхів'ї річка пересихає, утворюючи окремі плеса. Глиб. річки до 2,5—3 м; похил річки 1 м/км. Осн. притоки: Кривий Торець, Бичок (праві), Сухий Торець, Маячка (ліві). Живлення снігове (до 70 % річного стоку). Льодостав нестійкий, з серед. грудня до серед. березня. Гідролог. пости біля м. Слов'янська (з 1925), смт Райського (з 1928). На К. Т. споруджено численні ставки та водосховища для потреб пром. і побут. водопостачання, зрошування і рибництва. По заплаві річки проходить траса *Сіверський Донець — Донбас канал*; у пониззі — група *Слов'янських озер.* На К. Т.—міста Слов'янськ, Краматорськ, Дружківка. У серед. і нижній течії здійснюється розчищення і поглиблення річища. У зв'язку з тим, що на водний режим К. Т. значний вплив мають пром. і побутові стічні води, великої актуальності набуває впровадження замкнутих циклів водопостачання на пром. підприємствах, водоочищення тощо.

Літ.: Давыдов В. Д. Голубое ожерелье Донбасса. Научно-популярный очерк. Донецк, 1980.

О. І. Жадан.

КАЗНАЧЕ́ЙСЬКИЙ ЛИМА́Н — заплавне озеро у Херсонській обл., на Сх. від с. Корсунки. Протоками сполучене з Дніпром та Фролівським і Підстеповим лиманами. Довж. 2 км, шир. до 1 км, пл. 1,7 км^2, глиб. до 1,5 м. Улоговина має овальну форму. Береги низовинні, заболочені, поросли верболозом. Узимку замерзає. Прозорість води до 1 м. На дні — шар чорного мулу. Поширені очерет південний, куга озерна, рогіз вузьколистий; є рдесник, елодея канадська. К. л.— місце нересту пром. видів риб.

М. Ф. Бойко.

КАЗЯ́ВА — загальнозоол. заказник респ. значення (з 1980). Розташований у Новоград-Волинському р-ні Житомир. обл. Перебуває у віданні Новоград-Волинського лісгоспзагу. Пл. 1859 га. Охороняються лісові та болотні масиви з характерними представниками фауни Полісся. Деревна рослинність представлена переважно сосновими лісами з незначною домішкою дуба звичайного і вільхи чорної. У трав'яно-чагарничковому покриві зростають чорниця, журавлина звичайна. К. є місцем оселення бобрів (понад 20 хаток), ондатр, копитних; гніздиться багато водоплавних і болотних птахів. Є глухарині та тетерукові токовища. З рідкісних птахів трапляються пугач і змієїд, занесені до Червоної книги УРСР (останній також занесений і до Червоної книги СРСР).

А. П. Федоренко.

КАЙНОЗО́Й (від грец. καινός — новий і ζωή — життя) — новітня ера в геол. історії Землі. Настала бл. 70 млн. р. тому, триває й нині. В СРСР К. поділяють на *палеогеновий період*, *неогеновий період* (до 1959 їх об'єднували у третинний) і *антропогеновий період.* За К.

*Заказник **Казява**.*
Хатки бобрів.
Ондатра.

майже уся тер. України являє собою платформу, геосинклінальний режим зберігається в альпійській частині *Середземноморського рухливого поясу.* Початок палеогену характеризується переважанням суходолу, який утворився при висхідних рухах земної кори наприкінці мезозою; мор. басейни існували лише в пн.-сх. частині тер. України, на місці Карпат, Криму і Причорномор'я. У середині палеогену (в еоцені) почалася і досягла максимуму, у кінці його (в олігоцені) — припинилася мор. трансгресія, що охопила більшість території, за винятком сучас. Волинської і пн.-зх. частини Подільської височин. На початку неогену море відступило на пд. і пд.-зх. окраїни платформи, в середньому пліоцені набули майже сучас. вигляду обриси Чорного та Азовського морів. Протягом неогену сформувалися гірські споруди Кримських гір і Українських Карпат.

До геол. відкладів палеогену й неогену належать континентальні й мор. глини, піски, галечники, а також відклади теплих морів — коралові та черепашкові вапняки, крейда, мергелі, глини. За антропогенового періоду у плейстоцені тер. України зазнала піднять різної інтенсивності. Разом з тектонічними, осн. факторами рельєфо- і осадкоутворення мали місце материкові зледеніння (див. *Материкових зледенінь етапи*) та пов'язані з ними гляціоевстатичні коливання океану, які тривали до кінця епохи. Клімат плейстоцену відрізнявся заг. охолодженням з чергуванням фаз похолодання і потепління. Серед плейстоценових відкладів переважають льодовикові й водно-льодовикові, характерні для льодовикової та прильодовикової областей, лесові (переважно в позальодовиковій зоні) і азональні відклади річкових терас.

Сучасна епоха (голоцен) характеризується спокійною тектонічною обстановкою. Сучас. вигляду набули рельєф і річкова сітка. Клімат мав заг. тенденцію до потепління. На дні морів, лиманів і в долинах більшості річок переважали акумулятивні процеси, на всій території утворився грунтовий покрив. Сформувалися сучас. агрокліматичні зони.

За К. на суходолі переважають покритонасінні рослини (вічнозелені в олігоцені змінилися листопадними, в міоцені — трав'янистими).

У тваринному світі домінують ссавці, розвинуті птахи, збільшилася кількість комах. За К. у кінці плейстоцену відбулося розселення на тер. України первісної людини, яка виникла в результаті еволюції приматів.

З кайнозойськими відкладами на Україні пов'язані родовища нафти і газу (*Передкарпатська нафтогазоносна область*), буро-го вугілля (*Дніпровський буровугільний басейн*), марганцевих руд (*Нікопольський марганцевий басейн*), кам. і калійних солей (*Передкарпатський соленосний басейн*). Породи кайнозойського віку використовують як мінеральну сировину.

Г. В. Морозов.

КАЛАМІ́ТСЬКА ЗАТО́КА — затока у пн. частині Чорного м. Вдається на 13 км у Кримський п-ів між мисами Євпаторійським (на Пн.) і Лукулл (на Пд.). Шир. біля входу 41 км. Глиб. від 5—10 м до 20—30 м. У затоку впадають річки *Альма* та *Булганак-Західний.* Пд. береги затоки абразійні, глинисті, пн.— акумулятивні, піщані. Дно у прибережній частині К. з. вкрите кварцово-черепашковим піском з уламками черепашок, які утворюють два паралельні з берегом підводні вали (Євпаторійські банки). На глиб. понад 20 м поширені мули. Т-ра води влітку +22, +24°, взимку +0,6, +0,7°. Солоність води 18 ‰. Рибальство (хамса, ставрида). Узбережжя К. з.— район рекреації; у її пн. частині — порт і курорт Євпаторія.

Ю. О. Амброз.

КАЛАМУ́ТНІСТЬ ВОДИ́ — кількість твердих частинок (завислих наносів) у грамах, які містяться в 1 м^3 води. Вимірюється шляхом відбору проб води батометрами з дальшим фільтруванням і зважуванням фільтрів з наносами. Розрізняють одиничну К. в. (одержують відбором води в одній точці) та пересічну (визначають, ділячи витрату завислих наносів на *витрату води*). В річкових потоках К. в. пов'язана з діяльністю текучої води, у водосховищах і озерах — з роботою хвиль та течіями. Залежно від фаз гідролог. режиму К. в. в річках змінюється протягом року. Її значення найбільші під час весняної *повені* та дощових *паводків*, найменші — в *межень.* К. в. збільшується від поверхні до дна і від берегів до середини водного об'єкту.

На території УРСР пересічна К. в. для річок з площею басейну понад 200 км^2 змінюється від 10—20 г/м^3 у межиріччі Десни та Сули до 500 г/м^3 і більше на річках Українських Карпат та Кримських гір, де К. в. може досягати 10 000—20 000 г/м^3, а на окремих річках — понад 40 000 г/м^3.

М. Г. Галущенко.

КАЛАНЧА́К — селище міського типу Херсон. обл., райцентр. Розташований на р. Каланчак, за 23 км від залізнич. ст. Каланчак. 11,9 тис. ж. (1990). Засн. 1794, с-ще міськ. типу з 1967. Пересічна т-ра січня −2,7°, липня +23,4°. Опадів 314 мм на рік. Пл. зелених насаджень 133,4 га. Маслозавод, харчосмакова фабрика.

КАЛАНЧА́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд. частині Херсон. обл. Утв. 1939. Пл. 0,9 тис. км^2. Нас. 26,9 тис. чол., у т. ч. міського — 11,4 тис. (1990). У К. р.— с-ща міськ. типу *Каланчак* (райцентр) та *Мирне* і 20 сільс. населених пунктів. Район лежить у межах *Причорноморської низовини.* Поверхня — низовинна, плоска лесова рівнина. Поширені балки, западини, *поди.* Поклади глини, є джерела мін. вод та лік. грязі. К. р. міститься в межах *Причорноморсько - Приазовської сухостепової фізико-географічної провінції.* Пересічна т-ра січня −2,6°, липня +22,9°. Опадів 320 мм на рік. Період з т-рою понад +10° становить 186 днів. Сніговий покрив нестійкий. К. р. належить до дуже посушливої, помірно жаркої агрокліматич. зони з м'якою зимою. Метеостанція (с. Хорли). Тер. району на Пд. омивається *Джарилгацькою затокою* Чорного м. Осн. річка Каланчак (улітку пересихає). Центр. частиною К. р. проходить траса *Північно-Кримського каналу* ім. Комсомолу України. Переважають темно-каштанові і каштанові слабо- та сильносолонцюваті грунти, *солонці* в комплексі з *солончаками.* Пл. штучних лісових насаджень (полезахисних та водоохоронних смуг) — 2,5 тис. га. У межах району — парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва місц. значення (с-ще Роздольне).

Провідна галузь пром-сті — харчова. Підприємства: маслозавод, харчосмакова ф-ка (Каланчак), консервний з-д, комбінат хлібопродуктів, елеватор (Мирне). Рослинництво спеціалізується на вирощуванні рису, пшениці, кукурудзи, овочевих, баштанних культур, фруктів та винограду. В тваринництві переважає вівчарство і скотарство м'ясо-мол. напряму. Пл. с.-г. угідь (1989, тис. га) — 74,9, у т. ч. орні землі — 58,6, пасовища — 10,1, сіножаті — 1,3. Зрошується 20,8 тис. га. У районі — 1 колгосп, 11 радгоспів. Залізничні станції: Вадим, Каланчак, Новокиївка. Автомоб. шляхів 267 км, у т. ч. з твердим покриттям — 248 км. Профес.-тех. уч-ще (Хорли). На узбережжі Чорного м.— зона відпочинку (численні пансіонати, піонерські табори тощо).

С. П. Яндола.

КАЛЕДО́НСЬКА СКЛАДЧА́СТІСТЬ (від назви Каледонських гір у Шотландії) — епоха інтенсивного прояву тектонічних процесів у ранньому палеозої. В *геосинкліналях* проявилася складчастими деформаціями, на *платформах* — активізацією розломно-блокової тектоніки. У К. с. виділяють різні за віком фази, названі за місцем їхнього

КАЛАНЧАЦЬКИЙ РАЙОН
ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

виявлення. На думку багатьох дослідників, відмінними рисами К. с. у більшості областей її прояву є незавершеність геосинклінального розвитку, відсутність типових передгірних прогинів і незначні орогенні гранітоїдні інтрузії. На тер. сучас. України К. с. найактивніше проявилася у межах Зх.-Європейської платформи (Коханівська і *Рава-Руська зона*), складчастих Карпат і на прилеглому до них краї Сх.-Європейської платформи (*Дністровський прогин, Львівський палеозойський прогин, Придобруджинський прогин*). Каледонські структури поховані, встановлені глибоким бурінням. *Т. О. Зніменська.*

С. В. Калесник.

КАЛЕ́СНИК Станіслав Вікентійович (23.I 1901, Петербург — 13.IX 1977, Ленінград) — радянський фізикогеограф, гляціолог, геоморфолог, акад. АН СРСР з 1968. Член КПРС з 1943. В 1929 закінчив Ленінгр. ун-т, у якому працював з 1935 (1953—72 — зав. кафедрою фіз. географії; 1940—43, 1949—53 — декан геогр. ф-ту, 1943—49 — проректор). В 1955 — 75 — директор Лабораторії озерознавства АН СРСР (тепер Ін-т озерознавства АН СРСР). Проводив геогр. дослідження Тянь-Шаню, Джунгарського Алатау, Кулундинського степу, Сх.-Європейської рівнини, Нової Землі та ін. Зробив значний внесок у пізнання заг. геогр. закономірностей Землі, у вчення про геогр. оболонку, структуру та межі природних ландшафтів, фізико-геогр. районування, класифікацію і динаміку льодовиків, геогр. озерознавство. Автор ряду підручників та посібників з гляціології і заг. землезнавства для вузів. Президент Геогр. т-ва СРСР з 1964, віце-президент Міжнар. геогр. союзу (1968—72), засл. діяч науки РРФСР з 1961. Почесний доктор Ягеллонського ун-ту (Польща) та ун-ту в м. Турку (Фінляндія). Нагороджений двома орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, «Знак Пошани», золотою медаллю ім. Ф. П. Літке, Великою золотою медаллю Геогр. т-ва СРСР. Ім'ям К. названо льодовики в Заілійському Алатау і Джунгарському Алатау, на Полярному Уралі, на Кавказі та вершину в Заілійському Алатау.

Тв.: Горные ледниковые районы СССР. Л.— М., 1937; Общая гляциология. Л., 1939; Основы общего землеведения. М., 1955; Очерки гляциологии. М., 1963; Общие географические закономерности Земли. М., 1970; Проблемы физической географии. Избранные труды. Л., 1984.

Літ.: Академик Станислав Викентьевич Калесник. (К 70-летию со дня рождения). «Известия АН СССР. Серия географическая», 1971, № 2; Чочиа Н. С. Выдающийся советский географ. (К 80-летию С. В. Калесника). «Вестник Ленинградского ун-та», 1980, № 24. Геология, география, в. 4.

О. М. Маринич.

КАЛИ́НІВКА — місто Вінн. обл., райцентр. Розташована на березі р. *Жерді* (прит. Десни, басейну Південного Бугу). Залізнич. ст. Калинівка І. Автостанція. Нас. 19,9 тис. чол. (1990). К. засн. у 1-й половині 19 ст., місто — з 1979. Пересічна т-ра січня —6°, липня +18,2°. Опадів 536 мм на рік. Пл. зелених насаджень 357,5 га. В місті: виробниче об'єднання «Харчомаш», рем.-мех., експериментальні деревинних матеріалів і по фракціонуванню олії та жирів; мол., консервний з-ди. Ф-ка «Подолянка» Вінн. об'єднання «Зоря». Технолог. технікум. Профес.-тех. уч-ще. Об'єкт туризму — табір партизанського з'єднання ім. В. І. Леніна, яке діяло в лісах біля міста в роки Вел. Вітчизн. війни (околиці Калинівки).

Літ.: Загалило В. І., Запорожець М. А. Калинівка. Путівник. Одеса, 1981.

КАЛИ́НІВКА — селище міського типу Васильківського р-ну Київ. обл. Залізнична ст. Васильків І, автостанція. 6,2 тис. ж. (1990). Засн. наприкінці 19 ст., с-ще міськ. типу з 1957. Пересічна т-ра січня —6,4°, липня +19,6°. Опадів 582 мм на рік. Пл. зелених насаджень 36 га. Васильківське лісництво.

КАЛИ́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн. частині Вінн. обл. Утв. 1923. Пл. 1,1 тис. км^2. Нас. 68,8 тис. чол., у т. ч. міського — 19,9 тис. чол. (1990). У районі — м. *Калинівка* (райцентр) і 58 сільс. населених пунктів.

К. р. лежить у межах *Придніпровської височини*. Поверхня — пологохвиляста лесова рівнина, розчленована балками, прохідними долинами. Корисні копалини: граніти, пісок, глина, є торф. Район розміщений у межах *Дністровсько-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня —6°, липня +18,7°. Опадів 580 мм на рік, більша частина їх випадає влітку. Період з т-рою понад +10° становить 158 днів. Висота снігового покриву 13—20 см. К. р. належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. По території К. р. протікають *Південний Буг* та його притоки *Десна*, *Згар*, Снивода та ін. Споруджено 21 ставок (заг. пл. водного дзеркала 104,8 га). В грунтовому покриві переважають чорноземи типові малогумусні (78 %), на решті території — темно-сірі опідзолені та ясно-сірі лісові, лучні, сірі лісові грунти. Пл. лісів 11,7 тис. га (граб, ясен, липа, клен, дуб), крім того, 2,4 тис. га лісосмуг та ін. полезахисних насаджень. У К. р.— 2 лісові заказники і зоол. пам'ятка природи місц. значення.

Провідні галузі пром-сті К. р.: машинобудування, деревообробна, легка і харчова. Ф-ка «Подолянка» Вінн. об'єднання «Зоря», виробниче об'єднання «Харчомаш», рем.-мех., експериментальні деревинних матеріалів і по фракціонуванню олії та жирів; мол., консервний з-ди (Калинівка), цукр., комбікормовий, м'ясо-кісткового борошна з-ди, Вінницьке обласне міжгосп. об'єднання по виробництву комбікормів і біовітамінних домішок (с. Корделівка), комбінат «Вінницяшляхмехзалізобетон» (с. Іванів), рибцех Вінницького обл. рибокомбінату (с. Пиків). Галузі спеціалізації с. г.— рослинництво зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, цукр. буряки, картопля, овочеві. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво; допоміжні галузі — рибництво та бджільництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 75,2, у т. ч. орні землі — 67,1, пасовища — 2,4, сіножаті — 5,0. Осушено 6,6 тис. га. У районі — 25 колгоспів і 1 радгосп, Уладівсько-Люлинецька дослідно-селекційна станція (с. Уладівське). Залізничні станції: Калинівка І, Гулівці, Голендри, Холоневська. Автомоб. шляхів 371,2 км, у т. ч. з твердим покриттям — 342,5 км. 2 профес.-тех. уч-ща (села Гущинці і Нова Гребля). Технолог. технікум та профес.-тех. уч-ще (Калинівка).

Об'єкти туризму: табір партизанського з'єднання ім. В. І. Леніна, яке діяло в лісах біля міста в роки Вел. Вітчизн. війни (околиці Калинівки); музей на батьківщині укр. поета С. В. Руданського (у с. Хомутинцях) та ін.

Г. І. Денисик, Б. Д. Панасенко.

КАЛИ́НОВЕ (до 1870 — Тринадцята Рота) — селище міського типу Попаснянського р-ну Луганської обл. Розташоване при впадінні р. Санжарівки в р. Лугань (прит. Сіверського Дінця), за 4 км від залізнич. ст. Теплогірськ. 4,6 тис. ж. (1990). Засн. 1753, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня рівнинна з слабим похилом до Лугані. Пересічна т-ра січня —7°, липня +21,3°. Опадів 470 мм на рік. Пл. зелених насаджень 67 га. Значна частина населення працює на підприємствах міст Стаханова, Теплогірська, Первомайська.

КАЛИТА́ — селище міського типу Броварського р-ну Київ. обл., за 12 км від залізнич. ст. Заворичі. 5,4 тис. ж. (1988). Селище міськ. типу з 1973. Пересічна т-ра січня —6,3°, липня +19,6°. Опадів 539 мм на рік. Пл. зелених насаджень 284 га. Радгосп-комбінат «Калитянський», експеримент. комбікормовий завод.

КАЛИ́ТВА — підняття неправильної форми на Придніпров-

ській низовині, біля смт Царичанки Дніпроп. обл. Довж. до 5 км, вис. 145 м. Круто обривається до тераси р. *Орелі*. Пн.-зх. схил К. пологіший, сх. і пд.— розчленовані густою сіткою ярів (глиб. до 17 м) і балок. К. являє собою морену дніпровського льодовикового язика (див. *Дніпровське зледеніння*). Вкрита степовою різнотравно-ковилово-типчаковою рослинністю. *Л. Б. Поліщук.*

КАЛІ́ЙНІ СО́ЛІ — група генетично пов'язаних легкорозчинних мінералів, що містять калій, часто разом з магнієм, натрієм та ін. лужними металами. Найважливіші мінерали К. с.— сильвін, карналіт, шеніт, каїніт, полігаліт. К. с. утворюються хім. осадженням у замкнутих солоних водоймах в умовах посушливого клімату. Родовища і басейни К. с. завжди розміщені в середині соленосних басейнів. Разом з *кам'яною сіллю* К. с. залягають у родовищах у вигляді лінз і пластів потужністю до десятків і сотень метрів, площею до кількох тисяч квадратних кілометрів.

На Україні утворення К. с. відбувалося у *Передкарпатському прогині* і *Дніпровсько-Донецькій западині*. Пром. поклади К. с., в яких переважають цінні сульфатні відміни, зосереджені у *Передкарпатському соленосному басейні* на площі бл. 5 тис. км^2. Добувають К. с. на Калусько-Голинському і Стебницькому родовищах (див. окремі статті) — бл. 5 млн. т за рік. Більшу частину К. с. використовують для виробн. безхлорних добрив (у вигляді сиромолотих солей і продуктів їхньої хім. переробки — сульфату калію, калімагнезії). К. с. є також цінною сировиною для виробн. металевого магнію, рідкого хлору, каустич. соди, соляної кислоти, хлорвінілу, отрутохімікатів, карбамідної та поліхлорвінілової смол тощо для хім. та металург. пром-сті.

Літ.: Созанский В. И. Геология и генезис соленосных образований. К., 1973; Иванов А. А. Региональные и локальные закономерности размещения ископаемых месторождений калийных солей. Л., 1979. *Ю. П. Скатинський.*

КАЛІ́НІНСЬКЕ (до 1927 — Велика Сейдеминуха) — селище міського типу Великоолександрівського р-ну Херсон. обл., на р. *Інгульці* (прит. Дніпра), за 7 км від залізнич. ст. Калініндорф. 2,0 тис. ж. (1990). Засн. 1807, с-ще міськ. типу з 1960. Пересічна т-ра січня —4,3°, липня +21,8°. Опадів 440 мм на рік. Пл. зелених насаджень 93,3 га. У К.— радгосп-завод, ткацький цех херсонської фабрики «Індтрикотаж».

КАЛІ́НІНСЬКИЙ (до 1957 — Кондрючий) — селище міського типу Луганської обл., підпорядковане Свердловській міськраді. Розташований на р. Нагольний (прит. Міусу), за 4 км від залізнич. ст. Довжанська. 2,3 тис. ж. (1990). Засн. 1932, с-ще міськ. типу з 1957. Поверхня рівнинна, з незначним похилом до річки, в пн.-сх. частині розчленована балками. Збудовано ставок на струмку, який впадає в Нагольну. Пересічна т-ра січня —7,7°, липня +21,4°. Опадів 509 мм на рік. Пл. зелених насаджень 19 га. В селищі — центр. збагачувальна ф-ка «Маяк».

КАЛЛІСТО́Н — перевал у сх. частині *Головного пасма Кримських гір*, на *Карабі-яйлі*. Розташований між скелястими вершинами Хриколь і Шуври, розділяє верхів'я річок *Бійок-Карасу* (на Пн.) і Ускут (на Пд.). Вкритий буковими і сосновими лісами, подекуди — гірськолучна рослинність яйл. *О. В. Єна.*

КА́ЛУСЬКА УЛО́ГО́ВИНА, Лімницько-Болехівська улоговина — акумулятивна рівнина у Передкарпатті, на межиріччі річок Лімниці, Сивки та Болохівки, в межах Калуського, Рожнятівського й Галицького районів Івано-Фр. обл. Являє собою знижену слабохвилясту рівнину другої та третьої надзаплавних терас. З Пн. К. у. обмежена Войнилівською височиною. Складається гол. чин. з *алювіальних відкладів*. Є поклади калійних солей. Тут сформувались переважно дернові опідзолені й оглеєні, дерново-оглеєні грунти. Природна рослинність представлена гол. чин. луками, лісів збереглось мало (дуб, бук). Розораність К. у. досягає 40 %. *Б. Ф. Лящук.*

КА́ЛУСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн. частині Івано-Фр. обл. Утворений 1940. Пл. 0,6 тис. км^2. Нас. (без м. *Калуша*) 60,8 тис. чол., у т. ч. міського — 2,7 тис. (1990). Райцентр — місто обл. підпорядкування Калуш, у районі — смт *Войнилів* та 53 сільс. населені пункти. Розташований у Передкарпатті. В центр. частині району — *Калуська улоговина*, на Пн. Сх. від неї — *Войнилівська височина*, на Пд. Сх.— *Прилуквинська височина*, на Пд.— *Майданське низькогір'я*. Для району характерне чергування широких терасованих долин (улоговин) і асиметричних ерозійно-останцевих межиріч. Корисні копалини: калійні солі (*Калусько-Голинське родовище*

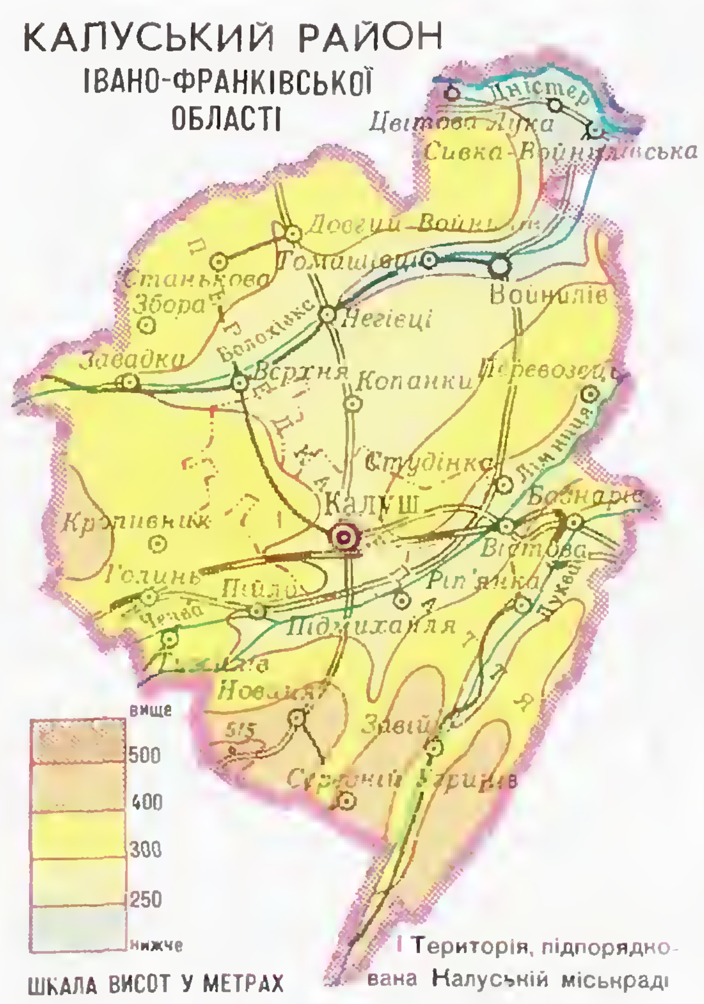

калійних солей), торф та природний газ. Лежить у межах *Передкарпатської височинної фізико-географічної області*. Пересічна т-ра січня —4,0°, липня +18,2°. Період з т-рою понад +10° становить 160 днів. Опадів 740—760 мм на рік, максимальна кількість їх у червні — липні. Пересічна висота снігового покриву 20—30 см. Належить до Карпатського агроклімат. району вертикальної кліматич. зональності. Річкова мережа представлена річками бас. *Дністра* (тече на Пн. району) — *Болохівка*, *Луква*, *Лімниця* з *Чечвою* та ін. Збудовано 22 ставки заг. пл. водного дзеркала 144 га. Грунти дерново-підзолисті (63,1 % пл. району), дернові (25,2 %), лучні глеюваті та глейові. Залісеність району зменшується з Пд. на Пн. від 26 до 15 %. Осн. породи: дуб, бук, ялина, ялиця. В районі — частина комплексного заказника місц. значення Лімниця та заповідне урочище болото Пійлівське.

У районі переважає переробка місц. сировини. Найбільше підприємство — Калуський льонозавод (с. Боднарів). Рослинництво спеціалізується на вирощуванні кормових буряків, кукурудзи, озимої пшениці, ячменю, вівса, льону-довгунця. Скотарство м'ясо-мол. напряму, свинарство. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1987) — 33,2, у т. ч. орні землі — 23,7, сіножаті і пасовища — 9,5. У районі — 8 колгоспів, 4 радгоспи, у т. ч. звірорадгосп (вирощування норок), радгосп-комбінат «Прикарпатський». Залізнична станція Калуш.

Автомоб. шляхів 333 км (усі — з твердим покриттям). Профес.-тех. уч-ще (Войнилів), санаторії «Хімік» та «Будівельник» (с. Вістова). Краєзнавчий музей (с. Цвітова). *Б. Ф. Лящук.*

КА́ЛУСЬКО-ГОЛИ́НСЬКЕ РОДОВИЩЕ КАЛІ́ЙНИХ СОЛЕ́Й — родовище в Калуському р-ні Івано-Франк. обл., в межах *Передкарпатського соленосного басейну*. Пл. 80 км^2. Поклади простежуються у вигляді пластів і лінз потужністю 10—40 (рідше 60) м, завдовжки 2,5—3 км, на глиб. 15—1000 м. Переважають найцінніші (сульфатні) відміни калійних солей — каїніт, карналіт, лангбейніт, полігаліт, шеніт. Вміст K_2O — 10 — 11 %. Розробку Калуського родовища почато 1827, перший переробний завод збудовано 1869, рудник Голинь відкрито 1931. Солі видобувають кар'єрним і шахтним способами до глиб. 350 м (бл. 2,5 млн. т щороку). Розвідані запаси до глиб. 600 м становлять 475 млн. т (1986). З солей родовища на Калуському виробнич. об'єднанні «Хлорвініл» виготовляють хім. добрива, отрутохімікати, металевий магній, рідкий хлор, каустичну соду, технічну сіль, соляну кислоту, хлорвініл, поліхлорвінілові та карбонідні смоли тощо. *Ю. П. Скатинський.*

КА́ЛУШ — місто обл. підпорядкування Івано-Фр. обл., райцентр. Розташований у пн. частині області, на р. Сивці (прит. Дністра). Залізнична станція, автостанція. 68,4 тис. ж. (1990). Відомий з 1241, затверджено міські права 1549, до категорії міст віднесено 1939.

Лежить у Передкарпатті, в межах *Калуської улоговини*. Перевищення висот до 60 м. Поклади калійної солі. Пересічна т-ра січня —4°, липня +18,2°. Опадів 750 мм на рік. Пл. зелених насаджень 449,4 га.

К.— один з центрів Калусько-Долинського пром. вузла. Розвинуті хім. (виробниче об'єднання «Хлорвініл»), маш.-буд. і металообр. (об'єднання «Карпатнафтомаш», заводи «Будмаш» і комунального устаткування), буд. матеріалів (з-ди

Калусько-Голинське родовище калійних солей. Домбровський кар'єр.

залізобетонних виробів і конструкцій та монтажно-заготовчий) пром-сть. Хлібний комбінат, харчосмакова ф-ка, пивоварний з-д. Філіал Всесоюзного н.-д. ін-ту галургії. Хім.-технолог. технікум, культур.-освітнє та 2 профес.-тех. уч-ща. Бюро подорожей та екскурсій. Музей трудової слави виробничого об'єднання «Хлорвініл».

Об'єкти туризму: «Пагорб Слави» — мемор. комплекс на честь рад. воїнів, які загинули 1944 в боях за визволення міста; пам'ятники — українським письменникам Т. Г. Шевченку та І. Я. Франку.

КА́ЛЮС — річка у Віньковецькому і Новоушицькому р-нах Хмельн. обл., ліва прит. *Дністра*. Довж. 64 км, пл. бас. 390 км^2. Бере початок з джерел на Пн. Зх. від с. Слобідки-Охрімовецької. Долина V-подібна, шир. від 0,4 до 1 км. Річище помірно звивисте, у пониззі губиться у заболоченій заплаві. Шир. річки від 2 до 15 м. Похил річки 3,4 м/км. Живлення мішане. Характерні весняні та літньо-осінні паводки. Льодовий режим нестійкий. Льодостав з кін. грудня до поч. березня. Стік К. зарегульований ставками. Воду використовують для зрошування. Розведення водоплавної птиці, рибництво. Здійснюється залуження і залісення берегів.

КА́ЛЬМІУС — річка у Ясинуватському, Старобешівському і Новоазовському р-нах Донец. обл., впадає в Азовське м. Довж. 209 км, пл. бас. 5070 км^2. Бере початок на пд. схилах Донецького кряжа поблизу с. Яковлівки, пониззя — в межах Приазовської низовини. У верх. і середній течії долина К. переважно вузька, глибока (до 60 м), розчленована ярами та балками, у нижній — схили долини пологі, завширшки 2,5 км і більше. Заплава річки двостороння, у місцях звуження долини — відсутня, шир. заплави від 150 м до 2 км. Річище, крім верхів'я, звивисте, подекуди порожисте; шир. його від 1—1,5 м до 70—80 м (пониззя). В межах м. Донецька К. тече у штучному річищі завширшки до 7 м. Глиб. до 1,5—1,7 м. Похил річки 0,91 м/км. Осн. притоки: *Мокра Волноваха*, *Кальчик* (праві), *Грузька* (ліва). Живиться атм. і підземними водами. Замерзає у серед. грудня, скресає наприкінці лютого. Гідролог. пости біля с. Роздольне (з 1945) та смт Приморське (з 1927). Річка зарегульована водосховищами (зокрема, у верхів'ї споруджене Верхньокальміуське водосховище, що входить до комплексу гідроспоруд *Сіверський Донець — Донбас каналу*), а також численними ставками. Воду використовують для пром. і побутового водопостачання; у штучних водоймах — рибництво. На К.— міста Донецьк, Маріуполь. Річище К. на окремих ділянках (на протязі 30 км) розчищене; проводиться залуження берегів.

Літ.: Слюсарев А. А. Природа Донбасса. Научно-популярные очерки. Донецк, 1983. *Ю. П. Яковенко.*

КА́ЛЬМІУС-ТО́РЕЦЬКА ЗАПА́ДИНА — геологічна структура на Пд. Сх. України, пн.-зх. частина *Донецького прогину*. Займає тер. у верхів'ях річок *Казенний Торець* і *Кривий Торець* (Донец. обл.). Довж. 40 км, шир. 25 км. Падіння порід на пн. і сх. схилах — до 60°, на решті території — 5—20°. Кристалічний фундамент занурений на глибину до 18 км. Осадочна товща нагромаджувалася у западині починаючи з ранньокам.-вуг. епохи. В її геол. будові беруть участь кам.-вуг. пісковики, сланці, кам'яне вугілля, вапняки потужністю до 12 км, нижньопермські алевроліти, аргіліти, вапняки, сіль, гіпс заг. потужністю до 1,1 км, тріасові різнобарвні глини й пісковики (200 м), юрські переважно мор. глини, алевроліти, піски (300 м). Кайнозойську товщу становлять мор. і континентальні піщано-глинисті і карбонатні породи палеогенового і неогенового віку з прошарками бурого вугілля та відклади антропогену — піщано-галечникові у річкових долинах і лесові на вододілах. Породи, з яких складається К.-Т. з., використовують як місцеві буд. матеріали (цегельні глини, буд. піски). На тер. западини зафіксоване стабільне опускання земної кори з швидкістю 0,5—3 мм/рік. У сучас. рельєфі вона відповідає Торецько-Бахмутській височині.

І. О. Майданович.

КА́ЛЬЧИК — річка у Куйбишевському р-ні Запоріз. обл. (верхів'я) та Володарському і Першотравневому р-нах Донец. обл., права прит. *Кальміусу* (бас. Азовського м.). Довж. 88 км, пл. бас. 1263 км^2. Бере початок на Приазовській височині, на Пд. від с. Вишнювате. Долина трапецієвидна, завширшки до 3 км, глиб. до 40 м. Річище помірно звивисте, шир. до 10 м, глиб. 1,5 м. Похил річки 2,4 м/км. Живлення мішане. Замерзає (у верх. і серед. течії) з серед. грудня, скресає наприкінці лютого. Гідролог. пости біля с. Кременівки (з 1957) і м. Маріуполя (з 1958). Для водопостачання м. Маріуполя на К. споруджено Старокримське водосховище; є ставки. Воду К. використовують також для зрошування.

Ю. П. Яковенко.

КАМЕНЕПА́ДНА — карстова порожнина (шахта) у *Гірсько-Кримській карстовій області*, на *Ай-Петринській яйлі*. Протяжність 200 м, глиб. 105 м. Утворилася у вапняках. Вхід до порожнини розташований у *лійці карстовій*. Складається з каскаду внутрішніх шахт — завглибшки 42, 30 і 28 м, на днищі яких — обвальні нагромадження та глина. Відкрита *Комплексною карстовою експедицією* 1960. К.— на території *Ялтинського гірсько-лісового заповідника*.

В. М. Дублянський.

КА́МИ — водно-льодовикові акумулятивні форми рельєфу у вигляді окремих горбів, коротких пасом, терас. Згідно з найпоширенішою гіпотезою К. утворюються в період деградації зледеніння у крайових льодовикових зонах у порожнинах на поверхні та в середині масивів так званого «мертвого» льоду. Розрізняють К. фронтальної та зафронтальної частин. На тер. України К. є на Пн. Волин., Житом. і Київ. областей. Найпоширеніші внутрішньольодовикові К. з а ф р о н т а л ь н о ї зони (див. *Крайові льодовикові утворення*) пл. 0,1—2 км^2, заввишки 5—30 м. Вони представлені поодинокими формами (у верхів'ї р. Ужа) біля с. Барашів, в долині р. Мики (бас. Тетерева), на межиріччі Убеді і Снову і цілими полями, де ками не мають повної орієнтації (межиріччя Стохід — Стир на Пн. від смт Маневичів, Снов — Десна біля с. Осового, у верхів'ї Здвижу). У долині р. Мики є камова тераса протяжністю до 5 км, завширшки 0,3—1,2 км. До ф р о н т а л ь н о ї зони належать К. плосковершинної форми завширшки 0,4—1,0 км, завдовжки до 3,5 км, висотою 5—12 м, які ланцюгом витягнуті вздовж долини Унави, між селами Трилісами і Дорогинкою (Фастівський р-н Київ. обл.). Переважають К., що складаються з флювіогляціальних відкладів — тонко-горизонтально-шаруватих пісків з домішкою гравію та поодинокою галькою. Деякі представлені лімногляціальними стрічкоподібними алевритами, глинами та глинистими тонкозернистими пісками, акумуляція яких проходила в непроточних водоймах. Зафронтальні К. перекриті моренними відкладами, тобто є внутрішньольодовиковими. Для відкладів, з яких складаються К., характерна деформованість, пов'язана з їхнім просіданням і тиском льодовика.

Літ.: Строение и формирование камов. Таллин, 1978.

А. В. Матошко.

КА́МІНЬ-КАШИ́РСЬКИЙ — місто Волин. обл., райцентр. Розташований на р. Цир (прит. *Прип'яті*, бас. Дніпра), залізнична станція, автостанція. Нас. 10,1 тис. чол. (1990). Вперше згадується в літопису 1196 під назвою Кошер, пізніше — Камінь, Камено-Каширськ, місто — з 1939. Пересічна т-ра січня −5,1°, липня +18,7°. Опадів 602 мм на рік. Пл. зелених насаджень 137,2 га. З-ди: деревообробний, маслоробний, хлібний, консервний, льонопереробний, комбікормо-

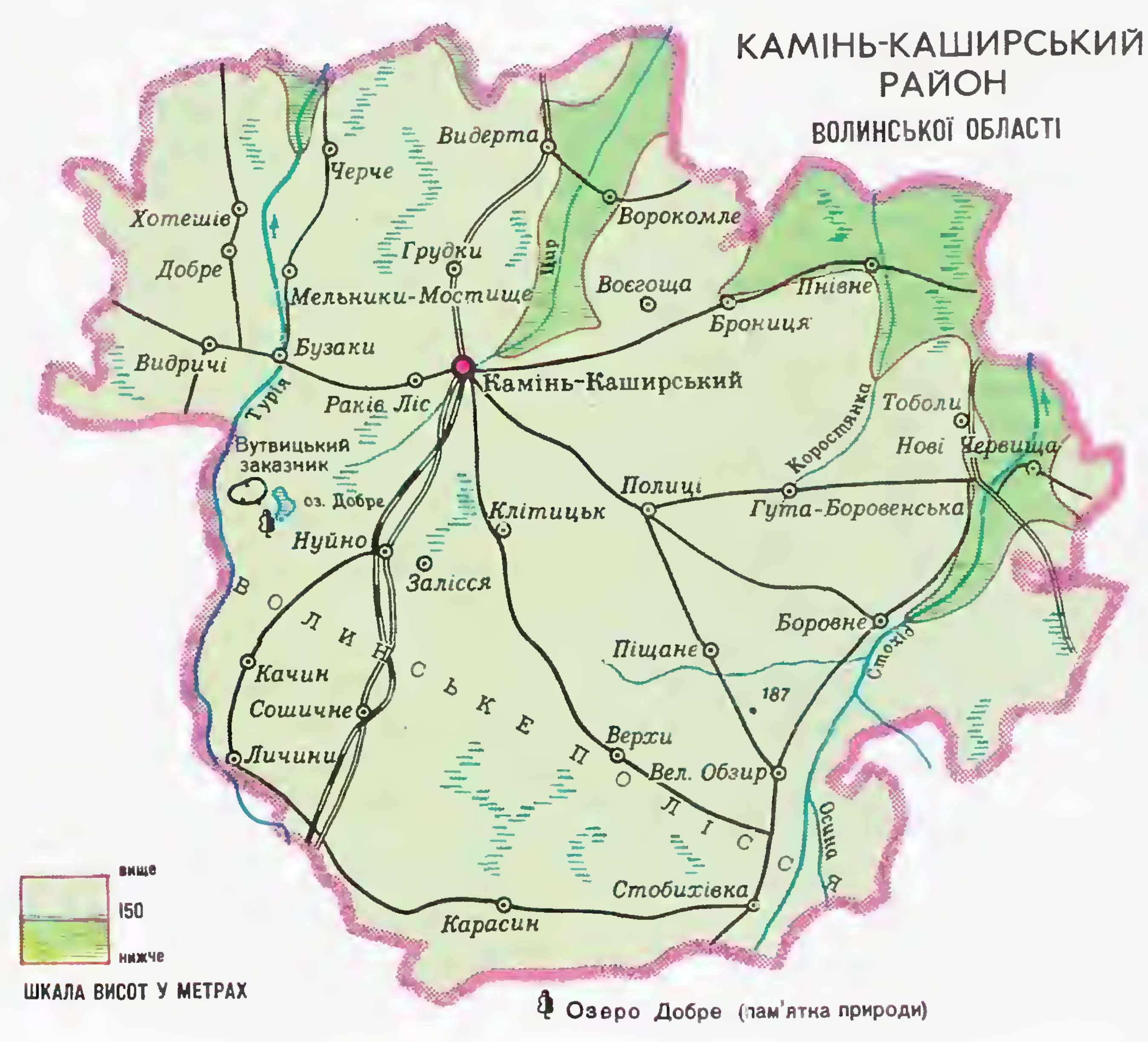

вий. Лісгоспзаг. Профес.-тех. уч-ще. Краєзнавчий музей.
Об'єкти туризму: меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули в роки Вел. Вітчизн. війни; пам'ятка архітектури — дерев'яна церква Різдва богородиці, 1723.
Літ.: Волынь туристская. Путеводитель. Львов, 1984.

КА́МІНЬ-КАШИ́РСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн. частині Волин. обл. Утв. 1940. Пл. 1,7 тис. км^2. Нас. 59,8 тис. чол., у т. ч. міського — 10,1 тис. чол. (1990). У районі — м. *Камінь-Каширський* (райцентр) і 63 сільс. населені пункти.
К.-К. р. лежить у межах *Поліської низовини.* Поверхня пн. частини — низовинна хвилясто-горбиста моренно-зандрова і алювіально-зандрова рівнина, південної — низовинна плоска алювіальна рівнина. Поширені карстові форми рельєфу (див. *Карст*). Корисні копалини: торф, буд. пісок, є поклади глини. К.-К. р. розташований у *Волинському Поліссі.* Пересічна т-ра січня $-5{,}1°$, липня $+18{,}7°$. Опадів 546 мм на рік. Період з т-рою понад $+10°$ становить 157 днів. Висота снігового покриву 12—14 см. Район належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Річки: *Стохід*, Цир, *Турія* (всі — прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Найбільші озера — Шині, Сірче, Добре, Качинське. Всього на тер. району 19 озер (заг. пл. водного дзеркала 496 га). Пл. водного дзеркала водосховищ 190 га. Для Пн. Зх. та Пд. характерні перезволожені і заболочені ділянки. Переважають дерново-підзолисті (56 % пл. району), дернові (17 %), болотні та торфово-болотні (15 %) грунти. Лісів 79,5 тис. га (осн. породи — сосна, вільха, береза). У К.-К. р.— *Вутвицький заказник* і пам'ятка природи озеро *Добре* (респ. значення), 11 заказників і 4 пам'ятки природи (місц. значення).
Провідні галузі пром-сті — лісова та по переробці с.-г. сировини: деревообр., маслоробний, хлібний, консервний, льонопереробний з-ди; лісгоспзаг (Камінь-Каширський). Осн. галузі спеціалізації с. г.— тваринництво м'ясо-мол. і рослинництво льонарсько-зернового напрямів. Осн. культури: льон, картопля, жито. Розвинуте скотарство, допоміжні галузі — свинарство, вівчарство. С.-г. угідь (тис. га, 1988) — 58,2, у т. ч. орних земель — 27,0, пасовищ — 15,7, сіножатей — 15,3. Осушено 33,3 тис. га. У районі — 22 колгоспи, 5 радгоспів, у т. ч. 1 відгодівельний. Залізнична ст. Камінь-Каширський. Автошляхів 372,5 км, у т. ч. з твердим покриттям — 267,0 км. Профес.-тех. уч-ще, краєзнавчий музей (у Камені-Каширському).
Об'єкти туризму: меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули в роки Вел. Вітчизн. війни; пам'ятка архітектури — дерев'яна церква Різдва богородиці, 1723 (у Камені-Каширському).

КАМОРЕ́Т — заплавне озеро у Менському р-ні Черніг. обл., на правому березі Десни (бас. Дніпра), за 3 км на Пд. Сх. від с. Блистова. Довж. бл. 1 км, шир. до 100 м, пл. 0,1 км^2, глиб. до 3,5 м. Улоговина округловидовженої форми. Береги підвищені, поросли верболозом. Живлення мішане. Т-ра води влітку до $+20°$ на глиб. 0,5 м від поверхні, $+11{,}5°$ на глиб. 0,5 м від дна. Взимку замерзає. Прозорість води до 0,9 м. Дно вкрите мулистими відкладами. З рослин поширені осока, стрілолист звичайний, латаття біле. Водяться карась, плітка, краснопірка, окунь, щука та ін.; є бобри; на берегах озера — місця гніздування водоплавних птахів. К.— у межах *Каморетського заказника.*
І. В. Марисова.

КАМОРЕ́ТСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — загальнозоол. заказник респ. значення (з 1974). Розташований у Менському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Пл. 515 га. Охороняється лісове урочище, з трьох боків оточене р. *Десною.* Осн. лісоутворюючими породами є дуб, береза, осика, вільха. Трапляються окремі вікові дерева. Старриці створюють на тер. К. з. мальовничі озера. Є місцем оселення однієї з найбільших у республіці колоній бобра. З тварин також мешкають козуля, куниця лісова, лисиця, свиня дика, заєць та ін. Орнітофауна складається з лісових та водно-болотних комплексів.
А. П. Федоренко.

Озеро Каморет.

КАМУ́ЛА — найвища вершина *Подільської височини*; одна з найвищих точок рівнинної частини України і всієї Східно-Європейської рівнини. Розташована поблизу с. Романів Перемишлянського р-ну Львів. обл., у зх. частині *Гологір.* Вис. 471 м. Являє собою структурно-денудаційний останець субмеридіонального простягання, що підноситься над навколишньою територією на 20—30 м. Складається з пісковиків. Вкрита буковим лісом природного походження та дубово-грабовими насадженнями. К.— у межах Романівського ландшафтного заказника місц. значення (з 1970). Об'єкт туризму.
Ю. В. Зінько.

КАМ'ЯНА́ БАГА́ЧКА — скеля у *Покутсько-Буковинських Карпатах*, на правому схилі долини р. *Путили*, біля с. Усть-Путили Путильського р-ну Чернів. обл. Відносна вис. 22 м. Складається з пісковиків. Біля підніжжя — лучна рослинність. Зі скелею пов'язано багато нар. легенд.
Ю. П. Єрмоленко.

Каморетський заказник. Сова болотяна.

Скеля Кам'яна Багачка.

КАМ'ЯНА́ МОГИ́ЛА — 1) Могилоподібне підвищення у сх. частині Причорноморської низовини, на правобережжі р. Молочної, у Мелітопольському р-ні Запоріз. обл. Підноситься над навколишньою місцевістю на 6 м. Являє собою останець, що складається з сарматських пісковиків. Пам'ятка природи респ. значення тієї ж назви. 2) Геол. пам'ятка природи респ. значення (з 1963). Перебуває у віданні АН УРСР. Пл. 15 га. Охороняється останець тієї ж назви. У 1890 рос. археолог М. І. Веселовський відкрив тут стародавні наскельні зображення, що належать до різного часу (від мезоліту до кін. бронзового віку). Ці петрогліфи є видатною пам'яткою первісного мистецтва на території УРСР. К. М.— держ. істор.-археологічний заповідник (з 1954).
О. О. Жемеров, В. І. Олещенко (пам'ятка природи).

КАМ'ЯНА́ СІЛЬ — мінерал класу хлоридів (галіт, NaCl) та осадочна гірська порода, що складається переважно з цього мінералу. К. с. здебільшого утворює суцільні зернисті маси. Чиста К. с. безбарвна, прозора або біла, домішки забарвлюють її в сірі, бурі, жовті, рожеві та червоні кольори. Сіль випадає в осадок у замкнених водоймах в умовах аридного клімату, кристалізується (після карбонатів Ca і Mg, а також ангідриту і гіпсу, перед сульфатами і хлоридами Mg і K). Відомі утворення галіту шля-

хом згону на кратерах вулканів. Поклади К. с. залягають у вигляді штоків і пластів серед осадочних порід різних геол. систем, звичайно разом з гіпсом і ангідритом, а також хлоридами та сульфатами лужних і лужноземельних металів. На Україні виявлено значні поклади К. с. Найбільші родовища солі високої якості утворилися за пермського періоду у *Бахмутській западині* і *Кальміус-Торецькій западині* (Артемівське, Слов'янське та ін. родовища) і неогенового періоду на Закарпатті (Солотвинське, Тереблянське, Данилівське родовища). Невеликі родовища розсолів низької якості є в неогенових відкладах Передкарпаття. Добувають К. с. на Україні з давніх часів з природної ропи соляних озер поблизу Азовського та Чорного морів і з соляних джерел у Передкарпатті та на Закарпатті. Осн. кількість К. с. добувають камерним способом із шахт (Артемівське та Солотвинське родовища) з глибин до 400—450 м. На передкарпатських родовищах К. с. добувають з природної ропи випаровуванням; перспективним є добування солі способом підземного вилуговування з глибин до 1000 м.

Очищена К. с. є важливим харч. продуктом і консервуючим засобом. Використовують її в хім., шкіряній пром-сті, в металургії, електротехніці, медицині, сільс. г-ві тощо. Видобуток К. с. забезпечує потреби нар. г-ва України та прилеглих областей ін. союзних республік.

Ю. П. Скатинський.

Виходи кам'яної солі. Солотвинське родовище. Закарпатська область.

КАМ'ЯНЕ — селище міського типу Луганської обл., підпорядковане Антрацитівській міськраді. Розташоване за 2 км від залізнич. ст. Щотове. 3,8 тис. ж. (1988). Засн. у 70-х рр. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня селища хвиляста. Пересічна т-ра січня —7°, липня +21,7°. Опадів 550 мм на рік. Пл. зелених насаджень 20,1 га. В К.— кам.-вуг. шахта, радгосп.

КАМ'ЯНЕ (до 1945 — Янцівський кар'єр, до 1957 — хутір Кам'яний) — селище міського типу Вільнянського р-ну Запоріз. обл., за 5 км від залізнич. ст. Янцеве. Лежить у заплаві р. *Мокрої Московки* (прит. Дніпра). 1,6 тис. ж. (1990). Засн. 1886, с-ще міськ. типу з 1986. Пересічна т-ра січня —5,5°, липня +22,5°. Опадів 430 мм на рік. Пл. зелених насаджень 50 га. В К.— Янцівський гранітний кар'єр, дробарно-сортувальний з-д. Краєзнавчий музей.

КАМ'ЯНЕ ВУГІЛЛЯ — викопне вугілля високого ступеня вуглефікації. Складається з орг. горючої маси (вуглеводнів складного молекулярного складу і будови) та мінеральних домішок. Теплотворна здатність 30—37 МДж/кг, при нагріванні без доступу повітря виділяє понад 200 хім.-орг. продуктів і утворює вуглець у вигляді гранул (кокс). За генезисом К. в. поділяють на 3 групи: гумусове, сапропелеве, змішане. За хім.-технол. ознаками виділяють енергетичне, коксівне К. в. та антрацит; найдосконалішу класифікацію розроблено для донецького К. в. (8 марок, 10 технологічних груп).

На тер. України інтенсивне нагромадження орг. решток, які після складних процесів перетворилися на К. в., відбувалося за кам'яновугільного періоду, в результаті чого утворилися *Донецький кам'яновугільний басейн* та *Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн.* Розвідуванням повністю встановлено межі басейнів і підраховано запаси К. в., придатного для шахтного видобування. Балансові запаси К. в. України (1988) — 54 666 млн. т, що становить 31 % загальносоюзних, з них категорій $A+B+C_1$ (див. *Запаси корисних копалин*) — 44 315 млн. т, категорії C_2 — 10 351 млн. т. Осн. запаси К. в. України зосереджено у Донбасі. Видобування К. в. здійснюють підприємства *вугільної промисловості*. К. в. є осн. енерг. і технол. паливом; на основі коксування вугілля розвиваються окремі галузі *коксохімічної промисловості.* К. в. України відзначається особливо високими теплотехнічними і технол. властивостями. Це забезпечує важливе значення К. в. у паливно-енергетичному балансі України та широке його використання за її межами. Див. також *Горючі корисні копалини*, *Добувна промисловість.*

В. Г. Білоконь.

КАМ'ЯНЕЦЬ - ПОДІЛЬСЬКИЙ — місто обл. підпорядкування Хмельн. обл., райцентр. Розташований на Пд. області, на берегах р. *Смотричу* (прит. Дністра). Залізнична станція, автовокзал. 103,3 тис. ж. (1990). Згадки про К.-П. належать до 1062 і 1196, 1374 місту надано магдебурзьке право.

Поверхня розчленована глибокими балками, коливання відносних висот до 150 м, розвинуті ерозійні процеси. Пересічна т-ра січня —5,0°, липня +18,8°. Опадів 590 мм на рік. Пл. зелених насаджень 523,3 га. В місті — бот. сад (респ. значення), 38 пам'яток природи і парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (місц. значення).

К.-П.— багатогалузевий пром. вузол. З-ди: металоконструкцій, с.-г. машин, приладобудівний, кабельний, автоагрегатний, електромех., буд. матеріалів, асфальтобетону; хлібокомбінат. Ф-ки: швейна, бавовняна, меблева, тютюнова. Пед. і с.-г. ін-ти, індустріальний, будівельний, харч. пром-сті технікуми, радгосп-технікум, планово-економічний технікум-інтернат для інвалідів. Мед. і культ.-освітнє уч-ща. *Кам'янець-Подільський відділ Географічного товариства УРСР.*

К.-П.— туристський центр Поділля. Бюро подорожей та екскурсій, турбаза «Подолянка». Істор. музей-заповідник, картинна галерея, планетарій. Старе місто 1977 оголошено історико-архіт. заповідником. За кількістю цінних пам'яток історії і культури (152) посідає 3-є місце в республіці після Києва і Львова (див. план міста і турист. карту Хмельн. обл. за станом на 1989).

Літ.: Кам'янець-Подільський. Путівник. Львів, 1970; Винокур І. С., Хотюн Г. М. Кам'янець-Подільський історико-архітектурний заповідник. Путівник. Львів, 1986.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ВІДДІЛ ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА УРСР. Ств. 1963. Об'єднує 920 дійсних, 10 колективних членів (1989). У складі відділу — 4 міські (Кам'янець-Подільський, Славутський, Хмельницький, Шепетівський) і 20 районних відділень у Хмельн. обл. Працюють секції: екон. географії, істор. географії, шкільної географії, етнографії, геології, охорони природи, топоніміки та шкільні геогр. клуби «Планета». Основні напрями роботи — дослідження природного середовища краю, розроблення заходів щодо його раціонального використання та охорони, вивчення трудових ресурсів області; розвиток геогр. краєзнавства; розробка наук. основ раціонального використання і рекультивації території *Товтр*, рекреаційних зон; геол. і спелеологічні обстеження Серед. Придністров'я; організація екскурсійно-туристичної роботи, геогр. клубів, геогр. учнівських олімпіад, удосконалення методики викладання географії. Відділ провів регіональні наук. конференції, присвячені продуктивним силам і природі Хмельницької області (1981), проблемам історичної географії Поділля (1982), етнографії Поділля (1986), екон. географії Поділля (1988). У відділеннях проводяться конференції з природоохоронної тематики (1—2 рази на рік) і разом з Т-вом охорони пам'яток історії та культури — істор.-геогр. краєзнавчі конференції (1 раз на рік), зокрема 1989 проведено регіональну наук. конференцію на тему «Проблеми екології Поділля». За рекомендаціями відділу 1981—85 взято під охорону 74 бот., зоол., геол. і гідролог. об'єкти, оголошено 3 заказники респ. значення. Велика увага приділяється пропаганді геогр. знань. Створено постійно діючі лекторії (бл. 1800 лекцій на рік), працює нар. ун-т «Природа». Зібрано понад 21 тис. книг і журналів, 2,2 тис. експонатів для створення музею природи Поділля. Відділ нагороджено Почесною грамотою Географічного товариства СРСР (1983).

Л. В. Баженов.

КАМ'ЯНЕ́ЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд. частині Хмельн. обл. Утв. 1923. Пл. 1,6 тис. км^2. Нас. 84,8 тис. чол. (1990; без м. *Кам'янця-Подільського*), у т. ч. міського — 3,1 тис. Райцентр — місто обл. підпорядкування Кам'янець-Подільський. У районі — смт *Стара Ушиця* і 122 сільс. населені пункти.

Лежить у межах *Подільської височини*. Поверхня на Зх.— підвищена хвиляста лесова рівнина, розчленована ярами, балками, каньйоноподібними річковими долинами; на Сх.— горбисто-пасмова товтрова рівнина з денудаційними останцями і карстовими формами рельєфу (див. *Карст*). Абс. висоти 220—350 м. Корисні копалини: вапняки, трепел, доломіти, мергелі, глини. К.-П. р. розміщений у *Західно-Українській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —5,3°, липня +19,1°. Опадів 570 мм на рік, більша частина випадає влітку. Період з т-рою понад +10° становить 168 днів. Висота снігового покриву 8—12 см. Зх. частина К.-П. р. належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони, центр. і сх. частини — до недостатньо вологої, теплої зони. Осн. річки: *Дністер* та його притоки *Збруч, Смотрич, Жванчик, Мукша, Тернава, Студениця, Ушиця*. Споруджено 62 ставки (заг. пл. водного дзеркала 199 га). Переважають сірі лісові грунти та чорноземи опідзолені (84 % площі району), решта — дернові карбонатні, лучні та лучно-болотні. Пл. лісів 7,7 тис. га (дуб, граб, липа, ясен), у т. ч. 894 га лісосмуг та 2,9 тис. га водоохоронних насаджень. У К.-П. р.— 5 заказників (*Кармалюкова Гора, Княжпільський заказник, Панівецька Дача,* Урочище *Совий Яр, Циківський заказник, Чапля*), 3 пам'ятки природи (*Смотрицький каньйон, Китайгородське відслонення*, печера *Атлантида*) та Кам'янець-Подільський бот. сад (всі — респ. значення), а також 6 заказників, 22 пам'ятки природи та парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (всі — місц. значення).

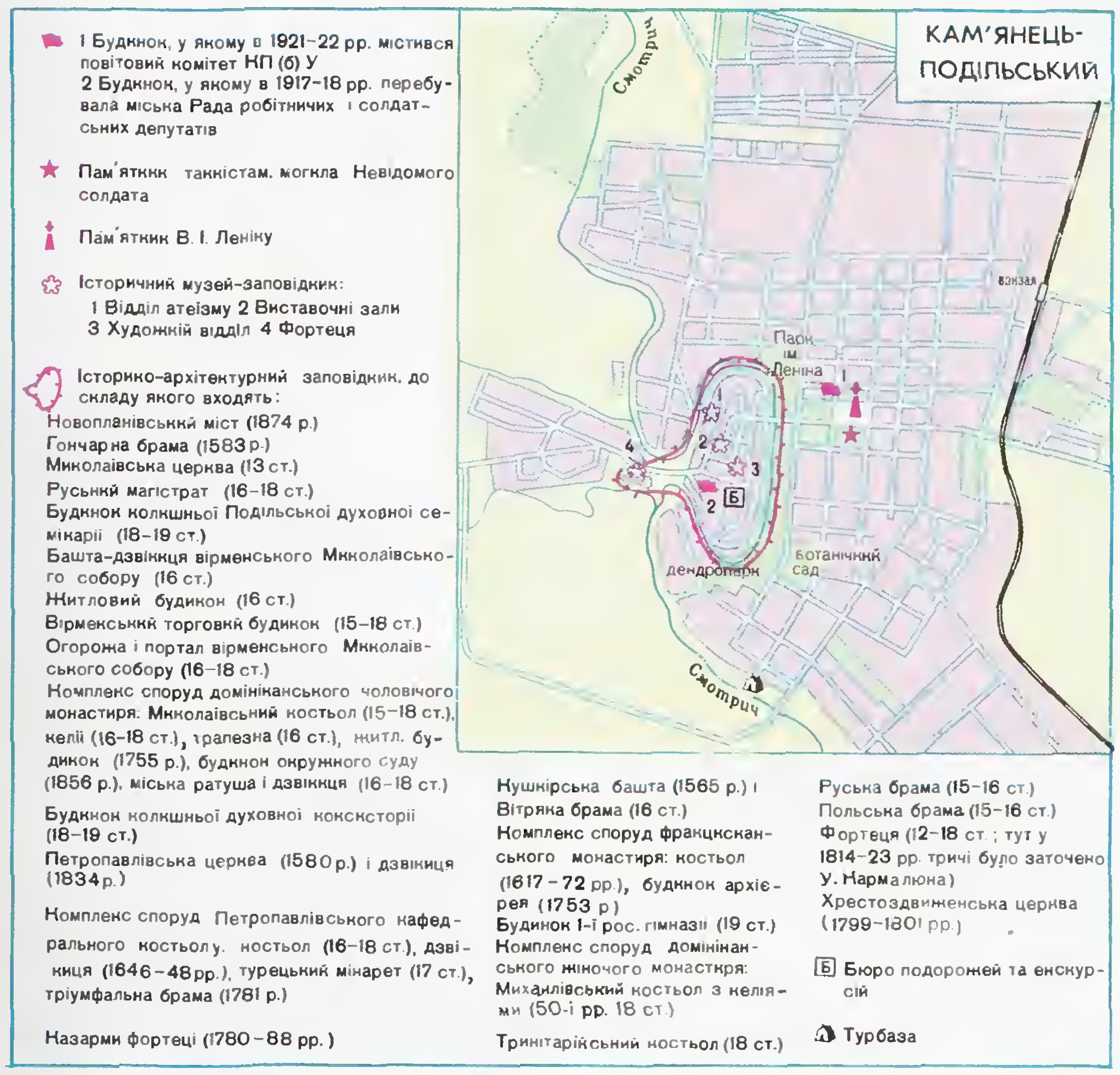

Найбільші підприємства району — спиртовий комбінат (с. Довжок), безалкогольних напоїв і соковий з-ди, м'ясо- та хлібопродуктів комбінати (Кам'янець-Подільський). Галузі спеціалізації с. г.— рослинництво зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: цукр. буряки, озима пшениця, кукурудза. Садівництво та овочівництво. Вирощують лікар. рослини. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво, бджільництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 96,3, у т. ч. орні землі — 85,0, пасовища — 5,5, сіножаті — 1,7, багаторічні насадження — 4,8. У районі — 29 колгоспів, 10 радгоспів, навч. г-во Кам'янець-Подільського с.-г. ін-ту (с. Залісся), міжколгосп. об'єднання по виробн. м'яса (с. Устя), консервний з-д по переробці продукції садівництва і овочівництва (Кам'янець-Подільський). Залізничні станції: Кам'янець-Подільський, Велика Слобода, Нігин, Гуменці, Тарасівка. Автомоб. шляхів 720 км, у т. ч. з твердим покриттям — 640 км.

Об'єкти туризму: монумент на честь битви козацького війська під проводом Богдана Хмельницького проти війська шляхетської Польщі 1653 (поблизу

Кам'янець-Подільський район. Краєвид.

Кам'янець-Подільський.

с. Жванець); пам'ятки архітектури — руїни замку, 15—17 ст., і костьол, 18 ст. (у Жванці); пам'ятники на честь збройного повстання селян 1919 проти петлюрівців і військ буржуазно-поміщицької Польщі (с. Кульчіївці) і рад. воїнам, які загинули 1944 під час визволення селища (Стара Ушиця).
Г. І. Денисик, Б. Д. Панасенко.

КАМ'ЯНИЙ БРІД — селище міського типу Баранівського р-ну Житом. обл., на р. Немилянці (прит. Случі, бас. Дніпра), за 30 км від залізнич. ст. Курне. 2,8 тис. ж. (1990). Засн. 1862, с-ще міськ. типу з 1938. Пересічна т-ра січня —5,7°, липня +18,7°. Опадів 550 мм на рік. Пл. зелених насаджень 665 га. Фаянсовий з-д, лісництво.

КАМ'ЯНІ МОГИЛИ — відділ *Українського степового заповідника*, розташований у Володарському р-ні Донец. обл. і Куйбишевському р-ні Запоріз. обл. Утв. 1927 як заповідник місц. значення, з 1947 — респ. значення; сучас. статус — з 1961. Пл. 404 га. Охороняється унікальне поєднання природних комплексів степової, лучної, лісової і наскельної рослинності.

КА́М'ЯНКА — річка в УРСР (Крижопільський і Піщанський р-ни Вінн. обл.) та Молдові, ліва прит. *Дністра*. Довж. 50 км, пл. бас. 403 км². Бере початок на пд. схилах Подільської височини, на Пн. від с. Красносілки. Долина V-подібна, шир. 1—3 км, глиб. понад 70—80 м. Заплава двостороння, пересічна шир. 40—50 м, максимальна — 200 м. Річище звивисте, є перекати. Похил річки 4,6 м/км. Живлення снігове і дощове. Льодоутворення з кінця листопада; льодостав нестійкий. Споруджено 6 гребель. Воду використовують для побутових і с.-г. потреб.

КА́М'ЯНКА — річка у Межівському і Покровському р-нах Дніпроп. обл., права прит. *Вовчої* (бас. Дніпра). Довж. 55 км, пл. бас. 517 км². Бере початок на Пд. Сх. від смт Межової. Долина трапецієвидна, подекуди асиметрична. Річище помірно звивисте, у верх. течії влітку пересихає. Похил річки 1,4 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає на поч. грудня, скресає у березні. Для потреб зрошування на К. споруджено водосховище.

КА́М'ЯНКА — річка у Софіївському, Криворізькому та Апостолівському р-нах Дніпроп. обл., права прит. *Базавлука* (бас. Дніпра). Довж. 88 км, пл. бас. 1750 км². Бере початок на Пн. від с. Запорізького. Долина трапецієвидна, шир. її до 2 км. Річище помірно звивисте, береги на значному протязі підвищені, є відслонення граніту. Похил річки 1,3 м/км. Осн. притока — Жовтенька (ліва). Живлення мішане. Льодостав з грудня до березня. Воду використовують для зрошування та водопостачання.

КА́М'ЯНКА — річка в Андрушівському і Попільнянському р-нах Житом. обл. та Фастівському і Білоцерківському р-нах Київ. обл., ліва прит. *Росі* (бас. Дніпра). Довж. 105 км, пл. бас. 800 км². Бере початок на Сх. від с. Лебединці. Долина трапецієподібна, завширшки до 2 км, глиб. до 30 м. Річище звивисте, шир. до 10 м. У місцях, де К. перетинає кристалічні породи, є порожисті ділянки. Похил річки 0,79 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає у грудні, скресає на поч. березня. Споруджено бл. 30 ставків для потреб с. г. та рибництва. Річище К. на окремих ділянках відрегульоване.
Ю. П. Яковенко.

КА́М'ЯНКА — річка у Коростенському, Малинському і Народицькому р-нах Житом. обл., права прит. *Ужа* (бас. Прип'яті). Довж. 40 км, пл. бас. 266 км². Бере початок на Пд. від с. Мединівки в межах Поліської низовини. Долина маловиразна, шир. 2,5 км, глиб. до 15 м. Заплава заболочена. Річище слабозвивисте, пересічна шир. 5 м. Похил річки 0,9 м/км. Живиться атм. і підземними водами. Льодостав з поч. грудня до серед. березня. К.— водоприймач осушувальної системи.
Ю. П. Яковенко.

КА́М'ЯНКА — річка у Черняхівському і Житомирському р-нах Житомир. обл., ліва прит. *Тетерева* (бас. Дніпра). Див. *Лісова Кам'янка.*

КА́М'ЯНКА — річка у Новгородківському р-ні Кіровогр. обл., ліва прит. *Інгулу* (бас. Пд. Бугу). Довж. 43 км, пл. бас. 621 км². Бере початок на Пн. від с. Митрофанівки. Заплава завширшки 300—500 м. Річище звивисте, шир. до 5 м. Похил річки 1,7 м/км. Живлення снігове і дощове. Льодостав з грудня до серед. березня. На К. споруджено ставки. Воду використовують для с.-г. водопостачання та зрошування.

КА́М'ЯНКА — річка переважно у Новопсковському р-ні Луганської обл., ліва прит. *Айдару* (бас. Сіверського Дінця). Довж. 41 км, пл. бас. 608 км². Бере початок поблизу с. Красне Поле Марківського р-ну. Долина трапецієвидна (шир. 1,5—2 км), асиметрична, з крутими схилами. Річище звивисте, завширшки 1,5—5 м. Похил річки 2,4 м/км. Живлення снігове і ґрунтове. Влітку на значному протязі пересихає. Замерзає у грудні, скресає у березні. Воду використовують для с.-г. водопостачання і зрошування, а також розведення водоплавної птиці.
О. І. Жадан.

КА́М'ЯНКА — річка у Нестеровському і Кам'янсько-Бузькому р-нах Львів. обл., ліва прит. *Західного Бугу*. Довж. 38 км, пл. бас. 142 км². Бере початок на Пн. від смт Куликова. Долина у верхів'ї ящикоподібна, нижче V-подібна. Річище слабо звивисте, у верх. течії каналізоване, шир. від 1 до 5 м, глиб. понад 2 м. Похил річки 1,2 м/км. Живлення мішане. Замерзає на поч. грудня, скресає на поч. березня. У пониззі К.— руслове водосховище. На окремих ділянках річище відрегульоване. Воду використовують для тех. водопостачання і потреб с. г.; на берегах водосховища — бази відпочинку.

Кам'янка.
Скульптурна група «Декабристи в Кам'янці».

КА́М'ЯНКА — місто Черкас. обл., райцентр. Розташована на р. Тясмині (прит. Дніпра). Залізнична станція, автостанція. 17,0 тис. ж. (1990). Засн. на поч. 17 ст., місто з 1956. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована балками і невеликими водотоками. Перевищення висот до 30 м. Пересічна т-ра січня —5,7°, липня +20,3°. Опадів 488 мм на рік. Пл. зелених насаджень 353,4 га, у т. ч. пам'ятка садово-паркового мистецтва респ. значення — парк Декабристів, пам'ятки природи місц. значення (скеля Пушкіна, Тростянка та Тясминський каньйон). Вздовж річки — зона відпочинку.

У К.— маш.-буд. (устаткування для текст. і хім. пром-сті), «Тясмин» і спиртовий з-ди, цукр. комбінат, лісгоспзаг.

Об'єкти туризму: літ.-мемор. музей О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського з відділом «Історія декабристського повстання», пам'ятка архітектури 18—19 ст.— садиба Давидових (зелений будиночок, водяний млин, грот); скульптурна група «Декабристи в Кам'янці», пам'ятники О. С. Пушкіну і П. І. Чайковському.

КА́М'ЯНКА-БУ́ЗЬКА (до 1944 — Кам'янка-Струмилівська) — місто Львів. обл., райцентр. Розташована на р. Зх. Буг при впадінні в нього Кам'янки. Залізнична станція, автостанція. 11,4 тис. ж. (1990). Відома з 1464, затверджено міські права 1471, до категорії міст віднесено 1939.

В межах міста збудовано водосховище (Комсомольське озеро). Пересічна т-ра січня —4,6°, липня +18,1°. Опадів 660 мм на рік. Пл. зелених насаджень 8 га. Метеостанція. У місті — лісопаркетний комбінат, швейна ф-ка (філіал Львів. виробничого текст.-галантерейного об'єднання «Юність»), льонозавод, комбікормовий та прод. товарів з-ди. Профес.-тех. учще. Істор.-революційний музей. Об'єкт туризму — пам'ятка архітектури — дерев'яна церква, 1667.

КА́М'ЯНКА - ДНІПРО́ВСЬКА — місто Запоріз. обл., райцентр. Розташована на лівому березі *Каховського водосховища*, за 8 км від залізнич. ст. Нікополь. Автостанція, пристань. 17,7 тис. ж. (1990). Засн. 1786, місто з 1957. Пересічна т-ра січня —5°, липня +22,6°. Опадів 388 мм на рік. Пл. зелених насаджень 549 га. У межах міста — ландшафтний заказник місц. значення — Кам'янський Ліс. Провідна галузь пром-сті — харчова (консервний, мол., комбікормовий, продовольчих товарів заводи, ф-ка сортування, калібрування і пакування свіжих плодів). Є також з-ди «Стандарт» та «Гарант»; дослідна меліоративна станція. Історико-археол. музей.

Об'єкти туризму: археол. пам'ятка Кам'янське городище, 5—3 ст. до н. е.; пам'ятник воїнам-землякам, які загинули в роки Вел. Вітчизн. війни.

КАМ'ЯНОВУ́ГІЛЬНА СИСТЕ́МА, карбон — комплекс відкладів, що утворилися протягом *кам'яновугільного періоду*. В СРСР К. с. поділяють на три відділи (нижній, середній і верхній). На тер. України відклади К. с. значно поширені. Вони відомі гол. чин. у *Донецькому прогині* і *Дніпровсько-Донецькій западині*, на пн. схилі Українського щита і пд. схилі Воронезького масиву, у *Львівському палеозойському прогині* і *Придобруджинському прогині*. Крім того, карбон є в складчастих спорудах Гірського Криму і Українських Карпат і в платформеній частині Криму, але відомості про поширення і склад відкладів К. с. в цих районах обмежені і неповні. Для розрізів карбону більшості регіонів УРСР характерні аргіліти, алевроліти, пісковики, вапняки, кам. вугілля, що здебільшого не раз перешаровуються між собою. Розріз *Донецького кам'яновугільного басейну* є найповнішим і має значення міжнар. еталону К. с. Він складений циклічною переважно теригенною шаруватою товщею потужністю бл. 12 км, яка залягає на вапняках потужністю 300—600 м. Серед теригенних порід трапляються численні шари вапняків і кам. вугілля, вуг. пласти пов'язані гол. чин. з серед. відділом карбону.

В Українській РСР виходи порід К. с. на денну поверхню спостерігаються на всій тер. Донбасу. Відслонення є також на окремих ділянках Кримських гір у вигляді екзотичних брил вапняків і дуже рідко в Українських Карпатах. На решті території їх виявлено свердловинами під пермськими і мезозойськими відкладами. Зокрема, в Дніпровсько-Донецькій западині покрівля кам.-вуг. відкладів залягає в інтервалі 1000—3000 м, в Придобруджинському прогині — 1200—1700 м. Найбільша потужність відкладів К. с. не лише на Україні, але й у всьому світі відома в Донбасі — понад 12 км. В ін. регіонах макс. потужність відкладів карбону досягає 4700 м у Дніпровсько-Донецькій западині, понад 2200 м на пн. схилі Українського щита, 1450 м у Львівському палеозойському прогині, 1300 м у Придобруджинському прогині. З відкладами К. с. пов'язані родовища кам. вугілля (Донецький кам'яновугільний басейн, у т. ч. Західний Донбас, *Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн)*, нафти і газу *(Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область)*, ртуті, поліметалевих руд, флюсових вапняків і доломітів, буд. матеріалів (Донбас).

Літ.: Стратиграфія УРСР, т. 5. Карбон. К., 1969; Путеводитель экскурсии по Донецкому бассейну. VIII Международный конгресс по стратиграфии и геологии карбона. М., 1975; Геология шельфа УССР. Стратиграфия (шельф и побережья Черного моря). К., 1984.

С. В. Горак.

КАМ'ЯНОВУ́ГІЛЬНИЙ ПЕРІ́ОД, карбон — період палеозойської ери геол. історії Землі. Настав 350 млн. років тому, тривав 65—75 млн. років. На тер. сучас. України протягом К. п. відбувалися тектонічні рухи, що зумовили численні трансгресії та регресії моря, чітко виявлені в більшості басейнів седиментації. На початок і середину ранньокам'яновугільної епохи припадають максимальні трансгресії. Вони охопили Донецьку і Кримську геосинклінали та частину Сх.-Європейської платформи (Дніпровсько-Донецьку западину, пн. схил *Українського щита*, пд. схил Воронезького масиву, Львівський палеозойський і Придобруджинський прогини). Центр. частина Українського щита залишалася суходолом протягом усього К. п. Регресія моря і формування суходолу з переважаючими процесами денудації відбулися протягом 2-ї пол. середньокам'яновугільної епохи у Львівському палеозойському прогині, на пн. схилі Українського щита і на пд. схилі Воронезького масиву, за пізньокам'яновугільної епохи — у частині сформованого на той час Донецького вуг. басейну і Дніпровсько-Донецької западини. Область седиментації існувала безперервно від початку до кінця К. п. на більшій частині Донецького басейну і Дніпровсько-Донецької западини. Незважаючи на неоднакову повноту розрізів і деякі відмінності в характері кам'яновугільних відкладів різних регіонів України, умови їхнього утворення мають досить багато спільного. Найповніше ці умови та їхні зміни виявлені у Донбасі, де відбувалися численні трансгресії й регресії та пов'язані з ними багаторазове чергування в часі і просторі мор. басейнів, солонуватих лагун, дельт, річок, озер і (переважно в середньокам'яновугільну епоху) боліт. Ці зміни, зумовлені тектонічними пульсаційними рухами невеликої амплітуди на фоні заг. опускання ложа геосинкліналі, створили необхідні передумови для утворення багатокілометрової переважно теригенної товщі перешарування. В кінці карбону і на початку пермського періоду під дією процесів складкоутворення *(герцинська складчастість)* на місці геосинкліналі утворилася *Донецька складчаста споруда*.

Клімат у К. п. на тер. України був здебільшого субтропічний чи тропічний. Лише в кінці періоду в Донбасі і Дніпровсько-Донецькій западині зафіксовано ознаки аридизації клімату. Протягом К. п. в ряді районів України, і особливо в Донецькому басейні на низьких заболочених примор. рівнинах, вкритих торфовищами, існувала багата і різноманітна рослинність: лепідодендрони, сигілярії, гігантські хвощі — каламіти, деревовидні папороті тощо, які стали джерелом для утворення кам. вугілля. Моря на тер. України були населені численними безхребетними — форамініферами, брахіоподами, двостулковими молюсками, остракодами, конодонтами та ін. У Донбасі в солонуватих лагунах і прісних континентальних водоймах існували двостулкові молюски, остракоди, філоподи. На Україні у відкладах карбону не виявлено

*Річка **Кам'янка** (притока Базавлука). Дніпропетровська область.*

комах, риб, земноводних, які в той час існували в деяких ін. регіонах. Відклади, що утворилися протягом К. п., становлять *кам'яновугільну систему*.

С. В. Горак.

КАМ'ЯНСЬКЕ — кол. (до 1936) назва м. *Дніпродзержинська*.

КА́М'ЯНСЬКИЙ ПІД, Кам'янсько-Дніпровська терасна рівнина — система надзаплавних терас лівобережжя *Дніпра* у межах Кам'янсько-Дніпровського та частково Василівського р-нів Запоріз. обл. Довж. 35—40 км, шир. до 15 км. Поверхня поду характеризується загальним слабовираженим похилом від заплави, затопленої водами *Каховського водосховища*, на південь у бік вододільного схилу. Складається переважно з глин і пісків. У будові К. п. виділяють дві частини — призаплавну та присхилову. Призаплавний масив заввишки 30—33 м являє собою погорбовану рівнину з піщаними кучугурами та замкнутими улоговинами. Переважають *чорноземи*. К. п. використовують гол. чин. під с.-г. угіддя. Подекуди біля підошви схилу К. п. має місце підтоплення.

О. П. Андріяш.

«КА́М'ЯНСЬКИЙ ПІД» — меліоративна система у Запоріз. обл. Складається з Кам'янської, Іванівської і Благовіщенської зрошувальних систем, що забезпечують зрошування с.-г. угідь на площі 14 тис. га. Споруджений 1952—55, реконструйований 1976—79. Рельєф зрошуваного масиву рівнинний, представлений акумулятивними (вододільні плато), акумулятивно-ерозійними (балки, яри) й ерозійно-акумулятивними (тераси Дніпра) типами; є *поди*. В межах «К. п.» поширені гол. чином чорноземи звичайні, у подах — лучно-чорноземні солонцюваті солончакуваті грунти у поєднанні з солонцями. Грунтоутворюючими породами є лесовидні суглинки і піски. У природному стані грунтові води залягали на глиб. 6—8 м. Вода до Іванівської і Благовіщенської зрошувальних систем надходить за допомогою насосних станцій з *Каховського водосховища*, до Кам'янської системи — з Білозерського лиману. Заг. продуктивність 9,34 $м^3/с$. Після реконструкції заг. довжина відкритих каналів становить 203,7 км, з них облицьовано 120 км, на протязі 73 км споруджено закриту мережу у сталевих і азбестоцементних трубопроводах. Зрошування здійснюється дощувальними установками. На с.-г. угіддях в межах «К. п.» вирощують кормові, овочеві і плодоягідні культури. Осн. заходами щодо забезпечення сприятливих грунтово-меліоративних умов є спорудження вертикального дренажу (на пл. 8,1 тис. га), регулювання режиму зрошування, гіпсування і дозоване внесення органічних і мінеральних добрив.

В. Д. Дупляк, С. П. Позняк.

КА́М'ЯНСЬКИЙ РАЙО́Н — район у сх. частині Черкас. обл. Утв. 1923. Пл. 0,7 тис. км^2. Нас. 40,4 тис. чол., у т. ч. міського — 17,0 тис. (1990). У районі — м. *Кам'янка* (райцентр) та 28 сільс. населених пунктів. Розташований у межах *Придніпровської височини*. Поверхня підвищена, хвиляста, розчленована долинами річок, які подекуди мають вигляд каньйонів, балками і ярами. Корисні копалини: граніти, суглинки, глини та торф. Лежить у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —5,5°, липня +20°. Період з т-рою понад +10° становить 160 днів. Опадів 480—560 мм на рік. Висота снігового покриву 10—15 см. Міститься в недостатньо вологій, теплій агрокліматич. зоні. Річки бас. Дніпра — *Тясмин* та його притоки Мокрий Ташлик з Сухим Ташликом, Жаботинка, Косарка. Збудовано 84 водойми заг. площею водного дзеркала 739 га. Грунтовий покрив на вододілах і схилах утворюють опідзолені і реградовані грунти, чорноземи типові, на знижених ділянках рельєфу — чорноземно-лучні, лучні і болотні грунти. Найбільш поширені чорноземи типові малогумусні і чорноземи сильно реградовані (бл. 67 %) та темно-сірі опідзолені, реградовані і чорноземи опідзолені (бл. 30 % пл. району). Пл. лісів 13,2 тис. га. Осн. породи: дуб і граб (52 % пл. лісів), сосна (15 %), біла акація та ін. У районі — пам'ятка садово-паркового мистецтва респ. значення — парк Декабристів; заказники ботанічні Грушківський і Комсомольський, ентомологічний Тарапунський та 9 пам'яток природи (всі — місц. значення).

Пром-сть району представлена підприємствами по переробці с.-г. сировини, виробн. устаткування для текст. і хім. пром-сті. Найбільші пром. підприємства: машинобудівний з-д, цукр. комбінат і спиртовий з-д у Кам'янці, біохім. з-д у с. Косарях. Спеціалізація с. г.— зерновобуряківниче рослинництво та мол.-м'ясне тваринництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 47,9, у т. ч. орні землі — 42,2, сіножаті і пасовища — 5,4. Зрошується 703 га. Осушено 335 га. Гол. культури: озима пшениця, горох, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. Галузі тваринництва: скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. У районі — 15 колгоспів, 2 радгоспи. Залізничні станції: Кам'янка, Райгород, Косарі. Автомоб. шляхів 237 км, у т. ч. з твердим покриттям — 220 км.

Об'єкти туризму: Кам'янський літ.-меморіальний музей О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського з відділом «Історія декабристського повстання», пам'ятники О. С. Пушкіну, П. І. Чайковському, скульптурна група «Декабристи в Кам'янці»; пам'ятка архітектури 18—19 ст.— садиба Давидових.

М. С. Бачинська.

КА́М'ЯНСЬКО-БУ́ЗЬКИЙ РАЙО́Н (до 1944 — Кам'янко-Струмилівський район) — район у пн. частині Львів. обл. Пл. 0,9 тис. км^2. Нас. 60,7 тис. чол., у т. ч. міського — 21,6 тис. (1990). У районі — м. *Кам'янка-Бузька* (райцентр), селища міськ. типу *Добротвір, Запитів, Новий Яричів* та 68 сільс. населених пунктів.

Розташований в основному на *Буго-Стирській рівнині*. Поверхня району — зандрова пологохвиляста низовина. Корисні копалини: торф, глини, піски. Лежить у межах фізико-географічної області *Мале Полісся*. Пересічна т-ра січня —4,4°, липня +18,3°. Період з т-рою понад +10° становить 170 днів. Опадів 640 мм на рік (максимум у червні — липні). Висота снігового покриву 6 см. Належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Гол. річки: *Західний Буг*, а також його притоки *Думниця, Желдець*. Водосховище Добротвірської ДРЕС, споруджено ставки площею водного дзеркала 230 га. Грунти дернові підзолисті, дернові карбонатні, лучні та ін. Площа лісів 16,4 тис. га. Осн. породи: сосна (35 % лісовкритої площі), дуб (31 %), береза, вільха, граб. Найбільше лісів у сх. і пд.-сх. частинах району. В К.-Б. р.— 2 пам'ятки природи, 3 парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва, заповідне урочище (всі — місц. значення).

Галузі спеціалізації пром-сті району — електроенергетика та деревообробка. Розвинуті легка, харч., буд. матеріалів пром-сть. Найбільші підприємства — добротвірські ДРЕС та з-д «Буддеталь», кам'янсько-бузькі лісопаркетний комбінат, льонозавод, з-д прод. товарів, 2 ф-ки — філіали Львів. виробничого текст.-галантерейного об'єднання «Юність» (Кам'янка-Бузька, Новий Яричів). С. г. спеціалізується на вирощуванні тех. (льон-довгунець, цукр. буряки), зернових (озима пшениця, ярий ячмінь, овес) культур, насіннєвої картоплі та на виробн. м'яса і молока (м'ясо-мол. скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь (тис. га, 1990) — 54,8, у т. ч. орні землі — 36,2, сіножаті і пасовища — 17,9. Осушено 32,5 тис. га перезволожених і заболочених земель. У районі — 19 колгоспів, Львівська дослідна станція садівництва (с. Неслухів). Залізничні ст.: Запитів, Колодно, Сапіжанка, Кам'янка-Бузька, Сілець-Беньків, Добротвір. Автомоб. шляхів 483 км, у т. ч. з твердим покриттям — 335 км. 2 профес.-тех. уч-ща (Кам'янка-Бузька, Добротвір), істор.-революційний музей (Кам'янка-Бузька). Об'єкт туризму — дерев'яна церква 1667 (у Кам'янці-Бузькій).

КАМ'ЯНСЬКО-ДНІПРО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у зх. частині Запоріз. обл. Утв. 1923. Пл. 1,7 тис. км^2. Нас. 62,0 тис. чол., у т. ч. міського — 17,0 тис. (1990). У районі — м. *Кам'янка-Дніпровська* (райцентр) і 22 сільс. населені пункти. Лежить у межах *Причорноморської низовини*. Поверхня — пологохвиляста лесова рівнина, розчленована балками та ярами. У пн. частині трапляються піщані кучугури, улоговини видування. Поклади глини. Пн. частина К.-Д. р. міститься в межах *Лівобережно-Дніпровсько-Приазовської північностепової фізико-географічної провінції*, південна — в межах *Причорноморської середньостепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня —5°, липня +22,6°. Опадів 380—410 мм на рік, більша частина випадає влітку. Період з т-рою понад +10° становить 170 днів. Висота снігового покриву 14 см. К.-Д. р. належить до посушливої, дуже теплої агрокліматич. зони. На Пн. омивається Каховським водосховищем. Тер. району тече р. Велика Білозерка, що впадає в Білозерський лиман. Споруджено 11 ставків (заг. пл. водного дзеркала 216 га). У пн. частині району переважають чорноземи звичайні малогумусні, у південній — чорноземи південні малогумусні. Природна різнотравно-типчаково-ковилова рослинність збереглася мало. Пл. лісів 4,5 тис. га (переважно штучні насадження сосни, листяних порід дерев та чагарників). У районі — 8 заказників і пам'ятка природи (місц. значення).
Розвинуті харч., металообр., буд. матеріалів пром-сть. Найбільші з-ди: механічний, «Гарант», консервний, мол., комбікормовий (Кам'янка-Дніпровська), «Старт», цегельний (с. Велика Білозерка). Галузі спеціалізації с. г.— рослинництво овочево-зернового та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, помідори, соняшник. Садівництво, ягідництво. Провідні галузі тваринництва — скотарство, птахівництво, вівчарство; допоміжна — рибництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 104,9, у т. ч. орні землі — 95,8, пасовища і сіножаті — 6,9. Зрошується 47,6 тис. га (зрошувальні системи «Кам'яний під» і Пн.-Рогачицька). У Кам'янці-Дніпровській — дослідно-меліоративна станція. У районі — 19 радгоспів, 1 колгосп. Залізнична ст. Енергодар. Автомоб. шляхів 336,1 км, у т. ч. з твердим покриттям — 248,1 км.
Об'єкти туризму: археол. пам'ятки — курган Солоха, 5 — поч. 4 ст. до н. е. (поблизу с. Великої Знам'янки); Кам'янське городище, 5—3 ст. до н. е. (у Кам'янці-Дніпровській); пам'ятники воїнам-землякам (Кам'янка-Дніпровська) та учням і вчителям (Велика Білозерка), які загинули в роки Вел. Вітчизн. війни.

Н. А. Войлошникова, Ю. І. Глущенко.

КАНА́КА, Урочище Канака — бот. заказник респ. значення (з 1987; охороняється з 1964). Розташована у Судацькому р-ні Крим. обл. Перебуває у віданні Алуштинського лісгоспзагу. Пл. 160 га. Охороняється пд.-сх. схил г. Янтуру, де збереглися фрагменти реліктового лісу з ялівцю високого (занесений до Червоної книги СРСР) і фісташки туполистої (занесена до Червоної книги УРСР). Поодиноко зростають дуб пухнастий, держи-дерево звичайне. Є окремі екземпляри ялівцю високого віком до 700 років. Трав'яний покрив утворюють костриця скельна, чебрець Кальє (ендемічний вид) та ін.; з рідкісних рослин трапляються анакамптис пірамідальний і крокус сузький, занесені до Червоної книги СРСР та Червоної книги УРСР. Має наук. значення як генетичний фонд реліктових рослин. *А. В. Єна.*

КАНАЛІЗО́ВАНА РІ́ЧКА — ріка, *річищу* якої повністю або на окремих ділянках надано вигляду каналу. Каналізують ріки при *осушувальних меліораціях* для збільшення похилу та поглиблення річища з метою приймання болотних і ґрунтових вод з осушуваної території, при регулюванні рік для судноплавства тощо. Для підтримування необхідного рівня води на К. р. споруджують шлюзи. На Україні довжина каналізованих ділянок річок перевищує 18 тис. км. Найбільше їх на Пн. і Пн. Зх. республіки (Волин., Ровен., Житомир., Львів., Івано-Фр., Закарп. області); окремі малі річки каналізовано майже на всьому протязі (*Ірпінь, Здвиж, Трубіж, Бережанка* та інші).

О. З. Ревера.

Заказник Канака. Ялівцевий ліс.

КАНА́ЦЬКА БА́ЛКА — гірська долина в сх. частині *Південного берега Криму*, між селами Рибачим та Привітним. Відкривається до Чорного м. Конус виносу К. б. утворює галечниковий пляж. Глинисто-сланцеві схили вкриті розрідженим дубовим лісом. На схилах балки — фісташково-ялівцевий ліс з окремими деревами віком до 700 років. Заказник респ. значення *Канака* (з 1987). Пансіонати. *Л. О. Багрова.*

КА́НІВ — місто обл. підпорядкування Черкас. обл., райцентр. Розташований на Пн. області, на березі Дніпра, за 45 км від залізнич. ст. Таганча та за 7 км від ст. Ліплявого. Вузол автошляхів. 29,4 тис. ж. (1990). Відомий з кін. 11 ст., місто з 1796. Лежить в основному на крутому правому березі Дніпра, розчленованому численними ярами і балками. Поширені зсуви. Перевищення висот понад 150 м. Пересічна т-ра січня —5,4°, липня +19,1°. Опадів 490 мм на рік, переважно в теплий період року. Пл. зелених насаджень 750,6 га. У межах міста — 4 пам'ятки природи та пам'ятка садово-паркового мистецтва — парк А. П. Гайдара (всі — місц. значення).
В місті — Канівська ГЕС, електромеханічний, мед. техніки, побут. виробів, прод. товарів, сироробний з-ди, хлібний комбінат тощо. Гідролісомеліоративна станція. Культур.-осв. та профес.-тех. уч-ща. Міжнар. турист. центр «Славутич» (належить до Бюро молодіжного туризму «Супутник»), турист. база «Канів».
Серед об'єктів туризму: музей-заповідник «Могила Т. Г. Шев-

ченка» на Тарасовій горі поблизу К., музей нар. декоративного мистецтва, бібліотека-музей рос. рад. письменника А. П. Гайдара, якого тут поховано; пам'ятка архітектури 12 ст.— Юр'ївський (Успенський) собор; пам'ятники на могилах А. П. Гайдара та рос. актора О. П. Ленського; погруддя одного з керівників підпільної комсомольської орг-ції «Молода гвардія» О. Кошового біля школи, де він навчався 1939—40.

Літ.: Іщенко М. Є. Канів. Путівник. Дніпропетровськ, 1982.

КА́НІВСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище на Дніпрі, в Київ. і Черкас. областях. Утворилося 1972—78 при спорудженні Канівської ГЕС. Довжина 123 км, шир. до 8 км, площа 675 км^2 (за даними 1989), пересічна глибина 3,9 м, максимальна — 21 м. Повний об'єм води 2,62 км^3. Довж. берегової лінії 411 км. Праві береги К. в. круті, ліві — пологі, піщані. Мінералізація води 240—360 мг/л. Вміст кисню 5,6—14,6 мг/л. Т-ра води в липні +20, +24°. Льодостав встановлюється наприкінці листопада — на поч. грудня, скресає К. в. до кінця березня. Товщина льодового покриву до 50 см. Водообмін у водосховищі відбувається 16—18 раз на рік, коливання рівня води не перевищує 0,5 м (з максимумом навесні). Мілководдя (глиб. до 2 м) займають бл. 24 % площі К. в. і розташовані переважно на лівобережжі. Тут поширені рогіз вузьколистий та широколистий, рдесники, кушир, лепешняк, їжача голівка, ряска. Багато водоростей (до 500 видів) — зелених, діатомових, синьозелених, евгленових та ін. Влітку спостерігається *«цвітіння» води*, особливо у затоках і нижній частині К. в. Тваринний світ налічує бл. 60 видів зоопланктону, бл. 30 видів риб (зокрема, лящ, щука, плоскирка, синець, верховодка). Мілководдя — місце нересту риб. У прибережних заростях — гніздування птахів; є ондатра.

На К. в. діє 4 гідрологічні пости. Використання водосховища комплексне — енергетика, водний транспорт (зокрема, обсяг вантажних перевезень 60 млн. т на рік), рибне г-во (0,6 тис. т риби на рік), зрошування (на пл. 3,5 тис. га), водопостачання (понад 3 км^3 води), рекреація.

Для охорони прибережної смуги К. в. і його акваторії створюють водоохоронні зони (заг. пл. бл. 50 тис. га), проводять агролісомеліоративні та берегоукріплювальні (на протязі 141 км) роботи.

Літ.: Природа Украинской ССР. Моря и внутренние воды. К., 1987.

О. О. Русинов,
Л. А. Сіренко.

Канівське водосховище біля м. Українки.

КА́НІВСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — держ. заповідник у Канівському р-ні Черкас. обл. Розташований переважно на правому березі Дніпра, у лісостеповій зоні УРСР. Утв. 1968. Пл. 2000 га. Підпорядкований М-ву вищої і середньої спец. освіти УРСР. К. з. міститься на найвищій частині *Канівських гір*. У рельєфі виділяють куполоподібні та видовжені підвищення (гори Княжа, Мар'їна, Чернеча та ін.), розчленовані розвинутою сіткою глибоких ярів і балками. Великі яри мають довж. 2—3 км, глиб. до 30—40 м. Територія К. з. відзначається своєрідністю геол. будови (див. *Канівські дислокації*). Гори на Зх. поступово переходять у рівнину. До К. з. належать також частина Дніпра разом з о. Круглик (пл. 108 га) та лівобережна заплава. В багатому флористичному складі К. з. бл. 1000 видів судинних рослин. Переважають грабові ліси з домішкою клена гостролистого, клена польового, липи серцелистої, ясена, дуба звичайного. У підліску зростають ліщина, свидина, бруслина бородавчаста. Внаслідок високої затіненості чагарники пригнічені. У трав'яному покриві лісу панує осока волосиста, характерна для приплакорних ділянок, горбів, інсольованих схилів; зростають також тонконіг дібровний, зірочник ланцетовидний, маренка запашна, купина багатоквіткова; багато ефемероїдів. На днищах балок і їхніх пн. схилах панує яглиця звичайна. Лучно-степові угруповання мало поширені, трапляються фрагментарно серед лісової рослинності; у видовому складі — костриця борозниста, осока рання, тонконіг вузьколистий, вероніка колосиста та ін. Острів Круглик, що складається з алювіальних відкладів, заселений рослинами-піонерами: вербою гостролистою, вербою білою, тополею чорною, куничником наземним, оманом британським; тут поширилась аморфа кущова, що утворює суцільні зарості. Формування острова триває. На тер. К. з. відомо 15 видів рослин, занесених до Червоної книги СРСР і Червоної книги УРСР: скополія карніолійська, цибуля ведмежа

Канів. Загальний вид міста.

межа, любка дволиста, коручка морозниковидна, зозулинець болотний та ін. Біля о. Круглик, у місцях із слабкою течією, трапляється сальвінія плаваюча. Багатий і різноманітний тваринний світ заповідника: козуля європейська, лось, олень європейський, свиня дика, куниця кам'яна, борсук, єнотовидний собака, горностай, ласка, тхір, білка. На Круглику водяться бобри, видри. Значна кількість птахів; з рідкісних трапляються орлан-білохвіст, змієїд, скопа, пугач, занесені до Червоної книги СРСР і Червоної книги УРСР. Тер. К. з. має також велике значення як місце масового відпочинку птахів під час сезонних міграцій. Наук. робота спрямована на вивчення структури, динаміки, шляхів раціонального використання та охорони флори й фауни Середнього Придніпров'я. Ведуться спостереження за програмою «Літопис природи».

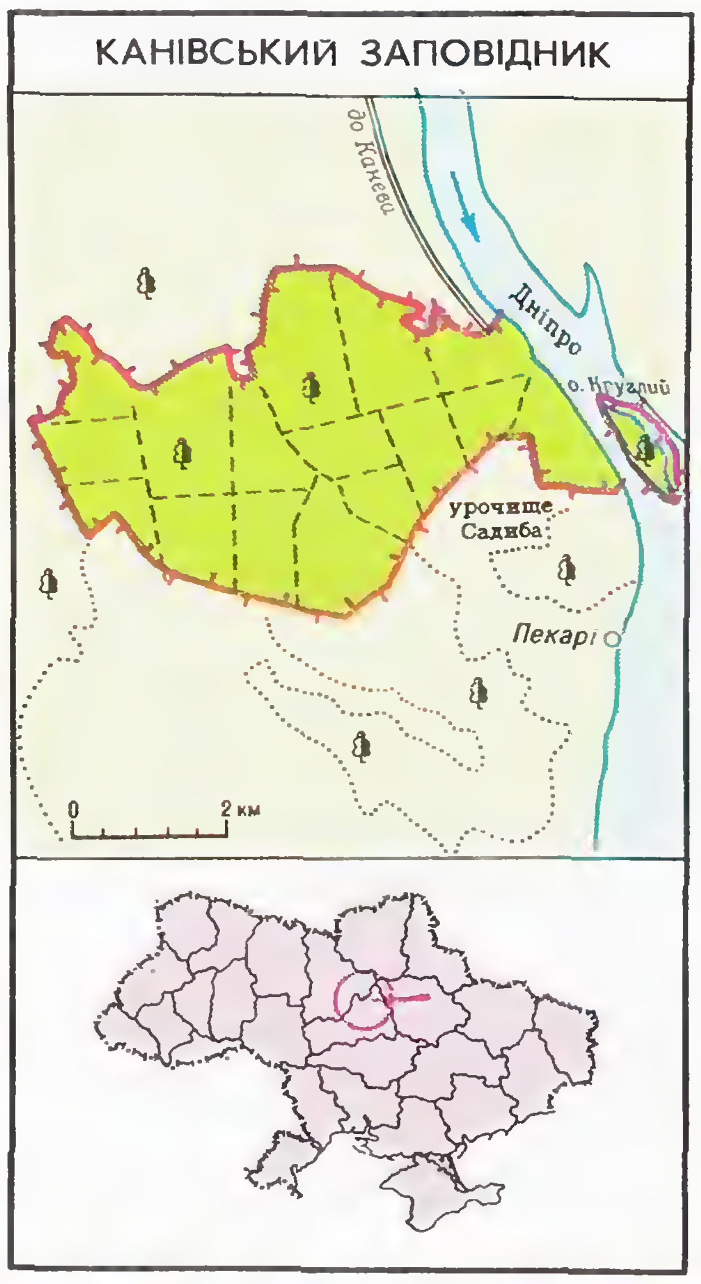

Канівський заповідник.
Острів Круглик.
Грабовий ліс навесні.
Дикі свині.
Пугач.
Загальний вигляд.

У межах заповідника розташований *Канівський фізико-географічний стаціонар*; це база наук. досліджень, а також виробничої та навч. практики студентів геогр. і біол. факультетів Київ. ун-ту. При К. з. функціонує музей природи.

Літ.: Заповедники Украины и Молдавии. М., 1987. *В. М. Любченко.*

КАНІВСЬКИЙ РАЙОН — район у пн. частині Черкас. обл. Утв. 1923. Пл. 1,3 тис. км^2. Нас. 30,9 тис. чол. (1990, без м. *Канева*). Райцентр — місто обл. підпорядкування Канів. У К. р.— 54 сільс. населені пункти.

Більша, правобережна частина К. р. лежить на *Придніпровській височині*, поверхня її — підвищена хвилясто-пасмова рівнина, розчленована ярами і балками; поширені зсуви, лесові останці. Вздовж правого берега Дніпра, в центр. частині району, простягаються *Канівські гори*. Лівобережна частина К. р. розташована на *Придніпровській низовині* (поверхня — низовинна плоска пологохвиляста рівнина; на боровій терасі є горби, пасма). Корисні копалини: торф, глини, піски, вапняки. Район міститься в межах *Дністровсько-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції* та *Лівобережно-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня —5,4°, липня +19,1°. Період з т-рою понад +10° становить 170 днів. Опадів 490 мм на рік, максимум їх випадає у червні — липні. Висота снігового покриву 19 см. Гідролісомеліоративна станція у Каневі, метеостанція у с. Мартинівці. К. р. належить до недостатньо вологої, теплої агрокліматич. зони. Осн. річка — *Дніпро*, його притоки *Рось* з *Росавою*. На Пн. К. р. омиває *Канівське водосховище*. Збудовано 34 водойми заг. пл. водного дзеркала 112 га. На правобережній частині переважають чорноземи типові малогумусні (60,8 % площі району) та опідзолені грунти (16,1 %), на лівобережній — ясно-сірі та сірі лісові грунти (11 %). Лісів бл. 42 тис. га (осн. породи: сосна, дуб, граб, акація біла, вільха, липа, клен, осика). В районі — *Канівський заповідник*, пам'ятка природи респ. значення урочище *Школа*; місц. значення — 11 заказників, 24 пам'ятки природи, пам'ятки садово-паркового мистецтва — парк у с. Прохорівці (садиба укр. і рос. вченого-природознавця, першого ректора Київ. ун-ту М. О. Максимовича) та Парк А. П. Гайдара (у Каневі), 13 заповідних урочищ.

Найбільші пром. підприємства в районі — Мартинівський цукр. та Степанецький комбікормовий з-ди. Спеціалізація рослинництва — зерново-буряківнича, тваринництва — м'ясо-мол. (скотарство, птахівництво, вівчарство). Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 55,8, у т. ч. орні землі — 47,5, сіножаті і пасовища — 4,2. Зрошується 3 тис. га, осушено бл. 1 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, цукр. буряки, соняшник, кукурудза, картопля, овочеві. Садівництво. У К. р.— 16 колгоспів, у т. ч. риболовецький, 11 радгоспів. Залізничні станції Ліпляве і Таганча. Автошляхів з твердим покриттям 300 км. 2 профес.-тех. уч-ща (села Степанці, Бобриця). Турист. база «Канів», міжнар. турист. центр «Славутич» (належить до Бюро молодіжного туризму «Супутник»), обидва — в Каневі.

Об'єкти туризму: у Каневі,

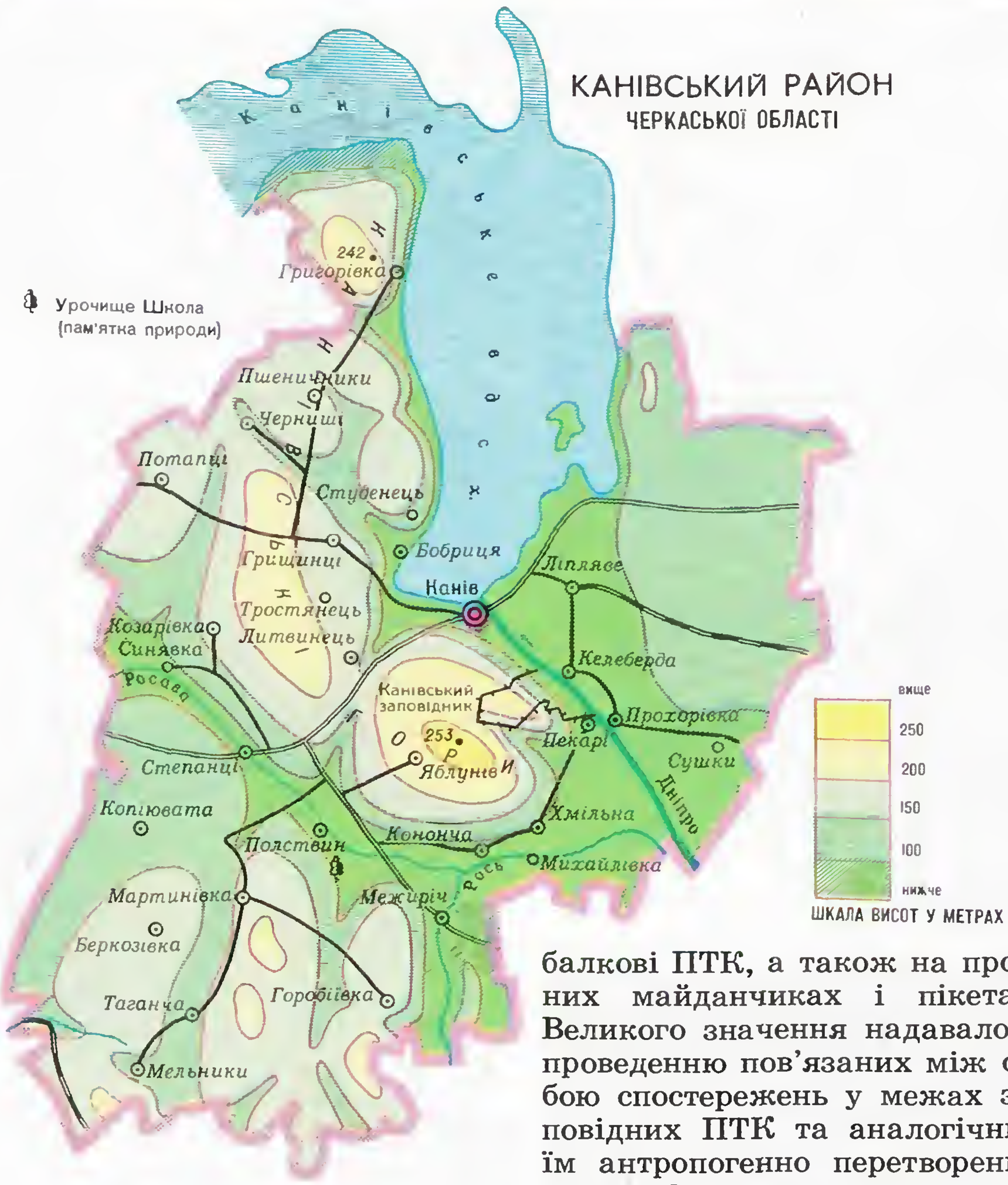

а також філіал Канівської бібліотеки-музею рос. рад. письменника А. П. Гайдара та пам'ятний знак на місці загибелі письменника у с. Ліпляву; могила М. О. Максимовича у с. Прохорівці, де він жив бл. 30 років і помер; пізньопалеолітичне поселення мисливців на мамонтів (Межиріцька стоянка), відкрите 1966 в с. Межиричі.

Літ.: Іщенко М. Є. Канівщина. Дніпропетровськ, 1969.

М. С. Бачинська.

КА́НІВСЬКИЙ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНИЙ СТАЦІОНА́Р — наук.-дослідний комплекс при Київському ун-ті. Розташований у Канівському р-ні Черкас. обл., у межах *Канівського заповідника.* Заснований 1973 кафедрою фіз. географії ун-ту з метою комплексного дослідження просторово-часових властивостей еталонних заповідних природно-територ. комплексів (ПТК), типових для Серед. Придніпров'я, їхніх структури і функціонування, природних режимів та організації геосистем, розробки відповідних програм і методик досліджень, а також наук. рекомендацій з проблем охорони природи та раціонального природокористування. Територіально дослідження було сконцентровано на опорному полігоні-трансекті, що пролягав через найтиповіші, генетично пов'язані яружно-балкові ПТК, а також на пробних майданчиках і пікетах. Великого значення надавалося проведенню пов'язаних між собою спостережень у межах заповідних ПТК та аналогічних їм антропогенно перетворених ландшафтах на прилеглих до заповідника територіях. Осн. увага приділялася вивченню найбільш короткочасних добових характеристик ПТК, на основі узагальнення яких виявлялися більш довготривалі особливості (сезонні, річні, багаторічні). З урахуванням динамічних особливостей компонентів ПТК і відповідних їхніх параметрів спостереження проводилися за цілодобовою, ординаційною та епізодичною програмами. Під час ц і л о д о б о в и х спостережень фіксувалися найбільш мобільні, переважно гідротермічні показники. О р д и н а ц і й н і спостереження у часі прив'язувалися до виділених за структурно-функціональними ознаками типів короткочасних станів ПТК. Серед них — градієнтні, актинометричні, гідролог. та біологічні. За е п і з о д и ч н о ю програмою вивчалися найстійкіші характеристики, переважно літогенної основи та біоти. З 1980 дослідження проводяться лише за ординаційною програмою. Стаціонар є базою виробничої та навч. практики студентів геогр. ф-ту Київ. ун-ту, досліджень науковців різних кафедр.

В. І. Олещенко, С. П. Романчук.

КА́НІВСЬКІ ГО́РИ — частина *Придніпровської височини* на правобережжі Дніпра. Простягаються у вигляді смуги густо розчленованого підняття між селами Трахтемирів (на півночі) і Хмільне (на півдні) у Канівському р-ні Черкас. обл. Довж. понад 70 км, шир. від 3—9 до 35 км. Вис. 80—253 м. Внаслідок великої різниці відносних висот і значного розчленування (глиб. 50—150 м) поверхня цієї смуги набуває вигляду горбисто-пасмових, підвищень. К. г. поділяють на Трахтемирів-Бучацьке та Канівське підняття.

У геоструктурному відношенні К. г. лежать на схилі *Українського щита* до *Дніпровсько-Донецької западини.* Кристалічний фундамент перекритий осадочними породами, які дислоковані (див. *Канівські дислокації*) й зібрані в серії лусок-насувів, скидів, антикліналей, з численними розломами тощо. За сучас. даними вважають, що тектоніка спричинила підняття К. г., а мех. дія дніпровського льодовика (див. *Дніпровське зледеніння*) призвела до утворення крайових льодових дислокацій. Характерні численні яри, балки, зсуви. Родовища глин, лесів і пісків. Переважають ландшафти еродованих височин з грабовими дібровами на сірих лісових грунтах. У межах К. г., на Тарасовій горі,— Канівський музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка»; *Канівський заповідник.*

Літ.: Палієнко Е. Т., Мороз С. А., Куделя Ю. А. Рельєф та геологічна будова Канівського Придніпров'я. К., 1971.

Е. Т. Палієнко.

КА́НІВСЬКІ ДИСЛОКА́ЦІЇ — своєрідна за геол. будовою територія на Правобережжі Дніпра, у межах якої поширені складно деформовані товщі осадочних порід. Смуга порушеного залягання верств довж. 35 км, шир. 2—9 км, потужністю понад 150 м між селами Трахтемирів, Ковалі, Конончa являє собою серію лускуватих і складчастих структур, насунутих на четверту нижньоантропогенову терасу Дніпра і ускладнених глиняним діапіризмом. Дислокації зазнали юрські, крейдові, палеогенові й антропогенові (плейстоценові) піщано-глинисті породи, в т. ч. льодовикові, включаючи моренні відклади, подекуди — строкаті товщі тріасу. У геол. будові К. д. беруть участь також акумулятивні водно-льодовикові відклади, з яких складаються дельти у крайовій частині К. д. і озоподібні горби (див. *Ози*) на їхній поверхні та виповнюють екзараційні депресії у товщі дислокацій. У рельєфі К. д. виражені *Канівськими горами.* Дисльоковані верстви відслонюються на схилах ярів з глибиною врізу 35—90 м. Вивчення К. д. як унікальної структури триває з 1832. Їхнє походження пов'язували з зсувними, тектонічними, гляціотектонічними і льодовиковими процесами. Нині переважає думка, що К. д. утворилися в результаті витиснення лусок гірських порід з розташованої поряд *Шевченківської екзараційної долини* під час рухів *Дніпровського льодовикового потоку* на етапі його скорочення. З цієї позиції К. д. є частиною *Канівсько-Мошногірсько-Городищенського комплексу крайових льодовикових утворень.*

Літ.: Різниченко В. Природа Канівських Дислокацій. «Вісник Українського відділу Геологічного комітету», 1924, в. 4; Соболев Д. Природа Каневских дислокаций. «Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел геологический», 1926, т. IV, № 3—4; Бондарчук В. Г. Гляциодислокации Среднего Приднепровья. В кн.:

Канівські гори.

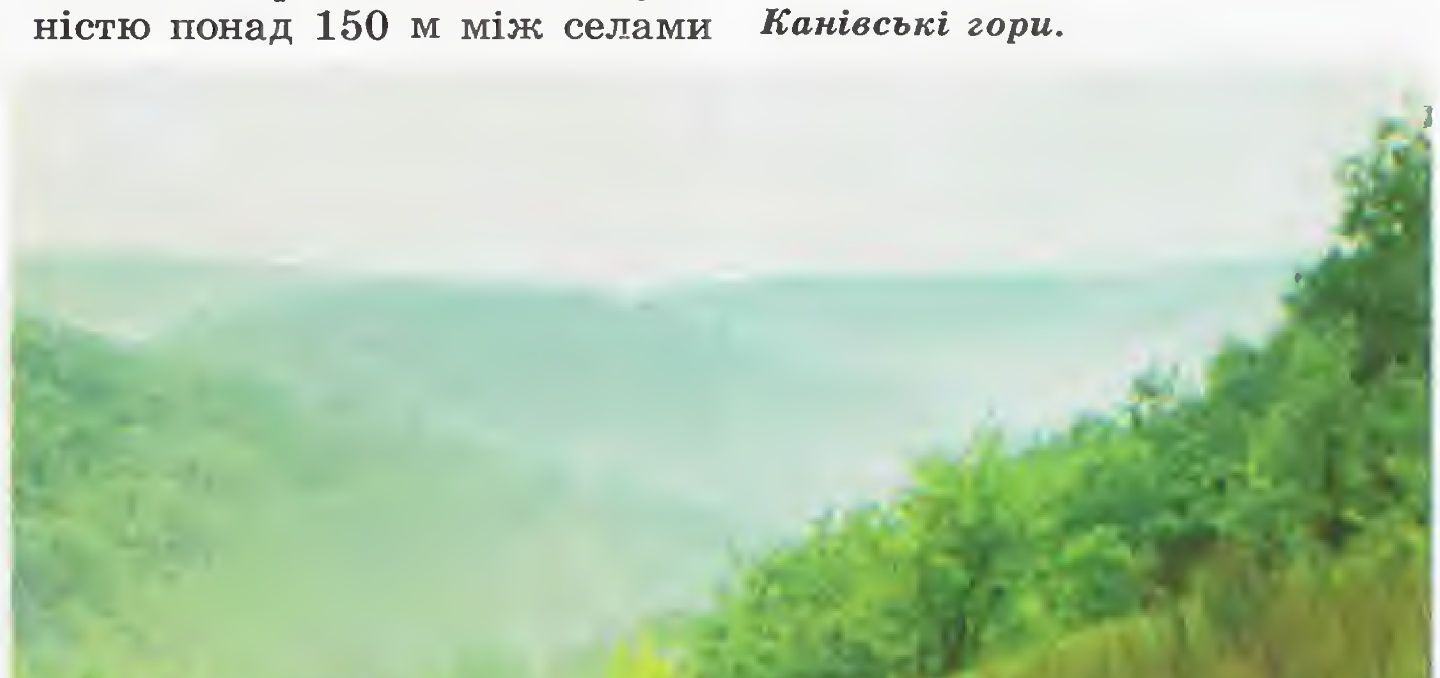

Четвертичный период. К., 1961; Лаврушин Ю. А., Чугунный Ю. Г. Каневские гляциодислокации. М., 1982. *Ю. Г. Чугунний.*

КА́НІВСЬКО - МОШНОГІ́РСЬКО-ГОРОДИ́ЩЕНСЬКИЙ КО́МПЛЕКС КРАЙОВИ́Х ЛЬОДОВИКО́ВИХ УТВО́РЕНЬ — група льодовикових форм рельєфу і льодовикові відклади на правобережжі Середнього Дніпра. Фіксує край льодовикових мас центр. лопаті *Дніпровського льодовикового потоку*. До складу комплексу входять напірні пасма Мошногірських і Канівських дислокацій (див. окремі статті), *Корсунь-Городищенська зона гляціовідторженців*, *Шевченківська екзараційна долина* та водно-льодовикові рівнинні площі і смуги, складені пісками й супісками, що виповнюють зниження похованого рельєфу на пд.-зх. фланзі комплексу. Напірні пасма та гляціовідторженці складаються з лусок корінних порід, винесених льодовиком із Шевченківської екзараційної долини.
Утворення комплексу відбувалося за кілька фаз. Положення пасом Мошногірських і Канівських дислокацій фіксує рух льодовикового потоку по долині Дніпра, Корсунь-Городищенської зони гляціовідторженців — зміну напряму руху та вихід льодовика на поверхню денудованого плато між долинами Росі і Вільшанки. Див. карту до ст. *Дніпровське зледеніння.* *Ю. Г. Чугунний.*

КАНЬЙО́Н — (ісп. cañón — ущелина) — вузька, глибока долина з урвистими, крутими, іноді східчастими схилами і вузьким дном, яке часто повністю зайняте річищем. Характерні для плато, що складаються з горизонтально залягаючих осадочних порід або лавових покривів, і для гірських районів, які інтенсивно піднімаються. Найчастіше пов'язані з розломними зонами. На Україні типовим К. є *Великий каньйон Криму*. Каньйоноподібний вигляд мають окремі ділянки річкових долин у Кримських горах (Чорної Річки, Качі та ін.) і в Українських Карпатах (Чорного Черемошу та Білого Черемошу). У рівнинній частині тер. України каньйоноподібною є долина Дністра від с. Нижнева до м. Могилева-Подільського (глиб. 150—180 м), долини його лівих приток у нижній течії, що перетинають Подільську височину (Коропця, Стрипи, Джурина, Нічлави, Збруча, Жвану, Карайця, Лядової, Немиї), долини Ужа поблизу м. Коростеня, сіл Рудні, Пугачівки і Межирічки Житом. обл., Случі біля м. Новограда-Волинського і с. Городниці Житом., с. Більчаків Волин. обл., долини Тетерева біля с. Денишів Житом. обл. Каньйоноподібні ділянки долин мальовничі, деякі з них є природно-заповідними об'єктами. *В. П. Палієнко.*

КАНЬЙО́НИ ПІДВО́ДНІ — ерозійні форми рельєфу мор. дна, що розсікають у поперечному напрямі підводну окраїну материка. Вершини більшості К. п. лежать у зовн. частині материкової обмілини (шельфу) та на материковому схилі. Для серед. частини К. п. характерні максимальні глибина врізання і крутизна схилів. Гирла з конусом виносу або без нього містяться на материковому підніжжі.
Походження К. п. остаточно не з'ясоване. Згідно з комплексною гіпотезою утворення, вони виникли гол. чин. по тектонічних порушеннях, наступний розвиток відбувався під дією потоків суспензії, що рухається від берегової зони і осаджується в гирлах, та зсувних і обвальних процесів. К. п. суттєво впливають на динаміку розвитку берегової зони.
Дослідження К. п. Чорного м. почалися наприкінці 30-х рр. З 1977 планомірне докладне вивчення їх проводить Ін-т геол. наук АН УРСР. Вивчалися морфологія і донні осадки каньйонів усієї акваторії Чорного м., складено карту-схему, на якій виділено бл. 150 К. п., запропоновано їхню типізацію.
Вивчення К. п. важливе для пізнання історії формування мор. дна і вирішення нар.-госп. завдань (рекреація, буд-во в береговій зоні тощо).
Літ.: Леонтьев О. К. Типы подводных долин. «Геоморфология», 1979, № 4; Мельник В. И. Подводные каньоны Черного моря. «Геологический журнал», 1986, т. 46, № 6. *О. Ю. Митропольський.*

КАОЛІ́Н (від назви місцевості Каолін у Китаї) — глиниста гірська порода, що складається переважно з мінералу каолініту з домішками кварцу, гідрослюд та ін. Колір білий, жовтий, сірий, бурий. Має високу вогнетривкість, низьку пластичність. За генезисом розрізняють первинні і вторинні К. Первинні К. утворюються при вивітрюванні або гідротермальному перетворенні слюдисто-польовошпатових порід. Залягають у вигляді покривів — у верх. зоні кори вивітрювання; тіл неправильної форми — у товщі метаморфічних порід. Вторинні К. виникають при руйнуванні і перевідкладенні первинних, утворюють шари і лінзи. За хім. складом виділяють нормальні і лужні К.
На Україні поклади первинних і вторинних К. виявлено на значних площах *Українського щита*; *Просянівське родовище первинного каоліну* — найбільше за запасами в СРСР. З первинних К., як правило, одержують збагачений концентрат, який використовують для виробн. фаянсу, фарфору, вогнетривів, як наповнювач паперу, гуми, пластмас тощо. З вторинних К. (Володимирівське, Мурзинське, Часово-Ярське, Новорайське, Пологівське та ін. родовища — див. окремі статті) без збагачування виготовляють вогнетриви і буд. кераміку. На території Української РСР зосереджено понад 90 % союзного виробництва концентрату та бл. 40 % видобутку вторинних каолінів.
Літ.: Овчаренко Ф. Д. [та ін.]. Каолины Украины. Справочник. К., 1982. *Ю. М. Теодорович.*

КАПІТА́НІВКА — селище міського типу Новомиргородського р-ну Кіровогр. обл. Залізнична станція. 2,9 тис. ж. (1988). Засн. 1774, с-ще міськ. типу з 1961. Лежить на вододілі річок Великої Висі і Тясмину. Поверхня с-ща розчленована балкою, в якій створено три ставки. Перевищення висот до 40 м. Пересічна т-ра січня —5,8°, липня +20,2°. Опадів 472 мм на рік. Пл. зелених насаджень 1,5 га. В с-щі — цукр. з-д. Профес.-тех. училище.

КА́ПІЦА Андрій Петрович [9.VII 1931, Кембрідж (Великобританія)] — рад. фізикогеограф, геоморфолог, гляціолог, доктор геогр. наук з 1966, професор з 1966, чл.-кор. АН СРСР з 1971. Член КПРС з 1962. У 1953 закінчив Моск. ун-т, у якому працював до 1969 (1965—69 — декан геогр. ф-ту). З 1969 — голова Президії Далекосхідного наук. центру АН СРСР і директор Тихоокеанського ін-ту географії, одночасно — завідуючий кафедрою геоморфології і палеогеографії геофіз. ф-ту Далекосхідного ун-ту. З 1978 — заступник гол. вченого секретаря Президії АН СРСР, Голова наук. ради по виставках праць АН СРСР і АН союзних республік, одночасно (з 1981) — завідуючий кафедрою заг. фіз. географії та палеогеографії (з 1987 — кафедра раціонального природокористування) геогр. факультету Моск. ун-ту. Учасник

А. П. Капіца.

Каньйон.
Великий каньйон Криму.
Каньйон у долині річки Смотричу поблизу м. Кам'янця-Подільського.

чотирьох рад. антарктичних експедицій, трьох трансконтинентальних переходів: ст. Мирний — ст. Піонерська (1956); ст. Мирний — ст. Восток — Пд. полюс — ст. Восток (1959—60); ст. Мирний — ст. Восток — Полюс відносної недоступності — ст. Молодіжна (1964). У 1967—69 очолював Рад. комплексну експедицію у Сх. Африку. Осн. праці присвячені гляціології Антарктиди, вивченню рифтових долин у Сх. Африці (по міжнар. проекту «Верхня мантія»), геогр. прогнозам на прикладі Примор'я та ін. районів. Брав участь у створенні Атласу Антарктиди. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, Жовтневої Революції. Держ. премія СРСР, 1971.

Тв.: Динамика и морфология ледникового покрова центрального сектора Восточной Антарктиды. Труды Советской комплексной антарктической экспедиции, т. 18. Л., 1961; Подледный рельеф Антарктиды. М., 1968; Восточно-Африканская рифтовая система, т. 1—3. М., 1974 [у співавт.]; Через полюс — на экватор. Записки путешественника. М., 1978.

КАПЛА́НКА — річка у Молдові та УРСР (Білгород-Дністровський і Саратський р-ни Одес. обл.), ліва прит. *Хаджидеру* (впадає в оз. Хаджидер). Довж. 42 км, пл. бас. 276 км^2. Тече Причорноморською низовиною. Долина коритоподібна, асиметрична, шир. її 1—2 км, глиб. 50—60 м. Заплава завширшки до 500 м, вкрита лучною рослинністю і чагарниками. Річище слабозвивисте. Похил річки 2,6 м/км. Живлення снігове і дощове (на весняний період припадає понад 75 % річного стоку). Влітку пересихає. Льодовий режим нестійкий; скресає К. до серед. березня. Воду використовують для госп. потреб.

Т. Д. Борисевич.

КАПУ́СТИНСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ГРАНІ́ТУ — родовище в Новоукраїнському р-ні Кіровогр. обл. Розташоване в межах *Кіровоградського тектонічного блоку*. Корисними копалинами є монолітні порфіровидні граніти (рожево-червоні гранат-біотитові, рідше червоні біотитові), що залягають поблизу поверхні землі. Родовище експлуатують з 1964. Розвідані запаси на глиб. до 45 м становлять 3,8 млн. т (1989), щорічний видобуток — бл. 17 тис. т. З гранітів виробляють облицьовувальні плити та ін. архітектурні елементи, а також бут і щебінь. Гранітні плити з родовища використані для оздоблення набережних у Москві, ряду споруд на Україні, експортувалися у КНДР.

К. О. Суходольський.

КА́ПЧИК — мис на *Південному березі Криму*, між Голубою та Синьою бухтами, поблизу смт Новий Світ Судацького р-ну Крим. обл. Вис. до 77 м. Виступає в море у вигляді гірського масиву, що будовою нагадує вигнутого ящера. Складається з вапняків. Мис прорізає грот з вхідними отворами (один — у бік Голубої бухти, а два — до Синьої бухти). Входить до заказника респ. значення *Новий Світ*. *Л. О. Багрова.*

КАРАБА́Х — урочище на *Південному березі Криму*, між г. *Кастель* і мисом *Плака*. Прибережний схил крутий, часті *зсуви*. Берег абразійний, вирівняний, з берегозакріплювальними спорудами. Складається з ущільнених глин і пісковиків. На схилах балок і ярів — дубово-грабове рідколісся з вічнозеленим підліском. Турбаза, спортивно-оздоровчий та піонерський табори. Джерело мінеральної сульфатної води карабах. *І. П. Ведь.*

Мис Капчик.

КАРАБІ́ЙСЬКА-1 — карстова порожнина (шахта) у *Гірсько-Кримській карстовій області*, на *Карабі-яйлі*. Протяжність 115 м, глиб. 107 м. Утворилася у вапняках. Вхід до шахти — на дні *лійки карстової* в центр. частині гірського масиву. Складається з ствола завглибшки 107 м, який у серед. частині має незначне розширення. На стінах — сліди корозії. Відкрита і досліджена *Комплексною карстовою експедицією* 1963.

Ю. І. Шутов.

КАРАБІ́ЙСЬКА-2 — карстова порожнина (шахта) у *Гірсько-Кримській карстовій області*, на *Карабі-яйлі*. Протяжність 120 м, глиб. 109 м. Утворилася у вапняках. Вхід до порожнини — на дні *лійки карстової*. К.-2 складається з двох внутр. шахт завглибшки 48 м і 60 м. На стінах — сліди корозії. Відкрито і досліджено *Комплексною карстовою експедицією* 1963. *Ю. І. Шутов.*

КАРАБІ́-ЯЙЛА́ — гірський масив у сх. частині *Головного пасма Кримських гір*, на Пн. Сх. від *Довгоруківської яйли*. Пл. 113 км^2. У її поверхні виділяється нижній ступінь — хвилясте плато заввишки 800—1100 м і верхній — плескатий гірський масив *Каратау* з найвищою точкою яйли (1259 м). Пд. схил К.-я. крутий, подекуди прямовисний, північний — відносно пологий. Складається з вапняків. Розвинутий *карст*, характерні *карстові форми рельєфу* — *карри*, *лійки карстові*, улоговини. Багато печер і шахт, зокрема *Солдатська* печера, *Молодіжна*, *Гвоздецького шахта* та ін. Численні джерела. На К.-я. бере початок р. *Біюк-Карасу*. Рослинність лучна, лісів майже не залишилося. Лише на пн. схилі Каратау значний масив букового лісу — пам'ятка природи респ. значення. Частина К.-я.— заказник респ. значення тієї ж назви. Район туризму.

Літ.: Чупиков Б. П. Караби. Туристические маршруты. Путеводитель. Симферополь, 1987.

Г. Є. Гришанков.

КАРАБІ́-ЯЙЛА́ — бот. заказник респ. значення (з 1978). Розташована у Білогірському р-ні Крим. обл. Перебуває у віданні Білогірського лісгоспзагу. Пл. 491 га. Охороняється унікальне урочище на нижньому плато *Карабі-яйли*. Вапнякова поверхня яйли, яка ускладнена карстовими формами, вкрита гірською лучно-степовою рослинністю з окремими деревами і чагарниками (бук, груша, ліщина, шипшина). Флора К.-я. налічує понад 500 видів, з них бл. 10 занесені

Карабі-яйла.

Заказник Карабі-яйла. Роговик Біберштейна.

до Червоної книги СРСР та Червоної книги УРСР: тис ягідний, ковила вузьколиста, ковила Лессінга, півонія вузьколиста, ремнепелюстник козячий, зозулинець салеповий тощо. Певну цінність мають унікальні «подушкові» зарості реліктового ендеміка Криму — роговика Біберштейна. Значна кількість лікар. рослин.
А. В. Єна.

КАРАБІ-ЯЙЛИ́НСЬКА УЛО́ГО́ВИНА — бот. пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташована у Білогірському р-ні Крим. обл. Перебуває у віданні Білогірського лісгоспзагу. Пл. 32 га. Охороняється карстова улоговина на *Головному пасмі Кримських гір*, де зростають унікальні гірськолучні та гірсько-степові рослинні угруповання. Особливу цінність має кримський ендемічний та реліктовий вид — роговик Біберштейна (так званий «кримський едельвейс»), що утворює тут подушкові зарості. Об'єкт наук. туризму.
О. В. Єна.

КАРАБУ́Ш, Карабаш — лиман у Березанському р-ні Микол. обл., на пн. березі Чорного м. Від моря відокремлений вузьким піщаним пересипом. Лежить у пониззях двох балок — Малий Карабуш і Великий Карабуш. Улоговина підковоподібної форми. Розрізняють зх. і східну частини лиману. Довж. зх. частини — 1 км, східної — 2 км, шир. відповідно 250 і 700 м. Глиб. до 1 м. Площа 2 км^2. Внаслідок перевищення випаровування над припливом поверхневих вод К. поступово пересихає. *Ю. О. Амброз.*

КАРАГА́Ч — гірський хребет вулканічного масиву *Карадаг*, поблизу смт Щебетівки Судацького р-ну Крим. обл. Вис. до 333 м. Являє собою залишок згаслого вулкана. Профіль К. зубчатий, найвищі скелі утворюють оригінальні форми вивітрювання. Складається з туфів і лави, що містять гірський кришталь, сердолік, цеоліти та ін. На схилах хребта — рідколісся з ялівцю високого, фісташки туполистої, дуба пухнастого та остепнені ділянки. К. надзвичайно мальовничий, оспіваний поетами й художниками, овіяний легендами. Входить до складу *Карадазького заповідника* (з 1979).
О. Г. Кузнецов.

КАРАДА́Г — гірський масив у сх. частині *Головного пасма Кримських гір*, у межах Судацького р-ну Крим. обл. Лежить на узбережжі Чорного м., до якого обривається крутим уступом. За походженням — це згаслий вулкан юрського періоду. Вис. до 577 м *(Свята гора)*. Являє собою гірську групу, що включає кілька крутосхилих хребтів (*Карагач*, *Хоба-Тепе*, *Магнітний хребет*, Кок-Кая) та куполоподібних вершин. Складається з лав і туфів, трапляються лавові потоки, брекчії, дайки, мінеральні жили, вулканічні бомби. Поширені оригінальні форми вивітрювання (башти, стовпи, піки). Багатий на виробне каміння (знайдено понад 50 мінеральних утворень — відмін кварцу). Для масиву характерне поєднання лісової (дуб пухнастий, граб східний, яловець високий та ін.), лісостепової та субсередземномор. рослинності. Біля сх. підніжжя — курорт *Планерське*. Карадазьке відділення *Біології південних морів інституту* АН УРСР. З 1963 — пам'ятка природи респ. значення, з 1979 — *Карадазький заповідник*.
Літ.: Згуровская Л. Н. Кара-Даг. Времена года. Краеведческие очерки. Симферополь, 1987. *О. В. Єна.*

КАРАДА́ЗЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — держ. заповідник у Судацькому р-ні Крим. обл. Утв. 1979 (з 1947 — пам'ятка природи місц. значення, з 1963 — пам'ятка природи респ. значення). Заг. пл. 2,9 тис. га, у т. ч. 809 га — акваторія Чорного м. Підпорядкований Карадазькому філіалу Ін-ту біології південних морів ім. О. О. Ковалевського АН УРСР. Розташований на масиві *Карадаг*. Заповідник є мінералог. природним музеєм (тут виявлено понад 30 мінералів, зокрема виробне каміння: гірський кришталь, аметист, сердолік, агат, яшма, опал), а також заг. еталоном природних комплексів, сформованих під впливом континентального і середземномор. клімату. У флорі К. з., що налічує 1090 видів вищих судинних рослин, відомо бл. 50 ендеміків, з них три вузьколокальні (глід Пояркової, еремур Юнге і роговик Стевена); 37 рідкісних видів, з яких 23 занесено до Червоної книги СРСР та 30 — до Червоної книги УРСР. Рослинність К. з. представлена широколистяними лісами з дуба пухнастого, граба, ясена, різнотравно-ковилово-злаковими степами, шибляковими і фриганоїдними угрупованнями, ялівцевими та фісташково-дубовими рідколіссями. Багатий тваринний світ заповідника. Фауна його налічує 28 видів ссавців, 184 — птахів (58 видів, що гніздяться), 6 — плазунів, 3 — земноводних, понад 1900 видів безхребетних (з них бл. 1500 метеликів). Тут водяться лисиця, свиня дика, козуля, куниця кам'яна, білка, заєць-русак, їжак, білозубка мала, нетопир малий, ящірка кримська, ящірка скельна. З птахів характерні дрімлюга, припутень, зяблик, синиця велика, шпак, дрізд чорний. З рідкісних тварин трапляються полоз леопардовий, сапсан (занесені до Червоної книги МСОП), баклан чубатий, богомол-емпуза смугаста, аскалаф строкатий, жужелиця-молюскоїд (занесені до Червоної книги СРСР), підковоніс великий, широковух звичайний (занесені до Червоної книги УРСР). Морська біота акваторії заповідника представлена типово чорномор. флорою (454 види) і фауною (бл. 900 видів). Зарості червоних, зелених і бурих водоростей є нерестилищем для багатьох видів риб: чорноморської ставриди, чорноморської барабулі, морського карася, морського окуня тощо. Всього тут водяться 80 видів риб та бл. 200 видів бентосних тварин.
Наук. робота спрямована на вивчення структури і динаміки прибережних екосистем пд.-сх. частини Кримського п-ова та розробку питань раціонального природокористування. Іл. с. 106.
Літ.: Довгаль Ю. М. [та ін.]. Природоохоронні та науково-організаційні заходи в Карадазькому державному заповіднику. «Вісник Академії наук Української РСР», 1987, № 11; Заповедники Украины и Молдавии. М., 1987; Миронова Л. П., Шатко В. Г. Популяционное изучение редких растений в Карадагском заповеднике. В кн.: Редкие виды растений в заповедниках. Сборник научных трудов. М., 1987. *Н. С. Костенко.*

КАРА́ДЖА, Лиман, Оленівське *озеро* — солоне озеро у Чорноморському р-ні Крим. обл., на Тарханкутському п-ові. Від Караджинської бухти Чорного м. відокремлене піщано-черепашковим пересипом завширшки до 0,4 км. Довж. 1,6 км, пересічна шир. 0,9 км, пл. 1,36 км^2, глиб. понад 2 м. Улоговина неправильної овальної форми. Береги низькі, пологі. Живиться поверхневими, підземними (джерела є у сх. і пн. частинах озера) та мор. водами. При підвищенні рівня К. або при штормах сполучається з морем через прориви у пересипу. Солоність до 24—25 ‰. Донні відклади (заг. товща їх 8—12 м) представлені сірими і зеленкуватими мулами, перекритими чорними мулами з домішкою черепашки. Біля берегів поширена водяна рослинність (очерет, рогіз). *А. М. Оліферов.*

КАРАДЖИ́НСЬКА БУ́ХТА — затока у пн. частині Чорного м. Вдається у Кримський п-ів між мисами Прибійним і Тарханкут на 2 км. Шир. біля входу бл. 5 км. Глиб. до 24 м. У пн. частині бухти береги високі, у південній — низовинні. Т-ра води влітку понад +22°, взимку +4°; замерзає К. б. лише у дуже холодні зими. Солоність до 18 ‰. На березі К. б.— Тарханкутський маяк. *Л. І. Митін.*

КАРА́ЄЦЬ — річка у Мурованокуриловецькому і Могилів-Подільському р-нах Вінн. обл., ліва прит. *Дністра*. Довж. 45 км, пл. бас. 212 км^2. Бере початок з джерела в межах Подільської височини, на Пн. від с. Сніткова. Долина переважно V-подібна, шир. 1—1,5 км. Заплава двостороння, нижче с. Морозівки заболочена. Шир. її від 30 до 500 м. Річище завширшки до 8 м, глиб. пересічно 0,8 м. Похил річки 4,1 м/км. Живлення снігове і дощове. Льодостав нестійкий, з кінця листопада — поч. грудня до поч. березня. Використовують для зрошування та ін. с.-г. потреб.

Карадаг.

КАРА́ЗІН Василь Назарович (10.II 1773, с. Кручик Богодухівського р-ну Харків. обл.— 16.XI 1842, Миколаїв) — укр. вчений, винахідник, освітній і громадський діяч. Закінчив Петерб. Гірничий корпус. Склав ряд ліберальних проектів перебудови держ. управління та г-ва Росії, за що був репресований. Ініціатор заснування Харків. ун-ту (1805) і Філотех. т-ва (1811), метою якого було поширення досягнень науки і техніки та сприяння розвитку пром-сті, піднесенню економіки України. Дослідження К. стосуються кліматології, агрономії, селекції, конструювання с.-г. машин, використання атм. електрики. Перший на Україні обгрунтував метеорологію як науку, висунув ідею про вплив лісонасаджень на клімат; запропонував організувати метеоролог. мережу Росії з провідною гідрометеоролог. установою — гол. фіз. обсерваторією у Петербурзі. З 1810 розпочав метеоролог спостереження у Харків. губернії і проводив їх бл. 30 років. Обгрунтував ряд пропозицій по технології с.-г. виробн. У Харкові, біля ун-ту, встановлено пам'ятник ученому.

Тв.: Сочинения, письма и бумаги. Харьков, 1910.

Літ.: Дубинский Г. П. Роль Каразина в развитии отечественной метеорологии. Ученые записки Харьковского университета, т. 41. Труды географического факультета, т. 1. Харьков, 1952; Слюсарский А. Г. В. Н. Каразин, его научная и общественная деятельность. Харьков, 1955.

Г. П. Дубинський.

КАРАКУ́БСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ФЛЮ́СОВИХ ВАПНЯКІ́В — родовище в Старобешівському р-ні Донец. обл. Пов'язане з зоною зчленування *Донецької складчастої споруди* і *Приазовського тектонічного блоку*. Пл. 28 км^2. Пром. значення мають пласти органогенно-хім. вапняків нижнього відділу кам'яновуг. системи: турнейського ярусу (70 м) і візейського ярусу (40 м). Мін. склад вапняків переважно кальцитовий. Хім. склад (%): CaO — 54,42; MgO — 0,70; SiO_2 — 0,94; S — 0,05; P — 0,003. Придатні для використання у доменному, конверторному і електросталеплавильному виробн., у хім. та цукровій пром-сті і для виготовлення буд. матеріалів. Балансові запаси 366,6 млн. т (1988). Родовище експлуатують кар'єрним способом з 1931. За щорічним видобутком (15 млн. т) є одним з найбільших в СРСР, служить осн. сировинною базою виробн. конверторного вапна металургійних підприємств Донецько-Придніпровського економічного району УРСР і ряду областей РРФСР.

А. Ф. Порохненко.

КАРАКУ́РТ — річка у Болградському р-ні Одес. обл., впадає в оз. *Ялпуг*. Довж. 45 км, пл. бас. 221 км^2. Бере початок на Пд. Зх. від с. Городнього (у верх. течії має назву Кайнак). Долина коритоподібна, з крутими схилами, розчленованими ярами та балками. Шир. долини 1—2 км, глиб. 40—60 м. Заплава двостороння, шир. 0,3—0,5 км. Річище слабозвивисте. Похил річки 2,3 м/км. Живлення переважно снігове. Влітку у верх. течії пересихає. Суцільного льодоставу не буває; льодові утворення з грудня до кін. лютого — поч. березня.

Т. Д. Борисевич.

КАРАЛЕ́ЗЬКА ДОЛИ́НА — каньйоноподібна ущелина у межах *Внутрішнього пасма Кримських гір*, на лівій притоці р. Бельбек, поблизу с. Залісне Бахчисарайського р-ну Крим. обл. Складається з вапняків і мергелів. На скелястих схилах К. д.— оригінальні форми вивітрювання вапняків, зокрема природні сфінкси, що підно-

Карадазький заповідник.

Хребет Карагач.

Карадазька долина.

Ящірка кримська.

Глід Пояркової.

Загальний вигляд.

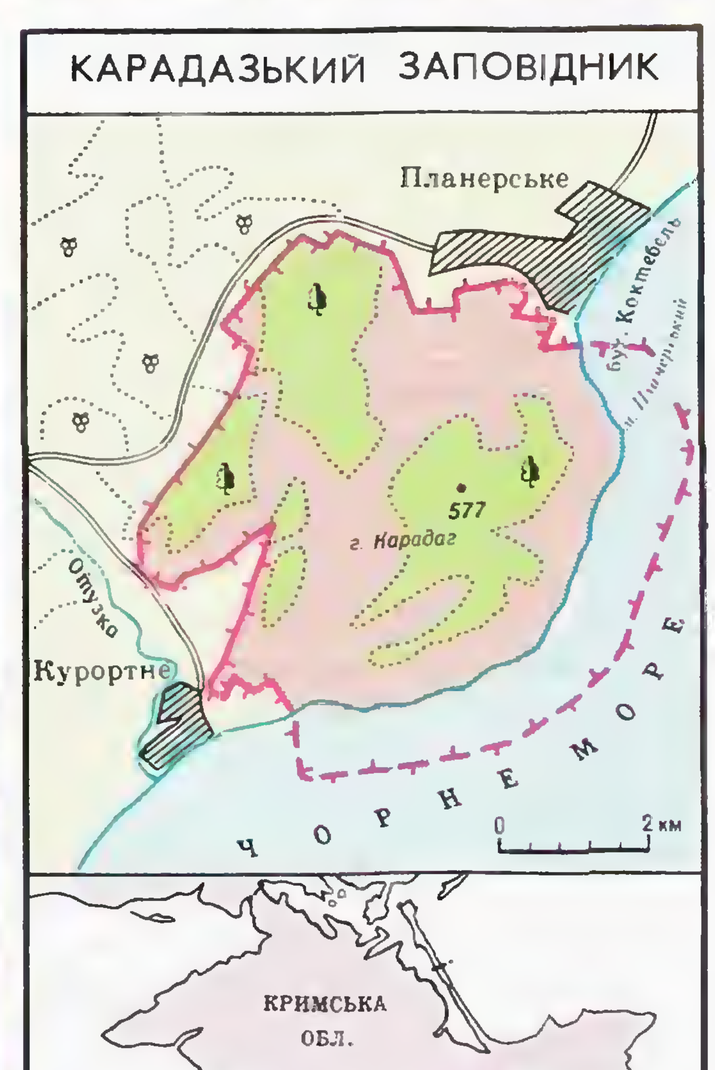

В. Н. Каразін.

сяться над навколишньою місцевістю пасма на 8—15 м. Пологі ділянки схилів зайняті лісом (дуб пухнастий та скельний, сосна кримська, граб східний та ін.). У долині — пам'ятка природи місц. значення Каралезькі сфінкси (з 1964). Об'єкт туризму. *В. Г. Єна.*

КАРА́-МУРЗА́ — карстова порожнина (шахта) у *Гірсько-Кримській карстовій області*, на пн. схилі *Карабі-яйли*. Протяжність 180 м, глиб. 130 м. Утворилася у вапняках. Східний отвір шахти являє собою розширену корозією тріщину, що з'єднується з куполом нахиленого залу завдовжки понад 60 м. На склепінні та стінках — натічні утворення, на днищі — брилово-обвальні нагромадження. Досліджена *Комплексною карстовою експедицією* 1963. *Ю. І. Шутов.*

КАРАНГА́Т — мис на Пд. *Керченського півострова*. Вис. 10—12 м. Складається з пісків, вапняків і глин. На мисі є стратотип карангатського горизонту верхнього плейстоцену. Об'єкт учбових геогр. і геол. польових практик студентів. *І. Г. Губанов.*

КАРА́НЬ — річка у Бориспільському та Переяслав-Хмельницькому р-нах Київ. обл., права прит. *Трубежа* (бас. Дніпра). Довж. 42 км, пл. бас. 525 км^2. Бере початок поблизу с. Старого. Долина трапецієподібна, шир. до 4 км, глиб. до 20 м. Заплава широка (до 1,5 км), у верхів'ї заболочена. Річище у ниж. течії каналізоване, шир. його до 5 м. Похил річки 0,24 м/км. Живлення мішане. Замерзає наприкінці листопада, скресає у серед. березня. Є ставки. Воду використовують для тех. водопостачання і с.-г. потреб. *Ю. П. Яковенко.*

КАРАСИНЕ́ЦЬ — озеро карстового походження у Любомльському р-ні Волин. обл., на Пн. від смт Шацька. Довж. 0,5 км, шир. до 0,32 км, пл. 0,16 км^2, глиб. до 3 м. Улоговина округлої форми. Береги низовинні, переважно заболочені. Живиться атм. опадами та за рахунок поверхневого стоку. Взимку замерзає. Дно К. на пл. 13,6 га вкрите шаром сапропелевого мулу (запаси його становлять 896 тис. м^3). З водяних рослин поширені *латаття біле*, *елодея канадська*, *рдесники* та ін. Водяться карась, окунь, сом. К.— у складі *Шацького природного національного парку*. *Я. О. Мольчак.*

КАРАСУБАШІ́ — 1) Урочище на пн.-сх. схилі *Карабі-яйли*, між горами Таз-Тау та Баші. Складається з вапняків, глин і конгломератів. Тут міститься печера Суучхан-Коба завдовжки 20 м і завглибшки 26 м. Пам'ятка природи респ. значення тієї ж назви. 2) К., Карасу-Баші — пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташована у Білогірському р-ні Крим. обл. Перебуває у віданні Білогірського лісгоспзагу. Пл. 24 га. Охороняється урочище тієї ж назви, де бере початок р. Велика Карасівка. Рослинний покрив утворений лісом з дуба скельного, граба з домішкою бука. Має водоохоронне значення. *А. М. Оліферов, О. В. Єна* (пам'ятка природи).

КАРАТА́У — 1) Гірський масив *Головного пасма Кримських гір*, на *Карабі-яйлі*. Вис. 1259 м. Поверхня плоска, з численними *карстовими формами рельєфу*: лійками, карровими полями; є печери. Вкрита гол. чин. гірсько-лучно-степовою рослинністю. На пн. схилі збереглася ділянка букового лісу. Частина К. входить до складу пам'ятки природи респ. значення тієї ж назви.
2) К., Кара-Тау — бот. пам'ятка природи респ. значення (з 1981). Розташована на пн. схилі гірської вершини тієї ж назви, поблизу м. Алушти Крим. обл. Перебуває у віданні Алуштинського лісгоспзагу. Пл. 100 га. Охороняється один з найбільш значних масивів букового лісу на яйлі, це переважають дерева віком 100—200 років. Трапляється тис ягідний — реліктовий вид, занесений до Червоної книги СРСР. Об'єкт туризму. *В. Г. Єна.*

КАРАТИ́Ш — річка у Куйбишевському р-ні Запоріз. обл. та Володарському і Першотравневому р-нах Донец. обл., ліва прит. *Берди* (бас. Азовського м.). Довж. 41 км, пл. бас. 458 км^2. Бере початок поблизу с. Кузнецівки. Долина трапецієподібна, шир. до 3 км, глиб. до 40 м. Заплава маловиразна. Річище помірно звивисте, шир. до 5 м. Похил річки 5,4 м/км. Живлення переважно снігове і дощове. Льодостав нестійкий (з грудня до кінця лютого). Стік зарегульований ставками. Воду використовують для тех. водопостачання і зрошування. Здійснюється залуження берегів. *Ю. П. Яковенко.*

Озеро Карасинець.

КАРАТЮ́К — річка у Куйбишевському р-ні Запоріз. обл. та Володарському р-ні Донец. обл., ліва прит. *Берди* (бас. Азовського м.). Довж. 28 км, пл. бас. 243 км^2. Бере початок на Пд. Сх. від с. Шевченківського. Долина коритоподібна, шир. до 1,5 км, глиб. до 30 м. Річище слабозвивисте, шир. до 5 м. Глиб. річки на незарегульованих ділянках 0,4—0,5 м. Похил річки 4,9 м/км. Живлення снігове і дощове. У маловодні роки у верхів'ї пересихає. Льодові утворення з грудня до кінця лютого; льодостав нестійкий. Є ставки. Воду частково використовують для зрошування. *Ю. П. Яковенко.*

Річка Каратиш.

КАРАУ́Л-ОБА́ — 1) Гірський масив на Сх. *Південного берега Криму*, між с. Веселим і смт Новий Світ Судацького р-ну Крим. обл. Вис. 342 м. Являє собою вапняковий риф верхньоюрського моря із скелястими схилами та зубчастою вершиною. Мальовничі скелі та ущелини, кам'яні хаоси, оригінальні форми вивітрювання. Пам'ятка природи респ. значення тієї ж назви.
2) Комплексна пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Перебуває у віданні Судацького лісгоспзагу. Пл. 100 га. Охороняється гірський масив тієї ж назви. На схилах його — розріджені зарості ендемічної сосни піцундської (Станкевича) та ялівцю високого, занесених до Червоної книги СРСР. Об'єкт туризму. *Л. О. Багрова, О. В. Єна* (пам'ятка природи).

КАРАЧА́УС — лиман у Татарбунарському р-ні Одес. обл. Сполучається з лиманом *Алібей* протокою завширшки 3 км.

Караул-Оба.

Складається з пд. (шир. до 3 км) і пн. (шир. від 1 до 0,25 км) частин, які з'єднані вузькою протокою. Заг. довж. лиману 11 км. Пл. майже 15 км². Глиб. 1—2 м. Береги складаються з лесовидних суглинків, пологі, лише подекуди урвисті (вис. 2—7 м). Впадає р. Капланка. Режим живлення визначається гол. чин. зв'язком з лиманом Алібей. Солоність змінюється від 20 до 40 ‰. Дно піщано-мулисте. В К. є молюски, а також атерина і бички, що заходять з оз. Алібей; поширені водорості. *Ю. О. Амброз.*

КАРАЧУ́НІВСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище на р. *Інгульці* (прит. Дніпра), в межах Криворізького р-ну Дніпроп. обл. Створення К. в. почато 1932, 1955—58 здійснено реконструкцію і добудову гідровузла в цілому. Довж. 35 км, шир. 1,3 км (максимальна — 5,3 км), пл. 44,8 км², пересічна глиб. 6,9 м, максимальна (біля греблі) — 19,1 м. Повний об'єм 308 млн. м³, корисний — 288,5 млн. м³. Береги переважно низькі, пологі, на окремих ділянках підвищені, кам'янисті; поширені ерозійні процеси. Мінералізація води 300—700 мг/л, іноді до 1400 мг/л. Т-ра води влітку +21, +25° і вище. Взимку замерзає; товщина льоду до 55 см. Фітопланктон представлений діатомовими, зеленими, евгленовими, динофітовими і синьозеленими водоростями, які влітку спричинюють *«цвітіння» води*; мілководдя заростає очеретом, рогозом, рдесниками, нитчастими водоростями. У зоопланктоні переважають ракоподібні, коловертки; розвивається молюск дрейсена. К в.— багаторічного регулювання; осн. регулятор стоку р. Інгульця. Використовують для пром. і побут. водопостачання м. Кривого Рога та зрошування. Береги К. в.— місця відпочинку.

Літ.: Самоочищение, биопродуктивность и охрана водоемов и водостоков Украины. К., 1975; Природа Украинской ССР. Моря и внутренние воды. К., 1987.

О. О. Русинов, Л. А. Сіренко.

КАРБО́Н — див. *Кам'яновугільний період.*

КАРДАШИ́НСЬКИЙ ЛИМА́Н — дельтове озеро у Голопристанському р-ні Херсон. обл., біля с. Кардашинки. Протоками сполучається з Дніпром. Довж. 5 км, шир. до 1,5 км, пл. 5,1 км², глиб. до 2 м. Пд. берег порівняно високий, піщаний, пн.— низький, заплавний. Взимку замерзає. Прозорість води до 1 м, мінералізація 175—320 мг/л. Дно переважно вкрите шаром чорного сапропелевого мулу, у пд. частині — піщане. Поширені очерет звичайний, рогіз вузьколистий, куга озерна, рдесник, валіснерія спіральна, з рідкісних є сальвінія плаваюча і водяний горіх. Синьозелені водорості зумовлюють *«цвітіння» води*. Водиться ондатра. К. л.— місце нересту цінних видів риб, зокрема осетрових. *М. Ф. Бойко.*

Каркінітська затока.

Каркінітський заказник.

КА́РИ (нім. Kare) — ерозійні форми рельєфу, утворені дією твердих осадків (льоду, снігу). Являють собою напівзамкнені кріслоподібні заглиблення у верх. частині гірських схилів у межах нівально-гляціального поясу (вічних снігів і льоду). Утворюються внаслідок екзарації (льодовикової ерозії) — ніші з стрімкою тильною стіною, заглибленням на дні і порогом біля виходу, нівації (ерозії снігових мас) — ніші великого розміру, з помірно крутими схилами і плоским дном, або обох факторів у сукупності. Розміри К. можуть збільшуватися за рахунок морозного вивітрювання. Розрізняють К. діяльні, що продовжують рости (зайняті льодом або снігом), реліктові, що припинили розвиток (ніші порожні або заповнені каровими озерами) та К., засипані уламками. Реліктові К. трапляються в Українських Карпатах (*Чорногора, Свидовець, Мармароський масив*). *П. В. Ковальов.*

КАРКІНІ́ТСЬКА ЗАТО́КА — затока у пн. частині Чорного м., між пн.-зх. узбережжям Кримського п-ова і материком. Довж. понад 118 км. Бакальською косою і підводною банкою тієї ж назви затока поділяється на зх. частину (шир. до 80 км, глиб. до 36 м) з піщаними, відносно рівними берегами та східну (глиб. до 10 м) — з глинистими, розчленованими берегами. Дно вкрите глинами, біля берегів — мулом і піском; поширені піщані підводні банки. Т-ра води влітку +22, +24°, взимку +0,6, +0,7°; у холодні зими затока замерзає. Солоність 17—18 ‰. Характерні згінно-нагінні коливання рівня. З водоростей поширені зостера та філофора (у зх. частині). Місце нересту цінних видів риб. Рибальство (хамса, ставрида). Частина акваторії та Лебедячі острови у К. з.— у складі *Кримського заповідно-мисливського господарства.* Відповідно до Постанови Ради Міністрів СРСР (1975) мілководдя затоки має міжнар. значення як місце гніздування водоплавних птахів. *Ю. О. Амброз.*

КАРКІНІ́ТСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — орнітологічний заказник респ. значення (з 1978). Розташований у Роздольненському і Красноперекопському р-нах Крим. обл. Перебуває у віданні *Кримського заповідно-мисливського господарства.* Пл. 27 646 га. Охороняється пн.-сх. мілководна частина *Каркінітської затоки*, як одне з місць значної концентрації під час линяння лебедів-шипунів та ін. водоплавних птахів (бл. 20 видів). У період весняних і осінніх міграцій К. з. є місцем відпочинку перелітних птахів. Значна частина птахів тут зимує. К. з. включений до складу водно-болотних угідь міжнар. значення. *А. П. Федоренко.*

КАРЛА́ВСЬКІ СИВАШІ́ — група солоних озер у Чорноморському р-ні Крим. обл., на Тарханкутському п-ові. Являють собою мілководні лагуни, відокремлені від Чорного м. піщаною косою і сполучені з ним вузькою протокою. Заг. площа бл. 3 км²; пересічна глиб. 0,1—0,5 м, максимальна — 1 м. Береги низовинні, рівні, з похилом до моря. Пересічна солоність 19 ‰, за сезонами вона дещо коливається. Під дією зх. і сх. вітрів спостерігаються відповідно нагони і згони води. Біля берегів К. С. заростають водяною рослинністю. *А. М. Оліферов.*

КА́РЛІВКА — місто Полтав. обл., райцентр. Розташована на р. Орчику (прит. Орелі, бас. Дніпра). Залізнич. станція. Автостанція. 20,2 тис. ж. (1990). Засн. на поч. 18 ст., місто з 1957. Поверхня К. рівнинна з заг. похилом на Пд. Сх. Пересічна т-ра січня −6,8°, липня +20,8°. Опадів 480 мм на рік. Пл. зелених насаджень 602,4 га. В К.— маш.-буд., мех., спиртовий, цукр., хлібний з-ди, харчосмакова і меблева ф-ки, елеватор. 2 профес.-тех. училища.

КА́РЛІВСЬКА ДЕПРЕ́СІЯ — геологічна структура, пд.-сх. частина *Дніпровсько-Донецької западини.* Складається з окремих прогинів і слабо виражених виступів пн.-зх. простягання. У нижньому поверсі, який являє собою рифтову зону завширшки до 140 км, поверхня кристалічного фундаменту занурена на глиб. до 17 км і більше. Рифтові вулканогенно-

осадочні відклади середньодевонського віку мають потужність до 10 км. В осьовій частині рифту залягають потужні товщі верхньодевонської та нижньопермської солі, що утворює численні солянокупольні нафтогазоносні підняття, орієнтування яких збігається з рифтовими розломами. Верхній (синеклізний) поверх представлений кам'яновугільно-нижньопермським, верхньопермсько-мезозойським і кайнозойським структурно-стратиграфічними комплексами, складеними морськими і континентальними осадочними породами. З теригенними і карбонатними відкладами палеозою пов'язані нафтові і газові родовища, що належать до *Дніпровсько-Донецької нафтогазоносної області*. *В. К. Гавриш.*

КА́РЛІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд.-сх. частині Полтав. обл. Утв. 1923. Пл. 0,85 тис. км^2. Нас. 45,9 тис. чол., у т. ч. міського — 20,2 тис. (1990). У К. р.— м. *Карлівка* (райцентр) та 37 сільс. населених пунктів.

Район лежить на *Полтавській рівнині*. Поверхня — низовинна лесова рівнина з численними западинами і балками. Корисні копалини: природний газ, глини, піски. Розташований у *Лівобережно-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —6,8°, липня +20,8°. Період з т-рою понад +10° становить 165 днів. Опадів 480 мм на рік, найбільше — в червні—липні. Висота снігового покриву 8—10 см. Міститься у недостатньо вологій, теплій агрокліматич. зоні. Найбільша річка — *Орчик* (прит. Орелі, бас. Дніпра). Збудовано 104 ставки заг. пл. водного дзеркала 616 га. Найпоширеніші чорноземи звичайні середньогумусні (79 % пл. району). Під лісом і лісовими насадженнями 2,3 тис. га (осн. породи: дуб, липа, ліщина, терен, шипшина, глід).

Найбільші підприємства: карлівські маш.-буд., мех. і спиртовий з-ди, меблева ф-ка, Ланнівський молочноконсервний комбінат, 3 цукр. з-ди. Спеціалізація с. г.— рослинництво зерново-буряківничого напряму, тваринництво — м'ясо-молочного. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 70,3; у т. ч. орні землі — 61,7, сіножаті і пасовища — 7,3. Зрошується 0,8 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, гречка, цукр. буряки, соняшник, овочеві. У районі — 13 колгоспів і 4 радгоспи. Залізничні станції Карлівка і Ланна. Автошляхів 269 км, у т. ч. з твердим покриттям — 242 км. Тер. району проходить траса газопроводу «Союз». 2 профес.-тех. уч-ща (Карлівка). *К. О. Маца.*

КА́РЛО-ЛІБКНЕХТІ́ВСЬК — місто Донец. обл., підпорядковане Артемівській міськраді. Розташований при впадіні р. Мокрої Плотви в Бахмут (прит. Сіверського Дінця). Залізничні станції Сіль і Деконська. 12,3 тис. ж. (1990). Утворений 1965. Поверхня — слабохвиляста рівнина, розчленована долинами річок. Має значний похил на Пд. Перевищення висот до 122 м. Корисні копалини: кам'яна сіль, гіпс та ін. Пересічна т-ра січня —7,3°, липня +20,8°. Опадів 556 мм на рік, в основному в теплий період року. Пл. зелених насаджень 227 га.

В місті — виробниче об'єднання «Артемсіль», до складу якого входить 5 соляних рудників, Білокам'янський вогнетривний з-д, Деконський комбінат буд. матеріалів, хлібний та комбікормовий з-ди. 2 профес.-тех. училища.

КА́РЛО-МА́РКСОВЕ (до 1924 — Софіївка, до 1965 — смт Карла Маркса) — селище міського типу Донец. обл., підпорядковане Єнакіївській міськраді. Розташоване на р. Садки (прит. Кринки, бас. Міусу), за 8 км від залізнич. ст. Єнакієве. 13,8 тис. ж. (1990). Засн. 1783, с-ще міськ. типу з 1940. Поверхня хвиляста, розчленована численними балками та ярами. Перевищення висот понад 100 м. Заг. похил поверхні на Пд. Сх. Пересічна т-ра січня —7,8°, липня +20,9°. Опадів 556 мм на рік. Пл. зелених насаджень заг. користування 0,5 га. В селищі — кам.-вуг. шахта.

КАРМАЛЮКО́ВА ГОРА́ — 1) Частина головного пасма *Товтр*, у Кам'янець-Подільському р-ні Хмельн. обл. Розташована біля с. Привороття Друге, за 15 км на Пн. від Кам'янця-Подільського. Підвищується над навколишньою місцевістю на 60 м. Поверхня К. г. плоска. Зх. і пд.-зх. схили її круті, східний — пологий. Складається з рифових вапняків. Вкрита лісом. Заказник респ. значення тієї ж назви. Назва гори пов'язана з легендами про Устима Кармалюка — укр. нар. героя, керівника боротьби селян Поділля проти кріпацтва 1-ї пол. 19 ст.

2) Ландшафтний заказник респ. значення (з 1974). Перебуває у віданні Кам'янець-Подільського лісгоспзагу. Пл. 765 га. Охороняється типова ділянка Товтр, вкрита грабовою дібрововою з домішкою дуба скельного (пн.-сх. межа його поширення), бука, ясена, клена, липи та ін. листяних порід. У підліску зростають глід, кизил, ліщина, калина, *шипшина*, бруслина європейська, бруслина бородавчаста. З рідкісних видів трапляються берека, клокичка периста, а також бруслина карликова, лілія лісова, підсніжник звичайний, *скополія* карніолійська, гніздівка звичайна, коручка темно-червона, любка дволиста, любка зеленоцвіта, занесені до Червоної книги УРСР. На вершині — залишки скіфського укріплення 4—5 ст. до н. е., слов'янського городища 12—13 ст.; виявлено ряд археол. знахідок. К. г. має водорегулююче, грунтозахисне, а також істор. та естетичне значення.

Заказник ***Кармалюкова Гора.***

Літ.: Геологические памятники Украины. Справочник-путеводитель. К., 1985. *Й. М. Свинко, В. І. Олещенко* (заказник).

КАРНА́УХІВКА — селище міського типу Дніпроп. обл., підпорядковане Баглійській райраді м. Дніпродзержинська. Розташована на правому березі Дніпра. Залізнична станція. 6,9 тис. ж. (1990). Виникла 1737, с-ще міськ. типу з 1938. Пересічна т-ра січня —6,0°, липня +21,6°. Опадів 519 мм на рік. У К.— з-д «Буддеталь», піщаний кар'єр виробничого об'єднання «Дніпродзержинськ-

Карлівський район. Краєвид.

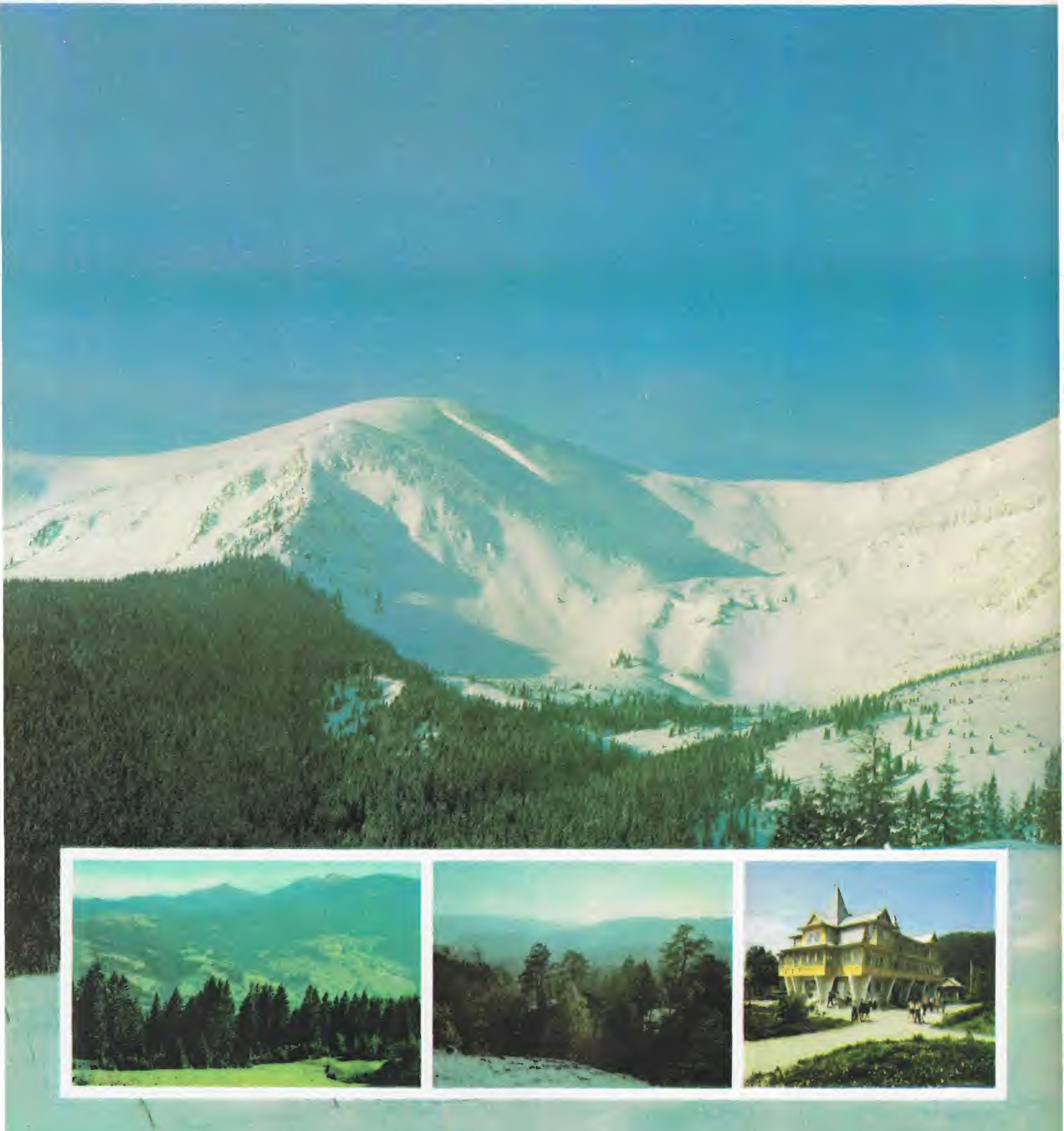

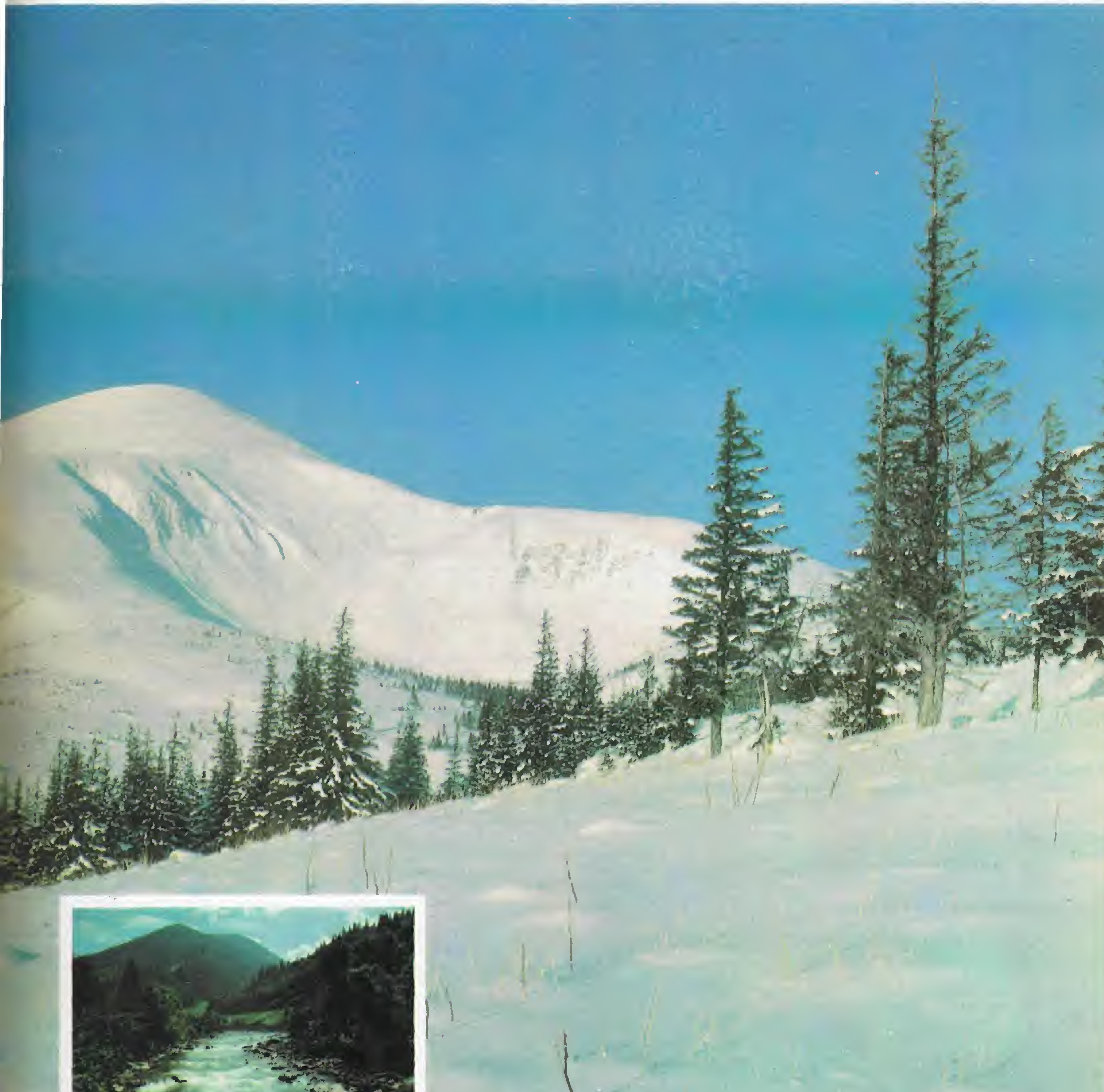

залізобетон». Більша частина населення працює на пром. підприємствах Дніпродзержинська і Дніпропетровська.

КА́РОВЕ О́ЗЕРО — невелике льодовикове озеро, що займає дно *кара*. Улоговина К. о. має форму ніші з високими урвистими схилами з трьох боків; берегова лінія слабо розчленована. Живлення переважно дощове або за рахунок талих вод льодовиків та сніговиків. Мінералізація і вміст гумусу у воді незначні; прозорість води висока. К. о. характерні для високогірних районів. В УРСР найбільші К. о. в Українських Карпатах — *Бребенескул, Марічейка* і *Несамовите озеро*.

Літ.: Миллер Г. П. Каровые озера Украинских Карпат. В кн.: Карпатские заповедники. Ужгород, 1966. *Б. І. Новиков.*

КАРОЛІ́НА-БУГА́З — курортна місцевість у Білгород-Дністровському р-ні Одес. обл., за 65 км на Пд. Зх. від Одеси. Входить до складу *Одеського рекреаційного району*, центр — курорт *Затока*. Охоплює піщану косу Кароліна-Бугаз (шир. від 70 до 500 м), що відокремлює *Дністровський лиман* від Чорного м. Природно-рекреаційні ресурси: помірно континентальний клімат, помірно тепле море, мін. хлоридні натрієві води високої мінералізації (13—16 г/л). У межах К.-Б. є піщаний пляж завдовжки 2,5 км. Тривалість сонячного сяйва 2230 год на рік. Показання: захворювання опірнорухового апарату та серцево-судинної системи. Функціонують санаторій «Затока» (на 600 місць влітку і 515 — взимку) для дітей і підлітків, пансіонати «Затока» (1000 місць) та «Золоті піски» (955 місць) для сімейного відпочинку, бази відпочинку, молодіжний та піон. табори.

Літ.: Прянишникова М. Е. Каролино-Бугаз — затока. Одесса, 1972. *Г. О. Горчакова, І. М. Койнов.*

КАРПА́Т УКРАЇ́НСЬКИХ ГЕОМОРФОЛОГІ́ЧНА О́БЛАСТЬ ДЕНУДАЦІЙНО-ТЕКТОНІ́ЧНИХ ГІР — частина *геоморфологічної провінції* Сх. Карпат. Окремі автори (П. М. Цись, 1962) *Карпати Українські* розглядають як частину підпровінції Лісистих Карпат. Становлення гірського рельєфу відбувалося у пізньоолігоценовий — ранньоміоценовий час; сучасна морфоструктура, яка склалася в основному в неоген-антропогеновий час, включає елементи давніших орогенічних фаз і має успадкований характер.

У морфоструктурі Українських Карпат відображена брилово-складчаста будова фундаменту, утворена системою поздовжніх і поперечних розломів. Поперечні порушення проявилися в рельєфі поздовжніх морфоструктурних зон, напр. для території на Пд. Сх. від Латорицько-Стрийського розлому характерні найбільші підняття вершинної поверхні: *Чорногора* (2061 м), *Мармароський масив* (1946 м), *Свидовець* (1883 м), *Горгани* (1836 м); на Пн. Зх. від розлому поверхня знижується. В геол. будові території переважають дислоковані товщі крейдового та палеогенового *флішу*. Геоструктурна будова (див. *Карпатська покривно-складчаста споруда*) відображена в найбільших елементах рельєфу. Морфоструктури 1-го порядку виділено в геоморфологічні підобласті: *Скибових Карпат складчасто-насувні середньогір'я та низькогір'я, Вододільно-Верховинські складчасто-брилові середньогір'я та низькогір'я, Полонинсько-Чорногірське брилове середньогір'я, Мармароське брилове середньогір'я, Вигорлат-Гутинське вулканічне пасмо.*

До давніх морфоскульптур належать релікти денудаційних *поверхонь вирівнювання*, льодовикові форми плейстоценового зледеніння та реліктові екстрагляціальні утворення — кам. розсипи. Більшість дослідників виділяє кілька різновікових поверхонь вирівнювання. На пд.-зх. схилах найкраще збереглася поверхня вирівнювання в межах *Полонинського хребта*, а також на Свидівці, Чорногорі, *Гринявських горах* (абс. висоти від 1300—1400 до 1700—2000 м, відносні — 800—1000 м). На пн.-сх. схилах Українських Карпат виділяють дві поверхні: Бескидську (відносні висоти 250—400 м) пізньотортонського віку і Підбескидську (відносні висоти 170—220 м) пізньопаннонського віку. Реліктово-гляціальні форми найкраще збереглися в гірських групах Свидовець і Чорногора, представлені вони *карами*, троговими долинами, льодовиково-акумулятивними формами. З епохою зледеніння пов'язують також кам. розсипи на плоских гребенях і схилах, найпоширеніші у Горганах.

Сучас. морфоскульптурні особливості Українських Карпат зумовлені денудаційними, ерозійними, гравітаційними і частково нівальними процесами. Морфологія долин річок залежить від будови структурно-фаціальних зон, які вони перетинають. Високі тераси майже не збереглися, вони трапляються фрагментарно в розширеннях долин і міжгірних улоговинах; тут майже немає алювію (за винятком *Покутсько-Буковинських Карпат*). Більшість дослідників виділяє 8—9 терас. Найдавніші (8, 7, 6-а) тераси сформувалися в пліоцені (вис. 130—200 м) та еоплейстоцені (60—100 м), 5 і 4-а тераси (30—50 м) — у мезоплейстоцені, 3-я (15—25 м) — у неоплейстоцені, 1 і 2-а (1,5—5 м) — у голоцені. Динаміка сучас. рельєфоутворюючих процесів, специфіка їхнього прояву тісно пов'язані з морфоструктурними елементами і залежать від морфологічної поясності, а також висотної ярусності. Серед сучас. екзогенних поширені зсувні та обвально-осипні процеси, ерозійно-акумулятивна діяльність річок і поверхневого змиву. Посилення їхньої інтенсивності в окремих районах часто є наслідком діяльності людини і завдає шкоди нар. господарству.

Літ.: Цись П. М. Геоморфологія УРСР. Львів, 1962; Гофштейн И. Д. Неотектоника Карпат. К., 1964; Природа Українських Карпат. Львів. 1968. *Я. С. Кравчук.*

КАРПА́Т УКРАЇ́НСЬКИХ ГІДРОГЕОЛОГІ́ЧНА О́БЛАСТЬ — гідрогеологічна структура на Зх. України. У межах збігається з *Карпатською покривно-складчастою спорудою*. Завдяки високому гіпсометричному положенню є областю живлення водоносних горизонтів Закарпатського і Передкарпатського артезіанських басейнів (див. окремі статті). Для території характерні тріщинні, карстові, тріщинно-жильні підземні води, пов'язані з флішем палеогенового і крейдового віку, та порові води в антропогенових відкладах заплавних і надзаплавних терас. Місц. області живлення, руху і розвантаження підземних вод зближені. Галечники заплавних терас вміщують водоносний горизонт потужністю до 7 м на глиб. до 5 м, який експлуатується колодязями і свердловинами з дебітом до 7,5 л/сек. Води гідрокарбонатні кальцієво-натрієві, з мінералізацією до 1 г/л. У піщано-галечникових відкладах надзаплавних річкових терас водоносний горизонт залягає на глиб. до 20 м, потужність його до 23,5 м, дебіт свердловин до 2,5 л/с, джерел — до 0,5 л/с; за хімічним складом води гідрокарбонатні кальцієві та кальцієво-магнієві, з мінералізацією до 0,5 г/л. Водоносні комплекси флішевих утворень пов'язані з тріщинами вивітрювання і тектонічними, а також карстовими порожнинами. У відкладах палеогенового віку виділяють тріщинні грунтові води (глиб. залягання 1—80 м, дебіт свердловин 0,06—2 л/с, джерел — 0,02—0,15 л/с) та напірні тріщинно-жильні води (глиб. залягання 250—800 м, дебіт свердловин 4,4—13,6 л/с, джерел — до 4,5 л/с); мінералізація води — до 1 г/л, тип води гідрокарбонатний кальцієвий. На великих глибинах поширені хлоридні натрієві води з мінералізацією 50—200 г/л. В зонах тектонічних порушень можливе одержання мінеральних вод.

У відкладах *крейдової системи* виділяють тріщинні грунтові води (глиб. залягання до 60 м, дебіт свердловин до 66,7 л/с, джерел — 0,001—1,8 л/с, тип води гідрокарбонатний кальцієво-натрієвий, мінералізація до 1 г/л), та напірні тріщинно-жильні води (глиб. залягання 1388—2657 м, тип води гідрокарбонатно-хлоридний натрієвий, хлоридний натрієвий і натрієво-кальцієвий, мінералізація 28—62 г/л; трапляються вуглекислі води, їх використовують як лікувальні (Поляна, Плоске, Свалява, Неліпине, Кваси, Пасіка). В цілому область недостатньо забезпечена підземними водами і потребує дальшого вивчення. Оскільки осн. для водопостачання водоносні горизонти алювіальних відкладів залягають поблизу денної поверхні, актуальним є питання захисту підземних вод від поверхневого забруднення. *В. І. Марус.*

КАРПА́Т УКРАЇ́НСЬКИХ ПАЛЕОГЕОГРАФІ́ЧНА О́БЛАСТЬ — територія, виділена за спільністю природничо-істор. умов на основі палеогеогр. даних, частина Карпатської складчастої гірської країни. В межах збігається з *Карпатською покривно-складчастою спорудою*. Виникла наприкінці олігоцену — на поч. міоцену. В цей час, у савсько-штірійську палеогеографічну епоху (див. *Палеогеографічна етапність*) у межах геосинкліналі, що існувала з кінця юрського періоду, утворився острівний суходіл, а пізніше — низькогір'я (в окремі етапи міоцену) та середньогір'я (в пліоцені та особливо в антропогені). Протягом неогену — антропогену сформувалися сучас. структура (гол. чин. покривна) і рельєф Карпат.

Карпати Українські.
Вид на Говерлу.
Гірський масив Чорногора.
◀ *Бескиди.*
Піонерський табір «Зірка».
Івано-Франківська область.
Річка Тиса.

Карпати Українські. Пожижевська полонина.

У пізньому міоцені на пд.-зх. межі складчастої споруди та частково на Закарпатті утворився Вулканічний хр. Протягом плейстоцену і, можливо, ще раніше — в пліоцені в Українських Карпатах не раз відбувалося гірське зледеніння. За догеосинклінального етапу розвитку на тер. Карпат існували герцинські та давніші пенепленізовані споруди.

М. Ф. Веклич.

КАРПА́ТИ УКРАЇ́НСЬКІ — частина гірської системи Карпат на Зх. України. Довж. їх від верхів'їв *Сану* до витоків Сучави становить 280 км, шир. понад 100 км. Займають тер. Закарп., частково Львів., Івано-Фр. та Чернів. областей. Пл. понад 24 тис. км^2. Гірські хребти, розділені поздовжніми улоговинами та розмежовані глибокими поперечними долинами, простягаються з Пн. Зх. на Пд. Сх. Поздовжня зональність місцями ускладнюється кільцеподібними структурами.

Абсолютні висоти гірської системи коливаються від 120—400 м біля підніжжя гір до 500—800 м у міжгірних улоговинах та 1500—2000 м вздовж осн. хребтів. Усі найвищі вершини — *Говерла* (2061 м, найвища точка УРСР), *Петрос* (2020 м), *Ребра* (2007 м), *Гутин Томнатик* (2017 м), *Бребенескул* (2035 м), Піп-Іван (2022 м) — зосереджені на масиві *Чорногора*.

Поздовжнє простягання Укр. Карпат зумовлене східнокарпатською *специфікою* орієнтації структурно-фаціальних зон. У геоструктурному відношенні вони відповідають *Карпатській покривно-складчастій споруді*. В геол. будові переважає крейдово-палеогеновий *фліш*, трапляються виходи юрських вапняків, палеозойських кристалічних сланців. Неогенові вулканогенні утворення представлені андезитами, базальтами та їхніми туфами. Згідно з геоморфологічним районуванням територія К. У. належить до *Карпат Українських геоморфологічної області денудаційно-тектонічних гір*.

Природа К. У. представлена складною системою тер. одиниць, що створюють високогірний, середньогірний, низькогірний та передгірний яруси. До високогірного ярусу належать давньольодовиково- високополонинські флішеві г і р с ь к і л а н д ш а ф т и з максимумом відносних перевищень до 1500 м (масиви Чорногора, *Свидовець* та ін.) в осьовій частині гір. Другим видом гірських ландшафтів цього ярусу є давньольодовиково-високополонинські кристалічні (*Мармароський масив*, Чивчини). Осн. особливість природи регіону передають с т р і ї — системи літологічно однорідних урочищ. Три види ландшафтів становлять наступний, основний за площею, середньогірний ярус. Ландшафти середньогірно-полонинські (перевищення до 1300 м) представлені масивами *Полонинського хребта* (*Пікуй, Боржава*, Красна, *Стіг*). Потужне зовнішнє пасмо — середньогірно-скибові ландшафти (перевищення до 1000 м), найтиповіше виражені в *Бескидах*, Покутсько-Буковинських горах. Вздовж пд. краю К. У. простягаються середньогірно-давньовулканічні ландшафти *Вулканічного хребта* (*Маковиця, Синяк*, Великий Діл, *Бужора, Тупий*). Ландшафти низькогірного ярусу простягаються двома смугами всередині гір та формують їхні крайові структури. Міжгірно-верховинські ландшафти (перевищення до 400 м) пов'язані з Головним Карпатським вододілом (Стрийсько-Сянська, Воловецька та ін. верховини, а також Міжгірська, Верхньобистрицька, Ясінська, Ворохтянська та Верховинська улоговини). Тут містяться осн. карпатські перевали (*Ужоцький перевал, Верецький перевал, Воловецький перевал* та ін.). До регіонального розлому, що обмежовує флішеві Карпати на Пд., приурочені низькогірно-стрімчакові ландшафти — Угольський, Свалявський та ін. (перевищення до 400 м). Тут зосереджені найвідоміші карстові печери регіону (див. *Печери карпатські, Карпатська карстова область*). Пн.-сх. край К. У.

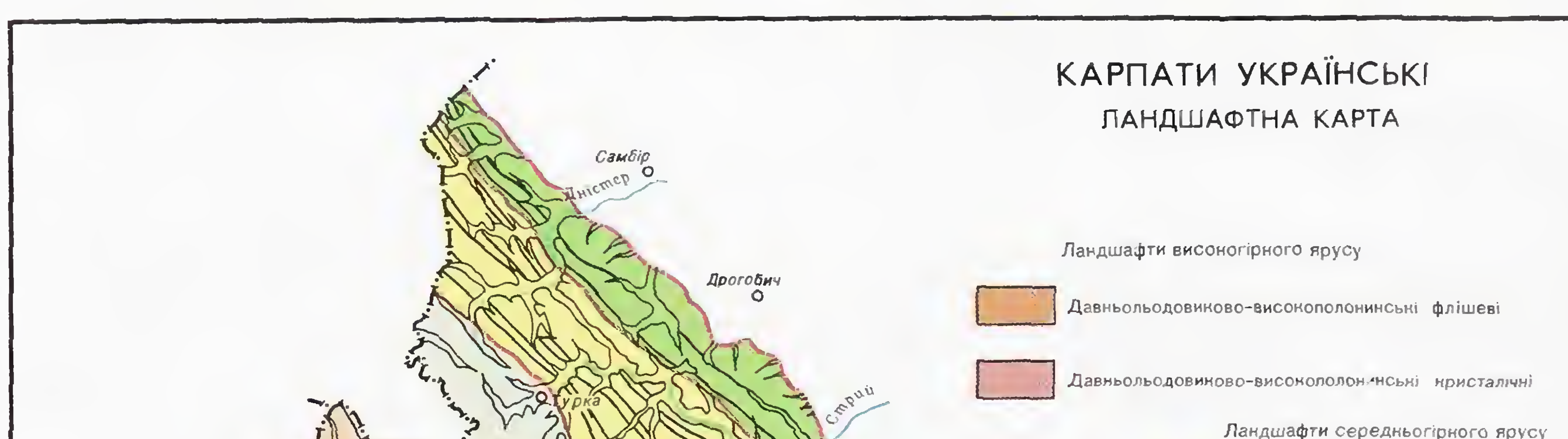

становлять низькогірно-скибові ландшафти (перевищення до 400 м) у межиріччях *Дністра, Стрию, Свічі, Лімниці*, Бистриці, *Пруту, Черемошу, Серету*. Горбогірно-улоговинні ландшафти (перевищення 300 м) характерні для межиріч *Тиси, Тересви, Тереблі, Ріки, Боржави, Латориці* на *Закарпатській низовині*.

З корисних копалин у межах К. У. найбільше значення мають нафта, природний газ, озокерит, сірка, мінеральні лікувальні води.

За кліматич. районуванням гори належать до *кліматичної підобласті Українських Карпат*. Клімат К. У. помірно континентальний, теплий, з циклонічними та антициклонічними вторгненнями атлантичного повітря. Т-ра найтеплішого місяця (липень) у передгір'ях +18, +20°, у високогірному ярусі +8, +10°, найхолоднішого (січень — відповідно −3, −6° і −8, −9°.

Кількість опадів від 500—800 мм у передгір'ях до 1600—2000 мм на найвищих хребтах. У цих умовах формується густа (до 1,5 км/км^2) гідрографічна сітка — численні витоки Тиси, Дністра та Пруту. Вони належать до річок мішаного живлення з переважанням дощового. Режим паводковий протягом усього року. В давньольодовиково-високополонинських ландшафтах збереглися карові озера (*Бребенескул*, Верхнє, Несамовите, *Ворожеська, Апшинець* та ін.). Найбільшим з озер обвального типу є *Синевир*. Трапляються залишки штучних водойм — гатей.

За умовами формування й залягання підземних вод К. У. відносять до *Карпат Українських гідрогеологічної області*. Висотна ландшафтна диференціація рослинного та грунтового покриву виражається в пануванні субальп. лук та пустищ з гірсько-лучно-буроземними грунтами на полонинах; субальп. криволісся з гірської сосни, зеленої вільхи та ін. порід у карах та високих водозборах; смерекових та буково-ялицево-смерекових лісів з бурими гірсько-лісовими грунтами на крутих схилах хребтів високополонинських та скибових ландшафтів; букових лісів з гірсько-лісовими буроземами на схилах середньогірно-полонинських та давньовулканічних ландшафтів. На низькогір'ях та горбогір'ях збереглись осередки первинних дубових лісів. В міжгірно-верховинських ландшафтах та в річкових долинах поширені луки, характерні угруповання вільхи, верби. Карпатським лісам властиві такі домішки: граб, явір, ясен, зрідка кедр. Лісистість гір перевищує 50 %. За характером рослинного покриву територія К. У. належить до *Східно-Карпатської гірської геоботанічної підпровінції*.

У фауні К. У. переважають представники лісового комплексу (див. *Карпатський гірський зоогеографічний округ*). За схемою *фізико-географічного районування* К. У. належать до Карпатської гірської фіз.-геогр. країни.

У К. У. зосереджено понад 1400 природоохоронних об'єктів, що займають 2,8 % заг. площі гір (найвищий показник по республіці). Для вивчення та охорони природи створено *Карпатський заповідник*, *Карпатський природний національний парк*, численні заказники, багато пам'яток природи республіканського та місцевого значення.

Карпати Українські. Яблуницький перевал.

Різноманітність природних умов території К. У. і наявність лікувальних ресурсів сприяли формуванню тут курортного району загально-союзного значення (див. *Карпатський рекреаційний регіон*.).

Карту див. на окр. аркуші, с. 160—161. Іл. див. також с. 110—111.

Літ.: Природа Українських Карпат. Львів, 1968; Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. К., 1985; Украинские Карпаты. Атлас туриста. М., 1987. Украинские Карпаты. Природа. К., 1988.

Г. П. Міллер,
О. М. Федірко.

КАРПА́ТСЬКА ГІ́РСЬКО-ЛІСОВА́ АГРОГРУНТО́ВА ЗО́НА — вертикальна *агрогрунтова зона*, що займає в осн. низькогір'я *Карпат Українських* з абс. вис. від 350 до 1100—1200 м, подекуди — до 1600 м. Простягається смугою завширшки 100—110 км і завдовжки 270 км на пн.-зх. і пн.-сх. схилах гір у межах Закарп., Львів., Івано-Фр. і Чернів. областей.

Для східної частини зони характерні схили з кам'янистими осипищами, куполовидні й гребеневі вершини, в центральній переважає більш пологий рельєф. У зх. частині зони — *Полонинський хребет* і *Чорногора*. Материнськими породами для грунтів цієї зони є щебенюватий елювій на делювії кристаліч. порід, *флішу* та інші. Пересічна кількість опадів понад 1000 мм на рік (з них бл. 350 мм припадає на холодний період року). Гідротермічний коефіцієнт 4,2, пересічна глиб. промерзання грунту 22 см. В умовах вологого клімату під деревною рослинністю (ялина, ялиця, бук, дуб) на добре дренованих породах у горах осн. грунтоутворюючим процесом є буроземний кислий.

Структура грунтового покриву цієї зони представлена *буроземами кислими*, дерново-буроземними кислими та глибоко-дерново-буроземними кислими грунтами, часто еродованими. Серед них трапляються глеюваті й опідзолені види. У заплавах річок формуються алювіальні дерново-буроземні та алювіальні лучно-буроземні грунти. Для підвищення родючості грунтів зони проводять заходи, пов'язані із зниженням їхньої кислотності шляхом внесення органічних добрив, вапнування та гіпсування грунтів.

М. І. Полупан.

КАРПА́ТСЬКА КА́РСТОВА О́БЛАСТЬ — карстова область, що охоплює Мармароський масив, Рахівські і Чивчинські гори. Пл. 0,12 тис. км^2. *Карстові порожнини* знайдено в ізольованих відторженцях, які складаються гол. чин. з вапняків і доломітів. В області розвинутий переважно голий та задернований *карст*. Поверхневі *карстові форми рельєфу* представлені нечисленними жолобчастими *каррами* (на межиріччі *Тереблі й Тересви*), підземні — печерами-понорами, розкритими печерами, печерами-джерелами, що розташовані в долинах Малої та Великої Угольки. Відомо 15 печер заг. довжиною 670 м, найбільші з них — Дружба, Білих Стін і Молочний Камінь — є об'єктами спелеотуризму. Область досліджується з поч. 60-х рр. 20 ст.

Ю. І. Шутов.

КАРПА́ТСЬКА НАФТОГАЗОНО́СНА ПРОВІ́НЦІЯ — територія з пром. запасами нафти і газу на Зх. України, на тер. Львів., Івано-Фр., Чернів. та Закарп. областей. Лежить у межах трьох тектоніч. структур — *Передкарпатського прогину, Закарпатського прогину* і *Карпатської покривно-складчастої споруди*.

К. н. п.— найстаріший в Європі район видобування нафти та в СРСР — газу. Осн. складова частина її — *Передкарпатська нафтогазоносна область*, де розташовані майже всі нафтові і газові родовища. Внаслідок планомірного вивчення геології надр, здійсненого після воз'єднання Зх. України з УРСР, і особливо в післявоєнні роки, розвідано нові поклади на старих родовищах, відкрито бл. 50 нових родовищ. Перспективні структури виявлено в останні роки за межами Передкарпаття, на них проведено пошукові роботи, які базуються на даних сейсмологічних досліджень. На Закарпатті 1982 встановлено пром. газові поклади на Русько-Комарівському родовищі і скупчення газу на Солотвинській та Залужанській площах.

У межах К. н. п. виділяють Бориславський, Долинський і Надвірнянський нафтопромислові та Стрийський, Івано-Франківський і Закарпатський газопромислові райони. К. н. п. є важливою паливно-енерг. і сировинною базою республіки, частка її у видобутку нафти і газу зменшилася у зв'язку з введенням у дію родовищ *Дніпровсько-Донецької нафтогазоносної області* і становить 20 % республіканського (1987).

Літ.: Геологическое строение и горючие ископаемые Украинских Карпат. М., 1971; Доленко Г. Н.

Карпатська нафтогазоносна провінція. Розвідувальна свердловина.

[та ін.]. Нефтегазоносные провинции Украины. К., 1985.

Р. М. Новосілецький.

КАРПА́ТСЬКА ПОКРИ́ВНО-СКЛАДЧА́СТА СПОРУ́ДА — геологічна структура складної будови у межах *Карпатської складчастої системи.* Утворює дугу, вигнуту на Пн. Сх., у бік Сх.-Європейської платформи, простягаючись від м. Братіслави до Залізних Воріт на Дунаї. Українська частина К. п.-с. с. входить до складу Східних Карпат і відповідає у рельєфі *Карпатам Українським.* Структура утворилася в результаті альп. орогенезу на докембрійському і палеозойському фундаментах, які, за геофіз. даними, залягають на глиб. 9—15 км. Виділяють 3 етапи розвитку К. п.-с. с. На першому тріас-крейдовому етапі виникли структури Внутрішніх Карпат; на другому (донеогеновому) сформувалися Зовнішні Карпати; на третьому, який охоплював неогеновий період, відбувалися дальше підняття, гороутворення і насування у пн.-сх. напрямі на прилеглі зони новоутвореного Передкарпатського прогину. Природною межею між Зовнішніми Карпатами і Закарпатським прогином є *Пенінська зона.* До Внутрішніх Карпат у межах України належить пн.-зх. частина *Мармароського масиву.* Зовнішні Карпати — це система покривів пн.-зх. простягання, кулісоподібно розміщених, згрупованих у структурно-фаціальні зони кількох рангів. Найбільшими з них є *Рахівський покрив, Поркулецький покрив* (ін. назви — Буркутський, Сухівський), Чорногірський покрив, деякі дослідники виділяють Шопурський покрив і відносять його до *Магурського покриву;* Скибовий покрив, Магурський покрив, *Дуклянський покрив, Кросненська зона.* Особливості тектонічної структури і геол. будови регіону вивчаються понад 100 років, багато питань співвідношення між тектонічними елементами досі є дискусійними. Загальновизнано, що всі перелічені зони в напрямі перетину Мукачеве — Стрий занурюються. Спостерігаються значні амплітуди (не менш як 100 км) горизонтального переміщення на Пн. Сх. усіх безкореневих покривів — складно дислокованих скиб, що перекривають одна одну. Якщо вважати, що в геол. минулому всі структурно-фаціальні зони Зовнішніх Карпат розділялися височинами, з яких зносився уламковий матеріал за крейдового і палеогенового періодів, початкова ширина Карпатської геосинкліналі була у 4—5 раз більша за сучасну. Різке зменшення поперечних розмірів регіону вірогідно супроводилося зменшенням ширини його фундаменту. Всі тектонічні одиниці Зовнішніх Карпат складаються з крейдово-палеогенового флішу заг. потужністю до 5—9 км (пісковики, алевроліти, аргіліти, що рівномірно перешаровуються); пласти вапняків і конгломератів трапляються рідко. У будові Мармароського масиву беруть участь також кристалічні сланці, гнейси, кварцити, вапняки й доломіти, у будові Пенінської зони — вапняки.

Потужні товщі стійких порід Мармароського масиву зумовили розчленований середньогірний рельєф *Чорногори.* Хребти флішевих Карпат мають *нижчі абс. відмітки; для* широкої смуги Кросненської зони характерні м'які форми, властиві піщано-глинистому олігоценовому флішу.

З корисних копалин К. п.-с. с. найбільше значення мають нафта і природний газ (у смузі насуву на Передкарпатський прогин), а також мін. лік. води.

Літ.: Глушко В. В. Тектоника и нефтегазоносность Карпат и прилегающих прогибов. М., 1968; Геологическое строение и горючие ископаемые Украинских Карпат. М., 1971; Чекунов А. В. Структура земной коры и тектоника юга европейской части СССР. К., 1979.

В. В. Глушко.

КАРПА́ТСЬКА ПОЛОНИ́НСЬКА АГРОГРУНТОВА́ ЗО́НА — вертикальна *агрогрунтова зона,* що займає середньогір'я *Карпат Українських* з абс. вис. 1100 (1200) — 1450 (1500) м. Розташована фрагментарно гол. чин. у Закарп. області. До її складу входять середньогір'я *Полонинського хребта* (Полонина-Руна, Боржава, Красна та ін.), а також *Свидовця, Чорногори, Гринявські гори.* Рельєф полонин слабохвилястий, трапляються відносно вирівняні ділянки. Часто

Геологічний розріз через ***Карпатську складчасту систему*** *по лінії Довге — Міжгір'я — Долина.*

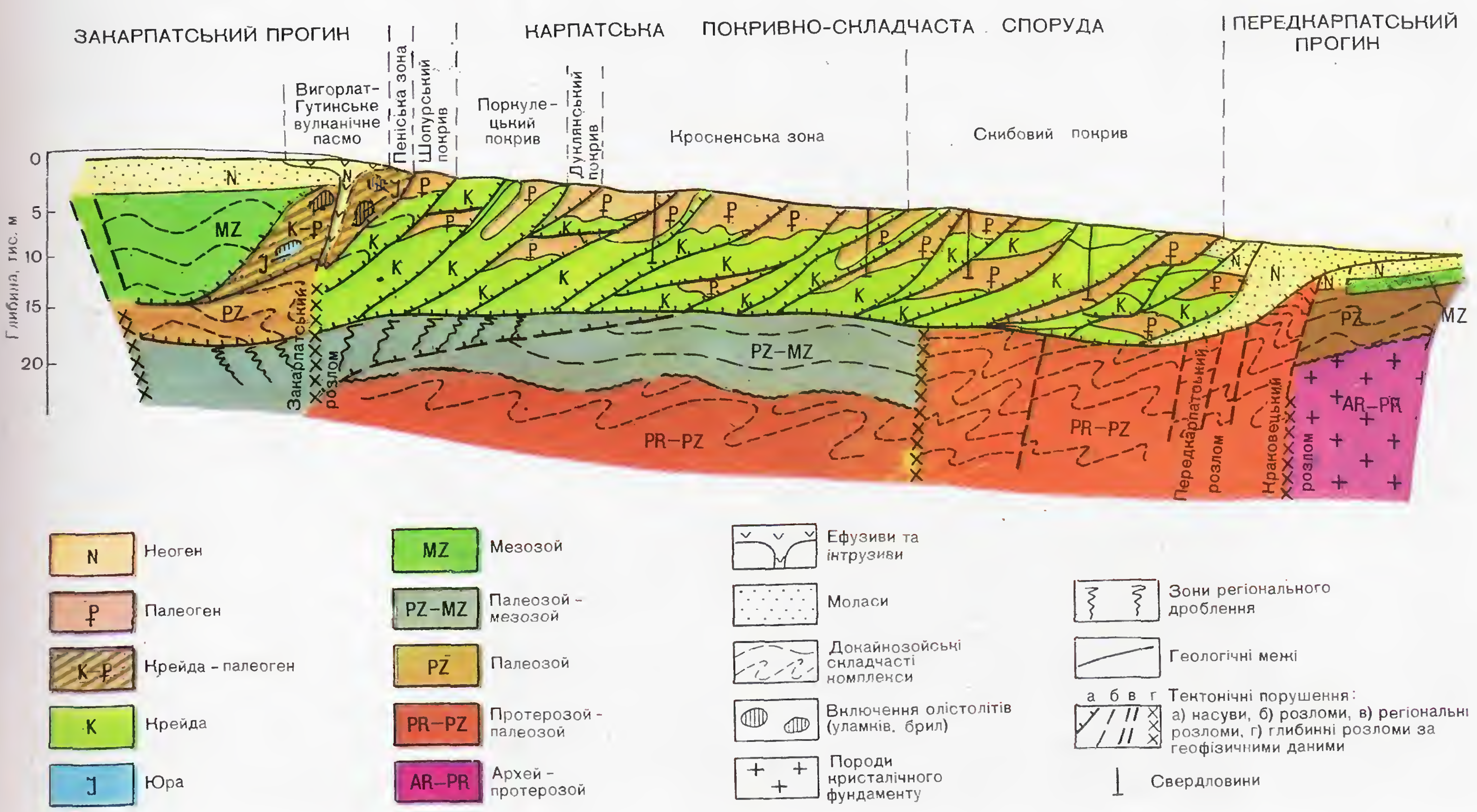

на поверхню виходять щільні породи, утворюючи виступи місцями гребенеподібної форми з крутими схилами, вкритими кам'яними осипищами. Грунтоутворюючими породами є елювій та щебенюватий делювій *флішу*. Сума активних температур в зоні 600—1000°. Пересічна кількість опадів 1200—1600 мм на рік, переважно влітку. За таких кліматичних умов грунти на полонинах надмірно зволожуються та інтенсивно промиваються. Гідротермічний коефіцієнт понад 4. К. п. а. з. лежить вище межі лісу; тут поширена гірсько-лучна рослинність (гол. чин. щучка дерниста, біловус) з численними напівчагарниками (брусниця, чорниця та ін.), під якою розвивається дерновий буроземний процес грунтоутворення. Відзначається складністю структури грунтового покриву. Найпоширеніші буроземи гірсько-лучні кислі, сформовані на елювії флішових порід. Найменші площі займають дерново-торф'янисті кислі грунти на неглибокому кам'янистому елювії-делювії флішу. Полонини використовують як пасовища, проте їхня природна продуктивність низька; тому важливе значення має поліпшення складу травостою та підвищення родючості грунтів. *М. І. Полупан.*

КАРПА́ТСЬКА СКЛАДЧА́СТА СИСТЕ́МА — геологічна структура на Пд. Європи, в межах Альпійської області *Середземноморського рухливого поясу*. На Україні міститься центр. частина К. с. с., яка простягається на 270 км уздовж зх. кордону республіки. Межує з окраїнами Західно-Європейської та Східно-Європейської платформ. Включає *Карпатську покривно-складчасту споруду, Передкарпатський прогин* і *Закарпатський прогин*, які орографічно відповідають *Карпатам Українським*, підвищеним рівнинам Передкарпаття та *Закарпатській низовині*. К. с. с. почала формуватися в кінці юрського (за ін. думкою — тріасового) періоду на місці зруйнованої денудацією герцинської складчастої споруди. До кінця олігоценової епохи в межах її був геосинклінальний режим осадконагромадження. На початку неогенового періоду у зв'язку з інтенсивними тектонічними рухами ця територія піднялася вище рівня моря і на її місці утворилися гори, а периферійні ділянки (Закарпатський прогин і Бориславська та Самбірська зони Передкарпатського прогину) почали прогинатися і заповнюватися продуктами руйнування гір. Пізніше прогинання поширилося і на край Східно-Європейської платформи, на його місці утворилася Більче-Волицька зона Передкарпатського прогину. З кінця міоцену процес складчастості завершувався і відбувалося насування складчасто-брилової споруди на Більче-Волицьку зону прогину; амплітуда насуву сягає 15—20 км. Складні геол. будова і розвиток системи зумовили різноманітність корисних копалин, які утворилися в окремих структурах нижчого порядку. К. с. с. є зоною підвищеної сейсмічної активності. Іл. с. 115.

Літ.: Тектоника Украинских Карпат. Объяснительная записка к тектонической карте Украинских Карпат. Масштаб 1 : 200 000. К., 1986. *П. Н. Царненко.*

КАРПА́ТСЬКИЙ ГЕОДИНАМІ́ЧНИЙ ПОЛІГО́Н — полігон для проведення комплексу геолого-геофіз. і геодезичних спостережень у сейсмоактивній зоні Українських Карпат. Охоплює Закарпатський прогин, Закарпатський глибинний розлом, що є найактивнішою сейсмотектонічною ділянкою в межах полігону, і пд.-зх. частину *Карпатської покривно-складчастої споруди*. Територія характеризується високою сейсмічністю, аномальним тепловим потоком (див. *Теплове поле Землі*), наявністю зон підвищеної електропровідності (див. *Електромагнітне поле Землі*) і локальних аномалій вікових варіацій геомагнітного поля; тут досить контрастно і диференційовано проявляються *неотектонічні рухи* і *сучасні рухи* земної кори.

В 1965—80 на полігоні виконано періодичні електромагнітні, геомагнітні і геодезичні спостереження поряд з геол. і геоморфологічними дослідженнями. На сучас. етапі ор-

Карпатський гірський зоогеографічний округ.
Рись.
Олень благородний.
Саламандра п'ятниста.
Тхір лісовий.
Жужелиця.
Ведмідь бурий.
Канюк.

ганізовано безперервні режимні спостереження.

На К. г. п. проводять геодезичні спостереження за сучас. горизонтальними і вертикальними рухами *земної кори*, вивчають прояви тектонічних процесів у різних геофіз. полях з метою розкриття механізму і природи глибинних тектонічних процесів та прогнозу *землетрусів*. Для цього створено два замкнуті полігони повторного нівелювання 1-го класу заг. периметром 435 км, площинну сітку пунктів вікового ходу геомагнітного поля, сітку вікових гравітаційних реперів, профілі періодичних електромагнітних зондувань, п'ять станцій режимних магнітних спостережень, три сейсмічні режимні станції, автоматичну станцію безперервного контролю напружено-деформованого стану земної кори та ін.

Дослідження виконують Ін-т геофізики АН УРСР, Ін-т прикладних проблем механіки і математики АН УРСР, підрозділи Гол. управління геодезії і картографії, Гол. координаційно-геол. управління «Укргеологія» та ін. наук. і виробничі організації.

Літ.: Карпатский геодинамический полигон. М., 1978. *В. І. Сомов.*

КАРПА́ТСЬКИЙ ГІРСЬКИЙ ЗООГЕОГРАФІ́ЧНИЙ О́КРУГ, Український карпатський зоогеографічний округ. Охоплює гірську країну *Карпати Українські*; є складовою частиною Західно-Європейської провінції Європейсько-Обської підобласті Палеарктики. Тваринний світ Українських Карпат дуже своєрідний і складається з таких ландшафтно-фауністичних комплексів: рівнинного (Закарпаття), передгірного (Передкарпаття), гірсько-лісового, субальпійського (*полонини*). Фауна округу має мішаний, перехідний характер між західноєвропейськими та східноєвропейськими комплексами. В цілому К. г. з. о. населений переважно представниками лісової фауни. Є багато видів тварин, що трапляються у *Поліському зоогеографічному окрузі*: білка, полівка водяна, глухар, рябчик та ін. У субальп. поясі (на полонинах), крім ендеміків (полівки снігової, бурозубки альпійської), трапляється і тинівка альпійська, пронурок (оляпка), плиска гірська, дрізд кам'яний. Серед представників фауни гірських лісів є типові представники тайги — ведмідь бурий, рись, кіт лісовий, олень благородний, серед птахів — вальдшнеп, волохатий сич, бородата неясить, горіхівка та ін. Для передгір'я Карпат характерні представники відкритих ландшафтів (жайворонки, кроти, полівки звичайні тощо) і лісові види — вівчарики, юрки, сорокопуди, сови. Фауна плазунів досить бідна і представлена ящірками прудкою, живородящою та зеленою, вужами звичайними і водяними, гадюкою звичайною та ін. Серед земноводних тут водяться тритон карпатський (ендемік), тритон альпійський, саламандра плямиста, жаба прудка та ін. Фауна наземних молюсків округу налічує бл. 100 видів, з них 15 — ендеміки. У гірських річках трапляється понад 40 видів риб: форель, харіус, лосось дунайський та ін. У межах К. г. з. о.— *Карпатський заповідник.*

М. А. Воїнственський.

КАРПА́ТСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — держ. заповідник у Тячівському, Рахівському і Хустському р-нах Закарп. обл. Підпорядкований М-ву лісової та деревообробної пром-сті УРСР. Ств. 1968 на базі двох тер. комплексів — Чорногірського та Угольського. Пізніше, з метою поліпшення його біогеографічної репрезентативності, були приєднані Широколужанський заказник і бот. резерват Долина нарцисів. У зв'язку з утворенням *Карпатського природного національного парку* 1980 у К. з. відбулися територіальні та структурні зміни. Сучасна заг. пл. 12706,5 га. Територія К. з. складається з трьох відокремлених масивів, що містяться на висотах від 200 до 2061 м над р. м. Найбільший — У г о л ь с ь к о - Ш и р о к о л у ж а н с ь к и й м а с и в, розташований у центр. частині Українських Карпат, на пд. макросхилах *Полонинського хребта*. Цей масив має особливу цінність як найбільший у Європі осередок букових пралісів. В окремих місцях збереглися ділянки релік-

Карпатський заповідник.
Долина нарцисів.
Тритон карпатський.
Карстовий міст.
Рододендрон східнокарпатський.
Козулі.
Чорногірський масив.

Карпатський заповідник. Угольсько-Широколужанський масив. Буковий ліс.

тів: тиса ягідного, ялівцю козачого, липи широколистої; з хвойних порід — осередки ялиці білої та ялини європейської. **Чорногірський масив** займає пд. схил Чорногірського хр. в межах 950—2061 м над р. м. Тут найбільше виражені лісовий, субальпійський і альпійський рослинні пояси. Осн. лісоутворюючі породи — ялина європейська та ялиця біла віком до 200—300 років. У домішку трапляються ясен, в'яз голий, явір, клен гостролистий. Букові ліси зростають на незначних площах. У субальпійському поясі поширене криволісся з сосни гірської, вільхи зеленої, ялівцю сибірського. Субальпійські та альпійські луки мають багатий флористичний склад, у якому значна кількість ендемічних реліктових і рідкісних видів рослин. Третій заповідний масив — **Хустський**, або **Долина нарцисів**; розташований у рівнинній частині Закарпаття біля м. Хуста. Тут охороняються унікальні природні зарості нарциса вузьколистого — центральноєвропейського виду з порівняно обмеженим ареалом (занесений до Червоної книги СРСР і Червоної книги УРСР). Зростає багато ін. рідкісних видів рослин: орхідні, білоцвіт весняний, півники сибірські тощо.

У К. з. — понад 800 видів вищих рослин, з них 44 рідкісні. Для букових лісів характерні маренка пахуча, листовик сколопендровий, лунарія оживаюча. У високогірній смузі трапляються тирлич жовтий, фіалка відхилена, рододендрон східнокарпатський, сон білий, медунка Філярського. По всій тер. заповідника зростають арніка гірська, крокус Гейфеля, баранець звичайний. Багатий тваринний світ, характерний для Карпат: олень європейський, козуля, ведмідь бурий, рись, свиня дика, куниця лісова, білка, канюк, глухар, рябчик, тетерук; з рідкісних трапляються снігова полівка європейська, бурозубка альпійська, завирушка альпійська (занесені до Червоної книги УРСР), а також кіт лісовий і тритон карпатський (занесені до Червоної книги СРСР і Червоної книги УРСР).

Наук. робота у заповіднику спрямована на вивчення закономірностей формування гірських ландшафтів, структури і динаміки пралісових та гірських лучних екосистем, розробку рекомендацій щодо збереження генофонду Карпат, виявлення закономірностей розвитку лісів у регіоні, обгрунтування методів відновлення гірських лісів, дослідження екології цінних видів рослин і тварин. Ведуться спостереження за програмою «Літопис природи». Почато роботи щодо створення музею природи в м. Рахові.

Літ.: Стойко С. М. [та ін.]. Карпатський заповідник. Ужгород, 1982; Стойко С. М. [та ін.]. Флора і рослинність Карпатського заповідника. К., 1982; Заповедники Украины и Молдавии. М., 1987.

О. Є. Луговой.

КАРПА́ТСЬКИЙ ПРИРО́ДНИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ПАРК — перший на Україні природний нац. парк, розташований у пн.-сх. частині Українських Карпат, у верхів'ї Пруту, в межах Івано-Франків. області. Підпорядкований М-ву лісової та деревообр. пром-сті УРСР. Утв. 1980. Заг. пл. 50,3 тис. га. Основна мета створення К. п. н. п. — збереження унікальних для Центральної Європи природних ландшафтів, що відзначаються багатим генофондом, наявністю рідкісних пралісових екосистем і значним рекреаційним потенціалом, а також сприяння підтриманню екологічного балансу в регіоні. Флора парку налічує понад 1100 видів судинних рослин. У рослинному покриві переважають мішані буково-ялицево-ялинові, а вище 1100—1200 м — чисті ялинові ліси. Букові ліси з домішкою явора, ясена, в'яза, ялиці та ялини поширені на схилах гірських масивів до вис. 500—600 м над р. м. Вище трапляються ялицево-букові та буково-ялицеві ліси з домішкою ялини у бас. Пруту. На схилах з кам'янистими осипищами зростає сосна звичайна в комплексі з березою та ялиною. В урочищах Кедруватий і Гаджина збереглась реліктова сосна кедрова. Вище 1600 м у субальпійському поясі сформувалося криволісся сосни гірської, вільхи зеленої, ялівцю сибірського та субальпійські луки подекуди з рододендроном східнокарпатським (ендемічний вид) та аркто-альпійськими видами верб. Альпійський пояс (понад 1800 м) представлений альпійськими луками — полонинами, для яких характерні угруповання осоки вічнозеленої, осоки зігнутої, костриці лежачої, сеслерії голубуватої, ситнику тироздільного та ін. На тер. парку відомо бл. 20 видів рослин, занесених до Червоної книги СРСР і Червоної книги УРСР: сосна кедрова європейська, рододендрон східнокарпатський, аконіт Жакена, дріада восьмипелюсткова, тирлич жовтий, первоцвіт дрібний, ліннея північна, арніка гірська тощо.

Багатий тваринний світ: 46 видів ссавців, бл. 180 видів птахів, численні плазуни, земноводні, риби. Тут водяться ведмідь, вовк, рись, лисиця, куниця лісова, олень європейський,

козуля, білка, глухар, тетерук; з рідкісних трапляються кіт лісовий, беркут, сапсан, змієїд, лелека чорний, занесені до Червоної книги СРСР і Червоної книги УРСР, а також бурозубка альпійська, снігова полівка європейська, пугач, завирушка альпійська, тритон карпатський, тритон гірський, занесені до Червоної книги УРСР. У 1987 у парку відтворено поголів'я рідкісної породи гуцульських коней.

Територію К. п. н. п. поділяють на 4 функціональні зони: заповідну (10,3 тис. га), захисно-рекреаційну (20,8 тис. га), рекреаційну (10,6 тис. га) і рекреаційно-господарську (8,6 тис. га). Заповідна зона за охоронним режимом прирівнюється до заповідників (див. *Заповідний режим*). У захисно-рекреаційній зоні природоохоронні заходи здійснюються з метою збереження та відтворення природних екосистем, лісогосп. діяльність спрямована на формування корінних лісових масивів; туризм обмежений. Рекреаційну і рекреаційно-госп. зони використовують для організованого туризму: в межах зон допускається формування окультурених ландшафтів, розташовані місця відпочинку, санаторно-курортні та туристичні комплекси, створено туристичні і пізнавальні стежки. Гірські луки використовують під пасовища. У К. п. н. п. багато мальовничих водоспадів, є печери та ін. цікаві природні утворення, цінні *пам'ятки* дерев'яної архітектури. У високогір'ї особливо привабливі *карові озера* — *Марічейка* і *Несамовите озеро*. На полонині Пожижевській розташована сніголавинна станція, біологічний стаціонар Інституту ботаніки АН УРСР; у верхів'ї Пруту — геогр. стаціонар Львів. ун-ту. На базі їх вивчають структуру ландшафтів, закономірності формування, біол. продуктивність, захисні функції гірських екосистем; тут проходять практику студенти. В парку охороняються місця, пов'язані з подіями Великої Вітчизняної війни, зокрема, у м. Яремчі створено музей партизанської слави. Щороку у парку буває понад 500 тис. відвідувачів.

Літ.: Природные национальные парки Украины. Львов, 1987.

С. М. Стойко.

КАРПА́ТСЬКИЙ РАЙО́Н ВЕРТИКА́ЛЬНОЇ КЛІМАТИ́ЧНОЇ ЗОНА́ЛЬНОСТІ — таксономічна одиниця *агрокліматичного районування* тер. України, що охоплює *Карпати Українські*. Режим зволоження і теплозабезпеченості району визначається значеннями *агрокліматичних показників* — гідротермічного коефіцієнта (понад 2,0) та сумами активних т-р (1400—1800°). Кліматич. умови в межах району відзначаються своєрідністю і різноманітністю, що пов'язано з складним гірським рельєфом Українських Карпат. Рельєф зумовлює вертикальну кліматичну зональність, що простежується у розподілі т-ри повітря, режимі зволоження, характері місцевої атм. циркуляції, тривалості сезонів тощо. Пересічна добова т-ра повітря у січні становить —6, —8° (абс. мінімум —37°), у липні +16, +18° (на гірських вершинах +7, +8°), абс. максимум дорівнює +36°. Кількість опадів на рівнинах 600—800 мм на рік, у горах — 1500 мм і більше. Найбільша місячна кількість опадів 430—680 мм, добова — 239 мм. Сніговий покрив встановлюється на поч. листопада (в горах), танення снігу починається у березні. Перехід т-ри

Карпатський природний національний парк.

Типовий краєвид.

Ріка Прут.

Беркут.

Полоз лісовий.

Вид на м. Яремчу.

повітря через 0° відбувається у 2-й пол. березня навесні та у 1-й пол. листопада восени. Тривалість безморозного періоду від 120 днів на гірських вершинах до 180 днів біля їхнього підніжжя. Тривалість вегетаційного періоду 180—220 днів. Значної шкоди с.-г. культурам завдають заморозки, які навесні тут бувають до кінця травня і пізніше, восени — з 2-ї пол. вересня. Грунтовий покрив у межах Карпатського району представлений *буроземами кислими*. Агрокліматич. умови сприятливі для розвитку виноградарства і садівництва (у долинах і передгір'ях). *В. П. Дмитренко.*

КАРПА́ТСЬКИЙ (РА́ХІВСЬКО-ТУ́РКІВСЬКО-БЕРЕГОМЕ́ТСЬКИЙ) ГЕОБОТАНІ́ЧНИЙ О́КРУГ — найбільша частина *Східно-Карпатської гірської геоботанічної підпровінції*, у межах Закарп., Івано-Фр., Львів. і Чернів. областей. Займає $^2/_3$ тер. підпровінції. Охоплює площі з домінуванням букових лісів на гірських схилах (вис. 300—1450 м). У його межах виділяють три смуги лісів: ялицево-букові і буково-ялицеві прикарпатські (на вис. 300—700 м), чисті букові і грабово-букові закарпатські (400—1450 м) й темнохвойно-букові привододільні (понад 450 м над р. м.). У сучас. покриві значні площі округу займають культури ялини, похідні грабняки та вторинні луки. Лісистість 60—65 %. В окрузі виділяють такі геоботанічні райони: Турківсько-Старосамбірський буково-ялицевих лісів, Болехівсько-Берегометський ялицево-букових лісів, Вашковецько-Глибоцький дубово-букових лісів й остепненої лучної рослинності, Ставненсько-Жденевський ялівцево-букових лісів, Дубриницько-Полянський грабово-букових і букових лісів, Кушницько-Широколужанський букових лісів, Боринсько-Славський смереково-ялицево-букових і ялицево-смереково-букових лісів, Суходільсько-Яремчанський смереково-ялицево-букових і ялицево-смереково-букових лісів, Шешорсько-Красноїлівський смереково-ялицево-букових і ялицево-смереково-букових лісів та Міжгірсько-Рахівський смереково-ялицево-букових, смереково-буково-ялицевих і смереково-букових лісів. У межах округу розташовані *Свидовецький заказник, Лунківський заказник, Кливський заказник* та ін., пам'ятки природи — гора *Яворник*, гора *Високий Камінь, Довбуша скелі* та ін. (всі — респ. значення). *М. А. Голубець.*

КАРПА́ТСЬКИЙ РЕКРЕАЦІ́ЙНИЙ РЕГІО́Н — рекреаційний регіон загальносоюз. значення, що займає тер. *Карпат Українських* у межах Закарп., Івано-Фр., Чернів. і Львів. областей. На Сх. межує з *Дніпровсько-Дністровським рекреаційним регіоном.* Природні *рекреаційні ресурси* регіону: теплий помірно континентальний клімат, густа річкова сітка, лік. грязі і мін. води, озокерит. Пересічна т-ра січня від —5,6 до —9,8°, липня +13° і +18°; опадів від 800 до 1600 мм на рік. Тривалість сонячного сяйва 2100 годин на рік. Осн. ріки: *Черемош, Прут* і *Дністер*. К. р. р. нараховує бл. 600 джерел мін. вод різної мінералізації (від 0,37 до 350 г/л), причому більш як 50 % з них — розвідані в Закарп. обл. Тут є води таких класів: гідрокарбонатні, хлоридні, сульфатні й натрієві. Є мін. води із складним іонним вмістом та специфічні — залізисті, миш'яково-сірководневі, радонові, вуглекислі тощо. На базі мін. вод Трускавецько-Стебницько-Моршинської групи (типу нафтуся) сформувалися курорти *Трускавець* і *Моршин*. Крім того, широко відомі родовища мін. вод: Новополянське, Полянське, Голубинське, Сойминське, Келечинське, Квасівське та Брусницьке. Лік. властивості мають також озокерит (гол. чин. Бориславське родовище), лік. грязі (Моршинське родовище) і торф (Нинів, Немирів і Черче).

Карпатський рекреаційний регіон.
«Дубовий гай» — філіал турбази «Світанок».
Закарпатська область.
Притулок «Німчич».
Чернівецька область.
Турбаза «Гуцульщина» в м. Яремчі.
Івано-Франківська область.

Тер. К. р. р. є найбільш лісистою частиною республіки, де зосереджено 20 % площі лісів. Переважають гірські лісові та лучні полонинні ландшафти. Для охорони природи створено *Карпатський заповідник, Карпатський природний національний парк,* численні ін. природоохоронні об'єкти та території.

Рекреаційні ресурси регіону почали освоювати з серед. 19 ст., коли під час пошуків нафти та солі було відкрито перші лік. джерела. На поч. 20 ст. рекреаційними центрами стали Трускавець, Моршин, Немирів, Яремча, Свалява, Міжгір'я та ін. Всього функціонують 62 санаторії, 16 пансіонатів, 57 санаторіїв-профілакторіїв, 40 закладів туризму та 130 будинків і баз відпочинку (1988). Заг. чисельність організованих рекреантів досягає 800 тис. чол. на рік. Рекреаційні ресурси К. р. р. ефективні при лікуванні захворювань органів травлення, кровообігу, дихання, опірно-рухового апарату та нервової системи. У смт *Солотвина* Тячівського р-ну Закарп. обл. у відпрацьованих соляних шахтах діє перша в країні алергологічна лікарня. Серед найбільших курортних місцевостей — Східниця, Келечин і *Гірська Тиса*.

К. р. р. відзначається особливим поєднанням сприятливих ресурсних факторів для організації зимового відпочинку, туризму та гірськолижного спорту. Тут освоєно понад 10 гірськолижних територій (*Славське*, Подобовець, *Ворохта, Ясіня, Рахів* та ін.). К. р. р. багатий на архітектурні пам'ятки, місця, пов'язані з істор. подіями, що сприяє розвитку туристсько-екскурсійної справи. Серед осн. туристсько-рекреаційних вузлів К. р. р.— *Львів, Ужгород, Мукачеве,* Яремча, *Коломия, Косів, Вижниця* та ін. Через регіон проходять кілька міжнар. туристських маршрутів. Питома вага окремих видів рекреації становить (%): туризм — 38,0, відпочинок і оздоровлення — 23,0, курортно-санаторне лікування — 39,0. Наук. значення для організації курортної справи в К. р. р. має діяльність Ужгородського філіалу Одес. н.-д. ін-ту курортології. Тут є Закарпатське обласне туристсько-екскурсійне об'єднання.

Літ.: Торохтин М. Д., Денисюк В. Г. Здравницы Карпат. Путеводитель-справочник. Ужгород, 1975; География рекреационных систем СССР. М., 1980; Бикова Л. М. [та ін.]. Курорти Закарпаття. К., 1985; Украинские Карпаты. Природа. К., 1988.
М. Г. Ігнатенко.

КА́РРИ (нім. Karren) — поверхневі *карстові форми рельєфу*, що виникають на поверхні розчинних гірських порід внаслідок дії на них атмосферних вод, рідше — морських і річкових. К. характерні для областей поширення голого *карсту*. Утворюються переважно на слабо похиленій поверхні. К. виявлені в рельєфі розширеними тріщинами, рівчаками, каналами, лунками, улоговинами, розділеними паралельними гребенями різної форми. Глибина рівчаків від кількох

сантиметрів до 1—2 м і більше. Значний вплив на процес утворення К. має біохім. діяльність коріння рослин і грунтові мікроорганізми. Ділянки суцільного розвитку К., що займають великі площі, наз. **карровими полями**. К. широко розвинуті в *Гірсько-Кримській карстовій області.*

В. М. Дублянський.

КАРСТ (від назви плато Карст у Югославії) — явища та процеси хім. і, частково, мех. впливу поверхневих та підземних вод на розчинні гірські породи. Прояви К. найпоширеніші у вапняках, доломітах, гіпсах, ангідритах, кам. і калійній солях. В результаті дії карстових процесів виникають поверхневі та підземні *карстові форми рельєфу, карстові порожнини*, а також утворюються *карстові відклади*. Передумовами розвитку карстових процесів є наявність рухомої агресивної води й порова або тріщинна водопроникність розчинних гірських порід. Найрозвинутіший «холодний» карст, який утворюється при т-рі рухомої води нижче +20°. К. виділяється своєрідністю режиму та циркуляції підземних вод (див. *Карстові води*), рік та озер. За потужністю гірських порід, що карстуються, та глибиною закладання підземних карстових порожнин розрізняють К. глибокий і неглибокий (мілкий). Залежно від ступеня покриття гірських порід, що карстуються, грунтами, пухкими утвореннями або нерозчинними скельними породами виділяють такі типи К.: задернований, покритий, броньований та похований (викопний). К. з відсутнім грунтово-рослинним покривом наз. голим. З карстовими порожнинами іноді бувають пов'язані поклади корисних копалин (нафти, газу, бокситів, заліз. руд). К. істотно ускладнює інженерно-геол. умови території. Деякі з карстових порожнин використовують з лікув. метою (спелеотерапія) і як об'єкти *туризму*. Дослідженням К. і *карстологічним районуванням* займається *карстологія*. На Україні К. поширений гол. чин. у *Кримських горах, Карпатах Українських*, на Подільській та Донецькій височинах.

Літ.: Соколов Д. С. Основные условия развития карста. М., 1962; Гвоздецкий Н. А. Проблемы изучения карста и практика. М., 1972; Дублянский В. Н., Ломаев А. А. Карстовые пещеры Украины. К., 1980.

В. М. Дублянський.

КА́РСТОВА КОМІ́СІЯ (КК) — наук.-консультативна установа, що працює в галузі наукових і прикладних проблем карстології та спелеології. Створена 1976 при наук. раді АН УРСР з проблеми «Гідрогеологія та інженерна геологія». Гол. мета — координація робіт по дослідженню карсту УРСР. За планами КК 1976—89 проведено картографування вапнякового, гіпсового, крейдяного, соляного карсту тер. республіки, ін. карстових регіонів СРСР (Кавказ, Серед. Азія), деяких зарубіжних країн (зокрема, Ефіопія), встановлено його гідрогеол. та інженерно-геол. значення тощо. Гол. напрями роботи: теоретичний (питання заг. карстології, спелеології, геології, геоморфології та гідрогеології карсту), регіональний (вивчення умов розвитку та антропогенної активізації карсту, *карстологічне районування*, комплексні дослідження карстових порожнин, їхніх мікроклімату та відкладів, створення кадастру найбільших карстових порожнин СРСР); методичний (методика прогнозного картографування, дешифрування аерофотоматеріалів, прогнозування розвитку карсту тощо), природоохоронний (виявлення карстових об'єктів для охорони, впровадження заходів щодо їхнього збереження й раціонального використання). За ініціативою КК проведено 3-ю (Сімферополь, 1982), 4-у (Владивосток, 1986) та 5-у (Київ, 1987) Всесоюзні наради по карстології та спелеології, за її планом надруковано монографії про карстові порожнини України, зокрема Гірського Криму, інших тер. СРСР, про методику їхнього дослідження, гідрогеологію карсту пд. областей УРСР, а також понад 400 наук. статей з проблем карсту. КК підтримує широкі міжнар. зв'язки, зокрема бере участь у роботі Міжнар. спілки спелеологів.

В. М. Дублянський.

КА́РСТОВА О́БЛАСТЬ — одиниця *карстологічного районування*, що її виділяють за літолого-стратиграфічними ознаками даної території, належністю її до великих геоструктур, інтенсивністю сучас. піднять і поширенням у її межах певних типів *карсту*. В межах України виділено 14 К. о., площа яких змінюється від 0,12 до 45 тис. км^2. Заг. площа К. о. республіки становить 206,5 км^2. Див. карту до ст. *Карстологічне районування* і статті про окремі карстові області.

Ю. І. Шутов.

КА́РСТОВИЙ ЛАНДША́ФТ — природно-територіальний комплекс областей поширення *карсту*. В помірних широтах К. л. характеризується нерівною поверхнею з замкнутими улоговинами, відсутністю значних поверхневих водотоків, глибоким заляганням грунтових вод, наявністю підземних порожнин, зникаючих річок, потужних джерел, своєрідними червоноколірними грунтами та специфічною рослинністю. Дренуюча роль карсту поліпшує властивості ландшафту в надмірно зволожених місцевостях і посилює нестачу вологи — в посушливих. В УРСР К. л. досліджують гол. чин. в Ін-ті геологічних наук АН УРСР та в Сімферопольському ун-ті.

Літ.: Гвоздецкий Н. А. Проблемы изучения карста и практика. М., 1972; Воропай Л. И., Андрейчук В. Н. Особенности карстовых ландшафтов как геосистем. Черновцы, 1985; Гвоздецкий Н. А. Карстовые ландшафты. М., 1988.

В. М. Дублянський.

КА́РСТОВІ ВІ́ДКЛАДИ — геол. відклади різного генезису, утворені в карстових формах-пастках. У поверхневих і підземних *карстових формах рельєфу* України виявлені елювій, колювій, алювій, делювій, пролювій, озерні, льодовикові, льодові біогенні, відклади джерел, натічні, кольматаційні й гідротермальні утворення. Дослідження К. в. дає можливість встановити умови та час утворення карстових форм, вирішувати ін. спец. питання. З карстовими колекторами пов'язані боксит, каолін, марганець, з гідротермокарстом — ісландський шпат. *В. М. Дублянський.*

КА́РСТОВІ ВО́ДИ — *підземні води*, які формуються, містяться або рухаються в породах, що карстуються. Живляться за рахунок інфільтрації та конденсації в голому *карсті* та інфільтрації й інфлюації — у покритому. Питома вага джерел живлення залежить від пори року. К. в. містяться в порових, тріщинних, кавернових і мішаних колекторах. Осн. типами гідрогеол. резервуарів у карстових районах (див. *Карстологічне районування*) є карстові басейни та карстові масиви. У верх. гідродинамічних зонах (вертикального руху, коливання рівнів, субгоризонтального руху) переважають ненапірні К. в., у нижніх (сифонного та глибинного руху) — напірні. К. в. мають високу (2—5 км/добу) дійсну швидкість. Пересічний дебіт джерел 1—2 м^3/с, максимальний — до 60—80 м^3/с з коефіцієнтом мінливості 100—1000. Т-ра К. в. змінюється від +1 до +12°, мінералізація — від 300—500 мг/л (карбонатний карст) до 2000—2300 мг/л (сульфатний карст). К. в. звичайно середньо- та сильноагресивні. На тер. України К. в. поширені у всіх артезіанських басейнах і гідрогеол. областях (див. *Гідрогеологічне районування*). В *Гірського Криму гідрогеологічній області* вони є осн. джерелом водопостачання.

Літ.: Дублянський В. Н., Кикнадзе Т. З. Гидрогеология карста Альпийской складчатой области юга СССР. М., 1984.

В. М. Дублянський.

КА́РСТОВІ ПОРОЖНИ́НИ — підземні форми рельєфу, що виникають внаслідок *карсту*. За ступенем впливу різних екзогенних факторів на формування порожнин та їхнє вторинне моделювання виділяють 4 морфогенетичні класи К. п. **Корозійно-розривні** К. п. закладені вздовж тріщин бортового опору та великих тектонічних тріщин і представлені тріщинними колодязями, шахтами та *печерами* завглибшки 5—100 м, завдовжки 10—165 м. На тер. України К. п. такого класу приурочені до областей поширення голого карсту. **Корозійно-ерозійні** К. п. утворюються внаслідок поглинання поверхневих вод в областях контакту нерозчинних і розчинних гірських порід, під льодовиками тощо; представлені шахтами-понорами, печерами-понорами, розкриті печерами та печерами-джерелами. До цього класу належать *найбільші К. п. світу довжиною* 100—530 м, глиб. 1—1,5 км. В Укр. РСР вони формуються на тер. розвитку карбонатних, сульфатних і соляних порід в умовах голого, задернованого та покритого карсту. **Нівально-корозійні** К. п. утворюються в результаті розширення тектонічних тріщин у місцях нагромадження снігу, представлені вони колодязями та шахтами глибиною переважно від 5 до 40 м. Такі К. п. характерні гол. чин. для *Кримських гір*. **Корозійно-абразійні** К. п. виникають на узбережжі морів у зоні змішування прісних і солоних вод. К. п. характеризуються специфічним підземним рельєфом, мікрокліматом, *карстовими відкладами*, фауною та флорою. Дослідженням природних і штучних К. п. займається *спелеологія*. В УРСР відомо понад 900 карстових порожнин.

В. М. Дублянський.

КА́РСТОВІ ФО́РМИ РЕЛЬЄ́ФУ — форми рельєфу, утворені в результаті дії води на розчинні гірські породи. Представлені поверхневими мезо- мікро- і наноформами та різноманітними підземними формами. До поверхневих мезо-

форм належать карстові улоговини, лантухоподібні (з замкнутими урвистими верхів'ями) і сліпі (закінчуються поглиначем) долини, карстові останці. Мікроформи представлені лійками та *карстовими ровами* (закладеними вздовж тріщинуватих зон). До наноформ належать *карри*, *понори*, а також акумулятивні форми, представлені площадками, складеними вапняковим туфом. З підземних *карстових порожнин* найпоширеніші — карстові печери, шахти, колодязі. К. ф. р. пов'язані з формами рельєфу ін. генезису, що допомагає реконструювати історію їхнього розвитку. Найповніше вони виражені у Внутрішньому пасмі Кримських гір, де розвинутий голий та задернований карст, окремі форми — в ін. карстових областях республіки (див. *Карстологічне районування*). Підземні К. ф. р. використовують як об'єкти спелеотуризму (див. *Туризм*). *В. М. Дублянський.*

КАРСТОЛОГІ́ЧНЕ РАЙОНУВА́ННЯ — поділ земної поверхні на однорідні території з характерними для них явищами і процесами розчинення природними водами гірських порід (вапняків, доломітів, гіпсу тощо). К. р. базується на класифікації *карсту*. Належить до галузевих видів районування і тісно пов'язане з інженерно-геол. районуванням. Осн. таксономічною одиницею К. р. є *карстова область*, дрібнішими — к а р с т о в і р а й о н и (виділяють за літологічними — карбонатний, крейдовий, сульфатний, соляний або морфогенетичними — покритий, задернований, броньований, похований, голий типами карсту; іноді — за орографічною ізольованістю території) та к а р с т о в і д і л я н к и. (характеризуються певною інтенсивністю розвитку природного чи техногенного карсту). В межах УРСР розвинуті всі типи карсту. Карстовими процесами охоплено бл. 30 % тер. республіки. За К. р., розробленим 1971 Б. М. Івановим і уточненим В. М. *Дублянським* і О. О. Ломаєвим (1980), на тер. України виділено 14 карстових областей і 55 районів (див. карту). Поверхневі карстові форми *рельєфу* поширені практично на всіх областях УРСР, підземні — відомі лише в 10 карстових областях і 34 карстових районах. Розробкою К. р. займається *карстологія*. Дані К. р. використовують для прогнозу можливих деформацій земної поверхні при буд-ві, експлуатації гідротехнічних, цивільних і пром. споруд.

Літ.: Иванов Б. Н. Карст. В кн.: Гидрогеология СССР. т. 5, Украинская ССР. М., 1971; Дублянский В. Н., Ломаев А. А. Карстовые пещеры Украины. К., 1980. *Ю. І. Шутов.*

КАРСТОЛО́ГІЯ (від *карст* і грец. λόγος — вчення), карстознавство — галузь геолого-географічних наук, що досліджує сучас. і давні процеси та явища, які розвиваються у розчинних природними водами гірських породах. Осн. розділи К.: загальна, регіональна, інженерна та історична гідрологія, гідрогеологія та корисні копалини карсту. К. тісно пов'язана із *спелеологією*. У самостійний наук. напрям К. виділено в СРСР 1947, широкого розвитку вона набула з 1956. К. використовує різні методи польових експедиційних досліджень, стаціонарних спостережень, матем. методи тощо. В УРСР дослідження з К. проводять Інститут геологічних наук АН УРСР, Інститут мінеральних ресурсів, «Укргеологія», Сімферопольський ун-т. Наук. зв'язки координує *Карстова комісія* АН УРСР.

Літ.: Соколов Д. С. Основные условия развития карста. М., 1962; Максимович Г. А. Основы карстоведения, т. 1—2. Пермь, 1963—69. *В. М. Дублянський.*

КАРТА́Л, Орлівка — заплавне озеро у Ренійському р-ні Одес. обл., у пониззі Дунаю. Каналом сполучається з Дунаєм, протоками — з озерами *Дервент*, *Кугурлуй* і *Кагул*. Довж. 5 км, шир. до 3 км, пл. майже 15 км^2, пересічна глиб. 0,9 м (максимальна — 2,4 м). Улоговина видовженої форми. Береги низовинні, заболочені, поросли очеретом. Вздовж них споруджено дамби, і К. перетворено на водосховище. Живиться переважно за рахунок водообміну з Дунаєм по шлюзованому каналу. Т-ра води влітку до +26°, взимку озеро замерзає. Дно рівне, замулене. На мілководді поширені очерет, куга озерна, рогіз, глибше — водорості та ін. водяна рослинність. Береги К. — місце гніздування птахів. Здійснюється штучне рибророзведення, зокрема товстолобика, білого амура, сазана. *Ю. О. Амброз.*

КА́РТИ БЛА́НКОВІ — карти, які використовують як основу для нанесення на них різних даних. Від ін. видів карт відрізняються відсутністю кольорового фону й обмеженою кількістю елементів змісту. Містять елементи геогр. основи та оснащення карти (координатну сітку та ін.), відтворені голубим або сірим кольором. Серед К. б. виділяються «німі» карти, на яких немає назв зображуваних об'єктів. К. б. використовують, гол. чин., як робочі основи при розробці та складанні *карт тематичних*, а також для попереднього аналізу розподілу та систематизації територіальної організації конкретних явищ. Навч. «німі» К. б. (контурні карти) призначені для нанесення даних про різні геогр. об'єкти з метою закріплення знань про них. Контурні карти видаються переважно у вигляді альбомів відповідно до

шкільних програм з географії та історії. На тер. України видано К. б. масштабу 1 : : 750 000 (1982), на тер. областей у масштабах 1 : 600 000 і 1 : 400 000, а також альбоми контурних карт УРСР для шкільного курсу географії у 8 класі. *В. О. Шевченко.*

КА́РТИ БОТАНІ́ЧНІ — карти, що відображають закономірності геогр. поширення *флори, рослинності* та рослинних ресурсів; один з видів *карт тематичних*. Серед К. б. виділяють геоботанічні (показують геогр. поширення рослинних угруповань різного рангу — асоціацій, *формацій* та ін., а також їхні просторові комбінації і зв'язок із середовищем) і флористичні (характеризують склад, поширення та генезис флори, флористичне *районування території*). Рослинні ресурси можуть бути змістом обох цих груп карт (представлені ареали і запаси лікар., кормових, харч. та ін. рослин). Карти лісів, пасовищ, боліт тощо становлять групу прикладних К. б.

Детальну характеристику рослинності України подано на К. б., вміщених у комплексних атласах, а також на ряді дрібномасштабних карт окремих рослинних угруповань, кормових угідь, лікар. та ін. дикорослих корисних рослин. На сучас. етапі геоботанічних досліджень в УРСР найповнішою є «Карта рослинності Української РСР» (масштаб 1 : 1 500 000, 1984), що характеризує природний (відновлений) рослинний покрив території України. Ця карта доповнена окремою врізкою «Геоботанічне районування Української РСР» (1 : 7 500 000).

Видання: Карта растительности Украинской ССР. М., 1984. *А. І. Бочковська.*

КА́РТИ ГЕОГРАФІ́ЧНІ — математично визначена, зменшена, узагальнена просторова образно-знакова модель земної поверхні на площині, яка відображає *розміщення, стан*, структуру, взаємозв'язки різних природних і сусп. об'єктів та явищ, відбір і розкриття характеристик яких здійснюються відповідно до призначення певних карт. Суттєвою властивістю К. г. є передача просторових змін об'єктів, процесів і явищ у часі. При створенні К. г. додержуються трьох гол. положень використання математичних принципів побудови, картографічної генералізації та картографічних знаків. Завдяки математично обгрунтованій побудові К. г. встановлюють залежність між координатами точок на поверхні земного еліпсоїда та на площині. Для переходу від поверхні еліпсоїда до площини використовують картографічні проекції, за допомогою яких визначають по карті з відомою точністю просторові відношення, розміри зображуваних об'єктів і відповідні кутові величини. Картографічна генералізація (відбір і узагальнення на карті об'єктів та явищ відповідно до призначення й масштабу карти, але із збереженням геогр. особливостей території) забезпечує зосередження уваги читача на передачі гол. і значущих типових рис і визначальних особливостей, збереження в одиничних об'єктах (явищах) заг. властивостей. Особлива мова карт — картографічні знаки — створює просторово-часовий образ дійсності в зручній для використання формі з додержанням певних закономірностей просторової локалізації відповідних об'єктів, процесів і явищ та передачею заданих їхніх якісних і кількісних характеристик. Застосування картографічних знаків дає можливість значно зменшувати зображення земної поверхні, використовувати три вимірювання в плоскому зображенні, відображати зовн. вигляд, стан, властивості об'єктів і явищ, процеси переміщення, хід і розвиток явищ у часі тощо. Сучас. дослідження К. г. спираються на теор. принципи *картографічного методу досліджень*, досягнення з математики, на засоби автоматизації і системний підхід. Найважливіші напрями практичного застосування К. г.: у наук. і проектно-інженерних дослідженнях і *планових розробках*; навч. цілях, для орієнтування, вивчення недоступних місцевостей. Широке використання К. г. у галузях науки та нар. г-ві зумовлене гол. їх особливостями: наявністю масштабу, метричністю, логічністю, геогр. відповідністю і подібністю, наглядністю, обзорністю, безперервністю, абстрактністю, вибірковістю та ін. Дослідження К. г., проблем практичного застосування та *класифікації карт* у республіці проводять гол. чин. у *Географії відділенні* Ін-ту геофізики АН УРСР, у Київ., Харків. і Чернів. університетах.

Зразки карт див. на окремому аркуші, с. 160—161. *Л. Г. Руденко.*

КА́РТИ ГЕОЛОГІ́ЧНІ — карти, що відображають будову і розвиток земної кори, а також ресурси надр; один з видів *карт тематичних*. За змістом К. г. поділяють на власне геологічні, стратиграфічні, тектонічні, неотектонічні, літологічні, гідрогеологічні, корисних копалин, геофізичні, інженерно-геологічні тощо. Державні К. г. створюють за єдиними принципами — регламентовані картографічна основа, масштабний ряд, зміст, оформлення та побудова легенд. За масштабом розрізняють оглядові (1 : 1 000 000 і дрібніші) та регіональні: дрібномасштабні (1 000 000—1 : 500 000), середньомасштабні (1 : 200 000 — 1 : 100 000), великомасштабні (1 : 50 000—1 : 20 000) і детальні (1 : 10 000 і більше). Складають К. г. за даними *геологічних досліджень*.

Однією з перших карт на території сучас. України була «петрографічна» карта Донецького кряжа в масштабі 1 : 210 000, опублікована 1829. Нині завершено складання середньомасштабних К. г. масштабу 1 : 200 000. *А. П. Божок, В. Л. Приседько.*

КА́РТИ ГЕОМОРФОЛОГІ́ЧНІ — один із видів *карт тематичних*, що відображають рельєф суходолу та мор. дна за його морфологією, походженням (генезисом) та віком. Відповідно до цього бувають морфологічні, морфогенетичні та історико-генетичні карти рельєфу. Складають їх на основі безпосереднього польового картографування відповідних рис рельєфу (геоморфологічне знімання) та шляхом узагальнення і генералізації топографічних карт, *карт геологічних* та ін. карт і геол. даних (геоморфолог. картографування). Для тер. УРСР складено К. г. в масштабах 1 : 50 000, 1 : 200 000 та ін. (в системах геологічного та геоморфолог. знімання) та дрібномасштабні оглядові карти.

Літ.: Спиридонов А. И. Основы общей методики полевых геоморфологических исследований и геоморфологического картографирования. М., 1970; Цись П. М. Геоморфологія УРСР. Львів, 1962; Геоморфологическая карта Украинской ССР и Молдавской ССР. М., 1984. *І. Г. Черваньов.*

КА́РТИ ГЕОФІЗИ́ЧНІ — карти, що відображають фіз. властивості і процеси, які відбуваються у геосферах; один з видів *карт геологічних*. За змістом К. г. поділяють на карти магнітного поля (магнітного схилення, вікового ходу елементів магнітного поля та ін.), гравітаційного *поля* (будови земної кори та її вертикальних рухів, зміни сили тяжіння та ін.), геотермічного поля, а також карти небезпечних природних явищ (вулканізму, землетрусів, цунамі тощо). Залежно від ступеня узагальнення показників К. г. поділяють на аналітичні (напр., аномального магнітного поля), синтетичні (сейсмічного районування), комплексні (землетрусів) і прогнозні. К. г. складають за даними *геофізичних досліджень літосфери*. Вони входять до *атласів комплексних*. *В. Л. Приседько.*

КА́РТИ ГІДРОЛОГІ́ЧНІ — карти, що відображають розподіл, режим, склад, властивості та запаси поверхневих вод суходолу; один з видів *карт тематичних*. До К. г. відносять карти гідрографічні (річкової та озерної сітки, водозбірних басейнів, густоти річкової сітки), гідролог. вивченості, водного режиму (*норми стоку*, внутрішньорічного розподілу стоку), термічного й льодового режиму, окремих гідрол. явищ (повеней, межені, павод-

Озеро Картал.

ків), фіз.-хім. характеристик вод (твердий стік, хім. склад, т-ра) і заг. оцінки поверхневих вод (*гідрологічного районування, водних ресурсів* та їхнього використання). Стік окремих річок показують на картах водоносності. Складають К. г. за даними *гідрологічних досліджень.* Осн. спосіб картографічного зображення показників режиму річок — ізолінії; застосовують також способи картограм, картодіаграм та ін. К. г. у вигляді окремих видань видаються рідко. Тер. України на них характеризується як частина СРСР. У 1927 Д. І. Кочерін склав першу карту серед. багаторічного стоку Європейської частини СРСР (масштаб 1 : 20 000 000). Розподіл серед. стоку річок СРСР відображений на картах Б. Д. Зайкова (1946) і В. А. Троїцького (1947). Найчастіше К. г. об'єднують в тематичні атласи (див. *Агрокліматичний атлас Української РСР, Атлас складових теплового і водного балансу України*). *Л. Є. Осауленко.*

КА́РТИ ГІПСОМЕТРИ́ЧНІ — один з видів *карт рельєфу*, на яких рельєф суходолу та мор. дна (батиметричні) зображений за допомогою ізогіпс (ізобат) і відміток. Рельєф на К. г. відображений на основі узагальнення даних його абс. висот на попередньо генералізованій гідрографічній сітці. На К. г. звичайно застосовують пошарове пофарбування за ступенем висот, а також відмивку.

Рельєф всієї тер. України вперше був зображений на складеній О. А. Тілло «Гіпсометричній карті Європейської Росії» (1889, масштаб 1 : 2 520 000), після Великої Жовтневої соціалістичної революції — на «Гіпсометричній карті Європейської частини СРСР» (1941, масштаб 1 : 1 500 000). Як частина СРСР тер. України зображена на К. г. Радянського Союзу різного масштабу — 1 : 5 000 000 (видані 1954, 1983), 1 : 4 000 000 (1982). До цього типу карт належить карта Укр. РСР і Молд. РСР у масштабі 1 : 1 000 000 (1984). *Ю. Л. Грубрін*

КА́РТИ ГРУНТІ́В — карти, що відображають поширення грунтів та їхні властивості; один з видів *карт тематичних.* Осн. є загальні К. г., на яких представлені генетичні групи грунтів, їхній мех. склад і грунтоутворюючі породи. Зміст загальних доповнюють галузеві К. г., що характеризують окремі властивості грунтів (кислотність, засоленість, солонцюватість тощо), та прикладні К. г. (агрохім., грунтово-меліоративна, ерозії грунтів, якісної та екон. оцінки земель та ін.). К. г. окремих районів України почали складати в 19 ст. (див. *Грунтово-географічні дослідження*). За результатами обстеження грунтів тер. УРСР (1961) складено К. г. всіх с.-г. підприємств (масштаб 1 : 10 000), адм. районів (1 : 50 000—1 : 100 000), областей (1 : 200 000) і республіки в цілому (масштаб 1 : 750 000 — 1 : 1 500 000). У 1981 почато розроблення та складання карт екон. оцінки земель колгоспів і радгоспів УРСР. К. г. включають до *атласів комплексних.* При вирішенні різних наук. і прикладних завдань найширше використовують узагальнені багатокольорові карти грунтів — «Грунти Української РСР» (масштаб 1 : 1,5 млн., 1967) і «Грунти Української РСР» (1 : 750 000, 1973).

Видання: Почвенная карта Волынской губернии. К., 1887; Махов Г. Схематична карта грунтів України. [б. м.], 1924; Грунти Української РСР. К., 1967; Почвы Украинской ССР. М., 1973. *В. П. Разов.*

КА́РТИ ЕКОНОМІ́ЧНІ — карти, що відображають різні соціально-екон. об'єкти, явища і процеси; один з видів *карт тематичних.* На К. е. екон.-геогр. об'єкти характеризуються переважно за внутр. ознаками, що дає можливість виявити явища та процеси, які не мають уречевленого вигляду (населення, типи г-ва та ін.) або визначаються допоміжними показниками (врожайність с.-г. культур тощо). За змістом К. е. поділяються на загальноекономічні карти (розкривають тер. особливості екон. і соціальної діяльності в цілому), карти господарства (промисловості, с. г., транспорту й зв'язку, буд. індустрії, торгівлі, фінансів) і соціальні. К. е. включають до атласів комплексних і *атласів шкільно-краєзнавчих.* На тер. України підготовлено ряд екон. карт.

Літ.: Жупанський Я. І. Виробничо-територіальні комплекси та їх картографування. Львів, 1975; Руденко Л. Г. Картографическое обоснование территориального планирования. К., 1984; Золовский А. П., Козаченко Т. И. Картографирование продовольственных комплексов. К., 1987.

Видання: Кооперативні союзи України *та філії їх на 1.VII 1919 р.* К., 1920; Атлас карт энергетики Украины. Харьков, 1922; Украинская ССР. Развитие народного хозяйства в 1981—1985 гг. М., 1982. *Я. І. Жупанський.*

КА́РТИ ЗООГЕОГРАФІ́ЧНІ — карти, що відображають тваринний світ певної території; один з видів *карт тематичних.* Серед К. з. розрізняють синтетичні (*зоогеографічного районування*), типологічні та аналітичні, або комплексні, що відображають ареали різних фауністичних груп або дрібніших категорій зоологічної систематики та груп тварин, які мають певне ресурсне значення: госп. (мисливсько-промислові, тварини-шкідники с.-г. і лісових культур тощо), естетичне (декоративні тварини) або наукове (рідкісні тварини). До К. з. належать також карти, що відображають характер місцеперебування різних груп чи видів тварин, умови їхнього існування або особливості біол. стану (міграції, нерестовища, місця зимівлі тощо); карти госп. використання ресурсів мисливсько-пром. фауни, комплексу заходів по боротьбі з шкідниками і хижаками, переносниками збудників хвороб та ін. Палеозоогеогр. карти дають уявлення про природно-істор. зміни тваринного світу. Новим напрямом зоогеографічного картографування є створення карт охорони та відтворення тваринного світу. Складають К. з. за даними *зоогеографічних досліджень.* На К. з. найчастіше застосовують такі засоби картографічного відображення: якісного фону, ареалів, значків, рідше — лінійних знаків, картограми та картодіаграми.

Найповніший комплекс К. з. на тер. України представлено в *атласах комплексних.* Окремі комплексні карти тваринного світу деяких областей включено до *атласів шкільно-краєзнавчих.* Серію аналітичних К. з. вміщено в багатотомній праці «Фауна України», в ін. монографічних виданнях. *Г. О. Пархоменко.*

КА́РТИ ІСТОРИ́ЧНІ — карти, що відображають істор. процеси, події та усп. явища минулого, пов'язані з геогр. середовищем. Являють собою динамічні моделі реальних для певного періоду історії політичних, соціально-екон. тер. систем, їхніх структур і функціональних особливостей. За тематикою К. і. поділяють на істор.-археол., істор.-політичні, істор.-екон., істор.-етнографічні, воєнно-істор., істор.-революційні, істор.-культурні, істор.-геогр. та карти-персоналії; за часом і ступенем узагальнення показників картографування — на вузькогалузеві та загальноісторичні. За охопленням території К. і. показують світ в цілому, материки, окремі держави, частини держав, області, міста і місця істор. подій. Основу хронологічної класифікації К. і. визначає марксистсько-ленінська періодизація істор. розвитку суспільства й поділ його на суспільно-екон. формації.

Першою друкованою картою, що включала і тер. сучас. України, була «Історична карта Російської імперії 1793 р.» (додаток № 16 до праці В. К. Яцунського «Історична географія», 1955). В СРСР систематично видаються істор. навч. та наук.-популярні карти і схеми, у т. ч. на тер. республіки (напр., серія «Велика Вітчизняна війна 1941—45 рр.»). *О. Є. Маркова.*

КА́РТИ КЛІМАТИ́ЧНІ — карти, що відображають просторові закономірності та окремі елементи клімату; один з видів *карт тематичних.* Складають їх за кліматич. та агрокліматич. довідниками, що узагальнюють результати регулярних метеорол. спостережень. За ступенем узагальнення змісту К. к. поділяють на аналітичні (дають конкретні характеристики метеоролог. явищ — температури, атм. тиску та ін.; їх складають на певний момент часу); синтетичні (напр., кліматич. районування) та комплексні, на яких представлені всі метеорол. елементи в сукупності (напр., синоптичні карти). До К. к. належать також карти оцінки кліматич. умов, напр. для с. г. (агроклімат. карти), буд-ва міст, водосховищ тощо. К. к. складають в основному методом ізоліній, а також — значків, діаграм, якісного фону. К. к. становлять значну частину тематичних карт.

Перші К. к. на території сучасної України були опубліковані в праці К. С. Веселовського «О климате России» (СПб., 1857). Серію К. к. об'єднано в *Кліматичному атласі України* (1927) та Кліматичному атласі Української РСР (1968), їх вміщують в усіх *атласах комплексних* і *атласах шкільно-краєзнавчих.* *Г. К. Андреєва.*

КА́РТИ ЛАНДША́ФТНІ — карти, що відображають ландшафтну структуру території та типологію *природно-територіальних комплексів* (ПТК); один з видів *карт тематичних.* Розрізняють загальнонаукові й прикладні К. л. Осн. зміст загальнонаукових К. л. становить зображення класів, типів і видів ландшафтів, окремих ПТК та їхніх антропогенних (техногенних) модифікацій. Легенди карт складають відповідно до генетичної *класифікації ландшафтів.* На базі загальнонаукових створюють різ-

номанітні прикладні К. л.: ландшафтно-меліоративні, ландшафтно-геохімічні та ін. На ландшафтній основі створюють *карти медико-географічні* та інженерно-геогр. карти для містобудування, організації рекреаційної діяльності, *землекористування* та *охорони природи*. Розробляють також ретроспективні К. л. (зміни ландшафтів у минулому) та прогнозні (природні та антропогенні зміни ландшафтів на майбутнє). Ландшафтна структура території на К. л. подається способом лінійних знаків, а типологія ПТК — кольоровим або штриховим якісним фоном.

Першу друковану серію схематичних текстових К. л. областей України вміщено в монографіях, присвячених природі Волин., Закарп., Івано-Фр., Львів., Терноп. та Хмельн. областей, виданих 1972—81. Першу К. л. всієї тер. України було видано 1979 у масштабі 1 : 2 500 000. Дрібномасштабні К. л. окремих частин тер. республіки включено до *атласів шкільно-краєзнавчих*. *Г. О. Пархоменко.*

КА́РТИ МЕ́ДИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНІ — карти, що відображають вплив навколишнього середовища на здоров'я людини, поширення хвороб, а також лік.-профілактичні заклади і медичне обслуговування населення; один з видів *карт тематичних*. Серед К. м.-г. розрізняють карти медико-географічної оцінки території, нозогеографічні (показують поширення та динаміку хвороб, показники захворюваності і смертність), медико-географічного районування, прогнозні та рекомендаційні. Перші карти поширення захворювань та мед. обслуговування складено на Україні в 2-й пол. 19 ст. як додатки до мед.-топогр. описів окремих губерній і санітарно-статистичних звітів земських лікарів. К. м.-г. створюють гол. чин. для вивчення епідеміологічних явищ.

Найбільшого розвитку в УРСР набули мед.-геогр. карти (див. *Медико-географічне картографування*) комплексу явищ, пов'язаних з онкологічними і серцево-судинними захворюваннями, а також карти поширення деяких інфекційних хвороб. Окремі карти мед. обслуговування населення вміщено в атласах: *Географія Київської області. Атлас* (1962) і *Атласі Української РСР і Молдавської РСР* (1962).

Літ.: Нехороших А. М. Медико-географические карты. Сводный аннотированный указатель. М., 1982. *В. О. Шевченко.*

КА́РТИ НАСЕ́ЛЕННЯ — карти, що відображають соціальні та екон. характеристики населення. За змістом їх поділяють на власне К. н., або розміщення (дають уявлення про людність поселень); демографічні карти (характеризують народжуваність і смертність населення, його склад, рух і відтворюваність, зміни статево-вікової структури, закономірності змін заг. чисельності населення); розселення (відображають територіальні системи поселень — локальні, обласні, регіональні та ін., а також типи поселень — істор.-генетичні, топогр.-планувальні, виробничо-функціональні); етнографічні (показують нац. склад населення, особливості розселення народів, характерні риси матеріальної і духовної їх культури і побуту) та соціально-економічні карти (характеризують соціальний склад населення, його працездатність і особливості зайнятості в г-ві, рівень життя). Для складання К. н. використовують переважно спосіб значків, картодіаграм і картограм.

Видання: Карта сучасного етнічного складу населення Української РСР. М., 1966. *Л. Г. Руденко.*

КА́РТИ ПАЛЕОГЕОГРАФІ́ЧНІ — картографічні зображення давньої природи та просторового розміщення її окремих компонентів. К. п. є результатом аналізу і узагальнення палеогеографічних документів. К. п. складають для окремих етапів (див. *Палеогеографічна етапність*) давньої природи, кожен з яких може бути охарактеризований синтетичною К. п., окремими картами (палеогеологічною, гіпсометричною, геоморфологічною, зоогеографічною, фітогеографічною тощо), а також графічними зображеннями різних палеогеогр. пам'яток, палеогеогр. індикаторів тощо. На Україні видано *Атлас палеогеографічних карт Української РСР і Молдавської РСР* (1960); карти відображають фіз.-геогр. умови і літологічні відміни 72 етапів геол. розвитку території УРСР і прилеглої акваторії; карти викопних грунтів вміщено у монографії Н. О. Сіренко і С. І. Турло «Розвиток грунтів і рослинності України в пліоцені і плейстоцені» (1986). Складено синтетичні карти масштабу 1 : 2 500 000, які характеризують природу 12 етапів тріасу, ранньої крейди, пліоцену і плейстоцену.

Видання: Атлас палеогеографічних карт Української РСР і Молдавської РСР (з елементами літофацій). К., 1960. *М. Ф. Веклич.*

КА́РТИ ПОЛІ́ТИКО-АДМІНІСТРАТИ́ВНІ — карти, що відображають держ. приналежність і політ.-адміністративний устрій певної території; один з видів *карт економічних*. Вони характеризуються стабільністю змісту — показом держ. і адм. кордонів, столиць, адм. центрів, населених пунктів міськ. і, частково, сільс. типів, гол. шляхів сполучення. За призначенням сучас. К. п.-а. поділяють на наук.-довідкові та навчальні. При створенні таких карт користуються гол. чин. способами значків, якісного фону.

Перші К. п.-а., що містили довідкові відомості про більшу частину тер. сучас. України, були видані у 18 — на поч. 19 ст. Це карти Пд.-Зх., Пд. Росії (масштаб 1 : 4 000 000, 1 : 28 000 000, 1 : 840 000), Малоросії (1 : 420 000); Київ., Волин., Полтав., Подільської та Черніг. губерній (1 : 840 000); Катериносл., Херсон., Таврійської губерній та Бессарабської обл. (1 : 1 800 000). Першими рад. К. п.-а. на тер. республіки були карти, що характеризували адм.-тер. реформу в СРСР 1923—29. В 1923—34 було підготовлено ряд карт на територію УРСР з масштабом 1 : : 4 000 000 і 1 : 5 000 000. В СРСР систематично видаються політико-адм. карти різних регіонів, у т. ч. УРСР. Серед них — карти республіки в цілому (1 : 750 000, 1 : 1 500 000), Донецько - Придніпровського, Пд.-Зх. й Пд. екон. районів (1 : 1 000 000) і адм. областей (1 : 400 000, 1 : 600 000).

Видання: Украинская ССР. Молдавская ССР. Административно-территориальное деление на февраль 1985 г. М., 1985. *О. Є. Маркова.*

КА́РТИ ПРИРОДООХОРО́ННІ — карти, що відображають тер. аспект наук.-тех., адм.-правових і госп. заходів щодо охорони, раціонального використання та відновлення *природних ресурсів* і *навколишнього середовища*; один з видів *карт тематичних*. К. п. подають оцінку сучас. стану навколишнього середовища та його компонентів, ступінь і наслідки антропогенного впливу на природу. Комплексне відображення охорони природи можливе на природно-компонентній і ландшафтній основі або шляхом виділення природоохоронних тер. комплексів, зумовлених функціональною структурою народногосп. комплексу території. Найпоширеніші дрібномасштабні карти *природно-заповідного фонду УРСР* та крупномасштабні — окремих *заповідників, природних національних парків* тощо. Для вирішення проблем охорони компонентів природи складають серії середньомасштабних карт. Вони включають ряд тематичних груп К. п., на яких відображено техногенні джерела забруднення чи порушення природного стану компонентів, у т. ч. внаслідок екологічних катастроф, природоохоронні заходи, що ліквідують такі наслідки або запобігають їм; рекультивацію чи оптимізацію порушених територій, заходи для повернення у *природокористування*, ефективність і напрями удосконалення природоохоронної діяльності. За призначенням К. п. поділяють на інвентаризаційні (у т. ч. *моніторингу навколишнього середовища*), оціночні та рекомендаційні.

К. п. тер. України включають до сучас. національних і регіональних *атласів комплексних*, адм. областей — до *атласів шкільно-краєзнавчих*. Складено карти для тер. комплексних схем охорони природи областей та міст УРСР.

Літ.: Золовский А. П., Маркова Е. Е., Пархоменко Г. О. Картографические исследования проблемы охраны природы. К., 1978.

Видання: Природные заповедные объекты Украинской ССР. М., 1977. *Г. О. Пархоменко.*

КА́РТИ РЕКРЕАЦІ́ЙНІ — карти, що характеризують рекреаційну діяльність населення; один з видів *карт тематичних*. Вони містять інформацію про *територіальні рекреаційні системи* та їхні елементи (групи відпочиваючих, природні й культурні комплекси, тех. системи, управління і обслуговування), властивості, структуру, внутр. та зовн. зв'язки. Найпоширеніші з К. р.— аналітичні (інвентаризаційні), складають також оціночні (характеризують окремі види *рекреаційних ресурсів*) та карти розміщення рекреаційних закладів. При створенні К. р. застосовують гол. чин. способи картограм, картодіаграм і спосіб значків. Ряд карт, що відображають рекреаційну діяльність і ресурси України, вміщено в *атласах комплексних* та атласах туристських. Окрему К. р. у масштабі 1 : 750 000 складено 1982, текстові карти вміщені у наук. публікаціях. Новим напрямом рекреаційного картографування є створення картографічних моделей тер.-рекреаційних систем.

Видання: Украинская ССР. Территория для отдыха и лечения населения. М., 1982. *А. І. Бочковська.*

КА́РТИ РЕЛЬЄ́ФНІ — карти, що дають об'ємне зображення

рельєфу місцевості. Виготовляють такі карти мех. або автоматичним, а розмножують на виробн. гол. чин. вакуумним способом. Для наочності вертикальний масштаб К. р. збільшують порівняно із горизонтальним у 2—10 разів. Крім того, іноді для різних висотних поясів використовують змінний вертикальний масштаб. К. р. виготовляють переважно з пластику, картону та гіпсу. Для території України відомі такі фізичні К. р.: «Українська РСР і Молдавська РСР» (масштаб 1 : 1 000 000, 1974), «Розвиток водного господарства і меліорації Української РСР» (1 : 1 250 000, 1978), «Карпати» (1 : 250 000, 1979) і «Крим» (1 : 600 000, 1981).

В. А. Барановський.

КА́РТИ РЕЛЬЄ́ФУ — карти, що відображають рельєф суходолу й морського дна Землі чи поверхню ін. небесних тіл; один з видів *карт тематичних.* До К. р. відносять *карти гіпсометричні*, карти геоморфологічні (характеризують генетичні типи та форми рельєфу) й складені на їхній основі морфометричні К. р. (напр., ухилів земної поверхні, густоти розчленування рельєфу, сучас. рельєфоутворюючих процесів, окремих категорій форм рельєфу тощо), морфографічні (передають зовнішній вигляд рельєфу). На К. р. наносять також дані про порушення рельєфу, несприятливі природні й техногенні фактори і процеси. Рельєф дна морів та океанів за допомогою ізобат відображають на батиметричних картах. На тер. УРСР видано ряд окремих К. р. масштабу 1 : 420 000, 1 : 750 000, 1 : 1 000 000, а також карт, включених в комплексні атласи республіки й шкільно-краєзнавчі атласи адм. областей.

Видання: Геоморфологическая карта Украинской ССР и Молдавской ССР. 1979. М., 1981; Украинская ССР и Молдавская ССР. М., 1984. *В. П. Разов.*

КА́РТИ ТЕМАТИ́ЧНІ — карти, осн. зміст яких визначається конкретною темою. Виділяють карти природи (властивостей, явищ та процесів у природному середовищі в цілому та окремих його компонентах), господарства (суспільства) та населення. За ступенем узагальнення показників К. т. поділяють на аналітичні, які відображають конкретні неузагальнені або малоузагальнені показники, та синтетичні, що характеризують об'єкти як єдине ціле на основі об'єднання конкретних показників (напр. карти *агрогрунтового районування).* Розрізняють також К. т. комплексні, на яких подано кілька взаємопов'язаних об'єктів (напр., карти корисних копалин). На К. т., крім загальногеографічних, обов'язково подають елементи спец. змісту за допомогою найбільш придатних способів картографічного зображення (напр., поширення рослин і тварин — ареалами, районування території — способом границь та якісного фону тощо).

Найбільшу кількість К. т. на тер. України включено до *атласів тематичних.* Дрібномасштабні К. т. на тер. деяких адм. областей УРСР є в *атласах шкільно-краєзнавчих.* Складено серію настінних середньомасштабних К. т., що відображають будову поверхні, багатства надр України, грунти, рослинний покрив, населення, рекреаційний потенціал території тощо. *Г. О. Пархоменко.*

КА́РТИ ТЕРИТОРІА́ЛЬНО-ВИРОБНИ́ЧИХ КО́МПЛЕКСІВ — карти, що відображають взаємозумовленості та взаємозалежності елементів *територіально-виробничих комплексів* різного рангу; один з видів *карт економічних.* За допомогою методу енерговиробничих циклів на цих картах зображують стадії циклів, їхню повноту, завершеність, а також внутр. і міжсистемні зв'язки елементів комплексів. К. т.-в. к. розкривають особливості ресурсів (сировинних, енергетичних, трудових), розміщення виробн., структуру (галузеву, функціональну, територіальну) елементів комплексів. Розрізняють загальні і галузеві К. т.-в. к. Серед останніх виділяють карти таких комплексів: пром. (вузлів, агломерацій, зон, районів), агропром. і с.-г. (районів, зон), буд. (вузлів і районів зосередження буд-ва), трансп. (вузлів, районів) і комплексів невиробничої сфери (рекреаційних та ін.). Наук. основи складання карт такого типу в республіці розробляють гол. чин. у *Географії відділенні* Інституту геофізики АН УРСР, Чернів., Львів., Харків., Сімферопольському та Київ. університетах.

Літ.: Жупанський Я. І. Виробничо-територіальні комплекси та їх картографування. Львів, 1975. *Я. І. Жупанський.*

КА́РТИ ТУРИ́СТСЬКІ — карти, призначені для забезпечення потреб туристсько-екскурсійної справи, один із видів *карт тематичних.* На К. т. відображають загальногеогр. елементи (рельєф, гідрографічну сітку, рослинний та грунтовий покрив, населені пункти, шляхи сполучення, межі адм.-тер. одиниць тощо), об'єкти туристського призначення (архіт. та істор. пам'ятки, заповідники, нац. парки та ін. природоохоронні об'єкти, музеї, театри, спортивні споруди та ін.), а також об'єкти обслуговування туристів (туристські заклади та маршрути, турбази, готелі, кемпінги). Нерідко на К. т. наносять й ін. об'єкти. Серед К. т. розрізняють популярні та наук.-довідкові. Залежно від тер. аспекту, спец. та геогр. вмісту й призначення в СРСР К. т. поділяють на оглядові карти (охоплюють геогр. райони й політико-адм. тер. одиниці), маршрутні картосхеми (включають території вздовж туристських маршрутів — пішохідних, лижних, водних, велосипедних, кінних і комбінованих, а також маршрутів трансп. подорожей) та схематичні плани міст. Геогр. основою для створення К. т. є заг.-геогр. карти, архіт. плани міст і космічні знімки. К. т. супроводжуються пояснювальним текстом, переліком об'єктів обслуговування та туристського призначення, списками вулиць та площ, маршрутів міськ. транспорту, кольоровими ілюстраціями та малюнками. Популярні К. т. видають у складеному вигляді або портативними брошурами. Створення наук.-довідкових К. т. пов'язане з дослідженням, організацією і плануванням туризму як галузі нар. г-ва. З цією метою розробляють оціночні карти (подається оцінка природних, соціально-культурних, екон. умов та інженерних передумов для розвитку туризму), туристського районування та ін. К. т. є основою туристських атласів. Їх нерідко включають до *атласів науково-довідкових* та *атласів шкільно-краєзнавчих.* В УРСР створено туристські атласи, що містять К. т. Серед атласів — *Крим. Атлас туриста* (1985), *Українські Карпати. Атлас туриста* (1987), Київ. Атлас туриста (1988), Азово-Черноморское побережье СССР. Атлас туриста (1989).

Видання: Украинская ССР. Молдавская ССР. Туристская карта. М., 1988.

В. Ф. Северинов.

КАРТОГРАФІ́ЧНИЙ МЕ́ТОД ДОСЛІ́ДЖЕНЬ — метод, що полягає у цілеспрямованому складанні й використанні картографічних творів у науковій і практичній діяльності. Включає такі осн. етапи: ознайомлення з об'єктом вивчення шляхом безпосереднього спостереження або аналізу різної інформації та відповідної її підготовки для створення і читання карт; використання спец. прийомів аналізу та перетворення картографічного відображення; осмислення й тлумачення одержаної за допомогою карт інформації з метою формування обгрунтованих цілеспрямованих уявлень про об'єкт дослідження і тенденції його розвитку. У процесі становлення К. м. д. сформувалися специфічні прийоми аналізу та цілеспрямованого перетворення картографічного відображення: візуальний аналіз і опис за картами; графічні побудови (графіки, профілі, блок-діаграми); картометричні; математичного моделювання та ін. Залежно від рівня механізації та автоматизації досліджень за допомогою карт розрізняють такі прийоми: візуальні, інструментальні, напівавтоматичні та автоматичні. Цей метод завдяки широкому спектру картографічних моделей та високому ступеню їхньої інформативності дає можливість досліджувати структуру, стан і динаміку різних явищ з їхньою кількісною, морфометричною та статистичною оцінкою. Його застосовують у фіз. та екон. географії, геофізиці, геології, природоохоронній справі та ін., як правило, у комплексі з ін. геогр. методами досліджень. Проблеми К. м. д., використання його при дослідженнях природи, населення, г-ва та історії УРСР відображені в матеріалах шести респ. картографічних конференцій (1963, 1965, 1968, 1969, 1979 і 1986). Термін «К. м. д.» запропонував рад. картограф К. О. Саліщев 1948. Іноді під К. м. д. розуміють як метод використання карт для пізнавання відображених на них явищ. *Л. Г. Руденко.*

КАРТОГРА́ФІЯ (від грец. χάρτης — аркуш папірусу і γράφω — пишу) — галузь науки, техніки і виробн., що охоплює вивчення, створення і використання картографічних творів. У більш широкому розумінні — наука про відображення і дослідження природних і сусп. об'єктів, явищ і процесів (розміщення їх, структуру, властивості, взаємозв'язки і розвиток у часі) за допомогою картографічних зображень — просторових образно-знакових моделей. К. має свій метод (див. *Картографічний метод досліджень*), в якому поєднуються два взаємопов'язані, але самостійні процеси — картографування (особливий вид моделювання) та використання картографіч-

них творів у практичній діяльності людини. Осн. результатами досліджень К. є *карти географічні* і *глобуси* Землі, ін. планет, Місяця і зоряного неба. Розділи К.: *картознавство*, математична К., складання й редагування карт, видання карт і *атласів географічних*, організація та економіка картографічного виробн., історія картографії. До математичної К. входить вчення про математичну основу карти (картографічні проекції, координатна сітка, опорні геодезичні пункти, масштаб, компонування карти) та картометрія (вивчає способи вимірювання і обчислення по картах координат, висот, площ, віддалей, кількісних характеристик зображуваних об'єктів тощо). Складання і редагування карт включає розробку змісту карт, принципи генералізації, проектування картографічних позначень і застосування різних способів графічного виготовлення оригіналів карт. Видання карт — розділ К., що розробляє методи і тех. прийоми підготовки карт до друку. Організація та економіка картографічного виробн. вивчає і розробляє методи його планування, особливості організації та екон. розвитку.

Виділяють К. Землі (геокартографія) та космічну К. (вивчає і відображає планети і зоряне небо картографічними засобами). У свою чергу, геокартографія поділяється на топографічну та тематичну К. Своєрідність окремих видів *карт тематичних*, а також методів створення їх зумовило становлення групи тематичних галузей К.— геол. К., К. грунтів, *економічної картографії* та ін. К. має тісний зв'язок з *географією*, *геодезією*, *фотограмметрією*, геологією, фізикою, математикою та ін. науками. Окремі топографічні знімання проводилися в Китаї за 1000 років до н. е. Дальшого розвитку К. набула в епоху Відродження. Перші зображення Сх. Європи, у т. ч. тер. сучас. України, виявлено на картах Птолемея (2 ст.), а також на картах багатьох іноземних авторів 14—15 ст., складених за російськими картографічними джерелами. З іноземців карти України склав Г. Боплан. У Росії К. досягла значних успіхів у 17—18 ст. Особливу увагу розвиткові К. приділено після Вел. Жовтн. соціалістич. революції. За роки Рад. влади у республіці створено картографічні підприємства, організовано картографо-геодезичне приладобудування, здійснюється підготовка спеціалістів-картографів з серед. та вищою освітою. Наук. дослідження з К. проводять гол. чин. у *Географії відділенні* Інституту геофізики АН УРСР, на відповідних кафедрах Київ., Харків. і Чернів. ун-тів, ін. вузів та у відомчих н.-д. і проектних інститутах.

Літ.: Асланикашвили А. Ф. Метакартография. Тбилиси, 1974; Левицкий И. Ю. Научные основы комплексного сельскохозяйственного картографирования. М., 1975; Золовський А. П., Маркова Е. Е., Пархоменко Г. О. Картографические исследования проблемы охраны природы. К., 1978; Салищев К. А. Картография. М., 1982; Руденко Л. Г. Картографическое обоснование территориального планирования. К., 1984; Золовский А. П., Козаченко Т. И. Картографирование продовольственных комплексов. К., 1987; Салищев К. А. Проектирование и составление карт. М., 1987. *А. П. Золовський.*

КАРТОЗНА́ВСТВО — теоретичний розділ *картографії*, в якому розглядають картографію як наукову систему, її предмет і метод; вивчаються картографічні твори (карти, атласи, глобуси та ін.), їхні властивості. Досліджує питання математичної основи, картографічної генералізації, способів і засобів картографічного зображення, *класифікації карт*. К. як наук. дисципліна включає також картографічне джерелознавство: систематичний огляд зарубіжних і вітчизн. картографічних творів, методику використання карт (див. *Картографічний метод досліджень*), історію картографії. Як наук. напрям К. виникло в 1-й пол. 20 ст. Дослідження з К. на Україні проводять гол. чин. у *Географії відділенні* Ін-ту геофізики АН УРСР, Київ., Харків. і Чернів. університетах. У вузькому значенні під К. розуміють лише картографічне джерелознавство.

Літ.: Салищев К. А. Картоведение. М., 1982. *В. П. Павлова.*

КАРТОПЛЕПРОМИСЛО́ВИЙ АГРОПРОМИСЛО́ВИЙ КО́МПЛЕКС — система взаємопов'язаних спеціалізованих виробн., що здійснюють вирощування й заготівлю картоплі та переробку її переважно на крохмаль і спирт; один з видів *агропромислових спеціалізованих комплексів*. Основа сировинної бази — вирощування тех. картоплі (див. *Картоплярство*). Осн. тип пром. підприємств — картоплекрохмальні, спиртові та овочесушильні з-ди. В УРСР щороку переробляють бл. 600 тис. т картоплі (3 % респ. валового збору та 22 % держ. закупівель). В своєму розміщенні тяжіють до сировинних зон. Переробні підприємства розміщені переважно в поліських областях республіки та у Передкарпатті. В республіці діють 14 картоплекрохмальних заводів. Найбільші з них: Ковельський (Волин. обл.), Кремнянський і Радомишльський (Житомир. обл.). Спирт з картоплі виробляють 27 підприємств. Найпотужніші з них — Чуднівський спиртокомбінат, Липниківський та Коростишівський спиртозаводи (в Житом. обл.). Виробн. спирту з картоплі поступово зменшується у зв'язку з використанням ін. видів сировини. *С. М. Малюк.*

КАРТОПЛЯ́РСТВО — галузь *сільського господарства* по вирощуванню картоплі для прод. потреб та як сировини для крохмале-патокової і спиртової пром-сті. Продукцію К. (бульби, картоплиння) та відходи переробки вживають також як соковитий корм у тваринництві. В Росії 1913 посівна площа під картоплею становила 4,2 млн. га, валовий збір її — 31,8 млн. т; на Україні відповідно — 1,08 млн. га та 8,5 млн. т. У більшості районів України виробн. картоплі мало натуральний і напівнатуральний характер. За роки Рад. влади в галузі відбулися значні зміни: удосконалено технологію вирощування картоплі, обгрунтовано розміщення її посівів відповідно до біол. особливостей культури, природних умов республіки та екон. ефективності галузі. В УРСР вперше в країні перейшли на нову систему насінництва картоплі. Було організовано закриті райони товарного виробн. насіння, що дало можливість поліпшити сортовий склад, забезпечити щорічну поставку насінного матеріалу до пд. областей. Г-ва республіки повністю перейшли на вирощування картоплі столового і універсального призначення. Зростає концентрація виробн. картоплі, особливо ранньої, в приміських зонах великих міст і міських агломерацій.

Валовий збір картоплі в УРСР (всі категорії господарств. тис. т).

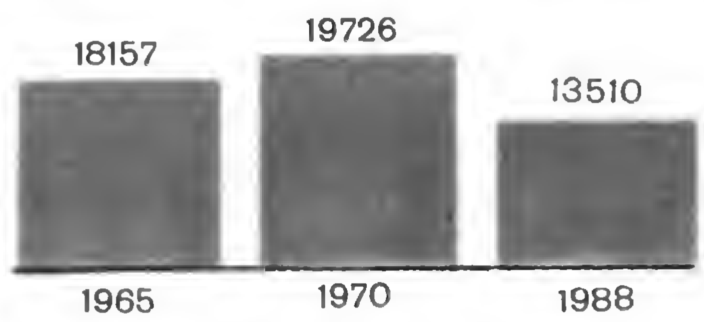

Врожайність картоплі в УРСР (всі категорії господарств, ц/га).

У республіці виділено три зони вирощування картоплі. До осн. зони належать Волин., Житомир., Івано-Фр., Київ., Львів., Ровен., Сум., Терноп., Хмельн. і Черніг. області, які мають забезпечувати високоякісною прод. картоплею населення міст і пром. центрів пд. областей, вирощувати необхідну кількість насіння для проведення сортопоновлення, а також збільшувати виробн. картоплі для власних потреб. В лісостеповій зоні картоплесіяння — Вінн., Кіровогр., Полтав., Харків., Черкас., Закарп., Чернів. області — галузь має забезпечувати потреби населення цих областей у продовольчій картоплі, переробну пром-сть — сировиною. У пд. зоні К.— Луганська, Дніпроп., Донец., Запоріз., Крим., Микол., Одес., Херсон. області — вирощують картоплю ранніх сортів на зрошуваних землях у спеціалізованих г-вах, які мають повністю забезпечувати населення міст і пром. центрів у літній та осінній періоди. Дальший розвиток К. спрямований на вдосконалення тер. розміщення галузі, підвищення врожайності картоплі, впровадження у картоплепереробне виробн. ресурсозберігаючої технології, створення відповідної матеріально-тех. бази для зберігання картоплі. Значне місце належить підвищенню якості картоплі, додержанню технології вирощування її. М-вами охорони здоров'я СРСР і УРСР встановлено гранично припустимі

Вирощування і заготівля картоплі в УРСР
(по всіх категоріях господарств)

Показники	1966—70	1971—75	1976—80	1981—85	1986—89
Посівна площа, тис. га	2033	1889	1695	1628	1484
Врожайність, ц/га	100	111	120	123	122
Валовий збір, млн. т	20,3	21,0	20,5	20,0	18,3
Державні закупівлі, млн. т	1,8	2,4	2,7	3,2	3,3

норми нітратів у бульбах картоплі: для ранньої — 240, пізньої — 120 мг на 1 кг сирої маси. В порядку держ. сан. нагляду за якістю продукції сан.-епідеміологічна служба здійснює вибірковий контроль за вмістом нітратів у бульбах. Відповідальність за додержання технології вирощування картоплі та своєчасне доставляння зразків у відповідні лабораторії покладено на керівників і спеціалістів господарств.

Літ.: Алексєєв Л. О., Батюта В. Г., Гузенко А. В. Організація і економіка вирощування картоплі. К., 1980; Прогресивна технологія виробництва картоплі [УРСР]. К., 1981. *В. М. Назар.*

КАСКА́Д ВОДОСХО́ВИЩ (франц. cascade) — група *водосховищ*, розташованих на одній річці або в одному річковому басейні. Спорудження К. в. передбачає комплексне використання *водних ресурсів* річки (або її басейну). Водогосп. комплекс К. в. охоплює, як правило, гідроенергетику, водопостачання нас. пунктів і пром. підприємств, зрошування с.-г. угідь, водний транспорт, рибне г-во, рекреацію, а також забезпечує регулювання паводкового режиму. Управління К. в. здійснюють за допомогою спец. диспетчерських правил регулювання з урахуванням *гідрологічних прогнозів* та реальних і проектних водогосп. умов на річці. На Україні найбільший К. в. споруджено на Дніпрі. Він складається з 6 водосховищ — *Київського водосховища, Канівського водосховища, Кременчуцького водосховища, Дніпродзержинського водосховища, Дніпровського водосховища* і *Каховського водосховища.* Введення Дніпровського каскаду у дію дало змогу використати ріку як джерело електроенергії і водопостачання пром. районів у бас. ріки та за його межами (зокрема, Донбасу), створити глибоководний судноплавний шлях від Чорного м. до гирла Прип'яті, зрошувати с.-г. угіддя, особливо на Пд. республіки. Дніпровські водосховища мають велику регулюючу здатність — при сумарному об'ємі 44 км^3 їхня корисна ємність дорівнює 19 км^3 (пересічний об'єм усього весняного стоку Дніпра становить 34,5 км^3). Споруджують К. в. також на Дністрі та у його басейні, переважно для боротьби з *паводками.* Каскади середніх і малих водосховищ створено у бас. Сіверського Дінця та на річках Приазов'я. Використовують їх як джерела водопостачання і зрошування, як водойми-охолоджувачі теплових електростанцій та ін. К. в. справляють вплив, у т. ч. негативний, на формування гідрологічного, гідрохім. і гідробіол. режимів осн. річки, а також на прилеглі до водосховища ділянки (напр., переформування берегів, заболочування і підтоплювання, мікрокліматичні особливості).

Літ.: Гидрометеорологический режим озер и водохранилищ СССР. Каскад днепровских водохранилищ. Л., 1976; Природа Украинской ССР. Моря и внутренние воды. К., 1987. *О. О. Русинов.*

Карстова печера ***Каскадна.*** *Схема.*

КАСКА́ДНА — карстова порожнина (шахта) у *Гірсько-Кримській карстовій області,* на масиві *Ай-Петрі.* Протяжність 980 м, глиб. 400 м. Утворилася у вапняках. Вхід до порожнини розташований у *лійці карстовій,* з дна якої починається серія внутр. колодязів і шахт завглибшки до 17—90 м, що з'єднуються з нахиленою галереєю (довж. 150 м). У ниж. частині К. два невеликі джерела. На днищах ходів і залів — брилові обвали, нагромадження глини; в основі куполів — натічні утворення. К. відкрито 1956, досліджено 1961 *Комплексною карстовою експедицією.* *В. М. Дублянський.*

КА́СОВА ГОРА́, Косова гора — комплексна пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташована у Галицькому р-ні Івано-Фр. обл. Перебуває у віданні радгоспу «Бовшівський». Пл. 7 га. Охороняється ділянка степу, що простягається вздовж лівого берега р. *Гнилої Липи.* Тут збереглися унікальні угруповання ковили найкрасивішої та ковили довголистої. У багатому флористичному складі ряд рідкісних, ендемічних і реліктових видів (астрагал датський, волошка тернопільська, осока низька, жовтець Запаловича та інші).

КА́СПЕРІВСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — ландшафтний заказник респ. значення (з 1977). Розташований у Борщівському і Заліщицькому р-нах Терноп. обл. Перебуває у віданні Чортківського лісгоспзагу, колгоспів «Комуніст» та «Шляхом Леніна», облпідприємства Міненерго УРСР. Пл. 818 га. Охороняються унікальні природні комплекси у долині р. *Серету* з мальовничим Касперівським водосховищем. Береги річки і водосховища високі, скелясті, з оригінальними формами вивітрювання вапняків, у відслоненнях — гірські породи від силурійських до антропогенових. Рослинність К. з. представлена окремими лісовими

Кастрополь.

Касперівський заказник.

Катеринівський заказник.

масивами і ділянками степу. У лісових насадженнях переважають грабові діброви з домішкою липи, клена гостролистого, дуба скельного; підлісок утворюють ліщина, клен татарський, терен, шипшина, бруслина. Значну цінність має рідкісна степова рослинність з участю горицвіту весняного, кизильника чорноплідного, півників угорських, а також ковили волосистої, ковили пірчастої, сону великого та реліктової шиверекії подільської — видів, занесених до Червоної книги УРСР. Багатий тваринний світ.

П. І. Фещенко.

КАСТЕ́ЛЬ — куполоподібна вершина *Головного пасма Кримських гір*, за 3 км на Пд. Зх. від м. *Алушти*. Висота 441 м. Являє собою інтрузивний масив (*лаколіт*), що складається з світло-сірих граніт-порфірів. На пд. схилах — кам. осипища (хаоси). Схили вкриті низькорослим лісом з дуба пухнастого, фісташки туполистої. Трапляються рідкісні види рослин, у т. ч. 6 занесені до Червоної книги СРСР (анограма тонколиста, суничник дрібноплодий, рускус під'язиковий та ін.). На К.— заказник Кастель (1979) і пам'ятка природи гора Кастель (з 1947; обидва місц. значення). Об'єкт туризму.

А. В. Єна.

КАСТРО́ПОЛЬ — приморська курортна місцевість у Крим. обл., за 35 км на Пд. Зх. від *Ялти*. Розташований на *Південному березі Криму*, в межах *Ялтинського рекреаційного підрайону*. Осн. природні ресурси — клімат середземномор. типу й тепле море. Є піщано-гальковий пляж завдовжки бл. 2 км. Природна рослинність (хвойні та листяні породи) поєднується з парковими насадженнями (переважно вічнозелені дерева й чагарники). Природні умови сприятливі для кліматотерапії при хронічних захворюваннях органів дихання нетуберкульозного характеру, функціональних порушеннях нервової та серцево-судинної систем, оздоровчого відпочинку. Функціонує профспілковий пансіонат «Кастрополь» на 625 місць.

Є. О. Желудковський.

КАТЕРИ́НІВСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — загальнозоол. заказник респ. значення (з 1977). Розташований у Великобурлуцькому р-ні Харків. обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. Червоної Армії та ім. Ілліча. Пл. 527 га. Охороняється одне з найстаріших поселень бабака на цілинних землях яружно-балкової системи. Загальна кількість особин бл. 10 тис.

За останні десятиріччя бабаки розселились у прилеглі райони.

О. К. Ющенко.

КАТЕРИНО́ПІЛЬ (до 1795 — Калниболото) — селище міського типу Черкас. обл., райцентр. Розташований на р. Гнилому Тікичу (прит. Тікича, бас. Пд. Бугу), за 7 км від залізнич. ст. Звенигородка. 7,1 тис. ж. (1990). Відомий з серед. 16 ст., с-ще міськ. типу з 1965. Поверхня хвиляста, перевищення висот до 75 м. Пересічна т-ра січня —5,4°, липня +20,2°. Опадів 505 мм на рік. Пл. зелених насаджень 134,4 га. У межах селища — Тікицький ентомологічний заказник (місц. значення). Цегельня, фабрика «Маяк», комбікормовий завод.

КАТЕРИНО́ПІЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд. частині Черкас. обл. Утв. 1923. Пл. 0,7 тис. км^2. Нас. 32,2 тис. чол., у т. ч. міського — 13,8 тис. (1990). У К. р.— с-ща міськ. типу *Єрки*, *Катеринопіль* (райцентр), *Мокра Калигірка* та 30 сільс. населених пунктів. Розташований у центр. частині *Придніпровської височини*. Поверхня — підвищена, пологохвиляста лесова рівнина. Корисні копалини: буре вугілля, граніти, гнейси, піски, каолін. Лежить у межах *Дністровсько-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня —5,4°, липня +20,2°. Період з т-рою понад +10° становить 166 днів. Опадів 505 мм на рік, максимальна кількість випадає у червні — липні. Найбільші річки: *Велика Вись* (на пд. межі району), *Гнилий Тікич* і Шполка (усі — бас. Пд. Бугу). Збудовано 49 ставків заг. пл. водного дзеркала 272 га. Найпоширеніші чорноземи типові малогумусні, у т. ч. вилуговані (50 % площі району). Лісів 4,3 тис. га. Осн. породи: дуб (42 % пл. лісів), сосна (36 %), липа, граб, ясен, клен тощо. У районі — 3 заказники, 3 пам'ятки природи та парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (усі — місц. значення). Найбільші підприємства: єрківські дослідний рем.-мех., плодоовочеконсервний заводи, хлібопродуктів і птахокомбінати, Мокрокалигірський завод прод. товарів, Ярошівський цукр. комбінат. Спеціалізація с. г.— рослинництво зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 49,5, у т. ч. орні землі — 45,4, сіножаті і пасовища — 3,7. Зрошується 1291 га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, горох, овес, цукр. буряки, соняшник. Галузі тваринництва: скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, бджільництво. У К. р.— 22 колгоспи, 2 радгоспи. Залізничні станції: Розсохуватка і Звенигородка. Автошляхів 286 км, у т. ч. з твердим покриттям — 249 км.

КАТЕРИНОСЛА́В — кол. (до 1926) назва *Дніпропетровська*.

КАТЛАБУ́Г — заплавне озеро в Ізмаїльському р-ні Одес. обл., у пониззі Дунаю. Від заплави Дунаю відокремлений дамбою, має режим водосховища. Водообмін з Дунаєм регулюється шлюзованим каналом. Довж. 21 км, шир. від 1 до 6 км, пл. 67 км^2, глиб. до 4 м. Улоговина видовженої форми, з розширенням (до 6 км) у пд. частині. Пн. береги підвищені, подекуди урвисті, розчленовані балками, південні — низовинні, заболочені. Впадають річки *Ташбунар*, *Великий Катлабуг*, *Єника*. Т-ра води влітку +24, +26°. Взимку замерзає. Мінералізація води 1—1,6 г/л. Поширена водяна рослинність (зокрема, водорості, латаття); з рідкісних видів зростає водяний горіх плаваючий. Водяться сазан, щука, окунь. Створене рибницьке г-во: розводять товстолобика і білого амура. Є промисел раків. На берегах К. (особливо південних) — місця гніздування водоплавних та відпочинку перелітних птахів.

Озеро Катлабуг.

Каховка.
Пам'ятник радянським танкістам, які загинули під час визволення міста від німецько-фашистських загарбників.

Воду озера використовують для зрошування (Суворовська зрошувальна система).
Ю. О. Амброз.

КАХО́ВКА — місто обл. підпорядкування Херсон. обл., райцентр. Розташована на лівому березі *Каховського водосховища*, за 10 км від залізничної ст. Каховка. Автовокзал, аеропорт, пристань. Нас. 43,1 тис. чол. (1990). Відома з 1791, місто з 1919. Пересічна т-ра січня −3,5°, липня +23,3°. Опадів 368 мм на рік. Пл. зелених насаджень 391,5 га. На схилах водосховища — парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (місц. значення).
У місті з-ди: електрозварювального устаткування, залізобетонних виробів, рем., дослідний експериментальний мех., «Сільгоспагрегат»; харчосмакова, спортвиробів і меблева ф-ки; філіал Херсонської взут. ф-ки. Укр. респ. виробничо-монтажна база дощувальних машин «Фрегат». Музей історії міста.
Об'єкти туризму, пов'язані з подіями громадян. та Великої Вітчизн. воєн, зокрема пам'ятник «Легендарна тачанка» на місці прориву Червоною Армією лінії укріплень врангелівських військ 1920; обеліск на кургані, де 1920 розташовувався командний пункт командуючого 51-ю стрілецькою дивізією В. К. Блюхера; будинок, у якому 1920 містився штаб командуючого Південним фронтом М. В. Фрунзе.
Літ.: Яценко А. Д. Каховка, Каховка. Путівник. Сімферополь, 1981.

КАХО́ВСЬКА ЗРО́ШУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — меліоративна система в Херсон. і Запоріз. областях. Спорудження 1-ї черги почато 1967 (пл. зрошування 262 тис. га), завершується 1991; у перспективі площа зрошуваних с.-г. угідь становитиме 750 тис. га. Поверхня в межах системи рівнинна, розчленована улоговинами, балками і руслами тимчасових водотоків; є *поди*. Грунтовий покрив представлений переважно чорноземами південними і темно-каштановими грунтами. У подах поширені темно-каштанові грунти у комплексі з солонцями та глеє-солоді. Грунтоутворюючими породами є лесовидні суглинки. Глиб. залягання грунтових вод у пн. частині зрошуваного масиву 20—40 м, у південній — 3—4 м. Джерело живлення К. з. с. — магістральний *Каховський канал*, вода з якого надходить у міжгосп. і внутрішньогосп. канали (довж. 520 км). Для зменшення втрат води на фільтрацію відкриті канали вкрито протифільтраційним покриттям (залізобетонні плити по поліетиленовій плівці або монолітний бетон); внутрішньогосп. мережу споруджено переважно в сталевих трубах. Відведення дренажних і поверхневих вод здійснюють по скидових каналах завдовжки 160 км в акумулюючі ставки та водосховища, які використовують для рибництва. Управління технол. процесами водорозподілу і поливу в межах К. з. с. здійснюється автоматизованою системою диспетчерського управління. На зрошуваних с.-г. угіддях вирощують зернові, кормові та овочеві культури. Під впливом зрошування на окремих ділянках підвищується рівень грунтових вод, особливо вздовж каналів. На ділянках з високим рівнем грунтових вод створюють дренажні системи різного типу (заг. площа їх 31,2 тис. га). Серед природоохоронних і профілактичних заходів: створення вздовж каналів лісосмуг, підтримання за допомогою дренажу оптимального водно-сольового режиму грунту на зрошуваних і прилеглих територіях, збереження унікальних ландшафтів. Зокрема, навколо заповідника *Асканія-Нова* створено охоронну зону завширшки 2 км і споруджено вертикальний дренаж по всьому контуру заповідника.
В. Д. Дупляк, С. П. Позняк.

Каховська зрошувальна система.
Магістральний канал.

КАХО́ВСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище на Дніпрі, в межах Дніпроп., Запоріз. та Херсон. областей. Утворилося 1955—58 при спорудженні Каховської ГЕС. Довж. 230 км, пересічна шир. 9,4 км (максимальна — 25 км), пл. 2155 км^2, пересічна глиб. 8,4 м (максимальна — 24 м). Об'єм води 18,2 км^3. Довжина берегової лінії 896 км. Береги К. в. переважно круті, розчленовані глибокими балками, лише на окремих ділянках пологі, піщані; багато островів. Мінералізація води 253—433 мг/л. Вміст кисню 6—12,5 мг/л. Т-ра води влітку до +24°. Замерзає наприкінці листопада — на поч. січня, скресає у серед. лютого — на поч. березня. Товщина льодового покриву 17—37 см. Водообмін у К. в. відбувається 2—3 рази на рік. У каскаді дніпровських водосховищ К. в. відіграє роль резервного (з 1961); повне спрацювання його корисного об'єму здійснюється лише в окремих випадках (напр., при високій повені). Влітку, відповідно до потреб рибного г-ва, рівень К. в. знижується на 1 м. Мілководні ділянки водосховища, що становлять до 5 % його площі, вкриті водяною рослинністю (заг. пл. заростання до 30 км^2). Ростуть рогіз широколистий і рогіз вузьколистий, очерет, рдесники, кушир занурений, сальвінія плаваюча, є водяний горіх. Водорості планктону налічують до 670 видів, найпоширеніші — зелені, діатомові, синьозелені, евгленові. В липні — серпні *«цвітіння» води* охоплює до 80—95 % акваторії. Фауна К. в. включає понад 150 видів зоопланктону, понад 180 — безхребетних, 56 — риб (пром. значення мають лящ, судак, товстолобик, плітка, тюлька та ін.). В межах мілководдя — природні і штуч-

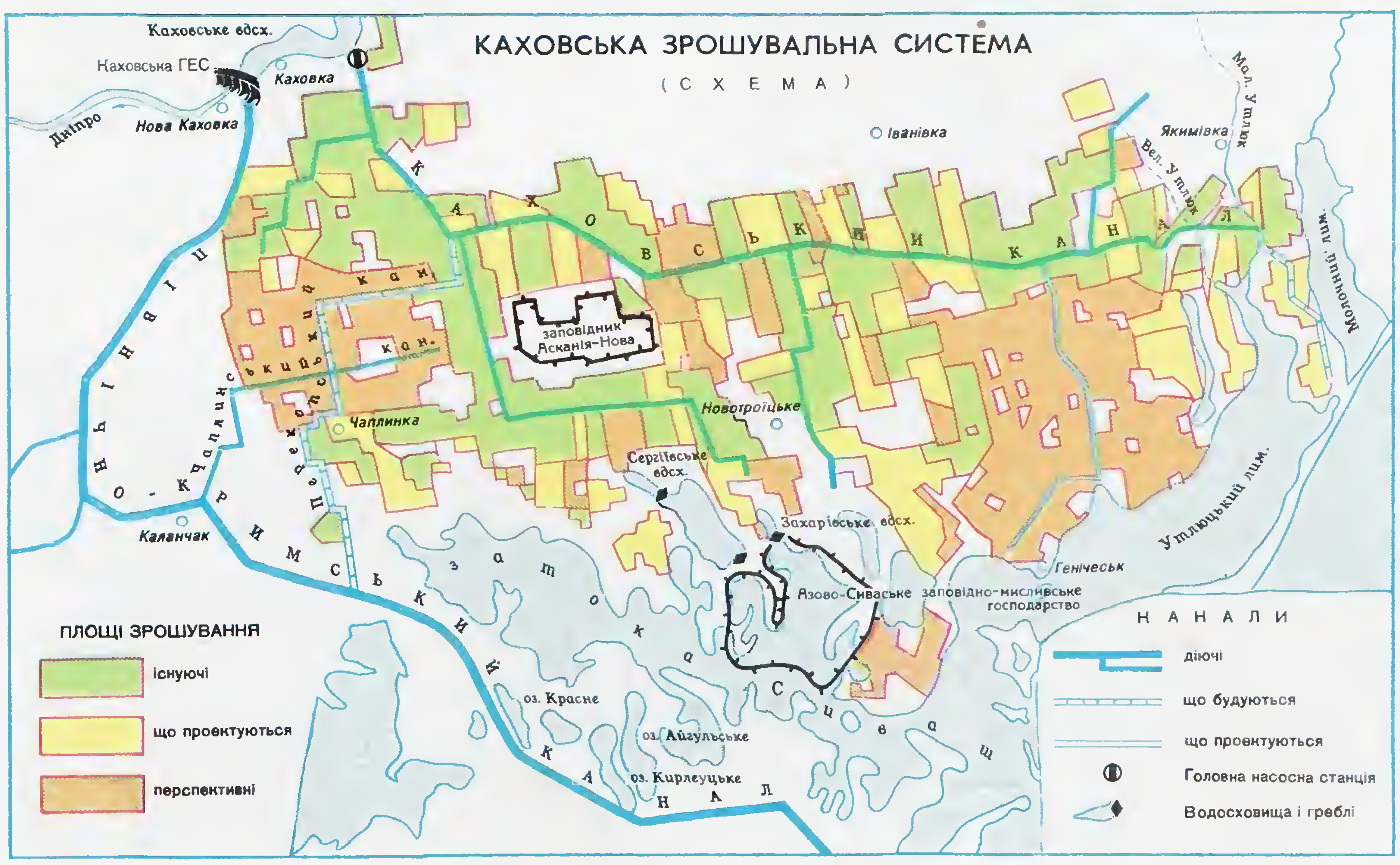

ні нерестовища. У прибережних заростях — місця гніздування птахів (качки, кулики та ін.). Гідролог. спостереження здійснюють на 5 постах. Використання К. в. комплексне: енергетика, водний транспорт (обсяг вантажних перевезень 60 млн. т на рік), водопостачання (5—6 км^3 води), рибне г-во (6,9 тис. т риби), зрошування (на пл. 650 тис. га), рекреація. На берегах — міста Нікополь, Енергодар, Кам'янка-Дніпровська, Каховка, Берислав, Дніпрорудне.
Для охорони і поліпшення санітарно-гігієнічного стану К. в. і його прибережної смуги здійснюють ряд заходів. Зокрема, укріплено бл. 150 км берегів, створено санітарні зони в межах водозаборів, для зменшення «цвітіння» води розводять рослиноїдних риб (напр., товстолобика).

Літ.: Гидрометеорологический режим озер и водохранилищ СССР. Каскад днепровских водохранилищ. Л., 1976; Природа Украинской ССР. Моря и внутренние воды. К., 1987.

О. О. Русинов, Л. А. Сіренко.

КАХО́ВСЬКИЙ КАНА́Л, Головний Каховський магістральний канал імені В. І. Леніна — гідротех. споруда у Херсон. і Запоріз. областях. Споруджений 1980. Джерело живлення — *Каховське водосховище* на Дніпрі, з якого вода насосною станцією продуктивністю до 530 м^3/с подається на вис. 24 м у приймальний басейн. Довж. каналу 130 км, глиб. наповнення на гол. ділянці 8 м. На окремих ділянках дно каналу має протифільтраційне покриття — поліетиленовою плівкою й суглинистим грунтом. Для захисту укосів від розмиву споруджено монолітне залізобетонне покриття. К. к. має каскадне регулювання витрат води між б'єфами перегороджуючих споруд, що дає змогу уникнути непродуктивних скидів води. Вода К. к. живить міжгосп. розподільні канали *Каховської зрошувальної системи*, використовується для водопостачання нас. пунктів. У перспективі К. к.— джерело живлення зрошувальних систем, що споруджуються (зокрема, Приазовської, Генічеської, Сірогозької) на Пд. України.

В. Д. Дупляк.

КАХО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у центр. частині Херсон. обл. Утв. 1923. Пл. 1,5 тис. км^2. Нас. 41,6 тис. чол. (1990, без м. *Каховка*). Райцентр — місто обл. підпорядкування Каховка, у К. р.— 44 сільс. населені пункти.
К. р. міститься у межах *Причорноморської низовини.* Поверхня — низовинна плоска лесова рівнина, для якої характерні великі *поди*, балки, *западини*. Корисні копалини: вапняк, пісок. К. р. розташований у *Причорноморській середньостеповій фізико-географічній провінції.* На Пн. та Пн. Зх. омивається *Каховським водосховищем.* Територією району проходять магістральні *Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України і *Каховський канал.* Заг. площа ставків 400 га. Пересічна т-ра січня —3,3°, липня +23,0°. Опадів 380 мм на рік. Період з т-рою понад +10° становить 182 дні. Висота снігового покриву 9 см. Переважають чорноземи південні та лучні солонцюваті грунти. К. р. належить до дуже посушливої, помірно жаркої агрокліматич. зони з м'якою зимою. Природна типчаково-ковилова рослинність мало збереглася (в основному на схилах балок). Пл. лісонасаджень 3,3 тис. га, у т. ч. лісосмуг — 1,96 тис. га. У К. р.— заповідне урочище Малокаховський Бір (місц. значення).
Осн. пром. центр району — м. Каховка. У К. р.— лісгоспзаг, рем.-транспортне підприємство та ін. С. г. спеціалізується на рослинництві зернового і тваринництві м'ясомол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, соя. Садівництво. Розвинуті скотарство, птахівництво. С.-г. угідь (тис. га, 1988) — 125,5, у т. ч. орних земель — 116,4. Зрошується 55,5 тис. га. У К. р. 8 колгоспів, 14 радгоспів. Аграрно-торговельне підприємство «Краса Херсонщини» (с. Роздольне), опорне г-во Укр. н.-д. ін-ту зрошуваного землеробства (с. Кам'янка). Залізнична ст. Каховка. Автомоб. шляхів 182,9 км, усі — з твердим покриттям. У районі — Каховський радгосп-технікум (с. Коробки), профес.-тех. уч-ще (с. Червоний Перекоп).
Об'єкти туризму: пам'ятник рад. держ. і військовому діячеві М. В. Фрунзе (с. Малокаховка); стела на братській могилі бійців 4-го полку латиських червоних стрільців, які загинули під час боїв за Радянську владу 1920 (с. Чорнянка).

КАХО́ВСЬКО-МОЛОЧА́НСЬКО-БЕРДЯ́НСЬКИЙ ГЕОБОТАНІ́ЧНИЙ О́КРУГ — частина *Причорноморської (Понтичної) степової геоботанічної провінції* у Херсон. і Запоріз. областях. Лежить у межах *Причорноморської низовини* та *Приазовської височини.* У минулому вододільні простори були зайняті рослинністю типчаковоковилових степів з переважанням щільнодернинних злаків — ковил української, Лессінга й волосистої, типчака та келерії стрункої. Серед різнотрав'я домінували ксерофіти, зокрема, пижмо тисячолисте, гоніолімон татарський, кермек сарептський тощо. Округ характеризується повною відсутністю лісів і наявністю специфічної лучної рослинності *подів*, у складі якої переважають лисохвіст лучний, тонконіг вузьколистий, осока рання. Степи майже повністю розорані, зайняті під с.-г. угіддя. Невеликі ділянки їх збереглись лише на схилах річкових долин. У К.-М.-Б. г. о. виділяють Веселівський та Нововасилівський геоботанічні райони. В межах округу розташовані *Старобердянський заказник* і пам'ятка природи *Кам'яна Могила* (обидві — респ. значення).

В. С. Ткаченко.

КА́ЧА — річка переважно у Бахчисарайському р-ні Крим. обл., впадає у Чорне м. Довж. 60 км, пл. бас. 573 км^2. Утворюється від злиття двох витоків — Бюк-Узень і Пісара на пн. схилах масиву Бабуган-

Річка Кача.

яйли. Долина переважно V-подібна, подекуди ящикоподібна; глиб. досягає 180—200 м; у серед. течії — *Качинський каньйон.* Заплава у верхів'ї відсутня, у серед. частині шир. її досягає 50—100 м, у нижній — 500—600 м. Річище помірно звивисте. Глиб. від 0,1—0,3 м до 0,8 м, у паводковий період рівень води піднімається на 4—5 м. Похил річки від 117 м/км до 3 м/км. Живлення мішане, у верхів'ї — за рахунок карстових вод. Водний режим визначається багатоводним зимово-весняним та посушливим літньо-осіннім періодами. Льодові утворення (*забереги*) нестійкі, спостерігаються переважно у середній і нижній течії. Гідролог. пост біля с. Баштанівки (з 1935). Споруджено Бахчисарайське (для зрошування) та Загорське (для водопостачання) водосховища. Верхів'я К.— в межах *Кримського заповідно-мисливського господарства.*

А. М. Оліферов.

КА́ЧА — селище міського типу Крим. обл., підпорядковане Нахімовській райраді м. Севастополя, за 28 км від нього. Розташована на березі *Каламітської затоки* Чорного м. 5,8 тис. ж. (1990). Засн. 1912, с-ще міськ. типу з 1938. Пересічна т-ра січня —0,1°, липня +23,2°. Опадів 350 мм на рік. Пл. зелених насаджень 7,2 га. На узбережжі моря — бази відпочинку. Музей бойової слави авіації Чорноморського флоту.

КАЧА́НІВСЬКЕ НАФТОГАЗОКОНДЕНСА́ТНЕ РОДО́ВИЩЕ — родовище в Охтирському р-ні Сум. обл., в межах пн. частини *Дніпровсько-Донецької нафтогазоносної області.* Продуктивні горизонти нафти і газу пов'язані з пластами пісковиків

потужністю 2,2—28,4 м, які входять до складу структури блокової будови розміром 6× ×8 км. Установлено 40 горизонтів у відкладах тріасового, пермського і кам'яновугільного віку на глиб. 1424—3491 м. Густ. нафти 811—868 кг/м^3, вміст парафіну 0,08—6,5 %, смол — 6,4—31,8 %. Газ в осн. метановий, вміст конденсату в газі 4—296 г/м^3. Родовище експлуатується з 1961, до 1969 забезпечувало 12,5 % видобутку нафти в республіці, у зв'язку з значним вичерпанням ресурсів його питома вага зменшилась. *І. І. Музичко.*

КА́ЧИК — солоне озеро в Ленінському р-ні Крим. обл., у групі *Керченських озер*, на Сх. від миса Чауда. Від Чорного м. відокремлене піщаним пересипом. Довж. 3,5 км, пересічна шир. 2,5 км, пл. 4,52 км^2, пересічна глиб. 0,2 м. Улоговина неправильної видовженої форми. Живиться переважно за рахунок інфільтрації мор. вод; влітку пересихає. Вода озер за хім. складом подібна до морської; концентрація солей змінюється за сезонами. *А. М. Оліферов.*

КА́ЧИНСЬКИЙ КАНЬЙО́Н — 1) Глибока долина р. *Качі*, що розчленовує *Внутрішнє пасмо Кримських гір*. Простягається від с. Кудриного до с. Передущельного Бахчисарайського р-ну Крим. обл. Глиб. каньйону бл. 140 м, шир. до 150 м. Складається з вапняків і мергелів. Заказник респ. значення тієї ж назви.

2) Геол. заказник респ. значення (з 1974). Перебуває у віданні радгоспу «Долинний». Пл. 100 га. Охороняється каньйон р. Качі з оригінальними формами вивітрювання (бастіонами, *гротами*). У рослинному покриві виположених схилів — ліси з дуба пухнастого, дуба скельного, граба східного, ліщини. На території К. К.— значна кількість археол. пам'яток. Об'єкт туризму. *В. Г. Єна, О. В. Єна* (заказник).

*Заказник **Качинський Каньйон**.*

КАШЛАГА́Ч — річка у Волноваському, Мар'їнському і Великоновосілківському р-нах Донец. обл., права прит. *Мокрих Ялів* (бас. Дніпра). Довж. 64 км, пл. бас. 294 км^2. Бере початок на Приазовській височині, на Пд. від смт Комсомольського. Долина трапецієподібна, шир. 2,5 км, глиб. до 40 м. Шир. річища до 10 м. Похил річки 1,7 м/км. Живлення снігове і дощове. Влітку К. часто пересихає, утворюючи окремі плеса. Замерзає у грудні, скресає у березні. Воду частково використовують для зрошування. Серед водоохоронних заходів — заліснення і залуження берегів. *В. С. Перехрест.*

КАШТА́НОВІ ГРУНТИ́ — підтип грунтів, що характеризується добре вираженими ознаками солонцюватості, чіткою диференціацією на гумусовий, елювіальний та ілювіальний горизонти, наявністю легкорозчинних солей з глиб. 100—150 см (кількістю 0,43—0,8 %). Їхня площа на Україні становить 100,9 тис. га (у комплексі з солонцями каштановими). Поширені вузькою смугою на знижених частинах узбережжя Чорного та Азовського морів, а також зат. *Сиваш* на *Кримському півострові*. Сформувалися К. г. переважно на лесах під злаково-полиновою рослинністю, в межах *сухостепової (південностепової) фізико-географічної підзони*.

Потужність гумусового горизонту з коричнюватим або каштановим відтінками становить 26—33 см, вміст гумусу в ньому— 2,5 (1,7—3,6) %. Карбонати залягають з глиб. 40 см, горизонт білозерки — 60 см. К. г. мають слаболужну реакцію грунтового розчину (рН водний 7,4—8,5), суму обмінних катіонів 28—33 мг-екв на 100 г і добре забезпечені макро- та мікроелементами. За механіч. (гранулометричним) складом переважають важкосуглинисті і легкоглинисті різновиди (90 %). Використовують гол. чин. у с. г. Для підвищення родючості К. г. здійснюють протиерозійні та вологозатримуючі заходи, проводять *зрошування*, боротьбу з солонцюватістю (*гіпсування грунтів*,

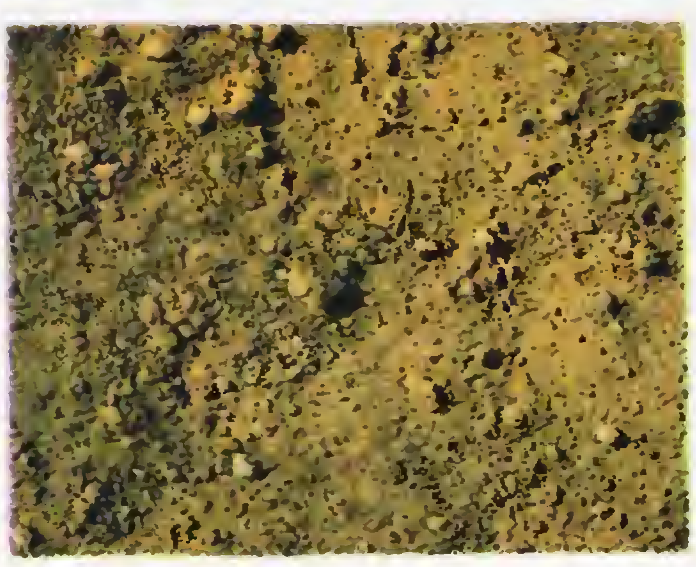

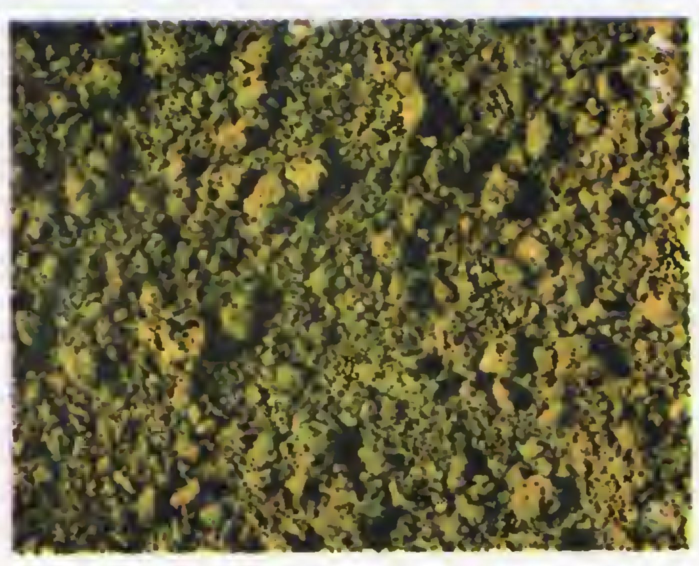

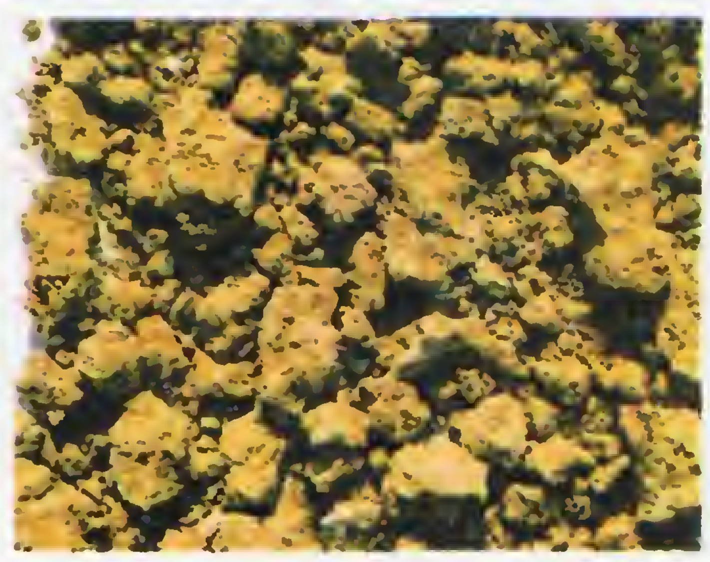

Каштанові грунти.
Профіль каштанового грунту на лесі.
Ландшафт Причорноморської низовини. Херсонська область.
Структура гумусово-дернинного горизонту.
Структура гумусового горизонту.
Структура верхнього перехідного горизонту.
Структура лесу.

плантажна оранка), вносять добрива. Бонітет К. г. становить 24—34 бали. *М. І. Полупан.*

КВАРЦ (нім. Quarz) — один з осн. породоутворюючих і жильних мінералів. SiO_2. Водянопрозорий, рідше забарвлений. Тв. 7, блиск скляний, злом раковистий. Трапляється у вигляді зерен, суцільних скупчень, добре огранених (переважно призматичних) кристалів, друз. При т-рі утворення до +573° він має тригональну, при вищій переходить у гексагональну модифікацію, тому може служити геол. термометром природних процесів у літосфері. К. має багато відмін, входить до складу різних за генезисом гірських порід: у вигляді зерен і кристалів — у магматичних породах і пегматитах, як жильний мінерал — в гідротермальних утвореннях; у вигляді тонкозернистих агрегатів — в осадочних породах. У процесі вивітрювання стійкий К. переходить у розсипи, він є важливою складовою *кори вивітрювання*, багатьох осадочних і метаморфічних порід (*пісків, лесів*, кристалічних сланців, кварцитів). Кристали К. мають п'єзоелектричні (п'єзокварц) і оптичні властивості. Монокристали використовують у радіоелектроніці, оптиці, як основу для вирощування синтетичних кристалів. Деякі відміни К. є *дорогоцінним камінням* IV класу: жовтий цитрин, фіолетовий аметист, зелений хризопраз; до *ювелірно-виробного каміння* належать *димчастий кварц*, моріон, *гірський кришталь*, кольоровий халцедон (мікрокристалічна відміна К.). Відходи після одержання п'єзооптичного матеріалу і жильний К. плавлять для виробн. кислото- і жаростійких виробів. Породи із високим вмістом кремнезему служать кислими флюсами, сировиною для виробн. скла, кераміки, абразивів, динасу тощо.

На Україні п'єзоелектричний, ювелірний і колекційний К. добувають на Житомирщині. Кварцові жили з кристалами і друзами є на Донецькій височині, в межах *Нагольного кряжа*. Див. також *Піски скляні, Піски формувальні*. *В. І. Панченко.*

КВАСИ́ЛІВ — селище міського типу Ровенського р-ну Ровен. обл. Розташований на лівому березі р. Усті (прит. Горині, бас. Дніпра). Залізнична станція. 7,2 тис. ж. (1990). Відоме з 1868, с-ще міськ. типу з 1978. Лежить в межах заболоченої подекуди заплави і 1-ї надзаплавної тераси. Перевищення висот у межах селища до 20 м. Пересічна т-ра січня −4,8°, липня +18,5°. Опадів 610—630 мм на рік. Осн. підприємства: дослідний с.-г. машинобудування, комунального обладнання, пивоварний з-ди, хмелефабрика.

КЕ-105 — карстова порожнина (шахта) у *Гірсько-Кримській карстовій області*, на *Карабі-яйлі*. Протяжність 115 м, глиб. 105 м. Вхід до шахти — між *лійками карстовими* у пд. частині гірського масиву. Утворилася у вапняках. Складається з серії внутр. шахт і колодязів завглибшки 15—40 м. На стінах — сліди корозії. Відкрита й досліджена *Комплексною карстовою експедицією* 1963. *Ю. І. Шутов.*

КЕБІ́ТСЬКИЙ ПЕРЕВА́Л — гірський прохід у центр. частині *Головного пасма Кримських гір*, між *Бабуган-яйлою* і *Чатирдагом*. Вис. 596 м. К. п.— зниження в хребті *Коньок* (Агис-Хир), що розділяє верхів'я річок Улу-Узень (на Пд.) та *Альми* (на Пн.). Через перевал прокладено автомоб. дорогу. *О. В. Єна.*

КЕ́ВЕЛІВСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — лісовий заказник респ. значення (з 1974). Розташований у Рахівському р-ні Закарп. обл. Перебуває у віданні Ясінянського лісокомбінату. Пл. 320 га. Охороняється лісовий масив віком понад 200 років у верхній частині потоку Кевелів. Поширені букові ліси, які представлені переважно яворово-буковими, буково-яворовими і ясенево-буковими угрупованнями. Ялицево-букові, буково-ялицево-ялинові та ялинові ліси трапляються рідко, в осн. у приполонинній смузі. У чагарниковому ярусі зростають горобина, ліщина, бузина чорна. Трав'яний покрив багатий; трапляються стрептоп листообгортний, плаун булавовидний, чемерник червонуватий, папороті багаторядник Брауна і страусове перо, а також лунарія оживаюча, занесена до Червоної книги СРСР, та лілія лісова, занесена до Червоної книги УРСР. Фауна представлена характерними для Карпат видами: олень європейський, козуля, куниця кам'яна, білка, сови та ін. Має наук., лісогосп. та грунтозахисне значення. *В. І. Комендар.*

Кебітський перевал.

Кевелівський заказник. Буково-яворовий ліс.

КЕГИЧІ́ВКА — селище міського типу Харків. обл., райцентр. Залізнична станція. 7,1 тис. ж. (1990). Утворений в результаті об'єднання невеликих хуторів Доброіванівки і Єгорівки, які виникли у 2-й пол. 18 ст.; с-ще міськ. типу з 1957. Поверхня рівнинна, перевищення висот 30 м. В селищі 5 ставків. Пересічна т-ра січня −7,2°, липня +20,8°. Опадів 508 мм на рік. Пл. зелених насаджень 14 га. У К.— молочний і буд. виробів з-ди, хлібний комбінат. Профес.-тех. училище.

КЕГИЧІ́ВСЬКЕ ГАЗОКОНДЕНСА́ТНЕ РОДО́ВИЩЕ — родовище в Кегичівському р-ні Харків. обл., у межах *Дніпровсько-Донецької нафтогазоносної області*. Продуктивні горизонти пов'язані з пісковиками, вапняками й доломітами кам'яновугільної — пермської систем, які беруть участь у геол. будові брахіантиклінальної (див. *Антикліналь*) складки розміром 12×8 км, амплітудою бл. 500 м. Пром. значення мають 6 горизонтів верхньопермського і верхньокам'яновугільного віку на глиб. 1950—3120 м. Газ майже сухий (до 5 г конденсату на 1 $м^3$); метановий (метану за об'ємом 89,7 — 92,4 %); теплотворна здатність його 35,8 мДж/кг. Родовище експлуатується з 1965, газ подається до газопроводу Шебелинка — Диканька — Київ. *В. В. Крот.*

КЕГИЧІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд.-зх. частині Харків. обл. Утворений 1923. Пл. 0,8 тис. $км^2$. Нас. 22,9 тис. чол., у т. ч. міського — 10,1 тис. чол. (1990). У районі — селища міськ. типу *Кегичівка* (райцентр) і *Чапаєве* та 39 сільс. населених пунктів.

Поверхня — лесова пологохвиляста низовина. Корисні копалини: природний газ (Кегичівське родовище), цегельно-черепична сировина. Розташований в межах *Лівобережно-Дніпровсько-Приазовської північностепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня −7,0°, липня +20,8°. Період з т-рою понад +10° становить 165 днів. Опадів 508 мм на рік, найбільша кількість їх випадає у літній і, частково, весняний періоди. Висота снігового покриву 16—17 см. Міститься в посушливій, дуже теплій агрокліматичній зоні. Річки: *Оріль* з прит. *Берестова*, *Багата* (бас. Дніпра). Збудовано 156 ставків пл. водного дзеркала 539 га. Серед грунтів найпоширеніші чорноземи звичайні. Ліси та лісові насадження (в осн. по балках, ярах і долинах річок) займають 1374 га. Осн. породи — дуб, сосна, клен, тополя. В К. р.— ентомологічні Бессарабівський та Вшивий заказники (місц. значення).

Переважають підприємства по переробці с.-г. сировини, найбільше — цукр. комбінат у Чапаєвому. Спеціалізація с. г.— рослинництво зерново-буряківничого, тваринництво — м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь 1989 становила 67,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 60,2 тис. га,

пасовища і сіножаті — 7,2 тис. га. Зрошується 6148 га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. Галузі тваринництва: скотарство, свинарство, птахівництво. У районі — 13 колгоспів, 3 радгоспи. Залізнич. ст. Кегичівка. Автомоб. шляхів 298 км, у т. ч. з твердим покриттям — 287 км. Територією району проходять траси газопроводу «Союз», конденсатопроводу Єфремівка — Диканька. Профес.-тех. уч-ще (Кегичівка).

А. П. Голиков, С. О. Юрченко.

КЕ́ДРИНСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — бот. заказник респ. значення (з 1974). Розташований у Тячівському р-ні Закарп. обл. Перебуває у віданні Усть-Чорнянського лісокомбінату. Пл. 166 га. Охороняється природний лісовий масив на пд.-сх. схилах хребта Кедрин, де збереглися модриново-кедрово-ялинові фітоценози. Одне з небагатьох в СРСР місць зростання ендемічної деревної породи — модрини польської; найбільший її осередок розташований на вис. 1200 м. Сосна кедрова європейська трапляється у К. з. частіше і має ширший діапазон висотного зростання; значні площі займає формація ялини європейської. У домішку поодиноко зростають береза звисла, бук, горобина звичайна. Кам. осипища зайняті сосною гірською. Трав'яно-чагарничковий покрив утворюють чорниця, брусниця, щитник шартрський, куничник волохатий, ожина шорстка, баранець звичайний. Багатий тваринний світ: ведмідь бурий, куниця кам'яна, глухар, кедрівка, саламандра тощо. З рідкісних видів рослин і тварин, що є на тер. К. з., до Червоної книги СРСР та Червоної книги УРСР занесені: модрина польська, сосна кедрова європейська, кіт лісовий, сапсан. Заказник має наук. і грунтозахисне значення. *С. М. Стойко.*

Кедринський заказник.

КЕ́ЛЬМЕНЕЦЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-сх. частині Чернів. обл. Утворений 1940. Пл. 0,7 тис. км^2. Нас. 51,7 тис. чол., у т. ч. міського — 8,2 тис. (1990). У районі — смт *Кельменці* (райцентр) та 32 сільс. населені пункти.

Розташований у Прут-Дністровському межиріччі. Поверхня в основному — лесова пологохвиляста рівнина, розчленована ярами, балками. Корисні копалини: буд. піски, глини, вапняки. Лежить у межах *Західно-Української лісостепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня —4,9°, липня +19,2°. Період з т-рою понад +10° становить 165 днів. Опадів бл. 550 мм на рік, переважно в теплий період року, максимум у червні — липні. Вис. снігового покриву 17 см. Міститься у вологій, помірно теплій агрокліматичній зоні. Річки — *Дністер* (на пн. і пн.-зх. межі — Дністровське водосховище), на Пд. району — Вілія (ліва притока Пруту). Збудовано 80 ставків заг. пл. водного дзеркала 336 га. Переважають темно-сірі опідзолені (60 % пл. району) та сірі лісові грунти (34 %). Пл. лісів 2,4 тис. га. Гол. породи: дуб (38 % пл. лісів), граб (17 %) тощо. В районі — 4 пам'ятки природи та парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (всі — місц. значення). Провідне місце серед галузей пром-сті посідає харчова — маслосироробний з-д, хлібопродуктів та харч. комбінати (Кельменці), цукр. з-д (с. Нелипівці), консервний з-д та харчосмакова ф-ка (с. Іванівці). С. г. спеціалізується на виробн. м'яса, молока (скотарство, свинарство, вівчарство) та вирощуванні зернових (озима пшениця, кукурудза, ячмінь, зернобобові), тех. (цукр. буряки, тютюн) і кормових культур; картоплярство, овочівництво, садівництво. Пл. сільськогосподарських угідь (тис. га, 1989) — 48,5, у т. ч. орні землі — 40,8, сіножаті і пасовища — 5,3. У районі — 21 колгосп. Залізничні станції: Ларга, Іванівці, Бурдюг, Ленківці. Автомоб. шляхів 358 км, у т. ч. з твердим покриттям — 315 км. Профес.-тех. уч-ще (Кельменці).

М. Г. Ігнатенко.

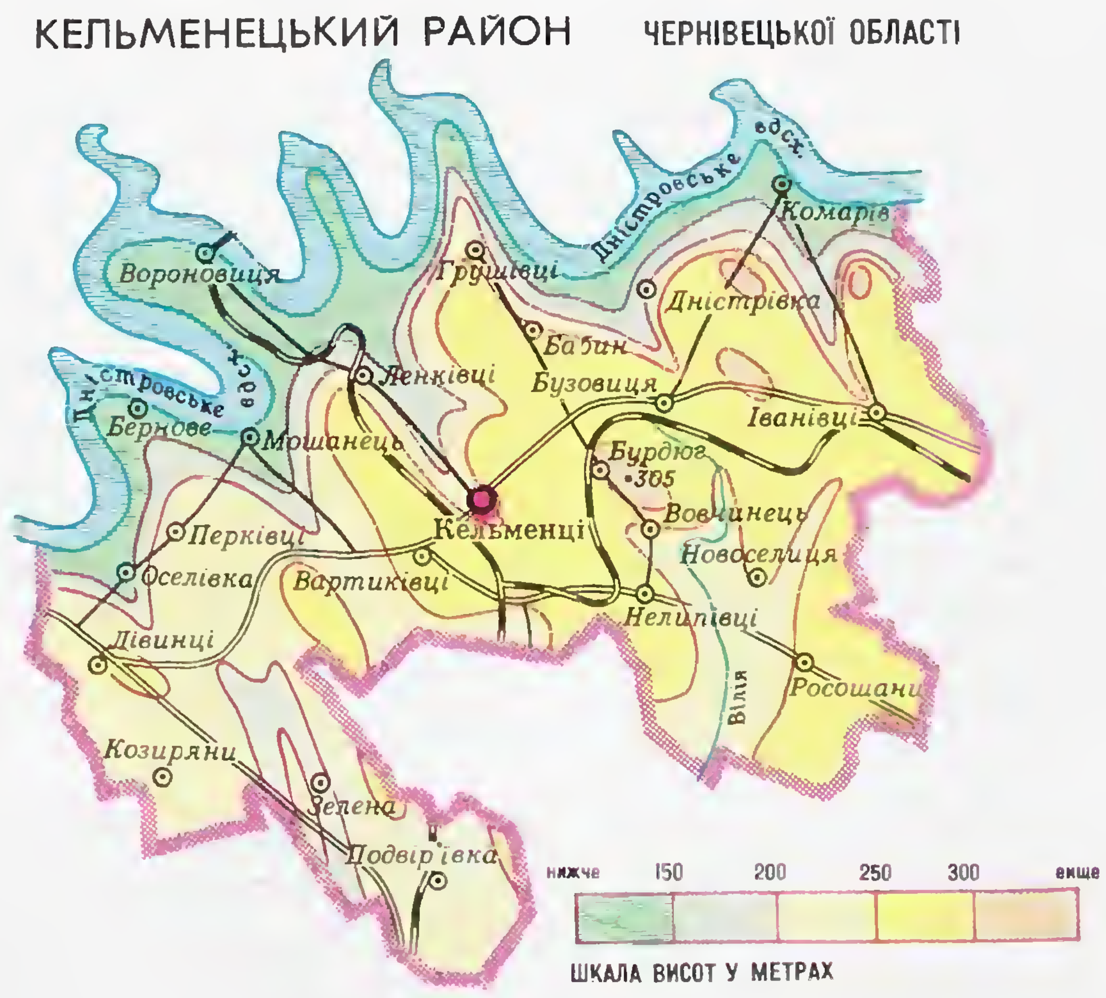

КЕЛЬМЕНЕ́ЦЬКО-БРИЧА́НСЬКИЙ (ПІВНІ́ЧНО-БЕССАРА́БСЬКИЙ) ГЕОБОТАНІ́ЧНИЙ О́КРУГ — пд.-зх. частина *Подільсько-Бессарабської геоботанічної підпровінції*, у межах Чернів. обл. Розташований переважно у межиріччі *Дністра* і *Пруту* та на сх. схилі *Хотинської височини*. Природна рослинність округу представлена широколистяними лісами, суходільними луками та степами. Ліси збереглися переважно у сх. частині округу, на схилах ярів, балок та нерозораних ділянках межиріч. Поширені мішані деревостани з дуба скельного та дуба звичайного. У придністровській частині округу зростають також дубово-грабові ліси. Основу підліску утворює ліщина звичайна, рідше — клен татарський та дерен справжній. У травостої домінують осока волосиста, зірочник лісовий, тонконіг дібровний і осока парвська. Незначні площі округу під лучною рослинністю (тонконіг, костриця), яка на крутих схилах формується у комплексі з степовими травостоями. Тер. К.-Б. (П.-Б.) г. о. характеризується надзвичайно високим для широколистяно-лісової області ступенем окультуреності. Округ поділяється на Новоселицько-Кельменецький та Сокирянський геоботанічні райони.

В. С. Ткаченко.

КЕ́ЛЬМЕНЦІ — селище міського типу Чернів. обл., райцентр. Розташовані за 3 км від залізнич. ст. Ларга. Автостанція. 8,2 тис. ж. (1990). Вперше згадуються в документах 1559, с-ще міськ. типу з 1960. Поверхня рівнинно-пасмова. Перевищення висот до 90 м. Пересічна т-ра січня —4,9°, липня +19,2°. Опадів 550 мм на рік. У межах селища споруджено 9 ставків. Пл. зелених насаджень 10 га. Гідрол. пам'ятка природи місц. значення — Кельменецька мінеральна. В селищі — масло-

сироробний з-д, хлібопродуктів та харч. комбінати. Профес.-тех. уч-ще.

Літ.: Добржанський В. Ф. Кельменці. Путівник. Ужгород, 1982.

КЕМА́ЛЬ-ЕГЕРЕ́К — вершина *Головного пасма Кримських гір*, на Пн. Сх. *Нікітської яйли*. Вис. 1529 м. Складається з вапняків. Схили вкриті гірсько-лучною рослинністю.

В. П. Душевський.

КЕМБРІ́ЙСЬКА СИСТЕ́МА (від лат. Cambria — давня назва Уельсу) — відклади, що утворилися за *кембрійського періоду*. Її поділяють на ниж., серед. і верх. відділи; міжнар. поділу на яруси немає; межі дискусійні.

На Україні відклади К. с. ніде не відслонюються і відомі тільки за матеріалами свердловин. Вони поширені у зх. частині тер. республіки, занурюються з глиб. 180—200 м на Сх. *Волино-Подільської моноклінали* до 3000 м у *Львівському палеозойському прогині* і 4000 м — у *Передкарпатському прогині*. У межах Волино-Подільської моноклінали і Львівського палеозойського прогину К. с. представлена усіма трьома відділами. За місц. стратиграфічною шкалою її поділяють на бережківську (переважно нижній кембрій) і гутинську (середній — верхній кембрій) серії; заг. потужність їх бл. 750 м. Найпоширенішими є відклади нижнього відділу К. с. заг. потужністю бл. 400 м. Простежується літофаціальна зональність: на пн. і пн.-сх. окраїнах неширокою смугою залягають найбільш мілководні субліторальні, прибережні та континентальні дюнні відклади — переважно дрібнозернисті кварцові пісковики; далі на Пд. Зх.— більш глибоководна внутрішньосубліторальна фація сіробарвних пісковиків, алевролітів і аргілітів; на зх. і пд.-зх. окраїнах залягають переважно глинисто-алевритові породи неритової зони. Відклади серед. і верх. відділів К. с. залягають на значних глибинах. Представлені вони морськими, переважно сіробарвними алеврито-піщаними породами заг. потужністю понад 350 м. У Передкарпатському прогині до К. с. умовно відносять нерозчленовану товщу флішоїдних порід потужністю до 1200 м.

З відкладами К. с. пов'язані прояви горючого газу (Львів. область).

Літ.: Стратиграфія УРСР, т. 3, ч. 1. Кембрій, ч. 2. Ордовик. К., 1972.

В. В. Кир'янов.

КЕМБРІ́ЙСЬКИЙ ПЕРІ́ОД, кембрій — найдавніший період палеозойської ери. Настав 570 млн. років тому, тривав бл. 70 млн. років. К. п. поділяють на ранню, середню та пізню епохи, в СРСР виділено також геохронологічні віки, встановлені за даними про еволюцію археоцеат і трилобітів.

На початку К. п. внаслідок тектонічних рухів, пов'язаних з пізнім етапом *байкальської складчастості*, сталася істотна перебудова структурного плану *Східно-Європейської платформи*, зокрема тер. сучас. України. За найдавніших часів К. п. відбулася майже повна регресія моря з тер. України. Мілководний мор. басейн існував, вірогідно, лише в карпатській *геосинкліналі*. Низхідні рухи земної кори, що активізувалися тут у 2-й чверті раннього кембрію, зумовили опускання прилеглої частини платформи, де панував досить мілководний мор. басейн. За ранньокембрійської епохи море набуло макс. розмірів (здогадно до меридіана м. Хмельницького). Мор. умови, що супроводжувалися короткочасними регресіями, тривали на Зх. України майже до кінця середньокембрійської епохи. Остання трансгресія (до меридіана м. Ковеля) відбулася на поч. пізнього кембрію. Решта тер. України за К. п. становила, вірогідно, низький пустельний суходіл.

У Передкарпатському прогині умовно виділені відклади кембрію є осадками субгеосинклінальної зони. Тер. *Волино-Подільської моноклінали* не мала контрастної структурної диференціації, у найбільш занурених її частинах (*Львівський палеозойський прогин*, зона Володимир-Волинського розлому) відкладалися переважно глинисто-алевритові, на виступах фундаменту — мілководні (переважно пісковики) фації. На відміну від більшості ін. регіонів земної кулі, для яких характерні вапняки, на Зх. України накопичувалися теригенні осадки. На суходолі формувалися малопотужні кори вивітрювання, які частково переносилися і перевідкладалися в мор. басейнах. Своєрідні геохім. та фіз.-геогр. умови мор. басейнів того часу на тер. України зумовили широкий розвиток у них одноклітинного мікрофітопланктону та відносно бідний світ найдавніших мор. безхребетних тварин, серед яких переважали трилобіти, брахіоподи, головоногі молюски, форамініфери. Вважають, що за К. п. більша частина тер. України перебувала в межах субтропічної області. Її клімат був переважно гумідний, на окремих етапах аридний. Відклади, що утворилися протягом К. п., становлять *кембрійську систему*.

Літ.: Розанов А. Ю. Биогеография кембрия. В кн.: Стратиграфия. Палеонтология, т. 7. Биогеография палеозоя. М., 1976.

В. В. Кир'янов.

КЕ́ППЕН Петро Іванович (2.III 1793, Харків — 4.VI 1864, поблизу Алушти) — рос. географ, статистик, етнограф, академік Петерб. АН з 1843. У 1814 закінчив Харків. ун-т. У 1829—34 працював у Криму гол. інспектором по шовківництву; проводив дослідження Криму та степів між Дніпром і Волгою. Автор праць «Про виноробство та торгівлю вином в Росії», «Про сутність статистики», «Про міста Російської імперії», «Про Олешківські летючі піски». Подорожував по країнах Європи та Європейській частині Росії. Вивчав статистику населення, зокрема вперше організував систематичне збирання матеріалів про нац. склад населення Росії; автор «Етнографічної карти Європейської Росії» (1851). Був одним із засновників Рос. геогр. т-ва (1845), в якому очолював відділ статистики. У праці «Дев'ята ревізія. Дослідження про число жителів у Росії в 1851 р.» показав розподіл населення по губерніях і повітах. Активний учасник створення і видання «Списків населених місць Російської імперії» (тт. 1—65). Матеріали, зібрані К., було використано при складанні «Географо-статистичного словника Російської імперії» (за ред. П. П. *Семенова-Тян-Шанського*). Нагороджений Великою золотою медаллю Рос. геогр. товариства.

Тв.: Древности северного берега Понта. М., 1828; О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. СПб., 1837; Главные озера и лиманы Российской империи. СПб., 1860; О народных переписях в России. СПб., 1889.

Літ.: Кеппен Ф. П. Биография П. И. Кеппена. СПб., 1911; Яцунский В. К. Кеппен П. И. В кн.: Экономическая география в СССР. История и современное развитие. М., 1965.

В. І. Галицький

КЕРАМЗИ́ТОВА МІНЕРА́ЛЬНА СИРОВИНА́ (від грец. κέραμος — глина) — легкоплавкі глинисті породи, при швидкому випалюванні яких одержують пористий матеріал — керамзит. До К. м. с. належать щільні, пластичні, з великим вмістом глинистих фракцій осадочні (глини, суглинки, глинисті, вуглисто-глинисті й менілітові сланці) породи, що складаються в основному з мінералів монтморилоніту, бейделіту, гідрослюд. Якість керамзиту підвищують домішки — каолін, опока, трепел, вулканічний туф тощо. На Україні породи, що є К. м. с., поширені майже на всій території. На великих площах залягають потужні шари неогенових глин Причорноморської западини, Дніпровсько-Донецької западини та Українського щита, юрських глин Бахмутської западини, карбонових і пермських сланців Донецької складчастої споруди, тріасово-юрських (таврійських) сланців Кримських гір, бітумінозні сланці менілітової світи палеогену в Українських Карпатах, верхньопротерозойські сланці Криворізько-Кременчуцької тектонічної зони. К. м. с. використовують у виробн. легких заповнювачів бетону і теплозахисних матеріалів. Для пром. потреб розробляють 18 родовищ у 12 областях. Найвища якість К. м. с.— у Крим., Дніпроп. і Одес. областях. Щороку видобувають 2,6—2,7 млн. $м^3$ (з урахуванням розкривних порід Нікопольського марганцевого басейну). Забезпеченість пром-сті республіки розвіданими запасами достатня.

О. Я. Хмара.

КЕРАМІ́ЧНА МІНЕРА́ЛЬНА СИРОВИНА́ (від грец. ερᾰμι ὅς — гончарний, гончарський) — природні мін. утворення, що їх використовують для виробн. керамічних виробів. Основною К. м. с. є глини каолінітового й гідрослюдисто-каолінітового складу. Т-ру спікання керамічної маси знижують польові шпати, воластоніт тощо, збігання виробів під час сушіння і випалювання зменшують кварц, тальк; оксид цинку та ін. мін. домішки служать основою глазурі. УРСР займає провідне місце в СРСР за запасами і видобутком глинистої і каолінової К. м. с. Сировиною для тонкої кераміки (виробів з фарфору й фаянсу) є нормальні й лужні *каоліни* з невеликим вмістом оксидів-барвників, відміни пластичних *глин вогнетривких* і *бентоніту*, фарфоровий камінь (кварцово-каолінітового складу), кварцовий пісок, гранітні пегматити та ін. магматичні породи. Найбільші родовища каоліну експлуатують в Дніпроп. (Просянівське), Вінн. (Глуховецьке), Донец. (Володимирівське) і Запоріз. (Пологівське) областях; вогнетривких глин — в Донец. (Часово-Ярське, Новорайське) і Запор. (Пологівське) областях. Джерелом польовошпатової сировини є родовища пегматитів (Житомир., Запоріз., Ровен. і Хмельн. області), лейкократових гранітів і анортозитів у Житомир., Ровен. і Хмельн. областях, змі-

Керничний заказник.

нених ліпаритів у Закарп. обл.; частково її завозять з ін. районів країни. Для виробн. грубої кераміки (клінкерна цегла, труби), кислототривких і вогнетривких виробів використовують тугоплавкі глини і низькоспікливі відміни з родовищ вогнетривких глин Кіровоградського, П'ятихатського (Кіровогр. обл.), Пологівського і Володимирівського. Сировиною для буд. кераміки (цегла, черепиця, плитка тощо) є легкоплавкі глини й суглинки, аргіліти, глинисті сланці. Ці породи дуже поширені у відкладах осадочного чохла майже на всій тер. України; як місцеву сировину використовують породи розкриття залізорудних, марганцевих та ін. родовищ.

Літ.: Личак И. Л. [та ін.]. Граниотоиды Украинского щита как источник керамического сырья. К., 1979.

В. С. Джунь, О. Я. Хмара.

КЕРНИ́ЧНИЙ ЗАКА́ЗНИК — бот. заказник респ. значення (з 1983). Розташований у Тячівському р-ні Закарп. обл. Перебуває у віданні Усть-Чорнянського лісокомбінату. Пл. 107 га. Розташований на висоті бл. 1400 м над р. м. Охороняються зарості сосни гірської з участю вільхи зеленої на кам'яних осипищах пд.-сх. частини *Горган.* Найпоширенішими є асоціації з переважанням чорниці та куничника волохатого на покриві із зелених і сфагнових мохів. Має грунтозахисне, грунтоутворююче і наук. значення.

Літ.: Комендар В. И. Форпосты горных лесов. Ужгород, 1966.

В. І. Комендар.

КЕРЧ — місто обл. підпорядкування Крим. обл. Розташована на березі Керченської прот. Важливий трансп. вузол: діє залізнич. поромна переправа, що з'єднує Кримський п-ів і Кавказ, залізнич. станція, аеропорт, автостанція. Нас. 176,3 тис. чол. (1990). На місці К. в 6 ст. до н. е. було античне місто Пантікапей; перші відомості в літопису про місто Корчев належать до 1068, місто з 1821. К.— місто-герой, нагороджена орденом Леніна та медаллю «Золота Зірка» (1973). Рельєф горбистий. Пересічна т-ра січня −1,6°, липня +22,8°. Опадів 412—434 мм на рік. Метеостанція. Узбережжя моря в межах міста — важлива рекреаційна зона (профілакторії, бази відпочинку, піонерські табори тощо).

Гол. галузі пром-сті — гірнича (залізорудний комбінат ім. Серго Орджонікідзе), суднобуд. (з-д «Затока»), металург. (з-д ім. П. Л. Войкова), рибна (виробниче об'єднання «Керчрибпром»). Розвинуті буд. матеріалів (скловиробів, Азовський, Кіровський і Приморський буд. матеріалів, залізобетонних виробів з-ди, міжколг. склоробний комбінат «Кварц»), легка і харчова промисловість. Південний н.-д. ін-т рибного г-ва і океанографії. Філіал Калінінградського тех. ін-ту рибної пром-сті і г-ва. Металург. та судномех. технікуми, мед. уч-ще, 7 профес.-тех. уч-щ. Бюро подорожей та екскурсій. Керченський істор.-культурний заповідник, до складу якого входять музеї: істор.-археол., історії оборони Аджимушкайських каменоломень, історії Ельтигенського десанту. Картинна галерея.

Численні об'єкти туризму: понад 100 пам'яток історії архітектури і археології, зокрема розкопки античного міста Пантікапея, городищ Мірмекія, Тірітаки; Царський курган, Мелек-Чесменський курган; церква Іоанна Предтечі (10 ст.), фортеця Єнікале (1703); обеліск Слави і Вічний вогонь на г. Мітрідат; мемор. комплекси Аджимушкайської оборони і Ельтиген. десанту (див. план К. за станом на 1989).

Літ.: Славич С. К. Керченские маршруты. Путеводитель. Симферополь, 1986; Вильский А. В. Керчь. Путеводитель. Симферополь, 1988.

КЕ́РЧЕНСЬКА БУ́ХТА — затока на зх. узбережжі Керченської прот. Шир. між мисами Карантинним і Білим бл. 4,5 км, довж. бл. 5 км, глиб. від 2 до 4,7 м. Підвищені, скелясті береги чергуються з низькими піщаними. Т-ра води влітку +22, +24°; взимку бухта замерзає. Солоність води 14—16 ‰. Донні відклади піщано-глинисті, біля берегів подекуди кам. розсипища. У К. б.— порт Керч, до якого для поліпшення судноплавства прокладено Керченський підхідний канал.

Ю. О. Амброз.

Керч.
Археологічні розкопки на г. Мітрідат.
Припортова частина міста.

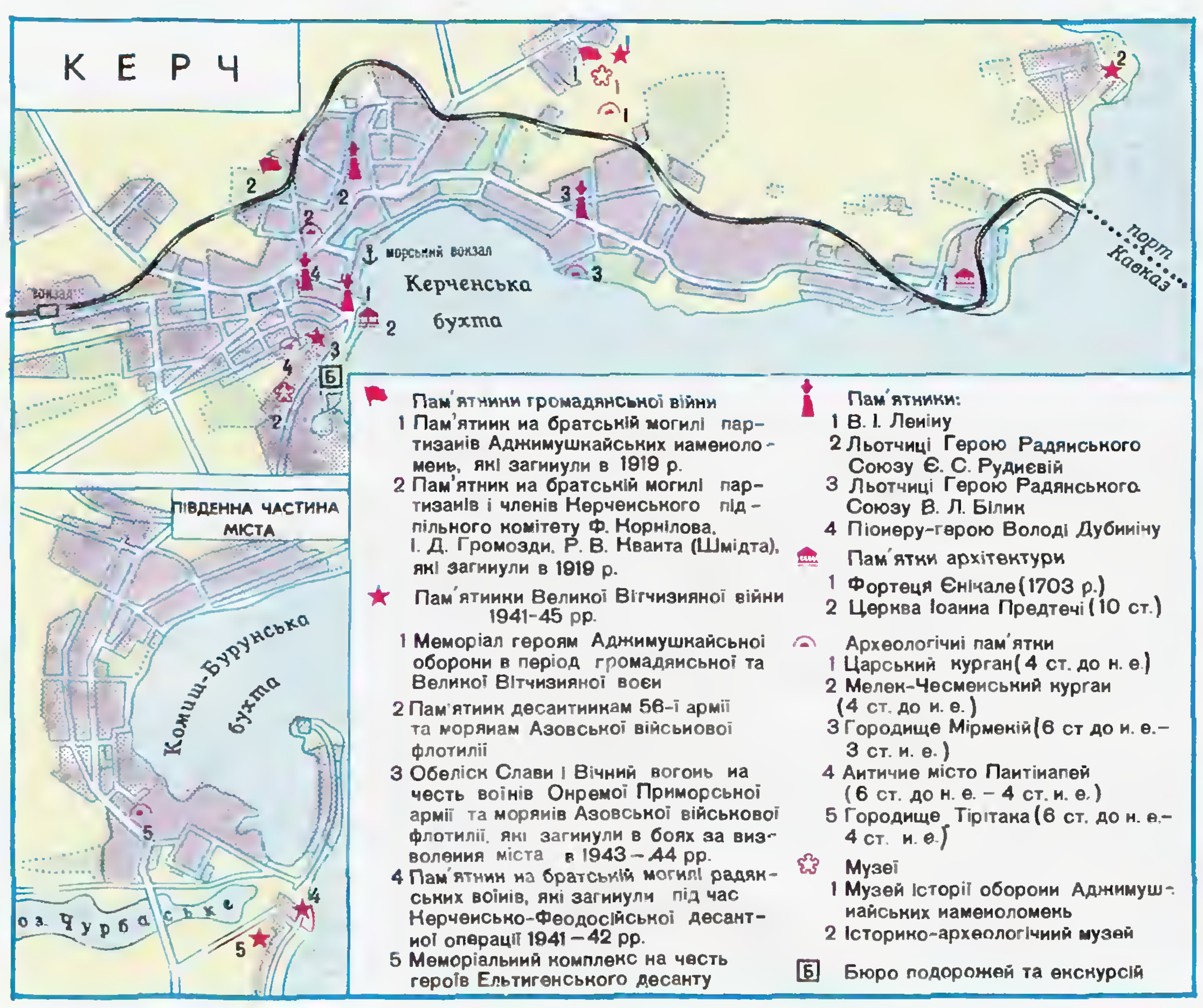

КЕ́РЧЕНСЬКА ГОРБИ́СТО-ПА́СМОВА СТЕПОВА́ ФІЗИ́КО-ГЕОГРАФІ́ЧНА О́БЛАСТЬ — природна область *Кримської степової фізико-географічної провінції*. Розташована на Керченському п-ові, у межах Крим. обл. У геоструктурному відношенні пов'язана з *Індоло-Кубанським прогином* (на Пн.) і *Гірського Криму складчасто-бриловою спорудою* (на Пд.). Ландшафтна структура природної області відзначається значною строкатістю. Поєднання пасмово-платоподібної пн.-сх. частини області з ерозійно-розчленованою (балками та широкими улоговинами) пд.-зх. частиною зумовлюють регіональну диференціацію *природно-територіальних комплексів*. Тут поширені такі місцевості: абразійно-денудаційно-останцеві степові, денудаційно-рівнинні ковилово-типчаково-степові, акумулятивно-рівнинні ковилово-типчаково-степові, слабодреновані рівнинні лучно-солянкові, балкові лучно-степові. Характерні *грязьові вулкани*. Переважає с.-г. (більша частина тер. області — пасовища, бл. 35 % — орні землі) і гірничодобувне (залізна руда) природокористування. Важливе значення для її освоєння має *Північно-Кримський канал* ім. Комсомолу України.
В області розташовані заказник *Астанінські Заплави*, *Арабатський заказник* і пам'ятка природи *Джау-Тепе* (всі — респ. значення). *Г. Є. Гришанков.*

КЕ́РЧЕНСЬКА ПЛА́СТОВО-ДЕНУДАЦІ́ЙНА НИЗОВИ́ННА РІВНИ́НА — геоморфологічна підобласть *Керченсько-Таманської області пластово-денудаційних і акумулятивних рівнин* на Керченському п-ові. Абс. висота від 50—100 м на Пд. Зх. до 150—190 м на Пн. Сх. і Сх.; у цьому ж напрямі збільшуються крутизна (від 1—3 до 1—10°) і глибина розчленування (від 10—20 до 40—80 м/км^2) поверхні. Пд.-зх. частина підобласті — денудаційна рівнина, що сформувалася на зануреному антиклінорії Гірського Криму. Складки, утворені глинами майкопської серії, в середині сарматського віку були зрізані *абразією*, а пізніше розчленовані балками. Пн. і сх. частини підобласті, відокремлені Парпацьким гребенем, становлять сполучення денудаційних і пластових рівнин. Вони складені переважно неогеновими глинами, вапняками й пісковиками. Брахіантиклінальні складки виражені в рельєфі увалами й пасмами. Денудаційні рівнини пов'язані з пологими схилами асиметричних моноклінальних пасом, утворених відпрепарованими шарами стійких порід. Для брахісинклінальних знижень між увалами характерні пологі пластові й плоскі акумулятивні (алювіально-пролювіальні) рівнини. Рельєф підобласті ускладнюють форми, пов'язані з *грязьовими вулканами* (сопки, кальдери осідання), *ерозією* (котловиноподібні балки у склепіннях діапірових складок, останці вдавлених синкліналей, балки, долини тимчасових водотоків, що мають тераси і долинні педименти). На берегах морів і озер збереглися чаудинська, давньоевксинська, карангатська, давньочорноморська та німфейська тераси. *Морські береги* переважно абразійні, з вузькими пляжами, активними кліфами, *зсувами*. Характерні антропогенні форми рельєфу: кар'єри, відвали, кургани тощо. *О. А. Клюкін.*

КЕ́РЧЕНСЬКА ПРОТО́КА — протока між Керченським і Таманським *п-овами*, сполучає Чорне й Азовське моря. У зх. частині її — *Керченська бухта*. Довж. бл. 41 км, шир. від 4 км (у пн. частині) до 45 км (у південній). Глиб. 5—13 м, біля берегів — до 2 м. Для берегів К. п. характерне чергування скелястих, урвистих ділянок з піщаними, низькими. Водообмін зумовлений переважно пн.-сх. і сх. вітрами, поверхневим стоком з Азовського м. та надходженням придонних солоних вод з Чорного м. Т-ра води влітку +22, +24°, взимку протока замерзає. Солоність поверхневих вод 11—14 ‰, донних — до 17,6 ‰. К. п.— важлива трансп. магістраль між портами Чорного і Азовського морів; діє поромна переправа між портами Керч (УРСР) і Тамань (РРФСР); для проходження мор. суден прокладено Керченський підхідний канал. Рибальство (оселедець, хамса, бички, камбала тощо). *Ю. О. Амброз.*

КЕ́РЧЕНСЬКИЙ ГЕОБОТАНІ́ЧНИЙ О́КРУГ — частина *Причорноморської (Понтичної) степової геоботанічної провінції* у межах Крим. обл. Округ займає *Керченський півострів*. Зональний тип рослинності — типчаково-ковилові степи, представлені лессінгово-ковиловою й гребінчастожитняковою формаціями, поєднується з інтразональними типами. З солонцями та солончаками пов'язана справжньосолончакова рослинність. Специфічними особливостями рослинного покриву округу є наявність мезофітних різнотравно-типчаково-ковилових степів за участю пирію повзучого, стоколоса безостого, гадючника шестипелюсткового та ін., багатьох рослин з добре вираженими середземномор. зв'язками (ковила Браунера, асфоделіна кримська та ін.), саваноїдної рослинності, для якої характерне переважання у травостоях егілопса триостюкового, вентенати сумнівної та ін. Природна рослинність К. г. о. зазнала значних і суттєвих змін (випасання худоби, розорювання земель тощо).
У К. г. о. виділяють Марфівський, Мар'ївський (Тобечицький) і Багеровський (Північно-Керченський) геоботанічні райони. В межах округу розташовані заказник *Астанінські Заплави* та пам'ятка природи *Джау-Тепе* (обидва — респ. значення). *В. С. Ткаченко.*

КЕ́РЧЕНСЬКИЙ ЗАЛІЗОРУ́ДНИЙ БАСЕ́ЙН — група родовищ осадочних заліз. руд на Керченському п-ові, у Крим. обл. Пл. майже 10 тис. км^2. Пласти бурого залізняку розвідувалися в 30-х рр. 19 ст. Використанню його найбагатших у Пд. Росії родовищ перешкоджали домішки у руді фосфористого мінералу вівіаніту. Пром. видобування почалося наприкінці 19 ст., з часу впровадження в Росії томасівського процесу конверторного виробн. сталі з фосфористих руд. Грунтовні дослідження К. з. б. здійснено 1926—30, детальну розвідку та оцінку запасів заліз. руди за пром. категоріями проведено 1951—54 і 1962—64. В результаті пізніших досліджень рудоносні площі виявлено у пд.-зх. частині Керченського п-ова і в акваторії Азовського м. Поклади заліз. руд пов'язані з піщано-глинистими відкладами кімерійського ярусу пліоцену. Виділяють три типи родовищ: у пологих брахісинкліналях — мульдах, на схилах антиклінальних структур та у вдавлених синкліналях, пов'язаних з *грязьовими вулканами*. Осн. запаси руд зосереджені в мульдах; вони утворилися в умовах переважно хемогенного осадкоутворення у напівізольованих лагунах. Пл. родовищ 10—70 км^2, потужність рудного пласта до 10—12 м, заг. запаси бл. 1,8 млрд. т. Кар'єрним способом експлуатують Комиш-Бурунське і Ельтиген-Ортельське родовища. Щорічний видобуток становить до 4 млн. т. Вміст у руді заліза (%): — 37—40, марганцю — 0,5—5, ванадію — 0,05—0,06, миш'яку — 0,05—0,1, фосфору — 0,9—1. На Комиш-Бурунському залізорудному комбінаті руду збагачують і виготовляють офлюсований агломерат, який вивозять гол. чин. мор. транспортом на металург. комбінат «Азовсталь» у м. Маріуполі. Фосфористі шлаки використовують як добриво. Внаслідок значних запасів руди, економічно вигідних умов розробки та транспортування К. з. б. є важливою базою *залізорудної промисловості* Півдня УРСР.

Керченський залізорудний басейн. Кар'єр по добуванню залізної руди.

Літ.: Керченский железорудный бассейн. М., 1967. *Є. Ф. Шнюков.*

КЕ́РЧЕНСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — сх. виступ *Кримського півострова* у Крим. обл. Омивається Азовським (на Пн.) та Чорним (на Пд.) морями, що з'єднуються *Керченською протокою*. Простягається із Зх. на Сх. на 90 км. Пл. 2850 км^2. Довж. берегової лінії 292 км. Берегова лінія розчленована затоками (*Арабатська затока*, Казантіпська затока, *Феодосійська затока*) і бухтами (*Керченська бухта*); є миси. Переважають абразійно-обвальні, абразійно-бухтові, абразійно-скидові вирівняні та первинно-акумулятивні деградовані береги. Вис. до 189 м. Рельєф пн. і пн.-сх. частин півострова горбисто-пасмовий, на Пд. Зх.— рівнинний. Складається з глин, вапняків і мергелів. Багато діючих, періодично діючих і згаслих грязьових вулканів (*Джау-Тепе*, Восходівський, *Булганацька група грязьових вулканів*). Корисні копалини: заліз. руда (див. *Керченський залізорудний басейн*), флюсові вапняки, гіпс та ін. Є мін. джерела. В узбережній частині — солоні озера (*Комиш-Бурунське озеро*, *Чокрацьке озеро*, *Тобечицьке озеро*, *Узунларське озеро* та ін.). Поширені степові ландшафти. Заказник *Астанінські Заплави* та пам'ятка природи Джау-Тепе (обидва — республіканського значення). На К. п.— м. *Керч*. *І. Г. Губанов.*

КЕ́РЧЕНСЬКІ ОЗЕ́РА — група солоних озер на Керченському п-ові, у Ленінському р-ні Крим. обл. Всього налічується понад 30 озер (найбільші — *Актаське озеро*, *Тобечицьке озеро*, *Узунларське озеро*). Походження К. о. морське (розташовані на узбережжі Чорного і Азовського морів) та материкове (у центр. частині півострова). Озера мор. походження відокремлені від моря піщаними та піщано-черепашковими пересипами завширшки від 0,25 до 2 км. Живляться вони за рахунок інфільтрації мор. вод, а також підземними мінералізованими водами. Озера материкового походження живляться гол. чин. поверхневими водами. Вода К. о. насичена солями, переважають хлориди і сульфати. Солоність ропи від 40 ‰ (Тобечицьке оз.) до 300 ‰ (*Марфівське озеро*), за винятком *Комиш-Бурунського озера*, солоність якого значно менша (до 13—14 ‰). Характерні сезонні коливання солоності (максимум у серпні — вересні, мінімум — у грудні — березні). Влітку більшість К. о. дуже пересихає і на їхньому дні утворюється шар солі, зокрема, в Актаському і Узунларському озерах. Донні відклади представлені переважно чорними, темно-сірими і сіро-голубими мулами, товща яких досягає від кількох метрів до десятків метрів. Мул окремих озер має лік. властивості (напр., на курортах м. Феодосії використовують грязі *Аджигольського озера*). На опріснених ділянках К. о. заростають водяною рослинністю, серед негативних явищ — *«цвітіння» води*. У минулому на багатьох з цих озер добували сіль. *А. М. Оліферов.*

КЕ́РЧЕНСЬКО-ТАМА́НСЬКА О́БЛАСТЬ ПЛА́СТОВО-ДЕНУДАЦІ́ЙНИХ І АКУМУЛЯТИ́ВНИХ РІВНИ́Н — геоморфологічна область Кримсько-Кавказької гірської країни у межах Керченського і Таманського п-овів. У рельєфі виражена від'ємними (—15—0 м) і низовинними (0—190 м) плоскими, хвилястими і пасмово-увалистими рівнинами. На Україні міститься пн.-зх. підобласть цієї області — *Керченська пластово-денудаційна низовинна рівнина*. *О. А. Клюкін.*

КИ́ЄВО-СВЯТОШИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — район у центр. частині Київ. обл. Утв. 1937. Пл. 0,7 тис. км². Нас. 160,6 тис. чол. (1990, без *Києва*), у т. ч. міського — 73,1 тис. Центр — Київ. У районі — міста *Боярка*, *Вишневе*, смт *Чабани* і 47 сільс. населених пунктів.

Більша частина К.-С. р. лежить у межах *Поліської низовини*, пд.-східна — на *Придніпровській височині*. Поверхня — переважно низовинна пологохвиляста моренно-зандрова, на Пд.-Сх. — підвищена платоподібна лесова рівнина. Характерні форми рельєфу — лесові «острови», прохідні долини, западини, яри. Поширені *зсуви*. Корисні копалини: глина, суглинки, пісок, торф. К.-С. р. розташований у *Київському Поліссі* та у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —6,4°, липня +19,2°. Опадів 558—582 мм на рік, в основному у теплу пору року. Період з т-рою понад +10° становить 155 днів. Висота снігового покриву 17 см. Район належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони, пд.-сх. його частина — до недостатньо вологої, теплої агрокліматич. зони. Річки: *Ірпінь*, Бобриця, *Віта* (бас. Дніпра). Споруджено 106 ставків (заг. пл. водного дзеркала 906 га). Переважають дерново-підзолисті грунти (55 % площі району) та сірі лісові грунти (30 %), решта — чорноземи типові малогумусні, торфово-болотні. Пл. лісів 4,5 тис. га (дуб, сосна, граб, береза, осика), полезахисних лісосмуг 544 га, залісено ярів і балок 559 га, пісків 983 га. Серед територій та об'єктів природно-заповідного фонду — *Жорнівський заказник*, заказник *Жуків Хутір* (респ. значення), пам'ятка природи Білогородський горб, Жорнівський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва, заповідне урочище Первомайське (місц. значення).

Провідні галузі пром-сті (маш.-буд., буд. матеріалів, харч., легка) представлені підприємствами: експеримент. худож. кераміки, залізобетонних виробів, асфальтобетонним, мол., м'ясопереробним з-дами (Вишневе), маш.-буд. з-дом «Іскра», швейною ф-кою (Боярка). Гол. галузями спеціалізації с. г. є картоплярство, овочівництво, садівництво, ягідництво, а також тваринництво мол. напряму. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1987) — 40,2, у т. ч. орні землі — 31,0, сіножаті і пасовища — 5,4. Осушено 4,8 тис. га, зрошено 9,9 тис. га. У районі 22 радгоспи. Обласна станція по очищенню насіння трав (Вишневе). Залізничні станції Жуляни, Боярка. Автомоб. шляхів 349,9 км, у т. ч. з твердим покриттям — 339,1 км. У районі — укр. н.-д. ін-ти: землеробства Пд. відділення ВАСГНІЛ (Чабани), садівництва (с. Новосілки), фарфоро-фаянсової пром-сті (Вишневе) та ін. н.-д. установи. Укр. респ. заочний с.-г. технікум, 4 санаторії, будинок відпочинку (Боярка).

Об'єкти туризму: музей рос. рад. письменника М. О. Островського, який разом з комсомольцями Києва 1921 брав участь у буд-ві вузькоколійної з-ці Боярка — Київ; меморіальний комплекс на честь комсомольців корчагінського покоління (Боярка); будинок, у якому 1901—10 жив і працював укр. художник М. К. Пимоненко (с. Малютянка). *І. А. Ярмоленко.*

КИЗИ́Л-КА́Я — вершина Головного пасма Кримських гір, на Зх. *Байдарської долини*, у верхів'ї Чорнорічинського каньйону. Лежить на правобережжі р. *Чорної*. Вис. 396 м. Складається з вапняків. Вкрита дубово-ялівцевим рідколіссям. *В. П. Душевський.*

КИЗИ́Л-КОБА́ — пам'ятка природи респ. значення (з 1963). Розташована у Сімферопольському р-ні Крим. обл. Перебуває у віданні Сімферопольського лісгоспзагу. Пл. 33 га. Охороняється мальовниче урочище в ущелині, що утворена у товщі вапняків невеликою річкою Кизил-Кобинкою. Тут розташована печера *Червона*, найбільша у Кримських горах. У ниж. частині схилів зростає ліс з граба, клена польового, дуба пухнастого; у підліску — ліщина, свидина, кизил, шипшина. *О. В. Єна.*

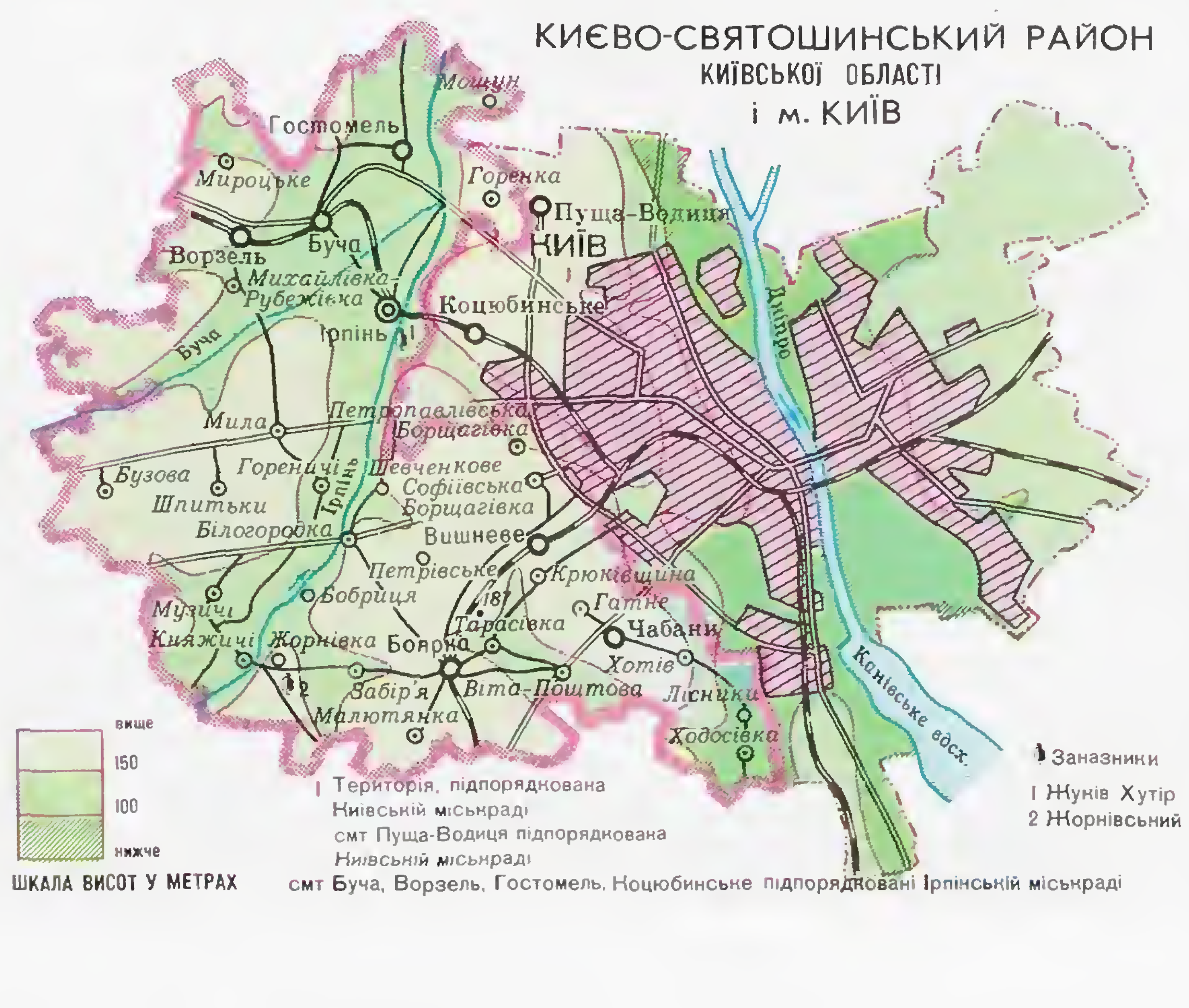

КИЗИ́Л-КОБИ́НСЬКИЙ ВОДОСПА́Д — водоспад на р. Кизил-Коба (бас. Чорного м.), за 3,5 км від с. Перевального Сімферопольського р-ну Крим. обл. Вода падає струменями з тераси, утвореної у вапняковому туфі біля підніжжя Червоної печери. Водоспад являє собою каскад заввишки 50 м. Для водного режиму р. Кизил-Коби на ділянці К.-К. в. характерні часті паводки. Водоспад — у складі пам'ятки природи респ. значення *Кизил-Коба*. Об'єкт туризму. *А. М. Оліферов.*

КИЗИ́Л-ЯР — солоне озеро у Сакському р-ні Крим. обл. у групі *Євпаторійських озер*. Від Чорного м. відокремлене вузьким пересипом, що складається з піску та гравію з домішками черепашки. Довж. 5,7 км, шир. 2,2 км, пл. 6,9 км², пересічна глиб. 0,15 м. Улоговина видовженої форми. Пд. береги високі (вис. 7—12 м), круті, північні та східні — низовинні. Живиться за рахунок фільтрації мор. вод, а також поверхневими та підземними водами (джерела є у зх. частині озера). Солоність ропи 100—250 ‰, влітку у пн. частині озера спостерігається осідання солі. Донні відклади представлені чорними, темно-сірими і сірими мулами, шар їх становить 10—15 м. Водяна рослинність (переважають зелені водорості) поширена на опріснених ділянках К.-Я., де формуються заболочені плавні. *А. М. Оліферов.*

КИ́ЇВ — столиця УРСР, місто респ. підпорядкування, центр Київ. обл. та Києво-Святошинського р-ну. Вузол залізнич., автомоб., повітр. і річкових шляхів. Поділяється на 14 міськ. районів: Ватутінський, Дарницький, Дніпровський, Жовтневий, Залізничний, Ленінградський, Ленінський, Мінський, Московський, Печерський, Подільський, Радянський, Харківський, Шевченківський. Пл. 824 км². Нас. 2616 тис. чол. (1990).

Засн. у кінці 5 — 1-й пол. 6 ст. (за археол. даними), пер-

ші згадки в писемних джерелах належать до 862. У 9 — серед. 12 ст.— центр Київ. Русі, з 1934 — столиця УРСР. Місто нагороджено двома орденами Леніна (1954, 1961), орденом Дружби народів (1982). У 1965 К. удостоєний звання «Місто-герой» (вручено медаль «Золота Зірка»).

К. лежить на обох берегах *Дніпра*, в його серед. течії, нижче впадіння лівої притоки — *Десни*. Своєрідність і різноманітність природних умов К. пов'язані з його розташуванням на межі фізико-географічних лісостепової та мішаних лісів зон. Пн. частина міста розташована на *Поліській низовині*, пд.-західна (правобережна) — на *Придніпровській височині*, пд.-східна (лівобережна) — на *Придніпровській низовині*. Поверхня правобережної частини міста — підвищена платоподібна лесова рівнина, розчленована ярами та балками, долинами невеликих річок, лівобережної — низовинна алювіальна рівнина. Характерні форми рельєфу правобережжя — гори-останці, зокрема Старокиївська, Печерська, Щекавиця, Хоревиця, Замкова, Звіринецька, Чорна, Черепанова, Лиса, Батиєва, а також яри: Бабин, Смородинський, Кмитів, Протасів, Цимбалів та ін. Перевищення відносних висот на правобережжі досягає 100—105 м. Лівобережна частина К.— східчаста терасована, слаборозчленована рівнина з перевищенням відносних висот до 35 м.

Клімат К. помірно континентальний, з відносно м'якою зимою і теплим літом. Пересічна т-ра січня −6,0, −6,1°, липня +19,1, +19,2°. Абсолютний мінімум т-ри −35°, абсолютний максимум +40°. Опадів пересічно 600 мм на рік (від 551 до 628 мм). Відносна вологість повітря від 51—52 % у травні до 94—95 % у грудні. Кількість годин сонячного сяйва 1843 на рік. Вплив Київського та Канівського водосховищ зумовлює посилення бризової циркуляції (див. *Бриз*), зміни швидкості вітру і сум атм. опадів. Багаторічні спостереження ведуть 6 метеостанцій. В межах міста шир. Дніпра 400—600 м, глиб. 6—12 м; на мілководдях шир. 800—1000 м, глиб. 4—5 м. Льодостав з кін. листопада до поч. березня. По берегах Дніпра простягаються піщані пляжі (найкращі — на Трухановому о-ві). Дніпро утворює численні протоки (Русанівська, Десенка), затоки (Матвіївська, Гавань, Старик), заплавні озера (Радунка, Тельбин). По території К. протікають також Либідь, Сирець, *Віта* (праві прит. Дніпра), Горенка, Нивка (прит. Ірпеня). Значні ділянки Либеді взято в колектори, деякі річки, зокрема Сирець та Нивка, утворюють озера. Обриси заплавних озер К. збільшуються під час повені. Пл. водного дзеркала озер не перевищують 3—5 га. Товщина льоду взимку бл. 60 см. Найвища т-ра води озер в липні. К. оточений майже суцільним кільцем лісів. На Пн., Пн. Зх. і Зх. (зона мішаних лісів) — хвойні та широколистяні ліси на дерново-підзолистих ґрунтах. У лісостеповій зоні під широколистяними лісами переважають темно-сірі опідзолені, сірі та ясно-сірі лісові ґрунти. В межах міста — значні природні та штучні лісопарки і парки, зокрема Пуща-Водиця, Голосіївський, Святошинський, лісопарк на території ВДНГ УРСР, Центральний (об'єднує 5 парків, розташованих вздовж Дніпра), парк Слави, Перемоги, ім. О. С. Пушкіна, ім. Т. Г. Шевченка, гідропарк та ін. Пл. зеленої зони 43,6 тис. га.

К.— кліматичний курорт, що входить до *Дніпровсько-Дністровського рекреаційного регіону* (Київ. бальнеолікарня, 17 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням, 5 будинків і пансіонатів відпочинку, численні бази відпочинку та піонерські табори). Курортні місцевості — Конча-Заспа і Пуща-Водиця.

В межах міста — 41 територія та об'єкт природно-заповідного фонду, у т. ч. 14 респ. значення (пам'ятка природи Романівське болото, *Ботанічний сад* ім. академіка О. В. Фоміна, *Центральний республіканський ботанічний сад АН УРСР*, Сирецький дендропарк, зоопарк та 9 парків — пам'яток садово-паркового мистецтва).

Внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС 1986 тер. К. забруднена радіоактивними елементами. Серед важливих природоохоронних заходів — зменшення шкідливого впливу викидів пром. підприємств та трансп. засобів.

К.— один з осн. пром. центрів СРСР і найбільший у республіці, а також центр Київ. агломерації. На К. припадає 100 % респ. виробн. мотоциклів, 40 % — магнітофонів, бл. 10 % — екскаваторів, 16 % — хім. волокна та ін. Провідне місце у пром. комплексі міста посідає складне і точне машинобудування і металообробка, зокрема приладо- і верстатобудування, радіоелектроніка, оптика, трансп. і технологічне машинобудування (виробничі об'єднання «Арсенал», «Більшовик», «Електронмаш», авіаційне, верстатобуд., «Ленінська кузня», «Червоний екскаватор», «Медапаратура» та ін.). Хім. та нафтохім. пром-сть представлена виробничими об'єднаннями «Хімволокно», «Дарниця», «Укрлакофарби», «Укрпобутхім». К.— значний

Київ.
Володимирський собор. 1862—96.
Пам'ятний знак на честь 1500-річчя заснування Києва.
Поділ. На передньому плані — Андріївський узвіз.

Київ.
Панорама правобережної частини міста. ▶

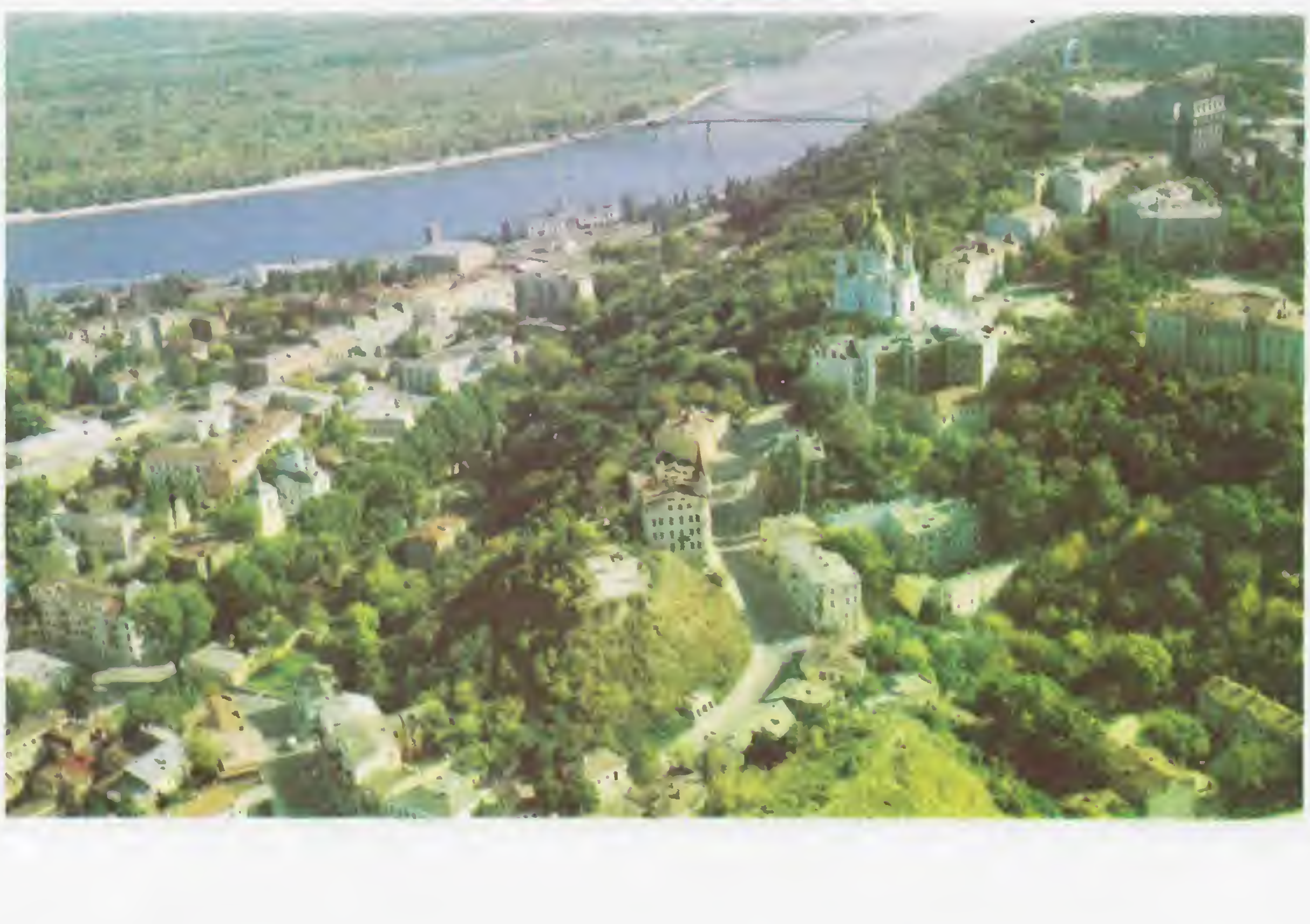

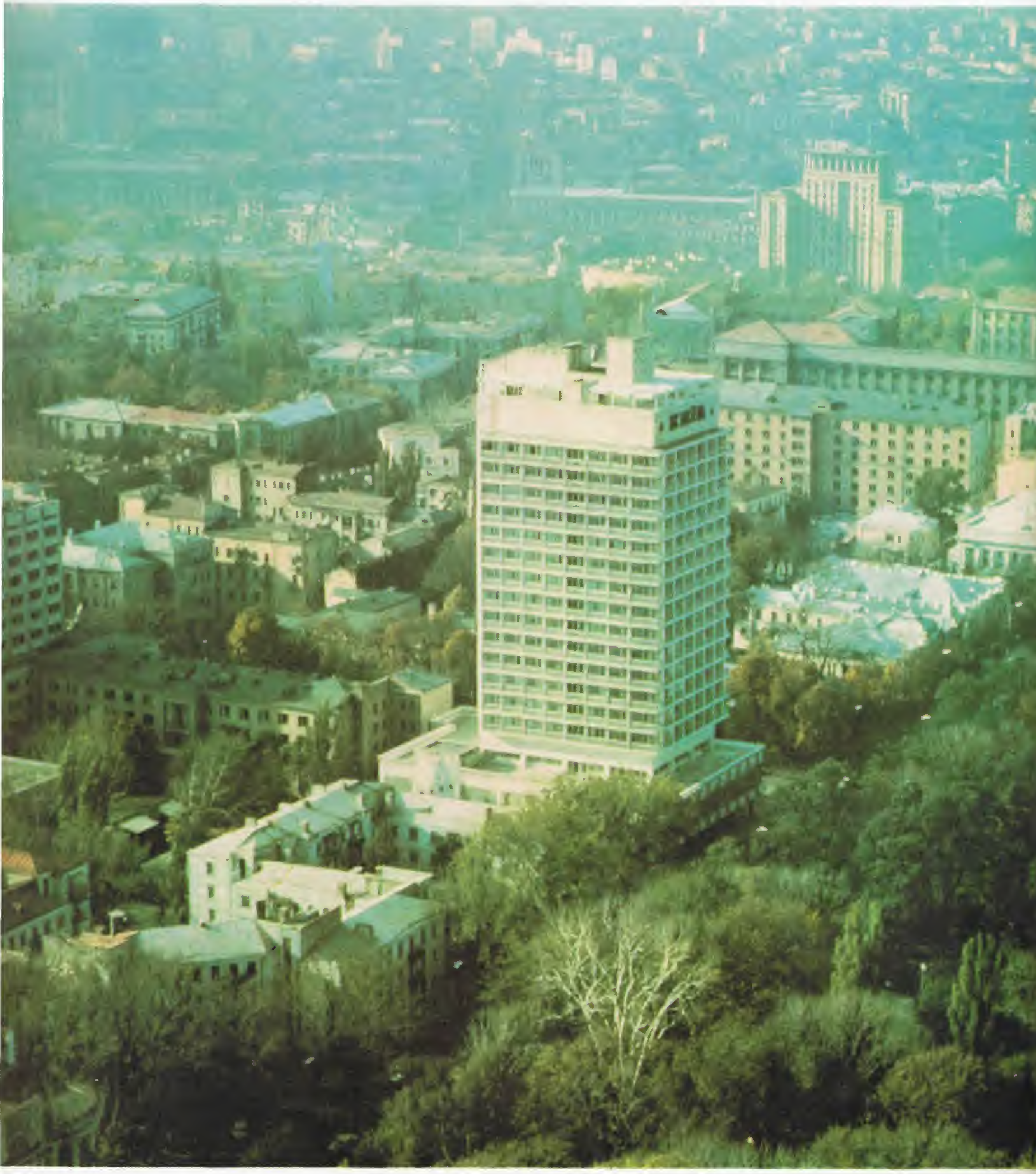

центр легкої пром-сті (Київ. та Дарницький шовкові комбінати, трикотажні об'єднання «Киянка», ім. Р. Люксембург, швейні «Україна» і «Каштан», взуттєве виробниче об'єднання «Київ», шкіряне об'єднання ім. М. В. Фрунзе та ін.). Багатогалузева харч. пром-сть (дарницький м'ясокомбінат, кондитерська ф-ка ім. К. Маркса, мол. комбінат № 3 та ін.). Основою енерг. бази пром. комплексу міста є енергія київських ГЕС і ГАЕС, ТЕЦ-5, ТЕЦ-6, Трипільської ДРЕС. К.— трансп. вузол: залізнич., авто- та річковий вокзали, 5 автостанцій, аеропорти Бориспіль, Київ. Розвинутий міськ. транспорт, особливо електричний: тролейбус, трамвай, метрополітен (з 1960, споруджена 31 станція), фунікулер.

К.— важливий центр фундаментальних наук. досліджень і проектно-конструкторської діяльності, освіти і культури. Працюють Президія АН УРСР, 51 н.-д. академічна установа, у т. ч. *Географії відділення* Ін-ту геофізики АН УРСР, *Рада по вивченню продуктивних сил* УРСР АН УРСР. Всесоюзний науковий центр радіаційної медицини АМН СРСР. 18 вузів, серед яких ун-т (з геогр. ф-том), пед. (з природничо-геогр. ф-том), нар. г-ва, політех., інженерно-буд., автодорожній, торг.-екон., технологічні харч., легкої пром-сті ін-ти; Укр. с.-г. академія. 41 серед. спец. навч. заклад, зокрема топографічний та геол.-розвідувальний технікуми, 49 профес.-тех. уч-щ. Київське відділення *Географічного товариства УРСР*. У К. діють 27 музеїв, зокрема Центр. наук.-природознавчий музей АН УРСР, 25 театрів і театрів-студій, у т. ч. опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, рос. драматичний ім. Лесі Українки, укр. драматичний ім. І. Франка. Численні об'єкти туризму, тур. готелі, кемпінги (див. план міста за станом на 1989).

Літ.: Гаврилюк В. С., Речмедін І. О. Природа Києва та його околиць (Фізико-географічна характеристика). К., 1956; Прох Л. З. Клімат Києва. К., 1973; Климат Киева. Л., 1980; Киев. Энциклопедический справочник. К., 1986; Киев. Атлас туриста. М., 1988.

Е. Т. Палієнко, В. М. Пересєкін.

КИЇВСЬКА МОРЕННО-ЗАНДРОВА РІВНИНА — геоморфологічна підобласть *Південно-Поліської області пластово-акумулятивних рівнин.* Поверхня рівнини має похил на Пн. Сх. Абс. відмітки — від 198 м (моренне пасмо на Зх.) до 100 м у долині Дніпра, переважно 150—170 м. Глибина розчленування 25—30, подекуди — до 50—60 м. Геоструктурною основою є пн.-сх. схил *Українського щита.* Глибина залягання докембрійського кристаліч. фундаменту зростає в пн.-сх. напрямі, де в зоні зчленування з *Дніпровсько-Донецькою западиною* вона становить понад 300 м. У цій зоні та в окремих заглибленнях фундаменту залягають породи мезозойського і кайнозойського віку. На більшій частині території осадочний покрив складається палеогеновими (піски, мергелі), неогеновими (піски, глини) та антропогеновими (водно-льодовикові піщано-глинисті, зандрові й алювіальні піщані породи, моренні суглинки й супіски, а також леси, що залягають на Пд. окремими «островами») відкладами. Територія підобласті є пластово-акумулятивною рівниною, що сформувалася на осадочних породах різного віку. На неотектонічному етапі вона зазнала піднять від 120 до 190 м (менших, ніж суміжні області). У формуванні морфоскульптури осн. роль належить *дніпровському зледенінню.* Межиріччя являють собою плоскі та слабохвилясті моренні, моренно-зандрові та озерно-льодовикові рівнини. Річкові долини мають широкі заболочені заплави і переважно дві, рідше — три виражені в рельєфі надзаплавні тераси. Серед форм рельєфу поширені кінцево-моренні (пасма), моренні (горби, ками, ози), еолові (вали, горби, пасма, гриви). Сучас. процеси найінтенсивніше проявляються на правому березі *Київського водосховища* — абразія, обвали і зсуви (на ділянці Старі Петрівці — Вишгород), активізація росту ярів (від Ясногородки до Вишгорода, а також на правому березі Тетерева). Поширені також антропогенні форми рельєфу, зумовлені осушенням заплав, кар'єрним добуванням торфу і буд. матеріалів, будвом штучних споруд.

М. Є. Барщевський.

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ. Утворена 27.II 1932. Розташована на Пн. республіки, в бас. серед. течії Дніпра, гол. чин. на Правобережжі. На Сх. межує з Черніг. і Полтав., на Пд. Сх. і Пд.— з Черкас., на Пд. Зх.— з Вінн., на Зх.— з Житомир. областями УРСР, на Пн.— з Гом. обл. БРСР. Пл. 28,1 тис. км^2 — бл. 4,8 % пл. республіки; населення 1947,6 тис. чол.— 3,7 % населення України (на 1.I 1990, без Києва). Центр — *Київ.* В області — 25 районів, 24 міста, у т. ч. 9 — обл. підпорядкування, 31 с-ще міськ. типу, 1204 сільс. населені пункти. В 1958 область нагороджено орденом Леніна.

Геогр. положення території сучас. К. о. сприяло в минулому виникненню і розвитку тут центру ранньофеодальної д-ви Київ. Русі — Києва, а також стародавніх міст Василькова, Переяслава, Білої Церкви та ін. Транспортно-геогр. положення К. о. визначається тим, що до Києва як до столиці УРСР і обл. центру сходяться з-ці, автомагістралі, авіалінії, річкові та ін. комунікації, зв'язуючи її з усіма районами УРСР, ін. союз. республіками. Позитивно впливає на розвиток г-ва К. о. її положення між економічно розвинутими облас-

Київ.

Пам'ятник Б. Хмельницькому.

Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка.

Вид на житловий масив Русанівка.

КИЇВ

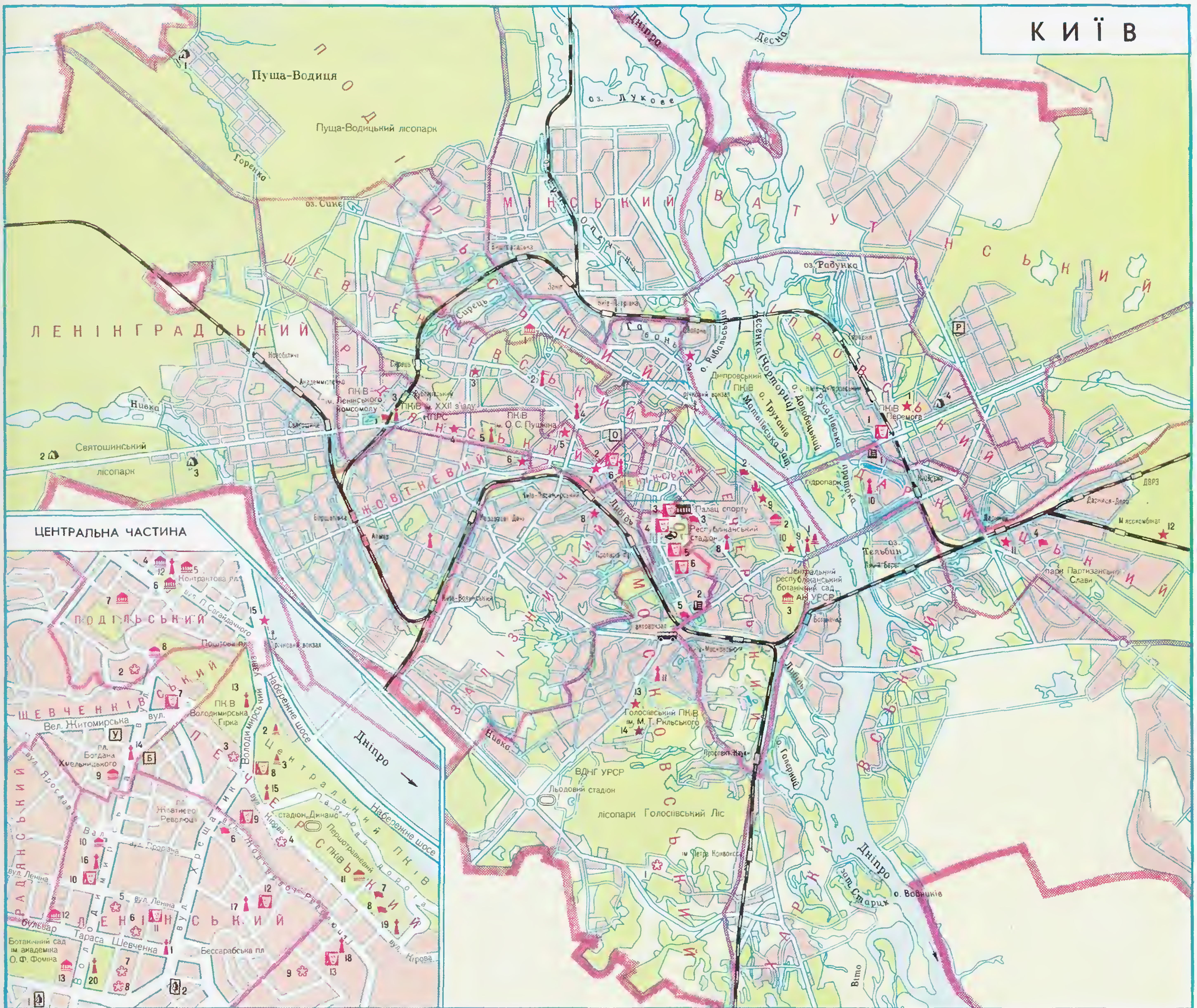

- Пам'ятники історико-революційних подій та подій громадянської війни

1. Комсомольцям 20-х рр.
2. Арсенальцям
3. „Косий капонір“ — історико-революційний *пам'ятник-музей*
4. Екіпажу бронепоїзда “Таращанець”
5. Чекістам
6. Монумент на честь Великої Жовтневої соціалістичної революції
7. На братській могилі героїв Великої Жовтневої соціалістичної революції
8. На братській могилі учасників Січневого збройного повстання 1918 р.

★ Пам'ятники Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр.

1. Курган Безсмертя
2. Корабель-пам'ятник «Монітор „Железняков“»
3. Пам'ятник радянським громадянам і військово-полоненим солдатам і офіцерам Радянської Армії, які загинули від рук німецько-фашистських окупантів
4. Монумент Бойової Слави радянських танкістів
5. Пам'ятний знак футболістам київського „Динамо“ на місці, де відбувся „матч смерті“ (1942 р.)
6. Пам'ятник викладачам і студентам політехнічного інституту, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни
7. Обеліск на честь міста-героя Києва
8. Паровоз-пам'ятник на честь бойових і трудових подвигів київських залізничників
9. Меморіальний комплекс радянським воїнам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни, споруджений у парку Слави
10. Меморіальний комплекс „Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр.“
11. Пам'ятник радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської Армії, які загинули в 1941—43 рр. у Дарницькому районі
12. Меморіальний комплекс радянським громадянам, солдатам і офіцерам Радянської Армії, замученим в 1941—43 рр. у Дарницькому концтаборі
13. Обеліск Слави бійцям і командирам Радянської Армії, морякам Дніпровської військової флотилії, бійцям народного ополчення і партизанам, які захищали Київ у липні—вересні 1941 р.
14. Меморіал радянським воїнам, викладачам і студентам, які загинули під час Великої Вітчизняної війни
15. Пам'ятник морякам Дніпровської військової флотилії

Пам'ятники:

1. В. І. Леніну
2. І. П. Котляревському
3. Д. С. Коротченку
4. С. В. Косіору
5. О. С. Пушкіну
6. М. О. Щорсу
7. В. Я. Чубарю
8. Лесі Українці
9. В. М. Примакову
10. М. В. Гоголю
11. М. Т. Рильському
12. Г. С. Сковороді
13. Князю Володимиру
14. Б. Хмельницькому
15. Г. І. Петровському
16. М. В. Лисенку
17. І. Я. Франкові
18. Д. З. Мануїльському
19. М. Ф. Ватутіну
20. Т. Г. Шевченкові

Історичні пам'ятки

1. Пам'ятний знак засновникам Києва
2. Пам'ятник магдебурзькому праву
3. Монумент на честь возз'єднання України з Росією

Пам'ятки архітектури

1. Кирилівська церква (середина 12 ст.)
2. Києво-Печерський історико-культурний заповідник (11—19 ст.)
3. Ансамбль Видубицького монастиря (17—19 ст.)
4. Контрактовий будинок (1815—17 рр.)
5. Ансамбль Братського монастиря (17—19ст.)
6. Гостиний двір (1809—33 рр.)
7. Ансамбль Флорівського монастиря (17—19 ст.)
8. Андріївська церква (1747—53 рр.)
9. Архітектурно-історичний заповідник „Софійський музей“ (11—19 ст.)
10. Золоті ворота (1037 р., реконструкція 1982 р.)
11. Маріїнський палац (1745—52 рр.)
12. Володимирський собор (1862—96 рр.)
13. Університет (1837—43 рр.)

Будинки природи: 1 обласний 2 міський

Музеї

1. Музей народної архітектури і побуту УРСР
2. Історичний музей УРСР
3. Філіал Центрального музею В. І. Леніна
4. Музей українського образотворчого мистецтва (пам'ятка архітектури, 1897—99 рр.)
5. Центральний науково-природознавчий музей АН УРСР
6. Музей Т. Г. Шевченка
7. Музей російського мистецтва
8. Музей західного і східного мистецтва
9. Музей історії міста (у Кловському палаці, пам'ятка архітектури, 1752—56 рр.)

Планетарій

Театри, цирк, палаци культури

1. Театр драми і комедії
2. Цирк
3. Театр ляльок
4. Театр оперети
5. Республіканський будинок органної та камерної музики (у кол. Миколаївському костьолі, пам'ятка архітектури, 1899—1909 рр.)
6. Палац культури „Україна“
7. Дитячий музичний театр
8. *Філармонія*
9. Жовтневий палац культури
10. Театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка
11. Російський драматичний театр ім. Лесі Українки
12. Український драматичний театр ім. Івана Франка
13. Театр юного глядача ім. Ленінського комсомолу

Палац піонерів і школярів ім. Миколи Островського

У — Українська республіканська рада по туризму та екскурсіях

Р — Обласна рада по туризму та екскурсіях

О — Міське туристсько-екскурсійне виробниче об'єднання

Б — Бюро подорожей та екскурсій

Туристські бази, кемпінги

1. „Пуща-Водиця“
2. „Святошине“
3. Мотель-кемпінг „Пролісок“
4. Автокемпінг „Київ“

Туристські готелі

1. „Турист“
2. „Дружба“

Межі міста

ЛЕНІНСЬКИЙ — Межі та назви міських районів

тями Південно-Західного екон. р-ну СРСР. Область лежить у межах зон мішаних лісів і лісостепової. Її грунтові та агрокліматич. умови сприятливі для розвитку сільського господарства.

Населення і трудові ресурси. У нац. складі переважають українці (92,1 %). Проживають також росіяни, євреї, білоруси, поляки та ін. Пересічна густота населення 69,3 чол. на 1 км^2; найгустіше заселена територія навколо Києва (від 97 чол. на 1 км^2 в Обухівському р-ні до 152 чол. на 1 км^2 у Києво-Святошинському р-ні). Міськ. населення (без Києва) 54 %. Виділяються 2 локальні (міжрайонні) системи розселення: Київська та Білоцерківська. Найбільші міста: *Біла Церква*, *Бровари*, *Фастів*, *Бориспіль*. Область забезпечена трудовими ресурсами. У виробничій сфері працює 74,1 % усіх зайнятих, у т. ч. у пром-сті — 22,6 %, с. г.— 27,0 %, буд-ві — 8,6 %.

Л. М. Корецький.

Природні умови і ресурси. В геоструктурному відношенні тер. області лежить у межах Українського щита, його пн.-сх. схилу та пд.-зх. борту Дніпровсько-Донецької западини і характеризується заг. похилом поверхні кристалічного фундаменту в пн.-сх. напрямі. Докембрійські породи кристалічного фундаменту Українського щита залягають поблизу земної поверхні під малопотужним чохлом антропогенових відкладів, у зниженнях поверхні фундаменту розвинута також кора вивітрювання та палеогенові й неогенові піщано-глинисті породи. До борту Дніпровсько-Донецької западини належить пд.-сх. частина області. Для неї характерне різке ступінчасте занурення фундаменту в бік осі западини по лінії м. Переяслав-Хмельницький — с. Калита і наявність осадочної товщі від пермського до неогенового віку, потужність якої збільшується у пн.-сх. напрямі. Решта території лежить у межах пн.-сх. схилу Українського щита і має стратиграфічний розріз, аналогічний пд.-сх. частині; потужність верств різко зменшується від западини до щита, для палеогенових відкладів характерні шари бурого вугілля. Антропогенові континентальні відклади утворюють майже суцільний чохол. На Пн. переважають льодовикові та водно-льодовикові суглинки, піски й глини, у пд.-зх. і сх. частинах області — леси, у річкових долинах — алювіальні й озерно-алювіальні піски й глини.

За характером рельєфу тер. К. о. поділяють на три частини. Пн. частина, що лежить у межах *Поліської низовини* (вис. до 198 м), являє собою низовинні пологохвилясті заболочені моренно-зандрові і зандрові акумулятивні рівнини, розчленовані річковими і прохідними долинами, на правобережжі *Прип'яті* ускладнені горбами і пасмами льодовикового і водно-льодовикового походження. Пд.-зх. і центр. частини області лежать на *Придніпровській височині* (вис. до 273 м), найбільш розчленовані; поверхня — підвищена пологохвиляста лесова рівнина, розчленована річковими прохідними долинами, ярами і балками. Сх., лівобережна частина розташована на заплаві й терасах Дніпра в межах *Придніпровської низовини*. Поверхня заплави плоска, місцями заболочена, на боровій терасі — піщані гриви, горби, зниження між ними часто перезволожені або заболочені. Друга надзаплавна тераса (вис. до 145 м) розчленована балками; багато блюдцеподібних западин.

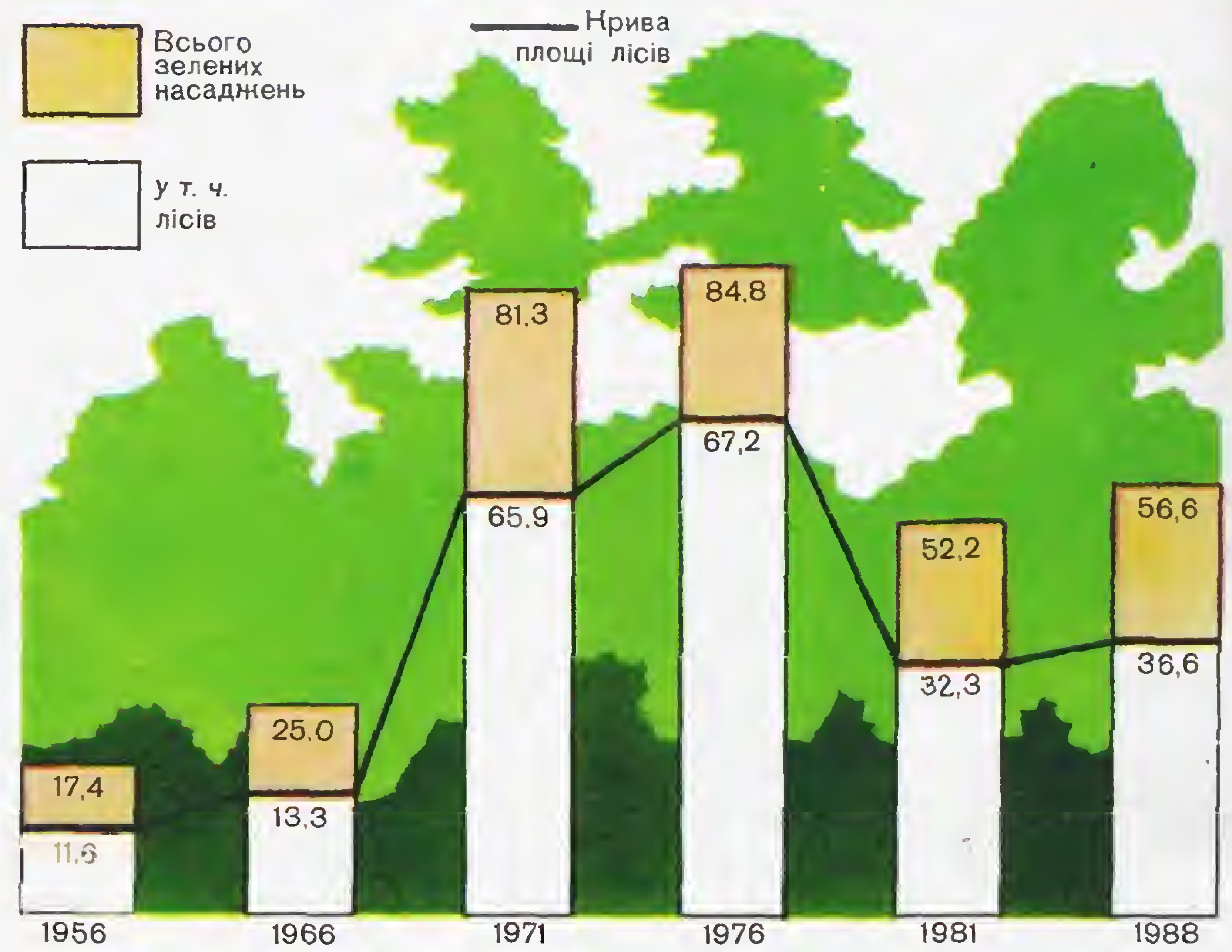

*Площа зелених насаджень у зелених зонах міст і селищ міського типу **Київської області** (тис. га).*

З корисних копалин найбільше значення мають запаси буд. матеріалів. На Пд. Зх. області — родовища гранітів (Богуславське, Синявське, Шамраївське, Чубинецьке та ін.) і гнейсів. Цегельно-черепичні глини є по всій тер. К. о. (Млачівське, Обухівське, Сквирське та ін.). Поклади мергелю, буд. і кварцових пісків (Мирчанське, Бабинецьке, Кодрянське родовища), торфу (на Поліссі). Є джерела мін. вод. Область недостатньо забезпечена осн. видами корисних копалин.

Клімат К. о. помірно континентальний, м'який, з достатньою вологістю. Зима тривала, порівняно тепла; літо — достатньо тепле й вологе. Пересічна т-ра січня на Пн. −6,5°, в центр. частині −5,8°, на Пд. −6,1°, липня — відповідно +19,2, +19,5, +20,1°. Тривалість безморозного періоду 160—165 днів. Період з т-рою понад +10° становить від 155 днів на Поліссі до 160—165 днів на Пд. і Сх. області, сума активних т-р від 2480° на Пн. до 2700° на Пд. Опадів 500—600 мм на рік, на крайньому Пд.— 400—500 мм. Макс. кількість їх (бл. 40 %) випадає злітку. Сталий сніговий покрив (пересічна вис. 25—30 см, на крайньому Пд.— 15—20 см) встановлюється в серед. грудня, сходить у кін. березня. Серед несприятливих кліматичних явищ — інтенсивні зливові дощі з грозами, град, бездощові періоди, суховії (до 5—10 днів), пилові бурі влітку, льодова кірка, ожеледь тощо. Пн. частина К. о. лежить у вологій, помірно теплій, південна — у недостатньо вологій, теплій агрокліматич. зонах. В області діє 11 метеостанцій (Київ, Баришівка, Біла Церква, Бориспіль, Миронівка, Немішаєве, Поліське, Тетерів, Фастів, Яготин, Чорнобиль). Річки належать до басейну *Дніпра*, який тече в межах області на протязі 246 км. Всього в області 177 річок довжиною понад 10 км кожна. Гол. притоки Дніпра: *Прип'ять* з *Ужем*, *Тетерів* зі *Здвижем*, *Ірпінь* з *Унавою*, *Стугна*, *Красна*, *Рось* з *Роставицею*, *Горохуваткою*, *Протокою*, *Кам'янкою* (праві), *Десна*, *Трубіж*, *Супій*, *Перевід*

Краєвид у Васильківському районі.

(ліві). Найгустіша річкова сітка на Пд. області (у бас. Росі 0,3—0,5 км/км^2), найбільш рідка — на лівобережній частині К. о. (у бас. р. Супою і Трубежа бл. 0,1 км/км^2). Річки рівнинного типу. Живляться сніговими (60 % стоку), дощовими і підземними водами. У водному режимі чітко визначена весняна повінь та значні дощові паводки влітку. Природний режим річок значно змінений внаслідок зарегульованості великою кількістю ставків і водосховищ. На тер. області — *Київське водосховище* і більша частина *Канівського водосховища*. Всього в К. о. 55 водосховищ (пл. водного дзеркала 91,75 км^2) та 2383 ставки (пл. водного дзеркала 18 045,6 га), в заплавах річок понад 750 невеликих озер. Водосховища і ставки використовують для водопостачання, риборозведення, зрошування.

Правобережна частина К. о. розташована в межах *Центральнополіської правобережної агрогрунтової провінції* та *Центральнолісостепової підвищеної агрогрунтової провінції*, лівобережна — у *Східнолісостеповій низовинній агрогрунтовій провінції*. На Пн. поширені дерново-підзолисті, в долинах річок дерново-оглеєні, лучні та болотні грунти. В центр. частині на лесах — чорноземи опідзолені типові, темно-сірі опідзолені і ясно-сірі лісові грунти, в пд. частині — чорноземи глибокі малогумусні і відміни сірих лісових грунтів. На Лівобережжі — чорноземи типові малогумусні, лучно-чорноземні і лучні солонцюваті, солончакові, болотні солончакові грунти. Найпоширеніші чорноземи (50,7 % пл. орних земель області) і дерново-підзолисті (14,5 %) грунти. Близько 60 % території області розорано.

К. о. лежить у межах *Східно-Європейської широколистяно-лісової геоботанічної провінції* та *Східно-Європейської лісостепової геоботанічної провінції*. Пл. лісів 689 тис. га. Для пн. частини області (Полісся) характерні соснові, дубово-соснові, грабово-дубово-соснові з домішкою берези, липи, клена, осики (у підліску — ліщина і бруслина) та широколистяно-грабові ліси. В заплавах — різнотравно-злакові луки, місцями — чагарники і вільхові ліси, багато боліт. У пд., лісостеповій частині переважають широколистяні ліси — дубово-соснові, дубові, дубово-грабові, в'язові, осикові, осокорові, вербові, вільхові з домішкою липи, ільма, клена, берези, у підліску — свидина, бересклет, ліщина, терен; у травостої — осока, конвалія, копитень, папороть та ін.; на схилах балок збереглися ділянки лукових степів (м'ятлик, кострець, ковила, шавлія тощо).

Тваринний світ різноманітний. Ссавців налічується бл. 60 видів, птахів — бл. 300, плазунів — 8, земноводних — 11, риб — 40. Із ссавців водяться козуля, лось, олень благородний, свиня дика, лисиця, вовк, заєць-русак, заєць сірий, собака єнотовидний, куниця лісова, куниця кам'яна, горностай, борсук, білка, їжак звичайний, ховрах, хом'як, кріт, землерийка польова, миші, тхір тощо; по берегах річок та водойм — бобер, ондатра, видра, норка; з птахів — рябчик, глухар, куріпка сіра, перепел, тетерев, голуб-синяк, крячок, журавель сірий, лелека білий, шуліка чорний, яструби, лунь болотний, дятли, ворона, галка, шпак, горобці, чиж, чечевиця, сови, зозуля, синиці, дрізд, дрофа, бджолоїдка звичайна, жайворонок степовий, зяблик, сойка, припутень та ін. Серед плазунів поширені гадюки, ящірки, вужі, жаби, болотні черепахи; земноводні — тритони, кумки, часничниці звичайні, ропуха. У річках та водоймах водяться короп, сазан, карась, лин, в'язь, лящ, плітка, окунь, судак, краснопірка, густера, щука, сом тощо. Акліматизовано зубра, благородного оленя, плямистого оленя, лань, видру, ондатру, нутрію, товстолобика, білого амура. Область лежить у межах двох фізико-геогр. областей — *Київського Полісся* і частково *Чернігівського Полісся*, а також *Дністровсько-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції* і *Лівобережно-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції*. На Пн. переважають недреновані перезволожені і заболочені, поліські моренно-зандрові, зандрові і терасні, на Пд.— лучностепові підвищені розчленовані і терасні, а також лісостепові підвищені розчленовані природно-територіальні комплекси.

Серед сучас. природних, природно-антропогенних та антропогенних процесів на Поліссі поширені перезволоження, заболочування, *лінійний розмив* і *площинний змив*; замулювання водойм, дефляція, засолення грунтів заплав, пересушування грунту на меліорованих землях. У лісостеповій частині області характерні інтенсивний лінійний розмив і площинний змив, зсуви, суфозійно-просадкові явища, абразія берегів, замулювання ставків і водосховищ, підтоплення грунтів тощо. В області провадяться комплексна меліорація, грунтозахисна меліорація, роботи по відновленню лісів і поліпшенню луків. На площі 13,4 тис. га створено полезахисні смуги, на 35,6 тис. га — водоохоронні і протиерозійні насадження, рекультивовано 6473 га відпрацьованих земель.

В К. о.— 85 територій та об'єктів природно-заповідного фонду (заг. пл. 79,1 тис. га), у т. ч. респ. значення: *Дніпровсько-Тетерівське заповідне лісомисливське господарство, Залісьске заповідне лісомисливське господарство*, лісові *Дзвінківський заказник* і *Жуків Хутір*, ландшафтні *Дніпровсько-Деснянський заказник* і *Ржищівський заказник*, орнітологічний *Жорнівський заказник*, гідрологічні *Іллінський заказник* і *Усівський заказник*, пам'ятка природи урочище *Бабка*, дендрологічний парк *Олександрія* та парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва Згурівський (засн. у 2-й пол. 19 ст.) та Кагарлицький (засн. у серед. 19 ст.); місц. значення: 17 заказників, 35 пам'яток природи, 8 парків — пам'яток садово-паркового мистецтва, 12 заповідних урочищ. В. І. Галицький

Народногосподарський комплекс. У К. о. сформувався індустріально-аграрний ком-

Трипільська ДРЕС.
В цеху виробничого об'єднання «Білоцерківщина».
На Васильківському заводі холодильників.
У цеху заводу порошкової металургії у Броварах.

плекс, що спеціалізується на обробній пром-сті, зокрема машинобудуванні (електронна і обчислювальна техніка, електротех. пром-сть, с.-г. машинобудування), легкій, хім. і нафтохім. пром-сті, а також галузях агропром. комплексу — потужній харч. пром-сті і виробн. зерна, цукр. буряків, картоплі, овочів, м'яса, молока і його продуктів.

Промисловість. Питома вага пром-сті К. о. у сукупній продукції пром-сті і с. г. становить 62 %. Пром-сть базується на потужній електроенергетиці (Київ. ГЕС, Київ. ГАЕС, Трипільська ДРЕС, Чорнобильська АЕС та ін.), а також газі (газопроводи з Харківщини і частково з РРФСР) і кам. вугіллі (з Донбасу). К. о. посідає значне місце у виробн. електроенергії в УРСР. В області розвинулися різні стадії виробн. таких циклів, як машинобудівний, нафто- і газоенергохімічний (на довізній сировині), індустріально-аграрний, лісопром., індустріально-буд. та ін. Провідними стали виробн., що належать до важкої пром-сті, та галузі агропром. комплексу. Допоміжними галузями в пром. комплексі є виробн. конструктивних матеріалів (буд. матеріалів, порошкова металургія, скляна, фарфоро-фаянсова та ін. галузі). В 1989 в заг. обсязі пром. продукції питома вага окремих галузей становила (%): маш.-буд. і металообр. галузі — 23,9, харч.— 19,9, електроенергетичної — 10,1, легкої — 11,2, хім. і нафтохім.— 10,7, деревообр. і целюлозно-паперової — 6,2, буд. матеріалів — 4,6. Підприємства маш.-буд. комплексу спеціалізуються на виробн. і ремонті машин для с.-г., зокрема тваринництва і кормовиробн., хім. устаткування, екскаваторів, меліоративної техніки, технологіч. устаткування для харч. пром-сті, побут. та ін. техніки (побут. світильників, холодильників, електротех. та нагрівальних приладів, кондиціонерів та ін.). Осн. центри: Біла Церква (заводи: с.-г. машинобудування, «Електрокераміка» та ін.), Фастів (з-ди: хім. машинобудування «Червоний Жовтень», «Електронагрівач»), Васильків (заводи холодильників і «Електропобутприлад»), Бородянка (екскаваторний з-д), Ірпінь (з-д «Ірпіньмаш»), Ставище (приладобуд. з-д), Ржищів (з-д «Радіатор»). Підприємства хім. та нафтохім. комплексу у Білій Церкві (виробниче об'єднання «Білоцерківшина», з-ди гумотех. виробів та азбестовий) і Броварах (з-д пластмас та шиноремонтний). Розвивається мікробіол. пром-сть, яка представлена Трипільським і Плахтянським біохім. та Немішаївським біохім. препаратів з-дами. На базі місц. і довізної сировини сформувалися лісопром. комплекс — виробн. меблів (Бровари, Біла Церква, Ірпінь, Комарівка, Клавдієво-Тарасове, Коцюбинське, Фастів), картону (один з найбільших у країні Київський картонно-паперовий комбінат, що працює на вторинній сировині) та пром-сть буд. матеріалів (з-ди: залізобетон. виробів у Білій Церкві, Броварах, Борисполі, Рокитному і Вишгороді, алюмінієвих буд. конструкцій у Броварах; домобудівні комбінати в Білій Церкві, Березані та Броварах). Добування граніту поблизу Богуслава, Білої Церкви, Рокитного. Підприємства скляної пром-сті у Бучі, Бабинцях, Пісківці, Гостомелі. Серед галузей легкої пром-сті найбільш розвинуті текст. (суконні ф-ки у Богуславі і Березані), швейна (Переяслав-Хмельницький, Поліське, Фас-

Структура посівних площ Київської області (%, 1988).

Кролівнича ферма радгоспу ім. С. М. Кірова. Броварський район.

Збирання полуниці в радгоспі «Пуща-Водиця».

На ділянці Панфилівської дослідної станції в Яготинському районі.

1. Пам'ятник Н. І. Сосніній — одному з керівників комсомольського підпілля в м. Малині (Житомир. обл.) в роки Великої Вітчизняної війни.
2. Пам'ятник на братських могилах рад. воїнів, які загинули на Лютізькому плацдармі 1943.
3. Пам'ятник-музей визволення Києва від нім.-фашист. загарбників.
4. Діорама «Битва за Київ. Лютізький плацдарм. 1943».
5. Будинок, в якому 1919 містився штаб бригади під командуванням М. О. Щорса.
6. Поблизу селища перебували партизанські з'єднання під командуванням двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака і Героя Радянського Союзу М. І. Наумова. Пам'ятники: на братській могилі партизанів-ковпаківців, які загинули у квітні 1943 в бою проти нім.-фашист. загарбників; на честь піонерів-партизанів Зигмунда Кубицького, Дем'яна Шатила, Анатолія Врани, Анатолія Хмари, Франца Осецького, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.
7. Монумент рад. воїнам-визволителям.
8. Пам'ятник рад. воїнам і київським робітникам, які загинули в боях проти нім.-фашист. загарбників 1941.
9. Будинок, в якому 1941 містився командний пункт Південно-Західного фронту, очолюваного генерал-полковником М. П. Кирпоносом.
10. Будинок, в якому 1936—37 жив і працював рад. письменник і педагог А. С. Макаренко.
11. Пам'ятка архітектури — Покровська церква, 1622—29.
12. Пам'ятка садово-паркового мистецтва — парк, 2-а пол. 19 ст.
13. Меморіальний комплекс на честь комсомольців корчагінського покоління; будинок, в якому 1921 жили комсомольці, зокрема М. О. Островський, під час будівництва вузькоколійної залізниці, що мала забезпечити Київ паливом.
14. Музей рос. рад. письменника М. О. Островського; пам'ятник йому.
15. Будинок, в якому 1901—10 жив і працював укр. художник М. К. Пимоненко.
16. Пам'ятник професору Герою Радянського Союзу П. М. Буйку — одному з організаторів підпільної групи в селі під час нім.-фашист. окупації.
17. Пам'ятний знак на честь 150-річчя повстання декабристів.
18. Будинок, в якому 1943 містився штаб 1-ї Чехословацької бригади на чолі з Л. Свободою.
19. Обеліск на могилах двічі Героїв Радянського Союзу полковника О. О. Головачова і гвардії майора С. В. Хохря-

Основні об'єкти туризму Київської області

кова, які брали участь у визволенні міста 1943.

20. Пам'ятка архітектури — церква Антонія і Феодосія з дзвіницею, 1756—59.
21. Літ.-меморіальний будинок-музей укр. рад. письменника-драматурга О. Є. Корнійчука. Пам'ятник письменнику.
22. Пам'ятник на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією.
23. Пам'ятник українському поету Т. Г. Шевченкові, який тут перебував 1843—44 та 1859.
24. Історичний музей ім. Т. Г. Шевченка.
25. Місце народження генерал-полковника, двічі Героя Радянського Союзу А. Г. Кравченка; погруддя героя.
26. Місце народження командира ескадрильї, двічі Героя Радянського Союзу М. З. Бондаренка; погруддя героя. Меморіальний музей-садиба уродженки міста нар. художниці УРСР К. В. Білокур; погруддя на могилі майстрині.
27. Будинок, в якому 1919—22 жив укр. композитор К. Г. Стеценко; музей композитора. Пам'ятник на могилі К. Г. Стеценка.
28. Пам'ятник декабристам — солдатам і офіцерам Чернігівського полку.
29. Пам'ятники: рад. танкістам; на братській могилі рад., чехословацьких та польс. воїнів, які загинули 1943 під час визволення міста від нім.-фашист. загарбників.
30. Пам'ятник на могилі вітчизняного винахідника у галузі електрозварювання М. М. Бенардоса.
31. Пам'ятки архітектури: Покровська церква, 1779—81; костьол, 1903—11.
32. Місце народження новатора с.-г. виробництва двічі Героя Соціалістичної Праці О. К. Диптан; погруддя героїні.
33. Експериментально-показове село.
34. Літ. музей укр. рад. поета, громадського діяча А. С. Малишка, який тут народився.
35. Пам'ятник борцям за владу Рад — учасникам Трипільського походу 1919. Музей комсомольської слави.
36. Пам'ятник комсомольцям — учасникам Трипільського походу 1919.
37. Могильник, який дав назву черняхівській археологічній культурі, датований 2—7, за ін. даними — 2—5 ст.
38. Будинок школи, де 1934—38 навчався один з керівників підпільної комсомольської організації «Молода гвардія» Герой Радянського Союзу О. В. Кошовий.
39. Меморіал на честь подвигу рад. воїнів під час форсування Дніпра 1943.
40. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.
41. Пам'ятники: Т. Г. Шевченкові; укр. просвітителю-гуманісту, філософу і поету Г. С. Сковороді. Будинок, в якому 1845 і 1859 перебував Т. Г. Шевченко.
42. Монумент на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією; пам'ятний знак на честь 325-річчя цієї події.
43. Пам'ятки архітектури: земляні вали дитинця і міста, 11—12 ст.; комплекс споруд Вознесенського монастиря, 17—18 ст.; Михайлівська церква, 1646—1666, з дзвіницею, 1745.
44. Історико-культурний заповідник, до складу якого входять музеї: історичний, нар. архітектури та побуту з їхніми відділами; світопізнання і мирного освоєння космосу в СРСР; меморіальні музеї Г. С. Сковороди, М. М. Бенардоса, укр. рад. архітектора В. Г. Заболотного; будинок-музей євр. письменника Шолом-Алейхема.
45. Археологічний музей Добраничівської пізньопалеолітичної стоянки.
46. Місце народження новатора с.-г. виробництва двічі Героя Соціалістичної Праці С. Д. Виштак; погруддя героїні.
47. Місце народження льотчика-космонавта двічі Героя Радянського Союзу П. Р. Поповича; погруддя героя.
48. Історико-краєзнавчий музей.
49. Пам'ятка садово-паркового мистецтва — парк, 19 ст.
50. Будинки, в яких 1920 містилися штаби 1-го корпусу Червоного козацтва під командуванням В. М. Примакова і кавалерійської бригади Г. І. Котовського.
51. Пам'ятник рад. і чехословацьким воїнам, які загинули під час визволення міста від нім.-фашист. загарбників 1944.
52. Пам'ятники: В. І. Леніну; діячеві революційного руху в Росії П. К. Запорожцю, який тут народився; держ. і військовому діячеві, гетьману України Б. Хмельницькому.
53. Пам'ятки архітектури 18—19 ст., у т. ч. Миколаївська церква, 1706—1852; торгові ряди, 1809—14; Преображенський собор, 1833—39; будинок Дворянського зібрання, зимовий палац, обидва — кінець 18 — початок 19 ст.
54. Краєзнавчий музей.
55. Дендропарк Олександрія з комплексом паркових споруд, 18 ст.
56. Будинок, в якому 1920 містився штаб кавалерійської бригади Г. І. Котовського.
57. Будинок, в якому 1918 жив і працював укр. рад. поет і громадський діяч М. Т. Рильський.
58. Пам'ятка архітектури — Покровська церква, 1903—06, монументальна мозаїка якої виконана за ескізами рос. живописця М. К. Реріха.
59. Меморіальний комплекс на честь бійців, які загинули в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн.
60. Будинок, в якому народився академік АН СРСР тричі Герой Соціалістичної Праці А. П. Александров.
61. Меморіальна кімната уродженця села рад. конструктора Героя Соціалістичної Праці А. М. Люльки.
62. Будинок, в якому 1920, під час розгрому білополяків, містився спостережний пункт командування 1-ї Кінної армії.
63. Будинок, в якому 1918, під час інтервенції, перебував штаб Таращанського повстання.
64. Обеліск на могилі комсомолки учасниці партизанського руху в Богуславському районі М. К. Гризун, закатованої нім.-фашист. загарбниками 1943.
65. Музей-садиба укр. художника і педагога І. М. Сошенка, уродженця міста.
66. Будинок, в якому 1886—93 жила укр. письменниця Марко Вовчок.
67. Будинок, в якому 1920 містився штаб 1-ї Кінної армії.
68. Меморіальний комплекс героям громадянської та Великої Вітчизняної воєн.

Пам'ятник Павлу Корчагіну — герою повісті М. О. Островського «Як гартувалася сталь» (м. Боярка).

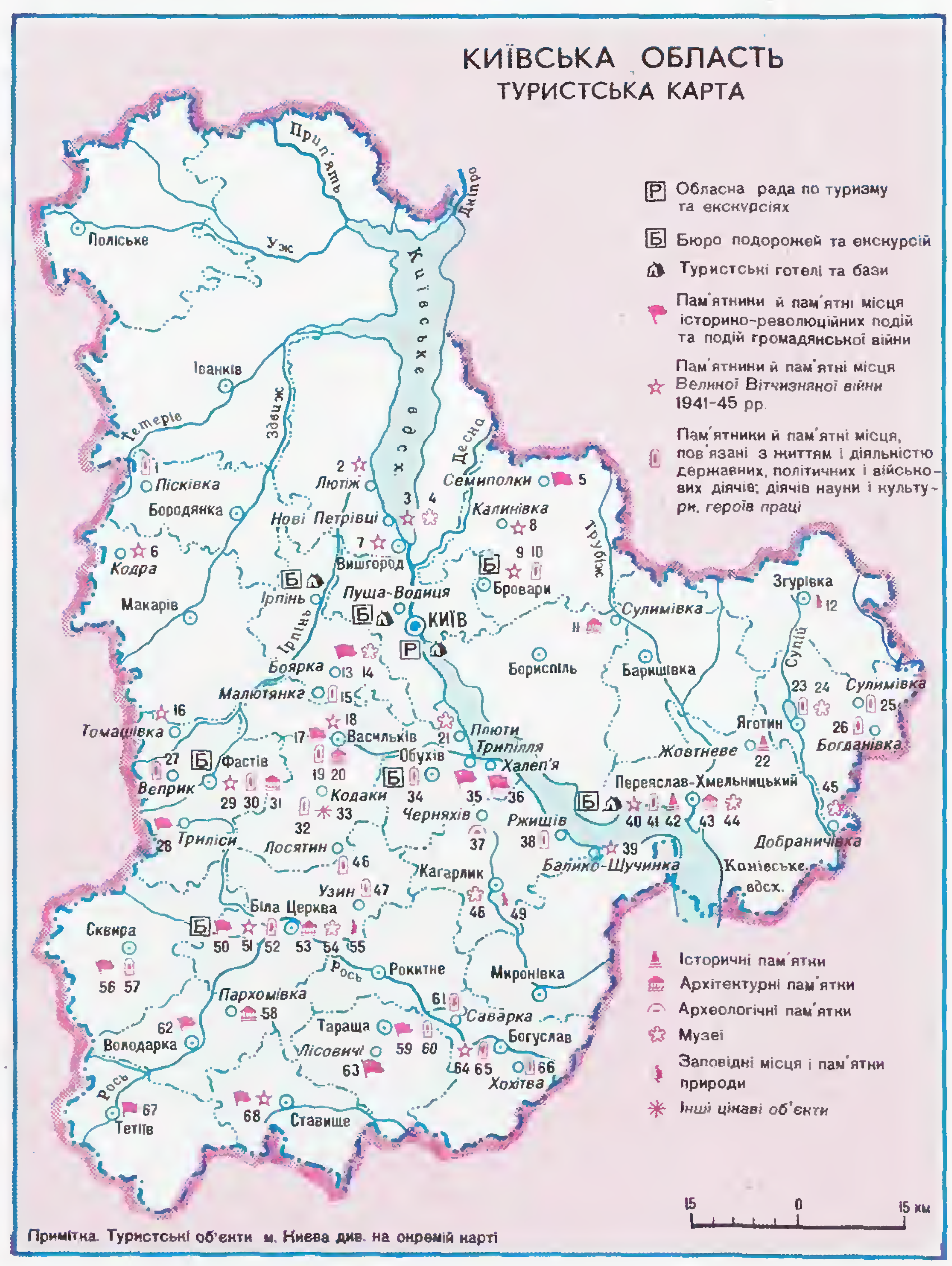

База відпочинку у Кончі-Заспі.

тів, Сквира), трикотажна (Біла Церква, Бровари, Сквира), шкіряно-взут. (Біла Церква, Васильків, Баришівка) та ін. Харчова пром-сть — важлива ланка агропром. комплексу області — представлена цукр. (16 з-дів; найбільші: Яготинський, Миронівський, Рокитнянський, Саливонківський; 1989 вироблено 432, 5 тис. т цукру-піску), мол. і маслосироробною (24 заводи, у т. ч. 7 маслоробних та 4 сироробні), м'ясною (м'ясні та птахокомбінати у Білій Церкві, Вишневому), плодоовочеконсервною, крохмале-патоковою (Гостомель, с. Оране Іванківського району), спиртовою (с. Червона Слобода Макарівського р-ну, с. Трилиси Фастівського р-ну, с. Тхорівка Сквирського р-ну) та ін. галузями. Київщина відома виробн. худож. кераміки (Вишневе, Васильків), нар. худож. виробами — вишивкою, ткацтвом (Переяслав-Хмельницький, Богуслав, Літки).

Зростання пром. комплексу К. о. в післявоєнний період відбувалося під впливом найбільшого індустр. і культур. центру України — Києва, що став ядром Київ. міськ. агломерації і центром Київського пром.-тер. комплексу (пром. вузла). Він характеризується високим рівнем комплексності і тер. взаємозв'язків з ін. районами і центрами, спеціалізується на маш.-буд. (56 % зайнятих у пром-сті), легкій пром-сті та буд. індустрії. Осн. пром. центри: Бровари, Бориспіль, Боярка, Ірпінь, Васильків, Вишневе, Фастів, Обухів. Спеціалізацію Білоцерківського пром. вузла, до якого входять Біла Церква, Сквира, Узин, Рокитне, Гребінки, визначають нафтохімічна (38 % зайнятих у промсті), маш.-буд. (19 %), харч. (22 %) і легка галузі пром-сті.

Агропромисловий комплекс К. о. включає сировинну, переробну та обслуговуючі ланки і визначає поряд з пром. комплексом спеціалізацію області в нар. г-ві республіки і СРСР. Осн. його ланка — с. г. (рослинництво буряківничо-зерново-льонарського напряму з розвинутими овочівництвом і плодівництвом; тваринництво мол.-м'ясного напряму). В заг. обсязі валової продукції с. г. на рослинництво припадає 42 %, на тваринництво 58 % (1988). В області — 360 колгоспів, 195 радгоспів.

С.-г. угіддя, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, займають 1708 тис. га, у т. ч. орні землі — 1447 тис. га, сіножаті і пасовища — 219 тис. га; посівна пл. 1439 га (1988). Осушено 159 тис. га, зрошується 115 тис. га (найбільша зрошувальна система — Бортницька). В області виділяються зони с.-г. спеціалізації: лісостепова, приміського г-ва та поліська. Посіви пшениці, кукурудзи, цукр. буряків зосереджені в основному в лісостепових районах, ін. зернових та льону-довгунця, картоплі — в поліських районах. Скотарство мол.-м'ясного напряму, свинарство і птахівництво характерні для всіх районів області. Розвиваються також бджільництво, кролівництво, ставкове рибне г-во. У приміськ. зоні Києва — овочівництво, у т. ч. тепличне, тваринництво, що спеціалізується на виробн. мол. і м'ясної продукції та яєць (Калитянський свинокомплекс — найбільший у республіці), бройлерне г-во, племптахорадгоспи.

С. г. області розвивається в напрямі дальшого формування агропром. спеціалізованих комплексів — рослинницького (бурякоцукровий, плодоовочеконсервний, льонопромисловий) і тваринницького (м'ясо-, молоко- та птахопромислові).

Значні площі с.-г. та лісових угідь, водоймищ в К. о. виведено з нар.-госп. обороту внаслідок забруднення радіоактивними елементами після аварії на Чорнобильській АЕС 1986.

Транспортна система. Довж. з-ць заг. користування 1988 становила 0,9 тис. км (густота з-ць 30,5 км на 1000 км^2). Гол. магістралі: Москва — Київ — Львів, Київ — Харків, Київ — Дніпропетровськ — Донецьк, Київ — Одеса та ін. Залізничні вузли: Київ, Фастів, Миронівка. Розвинутий автомоб. транспорт. Автомоб. шляхів 7,8 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 7,6 тис. км (густота 263,2 км на 1000 км^2). Значну роль відіграє річковий транспорт (судноплавство по Дніпру, Десні, Прип'яті). Аеропорти Бориспіль і Жуляни (Київ). Територією області проходять траси газопроводів Уренгой — Помари — Ужгород, Шебелинка — Полтава — Київ.

Внутрішні відміни. На тер. К. о. виділяють 3 госп. підрайони. Київський приміський (або центральний; 25 % території та 40 % населення області) найбільш індустріальний, спеціалізується на машинобудуванні, електроенергетиці, деревообр., зокрема меблевій, целюлозно-паперовій промисловості; розвинуті легка і харч. пром-сть. У с. г. провідними є виробн. пшениці, цукр. буряків, овочів, у т. ч. закритого грунту; молока, м'яса. Має добре розвинуту сітку з-ць та автомоб. шляхів. Північний Поліський підрайон (28 % території та 12 % населення) має в основному розвинуту енергетику, пром-сть по переробці с.-г. сировини, деревообробку; мол.-м'ясне скотарство, свинарство, льонарство, картоплярство. Південний лісостеповий підрайон (47 % території та 48 % населення) індустріально-аграрного напряму; спеціалізується на маш.-буд., нафтохім., харч., у т. ч. цукр., і легкій галузях пром-сті; тваринництво мол.-м'ясного (60 % всієї с.-г. продукції), рослинництво буряківничо-цукрового і зернового напрямів.

К. о. має економічні і культурні зв'язки з ін. областями України та союзними республіками, а також із багатьма зарубіжними країнами. З К. о. вивозять продукцію маш.-буд., зокрема приладобуд. пром-сті, с.-г. машини, хім. устаткування, меблі, керамічні вироби, цукор; довозять кам. вугілля, нафту і нафтопродукти, машини і устаткування, яке не виробляється в області, вироби легкої пром-сті.

Невиробнича сфера. У К. о.— Білоцерківський с.-г. ін-т, Переяслав-Хмельницький філіал Київ. пед. ін-ту, 16 серед. спец. навч. закладів, 26 профес.-тех. уч-щ, 18 н.-д. установ, у т. ч. Укр. головний н.-д. ін-т механізації і електрифікації с. г. (Глеваха), н.-д. ін-т селекції і насінництва пшениці (Миронівка), Укр. н.-д. ін-т картопляного г-ва (Немішаєве), Укр. наук.-дослідний ін-т фарфоро-фаянсової пром-сті (Вишневе) та ін. Діє Київський обл. укр. муз.-драм. театр (Біла Церква), обл. філармонія (Київ). У Переяславі-Хмельницькому — істор.-культур. заповідник, до складу якого входять музеї: істор. з філіалами, нар. архітектури і побуту з відділами, світопізнання і мирного освоєння космосу в СРСР. Діють також Білоцерківський краєзнавчий музей, пам'ятник-музей визволення Києва від нім.-фашист. загарбників з діорамою «Битва за Київ. Лютізький плацдарм. 1943» (с. Нові Петрівці Вишгородського р-ну), мемор. будинок-музей О. Є. Корнійчука (с. Плюти Обухівського р-ну), музеї: комсомольської слави (с. Трипілля Обухівського р-ну), істор. (м. Яготин), літ.-мемор. М. О. Островського (м. Боярка Києво-Святошинського р-ну). Київ. відділ Геогр. т-ва УРСР.

Л. М. Корецький.

Рекреація. Сприятливі кліматичні умови, поєднання різних рослинних угруповань, наявність численних водних об'єктів, а також джерел мін. вод (радонових — Миронівка, Біла Церква, хлоридних натрієвих,

Київська підвищена лісостепова фізико-географічна область.

лікувально-столових та столових (київська, броварська, бориспільська, курортна, оболонська, березанська та ін.); багато культур.-істор. пам'яток визначають роль К. о. як важливого рекреаційного регіону. Функціонують 18 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням, 7 будинків і пансіонатів відпочинку, численні бази відпочинку, піонерські табори. Курорти: Біла Церква, Ворзель, Ірпінь, Конча-Заспа, Миронівка. Курортні місцевості — Пірнове, Лютіж, Клавдієво-Тарасове, Буча. В області діють обл. рада по туризму та екскурсіях, 6 бюро подорожей та екскурсій (Біла Церква, Бровари, Ірпінь, Обухів, Переяслав-Хмельницький, Фастів), туристський готель «Ірпінь», туристська база «Переяславська». Територією області проходять 9 планових туристських маршрутів. Численні об'єкти туризму (див. карту за станом на 1989). *Г. А. Горчакова, О. І. Койнов, О. І. Коляда.*

Карти області див. на окремому аркуші, с. 160—161.

Літ.: Маринич О. М. Фізико-географічний нарис. Українське Полісся. К., 1962; Природа Київської області. К., 1972; Атлас Киевской области. М., 1985; Экономико-географические аспекты развития производства и расселения в Киевском Приднепровье. Сборник научных трудов. К., 1985.

КИЇВСЬКА ПІДВИЩЕНА ЛІСОСТЕПОВА ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ — природна область *Дністровсько-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції.* Розташована на *Придніпровській височині*, охоплює центр. частину Київ. і пн. окраїну Черкас. областей. У геоструктурному відношенні пов'язана із схилом *Українського щита.* До цієї природної області належить і район *Канівських дислокацій.* Гол. риси ландшафтів області пов'язані із значними відносними висотами території, складом і характером залягання гірських порід, які сприяють інтенсивному прояву ерозійних і зсувних процесів. На розвиток природних комплексів значний вплив мало зледеніння (див. *Дніпровське зледеніння*). Тут поширені місцевості: платоподібної рівнини з лесовим покривом і чорноземами глибокими малогумусними, що сформувались під різнотравно-злаковою рослинністю; долинно-балково-яружні з еродованими ясно-сірими та сірими лісовими грунтами, в минулому — під дубово-грабовими лісами; еродованих височин з гляціодислокаціями з грабовими дібровами на сірих лісових грунтах і

Київське Полісся. Заплава річки Ірпеня.

сосновими лісами на дерново-підзолистих грунтах. Переважає с.-г. та рекреаційне *природокористування.* В області — *Канівський заповідник.* *Л. М. Шевченко.*

КИЇВСЬКЕ ВОДОСХОВИЩЕ — водосховище на Дніпрі, у межах Гом. обл. БРСР та Черніг. і Київ. областей УРСР. Створене 1964—66 при спорудженні Київської ГЕС ім. Ленінського комсомолу. Довж. 110 км, шир. до 12 км, пл. 922 км^2, пересічна глиб. 4 м, максимальна — 14,5 м. Об'єм води 3,73 км^3. Довж. берегової лінії 520 км. Праві береги К. в. дещо підвищені, ліві — низькі, пологі, до них прилягають мілководні ділянки водосховища. Мінералізація води протягом року змінюється від 120—150 мг/л навесні до 250—300 влітку і 350—380 мг/л взимку; pH води 6,7—8,9. Вміст кисню зростає від 0,3—1 мг/л (взимку) до 12,7 мг/л (влітку у поверхневих шарах води). Взимку нестача кисню спричинює *замори* риб. Т-ра води у липні +20, +24°. Льодостав переважно з серед. грудня до кін. березня. Товщина льоду до 80 см. Водообмін у К. в. відбувається 8—15 раз на рік. Водосховище наповнюється навесні; коливання рівня протягом року становить пересічно 1,5 м. Мілководдя (глиб. до 2 м) займають 40 % площі К. в. Тут поширена прибережно-водяна і водяна рослинність (рогіз, очерет, лепешняк, їжача голівка, глечики, нитчасті водорості та ін.). Водорості планктону налічують понад 850 видів, найпоширеніші — зелені, діатомові, евгленові, синьо-зелені. Влітку спостерігається *«цвітіння» води*, особливо біля гирла *Тетерева.* Тваринний світ налічує бл. 170 видів зоопланктону, 230 видів донних безхребетних, 45 видів риб (найпоширеніші лящ, щука, плітка, чехоня); у *прибережних заростях* — кряква, чирок, чорноголовий нирок; є ондатра і бобер. К. в. має комплексне призначення: енергетика, водний транспорт (об'єм вантажних перевезень бл. 52 млн. т на рік), водопостачання (6 км^3 води). На правому березі водосховища — Київ. гідроакумулююча електростанція (ГАЕС). Частина акваторії і узбережжя К. в. — у складі *Дніпровсько-Тетерівського заповідного лісомисливського господарства.*

У зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС (1986) відбулося забруднення донних відкладів К. в. радіонуклідами. Для затримання радіоактивних речовин у верх. частині водосховища та на пригирлових ділянках річок Ужу й Тетерева споруджено донний уловлювач об'ємом бл. 6 млн. м^3, в районі Київської ГЕС створено насипну підводну греблю. Крім того, на правих притоках Дніпра (в районі К. в.) та на каналах осушувальних систем встановлено фільтраційні запруди. Ці заходи дали змогу значно зменшити забруднення води у Дніпрі нижче Київ. водосховища.

Літ.: Киевское водохранилище. Гидрохимия, биология, продуктивность. К., 1972; Природа Украинской ССР. Моря и внутренние воды. К., 1987. *О. О. Русинов, Л. А. Сіренко.*

КИЇВСЬКЕ ПОЛІССЯ — природна область Поліської (мішанолісової) фізико-географічної провінції. Розташоване на Сх. *Поліської низовини*, у межах Київ. і частково Житомир. областей. У геоструктурному відношенні пов'язана зі схилом *Українського щита* до Дніпровсько-Донецької западини. Тер. області була охоплена *Дніпровським зледенінням.* Найпоширенішими місцевостями К. П. є: моренно-зандрові рівнинні з дерново-слабопідзолистими грунтами, лісами борового та суборового типу (на Пн. області); *моренно-горбисті* з дерново-середньопідзолистими грунтами (тепер під трав'янистою рослинністю; на правобережжі р. *Прип'яті*); зандрово-рівнинні з дерново-слабопідзолистими грунтами під боровими та суборовими лісами (на Пд. від нижньої течії річок *Ужа* та Прип'яті); заплавні лучно-болотні й терасово-хвилясті борові з дерново-слабопідзолистими грунтами (на лівобережжі р. Прип'яті); обезлісені лесові еродовані «острови» зі змитими сірими лісовими грунтами (на Пд. області). Переважає с.-г. (посіви зернових і овочевих культур) і рекреаційне *природокористування.* Для підвищення продуктивності земель проводять залісення пісків, протиерозійні заходи, регулювання водно-повітр. режиму грунтів. У К. П. — *Дніпровсько-Тетерівське заповідне лісомисливське господарство, Іллінецький заказник* та ін. природоохоронні об'єкти й території. Частину К. П. вилучено з госп. обороту

Київське водосховище на Дніпрі.

у зв'язку з радіаційним забрудненням її внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС 1986.

Л. М. Шевченко.

КИЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО ПРИРОДОЗНАВЦІВ. Засн. 1869 з метою вивчення природи, поширення природничонаук. знань. Ініціаторами створення т-ва були зоолог К. Ф. Кесслер і біолог-еволюціоніст О. О. Ковалевський, першим президентом — ботанік і хімік І. Г. Борщов. Активну участь у діяльності т-ва в різний час брали геологи М. І. Андрусов, К. М. *Феофілактов*, В. Ю. Тарасенко, П. А. *Тутковський*, ботаніки О. С. Рогович, І. Ф. Шмальгаузен, зоолог О. О. Коротнєв та ін. Члени т-ва склали і видали перші геол. карти Києва та Київ. губернії, провели дослідження різних компонентів природи тер. України, Чорного та Азовського морів. Т-во організовувало і далекі експедиції, зокрема на Байкал, о. Яву, узбережжя Червоного м., в Африку, Пд. Азію. Функціонувала наук. б-ка. Т-во існувало до 1932. Діяльність його сприяла розвиткові природничих наук, становленню природничих досліджень території України.
Літ.: Записки Киевского общества естествоиспытателей, т. 1—27. К., 1870—1929; Записки Київського товариства природознавців, в. 1—3. К., 1926—28. *Р. А. Заєздний.*

КИЇВСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ім. О. М. Горького — вищий навч. заклад М-ва нар. освіти УРСР. Засн. 1920 як Ін-т нар. освіти на базі істор.-філологічних ф-тів кол. ун-ту св. Володимира та Вищих жіночих курсів. У 1930 реорганізований у Київ. ін-т соціального виховання, 1933 — в Київ. пед. ін-т. Ім'я О. М. Горького присвоєно 1936. Має 11 ф-тів: педагогічний, істор., філологічний, фіз.-математичний, природничо-геогр., дефектологічний, музично-педагогічний, загальнотех. дисциплін, ф-ти післядипломного стажування магістрів рос. мови з Польщі, підвищення кваліфікації директорів шкіл і викладачів вузів пед. профорієнтації. Після заснування ін-ту підготовка вчителів географії проводилася на відповідних підвідділах, а з післявоєнних років — на геогр. ф-ті, який 1956 було приєднано до Київ. ун-ту. Природничо-геогр. ф-т організовано 1972. Він має 8 кафедр, у т. ч. фіз. географії і екон. географії. Заочна і денна форма навчання, є підготовче відділення. Аспірантура з спеціальностей фіз. географія та екон. географія. У 1989/90 навч. р. на ф-ті було майже 1,6 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — близько 1,2 тис., на геогр. спеціальностях — 0,9 тис. На ф-ті працюють 89 викладачів, у т. ч. 7 професорів, докторів наук, 43 доценти, кандидати наук. Осн. напрями наук. діяльності на кафедрах фіз. і екон. географії — геогр. аспекти раціонального природокористування у Пром. Придніпров'ї, удосконалення тер. структури розвитку продуктивних сил УРСР тощо.

Ю. П. Гудзь.

КИЇВСЬКИЙ ТОПОГРАФІЧНИЙ ТЕХНІКУМ — серед. спец. навч. заклад, підпорядкований Гол. управлінню геодезії і картографії при Раді Міністрів СРСР. Засн. 1944. Готує фахівців з таких спеціальностей: прикладна геодезія, аерофотогеодезія, картографія, аерофотограмметрія. Є денне й заочне відділення. Технікум має навч. полігон у с. Синяві Рокитнянського р-ну Київ. обл. У 1989/90 навчалося понад 1 тис. учнів, зокрема на денному відділенні — 800. Б-ка налічує понад 60 тис. одиниць зберігання. У складі технікуму 9 предметних комісій, провідні з них: геодезії та вищої геодезії, фіз. географії і картографії, топографічного креслення. Має тісні зв'язки з геодезичним уч-щем у м. Мапуту (Мозамбік).

А. І. Киричек.

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. Т. Г. Шевченка (КДУ) — вищий навч. заклад М-ва вищої й серед. спец. освіти УРСР, один з найстаріших і найбільших наук. та культур.-осв. центрів України. Засн. 1834 у складі філос. ф-ту з двома відділеннями — істор.-філологічним і фіз.-математичним. У 1835 відкрито юрид. ф-т, 1841 — медичний. У 1939 ун-ту присвоєно ім'я Т. Г. Шевченка. КДУ нагороджено орденами Леніна (1959), Жовтневої Революції (1984), орденами «Прапор праці» 1-го ступеня (НДР, 1976), «Кирил і Мефодій» (НРБ, 1985).
Має 17 ф-тів (1990): біол., геогр., геол., екон., журналістики, істор., кібернетики, мех.-матем., міжнар. відносин і міжнар. права, радіофіз., романо-германської філології, фіз., філол., філософський, хім., юридичний, а також підготовчий для іноз. громадян. Є заочне, вечірнє й підготовче відділення, аспірантура.
Підготовка географів протягом 1933—41 здійснювалася на геолого-геогр. ф-ті. Геогр. ф-т створено 1944—45 у складі кафедр екон. і фіз. географії (з 1988 — кафедри фіз. географії й охорони природи, екон. і соціальної географії) та геоморфології (з 1988 — геоморфології і палеогеографії), 1949 організовано кафедри гідрології (з 1972 — гідрології та гідрохімії), метеорології і кліматології, геодезії та картографії. Діють лабораторії: проблемна н.-д. гідрохім., аерофотограмметрії, геодезії та картографії, палеогеоморфологічна, складання карт, грунтознавча; комплексний фіз.-геогр. стаціонар і метеостанція (у Канівському заповіднику), гідрологогідрохім. стаціонар (у м. Богуславі), навч. обчислювальний центр. Фахівців з географії готують на денному й заочному відділеннях. Є аспірантура з кожної спеціальності. У 1989/90 навч. р. на ф-ті навчалося 1200 студентів, зокрема на денному відділенні — 600. Серед викладачів — 8 професорів, докторів наук, 44 доценти, кандидати наук. Наук. дослідження ф-ту охоплюють геогр. аспекти раціонального використання природних умов і ресурсів за компонентним (геоморфологічним, кліматич., гідрологічним, грунтово-меліоративним) і комплексним фіз.-геогр. районуванням і різномасштабним ландшафтним картографуванням тер. УРСР, проблеми геогр. прогнозування, ландшафтного аналізу в регіональному проектуванні, палеогеогр. та геоморфологічного аналізу для пошуку корисних копалин, гідротех. та міськ. буд-ва, дослідження грунтів, хім. складу поверхневих, атм. і грунтових вод та зв'язків між ними і впливу на них госп. діяльності, економіко-геогр. дослідження великих міст, сільс. і міськ. адм. районів, тер.-виробничих комплексів, аграрно-пром. комплексів УРСР та ін. Метеоролог. дослідження в Київ. ун-ті проводять з дня організації Метеоролог. обсерваторії (1.V 1855); вони пов'язані з діяльністю відомих вчених — чл.-кор. Петербурзької АН М. П. *Авенаріуса*, професорів К. М. *Жука*, П. І. *Броунова* та Й. Й. *Косоногова.* В рад. час ці дослідження спрямовані на вивчення земної кулі, тер. України, окремих міст, кліматичне та мікрокліматич. районування, прогнозування формування атм. процесів, впливу погодних умов на розвиток с.-г. культур, активного впливу на несприятливі погодні процеси. Б-ка ф-ту налічує 86 тис. одиниць зберігання (1988). На базі геогр. ф-ту організовано видання двох міжвідомчих наук. збірників «*Физическая география и геоморфология*» (з 1970), «*Экономическая география*» (з 1966), видається «*Вісник Київського університету. Географія*» (з 1967). В ун-ті, в т. ч. на ф-ті працювали академіки АН УРСР В. Г. *Бондарчук*, К. Г. *Воблий*, П. С. *Погребняк*, Б. І. *Срезневський*, П. А. *Тутковський*, чл.-кор. АН УРСР Б. А. *Пишкін*, професори М. М. Белонін, П. І. Броунов, Н. Б. *Вернандер*, О. Т. Діброва, Б. Ф. *Добринін*, П. К. *Заморій*, Г. О. Кривченко, В. І. *Крокос*, К. Т. *Логвинов*, В. О. *Назаров*, І. К. *Половко*, В. П. *Попов*, А. С. *Харченко*, В. І. Юденич (перший декан геогр. ф-ту).
Геогр. ф-т КДУ має наук. зв'язки з Моск., Ленінградським, Білоруським, Тбіліським, Нукуським та ін. ун-тами, н.-д. установами відповідного профілю. Міжнар. зв'язки ф-т підтримує з Ягеллонським (Польща), Дебреценським (Угорщина), Загребським (Югославія), Братіславським (Чехословаччина), Лейпцігським (Німеччина) університетами.
Літ.: Київський університет за 50 років Радянської влади. К., 1967; Юрківський В. М. Географічний факультет Київського державного університету. «Вісник Київського університету. Географія», 1983, в. 25; Киевский университет. Документы и материалы. 1834—1984. К., 1984.

П. Г. Шищенко.

КИЇВСЬКО-ПОЛІСЬКИЙ ГЕОБОТАНІЧНИЙ ОКРУГ — частина *Поліської геоботанічної підпровінції*, у межах Київ. і Житомир. областей. Розташований у центр. частині *Поліської низовини*. У складі флори переважають бореальні, неморальні та лучно-степові види. Округ характеризується значною (20—40 %) і нерівномірною лісистістю. Його заболоченість становить лише 4 %. Переважають дубово-соснові ліси, які в минулому панували в рослинному покриві. Місцями трапляються дубові й дубовограбові. Припідняті ділянки слабохвилястого рельєфу зайняті сосновими лісами, переважно зеленомоховими, а також орляковими. Більшість боліт за характером евтрофні (трав'яні й трав'яно-гіпнові). Серед луків домінують справжні та болотисті. У К.-П. г. о. виділяють Вільчансько-Чорнобильський, Народицько-Іванківський, Горностайпільсько-Димерський, Бородянський та Київсько-Макарівський геобот. райони. В межах округу розташовані *Іллінський заказник* і пам'ятки природи респ. значення — урочище *Бабка* та *Романівське болото.*

Т. Л. Андрієнко.

КИРГІЖ — річка у Тарутинському і Арцизькому р-нах Одес. обл., ліва прит. *Киргиж-*

Китаю (впадає в оз. Китай). Довж. 54 км, пл. бас. 219 $км^2$. Бере початок на Зх. від смт Тарутиного. Долина коритоподібна, схили її розчленовані ярами. Шир. долини до 2 км, глиб. до 40 м. Заплава двостороння, завширшки 0,3—0,5 км. Річище слабозвивисте. Похил річки 3 м/км. Живлення переважно снігове. Влітку пересихає. Споруджено 2 невеликі водосховища. Воду частково використовують для госп. потреб. *Т. Д. Борисевич.*

КИРГИ́Ж-КИТА́Й — річка в Молдові та УРСР (Тарутинський, Арцизький і Кілійський р-ни Одес. обл.), впадає в оз. *Китай*. Довж. 64 км, пл. бас. 725 $км^2$. Долина асиметрична, з крутими правими схилами, розчленованими ярами та балками. Шир. долини до 2,5 км, глиб. до 60 м. Заплава завширшки 0,3—0,5 км; на окремих ділянках заболочена. Річище слабозвивисте. Похил річки 1,9 м/км. Осн. притока — *Киргиж* (ліва). Живлення переважно снігове. Влітку на окремих ділянках пересихає. Вода мінералізована, має гірко-солоний присмак. Використовується частково для с.-г. і побут. потреб. Річище К. на протязі 25 км каналізоване. *Т. Д. Борисевич.*

КИ́РИКІВКА — селище міського типу Великописарівського р-ну Сум. обл. Розташована на р. Ворсклі (прит. Дніпра). Залізнична станція. 4,4 тис. ж. (1990). Засн. наприкінці 17 ст., с-ще міськ. типу з 1956. Поверхня — слабохвиляста рівнина з розвинутою яружно-балковою мережею. Пересічна т-ра січня $-7,3°$, липня $+19,9°$. Опадів 470 мм на рік. Пл. зелених насаджень 87,3 га. Пам'ятка садово-паркового мистецтва місц. значення — парк, засн. у 2-й пол. 19 ст. В селищі — цукр. завод.

КИРИ́ЛІВКА — селище міського типу Якимівського району Запоріз. обл., за 42 км від залізничної ст. Якимівка, 1,6 тис. ж. (1990). Засн. 1805, селище міськ. типу з 1968. К. розташована на *Федотова косі*, омивається на Сх. Азовським м., на Пд. Зх.— *Утлюцьким лиманом*, на Пн.— *Молочним лиманом*. К.— грязьовий і приморський кліматич. курорт. Осн. лік. фактори — лік. грязі і ропа лиманів, мін. води. Клімат помірно континентальний, за умовами т-ри та відносної вологості наближається до клімату кримських курортів. Пересічна т-ра січня $-3°$, липня $+23,5°$. Опадів 350 мм на рік, кількість годин сонячного сяйва 2200 на рік. Відносна вологість повітря в липні — вересні 50 %. Купальний сезон триває з червня до вересня (т-ра води $+24,4°$). Пл. зелених насаджень 2,5 га. У К. та поблизу її — 2 заказники та Кирилівський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (всі — місц. значення). Діють санаторій «Кирилівка», 139 баз відпочинку, 15 піонерських таборів. У К.— рибний цех Маріупольського виробничого рибоконсервного комбінату.

Літ.: Каніболоцька В. П. Курорт Кирилівка. К., 1973.

КИРИ́ЛІВСЬКЕ О́ЗЕРО — озеро лиманного походження у Якимівському р-ні Запоріз. обл., біля смт Кирилівки. Розташоване між Утлюцьким і Молочним лиманами, від Азовського м. відокремлене Федотова косою завширшки до 500 м. Улоговина округлої форми, діаметром бл. 60 м, пл. 0,02 $км^2$. Береги невисокі, пологі. Живиться за рахунок фільтрації мор. води. В озері вода прозора, мінералізація її 40 г/л. Дно вкрите шаром грязі, яку використовують для грязелікування. Розвиваються червоні, зелені і діатомові водорості. *М. Ф. Бойко.*

КИРИЧЕ́НКО Надія Антонівна (18.II 1918, с. Гречанівка Полтав. обл.) — вчителька географії, заслужена вчителька УРСР з 1968, відмінник нар. освіти з 1960. У 1939 закінчила Харків. пед. ін-т. Протягом 1944—73 викладала географію і була директором дергачівських серед. школи № 5 та школи-інтернату (з 1968) у Харків. обл. У пед. роботі велику увагу приділяла трудовому вихованню, краєзнавчим дослідженням, удосконаленню організації самостійних і практичних робіт з географії. Її досвід узагальнено Харків. обл. ін-том удосконалення вчителів та в окремих публікаціях пед. видань. *В. П. Корнєєв.*

Кирлеуцьке озеро.

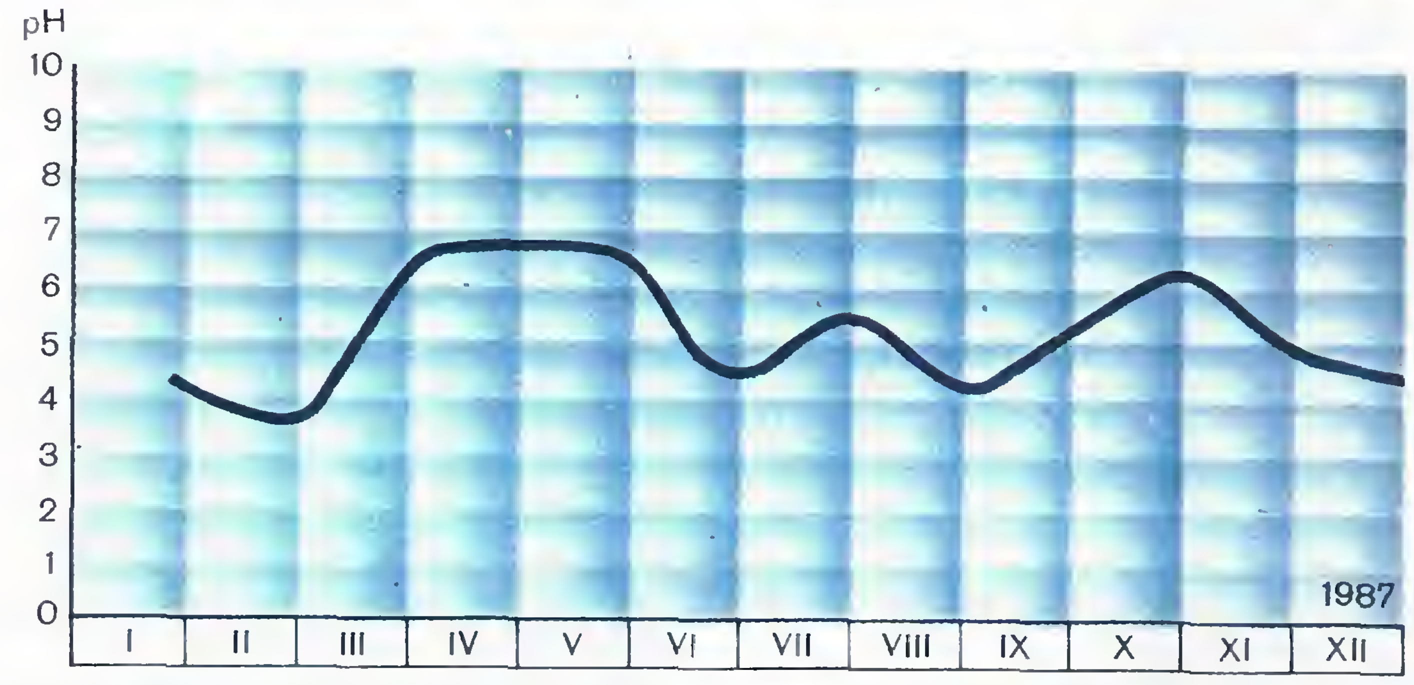

Кислотність опадів. Річний хід pH атмосферних опадів у Київській області.

КИРЛЕУ́ЦЬКЕ О́ЗЕРО — солоне озеро у Красноперекопському р-ні Крим. обл., у групі *Перекопських озер*. Довж. 13,2 км, шир. 3 км, пл. 20,8 $км^2$, пересічна глиб. 0,3 м. Улоговина видовженої форми. Береги, крім південних, високі (до 6—13 м), урвисті. Є невеликі острови. Живиться підземними і поверхневими водами. Концентрація солей у ропі (переважають хлористий натрій, калій і магній) влітку 260—270 ‰, під час дощів зменшується до 200—210 ‰. У посушливий період відбувається осідання солі. Під ропою — шар *сталево-сірих мулів з кристалами солі* (заг. товщина до 5—8 м). *А. М. Оліферов.*

КИРНАСІ́ВКА — селище міського типу Тульчинського р-ну Вінн. обл. Залізнична станція. 6,0 тис. ж. (1990). Відома з 18 ст., с-ще міськ. типу з 1971. Поверхня розчленована ярами і балками. Пересічна т-ра січня $-5,8°$, липня $+18,8°$. Опадів 516 мм на рік. Пл. зелених насаджень 20,1 га. В К.— цукр. і залізобетонних виробів з-ди. Птахорадгосп «Тульчинський», лісництво. Краєзнавчий музей.

Об'єкти туризму: будинок, у якому збирались члени Південного товариства декабристів; пам'ятний знак на місці, де декабристи 1825 зберігали проект конституції Росії «Руська правда».

Літ.: Підласко Т. В. Тульчин. Путівник. Одеса, 1980.

КИСЛО́ТНІСТЬ О́ПАДІВ — властивість, якої набувають атм. опади (дощ, сніг) внаслідок антропогенного *забруднення атмосфери* викидами двоокису сірки (сірчистого ангідриду), окислів азоту та продуктів їхнього перетворення. При взаємодії з водними краплинами хмар ці сполуки окислюються і утворюють кислоти, які у кінцевій стадії реакції можуть переходити у форму сульфатів. Перенесення сірчистих сполук повітр. масами здійснюється в основному на віддаль 300—400 км і на вис. 750—1500 м. Тут спостерігається макс. концентрація сірчаної кислоти, перехід якої у сульфати завершується приблизно на віддалі 1000—1500 км від місця викиду забруднюючих речовин. Вміст двоокису сірки, окислів азоту та продуктів їхнього перетворення залежить від багатьох факторів і змінюється протягом року. К. о. визначають за показником pH. Величина pH залежить від ступеня забруднення повітря. Опади з pH 5,6 належать до кислих, з pH 7,0 і більше — до лужних. На тер. України, напр., існує пряма залежність між зростанням К. о. і концентрацією сульфатів у пром. районах Донбасу та Придніпров'я. Підвищена кислотність снігового покриву (pH 4—5) характерна для зх. областей України та Українських Карпат, а також для Пд. Сх. республіки. Значний вплив на підвищення К. о. має транскордонне перенесення сульфатів. Напр., на Зх. Укр. РСР за рік пересічно випадає від 0,95 (с. Світязь Волин. обл.) до 1,32 $г/м^2$ (м. Берегове Закарп. обл.) сульфатної сірки з пересічними значеннями pH для опадів 4,5. Кислотні опади негативно впливають на стан екологічних систем суходолу і водойм, підвищують кислотність ґрунтів (насамперед дерново-підзолистих), прискорюють процеси корозії металів тощо. Вирішення проблеми К. о. пов'язане зі зменшенням *викидів в атмосферу* забруднюючих речовин завдяки удосконаленню старих і впровадженню нових технологій, а також зі здійсненням певних заходів щодо охорони атм. повітря, у т. ч. і на міжнар. рівні. Зокрема, у Європі (за участю СРСР) спостереження за транскордонним забрудненням повітря проводять за єдиною міжнар. програмою.

Літ.: Кислотные дожди. Л., 1983; Никитин Д. П., Новиков Ю. В. Окружающая среда и человек. М., 1986. *Л. М. Шевченко.*

КИТА́Й — заплавне озеро в Ізмаїльському й Кілійському р-нах Одес. обл., у пониззі Дунаю. Від заплави Дунаю відокремлений дамбою, має режим водосховища. Водообмін в К. регулюється шлюзованим каналом, що перетинає дамбу. Улоговина видовженої форми, простягається з Пн. на Пд. на 24 км. Складається з пн. і пд. частин (шир. до 3—3,5 км), з'єднаних протокою завширшки до 600 м. Заг. пл. 60 км^2, глиб. пд. частини до 2 м, північної — до 5 м. Береги, крім південних, підвищені. Впадають річки *Киргиж-Китай* і *Аліяга*. У пн. частині К. спостерігаються згінно-нагінні коливання рівня (пересічна амплітуда до 80 см). Т-ра води влітку до $+27°$, взимку озеро замерзає. Мінералізація води 1—3 г/л. Прибережна і водяна рослинність поширена гол. чин. у пд. частині озера (очерет, рогіз, водорості). Водяться окунь, щука, лящ, сом; розводять білого амура, товстолобика, сазана, карася. На пд. берегах — місця гніздування водоплавних і відпочинку перелітних птахів. Воду К. використовують для зрошування (Червоноярська зрошувальна система та ін.). Вздовж берегів виділено водоохоронну зону. *Ю. О. Амброз.*

КИТА́Й — острів у пн. частині зат. *Сиваш*, між *Чонгарським півостровом* й *Перекопським перешийком*, в Херсон. обл. Пл. близько 3 га. Вис. до 3 м. Являє собою залишок суходолу, який був на місці сучасної зат. Сиваш 900—1000 років тому. Складається з лесовидних суглинків. Під дією *абразії* острів швидко руйнується. З 1927 — у складі Азово-Сиваського заповідника, на базі якого 1957 створено *Азово-Сиваське заповідно-мисливське господарство*. Острів та заповідна акваторія Сиваша — місце масового гніздування численних птахів (качка, чапля, чайка та ін.). *Г. Є. Гришанков.*

Озеро ***Китай.***

Кияцьке озеро.

КИТАЙГОРО́ДСЬКЕ ВІДСЛО́НЕННЯ — геол. пам'ятка природи респ. значення (з 1984). Розташоване у Кам'янець-Подільському р-ні Хмельн. обл. Перебуває у віданні радгоспу «Комунар». Пл. 60 га. Охороняється стрімка стінка на лівому березі каньйоноподібної долини р. Тернави, що є всесвітньо відомим еталонним стратотипним розрізом силурійських відкладів.

КИЯ́ЦЬКЕ О́ЗЕРО, Тарханське озеро — солоне озеро у Красноперекопському р-ні Крим. обл., у групі *Перекопських озер*. Довж. 10 км, пересічна шир. 2 км, пл. 12,5 км^2, глиб. до 0,4 м. Улоговина неправильної овальної форми. Береги круті, урвисті (на Сх. і Пн. Сх. заввишки до 6—8 м), складені з жовто-бурих суглинків. Живиться поверхневими та підземними водами. Солоність ропи 220—260 ‰. Переважають хлористий натрій, магній і кальцій. Озеро самосадне (шар солі щороку досягає 10—15 мм). Дно вкрите шаром (до 4 м) сірих і темно-сірих мулів з кристалами гіпсу. У минулому в К. о. добували кухонну сіль. *А. М. Оліферов.*

Острів Китай.

КІ́БЛИЧ — річка у Христинівському р-ні Черкас. обл. та Теплицькому і Гайсинському р-нах Вінн. обл., ліва прит. *Собу* (бас. Пд. Бугу). Довж. 60 км, пл. бас. 442 км^2. Бере початок у межах Придніпровської височини, на Сх. від с. Івангорода. Долина у верхів'ї маловиразна, нижче глибина її зростає від 8—15 до 30—40 м. Заплава двостороння, шир. від 20—25 м (біля витоку) до 200—250 м і більше; є заболочені ділянки. Річище слабозвивисте, пересічна шир. 5—6 м. Глиб. річки 0,6—1 м, найбільша — бл. 2 м. Похил річки 1,3 м/км. Живлення мішане. Льодостав з серед. грудня до поч. березня. Стік К. зарегульований водосховищем і численними ставками. Рибництво. Вода річки має болотний присмак, використовується для тех. потреб і зрошування.

КІ́ВЕРЦІ — місто Волин. обл., райцентр. Залізнична станція. Нас. 17,0 тис. чол. (1990). Виникли 1870—73, місто з 1951. Територія міста частково заболочена. Через К. проходить магістральний канал Прилуцької осушувальної системи. Пересічна т-ра січня $-5,6°$, липня $+18,6°$. Опадів 617 мм на рік. Споруджено водосховище пл. 1,5 га. Пл. зелених насаджень 224,2 га. Провідна галузь пром-сті — лісова й деревообробна (лісгоспзаг, деревообр. комбінат). Є також підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту; з-ди: мех., спец. лісового машинобудування, залізобетонних конструкцій та консервний. Розвинуте декоративно-прикладне мистецтво (різьба на дереві). Мед. училище.

КІ́ВЕРЦІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд.-сх. частині Волин. обл. Утв. 1939. Пл. 1,4 тис. км^2. Нас. 67,0 тис. чол., у т. ч. міського — 25,9 тис. чол. (1990). У К. р. — м. *Ківерці* (райцентр), с-ща міськ. типу *Олика*, *Цумань* та 72 сільс. населені пункти. Пн. частина К. р. лежить у межах *Поліської низовини*, південна — *Волинської височини*. Поверхня району — плоскохвиляста рівнина (моренно-зандрова — на Пн., лесова — на Пд.). Пд. частина підвищена, розчленована ярами і балками. Корисні копалини: торф, крейда, глина, пісок. К. р. розташований у межах *Волинського Полісся* та *Західно-Української лісостепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня $-5°$, липня $+18,6°$. Опадів 617 мм на рік. Період з т-рою понад $+10°$ становить 157 днів. Висота снігового покриву — 13 см. К. р. належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. На території району протікають річки *Горинь*, *Стир* (прит. Прип'яті, бас. Дніпра) з притоками *Конопелька*, *Кормин*, *Рудка*. Пл. водного дзеркала озер 52 га, ставків — 575 га. В районі 24 гідрометеопости. Переважають дерново-підзолисті грунти, на Пд. — сірі лісові грунти, чорноземи типові малогумусні, є також лучні грунти. Лісів 58,6 тис. га (осн. породи — сосна, береза, вільха, дуб, ясен; з чагарників — крушина, ліщина). Для запобігання водній та вітровій ерозії грунтів та боротьби з нею вживають агротех. протиерозійних заходів, залісення крутосхилів та ін. на пл. 7,4 тис. га. У К. р. — пам'ятка природи *Горинські крутосхили* (респ. значення), 8 пам'яток природи, Макаревичівський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва та 3 заповідні урочища (місц. значення).

У районі — ківерцівські лісгоспзаг, деревообр. комбінат, з-ди: мех., спец. лісового машинобудування, залізобетонних конструкцій, консервний; цуманські лісгоспзаг та деревообр. комбінат, Журавичівський торфобрикетний з-д. Галузі спеціалізації с. г. — рослинництво зерново-буряківничого і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Осн. культури: пшениця, жито, ячмінь, цукр. буряки, льон, картопля. Розвинуті скотарство, свинарство. Пл. с.-г.

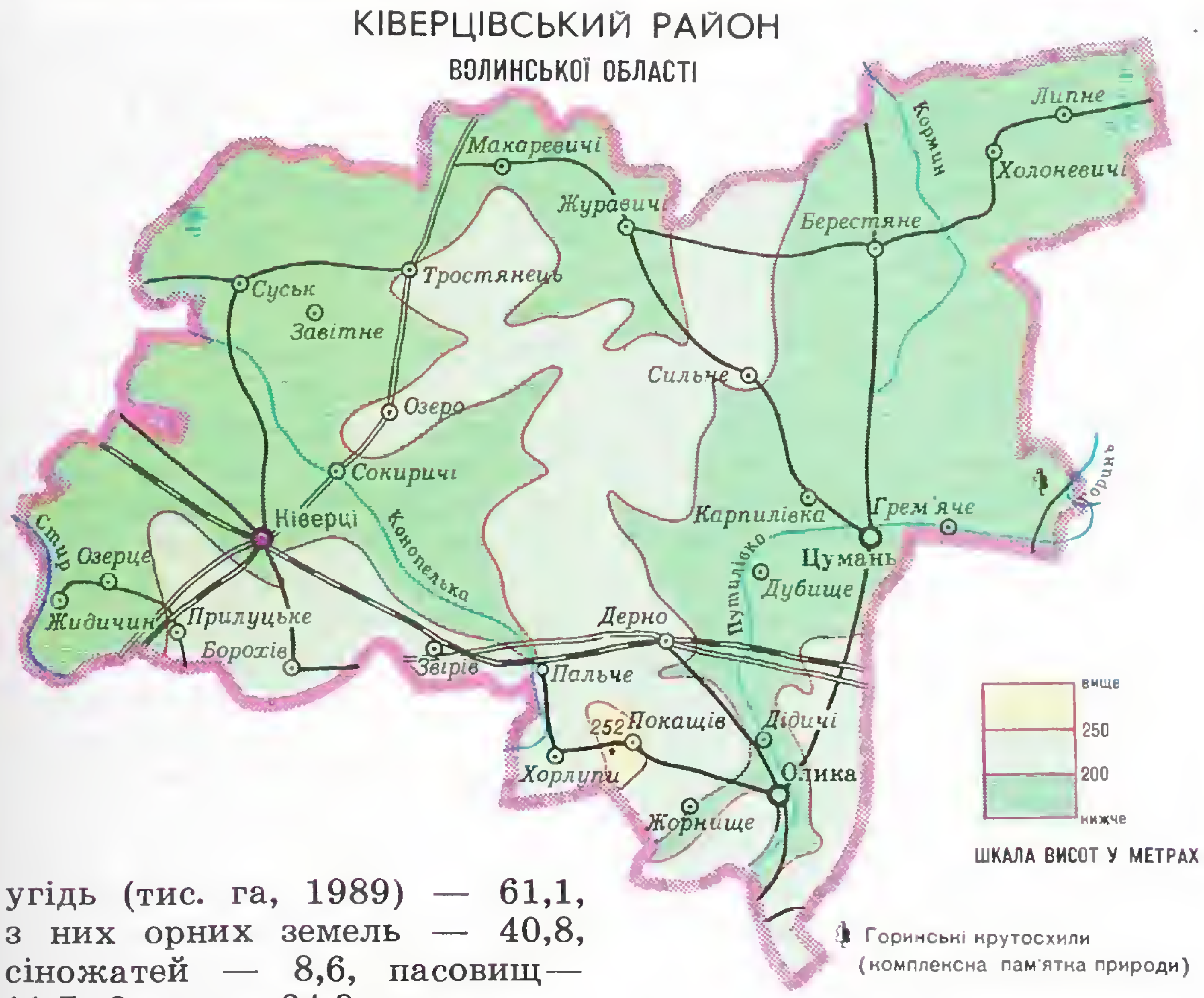

угідь (тис. га, 1989) — 61,1, з них орних земель — 40,8, сіножатей — 8,6, пасовищ — 11,7. Осушено 24,8 тис. га.

У К. р.— 26 колгоспів і 2 радгоспи. Залізничні станції: Ківерці, Олика, Цумань. Автошляхів 355 км, у т. ч. з твердим покриттям — 286 км. Мед. уч-ще (Ківерці). Музеї: краєзнавчий (Олика), історії села Тростянець, історії релігії та атеїзму (с. Макаревичі), акад. АН УРСР М. П. Кравчука (с. Човниця).

Об'єкти туризму — меморіальні комплекси: «Партизанська Слава» (урочище Лопатень поблизу с. Берестяне), Комсомольської Слави (с. Клубочин); пам'ятка архітектури — замок, 1564 (Олика).

КІВША́РІВКА — селище міського типу Харків. області, підпорядковане Куп'янській міськраді, за 2 км від залізнич. ст. Куп'янськ-Вузловий. 22,2 тис. ж. (1988). Селище створене 1970. Розташована в долині р. Осколу, схили якої розчленовані ярами і балками. Поверхня хвиляста. Перевищення висот 10 м. Пересічна т-ра січня —7,1°, липня +21,3°. Опадів 488 мм на рік. Пл. зелених насаджень 2 га. В селищі — Куп'янський ливарний і залізобетонних конструкцій з-ди. Профес.-тех. училище.

КІЇК-АТЛАМА́ — невеликий півострів на Сх. *Кримських гір*, за 7,5 км на Пд. від м. *Феодосії*. Розділяє Двоякірну та Коктебельську бухти Чорного м. Є орографічним продовженням хр. Біюк-Янишар. Вис. до 176 м. Складається з глин, *флішу* та конгломератів. Поверхня хвиляста, розчленована балками й ярами, подекуди вкрита степовою рослинністю й чагарниками. *О. А. Клюкін.*

КІЇК-КОБА́ — карстова порожнина (*грот*) у *Гірсько-Кримській карстовій області*, на *Довгоруківській яйлі*. Міститься на правому схилі долини р. *Зуї*, за 25 км на Сх. від Сімферополя. Протяжність 9 м, шир. входу 11 м, вис. до 9 м. Утв. у вапняках. Тут 1924 відкрито залишки палеолітичної стоянки з двома культ. шарами мустьєрської культури [бл. 100 (150) — 40 (35) тис. років тому], у яких знайдено кістки давніх тварин: мамонта, бізона, муфлона, шерстистого носорога та ін.; а також численні крем'яні знаряддя. К.-К.— археол. пам'ятка світового значення, тут виявлено перші знахідки решток первісної людини (неандертальця) на тер. СРСР. Пам'ятка природи місц. значення (з 1964). *Ю. І. Шутов.*

Мис *Кіїк-Атлама.*

КІЛ (від тур. kil — глина) — місцева назва у Криму гірської породи кефекиліту (лужної відміни *бентоніту*). Сірувато-зелений, жирний на дотик. К. здавна відомий у Кримських горах, де він залягає пластами до 1,5 м завтовшки в мергелях верхньокрейдового віку; завдяки монтморилонітовому складу має адсорбційні властивості. Використовувався місц. населенням як мінер. мило і сукновальна глина. Пласти аналогічних кримському К. лужних бентонітів потужністю від 0,6—0,7 до 1,4—2,6 м відкрито у Хмельн. (Пижівське родовище) і Закарп. (Киштинське родовище) областях. *О. І. Отрешко.*

КІЛІЙСЬКИЙ РАЙОН — район на Пд. Одес. обл. Утв. 1940. Пл. 1,4 тис. км^2. Нас. 65,6 тис. чол., у т. ч. міського — 37,1 тис. (1990). У районі — міста *Кілія* (райцентр) і *Вилкове* та 17 сільс. населених пунктів.

К. р. розташований у межах *Причорноморської низовини*. Поверхня — низовинна плоска алювіальна та алювіально-лиманна рівнина, слаборозчленована балками. Корисні копалини: піски, глини. К. р. міститься у *Причорноморській середньостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —2,0°, липня +22,3°. Опадів 370 мм на рік, більша частина випадає в теплий період року. Період з т-рою понад +10° становить 195 днів. Сніговий покрив нестійкий. К. р. належить до дуже посушливої, помірно жаркої агрокліматич. зони з м'якою зимою. На тер. району озера *Китай* і *Сасик*, пересихаючі річки Дракуля та *Нерушай*. На пд. межі К. р.— Кілійське гирло Дунаю. Спо-

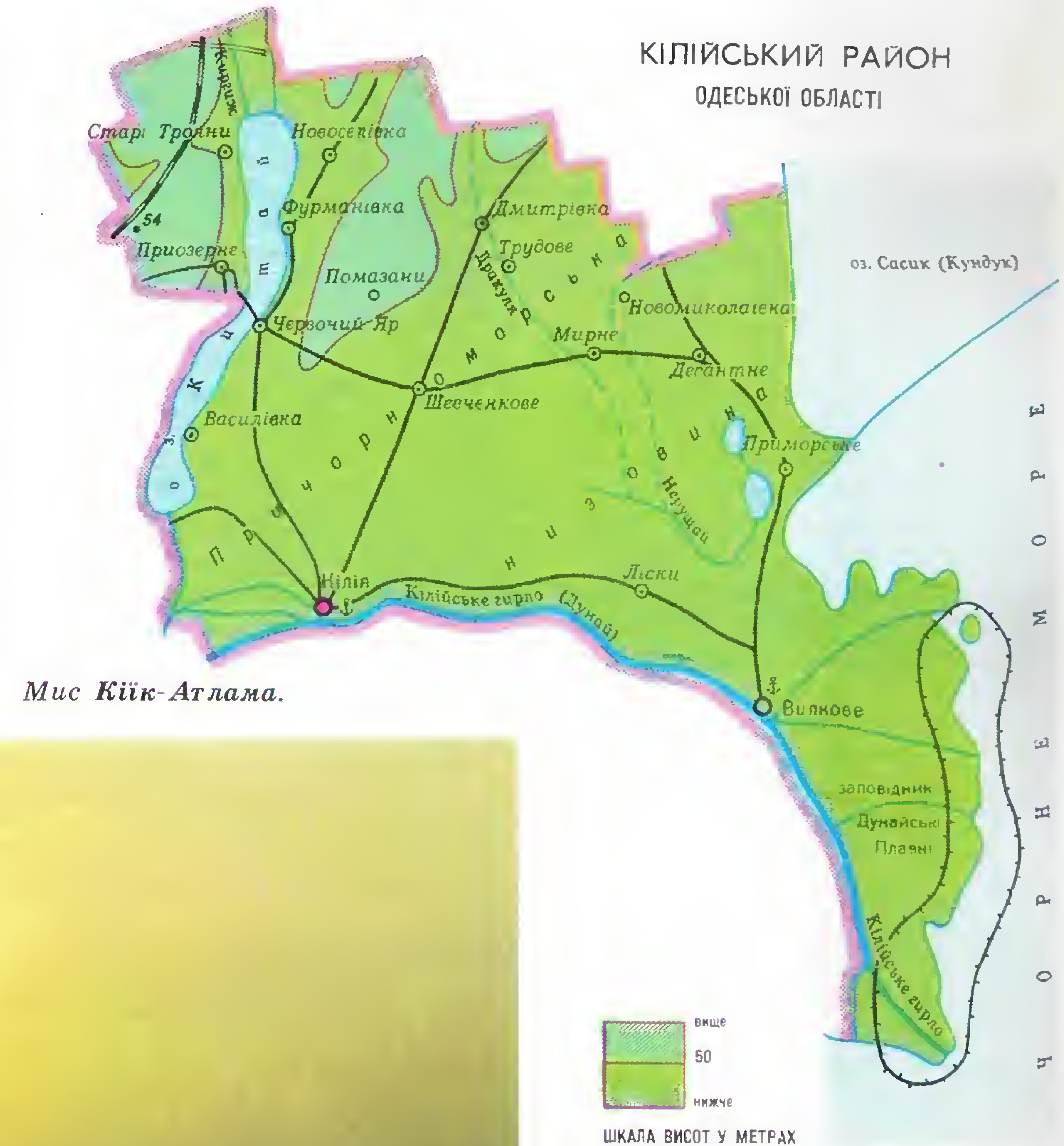

руджено 5 ставків (заг. пл. водного дзеркала 270 га). Переважають чорноземи південні малогумусні, є також чорноземи південні солонцюваті. На Пд. району — торф'яно-болотні грунти і торфовища, на яружно-балкових місцевостях поширені лучно-чорноземні та лучно-солончакові грунти. Пл. штучних лісонасаджень 2,8 тис. га. У К. р.— заповідник *Дунайські Плавні* та заказник місц. значення Ліски.

Провідні галузі пром-сті —

машинобудівна (суднорем. з-ди в Кілії і Вилковому, філіал одеського з-ду «Пресмаш» у Вилковому) і харчова (кілійські масло-, соковиноробний, хлібний, прод. товарів з-ди, м'ясокомбінат, Вилковський рибопереробний з-д). Галузі спеціалізації с. г.— рослинництво зернового та тваринництво м'ясомол. напрямів. Осн. культури: зернові (озима пшениця, кукурудза, рис), технічні (соняшник, коноплі), ефіроолійні (шавлія, м'ята), овочеві. Садівництво (на пл. 1,2 тис. га), виноградарство (на пл. 1,5 тис. га). Розвинуті галузі тваринництва — скотарство, свинарство, птахівництво; допоміжні — вівчарство, рибництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 69,9, у т. ч. орні землі — 63, пасовища — 3,9. Зрошується 38,2 тис. га. У К. р.— 15 колгоспів (у т. ч. 3 — риболовецькі) і 5 радгоспів. Залізнична ст. Дзинілор. Автошляхів 239,6 км, у т. ч. з твердим покриттям — 236,6 км. Профес.-тех. уч-ще, істор.-краєзнавчий музей (Кілія).

Об'єкти туризму у Кілії, а також братська могила учасників Татарбунарського повстання 1924, пам'ятник на братській могилі моряків-десантників, які загинули 1944 під час визволення міста від нім.-фашист. загарбників (Вилкове); пам'ятник рад. парашутистам-десантникам, які загинули 23.VII 1944 (с. Десантне).

О. І. Полоса, С. П. Яндола.

КІЛІЯ́ — місто Одес. обл., райцентр. Розташована на лівому березі Кілійського гирла Дунаю, за 29 км від залізнич. ст. Дзинілор. Порт. Нас. 26,0 тис. чол. (1990). У літописних джерелах К. згадується в 10 ст. під назвою Нове Село, місто з 862. Пересічна т-ра січня —1,0°, липня +23°. Опадів 376 мм на рік. Пл. зелених насаджень 402 га. Гол. підприємства: судноремонтний, масло-, соковинноробний, хлібний, прод. товарів з-ди, м'ясокомбінат, елеватор. Профес.-тех. уч-ще. Істор.-краєзнавчий музей. Об'єкти туризму: пам'ятники держ. і військовому діячеві, гетьману України Б. Хмельницькому; на могилі рад. прикордонників — учасників десанту через Дунай 1941 і рад. воїнів, які загинули 1944 під час визволення міста від нім.-фашист. загарбників; пам'ятки архітектури — Миколаївська церква (13—17 ст.), *Покровський собор*, 1836.

Літ.: Град Р. Л., Галяс В. Т. Кілія [Нарис-путівник]. Одеса, 1968.

КІЛЬТИ́ЧЧЯ — річка у Куйбишевському, Бердянському і Приморському р-нах Запоріз. обл., ліва прит. *Обитічної* (бас. Азовського м.). Довж. 70 км, пл. бас. 554 км^2. Бере початок на Приазовській височині, на Пд. від с. Смирнове. Долина трапецієвидна, шир. до 3 км, глиб. до 40 м. Річище помірно звивисте, шир. у серед. і нижній течії до 20 м. Похил річки 2,5 м/км. Осн. притока — Буртиччя (ліва). Живлення снігове та дощове. Максимум річкового стоку припадає на весняний період. Замерзає у 2-й пол. грудня, скресає у серед. лютого; льодовий режим нестійкий. Стік частково зарегульований ставками. Воду використовують для зрошування і тех. водопостачання. Річище К. дуже замулене; на окремих ділянках проводять роботи по його розчищенню. *Ю. П. Яковенко.*

КІЛЬТІ́НЬ, Кильтень — річка у Маловисківському та Новоархангельському р-нах Кіровогр. обл., ліва прит. *Великої Висі* (бас. Пд. Бугу). Довж. 39 км, пл. бас. 282 км^2. Бере початок на Пд. від с. Хмельового. Долина завширшки 2,5 км, завглибшки до 50 м. Річище звивисте, пересічна шир. його 5 м. Похил річки 1,9 м/км. Живиться атм. опадами. Замерзає до серед. грудня, скресає на поч. березня. Стік частково зарегульований ставками. Воду використовують для зрошування і тех. водопостачання. Здійснено залісення і залуження прибережної смуги річки.

Ю. П. Яковенко.

КІЛЬЦЕ́ВІ СТРУКТУ́РИ — різні за розміром, походженням і віком геол. утворення, сконцентровані у вигляді кола або його фрагментів навколо єдиного центра чи центр. області. Вважають, що формування К. с. пов'язане з тривалим розвитком розташованих на різних глибинах енерг. центрів (магматичних осередків, мантійних, зокрема, астеносферних діапірів тощо); при цьому глибшим енерг. центрам відповідають більші за розміром К. с., які мають довшу історію розвитку. За розмірами К. с. бувають від десятків — сотень метрів до тисяч кілометрів у поперечнику (напр., западина Тихого океану). За генезисом розрізняють: вулканоплутонічні (кільцеві дайки, інтрузії та інтрузивно-вулканічні комплекси, кальдери тощо — результат вулканічних і глибинних магматичних процесів); астроблеми (кратери, утворені при падінні метеоритів на Землю); гнейсові та гранітні куполи (характерні для докембрійського фундаменту діапірові структури); тектоноконцентри (об'єкти успадкованого протягом сотень мільйонів років розвитку, пов'язані з процесами у верх. мантії). Дослідження розпочалося у 70—80-х рр. завдяки застосуванню дистанційних методів, зокрема аеро- і космічного фотознімання. К. с. часто виявлені в рельєфі земної поверхні відповідними геотектурами та морфоструктурами. Багато з них містять родовища корисних копалин. У 1978 за даними геол.-геоморфологічного аналізу складено карту морфоструктур центр. типу для тер. СРСР. Інтерес до вивчення К. с. збільшується завдяки їхній наявності на ін. планетах Сонячної системи.

На Україні широко представлені К. с. різного генезису. Детально вивчені вулканоплутонічні структури Закарпаття розміром у поперечнику 15—30 км (Великоменчульська, Тисенська, Виноградівська, Іршавська тощо) і 5—15 км (Косівська, Костилівська, Попричний верх тощо) і менше 5 км. Відомі вони у межах Українського щита (структури Корсунь-Шевченківського плутону, Коростенсько-Прип'ятська, Жовтневий масив у Приазов'ї), Дніпровсько-Донецької западини (Грибоворуднянсько-Ріпкинська). До астроблем деякі дослідники відносять Бовтиську, Іллінецьку та ін. структури Українського щита, проте щодо їхнього генезису є й ін. думки (див. *Бовтиська западина*). Гнейсові та гранітні куполи ізометричної форми широко представлені на Українському щиті та його схилах, особливо у межах Волино-Подільської *моноклінал*і. Виявлено два тектоноконцентри — на тер. Українського щита і його схилів на Сх. від м. Ровно (до 400 км у діаметрі) та у пд.-зх. частині УРСР (охоплює й Молдавію та частину акваторії Чорного м. між гирлом Дунаю і Херсоном). На Україні К. с. досліджують ін-ти АН УРСР — геол. наук та геохімії і фізики мінералів, а також підрозділи «Укргеології».

Літ.: Гинтов О. Б. Структуры континентальной земной коры на ранних этапах ее развития. К., 1978; Томсон И. Н., Кравцов В. С., Кочнева Н. Т. Металлогения скрытых линеаментов и концентрических структур. М., 1984; Радзивилл А. Я., Радзивилл В. Я., Токовенко В. С. Тектоно-магматические структуры неогея (Региональная тектоника Украины). К., 1986. *В. Я. Радзивілл.*

КІЛЬЧЕНСЬКИЙ ЗАКАЗНИК — ландшафтний заказник респ. значення (з 1974). Розташований у Дніпропетровському р-ні Дніпроп. обл. Перебуває у віданні радгоспу «Підгородній». Пл. 100 га. Охороняється своєрідний природний комплекс у долині р. *Кільчень* з мальовничими плесами та прилеглими байраками. Заплавна частина К. з. вкрита переважно болотнолучною рослинністю; лісові насадження представлені берестово-кленовими дібровами; певну цінність має ділянка берестово-ясеневої діброви. На схилах байраків зростають клен польовий, клен татарський, акація біла, берест, дика груша. Подекуди збереглися невеликі природні перелiски з липи та осики. З чагарників поширені глід, бруслина бородавчаста, шипшина тощо. Галявини вкриті лучною і степовою рослинністю. Багатий тваринний світ: козуля, свиня дика, заєць, лисиця, борсук, значна кількість птахів. *З. А. Ліпинська.*

КІЛЬЧЕ́НЬ — річка у Новомосковському, Магдалинівському і Дніпропетровському р-нах Дніпроп. обл., права прит. *Са-*

Кільченський заказник.

мари (впадає у *Дніпровське водосховище*). Довж. 116 км, пл. бас. 966 км^2. Бере початок поблизу с. Голубівки. Долина трапецієвидна, симетрична, завширшки до 2,5 км. Річище звивисте, у пониззі (на 10 км від гирла) знаходиться у підпорі водосховища. Похил річки 0,77 м/км. Осн. притока — Губинівка (ліва). Живиться атм. опадами. Влітку міліє. Льодостав встановлюється до серед. грудня, скресає К. у березні. На К.— м. Підгородне.

КІМЕРІЙСЬКА СКЛАДЧАСТІСТЬ [від грец. Κιμμερίη — Кіммерія (давня назва Криму)] — тектонічно активна епоха планетарних деформацій *земної кори* в ранньому й середньому *мезозої*. На Україні найінтенсивніше проявилася в межах альп. частини *Середземноморського рухливого поясу*. Тут на місці сучас. Кримського п-ова і пониззя Дунаю на початку К. с. виникла геосинклінальна система (див. *Геосинкліналь*), у середині епохи вона перетворилася на складчасту гірську споруду, яка наприкінці епохи зруйнувалася, знівелювалася і перетворилася на молоду Скіфську платформу, що проіснувала до початку *альпійської складчастості*. На *Східно-Європейській платформі* К. с. проявилася значним прогинанням її пд. краю, а також переважанням низхідних рухів у межах бортових частин *Дніпровсько-Донецької западини* та пн. і пн.-зх. окраїн *Донецького прогину*.

Ю. М. Довгаль.

КІНБУРНСЬКА КОСА — північно-західна частина *Кінбурнського півострова*, між *Дніпровсько-Бузьким лиманом* і Чорним м., у межах Микол. обл. Простягається на 10 км у вигляді вузького (100 м — 1,5 км) трикутника. Рівнинну поверхню ускладнюють еолові горби заввишки від 4—5 до 8—10 м. Складається з пісків і черепашок.

Літ.: Карпенко В. П. Кінбурнська коса. Нарис. Одеса, 1977.

О. П. Андріяш.

КІНБУРНСЬКИЙ ПІВОСТРІВ — низовинний півострів між *Дніпровсько-Бузьким лиманом* і *Ягорлицькою затокою* Чорного м., у межах Херсон. і Микол. областей. Довж. до 40 км, шир. 8—10 км. К. п. звужений в основі і має широку головну частину, що закінчується косами (*Кінбурнська коса* — на Пн. Зх. і безіменна на Пд. Сх.). Складається з пісків, на яких розвинуті дернові грунти. Численні озера (бл. 400), сх. частина півострова заболочена. Багато солончаків. Переважають степові ландшафти, у зниженнях — ділянки лісів (дуб, береза, верба). Місце гніздування та відпочинку перелітних птахів. Частина К. п.— у складі *Чорноморського біосферного заповідника*.

О. П. Андріяш.

КІНОПРОМИСЛОВІСТЬ — сукупність галузей, що включають виробн. кінофільмів, кінокопіювальну і кінотех. пром-сть, виготовлення кіноплівки. Тяжіє до великих культурних центрів. Виробн. кінофільмів на Україні здійснюють Київ. кіностудія худож. фільмів ім. О. П. Довженка, Одес. кіностудія худож. фільмів, Київ. кіностудія наук.-популярних фільмів, Укр. кіностудія хронікально-документальних фільмів (Київ). На Україні працюють дві кінокопіювальні ф-ки — у Києві та Харкові. Кінотехнічна промисловість представлена київським та одеським з-дами «Кінап». Виробн. кіноплівки в УРСР здійснюють на підприємствах хім.-фотографічної пром-сті. Найбільше з них — Шосткинське виробниче об'єднання «Свема» (Сум. обл.).

КІНСЬКА, Кінка, Конка — річка у Пологівському, Оріхівському та Запорізькому р-нах Запоріз. обл., ліва прит. *Дніпра* (впадає у *Каховське водосховище*). Довж. 149 км, пл. бас. 2600 км^2. Бере початок на Приазовській височині, поблизу с. Зразкового Куйбишевського р-ну. Долина К. у верх. і серед. течії вузька, нижче розширюється до 3,5 км. Річище у ниж. течії утворює рукави та протоки, глиб. його до 6—7 м. Похил річки 1,7 м/км. Живлення снігове і дощове. Осн. притоки: Жеребець (права), Токмачка (ліва). Льодостав нестійкий, з

Кінбурнська коса.

Річка Кінська у пониззі.

грудня до поч. березня. Споруджено Жданівське водосховище та бл. 140 ставків. Рибне г-во (у гирлі). Судноплавна. На К.— міста Пологи, Оріхів.

КІПЧАК, Копчак — річка у Молдові та УРСР (Тарутинський р-н Одес. обл.), ліва прит. *Сарати* (впадає в оз. Сасик). Довж. 27 км, пл. бас. 109 км^2. Бере початок у межах Південно-Молдавської рівнини. Долина коритоподібна, з крутими схилами, розчленованими ярами та балками. Шир. долини 1,5—2 км, глиб. 50—60 м. Річище слабозвивисте, завширшки 0,5—1,5 м. Похил річки 4 м/км. Живлення снігове і дощове (на весну припадає понад 75 % річного стоку). Льодовий режим нестійкий; скресає К. до серед. березня. Споруджено ставки. Воду використовують для с.-г. потреб.

Т. Д. Борисевич.

КІРОВЕ — селище міського типу Донец. обл., підпорядковане Дзержинській міськраді. Залізнич. ст. Магдалинівка. 11,1 тис. ж. (1988). Виникло у 18 ст., місто з 1938. Поверхня — хвиляста рівнина. Пересічна т-ра січня —4,2°, липня +21,6°. Опадів 421 мм на рік. Пл. зелених насаджень 412 га. В селищі — кам.-вуг. шахта.

КІРОВОГРАД (до 1924 — Єлизаветград, 1924—34 — Зінов'євськ, 1934—39 — Кірове) — місто, обл. і районний центр. Розташований у центр. частині області, на р. Інгулі (прит. Пд. Бугу), при впадінні в нього річок Сугоклії та Біянки. Залізнична станція, вузол автошляхів, аеропорт. Пл. 105 км^2. Поділяється на 2 міські райони: Кіровський та Ленінський. 274,2 тис. ж. (1990). Засн. 1754, місто з 1765. Лежить на *Придніпровській височині*. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована долиною річки, ярами та балками (глибина ерозійного розчленування до 80 м).

Пересічна т-ра січня —5,6°, липня +20,2°. Опадів 474 мм на рік. *Кіровоградський обласний центр по гідрометеорології*, метеостанція. Річище Інгулу звивисте, заплава двостороння, на Інгулі збудовано Кіровоградське (пл. 260 га) та Лелеківське водосховища. Береги Сугоклії круті. Зелених насаджень 7440 га, у т. ч. 3 міські парки (ім. 50-річчя Жовтня, ім. В. І. Леніна та ім. Перемоги) — пам'ятки садово-паркового мистецтва місц. значення.

К.— один із значних індустр. центрів республіки. Провідна галузь пром-сті — маш.-буд. і металообробна, спеціалізація її — с.-г. машинобудування (виробничі об'єднання «Червона Зірка», «Радій» та «Друкмаш», з-ди: «Гідросила», ливарний, ремонтно-механічний). Розвинуті також харч. (об'єднання хлібопекарської пром-сті, заводи: мех., олійно-екстракційний, міськ. мол.; м'ясний та птахокомбінати, конд. ф-ка тощо), легка (швейна, взут., панчішна, кручених виробів ф-ки) галузі. Пром-сть буд. матеріалів. Меблевий комбінат.

У місті — 3 вузи (педагогічний і с.-г. машинобудування ін-ти та Вище льотне уч-ще цивільної авіації), 8 серед. спец. навч. закладів, 10 профес.-тех. уч-щ. 10 н.-д. і проектно-конструкторських орг-цій, у т. ч. Придніпровське відділення Укр. філіалу н.-д. ін-ту праці. Укр. муз.-драм. та ляльковий театри, обл. філармонія, *Кіровоградський краєзнавчий музей, Кіровоградський обласний будинок природи*. Бюро подорожей та екскурсій.

Об'єкти туризму — архіт. пам'ятки 18—19 ст., у т. ч. казарми Єлизаветинської фортеці (1754), пам'ятники В. І. Леніну, рад. держ. і парт. діячеві

С. М. Кірову, М. Л. Кропивницькому та ін. (див. план за станом на 1989).

Літ.: Мативос Ю. Н., Сандул В. А. Кировоград. Путеводитель. Днепропетровск, 1980.

КІРОВОГРА́ДСЬКА О́БЛАСТЬ. Утворена 10.І 1939. Розташована в центр. частині України, в межиріччі Дніпра і Пд. Бугу. Межує на Пн. з Черкас., на Пн. Сх.— з Полтав., на Сх. і Пд. Сх.— з Дніпроп., на Пд.— з Микол., на Пд. Зх.— з Одес., на Зх.— з Вінн. областями. Пл. 24,6 тис. км^2 (4 % площі республіки). Нас. 1240,5 тис. чол. (1.І 1990; 2,4 % нас. УРСР). Центр — *Кіровоград*. Поділяється на 21 район, 332 сільради, має 12 міст, у т. ч. 4 обл. підпорядкування, 26 с-щ міськ. типу, 1019 сільс. населених пунктів. В 1958 область нагороджено орденом Леніна.

Сприятливими факторами геогр. положення К. о. є безпосереднє сусідство з високорозвинутими у пром. відношенні Придніпров'ям і Донбасом, наявність густої мережі транзитних з-ць та автомагістралей, газопроводів та нафтопроводів, вихід до Дніпра (пристань у Світловодську). К. о. лежить у межах 2 фіз.-геогр. зон — лісостепової і степової (більша частина). Агрокліматичні та агрогрунтові умови області сприятливі для розвитку с. г.

Населення і трудові ресурси. У нац. складі населення області переважають українці (86,9 %). Живуть також росіяни (10,3 %), білоруси, молдавани, євреї та ін. Пересічна густота населення 50,4 чол. на 1 км^2. Найгустіше заселені пн. і пн.-зх. частини К. о. (50—65 чол. на 1 км^2), найменше — південна (20—30 чол. на 1 км^2). За густотою населення К. о. належить до областей з нижчим від середнього в УРСР ступенем заселеності. Міськ. населення — 60 %. Обл. система міськ. поселень слабосформована. Серед міських поселень переважають малі міста. Найбільші міста: Кіровоград, *Олександрія*, *Світловодськ*, *Знам'янка*. В області значна кількість працездатного населення (54,2 % населення віком від 20 до 59 років, 1990). У нар. г-ві зайнято 610,5 тис. чол. Частка трудових ресурсів у пром-сті становила 26,0 %, буд-ві — 7,8 %, транспорті — 7,5 %, с. г.— 30,4 %, невиробничій сфері — 25,2 % (1990).

Є. Я. Битаєва.

Природні умови і ресурси. В геоструктурному відношенні тер. області лежить у межах центр. частини Українського щита — *Кіровоградського тектонічного блоку* і *Білоцерківсько-Одеського тектонічного блоку*. Кристалічний фундамент складений протерозойськими метаморфізованими породами (гранітами, гнейсами, сланцями), зібраними в лінійні складки, та їхніми продуктами вивітрювання. Відслонюються ці породи лише в річкових долинах. Осадочний чохол потужністю від кількох до 150 м залягає на денудованій поверхні фундаменту. На всій території в його будові беруть участь кайнозойські, лише на крайньому Пн. Зх.— також мезозойські відклади. Палеоген представлений пісками, бурим вугіллям, глинами, мергелями, неоген — піщано-глинистими відкладами полтавської (у пн. і центр. частині області) і балтської (на Пд. і Пд. Зх) світ. Повсюдно поширені неоген — нижньоантропогенові червоно-бурі глини. Антропогенові відклади на плато представлені лесами, в річкових долинах — давнім і сучас. алювієм.

К. о. лежить на *Придніпровській височині.* Поверхня — підвищена пологохвиляста лесова рівнина, розчленована долинами річок, ярами та балками. Переважні висоти 150—200 м над р. м., найбільші — на Пд., у верхів'ї р. Чорного Ташлика (до 269 м), найменші — на Пд. Сх., у заплаві Інгулу (39 м). Найбільше розчленована пн.-сх. частина області, що прилягає до Дніпра і Тясмину. Річкові долини та балки добре вироблені, в місцях, де на поверхню виходять кристалічні породи *Українського щита*, вони мають скелясті круті схили, спостерігається чергування розширених ділянок шириною 2—3 км та вузьких каньйоноподібних; в річищах трапляються перекати і пороги.

Надра К. о. багаті на корисні копалини. Розвідано понад 30 родовищ бурого вугілля (частина *Дніпровського буровугільного басейну*). Є родовища горючих сланців (*Бовтиське родовище горючих сланців*), торфу. На Сх. області — поклади заліз. руди, у т. ч. залізистих кварцитів (*Криворізький залі-*

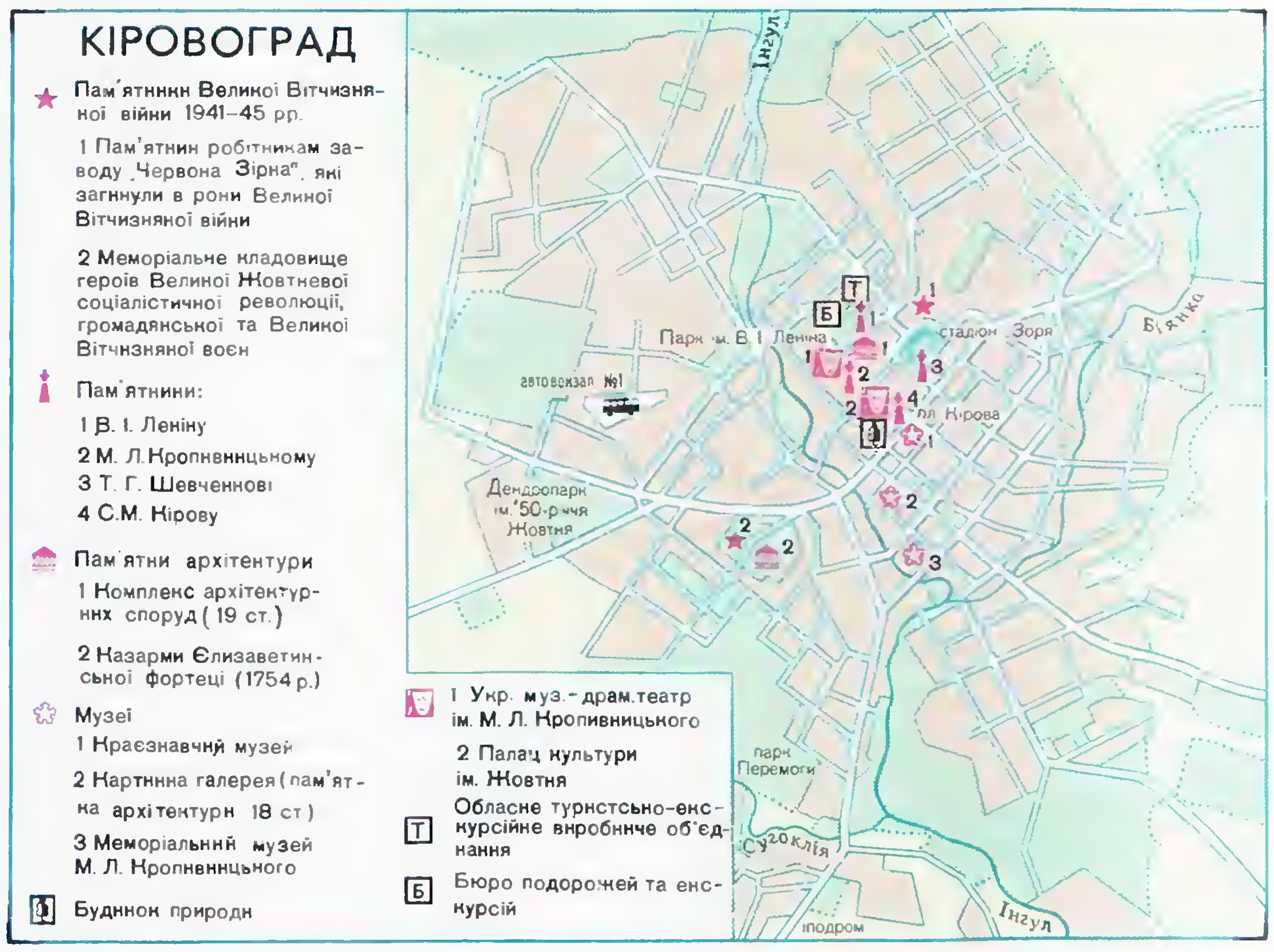

Кіровоград. Панорама міста.

зорудний басейн), на Побужжі — нікелево-хромових руд, а також графіту (*Заваллівське родовище графіту*). Поширені різні буд. матеріали (сірий і рожевий граніт, габро, лабрадорит, кварцит, мергель, вогнетривкі і цегельно-черепичні глини, каолін, пісковики, буд. і скляні піски тощо), трепел, амфіболіти. Є джерела мін. вод. Область достатньо забезпечена осн. видами корисних копалин.

Клімат К. о. помірно континентальний. Територією області з Пд. Зх. на Пн. Сх. проходить смуга високого атм. тиску (*вісь Воейкова*), на Пн. від якої переважають вологі повітр. маси, що їх приносять зх. вітри з Атлантичного океану, на Пд. — континентальні повітр. маси. Зима м'яка, з частими відлигами, літо тепле, сухе. Пересічна т-ра січня від $-5,4°$ на Пд. до $-6,5°$ на Пн. Сх., липня відповідно $+21,4$ і $+20°$. Тривалість безморозного періоду 160—170 днів, сума активних т-р 2696—2994°. Опадів 430—520 мм на рік; макс. кількість їх випадає у теплий період року (бл. 70 %). Сталий сніговий покрив (пересічна висота 11—16 см) встановлюється у 2-й пол. грудня, сходить наприкінці лютого або на поч. березня. Серед несприятливих кліматич. явищ — посухи, суховії, пилові (чорні) бурі, град, зливи. Пн.-зх. та пн. частини К. о. лежать у недостатньо вологій, теплій, пд. і східна — у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зонах. В області діє *Кіровоградський обласний центр по гідрометеорології*, Світловодська гідрометобсерваторія, 7 метеостанцій (Бобринець, Гайворон, Долинська, Знам'янка, Кіровоград, Новомиргород, Помічна).

Річки К. о. належать до басейнів *Дніпра* і *Південного Бугу*. Всього в області 438 річок, у т. ч. довжиною понад 10 км — 120, понад 25 км — 45. На пн.-сх. межі протікає Дніпро (його основні притоки *Цибульник*, *Інгулець*), на пд.-зх. межі — Пд. Буг (його притоки *Інгул*, *Синюха*, *Синиця*). Річки рівнинного типу, мають широкі долини, що звужуються в місцях виходів кристалічних порід. Густота річкової сітки на Зх. 0,31—0,38 км/км^2, на Пд. Сх. — 0,20—0,23 км/км^2. На Пн. Сх. тер. К. о. омивають *Кременчуцьке водосховище* та *Дніпродзержинське водосховище*, в межах області створено 77 водосховищ (у т. ч. Іскрівське, Новоархангельське, Червонохутірське, Гайворонське, Тернівське, Кіровоградське, Олександрійське, Інгуло-Кам'янське) і 1914 ставків заг. пл. водного дзеркала 22,1 тис. га. Збудовано водовід Дніпро (від м. Світловодська) — Кіровоград. Водосховища і ставки використовують для водопостачання, риборозведення, зрошування.

К. о. розташована в межах *Центральнолісостепової підвищеної агрогрунтової провінції* та *Дністровсько-Дніпровської північностепової агрогрунтової провінції*. В лісостеповій частині області переважають чорноземи типові середньо- і малогумусні, чорноземи опідзолені (95 % площі), ясно-сірі та сірі лісові грунти; у степовій — чорноземи звичайні середньо- і малогумусні (95 % площі). У долинах багатьох річок поширені чорноземно-лучні і лучно-болотні грунти; є ділянки слабо закріплених пісків. Еродованість земель становить у пд.-сх. частині 53 %, в західній — 43 %.

К. о. лежить у межах *Східно-Європейської лісостепової геоботанічної провінції* та *Причорноморської (Понтичної) степової геоботанічної провінції*. Ліси і лісонасадження становлять 6,8 % території. В лісостеповій зоні є значні лісові масиви на вододілах (Чорний ліс, Нерубайський, Голочанський та ін.), у степовій — невеликі байрачні ліси, степові чагарники. Осн. лісоутворюючі породи: дуб (67,0 % пл. лісів), ясен, берест, в'яз, клен, липа, граб, у підліску — ліщина, бруслина, калина, глід, терен, жостір, шипшина, дереза, бузина, ожина тощо. Понад 76 % степової і понад 70 % лісостепової частин області займають орні землі. Природна степова рослинність (типчак, тимофіївка степова, зрідка ковила, тонконіг

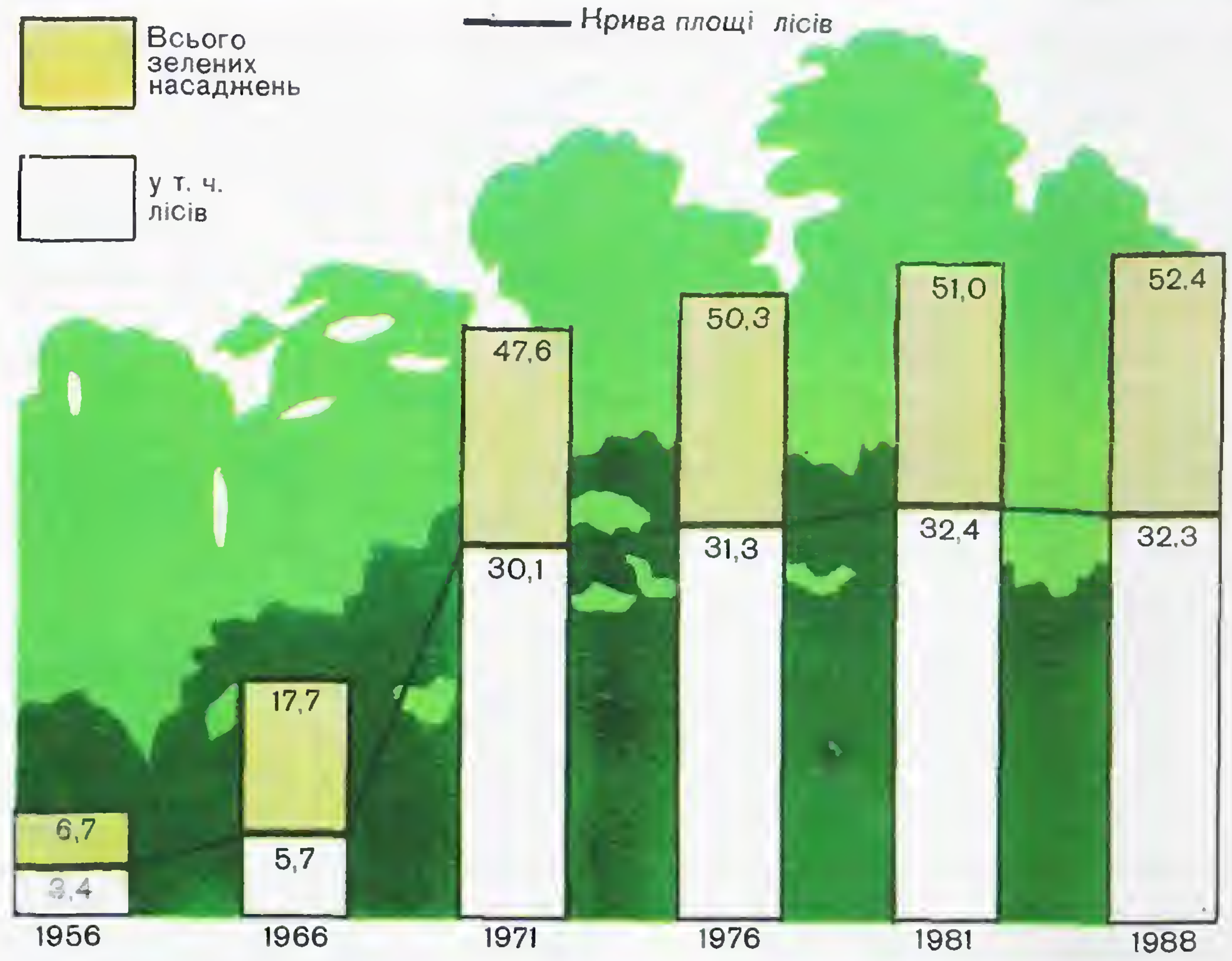

Площа зелених насаджень у зелених зонах міст і селищ міського типу Кіровоградської області (тис. га).

лучний, тонконіг вузьколистий, пирій повзучий, стоколос, а також волошка, молочай, ромашка, конюшина, гвоздика, шавлія, сокирки, цикорій тощо) збереглася на невеликих ділянках по схилах річкових долин та балок, на узліссях. У заплавах річок поширена лучна і болотна рослинність (очерет, рогіз, осока, жовтець, щавель кінський, подорожник тощо).

Фауна області представлена тваринами лісу і степу (64 види ссавців, 280 — птахів, 59 — риб, 11 — земноводних, 13 — плазунів). З ссавців тут трапляються козуля, лось, свиня дика, вовк, лисиця, заєць-русак, куниці, борсук, хом'як, ховрах та ін.; серед птахів — горлиця, яструб, дятел, жайворонок, перепел, рідше куріпка сіра, орел. З плазунів є, зокрема, ящірка, жовтобрюх, гадюка степова, вуж звичайний, з земноводних — ропуха сіра, жаба зелена, часничниця, кумка, тритон, черепаха степова та ін. В заростях Дніпра та ін. річок водяться, зокрема, видра, водяний щур, кутора, з птахів — коровайка, бугайчик, крижень, чирок, лиска, кулики, курочка водяна, чайка; у річках, водосховищах і ставках — короп, карась, плітка, окунь, сом, лящ, щука та ін. Акліматизовано єнотовидного собаку, ондатру, нутрію, норку.

Зх. та пн. частини К. о. лежать у межах *Дністровсько-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції*, пд. і східна — у межах *Дністровсько-Дніпровської північностепової фізико-географічної провінції*. В ландшафтній структурі пн. частини області переважають

Кіровоградська область. Краєвид.

лучно-степові підвищені розчленовані і терасні, лісостепові підвищені розчленовані, а в південній — північностепові підвищені і схилові природно-тер. комплекси.

Серед сучасних *природних процесів* і природно-антропогенних процесів найбільш поширена *ерозія.* На придолинних і прибалкових ділянках межиріч розвиваються *лінійний розмив* і *площинний змив*, інтенсивність яких зростає з Зх. на Сх., особливо у смузі, прилеглій до Дніпра (тут еродованість грунтів перевищує 50 %). Ерозія часто поєднується з обвалами й зсувами. У береговій зоні водосховищ і ставків розвивається інтенсивна *абразія.* Заплави річок місцями заболочені, тут також спостерігається засолення грунтів.

На 1.I 1990 в області налічувалося 39 об'єктів природно-заповідного фонду (респ. і місц. значення; заг. пл. 4,3 тис. га), у т. ч. заказники респ. значення *Редьчине* (орнітологічний) та *Чорноліський заказник* (ландшафтний), пам'ятка природи *Чорний Ліс*, дендрологічний парк Веселі Боковеньки, пам'ятки садово-паркового мистецтва — Онуфріївський парк та Хутір Надія, а також місцевого значення: 2 заказники, 17 пам'яток природи, 4 парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва та 10 заповідних урочищ. На 45,3 тис. га створено яружно-балкові насадження та лісонасадження вздовж річок, ставків і водойм. Затерасовано понад 1 тис. га схилів. Діють 125 очисних споруд добовою потужністю 481 тис. $м^3$. Збудовано 58 протиерозійних ставків, 397 км водорегулюючих валів.

В. І. Галицький
(сучасні процеси),
Г. О. Міщенко.

Народногосподарський комплекс К. о. індустріально-аграрний (видобувні і обробні галузі пром-сті і багатогалузеве с. г.). У сукупній товарній продукції на пром-сть припадає 52,1 %, на с. г.— 32,5 % (1988). В області виробляють с.-г. машини (12,9 % загальнореcп. виробн.), гідравлічні насоси (45 %), напівпровідникові матеріали (4,0 %), графіт (100 %), граніт (5,2 %), цукор (6,5 %), олію (10,9 %).

У промисловості галузями спеціалізації є с.-г. машинобудування, гірничодобувна, паливна, буд. матеріалів, деревообр., чорна та кольорова металургія. Основа енергетики — Кременчуцька, Краснохутірська, Новоархангельська, Тернівська, Гайворонська ГЕС, Кіровоградська та Олександрійська ТЕС. Маш.-буд. комплекс — провідна ланка пром-сті області (30,1 % товарної продукції, 1988). Він спеціалізується гол. чин. на виробн. машин для с. г. і транспорту: тракторні сіялки (45 % загальносоюзного випуску посівних машин; Кіровоградське виробниче об'єднання «Червона Зірка»), тукорозкидувачі, гідравлічні насоси для тракторів, екскаваторів, автомобілів та ін. машин, гідравлічні передачі, агрегати до дизельних двигунів самохідних комбайнів, деталі до с.-г. техніки (кіровоградський з-д «Гідросила»). Працюють виробничі об'єднання «Друкмаш», «Радій», з-ди: електромех., підйомно-транспортного устаткування, рудорем. (Олександрія), вагонорем., локомотиворем. (Помічна), тепловозоремонтний (Гайворон) та ін. Однією з провідних галузей є харчова пром-сть (26,8 % товарної продукції) — невід'ємна ланка агропром. комплексу області. Вона представлена цукровою (11 з-дів: Долинський, Маловисківський, Новоукраїнський, Ульяновський, Олександрійський, Перегонівський, ім. Петровського у смт Олександрівці та ін.), мол. і маслоробною (з-ди: Кіровоградський, Олександрійський, Світловодський міські молочні; Бобринецький, Петрівський, Голованівський та ін. маслоробні; Новоархангельський і Знам'янський сироробні; Маловисківський сухого молока та ін.), борошномельно-круп'яною (18 комбінатів), м'ясною, плодоовочеконсервною (Знам'янський, Новомиргородський, Побузький, Підвисоцький, Добровеличківський, Цибулівський комбінати), спиртовою, олійно-жировою (Кіровоградський олієекстракційний завод — один з найбільших у республіці) галузями. На базі Кіровоградського родовища трепелу у Кіровограді працює єдиний у світі завод, що виробляє кізельгур із трепелу. Паливна пром-сть представлена видобуванням (Морозівський, Балахівський, Верболозівський, Протопопівський, Бандурівський та Костянтинівський розрізи; Світлопольська, Верболозівська, Новомиргородська та Медвежоярська шахти, які входять до складу об'єднання «Олександріявугілля») та переробкою (Семенівсько-Головківська, Байдаківська та Димитрівська брикетні ф-ки, Семенівський з-д гірського воску у Димитрові) бурого вугілля. Видобувають також графіт (Заваллівський графітовий комбінат) та буд. матеріали (лабрадорит — Кіровоградське, Капустинське, Власівське кар'єроуправління, з-ди по виробн. щебеню у Знам'янці, Новоукраїнці; вогнетривкі глини — поблизу Кіровограда тощо). Підприємства пром-сті буд. матеріалів зосереджені в основному у Кіровограді (виробничі об'єднання «Кіровоградзалізобетон» і буд. матеріалів,

В одному з цехів кіровоградського заводу «Гідросила».
В цеху Кіровоградського виробничого об'єднання «Друкмаш».
На Олександрійському кінному заводі.
Верболозівський буровугільний розріз.
На Кіровоградському виробничому об'єднанні сільськогосподарських машин «Червона Зірка».

з-ди великопанельного домобудування і залізобетонних виробів, комбінат «Будіндустрія») та Світловодську (пром. об'єднання «Дніпроенергобудіндустрія»). Підприємства хім. і нафтохім. пром-сті розміщені у Світловодську (з-д «Промінь») та Кіровограді (з-д «Прогрес»). Розвивається кольорова металургія (комбінат твердих сплавів і тугоплавких металів та завод чистих металів у Світловодську; Побузький нікелевий з-д). На базі Петрівського родовища залізистих кварцитів розвивається чорна металургія (ливарний з-д у Кіровограді, Криворізький гірничо-збагачувальний комбінат у м. Долинській). Меблева пром-сть (Кіровоград, Світловодськ, Новоукраїнка, Новомиргород). Є підприємства лісопильної (Олександрія, Світловодськ, Помічна, Знам'янка) та целюлозно-паперової (виробн. діаграмного паперу в Олександрії, дерев'яної, паперової та картонної тари у Кіровограді, Знам'янці) галузей. Легка пром-сть представлена підприємствами, що виробляють швейні, трикотажні, взут., панчішні та шпагатно-мотузкові вироби (Кіровоград), шкіру (Новомиргород).

Тер. розміщення пром-сті зумовило формування в К. о. двох пром. вузлів та ряду пром. центрів. В галузевій структурі Кіровоградського пром. вузла провідну роль відіграють маш.-буд. і металообр., харч. і легка галузі, Олександрійського пром. вузла — паливна, маш.-буд. і металообробна та харч. галузі.

Агропром. комплекс К. о. включає сировинну, переробну і обслуговуючі ланки. Осн. його

Основні об'єкти туризму Кіровоградської області

1. Місце народження декабриста Є. П. Оболенського — одного з засновників Північного товариства декабристів; меморіальна дошка на честь Є. П. Оболенського.
2. Пам'ятка архітектури — Іллінська церква, 1786.
3. Усипальниця російського військового діяча героя Вітчизняної війни 1812 М. М. Раєвського — Хрестоздвиженська церква, 1833—55.
4. Місце народження укр. рад. актора і режисера Г. П. Юри; погруддя Г. П. Юри.
5. Гідроелектростанція ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.
6. Пам'ятник на могилі укр. рад. педагога В. О. Сухомлинського, який 1947—70 працював тут директором середньої школи. Меморіально-педагогічний музей В. О. Сухомлинського.
7. Обеліск на могилі комсомольця А. Г. Комара, який 1943 при визволенні селища від нім.-фашист. загарбників повторив подвиг О. Матросова.
8. Пам'ятка садово-паркового мистецтва — парк, 19 ст.
9. Меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули при визволенні села від нім. фашистів.
10. Пам'ятний знак на місці форсування Дніпра рад. військами 1943.
11. Пам'ятний знак на честь 200-річчя Коліївщини — народно-визвольного і антифеодального повстання 1768 на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту.
12. Пам'ятник на могилі Невідомого солдата.
13. Обеліск на честь 50-річчя селянського повстання 1918 проти австро-нім. окупантів і гетьманщини.
14. Місце народження укр. драматурга, актора і режисера Карпенка-Карого (І. К. Тобілевича); пам'ятний знак на честь Карпенка-Карого.
15. Пам'ятник Вічної Слави рад. воїнам, загиблим 1943 при визволенні міста від нім.-фашист. загарбників.
16. Літ.-меморіальна кімната-музей укр. письменника Т. Г. Шевченка.
17. Меморіальне кладовище героїв Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Пам'ятник на честь рад. воїнів, які 1943 визволяли місто від нім.-фашист. загарбників.
18. Місце народження двічі Героїв Радянського Союзу Маршала Радянського Союзу П. К. Кошового і льотчика-космонавта СРСР Л. І. Попова; погруддя героїв.
19. Місце народження декабриста І. І. Сухинова — одного з керівників повстання Чернігівського полку; пам'ятний знак на честь декабриста.
20. Музей-заповідник Карпенка-Карого «Хутір Надія». Пам'ятники Карпенку-Карому на могилі і в садибі музею-заповідника.
21. Пам'ятний знак на місці страти денікінцями 1919 командира партизанського загону А. Ф. Стратієнка і бійців загону. Будинок, де в січні 1918 містився Військово-революційний комітет і штаб Червоної гвардії міста. Обеліск Слави на честь героїв громадянської і Великої Вітчизняної воєн.
22. Меморіальне кладовище героїв Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Пам'ятники: на честь рад. воїнів, які загинули у січні 1944 при визволенні міста від нім.-фашист. загарбників; на честь військових частин і з'єднань, які 1944 визволяли місто; на братській могилі 4 тис. рад. військовополонених, закатованих нім. фашистами в роки Великої Вітчизняної війни; робітникам заводу «Червона Зірка», загиблим в роки Великої Вітчизняної війни.
23. Пам'ятники: В. І. Леніну; рад. держ. і парт. діячеві С. М. Кірову; Т. Г. Шевченку; рос. письменникові О. С. Пушкіну; укр. драматургу, актору, режисеру і композитору М. Л. Кропивницькому; рос. вченому-мовознавцю В. І. Григоровичу.
24. Пам'ятки архітектури 18—19 ст., у т. ч. казарми Єлизаветинської фортеці, 1754.
25. Краєзнавчий музей з відділами — картинною галереєю та меморіальним музеєм М. Л. Кропивницького.
26. Літ.-меморіальний музей рос. революціонера-народника, письменника С. М. Кравчинського, уродженця села.
27. Обеліск на честь членів підпільної комсомольської організації «Спартак», які загинули у роки Великої Вітчизняної війни; музей організації.
28. Місце народження героя громадянської війни М. І. Мокряка; погруддя героя.
29. Місце народження героя громадянської війни В. Н. Боженка; пам'ятник герою.
30. Місце народження рос. рад. поета Д. Бєдного; літ.-меморіальний музей поета.
31. Пам'ятний знак на честь 30-річчя визволення селища від нім.-фашист. загарбників.
32. Пам'ятний знак на честь повного визволення території Кіровоградщини від нім.-фашист. загарбників 19.III 1944.
33. Місце народження новатора с.-г. виробництва двічі Героя Соціалістичної Праці О. В. Гіталова; погруддя героя.
34. Місце народження укр. рад. письменника І. К. Микитенка; літ.-меморіальний музей письменника; пам'ятник йому.
35. Місце народження укр. рад. письменника Ю. І. Яновського; літ.-меморіальний музей письменника; пам'ятник йому.
36. Місце народження М. Л. Кропивницького; пам'ятний знак на честь М. Л. Кропивницького.
37. Пам'ятка садово-паркового мистецтва — дендропарк Веселі Боковеньки, 1893.
38. Місце народження укр. рад. актора, режисера і педагога І. О. Мар'яненка; меморіальний музей І. О. Мар'яненка і пам'ятник йому.
39. Пам'ятник М. Л. Кропивницькому.
40. Історико-краєзнавчий музей.
41. Пам'ятник-танк на честь рад. воїнів, які визволяли місто від нім.-фашист. загарбників у березні 1944.

сфера — с. г. з рослинництвом зерново-буряківничо-олійного напряму та мол.-м'ясним тваринництвом. У 1989 в К. о. було 368 колгоспів і 59 радгоспів, у т. ч. звірорадгосп, 4 птахофабрики, Онуфріївський кінний з-д, 27 комбікормових з-дів (найбільші — Компаніївський, Долинський, Добровеличківський), 87 кормоцехів. Пл. с.-г. угідь становила (тис. га, 1989) 2044,6, у т. ч. орні землі — 1803,3, сіножаті і пасовища — 210,5. Посівна площа 1725 тис. га. Зрошується 38,7 тис. га. Осн. зрошувальні системи — Велико-Скелівська і Надлацька. Серед зернових культур основними є озима пшениця, кукурудза на зерно, ячмінь, зернобобові, гречка, просо, серед технічних — цукр. буряки, соняшник, коріандр і м'ята (останні дві культури у пд. районах). Розвинуті овочівництво, садівництво та ягідництво (малина, смородина). У галузевій структурі с. г. переважає тваринництво (53,9 % товарної продукції, 1988), а саме — скотарство мол.-м'ясного напряму, свинарство; з допоміжних галузей — птахівництво, вівчарство, кролівництво, бджільництво, ставкове рибництво, шовківництво.

Структура посівних площ ***Кіровоградської області*** *(%, 1988).*

На тер. К. о. сформувалися такі *агропромислові спеціалізовані комплекси*: зернопром., бурякоцукровий, олійно-жировий, плодоовочеконсервний (рослинницького напряму) та молоко- й м'ясопромисловий (тваринницького напряму). У приміських зонах с. г. спеціалізується на виробн. молока, м'яса птиці і кролів, овочевих та плодоягідних культур.

Транспортна система. Довж. з-ць заг. користування 1988 становила 899 км. Гол. магістралі: Москва — Одеса, Київ — Донецьк, Київ — Херсон, Знам'янка — Миколаїв. Залізничні вузли: Знам'янка, Помічна, Долинська, Гайворон. Густота з-ць 36,5 км на 1000 $км^2$. Довж. автомоб. шляхів становить 6,3 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 5,3 тис. км. Територією області проходять автомагістралі Ленінград — Одеса, Київ — Дніпропетровськ, Київ — Донецьк, Київ — Кишинів, Полтава — Балта — Рибниця, Кіровоград — Кривий Ріг, Умань — Первомайськ, Кіровоград — Миколаїв. Густота автошляхів 262,6 км на 1000 $км^2$. У Кіровограді — аеропорт. Судноплавство по Дніпру. Територією області проходять траси газопроводів «Союз», Кременчук — Кіровоград, Кременчук — Кривий Ріг, нафтопроводу Кременчук — Кривий Ріг.

На тер. К. о. виділяють 3 госп. підрайони. Найбільший — Північно-Західний (бл. 45 % тер. області та 35 % населення), де зосереджені значні запаси мін. сировини (нікель, графіт, граніти, лабрадорит та ін.) і понад 60 % виробн. цукру-піску. Спеціалізація с. г.— буряківництво, мол.-м'ясне скотарство, свинарство. Центральний підрайон (30 % тер., бл. 50 % населення) найбільш розвинутий у пром. відношенні. На нього припадає 85 % продукції маш.-буд. і металообр. пром-сті, 60 % хім., 75 % легкої, 100 % кольорової, 60 % буд. матеріалів, понад 50 % харчової; розвинута електроенерг. і паливна галузі. Спеціалізація с. г.— виробн. молока, м'яса (скотарство, свинарство), вирощування зернових, цукр. буряків і соняшнику; *поширений приміськ. тип г-в.* Південно-Східний підрайон займає понад 20 % площі, де проживає 15 % населення. Розвинута харч. та буд. матеріалів пром-сть, вирощування зернових, соняшнику, виробн. м'яса (свинарство, вівчарство, птахівництво).

Збирання кукурудзи. Новоукраїнський район.

Пам'ятник Карпенку-Карому (І. К. Тобілевичу) у музеї-заповіднику «Хутір Надія».

К. о. має екон. зв'язки з ін. областями УРСР, екон. районами і республіками СРСР та 57 країнами. З області вивозять с.-г. машини, гідравлічні насоси, двигуни, автомати дозування, друкарські машинки «Ятрань», електро- і радіоапаратуру, кристалічний графіт, чисті метали, граніти, меблі, вуг. брикети, гірський віск, цукор, м'ясо, масло, олію. Ввозять ліс, мін. добрива, метал, машини, нафту, бавовну, різноманітну пром. продукцію.

Невиробнича сфера. У К. о.— пед., с.-г. машинобудування ін-ти, вище льотне уч-ще цивільної авіації (Кіровоград), 18 серед. спец. навч. закладів, 30 профес.-тех. уч-щ; 6 н.-д. і проектно-конструкторських бюро, у т. ч. філіал Укр. проектного ін-ту «Укрміськбудпроект», Придніпровське відділення Укр. н.-д. ін-ту праці, філіал проектно - конструкторського технологіч. ін-ту «Союзгрунтмаш», Веселобоковеньківська селекційно-дендрологічна станція Укр. н.-д. ін-ту лісового г-ва і лісомеліорації та ін. 2 театри, обласна філармонія. *Кіровоградський краєзнавчий музей* з філіалом — музеєм-заповідником Карпенка-Карого «Хутір Надія» (поблизу с. Миколаївки Кіровоградського р-ну) і відділами; меморіально-пед. музей В. О. Сухомлинського (смт Павлиш Онуфріївського р-ну). Кіровоградський відділ *Географічного товариства УРСР.*

Є. Я. Битаєва.

Рекреація. Осн. рекреаційні ресурси в області — оздоровчі (м'який клімат, мальовничі береги річок і водосховищ), екскурсійно-туристські та курортні (води сульфатно-хлоридно-натрієво-кальцієві для пиття і радонові для ванн у Знам'янському р-ні). Діють 3 санаторії та пансіонати з лікуванням, 4 будинки і пансіонати відпочинку, численні бази відпочинку, профілакторії та піонерські табори. Кіровогр. обл. туристсько-екскурсійне виробниче об'єднання, 5 бюро подорожей та екскурсій (Кіровоград, Гайворон, Новоукраїнка, Олександрія, Світловодськ), туристські бази «Славутич» (Світловодськ) і «Лісова пісня» (с. Оникієве Маловисківського р-ну). Численні об'єкти туризму (див. карту за станом на 1989).

Г. А. Горчакова, І. М. Койнов, О. І. Коляда.

Карти області див. на окремому аркуші, с. 160—161.

Літ.: Матівос Ю. М., Сандул В. О. Туристські маршрути Кіровоградщини. Путівник. Дніпропетровськ, 1978; Левицький В. І. Заповідні місця Кіровоградщини. Путівник. Дніпропетровськ, 1984; Кировоградская область. Туристская карта. М., 1987.

КІРОВОГРАДСЬКЕ РОДОВИЩЕ ГРАНІТУ — родовище поблизу м. Кіровограда, на правому березі р. Сугоклії. Пл. 77,8 га. Розташоване у межах *Кіровоградського тектонічного блока.* Корисними копалинами є граніти незмінені і слабовивітрілі, що залягають близько поверхні землі. Потужність продуктивної товщі 66—79 м. Родовище експлуатують з 1966. Розвідані запаси — 38,2 млн. $м^3$ (1985). З гранітів виробляють щебінь і бутовий камінь. Родовище є сировинною базою буд. матеріалів Кіровоградської та ін. областей України.

І. І. Бондар.

КІРОВОГРАДСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ. Ств. 1924 як природно-істор. і археол. му-

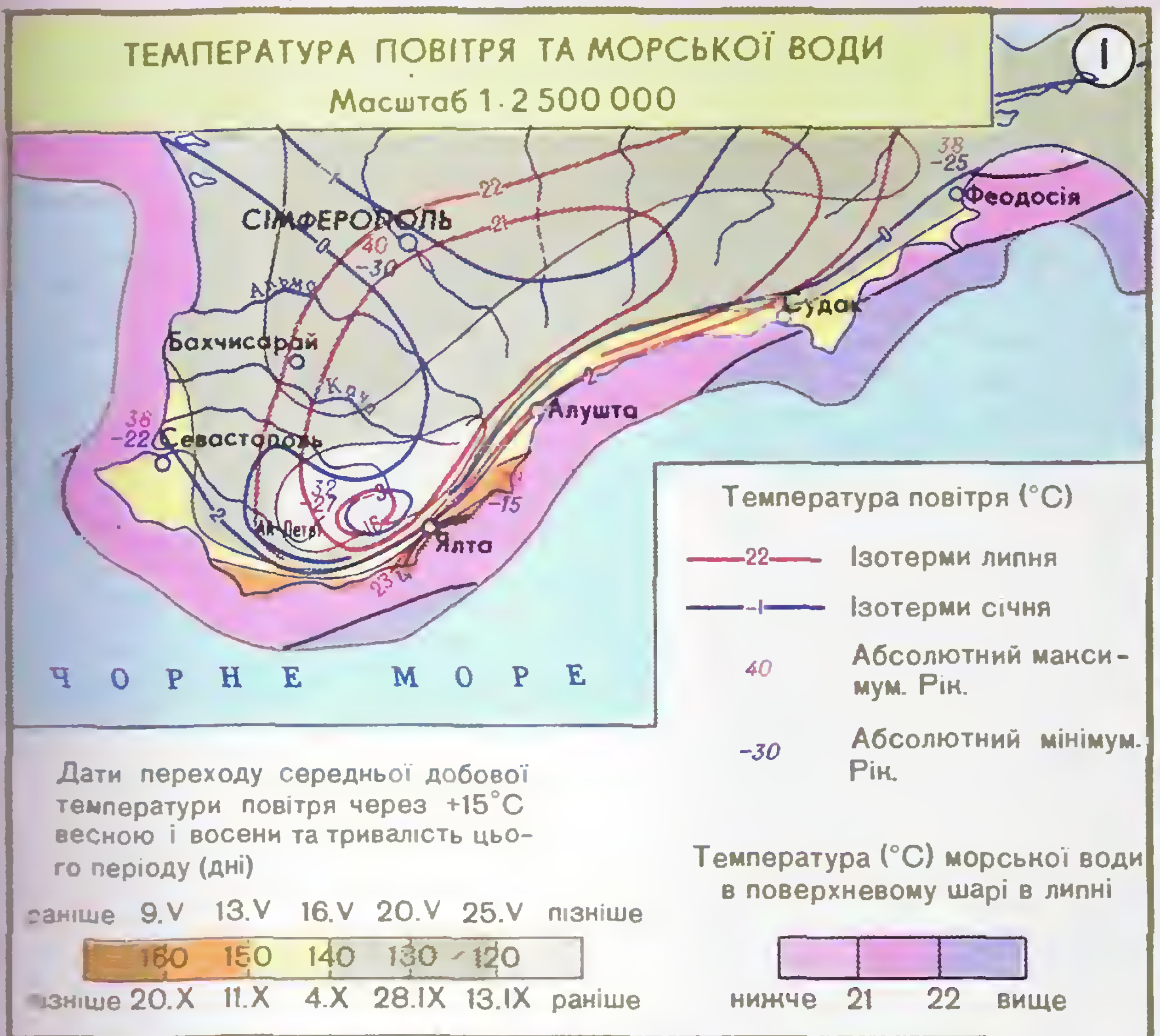

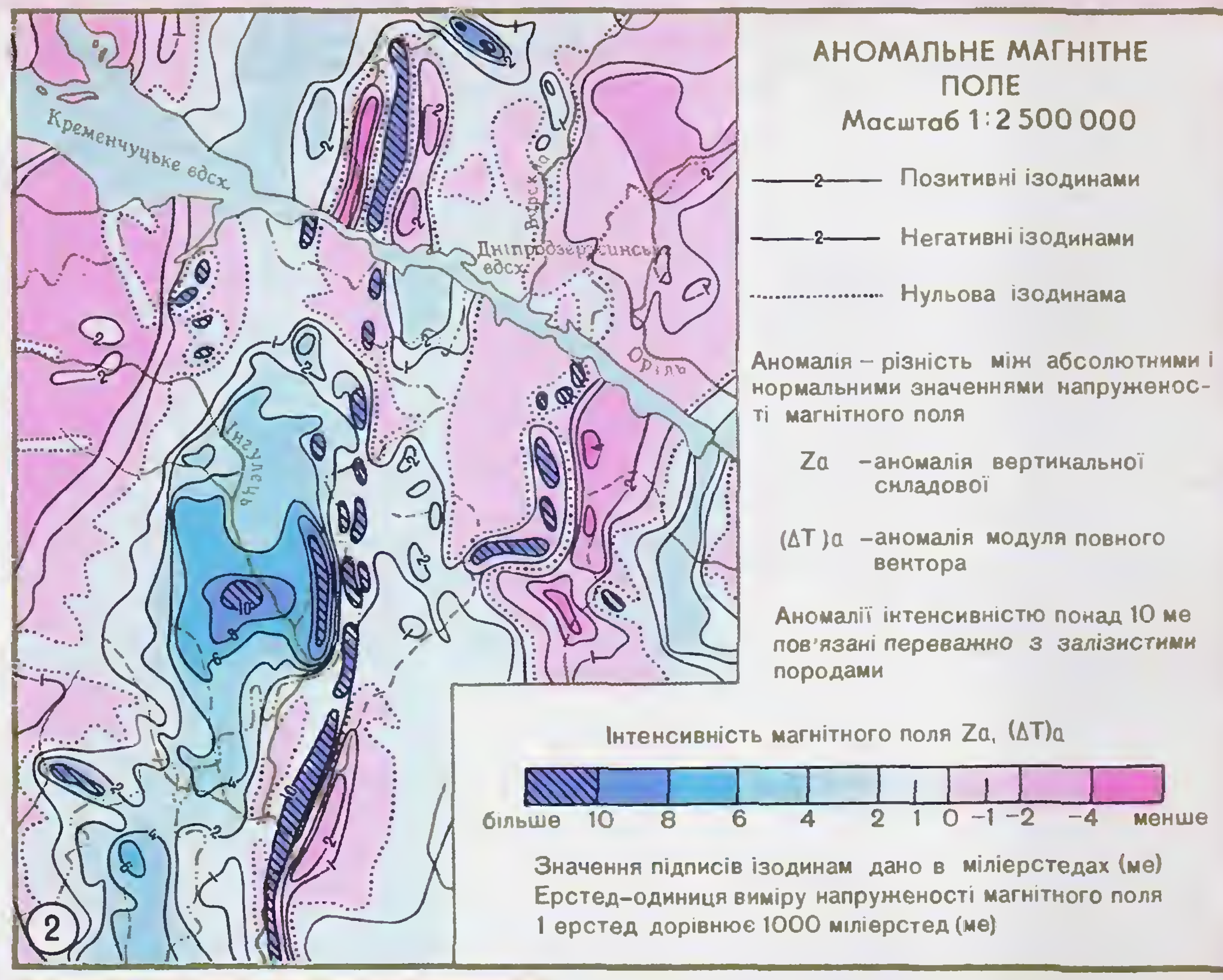

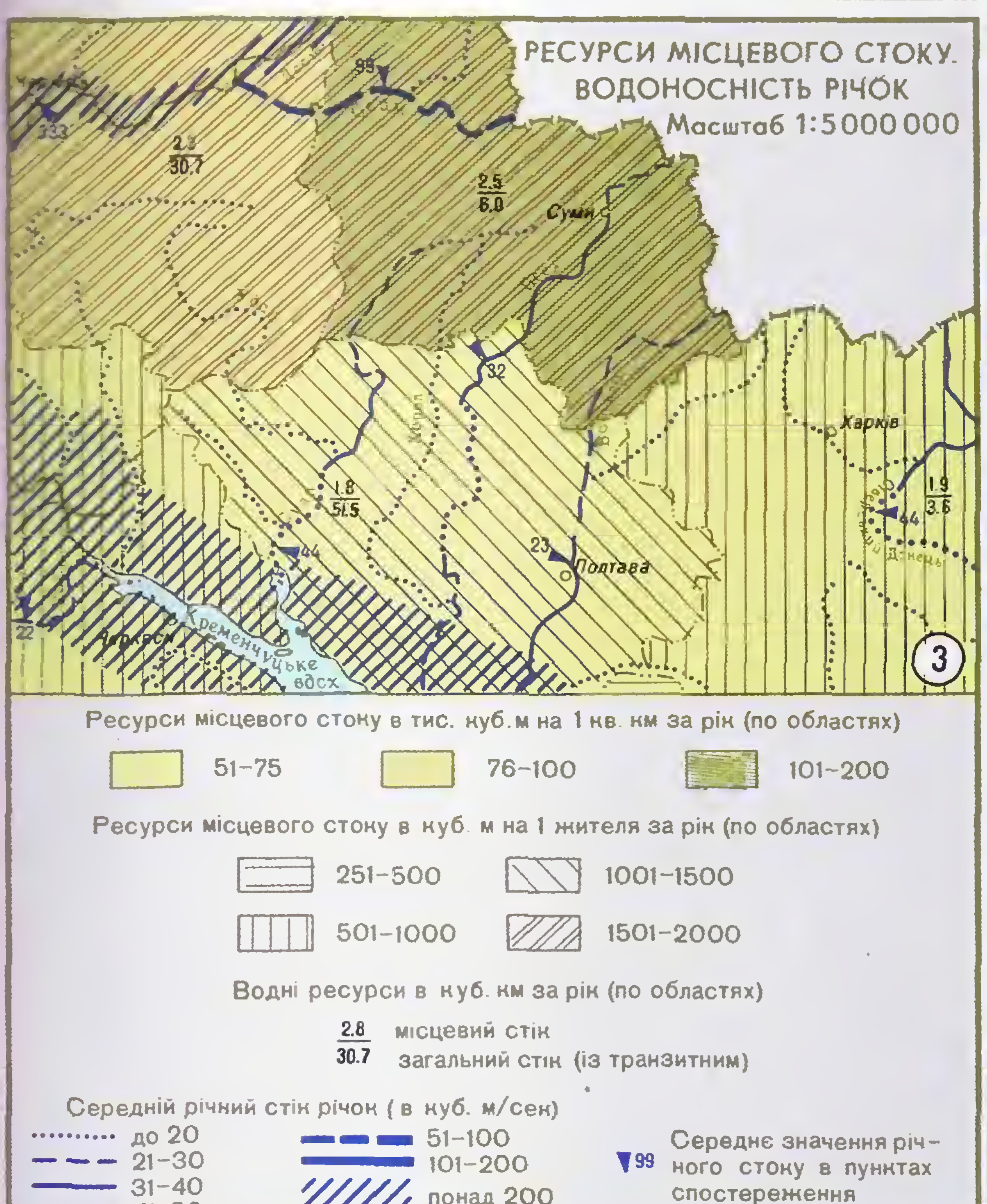

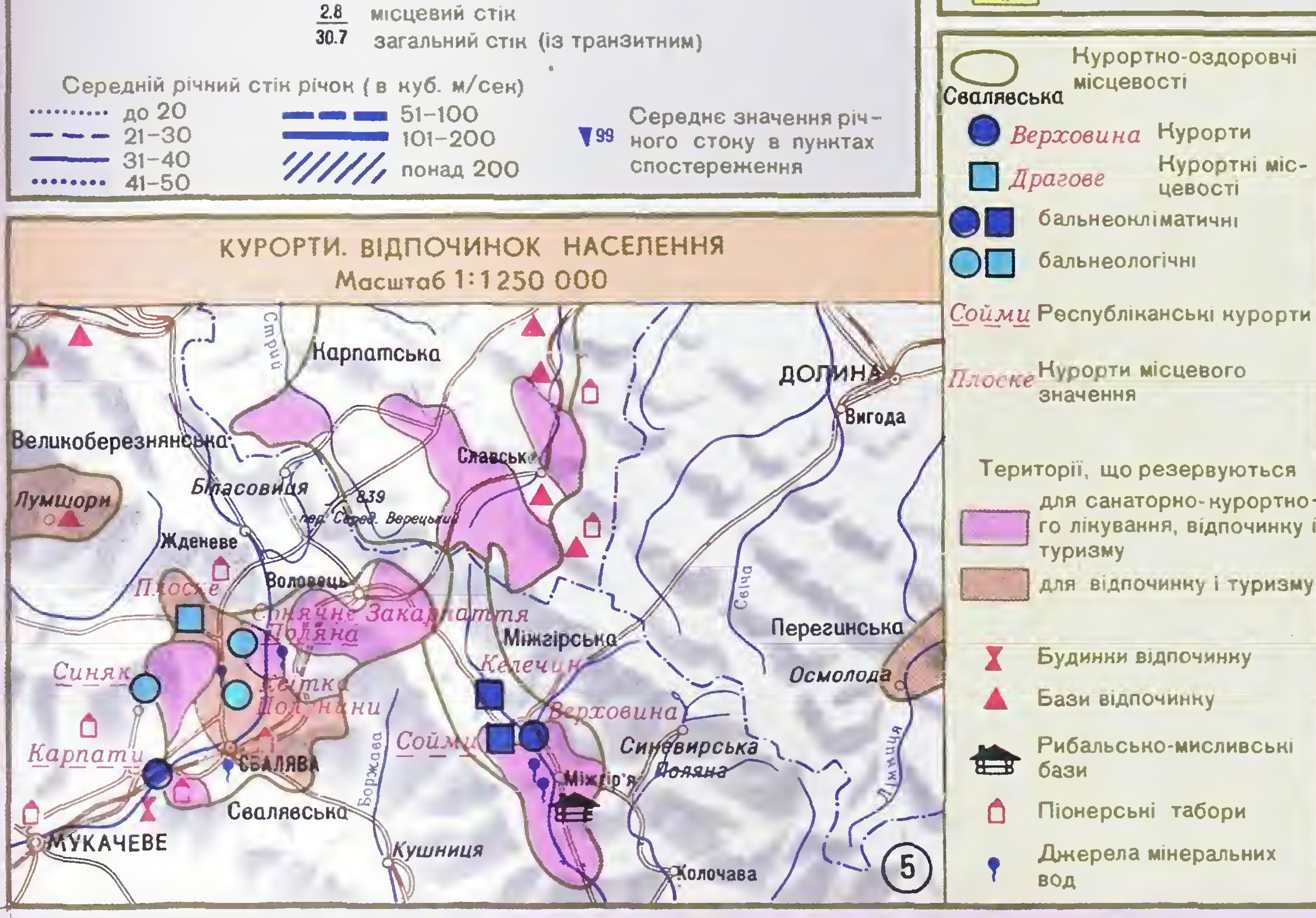

① Крим. Атлас туриста. 1985 р. ②,③ Атлас природних умов і ресурсів Української РСР. 1978 р.
④ Атлас Вінницької області. 1987 р. ⑤ Атлас „Українські Карпати". 1987 р. ⑥ Атлас Київської області. 1985 р.

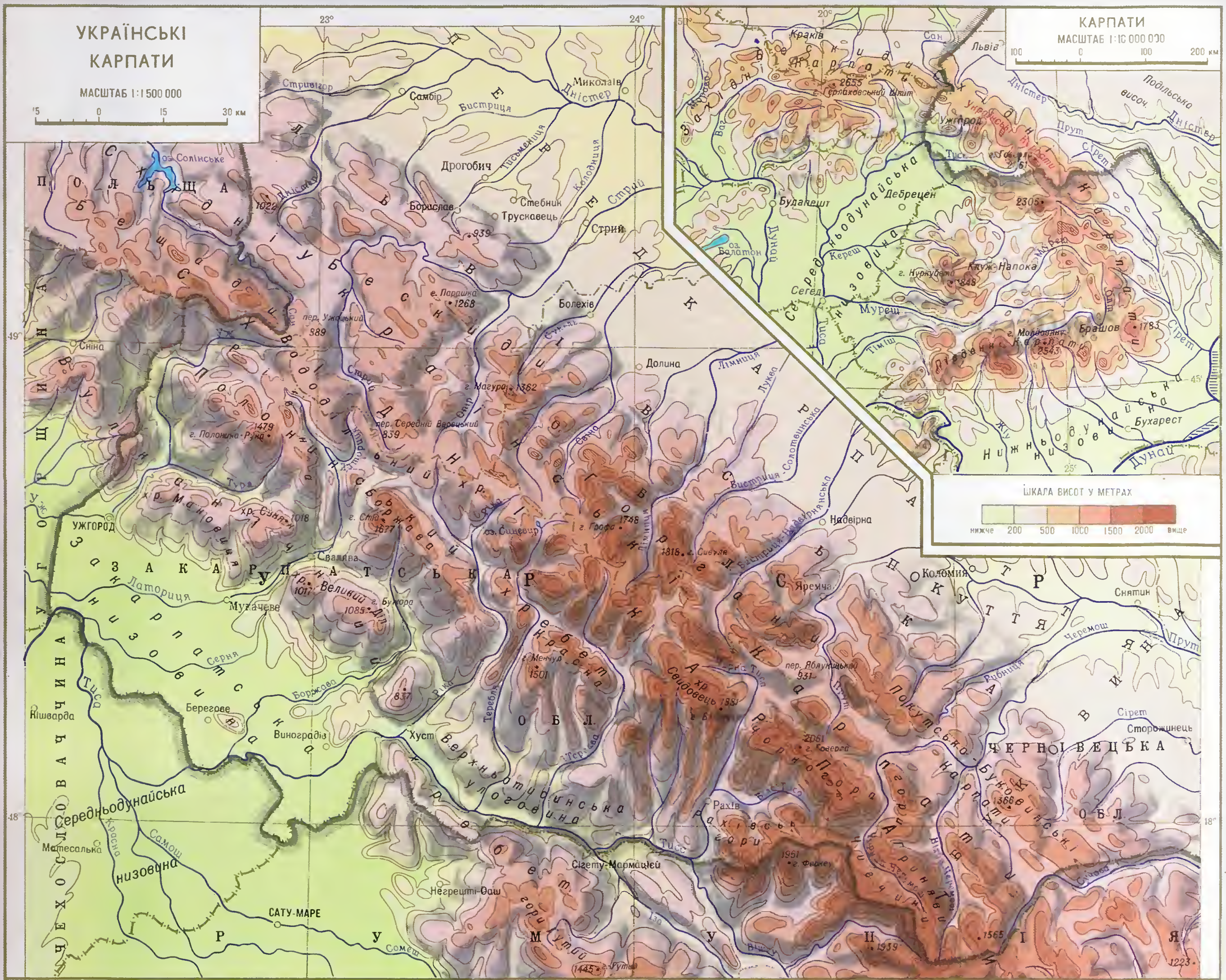
УКРАЇНСЬКІ КАРПАТИ
МАСШТАБ 1:1 500 000
15 0 15 30 км
КАРПАТИ
МАСШТАБ 1:10 000 000
100 0 100 200 км
ШКАЛА ВИСОТ У МЕТРАХ
нижче 200 500 1000 1500 2000 вище
Самбір
Дрогобич
Борислав
Трускавець
Стебник
Стрий
Миколаїв
Болехів
Долина
Надвірна
Коломия
Яремча
Снятин
Ужгород
Мукачеве
Сваляве
Берегове
Виноградів
Хуст
Рахів
Сігету-Мармацієй
Негрешті-Оаш
САТУ-МАРЕ
Матесалька
Кішварда
Сторожинець
Дністер
Стрий
Тиса
Прут
Черемош
Серет
Латориця
Уж
Боржава
Самош
оз. Солінське
г. Говерла
2061
Закарпатська низовина
Середньодунайська низовина
ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛ.
ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛ.
Краків
Львів
Ужгород
Будапешт
Дебрецен
Клуж-Напока
Брашов
Бухарест
оз. Балатон
Дунай
Ніжньодунайська низовина
Південні Карпати

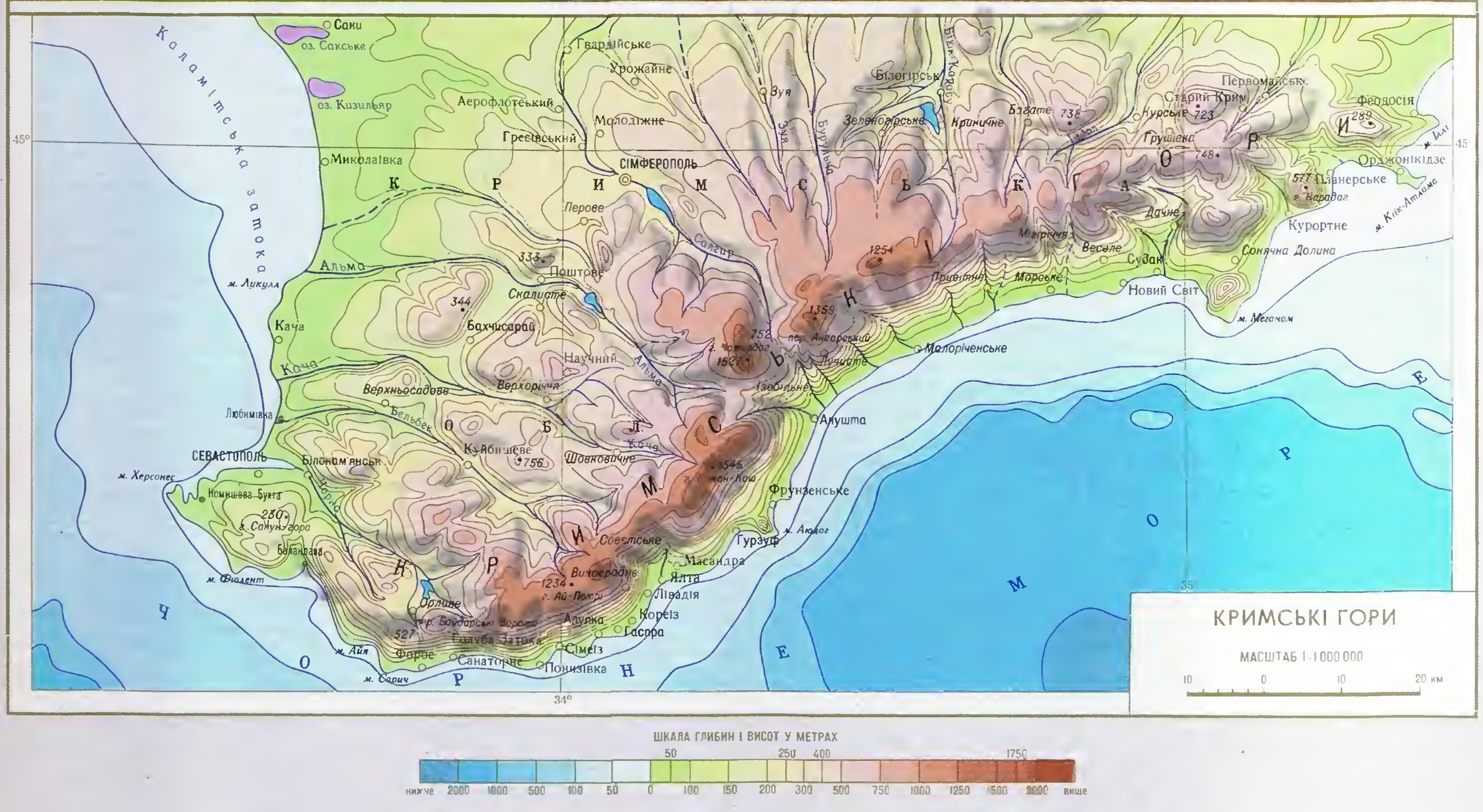
КРИМСЬКІ ГОРИ
МАСШТАБ 1:1 000 000
10 0 10 20 км
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
50 250 400 1750
нижче 2000 1000 500 100 50 0 100 150 200 300 500 750 1000 1250 1500 2000 вище
Саки
оз. Сакське
оз. Кизил-Яр
Каламітська затока
Миколаївка
Гвардійське
Урожайне
Аерофлотський
Молодіжне
Гресівський
СІМФЕРОПОЛЬ
Перове
Білогірськ
Зеленогірське
Кринична
Старий Крим
Первомайське
Феодосія
Орджонікідзе
Планерське
Курортне
Сонячна Долина
Новий Світ
Судак
Морське
Приветне
Веселе
Мізіркове
Малоріченське
Лучисте
Алушта
Фрунзенське
Гурзуф
Масандра
Ялта
Лівадія
Кореїз
Гаспра
Симеїз
Понизівка
Санаторне
Форос
Бахчисарай
Поштове
Скалисте
Научний
Верхньосадове
Верхоріччя
Любимівка
СЕВАСТОПОЛЬ
Куйбишеве
Шовковичне
Балаклава
Кача
Альма
Салгир
м. Херсонес
м. Фіолент
м. Айя
м. Сарич
м. Меганом
м. Лукулл
м. Аюдаг
Ай-Петрі
1545
1234
1527
КРИМСЬКІ ГОРИ
ЧОРНЕ МОРЕ

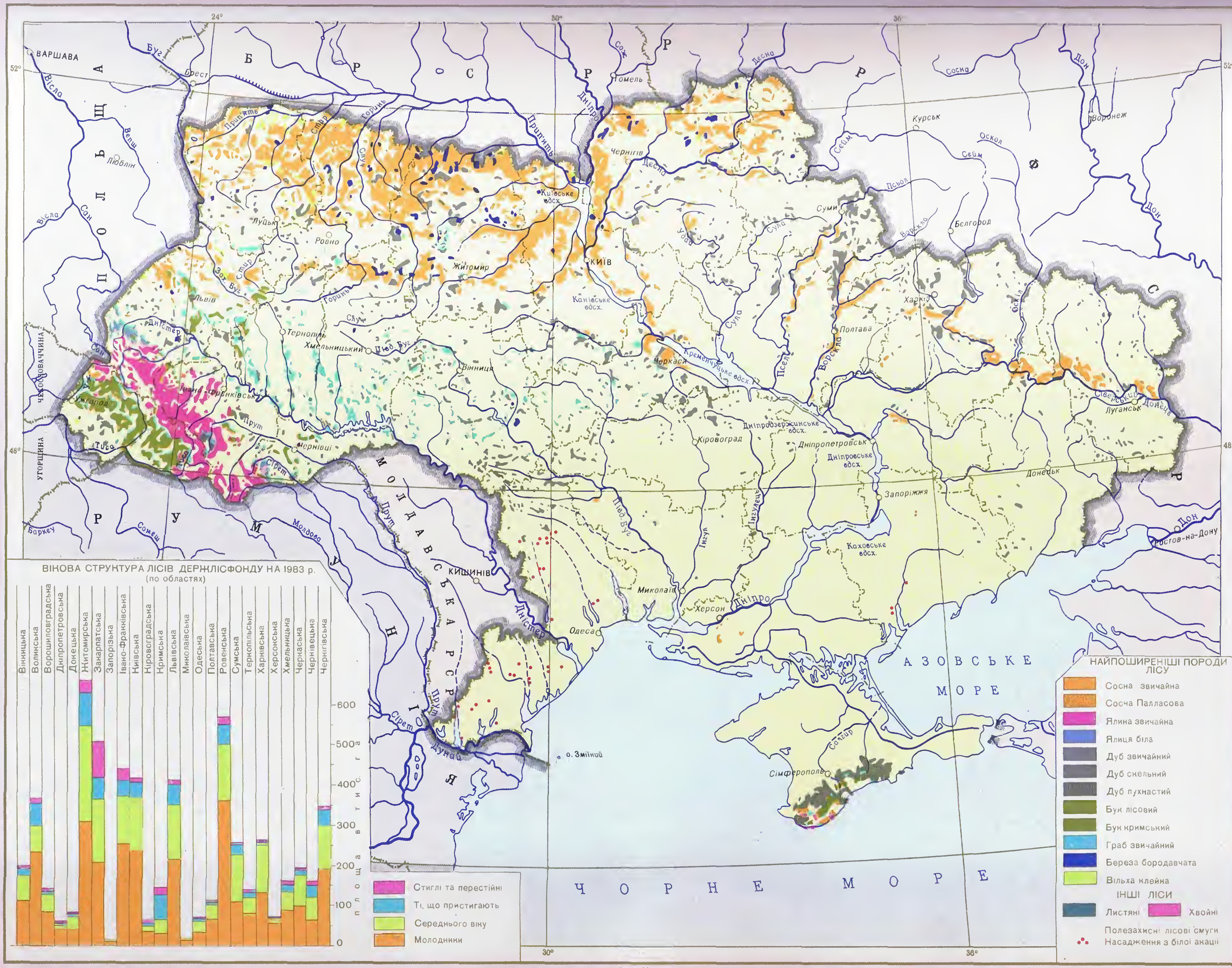
ВІКОВА СТРУКТУРА ЛІСІВ ДЕРЖЛІСФОНДУ НА 1983 р.
(по областях)
Вінницька
Волинська
Ворошиловградська
Дніпропетровська
Донецька
Житомирська
Закарпатська
Запорізька
Івано-Франківська
Київська
Кіровоградська
Кримська
Львівська
Миколаївська
Одеська
Полтавська
Ровенська
Сумська
Тернопільська
Харківська
Херсонська
Хмельницька
Черкаська
Чернівецька
Чернігівська
площа в тис. га
0
100
200
300
400
500
600
Стиглі та перестійні
Ті, що пристигають
Середнього віку
Молодники
НАЙПОШИРЕНІШІ ПОРОДИ ЛІСУ
Сосна звичайна
Сосна Палласова
Ялина звичайна
Ялиця біла
Дуб звичайний
Дуб скельний
Дуб пухнастий
Бук лісовий
Бук кримський
Граб звичайний
Береза бородавчата
Вільха клейка
ІНШІ ЛІСИ
Листяні
Хвойні
Полезахисні лісові смуги
Насадження з білої акації
МАСШТАБ 1:6 000 000
60 0 60 120 180 км
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ПОЛЬЩА
Б Р С Р
Р Р Ф С Р
РУМУНІЯ
МОЛДАВСЬКА РСР
УГОРЩИНА
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
ВАРШАВА
Люблін
Брест
Гомель
Курськ
Воронеж
Бєлгород
Ростов-на-Дону
КИШИНІВ
Київ
Чернігів
Суми
Житомир
Луцьк
Ровно
Львів
Тернопіль
Хмельницький
Вінниця
Івано-Франківськ
Ужгород
Чернівці
Полтава
Харків
Черкаси
Кіровоград
Дніпропетровськ
Запоріжжя
Донецьк
Луганськ
Миколаїв
Херсон
Одеса
Сімферополь
о. Зміїний
Київське водосх.
Канівське водосх.
Кременчуцьке водосх.
Дніпродзержинське водосх.
Дніпровське водосх.
Каховське водосх.
Дніпро
Десна
Прип'ять
Дністер
Дунай
Прут
Сірет
Пд. Буг
Інгул
Інгулець
Сула
Псел
Ворскла
Сейм
Сіверський Донець
Дон
Оскол
Сосна
Сож
Горинь
Стир
Случ
Зах. Буг
Буг
Вісла
Сан
Вепш
Сомеш
Молдова
Баркеу
Тиса
Удай
Псьол
Салгир
24°
30°
36°
48°
52°

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

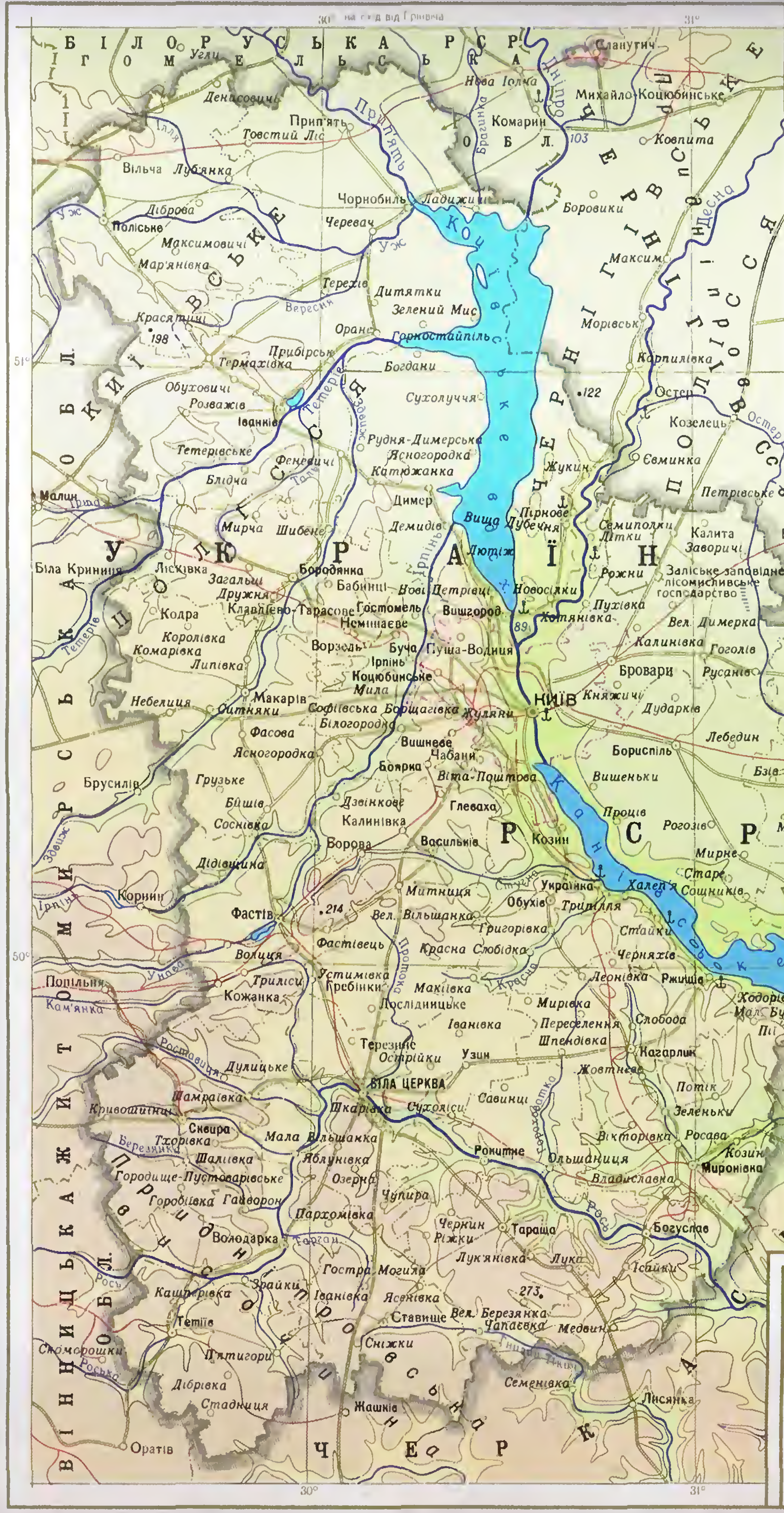

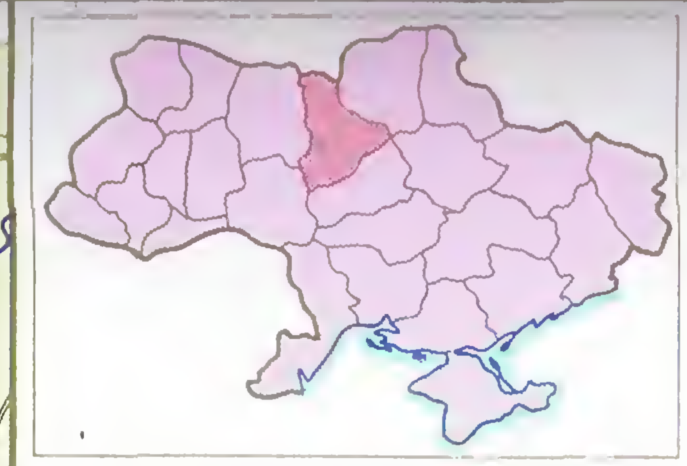

ШКАЛА ВИСОТ У МЕТРАХ

нижче 100 150 200 вище

МАСШТАБ 1:1 500 000

15 0 15 30 км

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- М'ясо-молочне скотарство, льонарство і картоплярство
- М'ясо-молочне скотарство і свинарство, птахівництво, буряківництво, виробництво зерна
- Овоче-молочне господарство приміського типу з вирощуванням зернових, технічних і плодоягідних культур
- Ліси

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

МАСШТАБ 1:2 250 000

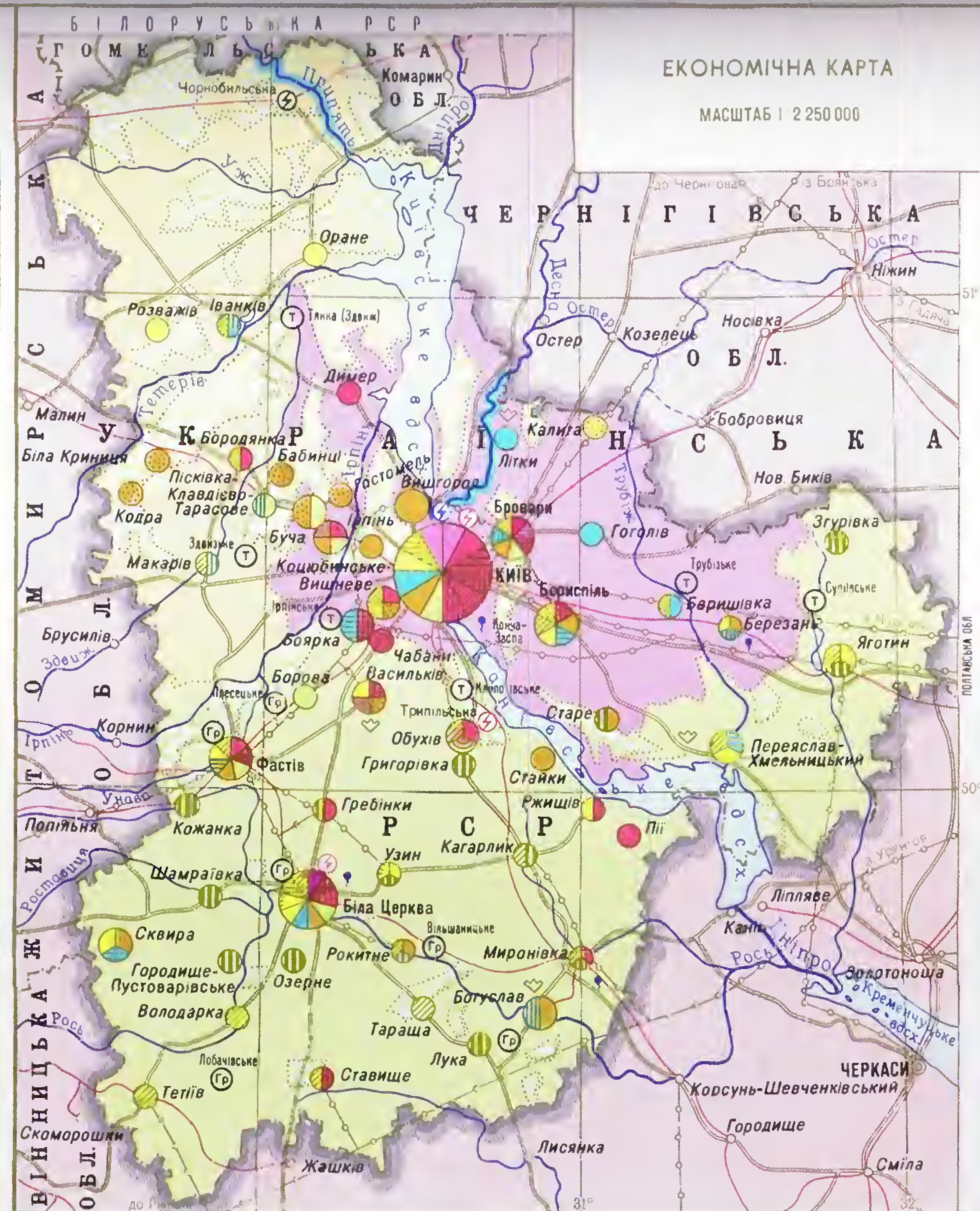

ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Чорна металургія
- Хімічна
- Нафтохімічна
- Машинобудування і металообробка
- Важке, енергетичне і транспортне машинобудування
- Електротехнічна і приладобудування
- Верстатобудівна та інструментальна
- Сільськогосподарське машинобудування
- Суднобудівна
- Деревообробна (головним чином меблева)
- Картонно-паперова
- Виробництво будівельних матеріалів
- Скляна і фарфоро-фаянсова
- Легка промисловість
- Текстильна
- Швейна
- Шкіряна, хутрова, взуттєва
- Різні галузі харчової промисловості
- Цукрова
- Плодоовочеконсервна
- М'ясна
- Маслосироробна та молочна
- Комбікормова
- Поліграфічна
- Художні промисли

ВИДОБУВНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Т Торф
- Гр Граніт
- Джерела мінеральних вод
- Газопроводи

ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ

- Теплові
- Гідравлічні
- Атомні

КЛІМАТИЧНА КАРТА

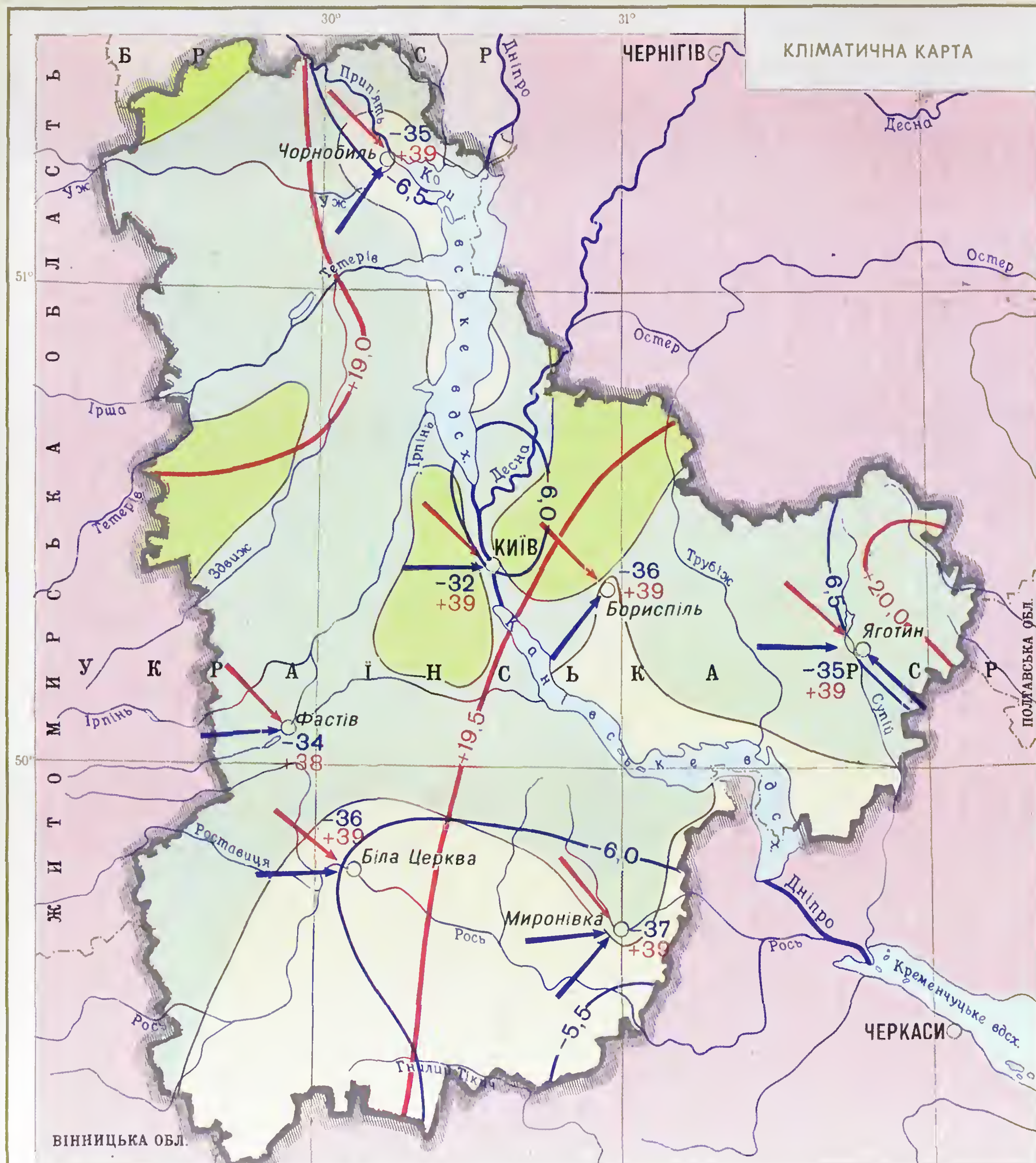

ТЕМПЕРАТУРА ПОВІТРЯ В °С

- —6,0— Ізотерми січня
- —+19,0— Ізотерми липня
- −36 Абсолютний мінімум температури
- +39 Абсолютний максимум температури

ПЕРЕВАЖНИЙ НАПРЯМ ВІТРУ

- в січні
- в липні

РІЧНА КІЛЬКІСТЬ ОПАДІВ У ММ

менше 500 — 550 — понад

КАРТА ГРУНТІВ

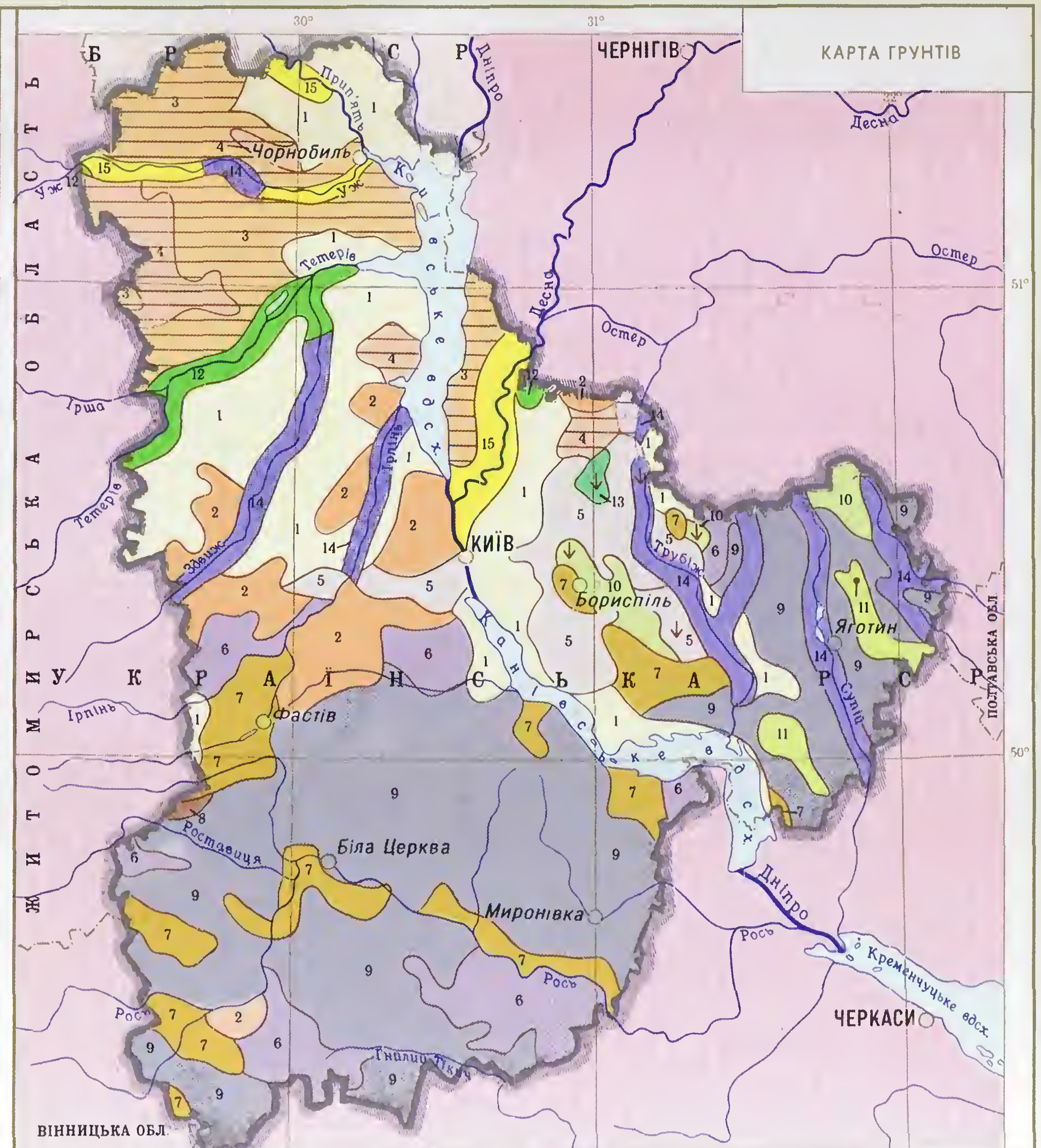

1. Дерново-слабопідзолисті піщані та глинисто-піщані грунти в комплексі з переважно оглеєними їх видами і торфово-болотними грунтами на давньоалювіальних і водно-льодовикових відкладах та морені
2. Дерново-середньопідзолисті супіщані грунти в комплексі з переважно оглеєними їх видами і торфово-болотними грунтами на давньоалювіальних і водно-льодовикових відкладах та морені
3. Дерново-слабопідзолисті супіщані грунти в комплексі з торфово-болотними грунтами на давньоалювіальних і водно-льодовикових відкладах та морені
4. Дерново-середньопідзолисті супіщані грунти в комплексі з торфово-болотними грунтами на давньоалювіальних і водно-льодовикових відкладах та морені
5. Ясно-сірі та сірі лісові грунти переважно на лесових породах
6. Темно-сірі опідзолені грунти переважно на лесових породах
7. Чорноземи опідзолені й темно-сірі опідзолені грунти переважно на лесових породах
8. Чорноземи реградовані переважно на лесових породах
9. Чорноземи типові малогумусні та слабогумусовані на лесових породах
10. Лучно-чорноземні поверхнево-солонцюваті грунти в комплексі з солонцями переважно на лесових породах
11. Лучно-чорноземні глибокосолонцюваті грунти в комплексі з солонцями переважно на лесових породах
12. Лучні грунти на делювіальних та алювіальних відкладах
13. Лучні солонцюваті грунти на делювіальних та алювіальних відкладах
14. Торфово-болотні грунти й торфовища низинні
15. Дернові переважно оглеєні піщані, глинисто-піщані та супіщані грунти в комплексі зі слабогумусованими пісками

Оглеєні (глейові та глеюваті) грунти

Засолення грунтів

- ↓ содове
- хлоридно-сульфатно-содове

МАСШТАБ 1:2 000 000

20 0 20 40 км

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

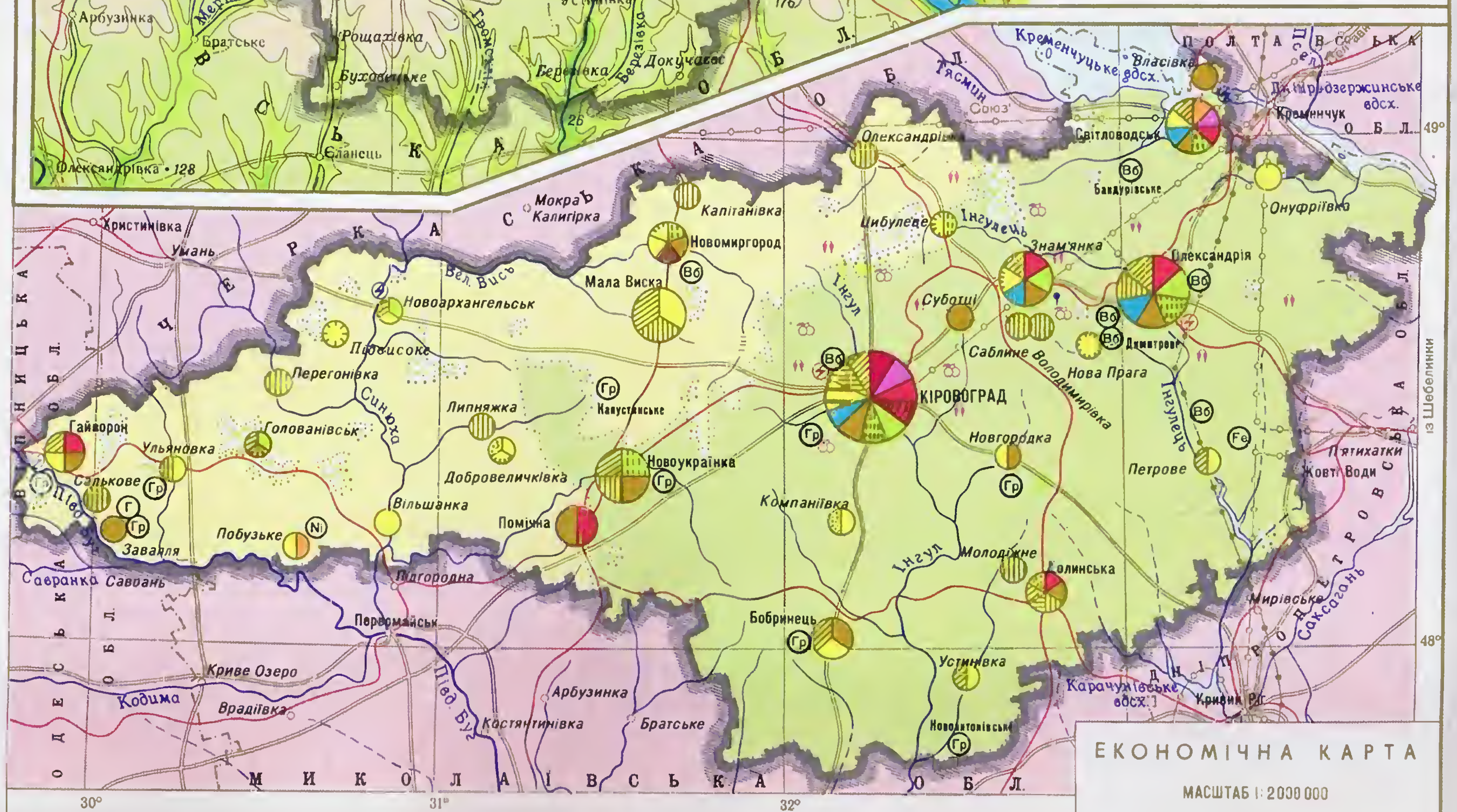

ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Хімічна
- Машинобудування і металообробка
- Тракторне й сільськогосподарське машинобудування
- Деревообробна
- Меблева
- Виробництво будівельних матеріалів
- Легка
- Шкіряна і взуттєва
- Різні галузі харчової промисловості
- Цукрова
- Олійно-жирова
- Плодоовочеконсервна
- М'ясна
- Маслосироробна й молочна
- Комбікормова

ВИДОБУВНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Бв Буре вугілля
- Fe Залізні руди
- Ni Нікель
- Г Графіт
- Гр Граніт
- Джерело мінеральних вод
- Нафтопроводи
- Газопроводи

ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ

- Теплові
- Гідравлічні

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- М'ясо-молочне тваринництво, свинарство; бурякiвництво, зернове господарство, виробництво соняшнику
- М'ясо-молочне тваринництво, свинарство, птахівництво; зернове господарство, буряківництво, виробництво соняшнику
- Сади
- Овочівництво
- Ліси

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

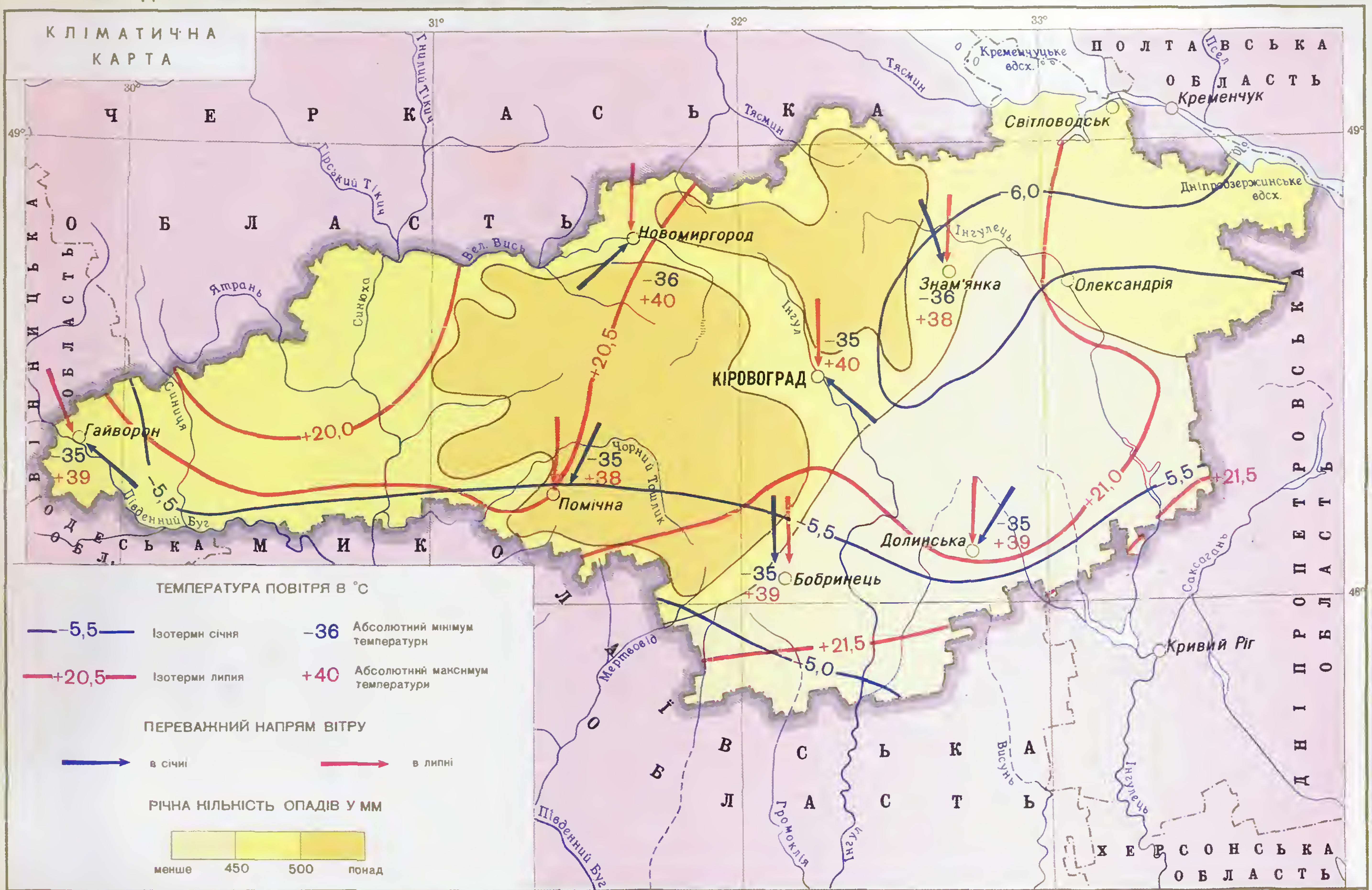

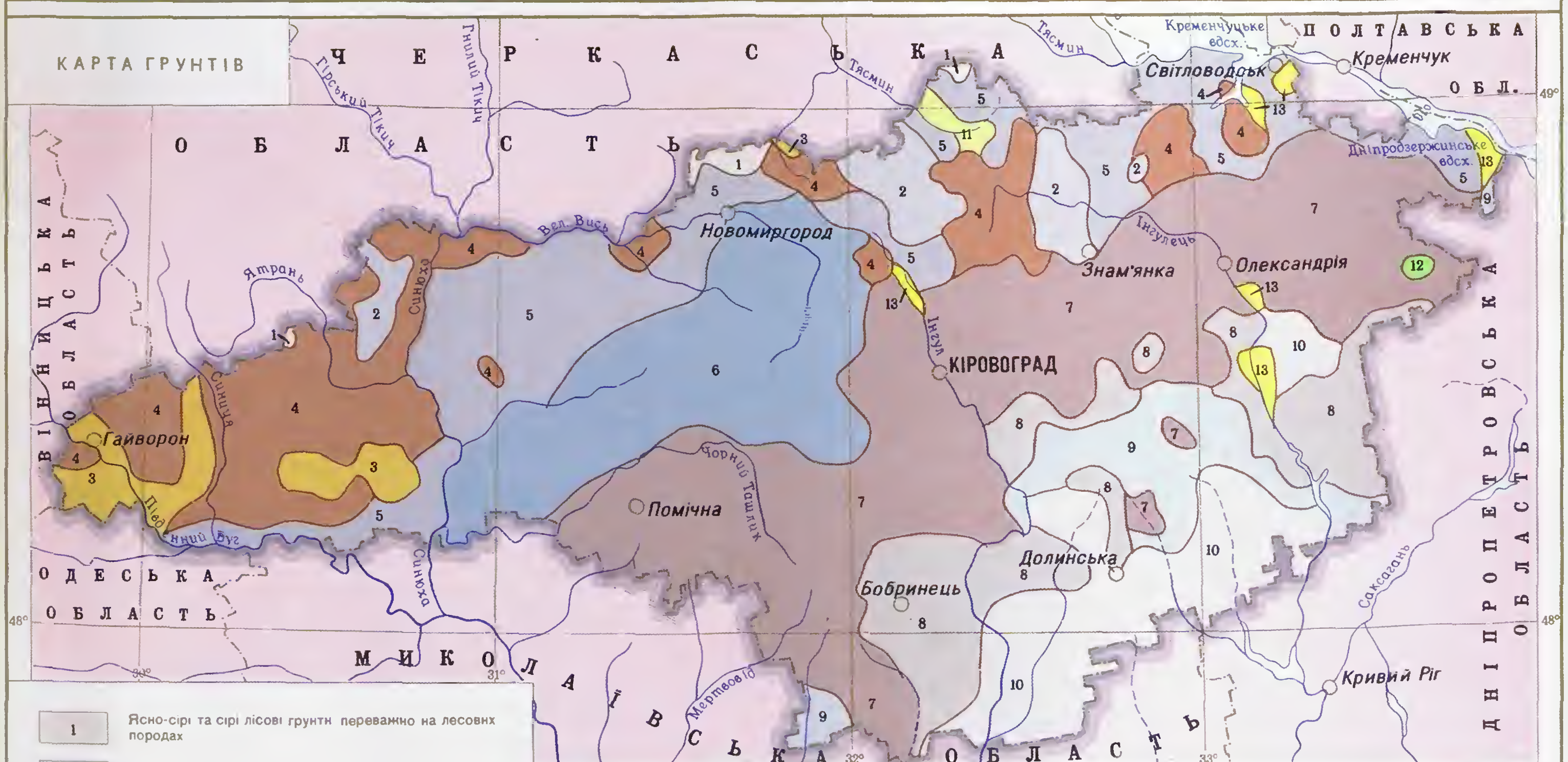

1	Ясно-сірі та сірі лісові грунти переважно на лесових породах
2	Темно-сірі опідзолені грунти переважно на лесових породах
3	Чорноземи опідзолені й темно-сірі опідзолені грунти переважно на лесових породах
4	Чорноземи реградовані переважно на лесових породах
5	Чорноземи типові малогумусні та слабогумусовані на лесових породах
6	Чорноземи типові середньогумусні на лесових породах
7	Чорноземи звичайні глибокі мало- і середньогумусні на лесових породах
8	Чорноземи звичайні середньогумусні на лесових породах
9	Чорноземи звичайні малогумусні на лесових породах
10	Чорноземи звичайні неглибокі малогумусні на лесових породах
11	Лучно-чорноземні глибокосолонцюваті грунти в комплексі з солонцями переважно на лесових породах
12	Лучні грунти на делювіальних та алювіальних відкладах
13	Дернові переважно оглеєні піщані, глинисто-піщані та супіщані грунти в комплексі зі слабогумусованими пісками

МАСШТАБ 1:1 750 000

17,5 0 17,5 35 км

зей, засн. на базі відкритого 1883 істор.-археол. музею реального уч-ща. Сучас. назва — з 1965. Розміщений в окремому будинку. Заг. площа 1251 $м^2$, експозиційна — 1002 $м^2$. У фондах музею зберігається і демонструється 53 тис. експонатів. У складі музею — відділи природи, історії дорад. періоду, історії рад. часу та ін.; на правах відділів: літ.-меморіальний музей укр. рад. письменника Ю. І. Яновського, меморіальний музей укр. драматурга, актора, режисера, композитора М. Л. Кропивницького, філіал — музей-заповідник укр. драматурга, актора і режисера Карпенка-Карого «Хутір Надія». Експозиція відділу природи, що розташована на площі бл. 400 $м^2$, розповідає про геогр. положення, рельєф, геол. будову, корисні копалини, рослинний і тваринний світ краю. Ландшафтний показ та геол. історію доповнюють тематичні діорами. Експонуються зразки корисних копалин (граніту, графіту, трепелу, горючих сланців), палеонтологічні знахідки й археол. колекції. Велику увагу приділено природоохоронним заходам. Окремий розділ музею присвячено екон. розвитку краю. К. к. м. проводить значну культур.-освітню й наук.-дослідну роботу. При музеї працює наук. б-ка. Проводяться оглядові й тематичні екскурсії, лекції, виставки, вечори. Видано буклети й путівники по філіалу та відділах музею. Щороку К. к. м. відвідує бл. 120 тис. чоловік.

Літ.: Кіровоградський краєзнавчий музей [Путівник]. Дніпропетровськ, 1969. *Л. І. Осипова.*

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й БУДИ́НОК ПРИРО́ДИ. Ств. 1982 при обл. раді Кіровогр. т-ва охорони природи з метою пропаганди екологічних знань. Йому підпорядковано районні й міські (у Світловодську й Олександрії) будинки природи. Деякі будинки природи діють при районних станціях юннатів (Мала Виска, Новоукраїнка). Осн. форми роботи: організація лекторіїв за програмою нар. університету «Природа», шкільних кінолекторіїв, екскурсій. К. о. б. п. проводить семінари й консультації за природоохоронною тематикою. Організовує фотовиставки-конкурси і тематичні виставки. Працює у тісному контакті з т-вом «Знання», ін-том удосконалення вчителів, пед. ін-том, краєзнав. музеєм. *С. А. Зеленіна.*

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й ЦЕНТР ПО ГІДРОМЕТЕОРОЛО́ГІЇ — оперативно-виробнича установа, що узагальнює дані гідрометеоролог. спостережень на тер. Кіровогр. обл. Організований 16.X 1988 на базі Кіровогр. обласного гідрометеоролог. бюро (засн. 1946). Підпорядкований Укр. республіканському управлінню по гідрометеорології. До його складу входять агрометеоролог. група, гідролог. пост, що здійснює гідролог. спостереження на р. Інгулі у межах м. Кіровограда, хім. лабораторія по контролю забруднення атм. повітря. Осн. завдання — забезпечення відповідних орг-цій і населення області гідрометеоролог., метеоролог., агрометеоролог. прогнозами, інформацією про небезпечні гідрометеоролог. явища, забруднення атм. повітря, вивчення стану і встановлення контролю за забрудненням навколишнього середовища. Здійснює організаційне і методичне керівництво мережею метеоролог. станцій області. *В. Н. Волкова.*

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ РАЙО́Н — район у центр. частині Кіровогр. обл. Утв. 1923. Пл. 1,6 тис. $км^2$. Нас. 37,7 тис. (1990, без м. *Кіровограда*). Райцентр — місто обл. підпорядкування Кіровоград. В районі — 74 сільс. населені пункти.

К. р. розташований на *Придніпровській височині.* Поверхня — хвиляста лесова рівнина. Корисні копалини — мергель, крейда, вогнетривкі глини, граніт, буд. піски. Лежить у межах *Дністровсько-Дніпровської північностепової фізико-географічної провінції.* Пересічна т-ра січня —5,4°, липня +21,0°. Період з т-рою понад +10° становить 170 днів. Опадів 474 мм на рік, осн. частина їх випадає в теплий період року. Висота снігового покриву до 10 см. Пн. і пн.-зх. частини району містяться у недостатньо вологій, теплій, пд. і пд.-сх. — у посушливій, теплій агрокліматич. зонах.

Територію району перетинає р. *Інгул* (прит. Пд. Бугу), який приймає прит. Аджамку, Сугоклію. Збудовано 68 ставків заг. пл. водного дзеркала 1815 га. Переважають чорноземи звичайні середньо- і малогумусні (70 %), по долинах річок дернові піщані, глинисто-піщані і супіщані, а також лучні грунти. Площа лісів і чагарників 7,3 тис. га. Осн. породи: дуб (50 % пл. лісів), сосна, ясен, граб, липа, акація. У районі — пам'ятка садово-паркового мистецтва Хутір Надія (поблизу с. Миколаївки) та пам'ятка природи місц. значення — джерела Холодні ключі.

Серед пром. підприємств К. р. — рудоуправління виробничого об'єднання «Південвогнетрив», з-д м'ясо-кісткового борошна (с. Катеринівка), рибокомбінат і з-д прод. товарів (с. Аджамка). Спеціалізація с. г. — рослинництво зерново-буряківничого, тваринництво — м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 129,5, у т. ч. орні землі — 115,4, сіножаті і пасовища — 12,0. Зрошується 3,2 тис. га. Осн. культури: кукурудза, озима пшениця, ячмінь, соняшник, цукр. буряки, овочі. Галузі тваринництва: скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У районі — 23 колгоспи, 3 радгоспи. Залізнич. станції Кіровоград, Шостаківка. Автомоб. шляхів 361 км, у т. ч. з твердим покриттям — 349 км.

Кіровоградський район.
Пам'ятник учаснику боротьби за встановлення Радянської влади на Україні В. Н. Боженку в с. Бережинці.

Серед об'єктів туризму — історичний музей у с. Бережинці та поблизу с. Миколаївки — «Хутір Надія» — музей-заповідник укр. драматурга, актора, режисера Карпенко-Карого, який заснував хутір і жив тут 1887—1907; пам'ятник учаснику боротьби за встановлення Рад. влади на Україні В. Н. Боженку на його батьківщині (Бережинка). *А. І. Кривульченко.*

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ ТЕКТОНІ́ЧНИЙ БЛОК — структурно і формаційно відокремлена центральна частина *Українського щита.* Розташований в Кіровогр., частково Черкас., Микол. і Дніпроп. областях. Являє собою антиклінорій, складений метаморфічними породами ранньопротерозойського віку. Центральне його підняття утворюють гранітні масиви (Корсунський і Новоукраїнський блоки), суміжні синкліналі виповнені гнейсами. У перехідних зонах на периферії блока, де гнейси прорвані куполовидними масивами гранітів, відомі родовища зал. руд (зокрема, у Кіровогр. обл.). Давні фанерозойські структури зазнали невеликих піднять і денудації. На їхній поверхні, вкритій антропогеновими відкладами, утворилися денудаційні підвищені рівнини відрогів *Придніпровської височини.* *Г. І. Каляєв.*

КІ́РОВСЬК (до 1944 — с-ще Голубівський Рудник) — місто обл. підпорядкування Луганської обл. Розташований в пд.-зх. частині області, на р. Лугань (прит. Сіверського Дінця), за 4 км від залізнич. ст. Голубівка. 41,5 тис. ж. (1990). Засн. 1764, місто з 1962. Поверхня хвиляста, розчленована ярами і балками. Поширені антропогенні форми рельєфу — терикони, відвали тощо. Пересічна т-ра січня —7,4°, липня +21,4°. Опадів 406—420 мм на рік. Пл. зелених насаджень 124 га. В місті — 5 кам.-вуг. шахт, завод «Центрокуз», швейна фабрика. Гірничотранспортний технікум, 2 професійно-технічні училища. Музей історії міста.

КІРОВСЬК (до 1940 — Попівка, до 1964 — Кірове) — селище міського типу Краснолиманського р-ну Донец. обл. Розташований на р. Жеребець (прит. Сіверського Дінця), за 10 км від залізнич. ст. Ямпіль. 3,3 тис. ж. (1990). Засн. у 30-х рр. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня хвиляста, з заг. похилом до річки. Перевищення висот бл. 60 м. Пересічна т-ра січня −6,7°, липня +21,8°. Опадів 508 мм на рік. Пл. зелених насаджень заг. користування 2,5 га. Олійний цех Краснолиманської харчосмакової фабрики.

КІРОВСЬКЕ (до 1958 — Нова Крестівка) — місто обл. підпорядкування Донец. обл. Розташоване в пд.-сх. частині області, за 22 км від залізнич. ст. Постникове. 33,1 тис. ж. (1990). Виникло з робітн. с-ща біля кам.-вуг. шахт, закладених 1953. Місто з 1958. Поверхня рівнинна, з заг. похилом на Сх. Перевищення висот до 90 м. Осн. корисна копалина — кам. вугілля, є також пісковики, вапняки. Пересічна т-ра січня −7,0°, липня +21,5°. Опадів 514 мм на рік. Пл. зелених насаджень 390 га, заг. користування 21 га. В К.— 5 вуг. підприємств, філіали Донец. виробничого взут. об'єднання та Шахтарської швейно-трикотажної ф-ки. Профес.-тех. училище.

КІРОВСЬКЕ — селище міського типу Дніпропетровського р-ну Дніпроп. обл. Пристань на Дніпрі, за 2,5 км від залізнич. ст. Балівка. 8,1 тис. ж. 1(990). Засн. у 2-й пол. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня селища — хвиляста рівнина з окремими піщаними кучугурами вис. 4—6 м. Пересічна т-ра січня −6,0°, липня +21,6°. Опадів 472 мм на рік. Пл. зелених насаджень 23 га. В К.— Дніпропетровська птахофабрика, Балівський птахорадгосп, Кіровське лісництво, гідромеліоративна експедиція.

КІРОВСЬКЕ — селище міського типу Крим. обл., райцентр. Залізнична ст. Кіровська. 7,8 тис. ж. (1990). Вперше згадується в писемних джерелах 1783 під назвою Іслам-Терек, с-ще міськ. типу з 1957. Пересічна т-ра січня −0,6°, липня +23,1°. Опадів 357 мм на рік. Пл. зелених насаджень 12 га. У К.— комбікормовий і хлібний заводи.

КІРОВСЬКИЙ РАЙОН — район у сх. частині Крим. обл. Утв. 1935. Пл. 1,25 тис. км^2. Нас. 57,0 тис. чол., у т. ч. міського — 18,5 тис. (1990). У районі — м. *Старий Крим*, смт *Кіровське* (райцентр) і 40 сільс. населених пунктів.

Пн. частина К. р. лежить у межах *Присиваської низовини*, центральна — на сх. відрогах *Внутрішнього пасма Кримських гір*, південна — на пн. відрогах *Головного пасма Кримських гір*. Поверхня пн. частини — плоска низовинна лесова рівнина, на прибережних ділянках трапляються абразійні форми рельєфу (див. *Абразія*). Поверхня центр. частини К. р.— куестове низькогір'я, південної — середньогір'я, глибоко розчленовані долинами і балками; поширені карстові форми рельєфу. Вис. до 723 м (г. *Великий Агармиш*) на Пд. Зх. району. Корисні копалини: вапняки, цем. мергелі, гравій, є прояви мін. вод. Пн. частина К. р. розміщена у *Кримській степовій фізико-географічній провінції*, центр. і південна — у *Кримських горах*. Пересічна т-ра січня на рівнині −0,6°, у передгір'ях −1,4°; липня відповідно +23,1° і +21°. Опадів на рівнині 357 мм, у передгір'ях 514 мм, більша частина їх випадає взимку, трапляються посухи (85—90 днів). Період з т-рою понад +10° становить 186 днів. Висота снігового покриву на рівнині 5—8 см (нестійкий), у передгір'ях — до 30 см. Пн. частина К. р. належить до Передгірного Кримського посушливого, дуже теплого агрокліматич. району з м'якою зимою, пд.-західна — до Кримського агрокліматич. району вертикальної кліматич. зональності. Метеостанція (с. Владиславівка). З Пн. район омиває *Сиваш*. Територією К. р. проходить траса *Північно-Кримського каналу* ім. Комсомолу України. Річки Чуруксу, *Індол* (бас. Азовського м.), влітку пересихають. На Сх. озера Аджигольське, Ачі. Споруджено 53 водосховища (заг. пл. водного дзеркала 211 га). На рівнині переважають темно-каштанові слабо- і середньосолонцюваті грунти, чорноземи південні карбонатні, у передгір'ях — дерново-карбонатні (під дубовими лісами) та лучно-чорноземні (у долинах річок). Природна степова типчаково-ковилова рослинність зазнала змін під впливом госп. діяльності, у передгір'ях вона відповідає зонам висотної поясності Кримських гір. Пл. лісів 7,3 тис. га (бук, дуб тощо), лісосмуг та полезахисних насаджень 1,2 тис. га. У К. р.— пам'ятка природи респ. значення *Агармиський ліс*.

Підприємства легкої, харч. та буд. матеріалів пром-сті: старокримські швейна і харчосмакова ф-ки, з-д залізобетонних виробів, філіал виробничого об'єднання «Фотон». Сокові з-ди (села Золоте Поле, Льговське, Первомайське). Галузі спеціалізації с.-г.— рослинництво зернового напряму з розвинутим садівництвом та виноградарством, тваринництво — м'ясо-мол. напряму. Осн. культури: озима пшениця та ячмінь, кукурудза, соняшник, кормові і овочеві, тютюн. Розвинуті свинарство, скотарство, вівчарство та птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1987) — 69,97, у т. ч. орні землі — 46,2, пасовища — 13,5. Зрошується 13,2 тис. га, у т. ч. 2426 га садів. У районі — 6 радгоспів, 5 колгоспів. Залізничні станції: Кіровська, Владиславівка. Автомоб. шляхів 346 км, у т. ч. з твердим покриттям — 271 км. У К. р.— санаторій «Старий Крим», істор.-краєзнавчий музей (Старий Крим).

Об'єкти туризму: філіал Феодосійського літ.-меморіального музею рос. рад. письменника О. С. Гріна, могила письменника; пам'ятка архітектури — руїни вірменського монастиря Сурб-Хач, засн. у 14 ст. (усі — в Старому Криму).

Н. П. Кравченко, М. В. Кузнецов.

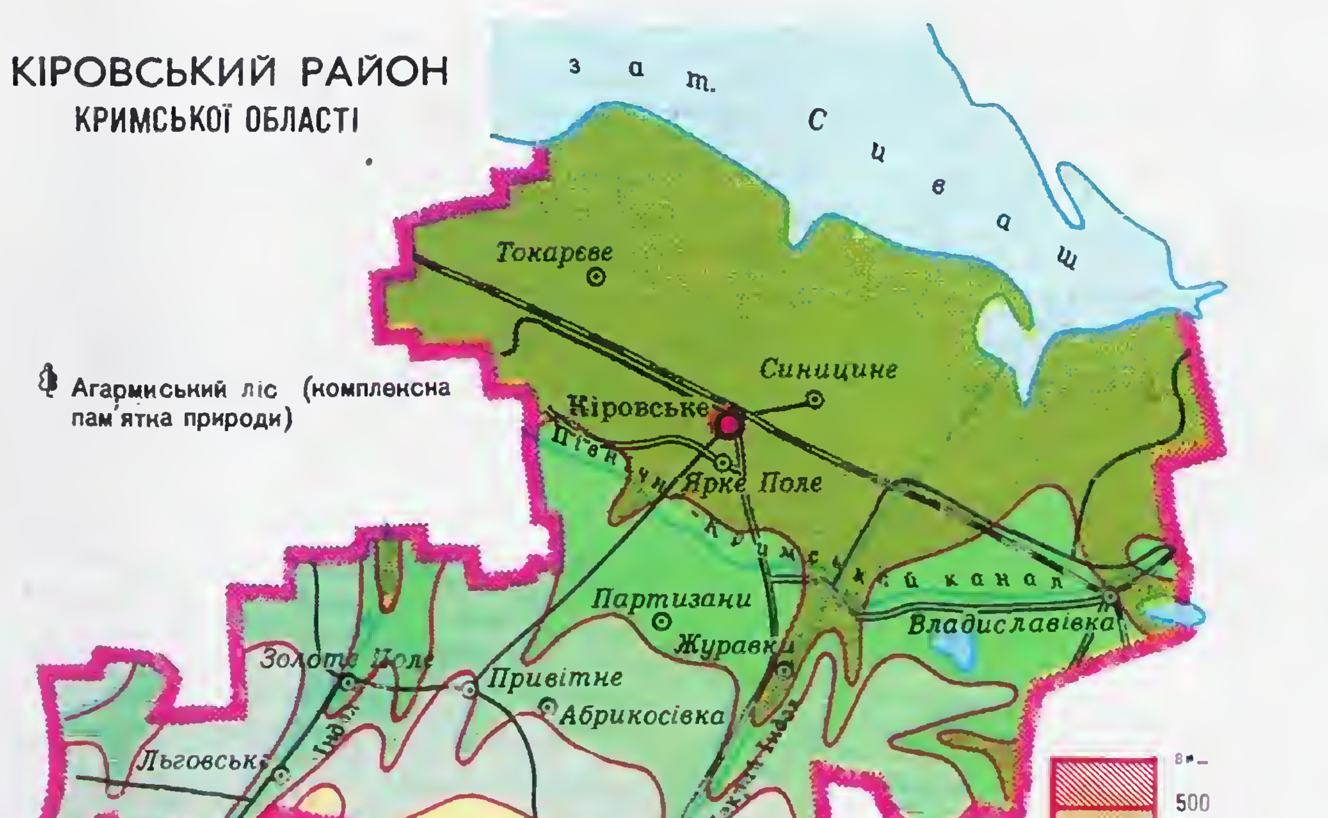

О. Б. Кістяківський.

КІСТЯКІВСЬКИЙ Олександр Богданович [26.VIII 1904, с. Хатки Шишацького р-ну Полтав. обл. (знято з обліку у зв'язку з переселенням жителів) — 22.VI 1983, Київ] — укр. рад. зоолог-орнітолог, доктор біол. наук з 1960, професор з 1961. У 1930 закінчив Ленінгр. ун-т. Працював у Чорноморському та Середньодніпровському (тепер Канівський) заповідниках, Всесоюзному ін-ті захисту рослин (Ленінград); 1936—41 — співробітник Київ. ун-ту. У 1947—55 працював у Ін-ті зоології АН УРСР; з 1955 — викладач Київ. ун-ту. Брав участь у багатьох експедиціях (Памір, Тянь-Шань, Кавказ, Уссурійський край та ін.). Наук. дослідження в галузі зоогеографії та орнітології. Здійснив зоогеогр. поділ Закарп. обл. на основі даних про поширення птахів. Вивчав межі поширення фауністичних комплексів Палеарктичної частини Галарктики. Нагороджений орденом Червоної Зірки.

Тв.: Посібник з зоогеографії. К., 1968 [у співавт.]; Материалы по фауне птиц Нижнего Амура. Вопросы географии Дальнего Востока, сборник 11. Зоогеография. Хабаровск, 1973.

Л. О. Смогоржевський.

КІЦМАНСЬКИЙ РАЙОН — район у пн.-зх. частині Чернів. обл. Утворений 1940. Пл. 0,6 тис. км^2. Нас. 73,9 тис. чол., у т. ч. міського — 17,1 тис. (1990). У районі — м. *Кіцмань* (райцентр), с-ща міськ. типу

Лужани і *Неполоківці* та 42 сільс. населені пункти. Розташований в основному у Передкарпатті. Поверхня — підвищена хвилясто-пасмова лесова рівнина, значною мірою розчленована, поширені карстові форми рельєфу. Корисні копалини: буд. піски, глини. Є джерела мін. вод. Пн. (більша) частина району лежить у межах *Західно-Української лісостепової фізико-географічної провінції*, південна — у межах фіз.-геогр. країни Українські Карпати. Пересічна т-ра січня −4,8°, липня +19,9°. Період з т-рою понад +10° становить 170 днів. Опадів 675 мм на рік, максимальна кількість їх у червні — липні. Сніговий покрив нестійкий. Міститься в Передкарпатському вологому, теплому агрокліматич. районі. Річки — *Прут* з притоками Совицею, *Черемошем*, Брусницею. Серед грунтів найпоширеніші чорноземи опідзолені (37,3 % пл. району), сірі лісові (19,3 %), дернові оглеєні, лучні (10,6 %). Пл. лісів 7,1 тис. га, переважають дуб, граб, рідше трапляються липа, бук, ялина. В районі — заказники ландшафтний *Цецине* (респ. значення) та орнітологічний Кліводинський, 5 пам'яток природи, 5 парків — пам'яток садово-паркового мистецтва, заповідне урочище (всі — місц. значення).

Осн. пром. підприємства: Неполоковецький деревообр. комбінат, кіцманські облрибгосп і хлібокомбінат, Лужанський експериментальний і Ошихлібський консервний з-ди. Спеціалізація с. г.— рослинництво зерново-буряківничого та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1987) — 40,3, у т. ч. орні землі — 33,5, сіножаті і пасовища — 5,7. Осушено 7,9 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, льон. Розвинуті також картоплярство, овочівництво, садівництво. Галузі тваринництва: скотарство, свинарство, вівчарство. У районі — 17 колгоспів, 2 радгоспи, обл. держ. племінна станція. Залізничні станції Кіцмань, Лужани. Автомоб. шляхів 254 км (усі — з твердим покриттям). Радгосп-технікум у Кіцмані. Музеї: істор. та дружби народів СРСР у Кіцмані, істор. у с. Витилівці, атеїзму у с. Новосілці. Серед об'єктів туризму — пам'ятки дерев'яної архітектури: Миколаївська церква і дзвіниця (1786) у с. Берегометі та Вознесенська церква і дзвіниця (1453—55) у Лужанах.

Л. О. Мармуль.

КІЦМАНЬ — місто Чернів. обл., райцентр. Розташована на

р. Совиці (прит. Пруту, бас. Дунаю). Залізнична станція. 9,5 тис. ж. (1990). Відома з 1413, місто з 1940. Рельєф хвилясто-пасмовий. Пересічна т-ра січня −4,8°, липня +19,9°. Опадів 675 мм на рік. Пл. зелених насаджень 215,1 га. В К.— облрибгосп та хлібокомбінат. Радгосп-технікум. Музеї — істор. і дружби народів СРСР.

Літ.: Місевич В. Х. Кіцмань. Путівник. Ужгород, 1978.

КІШКА — 1) Гора на *Південному березі Криму*, на Зх. від смт Сімеїз. Вис. 260 м. Являє собою яйлинський відторженець, що нагадує за формою величезну кішку. Складається з вапняків. Вкрита реліктовим рідколіссям із ялівцю високого з домішкою суничника дрібноплодого й сосни кримської. Поширені вічнозелені чагарники: чист кримський та рускус понтійський. У жовтні 1959 за допомогою 22-метрового радіотелескопа, встановленого на К., вперше було прийнято зображення зворотної півкулі Місяця. Пам'ятка природи респ. значення.

2) К., Гора Кішка — комплексна пам'ятка природи респ. значення (з 1984). Перебуває у віданні Сімеїзької селищної Ради нар. депутатів. Пл. 50 га. У флорі К. налічується понад 350 видів, з них 12 занесені до Червоної книги СРСР і Червоної книги УРСР. Єдине в країні місце зростання фумани чебрецелистої — рідкісного виду рослин. Є пам'ятки історії та археології. Об'єкт туризму.

А. В. Єна.

КЛА́ВДІЄВО-ТАРА́СОВЕ — селище міського типу Бородянського р-ну Київ. обл. Залізнична ст. Клавдієве. 5,6 тис. ж. (1990). Засн. 1900, селище міськ. типу з 1938. Пересічна т-ра січня −6,3°, липня +18,8°. Опадів 570 мм на рік. Пл. зелених насаджень 244 га. В К.-Т.— дослідно-експериментальний з-д Укр. н.-д. ін-ту мех. обробки деревини, виробниче бавовняне об'єднання, трикотажна та ялинкових прикрас ф-ки. Лісгоспзаг.

КЛАСИФІКА́ЦІЯ ВОДОСХО́ВИЩ (від лат. classis — розряд і facio — роблю) — поділ *водосховищ* на окремі групи за певними ознаками подібності та відмінності. У заг. класифікації природних і штучних водойм до водосховищ відносять водойми з об'ємом понад 1 млн. м^3, гідролог. режим яких регулюється гідротех. спорудами. К. в. здійснюють за геогр. положенням, генезисом, термічним, гідрохім. і гідробіол. режимами тощо. До осн. параметрів водосховищ належать генезис улоговин та їхня конфігурація, розміри (об'єм, площа, глибина), водообмін. За конфігурацією улоговини розрізняють водосховища заплавні, долинні, озеровидні, складної форми. Водообмін у водосховищі залежить від ряду факторів, пов'язаних, зокрема, з генезисом, природними умовами, режимом експлуатації. Відповідно формуються гідрологічний і гідробіол. режими водойми. Розрізняють водосховища добового, тижневого, сезонного (річного) та багаторічного регулювання. Класифікують водосховища також залежно від їхнього використання: гідроенергетика, іригація, судноплавство, рибне г-во, боротьба з паводками, рекреація. К. в. має велике значення для вирішення питань проектування, спорудження та експлуатації штучних водойм.

Серед водосховищ України 2 дуже великих — *Кременчуцьке водосховище* і *Каховське водосховище* на Дніпрі, 5 великих — *Київське водосховище, Канівське водосховище, Дніпродзержинське водосховище* і *Дніпровське водосховище* на Дніпрі та Дністровське на Дністрі. Виділяють водосховища-охолоджувачі при ДРЕС і АЕС (напр., Зміївське водосховище, *Ладижинське водосховище*), які, крім осн. призначення, використовують для тепловодного рибництва.

Літ.: Гидрометеорологический режим озер и водохранилищ СССР. Каскад днепровских водохранилищ. Л., 1976; Авакян А. Б. [та ін.]. Водохранилища. М., 1987.

Б. І. Новиков.

КЛАСИФІКА́ЦІЯ КАРТ — розподіл *карт географічних* на групи за певними ознаками. К. к.— система понять, що сприяє орієнтації, пошуку та зберіганню карт. В основу К. к. може бути покладено кілька ознак: тема, призначення, тер. обсяг, масштаб, матем. основа, мова, істор. основа та ін. Залежно від тематики розрізняють *карти тематичні* та загальногеографічні. Останні відповідно до масштабу поділяють на оглядові, оглядово-топографічні і топографічні карти. Існує також класифікація тематичних карт, яка будується в основному за структурою наук, що вивчають Землю, а також процеси взаємодії суспільства та природи. Карти природних умов і явищ розрізняють відповідно до гол. теми, яка розкриває осн. компоненти *природного середовища*: палеогеографічні карти, *карти геологічні, карти геоморфологічні*, геохімічні, *карти рельєфу, карти кліматичні*, океанографічні, *карти гідрологічні, карти грунтів,*

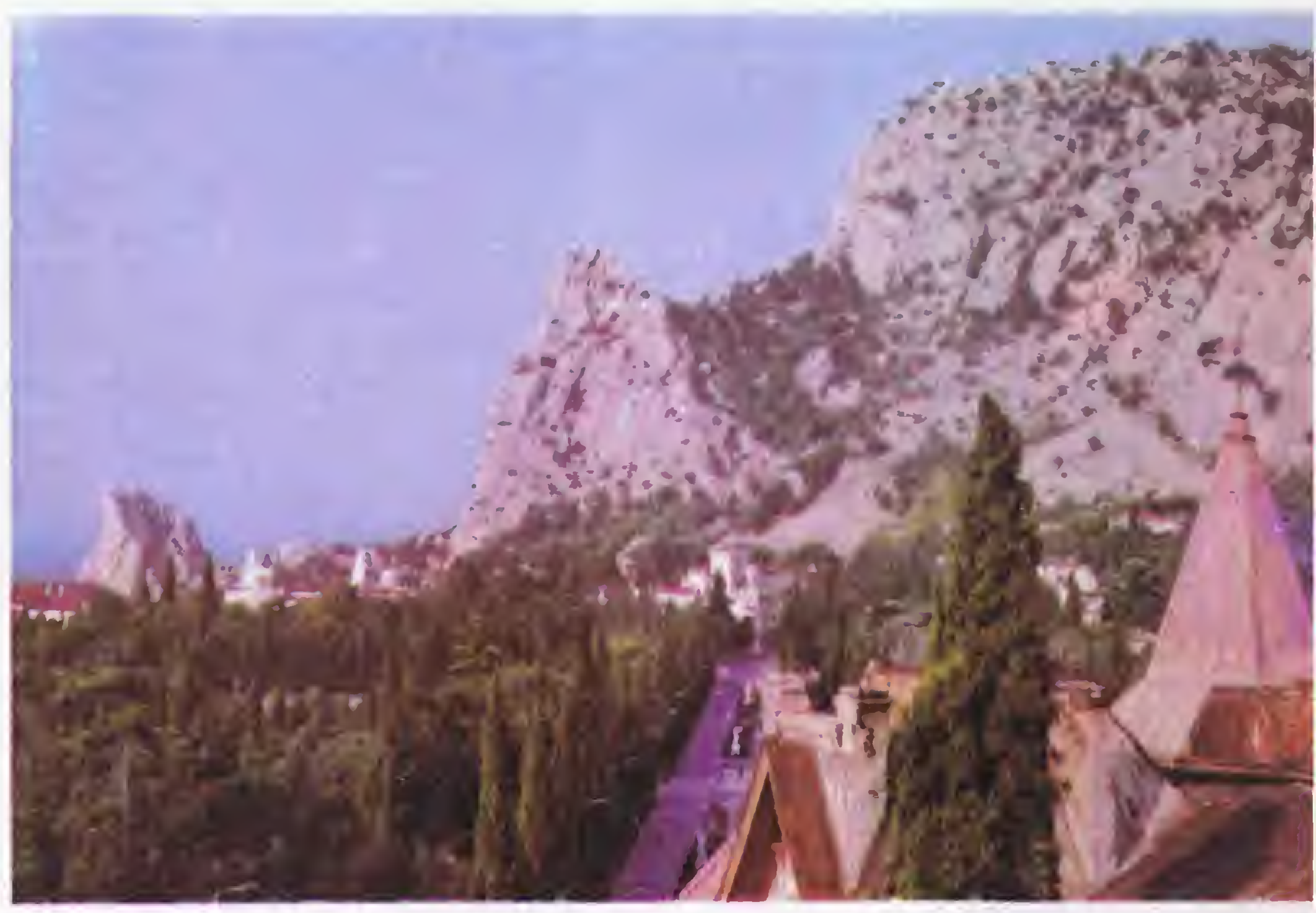

*Гора **Кішка**.*

карти ботанічні, тваринного світу, *карти ландшафтні,* фізико-географічного районування. До карт суспільно-екон. явищ належать: *карти населення, карти економічні,* соціальної інфраструктури, *карти політико-адміністративні, карти рекреаційні, карти медико-географічні, карти територіально-виробничих комплексів, карти туристські, карти історичні,* природно-господарського районування та освоєння території. К. к. за призначенням включає карти агітаційно-пропагандистського та наук.-довідкового характеру, галузевого і тер. планування, забезпечення навч. процесів, навігацій на річках, мореплавання, авіаційних і космічних польотів, різних наук. та проектних робіт тощо. Відповідно до особливостей і практичної спеціалізації розрізняють карти інвентаризаційні, оціночні, рекомендаційні та прогнозні.

Залежно від охоплення території виділяють карти земної кулі, суші та Світового ок., материків, країн, їхніх адм. одиниць. К. к. за масштабом зумовлена якісними відмінностями виділених груп: топографічні плани (1 : 5000 і більше), великомасштабні карти (1 : 200 000 і більше), середньомасштабні карти (дрібніше 1 : 200 000 до 1 : 1 000 000 включно) і дрібномасштабні карти (дрібніше за 1 : 1 000 000). Інші К. к. є допоміжними. Питання К. к. на Україні вивчають гол. чин. у *Географії відділенні* Ін-ту геофізики АН УРСР.

Літ.: Салищев К. А. Картография. М., 1982. *Л. Г. Руденко.*

КЛАСИФІКАЦІЯ ЛАНДША́ФТІВ — розподіл *ландшафтів географічних* на групи за певними ознаками. При К. л. враховують їхні генезис, історію розвитку, функціональні взаємозв'язки між компонентами ландшафтів, ступінь зміненості під впливом госп. діяльності та закономірності просторової диференціації. В основу К. л. України покладено ландшафтно-генетичний принцип, суть якого полягає в тому, що виявлення й типологія *природно-територіальних комплексів,* визначення їхнього місця в системі класифікаційних одиниць здійснюється всебічним аналізом взаємозв'язку і взаємодії гол. ландшафтоутворюючих факторів — сонячної радіації та внутр. енергії Землі, процесів, що відбуваються в літосфері, гідросфері, атмосфері й *біосфері,* а також природних компонентів — літогенної основи, земної поверхні, повітря, поверхневих і підземних вод, грунтів і біоти (рослинність і тваринний світ). Взаємодія цих факторів через тепло-, волого- й органо-мін. речовинний обмін зумовлює ландшафтогенез — виникнення і розвиток природно-тер. комплексів. Характер ландшафтно-типологічної структури території і властивості ландшафтів відображають вплив зональних факторів ландшафтоутворення. Однак прояв процесів ландшафтоутворення значною мірою видозмінюється під дією місц. геол.-геоморфологічних, гідрогеол., гідролог. факторів. Для відображення ландшафтної структури території УРСР *методом* ландшафтного картування прийнято таку систему типологічних комплексів (класифікаційних об'єднань природних комплексів): клас (підклас), тип (підтип), вид (підвид) ландшафтів. К л а с и ландшафтів об'єднують природні комплекси з однаковими заг. морфоструктурними ознаками, якими визначаються вертикальні зміни в балансах тепла, вологи та біохім. балансах. У межах республіки поширені два класи ландшафтів — *рівнинні ландшафти* та *гірські ландшафти.* У межах класів ландшафтів виділяють т и п и і п і д т и п и ландшафтів за їхньою біокліматич. спільністю — таким співвідношенням тепла і вологи, що зумовлює відповідний зональний розподіл типів грунтово-рослинного покриву, хід екзогенних процесів, особливості гідролог. режиму. Клас рівнинних сх.-європ. ландшафтів об'єднує такі типи: *мішанолісові ландшафти*; *широколистянолісові ландшафти*; *лісостепові ландшафти*; *степові ландшафти* з підтипами — північностепові, середньостепові і *сухостепові ландшафти* (південностепові). Сх.-карпатські гірські лучно-лісові ландшафти поділяють на підтипи лісолучних остепнених, лучно-лісових, широколистянолісових, мішанолісових, лучних (субальпійських) ландшафтів. Кримські гірські лучно-лісові ландшафти об'єднують такі підтипи: лісостепових посушливих, мішанолісових і широколистянолісових, лучних остепнених (яйлинських) ландшафтів. Окремі типи становлять ландшафти *Південного берега Криму,* заплав річок, приморських рівнин, озер і боліт. При виділенні п і д к л а с і в ландшафтів, крім орографічних ознак, враховують також риси тектонічної будови та пов'язані з нею геол.-геоморфолог. особливості, характер *висотної поясності.* Рівнинні ландшафти України поділяють на підкласи *низовинних ландшафтів* і *височинних ландшафтів,* гірські — на підкласи передгірних, низькогірних, середньогірних, міжгірно-улоговинних і прибережно-схилових ландшафтів.

За відмінностями у прояві місц. фіз.-геогр. процесів, пов'язаних з характером корінних порід, глибиною залягання їх, літологічними особливостями генетичних типів антропогенових відкладів і рельєфу, що зумовлює зміни властивостей типів грунтово-рослинного покриву, виділяють в и д и та п і д в и д и ландшафтів. Зміст видів ландшафтів розкривається через осн. *місцевості* та їхні групи — типологічні природні комплекси, утворені генетично взаємопов'язаними системами *урочищ.* Місцевості розкривають внутр. структуру та природні особливості ландшафтних видів горизонт. природних зон на рівнинах і висотних ландшафтних поясів (ярусів) у горах. *Сучасні ландшафти* УРСР зазнають значного госп. впливу, простежуються зональні відмінності в ступенях їхньої антропогенної зміненості (див. *Антропогенний ландшафт, Антропогенні зміни ландшафтів*). К. л. — шлях до наук. пізнання геогр. ландшафтів, основа для складання ландшафтної карти УРСР, а також прикладних карт. На Україні проблеми К. л. вивчають гол. чин. у *Географії відділенні* Ін-ту геофізики АН УРСР, Київ., Львів. і Чернів. ун-тах. Карту див. на окремому аркуші, с. 256—257.

Літ.: Маринич О. М. [та ін.]. Фізична географія Української РСР. К., 1982; Природная среда и хозяйственная деятельность человека (на материалах УССР). К., 1985; Маринич А. М., Пащенко В. М., Шищенко П. Г. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. К., 1985. *П. Г. Шищенко.*

КЛАСИФІКА́ЦІЯ НАСЕ́ЛЕНИХ ПУ́НКТІВ — групування *населених пунктів* з метою визначення місця окремих груп у *системі розселення* та виявлення закономірностей їхнього розвитку й ролі в процесі системоутворення. Здійснюється на основі аналізу певних видів ознак та властивостей окремих нас. пунктів. К. н. п. — одна з центр. наук. проблем *географії населення,* вона сприяє системному підходу до вивчення нас. пунктів та їхніх систем. Розроблено різні варіанти класифікації нас. пунктів. Міста за характером виконуваних функцій поділяють на дві групи: економічні (пром., трансп., торг.-розподільчі) та неекономічні (адм., культур., рекреаційні); вони бувають моно- та поліфункціональними. За нар.-госп. профілем міста в СРСР, у т. ч. й на Україні, поділяють на промислові *(Комунарськ, Стаханов),* курортні (див. *Місто-курорт*), портові *(Іллічівськ),* транспортні вузли *(Козятин, Фастів, Шепетівка),* торгові, наук. центри тощо. За адм.-політ. і культур. значенням виділяють: міста столичні, союзних і автономних республік, адм. центри країв, областей, округів і районів, а також міста респ., крайового, обл. і районного підпорядкування. В УРСР (на 1.I 1990) із 436 міст 2 — респ., 145 — обласного, 291 — районного підпорядкування. Другим важливим напрямом класифікації міст є їхнє групування за чисельністю населення. В екон. географії прийнято поділяти міста на 5 груп. Міста з населенням до 50 тис. належать до малих, від 50 до 100 тис. — до середніх, від 100 до 500 тис. — до великих, від 500 до 1 млн. — до найбільших, понад 1 млн. — міста-мільйонери. На Україні 5 міст-мільйонерів (Київ, Дніпропетровськ, Одеса, Донецьк, Харків), 6 — найбільших (Запоріжжя, Львів, Кривий Ріг, Маріуполь, Луганськ, Миколаїв, 31 — велике, 41 — середнє та 350 малих міст. Розроблено також кілька класифікацій міст за їхнім екон.-геогр. положенням (на перетині трансп. шляхів, у пром. районах, зонах інтенсивного с. г. тощо), генетичною ознакою (виникли як столиці феодальних князівств, фабрично-заводські центри, центри соціалістич. індустрії та ін.), за планувальними формами тощо. На Україні (на 1.I 1990) налічувалося 927 *селищ міського типу.* За нар.-госп. функціями вони поділяються в основному на промислові, транспортні, курортні, адм.-госп. центри або пункти та ін.

Сільс. нас. пункти за виробничими функціями поділяють на 3 осн. групи: с.-г. (підтипи землеробський і тваринницький), несільськогосп. (сільс. нас. пункти пром. підприємств, лісопром. поселення, рибопром., дачні поселення та ін.) і мішаного типу (аграрно-індустріальні). За чисельністю жителів сільс. нас. пункти поділяють на дрібні (до 500 чол.), середні (від 500 до 1 тис. чол.) та великі (понад 1 тис. чол.). Із заг. кількості сіл України (бл. 30 тис.) 57,7 % дрібних, 22,4 % середніх та 19,9 % великих. За положенням на міс-

цевості виділяють такі типи сільс. *поселень: прирічковий*, водороздільний, яружно-балковий та долинний; за планувальними формами — лінійний, неупорядкований, напівквартальний та квартальний. На Україні питання К. н. п. розробляють Рада по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР, Відділення географії Ін-ту геофізики АН УРСР, Київ. н.-д. і проектний ін-т містобудування, кафедри екон. і соціальної географії ун-тів та пед. ін-тів. Див. також *Типологія населених пунктів*.

В. В. Загородній, Є. І. Пітюренко.

КЛАСИФІКА́ЦІЯ ОЗЕ́РНИХ УЛОГО́ВИН — поділ озерних улоговин на групи відповідно до їхньої будови, походження чи ін. ознак подібності та відмінності. Найпоширенішу класифікацію за походженням вперше розробив 1937 М. А. Первухін (Моск. ун-т), доопрацював її Б. Б. Богословський (Ленінгр. ун-т). Залежно від дії зовнішніх і внутрішніх процесів на формування улоговини визначено 8 їх типів.

Тектонічні улоговини виникли внаслідок тектонічних рухів земної кори, вони займають тріщини, розломи, грабени тощо, мають великі глибини, круті схили (напр., оз. Байкал). Льодовикові улоговини створені *дією давніх та* сучас. льодовиків; поділяються на ерозійні (карові) і акумулятивні (внаслідок загачування водних потоків *моренними відкладами*). Водноерозійні та водноакумулятивні улоговини утворилися під дією річкових і морських вод (*стариці*, плесові озера, дельтові озера, *лимани* тощо). Провальні улоговини є результатом дії підземних вод (карстові і просадочні) або танення багаторічної мерзлоти (термокарстові). Вони здебільшого невеликі за площею, округлої форми. Вулканічні улоговини виникли у кратерах згаслих вулканів та заглибинах лавових полів. Завальні улоговини утворюються в річкових долинах після перегородження їх гірським обвалом, льодовиком, потоком лави та ін. Еолові улоговини виникли під дією вітру в міждюнних зниженнях та заглибинах видування. Вторинні улоговини утворились на місці зарослих озер і боліт.

На території УРСР більшість озерних улоговин водноерозійного та водноакумулятивного походження; в Українських Карпатах є озера льодовикові (карові — *Бребенескул*, *Несамовите озеро*), вулканічні (*Синє озеро*, *Липовецьке озеро*), завальні (*Синевир*); на Волинському Поліссі багато провальних (карстових) озер (Сомине та ін.). К. о. у. має значення для оцінки водних ресурсів регіону.

Літ.: Первухин М. А. О генетической классификации озерных ванн. «Землеведение», 1937, т. XXXIX, в. 6; Богословский Б. Б. Озероведение. М., 1960. *Б. І. Новиков.*

КЛАСИФІКА́ЦІЯ РІЧО́К — поділ річок на класи або групи залежно від місцеположення, водності, джерел живлення, розмірів, стійкості річища тощо. Найбільш загальним є виділення *гірських рік* і *рівнинних рік*. За характеристиками водозбору рад. гідролог В. М. Родевич розробив гідрогеогр. К. р. Вона включає такі типи: гірські, гірсько-рівнинні (гірсько-тайгові, лісові, гірсько-степові), рівнинні порожисті, рівнинні (озерні, болотні, лучні, степові, піщаних пустель, тундрові). За цією класифікацією більшість річок УРСР — рівнинні та гірсько-рівнинні. До гірських належать річки *Південного берега Криму* і деякі річки *Карпат Українських*. Виходячи з положення, що річки є продуктом клімату, рос. кліматолог і географ О. І. Воєйков поділяв їх на 9 типів: річки, які одержують воду від танення снігу на рівнинах і невисоких горах (I); від танення снігу і льоду в горах (II); від дощу, з літньою повінню (III); від танення снігу і дощу, з весняною повінню (IV); від дощів узимку (V); від дощів з переважанням повеней у холодну пору року (VI); відсутність річок внаслідок посушливості клімату (VII); річки, які пересихають (VIII); країни без річок з суцільним сніговим і льодовим покривом (IX). Ріки УРСР належать до I, III, IV і V типів. Рад. гідролог Б. Д. Зайков розробив К. р. за річним розподілом стоку. Він поділив усі річки СРСР на три осн. групи: річки з весняною повінню (I); з повінню в теплу пору року (II); з паводковим режимом (III). На тер. України переважають річки I і III груп. К. р. рад. гідролога М. І. Львовича базується на аналізі джерел живлення та внутрішньорічного розподілу стоку. За джерелами живлення (снігове, дощове, грунтове, льодовикове) річки (за винятком льодовикового живлення) відносять до типу мішаного живлення, якщо кожне джерело не перевищує 50 %; коли одне з джерел перевищує 50 %, воно приймається як визначальна класифікаційна ознака. Річки, у яких снігове чи дощове живлення перевищує 80 %, належать до групи виключно снігового або дощового живлення. Річку відносять до категорії виключно льодовикового живлення, якщо воно становить понад 50 %, і до категорії переважно льодовикового живлення, якщо воно перевищує 25 %. К. р. за внутрішньорічним розподілом стоку передбачає однакові для всіх річок сезони: весна (березень — травень), літо (червень — серпень), осінь (вересень — листопад), зима (грудень — лютий). Для практичного використання цієї класифікації існують дві картографічні схеми з виділенням річок за джерелами живлення — на одній і за сезонним розподілом стоку — на другій. Більшість річок УРСР переважно снігового живлення або мішаного з переважанням снігового.

При К. р. за розміром як осн. критерій приймаються довжина річок і площа їхнього водозбору. Виділяють три типи річок: малі (площа водозбору до 2000 км^2, довж. від 10 до 100 км), середні (пл. 2000—50 000 км^2) і великі (понад 50 000 км^2). На Україні до великих належать *Дніпро*, *Дністер*, *Дунай*, *Південний Буг*, *Прип'ять*, *Десна* і *Сіверський Донець*. Крім К. р. загального плану, розробляють спеціалізовані класифікації: за розвитком руслового процесу, гідрохім. режимом, льодовими явищами тощо, а також за ознаками, що їх враховують при охороні річок. К. р. має важливе значення для оцінки *водних ресурсів*. *Г. І. Швебс.*

КЛЕБА́НЬ-БИК — річка у Красноармійському і Костянтинівському р-нах Донец. обл., ліва прит. *Кривого То́рця* (бас. Сіверського Дінця). Довжина 43 км, пл. бас. 401 км^2. Бере початок поблизу с-ща Новоолександрівки. Долина переважно трапецієвидна (пересічна шир. 0,5—0,8 км), асиметрична, з високим (до 50 м) лівим схилом. Заплава завширшки до 300—600 м, подекуди заболочена. Річище помірно звивисте, нерозгалужене. Похил річки 2,1 м/км. Живлення переважно снігове. Влітку часто пересихає. Льодостав з серед. грудня, скресає до поч. березня. Стік річки зарегульований Клебань-Бицьким водосховищем і ставками. Воду використовують для потреб водопостачання та зрошування.

КЛЕ́БАНЬ-БИ́ЦЬКЕ ВІДСЛО́НЕННЯ — геол. пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташоване у Костянтинівському р-ні Донец. обл. Перебуває у віданні радгоспу «Берестовий». Пл. 60 га. Охороняється єдине в *Кальміус-Торецькій западині* найповніше відслонення порід микитівської та картамиської світ нижньопермського відділу у вигляді грив на схилі Клебань-Бицького водосховища. Трапляються рештки мор. фауни.

О. К. Ющенко.

КЛЕБА́НЬ-БИ́ЦЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище на р. *Клебань-Бику* (бас. Сіверського Дінця), в межах Костянтинівського р-ну Донец. обл. Утв. 1950. Довж. 9,5 км, пересічна шир. 0,7 км, максимальна — 1,6 км, пл. 6,45 км^2, пересічна глиб. 4,3 м, максимальна — 12,8 м. Повний об'єм води 27,8 млн. м^3, корисний — 26,3 млн. м^3. Береги переважно пологі.

Мінералізація води 800—2000 мг/л і більше. Вміст кисню 2,1—13,6 мг/л. Прозорість води 90 см. Влітку т-ра води досягає +28°, взимку водосховище замерзає. У фітопланктоні переважають діатомові, зелені та синьозелені водорості; мілководдя заростає рдесниками, очеретом та ін. Влітку спостерігається *«цвітіння» води*. У зоопланктоні домінують ракоподібні, у зообентосі — молюски, личинки різних комах. З риб водяться *лящ*, *короп*, щука, плітка, верховодка та ін. К.-Б. в. багаторічного регулювання. Використовують його для тех. і побутового водопостачання м. Дзержинська, а також зрошування. Береги водосховища — місця відпочинку.

О. О. Русинов, Л. А. Сіренко.

КЛЕ́ВАНЬ — селище міського типу Ровенського р-ну Ровен. обл. Розташована на р. Стублі (прит. Горині, бас. Дніпра). Залізнична станція. 9,4 тис. ж. (1990). Відома з 1458, с-ще міськ. типу з 1940. Центр. частина селища розташована на крутому правому березі Стубли, розчленованому ярами і балками. Перевищення висот до 54 м. Пересічна т-ра січня −5,4°, липня +18,5°. Опадів 650 мм на рік. Площа зелених насаджень 57 га. Пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення — парк.

В селищі — деревообр. і пром. комбінати, прод. товарів і хлібний з-ди, лісгоспзаг. Профес.-тех. уч-ще, дит. санаторій. Об'єкти туризму — пам'ятки архітектури 15—19 ст., у т. ч. костьол (1610—30).

КЛЕВЕ́НЬ — річка у Курській обл. РРФСР та Сум. обл. УРСР (Глухівський, Путивльський і

Кролевецький р-ни), права прит. *Сейму* (бас. Дніпра). Довж. 113 км, пл. бас. 2660 км^2. Бере початок на пд.-зх. схилах Середньоросійської височини. Долина у верхів'ї V-подібна, нижче — ящикоподібна; шир. від 2—2,5 км до 3,5—4 км. Заплава двостороння, подекуди заболочена; її шир. 1—1,5 км. Річище помірно звивисте, на окремих ділянках каналізоване. Шир. його зростає від 3—15 м (у верхів'ї) до 30 м (у пониззі); глиб. 1,5—2,5 м. Похил річки 0,5 м/км. Осн. притоки: Локня, Єсмань (праві), Обеста (ліва). Живлення снігове і дощове. Замерзає на поч. грудня, скресає на поч. квітня. Перед льодоставом бувають льодові утворення (*забереги, сало*). На К. споруджено 11 шлюзів-регуляторів; у долині — меліоративна система «Клевень». Вздовж берегів К. створюють водоохоронні смуги; відрегульовано понад 95 км річища.

Е. А. Попова.

КЛЕНО́ВИЙ — селище міського типу Луганської обл., підпорядковане Ровеньківській міськраді. Розташований за 7 км від залізнич. ст. Дар'ївка. 3,0 тис. ж. (1990). Виник 1955, с-ще міськ. типу з 1956. Поверхня К. погорбована, ускладнена антропогенними формами рельєфу — териконами, відвалами. Пересічна т-ра січня −7,7°, липня +21,4°. Опадів 521 мм на рік. Пл. зелених насаджень 127 га. В селищі — видобування кам. вугілля (шахтоуправління ім. Космонавтів).

КЛЕ́СІВ — селище міського типу Сарненського р-ну Ровен. обл. Залізнична станція. 5,2 тис. ж. (1990). Засн. на поч. 20 ст., с-ще міськ. типу з 1940. Поверхня рівнинна, подекуди заболочена. Поклади буд. каменю *(Клесівська група родовищ будівельного каменю)*. Частина кар'єрів заповнена водою, частина відпрацьованих площ рекультивована. Пересічна т-ра січня −5,3°, липня +18,0°. Опадів 590 мм на рік. Пл. зелених насаджень 45 га. В К.— 5 каменедробильних і торфобрикетний з-ди, лісгоспзаг. У селищі — частина геол. заказника місц. значення — Осницький комплекс; на околиці — гідролог. заказник респ. значення *Сомине*.

КЛЕ́СІВСЬКА ГРУ́ПА РОДО́ВИЩ БУДІВЕ́ЛЬНОГО КА́МЕНЮ — група з 7 родовищ у Сарненському р-ні Ровен. обл., у межах пн.-зх. частини *Волино-Подільського тектонічного блока*. В геол. будові району беруть участь граніти, гранодіорити й діорити, перекриті антропогеновими відкладами потужністю до 10 м. Корисною копалиною є незмінені і маловивітрілі породи, придатні для виробн. бутового каменю і щебеню. Родовище експлуатують з 1939. Розвідані запаси до глиб. 110 м — 235 млн. м^3.

І. І. Бондар.

КЛЕ́СІВСЬКА РІВНИ́НА — слабохвиляста рівнина на межі Ровен. і Житомир. обл. Охоплює межиріччя *Случі* та *Уборті*. Протяжність з Пн. на Пд. становить 60 км, з Зх. на Сх.— 30—40 км. Вис. до 220 м. Поверхня слабогорбиста з численними піщаними пасмами. Характерні виходи кристалічних порід (граніти, гнейси), що перекриваються пісками. Переважають денудаційні та водно-льодовикові форми рельєфу; трапляються *еолові форми рельєфу*. Долини річок неглибоко врізані. Під сосново-дубовими лісами формуються дерново-слабопідзолисті грунти. Поширені болота; заболочені та перезволожені землі, частково осушені. Кар'єри по розробці щебеню та бутового каменю, є знахідки янтарю.

І. М. Коротун, В. М. Тимофеєв.

КЛЕ́СІВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ЯНТАРЮ́ — родовище в Сарненському р-ні Ровен. обл. В геоструктурному відношенні пов'язане з пн.-зх. схилом *Українського щита*. В геол. будові беруть участь осадочні породи палеогенового та антропогенового віку заг. потужністю до 20 м, що залягають на розмитій поверхні кристалічного фундаменту. Пром. поклади — у палеогенових піщано-глинистих глауконітових відкладах. Шари з пром. концентрацією *янтарю* залягають на глиб. 3—10 м, їхня потужність 0,5—5 м. Янтар прозорий і непрозорий, різних відтінків жовтого, червоного, коричневого і білого кольорів, у вигляді кусків з поперечником 0,5—15 см, вагою 1—800 г. Їхня поверхня вкрита кіркою окислення завтовшки 0,5—2 мм. Родовище виявлено 1980. Янтар добре обробляється, за декоративно-худож. якостями близький до прибалтійського, відзначається більш різноманітними кольоровими характеристиками.

В. І. Панченко.

КЛИ́ВСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — бот. заказник респ. значення (з 1974). Розташований у Надвірнянському р-ні Івано-Фр. обл. Перебуває у віданні Делятинського лісокомбінату. Пл. 104 га. Охороняються високопродуктивні ялиново-ялицеві ліси природного походження в передгір'ях Карпат. Рослинний покрив досить одноманітний. У підрості панує ялиця біла, лише подекуди переважає ялина. Трав'яно-чагарничковий покрив утворюють чорниця, ожика гайова, веснівка дволиста, вероніка лікарська; з рідкісних трапляються зозулині сльози серцелисті та гудайєра повзуча, занесені до Червоної книги УРСР.

Л. І. Мілкіна.

Кливський заказник. Ялицевий ліс.

Клесівська рівнина.

КЛИ́МІВСЬКЕ О́ЗЕРО — озеро карстового походження у Любомльському р-ні Волин. обл., за 2,5 км на Пн. Зх. від с. Пульмо. Довж. 0,8 км, шир. 0,4 км, пл. 0,32 км^2, пересічна глиб. 1,5 м (максимальна — 3 м). Улоговина має видовжено-овальну форму. Береги низькі, поросли чагарником та кугою озерною. Живиться атм. опадами. Взимку замерзає. Дно замулене, торф'янисте. Серед водяної рослинності — глечики жовті, рдесники. Розведення судака, в'юна, щуки, коропа та ін. Береги озера — місце гніздування диких качок, лебедів та гагар. К. о.— у складі *Шацького природного національного парку*.

Я. О. Мольчак.

КЛІ́МАТ [від грец. κλίμα (κλίματος) — нахил] — багаторічний режим *погоди*, властивий даній місцевості. Особливості К. визначаються надходженням *сонячної радіації*, процесами *циркуляції атмосфери*, характером *підстилаючої земної поверхні*. Дія цих кліматоутворюючих факторів залежить від геогр. характеристик даної місцевості — геогр. широти, висоти над р. м., орографії, розподілу моря і суходолу, наявності льодового і снігового покривів та ін. Перебуваючи в тісному взаємозв'язку з усіма компонентами природи, К. одночасно справляє на них значний вплив, у т. ч. на умови життя і самопочуття людини (див. *Біокліматологія*). Уявлення про К. базується на пересічних значеннях окремих метеоролог. характеристик (атм. тиску, т-ри і вологості повітря, режиму вітру, хмарності, опадів тощо), властивих певній території протягом багаторічного періоду, а також на даних математичного аналізу повторюваності цих характеристик. Як допоміжні застосовують різні комплексні показники, напр. індекси зволоження, посушливості, континентальності. На відміну від погоди, К. властива певна сталість, проте у геолог. та істор. минулому К. неодноразово змінювався (див. *Палеокліматологія*). Значну роль у формуванні К. відіграє діяльність людини (див. *Антропогенні зміни клімату*).

К. вивчає *кліматологія*, одним з гол. завдань якої є класифікація К. Відомі класифікації

О. І. *Воєйкова* (за гідролог. ознаками), Б. П. Алісова (за умовами надходження сонячної радіації та за особливостями заг. циркуляції атмосфери), Л. С. *Берга* (за характером *ландшафтів географічних*), А. Пенка (за співвідношенням між опадами та випаровуванням). Для тер. України розроблено агрокліматичну класифікацію В. П. *Попова.* За поєднанням певних метеоролог. характеристик виділяють, зокрема, комплексну класифікацію Є. Є. Федорова та Л. О. Чубукова, які використовують у курортології та с.-г. виробн. Відповідно до умов зволоження розрізняють *аридний клімат* і гумідний К., залежно від дії певного типу *повітряних мас* — *морський клімат* і *континентальний клімат.* Для характеристики К. використовують також поняття *макроклімат* та *мікроклімат* (напр., *клімат міста*).

К. України помірно континентальний, з певними особливостями у Кримських та Карпатських горах, а також на Пд. березі Криму, якому властиві риси субтропічного К. (див. *Кліматичне районування*). Для тер. республіки континентальність К. у цілому зростає з Зх. на Сх. Пересічні т-ри найхолоднішого місяця (січня) −7° на Пн. Сх., +2, +4° на Пд. березі Криму, найтеплішого (липня) — від +18° на Зх. до +22, +23° і вище на Пд. України. Властивий континентальний тип річного ходу *опадів атмосферних* з максимумом влітку і мінімумом взимку, спостерігається поступове зменшення їх кількості з Зх. та Пн. Зх. на Пд. Сх. та Пд. (від 550—650 мм до 300—350 мм). Макс. кількість опадів буває в Українських Карпатах — до 1500—2000 мм. Див. також статті *Кліматичні сезони, Зима, Весна, Літо, Осінь.*

К. території України вивчають в Укр. регіональному н.-д. гідрометеоролог. ін-ті, Одес. гідрометеоролог. ін-ті, на відповідних кафедрах ун-тів республіки. Наук. дослідження базуються на даних, одержаних за допомогою наземної гідрометеоролог. мережі та аерокосмічних спостережень. Серед практичних розробок укр. вчених — утворення *опадів штучних* на обмеженій території, методи боротьби з *градом*, різноманітні *кліматологічні меліорації.*

Літ.: Кліматичний атлас України. К., 1927; Бучинский И. Е. Климат Украины. Л., 1960; Климат Украины. Л., 1967; Климатический атлас Украинской ССР. Л., 1968; Монин А. С., Шишков Ю. А. История климата. Л., 1979; Природа Украинской ССР. Климат. К., 1984.

Г. П. Дубинський.

КЛІ́МАТ МІ́СТА — кліматичні умови великого міста, що формуються при взаємодії антропогенного середовища з *кліматом* природного ландшафту. Особливості К. м. визначаються припливом *сонячної радіації*, *циркуляцією атмосфери* та характером підстилаючої поверхні (забудова міста, розміщення пром. підприємств і житлових масивів, ступінь розвитку транспорту, *покриття вулиць*, система озеленення та ін.). Значних змін К. м. зазнає внаслідок *забруднення атмосфери* і додаткового тепла, яке виділяють пром. підприємства і транспорт. Загазованість і запиленість повітря над містом погіршують *прозорість атмосфери*, що значно зменшує приплив прямої сонячної радіації та освітленість і суттєво впливає на теплофіз. характеристики К. м. Міста називають «островами тепла». В їхніх межах, порівняно з навколишніми територіями, пересічно на 1—2° підвищується т-ра повітря, дещо зменшується його вологість, збільшується *хмарність* і кількість опадів, скорочується тривалість залягання снігового покриву, частіше бувають *грози* і *тумани*, рідше — *заморозки.* Характерним для міст є зменшення сезонних та добових контрастів т-ри й тривалості зими (до кількох тижнів). На Україні найбільша різниця т-ри між центром міста і його околицями спостерігається ввечері при ясній погоді (напр., у Києві — до 6—8°). Важливе значення має вітровий режим. У цілому в межах великих міст відбувається зменшення *швидкості вітру*, проте особливості забудови і озеленення міста, наявність водних об'єктів, термічні відмінності між окремими районами та приміською зоною зумовлюють формування місцевих циркуляцій (див. також *Мікроклімат*). Цей фактор дуже важливий і враховується у *містобудуванні.* Місто, в свою чергу, впливає на погодно-кліматич. режим прилеглої території. Зона цього впливу може значно перевищувати площу самого міста. Особливої уваги заслуговують дослідження біоклімату міськ. середовища. З розвитком пром-сті зростають негативні прояви урбанізації на стан природного середовища і власне людини. Зокрема, забруднення атмосфери зумовлює нестачу ультрафіолетової радіації, що зменшує опір людського організму несприятливим факторам і погіршує його фізіологічну активність.

В СРСР прийнято постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР (1984) про додаткові заходи щодо запобігання забрудненню атм. повітря міст, ін. населених пунктів та пром. центрів. На Україні спец. спостереження за станом атм. повітря проводяться більш як у 60 містах (1990).

Літ.: Климат Киева. Л., 1980; Климат Днепропетровска. Л., 1982; Климат Полтавы. Л., 1983; Климат Харькова. Л., 1983; Щербань М. И. Микроклиматология. К., 1985; Никитин Д. П., Новиков Ю. В. Окружающая среда и человек. М., 1986; Климат Одессы. Л., 1986; Климат Луцка. Л., 1988.

В. М. Бабиченко, С. Ф. Рудишина.

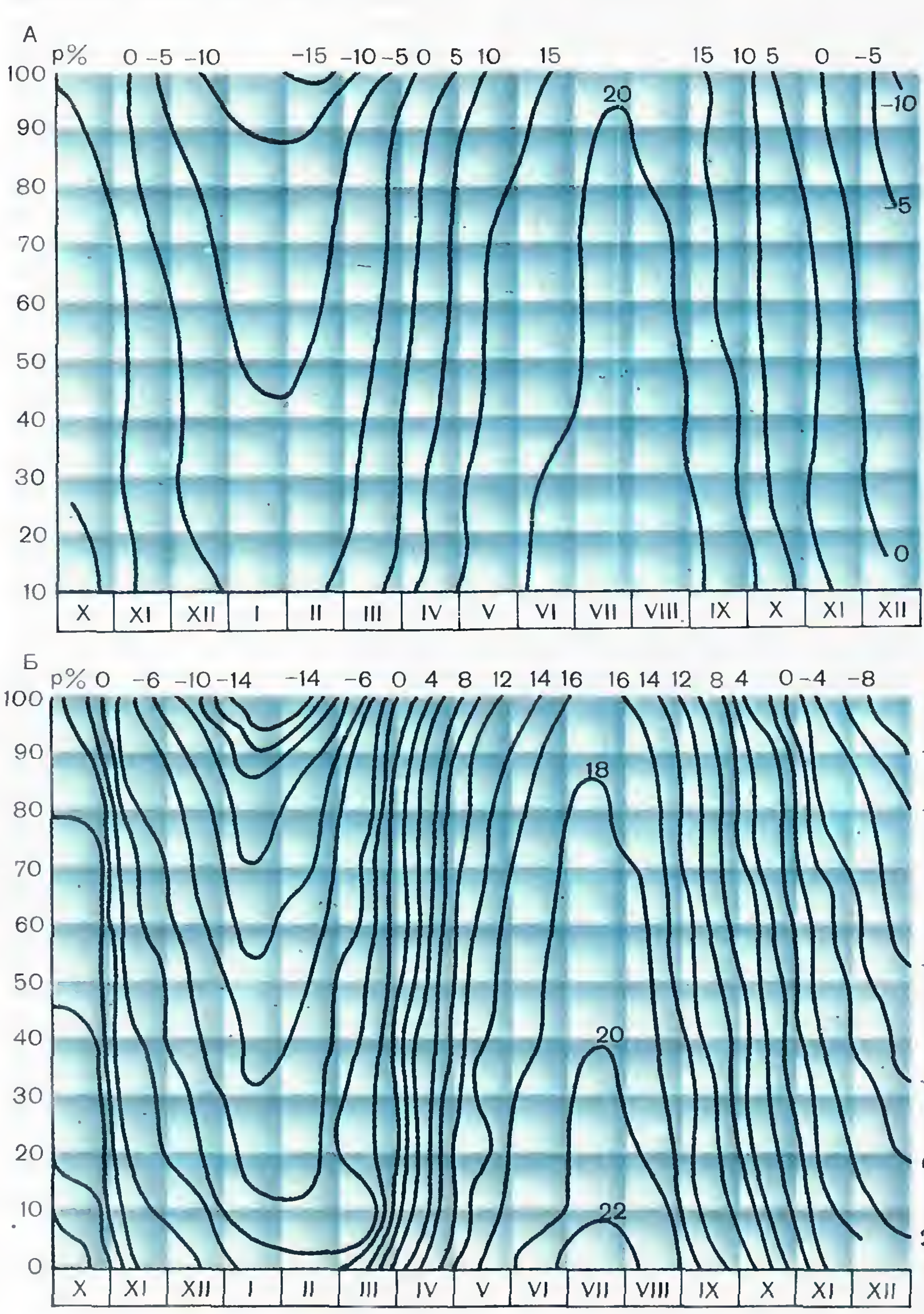

Клімат міста.
Ізоплети пересічної місячної температури повітря різної ймовірності р (%) вище вказаних границь у Дніпропетровську (А) та Києві (Б).

КЛІМАТИ́ЧНА ЗО́НА — великі території земної кулі переважно широтного простягання, які виділяють за розподілом кліматоутворюючих факторів, переважанням осн. типів *повітряних мас* у системі заг. *циркуляції атмосфери* та характерними кліматич. показниками; осн. одиниця *кліматичного районування.* Кожній К. з. протягом року властиві певні типи повітр. мас, поєднання відповідних кількісних змін т-ри повітря та атм. опадів, а також своєрідна реакція природних або антропогенних ландшафтів на сезонні зміни погодно-кліматич. умов. В окремих регіонах земної кулі можливі розриви К. з., зумовлені, напр., наявністю гірських систем, особливостями заг. циркуляції атмосфери або Світового ок. Найчіткіше К. з. виділяються на рівнинних територіях, де розподіл сонячної радіації — одного з осн. кліматоутворюючих факторів — залежить від геогр. широти і відповідно висоти Сонця та тривалості дня і ночі, що, в свою чергу, зумовлює трансформацію повітр. мас, які надходять у системі заг. циркуляції атмосфери. Особливості погодно-кліматич. умов рівнинного регіону залежать також від рельєфу, розвитку гідрографічної сітки, віддалі до океану або моря та ін. Напр., в К. з. помірних широт Євразії на рівнинах спостерігається поступове зниження сум атм. опадів із Зх.

на Сх., тобто в міру віддалення від Атлантичного ок.; у цьому ж напрямі зростає кількість днів із снігопадами і сніговим покривом, а також тривалість зими в цілому (див. *Континентальний клімат*). У формуванні погодно-кліматич. умов гірських районів важливу роль відіграє їхнє геогр. положення, орієнтація і розміри хребтів, висота над р. м. У горах зміни кліматич. показників відбуваються значно швидше, ніж на рівнинах, спричинюючи вертикальну кліматич. зональність (див. також *Висотна поясність*). Характерно, що при змінах висотних К. з. у цілому зберігаються заг. особливості клімату тієї широтної зони, в якій розташована гірська система.

К. з. поділяють на *кліматичні області*, підобласті та райони. Тер. України розташована у К. з. помірних широт, яка охоплює рівнинну частину тер. республіки, Українські Карпати та Кримські гори, а також у К. з. з рисами субтропічного клімату, що включає Пд. берег Криму. Гірські райони УРСР внаслідок вертикального розчленування території, наявності схилів різної крутизни та експозиції, розвитку місц. циркуляції та ін. мають своєрідні кліматич. умови, тому ці масиви виділяють як окремі області К. з. помірних широт.

Літ.: Природа Украинской ССР. Климат. К., 1984; Щербань М. І. Клімати земної кулі. К., 1986.

М. І. Щербань.

КЛІМАТИ́ЧНА О́БЛАСТЬ — частина *кліматичної зони*, яка виділяється за однотипним режимом погодно-кліматич. умов. При цьому враховують особливості розподілу кліматоутворюючих факторів і панівних типів *повітряних мас*, їхню роль у формуванні значень осн. кліматич. елементів, ландшафтну структуру регіону, а також співвідношення між природними і антропогенними елементами ландшафтів, перспективи та тенденції їхніх можливих змін. Розміри і назви К. о. залежать від принципів класифікації *кліматів*, ступеня їхньої вивченості і повноти використання наявної інформації. Напр., за класифікацією Б. П. Алісова, на тер. України в межах зони помірних широт виділяють дві К. о.— *Атлантико-континентальну кліматичну область* і *Континентальну кліматичну область*, межа між якими практично збігається з межею між лісостеповою і степовою фіз.-геогр. зонами. За класифікацією В. Кеппена, територія УРСР в межах помірних широт лежить у лісостеповій і степовій зонах. Відповідно до особливостей вертикального і горизонтального розчленування території, циркуляційних процесів у атмосфері по сезонах та з урахуванням кліматич. і мікрокліматич. факторів у межах К. о. виділяють кліматич. підобласті та райони. Зокрема, в Атлантико-континентальній області помірних широт України виділяють *Закарпатську кліматичну підобласть, кліматичну підобласть Українських Карпат* та *рівнинну кліматичну підобласть*. Див. також статті *Кліматичне районування* та *Мікрокліматичне районування*.

М. І. Щербань.

КЛІМАТИ́ЧНА О́БЛАСТЬ ГІРСЬКО́ГО КРИ́МУ — таксономічна одиниця *кліматичного районування* тер. України, охоплює гірські райони Кримського п-ова. *Кримські гори* (вис. до 1545 м, г. Роман-Кош), що простягаються з Зх. на Сх., створюють природну перешкоду на шляху холодних повітряних мас з Пн. до *Південного берега Криму*. Кліматич. умови області відзначаються своєрідністю внаслідок вертикальної розчленованості території, наявності схилів різної крутизни та експозиції, а також місцевої атм. циркуляції. Для К. о. Г. К. властиві високий ступінь зволоження протягом року (річні суми опадів від 900 до 1100 мм) за рахунок зливових дощів улітку та снігопадів узимку (вис. снігового покриву до 50 см). Значні відмінності у сумах опадів на схилах різної експозиції виникають залежно від напрямів переміщення вологих повітряних мас (переважно пд.-зх. і пн.-зх.). На навітряних схилах випадають опади (дощ, сніг), на підвітряних узимку спостерігаються вітри типу *бора*, навесні і влітку — типу *фену*.

В цілому на території К. о. Г. К. пересічна т-ра влітку становить +20°, взимку пересічна т-ра −3, −5° (мінімальна до −25°). Вертикальний градієнт т-ри на пд. схилах дорівнює влітку 0,71, взимку 0,66, у перехідні періоди року — 0,55—0,6. У межах К. о. Г. К., особливо у пд. частині, часто спостерігається взаємодія долинного вітру (див. *Вітри місцеві*) з денним мор. *бризом*, що сприяє надходженню у гірські райони вологого повітря з моря. Внаслідок цього у горах формуються конвективні хмари і випадають зливові дощі.

В межах К. о. Г. К. є потенціальні можливості використання природних кліматич. ресурсів, зокрема сонячної енергії і вітру. Важливе значення має Гірський Крим для розвитку туризму.

М. І. Щербань.

КЛІМАТИ́ЧНА О́БЛАСТЬ ПІВДЕ́ННОГО БЕ́РЕГА КРИ́МУ — таксономічна одиниця *кліматичного районування* України; охоплює прибережну смугу Кримського п-ова (між *Головним пасмом Кримських гір* і Чорним м.) та пд. схили гір до вис. 600 м. Кліматич. умови області формуються під впливом повітр. мас тропічних і помірних широт. Тропічні повітр. маси надходять переважно влітку з Атлантичного ок. і Середземного м. у системі *Азорського антициклону*, зумовлюючи безхмарну і жарку погоду. Повітря помірних широт поширюється переважно взимку з пн. частини Атлантичного ок. та Середземномор'я у системах *циклонів*. Частина цих повітр. мас у холодний період є результатом трансформації арктичного повітря. Від холодних повітр. мас *Південний берег Криму* захищають Кримські гори (див. *Кліматична область Гірського Криму*), пом'якшує цей вплив і незамерзаюче море; тому Пд. берег Криму має риси субтропічного клімату. Абс. мінімум т-ри повітря становить −15, −17° (при пересічній місячній т-рі січня +2, +4°). При зниженнях т-ри можливі значні коливання атм. тиску, відносної вологості повітря і швидкості вітру. Взимку пд.-зх. циклони з Середземномор'я зумовлюють хмарну дощову погоду, а пн.-зх. циклони з Пн. Атлантичного ок. спричинюють випадання снігу. При вторгненнях арктичних повітр. мас узимку, коли у Сімферополі т-ра повітря знижується до −20° і навіть −30°, на Пд. березі Криму, внаслідок переміщення цього повітря через Кримські гори, спостерігаються сильні вітри типу *бора*, які зумовлюють зниження т-ри повітря до −5, −15°. Стійкого снігового покриву на Пд. березі Криму не буває. Характерною особливістю теплого періоду кліматич. області є розвиток бризової циркуляції (див. *Бриз*), що зумовлює підвищення вологості повітря і зниження його т-ри. Спостерігаються також поєднання денного бризу з долинним вітром (район Ялти і Місхора) і, як наслідок цього, переміщення мор. вологи у гори, де формуються хмари і випадають дощі. Пересічна місячна т-ра повітря влітку +23, +24° (максимальна +27, +28°). Пересічна річна кількість опадів становить 300—600 мм. Цій кліматич. області властиві високий ступінь освоєності, широке використання природних кліматич. ресурсів — це один з осн. рекреаційних районів СРСР.

М. І. Щербань.

КЛІМАТИ́ЧНА ПІДО́БЛАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ КАРПА́Т — таксономічна одиниця *кліматичного районування* тер. України, частина *Атлантико-континентальної кліматичної області*. Охоплює *Карпати Українські* (вис. до 2061 м, г. *Говерла*), що простягаються з Пн. Зх. на Пд. Сх. Розчленованість гірських масивів, наявність схилів різної крутизни та експозиції спричинюють значні контрасти у розподілі складових радіаційного і теплового балансів К. п. У. К. Погодні процеси і кліматичні умови підобласті формуються під впливом атлантичних і середземномор. циклонів з інтенсивними опадами протягом року (річні суми опадів від 600—800 до 1400—1500 мм і більше). При цьому розподіл опадів у межах підобласті дуже нерівномірний, що є наслідком неоднакового режиму зволоження навітряних і підвітряних схилів різної крутизни. Відмінності у зволоженні різних частин Українських Карпат поєднуються з контрастами термічного режиму, зумовлюючи зміни погодно-кліматич. умов в окремі сезони. Літо тут прохолодне й вологе, з частими дощами і вітром. Пересічні місячні т-ри повітря влітку в нижньому поясі становлять +16, +18°, знижуючись у верхньому від +13 до +7°. В долинах, зорієнтованих на Пд. і Пд. Зх., т-ра повітря досягає +18, +19°. Пересічний вертикальний градієнт т-ри влітку становить 0,7° на кожні 100 м висоти. Зима в Українських Карпатах переважно прохолодна, в окремі роки м'яка, з тривалими відлигами під час проходження циклонів; пересічні місячні т-ри взимку від −6 до −12°. При вторгненнях арктичного повітря т-ра буває −30° і нижче. Сніговий покрив формується на поч. листопада, набуваючи до поч. грудня стійкого характеру. Танення снігу у горах починається у серед. квітня, на вис. понад 1500 м сніговий покрив зберігається до серед. травня. Висота його в межах підобласті становить пересічно 30—50 см, в окремі роки внаслідок циклонічної діяльності досягає 100—110 см і більше. Відлиги взимку і інтенсивне танення снігу навесні, нерідко у поєднанні із зливовими дощами, формують на гірських річках паводки, часто катастрофічні. В межах К. п. У. К. є значні по-

тенціальні можливості використання енерг. ресурсів вітру та гірських річок, а також сонячної енергії. Це має важливе значення у зв'язку з освоєнням рекреаційних ресурсів території. *М. І. Щербань.*

КЛІМАТИ́ЧНЕ РАЙОНУВА́ННЯ — виділення на поверхні Землі або її окремих частин (материка, океану, країни та ін.) територій з порівняно однорідними кліматич. умовами, зумовленими спільністю кліматоутворюючих процесів. Розрізняють К. р. загальне (генетичне) та галузеве (прикладне). З а г а л ь н е К. р. базується на тер. закономірностях формування *клімату* в результаті взаємодії різних типів *повітряних мас* та співвідношення їх протягом року. Враховують також відомості про зв'язки і залежності між складовими радіаційного і теплового балансів, про т-ру повітря і режим зволоження, річний хід т-ри повітря і грунту, а також співвідношення між рідкими і твердими опадами, тривалістю та інтенсивністю дощів і снігопадів, заляганням снігового і льодового покриву.

Серед багатьох схем загального К. р. Землі в СРСР найчастіше використовують схеми Б. П. Алісова, Л. С. Берга, М. М. Іванова, М. І. Будико, А. О. Григор'єва, Г. Т. Селянинова, В. Кеппена. Найповніше загальне К. р. розробив рад. кліматолог Б. П. Алісов, який в основу К. р. Землі поклав відомості про особливості заг. *циркуляції атмосфери.* На підставі цього виділено 7 *кліматичних зон*: арктичну, антарктичну, зони помірних і тропічних широт (в обох півкулях) та екваторіальну. Крім того, розрізняють перехідні кліматич. зони: субарктичну (субантарктичну), субтропічні та субекваторіальні. Залежно від закономірностей розподілу осн. факторів кліматоутворення, панування певних типів повітр. мас, особливостей будови, орографічної та ландшафтної структури території, ступеня вивченості погодно-кліматич. умов та мінливості кліматич. показників у межах кліматич. зон виділяють *кліматичні області*, підобласті та райони. В деяких класифікаціях кліматич. зони ототожнюють з кліматич. поясами.

Тер. УРСР розташована у зоні помірних широт, у межах якої на тер. республіки виділяють *Атлантико-континентальну кліматичну область* і *континентальну кліматичну область*, та у кліматич. зоні з рисами субтропічного клімату, якій відповідає *кліматична область Південного берега Криму.*

Атлантико-континентальну кліматичну область поділяють на 3 підобласті — Рівнинну, Закарпатську та Українських Карпат, що зумовлене своєрідністю кліматич. умов названих територій.

Для задоволення запитів осн. напрямів госп. діяльності виконують спец. г а л у з е в е К. р., зокрема сільськогосподарське (див. *Агрокліматичне районування*), біокліматичне, трансп., буд., енерг., природоохоронне, рекреаційне тощо. Крім того, у межах кожного з галузевих районувань розробляють схеми стосовно складових певної галузі. Напр., для окремих с.-г. культур (пшениці, кукурудзи, рису), видів транспорту (авіаційний, водний, автомобільний), видів відпочинку (літній, зимовий; для дорослих і дітей; туризм — кінний, автомобільний тощо). Загальне і галузеве К. р. постійно вдосконалюється, що дає змогу враховувати тер. мінливість погодно-кліматич. умов республіки, здійснювати *мікрокліматичне районування*, а також розробляти планові заходи щодо меліорації клімату з метою підвищення екон. ефективності використання природних умов і ресурсів України.

Літ.: Алисов Б. П., Берлин И. А., Михель В. М. Курс климатологии, ч. 3. Климаты земного шара. Л., 1954; Бучинский И. Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. К., 1963; Будыко М. И. Климат в прошлом и будущем. Л., 1980; Природа Украинской ССР. Климат. К., 1984; Щербань М. И. Микроклиматология. К., 1985; Щербань М. І. Клімати земної кулі. К., 1986.

М. І. Щербань.

КЛІМАТИ́ЧНИЙ А́ТЛАС УКРАЇ́НИ — перший рад. *атлас кліматичний* республіки, карти якого відображають деякі метеоролог. характеристики її *клімату.* Виданий 1927. Складається з двох розділів. До першого включено карти, на яких відображено розподіл середньомісячних т-р і опадів (значення їх підраховано за даними 25-річних спостережень), до другого — карти ймовірності посухи у вегетаційний період (на основі даних за 17 років).

Видання: Кліматичний атлас України. К., 1927. *А. П. Божок.*

КЛІМАТИ́ЧНИЙ А́ТЛАС УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР — тематичний наук.-довідковий атлас, карти якого характеризують кліматичні умови та ресурси республіки; один з видів *атласів кліматичних.* Виданий 1968. В атласі відображено просторовий розподіл т-р, вологості, атм. опадів, снігового покриву, сонячної радіації, вітру, кількості днів з різними атм. явищами (туманом, ожеледдю, грозами, градом, пиловими бурями) та ін., а також показано аномальні метеоролог. характеристики (пересічна т-ра особливо холодних і особливо теплих місяців, роки з особливо великою чи малою кількістю опадів). Вміщено карту *кліматичного районування* України.

Видання: Климатический атлас Украинской ССР. М., 1968.

А. П. Божок.

КЛІМАТИ́ЧНІ ДОСЛІ́ДЖЕННЯ — дослідження *клімату* з метою виявлення закономірностей його формування і розвитку, а також для забезпечення нар. г-ва інформацією про погодно-кліматичні умови відповідної території. Сучас. К. д. базуються на даних, одержаних за допомогою мережі наземних *метеорологічних станцій*, а також *зондування атмосфери* з використанням куль-зондів, *метеорологічних ракет* й аеростатів, літаків-лабораторій та *метеорологічних супутників.* Спостереження проводять за певними метеорологічними характеристиками (напр., т-рою повітря, атм. тиском, напрямом і швидкістю вітру, кількістю атм. опадів) та за певними явищами в атмосфері (зокрема, грозою, снігопадами, атм. електрикою). На окремих станціях здійснюють *актинометричні спостереження* за сонячною радіацією і тепловим балансом приземного шару атмосфери. Одержану інформацію опрацьовують і систематизують, на її основі видають *карти кліматичні, атласи кліматичні*, спец. довідники, декадні і місячні бюлетені та щорічники. Узагальнені відомості про погоді і кліматич. умови певної території надходять в установи та організації, доводяться до відома населення, особливо про *стихійні метеорологічні явища.*

Регулярні інструментальні спостереження почалися у 17—18 ст., коли з'явилися спец. прилади для вимірювання т-ри повітря і грунту та атм. тиску. На Україні інструментальні метеоролог. дослідження проводять з 18 ст., зокрема у Харкові (з 1738), біля Чернігова (з 1769), у Києві (з 1770). На поч. 19 ст. розгорнуто регулярні дослідження (В. Н. *Каразін* біля Харкова, М. Ф. Берлінський *у Києві та ін.*), *створені* аматорські метеоролог. станції у Києві (1804), Бердичеві (1814), Одесі (1821), Полтаві (1824), відкрито станції у портах Миколаєві (1824) та Херсоні (1825). У 1849 в Росії створена Гол. фіз. обсерваторія (у Петербурзі). Перша на Україні метеоролог. обсерваторія відкрита 1836 у Луганську, 1855 — у Києві; з 1892 в Одесі працює магнітно-метеоролог. обсерваторія. За матеріалами досліджень видано описи клімату окремих районів України, зокрема Київ., Полтав., Харків. губерній, публікації про поширення і характер окремих метеоролог. явищ на Україні. У 1884 вийшла праця О. І. *Воейкова* про клімати земної кулі, в якій є і опис клімату України. Велике значення для розвитку К. д. має також діяльність П. І. *Броунова*, О. В. *Клосовського*, М. П. *Авенаріуса*, И. И. *Косоногова*, Р. М. *Савельєва*, М. П. *Кудрицького* та ін.

У рад. час на Україні створено спец. метеоролог. службу — Укрмет (1921), що сприяло планомірному і комплексному розвитку К. д. на тер. республіки. Серед вчених, що плідно працювали в цей період — Б. І. *Сре-*

зневський, М. І. Данилевський, Г. М. *Висоцький*, І. К. *Половко*, Д. К. Педаєв, М. І. Гук.

Розвиток методів зондування атмосфери у 50-х рр. 20 ст. дав змогу одержувати повнішу інформацію про стан *атмосфери* на різних висотах, вдосконалити методи *прогнозу погоди*. В наш час детально досліджено клімат багатьох частин земної кулі (зокрема, значно розширилися відомості про клімат полярних районів, про *мікроклімат*), розвиваються прикладні галузі *метеорології* і *кліматології*. Велику увагу приділяють дослідженням *взаємодії атмосфери і океану* та суходолу, змінам клімату під впливом госп. діяльності, а також розробкам методів прогнозування інтенсивності цих процесів.

Сучас. К. д. вчених України спрямовані на теор. узагальнення, а також на розвиток прикладних напрямів кліматології, пов'язаних з нар.-госп. потребами. Наприклад, розроблені різні схеми *кліматичного районування* (І. О. Бучинський, М. І. *Щербань*) і *агрокліматичного районування* (В. П. *Попов*) тер. України, досліджується клімат міст (В. М. Бабиченко, Л. І. *Сакалі*) і курортів (В. М. Піщолка) республіки, розробляються методи боротьби зі *стихійними* метеоролог. явищами, з *забрудненням атмосфери* (К. Т. *Логвинов*, В. М. Бабиченко, О. М. *Раєвський*, В. І. Ромушкевич, В. О. Волеваха, М. М. Ворончук, В. В. Дячук та ін.).

Виконані спеціальні дослідження клімату заповідників Асканія-Нова (А. Д. Бабич) та Канівського (М. І. Щербань). УРСР, як член *Всесвітньої метеорологічної організації*, бере участь у створенні Всесвітньої служби погоди. К. д. в республіці проводять Укр. регіональний н.-д. гідрометеорологічний ін-т, Одес. гідрометеоролог. ін-т, відповідні кафедри ун-тів і пед. ін-тів, установи Укр. респ. управління по гідрометеорології. Збирання інформації про *погоду* та клімат проводить також спец. відомча мережа, зокрема, у системі охорони здоров'я, с. г., повітр. та залізнич. транспорту.

Літ.: Висоцький І. Макрокліматичні схеми України. К., 1922; Гук М. І., Половко І. К., Прихотько Г. Ф. Клімат Української РСР. (Короткий нарис). К., 1958; Гидрометеорологическая служба Украины за 50 лет Советской власти. (Сборник). Л., 1970; Дубинский Г. П., Минаева Е. Н. Климатография УССР. (Климат северо-востока Украины). Харьков, 1981; Герман М. А. Космические методы исследования в метеорологии. Л., 1985; Исаев А. А. Статистика в метеорологии и климатологии. М., 1988.

Г. П. Дубинський.

КЛІМАТИ́ЧНІ РЕСУ́РСИ — невичерпні *природні ресурси*, що включають сонячну енергію, вологу та енергію вітру. Залежно від використання розрізняють енергетичні, сільськогосподарські та рекреаційні ресурси *клімату*. Е н е р г е т и ч н і К. р., особливо *сонячна радіація*, відзначаються високою екологічною чистотою. Досвід використання геліотехнічних і вітроенерг. пристроїв свідчить про невичерпність сонячної радіації і вітру. На тер. Укр. РСР реальні можливості застосування цих К. р., особливо у комплексі, зумовлені річним ходом їхніх енерг. запасів. Інтенсивність енерг. потоків сонячної радіації залежить від тривалості дня, висоти Сонця, *хмарності* і *прозорості атмосфери*, значення яких змінюється у різних частинах республіки у значних межах. Використовувати сонячну енергію на Україні найдоцільніше у теплий період (квітень—жовтень), особливо на Пд. березі Криму, у степовій і лісостеповій зонах. На сучас. етапі питання тех. використання сонячної енергії дуже актуальне. Серед. осн. перспективних напрямів — перетворення *сонячної енергії* на теплову, на електричну за допомогою фотоелементів (застосовують, зокрема, у космонавтиці), розробка біол. систем (вплив сонячного світла на окремі види водоростей, накопичення їхньої органіч. маси з послідовною переробкою на паливо, зокрема, метан) та деякі ін. Перша в СРСР дослідно-пром. сонячна електростанція діє у Крим. обл.

Ефективність вітроенерг. установок найвища взимку і в перехідні періоди року, коли зростає інтенсивність *циклонів* та швидкість вітру. На більшій частині тер. України швидкість вітру пересічно становить 4—6 м/с. Більшість вітрових установок працює при швидкості вітру понад 3 м/с, тому в межах республіки вітрова енергія має практичне значення у степовій зоні, у гірських районах та на берегах водойм, де спостерігаються вітри такої швидкості.

С і л ь с ь к о г о с п о д а р с ь к і К. р. включають термічний режим повітря і грунту з запасами вологи. Характеризуються пересічними місячними сумами т-ри повітря та атм. опадів за *вегетаційний період*, а також сумами названих показників протягом дня і ночі. Зокрема, на рівнинній частині тер. України суми т-р повітря в період інтенсивної вегетації рослин з Пн. на Пд. зростають від 2400 до 3600°. Важливими є відомості про термічний режим території вдень і вночі для оцінки і вивчення місцевих кліматич. особливостей (див. *Мікроклімат*). Атмосферні опади як К. р. мають великий вплив на формування складових теплового балансу, особливо витрат на *випаровування* вологи діяльними поверхнями. Для тер. України суттєвим є врахування атм. опадів у теплий і холодний періоди. Влітку чергування високих денних т-р з нічними, нижчими, сприяє розвитку рослин і підвищенню їхньої врожайності. Висока т-ра протягом доби, як правило, при нестачі вологи у грунті та повітрі зумовлює зниження продуктивності рослин. У межах республіки, особливо у степовій зоні, в таких випадках застосовують *зрошування*. У холодний період агрокліматич. оцінка атм. опадів базується на відомостях про режим *снігового покриву* (тривалість залягання, висота, запаси вологи в ньому тощо). Ці дані потрібні для визначення умов перезимівлі рослин.

Р е к р е а ц і й н і К. р. визначають за комплексними показниками, які відображають зв'язок метеоролог. умов та самопочуття людини (напр., індекс суворості клімату, умовна, еквівалентно-ефективна та радіаційна т-ри). Ці показники дають уявлення про ступінь сприятливості клімату та умови проведення відпочинку і лікування. На Україні найсприятливіші для розвитку *рекреації* береги морів, річок, водосховищ, озер, Українські Карпати та Кримські гори, лісові масиви, особливо приміські, та ін. Для цих ландшафтів і місцевостей характерне поєднання чистого повітря, насиченого фітонцидами, з підвищеними швидкостями вітру і високими значеннями елементів вологості, а також своєрідний режим т-ри повітря та її співвідношення з т-рою води і грунту.

В цілому К. р. більшої частини тер. України сприятливі для життєдіяльності людини, організації відпочинку та розвитку нетрадиційних видів енергії.

Літ.: Данилова Н. А. Климат и отдых в нашей стране. Европейская часть СССР. Кавказ. М., 1980; Рациональное использование и охрана курортных и рекреационных ресурсов Крыма. Тезисы докладов. К., 1982; Недашковская Н. Ю. Рекреационная система Советских Карпат. К., 1983; Природа Украинской ССР. Климат. К., 1984; Шашко Д. И. Агроклиматические ресурсы СССР. Л., 1985; Украинские Карпаты. Природа. К., 1988.

М. І. Щербань.

КЛІМАТИ́ЧНІ СЕЗО́НИ — періоди року, які характеризуються спільними кліматич. особливостями. Розрізняють чотири К. с.: найхолодніший — *зима*, найтепліший — *літо* та перехідні — *весна* й *осінь*. Залежно від району земної кулі К. с. виділяють за певними критеріями й ознаками. За астр. ознаками початок і кінець кожного К. с. пов'язаний з видимим переміщенням Сонця на небесній сфері, за синоптичними ознаками К. с. визначають в основному за характером зміни заг. *циркуляції атмосфери*. Виділяють К. с. також за датами стійкого переходу пересічної добової т-ри повітря через певні межі. З и м а на Україні обмежена датами, між якими пересічна добова т-ра повітря утримується нижче 0°, л і т о — датами переходу пересічної добової т-ри повітря через +15°. В е с н а — це період між пересічною добовою т-рою повітря від 0° до +15°, о с і н ь — відповідно від +15° до 0°. В межах року розрізняють також холодний і теплий періоди за датами настання від'ємної і додатньої т-р повітря. В окремі сезони дія осн. кліматоутворюючих факторів (*сонячна радіація*, *підстилаюча земна поверхня*, циркуляція атмосфери) проявляється по-різному. Взимку найбільший вплив на клімат мають процеси циркуляції атмосфери. Значення радіаційного фактора зменшується внаслідок скорочення тривалості дня, зменшення висоти Сонця над горизонтом та збільшення хмарності. На Україні цей сезон характеризується розвинутою циклонічною діяльністю, з якою пов'язана велика кількість хмарних днів з частими опадами, *відлигами*, *туманами*, *ожеледями*. При вторгненнях арктичних мас повітря і безхмарній погоді нічне охолодження зумовлює різке зниження т-ри повітря. Перехід до весняного сезону визначається зростанням ролі радіаційного фактора та впливу підстилаючої поверхні. Інтенсивність процесів *адвекції* зменшується відповідно до зменшення температурних контрастів між морем і суходолом. Початок весни пов'язаний з ослабленням пн.-сх. і сх. циркуляції внаслідок руйнування *сибірського антициклону* і посиленням західної під дією *азорського антициклону*. Весняний сезон характеризується значною мінливістю погодних умов, різкою зміною т-ри повітря. Влітку зростає

приплив сонячної радіації, прогріваються підстилаюча земна поверхня і повітря. Тер. України в цей період, особливо у 2-й пол. літа, перебуває під впливом областей підвищеного тиску з антициклонічною погодою, що пов'язане з азорським антициклоном. Встановлюється ясна, жарка погода, збільшується кількість *злив* і *гроз.* Для пд. районів республіки характерні *пилові бурі* й *суховії.* На поч. осені, у вересні спостерігається ослаблення дії азорського антициклону і поступове зростання циклонічної діяльності. У 2-й пол. осені внаслідок збільшення контрастів між суходолом і морем над тер. республіки панують пд. та зх. циклони. З Атлантичного ок. і Чорного м. вони приносять вологе повітря, зумовлюючи на більшій частині території хмарну, з затяжними дощами погоду, спостерігається посилення вітру, утворення туману та ожеледі, характерні *заморозки.* За особливостями атм. циркуляції 2-а пол. осені на Україні подібна до зимового сезону.

Літ.: Природа Украинской ССР. Климат. К., 1984; Стефаров П. А. Времена года. Харьков, 1987.

В. М. Бабиченко, С. Ф. Рудишина.

КЛІМАТОЛОГІЧНІ МЕЛІОРАЦІЇ — клас *меліорацій,* що забезпечують створення сприятливих метеоролог. умов для виконання ландшафтами соціально-екон. і природоохоронних функцій у їхній єдності. К. м. об'єднують типи теплорегулюючої (з підтипами — отеплювальної та охолоджувальної), вологоосаджувальної й вітроослаблювальної меліорацій. Окремими видами регулювання теплових процесів у *природно-територіальних комплексах* України є протизаморозкові (боротьба з радіаційними, адвективними та мішаними *заморозками*), теплонарощувальні (спрямовані на боротьбу з вимерзанням озимих та садових культур), спекоослаблювальні, противипрівні та заморожувальні (у буд-ві) меліорації. В УРСР вологоосадження застосовують для утворення *опадів штучних,* розсіювання *туманів* (в аеропортах і мор. портах), запобігання градобоям (у пд. областях республіки) та інтенсивним зливовим опадам. Вітроослаблення здійснюють з метою захисту с.-г. угідь від суховіїв, видування снігу, пилових і піщаних бур, лісових та садових культур — від холодних вітрів, *вітровалів* і буреломів. Для здійснення К. м. застосовують різні тех. засоби й способи: розсіювання переохолодженої вуглекислоти, аерозолів йодистого срібла та ін. реагентів з метою безпосереднього впливу на хмари й приземне повітря; примусову вентиляцію повітря потужними двигунами літаків, димування чи аерозольне *дощування* — для усунення небезпеки радіаційних заморозків, прогрівання приземного повітря грілками — для розсіювання туманів. Більш тривалий теплорегулюючий ефект і вплив на вітрові процеси забезпечується при застосуванні *фітомеліорацій,* осушувальних меліорацій, зрошувальних і снігорегулюючих меліорацій, а також при мульчуванні поверхні, піскуванні торфових грунтів з низькою теплопровідністю тощо. В цілому ж сучас. наук.-тех. рівень не дає змоги регулювати всю сукупність явищ, що наз. *кліматом.* Тому К. м. не слід ототожнювати з меліорацією клімату. *В. Т. Гриневецький.*

КЛІМАТОЛОГІЯ (від *клімат* і грец. λόγος — вчення) — наука про клімат, його характеристики, режими, класифікацію, закономірності формування й поширення на Землі, зміни в часі та під впливом антропогенних факторів. Вихідним матеріалом для *кліматичних досліджень* є багаторічні спостереження за значеннями метеоролог. характеристик та за погодними явищами і процесами на метеоролог. станціях, а також за допомогою космічної техніки. Важливі й істор. свідчення (зокрема, записи у літописах) про погоду, за якими встановлюється віковий хід кліматич. параметрів. К. належить до системи геогр. наук, тісно пов'язана з *метеорологією.* Розрізняють генетичну (загальну) та прикладну К. Генетична К. дає уявлення про причини формування клімату. Вона охоплює розділи заг. *циркуляції атмосфери,* радіаційного та теплового балансу Землі в її планетарному режимі, що дає змогу визначити *кліматичні зони* та їхню взаємозумовленість, залежність між фізико-геогр. умовами і кліматом, вплив на клімат та його зміни в часі. Генетична К. вивчає також типи погоди та вплив місц. кліматич. умов на клімат регіону в цілому, досліджує хід кліматоутворюючих факторів протягом року, тривалість і особливості *кліматичних сезонів,* характеризує *кліматичні ресурси* окремих районів земної кулі. До осн. галузей генетичної К. належать кліматографія (вивчає типи кліматів і їхній розподіл), фіз. К. (досліджує генезис клімату та його фіз. особливості), динамічна К. (розглядає особливості клімату як результат процесів заг. циркуляції атмосфери), *аерокліматологія, палеокліматологія, мікрокліматологія,* космічна (або супутникова) К. Завданням прикладних напрямів і галузей К. (*агрокліматології, медичної кліматології, біокліматології,* буд. К., трансп. К. та ін.) є виявлення впливу клімату на об'єкти діяльності людини та на її організм.

Заг. уявлення про клімат окремих районів Землі відомі з давніх часів, зокрема, описи кліматич. умов Середземномор'я та Причорномор'я є у Страбона, Геродота та ін. Формування К. як науки відносять на початок 19 ст., пов'язуючи з ім'ям нім. природознавця А. Гумбольдта, який вперше склав карту річних ізотерм Землі. На Україні в цей час значну роботу по дослідженню клімату проводив В. Н. *Каразін.* Систематичні спостереження за кліматом в Росії здійснюються з серед. 19 ст., коли в Петербурзі було відкрито Гол. фіз. обсерваторію (1849), у Києві — метеоролог. обсерваторію (1855). У 90-х рр. створено метеоролог. обсерваторії при Харків. та Новоросійському в Одесі ун-тах, організовано мережу метеоролог. станцій (зокрема, у Придніпров'ї). Серед вчених, праці яких мали велике значення для розвитку К.,— О. І. *Воейков,* П. І. *Броунов,* О. В. *Клосовський* та ін.

У рад. час значно розширилася тематика кліматич. досліджень, видано різні довідники, карти, атласи. Одержані відомості застосовують для великомасштабних кліматич. узагальнень по тепловому та радіаційному балансу (М. І. *Будико*), окремих метеоролог. характеристиках, генетичній К. (Л. С. *Берг,* Б. П. Алісов) тощо. Укр. вчені-кліматологи зробили значний внесок у вивчення окремих питань К. Важливе місце посідають дослідження клімату міст та рекреаційних районів, спостереження за впливом меліорації на *мікроклімат* та *мезоклімат,* питання прогнозу клімату Землі з урахуванням природних та антропогенних факторів (див. *Антропогенні зміни клімату*) та ін.

У сучасній К. дедалі ширше застосовують аерокосмічні методи спостережень та математичні методи обробки одержаних даних, працюють над створенням теор. моделей клімату, пов'язаних, зокрема, з проблемами прогнозування. В УРСР дослідження здійснюють Укр. респ. управління по гідрометеорології та його підрозділи, Укр. регіональний н.-д. гідрометеорологічний ін-т, Одес. гідрометеорологічний ін-т, відповідні кафедри ун-тів республіки.

Питання розвитку К. висвітлюються у міжвідомчому респ. збірнику «Метеорология, климатология и гидрология» (з 1965) та у виданнях вузів і наук. установ.

Літ.: Берг Л. С. Основы климатологии. Л., 1938; Гук М. І., Половко І. К., Прихотько Г. Ф. Клімат Української РСР. (Короткий нарис). К., 1958; Бучинский И. Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. К., 1963; Сакали Л. И. Тепловой баланс Украины и Молдавии. Л., 1970; Будыко М. И. Климат и жизнь. Л., 1971; Колісник П. І. Метеорологія і кліматологія. К., 1978; Щербань М. И. Микроклиматология. К., 1985; Щербань М. І. Клімати земної кулі. К., 1986.

Г. П. Дубинський.

КЛІМАТОУТВОРЮЮЧІ ПРОЦЕСИ — атмосферні процеси, що визначають характер *клімату* в межах певного регіону або земної кулі в цілому. До цих процесів належать *теплообмін,* вологообмін та заг. *циркуляція атмосфери.* У зв'язку з відмінностями у геогр. розподілі *сонячної радіації* та у ландшафтній структурі *підстилаючої земної поверхні* на Землі виникають значні контрасти в інтенсивності тепло- і вологообміну між земною поверхнею та *атмосферою,* які зумовлюють формування складних систем циркуляції атмосфери і Світового ок. Інтенсивність і напрям переміщення цих систем залежать від конфігурації материків і океанів, пори року та обертання Землі навколо Сонця і навколо своєї осі. Циркуляційні процеси в атмосфері і Світовому ок. пом'якшують теплові контрасти між екваторіально-тропічними та високими широтами. Ці контрасти існують постійно і підтримуються безперервним опромінюванням Землі сонячною радіацією. Екваторіально-тропічні широти (між 30° пн. ш. і 30° пд. ш.) одержують щороку пересічно дві третини всієї сонячної енергії, яка надходить на Землю, приполюсні райони під час полярної ночі взагалі позбавлені цієї енергії. У помірних і високих широтах внаслідок значної відбивної і випромінювальної здатності льодового та снігового покриву взимку та у перехідні пори року сонячна радіація має другорядне значення. Осн. роль серед К. п. у цих широтах відіграють підстилаюча земна поверхня та циркуляція атмосфери і вод, а

також їхня взаємодія (див. *Взаємодія атмосфери і океану*). Напр., погодно-кліматичні умови тер. Укр. РСР влітку формуються завдяки значним денним і місячним сумам сонячної радіації та інтенсивним процесам тепло- і вологообміну між земною поверхнею та атмосферою. Взимку вирішальний вплив на погоду і клімат тер. республіки справляють процеси взаємодії земної поверхні з *повітряними масами* різного типу, які надходять у системі заг. циркуляції атмосфери. Проте внаслідок безперервної трансформації і взаємодії К. п. протягом року у різних районах України спостерігаються певні порушення у розподілі ряду елементів. Помітні азональні зміни клімату спричинює інтенсивна госп. діяльність (див. *Антропогенні зміни клімату*). *М. І. Щербань.*

КЛОСО́ВСЬКИЙ Олександр Вікентійович (1848, Житомир — 13.IV 1917, Петербург) — рос. метеоролог і геофізик, доктор геогр. наук з 1884, чл.-кор. Петерб. АН з 1910. У 1868 закінчив Київ. ун-т. У 1869—76 працював у Київ. військовій гімназії і розробляв матеріали метеоролог. спостережень по Києву. З 1876 — на викладацькій роботі в ун-тах: 1876—79 — у Київському, 1880—1907 — Новоросійському в Одесі, з 1909 — Петербурзькому і одночасно на Вищих жіночих курсах. Організував спец. мережу метеоролог. пунктів на Пд. Зх. Росії, яка 1886 розпочала регулярні спостереження. Ініціатор створення магнітно-метеоролог. обсерваторії в Одесі (1892). Редактор-видавець праць метеорологічної мережі Південного Заходу Росії «Метеорологічний огляд» (19 випусків, 1887—1909), «Літописів Магніто-метеорологічної обсерваторії Новоросійського університету» (11 томів, 1894—1906). Один із засновників мед. кліматології.

Розвивав ідеї використання експериментальних і математичних методів при вивченні фізики атмосфери та про єдність усіх геофіз. явищ. Автор фундаментальних праць з кліматології Росії та України, погодного режиму, т-ри і солоності вод Чорного м. Створив скорочений курс метеорології для вузів. Нагороджений золотими медалями Рос. геогр. т-ва і Петерб. АН.

Тв.: Климатические особенности Одессы. Одесса, 1883; Климат Киева по наблюдениям Метеорологической обсерватории Университета св. Владимира. Одесса, 1898; Материалы для климатологии Юго-Запада России. Одесса, 1899; Современное состояние вопроса о предсказании погоды. Одесса, 1913; Основы метеорологии. Одесса, 1918.

О. В. Клосовський.

Літ.: Нездюров Д. Ф. А. В. Клоссовский — первый русский метеоролог-геофизик. Л., 1951; Клієнтов Л. В. Олександр Вікентійович Клоссовський. Бібліографічні матеріали. Одеса, 1959; Колісник П. І. О. В. Клоссовський — видатний вчений, педагог, громадський діяч. «Географічний збірник», 1962, № 6. *М. І. Щербань.*

КНЯГИ́НЯ, Урочище Княгиня — комплексна пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташована у Піщанському р-ні Вінницької обл. Перебуває у віданні Крижопільського лісгоспзагу. Пл. 52 га. Охороняється мальовниче урочище у каньйоноподібній долині р. Кам'янки. Вапнякові скелі вкриті лісом поростевого походження. На правому березі у верхній частині схилу — невелика печера. На лівому березі річки на лісовій галявині — три досить великі джерела прісної води. *О. Г. Яворська.*

КНЯ́ЖДВІРСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — бот. заказник респ. значення (з 1974). Розташований у Коломийському р-ні Івано-Фр. обл. Перебуває у віданні Коломийського лісокомбінату. Пл. 208 га. Охороняється один з найбільших в СРСР природних осередків тиса ягідного — реліктового виду, занесеного до Червоної книги СРСР. Тис росте в ялицево-букових лісах з домішкою явора, досягає вис. 10—12 м. У підліску — горобина, ліщина, бузина червона та ін. чагарники. Трав'яний покрив багатий. З рідкісних трапляються білоцвіт весняний, занесений до Червоної книги СРСР, а також лілія лісова і крокус Гейфеля, занесені до Червоної книги УРСР. На тер. заказника — активні зсуви в долині Пруту. Має велику наук. цінність та грунтозахисне значення.

Літ.: Стойко С. М. Карпатам зеленіти вічно. Ужгород, 1977; Охорона природи Українських Карпат та прилеглих територій. К., 1980. *М. А. Голубець.*

КНЯ́ЖПІЛЬСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — ландшафтний заказник респ. значення (з 1983). Розташований у Кам'янець-Подільському р-ні Хмельн. обл. Перебуває у віданні Кам'янець-Подільського лісгоспзагу. Пл. 310 га. Охороняється мальовнича ділянка *Товтр*, вкрита типовими подільськими дібровами. В окремих місцях є виходи на поверхню вапнякових порід. Особливу цінність становлять численні вікові дерева дуба, ясена, клена, липи, бука, береки (реліктовий вид). У трав'яному покриві зростають кадило мелісолисте, первоцвіт високий, аконіт Бессера, а також рідкісні види — любка зеленоцвіта, коручка морозниковидна, лілія лісова, підсніжник звичайний, занесені до Червоної книги УРСР. Багатий тваринний світ; тут водяться лисиці, борсуки, дикі свині, лісові куниці, зозулі. Трапляється також полоз лісовий, занесений до Червоної книги УРСР. Має грунтозахисне та водорегулююче значення. *В. С. Одноралов.*

КОБА́-КА́Я — гірський масив на *Південному березі Криму*, поблизу смт Нового Світу Крим. обл. Розташований між Зеленою та Синьою бухтами. Вис. 187 м. Схили масиву скелясті. Складається з вапняків. Навколо К.-К. на вис. 30—50 м є стежка, що веде до великого гроту з джерелом прісної води. За часів середньовіччя в цьому гроті містився печерний монастир. К.-К. входить до складу заказника респ. значення *Новий Світ*. *Л. О. Багрова.*

Княждвірський заказник.

КОБЕЛЯ́КИ — місто Полтав. обл., райцентр. Розташовані на р. Ворсклі (прит. Дніпра), за 13 км від залізнич. ст. Кобеляки. 13,0 тис. ж. (1990). Відомі з поч. 17 ст., місто з 1803. Поверхня рівнинна, з заг. похилом на Пд. і Пд. Сх. Пересічна т-ра січня $-5{,}7°$, липня $+20{,}3°$. Опадів 430 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 196 га. В місті — фабрики «Зоря», швейна, філіал Лубенської ковдрово-повстяної ф-ки; заводи продовольчих товарів, цегельний; хлібокомбінат. Професійно-технічне училище. Музеї: історичний та літератури і мистецтва.

КОБЕЛЯ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд. частині Полтав. обл., на Пд. Зх. і Пд. омивається *Дніпродзержинським водосховищем*. Утв. 1923. Пл. 1,8 тис. км². Нас. 60,2 тис. чол., у т. ч. міського — 19,4 тис. (1990). У районі — м. *Кобеляки* (райцентр), смт *Білики* та 103 сільс. населені пункти.

Розташований на *Придніпровській низовині*. Поверхня — лесова низовинна рівнина, ускладнена прохідними давні-

Княжпільський заказник.

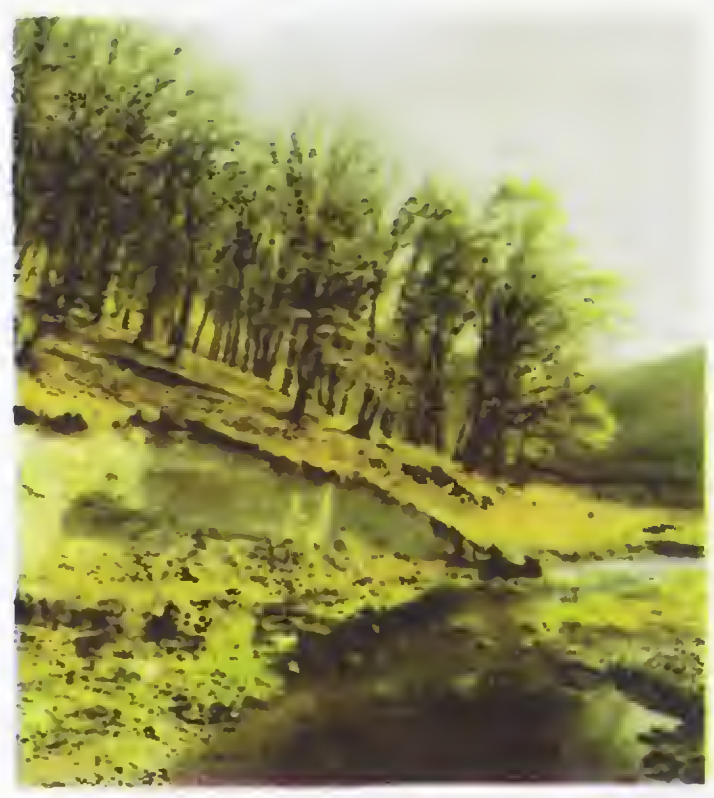

ми долинами і ярами. Корисні копалини: граніт, пісок, глини, у т. ч. гончарні. Зх. та пн. частини району лежать у межах *Лівобережно-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції*, східна — *Лівобережно-Дніпровсько-Приазовської північностепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня —5,7°, липня +20,3°. Період з т-рою понад +10° становить 183 дні. Опадів бл. 430 мм на рік. Висота снігового покриву 2—18 см. Метеостанція у Кобеляках. Міститься у посушливій, дуже теплій агрокліматичній зоні. З Пн. Сх. на Пд. Зх. район перетинає *Ворскла* (прит. Дніпра). Збудовано 20 ставків заг. пл. водного дзеркала 187 га. Переважають чорноземи звичайні малогумусні (70 % площі району), в заплавах річок — дерново-слабопідзолисті супіщані, дерново-глейові та чорноземно-лучні грунти. Пл. лісів та лісових насаджень (сосна, дуб, липа, вільха, тополя, клен; у підліску — ліщина, терен, шипшина, глід тощо) 17,8 тис. га. На степових ділянках — тонконіг, типчак, пирій, стоколос та ін. У районі 4 заказники місц. значення.

Пром-сть переробляє в основному місц. сировину (цукр. з-д і мол.-консервний комбінат у Біликах, з-д прод. товарів у Кобеляках, комбінат хлібопродуктів у с. Бутенках тощо). Швейна ф-ка і філіал Лубенської ковдрово-повстяної ф-ки у Кобеляках. Рослинництво зерново-буряківничого напряму, тваринництво — м'ясо-мол. (скотарство, свинарство, вівчарство, рибальство). Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) 119,6, у т. ч. орні землі — 97,8, сіножаті і пасовища — 19,7. Зрошується 6,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, овес, ячмінь, просо, гречка, цукр. буряки, соняшник, картопля, овочеві. У районі — 34 колгоспи, у т. ч. рибколгосп, 4 радгоспи. Залізничні станції Кобеляки, Ліщинівка. Майже всі автомоб. шляхи (514 км) з твердим покриттям. Територією К. р. проходять траси газопроводів «Союз», Диканька — Кременчук та нафтопроводу Лисичанськ — Кременчук — Одеса. Річкові пристані у Світлогірську та Орлику. Профес.-тех. уч-ще (Кобеляки), 2 санаторії. Музеї: історичний, а також літератури і мистецтва у Кобеляках, літ.-меморіальний угор. письменника Мате Залки у Біликах, де він проживав 1928—36; історичні у селах Бутенках і Красному.

К. А. Маца.

Є. П. Ковалевський.

П. В. Ковальов.

КОБИЛЕ́ЦЬКА ПОЛЯ́НА — селище міського типу Рахівського р-ну Закарп. обл. Розташована на р. Шопурці (прит. Тиси, бас. Дунаю), за 12 км від залізнич. ст. Великий Бичків. 3,1 тис. ж. (1990). Вперше згадується в 15 ст., с-ще міськ. типу с 1971. Рельєф ерозійно-акумулятивний. Селище оточене горами, одна з них має назву Кобила (вис. 1680 м). Перевищення висот до 70 м. Пересічна т-ра січня —3,8°, липня +18,1°. Опадів 1220 мм на рік. У селищі — гідрологічна пам'ятка природи місц. значення джерела. У К. П.— Закарпатський арматурний з-д, лісопункт, 4 лісництва Великобичківського лісокомбінату. Туристська база «Трембіта».

КОВАЛЕ́ВСЬКИЙ Єгор Петрович [18.II 1809 (за ін. даними, 1811), с. Ярошівка, тепер Дергачівського р-ну Харків. обл.— 2.X 1868] — рос. мандрівник, письменник, дипломат, чл.-кор. (з 1856) і почесний член (з 1857) Петерб. АН. У 1828 закінчив Харків. ун-т. З 1829 працював на золотопромислових з-дах Алтаю та Уралу. У 1837 як досвідчений фахівець вивчав природні багатства Чорногорії. У 1839—40 мандрував у Середній Азії. Протягом 1847—48 проводив геогр. і геол. дослідження у Пн.-Сх. Африці, зокрема в Єгипті для організації там золотих промислів. Одним з перших вказав правильне геогр. положення витоків Білого Нілу. На основі матеріалів, зібраних під час мандрівок 1849—50 і 1851, склав опис Монголії та Китаю. Брав участь в укладанні Кульджинського трактату (1851), який сприяв розширенню торгівлі Росії з Китаєм. З 1856 — директор Азіатського департаменту. У 1857—65 — помічник голови Рос. геогр. т-ва. Вивчав історію Росії 19 ст., займався літ. та громадською діяльністю.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. СПб, 1871—72.

Літ.: Вальская Б. А. Путешествия Егора Петровича Ковалевского. М., 1956; Виленкин В. Л. Странствователь по суше и морям. М., 1969.

В. П. Франчук.

КОВАЛЬО́В Павло Васильович (10.I 1912, м. Суми) — укр. рад. геоморфолог, палеогеограф, гляціолог, доктор геогр. наук з 1966, професор з 1966, заслужений працівник вищої школи УРСР (1980), почесний член Геогр. т-ва СРСР (1985). Член КПРС з 1942. У 1941 закінчив Харків. ун-т, у якому працює з 1946 (1968—88 — зав. кафедрою регіональної географії); протягом 1952—56 — викладач Харків. пед. ін-ту. Наук. дослідження присвячені палеогеографії Сх.-Європейської рівнини й Кавказу, сучас. і давньому зледенінню Кавказу. Розробив гіпотезу утворення степових блюдець. Вивчав сучас. геоморфологічні процеси на тер. Лівобережної України; вітрову ерозію на Пд. СРСР, питання охорони повітр. басейну і рекреації, проблеми прогнозування природних процесів. Проводить дендрокліматичні дослідження. Нагороджений орденами Червоної Зірки та Вітчизн. війни 2-го ступеня. З 1989 — голова *Харківського відділу Географічного товариства УРСР*.

Тв.: Основные черты географии современных геоморфологических процессов на территории Левобережной Украины. В кн.: Природные и трудовые ресурсы Левобережной Украины и их использование. Материалы третьей межведомственной научной конференции, т. 10. Физическая география. М., 1971; Ветровая эрозия на юге Русской равнины и рекомендации по охране почв. «Физическая география и геоморфология», 1981, № 25 [у співавт.].

КО́ВЕЛЬ — місто обл. підпорядкування Волин. обл., райцентр. Розташований у центр. частині області, на р. *Турії* (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Залізнич. вузол, автостанція. Нас. 68,4 тис. чол. (1990). Вперше згадується в літопису 1310 під назвою Ковле, 1518 затверджено міські права, місто з 1795. Пересічна т-ра січня −4,5°, липня +18,4°. Опадів 612 мм на рік. На р. Турії створено водосховище з зоною відпочинку. У місті — 2 метеостанції. Пл. зелених насаджень 449 га. К.— центр Ковельського пром. вузла. Підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту. З-ди: с.-г. машин, льонообр., сироробний, крохмальний, комбікормовий, буд. матеріалів; хлібо-, м'ясо-, деревообр. комбінати, ветсанзавод. Швейна ф-ка. Лісгоспзаг. Маш.-буд. технікум, мед. та 2 профес.-тех. уч-ща. Туристська база «Лісова пісня».

Об'єкти туризму: меморіальний комплекс Бойової Слави, пам'ятник екіпажу бронепоїзда «Комунар» і ковельським залізничникам, які загинули в роки Вел. Вітчизн. війни.

Літ.: Волынь туристская. Путеводитель. Львов, 1984.

КО́ВЕЛЬСЬКИЙ ВИ́СТУП — тектонічна структура на крайньому Пн. Зх. України, у межах Волин. обл. Є виступом кристаліч. фундаменту Сх.-Європейської платформи, розчленованим розривами на блоки. Глиб. залягання його поверхні — від 1,2 км на Пд. до 2 км на Зх. (на Пд. від Володимир-Волинського розлому вона на 2,6 км глибша, ніж у К. в.). Осадочний чохол має 2 структурні поверхи. Нижній, складений дислокованими теригенними осадочними породами верхнього протерозою — нижнього палеозою, нарощується на Зх. за рахунок кам'яновугільних і юрських відкладів. Верхній поверх лежить на розмитій поверхні нижнього і утворений моноклінальними товщами крейдяномергельних порід верхньокрейдового віку. Суцільний антропогеновий чохол представлений водно-льодовиковими піщаноглинистими утвореннями, перекритими моренними відкладами на Волинському пасмі.

За рельєфом К. В. відповідає пн.-зх. частині Поліської низовини, ускладненій Волинським пасмом. *В. В. Глушко.*

КО́ВЕЛЬСЬКИЙ КО́МПЛЕКС КРАЙОВИ́Х ЛЬОДОВИКО́ВИХ УТВО́РЕНЬ — група льодовикових форм рельєфу і льодовикові відклади в центр. частині Волин. обл. Фіксує край *Західно-Поліської льодовикової лопаті* покривного льодовика *Дніпровського зледеніння.* Пов'язаний з першою фазою скорочення лопаті й відокремленням Ковельського льодового язика. До комплексу входять акумулятивні водно-льодовикові форми (*ози, конуси виносу*), екзараційна долина і моренні покриви. Добре виявлені у рельєфі ози з уламками місцевих крейдяних порід є біля сіл Мощена, Люблинець, Білашів, Любитів, Радошин та Уховецьк Ковельського р-ну. Конуси виносу фіксують фронт язика своїми гирловими частинами біля сіл Журавлине Старовижівського р-ну, Озеряни Луцького р-ну, Старий Мосир, Великий Порськ, Підріжжя Ковельського р-ну. Поховану екзараційну долину глиб. до 40 м, виповнену дніпровською мореною, виявлено в долині р. Тур'ї біля с. Селець. Окремі покриви осн. морен залягають у центр. частині комплексу. Див. карту до ст. *Дніпровське зледеніння.* *А. В. Матошко.*

КО́ВЕЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — район у центр. частині Волин. обл. Утв. 1939. Пл. 1,9 тис. км². Нас. 43,3 тис. чол. (1990, без м. *Ковеля*), у т. ч. міського — 7,7 тис. Райцентр — місто обл. підпорядкування Ковель. У районі — с-ща міськ. типу *Голоби* та *Люблинець*, 91 сільс. населений пункт.

К. р. лежить у межах *Поліської низовини*. Поверхня пн. і центр. частин — горбисто-хвиляста моренно-зандрова рівнина, південної — хвиляста денудаційна, низовинна. Поширені карстові форми рельєфу (див. *Карст*). Корисні копалини: торф, пісок, глина, крейда, вапняки. Район розташований у *Волинському Поліссі*. Пересічна т-ра січня −4,5°, липня +18,5°. Опадів 617 мм на рік. Період з т-рою понад +10° становить 157 днів. Висота снігового покриву 14 см. К. р. належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Територією району протікають річки *Турія*, *Стохід* та їхні протоки Чорна, *Рудка*, Воронка (бас. Дніпра). Понад 20 озер, споруджено 31 водосховище (заг. пл. водного дзеркала 462 га). Переважають дерновослабо- та середньопідзолисті ґрунти. Пл. лісів 70 тис. га (лісоутворюючі породи — сосна, дуб). Є 2 лісопаркові зони пл. 591 га. Серед територій та об'єктів природно-заповідного фонду — заказник *Нечимне* (респ. значення) та 2 пам'ятки природи (місц. значення). У районі — виробниче об'єднання «Ковельбудіндустрія» (Люблинець), плодоконсервний завод, комбінат хлібопродуктів, цех луцького заводу «Спектр» (Голоби). Рослинництво зерново-льонарського і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, льон, картопля, кормові. Розвинуті скотарство, свинарство; допоміжні галузі — вівчарство, птахівництво, бджільництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 89,8, у т. ч. орні землі — 49,7, пасовища — 24,1, сіножаті — 15,8. Осушено 46 тис. га. У районі — 26 колгоспів і 4 радгоспи. Залізнич. вузол Ковель і станція Голоби. Автошляхів 400 км, у т. ч. з твердим покриттям — 370 км. Краєзнавчі музеї (Голоби, села Любитів, Уховецьк).

Об'єкти туризму: пам'ятник укр. поетесі Лесі Українці; літ.-меморіальний музей поетеси (с. Колодяжне). *Г. В. Балецький.*

КО́ВЕЛЬСЬКО - СА́РНЕНСЬКИЙ (ЗА́ХІДНО-ПОЛІ́СЬКИЙ) ГЕОБОТАНІ́ЧНИЙ О́КРУГ — частина *Поліської геоботанічної підпровінції*, у межах Волин. і Ровен. областей. Займає зх. частину *Поліської низовини*. Округ характеризується високою залісеністю (35—40 %), заболоченістю (11 %, найбільша на Україні) і значною площею луків. Ліси представлені гол. чин. сосновими, рідше трапляються дубово-соснові, подекуди дубові, березові, вільхові та фрагменти ялинових лісів. Серед заплавних луків — справжні та болотисті, серед материкових — низинні торф'янисті. Болота переважно низинні, сфагнові (перехідні та верхові) займають 20—25 % площі всіх боліт округу. На Пн. округу пустища (булавоносцеві, вересові, борові з поодинокими соснами, подекуди з кущами ялівцю звичайного). Трапляється також рослинність слабозадернованих пісків. Сучасна рослинність значно змінена госп. діяльністю людини. Ступінь розораності коливається від 10 % (на Пн.) до 50 % і більше (на Пд. Зх.). У К.-С. (З.-П.) г. о. виділяють Ратнів-

Ковельський район.
Краєвид біля с. Скулина.

сько-Любешівський, Зарічнянсько-Висоцько-Сарненський, Ковельсько-Маневицький, Рафалівсько-Дубровицький, Турійський, Цумансько-Костопільський, Степансько-Березнівський геобот. райони. В межах округу розташовані *Шацький природний національний парк*, заказники і пам'ятки природи респ. значення. *Т. Л. Андрієнко.*

КОВРА́Й — річка у Драбівському і Золотоніському р-нах Черкас. обл., ліва прит. *Супою* (бас. Дніпра). Довж. 42 км, пл. бас. 203 км^2. Бере початок на Зх. від с. Золотоношки. Долина маловиразна, заплава заболочена. Річище помірно звивисте, дно замулене, частково відрегульоване. Похил річки 0,67 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає у грудні, скресає на поч. березня. Споруджено ставки (для рибництва). Здійснюються роботи по залуженню берегів і насадженню лісосмуг.

КОВРА́Й — річка у Чорнобаївському р-ні Черкас. обл., ліва прит. *Дніпра* (впадає у Кременчуцьке водосховище). Довж. 27 км, пл. бас. 256 км^2. Бере початок поблизу с-ща Вишнівки. Тече широкою, симетричною долиною, заплава заболочена. Річище помірно звивисте, пересічна шир. його 4—5 м. Похил річки 0,63 м/км. Живлення дощове і снігове. Замерзає на поч. грудня, скресає на поч. березня. Воду використовують для потреб с. г.; рибництво. Вздовж берегів — лісосмуги.

КОВСУ́Г — річка у Станично-Луганському р-ні Луганської обл., ліва прит. *Євсугу* (бас. Сіверського Дінця). Довж. 54 км, пл. бас. 410 км^2. Бере початок на Пн. Зх. від с. Верхньобогданівки. Долина переважно трапецієподібна, схили її розчленовані. Заплава на окремих ділянках заболочена. Річище помірно звивисте, замулене. Похил річки 2 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає у серед. грудня, скресає у серед. березня. Споруджено водосховище (об'ємом понад 1,1 млн. м^3) та ставки. Воду використовують гол. чин. для зрошування. Здійснюється залуження і залісення прибережних смуг.

КОВ'Я́ГИ — селище міського типу Валківського р-ну Харків. обл. Залізнична станція. 4,0 тис. ж. (1988). Засн. наприкінці 17 — поч. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1968. Поверхня рівнинна, розчленована ярами та верхів'ями балок. Перевищення висот понад 60 м. Пересічна т-ра січня —7,4°, липня +20,3°. Опадів 522 мм на рік. Збудовано 4 ставки (пл. 4 га). Пл. зелених насаджень 68 га. В К.— асфальтовий, мол. і комбікормовий заводи.

КОГІ́ЛЬНИК, Кундук — річка в Молдові та УРСР (Тарутинський, Арцизький і Татарбунарський р-ни Одес. обл.), впадає в оз. *Сасик*. Довж. 243 км, пл. бас. 3910 км^2. Бере початок у Кодрах. Долина у верхів'ях каньйоноподібна, нижче — коритоподібна, з крутими правими і пологими лівими схилами; шир. її до 4 км. Заплава завширшки до 1,5 км. Річище звивисте, на окремих ділянках випрямлене; шир. 3—10 м. Глиб. річки від 0,6 до 1,5 м. Похил 0,94 м/км. Осн. притоки: Чага і Чилігідер (ліві). Живлення снігове і дощове. Характерні весняна повінь, щорічне пересихання та літні дощові паводки. Суцільного льодоставу не буває; льодові утворення з грудня до кін. лютого — поч. березня. Гідролог. пости біля смт Котовська (з 1957) і с. Мирнопілля (з 1980). К. зарегульований численними ставками; є шлюзи-регулятори. Воду використовують для зрошування і водопостачання; рибництво. На К.— м. Арциз. Річище К. каналізоване на протязі бл. 65 км. Здійснюється залісення і залуження берегів, створюються водоохоронні смуги. *Т. Д. Борисевич.*

КО́ДЕКС УРСР ПРО НА́ДРА — єдиний систематизований законодавчий акт, що регулює відносини в галузі використання і охорони надр у республіці. Затверджений Верховною Радою УРСР 25.VI 1976; введений у дію 1.XI 1976; зміни та доповнення — 1980, 1983, 1985 і 1987. Розроблений відповідно до Основ законодавства СРСР і союзних республік про надра (1975). Складається зі вступу і 11 розділів, що містять 108 статей. Кодекс закріплює осн. конституційний принцип, що надра в СРСР є держ. (заг.-нар.) власністю, яка становить основу гірничих відносин у країні. В 1-му розділі визначено завдання кодексу, склад єдиного держ. фонду надр; компетенцію СРСР і УРСР та місц. органів держ. влади і держ. управління в галузі регулювання гірничих відносин; види користування надрами; умови, порядок і строки надання надр користувачам; установлено права і обов'язки користувачів, а також підстави та порядок припинення права користування надрами. Розділ 2-й містить осн. вимоги до геол. вивчення надр, поняття першовідкривачів родовищ корисних копалин та їхні права. У 3-му розділі врегульовано питання проектування, буд-ва і введення в експлуатацію гірничодобувних підприємств, а також підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин. У 4-му розділі йдеться про користування надрами для розробки родовищ корисних копалин і для цілей, не пов'язаних з видобуванням їх; у 5-му — про безпеку робіт при користуванні надрами, у т. ч. про гірничорятувальну службу. 6-й розділ встановлює осн. вимоги щодо *охорони надр* і раціонального використання їх, умов забудови площ, де залягають корисні копалини, тощо. 7-й розділ присвячено держ. облікові запасів та родовищ корисних копалин, а також ділянок надр, наданих у користування, не пов'язане з видобуванням корисних копалин; у 8-му йдеться про нагляд і контроль за використанням та охороною надр; у 9-му — про розв'язання спорів з питань користування надрами. Відповідальність за порушення законодавства про надра визначено в 10-му розділі. Останній, 11-й, розділ закріплює порядок укладання міжнар. договорів і угод про надра. *Р. І. Гричук.*

КО́ДИМА — річка у Кодимському, Балтському, Любашівському р-нах Одес. обл. та Кривоозерському, Врадіївському і Первомайському р-нах Микол. обл., права прит. *Південного Бугу*. Довж. 149 км, пл. бас. 2480 км^2. Бере початок на сх. схилах Подільської височини, біля с. Будеї. Долина трапецієвидна, праві схили розчленовані ярами і балками; шир. долини до 1,5—4 км, глиб. до 60 м. Шир. заплави 400—600 м. Річище помірно звивисте, у серед. і нижній течії завширшки до 20 м і більше. Похил річки 0,73 м/км. Осн. притока — Гедзилів Яр (ліва). Живлення переважно снігове (на весняний період припадає 70—80 % річного стоку). Замерзає наприкінці грудня, скресає наприкінці лютого; льодостав нестійкий. Гідролог. пости біля с. Обжиле (з 1945) та с. Катеринка (з 1925). Стік К. зарегульований ставками та Балтським водосховищем (пл. 172 га, введено в дію 1984). Воду використовують для зрошування, а також пром. водопостачання; у штучних водоймах — рибництво. На К.— міста Кодима і Балта. Річище дуже замулене, проведено його розчищення і випрямлення на протязі понад 60 км. *Ю. П. Яковенко.*

КО́ДИМА — місто Одес. обл., райцентр. Залізнична ст., автостанція. Нас. 11,8 тис. чол. (1990). Засн. 1754, місто з 1979. Поверхня — погорбована. Пересічна т-ра січня —5,0°, липня +21,0°. Опадів 450 мм на рік. Пл. зелених насаджень 218 га. В місті — залізобетонних виробів, плодоовочеконсервний, комбікормовий, прод. товарів, маслосироробний з-ди, хлібокомбінат. Профес.-технічне уч-ще. Істор.-краєзнавчий музей.

КО́ДИМСЬКИЙ РАЙО́Н — район на Пн. Зх. Одес. обл. Утв. 1930. Пл. 0,8 тис. км^2. Нас. 39,9 тис. чол., у т. ч. міського — 14,5 тис. (1990). У районі — м. *Кодима* (райцентр), смт *Слобідка* і 24 сільс. населені пункти.

Розташований на пд. відрогах *Подільської височини*. Поверхня району — підвищена хвиляста лесова рівнина, розчленована ярами і балками.

Корисні копалини: пісок, гли-

Річка Кодима.

на, вапняки. К. р. міститься у межах *Дністровсько-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня −4,8°, липня +21,7°. Опадів 460 мм на рік. Період з т-рою понад +10° становить 170 днів. Висота снігового покриву до 15 см. К. р. належить до недостатньо вологої, теплої агрокліматич. зони. Річки — *Кодима* (бас. Пд. Бугу), Білоч, *Молокиш* (прит. Дністра). Споруджено 46 ставків (заг. пл. водного дзеркала 207 га). Грунти переважно сірі лісові, чорноземи опідзолені, чорноземи реградовані. В долинах та яружно-балкових місцевостях — лучно-чорноземні грунти. Пл. лісів 15,9 тис. га (дуб, граб, ясен, клен). У районі — Березівський заказник, 2 пам'ятки природи та заповідне урочище (всі — місц. значення).

У районі — кодимські залізобетонних виробів, плодоовочеконсервний, комбікормовий, прод. товарів, маслосироробний, а також Писарівський спиртовий заводи. Галузі спеціалізації с. г.— рослинництво зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. Овочівництво, садівництво. Скотарство, свинарство, птахівництво, допоміжна галузь — бджільництво. Площа с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 54,2, у т. ч. орні землі — 46,0, сіножаті і пасовища — 5,5. У К. р.— 16 колгоспів, радгосп, 2 птахофабрики. Залізничні ст.: Слобідка, Кодима, Абамелікове. Автомоб. шляхів 250 км, всі — з твердим покриттям. Профес.-тех. уч-ще, істор.-краєзнавчий музей (Кодима).

Об'єкт туризму — меморіальний музей нар. художника Є. І. Столиці у с. Будеях, де він народився.

О. І. Полоса.

КО́ДРА — селище міського типу Макарівського р-ну Київ. обл. Розташована на берегах р. Кодри (прит. Тетерева, бас. Дніпра), за 5 км від залізнич. ст. Буян. 2,0 тис. ж. (1990). Пересічна т-ра січня −6,2°, липня +19,0°. Опадів 533 мм на рік. Пл. зелених насаджень 187 га. Склоробний з-д, лісництво. Об'єкти туризму: пам'ятники на братській могилі партизанів, які загинули 1943 в бою з нім.-фашист. загарбниками; на честь піонерів-партизанів, які загинули в роки Вел. Вітчизн. війни; пам'ятний знак на місці бою партизанів-ковпаківців з нім.-фашист. загарбниками у квітні 1943.

КОЕФІЦІЄ́НТ ЗАРЕГУЛЬО́ВАНОСТІ СТО́КУ — показник, що характеризує природну та штучну зарегульованість стоку річок. Коефіцієнт природної зарегульованості стоку — це відношення площі *гідрографа*, що розташована нижче серед. *витрати води*, до загальної його площі. Він залежить від розміру, *озерності водозбору*, заболоченості водозбору, *лісистості водозбору*, грунтів, гідрогеол. умов та ін. Для річок України К. з. с. становить: для зони мішаних лісів 0,4—0,7, лісостепової зони — 0,4—0,5, степової зони — 0,3—0,4.

Коефіцієнт штучної зарегульованості стоку — це відношення величини зарегульованого (спостереженого) стоку до незарегульованого. Його визначають як суму об'єму спостереженого стоку та об'єму води, затриманої ставами і водосховищами, що розташовані в бас. річки вище від пункту спостережень. На тер. України коефіцієнт штучної зарегульованості стоку змінюється для річок басейнів Пд. Бугу від 0,86 до 0,97, ниж. течії Дніпра — від 0,47 до 0,98, Азовського м.— від 0,78 до 0,96. Для бас. річок ін. районів України він перевищує 0,9 і наближається або дорівнює 1. Дані про К. з. с. використовують при водогосп. розрахунках. Див. також *Стік* у гідрології.

В. Г. Сорокін.

КОЕФІЦІЄ́НТ СТО́КУ — відношення величини *об'єму стоку* або *шару стоку* до кількості опадів, що випали на площу *водозбору* і зумовили виникнення стоку. К. с. завжди менший за одиницю. На його величину впливають *випаровування*, геол. будова басейну, рельєф, грунти, *лісистість водозбору*, *озерність водозбору*, заболоченість водозбору, його площа та форма. К. с. визначають переважно за багаторічний період відповідно до умов формування стоку. Його величина для тер. України коливається від 0,05 до 0,60 і становить для Дніпра (до Києва) 0,24, Десни — 0,35, Пд. Бугу (до Олександрівки) і Сіверського Дінця (до м. Лисичанська) — 0,11, річок Кримських гір — 0,20—0,50. Дані про К. с. використовують при водогосподарських розрахунках.

В. Г. Сорокін.

КО́ЖАНКА — селище міського типу Фастівського р-ну Київ. обл., на р. Кам'янці (прит. Росі, бас. Дніпра). Залізнична станція. 3,4 тис. ж. (1990). Засн. у 14 ст., с-ще місьх. типу з 1972. Поверхня погорбована, розчленована балками. Пересічна т-ра січня −6,2°, липня +19,1°. Опадів 521 мм на рік. Пл. зелених насаджень 98 га. У К.— цукр. комбінат, цегельний завод.

КОЗА́-БЕРЕ́ЗИНА — болотний масив у Володимирецькому р-ні Ровен. обл. Займає реліктову долину р. Березини (бас. Прип'яті). Заг. пл. 5 тис. га. Рослинний покрив має в осн. евтрофний характер. Напр., в урочищі Теребуші переважають осоково-гіпнові угруповання з розрідженим деревним ярусом з берези пухнастої і верби, в урочищі Стави — вільхово-осокові і вільхово-високотравні ценози очерету, а також рогозу вузьколистого. Рослинний покрив урочища Коза має мезотрофний характер. Тут поширені осоково-сфагнові угруповання з домінуванням осоки пухнатоплодої (див. схему). У флорі К.-Б. з рідкісних видів є льодовикові релікти: осока дводомна, осока багнова, верба лапландська, верба чорнична, окремі види реліктових мохів тощо. Пересічна глиб. торфового покладу 1,7 м, макси-

*Профіль будови торфового покладу болота **Коза-Березина**. Ровенська область.*

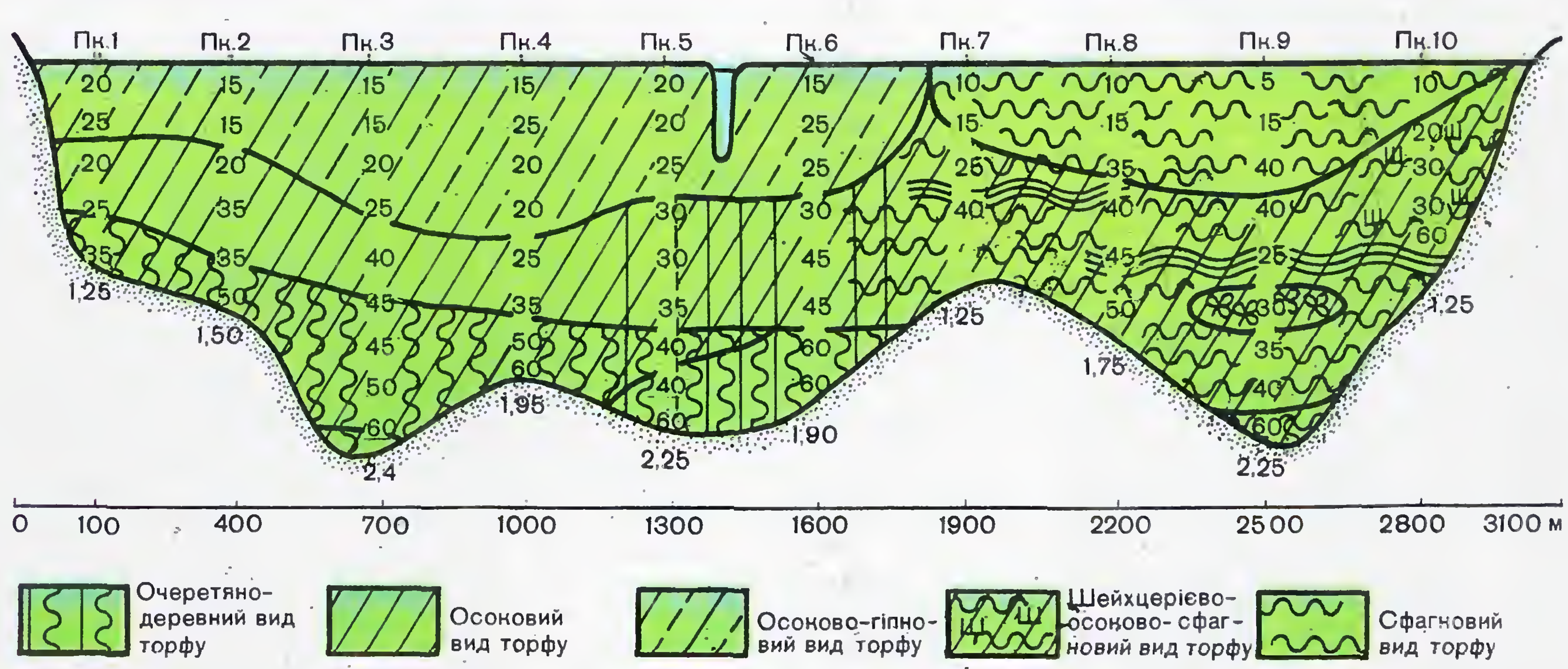

мальна — 4 м. Вид покладу на більшій частині масиву низинний, багатошарово-драговинний і багатошарово-лісодраговинний. К.-Б. — у складі *Білоозерського заказника*.

Літ.: Брадіс Є. М., Бачурина Г. Ф. Болота УРСР. К., 1969; Андриенко Т. Л., Шеляг-Сосонко Ю. Р. Растительный мир Украинского Полесья в аспекте его охраны. К., 1983. *Т. Л. Андрієнко.*

КОЗАКОВА ДОЛИНА — ландшафтний заказник респ. значення (з 1982). Розташована у Тисменицькому р-ні Івано-Фр. обл. Перебуває у віданні Івано-Франківського лісгоспзагу. Пл. 949 га. Охороняється мальовниче урочище на правому березі р. Бистриці. Береговий схил крутий, розчленований глибокими балками, з окремими відслоненнями вапняків. Є карстові печери. У рослинному покриві К. д. бл. 300 видів рослин. На зволожених грунтах зростає дубово-буковий праліс з багатим підліском і різноманітним трав'яним покривом. Гол. лісоутворюючими породами є дуб звичайний, дуб північний, дуб скельний, бук звичайний, як домішка — модрина європейська, в'яз голий. У травостої налічується 11 видів рідкісних рослин, занесених до Червоної книги УРСР (підсніжник звичайний, зозулині сльози яйцевидні та ін. орхідні, крокуси). Багатий тваринний світ: козуля, свиня дика, куниця лісова, заєць, борсук, ласка тощо. Має грунтозахисне та водорегулююче значення. *О. К. Ющенко.*

КОЗАЦЬКЕ — селище міського типу Бериславського району Херсон. обл., на р. *Дніпрі.* Залізнична ст. Козацька. 4,4 тис. ж. (1990). Засн. 1782, с-ще міськ. типу з 1960. Поверхня — пологохвиляста рівнина, розчленована балками і ярами. Пересічна т-ра січня —3,9°, липня +22,8°. Опадів 350 мм на рік. Пл. зелених насаджень 6 га. В К. — з-д залізобетонних виробів, лісництво.

КОЗАЦЬКИЙ ВАЛ — комплексна пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташований у Лисянському р-ні Черкас. обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. Н. К. Крупської та ім. В. В. Куйбишева. Пл. 8 га. Охороняється земляний вал висотою до 10 м та довж. 8 км. Збудований як фортифікаційна споруда в 9 ст. На валу росте типова степова рослинність.

КОЗАЧА ЛОПАНЬ — селище міського типу Дергачівського р-ну Харків. обл. Розташована на р. Лопані (прит. Уди, бас. Сіверського Дінця). Залізнична станція. 7,1 тис. ж. (1990). Засн. у 17 ст., с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня рівнинна, розчленована ярами та балками. Перевищення висот до 60 м. Пересічна т-ра січня —7,5°, липня +20,0°. Опадів 478 мм на рік. Пл. зелених насаджень 32 га. Ентомологічний заказник місц. значення — Старий Сад. В селищі — Дергачівська міжколг. бройлерна фабрика.

КОЗЕЛЕЦЬ — селище міського типу Черніг. обл., райцентр, на р. *Острі* (прит. Десни, бас. Дніпра), за 40 км від залізничної ст. Бобровиці. Автостанція. 9,6 тис. ж. (1990). Відомий з писемних джерел поч. 17 ст., с-ще міськ. типу з 1924. Пересічна т-ра січня —6,2°, липня +19,3°. Опадів 565 мм на рік. Площа зелених насаджень 199 га. На території селища — 2 пам'ятки природи місц. значення (дуби віком понад 200 років). У К. — льонозавод, цегельний, маслоробний, прод. товарів з-ди, рем.-трансп. підприємство. Зооветеринарний технікум.

Об'єкти туризму: меморіальний комплекс на честь героїв громадянської та Вел. Вітчизн. воєн; пам'ятки архітектури 18 ст., зокрема собор Різдва богородиці (1752—64).

Козелець.
Собор Різдва богородиці.

Заказник ***Козакова Долина.***
Підсніжник звичайний.
Загальний вигляд.

КОЗЕЛЕЦЬКИЙ РАЙОН — район у пд.-зх. частині Черніг. обл. Утв. 1923. Пл. 2,7 тис. км^2. Нас. 75,5 тис. чол., у т. ч. міського — 25,0 тис. (1990). У районі — м. *Остер*, с-ща міськ. типу *Козелець* (райцентр) і *Десна* та 108 сільс. населених пунктів.

К. р. лежить на *Придніпровській низовині.* Поверхня — низовинна пологохвиляста рівнина, зандрова — у пн.-зх. частині району і алювіальна — у пд.-сх. Корисні копалини: цегельно-черепична сировина, пісок, мергель. К. р. міститься у межах *Чернігівського Полісся.* Пересічна т-ра січня —6,5°, липня +19,5°. Опадів 570 мм на рік, більша частина їх випадає влітку. Період з т-рою понад +10° становить 158 днів. Висота снігового покриву 23—36 см. К. р. належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Метеорологічна станція (Остер). На Зх. територія району омивається *Київським водосховищем.* Ріки: *Десна* з притоками Остер, Смолянка; *Трубіж* (прит. Дніпра). У районі 11 озер (заг. пл. водного дзеркала 1841 га) та 16 штучних водойм (заг. пл. водного дзеркала 16,7 тис. га). Грунти дерново-підзолисті, сірі лісові, темно-сірі опідзолені поширені по всій тер. району, лучні, торфові і болотні — в заплавах річок. Пл. лісів 67,7 тис. га (сосна, дуб, вільха), пл. полезахисних лісосмуг — 473 га. В К. р. — *Сосинський заказник* та пам'ятка природи — *Святе озеро* (обидва респ. значення), 18 заказників, 7 пам'яток природи і заповідне урочище Копичівське (місц. значення). Осн. галузі пром-сті — харчова (Чемерський спиртовий, козе-

лецькі маслоробний і прод. товарів з-ди) і легка (козелецький льонозавод, остерська ткацька ф-ка). Гол. галузі спеціалізації с. г.— рослинництво зерново-льонарсько-картоплярського та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, льон, картопля. Розвинуте скотарство, допоміжні галузі тваринництва — птахівництво, вівчарство, рибальство. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 135, у т. ч. орні землі — 80,8, пасовища — 24,7, сіножаті — 28,1. Осушено 23,6 тис. га, зрошено 50 га. У районі — 31 колгосп, 4 радгоспи, птахооб'єднання, дослідна станція. Автомоб. шляхів 442,1 км, у т. ч. з твердим покриттям 397,0 км. Зооветеринарний (Козелець) та буд. (Остер) технікуми. В Острі — краєзнавчий музей, турбаза.

Об'єкти туризму: меморіальний комплекс на честь героїв громадянської та Вел. Вітчизн. воєн; пам'ятки архітектури, зокрема собор Різдва богородиці, 1752—64 (Козелець), Юр'єва божниця, 11 ст. (Остер).

В. В. Смаль.

КОЗЕ́ЛЬЩИНА — селище міського типу Полтав. обл., райцентр. Залізнична станція. 4,8 тис. ж. (1990). Виникла у 2-й пол. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня пологохвиляста, розчленована неглибокими і вузькими балками; заг. похил на Пн. Пересічна т-ра січня —5,5°, липня +21,6°. Опадів бл. 400 мм на рік. Пл. зелених насаджень 64 га. В селищі — з-ди: буд. матеріалів, керамзитового гравію, комбікормовий.

КОЗЕ́ЛЬЩИНСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд. частині Полтав. обл. Утв. 1923. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 28,7 тис. чол., у т. ч. міського — 8,1 тис. чол. (1990). У К. р.— с-ща міськ. типу *Козельщина* (райцентр) та *Нова Галещина*, 78 сільс. населених пунктів.

Розташований на Придніпровській низовині. Поверхня — лесова низовинна рівнина, ускладнена прохідними давніми долинами, балками (в пд.-сх. частині). Корисні копалини: залізна руда, глини, піски. Розміщений у межах *Лівобережно-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня —5,5°, липня +21,6°. Період з т-рою понад +10° становить 168 днів. Опадів 400 мм на рік, найбільше у березні, жовтні. Висота снігового покриву 11 см. Належить до недостатньо вологої, теплої агрокліматич. зони. В пн.-зх. частині К. р. тече р. *Псел* (прит. Дніпра) з прит. *Говтва*. Найпоширеніші — чорноземи типові малогумусні (до 70 % площі району), лучно-чорноземні солончакуваті грунти. Пл. лісів і лісонасаджень 3,6 тис. га (дуб, сосна, ясен, тополя, берест, клен, осика). В К. р.— Буртівський ботанічний, Ксендзівський та Попенківський гідролог. заказники місц. значення.

Найбільші пром. підприємства — галещинські маш.-буд. з-д і біофабрика (виготовляє біопрепарати для с. г.), козельщинські з-ди буд. матеріалів та керамзитового гравію. Спеціалізація с. г.— рослинництво зерново-буряківничого, тваринництво мол.-м'ясного напрямів (скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво).

КОЗІВСЬКИЙ РАЙОН ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 80,0, у т. ч. орні землі — 60,8, сіножаті і пасовища — 14,1. Зрошується 1,7 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, соняшник. У районі — 18 колгоспів, один радгосп. Залізничні ст.: Козельщина, Ганнівка, Галещина. Автошляхів 231 км, у т. ч. з твердим покриттям — 228 км.

Об'єкт туризму — літ.-меморіальний музей рос. рад. письменника М. Горького у с. Верх. Мануйлівці, де він жив і працював улітку 1897 і 1900.

Ю. М. Пушміна.

КОЗИ́Н — селище міського типу Обухівського р-ну Київ. обл. Розташований за 31 км від Києва. 3,6 тис. ж. (1990). Перші письмові згадки про К. належать до 11 ст., с-ще міськ. типу з 1958. Пересічна т-ра січня —6,0°, липня +19,2°. Опадів 550 мм на рік. Пл. зелених насаджень 312 га. В К.— цех по переробці деревини і лісництво Київського лісгоспзагу, цех по виготовленню виробів з пластмас виробничого об'єднання «Кристал». На околицях К.— бази відпочинку і піонерські табори.

КОЗІВНИЦТВО — галузь *тваринництва*, що займається розведенням кіз для одержання молока, м'яса, вовни, пуху, шкір, хутра. В СРСР розрізняють напрями К.: вовновий, пуховий, вовно-пуховий та молочний. В УРСР розводять кіз переважно мол. напряму — північноросійську, горьковську, зааненську та місцеві породи. У 1989 в усіх категоріях г-в республіки налічувалось 448 тис. голів кіз, з них 99 % перебувало в особистих підсобних г-вах населення. Присадибне К. особливо розвинуте у Полтав., Одес., Черкас. і Донец. областях. В сусп. секторі кіз утримують лише в г-вах Полтав. та Закарп. областей.

М. Д. Шинкаренко.

КОЗІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у зх. частині Терноп. обл. Утв. 1940. Пл. 0,7 тис. км². Нас. 43,4 тис. чол., у т. ч. міського — 11,0 тис. (1990). У районі — с-ща міськ. типу *Козова* (райцентр), *Козлів* та 46 сільс. населених пунктів.

Лежить у межах *Подільської височини*. Поверхня — підвищена платоподібна (на Зх.— плоскохвиляста) лесова рівнина, слаборозчленована балками, ярами, давніми долинами. Корисні копалини: вапняк, пісок, глина. Є джерела сірководневих вод (с. Козівка). К. р. розташований у *Західно-Українській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —4,8°, липня +18,2°. Опадів 620 мм на рік, більша частина їх випадає в теплу пору року. Період з т-рою понад +10° становить 160 днів. Висота снігового покриву 16 см. Належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Осн. річки — *Стрипа* з прит. Восушка (бас. Дніпра) і *Коропець* (прит. Дністра). Споруджено 37 ставків (заг. пл. водного дзеркала 358 га), Плотичанське водосховище на р. Стрипі. Переважають чорноземи типові малогумусні, чорноземи опідзолені і темно-сірі опідзолені грунти, в долинах — лучні і лучно-болотні, решта — ясно-сірі лісові грунти. Площа лісів 2,2 тис. га. Поширені бук, граб, дуб (88,5 %), хвойні (8,8 %), береза, осика, тополя (2,7 %). У районі — *Семиківський заказник* (респ. значення), 5 пам'яток природи і парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (місц. значення). З-ди цукр., комбікормовий, «Темп», цех Терноп. виробн. об'єднання «Ватра» (Козова), цегельний і спиртовий з-ди (Козлів).

Галузі спеціалізації с. г.— рослинництво зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури —

пшениця, ячмінь, горох, гречка, цукрові буряки, картопля. Розвинуті скотарство, свинарство; допоміжні галузі — вівчарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 54,1, у т. ч. орні землі — 50,1, пасовища — 2,7, сіножаті — 1,3. Осушено 15,4 тис. га. У районі — 24 колгоспи і радгосп. Залізничні станції: Козова, Яструбове. Автомоб. шляхів 266 км, у т. ч. з твердим покриттям — 222 км. *М. О. Ковтонюк.*

КОЗІЇВСЬКЕ НА́ФТОВЕ РОДО́ВИЩЕ — родовище на тер. Краснокутського р-ну Харків. обл., у межах *Дніпровсько-Донецької нафтогазоносної області.* В геоструктурному відношенні пов'язане з Козіївським підняттям — брахіантиклінальною складкою розміром 5×3,7 км, ускладненою скидами. Пром. поклади потужністю 120—600 м залягають у нижньокам'яновугільних відкладах на глиб. 3600—4275 м і верхньодевонських — на глиб. 4100—4350 м. Колекторами є пісковики з нафтонасиченістю 76—91 %. Густ. нафти кам.-вуг. горизонтів 810—848 кг/м^3, девонських — до 866 кг/м^3, вміст парафіну 0,22—10,3 %, смол — 0,88—4,53 %, сірки — 0,07—0,72 %. Родовище відкрито 1975. *Б. І. Слишинський.*

КОЗЛІ́В — селище міського типу Козівського р-ну Терноп. обл. Розташований на берегах р. Восушки (прит. р. *Стрипи,* бас. Дніпра) та її притоки Цецорки, за 14 км від залізничної ст. Денисів-Купчинці. 2,0 тис. ж. (1990). Вперше згадується 1467, с-ще міськ. типу з 1961. Поверхня горбиста, розчленована долинами річок та балками. Пересічна т-ра січня —4,8°, липня +18,2°. Опадів 605 мм на рік. Пл. зелених насаджень 82 га. В селищі є парк, лісовий масив Дмуховець. Спиртовий та цегельний з-ди, хлібопекарня.

П. К. Козлов.

КОЗЛО́В Петро Кузьмич (15.X 1863, м. Духовщина Смоленської обл. РРФСР — 26.IX 1935, м. Петродворець) — рад. географ і мандрівник, акад. АН УРСР з 1927, почесний член Рос. геогр. т-ва (з 1910) і багатьох зарубіжних товариств. У 1887 закінчив військове уч-ще. З 1883 брав участь в експедиціях у Центр. Азію під керівництвом рос. мандрівників М. М. Пржевальського, М. В. Певцова, В. І. Роборовського. У 1899—1901 очолював монголо-тібетську експедицію, 1907—09 — монголо-сичуанську експедицію, під час яких було відкрито нові гірські хребти, западини, ріки, озера, досліджено пустелі, гірські країни тощо; у пд. частині пустелі Гобі було відкрито і досліджено давнє мертве місто Хара-Хото (11—14 ст.), а також зібрано важливі матеріали з географії та етнографії народів Монголії та Тібету. У 1923—26 очолив першу рад. експедицію в Центр. Азію; важливим результатом її було відкриття могильників сх. гунів, де знайдено цінні археол. матеріали. Діяльність К. пов'язана з Україною. З грудня 1917 до квітня 1919 перебував у заповіднику *Асканія-Нова* як комісар по організації охорони цього природного комплексу в умовах громадянської війни. У 1927—35 керував Кафедрою географії АН УРСР. У 1931—33 брав активну участь у підготовці експедиції укр. вчених на Тянь-Шань. Матеріали експедицій описано в багатьох статтях і книгах. Відзначений Великою золотою медаллю та медаллю ім. М. М. Пржевальського Рос. геогр. т-ва, медалями зарубіжних геогр. т-в. Ім'ям К. названо льодовик у горах Монгольського Алтаю.

Тв.: Аскания-Нова (Чапли). Первые опыты акклиматизации животных в России. Пг., 1915; Монголия и Амдо и мертвый город Хара-Хото. М., 1948; Монголия и Кам. М., 1948; Путешествие в Монголию. 1923—1926. Дневники. М., 1949; Русский путешественник в Центральной Азии. Избранные труды. К столетию со дня рождения (1863—1963). М., 1963.

Літ.: Дмитриев В. В. Русский географ и путешественник П. К. Козлов (1863—1935). Смоленск, 1951; Овчинникова Т. Н. П. К. Козлов — исследователь Центральной Азии. М., 1964. *В. П. Франчук.*

КОЗОВА́ — селище міського типу Терноп. обл., райцентр, на р. *Коропець* (прит. Дністра). Залізнична станція. 9,0 тис. ж. (1990). Відома з 1440, с-ще міськ. типу з 1958. Рельєф К.— горбисто-пасмовий. Пересічна т-ра січня —4,8°, липня +18,2°. Опадів 605 мм на рік. Пл. зелених насаджень 88,3 га. На річці створено водосховище; береги його — місце відпочинку. В К.— парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (місц. значення). З-ди: цукр., комбікормовий, «Темп», цех Терноп. виробничого об'єднання «Ватра».

КОЗЯ́ТИН — місто Вінн. обл., райцентр. Розташований у верхів'ї р. *Гуйви* (прит. *Тетерева,* бас. Дніпра). Залізничний вузол, автостанція. 28,9 тис. ж. (1990). Виник у 70-х рр. 19 ст., місто з 1939. Поверхня розчленована балками, похил її до ріки. Є невеликі водосховища. Пересічна т-ра січня —6,0°, липня +19,2°. Опадів 549 мм на рік. Пл. зелених насаджень 462 га. У К.— *підприємства* залізнич. транспорту, птахо- і хлібокомбінати, сухого знежиреного молока, хлібний і комбікормовий з-ди, швейна ф-ка, промкомбінат. Профес.-тех. училище. Бюро подорожей та екскурсій.

Літ.: Бестужева Л. І., Ткаченко П. П. Козятин. Путівник. Одеса, 1979.

КОЗЯ́ТИНСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн. частині Вінн. обл. Утв. 1923. Пл. 1,1 тис. км^2. Нас. 83,9 тис. чол., у т. ч. міського — 37,1 тис. (1990). У К. р.— м. *Козятин* (райцентр), с-ща міськ. типу *Бродецьке, Глухівці, Залізничне,* 71 сільс. населений пункт.

Лежить у межах *Придніпровської височини.* Поверхня — підвищена лесова рівнина з чергуванням плоских і пологохвилястих ділянок, розчленована балками. У К. р.— *Глуховецьке родовище каоліну, Жежелівська група родовищ граніту,* поклади глини, піску. Розташований у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції.* На території району беруть початок річки *Гуйва, Гнилоп'ять, Роставиця* (бас. Дніпра), *Десна* (бас. Пд. Бугу). Споруджено 160 ставків (заг. пл. водного дзеркала 1500 га). Пересічна т-ра січня —6°, липня +19,2°. Опадів 549 мм на рік. Період з т-рою понад +10° становить 155 днів. Висота снігового покриву 22 см. Метеостанція (с. Білопілля). Район належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. У грунтовому покриві переважають темно-сірі опідзолені грунти та чорноземи типові і опідзолені (бл. 90 % площі району). Пл. лісів 3,5 тис. га (дуб, береза, сосна, клен, ясен, вільха); полезахисних та водоохоронних лісонасаджень 1,7 тис. га, у т. ч. лісосмуг — 777 га. У районі — заказник *Сестринівська Дача* (респ. значення), 4 пам'ятки природи і заповідне урочище Вільхове (місц. значення).

Найбільші підприємства: козятинські сухого знежиреного молока, комбікормовий з-ди, швейна ф-ка, птахокомбінат, Жежелівське кар'єроуправління, виробниче об'єднання «Глухівцікаолін», Бродецький та Глуховецький залізобетонних виробів, 3 цукр. (Бродецьке, села Махаринці, Широка Гребля) з-ди. Галузі с. г.— рослинництво зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, цукр. буряки, овочеві, картопля. Садівництво.

Розвинуті скотарство, свинарство, бджільництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 89,7, у т. ч. орні землі — 78,5, сіножаті — 4,6, пасовища — 5,3. Зрошується 850 га, осушено 4,0 тис. га. У районі — 22 кол-

госпи, 7 радгоспів, є міжгосп. підприємство по відгодівлі худоби (Бродецьке).
Залізничний вузол Козятин, залізничні станції: Глухівці, Кордишівка, Залізничне. Автомоб. шляхів 416 км, у т. ч. з твердим покриттям — 367 км. Профес.-тех. уч-ще, бюро подорожей та екскурсій (Козятин). Краєзнавчі музеї (села Самгородок, Вернигородок). Музей хліба (Білопілля).

КОКО́ЗЬКА ДОЛИ́НА — міжгірна долина на Пд. Зх. *Кримських гір*, у бас. р. Кокозки, в межах Бахчисарайського р-ну Крим. обл. Обмежена горами Ялпах-Кая та Седам-Кая (на Пд. Зх.) і *Бойка горою* (на Пн. Сх.). Складається з піщано-глинистого флішу та рифових вапняків. Схили та дно К. д. вкриті лісами (бук, граб, дуб та ін.). Біля підніжжя навколишніх гір — численні джерела. У верхній частині схилу г. Седам-Кая — печера *Данильча*. На Пн. долини с. Соколине. Об'єкт туризму. *М. І. Лисенко.*

КОКСОХІМІ́ЧНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — підгалузь *чорної металургії*, підприємства якої здійснюють хім. переробку кам. вугілля шляхом коксування (нагрівання без доступу повітря). Має комплексоутворююче значення: на її базі виникають виробництва, що здійснюють переробку коксових, доменних газів, фенолів, смол тощо. К. п. виробляє понад 150 найменувань продукції. Основною сировинною базою К. п. УРСР є коксівне вугілля *Донецького кам'яновугільного басейну*. К. п. в своєму розміщенні тяжіє передусім до металург. підприємств та районів видобування вугілля. Гол. райони концентрації її підприємств на Україні — Донбас, де пром. виробн. коксу почалося у 80-х рр. 19 ст. на Юзівському (тепер Донецькому) з-ді, і Придніпров'я. В дореволюц. Росії 1913 було одержано 4,4 млн. т коксу, з них 99,5 % — на Україні. Як окрема підгалузь почала виділятися з металург. виробн. наприкінці 19 ст. З 1971 за виробн. коксу СРСР посідає 1-е місце в світі. Частка УРСР у загальносоюзн. виробн. коксу 1988 становила 43,3 %. На Україні К. п. об'єднує 14 коксохім. з-дів (88 коксових батарей), які зосереджені гол. чином у Донецькій (56,4 %) і Дніпропетровській (25,2 %) областях, а також у Луганській і Запоріз. областях. Серед них найбільші: в Донец. обл. — Авдіївський, Маріупольський, Ясинівський (м. Макіївка); у Луган. обл. — Комунарський; у Дніпроп. обл. — Криворізький, Баглійський; у Запоріз. обл. — Запорізький, які дають 70 % респ. виробн. коксу. Виробн. його в цілому з 1960 по 1988 зросло в 1,2 раза. Поліпшилась якість коксу, розширено обсяг і асортимент хім. продукції галузі, необхідної для розвитку хім., парфюмерної та ін. галузей промсті, а також с. г. Коксохім. з-ди України мають стійкі зв'язки по кооперації з підприємствами чорної металургії, вуг., хім. пром-сті УРСР та ін. республік СРСР. Широко розвинуте внутрішньогалузеве кооперування. Осн. частину валового коксу використовують для потреб чорної металургії республіки (70 %). Частину продукції К. п. вивозять за межі УРСР, у т. ч. вона іде на експорт, в основному до сх.-європейських країн.
Важливою є проблема охорони водного й повітр. басейнів від забруднення коксохім. виробн., а також економії коксу.
Літ.: Развитие металлургии в Украинской ССР. К., 1980; Глущенко И. М. Химическая технология горючих ископаемых. К., 1985. *М. О. Терещенко.*

КОКТА́Ш — скеляста гора у верхів'ї р. Кучук-Карасу, поблизу с. Синьокам'янки Білогірського р-ну Крим. обл. Вис. до 700 м. Являє собою гостровершинний рифовий масив, що складається з вапняків. Схили круті, урвисті, лише на Пн. більш пологі. Біля підніжжя К. грабово-букові ліси. Об'єкт туризму. *М. І. Лисенко.*

КОКТЕБЕ́ЛЬ — колишня (до 1944) назва смт *Планерського*.

КОКТЕБЕ́ЛЬСЬКА БУ́ХТА, Коктебель — бухта Чорного м. на Сх. Кримського п-ова, між гірським масивом *Карадаг* (на Зх.) і мисом *Кіїк-Атлама* (на Сх.). Довж. 4 км, максимальна шир. 2 км, глиб. до 5—8 м. Бухта вдається у суходіл у пн.-зх. напрямі, має округлі обриси. Береги низькі, вирівняні. Пляж уздовж берегів К. б. складається з гравійно-галечникових відкладів. Бухту оточує широка Коктебельська долина, на узбережжі — смт *Планерське*. *Л. О. Багрова.*

Коктебельська бухта.

КОЛЕКТИ́ВНЕ САДІВНИ́ЦТВО І ГОРО́ДНИЦТВО — одна з форм соціалістичної кооперації. Садові та садово-городні т-ва організовують при підприємствах, орг-ціях і установах (іноді при районних і міськ. Радах нар. депутатів) у *приміських зонах*, як правило, на невикористовуваних землях. К. с. і г. є додатковим джерелом виробн. ряду с.-г. продуктів, особливо овочів і фруктів, місцем активного використання вільного часу тощо. Частину вироблюваної продукції члени К. с. і г. реалізовують на колг. ринку, через споживчу кооперацію, чим сприяють поліпшенню забезпечення населення продовольчими продуктами, передають лік. та дошкільним закладам. Напрям і структура К. с. і г. пов'язані з особливостями природно-екон. зон. Крім вирощування сільськогосп. продукції і квітів, дозволено утримання окремих видів тварин (кролів, птиці, бджіл). Садові, садово-городні і городні т-ва є юридичними особами. Правове положення К. с. і г. визначено нормативними актами. Так, 29.XII 1984 Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про впорядкування організації колективного садівництва і городництва». В УРСР ці питання регулюються типовим статутом садівницького т-ва, затвердженим Радою Міністрів УРСР і Укрпрофрадою 2.XII 1986. Воно визначає порядок організації т-в, вступу до них, розміри зем. ділянок і будов на них, правила внутр. розпорядку тощо. Члени кооп. т-ва обирають правління, яке керує кооперативом. К. с. і г. підпорядковані адміністрації та профспілковому к-ту підприємства, орг-ції, установи, при яких воно створене. Планомірний розвиток К. с. і г. відповідає інтересам трудящих, має велике екон., соціальне і моральне значення. *О. І. Шаблій.*

КОЛЕКЦІ́ЙНЕ КАМІ́ННЯ — окремі кристали, друзи, мінерали і зразки гірських порід, які вживаються для наукових і учбових колекцій або мають декоративно-ужиткове призначення. Відповідність К. к. галузевому стандарту оцінюється за декоративно-якісною характеристикою (інтенсивність і характер забарвлення, прозорість, завершеність кристалографічних форм), розміром кристалів і допусками по дефектах (кількість тріщин, замутніння тощо).
На Україні для колекцій використовують досконалі кристали та друзи і кристалічні агрегати радіально-променевого або коралоподібного виду: моріон, топаз, польові шпати, фенакит, флюорит з Житомирщини, аметист з Кримських гір і Житомирщини, сірка й целестин з Передкарпаття, гірський кришталь з Донбасу тощо. До К. к. належать окремі мінерали — включення в різних гірських породах: содаліт у маріуполіті, корунд у гнейсах, опал у пеліканітах з Приазов'я, лабрадор в анортозиті Коростенського та Корсунь-Новомиргородського плутонів Українського щита тощо. Для колекцій використовують також зразки гірських порід усіх різновидів, які за своїми характеристиками відповідають вимогам галузевого стандарту. Див. також *Виробне каміння*. *В. І. Панченко.*

КОЛЕ́СНИКОВ Аркадій Георгійович (5.XII 1907, м. Юрбаркас, тепер Лит. РСР — 4.IV 1978, Севастополь) — рад. геофізик, доктор фіз.-математичних наук з 1944, професор з 1947, академік АН УРСР з 1967. Член КПРС з 1952. В 1930 закінчив Моск. вище тех. уч-ще ім. М. Е. Баумана. В 1938—42 працював в Ін-ті теор. геофізики АН СРСР. З 1942 — у Мор. гідрофіз. лабораторії, на базі якої 1948 створено Мор. гідрофіз. ін-т АН СРСР, переданий 1961 АН УРСР (див. *Морський гідрофізичний інститут* АН УРСР; у 1962—74 — директор, 1974—75 — зав. відділом). Одночасно, 1944—62 — зав. ка-

А. Г. Колесников.

федрою фізики моря і вод суходолу Моск. ун-ту. Осн. праці присвячені дослідженням в галузі терміки моря, океанічної турбулентності, турбулентного обміну в приводному шарі атмосфера — океан; методам розрахунку швидкості зростання льоду на морях, водосховищах та річках; розробці гідрофіз. вимірювальних комплексів і автоматизованих систем збирання, передавання та обробки гідрофіз. інформації. Брав участь в експеримент. і теор. дослідженнях течії Ломоносова та системи пограничних течій тропічної Атлантики. Був представником УРСР у Міжурядовій океанографічній комісії ЮНЕСКО. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, трьома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1970. Держ. премія УРСР, 1979.

Тв.: Вертикальный турбулентный обмен в устойчиво стратифицированном море. «Известия АН СССР. Серия геофизическая», 1960, № 11; Открытие, экспериментальное исследование и разработка теории течения Ломоносова. Севастополь, 1968 [у співавт.]; Автоматизація досліджень морів і океанів. «Вісник АН УРСР», 1969, № 1.

Літ.: К 70-летию со дня рождения академика АН УССР Аркадия Георгиевича Колесникова. «Известия АН СССР. Серия физика атмосферы и океана», 1978, т. 14, № 1. *В. І. Бєляєв.*

КОЛИВА́Й Валентина Панасівна (2.I 1944, с. Журавка Шполянського району Черкас. обл.) — вчителька географії, заслужена вчителька УРСР з 1978, відмінник нар. освіти УРСР з 1976. Після закінчення 1969 Київ. ун-ту викладає географію у Лебединській серед. школі № 2 (Черкас. обл.). У навч. процесі застосовує новаторські прийоми, створені нею наочні засоби, зокрема екранні. Проводить пошуково-дослідницьку позакласну роботу з учнями у шкільному геогр. клубі «Глобус» по вивченню рідного краю, екологіч. вихованню. На базі створеного нею кабінету працює школа передового пед. досвіду району. Делегат 3-го з'їзду вчителів УРСР (1968) і 3-го Всесоюзного з'їзду вчителів (1978). Понад 10 років депутат сільс. Ради.

А. С. Волкова.

КОЛКИ́ — невеликі лісові масиви на рівнинах лісостепової, рідше степової зон. Приурочені до зволожених ділянок на вододілах. Мають вигляд невеликих гаїв, що формуються на днищі замкнутих знижень лесових терас *Дніпра*, *Псла* та ін. річок Лівобережжя, а на піщаних масивах пониззя Дніпра та Сіверського Дінця — в улоговинах видування, переважно на дернових грунтах. К. на аренах — переважно 2—3-ярусні лісові *фітоценози*, деревостан яких звичайно чисто березовий, рідше осиковий, дубовий. Висота деревостану становить 8—12 м.

У підліску (заввишки 0,5—3 м) переважають жостір проносний, терен, дрік дніпровський, верба розмаринолиста та ін. Для трав'яного ярусу К. характерне поєднання псамофітно-степових, лучних і лучноболотних рослин з типовими лісовими компонентами.

Всього у складі нижньодніпровських К. нараховують бл. 80 видів квіткових рослин. К. мають вплив на прилеглі території — підвищують вологість повітря та грунтів, стримують дефляційні процеси.

На Україні у природному стані К. збереглися лише у відділеннях *Чорноморського біосферного заповідника*, на *Кінбурнській косі*. Частково змінені фітоценози К. трапляються у пониззі Дніпра, зрідка — у пониззі *Південного Бугу*. *В. С. Ткаченко.*

Березові колки на Причорноморській низовині. Херсонська область.

КО́ЛКИ — селище міського типу Маневицького р-ну Волин. обл., на правому березі р. *Стир* (прит. Прип'яті, бас. Дніпра), за 26 км від залізнич. ст. Маневичі. 3,9 тис. ж. (1990). Засн. у 16 ст., с-ще міськ. типу з 1940. Пл. зел. насаджень 156,8 га. Пересічна т-ра січня $-5{,}1°$, липня $+18{,}8°$. Опадів 604 мм на рік. Консервний, хлібний і комбікормовий з-ди, лісгоспзаг. Профес.-тех. уч-ще, санаторій.

Об'єкт туризму: пам'ятник на місці розстрілу 1935 поліцією буржуазно-поміщицької Польщі першотравневої демонстрації трудящих.

Літ.: Волынь туристская. Путеводитель. Львов, 1984.

КОЛО́ДНИЦЯ — річка у Стрийському і Миколаївському р-нах Львів. обл., права прит. *Дністра*. Довж. 69 км, пл. бас. 323 км^2. Бере початок з джерел на схилах Бескид у межах Сколівського р-ну. Долина у верхів'ї V-подібна, нижче розширюється. Річище завширшки 4—8 м (макс. ширина — до 35 м). Глиб. річки 0,5—1 м, найбільша — бл. 3 м. Похил річки 1,3 м/км. Живлення снігове і дощове. Влітку бувають дощові паводки. Льодові утворення з'являються наприкінці листопада, скресає до березня; льодовий режим нестійкий. Гідролог. пост біля с. Криниці. Є ставки. Воду К. використовують для тех. і побут. водопостачання і зрошування. Річище на протязі 23 км відрегульоване, у нижній течії обваловане.

КОЛО́ДНИЦЯ — заплавне озеро у Козелецькому р-ні Черніг. обл., на лівому березі Десни (бас. Дніпра), між селами Соколівкою і Самійлівкою. Довж. понад 5 км, шир. до 0,2 км, пл. 0,5 км^2, глиб. до 5 м. Улоговина звивистої форми з розгалуженнями у пн. частині. Береги пологі, вкриті переважно лучною рослинністю, лише у пд. частині поросли дубовим лісом. Живиться К. водами Десни, з якою сполучена протокою. Т-ра води влітку $+19°$ на глиб. 0,5 м від дна. Взимку замерзає. Прозорість води до 1,2 м. Дно піщане. Серед водяної рослинності — очерет звичайний, рогіз широколистий, кушир занурений тощо, є реліктові (сальвінія плаваюча) та комахоїдні (пухирник звичайний) рослини. Водяться ка-

Колки.
Пам'ятник на місці розстрілу 1935 поліцією буржуазно-поміщицької Польщі першотравневої демонстрації трудящих.

Річка Коломак.

рась, плітка, окунь та ін. У прибережних заростях — гніздування очеретянок, болотяних крячків. Воду використовують для с.-г. потреб. К. та його береги — місце відпочинку; рибальство, мисливство.

К. А. Семенихіна.

КОЛОМА́К — річка у Валківському р-ні Харків. обл. та Чутівському і Полтавському р-нах Полтав. обл., ліва прит. *Ворскли* (бас. Дніпра). Довж. 102 км, пл. бас. 1650 км^2. Бере початок поблизу с. Високопілля. Долина переважно трапецієподібна, у пониззі невиразна; її шир. переважно 2,5—5 км, на окремих ділянках — до 8 км, глиб. до 30—45 м. Заплава двостороння, шир. 0,6—0,9 км (найбільша — 2,5 км у серед. течії). Річище помірно звивисте, завширшки (на плесах) від 20—50 до 100 м; глиб. до 6 м. Похил річки 0,62 м/км. Осн. притока — Свинківка (права). Живлення снігове і дощове. У посушливі роки у верхів'ї пересихає. Замерзає на поч. грудня, скресає у 2-й пол. березня. Перед льодоставом бувають *забереги*; на окремих ділянках перемерзає. Споруджено шлюзи-регулятори. Воду використовують для зрошування та сільськогосподарського водопостачання. Іл. с. 181.

Е. А. Попова.

КОЛОМА́К — селище міського типу Валківського р-ну Харків. обл. Розташований на р. Коломак (прит. Ворскли, бас. Дніпра), за 7 км від залізнич. ст. Коломак. 4,5 тис. ж. (1990). Відомий з 1571, с-ще міськ. типу з 1959. Поверхня рівнинна, розчленована ярами і балками. Перевищення висот до 60 м. Пересічна т-ра січня −7,4°, липня +20,3°. Опадів 503 мм на рік. Пл. зелених насаджень 4,6 тис. га. В селищі — Новоіванівський цукр. комбінат, цегельний з-д, сепараторний цех Ков'язького мол. з-ду, лісництво.

КОЛОМИ́ЙСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд.-сх. частині Івано-Фр. обл. Утв. 1940. Пл. 1 тис. км^2. Нас. 103,6 тис. чол. (без м. *Коломиї*), у т. ч. міського — 12,9 тис. (1990). Райцентр — місто обл. підпорядкування Коломия. У К. р.— с-ща міськ. типу *Гвіздець*, *Отинія* і *Печеніжин* та 80 сільс. населених пунктів.

Пн. частина району лежить у Передкарпатті (поверхня — підвищена пологохвиляста рівнина, значно розчленована), південна — у межах Покуття (низькогірні хребти з пологими схилами, куполоподібними вершинами, розділені річковими долинами). Корисні копалини: буре вугілля, сірка, глина, пісковики. Розташований у *Передкарпатській височинній фізико-географічній області* та *Зовнішніх Карпатах*. Пересічна т-ра січня від −3,7° на Пн. Зх. до −6,4° на Пд. Сх., липня +18, +20°. Період з т-рою понад +10° становить 168—170 днів. Опадів 600—750 мм на рік, макс. кількість у червні — липні. Висота снігового покриву 18—21 см. Метеостанція у Коломиї. Міститься у Карпатському агрокліматич. р-ні вертикальної кліматич. зональності. Осн. ріка — *Прут*, його притоки — Пістинька з Лючкою, Коломийка з Козачевим, Тлумачик, Турка та ін. Збудовано 25 ставків з пл. водного дзеркала 158 га. Грунти дерново-підзолисті (47 % площі району), буроземи опідзолені (10 %), опідзолені, у т. ч. опідзолені чорноземи (33 %), лучні (10 %). Ліси в основному з бука, дуба, граба та ін.— займають 22,4 тис. га, переважно на вододілах і крутосхилах. Лісистість на Пд. Зх. 30 %, на Пн. Сх. 15 %. У районі — бот. *Княждвірський заказник* (респ. значення) та 9 заповідних урочищ (місц. значення).

Коломия. В центрі міста.

Найбільші підприємства району: Загайпільський сірчаний рудник, Печеніжинський меблевий комбінат, Отиніянська меблева ф-ка, підгайчиківські спиртовий і комбікормовий з-ди. У рослинництві переважає вирощування зернових (озима пшениця, озиме жито, ячмінь, овес) та тех. (льон-довгунець, цукр. буряки, тютюн) культур; у тваринництві — скотарство м'ясо-мол. напряму з розвинутими свинарством і вівчарством. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 53,1, у т. ч. орні землі — 40,1, сіножаті і пасовища — 12,8. У районі — 19 колгоспів (частина з них об'єднані в агрофірми «Прут», «Карпати», «Тиса»), 3 радгоспи, держ. обл. с.-г. дослідна станція «Еліта» (с. П'ядики). Залізничні станції: Коломия, Отинія, Коршів. Автошляхів з твердим покриттям 394 км. 2 профес.-тех. уч-ща (Отинія, с. Коршів).

Об'єкти туризму: літ.-меморіальний музей укр. рад. письменника П. С. Козланюка у с. Переривi, де він народився; музей історії с. Шепарівців; літ.-меморіальний музей укр. письменників М. Ірчана й І. В. Ткачука та музей одного з керівників боротьби трудящих зх.-укр. земель проти польських окупантів у 20-х рр. 20 ст. С. О. Мельничука у с. П'ядиках (всі — уродженці цього села). У Печеніжині народився керівник антифеод. руху 30—40-х рр. 18 ст. О. Довбуш.

Б. Ф. Лящук.

КОЛОМИ́Я — місто обл. підпорядкування Івано-Фр. обл., райцентр. Розташована в пд.-сх. частині області, на р. *Прут* (прит. Дунаю). Вузол залізничних та автомоб. шляхів. 64,9 тис. ж. (1990). Місто вперше згадується в Іпатіївському літопису під 1240. Рельєф К. рівнинно-терасний, заг. похил поверхні на Сх. Пересічна т-ра січня −5,5°, липня +18,6°. Опадів 620 мм на рік. Метеостанція. В межах міста в р. Прут впадають річки Пістинька, Коломийка та ін. В К.— пам'ятки природи місц. значення — горіх сірий та магнолія. Пл. зелених насаджень 832,8 га, у т. ч. пам'ятка садово-паркового мистецтва — Парк ім. С. М. Кірова (засн. 1892) та 2 бот. пам'ятки природи (усі — місцевого значення).

Коломийський район.
Музей Княждвірського заказника у с. Верхньому.

К.— центр Коломийського пром. вузла. Розвинуті маш.-буд. і металообр. (виробниче об'єднання «Коломиясільмаш», з-ди: комплектно-розподільних пристроїв «Електрооснащення», металооб'єднання «Прикарпаття»), легка (гардинна, ткацька, швейна, взут., щетинно-щіткова ф-ки), харч. (м'ясний, хлібний та хлібопродуктів комбінати, сироробний, консервний, сокоекстрактний з-ди) та лісова і деревообр. (лісокомбінат, деревообр. з-д, паперова ф-ка) галузі пром-сті. Заводоуправління буд. матеріалів. Підприємства залізнич. транспорту, ф-ка худож. виробів. У місті — технікум мех. обробки деревини, мед., пед. та 3 профес.-тех. уч-ща. Бюро подорожей та екскурсій. Музей народного мистецтва Гуцульщини (один з центрів гуцульського нар. мистецтва — різьблення на дереві, художня обробка металу, ткацтво, килимарство, вишивка).

Об'єкти туризму — пам'ятки дерев'яної архітектури: Благовіщенська церква, 1587, та дзвіниця, 18 ст.

Літ.: Сегал П. Е. Коломыя. Путеводитель. Ужгород, 1974.

КОЛОСО́ВСЬКИЙ Микола Миколайович (1.X 1891, м. Горький — 25.XI 1954, Москва) — рад. економгеограф, доктор геогр. наук з 1935, професор з 1935. Після закінчення 1916 Петерб. ін-ту шляхів сполучення працював на шляховому буд-ві у Сх. Сибіру. З 1921 — у Вищій раді нар. г-ва та Держ. загальноплановій комісії (тепер Держплан СРСР). З 1931 — викладач Моск. ун-ту. Брав участь у розробці першого п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва СРСР. Досліджував проблеми економіки сх. регіонів країни, зокрема обгрунтував доцільність комплексного використання енергоресурсів Ангари. Розробив схему екон. районування СРСР, виділивши 26 енергоекон. районів, у т. ч. три на Україні: Зх.-Український, Центр.-Український, Пд.-Український гірничопромисловий, що послужило однією з основ подальшого екон. районування. Обгрунтував концепцію енерго-виробничих циклів, заклав основи теорії *територіально-виробничих комплексів.* Держ. премія СРСР, 1942.

Тв.: Район в советской экономической географии. «Вопросы географии», 1951, в. 27; Основы экономического районирования. М., 1958; Теория экономического районирования. М., 1969.

Літ.: Калашникова Т. М. Пророчество без чудес (К 90-летию Н. Н. Колосовского). М., 1983; Калашникова Т. М. Николай Ни-

М. М. Колосовський.

колаевич Колосовский. В кн.: Экономическая и социальная география в СССР. История и современное развитие. М., 1987.

Р. А. Засєдний.

КОЛОЧА́ВА — селище міського типу Міжгірського р-ну Закарп. обл. Розташована на лівому березі Тереблі (прит. Тиси, бас. Дунаю), за 65 км від залізнич. ст. Воловець. 5,1 тис. ж. (1990). Засн. у 1-й пол. 15 ст., с-ще міськ. типу з 1976. Лежить у долині Тереблі та на схилах гір. Перевищення висот до 90 м. Пересічна т-ра січня $-5{,}5°$, липня $+17{,}6°$. Опадів 1290 мм на рік. Пл. зелених насаджень 4,2 га. Гідрол. пам'ятка природи місц. значення — джерела. У К.— цегельний з-д, лісництво. Біол. база Ужгородського університету.

Літ.: Советское Закарпатье. Путеводитель-справочник. Ужгород, 1983.

КОЛЬОРО́ВА МЕТАЛУ́РГІЯ — одна з провідних галузей *важкої промисловості,* комплекс підприємств якої здійснює розвідку родовищ, добування й збагачування руд, металургійну переробку кольорових, рідкісних і дорогоцінних металів і виробн. сплавів на їхній основі, а також добування природних алмазів та деяких ін. видів мін. сировини. До К. м. належить також заготівля й переробка вторинних кольорових металів. Продукцію К. м. широко використовують в нар. г-ві, її роль зростає в зв'язку з розвитком електронної пром-сті, приладобудування, ядерної і космічної техніки. Однією з найважливіших особливостей К. м. є те, що галузь об'єднує значну кількість виробн. різних за видами металів, окремими стадіями технологічних процесів, які можуть бути як окремими виробн. так і об'єднаннями з різним ступенем кооперації. Руди кольорових металів мають низький вміст корисних компонентів і, як правило, потребують збагачування. Їх ефективно використовувати комплексно, з одержанням кількох продуктів і металів. Вилучення попутних компонентів в окремих випадках — єдине джерело дефіцитних рідкісних металів. К. м. є енергоємною, трудомісткою галуззю.

Україна в цілому не належить до регіонів, багатих на сировину для К. м. У республіці розробляють родовища ртутних, титанових (за геол. класифікацією належить до руд чорних металів) і нікелевих руд та магнієвої сировини, виявлено поклади алюмінієвої сировини — бокситів, алунітів, нефелінових сієнітів та поліметалічних руд. Частину сировини довозять з ін. республік. К. м. УРСР за обсягом товарної продукції, вартістю осн. виробничих фондів посідає 3-є місце (*після РРФСР і Каз. РСР*), за виробн. ртуті, ільменітових, рутилових і цирконієвих концентратів — 1-е місце в СРСР. Розміщення підприємств К. м. зумовлене двома осн. факторами — сировинним і енергетичним. Підприємства, які переробляють руди з незначним вмістом осн. металу, тяжіють до джерел сировини (виплавка ртуті, нікелю, а також рідкісних металів). Енергоємні виробн. (алюмінієве, титано-магнієве, цинкове) створюють у місцях одержання електроенергії, переважно поблизу потужних електростанцій. Як галузь промисловості К. м. на Україні склалася за роки Рад. влади. В дореволюційний час експлуатували лише Микитівське родовище ртуті в Донбасі. В післявоєнний період на базі розвіданих родовищ кольорових і рідкісних металів споруджено нові підприємства. Сформувалися райони К. м. Понад 75 % її підприємств розміщені в Донецько-Придніпровському екон. районі (зокрема, в Донбасі): Микитівський ртутний комбінат, костянтинівський з-д «Укрцинк», Артемівський з-д по обробці кольорових металів, Торезький з-д наплавочних твердих сплавів, Свердловський з-д алюмінієвих сплавів; у Придніпров'ї — Дніпровський алюмінієвий завод, Дніпровський електродний з-д (обидва — в Запоріжжі), Запоріз. титано-магнієвий комбінат, Верхньодніпровський гірничо-металургійний комбінат (Дніпроп. обл.); у Кіровоград. обл.— Побузький нікелевий з-д, Світловодський комбінат твердих сплавів і тугоплавких металів. Розвивається К. м. і в ін. регіонах УРСР. В Житомир. обл. діє Іршинський гірничо-збагачувальний комбінат на базі родовищ ільменітів (титанова сировина). У Пд. екон. р-ні на довізній алюмінієвій сировині працює

Колочава.
Святодухівська церква. 1795.

глиноземний з-д в Микол. обл. Склалися певні зв'язки УРСР з іншими республіками по забезпеченню її потреб у кольорових металах. Так, з РРФСР — це мідь та її сплави, цинкові концентрати і металевий цинк, олово, дорогоцінні метали; з Вірменії, Казахстану та Узбекистану — мідь, з Казахстану — свинець і цинк, з Киргизії — сурма та ін. кольорові метали. За 1980—89 обсяг виробн. продукції К. м. УРСР збільшився майже в 1,5 раза. У перспективі передбачено випереджаючий розвиток рудної бази галузі, підвищення комплексності використання сировини, видобутої з надр землі, збільшення питомої ваги випуску продукції з брухту та відходів кольорових металів. *О. Г. Щукін.*

КО́ЛЬЧИНЕ — селище міського типу Мукачівського р-ну Закарп. обл. Розташоване на р. Латориці (прит. Бодрогу, бас. Дунаю) при впадінні в неї р. Визниці. Залізнична станція. 4,6 тис. ж. (1990). Відоме з 1430, с-ще міськ. типу з 1979. Поверхня хвиляста, лежить у заплаві та на терасах річкової долини. Пересічна т-ра січня —3,2°, липня +20,1°. Опадів до 850 мм на рік. Пл. зелених насаджень 41 га. В селищі — верстатобуд. і 2 асфальтобетонні з-ди, хлібокомбінат, 3 щебеневі кар'єри.

КОМАРІ́ВЩИНА — ландшафтний заказник респ. значення (з 1983). Розташований у Новомосковському р-ні Дніпроп. обл. Перебуває у віданні Новомосковського лісгоспзагу. Пл. 288 га. Охороняється територія з лісовими і степовими природними комплексами на правобережжі р. *Самари.* Особливу цінність мають байрачні лісові масиви природного походження в умовах яружно-балкового рельєфу. Осн. лісоутворюючими породами є дуб звичайний, сосна звичайна, в'яз, акація біла; у підліску — ліщина, бруслина, клен татарський, вишня степова тощо. У трав'яному покриві зростають рідкісні види рослин: крокус сітчастий, брандушка весняна, ковила волосиста, ковила Лессінга, занесені до Червоної книги УРСР, а також горицвіт весняний, ясенець голостовпчиковий, шоломниця висока та ін.

Багатий і різноманітний тваринний світ; з рідкісних трапляються тхір степовий, перев'язка звичайна, гадюка степова східна, занесені до Червоної книги УРСР. Заказник має наукове, грунтозахисне і водорегулююче значення. *В. П. Давидок.*

Заказник ***Комарівщина.***

КОМА́РНЕ — місто Городоцького р-ну Львів. обл. Розташоване на р. Верещиці (прит. Дністра), за 4 км від залізнич. ст. Комарне-Бучали. 4,0 тис. ж. (1990). Виникло в 12—13 ст., затверджено міські права 1473; до категорії міст віднесено 1940.

Поверхня хвиляста з похилом на Пд. Сх., частково заболочена. Пересічна т-ра січня —4,2°, липня +18,3°. Опадів 653 мм на рік. Пл. зелених насаджень 60 га, у т. ч. парк 18 ст.— пам'ятка садово-паркового мистецтва місц. значення. У К.— газорозподільна і компресорна станції, деревообр. і хлібний комбінати, інструментальне виробн., цехи мол. продукції Городоцького мол. з-ду та Львів. рибокомбінату, лісництво.

Серед об'єктів туризму — пам'ятки архітектури 17—18 ст.: костьол (1656) з дзвіницею (18 ст.), придорожній пам'ятник на честь перемоги над турками і татарами (1663).

КОМБІКО́РМОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь пром-сті, підприємства якої виробляють комбіновані корми для всіх видів с.-г. тварин і птиці. В СРСР, у т. ч. на Україні, поряд з держ., створено міжгосп. підприємства К. п. Державна К. п. виробляє в основному повноцінні комбікорми та комбікорми-концентрати для тваринницьких комплексів і птахофабрик, а також білково-вітамінні добавки (БВД), за допомогою яких на міжгосп. комбікормових з-дах на основі місц. сировини виробляють комбікорми для тваринництва колгоспів і радгоспів. Держ. підприємства К. п. розміщують ближче до с.-г. виробн., що зменшує витрати на перевезення сировини і готової продукції. Міжгосп. комбікормові з-ди збудовано майже в кожному районі республіки. Пром. виробн. комбікормів дає змогу впроваджувати найновіші наук. досягнення в годівлю с.-г. тварин, механізувати та автоматизувати процес годування їх, підвищує продуктивність праці і сприяє індустріалізації тваринництва. Для виробн. комбікормів використовують широкий асортимент сировинних компонентів (понад 150 найменувань), які надходять з багатьох галузей нар. г-ва: с. г., харч., мед., мікробіологічної та ін.

На Україні перші кустарні підприємства по виробн. комбікормів виникли 1917, зокрема, у Києві, Полтаві, Бердичеві, Балті. Перший в УРСР комбікормовий з-д збудовано 1930 у радгоспі «Червоні зорі» (Харків. обл.). В 1985 у республіці діяло 101 держ. підприємство (8,8 млн. т комбікормів та 2,1 млн. т БВД) та 418 міжгосп. заводів, які виробили 7 млн. т комбікормів.

Перспективи розвитку К. п. визначаються необхідністю переробки на комбікорми всієї кількості зерна та ін. концентратів, що їх витрачають на годівлю худоби, забезпечення К. п. повноцінними сировинними ресурсами для виробн. комбікормів, а також білковими вітамінними й мін. добавками в необхідному асортименті та обсягах.

Літ.: Шаминська В. П. Комбікормова та мікробіологічна промисловість. В кн.: Матеріально-технічна база агропромислового комплексу. (Розвиток та ефективність). К., 1985; Довідник по виробництву комбікормів. К., 1986. *В. П. Шаминська.*

КОМИША́НИ — селище міського типу Херсон. обл., підпорядковане Комсомольській райраді м. Херсона. Розташовані в дельті *Дніпра*, за 9 км від залізничної ст. Херсон. Автостанція. 8,2 тис. ж. (1988). Відоме з 1795, с-ще міськ. типу з 1963. Поверхня тер. селища пологохвиляста, розчленована неглибокими балками. Пересічна т-ра січня —3,2°, липня +23,0°. Опадів 382 мм на рік. Пл. зелених насаджень 120 га.

КОМИ́Ш-БУРУ́Н — мис на Сх. *Керченського півострова.* Являє собою скелясте урвище заввишки до 12 м, що виступає в море. Складається з вапняків. Поблизу К.-Б.— поклади зал. руди. На пд. схилі мису — залишки давньогрец. м. Німфея (6 ст. до н. е.) *І. Г. Губанов.*

КОМИ́Ш-БУРУ́НСЬКА КОСА́ — намивна коса на *Керченському півострові*, на Пд. від м. Керчі. Вис. 1,5—2 м. Довж. бл. 2,5 км, шир. 150—600 м. Складається з пісків, які відкладаються при переміщенні наносів вздовж зх. берегів Керченської протоки. *І. Г. Губанов.*

КОМИ́Ш-БУРУ́НСЬКЕ О́ЗЕРО, Чурбаське озеро — озеро у Крим. обл., на Пд. від м. Керчі, у групі *Керченських озер.* Від Керченської прот. відокремлене піщаним пересипом завширшки до 2 км. Довж. 4 км, пересічна шир. 0,9 км, пл. 3,6 км^2, глиб. до 1 м. Улоговина видовженої форми. Пн. і пд. береги високі (до 7—10 м), урвисті. Живиться мор. (через прориви у пересипі) та мінералізованими підземними водами. Солоність 8—11‰. Донні відклади представлені чорними, темно-сірими і сіро-голубими мулами (заг. товща їх до 8 м). На природний режим К. о. впливають тех. води Комиш-Бурунського залізорудного комбінату (у м. Керчі), які скидають в озеро. *А. М. Оліферов.*

КОМИШЕ́ВА БУ́ХТА — вузька бухта на узбережжі *Гераклійського півострова*, у Крим. обл. Розташована за 15 км на Пд. Зх. від м. *Севастополя.* Довж. до 2 км. Для К. б. характерний ріасовий тип берегів. Схили бухти вкриті степовою й чагарниковою рослинністю. *Б. А. Вахрушев.*

КОМИШ-ЗОРЯ́ — селище міського типу Куйбишевського р-ну Запоріз. обл. Залізничний вузол. Автостанція. 2,8 тис. ж. (1990). Виникла 1905, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня тер. селища погорбована. Пересічна т-ра січня —5,6°, липня +21,5°. Опадів 460 мм на рік. У К.-З.— комбікормовий та калібрувальний заводи й елеватор.

КОМИ́ШНА — річка у Луганській обл. УРСР (Міловський і Біловодський р-ни) та Ростов. обл. РРФСР, права прит. Повної (бас. Сіверського Дінця). Довж. 95 км, пл. бас. 1205 км². Бере початок на Пн. Сх. від с. Микільського. Долина трапецієподібна, подекуди асиметрична, шир. її 2—2,5 км і більше. Заплава двостороння, шир. 100—150 м. Річище помірно звивисте; влітку К. дуже міліє. Похил річки 1,7 м/км. Осн. притока — Мілова (ліва). Живлення переважно снігове. Льодостав з грудня до серед. березня. Споруджено 4 шлюзи, водосховище (об'єм 1 млн. м³) та бл. 20 ставків. Воду використовують гол. чин. для зрошування. Здійснюють залуження і залісення берегів річки.

КОМИ́ШНЯ — селище міського типу Миргородського р-ну Полтав. обл. Розташована на р. Комишанці (прит. Хоролу, бас. Дніпра), за 18 км від залізнич. ст. Сенча. 3,2 тис. ж. (1990). Засн. до 14 ст., с-ще міськ. типу з 1957. Поверхня К. рівнинна, розчленована балками і ярами. Пересічна т-ра січня —6,8°, липня +20,2°. Опадів 505 мм на рік. Пл. зелених насаджень 100 га. Пам'ятки природи місц. значення: дуб звичайний, липова алея. В К.— хлібний, 2 цегельні з-ди, цех Миргородської харчосмакової ф-ки, лісництво.

КОМИШУВА́ТА — річка у Братському р-ні Микол. обл., права прит. *Мертвоводу* (бас. Пд. Бугу). Довж. 27 км, пл. бас. 156 км². Бере початок на Пн. від с. Мостового. Долина трапецієподібна, шир. до 1,5 км, глиб. до 50 м. Річище звивисте, на окремих ділянках замулене; пересічна шир. його 2 м. Похил річки 3,6 м/км. Живлення снігове і дощове. Льоди утворення спостерігаються з серед. грудня до кінця лютого; льодостав нестійкий. Є ставки. Воду використовують для зрошування та тех.-побутових потреб. Річище К. частково відрегульоване; здійснюють залуження прибережних смуг.
Ю. П. Яковенко.

КОМИШУВА́ТА СУРА́ — річка в Солонянському р-ні Дніпроп. обл., права прит. *Мокрої Сури* (бас. Дніпра). Довж. 55 км, пл. бас. 639 км². Бере початок у межах Придніпровської височини, на Пд. Сх. від с. Криничок. Річище помірно звивисте, на окремих ділянках влітку пересихає. Похил річки 1,3 м/км. Живлення дощове і снігове. Замерзає у грудні, скресає у березні. Стік частково зарегульований. Використовують для сільськогосподарських потреб.

КОМИШУВА́ХА — річка у Перевальському і Слов'яносербському р-нах Луганської обл., права прит. *Лугані* (бас. Сіверського Дінця). Довж. 26 км, пл. бас. 121 км². Бере початок з джерел на пн. схилах Донецької височини поблизу м. Алмазної. Долина трапецієподібна, асиметрична, шир. до 2,5 км. Заплава двостороння, завширшки до 200 м. Річище помірно звивисте, шир. його до 10 м. Похил річки 5,4 м/км. Живиться атм. та підземними водами. На режим живлення значний вплив мають шахтні та пром. стічні води. Замерзає наприкінці листопада, скресає у березні. Воду частково використовують для зрошування і побут. потреб. На К.— м. Стаханов.
О. І. Жадан.

КОМИШУВА́ХА — селище міського типу Оріхівського р-ну Запоріз. обл., на р. *Кінській* та її прит. Комишуватці. Залізнич. ст. Фісаки. 6,5 тис. ж. (1990). Засн. 1770, с-ще міськ. типу з 1957. Пересічна т-ра січня —4,7°, липня +22,5°. Опадів 420 мм на рік. Пл. зелених насаджень 215 га. Пам'ятка природи місц. значення — Віяло джерел (балка з джерелами і водоймою). У К.— шляхових машин, експериментальний транспортних засобів з-ди, комбінат буд. матеріалів. Художня майстерня. Істор.-краєзнавчий музей.

КОМИШУВА́ХА — селище міського типу Попаснянського р-ну Луганської обл. Розташована на річках Мокра Плотва і Комишуваха (бас. Сіверського Дінця). Залізнична станція. 3,3 тис. ж. (1990). Засн. 1853, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня рівнинна, розчленована ярами і балками. Пересічна т-ра річчя —6,5°, липня +21,2°. Опадів 450 мм на рік. Пл. зелених насаджень 46 га. Завод будівельних матеріалів.

КОМІНТЕ́РНІВСЬКЕ (до 1933 — Антонове-Кодинцеве) — селище міського типу Одес. обл., райцентр, за 18 км від залізнич. ст. Кремидівка. 5,4 тис. ж. (1990). Засн. 1802, с-ще міськ. типу з 1965. Розташоване у балці Кодинцевій та на її відгалуженнях. Пересічна т-ра січня —3,7°, липня +22,5°. Опадів 360 мм на рік. Пл. зелених насаджень 75 га. В К.— цегельний, хлібний, комбікормовий заводи.

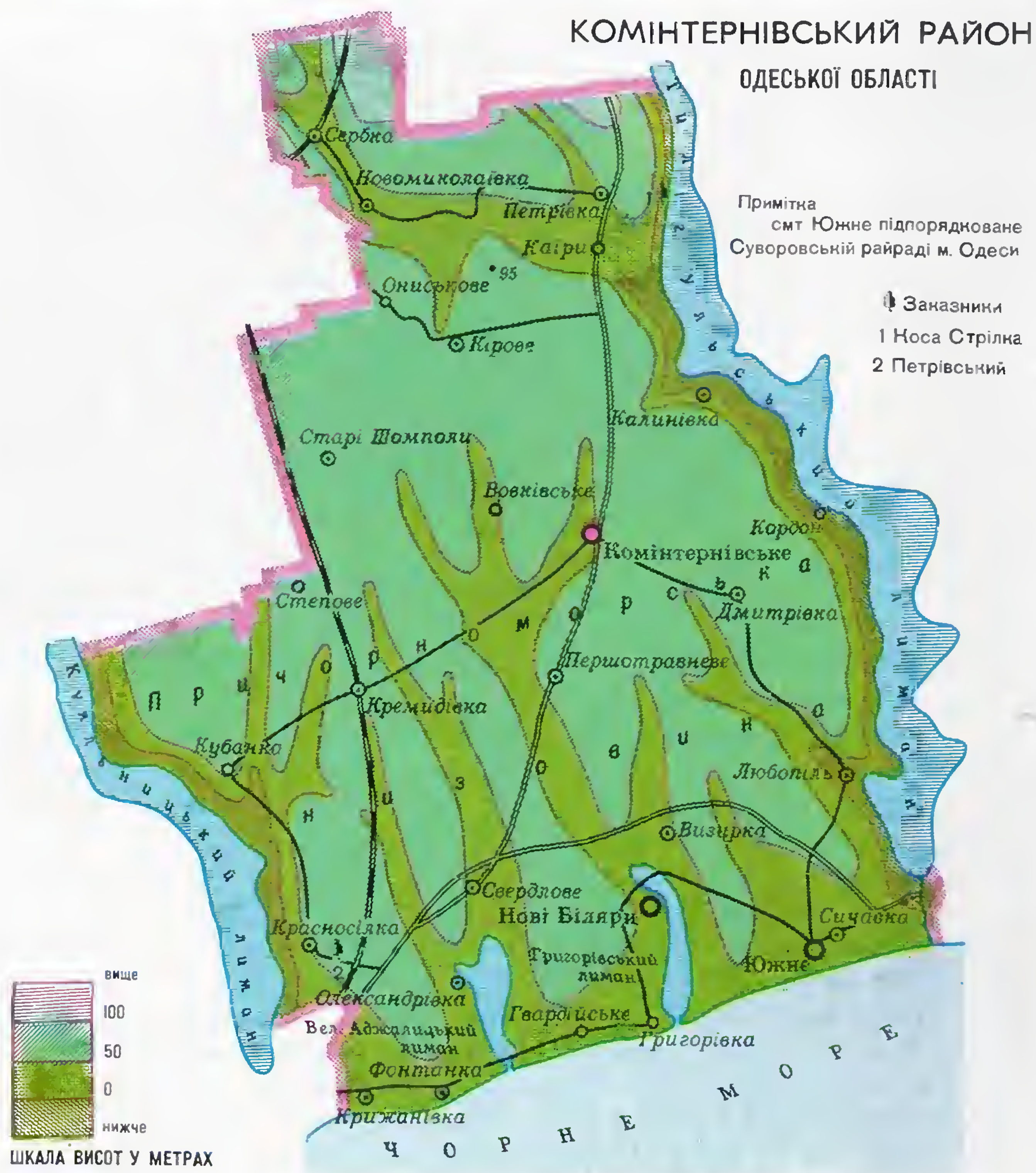

КОМІНТЕ́РНІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд.-сх. частині Одес. обл. Утв. 1923. Пл. 1,5 тис. км². Нас. 68,2 тис. чол. (1990), у т. ч. міського — 13,0 тис. У районі — селища міського типу *Комінтернівське* (райцентр), *Нові Біляри*, *Чорноморське* та 64 сільс. населені пункти. Більша частина К. р. лежить у межах *Причорноморської низовини*, крайня пн. частина — в межах відрогів *Подільської височини*. Поверхня — низовинна (на Пн.— підвищена) пологохвиляста лесова рівнина, розчленована балками та ярами. Поширені *блюдця степові*, прилиманні уступи, зсуви. Корисні копалини: черепашник, глини, пісок. Район розміщений у межах *Причорноморської середньостепової фізико-географічної провінції*, північна його частина — у *Дністровсько-Дніпровській північностеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —3,8°, липня +22,6°. Опадів 360—370 мм на рік. Період з т-рою понад +10° становить 177 днів. Висота снігового покриву 5—7 см. Метеостанція (с. Сербка). Пн. частина району належить до посушливої, дуже теплої агрокліматич. зони, південна — до дуже посушливої, помірно жаркої агрокліматич. зони з м'якою зимою. К. р. на Сх. омивається *Тилігульським*

Комиш-Бурунське озеро.

лиманом, на Пд. Зх.— *Куяльницьким лиманом*, на Пд.— Чорним м. На Пд. району — невеликі солоні лимани, зокрема *Великий Аджалицький лиман* та Григорівський. Переважають чорноземи: на Пн.— звичайні малогумусні, на Пд.— південні малогумусні. Вздовж берега Чорного м.— темно-каштанові слабо- і середньосолонцюваті грунти. Природна степова різнотравно-типчаково-ковилова рослинність збереглася мало. Пл. лісонасаджень 5 тис. га. У К. р. 2 заказники респ. значення — *Петрівський заказник* та *Стрілка*.
Провідні галузі пром-сті — харчова і буд. матеріалів. Найбільші підприємства — Булдинський з-д буд. матеріалів, комінтернівські хлібний та комбікормовий з-ди. Спеціалізація с. г.— рослинництво зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, овочеві. Садівництво (пл. садів 858 га). Розвинуті скотарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 124, у т. ч. орні землі — 94, пасовища — 13,7, сіножаті — 0,4. У районі — 12 колгоспів, у т. ч. 1 риболовецький; 4 радгоспи, 7 птахофабрик, петрівські радгосп-технікум та звірогосподарство. Залізничні ст.: Кремидівка, Сербка.
Автомоб. шляхів 378,4 км, у т. ч. з твердим покриттям — 342,4 км. На узбережжі Чорного м. та лиманів — 10 баз відпочинку, 2 піонерські табори.

С. П. Яндола, В. Г. Пижов, Н. А. Тиндюк.

КОМІСА́РІВКА (до 1917 — Голубівка) — селище міського типу Перевальського р-ну Луганської обл. Розташована на р. Лозовій (прит. Лугані, бас. Сіверського Дінця). Залізнич. ст. Баронська. 3,0 тис. ж. (1990). Засн. 1765, с-ще міськ. типу з 1963. Поверхня слаборозчленована. Пересічна т-ра січня —7,1°, липня +22,1°. Опадів 550 мм на рік. Пл. зелених насаджень 31,9 га. В селищі — з-д торг. машинобудування, відділення птахофабрики «Центральний», сортовипробувальна дільниця плодоягідних культур.

КОМІСА́РІВСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — лісовий заказник респ. значення (з 1974). Розташований у П'ятихатському р-ні Дніпроп. обл. Перебуває у віданні Верхньодніпровського лісгоспзагу. Пл. 947 га. Охороняється штучний лісовий масив у степовій зоні УРСР, закладений у 70-х роках 19 ст. Переважають мішані насадження дуба звичайного з ясеном, кленом татарським, акацією білою тощо. На окремих ділянках зростають чисті ясенові і білоакацієві насадження. Всього у К. з. налічується понад 20 видів деревних порід. Серед. вік насаджень бл. 80 років; найбільш старі (110—120 років) збереглись невеликими куртинами. Тваринний світ представлений козулею європейською, куницею кам'яною, свинею дикою, лисицею та ін. типовими видами; багата орнітофауна. К. з. має велике грунтозахисне, водоохоронне і наук. значення, як зразок степового лісорозведення. З К. з. пов'язана діяльність рос. лісоводів В. Є. Граффа, Г. М. *Висоцького*.

Комісарівський заказник.

А. Г. Линдя.

КОМІСІЯ КРАЄЗНА́ВСТВА — об'єднана наук. асоціація, засн. у Києві наприкінці 1922 при Всеукраїнській Академії наук. На поч. 20-х рр. ВУАН (колишня назва Академії наук УРСР) була центром краєзнавчої роботи, яку проводили три її відділи (істор.-філол., фіз.-матем. і соціально-економічний) та *Київське товариство природознавців*, Історичне т-во Нестора-Літописця та Укр. наук. т-во. Осн. завдання комісії — з'ясування стану краєзнавства на Україні і сприяння поширенню його з метою вивчення природних багатств та особливостей території і стану використання у місц. економіці, побуту народу, світогляду його тощо. В комісії працювали видатні вчені: акад. А. М. Лобода (голова комісії), В. І. Лучицький і М. В. Птуха (заступники), М. П. Василенко, П. А. *Тутковський*, О. Ф. Фомін, І. І. Шмальгаузен та ін. Було засновано спец. секції: антропології, ботаніки, географії, геології, демографії та екон. географії, етнографії, зоології, історії. Секції організовували курси по підготовці працівників музеїв, видали кілька програм до збирання етнографіч. матеріалів. На 1.I 1924 відбулося 52 засідання К. к. У травні 1924 було створено Студентську секцію краєзнавства, члени якої читали на курсах лекції, проводили екскурсії. Було розроблено і надруковано «Анкету», відозву Студентської секції та видано часопис організаційного і наук. характеру під назвою «Бюлетень» (1923—24). Із 102 «Анкет» було складено карту краєзнавчих орг-цій України і покажчик до неї. Краєзнавча робота була сконцентрована також у музеях України (на той час їх було понад 75), у бот. садах Києва, Харкова та Одеси; на біол. станціях України, Центр. рибній станції Конча-Заспа (на оз. Заспа), в гирлі Дніпра в Очакові на Всеукр. держ. Чорноморсько-Азовській наук.-пром. дослідній станції, наук. степовій станції в Асканії-Нова. Комісія мала б-ку. З метою поширення краєзнавчої роботи для Харкова з Слобожанщиною було створено спец. К. к. Для степової частини України було засновано *Одеську комісію краєзнавства*. К. к. припинила своє існування у зв'язку з реорганізацією. Було створено ін-ти АН УРСР, які займались питаннями краєзнавства; 1925 засновано *Український комітет краєзнавства* (УКК), який керував роботою *краєзнавчих товариств України*.
Літ.: «Бюлетень Комісії Краєзнавства Всеукраїнської Академії наук». К., 1923, № 1; 1924, № 2.

Є. О. Колесник.

КОМІТЕ́Т УРСР ПО ЕКОЛО́ГІЇ ТА РАЦІОНА́ЛЬНОМУ ПРИРОДОКОРИСТУВА́ННЮ (Держкомприрода УРСР) — центральний орган держ. управління в галузі *охорони природи* і використання природних ресурсів республіки. Ств. 1988 на базі респ. Держ. комітету УРСР по охороні природи (працював з 1967 як респ. орган з питань охорони природи і раціонального використання природних ресурсів), а також підрозділів м-в і відомств, що здійснювали держ. контроль та управління в цій галузі; сучас. назва з 1990. Діяльність здійснює у взаємодії з Радами нар. депутатів, АН УРСР, держ. комітетами, м-вами і відомствами, правоохоронними органами, засобами масової інформації, *Українським товариством охорони природи*, *Українським товариством мисливців та рибалок*, *Географічним товариством УРСР*, ін. громадськими орг-ціями.
Гол. завдання комітету — здійснення комплексного управління природоохоронною діяльністю в республіці, розробка та проведення єдиної наук.-тех. політики в цій галузі, координація природоохоронної діяльності м-в і відомств, держ. контроль за використанням та охороною природних ресурсів. Розробляє пропозиції щодо вдосконалення екон. механізму природокористування, екологічних нормативів, правил і стандартів по регулюванню використання природних ресурсів. Затверджує респ. нормативи та правила. Здійснює підготовку довгострокових респ. цільових програм по охороні природи, держ. *екологічну експертизу проектів*, видачу дозволів на захоронення різноманітних відходів і користування природними ресурсами, керівництво *заповідною справою*. Важливі напрями роботи — *природоохоронна пропаганда* та екологічне виховання населення, планування і здійснення міжнар. співробітництва республіки по охороні природи. Розглядає справи про адміністративні правопорушення в галузі охорони природи і використання природних ресурсів. Комітету та його органам на місцях надано право забороняти буд-во, реконструкцію чи розширення об'єктів пром. та ін. призначення, проведення робіт по експлуатації природних ресурсів та ін. робіт, здійснюваних з порушенням *природоохоронного законодавства*, а також припиняти роботу пром. та ін. підприємств, що грубо порушують норми і правила охорони навколишнього середовища, пред'являти позови підприємствам (об'єднанням) і організаціям, а також громадянам про відшкодування збитків, завданих д-ві забрудненням навколишнього середовища і нераціональним використанням природних ресурсів. При комітеті для обговорення актуальних проблем охорони природи, раціонального використання природних ресурсів та розробки пропозицій по їх вирішенню, сприяння впровадженню прогресивних наук.-тех. розробок у практику природокористування створено Раду, до складу якої входять провідні вчені та спеціалісти Держ. комітету УРСР по охороні природи, ін. держ. комітетів, м-в і відомств, представники громадських орг-цій.

Д. Й. Проценко.

КОМІТЕ́Т УРСР ПО ОХОРО́НІ ПРИРО́ДИ — до 1990 назва *Комітету УРСР по екології та раціональному природокористуванню*.

КОМПАНІ́ЇВКА — селище міського типу Кіровогр. обл., райцентр. Розташована за 31 км від залізнич. ст. Кіровоград.

5,2 тис. ж. (1990). Засн. в серед. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1965. Поверхня — хвиляста рівнина. Перевищення висот до 30 м. Пересічна т-ра січня —5,4°, липня +21,2°. Опадів 441 мм на рік. Пл. зелених насаджень 452 га. В К.— комбікормовий з-д, птахоінкубаторна і лісомеліоративна станції. Ветеринарний технікум.

КОМПАНІЇВСЬКИЙ РАЙОН — район у центр. частині Кіровогр. обл. Утв. 1923. Пл. 1 тис. км². Нас. 19,8 тис. чол., у т. ч. міського — 5,2 тис. (1990). У К. р.— смт *Компаніївка* (райцентр) та 54 сільс. населені пункти.

Район розташований на *Придніпровській височині*. Поверхня — хвиляста лесова рівнина, розчленована ярами, балками, з останцями кристалічних порід. Більш підвищена зх. частина району. Корисні копалини — граніт, глина, буд. піски. Лежить у межах *Дністровсько-Дніпровської північностепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня —5,4°, липня +21°. Період з т-рою понад +10° становить 170 днів. Опадів 474 мм на рік, основна частина їх випадає в теплий період року. Висота снігового покриву до 10 см. Міститься у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Найбільша річка — *Інгул* (у сх. частині; прит. Пд. Бугу), його притоки *Сугоклія* й Сугоклія-Кам'янувата. Збудовано 91 ставок заг. пл. водного дзеркала 585 га. Найпоширеніші чорноземи звичайні середньогумусні (82,6 % площі району). По долинах річок — дернові та лучні ґрунти. Лісомеліоративна станція. Лісів і чагарників 2,8 тис. га. Осн. лісоутворюючі породи: дуб (70 % площі лісів), ясен, клен, липа.

Найбільше пром. підприємство — Компаніївський комбікормовий завод. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових та тех. культур, тваринництво — м'ясо-мол. напряму. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 83,8, у т. ч. орні землі — 75,9, сіножаті і пасовища — 7,0. Зрошується 1,5 тис. га. Осн. культури: кукурудза, озима пшениця, ячмінь, соняшник, цукр. буряки. У районі — 17 колгоспів. Автошляхів 205 км, усі з твердим покриттям.

Ветеринарний технікум (Компаніївка). Літ.-мемор. музеї рос. рад. поета Д. Бедного на його батьківщині (у с. Губівці) та укр. рад. письменника Ю. Яновського на його батьківщині (в с. Нечаївці).

А. І. Кривульченко.

КОМПАНІЇВСЬКИЙ РАЙОН
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

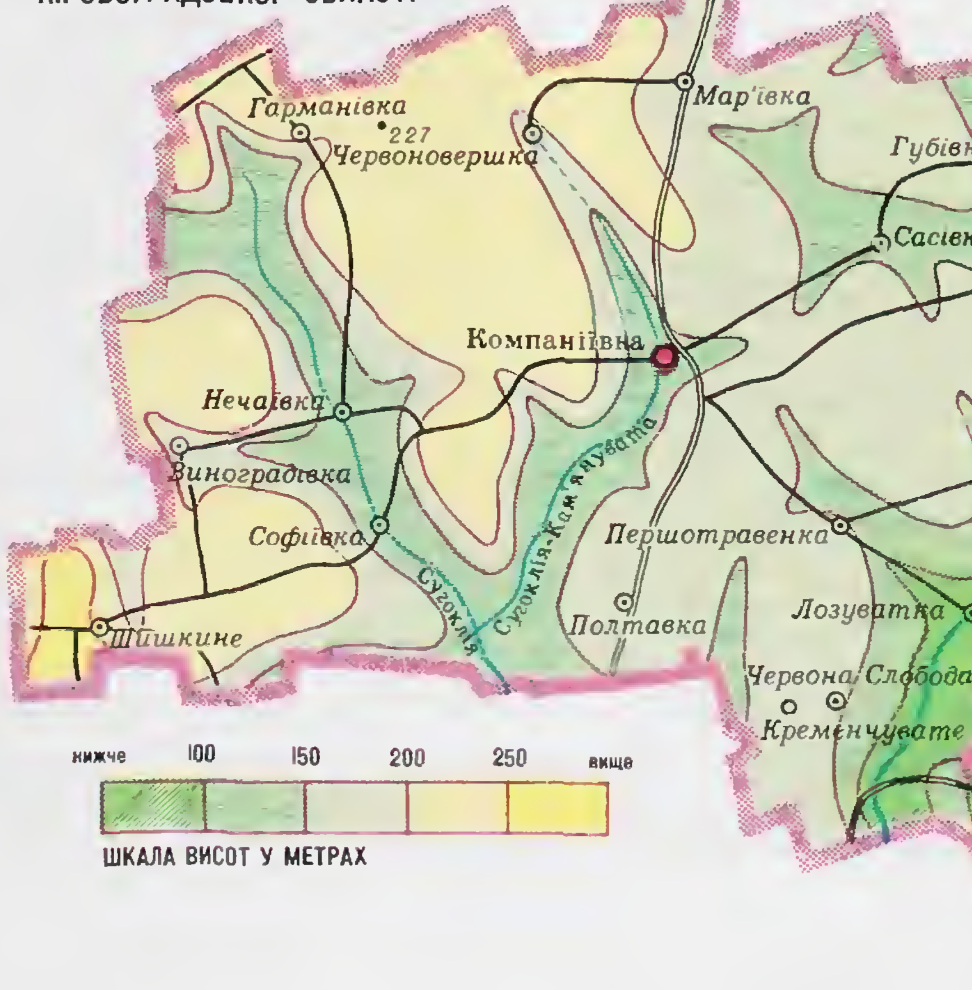

КОМПЛЕКС ПО ВИРОБНИЦТВУ ТОВАРІВ НАРОДНОГО СПОЖИВАННЯ І ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ — взаємопов'язана сукупність спеціалізованих галузей і виробн., метою функціонування якої є макс. задоволення різних потреб населення; важлива частина *народногосподарського комплексу УРСР*. До складу комплексу входять *легка промисловість*, підприємства по випуску предметів культур.-побут. і госп. призначення, лік. засобів, торгівля, громадське харчування та сфера послуг. Розвиток його спрямований на неухильне підвищення нар. добробуту, що відповідає програмним цілям Рад. д-ви. Провідна галузь комплексу — легка пром-сть, на підприємствах якої виготовляють тканини, одяг, взуття та ін. вироби нар. споживання,— розвивається в усіх областях України. Виробн. товарів культур.-побут. і госп. призначення зосереджено на підприємствах маш.-буд., хім., деревообр., скляної, фарфоро-фаянсової та ін. галузей. Важливими галузями комплексу є торгівля, яка виконує функцію зв'язку виробн. зі споживачами, і громад. харчування. На обслуговуванні населення спеціалізовано також галузі сфери послуг: житл.-комунальне г-во, побутове обслуговування, народна освіта, лік.-оздоровчі заклади, орг-ції культури, туризму, спорту, певні підприємства транспорту і зв'язку тощо. Підприємства та орг-ції сфери послуг розташовані в республіці відповідно до тер. концентрації населення.

Дальший розвиток комплексу визначається загальносоюзною Комплексною програмою розвитку виробництва товарів нар. споживання і сфери послуг на 1986—2000. Програмою передбачено значне збільшення виробн. непрод. товарів поряд з поліпшенням їхнього асортименту та якості, прискорення темпів розвитку торгівлі і сфери послуг. В останні роки у задоволенні потреб населення в товарах і послугах дедалі помітнішу роль відіграє кооперація.

Б. В. Дасюк.

КОМПЛЕКС СФЕРИ ОБСЛУГОВУВАННЯ — міжгалузеве утворення, що забезпечує функціонування різних ланок суспільно-тер. комплексу. Включає ряд галузей, які формують дві сфери обслуговування — виробництво (*інфраструктура виробнича*) і населення (*інфраструктура соціальна*), а також транспорт, зв'язок, торгівлю тощо. Склад К. с. о., особливо у сфері обслуговування виробництва, непостійний, він змінюється залежно від особливостей структури і спеціалізації пром. комплексів різних типів. Ті галузі виробн., які в одних пром.-тер. комплексах є галузями спеціалізації (зокрема, чорна металургія в Донбасі і на Придніпров'ї), в ін. ланках *народногосподарського комплексу УРСР* можуть виконувати функції обслуговування пром-сті, напр. металург. з-ди, розташовані у *Південно-Західному економічному районі* і *Південному економічному районі* забезпечують потреби в металі машинобудування, суднобудування та ін. За певних умов комплекс обслуговуючих виробництв, переважно невиробничої сфери, можуть формувати підприємства легкої, харч., борошномельно-круп'яної і комбікормової пром-сті, мед., лісової, деревообробної і паперової, фарфоро-фаянсової, пром-сті буд. матеріалів і скляної, паливної, машинобудування, електроенергетики, побутової хімії тощо. Характерною особливістю К. с. о. є сприяння розвитку в ньому всебічних виробничо-екон. і виробничо-тер. зв'язків з усіма ланками суспільно-тер. комплексу республіки. Важлива роль у здійсненні цих зв'язків і функціонуванні комплексу належить транспорту (автомоб., залізнич., трубопровідний, річковий, повітряний). Координоване використання трансп. засобів сприяє формуванню раціональних зв'язків у пром-сті і соціальній сфері. Особливе місце в К. с. о. належить побутовому обслуговуванню населення, що в сучас. період становить комплекс обслуговування населення. Гол. напрямами розвитку й удосконалення цього комплексу є нарощування обсягів побутових послуг і розширення їхнього асортименту, створення спеціалізованих виробн., що виробляють експериментальне і побутове устаткування, розробка проблем побутового обслуговування населення у наук.-дослідних підрозділах, раціональне розміщення мережі підприємств, орг-цій і установ сфери послуг, зміцнення матеріально-тех. бази галузей, що обслуговують населення тощо.

Т. Є. Яснюк.

КОМПЛЕКСНА КАРСТОВА ЕКСПЕДИЦІЯ АН УРСР. Утворена 1958 з метою дослідження *карстових порожнин* Кримських гір; працювала по 1967. У її роботі 1959—63 брали участь геологічний (шахтний), гідрол., геофіз., біол., палеозоологічний та археологічний польові загони установ АН УРСР, Москви та Дніпропетровська. Керували роботою експедиції проф. Ю. Ю. Юрк та Б. М. Іванов. В 1964—67 експедиція працювала крім Кримського п-ова також на Подільській височині, в Укр. Карпатах. Карстова експедиція була організаційним та методич. центром усіх карстологічних і спелеологічних досліджень на Пд. України, ініціатором залучення до вивчення печер спортивної молоді і проведення І Всесоюзного зльоту спелеологів (1962). Всього експедицією за комплексною програмою досліджено понад 600 карстових порожнин. Серед них — найбільша карстова печера УРСР — *Червона* (завдовжки 13,7 км), шахти: *Каскадна*, *Молодіжна*, *Гвоздецького шахта* і *Бездонна*.

Літ.: Иванов Б. Н. Изучение карста Горного Крыма Комплексной карстовой экспедицией АН УССР. В кн.: Новости карстоведения и спелеологии. М., 1961; Труды Комплексной карстовой экспедиции АН УССР. в. І. Исследования карста Крыма. К., 1963.

В. М. Дублянський.

КОМПЛЕКСНА ОЦІНКА ТЕРИТОРІЇ — всебічна кількісна та якісна характеристика природно-геогр., сусп.-геогр. і міс-

тобуд. умов для визначення напрямів, *масштабів* і диференціації функціонального використання території населених пунктів і регіонів. Використовують у практиці містобуд. проектування на стадії *районного планування* та складання *генеральних планів населених пунктів*. Результати К. о. т. є основою для обгрунтування планувальної організації і функціонального зонування території та встановлення раціонального містобуд. та госп. режиму освоєння окремих її частин на період прогнозування. Осн. елементами К. о. т. є: природно-кліматичні умови та ресурси (інж.-буд., геол., кліматичні, грунти; мін.-сировинні, водні, рекреаційні, демографічні та ін. ресурси); наслідки антропогенної діяльності (рівень концентрації і спеціалізації виробництва, особливості функціонування інж.-трансп. інфраструктури, густота поселень та населення, стала *система розселення*); екологічні умови та фактори (ступінь забруднення повітр. басейну, *водойм*, грунтів і впливу госп. діяльності на рослинний та тваринний світ). Поряд з виділеними елементами розглядають умови обмеження буд-ва за спец. вимогами та різноманітні охоронні зони (джерела водопостачання, рекреація, заповідники тощо). При вивченні осн. ознак елементів К. о. т. використовують кількісні та якісні методи, що дають можливість упорядковувати показники за ознакою сприятливості й однорідності елементів. К. о. т. виконують за два етапи. На першому проводять поелементний аналіз, в результаті якого складають відповідні схеми (як правило, 5 схем), де виділяють ареали з різним ступенем сприятливості їхнього використання для кожного з осн. видів госп. діяльності (пром., міськ. буд-ва, с.-г.); на другому етапі виводять інтегральну оцінку, що є результатом зіставлення відповідних схем. Сукупність оцінок за різними факторами в межах виділених ареалів визначає заг. оціночну характеристику, що є основою доцільного функціонального зонування території під різноманітні види діяльності, а також будівництво. Підсумком цього етапу є узагальнююча схема, де відтворюються рекомендації щодо доцільного функціонального використання території шляхом диференціації її на окремі фрагменти.

Літ.: Районная планировка. М., 1986; Основы теории градостроительства. М., 1986; Методические рекомендации по разработке схем и проектов районной планировки в условиях формирования ТПК. К., 1987.
С. М. Проценко, І. І. Фільваров.

КОМПЛЕКСНА ПРОГРАМА НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ КРАЇН — ЧЛЕНІВ РЕВ ДО 2000 РОКУ — програма, яка визначає напрями, шляхи та форми співробітництва країн — членів РЕВ у галузі розвитку науки і техніки. Підготовлена за рішенням Екон. наради країн — членів РЕВ на найвищому рівні (1984). Прийнята 41-ю сесією РЕВ 1985. Складається з трьох розділів, в яких визначено мету, завдання, принципи і шляхи реалізації програми, передові рубежі наук.-тех. прогресу. Осн. завдання програми — узгодження дій країн — членів РЕВ щодо створення і використання принципово нових видів техніки й технології. Вона сконцентрована на п'яти пріоритетних напрямах: електронізація нар. г-ва; комплексна автоматизація; атомна енергетика; нові матеріали і технології їхнього виробн. та обробки; біотехнологія. Електронізація нар. г-ва націлена на забезпечення усіх сфер виробн. і сусп. життя новітніми засобами обчислювальної та мікропроцесорної техніки. Широкомасштабну комплексну автоматизацію галузей нар. г-ва пов'язують зі створенням і впровадженням гнучких автоматизованих виробн., пром. роботів, роторно-конвейєрних ліній, автоматизованого устаткування тощо. Передбачено також забезпечити високий рівень *надійності і безпеки роботи* АЕС, визначити обгрунтовану межу нарощування їхніх потужностей, зважаючи на конкретні регіональні умови. Намічено також широке впровадження в нар. г-во, гол. чин. у пром-сть, принципово нових видів матеріалів і технологій. Забезпечити на цій основі прискорений розвиток провідних галузей машинобудування, конкурентоздатність продукції країн Сх. Європи на світовому ринку. Освоєння досягнень біотехнології є важливою передумовою задоволення потреб с. г. і медицини. Важливою умовою реалізації програми є забезпечення всіма видами ресурсів: сировинними і енергетичними, тех., трудовими і фінансовими. Передбачено в разі потреби створювати спільні наук.-тех. і виробничі об'єднання, міжнар. інженерні та технологічні центри, розвивати співробітництво в галузі підготовки кадрів. У зв'язку із змінами в сусп. ладі та формах керування економікою в ряді країн Сх. Європи починаючи з 1990 координація *планів та програм* екон. та науково-технічного розвитку цих країн зазнають значних змін.

Літ.: Матеріали XXVII з'їзду КПРС. К., 1986; Долгосрочные целевые программы сотрудничества стран — членов СЭВ. М., 1982; Комплексная программа научно-технического прогресса стран — членов СЭВ до 2000 года. М., 1987.
В. А. Поповкін.

КОМПЛЕКСНА ПРОГРАМА НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ СРСР — програма розвитку науки і техніки та підвищення тех.-екон. рівня всіх галузей нар. г-ва. Є найважливішим передплановим документом, основою довгострокового і п'ятирічного планування у повній відповідності з екон. стратегією КПРС. Розробляють її на 20 років (по п'ятирічках) Академія наук СРСР, Держ. комітет СРСР по науці і техніці та Держбуд СРСР відповідно до постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) і «Про підвищення ролі Державного комітету СРСР по науці і техніці в управлінні науково-технічним прогресом у країні» (1987). Подають цю програму до Ради Міністрів СРСР та Держплану СРСР не пізніше як за 3 роки до наступної п'ятирічки. Через кожні 5 років намічено вносити в програму необхідні уточнення і розробляти її на новий 20-річний період. К. п. н.-т. п. СРСР є конкретною формою обгрунтування довгострокової єдиної наук.-тех. політики Рад. д-ви і зорієнтована на розв'язання фундаментальних завдань екон. і соціального розвитку. Гол. її завдання: прогноз осн. напрямів наук.-тех. прогресу та його впливу на соціально-екон. процеси; обгрунтування пріоритету окремих напрямів розвитку науки і техніки, масштабів впровадження наук.-тех. досягнень у галузях нар. г-ва та розподілу виробничих ресурсів за напрямами наук.-тех. прогресу.

Характер Комплексної програми як наук. прогнозу передбачає розробку кількох варіантів, альтернативних засобів досягнення певних кінцевих результатів: різні тех. рішення виробничих чи екон. проблем, різні напрями і пріоритети в розвитку окремих галузей нар. г-ва, науки і техніки, різні підходи до використання ресурсів, досягнення збалансованості, забезпечення певних потреб суспільства, принципи інвестиційної політики тощо. Методи *складання Комплексної програми* відображають багатоступінчастість цього процесу. Базується вона на наук.-тех. прогнозах. У ній обгрунтовують заходи, що забезпечують максимально можливе й ефективне використання досягнень науки і техніки в нар. г-ві. Порушують питання розподілу та перерозподілу трудових, матеріальних і фінанс. ресурсів між осн. напрямами наук.-тех. прогресу з урахуванням його регіонального аспекту, динаміки та структури розвитку наук. і освітнього потенціалу країни. Значне місце в Комплексній програмі відведено заходам, спрямованим на створення госп., організаційних та ін. необхідних передумов для прискорення наук.-тех. прогресу. На базі К. п. н.-т. п. розробляють Концепцію екон. та соціального розвитку країни на 15 років. Регіональними розділами К. п. н.-т. п. СРСР є відповідні програми республік (див. *Комплексна програма науково-технічного прогресу Української РСР*). У зв'язку з докорінною перебудовою системи управління нар. г-вом методологія розробки Комплексної програми зазнає змін. *В. А. Поповкін.*

КОМПЛЕКСНА ПРОГРАМА НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — регіональний розділ *Комплексної програми науково-технічного прогресу СРСР*. На базі К. п. н.-т. п. УРСР розробляють Концепцію екон. і соціального розвитку республіки на 15 років, а потім — Основні напрями екон. і соціального розвитку та п'ятирічний план екон. і соціального розвитку. В Комплексній програмі УРСР накреслюють осн. напрями розвитку наук. досліджень (фундаментальних і прикладних), їхнє матеріально-тех. та кадрове забезпечення, особливості матеріалізації очікуваних результатів у різних галузях нар. г-ва, використання досягнень науки і техніки, щоб забезпечити потреби у найважливіших ресурсах та вирішити проблеми соціального розвитку; оцінюють екон. ефект від впровадження нововведень у виробн., а також динаміку та структуру сусп. виробн. в їхньому зв'язку з наук.-тех. прогресом. У програмі розкрито також специфіку наук.-тех. прогресу в міжобл. регіонах УРСР, на які поширюються координуючі функції відповідних наук. центрів АН УРСР (Пн.-Зх., Придніпровський, Донец., Зх., Пд., Пн.-Сх. та м. Київ). Для розробки програми використовують кілька

варіантів, що відрізняються за напрямами вирішення певних наук.-тех., технологічних, екон. і соціальних проблем, а також кількісним виразом кінцевих результатів. Після розробки респ. програму подають до АН СРСР і Держ. комітету СРСР по науці і техніці. Затверджену програму включають як складову частину до загальносоюз. програми. Загальне керівництво розробкою покладено на *Міжвідомчу наук. раду з проблем наук.-тех. та соціально-екон. прогнозування* при Президії АН УРСР і Держплані УРСР. У рамках цієї ради функціонують проблемні і регіональні комісії, очолювані відомими вченими, гол. ін-ти з відповідних проблем. Гол. н.-д. установою, що координує процес розробки Комплексної програми УРСР, є Рада по вивченню продуктивних сил Укр. РСР АН УРСР.

В. А. Поповкін.

КО́МПЛЕКСНЕ ВИКОРИСТА́ННЯ ВО́ДНИХ РЕСУ́РСІВ — одночасне найдоцільніше задоволення потреб зацікавлених у воді галузей нар. г-ва та оптимальне поєднання інтересів усіх водокористувачів; один з осн. принципів раціонального використання *водних ресурсів*. В СРСР основи планового і К. в. в. р. були намічені в держ. плані електрифікації Росії (ГОЕЛРО, 1920). В ньому, зокрема, вказувалося на необхідність широкого використання водних ресурсів шляхом буд-ва потужних гідроелектростанцій, які забезпечували б комплексне використання їх для потреб енергетики, транспорту, іригації. Розрізняють К. в. в. р. одного водного об'єкта кількома галузями нар. г-ва або одним водокористувачем для кількох цілей. Але це не означає рівного задоволення всіх потреб у воді, деяким видам водозабезпечення надається перевага відповідно до місц. природних і госп. умов. Для України через обмеженість водних ресурсів, нерівномірний розподіл їх по території та протягом року К. в. в. р. набуває особливої актуальності. Найдоцільнішою є така черговість водозабезпечення: водопостачання (питне, побутове, підприємств харч. пром-сті, тваринництва, незрошуваного і зрошуваного землеробства, пром. і теплоенергетичне), рибництво, гідроенергетика, судноплавство. Комплексний підхід до використання водних ресурсів значно підвищує сумарну екон. ефективність усіх учасників водогосп. комплексу. Для оцінки водозабезпеченості, централізованого планування і управління використанням водних ресурсів 1963—65 для тер. України була розроблена Ген. схема комплексного використання і охорони водних ресурсів. Осн. завдання схеми: оцінка водних ресурсів (поверхневих і підземних) щодо окремих річкових басейнів, адм. областей та екон. районів; виявлення осн. вимог до води окремих галузей нар. г-ва для різних періодів їхнього розвитку; встановлення *можливості повторного* або послідовного використання води, визначення об'єму безповоротних втрат води і шляхів для скорочення їх; погодження запитів окремих водокористувачів між собою і виділення серед них тих, які забезпечать найбільш ефективне і економне використання води; розробка водогосп. балансів на різні етапи перспективного розвитку нар. г-ва і на їх основі виділення районів найменшого водозабезпечення; визначення першочергових водогосп. об'єктів для буд-ва з метою забезпечення нормального розвитку економіки районів; встановлення суми капітальних вкладень у водогосп. буд-во; розробка осн. заходів щодо охорони водних ресурсів; обгрунтування характеру та обсягу необхідних проектно-пошукових і н.-д. робіт тощо. Ген. схема комплексного використання і охорони водних ресурсів УРСР розроблена на віддалену перспективу (30—40 років) з виділенням більш близького етапу (15—20 років) і п'ятирічних періодів. На її основі складено схеми комплексного використання та охорони водних ресурсів окремих річок і адм. областей. Для поліпшення планування К. в. в. р., оперативного управління водокористуванням, обліку і контролю використання водних ресурсів важливе значення мають автоматизовані системи управління (АСУ), що розробляються для деяких водогосп. систем і регіональних водогосп. комплексів. Для водогосп. системи Дніпра АСУ розроблена і діє з 1986.

Літ.: Левковский С. С. Комплексное использование и охрана водных ресурсов СССР. К., 1982; Справочник по водным ресурсам. К., 1987.

С. С. Левківський.

КО́МПЛЕКСНЕ ОСВО́ЄННЯ МІНЕРА́ЛЬНИХ РЕСУ́РСІВ — важливий напрям раціонального використання мін. ресурсів, що базується на прискоренні наук.-тех. прогресу, насамперед на широкому впровадженні безвідходних технологій. Полягає в більш повному видобуванні корисних компонентів і багатоцільовому використанні мін. сировини, економічно ефективному освоєнні всіх порід, з яких складається родовище, а також відходів збагачування і переробки мін. сировини. Воно спрямоване на охорону мін. ресурсів (див. *Охорона надр*) і підвищення екон. ефективності виробн., поліпшує тех.-екон. показники *добувної промисловості*, набагато розширює мін.-сировинну базу, особливо виробн. буд. матеріалів, забезпечує *доцільність розробки комплексних родовищ*, однопрофільне освоєння яких не ефективне. Використання відходів добування та переробки зменшує негативний техногенний вплив на середовище і поліпшує умови життєдіяльності людей. На необхідність К. о. м. р. вказано у постановах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів» (1972) і «Про додаткові заходи до посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів» (1978).

В УРСР комплексний підхід до освоєння мін.-сировинних ресурсів набуває дедалі більшого значення. Зокрема, комплексно використовують полімін. солі Передкарпаття і ропу *Сиваша*, поряд з добуванням нафти та вільного газу освоюють у нафтогазоносних областях ресурси конденсату і розчиненого газу.

Як сировину для виробн. буд. матеріалів використовують відходи переробки сірчаних руд Передкарпаття, ільменітів і кварцитів Житомирщини. На базі гранітів та амфіболітів, що їх добувають у *Кременчуцькому залізорудному районі*, створено каменедробильне виробн. Вивчають можливості комплексного освоєння Берегівського і Біганського родовищ поліметалевих руд, комплексних рудних родовищ *Українського щита*, а також виробн. стінових матеріалів з відходів теплових електростанцій тощо. УРСР має великі резерви для підвищення К. о. м. р., зокрема, у залізо- і марганцеворудних басейнах. Тільки у відвалах *Криворізького залізорудного басейну* є понад 1,8 млрд. м^3 гірських порід на площі понад 14 тис. га. До цінних корисних копалин, що містяться в цих відвалах, належать роговики та кварцитовидні і тальково-магнетитові сланці, глини та тонкоподрібнені шламові відходи залізистих кварцитів тощо. На їхній основі можна створити виробн. щебеню, сланцепориту, керамзиту, буд. кераміки. У *Нікопольському марганцевому басейні* щороку у відвали скидають понад 130 млн. м^3 розкривних порід, зокрема бл. 25 млн. м^3 керамічних і керамзитових глин. Шламові відходи являють собою ефективне мін. добриво, що містить марганець. К. о. м. р. має велике значення для інтенсифікації виробн., прискорення комплексного екон. розвитку країни. Особливої актуальності набуває ця проблема на Україні, що відзначається високим ступенем *освоєності природних ресурсів*.

Літ.: Педан М. П., Мищенко В. С. Комплексное использование минеральных ресурсов. К., 1981; Ратнер Н. М. Оценка развития минерально-сырьевого комплекса промышленно освоенного региона. М., 1987; Мищенко В. С. Минерально-сырьевой комплекс Украинской ССР. К., 1987.

І. О. Горленко.

КО́МПЛЕКСНИЙ ЕКОНОМІ́ЧНИЙ І СОЦІА́ЛЬНИЙ РО́ЗВИТОК ТЕРИТО́РІЇ — в СРСР планомірний розвиток галузей матеріального виробн., збалансований з розвитком невиробничої сфери (соціальним комплексом) на території, підвідомчій органам тер. управління економікою в союзних і автономних республіках, краях, областях, адм. районах, містах. Комплексний розвиток території спрямований на раціональне використання місц. природних і трудових ресурсів, ефективний розвиток екон. потенціалу певної території при наук.-обгрунтованій спеціалізації її г-ва і, одночасно, на розвиток *інфраструктури соціальної*, сфери послуг для населення, виробн. товарів нар. споживання, забезпечення охорони навколишнього середовища. Стрижнем комплексності кожної області, міста і району є виробнича спеціалізація, яка визначає роль і місце певної території в нар. г-ві республіки і СРСР. Ленінські ідеї комплексного розвитку втілювались в розвитку продуктивних сил УРСР та ін. союзних республік. На Україні в усіх ланках адм.-тер. устрою і екон. районування розвиток і розміщення продуктивних сил орієнтувалось на комплексний розвиток з урахуванням місц. ресурсів і потреб населення та завдань розвитку народного господарства Радянського Союзу. Це сприяло створенню потужної економіки на тер. УРСР, яка дає майже $^1/_5$ пром. і бл. $^1/_4$ с.-г. виробн. СРСР. Проте в системі управління г-вом на підвідомчих територіях протягом тривалого періоду (до серед. 80-х рр.) діяльність усіх підприємств різних відомств неповністю враховувалась в планах і особливо

в практиці економічного і соціального розвитку, у зв'язку з чим не було досягнуто необхідної збалансованості, а також пропорційності в розвитку регіонів.

В основних положеннях докорінної перебудови управління економікою нашої країни підкреслюється, що необхідно забезпечити оптимальне поєднання галузевого і територіального управління економікою, з метою всебічного розвитку продуктивних сил посилити тер. аспект у плануванні та підвищити *комплексність* планів екон. і соціального розвитку союзних і авт. республік, країв, областей та великих міст. При розробці регіональних планів екон. і соціального розвитку враховувати діяльність усіх підприємств і орг-цій, розташованих на відповідній території, незалежно від їхнього відомчого підпорядкування. У планах особливу увагу приділяти розвитку *інфраструктури виробничої* і інфраструктури соціальної, міжгалузевих виробництв, необхідних для комплексного розвитку території. Виходячи з цих та ін. настанов щодо перебудови управління економікою на Україні прийнято ген. схему управління нар. господарством УРСР, в якій з метою дальшого комплексного екон. і соціального розвитку підвідомчих територій передбачено перебудову управління обл., міськ. і районної ланок. Для керівництва нар. г-вом створюється 26 гол. планово-екон. управлінь виконкомів обл. і Київ. міськ. Рад нар. депутатів. Передбачено заходи щодо посилення впливу районних і міськ. Рад на зміцнення матеріальної бази соціальної сфери, збільшення випуску товарів нар. споживання насамперед з місц. ресурсів, розширення обсягів платних послуг. Для зміцнення екон. бази місц. Рад встановлено новий порядок формування їхніх бюджетів, зокрема, прибутки їхні зростатимуть за рахунок внесків у місц. бюджети підприємствами, об'єднаннями і орг-ціями частини плати за використовувані трудові і природні ресурси, а також усієї суми штрафів за забруднення навколишнього середовища. Передбачено також ввести платіж місц. органам частини прибутку підприємств (об'єднань) незалежно від їхнього відомчого підпорядкування. Одночасно розширено завдання, які вирішуються місц. Радами, щодо комплексного екон. і соціального розвитку своїх підвідомчих територій. *М. Н. Довгаль, Л. М. Корецький.*

КОМП'ЮТЕРИЗА́ЦІЯ (англ. computerisation, від лат. computo — обчислюю) в географії — застосування електронних обчислювальних машин (ЕОМ) і методів інформатики в геогр. дослідженнях. Найдавнішою формою є комп'ютерна обробка геогр. даних і розв'язання різних задач за допомогою електронно-обчислювальної техніки, що застосовується в *метеорології*, *гідрології* та деяких розділах екон. географії. На сучас. етапі розвитку *географії* розробляють комп'ютерні системи спостережень за станом природного середовища та його антропогенними змінами (див. *Моніторинг навколишнього середовища*). На першому етапі К. пов'язана з вмонтуванням ЕОМ (гол. чин. мікропроцесорів) у різні геогр. прилади. Особливо перспективні розробки, пов'язані з комп'ютеризацією *дистанційних методів географічних досліджень*. В СРСР, ін. країнах світу створюють комп'ютерні геогр. банки даних, і зокрема картографічні, що складаються з топографічних та тематичних карт. Їх вводять у пам'ять ЕОМ і записують на магнітні плівки, диски та дискети. Банки геогр. даних мають самостійне і проміжне значення. В останньому випадку вони входять до геоінформаційних систем, які дають змогу одержувати оперативну геогр. інформацію. Сучас. геоінформаційні системи містять бази знань, що складаються з формул, правил, логічних ланцюгів, прийомів, які дають можливість обробляти геогр. дані, виконувати складні розрахунки, особливо необхідні для *прогнозу географічного*.

Важливим напрямом К. є створення та експлуатація автоматизованих картографічних систем (АКС), призначених для розробки, редагування і видання *карт географічних*. Роботи в галузі складання геогр. карт за допомогою ЕОМ зумовили виникнення нового напряму — відеокомп'ютерної *картографії*, осн. завданням якої є створення картографічних дисплей-фільмів. Під час геогр. досліджень застосовують потужні персональні комп'ютери з програмним забезпеченням. Найчастіше використовують стандартні графічні програми (для створення карт і графіків), спец. картографічні програми, що дають змогу викреслювати карти в різних проекціях, програми для обробки аеро- та космічних знімків, інтегральні пакети з електронними таблицями, програми для редагування тексту тощо. К. є передумовою створення глобальних, регіональних і компонентних (галузевих) комп'ютерних геогр. моделей (див. *Моделювання географічне*). Особливе значення вона має для створення геогр. експертних систем. В УРСР комп'ютерну обробку геогр. даних найширше застосовують у картографії, метеорології і кліматології, геоморфології та соціальній географії, фізичній географії, екології (у *Географії відділенні* Ін-ту геофізики АН УРСР, Київ, Одес. і Харків. університетах). *Н. Л. Беручашвілі.*

КОМСОМО́ЛЬСЬК — місто обл. підпорядкування Полтав. обл. Розташований в пд. частині області, на лівому березі *Дніпродзержинського водосховища*, за 16 км від залізнич. ст. Потоки. 52,2 тис. ж. (1990). Засн. 1960, місто з 1972. Лежить у заплаві та на надзаплавних терасах Дніпра. Поверхня погорбована. Перевищення висот понад 20 м. Пересічна т-ра січня —5,6°, липня +21,5°. Опадів 461 мм на рік. Пл. зелених насаджень 383,3 га. В межах міста сосновий гай паркового типу. В місті — Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат, з-ди: залізобетонних, сан.-тех. виробів, щебеневий та хлібний, трикотажна ф-ка. Гірничо-металург. технікум, 2 профес.-тех. уч-ща. На березі водосховища — *зона відпочинку*.

КОМСОМО́ЛЬСЬКЕ (до 1949 — с-ще Каракуббуд) — місто Старобешівського р-ну Донец. обл. Розташоване на р. Кальміус. Залізнич. ст. Каракуба. 14,1 тис. ж. (1990). Виникло 1933, місто з 1957. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована балками та ярами; заг. похил її на Пд. Сх. Перевищення висот до 60 м. Поклади вапняків, *доломітів*, глин. Пересічна т-ра січня —6°, липня +21,5°. Опадів 460 мм на рік. Пл. зелених насаджень 789 га. В місті — рудоуправління «Комсомольське» з 3 кар'єрами (флюсовий вапняк, буд. щебінь, борошно) тощо. Підприємства харч. пром-сті. Індустріальний технікум, профес.-тех. училище.

КОМСОМО́ЛЬСЬКЕ — селище міського типу Зміївського р-ну Харківської обл. Розташоване на пн. березі оз. Лиман. Залізнична станція. 16,0 тис. ж. (1990). Виникло 1956 у зв'язку з буд-вом Зміївської ДРЕС, с-ще міськ. типу з 1960. Поверхня рівнинна з незначним похилом на Пд. Зх. до озера. Пересічна т-ра січня —7,7°, липня +20,3°. Опадів 511 мм на рік. Пл. зелених насаджень 16,6 га. В селищі — Зміївська ДРЕС, з-ди: буд. деталей, експериментальний мех., дослідний електромонтажний, філіал Зміївського мол. заводу, овочева ф-ка. Філіал Куйбишевського енергобуд. технікуму. Турбаза «Лиман».

КОМСОМО́ЛЬСЬКИЙ (до 1943 — с-ще Центросоюз) — селище міського типу Луганської обл., підпорядковане Свердловській міськраді. Розташований на р. Довжику (прит. Вел. Кам'янки, бас. Сіверського Дінця), за 11 км від залізнич. ст. Довжанська. 4,2 тис. ж. (1990). Виник 1905, с-ще міськ. типу з 1954. Сх. частина тер. селища рівнинна, зх.— погорбована, поверхня ускладнена відвалами, кар'єрами. Пересічна т-ра січня —7,7°, липня +21,4°. Опадів 500 мм на рік. Пл. зелених насаджень 4,5 га. У К.— шахта «Центросоюз», групова збагачувальна ф-ка «Центросоюз», кам'яний кар'єр.

КОМУНА́РСЬК (до 1931 — Алчевськ, до 1961 — Ворошиловськ) — місто обл. підпорядкування Луганської обл. Розташований у пд.-зх. частині області. Залізнична станція. 125,7 тис. ж. (1990). Засн. наприкінці 19 ст., місто з 1932. Поверхня переважно слабохвиляста з заг. похилом на Пн. Зх. Пересічна т-ра січня —7,2°, липня +22,4°. Опадів 500—525 мм на рік. Пл. зелених насаджень 4674,1 га.

К.— один із значних металург. центрів Донбасу (металург. комбінат, коксохім. з-д). Серед ін. підприємств — з-ди: буд. конструкцій, залізобетонних виробів, госп. товарів, домобуд. комбінат, галантерейна і швейна ф-ки, мол. з-д, хлібокомбінат. Гірничо-металург. ін-т, індустріальний технікум, 4 профес.-тех. уч-ща. Музеї: істор., історії металургійного комбінату, геолого-мінералогічний. Бюро подорожей та екскурсій.

Літ.: Плетенцов Г. А., Ямковой А. А. Коммунарск. Путеводитель. Донецк, 1978.

КОНВЕ́КЦІЯ (від лат. convectio — принесення) в метеорології — вертикальне переміщення більш нагрітих мас повітря від земної поверхні одночасно з опусканням холодного повітря. Конвективні рухи відбуваються по вертикалі одночасно в обох напрямах, але найчастіше за К. приймають *висхідні рухи*. Вони виникають внаслідок сильного нагрівання нижнього шару атмосфери, *адвекції* холодного повітря тощо. На інтенсивність К. впливає наявність у нагрітому повітрі водяної пари, яка при підніманні повітря і його охолодженні

конденсується і виділяє тепло, що сприяє розвитку К. Пересічна швидкість піднімання повітря — кілька м/с, максимальна — 30 м/с і більше. Вертикальна К. спричинює формування купчастих і купчасто-дощових *хмар*, як правило, з грозами, зливовими дощами, градом і сильними вітрами. На Україні такі явища найчастіше спостерігаються у весняно-літні сезони. Взимку над тер. України процеси К. виникають при різкій зміні теплої погоди (під час *відлиг*) на холодну, що зумовлене проходженням холодних *атмосферних фронтів*. К. відіграє важливу роль в обміні теплом і вологою між окремими шарами атмосфери. На розвиток і поширення конвективних рухів значною мірою впливає госп. діяльність. Напр., над великими містами виникають інтенсивні висхідні потоки нагрітого повітря (терміки), над зрошуваними масивами формуються низхідні потоки. *В. М. Піщолка.*

КОНВЕ́КЦІЯ в океані — вертикальне переміщення води, зумовлене змінами її густини при коливаннях т-ри і солоності. Осн. причина виникнення К.— формування гідростатичної нестійкості при зростанні густини води у поверхневому шарі океану або зменшенні густини глибинних шарів внаслідок зміни т-ри і солоності. Конвективне перемішування відіграє значну роль у гідролог. режимі океанів та морів, охоплюючи як поверхневі, так і глибинні та придонні шари води. Напр., К. впливає на процеси льодоутворення і структуру льоду, умови поширення пружних коливань у воді, на розміщення областей з різною біол. продуктивністю. Від конвективного перемішування залежать формування верхнього однорідного шару води, його товща та розміщення і розподіл у просторі, особливо у районах, де процеси К. відбуваються тривалий час. К. відіграє важливу роль у руйнуванні сезонного *термокліну* в осінньо-зимовий період, впливає на положення верх. межі *галокліну* та на формування холодного проміжного шару води.

До осн. параметрів конвективного перемішування належать глибина проникнення і інтенсивність розвитку. Теоретичним і експериментальним шляхом встановлено, що конвективне перемішування в осінньо-зимовий період охоплює шар води завтовшки 100—200 м. В окремих районах Світового ок. (пн.-зх. та пн. частини Атлантичного ок., Середземне м.) К. поширюється на глиб. 2000—4000 м. У Чорному та Азовському морях в осінньо-зимовий період К. суттєво впливає на утворення льодового покриву і формування холодного проміжного шару води. Глибина поширення конвективного перемішування у Чорному м. 20—100 м, за певних умов (напр., у циклонічних утвореннях) — 500 м. Дослідження вільної К. сприяють розробкам з теорії розрахунків океанічної циркуляції, визначенню впливу К. на динамічну турбулентність, а також пов'язані з питаннями поховання радіоактивних відходів та відходів хім. пром-сті на дні океану. Міжурядова океанографічна комісія ЮНЕСКО відзначила перспективність вивчення конвективного перемішування для розуміння умов розвитку термокліну, формування *водних мас* узимку. Комплексні дослідження вільної гравітаційної К. проводить, зокрема, *Морський гідрофізичний інститут*.
Літ.: Булгаков Н. П. Конвекция в океане. М., 1975. *М. П. Булгаков.*

КОНГРЕ́СІВ ЯР — геол. пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташований у Попаснянському р-ні Луганської обл. Перебуває у віданні Лисичанської геол.-розвідувальної експедиції. Пл. 20 га. Охороняється відслонення Пн.-Донецького насуву, що є межею між *Донецькою складчастою спорудою* та *Старобільською моноклиналлю*. Класична тектонічна пам'ятка. Відслонення унікальне для природи Донбасу, має наук. значення. *О. К. Ющенко.*

КОНДЕНСАЦІЯ ВОДЯНОЇ ПА́РИ (від лат. condensatio — згущення, ущільнення) — процес переходу водяної пари в *атмосфері* у рідинний або твердий (*сублімація*) стан. К. в. п. відбувається при охолодженні повітря до т-ри *точки роси* або нижче. Термодинамічна умова К. в. п.— наявність в атмосфері областей, де тиск водяної пари перевищує тиск насиченої водяної пари над поверхнею води або льоду. Утворення водяних крапель відбувається на розчинній складовій атм. аерозолів — *ядрах конденсації* (у повітрі концентрація їх становить від сотень до тисяч в 1 $см^3$, а у пром. центрах і більше). Льодові кристали утворюються внаслідок замерзання переохолоджених крапель, а також на нерозчинній складовій атм. аерозолів — ядрах льодоутворення. Зумовлюють охолодження повітря і К. в. п. турбулентне перемішування (див. *Атмосферна турбулентність*) при взаємодії повітря з підстилаючою земною поверхнею, конвекція в атмосфері та радіаційне вихолоджування. К. в. п.— важливий елемент кругообігу води у природі. Процеси конденсації відіграють велику роль в енергетиці атмосфери, зокрема, при перетворенні одного грама водяної пари у краплі виділяється бл. 600 кал тепла, при їх замерзанні — додатково ще 70 калорій. Дослідження процесів перетворення водяної пари в атмосфері спрямовані на вдосконалення методів *прогнозу погоди*, а також на пізнання процесів хмароутворення і формування *опадів атмосферних*. На цій основі розробляють методи *активного впливу на хмари* з метою вивчення можливостей збільшення атм. опадів, розсіювання *туманів* (напр., в аеропортах) та ін. На Україні такі дослідження проводять вчені *Гідрометеорологічного українського регіонального науково-дослідного інституту*. *М. В. Буйков.*

КОНДИ́ТЕРСЬКА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *харчової промисловості*, підприємства якої виготовляють цукристі й борошняні кондитерські вироби. На підприємствах галузі виробляють продукцію бл. 1500 найменувань. Сировиною для кондитерських виробів є продукція цукр., борошномельної, мол., ін. галузей пром-сті та с. г. Перші кондитерські ф-ки на Україні споруджено в кін. 19 ст. Всього до Великої Жовтн. соціалістич. революції налічувалося 48 конд. ф-к, у т. ч. в Києві, Одесі, Харкові, Львові, крім того, діяли дрібні цехи і кустарні майстерні. Понад 85 % підприємств було зосереджено у Харків. та Херсон. губерніях. Сучас. К. п. перетворилася на велику індустріальну галузь і об'єднує 79 підприємств. Розміщення їх зорієнтовано на споживача, бо значна частина продукції К. п. малотранспортабельна і має обмежені строки зберігання й реалізації. Найбільші підприємства галузі зконцентровані у великих пром. центрах. Серед них — Київ. кондитерська ф-ка ім. К. Маркса, львів. виробниче об'єднання «Світоч», Харків., Дніпроп., Одес. виробничі об'єднання кондитерської пром-сті, Маріупольська, Вінн., Луганська, Житомир. та Запоріз. конд. ф-ки. Поряд з великими спеціалізованими конд. підприємствами кондитерське виробн. організоване на хлібозаводах, підприємствах місц. пром-сті, споживчої кооперації та громадського харчування.

Виробництво кондитерських виробів в УРСР (тис. т).

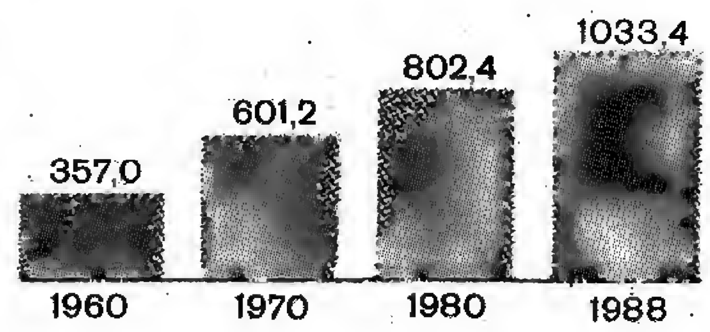

У 1988 в УРСР було вироблено 1033,4 тис. т кондитерської продукції, у т. ч. м'яких цукерок — 236,4 тис. т, карамелі і драже — 205,6 тис. т, печива — 178,0 тис. т. *І. М. Панкрухіна.*

КОНОПЕ́ЛЬКА — річка у Луцькому, Ківерцівському та Рожищенському р-нах Волин. обл., права прит. *Стиру* (бас. Прип'яті). Довж. 48 км, пл. бас. 329 $км^2$. Бере початок поблизу с. Романів. Долина маловиразна, шир. до 4 км. Заплава широка, заболочена. Річище на протязі 20 км розширене і поглиблене, пересічна шир. його 5 м. Похил річки 1,3 м/км. Живлення мішане, з переважанням снігового. Замерзає у серед. грудня, скресає в серед. березня. К.— водоприймач осушувальних систем. Каналом річка сполучена з р. Прудник. *І. М. Коротун.*

КОНОТО́П — місто обл. підпорядкування Сум. обл., райцентр. Розташований на Зх. області, в долинах річок Єзучу та Куколки (притоки Сейму, бас. Дніпра). Залізнич. вузол, автовокзал. 96,9 тис. ж. (1990). Відомий як фортеця з 1638.
Поверхня рівнинна, розчленована пологими балками; перевищення висот до 30 м. Пересічна т-ра січня −7,4°, липня +19,5°. Опадів 552 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 300 га. Провідна галузь пром-сті — маш.-буд. і металообр., яка представлена з-дами: «Червоний металіст» (випускає гірничо-шахтне устаткування, засоби автоматики і техніки безпеки шахт), вагонорем., «Мотордеталь», поршнів, арматурним. Є також з-ди: побут. хімії «Райдуга», прод. товарів, мол.; швейна ф-ка, м'ясний і хлібний комбінати. Підприємства залізнич. транспорту, виробн. буд. матеріалів. 4 серед. спец. навч. заклади, 3 профес.-тех. уч-ща. Краєзнавчий музей. Бюро подорожей та екскурсій. Об'єкти туризму — погруддя діячів революц. руху в Росії С. І. Радченка та І. І. Радченка, які народилися в місті; будинок, у підвалі якого 1903 містилася підпільна друкарня.
Літ.: Маленко Е. Е., Марченко Л. Г., Муркина А. А. Конотоп.

Путеводитель. Харьков, 1982; В путешествие по Сумщине. Путеводитель. Харьков, 1984; Конотопу — 350. К., 1987.

КОНОТО́ПСЬКИЙ РАЙО́Н — район у зх. частині Сум. обл. Утв. 1923. Пл. 1,7 тис. км^2. Нас. 55,0 тис. чол. (без м. *Конотопа*), у т. ч. міського — 4,5 тис. (1990). Райцентр — місто обл. підпорядкування Конотоп. У К. р.— смт *Дубов'язівка* та 87 сільс. населених пунктів. Розташований на Пн. *Полтавської рівнини*. Поверхня — низовинна лесова рівнина, плоска, пологохвиляста, розчленована прохідними долинами, ярами та балками. Корисні копалини: торф, глини. Джерела мін. вод у районі Конотопа. Міститься у межах *Лівобережно-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня —7,4°, липня +19,5°. Період з т-рою понад +10° становить 161 день. Опадів 543 мм на рік, осн. частина їх випадає в теплий період року. Висота снігового покриву до 30 см. Належить до недостатньо вологої, теплої агрокліматич. зони. Метеостанція в Конотопі. Осн. річки — *Сейм* з притоками *Єзуч* і Кукілка, *Ромен* (бас. Дніпра). Збудовано 4 водосховища і 145 ставків заг. площею водного дзеркала 1200 га. Переважають типові чорноземи (74 % площі району); є також сірі лісові, дерново-болотні, торфові та ін. грунти. В долинах річок — низинні і перехідні торфовища. Пл. лісів 16,7 тис. га. Лісоутворюючі породи: дуб (бл. 30 % площі), клен (15 %), сосна (10 %). У долинах річок рослинність представлена лучними і болотними формаціями, у балках — степовими. В районі — пам'ятка природи респ. значення урочище *Боромля*, 4 заказники місц. значення, заповідне урочище Драгомирівщина.

Найбільші підприємства — дубов'язівські цукровий і спиртовий заводи. Рослинництво зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-молочного напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 128,8, у т. ч. орні землі — 99,2, сіножаті і пасовища — 29,0. Осн. культури: озима та яра пшениця, ячмінь, цукрові буряки, картопля. Галузі тваринництва: скотарство, свинарство. У К. р.— 29 колгоспів, 6 радгоспів, племінна станція. Залізнич. вузол Конотоп, залізничні ст.: Вирівка, Грузьке, Дубов'язівка, Мельня. Автошляхів 521 км, у т. ч. з твердим покриттям — 405 км.

В. О. Тюленева.

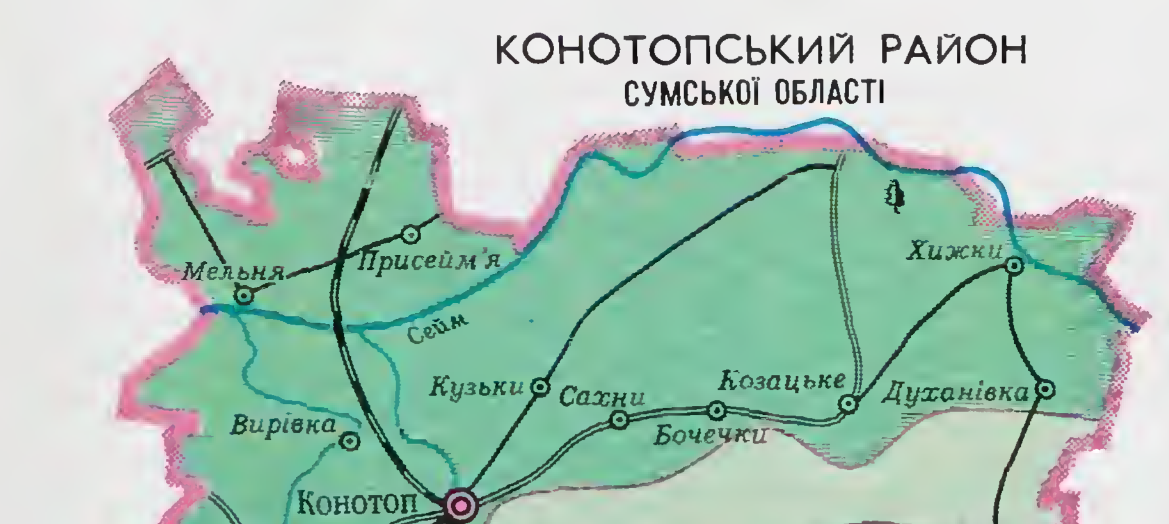

КОНСЕ́РВНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ (від лат. conservo — зберігаю) — галузь *харчової промисловості*, підприємства якої переробляють сировину рослинного й тваринного походження і виготовляють консервовані продукти для забезпечення ними населення. Осн. продукція: консерви плодоовочеві (овочеві, фруктові, томатні тощо), м'ясні, молочні, рибні, м'ясо-рослинні, сало-бобові та ін. Перші кустарні підприємства К. п. на Україні виникли у 2-й пол. 19 ст. в Сімферополі, Одесі, Могилеві-Подільському. Сучасна К. п. має профілюючє значення у багатьох областях і є галуззю спеціалізації УРСР

Структура виробництва консервів в УРСР (в % до загального випуску, 1988).

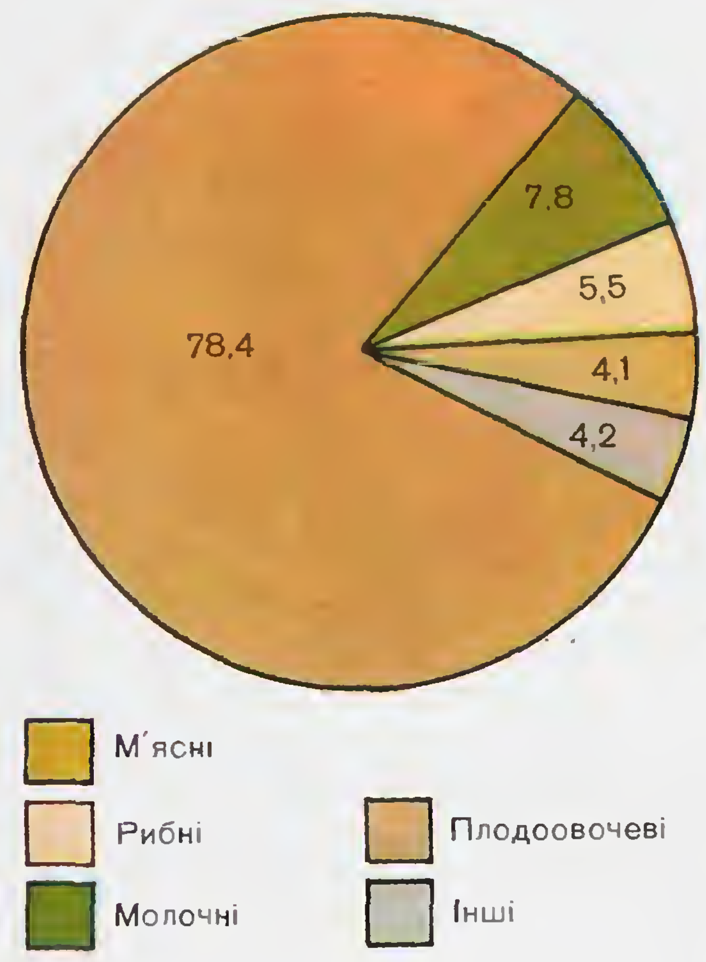

у тер. поділі праці. Частка УРСР у загальносоюзному виробн. консервів становить бл. 24 %. У 1988 в республіці вироблено (млн. ум. банок) 4808,0 консервів, у т. ч. 3730 плодоовочевих (бл. 79 % всієї продукції К. п.; див. *Плодоовочева промисловість*), 244,5 м'ясних та м'ясо-рослинних, 407,3 молочних, 300,6 рибних. К. п. базується на *овочівництві* та *плодівництві*. В республіці зосереджено (1988) близько 30 % усіх посівних площ овочевих культур та близько 30 % площ плодових насаджень країни. В 1988 на Україні працювало бл. 900 підприємств і цехів по виробн. консервів. Осн. обсяги консервованої продукції випускають великі держ. підприємства. В результаті розвитку агропром. інтеграції створено виробничі об'єднання К. п., що складаються з держ. консервних з-дів і спеціалізованих радгоспів. Крім того, плодоовочеві консерви виробляють колгоспні й радгоспні з-ди і цехи. У формуванні географії галузі та розміщенні підприємств К. п. провідна роль належить сировинному фактору. Виробн. консервів розвинуте в усіх областях республіки, але рівень його неоднаковий. В Донецько-Придніпровському екон. районі найбільшими виробниками плодоовочевих консервів є Донец. та Запоріз. області; м'ясних — Полтавська; молочних — Полтав. і Харківська. У Пд.-Зх. екон. районі значними виробниками плодоовочевих консервів є Черкас., Вінн., Хмельн. області; м'ясних — Черкас., Вінн., Ровен., Львівська; молочних — Житомир., Хмельн., Чернігів., Черкас. області. У Пд. екон. районі виробн. плодоовочевих консервів розвинуте в Крим., Одес., Херсон. областях; м'ясних — в Одес.; молочних — у Миколаївській області (див. таблицю). Кожний консервний з-д має свою сировинну базу і є ядром *агропромислового комплексу*. Найбільшими центрами консервного виробн. в УРСР є Одеса, Сімферополь, Херсон, Ізмаїл, Черкаси, Ніжин, Кам'янець-Подільський, Керч, Джанкой. Зростання виробн. консервів пов'язане з спорудженням нових підприємств, подовженням сезону роботи консервних з-дів, а також розширенням і кращим використанням потужностей діючих підприємств.

Р. О. Язиніна.

КОНСТРУКТИ́ВНА ГЕОГРА́ФІЯ (від лат. constructivus — той, що існує для побудови), конструктивний напрям у географії — напрям геогр. досліджень, метою якого є виявлення нових можливостей цілеспрямованого конструювання *географічного середовища* в інтересах розвитку продуктивних сил і повного задоволення потреб суспільства, оптимізація взаємодії суспільства і природи в умовах наук.-тех. революції. Конструктивний напрям передбачає розробку заг. ходу вирішення геогр. задач, створення власних теор. моделей (див. *Моделювання географічне*), формування наук. уявлень та концепцій пізнання закономірностей природно-антропогенних систем, а також участь у створенні тех.-екон. обгрунтувань значних нар.-госп. проектів (напр., каналів, газопроводів тощо) та виробленні прогнозів можливих критичних ситуацій. З цією метою поряд з традиційними *методами географічних досліджень* впроваджуються нові методи та прийоми — геохім., геофіз., експериментальний, стаціонарний та геоінформаційний. В УРСР конструктивно-геогр. напрям почав розвиватися при дослідженні геогр. основ *природокористування* та природно-госп. регіонів. Термін «К. г.» запропонував рад. географ І. П. *Герасимов*.

Літ.: Герасимов И. П. Советская конструктивная география. Задачи, подходы, результаты. М., 1976; Методологические аспекты современной конструктивной географии. Сборник статей. М., 1985; Основы конструктивной географии. М., 1986; Конструктивно-географические основы рационального природопользования в Украинской ССР. Киевское Приднепровье. К., 1988. *О. М. Маринич.*

КОНСТРУКЦІ́ЙНИХ МАТЕРІ́АЛІВ КО́МПЛЕКС — сукупність галузей промисловості, підприємства яких виробляють металеві й неметалеві матері-

али для виготовлення різних конструкцій і деталей. До К. м. к. належать *чорна металургія, кольорова металургія, хімічна промисловість, нафтохімічна промисловість, лісова промисловість, целюлозно-паперова промисловість, деревообробна промисловість, будівельних матеріалів промисловість.* Від обсягів виробн. конструкційних матеріалів, їхнього асортименту, якості, економічності, геогр. розміщення підприємств значною мірою залежить задоволення різноманітних зростаючих потреб нар. господарства. Виробн. конструкційних матеріалів в УРСР є складним багатогалузевим комплексом, який має позитивні передумови для інтенсивного розвитку. Цьому сприяють наявність в республіці значних родовищ корисних копалин (чорних і кольорових металів, сировини для хім. пром-сті, буд. матеріалів); високоякісна лісосировинна база, розвинуті взаємовигідні зовнішньоекономічні зв'язки УРСР і міжреспубліканські економічні зв'язки; значний промисловий, наук. і проектний потенціал.

В УРСР діють домобуд. комбінати, спеціаліз. підприємства по виробн. екон. профілів прокату з кольорових металів, буд. металоконструкцій, лінолеуму, столярних виробів, віконних і двірних блоків з пластмас, клеєних дерев'яних конструкцій, азбестоцементних матеріалів, буд. скла та ін. Істотно розширюється випуск замінників деревини за рахунок екон. видів деревноволокнистих, деревностружкових і цементностружкових плит, клеєної фанери, гіпсоволокнистих виробів. Важливими напрямами дальшого розвитку комплексу є: ресурсозберігання; забезпечення приросту і поліпшення структури машинобудування і буд. індустрії без зростання споживання чорних і кольорових металів, деревини, цементу; розширення виробн. нових матеріалів на основі прогресивної структури прокату чорних металів, алюмінію, високоміцних видів буд. скла тощо, а також вторинної сировини і відходів виробн., вдосконалення тер. розміщення підприємств; створення потужної виробничої бази монолітного домобудування тощо. *О. П. Давиденко.*

Виробництво окремих видів конструкційних матеріалів в УРСР

	1940	1960	1980	1989
Готовий прокат чорних металів, тис. т	5647	18 016	36 033	39 900
в тому числі сталеві труби	560	2218	6347	6900
Хімічні волокна і нитки, тис. т	1,6	14,2	161,2	191,4
Труби й деталі трубопроводів із термопластів, тис. т	—	—	9,4	19,2
Клеєна фанера, тис. м^3	31,2	104,1	173,3	187,6
Збірні залізобетонні конструкції та вироби, тис. м^3	....	5030	20 117	23931
Азбестоцементні труби і муфти, тис. км умовних труб	—	1,8	11,8	17,2

КОНТА́РНЕ — селище міського типу Донец. обл., підпорядковане Шахтарській міськраді. Розташоване за 9 км від залізнич. ст. Розсипна. 2,7 тис. ж. (1990). Засн. 1932, селище міськ. типу з 1956. Поверхня рівнинна, значно розчленована балками та ярами. Перевищення висот 50 м. Осн. корисна копалина — кам. вугілля, є також пісковики. Пересічна т-ра січня −7,0°, липня +21,5°. Опадів 514 мм на рік. Пл. зелених насаджень 68 га. В селищі — шахта «Московська».

КОНТИНЕНТА́ЛЬНА КЛІМАТИ́ЧНА О́БЛАСТЬ [від лат. continens (continentis) — тверда земля, материк] — частина *кліматичної зони* помірних широт на тер. України, яка охоплює степову фізико-геогр. зону. Характерною ознакою кліматич. умов К. к. о. є недостатня зволоженість, значні теплові ресурси, найтриваліший для тер. України вегетаційний період. Клімат К. к. о. формується під переважаючим впливом континентальних повітряних мас помірних широт, а також трансформованих тропічних і арктичних мас повітря. Осн. частина атм. опадів, що випадають на тер. республіки, пов'язана з океанічними масами повітря помірних і тропічних широт. Літо посушливе і тепле, в окремі роки — жарке, пересічні місячні т-ри +20, +21°, з тенденцією їх зростання на Пд. Сх. і Пд. Абсолютний максимум т-ри досягає +42° (Луганська обл.). Зима помірно холодна, іноді м'яка; пересічні місячні т-ри від −2° на Пд. і Пд. Зх. до −5° на Пн. та −7° на Пн. Сх. області. При вторгненнях арктичних повітряних мас бувають різкі зниження т-ри (до −30° і нижче на Пн. області). Сніговий покрив встановлюється на поч. грудня, сходить наприкінці лютого — на поч. березня. Вис. його становить 5—10 см. Характерні тривалі *відлиги.* Річна кількість опадів у межах К. к. о. зменшується з Пн. на Пд. від 450 до 300—350 мм. Щороку бувають *пилові бурі, суховії* та *посухи,* що завдають значної шкоди с. г., особливо у прибережних районах К. к. о. та на Пн. Крим. обл. В цілому клімат. умови К. к. о. сприятливі для розвитку госп. діяльності, насамперед с.-г. виробн. (бл. 75 % земельного фонду степової зони становлять орні землі). Проте наявність негативних природних факторів (зокрема, посушливість території, суховії, засоленість грунтів) потребує певних меліоративних заходів — впровадження різних методів зрошування, безвідвального обробітку грунту, створення лісосмуг, розсолення грунтів та ін. *М. І. Щербань.*

КОНТИНЕНТА́ЛЬНИЙ КЛІ́МАТ — *клімат* внутрішніх областей континентів, який формується під переважаючим впливом *повітряних мас* континентального походження. Властивий гол. чин. внутр. районам Євразії і Пн. Америки. Порівняно з *морським кліматом,* характеризується значними добовими і річними амплітудами т-ри повітря, зменшенням відносної вологості повітря та хмарності влітку і вдень, несталою кількістю опадів і заг. зменшенням їх з віддаленням від океану, холодною, тривалою зимою та жарким літом тощо. Однією з осн. особливостей К. к. є зростання річної амплітуди т-ри повітря відповідно до збільшення його континентальності. Розрізняють кілька градацій К. к.— від порівняно м'якого у Сх. Європі до різко континентального у Сх. Сибіру. Напр., у межах СРСР, де континентальність у цілому зростає з Зх. на Сх., річні амплітуди т-ри у Ленінграді становлять 25,3°, в Іркутську — 38,5°, у Верхоянську — 45° і більше. Клімат УРСР в осн. помірно континентальний. Річна амплітуда т-ри тут становить, зокрема, в Одесі 25,6°, у Харкові — 28,1°. *Г. П. Дубинський.*

КО́НУС ВИ́НОСУ (лат. conus, із грец. κῶνος) — акумулятивна форма рельєфу, утворена при відкладанні уламкового матеріалу постійним або тимчасовим водотоком за рахунок зменшення його живої сили. Має форму плоского напівконуса, спрямованого вершиною проти течії. У межах К. в. водотік розпадається на окремі рівчаки, що розходяться віялом до країв конуса. Розрізняють наземні й підводні К. в. Наземні утворюються при виході на рівнину гірських річок. На Україні К. в. поширені на передгірних рівнинах *Карпат Українських* і *Кримських гір,* вздовж *Гологоро-Кременецького кряжа, Канівських гір* та на окраїнах *Середньоросійської височини.* Складаються вони з уламкових матеріалів — піску, гравію, глини. Відзначаються своєрідною ландшафтною структурою і характером природокористування. На деяких К. в. у передгір'ях (пл. до 40 км^2) розміщені населені пункти.

Підводні К. в. виявлені на дні водойм, зокрема у гирлах *каньйонів підводних* і на *шельфі* Чорного й Азовського морів. К. в. — важливі елементи рельєфу тер. України. До них морфологічно подібні *конуси осипу.* *В. І. Галицький.*

КО́НУС О́СИПУ — акумулятивна форма рельєфу, утворена біля підніжжя схилів внаслідок осипання уламкового матеріалу за рахунок гравітаційних процесів, без участі водного потоку. Мають досить круті схили (30—40°). На тер. України К. о. поширені вздовж схилів Кримських гір (зокрема, у підніжжі *куест*) та Українських Карпат. *І. Г. Черваньов.*

КО́НЧА-ЗА́СПА — кліматична курортна місцевість респ. значення у Київ. обл. Лежить за 27 км на Пд. від Києва, на першій надзаплавній терасі Дніпра, у хвойно-широколистяному лісі. Клімат помірно континентальний з м'якою зимою (пересічна т-ра січня −6°) і теплим літом (пересічна т-ра липня +20°). Опадів 550 мм на рік. Озера Конча, Заспа. Серед природних рекреаційних ресурсів — радонова вода, яку добувають із свердловин. Показання: захворювання серцево-судинної та нервової систем, опірно-рухового апарату. Функціонують санаторій «Жовтень», пансіонати, бази відпочинку. К.-З. 1921 була оголошена заповідником. *О. О. Бейдик.*

КОНЯ́РСТВО — галузь тваринництва, що займається розведенням коней. Дореволюц. Україна за поголів'ям коней посідала одне з перших місць в Європі, була світовим кінним ринком. З розвитком техніки, автомоб. транспорту, з застосуванням механізації с. г. поголів'я коней значно зменшилося. В 1988 в республіці налічувалось 782 тис. голів коней (1940 — 4674 тис.). В колгоспах і радгоспах України коней використовують гол. чин. на

внутрішньогосп. трансп. роботах, для обслуговування рослинництва і тваринництва. На Поліссі та у Сх. Лісостепу розводять переважно запряжних коней, у Зх. Лісостепу — верхових і верхово-запряжних, у Степу — верхових і легкозапряжних. Найбільшу питому вагу в заг. породному поголів'ї коней в УРСР мають орловська й рос. рисисті породи та чистокровна верхова, поширені також рос. та рад. ваговозні породи, гуцульська, українська верхова, донська та ін. породи. Для поліпшення племінних якостей поголів'я в УРСР організовано кінні з-ди. Всього в республіці (1989) діє 11 кінних з-дів (5 верхового, 4 рисистого та 2 ваговозного напрямів). Дальший розвиток К. на Україні здійснюватиметься гол. чин. за рахунок розведення верхових та рисистих коней, ваговозів і коней гуцульської породи. Значна увага приділяється також розвитковi спорт. та м'ясного напряму К. як для внутр. потреб, так і на експорт, що значно підніме екон. ефективність цієї галузі. В ряді областей розроблено кінні туристські маршрути.

КОНЬО́К — гірський хребет на *Головному пасмі Кримських гір*, між *Бабуган-яйлою* та *Чатирдагом*. Лежить на Пд. Сх. від *Кебітського перевалу*. Вис. до 800 м. К.— вододіл між басейнами рік Альми та Узень-Баш. Складається з ущільнених глин та вапняків. Пд.-сх. схил вкритий дубовим лісом з домішкою ясена і клена, пн.-зх.— буковим та грабово-буковим лісом. К.— у межах *Кримського заповідно-мисливського господарства*. *І. П. Ведь.*

КОПА́ЙГОРОД — селище міського типу Барського р-ну Вінн. обл., на р. Немиї (прит. Дністра), за 5 км від залізнич. ст. Копай. 1,9 тис. ж. (1990). Засн. 1624 під назвою Новогород, с-ще міськ. типу з 1956. Поверхня — хвиляста рівнина. Пересічна т-ра січня −5,8°, липня +18,8°. Опадів 516 мм на рік. Пл. зелених насаджень 107,5 га. В К.— хлібозавод.

КО́ПАС Іда Гнатівна (23.V 1941, с. Гать Закарп. обл.) — вчителька географії, заслужена вчителька УРСР з 1983, відмінник нар. освіти УРСР з 1982. У 1972 закінчила Сімферопольський ун-т. З 1962 викладає географію у Гатянській серед. школі Берегівського району. В навчальному процесі велику увагу приділяє вихованню учнів у дусі патріотизму і інтернаціональної дружби. Створила кабінет географії. Впроваджує ідеї оптимізації при організації і проведенні практичних робіт з географії. *В. П. Корнеєв.*

КОПИ́ЧИНЦІ — місто Гусятинського р-ну Терноп. обл., на р. *Нічлаві* (прит. Дністра). Залізнична станція. Нас. 7,3 тис. чол. (1990). Відомі з 1-ї пол. 14 ст., місто з 1939. Поверхня горбиста. Пересічна т-ра січня −5,1°, липня +18,8°. Опадів 561 мм на рік. Пл. зелених насаджень 91,2 га. У К.— виробниче об'єднання гумових іграшок, консервний з-д, рибне г-во. С.-г. технікум бухгалтерського обліку.
Об'єкти туризму — пам'ятки архітектури — церква, 17 ст., і дзвіниця, 18 ст.

Кореїз. Загальний вид селища.

КОРА́ ВИВІ́ТРЮВАННЯ — просторово витримана і генетично відокремлена континентальна геол. формація, представлена досить обмеженим і своєрідним комплексом гірських порід, що утворюються в результаті строго спрямованої зміни мінеральних складових літосфери в зоні її активної взаємодії з гідро- і атмосферою, за участю біосфери. Генетично К. в. належить до елювіальних утворень. Формування К. в. відбувається в приповерхневих товщах земної кори в умовах стійкої й тривалої інфільтрації атм. вод, яка зумовлює фізичне руйнування і хім. перетворення гірських порід і мінералів (насамперед алюмосилікатів) та диференційований винос елементів. У зв'язку з цим на місці концентруються сполуки високовалентних компонентів: Si, Al, Ti, Fe, Ni, Co тощо, формуються нові, стійкі до даних умов мінерали — каолініт, монтморилоніт, галуазит, гідрогетит, гібсит та ін. Інтенсивність, тип і характер короутворення залежать в основному від геоморфологічних, тектонічних, кліматич. умов і складу вихідних порід.
Утворення К. в. на значній частині тер. України, особливо платформеній, протягом майже всього часу геол. розвитку відбувалося за сприятливих геоморфологічних і тектонічних умов на підвищених рівнинах, що зазнавали поступових тектонічних піднять. К. в. сприяла згладжуванню поверхні і формуванню пологохвилястих рівнинних ландшафтів. К. в. різного віку збереглася безпосередньо, а також у вигляді нагромаджених продуктів її розмиву.
За віком виділяють К. в. від ранньопротерозойських до сучасних. Найпоширеніші мезозой-кайнозойські К. в. *Українського щита*. Давні, значно метаморфізовані К. в. збереглися як релікти в центр. частині щита (Кривбас) та на його пн.-сх. схилах, у *Донецькій складчастій споруді* тощо. Найбільш «зрілі», т. з. латеритні К. в., що утворилися в умовах гумідного тропічного та субтропіч. клімату, є на тер. щита у межах Кіровогр. і Житом. областей. До сучасних К. в. належать червоноколірні утворення, які виникли в умовах аридного клімату на суглинистих та ін. осадочних породах у Приазов'ї і Криму. Кори вивітрювання України розвинуті на різних за генезисом породах — магматичних, метаморфічних, осадочних. Залежно від їхнього складу, особливостей розвитку і ступеня мінерального перетворення в товщах К. в. простежують вертикальну зональність. За складом верхньої зони найбільшу площу мають каолінітові К. в. на розкристалізованих метаморфічних і магматичних породах кислого і середнього складу Українського щита (від Ровно — Хмельницького до меридіана Донецька). Молоді каолінітові К. в. розвинуті на неогенових ефузивах Закарпаття. Невеликі площі мають алітні К. в. на осно́вних і ультраосно́вних породах плутонів Українського щита. К. в. на осадочних породах досліджувалися в Дніпровсько-Донецькій западині і Донецькій складчастій споруді, але ще недостатньо вивчені.
За формою залягання на Україні переважають площові К. в. потужністю 20—60 м (пересічно 40 м); по розломних зонах розвинуті лінійні К. в. потужністю до 227 м. Породи К. в. є корисними копалинами (каоліни численних родовищ Черкас., Житом., Дніпроп. областей, залізні руди і супутні поліметали — Дніпроп. і Кіровогр. областей); з ними пов'язані родовища вермикуліту в Дніпроп. обл.). У Житом., Черкас., Донец. областях серед мезозой-кайнозойських К. в. трапляються окремі бокситоносні ділянки. *С. П. Корнієнко.*

КОРЕЇ́З — селище міського типу Крим. обл., підпорядковане

Ялтинській міськраді. Розташований за 15 км від м. Ялта, з якою має автобусне і мор. сполучення. 8,0 тис. ж. (1990). Вперше згадується у 8 ст. під назвами Куреїз, Хореїз, Кюріз, Курсаіти, як с-ще існує з кін. 17 ст., с-ще міськ. типу з 1930. К. розташований на Пд. березі Криму, у передгір'ях *Головного пасма Кримських гір*, біля підніжжя г. Ай-Петрі, над курортною місцевістю Місхор, яка територіально входить до Кореїза.

К.— кліматич. курорт, який розвивається з 2-ї чверті 19 ст. Входить до *Ялтинського рекреаційного підрайону*. Осн. лік. фактор — клімат середземномор. типу. Пересічна т-ра січня — лютого +3°, +4°, серпня +24,6°. Опадів 390 мм на рік. Кількість годин сонячного сяйва бл. 2300 на рік. Відносна вологість повітря влітку 72 %. Купальний сезон триває з кін. травня до жовтня (пересічна т-ра води +22, +24°). У К.— відділення радгоспу «Лівадія». З санаторії, пансіонат, 6 будинків відпочинку. Об'єкти туризму: Місхорський ландшафтний парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (засн. наприкінці 18 ст.), пам'ятки архітектури 19—20 ст., у т. ч. палац «Дюльбер», 1895—97.

Літ.: Шантырь С. П. Мисхор, Кореиз, Гаспра. Три южнобережных курорта. Путеводитель. Симферополь, 1978; Петров Б. И. Мисхорский курорт. Путеводитель. Симферополь, 1984.

КО́РЕЦЬ — місто Ровен. обл., райцентр. Розташований на р. Корчику (прит. Случі, бас. Дніпра), за 33 км від залізнич. ст. Новоград-Волинський. 9,6 тис. ж. (1990). Відомий з 1150 як Корчеськ, місто з 1940. Поверхня являє собою рівнинне межиріччя з крутосхилими долинами. Подекуди відслонюються кристалічні породи Українського щита. В межах міста в р. Корчик впадає невеликий струмок. Пересічна т-ра січня −5,6°, липня +18,4°. Опадів 600 мм на рік. Пл. зелених насаджень 2342 га. В К.— заказник місц. значення Корецькі Граніти. Пром. підприємства — пластмасових виробів, прод. товарів та цукр. з-ди. На базі місц. радонових вод відкрито обласну лікарню реабілітації, міжколгоспний санаторій «Корець». Краєзнавчий музей.

Об'єкти туризму: *пам'ятки архітектури* — залишки замку, 15—18 ст.; костьол, 16 ст.; будівлі Троїцького монастиря, 17—поч. 20 ст.

Літ.: Яноші В. М., Вознюк Д. П. Корець. Краєзнавчий нарис. Львів, 1988.

Л. М. Корецький.

КОРЕ́ЦЬКИЙ Леонід Мусійович (8.XI 1920, м. Умань Черкас. обл.) — укр. рад. економ-географ, доктор екон. наук з 1971, професор з 1973. Член КПРС з 1948. У 1946 закінчив Київ. ун-т. З 1950 працював у Ін-ті економіки АН УРСР (1954—56 — зав. відділом, 1962—64 — заступник директора), одночасно — зав. редакцією економіки Головної редакції Української Радянської Енциклопедії. У 1954—60 був представником УРСР у Комісії ООН по народонаселенню і Статистичній комісії. У 1965—76 — зав. відділами екон. географії у Секторі географії АН УРСР та розвитку міст і розселення у Раді по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР. З 1976 — зав. кафедрою екон. географії Київ. пед. ін-ту. Осн. праці присвячені проблемам екон. і соціальної географії, розміщення продуктивних сил, зокрема екон. географії УРСР — географії пром-сті, економіки районів, розвитку пром.-тер. комплексів, екон. районування, розселення. Обгрунтував (у співавт.) поділ УРСР на три великі екон. райони, прийнятий у генеральному районуванні СРСР з 1963. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 2-го ступеня, медаллю ім. А. С. Макаренка.

Тв.: Нариси економічної географії Української Радянської Соціалістичної Республіки, т. 2. К., 1952 [у співавт.]; Волинська область (Географічний нарис). К., 1960; Географія промисловості Української РСР. (Умови формування промислових територіальних комплексів). К., 1967 [у співавт.]; Промышленные узлы. В кн.: Украинская ССР. Экономические районы. М., 1972; Типология и классификация городов — научно-методическая основа конструктивных решений их перспективного развития. В кн.: Территориальная организация производства и расселения. К., 1982; Економічне районування. В кн.: Українська Радянська Соціалістична Республіка. Енциклопедичний довідник. К., 1986.

КОРЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — район у східній частині Ровен. обл. Пл. 0,7 тис. км^2. Нас. 43,1 тис. чол., у т. ч. міського — 9,6 тис. (1990). У районі — м. *Корець* (райцентр) та 49 сільс. населених пунктів.

Лежить у межах *Волинської височини* і *Поліської низовини*. Поверхня в осн. низовинна плоска та плоско-хвиляста, у пд.-зх. частині — підвищена. Родовища буд. матеріалів (граніти, гнейси, польовий шпат, глини, піски, лесовидні суглинки), каоліну, джерела радонових вод. Розташований у *Волинському Поліссі, Житомирському Поліссі* та *Західно-Українській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −5,6°, липня +18,4°. Період з т-рою понад +10° становить 155 днів. Опадів 650 мм на рік, в основному в теплий період року. Міститься у вологій, помірно теплій агрокліматич. зоні. Гол. річка — *Случ* з притоками *Корчик*, Стави (бас. Дніпра). Основу грунтового покриву на Поліссі становлять дернові карбонатні, дерново-слабопідзолисті грунти, у лісостеповій частині — опідзолені та сірі лісові грунти. Ліси займають 12,2 % площі (в основному вздовж річкових долин). Осн. *породи*: дуб (38 % площі лісів), береза (35 %), граб, липа, сосна, на підвищених ділянках — вільха, на понижених — верба. Природна трав'яна рослинність (бобово-злакове різнотрав'я) збереглась лише в заплавах річок. У районі — 7 заказників місц. значення та 2 заповідні урочища.

Підприємства харч. і комбікормової пром-сті; найбільші з-ди: цукр., прод. товарів (Корець), овочесушильний та комбікормовий (с. Великі Межирічі). Корецький з-д пластмасових виробів. Спеціалізація с. г.— рослинництво буряківничо-зерново-картоплярського напряму, тваринництво — мол.-м'ясного. Площа с.-г. угідь (тис. га, 1989) становила 52,4, у т. ч. орні землі — 41,7, пасовища і сіножаті — 10,5. Осушено 34,6 тис. га (в основному гончарним дренажем; найбільша осушувальна система «Межирічі»). Осн. культури: озима пшениця, цукр. буряки, льон, картопля. Скотарство, свинарство, птахівництво. У районі — 22 колгоспи, 1 радгосп. Автомоб. шляхів 245 км, у т. ч. з твердим покриттям — 207 км. Міжколгоспний санаторій «Корець», краєзнав. музей (Корець).

Серед об'єктів туризму — пам'ятки архітектури: залишки замку, 15—18 ст.; костьол, 16 ст.; будівлі Троїцького монастиря, 17 — поч. 20 ст. (Корець). *Л. К. Коротун.*

КОРИ́СНІ КОПА́ЛИНИ — природні мінеральні утворення в земній корі, які використовують в нар. г-ві безпосередньо або *після попередньої обробки*. К. к. бувають органічного й неорганічного походження. За фіз. станом їх поділяють на тверді (більшість К. к.), рідкі (*нафта, підземні води*) і газоподібні (*гази природні горючі* та інертні гази). За пром. використанням виділяють 4 осн. групи: *металеві корисні копалини, неметалеві корисні копалини, горючі корисні копалини* та гідро- й газомінеральні К. к. (підземні води, розсоли й мін. грязі, мули, негорючі інертні гази).

На тер. України, що являє собою складно побудовану ділянку земної кори, протягом її тривалого розвитку утворилися майже усі види К. к. різних генетичних типів. На дні великих водойм в результаті нагромадження хім., біохім. і мех. осадків і наступного їхнього діагенетичного перетворення утворилися осадочні родовища К. к. (*залізні руди, марганцеві руди, вапняки, крейда, бентоніти, піски* тощо). В осадочних відкладах, збагачених орг. речовиною і занурених на

великі глибини, формуються родовища *бурого вугілля*, *кам'яного вугілля*, нафти, газів природних горючих, які утворили вуг. басейни і нафтогазоносні області. Значна частина неметалевих К. к. (габро, лабрадорити, граніти тощо) утворилася в результаті кристалізації магми в земній корі або виливання її на денну поверхню. Магматичне походження мають і деякі металеві К. к., утворені при кристалізації залишкових розплавів, збагачених мін. речовинами (напр., нікелеві і хромові руди в надрах *Українського щита*). Контактово-метасоматичний і гідротермальний генезис властивий проявам кольорових, рідкісних і благородних металів і деяких неметалевих К. к. (апатиту, фосфориту, плавикового шпату). Вони виявлені у межах структурних мінералізованих зон, що утворилися в результаті тектоно-магматичної активізації платформених структур *Волино-Подільської моноклінали* і Українського щита. Метаморфогенні К. к. утворюються при інтенсивному перетворенні осадочних гірських порід на глибині (залізні руди *Криворізько - Кременчуцької тектонічної зони*, *графіт* у межах Українського щита). З процесами перетворення гірських порід під впливом екзогенних факторів пов'язані родовища *кори вивітрювання* Українського щита (*каоліни*, багаті залізні руди); при розмиві і наступному нагромадженні деяких порід утворюються розсипища і товщі перевідкладених К. к. (розсипні родовища титану, флювіальні піски й галечники, вторинні каоліни).

Належність продуктивних відкладів і віднесення їх до окремих категорій К. к. встановлюють відповідно до потреб нар. г-ва, можливостей їхнього добування й переробки та ступеня вивченості (див. *Запаси корисних копалин*). К. к., які можуть бути використані за сучас. рівня науки й техніки, становлять *мінеральні ресурси*. В цілому УРСР відзначається багатством, різноманітністю К. к. і високим рівнем освоєння їх. Провідне місце в СРСР Україна займає за запасами кам. вугілля, нафти й газу, заліз. руд, марганцевих руд, сірки, калійної солі, бентонітів, каоліну, графіту, озокериту тощо. Вивчення закономірностей утворення і розміщення К. к., прогнозування їх, розробку методів пошуків здійснюють ін-ти АН УРСР (див. *Геологічні дослідження*, *Геофізичні дослідження літосфери*), геол. знімання, пошуки й розвідку К. к. виконують виробничі геол. об'єднання М-ва геології СРСР, експлуатаційну розвідку родовищ — геол. орг-ції гірничо-добувних м-в і відомств. Карту див. на окремому аркуші, с. 160—161.

Літ. див. до ст. *Мінеральні ресурси*. *О. Я. Хмара.*

КОРИ́ТНА — річка у Ямпільському р-ні Вінн. обл., права прит. *Русави* (бас. Дністра). Довж. 30 км, пл. бас. 252 км^2. Тече в межах Подільської височини. Долина V-подібна, шир. її до 0,5 км. Заплава двостороння, завширшки 20—50 м. Річище звивисте. Швидкість течії до 0,5 м/с. Похил річки 2,3 м/км. Живлення мішане. Замерзає наприкінці грудня, скресає на поч. березня. Річка зарегульована ставками (для потреб зрошування). *Г. С. Головатюк.*

КОРИ́ЧНЕВІ ГРУНТИ́ — тип грунтів, що характеризуються коричневим кольором з червоним або сіруватим відтінком, щебінкуватістю, слабкою водопроникністю і значними запасами поживних речовин. Площа К. г. на Україні становить 48,5 тис. га. Поширені переважно на пд. схилі *Головного пасма Кримських гір* до вис. 300—550 м над р. м. і на зх. передгір'ях Кримських гір. Формуються у помірно теплих і субтропічних умовах під пухнасто-дубовими та пухнасто-дубово-східнограбовими лісами з трав'янистим покривом, заростями чагарників. У їхньому профілі виділяють гумусовий (потужністю до 25—40 см), верхній перехідний (до 15—35 см) і нижній перехідний генетичні горизонти. Реакція грунтового розчину змінюється від нейтральної чи близької до нейтральної (pH 5,9—7,0) до слаболужної (pH 7,5—7,8). Ступінь насиченості основами (переважно кальцієм і магнієм) високий (до 70—90 %). За характером грунтотвірної породи розрізняють такі види К. г.: карбонатні (на елювії-делювії вапняків і мергелів), безкарбонатні та солонцюваті. Еродованість К. г. досить висока і становить 68,6 %. Незмиті види містять 3—9 % гумусу, а сильнозмиті — бл. 1 %. Серед К. г. за мех. (гранулометричним) складом переважають важкосуглинисті й глинисті види. Природна родючість К. г. досить висока. Використовують гол. чин. у с. г. Для підвищення їхньої родючості здійснюють вологозберігаючі та протиерозійні заходи, вносять добрива. Бонітет К. г.— від 30 до 60 балів. *М. І. Полупан.*

КО́РМИН — річка у Ківерцівському і Маневицькому районах Волин. обл., права прит. *Стиру* (бас. Прип'яті). Довж. 53 км, пл. бас. 716 км^2. Бере початок з боліт на Пн. від смт Цумань. Долина маловиразна. Заплава заболочена. Річище на протязі понад 40 км розширене і випрямлене. Похил річки 0,5 м/км. Живлення мішане, з переважанням снігового. Замерзає у серед. грудня, скресає у серед. березня. К.— водоприймач меліоративних систем (Сильненська, Берестянська та ін.); для регулювання стоку споруджено 5 шлюзів-регуляторів та ставки. *І. М. Коротун.*

КОРМОВИРОБНИ́ЦТВО — міжгалузеве поєднання виробн. по вирощуванню, заготівлі, переробці і зберіганню різних видів кормів. Включає польове та природне вирощування кормів, а також їх пром. виробн. Польове К.— спеціалізована галузь с. г., яка займається вирощуванням різних кормових культур на орних землях; є основою створення міцної кормової бази тваринництва. Посіви кормових культур на Україні 1988 становили 30—32 % заг. посівної площі (10,9 млн. га). Понад 40 % цих посівів припадає на кукурудзу на силос і зелений корм. З кормових культур кукурудза за вмістом вуглеводів посідає одне з провідних місць, але в ній недостатньо протеїну,

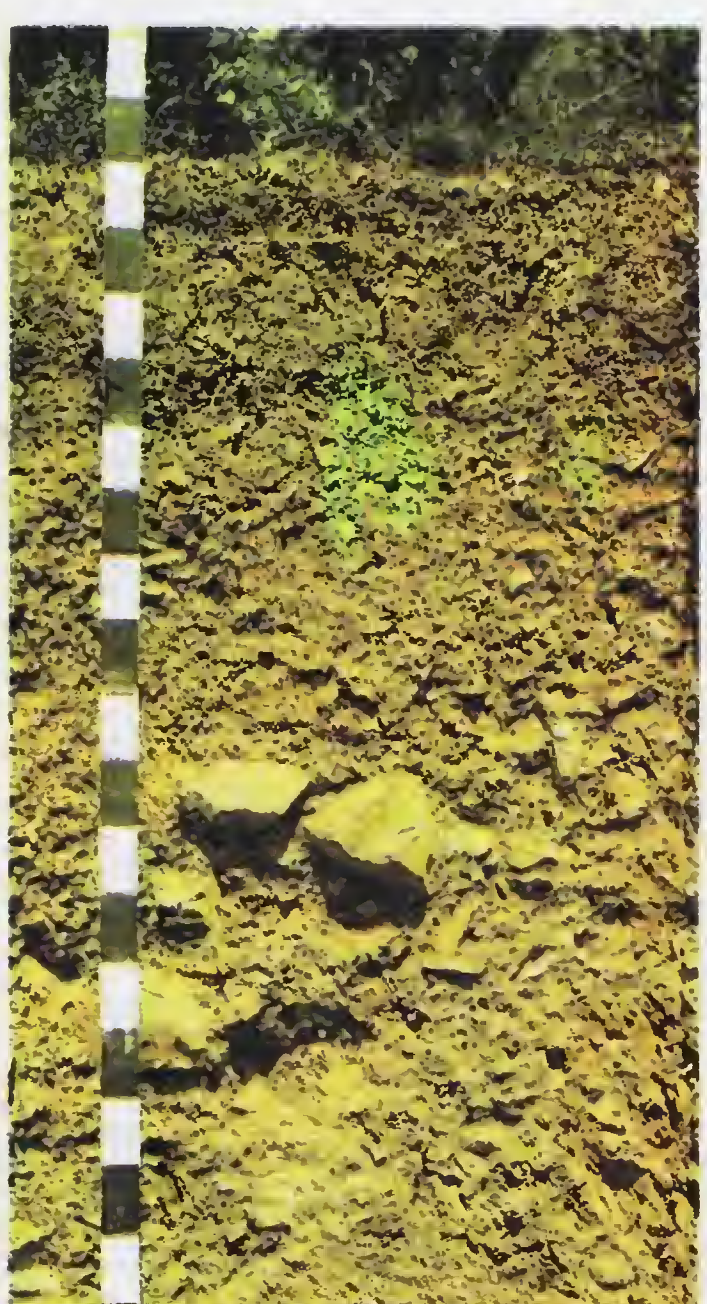

Коричневі грунти.

Профіль коричневого грунту сухих лісів і чагарників на елювії глинистого сланцю.
Ландшафт південного схилу Головного пасма Кримських гір.
Структура гумусового горизонту.
Структура верхнього перехідного горизонту.
Елювій глинистого сланцю.

Кормовиробництво. Заготівля зелених кормів у колгоспі ім. XXI з'їзду КПРС. Мар'їнський район Донецької області.

тому в Лісостепу її вирощують у суміжних посівах з соєю, на Поліссі — з кормовим люпином, у зх. областях — з кормовими бобами. Решта посівів кормових — однорічні трави і озимі культури на зелений корм (27 %), багаторічні трави (23 %), кормові коренеплоди та кормові баштанні культури (бл. 7 %). Промислове К. включає виробн. комбікормів та різних білково-вітамінних добавок до них, використання відходів пром. переробки с.-г. сировини (див. *Комбікормова промисловість*). Значним джерелом кормів є природні кормові угіддя, які використовують як сіножаті та пасовища (див. *Луківництво*). Для підвищення їхньої продуктивності здійснюють різні меліоративні та агротех. заходи. В користуванні с.-г. підприємств України перебуває понад 2 млн. га сіножатей і 4,6 млн. га пасовищ. Частка сіножатей висока в поліських і лісостепових областях, пасовищ — у степових і гірських областях. Структура К. відрізняється за природно-екон. зонами, відповідно до цього розвиваються різні форми міжгосп. кооперації у виробн., переробці й приготуванні кормів, створюються спеціалізовані г-ва по товарному кормовиробн. й насінництву трав. *І. М. Пушкар.*

Валовий збір кормових культур в УРСР
(всі категорії господарств, тис. т)

	В середньому за рік				
	1961—65	1966—70	1971—75	1976—80	1981—85
Кормові коренеплоди (включаючи цукрові буряки на корм худобі)	10 142	14 825	20 214	23 423	23 002
Кормові баштанні	1153	2346	1841	1010	949
Кукурудза на силос і зелений корм	60 883	60 826	68 670	73 971	76 789
Сіно однорічних трав	6819	7365	8444	9433	7898
Сіно багаторічних трав	2781	3728	7345	9945	15 806
Сіно природних і поліпшених сіножатей	2992	4298	3337	2978	4267

КОРНИН — селище міського типу Попільнянського р-ну Житомир. обл. Розташований на р. *Ірпінь* (прит. Дніпра), за 5 км від залізнич. ст. Корнин. *Автостанція.* 2,9 *тис. ж.* (1990). Відомий з 1550, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня тер. селища розчленована ярами і балками. Пересічна т-ра січня −6,0°, липня +18,6°. Опадів 550 мм на рік. Споруджено Корнинське водосховище. Пл. зелених насаджень 803 га. У К.— цукр., цегельний і хлібний з-ди, гранітний кар'єр, сироробний цех Попільнянського мол. заводу.

КОРНИНСЬКЕ РОДОВИЩЕ ГРАНІТУ — родовище в Попільнянському р-ні Житомир. обл., на лівому березі водосховища на р. Ірпінь. У геол. будові беруть участь граніти, перекриті малопотужною товщею антропогенових суглинків. Корисною копалиною є граніт крупнопорфіровий, з вкрапленниками кристалів польового шпату. Розробляють 2 ділянки, розвідані 1958 (сірі граніти з блідозабарвленими рожево-сірими вкрапленниками) та 1968 (червоно-сірі, з червоними і оранжево-червоними вкрапленниками і блакитно-бузковими зернами кварцу). Розробку провадять двома кар'єрами з потужністю уступів бл. 10 м, покрівлі — до 2,6 м. Розвідані запаси — 5293 тис. м^3 (1987). Граніти родовища характеризуються надзвичайною монолітністю, що сприяє виробн. блочної продукції. Вихід блоків з гірської маси до 40 %. Оптимальна фактура обробки поверхні — *полірована* і *«скала»*. Родовище відоме з 1880. З його граніту виготовлені пам'ятник В. І. Леніну при вході в канал ім. Москви, п'єдестал пам'ятника Богдану Хмельницькому і цоколі багатьох будівель у Києві, підлоги станцій метрополітену в Москві, Ленінграді, Києві. *Е. С. Дехтулінський.*

КОРНІЇВ, Урочище Корніїв — бот. пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташований в Овруцькому р-ні Житомир. обл. Перебуває у віданні Словечанського лісгоспзагу. Пл. 15 га. Охороняється ділянка своєрідної рослинності на Словечансько-Овруцькому кряжі, де спостерігаються відслонення гранітів. У рослинному покриві переважають угруповання дуба скельного, що має тут острівне поширення. Підлісок утворює реліктовий вид — рододендрон жовтий. З рідкісних рослин трапляються зозулинцеві. *Т. Л. Андрієнко.*

КОРОЛЕВЕ — селище міського типу Виноградівського р-ну Закарп. обл. Розташоване на лівому березі р. Тиси (прит. Дунаю). Залізнична станція. 7,7 тис. ж. (1990). Відоме з 1262, с-ще міськ. типу з 1947. Поверхня хвиляста, перевищення висот до 50 м. Пересічна т-ра січня −3,5°, липня +20,7°. Опадів 784 мм на рік. Пл. зелених насаджень 28,7 га. У К.— локомотивне депо, щебеневий з-д з кар'єром, 2 швейні цехи Мукачівської ф-ки худож. виробів, радгосп-завод.

КОРОП — селище міського типу Черніг. обл., райцентр. Розташований за 26 км від залізнич. ст. Алтинівка. *Автостанція. 5,8 тис. ж.* (1990). Відомий з 1153, с-ще міськ. типу з 1924. Пересічна т-ра січня −7,6°, липня +18,8°. Опадів 579 мм на рік. Пл. зелених насаджень 208 га. У К.— гідрол. пам'ятка природи місц. значення — оз. Віть. З-ди: льонообр., сироробний, комбікормовий, прод. товарів.

Об'єкти туризму: меморіальний музей рос. революціонера-народника, винахідника М. І. Кибальчича, який народився тут; пам'ятки архітектури — Вознесенська та Іллінська церкви, 18 ст.

КОРОПЕЦЬ — річка у Мукачівському р-ні Закарп. обл., права прит. Чорної Води (бас. Тиси). Довж. 68 км, пл. бас. 673 км^2. Бере початок з джерел на Пд. Зх. від с. Кучави, тече в межах Закарпатської низовини. Долина у верхів'ї V-подібна (шир. 100—300 м), у серед. течії — трапецієвидна (шир. 300—500м), у пониззі — невиразна. Річище слабо звивисте, завширшки пересічно 5—10 м, у нижній течії досягає 46 м. Похил річки 2,1 м/км. Живлення снігове і дощове. На окремих ділянках К. влітку пересихає. Замерзає на поч. грудня, скресає на поч. березня. Вода річки по каналах надходить у р. Латорицю, у місцях відведення на К. споруджено земляні дамби. У серед. і ниж. течії річище К. випрямлене і поглиблене. Воду використовують для потреб зрошування та водопостачання. *М. І. Кирилюк.*

КОРОПЕЦЬ — річка у Козівському, Бережанському, Монастириському р-нах Терноп. обл., ліва прит. *Дністра*. Довж. 78 км, пл. бас. 511 км^2. Бере початок з болота на Пн. від с. Козівки. Долина до м. Монастириська трапецієвидна, нижче — переважно V-подібна; шир. від 0,2 до 1,2 км, глиб. 60—80 м. Річище звивисте, подекуди заболочене; шир. 0,3—20 м. Глиб. річки 0,5—1,5 м, максимальна — 2,5 м. Похил річки пересічно 2,5 м/км, у пониззі — до 4,8 м/км. Живлення мішане, з переважанням снігового. Льодові утворення (*шуга, забереги*) з поч. грудня, льодостав нестійкий внаслідок відлиг та наявності у річищі виходів

Річка Коропець.

грунтових вод. Гідролог. пости (з 1945) біля м. Підгайці і смт Коропець. К. зарегульований 11 греблями, є ставки. Воду використовують для зрошування та водопостачання. Рибництво. На К.— міста Підгайці, Монастириська.

Літ.: Чайковський М. П. Дністровський каньйон. Природознавчий нарис. Львів, 1981.

КОРОПЕ́ЦЬ — селище міського типу Монастириського р-ну Терноп. обл. Розташований у гирлі р. *Коропця* (бас. Дніпра), за 24 км від залізнич. ст. Бучач. 3,7 тис. ж. (1990). Засн. 1421, с-ще міськ. типу з 1984. Поверхня погорбована. Пересічна т-ра січня $-4,7^\circ$, липня $+18,0^\circ$. Опадів 610 мм на рік. Пл. зелених насаджень 11,8 га. У с-щі — Коропецький парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва місц. значення (1-а пол. 19 ст.). Ф-ка госп. виробів, цех Монастириського швейного об'єднання, лісництво. Історико-краєзнавчий музей.

Об'єкти туризму: меморіальний комплекс уродженцям сіл Гориглядів і Садового, Героям Рад. Союзу І. І. Дворському, А. Г. Кживонь та односельцям, які загинули на фронтах Вел. Вітчизн. війни і від рук укр. буржуазних націоналістів.

КО́РОПСЬКА СТАРИ́ЦЯ — заплавне озеро у Коропському р-ні Черніг. обл., на лівому березі Десни (бас. Дніпра), поблизу смт Короп. Довж. 6 км, шир. до 0,08 км, пл. 0,5 км^2, глиб. до 3 м. Улоговина видовжено-звивистої форми. Береги високі, подекуди урвисті, поросли вільхою та чагарником. Живлення мішане, під час весняної повені озеро сполучається з Десною. Т-ра води влітку $+19,5^\circ$ на глиб. 0,5 м від поверхні, $+12,5^\circ$ на глиб. 0,5 м від дна. Взимку замерзає. Прозорість води до 1,2 м. Дно піщане. З водяної рослинності поширені аїр, глечики жовті, латаття біле, спіродела; є реліктові (плавун щитовидний, сальвінія плаваюча) та комахоїдні (пухирник звичайний і малий) рослини. Водяться карась, краснопірка, плітка, окунь, щука. Рибальство. У прибережних заростях — місця гніздування птахів. К. С. та його береги — місце відпочинку. *І. В. Марисова.*

Озеро ***Коропська Стариця.***

КО́РОПСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-сх. частині Черніг. обл. Утв. 1923. Пл. 1,3 тис. км^2. Нас. 38,4 тис. чол., у т. ч. міського — 9,1 тис. (1990). У К. р.— с-ща міськ. типу *Короп* (райцентр) і *Понорниця*, 65 сільс. населених пунктів.

Район лежить на *Придніпровській низовині.* Поверхня правобережної частини його — низовинна хвиляста лесова рівнина, розчленована численними ярами, трапляються карстові форми рельєфу (див. *Карст*). Лівобережна частина — низовинна пологохвиляста алювіальна рівнина; є лесові «острови», западини. Корисні копалини: торф, крейда, глина, пісок. Правобережна частина району розміщена у *Новгород-Сіверському Поліссі*, лівобережна — у *Чернігівському Поліссі.* Пересічна т-ра січня $-7,6^\circ$, липня $+18,8^\circ$. Опадів 580 мм на рік, більша частина їх випадає в теплий період року. Висота снігового покриву 32 см. Період з т-рою понад $+10^\circ$ становить 151 день. Метеостанція (с. Покошичі). Район належить до вологої, помірно теплої агрокліматичної зони. Гол. ріка *Десна* (прит. Дніпра); в її заплаві багато озер, зокрема оз. *Хотинь.* Споруджено 122 ставки (заг. пл. водного дзеркала 412 га). Переважають сірі і ясно-сірі лісові грунти (78 %), дерново-підзолисті (16 %), дернові (3 %), лучні та болотні (3 %). Пл. лісів 33,1 тис. га (дуб, сосна, вільха, береза). У районі — 5 заказників, 7 пам'яток природи та 2 заповідні урочища (усі — місц. значення).

Пром-сть спеціалізується на переробці с.-г. сировини. З-ди: льонообр., сироробний і комбікормовий (Короп), спиртовий (с. Криски), крохмальний (с. Нехаївка). Галузі с. г.— рослинництво зерново-картоплярсько-льонарського і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: зернові (пшениця, ячмінь, жито, овес), картопля, технічні (льон). Розвинуте скотарство. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 80,0, у т. ч. орні землі — 51,5, пасовища — 9,9, сіножаті — 17,7. Садівництво на пл. 900 га. Осушено 4,0 тис. га. У районі 24 колгоспи і 1 радгосп. Автомоб. шляхів 296,5 км, у т. ч. з твердим покриттям — 237,7 км. Десна в межах К. р. судноплавна.

Об'єкти туризму: меморіальний музей рос. революціонера-народника, винахідника М. І. Кибальчича у Коропі, де він народився; археол. музей Мезинської стоянки пізнього палеоліту (с. Мезин); пам'ятки архітектури — палац, Успенська церква у с. Вишеньках, Вознесенська та Іллінська церкви у Коропі (усі — 18 ст.). *М. Г. Криловець.*

КОРОСТЕ́НСЬКИЙ ПЛУТО́Н — один з найбільших масивів інтрузивних порід на Пн. Зх. *Українського щита*, в межах Житомир. і частково Київ. областей. Залягає серед давніх гранітів і мігматитів кіровоградсько-житомирського комплексу та метаморфічних порід тетерівської серії. Пл. його майже 10 тис. км^2. У геол. будові К. п. беруть участь породи кислого і осно́вного складу. Для кислих порід — гранітів рапаківі та рапаківіподібних — характерна висока залізистість темно-кольорових мінералів. Осно́вні породи (бл. чверті площі) — габро, габронорити, лабрадорити — складають 2 великі та ряд менших масивів. Внутр. будова К. п. і генезис його порід остаточно не з'ясовані. Ізотопний вік гранітів К. п.— 1,7 млрд. років (визначення за цирконом). У межах К. п. відомі унікальні родовища камерних пегматитів, з яких добувають польові шпати, крупні кристали кварцу і його відмін та ін. мінерали. З габроїдами пов'язані корінні й розсипні родовища ільменіту та апатиту. Граніти й лабрадорити використовують як облицьовувальний і буд. матеріал. Поверхня К. п. утворює цокольну рівнину, на якій розвинулися льодовикові форми рельєфу. Корінні породи відслонюються вздовж русел річок

Коропський район. Краєвид.

та на вододілах. Часто їхня поверхня згладжена («баранячі лоби»).

Літ.: Личак И. Л. Петрология Коростенского плутона. К., 1983.
С. Г. Кривдик.

КОРОСТЕНСЬКИЙ РАЙОН — район у пн. частині Житомир. обл. Утв. 1923. Пл. 1,8 тис. км^2. Нас. 49,9 тис. чол. (1990, без м. *Коростеня*). Райцентр — місто обл. підпорядкування Коростень, у районі — 112 сільс. населених пунктів.

К. р. лежить у межах *Поліської низовини.* Поверхня — низовинна моренно-зандрова рівнина з чергуванням горбистих, горбисто-хвилястих і плоских ділянок. Трапляються останці кристалічних порід, *ози*, *ками.* Корисні копалини: граніт, лабрадорит, пісок. К. р. розташований у *Житомирському Поліссі.* Пересічна т-ра січня $-6{,}0°$, липня $+18{,}4°$. Опадів 580 мм на рік. Період з т-рою понад $+10°$ становить 154 дні. Висота снігового покриву 15 см. Район належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Осн. річки — *Уж* та *Ірша* (бас. Дніпра). Споруджено 12 ставків (заг. пл. водного дзеркала 479 га). У грунтовому покриві переважають дерново-підзолисті грунти. Лісів 48,7 тис. га (осн. породи — дуб, сосна, граб, липа, осика, береза, вільха), крім того, 232 га полезахисних і водоохоронних лісонасаджень. У К. р.— 6 заказників і Ушомирський парк — *пам'ятка садово-паркового мистецтва* місц. значення.

Осн. пром. центр — Коростень. У районі переважають підприємства буд. матеріалів і легкої пром-сті. Найбільші: Коростенський щебеневий завод (селище Мирний), льонозавод (с. Поліське), Ушицький кам'яний кар'єр (с. Гулянка), Бехівський з-д залізобетонних конструкцій (с. Михайлівка). С. г. спеціалізується на рослинництві зерново-льонарсько-картоплярського і тваринництві м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: льон-довгунець, картопля, озима пшениця, жито, ячмінь, хміль. Розвинуті скотарство, свинарство. С.-г. угідь (тис. га, 1989) — 96,7, у т. ч. орних земель — 68,7, пасовищ — 14,2, сіножатей — 13. У районі — 24 колгоспи, 4 радгоспи, н.-д. ін-т с. г. нечорноземної зони УРСР (с. Грозине). Залізничні станції: Бехи, Вигів, Омелянівка, Ушомир, Стремигород. Автомоб. шляхів 419,7 км, у т. ч. з твердим покриттям — 391 км.

Об'єкт туризму — пам'ятник на місці загибелі героя громадянської війни М. О. Щорса (с. Щорсівка).

КОРОСТЕНСЬКО - ЖИТОМИРСЬКИЙ (ЦЕНТРАЛЬНОПОЛІСЬКИЙ) ГЕОБОТАНІЧНИЙ ОКРУГ — частина *Поліської геоботанічної підпровінції*, гол. чин. у межах Житомир. обл. Знаходяться на *Поліській низовині*, включаючи і її підвищену частину — *Словечансько-Овруцький кряж.* У флорі округу домінують бореальні, неморальні та лучно-степові види. Серед лісів переважають дубово-соснові та дубові, значна частка соснових і дубово-грабових. Характерною особливістю округу є наявність дубово-соснових лісів з підліском із реліктового виду рододендрона жовтого (азалії понтійської). Вільхові ліси поширені мало, досить багато вторинних березняків. Лісистість нерівномірна і становить 25—30 %, центр. частина округу майже обезлісена. Заболоченість не перевищує 2 %, переважають евтрофні болота, на Зх. значні площі зайняті також мезотрофними й оліготрофними болотами. Лучна рослинність представлена справжніми та пустищними луками. Розораність земель змінюється від 15—30 % на Пн.-Зх. до 50—70 % у сх. і центр. частинах. У межах округу виділяють Овруцько-Словечанський, Повчансько-Народицький, Городницько-Олевсько-Ємільчинський, Коростенсько-Малинський, Новоград-Волинський, Шепетівсько-Баранівський та Житомирський геобот. райони. В окрузі розташовані *Городницький заказник*, *Поясківський заказник*, заказник *Плотниця* (всі — респ. значення).
Т. Л. Андрієнко.

Коростенсько-Житомирський (Центральнополіський) геоботанічний округ.

КОРОСТЕНЬ — місто обл. підпорядкування Житомир. обл., райцентр, на р. *Уж* (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Вузол залізнич. та автомоб. шляхів. 72,9 тис. ж. (1990). Вперше згадується у літопису 883 під назвою Іскоростень, місто з 1926. Поверхня слабо розчленована балками. Пересічна т-ра січня $-6{,}0°$, липня $+18{,}4°$. Опадів 567 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 955 га. У К.— 3 геол. пам'ятки природи: Баранячі Лоби, Велетенські Котли, Ольжині Купальні (всі — місцевого значення).

К.— важливий пром. центр з розвинутими маш.-буд., деревообр., хім., буд. матеріалів та легкою галузями пром-сті. З-ди: шляхових машин, хім. машинобудування, залізобетонних шпал, фарфоровий і побут. хімії; деревообр. комбінат; виробничі об'єднання «Граніт», швейне; ф-ки: бавовнопрядильна і кручених виробів. Підприємства залізнич. транспорту. Харч. пром-сть. Тех. уч-ще. Бюро подорожей та екскурсій. Краєзнавчий музей.

У К. *численні об'єкти туризму*, серед них городища літописного міста Іскоростеня (9—13 ст.); пам'ятники: героям громадян. і Вел. Вітчизн. воєн, рад. держ. і парт. діячеві Ф. Е. Дзержинському, а також Т. Г. Шевченку і М. О. Островському.

КОРОСТИШІВ — місто Житомир. обл., райцентр, розташований на р. Тетерів (прит. Дніпра), за 3 км від залізнич. ст. Коростишів. Нас. 28,3 тис. чол. (1990). Засн. 1499, місто з 1938. Поверхня підвищена, є виходи кристалічних порід. Пересічна т-ра січня $-5{,}7°$, липня $+19{,}4°$. Опадів 562 мм на рік. Пл. зелених насаджень 629 га. У місті — Коростишівський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (місц. значення). Ф-ки: паперова, бавовняна, брикетна; з-ди: «Електроприлад», залізобетонних виробів, льонопереробний, цегельний, спиртовий, комбікормовий; комбінати: буд. та міжгосп. по виробн. кормів і яловичини. Пед. та профес.-тех. уч-ща. Будинок відпочинку «Тетерів». Істор.-краєзнавчий музей. Іл. с. 200.

Коростишів.
Пам'ятник комсомольцям і молоді району, які боролись проти німецько-фашистських загарбників 1941—45.

КОРОСТИ́ШІВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ГРАНІ́ТУ — родовище поблизу м. Коростишева Житомир. обл. В геоструктурному відношенні пов'язане з Волино-Подільським тектонічним блоком *Українського щита*. Пл. 9,5 га. Граніт сірий, середньозернистий, порфіровидний, ранньопротерозойського віку. Родовище складається з трьох ділянок. Граніти розробляють кар'єрами, потужність розкривлі (вивітрілі граніти, жорства, антропогенові піщано-глинисті відклади) — від 0,5 до 14 м. Добувають блоки (1 тис. $м^3$ за рік; вихід — 14,1 %), разом з ними виробляють 10 тис. $м^3$ бутового каменю і 15 тис. $м^3$ щебеню. Розвідані запаси гранітів, придатних на блоки — 3 млн. $м^3$ (1987), на щебінь — понад 10 млн. $м^3$. З блоків виготовляють щорічно 39 тис. $м^2$ тесано-полірованих виробів (облицьовувальних плит, східців, бордюрів тощо). Гранітом К. р. г. облицьовано меморіал В. І. Леніна в Ульяновську, деякі станції метрополітену в Москві, підліхтарні тумби на Хрещатику в Києві тощо. *І. І. Бондар.*

КОРОСТИ́ШІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд.-сх. частині Житомир. обл. Утв. 1924. Пл. 1,6 тис. $км^2$. Нас. 62,5 тис. чол., у т. ч. міського — 31,5 тис. (1990). У районі — м. *Коростишів* (райцентр), смт *Брусилів* та 99 сільс. населених пунктів.

К. р. лежить у межах *Поліської низовини*. Поверхня — низовинна плоска, моренно-зандрова рівнина, характерні лесові «острови», останці кристалічних порід. Корисні копалини: буре вугілля, торф, граніт, лабрадорит, габро К. р. розташований у *Житомирському Поліссі*. Пересічна т-ра січня −5,7°, липня +19,4°. Опадів 560 мм на рік. Період з т-рою понад +10° становить 158 днів. Висота снігового покриву 21 см. К. р. належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. На тер. району — верхів'я р. *Здвиж*, течуть *Тетерів* з прит. Дубовцем та Миною (всі — бас. Дніпра). Споруджено понад 60 ставків (заг. пл. водного дзеркала 1686 га). Переважають дерново-підзолисті грунти, є торфово-болотні. Пл. лісів 44,2 тис. га (сосна. дуб, береза, вільха, осика). У районі — заказник Галове Болото та 2 парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва (всі — місц. значення).

Галузі пром-сті: лісова, легка, буд. матеріалів. Найбільші підприємства: коростишівські з-ди «Електроприлад», залізобетонних виробів, паперова і бавовняна ф-ки. Рослинництво зерново-льонарсько-картоплярського, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: жито, пшениця, ячмінь, картопля, льон, хміль, овочеві. Вирощують лікар. рослини. Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 98,0, у т. ч. орні землі — 84,4, пасовища — 5,4, сіножаті — 7,1. У К. р.— 37 колгоспів, 6 радгоспів; міжгосп. комбінат по виробн. кормів і яловичини (м. Коростишів). Залізничні станції Коростишів і Скочище. Автомоб. шляхів 430 км, у т. ч. з твердим покриттям — 414 км. Пед. та профес.-тех. уч-ща, істор.-краєзнав. музей (Коростишів). Музей рад. образотворчого мистецтва (с. Кмитів). Об'єкти туризму: пам'ятники героям громадян. та Вел. Вітчизн. воєн (Коростишів), давньоруське городище літописного міста Городська, 11—13 ст. (с. Городське).

4.V 1990 утв. Брусилівський район (центр — Брусилів), до якого відійшли 36 сільс. населених пунктів К. р.

КОРОСТОВЕ́ЦЬКИЙ ЗАКА́З-НИК — ландшафтний заказник респ. значення (з 1974). Розташований у Гайсинському р-ні Вінн. обл. Перебуває у віданні Гайсинського лігоспзагу. Пл. 210 га. Охороняються мальовничі природні комплекси у долині р. *Південного Бугу*. На кам'янистих схилах долини зростає цінна грабова діброва. В окремих місцях спостерігаються виходи на поверхню пісковиків, а також джерела прісної води. Осн. лісоутворюючими породами є дуб звичайний і граб, у домішку вільха чорна, клен гостролистий. У трав'яному покриві зростають копитняк європейський, маренка запашна, зірочник лісовий та ін. На території К. з. трапляються поодинокі дуби віком до 300 років. У верхній частині схилів є остепнені ділянки. Має важливе грунтозахисне і водорегулююче значення. *П. І. Фещенко.*

Коростовецький заказник.

КОРОСТЯ́НКА — річка у Камінь-Каширському р-ні Волин. обл., права прит. *Прип'яті* (впадає в оз. Люб'язь). Довж. 42 км, пл. бас. 477 $км^2$. Бере початок з боліт на Зх. від с. Гута-Боровенська і тече Верхньоприп'ятською низовиною. На всьому протязі відрегульована (річище розширене, випрямлене і поглиблене, у пониззі споруджено дамби). Похил річки 0,5 м/км. Живлення мішане. Замерзає в серед. грудня, скресає у серед. березня. К.— водоприймач меліоративних систем. *І. М. Коротун.*

КОРО́ТИЧ — селище міського типу Харківського р-ну Харків. обл. Залізнична станція. 5,4 тис. ж. (1990). Засн. у 2-й пол. 17 ст., с-ще міськ. типу з 1938. Пересічна т-ра січня −7,1°, липня +20,5°. Опадів 520 мм на рік. Селище розчленоване глибокою балкою, на дні якої збудовано два ставки. На території К.— експериментальна база «Комунар» Всесоюз. академії с.-г. наук ім. В. І. Леніна, відділок радгоспу «Пісочинський».

КОРСА́К — річка у Приморському і Приазовському р-нах Запоріз. обл., впадає в Азовське м. Довж. 58 км, пл. бас. 715 $км^2$. Бере початок поблизу с. Мануйлівки і тече Приазовською низовиною. Долина завширшки до 3 км, глиб. до 30 м. Річище слабозвивисте, на окремих ділянках влітку пересихає. Похил річки 1,6 м/км. Живиться атм. опадами. Осн. частина стоку припадає на весняний період. Замерзає у грудні, скресає наприкінці лютого — на поч. березня. Льодостав нестійкий. Є ставки. Воду використовують для с.-г. потреб. *В. С. Перехрест.*

КО́РСУ́НКА — річка переважно в Ясинуватському р-ні Донец. обл., права прит. *Кринки* (бас. Міусу). Довж. 25 км, пл. бас. 152 $км^2$. Бере початок на Пн. від смт Корсуня в межах Донецької височини. Тече глибокою (до 60 м) долиною. Річище звивисте, пересічна шир. 5 м. Похил річки 6,3 м/км. Живлення переважно снігове. Влітку часто пересихає. Замерзає (у суворі зими промерзає) у грудні, скресає у березні. Частково використовують для с.-г. потреб. *В. С. Перехрест.*

КО́РСУНЬ — селище міського типу Донец. обл., підпорядковане Єнакіївській міськраді. Розташований на р. Корсунці (прит. Кринки, бас. Міусу), за 6 км від залізнич. ст. Щебінка. 3,4 тис. ж. (1990). Засн. 1622, с-ще міськ. типу з 1938. По-

верхня розчленована ярами і балками з пологими схилами. Перевищення висот бл. 50 м. Пересічна т-ра січня −6,4°, липня +20,7°. Опадів 440 мм на рік. В селищі — радгосп.

КОРСУНЬ - ГОРОДИЩЕНСЬКА ЗОНА ГЛЯЦІОВІДТОРЖЕНЦІВ — ділянка денудованого плато на правобережжі серед. течії Дніпра, у межиріччі Рось — Вільшанка, на якій спорадично поширені велетенські брили гірських порід, переміщених льодовиком. Входить до складу *Канівсько-Мошногірсько-Городищенського комплексу крайових льодовикових утворень* центральної лопаті *Дніпровського льодовикового потоку*. Простежується від сх. межі плато з долиною Дніпра до лінії Корсунь-Шевченківський — Городище; найбільша кількість гляціовідторженців — між селами Деренковець — Кошмак — Завадівка. Гляціовідторженці мають лускувато-насувну структуру, складені глинистими і піщаними юрськими, крейдовими, еоценовими та алювіальними антропогеновими відкладами заг. потужністю 60—80 м. У рельєфі виражені окремими горбами. Структура і геол. будова подібні до пасом Канівських і Мошногірських дислокацій, відрізняються неповним геол. розрізом. Вважають, що К.-Г. з. г. утворена центр. лопаттю Дніпровського льодовикового потоку в результаті зміни напряму просування льодовика з Пд. Сх. на Зх. і Пд. після запрудження долини Дніпра мертвим льодом. Гляціовідторженці є брилами винесених з *Шевченківської екзараційної долини* корінних порід, які залишилися після танення льоду. Площа між гляціовідторженцями вкрита водно-льодовиковими відкладами і покривними лесовими утвореннями. *Ю. Г. Чугунний.*

КОРСУНЬ - НОВОМИРГОРОДСЬКИЙ ПЛУТОН — один з найбільших масивів інтрузивних порід на Пн. *Українського щита*, на тер. Черкас. і Кіровогр. областей. Являє собою інтрузивний купол овальної форми, пл. 5500 км^2, витягнутий у субмеридіональному напрямі. У геол. будові К.-Н. п. беруть участь верхньопротерозойські породи віком 1690—1760 млн. років, представлені порфіровими і рівномірнозернистими гранітами рапаківі, генетично і просторово пов'язаними з ними сієнітами, а також основними породами — лабрадоритами, норитами, габро тощо. В крайових частинах плутону трапляються поля жильних пегматитів, пегматоїдних, аплітовидних гранітів. У рельєфі К.-Н. п. відповідає пн.-сх. окраїні *Придніпровської височини*. З К.-Н. п. пов'язані родовища буд. і облицьовувального каменю, прояви окремих видів виробного каміння (моріон, топаз). *О. М. Комаров.*

КОРСУНЬ - ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ (до 1944 — Корсунь) — місто Черкас. обл., райцентр. Розташований на р. Росі (прит. Дніпра). Залізнич. ст. Корсунь. Автостанція. 22,9 тис. ж. (1990). Засн. 1032, місто з 1938. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1981). Поверхня міста пологохвиляста, перевищення висот до 40 м. Пересічна т-ра січня −5,9°, липня +19,8°. Опадів 472 мм на рік. Гідрометеоролог. пост. Пл. зелених насаджень 651,3 га. Пам'ятка садово-паркового мистецтва респ. значення — ландшафтний парк на р. Росі (створений наприкінці 18 ст.), ентомологічний заказник Аеродромівський та пам'ятка природи острів Зелений (обидва — місц. значення).

У місті — маш.-буд., верстатобуд., рем.-мех., комбікормовий, плодоконсервний, прод. товарів, буд. матеріалів з-ди, «Корсунчанка» і швейна ф-ки. Пед. та профес.-тех. уч-ща. Бюро подорожей та екскурсій.

Об'єкти туризму — музей історії Корсунь-Шевченківської битви (у палаці, що є пам'яткою архітектури 18 ст.), пам'ятник на могилі укр. художника І. М. Сошенка.

Корсунь-Шевченківський. Річка Рось. На задньому плані — музей історії Корсунь-Шевченківської битви.

КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ РАЙОН — район у центр. частині Черкас. обл. Утв. 1923. Пл. 0,9 тис. км^2. Нас. 59,4 тис. чол., у т. ч. міського — 27,6 тис. (1990). У районі — м. *Корсунь-Шевченківський* (райцентр), смт *Стеблів* та 52 сільс. населені пункти.

Розташований на *Придніпровській височині*. Поверхня — підвищена, хвиляста лесова рівнина, розчленована давніми прохідними долинами, балками та ярами. Корисні копалини: граніти, піски, глини. Лежить у межах *Дністровсько-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня −5,9°, липня +19,8°. Період з т-рою понад +10° становить 166 днів. Опадів 472 мм на рік; осн. частина припадає на теплий період року. Сніговий покрив нестійкий, пересічна висота його — 15 см. Гідрометеоролог. пост у Корсуні-Шевченківському. Район міститься у недостатньо вологій, теплій агрокліматич. зоні. Осн. річка — *Рось* (прит. Дніпра). Збудовано 99 ставків заг. пл. водного дзеркала 631 га. Осн. типи грунтів — опідзолені (49,8 % пл. району) та типові малогумусні чорноземи (36,7 %). Лісів 16,9 тис. га; осн. породи: дуб (74 % площі лісів), сосна (10 %), липа, граб. У районі — пам'ятка садово-паркового мистецтва респ. значення — ландшафтний парк на р. Росі у Корсуні-Шевченківському, а також 2 заказники, 8 пам'яток природи, пам'ятка садово-паркового мистецтва — парк у с. Сидорівці та 2 заповідні урочища (усі — місц. значення). Підприємства маш.-

буд., легкої і харч. пром-сті; найбільші — корсунь-шевченківські верстатобуд. і рем.-мех. заводи, «Корсунчанка» і швейна ф-ки, Набутівський і Селищенський цукр. з-ди, Стеблівська бавовнопрядильна ф-ка. Спеціалізація с. г.— рослинництво зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 54,2, у т. ч. орні землі — 45,3, сіножаті і пасовища — 8,5. Осушено 1,9 тис. га, зрошується 1,7 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, картопля. Садівництво. Провідні галузі тваринництва — скотарство, свинарство; допоміжні — птахівництво, бджільництво, вівчарство. У районі — 23 колгоспи, філіал Мліївської дослідної станції садівництва ім. Л. П. Семиренка (с. Завадівка). Залізнич. ст. Корсунь. Автошляхів 348 км, у т. ч. з твердим покриттям — 279 км. Пед. і профес.-тех. уч-ща у

Корсуні-Шевченківському, профес.-тех. уч-ще у Стеблеві. Бюро подорожей та екскурсій (Корсунь-Шевченківський).

Район має значні рекреаційні ресурси. Серед об'єктів туризму — музей історії Корсунь-Шевченківської битви (міститься у палаці, що є пам'яткою архітектури 18 ст.) та пам'ятник на могилі укр. художника І. М. Сошенка (у Корсуні-Шевченківському); літ.-мемор. музей укр. письменника І. С. Нечуя-Левицького та пам'ятник йому у Стеблеві, де він народився; істор. музей (у с. Сахнівці); музей укр. композитора К. Г. Стеценка у с. Квітках, де він народився; пам'ятники та пам'ятні знаки меморіального комплексу «Корсунь-Шевченківська битва»; пам'ятний знак на честь перемоги військ під проводом Богдана Хмельницького над польсько-шляхетськими військами 1648 (у с. Виграєві). *Л. В. Більчук.*

КО́РЧИК — річка у Хмельн. обл. та на межі Ровен. і Житомир. областей, ліва прит. *Случі* (бас. Прип'яті). Довж. 82 км, пл. бас. 1455 км^2. Бере початок з заболоченої балки на Пн. від с. Корчик Шепетівського р-ну Хмельн. обл. Долина терасована, завширшки 2—4 км. Заплава подекуди заболочена. Шир. річища від 1—2 до 22 м, глиб. до 1,7 м. Похил річки 0,9 м/км. Осн. притока — Жариха (ліва). Живлення дощове і снігове. Стік К. зарегульований ставками (бл. 45). Рибництво; річку використовують також як водоприймач осушувальних систем («Корчик», «Іванко», «Головниця» та ін.). На К.— м. Корець. *І. М. Коротун.*

КОРЮ́КІВКА — місто Черніг. обл., райцентр. Розташована на р. *Бреч* (прит. Снову, бас. Десни). Залізнична станція, автостанція. 14,4 тис. ж. (1990). Засн. 1657, місто з 1958. Поверхня — слабохвиляста. Пересічна т-ра січня —6,9°, липня +19,2°. Опадів 607 мм на рік. Пл. зелених насаджень 206 га. У К.— ф-ки: тех. паперів, поліграфічна, меблева, госп. виробів; з-ди: прод. товарів, буд. матеріалів та м'ясокісткового борошна. Музей революційної, бойової і трудової слави.

Об'єкт туризму — меморіал на честь героїчного опору місцевих жителів нім.-фашист. загарбникам у роки Вел. Вітчизн. війни.

КОРЮ́КІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-сх. частині Черніг. обл. Утв. 1923. Пл. 1,4 тис. км^2. Нас. 38,2 тис. чол., у т. ч. міського — 18,0 тис. (1990). У районі — м. *Корюківка* (райцентр), смт *Холми*, 79 сільс. населених пунктів.

К. р. лежить на *Придніпровській низовині.* Поверхня більшої частини — низовинна плоска зандрова (на Пн.— алювіальна) рівнина, східної — хвиляста і горбисто-хвиляста моренно-зандрова рівнина. Поширені прохідні долини, блюдця, западини, у сх. частині — карстові форми рельєфу (див. *Карст*). Корисні копалини: глини, піски, торф. К. р. міститься у *Чернігівському Поліссі.* Пересічна т-ра січня —6,9°, липня +19,2°. Опадів 600 мм на рік. Період з т-рою понад +10° становить 155 днів. Висота снігового покриву 23—25 см. Метеостанція (с. Жукля). К. р. належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Річки: *Снов, Слот, Бреч, Убідь, Ревна* (бас. Дніпра). Переважають дерново-підзолисті оглеєні грунти (65 % пл. району), дернові і дерново-підзолисті — 20 %, торфово-болотні — 10 %. Пл. лісів 42 тис. га (дуб, сосна, береза, липа). У К. р.— 18 заказників, 3 пам'ятки природи та 6 заповідних урочищ місц. значення.

Найбільші підприємства: корюківські фабрики технічних паперів та поліграфічна, Сядринський льонозавод, Холминський спиртовий з-д. Галузі спеціалізації с. г.— рослинництво льонарсько-зернового та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, льон-довгунець. Розвинуті скотарство, свинарство. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1990) — 67,5, у т. ч. орні землі — 2,4, пасовища — 11,7, сіножаті — 13,1. Осушено 12,8 тис. га. У К. р.— 20 колгоспів, 2 радгоспи. Залізничні станції: Корюківка, Низківка. Автомоб. шляхів 316 км, у т. ч. з твердим покриттям — 261 км. Музеї революційної, бойової і трудової слави (Корюківка), бойової комсомольської слави (Холми).

Об'єкт туризму — меморіал на честь героїчного опору місц. жителів нім.-фашист. загарбникам у роки Вел. Вітчизн. війни (Корюківка). *М. О. Барановський.*

Піщана коса на Сіверському Дінці.

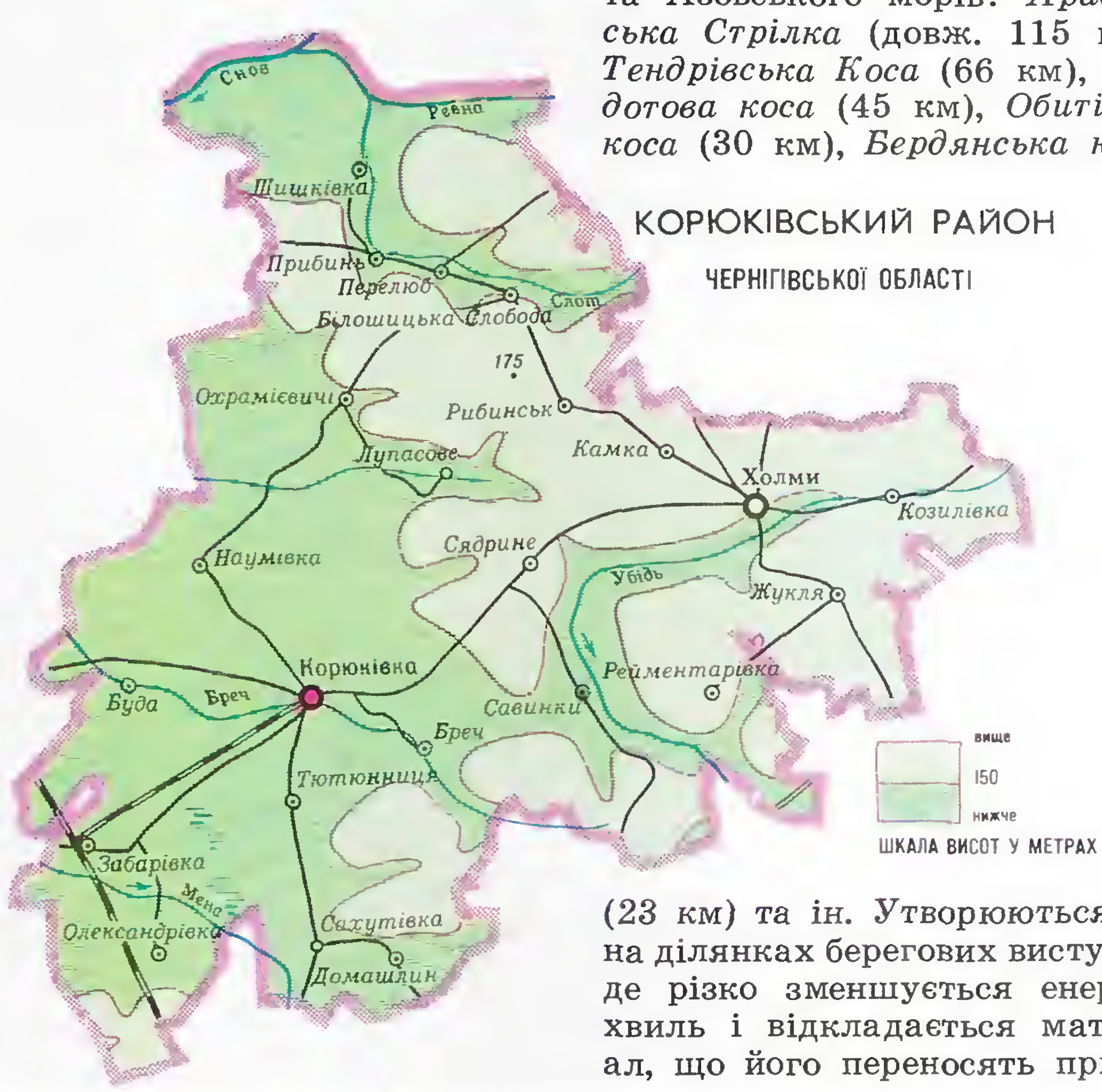

КОСА́ — акумулятивна форма рельєфу, що являє собою вузьку смугу суходолу у прибережній частині моря, ріки, озера, одним краєм сполучену з берегом. Складається з піску, гальки, гравію, що нагромаджуються при переміщенні їх водними масами вздовж берегів. На Україні найбільші К. поширені на узбережжях Чорного та Азовського морів: *Арабатська Стрілка* (довж. 115 км), *Тендрівська Коса* (66 км), *Федотова коса* (45 км), *Обитічна коса* (30 км), *Бердянська коса* (23 км) та ін. Утворюються К. на ділянках берегових виступів, де різко зменшується енергія хвиль і відкладається матеріал, що його переносять прибережні течії, які виникають під впливом переважаючих сх. вітрів. Однією з причин виникнення К. Чорного та Азовського морів вважають також прибережні нерівності дна моря, зокрема спричинені новітніми і сучас. тектонічними рухами. К. невеликих розмірів (декілька десятків метрів) у річищах річок характерні для рівнинної частини України, утворення їх пов'язане з динамікою розвитку річища, особливо під час повені, кількістю уламкового матеріалу, що переноситься рікою, а також спрямованістю тектонічних рухів. У річищах Дніпра, Прип'яті, Десни та ін. рік К. не стабільні, можуть розмиватись і зміщуватись униз за течією під час повені. *О. П. Андріяш.*

КОСА́РСЬКЕ О́ЗЕРО — солоне озеро у Генічеському районі Херсон. обл. Див. *Зяблівське озеро.*

КО́СІВ — місто Івано-Фр. обл., райцентр. Розташований на р. Рибниці (прит. Пруту, бас. Дунаю), за 26 км від залізнич. ст. Заболотів. 8,9 тис. ж. (1990). Бідомий з 1424, місто з 1939. Пересічна т-ра січня —5,5°, липня +18,0°. Опадів 800 мм на рік, основна частина їх випадає влітку. Площа зелених насаджень 541,3 га. Пам'ятка природи місц. значення — Косівська гора.

К.— відомий центр народних худож. промислів (фабрика «Гуцульщина» — кераміка, різьблення на дереві, ткацтво, килимарство). Сироробний, прод. товарів з-ди.

Технікум нар. художніх промислів, музеї нар. мистецтва Гуцульщини (нар. архітектура і побут. інтер'єр) та літературний укр. письменника і публіциста М. І. Павлика, який тут народився.

К.— низькогірний кліматич. курорт, що входить до складу *Карпатського рекреаційного району.* Бюро подорожей та екскурсій, турбаза «Карпатські зорі».

Косівський район. Покутсько-Буковинські Карпати.

Літ.: Пелипейко И. А., Дацюк Я. Ю. Косов. Путеводитель. Ужгород, 1983.

КОСІВСЬКА — річка у Рахівському р-ні Закарп. обл., права прит. *Тиси* (бас. Дунаю). Довж. 41 км, пл. бас. 157 км^2. Бере початок з гірського озера на пд. схилах хр. Свидовець. Долина V-подібна, подекуди має вигляд ущелини; шир. від 4 до 320 м. Річище слабо звивисте, розгалужене, на окремих ділянках порожисте; є острови. Шир. річки до 30 м. Похил річки 30 м/км. Живлення снігове і дощове. Льодові явища з поч. грудня, скресає до серед. березня. Гідролог. пост біля с. Косівської Поляни (з 1962). Воду використовують для водопостачання. Береги К. на окремих ділянках укріплені.

М. І. Кирилюк.

КОСІВСЬКИЙ РАЙОН — район у пд.-сх. частині Івано-Фр. обл. Утв. 1940. Пл. 0,9 тис. км^2. Нас. 94,1 тис. чол., у т. ч. міського — 15,5 тис. (1990). У К. р.— м. *Косів* (райцентр), с-ща міськ. типу *Кути* і *Яблунів* та 44 сільс. населені пункти. Поверхня пн. і сх. частин К. р., розташованих у Покутті,— підвищена хвиляста рівнина, зх. та пд. частин, що лежать у межах *Покутсько-Буковинських Карпат*,— гол. чин. низькі та середньовисотні округловершинні хребти. Корисні копалини: природний газ, буре вугілля; вапняки, кам. сіль, гончарні глини, гравій тощо. Пересічна т-ра січня −5, −6°, липня +18,1, +15° (у горах). Період з т-рою понад +10° становить 140 днів у Передкарпатті, 150 днів — у горах; опадів відповідно 700—800 мм і 800—900 мм на рік. Висота

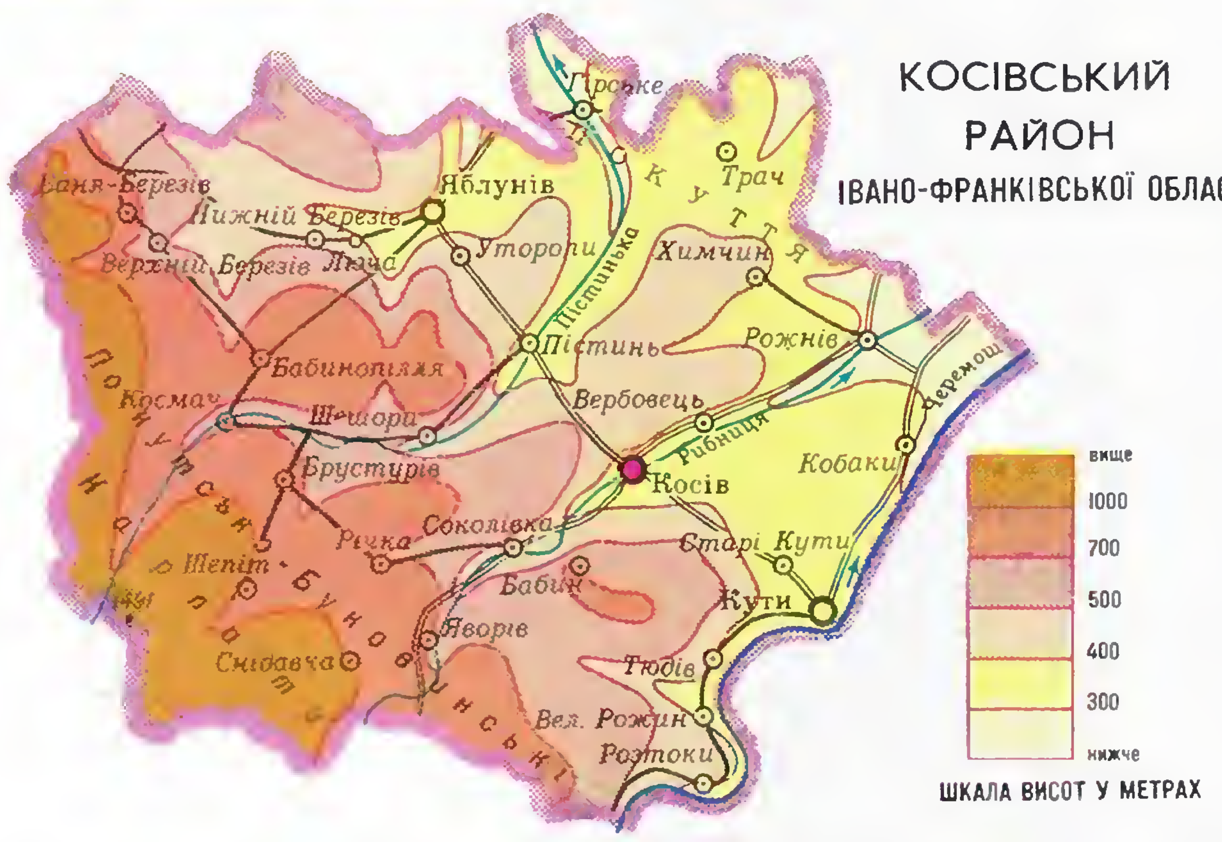

снігового покриву 25—30 см. Річки — *Черемош* (тече на пд.-сх. і сх. межах району), *Рибниця*, *Пістинька* з Лючкою (всі — прит. Пруту, бас. Дунаю). Грунти переважно дерново-підзолисті оглеєні та бурі лісові; менше поширені лучні, дерново-буроземні опідзолені, гірсько-підзолисті та буроземно-підзолисті оглеєні. Лісами (буковими, дубово-буковими у Передкарпатті та мішаними, ялиново-широколистяними в горах) вкрито 44,3 тис. га. У К. р.— 10 пам'яток природи, у т. ч. Шешорівський водоспад; дендрарій у Яблуневі — пам'ятка садово-паркового мистецтва та заповідне урочище (всі — місц. значення).
У районі розвинуті нар. художні промисли: різьблення на дереві, кераміка, вишивання, ткацтво, художня обробка шкіри та металу. Косівські ф-ка «Гуцульщина», сироробний, прод. товарів з-ди, Кутський лісокомбінат. У с.-г. переважає тваринництво м'ясо-мол. напряму (вівчарство, свинарство). Спеціалізація рослинництва — вирощування зернових (пшениця, жито, ячмінь), тех. (льондовгунець, тютюн) культур, картоплі. Розвинуте садівництво. Площа с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 28,5, у т. ч. орні землі — 7,6, сіножаті та пасовища — 20,0. Осушено 5,2 тис. га. У районі — 10 колгоспів, 3 радгоспи. Автошляхів — 286 км, у т. ч. з твердим покриттям — 171 км. Технікум нар. худож. промислів (Косів), профес.-тех. уч-ще (Кути). Район має значні рекреаційні ресурси. Бюро подорожей та екскурсій, санаторій, турбази «Карпатські зорі» (у Косові), «Сріблясті водоспади» (с. Шешори), «Смерічка» (с. Люча). Музеї нар. мистецтва Гуцульщини та літературний укр. письменника і публіциста М. І. Павлика (Косів); пам'ятний знак на честь Олекси Довбуша в с. Космачі, де він загинув 1745.

Б. Ф. Ляшук.

КОСМА́ЦЬКЕ ГАЗОКОНДЕНСА́ТНЕ РОДО́ВИЩЕ — родовище у Богородчанському р-ні Івано-Фр. обл., у межах *Передкарпатської нафтогазоносної області*. Виявлено два газові поклади на глиб. 2490—3400 м, пов'язані з антиклінальною складкою, колекторами є пісковики олігоценового (менілітова світа) та еоценового віку. Вміст конденсату в газі відповідно 263 та 85—155 г/м^3, вміст бензинових фракцій у конденсаті до 80 та 58 %. Густ. конденсату 730—790 кг/м^3, вміст смол і парафінів до 6 %. Родовище експлуатують з 1969. Газ подають до магістральної системи газопроводів, газоконденсат переробляють на Надвірнянському нафтопереробному заводі.

Й. Й. Курілець.

КОСМІ́ЧНА ОКЕАНОГРА́ФІЯ (від грец. κόσμος — Всесвіт) — напрям океанології, що досліджує стан *Світового океану* з космосу за допомогою аерокосмічних методів. Базується на використанні штучних супутників Землі, обладнаних спец. апаратурою. Це дає змогу здійснювати синхронні виміри певних характеристик на значних акваторіях океану, оперативно досліджувати їх і спостерігати в динаміці. К. о. використовує три осн. методи спостережень. Пасивне дистанційне зондування грунтується на вимірах природного електромагнітного випромінювання океану у видимому, інфрачервоному та надвисокочастотному діапазонах, а та-

Косів. Загальний вид міста.

кож на залежності інтенсивності випромінювання від кольору води, т-ри її у поверхневому шарі океану, хвильових процесів, наявності льодового покриву тощо. При активному дистанційному зондуванні з супутника до поверхні океану надходить сигнал, який повертається у вигляді розсіяного і відбитого випромінювання. Одержані відомості використовують для визначення *вітрового режиму*, просторової структури поверхневого хвилювання, контурів льодового покриву, топографії поверхні моря та поверхневих градієнтних течій. При пасивному і активному дистанційному зондуванні відбувається трансформація сигналу в атмосфері, тому одержані дані про стан океану потребують спец. корекції. Третій метод грунтується на використанні штучних супутників Землі як ретрансляторів вимірювань, які проводять на спец. суднах і платформах традиційними океанограф. приладами. Космічні методи досліджень дають змогу здійснювати кількісний контроль багатьох характеристик Світового океану у глобальних масштабах з високою точністю. Крім того, на знімках поверхні океану у смузі від сотні до тисяч кілометрів в різних діапазонах спектра більшість океанічних процесів (течії, вихори, хвилі тощо) проявляються у вигляді температурних, кольорових та ін. контрастів. К. о. належить велика роль у дослідженні комплексної проблеми *взаємодії атмосфери і океану*, вивченні *біологічної продуктивності моря*, пошуках корисних копалин на мор. шельфі, забезпеченні безпеки мореплавства, виявленні забруднень в океані (див. *Забруднення природних вод*) тощо. К. о. розвивається з серед. 70-х рр. 20 ст. У 1980 був запущений перший рад. океанографічний супутник «Космос-1151». Наук. керівництво цим експериментом здійснювали вчені Мор. гідрофізичного ін-ту АН УРСР. В галузі К. о. працюють, зокрема, науковці Ін-ту радіотехніки і радіоелектроніки АН УРСР, Ін-ту океанології ім. П. П. Ширшова АН СРСР, Держ. океанографічного ін-ту, Всесоюзного н.-д. ін-ту рибного г-ва і океанографії.

Літ.: Исследования океана из космоса. Л., 1978; Спутниковая гидрофизика. М., 1983; Природа Земли из космоса. Л., 1984.

Г. К. Коротаєв.

КОСМІ́ЧНІ МЕ́ТОДИ ГЕОГРАФІ́ЧНИХ ДОСЛІ́ДЖЕНЬ — сукупність методів дослідження планети в цілому, геогр. зон і регіонів, природних та соціально-екон. об'єктів та різноманітних *явищ* з космічних апаратів. К. м. г. д. включають знімання земної поверхні, фотограмметричну обробку знімків і регістрограм, заг. та спеціальне дешифрування знімків. Розрізняють такі осн. К. м. г. д.— фотографічні, електронні, геофізичні та візуальні.

При фотографічних дослідженнях використовують видиму та ближню інфрачервону зони спектра електромагнітних хвиль; при електронних — звичайне телевізійне, фототелевізійне, спектрометричне, теплове, радіолокаційне знімання. В СРСР з метою вивчення *природних ресурсів* застосовують автом. *космічні апарати* серії «Космос» і типу «Метеор», орбітальні станції «Салют» і «Мир». Порівняно з ін. геогр. методами зондування Землі з космосу має ряд принципових переваг — необмежену обзорність (від локальної до регіональної та глобальної), оперативність (телезнімання) і є економічно вигідним.

Багатоцільова космічна інформація становить єдину тех. основу, на базі якої можливе здійснення комплексних геогр. досліджень земної поверхні, процесів взаємодії природи та суспільства. В результаті таких досліджень створюється комплекс *карт тематичних*, а також картографічний кадастр природних ресурсів і *географічного середовища*. Космічне зондування дає об'єктивну та різнобічну інформацію для оцінки природно-екон. потенціалу території, визначення стратегії її госп. використання, розробки планів, проектів та інженерних рішень. За допомогою К. м. г. д. нині вирішують бл. 300 природознавчих завдань, зокрема вивчають агропром. умови і ресурси, здійснюють інвентаризацію лісів, грунтів і пасовищ, а також ведуть спостереження за кліматич. змінами і *прогнозом погоди* тощо. К. м. г. д. проводять у комплексі з наземними, зокрема стаціонарними та напівстаціонарними, геогр. дослідженнями.

Н.-д., проектно-пошукові та виробничі орг-ції УРСР у тісній взаємодії з численними галузями нар. г-ва країни роблять значний внесок у розвиток К. м. г. д. Понад 40 закладів республіки використовують матеріали космічних зйомок у своїх дослідженнях.

Ю. П. Києнко.

КОСОНО́ГОВ Иосип Иосипович (31.III 1866, Каменськ-Шахтинський Ростов. обл. РРФСР — 22.III 1922) — укр. рад. фізик і метеоролог, професор з 1903, акад. АН УРСР з 1922. Після закінчення 1889 Київ. ун-ту працював у цьому вузі (1903—22 — зав. кафедрою фіз. географії). Керував Київ. метеоролог. обсерваторією (1895—1916) і Придніпровською метеоролог. мережею (1895—1902). Наук. дослідження стосуються фізики атмосфери, зокрема метеорології та агрометеорології. Вивчав електричні та оптичні явища, річний і сезонний хід сонячного сяйва, інтенсивність нічного випромінювання; досліджував залежність розвитку окремих с.-г. культур від температури і вологості повітря, опадів, хмарності та ін. метеоролог. елементів. Ініціатор видання с.-г. бюлетеня Київ. метеоролог. обсерваторії. Автор учбових і методичних посібників з фізики для вищої та серед. школи. Брав участь у роботі Рос. асоціації фізиків.

Й. Й. Косоногов.

Тв.: Продолжительность солнечного сияния в Киеве за 1894—97 годы. К., 1898; К вопросу о диэлектриках. К., 1901; Основания физики. К., 1919.

Літ.: И. И. Косоногов. (До 90-річчя з дня народження). «Радянська школа», 1956, № 3.

В. П. Франчук.

КОСТО́ПІЛЬ — місто Ровен. обл., райцентр. Залізнична станція. Виник у кін. 18 ст., місто з 1939. Нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1986). Розташований по обох берегах р. Замчиське (прит. Горині, бас. Дніпра). 32,3 тис. ж. (1990). Поверхня має незначний похил до річки. Пересічна т-ра січня —5°, липня +18,4°. Опадів 618 мм на рік. Пл. зелених насаджень у місті 193 га. Навколо міста створено лісопаркову зону (514 га). Традиційна спеціалізація пром-сті — лісова і деревообробна (домобуд. комбінат, меблева ф-ка, лісгоспзаг). Серед ін. підприємств — заводи: «Будінструмент», базальтових та теплоізоляційних матеріалів, прод. товарів, склоробний; ф-ка «Мрія». Мед. уч-ще, *Костопільський краєзнавчий музей*. Районний будинок природи.

Літ.: Велесик П. Я. Костопіль. Краєзнавчий нарис. Львів, 1983.

КОСТОПІ́ЛЬСЬКА РІВНИ́НА — слабохвиляста рівнина у межах Ровен. обл. Охоплює межиріччя *Горині* та *Случі*. Пересічні вис. 180—200 м, максимальна — 215 м. Переважає денудаційний рельєф, поширені карстові (лійки, западини) та еолові (дюни, горби) форми рельєфу. Складається з базальтів, що перекриваються крейдою, мергелем, пісками та глинами. Хвилясті місцевості (т. з. «крейдяні горби») перемежовуються з численними западинами й долинами річок. Характерна значна залісеність (бл. 50 % площі рівнини гол. чин.

під сосновими лісами) та заболоченість (до 10 % території). Орні землі, сіножаті, пасовища. Розвивається *меліорація* земель. *І. М. Коротун.*

КОСТО́ПІЛЬСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й — відділ Ровенського краєзнавчого музею. Ств. 1984. Заг. площа становить 172 $м^2$, експозиційна — 142 $м^2$. У фондах музею зберігається 4,5 тис. експонатів, з них у п'яти залах демонструється 1400. Музей має відділ історії рад. суспільства. Окремий розділ відображає розвиток нар. г-ва. Музей проводить лекції, організовує виставки. Щороку його відвідує бл. 8 тис. чоловік. *Н. М. Стьоганова.*

КОСТО́ПІЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — район у центр. частині Ровен. обл. Утворений 1939. Пл. 1,4 тис. $км^2$. Нас. 68,7 тис. чол., у т. ч. міського — 32,3 тис. (1990). В районі — м. *Костопіль* (райцентр) та 61 сільс. населений пункт.

Лежить у межах *Костопільської рівнини.* Поверхня низовинна плоскохвиляста. Поширені моренно-зандрові і денудаційні форми рельєфу. Корисні копалини: базальти, вапняки, крейда, кварцеві піски, глини. Розташований у межах *Волинського Полісся.* Пересічна т-ра січня —5,3°, липня +18,6°. Період з т-рою понад +10° становить 155 днів. Опадів 550—650 мм на рік, максимум у липні. Пересічна висота снігового покриву 13 см. Міститься у вологій, помірно теплій агрокліматич. *зоні. Гол. річка* — *Горинь* (бас. Дніпра) та її притоки *Замчиське*, Жильжанка та ін. Збудовано понад 20 ставків заг. пл. водного дзеркала 238 га. Грунти переважно дерново-підзолисті піщані і супіщані (42 % площі району), в зниженнях рельєфу — дернові та болотні. Ліси становлять бл. 40 % площі. Осн. породи: сосна (63 % пл. лісів), дуб (13 %), граб, береза, осика, вільха. У долинах Горині та її приток поширені різнотравні луки, на заболочених зниженнях — переважно осикові комплекси. В районі — респ. значення ботанічний *Суський заказник* та місц. значення 3 заказники, 2 пам'ятки природи, 21 заповідне урочище.

Переважають підприємства деревообр. пром-сті (костопільські домобуд. комбінат, меблева ф-ка, лісгоспзаг). Добування базальту у селах Берестовці та Базальтовому. У Костополі — з-д «Будінструмент», у с. Моквин — торфобрикетний з-д. Спеціалізація с. г.— рослинництво картоплярсько-зерново-льонарського напряму, тваринництво мол.-м'ясного (скотарство, свинарство, вівчарство). Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 60,5, у т. ч. орні землі — 35,5, пасовища і сіножаті — 24,7. Осушено 50,8 тис. га (осушувальні системи «Мельниця», «Печалівка», «Мар'янівка»). У районі — 17 колгоспів. Залізнич. ст.: Костопіль, Моквин. Автомоб. шляхів — 334,3 км, у т. ч. з твердим покриттям — 306,3 км. Мед. уч-ще, *Костопільський краєзнавчий музей*, районний будинок природи — у Костополі. *Л. К. Коротун.*

КОСТРИЖІ́ВКА — селище міського типу Заставнівського р-ну Чернів. обл. Розташована на правому березі Дністра. Залізнична станція. 2,8 тис. ж. (1990). Поверхня хвиляста, річкова долина каньйоноподібна. Перевищення висот до 500 м. Пересічна т-ра січня —4,8°, липня +18,8°. Опадів 600 мм на рік. Пл. зелених насаджень 118 га. В селищі — цукр. з-д комбінату «Хрещатик», комбінат буд. матеріалів.

КОСТЯНТИ́НІВКА — місто обл. підпорядкування Донец. обл., райцентр. Розташована в пн. частині області, на р. Кривому Торці (прит. Казенного Торця, бас. Сіверського Дінця). Залізнична станція, автовокзал. 107,7 тис. ж. (1990). Нагороджена Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1970). Засн. в серед. 19 ст., місто з 1932. Поверхня рівнинна, розчленована ярами та балками. Перевищення висот 30 м. Найбільш підвищена пн. частина міста. Пересічна т-ра січня —7°, липня +22,5°. Опадів 524 мм на рік. Площа зелених насаджень 3581 га. К.— багатогалузевий пром. центр Донбасу. Провідне місце в економіці міста посідають металург., хім. і скляна пром-сть. Гол. підприємства — з-ди: металург., «Укрцинк», «Вторчормет», по виробн. вогнетривів, високовольтної апаратури, хім., «Автоскло», механізований склоробний, скловиробів; екстрактно-шкіряний комбінат тощо. Підприємства харч. пром-сті, залізнич. транспорту та ін. Н.-д. ін-т автоскла. Індустр. і с.-г. технікуми, філіал Слов'янського хім.-мех. технікуму, мед. та 3 профес.-тех. уч-ща. Історико-краєзнав. музей.

Літ.: Донцов Б. Н., Колесников С. И. Константиновка. Путеводитель. Донецк, 1984.

КОСТЯНТИ́НІВКА — селище міського типу Арбузинського р-ну Микол. обл., розташована на лівому березі *Південного Бугу,* за 10 км від залізнич. ст. Південно-Українська. 4,0 тис. ж. (1990). Згадується з другої пол. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1976. Пересічна т-ра січня —4,8°, липня +21,4°. Опадів 420 мм на рік. У К.— молокозавод.

КОСТЯНТИ́НІВКА — селище міського типу Краснокутського р-ну Харків. обл. Розташована на р. Грузькій (прит. Мерло, бас. Дніпра), за 16 км від залізнич. ст. Коломак. 2,4 тис. ж. (1990). Засн. 1780, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня розчленована ярами і балками, має заг. похил на Пд. Зх. Перевищення висот бл. 30 м. У селищі збудовано два ставки. Пересічна т-ра січня —7,4°, липня +20,2°. Опадів бл. 500 мм на рік. Пл. зелених насаджень 189 га. В К.— Ананьївський цукр. завод.

КОСТЯНТИ́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн. частині Донец. обл. Утв. 1939. Пл. 1,2 тис. $км^2$. Нас. 21,1 тис. чол.

(без м. *Костянтинівки*; 1990). Райцентр — місто обл. підпорядкування Костянтинівка. У К. р.— 55 сільс. населених пунктів.

Розташований у межах *Донецького кряжа.* Поверхня — пологохвиляста підвищена лесова рівнина, розчленована ярами і балками. Рельєф ускладнений пасмами, гребенями. Корисні копалини: кам. вугілля, каолін, вогнетривкі та керамічні глини, доломіт, крейда. Район розміщений у *Донецькій північностеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня —7,0°, липня +21,7°. Період з т-рою понад +10° становить 172 дні. Опадів 460—500 мм на рік, осн. частина

Костянтинівський район. Краєвид.

їх випадає у теплий період року. Висота снігового покриву 20—30 см. К. р. належить до посушливої, дуже теплої агрокліматич. зони. Осн. річка — *Казенний Торець* та його прит. *Кривий Торець* з Лозовою, Бичком, Калиновою (бас. Сіверського Дінця). У районі — *Клебань-Бицьке водосховище*, на Сх. проходить траса *Сіверський Донець — Донбас каналу*. Збудовано 24 ставки заг. пл. водного дзеркала 933 га. Грунти — в основному чорноземи звичайні середньогумусні щебенюваті (81 % площі району), по долинах річок — лучні і чорноземно-лучні солонцюваті; є чорноземи солонцюваті. Природна степова рослинність (ковила, типчак, піщанка українська, катран татарський, пирій, горицвіт, степовий овес) збереглась на схилах балок, річкових долин. Ліси (пл. 3837 га) байрачного типу (дуб, ясен, клен, берест, груша дика). В районі — геол. пам'ятки природи респ. значення — *Кравецька балка, Дружківські скам'янілі дерева* та *Клебань-Бицьке відслонення*, місц. значення — скелеподібне відслонення.

Пром-сть К. р. представлена рядом цехів по переробці місц. с.-г. сировини. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових культур та виробн. м'яса і молока. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 98, у т. ч. орні землі — 78,5, сіножаті і пасовища — 17,6. Зрошується 13,3 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ярі зернові, соняшник, овочеві. Осн. галузі тваринництва: скотарство, свинарство, птахівництво; допоміжна — шовківництво. У районі — 14 колгоспів, 7 радгоспів, птахофабрика.

Котелевський район.
У Ковпаківському лісопарку.

Залізнич. вузол Костянтинівка, залізничні ст.: Ашуркове, Віролюбівка, Дружківка, Кіндратівка, Кривий Торець. Автошляхів 362 км, у т. ч. з твердим покриттям — 354 км.

КОТЕЛЕ́ВСЬКЕ ГАЗОКОНДЕНСА́ТНЕ РОДО́ВИЩЕ — родовище в Котелевському р-ні Полтав. обл., у межах *Дніпровсько-Донецької нафтогазоносної області*. Пл. майже 50 км^2. Поклади природного газу та конденсату пов'язані з пісковиками ранньокам'яновугільного віку на глиб. 4500—4700 м (серпухівський ярус) і 5300—5750 м (візейський ярус). Вміст конденсату в газі серпухівських покладів 300—450 г/м^3. Газ метановий (метану 81—89 %), з підвищеним вмістом вуглекислоти (3,5—4,8 %). Родовище експлуатують з 1979, на базі його створено газопромисел. *Є. О. Крюнер.*

КОТЕЛЕ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-сх. частині Полтав. обл. Утв. 1923. Пл. 0,8 тис. км^2. Нас. 23,2 тис. чол., у т. ч. міського — 13,1 тис. (1990). У К. р. — смт *Котельва* (райцентр) та 38 сільс. населених пунктів.

Розташований в центр. частині *Полтавської рівнини*. Поверхня — низовинна лесова рівнина з западинами і улоговинами; має заг. похил на Пд. Зх. Корисні копалини: нафта, природний газ, глини, піски. Лежить у межах *Лівобережно-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня —7°, липня +20°. Період з т-рою понад +10° становить 160 днів. Опадів 540 мм на рік, найбільше їх випадає у червні — серпні. Висота снігового покриву 28 см. Розміщений у недостатньо вологій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Річки — *Ворскла* (на зх. межі району) та її притоки *Мерло* і Котельва (усі — бас. Дніпра). Серед грунтів найпоширеніші чорноземи середньогумусні типові (59 % пл. району; в основному в пн.-сх. частині) та чорноземи опідзолені (16 %, в основному в центр. частині). Пл. лісів і лісових насаджень 16,8 тис. га (дуб, сосна, ясен, клен тощо). В К. р. — пам'ятка садово-паркового мистецтва респ. значення — Ковпаківський парк, місц. значення — 5 заказників та пам'ятка природи.

Пром. підприємства обслуговують в основному місц. потреби (котелевські комбікормовий з-д, хлібокомбінат, цех Полтав. міського мол. з-ду, швейна ф-ка). Спеціалізація с. г. — рослинництво зерново-буряківничого, тваринництво — м'ясо-мол. напрямів (скотарство, свинарство, вівчарство). Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 52,9, у т. ч. орні землі — 42,9, сіножаті і пасовища — 9,5. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки. У районі — 13 колгоспів. Автомоб. шляхів 261 км, у т. ч. з твердим покриттям — 192 км. Істор.-краєзнавчі музеї (Котельва, села Деревки, Більськ, Милорадове).

Об'єкти туризму — скіфське городище 6—3 ст. до н. е. біля с. Більська; пам'ятка архітектури — Троїцька церква (1812) та пам'ятник рад. держ. діячеві, одному з організаторів партизанського руху на Україні в роки Вел. Вітчизн. війни 1941—45, двічі Герою Рад. Союзу С. А. Ковпаку в Котельві, де він народився. *І. М. Дудник.*

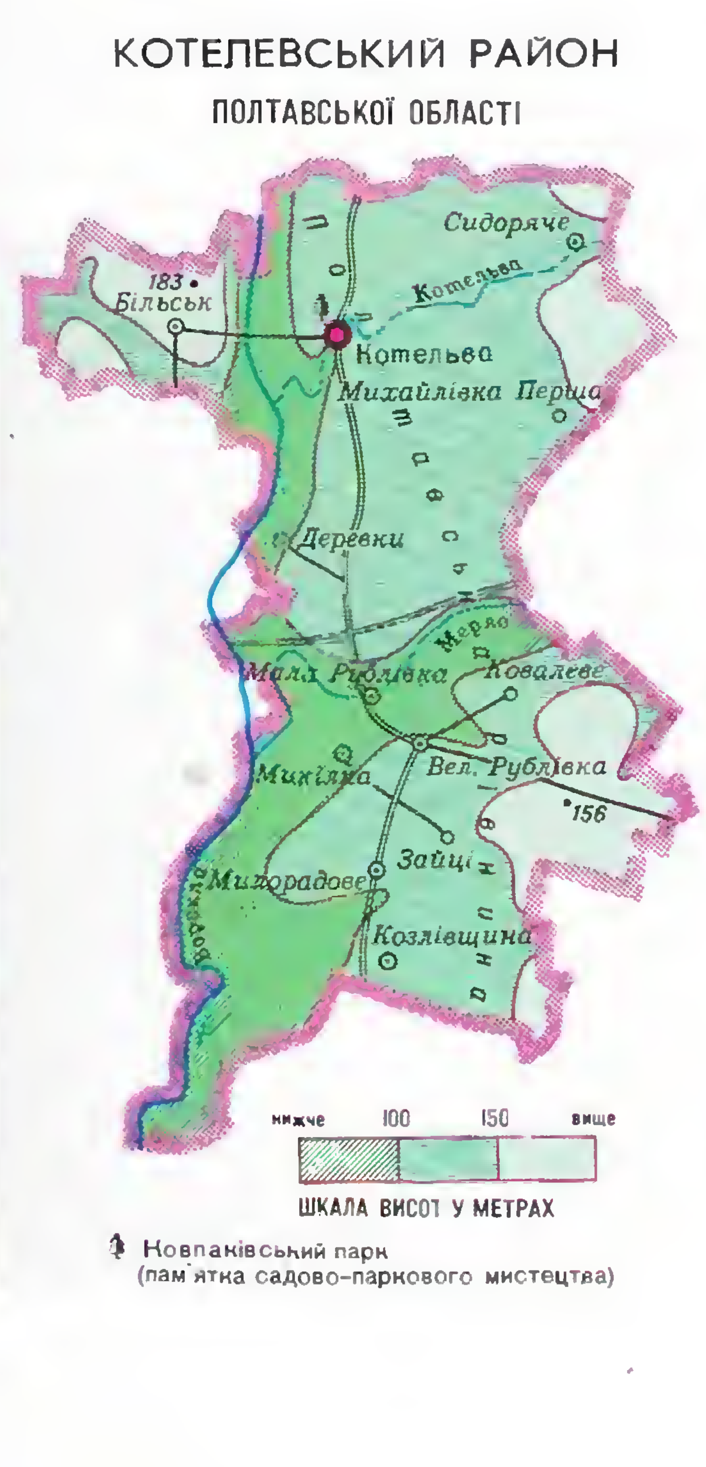

Котельва.
Пам'ятник С. А. Ковпаку.

КОТЕЛЬВА́ — річка у Краснокутському р-ні Харків. обл. та Котелевському р-ні Полтав. обл., ліва прит. *Ворскли* (бас. Дніпра). Довж. 31 км, пл. бас. 497 км^2. Бере початок на Пд. від с. Козіївки. Долина трапецієподібна, шир. до 2 км, глиб. до 30 м. Річище помірно звивисте, пересічна шир. 2 м. Похил річки 1,8 м/км. Живлення переважно снігове. Замерзає у грудні, скресає у серед. березня. Стік К. зарегульований ставками. Використовують для сільськогосподарських потреб. *В. С. Перехрест.*

КОТЕЛЬВА́ — селище міського типу Полтав. обл., райцентр. Розташована на р. Котельві (прит. Ворскли, бас. Дніпра), за 64 км від Полтави. 13,1 тис. ж. (1990). Засн. в 16 ст., с-ще міськ. типу з 1971. Поверхня рівнинна. Пересічна т-ра січня —7°, липня +20°. Опадів 549 мм на рік. Пл. зелених насаджень 273,7 га. Пам'ятка садово-паркового мистецтва респ. значення — Ковпаківський парк (закладений 1918). У К. — комбікормовий з-д і хлібокомбінат, цех Полтав. мол. з-ду, швейна ф-ка. Історико-краєзнав. музей. Серед об'єктів туризму — пам'ятка архітектури — Троїцька церква (1812) та пам'ятник рад. держ. діячеві, одному з організаторів партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45, двічі Герою Радянського Союзу С. А. Ковпаку, який тут народився.

Літ.: Довгуша Г. Д., Шевченко Р. І., Шило М. А. Котельва. Путівник. Харків, 1987.

КОТЛУ́И, Котлуга — річка у Таращанському р-ні Київ. обл., права прит. *Росі* (бас. Дніпра).

Довж. 26 км, пл. бас. 136 км^2. Бере початок на Пд. від с. Лісовичі. Долина трапецієподібна, шир. до 1,5 км, глиб. до 30 м. Річище звивисте, шир. до 5 м. Похил річки 2,5 м/км. Живлення мішане. Замерзає на поч. грудня, скресає у березні. Є ставки (для рибництва). Використовують для зрошування і тех. водопостачання. На К.— м. Тараща. Здійснюється залісення прибережних смуг.

Ю. П. Яковенко.

КОТЛЯКОВ Володимир Михайлович (6.XI 1931, м. Лобня Моск. обл. РРФСР) — рад. географ, *гляціолог, доктор геогр. наук* з 1967, чл.-кор. АН СРСР з 1976. Член КПРС з 1962. Після закінчення 1954 Моск. ун-ту працює в Ін-ті географії АН СРСР (з 1968 — зав. відділом гляціології; з 1986 — директор ін-ту). Нар. депутат СРСР (з 1989). Учасник експедицій в Арктику (1955—56), Антарктику (1956—58); очолював багаторічні гляціологічні експедиції на Кавказ і Памір. Наук. праці присвячені заг. проблемам гляціології. Дослідив закони живлення гірських льодовиків і полярних льодовикових покривів; сніжність Землі та її коливання, можливість інтерпретації даних ізотопної і геохім. гляціології. Велику увагу приділяє питанням взаємодії суспільства і природи. Створив курс лекцій з актуальних проблем гляціології. Засновник (1961) і гол. редактор (з 1976) видання «Матеріали гляціологічних досліджень». Під редакцією К. видано Гляціологічний словник (1984). Гол. редактор журн. «Известия АН СССР. Серия географическая» (з 1986). У 1971—79 — віце-президент, з 1987 — президент Міжнародної комісії снігу і льоду. Віце-президент Геогр. т-ва СРСР (з 1980). Голова Нац. комітету рад. географів (з 1986). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, Золотою медаллю ім. Ф. П. Літке Географічного товариства СРСР.

В. М. Котляков.

Тв.: Снежный покров Антарктиды и его роль в современном оледенении материка. М., 1961; Снежный покров Земли и ледники. Л., 1968; Горы, льды и гипотезы. Л., 1977; Изотопная и геохимическая гляциология. Л., 1982 [у співавт.]; *Снег и лед в природе Земли.* М., 1986; Взаимодействие оледенения с атмосферой и океаном. М., 1987 [у співавт.].

КОТОВСЬК (до 1935 — Бірзула) — місто обл. підпорядкування Одес. обл., райцентр, вузол залізничних і автомоб. шляхів. 43,2 тис. ж. (1990). Уперше згадується 1779, місто з 1938. К. нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1980). Поверхня — пологохвиляста рівнина, значно розчленована ярами і балками. Пересічна т-ра січня —4,5°, липня +22,0°. Опадів 490 мм на рік. Пл. зелених насаджень 680 га. У К.— парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (місц. значення).

К.— пром. центр з металообробною, харчовою, легкою, деревообробною галузями пром-сті. Осн. підприємства: цукр., прод. товарів, соковий, авторемонтний, залізобетонних виробів, автогенний, «Південремверстат» з-ди; меблева і пір'янопухових виробів ф-ки; м'ясокомбінат. Мед., профес.-тех. уч-ща. Бюро подорожей та екскурсій. Істор.-краєзнавчий музей.

Об'єкти туризму: могила-склеп героя громадян. війни Г. І. Котовського, пам'ятник активному учаснику боротьби за Рад. владу на Придністров'ї В. П. Самборському; будинок, у якому 1924 відбувся з'їзд трудящих Молдавії; братська могила рад. воїнів, які загинули 1944 під час визволення міста від нім.-фашист. загарбників.

Літ.: Полтавчук В. Г. Котовск. Краеведческий очерк. Одесса, 1987.

КОТОВСЬКИЙ РАЙОН — район у пн. частині Одес. обл. Утв. 1923. Пл. 1,0 тис. км^2. Нас. 32,2 тис. чол. (1990, без м. *Котовська*). Райцентр — місто обл. підпорядкування Котовськ. У районі — 59 сільс. населених пунктів.

К. р. розташований на пд. відрогах *Подільської височини.* Поверхня — підвищена, пологохвиляста лесова рівнина, глибоко розчленована ярами і балками. Корисні копалини: глина, пісок. К. р. міститься у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня —4,5°, липня +22,0°. Опадів 490 мм на рік; більша частина їх випадає в теплий період року. Висота снігового покриву 15 см (нестійкий). Період з т-рою понад +10° становить 170 днів. К. р. належить до недостатньо вологої, теплої агрокліматич. зони. Тер. району протікають річки *Ягорлик* з прит. Тростянець (бас. Дністра), *Тилігул* (бас. Чорного м.). Споруджено 58 ставків (заг. пл. водного дзеркала 659 га). Переважають чорноземи опідзолені та реградовані, чорноземи глибокі малота середньогумусні, темно-сірі опідзолені ґрунти.

Осн. пром. центр — Котовськ. У районі — підприємства по переробці с.-г. сировини: міжколг. комбікормовий (с. Миколаївка) та по переробці гібридного насіння кукурудзи (с-ще Чубівка) з-ди, а також олійниці (села Нестоїта, Липецьке, Стара Кульна). Галузі с. г.— рослинництво зерново-буряківничого та тваринництво м'ясомол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. Розвинуті овочівництво і садівництво. Тваринництво представлене скотарством, свинарством, вівчарством, птахівництвом. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 71,5, у т. ч. орні землі — 55,3, пасовища — 12,5, сіножаті — 2,7, багаторічні насадження — 1,8. У районі — 17 колгоспів, елітнонасіннєве г-во Всесоюз. селекційно-генетичного ін-ту (с. Новоселівка). Залізничні: вузол Котовськ, станції Борщі, Чубівка, Побережжя. Автомоб. шляхів 305 км, у т. ч. з твердим покриттям — 255 км.

Об'єкти туризму: погруддя новатора с.-г. виробництва двічі Героя Соц. Праці Є. В. Блажевського (с. Любомирка), пам'ятка архітектури — Михайлівська церква і дзвіниця, 1807 (Липецьке).

Л. Х. Калустян.

КОЦЮБИНСЬКЕ (до 1941 — Берковець) — селище міського типу Київ. обл., підпорядковане Ірпінській міськраді. Залізнична ст. Біличі. 10,1 тис. ж. (1990). С-ще міськ. типу з 1941. Пересічна т-ра січня —6,1°, липня +19,2°. Опадів 600 мм на рік. Пл. зелених насаджень 73,1 га. У К.— біличанські меблева ф-ка, деревообр. комбінат, з-ди: «Теплозвукоізоляція», каменеобробний. Київський деревообр. завод.

КОЧЕТОК — селище міського типу Чугуївського р-ну Харків. обл. Розташований на правому березі Сіверського Дінця, за 9 км від залізнич. ст. Чугуїв. 3,8 тис. ж. (1990). Відомий з 1641, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня розчленована, перевищення висот бл. 90 м. Пересічна т-ра січня —7,7°, липня +20,5°. Опадів 520 мм на рік. Пл. зелених насаджень 13,2 га. Селище оточене лісовим масивом. У К.— Чугуєво-Бабчанський лісгоспзаг, комплекс водозабірних та очисних споруд системи питного водопостачання Харкова. Чугуєво-Бабчанський лісовий технікум.

КОШАРНИНСЬКИЙ ЗАКАЗНИК — ландшафтний заказник респ. значення (з 1981). Розташований у Городоцькому р-ні Хмельн. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Більшовик». Пл. 120 га. Охороняються природні комплекси *Товтр.* Територія К. з. вкрита багатою лісовою, лучно-степовою і наскельною рослинністю; спостерігаються виходи вапняків, порослі мохом та лишайниками. Осн. лісоутворюючими породами є граб і дуб звичайний з домішкою берези повислої, липи серцелистої. На вапнякових відслоненнях зростають: реліктовий вид — сеслерія Гейфлера; волино-подільські ендеміки — молочай волинський, зіновать Блоцького. Наскельні рослини представлені цибулею гірською, цибулею подільською,

перлівкою трансільванською тощо. На незалісеному схилі — ділянки цінної лікар. рослини тирличу хрещатого. З рідкісних видів трапляються черевички зозулині, коручка морозниковидна, коручка темно-червона, лілія лісова, занесені до Червоної книги УРСР.
В. С. Одноралов.

КОША́ЧА — річка в Іванівському р-ні Одес. обл., ліва прит. *Великого Куяльника* (бас. Чорного м.). Довж. 50 км, пл. бас. 431 $км^2$. Бере початок біля с. Калинівки. Долина (шир. до 1,5 км) симетрична, розчленована балками і ярами. Річище слабозвивисте, замулене, завширшки до 5 м. Глиб. до 1 м. Похил річки 2,5 м/км. Живлення снігове і дощове (на весняний період припадає 75—80 % річного стоку). Влітку пересихає. Льодостав нестійкий, з грудня до серед. березня; в холодні зими К. перемерзає. Є ставки. Воду використовують для зрошування.
Ю. П. Яковенко.

КОШЕЛЕ́НКО Іван Васильович (7.XI 1913, с. Бурнооктябрське Джамб. обл. Каз. РСР) — рад. метеоролог, синоптик, доктор геогр. наук з 1970. Член КПРС з 1951. Після закінчення 1941 Моск. гідрометеоролог. ін-ту працював у Свердл. управлінні гідрометслужби. У 1945—46 — зав. відділом Херсон. гідрометеоролог. технікуму, 1946—49 — викладач Ленінгр. гідрометеоролог. інституту. У 1950—54 — старший інженер-синоптик Моск. аеропорту Внуково.

І. В. Кошеленко.

З 1954 — в Укр. регіональному н.-д. гідрометеоролог. ін-ті (1969—82 — зав. лабораторією). Осн. праці присвячені дослідженням явищ посухи і методам прогнозування пилових бур, туману і видимості.
Тв.: Методические рекомендации (В помощь синоптикам). К., 1975 [у співавт.]; Туманы. Труды УкрНИГМИ, 1977, в. 155; Долгосрочный физико-статистический прогноз засух на Украине. Труды УкрНИГМИ, 1984, в. 198.

КОЯ́СЬКЕ О́ЗЕРО, Опуцьке озеро — солоне озеро у Ленінському р-ні Крим. обл., у групі *Керченських озер.* Від Азовського м. відокремлене вузьким (до 250 м) піщаним пересипом. Довж. 3,7 км, пересічна шир. 2 км, пл. 10 $км^2$, пересічна глиб. 0,6 м. Улоговина округла, неправильної форми. Береги на окремих ділянках підвищені, глинисті. Живиться за рахунок поверхневого стоку і фільтрації мор. води. Солоність ропи 210 ‰, максимальна солоність буває у серпні — вересні, мінімальна — у грудні — березні. Озеро самосадне, щорічно на дні утворюється шар солі до 35 мм. Дно вкрите сталево-сірим і чорним мулом з прошарком (до 2 мм) гіпсу. На опріснених ділянках К. о. поширена водяна рослинність.
А. М. Оліферов.

Кошарнинський заказник.

КРАВЕ́ЦЬКА БА́ЛКА — геол. пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташована у Костянтинівському р-ні Донец. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. XX з'їзду КПРС. Пл. 15 га. Охороняється балка з унікальними відслоненнями араукаритової світи верхньокам'яновугільних відкладів з розривними порушеннями, які чітко видно на поверхні. Тут найповніше представлені викопні рештки стовбурів хвойних дерев (родини араукарієвих), які перебувають у різній стадії перетворення на кам'яне вугілля.

КРАЄВИ́Д — візуально осяжна ділянка реально існуючої природної чи природно-антропогенної місцевості (*ландшафту географічного*), що сприймається поглядом, усвідомлюється, оцінюється естетично відповідно до духовного досвіду людини. К. через сприйняття та усвідомлення впливає на формування культури людини. Місцевостям, на К. яких поширюється загальноприйнятий стереотип сприйняття і які мають наук., естетичну, історико-культурну цінність, надають статус таких, що охороняються (напр., природні *заповідники*, парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва). На тер. України в усі пори року К. мають невичерпні багатства природних фарб, гармонійної краси, неповторності. Напр., К. Українських Карпат вражають своїм розмаїттям: гірські схили із затишними долинами та невеликими селами, *верховини* з *полонинами*; серед рівнинних К. особливо привабливі вологі зелені луки з килимом квітів, переліски на вододілах серед золотих нив пшениці, тиша степових балок, *заплавних озер.* Кожний населений пункт характеризується неповторністю навколишніх, переважно природно-антропогенних К. Враховуючи вразливість природи та цінність композиційних функцій природних К., важливою проблемою, розв'язання якої дасть змогу уникнути одноманітності середовища проживання людей, є збереження найхарактерніших з природних К. Географічне сприйняття природних і природно-антропогенних К. (поєднання психологічних та естетичних аспектів з геогр. дослідженням) як галузь знань набуло розвитку в окремих країнах світу (т. з. географія сприйняття або перцепційна географія); в СРСР, у т. ч. на Україні, перебуває на стадії становлення.
Б. О. Чернов.

«КРАЄЗНА́ВСТВО» — ілюстроване видання Укр. комітету краєзнавства (УКК). Заснований 1927. Видавалося у Харкові: 1927 — 3 номери, 1928—29 — по 10 номерів, 1930 — 5 номерів. У журналі публікувався матеріал, що узагальнював досвід краєзнавчих сил УРСР, висвітлював новини краєзнавчої думки в республіці та за її межами. Журнал мав 7 розділів: «Загальний» (теор. основи та заг. питання краєзнавства); «Методика краєзнавчої роботи»; «Шкільне краєзнавство»; «Наш край»; «Життя краєзнавчих організацій» (відомості про діяльність створених на Україні 32 краєзнавчих товариств); «Бібліографія» (рекомендовані списки краєзнавчої літератури з анотаціями, огляди літ. краєзнавчих новинок, рецензії на книги, краєзнавча бібліографія, зразкові невеликі б-ки для початкуючого краєзнавця); «Керуючі матеріали» (надруковано: Статут УКК, Статут краєзнавчого т-ва, Положення про методичне бюро УКК, Положення про мережу кореспондентів УКК, програму їхньої роботи, лист-звернення до краєзнавчих орг-цій республіки, звіти, плани роботи, інформація про роботу наук.-дослідних секцій та ін.). У журналі було вміщено відомості про краєзнавчі організації РРФСР. На його сторінках виступали видатні вчені, серед них — директор Ін-ту історії матеріальної культури АН УРСР укр. рад. археолог Ф. А. Козубовський, укр. рад. етнограф і письменник В. Г. Кравченко, рад. геоботанік академік АН СРСР Є. М. Лавренко. Друкувалися в «К.» і матеріали наук. співробітників *Географії науково-дослідного інституту.*
Літ.: «Краєзнавство». Харків, 1927—30; Періодичні видання УРСР. 1918—1950. Журнали. Бібліографічний довідник. Харків, 1956.
Є. О. Колесник.

«КРАЄЗНА́ВСТВО В ШКО́ЛІ» — методичний збірник, орган Н.-д. ін-ту педагогіки УРСР (НДІП УРСР). Видавався у Києві відділом методики географії НДІП УРСР і вид-вом «Радянська школа» 1953—70 (1953, в. 1; 1955—57, в. 2—4; 1959—65, в. 5—8; 1966—68,

в. 9—11; 1970, в. 12). Збірники вміщують статті і методичні поради з питань організації та проведення краєзнавчої роботи в школах республіки. Збірник мав такі розділи: «Теорія і практика краєзнавчої роботи»; «На допомогу вчителям географії»; «Краєзнавство і урок географії»; «Рідними просторами»; «Батьківщина ти моя безкрая!»; «Людина — друг природи»; «Знай свій край»; «Книжкова полиця вчителя»; «Подвижники науки»; «Краєзнавчий калейдоскоп». Видання було призначене для вчителів географії і керівників краєзнавчих гуртків, студентів та широкого кола любителів природи.
Літ.: «Краєзнавство в школі». К., 1953—70, в. 1—12.
Є. О. Колесник.

КРАЄЗНАВСТВО ГЕОГРАФІЧНЕ — вивчення взаємозв'язків природних і соціальних явищ рідного краю з наук., навч., виховною і практичною метою. Об'єктом дослідження К. г. є природно-виробнича система рідного краю. Осн. методи досліджень — картографічний, спостережень, істор., моделювання, математичні та ін. Під час краєзнавчих досліджень також проводять збирання та систематизацію інформації про взаємозв'язок людини і суспільства з природним середовищем, збирають природні зразки (геол., грунтові, біологічні), предмети матеріальної культури та ін. дані про рідний край. Залежно від детальності досліджень К. г. поділяють на державне, громадське та вузівсько-шкільне. Державне К. г. перебуває у віданні краєзнавчих музеїв, н.-д. установ, комісій Рад. нар. депутатів. Вивчають край і краєзнавці на громад. засадах, громад. організації (відділи *Географічного товариства УРСР*, товариства охорони природи), туристи. У вузівсько-шкільному К. г. вивчають рідний край викладачі, студенти та учні. Краєзнавчі дослідження передбачені шкільними програмами з географії. На Україні 1921 при Всеукраїнській Академії наук діяла Комісія краєзнавства (голова — академік А. М. Лобода), яка почала друкувати краєзнавчі роботи, зокрема П. А. *Тутковського* і Г. М. *Висоцького*. В 1924 було створено студентську секцію краєзнавства, члени якої читали курси лекцій та проводили екскурсії.
У 1-й пол. 20-х рр. в окремих округах республіки діяли *краєзнавчі товариства України*, 1925 обрано *Український комітет краєзнавства*. В 1953—70 в Києві видавався методичний збірник *«Краєзнавство в школі»*. На сучас. етапі розвитку К. г. найважливішими проблемами є створення комплексних краєзнавчих характеристик, вивчення рад. способу життя у рідному краї, розвиток екологічного краєзнавства, пропагування знань про рідний край.
Літ.: Строев К. Ф. Краеведение. М., 1974; Прус І. Т. Краєзнавча робота в школі. К., 1984.
Б. О. Чернов.

КРАЄЗНАВЧІ ТОВАРИСТВА УКРАЇНИ — добровільні наук.-громад. орг-ції. Діяли в 1-й пол. 20-х рр. в окремих округах України (1920 — в Ізюмському і Роменському; 1922 — у Волинському і Житомирському; 1923 — у Коростенському, Лубенському, Одес.; 1924 — у Чернігів., Шевченківському; 1925 — у Дніпроп., Луганському, Мелітопольському). Систематичну роботу в галузі краєзнавства в республіці почато після 1-ї Всеукр. краєзнавчої наради, що відбулася 15.V 1925 у Харкові, де було визначено напрям роботи, обрано перший Укр. комітет краєзнавства (УКК), виявлено різні типи орг-цій на місцях (в окрузі або районі — краєзнавче т-во, в селі та містечку — краєзнав. гурток). Краєзнав. т-ва існували самостійно, гуртки — при різних установах та орг-ціях. Нар. комісаріатом освіти УРСР 27.І 1927 було затверджено Статут краєзнав. т-ва. Осн. завдання т-ва за статутом: наук. обробка даних, що стосуються продуктивних сил краю (округу, району); поширення відповідних відомостей про свій край, заохочення широких мас до вивчення його. Товариство користувалося правами юрид. особи. Статутом було визначено кількісний склад т-ва, членство, кошти, вироблено положення про збори. На заг. (розпорядчих) зборах обирали правління і ревізійну комісію т-ва, розглядали й затверджували плани та проекти правління, його звіти, а також висновки ревізійної комісії. На чергових (наук.) зборах обговорювали наук. доповіді. Краєзнав. т-ва з перших років існування розгорнули освітню і видавничу діяльність: організовували доповіді та лекції, екскурсії, подорожі, влаштовували виставки та ін. заходи пропаганди і популяризації краєзнавчо-наук. знань, створювали б-ки тощо. На 1.І 1929 налічувалось 51 т-во, 658 гуртків у 32 округах. Діяльність краєзнав. т-в сприяла всебічному комплексному вивченню природи, населення, археології, побуту, економіки, історії України.
Літ.: «Краєзнавство». Харків, 1927—30.
Є. О. Колесник.

КРАЙНЯ БАЛАКЛІЙКА — річка у Чугуївському і Балаклійському р-нах Харків. обл., права прит. Балаклійки (бас. Сіверського Дінця). Довж. 34 км, пл. бас. 291 км². Бере початок на Пн. від с. Мосьпанового. Долина широка (2,5—3 км), з пологими схилами. Річище помірно звивисте, пересічна шир. 5 м, глиб. понад 1 м. Похил річки 1,1 м/км. Живлення переважно снігове і грунтове. Льодостав з кін. листопада до поч. березня. Воду використовують для госп. потреб. На берегах — місця відпочинку.
Е. А. Попова.

КРАЙОВІ ЛЬОДОВИКОВІ УТВОРЕННЯ — сукупність льодовикових форм рельєфу, льодовикових відкладів і гляціодислокацій, утворених у крайовій зоні покривного льодовика під час відносної стабілізації його краю. Відповідні форми К. л. у. характерні для кожної з трьох частин крайових зон: *зандри* й прильодовикові долини стоку — для прифронтальної; пасма й горби нагірних та насипних морен, крайові (маргінальні) *ози*, долини й улоговини стоку — для фронтальної; екзараційні депресії, окремі ози та їхні радіальні системи, *ками*, внутрішньольодовикові улоговини й долини стоку — для зафронтальної. За розташуванням К. л. у. вивчають хід дегляціації (фази скорочення льодовика, відокремлення лопатей, язиків і мікроязиків).
На Україні К. л. у. фіксують крайову зону *Дніпровського зледеніння*. Вони сконцентровані на окремих ділянках, які об'єднуються в комплекси — переривчасті смуги протяжністю десятки — сотні кілометрів, завширшки до 20—25 км. У межах *Дніпровського льодовикового потоку* виділяють 6, Західно-Поліської льодовикової лопаті — 2 комплекси К. л. у. (див. карту до ст. *Дніпровське зледеніння*).
Літ.: Труды комиссии по изучению четвертичного периода, т. 21. М., 1963; Материалы по изучению четвертичного периода на территории Украины. (К XI юбилейному конгрессу INQVA). К., 1982.
А. В. Матошко.

КРАКОВЕЦЬ — селище міського типу Яворівського р-ну Львів. обл. Розташований на лівому березі р. Шкло (прит. Сяну, бас. Вісли), за 23 км від залізнич. ст. Яворів. 1,2 тис. ж. (1990). Відомий з поч. 15 ст., с-ще міського типу з 1940. Поверхня рівнинна з заг. похилом на Пн. Пересічна т-ра січня −4,1°, липня +17,8°. Опадів бл. 700 мм на рік. Пл. зелених насаджень 60,5 га. Пам'ятка природи місц. значення — віковий дуб. В К.— з-ди «Ритм» та цегельний; лісництво.

КРАМАР Валентина Петрівна (28.VIII 1935, м. Остер Черніг. обл.) — вчителька географії, заслужена вчителька УРСР з 1982, відмінник нар. освіти УРСР з 1983, вчитель-методист з 1986. У 1957 закінчила Київ. ун-т. З 1963 викладає географію в Остерській серед. школі. Приділяє велику увагу патріотичному вихованню учнів, поєднує навчання з різноманітними формами позакласної роботи.
Г. С. Єгоров.

КРАМАТОРСЬК — місто обл. підпорядкування Донец. обл. Розташований у пн. частині області, на р. Казенному Торці (прит. Сіверського Дінця). Вузол залізнич. та автомоб. шляхів. 199,3 тис. ж. (1990). Виник 1868, місто з 1932. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1971) та Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1968). Поверхня розчленована ярами і долинами річок. Корисні копалини: крейда, пісок, пісковики, глина, мін. фарби. Пересічна т-ра січня −7°, липня +21,4°. Опадів 420 мм на рік. Пл. зелених насаджень 5467 га. К. — один з великих центрів важкого машинобудування України (виробничі об'єднання «Новокраматорський машинобудівний завод», «Старокраматорський машинобудівний завод», «Краматорське верстатобудівне виробниче об'єднання»). Розвинута металургійна пром-сть (металург. та «Енергомашспецсталь» з-ди). Виробн. буд. матеріалів (металоконструкцій, буд. матеріалів з-ди, панельного домобудування та цем.-шиферний комбінати). З-ди: «Альфа», «Кондиціонер», «Емаль». Підприємства харч. пром-сті (комбінати хлібопродуктів та хлібний, пивоварний з-д, ковбасна ф-ка). Виробниче швейне об'єднання. Н.-д. і проектно-технол. ін-т машинобудування. Індустріальний ін-т, 3 серед. спец. навч. заклади, 7 профес.-тех. уч-щ. Істор.-революц. музей та відділ Донец. худож. музею. Бюро подорожей та екскурсій.
Літ.: Златокрылец Н. М. Краматорск. Путеводитель. Донецк, 1984.

КРАПЛИННЕ ЗРОШУВАННЯ — один із способів *мікрозрошування*.

КРАСИЛІВ — місто Хмельн. обл., райцентр. Лежить на р. *Случі* (прит. Горині, бас.

Дніпра), за 3 км від залізнич. ст. Красилів. Автостанція. 21,4 тис. ж. (1990). Відомий з 1444, місто з 1964. Поверхня — підвищена хвиляста рівнина. Пересічна т-ра січня —5,5°, липня +18,4°. Опадів 544 мм на рік. Пл. зелених насаджень 569 га. З-ди: маш.-буд., агрегатний, комбікормовий, два асфальтові, цукровий, птахофабрика. Істор.-краєзнавчий музей.
Об'єкт туризму — меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули в роки Вел. Вітчизн. війни.

КРАСИ́ЛІВСЬКИЙ РАЙОН — район у центр. частині Хмельн. обл. Утв. 1923. Пл. 1,2 тис. км^2. Нас. 65,6 тис. чол. (1990), у т. ч. міського — 24,4 тис. У районі — м. *Красилів* (райцентр), смт *Антоніни* та 93 сільс. населені пункти.
Лежить у межах *Подільської височини*. Поверхня — підвищена хвиляста лесова рівнина. Є балки, прохідні долини, западини. Корисні копалини: торф, вапняки, глина, пісок. Міститься у *Західно-Українській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —5,5°, липня +18,4°. Опадів 550 мм на рік, більша частина випадає влітку. Період з т-рою понад +10° становить 158 днів. Висота снігового покриву 20 см. К. р. належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Річки *Случ* та *Ікопоть* (бас. Дніпра), на пд. межі — р. Бужок (бас. Пд. Бугу). На р. Случ — Кузьминське озеро. Споруджено 114 ставків (заг. пл. водного дзеркала 1,5 тис. га). Переважають темно-сірі опідзолені грунти, чорноземи типові малогумусні (78 % пл. району), є також чорноземи опідзолені, лучні, лучно-чорноземні грунти, торфовища та ін. Пл. лісів 8,9 тис. га (дуб, граб, сосна, осика, клен). У К. р. — *Моломолинцівський заказник* та Антонінський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва респ. значення, 11 пам'яток природи місц. значення.
Пром. підприємства — у Красилові (заводи: маш.-будівний, агрегатний, комбікормовий, цукр., два асфальтові) та Антонінах (цукр. комбінат). Спеціалізація с. г. — рослинництво зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, цукр. буряки, картопля, овочеві. Садівництво на пл. 0,6 тис. га. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 90,2, у т. ч. орні землі — 80,5, сіножаті — 6,8, пасовища — 2,3. Зрошується 0,4 тис. га; осушено 3,9 тис. га. В К. р. — 29 колгоспів, 1 радгосп, птахофабрика. Залізничні ст.: Красилів, Антоніни. Автомоб. шляхів 740 км, у т. ч. з твердим покриттям — 510 км. Істор.-краєзнавчий музей (Красилів). Об'єкти туризму: меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули в роки Вел. Вітчизн. війни (Красилів); пам'ятка архітектури — комплекс споруд садиби, 18 ст., і парк, 19 ст., у Антонінах.
Г. І. Денисик, Б. Д. Панасенко.

КРА́СНА — річка у Білоцерківському і Обухівському р-нах Київ. обл., права прит. *Дніпра* (впадає у *Канівське водосховище*). Довж. 48 км, пл. бас. 357 км^2. Бере початок на Сх. від с. Вільшанської Новоселиці. Долина трапецієподібна, шир. до 1,8 км, глиб. до 60 м. Пересічна шир. заплави 200 м. Річище звивисте, шир. до 10 м. Похил річки 1,7 м/км. Живлення мішане. Замерзає наприкінці листопада, скресає наприкінці березня. Є ставки. Воду використовують для зрошування і тех. водопостачання. Річище К. на окремих ділянках відрегульоване. Здійснюється залуження прибережних смуг.
Ю. П. Яковенко.

Красилів.
Меморіальний комплекс на честь радянських воїнів, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.

КРА́СНА — річка в Троїцькому, Сватівському і Кремінському р-нах Луганської обл., ліва прит. *Сіверського Дінця*. Довж. 131 км, пл. бас. 2710 км^2. Бере початок з джерел в межах Середньоросійської височини на Пд. від с. Тимонового. Долина переважно трапецієвидна (шир. 1,5—2 км), асиметрична, з крутим правим (вис. 40—60 м) схилом. Заплава завширшки від 100 м до 1 км, подекуди заболочена. Річище помірно звивисте, нерозгалужене; шир. його від 3—5 м до 50 м. Глиб. річки до 5 м. Похил річки 0,5 м/км. Осн. прит.: Хорина (ліва), Дуванка (права). Живлення снігове і підземне. Для потреб зрошування, водопостачання та рибництва на К. споруджено понад 30 невеликих водосховищ і ставків. На К. — міста Сватове і Кремінна; на берегах — зони відпочинку.
О. О. Кисельова.

КРА́СНЕ — селище міського типу Буського р-ну Львів. обл. Розташоване на р. Гологорівці (прит. Зх. Бугу). Залізнич. вузол. 6,4 тис. ж. (1990). Відоме з 1476, с-ще міськ. типу з 1953. Поверхня рівнинна з незначним похилом на Пн. Сх. Пересічна т-ра січня —4,1°, липня +18,2°. Опадів бл. 600 мм на рік. У К. — цукр. і комбікормовий з-ди, цех по переробці деревини Буського лісгоспзагу.

КРА́СНЕ О́ЗЕРО — озеро лагунного походження у Бердянському р-ні Запоріз. обл., на Бердянській косі. Входить до групи Бердянських солоних озер. Довж. 1,1 км, шир. до 0,6 км, пл. 0,4 км^2, глиб. до 0,5 м. Улоговина грушовидної форми. Береги низькі, подекуди поросли очеретом південним. Живиться водою Азовського м., що надходить під час штормів, та за рахунок її фільтрації. Вода К. о. за своїм складом близька до морської. Дно вкрите шаром сірої лік. грязі, яка використовується на курортах м. Бердянська. *М. Ф. Бойко.*

КРА́СНЕ О́ЗЕРО — солоне озеро у Красноперекопському р-ні Крим. обл., у групі *Перекопських озер*. Довж. 13,5 км, шир. до 2,5 км, пл. 24,4 км^2, пересічна глиб. 0,3 м (максимальна до 1 м). Улоговина видовженозвивистої форми, витягнута з Пн. на Пд. Західні береги круті, урвисті. Живиться за рахунок підземних і поверхневих вод. Пересічна солоність ропи в озері 212 ‰, влітку зростає до 260—300 ‰, взимку становить 120—140 ‰. Озеро самосадне (шар солі до 2—2,5 см). Донні відклади представлені темно-сірими мулами з окремими кристалами солі. Пром. добування магнезіальних солей і брому. Вздовж зх. узбережжя К. о. проходить траса *Північно-Кримського каналу* ім. Комсомолу України.
А. М. Оліферов.

КРА́СНЕ О́ЗЕРО, Красна Тоня — заплавне озеро у Новгород-Сіверському р-ні Черніг.

Річка Красна.

обл., на лівому березі Десни (бас. Дніпра). Довж. понад 2 км, шир. до 300 м, пл. 0,6 км^2, глиб. до 4,5 м. Улоговина видовженої форми. Пд. береги підвищені, поросли верболозом, північні — низькі, вкриті лучною рослинністю. Живиться переважно за рахунок водообміну з Десною, з якою сполучене протокою. Т-ра води влітку +18,5° на глиб. 0,5 м від поверхні, +9, +10,5° на глиб. 0,5 м від дна. Взимку замерзає. Прозорість води до 1 м. На дні мулисті і піщано-мулисті відклади. Серед водяної рослинності — очерет звичайний, лепешняк великий, стрілолист, плавун щитовидний, глечики жовті та кушир занурений. З риб водяться карась і плітка. У прибережних заростях — гніздування очеретянок, крячків, куликів. К. о. та його береги — об'єкт туризму; рибальство, мисливство. *К. А. Семенихіна.*

КРА́СНИЙ КУТ — селище міського типу Антрацитівського р-ну Луганської обл. Розташований на р. Міусику (прит. Міусу), за 18 км від залізнич. ст. Штерівка. 3,5 тис. ж. (1990). Засн. 1775, с-ще міськ. типу з 1948. Рельєф гривистий. Пересічна т-ра січня −7,1°, липня +20,9°. Опадів 485 мм на рік. Пл. зелених насаджень 711 га. Кам.-вуг. шахта «Краснокутська», лісництво.

КРА́СНИЙ ЛИМА́Н (до 1938 — с-ще Лиман) — місто обл. підпорядкування Донец. обл., райцентр. Розташований на Пн. області, на березі оз. *Лиман.* Залізнич. вузол. 31,1 тис. ж. (1990). Засн. 1667, місто з 1938.

Поверхня рівнинна, похил її до озера. Перевищення висот бл. 30 м. Пересічна т-ра січня −6,3°, липня +21,8°. Опадів 520 мм на рік. Пл. зелених насаджень 617 га. Метеостанція. В місті — підприємства залізнич. транспорту; з-ди: силікатної цегли, 3 асфальтових, консервний, комбікормовий; кар'єроуправління, харчосмакова ф-ка, лісгоспзаг. Тех. школа машиністів, мед. і профес.-тех. уч-ща.

Об'єкт туризму — погруддя льотчика-космонавта двічі Героя Рад. Союзу Л. Д. Кизима, який тут народився.

КРА́СНИЙ ЛУЧ (до 1920 — Криндачівка) — місто обл. підпорядкування Луганської області. Розташований в пд. частині області. Залізнична станція, автовокзал. 113,5 тис. ж. (1990). Лежить на пд. схилах Донецького кряжа. Поверхня хвиляста, розчленована системою балок і ярів. Похил поверхні на Пд. Зх. Перевищення висот бл. 240 м. Пересічна т-ра січня −7°, липня +22°. Опадів понад 500 мм на рік. Пл. зелених насаджень 2144,5 га. Це одне з найбільш озеленених міст Донбасу. Осн. галузь промсті — вугільна (5 кам.-вугільних шахт, 3 збагачувальні ф-ки). З-ди: маш.-буд., авторем., буд. конструкцій і металообробки, рем.-мех., залізобетонних виробів, буд. матеріалів, мол.; меблева і швейна ф-ки, м'ясний і хлібний комбінати. Енергетичний та гірничий технікуми, 9 профес.-тех. уч-щ. Філіал Ворошиловгр. краєзнавчого музею (музей бойової слави шахтарів на р. Міус). Бюро подорожей та екскурсій.

Літ.: Макеев Г. И., Мезеря А. С. Красный Луч. Путеводитель. Донецк, 1984.

КРА́СНИКОВЕ О́ЗЕРО — заплавне озеро у Голопристанському р-ні Херсон. обл., на о. Красниковому у дельті Дніпра, за 4 км на Пн. від с. Старої Збур'ївки. У зх. і сх. частинах протоками сполучається з Дніпром, у північній — з озерами *Лягушкою* і Окуневим. Довж. 2,6 км, шир. до 1 км, пл. 1,8 км^2, пересічна глиб. 1,5 м. Улоговина видовжено-овальної форми. Береги низовинні, заболочені. Взимку замерзає. Прозорість води до 1,2 м, мінералізація 200—325 мг/л. Донні відклади представлені шаром чорного сапропелевого мулу з детритом. З рослин поширені очерет південний, рогіз вузьколистий, серед рідкісних — водяний горіх, сальвінія плаваюча. К. о. — місце нересту ляща, судака, тарані, осетра; є ондатра. *М. Ф. Бойко.*

КРА́СНІ О́КНИ (до 1919 — Окни) — селище міського типу Одес. обл., райцентр, на р. *Ягорлику* (прит. Дністра), за 20 км від залізничної ст. Чубівка. Вузол автошляхів. 5,9 тис. ж. (1990). Засн. в останній чверті 18 ст., с-ще міськ. типу з 1959. Лежить у заплаві й на терасах річкової долини. Пересічна т-ра січня −4,3°, липня +22°. Опадів 450 мм на рік. Пл. зелених насаджень 8,7 га. У К. — харчокомбінат, міжколг. комбікормовий, маслосироробний і хлібний з-ди. Істор.-краєзнавчий музей.

КРАСНОАРМІ́ЙСЬК (до 1934 — Гришине, 1934—38 — Постишеве, до 1964 — Красноармійське) — місто обл. підпорядкування Донец. обл., райцентр. Розташований на Заході області. Залізнич. вузол, автовокзал. 73 тис. ж. (1990). Виник на поч. 80-х рр. 19 ст., місто з 1938. Нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1975). Поверхня рівнинна, підвищена в центр. частині, розчленована ярами та балками. Перевищення висот понад 60 м. Пересічна т-ра січня −6,0°, липня +21,2°. Опадів 516 мм на рік. Пл. зелених насаджень 639 га. Метео- та лісомеліоративна станції.

У К. — підприємства залізнич. транспорту; з-ди: динасовий, «Електродвигун», «Металіст», по виробн. засобів пилеподавлювання, два «Буддеталь»; комбінат великопанельного домобудування, швейна ф-ка. Харч. пром-сть (хлібний комбінат, харчосмакова ф-ка). Філіал Донец. політех. ін-ту, пед. та профес.-тех. уч-ща. Бюро подорожей та екскурсій. Музеї: істор.-краєзнавчий та меморіальний укр. рад. композитора М. Д. Леонтовича, який працював у К. 1904—08.

Серед об'єктів туризму — пам'ятник Маршалу Рад. Союзу, двічі Герою Рад. Союзу К. С. Москаленку, який народився в с. Гришиному Красноармійського району.

Літ.: Подзолкин М. А. Красноармейск. Путеводитель. Донецк, 1985.

КРАСНОАРМІ́ЙСЬКИЙ РАЙО́Н — район у зх. частині Донец. обл. Утв. 1923. Пл. 1,4 тис. км^2. Нас. (без м. *Красноармійська*) 38,7 тис. чол., у т. ч. міського — 8,6 тис. (1990). Райцентр — місто обл. підпорядкування Красноармійськ. У К. р. — селища міського типу *Гродівка*, *Новоекономічне*, *Удачне* та 92 сільс. населені пункти. Нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1977).

Розташований в межах *Донецької височини*. Поверхня пологохвиляста, розчленована ярами і балками. Осн. корисна копалина — кам. вугілля. Є та-

кож глина і пісок для виготовлення цегли. Лежить у *Донецькій північностеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −6,6°, липня +21,4°. Період з т-рою понад +10° становить 165 днів. Опадів 480—500 мм на рік, осн. частина їх випадає в теплий період року. Належить до посушливої, дуже теплої агрокліматич. зони. Метео- та лісомеліоративна станції (у Красноармійську). Осн. річки — *Солона* (прит. Вовчої, бас. Дніпра) та *Казенний Торець* (прит. Сіверського Дінця). На Пд. району — Курахівське вдсх. Збудовано 63 ставки заг. пл. водного дзеркала 1017 га. Тер. району проходить траса *Дніпро — Донбас каналу*. Осн. тип грунтів — звичайні середньо- та малогумусні чорноземи. Є також чорноземи солонцюваті та лучні грунти. Рослинність степова (ковила, типчак, піщанка українська, катран татарський, кермек, пирій та ін.) збереглась в основному на схилах балок, річкових долин. Ліси байрачного типу (дуб, ясен, клен, тополя, берест, груша дика), їх площа 536 га; поширені чагарники (терен, глід, жостір). У районі — ентомологічний заказник місц. значення Удачненський.

Підприємства харч. пром-сті, цегельний з-д (смт Гродівка). С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, соняшнику, овочевих культур, виробництві молока, м'яса, яєць. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 118,4, у т. ч. орні землі — 103,6, сіножаті і пасовища — 12,4. Зрошується 6,8 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, кормові, баштанні. Садівництво. Осн. галузь тваринництва — скотарство, допоміжні — птахівництво, свинарство, вівчарство, рибництво. У районі — 20 колгоспів, 6 радгоспів, птахофабрика. Залізничні ст.: Красноармійськ, Гродівка, Удачна, Желанна, Чунишине, Селидівка, Цукуриха, Новогродівка. Автошляхів 519 км, у т. ч. з твердим покриттям — 474 км. Серед об'єктів туризму — музейні кімнати рос. рад. композитора С. С. Прокоф'єва (в с. Красному) та рад. військ. діяча, Маршала Рад. Союзу двічі Героя Рад. Союзу К. С. Москаленка (у с. Гришиному).

КРАСНО́В Андрій Миколайович (8.XI 1862, Петербург — 1.I 1915, Тбілісі) — рос. ботанік, географ і мандрівник, доктор геогр. наук з 1894. У 1885 закінчив Петербурзький ун-т. У 1889—1911 — професор Харків. ун-ту, де створив і очолив кафедру географії. Проводив геобот. дослідження у пн.-сх. частині України, на Поволжі, Алтаї, Тянь-Шані, Сахаліні, Кавказі. Здійснив подорожі до країн Зх. Європи (1887), Пн. Америки (1890), Пд.-Сх. Азії (1892, 1895). Засновник і директор Батумського бот. саду (1912—14). Розвивав ідеї В. В. *Докучаєва* про природні зони, розробляв питання походження грунтів, лесу, степової рослинності, еволюції рослинного покриву помірних і арктичних широт. На основі вивчення та порівняння трав'янистих степів Пн. півкулі розвинув геоморфологічну гіпотезу безлісся степів. Вивчав тропічну і субтропічну флору з метою введення цінних рослин у культуру, зокрема чаю. Автор підручника з заг. землезнавства для вузів. Був активним популяризатором природничих знань. Ім'ям К. названо вершину згаслого вулкана на Сахаліні.

Тв.: Травянистые степи северного полушария. М., 1894; Основы землеведения, в. 1—4. Харьков, 1895—99; Под тропиками Азии. М., 1987.

Літ.: Мильков Ф. Н. А. Н. Краснов — географ и путешественник. М., 1955; Бейлин И. Г., Парнес В. А. Андрей Николаевич Краснов. М., 1968. *С. А. Генсірук.*

КРАСНОГВАРДІ́ЙСЬКЕ (до 1945 — Курман-Кемельчі) — селище міського типу Крим. обл., райцентр. Залізнична ст. Урожайна. 11,6 тис. ж. (1990). Відоме з серед. 19 ст., с-ще міського типу з 1957. Пересічна т-ра січня −2,0°, липня +22,8°. Опадів 466 мм на рік. Пл. зел. насаджень 20 га. У К.— з-ди: маслоробний, прод. товарів, по переробці винограду, комбінати: хлібний, Урожайненський хлібопродуктів, цех Джанкойської ф-ки госп. виробів, птахокомбінат агрофірми колгоспу «Дружба народів». Профес.-тех. училище.

КРАСНОГВАРДІ́ЙСЬКИЙ РАЙО́Н — район у центр. частині Крим. обл. Утв. 1935. Пл. 1,8 тис. км². Нас. 92,1 тис. чол., у т. ч. міського — 21,7 тис. (1990). У районі — селища міськ. типу *Красногвардійське* (райцентр) і *Октябрське* та 84 сільс. населені пункти.

Більша частина К. р. лежить у межах Центрально-Кримської рівнини, пн.-східна — у межах *Присиваської низовини*. Поверхня — плоска низовинна лесова рівнина, слабо розчленована неглибокими балками. Корисні копалини: вапняки, гравій. К. р. міститься у *Кримській степовій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −2,0°, липня

+22,8°. Опадів 450 мм на рік. Період з т-рою понад +10° становить 182 дні. Висота снігового покриву 13 см (нестійкий). Метеостанція (с. Клепиніне). Пн.-зх. частина К. р. належить до дуже посушливої, помірно жаркої агрокліматич. зони з м'якою зимою, пд.-сх. частина — до Передгірного Кримського посушливого, дуже теплого агрокліматич. району з м'якою зимою. Ріки — *Салгир* з прит. Бурульча (бас. Азовського м.). Територією К. р. проходить траса Красногвардійського каналу (відгалуження *Північно-Кримського каналу* ім. Комсомолу України). Споруджено 48 штучних водойм (заг. пл. водного дзеркала 78,1 га). На Пн. Сх. переважають темно-каштанові грунти, на Пд. Зх.— чорноземи південні карбонатні, на Пн. є солонці і солончаки. Пл. полезахисних лісосмуг 3,5 тис. га. Природна степова рослинність мало збереглася (93 % тер. району розорано). 3 парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва місц. значення.

У пром-сті переважають підприємства по переробці с.-г. сировини: красногвардійські маслоробний та прод. товарів з-ди, птахо- і хлібокомбінати; 2 з-ди по переробці винограду (Красногвардійське, Октябрське); Урожайненський і Октябрський комбінати хлібопродуктів; ветсанутильзавод (с. Кремнівка); комбікормові з-ди (Мар'янівка, Ленінське, Полтавка). Рослинництво зернового і тваринництво м'ясо-молочного напрямів. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, соя, овочі. Садівництво і виноградарство. Розвинуті скотарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 155,1, у т. ч. орні землі — 132,3, пасовища — 11,3. Зрошується 36,0 тис. га. У районі — 11 колгоспів, 8 радгоспів, у т. ч. 4 племптахорадгоспи; агрофірма колгоспу «Дружба народів» (с. Новопокровка), наук.-виробниче об'єднання «Еліта» (Клепиніне), експеримент.-плодорозсадницьке г-во «Мир» (с. Янтарне).

Залізничні станції: Урожайна, Елеваторна. Автомоб. шляхів 593 км, усі — з твердим покриттям. Профес.-тех. уч-ще (Красногвардійське).

М. Р. Амельченко.

КРАСНОГО́РІВКА — місто Мар'їнського р-ну Донецької обл. Розташована на р. Лозовій (прит. Вовчої, бас. Дніпра). Залізнична станція. 18,9 тис. ж. (1990). Виникла в 70-х рр. 19 ст., місто з 1938. Поверхня — слабохвиляста рівнина. Пересічна т-ра січня −6,6°, липня +21,6°. Опадів 470 мм на рік. Пл. зелених насаджень 80 га. В місті — вогнетривний і авторем. з-ди. Донецький радгосп-технікум. Профес.-тех. училище.

КРАСНОГРА́Д (до 1922 — Костянтиноград) — місто Харків. обл., райцентр. Розташований на р. Берестовій (прит. Орелі, бас. Дніпра). Залізничний вузол. 26,4 тис. ж. (1990). Засн. 1731, місто з 1784. Найбільш підвищена пн.-сх. частина міста (вис. до 165 м), заг. похил поверхні на Пд. Зх. і Пд. Пересічна т-ра січня −7,2°, липня +20,8°. Опадів 536 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 486 га. М'ясний

та хлібопродуктів комбінати, плодоконсервний, хлібний, комбікормовий і маслоробний з-ди, меблева, хутрова, харчосмакова, бавовняна текст. фабрики. Виробничі об'єднання: «Укрбургаз» та художнє «Україна». Технікум механізації с. г., мед., пед. та профес.-тех. уч-ща. Картинна галерея, *Красноградський краєзнавчий музей*. Бюро подорожей та екскурсій.

Літ.: Голуб О. О., Рущенко П. Т. Красноград. Путівник. Харків, 1981.

КРАСНОГРА́ДСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й — філіал Харківського істор. музею. Ств. 1922. Розміщений в окремому двоповерховому будинку. Експозиційна пл. 2045 $м^2$. У фондах зберігається понад 26 тис. експонатів, демонструється 8 тис. Музей має 4 відділи: природи, історії, «Знатні люди Красноградщини», картинну галерею. У відділі природи експозиція розповідає про геогр. положення краю, знайомить відвідувачів з геол. минулим, корисними копалинами, особливостями рослинного й тваринного світу. Велику увагу приділено природоохоронним заходам. Окремий розділ музею знайомить відвідувачів з екон. і соціальним розвитком Красноградщини. На тер. музею просто неба розміщено етногр. експонати. Музей проводить екскурсії, лекції, бесіди, заняття в гуртках і клубах за вподобаннями. Щороку його відвідує понад 45 тис. чоловік.

Літ.: Красноградський краєзнавчий музей. Путівник. Харків, 1976; Мариненко Д. Т. [та ін.]. Красноградский краеведческий музей. Путеводитель. Харьков, 1986. *В. П. Анголенко.*

КРАСНОГРА́ДСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд.-зх. частині Харків. обл. Утворений 1932. Пл. 0,98 тис. $км^2$. Нас. 57,9 тис. чол., у т. ч. міського — 26,4 тис. (1990). У районі — м. *Красноград* (райцентр) та 57 сільс. населених пунктів.

Поверхня — пологохвиляста лесова рівнина, що має заг. похил на Пд. Зх. Найбільш підвищена пн. частина (вис. до 170—180 м). Корисні копалини: газ (частина *Західно-Хрестищенського газоконденсатного родовища* і Соснівське родовище), нафта, мергель, лесовидні суглинки, піски, глини. Пн. частина району лежить у межах *Лівобережно-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції*, південна — *Лівобережно-Дніпровсько-Приазовської північностепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня −7,0°, липня +20,8°. Період з т-рою

КРАСНОГРАДСЬКИЙ РАЙОН ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

понад +10° становить 165 днів. Опадів 508 мм на рік. Найбільше їх випадає у весняно-літній період. Висота снігового покриву 10—12 см. Міститься у недостатньо вологій, теплій агрокліматич. зоні. Метеостанція у Краснограді. Гол. річка — *Берестова* (прит. Орелі, бас. Дніпра), яка перетинає район з Пн. Сх. на Пд. Зх., та її притоки *Берестовенька* і Вошива. Збудовано 97 ставків заг. пл. водного дзеркала 444 га. Серед грунтів найпоширеніші чорноземи звичайні середньогумусні (в основному на вододільних плато та їхніх схилах), чорноземи лучні, лучно-болотні та болотні грунти (*на знижених ділянках*). Пл. лісів і лісових насаджень (в основному полезахисні і прияружні насадження) 9,3 тис. га. Осн. породи — сосна (45 % площі лісів) та дуб (40 %). Ростуть також липа, тополя, вільха чорна, берест, береза, біла акація тощо. У районі — ентомологічні Ленінський та Мокрянський заказники місц. значення.

Найбільші підприємства району: красноградські комбінати хлібопродуктів та м'ясний, маслоробний і плодоконсервний з-ди, бавовняна текст. і хутрова ф-ка, виробниче художнє об'єднання «Україна». Осн. напрям розвитку рослинництва — зерново-буряківничий, тваринництва — м'ясо-мол. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 75, у т. ч. *орні землі* — 63, сіножаті і пасовища — 11. Зрошується 2,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, гречка, цукр. буряки, соняшник, картопля. Овочівництво, у т. ч. тепличнопарникове. Галузі тваринництва — скотарство, свинарство, птахівництво. У районі — 12 колгоспів, 2 радгоспи, дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи (с-ще Дослідне). Залізнич. вузол Красноград, залізничні станції Берестовеньки, Куми, Валки. Автомоб. шляхів 269 км, у т. ч. з твердим покриттям — 236 км. Технікум механізації с. г., мед., пед. та профес.-тех. уч-ща, *Красноградський краєзнавчий музей*, картинна галерея, бюро подорожей та екскурсій (Красноград).

Об'єкти туризму — *пам'ятники*: на честь 96-ти червоноармійців-естонців, які загинули 1920 у боротьбі за владу Рад; жителям міста, страченим гітлерівцями 1941; рад. воїнам, які полягли в боях за визволення міста; *на могилі* укр. художника, фольклориста й етнографа П. Д. Мартиновича (всі — у Красноградi).

А. П. Голиков, С. О. Юрченко.

КРАСНОДО́Н (до 1938 — Сорокине) — місто обл. підпорядкування Луганської обл., райцентр. Розташований у пд.-сх. частині області, на лівому березі р. Великої Кам'янки (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція. 54 тис. ж. (1990). Засн. 1910—14, місто з 1938. Поверхня пасмова, розчленована ярами. Поклади кам. вугілля. Пересічна т-ра січня −7,7°, липня +21,4°. Опадів 450—500 мм на рік. В пд. частині К. на річці збудовано ставок. Пл. зелених насаджень 1222 га.

Пром-сть міста представлена підприємствами вуг. (шахтоуправління, кам.-вуг. шахта), маш.-буд. (з-ди рем.-мех. та «Юність») і харч. (хлібний, мол. з-ди, м'ясокомбінат, харчосмакова ф-ка) пром-сті. Виробн. буд. матеріалів (комбінат буд. матеріалів, з-д залізобетонних виробів).

У К. — вечірній гірничий технікум, 5 профес.-тех. уч-щ, дитячий санаторій, два галузеві санаторії-профілакторії, туристський готель «Краснодон».

Об'єкт туризму — меморіальний комплекс на честь героїв підпільної комсомольської орг-ції «Молода гвардія», яка діяла в К. в період нім.-фашист. окупації міста 1942—43.

Літ.: Гордиенко Г. Ф. Краснодон. Фотоочерк. Донецк, 1985.

КРАСНОДО́Н (до 1922 — Єкатеринодон) — селище міського типу Луганської обл., підпорядковане Краснодонській міськраді. Розташований за

Краснодон. Пам'ятник на місці загибелі комуністів-підпільників і членів підпільної комсомольської організації «Молода гвардія». Вулиця Комсомольська.

3 км від залізнич. ст. Сімейкине. 7,3 тис. ж. (1990). Засн. 1910, с-ще міськ. типу з 1938. Рельєф пасмовий, розчленований ярами та балками. Пересічна т-ра січня −7,3°, липня +21,2°. Опадів 500 мм на рік. Збудовано ставок пл. 1,4 га. Пл. зелених насаджень 9,6 га. В с-щі — з-д автоагрегатів.

КРАСНОДОНСЬКИЙ РАЙОН — район у пд.-сх. частині Луганської обл. Утворений 1965. Пл. 1,4 тис. км^2. Нас. (без м. *Краснодона*) 36,3 тис. чол., у т. ч. міського — 11,5 тис. (1990). Райцентр — місто обл. підпорядкування Краснодон. У районі — селища міськ. типу *Великий Лог*, *Мирне*, *Новоолександрівка*, *Новосвітлівка*, *Сімейкине*, Талове та 52 сільс. населені пункти.

Більша частина району розташована на Донецькій височині. Поверхня розчленована балками та ярами, пн. частина району — горбисто-пасмова, пологохвиляста височина, південна — хвиляста височина. Рельєф ускладнений останцями осадочних порід. Осн. корисна копалина — кам. вугілля; є також пісковики, вапняки, мергелі тощо. Лежить у межах *Донецької північностепової фізико-географічної провінції*.

Пересічна т-ра січня −7,4°, липня +22°. Період з т-рою понад +10° становить 173 дні. Опадів 440 мм на рік, осн. частина яких випадає в теплий період. Висота снігового покриву 16—19 см. Розташований у Донецькому недостатньо вологому, дуже теплому агрокліматичному районі. Метеостанція у Краснодоні. Річки: *Сіверський Донець* (на пн.-сх. межі району) та його притоки *Велика Кам'янка* та *Луганчик*. Осн. тип грунтів — звичайні мало- і середньогумусні чорноземи. Природна рослинність збереглася мало. Пл. лісів і лісових насаджень 38 тис. га. Осн. породи: дуб, тополя, акація, клен. Серед підприємств району — з-д залізобетонних виробів та комбінат буд. матеріалів у Краснодоні. С. г. має овочевомол. напрям. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 93,2, у т. ч. орні землі — 71,8, сіножаті і пасовища — 19,3. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, жито, ячмінь, овес, соняшник, картопля. Овочівництво (капуста, огірки, цибуля, морква, перець та ін.). Садівництво. У районі — 18 радгоспів, у т. ч. 4 птахофабрики. Залізничні станції: Встрєчна-Донецька, Тормозний, Сімейкине, Новосвітлівський та ін. Автомоб. шляхів з твердим покриттям 779 км. Профес.-тех. уч-ще. Район має значні рекреаційні ресурси (в основному долина Сіверського Дінця, де розташовані численні бази відпочинку, піонерські табори тощо). Серед об'єктів туризму — будинок-музей героя громадян. війни О. Я. Пархоменка на його батьківщині (с. Пархоменко).

В. І. Єфименко.

КРАСНОДОНСЬКИЙ РАЙОН ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

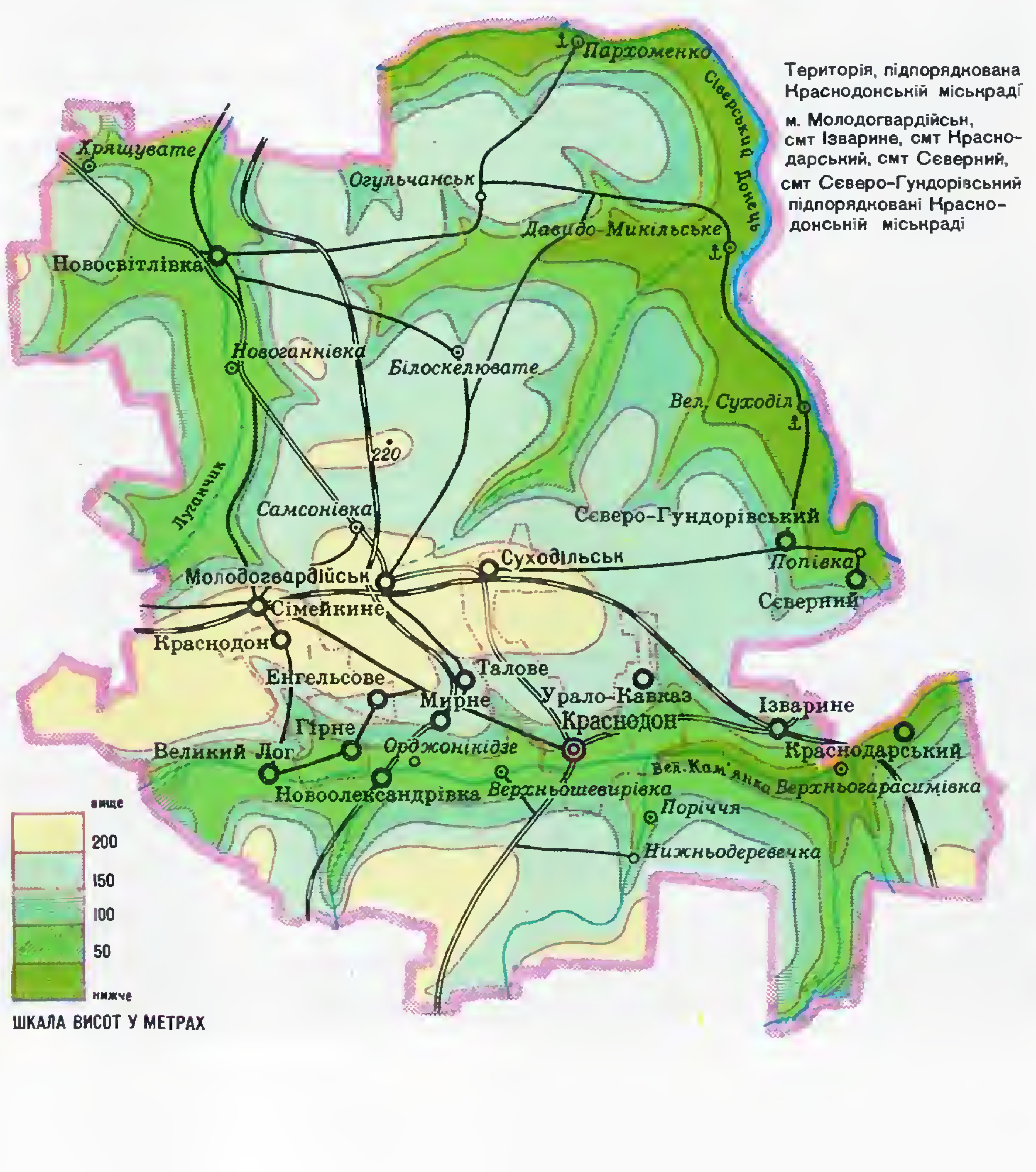

КРАСНОЗНАМ'ЯНСЬКА ЗРОШУВАЛЬНА СИСТЕМА — меліоративна система у Скадовському, Цюрупинському і Голопристанському р-нах Херсонської області. Складається з двох частин — власне К. з. с. (споруджено 1956—66), що забезпечує зрошування 72,5 тис. га с.-г. угідь, та Зональної системи (споруджено 1976, пл. 24,4 тис. га). У грунтовому покриві К. з. с. переважають темно-каштанові солонцюваті грунти різного мех. складу, у прибережній смузі (до 5 км) поширені засолені грунти — солонці, солончаки та ін. Грунтоутворюючою породою є суглинки піскуваті, які перекривають пилуваті супіски та дрібнозернисті піски. Гідрограф. сітка відсутня. Грунтові води залягають на глиб. від 0,5—3 м (у пд., приморській, частині системи) до 3—12 м (у північній). Мінералізація вод змінюється з Пн. на Пд. Зх. від прісних до дуже солоних. Джерело живлення К. з. с.— *Північно-Кримський канал* ім. Комсомолу України, вода з якого самоплином надходить у Краснознам'янський магістральний канал і за допомогою насосної станції — у Зональний канал. Краснознам'янський магістральний канал (довж. 102 км, макс. витрата води 44 м^3/с) має трапецієвидний поперечний переріз, укоси його облицьовані бетоном (у процесі реконструкції). Вода подається у міжгосп. розподільні канали заг. довжиною 166 км. Значну частину зрошувальних каналів (заг. їхня довж. 976 км) під час реконструкції облицьовано залізобетонними плитами по поліетиленовій плівці або замінено закритими трубопроводами. Для забезпечення експлуатаційного режиму збудовано бл. 12 тис. гідротех. споруд, на пл. 12,5 тис. га проведено кап. планування. Вода на зрошування подається 18 насосними станціями. Зрошувальну мережу Зональної системи (довж. магістрального каналу 30 км) виконано у трубопроводах довж. 610 км, з яких внутрішньогосп. мережа становить 579 км. Зрошування здійснюється за допомогою 21 насосної станції та дощувальних машин «Фрегат» і «Волжанка». На с.-г. угіддях системи вирощують переважно зернові і кормові культури, на колишніх солончаках (10,2 тис. га) — рис. Для підвищення родючості грунтів рекомендується внесення гіпсу та добрив, збільшення частки багаторічних трав у сівозмінах тощо. К. з. с. споруджена на землях з природно високим рівнем грунтових вод. Для його зниження і запобігання процесам підняття рівня підземних вод при зрошуванні споруджено вертикальний (на пл. 100 тис. га) та горизонтальний (на пл. 7 тис. га) дренажі.

Я. М. Біланчин, В. Д. Дупляк.

КРАСНОЇЛЬСЬК — селище міського типу Сторожинецького р-ну Чернів. обл. Розташований на р. Серетель (прит. Малого Серету, бас. Дунаю). Залізнич. ст. Чудей. 7,9 тис. ж. (1990). Рельєф горбисто-пас-

мовий. Пересічна т-ра січня −5,5°, липня +17,5°. Опадів 740 мм на рік. У К.— пам'ятка природи джерело Красноїльське, *парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва* (обидва — місц. значення). Деревообр. комбінат. Санаторій.

КРАСНОКУ́ТСЬК (до 1780 — Красний Кут) — селище міського типу Харків. обл., райцентр. Розташований на правому березі р. Мерло (прит. Ворскли, бас. Дніпра), за 22 км від залізнич. ст. Губарівка. 8,5 тис. ж. (1990). Засн. 1651, с-ще міськ. типу з 1925. Поверхня — пологохвиляста рівнина, розчленована ярами та балками. Перевищення висот бл. 90 м. Пересічна т-ра січня −7,6°, липня +20,2°. Опадів 467 мм на рік. Пл. зелених насаджень 711 га. Парк, закладений 1809,— пам'ятка садово-паркового мистецтва (респ. значення), та ентомологічний заказник (місц. значення). У селищі — маслозавод, меблева ф-ка виробничого об'єднання «Харківдерево», цех Богодухівського заводоуправління цегельних заводів, харч. комбінат. Дослідна станція садівництва.

КРАСНОКУ́ТСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-зх. частині Харків. обл. Утв. 1923. Пл. 1,1 тис. км^2. Нас. 40,5 тис. чол., у т. ч. міського — 10,9 тис. (1990). У районі — с-ща міськ. типу *Костянтинівка, Краснокутськ* (райцентр) та 82 сільс. населені пункти.

Розташований у пд.-сх. частині *Полтавської рівнини*. Поверхня — низовинна плоска лесова рівнина, розчленована балками та долинами річок. Корисні копалини: нафта, природний газ, цегельно-черепична сировина. Міститься у *Лівобережно-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −7,3°, липня +20,3°. Період з т-рою понад +10° становить 160 днів. Опадів 520 мм на рік, в основному в теплий період року. Висота снігового покриву 19 см. Розташований у недостатньо вологій, теплій агрокліматич. зоні. Осн. річка — *Мерло* (прит. Ворскли, бас. Дніпра), яка перетинає район з Пн. Сх. на Пд. Зх. і приймає притоки *Мерчик*, Грузька, Колонтаїв. Збудовано водосховища Трудолюбівське (104 га) і Бідилівське (82 га) та 54 ставки заг. пл. водного дзеркала 513 га. Найпоширеніші чорноземні грунти. Є також опідзолені та ін. Ліси (в основному невеликі масиви) займають 20,2 тис. га. Осн. породи — сосна (55 % лісових насаджень) і дуб (35 %); є також липа, клен, ясен, береза, осика. У районі — Краснокутський та Наталіївський парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва респ. значення, Краснокутський ентомологічний та Мурафський бот. заказники, 4 пам'ятки природи (всі — місц. значення).

Пром-сть представлена в основному підприємствами по переробці місц. с.-г. сировини; найбільші — Пархомівський, Ананьївський (смт Костянтинівка) та Мурафський цукр., Краснокутський маслоробний з-ди. Рослинництво району спеціалізується на вирощуванні зернових культур (озима пшениця, жито, ячмінь, кукурудза), цукр. буряків і соняшнику, а також картоплі, овочевих та баштанних культур. Тваринництво мол.-м'ясного напряму (скотарство, вівчарство, птахівництво). Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 77,3, у т. ч. орні землі — 66,8, пасовища і сіножаті — 9,2. Понад 2,3 тис. га зрошується. У районі — 13 колгоспів, 5 радгоспів, дослідна станція садівництва. Залізничні станції: Водяна і Коломак. Автошляхів 340 км, у т. ч. з твердим покриттям — 224 км. Діє санаторій (с-ще Володимирівка). Історико-художній музей в с. Пархомівці.

А. П. Голиков, С. О. Юрченко.

Краснокутський район. Краєвид.

КРАСНОЛИМА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн. частині Донец. обл. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км^2. Нас. 28,0 тис. чол. (без м. *Красний Лиман*), у т. ч. міського — 14,3 тис. (1988). Райцентр — місто обл. підпорядкування Красний Лиман. У районі — с-ща міськ. типу *Дробишеве, Кіровськ, Новоселівка, Ямпіль, Ярова* та 32 сільс. населені пункти.

Лежить у межах пд. відрогів *Середньоросійської височини*. Поверхня розчленована ярами, балками; в пн. частині — підвищена пологохвиляста лесова рівнина, в південній — низовинна хвиляста лесова і алювіальна рівнина. Корисні копалини: крейда, пісок, джерела мін. вод. Розташований у *Задонецько-Донській північностеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −6,6°, липня +21,8°. Період з т-рою понад +10° становить 170 днів. Опадів 520 мм на рік, в основному в теплий період року. Висота снігового покриву 5 см. Міститься в посушливий, дуже теплий агрокліматич. зоні. Метеостанція у Красному Лимані. Річки: *Сіверський Донець* (по якому частково проходить пд. межа району) та його притоки *Жеребець, Нетриус*. У К. р.— частина *Червоноооскільського водосховища*; збудовано 75 ставків (загальна площа водного дзеркала 1,6 тис. га). Є багато озер, у т. ч. оз. *Лиман*. Серед грунтів переважають чорноземи звичайні (70 % площі району). Є також дерново-слабопідзолисті піщані, чорноземи опідзолені; по долинах річок — лучно-чорноземні, лучно-болотні ґрунти. Лісові масиви містяться в основному по долині Сіверського Дінця. Лісом вкрито 33,8 тис. га. Осн. лісоутворюючі породи: сосна (71 % площі лісів), дуб (15,4 %), ясен, берест, береза, вільха, осика та ін. У межах району — ландшафтний *Святогірський заказник* респ. значення; 4 заказники та 2 пам'ятки природи (всі — місц. значення.).

Підприємства по виробн. буд. матеріалів та харч. пром-сті (краснолиманські силікатної цегли, консервний і комбікормовий з-ди, харчосмакова ф-ка

та ін.). Осн. галузь с. г.— рослинництво зерново-овочевого напряму; тваринництво — м'ясо-мол. напряму. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 64,3, у т. ч. орні землі — 49,3, сіножаті і пасовища — 13,6. Зрошується 9,7 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, соняшник, овочеві. Провідна галузь тваринництва — скотарство мол.-м'ясного напряму. Розвинуті птахівництво, свинарство. У районі — 10 колгоспів, 5 радгоспів. Залізнич. вузол Красний Лиман, залізнич. станції: Ямпіль, Брусин, Форпостна, Слов'яногірськ. Автомоб. шляхів 306 км, у т. ч. з твердим покриттям — 224 км. У районі — будинок відпочинку «Шурівський», численні бази відпочинку, піонерські табори. Мед. та профес.-тех. уч-ща (Красний Лиман).

КРАСНООКНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-зх. частині Одес. обл. Утв. 1923. Пл. 1,0 тис. км^2. Нас. 24,3 тис. чол., у т. ч. міського — 5,9 тис. (1990). У районі — смт *Красні Окни* (райцентр) і 55 сільс. населених пунктів.

К. р. лежить на пд. відрогах *Подільської височини.* Поверхня — підвищена пологохвиляста лесова рівнина, глибоко розчленована ярами і балками, в пд.-сх. частині району на схилах трапляються *зсуви.* Глибина розчленування поверхні до 100—150 м. Поклади вапняків. К. р. розташований у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня $-4,3^\circ$, липня $+22,0^\circ$. Опадів 420—490 мм на рік, кількість їх зменшується на Пд. Сх. Висота снігового покриву 15 см

(нестійкий). Період з т-рою понад $+10^\circ$ становить 174 дні. Пн.-зх. частина К. р. належить до недостатньо вологої теплої агрокліматич. зони, пд.-східна — до посушливої, дуже теплої агрокліматич. зони. Річки: *Ягорлик* з прит. Тростянцем (бас. Дністра). Переважають чорноземи типові малогумусні, на Пн. Зх.— чорноземи опідзолені. Природна рослинність представлена залишками лучних степів і лісів з дуба скельного та насаджень білої акації. Пл. лісів 5,5 га.

Найбільші підприємства: Олексіївський з-д буд. матеріалів (с. Федосіївка), харчокомбінат, маслосироробний і міжколг. комбікормовий заводи (Красні Окни). С. г. спеціалізується на рослинництві зернового та тваринництві м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, соняшник. Розвинуті скотарство, вівчарство, свинарство і птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1987) — 84,6, у т. ч. орні землі — 69,4, пасовища — 14,7. Зрошується 506 га. У районі — 16 колгоспів, відгодівельний радгосп. Автомоб. шляхів 263,7 км, у т. ч. з твердим покриттям — 231,5 км. Істор.-краєзнавчий музей (Красні Окни).

В. В. Ковалівський, О. В. Кудрін.

КРАСНОПА́ВЛІВКА — селище міського типу Лозівського р-ну Харків. обл. Розташована поблизу Краснопавлівського водосховища каналу Дніпро — Донбас. Залізнична станція. 8,6 тис. ж. (1990). Засн. 1869, с-ще міськ. типу з 1972. Пересічна т-ра січня $-7,8^\circ$, липня $+20,4^\circ$. Опадів 480 мм на рік. Пл. зелених насаджень 10 га. В селищі — комбінат хлібопродуктів, філіали лозівських сироробного з-ду та харчосмакової ф-ки.

КРАСНОПА́ВЛІВСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище на р. Попільній (притока Бритаю, бас. Сіверського Дінця), у Харків. обл. Створюється з 1981. Заг. площа 35 км^2, повний об'єм — до 0,41 км^3. При створенні К. в. споруджено земляну греблю (довж. 2,21 км, вис. 37 м) з донним водопуском. К. в. наливне, на трасі *Дніпро — Донбас каналу,* живиться водою *Дніпродзержинського водосховища.* Береги водосховища порівняно пологі, суглинисті. Мінералізація води 350 мг/л, максимальні її значення передбачаються в межах 480 мг/л. Вміст розчинного кисню від 7 до 15 мг/л. Прозорість води до 40 см, pH лужна. Взимку замерзає; пересічна товщина льоду 0,5 м, у суворі зими — до 1 м. Коливання рівня води досягає 19 м, що пов'язано з різними обсягами водоспоживання протягом року. Осн. призначення К. в.— вирівнювання витрат води у каналі Дніпро — Донбас і водопостачання міст Харкова, Лозової та ін. Уздовж берегів К. в. створено водоохоронні зони. Здійснюються комплексні заходи щодо захисту водосховища від евтрофування і забруднення, проводять лісонасадження. Для спостережень за гідрологічним і гідробіол. режимами водойми створюють озерну станцію та 3 гідролог. пости.

Літ.: Природа Украинской ССР. Моря и внутренние воды. К., 1987.

В. О. Осадчук, Л. А. Сіренко.

КРАСНОПЕРЕКО́ПСЬК — місто обл. підпорядкування Крим. обл. Розташований у пд. частині *Перекопського перешийка.* Залізнична станція, автовокзал. 31,7 тис. ж. (1990). К. виник 1932, місто з 1966. Пересічна т-ра січня $-2,4^\circ$, липня $+23,3^\circ$. Опадів 336 мм на рік. Пл. зелених насаджень 43,3 га. У К.— швейна ф-ка; з-ди: Перекопський бромний, Кримський содовий, два залізобетонних виробів, прод. товарів, консервний, панельного домобудування, молокозавод, трест «Перекопхімбуд», підприємства управління «Кримканалбуд». Внаслідок зосередження хім. виробн. у місті склалася складна екологічна ситуація. Бюро подорожей та екскурсій. Краєзнавчий музей. Об'єкти туризму — пам'ятники: героям 3-х штурмів Перекопу; акад. М. С. Курнакову; М. В. Фрунзе; на братській могилі радянських воїнів, які загинули в роки Вел. Вітчизн. війни.

КРАСНОПЕРЕКО́ПСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн. частині Крим. обл. Утв. 1930. Пл. 1,4 тис. км^2. Нас. 31,6 тис. чол. (1990, без м. *Красноперекопська*). Райцентр — місто обл.

Краснолиманський район. Краєвид біля с. Закітного.

Красноперекопськ. Пам'ятник героям трьох штурмів Перекопу.

підпорядкування Красноперекопськ, у районі — 41 сільс. населений пункт.

К. р. розташований у межах *Присиваської низовини.* Поверхня — низовинна плоска лесова рівнина, рельєф ускладнений озерними улоговинами, сухими річищами, западинами. Корисні копалини: ропа солоних озер, гіпс. Є лік. грязі, мін. води. К. р. лежить у *Кримській степовій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня $-2,4°$, липня $+23,3°$. Опадів 336 мм на рік. Період з т-рою понад $+10°$ становить 182 дні. З несприятливих кліматич. явищ — тумани (12 % днів на рік). Висота снігового покриву 8 см (нестійкий). К. р. належить до дуже посушливої, помірно жаркої агрокліматич. зони з м'якою зимою. Метеостанція (с. Ішунь). На Зх. район омивають *Каркінітська затока*, Перекопська і Чатирлицька затоки Чорного м., на Пн.— затока *Сиваш* Азовського м. В центр. частині району — група *Перекопських озер*, зокрема *Старе озеро, Красне озеро, Кияцьке озеро, Кирлеуцьке озеро, Айгульське озеро*. Територією К. р. проходять траси *Північно-Кримського каналу* ім. Комсомолу України та його відгалуження — Роздольненського каналу. Ріка Чатирлик (бас. Чорного м.) влітку пересихає. Переважають темно-каштанові солонцюваті грунти, є також каштанові, лучно-каштанові, на прибережних ділянках — солонці. Пл. полезахисних лісонасаджень 1,34 тис. га. На території К. р.— *Каркінітський заказник* респ. значення.

Пром. підприємства: комбінат хлібопродуктів, комбікормовий з-д (с. Воїнка), рибокомбінат (Ішунь). Галузі спеціалізації с. г.— рослинництво зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, рис, овочеві, фрукти, виноград. Розвинуте скотарство, допоміжні галузі — вівчарство, свинарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 84,6, у т. ч. орні землі — 67,4, пасовища — 16,2. Зрошується 36,8 тис. га. У К. р.— 12 радгоспів, колгосп. Залізничні станції: Воїнка, Красноперекопськ, Армянськ. Автомоб. шляхів з твердим покриттям 408 км. Об'єкти туризму — пам'ятники на братських могилах: воїнів 51-ї, 52-ї та Латиської стрілецької дивізій і бійців Ударно-вогневої бригади, які загинули 1920 (Перекопський вал, с. Перекоп); червоноармійців і рад. воїнів, які загинули в роки громадянської і Вел. Вітчизн. воєн (Перекоп, Ішунь).

О. Б. Швець, С. П. Яндола.

КРАСНОПІЛЛЯ — селище міського типу Сум. обл., райцентр. Розташоване при впадінні р. Закобиллі у Сироватку (прит. Псла, бас. Дніпра). Залізнична станція. 9,4 тис. ж. (1990). Засн. 1640, селище міськ. типу з 1956. Пересічна т-ра січня $-7,8°$, липня $+19,6°$. Опадів 510 мм на рік. Пл. зелених насаджень 2,6 тис. га. У К.— маслоробний, комбікормовий і прод. товарів з-ди, хлібокомбінат, меблевий цех виробничого об'єднання «Сумидерев», лісгоспзаг.

КРАСНОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН — район у пд.-сх. частині Сум. обл. Утв. 1923. Пл. 1,3 тис. км^2. Нас. 38,9 тис. чол.; у т. ч. міського — 12,6 тис. (1990). У К. р.— с-ща міськ. типу *Краснопілля* (райцентр) і *Угроїди* та 57 сільс. населених пунктів.

Розташований у межах Охтирсько-Сумського відрогу *Середньоросійської височини.* Поверхня району — підвищена пологохвиляста рівнина, розчленована ярами, балками та річковими долинами. Заг. похил її на Пд. Зх. Корисні копалини: вогнетривкі глини, крейда, торф. Лежить у межах *Середньоросійської лісостепової фізико-географічної провінції.* Пересічна т-ра січня $-7,8°$, липня $+19°$. Період з т-рою понад $+10°$ становить 155 днів. Опадів 550 мм на рік, осн. частина їх випадає у теплий період року. Висота снігового покриву до 20 см. Метеостанція в Угроїдах. Міститься в недостатньо вологій, теплій агрокліматич. зоні. Річки належать до бас. Дніпра — *Псел* з прит. *Сироваткою*, витоки *Пожні*, Борімлі. Збудовано 297 ставків заг. пл. водного дзеркала 1023 га. Серед грунтів найпоширеніші чорноземи типові (59,8 % площі району), опідзолені грунти (19,2 %). Є також сірі лісові грунти, лучні, лучно-болотні і болотні. Лісом вкрито 33,7 тис. га. Осн. породи (дуб, ясен, клен, в'яз) займають 82 % від всієї вкритої лісом площі. Підлісок з ліщини, глоду тощо. У К. р. є 2 заказники, 2 пам'ятки природи, пам'ятка садово-паркового мистецтва, 7 заповідних урочищ (усі — місц. значення).

У пром-сті переважає переробка с.-г. сировини (Мезенівський і Угроїдський цукрові, краснопільські маслоробний і прод. товарів з-ди). Серед ін. підприємств — Михайлівський з-д вогнетривів, Краснопільський лісгоспзаг. Рослинництво району спеціалізується на вирощуванні пшениці, жита, вівса, кукурудзи, проса, гречки, цукр. буряків, картоплі. Площа с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 86,9, у т. ч. орні землі — 64,2, пасовища і сіножаті — 22,3. В тваринництві переважає скотарство, свинарство, значне місце посідають вівчарство та птахівництво. У районі — 17 колгоспів, 4 радгоспи. Залізничні ст.: Краснопілля, Корчаківка. Довж. автошляхів 349 км, у т. ч. з твердим покриттям — 298 км. Музеї: меморіальний укр. письменника П. А. Грабовського в с. Грабовське, де він народився, та героя громадянської війни, командира партизанського загону П. С. Багацького на його батьківщині (с. Покровка).

П. Р. Кулик.

КРАСНОРІЧЕНСЬКЕ (до 1973 — Кабаннє) — селище міського типу Кремінського р-ну Луганської обл. Розташоване на р. Красній (прит. Сіверського Дінця). Залізнич. ст. Кабаннє. 6,0 тис. ж. (1990). Відоме з 1701, с-ще міськ. типу з 1957. Пересічна т-ра січня $-7,2°$, липня $+21,5°$. Опадів 450 мм на рік. Пл. зелених насаджень 6 га. В К.— верстатобуд. з-д, цех Рубіжанського з-ду буд.

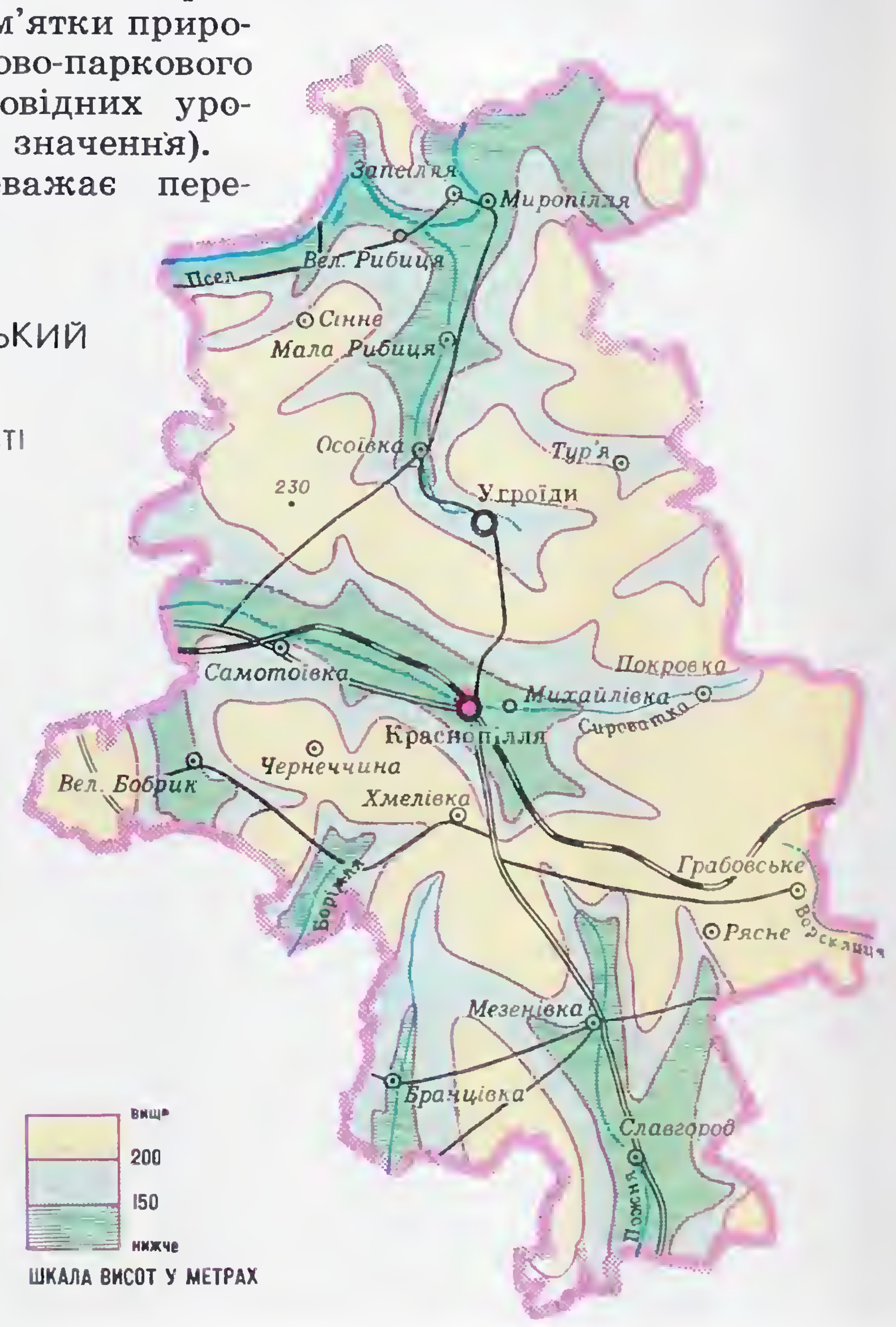

матеріалів, комбікормовий завод.

КРАСНОТО́РКА — селище міського типу Донец. обл., підпорядковане Краматорській міськраді. Розташована на берегах р. Казенного Торця (прит. Сіверського Дінця), за 4 км від м. Краматорська. 2,8 тис. ж. (1990). Засн. 1861, с-ще міськ. типу з 1938. Нагороджена Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1986). Пересічна т-ра січня $-7{,}0°$, липня $+21{,}4°$. Опадів 420 мм на рік. Пл. зелених насаджень 96 га. Радгосп.

КРАСНЯ́НКА — річка в Тиврівському р-ні Вінн. обл., права прит. *Південного Бугу*. Довж. 30,5 км, пл. бас. 415 км^2. Бере початок з заболоченої балки на Пн. від с. Строїнці. Заплава у верхів'ї заболочена, частково осушена; нижче К. тече у крутих, подекуди урвистих берегах. Шир. заплави до 500 м. Річище звивисте, розгалужене; у верхів'ї каналізоване. Похил річки 1,9 м/км. Живлення снігове і дощове. Льодостав нестійкий, з кінця листопада — поч. грудня до березня. Використовують для побут. потреб та зрошування, а також як водоприймач осушувальної системи.

КРЕ́ЙДА Микола Олександрович (14.VI 1929, м. Майкоп Краснодар. краю РРФСР) — рад. грунтознавець, доктор геогр. наук з 1972, професор з 1973. У 1953 закінчив Ленінгр. ун-т, у якому працював 1959—61. З 1961 — зав. кафедрою грунтознавства і агрохімії Далекосхідного ун-ту, з 1976 — зав. кафедрою меліорації і грунтознавства Одес. с.-г. ін-ту. Досліджував ландшафти і грунти Крайньої Півночі Європ. частини СРСР, Далекого Сходу та Приморського краю. Розробив морфолого-генетичні принципи класифікації грунтів. Працює над питаннями впливу зрошування на властивості чорноземів, зокрема у межах Одес. області.

Тв.: Влияние орошения на физические свойства южных черноземов Одесской области. «Почвоведение», 1983, № 10 [у співавт.]; О возможности мелиорации и сельскохозяйственном использовании лиманных и морских грунтов. «Почвоведение», 1985, № 7 [у співавт.].

М. О. Крейда.

КРЕ́ЙДА — осадочна органогенна слабозцементована, тонкозерниста карбонатна гірська порода. Складається переважно з дрібних кальцитових решток мор. водоростей (вміст порошкоподібного кальциту 30—40, іноді до 90 %). Колір білий, жовтуватий. К. утворюється на дні теплих морів на глиб. 30—500 м. На Україні витримані за площею шари К. у складі потужних товщ карбонатних відкладів утворилися протягом пізньої епохи *крейдового періоду* (звідси назва). Поширені вони у межах *Дніпровсько-Донецької западини*, *Бахмутської западини*, пд. схилу Воронезького масиву, *Львівської крейдової западини*. Потужність крейдяних товщ у зх. областях до 20 м, у східних — 50—56,5 м. К. використовують для виробн. буд. матеріалів, соди, пластмас, у скляній, паперовій, гумовій та ін. галузях пром-сті. Добувають К. відкритим способом. Високоякісну К. з родовищ Райгородоцького і Андріївського Донец. обл., Білогорівських — Луганської обл. використовують для виробн. *соди*, *мергеліту*. К. з родовищ Широка Балка, Карпівське, Слов'янське, Краматорське Донец. обл., Здолбунівське Ровен. обл., Шебелинське Харків. обл. використовують як цементну сировину; Маяцьке, Північне і Шилівське родовища Донец. обл. постачають сировину для виробн. силікатної цегли, вапна та ін. буд. матеріалів.

Забезпеченість пром-сті розвіданими запасами і прогнозними ресурсами в УРСР задовільна. *О. Я. Хмара.*

КРЕ́ЙДОВА СИСТЕ́МА — комплекс геол. відкладів, що утворилися протягом *крейдового періоду*. На Україні породи К. с. залягають переважно на значній глибині під кайнозойськими утвореннями. Відслонення їх на поверхні відомі в межах *Донецької складчастої споруди*, пн.-сх. схилу *Дніпровсько-Донецької западини*, *Львівської крейдової западини*, *Гірського Криму складчасто-брилової споруди* і *Карпатської покривно-складчастої споруди*. Нижньокрейдовий відділ представлений на досить обмежених територіях. Морські піщано-глинисті відклади є у Дніпровсько-Донецькій западині; континентальні вуглисті глини, піски, вторинні каоліни, кременисті утворення з прошарками туфів та мор. пісковики й глини — у Причорноморській западині. У карпатській геосинкліналі при заг. зануренні *території* утворилася товща потужністю бл. 3000 м, що складається з карбонатних і теригенних відкладів (вапняки, аргіліти, алевроліти, пісковики, конгломерати), а також відбулося формування флішу. В Кримських горах переважають глибоководні глинисті фації, поширені мергелі, уламкові вапняки, пісковики, є туфи. Верхньокрейдові відклади в усіх регіонах України представлені мор. фаціями — крейдою, вапняками, мергелями, алевритами, пісковиками, глауконітовими пісками. Потужність їх досягає 500 м, в Причорноморській западині та Українських Карпатах — понад 3000 м. З відкладами К. с. пов'язані родовища нафти у Передкарпатті, газу в Причорномор'ї, бентоніту в Крим. обл., плавикового шпату в Донец. обл., фосфоритів в Івано-Фр. обл., розсипища руд легуючих металів. Карбонатні й кременисті породи К. с. використовують як сировину для *будівельних матеріалів промисловості* (Крим., Донец., Луганська, Сум., Черніг. області) та ін. галузей. З відкладами К. с. пов'язані найважливіші водоносні горизонти Дніпровсько-Донецького і Волино-Подільського артезіанських басейнів.

Літ.: Стратиграфія УРСР, т. 8. Крейда. К., 1971.

Д. Є. Макаренко.

КРЕ́ЙДОВИЙ КАРСТ — різновидність *карсту*, що розвивається у крейдяних породах. Біла писальна крейда складається в основному з тонкого порошкоподібного кальциту і має особливі властивості (невисоку об'ємну масу, значну пористість). Склад і властивості крейди зумовлює переважання мех. порушень поверхонь водопроникних тріщин над розчиненням їх. У крейдових породах розвиваються корозійні та провальні *лійки карстові*, улоговини; печери нечисленні, завдовжки переважно до 1 км. В УРСР К. к. поширений у *Західно-Поліській карстовій області* та *Північно-Східній карстовій області*.

Ю. І. Шутов.

КРЕ́ЙДОВИЙ ПЕРІО́Д — останній (третій) період мезозойської ери. Настав бл. 137 млн. років тому, тривав 70 млн. років. К. п. поділяють на ранню та пізню епохи. За ранньокрейдової епохи переважали тектонічні і фіз.-геогр. умови, що встановилися наприкінці юрського періоду. В результаті помірних піднять більшість тер. сучасної України (платформена частина) являла собою суходіл, *знижений у Дніпровсько-Донецькій западині*, у найбільш занурені частині якої протягом нетривалого часу існували мор. басейни. В карпатській геосинкліналі відбувалися коливання земної кори при заг. її опусканні, в результаті яких мор. басейни, що тут існували, змінювали свої контури й глибину; помітну роль відіграла вулканічна діяльність, особливо у сх. частині Закарпаття. Розвиток кримської геосинкліналі завершився утворенням складчастого підняття, в межах якого існували опущені і підняті ділянки. За пізньокрейдової епохи почалася найбільша за всю історію геол. розвитку тер. України трансгресія, яка охопила її майже повністю, досягши максимуму в туронському віці. Неодноразових трансгресій і регресій зазнавала територія Гірського Криму. В кінці К. п. відбулася регресія моря з тер. України, за винятком геосинкліналей і крайньої пн.-сх. частини.

В морях панували головоногі і двостулкові молюски, форамініфери, корали, голкошкірі. Важливим явищем у розвитку безхребетних було поширення планктонних форамініфер і водоростей, з яких утворилися потужні товщі карбонатних відкладів нового типу — крейди. Здогадно, це призвело до зменшення вмісту вуглецю в атмосфері і змін у флорі. Серед хребетних у морях панували мезозаври, на суходолі переважали велетенські ящери — тиранозаври, ігуанодони, птеранодони. У середині К. п. вимирали ящери, еволюціонували і розвивалися птахи та ссавці (поширилися сумчасті, з'явилися перші плацентні). За ранньокрейдової епохи переважав гумідний прохолодний клімат, пізньокрейдової — теплий, частково аридний. На початку пізньокрейдової епохи замість голонасінних панівного положення набули покритонасінні рослини — дуб, платан, верба та ін. Відклади, що утворилися протягом К. п., становлять *крейдову систему*.

Д. Є. Макаренко.

КРЕМЕНЕ́ЦЬ — підвищення на Пд. Сх. Харків. обл., поблизу м. *Ізюма*. Лежить на

правобережжі *Сіверського Дінця*. Вис. 177,3 м. Являє собою останець, що складається з крейдових відкладів. Поширені *лійки карстові*. Розріджена степова рослинність (типчак, ковила, ефедра та ін.).

І. М. Рослий.

КРЕМЕНЕЦЬ — місто Терноп. обл., райцентр. Залізнична станція, автовокзал. 24,5 тис. ж. (1990). Перша писемна згадка — в Іпатіївському літописі 1226, в 1438 затверджено міські права. К. розташований біля підніжжя Замкової гори, частково в долині р. *Ікви* (прит. Стиру, бас. Дніпра) та її прит. Ірви. Поверхня глибоко розчленована ярами та балками. Пересічна т-ра січня —4,5°, липня +18,5°. Опадів 596 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 297,1 га. У К. та на його околицях — пам'ятка природи *Кременецькі гори* (респ. значення), 6 пам'яток природи та Кременецький парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (місц. значення).

У К.— цукр., буд. матеріалів, тютюново-ферментаційний, порошкової металургії, хлібний і прод. товарів заводи; меблева, «Ватин», «Райдуга» фабрики, комбінат хлібопродуктів. Мед., пед. та профес.-тех. уч-ща. Бюро подорожей та екскурсій. *Кременецький краєзнавчий музей.*

Об'єкти туризму: кладовище укр. козаків, які загинули під час визволення К. 1648 і в битві проти військ шляхетської Польщі 1651; будинок-музей польс. поета Ю. Словацького, який народився тут, 2 пам'ятника поету; пам'ятник Т. Г. Шевченку; численні пам'ятки архітектури, зокрема замок, 12—14 ст., Богоявленський монастир, 18 ст., Кременецький колегіум, 1731—43, Миколаївський собор, 17 ст.

Літ.: Ельгорт Б. Б. Кременець. Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 1977; Чернихівський Г. І. Кременець. Путівник. Львів, 1987.

КРЕМЕНЕЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ. Засн. 1937. Під час Великої Вітчизн. війни зруйнований. Вдруге відкритий 1944. Розташований в окремому приміщенні, ліве крило якого входить до комплексу споруд Василіанського монастиря (18 ст.). Заг. площа 1597 м^2, експозиційна — 1081 м^2. Фонди музею налічують понад 49 тис. експонатів, з них у 17 залах демонструється 4,5 тис. Музей має три відділи: природи, історії дорад. часу, історії соціалістич. будва; на правах відділу — зали літ.-мемор. Ю. Словацького (польс. поет, нар. 1809 у Кременці) та Т. Г. Шевченка, мемор. музей художника І. Ф. Хворостецького (у Почаєві).

У відділі природи велика експозиція знайомить із зразками корисних копалин (бурого вугілля, крейди, заліз. руди, торфу тощо), кліматом, тваринним і рослинним світом краю. Експонуються рештки мор. фауни, чучела тварин і птахів. Представлено зразки реліктових та ендемічних видів рослин. Окремий розділ присвячено історії Кременецького бот. саду. Велику увагу в експозиції приділено природоохоронним заходам та екон. розвитку, досягненням у галузі пром-сті, с. г., освіти і культури. Співробітники музею проводять оглядові й тематичні екскурсії, лекції, вечори. Щороку К. к. м. відвідує понад 100 тис. чоловік.

Г. І. Чернихівський.

КРЕМЕНЕЦЬКИЙ РАЙОН — район на Пн. Терноп. обл. Утв. 1940. Пл. 0,9 тис. км^2. Нас. 76,4 тис. чол., у т. ч. міського — 34,5 тис. (1990). У районі — міста *Кременець* (райцентр) і *Почаїв* та 63 сільс. населені пункти.

Пн.-зх. частина К. р. лежить у межах *Поліської низовини*, решта території — на *Подільській височині* (її найбільш підняті масиви — *Кременецькі гори* і *Вороняки*). Абс. висоти коливаються від 200 до 400 м. Поверхня пн.-зх. частини — плоска зандрова денудаційна рівнина, решта території — підвищена лесова рівнина, яка поступово змінюється від горбистої на Пн. Сх. до плосковхвилястої на Пд. району. Схили Вороняків і Кременецьких гір круті, глибоко розчленовані ярами та балками. Корисні копалини: вапняки, крейда, пісок, торф, буре вугілля. Пн.-зх. частина К. р. знаходиться у межах *Малого Полісся*, решта — у *Західно-Українській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —4,5°, липня +18,5°. Опадів 600 мм на рік, більша частина їх випадає в теплий період року. Висота снігового покриву 18 см. Період з т-рою понад +10° становить 163 дні. К. р.

*Панорама **Кременця**.*

належить до вологої, помірно теплої агрокліматичної зони. Метеостанція (Кременець). Осн. ріки: *Горинь* (прит. Прип'яті), *Іква* (прит. Стиру, бас. Прип'яті). Споруджено 39 ставків (заг. пл. водного дзеркала 377 га). Переважають чорноземи опідзолені і темно-сірі опідзолені грунти (53 % пл. району), ясно-сірі лісові (20 %), дернові слаборозвинуті та дерново-підзолисті (13,8 %), чорноземи малогумусні (9 %), лучні і лучно-болотні (4,2 %). Пл. лісів 15,5 тис. га (дуб, сосна, граб, ясен, береза). У К. р.— *Веселівський заказник, Довжоцький заказник*, пам'ятка природи *Кременецькі гори* (респ. значення), а також 4 заказники, 16 пам'яток природи і 2 парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення.

Найбільші пром. підприємства району — кременецькі цукр., тютюново - ферментаційний, порошкової металургії з-ди, «Райдуга» і «Ватин» ф-ки; почаївські плодоовочевий консервно-сушильний з-д, фабрики «Іква», «Пластик»; дослідний спеціалізований машинобудівний (с. Малі Бережці) та маслосироробний (с. Білокриниця) з-ди. Галузі с. г.— рослинництво зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: пшениця, кукурудза, гречка, цукр. буряки, тютюн, картопля. Садівництво. Розвинуті скотарство, свинарство, допоміжні галузі — птахівництво, вівчарство, конярство. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 57,9 у т. ч. орні землі — 50,7, сіножаті — 2,0, пасовища — 4,4. Осушено 4,2 тис. га. У районі — 22 колгоспи і 1 радгосп. Залізнична ст. Кременець. Автомоб. шляхів 374 км, у т. ч. з твердим покриттям — 307 км. Мед. і пед. уч-ща (Кременець), Кременецький лісотехнічний технікум (Білокриниця), 2 профес.-тех. уч-ща (Кременець, Почаїв). Бюро подорожей та екскурсій, краєзнавчий музей (Кременець). У Почаєві музеї: Духовної культури на Україні, меморіальний укр. рад. живописця І. Ф. Хворостецького, який тут народився. Будинок природи (Почаїв).

Об'єкти туризму: у Кременці, а також пам'ятка архітектури — комплекс споруд Почаївської лаври, 16—20 ст. (Почаїв); пам'ятний знак на честь перемоги кавалерійської бригади під командуванням героя громадянської війни Г. І. Котовського над військами буржуазно-поміщ. Польщі 1920 (с. Горинка). *М. О. Ковтонюк.*

КРЕМЕНЕ́ЦЬКІ ГО́РИ, Кременецький кряж — 1) Пн.-сх. частина *Гологоро-Кременецького кряжа* Подільської височини, в межах Терноп. обл. Простягається між долинами річок *Ікви* та *Вілії* (обидві — бас. *Прип'яті*). Довж. 65 км, шир. 12—20 км. Вис. 350—400 м (максимальна 408 м). К. г. представлені у рельєфі плосковершинними пасмами, плато і останцями. Схили асиметричні: пн. — крутий, місцями урвистий, глибоко розчленований долинами річок, балками та ярами. Він підноситься над прилеглою рівниною *Малого Полісся* на 120—150 м, на Пд.— поступово знижується. Складаються К. г. з крейди, вапняків, піску. З сучас. фіз.-геогр. процесів характерні *ерозія, зсуви, карст*. Лісистість К. г. становить бл. 20 %. Частина К. г.— пам'ятка природи респ. значення тієї ж назви.

Кременецькі гори.

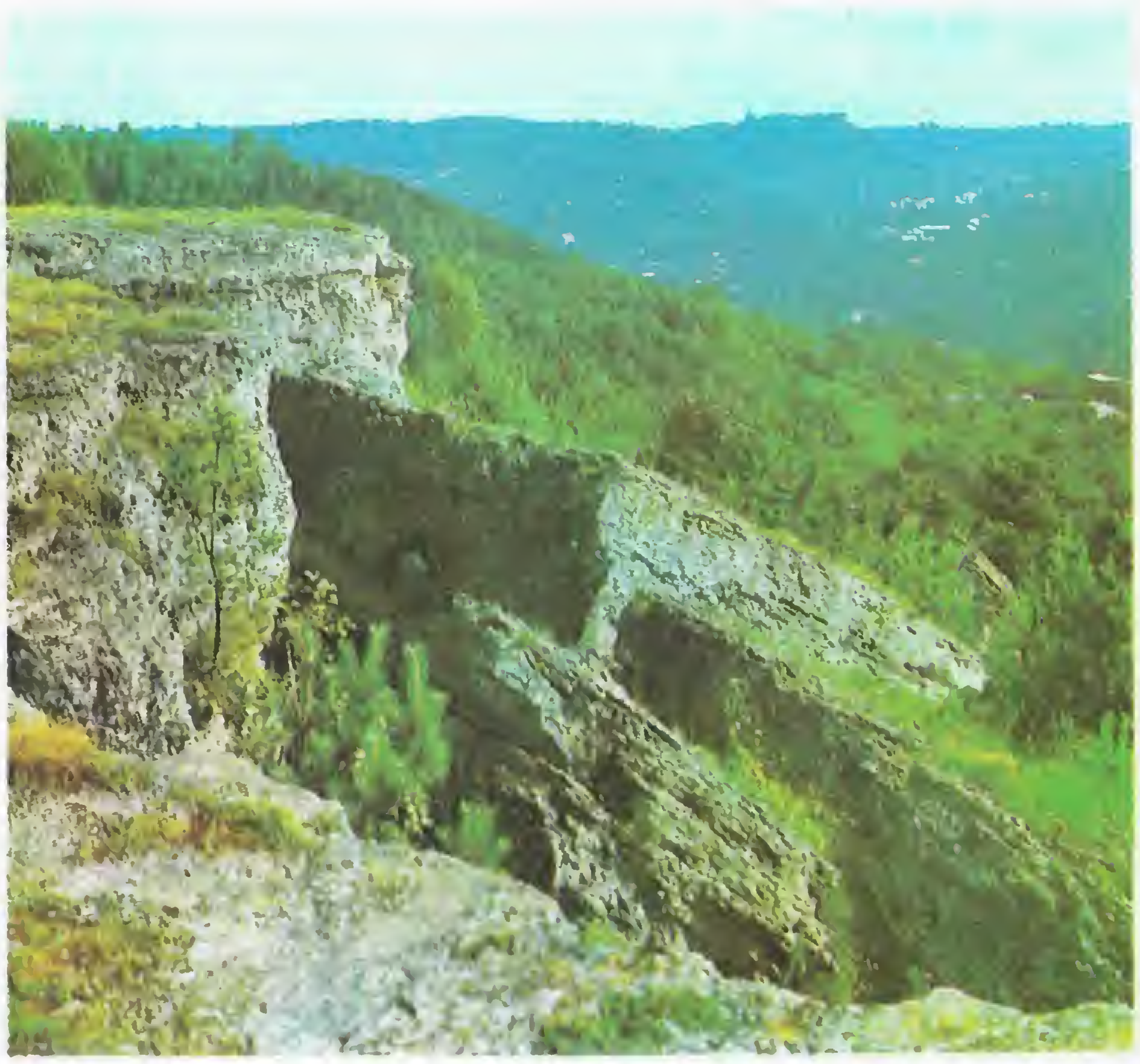

2) Комплексна пам'ятка природи республіканського значення (з 1963). Перебуває у віданні Кременецького лісгоспзагу і колгоспу «Заповіт Ілліча». Пл. 1000 га. Охороняються гори-останці Замкова, Черча, Дівочі Скелі, Страхова, Маслятин, Божа і Гостра. Багатий рослинний покрив представлений переважно дубово-грабовими лісами з домішкою ясена, явора, липи серцелистої, клена гостролистого; на окремих ділянках зростають соснові ліси. У травостої значна кількість рідкісних, реліктових і ендемічних видів рослин: зміеголовник австрійський, сонцецвіт сивий, кадило сарматське, самосил передгірний та ін. З 1990 — філіал заповідника Медобори. *Г. М. Фремд, М. П. Чайковський* (пам'ятка природи).

КРЕМЕНЕ́ЦЬКО-ДУ́БНІВСЬКА РІВНИ́НА, Бродівська рівнина — частина *Малого Полісся* на межиріччі *Стиру* та *Ікви*, у межах Ровен. і Львів. областей. З Пн. обмежена *Повчанською височиною*, з Пд.— *Кременецьким кряжем*. Поверхня К.-Д. р. плоска. Переважають еолові та денудаційні форми рельєфу. Значні площі рівнини зайняті болотами, здебільшого осушеними. Найбільші меліоративні системи — «Слонівка», «Пляшівка». Грунти К.-Д. р. гол. чин. дерново-підзолисті й дерново-карбонатні. Ліси (переважно соснові) найкраще збереглися на Зх. рівнини. *І. М. Коротун.*

Кременецько-Хотинський геоботанічний округ.

КРЕМЕ́НЕЦЬКО-ХОТИ́НСЬКИЙ ГЕОБОТАНІ́ЧНИЙ О́КРУГ — пд.-зх. частина *Східно-Європейської широколистяно-лісової геоботанічної провінції*, у межах Терноп., Львів., Івано-Фр. і Чернів. областей. Територіально повністю відповідає *Західно-Українській геоботанічній підпровінції*. У рослинному покриві округу переважають ліси, справжні та болотисті луки (бл. 4 %), болота й лучні степи, що займають менше 1 % території. Серед лісів домінують букові, дубово-грабові та дубові. Рідше трапляються дубово-соснові й соснові ліси, що вкривають підніжжя горбів із дерново-підзолистими грунтами. Подекуди є залишки реліктових соснових лісів з лучно-степовими видами у травостої. В дубово-соснових лісах у трав'яно-чагарничковому ярусі домінують чорниця та орляк, у широколистяних — яглиця, осока волосиста й маренка запашна. З рідкісних видів на тер. округу зростають цибуля ведмежа, купина кільчаста, молочай волинський, шавлія кременецька та ін. К.-Х. г. о. поділяють на Кременецький, Гологоро-Вороняківський, Щирецький, Миколаївсько-Бережанський, Бурштинський, Гвіздецько-Кіцманський та Хотинський геобот. райони. В межах округу — пам'ятка природи респ. значення *Кременецькі гори*. *Ю. Р. Шеляг-Сосонко.*

КРЕМЕНЧУ́К — місто обл. підпорядкування Полтав. обл., райцентр. Розташований на Пд. області, на Дніпрі (більша частина на лівому березі, менша, кол. Крюків — на правому). Залізнич. вузол, річковий порт. Автостанція. 238 тис. ж. (1990). Поділяється на Автозаводський і Крюківський міські райони. Місто засн. 1571. Поверхня лівобережної частини міста — низовинна лесова

рівнина, правобережної — підвищена пологохвиляста лесова рівнина, розчленована балками і ярами. Пересічна т-ра січня −5,6°, липня +21,5°. Опадів 470 мм на рік. Гідрометеостанція. Пл. зелених насаджень 3375 га. У місті — геол. пам'ятка природи Скеля; Придніпровський міський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (обидва — місцевого значення).

К.— центр Кременчуцького пром. вузла. Провідні галузі пром-сті — маш.-буд. і металообробна (виробниче об'єднання «АвтоКрАЗ», у т. ч. автомоб. з-д; крюківський вагонобуд., шляхових машин і колісний з-ди) та нафтохім. (з-ди нафтопереробний, тех. вуглецю). Сталеливарний з-д. Виробн. буд. матеріалів (домобуд. комбінат, виробниче об'єднання «Кременчукзалізобетон», силікатний завод). Розвинуті також легка (шкіряно-шорний комбінат, трикотажне об'єднання, взут. і швейна ф-ки, філіал виробничо-худож. об'єднання «Полтавчанка») та харч. (конд. ф-ка, мол. з-д) галузі. Виробниче об'єднання «Полтавдерев». З-д білково-вітамінних концентратів. Підприємства залізнич. транспорту. Поблизу К.— Кременчуцька ГЕС.

В місті — всесоюзні н.-д. і проектно-технол. ін-т вагонобудування та н.-д. ін-т вагонобуд., Філіал Харків. політех. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів (вечірній автомех., залізнич. транспорту та Крюківський маш.-буд. технікуми, льотне цивільної авіації, мед. та пед. уч-ща), 11 профес.-тех. уч-щ. Бюро подорожей та екскурсій. Турист. готель «Кремінь». Музеї: істор.-краєзнавчий та пед.-мемор. рад. педагога і письменника А. С. Макаренка. Численні об'єкти туризму (див. план К. за станом на 1989).

Літ.: Евселевский Л. И., Пустовит П. Н. Кременчуг. Путеводитель. Харьков, 1985.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище на Дніпрі, в межах Черкас., Полтав. і Кіровогр. областей. Утворилось 1959—61 при спорудженні Кременчуцької ГЕС. Довж. 149 км, шир. до 28 км, пл. 2250 км^2, пересічна глиб. 6 м, максимальна — 21 м. Об'єм води 13,5 км^3. Довж. берегової лінії 800 км. Береги К. в. високі (до 30—40 м), урвисті; поширені ерозійні процеси. Мінералізація води 225—298 мг/л. Вміст розчинного кисню 4,5—15 мг/л (найбільший — влітку у поверхневому шарі води). Взимку замерзає з кінця грудня до березня. Товщина льодового покриву до 50 см, іноді — до 80 см. Водообмін у К. в. відбувається 2,5—4 рази на рік. Режим рівнів характеризується весняним наповненням і зимовим спрацюванням. Температурний режим К. в. у теплий період року сприяє розвитку зоо- та фітопланктону. Водяна рослинність найпоширеніша на мілководді (глиб. до 2 м), що займає 18,4 % площі К. в. Тут розвивається цицанія широколиста, очерет, рогіз вузьколистий, є лепешняк, рдесники, біле латаття, кушир

Кременчуцьке водосховище. Судноплавний шлюз з аванпортом.

темно-зелений. Водорості представлені 751 видом, найчастіше трапляються зелені, діатомові, евгленові та синьозелені. Влітку спостерігається *«цвітіння» води*. Цей процес охоплює до 70 % площі водосховища, особливо у південній частині та затоках, погіршуючи якість води. Фауна налічує 154 види зоопланктону, 180 — донних безхребетних, 50 — риб (пром. значення, зокрема, мають лящ, судак, короп, плітка, синець, тюлька). Мілководдя вздовж лівого берега — місця гніздування птахів. Водяться бобер, ондатра; в острівній частині — видра, єнотовидний собака, лисиця, горностай. На К. в. діє 9 гідролог. постів. Використання водосховища комплексне: енергетика (625 тис. кВт), водний транспорт (об'єм вантажних перевезень 52 млн. т на рік), рибне г-во (6,9 тис. т риби на рік), зрошування (на пл. 12 тис. га), водопостачання (1,8 км^3 води) та рекреація. На берегах К. в.— міста Черкаси, Світловодськ. Комплекс водоохоронних заходів включає реконструкцію і буд-во міських очисних споруд, лісонасадження і укріплення берегів К. в. (на протязі до 100 км), регулювання росту водяної рослинності, зниження «цвітіння» води тощо.

Літ.: Корелякова И. Л. Растительность Кременчугского водохранилища. К., 1977; Природа Украинской ССР. Моря и внутренние воды. К., 1987.

О. О. Русинов, Л. А. Сіренко.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКЕ ОКРУЖНЕ́ ТОВАРИ́СТВО КРАЄЗНА́ВЦІВ — добровільна наук.-громадська організація, засн. 1928 у Кременчуку (тепер Полт. обл.). Осн. завдання, визначені Статутом т-ва,— виявлення та наук. обробка даних, що стосуються

Кременчук. Загальний вид міста.

продуктивних сил округи; вивчення і популяризація відомостей про свій край (природу, населення, г-во, побут, історію та культуру); охорона природи та пропаганда природоохоронних заходів. У роботі К. о. т. к. брали участь вчителі, агрономи, лісоводи, природознавці та ін. Т-во засн. краєзнавчий гурток при Кременчуцькому пед. технікумі та розгорнуло значну освітню і видавничу діяльність. На конкретному місц. матеріалі видало дві книги, довідник та випустило записки *«Кременчуччина»*.

Літ.: Моловів-Журський П. П. Риби Кременчуччини. Кременчук, 1928; «Кременчуччина». Кременчук, 1929, № 1; Молоків-Журський П. П. Гірські породи та мінерали Кременчуччини. Кременчук, 1929; Молоків-Журський П. П. Кременчук. (Короткий довідник). Кременчук, 1929. *Є. О. Колесник.*

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКИЙ ЗАЛІЗОРУ́ДНИЙ РАЙО́Н — поклади залізних руд у пд. частині Полтав. обл. на лівобережжі Дніпра, за 15—30 км на Сх. та Пн. Сх. від Кременчука. Простягається майже в меридіональному напрямі вузькою смугою завширшки від 0,5 до 3,5 км від Дніпра на Пд. до Псла на Пн. Площа 150 км^2. В геоструктурному відношенні пов'язаний з Кременчуцьким синклінорієм *Українського щита*, в межах якого докембрійські породи перекриті осадочними відкладами палеозойсько-кайнозойського віку потужністю від 0—5 м на Пд. до 600—650 м на Пн. Залізорудною є саксаганська світа криворізької серії нижнього протерозою заг. потужністю 1200—1300 м, яка складається з 5 підсвіт залізистих кварцитів, розчленованих сланцями. Найпродуктивнішою є нижня залізорудна підсвіта потужністю від десятків до сотень метрів, яка складається з магнетитових і гематитових кварцитів із вмістом заліза 35—38 %. З нею пов'язане єдине в районі родовище багатих заліз. руд гематитового складу із вмістом заліза до 69 % і кілька родовищ магнетитових кварцитів, що легко збагачуються. Магнітні аномалії К. з. р. виявлено під час магнітного знімання 1924—28. Систематичні пошуково-розвідувальні роботи почато у повоєнний період. У 1951—55 завершено розвідку пд. частини району, руди якої придатні для відкритої розробки і збагачування з одержанням концентратів із вмістом заліза до 69 %. Полтав. гірничо-збагачувальний комбінат експлуатує два родовища — Горішньоплавнинське і Лавриківське. З суміші магнетитових і амфібол-магнетитових кварцитів одержують заліз. концентрат із вмістом металу бл. 62 % при виході концентрату 41 % з вилученням заліза бл. 77 %. К. з. р.— важлива сировинна база *залізорудної промисловості.* Розвідані запаси руд становлять 4,5 млрд. т. Тривають геологорозвідувальні роботи у пн. частині району з метою обгрунтування підземного видобування руд.

Літ.: Крутиховская З. А. [та ін.]. Структура фундамента и железорудные месторождения Северного склона Украинского щита. К., 1975; Белевцев Я. Н. [та ін.]. Железорудные месторождения докембрия Украины и их прогнозная оценка. К., 1981.

В. М. Цибульський.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — район на Пд. Полтав. обл. Утворений 1939. Пл. 1,2 тис. км^2. Нас. (без м. *Кременчука*) 46 тис. чол. (1990). Райцентр — місто обл. підпорядкування Кременчук; у К. р.— 75 сільс. населених пунктів.

Поверхня більшої частини району, розташованої на Лівобережжі Дніпра, в межах *Придніпровської низовини,*— низовинна пологохвиляста лесова рівнина, правобережна частина, що лежить на *Придніпровській височині*, являє собою підвищену пологохвилясту лесову рівнину, розчленовану долинами, балками та ярами. Корисні копалини: залізна руда (*Кременчуцький залізорудний район*), граніт, глина, пісок. Міститься у *Лівобережно-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції* та *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня —5,6°, липня +21,5°. Період з т-рою понад +10° становить 170 днів. Опадів 470 мм на рік; макс. кількість випадає у червні — липні. Висота снігового покриву 15 см, у деякі роки постійного снігового покриву не буває. Метеостанція у Кременчуку. Належить до недостатньо вологої, теплої агрокліматич. зони. Осн. ріки — *Дніпро* (перетинає район у пд. частині) та його прит. *Псел.* На Зх. район омиває *Кременчуцьке водосховище*, на тер. К. р.— частина *Дніпродзержинського водосховища.* Збудовано 5 ставків заг. пл. водного дзеркала 257га. Серед грунтів найпоширеніші типові мало- і середньогумусні чорноземи й лучно-чорноземні солончакові, опідзолені чорноземи. Пл. лісів і лісових насаджень 13,7 тис. га. Осн. породи — сосна (28 % пл. лісів) та дуб (22 %), є також граб, тополя, вільха. По схилах балок і долин та на лісових галявинах — степові чагарники: степова вишня, терен, шипшина тощо. У районі — гідролог. заказник Біловачівський та 3 пам'ятки природи (усі — місц. значення).

Серед пром. підприємств — Чикалівський гранітний кар'єр, Кременчуцький лісгоспзаг. Рослинництво спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, ячменю, кукурудзи, цукрових буряків, овочевих культур; тваринництво — на виробн. молока, м'яса, яєць (мол.-м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво). Розвинуті садівництво, вирощування лікар. рослин. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 64,1, у т. ч. орні землі — 48,8, сіножаті і пасовища — 14,5. Зрошується 6,7 тис. га. У районі — 12 колгоспів, у т. ч. 2 риболовецькі; 8 радгоспів. Залізничні станції: Кременчук, Потоки, Бурти, Недогарки. Автомоб. шляхів 316 км, у т. ч. з твердим покриттям — 278 км. На берегах Дніпра і Псла — численні піонерські табори, бази відпочинку. Музей наук. атеїзму (с. Кам'яні Потоки).

Г. М. Коваленко.

«КРЕМЕНЧУ́ЧЧИНА» — записки Кременчуцького окружного т-ва краєнавства. Засн. 1929 для висвітлення питань розвитку продуктивних сил, вивчення природи, населення, історії та культури краю. Видано один номер, що мав два розділи: соціально-екон., літературний та побутовий (містить інформацію з культур. життя округи) і природничо-технічний (матеріали про стан лісомеліорації, роботу агробіол. станції при Кременчуцькому пед. технікумі, про перспективи шовківництва в краї, рибальство на Кременчуцькому плесі Дніпра та ін.). Значне місце посідає розділ «Пам'ятки природи на Кременчуччині», де вміщено перелік заповідних пам'яток природи місц. значення: урочище Пасовиське Мишуринського лісництва; бот. парк, закладений 1893 у с. Устимівці Глобинського р-ну Полтав. обл., дендропарк, закладений 1884,— пам'ятка садово-паркової архітектури у смт Онуфріївці Кіровогр. обл.; рибні заповідники на Дніпрі та Пслі тощо.

Літ.: «Кременчуччина». Кременчук, 1929, № 1; Періодичні видання УРСР. 1918—1950. Журнали. Бібліографічний довідник. Харків, 1956. *Є. О. Колесник.*

КРЕМІННА́ — місто Луганської обл., райцентр. Розташована на р. Красній при впадінні її в Сіверський Донець. Залізнична станція, автостанція. 27,8 тис. ж. (1990). Відома з 2-ї пол. 17 ст., місто з 1938. Поверхня слабохвиляста. В пд. частині міста є невеликі озера. Пересічна т-ра січня —7,6°, липня +21,5°. Опадів 490 мм на рік. Пл. зелених насаджень 617,5 га.

Кам.-вуг. шахта «Кремінна», з-ди: буд. матеріалів і госп. виробів, «Хімавтоматика», «Кремінмаш», меблевий комбінат, ф-ка баянів, лісгоспзаг. Мед. та профес.-тех. уч-ща. Будинки відпочинку «Кремінна» і «Угольок», санаторій «Озерний». *Кременецький краєзнавчий музей.*

Літ.: Лавка Г. М. Приглашает Кременная. Путеводитель. Донецк, 1983.

КРЕМІННЕ — болотний масив у Рокитнівському і Сарненському р-нах Ровен. обл., у долині р. Льви та на межиріччі Льви і Ствиги (бас. Прип'яті). Заг. пл. 35 тис. га. Рослинний покрив К. має мезотрофний та оліготрофний характер. Для оліготрофного урочища Сира Погоня характерний *горбисто-мочажинний комплекс* з пухівково-чагарничково-сфагновими ценозами і пригніченою сосною на підвищеннях та осоково-сфагновими і шейхцерієво-сфагновими угрупованнями у мочажинах. Це пн. тип болота, що знаходиться на пд. межі свого поширення. Пд.-зх. частину К. займає болотний масив Сомине (переважно мезотрофного характеру), де виділяють кілька урочищ (див. схему). Тут поширені пухнатоосоково-сфагнові угруповання. Є окремі види, занесені до Червоної книги УРСР,— росичка проміжна, зозулинець Траунштейнера, хамарбія болотна, а також рідкісні — лікоподієлла заплавна, шолудивник королівський. Пересічна глиб. торфового покладу бл. 1,5 м, максимальна — 5,6 м. Поширені поклади верхового, перехідного і низинного типів, трапляються також поклади мішаного верхового типу. Добувають торф у пд. частині болотного масиву, використовують також як с.-г. угіддя. Окремі ділянки К.— у складі бот. заказника *Сира Погоня* і гідролог. заказника Сомине.

Літ.: Брадіс Є. М., Бачурина Г. Ф. Болота УРСР. К., 1969; Андрієнко Т. Л., Шеляг-Сосонко Ю. Р. Растительный мир Украинского Полесья в аспекте его охраны. К., 1983. *Т. Л. Андрієнко.*

*Карта рослинності болотного масиву **Кремінне** (на ділянці Сомине). Ровенська область.*

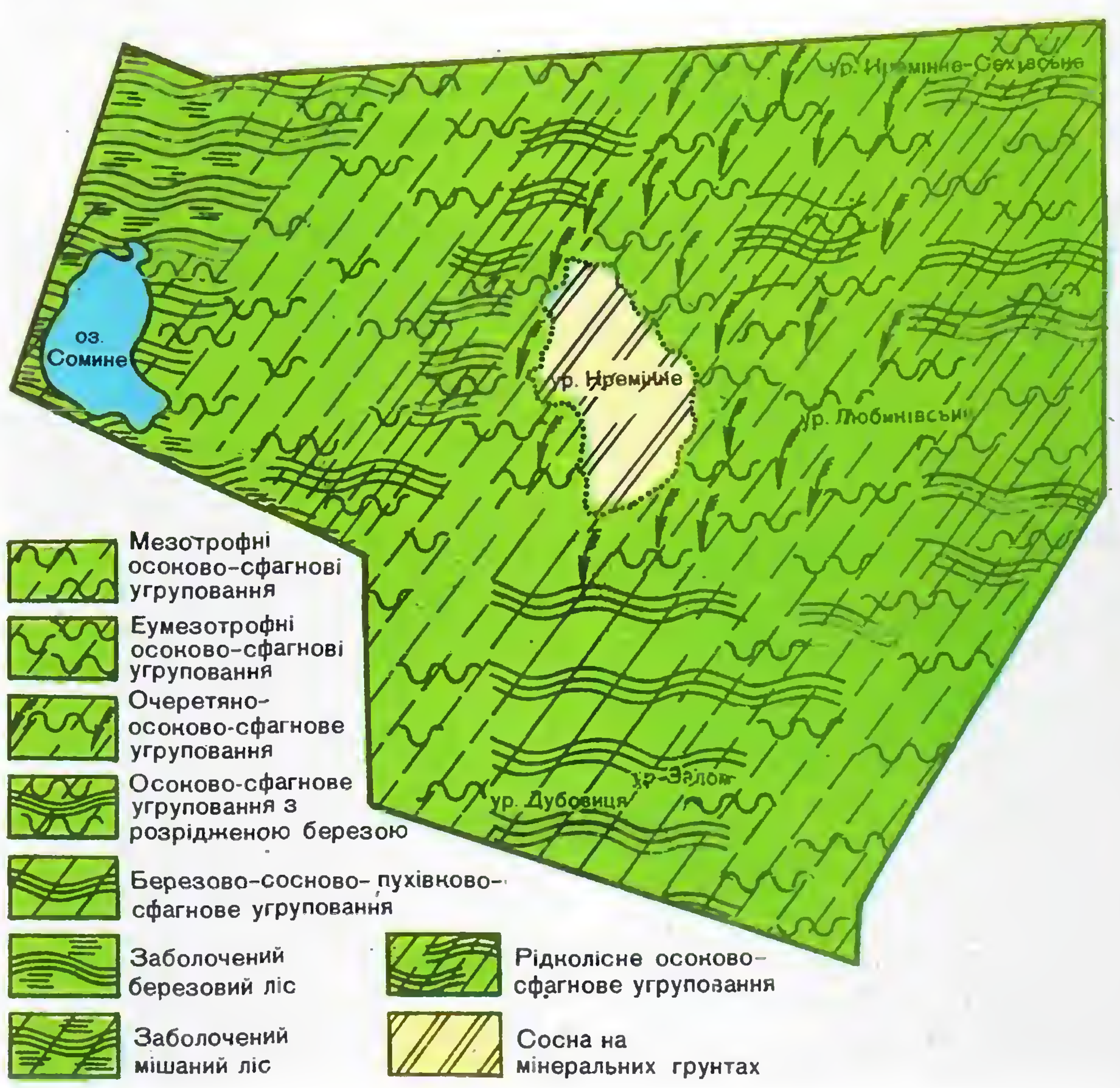

КРЕМІНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ. Створений 1966, з 1980 — сектор Луганського краєзнавчого музею. Розташований в окремому 1-поверховому будинку (збудований у 19 ст.). Експозиційна площа 152 м^2. У фондах музею зберігається бл. 4 тис. експонатів, з них у 6 залах експонується понад 1 тис. У складі музею 3 відділи: природи, історії дорад. періоду та історії рад. суспільства. У відділі природи експозиція розповідає про геогр. положення, геол. минуле, рельєф, клімат, грунти, тваринний і рослинний світ. Особливу увагу привертають колекції флори і фауни кремінських лісів — найбільшого лісового масиву на тер. Донбасу (переважає сосна, є також дуб, вільха, береза та ін.). Експонуються чучела тварин і птахів. Окремий розділ музею присвячений екон. розвитку краю (експозиції про шахту «Кремінна» та ін.). Щороку музей відвідує бл. 22 тис. чоловік. *Л. М. Таранець.*

КРЕМІНСЬКИЙ РАЙОН — район на Зх. Луганської обл. Утворений 1940. Пл. 1,6 тис. км^2. Нас. 58,8 тис. чол., у т. ч. міського — 33,8 тис. (1990). У К. р.— м. *Кремінна* (райцентр), смт *Красноріченське* та 38 сільс. населених пунктів. Поверхня більшої частини району — підвищена пологохвиляста рівнина, крайньої південної — низовинна хвилясто-горбиста лесова рівнина, розчленована річковими долинами, балками та ярами. Корисні копалини: кам. вугілля, природний газ, буд. матеріали. Розташований у *Задонецько-Донській північностеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня —7,6°, липня +21°. Період з т-рою понад +10° становить 160 днів. Опадів 490 мм на рік; макс. кількість їх випадає у червні — липні. Висота снігового покриву 15 см. Міститься у Донецькому недостатньо вологому, дуже теплому агрокліматич. районі. Річки — *Сіверський Донець* (на пд. межі району) та його прит. *Красна, Жеребець, Борова.* Збудовано 51 ставок заг. пл. водного дзеркала 410 га. Осн. тип грунтів — чорноземи звичайні (83,4 % пл. району), є також дернові, лучні. Природна різнотравна степова рослинність збереглась на схилах балок, узліссях. Пл. лісів і лісових насаджень 43,3 тис. га. Осн. лісоутворюючі породи — сосна (63 % пл. лісів) та дуб (21 %); є також вільха, клен, береза. В межах району — 4 заповідні урочища.

КРЕМІНСЬКИЙ РАЙОН ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

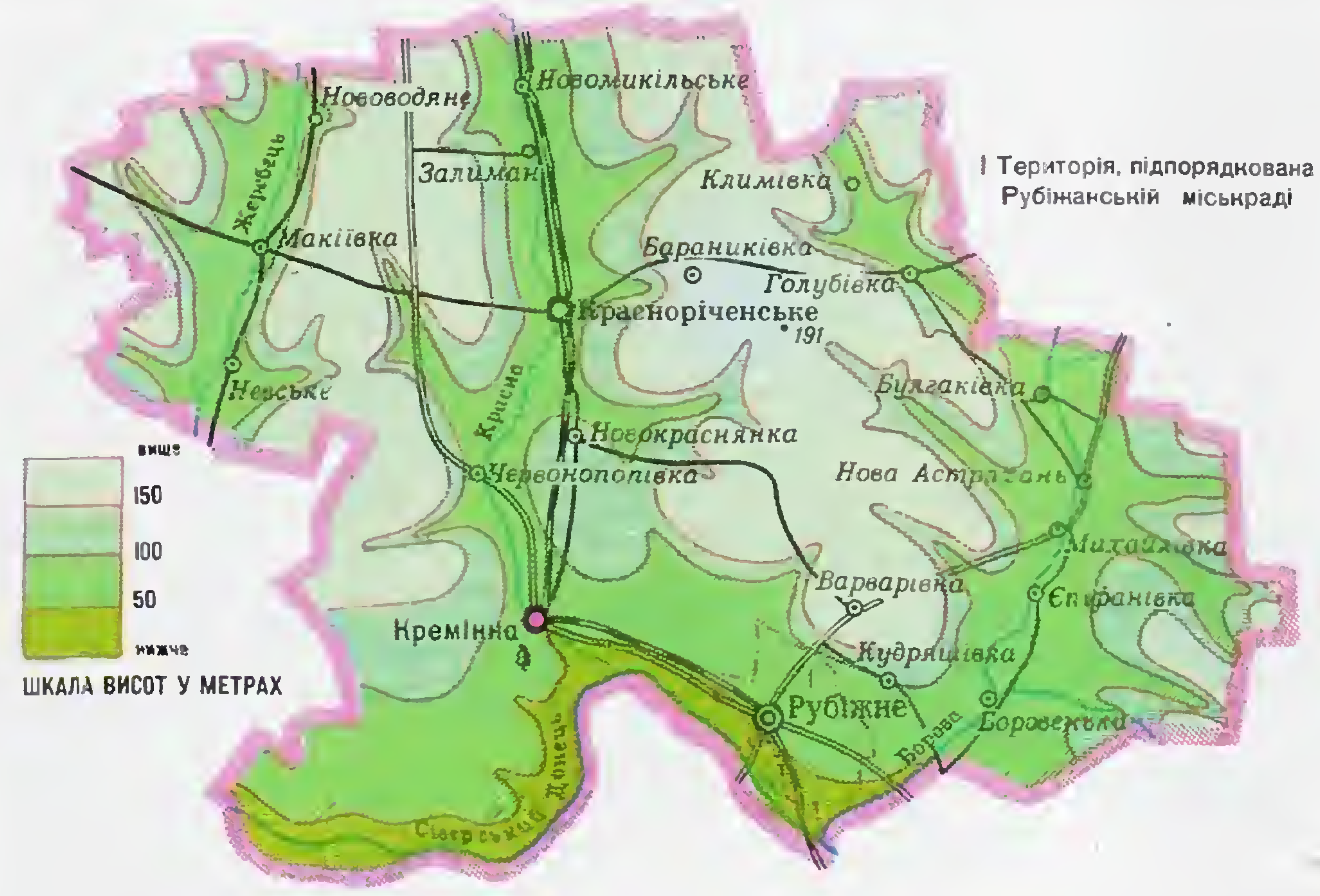

Кремінські ліси–найбільший лісовий масив півдня Лівобережної України

Підприємства вуг. (шахта «Кремінна»), маш.-буд. і металообробної (Красноріченський верстатобудівний, кремінські «Хімавтоматика», «Кремінмаш» заводи), деревообробної (кремінські меблевий комбінат, фабрика баянів), харчової та інших галузей пром-сті. С. г. району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, ячменю, кукурудзи, цукр. буряків, соняшнику, овочевих культур та виробн. м'яса, молока, яєць. Розвинуте звірівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 97,7, у т. ч. орні землі — 77,5, сіножаті і пасовища — 19,5. Зрошується 2,7 тис. га. У районі — 18 колгоспів, 4 радгоспи. Залізничні станції: Кремінна, Кабаннє. Автомоб. шляхів 299 км, у т. ч. з твердим покриттям — 272,2 км. Мед. та профес.-тех. уч-ща, 2 будинки відпочинку, санаторій, краєзнав. музей (Кремінна).

Літ.: Оберто В. И. Кременские леса. Донецк, 1977. *М. П. Штоколов.*

КРЕМІНЬ — мінеральне утворення з тонкокристалічного або аморфного кремнезему. Колір жовтувато-сірий, сірий до чорного. Текстура масивна, характерний раковистий злом з гострими краями. За мінералог. складом розрізняють кварцовий, кристобалітовий, халцедоновий та мішані різновиди кременю. На тер. України К. трапляється у вигляді конкрецій та жовен до 20—30 см у поперечнику в шарах піщано-глинистих відкладів, крейди і мергелю крейдового віку в межах *Українського щита, Дніпровсько-Донецької западини, Донецького прогину, Гірського Криму складчасто-брилової споруди* та *Волино-Подільської моноклінали* (унікальні пластові утворення потужністю 0,9—2,2 м). Прояви К. відомі також у неогенових відкладах Поділля і Придніпров'я. Завдяки значній твердості, здатності сколюватися з утворенням гострих країв, іскрити при ударі з К. здавна виготовляли знаряддя праці та зброї. У пром-сті К. використовують для виготовлення абразивних, вогнетривких і кислототривких матеріалів, для одержання глазурі та емалі в керамічній пром-сті, як матеріал для сувенірів і прикрас. На Україні розробляють Гринчуцьке родовище (Хмельн. обл.), яке постачає К. для виготовлення млинових жорен,

*Заказник **Криве**. Дубові насадження з кизиловим підліском.*

а також щебінь для дорожнього буд-ва. Деякі гарно забарвлені відміни К. використовують як *виробне каміння*.

Е. С. Дехтулінський.

КРЕ́ХІВКА — річка у Стрийському і Жидачівському р-нах Львів. обл., права прит. *Дністра*. Довж. 29 км, пл. бас. 81 км². Бере початок на Пд. від с. Сихова у межах Передкарпаття. Долина завширшки 1,3—1,5 км. Заплава двостороння, шир. її до 100 м. Річище помірно звивисте, пересічна шир. 2—3 м; є перекати. Похил річки 3 м/км. Живлення снігове та дощове. Характерні весняні і літньо-осінні паводки. Льодостав з серед. грудня до серед. березня. Споруджено ставки. Воду використовують для с.-г. потреб. Річище К. на окремих ділянках відрегульоване (заг. довжина понад 10 км).

КРИВЕ́ — бот. заказник респ. значення (з 1984). Розташоване у Ямпільському р-ні Вінн. обл. Перебуває у віданні Ямпільської лісомеліоративної станції. Пл. 226 га. Охороняється ділянка лісу, що зростає в умовах складної яружно-балкової системи. Особливу цінність має дубовий ліс (з дуба звичайного) дереновий — рідкісне для тер. України угруповання на пн. межі його суцільного ареалу (занесене до *Зеленої книги УРСР*). Багатий трав'яний покрив; з рослин, що охороняються, трапляються гніздівка звичайна, лілія лісова, коручка морозниковидна, скополія карніолійська, занесені до Червоної книги УРСР. Має грунтозахисне значення.

О. Г. Яворська.

КРИВЕ́ О́ЗЕРО — селище міського типу Микол. обл., райцентр, на р. *Кодимі*, за 14 км від залізничної ст. Любашівка. Автостанція. 11,3 тис. ж. (1990). Засн. у 50-х рр. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1970. Пересічна т-ра січня —4,9°, липня +21,2°. Опадів 450 мм на рік. Пл. зелених насаджень 323,6 га. У К. О.— асфальтовий і мол. з-ди, харчосмакова ф-ка, цех Первомайської ф-ки «Іскра», міжгосп. об'єднання по виробн. продуктів птахівництва і кормів. Профес.-тех. уч-ще. Краєзнавчий музей.

КРИВЕ́ УРО́ЧИЩЕ — бот. заказник респ. значення (з 1978). Розташоване у Заліщицькому р-ні Терноп. обл. Перебуває у віданні Чортківського лісгоспзагу. Пл. 56 га. Охороняється ділянка лучно-степової та наскельно-степової рослинності на стрімкому схилі лівого берега р. *Дністра*. У верхній частині схилу зростають дубово-грабові ліси, на галявинах — оман мечолистий, оман верболистий, ломиніс прямий, сон широколистий, сон чорніючий, трапляється сон великий, занесений до Червоної книги УРСР. Нижче по схилу, у місцях виходів на поверхню вапнякових порід, панує наскельно-степова рослинність: півники угорські, цибуля подільська, цибуля гірська, осока приземкувата, осока гірська, ковила волосиста (занесена до Червоної книги УРСР), горицвіт весняний тощо. На невеликих ділянках зростає дуже рідкісна ефедра двоколоскова. Певну цінність мають також чагарники — мигдаль степовий та ендемічний вид шипшина Погребняка.

М. П. Чайковський.

КРИВИ́Й РІГ — місто обл. підпорядкування Дніпроп. обл., райцентр. Розташований у пд.-зх. частині області, у верхів'ї р. Інгульця при впадінні в нього Саксагані. Залізнич. вузол, автостанція. 717 тис. ж. (1990). Поділяється на 7 міських районів (Дзержинський, Довгинцівський, Жовтневий, Інгулецький, Саксаганський, Тернівський та Центральноміський). Засн. 1775, місто з 1919. Нагороджений орденами Леніна (1971), Трудового Червоного Прапора (1975).

Поверхня міста горбиста, розчленована численними балками. Перевищення висот до 130 м. Річка зарегульована водосховищами. Пересічна т-ра січня —5,1°, липня +22,4°. Опадів 406 мм на рік. Метеостанція, аерологічна станція. Пл. зелених насаджень 13,6 тис. га. В межах міста — ландшафтний заказник *Північна Червона Балка* та геол. пам'ятка природи *Мопра скелі*, відділення Донец. бот. саду (респ. значення), 5 пам'яток природи, 2 парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва (місц. значення).

К. Р.— значний індустр. і культур. центр України, центр *Криворізького залізорудного басейну* (виробниче об'єднання по видобутку руд підземним способом «Кривбасруда»; у складі його 10 шахт, гірничозбагачувальні комбінати — Північний, Центральний, Південний, Новокриворізький, Інгулецький). Розвинута металург. (комбінат «Криворіжсталь», коксохім. з-д), маш.-буд. і металообр. (з-ди: гірничого устаткування, 3 рудорем.), енергетична (Криворізька ДРЕС-2) пром-сть. Цем.-гірничий комбінат, об'єднання «Криворіжзалізобетон», домобуд. комбінат. Підприємства легкої (вовнопрядильна, взут., швейна ф-ки), харч. (м'ясокомбінат,

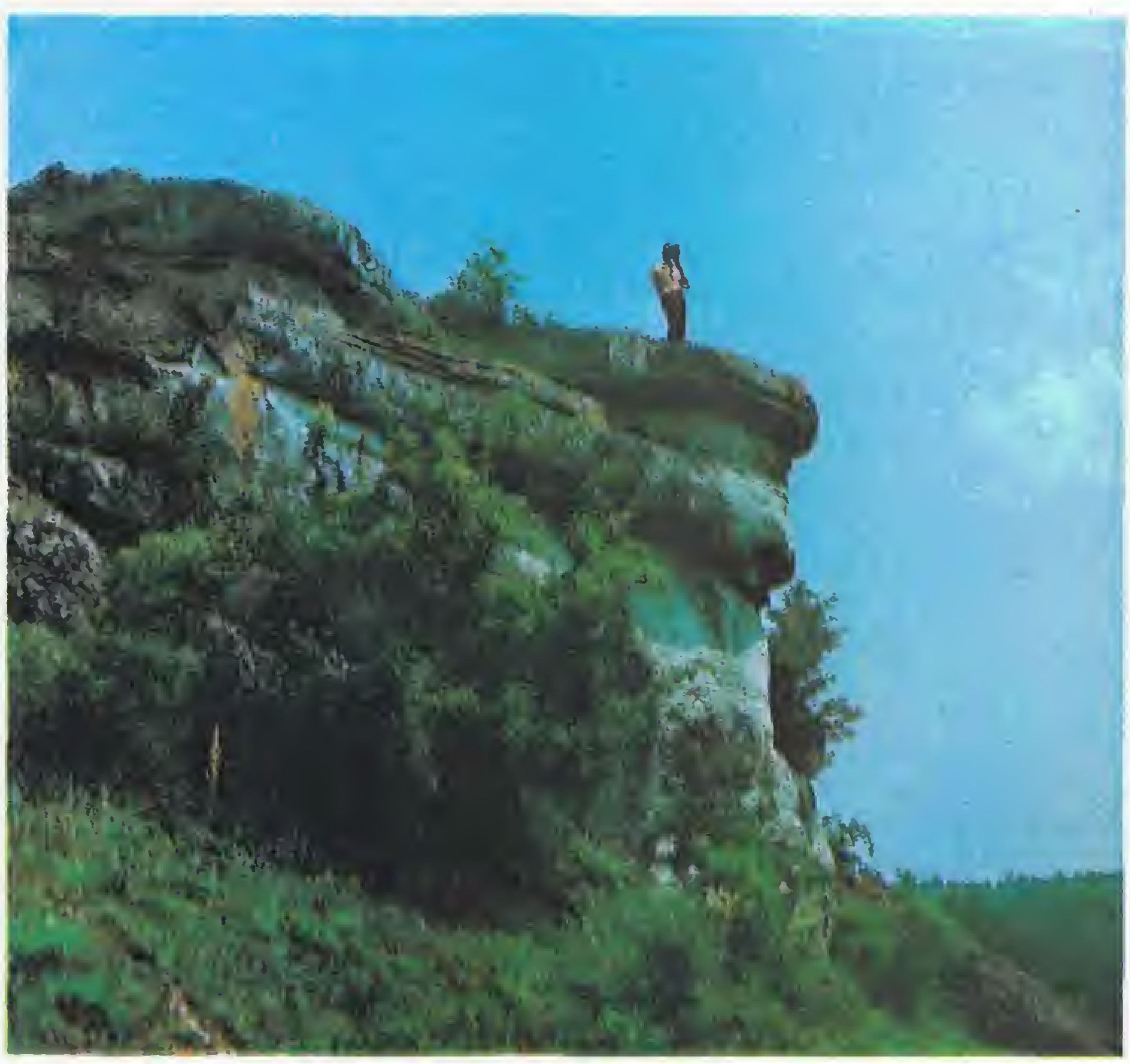

*Заказник **Криве Урочище**. Вапнякові скелі. Цибуля гірська.*

молочні і хлібні з-ди) та деревообр. пром-сті.

У місті — 23 н.-д. і проектно-конструкторські ін-ти і філіали. Гірничорудний і пед. ін-ти, 16 серед. спец. навч. закладів, у т. ч. гірничий, гірничо-екон. технікуми; 23 профес.-тех. уч-ща. Театри: драми і муз. комедії та ляльковий, цирк. Історико-краєзнавчий музей. Бюро подорожей та екскурсій.

Серед об'єктів туризму — численні пам'ятники, у т. ч. погруддя двічі Героїв Рад. Союзу Д. Б. Глинки, який тут народився, та В. І. Михлика, який з 1925 проживав у Кривому Розі (див. план міста за станом на 1989).

Літ.: Кривому Рогу 200. Историко-экономический очерк. Днепропетровск, 1975; Новик Л. И., Кан Д. И. Кривой Рог. Путеводитель-справочник. Днепропетровск, 1986.

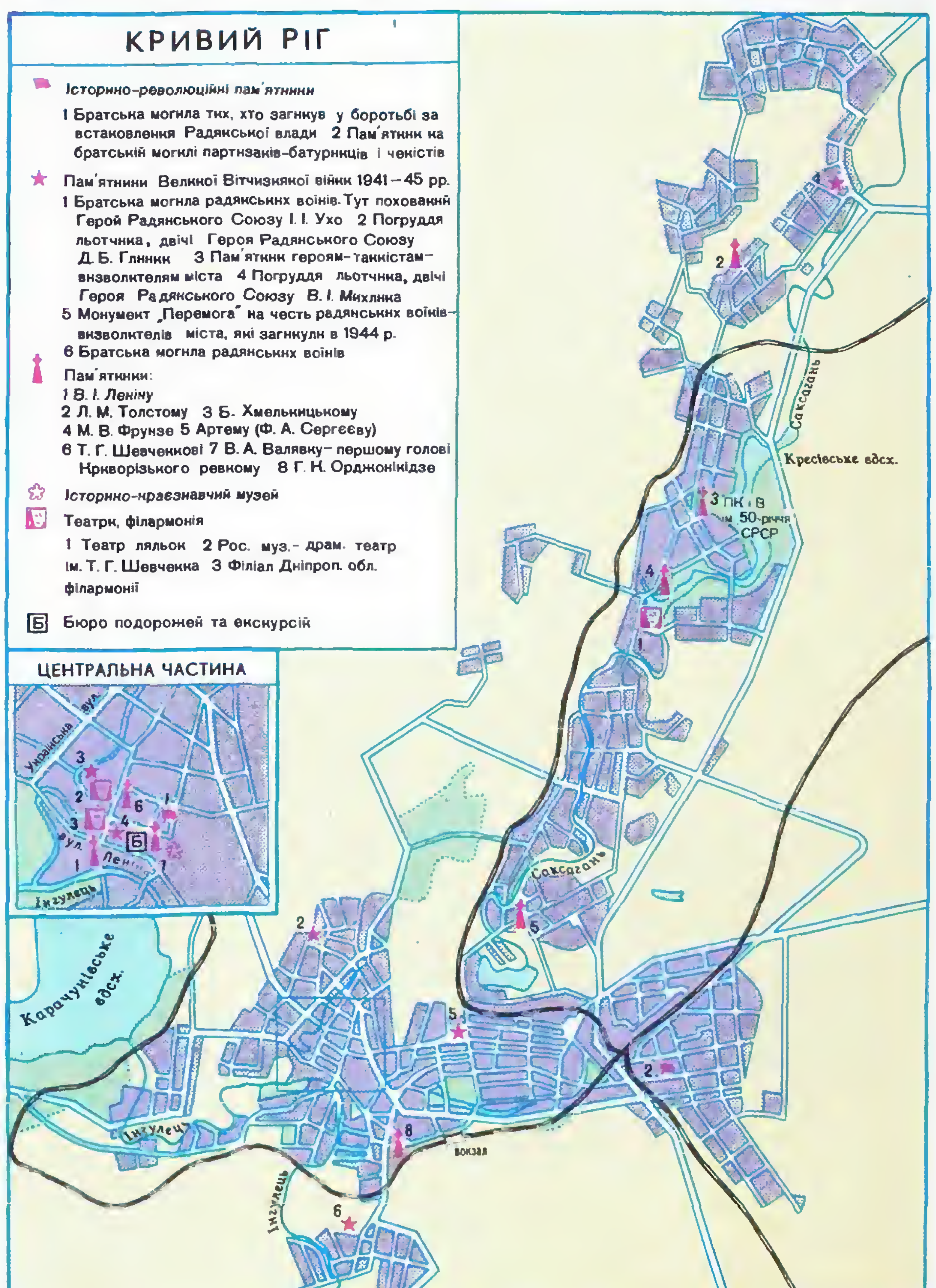

КРИВИЙ ТОРЕЦЬ — річка переважно у Ясинуватському і Костянтинівському р-нах Донец. обл., права прит. *Казенного Торця* (бас. Сіверського Дінця). Довж. 88 км, пл. бас. 1590 км². Бере початок з джерела у балці Торець поблизу с-ща Землянки. Долина переважно трапецієвидна; шир. від 100 м у верхів'ї до 2,5 км у пониззі; глиб. 15—30 м. Заплава двостороння, подекуди заболочена, пересічна шир. 200—400 м (максимальна — 1,1 км). Річище помірно звивисте, завширшки до 15—20 м (біля м. Костянтинівки — понад 50 м). У посушливі роки у верхів'ї пересихає, утворюючи окремі плеса. Похил річки 1,5 м/км. Осн. притока — Клебань-Бик (ліва). Живлення переважно снігове. Льодові утворення (*забереги*) з'являються на поч. грудня; замерзає з середини грудня до початку березня.

Гідролог. пости біля м. Костянтинівки і смт Олексієво-Дружківки. Стік К. Т. зарегульований — споруджено 12 водосховищ, понад 60 ставків та 3 руслові греблі. Воду використовують для пром. та побутового водопостачання, більшість ставків — для зрошування і рибництва. На берегах штучних водойм — рекреаційні зони. На К. Т. — міста Костянтинівка та Дружківка (у гирлі). Річище на окремих ділянках розчищене (зокрема, у пониззі). *Є. С. Святицька.*

КРИВООЗЕРСЬКИЙ РАЙОН — район у пн.-зх. частині Микол. обл. Утв. 1923. Пл. 0,8 тис. км². Нас. 30,2 тис. чол., у т. ч. міського 11,3 тис. (1990). У районі — смт *Криве Озеро* (райцентр) і 25 сільс. населених пунктів.

К. р. лежить на відрогах *Подільської височини.* Поверхня — підвищена хвиляста лесова рівнина, глибоко розчленована ярами та балками. Є виходи кристалічних порід. Абс. висоти 80—200 м. Корисні копалини: нікелеві руди, граніти, піски, глини. Район розташований у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції.* Річки — *Південний Буг* (на пн. межі району) і його прит. *Кодима.* Споруджено 42 ставки (заг. пл. водного дзеркала 417 га). Пересічна т-ра січня −4,9°, липня +21,2°. Період з т-рою понад +10° становить 174 дні. Опадів 450 мм на рік, більша частина їх випадає в теплий період. В грунтовому покриві переважають чорноземи звичайні, по долинах річок — лучно-чорноземні грунти. К. р. належить до посушливої, дуже теплої агрокліматич. зони. Природна степова рослинність мало збереглася. Пл. лісів 4,5 тис. га (осн. породи — дуб, біла акація). У районі — 2 пам'ятки природи і заповідне урочище Курячі Лози (місц. значення).

Пром. підприємства — асфальтовий та мол. з-ди, харчосмакова ф-ка, цех Первомайської ф-ки «Іскра» (Криве Озеро). Галузі спеціалізації с. г.— рослинництво зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. Садівництво. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво, допоміжні — вівчарство, шовківництво, бджільництво. С.-г. угідь (тис. га, 1989) — 65,2, у т. ч. орні землі — 60,2, пасовища — 0,35, сіножаті — 0,5. Зрошується 0,7 тис. га. У К. р.— 18 колгоспів. Автомоб. шляхів 176 км, у т. ч. з твердим покриттям — 158 км. Профес.-тех. уч-ще, краєзнавчий музей (Криве Озеро).

КРИВОРІЗЬКИЙ ВІДДІЛ ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА УРСР. Створений 1967. Об'єднує 72 члени (1989). У складі відділу — секції фіз., екон. і навч. географії. Осн. напрями роботи: вивчення структурних особливостей і динаміки ландшафтів Дніпропетровщини, характеру зміни природних компонентів в умовах антропогенного впливу; розробка тематич. карт і складання геогр. атласу Дніпроп. обл.; інтенсифікація та вдосконалення процесу вивчання курсу географії у вищій і серед. школах. Члени відділу проводять наук.-методичні семінари. Пропаганда геогр. знань здійснюється через організацію лекцій (100—150 на рік) і засідань Клубу мандрівників. За участю членів відділу щороку проводяться навч.-наук. екскурсії по комплексному геогр. вивченню окремих регіонів України та ін. союзних республік. *М. Ф. Шульгін.*

КРИВОРІЗЬКИЙ ЗАЛІЗОРУДНИЙ БАСЕЙН — найбільший на Україні і один з найбільших в СРСР басейнів з покладами залізних руд. Розташований гол. чин. у Дніпроп., частково — у Кіровогр. областях. Простягається смугою завдовжки бл. 100 км і завширшки 2—7 км в басейні

р. Інгульця, від м. Жовті Води до широти Каховського водосховища. Пл. 300 км^2. В структурному відношенні К. з. б. пов'язаний з центр. частиною *Українського щита* і є осн. складовою т. з. *Криворізько-Кременчуцької тектонічної зони*. В геол. будові К. з. б. беруть участь метаморфічні породи архею та протерозою, перекриті осадочними відкладами палеогенового, неогенового та антропогенового віку заг. потужністю до 80 м. Стратиграфічно залізорудні формації Кривбасу пов'язані з відкладами криворізької серії нижнього протерозою, переважна більшість пром. покладів — з п'ятьма залізистими горизонтами саксаганської світи.

У К. з. б. добувають і переробляють три осн. пром. типи зал. руд: багаті руди, які безпосередньо використовують у металургії, магнетитові та окислені залізисті кварцити, які потребують збагачування. Багаті залізні руди залягають гол. чин. серед окислених кварцитів, утворюючи бл. 300 рудних покладів. Вміст заліза в них понад 46 %, шкідливих домішок — соті частини процента. Добувають їх переважно підземним способом. Магнетитові кварцити (вміст т. з. магнетитового заліза понад 10 %) добувають гол. чин. кар'єрним способом, а в останні роки — і шахтним; окислені (30—46 % заліза) — лише відкритим способом.

Перші копальні зал. руд у цьому регіоні відомі з часів скіфів (6—2 ст. до н. е.). Пром. освоєння їх почалося в останній чверті 19 ст. Систематичні геологорозвідувальні роботи в К. з. р. ведуться з 20-х рр. 20 ст.; вони набули значного розвитку після Великої Вітчизн. війни (див. *Залізорудна промисловість*). У 1976—80 практично завершено розвідку найбільших родовищ магнетитових кварцитів басейну для відкритої експлуатації (до глиб. 500—700 м): Інгулецького, Скелеватсько-Магнетитового, Валявкинського, Новокриворізького, Аннівського, Первомайського. З 1977 проводяться розвідувальні роботи на глибоких (1500—2000 м) горизонтах багатих зал. руд т. з. Саксаганської смуги. Розвідані запаси — бл. 18 млрд. т. У 1988 діяло 17 шахт, 5 найбільших у країні гірничо-збагачувальних комбінатів, які об'єднують 10 кар'єрів. З початку пром. освоєння з надр К. з. б. видобуто бл. 5,5 млрд. т залізорудної сировини; нині щорічний видобуток становить 200—220 млн. т.

Перспективи розвитку басейну пов'язані з геологорозвідувальними роботами, спрямованими на пром. оцінку придатних для підземного видобутку магнетитових кварцитів у полях діючих шахт і окислених кварцитів для відкритої розробки.

К. з. б. є осн. сировинною базою *чорної металургії* СРСР, зокрема України. Руди та збагачену продукцію (концентрати, агломерати, окатиші) вивозять також до країн Східної Європи.

Літ.: Белевцев Я. Н. [та ін.]. Железорудные месторождения докембрия Украины и их прогнозная оценка. К., 1981.

В. М. Цибульський.

КРИВОРІЗЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навч. заклад М-ва нар. освіти УРСР. Засн. 1930 як Криворізький ін-т профосвіти, 1933 реорганізований у пед. ін-т. Має 7 ф-тів (1989): фіз.-матем., природничий, геогр., муз.-пед., філол., підготовки учителів початкових класів і учителів заг.-тех. дисциплін та праці. Геогр. ф-т (до 1985 природничий, до 1987 природничо-геогр.) створено у 1987 в результаті розділу природничо-геогр. ф-ту на геогр. і природничий. Має 2 кафедри: екон. і фіз. географії. Є заочне і підготовче відділення. У 1988/89 навч. р. на ф-ті навчалося 725 студентів, зокрема на денному відділенні — 580, геогр. спеціальності — 110. Серед викладачів — 8 доцентів, кандидатів наук. Основний напрям наук. діяльності — природно-тер. комплекси та соціально-екон. системи промислового Придніпров'я. Ін-т нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1975).

В. І. Риженко.

КРИВОРІЗЬКИЙ РАЙОН — район у пд.-зх. частині Дніпроп. обл. Утворений 1925. Пл. 1,4 тис. км^2. Нас. 45,2 тис. чол. (без м. *Кривого Рога*), у т. ч. міського — 5,1 тис. (1990). Райцентр — місто обл. підпорядкування Кривий Ріг. У районі — с-ща міськ. типу *Радушне* і *Христофорівка* та 86 сільс. населених пунктів. Розташований на відрогах *Придніпровської височини*. Поверхня — хвиляста лесова рівнина, подекуди розчленована балками та ярами. Осн. корисна копалина — залізна руда *(Криворізький залізорудний басейн)*; є також мін. фарби, буре вугілля, піски, суглинки, доломіти, граніти, лік. мін. води. Лежить у *Дністровсько-Дніпровській північностеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна температура січня —5,1°, липня +22,4°. Період з т-рою понад +10° становить 170 днів. Опадів 426 мм на рік, в основному в теплий період року. Висота снігового покриву 10 см. Метеорологічна та аерологічна станції у Кривому Розі. Міститься у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Річки — *Інгулець* (прит. Дніпра) та його притоки *Саксагань*, *Боковенька* та ін. В межах району Карачунівське та Південне (на *Дніпро — Кривий Ріг каналі*) водосховища. Збудовано 30 ставків заг. пл. водного дзеркала 728 га. Найпоширеніші чорноземи звичайні малогумусні; є також лучні та лучно-чорноземні (в основному в заплавах річок) грунти. Природна степова рослинність (різнотравна, ксерофільна і петрофільна з чагарниками) збереглась на схилах річкових долин і балок. Пл. лісів і лісосмуг 3043 га. Осн. лісоутворюючі породи: дуб, біла акація, тополя, клен, ясен. У районі — 2 геол. пам'ятки природи місц. значення.

Найбільші підприємства — радушнянський з-д «Будддеталь», Христофорівський з-д вогнетривких блоків і бетонів, Криворізький комбікормовий з-д. С. г. приміськ. типу (тваринництво мол.-м'ясного, рослинництво — овочево-садівничого напрямів). Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 100,7, у т. ч. орні землі — 85,9, сіножаті і пасовища — 8,3. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, кормові, соняшник, картопля, овочево-баштанні. Осн. галузі тваринництва — скотарство, птахівництво. У районі — 17 радгоспів, тепличний комбінат, держплемзавод по вирощуванню вел. рог. худоби, держптахоплемзавод, птахофабрика. Залізничні станції: Гейківка, Коломойцеве, Мусіївка, Радушна. Автомоб. шляхів 463 км, у т. ч. з твердим покриттям — 438 км. Тер. району проходять траси нафтопроводу Полтава — Кременчук — Одеса, газопроводу Єлець — Кременчук — Кривий Ріг, нафтопродуктопроводу Інгулець — Кривий Ріг.

В. П. Коростик, Н. П. Кравченко.

КРИВОРІЗЬКО-КРЕМЕНЧУЦЬКА КАРСТОВА ОБЛАСТЬ — у межах Полтав., Кіровогр. і Дніпроп. областей. Приурочe-

на до *Криворізько-Кременчуцької тектонічної зони*. Площа 0,9 тис. км². Серед порід, що карстуються, тут поширені роговики, карбонатизовані кварцити, доломіти, вапняки. В області розвинутий переважно покритий карбонатний *карст*. Поверхневі *карстові форми рельєфу* відомі на Пн. області і представлені невеликими *лійками карстовими*. В центр. і пд. частинах К.-К. к. о. трапляються великі *карстові порожнини*, напр., у долині р. Жовтої (бас. *Інгульця*) досліджено велику субмеридіональну порожнину завширшки 15—25 м, глиб. 350 м, завдовжки понад 1,5 км. З такими порожнинами пов'язані значні водопритоки в шахти (до 9000 м³/год). Карст у межах області розвинутий до глиб. 500 м. Відомі 4 порожнини. Досліджується з 1954. К.-К. к. о. поділяють на два карстові райони — Північний (у бас. р. Дніпра) та Центральний (у бас. р. Інгульця). *Ю. І. Шутов.*

КРИВОРІ́ЗЬКО-КРЕМЕНЧУ́ЦЬКА ТЕКТОНІ́ЧНА ЗО́НА — геологічна структура між Кіровоградським і Придніпровським блоками *Українського щита*, на тер. Херсон., Дніпроп., Кіровогр. і Полтав. областей. Пересікає щит у субмеридіональному напрямі смугою довж. 250 км, шир. до 10 км. На Зх. обмежена глибинним розломом, на Сх. поступово переходить у суміжні структури блока. Осн. елементами К.-К. т. з. є Криворізький та Кременчуцький синклінорії; з ними пов'язані найбільші на Україні родовища заліз. руд (див. *Криворізький залізорудний басейн*, *Кременчуцький залізорудний район*). Найкраще вивчений Криворізький синклінорій. На його крилах виділяють синклінальні складки, складені нижньопротерозойськими породами, які містять осн. рудні поля Кривбасу, і антикліналі, утворені архейськими гранітами та гранітогнейсами. В межах К.-К. т. з. виявлено ряд ін. складчастих структур, зокрема синкліналей, що містять залізорудні родовища. Геофіз. дослідженнями встановлено продовження зони зруденіння в зануреному кристалічному фундаменті прилеглих схилів Дніпровсько-Донецької западини на Пн. і Причорноморської западини на Пд. К.-К. т. з. є геоструктурною основою пд. відрогів *Придніпровської височини*, хвилястий рельєф якої утворився на осадочних кайнозойських відкладах, що вкривають архей-протерозойський фундамент чохлом

Г. О. Кривченко.

потужністю до кількох десятків метрів. *Г. І. Каляєв.*

КРИВУ́ЛЯ (у верхів'ї — Давидівка) — річка у Пустомитівському, Перемишлянському і Жидачівському р-нах Львів. обл., права прит. р. *Луг* (бас. Дністра). Довж. 46 км, пл. бас. 283 км². Бере початок з джерел на Пн. від с. Давидів. Заплава двостороння, подекуди заболочена. Річище помірно звивисте, пересічна шир. його 2—5 м, найбільша — 20 м. Глиб. річки від 0,5—1,5 м до 3 м. Живлення снігове і дощове. Бувають літні паводки. Льодостав нестійкий, з кінця грудня до березня. Споруджено ставки. Воду використовують для с.-г. потреб. Річище К. на протязі 14 км відрегульоване і обваловане.

КРИ́ВЧЕНКО Георгій Олексійович (15.IV 1883, с. Кибинці Полтав. обл. — 11.IV 1960, Київ) — укр. рад. економіст, економгеограф і статистик. Навчався у Петерб. політех. ін-ті, з якого 1905 К. виключили за антиурядову агітацію, заарештували і вислали у м. Великий Устюг, пізніше за кордон. У 1910 закінчив ун-т у Мюнхені. До 1917 працював у стат. установах Пензи і Саратова, 1919—20 — в Ін-ті демографії Укр. АН, 1922—31 та 1956—60 — у Київ. ін-ті нар. г-ва, 1943—52 — у Київ. ун-ті та н.-д. ін-ті географії при Київ. ун-ті. Працював у наук. установах санітарної статистики УРСР та на практичній планово-екон. роботі. Автор ряду праць — стат. збірників, зокрема «Стат. відомостей по нар. г-ву України» (1919), і екон. оглядів УРСР та ін. країн, а також статей з питань розвитку галузей нар. г-ва республіки та її регіонів, зокрема Полісся.

Тв.: Материальная основа промышленности. М., 1926 [у співавт.]; Нариси світового господарства. Огляд господарчого стану головних країн світу. Харків, 1927; Словник економічної термінології. (Проект). Харків — К., 1930 [у співавт.]. *Л. М. Корецький.*

КРИЖО́ПІЛЬ — селище міського типу Вінн. обл., райцентр. Залізнична станція. 10,0 тис. ж. (1990). Засн. 1866, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня слабохвиляста. Пересічна т-ра січня −5,8°, липня +19,6°. Опадів 518 мм на рік.

Пл. зелених насаджень 201 га. У К.— комбінат хлібопродуктів; з-ди: сироробний, прод. товарів і комбікормовий; меблевий цех Гайсинського деревообр. з-ду, швейний цех Бершадського філіалу Калинівської ф-ки «Подолянка», лісгоспзаг. Проф-тех. уч-ще. Санаторій, піонерський табір.

Об'єкти туризму: погруддя Героїв Рад. Союзу О. А. Бичковського, уродженця селища, та Р. С. Сміщука, якого тут поховано.

КРИЖО́ПІЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд. частині Вінн. обл. Утв. 1923. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 46,1 тис. чол., у т. ч. міського — 10,0 тис. (1990). У К. р.— смт *Крижопіль* (райцентр) та 44 сільс. населені пункти.

Район лежить у межах сх. частини *Подільської височини*. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована ярами та балками. Корисні копалини: вапняки, піски, глини. К. р. розташований у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −5,8°, липня +19,6°. Період з т-рою понад +10° становить 165 днів. Опадів 518 мм на рік, більша частина їх випадає у травні — серпні. Висота снігового покриву 8—18 см. К. р. лежить у межах недостатньо вологої, теплої агрокліматич. зони. Найбільші річки — *Марківка*, *Кам'янка* (притоки Дністра), *Дохна* (прит. Пд. Бугу). Споруджено 38 водосховищ (пл. водного дзеркала 221,4 га). Осн. грунти темно-сірі опідзолені та чорноземи опідзолені (57 % пл. району), на решті території — ясно-сірі лісові та сірі лісові. Лісів 10,7 тис. га (дуб, граб, липа, вільха, клен, ясен, береза). Крім того, у районі 1440 га лісосмуг та ін. полезахисних насаджень. На степових ділянках — різнотравно-бобово-злакова рослинність. У К. р.— 2 пам'ятки природи та заповідне урочище Соколівська Дача (всі — місц. значення).

Осн. промислові підприємства — комбінат хлібопродуктів, з-ди: сироробний, прод. товарів, комбікормовий (Крижопіль), а також цукрові з-ди (села Соколівка, Городківка), філіал обл. виробничо-худож. об'єднання «Вінничанка» (Городківка). Галузі с. г.— рослинництво зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, соняшник, горох, кукурудза, картопля. Розвинуті овочівництво та садівництво. Серед галузей тваринництва — скотарство, вівчарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 63,5, у т. ч. орних земель — 57,7, пасовищ — 4,7, сіножатей — 0,2. Осушено 2,1 тис. га, зрошується 1,1 тис. га. У районі — 23 колгоспи, міжколг. птахофабрика (с. Жабокрич). Залізнична ст. Крижопіль. Автошляхів 300,4 км, у т. ч. з твердим покриттям — 253,2 км. 3 профес.-тех. уч-ща (Крижопіль, села Заболотне, Городківка). 2 санаторії (Крижопіль, Заболотне).

Об'єкти туризму: меморіальний музей-бібліотека укр. рад. письменника М. П. Трублаїні (с. Вільшанка), меморіальний музей на батьківщині укр. рад. мікробіолога і епідеміолога Д. К. Заболотного (Заболотне), погруддя новатора с.-г. виробництва двічі Героя Соц. Праці

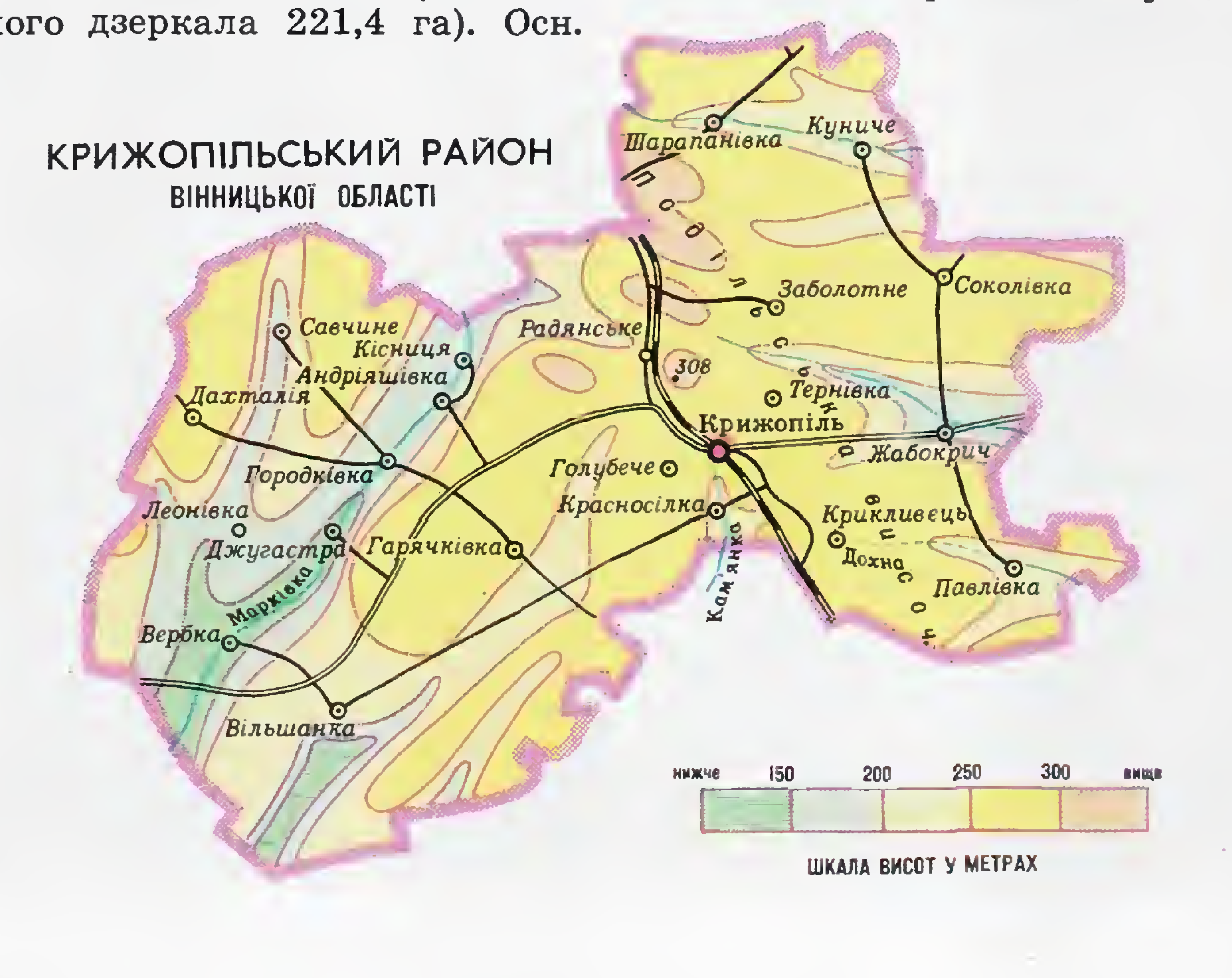

Т. П. Марцин (с. Голубече), Героїв Рад. Союзу О. А. Бичковського та Р. С. Сміщука (Крижопіль).

Г. І. Денисик, Б. Д. Панасенко.

КРИМ. А́ТЛАС ТУРИ́СТА — регіональний тематичний атлас наук.-популярного змісту, карти якого відображають рекреаційні ресурси, природу та туристську інфраструктуру Крим. п-ова. Це перший в СРСР рекреаційний картографіч. довідник широкого користування. Виданий 1985, перевиданий 1987. Включає 20 карт, 16 планів і схем, а також рекомендації для туристів та кольорові ілюстрації. Осн. масштаб карт 1 : 1 250 000. Атлас складається із вступу, тематичної та оглядової частин. У розділі Природні умови представлено такі карти: заг.-геогр., кліматичну, рослинності, тваринного світу та природоохоронних заходів. Вибір тем і показників картографування на цих картах визначений метою відобразити природні умови і ресурси, які є сприятливими або ж, навпаки, несприятливими факторами для розвитку *туризму*, оздоровлення та лікування. Сітку шляхів і трансп. зв'язки Кримського п-ова подано в розділі Шляхи. Матеріальну базу туризму, специфіку різних видів активного відпочинку (туристських маршрутів, екскурсій, походів вихідного дня, автотуризму, спортивних заходів, курортно-оздоровчого відпочинку) охарактеризовано в розділі Обслуговування туристів. До оглядової частини атласу включено туристську карту масштабу 1 : 250 000 (на кількох сторінках), плани міст тощо. Має важливе наук.-довідкове і практичне значення.

Озеро Кримне.

Видання: Крым. Атлас туриста. М., 1985. *В. Ф. Северинов.*

КРИ́МНЕ — озеро карстового походження у Любомльському р-ні Волин. обл., за 2 км від с. Мельники. Каналом сполучене з верхів'ям р. Рити. Довж. 2 км, шир. до 0,72 км, пл. 1,44 км^2, глиб. до 6 м. Улоговина неправильної видовженої форми. Береги переважно низовинні, подекуди заболочені. Живиться атм. опадами та підземними водами. Взимку замерзає. Дно піщане, на окремих ділянках замулене. Є рідкісні рослини — латаття, орхідеї. Водиться 25 видів риб (зокрема, лящ, щука, судак, плітка, в'юн, канадський сом, короп); є раки. На берегах — місця гніздування куликів, диких качок та ін. птахів. К.— у складі *Шацького природного національного парку*.

Я. О. Мольчак.

КРИ́МСЬКА — карстова порожнина (шахта) у *Гірсько-Кримській карстовій області*, на *Карабі-яйлі*. Протяжність 240 м, глиб. 135 м. Утворилася у вапняках. Вхід до порожнини розташований у *лійці карстовій*. Починається шахтою (глиб. 40 м), що відкривається у склепіння залу, днище якого вкрите брилами. Через отвір у стіні зал з'єднується з паралельною шахтою. Поширені брилові накопичення, натічні утворення, глина. Відкрито 1963. *В. М. Дублянський.*

КРИ́МСЬКА ГЕОМОРФОЛОГІ́ЧНА ПРОВІ́НЦІЯ — територія на Пд. і Пд. Сх. Кримського п-ова, частина Кримсько-Кавказької гірської країни. Включає *Гірського Криму геоморфологічну область структурно-денудаційних гір* і частину *Керченсько-Таманської області пластово-денудаційних і акумулятивних рівнин* (у рельєфі відповідає Кримським горам). Макс. висота — на Пд. (г. Роман-Кош, 1545 м). Найбільшими морфоструктурами К. г. п. є моноклінальні середньогір'я і низькогір'я та низькогір'я *Головного пасма Кримських гір* і *Південного берега Криму* на дислокованих і похило-складчастих мезозойських метаморфічних породах ядра *Гірського Криму складчасто-брилової споруди*; передгірні куестові пасма *Внутрішнього пасма Кримських гір* і пластові рівнини *Зовнішнього пасма Кримських гір* на мезозойських моноклінальних карбонатних товщах пн. і пн.-зх. крила; *Індольська прибережно-морська тераса та пролювіальна низовинна рівнина*, утворена на глинистих осадочних кайнозойських породах, що виповнюють осьову частину Індоло-Кубанського прогину; *Керченська пластово-денудаційна низовинна рівнина*, сформована на відпрепарованих стійких осадочних кайнозойських породах з гетерогенною основою. В Кримських горах добре виявлені різновікові поверхні вирівнювання: верхньоюрська (абс. вис. до 1200—1400 м) і нижньокрейдова (800—1000 м), які утворюють хвилясту поверхню яйл Головного пасма; палеогенова, розвинута в низькогір'ї (400—600 м) і на Керченському п-ові (150—180 м). Морфоскульптура зумовлена гол. чин. процесами ерозії і карстоутворення. Горизонтальне розчленування становить (км/км^2) — на рівнинах — 0,3—0,9, у передгір'ях — 0,9—2, в окремих районах Головного пасма — до 4—5. До несприятливих процесів належать зсуви і розмивання берегів на узбережжі Чорного та Азовського морів. Для боротьби з ними застосовують *берегоукріплення* та ін. *протизсувні заходи*.

Г. Є. Гришанков, Є. А. Позаченюк.

КРИ́МСЬКА ГІ́РСЬКО-ЛІСОВА́ АГРОГРУНТОВА́ ЗО́НА — вертикальна *агрогрунтова зона*, що займає залісені куестові вершини *Внутрішнього пасма Кримських гір*, міжгірну поздовжню долину між Внутрішнім і Головним пасмами, а також пн. та верхню частини пд. макросхилів *Головного пасма Кримських гір*. Грунтоутворюючі породи представлені елювієм-делювієм вапняків, глинистих сланців, конгломератів, пісковиків, кристалічних порід тощо. Пересічна кількість опадів становить бл. 700 мм на рік (майже 50 % їх випадає взимку). Гідротермічний коефіцієнт становить 1,0 (0,7—1,2). В умовах помірно теплого м'якого клімату з достатньою зволоженістю під лісовою рослинністю (дуб, бук, сосна) формуються *буроземи*. Залежно від підстилаючої породи й орографії у межах зони поширені буроземи карбонатні, або вилуговані, та буроземи опідзолені. Трапляються також змиті й намиті види буроземів. Вирощують ефіроолійні культури, тютюн; є виноградники. З метою підвищення родючості грунтів здійснюють протиерозійні заходи. *М. І. Полупан.*

КРИ́МСЬКА ГІ́РСЬКО-ЛУЧНА́ (Я́ЙЛИНСЬКА) АГРОГРУНТОВА́ ЗО́НА — вертикальна *агрогрунтова зона*, що займає безлісі плосковершинні плато (яйли) *Головного пасма Кримських гір*. Материнськими породами для грунтів цієї зони є вапняки, пісковики та конгломерати. Пересічна кількість опадів 592—1052 мм на рік. Гідротермічний коефіцієнт становить 1,4 (1,17—2,35). У структурі грунтового покриву зони переважають гірсько-лучні чорноземовидні короткопрофільні та слаборозвинуті грунти, які розвиваються під гірсько-степовою ксерофітною трав'яною рослинністю на елювії вапняків. На пологих пн. схилах яйл і в окремих зниженнях за умов підвищеного зволоження на делювіальних відкладах формуються гірсько-лучні вилуговані глибокі грунти. Яйли використовують гол. чин. як природні пасовища. Важливими заходами підвищення їхньої продуктивності є окультурення пасовищ та здійснення протиерозійних заходів. *М. І. Полупан.*

КРИ́МСЬКА О́БЛАСТЬ. Утворена 30.VI 1945; до 19.II 1954 — у складі РРФСР (22.III 1918 утворено Радянську Соціалістичну Республіку Тавріди, з 18.X 1921 — Кримська Автономна Соціалістична Радянська Республіка у складі РРФСР).

Лежить на півдні республіки, в межах Кримського півострова. На Пн. межує з Херсон. обл., на Зх. і Пд. омивається Чорним м., на Пн. Сх.— Азовським м. Пл. 26,2 тис. км^2 (4,3 % площі УРСР). Нас. 2500,5 тис. чол. (1.I 1990; 4,6 % всього населення республіки). Центр — м. *Сімферополь*. В області — 15 районів, 15 міст, у т. ч. одне — респ. підпорядкування (*Севастополь*) та 9 — обл. підпорядкування; 55 с-щ міськ. типу і 967 сільс. населених пунктів. У 1958 область нагороджено орденом Леніна, 1970 — орденом Трудового Червоного Прапора. К. о. зв'язана залізнич., авіац. та автомоб. шляхами з ін. областями УРСР, залізнич. поромною переправою (м. Керч) — з Пн. Кавказом; розташована на перетині респ., заг.-союзних і міжнар. мор. шляхів Азово-Чорноморського басейну. Примор. положення області сприяє розвиткові портового і рекреаційного г-в заг.-союзного значення. За особливістю природних умов рівнинна частина К. о. належить до степової зони, гірська — до фізико-географічної країни *Кримських гір*.

Населення і трудові ресурси. В області проживають представники 110 націй і народностей, у т. ч. росіяни — 67,2 %, українці — 26,5 %, ін. національності — 6,3 %. Пересічна густота населення 91 чол. на 1 км^2.

Найгустіше заселений Пд. берег Криму, особливо його зх. частина (понад 500 чол. на 1 км^2). Поступово зростає частка міського населення (за 1960—90 на 4,6 %), 1990 воно становило 1739 тис. чол. При відносному зменшенні спостерігається абс. зростання сільс. населення (за 1960—90 в 1,7 раза). Бл. 75 % міськ. населення області зосереджено у 6 великих містах — Сімферополі, Севастополі, *Керчі*, *Ялті*, *Євпаторії* та *Феодосії*. Виділяють 5 локальних систем розселення: Сімферопольсько-Севастопольська, Євпаторійська, Керченсько-Феодосійська, Джанкойсько-Красноперекопська і Ялтинсько-Алуштинська (Південнобережна). У сфері матеріального виробн. зайнято 67,2 % працездатного населення, у т. ч. 25,3 % — у пром-сті.

І. Т. Твердохлебов.

Природні умови і ресурси. Протяжність берегової лінії К. о. перевищує 1 тис. км. Вона розчленована численними затоками та бухтами, особливо на Пн. і Сх. Найбільші затоки на узбережжі Чорного м.: Каркінітська, Каламітська, Феодосійська; на узбережжі Азовського м.— Сиваш, Казантіпська та Арабатська. Сиваш відокремлений від Азовського м. піщаною косою — *Арабатською Стрілкою*. На Сх. виступає *Керченський півострів*, на Зх.— *Тарханкутський півострів*.

Геол. будова зумовлена розташуванням території на межі альпійської зони *Середземноморського рухливого поясу*, до якої належать *Кримські гори* та пд.-сх. частина Керченського п-ова, і Скіфської плити, складовою частиною якої є рівнинний Крим. У геоструктурному відношенні Кримські гори являють собою велике антиклінальне підняття (див. *Антикліналь*), до складу якого входять великі складчасто-брилові структури. Головне пасмо Кримських гір складене тріасовим флішем і юрськими конгломератами та вапняками; у Внутрішньому й Зовнішньому пасмах вони перекриті крейдовими і палеогеновими пісковиками, конгломератами, глинами і карбонатними породами; у пд.-зх. частині Керченського п-ова — потужна товща глин майкопської серії олігоцен — міоцену. В геол. будові осадочного чохла у рівнинному Криму бере участь карбонатно-глиниста товща платформених крейдових, палеогенових і неогенових відкладів.

Поверхня пн. і центр. частин К. о.— низовинна плоска лесова рівнина, на Зх. ускладнена пологими увалами *Тарханкутської височини*; на Сх.— горбогір'я Керченського п-ова з чергуванням кільцеподібних вапнякових гребенів, пологих знижень, грязьових сопок. Гірська частина К. о. простягається у вигляді дуги завширшки 60 км і завдовжки 180 км з Пд. Зх. на Пн. Сх., від Севастополя до Феодосії. Кримські гори складаються з окремих пасом (Зовнішнє, до 344 м; Внутрішнє, до 738 м; Головне, г. Роман-Кош, 1545 м), для яких характерні круті південні і відносно пологі пн. схили. На платоподібних вершинах останнього — *яйлах* значно поширені карстові форми рельєфу (численні карстові лійки, печери, шахти тощо), схили глибоко розчленовані ущелинами, каньйонами (Великий каньйон Криму, глиб. до 320 м). Причорноморський схил Головного пасма утворює дуже розчленовану неширoку (від 2 до 12 км) прибережну смугу, відому під назвою *Південного берега Криму* з характерними формами рельєфу (амфітеатроподібні улоговини, гори-останці, численні зсуви, скелі тощо).

Надра К. о. багаті на корисні копалини. Респ. значення мають залізні руди (*Керченський залізорудний басейн*), ропа Сиваша і солоних озер, природний газ, флюсові вапняки. Значні поклади буд. матеріалів: цементні мергелі, пиляльні вапняки. Поклади місц. значення: різноманітні глини, гравій, пісок, гіпс, термальні води та ін.

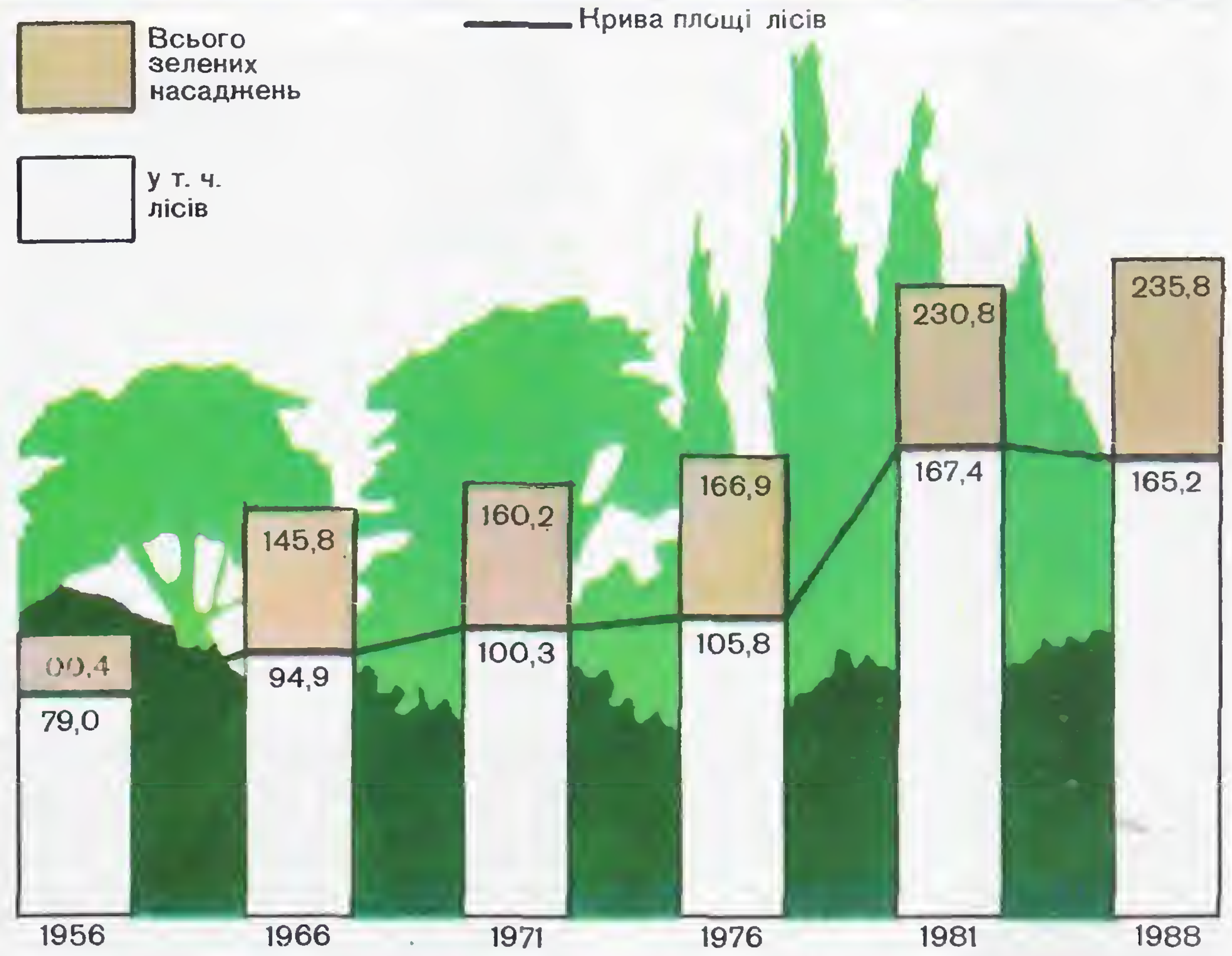

Площа зелених насаджень у зелених зонах міст і селищ міського типу ***Кримської області*** *(тис. га).*

Клімат рівнинної частини К. о. помірно континентальний з відносно м'якою малосніжною зимою і помірно жарким посушливим літом. Пересічна т-ра січня —0,1, —2,4°, липня +22,1, +23,8°. Абс. мінімум —33°, абс. максимум +41°. Опадів 316—466 мм на рік, більша частина їх випадає в теплу пору року. Період з т-рою понад +10° становить 180—190 днів. Сума активних т-р 3300—3400°. На Пн. проявляються риси *аридного клімату*. Клімат Кримських гір є перехідним від степового помірно континентального до середземноморського з м'якою у передгір'ї і помірно холодною на Головному пасмі зимою та помірно жарким у передгір'ї і відносно теплим в горах літом. Пересічна т-ра січня —0,5, —3,8°, липня +21,2, +15,6°. Середньорічна кількість опадів від 500 мм у передгір'ї до 1100 мм на Головному пасмі. З несприятливих кліматич. явищ взимку переважають ожеледь, паморозь, хуртовини, град, сильні вітри (див. *Вітри місцеві*), влітку — зливи. Суми активних т-р від 2800—3550 (у передгір'ї) до 1500—2700° (в горах). Клімат Пд. берега має риси середземноморського з м'якою зимою і помірно жарким посушливим літом. Пересічна т-ра лютого від +1,8 на Сх. до +4,1° на Зх., серпня +23,2, +24,4°. Абс. мінімум —15, —23°, абс. максимум +39°. Середньорічна кількість опадів 350—635 мм. Період з т-рою понад +10° становить 200—210 днів. Сума активних т-р 3700—4150°. Купальний сезон триває з травня до жовтня (пересічна т-ра води влітку +17, +24°). Рівнинна частина К. о. належить до дуже посушливої, помірно жаркої агрокліматич. зони з м'якою зимою, передгірна — до Передгірного Кримського посушливого, дуже теплого агрокліматич. району з м'якою зимою, гірська — до Кримського агрокліматич. ра-

Вид на Чучельський перевал.

йону вертикальної кліматич. зональності. На тер. області діють 22 метеостанції.
Територією К. о. протікають 257 річок завдовжки понад 5 км. Характерна особливість їх — маловодність. Найбільші річки беруть початок на пн. і пн.-сх. (*Салгир*, Мокрий Індол, *Біюк-Карасу* — бас. Азовського м.) та на пн.-зх. (Чорна, Бельбек, Кача, *Альма*, Булганак-Західний — бас. Чорного м.) схилах Кримських гір. Річки Пд. берега Криму — Учансу, Улу-Узень, Авунда, Ворон, Демерджі (бас. Чорного м.). У горах річки утворюють водоспади (*Учансу*, *Джур-Джур* та ін.), глибокі ущелини-каньйони (Бельбецький, Великий каньйон Криму та ін.). На рівнинній частині К. о. поширені балки з періодичним стоком. Пересічна густота гідрографічної сітки 0,26 км/км^2. Для річок області характерне мішане живлення з переважанням дощового (44—50 % річного стоку); значна частка підземних вод (28—36 %). Снігове живлення властиве річкам пн. схилів Кримських гір (13—23 %). В К. о.— понад 50 солоних озер. Найбільші — Сасик, Сакське, Донузлав, Актаське, Узунларське. Створено бл. 708 ставків та понад 20 водосховищ (повний об'єм бл. 380 млн. куб. м), зокрема Сімферопольське, Чорноріченське, Тайганське і Білогірське. Важливу роль відіграє для водопостачання *Північно-Кримський канал* ім. Комсомолу України.

«Ластівчине гніздо».

Готель «Ялта».

Мечеть Джума-Джамі в Євпаторії. 1552—64.

Узбережжя Чорного моря поблизу смт Кацівелі.

В грунтовому покриві на Пн. Сх. переважають каштанові і лучно-каштанові солонцюваті грунти (10 % площі області), в центр. частині — чорноземи південні малогумусні і слабо гумусовані (29,5 %), у передгір'ї — чорноземи звичайні і дерново-карбонатні грунти (17,6 %), в горах — буроземні та сірі гірсько-лісостепові (2,2 %), коричневі (2,4 %) грунти. В долинах річок — лучно-чорноземні грунти, поширені солончаки і солонці.
К. о. лежить у межах *Приазовсько-Чорноморської степової геоботанічної підпровінції* та *Гірсько-Кримської геоботанічної підпровінції*. Ділянки природної рослинності збереглися лише на заповідних територіях і об'єктах, а також у гірській частині області. Пл. лісів 340 тис. га. На схилах гір переважають діброви (65 % площі лісів; дуб пухнастий, дуб скельний, дуб звичайний), букові (14 %), грабові (8 %) і соснові (13 % з врахуванням штучних насаджень; сосна кримська, сосна Станкевича, сосна звичайна) ліси. Налічується понад 2600 видів судинних рослин, у т. ч. понад 200 ендеміків (клен Стевена, глід Пояркової, роговик Біберштейна, комперія Компера та ін.), багато реліктових середземномор. видів (вічнозелені дерева і чагарники, зокрема суничник дрібноплодий, чист кримський, рускус понтійський, яловець високий, тис ягідний), понад 1100 видів лікар. і диких плодових рослин (асфоделіна, барбарис, валеріана, звіробій, дерен справжній та ін.). До Червоної книги УРСР занесено бл. 70 видів рослин, у т. ч. сосна Станкевича, фісташка туполиста, цикламен Кузнецова. Тваринний світ степової частини К. о. подібний до фауни пд. областей України. В гірській частині водяться багато ендемічних видів. Всього в області налічується бл. 400 видів тварин, у т. ч. ссавців — 57, земноводних — 6, плазунів — 14, птахів — 300, риб (прісноводних) — 30. Скрізь поширені заєць-русак, лисиця, їжак, ящірки; у степу — тхір степовий; у горах — соколи, сови, дятли, сизий голуб; на озерах — мартин, крижень. До Червоної книги УРСР занесено бл. 50 видів тварин, зокрема вечірниця велетенська, гриф чорний, пелікан кучерявий, гекон кримський, полоз леопардовий. Акліматизовано і реакліматизовано свиню середньоазіатську та свиню далекосхідну, кроля дикого, білку-телеутку.
Пн. частина К. о. лежить у межах *Кримської степової фізико-географічної провінції*, південна — у межах Кримської гірської фізико-географічної країни.
Серед сучас. природних процесів, несприятливих для розвитку с.-г. виробн.,— активна ерозія грунтів, прискорені лінійний розмив і площинний змив на 65 % площі с.-г. угідь; поширене засолення грунтів. У зоні зрошування Пн.-Кримського каналу при значному зниженні дії несприятливих кліматич. явищ (посух, суховіїв, пилових бур) розвинулися процеси підтоплювання і вторинного заболочування. Кримські гори є сейсмічним і селенебезпечним регіоном (селеві потоки виникають переважно на сході Пд. берега Криму та у зх. передгір'ї). На схилах гір утворюються зсуви (налічується понад 800 зсувних ділянок). Процеси карстоутворення поширені на Головному пасмі Кримських гір, у передгір'ї та на Тарханкутському п-ові. Третина узбережжя К. о. зазнає впливу *абразії*. Здійснюються заходи щодо охорони природи. За 1980—85 рекультивовано 3,5 тис. га земель, які були під кар'єрами. Проводиться *берегоукріплення*, терасування селенебезпечних гірських схилів (на площі понад 20 тис. га), насадження штучних лісів (щороку 2 тис. га), заборонено випас худоби на яйлах, повністю припинено рубку лісів. Щоб запобігти ерозії впроваджують безвідвальний обробіток грунту, насаджено понад 13 тис. га лісосмуг.
У К. о.— 141 територія і об'єкт природно-заповідного фонду (заг. пл. 70,0 тис. га; 2,7 % площі області), у т. ч. *Ялтинський гірсько-лісовий заповідник*, заповідник *Мис Мартьян*, *Карадазький заповідник*; *Кримське заповідно-мислив-*

ське господарство; 32 заказники, з них 15 респ. значення (ботанічні — *Арабатський заказник, Карабі-яйла, Кубалач, Новий Світ, Канака*; ландшафтні — *Айя, Аюдаг, Великий Каньйон Криму, Плакуча Скеля*; геологічні — *Качинський Каньйон, Чорна Річка*, Гірський Карст Криму; орнітологічні — *Астанінські Заплави, Каркінітський заказник*; гідрологічний *Хапхальський заказник*); 73 пам'ятки природи, у т. ч. 13 респ. значення (*Агармиський ліс, Ак-Кая, Бельбецький каньйон, Кішка, Демерджі, Джау-Тепе, Каратау, Карабі-яйлинська улоговина, Карасубаші, Караул-Оба, Кизил-Коба, Мангуп-Кале, Солдатська); Нікітський ботанічний сад*; 22 парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва, у т. ч. 9 респ. значення; 10 заповідних урочищ. *В. Г. Єна*, *В. І. Галицький* (сучасні процеси).

Народногосподарський комплекс. Основу сучас. г-ва області становить пром. та агропром. комплекси, провідними галузями яких є машинобудування і металообробка, добувна, хім. і харч. пром-сть у поєднанні з багатогалузевим с. г. Галузями спеціалізації є також мор. транспорт, рекреаційне г-во і туризм. У заг. обсязі сукупної валової продукції пром-сті і с. г. питома вага пром-сті становить 68,5 % (1988). К. о. виділяється в заг.-союзному та респ. поділі праці виробн. кальцинованої соди, двоокису титану, сірчаної кислоти, тех. устаткування для харч. пром-сті, телевізорів, побут. радіоапаратури, риби і рибопродуктів, виноградного вина тощо.

Промисловість. У галузевій структурі пром. комплексу провідні місця посідають харч. промисловість (38,9 % від загального обсягу пром. виробн.

Структура посівних площ ***Кримської області*** *(%, 1988).*

області), машинобудування і металообробка (33,6 %), хімічна і нафтохімічна (9,1 %), легка (5,1 %), буд. матеріалів (4,4 %) пром-сть. За темпами розвитку протягом 1950—86 машинобудування і металообробка та хім. пром-сть випереджали ін. галузі. Провідні галузі маш.-буд. комплексу: суднобудування і судноремонт (керченський суднобуд. з-д «Затока», виробничі об'єднання Феодосійське ім. XXVI з'їзду КПРС, «Севастопольський морський завод ім. С. Орджонікідзе»), с.-г. машинобудування (сімферопольський «Сільгоспдеталь», Джанкойський маш.-буд. з-ди), електротехнічна (Сімферопольський електромаш.-буд. з-д), радіоелектроніка (виробниче об'єднання «Фотон» у Сімферополі), приладобудування (сімферопольські з-ди «Сантехпром», «Фіолент», севастопольські наук.-виробниче об'єднання «Мусон» та приладобуд. з-д ім. В. І. Леніна). Хім. пром-сть представлена Сімферопольським з-дом пластмас, кримським виробничим об'єднанням «Титан», Крим. содовим і Перекопським бромним з-дами. Враховуючи екологічну ситуацію, на деяких підприємствах, зокрема на Сакському хім. з-ді, поступово скорочується виробн. Продукція гірничої пром-сті області (Комиш-Бурунський залізорудний комбінат) відіграє важливу роль у розвитку чорної металургії Пд. України. Серед галузей харч. пром-сті — важливої складової агропром. комплексу області — заг.-союзне значення мають переробка винограду (виробничо-аграрне об'єднання «Масандра»), рибообробна (виробничі об'єднання «Атлантика», «Керчрибпром», «Південриба»), консервна (підприємства у Сімферополі, Джанкої, Бахчисараї, Нижньогірському). В основному місц. потреби забезпечують м'ясна, мол., борошномельно-круп'яна, кондитерська, а також газова, електроенерг., буд. матеріалів, скляна, швейна і шкіряно-взуттєва галузі.

В області виділяють 6 пром. вузлів, зокрема багатогалузеві Сімферопольський (машинобудування, харч., легка, буд. матеріалів пром-сть), Севастопольський (суднобудування, приладобудування, рибообробна, виноробна, буд. матеріалів пром-сть), а

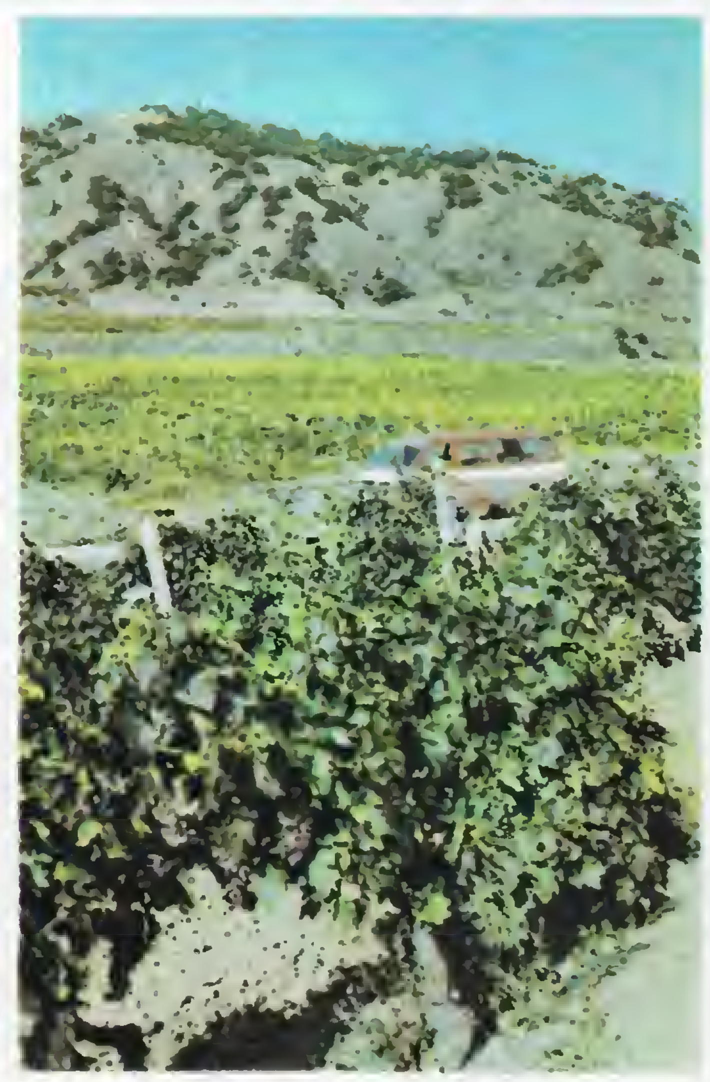

Комиш-Бурунський комбінат ім. С. Орджонікідзе.

На Ялтинському рибокомбінаті.

Збирання рису в радгоспі «П'ятиозерний» Красноперекопського району.

Збирання лаванди.

Виноградники радгоспу-заводу «Морський» у Судацькому районі.

також Керченський (гірничо-металургійна, рибообробна, суднобуд., буд. матеріалів), Феодосійський (маш.-буд., легка, харч.) і Красноперекопський (сукупність виробн. основної хімії), формується Джанкойський (машинобудування, харчова).

Агропромисловий комплекс К. о. поєднує с.-г., іригаційні, пром., трансп. та ін. підприємства, н.-д. установи. Осн. його сфера — с. г. Воно включає інтенсивне рослинництво виноградарсько-зернового та тваринництво мол.-м'ясного напрямів. У заг. обсязі валової продукції с. г. на рослинництво припадає 49,2 %, на тваринництво — 50,8 %. В області — 160 радгоспів, у т. ч. 8 птахофабрик, 119 колгоспів, 34 міжгосп. підприємств. С.-г. угіддя займають 65,5 % всієї площі області, з них орні землі — 44,9 %, сіножаті — 0,07 %, пасовища — 14,9 %. Зрошується 364,8 тис. га (в основному у пн. і центр. частинах К. о.). Вся посівна площа 1988 становила 1218,4 тис. га, у т. ч. 48,4 % під зерновими, 41,4 % під кормовими культурами (див. діаграму). Гол. культура — озима пшениця (46,4 % від площі зернових). Вирощують також озимий і ярий ячмінь, кукурудзу, рис, сорго. Овочівництво (понад 30 культур), садівництво. Серед тех. культур заг.-союзне значення мають ефіроолійні (троянда, лаванда, шавлія мускатна) та ароматичний тютюн. Мол.-м'ясне скотарство, свинарство і птахівництво, на Зх. та Сх. області — вівчарство.

Основні об'єкти туризму Кримської області

1. Пам'ятники на братських могилах: бійців Червоної Армії, які загинули під час Перекопсько-Чонгарської операції 1920; червоноармійців і рад. воїнів, які загинули в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн.
2. Пам'ятник на місці розстрілу білогвардійцями 7-ми червонофлотців 1919.
3. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, які загинули в боях за визволення міста під час Великої Вітчизняної війни.
4. Пам'ятник героям 3-х штурмів Перекопу.
5. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, які загинули під час Вел. Вітчизняної війни.
6. Пам'ятники на братських могилах червоноармійців і рад. воїнів, які загинули в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.
7. Пам'ятник на братській могилі червоноармійців 30-ї Іркутської стрілецької дивізії, які загинули в битві на Чонгарському п-ові у листопаді 1920.
8. Пам'ятник більшовикам, розстріляним білогвардійцями в березні 1919.
9. Пам'ятники: генерал-майору авіації Герою Радянського Союзу М. О. Токарєву, який загинув 1944 у повітряному бою поблизу міста; на ознаменування подвигу рад. моряків-десантників, які загинули 1942; обеліск Вічної Слави на честь євпаторійців, які загинули в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.
10. Пам'ятник рос. воїнам, які загинули 1855 при облозі міста під час Кримської війни 1854—55.
11. Краєзнавчий музей.
12. Пам'ятники: на честь визволення міста від нім.-фашист. загарбників; на братських могилах рад. воїнів, підпільників і жертв фашизму.
13. Пам'ятник рос. письменнику М. В. Гоголю, який 1835 відвідав місцеву лікарню.
14. Обеліск на братській могилі 8-ми рад. розвідників-танкістів — Героїв Радянського Союзу, які у квітні 1944 вступили у нерівний бій проти нім.-фашист. загарбників.
15. Пам'ятник на честь з'єднання військ 4-го Укр. фронту і Окремої Приморської армії у квітні 1944.
16. Музей рос. рад. фізика тричі Героя Соціалістичної Праці К. І. Щолкіна в школі, де він навчався 1924—28; меморіальна дошка і барельєф ученого.
17. Пам'ятник на честь перемоги рос. військ під командуванням О. В. Суворова над тур.-тат. військами 1777.
18. Будинок, в якому жив рос. рад. письменник О. С. Грін, літ.-меморіальний музей письменника. Могила О. С. Гріна.
19. Пам'ятка архітектури — комплекс вірм. монастиря Сурб-Хач, 14—18 ст.
20. Багерівські каменоломні — місце базування партизанських загонів у роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів і партизанів, які загинули 1941—44.
21. Обеліск Слави і Вічний вогонь на горі Мітрідат на честь воїнів Окремої Приморської армії і моряків Азовської військової флотилії, які загинули в боях під час визволення міста від нім.-фашист. загарбників. Пам'ятники: десантникам 56-ї армії і морякам Азовської військової флотилії; воїнам-авіаторам 230-ї Червонопрапорної Кубанської штурмової авіадивізії; на братських могилах рад. воїнів — учасників Керченсько-Ельтигенської операції 1943; меморіальний ансамбль «Героям Аджимушкая».
22. Пам'ятники: В. І. Леніну; рад. держ. і партійному діячеві Г. К. Орджонікідзе; уродженцю міста учаснику революційного руху в Росії, дипломату П. Л. Войкову; льотчиці, Герою Радянського Союзу В. Л. Білик — учасниці боїв за визволення міста; піонеру-партизану Володі Дубініну.
23. Археологічні пам'ятки — Царський і Мелек-Чесменський кургани, 4 ст. до н. е.; залишки античних міст: Мірмекія, 6 ст. до н. е.— 3 ст. н. е.; Пантікапея, 6 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.; Тірітаки, 6 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.
24. Історико-археологічний музей.
25. Обеліск на честь борців за владу Рад, які загинули 1918—20.
26. Пам'ятники: Невідомому солдату; на честь рад. воїнів — визволителів міста від нім.-фашист. загарбників; партизанам і підпільникам Криму; меморіал жертвам фашизму.
27. Пам'ятники: В. І. Леніну; рад. парт. і держ. діячеві Д. І. Ульянову, який 1919 був заступником голови Кримського Раднаркому; рад. держ. і військовому діячеві М. В. Фрунзе і рад. військовому діячеві П. Ю. Дибенку, які командували частинами Червоної Армії під час громадянської війни в Криму; рос. письменнику О. С. Пушкіну, який перебував у місті 1820; рос. рад. письменнику і драматургу К. А. Треньову, який тривалий час жив у місті.
28. Обеліск на честь визволення Криму рос. армією від тур. загарбників 1771.
29. Пам'ятки архітектури: кол. садиба Палласа, кін. 18— початок 19 ст.; кол. будинок для прочан Таранова-Білозьорова, 1822—26; палац у Салгирці,

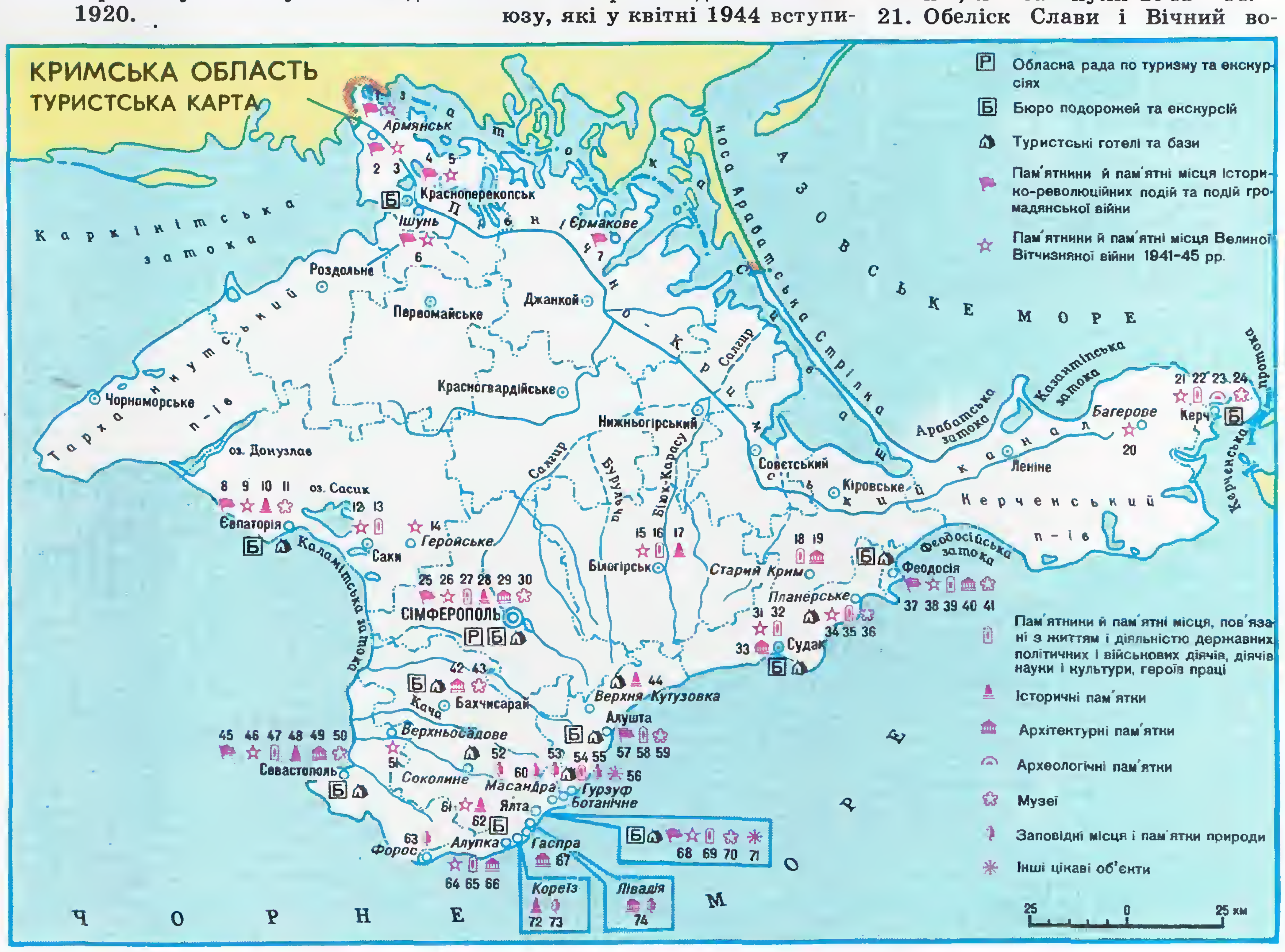

Внаслідок взаємодії підприємств сировинної, переробної та обслуговуючої ланок агропром. комплексу К. о. під впливом різноманітності природних та соціально-екон. умов у його складі сформувалися такі спеціалізовані АПК: виноградарськопром., плодоовочепром., ефіроолійний, тютюновопром., зернопром., м'ясо-, молоко- і птахопромислові.

Транспортна система. Заг. довжина залізниць у межах області 1989 становила 644 км, у т. ч. електрифікованих 386 км, густота їх 23,99 км на 1000 км^2. Осн. з-ці: Солоне Озеро — Сімферополь — Севастополь; Армянськ — Джанкой — Керч. Остання поромною переправою сполучає К. о. з Пн. Кавказом. Найбільші залізничні вузли — Сімферополь і Джанкой. Автомоб. транспорт обслуговує переважно внутрішньообл. перевезення. Заг. довжина автомоб. шляхів 6,7 тис. км (всі — з твердим покриттям), густота становить 246,7 км на 1000 км^2. Осн. автомоб. шляхи заг.-союзного і респ. значення: Новоолексіївка — Сімферополь, Сімферополь — Ялта, Сімферополь — Севастополь, Сімферополь — Євпаторія, Сімферополь — Феодосія — Керч, Красноперекопськ — Джанкой — Нижньогірський та ін. Діє тролейбусна міжміська лінія Сімферополь — Ялта (бл. 79 км). Мор. транспорт в основному забезпечує каботажні перевезення. Гол. порти: Севастополь, Керч, Феодосія, Ялта, Євпаторія. У пн.-зх. частині К. о. проходять траси газопроводів (заг. протяжність 780 км),

1827; госпіталь, 1-а пол. 19 ст.
30. Музеї: краєзнавчий; художній.
31. Меморіал на честь рад. воїнів і земляків, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни; пам'ятник рад. воїнам-визволителям.
32. Погруддя бригадира виноградарського радгоспу «Судак» двічі Героя Соціалістичної Праці М. Д. Князєвої.
33. Пам'ятка архітектури — Генуезька фортеця, 14—15 ст.
34. Пам'ятник учасникам Коктебельського морського десанту 1941.
35. Будинок, в якому жив рос. рад. поет і живописець М. О. Волошин: літ.-меморіальний музей і могила М. О. Волошина.
36. Музей планеризму.
37. Обеліск на братській могилі 75-ти червоноармійців, які загинули 1919 в боях проти білогвардійців, а також парт. і рад. працівників, які загинули 1919—20 в боротьбі за владу Рад.
38. Монумент Слави і Вічний вогонь на честь героїв, які загинули в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Меморіали на честь моряків-революціонерів і учасників Великої Вітчизняної війни; воїнів — визволителів міста від нім.-фашист. загарбників; рад. воїнів, які загинули під час Керченсько-Феодосійської операції 1941—42.
39. Пам'ятники: учаснику революційного руху 1918—20, голові Феодосійської підпільної парт. організації І. А. Назукіну; уродженцю міста піонеру-партизану Віті Коробкову; О. С. Пушкіну; уродженцю міста рос. живописцю І. К. Айвазовського. Могила І. К. Айвазовського.
40. Пам'ятки архітектури: залишки Генуезької фортеці, 14 ст. (тепер історико-архітектурний заповідник «Генуезька фортеця Кафа»); мечеть Муфті-Джамі (Юлдиз-Джамі), 16 ст., перебудовано 1623, з мінаретом та мавзолеєм (дюрбе); фонтан Айвазовського, 1888.
41. Музеї: краєзнавчий; картинна галерея ім. І. К. Айвазовського; літ.-меморіальний О. С. Гріна.
42. Пам'ятки архітектури: на околицях міста — Успенський печерний монастир, 8—19 ст.; руїни печерного міста-фортеці Чуфут-Кале, 10—18 ст.; на території Вахчисарайського району — руїни печерного міста Ескі-Кермен, 5—6—13 ст.; фортеця і печерне місто Мангуп-Кале, 6—15 ст.; печерна церква Тепе-Кермен, 8—9 ст.; печерний монастир Качі-Кальон, 8—9 ст.; печерна церква донаторів, 10—15 ст.
43. Історико-архітектурний музей (у приміщеннях кол. ханського палацу, 16—18 ст.).
44. Пам'ятник-фонтан на місці, де під час штурму тур. позицій 1774 був поранений рос. полководець М. І. Кутузов.
45. Кладовище Комунарів, на якому поховані також лейтенант П. П. Шмідт, ін. керівники Севастопольського повстання 1905 і матроси крейсера «Очаків». Пам'ятники: учасникам Севастопольського повстання 1905.
46. Обеліск на честь міста-героя Севастополя; меморіал Слави — пам'ятник героям оборони Севастополя 1941—42.
47. Пам'ятники: В. І. Леніну; одному з керівників Севастопольської підпільної організації В. Д. Ревякіну; уродженцю міста рад. полярному досліднику двічі Герою Радянського Союзу І. Д. Папаніну; учаснику Севастопольської оборони 1941—42 полковнику П. П. Горпищенку; рос. адміралам П. С. Нахімову і Ф. Ф. Ушакову; О. С. Пушкіну.
48. Пам'ятники: рос. військовому діячеві, інженер-генералу Е. І. Тотлебену і саперам — героям оборони Севастополя 1854—55; матросу, герою оборони Севастополя 1854—55 П. М. Кошці; командиру брига «Меркурій» О. І. Казарському; затопленим кораблям.
49. Пам'ятки архітектури: Графська пристань, 1846; Володимирський собор, 1853—88,— усипальниця рос. флотоводців, адміралів П. С. Нахімова, В. І. Істоміна, В. О. Корнілова, М. П. Лазарєва.
50. Музеї: художній; Чорноморського флоту; героїчної оборони і визволення Севастополя, до складу якого входять: панорама «Оборона Севастополя 1854—55 рр.», діорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 року», експозиції — в оборонній башті на Малаховому кургані, в будинку, де 1942—44 містився штаб Севастопольської підпільної організації, експозиція відділу історії міської комсомольської організації; музей-акваріум Ін-ту біології південних морів АН УРСР. Херсонеський історико-археол. заповідник.
51. Пам'ятники: воїнам 8-ї бригади морської піхоти; 5-ти морякам-чорноморцям Героям Радянського Союзу І. М. Красносельському, Д. С. Одинцову, Ю. К. Паршину, М. Д. Фільченкову, В. Ф. Цибулько, які загинули 1941 в бою проти нім.-фашист. загарбників поблизу села. Діорама «Подвиг 5-ти моряків-чорноморців».
52. Великий каньйон Криму.
53. Нікітський ботанічний сад, засн. 1812.
54. Пам'ятник О. С. Пушкіну, який 1820 жив у селищі.
55. Пам'ятки садово-паркового мистецтва — парки Гурзуфський, засн. 1808, і Кипарисний.
56. Поблизу селища — Всесоюзний піонерський табір ім. В. І. Леніна «Артек», на території якого пам'ятники: В. І. Леніну; рад. парт. і держ. діячеві Ф. Е. Дзержинському; на честь вихованців «Артеку», які загинули в роки Великої Вітчизняної війни; на могилі Невідомого матроса; Дружби дітей світу.
57. Обеліск на братській могилі членів уряду Радянської Соціалістичної Республіки Тавріда, які загинули 1918 від рук контрреволюціонерів.
58. Пам'ятники: О. С. Пушкіну (встановлено до 100-річчя від дня смерті поета); рос. рад. письменникам М. Горькому, який відвідав місто 1928; С. М. Сергєєву-Ценському, який тут жив 1906—41 і 1946—58.
59. Музеї: історико-краєзнавчий; літ.-меморіальний С. М. Сергєєва-Ценського; природи Кримського заповідно-мисливського господарства.
60. Пам'ятка садово-паркового мистецтва — парк, 1-а пол. 19 ст.
61. Пам'ятник на братській могилі бійців Ялтинського партизанського загону, які загинули 1941 на г. Ай-Петрі.
62. Пам'ятний знак «Ай-Петринський меридіан».
63. Пам'ятка садово-паркового мистецтва — парк, 1834.
64. Пам'ятники на могилах: Невідомого солдата; комсомольців-підпільників братів О. і В. Гавиріних, які були страчені нім.-фашист. загарбниками 1942.
65. Пам'ятники: В. І. Леніну; хірургу О. О. Боброву — ініціатору створення в Алупці санаторію для дітей, хворих на кістковий туберкульоз; погруддя уродженця міста льотчика-випробувача СРСР, двічі Героя Радянського Союзу С. Ахмет-хана. Музейна кімната в будинку, де 1898 та 1909 жили мати і сестра В. І. Леніна — М. О. Ульянова і А. І. Ульянова.
66. Пам'ятки архітектури і садово-паркового мистецтва — Воронцовський палац, 1830—46, і парк, закладений 1831.
67. Пам'ятки архітектури 19—20 ст., у т. ч. палац, 1831—36 (тепер санаторій «Ясна Поляна»), з музейною кімнатою Л. М. Толстого, який тут жив 1901—02.
68. Меморіальний комплекс на честь героїв громадянської і Великої Вітчизняної воєн.
69. Пам'ятники: В. І. Леніну; укр. поетесі Лесі Українці, яка жила в місті 1897, 1900—08; укр. поету-демократу В. С. Руданському; рос. письменникам М. Горькому і А. П. Чехову; рос. художнику-пейзажисту Ф. О. Васильєву; вірм. рад. композитору О. О. Спендіарову (всі протягом тривалого часу жили і працювали в місті).
70. Будинок-музей А. П. Чехова. Музеї: краєзнавчий; літ.-меморіальні рос. рад. письменників К. А. Треньова, М. З. Бірюкова, П. А. Павленка; прогресивної рос. і укр. літератури і культури в дореволюційний період. «Поляна казок».
71. Обеліск на честь ленінського Декрету про використання Криму для лікування трудящих.
72. Пам'ятник-фонтан на честь рос. солдат, які загинули в 30-х рр. 19 ст. під час будівництва дороги Ялта — Севастополь.
73. Пам'ятка садово-паркового мистецтва — Місхорський ландшафтний парк, 18 ст., зі скульптурними композиціями «Дівчина Арзи і розбійник Алі-баба» та «Русалка»; пам'ятки архітектури 19—20 ст., у т. ч. палац «Ластівчине гніздо», 1912.
74. Пам'ятки архітектури і садово-паркового мистецтва — комплекс споруд Лівадійського палацу, 19—20 ст., і парк, 30—40-і рр. 19 ст.

що зв'язані лінією Джанкой — Красноперекопськ — Армянськ з єдиною газопровідною системою СРСР. У Сімферополі — аеропорт.

Внутрішні відміни. За структурою госп. взаємозв'язків і тер. поділом праці в межах К. о. виділяють 8 екон. підрайонів. Центральний підрайон спеціалізується на машинобудуванні, електроенергетиці, харч. та легкій промисловості, виноградарстві, садівництві, пром. птахівництві, мол. скотарстві. Пром. центр — Сімферополь. Південно-Західний підрайон включає територію, підпорядковану Севастопольській міськ. раді нар. депутатів. Характеризується розвинутим машинобудуванням, харч. пром-стю, рекреаційним г-вом, с. г. виноградарсько-садівничої спеціалізації. У Південнобережному підрайоні заг.-союзне значення має рекреаційне г-во, розвинуті харч., легка та буд. матеріалів пром-сть, с. г. виноградарського напряму. Пром. центри — Ялта, Алушта. Південно-Східний підрайон характеризується розвинутим портовим і рекреаційним г-вом заг.-союзного значення, маш.-буд., харч. та легкою пром-стю, мор. транспортом, с. г. виноградарської спеціалізації. Пром. центр — Феодосія. Західний підрайон займає в основному Тарханкутський п-ів. Спеціалізується на рекреаційному г-ві заг.-союзного значення і с. г. (мол.-м'ясному скотарстві, пром. птахівництві та вівчарстві, рослинництві виноградарсько-зернового напряму з розвинутими овочівництвом і садівництвом). Галузями спеціалізації є також хім., харч., легка та буд. матеріалів пром-сть. Гол. пром. центр — Євпаторія. Госп. спеціалізацію Північно-Західного підрайону визначають хім. і харч. пром-сть, с. г. (рослинництво зерново-садівничо-виноградарського і тваринництво м'ясо-мол. напрямів). Пром. центр — Красноперекопськ. Північний підрайон займає пн. і центр. частини рівнинного Криму. Спеціалізується на вирощуванні й переробці овочів, винограду, виробн. м'яса та молока, машинобудуванні, залізничному транспорті. Гол. пром. центр — Джанкой. Східний підрайон розташований на Керченському п-ові. Провідні галузі — гірнича, маш.-буд. і харч. пром-сть, мор. транспорт та портове г-во, м'ясо-мол. скотарство, вівчарство, птахівництво, зернове г-во, виноградарство, садівництво. Пром. центр — Керч.

К. о. має економічні зв'язки з ін. областями УРСР, союзними республіками, зарубіжними країнами. З області вивозять мор. судна, плавкрани, пневматичне, електрозварювальне, геологорозвідувальне та для харч. пром-сті устаткування, телевізори, стереомагнітоли, деталі с.-г. машин, залізорудний агломерат, флюсові вапняки, соду, фарби, азотнофосфатні добрива, бром, пластмасові, швейні, трикотажні, шкіряно-галантерейні та побут. хімії вироби, рибу, виноградні вино і сік, консерви, фрукти, виноград, рис, ефірну олію та ін. Ввозять нафтопродукти, електроенергію, вугілля, метал, ліс, цукор, численні пром. товари. Найбільш інтенсивні зв'язки з областями Донецько-Придніпровського та Південного екон. р-нів.

І. Т. Твердохлебов.

Невиробнича сфера. У К. о.— *Сімферопольський університет* (з геогр. ф-том), Севастопольський приладобуд. ін-т, кримські мед., с-г., природоохоронного і курортного будівництва ін-ти в Сімферополі; 28 серед. спец. навч. закладів, 46 профес.-тех. уч-щ. Працюють н.-д. установи, серед яких Кримська гідрометеорологічна обсерваторія, Крим. астрофіз. обсерваторія, Біології пд. морів ін-т АН УРСР і Морський гідрофіз. ін-т АН УРСР. Діють *Кримський краєзнавчий музей, Євпаторійський краєзнавчий музей, Феодосійський краєзнавчий музей*, Херсонеський істор.-археол. заповідник. Крим. обласний будинок природи, Крим., Севастопольське та Ялтинське відділення Геогр. т-ва УРСР (див. окремі статті).

Рекреація. Виключно сприятливі кліматичні умови (особливо на пд. узбережжі), мальовничі ландшафти, тепле море з піщаними і гальковими пляжами, джерела мін. вод та лік. грязі солоних озер як курортно-рекреаційні ресурси почали освоювати з серед. 19 ст. Декрет «Про використання Криму для лікування трудящих», підписаний В. І. Леніним 21.XII 1920, зумовив розвиток *Кримського рекреаційного регіону*. В К. о. зосереджено 36 % санаторно-курортного фонду УРСР, понад 30 % будинків і пансіонатів відпочинку, бл. 20 % туристських закладів. Діють 127 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням, 94 будинки відпочинку і пансіонати, у яких щороку відпочивають понад 1 млн. чол. На базі джерел мін. вод функціонують санаторії в Євпаторії, Саках, Феодосії. Здійснюється пром. розлив айвазовської, кримської, ялтинської, феодосійської мін. вод. Практичне значення має перспективне використання термальних вод Тарханкутського п-ова та Присивашшя, сірководневих вод Керченського п-ова, лік. грязей численних солоних озер. Сформувалися рекреаційні райони: Ялтинський, Євпаторійський, Феодосійський (див. окремі статті).

К. о.— один з найбільших центрів туризму заг.-союзного значення (див. карту). Численні пам'ятки історії, архітектури, археології, екзотичні природні об'єкти, м'який клімат зумовлюють розвиток пішохідного, автомоб., водного, спелео-, гірського та ін. видів туризму. Діють Крим. обл. рада по туризму та екскурсіях (Сімферополь), 11 бюро подорожей та екскурсій (Алупка, Алушта, Бахчисарай, Євпаторія, Керч, Красноперекопськ, Севастополь, Сімферополь, Судак, Феодосія, Ялта), 3 туристські готелі (Євпаторія, Севастополь, Судак), 15 турбаз. На тер. області 29 планових турист. маршрутів (див. карту за станом на 1989).

Г. О. Горчакова, І. М. Койнов, О. І. Коляда.

Карти області див. на окремому аркуші, с. 240—241.

Літ.: Твердохлебов И. Т. Крымская область (экономико-географическая характеристика). «Экономическая география», 1981, в. 31; Климат и опасные гидрометеорологические явления Крыма. Л., 1982; Крым. Атлас туриста. М., 1987; Подгородецкий П. Д. Крым. Природа. Справочное издание. Симферополь, 1988; Ена В. Г. Заповедные ландшафты Крыма. Справочник. Симферополь, 1989.

КРИ́МСЬКА ПЕРЕДГІ́РНА ЛІСОСТЕПОВА́ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНА ОБЛАСТЬ — вертикальна природна область *Кримських гір* на вис. від 100 до 738 м. Охоплює Внутрішнє та Зовнішнє пасма. У геоструктурному відношенні пов'язана з пн. і пн.-зх. схилами *Гірського Криму складчасто-брилової споруди*. Для ландшафтної структури природної області характерне поєднання таких місцевостей: куестових виположених з чорноземами і дерново-карбонатними щебенюватими грунтами на елювії карбонатних порід, різнотравно-степових, частково розораних; куестових пасмово-розчленованих з дерново-карбонатними та дерново-буроземними щебенюватими грунтами, з дубовими перелісками; куестових пасмово-розчленованих з коричневими щебенюватими грунтами, шибляковими заростями та ялівцево-грабовими дібровами; міжпасмових пологохвилястих з чорноземами та грабовими лісами, подекуди розораних. Переважає с.-г. (пальметне садівництво, виноградарство, вирощування ефіроолійних культур) і гірничодобувне (добування діабазу, вапняків, глин) природокористування. В області 30 заповідних об'єктів, у т. ч. заказники *Кубалач, Качинський Каньйон* і пам'ятки природи *Мангуп-Кале, Бельбецький каньйон, Ак-Кая* (всі — респ. значення).

В. Г. Єна.

КРИ́МСЬКА ПЕРЕДГІ́РНО-ЛІСОСТЕПОВА́ АГРОГРУНТОВА́ ЗО́НА — вертикальна *агрогрунтова зона*, що займає передгір'я Кримських гір (абс. вис. до 400—450 м). Охоплює гол. чин. схили Внутрішнього та Зовнішнього пасом. Низькогірний хвилястий рельєф зони ускладнюють широкі балки, численні горби та останці. Річкові долини мають круті й високі береги. Грунтоутворюючі породи представлені продуктами вивітрювання вапняків та конгломератів, мергелями і глинами та ін. Пересічна кількість опадів змінюється від 370 до 550 мм на рік. Гідротермічний коефіцієнт становить 0,88. Досить різноманітна структура грунтового покриву зони. Переважно під степовою рослинністю подекуди з низькорослими чагарниками і лісами сформувалися дерново-карбонатні та гірсько-лісостепові грунти. У верхній частині передгір'я, гол. чин. на схилах пд. і пд.-зх. експозицій поширені сірі гірсько-лісостепові грунти. *Буроземи* приурочені переважно до нижніх частин схилів гір, а також окраїн міжгірних улоговин. Підвищення родючості грунтів зони пов'язане з впровадженням протиерозійних заходів, регулюванням випасання худоби тощо.

В. А. Величко.

КРИ́МСЬКА ПЕРЕДГІ́РНО-СТЕПОВА́ АГРОГРУНТОВА́ ЗО́НА — вертикальна *агрогрунтова зона*, що займає гол. чин. *Зовнішнє пасмо Кримських гір* з абс. вис. від 120 до 200 м. Материнськими породами для грунтів цієї зони є лесовидні суглинки, червонобурі глини, мергелі, вапняки, крейда та ін. Пересічна кількість опадів бл. 500 мм на рік (з них 197 мм припадає на холодний період року). Гідротерміч. коефіцієнт становить 0,6. В умовах напівпосушливого клімату під степовою рослинністю на карбонатних породах формуються грунти чорноземного типу, що становлять до 80 % площі зони. На лесо-

видних і давньоделювіальних відкладах, а також на червоно-бурих глинах поширені *чорноземи звичайні* передгірні міцелярно-карбонатні, часто зmиті (44,4 %). Трапляються також чорноземи на продуктах вивітрювання пісковиків, безкарбонатних сланців та ін. У заплавах — алювіальні лучні грунти переважно на суглинисто-глинистому алювії з прошарками піску та галечнику. На придатних для розорювання площах вирощують зернові, ефіроолійні, плодово-ягідні культури. Заходи щодо підвищення родючості грунтів зони спрямовані на боротьбу з *ерозією* й збереження вологи.
М. І. Полупан.

КРИ́МСЬКА ПІВДЕННОБЕРЕ́ЖНА СУБСЕРЕДЗЕМНОМО́РСЬКА ФІЗИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНА О́БЛАСТЬ — вертикальна природна область пд. схилу *Головного пасма Кримських гір* до вис. 500—1500 м. Простягається від мису Фіолент до мису Іллі. У геоструктурному відношенні пов'язана з *Гірського Криму складчасто-бриловою спорудою.* Осн. риси ландшафтів області зумовлені положенням її над рівнем моря (бар'єрно-експозиційний фактор), складом гірських порід, розчленуванням поверхні та поясністю грунтово-рослинного покриву. На виположеній прибережній сх. частині області сформувались схилово-зсувні, дрібногірські, долинні та яружно-балкові місцевості з коричневими грунтами і приморськими дубово-сосново-ялівцевими розрідженими лісами й шибляками, у західній — амфітеатроподібні, гірсько-лаколітові та гірсько-відторженцеві місцевості з коричневими грунтами, реліктовими дубово-фісташково-ялівцевими лісами й вічнозеленим підліском. Вище, на крутих вапнякових схилах, поширені під'яйлинські та привершинні крутостінні й ущелинні місцевості з *буроземами,* буково-грабовими та сосновими лісами. Переважає с.-г. (виноградарство, садівництво, вирощування ефіроолійних культур) і рекреаційне (рекреаційний район загальносоюз. значення) природокористування. Площа заповідних територій у межах області досягає 198 км^2. Тут розташовані *Ялтинський гірсько-лісовий заповідник, Карадазький заповідник* і заповідник *Мис Мартьян,* ряд заказників і пам'яток природи респ. значення.
О. В. Єна.

КРИ́МСЬКА ПІВДЕННОСТЕПОВА́ АГРОГРУНТОВА́ ПРОВІ́НЦІЯ — частина *Південностепової агрогрунтової підзони,* що простягається смугою від *Тарханкутської височини* до *Керченського півострова,* у межах Кримської обл. Охоплює пд. частину *Причорноморської низовини.* Рельєф провінції рівнинний, пологохвилястий, ускладнений численними увалами та балками, сопками грязьових вулканів. Серед грунтоутворюючих порід переважають леси, глини, а також елювій-делювій карбонатних порід. Опадів 375—403 мм на рік, пересічна глибина промерзання грунту 33 см. Гідротермічний коефіцієнт становить 0,71. У грунтовому покриві переважають *чорноземи південні* солонцюваті (на Пн. провінції), чорноземи південні міцелярно-карбонатні на лесах і червоно-бурих глинах, що утворюють мозаїчні поєднання з чорноземами літогенно-карбонатними й солонцюватими, солонцями літогенними на щільних засолених глинах. Структура грунтового покриву ускладнюється внаслідок змитих і дефльованих грунтів, площа яких подекуди досягає 63 % тер. Крім того, значні ділянки зайняті зрошуваними вторинно гідроморфними, засоленими, солонцюватими та ін. відмінами грунтів. За гранулометричним (мех.) складом тут переважають важкосуглинисті та глинисті грунти.
М. І. Полупан.

КРИ́МСЬКА РІВНИ́ННА ГІДРОЛОГІ́ЧНА О́БЛАСТЬ — частина *Гідрологічної зони недостатньої водності,* охоплює степову частину тер. Крим. обл. Річкову сітку області утворюють невеликі річки (довж. переважно до 10 км) і струмки, які на тривалий час пересихають. Найбільші річки — *Салгир* і *Біюк-Карасу.* Густота річкової сітки не перевищує 0,1—0,2 км/км^2, у Присивашші цей показник зменшується до 0,05—0,04 км/км^2. Більшість річок області бере початок у Кримських горах або передгір'ях, тому вони мають значні похили — 20—30 м/км, в окремих випадках — до 80—90 м/км. Лісистість водозборів значна лише у передгірних районах (до 50—80 %). Живлення річок рівнинної частини Кримського п-ова мішане, з переважанням снігового. Пересічна багаторічна величина стоку становить бл. 0,1 л/с·км^2. Макс. витрати води формуються у зимово-весняний період за рахунок сніготанення і випадання дощів, мінімальні — влітку і восени. Взимку проходить 35 % річного стоку, навесні — бл. 44 %, літом і восени — до 21 %. На річках пн. частини гідролог. області процеси льодоутворення спостерігаються з кінця грудня — поч. січня до кінця лютого. Льодостав нестійкий, в окремі роки відсутній. Каламутність річкових вод протягом року змінюється від 100 до 400 г/м^3, досягаючи максимальних значень у паводковий період — 1000—2000 г/м^3 і більше. Мінералізація води річок рівнинної частини Кримського п-ова зростає у напрямі до гирла. Напр., у верхів'ї Салгиру вона становить 400 мг/л, у нижній течії — 600—700 мг/л. Під час межені цей показник може досягати 10 000 мг/л. Водні ресурси гідролог. області обмежені і не забезпечують госп. потреб. Для розв'язання проблем водопостачання і зрошування на сучас. етапі важливе значення мають *Північно-Кримський канал,* акумулюючі водосховища і численні ставки на водотоках та у балках, а також використання артезіанських вод.
Л. Г. Будкіна, Л. М. Козінцева.

КРИ́МСЬКА СТЕПОВА́ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНА ПРОВІ́НЦІЯ — частина фіз.-геогр. країни Східно-Європейської рівнини у межах *сухостепової (південностепової) фізико-географічної підзони.* Охоплює Пд. *Причорноморської низовини,* у Крим. обл. Найхарактерніші особливості провінції: неоднорідність геолого-геоморфолог. будови (основу становить *Скіфська плита,* молодші структури — *Причорноморська западина* та *Індоло-Кубанський*

Кримська степова фізико-географічна провінція.

прогин), значні теплові ресурси (безморозний період 170—220 днів, сума активних т-р 3300—3450°), добре виражена континентальність клімату (опадів від 300 до 420 мм на рік, коефіцієнт зволоження 0,8—1,2), переважання малопотужних щебенюватих грунтів, поширення кам'янистих степів, значний ступінь госп. освоєності. У зв'язку з зростанням висот у пд. напрямі, до Кримських гір, зональні риси природи мають зворотне по відношенню до заг. закономірностей рівнинної частини України поширення. Тут сформувались ландшафти: лагунно-прибережних кураєвих та полинових напівпустель на каштанових солонцюватих і лучних солонцюватих грунтах; малодренованих рівнин з типчаково-ковиловими степами на каштанових солонцюватих грунтах; лесових степових рівнин з чорноземами південними малогумусованими карбонатними; акумулятивно-денудаційних степових рівнин з чорноземами південними на елювіально-делювіальних відкладах; хвилястих увалисто-улоговинних степових рівнин з чорноземами південними щебенюватими. В межах провінції виділяють Присивасько-Кримську низовинну, Тарханкутську височинну, Центральнокримську височинну та Керченську горбисто-пасмову степові фізико-географічні області (див. окремі статті). Переважають с.-г. (орні землі становлять 63 % провінції) і гірничодобувний види *природокористування*. Велике значення для госп. освоєння провінції має *Північно-Кримський канал* ім. Комсомолу України.

П. Д. Підгородецький.

КРИ́МСЬКА СУБТРОПІ́ЧНО-ЛІСОВА́ АГРОГРУНТО́ВА ЗО́НА — вертикальна *агрогрунтова зона* в межах Південного берега Криму. Грунтоутворюючими породами є глинисті сланці, вапняки та конгломерати. Пересічна кількість опадів 544 мм на рік (більша частина їх випадає в холодний період року). Гідротермічний коефіцієнт 0,6. За умов напівпосушливого клімату під ксерофітними лісами й чагарниками з ділянками степової рослинності на різних породах сформувалися певні види *коричневих грунтів*. Їх розрізняють залежно від потужності грунтового профілю, скелетності, еродованості, карбонатності та ін. властивостей. К. с.-л. а. з. — один з осн. районів виноградарства на Україні, значні площі її під садовими насадженнями; численні субтропічні види рослин (кипариси, магнолії, мигдаль та ін.). Підвищення родючості грунтів зони пов'язане з проведенням протиерозійних заходів.

М. І. Полупан.

КРИ́МСЬКЕ ЗАПОВІ́ДНО-МИСЛИ́ВСЬКЕ ГОСПОДА́РСТВО — територія, виділена з метою комплексного ведення лісового і мисливського г-ва й охорони мисливської фауни. Більша частина г-ва розташована на схилах *Головного пасма Кримських гір* у Бахчисарайському р-ні та на землях, підпорядкованих Ялтинській і Алуштинській міським Радам нар. депутатів. До складу К. з.-м. г. також входить частина акваторії *Каркінітської затоки* разом з *Лебедячими островами* у Роздольненському р-ні Крим. обл. Підпорядковане М-ву лісового г-ва УРСР. Пл. 42 962 га. Утв. 1957 на базі заповідника, заснованого 1923. Специфіка геогр. положення г-ва зумовлює формування великої різноманітності типів фітоценозів та екологічних умов. Лісові масиви (бл. 30 тис. га), розташовані у гірській частині К. з.-м. г., мають велике водоохоронне значення; тут бере початок багато річок: *Альма*, *Кача*, Улу-Узень, Авунда та ін. У складі заповідних лісів переважають дубові, букові і соснові насадження, подекуди збереглися ділянки реліктів — тиса ягідного, ялівцю високого, берези повислої. Біля підніжжя пологих схилів гір до вис. 400—500 м зростають діброви з дуба пухнастого, іноді трапляється дуб скельний; у домішку — ясен, вздовж річок — клен польовий. Особливу цінність мають букові ліси, що підіймаються до висоти 1300—1400 м; середній вік дерев — 200—300 років. Хвойні ліси займають скелясті схили і утворені сосною кримською з домішкою широколистяних порід. У верхній частині пасма біля яйл поширені ліси з сосни Сосновського. Рослинність яйл представлена гірсько-лучними різнотравно-злаковими степами. Всього флора К. з.-м. г. налічує бл. 1200 видів вищих рослин, з яких багато рідкісних: 30 видів занесено до Червоної книги СРСР, 48 — до Червоної книги УРСР. На території гірсько-лісової частини г-ва водиться 39 видів ссавців, 120 видів птахів, 14 — плазунів і земноводних; у гірських річках відомо 5 аборигенних видів прісноводних риб. Тут водяться олень європейський, козуля європейська, куниця кам'яна, лисиця; акліматизовано муфлона європейського, білку-телеутку, реакліматизовано свиню дику. З рідкісних птахів гніздяться орлан-білохвіст, занесений до Червоної книги СРСР і Червоної книги УРСР, а також сип білоголовий та гриф чорний, занесені до Червоної книги УРСР.

Лебедячі острови — місце оселення водоплавних і водоболотних птахів (бл. 200 видів). Гніздяться мартин сріблястий, мартин чорноголовий, чеграва, сіра чапля, мала біла чапля, велика біла чапля, жовта чапля; з рідкісних трапляється чорноголовий реготун, занесений до Червоної книги СРСР. Під час линяння тут збирається велика кількість лебедів-шипунів. Острови є також місцем зимівлі водоплавних та відпочинку перелітних птахів під час сезонних міграцій. Лебедячі острови входять до складу водно-болотних угідь міжнар. значення. Важливість К. з.-м. г. як природоохоронного об'єкта полягає також у тому, що його фітоценози зберігають і формують кліматичні та бальнеологічні властивості курортної зони Південного берега Криму.

Наук. дослідження спрямовані на вивчення природних комплексів, розробку рекомендацій щодо поліпшення і збереження екосистем, удосконалення охорони та раціонального використання лісів Кримських гір, регулювання чисельності тварин. У К. з.-м. г. проводиться робота щодо екологічного виховання *населення* та природоохоронної пропаганди; створено музей природи і дендрозоопарк, відкрито екскурсійно-пізнавальні маршрути.

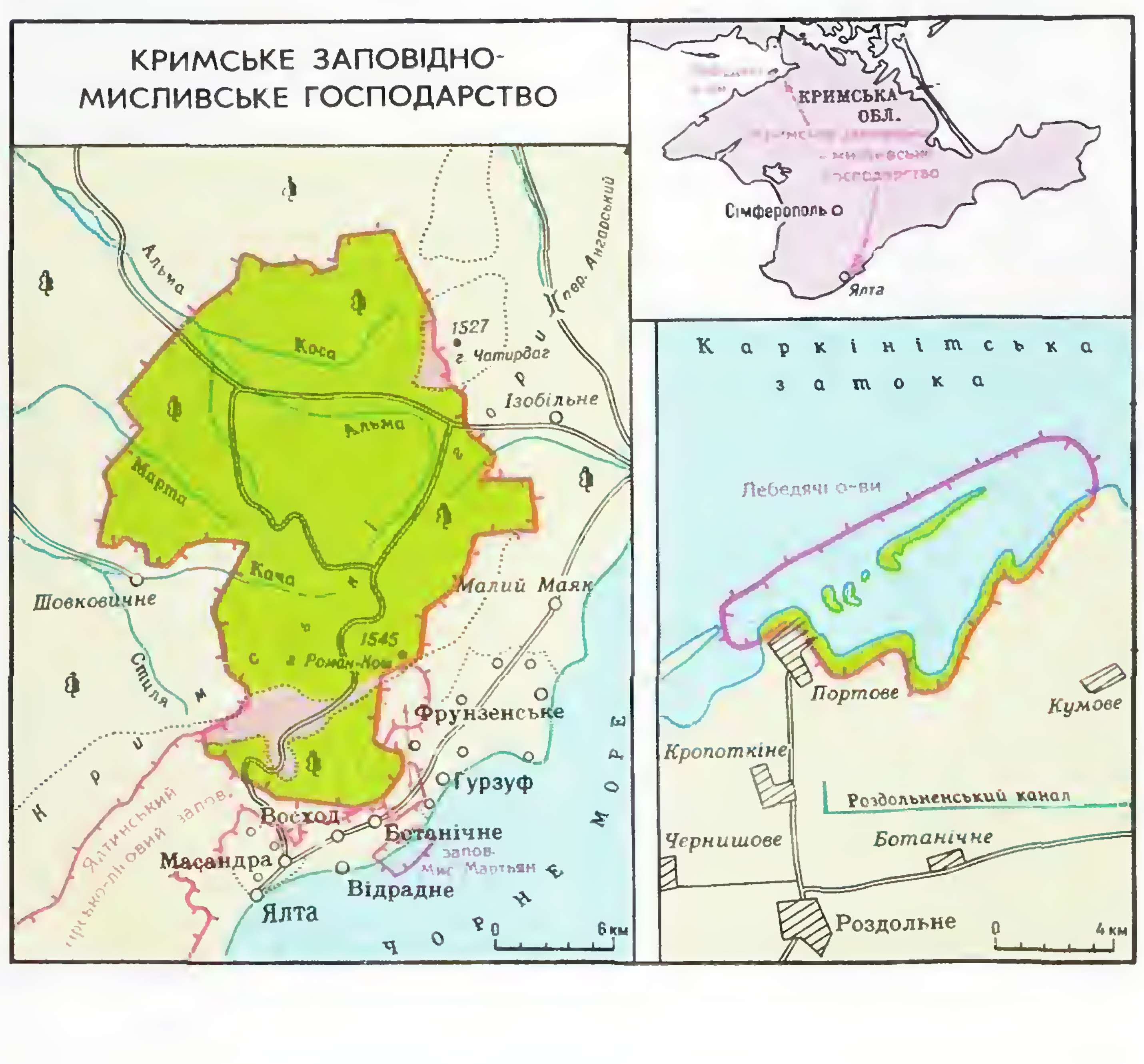

Літ.: Заповедники Украины и Молдавии. М., 1987.

П. І. Шлапаков.

КРИ́МСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО ПРИРОДОЗНА́ВЦІВ І ЛЮБИ́ТЕЛІВ ПРИРО́ДИ. Засноване 1910 у Сімферополі. Об'єднувало 100 членів — учителів, садоводів, вчених. Функціонувало до 1936; у 1937 на його базі створено Кримське відділення Всеросійського (з 1954 — Українського) т-ва охорони природи. Осн. напрям роботи — вивчення природи Кримського п-ова, популяризація природничо-наук. знань, організація лекцій, екскурсій, видання краєзнавчої літератури. Зокрема, члени т-ва досліджували *Карадаг*, грязеві сопки Керченського п-ова, карстові печери, динаміку берегів Кримського п-ова, рідкісні види флори й фауни, лікар. рослини. Членами т-ва в різний час були видатні вчені — природознавці М. О. Головкинський, М. М. Клепін, І. І. *Пузанов*, О. Ф. Слудський, О. Є. Ферсман та ін.

Літ.: Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы, т. 1—12. Симферополь, 1912—1930. *В. Г. Єна.*

КРИ́МСЬКИЙ АРТЕЗІА́НСЬКИЙ БАСЕ́ЙН — басейн підземних вод у межах рівнинної частини Кримського п-ова. В геоструктурному відношенні пов'язаний з пд. крилом *Причорноморської западини*, що складене карбонатно-глинистою товщею крейдових і кайнозойських відкладів, які залягають на породах *Скіфської плити*. К. а. б. являє собою систему взаємозв'язаних водоносних горизонтів антропогенових, неогенових і частково палеогенових і крейдових від-

кладів, розвіданих не на повну глибину. Живляться підземні води переважно за рахунок інфільтрації атм. опадів і частково поверхневих вод у місцях виходу водовміщуючих порід на поверхню. Напрям руху — від заг. області живлення (передгір'я і схили Кримських гір) на Пн. і Пн. Зх. К. а. б. відзначається найменшою серед артезіанських басейнів України потужністю зони активного водообміну — бл. 200 м. Природні умови живлення і розвантаження цієї зони значною мірою порушені техногенними факторами. Інфільтрація вод *Північно-Кримського каналу* і зрошувальних вод, яка становить 20—30 мм, а в карстових районах — до 200 мм на рік (проти природних 3—6 мм), призвела до стійкого підняття грунтових вод з утворенням куполів і зміною напряму руху підземних вод приповерхневих горизонтів. Інтенсивне забирання вод з неогенових водоносних горизонтів зумовило утворення депресійних лійок, у центрі яких через водозабори відбувається розвантаження. Осн. практичне значення мають антропогеновий та верхня частина неогенового водоносного горизонту. Води антропогенових відкладів грунтові, залягають на глиб. 1—20 м (найглибші — на вододілах). На Пд. басейну їх широко використовували для зрошування, нині з метою збереження ресурсів і стабілізації гідрохім. обстановки їхнє забирання зменшено. Води неогенових відкладів виявлені на глиб. до 200 м. Вони пов'язані з закарстованими карбонатними породами, переважно напірні (до 10 м над поверхнею землі). За хім. складом ці води гідрокарбонатні, гідрокарбонатно-хлоридні кальцієві й натрієво-кальцієві, з мінералізацією до 1,5 г/л, яка збільшується в пн. напрямі. Їх використовують для місцевого і централізованого водопостачання, а також для зрошування. Потреби нар. г-ва перевищують можливості забирання підземних вод. З метою вивчення режиму і якості підземних вод та збереження водних ресурсів створено мережу спостережних водопунктів на зрошуваних масивах і поблизу каналів; проводяться роботи по штучному поповненню водоносних горизонтів водами Пн.-Кримського каналу. Для регіону створено математичну модель геол. середовища, що допомагає оптимальному розв'язанню практичних завдань і збільшує вірогідність прогнозів.

Умови живлення і розвантаження вод у зоні утрудненого водообміну залишаються близькими до природних, в зонах тектоніч. порушень води з глибоких високонапірних горизонтів переміщуються у вищі. Неогенові води мають мінералізацію 40—50 г/л, містять сірководень до 6—7 мг/л. Води давніших відкладів термальні і субтермальні. Вони розкриті свердловинами на глиб. понад 1000 м, їхній напір становить від кількох до сотень метрів над поверхнею землі, заг. мінералізація перевищує 3 г/л, в окремих районах за складом мікрокомпонентів вони належать до пром. і бальнеологічних. Використовують їх обмежено, зокрема для лікування (Сакське-Євпаторійське родовище). Установи «Укргеології» і АН УРСР виконали дослідно-пром. роботи по використанню термальних вод для теплопостачання с.-г. підприємств із зворотним нагнітанням охолоджених розсолів. Див. також *Гідрогеологічне районування.*

Літ.: Лущик А. В. [та ін.]. Подземные воды карстовых платформенных областей юга Украины. К., 1981.

А. В. Лущик.

КРИ́МСЬКИЙ ВІ́ДДІЛ ГЕОГРА́ФІЧНОГО ТОВАРИ́СТВА УРСР. Ств. 1945. Об'єднує по-

Кримське заповідно-мисливське господарство.
Один з куточків господарства.
Лебедячі острови.
Сип білоголовий.
Муфлон.
Загальний вигляд.

над 203 дійсні члени (1989). Обласний відділ координує роботу Севастопольського та Ялтинського відділів (див. окремі статті). У складі відділу — секції фіз. географії, екон. географії, педагогічна. Осн. напрями діяльності: дослідження природних умов та ресурсів Криму, визначення конструктивно-геогр. основ їхнього раціонального використання, вивчення рекреаційного потенціалу регіону, заповідна справа, організація геогр. туризму. Значну увагу приділено пропаганді геогр. знань, організації геогр. олімпіад. Протягом 1951—71 видано 10 випусків «Известий Крымского отдела ГО УССР». За ініціативою й участю відділу опубліковано серію «Природа Криму» (12 книг, 1964—66), збірники «Природні умови і природні ресурси Криму» (1969), «Проблеми географії Криму» (1971), ряд путівників та інші.

На базі відділу 1976 в рамках 23-го Міжнародного Географіч. конгресу проведено симпозіум по використанню земель (видано збірник праць і путівник по Криму), 1985 відбувся 5-й з'їзд Геогр. товариства УРСР.

КРИ́МСЬКИЙ ГЕОДИНАМІ́ЧНИЙ ПОЛІГО́Н — система комплексного дослідження стану геол. середовища Кримського п-ова і прилеглих акваторій Чорного та Азовського морів. Територія являє собою зону сполучення контрастних структур, відзначається високими градієнтами потужності земної кори, гравітаційного поля, швидкостей і знака сучас. тектонічних рухів. На К. г. п. вивчають глибинну будову і сейсмічність сейсмоактивних регіонів, варіації геофіз. полів, геол.-геофізичні та гідрогеол. провісники сучас. геодинаміки і геоморфодинаміки, а також явища в осередкових зонах.

К. г. п. створено 1961. З 1980 функціонує Кримська дослідно-методична сейсмолог. партія, яка виконує великий обсяг комплексних досліджень по сейсмолог. прогнозуванню (нахиломірні, магнітометричні, гідрогеохімічні, стаціонарні сейсмолог. спостереження, геодезичні виміри тощо) на створеній мережі нових станцій і пунктів спостережень. Значний обсяг досліджень виконують орг-ції М-ва геології СРСР і Головного управління геодезії і картографії. Координацію робіт здійснює наук. рада АН УРСР по проблемі «Сучасна геодинаміка і прогноз землетрусів». У 1990 почато буд-во комплексної геофіз. обсерваторії АН УРСР — автоматизованого центру збирання і обробки інформації, одержаної на станціях та пунктах спостережень. *В. Н. Тростников.*

КРИ́МСЬКИЙ ГІРСЬКИ́Й ЗООГЕОГРАФІ́ЧНИЙ О́КРУГ. Охоплює *Кримські гори* та узбережжя Чорного м. від мису *Айя* до *Іллі мису*. Переважають низько- і середньогірні ландшафти. Фауна К. г. з. о. порівняно молода (формувалася з кінця неогену) і має в своєму складі види, поширені в прилеглій Європейсько-Обській області, а також численні релікти Середземноморської зоогеографічної області. В лісах Кримських гір зберігся у дикому стані олень звичайний кримський. З ссавців тут водяться також козуля звичайна, свиня дика (реакліматизована, див. *Реакліматизація*), куниця кам'яна, борсук, лисиця, білка телеутка (акліматизована з Алтаю; див. *Акліматизація*) та ін. Орнітофауна представлена рідкісними птахами, характерними в УРСР лише для Кримського п-ова — грифом чорним, сипом білоголовим. Зрідка трапляються соколи — сапсан і балобан; змієїд, пугач, дрізд кам'яний та ін. З плазунів поширені гекон кримський голопалий, зрідка трапляються жовтопуз безногий, лазячий полоз леопардовий, звичайні — кримська та скельна ящірка. Земноводні представлені 4 видами жаб і двома — тритонів. Багато наземних молюсків (хондрус, вітреї, слимаки, слизуни). Серед павукоподібних характерні — скорпіон кримський (ендемік Криму), сольпуга, сколопендра кільчаста. Різноманітні комахи (жук процерус, бражник олеандровий, богомол кримський, цикади та ін.). У прибережних водах Чорного м.— кілька видів молюсків, крабів, медуз, багата іхтіофауна, ставрида звичайна, скумбрія звичайна та ін.

У межах К. г. з. о.— *Ялтинський гірсько-лісовий заповідник*, *Карадазький заповідник*, заповідник *Мис Мартьян*, *Кримське заповідно-мисливське господарство*. *М. А. Воїнственський.*

Фауна Кримського гірського зоогеографічного округу.
Гриф чорний.
Жовтопуз.

Сова сіра.
Павук агреопа.
Олень кримський.
Кеклик.

КРИ́МСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Ств. 1923 на базі Музею старожитностей Таврічної вченої архівної комісії (засн. 1887) та природничо-істор. музею (1889). Розташований у м. Сімферополі у двох приміщеннях. Загальна площа становить 2221 $м^2$, експозиційна — 1578 $м^2$. У фондах музею зберігається 85 тис. експона-

тів, з них у 21 залі демонструється 8,4 тис. Музей має три відділи — природи, дореволюц. минулого, історії рад. суспільства; на правах відділу — Алуштинський істор.-краєзнав. музей. У відділі природи представлені геол., зоологічні й бот. колекції, які розповідають про геол. минуле, тваринний і рослинний світ Криму. Значну увагу в експозиції приділено природоохоронним заходам. Окремий розділ відображає розвиток нар. г-ва, культури, інтернаціональні зв'язки підприємств краю з підприємствами НРБ та Угорщини. При музеї є наук. б-ка. К. к. м. проводить екскурсії, лекції, бесіди тощо. Щороку його відвідує понад 160 тис. чоловік.

Літ.: Крымский краеведческий музей. Путеводитель. Симферополь, 1984. *Р. Н. Токарева.*

КРИ́МСЬКИЙ ЛІСОСТЕПОВИ́Й ГЕОБОТАНІ́ЧНИЙ О́КРУГ — частина *Гірсько-Кримської геоботанічної підпровінції* у межах Крим. обл. Займає *Зовнішнє пасмо Кримських гір.* Рослинний покрив представлений субсередземномор. лісами та справжніми степами. Рослинність округу формують субсередземномор. (дуб пухнастий, граб східний, фісташка туполиста, держи-дерево колюче) та понтичні (ковила понтійська, бородач звичайний, типчак скельний, келерія струнка) види, серед них є *ендеміки* — чабер кримський, чебрець Кальє, сонцевіт Стевена тощо. Лісистість 10—15 %. Більшу частину території округу розорано. У К. л. г. о. виділяють Бахчисарайський, Сімферопольський, Білогірський та Феодосійський геобот. райони. В межах округу розташована пам'ятка природи респ. значення *Ак-Кая.* *Я. П. Дідух.*

КРИ́МСЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й ЦЕНТР ПО ГІДРОМЕТЕОРОЛО́ГІЇ — оперативно-виробнича установа, що узагальнює дані гідрометеоролог. спостережень на тер. Крим. обл. Організований 1.X 1988 на базі Крим. гідрометеоролог. обсерваторії (засн. 1964 у м. Сімферополі). Підпорядкований Укр. респ. управлінню по гідрометеорології. До його складу входять мор. гідрометеоролог. станції, гідрометеоролог. бюро, лабораторія по контролю за забрудненням атм. повітря, агрометеоролог. станції, селестокова станція, метеоролог. станції. Осн. завдання: забезпечення партійних і рад. органів, нар.-госп. орг-цій та населення області інформацією про гідрометеоролог. умови, що склалися або прогнозуються, а також про забруднення природного середовища; одержання даних про стан атмосфери, поверхневих вод, морів, грунту, с.-г. культур, пасовищ; керівництво діяльністю мережі держ. системи наглядів тощо. Здійснює організаційне і методичне керівництво гідрометеорологічними станціями та постами на закріпленій території. *Б. Б. Печурін.*

КРИ́МСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — півострів на Пд. України, у межах Крим. обл. Глибоко вдається в *Чорне море*, зі Сх. омивається *Азовським морем.* Простягається з Зх. на Сх. на 324 км (між мисами Карамрун і *Фонар*), з Пн. на Пд.— на 207 км (від *Перекопського перешийка* до мису *Сарич*). Площа бл. 27 тис. км^2. Береги акумулятивні вирівняні: а) лиманні; б) лагунні; на Пд.— абразійно-скидові вирівняні. За характером рельєфу поділяється на дві частини: платформено-рівнинну й складчасто-гірську. В основі рівнинного Криму, що становить бл. 70 % площі К. п., залягає давня *Скіфська плита,* яка проявляється в рельєфі у вигляді плескатої слабохвилястої низовини, що є частиною *Причорноморської низовини.* На Пд. К. п. розташовані *Кримські гори* з найвищою точкою півострова — г. *Роман-Кош* (висота 1545 м), які належать до *Середземноморського рухливого поясу.* Поширені *карстові форми рельєфу* (тут відомо бл. 900 карстових порожнин). З корисних копалин найбільше значення мають заліз. руди *(Керченський залізорудний басейн),* флюсові вапняки, мін. буд. матеріали. Клімат пн. частини півострова помірно-континентальний, у горах — помірно-прохолодний, на Південному березі Криму — з рисами субтропічного. На схилах *Головного пасма Кримських гір* — понад 2500 джерел, з яких беруть початок кримські річки (*Чорна, Бельбек, Кача, Альма, Салгир* та ін.); переважна частина їх у засушливий період року пересихає. Водний режим багатьох річок регулюється водосховищами, зокрема, *Сімферопольським водосховищем, Загорським водосховищем* і *Чорнорічинським водосховищем.* К. п. лежить у межах *Кримської степової фізико-географічної провінції* та Кримської гірської фізико-географічної країни. На півострові створено *Ялтинський гірсько-лісовий заповідник, Карадазький заповідник* та заповідник *Мис Мартьян, Кримське заповідно-мисливське господарство,* заказники та пам'ятки природи (заг. площа тер. і об'єктів природно-заповідного фонду становить 4,1 % тер. К. п.). К. п. має багаті і різноманітні ресурси для лікування, відпочинку та туризму (див. *Кримський рекреаційний регіон*). Найбільші нас. пункти — *Сімферополь, Севастополь, Керч* і *Феодосія.* Див. також *Кримська область.* *О. В. Єна.*

КРИ́МСЬКИЙ РАЙО́Н ВЕРТИКА́ЛЬНОЇ КЛІМАТИ́ЧНОЇ ЗОНА́ЛЬНОСТІ — таксономічна одиниця *агрокліматичного районування* тер. України, що охоплює *Кримські гори.* Режим зволоження і теплозабезпеченості району визначається значеннями *агрокліматичних показників* — гідротермічного коефіцієнта (0,7—1,0) та сумами активних т-р (2800—3200°). Розчленований гірський рельєф та різниця у висоті над р. м. зумовлюють строкатість і вертикальну поясність кліматичних умов. З висотою у Кримських горах спостерігається зменшення радіаційного балансу, посилюються процеси термічної і динамічної турбулентності повітря, зменшується вологість тощо. Пересічна добова т-ра повітря у січні −2° (абс. мінімум −25°), у липні +20° (абс. максимум +35°). Тривалість сонячного сяйва пересічно 2400 год на рік. Порівняно з рівнинними районами Кримського п-ова, тут зростає кількість опадів, частіше бувають *грози* та *тумани.* У передгір'ях кількість опадів становить 500—600 мм на рік, на гірських вершинах — 900—1100 мм; макс. місячна кількість опадів 322 мм, добова — 178 мм. Сніговий покрив встановлюється у горах у листопаді, сходить до серед. квітня. Перехід т-ри через 0° відбувається у 1-й пол. березня навесні та у 1-й пол. грудня восени; заг. тривалість цього періоду 280—300 днів. Перехід т-ри повітря через +5° відзначено наприкінці березня — на поч. квітня навесні. Безморозний період становить 180 днів, вегетаційний — бл. 200 днів. Заморозки бувають до кінця квітня — поч. травня, інколи — до 15—20 травня.

Агрокліматичні умови Кримського району сприятливі для розвитку виноградарства і садівництва.

Літ.: Климат и опасные гидрометеорологические явления Крыма. Л., 1982. *В. П. Дмитренко.*

КРИ́МСЬКИЙ РЕКРЕАЦІ́ЙНИЙ РЕГІО́Н — рекреаційний регіон загальносоюзного значення в межах Крим. обл.

Кримський рекреаційний регіон. Всесоюзний піонерський табір ім. В. І. Леніна «Артек».

Включає *Євпаторійський рекреаційний район*, *Феодосійський рекреаційний район*, *Ялтинський рекреаційний район* та курортні місцевості (*Ласпі*, *Кастрополь*, *Місхор* та ін.) й зони короткочасного відпочинку місц. населення. Розташований у межах *Кримського півострова*.

За природними рекреаційними умовами цей регіон поділяють на *Південний берег Криму* і сх. узбережжя. *Головне пасмо Кримських гір* і пн. передгір'я. Природні рекреаційні ресурси регіону: помірно континентальний клімат (на пд. узбережжі — з рисами субтропічного), тепле море, лік. грязі та мін. води. Опадів від 400 до 1100 мм на рік. Тривалість сонячного сяйва 2200—2500 год. на рік. У теплий період року переважає бризова циркуляція повітря. На клімат регіону значний вплив справляють Чорне та Азовське моря, т-ра води біля узбережжя перевищує +17° (червень — жовтень). Заг. протяжність пляжів (галечникових, піщаних і піщано-ракушнякових) становить бл. 450 км. Тривалість купального сезону понад 4 міс. Річки маловодні. Тут понад 50 солоних озер, об'єднаних у 5 груп — Тарханкутську, Євпаторійську, Перекопську, Чонгаро-Арабатську та Керченську. Серед великих солоних лиманних озер — *Старе озеро*, *Сакське озеро*, *Тобечицьке озеро* та ін.

Основні запаси лікувальних грязей (головним чином сульфідних) зосереджені в озерах і становлять бл. 24 млн. $м^3$. Відомо понад 100 джерел мін. вод різної мінералізації та складного хім. складу (хлоридні кальцієво-натрієві, хлоридно-натрієві, гідрокарбонатно-хлоридні натрієві та ін.), гол. чин. на пн. схилі Кримських гір, поблизу Євпаторії, в Саках, Феодосії, у курортній місцевості Мелас та ін. Здійснюють пром. розлив мін. вод «Айвазовська», «Євпаторійська», «Кримська», «Феодосійська» та «Ялтинська».

К. р. р. розташований у *степовій фізико-географічній зоні* помірного поясу і лише Південний берег Криму — у *субтропічному фізико-географічному поясі*. Регіон характеризується найвищим в СРСР показником природно-заповідної насиченості. Для охорони природи створені: *Ялтинський гірсько-лісовий заповідник*, заповідник *Мис Мартьян*, *Карадазький заповідник*, *Кримське заповідно-мисливське господарство*, *Нікітський ботанічний сад*, численні заказники і пам'ятки природи республіканського і місцевого значення.

Освоєння рекреаційних ресурсів регіону почалось з 70-х рр. 19 ст. Перспективи та шляхи розвитку його визначив декрет Раднаркому РРФСР «Про використання курортів Криму для лікування трудящих», підписаний В. І. Леніним 21.XII 1920. Всього тут функціонує понад 700 лік.-оздоровчих закладів, зокрема 128 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 48,5 тис. ліжок і 121 будинок і пансіонат відпочинку на 34,9 тис. місць (1988). Заг. чисельність організованих рекреантів перевищує 1 млн. 860 тис. чол. на рік. Існуюча структура курортно-рекреаційної сітки К. р. р. складається на 30 % — з лік. закладів і на 70 % — з закладів відпочинку, у т. ч. 10 % — плановий туризм і 30 % — дитячий відпочинок. Рекреаційні ресурси регіону ефективні при лікуванні захворювань органів дихання (у т. ч. туберкульозом), серцево-судинної системи, опірно-рухового апарату та функціональних порушень нервової системи. К. р. р. є значним туристським центром країни. На його тер. 15 турбаз, у т. ч. найбільша в СРСР — «Примор'я» (понад 1200 місць) у Планерському, тут проходить 14 планових туристських маршрутів (автомобільні, пішохідні, морські). Серед осн. туристських рекреаційних вузлів К. р. р. — *Севастополь*, *Керч*, *Феодосія*, *Судак* та ін. Наук. значення для організації курортної справи має діяльність Ялтинського н.-д. ін-ту фіз. методів лікування і методичної кліматології ім. І. М. Сєченова. Тут 3 тер. ради по управлінню курортами профспілок (Алуштинська, Євпаторійська, Ялтинська) та об'єднання санаторно-курортних закладів курорту Саки, а також 11 бюро подорожей і екскурсій.

Літ.: Современное состояние и пути оптимального использования курортных и рекреационных ресурсов Крыма. К., 1984; Северинов С. С. В Крым на отдых. Справочник. Симферополь, 1988; Ена В. Г. Заповедные ландшафты Крыма. Справочник. Симферополь, 1989. *Є. О. Желудковський.*

Кримський рекреаційний регіон. Пансіонат «Дружба». Санаторій «Ай-Даніль».

КРИ́МСЬКІ ГО́РИ — гірська система на Пд. *Кримського півострова*, в Крим. обл. УРСР. Простягається на 180 км з Пд. Зх. на Пн. Сх., від мису *Фіолент* поблизу Севастополя до *Іллі мису* біля м. Феодосії. Шир. гірської смуги до 60 км. У рельєфі чітко виділяються три майже паралельні пасма з крутими пд. і пологими пн. схилами: Головне (найвище), Внутрішнє і Зовнішнє. Пасма розділені *Внутрішнім повздовжнім міжпасмовим зниженням Криму* і *Зовнішнім міжпасмовим зниженням*. Переважні вис. 700—1200 м, максимальна — 1545 м (г. *Роман-Кош*). К. г. є складчасто-бриловою системою, що входить до *Середземноморського рухливого поясу*. Найвище, *Головне пасмо Кримських гір* складається з дислокованих і метаморфізованих осадочних порід переважно мезозою — глинистих сланців, пісковиків, конгломератів і вапняків, *Зовнішнє пасмо Кримських гір* і *Внутрішнє пасмо Кримських гір* — переважно із глин, мергелів і вапняків. Подекуди в К. г. спостерігаються виходи мезозойських вулканічних порід. Найвищим є Головне пасмо К. г., яке в зх. і центр. частинах становить майже суцільний ланцюг столових масивів, плоскі майже безлісі вершини яких наз. яйлами: *Байдарська яйла*, *Ай-Петринська яйла*, *Ялтинська яйла*, *Нікітська яйла*, *Гурзуфська яйла*, *Бабуган-яйла*, *Чатирдаг*, *Демерджі-яйла*, *Довгоруківська яйла*, *Карабі-яйла*. Сх. частина Головного пасма К. г. розчле-

2401

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

МАСШТАБ 1 : 2 500 000

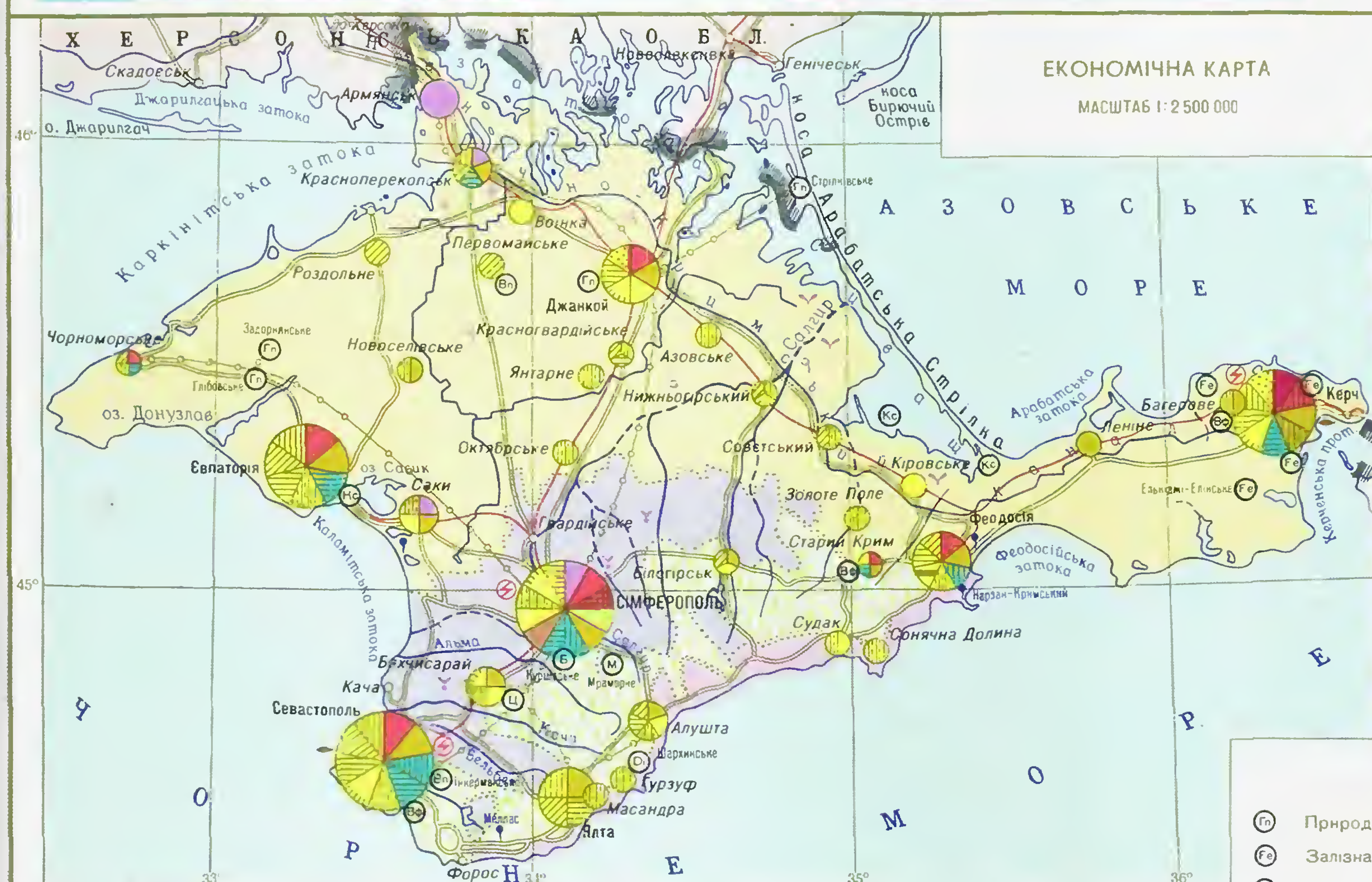

ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Чорна металургія
- Хімічна
- Машинобудування і металообробка
- Електротехнічна і радіотехнічна
- Суднобудування
- Деревообробна
- Виробництво будівельних матеріалів
- Скляна
- Текстильна
- Швейна
- Шкіряна і взуттєва
- Різні галузі харчової промисловості
- Винoробна
- Плодоовочеконсервна
- Тютюнова
- М'ясна
- Маслосироробна і молочна
- Рибна і рибоконсервна
- Комбікормова

ВИДОБУВНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Гп Природний газ
- Fe Залізна руда
- Кс Кухонна сіль
- М Мармур
- Б Бентонітові глини
- Ц Цементна сировина
- Д Діорит
- Вп Пиляльний вапняк
- Вф Флюсовий вапняк

- Джерела мінеральних вод
- Рибальські порти
- Газопроводи
- Теплові електростанції

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- Зернове господарство, виноградарство, овочівництво і садівництво, молочно-м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво і вівчарство
- Виноградарство, садівництво, тютюнництво, зернове господарство, молочно-м'ясне скотарство і птахівництво
- Виноградарство, садівництво, тютюнництво, виробництво ефіроолійних культур

Рис · Тютюн · Соняшник · Ефіроолійні культури · Ліси

КРИМСЬКА ОБЛАСТЬ

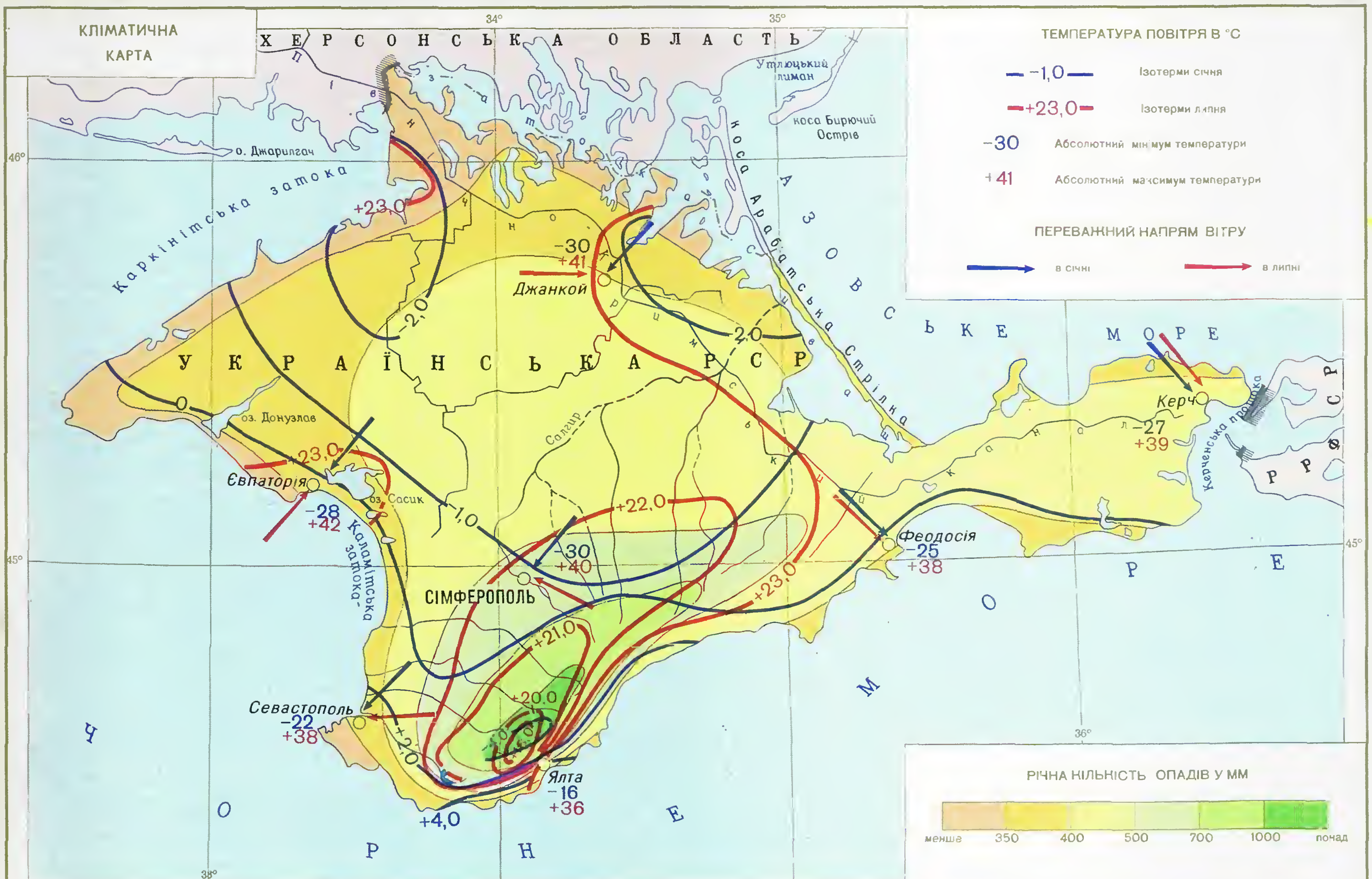

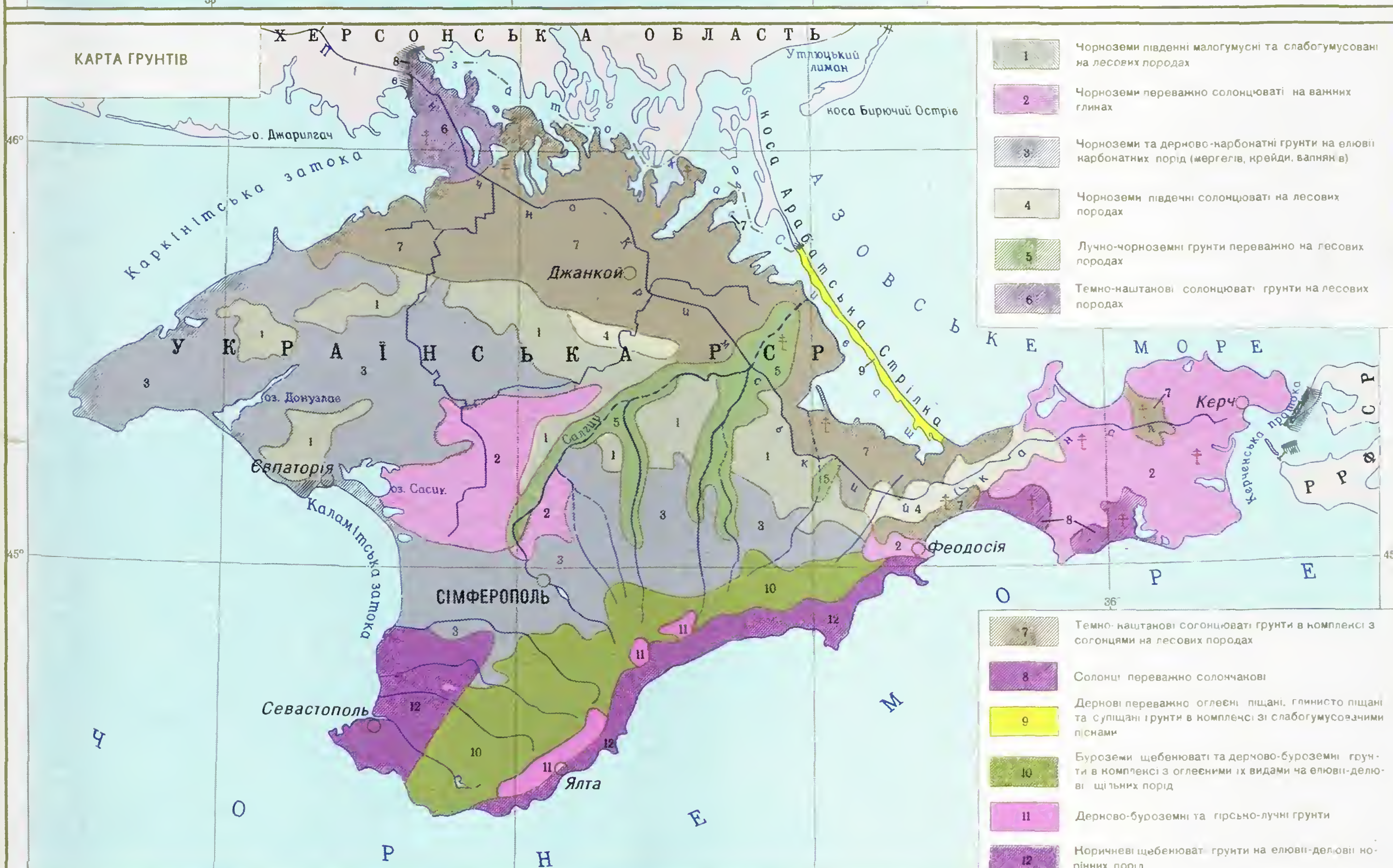

МАСШТАБ 1:2 000 000

20 0 20 40 км

241 А

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

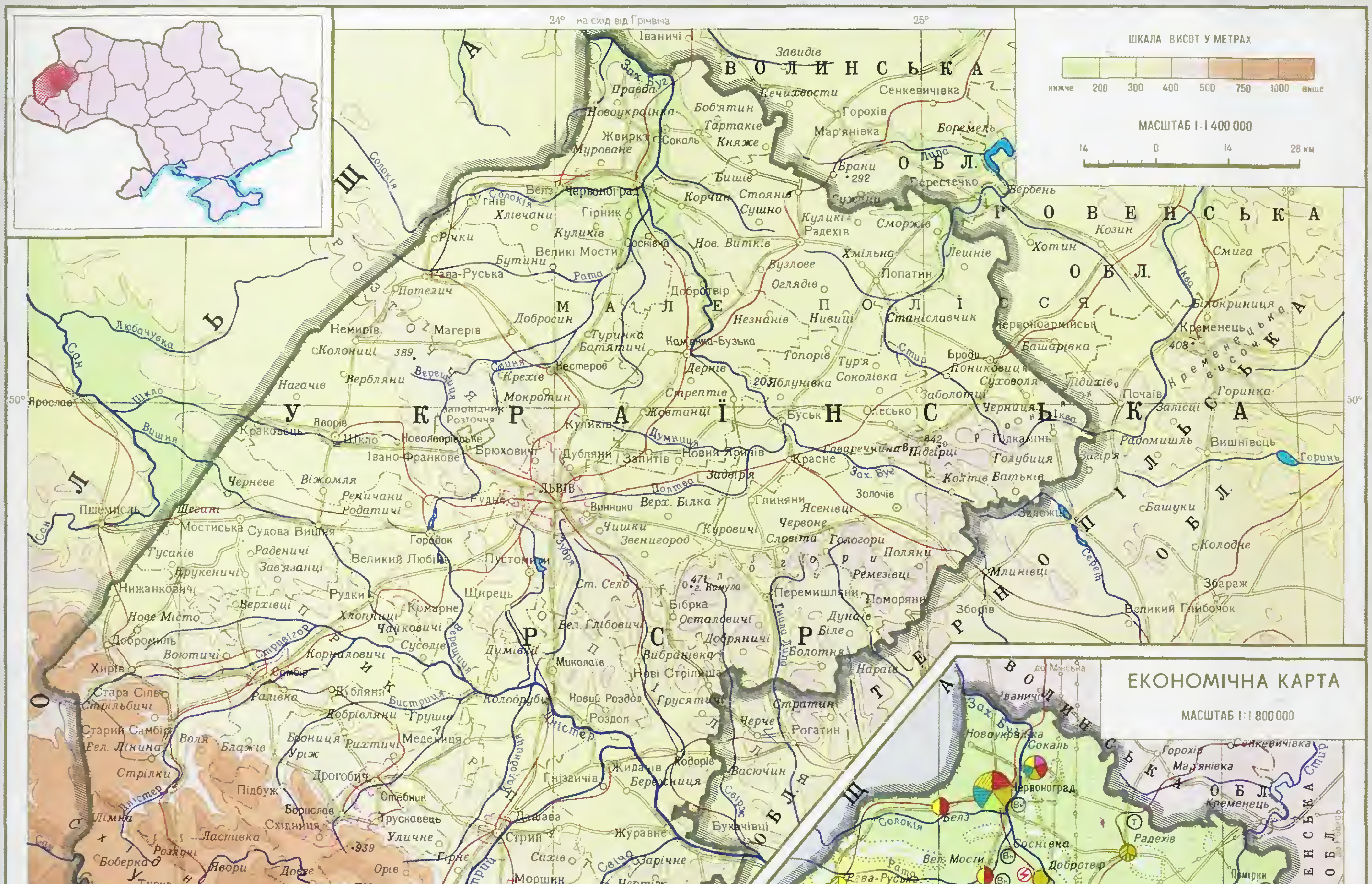

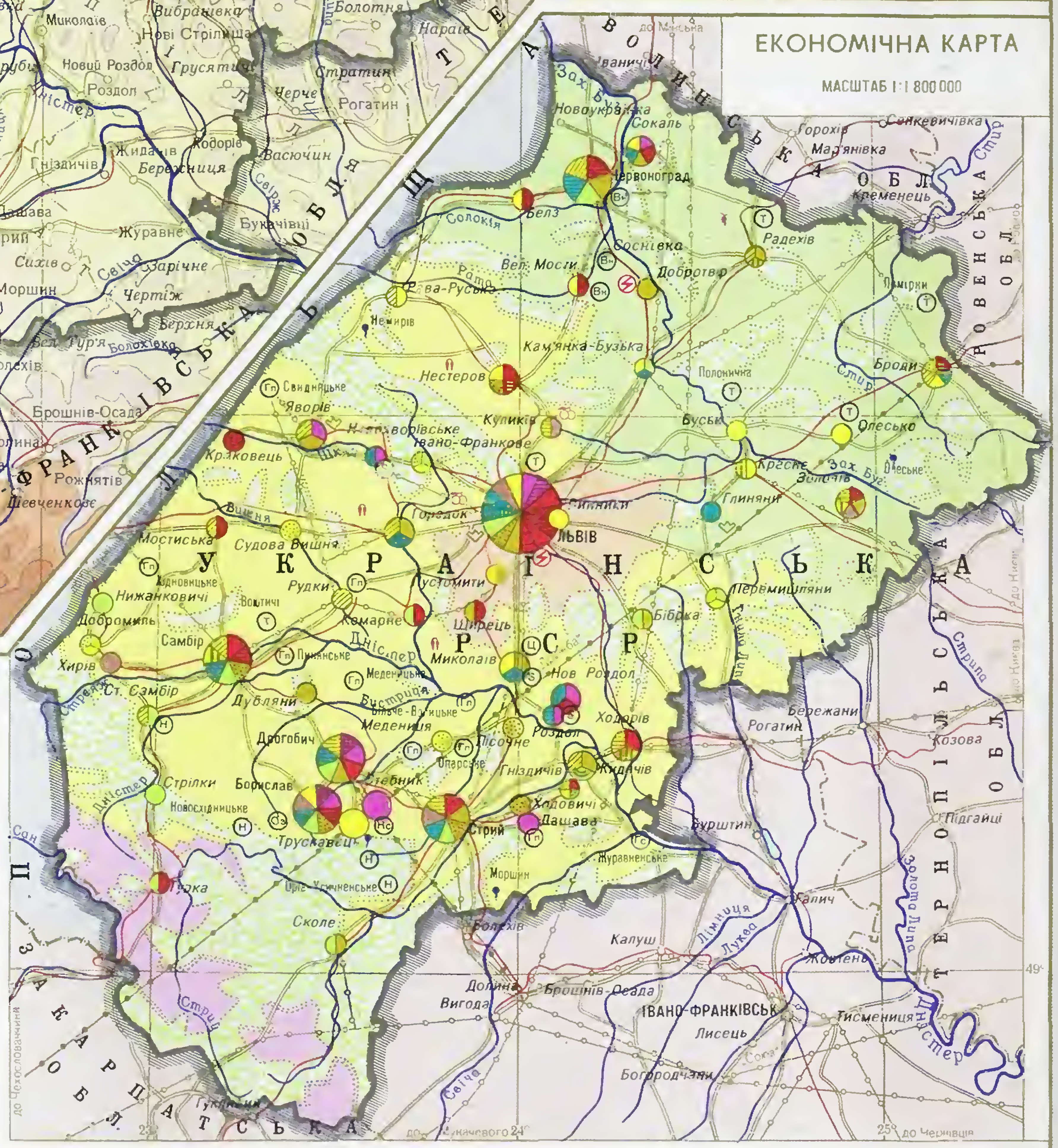

ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Нафтопереробна
- Хімічна
- Нафтохімічна
- Машинобудування і металообробка
- Електротехнічна
- Приладобудування
- Автомобільна
- Сільськогосподарське машинобудування
- Виробництво будівельних матеріалів
- Цементна
- Скляна і фарфоро-фаянсова
- Деревообробна
- Целюлозно-картонна
- Текстильна
- Швейна
- Шкіряна, хутрова, взуттєва
- Різні галузі харчової промисловості
- Цукрова
- М'ясна
- Маслосироробна і молочна
- Комбікормова
- Художні промисли

ВИДОБУВНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Кам'яне вугілля
- Торф
- Нафта
- Природний газ
- Озокерит
- Сірка
- Кухонна сіль
- Гіпс
- Цементна сировина
- Джерела мінеральних вод
- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Теплові електростанції

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- М'ясо-молочне скотарство, свинарство; буряківництво, льонарство, зернове господарство
- М'ясо-молочне скотарство, свинарство; льонарство, бурякiвництво, виробництво зерна
- М'ясо-молочне скотарство і льонарство
- Молочно-овочеве господарство приміського типу з виробництвом зерна і технічних культур
- Сади
- Цукрові буряки
- Городництво
- Ліси

КЛІМАТИЧНА КАРТА

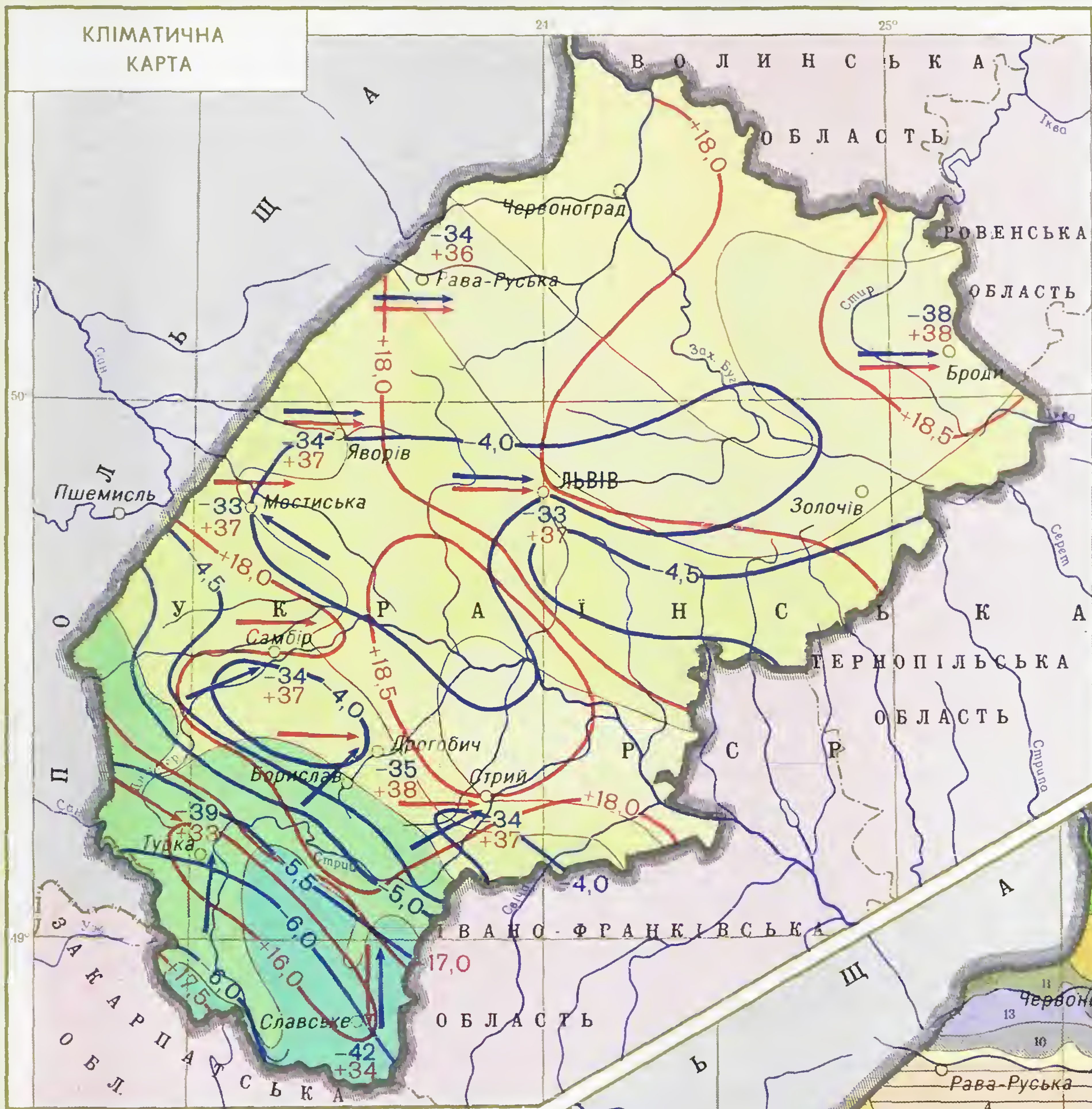

ТЕМПЕРАТУРА ПОВІТРЯ В °С

- 4,0 — Ізотерми січня
+18,0 — Ізотерми липня
−33 — Абсолютний мінімум температури
+37 — Абсолютний максимум температури

ПЕРЕВАЖНИЙ НАПРЯМ ВІТРУ

в січні
в липні

РІЧНА КІЛЬКІСТЬ ОПАДІВ У ММ

менше 600 650 700 800 1000 понад

КАРТА ГРУНТІВ

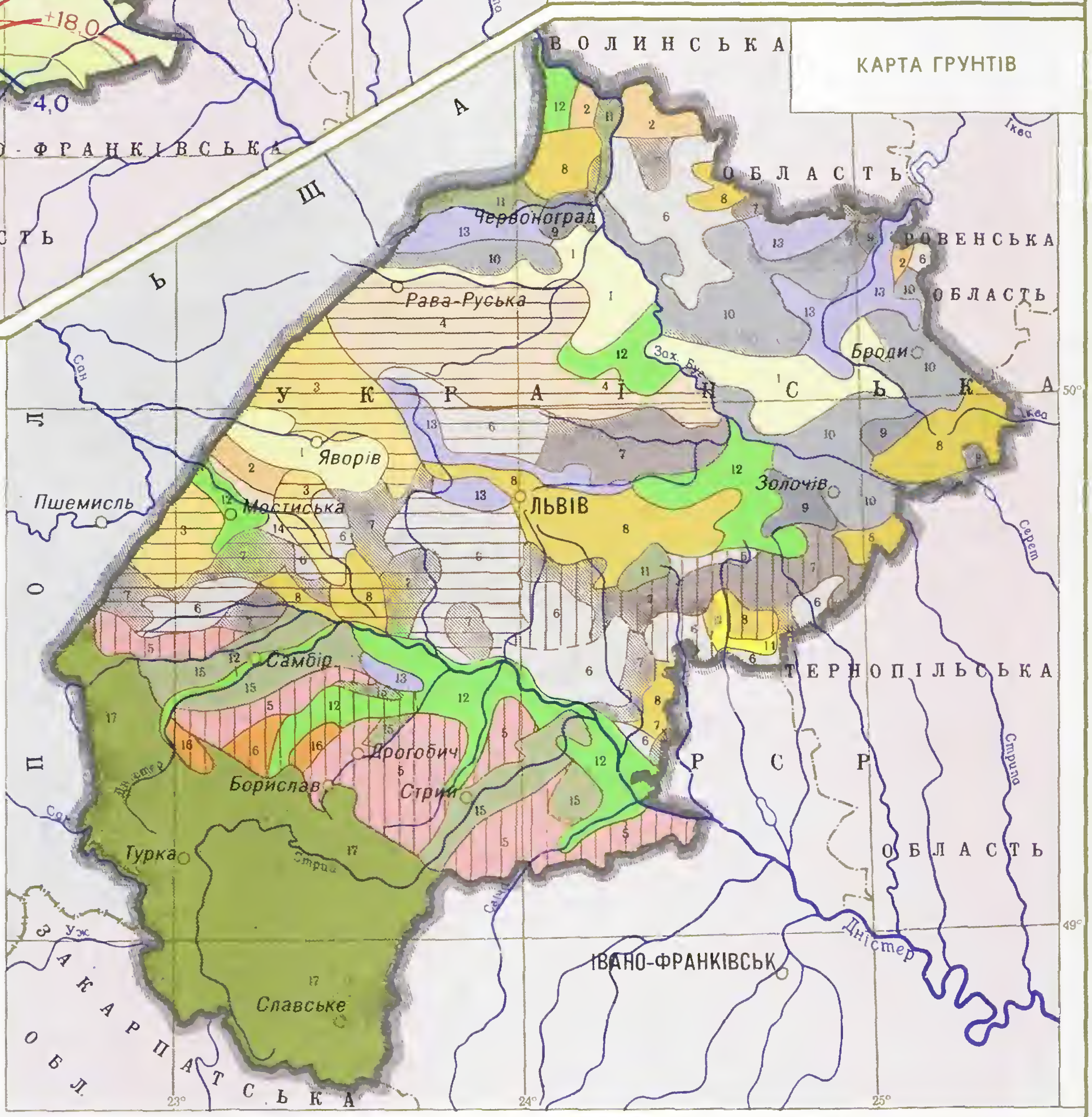

1 — Дерново-слабопідзолисті піщані та глинисто-піщані грунти в комплексі з переважно оглеєними їх видами і торфово-болотними грунтами на давньоалювіальних та водно-льодовикових відкладах і морені

2 — Дерново-середньопідзолисті супіщані грунти в комплексі з переважно оглеєними їх видами і торфово-болотними грунтами на давньоалювіальних та водно-льодовикових відкладах і морені

3 — Дерново-слабопідзолисті супіщані грунти в комплексі з торфово-болотними на давньоалювіальних та водно-льодовикових відкладах і морені

4 — Дерново-середньопідзолисті супіщані грунти в комплексі з торфово-болотними на давньоалювіальних та водно-льодовикових відкладах і морені

5 — Бурувато-середньо- і сильнопідзолисті поверхнево оглеєні грунти на давньоалювіальних та водно-льодовикових відкладах і морені

6 — Ясно-сірі та сірі лісові грунти переважно на лесових породах

7 — Темно-сірі опідзолені грунти переважно на лесових породах

8 — Чорноземи опідзолені й темно-сірі опідзолені грунти переважно на лесових породах

9 — Чорноземи типові малогумусні та слабогумусовані на лесових породах

10 — Чорноземи та дерново-карбонатні грунти на елювії карбонатних порід (мергелів, крейди вапняків)

11 — Лучно-чорноземні грунти переважно на лесових породах

12 — Лучні грунти на делювіальних і алювіальних відкладах

13 — Торфово-болотні грунти і торф'яники низинні на алювіальних, делювіальних і водно-льодовикових відкладах

14 — Дернові переважно оглеєні піщані, глинисто-піщані та супіщані грунти в комплексі зі слабогумусованими пісками

15 — Дернові опідзолені суглинисті грунти і оглеєні їх види

16 — Підзолисто-буроземні грунти і поверхнево-оглеєні їх види переважно на делювіальних відкладах

17 — Буроземи щебенюваті і дерново-буроземні грунти в комплексі з оглеєними їх видами на елювії-делювії щільних порід

Оглеєні (глейові та глеюваті) грунти

Поверхнево-оглеєні грунти

МАСШТАБ 1:1 800 000

18 0 18 36 км

242A

ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
нижче 0 50 100 150 200 250 вище
МАСШТАБ 1:1 500 000
15 0 15 30 км
ЧОРНЕ МОРЕ
Дніпровський лиман
МИКОЛАЇВ
ХЕРСОН
Нижньодніпровські піски

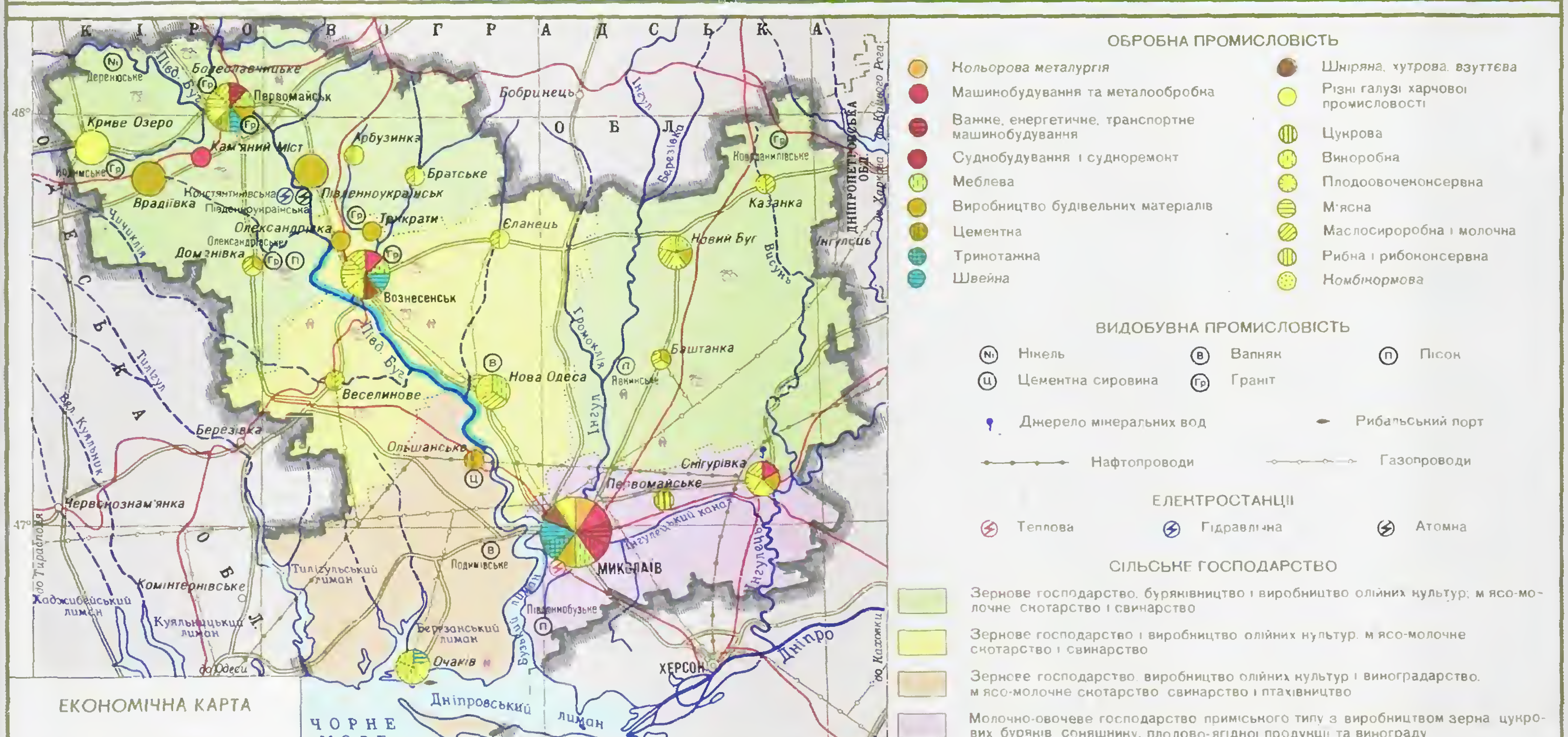
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
МАСШТАБ 1:2 250 000
ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ
Кольорова металургія
Машинобудування та металообробка
Важке, енергетичне, транспортне машинобудування
Суднобудування і судноремонт
Меблева
Виробництво будівельних матеріалів
Цементна
Трикотажна
Швейна
Шкіряна, хутрова, взуттєва
Різні галузі харчової промисловості
Цукрова
Винробна
Плодоовочеконсервна
М'ясна
Маслосироробна і молочна
Рибна і рибоконсервна
Комбікормова
ВИДОБУВНА ПРОМИСЛОВІСТЬ
Нікель
Вапняк
Пісок
Цементна сировина
Граніт
Джерело мінеральних вод
Рибальський порт
Нафтопроводи
Газопроводи
ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ
Теплова
Гідравлічна
Атомна
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Зернове господарство, буряківництво і виробництво олійних культур; м'ясо-молочне скотарство і свинарство
Зернове господарство і виробництво олійних культур, м'ясо-молочне скотарство і свинарство
Зернове господарство, виробництво олійних культур і виноградарство, м'ясо-молочне скотарство, свинарство і птахівництво
Молочно-овочеве господарство приміського типу з виробництвом зерна, цукрових буряків, соняшнику, плодово-ягідної продукції та винограду
Сади
Городництво

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

КЛІМАТИЧНА КАРТА

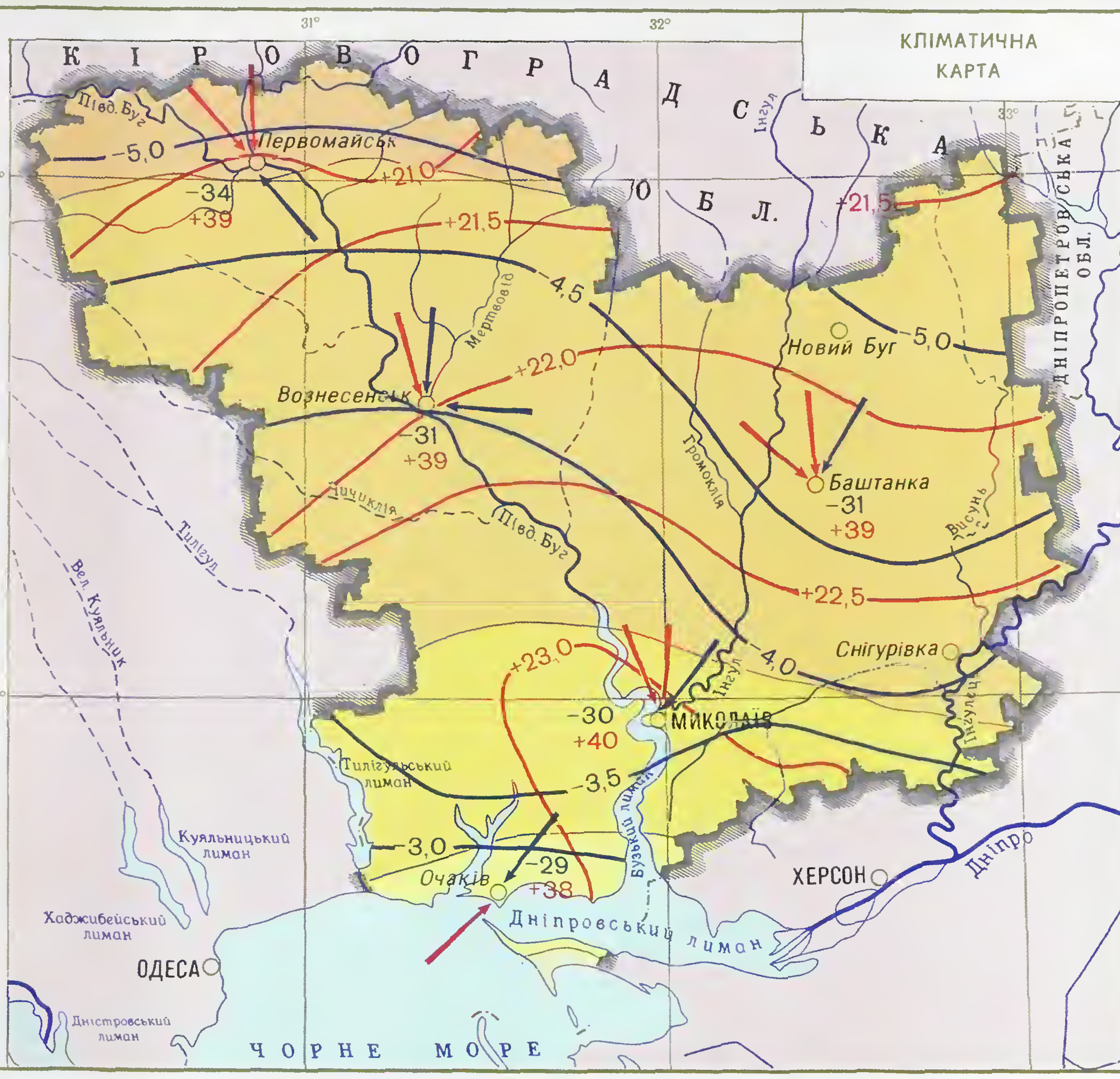

ТЕМПЕРАТУРА ПОВІТРЯ В °С

- —3,0— Ізотерми січня
- —+23,0— Ізотерми липня
- −34 Абсолютний мінімум температури
- +40 Абсолютний максимум температури

ПЕРЕВАЖНИЙ НАПРЯМ ВІТРУ

- в січні
- в липні

РІЧНА КІЛЬКІСТЬ ОПАДІВ У ММ

менше 300 — 350 — 400 — 450 — понад

КАРТА ГРУНТІВ

1. Темно-сірі опідзолені грунти переважно на лесових породах
2. Чорноземи реградовані переважно на лесових породах
3. Чорноземи типові малогумусні та слабогумусовані на лесових породах
4. Чорноземи типові середньогумусні на лесових породах
5. Чорноземи звичайні глибокі мало- і середньогумусні на лесових породах
6. Чорноземи звичайні середньогумусні на лесових породах
7. Чорноземи звичайні малогумусні на лесових породах
8. Чорноземи звичайні неглибокі малогумусні на лесових породах
9. Чорноземи південні малогумусні та слабогумусовані на лесових породах
10. Чорноземи переважно солонцюваті на важких глинах
11. Чорноземи та дерново-карбонатні грунти на елювії карбонатних порід (мергелів, крейди, вапняків)
12. Чорноземи південні солонцюваті на лесових породах
13. Темно-каштанові солонцюваті грунти на лесових породах
14. Лучні солонцюваті грунти на делювіальних і алювіальних відкладах
15. Лучно-чорноземні та дернові осолоділі глейові грунти й солоді
16. Дернові переважно оглеєні піщані, глинисто-піщані та супіщані грунти в комплексі зі слабогумусованими пісками
17. Дернові піщані та глинисто-піщані переважно неоглеєні грунти в комплексі зі слабогумусованими пісками і чорноземними піщаними грунтами, подекуди з нучугурним рельєфом

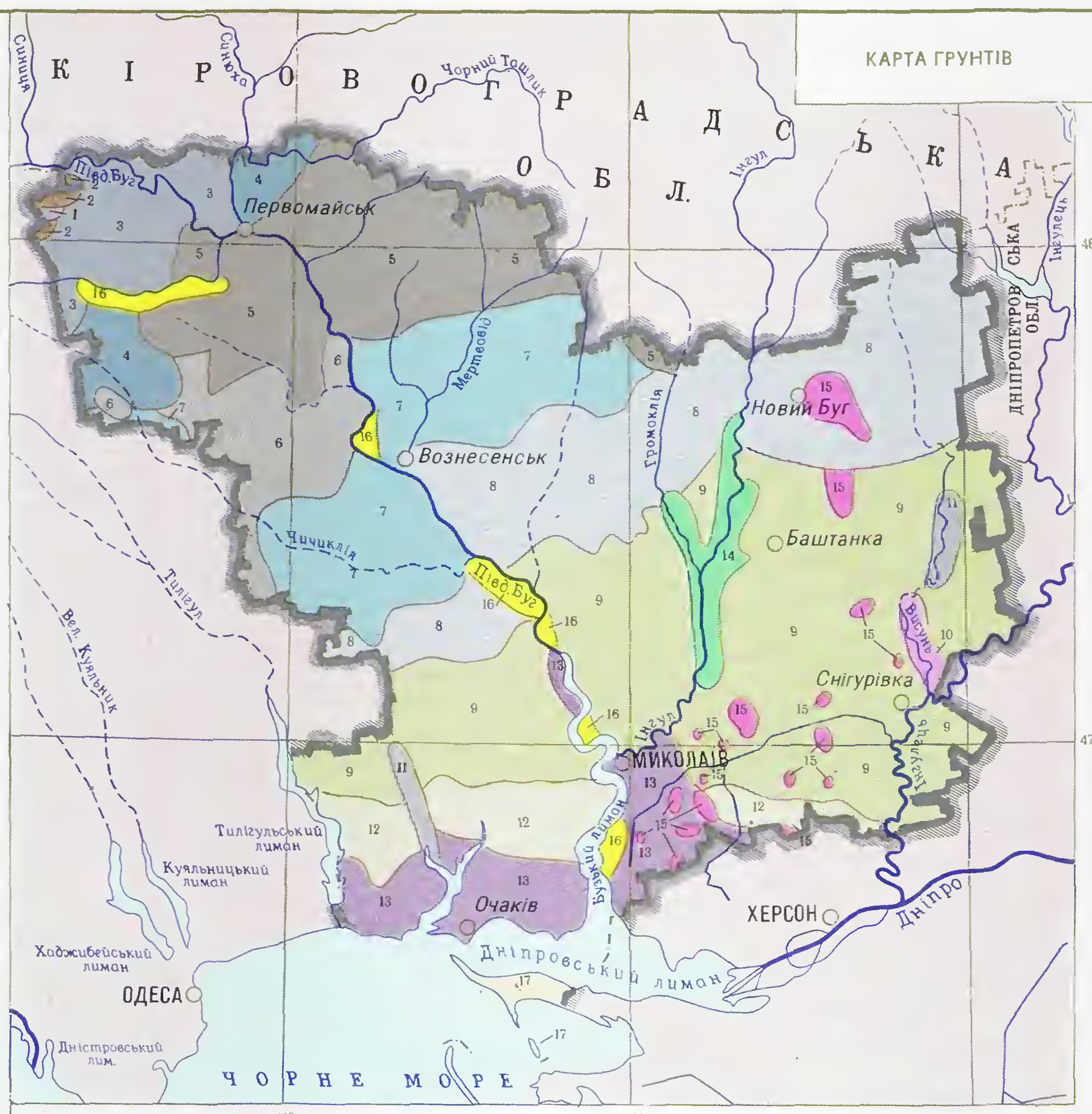

МАСШТАБ 1:2 000 000

20 0 20 40 км

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

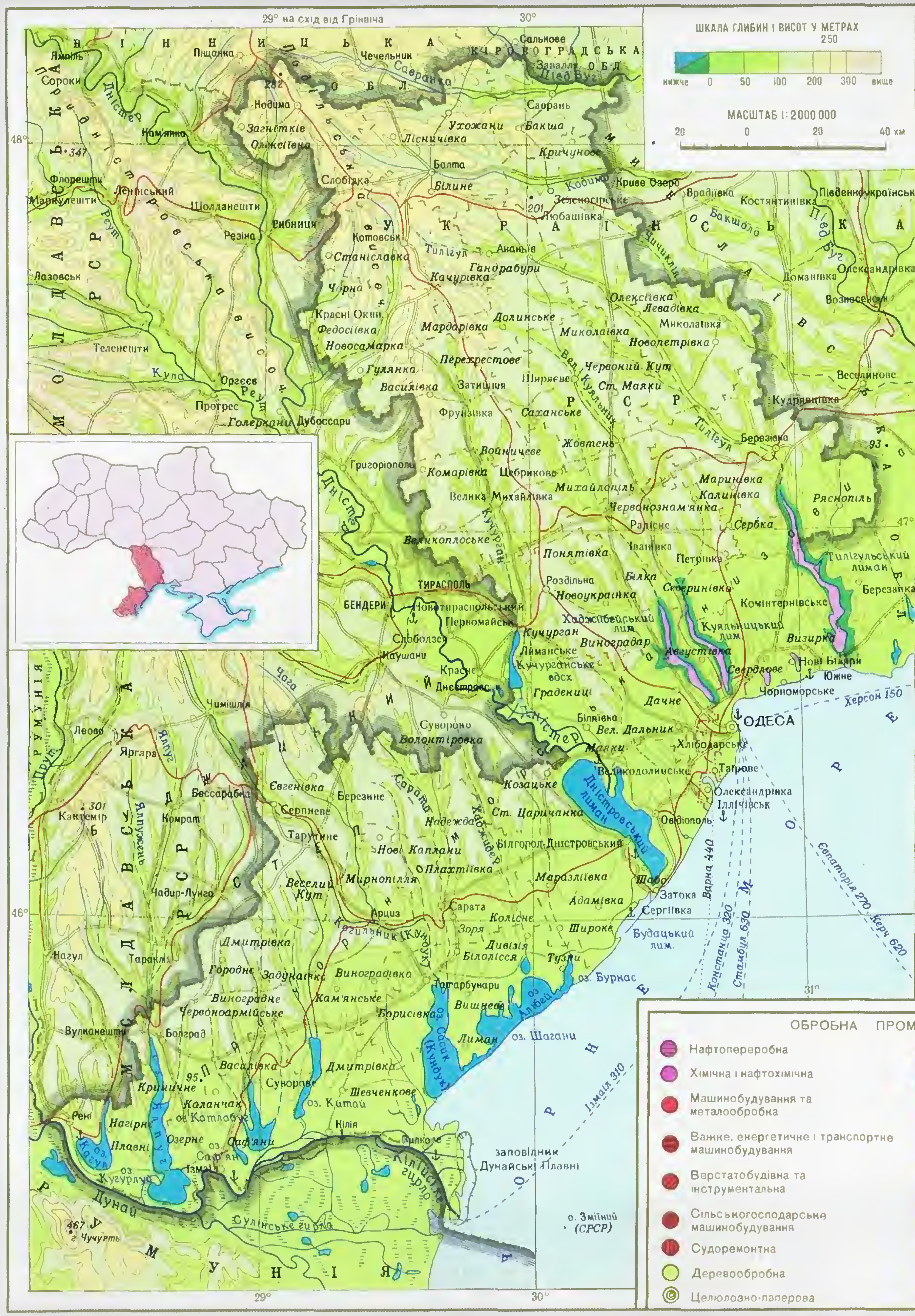

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

МАСШТАБ 1:2 500 000

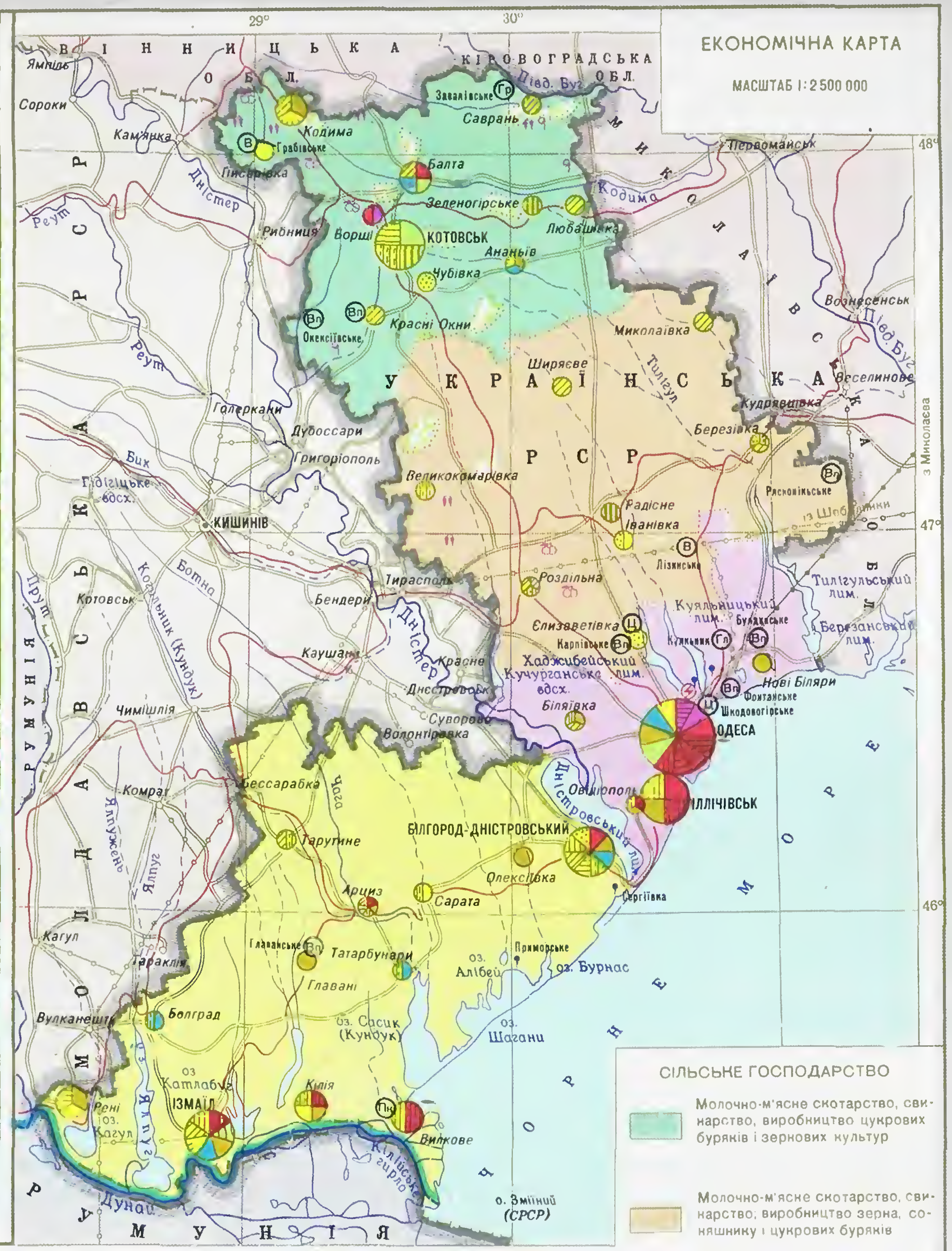

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- Молочно-м'ясне скотарство, свинарство, виробництво цукрових буряків і зернових культур
- Молочно-м'ясне скотарство, свинарство, виробництво зерна, соняшнику і цукрових буряків
- Зернове господарство, виноградарство, овочівництво, вирощування соняшнику, молочно-м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво й вівчарство
- Овоче-молочне господарство приміського типу
- Соняшник
- Сади
- Городництво
- Ліси

ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Нафтопереробна
- Хімічна і нафтохімічна
- Машинобудування та металообробка
- Важке, енергетичне і транспортне машинобудування
- Верстатобудівна та інструментальна
- Сільськогосподарське машинобудування
- Судноремонтна
- Деревообробна
- Целюлозно-паперова
- Виробництво будівельних матеріалів
- Легка
- Різні галузі харчової промисловості
- Цукрова
- Виноробна
- Плодоовочеконсервна
- М'ясна
- Маслосироробна та молочна
- Рибна
- Комбікормова

ВИДОБУВНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Ц — Цементна сировина
- В — Вапняк
- Вп — Вапняк пиляльний
- Гр — Грачіт
- Гл — Лікувальні грязі
- Пк — Пісок
- Джерела мінеральних вод
- Газопроводи
- Нафтопроводи
- Рибальські порти
- Теплова електростанція

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

КЛІМАТИЧНА КАРТА

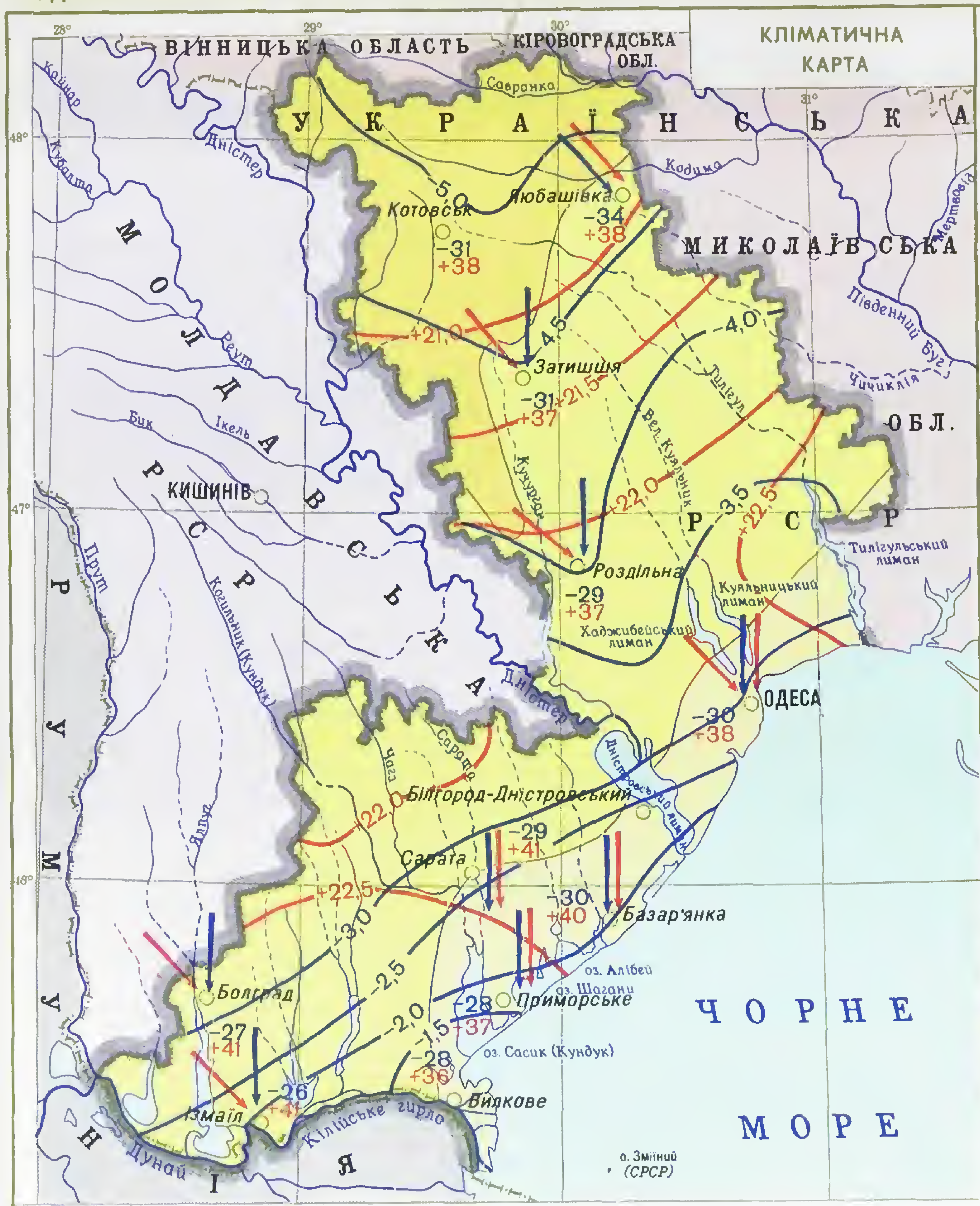

ТЕМПЕРАТУРА ПОВІТРЯ В °С

—3,0—	Ізотерми січня	−27	Абсолютний мінімум температури
—+22,0—	Ізотерми липня	+41	Абсолютний максимум температури

ПЕРЕВАЖНИЙ НАПРЯМ ВІТРУ

→ в січні — → в липні

РІЧНА КІЛЬКІСТЬ ОПАДІВ У ММ

менше 400 — 450 — понад

КАРТА ГРУНТІВ

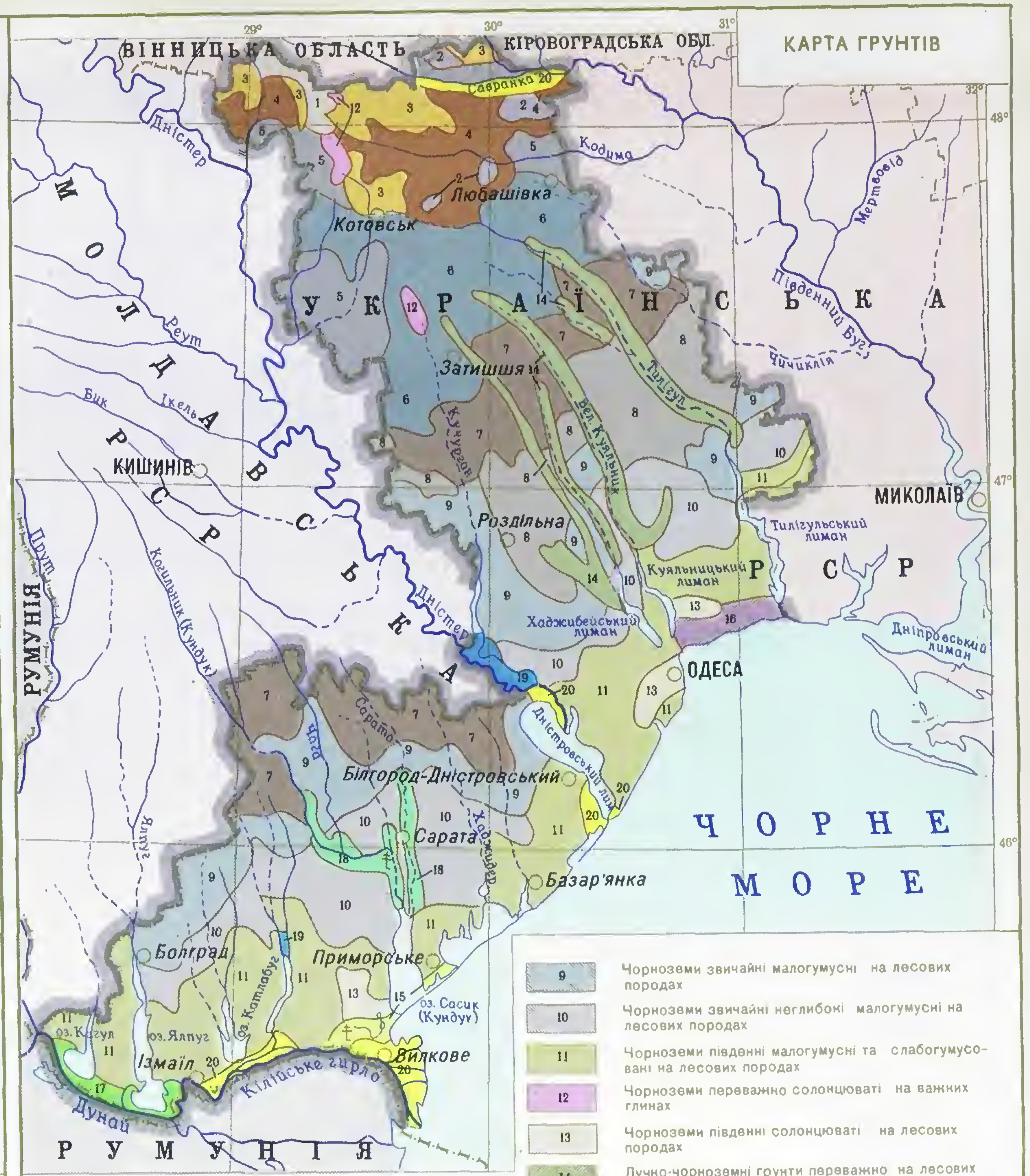

1 — Ясно-сірі та сірі лісові грунти переважно на лесових породах
2 — Темно-сірі опідзолені грунти переважно на лесових породах
3 — Чорноземи опідзолені й темно-сірі опідзолені переважно на лесових породах
4 — Чорноземи реградовані переважно на лесових породах
5 — Чорноземи типові малогумусні та слабогумусовані на лесових породах
6 — Чорноземи типові середньогумусні на лесових породах
7 — Чорноземи звичайні глибокі мало- та середньогумусні на лесових породах
8 — Чорноземи звичайні середньогумусні на лесових породах
9 — Чорноземи звичайні малогумусні на лесових породах
10 — Чорноземи звичайні неглибокі малогумусні на лесових породах
11 — Чорноземи південні малогумусні та слабогумусовані на лесових породах
12 — Чорноземи переважно солонцюваті на важких глинах
13 — Чорноземи південні солонцюваті на лесових породах
14 — Лучно-чорноземні грунти переважно на лесових породах
15 — Лучно-чорноземні глибокосолонцюваті грунти в комплексі з солонцями переважно на лесових породах
16 — Темно-каштанові солонцюваті грунти на лесових породах
17 — Лучні грунти на делювіальних та алювіальних відкладах
18 — Лучні солонцюваті грунти на делювіальних та алювіальних відкладах
19 — Лучно-болотні та болотні грунти на алювіальних, делювіальних і водно-льодовикових відкладах
20 — Дернові переважно оглеєні піщані, глинисто-піщані та супіщані грунти в комплексі зі слабогумусованими пісками
ǂ — Хлоридно-сульфатне засолення грунтів

МАСШТАБ 1:2 500 000

25 0 25 50

нована на окремі масиви. Південний його схил утворює вузьку (1—12 км) смугу *Південного берега Криму*, що характеризується гірськими амфітеатрами, зсувами, горами-відторженцями, виходами вулканіч. порід і давньовулканічними масивами. З Пн. Головне пасмо оточене смугою передгір'я, яке складається з двох *куест* — Внутрішнього та Зовнішнього пасом К. г. У вапняках яйлинських масивів інтенсивно розвиваються *карстові форми рельєфу*, в т. ч. печери (див. *Печери кримські*). Найдовшою серед відомих 900 карстових порожнин К. г. є *Червона* печера (13,7 км), найглибшою — *Солдатська* (508 м). На Головному пасмі К. г. виділяють *Гірсько-Кримську карстову область*, у межах Внутрішнього та Зовнішнього пасом — *Передгірно-Кримську карстову область*. Крім карсту, в К. г. активно проявляються процеси вивітрювання, водна ерозія, *селі*, гірські обвали, абразія. З корисних копалин добувають флюсові вапняки, мармуровидні та мохуваткові вапняки, габро-діабази та граніт-порфіри.

За кліматич. районуванням К. г. лежить у межах *кліматичної області Гірського Криму* та *кліматичної області Південного берега Криму*. Тут переважає помірно континентальний клімат, на Пд. березі Криму — з рисами субтропічного. Т-ра найхолоднішого місяця року (січня) змінюється від —3,8° (в горах), до +1,0 +4,0° (на Пд. березі Криму), найтеплішого (липня) від +15,6° до 24,0°. Річний радіаційний баланс на Південному березі Криму досягає 2332—2488 МДж/м^2 (найбільший показник для Європейської частини СРСР), у горах близько 1973 МДж/м^2. Річні суми опадів у передгір'ях становлять 500—600 мм (на Пд. березі Криму — 300—600 мм), на гірських вершинах — 900—1100 мм. У К. г. формується поверхневий та підземний стоки півострова. Річки короткі, з нерівномірним стоком, їхні долини місцями каньйоноподібні; найбільші річки — *Альма*, *Бельбек*, *Кача*, *Салгир*, *Чорна*, *Булганак-Західний* та ін.; значні запаси підземних, в основному карстових вод. Згідно з гідрогеологічним районуванням тер. К. г. належить до *Гірського Криму гідрогеологічної області*.

Для К. г. характерна висотна поясність грунтово-рослинного покриву. В передгірно-лісостеповій зоні поширені дерново-карбонатні гірсько-лісостепові, сірі гірсько-лісостепові та *коричневі грунти*, на пд. схилах гір — коричневі грунти, в гірсько-лісовій зоні — *буроземи*, в гірсько-лучній (яйлинській) — гірсько-лучні чорноземовидні грунти. За характером рослинного покриву тер. К. г. належить до *Гірсько-Кримської геоботанічної підпровінції*, у межах якої виділяються два округи — Кримський лісостеповий та Гірсько-Кримський лісовий. Схили Головного пасма вкриті дубовими (58 % площі лісів), буковими (13,7 %) і сосновими (13,2 %) лісами, на *яйлах* — лучно-степова рослинність, у передгір'ях — лісова і степова. На Пд. березі Криму поширені

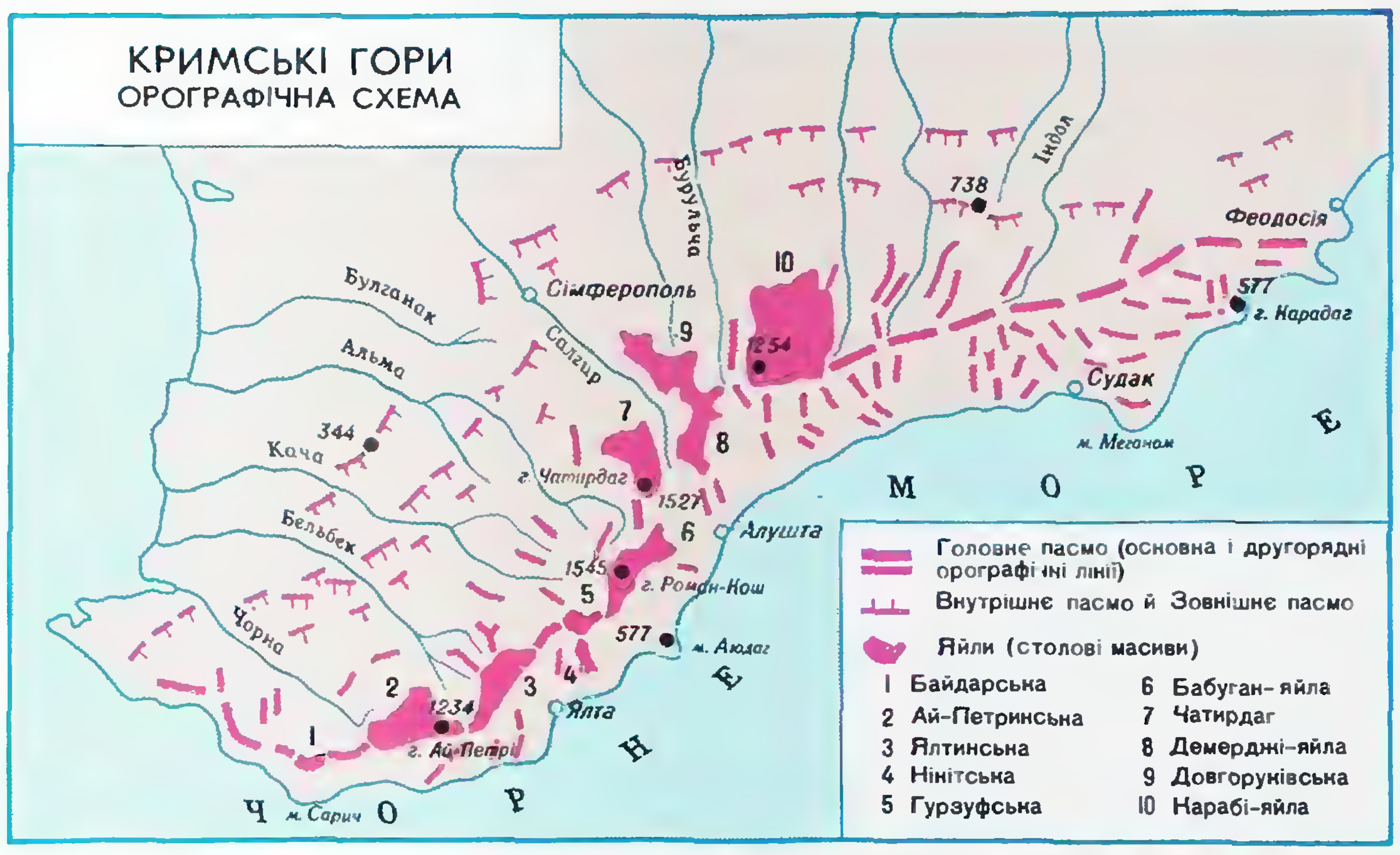

ксерофітні ліси та шибляки, подекуди — вічнозелена рослинність (суничник дрібноплодий, чист кримський, рускус понтійський та ін.). Поширені паркові насадження з кипариса, кедра, магнолії, платана та ін. Всього лісами в К. г. вкрито 340 тис. га. В горах налічується понад 2200 видів рослин, бл. 10 % з них — *ендеміки*. Фауна *Кримського гірського зоогеографічного округу* (що охоплює і К. г.) острівна, має у своєму складі види, поширені в прилеглій Європ. підобласті, а також значну кількість реліктів середземноморського походження. Структура ландшафтної поясності К. г. визначається положенням їх на пн. окраїні *субтропічного фізико-географічного поясу*, близькістю Чорного м., будовою і орієнтуванням гірських пасом. Переважають схилові підкласи ландшафтів з добре вираженою вертикальною поясністю (дубово-грабові, шибляково передгірні, лісові низько- і середньогірні, субсередземноморські прибережно-схилові) та лучні остепнені (яйлинські). К. г. поділяються на 3 фіз.-геогр. області: *Кримську передгірну лісостепову фізико-географічну область*, *Головне гірсько-лучно-лісове пасмо Кримських гір* і *Кримську південнобережну субсередземноморську фізико-географічну область*. Тут зосереджено бл. 120 природоохоронних об'єктів, що займають 9 % площі гір. Для вивчення й охорони природи в К. г. створено *Ялтинський гірсько-лісовий заповідник*, *Карадазький заповідник* і заповідник *Мис Мартьян*, *Кримське заповідно-мисливське господарство*; заказники (*Великий Каньйон Криму*, *Новий Світ*, *Хапхальський заказник* та ін.); пам'ятками природи оголошено урочище *Демерджі-яйла*, гірський масив

Кримські гори.
Вид на Ай-Петрі.
Карадаг. ▶
Чатирдаг.
Еські-Кермен.
Мис Айя.

Караул-Оба, гору *Кішка* та ін. (всі — респ. значення).

К. г.— важливий район туризму, Пд. берег Криму — курортний район заг.-союз. значення (див. *Кримський рекреаційний регіон*). Карту див. на окр. арк., с. 160—161; іл. с. 242—243.

Літ.: Ена В. Г. В горах и на равнинах Крыма. Симферополь, 1973; Дублянский В. Н. Пещеры Крыма. Научно-популярный очерк. Симферополь, 1977; Ена В. Г. Заповедные ландшафты Крыма. Справочник. Симферополь, 1989.

В. Г. Єна.

КРИНИЧАНСЬКИЙ РАЙОН — район у центр. частині Дніпроп. обл. Утв. 1923. Пл. 1,7 тис. км^2. Нас. 43,6 тис. чол., у т. ч. міського — 13,9 тис. (1990). У К. р.— с-ща міськ. типу *Аули*, *Кринички* (райцентр), *Щорськ* та 111 сільс. населених пунктів.

Розташований на *Придніпровській височині*. Поверхня — пологохвиляста височинна лесова рівнина, розчленована бал-

Кримські гори.
Демерджі-яйла.
Великий каньйон Криму.

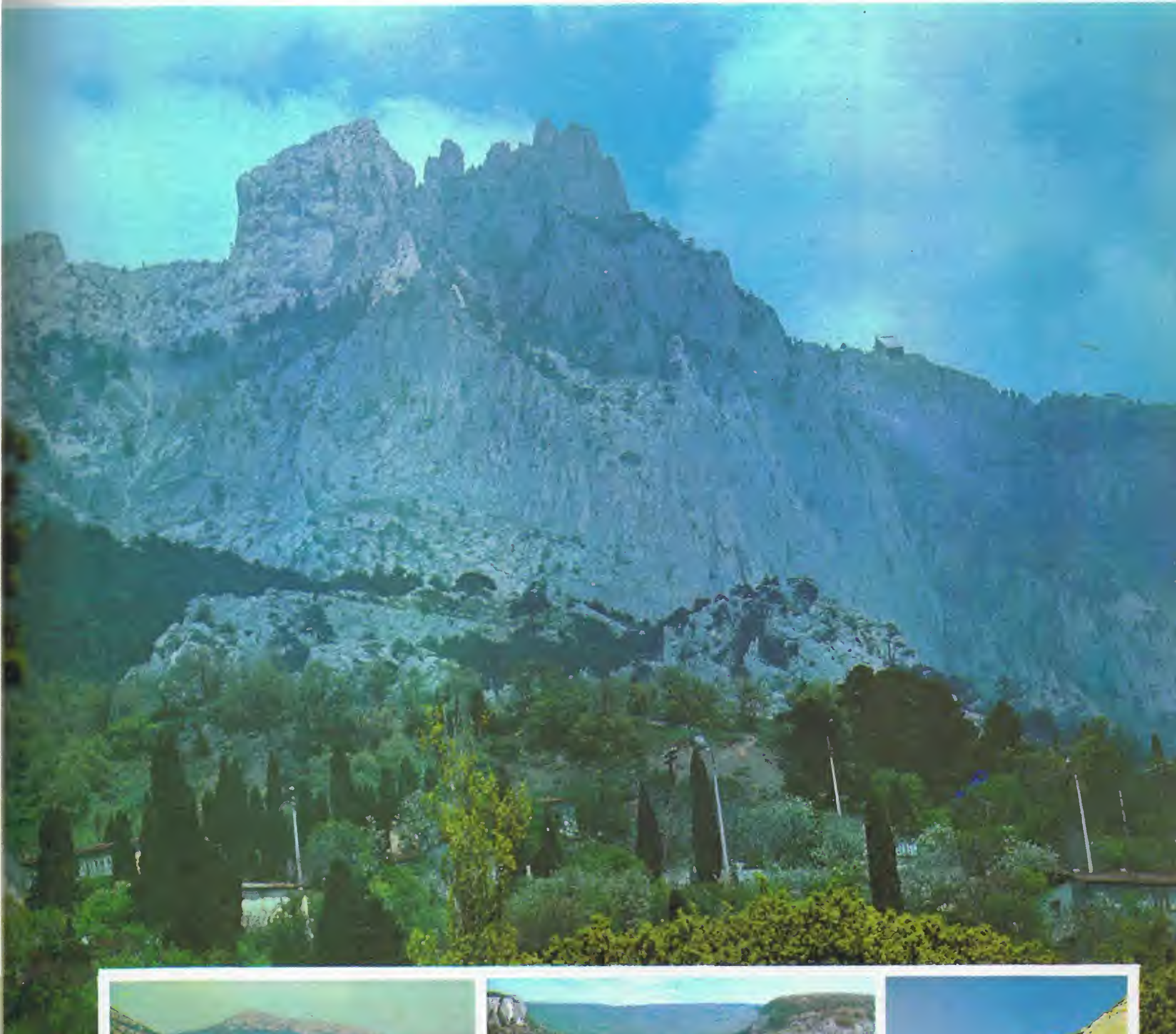

ками та ярами. Корисні копалини: буре вугілля, нікелеві руди, граніт, пісок, глина. Лежить у межах *Дністровсько-Дніпровської північностепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня —5,4°, липня +22,3°. Період з т-рою понад +10° становить 170 днів. Опадів 477 мм на рік, в основному в теплий період року. Пересічна висота снігового покриву 16 см. Міститься у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Річки — *Мокра Сура* з Сухою Сурою і Грушівкою та *Базавлук* (притоки Дніпра). На крайньому Пн. Сх. район омиває *Дніпродзержинське водосховище*. Найпоширеніші грунти — чорноземи звичайні середньо- і малогумусні (43,4 % площі району). По долинах річок — лучно-чорноземні і лучні грунти. Рослинність, що збереглась на схилах ярів, балок, узліссях, степова з байрачними лісами (дуб, ясен, тополя, клен) і чагарниками. Лісів та лісових насаджень 5,3 тис. га.
Найбільше підприємство — Кудашівський гранітний кар'єр. Спеціалізація с. г.— рослинництво зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. С.-г. угідь (тис. га, 1989) — 144,5, у т. ч. орні землі — 125,6, сіножаті і пасовища — 17,8. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, овес, вирощують також соняшник, цукр. буряки, овочеві. Садівництво. Галузі тваринництва — скотарство, свинарство, птахівництво. У районі — 21 колгосп, 3 радгоспи, птахорадгосп, птахофабрика, 2 міжгосп. підприємства по виробн. свинини. Залізничні станції: Божедарівка, Кудашівка, Милорадівка. Автошляхів 486,7 км (майже всі з твердим покриттям). Будинок відпочинку (с. Одарівка). *В. П. Коростик.*

КРИНИ́ЧКИ — селище міського типу Дніпроп. обл., райцентр. Розташовані на р. Мокрій Сурі (прит. Дніпра), за 25 км від залізнич. ст. Верхівцеве. Автостанція. 5,0 тис. ж. (1990). Засн. в кін. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1958. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована балками та ярами. Перевищення висот бл. 70 м. Пересічна т-ра січня —5,6°, липня +21,2°. Опадів 428 мм на рік. Пл. зелених насаджень 142 га. У селищі — рем.-транспортне підприємство, держрибгосп тощо.

КРИНИ́ЧНА — селище міського типу Донец. обл., підпорядковане Совєтській райраді м. Макіївки. Залізнич. вузол. 5,0 тис. ж. (1990). Виникла 1879, с-ще міськ. типу з 1933. Поверхня рівнинна, подекуди розчленована ярами та балками. Перевищення висот 40 м. Зх. частину селища перетинає широка балка з струмком Широким, що впадає в Кривий Торець (бас. Сіверського Дінця). Поклади пісковиків, вапняків. Пересічна температура січня —7°, липня +21,2°. Опадів 440 мм на рік. Пл. зелених насаджень 116 га. В селищі — рем., рем.-мех. і цем. заводи.

КРИ́НКА — річка в Артемівському, Шахтарському і Амвросіївському р-нах Донец. обл. УРСР та Ростов. обл. РРФСР, права прит. *Міусу* (бас. Азовського м.). Довж. 180 км, пл. бас. 2634 км^2. Бере початок на Донецькій височині в межах Луганської обл. Долина К. вузька, глибока (до 60 м), з крутими схилами. Заплава завширшки до 400 м. Річище звивисте, шир. до 20 м, глиб. до 3—4 м; на порожистих ділянках глиб. 0,1—0,5 м. Похил річки 0,67 м/км. Осн. притоки: Булавинка (ліва) і Корсунка (права). Живлення снігове і дощове, а також за рахунок підземних (у бас. К. багато підземних джерел) вод. Льодостав з кінця грудня до серед. лютого. Гідролог. пости біля сіл Новоселівка (з 1924) і Благодатне (з 1956). На К. споруджено 5 водосховищ та численні ставки. Воду використовують для побут. і тех. потреб; рибництво. На окремих ділянках здійснено розчищення річища, залісення берегів. На К.— м. Зугрес.

Літ.: Давыдов В. Д. Голубое ожерелье Донбасса. Научно-популярный очерк. Донецк, 1980.
Ю. П. Яковенко.

КРИПТОЗО́Й (від грец. κρυπτός — прихований, таємний і ζωή — життя), докембрій — найдавніший етап, що становить 6/7 історії розвитку земної кори, та відклади, які утворилися у той час. Тривалість К. визначено від часу утворення найдавніших порід з ізотопним віком понад 3,5 млрд. р. до початку *кембрійського періоду* (570 млн. р.). Протягом К. проявилися тектонічні деформації земної кори (див. *Байкальська складчастість*). Породи К. складають фундамент Сх.-Європейської платформи; на Україні вони виходять на поверхню в межах *Українського щита*.
Згідно з заг. стратиграфічною шкалою в СРСР К. поділяють на *архей* і *протерозой*. Для архею і раннього протерозою характерні метаморфічні породи, зібрані у складки і прорвані інтрузіями; формації пізнього протерозою, особливо *рифею* і *венду*, ближчі за типом до палеозойських. В породах К. виявлено залізобактерії, синьозелені водорості, перші безскелетні організми. На Україні породи К. використовують як буд. і облицювальне каміння; з ними, особливо з їхньою *корою вивітрювання*, пов'язані родовища *залізних руд*, *графіту*, *нікелевих руд*, *каоліну* тощо.

КРИСТАЛІ́ЧНИЙ ФУНДА́МЕНТ давньої платформи — нижній структурний поверх (основа) платформи, що складається з комплексу найдавніших, інтенсивно дислокованих і метаморфізованих порід; основа товщі молодших за віком порід *осадочного чохла*. Протягом тривалої геол. історії, що включає відкладання осадочних порід, утворення гірських складчастих споруд, метаморфізм під впливом інтрузій та горизонтальних і вертикальних напружень, стабілізацію тектонічних рухів, денудацію височин, К. ф. набуває консолідованого стану. В результаті наступних тектонічних рухів земної кори відбуваються розривні порушення та блокові зміщення, які істотно впливають і на осадочний чохол платформи.
На Україні К. ф. досліджений у межах пд.-зх. краю давньої *Східно-Європейської платформи*, де розташована рівнинна частина тер. республіки. Він складений архейськими і протерозойськими гнейсами, сланцями, мармурами, гранітами, ізотопний вік яких — від 3700 до 1200 млн. років. Розрізняють тектонічні форми піднятого та опущеного К. ф., обмежені глибинними розломами. Найбільшим підняттям є *Український щит*, де будова і склад К. ф. найповніше вивчені. В центр. частині щита поверхня фундаменту майже збігається з денною або занурена до 100 м, на пн. і пд. схилах вона занурюється спочатку полого (1—3°), потім крутіше. Відслонюються породи К. ф. у річкових долинах та на окремих підвищених ділянках, де немає антропогенових відкладів. Підняття К. ф. простежується також на Пн. Сх. республіки, на схилах Воронезького масиву. Між цими підняттями простягається система глибинних розломів, які утворюють рифтові зони,— основу *Дніпровсько-Донецької западини* і *Донецького прогину*, де блоки К. ф. опущені на глиб. 5—12, подекуди — до 20 км. Пд.-зх. схили Сх.-Європейської платформи є регіонами тривалого опускання К. ф. на глиб. кількох кілометрів. Від глибини залягання К. ф. залежить потужність осадочних товщ верхнього структурного ярусу — осадочного чохла платформи. В межах структур, які облямовують давню платформу, К. ф. виявлений геофіз. методами (див. *Земна кора*). Глибина залягання К. ф. значною мірою визначає розміщення височин і низовин у межах рівнинної частини території України. *Г. І. Каляєв.*

КРИСТА́ЛЬНА, Кривченська — 1) Карстова печера у *Подільсько-Буковинській карстовій області*, на лівобережжі

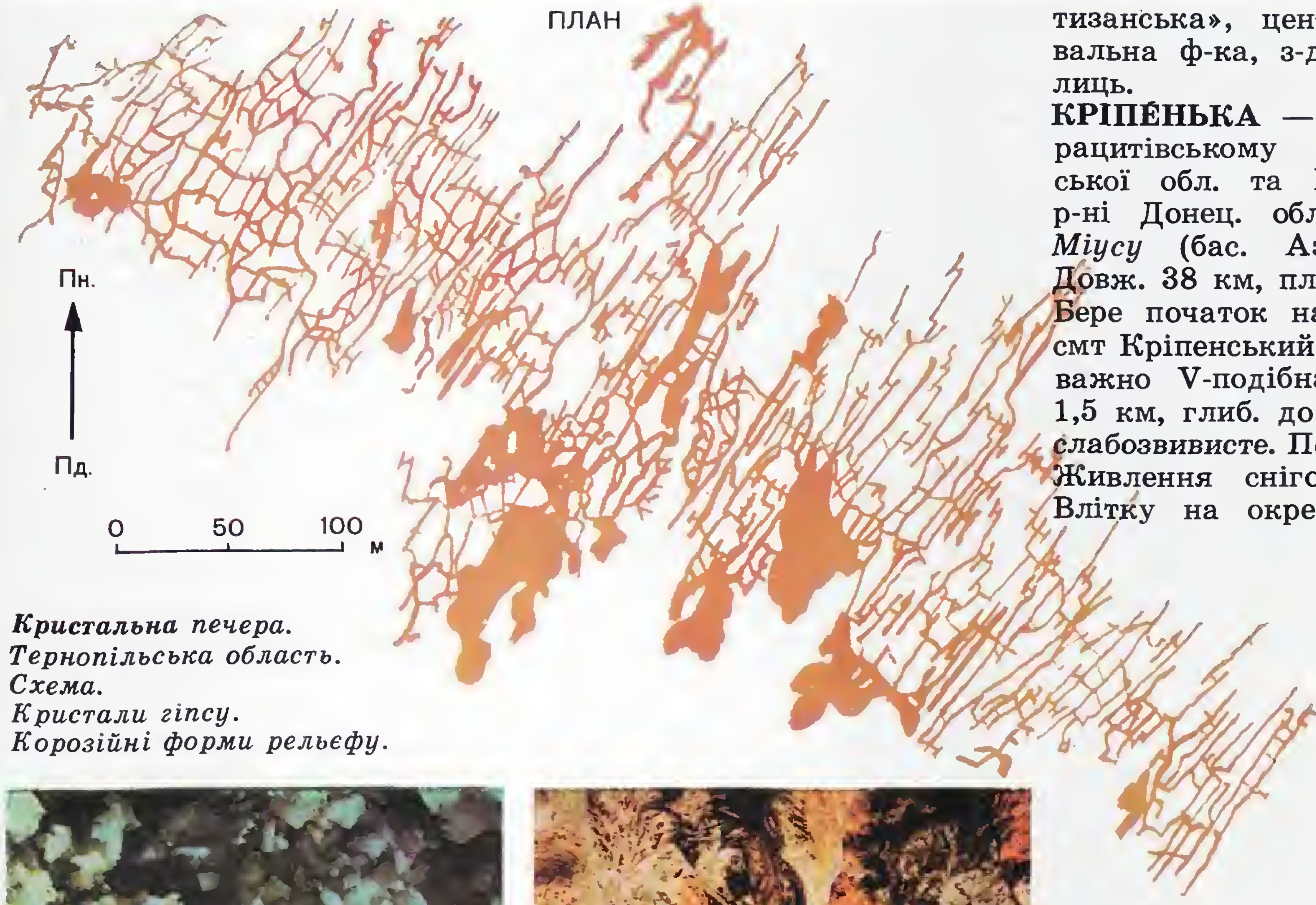

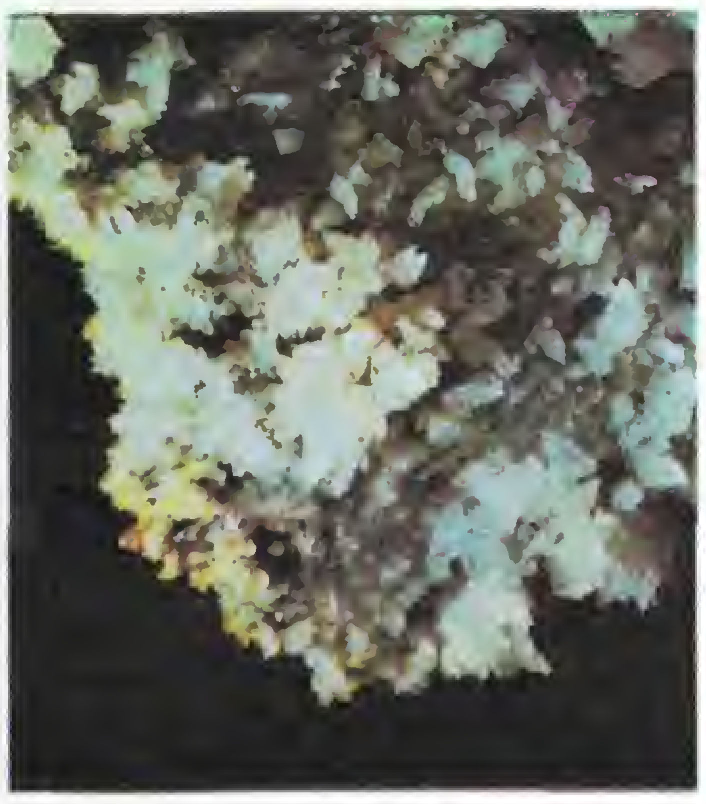

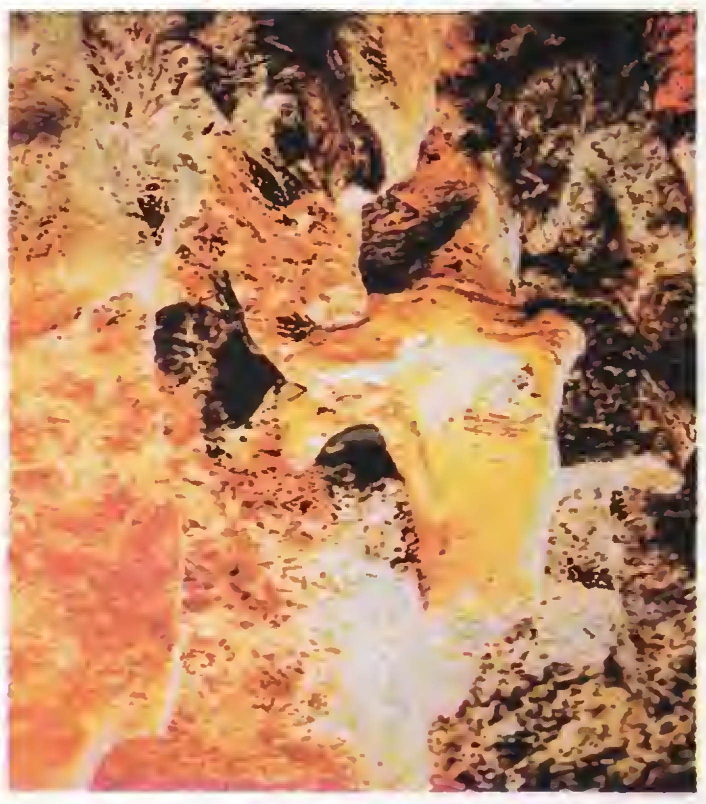

Кристальна печера. Тернопільська область. Схема. Кристали гіпсу. Корозійні форми рельєфу.

річки Циганки (бас. Дністра). Розташована в Борщівському р-ні Терноп. обл. Утворилася у товщі гіпсів. Являє собою лабіринт ходів, розвинутих по двох осн. напрямах: довгі й вузькі галереї сполучаються короткими каналами й щілинами. Лабіринт простягається широкою смугою завдовжки майже 22 км з Пн. Зх. на Пд. Сх. У багатьох галереях трапляються гіпсові кристали, на днищах ходів — глина. В літературі вперше згадується 1721. Детальне вивчення і картування печери було здійснено 1961—63 *Комплексною карстовою експедицією* і тернопільськими спелеологами. Тут діє туристсько-екскурсійний маршрут завдовжки 3 км. К.— пам'ятка природи респ. значення. 2) К., Кристальна печера — геол. пам'ятка природи респ. значення (з 1963). Перебуває у віданні Терноп. обласного туристсько-екскурсійного виробничого об'єднання. Охороняється лабіритова печера тієї ж назви. Має наук. та естетичне значення. *О. Б. Климчук, М. П. Чайковський.*

КРИСТА́ЛЬНА, Максимовича печера (шахта) — карстова порожнина (шахта) у *Гірсько-Кримській карстовій області*, на гірському масиві *Ай-Петрі*. Протяжність 200 м, глиб. 113 м. Утворилась у вапняках. Починається з вхідного провального колодязя (завглибшки 35 м) у днищі давньої карстово-ерозійної долини, який з'єднується з нахиленим залом (довж. 75 м, шир. 25 м, вис. 23 м). Підлога вкрита бриловими уламками. Поширені натічні утворення і кристали. Знайдено залишки викопної фауни ранньоплейстоценового віку. Відома з поч. 60-х рр., досліджена *Комплексною карстовою експедицією* 1967. *Ю. І. Шутов.*

КРІ́ПЕНСЬКИЙ — селище міського типу Луганської обл., підпорядковане Антрацитівській міськраді. Розташований на р. Кріпеньці (прит. Міусу), за 5 км від залізнич. ст. Антрацит. 9,1 тис. ж. (1990). Засн. 1777, с-ще міськ. типу з 1938. Рельєф гривистий. Пересічна т-ра січня —7,8°, липня +20,8°. Опадів 490 мм на рік. Пл. зелених насаджень 75 га. В селищі — кам.-вуг. шахти «50 років Радянської України», ім. XXIV з'їзду КПРС та «Партизанська», центр. збагачувальна ф-ка, з-д збірних теплиць.

КРІПЕ́НЬКА — річка в Антрацитівському р-ні Луганської обл. та Шахтарському р-ні Донец. обл., ліва прит. *Міусу* (бас. Азовського м.). Довж. 38 км, пл. бас. 224 км^2. Бере початок на Пн. Зх. від смт Кріпенський. Долина переважно V-подібна, ширина до 1,5 км, глиб. до 50 м. Річище слабозвивисте. Похил 6,7 м/км. Живлення снігове і дощове. Влітку на окремих ділянках пересихає. Замерзає на поч. грудня, скресає до серед. березня. Гідролог. пост біля с. Чугуно-Крепинка (з 1929). Стік частково зарегульований водосховищем; є ставки. Воду використовують для зрошування. Ставкове рибництво. *Ю. П. Яковенко.*

КРІ́ПКА — річка у Свердловському р-ні Луганської обл. УРСР та у Ростов. обл. РРФСР, ліва притока р. Тузловий (бас. Дону). Довж. 60 км, пл. бас. 210 км^2. Бере початок поблизу с. Карпове-Кріпенське. Долина переважно V-подібна, шир. до 1,5 км. Річище помірно звивисте. Похил річки 6,5 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає на поч. грудня, скресає до серед. березня. Стік зарегульований водосховищами (зокрема, Астахівським). Воду використовують для зрошування. Рибництво.

Кристальна печера. Кримська область. Схема. Натічні колони.

В. І. Крокос.

КРО́КОС Володимир Іванович (26.VI 1889, Одеса — 28.XI 1936, там же) — укр. рад. геолог і палеонтолог, доктор геол. наук з 1926, професор з 1927. У 1912 закінчив Новорос. ун-т в Одесі, у якому працював до 1922, 1922—26— в Одес. с.-г. ін-ті. Протягом 1926—36 завідував палеонтологічним відділом Геол. ін-ту АН УРСР; одночасно, з 1927 — професор кафедри геології і палеонтології Київ. ін-ту нар. освіти, з 1933 — завідуючий цією ж кафедрою і декан геолого-геогр. ф-ту Київ. ун-ту. Осн. наук. дослідження стосуються питань теор. геології, регіональної геології, палеонтології ссавців, геології антропогенових відкладів. Удосконалив методику вивчення лесів і розробив схему їх стратиграфічного розчленування та районування. Провадив гідрогеол. дослідження й вивчав грунти на Пд. України.

Тв.: Матеріали до характеристики четвертинних покладів східної та південної України. Харків, 1927; Курс палеозоології, ч. 1—2. Харків — К., 1931—36.

О. П. Андріяш.

КРОЛЕВЕ́ЦЬ — місто Сум. обл., райцентр. Розташований при впадінні р. Свидні в р. Реть (прит. Есмані, бас. Дніпра). Залізнична станція. 26,3 тис. ж. (1990). Місто засн. 1601. Поверхня рівнинна з невеликим похилом до річки, подекуди розчленована ярами і балками. Пересічна т-ра січня —7,6°, липня +19,2°. Опадів 530 мм на рік, в основному в теплий період року. Створено 3 штучні озера площею понад 50 га. Пл. зелених насаджень 160 га. В місті — виробниче об'єднання «Кролевецьпромарматура»; рем.-мех., конопляний, прод. товарів, маслоробний, плодоконсервний з-ди, багетна і худож. ткацтва ф-ки, торфопідприємство, спец. лісгоспзаг. К.— один з центрів худож. ткацтва.

Літ.: В путешествие по Сумщине. Путеводитель. Харьков, 1984.

КРОЛЕВЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн. частині Сум. обл. Утв. 1923. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 52,7 тис. чол., у т. ч. міського — 26,3 тис. (1990). У К. р.— м. *Кролевець* (райцентр) та 74 сільс. населені пункти.

Кролевецький район. Поліський краєвид.

Район лежить у межах Кролевецько-Глухівського відрогу *Середньоросійської височини* (вис. до 200 м). Поверхня зх. частини району низовинна, пологохвиляста, плоска; східної — підвищена хвилясто-горбиста, розчленована річковими долинами, балками та ярами. Корисні копалини: торф, крейда, пісок, глина. Розташований у фізико-географічній області *Новгород-Сіверське Полісся, Лівобережно-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції* та *Середньоросійській лісостеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня —7,6°, липня +19,2°. Період з т-рою понад +10° становить бл. 160 днів. Опадів 530 мм на рік, осн. частина їх випадає в теплий період року. Висота снігового покриву до 40 см. Міститься у вологій, помірно теплій агрокліматич. зоні. Осн. річка — *Десна* (на пн.-зх. межі району) та її притоки — *Сейм* з *Клевенню* та *Реть* з *Есманню* (усі — бас. Дніпра). Збудовано бл. 40 ставків заг. пл. водного дзеркала 1,4 тис. га. У пн. частині К. р. переважають піщані дерново-слабопідзолисті грунти (13,7 % площі району), на решті території сірі лісові легкосуглинисті грунти (28,7 %). На Пд., в долині Сейму, є лучні, лучноболотні і торфові грунти. Ліси (33,6 тис. га) — субори (дубово-соснові) і сугрудки. Осн. породи: сосна (55 % *пл. лісів*), дуб (23 %), береза. Значні площі під луками і болотами (в осн. низинними). У районі — 9 заказників, 2 пам'ятки природи, 2 заповідні урочища та пам'ятки садово-паркового мистецтва — Кочубеївський, Камінський та Ярославецький парки (усі — місц. значення). Серед пром. підприємств найбільші — виробниче об'єднання «Кролевецьпромарматура», ремонтно-мех. з-д, ф-ка худож. ткацтва (Кролевець), торфобрикетний з-д (с. Гречкине). Рослинництво зерново-картоплярсько-буряківничого напряму, тваринництво — мол.-м'ясного. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 76,6, у т. ч. орні землі — 52,5, сіножаті і пасовища — 22,5. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, овес, картопля, цукр. буряки. Галузі тваринництва — скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У районі — 15 колгоспів, 4 радгоспи, держ. племінна станція. Залізничні станції: Кролевець, Алтинівка, Брюловецький, Піротчине. Автомоб. шляхів 410 км, у т. ч. з твердим покриттям—275 км. Об'єкт туризму — обеліск у с. Дубовичах, де 23.II 1942 відбувся парад партизанського з'єднання С. А. Ковпака на території, тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками.

В. О. Тюленєва.

КРОПИ́ВНА — річка у Драбівському і Золотоніському р-нах Черкас. обл., ліва прит. *Золотоноші* (бас. Дніпра). Довж. 52 км, пл. бас. 324 км². Бере початок на Пн. від с. Бойківщина. Долина коритоподібна, шир. до 2 км, глиб. до 20 м. Заплава подекуди заболочена, *ширина до 200 м.* Річище звивисте. Похил річки 0,54 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає у грудні, скресає на поч. березня. Стік К. у верхів'ї зарегульований ставками. Воду використовують для зрошування; рибництво.

В. С. Перехрест.

КРОПИ́ВНИК — річка у Калуському р-ні Івано-Фр. обл.,

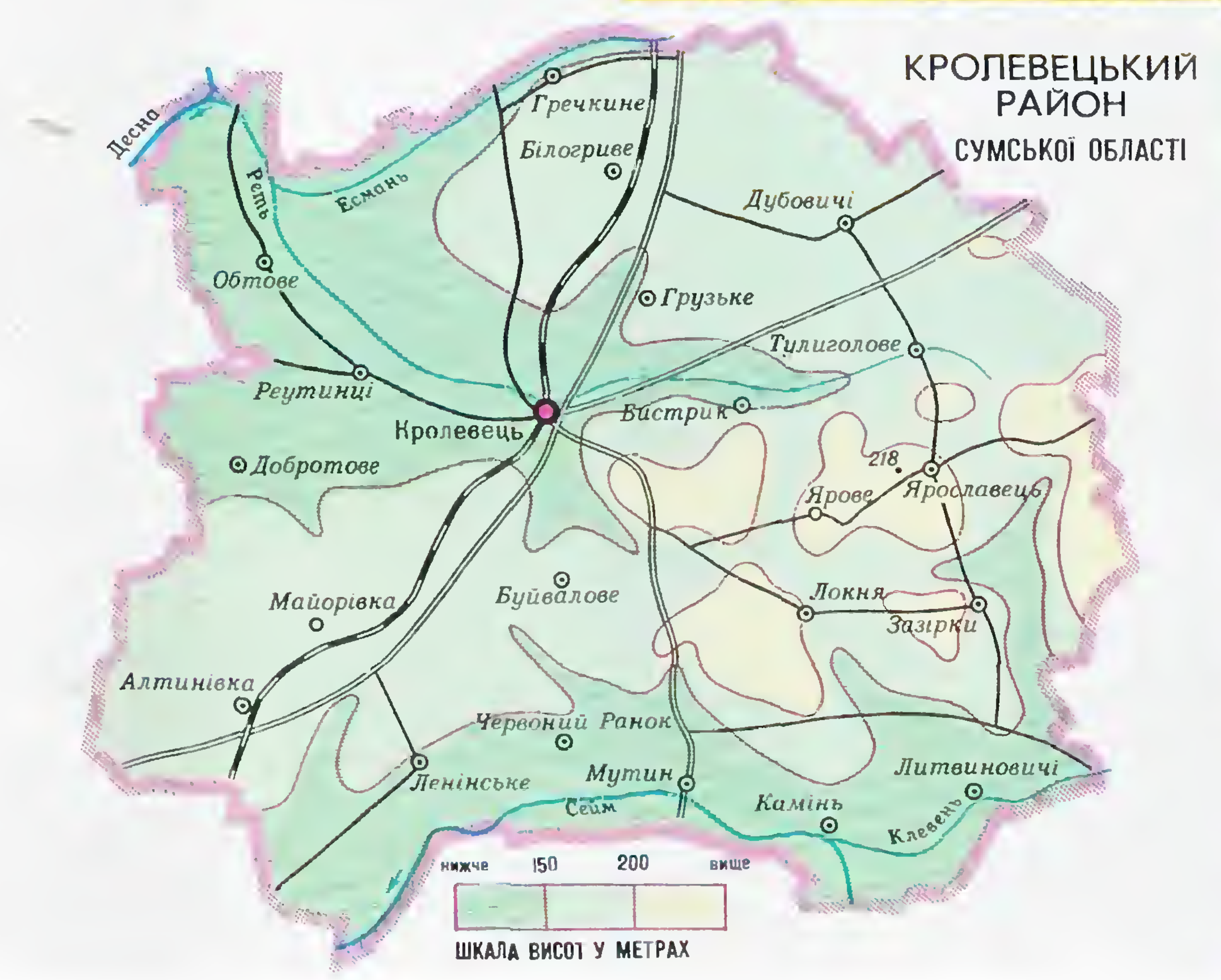

Річка Кропивна (притока Золотоноші).

ліва прит. *Сівки* (бас. Дністра). Довж. 26 км, пл. бас. 72,1 км^2. Бере початок з джерела на Пн. Сх. від с. Кадобна. Долина трапецієвидна, симетрична. Річище помірно звивисте, шир. 5—8 м. Похил річки 3,1 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає наприкінці грудня, скресає у серед. березня; льодовий режим нестійкий. Воду використовують для с.-г. потреб; рибництво. *С. П. Нагаєва.*

КРО́СНЕНСЬКА ЗО́НА — геологічна структура (синклінорій); частина Карпатської покривно-складчастої споруди. Належить до зовн. групи структурно-фаціальних зон (разом з *Скибовим покривом*). Простягається від витоків Сану до держ. кордону СРСР з Румунією по р. Сучаві смугою завширшки 10—32 км. З Пд. Зх. обмежена насувами *Дуклянського покриву* і *Чорногірського покриву*, пн.-сх. межа умовна. Породи, що виповнюють синклінорій, утворилися при сталому опусканні його основи в субаквальних умовах. Найпоширеніші у К. з.— геол. відклади кросненської світи олігоцену (*пісковики*, піщано-глинистий фліш потужністю до 3500 м), які виходять на денну поверхню. У складі К. з. виділяють численні тектонічні порушення — скиби, згруповані у три підзони, які різняться будовою основи. У рельєфі К. з. відповідає *Вододільному хребту*, *Горганам*, *Ворохта-Путильському низькогір'ю*. У межах зони є кілька невеликих покладів нафти.

В. В. Глушко.

КРОХМА́ЛЕ-ПА́ТОКОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *харчової промисловості*, на підприємствах якої здійснюють вилучення крохмалю з сировини і одержують з нього різні крохмалепродукти. К.-п. п. України об'єднує три виробн.: картоплекрохмальне, кукурудзокрохмальне, глюкозопатокове. Для виробн. крохмалю використовують також пшеницю, сорго, рис та ін. злакові культури. Продукцію К.-п. п. споживають 15 харчових та понад 20 нехарчових галузей нар. г-ва. В республіці виготовляється 25 % загальносоюз. виробн. крохмалепродуктів. В 1988 було вироблено 63,0 тис. т сухого крохмалю, 115,6 тис. т крохмальної патоки, 19,2 тис. т глюкози. Діяло 18 підприємств галузі та окремі цехи на підприємствах спиртової промисловості та споживчої кооперації. Найбільшими виробниками картопляного крохмалю є Черніг. і Житомир. області. Значні центри крохмале-паткового виробн. виникли в степовій і лісостеповій зонах, де крохмаль виробляють з кукурудзи, зокрема в Дніпроп. обл. Найбільше підприємство цієї галузі — Верхньодніпровський крохмале-патоковий комбінат.

В. В. Лиськов.

О. О. Крубер.

КРУ́БЕР Олександр Олександрович (22.VIII 1871, м. Істра Моск. обл.— 15.XII 1941, Москва) — рад. фізико-географ, дослідник і педагог, основоположник вітчизняного карстознавства. У 1896 закінчив Моск. ун-т, у якому працював до 1911 та з 1919 (зав. кафедрою географії). У 1923—27 — директор н.-д. ін-ту географії Моск. ун-ту; гол. редактор журналу «Землезнавство» (1917—27). Осн. праці присвячені дослідженню фіз.-геогр. умов і карстових процесів Європ. частини Росії, карстового рельєфу Кавказу та Кримських гір. Першим застосував принцип комплексно-геогр. підходу до вивчення карстових процесів. Автор курсу з загального землезнавства для вузів; брав участь у написанні підручників та складанні ілюстрованих геогр. збірників частин світу. Нагороджений срібною медаллю ім. П. П. Семенова-Тян-Шанського Російського географ. т-ва. Ім'ям К. названі карстова порожнина у Кримських горах, печера на Кавказі і гірський хребет на Курильських островах.

Тв.: О карстовых явлениях в России. «Землеведение», 1900, т. 7, кн. 4; Гидрография карста. В кн.: Сборник в честь 70-летия Д. Н. Анучина. М., 1913; Антропогеография, в. 1—2. М., 1913—14; Карстовая область горного Крыма. М., 1915; Курс географии внеевропейских стран (Азия, Африка, Америка, Австралия). Харьков, 1923 [у співавт.]; Загальне землезнавство (Фізична географія). Харків, 1938.

Літ.: Гвоздецкий Н. А., Щукин И. С. К столетию со дня рождения А. А. Крубера. «Вестник Московского университета. Сер. 5. География», 1971, № 4. *В. Г. Єна.*

КРУ́БЕРА ША́ХТА — карстова порожнина (шахта) у *Гірсько-Кримській карстовій області*, на *Карабі-яйлі*. Протяжність 280 м, глиб. 62 м. Утворилася у вапняках. Починається провальною шахтою (глиб. 36 м), яка веде до горизонтальної (пд.) і нахиленої (пн.) частин порожнини. Склепіння К. заввишки до 20 м. Численні карбонатні натічні утворення (*сталактити*, *сталагміти*, колони, печерні перли тощо). Брилові накопичення, глина, гуано. Є невеликі озера. Відкрито 1959. Названа на честь дослідника карсту Криму О. О. *Крубера*. Пам'ятка природи місц. значення з 1969.

В. М. Дублянський.

КРУ́ГЛЕ О́ЗЕРО, Адаман — солоне озеро у Красноперекопському р-ні Крим. обл., у групі *Перекопських озер*. Довж. 2,5 км, шир. 1,5 км, пл. 2,25 км^2, пересічна глиб. 0,11 м. Улоговина видовженої форми. Зх. і пн. береги круті, урвисті (вис. до 4,5 м), складені жовто-бурими і сірими глинами, суглинками. Живиться поверхневими і підземними водами (джерела є у пн. частині озера). Солоність ропи до 145 ‰. Донні відклади представлені шаром (до 6 м) темно-сірого мулу. Озеро самосадне (шар солі становить 10—15 мм); майже щорічно К. о. влітку пересихає.

А. М. Оліферов.

КРУ́ГЛИЙ — острів у пн. частині Чорного м., у Микол. обл. Лежить між *Кінбурнським півостровом* і о. *Довгим*, відокремлюючи *Ягорлицьку затоку* від Тендрівської затоки. Пл. 478 га. Форма і розміри К. змінюються під дією вітрів та мор. хвиль. Складається з піску та черепашнику. Місце відпочинку перелітних птахів (гусей, журавлів, куликів) і гніздування чорноголової чайки, крячки та качки. Входить до складу *Чорноморського біосферного заповідника*.

О. П. Андріяш.

КРУ́ГЛИК — заплавне озеро у Херсон. обл., на Пд. від м. Херсона. Розташоване між Дніпром і його рукавом Кардашинською Конкою, з якими сполучається протоками. Довж. 1,5 км, шир. до 1 км, пл. 1,3 км^2, глиб. до 1,5 м. Улоговина неправильної форми. Береги низькі, поросли верболозом. Взимку замерзає. Прозорість води до 1,2 м. На дні — шар чорного сапропелевого мулу. З рослин переважають очерет звичайний, рогіз вузьколистий, осоки, поширені діатомові і зелені водорості. К.— місце нересту цінних видів риб; трапляється ондатра. *М. Ф. Бойко.*

КРЮ́КІВ, Крюкова — річка у Городнянському р-ні Черніг. обл., права прит. *Снову* (бас. Десни). Довж. 32 км, пл. бас. 235 км^2. Бере початок поблизу с. Тупичева. Долина невиразна, шир. від 1,5—2 км (у серед. течії) до 4 км (у пониззі). Заплава майже повністю осушена; трапляються *стариці*. Річище слабозвивисте, шир. 2—5 м. Глиб. до 1,5—2 м. Похил річки 0,43 м/км. Живлення переважно снігове. Замерзає у листопаді, скресає у березні. К.— водоприймач осушувальної системи. Споруджено шлюзи-регулятори. Річище К. майже на усьому протязі розчищене.

О. Г. Мордвинов.

КРЮЧО́К — заплавне озеро у Менському р-ні Черніг. обл., на лівому березі Десни (бас. Дніпра), за 2 км на Пд. від с. Максаки. Довж. понад 3 км, шир. до 0,2 км, пл. 0,6 км^2, глиб. до 6 м. Улоговина підковоподібної форми. Береги підвищені, вкриті лучною рослинністю, у пн. частині — дубовим лісом. Живиться за рахунок водообміну з Десною, з якою сполучене протокою. Влітку частково пересихає. Т-ра води влітку $+18,5°$ на глиб. 0,5 м від поверхні, $+9°$ на глиб. 0,5 м від дна. Взимку замерзає. Прозорість води до 1 м. Донні відклади мулисті, подекуди піщано-мулисті. З водяної рослинності переважають лепешняк великий, куга озерна, глечики жовті, спіродела, елодея, рдесники. Водяться карась, лин, плітка, окунь, щука. У прибережних заростях — гніздування очеретянок, є голуба рибалочка. Рибальство.

І. В. Марисова.

КРЯЖ — лінійно витягнута височина з м'якими, округлими обрисами вершин. Над прилеглими рівнинами підвищується на десятки, рідше — сотні метрів. К. являють собою залишки гірських систем, що зазнали денудації і наступного підняття під впливом неотектоніч. рухів. На Україні типовим К. є *Донецький кряж* — цокольна височина, що сформувалася на місці глибоко зрізаної денудацією герцинської складчастої споруди і зазнала неотектонічних піднять.

КСЕРОФІ́ТИ (від грец. ξηρός — сухий і φυτόν — рослина) — рослини посушливих місцевостей, які можуть витримувати тривалу грунтову і атм. посуху без значного зниження життєвої активності. К. формуються гол. чин. на плакорних місцезростаннях у степовій, напівпустельній і пустельній зонах. К. мають спец. пристосування,

які запобігають випаровуванню води і перегріванню рослин. Для них характерні: білясто-сизуватий відтінок всієї рослини, високий осмотичний тиск клітинного соку; редукція листкових пластинок, що виражається у дрібнолистості, вузьколистості, перетворенні листків на колючки, складанні листків уздовж, розвитку густого покриву з волосків, розвитку товстого воскового нальоту, значному розвитку мех., іноді водозапасних тканин тощо. У багатьох К. добре розвинута розгалужена глибока (у верблюжої колючки до 18 м) коренева система, яка за масою в кілька разів перевищує надземні органи. Серед К. трапляються рослини засолених і сухих місцезростань (див. *Галофіти*).

На тер. України серед К. найвідоміші такі типи їх: сильно опушені (грудниця волосиста, шавлія ефіопська, цмин пісковий та ін.); сизі з восковим нальотом (волошка руська, молочай Сегієрів та ін.); вузьколисті (ковила, типчак валлійський та ін.); жорстколисті (миколайчики польові); сукулентні (очиток їдкий), з глибокими стрижневими коренями (люцерна румунська), з сильно редукованою листковою пластинкою (хондрила ситниковидна). *В. С. Ткаченко.*

КУБАЛА́Ч — 1) Найвища точка *Внутрішнього пасма Кримських гір*, у межах Білогірського р-ну Крим. обл. Вис. 738 м. Пд. схил вершини крутий, еродований, північний — пологий. Складається з мергелів. Переважають ліси. Частина К. входить до складу заказника респ. значення тієї ж назви.

2) Бот. заказник респ. значення (з 1978); охоплює зх. схил та вершину масиву Кубалач. Перебуває у віданні Білогірського

*Заказник **Кубалач**.*
Рідкісна рослина — цикламен Кузнецова.

лісгоспзагу. Пл. 526 га. Охороняється єдине місце зростання кримського ендеміка цикламена Кузнецова (близько 5 млн. особин), занесеного до Червоної книги СРСР і Червоної книги УРСР. На висоті 300—700 м зростають широколистяні ліси з дуба пухнастого, дуба скельного, частково граба, бука, клена. З рідкісних видів трапляються зозулинець пурпуровий, ковила Лессінга, анакамптис пірамідальний, лімодорум недорозвинений, занесені до Червоної книги СРСР і Червоної книги УРСР. Має наук. та грунтозахисне значення. *І. П. Ведь, А. В. Єна* (заказник).

КУГУРЛУ́Й — заплавне озеро у Ренійському та Ізмаїльському р-нах Одес. обл., у пониззі Дунаю. У пн. частині К. протокою сполучається з оз. *Ялпуг*. На Пд. протоками Велика Репіда і Скунда з'єднувався з Дунаєм. Тепер тут споруджено дамбу з шлюзованим каналом, водообмін з Дунаєм відбувається також по протоках з шлюзами для пропуску риби. Має режим водосховища. Довж. 20 км, пересічна шир. 4,1 км, пл. 82 км^2, пересічна глиб. 0,6—0,8 м (максимальна — 2 м). Улоговина неправильної округлої форми. Береги низовинні, звивисті, заболочені. Т-ра води влітку до +28, +30°. Взимку озеро замерзає. Мінералізація води 0,8—1,5 г/л. Дно замулене. Береги поросли очеретом та рогозом, в озері також розвивається гідрофільна рослинність. Багата іхтіофауна, у прибережних заростях — місця гніздування птахів. Вилов сазана, судака, ляща, щуки та ін., а також раків. Вода К.— джерело зрошування. В останні роки в К. через оз. Ялпуг з прилеглої тер. збільшилось надходження отрутохімікатів з твердим і рідким стоком, що зумовило забруднення води і донних відкладів озера, а на поч. 1988 призвело до масового отруєння іхтіофауни, раків, водяної рослинності. Здійснюють заходи щодо очищення озера і оздоровлення екологічного стану у бас. К. і Ялпугу. *Ю. О. Амброз.*

*Озеро **Кугурлуй**.*

КУДА́ШІВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ГРАНІ́ТУ — родовище у Криничанському р-ні Дніпроп. обл. Пов'язане з *Придніпровським тектонічним блоком* Українського щита. В геол. будові беруть участь архейські граніти, палеогенові піски й антропогенові суглинки. Корисною копалиною є граніт сірий, середньо- та дрібнозернистий, порфіровидний. Красивого малюнку граніту надають кристали польового шпату розміром до 3 см і скупчення біотиту. Граніт добре сколюється і піддається обробці. Родовище розвідане 1932, експлуатується кар'єром. Потужність граніту 9 м, розкриву — від 0,3 до 10,8 м. Вихід блоків з гірничої маси — до 30 %. Розвідані запаси становлять 11 338 тис. м^3 (1987). З гранітів родовища виготовляють облицьовувальні плити, бордюри, карнизи, а також щебінь і бутовий камінь. У 1961 на родовищі було видобуто моноліт вагою 750 т для спорудження пам'ятника К. Марксу в Москві. *Е. С. Дехтулінський.*

КУДРИ́ЦЬКИЙ Михайло Петрович (23.II 1856, с. Огіївка Ружинського р-ну Житом. обл. — 27.XII 1933, Житомир) — український метеоролог, один з організаторів метеоролог. мережі на Україні. В 1882 закінчив Київ. ун-т. Під керівництвом О. В. *Клосовського* брав участь у розробці програми розвитку метеорології на Україні. В 1882—1901 викладав у Коростишівській учительській семінарії, де організував підготовку спостерігачів-метеорологів; створив місц. агрометеоролог. мережу на Поліссі (на той час найбільшу в Росії). В 1901—19 викладав у гімназіях, 1919—26 — в Ін-ті нар. освіти (Житомир), керував філіалом с.-г. наук. комітету Наркомзему УРСР. Працював над питаннями клімату і мікроклімату лісу, розподілу атм. опадів, гроз та граду, а також впливу їх на госп. діяльність в умовах Полісся. Один з засновників *Товариства дослідників Волині*. Нагороджений срібною медаллю Рос. геогр. т-ва, бронзовою медаллю Паризької виставки.

*М. П. **Кудрицький**.*

Тв.: Новые данные о влиянии леса на климат. К., 1890; Климат Коростышева по наблюдениям метеорологической станции при Коростышевской учительской семинарии. К., 1897.
Літ.: Гук Н. И. Начальная стадия образования местных метеорологических сетей на территории Украины. Деятельность М. П. Кудрицкого. Труды УкрНИГМИ, 1964, в. 45. *М. І. Щербань.*

КУДРЯ́ВЦІВКА (до 1920 — Колосівка) — селище міського типу Веселинівського р-ну Микол. обл. Залізнична ст. Колосівка. 2,2 тис. ж. (1990). Виникла 1910, с-ще міськ. типу з 1976. Пересічна т-ра січня −4,0°, липня +22,1°. Опадів 370 мм на рік. Елеватор.

КУЕ́СТА (від ісп. cuesta — косогір) — денудаційна форма рельєфу; являє собою гірське пасмо з асиметричними схилами — довгим і похилим, згідним з падінням верств гірських порід, та крутим і коротким, що зрізає ці верстви. К. утворюються в областях моноклінального залягання гірських порід, які мають різну стійкість до вивітрювання і розмиву. На Україні смуги К. утворюють структурно-денудаційний куестовий рельєф *Внутрішнього пасма Кримських гір* і *Зовнішнього пасма Кримських гір*. Довгі схили К. згідні з падінням щільних вапняків (від 2—3 до 20°). Короткі схили мають урвисті вапнякові гребені та менш круті нижні частини, що складаються з мергелів і глин. Між куестами вироблені ерозією міжпасмові зниження. Найчіткіше К. виражені на зх. і пн. схилах Кримських гір в Бахчисарайському, Сімферопольському і Білогірському районах. *П. Д. Підгородецький.*

КУЕ́СТОВІ СКЛАДЧА́СТО-МОНОКЛІНА́ЛЬНІ НИЗЬКОГІ́Р'Я — підобласть *Гірського Криму геоморфологічної обла-*

сті структурно-денудаційних гір. Простягаються смугою завширшки 8—12 км від Гераклійського п-ова на Пд. Зх. до г. Агармиш на Сх. Збігаються із зниженою пд. частиною макросхилу Кримських гір. К. с.-м. н. утворені системою куестових пасом (див. *Куеста*) і поздовжніх знижень між ними. В геоструктурному відношенні відповідають пн.-зх. і пн. схилу *Гірського Криму складчасто-брилової споруди*. З стійких палеогенових вапняків утворене *Внутрішнє пасмо Кримських гір* з макс. висотою 739 м (г. *Кубалач*), з неогенових вапняків — черепашнику і конгломератів — *Зовнішнє пасмо Кримських гір* з макс. вис. 344 м (поблизу м. Сімферополя). Морфологія куестових пасом, їхня вираженість у рельєфі залежать від літологічного складу порід і глибини врізу поздовжніх міжпасмових знижень. Лінія простягання урвистих схилів куест звивиста (фестончаста). Місцями від урвищ відчленувалися великі останці (гори Мангуп-Кая, Тепе-Кермен тощо). Річки, що стікають з *Головного пасма Кримських гір*, прорізали глибокі поперечні долини, нерідко у вигляді каньйонів (зокрема, *Бельбецький каньйон*). Найпоширеніші структурно-денудаційні (тераси, обриви, нахилені рівнини), ерозійно-акумулятивні (долини прориву, каньйони, річкові тераси), гравітаційно-обвальні (осипи, зсуви, обвали) морфоскульптури. *М. І. Лисенко.*

КУЗІ́ЙСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — ландшафтний заказник респ. значення (з 1974). Розташований у Рахівському р-ні Закарп. обл. Перебуває у віданні Великобичківського лісокомбінату. Пл. 456 га. Охороняється лісовий масив на схилах двох вершин (Темпа і Полянський) в бас. потоку Кузій. Лежить на вис. 360—1094 м над р. м. Подекуди спостерігаються виходи на поверхню мармуровидних вапняків, що утворюють мальовничі скелі. На більшій частині заказника зростають буково-дубові й букові ліси, інколи з домішкою граба, клена польового та черешні. У підліску — дерен справжній, свидина, ліщина. Трав'яний покрив утворюють маренка запашна, зубниця бульбиста, дзвоники карпатські, з рідкісних трапляється айстра альпійська, занесена до Червоної книги УРСР. Відповідно до мікрокліматичних умов на пд.-зх. схилі вершини Темпа сформувалась буково-ялицева діброва на висотній межі поширення дуба скельного і ялиці. В окремих місцях на вапняках є тисові бучини, де поодиноко зростає тис ягідний (рідкісний вид, занесений до Червоної книги СРСР). Тваринний світ представлений характерними для Карпат видами: олень європейський, козуля, куниця лісова, куниця кам'яна, рись, кіт лісовий, канюк, сови тощо. К. з. має наукове, лісогосп. та естетичне значення.

Літ.: Охорона природи Українських Карпат та прилеглих територій. К., 1980. *В. Х. Руденко.*

Кузійський заказник.

Куеста.
Куестовий рельєф Внутрішнього пасма Кримських гір. Бахчисарайський район.

КУЗНЕЦО́ВСЬК (до 1977 — с. Вараш) — місто обл. підпорядкування Ровен. обл. Розташований в пн.-зх. частині області, на правому березі р. *Стиру* (прит. Прип'яті, бас. Дніпра), за 17 км від залізнич. ст. Рафалівка. 30,6 тис. ж. (1990). Утворений 1977, місто з 1984. Поверхня слабохвиляста, з численними блюдцеподібними зниженнями і піщаними горбами. Розвинуті карстові процеси на крейдяній основі. Пересічна т-ра січня —5,2°, липня +18,8°. Опадів 600 мм на рік. Пл. зелених насаджень бл. 100 га. Поблизу міста — Ровенська АЕС. Є також хлібозавод, тепличний комбінат. Профес.-тех. училище.

КУЙБИ́ШЕВЕ (1926—30 — Першотравневе) — селище міського типу Запоріз. обл., райцентр. Розташоване у верхів'ях р. *Кам'янки* (прит. Гайчуру, бас. Дніпра), за 6 км від залізнич. вузла Комиш-Зоря. 8,9 тис. ж. (1990). Засн. 1782 під назвою Кам'янка, з 1845— Царекостянтинівка, сучасна назва з 1935, селище міськ. типу з 1957. Поверхня — слабохвиляста рівнина. Пересічна т-ра січня —5,6°, липня +21,4°. Опадів 460 мм на рік. У К.— ландшафтний заказник Кам'янська Дача (місц. значення), штучне озеро. З-ди: «Електроприлад», буд. матеріалів, цегельний, асфальтовий, маслоробний, прод. товарів, консервний; хлібокомбінат, харчосмакова ф-ка. Гранітний кар'єр. Профес.-тех. уч-ще.

Об'єкт туризму — меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули під час визволення К., і місц. жителів — Героїв Рад. Союзу, які полягли в роки Вел. Вітчизн. війни.

КУЙБИ́ШЕВЕ (до 1935 — Албат) — селище міського типу Бахчисарайського району Крим. обл., за 12 км від залізничної ст. Сирень. 2,8 тис. ж. (1990). С-ще міськ. типу з 1960. Поверхня тер. К. розчленована яружно-балковою сіткою. Пересічна т-ра січня +0,3°, липня +21,1°. Опадів 538 мм на рік. У К.— пам'ятка природи респ. значення *Бельбецький каньйон*. Поблизу К.— Бельбецький заказник (місц. значення). В К.— хлібокомбінат, лісгоспзаг.

Об'єкт туризму — поблизу К. руїни печерного міста Мангуп-Кале (6—15 ст.).

КУЙБИ́ШЕВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у сх. частині Запоріз. обл. Утв. 1923. Пл. 1,9 тис. км^2. Нас. 42,8 тис. чол., у т. ч. міського — 16,6 тис. (1990). У районі — 3 с-ща міськ. типу: *Куйбишеве* (райцентр), *Комиш-Зоря*, *Розівка* та 67 сільс. населених пунктів.

Лежить у межах *Приазовської височини*. Поверхня — хвиляста лесова рівнина, розчленована ярами та балками. Є денудаційні останці кристаліч. порід у вигляді пасом і скелястих вершин, зокрема г. Могила-Бельмак (вис. 324 м). Корисні копалини: граніти, вогнетривкі глини. К. р. розташований у межах *Лівобережно-Дніпровсько-Приазовської північностепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня —5,7°, липня +21,7°. Опадів 450—470 мм на рік, більша частина випадає влітку. Період з т-рою понад +10° становить 167 днів. Висота снігового покриву 10—16 см. К. р. належить до посушливої, дуже теплої агрокліматич. зони. На тер. району беруть початок ріки *Берда*, *Обитічна* з притокою *Кільтиччя* (бас. Азовського м.), *Кінська* і *Гайчур* (бас. Дніпра). Споруджено 212 ставків (заг. пл. водного дзеркала 839 га). Переважають чорноземи звичайні малогумусні. Пл. лісонасаджень 6,6 тис. га. Природна різнотравна типчаково-кови-

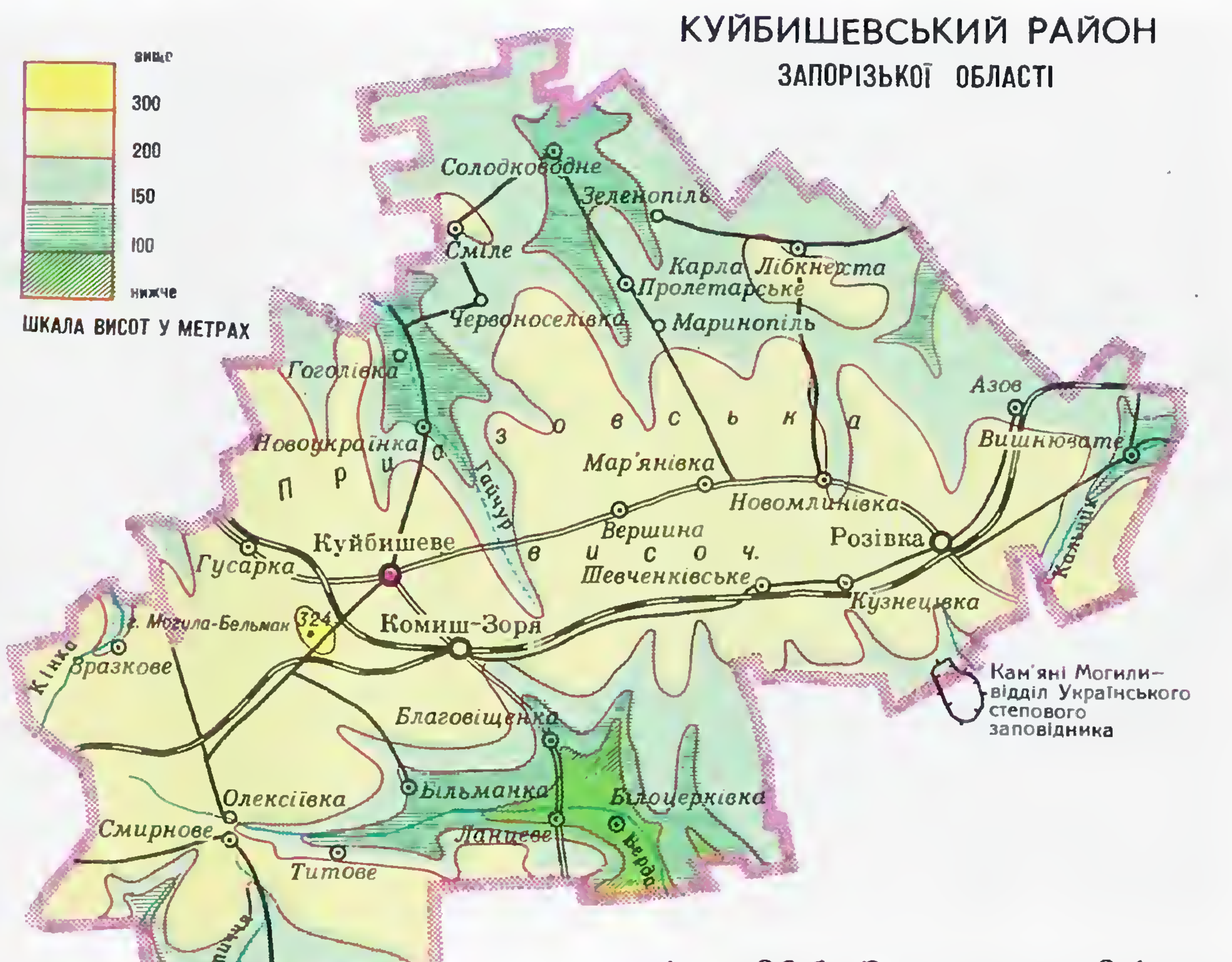

лова рослинність збереглася лише на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, серед яких — відділ Укр. степового заповідника *Кам'яні Могили*, а також 12 заказників та 2 пам'ятки природи місц. значення.
З-ди: «Електроприлад», маслороб., асфальтовий та цегельний, харчосмакова ф-ка (Куйбишеве), щебеневий з-д (с. Трудове), з-д «Металопобут» (Розівка). Спеціалізація с. г.— рослинництво зернового та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, баштанні та кормові. Садівництво і овочівництво. Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 166,9, у т. ч. орні землі — 135,8, пасовища і сіножаті — 30,1. Зрошується 3,1 тис. га. У К. р.— 23 колгоспи, 6 радгоспів, дослідна станція Всесоюз. н.-д. ін-ту кукурудзи ВАСГНІЛ (Розівка). Залізничний вузол Комиш-Зоря; залізнич. станції: Розівка, Більманка. Автомоб. шляхів 444,5 км, у т. ч. з твердим покриттям — 421,7 км. Профес.-тех. уч-ще (Куйбишеве), *Гусарський краєзнавчий музей.*
Об'єкти туризму — меморіальні комплекси: на честь рад. воїнів, які загинули під час визволення селища, і місц. жителів — Героїв Рад. Союзу, які загинули в роки Вел. Вітчизн. війни (Куйбишеве); на честь рад. воїнів, які загинули в роки Вел. Вітчизн. війни (с. Гусарка); пам'ятник на могилі командуючого 18-ю армією генерал-лейтенанта А. К. Смирнова, який загинув 1941 (с. Смирнове). *В. Д. Войлошников, Ю. І. Глущенко.*

КУКВИ́НСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — гідролог. заказник респ. значення (з 1980). Розташований у Пирятинському р-ні Полтав. обл. Перебуває у віданні радгоспу ім. В. В. Маяковського. Пл. 300 га. Охороняється болотний масив в заплаві річки *Удаю*. Найбільшу площу займають зарості очерету, подекуди збільшується участь рогозу вузьколистого. Основу травостою становлять звичайні вологолюбні види: плакун верболистий, живокіст лікарський, паслін солодко-гіркий, вербозілля звичайне тощо. Серед водяної рослинності переважають угруповання тілорізу; з рідкісних видів трапляється сальвінія плаваюча, занесена до Червоної книги УРСР. Має водорегулююче значення. *Т. Л. Андрієнко.*

Куквинський заказник.

КУЛИКІ́В — селище міського типу Нестеровського р-ну Львів. обл. Розташований на р. Думниці (прит. Полтви, бас. Зх. Бугу), за 2 км від залізнич. ст. Куликів. 3,6 тис. ж. (1990). Відомий з кін. 14 ст., с-ще міськ. типу з 1940. Поверхня слаборозчленована з заг. похилом на Пд. Перевищення висот до 17 м. Пересічна т-ра січня —4,0°, липня +18,3°. Опадів 623 мм на рік. Пл. зелених насаджень 2,1 га. В с-щі — пам'ятка природи місц. значення — група вікових лип і каштанів. Підприємства львів. виробничих об'єднань «Прогрес» (взут. ф-ка) й «Світанок» (з-д по первинній обробці шкіри), цех шкіряно-галантерейної ф-ки. Краєзнав. музей.

КУЛИКІ́ВКА — селище міського типу Черніг. обл., райцентр. Залізнична ст. Дроздівка, автостанція. 6,2 тис. ж. (1990). Відома з 2-ї пол. 17 ст., с-ще міськ. типу з 1960. Пересічна т-ра січня —6,8°, липня +19,1°. Опадів 557 мм на рік. Пл. зелених насаджень 291 га. У К.— льоно-, масло- і хлібозаводи, філіал Чернігів. галантерейної ф-ки худож. виробів. Профес.-тех. уч-ще. Краєзнавчий музей.

КУЛИКІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у центр. частині Черніг. обл. Утв. 1923. Пл. 0,97 тис. км². Нас. 26,9 тис. чол., у т. ч. міського — 6,2 тис. чол. (1990). У районі — смт *Куликівка* (райцентр) і 26 сільс. населених пунктів.
К. р. лежить на *Придніпровській низовині.* Поверхня — пологохвиляста алювіальна рівнина, ускладнена прохідними долинами, западинами. Є лесові «острови». Корисні копалини: глина і пісок. К. р. розташований у *Чернігівському Поліссі.* Пересічна т-ра січня —6,7°, липня +19,4°. Опадів 560 мм на рік. Період з т-рою понад +10° становить 155 днів. Висота снігового покриву 23 см. К. р. належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Осн. ріка — *Десна* (прит. Дніпра) з притоками *Вересоччю*, Смолянкою, Леданню. Споруджено 8 ставків (заг. пл. водного дзеркала 78 га). Переважають ясно-сірі лісові та дерново-підзолисті грунти (75 % площі району), решта — лучні, лучно-болотні, болотні та чорноземи опідзолені. Пл. лісів 10 тис. га (осн. лісоутворюючі породи — дуб, липа, осика, береза, ясен, клен). Полезахисних лісосмуг 243 га. У К. р.— 11 заказників і 3 пам'ятки природи місц. значення.
У районі набули розвитку харч. і легка пром-сть: льоно-, масло- і хлібозаводи, філіал Чернігів. галантерейної ф-ки худож. виробів (Куликівка), комбікормовий з-д (с. Горбове). Галузі спеціалізації с. г.— рослинництво зерново-картоплярсько-льонарського і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: зернові, картопля, льон, овочеві. Розвинуті скотарство, свинарство. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1987) — 71,6, у т. ч. орні землі — 41,9, пасовища — 14,6, сіножаті — 14,5. Осушено 17,9

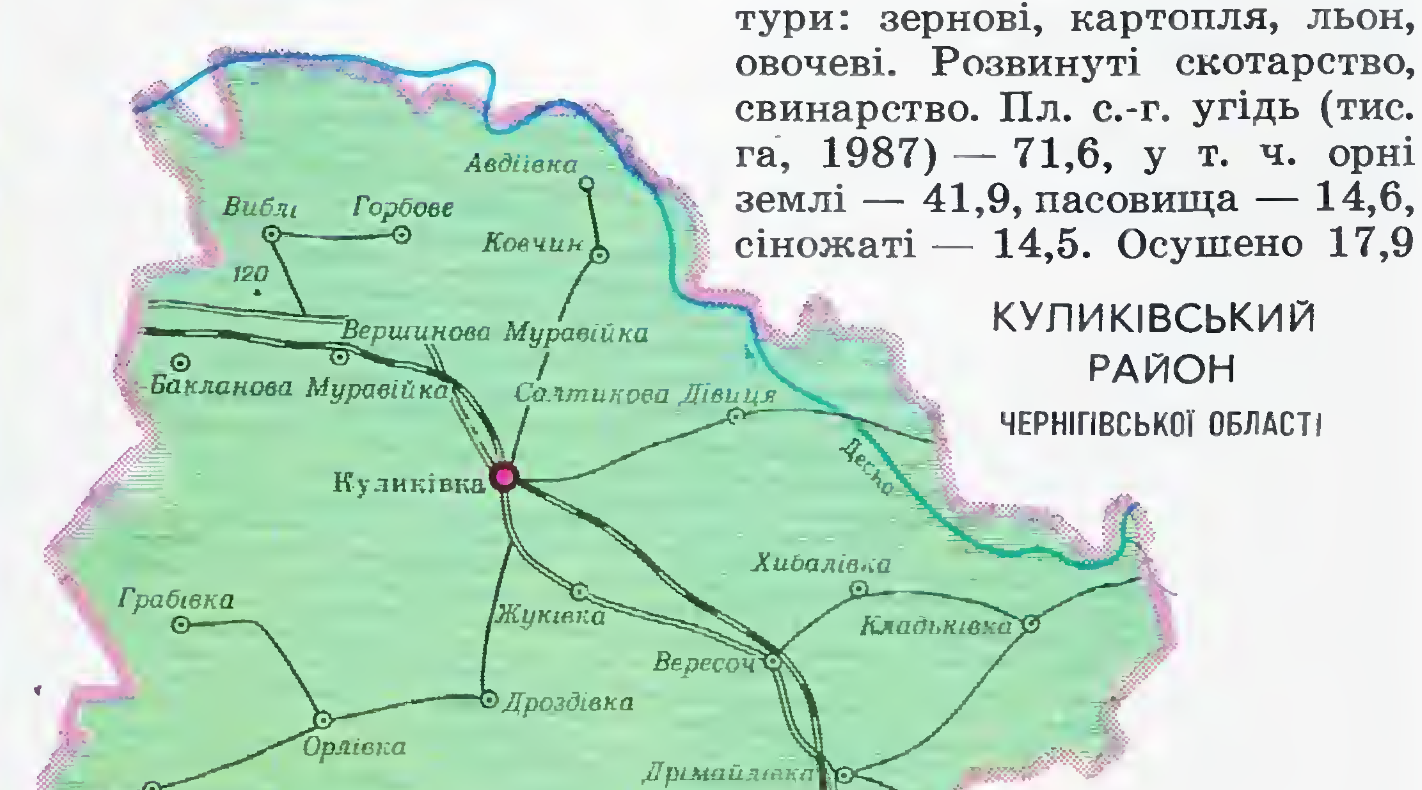

тис. га, зрошено 410 га. У районі — 17 колгоспів. Залізничні станції: Дрімайлівка, Муравійка, Вересоч, Дроздівка, Бакланово. Автомоб. шляхів 171 км, у т. ч. з твердим покриттям — 164 км. Профес.-тех. училище, краєзнавчий музей (Куликівка). *Л. В. Міскіна.*

КУЛИ́НИЧІ — селище міського типу Харківського р-ну Харків. обл. Розташовані на р. Немишлі (прит. Харкова, бас. Сіверського Дінця), за 3 км від залізнич. ст. Лосеве. 3,5 тис. ж. (1990). Засн. 1679, с-ще міськ. типу з 1957. Перевищення висот 22 м. Пересічна т-ра січня −7,4°, липня +20,5°. Опадів 522 мм на рік. Пл. зелених насаджень 20 га. В К.— н.-д. ін-т тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР з дослідним г-вом «Українка». Комбікормовий з-д, цех безалкогольних напоїв.

Кулиничі. Науково-дослідний інститут тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР.

КУ́ЛЬНА — річка у Котовському та Красноокнянському р-нах Одес. обл., ліва прит. *Тростянця* (бас. Дністра). Довж. 32 км, пл. бас. 251 км^2. Бере початок на Пд. Зх. від с. Романівки. Долина річки переважно V-подібна, пересічна шир. її 0,8 км. Річище слабозвивисте, шир. 0,5—1,5 м. Похил річки 1,5 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає наприкінці грудня, скресає на поч. березня; льодовий режим нестійкий. Воду використовують для с.-г. потреб. *С. П. Нагаєва.*

КУНИ́ЦЯ Микола Олександрович [10.V 1925, с. В'юнище Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл. (знято з обліку в зв'язку з переселенням жителів)] — укр. рад. геоморфолог, палеогеограф, доктор геогр. наук з 1984, професор з 1986. У 1952 закінчив Київ. ун-т. З 1956 працює на геогр. факультеті Чернівецького ун-ту (з 1988 — зав. кафедрою фіз.

М. О. Куниця.

географії і картографії). Наук. дослідження в галузі заг. та регіональної геоморфології і фіз. географії, палеогеографії антропогену. У своїх працях розробив методику палеогеогр. реконструкцій природних умов плейстоцену за допомогою малакофауністичного методу; визначив типи палеоландшафтів, їхні структуру, динаміку, вікові рубежі. Склав карти палеоландшафтів тер. України в різні епохи плейстоцену. Автор ряду навч. і методичних посібників для вищої школи. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 2-го ступеня.

Тв.: Українські Карпати. Фізико-географічний нарис. К., 1966 [у співавт.]; Стратиграфия и малакофауна плейстоцена Украины. Черновцы, 1974; Природные ландшафты территории Украины в эпоху максимального оледенения. «Физическая география и геоморфология», 1980, в. 23.

КУПИ́НА — підвищення на болоті, утворене сплетінням кореневищ і коренів деяких видів осок. Поширені К. лише на *низинних (евтрофних) болотах*, особливо характерні для *заплавних боліт* та *долинних боліт*. Висота К. досягає 50—60 см, з стеблами осоки — 120—150 см. На Україні з купинних осок найпоширеніша осока омська, угруповання якої характерні для зон мішаних лісів та лісостепової. Трапляються також осоки зближена, дерниста та ін.

Літ.: Брадіс Є. М., Бачурина Г. Ф. Болота УРСР. К., 1969. *Т. Л. Андрієнко.*

КУ́П'ЯНСЬК — місто обл. підпорядкування Харків. обл., райцентр. Розташований у сх. частині області, на р. Осколі (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону). Залізнична станція. Автостанція. 35,2 тис. ж. (1990). Засн. 1655, місто з 1779. Поверхня рівнинна, розчленована долинами Осколу та його прит. Куп'янки, ярами й балками. Перевищення висот до 100 м. Лівий берег Осколу пологий, правий крутий, річище звивисте. Пересічна т-ра січня −7,1°, липня +21,3°. Опадів бл. 500 мм на рік. Метеостанція. Місто оточують лісові масиви (на лівобережжі в основному соснові, на правобережжі — з дуба, клена, липи, білої акації). Пл. зелених насаджень 186,6 га.

В місті — ливарний, маш.-буд. і госп. виробів з-ди, підприємства харч. пром-сті (цукр., м'ясний, мол.-консервний комбінати, харчосмакова ф-ка), виробн. буд. матеріалів (2 домобуд. і буд. матеріалів комбінати тощо). Швейна ф-ка, комбікормовий та по виробн. аміачної води з-ди. Підприємства залізнич. транспорту. Автотранспортний технікум, мед. та 3 профес.-тех. уч-ща. Істор.-краєзнавчий музей. Бюро подорожей та екскурсій. Навколишні ліси та лукопаркова зона в пн. частині заплави Осколу — місця відпочинку.

КУ́П'ЯНСЬК-ВУЗЛОВИ́Й — селище міського типу Харків. обл., підпорядковане Куп'янській міськраді. Розташований на лівому березі р. Осколу (прит. Сіверського Дінця). Залізничний вузол. 13,2 тис. ж. (1990). Засн. 1895, с-ще міськ. типу з 1925. Пересічна т-ра січня −7,1°, липня +21,3°. Опадів 488 мм на рік. Пл. зелених насаджень 5 га.

У селищі — підприємства залізнич. транспорту, у т. ч. вагонне депо. Комбінат буд. матеріалів.

КУ́П'ЯНСЬКИЙ РАЙО́Н — район у сх. частині Харків. обл. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км^2. Нас. (без м. *Куп'янська*) 33,2 тис. чол. (1990). Райцентр — місто обл. підпорядкування Куп'янськ. У районі — 70 сільс. населених пунктів.

Осн. частина району лежить на відрогах *Середньоросійської височини*. Поверхня — підвищена пологохвиляста лесова рівнина, розчленована мережею балок та ярів. Численні степові блюдця, зсуви. Корисні копалини: буд. крейда, піски, глини. Розташований у межах *Середньоросійської лісостепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня −7,1°, липня +21,4°. Період з т-рою понад +10° становить 165 днів. Опадів 480 мм на рік, максимальна кількість — у липні. Метеостанція у Куп'янську. Лежить у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Гол. річка — *Оскіл* (прит. Сіверського Дінця). У межах району — частина *Червонооскільського водосховища*. Серед грунтів переважають звичайні і типові чорноземи (65 % пл. району). Є також чорноземи лучні (на знижених ділянках). Пл. лісів 15,4 тис. га, осн. лісові масиви знаходяться у зх. частині району, на правому березі Осколу. Дуб і ясен займають 49 % вкритої лісом площі, сосна — 38,4 %. Є також груша дика, в'яз, берест. В межах К. р.— 2 заказники місц. значення.

Найбільше підприємство в районі — Новоосинівський домобуд. комбінат. Спеціалізація с. г.— рослинництво зернового, тваринництво — м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 94,6, у т. ч. орні землі — 75,2, пасовища і сіножаті — 18,3. Зрошується 4,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, овес, кукурудза, цукр. буряки, соняшник,

картопля, овочеві. Садівництво. У районі — 11 колгоспів, 7 радгоспів. Залізнич. вузол Куп'янськ, залізнич. станції: Гусинка, Моначинівка, Сніжна, Кислівка. Автомоб. шляхів 388 км, у т. ч. з твердим покриттям — 324 км. У районі розташована одна з осн. зон рекреації Харків. області. Автотранспортний технікум, мед., 2 профес.-тех. уч-ща, істор.-краєзнавчий музей, бюро подорожей та екскурсій (Куп'янськ).

А. П. Голиков, С. О. Юрченко.

КУРАХІ́ВКА — селище міського типу Донец. обл., підпорядковане Селидівській міськраді. Розташована на правому березі р. Вовчої (прит. Самари, бас. Дніпра). Залізнична станція. 5,4 тис. ж. (1990). Засн. 1924, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня хвиляста. Перевищення висот до 90 м. Осн. корисна копалина — кам. вугілля. Пересічна т-ра січня $-7,0°$, *липня* $+21,9°$. *Опадів* 514 мм на рік. Пл. зелених насаджень 141 га. В К.— шахта № 10 шахтоуправління «Курахівське», збагачувальна ф-ка «Курахівська», рем.-мех. завод.

КУРАХІ́ВСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище на р. *Вовчій* (бас. Дніпра), в межах Мар'їнського р-ну Донецької обл. Створено 1935 як водойма-охолоджувач Курахівської ДРЕС; у 1950 та 1972 реконструйоване. Довж. 14,4 км, шир. понад 2 км, пл. 15,3 км^2, пересічна глиб. 4,1 м, максимальна — 9,7 м. Повний об'єм 62,5 млн. м^3, після реконструкції — 83 млн. м^3. Береги К. в. переважно пологі, подекуди розчленовані балками. Мінералізація води 2374—3677 мг/л, вода сульфатно-натрієва. На хім. склад і якість води К. в. значною мірою впливають шахтні води (зокрема, їхня мінералізація 2,5—5,8 г/л), а також температурний режим (т-ра води влітку $+22,9$, $+32,9°$, взимку від $+0,5$ до $+12,1°$). Внаслідок нагрівання води вегетація водоростей у К. в. триває на 2 місяці довше, зростає їхня біомаса. Серед водоростей найпоширеніші зелені, діатомові, синьозелені. Пересічні показники біомаси зоопланктону 1,1—6,2 г/м^3. На ділянках помірного нагрівання розвивається донна фауна, зокрема організми, придатні для корму риб. К. в. багаторічного регулювання; акумулює природний стік і поповнюється з *Сіверський Донець — Донбас каналу* по трубопроводу завдовжки 23,7 км. Крім осн. призначення, К. в. використовують для зрошування, рибництва (розводять білого амура, товстолобика, коропа) і рекреації. На березі К. в.— м. Курахове. У прибережній смузі водосховища створюють протиерозійні лісонасадження, береги на окремих ділянках закріплені.

Літ.: Природа Украинской ССР. Моря и внутренние воды. К., 1987.

О. О. Русинов, Л. А. Сіренко.

КУРА́ХОВЕ (до 1943 — Курахівдресбуд, до 1956 — Курахівдрес) — місто Мар'їнського р-ну Донец. обл. Розташоване на березі р. Вовчої (бас. Дніпра). Залізнич. ст. Роя. 22,3 тис. ж. (1990). Виникло 1936, місто з 1956. Поверхня рівнинна, розчленована ярами та балками. Заг. похил поверхні на Пн. Зх., перевищення висот до 25 м. Пересічна т-ра січня $-6,6°$, липня $+21,4°$. Опадів 447 мм на рік, в осн. в теплий період року. Пл. зелених насаджень заг. користування 17,6 га. В місті — Курахівська ДРЕС. Серед ін. підприємств — котельно-мех., залізобетонних конструкцій, мінеральної вати і хлібний з-ди. Філіал Всесоюзного заочного енергетичного технікуму, профес.-тех. уч-ще.

КУРГА́Н МЕЧЕ́ТНИЙ — вершина *Донецького кряжа* в межах Луганської обл. Розташований на Головному вододілі кряжа на Пн. Зх. від м. Ровеньки. Вис. 359 м. Являє собою останець, що складається з пісковиків і вапняків. На схилах — різнотравно-типчаково-ковилові степи, подекуди — ділянки лісів з переважанням дуба черешчатого.

О. О. Жемеров.

КУРИ́ЛІВКА — селище міського типу Царичанського р-ну Дніпроп. обл. Розташована на лівому березі Дніпра, за 10 км від залізнич. ст. Дніпродзержинськ. 2,7 тис. ж. (1990). Засн. у серед. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня селища хвиляста. Пересічна т-ра січня $-6,6°$, липня $+21,1°$. Опадів 430 мм на рік. Пл. зелених насаджень 2,8 тис. га. В селищі — рибгосп «Придніпровець», лісгосп.

КУ́РИЦЯ — річка у Буринському р-ні Сумської обл., ліва прит. *Терну* (бас. Дніпра). Довж. 27 км, пл. бас. 170 км^2. Бере початок поблизу с. Успенки і тече Придніпровською низовиною. Долина трапецієвидна, шир. 1—1,5 км, глиб. до 15 м. Похил річки 0,6 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає наприкінці листопада — на поч. грудня, скресає у березні. Використовують для потреб сільс. господарства.

В. С. Перехрест.

КУРКУЛА́К — річка у Токмацькому р-ні Запоріз. обл., права прит. Чингулу (бас. Азовського м.). Довж. 28 км, пл. бас. 129 км^2. Бере початок на Пн. від с. Жовтневого. Долина трапецієподібна, шир. до 2,5 км, глиб. до 50 м. Річище слабозвивисте, пересічна шир. 2 м. Похил річки до 3 м/км. Живлення снігове і дощове. Влітку на значному протязі пересихає. Льодові утворення з грудня до кінця лютого, льодостав нестійкий. Для потреб зрошування споруджено ставки.

Ю. П. Яковенко.

КУРО́РТ (нім. Kurort — лікувальна місцевість) — місцевість, що має природні лік. фактори та необхідні умови використання їх з лікувально-профілактич. метою. К., крім досліджених природних лік. ресурсів, спец. обладнання для раціонального застосування курортних факторів (бурові свердловини, пункти грязедобування та регенераційні басейни, лік. пляжі, теренкури тощо) і *рекреаційних закладів*, передбачає також наявність культурно-осв., спортивних, торг. та ін. установ, а також трансп. доступності та ін. умов, необхідних для нормальної життєдіяльності, активного і пізнавального відпочинку та лікування. Осн. принципи організації та напрям розвитку К. в СРСР були визначені декретом «Про лікувальні місцевості загальнодержавного значення», підписаним В. І. Леніним 1919. В СРСР визнання місцевості К., встановлення меж *зон охорони курортів* і визначення їхнього режиму здійснюються відповідно до Основ законодавства Союзу РСР і союз. республік про охорону здоров'я. К. поділяють на загальносоюзні, респ. і місц. значення; за характером провідних природних лік. факторів — на бальнеологічні, грязьові та кліматичні. Осн. лік. факторами бальнеологіч. К. є види мін. джерел, грязьових — мулиста грязь, рідше — сопкова. Серед кліматич. К. розрізняють примор., гірські та рівнинні. Більшість К. мають кілька лік. факторів. Найвідоміші курорти в УРСР: бальнеологічні — *Миргород*, *Моршин*, Немирів, Поляна, *Трускавець* та ін.; грязьові — *Євпаторія, Саки*, Гола Пристань та ін.; кліматичні — *Ворохта, Яремча, Південний берег Криму*, Одеса та ін.

Координацію діяльності рекреаційних закладів, організацію санаторно-курортного режиму в республіці здійснює Українська респ. рада по управлінню курортами профспілок. Загальнокурортний режим, заходи щодо комплексного розвитку галузей сфери обслуговування і в цілому всієї інфраструктури К. здійснює виконком відповідної Ради нар. депутатів. Див. також *Місто-курорт*. *Є. О. Желудковський.*

«КУРОРТБУДПРОЕКТ» — проектно-дослідницький ін-т. Ств. у Києві 1957 на базі кошторисно-тех. бюро Київ. тер. курортного управління профспілок (сучас. назва з 1988). Підпорядкований проектно-промислово-буд. об'єднанню «Союзкурортбуд» ГоловУКБ ВЦРПС. У складі ін-ту: Центр. виробництво, що об'єднує Київ. виробництво та Кишинівську, Львів., Махачкалинську, Мін., Одес. і Ташкентську архіт.-проектні майстерні (АПМ); Кисловодський, Ялтинський філіали з комплексною бригадою у м. Євпаторії. До складу Київ. виробництва входять 14 осн. структурних виробничих архіт.-планувальних підрозділів (бригад), 13 спеціалізованих виробничих підрозділів (відділів), 8 допоміжних структурних підрозділів (управління ін-ту). Розробляє індивідуальні та експериментальні проекти капітального буд-ва, а також проекти реконструкції, розширення та тех. переозброєння (модернізації), благоустрою і капітального ремонту існуючих санаторно-курортних, лік. і оздоровчих комплексів, установ відпочинку, туризму і спорту; ген. плани курортів, проекти детального планування та проекти забудови курортних, житл. і комунально-госп. зон курортів, проекти курортних парків і заг.-курортних центрів, благоустрою території рекреаційних установ, округів санітарної охорони курортів і технологіч. схем експлуатації мін. вод і лік. грязей; проекти капітального буд-ва, реконструкції, розширення, тех. переозброєння (модернізації) і капітального ремонту підприємств буд. індустрії і власного буд-ва «Союзкурортбуд»; здійснює інж.-геол. і топогеодезичні дослідження для всіх об'єктів, які розробляє ін-т. Має міжнар. зв'язки щодо спільних експериментальних, проектно-конструкторських розробок із спорідненими проектними і буд. орг-ціями з метою вивчення і впровадження передового досвіду. За проектами «К.» збудовано санаторій «Перлина Карпат» у с. Чинадієвому Закарп. обл., дит. санаторій «Пролісок» і курзал на 720 місць у м. Хмільнику Вінн. обл., лік. комплекс на 1 тис. чол. у Кон-

ча-Заспі в Києві, водогрязелікарню з поліклінікою у Києві, комплекс профілакторіїв «Оріон» і «Антарктика» в Одесі, курортні і туристські готелі в Євпаторії, Запоріжжі, Луцьку, Кіровограді, Ровно та ін. «К.» здійснює проекти для всіх регіонів країни. *В. М. Тичина.*

КУ́РОЧКА Валентин Іванович (20.V 1924, м. Балаклія Харків. обл.) — вчитель географії, заслужений вчитель УРСР з 1970, відмінник нар. освіти з 1963. Член КПРС з 1959. У 1952 закінчив Харків. університет і викладає географію в Червонодонецькій серед. школі № 1 (з 1959 — директор школи). Велику увагу приділяє організації і проведенню методичної роботи, конструюванню наочних засобів з географії. Створив зразковий кабінет в школі. Досвід роботи узагальнено обл. ін-том удосконалення вчителів. Нагороджений орденами Леніна і Жовтневої Революції, медаллю А. С. Макаренка. *В. П. Корнєєв.*

КУРУША́Н — річка у Чернігівському, Токмацькому і Мелітопольському р-нах Запоріз. обл., права прит. Крульмана (бас. Азовського м.). Довж. 37 км, пл. бас. 198 км^2. Бере початок на Сх. від с. Владівки. Долина коритоподібна, шир. до 2 км, глиб. до 30 м. Річище звивисте, шир. до 5 м (у нижній течії). Похил річки 3,2 м/км. Живлення мішане, у меженний період гол. чин. за рахунок підземних вод. Льодостав нестійкий; льодові утворення з грудня до кінця лютого. Для регулювання стоку (влітку К. дуже пересихає) створено ставки. Воду використовують для зрошування. Прибережні смуги річки залужені. *Ю. П. Яковенко.*

КУР'Я́НІВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ПІРОФІЛІ́ТОВОГО СЛА́НЦЮ — родовище в Овруцькому р-ні Житом. обл. В геоструктурному відношенні пов'язане з грабеном, що простягається вздовж пн. межі *Волино-Подільського тектонічного блока* Українського щита. В геол. будові родовища беруть участь вулканогенно-теригенні породи овруцької серії верх. протерозою, перекриті антропогеновими переважно лесовими суглинками потужністю до 20 м. Пірофілітовий сланець, що складається з мінералів пірофіліту, каолініту, мусковіту тощо, утворює пласт завтовшки 0,7—1,5 м серед кварцитів на глиб. 25—100 м (кут падіння 7—12° на Пн. Зх.). Родовище відкрито на місці давніх копалень, описаних при геол. дослідженнях 1900—15. З 1932 експлуатується підземним способом. Пірофілітовий сланець з родовища є унікальною сировиною для виготовлення пальників у маяках, з відходів виготовляють порошок для ливарного виробництва і косметичної пудри — замінник тальку. *В. І. Панченко.*

Заказник **Кутне.**
Бобер.
Боброва загата.

КУТЕ́ЙНИКОВЕ — селище міського типу Амвросіївського р-ну Донец. обл. Залізнична станція. 2,6 тис. ж. (1990). Засн. 1878, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня рівнинна, перевищення висот до 20 м. Корисні копалини: пісковики, трепел, глини, крейда. Пересічна т-ра січня −6,0°, липня +22,5. Опадів 519 мм на рік, переважно в теплий період року. Пл. зелених насаджень 10 га. В селищі — комбінат хлібопродуктів.

КУТИ́ — селище міського типу Косівського р-ну Івано-Фр. обл. Розташовані на лівому березі р. Черемошу (прит. Пруту, бас. Дунаю), за 3 км від залізнич. ст. Вижниця. 4,7 тис. ж. (1990). Відомі з 1448, с-ще міськ. типу з 1940. Рельєф низькогірний. Пересічна т-ра січня −5,0°, липня +19°. Опадів 740 мм на рік. Пл. зелених насаджень 117 га. 4 пам'ятки природи місц. значення. В К.— лісокомбінат (2 меблеві, лозоплетіння й сувенірні цехи), виробн. кераміки, килимарська філія Косівського виробничо-худож. об'єднання «Гуцульщина». Профес.-тех. училище.

КУТЛА́ЦЬКА ДОЛИ́НА — долина на Сх. *Кримських гір.* Розташована в Судацькому р-ні Крим. обл. Бере початок біля г. Таркез-Оба. Довж. 9 км. У серед. частині улоговиноподібна. Бувають *селі.* К. д. складається з глин, флішу, конгломератів, пісковиків, вапняків. Схили розчленовані балками та ярами, вкриті шибляковим рідколіссям й степовою рослинністю. На пологих ділянках днища долини — виноградники. *О. А. Клюкін.*

КУ́ТНЕ — загальнозоол. заказник респ. значення (з 1983). Розташований в Овруцькому р-ні Житомир. обл. Перебуває у віданні Овруцького лісгоспзагу. Пл. 922 га. Охороняється болотний масив, що є місцем оселення багатьох видів тварин. Більшу частину заказника займає сфагнове болото, окремі ділянки якого заросли багном, чорницею, журавлиною звичайною та журавлиною дрібноплодою — рідкісним видом, занесеним до Червоної книги УРСР. В угіддях заказника гніздяться болотні і водоплавні птахи, глухарі, тетеруки. Є поселення бобрів та ондатри. Має водорегулююче значення. *Г. М. Панов.*

КУЧУГУ́РИ — місцева назва акумулятивних рухливих еолових форм рельєфу у вигляді горбів, дюн, пасом на піщаних річкових терасах. Утворюються внаслідок перевіювання незакріплених пісків. На Україні К. поширені на надзаплавній терасі *Дніпра* в середній та нижній течії. На окремих масивах *Олешківських пісків* висота їх досягає 8—15 м. К. заввишки 1—5 м трапляються на піщаних терасах *Псла, Ворскли, Сіверського Дінця.* Для запобігання утворенню і пересуванню К. застосовують різні методи закріплення рухливих пісків (насадження садів, виноградників, лісів і чагарників). *В. І. Галицький.*

КУЧУ́К-КАРАСУ́, Мала Карасівка — річка у Білогірському і Нижньогірському р-нах Крим. обл., права прит. *Біюк-Карасу.* Довж. 62 км, пл. бас. 255 км^2. Бере початок на схилах Арпатської яйли. Долина у верхів'ї ущелиноподібна, нижче — ящикоподібна, біля гирла невиразна. Ширина долини від 800 м (у середній течії) до 3 км. Річище у верх. течії порожисте, є водоспади, шир. річки 2—6 м. У передгірній частині шир. К.-К. досягає 20 м, у рівнинній — 30 м. Похил річки 14 м/км (на окремих ділянках до 27 м/км). Живлення

Річка **Кучук-Карасу.**

Річка ***Кучурган.***

снігове і дощове (до 80 % стоку припадає на грудень — квітень). Льодові утворення (*забереги*) спостерігаються у січні — лютому; льодостав — лише у пониззі. Гідролог. пост біля с. Багатого (з 1929). На К.-К. споруджено 4 невеликі греблі. Воду використовують для госп. потреб.

А. М. Оліферов.

КУЧУРГА́Н — річка у Фрунзівському, Великомихайлівському і Роздільнянському районах Одеської обл., ліва притока рукава Дністра Турунчука (впадає у *Кучурганський лиман*). Довж. 109 км, пл. бас. 2090 км^2. Бере початок на пд. схилах Подільської височини, поблизу с. Оленівки. Долина у верхів'ї V-подібна, нижче — трапецієподібна. Заплава двостороння, шир. 0,1—0,4 км. Річище помірно звивисте, завширшки від 5 до 46 м; на окремих ділянках утворює плеса. Похил річки 0,89 м/км. Живлення снігове і дощове. Льодові утворення з поч. грудня, скресає у 2-й пол. лютого; влітку пересихає, взимку перемерзає. На К.— водосховище та бл. 50 ставків. Вода річки мінералізована, каламутна, з болотним присмаком, тому використовується лише для госп.-побутових потреб.

М. Є. Романчук.

КУЧУРГА́НСЬКА РІВНИ́НА — хвиляста рівнина в бас. р. Кучургану (прит. Дністра), в Одес. обл. Площа понад 2 тис. км^2. Вис. від 120—140 м (на Пд.) до 220 м (на Пн.). Річкова долина глибока (бл. 100 м) з широкою заплавою і двома надзаплавними терасами. Густота розчленування поверхні 1,2—8 км/км^2. Розвинуті яри та *зсуви*. На Пн. розвинуті лісостепові ландшафти з чорноземами потужними середньогумусними й лісовими ділянками з дуба скельного, клена, ясена й береста, на Пд.— північностепові з чорноземами звичайними середньогумусними й залишками байрачних дібров. У межах К. р.— заказники місц. значення Фрасіне (з 1980) і Шептереди (з 1978). Район розвинутого с.-г. виробн. Орні землі становлять бл. 88 % заг. площі. Здійснюють лісомеліорацію еродованих земель.

Ю. О. Амброз.

КУЧУРГА́НСЬКИЙ ЛИМА́Н — прісноводний лиман в УРСР (Біляївський і Роздільнянський р-ни Одес. обл.) та Молдові. Утворився К. л. внаслідок затоплення водами Дністра заплави р. *Кучурган*. Сполучався з Дністром через рукав Турунчук прот. Стояно́ве Гирло. Тепер К. л. має режим водосховища, стік регулюється шлюзами. Довж. 15 км, шир. від 0,2 до 3 км (у пд. частині), пл. майже 28 км^2, глиб. до 5 м. Улоговина видовженої форми. Пд. і пн. береги лиману низькі, заболочені, зх. і сх.— підвищені. Т-ра води влітку до $+22$, $+24°$; взимку замерзає, льодовий покрив не суцільний. Дно замулене. Водяна та прибережно-водяна рослинність (особливо рогіз і очерет) найпоширеніша у пн. і пд. частинах К. л. Водяться короп, карась та ін., акліматизовано товстолобика і білого амура; є раки. У прибережних заростях — гніздування птахів. Воду використовують для зрошування. Рибальство. На березі К. л. (в межах Молдови) — Молдавська ДРЕС.

Літ.: Кучурганский лиман — охладитель Молдавской ГРЭС. Кишинев, 1973. *Ю. О. Амброз.*

КУШ-КА́Я — гірська вершина *Головного пасма Кримських гір*, на Сх. *Бабуган-яйли*, у межах Крим. обл. Вис. 1338 м. Східний схил К.-К. обривається уступом вис. 200—300 м, західний пологий, вкритий гірсько-лучною рослинністю.

В. П. Душевський.

Куяльницький лиман.

КУШУГУ́М — селище міського типу Запоріз. р-ну Запоріз. обл. Розташований на березі *Каховського водосховища*. Залізнична станція. 8,7 тис. ж. (1990). Засн. 1770 запорізькими козаками (колишні назви Кушугумівка, Велика Катеринівка), селище міськ. типу з 1938. Рельєф селища яружно-балковий. Пересічна т-ра січня $-4,9°$, липня $+22,8°$. Опадів 441 мм на рік. Пл. зелених насаджень 61,4 га. У К.— вапновий і хлібний з-ди, вапнова дільниця комбінату «Запоріжсталь», рибколгосп.

КУЮКТУ́К — один з найбільших островів у зат. *Сиваш*, у межах Херсон. обл. Вузькою протокою відокремлений від *Чонгарського півострова*. Довжина бл. 9 км, шир. до 2 км. Поверхня острова плоска, рівнинна. Берегова лінія К. порізана. Сх. береги переважно абразійні, урвисті, зх.— абразійно-акумулятивні, вирівняні. Складається з глинисто-піщаних відкладів. Рослинність солонцювата та солончакувата степова. Частина К.— у межах *Азово-Сиваського заповідно-мисливського господарства* (з 1957). *Е. Т. Палієнко.*

Острів ***Куюктук.***

КУЯ́ЛЬНИЦЬКИЙ ЛИМА́Н, Куяльник — лиман закритого типу на пн. березі Чорного м., в Одес. обл., пд. частина — у межах Одеси. Від моря відокремлений піщано-черепашковим пересипом шир. до 2,5 км, вис. 1,5—2 м. При прокладанні трансп. магістралей (залізнич., трамвайної і автомоб.) висоту пересипу збільшено. Довж. К. л. 28 км, шир. до 2,5 км, пл. змінюється від 56 до 60 км^2, глиб. до 3 м. Впадає р. *Великий Куяльник*. Береги переважно високі (30—40 м), складаються з піщано-глинистих порід і вапняків, поширені абразія, зсуви і ерозія. Рівень води пересічно на 5,3 м нижчий від р. м. (мінімальний рівень — 7 м). Т-ра води влітку $+28$, $+30°$, взимку — від 0 до $+3°$. До складу ропи входять хлористі і сірчисті солі Ca, Mg, K, йодисті, бромисті та ін. сполуки. Пересічна солоність 74,3 ‰, максимальна — до 296 ‰. Внаслідок високої солоності органічне життя дуже обмежене. У К. л. поширені водорості кладофора, одноклітинні та окремі види рачків. Дно К. л. мулисте, біля берегів — мулисто-піщане. Серед донних відкладів виділяють чорні грязі (шар завтовшки 0,5—2,5 м, заг. запаси бл. 24 тис. м^3), які мають високі лік. якості і використовуються курортами Одеси («Куяльник» та ін.). До лік. факторів належать також ропа лиману та мін. вода куяльник, яку одержують з свердловин на берегах К. л. Смуга узбережжя (до 100 м) оголошена зоною суворого санітарного режиму. Забороняється буд-во і розширення існуючих пром. підприємств, проводяться роботи по озелененню території та охороні поверхневих і підземних вод басейну р. Великого Куяльника.

Літ.: Бурксер Е. С. Одесские лиманы. (Гидрохимические исследования). К., 1953; Дятлов С. Е., Лещинский А. О. Одесские лиманы. Краеведческие очерки. Одесса, 1980; Лиманно-устьевые комплексы Причерноморья. Географические основы хозяйственного освоения. Л., 1988. *Ю. О. Амброз.*

Л

ЛАБРАДОРИ́Т (від назви п-ова Лабрадор у Канаді) — магматична гірська порода, різновид *габро.* Колір темний, зеленувато-сірий і сірий, характерна іризація (переливи полиску) блакитно-синіх та золотистих відтінків. Складається переважно з мінералу лабрадору. Залягає у вигляді великих масивів на кристалічних щитах. Л. використовують у монументальній архітектурі як високоякісний облицьовувальний матеріал. На Україні у межах *Українського щита* розвідано понад 10 родовищ, найбільші з них — Федорівське і *Головинське родовище лабрадориту* на Житомирщині.

ЛАВРЕ́НКО Євген Михайлович (23.II 1900, м. Чугуїв Харківської обл.—18.VII 1987, Ленінград) — рад. ботанік і геоботанік, доктор біол. наук з 1935, академік АН СРСР з 1968. У 1922 закінчив Харків. ін-т нар. освіти. У 1921—28 працював у Харків. бот. саду, 1929—34 — у Харків. с.-г. ін-ті (з 1931 — професор). З 1934 працював у Бот. ін-ті ім. В. Л. Комарова АН СРСР (Ленінград). У 1963—73 — президент Всесоюзного бот. т-ва. Брав участь у багатьох експедиціях у лісостепових, степових та пустельних районах СРСР (у т. ч. на Україні), у горах Серед. Азії, а також у Монголії і Китаї. Осн. праці присвячені історії флори і рослинності аридних та субаридних країн, геобот. районуванню і картографуванню рослинності, генезису рослинного покриву СРСР. Розробив нову класифікацію степової рослинності Рад. Союзу. Запровадив поняття про фітогеосферу як частину *біосфери,* найбільш насичену організмами. Займався питаннями охорони навколишнього середовища. Автор і редактор карт, у т. ч. рослинності СРСР. Нагороджений двома орденами Леніна, орденами

Зразок лабрадориту. Головинське родовище Житомирської області.

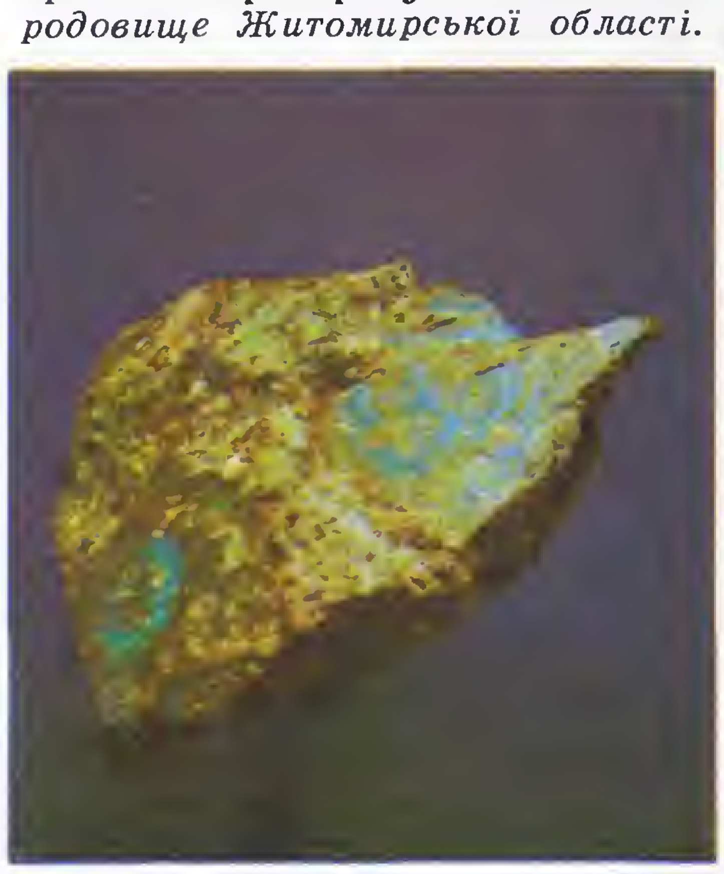

Є. М. Лавренко.

Вітчизн. війни 2-го ступеня і Жовтневої Революції. Премія ім. В. Л. Комарова АН СРСР, 1950, 1963.

Тв.: История флоры и растительности СССР по данным современного распространения растений. В кн.: Растительность СССР (Сборник статей), т. 1. М.— Л., 1938; О фитогеосфере. «Вопросы географии», 1949, сб. 15; Основные черты ботанической географии пустынь Евразии и Северной Африки. М.— Л., 1962.

С. А. Генсірук.

ЛАГУ́НА (італ. laguna) — 1) Внутрішня водойма кільцеподібних коралових островів (атолів). Поширені у зх. частині Тихого ок. 2) Мілководна частина моря (океану), відокремлена *баром, косою* або ін. береговими акумулятивними формами; ложе її переважно тектонічного походження. Нерідко сполучається з морем однією чи кількома вузькими *протоками.* Внаслідок слабкого зв'язку з морем або повного відособлення від нього має специфічні особливості гідролог. та біол. режиму: вищу або нижчу солоність води порівняно з морем, особливі відклади, флору і фауну. На Україні лагунний тип берега характерний для Чорного м. на Пн. від гирла Дунаю. *Л. М. Козінцева.*

ЛА́ДАН — селище міського типу Прилуцького р-ну Черніг. обл., на р. *Удай* (прит. Сули, бас. Дніпра), за 18 км від залізнич. вузла Прилуки. 7,6 тис. ж. (1990). Відомий з 1619, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня — хвиляста. Пересічна т-ра січня —6,8°, липня +19,7°. Опадів 520 мм на рік. Пл. зелених насаджень 193 га. В Л.— прилуцькі виробниче об'єднання «Пожмашина», вечірній маш.-буд. технікум. Профес.-тех. училище.

ЛАДИ́ЖИН — місто Тростянецького р-ну Вінн. обл. Розташований при впадінні р. *Сільниці* в *Південний Буг,* за 6 км від залізнич. ст. Ладижин. Автовокзал. 20,0 тис. ж. (1990). Перша літописна згадка про Л. належить до 1362, місто з 1973. Пересічна т-ра січня —5,7°, липня +18,7°. Опадів 539 мм на рік. Пл. зелених насаджень 428,1 га. В Л.— Ладижинська ДРЕС ім. 50-річчя СРСР, виробниче об'єднання «Ензім». З-ди: щебеневий, залізобетонних конструкцій, силікатної цегли, хлібний, консервний. Птахофабрика. Радгосп-технікум. Об'єкт туризму — меморіальний комплекс на честь героїв громадянської та Вел. Вітчизн. воєн.

Літ.: Жугін Ю. С., Степаненко А. Г. Мандрівка в Ладижин. Путівник. Одеса, 1983.

ЛАДИ́ЖИНСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище на Пд. Бузі, в межах Вінн. обл. Створене 1964 як водойма-охолоджувач Ладижинської ДРЕС імені 50-річчя СРСР. Довж. 45 км, шир. до 1,2 км, пл. 20,8 км^2, пересічна глиб. 7,2 м, максимальна — 17,8 м. Об'єм води 0,15 км^3. Праві береги Л. в. переважно низькі, ліві — високі, подекуди урвисті, берегова лінія у верх. і серед. частинах водосховища дуже звивиста. Мінералізація води коливається в межах 460—710 мг/л, максимальних значень досягає взимку. Вміст розчинного кисню у воді біля поверхні становить 5—14 мг/л, біля дна — 2—10 мг/л. Термічний і льодовий режими нижньої частини водосховища значною мірою залежать від надходження підігрітих вод Ладижинської ДРЕС. Влітку т-ра поверхневих вод досягає +28° і більше, взимку — пересічно +5, +6° (біля греблі). На глиб. 10—12 м, в межах корінного річища, вплив підігрітих вод не поширюється. Суцільний льодовий покрив установлюється з серед. грудня, скресає Л. в. у березні; біля греблі бувають лише забереги. Л. в.— руслове, тижневого регулювання. Коливання рівня води протягом року бл. 1,5 м. Серед водяної рослинності — стрілолист, куга озерна, очерет. Водяться карась, щука, окунь та ін. риби. У прибережних заростях — гніздування птахів. Воду Л. в., крім цільового призначення, використовують для тех. водопостачання і зрошування. Судноплавство. На берегах — місця відпочинку; створюють водоохоронні зони.

Літ.: Водоем-охладитель Ладыжинской ГРЭС. К., 1978.

С. Г. Кочубей.

ЛАЗАКО́ВИЧ Надія Михайлівна (18.XII 1934, с. Зачепилівка Полтав. обл.) — вчителька географії, засл. учителька УРСР з 1984, відмінник нар. освіти УРСР з 1981. Член КПРС

з 1964. Після закінчення 1958 Харків. ун-ту викладає географію у школах м. Красний Луч Луганської обл. Широко використовує краєзнавчий матеріал, метод самостійної роботи, приділяє велику увагу екологічному вихованню. Створила кабінет географії.

Л. В. Марченко.

ЛАЗУ́РНЕ (до 1975 — Новоолексіївка) — селище міського типу Скадовського р-ну Херсон. обл. Розташоване на березі Чорного м., за 90 км від залізнич. ст. Брилівка. Аеропорт. 2,9 тис. ж. (1990). Перша писемна згадка — під 1803, селище міськ. типу з 1975. Л.— кліматич. курорт. Пересічна т-ра січня −2,7°, липня +23,4°. Опадів 320 мм на рік. Відносна вологість повітря влітку 40—41 %, взимку 75—85 %. Кількість годин сонячного сяйва 2300 на рік. Т-ра води влітку +22, +24°. Пл. зелених насаджень 21 га. Турбаза «Чорномор», 14 пансіонатів, 10 піонерських таборів. У Л.— відділення Скадовського лісгоспзагу, дільниця Приморського управління зрошувальних систем.

ЛАКОЛІ́Т (від грец. λάκκος — яма і λίθος — камінь) — форма залягання *магматичних гірських порід*, утворена на невеликій глибині від земної поверхні при проникненні магми між шари осадочних порід. Для Л. характерні: канал, по якому піднімалася магма, майже горизонтальна нижня площина і склепінчеподібна — верхня. На тер. України в результаті розмиву покривних порід Л. утворили окремі гори й височини у Кримських горах (*Аюдаг*, *Кастель*, Урага). В Українських Карпатах до Л., перекритих осадочними породами, належать окремі гори у Вулканічному хребті (г. Камінь на масиві Великий Діл, г. Обавський Камінь на масиві Синяк) і на пн. окраїні Мармароського масиву.

І. Г. Губанов.

ЛАКОФА́РБОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *хімічної промисловості*, підприємства якої виробляють різні декоративно-захисні покриття та оздоблювальні матеріали пром. і побутового призначення. Асортимент продукції — бл. 2 тис. найменувань. Для виробн. продукції використовують бл. 350 різних видів сировини і напівфабрикатів. Серед них продукція олійно-жирової пром-сті, чорної та кольорової металургії, лісохім., хім. та нафтохім. пром-сті. Першими підприємствами Л. п. на Україні були Одес. (засн. 1856) і Львів. (1858) лакофарбові з-ди. В 1987 в УРСР вироблено 620 тис. т лакофарбових матеріалів. В своєму розміщенні підприємства Л. п. тяжіють як до сировинних баз, так і до споживачів передусім нетранспортабельної продукції, а також до виробництв тих галузей, з якими налагоджено сталі кооперативні зв'язки. Великими виробниками і споживачами продукції Л. п. є Донецько-Придніпровський і Південно-Західний екон. райони. На них припадає відповідно понад 50 і понад 30 % респ. виробн. лаків і фарб. Найбільші спеціалізовані підприємства цієї галузі: Дніпроп., Одес., Львів., Київ. лакофарбові з-ди, Бориславське виробниче об'єднання «Фарба» (Львів. обл.), Чернів. хім. з-д, Криворізький суриковий з-д, Крим. виробниче об'єднання «Титан».

В. В. Калечиць.

ЛАНДША́ФТ ГЕОГРАФІ́ЧНИЙ (нім. Landschaft — краєвид) — природний чи антропогенний (змінений під впливом діяльності людини) територіальний або акваторіальний комплекс, що являє собою генетично однорідну ділянку (сегмент) ландшафтної сфери з єдиним геол. фундаментом, однотипним рельєфом, гідрокліматич. режимом, поєднанням грунтів і біоценозів і характерною для неї морфологічною структурою. Останню визначають особливостями взаємодії та взаємозв'язків між речовинними компонентами ландшафту і факторами його утворення, просторового поєднання його морфолог. одиниць (ландшафтних *місцевостей*, *урочищ*, *фацій*), їхньою динамікою та розвитком у часі. Компоненти Л. г. (гірські породи, вода, лід, сніг, грунт, повітр. маси, рослини і тварини) утворюють його ярусну структуру. Внутрішньоландшафтні зв'язки між компонентами здійснюються шляхом обміну речовини й енергії. Розрізняють вертикальні та просторові (горизонтальні) межі Л. г.— природні межі між суміжними комплексами (див. *Географічні межі*). Л. г. є відкритою геосистемою, яка функціонує і розвивається під впливом процесів, зумовлених променевою сонячною енергією, внутр. енергією Землі, а також госп. діяльністю людини. Кожний компонент Л. г. має свою природу, властивості, швидкість реакції на зовн. вплив. Вік Л. г. визначають за часом виникнення його структури і встановлення режиму функціонування, близького до сучасного. Л. г. України за певними ознаками поділяють на класи, роди, види та ін. єдності (див. *Класифікація ландшафтів*). Сучасні Л. г. формуються на основі розвитку давніх (палеоландшафтів). У ландшафті відбуваються вікові, багаторічні, сезонні та добові зміни. Л. г. розглядають як природний об'єкт (повний *природно-територіальний комплекс*), тер. систему, що утворена взаємопов'язаними природними та антропогенними, техногенними елементами (*антропогенний ландшафт*, природно-технічна геосистема). У сусп. діяльності Л. г. функціонує і як система, яка відтворює ресурси, середовище, зберігає генетичний фонд і внаслідок цього є об'єктом госп. впливу, *природокористування* та *охорони природи*. Сучасні ландшафти України зазнають значного госп. впливу (див. *Антропогенні зміни ландшафтів*). Досліджує Л. г. *ландшафтознавство*.

Літ.: Преображенский В. С. Ландшафты в науке и практике. М., 1981; Охрана ландшафтов. Толковый словарь. М., 1982.

П. Г. Шищенко.

ЛАНДША́ФТ МЕЛІОРО́ВАНИЙ — територіальна (акваторіальна) природно-антропогенна система (меліогеосистема), що формується внаслідок цілеспрямованої перебудови певної сукупності властивостей первинного природного або зміненого людиною ландшафту засобами *меліорації*. Складається з природної (керованої) та антропогенної (керуючої) підсистем.

Л. м. функціонує і забезпечує одержання визначеного спец. проектуванням меліоративного ефекту за умови антропогенного управління масоенергообміном об'єкта меліорації — природної підсистеми. Управління ним здійснюють застосуванням спец. тех. засобів (систем) регулярної або розрахунково-періодичної дії, а також широким використанням різних меліоруючих речовин (вапно, гіпс, йодисте срібло, криліуми тощо), рослинності та мікроорганізмів. На Україні створюють різні Л. м., що виконують водорегулюючі, ресурсозберігаючі, грунтозбагачувальні, ландшафтовідтворювальні та природоохоронні функції. Територіальні комплекси Л. м. характеризуються чітко визначеними зональними й регіональними рисами. Зокрема, в республіці виділяють територіальні комплекси Л. м. рівнинного та гірського класів, що об'єднують мішанолісовий, лісостеповий, степовий зональні та карпатський і кримський — гірський і передгірні регіонально-зональні типи.

В. Т. Гриневецький.

ЛАНДША́ФТ РЕКРЕАЦІ́ЙНИЙ — територіальна природно-антропогенна система, що формується з метою організації рекреаційної (див. *Рекреація*) діяльності і під її впливом; один з видів *антропогенного ландшафту*. У Л. р. тісно взаємопов'язані природні та суспільно-зумовлені антропогенно-техногенні елементи. Л. р. бере участь у відтворенні ресурсів та умов природного середовища, а також психофіз. енергії населення. Л. р., формуючись під впливом діяльності людини, водночас зберігає природний характер. Антропогенний вплив виявляється у наявності культур. рослин, змінених якостей грунту та режиму підземних і поверхневих вод, а також геотех. систем та інженерних споруд. Особливістю Л. р. є складне поєднання процесів природної самоорганізації та керування ним з боку людини, наявність у його складі елементів соціальної сфери. Залежно від рівня рекреаційної спеціалізації виділяють три осн. групи Л. р.: з високою інтенсивністю рекреації, де інших землекористувачів немає або вони мають другорядне значення (лісопарки, гідропарки, пляжі, приміські ліси тощо); з середньою інтенсивністю рекреації і деякими екологічними та виробничими функціями (приміські території, протиерозійні насадження та ін.); з незначною питомою вагою рекреації (промислові і селитебні зони тощо). Науково обгрунтоване прогнозування та довгострокове планування просторової організації рекреаційної діяльності пов'язані з виявленням, інвентаризацією та бонітуванням Л. р., з врахуванням об'єму потреб і неоднорідності попиту у *рекреаційних ресурсах*. В УРСР ці проблеми вивчають *Географії відділення* Інституту геофізики АН УРСР, геогр. факультети ун-тів (зокрема, Київ., Сімфероп., Чернів., Харківського), Київ. інженерно-буд. ін-т, Київ. н.-д. і проектний ін-т містобудування, Ін-т проектування міст (Діпромісто) та ін.

Літ.: Родичкин И. Д. Человек, среда, отдых. К., 1977.

О. О. Бейдик.

ЛАНДША́ФТ СЕЛИ́ТЕБНИЙ — 1) Вид *антропогенного ландшафту*, що являє собою заселену місцевість з концентрованою житл. забудовою, розміщенням і функціонуванням об'єктів обслуговуючої населення виробничої (транспорту, зв'язку, систем енерго- та водопостачання) і соціальної (підприємств охорони здоров'я, освіти, культури,

рекреації та ін.) інфраструктури. 2) Відведені під житл. забудову (для створення нових або розширення меж існуючих поселень чи житл. масивів) ландшафтні комплекси. В УРСР для цього використовуються території з малоцінними у госп. відношенні ландшафтами, особливо затоплюваними, підтоплюваними, пошкодженими *ярами* й порушеними гірничими виробками. У Ворошиловгр., Донец., Дніпроп., Кримській та ін. областях республіки для цих потреб використовують ділянки з рекультивованими ландшафтами. У Києві на раніше затоплюваних ділянках заплави Дніпра після нарощування поверхні (потужністю до 5—8 м) шляхом намивання піску і створення штучного грунтового покриву збудовано великі житл. масиви — Русанівка, Березняки, Оболонь, Троєщина.

Л. с. сучас. сільс. поселень характеризується докорінно зміненим рослинним покривом, частково перебудованим рельєфом, наявністю у структурі присадибного *ландшафту сільськогосподарського*.

Л. с. міст відзначається високою питомою вагою ландшафтно-техногенного комплексу, значною антропогенною перебудовою рельєфу, нашаруванням перероблених відкладів потужністю 3—5 м (у Києві — до 30 м), великою щільністю забудови, переважанням багатоповерхових споруд, асфальтового та кам'яного покриття площ, вулиць і тротуарів. Для Л. с. міст властива підвищена, порівняно з приміськими ландшафтами, забрудненість приземного шару атмосфери, зосередження над містами «островів» тепла, часто спостерігаються інверсії температури тощо. Обов'язковий елемент Л. с. міст України — садово-паркова, вулична та внутрішньоквартальна система зелених насаджень (див. *Зелена зона*). 3) Місцевість із залишками будівель і споруд колишніх поселень людей.

В. Т. Гриневецький.

ЛАНДША́ФТ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИЙ — територіальна природно-антропогенна система, яку створено на основі освоєння і постійного с.-г. використання первинного природного або зміненого людиною *ландшафту географічного*; вид *антропогенного ландшафту*.

Л. с. складається з природної і специфічної виробничої підсистем. Природна складова (підсистема) Л. с. є просторовим базисом і засобом с.-г. виробн., осн. носієм середовищних, ресурсомістких, відтворювальних та природоохоронних функцій. В умовах УРСР, де основу Л. с. (бл. 80 %) становить рільний тип, а землеробство має тривалу історію, природна підсистема значною мірою зазнала госп. впливу людини: докорінно змінено рослинний світ, відчутно — грунтовий покрив, перебудовано *мікрорельєф*, істотно змінився *мікроклімат*, режим грунтових і поверхневих вод, набули розвитку окремі несприятливі процеси (*ерозія*, *дефляція*, вторинне засолення і заболочування, дегуміфікація), створено численні інженерні (осушувальні, зрошувальні, обводнювальні, змішані) та фітокультурні ландшафтозахисні системи.

Для сучас. виробничої підсистеми Л. с. республіки характерні висока енергетична, тех. і агрохім. насиченість, індустріальна технологія, широке впровадження інтенсивних систем землеробства. За цих умов з метою

високоефективного використання Л. с. України особливе значення має застосування цілісних ресурсозберігаючих і ландшафтозахисних технологій с.-г. *природокористування*.

В. Т. Гриневецький.

ЛАНДША́ФТИ ГІРСЬКІ — див. *Гірські ландшафти*.

ЛАНДША́ФТИ-АНА́ЛОГИ — просторово розрізнені *природно-територіальні комплекси*, подібні за структурою та зовн. виглядом. Розрізняють генетичні, типологічні та морфологічні Л.-а. На Україні Л.-а. є *мішанолісові ландшафти* Поліської низовини, *лісостепові ландшафти* Придніпровської низовини, опільські ландшафти Волинської височини, ландшафти лесових «островів» Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського Полісся, борові ландшафти надзаплавних терас.

Виявлення і дослідження Л.-а. дає змогу застосовувати закономірності, встановлені в певних регіонах, до тих, які мають вивчатися, а також способи освоєння їх. Дослідження Л.-а. набувають широкого застосування при дешифруванні космічних і аерофотознімків, *прогнозі географічному*, військовій справі тощо.

П. Г. Шищенко.

ЛАНДША́ФТНИЙ ПАРК — зелений масив з природними або штучними насадженнями, сформований за законами ландшафтного мистецтва і призначений в основному для масового відпочинку; один з видів *парків*. Ін. назви — пейзажний або натурального стилю. Вперше Л. п. створено в Англії на поч. 18 ст.; в Росії вони почали розвиватись з 70-х рр. 18 ст. Тип пейзажного парку того часу характеризувався поєднанням величних ландшафтів, численних скель, гротів, водоспадів, декоративних руїн; домінантою паркового ансамблю був палац. У 19 ст. при створенні Л. п. перевага надавалась природності: красі природних угруповань у поєднанні з рельєфом та ін. місц. умовами. На Україні зразками Л. п. 18—19 ст. є *Софіївка*, *Олександрія*, Алупкинський парк, Качанівка, *Веселі Боковеньки*, *Тростянецький дендропарк*.

Серед сучас. пейзажних парків: Черкаський парк ім. 50-річчя Рад. влади (відзначений Держ. премією УРСР ім. Т. Г. Шевченка), Салгирка у Сімферополі, Голосіївський парк ім. М. Т. Рильського в Києві та ін. Площа Л. п. залежить від місц. природних та містобудівних умов і становить від 10—20 га до 500 га і більше. Осн. функціональною зоною є зона тихого відпочинку й прогулянок (60—80 % площі парку), допоміжними — культурно-видовищних закладів, фізкультурно-оздоровча тощо.

Літ.: Родичкин И. Д. [та ін.]. Сады, парки и заповедники Украинской ССР. К., 1985; Вергунов А. П., Горохов В. А. Русские сады и парки. М., 1988.

Ю. О. Бондар.

ЛАНДША́ФТНИЙ ПРОГНОЗ — науково обгрунтоване передбачення можливих змін у функціонуванні *ландшафтів географічних*, трансформації їхньої структури в процесі природної еволюції та під впливом госп. діяльності людини; один з видів *прогнозу географічного*.

Л. п. здійснюють, щоб виявити напрями, визначити рівень (міри), масштаби і час (швидкість) очікуваних змін ландшафтів для обгрунтування рекоменда-

Ландшафтний парк.
Тростянецький дендропарк.
Софіївка.

цій щодо оптимальної організації й раціонального використання їх. Л. п. дає наукові уявлення про проектовані стани природно-тех. геосистем, зафіксованих у просторово-часових інтервалах.

Об'єктом Л. п. є ландшафти (природні, природно-антропогенні), ландшафтні регіони, природно-ландшафтні процеси, що в них відбуваються (ландшафтно-геохімічні, біотичні, геолого-геоморфологічні та ін.), предметом — властивості ландшафтів, за показниками яких оцінюють тенденції, масштаби та швидкість трансформації їх. За часовим охопленням розрізняють такі Л. п.: понаддовгострокові — для *географічної оболонки* (1 тис. років і більше); довгострокові — для ландшафтної сфери, її регіонів (від кількох століть до десятиліть); середньострокові — для ландшафтів (10—15 років); короткострокові — для ландшафтних *місцевостей*, *урочищ* (5 років) і *фацій* (до 1 року). Розрахункові строки пов'язані з просторовим масштабом об'єкта: чим вищий ранг ландшафтних одиниць, тим триваліший час прогнозування.

Л. п. спирається на принципи етапності, системності, історичності, безперервності та варіантності. Осн. методи Л. п.: 1) фіз.-геогр. екстраполяції (встановлені для даного *природно-територіального комплексу* закономірності розвитку поширюються на його просторову й часову динаміку); 2) фіз.-геогр. аналогій (закономірності розвитку процесів, які вивчені для природного комплексу, переносять на ін. аналогічний, однотипний; в УРСР, напр., для прогнозування змін дельтових ландшафтів Дніпра під впливом гідротех. споруд використовували результати досліджень дельт рік Кубані, Тереку, Дністра та ін.); 3) ландшафтно-генетичних рядів (використовують аналіз рядів сполучених ландшафтів, зміна яких у просторі відтворює послідовність їхньої еволюції в часі); 4) функціональних залежностей (для Л. п. використовують кількісні та якісні залежності, встановлені між факторами і показниками процесу, що прогнозується; цей метод застосовано з метою прогнозування змін у дельті Дніпра після зарегулювання ріки каскадом водосховищ); 5) експертних оцінок (майбутній стан ландшафтів оцінюють за результатами висновків групи спеціалістів-експертів).

Для Л. п. ефективні також статистичні методи, *моделювання географічне* та *картографічний метод досліджень*. Л. п. у республіці застосовують при обгрунтуванні схем і проектів *природокористування* (землеробського, меліоративного, містобудівного, рекреаційного), територіальних схем *охорони природи*.

Літ.: Исаченко А. Г. Методы прикладных ландшафтных исследований. Л., 1980; Емельянов А. Г. Теоретические основы комплексного физико-географического прогнозирования. Калинин, 1982; Аношко В. С., Трофимов А. М., Широков В. М. Основы географического прогнозирования. Минск, 1985; Звонкова Т. В. Географическое прогнозирование. М., 1987.

П. Г. Шищенко.

ЛАНДША́ФТНІ ДОСЛІ́ДЖЕННЯ — сукупність прийомів і методів вивчення походження, структури, функціонування й динаміки *ландшафтів географічних* під впливом природних та антропогенних факторів. Включають польові, експедиційні, напівстаціонарні, стаціонарні, аерокосмічні, дистанційні, лабораторні і камеральні роботи та *моделювання географічне*. Для виявлення і дослідження властивостей та просторової структури *природно-територіальних комплексів* застосовують ландшафтне знімання (на ключових ділянках, суцільне, маршрутне) і профілювання, дешифрування космічних та аерофотоматеріалів; складають *карти ландшафтні* і спеціальні (ландшафтно-геохім., ландшафтно-геофіз.) та характеристики досліджуваних регіонів. При вивченні генезису і становлення природно-тер. комплексів важлива роль належить *ретроспективному ландшафтознавчому аналізу*. Функціонування і динаміку природно-тер. комплексів вивчають на *географічних стаціонарах*. З метою регулярних спостережень за станом і змінами природно-тер. комплексів, ландшафтних регіонів організовують геосистемний моніторинг. За положенням у системі етапів пізнання в Л. д. розрізняють: емпіричний рівень, що включає спостереження і документацію їхніх результатів, установлення емпіричних залежностей та передбачення змін природно-тер. комплексів; теоретичний рівень, який полягає в розробці принципів, гіпотез, ідей та формулюванні й застосуванні теорії. Спостереження фіксують у щоденниках, журналах, на бланках, *картах географічних*, космічних та аерофотознімках перфокартах, таблицях, за допомогою звукозапису, дистанційної передачі на екран, телеметрії тощо. У пошуках емпіричних залежностей важливу роль відіграє аналіз ландшафтних карт, *класифікація ландшафтів*, ландшафтне районування та ін.; у формулюванні принципів, гіпотез, теорій — моделювання геосистем, науково обгрунтоване застосування законів і закономірностей розвитку ландшафтної сфери. Для розв'язання прикладних завдань Л. д. використовують: інвентаризацію природно-тер. комплексів, застосовуючи наук. дослідження та картографування, складання інвентаризаційних ландшафтних карт і кадастру ландшафтів; оцінку можливостей виконання природно-тер. комплексами соціально-екон. функцій на основі аналізу *стійкості ландшафтів* до госп. навантажень та існуючого рівня антропогенного перетворення; *ландшафтний прогноз*; розробку заходів по *оптимізації ландшафтів* (проектно-планувальних, меліоративних, природоохоронних).

В УРСР розроблено класифікацію природних і перетворених ландшафтів, складено ландшафтні карти України й окремих її регіонів *(Карпат Українських, Кримського півострова)* та адм. областей, землекористувань колгоспів і радгоспів; сформульовано понятійний апарат і принципи ландшафтного аналізу в регіональному проектуванні; розроблено методи дослідження змін ландшафтів за істор. період, визначено їхню стійкість до госп. навантажень і ступеня антропогенного перетворення (див. *Антропогенні зміни ландшафтів*); методи ландшафтного обгрунтування вибору районів розміщення окремих нар.-госп. комплексів, проектів контурного землеробства, моніторингу природного середовища та ін. Л. д. на Україні проводять, зокрема, в *Географії відділенні* Ін-ту геофізики АН УРСР, Київ., Львів., Чернів. та Одес. університетах.

Літ.: Преображенский В. С. Ландшафтные иследования. М., 1966; Исаченко А. Г. Методы прикладных ландшафтных исследований. Л., 1980; Жучкова В. К. Раковская Э. М. Природная среда — методы исследования. М., 1982.

П. Г. Шищенко.

ЛАНДША́ФТНО-МЕЛІОРАТИ́ВНЕ РАЙОНУВА́ННЯ — виявлення, параметризація, ранжирування і картографування на ландшафтній основі меліоративно-тер. структур районного і більш високого рівня. Розрізняють заг.-наук. і спеціалізовані Л.-м. р. Класифікують їх за змістом (інвентаризаційно-інформаційні, або кадастрові, оцінювальні, рекомендаційні, прогнозні та мішані); галузево-госп. призначенням (с.-г., лісогосп., санітарно-оздоровлювальне та ін.), геогр. об'єктами, а також за технологією виконання меліоративних робіт (інженерне, агрономічне, лісотехнологічне). Проведення Л.-м. р. на ландшафтній основі передбачає використання принципів, критеріїв, таксономічних одиниць (країна, зона, провінція, область, район) та ареалів (регіональних виділів) *фізико-географічного районування*. Меліоративну структуру (тер. комплекс доцільних меліорацій) місц. і регіональних виділів визначають за правилами, методами і способами *технологічної оцінки ландшафту*. Оцінюють шляхом вибору екологічно й економічно доцільного та географічно обгрунтованого комплексу й обсягу меліоративних заходів для кожного ландшафтного виділу: у межах ландшафтно-меліоративного району — для сукупності його ландшафтних *місцевостей* (у підрайоні — для *урочищ* або їхніх груп), у межах ландшафтно-меліоративних областей і більш високих регіональних виділів — для видів ландшафтів та їхніх угруповань. При визначенні меліоративно-тер. структури осн. увагу приділяють подоланню діяння найбільш поширених чинників і наслідків деструкції та деградації ландшафту — *дефляції, ерозії, селів, зсувів*, градобоїв, підтоплювання, вторинного заболочування й засолювання зем. угідь, антропогенної порушеності земель та ін. Геогр. обгрунтованість структури *меліорацій* при проведенні Л.-м. р. спрямовується значною мірою на узгодження їхніх видів і обсягу з суміжними та ін. ландшафтно-меліоративними регіонами, пов'язаними у своєму функціонуванні завдяки водообміну, гравігенним потокам геомас, міграції хім. елементів, тварин. Такі підходи і критерії покладено в основу розробленої 1988 першої зведеної схеми Л.-м. р. території УРСР.

Дослідження проблем Л.-м. р. розгорнуто наприкінці 70-х рр. 20 ст. Теор. питання і схеми Л.-м. р. території України вперше розроблено у Київ. ун-ті та *Географії відділенні* Ін-ту геофізики АН УРСР 1980—88. У межах республіки виділено укр. частину Сх.-Європ. ландшафтно-меліоративної країни та Українсько-Карпатську й Кримську гірську країни. Укр. частину Сх.-Європ. ландшафтно-меліоративної країни поділяють на 5 зон, 9 провінцій та 42 області. У межах укр. час-

тини зони мішаних лісів — Поліської рівнинної ландшафтно-меліоративної провінції (об'єднує 6 областей) — зональними *спектрами меліорації* є водо- і хімікорегулюючі, протидефляційні та рекультиваційні на торфових та ін. гірничих виробках, локально-снігорегулюючі, кліматологічні та ін.; у широколистяно-лісовій частині зони — Волино-Подільській підвищено-рівнинній ландшафтно-меліоративній провінції (об'єднує 5 областей) — переважно протиерозійні, сніго- та хімікорегулюючі у поєднанні з широкою *фітомеліорацією* та локальними осушувально-зволожувальними, кліматологічними та рекультиваційними меліораціями. У лісостеповій недостатньо вологій, теплій ландшафтно-меліоративній зоні (провінції: Дністровсько-Дніпровська височинна, Лівобережно-Придніпровська низовинно-рівнинна, Середньоросійська височинно-рівнинна, що об'єднують 12 областей) провідними є протиерозійні, протизсувні, берегозахисні та ін., снігорегулюючі, фітокультурні, гумусозбагачувальні, вапнуючі — на Правобережжі, розсолювальні — на Лівобережжі, рекультиваційні і частково *кліматологічні меліорації*; у степовій посушливій, теплій ландшафтно-меліоративній зоні (провінції: Дністровсько-Дніпровська височинно-рівнинна, Лівобережно-Дніпровська височинно-рівнинна, Середньоросійська височинно-рівнинна, Причорноморська низовинно-рівнинна, що об'єднують 12 областей) — зем.-фіз., водорегулюючі, снігозатримуючі у поєднанні з фітокультурними, розсолювальні, гумусозбагачувальні, рекультиваційні; у сухостеповій, дуже теплій ландшафтно-меліоративній області (провінції: Чорноморсько-Азовська рівнинно-приморська і Кримська рівнинно-степова, що об'єднують 7 областей) — обводнювальні, зрошувально-обводнювальні, снігорегулюючі і кліматологічні переважно вологозарядкового напряму, протиерозійні, протидефляційні, берегозахисні, меліорації, боротьба з засоленням, у т. ч. вторинним, з солонцюватістю та злитизацією, фітокультурні і рекультиваційні меліорації. У кожній ландшафтно-меліоративній області зональний спектр меліорацій значно доповнюють види меліорацій, які пов'язані з попередньою нераціональною меліоративною діяльністю і надмірними антропогенними навантаженнями на ландшафт: боротьба з вторинними процесами і явищами, зокрема обмілінням малих річок, підтоплюванням, вторинним заболочуванням і засолюванням земель, посиленим розвитком *дефляції* та *ерозії*. У межах двох ландшафтно-меліоративних областей Українсько-Карпатської країни (Передкарпатська височинна і Закарпатська міжгірно-низовинна) переважають протипаводкові, осушувальні, вапнувально-хімікорегулюючі та частково протиерозійні меліорації, в Українсько-Карпатській гірській області — протиерозійні, протиселеві, протилавинні й протипаводкові. Для трьох ландшафтно-меліоративних областей Кримської гірської країни провідними є протиерозійний комплекс меліорацій (у Передгірній лісостеповій); широкий спектр зем.-фіз. меліорацій (у Кримській низькогірній і середньогірній); комплекс протиерозійних, протизсувних і протиабразійних меліорацій (в області Кримського субсередземномор'я). Л.-м. р. належить важлива роль у наук. обґрунтуванні комплексної природоохоронно-меліоративної організації тер. республіки, районуванні можливих сукупних геоекологічних результатів меліоративних робіт, веденні кадастру комплексних меліорацій, оптимізацій регіонального природокористування.

Літ.: Шищенко П. Г. Ландшафтно-мелиоративное районирование Украинской ССР. «Физическая география и геоморфология», 1980, в. 24; Гриневецкий В. Т., Шищенко П. Г. Ландшафтно-мелиоративное районирование территорий интенсивного природопользования. «Физическая география и геоморфология». 1982, в. 28; Шищенко П. Г. Прикладная физическая география. К., 1988.

В. Т. Гриневецький.

ЛАНДШАФТНО-МЕЛІОРАТИВНИЙ КОМПЛЕКС — науково обґрунтована система заходів, спрямована на забезпечення цілісної багатогранної *меліорації* географічного ландшафту. Розробка Л.-м. к. має бути тісно пов'язана з перспективним регіональним *природокористуванням.* Заг. риси структури Л.-м. к. визначаються в основному заходами щодо ліквідації чи істотного обмеження дії несприятливих для регіонального природокористування *природних процесів* і (або) природно-антропогенних процесів.

На Україні з урахуванням масштабності й важливості с.-г. природокористування гол. структурними елементами Л.-м. к. у зоні мішаних лісів є боротьба з дефляцією, заболоченням, затопленням, періодичним надмірним зволоженням грунтів, їхньою посиленою дегуміфікацією, високою кислотністю; у лісостеповій зоні — боротьба з *ерозією* та замулюванням, *зсувами*, збільшення вологозабезпеченості грунтів за рахунок снігозатримання, захисного лісорозведення, створення ставків, боротьба з високою кислотністю грунтів на Правобережжі *Дніпра* та із засоленням і солонцюватістю на низовинних рівнинах Лівобережжя; у степовій зоні — боротьба з *пиловими бурями*, частими посухами, ерозією, засоленням і солонцюватістю грунтів, зсувами й переробкою берегів Азовського та Чорного морів; в Українських Карпатах і Кримських горах — з *селями*, лавинами, *вітровалами*, паводками.

В. Т. Гриневецький.

ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО — 1) Первинно — наука про цілісні відносно однорідні природні й природно-антропогенні геосистеми. 2) Галузь *фізичної географії*, що вивчає геосистеми трьох осн. ієрархічних рівнів: планетарного (ландшафтну *сферу Землі*), *регіонального* (фіз.-геогр. країни, зони, провінції, області, райони) та локального, або топічного (внутріландшафтні яруси, рівні, мікрозони, *місцевості*, *урочища* та *фації*).

Основні розділи Л.: вчення про просторово-горизонтальну і, зокрема, морфологічну та вертикальну структуру ландшафтів; часова структура: еволюція, динаміка, функціонування ландшафтів; геотопологія (вчення про геосистеми топічного рівня); етологія геосистем (зміни станів геосистем у часі); *палеоландшафтознавство*; систематика і типологія ландшафтів; *геофізика ландшафтів*; *геохімія ландшафтів*; біотика ландшафтів; вчення про *антропогенні ландшафти*. Л. тісно пов'язане з галузевими (компонентними) фіз.-геогр. науками, *біогеографією*, *екологією*, технічними й інженерними дисциплінами та ін.

На межі Л. з ін. науками сформувались і розвиваються нові його напрями — прикладне Л., агроландшафтознавство, меліоративне ландшафтознавство, інженерне Л., ландшафтна екологія, пошукове Л. та ін. Теоретичні основи Л. були закладені наприкін. 19 — на поч. 20 ст. працями В. В. *Докучаєва*, Г. М. *Висоцького*, Л. С. *Берга*, К. Д. Глінки, А. М. *Краснова*, Г. Ф. Морозова, С. С. Неуструєва, Г. І. *Танфільєва*, Б. Л. Личкова та П. А. *Тутковського*. Розвиткові сучас. Л. сприяли праці А. О. *Григор'єва*, І. П. *Герасимова*, С. В. *Калесника*, Б. Б. *Полинова*, Д. Л. Арманда, А. Г. Ісаченка, М. А. Солнцева, М. А. *Гвоздецького*, Ф. М. Мількова, В. С. Преображенського, К. М. Дьяконова, В. Б. *Сочави*, А. А. Краукліса, М. Л. Беручашвілі й ряду ін. вчених; а також укр. вчених — К. І. *Геренчука*, О. М. *Маринича*, Г. П. *Міллера*, П. Д. Підгородецького та ін. (див. *Ландшафтні дослідження*). Л. спирається на ряд заг. принципів (структурно-системний, функціональний, історичний та організаційний), що реалізуються через систему методів (польові експедиційні, дистанційні, географічні, геохімічні, ретроспективний, стаціонарні та напівстаціонарні), а також прогнозування. Гол. метод Л.— ландшафтне знімання.

З практичного боку ландшафти досліджують та оцінюють як ресурсовідтворювальні системи, умови багатьох видів госп. діяльності людини, джерело знань, естетичного сприйняття та як об'єкт *природокористування.*

Дослідження з Л. в республіці проводять у *Географії відділенні* Інституту геофізики АН УРСР, на геогр. факультетах ун-тів (Київ., Львів., Сімфероп., Харків. і Чернівецького) та пед. інститутів.

Літ.: Исаченко А. Г. Прикладное ландшафтоведение, ч. 1. Л., 1976; Исаченко А. Г. Методы прикладных ландшафтных исследований. Л., 1980; География и современность. Сборник статей, в. 1. Л., 1982; Геоэкологические подходы к проектированию природно-технических геосистем. М., 1985; Мильков Ф. Н. Физическая география. Учение о ландшафте и географическая зональность. Воронеж, 1986; Теоретические и прикладные проблемы ландшафтоведения. Тезисы докладов VIII Всес. совещ. по ландшафтоведению (Львов, сент., 1988). Л., 1988.

П. Г. Шищенко.

ЛАНІВЦІ — селище міського типу Терноп. обл., райцентр. Розташовані при впадінні річок Буглівки і Жерді в р. *Жирак* (прит. Горині, бас. Дніпра). Залізнична станція. 9,1 тис. ж. (1990). Вперше згадуються в істор. документах 1444, с-ще міськ. типу з 1956. Пересічна т-ра січня −5,3°, липня +18,5°. Опадів 580 мм на рік. У Л.— 2 ставки (заг. пл. водного дзеркала понад 100 га). Пл. зелених насаджень 71 га. Осн. підприємства: цукр., хлібний, маслоробний, комбікормовий, рем.-мех., асфальтовий, залізобетонних конструкцій заводи; філіал Копичинського виробничого об'єднання гумових іграшок, цех Тернопільської птахофабрики. Профес.-тех. уч-ще. Краєзнавчий музей.

ЛА́ННА — річка у Красноградському р-ні Харків. обл. та Карлівському р-ні Полтав. обл., ліва прит. *Орчику* (бас. Дніпра). Довж. 32 км, пл. 257 км^2. Долина Л. трапецієподібна, шир. до 2 км. Річище слабозвивисте, глиб. 0,5—1,5 м. Похил річки 0,91 м/км. Живлення снігове і дощове. Влітку частково пересихає. Льодостав з поч. грудня до березня. Використовують для с.-г. потреб.

ЛАНОВЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-сх. частині Терноп. обл. Утв. 1940. Пл. 0,6 тис. км^2. Нас. 35,9 тис. чол., у т. ч. міського — 9,1 тис. (1990). У районі — смт *Ланівці* (райцентр) та 50 сільс. населених пунктів.

Лежить у межах *Подільської височини*. Поверхня — підвищена платоподібна лесова рівнина з чергуванням плоско- та пологохвилястих ділянок. Поклади торфу, вапняків. Розташований у *Західно-Українській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —5,3°, липня +18,5°. Опадів 600 мм на рік. Висота снігового покриву 16 см. Період з т-рою понад +10° становить 160 днів. Належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Територією району протікають річки: *Горинь* (прит. Прип'яті, бас. Дніпра), її прит. *Жирак* з притоками Свинорийкою, Буглівкою, *Жердею*, Білкою. Споруджено 37 ставків (заг. пл. водного дзеркала 980 га). Найбільші водосховища — Борсуківське (пл. 4,26 км^2) та Передмірківське (обидва на р. Горині). Переважають чорноземи глибокі малогумусні (67,4 % площі району), чорноземи опідзолені і темно-сірі опідзолені грунти (27,1 %); поширені також лучні, болотні та ясно-сірі лісові грунти. Пл. лісів 3 тис. га (дуб, граб, сосна, ялина, береза, тополя, липа). У районі — бот. заказник Ришківці, 9 пам'яток природи та 3 заповідні урочища (всі — місц. значення).

Найбільші підприємства: цукр., хлібний, маслоробний, рем.-мех. (Ланівці), прод. товарів (с. Нападівка) заводи. С. г. спеціалізується на рослинництві зерново-буряківничого та тваринництві м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, гречка, цукр. буряки, кукурудза, тютюн, картопля. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво, допоміжні галузі — рибництво, кролівництво, бджільництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1988) — 49,1, у т. ч. орні землі — 44,1, пасовища — 2,8, сіножаті — 2,2. У районі — 24 колгоспи, 3 міжгосп. підприємства, цех Терноп. птахофабрики (Ланівці). Залізничні станції Ланівці і Карначівка. Автомоб. шляхів 306 км, у т. ч. з твердим покриттям — 217 км. Профес.-тех. уч-ще, краєзнавчий музей (Ланівці).
М. О. Ковтонюк.

ЛА́НЧИН — селище міського типу Надвірнянського р-ну Івано-Фр. обл. Розташований на р. Прут (прит. Дунаю). Залізнична станція. 6,8 тис. ж. (1990). Відомий з 10 ст., с-ще міськ. типу з 1940. Лежить на надзаплавних терасах Пруту. Поверхня хвиляста. Перевищення висот до 20 м. На схилах розвинуті зсувні та ерозійні процеси. Пересічна т-ра січня —5,0°, липня +17,6°. Опадів 690 мм на рік. Пл. зелених насаджень 30 га. Щебеневий цех Городенківського об'єднання «Райагробудіндустрія».

ЛАПА́ТА — найвища вершина *Ялтинської яйли*. Розташована в межах бровки обриву Ялтинського амфітеатру, в бас. р. Дерекойки (бас. Чорного м.). Вис. 1409 м. Підноситься над поверхнею яйли на 55—60 м. Складається з вапняків. Пд. схили Л. урвисті, пн. і західні пологі, вкриті гірсько-лучною рослинністю. На Сх. від вершини — перевал Лапата-Богаз.
В. П. Душевський.

ЛА́РИНЕ — селище міського типу Донец. обл., підпорядковане Будьоннівській райраді Донецька. Розташоване на р. Кальміусі (бас. Чорного м.). Залізнич. станція. 3,1 тис. ж. (1990). Засн. 1872, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня хвиляста. Пересічна т-ра січня —6,6°, липня +21,6°. Опадів 500 мм на рік. Вапнякова дільниця Макіївського металург. комбінату, цегельний цех радгоспу «Тепличний».

ЛА́СКАРЄВ Володимир Дмитрович (9.VII 1868, с. Бірючі Воронезької обл. РРФСР — 10.IV 1954, Бєлград, Югославія) — російський геолог, геоморфолог, магістр мінералогії та геології з 1905, професор з 1914. У 1892 закінчив Новорос. ун-т в Одесі, в якому працював до 1920. За завданням Геол. комітету 1901—07 проводив геол. і геоморфологічні дослідження у Подільській та Волин. губерніях, на основі яких складено 17-й аркуш Загальної геологічної карти Європейської Росії (1914). Обгрунтував ідею двоциклового розвитку річкової сітки Поділля (консеквентний пд.-сх. напрям — перший цикл і меридіональний — другий), класифікував річкові долини Поділля на замкнені, відкриті та прохідні. Наук. дослідження присвячені також неогеновим і четвертинним відкладам пд.-зх. частини України.

У 1920 виїхав до Греції, пізніше жив і працював у Югославії, проводив геол. дослідження балканських країн. Член Сербської АН та мистецтв.

Тв.: К вопросу о форме и строении склонов речных долин в Южной России. Одесса, 1915; О геоморфологическом разделении площади Европейской России. «Геологический вестник», 1916, т. 2, № 5—6.
Ю. О. Амброз.

Річка Латориця.

ЛА́СПИНСЬКА БУ́ХТА — невелика затока Чорного м., біля пд.-зх. узбережжя *Кримського півострова*. Розташована на Сх. від мису *Айя*. Довж. 7 км, глиб. від 10 до 20 м. Характерні скелясті береги (див. *Ласпі*). Узбережжя вкрите лісовою рослинністю. Назва вперше згадується в атласі Чорного м., складеному Є. П. Манганарі 1841.
Ю. Ф. Безруков.

ЛА́СПІ, Ілляс-Кая — скелі на узбережжі *Ласпинської бухти*, на Зх. *Південного берега Криму*. Являють собою трапецієподібний гірський масив заввишки 669 м з оригінальними формами вивітрювання. Круто обриваються у бік моря, утворюючи численні відроги, у т. ч. миси *Ласпі* та *Сарич*. Л. розчленовані вертикальними тріщинами, на поверхні — великі кам. хаоси. Складаються з вапняків. Нижні частини схилів вкриті дубово-ялівцевими лісами та реліктовим підліском із рускусу понтійського, чисту кримського, жасмину кущового, піраканти червоної. Тут бл. 20 видів кримських орхідей, у т. ч. компертія Компера. Заповідне урочище (з 1980, з 1969 — пам'ятка природи).
О. В. Єна.

ЛА́ТОРИЦЯ — річка в СРСР (Закарп. обл. УРСР) та Чехословаччині, ліва прит. Бодрогу (бас. Тиси). Довж. 191 км, пл. бас. 7680 км^2 (у межах УРСР відповідно 144 км і 2900 км^2). Бере початок з джерел на пд. схилах Верховинського хр. за 2 км від с. Латірки Воловецького р-ну. У верх. течії долина Л. V-подібна, завширшки 100—700 м, подекуди каньйоноподібна (шир. 40—60 м). Річище слабозвивисте, багато порожистих ділянок, є острови. Шир. річки пересічно 15—30 м (найбільша — 45 м), глиб. до 2 м. У серед. течії долина переважно ящикоподібна, завширшки від 1—2 км до 4,5 км. Шир. заплави 200—300 м, річища 30—50 м (найбільша — понад 100 м). Нижня ділянка Л. має нечітко виражену широку до-

лину. Шир. заплави у пониззі досягає 4—6 км. Річище тут звивисте, є рукави; на окремих ділянках каналізоване. Пересічна шир. річища 20—25 м, глиб. понад 5 м. Похил річки змінюється від 80 м/км (у верхів'ї) до 0,2 м/км (у пониззі). Осн. притоки: Стара (права), Віча, Керепець (ліві). Живлення дощове і снігове. Водний режим Л. визначається паводковим періодом з березня по серпень. Пересічна витрата води зростає від 8,9 $м^3/с$ до 34 $м^3/с$ (максимальна — 1480 $м^3$). Льодові утворення *(забереги)* з'являються на поч. грудня, льодохід спостерігається наприкінці лютого — на поч. березня. У верх. і серед. течії льодостав нестійкий, в окремі роки його не буває. Гідролог. пости біля с. Підполоззя (з 1946), міст Сваляви (з 1961), Мукачевого (з 1946) і Чопа (з 1956). Воду використовують для пром. водопостачання, у нижній течії — для зрошування. На берегах — зони відпочинку; водний туризм. На окремих ділянках (у пониззі) річище обваловане. *М. І. Кирилюк.*

ЛАТОРИЦЬКА ОСУШУВАЛЬНО-ЗВОЛОЖУВАЛЬНА СИСТЕМА — меліоративна система у Мукачівському та Ужгородському р-нах Закарп. обл., у долині р. Латориці. Споруджена 1961—72; перша на Україні польдерна система (див. *Польдер*). Пл. осушування 9,9 тис. га, у т. ч. гончарним дренажем — 8,8 тис. га. Поверхня в межах дії системи рівнинна, з незначними похилами. Грунтовий покрив представлений гол. чин. підзолистими грунтами на алювіальних глинах і суглинках. Включає мережу осушувальних каналів завдовжки 560 км з 156 гідротех. регулюючими спорудами на них. Відкачування поверхневого і грунтового стоку за межі польдерів здійснюється 4 насосними станціями заг. потужністю 15 $м^3/с$. Вода для зволоження с.-г. угідь подається пересувними насосними станціями. Для ефективного використання меліорованих земель здійснюються заходи щодо захисту їх від затоплення паводковими водами, а також своєчасного відведення поверхневих і грунтових вод протягом року. Зокрема, у заплаві Латориці та на її правих притоках споруджено систему дамб заг. протяжністю 120 км. На с.-г. угіддях Л. о.-з. с. вирощують зернові, овочеві та кормові культури. *В. Д. Дупляк.*

В. Б. Лебедєв.

ЛЕБЕДЄВ Вячеслав Боніфатійович (12.III 1881, м. Острогозьк Воронезької обл. — 1931, Одеса) — рад. фізикогеограф, гідролог, гідробіолог, професор з 1927. У 1908 закінчив Новоросійський ун-т в Одесі, де викладав протягом 1916—21. У 1921—31 працював в Ін-ті нар. освіти (з 1928 — зав. кафедрою географії); одночасно, у 1921—28 — викладач Одес. ін-ту профес. освіти. Досліджував гідробіол. умови причорномор. лиманів. Внаслідок проведених спостережень за зміною солоності, т-ри, щільності води в межах Одеської затоки виявив їхнє вертикальне розшарування і встановив зв'язок між зміною складу планктону та вертикальною стратифікацією. Автор і співавтор ряду навч. та методичних посібників для серед. школи. Загинув під час експедиції на Аральське море.
Тв.: Гидрологические наблюдения на Черном море между Одессой и Херсоном. «Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН», 1924, ч. 1; Хрестоматія комплексника, в. 2, 4, 5. Харків, 1928 [у співавт.].
Літ.: Климентов Л. В. Вячеслав Бонифатьевич Лебедев. К 20-летию со дня смерти (1931—1951). В кн.: Праці Одеського університету, т. 25 (81). Збірник геолого-географічного факультету, т. 2. [К.], 1954. *Ю. О. Амброз.*

ЛЕБЕДИН — місто Сум. обл., райцентр. Розташований на р. Вільшанці (прит. Псла, бас. Дніпра). Залізнична ст. Лебединська. Автостанція. 32,8 тис. ж. (1990). Засн. 1652, місто з 1655. Поверхня — слабохвиляста рівнина, що має заг. похил до річки. Перевищення висот до 100 м. Пересічна т-ра січня −7,3°, липня +19,8°. Опадів 572 мм на рік. Метеостанція. На пд. околиці міста — оз. Лебединське (пл. 50 га), оточене лісовим масивом. Пл. зелених насаджень 1089,3 га. Підприємства маш.-буд. і металообр. (з-ди верстатних вузлів, технологіч. обладнання) та харч. (плодоконсервний, прод. товарів, маслоробний заводи, м'ясокомбінат) пром-сті. «Темп», комбікормовий, калібрувальний, буд. матеріалів з-ди, швейна та пластмасової фурнітури ф-ки. Пед., мед. та профес.-тех. уч-ща. Музеї: художній (філіал Сум. худож. музею), краєзнавчий, В. І. Леніна, трудової слави та ім. Б. Р. Гмирі (укр. рад. співака — уродженця міста).
Серед об'єктів туризму — пам'ятка архітектури Воскресенська церква (1748), пам'ятник Т. Г. Шевченкові, який 1859 відвідав місто.
Літ.: В путешествие по Сумщине: Сумы, Ахтырка, Глухов, Конотоп, Кролевец, Лебедин, Путивль, Ромны, Шостка. Путеводитель. Харьков, 1984.

ЛЕБЕДИНСЬКИЙ РАЙОН — район на Пд. Сум. обл. Утворений 1923. Пл. 1,7 тис. $км^2$. Нас. 66,5 тис. чол., у т. ч. міського — 32,8 тис. (1990). В районі — м. *Лебедин* (райцентр) та 135 сільс. населених пунктів.
Розташований на відрогах *Середньоросійської височини*. Поверхня — пологохвиляста лесова рівнина, розчленована долинами річок, балками і ярами. Корисні копалини: природний газ, торф, глина, пісок, суглинки. Лежить у *Лівобережно-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −7,3°, липня +19,8°. Період з т-рою понад +10° становить 158 днів. Опадів 572 мм на рік, найбільше їх випадає влітку. Пересічна висота снігового покриву 16 см. Метеостанція у Лебедині. Осн. річки — притоки Дніпра: *Псел* (перетинає район з Пн. Сх. на Пд. Зх.; його притоки Грунь, Ворожба, Будилка) та *Сула* (на крайньому Пн. Зх., на межі району; з притоками Вільшанкою, Сулкою). Збудовано 258 водойм, у т. ч. Ворожбянське, Михайлівське, Бобрівське водосховища, заг. пл. водного дзеркала 812 га. Осн. грунти — типові малогумусні чорноземи (57 % площі району), є також лучні болотні та болотні. Пл. лісів 37,9 тис. га. Осн. породи: сосна (45 % площі лісів), дуб (30 %), клен, береза, липа, осика. В ме-

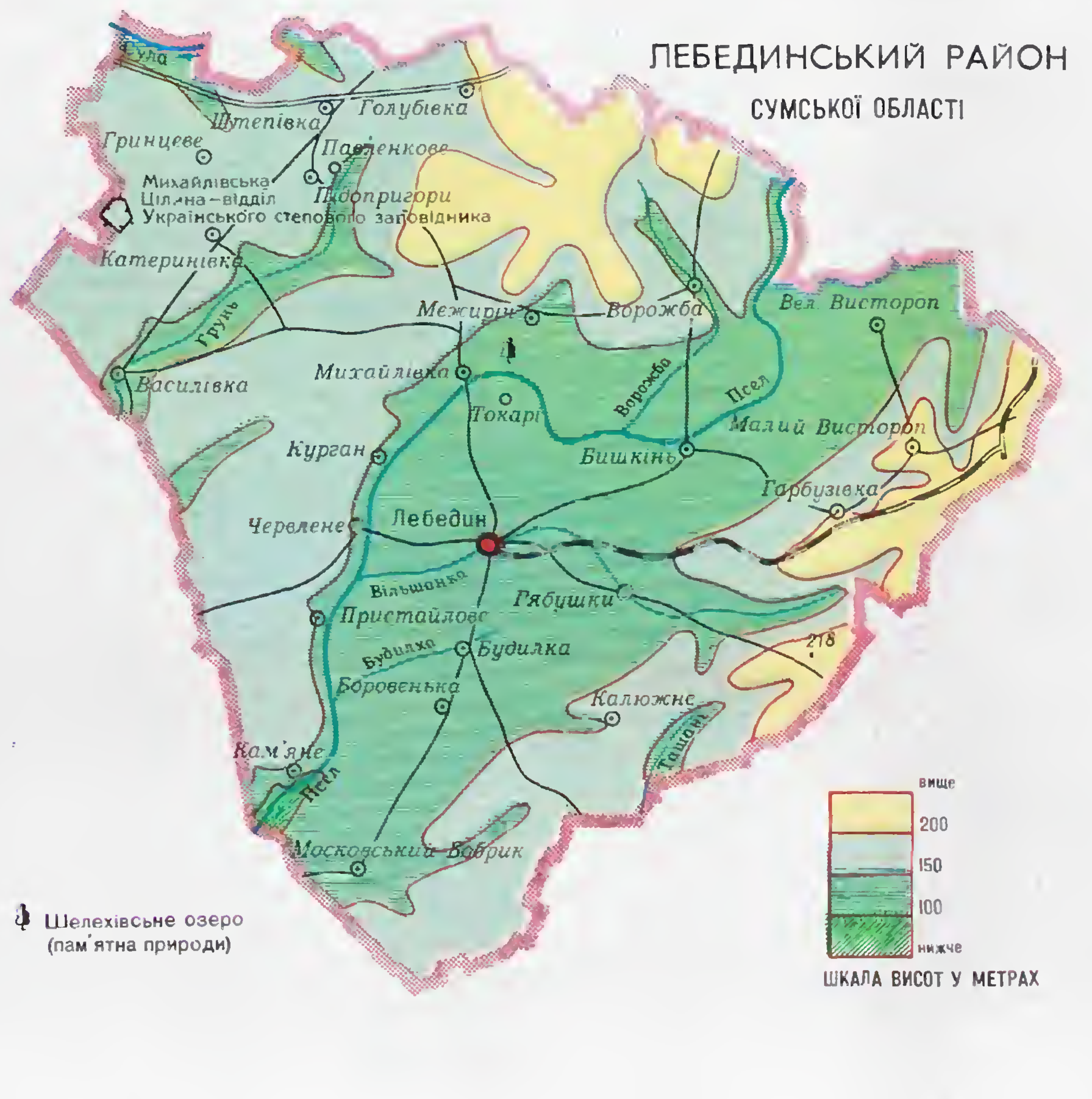

жах району — відділ *Українського степового заповідника — Михайлівська Цілина*, гідролог. пам'ятка природи респ. значення *Шелехівське озеро*, гідролог. заказники Ворожбянський та Переліскївський, 4 пам'ятки природи, 2 заповідні урочища (всі — місц. значення).

Підприємства маш.-буд. і металообр., легкої, харч., буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: лебединські швейна та пластмасової фурнітури ф-ки, верстатних вузлів, технологіч. обладнання, «Темп», Василівський сироробний, Будильський спиртовий з-ди. Спеціалізація с. г.— рослинництво зерново-соняшниково-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 110,3, у т. ч. орні землі — 86,9, сіножаті і пасовища — 21,9. Осушено 3,9 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, овес, кукурудза, соняшник, цукр. буряки. Садівництво. Скотарство, свинарство, птахівництво. У районі — 17 колгоспів, 5 радгоспів, 2 держ. племзаводи. Залізничні станції — Лебединська і Рябушки. Автомоб. шляхів 473 км, у т. ч. з твердим покриттям — 355 км. Радгосп-технікум (с. Малий Вистороп), мед., пед. (Лебедин) та 2 профес.-тех. (Лебедин, с. Ворожба) училища. Музеї: у Лебедині — худож., краєзнавчий, В. І. Леніна, трудової слави, ім. Б. Р. Гмирі (укр. рад. співака, який тут народився); рад. військового діяча, двічі Героя Рад. Союзу П. С. Рибалка у с. Малому Висторопі, де він народився.

Серед об'єктів туризму — пам'ятка архітектури Воскресенська церква (1748) та пам'ятник Т. Г. Шевченкові, який відвідав місто 1859 (обидва — у Лебедині). *Г. П. Крейденков.*

ЛЕБЕ́ДЯЧІ ОСТРОВИ́ — група намивних островів, які простягаються ланцюгом завдовжки 8 км з Пд. Зх. на Пн. Сх. уздовж пн.-зх. узбережжя *Кримського півострова*, у мілководній частині *Каркінітської затоки* Чорного м. Площа 57 га. Всього налічується 6 островів, найбільший має довж. бл. 3 км, шир.— до 350 м. Поверхня островів плоска, припіднята над р. м. на 1—1,5 м. Під дією *абразії* обриси берегів і розміри Л. о. весь час змінюються. Складаються з черепашнику та піску. Одне з найбільших в СРСР місць оселення водоплавних птахів. Тут налічується понад 200 їх видів (лебідь-шипун, гуска сіра, чеграва звичайна та ін.), з яких бл. 25 видів гніздяться; 18 видів занесені до *Червоної книги СРСР* і *Червоної книги УРСР*. Л. о.— філіал *Кримського заповідно-мисливського господарства*.

М. І. Лисенко.

ЛЕВА́ДА (від грец. λιβάδιον — вода, водойма) — 1) Ділянка річкової долини *(заплава)*, вкрита трав'яною рослинністю і деревами. Використовують як сіножаті та пасовища. 2) Вологі листяні ліси з вільхи, верби, тополі, в'яза, дуба з багатою лучною рослинністю у заплавах рівнинних річок на Пд. Європ. частини СРСР. Під час *повені* Л. затоплюється, на грунті відкладається мул. Л. характерні для заплав великих і серед. рік України. У заплаві Дніпра в межах лісостепової зони ростуть дубові ліси з домішкою в'яза, осики, осокора; для заплав рік степової зони характерні ліси з в'яза, верби.

В. І. Галицький.

І. Ф. Леваковський.

ЛЕВАКО́ВСЬКИЙ Іван Федорович (1828, Петербург — 27.III 1893, Харків) — укр. геолог, геоморфолог, доктор природничих наук з 1863, професор з 1863. У 1852 закінчив Харків. ун-т, де працював з 1860 (1863—89 зав. кафедрою геології та палеонтології). Осн. праці з питань геоморфології, геології та гідрогеології України. Проводив дослідження Криму, пд.-зх. частини лівобережжя Дніпра. Встановив асиметричну будову Кримських гір. Вивчав ерозійні форми рельєфу; обгрунтував етапність розвитку річкових долин, що зумовлена тектонікою. Ряд праць присвячено вивченню грунтів і питанням фіз. географії. Обгрунтував велике госп. значення рік; пов'язував обміління рік з вирубкою лісів. Один з організаторів і голова (1870—93) Харків. т-ва дослідників природи.

Тв.: Способ и время образования долин на юге России. Харьков, 1869; Материалы для изучения чернозема. Харьков, 1871; Исследование над образованием Таврических гор. Харьков, 1881; Воды России по отношению к ее населению. Харьков, 1890.

Літ.: Дмитриев Н. И. И. Ф. Леваковский и А. В. Гуров — основоположники геоморфологического изучения УССР. Ученые записки Харьковского университета, т. 41. Труды географического факультета, т. 1. Харьков, 1952.

П. В. Ковальов.

І. Ю. Левицький.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Іван Юрійович (7.VII 1932, с. Селець Житомир. обл.) — укр. рад. картограф, доктор геогр. наук з 1973, професор з 1976. Член КПРС з 1966. У 1955 закінчив Харків. с.-г. ін-т. У 1955—57 — викладач Житомир. технікуму землевпорядкування. З 1960 працював у Харків. с.-г. ін-ті (1974—79 — зав. кафедрою геодезії і картографії). З 1979 — професор Харків. ун-ту (з 1989 — зав. кафедрою фіз. географії і картографії). Розробив теорію комплексного с.-г. картографування, зокрема зміст, принципи проектування і методику складання окремих с.-г. карт та атласів. Зробив значний внесок у становлення наук. основ природоохоронного картографування, методики структурно-логічного моделювання й обгрунтування змісту системи картографічних творів з цих проблем. Під його керівництвом розроблено ряд нових типів картографічних творів, зокрема атласи с.-г. та лісогосп. підприємств, районні атласи зем. ресурсів, респ. атласи зем. кадастру, серії карт сучас. і перспективного використання, охорони та поліпшення земель адм. району, області, республіки. Ініціатор і організатор соціологічних досліджень з картографії. Автор і співавтор навч. та методичних посібників для вищої школи, зокрема, тритомного наук.-довідкового посібника з рад. і зарубіжного атласного картографування охорони природи і використання природних ресурсів, виданого 1986—88. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Тв.: Научные основы комплексного сельскохозяйственного картографирования. М., 1975; Геодезия с основами землеустройства. М., 1977 [у співавт.].

ЛЕГКА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — сукупність галузей пром-сті, на підприємствах яких виробляють гол. чин. предмети нар. споживання (тканини, трикотажні вироби, готовий одяг, взуття тощо). Л. п. входить до 2-го підрозділу сусп. виробн.— групи «Б». У структурі цієї групи в СРСР продукція галузі становить 25,8 %, в УРСР — 23,9 % (1988). У пром. комплексі СРСР питома вага Л. п. 1988 становила 13,8 %, в УРСР — 11,2 %. Осн. галузі Л. п.: текстильна, швейна, шкіряна, взуттєва, хутрова, дубильно-екстрактова та ін. (див. окремі статті). Л. п. має широкі екон. і технол. зв'язки з багатьма галузями нар. г-ва. Продукцію Л. п. використовують у меблевій, автомоб., авіаційній, нафтохім., харч. пром-сті, с. г., транспорті, у сфері охорони здоров'я та ін. На етапі перебудови в соціально-екон. розвитку СРСР розвиток Л. п. має важливе значення у вирішенні завдань піднесення добробуту народу шляхом послідовного здійснення курсу на структурні зміни в пром-сті, збільшення виробн. товарів для народу.

Як галузь фабричної індустрії Л. п. на тер. України набула розвитку в 2-й пол. 19 ст. В 1855—65 виникли шкіряні з-ди в Бердичеві, Києві, Василькові. В 1885 ств. джутову ф-ку в Одесі, 1886 — канатний з-д у Харкові. Устаткування, барвники, більша частина сировини надходили з-за кордону. Переважали дрібні підприємства та кустарні майстерні. За роки Рад. влади в республіці створено фабрично-заводську Л. п. В 1988 заг. обсяг продукції перевищував рівень 1940 у 10.1 раза. В складі Л. п. набули розвитку на новій тех. базі текст., швейна, взуттєва галузі, створено нові — трикотажну, первинної обробки луб'яних культур, лляну, шовкову, нетканих матеріалів, штучної шкіри та ін. Істотно змінилася географія Л. п. в результаті наближення виробн. до районів споживання продукції. Підприємства Л. п. розміщені в усіх екон. районах, областях, зокрема в районах концентрації міськ. населення або геогр. пунктах надходження сировини. Найбільші підприємства Л. п.: Херсонський бавовняний комбінат (один з найбільших в СРСР), бавовняні комбінати в Донецьку, Тернополі, бавовнопрядильні ф-ки в Києві, Львові,

Долині (Івано-Фр. обл.), Нововолинську. Вовняні тканини виробляють Черніг. камвольно-суконний і Луганський тонкосуконний комбінати, Криворізька вовнопрядильна та Донецька камвольно-прядильна, Дунаєвецька (Хмельн. обл.), Одеська, Сумська, Стрийська (Львів. обл.) суконні ф-ки, Харківське виробниче об'єднання «Червона нитка». Шовкова пром-сть сформувалась у Києві (Київський та Дарницький шовкові комбінати), Черкасах, Луцьку. На базі місцевих ресурсів льону-довгунця працюють великі льонокомбінати в Житомирі і Ровно. Важливе місце серед галузей Л. п. посідає трикотажне виробн. (19 % заг. обсягу продукції галузі). Найбільші його центри: Київ (ф-ка «Киянка», Київське виробниче трикотажне об'єднання ім. Р. Люксембург), Харків, Житомир, Львів, Одеса, Донецьк, Чернівці. Провідне місце посідає виробн. білизняного трикотажу та панчішно-шкарпеткових виробів. У швейній галузі (35,4 % заг. обсягу продукції Л. п.), яка розміщена майже в усіх районах і містах республіки, найбільшими центрами є Київ, Харків, Одеса, Львів, Дніпропетровськ, Донецьк, Запоріжжя, Чернівці, Дрогобич, Артемівськ. На шкіряну, взуттєву та хутрову пром-сть республіки припадає 17,9 % заг. обсягу продукції Л. п. Підприємства розміщені в усіх екон. районах, але більша частина їх міститься в Південно-Західному екон. районі (52,6 % обсягу продукції). Найбільші шкіряні виробничі об'єднання: Бердичівське ім. Ілліча, львівське «Світанок», Івано-Франківське ім. 40-річчя Жовтня, Київське ім. М. Ф. Фрунзе, Харківське, Вознесенське (Микол. обл.); з-ди в Кременчуку, Василькові (Київ. обл.), Миколаєві, Херсоні та ін. Взуттєві виробничі об'єднання і взуттєві ф-ки працюють у Києві, Луганську, Львові, Дніпропетровську, Харкові, Одесі, Івано-Франківську, Сімферополі, Кривому Розі, Хмельницькому та ряді ін. міст. Осн. підприємства хутрової галузі — Харківське хутрове виробниче об'єднання та виробниче об'єднання «Тисмениця» в Коломиї; ф-ки в Одесі, Житомирі, Жмеринці.

Дальший розвиток Л. п. на Україні пов'язаний з реалізацією в процесі перебудови осн. принципів екон. самостійності УРСР. Важливе значення при цьому має реконструкція підприємств, запровадження госпрозрахунку і самофінансування, підвищення якості одягу, взуття та ін. товарів широкого вжитку. Див. таблиці, с. 264.

Л. М. Корецький, О. Я. Махрачов.

ЛЕЛІЯ, Урочище Лелія — комплексна пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташована у Царичанському р-ні Дніпроп. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. В. І. Леніна. Пл. 30 га. Охороняється степова ділянка з різнотравно-типчаково-ковиловою рослинністю на залишках укріпленої лінії, збудованої у 18 ст. на Пд. Росії. Трав'яний покрив утворюють костриця валіська, стоколос прибережний, а також ковила Лессінга, занесена до Червоної книги УРСР. У заплаві р. Орелі — лісова й лучно-болотна рослинність. З тварин водяться заєць, куниця кам'яна, ласка; багато птахів. *З. А. Ліпинська.*

ЛЕЛЯКІВСЬКЕ НАФТОВЕ РОДОВИЩЕ — родовище у Варвинському р-ні Черніг. обл., в межах *Дніпровсько-Донецької нафтогазоносної області.* Продуктивні горизонти, що утворюють поклад масивно-пластового типу на глиб. 1792—1898 м, пов'язані з колекторами пермської та кам'яновуг. систем — доломітами, вапняками, з прошарками пісковиків і алевритів. Нафта легка, малосірчиста, смолиста, парафіниста, містить значну кількість унікального за хім. складом розчиненого газу, в якому пропан і більш висомолекулярні вуглеводні становлять бл. 60 %. Родовище експлуатують з 1967, у продуктивних горизонтах нижньокам'яновуг. відкладів 1978 відкрито газові поклади з невеликими запасами. Родовище перебуває в завершальній стадії розробки, експлуатують з використанням фіз.-хім. методів збільшення нафтовіддачі. Продукцію переробляє Гнідинцівський з-д по переробці газу і стабілізації нафти. *М. Ф. Хутько.*

ЛЕГКА ПРОМИСЛОВІСТЬ

Легка промисловість.
Кругловʼязальний цех Мукачівської трикотажної фірми.
На Дарницькому шовковому комбінаті у Києві.

Географія легкої промисловості УРСР (%, за кількістю працюючих)

	УРСР	Економічні райони		
		Донецько-Придніпровський	Південно-Західний	Південний
Легка промисловість у т. ч.	100,0	35,0	52,1	12,9
текстильна	100,0	30,8	56,2	13,0
бавовняна	100,0	31,7	41,7	26,6
вовняна	100,0	40,4	53,4	6,2
шовкова	100,0	9,2	90,8	—
лляна	100,0	—	100,0	—
трикотажна	100,0	42,0	47,1	10,9
швейна	100,0	37,2	49,5	13,3
шкіряна, хутрова та взуттєва	100,0	37,0	51,0	12,0
інші галузі	100,0	18,6	76,4	5,0

Структура легкої промисловості УРСР та економічних районів (%, за кількістю працюючих)

	УРСР	Економічні райони		
		Донецько-Придніпровський	Південно-Західний	Південний
Легка промисловість у т. ч.	100,0	100,0	100,0	100,0
текстильна	32,1	28,3	34,6	32,4
швейна	48,0	51,0	45,6	49,5
шкіряна, хутрова та взуттєва	19,2	20,3	18,8	17,9
інші галузі	0,7	0,4	1,0	0,2

ЛЕ́НІНЕ (до 1957 — Сім Колодязів) — селище міського типу Крим. обл., райцентр. Залізнична ст. Сім Колодязів. Аеро- і автовокзали. 8,9 тис. ж. (1990). Виникло у кін. 19 ст., с-ще міськ. типу з 1957. Поверхня — хвиляста рівнина. Пересічна т-ра січня —1,6°, липня +23,8°. Опадів 350 мм на рік. Пл. зелених насаджень 93,9 га. У Л.— виноробний, комбікормовий, великопанельного домобудування з-ди, хлібокомбінат, лісгоспзаг. Істор.-революц. музей.

ЛЕ́НІНСЬКЕ (до 1936 — селище шахти № 9, до 1944 — селище шахти ім. Леніна) — селище міського типу Луганської обл., підпорядковане Свердловській міськраді. Залізнич. ст. Вальянівський. 5,3 тис. ж. (1990). Виникло 1900, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня слабохвиляста. На Пн. Зх. і Пд. Сх. є терикони та відвали. Пересічна т-ра січня —7,7°, липня +21,4°. Опадів 500 мм на рік. Часті суховії і пилові бурі. Зелених насаджень 12 га. У селищі — 1 кам.-вуг. шахта, з-д алюмінієвих сплавів виробничого об'єднання «Донецьквторкольормет».

ЛЕ́НІНСЬКИЙ РАЙОН — район на Сх. Крим. обл. Утв. 1930. Пл. 2,9 тис. км². Нас. 78,3 тис. чол., у т. ч. міського — 30,8 тис. (1990). У районі — с-ща міськ. типу *Леніне* (райцентр), *Багерове*, *Щолкіне* і 68 сільс. населених пунктів.

Розташований на *Керченському півострові*. На Пн. омивається Азовським м. (зат. *Сиваш*, *Арабатська затока*, *Казантіпська затока*), на Сх.— *Керченською протокою*, на Пд.— Чорним м. *(Феодосійська затока)*. Поверхня більшої частини району — горбисто-пасмова акумулятивно-денудаційна рівнина. Кільцеподібні пасма чергуються з улоговинами і кількома групами *грязьових вулканів*. На берегах Чорного та Азовського морів — абразійні форми рельєфу (див. *Абразія*). Берегова лінія розчленована слабо (на Пд.-Зх.— коса *Арабатська Стрілка*). Корисні копалини: залізна руда *(Керченський залізорудний басейн)*, вапняки, нафта, природний газ, сірка тощо. Є лік. грязі, джерела мін. вод. Міститься у *Кримській степовій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —1,6°, липня +23,8°. Опадів 350 мм на рік, більша їх частина випадає в теплий період року. Висота снігового покриву 8 см (нестійкий). Період з т-рою понад +10° становить 186 днів. Метеостанція (с. Мисове). Узбережні ділянки тер. району належать до дуже посушливої, помірно жаркої агрокліматич. зони з м'якою зимою, центр. та західна — до Передгірного Кримського посушливого, дуже теплого агрокліматич. району з м'якою зимою. Багато солоних озер, зокрема *Качик*, *Тобечицьке озеро*, *Актаське озеро*, *Чокрацьке озеро*, *Узунларське озеро*, *Кояське озеро*. Територією Л. р. проходить *Північно-Кримський канал* ім. Комсомолу України. Переважають чорноземи південні (56 % площі району), каштанові грунти (38 %), солончаки (6 %). Пл. лісонасаджень 7,1 тис. га, у т. ч. лісосмуг — 1,8 тис. га. Природна солончакова та типчаково-ковилова рослинність мало збереглася. У районі — заказник *Астанінські Заплави*, *Арабатський заказник*, пам'ятка природи Джау-Тепе (респ. значення); 4 пам'ятки природи, 6 узбережних аквальних комплексів та 2 заповідні урочища (місц. значення).

Найбільші підприємства: виноробний, комбікормовий з-ди, хлібокомбінат, лісгоспзаг (Леніне), соковий з-д (Багерове), рибні цехи (села Мисове, Заводське, Семенівка). С. г. спеціалізується на рослинництві зерново-виноградарського та тваринництві м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, овочеві, виноград. Допоміжні галузі тваринництва — вівчарство, свинарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 185, у т. ч. орні землі — 115,0, пасовища — 66,0. Зрошується 5,8 тис. га. У районі — 15 колгоспів (у т. ч. риболовецький), 7 радгоспів, 2 птахофабрики (села Ленінське, Завітне). Експеримент. геліоелектростанція (Щолкіне). Залізничні станції: Сім Колодязів, Багерове, Петрове, Останіно, Чистопілля. Автомоб. шляхів 715 км, у т. ч. з твердим покриттям — 552 км. Істор.-революц. музей (Леніне). На узбережжі — пансіонати, бази відпочинку, піонерські табори. Об'єкти туризму: Багеровські каменоломні — місце базування партизанських загонів у роки громадян. та Вел. Вітчизн. воєн; численні археол. пам'ятки, зокрема городища Кітей, 5 ст. до н. е.— 4 ст. н. е. (на тер. с. Яковенкового), та Ілурат, 1—3 ст. (поблизу с. Іванівки), пам'ятка архітектури — Арабатська фортеця, 1703 (с. Кам'янське). *В. Б. Кудрявцев.*

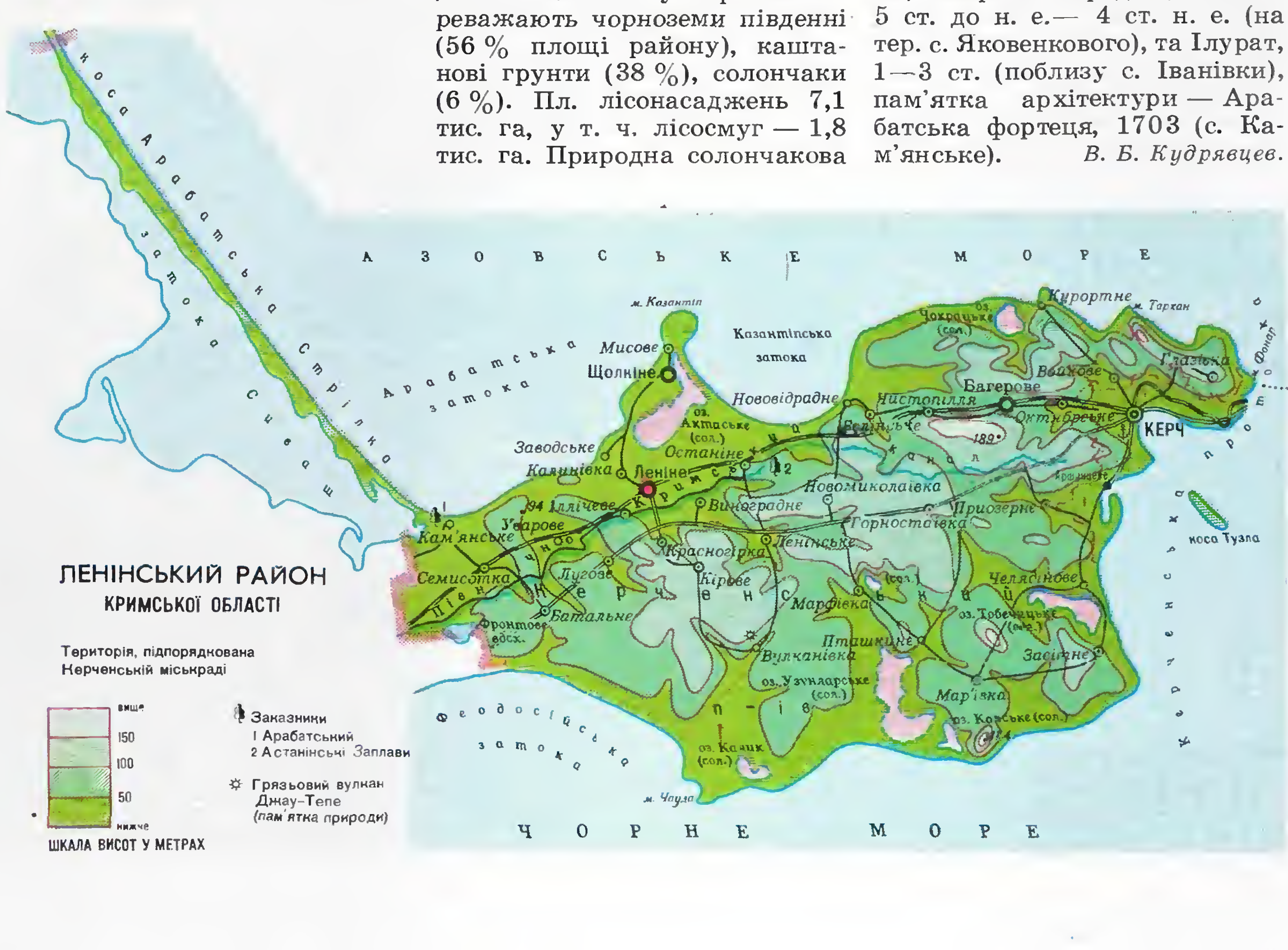

ЛЕС (нім. Löss) — континентальна осадочна гірська порода. Для Л. властиві світло-палевий колір, висока пористість (40—55 %), переважання пилуватих (0,01—0,05 мм) фракцій, представлених мікроагрегатами, карбонатність, наявність видимих вертикальних капілярів, прихована горизонтальна шаруватість, здатність у сухому стані утворювати стовпчасті окремості (в природному заляганні — обриви).
Зерна Л. складаються переважно з кварцу, а також польового шпату, в меншій кількості — слюд. Єдиної думки про походження Л. немає. Більшість дослідників вважає, що на Україні, як і на ін. рівнинних територіях з помірним кліматом, Л. утвор. в холодних і прохолодних степах перигляціальної зони протягом льодовикових епох. Лесова товща перешаровується горизонтами похованих грунтів, які сформувалися за міжльодовиков'я. На цій ритмічності базується схема стратиграфічного розчленування Л., уперше в світі розроблена у працях вітчизн. вчених О. Г. Набоких і В. І. *Крокоса* і згодом деталізована П. К. *Заморієм* і М. Ф. *Векличем.* На Україні виділено 8 горизонтів Л: приазовський, сульський і тилігульський нижньоантропогенові, дніпровський і тясьминський середньоантропогенові, удайський, бузький і причорноморський верхньоантропогенові. Леси і лесоподібні суглинки та супіски (породи, які не мають деяких окремих ознак Л.) вкривають 65 % тер. України; для них характерне покривне залягання на різних геоморфологічних елементах.
За умовами залягання, повнотою розрізу та фізико-мех. властивостями розрізняють Л. позальодовикової зони і *Дніпровського льодовикового потоку.* У позальодовикових районах на умови залягання суцільного лесового покриву на межиріччях, схилах і високих терасах вплинули в основному неотектонічний режим окремих ділянок і ярусність рельєфу. На Придніпровській низовині, у Пн. Причорномор'ї і найнижчих ділянках пд. схилів Придніпровської височини в умовах переважаючої акумуляції утв. лесовий покрив ритмічної будови потужністю 20—30 м (максимальна — до 50 м); заг. закономірністю є збільшення щільності та вмісту глинистих фракцій із збільшенням віку верств. Для височин і передгір'їв характерні невитриманість горизонтів, нерівномір-

Відслонення лесу. Південний схил Словечансько-Овруцького кряжа.

на потужність при переважанні ділянок з малопотужним (5—10 м, рідше 15 м) покривом, типові Л. трапляються у верх. частинах розрізу. В області Дніпровського льодовикового потоку лесові товщі зазнали льодовикової денудації. У межах Українського Полісся досить щільні лесоподібні суглинки й супіски потужністю 4—5 м (рідко до 10 м) залягають на найвищих ділянках рельєфу («лесові острови»). Розташовані на Пд. від них лесові рівнини, що сформувалися на плато і терасах Дніпра та його лівобережних приток, складені надморенною товщею легких і середніх суглинків і лесів потужністю 5—10 м на розчленованому Правобережжі і 7—15 м на Лівобережжі. Первинні лесові покриви утв. субгоризонтальну слабохвилясту поверхню рельєфу. На височинах в умовах, що сприяють глибинній ерозії і площинному змиву, виникли рівнини, розчленовані яружно-балковою сіткою. Для низовинних степових рівнин характерні специфічні форми рельєфу — *блюдця степові, поди.*
Особливістю Л. є здатність до ущільнення при надмірному зволоженні, що призводить до просадок поверхні, зсуву схилів, деформації споруд; це потребує особливих заходів при буд-ві. Л. є добрим матеріалом для спорудження насипів, сировиною для виробн. цегли, черепиці, клінкеру.
На лесах сформувалися найродючіші у республіці грунти *лісостепової агрогрунтової зони* і *степової агрогрунтової зони.*

Літ.: Веклич М. Ф. Стратиграфия лессовой формации Украины и соседних стран. К., 1968; Краев В. Ф. Инженерно-геологическая характеристика пород лессовой формации Украины. К., 1971; Краєв В. Ф. Склад і властивості лесових порід Північного Причорномор'я. К., 1973.

С. І. Орловська.

ЛЕ́СНІВ — гірська вершина *Покутсько-Буковинських Карпат*, у межах Івано-Фр. області. Вис. 1255 м. Складається з *флішу*. Середні та нижні частини схилів розчленовані притоками р. *Пруту*, залісені. Пригребенева частина Л. вкрита гірськими луками. Джерело прісної води. На вершині — тригонометричний пункт.

Б. Ф. Лящук.

ЛЕТИ́ЧІВ — селище міського типу Хмельн. обл., райцентр. Розташований при впадінні р. *Вовк* у *Південний Буг*, за 33 км від залізнич. ст. Деражня. Автовокзал. 11,6 тис. ж. (1990). Вперше згадується 1411, с-ще міськ. типу з 1924. Пересічна т-ра січня —5,4°, липня +18,4°. Опадів 609 мм на рік. У Л.— Щедрівська колонія чайок (зоол. пам'ятка природи місц. значення). Пл. зелених насаджень 204 га. З-ди: агрегатний, пресових вузлів, «Кераміка», цегельний, прод. товарів, маслоробний; ф-ки: меблева і швейна. Музей історії Летичева.
Об'єкти туризму — пам'ятники укр. нар. герою У. Кармалюку, якого тут поховано; меморіальний комплекс на честь рад. воїнів та воїнів-односельчан, які загинули в роки Вел. Вітчизн. війни; пам'ятки архітектури: залишки замку (16 ст.) з костьолом Успіння (1606—38), Михайлівська церква (17 ст., 1836).

ЛЕТИ́ЧІВСЬКА РІВНИ́НА — підвищена рівнина на межі Хмельн. і Вінн. областей, між с-щами міськ. типу Летичевом і Літином. Являє собою долиноподібне зниження, з'єднує долину *Південного Бугу* і верхів'я *Згару*. Довж. 35 км, шир. 12—16 км. Переважні вис. 280—300 м, макс.— 326 м. Поверхня слабогорбиста, місцями вапнякові скелі. Л. р. є прохідною долиною середньоантропогенового віку. Складається з вапняків, гранітів, перекритих лесовидними суглинками та пісками. Вкрита лучно-болотною рослинністю. С.-г. угіддя. Вперше виділена В. Д. *Ласкаревим* як льодовикова долина, М. І. *Дмитрієв* і В. Г. *Бондарчук* вважають її алювіальною терасою рисвюрмського часу.

В. М. Тимофєєв.

Летичів.
Пам'ятник українському народному герою У. Кармалюку.

ЛЕТИ́ЧІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у сх. частині Хмельн. обл. Утв. 1925. Пл. 0,95 тис. км^2. Нас. 39,7 тис. чол., у т. ч. міського — 13,6 тис. (1990). У районі — с-ща міськ. типу *Летичів* (райцентр), *Меджибіж* та 56 сільс. населених пунктів.
Лежить у межах *Подільської височини.* Поверхня — підвищена платоподібна лесова денудаційна (на Пд.-Сх.— алювіально-зандрова) рівнина, розчленована ярами та балками. Є також прохідні водно-льодовикові та давні річкові долини. Глиб. розчленування рельєфу до 100 м. Корисні копалини: торф, граніти, вапняки, глина, пісок. Розташований у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня —5,5°, липня +18,5°. Опадів 570 мм на рік, випадають переважно влітку. Період з т-рою понад +10° становить 165 днів. Висота снігового покриву 20 см. Належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Тер. району протікає ріка *Південний Буг* з притоками *Бужком* і *Вовком, Згаром.* Споруджено 68 ставків (заг. пл. водного дзеркала 558 га). Переважають сірі лісові грунти та чорноземи опідзолені (72 % площі району), на решті території — дерново-підзолисті, лучні, торфово-болотні грунти, є також торф'яники (на Пд.-Сх.). Пл. лісів 19,7 тис. га (дуб, граб, береза, вільха, сосна), у т. ч. 2,5 тис. га лісосмуг та водоохоронних насаджень. У районі — заказник *Башта* (респ. значення), 2 зака́зники, 7 пам'яток природи та 2 заповідні урочища (місц. значення).
Розвинуті харч., легка та буд. матеріалів галузі пром-сті. Найбільші підприємства: Меджибізький плодоконсервний, летичівські маслоробний, прод. товарів, пресових вузлів з-ди,

швейна та меблева ф-ки, гранітні кар'єри.
Сільське господарство спеціалізується на рослинництві зерново-буряківничого і тваринництві м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: цукр. буряки, озима пшениця, ячмінь, горох, картопля, овочеві. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 57,8, у т. ч. орні землі — 50,4, сінокжаті — 2,4, пасовища — 3,7, багаторічні насадження — 1,3. Зрошується 0,7 тис. га, осушено 2,8 тис. га. У районі — 19 колгоспів, радгосп, бройлерна ф-ка (Летичів). Автомоб. шляхів 558 км, у т. ч. з твердим покриттям — 424 км. Музеї — історії Летичева та істор.-етнографічний (Меджибіж).
Об'єкти туризму: пам'ятники українському нар. герою У. Кармалюку; меморіальний комплекс на честь рад. воїнів та воїнів-односельчан, які загинули в роки Вел. Вітчизн. війни (Летичів); пам'ятки архітектури 14—19 ст. (Меджибіж), 16—19 ст. (Летичів). *Г. І. Денисик, Б. Д. Панасенко.*

Лешнівський заказник.

ЛЕШНІ́ВСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — бот. заказник респ. значення (з 1978). Розташований у Бродівському р-ні Львів. обл. Перебуває у віданні Бродівського лісгоспзагу. Пл. 58 га. Охороняється ділянка 150-річних лісів з сосни звичайної та дуба звичайного з домішкою граба, зрідка ясена і явора. Осн. площу займають цінні високопродуктивні соснові судіброви зеленчукові та вологі дубові субори чорницеві пралісового характеру. З рідкісних видів рослин трапляються грушанка круглолиста, грушанка середня, барвінок малий, а також любка дволиста, занесена до Червоної книги УРСР. Має наук. значення; використовується як лісонасіннєва ділянка. *С. М. Стойко.*

ЛИМА́Н — заплавне озеро у Зміївському районі Харків. обл., у заплаві Сіверського Дінця. У природному стані довж. озера становила 7,5 км, пересічна шир. 3 км, пл. 16 км^2, пересічна глиб. 2 м. З спорудженням Зміївської ДРЕС улоговина Л. зазнала значних змін і використовується як охолоджувач електростанції. Низькі береги подекуди обваловані. Взимку Л. замерзає, крім ділянок, де скидають теплі води станції. Дно піщане, замулене. Спостерігається інтенсивний розвиток фіто- і зоопланктону.

ЛИМА́Н (від грец. λιμήν — гавань, бухта) — витягнута мілководна *затока*, що утворюється при затопленні морем пригирлової частини річкової долини або балки внаслідок незначного опускання суходолу. Л. бувають відкриті (сполучені з морем) і закриті (відокремлені від моря *косами*, пересипами). В і д к р и т і Л. мають постійний зв'язок з морем, а також досить велику і сталу площу водного дзеркала. Розміри з а к р и т и х Л. (лиманних озер) змінюються залежно від випаровування і надходження води. Рівень води в них нижче від р. м; живлення відбувається переважно за рахунок стоку малих річок, а також інфільтрації мор. вод або внаслідок прориву кіс чи пересипів під час штормів. Відкриті Л. поступово замулюються, закриті — заболочуються і заростають галофітною рослинністю. В умовах посушливого клімату при невеликій кількості притоку прісних вод Л. сильно засолюються.
На Україні Л. поширені на узбережжях Чорного й Азовського морів; найбільші з них: Дніпровсько-Бузький, Дністровський, Молочний, Тилігульський, Хаджибейський, Березанський, Куяльницький, Будацький (див. окремі статті). Багато Л. використовують для лік. цілей (див. *Лікувальні грязі*), добування кухонної солі та мін. сировини.
Літ.: Швець Г. І. Голубі перлини України. К., 1969.
Л. М. Козінцева.

ЛИМА́Н — селище міського типу Зміївського району Харків. обл. Розташований на березі оз. Лиман, за 7 км від залізнич. ст. Комсомольське. 4,4 тис. ж. (1990). Відомий з 1682, с-ще міськ. типу з 1958. Пересічна т-ра січня —8,0°, липня +20,2°. Опадів 522 мм на рік. Пл. зелених насаджень 3,0 га.

ЛИМА́НСЬКЕ (до 1944 — Зельці) — селище міського типу Роздільнянського р-ну Одес. обл. Розташоване на березі *Кучурганського лиману*, за 10 км від залізнич. ст. Кучурган. 8,7 тис. ж. (1990). Засн. наприкінці 18 ст., селище міськ. типу з 1957. Пересічна т-ра січня —3,5°, липня +22,7°. Опадів 420 мм на рік. Пл. зелених насаджень 1,7 тис. га. Меблевий цех Одес. меблевого комбінату. Профес.-тех. училище.

Закритий лиман. Великий Аджалицький лиман. Одеська область.

ЛИ́МЕНСЬКА ДОЛИ́НА — міжгірна долина у пд.-зх. частині *Південного берега Криму*. Розташована між вулканічним хребтом Пиляки-Хир (на Зх.) і г. *Кішка* (на Сх.). Має ущелиноподібну форму. Місцями є виходи вулканічних порід. У межах Л. д.— водотік. Ниж. та серед. частини долини terасовані; використовують під плантації тютюну і винограду; фруктові сади. Верх. частина Л. д. вкрита дубово-сосновим лісом. *М. І. Лисенко.*

ЛИНОВЕ́ЦЬ — озеро карстового походження у Любомльському р-ні Волин. обл., на Пд. від с. Світязь, у групі *Шацьких озер*. Каналами сполучене з озером *Світязь*. Довж. 0,22 км, пересічна шир. 0,91 км, пл. 0,02 км^2, пересічна глиб. 0,9 м, найбільша — 1,5 м. Улоговина округлої форми. Береги низькі, заболочені. Живиться атм. і підземними водами та за рахунок водообміну з ін. озерами. Вода в Л. чиста, з буруватим відтінком. Біля берегів Л. заростає очеретом, осокою, кугою озерною. Водяться лящ, щука, карась, є раки. Рибництво. У прибережних заростях — гніздування птахів. *Я. О. Мольчак.*

ЛИНО́ВИЦЯ — селище міського типу Прилуцького р-ну Черніг. обл., розташоване на р. Руда (прит. *Удаю*, бас. Дніпра). Залізнич. ст. Линовиця. 3,4 тис. ж. (1990). Перша згадка про Л. в істор. джерелах 1629, селище міськ. типу з 1960. Пересічна т-ра січня —6,7°, липня +20,0°. Опадів 520 мм на рік. Пл. зелених насаджень 166 га. Два парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва: Жевахівщина, 18 ст., та Линовицький ім. Т. Г. Шевченка (обидва — місц. значення). Цукр. комбінат, філіал Прилуцького комбінату хлібопродуктів.

ЛИ́ПА — річка у Горохівському р-ні Волин. обл., ліва прит. *Стиру* (бас. Прип'яті). Довж. 43 км, пл. бас. 538 км^2. Бере початок поблизу с. Квасів. Долина трапецієподібна, шир. до 5 км. Заплава заболочена, шир. її від 50 м до 2,5 км. Річище помірно звивисте, завширшки 5—8 м. Пересічна глиб. 1,2 м. Похил річки 0,77 м/км. Живлення мішане. Замерзає у серед. грудня, скресає у серед. березня. Споруджено штучні водойми для тех. водопостачання, рибництва та ін. Л.— водоприймач осушувальних систем. Річище Л. на протязі 20 км випрямлене, розширене і поглиблене. На річці — м. Горохів.

І. М. Коротун.

ЛИПЕ́ЦЬ — річка у Харківському р-ні Харків. обл., ліва прит. р. *Харків* (бас. Сіверського Дінця). Довж. 26 км, пл. бас. 219 км^2. Бере початок на пд. схилах Середньоросійської височини в межах Бєлгород. обл. РРФСР. Заплава широка, вкрита лучною рослинністю. Річище помірно звивисте. Глиб. 0,5—1,5 м. Похил річки 1,5 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає наприкінці листопада — на поч. грудня, скресає у березні. Використовують частково для зрошування і побут. потреб.

ЛИПЕ́ЦЬКА — річка у Котовському і Ананьївському р-нах Одес. обл., права прит. *Тилігулу* (впадає у *Тилігульський лиман*). Довж. 33 км, пл. бас. 293 км^2. Бере початок в межах Подільської височини, на Сх. від м. Котовська. Долина V-подібна, з крутими схилами, розчленованими балками і ярами. Шир. долини до 1,5 км, глиб. до 80 м. Заплава завширшки 300 м, є заболочені ділянки. Річище замулене, маловиразне. Похил річки 2,1 м/км. Живлення снігове і дощове. Влітку пересихає. Льодостав нестійкий; у суворі зими перемерзає. Є ставки. Воду використовують для с.-г. потреб.

Т. Д. Борисевич.

ЛИ́ПІВСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — орнітологічний заказник респ. значення (з 1974). Розташований у Золотоніському р-ні Черкас. обл. Перебуває у віданні Управління експлуатації Кременчуцького водосховища. Пл. 4500 га. Охороняється частина акваторії водосховища з островами як місце концентрації значної кількості водоплавних птахів. Тут гніздяться крижень, чирок, свищ, лиска, різні види куликів; у прибережній смузі — сорокопуд сірий, синиця велика, горлиця та ін. У період весняних і осінніх міграцій Л. з. є місцем відпочинку перелітних птахів. Багато видів риб (лящ, сом, судак, щука тощо). *А. П. Федоренко.*

ЛИ́ПКА — річка у Конотопському р-ні Сум. обл., ліва прит. *Єзучу* (бас. Дніпра). Довж. 30 км, пл. бас. 139 км^2. Бере початок поблизу смт Дубов'язівки. Долина коритоподібна, шир. до 2 км, глиб. до 15 м. Річище слабозвивисте, пересічна шир. 2—3 м. Похил річки 0,8 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає наприкінці листопада, скресає у березні. Воду частково використовують для с.-г. потреб.

В. С. Перехрест.

ЛИ́ПОВА ДОЛИ́НА — селище міського типу Сум. обл., райцентр. Розташована при впадінні р. Липівки у р. Хорол (бас. Дніпра), за 32 км від залізнич. ст. Ромни. 5,4 тис. ж. (1990). Виникла у 1-й пол. 17 ст., с-ще міськ. типу з 1961. Поверхня рівнинна. Пересічна т-ра січня —7°, липня +19,6°. Опадів 510 мм на рік. Пл. зелених насаджень 120 га. В Л. Д.— комбікормовий з-д, харчокомбінат, цех Роменського з-ду замінника незбираного молока.

ЛИПОВЕ́ЦЬ — селище міського типу Вінн. обл., райцентр. Розташований на р. *Собі* (прит. Пд. Бугу), за 13 км від залізнич. ст. Липовець. Автовокзал. 9,4 тис. ж. (1990). Перша писемна згадка про Л. належить до 1545, с-ще міськ. типу з 1925. Поверхня пологохвиляста. Пересічна т-ра січня —6,6°, липня +18,9°. Опадів 635 мм на рік. Пл. зелених насаджень 61 га. Метеостанція. У Л.— дослідний з-д Всесоюзного наук.-виробничого об'єднання «Ремдеталь», мол., продтоварів, хлібний і цегельний з-ди, районне підприємство «Агромаш», міжколг. с.-г. підприємство по виробн. свинини та комбікормів.

ЛИПОВЕ́ЦЬКЕ О́ЗЕРО — озеро вулканічного походження у Хустському р-ні Закарп. обл. Лежить на пн.-сх. схилі гірського масиву Тупий, вище с. Липча. Довж. 45 м, шир. 43 м, пл. 0,18 га. Улоговина округлої форми. Береги низькі, подекуди вкриті чагарниками. Живиться переважно підземними водами. Витікає невеликий потік (бас. р. Ріки), який живить каскад ставків. Вода в озері прісна, чиста. Взимку замерзає. Водорості поширені мало; планктон представлений переважно мікроскопічними ракоподібними.

ЛИПОВЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-сх. частині Вінн. обл. Утв. 1923. Пл. 0,97 тис. км^2. Нас. 48,1 тис. чол., у т. ч. міського — 17,2 тис. (1990). У районі — с-ща міськ. типу *Липовець* (райцентр), *Турбів* та 57 сільс. населених пунктів. Лежить у межах *Придніпровської височини*. Поверхня — підвищена пологохвиляста лесова рівнина, розчленована балками. Корисні копалини: граніт, каолін, піски, глина, торф. Район розташований у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —6,6°, липня +18,9°. Опадів 635 мм на рік, більша частина випадає влітку. Висота снігового покриву 15 см. Період з т-рою понад +10° становить 159 днів. Метеостанція (Липовець). Лежить у недостатньо вологій, теплій агрокліматич. зоні. Гол. річки — *Десна* і *Соб* (притоки Пд. Бугу). Переважають чорноземи типові малогумусні, чорноземи опідзолені та темно-сірі опідзолені грунти (90,2 % площі району); є також лучні, сірі та ясно-сірі лісові грунти. Пл. лісів 3,6 тис. га (дуб, граб, ясен, клен, сосна), 975 га полезахисних та водоохоронних насаджень, у т. ч. 601 га лісосмуг. Несприятливими факторами є шкідливі викиди пром. підприємств у атмосферу (бл. 1860 т на рік), підвищений вміст нітратів у природних водах. У Л. р.— 4 гідролог. пам'ятки природи (місц. значення). Розвинуті маш.-буд. (Липовецький дослідний Всесоюзного наук.-виробничого об'єднання «Ремдеталь» та Турбівський маш.-буд. з-ди) та харч. (липовецькі мол., хлібний, продтоварів з-ди) галузі пром-сті. Є каоліновий і склоробний з-ди та цукр. комбінат (Турбів), паперова ф-ка (с. Росоша), цегельний з-д (Липовець). С. г. спеціалізується на рослинництві зерново-буряківничого та тваринництві м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, цукр. буряки, ячмінь, горох, овочеві. Садівництво. Розвинуті

Липівський заказник.

скотарство, свинарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 78,5, у т. ч. орні землі — 71,0, сіножаті — 1,3, пасовища — 5,6. Зрошується 321 га, осушено 990 га. У районі — 29 колгоспів, 2 радгоспи. Міжколг. с.-г. підприємство по виробн. свинини та комбікормів, районне підприємство «Агромаш» (Липовець). Залізничні станції Турбів і Липовець. Автомоб. шляхів 317 км, у т. ч. з твердим покриттям — 227 км. Профес.-тех. уч-ще (с. Зозів). Краєзнавчі музеї з матеріалами, присвяченими акад. АН УРСР і АН БРСР П. А. Тутковському, уродженцю Липовця (села Вахнівка, Лукашівка). Об'єкти туризму: пам'ятки архітектури — палаци у селах Нападівці (18 ст.) та Старій Прилуці (поч. 20 ст.).

Г. І. Денисик, Б. Д. Панасенко, О. І. Роговий.

ЛИПОВОДОЛИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-зх. частині Сум. обл. Утв. 1923. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 25,8 тис. чол., у т. ч. міського — 5,4 тис. (1990). У районі — с-ще міськ. типу *Липова Долина* (райцентр) та 70 сільс. населених пунктів. Лежить у пн. частині *Полтавської рівнини*. Поверхня — низовинна лесова рівнина, що має заг. похил на Пд. Зх. Осн. корисна копалина — цегельна глина. Розташований у межах *Лівобережно-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня —7°, липня +19,6°. Період з т-рою понад +10° становить 150—170 днів. Опадів 470—560 мм на рік, осн. частина їх випадає у весняно-літній період. Пересічна висота снігового покриву 25 см. Міститься у недостатньо вологій, теплій агрокліматич. зоні. Річки бас. Дніпра — *Хорол* та *Грунь*. Збудовано водойми заг. площею водного дзеркала 439 га. Найпоширеніші типові малогумусні чорноземи і темно-сірі опідзолені та лучні і лучно-болотні грунти. Осн. типи рослинності — соснові і широколистяні ліси та різнотравно-злакова і лучно-степова. Пл. лісів 5,6 тис. га. Переважають дуб, сосна, осика, клен. Найбільші пром. підприємства — липоводолинські комбікормовий з-д та харчокомбінат. С. г. спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, ячменю, гороху, кукурудзи, вівса, цукр. буряків, соняшнику, конопель та виробн. м'яса і молока. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 73,1, у т. ч. орні землі — 63,8, сіножаті і пасовища — 8,5. Галузі тваринництва — скотарство, вівчарство, птахівництво, свинарство. У районі — 17 колгоспів, 4 радгоспи. Автомоб. шляхів 257 км, у т. ч. з твердим покриттям — 210 км. Профес.-тех. уч-ще (с. Синівка).

В. В. Доброчаева.

ЛИ́ПСЬКИЙ Володимир Ігполитович (11.III 1863, с. Самостріли Ровен. обл. — 24.II 1937, Одеса) — укр. рад. ботанік, фітогеограф, акад. АН УРСР з 1919, чл.-кор. АН СРСР з 1928. У 1887 закінчив Київ. ун-т, у якому працював протягом 1887—94. У 1894—1917 — співробітник Бот. саду в Петербурзі. 1921—22 — віце-президент, 1922—28 — президент АН УРСР. У 1928—37 — в Бот. саду в Одесі (1928—33 — директор). Здійснив численні подорожі та експедиції в Серед. Азію, Молдавію, на Україну, Кавказ, а також у країни Зх. Європи, Азії, Африки, Америки. Осн. праці присвячені питанням флористики, систематики, географії рослин, гербарній справі, принципам організації бот. садів. Вивчав рослинність Сухого лиману поблизу Одеси, поклади торфу і мін. радіоактивні джерела в Житомир. та Київ. областях. Досліджував водорості акваторії Чорного м., що дало можливість розпочати виробн. йоду та агар-агару. Ім'ям Л. названо 47 нових видів рослин, одну з вершин Паміру.

В. І. Липський.

Літ.: Барбарич А. І. Володимир Іполитович Липський. К., 1958; Гольд Т. М., Доброчаєва Д. М. Володимир Іполитович Липський (до 125-річчя з дня народження). «Український ботанічний журнал», 1988, т. 45, № 3; Доброчаева Д. Н. Владимир Ипполитович Липский (1863—1937). «Очерки истории естествознания и техники», 1989, в. 36.

Г. П. Мокрицький.

ЛИП'Я́НКА — річка у Шполянському р-ні Черкас. обл., ліва прит. Товмача (бас. Пд. Бугу). Довж. 30 км, пл. бас. 169 км². Бере початок поблизу с. Кримки. Долина трапецієвидна, шир. до 2,5 км, глиб. до 40 м. Заплава вкрита лучною рослинністю і чагарниками. Річище звивисте, пересічна шир. 2 м. Похил річки 2,2 м/км. Живлення мішане. Замерзає на поч. грудня, скресає у серед. березня. Споруджено ставки. Воду використовують для тех. водопостачання та зрошування. Здійснюється залуження прибережних смуг. *Ю. П. Яковенко.*

ЛИП'Я́НКА — річка у Полтав. обл., права прит. Орелі (бас. Дніпра). Див. *Мокра Лип'янка.*

ЛИ́СА ГОРА́ — вершина горбогірного пасма *Гологори*. Розташована за 3 км на Зх. від с. Червоного Золочівського р-ну Львів. обл. Через Л. г. проходить лінія Гол. Європейського вододілу. Вис. 411,8 м. Зх. і пн. схили круті, пд. і східні — пологі. Складається гол. чин. із сірих мергелів, перекритих товщею пісків та пісковиків. Вкрита переважно лучно-степовою реліктовою рослинністю, місцями трапляються соснові насадження; 12 видів рослин занесено до *Червоної книги СРСР* і 18 — до *Червоної книги УРСР*, серед них — відкасник татарниколистий, сон великий, зозулинець шоломоносний.

І. П. Ковальчук.

ЛИСЕ́ЦЬ — селище міського типу Тисменицького р-ну Івано-Фр. області. Розташований на р. Бистриця-Солотвинська (прит. Бистриці, бас. Дністра), за 11 км від залізнич. станції Івано-Франківськ. 3,0 тис. ж. (1990). Відомий з 1491, с-ще міськ. типу з 1940. Пересічна т-ра січня —4,9°, липня +18,4°. Опадів 610 мм на рік. Пл. зелених насаджень 16,7 га. Вишивальний цех Івано-Фр. ф-ки ім. Рози Люксембург, дільниця обл. управління осушувальних систем та ін.

ЛИСИЧА́НСЬК — місто обласного підпорядкування Луганської обл. Розташований в зх. частині області, на р. Сіверському Дінці (прит. Дону). Залізнична станція. 126,6 тис. ж. (1990). Засн. 1795, місто з 1938. Поверхня хвиляста, погорбована, розчленована ярами та балками. Пересічна т-ра січня —6,6°, липня +21,8°. Опадів 494 мм на рік. Пл. зелених насаджень 18,9 тис. га. У Л.— Донсодівське і Білогорівське відслонення (геол. пам'ятки природи місц. значення). Один з центрів Лисичансько-Рубіжанського пром. вузла. Спеціалізацію пром. комплексу міста визначають вуг. (1796 в Л. збудовано першу в Донбасі кам.-вуг. шахту; нині діє 6 шахт об'єднання «Лисичанськвугілля»), хім. та нафтохім. (з-ди: содовий, гумотех. виробів, шиноремонтний) галузі. Підприємства нафтопереробної, скляної, легкої, харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Діє ТЕЦ. У Л.— мед. і пед. уч-ща, гірничий і вечірній нафтохім. технікуми, 6 профес.-тех. уч-щ.

Музеї — краєзнавчий, укр. рад. поета В. М. Сосюри. Серед об'єктів туризму — пам'ятники героям громадянської війни, першовідкривачеві вугілля в Донбасі Г. Г. Капустіну, на честь відкриття першої вуг. шахти Донбасу.

Літ.: Подов В. И. Лисичанск. Путеводитель. Донецк, 1977.

В. О. Максименко.

ЛИСИЧА́НСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Ств. 1964 на громадських засадах; 1968 йому присвоєно звання «Народний музей»; 1979 перетворено на державний — відділ Луганського обл. краєзнавчого музею. У фондах зберігається 13 тис. експонатів, з них демонструється понад 3,7 тис. У складі Л. к. м.— 3 відділи: природи, історії дорад. періоду, історії рад. періоду. Зібрання музею містять зразки грунтів, чучела тварин і птахів, відбитки на камені й вугіллі деревовидних папоротей і хвощів. Представлені матеріали про організацію охорони навколишнього середовища, зокрема тваринного і рослинного світу. Музей проводить тематичні й

оглядові екскурсії, лекції. Щороку його відвідує понад 56 тис. чоловік. *А. І. Степанов.*

ЛИСОГІР — річка у Талалаївському і Срібнянському р-нах Черніг. обл., ліва прит. *Удаю* (бас. Дніпра). Довж. 61 км, пл. бас. 1040 км^2. Бере початок поблизу с. Лисогори Ічнянського р-ну. Долина завширшки 1—2 км. Заплава двостороння, подекуди заболочена, шир. до 0,5 км. Річище звивисте, на окремих ділянках каналізоване. Шир. його до 10 м, пересічна глиб. 1—2 м, максимальна — 2—2,5 м. Похил річки 1,2 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає наприкінці листопада — на поч. грудня, скресає у березні. Воду Л. використовують для госп. потреб. На берегах — місця відпочинку. У бас. річки створюють *водоохоронні зони*. *Л. В. Мискіна.*

ЛИСО́К, Болото Лисок — гідролог. пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташований у Долинському р-ні Івано-Фр. обл. Перебуває у віданні Вигодського лісокомбінату. Пл. 8 га. Охороняється оліготрофне болото в заплаві р. Свічі. Унікальне для Карпат поєднання в рослинному покриві мезотрофних і оліготрофних угруповань (журавлина звичайна та журавлина дрібноплода, андромеда багатолиста, плаун заплавний та ін.).

ЛИСТУВА́ТА — вершина *Гринявських гір*, у межах Івано-Фр. обл. Вис. 1525 м. Поверхня округла, схили середньої крутизни. Складається з пісковиків. Вкрита різнотравно-злаковими луками, що формуються на дерново-буроземних грунтах. Подекуди — фрагменти біловусових і чорницевих пустищ. Луки використовують як пасовища. *М. М. Рибін.*

ЛИ́СЯНКА — селище міського типу Черкас. обл., райцентр. Розташована на р. Гнилому Тікичі (прит. Тікичу, бас. Пд. Бугу). Вантажна залізнична станція. Автостанція.
8,9 тис. ж. (1990). Вперше згадується у документах 1593, с-ще міськ. типу з 1965. Поверхня погорбована. Пересічна т-ра січня —6,4°, липня +19,1°. Опадів 484 мм на рік. Збудовано 5 ставків (пл. 10,5 га). Пл. зелених насаджень 72,4 га. У межах селища — гідролог. заказник Лисянський (місц. значення). В Л.— хлібокомбінат, мол., комбікормовий з-ди. Лісомеліоративна та рибоводно-меліоративна станції. Профес.-тех. уч-ще, істор.-краєзнавчий музей.

ЛИСЯ́НСЬКИЙ Юрій Федорович (13.VIII 1773, м. Ніжин

Ю. Ф. Лисянський.

Черніг. обл.— 6.III 1837, Петербург) — рос. мореплавець, капітан 1-го рангу. У 1786 закінчив Мор. кадетський корпус у Кронштадті. Брав участь у війні з Швецією (1788—90), служив на Балтійському флоті (1790—93). У 1793—99 вивчав мор. справу в Англії. У 1803—06 здійснив разом з рос. мореплавцем І. Ф. Крузенштерном першу рос. кругосвітню подорож на кораблях «Нева» (був його командиром) і «Надежда». У 1804 «Нева» досягла Аляски, де Л. пробув більше року і заснував Новоархангельський порт. У 1806 «Нева» повернулась у Кронштадт. Під час експедиції було встановлено новий шлях до Камчатки та Аляски; досліджено маловідомі райони Тихого ок.; проведено спостереження над течіями, температурою, солоністю і густиною води; зібрано етнографічний матеріал. Разом з І. Ф. Крузенштерном Л. склав навігаційні карти пройденого шляху, вніс уточнення до карт мор. течій, відкрив міжпасатну протитечію в Атлантичному й Тихому океанах. Ім'ям Л. названо один з відкритих ним Гавайських островів, півострів на березі Охотського моря, гору на о. Сахалін; в Ніжині встановлено пам'ятник.

Тв.: Путешествие вокруг света на корабле «Нева» в 1803—1806 годах. М., 1947.

Літ.: Невский В. В. Первое путешествие россиян вокруг света. [М.], 1951; Лупач В. С. И. Ф. Крузенштерн и Ю. Ф. Лисянский. М., 1953. *В. П. Франчук.*

ЛИСЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-зх. частині Черкас. обл. Утворений 1923. Пл. 0,8 тис. км^2. Нас. 32,2 тис. чол., у т. ч. міського — 8,9 тис. (1990). У районі — смт *Лисянка* (райцентр) та 38 сільс. населених пунктів.
Лежить у межах *Придніпровської височини*. Поверхня — підвищена хвиляста лесова рівнина, розчленована прохідними долинами, балками, ярами. Корисні копалини: бентонітові *(Черкаське родовище бентонітових глин)* і палигорськітові глини, вапняки, мергель, граніт, пісок, торф. Є джерела мін. вод. Розташований у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —6,4°, липня +19,1°. Період з т-рою понад +10° становить 165 днів. Опадів 484 мм на рік (максимум у липні — серпні). Пересічна висота снігового покриву 14 см. Лежить у недостатньо вологій, теплій агрокліматич. зоні. Гол. річка — *Гнилий Тікич* (бас. Пд. Бугу). Збудовано 140 ставків заг. пл. водного дзеркала 1080 га. Найпоширеніші чорноземи типові малогумусні (30 % площі району) та лісові грунти (35 %); є також лучно-чорноземні, лучні, болотні грунти. Пл. лісів і лісових насаджень 8,2 тис. га. Осн. породи: граб (36 % площі лісів), дуб (23 %), ясен, липа, вільха, акація. Лісомеліоративна і рибоводно-меліоративна станції (Лисянка). У районі — пам'ятка природи респ. значення *Козацький вал*, 17 заказників і 3 пам'ятки природи, пам'ятка садово-паркового мистецтва — парк (засн. у 16 ст.) у с-щі Мар'янівці (усі — місц. значення).
Пром-сть району представлена підприємствами по переробці с.-г. продукції (Бужанський і Почапинський цукр. з-ди), ремонту с.-г. техніки, виробн. бентонітових глин і порошку (Дашуківський комбінат бентонітових глин). С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, цукр. буряків та виробн. м'яса і молока. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1990) — 56,3, у т. ч. орні землі — 50,7, сіножаті і пасовища — 5,1. Зрошується 1,5 тис. га.
Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, овочеві. Садівництво. Галузі тваринництва: скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, ставкове рибництво, бджільництво.
У районі — 22 колгоспи, 3 радгоспи. Залізничні станції — Лисянка, Дашуківка (вантажні). Автомоб. шляхів 471 км, у т. ч. з твердим покриттям — 246 км. У районі профес.-тех. уч-ще, істор.-краєзнавчий музей (Лисянка). Серед об'єктів туризму — пам'ятники меморіального комплексу «Корсунь-Шевченківська битва» у селах Винограді, Журжинцях і Почапинцях. *М. С. Бачинська.*

ЛИТВИ́НОВА Лідія Миколаївна (2.X 1933, м. Краматорськ Донец. обл.) — вчителька географії, засл. вчителька УРСР з 1972, відмінник нар. освіти УРСР з 1964. Закінчила 1956 Ростовський ун-т. З 1956 викладає географію у Біловодській серед. школі Луганської обл. Створила кабінет географії, велику увагу приділяє краєзнавчій роботі, зокрема гуртку «Глобус». Поєднуючи ідейно-політ. й екологічне виховання учнів, досягла значної ефективності навч. процесу. Керівник районного методичного об'єднання вчителів географії. З 1982 — вчитель-методист. Досвід її роботи було представлено на ВДНГ УРСР, узагальнено Луганським обл. ін-том удосконалення вчителів. Автор посібника «Використання творів В. І. Леніна на уроках географії» (1985). *А. С. Волкова.*

ЛИТО́ВСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — рівнинний півострів у зх. частині зат. *Сиваш* Азовського м., між *Перекопським перешийком* і Кугаранською дамбою, у межах Крим. обл. Площа 16 км^2. Л. п.— частина *Присиваської низовини*. Поверхня плоско-рівнинна. Берегова лінія розчленована. Корінні береги стрімкі. Висота змінюється від 3 до

ЛИСЯНСЬКИЙ РАЙОН
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

О. Ф. Литовченко.

15 м. Складається з лесовидних суглинків і глин. Вкритий полиново-злаковою степовою рослинністю у комплексі з *галофітами*. На півострові — пам'ятник на місці форсування Сиваша частинами Червоної Армії 1920. *О. Г. Кузнецов.*

ЛИТО́ВЧЕНКО Олексій Федорович (29.XI 1930, с. Комінтернівське Одес. обл.) — укр. рад. гідролог, доктор геогр. наук з 1986, професор з 1987. Член КПРС з 1958. Після закінчення 1954 Одес. ун-ту працював в установах Управління гідрометслужби Каз. РСР; 1965—66 — у Казах. н.-д. гідрометеоролог. ін-ті; з 1966 — у Казах. н.-д. ін-ті плодівництва і виноградарства. Одночасно викладав у Казах. ун-ті (1971—77 — зав. кафедрою гідрології суходолу). В 1978—88 — в Укр. ін-ті інженерів водного г-ва (Ровно). З 1988 — зав. кафедрою с.-г. гідротех. меліорацій, декан гідромеліоративного ф-ту Дніпроп. с.-г. ін-ту. Наук. дослідження в галузі експериментальної гірської гідрології. Розробив методику фіз. моделювання процесів стокоутворення та факторів, що їх зумовлюють; запропонував методи розрахунків елементів водного балансу для гірських водозборів. Співавтор навч. посібників з гідрології та гідрометрії.

Тв.: Экспериментальное изучение элементов водного баланса горных водосборов. К., 1986; Гидрология и гидрометрия. К., 1987 [у співавт.].

ЛИ́ХІВКА — селище міського типу П'ятихатського р-ну Дніпроп. обл. Розташована на р. Омельнику (прит. Дніпра), за 27 км від залізнич. ст. Вільногірськ. 2,8 тис. ж. (1990). Засн. 1740, с-ще міськ. типу з 1957. Поверхня хвиляста. Пересічна т-ра січня —6,5°, липня +22,6°. Опадів 465 мм на рік. Хлібний та молочний з-ди, Кутузівське відділення Комунарівської птахофабрики, птахоінкубаторна станція, млин.

ЛИЧКО́В Борис Леонідович (30.VI 1888, Іркутськ — 20.X 1966, Ленінград) — рад. геолог і геоморфолог, доктор геолого-мінералогічних наук з 1943, професор з 1922, почесний член Геогр. т-ва СРСР з 1962 та Гірничого т-ва. У 1911 закінчив Київ. ун-т, де працював до 1927 (у 1918—1927 — зав. кафедрою геології). Брав участь у створенні Укр. геол. комітету, у 1920—22 та 1925—27 очолював його. З 1927 працював у Комісії по вивченню продуктивних сил (Ленінград), викладав у Ленінгр. ун-ті (з 1945 — зав. кафедрою гідрогеології). Наук. дослідження в галузі теор. і практичної геології, геоморфології, гідрогеології. Важливе значення мають теор. праці, які синтезують розробки ідей про зональність рельєфу Землі, зв'язок усіх природних видів зональності з рухом матеріальної системи Землі в цілому; про зв'язки циклічності розвитку природних процесів на Землі з космічною періодичністю. Проводив гідрогеол. дослідження, пов'язані з будвом каналу Волга — Москва та верхньоволзьких гідроелектростанцій. Вивчав питання формування терас Дніпра й Прип'яті. Брав участь у перших роботах з природно-геогр. районування України (1922) та у складанні карти гідрогеол. районування УРСР на геоструктурній основі (1930).

Тв.: О мерах к развитию естествознания на Украине. К., 1919; Геологический очерк Киевской губернии. К., 1922; Естественные районы Украины (Классификация районов на основе их генезиса). К., 1922; Подземные воды района Украинского кристаллического массива. Л., 1930; О строении речных долин Украины. Днепр, бассейн Южного Буга. Л., 1931; Движение материков и климаты прошлого земли. М.—Л., 1935; Природные воды Земли и литосфера. М.—Л., 1960; К основам современной теории Земли. Л., 1965.

Літ.: Баландин Р. К. Борис Леонидович Личков, 1888—1966. М., 1983. *В. П. Франчук.*

ЛІВА́ДІЯ — селище міського типу Крим. обл., підпорядковане Ялтинській міськраді. Розташована на узбережжі Чорного м., за 3 км на Пд. Зх. від м. Ялти. 1,9 тис. ж. (1990). У 18 ст. на місці сучас. Л. було грецьке поселення Ай-Ян; с-ще міськ. типу з 1939. Розташована на Пд. березі Криму, на сх. схилі г. *Могабі*. Л.— кліматичний примор. курорт. Входить до *Ялтинського рекреаційного підрайону*. Осн. лік. фактор — субтропічний клімат середземномор. типу. Пересічна т-ра січня +3°, липня +25°. Опадів 559 мм на рік. Влітку на погодні умови впливають *бризи*. Кількість годин сонячного сяйва бл. 2300 на рік. Відносна вологість повітря в липні 50 %. Купальний сезон триває з травня до жовтня (пересічна т-ра води +22°). Ай-Петринська метеостанція. Діють 8 санаторіїв, 2 будинки відпочинку, пансіонат. У Л.— радгосп-завод «Лівадія», плодоовочепереробний з-д.

Об'єкти туризму — комплекс споруд Лівадійського палацу (19—20 ст.), зокрема Великий палац (1910—11), Лівадійський парк — пам'ятка садово-паркового мист-ва (30—40-і рр. 19 ст.).

Літ.: Воронцова С. В. Ливадия, Ореанда. Путеводитель. Симферополь, 1978; Шантырь С. П. Солнечная тропа. Путеводитель. Симферополь, 1986.

ЛІВОБЕРЕ́ЖНА ДНІПРО́ВСЬКА ГІДРОЛОГІ́ЧНА О́БЛАСТЬ — сх. частина *Гідрологічної зони достатньої водності*. Охоплює тер. Полтав. та частину Київ., Черніг., Сум. і Харків. областей. Включає басейни лівих приток Дніпра — Трубежа, Супою, Сули, Псла і Ворскли, а також верхів'я басейну Сіверського Дінця. Річкова сітка розвинута помірно (0,2—0,4 км/км²); найменша — у бас. Трубежа і Супою. Похили річок становлять 0,2—1,9 м/км. Лісистість водозборів 1—11 %, заболоченість — до 13 %. Живлення річок мішане, з переважанням снігового. Водність у межах області змінюється від 1,4 до 3,7 л/с·км² (на відрогах Середньоросійської височини). Навесні проходить до 75—80 % річного стоку, в літньо-осінній період — 10—15 %, взимку — 5—10 %; на Трубежі та Супої внутрішньорічний розподіл стоку дещо інший: бл. 50 % — весною, 25—30 % — в літньо-осінній і 25 % — у зимовий періоди. Макс. витрати спостерігаються навесні, мінімальні — влітку, коли може відбуватися навіть пересихання річок (р. Хорол біля с. Федорівка, р. Ворскла біля с. Вільне та ін.). Льодостав з поч. грудня до серед. березня. Пересічна каламутність річкових вод в основному бл. 50 г/м³; на Ворсклі та Пслі — до 200 г/м³. Мінералізація води становить 350—600 мг/л. *Л. Г. Будкіна.*

ЛІВОБЕРЕ́ЖНА УКРАЇ́НА — історико-географічна назва частин укр. земель (тер. сучас. Черніг., Полт., зх. райони Сум., сх.— Київ. і Черкас. областей), які після Переяславської Ради 1654 перебували на автономному становищі у складі Рос. держави в 2-й пол. 17—18 ст. Напівофіційна назва — Гетьманщина, в офіційних документах — Малая Росія, Малоросія. У 1764 гетьманське управління було остаточно скасовано. 1781 на Л. У. ств. Київ., Черніг. і Новгород-Сіверське намісництва, 1796 вони були об'єднані в «Малоросійську губернію», з якої 1802 сформовано Полт. і Черніг. губернії.

Лівадія.
Великий палац. 1910—11.

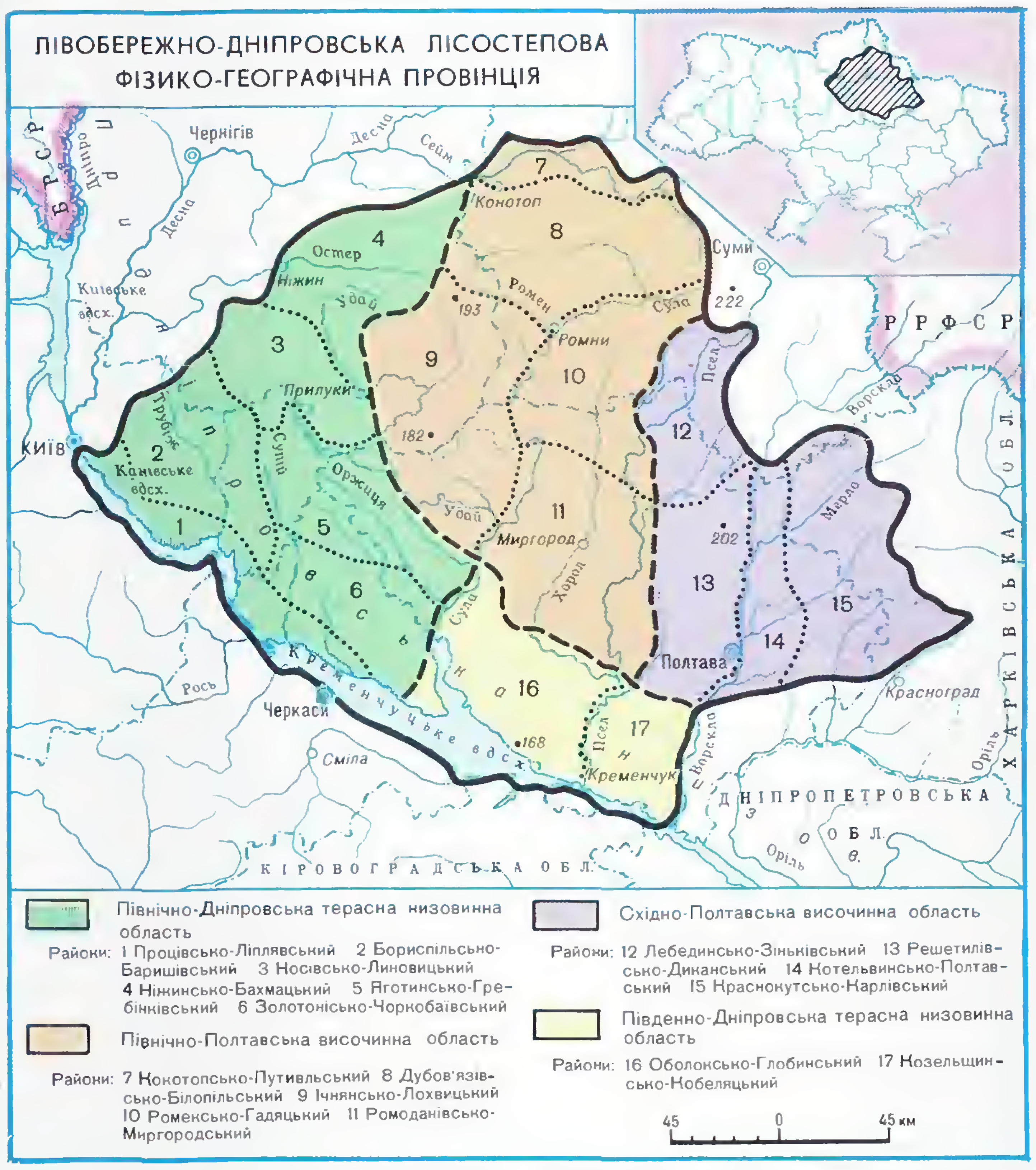

ЛІВОБЕРЕ́ЖНО-ДНІПРО́ВСЬКА ЛІСОСТЕПОВА́ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНА ПРОВІ́НЦІЯ — частина фіз.-геогр. країни Східно-Європейської рівнини в межах лісостепової зони. Охоплює значну частину *Придніпровської низовини*, міститься на тер. Київ., Черніг., Сум., Дніпроп. і Харків. областей. Геоструктурно лежить у межах *Дніпровсько-Донецької западини*. Формування її ландшафтів пов'язане з розвитком долини *Дніпра* в умовах континентального клімату, а також наявністю солянокупольних структур. Опадів 430—550 мм на рік, коефіцієнт зволоження змінюється від 1,9 на Пн. до 1,3 на Пд. Заг. рівнинність провінції зумовлює її слабку дренованість і невелику густоту річкової сітки (0,15 км/км^2). Мають місце значна остепненість і засолення грунтів. На тер. Л.-Д. л. ф.-г. п. у минулому панували ландшафти лучних степів, вздовж правобережжя річок — широколистянолісові ландшафти. Нині зональний фон утворюють такі ландшафти: підвищені в поєднанні з лучно-степовими низовинними; лучно-степові низовинно-рівнинні та лісостепові підвищені розчленовані. В долинах розвинулись заплавні ландшафти з широколистяними лісами, низинними луками й болотами. Видові відмінності ландшафтів зумовлені значною протяжністю провінції з Пн. на Пд. і збільшенням в цьому напрямі засоленості грунтових вод і грунтів, також генезисом тер. В межах провінції виділяють 4 фіз.-геогр. області (див. карту й окремі статті). Осн. напрями *природокористування* — с.-г., рекреаційне і гірничодобувне. З метою оптимізації природокористування тут здійснюють заходи щодо боротьби з засоленням і осолонцюванням грунтів, дефляцією, заболочуванням, а також рекультивацію земель. Природні лісостепові ландшафти охороняються у відділі *Українського степового заповідника* — Михайлівський Цілині. *П. Г. Шищенко.*

ЛІВОБЕРЕ́ЖНО-ДНІПРО́ВСЬКО-ПРИАЗО́ВСЬКА ПІВНІЧНОСТЕПОВА́ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНА ПРОВІ́НЦІЯ — частина *Північностепової фізико-географічної підзони* в межах степової зони. Охоплює пд. частину *Придніпровської низовини*, *Приазовську височину* та *Приазовську низовину*. Лежить у Полтав., Дніпроп., Запоріз. і Донец. областях. Геоструктурно тер. провінції відповідає сх. частині *Українського щита*. У формуванні ландшафтів поряд з впливом теплих і вологих атлантичних повітр. мас помітну роль відіграють сухі континентальні повітр. маси. Річна кількість опадів 450—480 мм, коефіцієнт зволоження 1,0—1,3. Гол. відмінності в ландшафтній структурі провінції пов'язані з рельєфом. У її пн. частині переважають терасні та межирічні низовинні рівнини з чорноземами звичайними середньогумусними. Відмінності ландшафтів сх. частини провінції полягають у вищому гіпсометричному положенні, південної — у поширенні карбонатних малогумусних грунтів, еродованих на Приазовській височині. На крайньому Зх. і Пн. Зх. виділяються терасні лесові рівнини з чорноземами звичайними середньогумусними в комплексі з лучно-чорноземними солонцюватими грунтами, місцями з солонцями. У межах провінції виділяють 4 фізико-геогр. області (див. карту та окремі статті). Переважають сільськогосподарське та гірничодобувне *природокористування*. Здійснюються регулювання водного режиму агросистем шляхом *зрошування*, заходи щодо запобігання вторинному засоленню зрошуваних земель, *ерозії*, *абразії* тощо. *В. М. Пащенко.*

ЛІВОБЕРЕ́ЖНО - ПРИДНІПРО́ВСЬКА ГЕОБОТАНІ́ЧНА ПІДПРОВІ́НЦІЯ — центр. частина *Східно-Європейської лісостепової геоботанічної провінції* у межах Київ., Черніг., Сум. і Полтав. областей. Лежить у межах *Придніпровської низовини*. В минулому у рослинному покриві Л.-П. г. п. найбільші площі займали лучні степи на глибоких чорноземах. У складі травостою переважали ковили пирчаста, довголиста та волосиста, типчак, тонконіг вузьколистий. Широколистяні ліси на чорноземах опідзолених і темно-сірих опідзолених

Лівобережно-Дніпровсько-Приазовська північностепова фізико-географічна провінція.

грунтах займали високі правобережжя річок, а дубово-соснові та соснові — піщані тераси. Подекуди траплялися ділянки заплавних лісів. Нині майже вся площа лучних степів і остепнених луків розорана. Лісистість підпровінції становить 5—10 %. Ліси збереглися гол. чин. на межиріччі *Удаю* та *Сули*. Для зх. частини Л.-П. г. п. характерні грабово-липово-дубові ліси. Підпровінція є крайньою пн.-сх. межею поширення граба. У її сх. частині зростають кленово-липово-дубові ліси. Болота (гол. чин. трав'яні та трав'яно-мохові), зосереджені в заплавах річок. Значні площі терас Сули та Псла займають солонці й солончаки. У межах підпровінції виділяють *Бахмацько-Кременчуцький геоботанічний округ* і *Роменсько-Полтавський геоботанічний округ*. *Т. Л. Андрієнко.*

ЛІЗНА — річка у Троїцькому і Білокуракинському р-нах Луганської обл., права прит. *Айдару* (бас. Сіверського Дінця). Довж. 32 км, пл. бас. 481 км^2. Бере початок поблизу с. Вівчарове. Долина асиметрична, з крутими правими і пологими лівими схилами. Річище звивисте. Похил річки 1,7 м/км. Живлення переважно снігове. Замерзає наприкінці листопада, скресає у серед. березня. Споруджено шлюз-регулятор. Використовують для зрошування.

ЛІЙКА КАРСТОВА — замкнена западина на поверхні розчинних порід або відкладів, що їх перекривають. Л. поділяють за формою на симетричні, асиметричні, конічні, котло-, колодязе- і блюдцеподібні; за розмірами — на малі (діаметром менше 5 м), середні (6—25 м), великі (26—100 м), дуже великі (понад 100 м); за глибиною — на мілкі (менше 1 м), неглибокі (1—5 м), середні (6—10 м), глибокі (11—25 м), дуже глибокі (понад 25 м); за генезисом — на корозійні, гравітаційні, суфозійні, антропогенні, мішані; за віком — на сучасні та поховані. На Україні Л. к. поширені в районах, складених вапняками (Кримські гори), гіпсами (Придністров'я, Покуття), кам'яною сіллю (Закарпаття, Донецький басейн). Кількість Л. к. на 1 км^2 досягає 100—150, а коефіцієнт площинного закарстування — 0,3—0,6. Наявність Л. к. ускладнює госп. використання закарстованих територій. *В. М. Дублянський.*

Лійка карстова. Харківська область.

ЛІКАРСЬКІ РОСЛИНИ — велика група рослин, що використовуються в медицині та ветеринарії як лік. або профілактично-оздоровчі засоби. Лік. властивості Л. р. зумовлені наявністю в них комплексу біологічно активних (алкалоїдів, сапонінів, глікозидів, фітонцидів, вітамінів та ін.) і баластних (таких, що здаються неактивними) речовин. Л. р. використовують у натуральному та переробленому вигляді в наук. і нар. медицині як ефективний природний, біологічно дійовий засіб для лікування багатьох захворювань, а також підвищення стійкості організму до них. Як лікар. сировину використовують різні органи та частини рослин: корені, кореневища, цибулини, бульби, бруньки, листя, траву (стебла з листям), квіти, суцвіття, плоди, насіння, кору тощо. Кількість діючих речовин у Л. р. змінюється залежно від регіональних фіз.-геогр. умов, еколого-ценотичних особливостей і фази зростання, а також розвитку рослин. Залежно від особливостей сировини і вмісту в ній діючих речовин заготівлю Л. р. проводять у різний час — навесні, влітку, восени і зрідка — взимку.

Історія використання Л. р. становить кілька тисячоліть. Широко застосовують бл. 100 видів рослин, офіційно лікарськими визнано в СРСР 240 видів. Вважають, що з 4,5 тис. видів судинних рослин України фармакологічна активність притаманна не менш як 1 тис. видів. З них бл. 150 визнані наук. медициною, а решту застосовують лише в нар. медицині. Особливо багатими на Л. р. є такі роди флори республіки: шипшина — 59 видів, молочай — 55, чебрець — 36, глід — 26, шавлія — 20, повитиця — 14, валеріана — 13, калачики — 12 та ін. В УРСР для потреб наук. медицини заготовляють сировину бл. 95 видів, в широких масштабах — тільки 45—50 видів. Найбільша кількість її — у зонах мішаних лісів та лісостеповій, а також у *Карпатах Українських*, найменша — у степовій зоні та *Кримських горах*. Гол. джерелом заготівлі є угіддя з первинною та вторинною природною рослинністю, а також синантропні (що живуть поряд з людиною) угруповання. Найважливішими з дикорослих Л. р. є валеріана, барвінок малий, конвалія, лепеха звичайна, цмин пісковий, алтея лікарська, арніка гірська, ромашка, брусниця та ін. Серед культивованих у республіці Л. р.— м'ята перцева, меліса, лаванда, беладонна. У всіх регіонах УРСР поширені угруповання бур'янової рослинності, у складі якої є Л. р.— кропива дводомна, дурман звичайний, чистотіл, подорожник великий, спориш звичайний та ін. Внаслідок антропогенних змін рослинності та нераціонального ведення заготівлі лікар. сировини запаси багатьох видів Л. р. (зокрема, горицвіту весняного, валеріани, золототисячника, лепехи звичайної, алтеї лікарської) значною мірою скоротилися. Чимало видів дикорослих Л. р. потребують охорони і занесені до *Червоної книги УРСР* (астрагал шерстистоквітковий, тирлич жовтий, скополія карніолійська, цибуля ведмежа та ін.). Л. р. належать до відновлюваних природних ресурсів. При науково обгрунтованому, раціональному використанні вони можуть залишатися постійним джерелом цінної лікар. сировини. Л. р., крім медицини, широко застосовуються у харч., лакофарбовій, парфюмерно-косметичній та інших галузях пром-сті, в декоративному садівництві.

На територіях, забруднених радіоактивними речовинами внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС 1986, збирання Л. р. заборонено або можливе за умови обов'язкового дозиметричного контролю. Дослідження Л. р на Україні проводять у *Ботаніки інституті* ім. М. Г. Холодного АН УРСР, ботанічних садах, ун-тах та мед. ін-тах республіки. Іл. с. 274—275.

Літ.: Кондратюк Е. Н., Ивченко С. И., Смык Г. К. Дикорастущие лекарственные и плодовые растения Украины. К., 1969; Ивашин Д. С., Катина З. Ф., Зражевская О. Н. Охрана дикорастущих лекарственных растений. К., 1985; Справочник по заготовкам лекарственных растений. К., 1986; Лікарські рослини. Енциклопедичний довідник. К., 1989. *Б. В. Заверуха.*

ЛІКУВАЛЬНІ ГРЯЗІ, пелоїди — природні утворення (мули, торфи, сопкова грязь тощо), які застосовують для лікування у вигляді ванн і аплікацій. Л. г. являють собою однорідну, пластичну, тонкодисперсну масу. У її складі виділяють: грубодисперсну частину (силікати, гіпс, карбонати й фосфати кальцію); тонкодисперсну частину — колоїдний комплекс (органічні, мінеральні й органо-мінеральні сполуки); грязьовий (поровий) розчин (вода і розчинені в ній солі, органічні речовини, гази). Л. г. містять також мікроорганізми (до 1 млрд. на 1 г сухої грязі). Мінеральні й біогенні компоненти мають найбільшу терапевтичну активність при тонкодисперсному гранулометричному складі та високій мінералізації або кислій реакції грязьового розчину. Відповідно до прийнятої в СРСР класифікації, родовища Л. г. за генезисом поділяють на торфові, мулові та псевдовулканічні.

На Україні для курортного лікування застосовують переважно м у л о в і органо-мінеральні сульфідні грязі — антропогенові відклади солоних водойм на ранній стадії літогенезу. Вони являють собою пластичну масу зелено-сірого або чорного (завдяки вмісту гідросульфідів заліза) кольору. Формування родовищ відбувається при взаємодії багатьох факторів: геологічних, гідрол., гідрогеол., морфологічних, кліматич., фіз.-хім. та біол. Встановлено, що зміна одного з факторів може вплинути на весь хід процесу грязеутворення (негативні наслідки мало з'єднання з морем *Хаджибейського лиману* й оз. *Саки*, надходження техногенних вод у природні водойми).

Запаси мулових сульфідних грязей та лиманів України досить значні (див. табл.); їх застосовують поряд з ін. методами лікування на курортах Одеської групи і в Кримській обл.

Поширені, але обмежено використовуються торфові Л. г.— торф з високим вмістом (понад 25 %) і ступенем розкладання (понад 40 %) органічних речовин. Найціннішими є гіпсові і купоросні торфи з мінералізованим (понад 2 г/л) грязьовим розчином. Для лікування їх застосовують на курортах Шкло, Моршин (Львів. обл.) і Миргород (Полт. обл.). Сопкові грязі — продукти діяльності грязьових вулканів, винесені на поверхню під тиском газів та підземних вод. Обмежено використовують сопкові мінеральні мули Булганацької групи грязьових вулканів на Керченському п-ові, які містять цінні мікрокомпоненти.

Процес утворення Л. г. триває й досі і потребує докладного аналізу у зв'язку з наслідками при втручанні у природне середовище.

Літ.: Лечебные минеральные во-

Родовища лікувальних грязей в УРСР

Родовище	Область	Розвідані запаси тис. м^3	Використання
Оз. Солоний Лиман	Дніпроп.	948	Обл. лікарня реабілітації «Солоний Лиман»
Оз. Ріпне	Донец.	145	Курорт Слов'янськ
Оз. Сліпне	»	80	»
Оз. Саки (сх. басейн)	Крим.	986	Курорти Саки, Євпаторія
» (зх. басейн)	»	3735	»
Оз. Кизил-Яр	»	10 000	Не використовують
Оз. Аджигольське	»	72	»
Оз. Тобечицьке	»	5500	»
Оз. Чокрацьке	»	4660	Курорт Феодосія
Оз. Узунларське	»	6930	Не використовують
Оз. Сасик (Сасик-Сиваш)	»	855	»
Оз. Конрадське	»	245	»
Булганацька група вулканів (Керченський п-ів)	»	4,9	Курорт Феодосія
Оз. Солонець-Тузли	Микол.	237	Не використовують
Лиман Тилігульський	»	11 276	Курорт Коблеве
Лиман Березанський	»	10 910	Не використовують
Лиман Куяльницький	Одес.	15 327	Куяльник та ін. курорти Одеської групи (грязелікування і виготовлення медпрепаратів)
Лиман Хаджибейський	»	11 048	Не використовують
Лиман Будацький	»	4190	Курорт Сергіївка
Лиман Шагани	»	14 965	Не використовують
Лиман Алібей	»	16 986	»
Лиман Бурнас	»	3214	»
Оз. Грязьове	Херсон.	106	Санаторій «Гопри»
Оз. Салькове	»	501	Не використовують
Оз. Кругле	»	100	»
Оз. Генічеське	»	1082	»

ды и грязи УССР. К., 1965; Геология шельфа УССР. Твердые полезные ископаемые. К., 1984.

Г. А. Горчакова.

ЛІМНИЦЯ, Ломниця — річка у Рожнятівському, Калуському і Галицькому р-нах Івано-Фр. обл., права прит. *Дністра*. Довж. 122 км, пл. бас. 1530 км^2. Бере початок з джерел на пн. схилах г. Буштул у Горганах, на вис. бл. 1150 м. У верхів'ї долина вузька, береги урвисті, у районі с. Ясень — асиметрична, з низьким правим і підвищеним лівим берегами. Нижче — долина Л. трапецієподібна, завширшки до 4—7 км; у нижній течії шир. її зменшується до 2 км. Заплава майже на всьому протязі двостороння. Річище Л. кам'янисте, у серед. течії розгалужується на рукави. Шир. його у Передкарпатті досягає 20—60 м, глиб. 2 м. Похил річки 9,4 м/км. Осн. притока — Чечва (ліва). Живлення снігове і дощове. Максимум стоку припадає на весняно-літній період. Льодові утворення з'являються на поч. грудня, льодостав — з 2-ї пол. грудня до березня. Гідролог. пости біля сіл Осмолода (з 1950) і Перевозець (1904—25; відновлений 1940). Воду Л. використовують для водопостачання. Є ставки (для риборозведення). Споруджено водозабори та противоповеневі гідротех. споруди. *М. Є. Романчук.*

ЛІМНИЦЬКО-БОЛОХІВСЬКА УЛОГОВИНА — рівнина у Передкарпатті. Див. *Калуська улоговина.*

ЛІНІЙНИЙ РОЗМИВ — розмив грунтів і гірських порід постійними і тимчасовими водотоками. У результаті Л. р. утворюються борозни, яри, річкові долини. На тер. України Л. р. найінтенсивніше проявляється у степовій і лісостеповій зонах та на схилах гірських систем, де він є важливим рельєфоутворюючим фактором. Див. також *Ерозія.*

ЛІС — один з осн. типів рослинності, що складається з сукупності деревних, чагарникових, трав'янистих та ін. рослин (мохи, лишайники), включає також тварин і мікроорганізми, які впливають один на одного, взаємодіють між собою і з навколишнім середовищем. За різноманітністю будови, силою діяння на навколишню природу Л. є найскладнішим і найпотужнішим рослинним угрупованням. Він впливає на гідрологічний та кліматич. режим місцевості, грунтоутворення, *флору* і *фауну* тощо. Л.— дуже важлива складова частина *біосфери*, елемент *ландшафту географічного*. Л. є важливим акумулятором живої речовини на планеті, утримує в біосфері ряд хім. елементів і воду, активно взаємодіє з тропосферою й визначає рівень кисневого та вуглецевого балансу. *Лісові ресурси* — об'єкт ведення лісового господарства, основа держ. лісового фонду. За складом розрізняють ліси чисті (з однією деревною породою) та мішані (з кількома деревними породами), за життєвими формами — листяні, хвойні, а також листопадні й вічнозелені. За структурою їх поділяють на одноярусні (крони дерев перебувають на одному рівні), двоярусні, триярусні і т. д. В Л. трапляються позаярусна рослинність (ліани), мохи, лишайники, *гриби* та водорості, що займають властиві їм екологічні ніші.

Геогр. положення, особливості природних умов території УРСР зумовили різноманітний породний склад Л. республіки. Тут зростають понад 25 листяних і хвойних порід, які в різних поєднаннях переважають у насадженнях. Найпоширеніші *породи: сосна* (35,9 % пл. всіх Л.), дуб (27,0 %), ялина (9,9 %), бук (9,0 %), береза (4,8 %), вільха (3,8 %), граб (2,6 %).

Різноманітними є і лісові угруповання, що змінюються зонально. В лісовому фонді зони мішаних лісів найбільшу питому вагу мають соснові, сосново-дубові, дубово-грабові та вільхові ліси. Хвойні насадження з переважанням сосни становлять 64,5 % вкритої лісом площі. Крім сосни, найпоширенішими породами Л. тут є дуб черешчатий (18 %), береза бородавчата і береза пухнаста (11 %), вільха чорна (7 %), осика (2 %) і граб (0,6 %); трапляються також ясен, липа, клен, в'яз, берест. Характерною особливістю Л. лісостепової зони є переважання твердолистяних порід (63,6 % лісовкритої площі). З них 43 % становлять дубові насадження, 10 % — грабові, 5 % — букові та ясеневі; решту площі займають ліси з переважанням клена, в'язових, акації та ін. Осн. породи степової зони: дуб, сосна, біла акація, гледичія та різні чагарники. У складі байрачних Л. (див. *Байрак*) поряд з дубом зростають як домішка клен, ясен, берест та ін. Гірські Л. відзначаються вертикальною поясністю. Найбільші площі в *Карпатах Українських* займають Л. з ялини (41 %), бука (35 %) та ялиці (4 %). У лісовому фонді *Кримських гір* найбільшу питому вагу мають: дуб пухнастий і скельний (64 %), бук східний і лісовий (14,7 %), граб (6,3 %) і сосна (7,2 %). Різноманітність Л. залежить не тільки від кліматичних, а й від едафічних (грунтових) умов. На родючих суглинкових грунтах поширені *діброви*, бучини та смеречини, на малородючих пісках і на *скелях* — *бори*, на перехідних за родючістю грунтах — прості *субори* (сосна з дубом) та *сугруди* (сосна з дубом, грабом, липою, кленом). Склад і продуктивність Л. визначаються також зволоженням грунту, доступністю підгрунтових вод, величиною стоку та рівнем заболоченості території; напр., на верхових (сфагнових) *болотах* Полісся ростуть низькорослі сосняки, по низинних болотах — вільшняки. За лісівничою (екологічною) типологією П. С. *Погребняка*, бори, субори, сугрудки й діброви поділяють на сухі, свіжі, вологі, мокрі та лісові болота. За віком Л. поділяють на молодняк (перші 20 років), жердинник (21—40 років), середньовіковий (41—60 років), достигаючий (61—80 років), *стиглий* (81—100 років) та перестиглий (понад 100 років). Після змикання крон у густому молодняку протягом кожного вікового періоду відбувається систематичне відмирання дерев. Природне зріджування Л. регулюють ще й за допомогою рубок догляду.

Тривале існування Л. забезпечують зміною поколінь дерев. Якщо природне відновлення Л. відбувається незадовільно, застосовують штучне відновлення (див. *Лісорозведення* та *Лісовідновлення*). Заг. площа лісового фонду в УРСР становить 9,7 млн. га (1986), *лісистість* території — 14,2 %. У дореволюційний період значну частину Л. було знищено. Лише за 100 років (до 1914) площа Л. України зменшилася на 30,5 %. За роки Рад. влади в УРСР посіяно й посаджено 5 млн. га лісів (гол. чин. залісення низькопродуктивних земель). За період 1946—78 у республіці посаджено й посіяно 3,5 млн. га Л., у т. ч. бл. 1,3 млн. га на землях, вилучених із с.-г. виробн. Л. належать до відновлюваних *природних ресурсів*. З метою раціонального *лісокористування* та *охорони лісів* у республіці діє *лісове законодавство*, створено *заповідники* та ін. природоохоронні території.

Л. має велике народногосп. значення. Гол. продукт Л.— де-

Лікарські рослини.
Калина.
Чорниця.
Наперстянка пурпурова.
Звіробій.
Дурман.
Конвалія.
Первоцвіт весняний.
Цикорій дикий.
Тирлич жовтий.
Шипшина.
Обліпиха.
Брусниця.
Мати-й-мачуха.
Цмин пісковий.
Горицвіт весняний.
Барвінок малий.
Фіалки триколірні.
Кульбаба.
Ромашка.
Оман високий.
Материнка звичайна.
Суниці лісові.
Живокіст лікарський.
Валеріана.
Герань криваво-червона.

ревину широко використовують у різних галузях пром-сті: деревообробній, целюлозно-паперовій, меблевій та ін. За еколого-екон. факторами з врахуванням кліматичних, геоморфологічних і грунтових умов здійснено *лісогосподарське районування* УРСР. В Л. росте багато диких плодових, ягідних, кормових та лікар. рослин, а також грибів. Л.— сприятливе середовище для розвитку бджільництва, мисливського г-ва. Ліси виконують важливу водоохоронну, гідрокліматичну, протиерозійну, полезахисну, санітарно-гігієнічну, естетичну та рекреаційну роль (див. *Захисні лісові насадження, Закріплення пісків, Ліси рекреаційні, Лісомеліорація*). На Україні дослідження Л., розробку основ піднесення лісового г-ва проводить гол. чин. Укр. н.-д. ін-т лісового г-ва і агролісомеліорації ім. Г. М. Висоцького.

Іл. с. 277. Карту див. на окремому аркуші, с. 160—161.

Літ.: Морозов Г. Ф. Учение о лесе. М.— Л., 1949; Погребняк П. С. Общее лесоводство. М., 1968; Генсирук С. А. Леса Украины. М., 1975; Мелехов И. С. Лесоведение. М., 1980.

М. С. Нижник, С. А. Генсірук.

ЛІСИ ДЕРЖА́ВНОГО ЗНА́ЧЕННЯ — ліси, що перебувають у віданні держ. органів лісового господарства, а також міські ліси, закріплені ліси та ліси заповідників; входять до складу *єдиного державного лісового фонду*. Правовий режим Л. д. з. регулюється Основами

лісового законодавства СРСР і союзних республік, на Україні — *Лісовим кодексом УРСР*, ін. актами *лісового законодавства.* За нар.-госп. призначенням та місцеположенням Л. д. з. поділяють на 3 групи. Ліси України належать до 1-ї і 2-ї груп, тобто до найцінніших або тих, що мають обмежене експлуатаційне значення. Ліси 1-ї групи виконують переважно водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні та оздоровчі функції. До 2-ї групи належать ліси в районах з високою густотою населення і ліси з недостатніми лісосировинними ресурсами, які мають захисне та обмежене експлуатаційне значення. Всі Л. д. з. підлягають охороні від пожеж, незаконних порубок, порушень установленого порядку *лісокористування* та ін. дій, що завдають шкоди лісу, а також захисту від шкідників і хвороб. Порушників правового режиму лісів притягають до встановленої законом відповідальності (див. *Охорона лісів*). Контроль за використанням та охороною Л. д. з. на Україні здійснюють Ради нар. депутатів, Мінлісгосп УРСР і Держкомприрода УРСР. Див. також *Лісові ресурси.*

Ю. С. Шемшученко.

ЛІСИ́ КОЛГО́СПНІ — ліси, що розміщені на землях, наданих колгоспам у безстрокове користування; входять до складу *єдиного державного лісового фонду.* Правовий режим Л. к. регулюється Основами лісового законодавства СРСР і союзних республік, на Україні — *Лісовим кодексом УРСР,* Положенням про колгоспні ліси (1968) та ін. актами *лісового законодавства.* Відповідно до цих актів ведення лісового г-ва у Л. к. здійснюють колгоспи, а також міжколгоспні, колгоспно-радгоспні та державно-колгоспні лісогосп. орг-ції, які мають вести облік наданих їм лісів, захищати їх від шкідників і хвороб, охороняти від пожеж та самовільних порубок, проводити *лісовідновлення* тощо. За порушення, вчинені в Л. к., притягають до встановленої законом відповідальності (див. *Охорона лісів*). Контроль за використанням і охороною Л. к. на Україні здійснюють Ради нар. депутатів, Держагропром УРСР і Держкомприрода УРСР. Див. також *Лісові ресурси.* *Ю. С. Шемшученко.*

ЛІСИ́ РЕКРЕАЦІ́ЙНІ — *ліси,* що забезпечують потреби населення у відпочинку, лікуванні й туризмі; компонент природних *рекреаційних ресурсів.* До Л. р. належать *зелені зони* навколо міст, лік.-оздоровчих закладів (будинків відпочинку, санаторіїв та ін.), лісопарки. Рекреаційні функції здійснюють також смуги лісу вздовж туристських маршрутів, біля автостоянок, уздовж автомоб. шляхів; окремі зони в *природних національних парках, заказниках* та ін. Пл. цих лісів в УРСР становить 1100 тис. га, з них на зону мішаних лісів припадає 4 %, лісостепову — 22 %, степову — 14 %, *Карпати Українські* — 16 %, *Кримські гори* — 17 %. Режим *лісокористування* та ведення лісового г-ва Л. р. подібний до режиму лісопаркових частин приміських зелених зон. Осн. характеристиками їх є рекреаційна цінність (визначається за наближенням до джерел *рекреації*, структурою ландшафту, складом і структурою деревостану, наявністю підліску, корисних видів рослин і грибів тощо), стійкість і ступінь порушення. Стійкість Л. р. залежить від типу лісу. Виділяють 5 стадій порушення (1-а — корінні не порушені, 2-а — мало порушені, 3-я — помітно порушені, 4-а — дуже порушені, 5-а — деградовані ліси). Третя стадія визначає поріг стійкості, перехід через який призводить до незворотних змін лісових екосистем. Найчутливішими компонентами Л. р., на основі яких визначають ці показники, є характер трав'яного покриву та фіз.-хім. властивості грунтів. Рекреаційні навантаження вимірюються кількістю людей на одиницю площі за певний період. Найстійкішими серед Л. р. є свіжі хвойні та хвойно-широколистяні ліси. Л. р. республіки за специфікою складу та способом рекреаційного використання поділяють на 6 рекреаційних областей (поліська, лісостепова, північностепова, південностепова, гірсько-кримська і карпатська). Більша частина УРСР забезпечена Л. р., за винятком Донец., Дніпроп., Запоріз., Микол., Херсон. і Крим. областей, де їхня площа недостатня.

Літ.: Генсирук С. А., Нижник М. С., Возняк Р. Р. Рекреационное использование лесов. К., 1987. *Я. П. Дідух.*

ЛІСИ́СТІСТЬ — ступінь залісеності території. Визначається відношенням вкритої *лісом* площі до заг. площі (напр., тер. республіки, району, лісгоспзагу); виражається у процентах. Л. в УРСР нерівномірна і залежить від фіз.-геогр. умов, насамперед клімату, рельєфу, грунтів тощо. Має важливе значення при встановленні видів *природокористування.* При нормальній (достатній) Л. і рівномірному розміщенні лісів нар. г-во, як правило, повністю забезпечує свої потреби в лісосировинних ресурсах, рекреаційних (див. *Ліси рекреаційні*) і захисних функціях лісових екосистем. Із зменшенням площі лісів пропорційно зменшується їхній сировинний потенціал і знижуються природоохоронні функції. Динаміка Л. змінюється під впливом госп. діяльності людини та стихійних явищ, що призводить до знищення лісів. Л. України становить 14,2 % (1987). Ліси в республіці розміщені нерівномірно: в зоні мішаних лісів займають 26,1 % заг. території, в лісостеповій — 12,2 %, степовій — 3,8 %, у *Карпатах Українських* і *Кримських горах* — відповідно 40,5 і 32 %. Найбільш залісені Закарп., Івано-Фр., Ровен., Житомир., Волин. і Чернів. області, в яких площа лісів коливається від 29 до 49 %. Найнижчий рівень Л. (1,2—3,1 %) у Запоріз., Микол., Дніпроп., Херсон. областях (див. табл.). Відносно низька Л. і нерівномірне розміщення лісів на Україні пов'язані не лише з особливостями природних умов, але й значною мірою — з госп. діяльністю людини протягом тривалого істор. періоду (див. *Антропогенні зміни рослинного світу*). За даними М. О. Цвєткова (1957) Л. України з кін. 18 ст. до 1914 зменшилась у 1,6 раза. Найбільш різко площа лісів скоротилась у Полтав., Харків., Черніг. і Київ. губерніях. За роки Рад. влади в республіці посіяно і посаджено 5,3 млн. га лісів і *захисних лісових насаджень.* Залісено значні тер. пісків, ярів і крутосхилів. Лише за 1961 — 83 лісгоспзаги, лісокомбінати та лісомеліоративні станції створили 2278 тис. га лісонасаджень. З метою забезпечення охорони і раціонального використання зем., водних та ін. природних ресурсів встановлюють оптимальну Л., при якій найбільш ефективно проявляється весь комплекс корисних властивостей лісу.

М. С. Нижник, С. А. Генсірук.

ЛІСИ́СТІСТЬ ВОДОЗБО́РУ — ступінь залісеності водозбірного басейну річки. Характеризується коефіцієнтом лісистості, який визначають відношенням площі лісів у басейні до площі всього водозбору річки. Л. в. має значний вплив на характер стоку і водний режим річок. Ступінь і особливості цього впливу залежать від геогр. положення басейну та його розміру, площі лісових масивів та характеру розміщення їх на водозборі, віку, густоти і видового складу лісів, характеру та ступеня використання їх тощо.

На території УРСР найбільшу Л. в. мають малі річки Українських Карпат і Кримських гір та окремі річкові басейни Полісся — понад 50 %, деякі гірські річки — понад 80 %. Коефіцієнт лісистості 25—50 % характерний для водозборів верхів'їв правобережних приток Прип'яті, Десни, а також частини приток верх. течії Дністра, Тиси, Пруту. Від 10 до 25 % коливається Л. в. де-

Лісистість УРСР (%).

Область	1946	1966	1983
Вінницька	10,0	11,2	11,4
Волинська	17,2	28,0	29,2
Ворошиловградська	5,2	6,4	8,6
Дніпропетровська	1,9	2,4	3,0
Донецька	2,8	4,2	4,8
Житомирська	24,1	29,2	31,7
Закарпатська	—	46,6	48,9
Запорізька	1,3	1,8	1,2
Івано-Франківська	35,8	33,8	39,6
Київська	14,3	18,4	20,1
Кіровоградська	4,6	4,8	4,1
Кримська	—	9,8	9,8
Львівська	24,9	24,8	25,5
Миколаївська	0,8	1,9	1,6
Одеська	2,4	3,7	3,8
Полтавська	5,0	6,4	7,8
Ровенська	28,5	32,4	36,1
Сумська	13,6	14,7	16,0
Тернопільська	11,2	11,2	12,6
Харківська	8,9	10,3	10,4
Херсонська	1,6	2,0	3,1
Хмельницька	10,8	10,8	11,6
Черкаська	—	12,4	13,7
Чернівецька	25,8	26,2	28.8
Чернігівська	15,1	16,6	18,0
Всього:	—	12,9	13,9

Ліси України:
грабовий;
буковий;
вільховий;
модриновий;
ялиновий;
дубовий;
березовий.

яких приток верхньої течії Пд. Бугу і Дністра. Водозбори у середній течії Дніпра мають коефіцієнт лісистості нижчий від 10 %. Найменша Л. в. (2—3 %) властива річкам степової зони УРСР. Ліси на водозборах мають велике водоохоронне, протиерозійне й захисне значення, тому вздовж багатьох річок республіки здійснюють лісонасадження.

М. М. Падун.

ЛІСНА́ — річка у Дзержинському р-ні Житомир. обл., ліва прит. *Тетерева* (бас. Дніпра). Довж. 33 км, пл. бас. 268 км^2. Бере початок поблизу с. Камінь. Долина трапецієподібна, шир. до 2 км, глиб. до 20 м. Заплава на окремих ділянках заболочена. Річище слабозвивисте, шир. до 5—7 м. Похил річки 1,5 м/км. Живлення мішане. Замерзає на поч. грудня, скресає наприкінці березня. Воду використовують для госп. потреб.

ЛІСНИ́ЦТВА ШКІЛЬНІ́ — ділянки лісу, закріплені за трудовими об'єднаннями учнів старших класів загальноосв. школи, які створюють з метою виховання у підлітків дбайливого ставлення до природи, розширення і поглиблення знань у галузі *природничих наук*, набуття практичних умінь, навичок у галузі ведення лісового господарства. Завданням Л. ш. є подання допомоги лісогосп. підприємствам та орг-ціям щодо охорони лісів, лісонасаджень, вирощування саджанців, збирання лікар. рослин, грибів, ягід, насіння деревних та чагарникових порід, боротьби з шкідниками лісу. За Л. ш. закріплюють лісову територію; для робіт на ній складають навч.-виробничий план. Лісогосп. та ін. практичні роботи учні виконують під час виробничої практики. Л. ш. має раду, що вибирається заг. зборами. Юні лісівники проводять дослідницьку роботу по акліматизації рослин, вивченню способів їхнього розмноження, використанню біол. методів боротьби з шкідниками лісу; вивчають і охороняють рідкісні рослини; ведуть пропаганду знань про ліс; щорічно проводять свято — «День лісу», а також місячник лісу й саду. Ідеї відносно особливих лісових шкіл висловлював В. І. Ленін. Юннатівський рух, що зародився у 20-х рр., залучав школярів до вивчення природи. Юннати брали участь у створенні садів, парків, захисних лісонасаджень. На Україні перші Л. ш. було організовано у 60-х роках; тепер їх налічується бл. 1000.

Літ.: Илюшина И. И. Школьные лесничества. М., 1986.

Т. Л. Андрієнко, Л. П. Манорик.

ЛІСОВА́ КА́М'ЯНКА, Кам'янка — річка у Черняхівському та Житомирському р-нах Житомир. обл., ліва прит. *Тетерева* (бас. Дніпра). Довж. 32 км, пл. бас. 602 км^2. Бере початок на Зх. від с. Новопіль у межах Поліської низовини. Долина коритоподібна, шир. до 4 км, глиб. до 20 м. Заплава у верхів'ї річки заболочена. Річище слабозвивисте, пересічна його шир. 5 м. Похил річки 1,6 м/км. Живлення мішане. Замерзає наприкінці листопада, скресає у березні. Воду використовують для тех. водопостачання та с.-г. потреб; у бас. річки споруджено осушувально-зволожувальні системи. У пониззі, в межах м. Житомира, річище Л. К. відрегульоване.

Ю. П. Яковенко.

ЛІСОВА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — сукупність галузей і виробн., підприємства яких здійснюють заготівлю деревини, її комплексну мех., хім.-мех. і хім. обробку і переробку. Відіграє значну роль у *народногосподарському комплексі УРСР*. Виробляє як засоби виробн., в основному предмети праці (круглий ліс, пиломатеріали, фанера, деревні плити, метиловий спирт тощо), так і предмети споживання (меблі, папір, оцтова кислота тощо). Осн. галузі — *лісозаготівельна промисловість, деревообробна промисловість* і *лісохімічна промисловість*. Значне місце у структурі Л. п. належить *целюлозно-паперовій промисловості*. На Україні заготівлі лісу з власних ресурсів не задовольняють потребу у деревині пром-сті і буд-ва республіки, тому ліс надходить з Пн.-Зх., Зх.-Сибірського та Сх.-Сибірського екон. районів (у середньому на рік до 20 млн. м^3). За радянського часу на Україні Л. п. разом з лісовим г-вом перетворилася на розвинуту складну міжгалузеву систему — *лісопромисловий комплекс*.

Л. п. на Україні сформувалася гол. чин. у двох лісових районах — Карпатському й Поліському. Найпоширенішим типом підприємств Л. п. є лігосп-заги, лісокомбінати, лісопромкомбінати, деревообробні, меблеві, целюлозно-паперові, лісохім. та гідролізні комбінати. Провідні підприємства Л. п. України: Костопільський домобудівний комбінат (Ровен. обл.), Житомир. меблевий комбінат, Київ. меблева фабрика, Вигодський дослідний (Івано-Фр. обл.) та Свалявський (Закарп. обл.) лісокомбінати, Тересвянський (Закарп. обл.) та Івано-Фр. деревообробні комбінати, Жидачівський целюлозно-картонний (Львів. обл.) та Херсон. целюлозно-паперовий (Цюрупинськ) з-ди тощо. Наук.-тех. прогрес у Л. п. пов'язаний з розвитком комплексної механізації у лісоексплуатації, комплексною і найбільш повною переробкою лісової сировини, впровадженням безвідходних технологій, комплексною автоматизацією у лісопереробних виробн. Л. п. УРСР відіграє важливу роль у міжресп. і міжнар. поділі праці: меблі вивозять у Сибір, Казахстан, республіки Серед. Азії, пилома-

Основні показники розвитку лісової промисловості УРСР (в % до 1980).

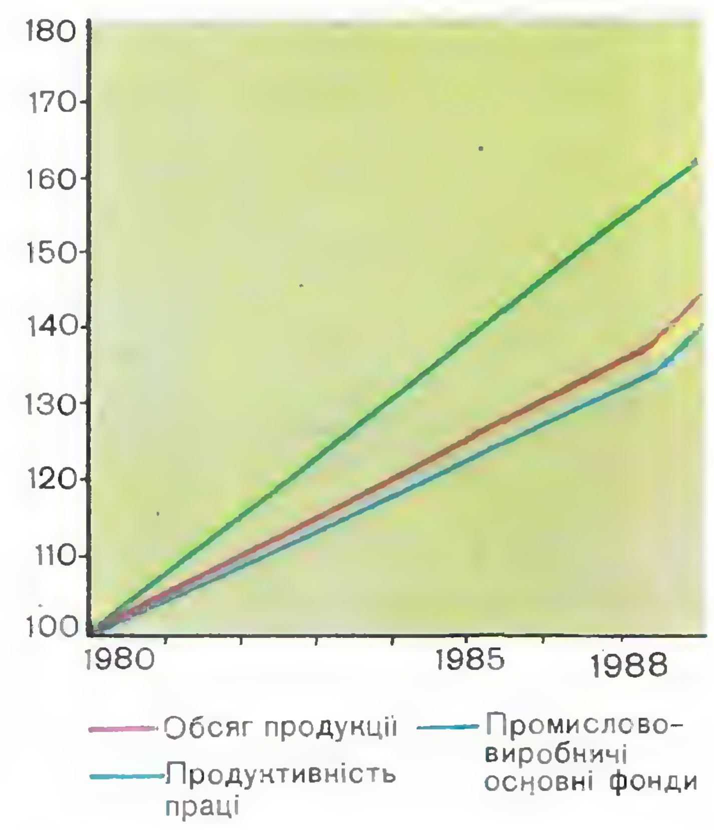

Виробництво основних видів продукції лісової промисловості УРСР

Продукція	1940	1960	1980	1989
Вивозка деревини, млн. щільних м^3	7,8	13,5	10,0	10,6
Пиломатеріали, млн. м^3	3,0	10,5	7,1	8,3
Фанера клеєна, тис. м^3	31,2	104,1	173,3	187,6
Целюлоза, тис. т	2,8	14,4	105,1	107,2
Папір, тис. т	27,9	134,3	209,0	352,9
Картон, тис. т	20,6	227,0	347,5	543,3
Меблі, млн. крб.	51,8	226,5	1029,1	1526,1*

* 1987

теріали, сировину для виготовлення целюлози — у зарубіжні країни. *О. І. Шаблій.*

ЛІСОВЕ́ ГОСПОДА́РСТВО — галузь матеріального виробн., завданням якої є вивчення, облік і збереження лісів, посилення їхніх корисних природних властивостей, розширене відтворення та поліпшення їхньої якості, підвищення продуктивності, забезпечення раціонального використання *земель лісового фонду*, а також безперервного і невиснажливого користування лісом для забезпечення потреб у деревині та ін. лісовій продукції. Л. г.— складова частина *народногосподарського комплексу УРСР*. Особливістю галузі є тривалість вирощування лісів (50—100 і більше років). В СРСР, у т. ч. на Україні, ведення Л. г. в лісах держ. значення покладено на підприємства держ. органів Л. г., виконкомів міськ. Рад нар. депутатів (у міськ. лісах), м-в і відомств, за якими закріплено ліси (в закріплених лісах), на заповідники (в лісах заповідників); у колгоспних лісах — на колгоспи та міжгосп. лісгоспи. Основи ведення Л. г. визначено відповідними законодавчими актами (див. *Лісове законодавство, Лісовий кодекс УРСР*). Ліси СРСР за нар.-госп. значенням поділяють на 3 групи: ліси держ. заповідників, захисні, водоохоронні й санітарно-гігієнічні; ліси густонаселених пром. районів, які мають обмежене експлуатаційне значення; ліси пром. значення лісистих районів. Цей розподіл став однією з важливих основ диференційованої організації Л. г. країни. Ліси УРСР належать до 1 та 2-ї груп. Для лісового г-ва республіки характерні захисний та захисно-промисловий напрями ведення. Загальна площа лісового фонду УРСР становить 9,9 млн. га (1988). В УРСР Л. г. ведеться на комплексній основі, тобто підприємства і орг-ції, на які воно покладено, мають здійснювати відтворення, охорону, захист лісів, догляд за ними, організацію лісових користувань, включаючи заготівлю деревини, облік лісів та ін. заходи. Заготівлю деревини в порядку рубок гол. користування проводять у межах розрахункової лісосіки, а при веденні рубок догляду за лісом — виходячи з необхідності поліпшення породного складу та якості лісів (див. *Лісовідновлення* і *Лісовпорядкування*). Л. г. розвинуто переважно в Українських Карпатах, на Поліссі, в Кримських горах, в лісостеповій і частково в степовій зонах. Осн. виробничі підприємства Л. г.— лісгоспзаги та лісокомбінати. *В. С. Андрусишин.*

Лісовідновлення і лісовпорядкування в УРСР (тис. га)

	1970	1980	1989
Лісовідновлення в лісах державного значення	60,0	46,0	42,2
Лісовпорядкування	1328	1248	1264

ЛІСОВЕ́ ЗАКОНОДА́ВСТВО — сукупність нормативних актів, що регулюють сусп. відносини у галузі використання, відтворення та охорони лісів. Осн. мета Л. з.— забезпечити науково обгрунтоване, раціональне і комплексне використання лісів, планомірне відтворення, а також ефективну охорону їх в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь. Основою лісових відносин є держ. власність на ліси (ст. 11 Конституції СРСР, ст. 11 Конституції УРСР). Першим актом Рад. влади Л. з. був Декрет про ліси, підписаний В. І. Леніним 27.V 1918; в УРСР введений в дію декретом Раднаркому України від 26.II 1919. У 1923 Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет прийняв Закон про ліси УРСР. Гол. актами діючого Л. з. є Основи лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік, затверджені Верховною Радою СРСР 17.VI 1977, і лісові кодекси союзних республік (див. *Лісовий кодекс УРСР*). Лісові відносини регулюються також юридичними нормами, що містяться у відповідних рішеннях Ради Міністрів СРСР, зокрема положеннях: про державну лісову охорону СРСР (1950), про колгоспні ліси (1968), про державний контроль за станом, використанням, охороною і захистом лісів (1982). В УРСР важливі питання Л. з. врегульовано рішеннями Ради Міністрів УРСР: положенням про порядок порушення і розгляду клопотань про віднесення лісів до категорій захисності (1981); постановами про поліпшення охорони лісів від пожеж і захисту їх від шкідливих комах і хвороб (1968), про заходи по посиленню протипожежної охорони лісів (1971), про відповідальність за порушення лісового законодавства (1982) тощо. Л. з. спрямоване на посилення водоохоронних, захисних, кліматорегулюючих, оздоровчих та ін. корисних природних властивостей лісів в інтересах охорони здоров'я людей, поліпшення навколишнього середовища і розвитку нар. г-ва; на раціональне використання лісів для потреб нар. г-ва; розширене відтворення, поліпшення породного складу та підвищення продуктивності лісів тощо. В Л. з. передбачаються вимоги до ведення лісового г-ва в *лісах державного значення* і *лісах колгоспних*. Див. також *Лісовий кадастр, Лісові ресурси*. *С. П. Коломацька, Л. П. Плескач.*

ЛІСОВИ́Й КАДА́СТР — систематизоване зведення відомостей про ліси. Ведення кадастру передбачено Основами лісового законодавства СРСР і союзних республік і на їхній основі респ. законодавствами (на Україні — *Лісовим кодексом УРСР*). Містить відомості про кількісний та якісний стан лісів, поділ їх на групи і категорії захисності, використання тощо. Відомості про оцінку лісів у грошовому виразі наводяться по тих підприємствах чи районах, де така оцінка вимагається для практичних цілей. Л. к. ведеться з 1986 по всіх лісах *єдиного державного лісового фонду* за єдиними для СРСР системами на основі матеріалів *лісовпорядкування* та ін. обстежень лісів. Ведення лісокадастрових книг покладено на м-ва, держ. комітети і відомства, що мають у своєму віданні ліси, та на підвідомчі їм підприємства, установи і орг-ції; в цілому по УРСР — на М-во лісового г-ва УРСР. Відомості, що містяться у лісокадастровій документації, оновлюються на рівні підприємства щорічно, області та республіки — раз на 5 років. Матеріали Л. к. необхідні для раціонального ведення лісового г-ва й ефективного користування лісами. *В. С. Андрусишин.*

ЛІСОВИ́Й КО́ДЕКС УРСР — єдиний систематизований законодавчий акт, що регулює лісові відносини на території УРСР. Затверджений Верховною Радою УРСР 13.XII 1979; введений в дію з 1.IV 1980, зміни й доповнення прийнято 27.II 1985. Розроблений відповідно до Основ лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік (1977). Складається з вступу і 7 розділів, що містять 38 глав, які об'єднують 148 статей. Кодекс закріплює осн. конституційний принцип (ст. 11 Конституції СРСР і ст. 11 Конституції УРСР) про те, що ліси є держ. власністю. У 1-му розділі визначено завдання кодексу, склад *єдиного державного лісового фонду*, компетенцію Союзу РСР, УРСР та місц. органів держ. влади і держ. управління в галузі регулювання лісових відносин; встановлено держ. контроль за станом, використанням, відтворенням, охороною і захистом лісів, осн. вимоги до ведення лісового господарства, а також до використання і охорони земель державного лісового фонду. Визначено групи лісів, особливості ведення лісового г-ва в *лісах державного значення* та *лісах колгоспних*. У 2-му розділі кодексу встановлено категорії лісокористувачів, їхні права і обов'язки; види, строки та порядок *лісокористування*. Розділ 3-й містить завдання *лісовідновлення* і *лісорозведення*. Норми щодо охорони і захисту лісів визначено у 4-му, питання держ. обліку лісів і держ. *лісового кадастру*, а також *лісовпорядкування* — у 5-му розділах. Відповідальність за порушення *лісового законодавства* встановлює 6-й розділ. 7-й розділ визначає пріоритет правил, встановлених міжнар. договорами СРСР та УРСР перед правилами, передбаченими лісовим законодавством УРСР. *В. С. Андрусишин.*

ЛІСОВІ́ РЕСУ́РСИ — ліси певної території, які використовуються або можуть бути використані для задоволення будьяких потреб суспільства; один з осн. видів природних ресурсів. До Л. р. належать деревні, тех., харч., кормові, лікар. та ін. ресурси, а також корисні природні властивості лісу — водоохоронні, захисні, кліматорегулюючі, санітарно-гігієнічні, оздоровчі тощо. Всі ліси в СРСР утворюють *єдиний державний лісовий фонд*. Заг. площа лісового фонду УРСР становить бл. 10 млн. га, у т. ч. вкрита лісом — 8,6 млн. га (1 % вкритої лісом площі СРСР).

Розподіл лісового фонду УРСР за суспільною формою користування (на 1.I.1988)

Ліси	Загальна площа, тис. га	Вкрита лісом площа, тис. га	Запаси деревини, млн. м³
Державного значення	8058	6891	1150
у т. ч. у віданні державних органів лісового господарства	7175	6182	1053
закріплені ліси	883	709	97
Колгоспні	1884	1730	170
Всього	9942	8621	1320

Лісистість тер. республіки 14,3 % (СРСР — 36,4 %). Запаси деревини 1,3 млрд. $м^3$ (1988). Осн. частина лісів перебуває у віданні держ. органів лісового господарства, решту передано у безстрокове користування колгоспам *(ліси колгоспні)* або закріплено за ін. м-вами і відомствами (див. табл.).

Ліси розміщені на тер. України дуже нерівномірно. Найбільша концентрація їх в Українських Карпатах (40,5 % площі цього регіону), Кримських горах (32 %) і на Поліссі (26,1 %); у лісостеповій зоні цей показник становить 12,2 %, у степовій — 3,8 %. До найбільш лісистих областей належать Закарп., Івано-Фр., Ровен., Житомир., Волин. і Чернівецька. Сучас. рівень лісистості та нерівномірність розміщення Л. р. на території УРСР є наслідком різних природних умов і впливу госп. діяльності людини протягом тривалого істор. періоду. Так, протягом 1814—1914 площа лісів на Україні в результаті винищення їх зменшилася на 30,5 %. За Рад. влади, особливо після Вел. Вітчизн. війни велика увага приділяється питанням *охорони лісів, лісовідновлення* і *лісорозведення*. За рад. часу створено понад 5 млн. га лісів. Великі темпи лісорозведення у степовій зоні, де площа лісів збільшилась у 2,5—3,5 раза. Починаючи з 1946 лісовий фонд УРСР зріс більш як на 2 млн. га, лісистість республіки збільшилася майже на 3 %. Ліси України відзначаються високою продуктивністю. У лісостанах переважають цінні хвойні (сосна, ялина, ялиця) та твердолистяні породи, серед яких особливо високоякісну деревину мають дуб, бук, явір, ясен. Насадження з переважанням цих порід займають більшу частину вкритої лісом площі УРСР. Велика домішка таких порід, як клен, черешня, груша та ін., що є цінною сировиною для меблевої пром-сті. Зміна породного складу лісів відбувається у напрямі заміни малоцінних лісонасаджень більш цінними і продуктивними. Площа стиглих насаджень значно зменшилася внаслідок інтенсивних рубок гол. користування, що проводилися до 1965.

За нар.-госп. значенням, місцеположенням і функціями, які вони виконують, усі ліси УРСР поділяють на дві групи. До першої групи відносять водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні та оздоровчі ліси, а також ліси спеціального цільового призначення *(ліси заповідників, природних національних парків* та ін.). Ліси цієї групи становлять 51 % заг. площі лісового фонду республіки. Деревину в лісах першої групи заготовляють гол. чин. при проведенні лісогосп. заходів — рубок догляду за лісом, санітарних і лісовідновних рубок стиглого лісу. До другої групи належать ліси, що мають захисне і обмежене експлуатаційне значення. Вони є осн. джерелом заготівлі деревини на Україні. Крім деревних і технічних, використовують також харч. та кормові ресурси лісів. Щороку в лісах УРСР заготовляють бл. 3 тис. т грибів, 7 тис. т дикоростучих плодів (груша, яблуня, ліщина, горіх волоський, шипшина) та ягід (чорниця, брусниця, суниця, малина). До харч. ресурсів лісу відносять і продукти бджільництва та мисливства на *лісових угіддях*. Кормові ресурси лісу — трави, плоди, гілковий корм. Щорічний збір дикорослих лікар. рослин у лісах республіки перевищує 5 тис. т; заготівля березового соку — 50 тис. т, товарного меду — 200 т. Використання Л. р. не повинно призводити до зниження корисних властивостей лісів. Одним з важливих завдань лісового г-ва УРСР є раціональне *лісокористування*. Правильне геогр. розміщення лісів, збереження і поліпшення лісостанів, створення нових лісових масивів у малозалісених районах України — важлива передумова повнішого задоволення потреб нар. г-ва республіки у лісоматеріалах, засіб підвищення врожайності с.-г. культур, родючості грунтів, збереження вологи тощо. Охорона і використання Л. р. в УРСР регулюються *лісовим законодавством*. Карту див. до ст. *Ліс*.

Літ.: Генсирук С. А. Леса Украины. М., 1975; Использование и воспроизводство лесных ресурсов УССР. К., 1986.

В. С. Андрусишин, С. А. Генсірук, М. С. Нижник.

ЛІСОВІДНОВЛЕННЯ — активна форма відновлення лісу на територіях, що раніше були під лісом (лісових землях). Л. поділяється на природне (з використанням комплексу лісівничих заходів), штучне і комбіноване. Природно поновлюваний лісостан є біологічно стійким і високопродуктивним, тому, коли є можливість використати здатність лісу до *самовідновлення*, застосовують природне Л. Воно забезпечує збереження молодняка та життєздатного підросту при рубках лісу і включає проведення заходів, які сприяють появі самосіву та підросту після рубок. При штучному Л. висівають насіння або висаджують сіянці та саджанці, вирощені у лісових розсадниках. Штучно створений лісостан наз. лісовою культурою, а площу, призначену для її вирощування,— лісокультурним фондом. Лісові культури бувають суцільні (природного відновлення немає), часткові (поновлення осн. порід не задовільне) та попередні (під пологом насаджень, намічених для рубки). Комбіноване Л. поєднує природне і штучне відновлення на одній площі. Розрізнюють попереднє Л., що його проводять під пологом лісу до його рубки, наступне — здійснюють на суцільних вирубках і згарищах, та супутнє — проводять під час вибіркових і поступових рубок. Способи Л. встановлюють, враховуючи умови місцезростання (типи вирубок або лісу) і тех.-екон. умови лісогосп. підприємства. Принципи Л. визначено Основними *положеннями по лісовідтворенню* в Держ. лісовому фонді СРСР (1969); конкретні рекомендації з урахуванням геогр. особливостей лісорослинних та екон. умов — регіональними вказівками, затвердженими респ. органами лісового господарства. Л. забезпечує безперервне й ефективне відновлення лісосировинних запасів вирощуванням високопродуктивних насаджень цінних порід, а також збереженням і підвищенням природоохоронних та ін. корисних властивостей лісу.

Літ.: Погребняк П. С. Общее лесоводство. М., 1968; Писаренко А. И. Лесовосстановление. М., 1977.

С. А. Генсірук, Я. В. Мельничук.

ЛІСОВПОРЯДКУВАННЯ — система заходів, спрямованих на забезпечення раціонального використання, підвищення продуктивності, відтворення, охорони і захисту лісів, а також поліпшення культури ведення лісового господарства. Осн. завдання Л.: визначення меж територій лісогосп. підприємств, *лісових ресурсів*, породного та вікового складу лісів, розрахункових лісосік головного користування; виявлення ділянок, на яких необхідно проводити рубки догляду, санітарні рубки; уточнення площ, призначених для відновлення лісів і *лісорозведення*, та визначення способів відтворення лісів; уточнення *поділу лісів на групи* і категорії захисності; здійснення робіт, пов'язаних з веденням держ. *лісового кадастру*. Розрізняють два види Л.: первинне і повторне (ревізійне). При проведенні Л. виконують топографо-геодезичні роботи та спеціальне картографування лісів з застосуванням матеріалів аерофотознімання і космічного знімання, здійснюють комплексну оцінку лісів і *земель лісового фонду*. За матеріалами Л. для підприємств, установ та орг-цій, які ведуть лісове господарство, складають відповідні проекти, що є основою для здійснення *лісокористування* і планування розвитку лісового г-ва на перспективу. Особливу увагу приділяють розробці науково обгрунтованих рекомендацій щодо поліпшення якості та породного складу лісів, підвищення їхньої продуктивності, біол. стійкості, посилення захисних функцій лісових насаджень. Л. в усіх лісах проводять держ. лісовпорядні підприємства за єдиною для СРСР системою, визначеною держ. органом лісового г-ва Союзу РСР (Держкомлісом СРСР). Дані Л. є вихідним матеріалом для *розміщення і розвитку лісової пром-сті*. В УРСР обстежено майже всі ліси, повторні Л. проводять кожні 10 років.

Літ.: Мотовилов Г. П. Лесоустройство. М., 1963; Развитие лесоустройства в СССР. М., 1967.

С. А. Генсірук, Я. В. Мельничук.

ЛІСОГОСПОДАРСЬКЕ РАЙОНУВАННЯ — поділ *земель лісового фонду* на територіальні одиниці різного рангу, однорідні за лісорослинними умовами, природоохоронними властивостями, лісотипологічною структурою, продуктивністю і якісним складом лісів, екологічним та соціальним значенням їх. Осн. мета Л. р.— удосконалення тер. планування лісового господарства і лісогосп. заходів з урахуванням багатогранного значення *лісових ресурсів*, найбільш повного і раціонального їх використання та відтворення. Теор. основи Л. р. закладені в працях О. І. *Воейкова*, В. В. *Докучаєва*, Л. С. *Берга*, В. І. *Вернадського*, російського лісовода Г. Ф. Морозова, Г. М. *Висоцького*, Є. М. *Лавренка*, П. С. *Погребняка* та ін. За своїм змістом Л. р. є комплексним — природні й екон. умови розглядаються в їхній сукупності та взаємозв'язку. Воно відображає госп. спеціалізацію регіону, а також систему природно-істор., лісівничих і екон. факторів та умов, що впливають на зростання, розвиток і *продуктивність лісів*. Л. р. України розроблено на основі лісотипологічного, лісорослинного, фіз.-геогр., геобот., екон. та ін. видів районувань, а також лісогосп. та екон. показ-

ників усіх регіонів республіки.

Вперше Л. р. для тер. України було здійснено у 1975 С. А. *Генсіруком.* У 1981 воно узагальнене в спец. монографії колективу авторів за участю С. А. Генсірука та Ю. Р. *Шеляг-Сосонка.* Основа розробленої схеми — лісорослинне і лісоекон. районування. Найбільшою таксономічною одиницею Л. р. є лісогосп. область, яка характеризується спільністю природних умов, лісового фонду, екон. умов, типів лісівництва. Лісогосп. області поділяють на лісогосп. округи — території з близькими по історії розвитку ландшафтами і лісовими формаціями, що розташовані в однакових грунтово-кліматич. умовах. Частини округів, однорідні за природними ландшафтами, комплексом фітоценозів, складом флори і особливостями лісового г-ва, становлять лісогосп. райони.

В УРСР виділено 4 рівнинні лісогосп. області — Полісся, Лісостеп, Північний (Байрачний) Степ, Південний Степ і 2 гірські — Гірський Крим та Українські Карпати, 15 округів і 41 лісогосп. район. Український н.-д. інститут лісового господарства та агролісомеліорації (П. С. Пастернак та ін.) 1980 розробив іншу схему Л. р. За нею лісогосп. області відрізняються одна від одної лісоекон. показниками та системами г-ва. З метою кращого забезпечення планування території лісогосп. областей не повністю повторюють природні зони, а часто їхні межі збігаються з адм. поділом. Осн. таксономічною одиницею є лісогосп. округ. Для нього визначені гол. напрям лісового г-ва та цільова структура за категоріями насаджень. Вздовж річок і морів виділені підокруги з рекреаційно-водоохоронним та середовищезахисним значенням насаджень. Відповідно до цієї схеми на тер. республіки виділено 7 лісогосп. областей, 12 округів і 5 підокругів (див. карту).

Літ.: Генсирук С. А. Леса Украины. М., 1975; Пастернак П. С. [та ін.]. Лесохозяйственное районирование Украинской ССР. «Лесоводство и агролесомелиорация», 1980, в. 56; Генсирук С. А. [та ін.]. Комплексное лесохозяйственное районирование Украины и Молдавии. К., 1981.

С. А. Генсірук, М. С. Нижник.

ЛІСОГОСПОДА́РСЬКИЙ КО́МПЛЕКС — виробничо-екон. система, що об'єднує власне лісове господарство і *лісозаготівельну промисловість*; складова частина *лісопромислового комплексу*. Власне лісове г-во здійснює розширене *лісовідтворення*, підвищення продуктивності лісів, посилення їхніх екологічних функцій (грунтозахисної, водорегулюючої, кліматоутворюючої, рекреаційної тощо), *лісовпорядкування*, захист та охорону лісів. Гол. принцип ведення лісового г-ва — комплексність, що передбачає, крім відтворення ресурсів деревини, розвиток *лісопродовольчого комплексу*, збирання і заготівлю *лікарських рослин*, лісозаповідну, охоронну та екологічну діяльність, заготівлю сировини для *лісохімічної промисловості*, ефективну переробку лісорубних решток (гілки, хвоя, кора) тощо. Осн. напрями розвитку Л. к. УРСР: в Українських Карпатах і на Поліссі — захисно-пром., у Лісостепу та Кримських горах — захисний, в Степу — полезахисний. В УРСР гол. ареали тер. зосередження Л. к.— Карпати і Полісся; осн. виробничі підприємства (первинні осередки) — лісгоспзаги і лісокомбінати (в Карпатах). Засоби виробн. для Л. к. України постачають гол. чин. РРФСР та БРСР.

Літ.: Лінінський Р. Д. Лісовий комплекс. Ужгород, 1984.

О. І. Шаблій.

ЛІСОЗАГОТІВЕ́ЛЬНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *лісової промисловості*, що проводить лісосічні роботи, вивозить і сплавляє деревину та здійснює її первинну обробку; складова частина *лісопромислового комплексу*. Продукцією Л. п. є ділова деревина (використовують у лісопилянні, фанерному, тарному і целюлозному виробн., у буд-ві, гірничодобувній пром-сті) і дрова (використовують як паливо, а також як сировину у *лісохімічній промисловості*). В СРСР гол. лісозаготівельні райони — Пн. Урал, Сибір, Далекий Схід, зокрема в УРСР — Українські Карпати (Івано-Фр. і Закарп. області) й Полісся (Волин., Житомир., Київ., Черніг. області). Обсяг лісозаготівель в СРСР 1987 становив 389,2 млн. щільних кубометрів, у т. ч. ділової деревини — 302,9 млн., в УРСР відповідно — 10,9 млн. і 9,2 млн., що становить бл. 30 % потреб республіки; решту деревини (круглий ліс) Україні постачають в основному пн. та сх. райони РРФСР. У Л. п. республіки переважають комплексні комбіновані підприємства — лісгоспзаги (у Карпатах — лісокомбінати, які, крім лісогосп. і лісозаготівельної діяльності, здійснюють фабрично-заводську переробку деревини). Частину деревини заготовляють у лісовому г-ві (рубки догляду і санітарні). У заготовленому лісі переважає деревина хвойних порід (смереки, сосни).

Осн. напрями дальшого розвитку галузі: ощадлива лісоексплуатація в обсягах розрахункової лісосіки, найповніше використання порубкових решток (сучки, тріска, кора, пні, хвоя), сприяння природному поновленню лісу (збереження підросту і молодняка лісу, насінних дерев) і посилення його екологічних функцій (кліматоутворюючих, водорегулюючих, грунтозахисних, рекреаційних тощо).

О. І. Шаблій.

ЛІСОКОРИСТУВА́ННЯ — використання *лісових ресурсів* для задоволення потреб нар. г-ва і населення; один з видів *природокористування.* Порядок і правила Л. визначаються Основами лісового законодавства СРСР і союзних республік, лісовими кодексами союзних республік (на Україні — *Лісовим кодексом УРСР*), ін. правовими актами, зокрема постановою Ради Міністрів УРСР «Про заходи по розширеному відтворенню і раціональному використанню лісових ресурсів, посиленню охорони та підвищенню захисних функцій лісів на період до 2000 року» (1987). Згідно з кодексом, лісокористувачами можуть бути держ., кооп., громадські підприємства, установи та організації, а також громадяни СРСР. У лісах і на *землях лісового фонду*, не вкритих лісом, можна здійснювати такі види Л.: заготівля деревини, живиці та другорядних лісових матеріалів (пнів, лубу, кори); побічне Л. (сінокосіння, випасання худоби, заготівля деревних соків, збирання дикорослих плодів, грибів, ягід, лікар. рослин тощо); Л. у науково-дослідних та культурно-оздоровчих цілях, для потреб мисливського г-ва. У зв'язку з екологічною ситуацією, що склалася після аварії на Чорнобильській АЕС 1986, здійснено зонування території республіки за можливостями побічного Л. (збирання грибів, ягід, лікарських рослин, заготівлі сіна тощо). Ділянки лісу з підвищеним рівнем радіоактивності позначено попереджувальними знаками.

Усі види Л. у держ. лісах, за винятком збирання громадянами ягід, грибів, горіхів та ін., здійснюють на підставі спец. дозволу — лісорубного ордера або лісового квитка. Лісокористувачі мають право тільки на той вид Л., на який одержали дозвіл, і зобов'язані раціонально використовувати лісові ресурси, охороняти ліси від пожеж, шкідників та хвороб, приводити лісові ділянки в належний стан після закінчення Л. Користування ресурсами лісу має бути комплексним, безперервним і невиснажувальним. Важливим принципом комплексного Л. є інтенсивне використання і повне відновлення лісових ресурсів; реалізація цього принципу передбачає, що рубка деревини повинна здійснюватись у розмірах, які не перевищують середнього приросту лісостанів з одночасним створенням на вирубках високопродуктивних насаджень. Недоврахування при-

родних умов і екологічних факторів у Л. може призвести до великих негативних наслідків. Використання лісу не повинно порушувати його водоохоронних, кліматорегулюючих і грунтозахисних властивостей. Експлуатація лісових ресурсів має бути узгоджена із здійсненням природоохоронних заходів, які забезпечують збереження і відновлення лісових насаджень. *С. А. Генсірук, З. Ю. Герушинський.*

ЛІСОМЕЛІОРА́ЦІЯ — сукупність заходів, спрямованих на корінне поліпшення госп. потенціалу територій за допомогою лісових насаджень. Деревно-чагарниковий покрив сприяє перерозподілу вологи, зменшує непродуктивну витрату її на випаровування; поліпшує склад грунтів та запобігає ерозії; пом'якшує клімат, а також виконує роль біол. очисника повітря. Таким чином, Л. дає можливість змінювати комплекс природних умов (грунтових, гідролог., мікрокліматич. та ін.) великих районів у напрямі, потрібному для госп. діяльності людини; створює сприятливі умови для корисної флори і фауни (водний, тепловий, повітр., споживний режими грунту); сприяє оздоровленню місцевості та поліпшенню природного середовища. Осн. відміна Л. від ін. видів *меліорації* — довгостроковість і комплексність її дії. Види Л. розрізняють за їхнім цільовим призначенням. Захисне *лісорозведення* поділяють на полезахисне (вітроломні полезахисні та пасовищезахисні смуги, прифермові захисти, зелені зонти на пасовищах біля водойм), протиерозійне (схилозахисні, прияружні, берегоукріплюючі, протизсувні, протилавинні, протиселеві насадження), водоохоронне (стокоперехоплюючі смуги, кольматуючі прируслові насадження), снігозахисне (снігозатримуючі та снігопоглинаючі смуги) і піскозакріплювальне. Л. застосовують у комплексі з гідротех., агротех. та ін. організаційно-госп. і тех. заходами. В УРСР лісомеліоративні роботи проведено на пл. 1,2 млн. га (1987). Перші дослідження в галузі Л. на Україні почав рос. лісовод В. Є. *Графф*, який заклав 1843 Великоанадольське лісництво у степовій зоні (тепер *Великоанадольський заказник*), пізніше дослідження продовжили В. В. *Докучаєв*, Г. М. *Висоцький* та ін. Проблеми Л. в УРСР розробляє Укр. н.-д. ін-т лісового г-ва й агролісомеліорації ім. Г. М. Висоцького (Харків).

Літ.: Дьяченко А. Е. [та ін.] Агролесомелиорация. М., 1979; Мелиоративная роль лесных насаждений. Харьков, 1986; Защитное лесоразведение, селекция и лесные культуры. К., 1987; Агролесомелиорация и защита леса. К., 1988. *Ю. С. Христук.*

Лісомеліорація. Кримська область.

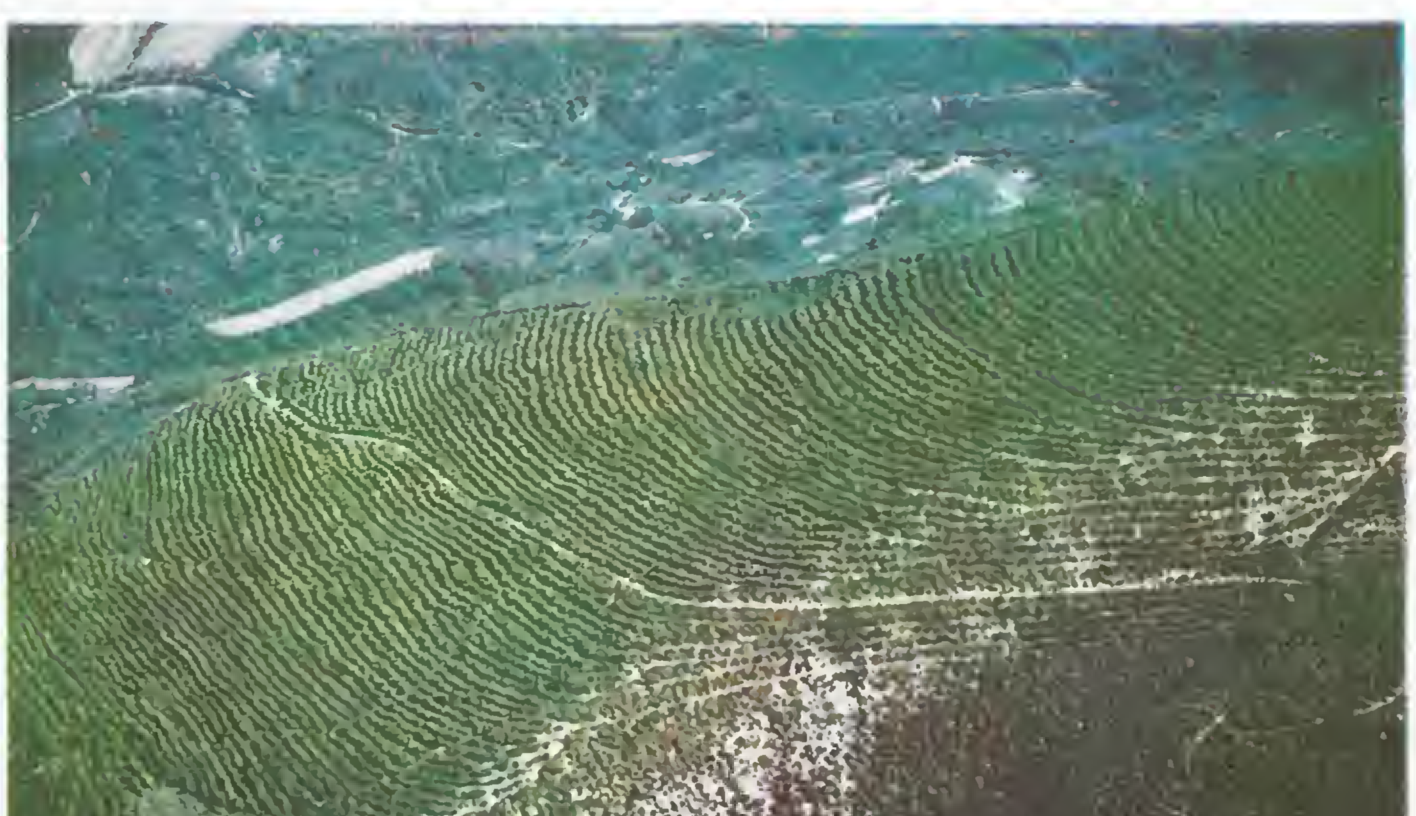

ЛІСОПА́РК — лісовий масив з елементами упорядкування в *зеленій зоні* міст і с-щ міськ. типу. Виконує рекреаційні, декоративно-естетичні, захисні та санітарно-гігієнічні функції. Л. створюють на базі існуючих природних насаджень за спец. проектами з урахуванням ландшафтних, кліматич., гідрологіч. та ін. характеристик місцевості. Розміри їх від кількох сотень до 2—3 тис. га. Розташовують Л. у мальовничій місцевості, на їхній території можуть бути водойми. При створенні Л. здійснюють архітектурно-планувальну організацію території, впорядкування і лісогосп. заходи. В зоні Л., як правило, передбачаються місця з спортивними майданчиками, пляжами, туристичними базами тощо, для культ-масових заходів — з кінотеатрами, музеями. Крім заг. типу створюють також Л. спец. призначення (напр., меморіальний Л. Розлив під Ленінградом). Територія Л. перебуває у віданні держ. органів лісового г-ва або міськради. Навколо великих міст утворюють *лісопарковий пояс міста*.

До найбільших Л. в УРСР належать Комсомольський у Харкові (2387 га), Голосіївський у Києві (1463 га), Згурівський у Полтав. обл. (215 га), П'ятничанський у Вінн. обл. (понад 120 га).

Літ.: Родічкін І. Д. Лісопарки України. К., 1968; Родичкин И. Д. Строительство лесопарков в СССР. М., 1972.

ЛІСОПА́РКОВИЙ ПОЯС МІСТА — частина *приміської зони* міста, в якій розташовані *лісопарки* та ін. місця масового відпочинку. Найважливіші функції Л. п. м.: санітарно-гігієнічні (оздоровлення міськ. повітряного простору і поліпшення мікрокліматич. умов міста та прилеглого району); містобудівні (регулювання тер. розвитку міста та приміськ. територій, обмеження їхнього зростання); соціальні (організація територій, призначених для різних видів лікування та масового відпочинку населення). Внутрішні і зовн. межі Л. п. м. визначають на значний період, як правило, у проекті приміськ. зони. Межі Л. п. м. бувають природні (річки, балки, контури лісових масивів, трансп. комунікації) або адміністративні (межі району, міста та площі землекористувань). Змінюються межі Л. п. м. тільки при розробці нового проекту планування міста та приміськ. зони, але за умов, якщо це не погіршує осн. функцій Л. п. м. При визначенні розмірів Л. п. м. враховують такі фактори: величину міста (кількість населення та розміри його території), планувальну структуру, виробничий профіль міста, природно-кліматичні умови тощо.

На тер. України залежно від місц. умов ширину внутрішнього Л. п. м. визначають орієнтовно у 3—10 км, зовн. межі для великих міст — на віддалі 10—25 км від умовного геометрич. центра міста. Пересічна норма необхідної площі лісопарку на одного відвідувача становить 500—750 $м^2$ для малих і серед. міст, 800—1000 $м^2$ — для великих і найбільших міст. *Ю. О. Бондар.*

ЛІСОПРОДОВО́ЛЬЧИЙ КО́МПЛЕКС — сукупність виробництв і видів діяльності, пов'язаних з виготовленням харч. продуктів на базі *лісових ресурсів* і в лісових угіддях; складова частина *лісогосподарського комплексу* і *продовольчого комплексу*. Формується гол. чин. у межах лісового г-ва та його підприємств (лісгоспзагів, лісокомбінатів). Продукцією Л. к. є прод. продукти рослинного і тваринного походження. Ліси України багаті на продукти рослинного походження — ягоди (малина, ожина, чорниця, брусниця, журавлина, суниця та ін.), гриби, насіння дикорослих дерев (горіхи ліщини, насіння бука), плоди фруктових дерев і кущів (дикі яблуня, груша, черешня, терен, глід, калина тощо). Їх використовують для споживання у свіжому й сушеному вигляді, а також як сировину для виготовлення різних харч. продуктів кустарним або заводським способом (соки, варення, повидло, джеми, мармелад, мариновані гриби, освіжаючі та тонізуючі напої). Врожайність деяких з них збільшують, сприяючи природному відновленню їх або впроваджуючи плантаційні форми господарювання (напр., плантації чорниці). До лісових продуктів тваринного походження належать: м'ясо дичини і птиці, одержуване на території республіки внаслідок мисливствовпорядкування та спортивного мисливства; риба, у т. ч. від річкового і ставкового рибництва (напр., в Українських Карпатах); мед (особливо цінний гірський). Завданням Л. к. є також виробн. кормів (сіна, гілкового корму, жолудів та ін.), зберігання й використання їх для свійських і диких тварин. Суспільно організовані форми діяльності Л. к.: збиральництво, лісові промисли й мисливство, супутнє виробн. у системі лісового г-ва. Процес відтворення сусп. продукту в Л. к. характеризується, як правило, річною циклічністю, тісним зв'язком з біол. процесами, а тер. організація — великою розосередженістю. На Україні гол. ареали розвитку Л. к.— Полісся і Карпати. Див. також *Лісокористування*. *О. І. Шаблій.*

ЛІСОПРОМИСЛО́ВИЙ КО́МПЛЕКС — виробничо-екон. система, що об'єднує підприємства, пов'язані з вирощуванням і переробкою (до одержання кінцевої продукції) лісової сировини; складова частина *хіміко-лісового комплексу*; один з видів *міжгалузевого комплексу*. Має розвинуту функціонально-компонентну (галузеву,

виробничоциклову) та функціонально-тер. структуру. До компонентного складу Л. к. входять: *лісогосподарський комплекс* (лісове господарство та *лісозаготівельна промисловість*), галузі *лісової промисловості* по мех. і хіміко-мех. (лісопильна, фанерна, сірникова, виробн. дерев'яних буд. деталей і будинків, деревностружкових і деревноволокнистих плит, меблів) та хім. (лісохім., целюлозно-паперова пром-сть) переробці деревини, а також гідролізна і дубильно-екстракційна промисловість тощо. У функціонально-компонентній структурі Л. к. виділяють галузі: виробничого ядра (базові, спеціалізуючі, супутні, допоміжні, паралельні), галузі виробн. обслуговуючого концентру (виробн. і ремонт машин та устаткування для ядра Л. к., з-ди по виготовленню предметів праці для окремих галузей, підприємства матеріально-тех. постачання тощо), галузі і заклади концентру невиробничого обслуговування (підготовка кадрів, н.-д. і проектно-конструкторська діяльність). Тер. структура Л. к. залежить від форм просторового зосередження галузей (Л. к. пром. центру, пункту, куща, вузла, району тощо) та зв'язків між ними — технолог. (особливо в межах лісопромислово-комплексних пунктів і центрів), виробничо-технолог. (в лісопром. кущах та вузлах), виробничо-екон. (в лісопром. підрайонах і районах), а також економічних (між лісопром. районами, виробничо-обслуговуючими підприємствами і підприємствами ядра Л. к.). Визначальні елементи функціонально-тер. структури Л. к.— районні комплекси.

О. І. Шаблій.

ЛІСОРОЗВЕ́ДЕННЯ — створення штучних лісових насаджень на територіях, де раніше не було лісу. Л. є однією з функцій лісового господарства. Застосовують на землях усіх категорій при масивному та захисному залісенні, на заболочених і незручних землях, а також при рекультивації земель. Створюючи лісові насадження, визначають деревні породи, схему їхнього розміщення і змішування на площі. При цьому враховують лісорослинні умови виділеної ділянки, біол. властивості деревних і чагарникових порід, госп. вимоги до створюваних насаджень. Породний склад насаджень залежить від умов місцезростання. Так, на бідних піщаних сухих грунтах садять сосну, а на свіжих і вологих — сосну з домішкою берези; на свіжих супіщаних

Лісорозведення. Одеська область.

грунтах створюють сосново-дубові насадження, на багатих суглинистих, переважно свіжих і вологих,— дубові та дубово-ясеневі насадження з домішкою явора, клена гостролистого, липи, граба тощо. При Л. на яружно-балкових землях мають значення крутизна та експозиція схилів, умови зволоження, ступінь змитості грунтів, температурний режим та ін. Лісові насадження виконують важливу водоохоронну, протиерозійну і полезахисну роль; велике значення їх як джерела деревини, тех. сировини та продуктів побічного користування. Щороку Л. на Україні проводять на 40—45 тис. га непридатних земель, що вилучені з с.-г. користування; заг. площа штучних лісонасаджень на землях, де раніше не було лісу, становить бл. 2 млн. га (1988). Див. також *Захисні лісові насадження, Лісомеліорація.*

С. А. Генсірук, Я. В. Мельничук.

ЛІСОСТЕПОВА́ АГРОГРУНТОВА́ ЗО́НА — *агрогрунтова зона*, що простягається суцільною смугою від Передкарпаття до зх. відрогів *Середньоросійської височини*. Розташована у межах Терноп., Хмельн., Вінн., Черкас., Полтав., частково Харків., пд. частини Ровен., Волин., Житомир., Київ., Черніг. і Сум. та пн. частини Одес. і Кіровогр., частково Івано-Фр., Львів. і Чернів. областей. Пл. її 20105,1 тис. га (33,6 % тер. УРСР). Грунтовий покрив Л. а. з. складний і строкатий. Це зумовлено неоднорідністю грунтоутворюючих факторів, основним серед яких є помірноконтинентальний клімат з періодично промивним водним режимом, карбонатні леси, розчленований ерозійний рельєф, поєднання лісової та степової рослинності, інтенсивна госп. діяльність людини (розораність зони 56—81 %). У структурі грунтового покриву переважають *чорноземи типові* (47,1 % від заг. площі с.-г. угідь зони), *чорноземи опідзолені* (12,8 %), а також *темно-сірі опідзолені грунти, сірі лісові грунти* (10,6 %) та *реградовані грунти* (8,7 %). У річкових долинах розвинуті комплекси *лучно-чорноземних грунтів, лучних грунтів, лучно-болотних грунтів* і *болотних грунтів*. На терасах Дніпра і його лівих приток поширені солонцюваті й солончакуваті різновиди грунтів. На фоні солонцюватих грунтів сформувалися плями солонців. За типами місцевості та структурою грунтового покриву у межах Л. а. з. виділяють *західнолісостепову агрогрунтову провінцію, центральнолісостепову підвищену агрогрунтову провінцію, східнолісостепову низовинну агрогрунтову провінцію* та *східнолісостепову підвищену агрогрунтову провінцію*. Л. а. з.— гол. буряко-цукровий район України. У зоні розміщено бл. 70 % всіх плантацій цукр. буряків. Крім того, тут вирощують озиму пшеницю, кукурудзу, горох, ячмінь та ін. Осн. засобами підвищення родючості та раціонального використання грунтів зони є здійснення протиерозійних та гідромеліоративних заходів, внесення органічних та мін. добрив, вапнування й гіпсування. *Н. М. Бреус.*

ЛІСОСТЕПОВА́ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНА ЗО́НА — природна зона України, що характеризується переважанням *лісостепових ландшафтів*. Простягається від Передкарпаття до зх. відрогів *Середньоросійської височини* майже на 1100 км. Займає 202 тис. км^2, що становить 34 % території УРСР. В її межах розташовані Терноп., Хмельн., Вінн., Черкас., Полтав., частково Харків. області, пд. частини Ровен., Волин., Житомир., Київ., Черніг., Сумської та пн. частини Одес. і Кіровогр. областей, частково Івано-Фр., Львів. і Чернів. області. Геоструктурно Л. ф.-г. з. приурочена до *Українського щита, Дніпровсько-Донецької западини*, а також схилу Воронезького масиву. Тут лежить *Волинська височина, Подільська височина, Придніпровська височина* та *Придніпровська низовина* й зх. відроги Середньоросійської височини. Приуроченість орографічних елементів до певних тектонічних структур і пов'язана з цим різнорідність корінної основи ландшафтів, значні коливання гіпсометричних рівнів зумовлюють вертикальну диференціацію лісостепових ландшафтів, що проявляється на заг. зональному фоні. Річний радіаційний баланс становить 1800—1850 МДж/м^2. Пересічна т-ра липня на Пн. Зх. зони +18°, на Пд. підвищується до +22°; пересічна т-ра січня —5, —8°, абсолютний мінімум на Сх. —36°. Вегетаційний період триває 200—210 днів. Річна сума опадів на Зх. зони 550—750 мм, на Сх.— 450 мм, випаровуваність — відповідно 550 і 750 мм. Коефіцієнт зволоження змінюється від 2,8 у зх. частині зони до 1,4—1,2 на Пд. За сумами тепла й вологи зона сприятлива для вирощування різних с.-г. культур. Негативною рисою клімату є нестійкість зволоження внаслідок чергування вологих і посушливих років. Пересічна густота річкової сітки 0,15—0,24 км/км^2. Пересічний річковий стік становить 4—5 л/с · км^2 на Зх. і 3,5 л/с · км^2 на Сх. зони, в центральній частині — 1,5—2,0 л/с · км^2. Живлення річок переважно снігове та дощове, частка підземного живлення становить бл. 10 %. Річки належать до басейнів *Дніпра, Сіверського Дінця. Південного Бугу, Дністра.* Розвинуті площинний змив і глибинний розмив.

Л. ф.-г. з. охоплює *лісостепову агрогрунтову зону.*

Найпоширенішими є *чорноземи типові, чорноземи опідзолені, реградовані грунти* та *сірі лісові грунти.* Чорноземи сформувались на вирівняних поверхнях центр. і пд. частин Придніпровської височини та на Придніпровській низовині. Чорноземи опідзолені і *темно-сірі опідзоле-*

ні грунти розвинулись на правобережжі Дніпра та на правобережжях його приток у межах Придніпровської низовини; сірі лісові грунти характерні для Подільської та Волинської височин, вершинних поверхонь Придніпровської височини і долин річок Псла, Ворскли та ін. На давніх терасах і зниженнях поширені *лучно-чорноземні грунти*, в заплавах — лучні, дернові та болотні грунти. Заг. заболоченість зони становить 1,6 %.

За характером рослинного покриву тер. Л. ф.-г. з. належить до *Східно-Європейської лісостепової геоботанічної провінції*. Природна рослинність представлена залишками остепнених луків і степів на плакорах, дубових та дубово-грабових масивів, на лівобережжі Дніпра — залишками дубово-кленово-липових лісів. Пересічна залісеність зони становить 12,2 %. За істор. час вона змінювалась від 50 до 11 %. У деревостанах зони найпоширеніші дуб, граб, бук, сосна, вільха і береза.

У фауні представлені лісові (білка, заєць-русак, куниця лісова, козуля, гадюка звичайна та ін.) і степові (мишівка польова, тхір степовий, дрофа, сліпак звичайний, куріпка сіра та ін.) види (див. *Український лісостеповий зоогеографічний округ*). Для зони характерне складне чергування *широколистянолісових ландшафтів* з опідзоленими грунтами, *лісостепових ландшафтів* з опідзоленими й реградованими чорноземами та лучно-степових з глибокими чорноземами. Її поділяють на 4 провінції: Західно-Українську, Дністровсько-Дніпровську, Лівобережно-Дніпровську та Середньоросійську (див. окремі статті).

Л. ф.-г. з. — регіон інтенсивного с.-г. виробн. (розораність 75—85 %), розвинутої урбанізації на базі пром-сті, великих *виробничо-територіальних комплексів*, переважно літніх видів оздоровчої та пізнавальної *рекреації*. Осн. природним процесом, несприятливим для госп. використання земель, є *ерозія*. Гол. напрями збереження високого рівня с.-г. освоєності: регулювання стоку, дотримання динамічної рівноваги в межах височинних, ерозійно небезпечних природних комплексів, лісомеліоративні заходи. Значне госп. перетворення ландшафтів зони свідчить про необхідність регульованого *природокористування* з проведенням природоохоронних лісомеліоративних заходів, впровадженням грунтозахисної технології (контурного землеробства), регулюванням водного режиму і стоку, підвищенням стійкості ландшафтів проти антропогенних навантажень. Тут зосереджено багато об'єктів і територій природно-заповідного фонду, зокрема *Канівський заповідник*.

Літ.: Маринич А. М., Пащенко В. М., Шищенко П. Г. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. К., 1985. *П. Г. Шищенко.*

ЛІСОСТЕПОВІ ЛАНДШАФТИ — тип *рівнинних ландшафтів*, що сформувалися в умовах оптимального співвідношення тепла і вологи на лесових породах. Сучас. структура цих ландшафтів сформувалась в основному в *антропогеновий період*. Кліматичні особливості їх визначаються тим, що випаровування за *вегетаційний період* майже дорівнює кількості атм. опадів. Л. л. сформувалися на лесах, що легко розмиваються дощовими й талими сніговими водами, невід'ємною рисою їх є широкий розвиток *балок* та *ярів*, особливо на схилах височин і крутих берегах річок. Ландшафтна структура схилових *природно-територіальних комплексів* ускладнюється *зсувами* й ерозійно-зсувними процесами (долини Дніпра та його приток, великі балки). Для Л. л. характерне чергування розчленованих височинних, схилових, низовинних і долинних природних комплексів, орних земель і лісових масивів, що зумовлює помітні контрасти їхньої тепло- та вологозабезпеченості. За цих умов на низовинах розвиваються такі процеси, як соленакопичення, заболочування, подекуди — *суфозія*. Серед Л. л. виділяють північнолісостепові та південнолісостепові. П і в н і ч н о л і с о с т е п о в і ландшафти достатньо зволожені, характеризуються переважанням сірих лісових грунтів і чорноземів опідзолених, що сформувалися на легкосуглинистих лесових породах. П і в д е н н о л і с о с т е п о в і ландшафти розвинулися в умовах збільшення посушливості клімату, більш глибокого залягання грунтових вод, на середньосуглинистих лесових породах. Переважають *чорноземи типові* середньогумусні та солонцюваті (на низовинних малодренованих рівнинах). Раціональне використання Л. л. передбачає комплекс меліоративних заходів. Л. л. становлять майже 31,2 % площі України.

П. Г. Шищенко.

ЛІСОХІМІЧНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь *лісової промисловості*, технологічні процеси якої пов'язані з хім. переробкою деревини та відходів лісового господарства, лісозаготівель, деревообробки і частково целюлозно-паперового виробн.; складова частина *лісопромислового комплексу*. У вузькому розумінні до Л. п. належать: пірогенетичне (суха перегонка деревини), каніфольно-терпентинне, смолотерпентинне, хвойно-ефірне та дьогтекурильне виробн.; у широкому розумінні Л. п. включає, крім того, *целюлозно-паперову промисловість*, гідролізну та дубильно-екстрактову пром-сть. Сировиною для Л. п. є дрова листяних порід, з яких піролізом одержують деревне вугілля, оцтові порошок та кислоту, метиловий спирт, формалін, розчинники, антиокислювачі, флотаційні масла, карбамідні смоли; соснова живиця і пневий сосновий осмол (для виготовлення каніфолі, скипидару та ефірної олії), дубова кора (дубильно-екстрактове виробн.). Продукцію Л. п. використовують у хім., металург. і харч. пром-сті, с. г. тощо. На Україні лісохім. промисли відомі з 12 ст. (смолокуріння і вуглевипалювання на Поліссі), пізніше на Поліссі та у Карпатах розвивалося виробн. поташу, який використовували як мін. добриво. Заводська лісохімія виникла у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. У 1923—24 в республіці вперше організовано пром. підсочування сосни, 1934 введено в дію Київ. хім. комбінат з каніфольно-терпентинним виробн. (з 1937 — з виго-

Лісостепові ландшафти у Черкаській, Харківській та Тернопільській областях.

товленням і камфори). Осн. центри лісохімії в УРСР: Київ, Коростень (Житомир. обл.), Славута (Хмельн. обл.), Великий Бичків, Свалява, Перечин (Закарп. обл.), Вигода (Івано-Фр. обл.). У гірських, поліських і лісостепових районах розвивається переробка хвої на хвойно-вітамінне борошно, ефірну олію, хлорофілокаротинову пасту тощо, а також соснових пнів на каніфоль і терпентину. Важливим напрямом дальшого розвитку Л. п. є більш повне і комплексне використання деревних і лісових відходів. *О. І. Шаблій.*

ЛІТИН — селище міського типу Вінн. обл., райцентр. Розташований на р. *Згарі* (прит. Пд. Бугу), за 30 км від залізнич. ст. Уладівка. 7,2 тис. ж. (1990). Вперше згадується 1431, селище міськ. типу з 1924. Поверхня тер. селища хвиляста. Пересічна т-ра січня −6,0°, липня +18,2°. Опадів 495 мм на рік. Пл. зелених насаджень 52,6 га. Пам'ятка природи місц. значення — алея лип вікових (обабіч шляху Вінниця — Хмельницький). У Л.— плодоовочеконсервний, мол., комбікормовий з-ди; комбінат кооперативної пром-сті, заводоуправління буд. матеріалів, дільниця «Літинторф», 2 гранітні кар'єри, рибний цех обл. рибокомбінату. Лісництво. Краєзнавчий музей.

ЛІТИНСЬКИЙ РАЙОН — район у пн.-зх. частині Вінн. обл. Утв. 1923. Пл. 0,99 тис. км^2. Нас. 46,6 тис. чол., у т. ч. міського — 7,2 тис. (1990). У районі — смт *Літин* (райцентр) та 61 сільс. населений пункт.

Лежить у межах *Подільської височини*. Поверхня — підвищена платоподібна лесова рівнина з чергуванням плоских і пологохвилястих ділянок. Характерні форми рельєфу — прохідні водностьодовикові та давні річкові долини. Корисні копалини: граніт, діорит, торф, пісок, глина. Район розташований у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −6,0°, липня +18,7°. Опадів 500—570 мм на рік, випадають переважно влітку. Висота снігового покриву 18 см. Період з т-рою понад +10° становить 158 днів. Належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Ріка *Південний Буг* з прит. *Згаром*. Споруджено 75 ставків (заг. пл. водного дзеркала 2364 га). Переважають сірі та ясно-сірі лісові, темно-сірі опідзолені грунти (бл. 50 % площі району), є також лучні грунти (13 %), решта — дерново-підзолисті

грунти, чорноземи опідзолені, торф'яники. Пл. лісів 16,4 тис. га (дуб, граб, осика, сосна), створено 1,2 тис. га полезахисних та водоохоронних лісонасаджень, у т. ч. 446 га лісосмуг. У районі — заказник *Дяківці* та пам'ятка природи урочище *Дубина* (респ. значення), 4 заказники, 10 пам'яток природи та заповідне урочище (місц. значення).

Найбільші підприємства: плодоовочеконсервний, мол., комбікормовий з-ди, комбінат кооперативної пром-сті, заводоуправління будівельних матеріалів (Літин), цукровий та спирт. з-ди (с. Уладівка). С. г. спеціалізується на рослинництві зерново-буряківничого та тваринництві м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, овес, горох, просо, гречка, цукр. буряки, картопля, хміль. Розвинуте садівництво (пл. багаторічних насаджень 2,5 тис. га) та овочівництво; скотарство, свинарство, птахівництво та бджільництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 62,1, у т. ч. орні землі — 50,1, сіножаті — 4,8, пасовища — 4,6. Зрошується 0,4 тис. га, осушено 5,8 тис. га. У районі — 11 колгоспів, 11 радгоспів, 3 міжгосп. підприємства по виробн. свинини, яловичини. Рибний цех обл. рибокомбінату (Літин). 2 лісництва (Літин, Уладівка). Залізнична ст. Уладівка. Автомоб. шляхів 341 км, у т. ч. з твердим покриттям — 247 км. Краєзнавчий музей (Літин). *Г. І. Денисик, Б. Д. Панасенко.*

ЛІТНЯНКА — річка у Дрогобицькому та Миколаївському р-нах Львів. обл., права прит. *Дністра*. Довж. 34 км, пл. бас. 122 км^2. Бере початок поблизу с. Верхні Гаї. У верхів'ї долина V-подібна, нижче — трапецієподібна, шир. від 0,3—0,8 до 1,5 км. Заплава у пониззі заболочена. Річище звивисте, подекуди розгалужене; у пригирловій частині випрямлене і каналізоване на протязі бл. 10 км, на окремих ділянках обваловане. Шир. його 4—8 м. Похил річки 1,8 м/км. Живлення дощове та снігове. Має паводковий режим. Льодові утворення з поч. грудня до поч. березня. Льодовий режим нестійкий. Воду Л. використовують для с.-г. потреб і водопостачання. Рибництво. *М. Є. Романчук.*

ЛІТО — найтепліша пора року, яка у Пн. півкулі охоплює переважно червень, липень і серпень. За астр. ознаками Л.— проміжок часу між літнім сонцестоянням (22 червня) та осіннім рівноденням (23 вересня). У *кліматології* це період, обмежений датами переходу пересічної добової т-ри повітря через +15°, у *синоптичній метеорології* — період ослаблення

ТРИВАЛІСТЬ ПЕРІОДУ З ПЕРЕСІЧНОЮ ДОБОВОЮ ТЕМПЕРАТУРОЮ ПОВІТРЯ 15°С і вище (у днях)

циклоніч. діяльності. За датами настання Л. буває раннє і пізнє, за температурним режимом — тепле та холодне. На тер. України т-ра повітря +15° і вище встановлюється у травні: у 1-й декаді місяця — на Пд. степової зони, у 2-й — у центр. районах та на мор. узбережжі, пізніше — на Пн. і Зх. республіки. На Закарпатті перехід пересічної добової т-ри через +15° відбувається на поч. 2-ї декади травня, такі ж строки настання Л. характерні для Приазовської і Донецької височин. У Кримських горах Л. починається у червні, в Українських Карпатах — у липні, причому у гірському поясі, що лежить вище 800 м, стійкого переходу т-ри через +15° не спостерігається. Тривалість літнього сезону в межах республіки поступово зростає у пд. напрямі — від 95—110 днів на Пн. і Пн. Зх. до 120—140 днів у степовій зоні та 150—160 днів на Пд. березі Криму. На височинах, порівняно з низовинними територіями, Л. на 10—15 днів коротше, у долинах великих річок та поблизу великих міст його тривалість зростає на 5—10 днів. Закінчується Л. на тер. України пересічно у 1-й декаді вересня. Проте у Кримських горах кінець Л. спостерігається вже у 3-й декаді серпня, в Українських Карпатах ще раніше (1—3-я декади серпня). На крайньому Пд. і у степових районах Кримського п-ова Л. закінчується наприкінці вересня — на поч. жовтня, на Пд. березі Криму — у 2-й декаді жовтня. Найтепліша частина літнього сезону — це період з пересічною добовою т-рою повітря +25° і вище. На значній частині тер. республіки він припадає на липень — серпень, у пн. районах — на липень; тривалість його на Пн. і Пн. Зх. 15—17 днів, на Пд. і Пд. Сх.— 23—26 днів. В окремі роки пересічна добова т-ра може перевищувати +30° (гол. чин. у червні — серпні). На Пд. і Сх.

республіки буває від 5 до 15 днів з такою т-рою повітря, на Пн.— пересічно 2 дні. Влітку на Україні випадає найбільша кількість опадів (з максимумом у червні — липні), добові суми опадів на Поліссі досягають 100—150 мм, у горах — перевищують 200 мм. В бездощові періоди, особливо у пд. районах республіки, бувають *суховії, пилові бурі* і *посухи*. *В. М. Бабиченко, С. Ф. Рудишина.*

ЛІТОРА́ЛЬ (від лат. litoralis — береговий, прибережний) — 1) Узбережна зона мор. дна, що затоплюється під час припливів і звільняється під час відпливів. Зазнає значних коливань температури води, інтенсивності сонячного світла, солоності води, дії течій; періодично осушується. В Азовському і Чорному морях, де припливів та відпливів немає, є прибережна зона з характерними для Л. властивостями. Вона розташована між верхньою та нижньою межами прибою і називається псевдолітораллю. Вище Л. і псевдоліторалі простягається супралітораль — вузька берегова смуга, що зволожується бризками та капілярною вологою; у її межах поєднуються наземна і мор. флора та фауна; вона характеризується великою біол. продуктивністю. 2) Частина берегової області озерної улоговини від зони захлюпування хвиль під час найбільшого підняття рівня води до глибини проникнення світла. Характеризується наявністю донної рослинності внаслідок сприятливих умов для розвитку (великий вміст кисню, висока температура, наявність світла та поживних речовин). *Ю. П. Зайцев.*

Літо.
Інтегральна крива тривалості літнього сезону n (дні) різної імовірності (%) вищевказаних границь.

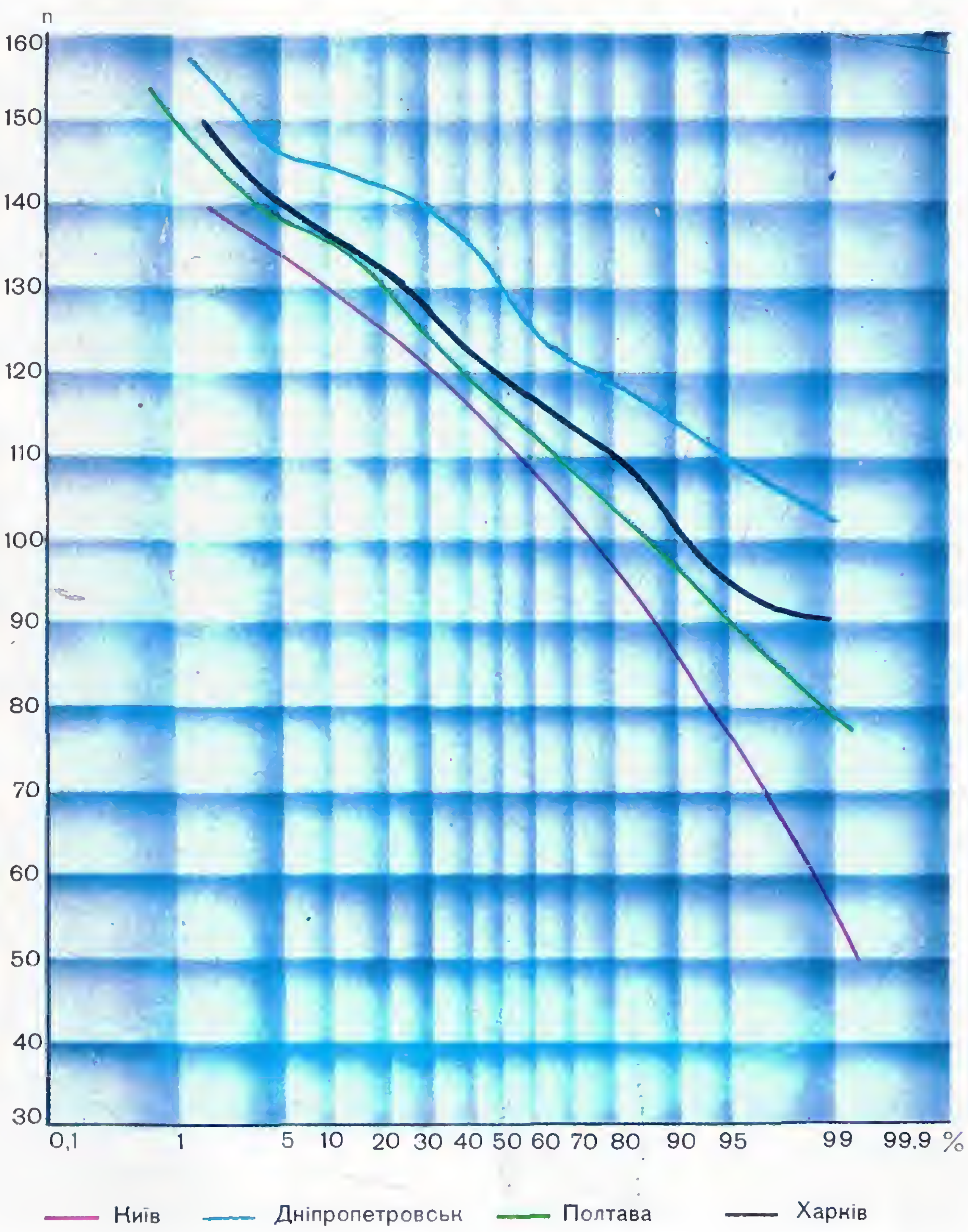

ЛІТОСФЕ́РА (від грец. λίθος — камінь і σφαῖρα — куля) — верхня оболонка Землі, виділена за фіз. станом речовини. Включає *земну кору* і частину верх. мантії (субстрат), лежить на астеносфері. Характеризується пружними властивостями. Відзначається підвищеною (10^{21}—10^{25} Па · с) ефективною в'язкістю порівняно з глибинною оболонкою — астеносферою (10^{16}—10^{20} Па · с). Потужність Л., її нижня межа, хім. і фіз. властивості порід зумовлені тектонічним режимом регіону. В межах давніх платформ підошва Л. міститься на глиб. 100—200 км, перехід до астеносфери поступовий; для субстрату характерні ультраосно́вні породи (SiO_2 30—45 %). Такий тип Л. переважає на більшій частині тер. України, розташованій у межах *Східно-Європейської платформи*. У тектонічно й магматично активних регіонах підошви Л. і земної кори зближені, різниця в'язкості речовини Л. і частково розплавленої астеносфери максимальна, межа між ними досить чітка. Проникнення розплавлених базальтових магм у Л. сприяє більш осно́вному складу порід кори і меншому вмісту заліза в субстраті. На Україні Л. такого типу поширена в альп. частині *Середземноморського рухливого поясу*. Її потужність в Українських Карпатах становить 100—120 км, на Закарпатті — 60—80 км, на Зх. Тарханкутського п-ова — 60 км. Глибинні процеси в Л. зумовили формування структур земної кори і продовжують впливати на тектонічний режим території. З регіональними мантійними (глибинними) розломами пов'язані різкі зміни потужності Л., в активних зонах — землетруси (глибинні розломи між *Кримською складчасто-бриловою спорудою* і западиною Чорного моря, між *Карпатською покривно-складчастою спорудою* і *Передкарпатським прогином*). Склад і будову Л. вивчають геол. і геофіз. методами (див. *Геофізичні дослідження літосфери*). Підошву Л. встановлюють за зменшенням швидкості поширення сейсмічних хвиль, зростанням електропровідності, зниженням щільності порід, наближенням до температури часткового плавлення речовини верх. мантії.

Літ.: Бурьянов В. Б. [та ін.]. Геофизическая модель тектоносферы Украины. К., 1985; Соллогуб В. Б. Литосфера Украины. К., 1986.
В. В. Гордієнко.

ЛЛЯНА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *текстильної промисловості*, підприємства якої виробляють чесаний льон, лляні пряжу і нитки, тканини та вироби з них. Л. п. тісно пов'язана з підприємствами первинної обробки льону, що провадиться на держ. льонозаводах, у колгоспах і радгоспах. Розрізняють лляні тканини побутового призначення і технічні. Лляні нитки виробляють у суміші з синтетич. волокнами і як особливо міцні застосовують у взуттєвій та поліграфічній пром-сті, для виготовлення сіток тощо. На території СРСР, зокрема УРСР, виготовлення лляних

К. Т. Логвинов.

тканин кустарним способом відоме ще за часів Київ. Русі. У 18 ст. на Лівобережній Україні виникло мануфактурне виробн. лляного полотна. Як галузь текст. пром-сті Л. п. на Україні створено за роки Рад. влади (у 60-х рр.). Розміщення її базується, зокрема, на обгрунтуваннях укр. економгеографів (К. Г. *Воблого* та ін.) і значною мірою тяжіє до центрів *льонарства*. Найсприятливіші природні та екон.-геогр. умови для розвитку Л. п. в УРСР має Пд.-Зх. екон. р-н. Тут збудовано великі спеціалізовані підприємства — Житомирський і Ровенський льонокомбінати, діє значна кількість льонозаводів, розміщених гол. чин. у Черніг., Житом., Ровен., Волин., Львів. областях. На підприємствах галузі впроваджено автоматизацію процесів вибілювання, фарбування і сушіння тканин тощо. Л. п. дає бл. 6 % вартості всієї продукції текст. пром-сті республіки. Випуск лляних тканин 1989 становив 105 млн. $м^2$ (11—12 % заг.-союзного). Частина їх надходить до ін. союз. республік, разом з тим важливе значення мають поставки продукції Л. п. гол. чин. з РРФСР та республік Прибалтики. Осн. напрями розвитку Л. п.— технічна реконструкція підприємств галузі, підвищення якості і збільшення випуску товарів нар. споживання, а також частки переробки льоноволокна на підприємствах республіки. *Л. М. Корецький, Л. М. Онищенко.*

ЛО́ГВИНОВ Костянтин Трохимович (26.VI 1917, Харків — 15.XII 1983, Київ) — укр. рад. метеоролог, синоптик, доктор геогр. наук з 1971, професор з 1973. Член КПРС з 1940.

Літо.
Цвітуть ромашки.
На пасовищі. ▶

У 1941 закінчив Харків. гідрометеоролог. ін-т. У 1946—48 працював начальником Харків. гідрометбюро, з 1948 — у Гол. управлінні Гідрометслужби СРСР (з 1953 — заступник начальника). У 1963—66 — директор н.-д. ін-ту аерокліматології; 1966—81 — директор Укр. н.-д. гідрометеоролог. ін-ту. Наук. дослідження в галузі синоптичної та динамічної метеорології. Вивчав процеси у стратосфері на основі даних ракетного зондування, досліджував небезпечні гідрометеоролог. явища на Україні. Займався проблемами забруднення атмосфери, а також змін клімату України під впливом природних і антропогенних факторів. Один з авторів монографій про клімат великих міст, зокрема Києва і Дніпропетровська. Віце-президент комісії по синоптичній метеорології Всесвітньої метеоролог. організації (1951—1956).

Тв.: Динамическая метеорология. Л., 1952; Метеорологічні параметри стратосфери. Л., 1970; Опасные явления погоды на Украине. Л., 1972 [у співавт.]; Опасные гидрометеорологические явления в Украинских Карпатах. Л., 1973 [у співавт.]; Климат и опасные гидрометеорологические явления Крыма. Л., 1982 [у співавт.]; Природа Украинской ССР. Климат. К., 1984 [у співавт.].

В. М. Бабиченко, М. В. Буйков.

ЛОЗІ́ВСЬКИЙ — селище міського типу Слов'яносербського р-ну Луганської обл. Розташований за 3 км від залізнич. ст. Зимогір'я. 7,0 тис. ж. (1990). Засн. 1949, с-ще міськ. типу з 1953. Поверхня слаборозчленована. Пересічна т-ра січня —7,8°, липня +21,9°. Опадів 500 мм на рік. Пл. зелених насаджень 36,2 га. Кам.-вуг. шахта, збагачувальна ф-ка.

ЛОЗІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — район на Пд. Харків. обл. Утворений 1923. Пл. 1,4 тис. км^2. Нас. (без м. *Лозової*) 36,1 тис. чол., у т. ч. міського — 12,7 тис. (1990). Райцентр — місто обл. підпорядкування Лозова. У районі — с-ща міськ. типу *Краснопавлівка* і *Орілька* та 85 сільс. населених пунктів. В 1931 район нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора УРСР.

Поверхня — низовинна пологохвиляста лесова рівнина, розчленована балками і ярами. Заг. похил поверхні з Пн. на Пд. Корисні копалини: природний газ (Миролюбівське родовище), вапняки, суглинки, глини, буд. піски. Лежить у межах *Лівобережно-Дніпровсько-Приазовської північностепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня —7,2°, липня +21,2°. Період з т-рою понад +10° становить 165 днів. Опадів 476 мм на рік, осн. частина випадає в теплий період року. Пересічна висота снігового покриву 15 см. Розташований у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Річки належать до басейнів Дніпра (*Орілька*, верхів'я Малої Тернівки) та Сіверського Дінця (*Берека* з прит. *Бритаєм*). Збудовано 3 водосховища: *Краснопавлівське водосховище*, Орільське (700 га) та Британське (224 га), а також 123 водойми заг. пл. водного дзеркала 1,7 тис. га. Серед грунтів найпоширеніші чорноземи звичайні середньогумусні (78 % пл. району), є також лучно-болотні, подекуди солонцюваті і солончакові. Степова рослинність (ковила, тирса, пирій, тонконіг, тимофіївка, типчак та ін.) збереглась на нерозораних вододілах і схилах балок. Із чагарників поширені, зокрема, терен, шипшина, бересклет. Пл. лісів і лісових насаджень 4,6 тис. га (акація, клен, дуб, тополя, шовковиця). В районі — два заказники місц. значення.

Найбільші пром. підприємства району — Орільський цукр. з-д та Краснопавлівський комбінат хлібопродуктів. Спеціалізація с. г. — рослинництво зерново-буряківничого, тваринництво — м'ясо-молочного напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1987) — 114,3, у т. ч. орні землі — 99,4, сіножаті і пасовища — 13,5. Зрошується 3,2 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, картопля, цукр. буряки, овочеві. Галузі тваринництва — скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. У районі — 17 колгоспів і 5 радгоспів. Залізнич. вузол Лозова, залізничні станції: Краснопавлівка, Орілька, Панютине, Герсеванівський. Автомоб. шляхів 384 км, у т. ч. з твердим покриттям — 318 км. Профес.-тех. уч-ще, музей історії району (Лозова).

А. П. Голиков, С. А. Юрченко.

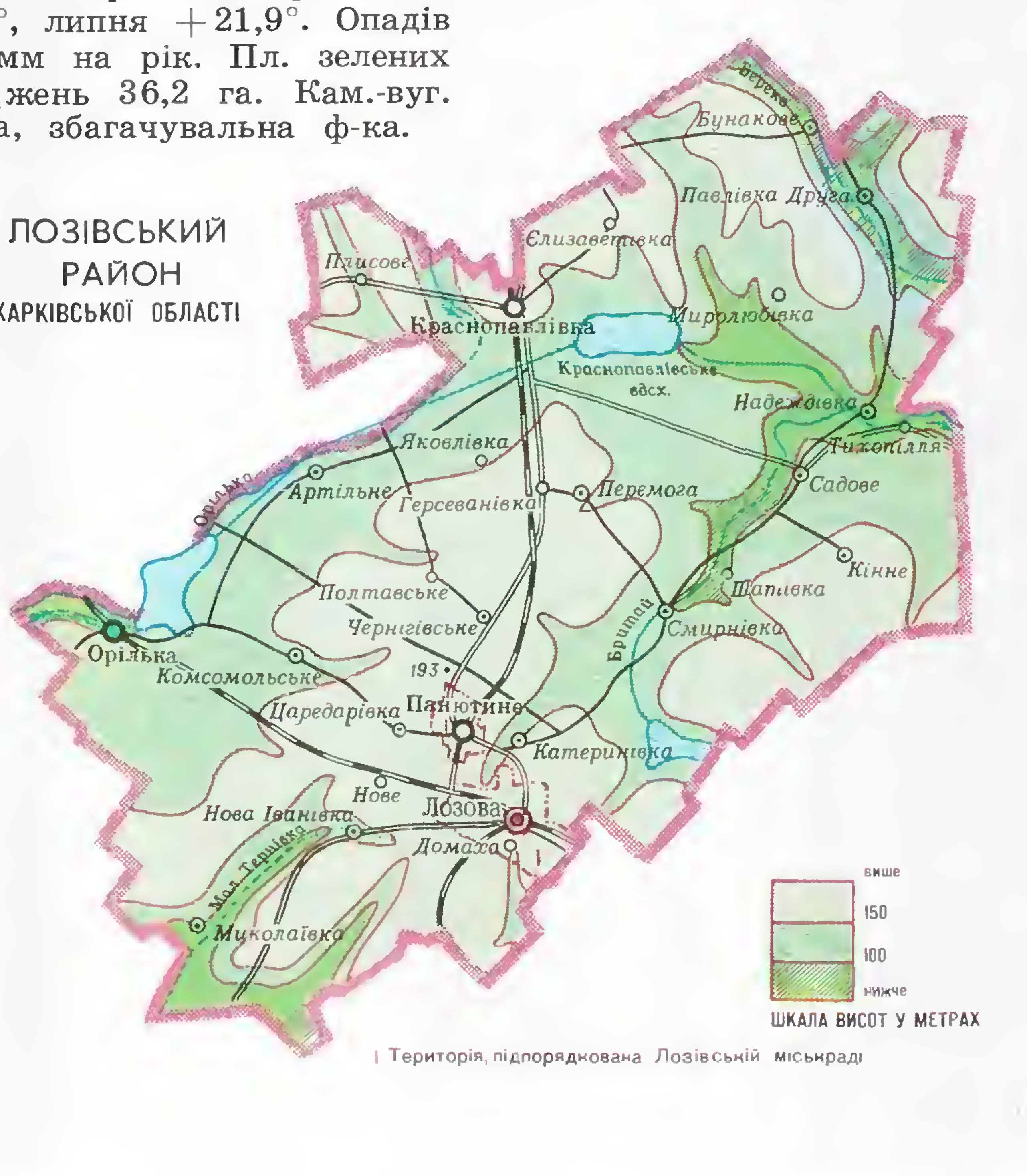

Територія, підпорядкована Лозівській міськраді

ЛО́ЗНО-ОЛЕКСА́НДРІВКА — селище міського типу Білокуракинського р-ну Луганської обл. Розташована на р. Лізній (прит. Айдару, бас. Сіверського Дінця), за 10 км від залізнич. ст. Солідарна. 1,5 тис. ж. (1990). Відома з 17 ст., с-ще міськ. типу з 1964. Поверхня слабохвиляста. Пересічна т-ра січня —8°, липня +21,3°. Опадів 505 мм на рік. Пл. зелених насаджень 23 га. Виробн. цегли.

ЛОЗОВА́ — річка у Шаргородському і Могилів-Подільському р-нах Вінн. обл., права прит. *Мурафи* (бас. Дністра). Довж. 62 км, пл. бас. 374 км^2. Бере початок з джерел у межах Подільської височини, поблизу с. Каришків Барського р-ну. Долина Л. завширшки до 1,3 км. Заплава симетрична, пересічна шир. 100—200 м, подекуди — до 350 м, є заболочені ділянки. Річище слабозвивисте. Похил річки 3,4 м/км. Живлення снігове і дощове. Льодові утворення з кінця листопада, скресає до поч. березня. Споруджено ставки для потреб зрошування та рибництва.

ЛОЗОВА́, Лозовенька — річка у Перевальському і Слов'яносербському р-нах Луганської обл., права прит. *Лугані* (бас. Сіверського Дінця). Довж. 46 км, пл. бас. 282 км^2. Бере початок з джерел на пн. схилах Донецького кряжа, на Зх. від с. Вергулівки. Долина переважно трапецієподібна, шир. до 3,5 км. Заплава двостороння, на окремих ділянках відсутня; шир. її до 200 м. Річище звивисте, з перекатами у скельних породах, шир. від 2 до 10 м. Похил річки 4,3 м/км. Живлення снігове і грунтове. Замерзає наприкінці листопада, скресає у березні. Воду частково використовують для зрошування і комунально-побут. потреб. Значний вплив на режим Л. мають шахтні та стічні води пром. підприємств. На Л. — м. Брянка.

О. І. Жадан.

ЛОЗОВА́ — річка у Межівському і Петропавлівському р-нах Дніпроп. обл., ліва прит. *Самари* (бас. Дніпра). Довж. 38 км, пл. бас. 214 км^2. Бере початок на Пн. від с. Веселе. Долина трапецієподібна, шир. до 1,8—2 км, глиб. до 50 м. Шир. заплави пересічно 200 м. Річище звивисте, у верхів'ї влітку пересихає. Похил річки 1,9 м/км. Живлення переважно снігове. Льодостав з поч. грудня до серед. березня. Вода річки частково забруднена шахтними водами. Є ставки. Воду використовують для зрошування; розведення водоплавної птиці.

Ю. П. Яковенко.

ЛОЗОВА́ — місто обл. підпорядкування Харків. обл., райцентр. Розташована на Пд. області. Залізнич. вузол. Автостанція. 73,7 тис. ж. (1990). Засн. наприкінці 60-х рр. 19 ст., місто з 1938. Поверхня — пологохвиляста рівнина з перевищенням висот до 70 м. Пересічна т-ра січня —7,2°, липня +21,2°. Опадів 476 мм на рік. У межах міста в балці Домаха збудовано 3 ставки (площа бл. 15 га). Пл. зелених насаджень 955 га. У місті — підприємства маш.-буд. і металообр. (по обслуговуванню залізнич. транспорту; з-ди: ковальсько-мех., маш.-буд., «Трактородеталь», авторем.), харч. (хлібний, сироробний з-ди, м'ясокомбінат, харчосмакова ф-ка) галузей пром-сті. Домобуд. комбінат, м'ясо-кісткового борошна, кукурудзокалібрувальний з-ди, швейна ф-ка. Профес.-тех. уч-ще. Бюро подорожей та екскурсій. Музей історії району.

Об'єкт туризму — меморіал на честь героїв громадян. і Вел. Вітчизн. воєн.

Літ.: Гараган П. А. Лозова. Краєзнавчий нарис. Харків, 1965; Лавренко В. Я. Лозовая. Путеводитель. Харьков, 1984.

ЛОЗОВЕ́ (до 1950 — Торфорозробка) — селище міського типу Деражнянського р-ну Хмельн. обл. Розташоване за 1,5 км від залізнич. ст. Коржівці. 1,9 тис.

ж. (1988). Виникло 1929, селище міськ. типу з 1949. Пересічна т-ра січня —6,0°, липня +18,5°. Опадів 540 мм на рік. Пл. зелених насаджень 14,6 га. В Л.— інструментальний з-д, торфопідприємство.

ЛОЗУВА́ТКА — річка у Приморському р-ні Запоріз. обл., впадає в *Обитічну затоку* Азовського м. Довж. 78 км, пл. бас. 560 $км^2$. Бере початок на Пн. Зх. від с. Зеленівки. Долина трапецієподібна, шир. понад 2 км. Заплава завширшки 200—300 м, у пониззі частково заболочена. Річище помірно звивисте. Похил річки 1,7 м/км. Живлення снігове і грунтове (на весну припадає 75—80 % річного стоку). Влітку пересихає. Замерзає до серед. грудня, скресає наприкінці лютого — на поч. березня. Льодостав нестійкий. Споруджено водосховище. Воду Л. використовують для тех. водопостачання та зрошування.

ЛОКАЧИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд. частині Волин. обл. Утв. 1940. Пл. 0,7 тис. $км^2$. Нас. 26,2 тис. чол. (1990), у т. ч. міського — 3,6 тис. У районі — смт *Локачі* (райцентр) та 53 сільс. населені пункти.

Розташований у межах *Волинської височини*, пн. частина — в межах *Поліської низовини*. Поверхня — підвищена плоскохвиляста лесова рівнина, розчленована балками з пологими схилами та широкими заболоченими днищами, на Пн.— низовинна денудаційна рівнина з карстовими формами рельєфу (див. *Карст*). Корисні копалини — глини і піски. Більша частина району лежить у *Західно-Українській лісостеповій фізико-географічній провінції*, пн. частина — у *Волинському Поліссі*. Пересічна т-ра січня —4,6°, липня +18,4°. Опадів 560—600 мм на рік. Період з т-рою понад +10° становить 155—160 днів. Висота снігового покриву 12—14 см. Належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. На тер. району — 23 агрометеопости. На тер. Л. р. беруть початок річки *Турія, Стохід* (притоки Прип'яті) та *Чорногузка* (прит. Стиру, бас. Дніпра). Заг. пл. водного дзеркала озер 105 га, ставків — 352 га. Грунти переважно дерново-підзолисті та сірі лісові, в долинах річок — торфово-болотні. Пл. лісів 11,7 тис. га (сосна, дуб, вільха, береза, осика). У районі — 7 пам'яток природи місц. значення.

Найбільші підприємства: хлібний і комбікормовий з-ди (Локачі). Галузі спеціалізації с. г.— рослинництво зерново-

ЛОКАЧИНСЬКИЙ РАЙОН ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

буряківничого та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: пшениця, ячмінь, жито, цукр. буряки, картопля. Розвинуті скотарство, свинарство. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 49,2, у т. ч. орні землі — 42,7, сіножаті — 2,1, пасовища — 4,3. Осушено 4374 га. У районі — 25 колгоспів, 2 радгоспи. Птахогосподарство (Локачі).

Автомоб. шляхів 273 км, у т. ч. з твердим покриттям — 185. Музеї: краєзнавчий, історії піонерської і комсомольської організацій району (у Локачах). *О. О. Скаршевська.*

ЛОКАЧІ́ — селище міського типу Волин. обл., райцентр. Розташовані на р. *Лузі* (прит. Зх. Бугу), за 26 км від залізнич. ст. Іваничі. 3,6 тис. ж. (1988). Перша писемна згадка про Л. датується 1542, с-ще міськ. типу з 1940. Поверхня — плоскохвиляста. Пересічна т-ра січня —4,6°, липня +18,4°. Опадів 620 мм на рік. Агрометеопост. Пл. зелених насаджень 63,6 га. У Л.— хлібний і комбікормовий з-ди, птахогосподарство. Музеї: краєзнавчий, історії піонерської і комсомольської організацій району.

Літ.: *Волынь туристская. Путеводитель. Львов, 1984.*

ЛО́КНЯ — річка у Білопільському р-ні Сумської обл., ліва притока *Виру* (басейн Десни). Довж. 26 км, пл. бас. 169 $км^2$. Бере початок на Пд. від с. Сергіївки. Долина трапецієподібна, широка (до 2,5 км). Заплава завширшки 0,2—0,5 км. Річище помірно звивисте, береги заростають осокою і рогозом. Похил річки 0,69 м/км. Живлення мішане. Замерзає у грудні, скресає у березні. Споруджено ставки. Воду використовують для с.-г. потреб. На берегах Л.— місця відпочинку. *В. С. Перехрест.*

ЛО́КНЯ — річка у Глухівському р-ні Сум. обл., права прит. *Клевені* (бас. Дніпра). Довж. 29 км, пл. бас. 236 $км^2$. Бере початок на Пн. від с. Вільна Слобода. Долина коритоподібна, шир. до 1,5 км, глиб. до 25 м. Заплава завширшки до 0,5 км. Річище слабозвивисте, заростає водяною рослинністю. Похил річки 1,1 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає наприкінці листопада — на поч. грудня, скресає у березні. Споруджено ставки для с.-г. потреб. *В. С. Перехрест.*

ЛОПА́НЬ — річка у Бєлг. обл. РРФСР та Харків. обл. УРСР (Дергачівський і Харківський р-ни), ліва прит. *Уди* (бас. Сіверського Дінця). Довж. 96 км, пл. бас. 2000 $км^2$. Бере початок у заболоченій балці на Середньоросійській височині. Долина трапецієподібна, асиметрична. Заплава завширшки від 100 м до 2 км; є стариці. Річище на окремих ділянках звивисте, утворює рукави; шир. його до 4—20 м, глиб. 0,3—1 м. Похил річки 0,89 м/км. Осн. притока — *Харків* (ліва). Живлення снігове і дощове. У посушливі роки пересихає. Замерзає наприкінці листопада — на поч. грудня, скресає наприкінці березня. Гідролог. пост біля смт Козача Лопань (з 1938). На окремих ділянках заре-

Річка Лопань у межах Харкова.

гульована (зокрема, в межах м. Харкова створено штучні водойми для пром. водопостачання). Воду річки використовують також для зрошування. Здійснюється розчищення річища і закріплення берегів. На Л.— міста Дергачі та Харків. *Е. А. Попова.*

ЛОПА́ТИН — селище міського типу Радехівського району Львів. обл. Розташований на р. Острівці (прит. Стиру, бас. Прип'яті), за 20 км від залізнич. ст. Радехів. 3,6 тис. ж. (1990). Відомий з 1366, с-ще міськ. типу з 1956. Поверхня слаборозчленована. Пересічна т-ра січня —4,5°, липня +18,3°. Опадів 630 мм на рік. Пл. зелених насаджень 106,5 га. Торфобрикетний завод, цех Радехівського з-ду продтоварів, лісництво.

ЛОПА́ТИНСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — лісовий заказник респ. значення (з 1984). Розташований у Радехівському р-ні Львів. обл. Перебуває у віданні Радехівського лісгоспзагу. Пл. 109 га. Охороняються високопродуктивні насадження сосни звичайної з домішкою дуба звичайного, граба. Сосна віком бл. 90 років; окремі дерева висотою понад 40 м, діаметром до 50 см. Підлісок розвинутий слабо; поодиноко трапляються ліщина, горобина, крушина ламка. Трав'яний покрив утворює квасениця звичайна з домішкою осоки пальчастої, безщитника жіночого, горлянки повзучої. Має еталонне значення. *В. П. Давидок.*

ЛОСИ́НІВКА — селище міського типу Ніжинського району Черніг. обл. Розташована за 6 км від залізнич. ст. Лосинівка. 4,8 тис. ж. (1990). Відома з 1627, с-ще міськ. типу з 1958. Пересічна т-ра січня —6,3°, липня +19,2°. Опадів 544 мм на рік. Пл. зелених насаджень 263 га. У Л.— цегельний з-д, хлібний комбінат, сиродільниця Ніжинського молокозаводу.

Лопатинський заказник.

ЛО́СОВА — група гірських хребтів *Покутсько-Буковинських Карпат*, у межах Чернів. обл. Складається з 4 ланцюгів гірських хребтів: Максимець — Лосова — Погар (вис. 1300—1400 м), Путили — Штивйора — Мелеш (1200—1300 м), Нікітена — Кобела (1100—1200 м), Яровиця — Томнатик (1400—1500 м), розділених поздовжніми долинами — Лопушни, Яловичори та ін. Шир. Л. до 20 км, довж. до 28 км, макс. висота 1574 м (г. Яровиця). Схили хребтів круті. Складаються з пісковиків, аргілітів і алевролітів. Переважають ялинові ліси, що формуються на буроземах, на обезлісених ділянках — вторинні різнотравно-злакові луки. На найвищих вершинах хребтів — лучні ландшафти з фрагментами соснового криволісся та різнотравно-злаковими луками. *М. М. Рибін.*

ЛО́ТИКОВЕ (до 1912 — Івановський рудник, до 1923 — селище Густав) — селище міського типу Слов'яносербського р-ну Луганської обл. Розташоване за 2 км від залізнич. ст. Слов'яносербськ. 3,9 тис. ж. (1990). Засн. на поч. 20 ст., с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня розчленована балками та ярами. Пересічна т-ра січня —7,6°, липня +21,5°. Опадів 500 мм на рік. Пл. зелених насаджень 42 га. Дільниці шахти «Черкаська» і Комунарської галантерейної фабрики.

ЛО́ХВИЦЯ — річка у Чорнухинському і Лохвицькому р-нах Полтав. обл., права прит. *Сули* (бас. Дніпра). Довж. 63 км, пл. бас. 491 км^2. Бере початок і тече в межах Придніпровської низовини. Долина трапецієподібна, шир. до 1,5 км, глиб. до 40 м. Заплава подекуди заболочена. Річище помірно звивисте, пересічна шир. 5 м. Похил річки 0,83 м/км. Живлення переважно снігове і дощове. Замерзає наприкінці листопада — на поч. грудня, скресає до серед. березня. Є шлюзи-регулятори. Воду використовують для с.-г. потреб. На річці — м. Лохвиця. *В. С. Перехрест.*

ЛО́ХВИЦЯ — місто Полтав. обл., райцентр. Розташована на р. Лохвиці при впадінні її в Сулу (прит. Дніпра), за 12 км від залізнич. ст. Сула. Автостанція. 13,6 тис. ж. (1990). Відома з 1320, місто з 1628. Поверхня — низовинна лесова рівнина, пн. і сх. частини міста більш припідняті. Перевищення висот до 25 м. Пересічна т-ра січня —6,8°, липня +20°. Опадів 500 мм на рік.

Пл. зелених насаджень 555,1 га. Пам'ятка природи місц. значення — Сосновий парк. У Л.— швейна і «Жовтень» ф-ки, цегельня, з-д прод. товарів. Мед. і тех. (швейної пром-сті) уч-ща. Бюро подорожей та екскурсій. *Лохвицький краєзнавчий музей.*

Серед об'єктів туризму — пам'ятник укр. філософу та поету Г. С. Сковороді.

Літ.: Стендик П. А. Лохвиця. Путівник. Харків, 1981.

ЛО́ХВИЦЬКА ДЕПРЕ́СІЯ — геологічна структура в центр. частині *Дніпровсько-Донецької западини.* Знаходиться у межах Черніг., Сум. і Полтав. областей. Обмежена дорифтовими розломами. Довжина 120 км. У рифтовій зоні завширшки 100 км поверхня фундаменту занурена на 10,5 км і більше. Тут простежуються численні прогини й виступи, розділені рифтовими розломами. На фундаменті залягають девонські вулканогенно-осадочні утворення, серед яких, за винятком зх. частини, поширена потужна товща верхньодевонської солі, що сприяє утворенню численних куполів і *антикліналей.* На відкладах рифтової зони і на бортах депресії залягають кам'яновугільно-пермські (аргіліти, вапняки, пісковики, сіль), тріасові (глини, піски), юрські (піски, вапняки, глини), крейдові (крейда, піски), палеогенові (глауконітові піски, мергелі, глини), неогенові (піски, суглинки) осадочні породи. Тут поширені локальні підняття, які нерідко тяжіють до поздовжніх рифтових розломів, акумулюють пром. скупчення нафти й газу в кам'яновугільно-пермських колекторах. Відкриті соляні куполи можуть бути використані для добування солі і спорудження підземних нафтогазосховищ. *В. К. Гавриш.*

Річка Лохвиця.

ЛО́ХВИЦЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й імені Г. С. Сковороди. Ств. 1919. Розташований в окремому одноповерховому будинку. Експозиційна площа 261 м^2. У фондах музею зберігається понад 14 тис. експонатів, з них демонструються бл. 8 тис. Музей має три відділи — природи, історії дорадянського періоду та історії рад. періоду, філіал (меморіал воїнам Південно-Західного фронту в урочищі Шумейкове). Експозиція на картах, стендах, вітринах, макетах розповідає про геогр. положення, геологічну будову, рельєф, клімат, корисні копалини, водні ресурси, грунти, тваринний і рослинний світ краю. Експонуються зразки порід, місц. корисних копалин, чучела птахів і тварин, занесених до Червоної книги СРСР та Червоної книги УРСР, мальовничі діорами, колекції метеликів тощо. Значну увагу приділено природоохоронним заходам. Окремий розділ присвячено екон. та госп. розвитку території краю. Щороку музей відвідує бл. 15 тис. чоловік.

Літ.: Лохвицький краєзнавчий музей ім. Г. С. Сковороди. Путівник. Харків, 1973. *С. В. Лесик.*

ЛО́ХВИЦЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн. частині Полтав. обл. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км^2. Нас. 58,5 тис. чол., ут. ч. міського — 23,8 тис. (1990). У районі — міста *Лохвиця* (райцентр) і *Червонозаводське* та 84 сільс. нас. пунктів.

Лежить у межах *Полтавської рівнини.* Поверхня — низовинна пологохвиляста лесова рівнина, розчленована прохідними долинами, балками та ярами. Корисні копалини: природний газ і нафта (частина *Глинсько-Розбишівського газонафтового родовища* та ін.), торф, глина, пісок. Розташований у *Лівобережно-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня —6,8°, липня +20°. Період з т-рою понад +10° становить 160 днів. Опадів 500 мм на рік, максимальна кількість їх у червні — липні. Пересічна висота снігового покриву 13—14 см. Лежить у недостатньо вологій, теплій агрокліматич. зоні. Річки — *Сула* (бас. Дніпра), яка перетинає район з Пн. на Пд., та її притоки *Лохвиця,* Сулиця, Артополот і Бодаква. Збудовано 83 ставки і водойми заг. пл. водного дзеркала 457 га. Серед грунтів найпоширеніші чорноземи типові малогумусні (61,4 % площі району) та чорноземи опідзолені (20,3 %). Є також торфово-болотні, лучні грунти та ін. Під лісом 11,8 тис. га. Осн. породи — дуб (51 % вкритої лісом площі) та сосна (20 %). У районі — гідрологічний заказник респ. значення *Гиряві Ісківці,* 3 заказники і 3 пам'ятки природи (всі — місц. значення).

Провідні галузі пром-сті: харч., маш.-буд. і металообр., нафтогазодобувна, легка, буд. матеріалів. Найбільші підприємства: Лохвицький цукр. комбінат (найбільший в УРСР), спиртовий, сухого знежиреного молока і масла, хлібний, приладобуд. з-ди (усі — у Червонозаводському); цегельня, швейна і «Жовтень» ф-ки, з-д прод. товарів у Лохвиці.

Провідні галузі с. г.— рослинництво зерново-буряківничого та тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 95,0, у т. ч. орні землі — 80,2, сіножаті і пасовища — 14,1. Осн. культури: озима пшениця, жито, кукурудза, гречка, соняшник, цукр. буряки, картопля. Овочівництво, садівництво. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, бджільництво. У Л. р.— 17 колгоспів, 4 радгоспи, птахофабрика. Залізничні станції: Юсківці, Сула, Лохвиця, Сенча. Автомоб. шляхів 967 км, у т. ч. з твердим покриттям — 558 км. Бюро подорожей та екскурсій. *Лохвицький краєзнавчий музей.* Серед об'єктів туризму — літ.-меморіальний музей укр. письменника А. Ю. Тесленка і пам'ятник на його могилі у с. Харківцях, де він народився; пам'ятник укр. філософу і поету Г. С. Сковороді у Лохвиці; в урочищі Шумейкове, поблизу с. Дрюківщини — меморіальний комплекс на честь воїнів Пд.-Зх. фронту, які загинули тут у вересні 1941, пам'ятник на місці загибелі командуючого фронтом генерал-полковника М. П. Кирпоноса. *Г. М. Коваленко.*

ЛУБЕ́НСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1891 при чоловічій гімназії з ініціативи вчителя-народовольця Ф. І. Камінського на основі археол. колекцій. Фундатором Л. к. м. за рад. часу був професор Харків. ун-ту, вчений-археолог Г. Я. Стелецький. Л. к. м. має експозиційну пл. 515 м². У фондах зберігається понад 30 тис. експонатів. Має відділи: природи, історії дорад. часу, рад. суспільства, образотворчого мистецтва. У відділі природи представлені геохронолог. карта краю, геол. будова, корисні копалини, грунти, клімат, води, рослинний і тваринний світ. Значна експозиція по охороні навколишнього середовища. В музеї експонуються та зберігаються унікальні археол. знахідки епохи пізнього палеоліту, скіфського часу і періоду Київської Русі, Посульської оборонної лінії, колекції культових речей, старовинних церковних книг, нумізматики, геральдики, меморіальні речі рос. письменника М. В. Гоголя та ін. Наук. співробітники читають лекції, проводять екскурсії. Щоліта працює Посульська археол. експедиція Ін-ту археології АН СРСР. Л. к. м. видає путівники по експозиції, буклети, каталоги виставок. Щороку музей відвідує 2,3 тис. чоловік.

Літ.: Лубенський краєзнавчий музей. Путівник. Харків, 1973.

Л. А. Банкова.

ЛУБЕ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-зх. частині Полтав. обл. Утв. 1923. Пл. 1,4 тис. км². Нас. 46,7 тис. чол. (без м. *Лубен,* 1990). Райцентр — місто обл. підпорядкування Лубни. У районі — 84 сільс. населені пункти.

Лежить у межах *Полтавської рівнини.* Поверхня зх. частини району — плато, розчленоване ярами та балками, глибина і густота яких зростає на високому правобережжі Сули і зменшується у пд. напрямі; поверхня сх. частини — слабохвиляста лесова рівнина з широкими неглибокими балками. Макс. висота в пн.-сх. частині (153 м), мінімальна — в заплаві Сули (70 м). Корисні копалини: торф, кам. сіль, діабаз, пісок, глина, суглинки. Розташований у *Лівобережно-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня —6,7°, липня +19,8°. Період з т-рою понад +10° становить 160 днів. Опадів 520 мм на рік, максимальна кількість випадає у червні — липні. Пересічна висота снігового покриву 14 см. Метеостанція у Лубнах. Належить до недостатньо вологої, теплої агрокліматич. зони. Гол. річка — *Сула,* її притоки *Удай* (на пн.-зх. межі району), *Сліпорід, Сулиця, Солониця.* Збудовано 28 ставків заг. пл. водного дзеркала 787 га. Найпоширеніші чорноземи типові малогумусні (63 % площі району) та чорноземи опідзолені (25 %); є також солонцюваті чорноземи, лучні і торфово-болотні грунти. Рослинність лучно-степова та лісова. Пл. лісів 12,3 тис. га. Осн. породи: дуб (бл. 50 % площі лісів), сосна, липа, ясен. У межах району — 6 заказників, 5 пам'яток природи та парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (всі — місц. значення).

Найбільші підприємства у районі — цукр. з-д (с. Оріхівка), комбікормовий з-д і комбінат по виробн. буд. матеріалів (с. Засулля). Тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, свинарство, птахівництво); спеціалізація рослинництва — вирощування озимої пшениці, ячменю, жита, гороху, кукурудзи, цукр. буряків, соняшнику, картоплі, овочів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1987) — 109,8, у т. ч. орні землі — 90,5, сіножаті і пасовища — 17,9. У районі — 22 колгоспи, 3 спеціалізовані радгоспи (зокрема, по вирощуванню лікар. рослин, насіння цукр. буряків). Залізничні станції: Лубни, Солониця, Вила,

Тарнавщина. Автомоб. шляхів — 488 км, у т. ч. з твердим покриттям — 414 км. Тер. району проходить траса газопроводу Шебелинка — Київ. Протитуберкульоз. санаторій у с. Тарандинцях, будинок відпочинку в с. Луці, база відпочинку в с. Клепачах. Лісовий і с.-г. бухгалтерського обліку технікуми, мед. і 3 профес.-тех. уч-ща; краєзнавчий музей, галерея образотворчого мистецтва (Лубни).

Серед об'єктів туризму — істор.-краєзнавчий музей у с. Вовчику, пам'ятка архітектури — комплекс споруд Мгарського монастиря (17—19 ст.) у с. Мгарі; археол. пам'ятки: Гінцівська стоянка — перша відома на тер. Росії палеолітична стоянка, відкрита 1871 (поблизу с. Гінців); городище літописного міста Сніпорода (поблизу с. Мацківців). *Г. М. Коваленко.*

ЛУБНИ́ — місто обл. підпорядкування Полтав. обл., райцентр. Розташовані в західній частині області, на р. Сулі (прит. Дніпра). Залізнична станція, автостанція. 59,8 тис. ж. (1990). Відомі з 988, місто з 1783. Поверхня — слабохвиляста рівнина, схили долини розчленовані глибокими балками і ярами. Перевищення висот до 83 м. Пересічна т-ра січня —6,7°, липня +19,8°. Опадів 520 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 1708 га. Пам'ятки природи місц. значення — дубовий гай і 4 дуби звичайні віком 250—300 років. Провідна галузь пром-сті — маш.-буд. і металообр. (з-ди: верстатобуд., маш.-буд., лічильних машин, рем.-мех., «Спецлісмаш»). Хім.-фарм., керамічний, буд. матеріалів з-ди. Підприємства харч. (м'ясокомбінат, хлібний, мол. з-ди, харчосмакова ф-ка) і легкої (швейна і ковдрово-повстяна ф-ки) пром-сті. Меблевий комбінат. Лісовий і с.-г. бухгалтерського обліку технікуми, мед. і 2 профес.-тех. уч-ща. Дитячий санаторій. Спорт.-оздоровчий табір. Бюро подорожей та екскурсій. Лубенський краєзнавчий музей, галерея образотворчого мистецтва. Серед об'єктів туризму — пам'ятники парт. і держ. діячеві, вченому-економісту О. Г. Шліхтеру, який тут народився; на могилі укр. рад. письменника О. В. Донченка та піонерам-героям Борі Гайдаю, Вані Сацькому, Толі Буценку.

Літ.: Ванцак Б. В. Лубни. Путівник. Харків, 1988.

ЛУГ — річка у Пустомитівському, Перемишлянському і Жидачівському р-нах Львів. обл., ліва прит. Дністра. Довж. 57 км, пл. бас. 616 км^2. Бере початок з джерел. У верх. течії має назву Бібрка. Долина у верхів'ї V-подібна, завширшки від 0,2 до 4 км. Заплава двостороння, подекуди заболочена; шир. до 1,2 км. Річище звивисте, на окремих ділянках розгалужене; частково каналізоване. Біля с. Стрілки — водоспади (вис. падіння води до 1,5 м). Шир. річища від 3—6 до 35 м, глиб. понад 3 м. Похил річки 3,3 м/км. Осн. притока — Кривуля (права). Живлення снігове і дощове. Влітку бувають дощові паводки. Льодові утворення *(забереги)* — з кінця листопада, льодостав нестійкий. На Л. споруджено водосховища, 10 гребель, є ставки. ГЕС. Воду використовують для тех. водопостачання та потреб с. г. Рибництво. На окремих ділянках річище відрегульоване. На Л.— міста Бібрка і Ходорів. *С. С. Прокопенко.*

Лубенський район. Краєвид.

ЛУ́ГА — річка у Локачинському, Іваничівському та Володимир-Волинському р-нах Волин. обл., права прит. *Західного Бугу.* Довж. 93 км, пл. бас. 1348 км^2. Бере початок поблизу с. Колпитів. Долина трапецієподібна, терасована, шир. до 5—6 км. Заплава заболочена, завширшки 1,5—2 км. Річище звивисте, шир. до 10—15 м, глиб. 1—1,5 м. Похил річки 0,7 м/км. Осн. притока — Луга-Свинорийка (права). Живлення мішане. Замерзає у серед. грудня, скресає у березні. Споруджено водосховище та бл. 20 ставків. Л.— водоприймач осушувальних систем. Річище на протязі бл. 30 км розширене, поглиблене і випрямлене. На річці — м. Володимир-Волинський. *І. М. Коротун.*

ЛУГА́НСЬК (1935—58, 1970—90 — Ворошиловград) — місто, обл. центр. Див. *Ворошиловград.*

ЛУГА́НСЬКА О́БЛАСТЬ (1938—58, 1970—90 — Ворошиловградська область) — область у складі УРСР. Див. *Ворошиловградська область.*

ЛУГА́НСЬКЕ (до 1922 — П'ятнадцята Рота) — селище міського типу Артемівського р-ну Донец. обл. Розташоване на р. Лугані (прит. Сіверського Дінця), за 8 км від залізнич. ст. Роти. 2,9 тис. ж. (1990). Засн. 1701, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня слабохвиляста. Пересічна т-ра січня —7°, липня +21,5°. Опадів 500 мм на рік. Пл. зелених насаджень 28 га. В Л.— пам'ятка природи місц. значення — відслонення авіловської світи.

ЛУГА́НСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — заповідник у Луганській обл. Утв. 1968. Пл. 1,6 тис. га. Підпорядкований АН УРСР. Складається з трьох відділів: *Стрільцівський Степ, Провальський Степ* та *Станично-Луганський відділ.*

Стрільцівський Степ розташований на пд. відрогах *Середньоросійської височини,* у Міловському р-ні. Територія являє собою слабохвилясте плато, яке на Пд. Зх. переходить у глибокий Крейдяний яр, у сх. напрямі закінчується Глиняним яром. Флора Стрільцівського Степу налічує бл. 550 видів, з них понад 50 ендемічних. Це ділянка цілинного різнотравно-типчаково-ковилового степу, де домінують ковила Лессінга, ковила волосиста, ковила вузьколиста, ковила Іоанна, типчак, стоколос прибережний тощо; з рідкісних видів трапляються пирій ковилолистий, серпій донський, тюльпан Шренка, брандушка весняна. На схилах ярів і балок поширені степові чагарники: карагана кущова, зіновать руська, таволга звіробоєлиста, терен степовий, мигдаль низький, таволга Литвинова. Стрільцівський Степ відомий також як місце оселення великої колонії реліктового виду тварин — байбака європейського. Крім того, тут водяться ховрах крапчастий, хом'як звичайний, тушканчик, лисиця, їжак звичайний, їжак вухатий, тхір степовий; трапляються ласка, горностай, перев'язка звичайна. З птахів багато жайворонків, чисельна куріпка сіра, трапляються перепел, лунь степовий, боривітер, кібчик, сова болотяна, сова вухата, дуже рідко — стрепет, дрофа (на прольоті).

Провальський Степ розташований на пн.-сх. схилі гол. вододілу *Донецького кряжа,* в межах Свердловського р-ну. Рельєф глибокорозчленований, пасмово-улоговинний, з розвинутою яружно-балковою сіткою, численними відслоненнями пісковиків і глинистих сланців. Відділ складається з двох окремих ділянок — Калинівської та Грушівської. Охороняються різнотравно-типчаково-ковилові степи з кам'янистими ділянками і байрачними лісами. У рослинному покриві степів переважають різні види ковили (пухнастолиста, вузьколиста, волосиста, українська, відмінна та ін.), типчак, стоколос прибережний, тонконіг вузьколистий, ін. види степового різнотрав'я і степові чагарники; трапляються півонія вузьколиста, калофака волзька, крокус сітчастий. Лісова рослинність представлена байрачними дібровами з домішкою ясена звичайного, клена польового, клена татарського, яблуні лісової, в'яза граболистого. Всього у флористичному складі Провальського Степу бл. 730 видів вищих рослин. Тваринний світ відділу характеризується наявністю степових, лісових і пустельних видів, що зумовлено різноманітністю фіз.-геогр. умов території. Тут водяться ховрах крапчастий, великий тушканчик, заєць-русак, тхір степовий, перев'язка звичайна, жовтобрюх; для лісів характерні козуля європейська,

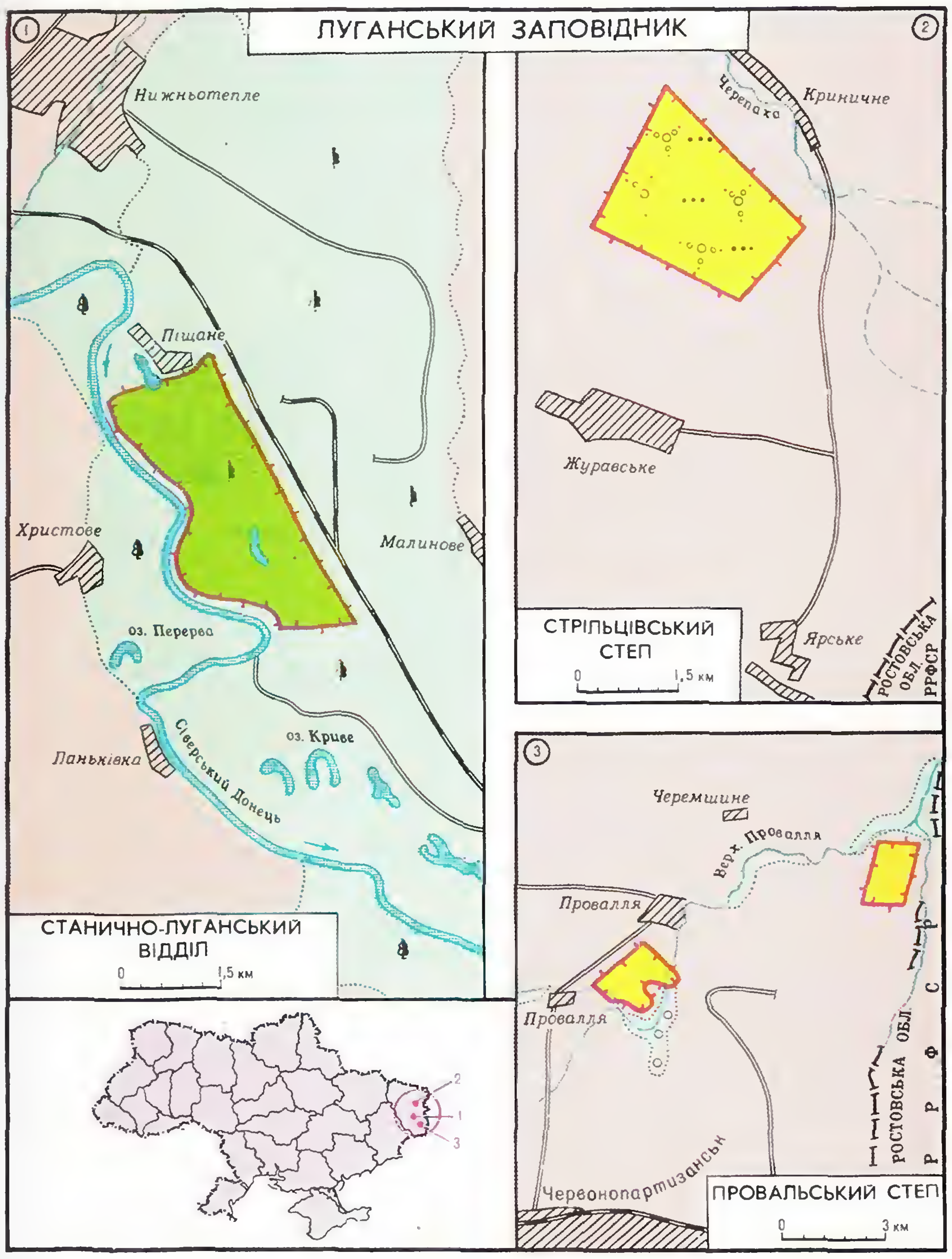

плазунів. Серед птахів — зяблик, соловей, шпак, сорокопуд-жулан, синиця велика, вівсянка звичайна, дрізд чорний, дрізд співочий, по берегах гніздяться чирки, качки; трапляються орлан-білохвіст, балобан, скопа, пугач, дрофа, ходуличник.

Всього у заповіднику налічується понад 1030 видів вищих рослин, з них 57 рідкісних; 5 видів занесено до Червоної книги СРСР (ковила відмінна, пирій ковилолистий, серпій донський, калофака волзька, півонія вузьколиста); 16 видів — до Червоної книги УРСР (крокус сітчастий, брандушка весняна, тюльпан Шренка, ковила волосиста, ковила Іоанна та ін.). Крім того, 83 види рослин включено до регіональних списків охорони. Фауна Л. з. налічує 66 видів ссавців, 247 — птахів, 10 — плазунів, 8 видів земноводних. З рідкісних трапляються перев'язка звичайна, дрофа, скопа, балобан, орлан-білохвіст, занесені до Червоної книги СРСР і Червоної книги УРСР, а також тхір степовий, їжак вухатий, пугач, ходуличник, журавель сірий (на про-

Луганський заповідник.
Байбак.
Стрільцівський Степ.
Провальський Степ.
Тюльпан Шренка.
Станично-Луганський відділ.

куниця кам'яна, ласка, вовчок лісовий. З птахів гніздяться жайворонки, кам'янки, славки, бджолоїдка, іволга, вівсянка чорноголова, трапляються чеглик, сплюшка, кібчик, перепел.

С т а н и ч н о - Л у г а н с ь к и й в і д д і л розташований на лівобережжі *Сіверського Дінця* в межах заплави і борової тераси, у Станично-Луганському р-ні. Центр. частина заплави ускладнена старицями, озерами, протоками. Рослинний покрив являє собою комплекс лісової, лучної, болотної, водяної та піщано-степової рослинності. На більшій частині відділу зростають заплавні діброви з домішкою в'яза, ясена, липи серцелистої, яблуні лісової; у підліску — клен татарський, крушина ламка, бруслина бородавчаста. На знижених і прируслових ділянках, по берегах озер та стариць зростають верба і тополя чорна. Вільшняки розташовані на притерасній частині заплави, на перезволожених грунтах; підлісок утворюють свидина, бузина, черемха, калина; у травостої переважають вологолюбні лісові, лучні та лучно-болотні угруповання. Соснові насадження піщаної тераси являють собою чисті молоді культури з повною відсутністю трав'яного покриву. Рослинність безлісих ділянок тераси представлена піщано-степовими угрупованнями, які внаслідок антропогенного впливу перебувають на різних стадіях дигресії. Всього у флористичному складі відділу бл. 630 видів рослин. Багатий тваринний світ: лось, козуля, свиня дика, заєць-русак, білка, куниця лісова, куниця кам'яна, лисиця, велика кількість гризунів, земноводних,

льоті), занесені до Червоної книги УРСР.

Наук. робота у Л. з. спрямована на вивчення ландшафтів степу і заплавних лісів, демутаційного процесу рослинного покриву, розробку наук. основ оптимального режиму заповідання природних екосистем в умовах антропогенного впливу. Ведуться спостереження за програмою «Літопис природи» та за програмою регіонального екологічного моніторингу. Приділяється багато уваги питанням пропаганди охорони природи.

Літ.: Заповедники Украины и Молдавии. М., 1987; Кондратюк Е. Н. [та ін.] Луганский государственный заповедник. Растительный мир. К., 1988.

В. С. Ткаченко.

ЛУГА́НЧИК — річка в Антрацитівському, Лутугинському, Краснодонському і Станично-Луганському р-нах Луганської області, права прит. *Сіверського Дінця.* Довж. 83 км, пл. бас. 636 $км^2$. Бере початок з джерел на пн. схилах Донецького кряжа, поблизу с. Червоної Поляни. Долина трапецієподібна, асиметрична, пересічна шир. 2—3 км (максимальна до 6 км), глиб. 50—60 м. Ліві схили круті, подекуди урвисті, розчленовані ярами і балками, праві — пологі. Заплава двостороння, на окремих ділянках заболочена, шир. її 300—500 м. Річище звивисте, завширшки 3—5 м. Глиб. річища — від 0,5 м у верхів'ї до 1 м — у пониззі. Похил річки 3,5 м/км. Живлення снігове та дощове. Максимум стоку припадає на весну; влітку Л. часто пересихає. Льодостав установлюється на поч. грудня, льодовий покрив нестійкий. Гідролог. пост біля смт Новосвітлівки (з 1930). На Л. споруджено водосховище і понад 10 ставків. Воду використовують для пром., с.-г. та побут. водопостачання, а також зрошування. У долині Л. є джерела мін. вод, які використовують для водолікування. Річище Л. на окремих ділянках розчищене і обваловане. На режим Л. і якість води значний вплив мають стічні шахтні води.

О. І. Жадан.

Заказник ***Лужки.***

ЛУГА́НЬ, Луганка — річка у Артемівському р-ні Донец. обл та Попаснянському і Слов'яносербському р-нах Луганської обл., права прит. *Сіверського Дінця.* Довж. 198 км, пл. бас. 3740 $км^2$. Бере початок з джерела на Донецькому кряжі. Долина Л. переважно трапецієподібна, асиметрична, шир. від 1,5 до 5 км. Заплава двостороння, на окремих ділянках заболочена; її пересічна шир. 200—300 м, максимальна — 2 км (нижче Луганська). Річище звивисте, подекуди розгалужене. У верхів'ї його шир. 0,5—1,5 м, нижче — до 10—20 м, на плесах — до 40 м; є перекати. Глиб. річки 1,5—2,5 м. Похил річки 1,3 м/км. Гол. притоки: Комишуваха, Лозова, Біла, Вільхівка (праві). Живлення дощове і снігове. Максимум стоку (60—88 %) припадає на весну, мінімум (10 %) — на зиму. Льодостав з кінця листопада — поч. грудня, Л. скресає до кінця березня; в окремі роки льодостав нестійкий. Гідролог. пости біля смт Калинового (з 1928) і Луганська (з 1925). На Л. споруджено 3 водосховища та шлюз-регулятор. Воду Л. використовують для тех. потреб і зрошування. На берегах водосховищ — місця відпочинку. У зв'язку зі значним забрудненням промисловими стоками Л. потребує комплексних заходів — поліпшення очищення стічних вод та зменшення їхніх скидів за рахунок зворотного водопостачання, створення водоохоронних зон у бас. річки і на її берегах тощо. На Л. — міста Первомайськ, Кіровськ, Зимогір'я, Луганськ.

Літ.: Симоненко В. Д. Очерки о природе Донбасса. Донецк, 1977; Слюсарев А. А. Природа Донбасса. Научно-популярные очерки. Донецк, 1983. *І. О. Татолі.*

Озеро ***Лука.***

ЛУ́ГА-СВИНОРИ́ЙКА — річка у Локачинському і Володимир-Волинському р-нах Волин. обл., права прит. *Луги* (бас. Зх. Бугу). Довж. 34 км, пл. бас. 344 $км^2$. Бере початок з джерел на Пд. від с. Шельвів. Долина річки трапецієподібна, з широкою (від 0,5 до 1 км) заболоченою заплавою. Річище звивисте, шир. до 10 м. Похил річки 0,72 м/км. Живлення мішане. Замерзає до серед. грудня, скресає у березні. Споруджено ставки для водопостачання, рибництва та ін. потреб. Річище Л.-С. на протязі понад 4 км розширене, поглиблене і випрямлене. *І. М. Коротун.*

ЛУГИ́НИ — селище міського типу Житомир. обл., райцентр. Розташовані на р. *Жереві* (прит. Ужа, бас. Прип'яті), за 6 км від залізничної ст. Лугини. 5,1 тис. ж. (1990). Вперше згадуються 1606, селище міськ. типу з 1967. Пересічна т-ра січня −5,6°, липня +18,2°. Опадів 617 мм на рік. Пл. зелених насаджень 21 га. У Л. — хлібозавод, лісгоспзаг, цех Новоборовської швейної фабрики «Промінь». Краєзнавчий музей.

ЛУГИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн. частині Житомир. обл. Утв. 1923. Пл. 0,96 тис. $км^2$. Нас. 26,3 тис. чол., у т. ч. міського — 6,1 тис. (1990). У районі — с-ща міськ. типу *Лугини* (райцентр) та *Жовтневе*, 47 сільс. населених пунктів.

Лежить у межах *Поліської низовини.* Поверхня пн. частини — низовинна плоска алювіально-зандрова, південної — горбисто-хвиляста моренно-зандрова рівнина. Поширені останці кристалічних порід, трапляються *ози, ками.* Поклади торфу, граніту, піску, глини. Розташований у *Житомирському Поліссі.* Пересічна т-ра січня −5,6°, липня +18,2°. Опадів 600 мм на рік. Висота снігового покриву 25 см. Період з т-рою понад +10° становить 154 дні. Район належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Тер. району протікає р. *Жерів* (прит. Ужа, бас. Прип'яті). Переважають дерново-підзолисті грунти. Пл. лісів 50,4 тис. га (сосна, дуб, граб, липа, вільха, осика, береза). У Л. р. — пам'ятка природи біогрупа ялини європейської та Степанівський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (обидві — місц. значення). Найбільші підприємства — Озерянський торфобрикетний з-д (Жовтневе), крохмальний (с. Кремне), спиртовий (с. Липники) з-ди, Жеревецький гранітний кар'єр (с. Рудня-Жеревці). С. г. району спеціалізується на вирощуванні хмелю і тваринництві м'ясо-мол. напряму. Осн. культури: хміль, льон, картопля. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 33,0, у т. ч. орні землі — 16,0, пасовища — 6,0, сіножаті — 7,8. У районі — 17 радгоспів. Залізничні ст. Кремне, Лугини, Жерев. Автомоб. шляхів 257 км, у т. ч. з твердим покриттям — 204 км. Краєзнавчий музей (Лугини).

ЛУЖА́НИ — селище міського типу Кіцманського р-ну Чернів. обл. Розташовані на лівобережжі Пруту та по обох берегах її прит. Совиці (бас. Дунаю). Залізнична станція. 4,8 тис. ж. (1990). Відомі з 1453, с-ще міськ. типу з 1968. Поверхня рівнинна. Пересічна т-ра січня −5,0°, липня +19,3°. Опадів 624 мм на рік. Пл. зелених насаджень 180,1 га. Цех госп. товарів чернів. заводу «Карпати», експериментальний з-д. В Л.— Лужанський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва, 19 ст.; пам'ятка архітектури — Вознесенська церква і дзвіниця, 1453—55.

ЛУЖА́НКА — річка у Тячівському р-ні Закарп. обл., права прит. *Тересви* (бас. Тиси). Довж. 34 км, пл. бас. 150 км^2. Бере початок на пд.-зх. схилах Полонинського хр. Долина V-подібна, подекуди каньйоноподібна, шир. від 10 до 400 м. Річище помірно звивисте, на окремих ділянках розгалужене, трапляються порожисті ділянки; є острови. Біля витоку шир. річища 1—2 м, у пониззі — до 60 м. Похил річки 31 м/км. Живлення мішане, з переважанням дощового. Замерзає у серед. грудня, скресає до серед. березня. Гідролог. пост біля с. Нересниці (з 1956). Воду використовують для водопостачання. Береги Л. на окремих ділянках закріплені.
М. І. Кирилюк.

ЛУЖА́НКА — річка у Долинському р-ні Івано-Фр. обл. Див. *Витвиця.*

ЛУЖКИ́ — ландшафтний заказник респ. значення (з 1984). Розташований у Вижницькому р-ні Чернів. обл. Перебуває у віданні Берегометського лісокомбінату. Пл. 964 га. Охороняється типовий для Покутсько-Буковинських Карпат гірський ландшафт з мальовничими скельними утвореннями. Рослинний покрив представлений ялицево-буковими лісами віком до 160 років. У травостої трапляються рідкісні види: арніка гірська, білоцвіт весняний, занесені до Червоної книги СРСР, гніздівка звичайна, крокус Гейфеля, лілія лісова, любка дволиста, підсніжник звичайний, пізньоцвіт осінній, траунштейнера куляста, занесені до Червоної книги УРСР, а також зозулинець пурпуровий та зозулинець салеповий, занесені до Червоної книги СРСР і Червоної книги УРСР. Тваринний світ характерний для Карпат. На тер. заказника бере початок р. Виженка — права прит. р. *Черемоша.* Має водоохоронне, грунтозахисне та естетичне значення. *Б.К.Термена.*

ЛУ́КА — 1) Тип *рослинності* з переважанням багаторічних трав — *мезофітів.* 2) *Біогеоценоз*, рослинний компонент якого представлений угрупованнями багаторічних трав — мезофітів. Рослинність Л. розвивається протягом усього *вегетаційного періоду.* Л. бувають природними і штучними (сіяними), за походженням — первинними (частина заплавних та гірських) і вторинними, антропогенно похідними, що формуються на місцях насаджених лісів і чагарникових заростей, а також осушених боліт і озер. Л. властиве утворення травостою (надземного ярусу) і дернини (підземного ярусу) — шару грунту, пронизаного коренями та кореневищами трав. Маса підземних органів у 3—5 раз перевищує масу надземних. У лучних фітоценозах переважають гол. чин. злаки (вівсяниця лучна, грястиця збірна, тонконіг лучний, стоколос безостий, пирій повзучий та ін.) і осоки. Цінними компонентами Л. є види бобових, зокрема конюшина лучна, конюшина повзуча, в'язіль барвистий, горошок мишачий. Заплавні луки розташовані у *заплавах* річок, зволожуються повеневими, підгрунтовими і дощовими водами. Серед гірських Л. (на Україні — *полонини, яйли* і вторинні луки) розрізняють субальпійські (див. *Субальпійська рослинність*), альпійські (див. *Альпійська рослинність*) і післялісові луки. Існування їх, особливо в мішанолісовій зоні, підтримується випасанням худоби або регулярним викошуванням. Вторинні Л., що їх не використовують як сіножаті та пасовища, поступово заростають деревною рослинністю або чагарниками. В УРСР Л. (сіножаті та пасовища) займають 6,9 млн. га (без боліт), або понад 16 % с.-г. угідь. Найбільші площі — на Зх. Поліссі і в Карпатах Українських. Частина Л. охороняється (див. *Охорона лук*).

Літ.: Афанасьев Д. Я. Природні луки УРСР. К., 1968; Работнов Т. А. Луговедение. М., 1984.
Т. Л. Андрієнко.

ЛУ́КА — озеро льодовикового походження у Ратнівському р-ні Волин. обл., поблизу с. Самари. Довж. 2,4 км, пересічна шир. 0,56 км, пл. 1,35 км^2, глиб. до 10 м. Улоговина видовженої форми. Береги низькі, на окремих ділянках заболочені. Живиться переважно по-

Луки: заливні, вологі, гірські.

верхневими водами. Дно піщане, у пн.-зх. частині замулене. Поширена прибережно-водяна рослинність. Водяться лящ, короп, карась, щука.
Літ.: Волынь туристская. Путеводитель. Львов, 1984.

Я. О. Мольчак.

ЛУ́КВА — річка у Богородчанському, Калуському і Галицькому р-нах Івано-Фр. обл., права прит. *Дністра.* Довж. 72 км, пл. бас. 368 км². Бере початок з джерела на Зх. від с. Луквиця. Долина у верх. і серед. течії переважно V-подібна, нижче — трапецієподібна; шир. її від 0,2 до 1,1 км, глиб. 30—80 м. Заплава переважно двостороння, шир. 150—550 м. Річище звивисте, пересічна шир. 5—15 м, максимальна — 38 м, глиб. 0,2—0,8 м. Похил річки 5,6 м/км. Основна притока — *Луквиця* (права). Живлення снігове і дощове. Характерні паводки, особливо влітку. Замерзає наприкінці грудня, скресає на поч. березня. Льодовий режим нестійкий. Гідролог. пости біля сіл Боднарів (з 1944) та Залуква (з 1899). Використовують для гідроенергетики; споруджено 5 водяних млинів.

В. А. Кузьміна.

ЛУ́КВИЦЯ — річка в Богородчанському і Галицькому р-нах Івано-Фр. обл., права прит. *Лукви* (бас. Дністра). Довж. 40 км, пл. бас. 121 км². Бере початок з джерела на Зх. від с. Лесівки. Долина V-подібна, шир. до 1 км, глиб. 30—40 м. Заплава переважно двостороння. Річище помірно звивисте, шир. до 5 м; глиб. 0,1—0,5 м. Похил річки 5,9 м/км. Живлення снігове і дощове; влітку часто бувають паводки. Замерзає до кінця грудня, скресає на поч. березня. Льодовий режим нестійкий. *В. А. Кузьміна.*

ЛУ́КИ — озеро карстового походження у Любомльському р-ні Волин. обл., біля с. Затишшя, у групі *Шацьких озер.* Каналами сполучене з оз. *Світязь* і *Острів'янським озером,* протокою — з оз. *Перемут.* Довж. бл. 6 км, шир. понад 3 км, пл. 6,8 км², пересічна глиб. 2,1 м, максимальна — 3,2 м. Улоговина видовжена, складної форми. Береги дуже розчленовані, низькі, заболочені. Живиться підземними і поверхневими водами та за рахунок водообміну з ін. озерами. Дно у сх. частині вкрите замуленим піском, у зх. і центральній — шаром сапропелю. Поширена водяна і водно-прибережна рослинність. Озеро відзначається високою біол. продуктивістю. З риб водяться карась, лин, лящ, окунь, вугор, щука, акліматизовано, зокрема, білого амура. На берегах Л.— гніздування птахів, у т. ч. лебедів.

Лунківський заказник.

ЛУ́КІВ (до 1946 — Мацеїв) — селище міського типу Турійського р-ну Волин. обл., за 2 км від залізнич. ст. Мацеїв. 3,4 тис. ж. (1990). Вперше згадується 1537, с-ще міськ. типу з 1940. Пересічна т-ра січня —4,5°, липня +18,5°. Опадів 590 мм на рік. Агрометеопост. Є бот. пам'ятка природи — Ясени звичайні (місц. значення). Пл. зелених насаджень 163,5 га. У Л.— комбінат буд. матеріалів, філіал Ковельського з-ду культур.-побут. виробів. Профес.-тех. уч-ще.
Об'єкти туризму: пам'ятки архітектури — костьол, 16 ст.; Парасківська церква і дзвіниця, 1723.
Літ.: Волынь туристская. Путеводитель. Львов, 1984.

ЛУКІВНИ́ЦТВО — галузь сільського господарства, осн. завданням якої є поліпшення природних та створення високопродуктивних сіяних сіножатей і пасовищ, а також раціональне використання їх з метою одержання сіна й зеленого корму; складова частина *кормовиробництва.* За складом екологічних груп рослин виділяють такі типи луків: справжні,

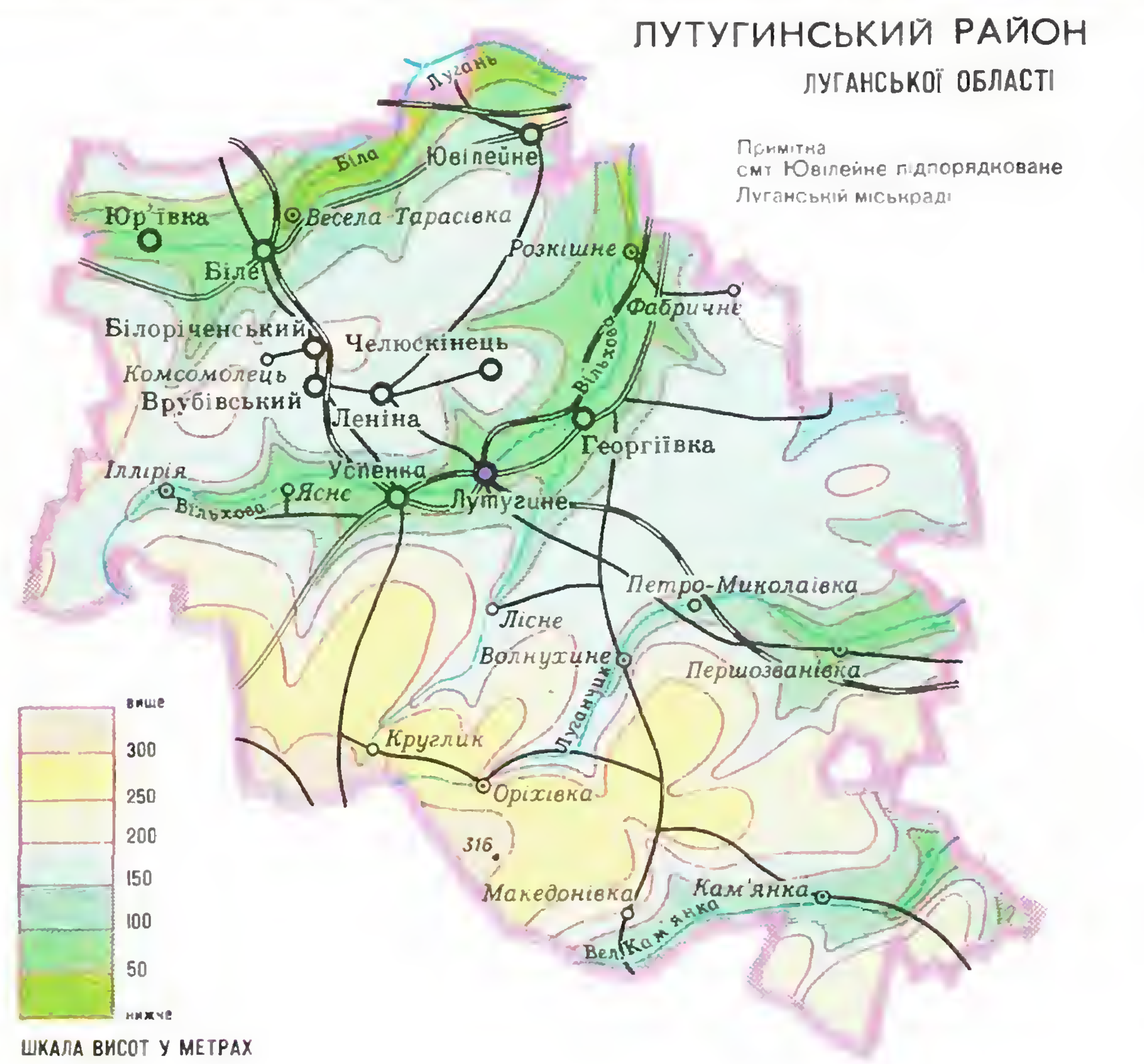

остепнені, пустищні, торфові. За розташуванням — материкові (вони поділяються на низинні та суходільні), заплавні, гірські. Заплавні луки є найкращими природними сіножатями і пасовищами. На тер. України природні луки розміщені повсюди, найбільше їх на Поліссі і в Лісостепу, переважно у заплавах річок. Значну площу займають гірські луки в Українських Карпатах *(полонини)* та *Кримських горах (яйли).* В Карпатах на місці вирубаних лісів сформувались малопродуктивні пустищні луки (займають майже третину площі лісового поясу). Вище верхньої межі лісів розміщені субальпійські луки (80 % з них пустищні). Вище 1800 м фрагментарно представлені низькотравні альпійські луки. Площа всіх природних кормових угідь на Україні 1989 становила 6,9 млн. га, з них 2,1 млн. га сіножатей та 4,8 млн. га пасовищ. Майже половина природних луків — суходільні, решта — заплавні й заболочені. 95 % пасовищ — суходільні (на схилах балок). З природних луків г-ва республіки одержують бл. 35 % сіна та 30 % зеленого корму. З метою підвищення продуктивності природних кормових угідь проводять їх корінне й поверхневе поліпшення, осушують заболочені, при цьому луки переорюють, удобрюють і засівають цінними кормовими травами. Всього в УРСР на 1.XI 1989 корінне поліпшення природних кормових угідь проведено на пл. 2,3 млн. га, що становить 36 % від заг. площі кормових угідь республіки. Важливою умовою підтримання високої продуктивності поліпшених угідь є правильна система їх використання. Велике значення при цьому має чергування пасовищного і сінокісного періодів.

І. Б. Чорний.

ЛУКО́МСЬКА Зінаїда Іванівна (29.III 1926, смт Первомайський Харків. обл.) — вчителька географії, засл. вчителька УРСР з 1977, відмінник нар. освіти УРСР з 1980. Член КПРС з 1957. Закінчила 1949 Харків. пед. ін-т. Протягом 1949—81 викладала географію у серед. школі № 4 м. Кременця Терноп. обл. Її методичні розробки стосувалися, зокрема, використання матеріалів періодичної преси на уроках географії, патріотичного виховання учнів. Методи роботи на уроках географії узагальнено Тернопільським обласним ін-том удосконалення вчителів.

В. П. Корнеєв.

ЛУКУЛЛ — мис на зх. узбережжі Кримського півострова, у гирловій частині р. *Альми.* Обмежовує з півдня *Каламітську затоку.* Висота до 50 м. Складається з глин, пісковиків і конгломератів. Схили прямовисно обриваються в бік моря.

М. І. Лисенко.

ЛУМШО́РСЬКИЙ ВОДОСПА́Д — водоспад у верхів'ї р. Турички (права прит. *Тур'ї,* бас. Тиси). Див. *Партизан.*

ЛУНГУ́Л — вершина *Покутсько-Буковинських Карпат* у межах Чернів. обл. Вис. 1377 м (найвища точка хр. *Шурдин*). Має округлу форму. Схили круті, подекуди — кам'яні осипища. Складається з пісковиків. Вкритий ялиновими лісами з домішкою ялиці та бука.

М. М. Рибін.

ЛУ́НКІВСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — лісовий заказник респ. значення (з 1974). Розташований у Сторожинецькому р-ні Чернів. обл. Перебуває у віданні Сторожинецького лісокомбінату. Пл. 106 га. Охороняється ялиново-ялицево-буковий праліс на висоті бл. 850 м над р. м. Окремі дерева бука віком до 200 років. Найбільшу площу займає ялиново-ялицева бучина зубницева з участю клена гостролистого та явора. У підліску зростають бузина чорна, вовчі ягоди звичайні. Трав'янистий покрив утворюють зубниця бульбиста, маренка запашна, квасениця звичайна. З рідкісних трапляються плющ звичайний, папороть страусове перо, а також любка дволиста, занесена до Червоної книги УРСР. Багатий тваринний світ: олень європейський, козуля, ведмідь, рись, куниця кам'яна, куниця лісова тощо. Має важливе значення для наук. вивчення й розробки рекомендацій щодо створення аналогічних насаджень в Українських Карпатах. *А. М. Коренчук.*

ЛУТУ́ГИНЕ (до 1925 — Шмідтівка) — місто Луганської обл., райцентр. Розташоване на р. Вільховій (прит. Лугані, бас. Сіверського Дінця). Вузол залізнич. та автомоб. шляхів. 18,9 тис. ж. (1990). Засн. 1896, місто з 1960. Поверхня рівнинна, подекуди розчленована ярами і балками. На пд. околиці збудовано Лутугинське водосховище. Пересічна т-ра січня −6,8°, липня +22°. Опадів 464 мм на рік. Пл. зелених насаджень 117,6 га. Провідні галузі г-ва міста — маш.-буд. і металообр. (з-д прокатних валків, засн. 1887) та вугільна (шахта ім. В. І. Леніна). Профес.-тех. училище.

Об'єкт туризму — пам'ятник рос. геологу, досліднику Донецького кам'яновугільного басейну Л. І. Лутугіну, на честь якого перейменовано місто.

ЛУТУ́ГИНСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд. частині Луганської обл. Утв. 1965. Пл. 1,06 тис. км^2. Нас. 84,6 тис. чол., у т. ч. міського — 63,0 тис. (1990). У районі — м. *Лутугине* (райцентр), с-ща міськ. типу *Біле, Білоріченський, Врубівський, Георгіївка,* Леніна, *Успенка, Челюскінець, Юр'ївка* та 37 сільс. населених пунктів.

Більша частина району лежить у межах *Донецької височини.* Поверхня пн. частини — хвиляста рівнина (вис. 50—100 м), центр. і пд.— підвищена хвиляста, хвилясто-пасмова лесова рівнина (вис. 250—300 м), дуже розчленована. Корисні копалини: кам. вугілля, пісковики, вапняки, мергелі, суглинки, буд. пісок. Розташований в *Донецькій північностеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня −6,8°, липня +22,0°. Період з т-рою понад +10° становить 170 днів. Опадів 464 мм на рік, більша частина їх випадає влітку (іноді у вигляді злив). Пересічна висота снігового покриву 10—15 см. Міститься у Донецькому недостатньо вологому, дуже теплому агрокліматич. районі. Річки — *Лугань* (на пн. межі району) та її притоки Біла і Вільхова; *Луганчик, Велика Кам'янка* (прит. Сіверського Дінця). Збудовано Лутугинське, Успенське і Кам'янське водосховища (заг. пл. водного дзеркала 447 га) та 5 ставків (105 га). Осн. типи грунтів — чорноземи звичайні середньогумусні (30,7 % пл. району). Природна рослинність (різнотравно-типчаково-ковилова) збереглась лише на схилах балок, пасом. Ліси (дуб, ясен, берест, липа, груша дика) байрачного типу, розташовані в осн. по балках. Пл. лісів і лісових насаджень 6,9 тис. га. У районі — 5 пам'яток природи місц. значення.

Провідна галузь г-ва — промисловість (вуг., маш.-буд. і ме-

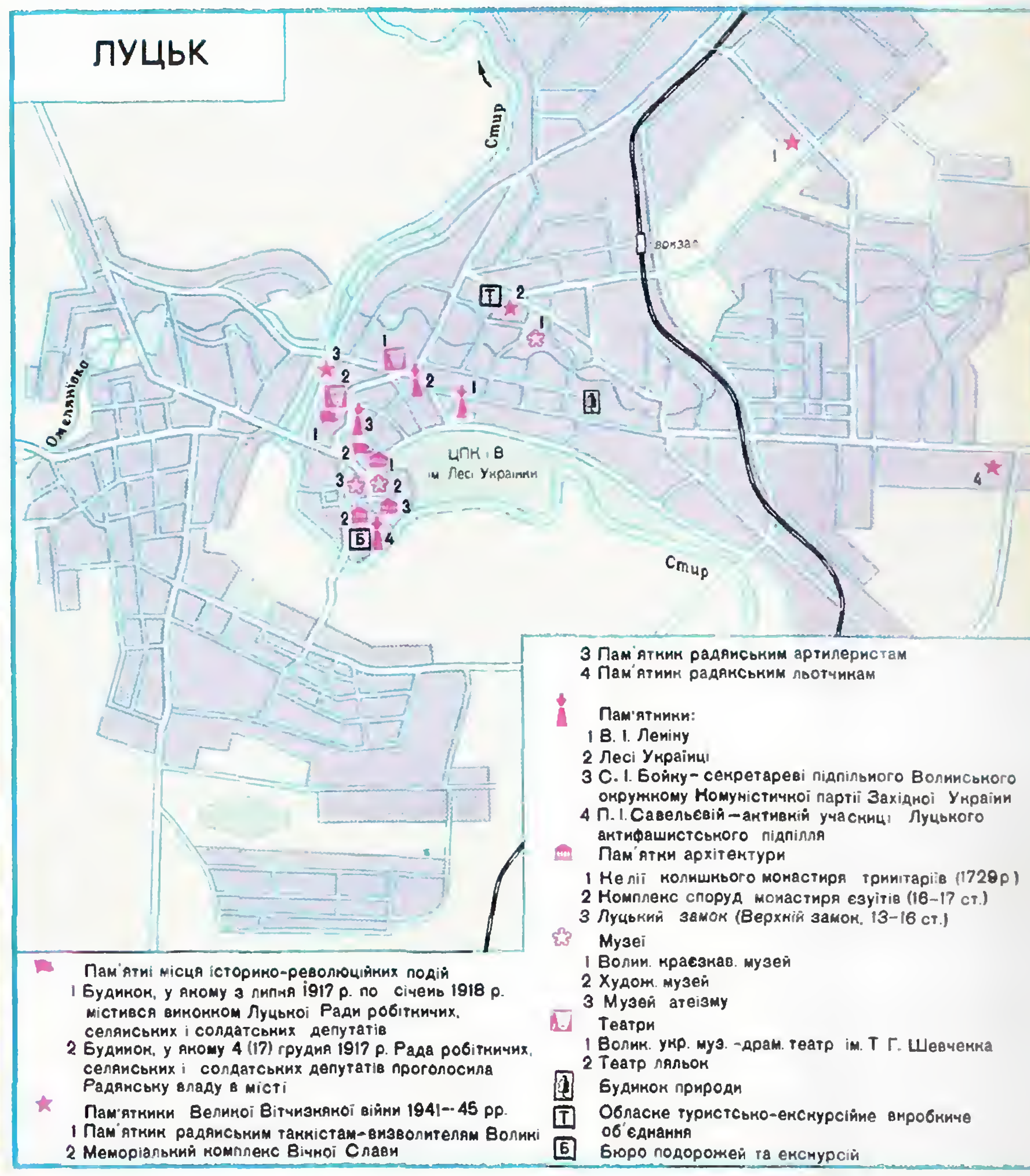

Луцьк.
Луцький краєзнавчий музей.
Пам'ятник Лесі Українці.
Панорама центральної частини міста.

талообр., хім., легка, харч. та буд. матеріалів). Найбільші підприємства: кам.-вуг. шахти ім. В. І. Леніна (Лутугине) та «Ленінка» (с. Оріхівка), «Білоріченська» і центр. збагачувальна ф-ка (Білоріченський), з-д прокатних валків (Лутугине), філіал Луганського об'єднання «Хімік» (Біле), з-д буд. матеріалів (Георгіївка). С. г. спеціалізується на виробн. молока, м'яса, яєць та вирощуванні зернових і овочевих культур. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1990) — 67,1, у т. ч. орні землі — 52,7, сіножаті і пасовища — 14,2. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, овочеві, соняшник, кормові, баштанні, картопля. Садівництво. Галузі тваринництва — скотарство, птахівництво. У районі — 7 колгоспів, 9 радгоспів, у т. ч. 2 птахофабрики, учбове г-во Луганського с.-г. ін-ту. Залізнич. станції: Лутугине, Врубівка, Коноплянівка, Бразоль, Збірна, Пристінок, Глафирівка. Автомоб. шляхів 312 км, у т. ч. з твердим покриттям — 290 км. Важливе рекреаційне значення мають водосховища, на берегах яких розташовані профілакторій «Парус» і база відпочинку шахти ім. В. І. Леніна. Профес.-тех. уч-ще (Лутугине).

Об'єкт туризму — пам'ятник рос. геологу, досліднику Донецького кам'яновугільного басейну Л. І. Лутугіну (Лутугине). *Т. І. Сльоньова.*

ЛУЦЬК — місто, обл. і районний центр. Лежить на Пд. Сх. Волин. обл., на берегах р. Стиру (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Залізнична станція, пристань, аеропорт, 2 автостанції. Нас. 197,7 тис. чол. (1990). Перші літописні дані належать до 1085, місто з 1795, з 1939 — центр Волин. обл.

Поверхня погорбована, розчленована ярами, долинами річок. Перевищення відносних висот 30—40 м. Пересічна т-ра січня —4,9°, липня +18,6°. Опадів 550 мм на рік. Працює *Волинський обласний центр по гідрометеорології*. На р. Стирі створено зону відпочинку. Пл. зелених насаджень 92,3 тис. га. В межах міста — 7 пам'яток природи, у т. ч. респ. значення — Бот. сад Луцького пед. ін-ту.

Л.— важливий пром. вузол на Зх. України. Провідні галузі пром. комплексу: машинобудування і металообробка (з-ди: підшипниковий, автомоб., електроапаратний, комунального машинобудування і комунального обладнання, виробничо-наук. об'єднання «Електротермометрія»), хімічна (з-ди: «Спектр», виробів з пластмас), буд. матеріалів (картонно-руберойдовий, силікатний, великопанельного домобудування з-ди, виробниче об'єднання «Волиньзалізобетон» та ін.), легка (виробничо-торгове шовкове об'єднання, взут. ф-ка, з-д синтетичних шкір, виробниче швейне об'єднання «Волинь»), харчова (кондитерська ф-ка, продтоварів, консервний, «Харчопродукт», хлібо-, молоко- і маслозаводи, виробниче об'єднання пиво-безалкогольної пром-сті, 2 хлібопродуктів, м'ясо- та спиртогорілчаний комбінати). Розвинуті лісова і деревообр. (меблевий, тарно-бондарний комбінати) галузі. В Л. — пед. ін-т (з природничо-геогр. ф-том), філіал Львів. політех. ін-ту, 5 серед. спец. навч. закладів, 6 профес.-тех. уч-щ. Працюють волин. філіали респ. проектних установ (Укрдіпроводгосп, Діпромісто, Укрземпроект та ін.), філіал Укр. н.-д. ін-ту грунтознавства та агрохімії.

Театри: укр. музично-драматичний, ляльок; обл. філармонія. Діють *Волинський краєзнавчий музей, Волинський обласний будинок природи, Волинський відділ Географічного товариства УРСР*. Обласне туристсько-екскурсійне виробниче об'єднання, бюро подорожей та екскурсій. Турист. готель «Світязь». У Л.— численні об'єкти туризму (див. план міста і турист. карту Волин. обл. за станом на 1989). Іл. с. 297.

Літ.: Ілляшенко Я. Є., Михайлюк О. Г., Оксенюк Р. Н. Луцьк. Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 1974; Якуб'юк А. М. Луцьк. Путівник-інформатор. Львів, 1983; Климат Луцка. Л., 1988.

ЛУ́ЦЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т ім. Лесі Українки — вищий навч. заклад М-ва нар. освіти УРСР. Засн. 1940 як учительський ін-т, 1951 перетворено на педагогічний, 1952 присвоєно ім'я Лесі Українки. Має 7 ф-тів: істор., філологічний, фіз.-математичний, природничо-геогр., фіз. виховання, підготовки вчителів початкових класів, іноземних мов. Є заочне й підготовче відділення. Природничо-геогр. ф-т організовано 1975. У його складі — 4 кафедри, в т. ч. фіз. географії та екон. географії. В 1989/90 навч. р. на ф-ті було 1011 студентів, зокрема на денному відділенні — 725, на геогр. спеціальності — 1011. На ф-ті працюють 42 викладачі, у т. ч. 2 професори, доктори наук, 18 доцентів, кандидатів наук. Осн. напрями наук. діяльності на кафедрах фіз. географії та екон. географії — природні ресурси Волині та їхнє раціональне використання, тер. організація агропром. і маш.-буд. комплексу Волин. області. *В. В. Демчук.*

ЛУ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — район на Пд. Сх. Волин. обл. Утв. 1940. Пл. 0,97 тис. км². Нас. 52,7 тис. чол., у т. ч. міського — 5,7 тис. (1990; без м. Луцька). Центр — місто обл. підпорядкування *Луцьк*. У районі — смт *Торчин, Рокині* та 82 сільс. нас. пункти.

Лежить у межах *Волинської височини*. Поверхня — підвищена, плоскохвиляста лесова рівнина, розчленована ярами та балками. Абс. висоти 200—250 м. Корисні копалини: вапняки, глини, торф. Розташований у *Західно-Українській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —4,8°, липня +18,0°. Опадів 540—600 мм на рік, переважна кількість — у теплий період. Висота снігового покриву 12—20 см. Період з т-рою понад +10° становить 158 днів. Діють 24 агрометеопости. Належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Осн. річка *Стир* (прит. Прип'яті, бас. Дніпра) з притоками Чорногузкою, Зеленкою. На тер. району 3 озера, споруджено 19 ставків (заг. пл. водного дзеркала 434 га). У грунтовому покриві переважають чорноземи опідзолені, темно-сірі опідзолені грунти. Площа лісів 6,2 тис. га (дуб, граб, сосна, береза, вільха та ін.). Заказник *Воротнів* (респ. значення), 2 пам'ятки природи, Першотравневий парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва, заповідне урочище Радомишль (всі — місц. значення).

Найбільші підприємства — Гнідавський цукр. комбінат, комбікормовий з-д (Луцьк), Торчинське виробн. буд. матеріалів. Спеціалізація с. г.— рослинництво зерново-буряківничого та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: цукр. буряки, озима пшениця, жито, картопля. Садівництво, ягідництво. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 72,9, у т. ч. орні землі — 63,8, сіножаті — 3,7, пасовища — 4,1. Осушено 4,7 тис. га, зрошується 546 га. У Л. р. 22 колгоспи, 8 радгоспів. Волин. наук.-виробниче об'єднання «Еліта» (Рокині), міжгосп. теплично-овочевий комбінат (с. Підгайці). Залізничні станції Гнідава, Несвіч-Волинський. Автомоб. шляхів 338,9 км, у т. ч. з твердим покриттям — 279,9 км. Профес.-тех. уч-ще (Торчин). *О. О. Скаршевська.*

ЛУ́ЦЬКО-РО́ВЕНСЬКИЙ ГЕОБОТАНІ́ЧНИЙ О́КРУГ — частина *Поліської геоботанічної підпровінції* у межах Волин. і Ровен., частково — Терноп. і Хмельн. областей. Охоплює значну частину *Волинської височини*. У складі флори округу переважають бореальні та неморальні види з домішкою центральноєвропейських, а також лучні види. Природна рослинність займає бл. 20 % території. Серед лісів — похідні грабові, що сформувалися на ясно-сірих лісових грунтах, подекуди збереглися фрагменти первинних дубово-грабових лісів. На межиріччях трапляються дубові ліси, на других терасах річок і супіщаних грунтах поширені дубово-соснові ліси (гол. чин. в пд.-зх. частині округу) та їхні похідні — соснові ліси. Вільхові ліси зростають майже виключно в заплавах річок, де зосереджені також луки (бл. 3 % площі округу) та болота. Серед луків переважають болотисті, торф'янисті, справжні та евтрофні болота. Більшу частину боліт осушено.

Лісистість округу становить 9—10 %. У Л.-Р. г. о. виділяють Сокальсько-Торчинський,Варковицько-Ровенський, Повчан-

сько-Мізоцький та Гощанський геобот. райони. В межах округу розташований заказник респ. значення урочище *Воротнів* та ін. природно-заповідні території та об'єкти. *Т. Л. Андрієнко.*

ЛУЧНІ ГРУНТИ́ — грунти, що характеризуються добре розвинутим гумусовим профілем (потужністю 25—150 см і більше) і формуються у знижених вододільних і терасних рівнин в умовах близького (1—3 м) залягання грунтових вод під різнотравно-осоково-злаковою лучною рослинністю. На Україні у с. г. використовують 1324 тис. га цих грунтів. Поширені у всіх природних зонах республіки. В їхньому профілі виділяють такі горизонти: гумусовий, верхній перехідний, нижній перехідний оглеєний, а також грунтоутворюючу оглеєну породу. Реакція грунтового розчину змінюється від нейтральної до лужної, ступінь насиченості основами майже 100 %. Вміст гумусу залежно від мех. складу досягає 0,6—7,0 %. Серед грунтоутворюючих порід переважають леси, рідше трапляються крейда, мергель та делювіальні відклади. Залежно від потужності гумусового шару Л. г. поділяють на глибокі (понад 85 см), середньоглибокі (65—85 см), неглибокі (45—65 см) і короткопрофільні (25—45 см). У зональному плані Л. г. поділяються на чорноземні (поширені у степовій зоні) та каштанові (у сухостеповій зоні). Серед них розрізняють звичайні, опідзолені, осолоділі та солонцюваті види. За мех. (гранулометричним) складом переважають суглинкові грунти. Їхній бонітет становить 26—73 бали. Використовують гол. чин. для високопродуктивних сіножатей, а також під зернові та овочеві культури. *М. І. Полупан.*

ЛУ́ЧНО-БОЛО́ТНІ ГРУНТИ́ — грунти, що формуються в умовах додаткового поверхневого та постійного близького (1—1,5 м) грунтового зволоження під вологолюбною трав'яною рослинністю в замкнутих зниженнях вододілів і терас річкових долин і характеризуються значним оглеєнням грунтового профілю. На Україні с.-г. угіддя на Л.-б. г. разом з болотними мін. грунтами становлять 802,5 тис. га. Поширені переважно у мішанолісовій, лісостеповій та на Пн. степової зони. У їхньому профілі виділяють такі горизонти: гумусовий, часто оторфований, перехідний глейовий та грунтоутворюючу оглеєну породу (гол. чин. суглинкового мех. складу). Розрізняють види Л.-б. г.: звичайні, солонцюваті (поширені в місцях з мінералізованими грунтовими водами), осолоділі (утворюються у зниженнях при контрастному сезонному гідролог. режимі) та *солоді.* Їхній бонітет становить 15—43 бали. Використовують гол. чин. для низькопродуктивних сіножатей і пасовищ. *М. І. Полупан.*

ЛУ́ЧНО-ЧОРНОЗЕ́МНІ ГРУНТИ́ — грунти, що формуються під лучно-степовою рослинністю в умовах атм. і грунтового зволоження у знижених ділянках вододілів і терас з неглибоким (2—5 м) заляганням грунтових вод. Всього на Україні у с. г. використовують 653,6 тис. га цих грунтів, у т. ч. 43 % — солонцюватих і засолених. Від чорноземів вони відрізняються потужнішим гумусовим горизонтом (від 70 до 150 см і більше), більшим вмістом гумусу і слабкими ознаками процесів оглеєння в ниж. частині профілю. Серед Л.-ч. г. виділяють: звичайні, солонцюваті та осолоділі види. Реакція грунтового розчину верх. горизонтів змінюється від слабокислої до слаболужної, залежно від виду Л.-ч. г. Ці грунти сформувалися на лесах, глинах, алювіальних відкладах та елювії різних метаморфічних і осадочних порід. Найродючішими є звичайні Л.-ч. г. Бонітет коливається у межах 27—82 балів. Використовують гол. чин. під овочеві та зернові культури. *М. І. Полупан.*

ЛУЧНУВА́ТО-БУРОЗЕ́МНІ КИ́СЛІ ОГЛЕ́ЄНІ ГРУНТИ́ — грунти, що формуються під лісовою рослинністю при надмірному сезонному поверхневому зволоженні та постійному близькому (2—4 м) заляганні грунтових вод в умовах теплого клімату на давньоалювіальних відкладах. На Україні у с. г. використовують 104,4 тис. га цих грунтів. Поширені в *Закарпатській низовинній агрогрунтовій зоні*, зокрема на Притисинській низовині та *Іршавській улоговині.* Спорадичне перезволоження сприяє розвитку в них глейових процесів. У зв'язку з цим Л.-б. к. о. г. поділяють на глеюваті, глейові та сильноглейові. Серед них за мех. (гранулометричним) складом переважають легкосуглинисті (37 %) і середньосуглинисті (35 %) різновиди. Л.-б. к. о. г. мають кислу реакцію грунтового розчину (pH 4,5—5,5), містять 1,5—3 % гумусу. Відзначаються високою біол. активністю. Для підвищення їхньої природної родючості здійснюють осушування, хімічну меліорацію, вносять добрива. Бонітет Л.-б. к. о. г. становить 26—70 балів. Ці грунти інтенсивно використовуються у с. г. під зернові й тех. культури, сади та виноградники. *М. І. Полупан.*

ЛЮ́БАНЬ — озеро у Ратнівському р-ні Волин. обл., на Сх. від с. Замшани, у заплаві р. *Вижівки.* Довж. 0,95 км, шир. 0,74 км, пл. 0,73 км^2, глиб. до 3,3 м. Улоговина видовженоокруглої форми. Береги переважно піщані, західні — торф'янисті; поросли очеретом та чагарником. Взимку замерзає. На дні — шар мулу. Береги озера — місце гніздування птахів. *Н. І. Карпенко.*

ЛЮ́БАР — селище міського типу Житомир. обл., райцентр. Розташований на берегах р. *Случі* (прит. Горині, бас. Прип'яті), за 24 км від залізнич. ст. Печанівка. 2,7 тис. ж. (1990). Засн. у середині 14 ст., с-ще

Лучні грунти.
Профіль лучного суглинистого грунту на лесовидному суглинку.
Ландшафт однолесової тераси.
Сумська область.
Структура гумусового горизонту.
Структура перехідного горизонту.
Структура глейового горизонту.

міськ. типу з 1924. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована ярами та балками. Пересічна т-ра січня −6,0°, липня +18,2°. Опадів 550 мм на рік. Гідрометеопост. На річці створено водосховище з зоною відпочинку. Пл. зелених насаджень 79,5 га. У Л.— хлібний, мол., цегельний з-ди; міжгосп. підприємство по виробн. кормів і м'яса. Профес.-тех. уч-ще. Краєзнавчий музей.

Об'єкти туризму: меморіальний комплекс на честь комуністів і комсомольців, які загинули 1922 від рук білогвардійських бандитів, і рад. воїнів, які полягли в боях за селище 1941 і 1944; пам'ятник декабристам; пам'ятки архітектури — домініканський костьол (1752), будинок школи василіанського монастиря (1775); археол. пам'ятки — городище давньорус. літописного міста Болохова (1150) і тер. замку Любарта (1340).

ЛЮБАРСЬКИЙ РАЙОН — район у пд.-зх. частині Житомир. обл. Утв. 1923. Пл. 0,8 тис. км². Нас. 33,5 тис. чол., у т. ч. міського — 2,7 тис. (1990). У районі — смт *Любар* (райцентр) і 47 сільс. населених пунктів.

Лежить у межах *Придніпровської височини*. Поверхня — підвищена лесова рівнина з чергуванням пологохвилястих і плоских ділянок, глибоко розчленована балками, ярами. Корисні копалини: граніт, вапняки, торф, каолін. Розташований у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −6,0°, липня +18,2°. Опадів 550 мм на рік. Висота снігового покриву 10 см. Період з т-рою понад +10° становить 158 днів. Район належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Річки — *Случ* (бас. Прип'яті) з притокою Деревичкою. Споруджено 87 ставків (заг. пл. водного дзеркала 710 га). Переважають чорноземи опідзолені та темносірі опідзолені грунти.

Площа лісів 4,9 тис. га (дуб, вільха, сосна, осика), лісосмуг 340 га. У районі — Новочорторийський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (респ. значення), гідролог. заказник та бот. пам'ятка природи (місц. значення).

Найбільші підприємства — цегельний, молочний, хлібний з-ди (Любар), щебеневий з-д (с. Кутище). С. г. спеціалізується на рослинництві зерново-буряківничого та тваринництві м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, цукр. буряки. Розвинуті скотарство, свинарство. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 60,1, у т. ч. орні землі — 53,0, пасовища — 2,4, сіножаті — 4,1. У районі — 26 колгоспів, 4 радгоспи. Міжгосп. підприємство по виробництву кормів і м'яса (Любар). Автомоб. шляхів 295,3 км, у т. ч. з твердим покриттям — 291,3 км. Радгосп-технікум (с. Нова Чорторія), профес.-тех. уч-ще, краєзнавчий музей (Любар).

Об'єкти туризму — меморіальний комплекс на честь комуністів і комсомольців, які загинули 1922 від рук білогвардійських бандитів, і рад. воїнів, які полягли в боях за Любар 1941 і 1944; пам'ятник декабристам (всі — у Любарі); пам'ятки архітектури: домініканський костьол (1752) і будинок школи василіанського монастиря (1775) у Любарі, комплекс споруд садиби (19 ст.) у Новій Чорторії; археол. пам'ятки: городище давньорус. літописного міста Болохова (1150) і тер. замку Любарта (1340) у Любарі; давньорус. городище (12 — 13 ст.) у с. Великих Деревичах.

С. А. Липко.

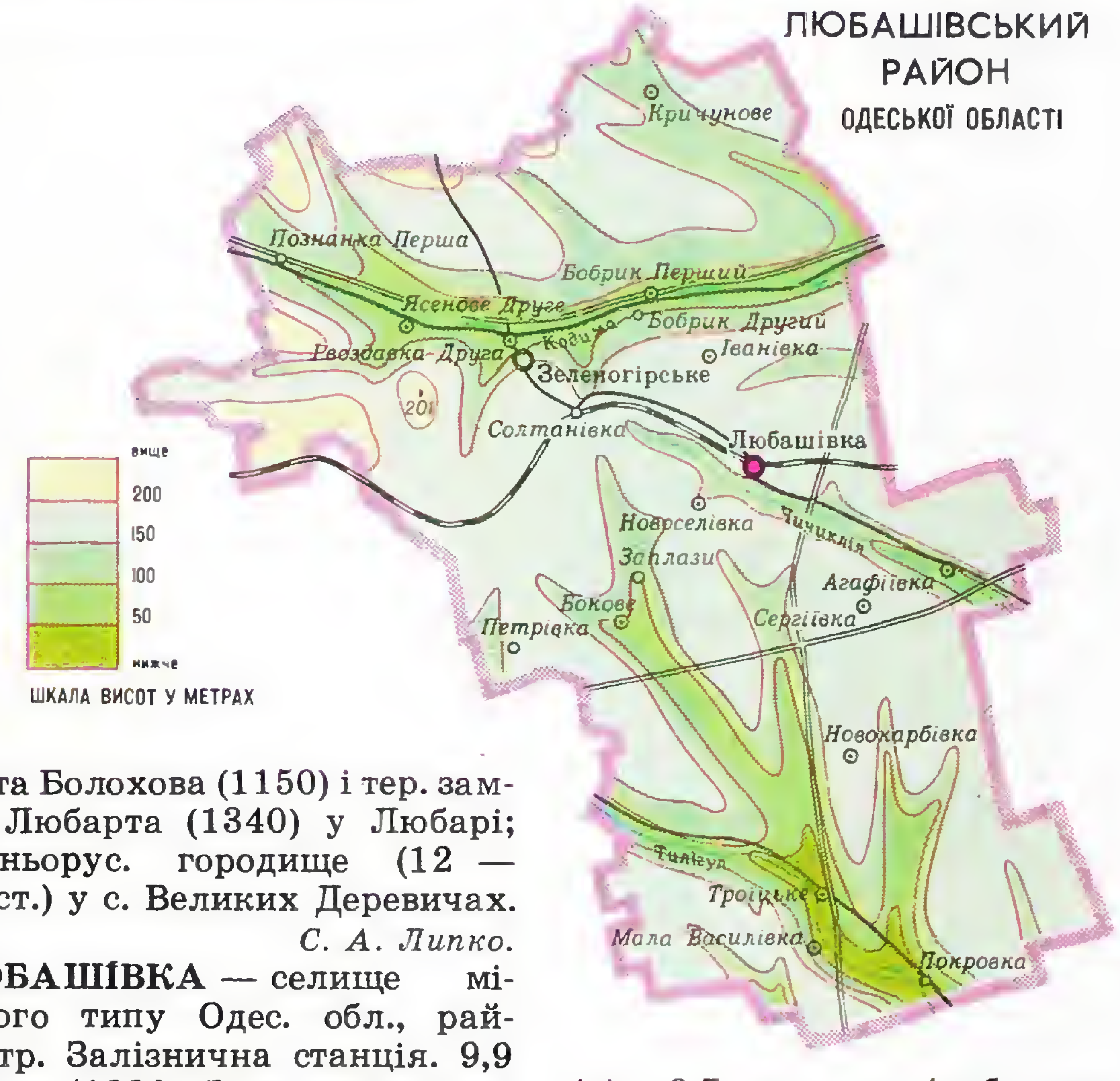

ЛЮБАШІВКА — селище міського типу Одес. обл., райцентр. Залізнична станція. 9,9 тис. ж. (1990). Засн. наприкінці 18 ст., с-ще міськ. типу з 1957. Пересічна т-ра січня −5,0°, липня +21,0°. Опадів 438 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 88 га. У Л.— районне міжколг. об'єднання по кормовиробництву і комбікормах, прод. товарів та мол. з-ди, елеватор, хлібокомбінат. Істор.-краєзнавчий музей.

ЛЮБАШІВСЬКИЙ РАЙОН — район у пн.-сх. частині Одес. обл. Утворився 1926. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 36,2 тис. чол., у т. ч. міського — 12,0 тис. (1990). У районі — с-ща міськ. типу *Любашівка* (райцентр), *Зеленогірське*, 57 сільс. населених пунктів.

Лежить на пд. відрогах *Подільської височини*. Поверхня — підвищена хвиляста лесова рівнина, розчленована глибокими долинами річок, балками та ярами. Є виходи кристалічних порід. Поклади глини, піску. Розташований у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −5,0°, липня +21,0°. Опадів 450 мм на рік, більша частина випадає у червні — липні. Висота снігового покриву 15 см. Період з т-рою понад +10° становить 171 день. Належить до посушливої, дуже теплої агрокліматич. зони. Метеостанція (Любашівка). Територією району протікають річки *Кодима* і *Чичиклія* (притоки Пд. Бугу). Споруджено 160 ставків (заг. пл. водного дзеркала 461 га). Переважають чорноземи звичайні, у пн. та сх. частинах району — чорноземи типові та опідзолені, по долинах річок — лучно-чорноземні грунти. Пл. лісів 2,7 тис. га (дуб, ясен, біла акація, берест, тополя), лісосмуг — 1,4 тис. га.

Найбільші підприємства — Заплазький цукр. з-д, любашівські районне міжколгоспне об'єднання по кормовиробництву і комбікормах, прод. товарів і мол. з-ди, елеватор, хлібокомбінат. С. г. спеціалізується на рослинництві зерново-буряківничого та тваринництві м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, соняшник. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1988) — 87,9, у т. ч. орні землі — 74,9, пасовища — 11,7, сіножаті — 0,5. У районі — 18 колгоспів, міжколгоспне підприємство по відгодівлі великої рогатої худоби (с. Солтанівка). Залізничні станції Заплази, Любашівка. Автомоб. шляхів 279 км, у т. ч. з твердим покриттям — 241 км. Істор.-краєзнавчі музеї (Любашівка, с. Ясенове Друге).

В. Г. Пижов.

ЛЮБЕЧ — селище міського типу Ріпкинського району Черніг. обл. Розташований на лівому березі *Дніпра*, за 28 км від залізничної ст. Неданчичі. 3,8 тис. ж. (1990). Вперше згадується у літопису під 882, с-ще міськ. типу з 1958. Пересічна т-ра січня −6,7°, липня +19,4°. Опадів 530 мм на рік. Пл. зелених насаджень 286 га. У Л.— гідрол. заказник Озера Симполь та Святе і прилеглі болота; пам'ятка природи — озеро Нерадча (обидва — місц. значення). Овочесушильний з-д, сиробний цех Ріпкинського маслозаводу, філіал Черніг. ф-ки худож. виробів. Лісництво.

Об'єкти туризму: пам'ятний знак на честь 1100-ліття міста;

пам'ятки архітектури — кам'яниця, 17 ст.; Воскресенська церква, 1817, кін. 19 ст.

ЛЮБЕШІВ — селище міського типу Волин. обл., райцентр. Розташований на р. *Стоході* (прит. Прип'яті, бас. Дніпра), за 55 км від залізнич. ст. Камінь-Каширський. Автостанція. 5,1 тис. ж. (1990). Перша писемна згадка про Л. датується 1484, с-ще міськ. типу з 1940. Поверхня пологохвиляста. Пересічна т-ра січня —5,0°, липня +18,5°. Опадів 553 мм на рік. Метеостанція, гідропост, агрометеопост. На березі річки створено зону відпочинку. Пл. зелених насаджень 96 га. Любешівський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва, засн. у 18 ст. (місц. значення). У Л. — силікатної цегли, комбікормовий, хлібопродуктів, льонопереробний з-ди; кондитерський, ковбасний, безалкогольних напоїв, рибокоптильний цехи, ф-ка госп. виробів. Лісгосп. Профес.-тех. уч-ще. Об'єкт туризму: пам'ятка архітектури — келії монастиря піарів, 17 ст.

Літ.: Волынь туристская. Путеводитель. Львов, 1984.

ЛЮБЕШІВСЬКИЙ РАЙОН — район у пн.-сх. частині Волин. обл. Утв. 1940. Пл. 1,45 тис. км². Нас. 36,8 тис. чол., у т. ч. міського — 5,1 тис. (1990). У районі — смт *Любешів* (райцентр) та 45 сільс. населених пунктів.

Розташований у межах *Поліської низовини.* Поверхня — низовинна плоска алювіальна рівнина з карстовими формами рельєфу (див. *Карст*). Поклади торфу. Л. р. міститься у *Волинському Поліссі.* Пересічна т-ра січня —5,0°, липня +18,0°. Опадів 550—600 мм на рік, осн. кількість їх — у теплий період року. Висота снігового покриву 10—12 см. Період з т-рою понад +10° становить 157 днів. Метеостанція (Любешів), 2 гідропости, 18 агрометеопостів. Район належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Тер. району протікає річка *Прип'ять* з притоками *Стохід* і *Цир.* Заплави річок і зниження рельєфу значною мірою заболочені. У районі — 13 озер (пл. водного дзеркала 1,3 тис. га), найбільші — Люб'язь, Шині, Біле, Рогізне, Скорень. Переважають дерново-підзолисті, дернові та болотні грунти. Пл. лісів 51,6 тис. га (сосна, дуб, береза, вільха), створено 100 га природоохоронних лісонасаджень. Лучна та болотна рослинність збереглася у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду. В районі — 11 заказників, 7 пам'яток природи, Любешівський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва та 2 заповідні урочища (всі — місц. значення).

У районі — ф-ка госп. виробів; з-ди: силікатної цегли, комбікормовий, льонопереробний (Любешів). С. г. спеціалізується на тваринництві м'ясо-мол. напряму. Осн. культури: льон, жито, овес, картопля, люпин. Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство. Збирання грибів, ягід. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 47,5, у т. ч. орні землі — 20,9, сіножаті — 13,4, пасовища — 14,0. Осушено 22,0 тис. га. У районі — 20 колгоспів, 2 радгоспи. Автомоб. шляхів 307 км, у т. ч. з твердим покриттям — 279 км. Профес.-тех. уч-ще (Любешів).

Об'єкти туризму: музей та меморіальний комплекс партизанської слави (с. Лобна), пам'ятка архітектури — келії монастиря піарів, 17 ст. (Любешів).

О. О. Скаршевська.

ЛЮБЛИНЕЦЬ — селище міського типу Ковельського району Волин. обл., залізнична ст. Люблинець-Волинський. 3,5 тис. ж. (1990). Відомий з 2-ї пол. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1987. Пересічна т-ра січня —4,6°, липня +18,6°. Опадів 586 мм на рік. Пл. зелених насаджень 510 га. У Л. — виробниче об'єднання «Ковельбудіндустрія», куди входять з-ди силікатної цегли, залізобетонних виробів, цехи по виробн. базальтового волокна і вапна, асфальтобетону.

ЛЮБОВЕЛЬ — озеро карстового походження у Ратнівському р-ні Волин. обл., за 2 км на Пн. Зх. від с. Кортелісів. Лежить у межах болотного масиву. Довж. 1,35 км, шир. 1,1 км, пл. 0,87 км², пересічна глиб. 1,8 м, максимальна — 4 м. Довж. берегової лінії 3,85 км. Улоговина округлої форми. Береги низькі, торф'янисті, поросли очеретом, кугою озерною і кугою болотною, ситником. Живиться атм. та грунтовими водами. Взимку замерзає. Дно пологе, замулене. На берегах — місця гніздування птахів.

Н. І. Карпенко.

ЛЮБОМЛЬ — місто Волин. обл., райцентр. Залізнична станція, аеропорт. 10,2 тис. ж. (1990). Перші літописні дані належать до 1287, затверджено міські права 1541. До категорії міст віднесено 1939. Поверхня — погорбована рівнина. Пересічна т-ра січня —4,4°, липня +18,8°. Опадів 602 мм на рік. Пл. зелених насаджень 136,7 га. Створено зону відпочинку на березі штучного водосховища. У Л. розвиваються маш.-буд. і металообробна (з-д «Світязь»), лісова і деревообр. (2 лісгоспзаги та 1 міжгосп. лісгосп), харчова (хлібний з-д, хлібокомбінат, цех Володимир-Волинського комбінату мол. продуктів), легка (цехи Шацької ф-ки «Чайка») пром-сть. Профес.-тех. уч-ще. Краєзнавчий музей.

Літ.: Волынь туристская. Путеводитель. Львов, 1984.

ЛЮБОМЛЬСЬКИЙ РАЙОН — район у пн.-зх. частині Волин. обл. Утв. 1940. Пл. 2,2 тис. км². Нас. 62,9 тис. чол. (1990), у т. ч. міського — 19,3 тис. У районі — м. *Любомль* (райцентр), селища міськ. типу *Головне, Шацьк* та 97 сільс. населених пунктів.

Лежить у межах *Поліської низовини.* Поверхня — низовинна, на Пн. — плоска алювіальна, на Пд. — хвилясто-горбиста моренно-зандрова рівнина. Поширені карстові форми рельєфу (див. *Карст*), на Пд. — кінцево-моренні горби. Корисні копалини: піски, глина, вапняки, торф. Розташований у *Волинському Поліссі.* Пересічна т-ра січня —4,6°, липня +18,8°. Опадів 590 мм на рік. Період з т-рою понад +10° становить 155 днів. Висота снігового покриву 12—14 см. Метеостанція (с. Світязь) та 23 агрометеопости. Належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зо-

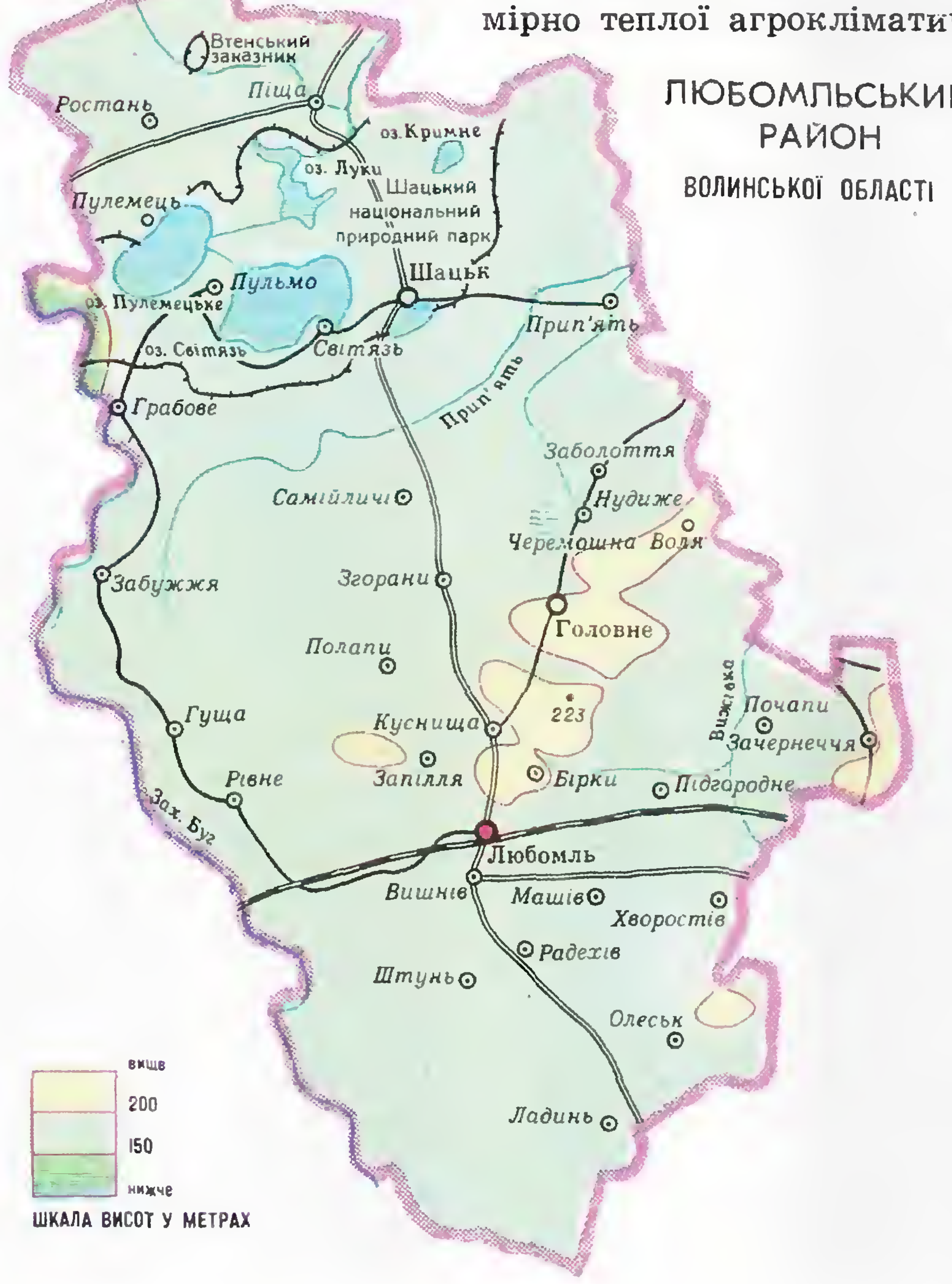

ни. Ріки: *Західний Буг* (прит. Вісли), верхів'я *Прип'яті* (прит. Дніпра) та її прит. *Вижівка*. На Пн. району — *Шацькі озера*, зокрема *Світязь*, Пулемецьке, *Луки*, *Кримне*. Споруджено 31 ставок (заг. пл. водного дзеркала 268 га). На Пн. району переважають дерново-підзолисті, на всій території — дернові та торфово-болотні грунти. Пл. лісів становить 88,9 тис. га (сосна, дуб, граб). У районі — *Шацький природний національний парк*, *Втенський заказник* респ. значення, а також 4 заказники, 11 пам'яток природи та заповідне урочище місц. значення.

Пром. підприємства: з-ди «Світязь», хлібний, 3 лісгоспзаги (Любомль, Шацьк), ф-ка «Чайка», рибний цех (Шацьк), овочесушильний з-д (Головне). Сільське господарство району спеціалізується на рослинництві зерново-льонарсько-картоплярського і тваринництві м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: жито, пшениця, льон, картопля, овочеві. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 87,9, у т. ч. орні землі — 41,1, сіножаті — 22,1, пасовища — 24,7. Осушено 52,9 тис. га. У районі — 28 колгоспів, 3 радгоспи. Аеропорт (Любомль). Залізничні станції Любомль, Ягодин. Автомоб. шляхів 523 км, у т. ч. з твердим покриттям — 380 км. Профес.-тех. уч-ще (Любомль), лісовий технікум (Шацьк). Краєзнавчий музей (Любомль). Туристська база «Шацькі озера» (Світязь). Санаторій «Лісова пісня» (Шацьк), численні бази відпочинку, піонерські табори на озерах.

О. О. Скаршевська.

ЛЮБО́МЛЬСЬКО-СТОЛИ́НСЬКЕ ПА́СМО — смуга невисоких горбів та валів у Волин. і Ровен. областях. Див. *Волинське пасмо*.

ЛЮБОТИ́Н — місто Харків. р-ну Харків. обл. Залізнич. вузол. Нас. 29,0 тис. чол. (1990). Засн. в серед. 17 ст., місто з 1938. Поверхня хвиляста, розчленована ярами та балками. Перевищення висот до 75 м. Пересічна т-ра січня —7,2°, липня +20,7°. Опадів 522 мм на рік. Пл. зелених насаджень 657,1 га. У межах міста — бл. 20 ставків, навколо них — місця відпочинку. В Л.— бавовняно-текст. ф-ка, підприємства залізнич. транспорту, хлібний, сухих кормових дріжджів, Караванський спиртовий з-ди, цех Харків. харчосмакової ф-ки та ін. Виробн. буд. матеріалів. Профес.-тех. уч-ще залізничників, дорожньо-тех. школа. Будинок відпочинку. Об'єкти туризму: пам'ятники на братських могилах борців за владу Рад і рад. воїнів, які загинули в роки Вел. Вітчизн. війни; пам'ятка архітектури і садово-паркового мистецтва — комплекс споруд садиби і парк (19 ст.).

ЛЮБ'Я́ЗЬ — заплавне озеро у Любешівському р-ні Волин. обл., поблизу с. Люб'язь. Довж. 3,8 км, шир. 2,5 км, пл. 5,19 км^2, пересічна глиб. 2,1 м, максимальна — 3,8 м. Береги низькі, подекуди заболочені. Є два острови. Гідролог. режим Л. визначається водообміном з р. Прип'яттю, яка тече через пн. частину озера; живиться Л. також атм. і підземними водами. Взимку замерзає. Дно вкрите піщано-мулистими відкладами. Розвинута прибережно-водяна рослинність. Рибальство. *Н. І. Карпенко.*

ЛЮ́ТА — річка у Великоберезнянському і Перечинському р-нах Закарп. обл., ліва прит. *Ужа* (бас. Тиси). Довж. 47 км, пл. бас. 210 км^2. Бере початок на пн.-сх. схилах Полонинського хр. Долина V-подібна, шир. 30—60 м, на окремих ділянках розширюється до 250—300 м. Пересічна шир. заплави 20—30 м. Річище звивисте, порожисте, до с. Люта нерозгалужене, нижче є невеликі острови, шир. його 10—20 м, найбільша — 45 м. Похил річки 18 м/км. Живлення мішане, з переважанням дощового. Льодостав з поч. грудня до 1-ї пол. березня. Гідролог. пост біля с. Чорноголова (з 1956). У верхів'ї Л. споруджено дерев'яні загати. Рибництво.

М. І. Кирилюк.

ЛЮТЕ́НЬКА — річка у Гадяцькому р-ні Полтав. обл., ліва прит. *Псла* (бас. Дніпра). Довж. 32 км, пл. бас. 207 км^2. Бере початок у межах Зіньківського р-ну. Долина трапецієподібна, шир. до 1,5 км, глиб. до 40 м. Заплава у нижній течії завширшки 200—250 м. Річище помірно звивисте, дно піщане. Похил річки 2,7 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає наприкінці листопада, скресає до серед. березня. Споруджено ставки. Воду Л. використовують для с.-г. потреб.

В. С. Перехрест.

ЛЮЦІ́МИР — озеро карстового походження у Любомльському р-ні Волин. обл., у групі *Шацьких озер*. Сполучений з озерами Чорним Великим і Круглим. Довж. 2,97 км, шир. понад 2 км, пл. 4,3 км^2, пересічна глиб. 4,1 м, максимальна — 11,2 м. Довж. берегової лінії 8,7 км. Улоговина округлої форми. Береги Л. переважно низькі, піщано-мулисті, східні — заболочені, торф'янисті. Живиться озеро атм. і грунтовими водами. Взимку замерзає. Прозорість води до 1,6 м. Величина pH змінюється від 7,9 влітку до 6,6 взимку. Дно переважно рівне, зі зниженням у пн. частині улоговини. Донні відклади представлені пісками, глинистим мулом та шаром сапропелю. З водяної рослинності поширені очерет звичайний, куга озерна, стрілолист звичайний, елодея канадська, рдесники та ін. Водяться лин, лящ, карась, короп, сом, щука; акліматизовано вугра, розводять водоплавну птицю. Має місце забруднення озера стічними водами, що прискорює процеси *евтрофування водойми*. На пн. березі Л.— м. Шацьк; місця відпочинку. Л.— у складі *Шацького природного парку*.

Літ.: Волынь туристская. Путеводитель. Львов, 1984.

Н. І. Карпенко.

Річка Льва.

ЛЮ́ЧКА — річка у Надвірнянському, Косівському і Коломийському р-нах Івано-Фр. обл., ліва прит. *Пістиньки* (бас. Пруту). Довж. 42 км, пл. бас. 397 км^2. Утворюється з джерел на пн.-сх. схилах Покутсько-Буковинських Карпат. Долина у верхів'ї Л. каньйоноподібна, нижче — V-подібна, шир. 1,2—2 км. Шир. заплави до с. Лючки 10—20 м, на окремих ділянках заплава відсутня; нижче шир. її досягає 150 м. Річище слабозвивисте, пересічна шир. 6—12 м (найбільша — 32 м). Є острови і водоспад (нижче с. Середнього Березова). Похил річки 16 м/км. Живлення мішане. Замерзає на поч. грудня, скресає у березні. Використовують Л. як джерело гідроенергії (споруджено водопідйомні греблі, на відводних каналах розміщено силові установки). *М. І. Кирилюк.*

ЛЯГУ́ШКА — заплавне озеро у Голопристанському р-ні Херсон. обл. на о-ві Красниковому у дельті Дніпра, за 5 км на Пн. від с. Старої Збур'ївки. Протокою Мала Серединка сполучається з *Красниковим озером* і Окуневим оз. Довж. 2 км, шир. до 0,75 км, пл. 1,3 км^2, глиб. до 2 м. Улоговина видовжено-трикутної форми. Береги низькі, заболочені, поросли очеретом південним, кугою озерною, рогозом вузьколистим. Т-ра води влітку понад +25°; узимку озеро замерзає. Прозорість води 1—1,2 м. Мінералізація води 200—300 мг/л. Дно вкрите шаром чорного сапропелевого мулу з домішками детриту. В озері є рідкісні рослини (зокрема, водяний горіх, сальвінія плаваюча). Водяться ондатра і єнотовидний собака. Л.— місце нересту ляща, судака, тарані. Рибальство.

М. Ф. Бойко.

ЛЯ́ДОВА — річка переважно у Вінн. обл., ліва прит. *Дністра*. Довж. 93 км, пл. бас. 748 км^2. Бере початок з джерел у заболоченій улоговині на Пн. Зх. від с. Дашківці (Віньковецький р-н Хмельн. обл.). Долина V-подібна, у верхів'ї шир. її переважно 1—3 км (на окремих ділянках звужується до 0,4—0,7 км), нижче шир. долини становить 1,5—2 км. Заплава двостороння, завширшки від 30 до 700 м. Річище у верхів'ї слабо розгалужене, подекуди губиться у заболоченій заплаві, нижче Л. зарегульована ставками і водосховищами; на окремих ділянках влітку пересихає. Шир. річки 5—10 м, найбільша — 22 м; глиб. до 1—1,2 м. Похил річки 2,5 м/км. Живлення снігове і дощове. Для водного режиму характерні вес-

няна повінь та короткочасні літньо-осінні паводки. Замерзає на поч. грудня, скресає у березні; льодовий режим нестійкий. Воду використовують для пром. водопостачання та зрошування. Рибництво.

М. Є. Романчук.

ЛЬВА́, Моства — річка у Ровен. обл. УРСР (Рокитнівський і Дубровицький р-ни) та Брест. обл. БРСР, ліва прит. *Ствиги* (бас. Прип'яті). Довж. 172 км, пл. бас. 2400 $км^2$ (у межах УРСР відповідно 111 км і 1746 $км^2$). Бере початок з боліт на Пд. Сх. від с. Борове. Долина у верх. течії подекуди трапецієвидна, нижче — маловиразна; шир. від 0,3 до 5 км. Заплава двостороння, переважно заболочена; у пониззі є озера-стариці. Річище слабозвивисте, у нижній течії каналізоване; шир. його до 15 м. Похил річки 0,37 м/км. Живлення мішане. Максимум річного стоку (до 50 %) припадає на весняний період. Гідролог. пост біля с. Осницьк (з 1946). Споруджено водосховища (найбільше — Осницьке). Воду використовують для с.-г. і тех. водопостачання; у бас. річки створено осушувальні системи.

І. М. Коротун.

ЛЬВІВ — місто, обл. центр. Розташований у центр. частині області. Вузол залізнич., у т. ч. міжнар., та автомоб. шляхів, аеропорт. 797,8 тис. ж. (1990). Пл. 155 $км^2$. Поділяється на 5 міських районів (Залізничний, Ленінський, Радянський, Червоноармійський та Шевченківський). Нагороджений орденом Леніна (1971). Засн. у 13 ст., місто з 1356. Поверхня горбиста. Центр. частина розташована в улоговині, на Сх., Пд. Зх. і Пн. Зх. від якої містяться височини з денудаційними останцями вис. до 25—40 м (гори Високий Замок, Лева, або Піщана, Кортумова). Пересічна т-ра січня −5,0°, липня +17,4°. Опадів 678 мм на рік. У місті діють метеорологічні та аерологічна станції. На околицях Л. беруть початок річки Полтва (прит. Зх. Бугу) та Зубря (прит. Дністра). Створено невеликі штучні озера і ставки. Львів. обл. центр по гідрометеорології. Л. багатий зеленими насадженнями (парки, лісопарки, ліси на околицях), заг. пл. яких 728 га. У природних лісостанах — бук, дуб, граб, ясен, береза, сосна; у штучних — каштан, липа, тополя, клен. У місті — бот. сад Львів. ун-ту, пам'ятка садово-паркового мистецтва респ. значення — Стрийський парк (закладений 1880—90), місц. значення 41 пам'ятка природи, 10 парків — пам'яток садово-паркового мистецтва, у т. ч. Парк культури і відпочинку ім. Б. Хмельницького, Високий Замок, Шевченківський Гай, Залізна Вода, Дружба. Л. — значний індустр. та культур. центр УРСР, центр. пром. вузла (68 % пром. виробн. області). У пром. комплексі міста переважають маш.-буд. і металообр., легка і харч. пром-сть та буд. індустрія. У Л. виникли перші у Рад. Союзі виробничі об'єднання — фірми (1961). Машинобудуван-

Львів.
Пам'ятник А. Міцкевичу.
Пам'ятник Івану Федорову.
Домініканський костьол.
Пам'ятник І. Франку.
Панорама міста.

ня і металообробка спеціалізуються на виробн. автобусів, автонавантажувачів, конвеєрних ліній, телевізорів, кінескопів, приладів, верстатів та інструментів, електротех. виробів, с.-г. машин (виробничі об'єднання «Автонавантажувач», «Конвейєр», «Кінескоп», «Електрон», ім. В. І. Леніна, «Іскра», «Львівприлад», «Мікроприлад», «Термоприлад», «Біофізприлад», по випуску штучних алмазів і алмазного інструменту, «Львівхімсільгоспмаш»; з-ди: автобусний, інструментальний та ін.). Значного розвитку набула хім. і нафтохім. пром-сть, яка представлена нафтопереробним і лакофарбовим з-дами, мед.— наук.-виробничим об'єднанням «Рема» і виробничим об'єднанням «Львівфарм». Найбільші підприємства легкої пром-сті — виробничі об'єднання: трикотажне «Промінь», швейні «Маяк», «Весна» і «Юність», шкіряне «Світанок», взуттєве «Прогрес»; харчової — виробничі об'єднання *кондитерської пром-сті*, «Світоч» та пивоварної «Колос», м'ясний, жировий, мол. комбінати; міськ. мол. з-д, парфюмерно-косметична ф-ка. Виробн. буд. матеріалів, меблів, картону, муз. інструментів, склоробні і керамічні з-ди. ТЕЦ.

У Л.— Західний наук. центр АН УРСР і більшість наук. установ, що входять до його складу: астрономічна обсерваторія, Ін-т геології і геохімії горючих копалин, ін-ти прикладних проблем механіки і математики, фізико-механічний; Укр. н.-д. геологорозвідувальний, Всесоюзний н.-д. метрологіч., вимірювальних та керуючих машин та ін. н.-д. установи, проектні орг-ції. 10 вузів, у т. ч. *Львівський університет* ім. І. Франка (з геогр. ф-том), політех., мед., лісотех., зооветеринарний, фіз. культури, торг.-екон., Укр. поліграфічний, прикладного та декоративного мистецтва ін-ти; консерваторія); 26 серед. спец. навч. закладів, 31 профес.-тех. уч-ще. 5 театрів, у т. ч. оперний, обл. філармонія, цирк. Діє 9 музеїв, зокрема істор. (філіал — літ.-меморіальний музей Я. Галана), *Природознавчий музей АН УРСР*, українського мистецтва, історії релігії та атеїзму, етнографії та худож. промислу АН УРСР, картинна галерея. *Львівський відділ Географічного товариства УРСР*, 1989 відновлено діяльність *Наукового Товариства імені Шевченка*. Л.— важливий туристський центр. Бюро подорожей та екскурсій, турбаза «Львівська», готель «Турист». Численні об'єкти туризму (див. план міста і турист. карту Львів. обл. за станом на 1989).

Літ.: Стефанишин Р. М. Львов: три дня знакомства с городом. Путеводитель. Львов, 1984; Вуйцик В. С., Липка Р. М. Зустрічі зі Львовом. Путівник. Львів, 1987.
О. І. Шаблій.

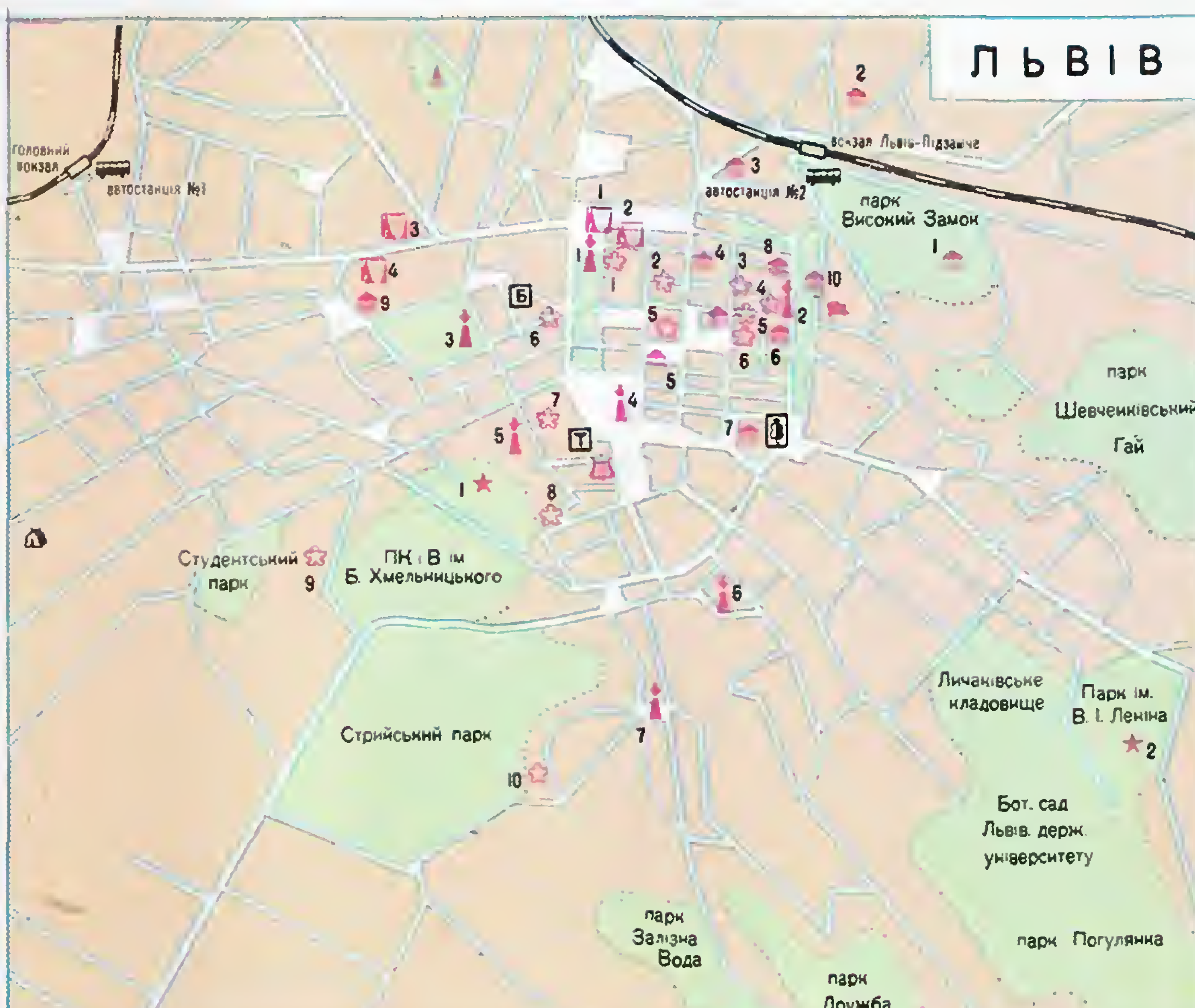

Будинок-сховище ленінської „Искры" в 1901–03 рр.

1 Фортечна споруда, де 1941 р. нім.-фашист. окупанти створили концентраційний табір „Цитадель", в якому замучили близько 140 тис. військовополонених
2 Меморіальний комплекс „Пагорб Слави"

Обеліск на місці, де 1769 р. було страчено повсталих укр. селян-гайдамаків

Пам'ятники:
1 В. І. Леніну
2 першодрукареві Івану Федорову
3 І. Франкові
4 А. Міцкевичу
5 В. Стефанику
6 Я. Галану
7 М. І. Кузнецову

Пам'ятки архітектури
1 Високий замок (13–14 ст.)
2 П'ятницька церква (1643–45 рр.)
3 *Церква Миколая (кін. 13 ст.)*
4 Вірменський собор (14–20 ст.)
5 Кафедральний собор (1360–1479 рр.), каплиці: Боїмів (1609–15 рр.), Кампіанів (1619 р.)
6 Архіт. ансамбль Успенської церкви (1572–1629 рр.): церква (1591–1629 рр.), вежа Корнякта (1572–78 рр.), каплиця Трьох святителів (1578–91 рр.)
7 Ансамбль бернардинського монастиря (1600–30 рр.)
8 Королівський арсенал (1639 р.)
9 Собор св. Юра (1744–70 рр.)
10 Порохова башта (1554–56 рр.)
11 Ансамбль площі Ринок (14–19 ст.)

Музеї
1 Філіал Центрального музею В. І. Леніна
2 Природознавчий музей
3 Музей-аптека
4 Музей історії релігії та атеїзму (кол. домініканський костьол-архіт. пам'ятка 18–19 ст.)
5 Історичний музей
6 Музей етнографії та худож. промислу
7 Картинна галерея
8 Музей українського мистецтва
9 Літ.-мемор. музей Я. Галана
10 Літ.-мемор. музей І. Франка

Будинок природи

Театри, цирк
1 Акад. театр опери та балету ім. І. Франка
2 Укр. драм. театр ім. М. Заньковецької
3 *Рос. драм. театр Рад. Армії*
4 Цирк

Філармонія

Обласне туристсько-екскурсійне виробниче об'єднання

Бюро подорожей та екскурсій

Готель „Турист"

ЛЬВІВ. А́ТЛАС ТУРИ́СТА — тематичний атлас популярного змісту, карти якого відображають туристську інфраструктуру міста. Виданий 1989. Включає 20 планів, а також значний текстовий матеріал і кольорові ілюстрації. Підготовлений як атлас-путівник по місту. Складається з 4 розділів. Вступна частина вміщує заг. дрібномасштабний план Львова, текст і хроніку найважливіших подій. У розділі «Львів. Схематичний план» подано план міста, на якому відображено визначні пам'ятки історії та культури, об'єкти сфери обслуговування, маршрути транспорту. План доповнюється пояснювальним текстом. Карти осн. екскурсійних маршрутів, плани парків — пам'яток садово-паркового мистецтва, музею народної архітектури і побуту та істор.-скульптурного заповідника «Личаківське кладовище» складають розділ «Екскурсійні маршрути. Парки». Інформацію про маршрути транспорту, осн. проїзди по місту подано в розділі «Транспорт». Атлас має покажчик назв (понад 650).

Видання: Львов. Атлас туриста. М., 1989. *Р. І. Сосса.*

ЛЬВІ́ВСЬКА КРЕ́ЙДОВА ЗАПА́ДИНА — геологічна структура на Зх. України. Розташована у межах Волин., Львів., Івано-Фр. і Чернів. областей, на Зх. виходить за межі УРСР, з Пд. Зх. обмежена лінією Немирів — Мала Горожанка — Стрий, далі на Пд. Сх. вона перетинає Передкарпатський прогин і занурюється під покривно-складчасту споруду Карпат. Сх. межу проведено умовно по контуру поширення порід кампанського ярусу верхньої крейди. Л. к. з. становить верхній структурний поверх зх. частини *Львівського палеозойського прогину* і фрагмента Зх.-Європейської платформи. Вона утворилася в результаті опускання суходолу і мор. трансгресії, що охопили цю територію починаючи з ранньокрейдової епохи. Поблизу Рава-Руського розлому проходить вісь макс. прогинання й найбільшої потужності крейдових відкладів (до 1200 м), представлених мергелями і крейдою, на Пд. Зх.— також пісками (внизу товщі). Крейдові відклади більшої частини Л. к. з. є основою сучас. рельєфу, вздовж зх. межі вони перекриті міоценовими вапняками, пісками, глинами. В орографічному відношенні Л. к. з. відповідає зх. частинам *Волинської височини* й рівнини *Малого Полісся* та пд.-сх. частині Передкарпаття. З піщаними верствами пізньокрейдового віку пов'язані родовища газу (Угерське родовище). Карбонатні і піщані породи є колекторами підземних вод, які служать осн. джерелом госп. і побутового водопостачання. *В. В. Глушко.*

ЛЬВІВСЬКА О́БЛАСТЬ. Утворена 4.XII 1939 в результаті возз'єднання зх.-укр. земель в єдиній Укр. Рад. державі. Розташована на крайньому Зх. Республіки. Межує на Пн. і Пн. Сх. з Волин. і Ровен., на Сх. і Пд. Сх.— з Терноп. і Івано-Фр., на Пд.— із Закарп. областями. На Зх. проходить частина держ. кордону СРСР з Польщею. Пл. 21,8 тис. км^2 (3,6 % площі республіки). Нас. 2754,1 тис. чол. (1.І 1990, 5,3 % нас. УРСР). Центр — м. *Львів*. Л. о. поділяється на 20 районів, має 41 місто, 36 с-щ міського типу, 1871 сільський населений пункт. У 1958 область нагороджено орденом Леніна. Позитивним у геогр. положенні Л. о. є те, що по її території пролягають міжнар. комунікації, які з'єднують Рад. Союз з Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною, Румунією. Лежить у межах лісостепової зони та Українських Карпат, має сприятливі умови для розвитку сільс. та рекреаційного г-ва.

Населення і трудові ресурси. У нац. складі населення області переважають українці (89,5 %). У гірській частині проживає етнічна група українців — бойки. Росіяни (7,6 %) живуть переважно у містах. Проживає незначна кількість поляків, євреїв, білорусів та ін. Пересічна густота населення 126,3 чол. на 1 км^2 (1990). Найгустіше заселене Передкарпаття, найменше — гірська частина. За густотою населення Л. о. належить до областей з вищим від середньоресп. ступенем заселеності. Вона найбільш урбанізована серед зх. областей України. Велика густота міських поселень (найбільша у Передкар-

патті). Міське населення становить 60 %. В області виділяють локальні системи розселення: Центральну, Південну та Північну. Найбільші міста: Львів, *Дрогобич, Червоноград, Стрий, Борислав, Самбір.* Серед міських поселень — поліфункціональні (Львів, Дрогобич, Стрий), з перевагою пром.-екон. функцій (Червоноград, *Новий Роздол, Новояворівське, Стебник*), організаційно-госп. функцій місц. значення (*Ходорів, Золочів, Радехів,* Самбір), рекреаційних функцій *(Трускавець, Моршин, Великий Любінь, Немирів, Славське)*, торг.-прикордонних функцій *(Мостиська)*, н.-д. функцій (м. *Дубляни*). Великі і середні міста стали осередками *маятникових трудових поїздок* населення (до Львова щодня мігрує бл. 140 тис. чол.). Л. о. багата трудовими ресурсами. У нар. г-ві зайнято 1284 тис. чол. (1988). Частка трудових ресурсів у пром-сті становить 37,9 %, будві — 8,1 %, на транспорті та у зв'язку — 7,2 % у с. г.—13 %, невиробничій сфері — 25 %.

І. О. Шаблій.

Природні умови та ресурси. Геол. будова області дуже складна, що зумовлено її положенням на межі трьох великих тектонічних структур — *Східно-Європейської платформи*, Зх.-Європейської платформи і *Карпатської складчастої системи.* Дорифейський фундамент пд.-зх. окраїни Сх.-Європейської платформи лежить на глиб. 5—6 км, він перекритий різновіковими відкладами осадочного чохла, які утворюють *Волино-Подільську моноклiналь, Львівський палеозойський прогин* і *Львівську крейдову западину.* Верхню частину розрізу становлять мезозойська теригенно-карбонатна товща, неогенові вапняки, піски і глини та антропогенові льодовикові, водно-льодовикові грубоуламкові й піщано-глинисті відклади. Невеликий фрагмент Зх.-Європейської платформи вклинюється між Львівським палеозойським прогином і Карпатською складчастою системою. Його складнодислокований нижньопалеозойський фундамент перекритий спільним із Сх.-Європейською платформою мезо-кайнозойським чохлом. До структур Карпатської складчастої системи у межах області належать: *Карпатська покривно-складчаста споруда*, представлена *Кросненською зоною*, де розвинуті переважно олігоценові пісковики й аргіліти, і *Скибовим покривом* — серією насунутих одна на одну антиклінальних складок-скиб з верхньокрейдового і палеогенового флішу; *Передкарпатський прогин*, виповнений потужною товщею молас, яка залягає на палеозойських і мезозойських платформених утвореннях, частково — на флішевих верствах.

Л. о. відзначається різноманітністю природних умов і багатством природних ресурсів. Рельєф області на Пд. гірський, далі на Пн. змінюється на височинний у Передкарпатті, горбогірний на Подільській височині, низовинний на *Малому Поліссі* і Верхньосанській рівнині та знову на височинний у межах *Волинської височини.* Рівнина Малого Полісся плоскорівнинна в центр. частині і слабохвиляста на окраїнах, оточена виразними уступами. Подільська височина розчленована річками та ярами, має плосковерхі вододіли, круті схили, значні (60—120 м) перевищення висот надають височині горбогірного характеру. Найбільш підвищені її частини в межах Л. о.: *Розточчя* (до 397 м), *Гологори* з найвищою вершиною рівнинної частини області — г. *Камулою* (471 м) та *Вороняки* (до 440 м). На Львівському плато розвинуті карстові форми рельєфу. На Передкарпатті, відокремленому долиною р. Дністра від Українських Карпат, значні площі займають терасові поверхні. Найменш розчленована *Дрогобицька височина.* На Пд. Зх. простягаються Українські Карпати. Їхню зовн. смугу становлять Бескиди, що складаються з паралельних хребтів і долин. Пересічна висота *Верхньодністровських Бескид* 750 м та *Сколівських Бескид* — 1200—1360 м. Внутр. смугу утворює *Вододільний хребет* з г. Пікуй (1408 м) — найвищою точкою Л. о.

Надра Л. о. багаті на корисні копалини; найбільше значення мають паливно-енергетичні та сировина для хім. пром-сті. Горючі корисні копалини представлені нафтою та природним газом *(Передкарпатська нафтогазоносна область)*, кам. вугіллям (частина *Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну*), торфом. Значні поклади калійної та кам. солі (*Передкарпатський соленосний басейн*, у т. ч. *Стебницьке родовище калійних солей*), сірки *(Передкарпатський сірконосний басейн)*, озокериту *(Бориславське родовище озокериту).* Важливе значення мають запаси природних буд. матеріалів (гіпсу, вапняку, мергелю, пісковиків, глини, у т. ч. цементної). Є велика кількість різноманітних джерел мін. вод, а також лік. грязі. В цілому область добре забезпечена мін.-сировинними ресурсами.

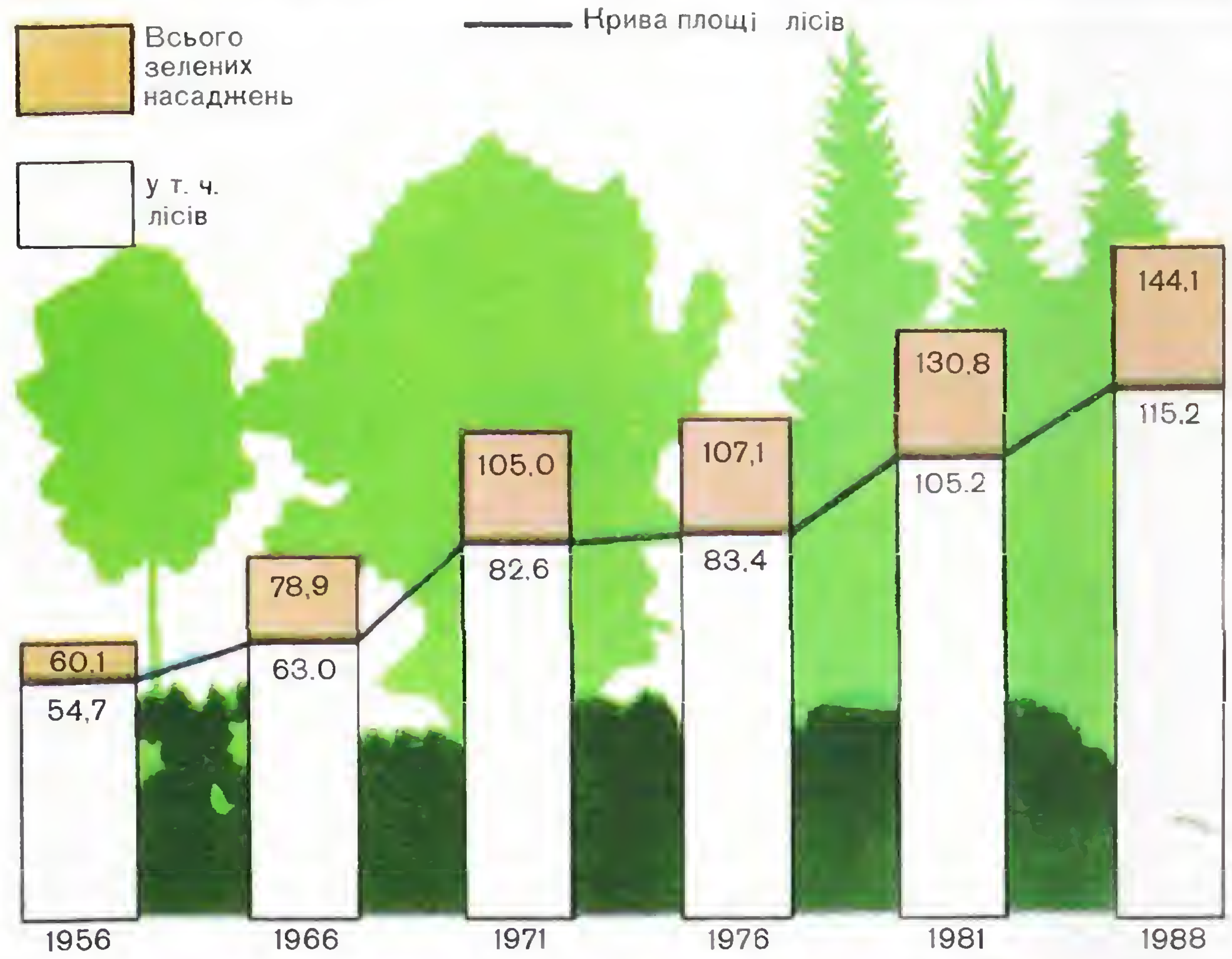

Площа зелених насаджень у зелених зонах міст і селищ міського типу ***Львівської області*** *(тис. га).*

Клімат Л. о. помірно континентальний. Він формується в основному під впливом Атлантичного ок. (значна кількість опадів, швидка зміна погоди тощо), а також континентальних повітр. мас. Зима відносно тепла, з частими відлигами, літо тепле, але не жарке, іноді прохолодне (особливо у Карпатах), з великою кількістю хмарних і дощових днів. У горах клімат значно суворіший, спостерігається зниження т-ри з висотою (на 100 м висоти бл. 0,5°). Пересічна т-ра січня —3,9° на Малому Поліссі, —4,7° на Подільській височині, —4,1° на Передкарпатті, —6,1, —6,6° у Карпатах; липня відповідно +18,2, +18,7, +18° та +16, +15°. Тривалість безморозного періоду 260—270 днів на рівнині й 140—150 днів у горах. Сума активних т-р 2398°. Кількість опадів на Малому Поліссі 641—742 мм на рік, Передкарпатті — 685—773 мм, у горах — до 1000 мм. Макс. кількість (60 %) випадає протягом травня — вересня. Найбільш дощові літні місяці. В Карпатах дощі іноді випадають у вигляді злив, які іноді призводять до катастрофічних

Краєвид у Дрогобицькому районі.

паводків. Сніговий покрив нестійкий, встановлюється в грудні, сходить у березні. Найбільша його вис. у лютому (30—40 см на рівнині й 50—100 см у горах). Серед несприятливих кліматич. явищ — тумани, ожеледь, зливові дощі з градом, сильні вітри, весняні заморозки. Більша частина Л. о. лежить у вологій, помірно теплій агрокліматич. зоні, лише пд.-західна частина — у Карпатському агрокліматичному районі вертикальної кліматичної зональності. Діє *Львівський обласний центр по гідрометеорології*. Розподіл гідрографічної сітки області зумовлений положенням її в межах Головного Європейського вододілу, що розділяє басейни Балтійського і Чорного морів. Територією області течуть 8950 річок, з них 216 довжиною понад 10 км кожна. Вони належать до басейнів *Дніпра* і *Дністра* (бас. Чорного м.) та *Західного Бугу* (бас. Балтійського м.). Гол. річка — Дністер (довж. у межах області 250 км), його притоки: *Бистриця, Стрий, Свіча* (праві), *Стривігор*, Верещиця (ліві). До бас. Чорного м. належать також р. *Стир* (прит. Прип'яті), до бас. Балтійського м.— Зх. Буг та його притоки *Полтва* і *Рата*, а також *Вишня* і *Шкло* (притоки Сану). Живлення річок дощове (50 %), снігове (37 %) та підземне (13 %). Пересічна густота річкової сітки на Малому Поліссі 0,35 км/км^2, Передкарпатті — 0,7 км/км^2, в Карпатах — 1,5 км/км^2. На тер. області багато невеликих озер, найбільші Янівське, Дроздовицьке і Любінське. Збудовано бл. 1200 водойм заг. пл. водного дзеркала бл. 60 тис. га. Річки і водойми використовують для пром., комунального водопостачання та риборозведення.

Л. о. розташована в межах Західно-Поліської, західнолісостепової, Передкарпатської передгірної та Карпатської гірсько-лісової агрогрунтових провінцій (див. окремі статті). У пн. її частині переважають дерново-підзолисті грунти (Мале Полісся), у пн.-східній — чорноземи, в центральній — сірі лісові, опідзолені, в Карпатах — буроземні грунти. В долинах річок — лучні, лучно-болотні, дернові та болотні грунти. Найбільш поширені сірі лісові, темно-сірі опідзолені та чорноземи опідзолені (60 % площі області). Ерозійнонебезпечних земель 70 % (в рівнинній частині 60 %, в гірській незалісеній — 90 %). Л. о. лежить у межах *Центральноєвропейської широколистянолісової геоботанічної провінції* та *Східно-Європейської широколистянолісової геоботанічної провінції*. Природна рослинність представлена лісовими, лучними і болотними угрупованнями. Ліси (широколистяні, мішані і хвойні) становлять 25 % площі області. В гірських та пн. районах великі масиви лісів: соснових і сосново-дубових на Малому Поліссі та буково-соснових і грабово-букових на Розточчі, буково-дубових, грабово-дубових на Подільській височині, дубово-буково-ялицевих на Передкарпатті, букових і ялинових у Карпатах. Осн. лісоутворюючі породи: сосна (23 % площі лісів), ялина (20 %), бук (17 %), дуб (16 %). Лучна рослинність збереглася лише в заплавах річок (заливні луки), на схилах балок і ярів (суходільні луки), в горах (післялісові, гірсько-лісові та високогірні луки).

Тваринний світ Л. о. належить до *Карпатського гірського зоогеографічного округу* та *Українського лісостепового зоогеографічного округу*. Фауна області налічує 340 видів, у т. ч. ссавців — 75, гніздових птахів — 199, плазунів — 8, земноводних — 15, риб — 47. В гірських районах водяться бурий ведмідь, рись, лисиця, вовк, свиня дика, косуля європейська, олень карпатський, білка карпатська, нічниця гостровуха; з птахів — глухар карпатський, дятел трипалий, шишкарі. В рівнинних районах трапляється заєць сірий, лисиця звичайна, білка, косуля, свиня дика, тхір степовий, полівки, їжак, ховрахи, кріт; з птахів — горлиця звичайна, канюк, сич хатній, перепел, галка, ворона, дятли, лелеки, жайворонки та ін. Акліматизовано зубра, ондатру, нутрію. Л. о. лежить у межах *Західно-Української лісостепової фізико-географічної провінції*, Малого Полісся та фізико-географічної країни Українські Карпати. Для пн.-сх. частини області, розташованої у лісостеповій зоні, характерне поєднання поліських (Мале Полісся) моренно-зандрових і долинних, слабодренованих перезволожених і заболочених та лісостепових опільських рівнинно-височинних природно-тер. комплексів; для гірської частини — поєднання мішанолісових передгір-

На Львівському автобусному заводі.

У цеху Львівського виробничого об'єднання «Електрон».

На Бориславському фарфоровому заводі.

Пустомитівська птахофабрика.

Отара овець радгоспу «Сколівський» Сколівського району.

них височинних і низькогірних. Серед сучас. природних процесів у пн. частині Л. о. поширені перезволоження, заболочування, *лінійний розмив, площинний змив* і дефляція; на Подільській височині — інтенсивні ерозійні процеси; на ділянках, де близько залягають вапняки та гіпси (Львівське плато) — карстові процеси. Передкарпаттю властиві інтенсивний площинний змив, у заплавах Дністра та його приток — перезволоження і заболочування; горам — ерозійні процеси, вивітрювання, зсуви, обвалювання, осипання, суфозія, сильні вітри, що призводять до буреломів і вітровалів. Провадяться значні роботи по охороні природи, впроваджуються протиерозійна технологія с.-г. виробн., контурне землеробство.

В області — 400 територій і об'єктів природно-заповідного фонду (площа 60,2 тис. га), в тому числі заповідник *Розточчя*, заказники ландшафтні *Бердо, Пікуй, Стариці Дністра*, ботанічні *Волицький заказник* та *Лешнівський заказник*, зоологічний *Діброва*, лісові *Лопатинський заказник* та *Сколівський заказник*, гідрологічні *Потелицький заказник* та *Чайковицький заказник* (всі — респ. значення), бот. сад Львів. ун-ту, 2 дендрологічні парки; 23 заказники, 240 пам'яток природи, 55 парків — пам'яток садово-паркового мистецтва (всі — місц. значення), 61 заповідне урочище. *Б. П. Муха.*

Народногосподарський комплекс Л. о. індустріально-аграрного типу. Понад 80 % сукупної товарної продукції пром-сті і с. г. припадає на пром. виробн. Галузями спеціалізації у всесоюзному і респ. поділі праці є маш.-буд., хім., паливно-енерг., лісова, деревообр. і целюлозно-паперова, легка та харч. пром-сть у поєднанні з багатогалузевим с. г. і курортним г-вом. Л. о. виділяється виробн. автонавантажувачів, підвісних несучих конвейєрів, мопедів і шарошечних доліт (100 % респ. виробн.), автобусів (97,1 %), кранів на автомобільному ходу (86,9 %), ковальсько-пресових машин (26,8 %), телевізорів (28,1 %), приладів, засобів автоматизації та запасних частин до них (20,6 %), калійних добрив (59 %), сірки (98,2 %), цементу (12,7 %), паперу (33,0 %), картону (23,6 %), панчішно-шкарпеткових виробів (21,7 %), меблів (7,2 %) та ін. (1986). У галузевій структурі пром-сті провідну роль відіграє маш.-буд. і металообр. (43,4 % товарної продукції, 1988), харч. (16,8 %) та легка

Структура посівних площ ***Львівської області*** *(%, 1988).*

(13,0 %), значне місце посідають паливно-енерг. (8,2 %), хім. та нафтохім. (7,7 %), лісова, целюлозно-паперова і деревообр. (4,5 %), буд. матеріалів (3,0 %) галузі.

Паливно-енергетичний комплекс області включає видобування і переробку кам. вугілля (12 шахт Львівсько-Волинського кам'яновуг. басейну і Центр. збагачувальна ф-ка у Червонограді), газо- та нафтодобувну і переробну (на Передкарпатті), торфодобувну, електроенергетичну (Добротвірська ДРЕС, Бориславська і Львівська ТЕЦ). Машинобудівний комплекс найбільш складний. Він включає автомоб. пром-сть (львівські виробниче об'єднання «Автобусний завод», мотозавод), підйомно-трансп. машинобудування (львів. виробничі об'єднання «Автонавантажувач» і «Конвейєр», Дрогобицький з-д автомоб. кранів), приладобудування (львів. виробничі об'єднання «Львівприлад», «Полярон», «Мікроприлад», наук.-тех. об'єднання «Термоприлад», з-д «Біофізприлад»), радіоелектронну (львів. виробничі об'єднання «Електрон», «Кінескоп», виробничо-тех. об'єднання ім. В. І. Леніна), верстатобуд. та інструментальну (львівські завод фрезерних верстатів, інструментальне виробниче об'єднання, виробниче об'єднання по випуску штучних алмазів і алмазного інструменту, Дрогобицький долотовий з-д, Стрийське виробниче об'єднання по випуску ковальсько-пресового устаткування) галузі. Значне місце у комплексі посідають с.-г. машинобудування (Львів. виробниче об'єднання «Львівхімсільгоспмаш»), електротех. пром-сть (львівські виробниче об'єднання «Іскра» та ізоляторний з-д), виробн. поліграфічних машин (Ходорів), ремонт локомотивів і вагонів (Львів, Стрий). Комплекс хім. індустрії розвивається переважно на базі запасів місц. сировини. Він представлений виробн. природної сірки (Роздольське і Новояворівське виробничі об'єднання «Сірка»), сірчаної кислоти, мін. комплексних добрив (Новий Роздол), калійних добрив (Стебник), тех. вуглецю (Дашава), озокериту (Борислав), штучного волокна (Сокаль), фарб (Львів, Борислав). Значно розвинута мед. пром-сть, у т. ч. пром-сть мед. техніки; у Львові — наук.-виробниче об'єднання «Рема» (виробн. мед. техніки) та хім.-фарм. з-д. Лісопром. комплекс охоплює лісове г-во, лісозаготівельну, деревообр. і целюлозно-паперову пром-сть. Базується в основному на лісових ресурсах області (крім целюлозно-паперової пром-сті). Підприємства деревообр., у т. ч. меблевої, пром-сті зосереджені у Львові, Дрогобичі, Бориславі, Добромилі, Старому Самборі, Стрию, Самборі, Сколе, Кам'янці-Бузькій; целюлозно-паперової — у Жидачеві, Гніздичеві, Львові. У буд.-індустріальному комплексі *провідним є виробн.* цементу (Миколаївський цементно-гірничий комбінат), залізобетонних і бетонних конструкцій та деталей (Львів, Дрогобич, Червоноград), легких наповнювачів керамзитобетону (Яворів), стінових матеріалів, цегли, особливо силікатної, облицьовувальних матеріалів. Скляна і фарфоро-фаянсова пром-сть зосереджена у Львові, Пісочному, Нестерові, Бориславі.

Однією з найрозвинутіших галузей пром-сті є харчова — складова частина агропром. комплексу області. Вона представлена цукр. (Ходорів, Самбір, Красне, Золочів, Радехів), м'ясною (Львів, Стрий, Дрогобич, Борислав, Золочів), мол. і маслосироробною (Львів, Червоноград, Дрогобич та ін.), хлібопекарною, кондитерською (Львів. виробниче об'єднання кондитерської пром-сті «Світоч»), олійно-жировою (Львів. виробниче об'єднання «Жовтень»), пивоварною, лікеро-горілчаною, плодоовочеконсервною, тютюновою та ін. галузями. Легка пром-сть включає, зокрема, шкіряно-взут. (Львів, Борислав, Дрогобич, Стрий), швейну і трикотажну (Львів, Червоноград), текст. (Львів, Борислав) галузі. Розвинуті нар. художні промисли: вишивання (Львів, Яворів та ін.), гончарство (зокрема, Ґавареччина, Потелич), різьблення на дереві (Яворів), килимарство (Глиняни та ін.). У Л. о. вперше в країні було створено виробничі об'єднання — фірми (1961).

На тер. Л. о. сформувалися пром. вузли: Львівський (спеціалізується на автомобіле-, приладо- і верстатобудуванні, електронній, легкій та харч. пром-сті), Дрогобицький (машинобудування, нафтопереробка, деревообробка) та Червоноградський (вуг., будівельних матеріалів та легка пром-сть).

Агропром. комплекс області включає сировинну, переробну та обслуговуючі галузі. Осн. його сфера — с. г., яке спеціалізується на вирощуванні цукр. буряків, льону-довгунця, зернових культур та виробн. яловичини, м'яса птиці. В галузевій структурі с. г. переважає тваринництво (61,8 % валової продукції с. г., 1987). На кін. 1988 в області було 306 колгоспів, 90 радгоспів, 7 птахофабрик, овочева фабрика, 17 комбікормових заводів (найбільші — Стрийський, Красненський).

Створено 10 агропром. комбінатів («Дністер» — у Жидачівському, «Стрий» — у Стрийському, «Буг» — у Буському, «Подністров'я» — у Миколаївському районах та ін.), 8 агропром. об'єднань, 2 асоціації агропром. кооператорів, 6 агрофірм, у т. ч. овочева агрофірма «Провесінь»; 2 агроторг. міжнар. підприємства (Винники, Мостиська). Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) становила 1263,2, у т. ч. орні землі — 864,8, сіножаті і пасовища — 375,3. Посівна пл. 868 тис. га (див. діаграму). Осушено 465 тис. га, зрошується 38 тис. га (меліоративні системи «Дністер», «Солокія», «Верещиця», «Нежухівка», Полтвинська та ін.). Осн. зернові культури: озима пшениця, ярий ячмінь; технічні: цукр. буряки, льон-довгунець. На

Бювет курорта Моршин.

Пам'ятник бійцям Першої кінної армії в смт Олеську.

значних площах вирощують картоплю. Навколо Львова, Дрогобича, Червонограда, Трускавця, Моршина — овочівництво. Тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, птахівництво, свинарство). Розвивається ставкове рибництво і бджільництво.

За спеціалізацією с. г. в області виділяють 3 головні зони: гірсько-карпатську (гол. чин. м'ясо-мол. скотарство), рівнинну (поєднання м'ясо-мол. скотарства з вирощуванням цукр. буряків, льону-довгунця) та приміську (мол.-м'ясне скотарство, птахівництво, овочівництво). До складу АПК області входять *агропромислові спеціалізовані комплекси* рослинницького (зернопром., бурякоцукровий, плодоовочевий у лісостеповій зоні та льонопром. на Малому Поліссі і у передгірних районах) та тваринницького (м'ясопром., молочнопром. та птахопром.) напрямів. Навколо міст розвиваються *агропромислові приміські комплекси*.

Транспортна система. Довж. з-ць заг. користування 1308 км (1989), з них електрифіковано 763 км; пересічна густота 60 км на 1000 км^2. Гол. залізничні магістралі: Київ — Львів — Стрий — Чоп, Львів — Самбір — Ужгород, Львів — Перемишляни, Львів — Івано-Франківськ, Стрий — Дрогобич — Самбір, Львів — Червоноград — Володимир-Волинський. Залізничні вузли: Львів, Красне, Стрий, Червоноград, Самбір. Довж. автомоб. шляхів 7,9 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 7,6 тис. км. Пересічна густота автомоб. шляхів 366,9 км на 1000 км^2. Найбільша густота в центр. частині області та на Передкарпатті, найменша — в горах. Гол. автомагістралі: Львів — Броди — Київ, Львів — Стрий — Мукачеве, Львів — Мостиська, Львів — Івано-Франківськ, Львів — Тернопіль. У Львові — аеропорт. Тер. області проходять нафтопровід «Дружба», газопроводи Уренгой — Помари — Ужгород, Іванцевичі — Долина.

Внутрішні відміни. На тер. Л. о. сформувалися 3 госп. підрайони: Центральний, Південний і Північний. Галузі спеціалізації Центрального підрайону — маш.-буд. і металообр., легка, харчова; с. г. приміськ. типу, розвинуте рекреаційне г-во; Південного підрайону — видобування і переробка нафти, газу, калійних солей, деревообробка; м'ясо-мол. скотарство, льонарство; рекреація (Трускавець, Моршин, Східниця). Спеціалізація Північного підрайону визначається вуг., електроенерг. і хім. галузями пром-сті; м'ясо-мол. скотарством та рослинництвом зерново-буряківничо-льонарського напряму.

Л. о. має дуже розгалужені екон. зв'язки з усіма областями УРСР, великими екон. районами та ін. республіками СРСР, із зарубіжними країнами. Вона вивозить продукцію різних галузей: автобуси, автонавантажувачі, крани на автомобільному ходу, мопеди, с.-г. машини, верстати з числовим програмним керуванням, телевізори, контрольно-вимірювальні прилади та ін., сірку, калійні добрива, штучне волокно, вугілля, м'ясо, цукор, трикотаж, неткані матеріали, цемент. Ввозить машини, деталі та комплектуючі вузли, нафту, газ, метал, товари нар. споживання.

Невиробнича сфера. У Л. о. — 12 вузів, у т. ч. ун-т (з геогр. ф-том), торг.-екон. (з кафедрою екон. географії), лісотех. та ін. ін-ти; 40 серед. спец. навч. закладів, 68 профес.-тех. уч-щ. У Львові — Західний науковий центр АН УРСР. Працює 35 н.-д. установ, у т. ч. Ін-т геології та геохімії горючих корисних копалин, Львів. астрономічна обсерваторія, Укр. н.-д. геологорозвідувальний ін-т. Діє *Львівський відділ Географічного товариства УРСР*. 9 театрів, обл. філармонія, цирк, 14 музеїв, у т. ч. *Природознавчий музей АН УРСР* у Львові, *Стрийський краєзнавчий музей* та ін.

О. І. Шаблій.

Рекреація. Л. о. має значні курортні, оздоровчі, спортивні та екскурсійно-туристські *рекреаційні ресурси* (природні умови, істор., архітектурні, етнографічні пам'ятки). До курортних та оздоровчих ресурсів належать різні мін. води (гідрокарбонатна кальцієво-магнієва слабомінералізована нафтуся у Трускавці, Шклі та Східниці, хлоридно-сульфатна або сульфатно-хлоридна натрієво-магнієва у Моршині, сірководневі сульфатно-гідрокарбонатні кальцієві у Немирові) і торфові лік. грязі (на курортах Великий Любінь, Шкло, Немирів), озоке-

Основні об'єкти туризму Львівської області

1. Меморіальний комплекс «Лопатінська застава». Музей героїв-прикордонників 13-ї застави ім. О. В. Лопатіна.
2. Пам'ятник державному і військовому діячеві, гетьману України Б. Хмельницькому.
3. Пам'ятки архітектури 17—19 ст., у т. ч. башта, 1606.
4. Пам'ятник Герою Радянського Союзу О. В. Лопатіну.
5. Музей історії релігії та атеїзму.
6. Пам'ятник в'язням нім.-фашист. концентраційного табору, закатованим тут 1941—43.
7. Пам'ятний знак на честь бійців 1-ї Кінної армії.
8. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів-визволителів, які загинули 1941.
9. Пам'ятник рос. військовому льотчику П. М. Нестерову, який загинув тут 1914 у бою, вперше застосувавши повітряний таран.
10. Пам'ятник укр. письменникові і громадському діячеві О. С. Маковею, уродженцю міста.
11. Пам'ятки архітектури 17—18 ст.: ансамбль василіанського монастиря, церква Параскеви з дзвіницею, 1724.
12. Пам'ятник П. М. Нестерову.
13. Будинки, де 1920 розташовувалися ревком Кам'янсько-Струмилівського повіту і штаб 14-ї кавалерійської дивізії 1-ї Кінної армії. Будинок, в якому 1948—61 жив і працював укр. рад. письменник Г. М. Тютюнник.
14. Будинок, де 1920 містився штаб 1-ї Кінної армії.
15. Пам'ятки архітектури 17—18 ст., у т. ч. каземати, 1630—35, і палац, середина 18 ст.
16. Пам'ятник Б. Хмельницькому.
17. Пам'ятки архітектури 15—19 ст., у т. ч. костьол, 1419; Іванівська церква, 1755, з дзвіницею, 1863.
18. Пам'ятки садово-паркового мистецтва і архітектури — палацовий комплекс, 1730; дендропарк.
19. Державний академічний театр опери і балету ім. І. Франка, 1897—1900, де 1939 на Нар. Зборах Зх. України було прийнято Декларацію про входження Зх. України до складу УРСР.
20. Пам'ятники: рад. воїнам-танкістам — визволителям міста, які загинули 1944; меморіальний комплекс «Пагорб Слави»; монумент Бойової Слави Радянських Збройних Сил; меморіал на Личаківському військовому кладовищі; фортечна споруда, де у створеному 1941 нім.-фашист. загарбниками концентраційному таборі «Цитадель» було закатовано бл. 140 тис. рад. військовополонених.
21. Пам'ятники: українським письменникам і громадським діячам І. Франку, В. Стефанику; укр. письменникам Я. Галану, С. Тудору; польс. поетові А. Міцкевичу; першодрукареві Івану Федорову; розвідникові Герою Радянського Союзу М. І. Кузнецову. Личаківське кладовище, на якому поховано І. Франка, Я. Галана, С. Тудора, укр. письменників П. Козланюка, О. Гаврилюка, М. Павлика, співачку С. Крушельницьку, композиторів С. Людкевича, А. Кос-Анатольського, В. Івасюка та ін.
22. Пам'ятки архітектури 13—20 ст., у т. ч.: церква Миколая, 13 ст.; залишки оборонних споруд Високого замку, 13—14 ст.; кафедральний собор, 1360—1479, з каплицями Боїмів, 1609—15, і Кампіанів, 1619; Онуфріївська церква, 14—19 ст. (тепер музей першодрукаря Івана Федорова, який 1573 заснував у Онуфріївському монастирі друкарню, а 1583 тут і похований); ансамбль площі Ринок, 14—19 ст.; ансамбль вірменського собору, 14—20 ст.; міський арсенал, 1554—56; Порохова башта, 1554—56; ансамбль Успенської церкви, 1572—1629; друкарня Ставропігійського братства, 80-і рр. 16 ст.— 1788; костьол бернардинців з келіями, 1600—30; костьол Магдалини, 17—18 ст. (тепер органний зал Львів. консерваторії); П'ятницька церква, 1643—45; палац, 1880.
23. Пам'ятка садово-паркового мистецтва — Стрийський парк, 1896.
24. Музеї: літ.-меморіальні І. Франка та Я. Галана; історичний; укр. мистецтва; природознавчий АН УРСР; етнографії та художнього промислу; історії релігії та атеїзму; народ-

рит (Моршин, Трускавець), ліси, мальовничі гірські і передгірні ландшафти. Відомо 217 джерел, осн. частина міститься на Передкарпатті. Здійснюється пром. розлив столових і лік.-столових вод: нафтуся, олеська, бориславська, солуки, трускавецька, золочівська. Діє 62 санаторії і пансіонати з лікуванням (найбільші: «Каштан», «Янтар», «Рубін», «Кришталевий палац», «Алмаз» у Трускавці), будинок відпочинку, численні бази відпочинку, пансіонати, піонерські та спортивні табори. Функціонують 3 турбази («Львівська» у Львові, «Джерела Карпат» у с. Розлучі Турківського р-ну, «Перевал» у с. Климці Сколівського р-ну), туристські готелі — «Турист» у Львові та «Дрогобич» у Дрогобичі; кемпінг у м. Дублянах. Діють Львів. обл. туристсько-екскурсійне виробниче об'єднання, 6 бюро подорожей та екскурсій (Львів, Трускавець, Моршин, Червоноград, Новояворівське, Старий Самбір). Тер. області проходять 14 планових туристських маршрутів. Численні об'єкти туризму (див. карту; за станом на 1989).

Р. А. Горчакова, І. М. Койнов, О. І. Коляда.

Карти області див. на окремому аркуші, с. 240—241.

Літ.: Природа Українських Карпат. Львів, 1968; Природа Львівської області. Львів, 1972; Экономико-географические исследования в Юго-Западном экономическом районе. Л., 1977; Атлас Львівської області. М., 1989; Шаблий О. И., Гук И. В. Львовская область (экономико-географическая характеристика). «Экономическая география», 1988, в. 40; 1989, в. 41.

ЛЬВІ́ВСЬКЕ ПЛАТО́ — частина *Подільської височини* у Львів. обл. Від *Розточчя* відокремлене прохідною долиною, з Пн. Сх. крутим уступом (заввишки 100 м) обривається до рівнини *Малого Полісся*. Довж. бл. 20 км. Переважні вис. 300—350 м, максимальна — 414 м, г. Чортова (Чатова) Скеля. Підвищені останцеві ділянки плато, зокрема гори Високий Замок, Піскова складаються з вапняків і мергелів. Схили плато розчленовані притоками річок *Зубрі* (бас. Дністра) та Полтви (бас. Прип'яті). Розвинуті чорноземи опідзолені, сірі лісові грунти й темно-сірі опідзолені грунти та лучно-болотні грунти. З сучасних процесів характерні площинний змив, *карст*, лінійний розмив тощо. Переважають орні землі, поде-

ної архітектури і побуту; картинна галерея; історії військ Червонопрапорного Прикарпатського військового округу.
25. Пам'ятник на братській могилі бійців 1-ї Кінної армії.
26. Братські могили рад. воїнів, що загинули в червні 1941 при захисті міста від нім.-фашист. загарбників.
27. Пам'ятники: Т. Г. Шевченку; І. Франкові.
28. Городище 10—13 ст.— залишки давньоруського міста Буська.
29. Пам'ятка садово-паркового мистецтва — парк, 18 ст.
30. Пам'ятник бійцям 1-ї Кінної армії.
31. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули 1944 при визволенні селища від нім.-фашист. загарбників.
32. Музей-заповідник «Олеський замок».
33. Літ.-меморіальний музей укр. письменника і громадського діяча М. С. Шашкевича, який тут народився; пам'ятник письменникові.
34. Городище Пліснесько, 10—13 ст.
35. Пам'ятки архітектури і садово-паркового мистецтва: комплекс споруд палацу, 1635—40; парк і паркові споруди, 17—18 ст.
36. Місце загибелі М. І. Кузнецова; музей розвідника.
37. Літ.-меморіальний музей С. Тудора, уродженця села; пам'ятник письменнику.
38. Пам'ятка садово-паркового мистецтва — парк, 18 ст.
39. Пам'ятник на місці бою 1941 рад. воїнів-прикордонників з нім.-фашист. загарбниками.
40. Пам'ятка архітектури — замок, 16—17 ст.
41. Городище 10—13 ст.— залишки давньоруського міста Звенигорода; музей.
42. Пам'ятка архітектури — унівський монастир-фортеця, 15—19 ст.
43. Пам'ятник першим комсомольцям села, які загинули від рук укр. буржуаз. націоналістів.
44. Будинок, в якому 1920 містився революційний комітет Золочівського повіту.
45. Пам'ятки архітектури 16—18 ст., у т. ч. замок, 16—17 ст.; Вознесенський костьол, 1731—63.
46. Місце народження укр. рад. актора і режисера Леся Курбаса; меморіальна дошка на будинку, де він народився.

47. Пам'ятки архітектури 16—19 ст., у т. ч. ратуша, 17—19 ст.; костьол і келії бернардинського монастиря, 1751
48. Пам'ятка садово-паркового мистецтва — парк, 19 ст.
49. Пам'ятки архітектури 17—18 ст., у т. ч. придорожній пам'ятник на честь перемоги над турками і татарами, 1663; костьол, 1656, з дзвіницею, 18 ст.
50. Пам'ятка архітектури — замок, 15 ст.
51. Пам'ятка архітектури — костьол Станіслава, 15 ст.
52. Літ.-меморіальний музей І. Франка, який тут народився; пам'ятник письменникові.
53. Меморіальне кладовище рад. воїнів, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. Пам'ятник рад. воїнам-визволителям. Меморіал жертвам фашизму на місці масових розстрілів мешканців міста і району, а також рад. військовополонених у роки Великої Вітчизняної війни.
54. Пам'ятники: І. Франкові, Я. Галану, О. С. Пушкіну, А. Міцкевичу; Героям Радянського Союзу В. І. Васильєву і Г. Ф. Геврику.
55. Пам'ятки архітектури 15—17 ст., у т. ч. Вознесенський костьол, 15 ст., з дзвіницею, 1551; Юр'ївська церква, 15—16 ст., з дзвіницею, 1670.
56. Музеї: краєзнавчий; історії релігії та атеїзму.
57. Меморіальний музей укр. рад. фольклориста і музикознавця Ф. М. Колесси, який тут жив 1873—89.
58. Пам'ятники: І. Франку, А. Міцкевичу.
59. Пам'ятник рад. воїнам — визволителям міста від нім.-фашист. загарбників.
60. Городище 10—13 ст.— залишки давньоруського міста Тустані.
61. Меморіальний комплекс на честь возз'єднання Зх. України з УРСР і визволення міста від нім.-фашист. загарбників.
62. Пам'ятник А. Міцкевичу.
63. Місце розстрілу мирної демонстрації 1926 поліцією буржуазної Польщі; меморіальна дошка в пам'ять цієї події.
64. Пам'ятники: рад. воїнам — визволителям міста від нім.-фашист. загарбників; рад. льотчикам, воїнам 1-ї гвардійської армії, яка визволила місто.
65. Пам'ятник гетьману України Б. Хмельницькому.
66. Краєзнавчий музей.
67. Пам'ятка садово-паркового мистецтва — парк, 1892.
68. Пам'ятник секретареві Стрийського окружкому Комуністичної партії Зх. України О. П. Маківці, вбитому 1932 поліцією буржуазної Польщі.
69. Пам'ятники: героям-комсомольцям; рад. воїнам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.

куди — лісова рослинність. Є ряд природоохоронних об'єктів і територій, зокрема — заказники Чортова Скеля і Медова Печера (обидва — місц. значення). *В. П. Палієнко.*

ЛЬВІВСЬКИЙ ВІДДІЛ ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА УРСР. Створений 1947. Об'єднує 600 дійсних членів (1989). Працюють секції: фізичної географії, економічної і соціальної географії, геоморфології, раціонального природокористування і охорони земельних ресурсів; комісії: географії населення та населених пунктів, топонімічна, екологічна, фенологічна. Осн. напрями роботи — теор. і методичні проблеми географії, дослідження природних та соціально-економічних територіальних комплексів, зокрема зх. областей УРСР, історія геогр. науки. Організовано ряд експедицій по обстеженню грунтів Волин., Львів., Закарп. та Полтав. областей, а також ін. регіонів Рад. Союзу. На базі відділу було проведено Всесоюзні наради з ландшафтознавства (1956, 1988), з меліоративної географії (1977), конференцію з питань розселення (1967), 2-й з'їзд *Географічного товариства УРСР* (1970) та ін. Велика увага приділяється пропаганді геогр. знань. У 1964 створено постійно діючий лекторій (бл. 130 лекцій на рік). Відділ працює у контакті з народним ун-том «Природа», геогр. комісією Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, громадським ін-том з регіональних екологічних проблем, товариством краєзнавців.

За участю членів відділу підготовлено шкільні атласи Львів., Закарп. та Івано-Фр. областей. Відділ видав «Географічний збірник» (9 випусків, 1951—69), «Доповіді і повідомлення Львівського відділу Географічного товариства УРСР» (6 випусків, 1965—77). *П. В. Климович.*

ЛЬВІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР ПО ГІДРОМЕТЕОРОЛОГІЇ — оперативно-виробнича установа, що узагальнює дані гідрометеорологічних спостережень на тер. Львів. обл. Організований 1.X 1988 на базі гідрометеорологіч. обсерваторії (засн. 1958). Підпорядкований Укр. респ. управлінню по гідрометеорології. До його складу входять гідрологічні та метеоролог. станції, синоптична, гідролог., метеоролог. групи, групи агрометеорології і агрометеоролог. прогнозів, відділ радіолокаційних спостережень та лабораторія по контролю за забрудненням природного середовища. Осн. завдання: забезпечити відповідні органи, народно-госп. орг-ції та населення області метеоролог., гідрологіч. та агрометеоролог. прогнозами, інформацією про небезпечні гідрометеоролог. явища, забруднення атм. повітря; вивчення особливостей метеоролог., кліматич., гідролог. і агрометеорологічних умов області; вивчення стану і встановлення контролю за забрудненням навколишнього середовища. Здійснює організаційне і методичне керівництво мережею метеоролог. станцій, гідролог. постів області, проводить методичні інспекції метеостанцій зх. областей України. *В. М. Скробач.*

ЛЬВІВСЬКИЙ ПАЛЕОЗОЙСЬКИЙ ПРОГИН — геологічна структура на Зх. України, у межах Волин., Львів., Терноп., Ів.-Фр., Чернів. областей. Геол. розріз прогину складають породи кристалічного фундаменту, який занурюється в зх. напрямі від 160 до 7000 м, дисльовані відклади рифею — венду (пісковики, аргіліти, базальти, туфи заг. потужністю 1000—1200 м), нижнього палеозою (пісковики, аргіліти, вапняки; до 2000 м), девону (вапняки, пісковики, мергелі; до 1700 м), карбону (пісковики, аргіліти, кам. вугілля; до 1200 м). В палеозойській товщі прогину виділяють зону дислокацій, що перекриває давніші (байкальські) структури фрагмента Зх.-Європейської платформи, та моноклінальну частину, що розташована на зх. краї *Волино-Подільської моноклінали.* Ця товща незгідно перекрита чохлом (1200 м) юрських і крейдових (переважно карбонатних) відкладів. Останні утворюють єдиний структурний поверх для Л. п. п. і Волино-Подільської моноклінали. Серед антропогенових відкладів переважають леси. У рельєфі прогину відповідають Волинська і Подільська (зх. частина) височини.

В геол. історії Л. п. п. встановлено кілька етапів від кінця протерозою до неогену. Протерозойські структури пн.-зх. простягання збігаються з пн.-зх. схилом *Розточчя.* Вони розсічені серією поперечних розломів, частково успадкованих від *Волино-Оршанського прогину.* З планетарним глибинним розломом пов'язаний Сущано-Пержанський розлом. Він поділяє Л. п. п. на пн.-зх. сегмент, що зазнав за палеогену — неогену висхідних рухів, і пд.-сх., який слабо занурювався (*Гологори, Вороняки, Кременецькі гори* і сх. частина Подільської височини). З девонськими відкладами Л. п. п. пов'язаний *Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн,* у них виявлені скупчення природного газу. *В. В. Глушко.*

ЛЬВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. І. Франка — вищий навч. заклад Міністерства вищої й середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1661 у складі філософського і технологічного відділів. У 1940 ун-ту присвоєно ім'я Івана Франка, 1961 нагороджено орденом Леніна. Ун-т має 13 ф-тів: біол., геогр., геол., екон., журналістики, іноз. мов, істор., мех.-матем., прикладної математики, фіз., філол., хім., юридичний. Є підготовчий ф-т для іноз. громадян, ф-т підвищення кваліфікації, підготовче відділення. Кафедру географії ств. 1882, її очолював А. *Реман.* З 1908 на кафедрі працював, а згодом і очолював її

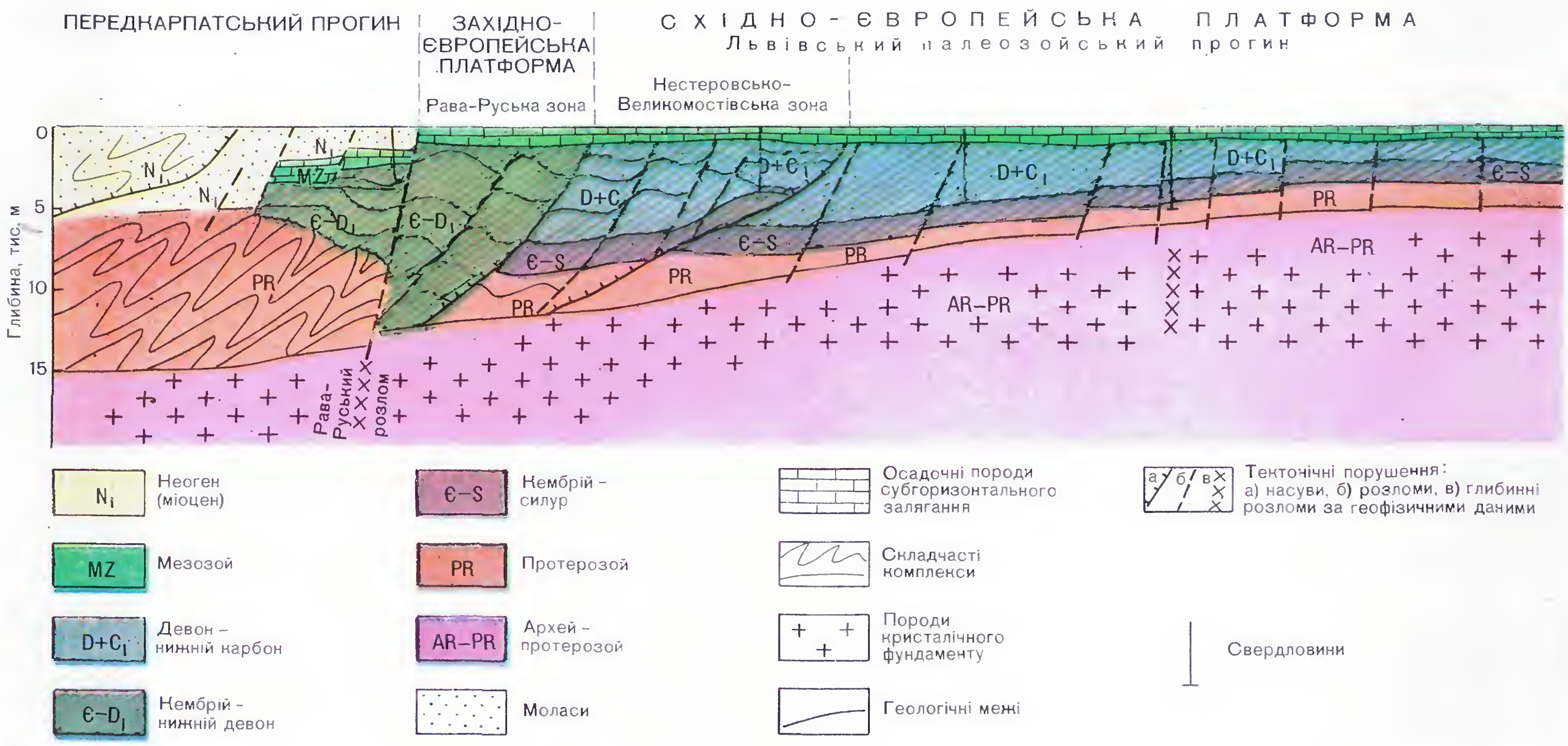

Геологічний розріз через ***Львівський палеозойський прогин*** *по лінії Рудки — Нестеров — Горохів.*

Е. *Ромер*, протягом 1908—18— доцентом, а згодом професором кафедри був С. Л. *Рудницький*. З 1939 в ун-ті почав функціонувати геол.-геогр. відділ природничого ф-ту, на базі якого 1945 було створено геогр. ф-т. З 1950 на ф-ті працюють кафедри екон. географії, фіз. географії, геоморфології, з 1988 — раціонального природокористування і охорони природи. У 1961 засновано н.-д. лабораторію грунтово-геогр. досліджень. На ф-ті функціонує 4 навч.-наук. стаціонари: Дністровський (1957), Розтоцький (1971), Щацький (1974) і Чорногірський (1979); лабораторії: аналізу грунтів, картографії і аерометодів, якісного аналізу води, ландшафтних досліджень, комплексного атласного картографування. Підготовка географів здійснюється на денному й заочному відділеннях. Є аспірантура. У 1989/90 на ф-ті навчається 680 студентів, зокрема на денному відділенні — 412 чол. У складі викладачів — 4 професори, доктори наук, 23 доценти, кандидати наук. Фонд б-ки налічує понад 10 тис. одиниць зберігання. Вагомий внесок у розвиток геогр. науки, становлення ф-ту внесли П. М. *Цись*, К. І. *Геренчук*, А. Т. *Ващенко*. Наук. дослідження ф-ту присвячені проблемам вивчення тер. виробничих комплексів, ландшафтознавства, геоморфології, раціонального природокористування. Ф-т підтримує зв'язки з Люблінським (Польща), Печським (Угорщина) університетами. *Я. С. Кравчук.*

ЛЬВІ́ВСЬКО-ВОЛИ́НСЬКИЙ КАМ'ЯНОВУ́ГІЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — вуг. басейн на Пн. Зх. республіки, у межах Львів. і Волин. областей; далі простягається у пн.-зх. напрямі на тер. Польщі. Площа 10 тис. км². Думку про наявність карбонових вугленосних відкладів на цій території вперше висловив рос. геолог М. М. Тетяєв 1912 на основі заг.-геол. аналізу. Розвідку почато 1940, проведено в основному 1948—50; будво перших двох шахт почалося 1950, видобування вугілля — 1954. В геоструктурному відношенні басейн належить до *Львівського палеозойського прогину*. Верхньопалеозойські відклади, що його виповнюють, перекриті субгоризонтальними шарами мезозойських порід. У межах басейну палеозойська товща розбита регіональними розломами пд.-сх. простягання, а також малоамплітудними скидами та насувами. Вугленосність пов'язана гол. чин. з відкладами ниж. і серед. карбону, нерівномірно поширеними на тер. басейну. Нижньокарбонові вапняки, аргіліти, алевроліти та пісковики візейського ярусу містять 13 прошарків вуг. пластів робочою потужністю до 0,6 м, серпухівського ярусу — до 50 прошарків, у т. ч. 7 промислових; середньокарбонові теригенні відклади башкирського ярусу містять до 10 пластів і прошарків, у т. ч. 6 — подекуди кондиційної потужності. Глиб. залягання вуг. пластів від 300 до 900 м, макс. потужність — 2,8 м. Пром. запаси оцінюють в 1 млрд. т. Вугілля переважно гумусове, прошарки і окремі поклади сапропелеві. Петрографічний склад змінюється по площі та з глибиною. Ступінь метаморфізму вугілля зростає з Пн. Сх. на Пд. Зх. і з глибиною. Відповідно змінюються пром. марки вугілля від довгополуменевого до газового та жирного. Зольність становить 5—35 % (переважно підвищена), вміст сірки 1,5—9 %, в основному 1,5—4 %; летких речовин — від 40 % у довгополуменевому до 26 % у жирному вугіллі; вологість — відповідно від 5,0—7,6 до 0,8—1,6 %. Елементний склад гумусового вугілля: вуглецю 81,1—85,4 %, водню 4,5—6,1 %, сума кисню, азоту та сірки 9,2—13,1 %. Теплотворна здатність 32,4—36,9 МДж/кг. Освоєні Нововолинський і Червоноградський геол.-пром. р-ни. Тут збудовано 21 шахту, щорічний видобуток вугілля становить бл. 10 млн. т. Тектонічні й гідрогеол. умови видобутку складні. Вугілля Л.-В. к. б. використовують як енерг. паливо у зх. районах України. Перспективи розвитку басейну пов'язані з пд.-зх. районом, де розвідано коксівне вугілля.

Літ.: Львовско-Волынский каменноугольный бассейн. Геолого-промышленный очерк. К., 1984. *В. Ю. Забігайло.*

ЛЬОДОВИ́Й РЕЖИ́М — сукупність закономірно повторюваних процесів виникнення, розвитку і руйнування льодових утворень на водних об'єктах. Виділяють три його фази: замерзання, *льодостав* та скресання. Замерзання починається з появи перших льодових утворень і закінчується формуванням льодового покриву. За тривалість льодоставу прийнято період часу, протягом якого на водному об'єкті утворюється нерухомий льодовий покрив. Фаза скресання включає час від початку руйнування льоду до повного його зникнення. Льодовий режим на водних об'єктах України нестійкий.

Перші льодові утворення у вигляді *сала* з'являються наприкінці листопада — на початку грудня, через 2—3 дні після сала настає осінній *льодохід*. Льодостав на річках настає у грудні — на початку січня, а на водоймах — дещо раніше. На початку березня скресають річки на Пд. Зх., в другій його половині — на Пн. Сх. республіки, водойми — на кілька днів пізніше. Очищення річок від льодових утворень відбувається через 5—10 днів після їх скресання. У середньому льодові явища на річках тривають від 80—90 днів на Пд. та Пд. Зх. до 130—140 днів на Пн. та Пн. Сх. Дані про Л. р. мають значення при плануванні народно-госп. використання водних об'єктів. Див. також *Зажор. Забереги, Шуга, Скресання рік і водойм.* *В. Г. Сорокін.*

ЛЬОДОВИКО́ВЕ О́ЗЕРО — озеро, улоговина якого утворилася в результаті діяльності льодовика. Розрізняють озера м о р е н н і, розміщені в поглибленнях моренного ландшафту, і к а р о в і, які займають поглиблення, вироблені льодовиком та морозним вивітрюванням. Як правило, Л. о. властиві слабка мінералізація водних мас та висока прозорість. Води таких озер насичені киснем, але бідні на планктон та ін. види гідробіонтів. Видовий склад риб малочисленний і може складатися лише з дрібної форелі. На Україні Л. о. мало, всі вони розташовані в Українських Карпатах, зокрема найбільшими серед карових є *Бребенескул* та *Несамовите озеро*. Л. о. нерідко відіграють роль регуляторів стоку талих вод. *Б. І. Новиков.*

ЛЬОДОВИКО́ВІ ВІ́ДКЛАДИ — комплекс відкладів, що утворилися внаслідок взаємодії льодовика та його талих вод з породами субстрату льодовикового ложа. За генезисом Л. в. поділяють на *моренні відклади* (власне льодовикові) та *водно-льодовикові відклади*. Л. в. вкривають значну частину тер. України, утворюючи *льодовикові форми рельєфу* на площах *дніпровського зледеніння* (Сум., Черніг., Полтав., Київ., Черк., Житомир., Ровен., Волин. області), *окського зледеніння* (Львів., Волин. області) і валдайського зледеніння (у Карпатах). *А. В. Матошко.*

ЛЬОДОВИКО́ВІ ФО́РМИ РЕЛЬЄ́ФУ — форми рельєфу, утворені в результаті процесів, пов'язаних з материковим або гірським зледенiннями. Під дією льодовикових мас виникли суто льодовикові, талих вод льодовика — водно-льодовикові форми рельєфу; часто проявляються форми рельєфу, що утворилися внаслідок діяння обох факторів. Серед Л. ф. р. розрізняють вироблені й акумулятивні. На Україні в області покривних *дніпровського зледеніння* і *окського зледеніння* до вироблених у корінному льодовиковому ложі належать екзараційно-ерозійні форми рельєфу (депресії, улоговини), до акумулятивних — рівнини основних морен, пасма й горби напірних морен, *ози, ками, зандри* та ін. В Українських Карпатах внаслідок гірського зледеніння (вік якого дискусійний — середньо- або верхньоантропогеновий) у найвищих масивах — Чорногорі, Свидівці, Горганах на вис. 1400—1700 м утворилися *кари*, розміщені подекуди двома ярусами; зрідка вони переходять униз по схилах у короткі (1—2 км) льодовикові долини, оточені або перегороджені 1—4 ланцюгами пасом кінцевих морен. *А. В. Матошко.*

ЛЬОДОСТА́В — фаза льодового режиму, яка характеризується наявністю нерухомого льодового покриву на річці чи водоймі. Л. буває суцільний або

з ополонками (ділянками незамерзлої води), з рівною або торосистою поверхнями. На водоймах він настає раніше, ніж на рівнинних річках. На гірських річках внаслідок великих швидкостей течії суцільний Л. не утворюється. Льодовий покрив наростає гол. чин. знизу; інтенсивність наростання в перші 2—3 декади після замерзання швидко збільшується, потім поступово сповільнюється і при наявності на його поверхні снігу зовсім припиняється. Під час відлиг наростання льодового покриву відбувається зверху внаслідок танення та замерзання снігу на його поверхні. Товщина льоду на водоймах на 10—15 % більша, ніж на річках. Л. на річках України настає неодночасно. Сталий льодовий покрив тривалістю бл. 3 місяців буває лише на річках Сх. Полісся. На всіх ін. річках, внаслідок скресання їх під час відлиг, протягом зими він неодноразово руйнується. Крига найтовща в 1-й та 2-й декадах лютого, пересічна товщина її збільшується від 24—45 см на річках Пд. і Пд. Зх. республіки до 42—62 см — на Пн. і Пн. Сх., найбільша становить відповідно 35—98 і 55—138 см (див. карту). *В. Г. Сорокін.*

ЛЬОДОХІД — рух крижин і льодових полів (крижин розміром понад 100 м) на річках та водоймах під впливом течії або вітру. Буває осінній і весняний Л. Під час осіннього Л. пливуть крижини, які утворилися внаслідок змерзання *сала*, *шуги*, сніжниці, *заберегів*; під час весняного — крижини, що утворилися внаслідок руйнування льодового покриву. Густоту Л. оцінюють на річках за 10-бальною, на водоймах — за 3-бальною системою. На тер. України осінній Л. систематично спостерігається лише на великих ріках і річках Українських Карпат (наприкінці листопада — на початку грудня). Його тривалість становить 10—12 днів, на гірських річках — 25—30 днів. На водосховищах Дніпровського каскаду Л. настає на 4—10 днів пізніше, ніж на незарегульованих річках, але тривалість його менша. Весняний Л. на більшості річок спостерігається у березні і триває 8—10 днів, в окремих випадках — від 5 до 15 днів. Л. на річках нерідко супроводиться заторами. Див. також карту. *В. Г. Сорокін.*

Льодохід на Дніпрі.

ЛЬОНА́РСТВО — галузь *сільського господарства*, яка вирощує льон. Розрізняють два осн. напрями розвитку Л.: прядивний — вирощування льону-довгунця для одержання високоякісного волокна і олійний — вирощування льону-кудряша та льону-межеумка для одержання насіння. З льону виробляють тех., побутові і тарні тканини та вироби, а також нитки. Лляну олію використовують у лакофарбовій, шкіряній, миловарній, електротех. пром-сті, а також як харч. продукт. Широко використовують відходи переробки льону.

Вирощування льону відоме ще з часів Київської Русі. Рад. Союз посідає перше місце в світі за посівними площами льону (970 тис. га) та валовим виробн. волокна (425 тис. т) і виробів з нього (1987). УРСР займає 3-є місце в СРСР (після РРФСР та БРСР) за виробн. льону. В республіці посівні площі льону-довгунця 1988 становили 199 тис. га, валовий збір — 92 тис. т. Осн. районами прядивного Л. в УРСР є Полісся, передгірні райони Українських Карпат, пн. райони Лісостепу. Найбільше льоноволокна виробляють у поліських районах Львів., Житомир., Ровен. та Черніг. областей. Посіви льону-кудряша (переважно олійної культури) поширені в степових областях. Волокно, одержане з льону-довгунця, використовують для виробн. текст. виробів на вітчизн. підприємствах, а також експортують до зарубіжних країн (Польща, Чехословаччина, Великобританія та ін.) Осн. напрямами дальшого розвитку галузі є підвищення рівня механізації виробничих процесів по вирощуванню сировини та її обробці. *І. Б. Чорний.*

ЛЬОНОПРОМИСЛО́ВИЙ КО́МПЛЕКС — виробничо-тер. система, що здійснює виробництво, заготівлю і переробку льону-довгунця для збільшення випуску високоякісної продукції для найповнішого задоволення в ній потреб населення та галузей нар. г-ва. До складу Л. к. входять: льонарські г-ва, льононасіннєві станції, заготівельні орг-ції, льонопереробні підприємства, з-ди по виготовленню спец. техніки і устаткування, н.-д. установи та ін. Продукцією Л. к. є лляне волокно, пряжа і тканини. Л. к. набувають поширення в областях та регіонах, де вирощують льон-довгунець і здійснюють переробку його, де відбуваються процеси міжвиробничої інтеграції і створюється льонопром. цикл. Л. к. УРСР функціонує у межах Українського Полісся та Прикарпаття і має заг.-союз. значення — республіка виробляє третину лляного волокна. Основою тер. організації комплексу є елементарна виробничо-тер. система: льонозавод (інтегратор системи) — сировинна база (льонарські колгоспи і радгоспи). Льонозавод координує діяльність г-в сировинної зони з питань розвитку льонарства, якості і строків постачання сировини та ін. Залежно від природно-екон. умов, досягнутого рівня індустр. переробки льону, ефективності виробн. льонопродукції, розвитку елементарних систем комплексу у межах льонопром. зони республіки склалися льонопром. райони — сх.-поліський (лівобережний), зх.-поліський і прикарпатський. Льон-довгунець вирощують понад 1500 колгоспів і радгоспів, площа посіву льону-довгунця 1988 становила 199 тис. га, валовий збір — 92 тис. т. В УРСР діють 42 льонозаводи, продукція яких становить 88,0 тис. т льоноволокна, та два льонокомбінати — Житомирський і Ровенський, на яких 1988 виготовлено 27,8 тис. т пряжі та понад 100 млн. $м^2$ тканин з льону. Частину льоноволокна виробляють колгоспи і радгоспи. Подальший розвиток і вдосконалення тер. організації комплексу пов'язані з підвищенням рівня ефективності виробн., комплексного та раціонального використання льоносировини, з посиленням узгодженого функціонування льонарських г-в і льонопереробних підприємств, що сприятиме збільшенню випуску і підвищенню якості волокна, пряжі та тканин з льону. *Б. В. Дасюк.*

М

МАГАРА́Ч — урочище на схилі Ялтинського амфітеатру, на *Південному березі Криму*, поблизу м. Ялти, за 2 км на Зх. від *Нікітського ботанічного саду*. Пл. 35 га. Характеризується вирівняним, низькогірно-вододільним рельєфом. Подекуди трапляються *зсуви*. На піщано-глинистих породах сформувалися *коричневі грунти* під низькорослою деревно-чагарниковою рослинністю (дуб пухнастий, граб східний, фісташка туполиста, яловець високий). Більша частина М. — під дослідними плантаціями винограду (колекція виноградних лоз складається з 830 сортів), що належать Всесоюзному н.-д. ін-ту винограду та продуктів його переробки «Магарач».
О. Г. Кузнецов.

МАГДАЛИ́НІВКА — селище міського типу Дніпроп. обл., райцентр. Розташована на р. Чаплинці (прит. Орелі, бас. Дніпра), за 35 км від залізнич. ст. Губиниха. 7,0 тис. ж. (1990). Засн. у кін. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1958. Поверхня — пологохвиляста рівнина. Пересічна т-ра січня −6,3°, липня +21,5°. Опадів 475 мм на рік. У М. — маслоробний, хлібний, комбікормовий, цегельний з-ди. Істор.-краєзнав. музей.

МАГДАЛИ́НІВСЬКА ЗРО́ШУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — меліоративна система у Царичанському і Магдалинівському р-нах Дніпроп. обл. Споруджена 1980—84. Площа зрошуваних земель 25,7 тис. га. Рельєф у межах М. з. с. слабохвилястий. Грунтовий покрив представлений переважно чорноземами звичайними; у *блюдцях степових* грунти слабозасолені. На формування гідромеліоративного стану зрошуваного масиву значний вплив мають грунтові води, що залягають у лесовидних суглинках на глиб. 3—15 м (на окремих ділянках на глиб. 2—3 м). Пересічна мінералізація води 0,5—1,4 г/л, подекуди досягає 3—5 г/л.

Джерело живлення М. з. с. — *Дніпро — Донбас канал*, воду з якого у зрошувальні канали перекачують 3 гол. насосними станціями заг. продуктивністю 14,2 $м^3$/с. Розподіл води в межах системи здійснюють за допомогою 16 насосних станцій. Довж. магістральної і міжгосп. мережі 74,2 км; з них у закритих трубопроводах 60,4 км, у відкритих, облицьованих залізобетонними плитами — 13,8 км. Заг. довжина внутрішньогосп. мережі бл. 427 км. Зрошування здійснюють дощувальними установками. Для забезпечення оптимальних режимів зрошування та поліпшення меліоративного стану масиву споруджують горизонтальний (на пл. 4,4 тис. га) та вертикальний (на пл. 400 га) дренажі. На с.-г. угіддях у межах М. з. с. вирощують зернові, тех., кормові, овочеві і баштанні культури.
В. Д. Дупляк.

МАГДАЛИ́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн. частині Дніпроп. обл. Утворений 1923. Пл. 1,6 тис. $км^2$. Нас. 40,3 тис. чол., у т. ч. міського — 7,0 тис. (1990). У районі — смт *Магдалинівка* (райцентр) та 55 сільс. населених пунктів.
Лежить у межах *Придніпровської низовини*. Поверхня — низовинна пологохвиляста рівнина. Осн. корисна копалина — природний газ. Розташований у *Лівобережно-Дніпровсько-Приазовській північностеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −6,3°, липня +21,4°. Період з т-рою понад +10° становить 166—177 днів. Опадів 468 мм на рік, найбільше — в липні. Висота снігового покриву 16 см. Міститься у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Річки — *Оріль* (на пн. межі району) та її притока Чаплинка, *Кільчень* (усі — бас. Дніпра). У пн. частині району проходить траса *Дніпро — Донбас каналу*. Збудовано 58 ставків заг. пл. водного дзеркала 549 га. Найпоширеніші чорноземи звичайні середньо- та малогумусні (59,2 % площі району); в долинах — лучні оглеєні грунти. Рослинність — лучно-степова та ліси байрачного типу (пл. 2513 га; осн. породи: дуб, берест, ясен, клен, на других терасах річок — сосна). В районі ентомологічний заказник Топчинський та пам'ятка природи — ділянка насаджень сосни звичайної (усі місц. значення).
Найбільше пром. підприємство — Магдалинівський маслоробний з-д. В с. г. переважає вирощування зернових культур, соняшнику і виробн. молока, м'яса, яєць і вовни. Пл. с.-г.

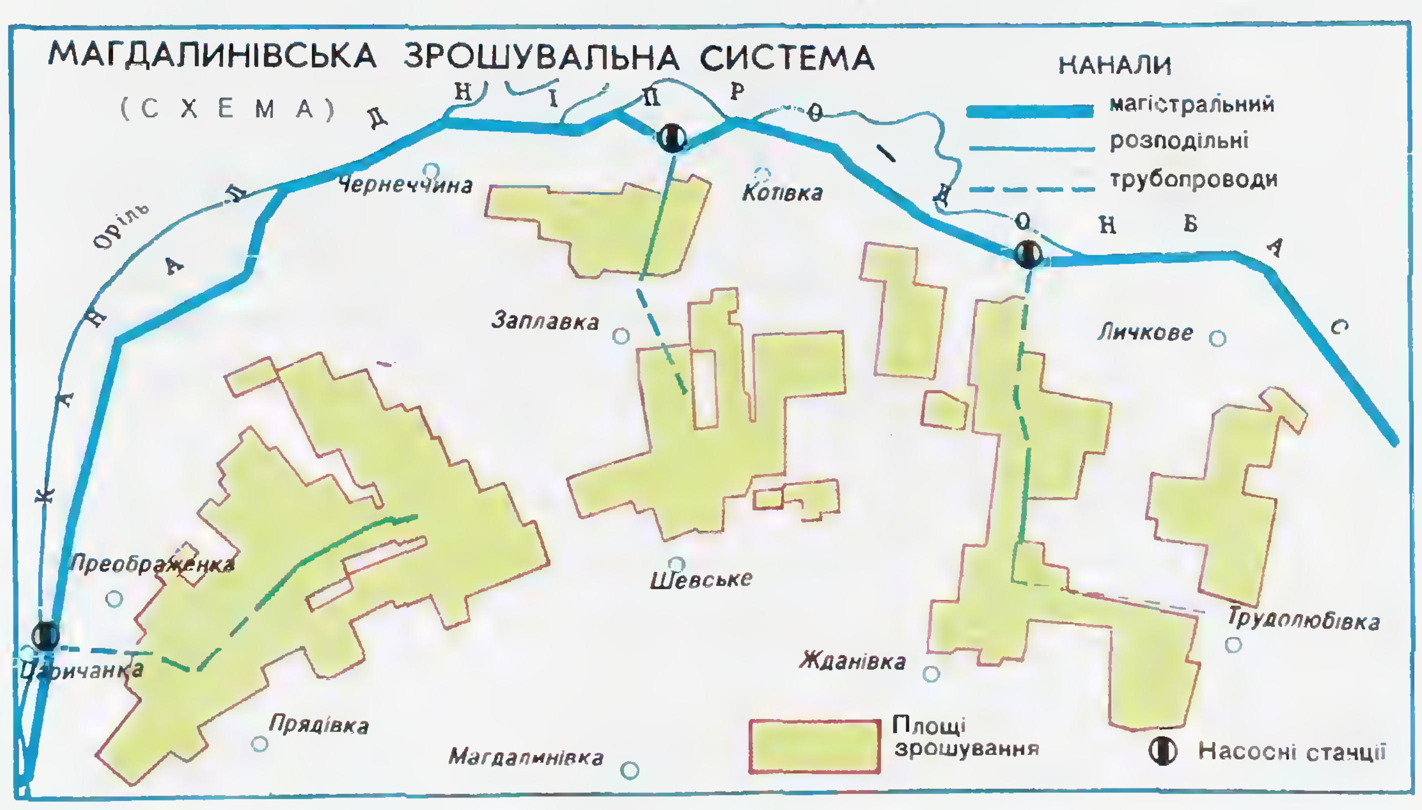

угідь (тис. га, 1988) — 133,8, у т. ч. орні землі — 118,5, сіножаті і пасовища — 12,9. Зрошується 31,2 тис. га (Фрунзенська зрошувальна система, канал Дніпро — Донбас). Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, багаторічні трави. У районі — 24 колгоспи, 3 радгоспи. Залізнична ст. Бузівка. Автомоб. шляхів 445 км, у т. ч. з твердим покриттям — 435 км. Музеї: істор.-краєзнав. у Магдалинівці, історії села у Котовці, Дмухайлівці. *В. І. Демиденко.*

МАГЕ́РІВ — селище міського типу Нестеровського р-ну Львів. обл. Розташований на р. Білій (прит. Рати, бас. Зх. Бугу), за 12 км від залізнич. ст. Добросин. 1,9 тис. ж. (1990). Відомий з кін. 14 ст., с-ще міськ. типу з 1940. Поверхня підвищена, горбиста. Пересічна т-ра січня −4,2°, липня +17,9°. Опадів 609 мм на рік. Пл. зелених насаджень 87,5 га. У М.— Львів. зональна машиновипробувальна станція, цех Львів. виробничого об'єднання «Галантерея».

МАГМАТИ́ЧНІ ГІРСЬКІ ПОРО́ДИ [від грец. *μάγμα* (*μάγματος*) — густа мазь, магма] — породи, що утворилися в результаті охолодження і затвердіння магматичних розплавів у земній корі або на поверхні Землі. За глибиною утворення М. г. п. поділяють на *інтрузивні гірські породи* (глибинні) та *ефузивні гірські породи* (виливні). Найхарактерніші інтрузивні породи: граніт, діорит, габро та перидотит; їхні ефузивні аналоги: ліпарит, андезит, базальт, пікрит. М. г. п. розрізняють також за вмістом кремнезему (кислі, середні, основні та ультраосновні), лугів і за мінералогіч. складом. Разом з метаморфічними гірськими породами М. г. п. архейського і протерозойського віку беруть участь у будові *кристалічного фундаменту* тер. України. В межах *Українського щита* граніти всіх видів утворюють масиви; габро, габро-норити та лабрадорити залягають разом з гранітами або у вигляді дайок та міжпластових тіл. Інтрузивні та ефузивні утворення фанерозойського віку залягають в осадочних товщах на різних глибинах і виходять на денну поверхню. В *Донецькій складчастій споруді* серед девонських відкладів містяться комплекс пікрит-базальтів і кварцових порфірів в області зчленування з Приазовським блоком і штокоподібні інтрузії піроксенітів і габро. На Кримському п-ові М. г. п. поширені від мису *Фіолент* до мису Кіїк-Атлама. Габро-діабази, діорит-порфірити, гранодіорит-порфірити складають гори-лаколіти *Аюдаг, Урага, Чамни-Бурун.* Менші за розміром тіла М. г. п. відомі в долині Сууксу, на масиві *Карадаг,* на вододілах Салгиру, Альми, Бадрака. В Українських Карпатах виявлено пласти і штоки метаморфізованих порфіритів і ортоамфіболітів серед палеозойських порід Чивчин і Рахівського масиву. Великі площі займають неогенові покриви андезито-базальтів та ін. ефузивних порід, які у Вулканічному хр. досягають потужності 700 м.

Майже всі відміни М. г. п. використовують як буд. матеріали. Осн. родовища пов'язані з Українським щитом, де їх розробляють кар'єрами (лабрадорити — в Житом., габро — в Ровен., граніти — в Житом., Кіровогр., Запоріз. і Вінн. областях). *Г. І. Каляєв.*

МА́ГНІЄВІ СО́ЛІ — група генетично пов'язаних легкорозчинних мінералів, що містять магній. Найбільший вміст магнію має мінерал кізерит (17,57 %), решта мінералів, у складі яких від 6,04 до 9,77 % магнію (лангбейніт, карналіт, шеніт та ін.), є також *калійними солями.* Пром. поклади хлоридно-сульфатних калійно-магнієвих солей на Україні зосереджені у *Передкарпатському соленосному басейні,* вміст магнію в рудах — пересічно 8 %. Магній виробляють попутно з осн. продукцією — калійними добривами. З М. с. одержують калімагнезію (мін. добриво) і металевий магній для виготовлення сплавів з особливими фіз. і хім. властивостями, магнійорганічних сполук тощо. *В. М. Чалий.*

МАГНІ́ТНЕ ПО́ЛЕ ЗЕМЛІ́ [від грец. *μαγνῆτις* (*λίθος*) — магнесійський камінь, магніт], геомагнітне поле — силове поле, що є сумою головного, зовнішнього і аномального полів, зумовлених джерелами різної природи, що перебувають у земній кулі і навколишньому просторі. М. п. З. утворює магнітосферу, яка поширюється на 70—80 тис. км у напрямі до Сонця і на мільйони кілометрів у протилежному напрямі. Вона реагує на прояви сонячної активності магнітними бурями, екранує поверхню Землі від впливу плазми сонячного вітру. Головне М. п. З. спричинене мех.-електромагнітними процесами в зовн. шарі ядра Землі. Воно має форму диполя, вісь якого нахилена до геогр. осі Землі під кутом 11°. Проекція осі на поверхню Землі наз. геомагнітними полюсами. Зовнішнє геомагнітне поле спричинене струмами у верх. шарах атмосфери. На Україні напруженість гол. геомагнітного поля становить приблизно $5-10^{-5}$ тесла (Т), зовнішнього — $n\ 10^{-8}$ Т, під час магнітних бур — $n10^{-7}$ Т. Аномальне М. п. З. зумовлене в основному намагніченістю гірських порід верх. частини *земної кори* і залежно від вмісту у магнітних мінералів дуже неоднорідне: пересічно для України $5\cdot10^{-7}$ Т, у смузі макс. концентрації руд *Криворізького залізорудного басейну* і *Кременчуцького залізорудного району* — до $1\cdot^{10-4}$ Т.

Усі три поля мають постійну і змінну частини, остання зумовлює варіації М. п. З.

Варіації аномального геомагнітного поля досліджують у тектонічно активних зонах на *геодинамічних полігонах* з метою прогнозу *землетрусів,* їх вивчають при пошуках корисних копалин, особливо заліз. руд (за допомогою магнітометричних методів розвідки відкрито численні магнітні аномалії, зокрема 1924—28 — Кременчуцького, 1948 — Білозерського залізорудних районів). Варіації зовн. геомагнітного поля використовують для вивчення процесів у верх. шарах атмосфери та електропровідності земної кори і мантії.

Дослідження М. п. З. на Україні ведуть ін-ти АН УРСР (геофізики, проблем прикладної математики і механіки), астрономічна обсерваторія, організації «Укргеології».

І. М. Завойська.

МАГНІ́ТНИЙ ХРЕБЕ́Т — хребет у системі *Карадагу,* складова частина *Берегового хребта.* Простягається з Пд. Зх. на Пн. Сх. майже на 1 км. Вис. до 340 м. Поверхня горбиста, має похил у пн.-сх. напрямі. Обмежений ущелинами Гяур-Бах і Зміїною. Являє собою невеликий тектонічний блок, що складається з спілітів, туфів, туфобрекчій та ін. вулканічних порід. Приморський схил М. х. урвистий, у верх. частині розчленований ущелинами. Поряд з вершиною міститься відома скеля-останець Сфінкс, або Чортів Палець (відносна вис. 32 м), у середній частині хребта — скеля Магнітний Камінь, з якою пов'язана локальна магнітна аномалія. *О. А. Клюкін.*

МАГУ́РА, Магора — поширена назва гірських вершин у *Карпатах Українських.* Походить, ймовірно, від румунської назви măgură, що означає горб, підвищення, курган. Найвідоміші з них: *Магура-Лімнянська* (1025 м) у верхів'ї *Дністра;* на межиріччі *Сукелю* та *Мизунки* (1362 м); у верхів'ї р. *Апшиці* (889 м); над смт *Ворохтою* (1270 м); поблизу смт *Берегомета* (1095 м) та ін. *І. В. Вайнагій.*

МАГУ́РА-ЛІМНЯ́НСЬКА — гірська вершина в *Карпатах Українських,* у межах Турківського р-ну Львів. обл. Лежить у верхів'ї *Дністра.* Вис. 1025 м. Верхня частина схилів М.-Л. вкрита хвойними, переважно ялицевими та смереково-ялицевими лісами, подекуди — вторинні луки. Переважають с.-г. угіддя. *І. В. Вайнагій.*

МАГУ́РСЬКИЙ ПО́КРИВ — геологічна структура *Карпатської покривно-складчастої споруди.* У межах Укр. Карпат від держ. кордону з Чехо-Словаччиною до р. Латориці поблизу Сваляви простягається пд.-сх. частина М. п. у вигляді смуги завширшки до 7 км, обмеженої лініями насувів. Українська частина М. п. перекриває на Пн. Сх. *Поркулецький покрив;* поверхня насуву горизонтально-хвиляста, амплітуда його досягає 20 км, напрям північний — пн.-східний. На Пд. Сх. структура залягає під неогеновими ефузивами *Вулканічного хребта.* М. п. складений крейдовим і палеоцен-еоценовим флішем. У рельєфі відповідає пд.-зх. схилам *Полонинського хребта. В. В. Глушко.*

МАЄРГО́ЙЗ Ісаак Мойсейович [17.IX 1908, с. Янівка (тепер Іванівка) Житомир. обл.— 11.II 1975, Москва] — рад. економгеограф, доктор геогр. наук з 1965, професор з 1966. Після закінчення Житомир. пед. технікуму викладав географію в школі м. Овруча. У 1937 закінчив Моск. ун-т. У 1940—41 — у *Географії науково-дослідному інституті* (зав. відділом екон. географії). З 1943 працював у Моск. ун-ті. Наук. дослідження в галузі географії міст і проблем урбанізації, країнознавства, географії пром-сті, екон. картографії. Провів фундаментальні екон.-географічні дослідження Києва (матеріали загинули під час війни). Почесний член геогр. т-в Чехії, Словаччини, Угорщини, Югославії.

Тв.: Киев — столица Украинской ССР. М., 1950; Экономическая география зарубежных социалистических стран Европы. М., 1971; Территориальная структура хозяйства. Новосибирск, 1986; Географическое учение о городах. М., 1987.

Літ.: Полян П. М., Трейвиш А. И. Исаак Моисеевич Маергойз (1908—1975). В кн.: Экономическая и социальная география в СССР. История и современное развитие. М., 1987. *Г. М. Лаппо.*

МАЙДА́Н — селище міського типу Міжгірського р-ну Закарп. обл. Розташований на р. Ріці (прит. Тиси, бас. Дунаю) при впадінні в неї Голятинки, за 47 км від залізнич. ст. Воловець. 1,7 тис. ж. (1990). Відомий з 16 ст., с-ще міськ. типу з 1976. Поверхня хвиляста, терасована. Пересічна т-ра січня −6,3°, липня +14,9°. Опадів 1130 мм на рік. Гідролог. пам'ятка природи місц. значення — джерела. Пл. зелених насаджень понад 30 га. У М.— з-д пластмас, лісництво.

МАЙДА́НСЬКЕ НИЗЬКОГІ́Р'Я — невисокі гори у Передкарпатті, на межиріччі *Лімниці* та *Бистриці-Солотвинської,* в межах Івано-Фр. обл. Вис. до 870 м (г. Клева). Лежить у зоні *Передкарпатського прогину.* Являє собою структурно-ерозійне низькогір'я з глибоко розчленованою поверхнею. Має вигляд острівних гір, що підносяться над навколишньою місцевістю на 250—350 м. Долиною р. *Лукви* (бас. Дністра) поділене на дві частини, які мають вигляд великих куполоподібних піднять. Пн.-сх. схили короткі й круті, пд.-західні — видовжені, подекуди східчасті. Розвинута яружно-балкова система. М. н. відзначається значною лісистістю (36 %) схилів. Переважають *буроземи.* Площі орних земель незначні.

Я. С. Кравчук.

МАКА́РІВ — селище міського типу Київ. обл., райцентр, розташований за 20 км від залізнич. ст. Бородянка. 12,2 тис. ж. (1990). Відомий з поч. 17 ст., с-ще міськ. типу з 1956. Пересічна т-ра січня −6,2°, липня +19,1°. Опадів 533 мм на рік. Пл. зелених насаджень 238 га. В М.— льонообробний, мол., хлібний і цегельний з-ди, філіали Білоцерківського швейно-галантерейного об'єднання та клавдіївської ф-ки «Індтрикотаж». Мед. училище.

МАКА́РІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у зх. частині Київ. обл. Утворений 1923. Пл. 1,4 тис. км². Нас. 54,2 тис. чол., у т. ч. міського 14,2 тис. (1990). У районі — с-ща міськ. типу *Кодра* і *Макарів* (райцентр) та 66 сільс. населених пунктів.

Лежить у межах *Поліської низовини.* Поверхня — низовинна пологохвиляста моренно-зандрова рівнина з підвищеними лесовими «островами» та широкими заболоченими річковими долинами. Корисні копалини: мергель, глина, пісок, торф, граніт. Розташований у *Київському Поліссі.* Пересічна т-ра січня −5,9°, липня +19,1°. Опадів 530 мм на рік, 70 % випадає в теплу пору року. Період з т-рою понад +10° становить 155 днів. Висота снігового покриву 20 см. Належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Осн. річки: *Ірпінь* і *Здвиж* (обидві — бас. Дніпра). Споруджено 72 ставки (заг. пл. водного дзеркала 367 га). Переважають дерново-підзолисті грунти (52 % площі району) і сірі лісові (26 %), решта — дернові і торфово-болотні. Пл. лісів 33,5 тис. га (лісоутворюючі породи: сосна, вільха, береза, дуб, граб, клен), лісосмуг — 435 га. Залісено 606 га ярів і пісків). В М. р.— пам'ятка природи віковий дуб та Копилівський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва місц. значення.

Пром. підприємства: склоробний (Кодра), комбікормовий (с. Копилів), кормових антибіотиків (с. Плахтянка), молочний, цегельний, льонообробний (Макарів), спиртовий (с. Червона Слобода) з-ди; меблева ф-ка (с. Комарівка), Соснівський гранітний кар'єр. Галузі с. г.— рослинництво льонарсько-картоплярського і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Осн. культури: льон-довгунець, картопля, озима пшениця, овочеві. Розвинуте садівництво. Скотарство, свинарство. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1988) — 81,7, у т. ч. орні землі — 69,9, пасовища — 4,8, сіножаті — 6,7. Осушено 1225 га, зрошено 701 га (Ірпінська осушувально-зволожувальна система). У М. р.— 22 колгоспи, 5 радгоспів, дослідне г-во Укр. н.-д. ін-ту землеробства «Копилове» (с. Копилів). Автомоб. шляхів 320 км, у т. ч. з твердим покриттям — 307 км. Мед. уч-ще (Макарів).

Об'єкти туризму: пам'ятний знак на місці бою партизан-ковпаківців проти нім.-фашист. загарбників у квітні 1943; пам'ятник на честь піонерів-партизан, які загинули в роки Вел. Вітчизн. війни (Кодра).

І. А. Ярмоленко.

МАКА́РОВ Степан Осипович (8.I 1849, Миколаїв — 13.IV 1904) — рос. флотоводець, океанограф, мандрівник, віце-адмірал (1896). Після закінчення 1865 мор. уч-ща в Ніколаєвську-на-Амурі служив на кораблях Тихоокеанської ескадри (до 1871), на Балтійському (1871—76) та Чорноморському (1876—79) флотах. Брав участь у бойових операціях під час рос.-турецької війни 1877—78. У 1881—82 досліджував гідролог. особливості прот. Босфор, структуру водних мас Чорного м., розкрив механізм течій у Босфорі, пояснив водообмін між Чорним та Мармуровим морями. Здійснив дві кругосвітні подорожі (1886—89 і 1894—96), під час яких склав океанографічну характеристику пн. частини Тихого ок., провів гідролог. спостереження. За ідеєю М. створено криголам «Єрмак», на якому 1899 і 1901 він здійснив експедиції в Арктику. Загинув на броненосці «Петропавловськ» під час рос.-японської війни. Праці присвячені питанням військово-мор. справи та океанографії. Працю «„Витязь" і „Тихий океан"» (т. 1—2, 1894) відзначено премією Петербурзької АН і золотою медаллю Рос. геогр. т-ва. Ім'ям М. названо острів у Карському м., мис на Новій Землі, улоговину в центр. частині Пн. Льодовитого ок., хребет на Курильських о-вах, гору на Пд. Сахаліну. У Миколаєві та Кронштадті М. встановлено пам'ятники.

С. О. Макаров.

Тв.: Об обмене вод Черного и Средиземного морей. СПб, 1885; Океанографические работы. М., 1950.

Літ.: Добровольский А. Д. Адмирал С. О. Макаров путешественник и океанограф (К столетию со дня рождения). М., 1948; Потапов Ю. П. Степан Осипович Макаров (1848—1904). Л., 1982; Семанов С. Н. Макаров. М., 1988.

С. Л. Митін.

МАКАРО́ННА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ (від італ. maccheroni — макарони) — галузь *харчової промисловості,* підприємства якої виготовляють макаронні вироби. Розвивається в складі *агропромислового комплексу* на основі *зернового господарства,* зокрема вирощування спец. твердих сортів пшениці і виробн. борошна спец. помолу. В Росії першу макаронну ф-ку було засновано 1797 в Одесі. В 1913 в країні налічувалося 39 напівкустарних макаронних підприємств. В 1987 в СРСР виготовлено 1,7 млн. т макаронних виробів.

На Україні частка М. п. в структурі харчової та борошномельної пром-сті становить (1988, в %): за чисельністю промислово-виробничого персоналу — 0,35, вартістю товарної продукції — 0,42, осн. виробничими фондами — 0,24. Обсяг виробн. макаронних виробів в УРСР 1988 дорівнював 352,5 тис. т (бл. 20 % заг.-союз. виробн.). В республіці діє 11 спеціалізованих макаронних фабрик. Їхня питома вага в заг. випуску продукції становить бл. 70 %. Крім того, працює 23 цехи при хлібозаводах і харчокомбінатах.

М. п. розміщена в центрах споживання продукції. В Дніпроп., Донец., Миколаїв., Одес., Харків., Херсон., Хмельн. областях виробн. макаронних виробів зосереджено на спеціалізованих ф-ках; в Київ., Крим., Львів. і Чернігівський поряд із спеціалізованими ф-ками макаронні вироби виготовляють і цехи харчокомбінатів та хлібо-

заводів. В ін. областях республіки (крім Закарпатської) їх виробляють тільки в цехах при хлібозаводах і харчокомбінатах. Розвиток галузі здійснюється в напрямі зростання обсягів безтарного перевезення борошна і застосування високоефективного устаткування, у т. ч. автоматів і автоматичних ліній. *Р. О. Язиніна.*

МАКІЇВКА — місто обласного підпорядкування Донец. обл. Розташована в центр. частині області, на р. Грузькій (прит. Кальміусу, бас. Азовського м.). Залізнич. вузол. 426,7 тис. ж. (1990). Відома з 1777, місто з 1925. Поверхня хвиляста, розчленована балками, численні терикони. Пересічна т-ра січня −6,5°, липня +22°. Опадів бл. 500 мм на рік. У місті багато парків, садів, ставків. Пл. зелених насаджень 9545 га.

М.— один із центрів Донецько-Макіївського пром. вузла. Спеціалізацію міста визначають вуг. (18 шахт і шахтоуправлінь, 4 центр. збагачувальні ф-ки), металург. (металург. комбінат, труболиварний з-д), легка (бавовнопрядильна і взут. ф-ки) галузі. Підприємства коксохім. і харч. пром-сті, домобуд. комбінат тощо. Н.-д. ін-т по безпеці робіт у гірничій пром-сті. Інженерно-буд. ін-т, 5 серед. спец. навч. закладів, у т. ч. пед. і мед. уч-ща, 14 профес.-тех. уч-щ. Філіал *Донецького краєзнавчого музею.* Бюро подорожей та екскурсій. Численні об'єкти туризму (див. план за станом на 1989).

Літ.: Губенко Я. Т., Шептуха В. С. Макеевка. Справочник. Донецк, 1981. *Я. І. Бондаренко.*

МА́КОВИЦЯ — одна з найвищих вершин *Вулканічного хребта* в межах Закарп. обл. Лежить на межиріччі річок Тур'ї та Латориці. Вис. 978 м. Пн. і пн.-зх. схили круті, південні більш пологі. Вкрита майже суцільними лісами (дуб, граб, бук). Як домішка трапляються дика яблуня, груша й черешня. Багатий трав'яний покрив. Ряд рослин занесений до *Червоної книги УРСР.* *І. В. Вайнагій.*

МАКО́РТІВСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище на р. Саксагані (бас. Дніпра), у Софіївському і П'ятихатському районах Дніпроп. обл. Створене 1958. Довж. 57 км, шир. до 0,35 км, пл. 13,3 км^2. Пересічна глиб. 4,35 м, максимальна — 32,5 м. Повний об'єм 57,9 млн. м^3. Береги подекуди підвищені, з пологими уступами, поросли чагарниками. Мінералізація води змінюється від 400 до 800 мг/л, іноді дещо вища. pH води 7,3—8,2. Вода збагачена сполуками азоту, фосфору, заліза. Т-ра води влітку до +23, +25°. Взимку замерзає (з серед. грудня до березня). Товщина льоду до 50 см. М. в.— багаторічного регулювання. Мілководдя водосховища заростають очеретом, рогозами, глечиками, рдесниками. Фітопланктон представлений діатомовими, зеленими і синьо-зеленими водоростями. В літньо-осінній період у М. в. спостерігається «цвітіння» води. З риб водяться щука, лящ, плітка, верховодка та ін. У каскаді з Кресівським і Дзержинським водосховищами М. в. акумулює стік р. Саксагані. Осн. його призначення — водопостачання пром. підприємств *Криворізького залізорудного басейну*, а також зрошування с.-г. угідь. На берегах — місця відпочинку. Здійснюють залуження прибережної зони. *О. О. Русинов, Л. А. Сіренко.*

МАКО́ШИНЕ — селище міського типу Менського р-ну Чернігівської області. Розташоване на правому березі р. Десни (прит. Дніпра). Залізнична станція. 3,1 тис. ж. (1990). Виникло на поч. 17 ст., с-ще міськ. типу з 1964. Пересічна т-ра січня — −7,0°, липня +19,0°. Опадів 514 мм на рік. Гідрометеопост. Пл. зелених насаджень 242 га. На околиці М.— гідролог. заказники Круча, Макошинський, пам'ятки природи: оз. Гайтан (гідролог.) та Топильне (зоол.), заповідне урочище Макошине (всі — місц. значення). З-ди: дослідно-експеримент. та залізобетонних виробів. Піщаний кар'єр. Дитячий санаторій «Десна». Краєзнавчий музей.

МАКРОКЛІ́МАТ (від грец. μακρός — довгий, великий і *клімат*) — клімат Землі у цілому або великих територій — геогр. зон, материків, океанів та їхніх частин. Термін «макроклімат» запропонував рад. вчений С. П. Хромов (1952), за висновком якого М. формується під дією кліматоутворюючих факторів планетарного масштабу. Переважання певних *повітряних мас* у системі заг. *циркуляції атмосфери* і відповідні зміни осн. кліматич. показників формують широтні *кліматичні зони*: основні — арктична (антарктична), помірна та тропічна в обох півкулях, а також екваторіальна; перехідні — субарктична (субантарктична), субтропічна і субекваторіальна в обох півкулях. У кожній кліматич. зоні виділяють області, підобласті і райони, що зумовлено мінливістю погодних процесів, пов'язаних з повітряними масами різних типів та їхньою трансформацією над діляьними поверхнями, а також впливом госп. діяльності. Закономірності розподілу кліматів на земній кулі відображено на світових *картах кліматичних*. Тер. України розташована переважно в помірному кліматич. поясі, за винятком Пд. берега Криму з рисами субтропічного клімату.

Літ.: Щербань М. І. Клімати земної кулі. К., 1986. *М. І. Щербань.*

МАКРОЛАНДША́ФТ БОЛО́ТНИЙ (від грец. μακρός — довгий, великий і *ландшафт*) — природний тер. комплекс *боліт*, зумовлений і сформований *макрорельєфом*. Виявлений лише на великих болотних масивах, тому в межах України поширений мало, гол. чин. у пн.-зх. частині республіки. М. б. об'єднує окремі болота та болотні *урочища* різного ступеня розвитку, з різним мінеральним живленням, своєрідним рослинним і тваринним світом. Об'єднує їх, як правило, спільність походження. Напр., болотний масив *Коза-Березина* включає оліготрофне урочище Коза, евтрофне та еумезотрофне за рослинним покривом урочище Теребуші, евтрофне обводнене урочище Стави з вільхово-осоковими й вільхово-крупнотравними угрупованнями. Названі урочища відрізняються також будовою *торфового покладу* та його глибиною. Сучасні М. б. зазнають великих змін у процесі госп. діяльності. *Т. Л. Андрієнко.*

МАКРОРЕЛЬЄ́Ф (від грец. μακρός — довгий, великий і *рельєф*) — великі форми рельєфу (низовини, височини, хребти тощо), які утворилися гол. чин. внаслідок ендогенних (внутрішніх) процесів і визначають осн. природні особливості територій площею тисячі, сотні, рідше десятки тисяч квадратних кілометрів. Макроформи є складовими частинами мегаформ — найбільших елементів рельєфу земної кулі. На Україні до макроформ Сх.-Європейської рівнини належать Придніпровська, Поліська і Причорноморська низовини, Придніпровська, Приазовська, Донецька, Волинська і Подільська височини; до макроформ Карпат — Бескиди, Горгани, Полонинський, Вододільний та ін. хребти; Кримських гір — Головне, Зовнішнє і Внутрішнє пасма. Для рівнинних низовин і височин характерна зонально-секторна диференціація ландшафтів, для гірських хребтів — висотна поясність. М. ускладнюється *мезорельєфом* і *мікрорельєфом.* Поділ форм рельєфу за розмірами досить умовний. *І. М. Рослий.*

МАКСИМА́ЛЬНА ТЕМПЕРАТУ́РА ПОВІ́ТРЯ (від лат. maximus — найбільший) — найвищі значення т-ри повітря у певному пункті за добу, декаду, місяць або рік. Розподіл М. т. п. залежить від циркуляційних процесів в атмосфері та фізико-геогр. умов території. Значні відмінності у формах рельєфу та фіз. властивостях підстилаючої земної поверхні зумовлюють розвиток місцевої цир-

куляції, що збільшує температурні контрасти. Напр., М. т. п. зростає вдень у місцях з уповільненою циркуляцією повітря та на схилах, обернених до Сонця, особливо у теплий сезон. Вищі значення М. т. п. (на кілька градусів) бувають у центр. районах великих міст порівняно з їхніми околицями. Во́дні об'єкти дещо вирівнюють хід макс. т-ри, влітку знижуючи її, а взимку — підвищуючи. Для характеристики М. т. п. використовують значення пересічного з *абсолютних максимумів температури*, який дає уявлення про макс. т-ру і спостерігається майже щороку (див. карту). У добовому ході, у т. ч. і для тер. України, М. т. п. характеризує найтеплішу частину доби і спостерігається переважно у безхмарну погоду о 14—15-й год., коли турбулентний теплообмін між земною поверхнею і атмосферою найінтенсивніший. У річному ході найменші значення М. т. п. на тер. республіки характерні для зими (січень — лютий), найбільші — для літа (липень). Навесні, після сходження снігового покриву, спостерігається інтенсивне підвищення М. т. п. У квітні їхні значення вже на 10—15° вищі порівняно з зимовими. Літні максимуми формуються при сталих *антициклонах* з малохмарною погодою. Пересічна М. т. п. на Пд. степової зони України у цей період перевищує +30°. Високі т-ри повітря влітку у поєднанні з низькою відносною вологістю та сильними вітрами негативно впливають на розвиток с.-г.

культур. З серпня відбувається поступове зниження заг. температурного фону, і у вересні пересічна М. т. п. зменшується на 4—7°. Проте восени бувають періоди зі значним підвищенням т-ри, що пов'язано з *адвекцією* теплих повітряних мас над тер. республіки.

С. Ф. Рудишина.

МАКСИМА́ЛЬНИЙ СТІК — процес формування високого стоку на водотоках під час весняної *повені* та дощових *паводків*; умовний термін, що означає макс. *витрату води* або макс. *модуль стоку*, а також *об'єм стоку* або *шар стоку* за період повені чи найбільшого паводка. Величина М. с. залежить від інтенсивності сніготанення і дощу, витрат вологи на інфільтрацію, акумуляцію, від *лісистості водозбору, озерності водозбору*, заболоченості, величини басейну ріки тощо.
На річках рівнинної частини УРСР М. с. від сніготанення значно перевищує дощовий; лише на невеликих річках і тимчасових водотоках дощовий стік буває вищим. На річках Українських Карпат і Кримських гір М. с. спостерігається переважно від сніготанення та дощу в холодну пору року, від злив — влітку. Дані про М. с. є однією з найважливіших гідролог. характеристик; їх використовують при проектуванні гідротех. споруд, мостів, а також при водогосп. розрахунках.

П. Ф. Вишневський.

МАКСИМЕ́ЦЬ — гірський хребет *Карпат Українських*, у Путильському р-ні Чернів. обл. Простягається від р. *Білого Черемошу* до р. *Путили*. Вис. до 1350 м (г. Максимець). Має густу річкову сітку. Схили хребта вкриті хвойними, переважно ялиновими лісами з незначною домішкою бука, явора, берези та горобини. Подекуди є безлісі ділянки (царинки), зайняті гол. чин. під сіножаті та пасовища. Багата флора царинок налічує ряд рідкісних і лікар. рослин: арніку гірську, гвоздику скупчену, купальницю трансільванську, траунштейнера кулясту та ін., а в лісах подекуди трапляється гудайєра повзуча, коральковець тричінадрізаний.

І. В. Вайнагій.

МАКШИ́БОЛОТО — річка у Звенигородському і Тальнівському р-нах Черкас. обл., ліва прит. *Гірського Тікичу* (бас. Пд. Бугу). Довж. 33 км, пл. бас. 209 км^2. Бере початок із джерел поблизу с. Кобиляк. Долина завширшки до 1,5—2 км. Річище звивисте, береги підвищені. Похил річки 2,6 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає на поч. грудня, скресає до серед. березня. Воду використовують для зрошування. Рибництво. Здійснюють лісонасадження і залуження берегів.

МАЛА́ ВИ́СКА — місто Кіровогр. обл., райцентр. Розташована на р. Малій Висі (прит. Великої Висі, бас. Пд. Бугу). Залізнич. ст. Виска. 14,9 тис. ж. (1990). Засн. у 1-й пол. 18 ст., місто — з 1957. Поверхня рівнинна, розчленована ярами і балками. Перевищення висот до 60 м. Пересічна т-ра січня −5,8°, липня +20,2°. Опадів 400 мм на рік. Пл. зелених насаджень 489,3 га. У місті — цукр. комбінат, спиртовий, сухого молока та комбікормовий з-ди. Профес.-тех. уч-ще. Музей історії району.

МАЛА́ ВИСЬ — річка у Маловисківському і Новомиргородському р-нах Кіровогр. обл., ліва прит. *Великої Висі* (бас. Пд. Бугу). Довж. 40 км, пл. бас. 488 км^2. Бере початок на Пд. від с. Мануйлівки. Долина переважно коритоподібна, шир. до 2,5—3 км. Річище помірно звивисте, шир. до 15—20 м. Похил річки 1,7 м/км. Живлення снігове і дощове. Льодові утворення з'являються наприкінці листопада, замерзає у грудні, скресає у березні. Стік зарегульований невеликими водосховищами і ставками. Використовують для тех. і с.-г. водопостачання. На річці — м. Мала Виска. Вздовж берегів створюють водоохоронні смуги, лісонасадження.

МАЛА́ ДАНИ́ЛІВКА — селище міського типу Дергачівського р-ну Харків. обл. Залізнич. ст. Лозовенька. 8,4 тис. ж. (1990). Засн. 1714, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня хвиляста, *розчленована балками*. Пересічна т-ра січня −7,1°, липня +20,4°. Опадів 528 мм на рік. Пл. зелених насаджень 12 га. Харків. зооветеринарний інститут.

МАЛА́ ДІВИ́ЦЯ — селище міського типу Прилуцького р-ну Черніг. обл. Розташована на р. Галці (прит. Удаю, бас. Дніпра), залізнич. ст. Галка. 3,0 тис. ж. (1990). Перша згадка про М. Д. в істор. джерелах належить до 1628, селище міськ. типу з 1960. Поверхня слабо розчленована балками, заболочена. Пересічна т-ра січня −6,8°, липня +19,5°. Опадів 516 мм на рік. Пл. зелених насаджень 182,7 га. У М. Д. хлібний і комбікормовий з-ди. Краєзнавчий музей.

МАЛА́ КАРАСІ́ВКА — річка у Білогірському і Нижньогірському р-нах Крим. обл. Див. *Кучук-Карасу*.

МАЛА́ КАСКА́ДНА — карстова порожнина (шахта) в *Гірсько-Кримській карстовій області*, на масиві Карабі-яйла. Протяжність 205 км, глиб. 105 м. Утворена в грубошару-

Пересічний з абсолютних максимумів температури повітря

Станція	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Чернігів	3	4	11	21	27	30	31	31	27	20	12	6
Суми	3	3	10	23	28	31	31	32	27	19	11	5
Луцьк	5	6	14	23	27	29	31	31	27	21	13	8
Ровно	4	6	13	23	27	29	31	31	27	20	13	7
Житомир	4	5	13	22	27	29	31	31	27	21	13	7
Київ	4	5	12	22	28	30	32	32	28	21	12	6
Львів	6	7	15	22	27	29	31	30	26	21	14	8
Хмельницький	4	6	14	22	27	29	31	31	27	20	13	7
Полтава	4	4	11	23	28	31	33	33	28	21	13	6
Харків	4	4	12	23	28	31	33	33	28	20	12	6
Тернопіль	4	6	13	22	26	29	30	30	26	20	13	6
Черкаси	5	6	13	24	29	31	32	32	28	21	13	7
Луганськ	5	6	14	25	30	33	35	35	30	23	15	8
Вінниця	5	6	13	23	27	30	31	31	27	21	13	7
Івано-Франківськ	8	9	17	24	27	29	31	31	28	22	15	10
Кіровоград	5	6	14	23	29	31	34	33	29	22	14	8
Дніпропетровськ	5	6	14	23	29	32	34	34	30	23	15	8
Донецьк	4	5	13	24	29	32	34	33	28	20	13	8
Ужгород	7	10	18	24	28	31	32	32	28	23	16	10
Чернівці	7	9	17	24	28	30	32	31	28	23	15	9
Одеса	8	9	15	20	26	30	32	31	27	22	16	11
Запоріжжя	6	7	15	23	29	32	34	34	30	23	15	9
Миколаїв	8	8	16	23	29	33	35	34	30	23	17	11
Херсон	9	10	17	24	29	32	35	34	30	23	17	12
Сімферополь	13	15	21	25	29	31	33	33	30	26	21	16

ватих вапняках пізньоюрського віку. Вхід — на дні карстової лійки. До глиб. 55 м складається з 7 внутрішніх колодязів 5—15 м завглибшки, з маленькими озерцями на уступах і вузьких звивистих галерей 5—10 м завдовжки. Відкрили і дослідили 1976 спелеологи станції юних туристів м. Севастополя.

В. М. Дублянський.

МАЛА́ КОРАБЕ́ЛЬНА — річка у Братському і Арбузинському р-нах Микол. обл., ліва прит. *Великої Корабельної* (бас. Пд. Бугу). Довж. 25 км, пл. бас. 182 км^2. Бере початок поблизу с. Григорівки. Долина завширшки до 2 км, глиб. до 50 м. Річище звивисте, його ширина пересічно 2 м. Похил річки 3,1 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає наприкінці грудня, скресає на поч. березня. Воду частково використовують для с.-г. потреб.

МАЛА́ ТЕРНІ́ВКА — річка у Лозівському р-ні Харків. обл. і Павлоградському р-ні Дніпроп. обл., права прит. *Самари* (бас. Дніпра). Довж. 55 км, пл. бас. 738 км^2. Бере початок поблизу с. Нової Іванівки. Долина трапецієподібна, шир. 2,5—3 км. Річище помірно звивисте. Похил річки 0,9 м/км. Живлення переважно снігове. У верхів'ї часто пересихає. Замерзає з поч. грудня до серед. березня. Воду використовують гол. чин. для с.-г. потреб.

МАЛА́ ТЕРСА́ — річка у Синельниківському і Павлоградському р-нах Дніпроп. обл., ліва прит. *Вовчої* (бас. Дніпра). Довж. 31 км, пл. бас. 711 км^2. Утворюється від злиття Нижньої Терси і *Середньої Терси*. Долина М. Т. трапецієподібна, шир. до 2,5 км. Річище помірно звивисте. Похил річки 0,44 м/км. Живлення снігове і дощове. Влітку міліє. Замерзає з кін. листопада до серед. березня. М. Т. зарегульована ставками, які наповнюються за рахунок весняного стоку. Використовують гол. чин. для с.-г. водопостачання.

МАЛА́ ЧУЧЕ́ЛЬ — гора на пн. відрогах *Бабуган-яйли*, у Крим. обл. Вис. 1288 м. Характерні поверхневі *карстові форми рельєфу*. Складається з вапняків. Схили вкриті буково-грабовим лісом із домішкою ясена, липи та осики, що сформувалися на *буроземах*. У підліску переважають чагарники (кизил, ожина, глід), у трав'яному покриві: тонконіг дібровний, куцоніжка лісова, грястиця, зубниця, лазурник та ін. М. Ч. — у межах *Кримського заповідно-мисливського господарства.*

О. Г. Кузнецов.

МАЛА́ ШОПУ́РКА — річка у Тячівському і Рахівському р-нах Закарп. обл., права прит. Шопурки (бас. Тиси). Довж. 28 км, пл. бас. 121 км^2. Бере початок на пд.-зх. схилах хр. *Свидовець*. Долина V-подібна, на окремих ділянках — ущелиноподібна, шир. до 300 м. Річище слабозвивисте, помірно розгалужене, шир. до 40 м (у пониззі); трапляються порожисті ділянки, є острови. Похил річки 39 м/км. Живлення мішане з переважанням дощового. Льодові явища спостерігаються на поч. грудня, М. Ш. скресає до серед. березня. Використовують для водопостачання. Водний туризм. Береги річки частково закріплені.

М. І. Кирилюк.

МАЛА́ХІВ КУРГА́Н — вершина на Пд. Сх. *Севастополя*. Був одним із важливих опорних пунктів оборони під час Крим. (у 1854—55) та Великої Вітчизн. (1941—45) воєн. До меморіального комплексу М. к. входять меморіальний парк, філіал Севастопольського музею героїчної оборони і визволення міста, пам'ятник рад. льотчикам, які загинули в боях за Севастополь, алея Дружби. У 1958 на могилі Невідомого матроса на М. к. запалено Вічний вогонь. Об'єкт туризму.

Ю. Ф. Безруков.

Гора Мала Чучель.

Малахів курган.

МАЛЕ́ ЄЛЬКИНСЬКЕ О́ЗЕРО — солоне озеро в Ленінському р-ні Крим. обл., у групі *Керченських озер*. Довж. 1 км, шир. до 0,6 км, пл. 0,6 км^2, глиб. до 0,5 м. Улоговина видовженої форми. Береги пологі. Живиться за рахунок поверхневого стоку і фільтрації мор. води. Солоність до 35 ‰. Дно вкрите шаром мулу. На окремих ділянках озера поширені прісноводні види рослинності.

А. М. Оліферов.

МАЛЕ́ ЗГОРА́НСЬКЕ О́ЗЕРО — озеро карстового походження у Любомльському р-ні Волин. обл., за 2 км на Пн. Зх. від с. Згоранів. Довж. 0,7 км, шир. до 0,6 км, пл. 0,32 км^2, глиб. до 5 м. Улоговина овальної форми. Береги низькі, поросли мішаним лісом, пн. і західні — заболочені. Живиться атм. і підземними водами. Дно піщане, вкрите сапропелем, шар якого подекуди досягає 6,8 м. Озеро заростає очеретом звичайним, осокою, кугою озерною, водоперицею звичайною, рдесником. Водяться лящ, вугор, короп, окунь, щука. На берегах М. З. о. — місця відпочинку. Рибальство.

Я. О. Мольчак.

МАЛЕ́ ПІЩА́НСЬКЕ О́ЗЕРО — озеро карстового походження у Любомльському р-ні Волин. обл., на Пн. від с. Піщі. Протокою сполучається з *Великим Піщанським озером*. Улоговина округлої форми. Довж. 0,65 км, пересічна шир. 0,59 км, пл. 0,17 км^2, глиб. до 2 м. Береги низькі, піщані, поросли кугою озерною. Живиться атм. і підземними водами. Дно піщане, у центр. частині замулене; на мілководді озеро заболочується. Серед водяної рослинності — пухирник малий, осока. Водяться лящ, окунь, щука та ін. На берегах — місця гніздування лебедів. Розведення водоплавної птиці.

Я. О. Мольчак.

МАЛЕ́ ПОЛІ́ССЯ — природна область, яку відносять до *Поліської (мішанолісової) фізико-географічної провінції* зони мішаних лісів. Розташоване в межах Львів. і Ровен. областей. Являє собою плоскохвилясту низовину, майже замкнуту навколишніми височинами (Волинською — з Пн., Подільською — з Пд. та Пд. Сх.). Геоструктурно тер. області приурочена до *Волино-Подільської моноклінал*і. Розташування між лісостеповими ділянками, денудаційний рельєф, близьке до поверхні залягання крейдових порід надає її природі специфічних рис. Для ландшафтної структури М. П. характерне переважання природно-тер. комплексів поліського типу з домішкою лісостепових місцевостей. Найпоширеніші місцевості: плоскі, ускладнені западинами та еоловими горбами межиріччя з дерново-підзолистими, дерновими й дерновими глеюватими грунтами на флювіогляціальних пісках під сосновими, сосново-дубовими та вільховими лісами, частково під злаково-різнотравними луками та полями; слабо розчленовані плосковерхі ували з темно-сірими опідзоленими та *сірими лісовими грунтами*, розвинутими на лесовидних суглинках, переважно розорані; денудовані підняття з дерновими карбонатними середньосуглинистими на елювії мергелів грунтами, розорані. Переважає с.-г., лісогосп. і гірничодобувний види *природокористування*. У межах області — *Волицький заказник*, *Лешнівський заказник* і *Лопатинський заказник* та ін. природно-заповідні тер. і об'єкти.

Деякі дослідники відносять М. П. до лісостепової фіз.-геогр. зони. *Б. П. Муха.*

МАЛИЙ АДЖАЛИК — річка у Комінтернівському р-ні Одес. обл., впадає у *Малий Аджалицький лиман*. Довж. 26 км, пл. бас. 254 км². Бере початок на Пн. від с. Кірового. Долина коритоподібна, шир. до 1,5 км, глиб. до 20—40 м. Заплава завширшки 300—500 м. Річище помірно звивисте. Похил річки 2,4 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає у 2-й пол. грудня, скресає наприкінці лютого — на поч. березня. Льодовий режим нестійкий. Використовують частково для с.-г. потреб. *Т. Д. Борисевич.*

МАЛИЙ АДЖАЛИЦЬКИЙ ЛИМАН, Григорівський лиман — лиман у Комінтернівському р-ні Одес. обл. Займає затоплене морем пониззя р. *Малого Аджалика*. У природному стані від Чорного м. відокремлювався вузьким (до 125 м) піщаним пересипом, вис. якого не перевищувала 1,3—1,7 м; довж. становила 11 км, шир. від 0,2 до 1,2 км, пл. 8 км², пересічна глиб. 1,8 м. У 1974 лиман сполучено з Чорним м. судноплавним каналом (довж. 3 км, шир. 165 м), внаслідок чого відбулися зміни його гідролог. і гідробіол. режиму. Після поглиблення М. А. л. його глиб. перевищує 15 м; зазнали перетворень пересип і береги. Т-ра води влітку до +22, +26°, взимку лиман замерзає. Солоність води 10—13 ‰. Донні відклади представлені глинами і пісками, перекритими шаром мулу. Серед водяної рослинності — рдесник, цистозира, зостера. Водяться хамса, бичок, камбала та ін. На березі М. А. л.— порт Южний. *Ю. Д. Шуйський.*

Мале Полісся.

МАЛИЙ КАЛЬЧИК — річка у Волноваському і Володарському р-нах Донец. обл., ліва прит. *Кальчика* (бас. Азовського м.). Довж. 38 км, пл. бас. 278 км². Бере початок на Зх. від с. Рибинське. Долина трапецієвидна, шир. до 2 км, глиб. до 50 м. Шир. заплави до 100 м. Річище слабозвивисте, пересічна шир. 5 м. Похил річки 5,1 м/км. Живлення мішане. У маловодні роки у верхів'ї пересихає. Льодостав нестійкий; замерзає у серед. грудня, скресає наприкінці лютого. Стік зарегульований ставками. Воду використовують для зрошування і тех. водопостачання; ставкове рибництво. Здійснюють залісення заплави річки. *Ю. П. Яковенко.*

МАЛИЙ КАТЛАБУГ — річка у Болградському та Ізмаїльському р-нах Одес. обл., ліва прит. *Великого Катлабугу* (впадає в оз. Катлабуг). Довж. 43 км, пл. бас. 235 км². Бере початок на Пн. Зх. від с. Олександрівки. Тече в межах Причорноморської низовини. Долина річки симетрична, у верх. частині розчленована ярами. Шир. долини 2—3 км, глиб. до 30—50 м. Заплава завширшки 0,3—0,5 км. Річище звивисте. Похил річки 2,2 м/км. Живлення снігове і дощове. Влітку пересихає, особливо у верхів'ї. Воду частково використовують для с.-г. потреб. *Т. Д. Борисевич.*

Річка Малий Катлабуг.

МАЛИЙ КУЯЛЬНИК — річка у Фрунзівському, Ширяївському, Великомихайлівському та Іванівському р-нах Одес. обл., впадає у *Хаджибейський лиман*. Довж. 89 км, пл. бас. 1540 км². Бере початок поблизу с. Бірносове. Долина коритоподібна, з крутими схилами, розчленованими ярами; шир. її 1,5—3 км. Заплава завширшки до 1,3 км. Річище помірно звивисте, влітку часто пересихає. Похил річки 0,78 м/км. Осн. притока — Середній Куяльник (ліва). Живлення снігове і дощове. Замерзає з кін. грудня до поч. березня, льодовий режим нестійкий. Споруджено водосховище і ставки (понад 25). Воду використовують для зрошування. Ставкове рибництво. *Т. Д. Борисевич.*

МАЛИЙ САЛГИР — річка у Сімферопольському р-ні Крим. обл., права прит. *Салгиру*. Довж. 28 км, пл. бас. 96 км². Бере початок з джерел на пн.-зх. схилах Довгоруківської яйли. Долина у верхів'ї V-подібна, нижче — коритоподібна, біля гирла нечітко виражена. Шир. її від 3—5 м до 300—400 м. Річище звивисте, у верх. течії порожисте; нижче розгалужується на рукави завширшки 2—3 м. Похил річки 15 м/км. Живлення мішане. У паводковий період (особливо під час літніх злив) рівень води підвищується на 1—2,5 м. Спостерігаються короткочасні *забереги*. Воду використовують для побут. водопостачання. *А. М. Оліферов.*

Річка Малий Куяльник.

МАЛИЙ СІРЕТ — річка у Сторожинецькому і Глибоцькому р-нах Чернів. обл., права прит. *Сірету* (бас. Дунаю). Довж. 61 км, пл. бас. 567 км². Бере початок на пн.-сх. схилах Покутсько-Буковинських Карпат. Долина до с. Банилів-Підгірний V-подібна, шир. до 600 м; нижче трапецієвидна, шир. її досягає 2—2,5 км. Заплава двостороння, ширина 80—200 м. Річище переважно звивисте, розгалужене; багато островів. Шир. річки 8—15 м, на окремих ділянках — до 35 м. Похил річки 12 м/км. Осн. притока — Серетель (права). Живлення мішане, з переважанням дощового. Льодові явища спостерігаються з поч. грудня, скресає річка до серед. березня. Гідролог. пост біля с. Верхні Петрівці (з 1954). Використовують для водопостачання. Береги річки частково укріплені. *М. І. Кирилюк.*

МАЛИЙ УТЛЮК — річка у Мелітопольському і Якимівському р-нах Запоріз. обл., впадає в *Утлюцький лиман* Азовського м. Довж. 67 км, пл. бас. 560 км². Бере початок на Пн. від с. Високе. Долина трапецієвидна, шир. до 3 км, глиб. до 20 м. Річище звивисте, завширшки до 10 м; на окремих ділянках відрегульоване. Похил річки 0,9 м/км. Живлення переважно снігове (на весну припадає 90—95 % річного стоку). Влітку часто пересихає, особливо у верх. течії. Льодостав з грудня до кінця лютого — поч. березня. Вода М. У. слабомінералізована; забруднена стічними пром. водами. Є ставки (для потреб зрошування і обводнення с.-г. угідь). Уздовж берегів створюють водоохоронні смуги. *Ю. П. Яковенко.*

МАЛИН — місто Житомир. обл., райцентр. Розташований на р. *Ірші* (прит. Тетерева, бас. Дніпра). Залізнич. станція, автостанція. 29,7 тис. ж. (1990). Засн. в 11 ст., місто з 1938. Пересічна т-ра січня −6,0°, липня +19,3°. Опадів 602 мм на рік. Пл. зелених насаджень 233 га. Є парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (місц. значення). У М.— паперова фабрика, целюлозно-паперове виробництво, дослідно-експериментальний, машинобудівний, маслосироробний, овочесушильний і каменедробильний з-ди; швейна й меблева ф-ки тощо. Виробн. буд. матеріалів. Лісгоспзаг. Лісотехнічний технікум, філіал Ленінградського технол. технікуму, профес.-тех. уч-ще. Музей революц., бойової і трудової слави.
Об'єкти туризму: меморіальний комплекс, де поховано героїв Малинського партійно-комсомольського підпілля; курган

Безсмертя на честь рад. воїнів, які захищали Батьківщину в роки Вел. Вітчизн. війни; пам'ятник рос. вченому, мандрівнику і громад. діячу М. М. Миклухо-Маклаю, який приїздив до родинного маєтку 1886 і 1887.

МАЛИ́НІВКА — селище міського типу Чугуївського району Харків. обл. Розташована за 5 км від залізнич. ст. Коробочкине. 7,6 тис. ж. (1990). Засн. 1652, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня горбисто-хвиляста. Пересічна т-ра січня −7,7°, липня +20,3°. Опадів 522 мм на рік. Пл. зелених насаджень 1,0 га.

МА́ЛИНСЬКИЙ РАЙО́Н — район у сх. частині Житомир. обл. Утворений 1937. Пл. 1,5 тис. км^2. Нас. 58,8 тис. чол., у т. ч. міського 34,2 тис. (1990). У районі — м. *Малин* (райцентр), селища міськ. типу *Гранітне*, *Чоповичі* та 101 сільс. населений пункт.

М. р. лежить у межах *Поліської низовини*. Поверхня — низовинна моренно-зандрова рівнина з чергуванням плоских і горбистих ділянок. Поширені *ози*, *ками*, останці кристалічних порід. Значні поклади ільменіту, буд. матеріалів (граніти, глини, піски). Район розташований у *Житомирському Поліссі*, східна частина — у *Київському Поліссі*. Пересічна т-ра січня −6,0°, липня +19,3°. Опадів 600 мм на рік. Висота снігового покриву до 25 см. Період з т-рою понад +10° становить 156 днів. М. р. належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Осн. річки: *Тетерів* (на пд.-сх. межі району), Кам'янка, *Ірша* з притоками Тростяниця, Візня (усі — бас. Дніпра). Споруджено 10 ставків (заг. пл. водного дзеркала 1249 га). Переважають дерново-підзолисті грунти. Пл. лісів 50,6 тис. га (сосна, дуб, граб, осика, береза, вільха, ясен). Лісосмуг насаджено 163 га. У районі — 3 гідролог. заказники, ландшафт. Урочище Гамарня та парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (всі — місц. значення). Найбільші підприємства — паперова ф-ка, целюлозно-паперове виробництво, дослідно-експериментальний, машинобудівний, маслосироробний, овочесушильний і каменедробильний з-ди (Малин), льонозавод (Чоповичі), 2 щебеневі з-ди (Гранітне). Спеціалізація с. г. — тваринництво м'ясо-мол. та рослинництво картоплярсько-льонарського напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 78,8, у т. ч. орні землі — 66,3, пасовища — 9,1, сіножаті — 7,9. Осушено 15,8 тис. га. У районі — 22 колгоспи, 4 радгоспи. Поліська н.-д. станція (с. Федорівка). Залізничні станції: Малин, Головки, Чоповичі, Пенизевичі, Ірша. Автомоб. шляхів 421,5, у т. ч. з твердим покриттям — 279,1 км. Лісотехнічний технікум, філіал Ленінградського технол. технікуму, профес.-тех. уч-ще, музей революц., бойової і трудової слави (Малин).

Малин.
Пам'ятник російському вченому, мандрівнику і громадському діячеві М. М. Миклухо-Маклаю.

Об'єкти туризму: меморіальний комплекс, де поховано героїв Малинського партійно-комсомольського підпілля; курган Безсмертя на честь рад. воїнів, які захищали Батьківщину в роки Вел. Вітчизн. війни; пам'ятник рос. вченому, мандрівнику і громад. діячу М. М. Миклухо-Маклаю, який приїздив до родинного маєтку 1886 і 1887 (Малин).

МАЛОВИ́СКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-зх. частині Кіровогр. обл. Утв. 1923. Пл. 1,2 тис. км^2. Нас. 56,7 тис. чол., у т. ч. міського — 24,9 тис. (1990). У М. р. — м. *Мала Виска* (райцентр), смт *Смоліне* та 56 сільс. населених пунктів.

Лежить на *Придніпровській височині*. Поверхня — підвищена пологохвиляста лесова рівнина, розчленована ярами, балками, річковими долинами, подекуди каньйоноподібними. Корисні копалини — граніти (Злинківське, Капустинське родовища), буре вугілля. Район розташований у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −5,8°, липня +20,2°. Період з т-рою понад +10° становить 163 дні. Опадів 452 мм на рік, осн. частина їх випадає у теплий період року. Висота снігового покриву до 15 см. Міститься у недостатньо вологій, теплій агрокліматич. зоні. Річки: бас. Пд. Бугу — Мала Вись, Кільтінь, Вел. Вись, Плетений Ташлик з прит. Сухий Ташлик (усі — верхів'я). Збудовано 152 ставки і водосховища заг. пл. водного дзеркала 1601 га. Серед грунтів найпоширеніші типові середньогумусні чорноземи (90 % пл. району); є також реградовані опідзолені, лучно-чорноземні. Рослинність лучно-чагарникова, лучно-степова. Пл. лісів 4,4 тис. га. Осн. породи: ясен (79 % пл. лісів) і дуб (16 %), є також клен, липа, акація, верба, осика тощо. У районі — 3 пам'ятки природи місц. значення.

Переважають підприємства по переробці с.-г. сировини (маловисківські цукр. комбінат, спиртовий, сухого молока, комбікормовий з-ди). Осн. галузь с. г. — рослинництво зерново-бурякового напряму. Тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, птахівництво, вівчарство). Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1988) — 101,7, у т. ч. орні землі — 96,4, сіножаті і пасовища — 4,5. Зрошується 2,6 тис. га. У М. р. — 20 колгоспів, 6 радгоспів. Залізничні станції: Виска, Плетений Ташлик, Капустине. Автомоб. шляхів 292 км, у т. ч. з твердим покриттям — 176 км. 2 профес.-технічні училища (Мала Виска, с. Оникієве) та туристська база «Лісова пісня» у с. Оникієвому. Музей історії району (Мала Виска). *А. І. Кривульченко.*

МАЛОКАТЕРИ́НІВКА (до 1780 — Краснокутівка) — селище міського типу Запорізького р-ну Запоріз. обл. Розташована на березі *Каховського водосховища* при впадінні в нього р. *Кінської*. Залізнична ст. Канкринівка. 3,0 тис. ж. (1990). Засн. 1775, с-ще міськ. типу з 1938. Пересічна т-ра січня −5,0°, липня +22,5°. Опадів 440 мм на рік. Пл. зелених насаджень 13 га. У М. — рибни-

цька дільниця нерестово-вирощувального г-ва Запоріз. облрибокомбінату.

МАЛОМИКОЛА́ЇВКА — селище міського типу Антрацитівського р-ну Луганської обл. Розташована на р. Вільховій (прит. Лугані, бас. Сіверського Дінця), за 12 км від залізнич. ст. Штерівка. 2,6 тис. ж. (1990). Засн. на поч. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1964. Поверхня горбиста. Пересічна т-ра січня —7,7°, липня +21,0°. Опадів 482 мм на рік. Пл. зелених насаджень 5,5 га. У М.— шахта «Штерівська», кам'яно-щебеневий кар'єр.

МАЛОПЕРЕЩЕ́ПИНСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — бот. заказник респ. значення (з 1980). Розташований у Новосанжарському р-ні Полтав. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. Ф. Енгельса. Пл. 640 га. Охороняється обводнене галофітне болото. Переважають угруповання очерету, бульбокомишу морського в центр. частині, по периферії — галофітні види: осока розсунута, тризубець морський, стелюшок морський та ін. З рідкісних видів зростає цанікелія стеблиста, характерна для засолених водойм. Багата орнітофауна; тут гніздяться різні види качок, сіра чапля, великий бугай, малий бугай тощо. *Т. Л. Андрієнко.*

МАЛОПОЛІ́СЬКА АЛЮВІ́АЛЬНО-ВО́ДНО-ЛЬОДОВИКО́ВА РІВНИ́НА — геоморфологічна підобласть *Волино-Подільської області пластово-денудаційних височин і пластово-акумулятивних підвищених рівнин*. Розміщена в межах Львів., Ровен., частково Волин. і Хмельн. областей. Геоструктурно пов'язана з *Волино-Подільською моноклиналлю*, зокрема з ділянкою, для якої характерні менш активні неотектонічні підняття, ніж для територій, розташованих на Пн. і Пд. від неї. У будові осадочної товщі беруть участь палеозойські, мезозойські та кайнозойські відклади. Слабохвиляста поверхня денудації з вираженими у рельєфі численними пасмами і окремими горбами на межиріччях складається з крейдяно-мергельних порід верхньокрейдового віку. Піщані водно-льодовикові відклади потужністю до 20 м утворюють зандрові рівнини, поверхня яких ускладнена еоловими піщаними пасмами, окремими болотами і молодими річковими долинами системи верхніх течій Горині, Ікви, Стиру, Західного Бугу. За віком формування зандрові рівнини пов'язують з *окським зледенінням* і *дніпровським зледенінням*. *В. М. Тимофеєв.*

МАЛОПОЛІ́СЬКИЙ ГЕОБОТАНІ́ЧНИЙ О́КРУГ — частина *Поліської геоботанічної підпровінції*, гол. чин. у межах Волин., Ровен. і Львів. областей. У складі флори округу переважають бореальні та неморальні види з домішкою центр.-європейських. Із типів природної рослинності найпоширеніші ліси (соснові, дубово-соснові, подекуди грабово-дубово-соснові, дубові, грабово-дубові, вільхові, ясеневі), дещо менше луки та болота. У межах М. г. о. поширені переважно заплавні луки. Серед них переважають справжні різнотравно-злакові луки з формаціями костриці лучної, мітлиці, тонконога лучного, менш поширені торф'янисті луки щучникові, молінієві, дрібноосокові, з осокою чорною, осокою просовидною та осокою жовтою і болотисті злаково-осокові й осокові. Болота займають в основному широкі долини невеликих річок. Болота торфові, майже виключно евтрофні, осокові та осоково-гіпнові. Сучас. рослинний покрив дуже трансформований, розораність бл. 40—45 %. Залісеність округу 30—35 %. Заболоченість раніше становила 5,3 %, тепер майже всі болота осушені та освоєні. У М. г. о. виділяють 4 геобот. райони: Рава-Русько-Радехівсько-Бродівський, Смизько-Острозько-Плужнянський, Кам'янсько-Бузько-Вінниківський, Олеськівський (Передподільський). У межах округу — *Бущанський заказник, Лешнівський заказник, Волицький заказник, Потелицький заказник* та ін. природно-заповідні території і об'єкти. *Т. Л. Андрієнко.*

Малоперещепинський заказник.

Мангуп.

МАЛОРЯЗА́НЦЕВЕ (до 1917 — Новоолексіївка) — селище міського типу Попаснянського р-ну Луганської обл. Розташоване на правому березі Сіверського Дінця (бас. Дону), за 7 км від залізнич. ст. Лисичанськ. 1,1 тис. ж. (1990). Засн. 1780, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня хвилясто-пасмова, розчленована ярами, кар'єрами. Пересічна т-ра січня —6,6°, липня +21,8°. Опадів 494 мм на рік. Пл. зелених насаджень 200 га. Птахофабрика.

МА́МОНТОВА — карстова порожнина (шахта) в *Гірсько-Кримській карстовій області*, на масиві Карабі-яйла. Протяжність 125 м, глиб. 102 м. Утворена в нешаруватих вапняках пізньоюрського віку. Вхід — на дні карстової лійки. Починається трьома колодязями по 5 м завглибшки, які виводять у вузьку 15-метрову, потім — у сліпу шахту глиб. 75 м. Є натічні утворення, на дні — брилове навалля. У щілині знайдені зуби мамонта. Печеру відкрили і дослідили 1982 спелеологи секції юних туристів м. Севастополя. *В. М. Дублянський.*

МАН — карстова печера в *Гірсько-Кримській карстовій області*, на масиві Демерджі-яйла. Протяжність 205 м, глиб. 37 м. Утворилася у грубошаруватих вапняках пізньоюрського віку. Вхід — на зх. стрімкому схилі. Верхній (пологий сифонний канал завдовжки 60 м) і нижній (широка галерея з невеликими озерцями, сталактитами, сталагнатами й каскадними натьоками) поверхи сполучаються 30-метровою внутр. шахтою, вхід у яку перекритий бриловим наваллям. На дні печери знайдено рештки трьох скелетів бурого ведмедя. Ймовірно, в печері було святилище скотарського культу епохи раннього заліза. Досліджена 1960 *Комплексною карстовою експедицією за участю шкільної дослідницької організації* (Малої академії наук) м. Сімферополя (звідси й назва). Пам'ятка природи місц. значення (з 1971). *В. М. Дублянський.*

МАНГУ́П, Мангуп-Кале — гірська вершина на Пд. Зх. *Внутрішнього пасма Кримських гір*, у Бахчисарайському р-ні Крим. обл. Вис. до 584 м. Являє собою платоподібний ерозійний останець, обмежований глибокою долиною Джан-Дере та *Каралезькою долиною*. Поверхня М. має нахил на Пн. і оточена урвищами заввишки 20—75 м. У пн. частині вершини — скелясті миси: Тешкли-Бурун, Еллі-Бурун, *Чамни-Бурун* і Чуфут-Чоарган-Бурун, розчленовані глибокими залісеними балками. В урвищах М. містяться декілька печер і понад 80 *гротів* і навісів. На схилах — дубові та соснові ліси. Тут у 6—15 ст. існувало середньовічне т. з. печерне місто — столиця феод. князівства Феодоро, зруйноване 1475 турками. Збереглися два пояси оборонних стін, башти, церква і підземні приміщення військового, культового і госп. призначення. Об'єкт туризму. Пам'ятка природи *Мангуп-Кале*. *В. П. Душевський.*

МАНГУ́П-КАЛЕ́ — комплексна пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташована у Бахчисарайському р-ні Крим. обл. Перебуває у віданні історико-археол. музею. Пл. 90 га. Охороняється платоподібна гора-останець на Пд. Зх. Внутрішнього пасма Кримських гір (див. *Мангуп*) з залишками стародавнього печерного міста. На схилах зростають дуб пухнастий, клен польовий, сосна кримська, граб східний, ліщина тощо. В межах М.-К. карстова печера *Мангупська*. Об'єкт туризму.

МАНГУ́ПСЬКА — карстова печера в *Передгірно-Кримській карстовій області*, на пд. схилі масиву Мангуп. Протяжність 230 м. Утворилася по тектонічних тріщинах в масивних вапняках пізньокрейдового віку. Вхід — у верх. частині урвища. Печера складається з осн. галереї та невеликого відгалуження. Подекуди є натічні утворення. Ймовірно, це давня печера-понор, через яку відбувалося поглинання поверхневого потоку. Після його врізання в підстеляючі мергелі М. перейшла в субаеральну стадію розвитку. В печері є лише невеликі конденсаційні ванночки. Відома з 6 ст. н. е., досліджена 1962 *Комплексною карстовою експедицією.* Розташована в межах комплексної пам'ятки природи респ. значення *Мангуп-Кале. В. М. Дублянський.*

МАНЕ́ВИЦЬКИЙ РАЙО́Н — район у сх. частині Волин. обл. Утворений 1940. Пл. 2,2 тис. км^2. Нас. 57,7 тис. чол. (1990), у т. ч. міського — 12,9 тис. У районі — с-ща міськ. типу *Маневичі* (райцентр), *Колки* та 69 сільс. населених пунктів.

М. р. лежить у межах *Поліської низовини.* Поверхня пн. частини М. р.— низовинна хвилясто-горбиста, південної — низовинна хвиляста алювіальна рівнина. Серед форм рельєфу в пн. частині переважають кінцево-моренні горби. Абс. висоти бл. 200 м. Корисні копалини: торф, пісок, глина, вапняки. Район розташований у межах *Волинського Полісся.* Пересічна т-ра січня $-5,1°$, липня $+18,8°$. Період з т-рою понад $+10°$ становить 156 днів. Опадів 590 мм на рік, розподіл рівномірний протягом року. Висота снігового покриву 16 см. М. р. належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Метеостанція (Маневичі).

Ріки бас. Дніпра: *Стир* з притоками *Кормином* та *Окінкою,* а також *Стохід* з прит. *Череваха,* Веселуха. У районі 15 озер (заг. пл. водного дзеркала 184 га), споруджено 47 ставків (заг. пл. водного дзеркала 119,2 га). Переважають дерново-підзолисті і болотно-торф'яні грунти. Пл. лісів становить 122 тис. га (сосна, дуб, граб, береза, ялина), крім того, 120 га природоохоронних лісонасаджень. Природна лісова і болотна рослинність збереглася на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду. В М. р.— *Черемський заказник* (респ. значення), а також 17 заказників, 7 пам'яток природи і заповідне урочище — оз. Глибоцьке (всі — місц. значення).

Найбільші підприємства: маневицькі маслоробний, торфобрикетний, прод. концентратів та льонарський з-ди, меблевий комбінат і ф-ка; колківські консервний, хлібний, комбікормовий з-ди, 4 лісгоспзаги (у Колках, с. Городку, два у Маневичах), торфобрикетний з-д у с. Прилісному. С. г. спеціалізується на рослинництві зерново-льонарського і тваринництві мол.-м'ясного напрямів. Осн. культури: пшениця, жито, ячмінь, льон-довгунець, овочеві, кукурудза, картопля. Розвинуті скотарство, свинарство, рибництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 67,4, у т. ч. орні землі — 30,6, сіножаті — 18,6, пасовища — 17,8. Осушено 24,9 тис. га, зрошується 130 га. У М. р.— 18 колгоспів, 7 радгоспів, птахогосподарство (с. Оконськ). Залізничні станції: Маневичі, Троянівка, Чорторийськ. Автомоб. шляхів 508 км, у т. ч. з твердим покриттям — 398 км. 2 профес.-тех. уч-ща (Маневичі, Колки). Маневицький краєзнавчий музей. Санаторій у Колках. Об'єкти туризму — пам'ятники: на честь першої на Волині першотравневої демонстрації, яка відбулася 1931 (Прилісне); на місці розстрілу 1935 поліцією буржуазно-поміщицької Польщі першотравневої демонстрації трудящих (Колки); на могилі рад. воїнів, які полягли 1944 під час визволення району від нім.-фашист. загарбників (с. Старий Чорторийськ); меморіальний комплекс землякам, рад. воїнам, партизанам і підпільникам, загиблим під час Вел. Вітчизн. війни (Маневичі); місце розташування партизанського загону під командуванням А. П. Бринського (урочище Кухів Груд).
О. О. Скаршевська.

МАНЕ́ВИЧІ — селище міського типу Волин. обл., райцентр. Залізнична станція. 9,0 тис. ж. (1990). Виникли у кін. 19 ст., селище міськ. типу з 1940. Поверхня території погорбована. Пересічна т-ра січня $-5,1°$, липня $+18,8°$. Опадів 609 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 158 га. У М.— льонозавод, маслоробний, прод. концентратів, торфобрикетний з-ди, меблевий і харч. комбінати, меблева ф-ка, 2 лісгоспзаги. Профес.-тех. уч-ще. Маневицький краєзнавчий музей. Об'єкт туризму — меморіальний комплекс землякам, рад. воїнам, партизанам і підпільникам, загиблим під час Вел. Вітчизн. війни.

Літ.: Волынь туристская. Путеводитель. Львов, 1984.

МАНЧЕ́НКИ́ — селище міського типу Харківського р-ну Харків. обл. Залізнич. ст. Майський. 1,4 тис. ж. (1990). Засн. у 17 ст., с-ще міськ. типу з 1957. Пересічна т-ра січня $-7,2°$, липня $+20,0°$. Опадів 522 мм на рік. Пл. зелених насаджень 1,4 га. У М.— Люботинська птахофабрика.

МАНЯ́ВСЬКЕ НИЗЬКОГІ́Р'Я — невисокі гори на межиріччі річок *Лімниці, Бистриці-Солотвинської* та *Бистриці-Надвірнянської*, в межах Івано-Фр. обл. Переважні вис. 500—1000 м. Для його поверхні характерне чергування широких річкових долин і улоговин. Невеликі ділянки лісів поширені на *буроземах* та дерново-буроземних грунтах. У межах М. н.— одне з найдавніших розвіданих на Україні *Битків-Бабченське нафтогазоконденсатне родовище.* Є об'єкти туризму (Манявський скит, *Манявський водоспад). Я. С. Кравчук.*

МАНЯ́ВСЬКИЙ ВОДОСПА́Д — водоспад на р. Манявці (прит. Бистриці-Солотвинської), у Богородчанському р-ні Закарп. обл. Розташований у вузькій ущелині. Утворився на місці скиду товщ *флішу.* Пам'ятка природи місц. значення. Об'єкт туризму.

Манявський водоспад.

МАНЬКІ́ВКА — селище міського типу Черкас. обл., райцентр. Розташована на р. Маньківці (прит. Кищихи, бас. Пд. Бугу), за 5 км від залізнич. ст. Поташ. 9,3 тис. ж. (1990). Відома з кін. 16 ст., с-ще міськ. типу з 1965. Поверхня слабохвиляста. Пересічна т-ра січня $-5,8°$, липня $+19,5°$. Опадів 530 мм на рік. На річці збудовано 5 ставків. Пл. зелених насаджень 192,4 га. Селище оточене лісовими масивами. 3 заказники, 2 пам'ятки природи (усі — місц. значення). У М.— майоліковий, мол., 2 цегельні заводи.

МАНЬКІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у зх. частині Черкас. обл. Утворений 1923. Пл. 0,8

тис. км². Нас. 37,3 тис. чол., у т. ч. міського — 11,9 тис. (1990). У районі — с-ща міськ. типу *Буки* і *Маньківка* (райцентр) та 29 сільс. населених пунктів.

Лежить на *Придніпровській височині*. Поверхня — підвищена хвиляста лесова рівнина, розчленована долинами річок, іноді каньйоноподібними ярами. Корисні копалини: каолін, глини, пісок. Розташований у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −5,8°, липня +19,5°. Період з т-рою понад +10° становить 160 днів. Опадів 530 мм на рік, в основному в теплий період. Пересічна висота снігового покриву 12 см. Лежить у недостатньо вологій, теплій агрокліматич. зоні. Гол. річка — *Гірський Тікич* (бас. Пд. Бугу). Збудовано 160 ставків заг. пл. водного дзеркала 730 га. Серед грунтів найпоширеніші чорноземи типові (30 % площі району), чорноземи опідзолені (24 %) та темно-сірі опідзолені. Пл. лісів 5151 га. Осн. порода — дуб (80 % площі лісів), є також граб, клен, липа тощо. У районі — 9 заказників, 8 пам'яток природи (усі — місц. значення).

Найбільші пром. підприємства: Маньківський майоліковий, іваньківські цукр., дріжджовий та комбікормовий, Буцький прод. товарів з-ди. Рослинництво зерново-буряківничо-картоплярського, тваринництво — м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1987) — 58,4, у т. ч. орні землі — 54,3, пасовища і сіножаті — 3,5. Зрошується 0,9 тис. га (Буцька зрошувальна система). Гол. культури: озима пшениця, жито, ячмінь, цукр. буряки, соняшник, картопля. Садівництво. Галузі тваринництва: скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво (основні), бджільництво, кролівництво (допоміжні). У районі — 17 колгоспів, 2 радгоспи. Залізнич. ст. Поташ. Автомоб. шляхів 261 км, у т. ч. з твердим покриттям — 226 км. Профес.-тех. уч-ще (Буки). Істор. музей (с. Тимошівка).

Л. В. Більчук.

МА́РГАНЕЦЬ — місто обл. підпорядкування Дніпроп. обл. Розташований у пд. частині області, на березі Каховського водосховища. Через місто тече р. Томаківка (прит. Дніпра). Залізнична станція. 54,5 тис. ж. (1990). Засн. наприкінці 19 ст., місто з 1938. Поверхня міста пологохвиляста. Пересічна т-ра січня −4,4°, липня +22,9°. Опадів 429 мм на рік. Пл. зелених насаджень 2045 га. М.— значний пром. центр *Нікопольського марганцевого басейну*. На його базі формується Марганецький пром. вузол. Провідна галузь пром-сті — марганцеворудна (гірничо-збагачувальний комбінат). Меблева ф-ка, дослідно-експериментальний робототехнічних комплексів та засобів автоматизації виробничих процесів, керамзитовий, рудорем. з-ди, швейна, стрічкоткацька й кондитерська ф-ки, хлібокомбінат. Гірничий технікум, профес.-тех. уч-ще. Історико-краєзнав. музей.

МА́РГАНЦЕ́ВІ РУ́ДИ — природні мін. утворення з вмістом марганцю у таких мін. формах і концентраціях, що їх доцільно добувати за сучас. рівня розвитку техніки. Марганець — досить поширений елемент у земній корі, але великі марганцеві родовища трапляються нечасто. За генезисом виділяють М. р. осадочні, вулканогенні, метаморфізовані, кори вивітрювання. Марганець у рудах існує у вигляді сполук, які дали назву *пром. типам руд*: оксидів і гідроксидів (мінерали піролюзит, гаусманіт, псиломелан, манганіт тощо), карбонатів (родохрозит, манганокальцит тощо) і силікатів (брауніт, родоніт). Найціннішими є первинноокcидні М. р., які утворилися у прибережних зонах мор. басейнів.

Історія розвитку земної кори налічує кілька епох нагромадження марганцю; майже всі вони виявлені на тер. України. До докембрійської епохи належать залізо-марганцеві кори вивітрювання метаморфічних порід на Приазов'ї, Побужжі, Се́редньому Придніпров'ї і в Українських Карпатах; палеозойським є Чивчинське родовище у Карпатах і рудопрояви на Донбасі, Поділлі тощо; мезозойського віку рудопрояви — у Кримських горах. У кайнозої зафіксовано два значні і кілька невеликих етапів осадочного рудоутворення. В олігоцені сформувався найбільший на Україні і один з найбільших у світі *Нікопольський марганцевий басейн*. У пліоцені відбулося нагромадження марганцю разом із залізом, фосфором, арсеном, ванадієм, які мають пром. значення у *Керченському залізорудному басейні*. Вміст Mn до 2,5 % у керченських рудах дає можливість використовувати їх у металургії без додання марганцевого концентрату. Олігоценовий вік мають марганцеві шари Покутського низькогір'я у Карпатах, міоценовий — Бурштинського родовища на Передкарпатті. До сучас. утворень належать залізо-марганцеві конкреції на шельфі Чорного м. (каламітське поле) та новоутворення у болотах і озерах у пн. і пн.-зх. частинах республіки.

За обсягом використання М. р. посідають 2-е місце серед руд чорних металів. У чорній металургії, яка споживає 95 % руд, марганець у складі спец. сплавів використовують як десульфуратор і розкислювач сталі і чавуну та як легуючий домішок при виробн. спец. і вуглецевих сталей. Вилучені з М. р. сполуки додають при виплавці кольорових металів, виготовленні скла, кераміки, фарб, медпрепаратів тощо. Найбагатші руди використовують для виготовлення сухих батарей. За запасами й видобутком М. р. СРСР посідає 2-е місце у світі, бл. 80 % запасів країни зосереджено в Нікопольському марганцевому басейні. *Марганцеворудна промисловість* забезпечена розвіданими запасами високоякісних руд на 30—40 років.

Літ.: Шнюков Є. Ф. Марганцеворудні епохи в геологічній історії України. „Геологічний журнал", 1961, в. 6.

Г. М. Орловський, Є. Ф. Шнюков.

МАРГАНЦЕВОРУ́ДНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — підгалузь *чорної металургії*, підприємства якої добувають марганцеві руди, збагачують і огрудковують їх. Продукцію М. п. використовують у чорній металургії (95 %) для виплавки чавуну, феромарганцевих сплавів і сталей, у *кольоровій металургії*, хім., електродній, керамічній, скляній, фармацевтичній промсті, при виготовленні електричних батарей для радіоелектронної апаратури тощо. За видобутком марганцевих руд СРСР посідає 1-е місце в світі, 75 % заг.-союзного видобутку припадає на Україну (7,1 млн. т товарної руди, 1989). Руди марганцю зосереджено в *Нікопольському марганцевому басейні* — одному з найбільших у світі. Розробляти їх почали з 1886. Більшу частину руди (75 %) у Нікопольському басейні добувають кар'єрним способом. На збагачувальних ф-ках басейну вміст марганцю в руді доводять до 45—46 %. Найбільші підприємства галузі в УРСР розташовані в Дніпроп. обл. — Шевченківський, Грушівський, Запорізький кар'єри, Марганецький та Орджонікідзевський гірничо-збагачувальні комбінати, Чкаловська, Богданівська, Грушівська збагачувальні ф-ки. На базі освоєння Великотокмацького району будується (1990) Таврійський марганцеворудний комбінат (Запоріз. обл.). Бл. 80 % товарної марганцевої руди надходить на металург. підприємства України. УРСР постачає також марганцеві руди в ін. союзні республіки та ін. країни.

Виробництво марганцевої руди в УРСР (тис. т).

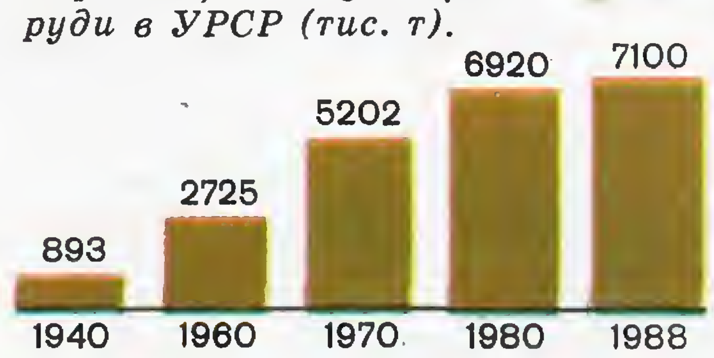

Важливими напрямами дальшого розвитку М. п. є підвищення ефективності добування і збагачування руди, зокрема одержання високоякісного концентрату з карбонатної руди, комплексна розробка родовищ з використанням покривних порід як буд. матеріалів, зменшення негативного впливу на навколишнє середовище.

Є. Й. Шипович.

МАРИКУЛЬТУ́РА (від лат. marinus — морський і cultura — вирощування) — штучне розведення мор. безхребетних, риб і водоростей; вид *аквакультури*. М. як новий тип *природо-*

користування передбачає систему заходів по регулюванню природних процесів відтворення та *акліматизації* водних організмів, а також раціональне використання біол. ресурсів мор. басейнів. Як форма практичної діяльності М. виникла у країнах з тривалою історією виробн. і використання мор. продуктів (напр., в Японії, Китаї, Франції, Нідерландах). На сучас. етапі М. інтенсивно розвивається також у США, Канаді, Італії, Венесуелі та ін. У Рад. Союзі більшу частину лососевих і осетрових розводять на рибоводних заводах, у морях Дал. Сходу створено мор. ферми по вирощуванню водоростей (напр., ламінарії), мідій, устриць та ін. В УРСР на Чорному м. виникла М. як продовження продукційних гідробіол. досліджень. Тут культивують водорості гляцилярію (для виробн. агар-агару) та цистозиру, з молюсків — мідії і устриці, з риб — кефаль, камбалові, акліматизують форель. Продуктивність маригосподарств значно вища порівняно з природними біогеоценозами (напр., водоростей до 50 т на 1 га водної плантації). М. є перспективним методом управління пром. потенціалом моря. На Україні осн. установами, що розробляють біол., екон.-геогр. й тех. основи М., є Ін-т біології південних морів АН УРСР, Південний н.-д. інститут мор. рибного г-ва та океанографії та ін-ти рибогосп. профілю.

Літ.: Использование морских ресурсов в народном хозяйстве. Сборник научных трудов. К., 1981; Моисеев П. А. [та ін.]. Морская аквакультура. М., 1985.

В. М. Іванов.

МАРИНИЧ Олександр Мефодійович (4.IX 1920, с. Суботці Знам'янського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. фізикогеограф, геоморфолог, доктор геогр. наук з 1961, професор з 1962, чл.-кор. АН УРСР з 1969. Член КПРС з 1944. В 1942 закінчив Казанський ун-т. З 1946 працював у Києв. ун-ті (1956—68 — декан геогр. ф-ту, 1958—71 — зав. кафедрою фіз. географії, 1968—71 — проректор по навч. роботі). У 1971—79 — міністр освіти УРСР. З 1979 — у *Географії відділенні* Ін-ту геофізики АН УРСР (до 1989 — керівник відділення); з 1989 також професор Київ. ун-ту. Наук. дослідження присвячені вивченню природно-тер. комплексів України, геоморфології та фіз. географії Полісся. Розробляє теор. та методичні питання фізико-геогр. районування, ландшафтознавства, раціонального природокористування, історії геогр. науки.

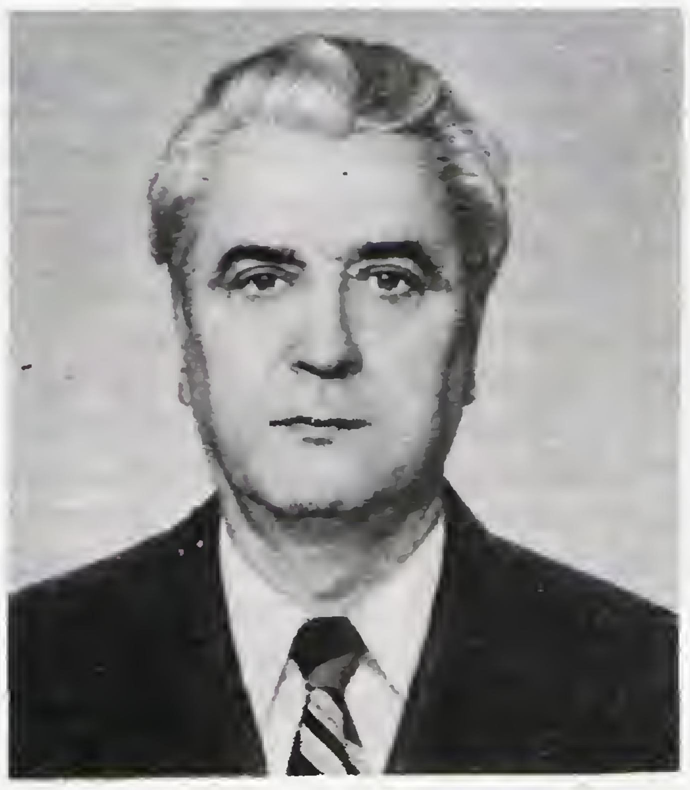

О. М. Маринич.

Президент Геогр. т-ва УРСР з 1964. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Вітчизн. війни 2-го ступеня.

Тв.: Українське Полісся. Фізико-географічний нарис. К., 1962; Геоморфология Южного Полесья. К., 1963; Фізична географія Української РСР. К., 1982 [у співавт.]; Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. К., 1985 [у співавт.]; Использование и охрана природной среды Среднего Приднепровья. К., 1986 [у співавт.]; Конструктивно-географические основы рационального природопользования в Украинской ССР. Теоретические и методические исследования. К., 1990 [у співавт.].

МАРІУПОЛЬ (1948—89 — Жданов) — місто обласного підпорядкування Донец. обл. Розташований на Пд. області, біля впадіння р. Кальміусу в Азовське м. Значний мор. порт, залізнична станція, аеропорт, автовокзал. 519,9 тис. ж. (1990). Поділяється на 4 міські райони (Жовтневий, Іллічівський, Орджонікідзевський та Приморський). Засн. на поч. 16 ст. як фортеця Кальміус, 1778—1779 — м. Павловськ. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора (1971) та Жовтневої Революції (1978). Поверхня рівнинна, слабохвиляста, до моря обривається крутим уступом, вздовж моря — вузька смуга піщаного узбережжя (довж. піщаних пляжів міста 16 км). У межах М. в Кальміус впадає р. Кальчик, у заплаві якої створюється лукопарк. Пересічна т-ра січня −5,2°, липня +22,7°. Опадів 450 мм на рік, максимум влітку. Кількість годин сонячного сяйва 2100—2300 на рік, пересічна вологість повітря 71 %. Т-ра води влітку +22, +24°, тривалість купального сезону 120 днів. Пл. зелених насаджень 7910 га. Метеостанція. М. — значний центр металург. та маш.-буд. пром-сті, центр Маріупольського пром. вузла. Основні підприємства: металург. комбінати «Азовсталь» та ім. Ілліча, виробниче об'єднання «Маріупольважмаш». Є також з-ди: коксохім., металоконструкцій, технологічного устаткування мед. пром-сті, графітовий, прокатно-штампувальний, «Електропобутприлад», суднорем. та ін. Харч. (зокрема, м'ясний та рибоконсервний комбінати, мол. з-д, кондитерська ф-ка) і легка (швейна, панчішна, сітков'язальна ф-ки) пром-сть. Виробн. буд. матеріалів, у т. ч. на основі переробки металург. шлаків. Металург. ін-т, 8 серед. спец. навч. закладів, 14 профес.-тех. уч-щ. Обл. рос. драм. театр. М. — кліматичний і грязьовий курорт, який функціонує з 1926. Діють 4 санаторно-курортні заклади, у т. ч. турбаза. *Маріупольський краєзнавчий музей* з філіалом — виставочним залом ім. А. І. Куїнджі. У М. — бюро подорожей та екскурсій, туристський готель «Турист». Серед об'єктів туризму — пам'ятники В. І. Леніну, уродженцю міста рос. художнику А. І. Куїнджі та ін. (див. план за станом на 1989).

Літ.: Грушевский Д. Н., Руденко Н. Г. Жданов. Историко-краеведческий очерк. Донецк, 1978; Черемных В. Н. Жданов. Путеводитель. Донецк, 1984.

Я. І. Бондаренко.

МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ГЕОБОТАНІЧНИЙ ОКРУГ — частина *Приазовсько-Чорноморської степової геоботанічної підпровінції* у межах Донец. і Запоріз. областей. Розташований на Сх. *Приазовської височини* та на узбережжі Азовського м. Специфічними особливостями округу є виходи на поверхню кристалічних порід *Українського щита* (у вигляді т. з. могил), вапняків. У минулому (до розорювання території) рослинний покрив округу утворювали ксерофітні різнотравно-типчаково-ковилові степи з вкрапленням петрофітних варіантів їх. Ділянки цілинних степів збереглися в *Українському степовому заповіднику* (філіали — Хомутівський Степ і Кам'яні Могили). Осн. домінантами степових травостоїв є ковила Лессінга, тирса, типчак. З різнотрав'я переважають, зокрема, люцерна румунська, шавлія поникла, катран татарський, анемона лісова, півонія

***Маріуполь.** Загальний вид міста.*

вузьколиста. Специфічними представниками петрофітних степів є численні реліктові й ендемічні рослини: деревій голий, ушанка гранітна, бедринець крейдяний, келерія лопатева, дрік скіфський та ін. Дуже поширені зарості чагарників — карагани кущової, мигдалю низького, терну, жостеру. В долинах річок і деяких балках трапляються залишки лісової рослинності (яблуня рання, груша звичайна, в'яз корковий, осика). Тут виділяють два геобот. райони — Володарський та Першотравнево-Тельманівський. У межах округу — *Роздольненський заказник* і пам'ятка природи — *Гранітні скелі* (обидва — респ. значення) та ін. природоохоронні об'єкти й території.

В. С. Ткаченко.

МАРІУ́ПОЛЬСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1920. Експозиційна пл. 2 тис. м^2. У фондах зберігається бл. 40 тис. експонатів, з них у 10 залах демонструється 5 тис. У складі музею три відділи (природи, історії дорад. періоду, історії рад. суспільства) і філіали — відділ етнографії та виставочний зал ім. А. І. Куїнджі. При музеї створено наук. бібліотеку (13 тис. одиниць зберігання). У відділі природи експонуються матеріали з геології краю, його кліматич. умов, флори й фауни. Демонструються чучела звірів і птахів, занесених до Червоної книги СРСР та Червоної книги УРСР, унікальний Маріупольський неолітичний могильник та ін. Окрема експозиція музею присвячена екон. розвитку м. Маріуполя та його інтернац. зв'язкам. Щороку М. к. м. проводить екскурсії (бл. 3500), організовує пересувні виставки (понад 70), лекції (бл. 200). Середньорічна кількість відвідувачів понад 170 тис. чол.

І. В. Коробов.

МАРІЧЕ́ЙКА — озеро льодовикового походження у Рахівському р-ні Закарп. обл. Лежить на Пн. Сх. від г. Шурин-Гропа масиву *Чорногора*, на вис. 1510 м над р. м. Пл. 1 га, глиб. до 0,8 м. Улоговина видовженої форми. Береги низькі, оточені лісом з ялини та гірської сосни. Живиться підземними та, частково, атм. водами. Вода прісна, чиста. Дно рівне, мулисте. Вздовж берегів озеро заростає осокою. Об'єкт туризму.

МА́Р'ЇНКА — місто Донец. обл., райцентр. Розташована на р. Осиковій (прит. Вовчої, бас. Дніпра), за 6 км від залізнич. ст. Красногорівка. 10,9 тис. ж. (1990). Виникла у 40-х рр. 19 ст., місто з 1977. Поверхня міста — пологохвиляста рівнина з абс. висотами понад 150 м. Пересічна т-ра січня −6,6°, липня +21,6°. Опадів 434 мм на рік. На околиці міста на річці збудовано водосховище, навколо якого створено зону відпочинку. Пл. зелених насаджень 38 га. У М.— шинорем., мол. і комбікормовий з-ди, хлібокомбінат, харчосмакова фабрика.

Літ.: Войтенко Н. Г. Марьинка. Путеводитель. Донецк, 1982.

МА́Р'ЇНСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд.-зх. частині Донец. обл. Утворений 1923. Пл. 1,35 тис. км^2. Нас. 97,5 тис. чол., у т. ч. міського — 63,7 тис. (1990). У районі — міста *Красногорівка, Курахове, Мар'їнка* (райцентр), с-ща міськ. типу Іллінка, *Олександрівка* і *Старомихайлівка* та 52 сільс. населені пункти.

Лежить на відрогах *Донецької височини*. Поверхня — підвищена пологохвиляста лесова рівнина, еродована площинним змивом. Найбільш підвищена сх. частина району (понад 200 м). Корисні копалини: кам. вугілля, буд. і скляні піски, глини. Розташований у *Донецькій північностеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −6,7°, липня +21,5°. Період з т-рою понад +10° становить 170 днів. Опадів бл. 500 мм на рік, макс. кількість їх випадає у червні — липні. Постійного снігового покриву не буває. Міститься у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Гол. річки — *Вовча* з притокою Осиковою, Сухі Яли, Кашлагач (усі — бас. Дніпра). На Пн. Зх.— *Курахівське водосховище*. Збудовано 50 ставків заг. пл. водного дзеркала 2235 га. Переважають чорноземи звичайні малогумусні (бл. 80 % площі району). Є також чорноземи солонцюваті, чорноземно-лучні солонцюваті грунти. Природна рослинність (різнотравно-типчаково-ковилова) збереглася на схилах балок і ярів. Пл. байрачних лісів, чагарників і лісових насаджень 3750 га. Проводяться значні роботи по рекультивації земель і розширенню річищ, лісонасадження вздовж шляхів тощо. У районі — ентомологічний Старомихайлівський заказник (місц. значення).

Найбільші пром. підприємства — Курахівська ДРЕС, з-ди: курахівські залізобетонних виробів і експериментальний спец. буд. конструкцій, Красногорівський вогнетривів, мар'їнські шинорем. та комбікормовий. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових культур (озимої пшениці, кукурудзи, ячменю), соняшнику та виробн. молока і м'яса. Садівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1988) — 110,8, у т. ч. орні землі — 98,3, сіножаті і пасовища — 9,6. Зрошується 14,8 тис. га. Галузі тваринництва: скотарство, свинарство, птахівництво, рибництво. У районі створено агропром. комбінат «Донбас»; є 18 колгоспів, 7 радгоспів. Залізничні станції — Красногорівка і Роя. Автомоб. шляхів 730 км, у т. ч. з твердим покриттям — 710 км. У М. р.— Донецький радгосп-технікум (Красногорівка), 2 профес.-тех. уч-ща та 2 санаторії-профілакторії (Красногорівка, Курахове).

Я. І. Бондаренко.

Маріупольський геоботанічний округ. Донецька область.

МАРКЕ́ВИЧ Олександр Прокопович (19.III 1905, с. Плоске Київ. обл.) — укр. рад. зоолог, зоогеограф, доктор біол. наук з 1939, професор з 1934, акад. АН УРСР з 1957, заслужений діяч науки УРСР з 1965. Член КПРС з 1951. У 1930 закінчив Київський інститут народної освіти. У 1935—70 — зав. відділом, 1948—50 — директор, 1973—78 — зав. сектором Ін-ту зоології АН УРСР. У 1970—73 та з 1978 — зав. відділом Ін-ту гідробіології АН УРСР. Одночасно 1935 — 41 і 1944—87 викладав на біол. ф-ті Київ. ун-ту (1935—41 і 1944—61 — зав. кафедрою, 1936—39 і 1944—47 — проректор ун-ту). Осн. праці присвячені зоології безхребетних, паразитології, філогенії тварин, а також питанням екології та зоогеографії. Поряд з ін. предметами викладав курси «Фауна

О. П. Маркевич.

і зоогеографія УРСР», а також заг. екології. Почесний член Академії зоології Індії з 1978. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», Жовтневої Революції, Дружби народів.

Тв.: Основи паразитології. К., 1950; Развитие животного мира, ч. 1. К., 1957; Сучасний стан фауни хребетних УРСР і завдання по охороні рідкісних і корисних видів. В кн.: Матеріали про охорону природи на Україні, в. 1. К., 1958; Філогенія тваринного світу. К., 1964; Паразитоценология. Теоретические и прикладные проблемы. К., 1985 [у співавт.].

Літ.: Александр Прокофьевич Маркевич. К., 1986.

МА́РКІВКА — річка у Томашпільському, Крижопільському та Ямпільському р-нах Вінн. обл., ліва прит. *Дністра*. Довж. 62 км, пл. бас. 899 км^2. Бере початок на Пд. Зх. від с. Вербова. Долина переважно V-подібна, шир. від 0,55 до 1,8 км, глиб. від 20 до 100 м. Заплава двостороння, завширшки 50—200 м. Річище помірно звивисте, шир. 4—18 м, глиб. 0,2—0,5 м (максимальна — до 1,6 м). Похил річки 3,2 м/км. Осн. притоки: Яланка (права), Вільшанка (ліва). Живлення мішане, з переважанням снігового. Характерні весняні паводки. Замерзає наприкінці грудня, скресає на поч. березня. Гідролог. пости біля сіл Марківки (з 1955) та Підлісівки (з 1939). Стік М. зарегульований греблями; споруджено водосховище. Воду використовують для водопостачання. *З. Ф. Сербова.*

МА́РКІВКА — селище міського типу Луганської обл., райцентр. Розташована у верхів'ї р. Деркулу (прит. Сіверського Дінця), за 35 км від залізнич. ст. Кантемирівка. 7,9 тис. ж. (1990). Засн. 1690, с-ще міськ. типу з 1960. Поверхня — хвиляста лесова рівнина, розчленована ярами та балками. Пересічна т-ра січня —7,8°, липня +21,5°. Опадів 450—520 мм на рік. У М.— сироробний та комбікормовий з-ди. Профес.-тех. уч-ще. Істор.-краєзнавчий музей.

МА́РКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-сх. частині Луганської обл. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км^2. Нас. 20,2 тис. чол., у т. ч. міського — 7,9 тис. (1990). У районі — смт *Марківка* (райцентр) та 33 сільс. населені пункти.

Лежить на пд. відрогах *Середньоросійської височини*. Поверхня — підвищена хвиляста лесова рівнина, розчленована ярами та балками. Корисні копалини: залізна руда, крейда, глини, піски. Розташований в *Задонецько-Донській північностеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —7,9°, липня +21,5°. Період з т-рою понад +10° становить 165 днів. Опадів 450—520 мм на рік, осн. частина їх випадає влітку (восени — у вигляді короткочасних злив). Розташований у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Найбільша річка — *Деркул* (прит. Сіверського Дінця). Осн. тип грунтів — чорноземи звичайні мало- і середньогумусні (бл. 60 % площі району). Природна степова рослинність (різнотравна, типчаково-ковилова) збереглася на схилах ярів, балок. Ліси байрачного типу. Осн. породи: дуб, ясен, клен польовий, татарський, липа.

Найбільші пром. підприємства — марківські сироробний та комбікормовий з-ди. Спеціалізація с. г.— вирощування зернових та олійних культур і тваринництво м'ясо-мол. напряму. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1987) — 99,9, у т. ч. орні землі — 71,9, сіножаті і пасовища — 28. Зрошується 1939 га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, цибуля. Галузі тваринництва — скотарство, свинарство, вівчарство, бджільництво. У районі — 10 колгоспів, 5 радгоспів. Автомоб. шляхів з твердим покриттям 245 км. Істор.-краєзнавчий музей у Марківці та музей радгоспу «Марківський» у с. Сичанському. *М. П. Штоколов.*

МАРКІВСЬКИЙ РАЙОН
ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

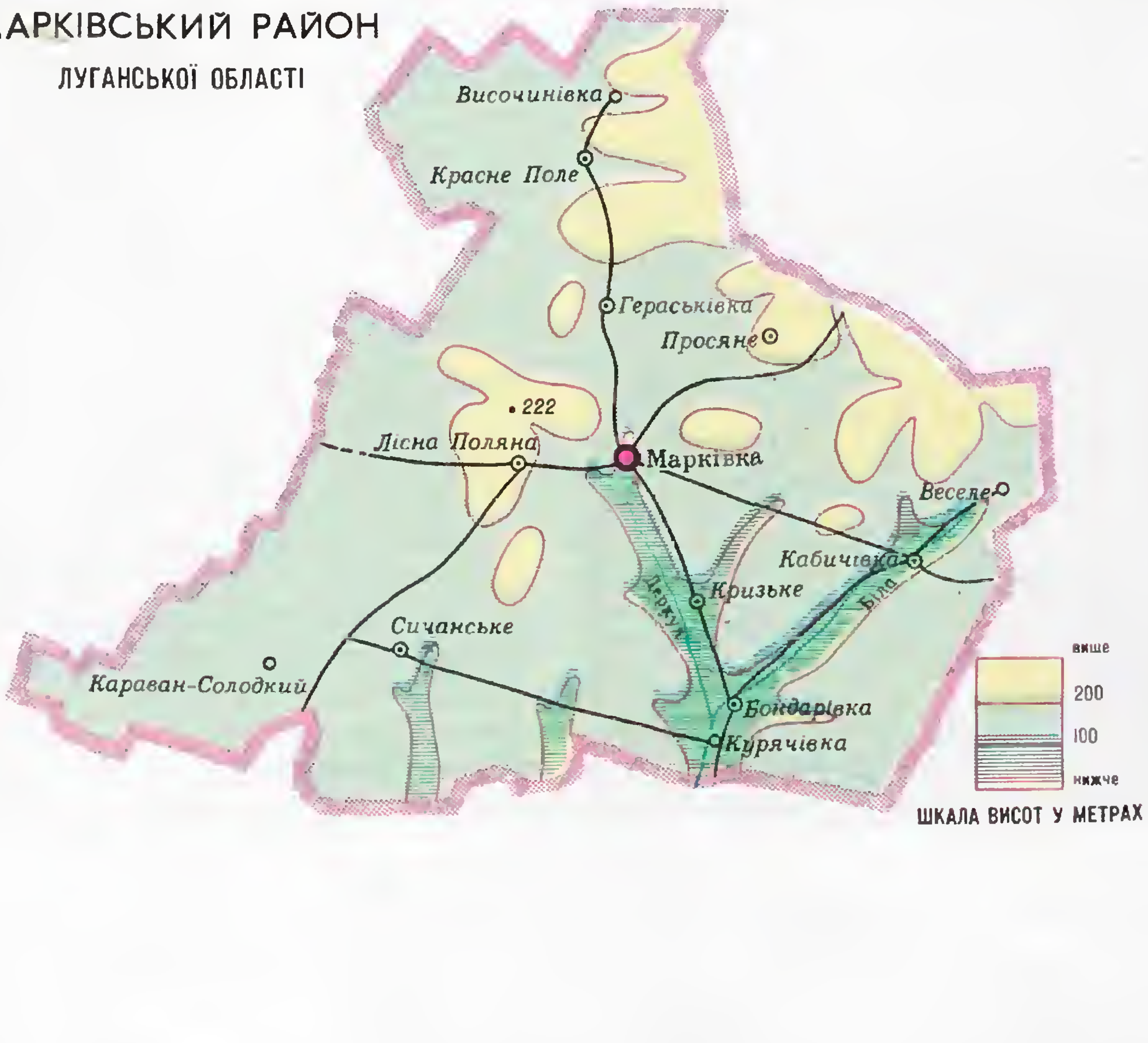

МА́РКОВ Костянтин Костянтинович (20.V 1905, м. Виборг — 18.X 1980, Москва) — рад. фізикогеограф, геоморфолог, палеогеограф, доктор геогр. наук з 1935, професор з 1940, заслужений діяч науки РРФСР з 1966, академік АН СРСР з 1970. Член КПРС з 1948. В 1926 закінчив Ленінгр. ун-т, у якому працював до 1937. В 1938—39 — в Ін-ті географії АН СРСР. З 1940 — в Моск. ун-ті (1945—55 — декан геогр. ф-ту, з 1946 — зав. кафедрою палеогеографії, з 1959 — зав. кафедрою заг. географії і палеогеографії). Досліджував Пн. Зх. Європ. частини СРСР, Памір, Тянь-Шань, Кавказ, Сибір, брав участь у трьох експедиціях до Антарктиди (1955—58) та в океанографічних експедиціях. Осн. праці присвячені дослідженням четвертинного періоду на території СРСР, теор. питанням фіз. географії, геоморфології і палеогеографії; запропонував істор. та аналітичний метод геогр. досліджень. Виділив планетарну геоморфологію. Встановив, що полярна асиметрія геогр. оболонки є її структурною особливістю. Розробив вчення про геоморфологічні рівні. Заклав основи вітчизн. гляціальної геоморфології. Ініціатор видання та один з редакторів Атласу Антарктиди. Почесний доктор Лодзинського університету. Почесний член Геогр. т-ва СРСР (з 1975), геогр. т-в Польщі та Хорватії. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Жовтневої Революції, золотою медаллю ім. П. П. Семенова-Тян-Шанського Геогр. т-ва

К. К. Марков.

СРСР. Держ. премія СРСР, 1971. Ломоносівська премія Моск. ун-ту, 1966, 1978.

Тв.: Ледниковый период на территории СССР. Физико-географические условия ледникового периода. М.— Л., 1939 [у співавт.]; Четвертичная геология. (Палеогеография четвертичного периода). М., 1939 [у співавт.]; Основные проблемы геоморфологии. М., 1948; Палеогеография. (Историческое землеведение). М., 1960; География Антарктиды. М., 1968 [у співавт.]; Введение в физическую географию. М., 1978 [у співавт.]; Избранные труды, кн. 1—2. М., 1986.

Літ.: Величко А. А. [та ін.]. Юбилей К. К. Маркова. «Известия АН СССР. Серия географическая», 1965, № 3; Проблемы общей физической географии и палеогеографии. [Сборник, посвящен 70-летию со дня рождения, научно педагогической деятельности академика К. К. Маркова]. М., 1976; Серебрянный Л. Р. Творческое наследие академика К. К. Маркова. «Известия АН СССР. Серия географическая», 1981, № 2.

В. І. Галицький.

МА́РКСОВА ДУБИ́НА — лісовий заказник респ. значення (з 1974). Розташована у Немирівському р-ні Вінн. обл. Перебуває у віданні Тульчинського лісгоспзагу. Пл. 295 га. Являє собою суцільний лісовий масив на підвищеному плато між *Південним Бугом* та його правою притокою *Шпиківкою*. Тут зростають типові для Поділля дубові ліси з участю граба звичайного і незначною домішкою липи серцелистої, в'яза голого, груші звичайної. У підліску — ліщина, бруслина, свидина, шипшина. Наявні рідкісні угруповання дубового лісу свидиново-гірськоосокового. У багатому трав'яному покриві трапляються підсніжник звичайний, лілія лісова, коручка морозниковидна, занесені до Червоної книги УРСР. *О. Г. Яворська.*

МАРМАРО́СЬКЕ БРИ́ЛОВЕ СЕРЕДНЬОГІР'Я — геоморфологічна підобласть *Карпат Українських геоморфологічної об-*

ласті денудаційно-тектонічних гір. Розташоване у межах Закарп. обл. У рельєфі збігається з Рахівськими горами і Чивчинами. Характерні глибокі (600—1000 м відносного врізу) річкові долини, гострі стрімчакові гребені хребтів, орієнтовані незгідно до падіння порід, з яких вони складаються. Виділяються конічні гірські вершини — Піп-Іван (1936 м), Чивчин (1769 м), Менчул (1386 м) та ін. У морфоструктурному відношенні підобласть відповідає Мармароському масиву — бриловій структурі, складеній гол. чин. кристалічними породами (слюдяними сланцями, гнейсами тощо). Елементи морфоскульптури представлені долинами річок Косівської, Тиси і Черемошу з комплексом річкових терас, яружно-балковими формами, льодовиковими карами на пн.-сх. схилах вершин Піп Іван і Чивчин та гравітаційними формами — обвалами, осипищами і зсувами в басейнах потоків Малого, Видрички, Маргетула і Білого Черемошу. Корисні копалини — марганцеві та графітові руди (Чивчини) і *доломіти* (*Рахівські гори*). Мальовничі, малозаселені гірські масиви з мін. джерелами перспективні для рекреаційного освоєння. *Р. О. Сливка.*

МАРМАРО́СЬКИЙ МАСИ́В — 1) Гірський масив у Сх. Карпатах. Лежить гол. чин. у Румунії. В межах України — його пн.-зх. відроги (в Чернів., Івано-Фр. і Закарп. областях). Вис. до 1936 м (г. *Піп-Іван* Мармароський). Рельєфу М. м. властива значна амплітуда відносних висот, що перевищують 1000 м, глибокі міжгірні долини, гострі гребені та вершини, а також круті схили. Долина р. Тиси поділяє його на дві частини — зх. (вис. понад 1400 м) і східну. Вершини М. м.: Ненєска (1820 м), г. Жербан (1795 м), г. П'єтросул (1784 м). Складається з кристалічних сланців, вапняків, доломітів, конгломератів і пісковиків. Є сліди кайнозойського зледеніння (льодовикові цирки). Розчленований ущелиноподібними долинами річок. Нижня частина пн. схилів М. м. вкрита хвойними, зх. і південна — переважно широколистяно-хвойними лісами. Вище від сучас. межі лісу, яку створює ялина, значні площі займають криволісся та субальп. луки *(полонини).* Для М. м. характерна різноманітність флори: тут зростають роман карпатський, тонконіг середній, білотка альпійська (едельвейс), дзвоники карпатські, первоцвіт дрібний, тирлич жовтий та ін. рідкісні види рослин, багато з яких занесені до *Червоної книги УРСР.* У межах М. м. виділяють Рахівські гори й Чивчини. 2) Геологічна структура *Карпатської покривно-складчастої споруди.* На тер. України лежить його пн.-зх. частина, що орографічно збігається з Чивчинами й Рахівськими горами. Являє собою високопідняту зону метаморфіч. комплексу порід, утворених протягом *байкальської складчастості* і *герцинської складчастості* (слюдяні сланці, парагнейси, гранітогнейси тощо). Осадочний чохол складається з карбонатних уламкових порід тріасового, юрського і нижньокрейдового віку, що збереглися від розмиву в центр. частині масиву на невеликих ділянках, і насунутих у сх. напрямі покривів верхньокрейдового — палеогенового віку (вапняки, доломіти, мергелі, пісковики, конгломерати), утворених за раннього етапу *альпійської складчастості.* В цілому М. м. у вигляді великої брили складної блокової будови, з Пн. Зх. обмеженої розломом, перекриває на Сх. прилеглі структури флішевих Карпат (з амплітудою горизонтального переміщення до 15 км). Деякі породи, з яких складається М. м., напр. доломіти, використовують як буд. матеріали; тут є унікальні види виробного каміння (зокрема, мармароські діаманти), знайдено прояви марганцевих і графітових руд.

І. В. Вайнагій (гірський масив), *В. В. Глушко.*

МА́РМУР (від грец. μάρμαρος, букв. — блискучий) — повнокристалічна метаморфічна карбонатна гірська порода, утворена в результаті перекристалізації вапняку або доломіту. Колір білий; забарвлення М. надають домішки гематиту (червоне), лімоніту (жовте і буре), графіту (сіре і чорне) та ін. мінералів. Будова крупно-, середньо- і дрібнозерниста. Цінують красивий колір, декоративну структуру і здатність М. до розпилювання і полірування.

На Україні М. пов'язаний з метаморфічними комплексами складчастих споруд і *Українського щита.* Добувають М. різного кольору для виготовлення облицьовувальних плит: сірий — Козіївське родовище (Житомир. обл.), Заваллівське (Кіровогр. обл.), білий — Красноїльське (Чернів. обл.), червоний та рожевий — Діловецьке, білий і сірий — Малоросішківське (Закарп. обл.). М. з Гаспринського і Мармурового родовищ Крим. обл., а також з кар'єрів на Придністров'ї придатний гол. чин. для щебеню. З мармурової пудри і в'яжучих речовин виготовляють штучний М. для оздоблення внутр. приміщень. Забезпеченість України місц. М. недостатня, для оздоблення споруд використовують мармуризовані вапняки й доломіти, родовища яких розробляють у Донбасі. *О. Я. Хмара.*

Зразки кольорового ***мармуру.***

МАРТИ́НЯЧИЙ О́СТРІВ — острів у центр. частині зат. *Сиваш* Азовського м. Пл. 5 га. Поверхня — слабохвиляста рівнина з абразійними берегами (див. *Абразія*) заввишки до 5—12 м та вузьким пляжем. На високих берегових уступах спостерігаються процеси обвалювання. Вкритий примор. південностеповою рослинністю (полин, деревій, чебрець, тонконіг та ін.).

Заказник ***Марксова Дубина.***

Мармароський масив.

Місце гніздування мартина сріблястого, а також сиворакші, галки, сірої качки та ін. птахів. Входить до складу *Азово-Сиваського заповідно-мисливського господарства*. *О. Г. Кузнецов.*

МАРТЬЯ́Н, Нікітський, Нікітин, Нікіта-Бурун — мис на *Південному березі Криму*, у сх. частині Ялтинської зат. Розташований між м. *Ялтою* та смт *Гурзуфом*. Вис. до 50—75 м. Мис — примор. відторженець *Нікітської яйли*. Поверхня М. платоподібна, береги дуже стрімкі. Складається з вапняків. На його схилах — невеликі *гроти*, а біля підніжжя — нагромадження каміння (кам. хаос). Вкритий реліктовою рослинністю середземномор. типу — ялівцем високим, суничником дрібноплодим, фісташкою туполистою, дубом пухнастим, рускусом понтійським та ін. видами. Тут розташований заповідник *Мис Мартьян*.

А. В. Єна.

МА́РФІВСЬКЕ О́ЗЕРО, Марфівка — солоне озеро в Ленінському р-ні Крим. обл., у центр. частині Керченського п-ова. Довж. 2,1 км, шир. 1,5 км, пл. 2,24 км^2, пересічна глиб. 0,3 м. Улоговина овальної форми. Зх. береги низькі, пн. і східні — підвищені. Живиться поверхневими і підземними водами. Солоність від 160 до 300 ‰ і більше. Дно вкрите шарами сірого і чорного мулу. Влітку М. о. дуже пересихає, на оголених ділянках утворюється соляна кірка. *А. М. Оліферов.*

МАРШРУ́Т ТУРИ́СТСЬКИЙ (нім. Marchrute, від франц. marche — хід і route — дорога, шлях) — наперед вибрана або встановлена траса руху туристів під час подорожі. Спланований і організований М. т. поєднує відпочинок, оздоровчі та пізнавальні функції. М. т. класифікують за різними ознаками. За способами організації М. т. бувають **плановими** (по путівках туристських установ) та **самодіяльними** (вибір і розробку маршруту, комплектування групи, матеріальне забезпечення здійснюють колективи фізкультури). Самодіяльні М. т. за протяжністю траси, кількістю і різноманітністю перешкод поділяють на 6 категорій складності. Залежно від траси М. т. бувають: **лінійними** (проходять не менше ніж через два геогр. пункти, розташовані на певній віддалі); **кільцеві** (початок і кінець маршруту містяться в одній точці); **радіальні** (відпочинок туристів передбачено в одному туристському г-ві; найчастіше — це сімейний відпочинок, а також маршрути, пов'язані з спортивними заняттями). За способом пересування М. т. поділяють на пішохідні, лижні, велосипедні, на в'ючних і упряжних тваринах, автомаршрути (на автомобілях, мотоциклах, снігоходах) та ін. Залежно від часу дії розрізняють цілорічні, сезонні, міжсезонні; за тривалістю — маршрути вихідного дня, одноденні, багатоденні.

На тер. УРСР проходить понад 500 планових М. т., у т. ч. з активними способами пересування — пішохідні, велосипедні, водні (на веслових човнах і плотах), кінні (верхові), а також катання на гірських лижах. Більша частина планових М. т. приймає сімейних туристів.

О. І. Коляда, М. П. Крачило.

МАР'Я́НІВКА — селище міського типу Горохівського р-ну Волин. обл. Розташована на р. *Липі* (прит. Стиру, бас. Прип'яті). Залізнична ст. Горохів. 2,8 тис. ж. (1990). Засн. на поч. 20 ст. (з 1921 має сучасну назву), с-ще міськ. типу з 1958. Поверхня пологохвиляста. Пересічна т-ра січня —4,9°, липня +18,6°. Опадів 620 мм на рік. Агрометеопост. Пл. зелених насаджень 81 га. У М.— горохівські цукр. комбінат, плодоконсервний, сироробний заводи.

Літ.: Волынь туристская. Путеводитель. Львов, 1984.

МАР'Я́НІВКА — селище міського типу Баранівського р-ну Житомир. обл., за 37 км від залізнич. ст. Разіне. 1,6 тис. ж. (1990). Засн. наприкінці 16 ст., с-ще міськ. типу з 1977. Пересічна т-ра січня —5,7°, липня +18,9 °. Опадів 550 мм на рік. Пл. зелених насаджень 1120 га. У М.— склозавод на базі покладів кварцових пісків.

МАСА́НДРА — селище міського типу Крим. обл., підпорядковане Ялтинській міськраді. Розташована за 5 км від м. Ялти, на узбережжі Чорного м. 6,4 тис. ж. (1990). Відома з 1-ї пол. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1941. М. лежить на пд. схилах Головного пасма Кримських гір. Примор. кліматич. курорт. Пересічна т-ра січня — лютого +3°, липня — серпня +23, +24,6°. Опадів 535 мм на рік. Клімат субтропічний, середземномор. типу. Кількість годин сонячного сяйва 2200—2500 на рік. Купальний сезон триває з травня до жовтня (т-ра води влітку +24°). Масандрівський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва. Виробничо-аграрне об'єднання «Масандра». Профес.-тех. училище. 2 санаторії, пансіонат, будинок відпочинку.

Літ.: Буньков Ю. А. Массандра. Путеводитель. Симферополь, 1970.

МАСЛОСИРОРО́БНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — див. *Молочна промисловість*.

МАСЬО́К, урочище Масьок — бот. пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташована у Городенківському р-ні Івано-Фр. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Дружба». Пл. 10 га. Охороняється ділянка цілинного степу, де зростають реліктові види рослин: китятки сибірські, волошка тернопільська, вівсюнець пустельний, жовтець Запаловича, рутвиця гачкувата, анемона нарцисоцвіта, сеслерія Хефлерова. Трапляється шиверекія подільська, занесена до Червоної книги УРСР.

В. О. Сав'юк.

МАТВІ́ЇВКА — селище міського типу, підпорядковане Центр. райраді Миколаєва. Розташована на лівому березі р. Пд. Бугу, за 10 км від залізнич. вузла Миколаїв. 6,5 тис. ж. (1990). Вперше згадується 1778, с-ще міськ. типу з 1987. Поверхня розчленована балками. Пересічна т-ра січня —3,5°, липня +23,2°. Опадів 400 мм на рік. Пл. зелених насаджень 565 га (протиерозійні лісонасадження). У М.— миколаївські силікатних виробів комбінат, рибокомбінат.

МАТВІ́ЇВСЬКЕ ГАЗОКОНДЕНСА́ТНЕ РОДО́ВИЩЕ — родовище в Котелевському р-ні Харків. обл., в приосьовій частині *Дніпровсько-Донецької нафтогазоносної області*. Поклади газу і газоконденсату пов'язані з пісковиками нижньокам'яновугільного віку на глиб. 3400—4070 м. Вміст конденсату в 1 м^3 газу 48—91 г, густ.— 0,7—0,77 кг/м^3. Відносна густ. газу за повітрям 0,63—0,7 кг/м^3. За хім. складом газ переважно метановий (85—92 %), важких вуглеводнів — 3—8 %, азоту — 0,7—2,9 %; нижча теплотворна здатність — 35,0—37,8 МДж/м^3. Родовище відкрито 1973, експлуатується з 1986. Газ подається до газопроводу Шебелинка — Київ.

В. В. Крот.

МАТЕМАТИ́ЧНІ МЕ́ТОДИ в географії — використання математичного апарату та обчислювальної техніки для вивчення геогр. процесів і явищ; один із прийомів *моделювання географічного*. Застосовують на всіх етапах геогр. досліджень: у процесі збирання та первинної обробки матеріалів, їхньої класифікації та генералізації, аналізу та прогнозу статичних і динамічних станів об'єктів геогр. досліджень, при районуванні та ін. Ці методи дають можливість об'єктивно відображати системоутворюючі зв'язки геогр. комплексів різного рангу, умови їхнього функціонування та розвитку. Математико-геогр. моделювання базується на формалізації геогр. об'єкта чи процесу при одночасному обмеженні другорядних (з точки зору цілей досліджень) факторів. За допомогою букв, цифр та їхніх послідовностей — формул, рівнянь, графіків та ін. описують властивості оригіналу, який досліджують, і створюють його модель. Кожна група геогр. задач допускає використання певних математичних прийомів. Звичайно М. м.— багатоетапний процес, який обов'язково включає, як перший етап, змістовну географічну постановку задач М. м., а також заключний — географічну інтерпретацію результатів моделювання. Відповідно до формулювання мети здійснюють вибір математичних процедур, що

Мис Мартьян.

відображають суть проблеми. М. м. завжди включають набір об'єктивних, звичайно взаємопов'язаних обмежень. Оцінку результатів моделювання здійснюють з позицій поставленого завдання та введених обмежень. Залежно від типу задач і наявності інформації використовують такі математичні моделі: статичні детерміновані, статичні стохастичні, динамічні детерміновані та динамічні стохастичні. Найпоширеніші напрями застосування М. м.: статистичні дослідження; просторовий аналіз; аналіз часових рядів, які описують функціонування, динаміку та розвиток; балансові моделі; моделі виділення однорідних районів та ін. М. м. необхідні також для створення інформаційних банків даних геогр. систем.

На Україні над проблемами М. м. працюють переважно в *Географії відділенні* Ін-ту геофізики АН УРСР, Київ., Одес. і Харків. університетах.

Літ.: Математические методы в географии. Казань, 1976; Голиков А. П., Черванев И. Г., Трофимов А. М. Математические методы в географии. Харьков, 1986; Топчиев А. Г. Пространственная организация географических комплексов и систем. К.— Одесса, 1988. *Г. І. Швебс.*

МАТЕРИКОВИЙ СХИЛ — морфоструктура океанічного (морського) дна, частина підводної окраїни материка між *шельфом* і материковим підніжжям. Характеризується досить значним ухилом (3—6°) і різкою розчленованістю поверхні. М. с. буває скидовим, складчастим або акумулятивним (біогермним чи вулканічним). Тут відбуваються активні схилові процеси. Для верхньої, більш пологої частини характерні підводні зсуви; у середній, крутішій частині переважають ерозійні форми рельєфу, зсувні маси переміщуються по численних *каньйонах підводних*; в нижній частині М. с. переважає акумуляція, завдяки чому схил виположується і утворюється материкове підніжжя.

До тер. України прилягає М. с. *Чорного моря*, западина *Азовського моря* становить шельф, М. с. у ньому немає. У Чорному морі М. с. обмежений ізобатами 100—200 м і 1500—2000 м. Він утворює верх. частину борту Чорноморської западини від 10—15 до 80—110 км завширшки, займає бл. 40 % площі дна. Особливості рельєфу М. с., будови осадочної товщі, зчленування з прилеглими структурами значною мірою визначені *неотектонічними рухами*. Ділянки М. с., прилеглі до пд.-сх. узбережжя Кримського п-ова, круті (6—10°), розчленовані густою сіткою підводних долин. Частина М. с. на Пд. від Керченської прот. виположена (1—3°), має згладжену поверхню. У пн.-зх. частині Чорного моря М. с. різнорідний, із складними крутими ділянками. М. с. Чорного м. складається з палеогенових, крейдових та юрських порід і сучас. відкладів. Сучас. осадкоутворення відбувається гол. чин. у результаті гравітаційних процесів. На М. с., прилеглому до тер. України, за складом і розподілом сучас. осадків виділяють 3 ділянки: Кримську — з переважанням теригенних мулів, Керченсько-Таманську — зі значним вмістом біогенно-карбонатного матеріалу та Одесько-Дунайську — з його переважанням.

Літ.: Гончаров В. П., Непрочнов Ю. П., Непрочнова А. Ф. Рельеф дна и глубинное строение Черноморской впадины. М., 1972. *О. Ю. Митропольський.*

МАТЕРИКОВИХ ЗЛЕДЕНІНЬ ЕТАПИ — періоди похолодання клімату в історії Землі, під час яких, як вважають, утворювалися потужні товщі льоду в горах та на рівнинах у помірних і навіть тропічних широтах. Вони досить достовірно виявлені в пізньому протерозої та фанерозої. Є припущення, що вони існували у ранньому протерозої (гуронські етапи) та археї. Етапи найвищого рангу звичайно називають льодовиковими періодами, їхня тривалість неоднакова, в середньому бл. 50 млн. років. Льодовикових періодів, зокрема, було два чи три у пізньому протерозої (приблизно 0,9, 0,75; 0,6 млрд. років тому), два — у палеозої (ордовицький, або ордовицько-силурійський, 470—420 млн. років тому, та пізньокарбоново-пермський, 300—250 млн. років тому) і один — у пізньому кайнозої (від середнього еоцену, бл. 45 млн. років тому, і до нинішнього часу включно). Умови, що спричинюють льодовикові періоди, вбачають у рухах літосфери, у впливі умов, що існували в певних частинах галактичних років, а також у спільному діянні цих факторів тощо. У Пн. півкулі пізньокайнозойські материкові зледеніння з'явилися, ймовірно, бл. 5 млн. років тому. Вік трьох найдавніших слідів кріогенних процесів на Україні — 2,8—2,4; 2,2—1,6 і 1,4—1,3 млн. років. Вік установлених морен — 470—420 тис. років (краківське зледеніння); 290—240 тис. років (*дніпровське зледеніння*); на Пн. Зх. республіки, поблизу кордону з БРСР, виявлено морени, ймовірно, приазовського (1—0,92 млн. років) та сульського (790—640 тис. років), а на Пд. Зх. від Києва і в Київському Поліссі є, як гадають, морени тясминського (170—125 тис. років) віку (див. *Палеогеографічна етапність*). Індикаторами материкових зледенінь, крім морен, вважають горизонти лесів і лесовидних порід. У пліоценових товщах їх не менше семи, у плейстоценових — восьми. *М. Ф. Веклич.*

МАШИНОБУДІВНИЙ КОМПЛЕКС — міжгалузевий *народногосподарський комплекс УРСР*, що об'єднує систему наук.-дослідних, конструкторсько-технологічних, проектних орг-цій, підприємств (об'єднань), продукція яких (машини, устаткування, прилади, апарати, механізми, послуги) має заг.-екон. призначення, виробничу та експлуатаційну спільність. М. к. забезпечує нар. г-во знаряддями праці, товарами нар. споживання, надає послуги всім виробничим галузям нар. г-ва, невиробничій сфері, населенню. Єдність цілей, засобів виробн., пропорційний розвиток галузей, функціональних, виробничих і кооперативних зв'язків визначають ефективність М. к. в системі сусп. поділу праці. До складу М. к. входять (за класифікацією Держкомстату СРСР, Держплану СРСР, Держстандарту СРСР) три великі групи галузей: *машинобудування* (16 комплексних інтегрованих галузей, 90 галузей і підгалузей), пром-сть металевих конструкцій і виробів (14 галузей), ремонт машин і устаткування (16 галузей). У М. к. УРСР зосереджено 31,4 % заг. обсягу пром. продукції, 45 % чисельності пром.-виробничого персоналу, понад 26 % пром.-виробничих осн. фондів, 15 % матеріальних затрат у пром-сті республіки. За 1986—89 виробн. продукції М. к. збільшилося на 26,0 %. М. к. виконує важливі функції в тер. організації продуктивних сил республіки, формуванні виробничо-тер. комплексів. У виробничо-тер. структурі М. к. перше місце належить Донецько-Придніпровському екон. району, на який припадає 53,3 % заг.-респ. випуску товарної продукції, на Пд.-Зх. екон. район — 34,4 %, на Південний — 12,3 %. Від розвитку М. к., який є матеріальною базою прискорення наук.-тех. прогресу в усіх галузях нар. г-ва, залежить розв'язання стратегічних завдань по перебудові виробничої і соціальної сфери на якісно новій тех. основі.

Розвиток машинобудівного комплексу в УРСР (в % до 1980).

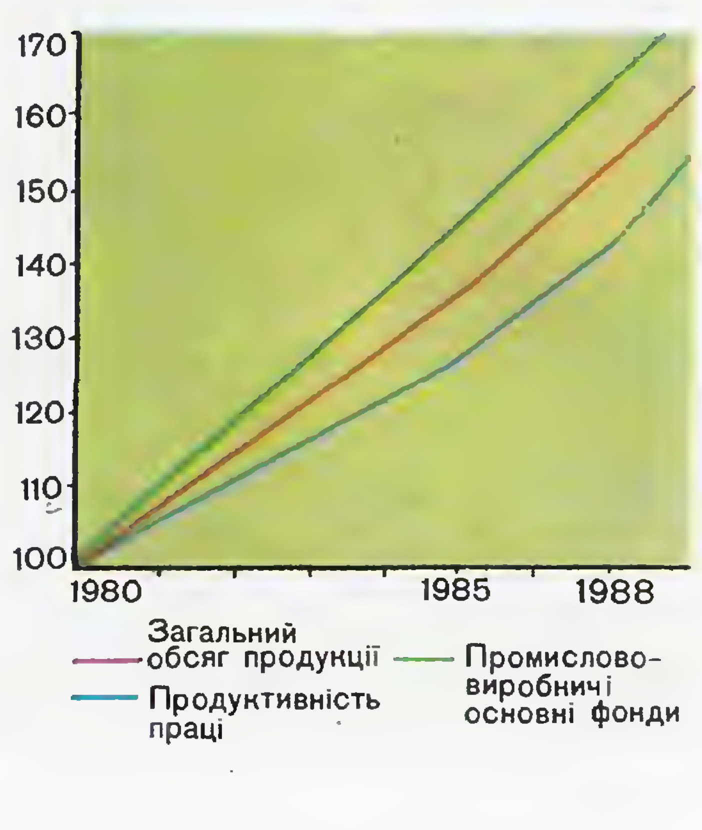

Літ.: Козуб В. М., Габ В. И. Машиностроительный комплекс Украинской ССР. К., 1981. *В. О. Демидіон.*

МАШИНОБУДУВАННЯ — провідна галузь *промисловості*, підприємства якої виробляють для всього нар. г-ва машини, устаткування, апарати, прилади, предмети нар. споживання, продукцію оборонного і космічного призначення. М. належить вирішальна роль у прискоренні наук.-тех. прогресу і розв'язанні актуальних соціально-екон. завдань. Створюючи сучас. знаряддя праці, воно забезпечує тех. переозброєння всіх галузей нар. г-ва, інтенсифікацію і підвищення ефективності сусп. виробн. М. відіграє велику роль у тер. орг-ції продуктивних сил СРСР, у т. ч. УРСР. В умовах радикальної реформи економіки зросли вимоги до прискорення темпів зростання М. на якісно новій основі, вдосконалення його виробничої і тер. структури.

М. відзначається складністю структури і великою кількістю галузей. До складу М. входить кілька десятків спеціалізованих галузей, об'єднаних спільністю технології і сировини. Кожна з них поділяється, в свою чергу, на спеціалізовані виробн. На Україні М. виникло в 1-й пол. 19 ст., коли почали створюватися підприємства фабрично-заводського типу. У 2-й пол. 19 ст.— на поч. 20 ст. набули певного розвитку с.-г., трансп., гірничо-шахтне, металург., харч., зокрема цукрове, М. За роки Рад. влади було створено нові галузі: тракторобудування, комбайнобудування, суднобудування, приладо- і верстатобудування, електротех., автомобільна, підшипникова, авіаційна, електронна пром-сть, виробн. обчислювальної техніки та ін. Обсяг виробництва продукції маш.-буд. 1986 зріс порівняно з 1940 у 82,4 раза, за період 1981—89 — більш як

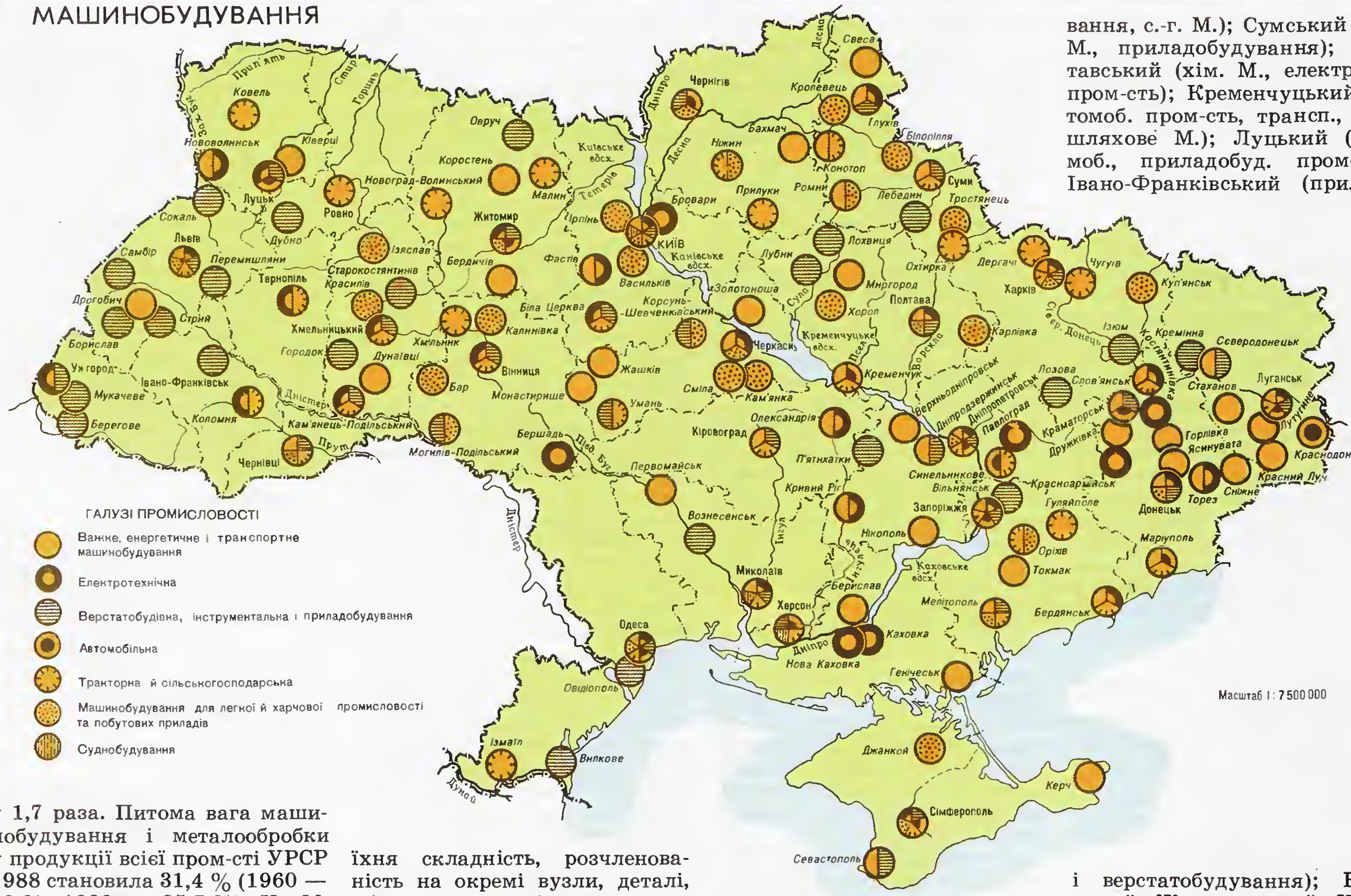

у 1,7 раза. Питома вага машинобудування і металообробки у продукції всієї пром-сті УРСР 1988 становила 31,4 % (1960 — 12 %, 1980 — 25,7 %). На М. припадає 32 % всього споживання чорних і кольорових металів у нар. г-ві республіки. В заг.-союзному поділі праці Україна виділяється металург., гірничо-шахтним, с.-г. машинобудуванням, приладо- і верстатобудуванням, електротех. пром-стю. В республіці 1988 випущено (в % до заг.-союзного виробн.) 32,6 % електродвигунів змінного струму, 24,4 % засобів обчислювальної техніки, 28 % хімічного устаткування, 23,4 % тракторів, 26 % с.-г. машин. Структура і спеціалізація М. на Україні в основному відповідають її сучасному нар.-госп. профілю і вимогам заг.-союзного тер. поділу праці. Лишається ще невисокою частка галузей М., що визначають науково-технічний прогрес. За період 1981—89 було створено 6644 зразки нових типів машин, устаткування, апаратів, приладів і засобів автоматизації (1989 — 634). Питома вага продукції, вперше освоєної в СРСР, в обсязі товарної продукції республіки 1989 становила 11,3 %. В М. 75 % продукції випускається в серійному, дрібносерійному та індивідуальному виробн. Дискретний процес виробн., велика номенклатура машин, устаткування, приладів, їхня складність, розчленованість на окремі вузли, деталі, елементи, модулі зумовлюють важливість широкої спеціалізації і кооперування виробн.

В М. функціонує бл. 550 об'єднань різного типу (1989). Тер. розміщення М. залежить від комплексу екон.-геогр. факторів: зручності екон.-геогр. положення тер. республіки; виробн. значної кількості чорних металів, металопродукції, конструкційних пластмас, композиційних матеріалів; значних пром.-виробничих фондів; наявності енерг. і трансп. бази, кваліфікованих кадрів; широких можливостей збуту продукції на внутр. і зовн. ринках; функціонування великих н.-д., проектно-конструкторських і технологічних орг-цій, що сприяє розвиткові наукомістких виробн., розробці принципово нових технологій, підвищенню якості і конкурентоспроможності продукції. Географія М. перебуває у прямій залежності від техніко-екон. специфіки виробн., насамперед від таких його особливостей, як конструктивна складність виробів, металомісткість і можливість широкого розвитку спеціалізації і кооперування. За особливостями технології ряд галузей М. тяжіє *до наук.* центрів, у яких зосереджено кваліфіковані технічні кадри. М. відіграє велику роль у тер. поділі праці й активно впливає на формування функціональної і тер. структури екон. районів. Внаслідок спеціалізації і кооперування маш.-буд. з-дів виникають умови для їхньої концентрації і створення спеціалізованих пром. районів і вузлів. Найбільші міжгалузеві маш.-буд. райони, вузли і центри, що склалися на Україні: Харківський (тракторобудування, с.-г., енерг., трансп. М., електротех. пром-сть, приладо- і верстатобудування); Київський (приладо- і верстатобудування, хім., буд.-шляхове М., виробн. устаткування для харч. пром-сті і торгівлі, товарів культур.-побут. призначення); Дніпропетровський (металург., гірничо-шахтне, хім., транспортне, с.-г. М., електротех. пром-сть); Запорізький (електротех., автомоб. промисловість); Донецький (металургійне, гірничошахтне, транспортне М., верстатобудування); Луганський (тепловозобудування, гірничошахтне М.); Львівський (приладо- і конвейєробудування, автомоб. пром-сть, с.-г. М.); Одеський (приладо- і верстатобуд., буд.-шляхове, с.-г. М.); Миколаївський (суднобудування); Херсонський (суднобудування, с.-г. М.); Сумський (хім. М., приладобудування); Полтавський (хім. М., електротех. пром-сть); Кременчуцький (автомоб. пром-сть, трансп., буд.-шляхове М.); Луцький (автомоб., приладобуд. пром-сть); Івано-Франківський (приладо- і верстатобудування); Вінницький, Житомирський, Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Сімферопольський та ін. центри. Збільшується питома вага середніх і невеликих міст — осередків М. (зокрема, в Пд.-Зх. екон. районі), мобільних, іноваційних невеликих підприємств, у т. ч. кооп. типу.

Дальший переважаючий розвиток М. здійснюється відповідно до програми його модернізації. Пріоритетними є виробн. товарів довгострокового користування, а також продукції базових галузей — верстатобудування, приладобудування, електротех. пром-стей. Значною мірою зростають капіталовкладення, понад 50 % яких спрямовується на тех. переозброєння і реконструкцію діючих підприємств, що є основою забезпечення підвищення тех. рівня і якості продукції, передусім для потреб населення, впровадження ресурсозберігаючих технологій, ефективних форм і методів галузевого і міжгалузевого (територ.) управління виробн. і соціальним розвитком М. *В. О. Демидіон.*

МАШИНОБУДУВА́ННЯ ДЛЯ ХАРЧОВО́Ї І ЛЕГКО́Ї ПРОМИСЛОВОСТІ ТА ПОБУТО́ВИХ ПРИ́ЛАДІВ — галузь *машинобудування*, підприємства

якої виробляють технологічне устаткування для цукр., хлібопекарної, м'ясо-мол., виноробної та ін. галузей харч. пром-сті, комбікормових і борошномельних підприємств, для легкої пром-сті, підприємств торгівлі і громад. харчування, побутового обслуговування, а також випускають товари культур.-побут. призначення. Обсяг виробн. устаткування для харч. і легкої пром-сті 1988 збільшився порівняно з 1985 на 12,5 %, випуск товарів культ.-побут. призначення — на 9,2 %.

Осн. фактором розміщення підприємств галузі по тер. республіки є наближення їх до споживачів. Підприємства, що виготовляють технологічне устаткування для харч. пром-сті, розташовані у великих центрах харч. пром-сті або високорозвинутого машинобудування. Найбільші з них: виробничі об'єднання Калинівське «Харчомаш» (Вінн. обл.), Смілянське машинобудівне (Черкас. обл.), Черкаське «Продмаш», Київське наук.-виробниче «Харчомаш», Полтавське «Продмаш», Красилівське «Харчомаш» (Хмельн. обл.), «Кримпродмаш», «Мелітопольпродмаш», Дніпропетровське «Елеватормлинмаш», одеські «Продмаш» і «Оріон». Підприємства по виробн. устаткування для торгівлі, громад. харчування і легкої пром-сті тяжіють до центрів машинобудування і районів використання цих машин. Найбільші з них: виробничі об'єднання «Томак» (Київ), Харківське «Кристал», «Чернівцілегмаш», Черніг. наук.-виробниче «Хімтекстильмаш», Одес. і Полтав. маш.-буд. з-ди. Виробн. товарів культур.-побут. призначення представлене виробничими об'єднаннями: Донецьким «Електропобутмаш», Київським наук.-виробничим «Електропобутприлад», Харківським «Електропобутприлад»; з-дами «Електропобутприлад», розташованими у Маріуполі, Дніпропетровську, Василькові (Київ. обл.), Києві, Львові, Тростянці (Сум. обл.). Підприємства по виробн. спеціалізованого устаткування і засобів автоматизації розміщені в Харкові і Сімферополі. Дальший розвиток галузі пов'язаний з системою заходів (у т. ч. шляхом конверсії оборонних підприємств) щодо підвищення тех. рівня виробн., якості продукції, розширення її номенклатури відповідно до потреб нар. г-ва і населення.

В. О. Демидіон.

МА́ШІВКА — селище міського типу Полтав. обл., райцентр. Розташована на р. Тагамлику (прит. Ворскли, бас. Дніпра). Залізнична ст. Тагамлик. 4,3 тис. ж. (1990). Відома з 1859, с-ще міськ. типу з 1971. Поверхня рівнинна з незначним пониженням на Пн. Пересічна т-ра січня −6,4°, липня +21,3°. Опадів 500 мм на рік. Пл. зелених насаджень 10 га. У М.— мол., хлібний, комбікормовий з-ди. Істор.-краєзнавчий музей.

МА́ШІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд.-сх. частині Полтав. обл. Утворений 1923. Пл. 0,9 тис. км^2. Нас. 24,8 тис. чол., у т. ч. міського — 4,3 тис. чол. (1990). У районі — смт *Машівка* (райцентр) та 40 сільс. населених пунктів.

Лежить в основному в межах *Полтавської рівнини*. Поверхня — низовинна плоска лесова рівнина, розчленована балками. Корисні копалини: нафта, природний газ, глини, піски. Більша частина району розташована у *Лівобережно-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −6,4°, липня +21,3°. Період з т-рою понад +10° становить бл. 165 днів. Опадів 495 мм на рік; найбільше їх у червні — липні. Пересічна висота снігового покриву 8—10 см. Міститься у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Річки — *Тагамлик* з Сухим Тагамликом та *Оріль* з *Мокрою Лип'янкою* (бас. Дніпра). Збудовано 40 ставків заг. пл. водного дзеркала 941 га. Найпоширеніші чорноземи звичайні середньогумусні (55,3 % площі району). Є також чорноземи типові середньогумусні, лучні і солонцюваті чорноземи та ін. Пл. лісів, лісових насаджень і лісосмуг 2,3 тис. га. Осн. породи — сосна і дуб, є також акація, липа, терен, шипшина, глід. У районі — пам'ятка садово-паркового мистецтва Огуївський парк (с. Огуївка).

Розвинуті нафто- і газодобувна, буд. матеріалів і харч. галузі пром-сті. Найбільші підприємства — з-д по стабілізації конденсату нафти і газу, газокомпресорна станція (поблизу с. Любимівки). С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових культур, цукр. буряків, виробн. м'яса і молока. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 75,7, у т. ч. орні землі — 67,8, сіножаті і пасовища — 7,4. Зрошується 5,2 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, гречка, цукр. буряки, соняшник, картопля, овочеві. Галузі тваринництва — скотарство, свинарство. У районі — 14 колгоспів. Залізничні станції Селещина і Тагамлик. Автомоб. шляхів 246 км, у т. ч. з твердим покриттям — 222 км. Територією району проходить траса газопроводу «Союз». У с. Дмитрівці — історичний музей, у Машівці — історико-краєзнавчий.

К. А. Маца.

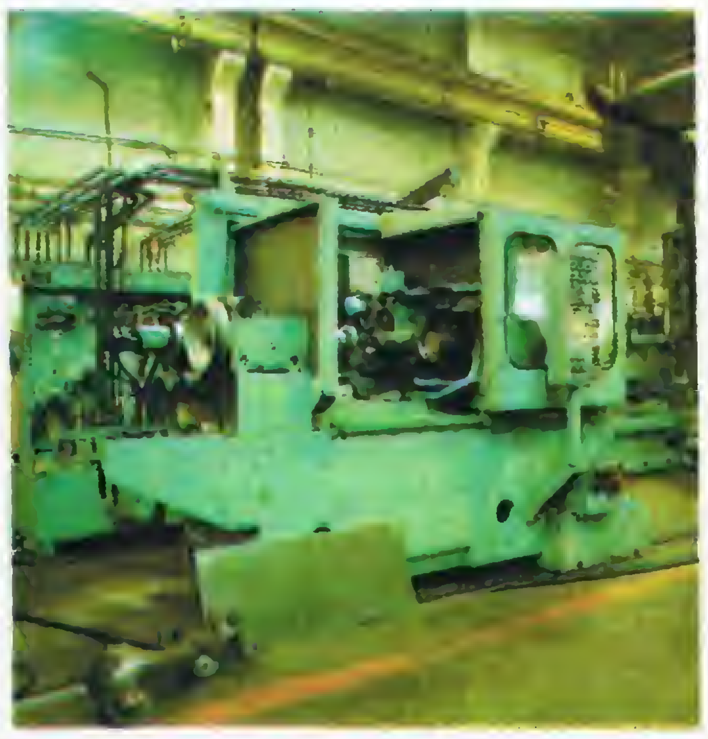

Машинобудування.
Харківський турбінний завод ім. С. М. Кірова.
На Одеському заводі радіально-свердлильних верстатів ім. В. І. Леніна.
Чорноморський суднобудівний завод у Миколаєві.

ІНТЕНСИВНІСТЬ МАЯТНИКОВИХ ТРУДОВИХ ПОЇЗДОК

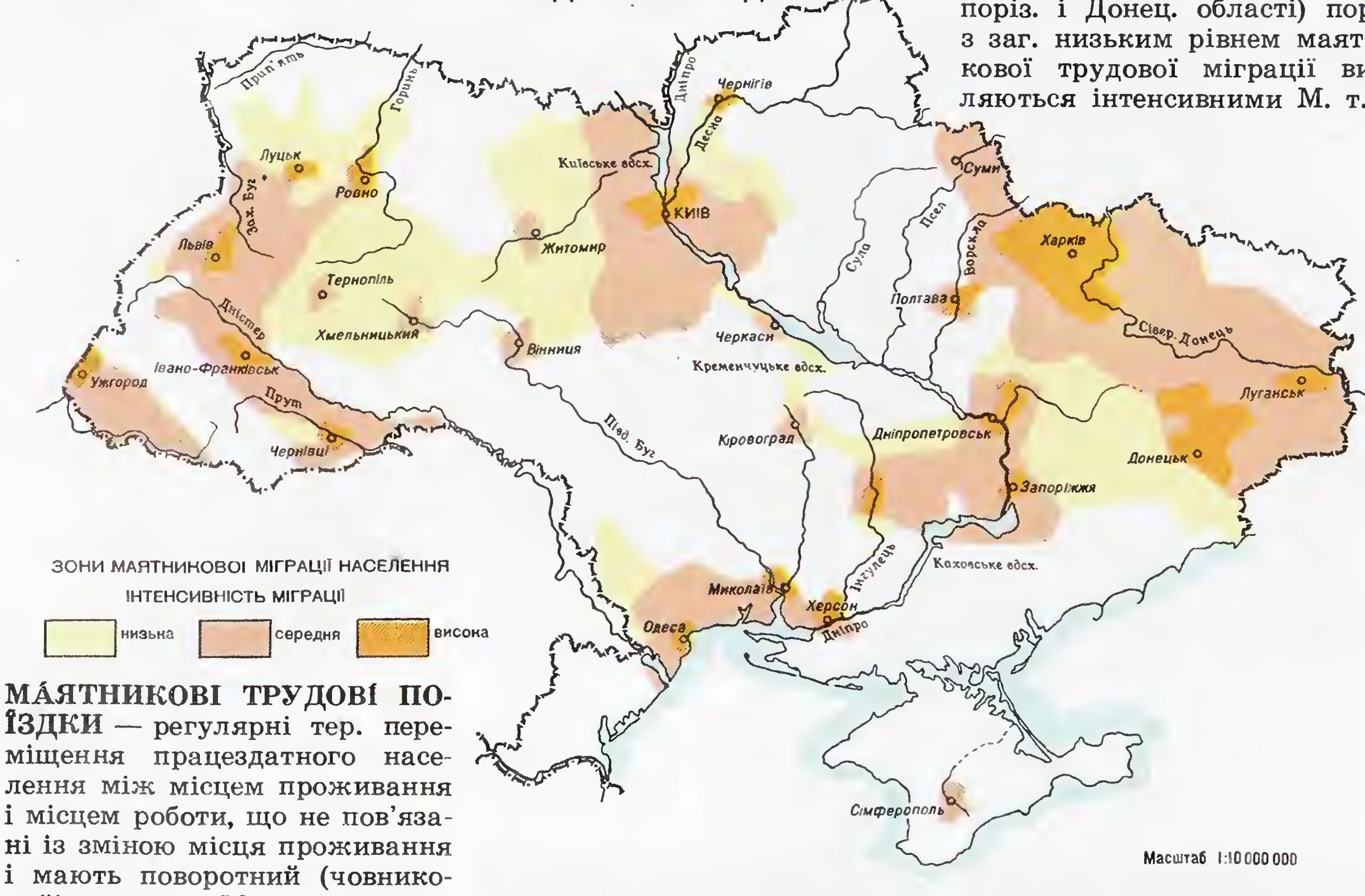

МА́ЯТНИКОВІ ТРУДОВІ ПОЇЗДКИ — регулярні тер. переміщення працездатного населення між місцем проживання і місцем роботи, що не пов'язані із зміною місця проживання і мають поворотний (човниковий) характер. М. т. п. виникли і розвиваються в умовах *урбанізації* у зв'язку з невідповідністю в розміщенні виробн. і *розселення* населення. Здійснюються М. т. п. в межах зон розвинутої трансп. мережі, де формуються зони стійкої маятникової міграції. Регулярність поїздок відповідає режиму трудової діяльності. Осн. напрями М. т. п.: з села у місто, з малого міста у велике, з великого міста у приміські поселення. Значна маятникова міграція спостерігається у міськ. агломераціях. М. т. п. бувають також у зоні трудового впливу серед. міст та між малими містами і сільс. поселеннями. На Україні найбільшими центрами притягання робочої сили з населених пунктів як всієї області, так і з районів, розташованих у сусідніх областях, є міста Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Львів, Одеса. Так, зона трудового впливу Києва поширюється майже на всю Київську та деякі райони суміжних з нею Житомир. та Черніг. областей. У М. т. п. до великих і найбільших міст республіки понад 50 % (а у високоурбанізованих районах понад 60 %) становлять жителі, які мешкають у міськ. поселеннях, до невеликих і серед. міст — в основному сільс. жителі (до 90 %). На тер. України сформувалося два великі райони інтенсивних М. т. п. Найбільш поширені М. т. п. в Донбаському районі. У цьому районі розташована одна з найбільших у республіці міська агломерація — Донецько-Макіївська. Високий рівень урбанізації (в Донец. обл. питома вага міськ. населення становить 91 %, Луганській — 87 %) та індустріалізації цього району разом з розвинутою дорожньо-трансп. мережею зумовили інтенсивне збільшення М. т. п. Другий великий район інтенсивних М. т. п. припадає на Львів., Івано-Фр. та Чернів. області. Найважливішими факторами розвитку М. т. п. у цьому районі є участь у них сільс. жителів (напр., у деяких районах Львів. обл. їх понад 95 %), висока густота сільс. і міськ. населених пунктів. У пн. частині республіки розташована Київ. міська агломерація, в межах якої відбуваються не тільки інтенсивні трудові переміщення населення між ядром агломерації і зоною трудового впливу (більш як 120 км), а й значні трудові зв'язки міст-супутників (Бровари, Фастів, Бориспіль та ін.) з сільс. адм. районами. Зони активного трудового впливу пн. центрів (Суми, Чернігів і Житомир) не дуже поширені і не перевищують 35 км. За межами цієї зони інтенсивність М. т. п. значно менша, а на відстані 60—70 км вони майже припиняються. На Пд. Зх. від Донбаського району розташовані Дніпропетровсько-Дніпродзержинська, Запоріз. і Криворізька міськ. агломерації. У М. т. п. трудящих цих районів беруть участь в основному жителі невеликих міст і селищ міськ. типу. У примор. районах Пд. республіки (Миколаїв., Херсон., Крим., Запоріз. і Донец. області) поряд з заг. низьким рівнем маятникової трудової міграції виділяються інтенсивними М. т. п. приміські зони Миколаєва, Херсона, Маріуполя, де у поїздках беруть участь жителі переважно близько розташованих сільс. поселень. Зона впливу цих міст не перевищує 25—30 км.

Літ.: Таборисская И. М. Маятниковая миграция населения. (Теория, методология, практика). М., 1979; Хорев Б. С., Лиходед В. Н. Житель села — работник города. М., 1982; Питюренко Е. И. Системы расселения и территориальная организация народного хозяйства. К., 1983.

С. І. Бандур, Е. М. Лібанова.

МАЯ́ЦЬКА ДА́ЧА — бот. пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташована у Слов'янському р-ні Донец. обл. Перебуває у віданні Слов'янського лісгоспзагу. Пл. 18 га. Охороняється грабова діброва з домішкою ясена, клена гостролистого, клена польового, липи; у підліску — бруслина бородавчаста, ліщина, свидина. Дерева граба зростають поодиноко; це сх. його місцезростання на Україні за межами осн. ареалу (вважається для Донецького кряжа реліктом міжльодовикового періоду).

Літ.: Заповедная природа Донбасса. Путеводитель. Донецк, 1987.

С. П. Попов.

МАЯ́ЦЬКЕ О́ЗЕРО — озеро у Чорноморському р-ні Крим. обл., на Тарханкутському п-ові. Від Чорного м. відокремлюється вузьким (до 25 м) пересипом, вис. якого до 2 м. Довж. 0,4 км, шир. до 0,3 км, пл. 0,1 км^2, глиб. до 0,6 м. Улоговина неправильної округлої форми. Живиться за рахунок фільтрації мор. вод. На дні — шар глеюватого вапнякового мулу світло-сірого кольору з домішками вапняку і черепашки (товщина до 1,5 м, запаси 13 тис. м^3). Солоність води понад 60 ‰. У посушливі періоди М. о. пересихає.

А. М. Оліферов.

МА́ЯЧКА — річка в Олександрівському і Слов'янському р-нах Донец. обл., ліва прит. *Казенного Торця* (бас. Сіверського Дінця). Довж. 39 км, пл. бас. 297 км^2. Бере початок поблизу с. Староварварівки. Долина переважно трапецієвидна, асиметрична, з схилами, розчленованими балками і ярами. Шир. долини до 2,5 км, глиб. до 40 м. Пересічна шир. заплави 200—300 м. Річище звивисте, у серед. течії шир. його 8—10 м, нижче досягає 20—30 м. Похил річки 1,6 м/км. Живиться сніговими та підземними водами. Замерзає у серед. грудня, скресає у серед. березня. Стік річки зарегульований трьома водосховищами, а також системою ставків (бл. 35), які використовуються гол. чин. для рибництва. Вода річки та штучних водойм — джерело водопостачання нас. пунктів (зокрема, м. Краматорська) та зрошування с.-г. угідь. На берегах водосховищ — місця відпочинку. При впадінні М. у Казенний Торець — м. Краматорськ.

Є. С. Святицька.

МЕА́НДРИ [від грец. Μαίανδρος — Меандр (давня назва сильно

Схема розвитку меандр:
П — первинні звивини;
А — відмілини;
Б — меандрові шпори.

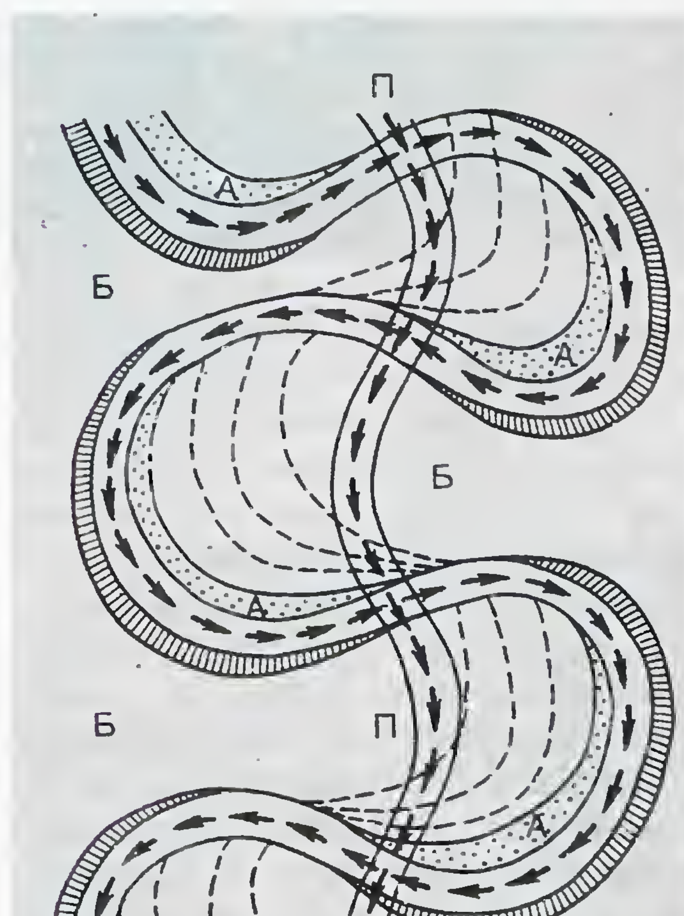

звивистої р. Великого Мендересу в Малій Азії)] — коліноподібні вигини *річища* рівнинної річки, радіус кривизни яких визначається водністю та швидкістю течії водного потоку. Виникають внаслідок бокової ерозії. В утворенні М. беруть участь ті струмини циркуляційної течії, які не збігаються з напрямом осн. руслового потоку. Поверхневі струмини спрямовані до ввігнутого берега, поступово збільшуючи його розмив, а донні, насичені наносами,— до випуклого, де внаслідок зменшення швидкості течії відбувається відкладання продуктів розмиву. Ввігнутий берег М. переважно крутий, а випуклий — пологий. Поступово М. перетворюється на петлеподібну звивину, яку річка може прорвати в найзвуженішій частині (шийці), прокладаючи новий, коротший шлях. У залишеному потоком річищі утворюється *стариця*. Розрізняють М. врізані (вимушені) і вільні. Врізані М. заглиблені у первинну поверхню і обмежені вигинами корінних берегів долини. Вільні М. слабо заглиблені в поверхню заплави, оточені невисокими берегами і можуть легко зміщуватися в межах днища долини. За формою М. поділяють на сегментні, синусоїдальні, сундучні, омеговидні, завалені та складні. На тер. України М. спостерігаються на багатьох річках рівнинної частини, зокрема в заплавах Дніпра і його приток, Десни, Дністра, Сіверського Дінця, Кальміусу.

І. П. Ковальчук.

МЕ́БЛЕВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ (від франц. meuble — рухомий; меблі) — галузь деревообробної промисловості, підприємства якої виготовляють меблі для житлових, культур.-побут., адм. та ін. громадських приміщень; складова частина *лісопромислового комплексу*. В заг. випуску пром. продукції деревообробної пром-сті УРСР частка М. п. становить понад 60 %. На Україні до Великої Жовтн. соціалістич. революції, крім кустарних підприємств, діяли невеликі меблеві ф-ки в Києві, Одесі, Харкові, Житомирі. Сучас. М. п. України тяжіє до районів зосередження сировини і трудових ресурсів та споживання продукції. У М. п. республіки діє (1989) 200 спеціалізованих підприємств. Значно розвинулася галузь майже в усіх областях Пд.-Зх. екон. району, частка якого у заг.-респ. виробн. меблів становить 65 %, у заг.-респ. споживанні — 44,1 %. Висока концентрація виробн. меблів у

Виробництво меблів в УРСР (тис. шт.)

Вид меблів	1970	1980	1989
Столи	2889	3718	4375
Стільці та крісла	10331	9697	8501
Шафи	1138	1942	2859
Дивани, кушетки і тахти	195	90	53
Дивани-ліжка	846	1064	1158

Закарп., Івано-Фр., Чернів. областях, які виготовляють 26 % заг.-респ. кількості меблів, бл. 60 % з яких надходить за межі цих областей. Частка Донецько-Придніпровського екон. району у заг.-респ. виробн. меблів становить 27,7 %, а в заг.-респ. споживанні — 42,2 %. М. п. тут розвинута слабо, особливо у густозаселених областях — Донец., Луганської, Харків., Полтавській. У Пд. екон. районі виготовляють лише 7,3 % заг.-респ. кількості меблів, а споживають 13,7 % від заг.-респ. обсягу. Осередками меблевого виробн. тут є обл. центри. Найбільші підприємства М. п. в УРСР: Свалявський, Хустський (обидва — у Закарп. обл.), Болехівський і Брошнівський (обидва в Івано-Фр. обл.) лісокомбінати,Тересвянський (Закарп. обл.)., Чернівецький, Броварський (Київ. обл.) деревообробні комбінати, дніпроп. «Дніпромеблі», львів. «Карпати», Івано-Фр., Чернів., Запоріз. меблеві ф-ки, Мукачівський, Берегівський (обидва — у Закарп. обл.), Прикарпатський, Снятинський (Івано-Фр. обл.), Вінн., Дніпроп., Кіровоградський, Дрогобицький (Львів. обл.), Сум. меблеві комбінати. На Україні 1988 вироблено меблів на суму 1675,5 млн. крб. (1970— 637,2 млн. крб.).

М. п. республіки постачає свою продукцію в ін. райони СРСР, а також у зарубіжні країни.

Осн. напрямами тех. прогресу в галузі є дальша концентрація і спеціалізація виробн., прискорений розвиток меблевого виробн. у сх. високоурбанізованих областях республіки, застосування нових ефективних замінників деревини і нових конструкцій меблевих виробів, впровадження ресурсозберігаючих і безвідходних технологій.

М. А. Гонтар.

МЕГАНО́М — мис на Сх. *Південного берега Криму*, на Пд. Сх. від м. *Судака*. Являє собою пд. окраїну широкого гірського виступу, над яким підноситься гора тієї ж назви заввишки 356 м з стрімкими скелястими схилами. Кам'яні осипища та розсипи. Уздовж узбережжя — брилові навали. Напівпустельна, сухостепова рослинність. У 1895 встановлено маяк.

Ю. Ф. Безруков.

МЕДВЕ́ДІВСЬКЕ ГАЗОКОНДЕНСА́ТНЕ РОДО́ВИЩЕ — родовище в Кегичівському р-ні Харків. обл., у пд.-зх. частині *Дніпровсько-Донецької нафтогазоносної області*. Осн. поклади газу і газоконденсату пов'язані з пісковиками нижньопермського та верхньокам'яновугільного віку на глиб. 3860 м. Вміст конденсату в 1 $м^3$ газу — 18—33 г, густина 0,77— 0,79 кг/$м^3$. Відносна густина газу за повітрям 0,61—0,62 кг/$м^3$; за хім. складом газ переважно метановий (90— 92 %); важких вуглеводнів 6— 8 %; нижча теплотворна здатність 35,5—35,7 МДж/$м^3$. Родовище відкрито 1969, експлуатується з 1978. Посідає 4-е місце за видобутком газу в УРСР. Газ подається до газопроводу Шебелинка — Київ.

В. В. Крот.

МЕДЕ́НИЧІ (1946—89 — Медениця) — селище міського типу Дрогобицького району Львівської обл. Розташовані за 20 км від залізнич. ст. Дрогобич. 3,6 тис. ж. (1990). Відомі з 1395, с-ще міськ. типу з 1940. Пересічна т-ра січня —4,3°, липня +18,2°. Опадів 737 мм на рік. Пл. зелених насаджень 113 га. Хлібокомбінат, комбікормовий з-д, хім. цех Дрогобицького з-ду побут. хімії. Профес.-тех. училище.

МЕДЖИ́БІЖ, Межибіж — селище міського типу Летичівського р-ну Хмельн. обл. Розташований при впадінні р. Бужка в *Південний Буг*, за 20 км від залізнич. ст. Деражня. 2,0 тис. ж. (1990). Вперше згадується в Іпатіївському літопису 1146, с-ще міськ. типу з 1924. Поверхня горбиста. Пересічна т-ра січня —5,4°, липня +18,4°. Опадів 572 мм на рік. Пл. зелених насаджень 56 га. На околиці М.— гідролог. заказник Безодня (місц. значення). Плодоконсервний з-д, рибокомбінат, цех Летичівської швейної ф-ки. Істор.-етнографічний музей.

Об'єкти туризму — пам'ятки архітектури: замок, 14—16, 19 ст.; палац, 16 ст.; Троїцький костьол (руїни), 1632.

Літ.: Пінчак М. В. Меджибіж та його скарби. Путівник. Львів, 1982.

МЕ́ДИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНЕ КАРТОГРАФУВА́ННЯ — 1) Галузь тематичної *картографії*, що займається створенням *карт медико-географічних*. В УРСР розвивається з поч. 60-х рр. 20 ст.; створено такі відгалуження М.-г. к.: картографування злоякісних новоутворень, серцево-судинних захворювань, найнебезпечніших інфекційних хвороб. 2) Один з методів галузей наук, які досліджують вплив *навколишнього середовища* на організм людини. Передбачає використання мед.-геогр. карт з метою вивчення просторових закономірностей прояву та поширення хвороб і їх залежності від факторів навколишнього середовища і для розробки заходів щодо охорони здоров'я населення.

Питання М.-г. к. в УРСР розробляють гол. чин у *Географії відділенні* Ін-ту геофізики АН УРСР.

В. О. Шевченко.

МЕ́ДИКО - ГЕОГРАФІ́ЧНЕ КРАЇНОЗНА́ВСТВО — галузь знань про мед.-геогр. особливості територій, стан здоров'я населення та організацію його охорони у країнах або регіонах. Завданням М.-г. к. є вивчення захворюваності й смертності населення від різних хвороб у зв'язку з природними та соціально-екон. факторами. Осн. методи М.-г. к.— мед.-геогр. обстеження певної території, а також порівняльно-істор.-географічний та *картографічний метод досліджень*. Важливими країнознавчими матеріалами є мед.-геогр. атласи країн або регіонів світу. Дані М.-г. к. використовує Всесвітня організація охорони здоров'я з метою запобігання або усунення глобального поширення найнебезпечніших хвороб.

Фундаментальні дослідження з М.-г. к. регіонів України почато в 60-х рр. 19 ст. (мед.-геогр. описи губерній та окремих повітів). Заг. дані про розвиток охорони здоров'я областей республіки подаються в щорічнику «Народне господарство Української РСР». Важливу частину країнознавчої інформації містять *карти медико-географічні*.

Г. О. Пархоменко.

МЕ́ДИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ — система підходів і методів дослідження природних, екон.-геогр. та мед.-санітарних умов конкретного регіону, що впливають на виникнення і поширення різних хвороб людини, з метою розробки та проведення профілактичних і лік. заходів. Вплив цих умов буває позитивним (стимулятори здоров'я людини) або негативним (передумови різних недугів). Для М.-г. а. використовують методи геогр., мед., математичних та ін. наук. М.-г. а. полягає у вивченні кількісних і якісних характеристик просторового поширення хвороб і різних факторів *навколишнього середовища*, у т. ч. хім. і радіаційного забруднення, які впливають на їх виникнення і поши-

рення; форм і величини регіональних зв'язків між досліджуваними явищами; ступеня впливу окремих факторів навколишнього середовища на виникнення різних недугів і визначення гол. факторів, обмеження дії яких може забезпечити певний рівень здоров'я населення; комплексного впливу гол. геогр. передумов на регіональні особливості виникнення окремих хвороб. В УРСР здійснюється М.-г. а. поширення осн. інфекційних і соматичних захворювань. Питання М.-г. а. в республіці досліджуються гол. чин. у Київ. мед. ін-ті, Київ. н.-д. ін-ті загальної та комунальної гігієни. *Географії відділенні* Ін-ту геофізики АН УРСР, Київ. ін-ті удосконалення лікарів.

В. А. Барановський.

МЕДИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ПРОГНОЗ — науково обгрунтоване передбачення ймовірного рівня здоров'я населення конкретного регіону на певний проміжок часу з визначенням факторів *навколишнього середовища*, що зумовлюють цей рівень. Найпоширеніші методи М.-г. п. — картографічне та матем. моделювання. М.-г. п. базується на визначенні осн. аномальних закономірностей впливу геогр. факторів на виникнення та поширення різних хвороб людини. Розрізняють пошуковий, програмний та організаційний М.-г. п. Приклад пошукового М.-г. п.— прогноз хвороб серцево-судинної системи мед. закладами М-ва охорони здоров'я УРСР (зокрема, Ін-том удосконалення лікарів) і Географії відділенням Ін-ту геофізики АН УРСР. Програмний та організаційний М.-г. п. становлять основу програми профілактичних, лік. і природоохоронних заходів, що обмежують негативний вплив факторів навколишнього середовища на здоров'я людей. М.-г. п. на тер. республіки виконується відповідно до Комплексної програми наук.-тех. прогресу та його соціально-екон. наслідків на 1991—2010. *В. А. Барановський.*

МЕДИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ — вид прикладних досліджень, спрямованих на визначення просторово-диференційованої системи зв'язків між здоров'ям населення та *навколишнім середовищем.* Ці зв'язки встановлюються за допомогою методів *медичної географії*, зокрема, *медико-географічного аналізу, медико-географічного картографування,* медико-географічного моделювання та районування. Осн. наук. напрями М.-г. д. у республіці: медико-географічна оцінка природних і соціально-екон. факторів певних регіонів, *медичне ландшафтознавство, нозогеографія, медико-географічний прогноз, медико-географічне країнознавство* та ін.

В УРСР проблеми М.-г. д. вивчають гол. чин. у *Географії відділенні* Ін-ту геофізики АН УРСР, Ін-ті удосконалення лікарів М-ва охорони здоров'я УРСР. *В. А. Барановський.*

МЕДИКО-ГЕОГРАФІЧНІ КЛАСИФІКАЦІЇ ПОГОДИ — різновид прикладних класифікацій погоди, що здійснюються з метою мед. оцінки самопочуття людини, викликаного геліометеотропними реакціями, зокрема пов'язаними з несприятливими погодними умовами. Базуються на аналізі абс. значень градієнтів часових змін метеоролог. і геліогеофіз. (пов'язаних з впливом сонячної активності) характеристик погоди та синоптичних ситуацій в цілому. При цьому, крім метеоролог. показників, враховують вагову концентрацію кисню в повітрі, параметри електричного та магнітного полів Землі, сонячної активності, секторної структури міжпланетного магнітного поля та ін. біологічно активних елементів погодного комплексу. Для кліматич. умов УРСР прикладне значення мають мед. класифікації та індекси, запропоновані Г. П. Федоровим (1956), І. І. Григор'євим (1974), В. Ф. Овчаровою (1974), В. Г. Бокшею і Б. В. Богуцьким (1980) та ін. Стосовно центр., пн. і деяких ін. областей республіки запропоновані критерії та оцінки погоди можна систематизувати в М.-г. к. п., що передбачає виділення трьох осн. її типів: сприятливого (I), помірно несприятливого (II) і несприятливого (III). Ступінь можливого несприятливого впливу погоди залежить гол. чин. від характеру *циркуляції атмосфери*, переміщення погодних фронтів, флуктуації сонячної активності та геомагнітного поля, відхилення їх від місц. кліматологічної норми для даного місяця або декади. Несприятлива погода III типу характеризується швидкою зміною *повітряних мас*, активною фронтальною (див. *Атмосферний фронт*) діяльністю, градієнтом атм. тиску понад 3 гПА за три години, міждобовою зміною середньодобової т-ри більш як на 5°, зниженням абс. концентрації кисню до 270 г/м^3 і нижче, істотними коливаннями параметрів геомагнітного поля (більш як на 50 % порівняно з попередньою добою), збільшенням сонячної активності, що перевищує 25 % від пересічного значення за 30 попередніх діб, та ін. У зв'язку з різноманітністю природних умов тер. України при практичному використанні М.-г. к. п. доцільно корегувати їх відповідно до заг. оцінки погодної ситуації, враховуючи кліматич. особливості конкретної місцевості. Звичайно, на сучас. рівні використання результатів метеорологіч. досліджень для медико-геогр. цілей не можливе без інформації про забруднення атмосфери внаслідок госп. діяльності людини з врахуванням погодно-кліматичних характеристик.

Літ.: Бокша В. Г., Богуцкий Б. В. Медицинская климатология и климатотерапия. К., 1980; Никберг И. И., Ревуцкий Е. Л., Сакали Л. И. Гелиометеотропные реакции человека. К., 1986.

І. І. Нікберг.

МЕДИЧНА ГЕОГРАФІЯ — галузь науки, що сформувалася на межі медицини та *географії* і вивчає вплив природних умов та соціально-екон. факторів на здоров'я населення. М. г. досліджує також закономірності поширення хвороб населення *(нозоареали)* у зв'язку з природними умовами. Осн. розділами М. г. є географія неінфекційних хвороб і географія інфекційних хвороб. М. г. тісно пов'язана з біологією, *зоогеографією, екологією,* кліматологічною географією та ін. З метою вивчення медико-геогр. особливостей територій використовують комплекс медико-біол., санітарно-гігієнічних, хім. та ін. методів. Осн. методи М. г.— *медико-географічне картографування,* медико-геогр. районування та математичне моделювання (див. *Математичні методи* в географії). Поняття «медична географія» вперше запровадив у 17 ст. італ. вчений Б. Рамацціні. В Росії перші медико-геогр. описи належать М. В. Ломоносову. З 2-ї пол. 19 ст. М. г. починає інтенсивно розвиватися завдяки працям М. І. Торопова, С. П. Ловцова, Е. Ікавітца, у т. ч. й укр. вчених — Н. Євфанова, В. А. Франковського, В. Ф. Столярова, О. В. Корчак-Чепурківського та П. М. Діатроптова. Важливе значення для становлення М. г. як галузі науки мало вчення про природну вогнищевість інфекцій, обгрунтоване Є. Н. *Павловським* і Д. К. Заболотним. Сучас. етап розвитку М. г. характеризується переходом від картографування окремих ареалів до розробки комплексних атласів. Важливий напрям М. г.— розробка *медико-географічних прогнозів* та планування на певній території конкретних лікувальних і профілактичних заходів щодо оздоровлення населення, у т. ч. і з рекреаційною (див. *Рекреація*) метою.

Дослідження з М. г. у республіці проводять у *Географії відділенні* Ін-ту геофізики АН УРСР та мед. інститутах республіки.

Літ.: Павловский Е. Н. О принципах изучения географии природно-очаговых и паразитарных болезней. В кн.: Материалы ко 2-му съезду ГО СССР. М., 1954; Шошин А. А. Основы медицинской географии. М.— Л., 1962; Райх Е. Л. Моделирование в медицинской географии. М., 1984.

К. М. Синяк.

МЕДИЧНА І МІКРОБІОЛОГІЧНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь пром-сті, підприємства якої виробляють продукцію мед. та мікробіол. призначення. Осн. її види: лікар. засоби, перев'язувальні та шовні матеріали, кормовий білок, кормові антибіотики, ферменти, ферментні препарати, амінокислоти. До складу галузі входять: хіміко-фарм. та мікробіол. пром-сть, пром-сть по виробн. мед. виробів із скла, фарфору і пластмас, виробів для пакування і фасування лікар. засобів. Асортимент продукції галузі налічує бл. 2 тис. найменувань. Україна випускає 33 % заг.-союзного виробн. мед. та мікробіол. виробів.

Виготовлення лікар. засобів нар. лікарями з природної сировини відоме ще за часів Київ. Русі. Перші спеціалізовані підприємства по виготовленню лікар. засобів на Україні було споруджено в Києві (1881), Миколаєві (1894), Харкові (1907), Одесі (1911), Кременчуці (1912). На базі Верхньодніпровського дослідного підприємства вперше було створено виробн. кормових дріжджів (1936). Значного розвитку набула галузь у 50—60-х рр. 20 ст. Осн. постачальниками сировини для виробн. лікар. засобів є підприємства хім. пром-сті. Частину субстанцій виготовляють на хім.-фарм. підприємствах. Сировинною базою для виробн. кормового білка є відходи спиртового виробн., с.-г. рослин, деревини, парафіни нафти та ін. В Житомир., Львів., Хмельн., Крим., Полтав. і Терноп. областях функціонують 10 спеціалізованих радгоспів по виробн. лікар. рослинної сировини і дві зональні станції Всесоюзного н.-д. ін-ту лікар. рослин, звідки лікар. рослинна сировина надходить до спеціалізованих підприємств по її переробці. В географії М. і м. п. провідне місце належить Південно-Західному екон. р-ну, в областях якого виробляється 57 % мед. і мікробіологічної продукції, в Донецько-Придніпровському екон. р-ні — 31 %,

решта в Південному екон. р-ні. В 1989 діяло 13 виробничих об'єднань і 19 з-дів по виробн. лікар. засобів і бактеріальних препаратів. Найбільші з них: науково-виробничі об'єднання «Укрмедбіопром», «Укрбіохімпрепарат», виробниче хім.-фарм. об'єднання «Дарниця», виробниче об'єднання «Медапаратура» (всі — в Києві), науково-виробничі об'єднання «Здоров'я» (Харків), «РЕМА» (Львів), хім.-фарм. ім. 60-річчя СРСР (Одеса), «Львівфарм», «Полтавмедскло», «Лубнихімфарм» (Полтав. обл.), «ЕНЗІМ» (Ладижин, Вінн. обл.), Житомир. з-д по переробці лікар. рослинної сировини, Одес. вітамінний з-д, Дніпроп. хім.-фарм. з-д, Харків. ендокринний з-д та ін. Крім того, більш як на 70 підприємствах ін. галузей пром-сті діють цехи та дільниці по виробн. мед. продукції. Осн. частина продукції М. і м. п. споживається в УРСР, решта вивозиться в ін. союзні республіки. *І. М. Волянський.*

МЕДИЧНА КЛІМАТОЛОГІЯ, біокліматологія людини — розділ *біокліматології*, що вивчає вплив кліматичних і погодних факторів на організм людини та методи використання їх з лік.-профілактичною метою. Розділами М. к. є к л і м а т о ф і з і о л о г і я, яка досліджує вплив на організм людини кліматичних і погодних факторів у звичних і незвичних *(акліматизація)* для людини умовах, а також вплив циклічних змін *погоди* на біол. ритми; к л і м а т о п а т о л о г і я, що вивчає зв'язок патологічних реакцій організму з погодно-кліматичними факторами, особливо екстремальними (полярні й високогірні райони, аридна зона тощо); к л і м а т о т е р а п і я і к л і м а т о п р о ф і л а к т и к а, завданням яких є вивчення можливості застосування кліматичних факторів для лікування і профілактики захворювань. М. к. користується методами досліджень заг. *метеорології, кліматології*, біології, медицини та ін. наук. Відомості про вплив погоди і *клімату* на здоров'я і самопочуття людини накопичувалися з давніх часів. Засновником М. к. в СРСР є професор П. Г. Мезерницький (1878—1943). Інтенсивний розвиток М. к. в СРСР припадає на 20-і рр. 20 ст., що пов'язано з освоєнням нових територій, *міграцією населення* та розвитком *курортів*. Дослідження в галузі М. к. спрямовані на вивчення місцевих кліматич. умов як природного оздоровчого фактора, питань *адаптації* і акліматизації. Виявлено залежність розвитку окремих захворювань і *патологічних реакцій* (інфаркту міокарда, інсульту, гіпертонічного кризу та ін.) від особливостей погодно-кліматичних факторів, зокрема від електромагнітних збурень в атмосфері; встановлено сезонний характер певних захворювань. З метою своєчасної профілактики загострення і ускладнення захворювань здійснюють медичне прогнозування погоди. В СРСР розроблено *кліматичне районування* з рекомендаціями щодо проектування міст, розвитку курортів тощо, обгрунтовано методики кліматотерапії і кліматопрофілактики. Проблеми М. к. розробляють ін-ти курортології і фізіотерапії (зокрема, у Москві, П'ятигорську, Сочі, Тбілісі, Владивостоці), у т. ч. на Україні — в Ялтинському н.-д. ін-ті фіз. методів лікування і мед. кліматології ім. І. М. Сєченова, в Одес. ін-ті курортології і фізіотерапії, на кафедрах мед. ін-тів республіки, в Укр. регіональному н.-д. гідрометеоролог. ін-ті (Київ).

Літ.: Мезерницкий П. Г. Медицинская метеорология. Ялта, 1937; Чубинский С. М. Биоклиматология. М., 1965; Бокша В. Г., Богуцкий Б. В. Медицинская климатология и климатотерапия. К., 1980; Воронин Н. М. Основы медицинской и биологической климатологии. М., 1981. *В. Г. Бокша.*

МЕДИЧНЕ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО — галузь *медичної географії*, що вивчає вплив *природно-територіальних комплексів* на здоров'я населення. Спрямоване на виявлення сприятливого або несприятливого впливу певної місцевості на людину, причин виникнення хвороб, передумов формування їх (чи згасання) під дією антропогенних факторів — *меліорації*, розробки корисних копалин, буд-ва тощо. Найважливішим завданням М. л. є виділення місцевостей зі значним рівнем захворюваності людей, домашніх, свійських і диких тварин, рослин. Дослідження з М. л. у республіці проводять гол. чин. у Чернів. ун-ті, Київ. і Полт. мед. ін-тах. Київ. ін-ті удосконалення лікарів М-ва охорони здоров'я УРСР і *Географії відділенні* Ін-ту геофізики АН УРСР. *Л. М. Пухтєєва.*

МЕДОБОРСЬКИЙ ЗАКАЗНИК — геол. заказник респ. значення (з 1982). Розташований у Гусятинському і Підволочиському р-нах Терноп. обл. Перебуває у віданні Тернопільського та Чортківського лісгоспзагів. Пл. 8701 га. Охороняється ділянка *Товтр* з мальовничими ущелинами і скелями. Являє собою витягнуте з Пн. на Пд. Сх. горбисте пасмо завширшки до 15 км; абс. висота 350—430 м. У багатому флористичному складі М. з. налічується понад 1000 видів вищих рослин, у т. ч. бл. 150 рідкісних, ендемічних і реліктових. Деревна рослинність представлена дубово-грабовими лісами з домішкою дуба скельного, ясена, бука, клена, липи, яблуні лісової, груші звичайної. З чагарників поширені різні види дерену, шипшини, глоду, з рідкісних — зіноватъ Блоцького та зіноватъ Пачоського. У трав'яно-чагарничковому покриві зростають горицвіт весняний, кадило сарматське, герань темна, цибуля подільська, ясенець білий, юринея вапнякова, а також шиверекія подільська, лілія лісова, скополія карніолійська, цибуля ведмежа, черевички зозулині, любка зеленоцвіта і любка дволиста, занесені до Червоної книги УРСР. Багатий тваринний світ: козуля, лось, олень, лисиця, заєць, куниця, борсук та ін. На території М. з. бере початок кілька річок, є озера. Має грунтозахисне, водоохоронне та естетичне значення. У 1990 на базі М. з. утворено заповідник Медобори. *М. П. Чайковський.*

Медоборський заказник.

МЕДОВА — карстова печера в *Гірсько-Кримській карстовій області*, на Ай-Петринській яйлі. Протяжність 250 м. Утворена в грубошаруватих вапняках верхньоюрського віку. Вхід — на стрімкому пд. обриві, нижче розташована 30-метрова шахта, одна стінка якої зрізана. Головна галерея має вис. 15—18 м, шир. до 10 м; на відстані до 40 м від входу на дні — жорства вапняку, що свідчить про активні термогравітаційні процеси. В кінці галерея розгалужується на два поверхи. Вони вузькими щілинами сполучаються з галереєю шахти Дружба, входом до якої на горизонтальній поверхні яйли є провал склепіння.

Через цю систему відбувалося розвантаження підземних вод карстового масиву. Досліджена 1962 *Комплексною карстовою експедицією.*

В. М. Дублянський.

МЕЖА́ МІ́СТА — зовн. межа земель міста, яка відділяє їх від ін. земель *єдиного державного земельного фонду* (лісопаркової зони, с.-г. земель тощо) і визначає місцерозташування та розміри міста. Встановлюється на основі ген. плану або тех.-екон. основ розвитку міста. На Україні М. м. затверджує і змінює Президія Верховної Ради УРСР за поданням виконавчого комітету відповідної обл. Ради нар. депутатів. До тер. міста належать землі міської забудови, заг. користування, с.-г. використання та ін. угіддя, зайняті міськ. лісами, землі залізнич., повітр., водн. і трубопровід. транспорту, гірничої пром-сті тощо. М. м. змінюється у таких випадках: корегування ген. плану розвитку і забудови міста, включення до складу міста приміських населених пунктів, надання для потреб міста зем. ділянок за встановленою М. м. Приміські землі, які передбачено ген. планом передати місту, але ще не включено до його складу, закріплюються за ним як резервні. Землекористувачі мають право користуватися цими зем. ділянками до вилучення їх у встановленому законом порядку. Осн. напрями використання земель у М. м. визначаються його ген. планом. Всі землі в М. м. перебувають у віданні місц. Рад нар. депутатів.

Є. Є. Клюшниченко.

МЕ́ЖЕНЬ — фаза водного режиму річок, яка характеризується малою водністю внаслідок зменшення притоку води з *водозбору.* В цей період переважає *підземне живлення.* Розрізняють літню (або літньо-осінню) і зимову М. До л і т н ь о ї М. відносять період від кін. *повені* до поч. осінніх *паводків,* при відсутності їх — до поч. зимового періоду. До з и м о в о ї М. відносять період від поч. льодових явищ на річках до поч. повені. Може перериватися дощовими паводками. Умовно М. вважається тривалою, якщо вона спостерігається понад 30 діб, і короткою — від 10 до 30 діб. На річках України М. буває у червні — листопаді (літньо-осіння) та у грудні (зимова). Літньо-осінню М. іноді поділяють на літню і осінню залежно від співвідношення підземного та поверхневого живлення. Зниження меженного стоку і збільшення тривалості меженного періоду відбувається з Пн. та Пн. Зх. на Пд. Сх. Пересічна тривалість літньо-осінньої М. 120—170 днів (найбільша — до 220 днів), зимової — 60—80 днів. Дані про величину меженного стоку і тривалість М. використовують при гідролог. та водногосп. розрахунках. Див. також *Мінімальний стік.*

М. М. Паламарчук.

МЕЖІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у сх. частині Дніпроп. обл. Утв. 1923. Пл. 1,25 тис. км^2. Нас. 30,9 тис. чол., у т. ч. міського — 10,3 тис. (1990). У М.

МЕЖІВСЬКИЙ РАЙОН

ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

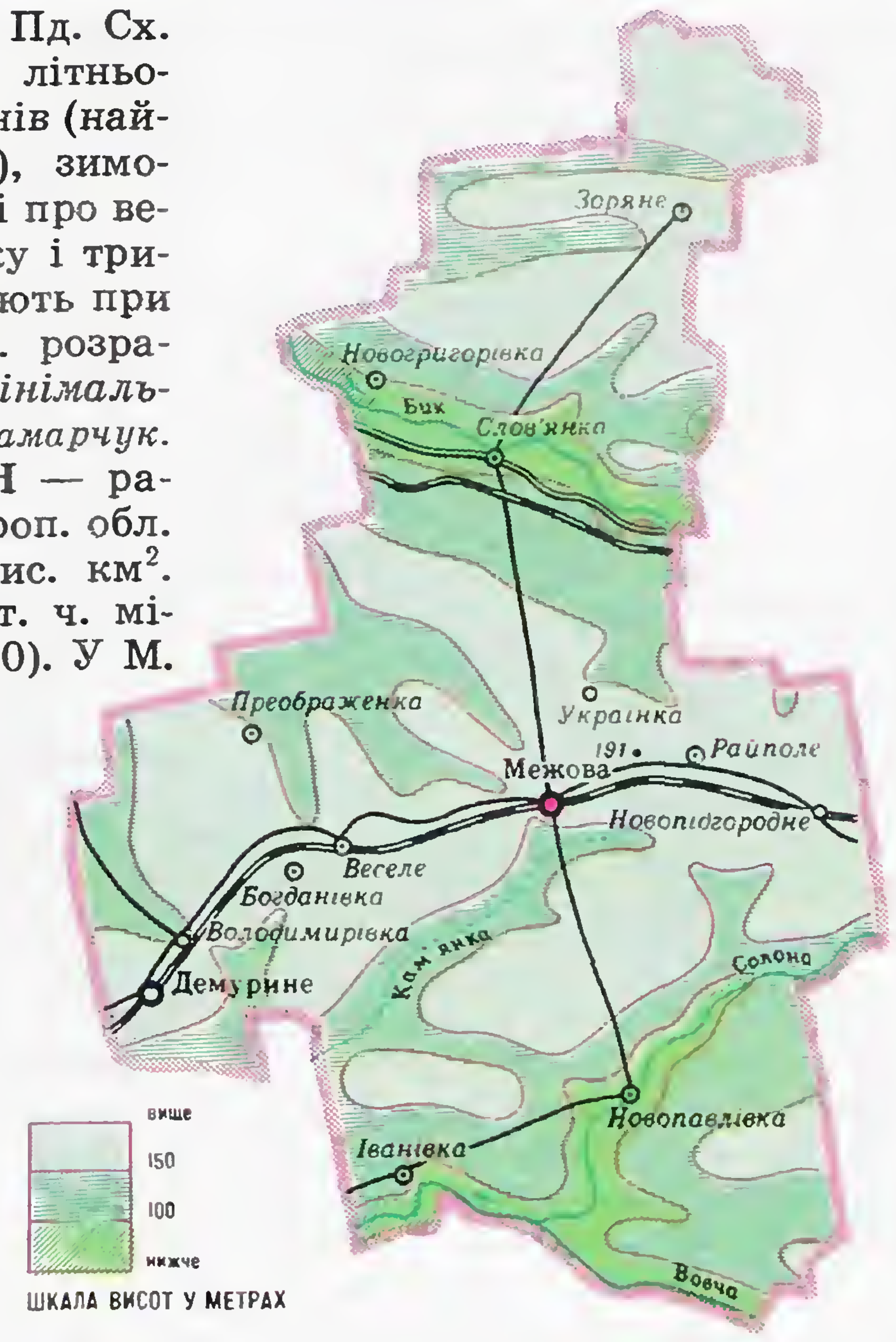

р.— с-ще міськ. типу *Демурине* і *Межова* (райцентр) та 50 сільс. населених пунктів.

Лежить на відрогах *Донецької височини.* Поверхня — підвищена пологохвиляста лесова рівнина, значно розчленована. Корисні копалини: вугілля, титан, цирконій. Район розташований у *Донецькій північностеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня −6,1°, липня +21,6°. Період з т-рою понад +10° становить бл. 170 днів. Опадів 487 мм на рік, найбільше — у червні. Висота снігового покрову 20 см. Міститься у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Річки: *Вовча* (на пд. межі району) з прит. *Солона* та *Бик* (усі — бас. Дніпра). Осн. грунти — чорноземи звичайні середньогумусні (90 % пл. району). Рослинність різнотравна (збереглась на схилах балок, ярів, узліссях) з байрачними лісами. Пл. лісів 2,8 тис. га, осн. породи: дуб, ясен, липа, клен, біла акація. У районі — бот. пам'ятка природи Зразкова лісосмуга (місц. значення).

Найбільші пром. підприємства: межівські комбінат хлібопродуктів та сирзавод. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових і тех. культур та виробн. м'яса й молока. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1990) — 108,2, у т. ч. орні землі — 91,8, сіножаті і пасовища — 15,1. Зрошується 2,8 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, цукр. буряки. Галузі тваринництва: свинарство, скотарство, птахівництво. У М. р.— 15 колгоспів, 3 радгоспи. Лісомеліоративна станція (Межова). Залізнич. станції: Межова, Демурине, Слов'янка. Автомоб. шляхів 339 км (усі — з твердим покриттям). Профес.-тех. уч-ще, істор.-краєзнавчий музей (Межова).

МЕЖОВА́ — селище міського типу Дніпроп. обл., райцентр. Залізнична станція. 8,9 тис. ж. (1990). Засн. 1884, с-ще міськ. типу з 1956. Поверхня пологохвиляста. Пересічна т-ра січня −6,1°, липня +21,6°. Опадів 487 мм на рік. Пл. зелених насаджень 85 га. У М.— комбінат хлібопродуктів, сирзавод. Лісомеліоративна станція. Профес.-тех. уч-ще, істор.-краєзнавчий музей.

МЕЗОЗО́Й (від грец. μέσος — середній, проміжний і ζωή — життя) — етап геол. історії Землі, друга ера *фанерозою.* Настав після *палеозою* 230 млн. років тому, тривав 163 млн. років. М. поділяють на *тріасовий період, юрський період* і *крейдовий період.* За М. сформувалися осн. контури сучас. материків. З поч. М. до поч. юрського періоду збереглися умови, що встановилися з кінця палеозою: у платформеній частині України — континентальні, у геосинкліналі *Середземноморського рухливого поясу* — морські. Протягом юрського періоду переважна частина території сучасної України залишалася суходолом. Мор. басейн у геосинклінальному поясі поширився на прилеглі ділянки Сх.-Європейської платформи. На континенті у Доно-Дніпровському прогині чергувалися опускання, що супроводилися мор. трансгресіями (у кінці ранньоюрської, середині середньоюрської, 1-й пол. пізньоюрської епохи), та підняття і регресії моря (на рубежі середньоюрської і пізньоюрської епох і наприкінці юрського періоду). За крейдового періоду межі опущених територій розширилися; під час макс. верхньокрейдової трансгресії морем була вкрита майже вся тер. України, за винятком *Донецької складчастої споруди,* складчастої системи Гірського Криму і окремих ділянок *Українського щита.* Тектонічні рухи, що локально проявилися на Україні протягом М., пов'язані з кімерійською складчастістю. Осн. фазою кімерійських рухів були охоплені породи тріасу — середньої юри, утворилися складчасті споруди пра-Криму і пра-Добруджі, проявився інтрузивний і ефузивний магматизм. У передгірних *Індоло-Кубанському прогині* та *Придобруджинському прогині* нагромадилися *моласи.* Відклади, що утворилися протягом М., становлять мезозойську групу. Їхня потужність у Дніпровсько-Донецькій западині бл. 3000 м, пн.-зх. зануренні Донецької складчастої споруди — 2500 м, у складчастих спорудах Українських Карпат — до 2500 м, Криму — понад 13 000 м. В мор. басейнах протягом тріасу — середньої юри нагромадилися піщано-глинисті, місцями вулканогенні і карбонатні відклади, протягом пізньої юри — мергелі й вапняки, місцями коралові. В кінці юрського — на поч. крейдового періоду відкладалися піщано-глинисті і карбонатні породи. Майже повсюдно поширені верхньокрейдові піщано-глинисті відклади, крейда й мергелі. Континентальні утворення М. платформеної частини України представлені тріасовими і нижньокрейдовими глинами й пісками, часто строкатоколірними. Орг. світ М. значною мірою наслідував окремі групи палеозойської фауни (головоногих, земноводних, плазунів) і флори (голонасінних). У М. з'явилися перші ссавці, костисті риби, птахи і покритонасінні рослини, розквіт яких припадає на *кайнозой.* Серед специфічних мезозойських форм є мор. джгутикові і харові водорості, безхребетні тварини (форамініфери, корали-склеротинії, брахіоподи, голкошкірі, остракоди, молюски тощо), рептилії, наземні голонасінні рослини — папороті, бенетити, саговоподібні, гінкгові, хвойні.

Клімат у тріасі був жаркий

і сухий, в юрському періоді він змінився на вологий субтропічний, у крейдовому — на помірно теплий. З мезозойськими товщами пов'язані пром. поклади нафти на Передкарпатті, родовища фосфоритів на Донбасі і Придністров'ї. Породи мезозойського віку використовують як цементну мін. сировину на Донбасі.

Літ.: Стратиграфія УРСР, т. 6, ч. 2—8. Тріас. Юра. Крейда. К., 1969—72. *В. В. Пермяков.*

МЕЗОКЛІ́МАТ (від грец. μέσος — середній, проміжний і *клімат*), місцевий клімат — кліматичні особливості порівняно невеликої і досить однорідної території; займає проміжне місце між поняттями «мікроклімат» і «макроклімат». Поняття запропонував 1955 рад. вчений С. П. Хромов. За сучас. визначенням (О. Н. Романова, Гол. геофізична обсерваторія імені О. І. Воєйкова, Ленінград) М. — це клімат гірських систем, височин, річкових долин, озер та морів (з пл. водного дзеркала 50—100 км^2), лісових масивів (з пл. понад 100 км^2); окремих районів великих міст тощо. Дослідження М. базуються на відомостях про вертикальний розподіл кліматич. характеристик або на розрахунках значень вертикальних градієнтів т-ри і вологості повітря з урахуванням заг. погодних умов (напр., хмарності, типу повітряних мас, напряму та швидкості їхнього переміщення тощо). Стосовно України поняття «мезоклімат» використовують для порівняння показників клімату (див. також *Макроклімат*) і *мікроклімату* з мезокліматич. величинами ін. регіонів. *М. І. Щербань.*

МЕЗОЛАНДША́ФТ БОЛО́ТНИЙ (від грец. μέσος — середній, проміжний і ландшафт) — природний тер. комплекс *боліт*, зумовлений і сформований *мезорельєфом.* Виявлений М. б. на значних за площею болотних масивах; являє собою природне сполучення різних болотних угруповань. Характерні М. б., зокрема, для заболочених *заплав*, де сполучаються притерасні лісові чорновільхові болота, осокові болота центр. частини заплави та високотравні ценози, розташовані на берегах. Для боліт улоговин властивий центрально-оліготрофний хід розвитку, відповідно у М. б. об'єднуються угруповання оліготрофного, мезотрофного та евтрофного типів із специфічним для кожного з них тваринним світом. На тер. України найчастіше розвивається центрально-оліготрофний болотний мезоландшафт. *Т. Л. Андрієнко.*

МЕЗОМЕТЕОРОЛО́ГІЯ (від грец. μέσος — середній, проміжний і *метеорологія*) — розділ метеорології, що вивчає метеоролог. явища і процеси у пограничному шарі та у нижній частині вільної *атмосфери.* Включає такі явища: *грози*, тромби, місцеві циркуляції типу *бризів* і *гірсько-долинних вітрів*, а також вплив природних та антропогенних ландшафтів на заг. *циркуляцію атмосфери* і зміни осн. її елементів. М. вивчає комплекс питань, пов'язаних з впливом госп. діяльності на формування метеоролог. процесів і навпаки. Спец. розділом мезометеоролог. досліджень є розробка методів і засобів *активного впливу на тумани*, грози, *град, хмари* (див. *Активний вплив на хмари*) тощо, які спрямовані на підвищення екон. ефективності використання регіональних природних умов.

М. як розділ метеорології розвивається з 30—40-х рр. 20 ст. До осн. напрямів належать експериментальні дослідження турбулентного тепло- та вологообміну стосовно до запитів с.-г. виробн., буд-ва і транспорту, а також теор. розробки на базі експериментальних даних, спрямованих на розкриття механізму мезометеоролог. процесів з метою їхнього прогнозування та активного впливу на них. Серед провідних вчених у галузі М. — С. П. Хромов (Моск. ун-т), О. Н. Романова (Гол. геофізична обсерваторія імені О. І. Воєйкова, Ленінград), П. Я. Клинов (Центр. висотна метеоролог. обсерваторія, Москва). У системі Держкомгідромету СРСР (у т. ч. на Україні — у підрозділах Укр. респ. управління по гідрометеорології) діють спец. відділи і наук. групи, що спеціалізуються у галузі мезометеорології.

Літ.: Хромов С. П. Метеорология и климатология для географических факультетов. Л., 1983. *М. І. Щербань.*

МЕЗОРЕЛЬЄ́Ф (від грец. μέσος — середній, проміжний і *рельєф*) — форми рельєфу, проміжні за розмірами між формами *макрорельєфу* і *мікрорельєфу*, їхня площа вимірюється кількома або десятками квадратних кілометрів. Утворення М. зумовлене переважно екзогенними (зовнішніми) процесами. Прикладом М. на тер. України є кінцево-моренні пасма, *долини прохідні водно-льодовикові* льодовикової зони, в Українських Карпатах і Кримських горах — окремі відроги хребтів, у межах височин — пасма і кряжі, на всій території — долини малих річок, яри, балки; ці форми продовжують утворюватися й розвиватися, зокрема під впливом антропогенних факторів. *І. М. Рослий.*

МЕЗОТРО́ФНЕ ОЗЕРО (від грец. μέσος — середній, проміжний і τροφή — живлення) — тип озера, проміжний між *оліготрофним озером* та *евтрофним озером.* Улоговини М. о. звичайно мають льодовикове або водно-ерозійне походження. Глиб., як правило, не перевищує 25 м; є прибережна рослинність, досить добре розвинений планктон. Періодично може виникати явище *«цвітіння» води* (переважно діатомовими водоростями). На Україні М. о. поширені в пн. та зх. районах. Використовують в основному для водозабезпечення та рекреації. *Б. І. Новиков.*

МЕЗОФІ́ТИ (від грец. μέσος — середній, проміжний і φυτόν — рослина) — рослини, що живуть в умовах середнього (помірного) зволоження грунту та звичайно при середніх значеннях *зволоження повітря*, його т-ри та аерації кореневої системи. М. мають добре розвинуту листову поверхню, кореневу систему серед. глибини, незначне опушення. Займають проміжне положення між *ксерофітами* та *гігрофітами.* На Україні М. поширені у всіх природних зонах. Типовими М. в республіці є: береза повисла, дуб звичайний, ліщина, бруслина бородавчаста, яглиця, зірочник лісовий, підмаренник запашний, серед лучних рослин — вівсяниця лучна, грястиця, тонконіг лучний, лядвенець, конюшина лучна. *Т. Л. Андрієнко.*

МЕКЕ́НЗІЄВІ ГО́РИ — гірський масив у *Внутрішньому пасмі Кримських гір*, поблизу Севастополя. Лежить на межиріччі *Бельбеку* (на Пн.) і *Чорної* (на Пд.). Вис. 352 м. Поверхня платоподібна, має слабкий нахил на Пн. Зх. Розвинуті балки та яри; подекуди трапляються поверхневі *карстові форми рельєфу.* Складаються з вапняків, пісків і глин. Вкриті розрідженим дубовим лісом; насадження сосни. Поряд з М. г. — залізнична станція. Об'єкт туризму. Під час Вел. Вітчизн. війни (листопад 1941) по сх. і пд. схилах масиву проходила лінія оборони Севастополя. *В. П. Душевський.*

МЕЛА́НКА — річка у Любашівському р-ні Одес. обл., ліва прит. *Тилігулу* (впадає у Тилігульський лиман). Довж. 25 км, пл. бас. 221 км^2. Бере початок на Пд. від с. *Солтанівки.* Долина переважно трапецієподібна, шир. до 1,5 км, глиб. до 80 м. Річище слабозвивисте. Похил річки 5,2 м/км. Живлення снігове і дощове. Влітку пересихає. Льодостав нестійкий, з грудня до поч. березня. Воду частково використовують для с.-г. потреб. *Т. Д. Борисевич.*

МЕ́ЛИХІВСЬКЕ ГАЗОКОНДЕНСА́ТНЕ РОДО́ВИЩЕ — родовище в Нововодолазькому р-ні Харків. обл. у пд.-сх. частині *Дніпровсько-Донецької нафтогазоносної області.* Осн. поклади газу і газоконденсату пов'язані з пісковиками ранньопермського та пізньокам'яновугільного віку на глиб. 3870 м. Вміст конденсату в 1 м^3 газу 17—26 г, густина 0,77—0,79 кг/м^3. Відносна густина газу за повітрям 0,6—0,62 кг/м^3; за хім. складом газ переважно метановий (91—93 %); вміст вуглекислоти 0,1—0,9 %, азоту 1—2 %; нижча теплотворна здатність 35,2—35,7 МДж/м^3. Родовище відкрито 1967, експлуатується з

Вид на Мекензієві гори.

1973. У 1987 забезпечило 5,2 % видобутку газу в республіці (6-е місце). Газ подається до газопроводу Шебелинка — Диканька — Київ. *В. В. Крот.*

МЕЛІОРАТИ́ВНА ГЕОГРА́ФІЯ — прикладна геогр. дисципліна, що вивчає природні та антропогенно-природні умови і фактори *меліорацій*, а також обгрунтовує їхні раціональні тер. комплекси та природно-меліоративні системи. Осн. завдання М. г.— наук. визначення окремих ланок і конструктивно-геогр. обгрунтування цілісної структури місцевих та регіональних комплексів меліорацій, реалізація яких забезпечує збагачення, відтворення та охорону природно-ресурсного потенціалу ландшафтів і оптимізує умови сучас. і перспективного *природокористування.* Гол. розділами М. г. є: зміст, теорія та методика меліоративно-геогр. досліджень і комплексної *меліорації ландшафтів*; соціально-екон. та природно-геогр. фактори й умови окремих і комплексних меліорацій; конструктивно-геогр. обгрунтування тер. структур меліорацій; осн. аспекти геогр. вивчення структури і функціонування місцевих і регіональних меліогеосистем та їхнього впливу на меліоровані й взаємодіючі з ними території та природно-госп. об'єкти; еколого-геогр. експертиза меліоративних проектів. М. г. тісно пов'язана з геогр., геол., біол., с.-г., екон. і тех. науками. Зародження М. г. пов'язане з дослідженнями В. В. *Докучаєва* і О. І. *Воейкова*, необхідність органічного поєднання меліорацій з географією обгрунтував Г. Ф. Морозов. Важливим внеском у розвиток окремих напрямів М. г. є праці географів і грунтознавців В. А. Ковди, Д. Л. Арманда, С. Ф. Сільвестрова, П. І. Колоскова, О. М. Алпатьєва, Ф. Ф. Давітая, а також укр. вчених — Г. М. *Висоцького*, Г. П. *Дубинського*, Г. І. *Швебса*, П. Г. *Шищенка*, І. М. *Гоголєва.* Важливе значення мають праці проф. Моск. ун-ту О. М. Шульгіна. На сучас. етапі розвитку М. г. впроваджуються ландшафтно-геофізичні, ландшафтно-геохім., *дистанційні методи географічних досліджень*, стаціонарні методи досліджень, а також *моделювання географічне.*

Меліоративно-геогр. дослідження особливо важливі при наук. обгрунтуванні тер. систем меліорацій, експертизі регіональних меліоративних проектів, організації комплексного ландшафтно-меліоративного моніторингу, прогнозуванні впливу системи меліорацій на *природно-територіальні комплекси* та умови природокористування. На Україні дослідження з М. г. здійснюють *Географії відділення* Ін-ту геофізики АН УРСР, Київ., Львів., Одес., Сімферопольський та Харків. ун-ти, Укр. ін-т інженерів водного г-ва та ін. установи. До 1989 проведено 8 всесоюзних конференцій з М. г., з них три — на Україні: Львів — Шацьк (1975), Харків (1977) і Ровно (1986). Проводяться тематичні міжреспубліканські дослідження, зокрема, з проблем меліорації ландшафтів Полісся.

Літ.: Гриневецький В. Т. Принципи побудови курсу «Меліоративна географія» та викладання його у Київському університеті. «Вісник Київського університету. Географія», 1977, № 19; Шульгин А. М. Мелиоративная география. М., 1980; Аношко В. С. Мелиоративная география. Минск, 1987. *В. Т. Гриневецький.*

МЕЛІОРАТИ́ВНА ГІДРОХІМІЯ — розділ *гідрохімії*, що вивчає хім. склад грунтових вод, його формування та зміни в умовах штучного водно-сольового режиму, викликаного *гідромеліораціями*, а також займається розробкою засобів поліпшення гідрохім. умов меліорованих територій. Об'єктами дослідження М. г. є води і породи шару активного водообміну (підгрунтові, іригаційно-підгрунтові, порові, грунтові), іригаційні (зрошувальні, поливні), скидові, дренажні води та води приймачів дренажного стоку (водотоки, водойми, підземні колектори). Осн. мета — еколого-гідрохім. оптимізація водних меліорацій, що передбачає створення в активному шарі меліорованих грунтів сприятливого для зростання с.-г. культур гідрохім. (поживного) режиму з найменшими від'ємними наслідками для водного середовища, що оточує меліоровані землі, та мінімальними витратами на експлуатацію і реконструкцію зрошувальних та осушувальних систем. Методичні розробки М. г. здійснюють на ЕОМ за допомогою імітаційних систем шляхом регулювання рівня іригаційно-грунтових вод, зрошувальної норми якості поливних вод, режиму поливів, площі та часу зрошення. На Україні питання М. г. розробляють на кафедрі гідрології та гідрохімії Київ. університету.

Літ.: Горев Л. Н., Пелешенко В. И. Мелиоративная гидрохимия. К., 1984; Горев Л. Н., Пелешенко В. И. Современные методы оптимизации оросительных мелиораций. (Эколого-гидрохимический аспект). К., 1988. *Л. М. Горев, В. І. Пелешенко.*

МЕЛІОРАТИ́ВНЕ — селище міського типу Новомосковського р-ну Дніпроп. обл. Розташоване за 2 км від залізнич. ст. Орлівщина. 5,2 тис. ж. (1990). Виникло 1969 у зв'язку з будвом *Дніпро — Донбас каналу*, с-ще міськ. типу з 1975. Пересічна т-ра січня —5,8°, липня +21,8°. Опадів 413 мм на рік. Пл. зелених насаджень 30 га. У М.— рем.-мех. та залізобетонних виробів заводи.

МЕЛІОРАТИ́ВНЕ ГРУНТОЗНА́ВСТВО — розділ грунтознавства, що вивчає грунтовий покрив як об'єкт *меліорації.* Важливою частиною М. г. є питання про грунтово-меліоративний моніторинг і наук. прогнозування змін грунтів під впливом окремих та комплексних меліорацій, меліоративного і грунтозахисного землеробства та деяких ін. видів *землекористування.* Гол. об'єкт М. г.— грунти з несприятливими природними і природно-антропогенними властивостями: низькою природною родючістю, дуже виснажені, надмірно зволожувані і заболочені, еродовані та ерозійно небезпечні, дефльовані і дефляційно небезпечні, кислі, засолені, солонцеві і солонцюваті, забруднені відходами виробн., деградовані та пошкоджені *зсувами, селями*, лавинами, гірничими розробками, дією ін. природних або техногенних чинників. М. г. розробляє теор., фіз., хім., біол., ландшафтно-геогр., технологічні, еколого-екон. та природоохоронні основи меліорації грунтів і меліоративного землекористування, методи меліоративно-грунтознавчих досліджень, особливо картографування, районування, польових вишукувань, дистанційних та стаціонарних досліджень, меліоративно-грунтознавчого моніторингу, лабораторно-аналітич. робіт, створення й використання грунтово-інформаційної системи. Важливими є також розділи, що вивчають раціональне галузеве і регіональне меліоративно-грунтознавче землекористування, охорону та відтворення родючості грунтів. М. г. тісно пов'язане з природничими (особливо біол. та геогр.), хім., фізико-математичними, тех. та с.-г. науками.

М. г. виникло на основі вчення про грунт, яке розробили В. В. *Докучаєв*, його учні й послідовники. Автором першого навч. посібника з М. г. є Л. П. Розов (1936). Вагомий внесок у розвиток М. ґ. зробили укр. вчені — Г. М. *Висоцький*, О. Н. *Соколовський*, С. Т. Вознюк та ін. Сучас. дослідження розвиваються на основі поєднання традиційних для *грунтознавства* і нових методів досліджень, серед яких особливо широко застосовують дистанційні, стаціонарні та лабораторно-аналітичні, що базуються на використанні нової техніки і комп'ютеризації. Важливими проблемами досліджень з М. г. на Україні є розробка заходів щодо запобігання загрозі вторинного засолення, осолонцювання, злитизації і деградації зрошуваних грунтів, відтворення родючості еродованих і дефльованих земель, забезпечення бездефіцитного балансу гумусу на осушуваних полiських землях та захисту осушуваних торфових грунтів від спрацювання і деградації, вишукування ефективних способів дезактивації забруднених радіонуклідами грунтів, знешкодження забруднень їх пестицидами, важкими металами та ін. техногенними метаболітами, поліпшення структури та водно-фіз. властивостей меліорованих грунтів, розробка досконалої системи грунтозахисного землеробства у всіх зонах і гірських районах України. Дослідження з М. г. у республіці проводять *Грунтознавства і агрохімії український науково-дослідний інститут*, Лісового господарства і агролісомеліорації український науково-дослідний інститут, *Захисту грунтів від ерозії український науково-дослідний інститут*, Південне відділення ВАСГНІЛу, Укрдіпроводгосп та ін. установи.

Літ.: Вознюк С. Т. [та ін.]. Мелиоративное почвоведение с основами гидрологии. Львов, 1984; Плодородие мелиорируемых земель УССР и пути его повышения. К., 1986. *В. Т. Гриневецький, Р. С. Трускавецький.*

МЕЛІОРАТИ́ВНИЙ СТАН ЗЕМЕ́ЛЬ — комплекс змін, що відбуваються в *біогеоценозі* під впливом *меліорації* земель. М. с. з. визначає рівень біол. продуктивності меліорованих земель, умови меліоративного землеробства та експлуатації меліоративної мережі. Меліорація земель створює сприятливі умови для одержання стабільних і високих урожаїв культурних рослин. Однак М. с. з. при цьому не завжди поліпшується: порушується динамічне співвідношення усіх компонентів екосистеми, змінюються властивості грунтів і грунтоутворюючих порід, їхній мікробіол. склад, структура, характер фауни тощо. У процесі меліорації осн. режими грунту (водно-повітряний, сольовий, температурний, окисно-відновний, кислотно-лужний та ін.) змінюють свій характер, що

спричинює зміни морфолог. будови грунту, режиму підгрунтових вод, посилення процесів розкладу органічної речовини, міграцію речовини та створює новий *мікроклімат*.

Серед природних причин несприятливого М. с. з. розрізняють зональні, фаціально-провінційні та місцеві. Велике значення для зміни М. с. з. належить фактору часу. Об'єктивна оцінка М. с. з. є необхідною передумовою успішного здійснення меліорації, *грунтово-меліоративного районування* та меліоративного землеробства. На тер. України найпоширенішими негативними явищами меліорації земель є: вторинне засолення, осолонцювання та змитість зрошуваних грунтів, надмірна мінералізація і спрацювання осушених торфовищ, затоплення та підтоплення земель штучними водоймищами та ін. Спостереження за М. с. з. є важливою складовою частиною *моніторингу навколишнього середовища* і включають грунтово-меліоративні, гідрогеолог., агробіологічні та ін. види досліджень. На підставі цих обстежень складають відповідні карти або картограми на певний період меліоративного використання земель. У республіці такі дослідження здійснюють гол. чин. *Грунтознавства і агрохімії український науково-дослідний інститут* ім. О. Н. Соколовського, Республіканський проектний інститут по землевпорядкуванню (Укрземпроект), Укрдіпроводгосп.

Літ.: Зайдельман Ф. Р. Режим и условия мелиорации заболоченных почв. М., 1975; Маслов Б. С., Минаев И. В. Мелиорация и охрана природы. М., 1985.

Р. С. Трускавецький.

МЕЛІОРАТИ́ВНІ ПО́ЛЬДЕРНІ СИСТЕ́МИ — тип *осушувальних систем*, водорегулювання яких здійснюють на основі захисту дамбами меліорованих ділянок *(польдерів)* від затоплення водами річок, озер, водосховищ чи морів. Залежно від конструкції та впливу на гідролог. режим території польдери поділяють на незатоплювані (зимові) та затоплювані (літні). На незатоплюваних польдерах надлишок повеневих і паводкових вод відводять мережею каналів-осушувачів через колектори та магістральний канал до насосної станції, звідки воду перекачують у ставок-водоприймач або за межі обвалованої території. В посушливий період року вода самопливом надходить із ставка в зворотному напрямі, забезпечуючи необхідний для нормальної вегетації рослин рівень зволоження грунту. Затоплювані польдери розміщують у заплавах, де спостерігається велика тривалість високих рівнів води. Обваловану територію розбивають внутр. дамбами на окремі ділянки (чеки), з яких по черзі відкачують воду. На затоплюваних польдерах вирощують переважно культурні трави, на незатоплюваних — будь-які с.-г. культури. За розміщенням дамб обвалування виділяють кільцеві М. п. с., які властиві переважно заплавним польдерам, та бічні, що використовують у всіх видах польдерів. Залежно від ландшафтно-гідролог. умов споруджують М. п. с. з машинним відведенням води та самопливні. За розташуванням виділяють приморські, приозерні, приводосховищні та заплавні М. п. с. Будують також мішані системи, зокрема приводосховищно-заплавні. На Україні спорудження М. п. с. здійснюють з кін. 60-х рр. Серед найбільших польдерних систем — *Ірпінська осушувально-зволожувальна система, Верхньоприп'ятська осушувально-зволожувальна система, Латорицька осушувально-зволожувальна система.*

В. Т. Гриневецький, І. М. Коротун.

МЕЛІОРАТИ́ВНІ СИСТЕ́МИ — комплекс функціонально взаємопов'язаних гідротех. споруд, машин та механізмів, водойм, лісонасаджень, ліній зв'язку та електропередач, шляхів, адм. та ін. споруд, необхідних для забезпечення і підтримання оптимального водного, повітряного, споживного та теплового режимів грунтів. Створюють з метою одержання високих сталих врожаїв с.-г. культур на основі підвищення родючості грунтів, продуктивного використання с.-г. техніки. Водоповітряний і тепловий режими грунтів регулюють зрошуванням, вологозатриманням, осушенням, споживний — внесенням мін., органічних та бактеріальних добрив. Гідротехнічні М. с. поділяють на *зрошувальні системи, осушувальні системи*, системи двобічної дії (осушувально-зволожувальні, осушувально-зрошувальні) тощо. На технічно досконалих М. с. регулювання водного режиму грунтів двостороннє (надмірна волога відводиться за допомогою штучного дренажу, нестача вологи заповнюється зрошуванням або підгрунтовим зволоженням), а всі меліоративні роботи здійснюють у комплексі. При проектуванні М. с. слід передбачати природоохоронні заходи, комплексне використання водних і земельних ресурсів. Однією з осн. вимог до М. с. є їхня екологічна надійність, тобто незначний негативний вплив на природні ландшафти, водні джерела, грунти, грунтові води.

На тер. України створено різні види М. с.; їх площа — бл. 5,5 млн. га (1988). Див. також *Меліорація.* *Ю. О. Михайлов.*

МЕЛІОРАТИ́ВНО-ТЕРИТОРІ-А́ЛЬНИЙ КО́МПЛЕКС — науково обгрунтована система меліоративних заходів, спрямованих на істотне поліпшення умов виконання об'єктом *меліорації* соціально-екон. і природоохоронних (екологічних) функцій. Структурні особливості М.-т. к. намічають залежно від вивчення природно-геогр. умов та природно-ресурсних можливостей території (акваторії), враховуючи несприятливі властивості ландшафтів, напр., низьку продуктивність земельних угідь, шкідливі природні та антропогенно-природні процеси і явища. Важливе значення має суспільний фактор — спосіб виробн., рівень розвитку науки, суспільні потреби та екон. і тех. можливості задоволення їх. М.-т. к. однієї конкретно визначеної ділянки є індивідуальним; спільні для багатьох аналогічних за своєю природою об'єктів — типологічними. Розрізняють найповніші (єдині) для певної місцевості або регіону та спеціалізовані М.-т. к., які за характером *природокористування* поділяють на галузеві (с.-г., селитебно-містобудівні, рекреаційно-забезпечувальні та ін.) або компонентом ландшафту, що підлягає меліорації (протиерозійний грунтозахисний, кліматооздоровчий, водорегулюючий тощо). Невід'ємною рисою кожного М.-т. к. повинна бути здатність виконувати природоохоронні, середовище- та ресурсозбагачувальні функції.

Важливе наук. і практичне значення має класифікація М.-т. к. за геогр. ознаками, особливо за зональністю, регіональною та місцевою ландшафтною специфікою території.

В УРСР основу структури мішанолісового зонального М.-т. к. становлять осушувально-водоакумулятивно-зволожувальні, протидефляційно-грунтозахисні, гумусозбагачувальні, землеочисні, планувальні та розкислювальні меліорації. До М.-т. к. лісостепової зони включають протиерозійні, гумусовідтворювальні, фітокультурно-полезахисні, долинно-балкові водорегулюючі, вибірково-зрошувальні, розкислювальні, а також розсолювальні (в умовах *Придніпровської низовини*) меліорації. До М.-т. к. степової зони відносять грунтозахисні, протиерозійні та протидефляційні, гумусовідтворювальні і зрошувально-обводнювальні меліорації, які на значній частині тер. зони поєднують із заходами щодо запобігання і ліквідації засолення грунтів, їхньою солонцюватістю, вибірково — з захистом берегів від *абразії, зсувів* та обвалів.

В. Т. Гриневецький.

МЕЛІОРА́ЦІЯ (від лат. melioratio — поліпшення) — 1) Науково обгрунтована система організаційно-госп. і тех. заходів, спрямованих на конструктивне збагачення і збереження природно-ресурсного потенціалу місцевості та істотне поліпшення природних умов виконання нею соціально-екон., екологічних та природоохоронних функцій; один з видів *раціонального природокористування.* Від ін. подібних заходів М. відрізняється більш глибокою і регулярно керованою зміною природних режимів, станів та явищ меліорованої території, а також довгочасним управлінням ними на основі створення і забезпечення функціонування *меліоративних систем.* Об'єктами М. можуть бути ландшафт у цілому (див. *Меліорація ландшафтів*) або його окремі складові частини і властивості. Поліпшення природних умов досягають регулюванням водного, теплового, повітряного, хім. та ін. режимів і станів об'єкта меліорації. М. спричинюють тривалі стійкі доцільні зміни геогр. середовища, сприяють розвитку та підвищенню продуктивності сільс., лісового, водного г-ва, забезпечують захист ландшафтів від ерозії, дефляції, ін. видів деградації. Разом з тим М., як і будь-який ін. вплив на природне середовище, не позбавлена негативних наслідків, які необхідно завчасно передбачати, щоб запобігти їм чи зменшити шкідливу дію. З цією метою на Україні з 70-х рр. діє меліоративний моніторинг. Залежно від сфери природокористування і галузі г-ва розрізняють М. с.-г., лісогосподарську, рибогосп., гірничу, промислово-буд., житлово-буд., транспортну, комунально-госп., санітарно-оздоровчу, рекреаційну, ландшафтозахисну. На Україні найширше здійснюють с.-г. М., осн. завдання якої — істотне поліпшення несприятливих грунтових, гідролог., агрокліматичних та ін. умов с.-г. природокористування. За природорегулюючою функцією виділяють водорегулюючий (гідромеліоративний), земленалагоджувальний, хімікорегулюючий, кліматологічний, сніго-

регулюючий, біорегулюючий та рекультиваційний класи М. За технологією і тех. засобами М. поділяють на гідротех., хім., агротехнічну, біол., фізико-мех. та ін. М. розрізняють також за ін. ознаками — об'єктами М., масштабами, тривалістю проведення, напруженістю, складністю, діапазоном функцій тощо. В умовах інтенсифікації природокористування і зростання гостроти екологічних та природоохоронних проблем М. найефективніша при комплексному застосуванні різних її видів у поєднанні з високою культурою агротехніки.

2) Наукова і навч. дисципліна про теорію, методологію, методи, техніку, технологію та еколого-екон. основи М. В основу М. як науки покладено праці В. В. *Докучаєва*, пов'язані з *обводненням, лісорозведенням*, боротьбою з *ерозією грунту* у степовій зоні. Див. також *Зрошування, Лісомеліорація, Меліорація заболочених і перезволожених земель, Осушування, Рекультивація.*

Літ.: Костяков А. Н. Основы мелиорации. М., 1960; Гриневецький В. Т., Шищенко П. Г. Природоохоронна роль сучасних меліорацій та їх класифікація. «Фізична географія та геоморфологія», 1973, в. 10; Мелиорация на Украине. К., 1985; Колпаков В. В., Сухарев И. П. Сельскохозяйственные мелиорации. М., 1988.

В. Т. Гриневецький.

МЕЛІОРА́ЦІЯ ЗАБОЛО́ЧЕНИХ І ПЕРЕЗВОЛО́ЖЕНИХ ЗЕМЕ́ЛЬ — комплекс заходів, спрямованих на істотне поліпшення надмірно зволожених земель (у т. ч. боліт) з метою госп. використання їх. Гол. призначення цих меліорацій — видалення надлишку грунтових вод шляхом *осушування*, створення і подальшого підтримування оптимальних водно-повітряного, теплового та споживного режимів грунту, які забезпечують нормальний розвиток вирощуваних культур. Основою М. з. і п. з. є гідротех. меліорації. Залежно від природних і госп. умов місцевості створюють *осушувальні системи*, осушувально-зволожувальні, осушувально-зрошувальні та осушувально-акумулятивні *меліоративні системи.* Для підвищення продуктивності заболочених лісів проводять гідролісомеліорацію.

На Україні М. з. і п. з. широко застосовують на Поліссі *(Верхньоприп'ятська осушувально-зволожувальна система)*, в Передкарпатті (Тершаківська осушувальна система), на Закарпатті *(Латорицька осушувально-зволожувальна система)*, а також на заплавних землях лісостепової зони (осушувальна система «Хорол»). Меліоровані землі використовують переважно для потреб с. г. з урахуванням спеціалізації та природно-екон. умов його розвитку.

Літ.: Потоцкий Г. С., Лазарчук Н. А., Рокочинский А. Н. Мелиорация заболоченных засоленных пойм Среднего Приднепровья. Львов, 1987; Алексеевский В. Е. [та ін.]. Мелиорация и использование осушенных земель. К., 1988.

І. Ю. Насєдкін.

МЕЛІОРА́ЦІЯ ЛАНДША́ФТІВ — науково обгрунтована система заходів, спрямованих на підвищення природно-ресурсного потенціалу ландшафтів та істотне поліпшення умов виконання ними соціально-екон. і *природоохоронних функцій*; один з видів *раціонального природокористування.* За функціональним призначенням виділяють кілька видів М. л.: водорегулюючу (див. *Гідромеліорація*), земленалагоджувальну (землезахисну, землеочисну, рельєфовпорядну, грунтопосилюючу), хімікорегулюючу (удобрювальну, розсолювальну, очисну), кліматичну (утеплювальну, охолоджувальну, вологоосаджувальну, вітропослаблюючу, провітрювальну), снігорегулюючу (снігонагромаджувальну, снігоочисну, снігознешкоджувальну, або протилавинну), рекультиваційну (конструюючу, коректуючу, консервуючу), біорегулюючу (фітокультиваційну, фітокоректуючу, озеленювальну). В умовах УРСР особливе значення має комплексна М. л., яку здійснюють на основі застосування багатьох тех. засобів перебудови стану ландшафтів і управління їхніми властивостями. В результаті проведення системи меліоративних робіт створюють керовані людиною меліогеосистеми (ландшафтно-меліоративні системи).

В. Т. Гриневецький.

МЕЛІТО́ПОЛЬ — місто обласного підпорядкування Запоріз. обл., райцентр. Розташований у пд.-зх. частині області, на р. *Молочній* (бас. Азовського м.). Залізнич. вузол. 175,8 тис. ж. (1990). Засн. 1784, місто з 1841. Нагороджений орденом «Знак Пошани» (1984). Поверхня рівнинна, ускладнена терасою річки. Перевищення відносних висот 28 м. Пересічна температура січня −3,8°, липня +23,6°. Опадів 400—430 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 2,2 тис. га. У місті є 3 парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва: ім. М. Горького (респ. значення), Красногірський і Залізничний (місц. значення).

М.— багатогалузевий пром. центр. Провідні галузі пром-сті — маш.-буд. і металообробна (з-ди, які входять у виробниче об'єднання «АвтоЗАЗ»: моторний, «Автокольорлит» і «Автогідроагрегат»; виробничі об'єднання «Мелітопольпродмаш», «Старт»; з-д тракторних гідроагрегатів та ін.), легка (трикотажна і швейна ф-ки), харчова (м'ясний, хлібний комбінати, олієекстракційний, мол., пивоварний з-ди). Виробн. буд. матеріалів. Підприємства автомоб. і залізнич. транспорту, деревообр. пром-сті. Діє Укр. н.-д. ін-т зрошуваного садівництва. Ін-ти: механізації с. г., педагогічний (з природничо-геогр. ф-том). Технікуми: гідромеліорації та механізації с. г., автомоторний; культурно-освітнє та медичне уч-ща; 7 профес.-тех. уч-щ. *Мелітопольський відділ Географічного товариства УРСР. Мелітопольський краєзнавчий музей.* Бюро подорожей та екскурсій.

Об'єкти туризму: військ. кладовище борців за владу Рад, які загинули в роки громадян. війни, і рад. воїнів, що полягли 1943 під час визволення міста; монумент на честь підпільної групи, яка діяла в місті в роки Вел. Вітчизн. війни; пам'ятник В. І. Леніну.

Літ.: Михайлов Б. Д. Мелитополь. Историко-краеведческий очерк. Днепропетровск, 1987.

Мелітополь. Площа Перемоги.

МЕЛІТО́ПОЛЬСЬКИЙ ВІ́ДДІЛ ГЕОГРАФІ́ЧНОГО ТОВАРИ́СТВА УРСР. Ств. 1955. Об'єднує 230 дійсних членів (1989). У складі відділу — фенолог. комісія та 4 секції: вузівської та шкільної географії, соціологічна, охорони природи, краєзнавча. Осн. напрям роботи — конструктивні основи раціонального природокористування, охорона навколишнього середовища, удосконалення викладання географії в школі та вузі. Члени відділу вивчають природні компоненти й природно-тер. комплекси Запоріз. обл., їхні зміни під впливом антропогенних факторів та роль у формуванні тер.-виробничих комплексів; тер. організацію продуктивних сил області. Важливе значення члени т-ва надають також питанням охорони природи, розробляють основи рекреаційного районування тер. області. Фенологічна комісія здійснює програму сезонних спостережень, встановлення взаємозв'язку між окремими фенологічними явищами і польовими роботами в умовах Пд. України. Діє геогр. лекторій (500—600 лекцій щороку). Результати досліджень опубліковано у збірниках наук. праць відділу «Природні умови і господарство Північно-західного Приазов'я» (1972) і «Територіальні соціально-економічні системи Донецько-Придніпровського економічного району» (1987); на допомогу вчителям географії видано кілька збірників «Методика вивчення географії Запорізької області».

В. В. Тюкова.

МЕЛІТО́ПОЛЬСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1921 на базі археол. матеріалів, зібраних Д. Я. Сердюковим. Розташований у реконструйованому триповерховому будинку. Заг. пл. 3,5 тис. $м^2$, експозиційна пл. 2,5 тис. $м^2$. У фондах зберігається бл. 60 тис. експонатів, з них у 17 залах демонструється понад 45 тис. У складі музею відділи: природи, атеїзму, історії дорад. часу, історії рад. суспільства; на правах відділів — Токмацький (м. Токмак Запоріз. обл.), Михайлівський (смт Михайлівка Запоріз. обл.) краєзнавчі музеї, меморіальний вагон-музей «Штаб Південного фронту 1920 р.» (залізнич. ст. Мелітополь), пересувна виставка галограм. У відділі природи осн. експозиційні зали присвячені геол. будові, рельєфу, кліматичним умовам, водам, грунтам, рослинному і тваринному світу Мелітопольщини, фенології. Експонуються мальовничі діорами «Сарматський вік» і «Ста-

робердянське лісництво». Значну увагу приділено природоохоронним заходам. До унікальних колекцій музею належать предмети з Мелітопольського Золотого кургану, золота діадема — археол. знахідка гуннського періоду з кургану с. Ново-Пилипівки Мелітопольського р-ну; колекції книг 17—19 ст., марок з флори і фауни краю тощо. Окремий розділ музею присвячений екон. та госп. розвиткові території краю. Музей проводить значну пропагандистську і наук. роботу (лекції, тематичні та оглядові екскурсії, пересувні та стаціонарні виставки, тематичні вечори, кінолекторії тощо). Надає методичну допомогу 65 музеям на громадських засадах Мелітопольського, Михайлівського, Якимівського, Веселівського, Приазовського р-нів. Щороку його відвідує 100—115 тис. чоловік.

Літ.: Мелітопольський краєзнавчий музей. Путівник. Дніпропетровськ, 1976. *Л. О. Петрова.*

МЕЛІТО́ПОЛЬСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навч. заклад М-ва нар. освіти УРСР. Засн. 1930 як Ін-т соціального виховання. У 1933 реорганізований у пед. ін-т. Має 3 ф-ти: природничо-геогр., хім.-біол., музично-педагогічний. Є заочне й підготовче відділення. Природничо-геогр. ф-т організовано 1961. У його складі — 5 кафедр, у т. ч. фіз. географії і геології, екон. географії СРСР і методики викладання географії, екон. географії зарубіжних країн і картографії. У 1988/89 навч. році на ф-ті було понад 1,5 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — бл. 1 тис. Серед викладачів — доктор наук, 19 кандидатів наук. Основні напрями наукової діяльності на геогр. кафедрах — геогр. основи раціонального природокористування в Пром. Придніпров'ї, удосконалення викладання географії. *М. В. Крилов.*

МЕЛІТОПО́ЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд.-зх. частині Запоріз. обл. Утворений 1930. Пл. 1,8 тис. км^2. Нас. 57,1 тис. чол. (без м. *Мелітополя*), у т. ч. міського — 3,5 тис. (1990). Райцентр — місто обл. підпорядкування Мелітополь. У районі — смт *Мирне*, 67 сільс. населених пунктів.

Лежить у межах *Причорноморської низовини*. Поверхня — низовинна пологохвиляста лесова рівнина, слаборозчленована балками та ярами. Корисні копалини: вапняки, глини, пісок. Пн. частина М. р. розташована у *Причорноморській середньостеповій фізико-географічній провінції*, південна — у *Причорноморсько-Приазовській сухостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −4,0°, липня +23,5°. Опадів 400—430 мм на рік, найбільша кількість випадає влітку. Період з т-рою понад +10° становить 180 днів. Висота снігового покриву 10 см (нестійкий). Метеостанція (Мелітополь). Належить до дуже посушливої, помірно жаркої агрокліматич. зони з м'якою зимою. Гол. річки — *Молочна* і *Тащенак* (обидві — бас. Азовського м.). На Пн. району переважають чорноземи південні, на Пд.— темно-каштанові солонцюваті грунти. Природна ковилово-типчакова рослинність збереглася на схилах річкових долин, балок і на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду. Пл. лісонасаджень 5,8 тис. га (дуб, ясен, клен), лісосмуг — 4,3 тис. га. У М. р.— ландшафтний *Старобердянський заказник*, геол. пам'ятка природи *Кам'яна Могила* (респ. значення), а також 8 заказників, 6 пам'яток природи та парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (всі — місц. значення).

Осн. пром. центр — Мелітополь. У районі — лісгоспзаг (Мирне), комбікормовий з-д (с. Рівне), сільс. буд. комбінат (с. Обільне), управління зрошувальних систем (с. Новгородківка).

С. г. району спеціалізується на рослинництві зернового і тваринництві м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, овоче-баштанні. Розвинуте садівництво (4,8 тис. га). Скотарство, свинарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 150,3, у т. ч. орні землі — 133,3, сіножаті і пасовища — 11,6. Зрошується 20,0 тис. га (Приазовська зрошувальна система). У районі — 20 колгоспів, 5 радгоспів, 2 навч. г-ва — Мелітопольський технікум гідромеліорації та ін-ту механізації с. г. і дослідне г-во «Мелітопольське» Укр. наук.-дослідного ін-ту зрошуваного садівництва, міжгосп. підприємство по виробн. продуктів птахівництва (Мелітополь). Залізничні вузли — Мелітополь і Федорівка; залізничні станції: Терпіння, Обільна, Тащенак, Світлодолинське. Автомобільних шляхів 419 км, у т. ч. з твердим покриттям — 413 км.

Об'єкти туризму — у Мелітополі, а також істор.-археол. заповідник «Кам'яна Могила» у Мирному; пам'ятний знак у с. Мордвинівці на місці прориву 1943 рад. військами нім.-фашист. оборонної лінії по р. Молочній. *В. Д. Войлошников, Ю. І. Глущенко.*

МЕ́ЛЬНИК Марія Михайлівна (21.VI 1930, с. Гончарівка Львів. обл.) — вчителька географії, заслужена вчителька УРСР з 1976, відмінник нар. освіти УРСР з 1975. У 1954 закінчила Львів. учительський ін-т, 1963 — Львів. ун-т. З 1948 викладає географію у школах Львів. обл. (з 1959 — у Лопатинській серед. школі Радехівського р-ну). З 1982 — вчитель-методист. Приділяє велику увагу інтернац., патріотичному та екологічному вихованню учнів, активізації їхньої пізнавальної діяльності. Під її керівництвом створено музей інтернац. дружби, кабінет географії, геогр. майданчик. Досвід роботи узагальнено Львів. обл. ін-том удосконалення вчителів. *В. П. Корнеєв.*

МЕ́ЛЬНИЦЯ — річка у Костопільському і Сарненському р-нах Ровен. обл., ліва прит. *Горині* (бас. Прип'яті). Довж. 39 км, пл. бас. 432 км^2. Бере початок на Пд. від с. Малий Стидин. Долина заболочена, широка. Річище слабозвивисте, на значному протязі випрямлене, шир. його на окремих ділянках до 12 м. Похил річки 0,87 м/км. Осн. притока — Байчиця (ліва). Живлення мішане. Замерзає у серед. грудня, скресає у березні. Споруджено ставки. М.— водоприймач меліоративних систем (зокрема, осушувальної «Мельниця»). *І. М. Коротун.*

МЕ́ЛЬНИЦЯ-ПОДІ́ЛЬСЬКА (до 1940 Мельниця-над-Дністром) — селище міського типу Борщівського р-ну Терноп. обл. Розташована на р. Дністрі, за 4 км від залізнич. ст. Іване-Пусте. Автостанція. 4,0 тис. ж. (1990). Відома з поч. 17 ст., с-ще міськ. типу з 1960. Поверхня підвищена пологохвиляста. Долина Дністра в межах селища каньйоноподібна (глибина розчленування становить 120—150 м). Пересічна т-ра січня −5,5°, липня +18,4°. Опадів 582 мм на рік. Пл. зелених насаджень 58 га. У селищі та на околицях 4 бот. пам'ятки природи місц. значення: берека (єдина в області віком 100 років), ділянка степова, тополя, ясен. Круті схили Дністра у зх. частині М.-П. залісені насадженнями сосни.

Ф-ка «Світанок», консервний з-д. Виробн. старовинних укр. муз. інструментів та одягу. Діє н.-д. станція по тютюну і махорці. Музей побуту і етнографії.

МЕ́НА — річка у Корюківському і Менському р-нах Черніг. обл., права прит. *Десни* (бас. Дніпра). Довж. 70 км, пл. бас. 775 км^2. Бере початок поблизу с. Щокоть Щорського р-ну. Долина симетрична, глиб. 20 м. Заплава двостороння, подекуди заболочена; її шир. до 2 км. Річище звивисте, на окремих ділянках губиться у заболоченій заплаві, дно замулене; шир. його до 10 м, глиб. до 3 м. Похил річки 0,41 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає наприкінці листопада — на поч. грудня, скресає у серед. березня. Споруджено ставки для госп. потреб. На річці — м. Мена. *Л. В. Міскіна.*

МЕ́НА — місто Черніг. обл., райцентр. Розташована на р. Мені (прит. Десни, бас. Дніпра). Залізнична станція. Автостанція. Нас. 13,3 тис. чол.

Мена. В зоопарку.

(1990). Відома з 1066, місто з 1966. Поверхня — слабохвиляста рівнина. Пересічна т-ра січня −7,0°, липня +19,1°. Опадів 580 мм на рік. Пл. зелених насаджень 418 га. У М.— сироробний, хлібний комбінати, плодоовочеконсервний, прод. товарів, сигаретних фільтрів з-ди; дільниця Чернігів. ф-ки лозових виробів; хлібоприймальне підприємство, міжгосп. підприємство по виробн. кормів і продуктів птахівництва. Міжколг. санаторій-профілакторій «Остреч». Бюро подорожей та екскурсій. *Менський краєзнавчий музей.* Зоопарк.

МЕ́НЗУЛЬНЕ ЗНІМА́ННЯ (від лат. mensula — столик) — один з видів *топографічного знімання*, в результаті якого одержують план чи карту місцевості. Для проведення М. з. створюють опорну *геодезичну сітку*. М. з. здійснюють за допомогою геод. приладів: мензули (складається з квадратної дошки-планшета, підставки і штативу) та кіпрегеля (кутодалекомірного приладу). До мензульного комплекту належать також вилка для центрування, орієнтир-бусоль і польовий зонт. При М. з. із знімальних точок місцевості, які на планшет наносять графічно та з перехідних (додаткових) точок, вимірюють за допомогою кіпрегеля віддаль до об'єктів, що їх знімають, а також кути нахилу. За одержаними точками викреслюють контури місцевості (межі зем. угідь, ріки, будівлі тощо), які позначають на карті умовними знаками. За допомогою М. з. відображають також рельєф місцевості горизонталями, тобто лініями, що сполучають точки з однаковою висотою. В УРСР М. з. набуло широкого застосування при великомасштабному зніманні (1 : : 10 000 — 1 : 500), у процесі землевпорядкувальних робіт, плануванні території, держ. картографування. *Ю. В. Поліщук.*

МЕНІЛІ́ТОВІ СЛА́НЦІ — бітумінозні аргіліти, що входять до складу менілітової світи олігоцену. Поширені у *Передкарпатському прогині* та пн. схилах *Скибового покриву* Карпат. У розрізі перешаровуються з алевритами й пісковиками. М. с. містять 8—25 % (пересічно 15 %) органічної речовини. Протягом 80-х рр. 20 ст. їх вивчають як комплексну сировину, зокрема, на унікальних дослідних установках у с. Верхньому Синьовидному Львів. області. Див. також *Горючі сланці, Горючі корисні копалини.*

МЕ́НСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й — відділ Чернігів. істор. музею. Ств. 1954 (з 1968 — нар. музей, з 1972 — держ.). Розміщений в окремому одноповерховому будинку. Експозиційна пл. 120 м^2. У фондах зберігається 15,3 тис. експонатів. Музей має три відділи — природи, історії дорадянського періоду та історії рад. суспільства. У відділі природи експозиція розповідає про природні умови краю. Значну увагу приділено природоохоронним заходам. У музеї зберігаються археол., нумізматичні та етнографічні колекції. Окремий розділ присвячено екон. і госп. розвитку тер. району. М. к. м. проводить тематичні та оглядові екскурсії, уроки з географії, історії, біології, подає практичну й методичну допомогу музеям і музейним кімнатам, що працюють на громад. засадах, веде значну роботу по вивченню, охороні та пропаганді пам'яток історії та культури. Щороку його відвідує 20—25 тис. чоловік. *В. Ф. Покотило.*

МЕ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — район у центр. частині Черніг. обл. Утворений 1923. Пл. 1,4 тис. км^2. Нас. 52,7 тис. чол., у т. ч. міського — 22,3 тис. (1990). У районі — м. *Мена* (райцентр), с-ща міськ. типу *Березна, Макошине* та 54 сільс. населені пункти.

Лежить на *Придніпровській низовині.* Пн.-сх. частина району — низовинна пологохвиляста зандрова (абс. висоти 170—180 м), пд.-зх. частина — плоска алювіальна (абс. висоти 107—120 м) рівнина. Поклади піску, торфу, глини. Розташований у межах *Чернігівського Полісся.* Пересічна т-ра січня −7,1°, липня +18,9°. Опадів 580 мм на рік, з них 70 % випадає у квітні — жовтні. Період з т-рою понад +10° становить 155—160 днів. Висота снігового покриву до 30 см. Гідрометеопост (Макошине). Належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Гол. ріка *Десна* (прит. Дніпра) з притоками Меною, Дяговою, Лошшю. Споруджено 21 ставок (заг. пл. водного дзеркала 218 га).

Переважають дерново-підзолисті грунти (32 % площі району), чорноземи опідзолені і темно-сірі опідзолені (26,2 %), сірі і ясно-сірі лісові грунти (26,4 %). Пл. лісів 10,4 тис. га (сосна, дуб, липа, береза, вільха), насаджено 681 га лісосмуг. У М. р.— зоопарк у Мені, *Каморетський заказник* (обидва — респ. значення) та 11 заказників, 7 пам'яток природи, заповідне урочище Макошине, Стольненський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (всі — місц. значення).

Найбільші підприємства: сироробний комбінат, плодоовочеконсервний, прод. товарів (Мена), дослідно-експериментальний, залізобетонних виробів (Макошине) з-ди; торфопідприємство (с-ще Прогрес). Цех розливу березівської мін. води (Березна). Спеціалізація с. г.— рослинництво зерново-льонарсько-картоплярського та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Розвинуті скотарство, свинарство; допоміжні галузі — птахівництво, вівчарство. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1988) — 104,1, у т. ч. орні землі — 67,6, пасовища — 14,4, сіножаті — 20,6. Осушено 9,8 тис. га, зрошується 201 га. У районі — 23 колгоспи, 4 радгоспи, у т. ч. птахофабрика. Залізнич. станції — Мена і Макошине. Автомоб. шляхів 280,3 км, у т. ч. 277 км — з твердим покриттям. Міжколг. санаторій-профілакторій «Остреч» (Мена), дитячий санаторій «Десна» (Макошине). Істор.-краєзнавчий (Березна) і краєзнавчі (Макошине, села Стольне, Дягова, Городище) музеї. *Менський краєзнавчий музей.* Бюро подорожей та екскурсій (Мена).

Об'єкти туризму — пам'ятник укр. рад. композиторові Г. Г. Верьовці (Березна), могила укр. кобзаря Т. М. Пархоменка на його батьківщині (с. Волосківці). *О. Г. Мордвінов.*

МЕ́НЧУЛ — назва багатьох вершин і окремих полонин, гол. чином у пд.-сх. частині *Карпат Українських.* Вершини цієї назви є у верхів'ях річок Лімниці (вис. 1335 м), Великої і Малої Угольки (1430 м), біля м. Рахова (1380 м), смт Богдана (1595 м) у Закарп. обл. та ін. Лише зрідка, зокрема у верхів'ї р. Латориці (1206 м), на хр. *Чорногора* (2005 м) вершини мають назву Мунчел. Є й ін. видозміни назв М. і Мунчел, а саме: Менчелик *(Сколівські Бескиди),* Мунчелик у верхів'ї р. Пістиньки в Івано-Фр. області. *І. В. Вайнагій.*

МЕ́РГЕЛЬ (нім. Mergel, від лат. merga — рухляк) — осадочна глинисто-карбонатна порода щільної землистої, іноді шаруватої текстури. Сірий, зеленуватий, жовтуватий; мінералогічний склад: карбонатів — 50—75 %, глинистих мінералів і кремнезему — 25—50 %. Утворюється на прибережних ділянках мор. дна, рідше — у прісноводних басейнах. Залежно від породоутворюючого карбонатного мінералу розрізняють М. вапнякові й доломітові, від складу некарбонатної частини — ангідритові, кремени-

Гора Менчул.

сті, піщані тощо, від текстури — кам'янисті, крейдоподібні та ін. На Україні М. залягає у вигляді шарів потужністю 30—60 м на досить великих площах у товщах крейдового віку Донецько-Орельської сідловини, Волино-Подільської моноклінали, серед палеогенових осадочних порід Дніпровсько-Донецької і Причорноморської западин та складчасто-брилової системи Гірського Криму. Цінною корисною копалиною є вапнякові мергелі із вмістом 75—80 % карбонатів, що їх використовують безпосередньо як гідравлічну в'яжучу мінеральну сировину. Найбільші родовища — Амвросіївське і Карпівське у Донец., Межигірсько-Дубовицьке — в Івано-Фр., Бахчисарайське — у Крим. областях. Щорічний видобуток М. в УРСР становить 5,7 млн. т. Розвідані запаси забезпечують потреби пром-сті республіки у цементі та ін. буд. матеріалах.

О. Я. Хмара.

МЕРЕ́ЖА НАСЕ́ЛЕНИХ ПУ́НКТІВ — сукупність розташованих на певній території поселень, що характеризується показниками густоти, розміру та типологічної структури, тобто співвідношенням міських і сільс. поселень. На поч. 1989 густота поселень Укр. РСР становила 50 на 1 тис. км^2 (з коливаннями від 25 у Херсон., 35—36 у Луганській, Запоріз. і Одес. областях до 71 у Терноп. і Хмельницькій), середня людність одного поселення — 1,7 тис. чол. (від 0,9 тис. чол. у Житом., Полтав., Сум. і Черніг. до 4,1 в Донец. областях), кількість сільс. поселень, що припадає на одне міське,— 21,2 (від 5,6—6,1 у Луганській і Донец. до 52,4 у Полтавській). За показником густоти М. н. п. на 1-му місці області Пд.-Зх. району (56,0), на 2-му — Донецько-Придніпровського (50,0), на 3-му — Пд. (34,0); за розміром — Донецько - Придніпровського (2,0), Південного (1,9) і Пд.-Зх. (1,5); за типологічною структурою — Пд.-Зх. (26,8), Пд. (19,7) і Донецько-Придніпровського (16,8). За період між 1-м та 2-м післявоєнними переписами населення (1959 — 70) інтенсивно зменшувалась густота поселень (з 72 до 54 на 1 тис. км^2 — на 27 %) і кількість сільс. поселень в розрахунку на одне міське (з 39 до 25 — на 36 %) в результаті активнішого скорочення к-сті сільс. поселень (з 42 229 до 31 280 — на 26 %), ніж зростання міських (з 1076 до 1242 — на 15 %); збільшувалась середня людність поселення (з 1,0 до 1,45 тис. чол.). У наступному періоді інтенсивність цих процесів значно зменшилася: 1979 показник густоти поселень становив 52 на 1 тис. км^2, середньої людності — 1,6 тис. чол.; кількість сільс. поселень у розрахунку на одне міське — 23. У Пд. екон. районі (особливо у Крим., Херсон. областях) спостерігалось значне зниження густоти поселень й кількості сільс. поселень у розрахунку на одне міське, а також зростання серед. розміру поселень, у Південно-Західному районі — навпаки, показник густоти поселень в Закарп., Ровен., Черкас. областях, кількість сільс. поселень на одне міське у Вінн., Львів., Черкас., Ів.-Фр. областях зберігалась на рівні 1970, зменшився серед. розмір поселень у Вінн., Житомир., Хмельн., Черніг. областях. У Донецько-Придніпровському районі зменшувалась густота поселень у Кіровогр. і Харків. областях, кількість сільс. поселень на одне міське поселення — в Кіровогр., Полтав. областях, зріс серед. розмір поселень у Запоріз. і Харків. областях.

Літ.: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. М., 1963; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года, т. 1. М., 1972; Украинская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1979 г. К., 1979; Алаев Э. Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. М., 1983; Население СССР. 1988. Статистический ежегодник. М., 1989.

В. І. Нудельман.

МЕРЕ́ФА — місто Харківського р-ну Харків. обл. Розташована на р. Мерефі (прит. Можу, бас. Сіверського Дінця). Залізнич. вузол. 28,9 тис. ж. (1990). Відома з 17 ст., місто з 1938. Поверхня хвиляста. Пересічна т-ра січня —7,2°, липня +20,6°. Опадів 522 мм на рік. Пл. зелених насаджень 516 га. Входить до складу Харківського пром. вузла. У М.— залізобетонних конструкцій, спиртовий, скляний, мех., цегельний, кормових дріжджів, «Південтранстехпром» з-ди, хлібний комбінат, взуттєва ф-ка тощо. Укр. н.-д. ін-т овочівництва та баштанництва. Укр. наук.-виробниче об'єднання «Укрплемгрена». Профес.-тех. училище.

МЕ́РЛО — річка у Золочівському, Богодухівському і Краснокутському р-нах Харків. обл. та Котелевському р-ні Полтав. обл., ліва прит. *Ворскли* (бас. Дніпра). Довж. 116 км, пл. бас. 2030 км^2. Бере початок на схилах Середньоросійської височини, біля с. Рясного. Долина трапецієвидна, з високими, розчленованими правими схилами. Заплава на окремих ділянках заболочена. Річище у пониззі звивисте, розгалужене. Пересічна шир. його 5—8 м, найбільша — 20—25 м (біля гирла). Глиб. 0,5—1,5 м, на плесах — до 3 м. Похил річки 0,8 м/км. Осн. притока — Мерчик (ліва). Живлення снігове і дощове. Замерзає наприкінці листопада — на поч. грудня, скресає у березні. Гідролог. пост біля м. Богодухова (з 1930). Споруджено Забродівське водосховище, є 3 шлюзи-регулятори. Воду використовують для тех. водопостачання та зрошування. Здійснюють охоронні заходи (зокрема, залуження і залісення берегів); річище М. на окремих ділянках розчищене.

Е. А. Попова.

МЕРТВОВІ́Д — річка у Бобринецькому р-ні Кіровогр. обл. та Братському і Вознесенському р-нах Микол. обл., ліва прит. *Південного Бугу*. Довж. 114 км, пл. бас. 1820 км^2. Бере початок на Пн. Зх. від с. Мар'янівки. Долина річки переважно трапецієвидна, шир. до 3 км, глиб. до 40—50 м. Заплава завширшки 200—300 м, у пониззі — до 1—1,5 км. Річище звивисте, пересічна шир. у нижній течії до 20 м. Похил річки 1,8 м/км. Осн. притоки — Комишувата, Гарбузинка (праві). Живлення снігове і дощове (на весну припадає до 80 % річного стоку). Замерзає у грудні, скресає у березні. Льодостав нестійкий. Споруджено водосховище

Річка Мерло.

та ставки для потреб с. г. При впадінні М. у Пд. Буг — м. Вознесенськ. Здійснюють залісення і залуження прибережних смуг річки.

МЕ́РЧИК — річка у Богодухівському і Краснокутському р-нах Харків. обл., ліва прит. р. *Мерло* (бас. Дніпра). Довж. 43 км, пл. бас. 703 $км^2$. Бере початок поблизу с. Петропавлівки. Долина трапецієвидна, асиметрична. Річище звивисте, глиб. 0,5—1,5 м. Похил річки 1,1 м/км. Живлення снігове і дощове. Влітку міліє. Замерзає наприкінці листопада — на поч. грудня, скресає у березні. Воду використовують для с.-г. потреб. Здійснюють залуження і залісення берегів.

МЕСІ́Р — солоне озеро у Крим. обл., у групі *Керченських озер.* Див. *Чокрацьке озеро.*

МЕТАЛЕ́ВІ КОРИ́СНІ КОПА́ЛИНИ — природні мінеральні утворення, з яких за сучас. рівня розвитку техніки доцільно вилучати метали та їхні сполуки. За запасами й видобутком чорних металів Україна посідає провідне місце в СРСР. Видобування *залізних руд* зосереджено у *Криворізькому залізорудному басейні, Білозерському залізорудному районі, Кременчуцькому залізорудному районі, Керченському залізорудному басейні.* Розвідані запаси їх у республіці становлять 30,7 %, видобуток — 44,4 % загальносоюзного; Україна відіграє провідну роль у міжнар. поставках товарної заліз. руди. Друге місце за обсягом використання належить *марганцевим рудам,* запаси і видобуток яких становлять 75 % в СРСР. Експлуатують Нікопольське та розвідано Великотокмацьке родовища одного з найбільших у світі *Нікопольського марганцевого басейну.* За винятком високоякісного концентрату, Україна повністю забезпечена власною сировиною, частина товарної марганцевої руди надходить в ін. республіки та за кордон. Непромислові рудопрояви х р о м у виявлено на Побужжі. Серед руд легуючих металів переважають т и т а н о в і р у д и, розвідані у межах Українського щита. Найзначнішими є розсипні родовища титанових ільменітових руд у Житомир. та Дніпроп. областях. *Нікелеві руди* видобувають на трьох невеликих родовищах з невисоким вмістом осн. компонента. *Ванадієвими рудами* на Україні є комплексні руди Керченського залізорудного басейну, придатні для виготовлення легованого чавуну і сталі. Кобальт, молібден, вольфрам відомі у непром. концентраціях.

Серед руд кольорових металів Україна має важливі пром. запаси *ртутних руд*; експлуатують одне з найбільших у країні *Микитівське родовище ртуті*; відкрито кілька родовищ на Закарпатті та у межах Микитівського рудного поля. На Закарпатті розвідане *Біганське родовище комплексних руд* (алюмінієвих, баритових, поліметалевих) і *Берегівське родовище поліметалевих руд*, які є перспективною сировинною базою. Мідь виявлено у вигляді окремих рудопроявів, олово — у невеликих розсипищах. Значення окремих родовищ може змінюватися залежно від потреб в окремих видах мін. сировини, зміни в технології видобування та збагачення з тенденцією до комплексного освоєння руд.

МЕТАЛООБРО́БНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь пром-сті, підприємства якої виготовляють металеві вироби і конструкції, ремонтують машини, різне устаткування для всіх галузей нар. г-ва та потреб населення; складова частина *машинобудівного комплексу.* Металопродукцією виробничого призначення є сталеві і чавунні вироби, буд. металовироби, пічне литво, металеві тара та фурнітура, конструкції для мостів та ліній електропередачі тощо, невиробничого — металевий госп. посуд, кухонний та спортивний інвентар та ін. На спеціалізованих підприємствах М. п. провадять ремонт різних видів машин і устаткування. Продукцію галузі широко використовують у нар. г-ві. Україна має сприятливі умови для розвитку М. п.: наявність сировинної бази — металу й відходів виробн. металург. пром-сті і машинобудування, а також металевого брухту, значний парк устаткування, що потребує ремонту та ін. Питома вага металообробки в машинобуд. комплексі України 1989 досягла 17 %. Найбільшу частку в структурі М. п. становлять підприємства по ремонту машин і устаткування та по виготовленню металоконструкцій. Вони розміщені в основному в Донецько-Придніпровському (бл. 60 %) і Пд.-Зх. (понад 30 %) екон. районах. Осн. підприємства по виготовленню металоконструкцій розташовані в металург. центрах — Дніпропетровську, Маріуполі, Донецьку; великі металообробні підприємства, що виробляють товари нар. споживання, є в Києві та Вільнянську (Запоріз. обл.). В Києві зосереджено значну кількість підприємств галузі, зокрема три авторем. з-ди, з-ди по ремонту електротранспорту, судноремонтний та ін. Продукція галузі надходить до ін. союзних республік та на експорт. *Є. Й. Шипович.*

МЕТАЛУРГІ́ЙНА МІНЕРА́ЛЬНА НЕМЕТАЛЕ́ВА СИРОВИНА́ — природні мін. утворення, що їх використовують у металург. виробн. За призначенням виділяють: флюсову сировину (*вапняки флюсові, доломіти,* кварцити, нефеліни, польові шпати); вогнетриви або сировину для їхнього виробн. (*глини вогнетривкі, графіт,* кварцити, вторинні *каоліни,* доломіти, *тальковий камінь, олівініт,* дуніт тощо); сировину для виготовлення формувальних сумішей для ливарного виробн. (*піски, бентоніти* тощо). Україна має значні запаси М. м. н. с. Запаси флюсових вапняків (%, 1988) становлять 26,3 загальносоюзних, доломітизованих вапняків — 99,7, доломітів — 13,6, вогнетривких глин — 34,6, графіту — 32,1, кварцитів — 15,2, кварцових пісків — 10, вторинних каолінів — 18,5, формувальних пісків — 21,9, бентонітів — 17,3. Потреби чорної металургії та виробн. вогнетривів республіки в осн. видах сировини задовольняються за рахунок експлуатації власних родовищ (вапняків і доломітів — 21 родовище, вогнетривких глин — 5, графіту — 1, кварцитів і кварцового піску — 4, формувальних пісків — 7, вторинних каолінів — 5, бентонітів — 2). Більшість із них міститься у Донецько-Придніпровському екон. районі. Частина сировини надходить до підприємств РРФСР та БРСР.

Сировину для виробн. спец. вогнетривів (магнезит, хроміт, дуніт) на Україну завозять з ін. республік; розвідано родовище тальково-магнезитів і серпентинітів у Дніпроп. обл., експлуатація якого дасть можливість зменшити завіз цих видів сировини. Передбачається вивчення нових видів М. м. н. с.: ставроліту як десульфуратора, силіманіту як вогнетриву тощо. *О. Я. Хмара.*

МЕТАЛУРГІ́ЙНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — див. *Чорна металургія, Кольорова металургія.*

МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ КО́МПЛЕКС — сукупність підприємств, які послідовно здійснюють видобування, збагачування, металургійну переробку руд чорних, кольорових і рідкісних металів та нерудної сировини для металургії, виробництво чавуну, сталі, кольорових і дорогоцінних металів, сплавів, прокатне виробництво, переробку вторинної сировини. До М. к. належать також коксохімія, виробн. вогнетривів, буд. конструкцій з металу, електродів, металург. устаткування, порошкова металургія тощо. М. к. — невід'ємна частина *конструкційних матеріалів комплексу,* що значною мірою визначає екон. потенціал країни і забезпечує матеріалізацію капіталовкладень в основних фондах. Осн. споживачами продукції М. к. є машинобудування, будівництво, транспорт. Основа М. к. — *чорна металургія* і *кольорова металургія.* М. к. УРСР є одним з найпотужніших серед інших союзних республік Радянського Союзу. Українська РСР посідає провідне місце в Рад. Союзі за видобутком заліз. і марганцевої руд, виробн. чавуну, сталі, прокату. Сприятливими умовами для розвитку М. к. у республіці є тер. поєднання, в межах передусім Донецько-Придніпровського екон. району, великих родовищ коксівного вугілля, заліз. і марганцевої руд, високоякісних вапняків і формувальних пісків та вогнетривів, наявність родовищ алюмінієвої сировини, ртутних, титанових, нікелевих, ванадієвих, молібденових руд, магнієвої сировини, руд рідкісних металів; забезпечення районів розвитку металургійного виробн. транспортною мережею й водними ресурсами, великий попит на метал; значна кількість вторинної сировини. За 1940—89 обсяг продукції М. к. УРСР збільшився майже у 9 раз. М. к. відзначається високою концентрацією, автоматизацією та механізацією виробничих процесів, компактністю тер. зосередження. М. к. виконує важливі функції щодо тер. організації продуктивних сил республіки, впливає на формування галузевих пром. районів, металургійних вузлів і центрів. *Є. Й. Шипович.*

МЕТАМОРФІ́ЧНІ ГІРСЬКІ́ ПОРО́ДИ (від грец. μεταμόρφωσις — перетворення) — породи, що утворилися з осадочних або магматичних порід при діянні глибинних природних факторів. Формуються гол. чин. при наростанні тектонічної активності регіону на глиб. 5—25 км при т-рі 300—900 ° і тиску 200—800 МПа за участю летких компонентів. При цьому відбувається часткова або повна перекристалізація порід, в результаті чого утворюються нові стійкі мін. асоціації. Виділяють кілька типів метаморфізму, яким відповідають певні М. г. п. При р е г і о н а л ь н о м у ме-

таморфізмі, що охоплює великі структури і блоки кори, утворюються кілька петрохім. груп порід, хім. склад яких суттєво не змінений порівняно з первісними (крім газових компонентів): осно́вні, ультраосно́вні (амфіболіти, кристалосланці), алюмосилікатні (сланці та гнейси), карбонатні (мармури), залізисті (джеспіліти тощо). За температурою формування виділяють кілька фацій: зеленосланцеву (300—500 °), епідотамфіболітову (500—600°), амфіболітову (600—700°) та найбільш високотемпературну — гранулітову (700—900°). На тер. України регіональний динамотермальний метаморфізм проявився у *кристалічному фундаменті* Сх.-Європейської платформи і Карпатської покривно-складчастої споруди. Гнейси й амфіболіти амфіболітової фації найпоширеніші в синклінальних структурах *Українського щита*. Хлоритові й актинолітові сланці та ін. породи зеленосланцевої фації складають синкліналі в Придніпров'ї, Криворіжжі, а також Рахівські гори. Мусковіт-ставролітові і андалузитові сланці та кварцити, гнейси й амфіболіти, магнетитові кварцити епідот-амфіболітової фації залягають у синклінорієх Придніпров'я, Криворіжжя, Приазов'я. М. п., утворені в результаті контактового метаморфізму (в зоні контакту з магматичними масивами до кількасот метрів у перетині), на Україні трапляються рідко. Складчасті товщі осадочного чохла в Українських Карпатах, Кримських горах і Донецькому кряжі сформувалися внаслідок вторинного перетворення осадочних порід в умовах невеликих тиску і температури. З М. г. п. пов'язані пром. поклади корисних копалин — заліз. руди (Дніпроп., Запоріз., Полтав. області), графіту (Кіровогр. обл.), а також рудопрояви міді, нікелю, кобальту, хрому. Безпосередньо як буд. матеріали використовують мармури (Житом., Кіровогр., Чернів., Закарп. обл.), гнейси (численні родовища щебеню), у металургії — кварцити (у Житомир. обл. і побіжно у залізорудних родовищах).

Р. Я. Белевцев.

МЕТЕОРОЛОГІ́ЧНА РАКЕ́ТА — ракета, обладнана спец. апаратурою для дослідження верх. шарів *атмосфери*. Складається з гол. частини, де розміщені прилади, радіопередавач і джерела живлення, а також корпусу з реактивним двигуном. Ракетний комплекс включає також наземну радіо- і телеметричну апаратуру. М. р. запускають з наземних станцій ракетного зондування та з н.-д. суден (див. також *Зондування атмосфери*). На певній висоті гол. частина М. р. відокремлюється від корпусу і вони спускаються на парашутах. За допомогою М. р. одержують дані про стан атмосфери (атм. тиск, т-ру повітря, напрям і швидкість вітру), а також про радіаційні потоки, магнітне поле Землі тощо. Дослідження верх. атмосфери з використанням М. р. проводять з серед. 20 ст. Сучасні дослідження потребують систематичних відомостей про стан атмосфери. До вис. 100 км щотижня запускають малі і середні М. р., вище (до 400—500 км) — спец. дослідницькі ракети з розширеною програмою вимірів. В СРСР запуск М. р. здійснюють з наземних пунктів та н.-д. суден, зокрема в 1974 — з суден Одеського відділення Держ. океанографічного інституту.

Літ.: Логвинов К. Т. Метеорологические параметры стратосферы. Л., 1970. *В. М. Шошин.*

МЕТЕОРОЛОГІ́ЧНА СТА́НЦІЯ — установа, яка за єдиною методикою і встановленою програмою проводить регулярні спостереження за станом *атмосфери*. На М. с. вимірюють або дають якісну оцінку окремим метеоролог. елементам (т-ра повітря та грунту, їхня вологість, швидкість і напрям вітру, атм. тиск, хмарність, опади та ін.). До складу М. с. входять *метеорологічний майданчик* та комплекс допоміжних приміщень, де встановлено окремі прилади, а також здійснюється обробка результатів спостережень. Одержані дані передають в установи Держкомгідромету СРСР, де їх узагальнюють, аналізують і використовують для метеоролог. обслуговування населення та нар. г-ва, а також для вивчення *клімату* в цілому (див. також *Прогноз погоди*). Перші М. с. створено у 18 ст. На Україні М. с., спочатку аматорські, діяли в Києві (з 1812), Одесі (з 1821), Полтаві (з 1824). Нині на тер. СРСР існує розвинута метеоролог. мережа, підпорядкована Держкомгідромету СРСР. На Україні роботою М. с. керує *Українське республіканське управління по гідрометеорології*. Крім того, діють відомчі М. с. (напр., при наук. закладах і дослідних г-вах, на транспорті і великих енергетичних та пром. об'єктах), де метеоролог. спостереження проводять за спец. програмами. *М. Ф. Павлов.*

МЕТЕОРОЛОГІ́ЧНИЙ МАЙДА́НЧИК — місце на *метеорологічній станції* під відкритим небом, де розташовані прилади і обладнання для метеоролог. спостережень у приземному шарі *атмосфери*. М. м. розміщують на відкритій ділянці з природною підстилаючою поверхнею, типовою для даної місцевості, на відстані не менше ніж 100 м від оточуючих об'єктів. Розміри М. м.— 26×26 м (на метеоролог. станціях з неповною програмою спостережень — 20×16 м); сторони цього квадрата зорієнтовані у напрямах Пн.— Пд., Зх.— Сх. М. м. огороджують штахетником, що забезпечує природну вентиляцію. Осн. метеоролог. прилади і обладнання, встановлені на М. м.: у пн. частині майданчика — щогли з анеморумбометром і флюгером для визначення параметрів вітру та станок для спостережень за ожеледдю; у серед. частині — будки психрометрична і для самописців, опадомір, плювіограф, у південній — термометри для визначення т-ри грунту та геліограф. М. м. обладнують електричним освітленням з напругою не вище 36 В. *В. М. Шошин.*

МЕТЕОРОЛОГІ́ЧНИЙ ПОСТ — пункт для проведення регулярних метеоролог. спостережень за скороченою програмою порівняно з *метеорологічною станцією*. На М. п. проводять спостереження за атм. опадами, сніговим покривом і певними атм. явищами. На окремих М. п. додатково спостерігають за т-рою повітря, хмарністю, метеоролог. дальністю видимості, режимом вітру, за паморозю та ожеледдю. Виміри проводять двічі на добу — вранці і ввечері, спостереження за атм. явищами — протягом доби. Метеоролог. спостереження здійснюють також на спеціалізованих *гідрологічних постах, агрометеорологічних постах*, авіаційних метеорологічних та постах спостереження за забрудненням навколишнього середовища тощо. В УРСР у системі *Українського республіканського управління по гідрометеорології* налічують понад 300 М. п., крім того, на тер. республіки діє бл. 9 тис. відомчих гідрометеоролог. постів, на яких також виконують відповідні спостереження.

В. М. Шошин.

МЕТЕОРОЛОГІ́ЧНІ СУПУ́ТНИКИ — штучні супутники Землі, призначені для одержання оперативної інформації про стан *атмосфери* та *підстилаючої земної поверхні*. М. с. обладнані оглядовою та вимірювальною наук. апаратурою, а також системами радіотелеметричною, керування, енергопостачання та терморегулювання. За допомогою оглядової апаратури одержують зображення *хмарності* й земної поверхні в оптичному (освітлена частина півкулі Землі) та інфрачервоному (нічна й освітлена півкулі) діапазонах. Вимірювальну апаратуру використовують для спостережень за радіаційними потоками в оптичному, інфрачервоному та мікрохвильовому діапазонах. Зображення в оптичному діапазоні застосовують для аналізу мезомасштабних особливо-

Метеорологічний майданчик метеорологічної станції Ай-Петрі.

Стаціонарний метеорологічний пост.

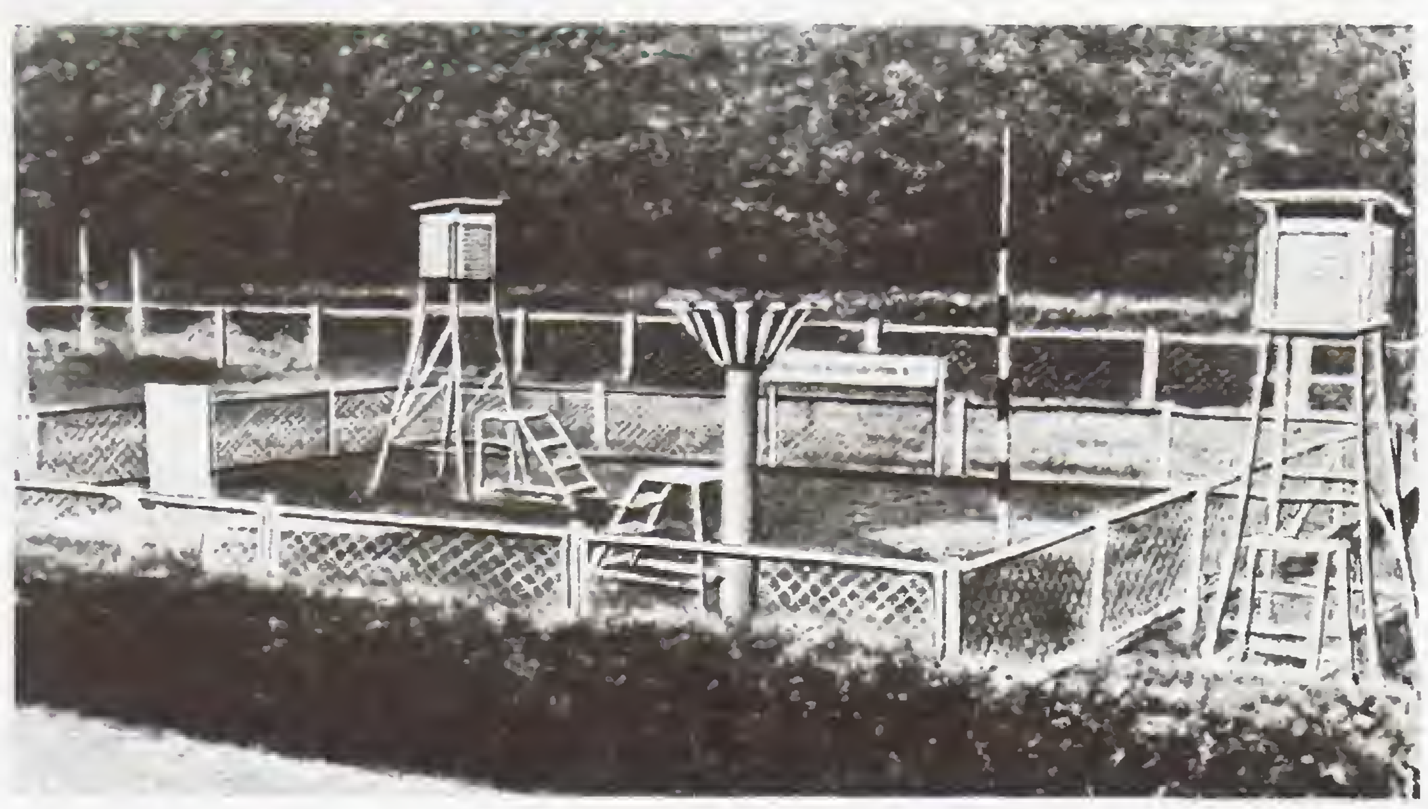

стей хмарності і визначення за цими особливостями певних метеоролог. параметрів. За інфрачервоним зображенням хмарності аналізують хід атм. процесів, зокрема розвиток *циклонів*. Радіаційні вимірювання дають можливість розраховувати *радіаційний баланс системи Земля — атмосфера*, радіаційну т-ру земної поверхні, висоту хмарності, вміст водяної пари та аерозольних домішок в атмосфері тощо. Велике значення має інформація про стан поверхневих вод, с.-г. культур, лісових масивів, про розподіл льодового та *снігового покриву*, про *забруднення атмосфери* тощо. Більшість М. с. мають колові (або близькі до них) полярні орбіти, висота яких бл. 900 км, період обертання навколо Землі дещо перевищує 100 хв. Перші метеоролог. спостереження з М. с. були виконані на поч. 60-х рр. 20 ст. Разом з наземними приймальними станціями М. с. утворюють метеоролог. космічні системи. В СРСР з 1967 діє система «Метеор», що спочатку включала М. с. серії «Космос», з 1969 — М. с. серії «Метеор». З 1975 використовують вдосконалені М. с. «Метеор-2», а з 1985 — «Метеор-3». Одержана за допомогою М. с. інформація відзначається оперативністю і регулярністю, охоплює одночасно значні території. Напр., система з двох М. с. дає змогу двічі на добу збирати інформацію з 80 % поверхні Землі. По каналах зв'язку одержані відомості надходять на Землю. В СРСР пункти прийому всіх видів інформації з М. с. розташовані у Москві, Новосибірську і Хабаровську. Розрізняють також автономні пункти, що приймають тільки оглядову інформацію. Напр., на Україні вони функціонують у Києві, Одесі, Сімферополі, Луцьку. Використовують метеорологіч. інформацію для наук. досліджень, складання *прогнозів погоди* тощо. Важливе значення має міжнар. обмін інформацією в рамках *Всесвітньої метеорологічної організації*.

Метеорологічні супутники. Метеорологічна карта, одержана зі штучного супутника Землі.

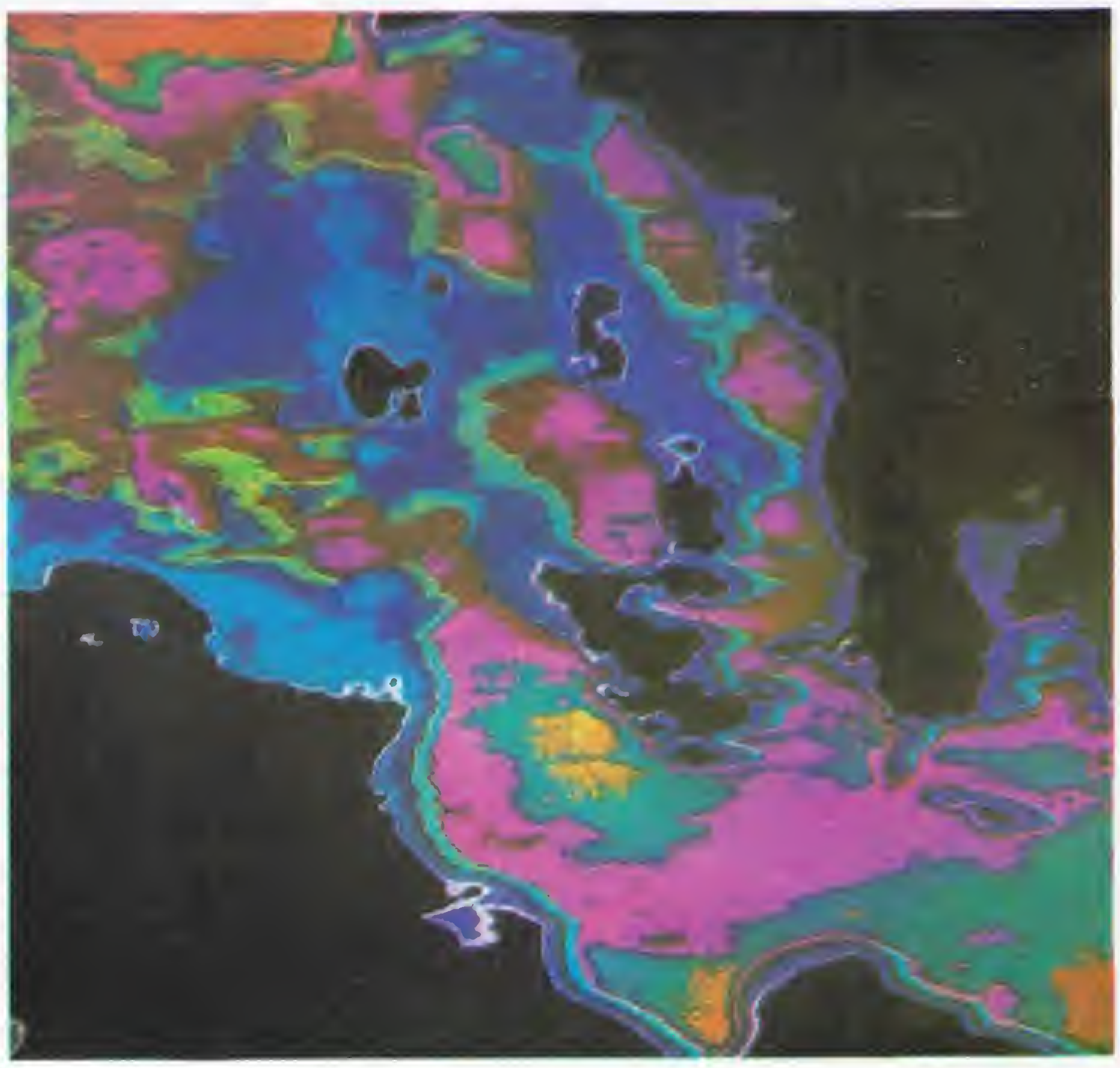

Літ.: Герман М. А. Космические методы исследования в метеорологии. Л., 1985. *В. М. Шошин.*

МЕТЕОРОЛОГІ́ЧНІ ХАРАКТЕРИ́СТИКИ — фізичні і статистичні параметри *атмосфери*, що характеризують її стан та взаємодію з *підстилаючою земною поверхнею*, а також властивості атмосфери, які використовуються у госп. діяльності і впливають на екологічні умови *навколишнього середовища*. Динамічний та термодинамічний стан атмосфери визначають *атмосферний тиск, температура повітря* та грунту, *вологість повітря*, швидкість і напрям *вітру*, *хмарність* і *опади атмосферні*, теплове *випромінювання Землі* та атмосфери, її прозорість та іонізація тощо. Пересічні у часі і просторі значення цих параметрів характеризують кліматич. режим території, застосовують їх для прогнозування *клімату* й *погоди*. До М. х. належать також окремі атм. явища (напр., *грози*, електричні параметри атмосфери, *хуртовини, пилові бурі*). При теоретичних метеоролог. дослідженнях широко застосовують інформацію про газовий склад атмосфери, радіаційний режим території, а також співвідношення між складовими радіаційного і теплового балансів атмосфери та підстилаючої поверхні. Певні М. х. (*забруднення атмосфери*, радіоактивність, *кислотність опадів* тощо) істотно впливають на стан навколишнього середовища. Виміри М. х. проводять на *метеорологічних станціях* з використанням *радіозондування*, а також за допомогою космічних методів спостереження.

М. В. Буйков.

МЕТЕОРОЛО́ГІЯ (від грец. μετέωρα — атмосферні явища і λόγος — вчення) — наука про *атмосферу* Землі, її склад і будову, фіз. та хім. процеси і явища, які в ній відбуваються. Розробляє методи прогнозування метеоролог. процесів та явищ, а також методи активного впливу на них з метою ліквідації шкідливих наслідків для нар. г-ва і здоров'я людини. Відповідно до кола завдань М. поділяють на окремі розділи, основний з яких фізика атмосфери, що вивчає фіз. закономірності атм. процесів та явищ (розподіл т-ри і тиску, утворення *опадів атмосферних, циркуляцію атмосфери* тощо), досліджує нижні шари атмосфери, а також процеси, які відбуваються у вільній атмосфері (див. *Аерологія*), сонячну радіацію (див. *Актинометрія*), електричні та оптичні явища в атмосфері. Виділяють також *динамічну метеорологію* і *синоптичну метеорологію*. До прикладних метеоролог. дисциплін відносять авіаційну, морську М., *агрометеорологію*.

Перші дослідження в галузі М. належать до античних часів, зокрема, відомі на той час знання з М. узагальнено в праці давньогрец. вченого Арістотеля (384—322 до н. е.) «Метеорологіка». Як самостійна наука вона сформувалась протягом 17—18 ст. Особливе значення мали метеоролог. дослідження М. В. Ломоносова. Регулярні метеоролог. спостереження в Росії почато за Петра І. До серед. 19 ст. було створено мережу метеоролог. станцій на всіх континентах, крім Антарктиди. В 1849 в Петербурзі було засновано Головну фіз. (тепер геофіз.) обсерваторію, 1855 — метеоролог. обсерваторію Київ. ун-ту, 1892 — магніто-метеоролог. обсерваторію в Одесі. Велике значення для вивчення атм. процесів мали праці О. І. *Воєйкова*. На Україні значний внесок у розвиток М. зробили П. І. *Броунов*, О. В. *Клосовський*, И. Й. *Косоногов*, М. П. *Авенаріус*, К. М. *Жук*, М. П. *Кудрицький*, Р. М. *Савельєв*, Б. І. *Срезневський*. З кін. 19 ст. для метеоролог. спостережень на значних висотах почали застосовувати кулі-пілоти та кулі-зонди з самописними приладами; після винайдення 1930 радіозонда почато створення мережі радіозондування. В серед. 20 ст. засновано світову актинометричну мережу, розробляють методи спостереження за вмістом озону в атмосфері, атм. електрикою, хім. складом повітря тощо. Дальший прогрес М. пов'язаний з Міжнар. програмою досліджень глобальних атм. процесів (з 70-х рр.). У Рад. Союзі одержано значні результати в галузі активного впливу на атм. процеси, зокрема на хмари з метою регулювання опадів, розроблено методи захисту рослин від заморозків тощо. М. широко застосовує найновіші досягнення фізики і техніки — радіолокаційні методи, *метеорологічні супутники*, електронно-обчислювальні машини та ін. На сучас. етапі розвитку науки і техніки метеоролог. дослідження мають важливе значення для характеристики стану навколишнього середовища і розробки методів його захисту та поліпшення, а також для вирішення питань про госп. використання таких метеоролог. енергетичних ресурсів, як вітер і сонячна радіація. Діяльність метеоролог. служб різних країн об'єднує *Всесвітня метеорологічна організація*. В СРСР керівництво наук. і практичними роботами в галузі М. здійснює Держ. комітет СРСР по гідрометеорології. На Україні метеоролог. дослідження проводять у *Гідрометеорологічному українському регіональному науково-дослідному інституті*, Одес. гідрометеоролог. ін-ті, на кафедрах Київ., Харків., Одес. та Чернів. ун-тів. Матеріали досліджень публікують у журналі «Метеорология и гидрология», міжвідомчому наук. збірнику «Метеорология, климатология и гидрология», ін. виданнях. Див. також *Кліматологія*.

Літ.: Тверской П. Н. Курс метеорологии. (Физика атмосферы). Л., 1962; Гидрометеорологическая служба Украины за 50 лет Советской власти. (Сборник). Л., 1970; Матвеев Л. Т. Курс общей метеорологии. Физика атмосферы. Л., 1976; Колісник П. І. Метеорологія і кліматологія. К., 1978; Хргиан А. Х. Физика атмосферы, т. 1—2. Л.,

1978; Хромов С. П. Метеорология и климатология для географических факультетов. Л., 1983; Герман М. А. Космические методы исследования в метеорологии. Л., 1985.

Г. П. Дубинський.

«МЕТЕОРОЛО́ГИЯ, КЛИМАТОЛО́ГИЯ И ГИДРОЛО́ГИЯ» — респ. міжвідомчий наук. збірник М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1965. Виходить у Києві один раз на рік рос. мовою. Друкує проблемні матеріали, підготовлені відомими вченими, авторами наук. монографій, підручників і навч. посібників, а також результати наук.-теоретичних, методологічних, наук.-практичних і навч.-методичних розробок викладачів, аспірантів і колективів студентів вузів республіки. Проблемні статті присвячені закономірностям формування поверхневого водного стоку на Землі, гідрометеоролог. забезпеченню раціонального природокористування та охорони навколишнього середовища, характеристиці метеоролог. показників, проблемам клімату великих міст тощо. Збірник широко висвітлює матеріали багаторічних спостережень метеоролог. і гідролог. станцій, дані спец. експедиційних досліджень, а також результати знімання окремих регіонів нашої планети з автоматичних і пілотованих космічних кораблів. Ряд статей присвячено методам матем. обробки сучас. натурних досліджень, розробки варіантів інтерпретації зв'язків і залежностей між осн. гідрометеоролог. показниками. Широко використовується ілюстративний і картографічний матеріал. Публікує матеріали досліджень з питань прогнозування погодно-кліматичних умов на території УРСР та ін. районів Землі, оцінки гідрометеоролог. ресурсів та напрямів їхнього раціонального використання.

М. І. Щербань.

МЕ́ТОДИ ГЕОГРАФІ́ЧНИХ ДОСЛІ́ДЖЕНЬ (від грец. μέθοδος — шлях дослідження чи пізнання) — система прийомів і методів вивчення закономірностей формування, еволюції, просторової диференціації й динаміки *географічної оболонки* та геогр. умов господарювання й розселення. За допомогою М. г. д. вивчають масо- та енергообмін у геогр. оболонці; організацію взаємодії природного середовища, сусп. виробн. та розселення, тер. організацію суспільства.

М. г. д. включають комплекс прийомів для визначення даних про фіз.-геогр. умови господарювання, розселення в окремих політико-адміністративних і природно-екон. регіонах.

М. г. д. класифікують за часом виникнення (традиційні, нові), мірою спільності (заг., галузеві), змістом і формою організації (польові — наземні експедиційні, стаціонарні методи географічних досліджень, *дистанційні методи географічних досліджень*, лабораторні, експериментальні), за об'єктом і предметом досліджень (геоморфологічні, геобот., грунтознавчі, зоогеографічні, кліматичні, гідролог., ландшафтні, екон.-геогр. і соціально-геогр., інженерно-геогр. та ін.). Найдавнішим і вживаним у географії є *порівняльно-географічний метод*. Він лежить в основі природно-геогр. й економіко-геогр. районування, типології й *класифікації ландшафтів* і виробничо-тер. комплексів. Традиційним у географії є *картографічний метод досліджень*. Для визначення кількісних просторових характеристик геогр. об'єктів застосовують картографічний аналіз та істор. метод (палеогеогр. та історико-геогр.) дослідження розвитку геол. та істор. минулого. Для палеогеогр. реконструкцій тер. України використовують спорово-пилковий, палінологічний, фауністичний, стратиграфічний, радіовуглецевий, мінералогічний аналізи та ін. методи. На основі досліджень складають палеогеогр. карти та атласи. М. г. д. включають конкретно-наукові підходи і методи: у фіз. географії — геохімічні (досліджують міграцію хім. елементів у межах вертикального профілю *природно-територіальних комплексів*, їхні горизонтальні потоки і концентрації, ореоли розсіювання), геофізичні (вивчення процесів масо- і енергообміну в ландшафтах за допомогою показників, одержаних фіз. приладами) та ін.; в соціально-екон. географії — економіко-статистичні, техніко-екон., соціологічні та ін. На сучас. етапі розвитку науки особливого значення набувають *математичні методи* в географії, теоретико-інформаційні та кібернетичні методи, що їх використовують для аналізу достовірності результатів спостережень, систематизації їх та *прогнозу географічного*. Значного поширення набуло *моделювання географічне*. У процесі вивчення взаємодії природних умов і сусп. виробн., розселення в географії розвинулись методи прикладних досліджень — агро-геогр., меліоративно-геогр., медико-геогр. (див. *Медико-географічний аналіз, Медико-географічне картографування*), інженерно-геогр., еколого-геогр. та ін. Актуальним стало також створення банків геогр. даних, експертних систем у геогр. дослідженнях з автоматизованою обробкою і аналізом інформації. М. г. д. у республіці розробляють переважно у *Географії відділенні* Інституту геофізики АН УРСР, на відповідних кафедрах ун-тів і пед. інститутів.

Літ.: Геренчук К. І., Раковська Е. М., Топчієв О. Г. Польові географічні дослідження. К., 1975; Жучкова В. К., Раковская Э. М. Природная среда — методы исследования. М., 1982. *П. Г. Шищенко.*

МИЗУ́НКА — річка у Долинському р-ні Івано-Фр. обл., ліва прит. *Свічі* (бас. Дністра). Довж. 51 км, пл. бас. 344 км^2. Бере початок з джерел в Українських Карпатах (на Пд. Сх. від г. *Магура*), на вис. 1075 м над р. м. Долина V-подібна, шир. до 1 км. Заплава двостороння, шир. до 100 м. Річище слабозвивисте, розгалужене, багато порогів і перекатів. Похил річки 11,1 м/км. Живлення снігове і дощове. Має паводковий режим. Замерзає наприкінці грудня — на поч. січня, скресає до серед. березня; льодостав нестійкий. На М. споруджено греблі, є невелика ГЕС. Воду використовують для с.-г. потреб. *М. Є. Романчук.*

МИКИ́ТІВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ РТУ́ТІ — одне з найбільших в СРСР родовищ ртуті. Розташоване поблизу м. Горлівки Донец. обл. У геоструктурному відношенні пов'язане з приосьовою частиною *Головної антикліналі Донбасу*. Зруденіння гідротермального типу, рудні тіла у вигляді пластів, лінз, жил та гнізд локалізуються в склепіннях куполоподібних брахіантиклінальних складок, що ускладнюють Горлівську антикліналь. Встановлено 4 рудні зони в горизонтах пісковиків середньокам'яновугільного віку. Осн. рудний мінерал — кіновар. Родовище відкрите 1879, експлуатують з 1886. За роки Рад. влади відкрито нові родовища, що утворюють Микитівське рудне поле. Видобування і переробку руди здійснюють на Микитівському ртутному комбінаті, до складу якого входять рудник завглибшки бл. 500 м, 3 кар'єри, металургійний та ін. цехи. Продукцію комбінату використовують в електротех., приладобуд., фармацевтичній та хім. пром-сті України та ін. республік СРСР.

МИКОЛА́ЇВ — місто Львів. обл., райцентр. Розташований за 3 км від залізнич. ст. Миколаїв-Дністровський. 13,6 тис. ж. (1988). Відомий з 1570, місто з 1940. Лежить в улоговині. Перевищення висот 20—40 м. Пересічна т-ра січня —3,8°, липня +18,6°. Опадів 730 мм на рік. Пл. зелених насаджень 118,5 га. У місті — цем.-гірничий та буд. конструкцій комбінати, заводоуправління буд. матеріалів, філіал Бориславського виробничого швейно-галантерейного об'єднання, хлібний комбінат. Профес.-тех. училище.

МИКОЛА́ЇВ — місто, обл. і районний центр УРСР. Розташований на березі Бузького лиману, при злитті рік Південного Бугу та Інгулу. Морський і річковий порт, вузол залізнич., повітряних та автомоб. шляхів. Налічує 4 міськ. райони: Заводський, Корабельний, Ленінський, Центральний. Пл. 121 км^2. Нас. 507,9 тис. чол. (1990). Засн. під час рос.-турецької війни, коли 1788 було закладено верф (з 1789 має сучас. назву). З 1937 — центр Микол. обл. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1970). Пересічна т-ра січня —3,5°, липня +23,2°. Опадів 380—420 мм на рік. Пл. зелених насаджень 22,5 тис. га. У місті — Миколаївський зоопарк (респ. значення), 3 пам'ятки природи, 8 парків — пам'яток садово-паркового мистецтва, заповідне урочище Дубки (місц. значення).

М.— один з важливих пром. центрів Пд. України. Провідною галуззю заг.-союзного значення є суднобудування і судноремонт (з-ди: «Океан», ім. 61 комунара, виробничі об'єднання «Зоря», «Чорноморський суднобудівний з-д»). Серед ін. підприємств маш.-буд. і металообр. пром-сті — «Дормашина», «Поліграфмаш», дослідний технол. оснастки, «Гідреммаш», дослідний мастильних систем, «Миколаївсільмаш», трансформаторний та ін. з-ди. Діє глиноземний з-д (засн. 1980 — первісток кольорової металургії на Пд. України). Розвинута легка (виробничі трикотажне та швейне об'єднання, взуттєва та швейно-галантерейна ф-ки, шкір. з-д) і харч. (парфюмерно-косметичний «Червоні вітрила» та м'ясний комбінати, соків «Нектар», лікеро-горілчаний з-ди, пивооб'єднання «Янтар», конд. і макаронна ф-ки) пром-сть. Виробн. буд. матеріалів (виробничі об'єднання буд. матеріалів і «Миколаївзалізобетон»). Значне портове г-во, діють підприємства залізнич. транспорту. Миколаївська ДРЕС. У місті — залізнич., авто- та річковий вокзали, аеропорт. М.— значний культур. центр: корабле-

будівний та пед. ін-ти, філіал Одес. с.-г. ін-ту та факультет Київ. ін-ту культури; 9 серед. спеціальних навч. закладів, 17 профес.-тех. уч-щ. Діють астрономічна обсерваторія, н.-д. установи і проектні орг-ції. *Миколаївський обласний центр по гідрометеорології*. 3 театри: укр. драми і муз. комедії, рос. драматичний і ляльок; обласна філармонія. Миколаївський краєзнавчий музей, худож. музей ім. В. В. Верещагіна. Бюро подорожей та екскурсій. Турбаза «Південний Буг». Численні об'єкти туризму (див. план міста і туристську карту області за станом на 1989).

Літ.: Выборный П. М. Николаев. Путеводитель. Одесса, 1979; Павлик И. С., Лифанов В. Р., Мычаковская Л. В. Николаев. Улицы рассказывают. Путеводитель. Одесса, 1988.

МИКОЛА́ЇВКА — селище міського типу Царичанського р-ну Дніпроп. обл. Розташована за 12 км від залізнич. ст. Дніпродзержинськ. 1,4 тис. ж. (1990). Виникла у 2-й пол. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня хвиляста, слаборозчленована. Пересічна т-ра січня —6,3°, липня +21,5°. Опадів 450 мм на рік.

МИКОЛА́ЇВКА (до 1901 — с. Велике Сіромашине, до 1957 — с. Козельське) — селище міського типу Широківського р-ну Дніпроп. обл. Розташована на р. Інгульці (прит. Дніпра), за 8 км від залізнич. ст. Інгулець. 1,5 тис. ж. (1990). Виникла у 2-й пол. 19 ст., с-ще міськ. типу з 1957. Поверхня хвиляста, розчленована ярами та балками. Пересічна т-ра січня —5,4°, липня +22,2°. Опадів 400 мм на рік. Пл. зелених насаджень 12 га. Широківський сироробний завод.

МИКОЛА́ЇВКА — селище міського типу Донец. обл., підпорядковане Слов'янській міськраді. Розташована за 12 км від залізнич. ст. Машчормет. 16,3 тис. ж. (1990). Виникла у 1-й пол. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1956. Пересічна т-ра січня —6,5°, липня +21,5°. Опадів 477 мм на рік. Пл. зелених насаджень 15 га. Слов'янська ДРЕС. Філіал Слов'янського енергобуд. технікуму, профес.-тех. училище.

МИКОЛА́ЇВКА — селище міського типу Сімферопольського р-ну Крим. обл. Розташована на березі *Каламітської затоки* Чорного м., за 30 км від залізнич. ст. Саки. Автостанція. 2,5 тис. ж. (1990). Засн. 1857, с-ще міськ. типу з 1988. М.— приморський кліматич. курорт. Клімат помірно континентальний з м'якою зимою і теплим, посушливим літом. Пересічна т-ра січня —0,1°, липня +23,2°. Опадів 365 мм на рік. Кількість годин сонячного сяйва 2295 на рік. Вздовж узбережжя — піщаний і гальковий пляж завдовжки понад 5 км, завширшки 10—15 м. Купальний сезон триває з кін. травня до вересня (т-ра води +19—21°). Пл. зелених насаджень 12 га. Миколаївське узбережжя — комплексна пам'ятка природи (місц. значення). У М.— винозавод та консервний цех. Численні пансіонати, бази відпочинку, піонерські табори.

МИКОЛА́ЇВКА — селище міського типу Одес. обл., райцентр. Розташована на р. Чичиклії (прит. Пд. Бугу), за 63 км від залізнич. ст. Березівка. 4,2 тис. ж. (1990). Засн. наприкінці 18 ст., с-ще міськ. типу з 1965. Поверхня хвиляста, розчленована ярами та балками. Пересічна т-ра січня —4,0°, липня +22,2°. Опадів 425 мм на рік. Пл. зелених насаджень 29,9 га. Сироробний, комбікормовий, хлібний з-ди, харчокомбінат.

МИКОЛА́ЇВСЬКА О́БЛАСТЬ. Утворена 22.IX 1937. Розташована на Пд. республіки, у бас. ниж. течії Пд. Бугу. На Пн. межує з Кіровогр., на Пн. Сх.—

Миколаїв.
Пам'ятник російському флотоводцю С. О. Макарову.
Дитячий майданчик «Казка».
Музей суднобудування і флоту.
Вулиця В. І. Леніна.

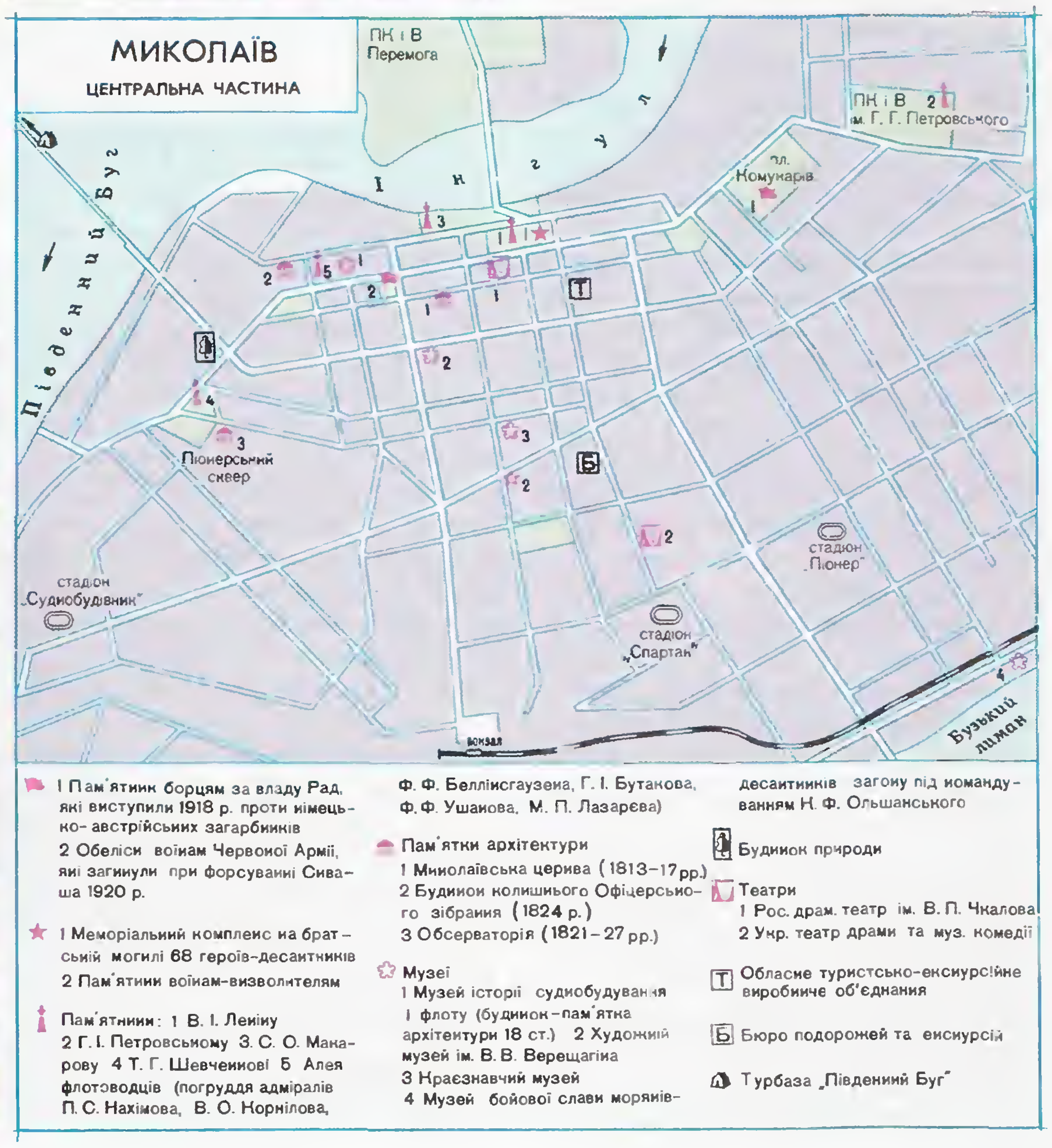

з Дніпроп., на Сх. і Пд. Сх.— з Херсон., на Зх.— з Одес. областями УРСР. На Пд. омивається Чорним м. Пл. 24,5 тис. км^2 (4,1 % тер. України). Нас. 1336,2 тис. чол. (1990; 2,7 % всього населення республіки). Центр — м. *Миколаїв*. В М. о.— 19 районів, 9 міст, у т. ч. 4 обл. підпорядкування, 20 с-щ міськ. типу та 945 сільс. населених пунктів. У 1958 область нагороджено орденом Леніна.

Сприятливими факторами економіко-геогр. положення М. о. є її близькість до великих пром. центрів Донецько-Придніпровського екон. району й вихід до Чорного м., що посилює значення області в тер. поділі праці, зумовлює розвиток портового г-ва, мор. транспорту заг.-союз. і міжнар. значення, а також рекреаційного г-ва. За особливістю природних умов М. о. належить до степової зони. Грунтові та агрокліматич. умови сприятливі для розвитку багатогалузевого с. г.

Населення і трудові ресурси. У нац. складі населення області переважають українці (79 %) та росіяни (16 %), ін. національності становлять 5 %. Пересічна густота нас. 54,1 чол. на 1 км^2. Найгустіше заселені райони в долині Пд. Бугу. За 1960—89 міськ. населення Миколаївщини збільшилося на 118,2 % і 1990 становило 883,0 тис. чол. Близько 75 % міськ. населення області проживає у найбільших містах: Миколаєві, *Первомайську, Вознесенську* та *Южноукраїнську*. Внаслідок значної внутрішньообласної і міжобл. міграції кількість сільс. населення в пн.-сх. районах зменшилася на 40—50 %, у південних збільшилася на 10—30 %. Серед локальних систем розселення виділяють Миколаївську, формуються Первомайська і Вознесенська. Осн. частина трудових ресурсів зайнята в галузях матеріального виробн. (68,5 %), з них бл. 39,3 % — у сільс. г-ві.

О. І. Полоса, С. І. Редковець.

Природні умови і ресурси. Берегова лінія Чорного м. у межах М. о. значно розчленована. Глибоко в суходіл вдаються Дніпровсько-Бузький, Березанський та Тилігульський лимани (див. окремі статті). До тер. області належать о. *Березань* і *Кінбурнська коса*.

У геоструктурному відношенні територія М. о. пов'язана з пд. окраїною Східно-Європейської платформи. Кристаліч. породи фундаменту платформи, які утворюють *Український щит*, відслонюються або перекриті тонким шаром піщано-глинистих неогенових і лесоподібних антропогенових відкладів. Далі на Пд. поверхня докембрійського фундаменту занурюється під осадочну товщу *Причорноморської западини*, що складається переважно з карбонатних відкладів палеогенового і крейдового віку. Їхня заг. потужність збільшується у пд. напрямі до 2—2,5 тис. м. Завершують розріз червоно-бурі глини, перекриті 20—30-метровим шаром лесів та лесоподібних порід.

Поверхня області являє собою рівнину, полого нахилену у пд. напрямі. Більшу її частину займає *Причорноморська низовина*, на Пн.— відроги *Подільської височини* (правобережжя Пд. Бугу) та *Придніпровської височини* (лівобережжя Пд. Бугу). Схили височин густо розчленовані ярами, балками і річковими долинами (місцями каньйоноподібними). Абс. висота до 240 м. По берегах річок та на схилах балок є відслонення кристалічних порід. Рельєф Пд. частини характеризується розвитком широких слабо розчленованих лесових акумулятивних рівнин у поєднанні з окремими зниженнями *(подами)* на вододілах. Абс. вис. 40—100 м.

Область недостатньо забезпечена мін.-сировинними ресурсами. Пром. значення мають буд. матеріали: граніти, гнейси, вапняки, мергель, каолін, трепел, гіпс, кварцові піски, глини. Є також поклади графіту, бурого вугілля, торфу. Виявлено джерела мін. вод, лік. грязі.

Клімат помірно континентальний з м'якою малосніжною зимою і жарким посушливим літом. Пересічна т-ра січня —4, —5°, липня +21,6, +22,8°.

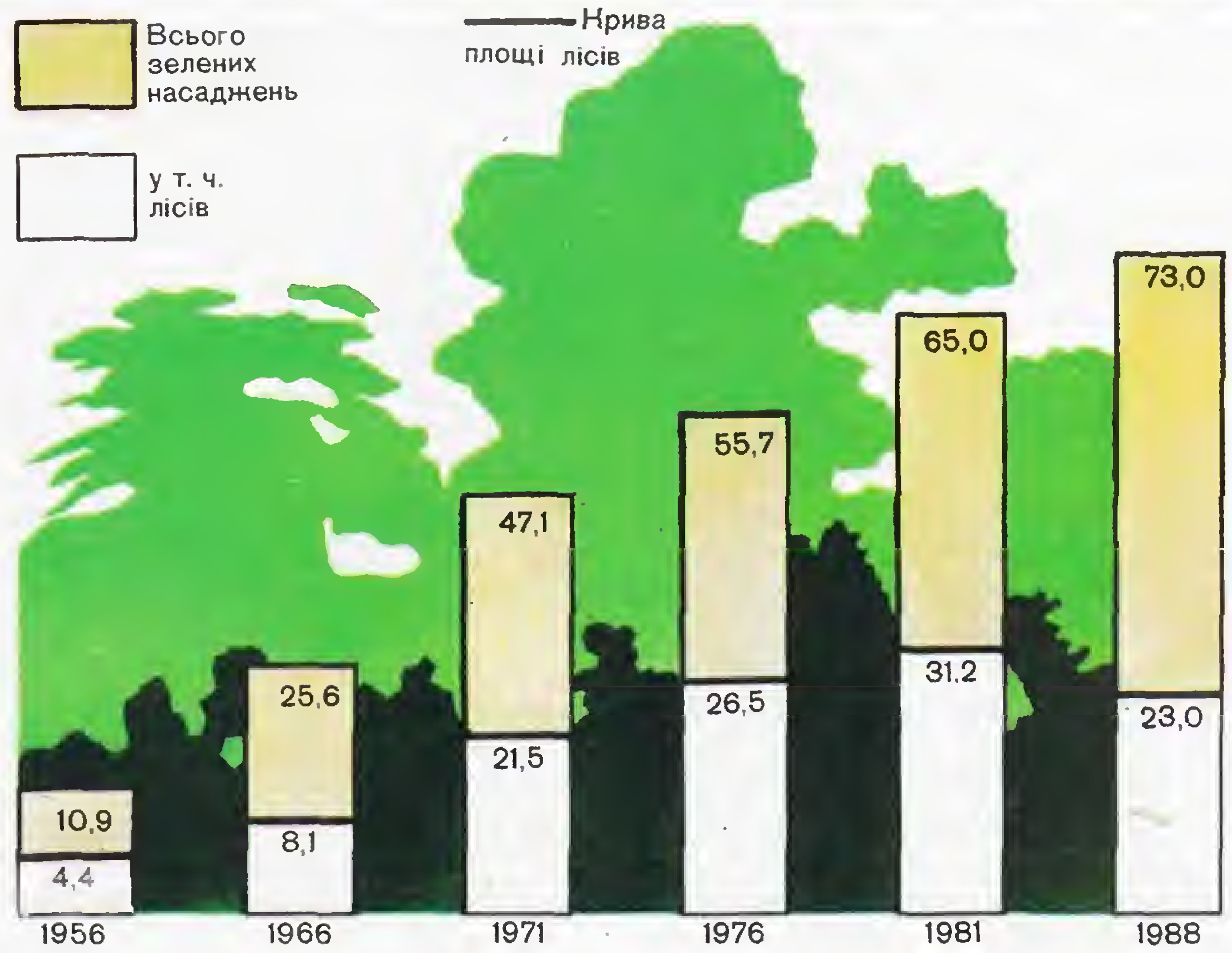

Площа зелених насаджень у зелених зонах міст і селищ міського типу ***Миколаївської*** *області (тис. га).*

Період з т-рою понад +10° становить 180—185 днів. Сума активних т-р 3050—3390° на рік. Річна кількість опадів — від 300—330 мм на Пд. до 450 мм на Пн. Максимум випадає влітку, переважно у вигляді злив. Висота снігового покриву 9—11 см. З несприятливих кліматич. явищ на тер. області спостерігаються суховії (у теплий період року — 15—20 днів), пилові бурі (від 5 на Зх. до 9 днів на Сх.), посухи (вересень — жовтень), град (4 дні). Пн. частина М. о. належить до посушливої, дуже теплої, південна — до дуже посушливої, помірно жаркої з м'якою зимою агрокліматичних зон. Діє 6 метеостанцій (Первомайськ, Вознесенськ, Баштанка, Миколаїв, Березанка, Очаків).

На тер. області — 85 річок завдовжки понад 10 км. Осн. ріка — *Південний Буг* з притоками *Інгулом, Кодимою, Чичиклією*, Синюхою, *Мертвоводом, Гнилим Яланцем*. Річки: *Інгулець* з прит. Висунь (бас. Дніпра), Березань (впадає в *Березанський лиман*, бас. Чорного м.). Пересічна густота річкової сітки 0,1—0,2 км/км^2. Річки живляться сніговими (80 %) та підземними (понад 10 %) водами. Пд. Буг судноплавний від м. Вознесенська до гирла. Є солоні озера (Бейкуський лиман). У межах області споруджено 128 ставків і 12 невеликих водосховищ (заг. пл. водного дзеркала 13 182 га), які використовують для зрошування і рибництва. Серед зональних типів грунтів переважають чорноземи звичайні середньота малогумусні (на Пн.), чорноземи південні малогумусні,

Краєвид у Вознесенському районі.

каштанові і темно-каштанові слабо- та середньосолонцюваті (на крайньому Пд.), алювіальні лучні (у заплавах) та лучні осолоділі (у подах). Майже всю територію М. о. розорано.
Пн.-зх. частина області лежить у межах *Східно-Європейської лісостепової геоботанічної провінції*, пд. та пд.-східна — у межах *Причорноморської (Понтичної) степової геоботанічної провінції*. Природна рослинність переважно різнотравно-типчаково-ковилова (збереглася лише на схилах балок), на Пн. є невеликі масиви байрачних лісів (по долинах річок). Ліси займають 2,3 % території М. о. (дуб, ясен, в'яз, клен, липа). У лісостеповій частині — чагарникові зарості з терну колючого, глоду, шипшини (на схилах долин і балок), верби, осики, ясеня, чорної вільхи (в заплавах річок), насадження сосни, верби гостролистої, аморфи кущової (на піщаних терасах), наскельні діброви з дуба звичайного, клена польового, липи, груші, чагарникові зарості з клена татарського, глоду, гордовини, скумпії (на гранітних відслоненнях); у степовій поширені бородач звичайний, чебрець (на схилах балок), різнотравно-пирієві та солончакуваті луки (на днищах балок), келерія лопатева (на вапнякових схилах), пирій повзучий (у заплавах річок), асоціації пирію подового з гірчаком і хріном (у подах). На узбережжях лиманів ростуть солонець європейський трав'янистий, содник, курай содовий, покісниця велетенська, покісниця Бількова, айстра степова, на піщаних аренах — дубові та березові гайки, вербово-шелюгові зарості, ковила дніпровська, келерія, костриця Беккера, житняк Лавренків.
Особливості тваринного світу області визначаються її положенням в *Українському степовому зоогеографічному окрузі* (пн. частина — в *Українському лісостеповому зоогеографічному окрузі*).
Всього налічують 163 види, у т. ч. ссавців — 24, птахів — 90, земноводних — 7, плазунів — 11, риб — 31. Водяться тхір степовий, ховрах крапчастий, хом'як сірий, хом'як звичайний, борсук, заєць та ін., у лісах і лісонасадженнях трапляються лось, козуля, свиня дика. З птахів гніздяться вальдшнеп, куріпка сіра, дрофа, стрепет, жайворонок; на берегах лиманів — дикі гуси, чаплі, кулики, гуси сірі, баклан великий. З плазунів і земноводних є гадюка степова, полоз лісовий, тритон гребінчастий, ропуха зелена. У Чорному м. пром. значення мають бички, кефаль, хамса, скумбрія, ставрида, осетрові, в річках — лящ, судак, сазан та ін.
М. о. розташована в межах Дністровсько-Дніпровської лісостепової, Дністровсько-Дніпровської північностепової, Причорноморської середньостепової, Причорноморсько-Приазовської сухостепової фізико-географічних провінцій (див. окремі статті). У пн. частині переважають північно-степові підвищені хвилясті, у центр.— середньостепові слабохвилясті рівнинні (подекуди з подами), на Пд.— сухостепові плоскі приморські (з фрагментами солончаків і солонців) природно-тер. комплекси; поширені також надзаплавно-терасові та заплавні.
З сучас. природних і природно-антропогенних процесів на Пн. розвиваються інтенсивні лінійний розмив і площинний змив, на схилах долин та балок грунти середньо- і сильнозмиті, трапляються *зсуви*. На Пд. у заплавах і днищах подів грунти оглеюються та засолюються. На зрошуваних землях розвиваються вторинне засолювання, підтоплення. Спостерігається замулювання водойм; узбережжя Чорного м. зазнає впливу *абразії*. Вживаються заходи для боротьби з ерозією грунтів: на пл. 25 780 га створено яружно-балкові та водоохоронні насадження, на пл. 34 029 га — полезахисні лісосмуги. Необхідними умовами боротьби з негативними процесами є комплексна меліорація, контурне землевпорядкування, лісонасадження, поліпшення природних луків.
В області — 89 територій та об'єктів природно-заповідного фонду (заг. площа 14,7 тис. га): частина *Чорноморського біосферного заповідника*, 26 заказників, у т. ч. лісовий *Рацинська Дача* (респ. значення), 30 пам'яток природи, у т. ч. бот. урочище *Степок* (респ. значення), 19 парків — пам'яток садово-паркового мистецтва, у т. ч. Мостовський (респ. значення), 13 заповідних урочищ, Миколаївський зоопарк.

Г. П. Ковеза,
В. І. Галицький
(сучасні процеси).

Верф Чорноморського суднобудівного заводу.
Миколаївський глиноземний завод.
На миколаївському парфюмерно-косметичному комбінаті «Червоні вітрила».

Збирання винограду у радгоспі «Лиманський» Очаківського району.
Літнє утримання худоби в радгоспі «Ольвія» Очаківського району.
Зрошувальний канал.

Народногосподарський комплекс. Виробничо-тер. комплекс області складається з гол. функціональних ланок — пром. і агропром. та транспортної системи. У заг. обсязі сукупної валової продукції пром-сті та с. г. частка пром-сті становить 65,3 %. Осн. галузями спеціалізації є машинобудування і металообробка, буд. матеріалів, легка та харч. пром-сть, портове г-во, а також виробн. зерна, соняшнику та овоче-баштанних культур, виноградарство, м'ясо-мол. тваринництво. На М. о. припадає значна частка заг.-союз. та респ. виробн. танкерів, контейнеровозів, рефрижераторів, суховантажних суден, річкових катерів, буд. матеріалів.

Промисловість. За обсягом виробн. в галузевій структурі пром-сті провідне місце належить машинобудуванню і металообробці (42 % всієї пром. продукції області, 1988). Суднобудування є галуззю заг.-союз. спеціалізації, підприємства її концентруються у Миколаєві: з-ди Чорноморський, ім. 61 комунара, «Океан». Підприємства маш.-буд. комплексу виробляють також дорожні машини, технол. устаткування для харч. пром-сті і елеваторів, підйомно-транспортне устаткування для металург. та гірничорудної пром-сті (Миколаїв), дизельні двигуни (Первомайськ), металоконструкції (Миколаїв, Первомайськ), гідроапаратуру, іригаційне устаткування (Первомайськ, с. Кам'яний Міст). Відносно новою галуззю пром. комплексу є кольорова металургія (Миколаївський глиноземний з-д). Легка пром-сть, питома вага якої в пром. продукції області становить 12 %, представлена підприємствами швейної (Миколаїв, Первомайськ), трикотажної, шкіряної та взуттєвої (Миколаїв, Вознесенськ) галузей. Характерною особливістю сучас. розвитку більшості галузей харчової і деяких галузей легкої (зокрема, текстильної та шкіряної) пром-сті є їхній функціональний зв'язок з ланками АПК області. На базі переробки с.-г. сировини розвинуті м'ясна (Миколаїв, Вознесенськ, Первомайськ), молочна (Первомайськ, смт Веселинове, м. Нова Одеса), плодоовочеконсервна, борошномельна (Вознесенськ, Снігурівка), рибообробна (Очаків), соковинoробна (у пд. районах), олійно-жирова (Вознесенськ) галузі. У Миколаєві — парфюмерно-косметич. комбінат «Червоні вітрила», у Снігурівці — з-д мін. вод. На базі розробки місц. покладів буд. сировини розвинута пром-сть буд. матеріалів: каменедробильні з-ди (Первомайськ, смт Олександрівка), виробн. цементу (смт Ольшанське), силікатних стінових виробів, залізобетонних конструкцій (Миколаїв, Олександрівка) та ін. Електроенергію виробляють два енергоблоки Пд.-Української АЕС, Миколаївська ТЕЦ, Олександрівська, Костянтинівська і Первомайська ГЕС.

На Пд. області сформувався Миколаївський промисловий вузол. Галузі спеціалізації заг.-союз. значення: суднобудування, портове та рекреаційне г-во, харч. і легка пром-сть, потужна буд. індустрія. На Пн. формуються пром. центри Первомайськ та Вознесенськ.

Агропромисловий комплекс Миколаївщини охоплює сировинну, переробну й обслуговуючу ланки. Його осн. сфера — сільське господарство включає рослинництво зерново-буряківничого (на Пн.) і зерново-олійницько-плодоовочевого та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Провідне місце в структурі с. г. за валовою продукцією посідає тваринництво (56 %). В області — 224 колгоспи і 155 радгоспів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 2003,3, у т. ч. орні землі — 1715,6, сіножаті — 5,8, пасовища — 238,4. Вся посівна площа 1988 становила 1563,9 тис. га, у т. ч. на зернові припадало 52,6, на тех. культури — 13,3 % (див. діаграму). Зрошується 182,95 тис. га (Інгулецька зрошувальна система). Осн. культури: зернові (озима пшениця, кукурудза), тех. (цукр. буряки, соняшник, коноплі, соя, рицина), овоче-баштанні. Садівництво, на Пд.— виноградарство. Діє 15 комбікормових з-дів, 2 птахоф-ки. Розвинуті м'ясо-мол. скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство, допоміжні галузі — кролівництво, бджільництво та ставкове рибництво.

Структура посівних площ Миколаївської області (%, 1988).

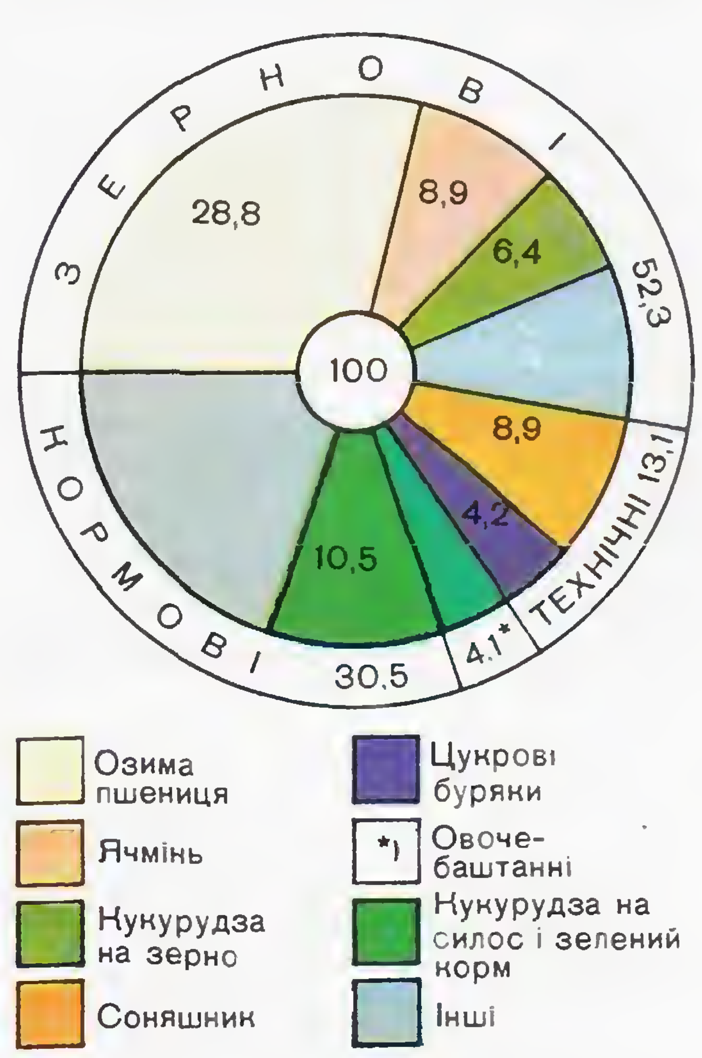

На тер. області формуються агропромислові спеціалізовані комплекси рослинницької (зернопром., буряко-цукровий, олійно-жировий, плодоовочеконсервний) і тваринницької (м'ясо-, молоко- та птахопромислові) орієнтації. Приміське с. г. (виробн. овоче-баштанних культур, м'яса, молока, продуктів птахівництва) розвинуте у пд. районах — Миколаївському, Жовтневому, Снігурівському.

Транспортна система області представлена залізнич., автомоб., річковим, мор., трубопровідним і повітряним транспортом. Заг. довжина з-ць у межах області 1989 становила 753 км, у т. ч. електрифікованих 143 км. Густота з-ць на 1000 км^2 становить 30,6 км. Осн. з-ці Миколаїв — Знам'янка (далі — на Київ, Москву), Одеса — Вознесенськ — Бахмач — Москва, Миколаїв — Одеса, Миколаїв — Херсон — Сімферополь та ін. Залізничні вузли: Миколаїв, Вознесенськ, Первомайськ-на-Бузі, Снігурівка. У внутрішньообл. перевезеннях важливу роль відіграє автомоб. транспорт. Заг. довжина автомоб. шляхів 5,3 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,7 тис. км. Густота автомоб. шляхів на 1000 км^2 становить 192,2 км. Осн. автомоб. шляхи заг.-союз. та респ. значення: Миколаїв — Одеса — Кишинів, Миколаїв — Херсон — Сімферополь, Миколаїв — Кіровоград, Миколаїв — Кривий Ріг. Найбільші річкові порти: Миколаїв, Вознесенськ. Судноплавні — Пд. Буг, Інгул та Інгулець. Мор. транспорт має заг.-союз. і міжнар. значення (порти Миколаїв, Очаків). Тер. області проходять траси газопроводу Шебелинка — Дніпропетровськ — Одеса, аміакопроводу Тольятті — Одеса, нафтопроводу Снігурівка — Одеса. У Миколаєві — аеропорт.

Внутрішні відміни. В М. о. виділяють два екон. підрайони. Північний спеціалізується на енергетичному і с.-г. машинобудуванні, пром-сті буд. матеріалів, переробці с.-г. сировини, виробн. електроенергії, рослинництві зерново-буряківничого і тваринництві м'ясо-мол. напрямів. Південний підрайон, провідними галузями якого є заг.-союз. значення ма-

Музей мариністичного живопису Р. Г. Судковського в Очакові.

Державний археологічний заповідник «Ольвія».

шинобудування і металообробка, харч., легка, буд. матеріалів пром-сть, портове та рекреаційне г-во, має сприятливі умови для інтенсивного с. г. (зернові, овоче-баштанні культури, соняшник; садівництво, виноградарство).
З області вивозять продукцію суднобудування, харч., легкої пром-сті, деякі види буд. матеріалів, рибні та м'ясо-мол. продукти, консерви. Завозять мін. сировину, ліс, пром. товари тощо. *О. І. Полоса, С. І. Редковець.*
Невиробнича сфера. У М. о.— кораблебудівний та пед. ін-ти, філіал Одес. с.-г. ін-ту, ф-т Київ. ін-ту культури (Миколаїв), ф-т Одес. технічного ін-ту холодильної пром-сті (Первомайськ), 14 серед. спец. навч. закладів, 37 профес.-тех. уч-щ. Діють *Миколаївський обласний центр по гідрометеорології*, проектно-конструкторське бюро електрогідравліки АН УРСР, Миколаїв. обл. с.-г. дослідна станція та ін. н.-д. установи й проектно-конструкторські організації.
В області — понад 100 музеїв і музейних кімнат, у т. ч. Миколаївський краєзнавчий музей, Миколаївський художній музей ім. В. В. Верещагіна. *Миколаївський обласний будинок природи, Миколаївський відділ Географічного товариства УРСР.*
М. о. має значні природні рекреаційні ресурси (зокрема, кліматичні), піщані пляжі на узбережжі Чорного м., джерела мін. вод, лік. грязі та ропу лиманів. Сульфідні лік. грязі сконцентровані в Тилігульському та Березанському лиманах. Здійснюють промисловий розлив мінеральних вод снігурівської і врадіївської.
Заклади відпочинку розташовані гол. чин. у курортних зонах Коблевого (перебувають у віданні Молдавської ради по управлінню курортами профспілок), Очакова та Миколаєва. Є 4 санаторії і пансіонати з лікуванням, 17 будинків і пансіонатів відпочинку, численні бази відпочинку, піонерські табори. Тер. області проходять 125 туристських маршрутів. Діють Микол. обл. туристсько-екскурсійне виробниче об'єднання, 5 бюро подорожей та екскурсій (Миколаїв, Вознесенськ, Очаків, Новий Буг, Первомайськ). Найбільші турбази

Основні об'єкти туризму Миколаївської області

1. Меморіальний комплекс на честь червоноармійців, які загинули 1919 у боротьбі за владу Рад.
2. Братська могила партизанів, які загинули в роки громадянської війни.
3. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули 1944 при визволенні міста від нім.-фашист. загарбників.
4. Пам'ятники: В. І. Леніну; рад. держ. і парт. діячеві Г. І. Петровському.
5. Пам'ятка архітектури — Покровська церква, 1805.
6. Пам'ятник рад. військовополоненим, закатованим нім. фашистами у концентраційному таборі.
7. Місце народження укр. акторів і режисерів М. К. Садовського і П. К. Саксаганського. Музейна кімната П. К. Саксаганського.
8. Пам'ятник героям-підпільникам, страченим 1943 нім.-фашист. загарбниками.
9. Меморіальний музей підпільної комсомольської організації «Партизанська іскра».
10. Пам'ятний знак на місці загибелі керівника підпільної комсомольської організації «Партизанська іскра» Героя Радянського Союзу П. К. Гречаного.
11. Пам'ятники: воїнам — мешканцям села, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни; на могилі Героя Радянського Союзу І. А. Бондаренка, який загинув 1944.
12. Пам'ятник учаснику боротьби за владу Рад на Україні Т. М. Гуляницькому.
13. Пам'ятник 22-м червоним партизанам, які загинули у боротьбі за владу Рад.
14. Пам'ятник героям-партизанам, які загинули 1918—19 у боротьбі за владу Рад.
15. Меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули 1944.
16. Пам'ятник герою громадянської війни Г. І. Котовському.
17. Пам'ятник Герою Радянського Союзу Ф. М. Андрєєву, який загинув 1944 при форсуванні Пд. Бугу.
18. Історичний музей.
19. Пам'ятник воїнам 46-ї армії, які визволяли село від нім.-фашист. загарбників.
20. Меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.
21. Пам'ятники: воїнам 23-го танкового корпусу, які визволяли 1944 селище від нім. фашистів; на честь Березнегувато-Снігурівської операції рад. військ 1944.
22. Пам'ятник садово-паркового мистецтва — парк, 1882.
23. Братська могила рад. воїнів, які загинули при визволенні міста від нім.-фашист. загарбників.
24. Пам'ятники: В. І. Леніну; укр. письменникові Т. Г. Шевченку; рос. рад. письменникові М. О. Островському; рад. вченому І. В. Мічуріну; борцю за владу Рад Ю. А. Синякову.
25. Пам'ятка архітектури — ротонда, 1837.
26. Музей народного художника СРСР Є. А. Кибрика.
27. Пам'ятний знак «Легендарна катюша».
28. Пам'ятний знак на честь Березнегувато-Снігурівської операції рад. військ 1944.
29. Монумент на честь завершення рад. військами Березнегувато-Снігурівської операції 1944.
30. Курган Слави з монументом рад. воїну.
31. Пам'ятники: Т. Г. Шевченку; на братських могилах мирних жителів, які загинули 1944 від рук нім.-фашист. загарбників.
32. Пам'ятник на честь 50-річчя Ленінського комсомолу.
33. Монумент на честь Баштанського повстання 1919, внаслідок якого в тилу денікінських військ було створено Баштанську республіку.
34. Пам'ятний знак на честь генерал-лейтенанта Ю. Г. Пушкіна, учасника Березнегувато-Снігурівської операції рад. військ 1944.
35. Пам'ятник рад. військ. діячеві Е. И. Ковтюху.
36. Меморіальний комплекс на честь партизанів і підпільників, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.
37. Меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули 1944 при форсуванні Пд. Бугу.
38. Меморіальний комплекс на честь 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.
39. Пам'ятний знак на честь 60-річчя Висунської республіки, яка утворилася 1919 в тилу денікінських військ.
40. Могила організатора комуни селян-бідняків Ф. М. Бармашової, яка 1922 була замордована куркулями.
41. Пам'ятники: на честь гвардійців 10-ї кавалерійської дивізії; на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1944.
42. Меморіальний комплекс воїнам-землякам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. Пам'ятник на братській могилі рад. розвідників-парашутистів, розстріляних нім. фашистами 1944.
43. Пам'ятники: Борцям за владу Рад; воїнам Червоної Армії, які загинули 1920 при форсуванні Сиваша; робітникам міліції, які загинули в боях за владу Рад.
44. Меморіальний комплекс на честь 68-ми моряків-десантників — учасників Миколаївської десантної операції 1944. Пам'ятники: піонерам-розвідникам підпільної організації «Миколаївський центр» Шурі Коберу і Віті Хоменку; керівникові підпільної організації «Миколаївський центр» Герою Радянського Союзу В. О. Лягіну; рад. воїнам-визволителям; пам'ятний знак воїнам-танкістам — визволителям Миколаївщини від нім.-фашист. загарбників.
45. Пам'ятники: В. І. Леніну; рад. держ. і парт. діячеві Ф. Е. Дзержинському; Г. І. Петровському; рос. флотоводцю адміралу С. О. Макарову; Алея флотоводців (погруддя адміралів П. С. Нахімова, В. О. Корнілова, Г. І. Бутакова, Ф. Ф. Беллінсгаузена, Ф. Ф. Ушакова, М. П. Лазарєва); Т. Г. Шевченку; рос. пролетарському поету О. М. Гмирьову; рос. композитору М. А. Римському-Корсакову.
46. Пам'ятник на могилі героя рос.-тур. війни 1828—29 капітана 1-го рангу О. І. Казарського.
47. Пам'ятки архітектури: будинок колишньої чоловічої гімназії, 1850; старофлотські ка-

«Південний Буг» (Миколаїв), «Очаків» (Очаків). Численні об'єкти туризму (див. карту за станом на 1989).

Г. О. Горчакова, О. І. Коляда.

Карти області див. на окремому аркуші, с. 240—241.

Літ.: Виборний П. М. Миколаївщина. (Путівник по пам'ятних місцях). Одеса, 1970; Некрасов Э. А. По Южному Бугу. Путеводитель. Одесса, 1976; Колесник А. М. Туристскими тропами Николаевщины. Путеводитель. Одесса, 1981; Кремко А. А. Заповедные места Николаевщины. Фотоочерк. Одесса, 1985; Колесник А. М. Туристскими тропами Николаевщины. Путеводитель. Одесса, 1987.

зарми, 1-а пол. 19 ст.; обсерваторія, 1821—27; будинок кол. Офіцерського зібрання, 1824; Миколаївська церква, 1813—17.

48. Музеї: краєзнавчий; художній ім. В. В. Верещагіна; підпільно-партизанського руху 1941—45 на Миколаївщині; історії суднобудування і флоту.
49. Пам'ятник бійцям 403-го Тилігуло-Березанського полку.
50. Руїни античного міста Ольвії, 6 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.
51. Пам'ятники: Борцям за владу Рад; учаснику боротьби за владу Рад на Україні М. І. Чижикову, уродженцю міста.
52. Пам'ятники: одному з керівників Севастопольського збройного повстання 1905 лейтенанту П. П. Шмідту; на могилі учасника повстання на броненосці «Потьомкін» матроса М. М. Костенка; рос. полководцю О. В. Суворову; на Алеї героїв-полководців — адміралу Ф. Ф. Ушакову, генерал-фельдмаршалу М. І. Кутузову, П. І. Багратіону, генерал-фельдмаршалу М. М. Барклай-де-Толі, отаману донського козацького війська генералу М. І. Платову, кошовому отаману Чорноморського козацького війська А. А. Головатому; Герою Радянського Союзу Г. Ф. Потьомкіну, уродженцю міста. Алея Героїв Радянського Союзу Новоросійської бригади торпедних катерів. Могила рос. та укр. художника Р. Г. Судковського, уродженця міста; пам'ятник йому.
53. Музеї: воєнно-історичний ім. О. В. Суворова; П. П. Шмідта; діорама «Штурм фортеці Очаків російськими військами у 1788 році»; мариністичного живопису Р. Г. Судковського.
54. Меморіал учасникам Севастопольського збройного повстання 1905 лейтенанту П. П. Шмідту, матросам М. Г. Антоненку, О. І. Гладкову і С. П. Часнику, страченим тут 19.III 1906.
55. Залишки давньогрец. поселення 7 ст. до н. е.
56. Пам'ятник О. В. Суворову на місці розгрому десанту тур. військ у жовтні 1787.
57. Пам'ятник морякам монітора «Ударний», встановлений на честь боїв рад. військ на Кінбурнській косі в серпні 1941.

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ ВІДДІЛ ГЕОГРАФІ́ЧНОГО ТОВАРИ́СТВА УРСР. Ств. 1975. Об'єднує 100 дійсних членів (1989). У складі відділу працюють секції фіз. географії, екон. географії, краєзнавства і туризму, економіки й екології, охорони земель. Осн. наук. напрями роботи: дослідження ландшафту Пн. Причорномор'я, вивчення причин зсувів, утворення балок та ярів, ерозії грунтів, проблем охорони навколишнього середовища, населення і трудових ресурсів, розвитку тер.-виробничого комплексу області. Значну увагу приділяють дослідженню природного й антропогенного ландшафту Бузького лиману, охороні і збереженню підземних вод області, проблемам поверхневого зрошування на Пд. республіки. Пропаганда геогр. знань здійснюється через лекторії (бл. 200 лекцій на рік). Надається методична і практична допомога в організації гуртків географії і природознавства, у проведенні олімпіад і туристських походів. *М. І. Іваненко.*

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й БУДИ́НОК ПРИРО́ДИ. Ств. 1970 при Миколаївській обласній раді Українського т-ва охорони природи з метою пропаганди природоохоронних знань. Йому підпорядковані 3 міські, 11 районних та 4 сільські будинки природи. У М. о. б. п. проводять заняття 8 ф-тів нар. ун-ту «Природа». Один з напрямів роботи — організація наук.-практичних конференцій, семінарів, конкурсів, виставок з природоохоронної тематики. Працюють кіноклуб та клуб «Юність». Проводиться значна робота по збиранню лікар. рослин, охороні природних об'єктів. Щороку випускає 7—9 буклетів. За участю М. о. б. п. створено філіал краєзнав. музею «Природа». *М. Г. Верешко.*

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й ЦЕНТР ПО ГІДРОМЕТЕОРОЛО́ГІЇ — оперативно-виробнича установа, що узагальнює дані гідрометеоролог. спостережень на тер. Микол. і Херсон. областей. Організований 1.VI 1988 на базі Микол. гідрометеоролог. обсерваторії (засн. 1976). Підпорядкований Укр. респ. управлінню по гідрометеорології. До його складу входять: гідрометеорологічна (Первомайськ) та метеорологічні (Вознесенськ, Баштанка, Очаків) станції, гідрометеоролог. пости, розташовані на тер. двох областей, а також відділ гідрометеорології моря, відділ по обслуговуванню нар. г-ва, лабораторія по контролю за забрудненням природного середовища, апаратна зв'язку та нав.-експедиційні судна «Тайфун», «Гром». Осн. завдання: забезпечення парт., рад. органів і нар.-госп. орг-цій та населення всіма видами гідрометеоролог. інформації, складання метеоролог., гідролог. та агрометеоролог. прогнозів і попереджень про стихійні гідрометеоролог. явища; вивчення гідрометеоролог. та гідрохім. режимів і процесів, що відбуваються в гирловій частині Дніпра, Пд. Бугу, на *Дніпровсько-Бузькому лимані* та у пн.-зх. частині Чорного м.; вивчення стану і контроль забруднення навколишнього середовища тощо. Здійснює методичне і організаційне керівництво мережею метеоролог. станцій і гідрометеоролог. постів. *О. С. Гринько.*

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у центр. частині Львів. обл. Утворений 1940. Пл. 0,7 тис. км^2. Нас. 93,9 тис. чол., у т. ч. міського — 47,1 тис. (1990). У районі — міста *Миколаїв* (райцентр) і *Новий Роздол*, смт *Роздол* та 57 сільс. населених пунктів.

Пн. частина М. р. лежить у межах *Опілля* (підвищена горбиста та хвиляста лесова рівнина), південна — у межах Передкарпаття (підвищена плоска, пологохвиляста рівнина, значною мірою еродована). Корисні копалини: сірка, вапняки, піски, цем. глина. Є джерела мін. вод. Район розташований у *Західно-Українській лісостеповій фізико-географічній провінції* та фізико-географічній країні *Українські Карпати*. Пересічна т-ра січня −3,8, −4,6°, липня +17,7, +18,6°. Період з т-рою понад +10° становить 155 днів. Опадів 650—730 мм на рік; найбільше їх випадає у червні — серпні. Висота снігового покриву 8—10 см. Міститься у вологій, помірно теплій агрокліматич. зоні. Річки: *Дністер*, його притоки Колодниця, Зубря, Щирець. Збудовано 103 ставки заг. пл. водного дзеркала 360 га. Серед грунтів пн. частини району переважають ясно-сірі, сірі лісові грунти, темно-сірі опідзолені (до 30 % пл. району), у центр. та пд. частинах — дерново-підзолисті, дернові оглеєні (бл. 35 %) та лучні (понад 30 %) грунти. Під лісами 19,2 тис. га. Осн. породи: бук, дуб (понад 70 % лісовкритої площі), граб, вільха, липа, береза. В межах М. р.— 2 заказники, 4 пам'ятки природи, 2 парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва та заповідне урочище (усі — місцевого значення).

Пром-сть району спеціалізується на видобуванні та переробці значних запасів сірки, цементної сировини і місцевої с.-г. сировини. Найбільші підприємства: виробниче об'єднання «Сірка» (Новий Роздол), Миколаївський цем.-гірничий комбінат, Розвадівське заводоуправління буд. матеріалів, Пісочненський склозавод. У рослинництві переважає вирощування цукр. буряків, зернових (озима пшениця, ячмінь) та овочевих культур, льону-довгунця, у тваринництві — скотарство м'ясо-мол. напряму, свинарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1988) — 40,2, у т. ч. орні землі — 24,7, сіножаті і пасовища — 15,3. Осушено 20 тис. га. У М. р.— 9 колгоспів, 1 птахорадгосп. Залізничні станції Миколаїв-Дністровський і Пісочне. Автомоб. шляхів 335 км, у т. ч. з твердим покриттям 217 км. 2 профес.-тех. уч-ща (Новий Роздол, Миколаїв), політехнікум (Новий Роздол); санаторій «Роздол» (смт Роздол).

Я. С. Івах.

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд.-зх. частині Микол. обл. Утворений 1923. Пл. 1,5

МИКОЛАЇВСЬКИЙ РАЙОН
ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

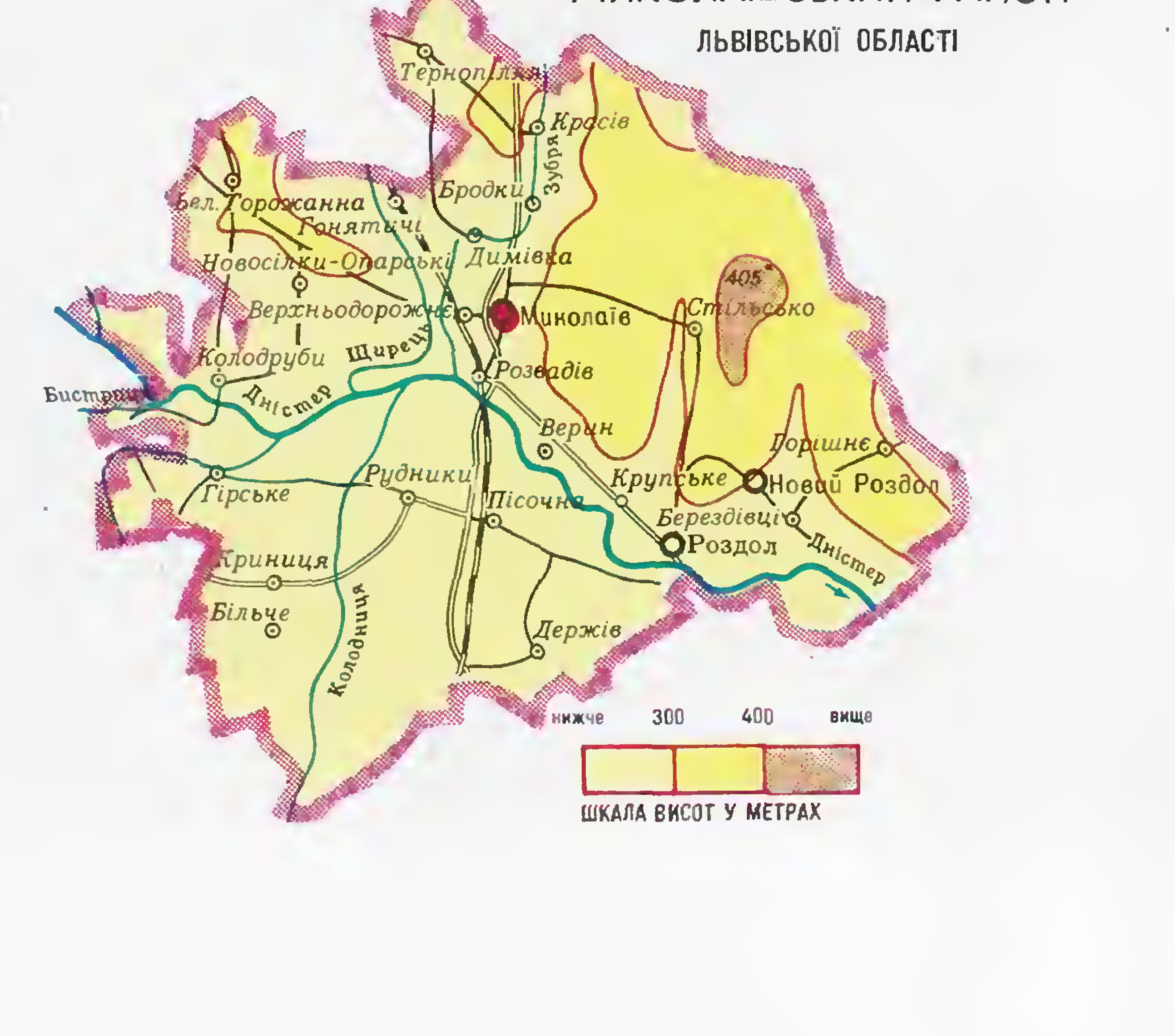

тис. км². Нас. 38,0 тис. чол. (1990, без міста обл. підпорядкування *Миколаєва*), у т. ч. міського — 4,4 тис. Центр — м. Миколаїв. У районі — смт *Ольшанське* та 52 сільс. населені пункти. Лежить у межах *Причорноморської низовини*. Поверхня — низовинна лесова (в долинах річок — алювіальна) рівнина з чергуванням пологохвилястих і плоских ділянок, розчленована балками. Трапляються *блюдця степові*. Значні поклади вапняків, глини, піску. Район розташований у *Причорноморській середньостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −3,6°, липня +23,2°. Опадів 380—410 мм на рік. Висота снігового покриву 9 см (нестійкий). Період з т-рою понад +10° становить 184 дні. М. р. належить до дуже посушливої, помірно жаркої агрокліматич. зони з м'якою зимою. Переважають чорноземи південні малогумусні (на Пн.— чорноземи звичайні), в долинах — лучні грунти. Осн. ріка — Південний Буг, впадає в Бузький лиман; на Зх.— р. Березань (пересихаюча). Природна типчаково-ковилова та чагарникова (на Пн.) і різнотравно-типчаково-ковилова рослинність збереглася на схилах балок. Пл. лісосмуг 1,6 тис. га, лісонасаджень — 2,4 тис. га. У районі — заповідне урочище Андріївка (місц. значення).

Найбільші підприємства: залізобетонних виробів, буд. матеріалів з-ди, комбінат буд. матеріалів, Варварівська харчосмакова ф-ка (Миколаїв), цементний, гідролізно-дріжджовий з-ди (Ольшанське). С. г. спеціалізується на рослинництві зернового і тваринництві м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 128,8, у т. ч. орні землі — 84,4, пасовища — 35,9. Зрошується 12,8 тис. га (Південно-Бузька зрошувальна система). Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, горох, овочево-баштанні. Розвинуті скотарство, вівчарство, свинарство, птахівництво. У районі 16 радгоспів, птахофабрика. Залізничні станції: Зелений Гай, Трихати. Автомоб. шляхів 310 км, у т. ч. з твердим покриттям — 214 км. Профес.-тех. уч-ще (с-ще Новобузьке).

Об'єкт туризму — меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які полягли 1944 при форсуванні Пд. Бугу (с. Ковалівка).

МИКОЛАЇВСЬКИЙ РАЙОН — район у пн.-сх. частині Одес. обл. Утворений 1945. Пл. 1,1 тис. км². Населення 22,5 тис. чол., у т. ч. міського — 4,2 тис. (1990). У районі — смт *Миколаївка* (райцентр) та 47 сільс. населених пунктів. Лежить на *Причорноморській низовині*. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована ярами та балками. Серед корисних копалин пром. значення мають поклади глини, піску, черепашнику. Розташований у межах *Дністровсько-Дніпровської північностепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня −4,0°, липня +22,2°. Період з т-рою понад +10° становить 175 днів. Опадів 400—450 мм на рік, більша частина випадає в теплий період року. Висота снігового покриву до 15 см. Належить до посушливої, дуже теплої агрокліматич. зони. Річки: Чичиклія з прит. Стовбовою (бас. Пд. Бугу), Тилігул з прит. Журавкою (бас. Чорного м.). У грунтовому покриві переважають чорноземи звичайні середньо- і малогумусні та чорноземи звичайні глибокі середньогумусні (85 % площі району). Рослинність представлена залишками різнотравно-типчаково-ковилових угруповань, чагарниками. Лісові насадження трапляються у вигляді байрачних лісів і полезахисних лісосмуг. Пл. лісових насаджень 6192 га, осн. породи: дуб звичайний, сосна, акація біла, клен польовий, клен татарський, клен гостролистий. У районі — пам'ятка садово-паркового мистецтва місц. значення Мар'ївський гай (с. Андрієво-Іванівка).

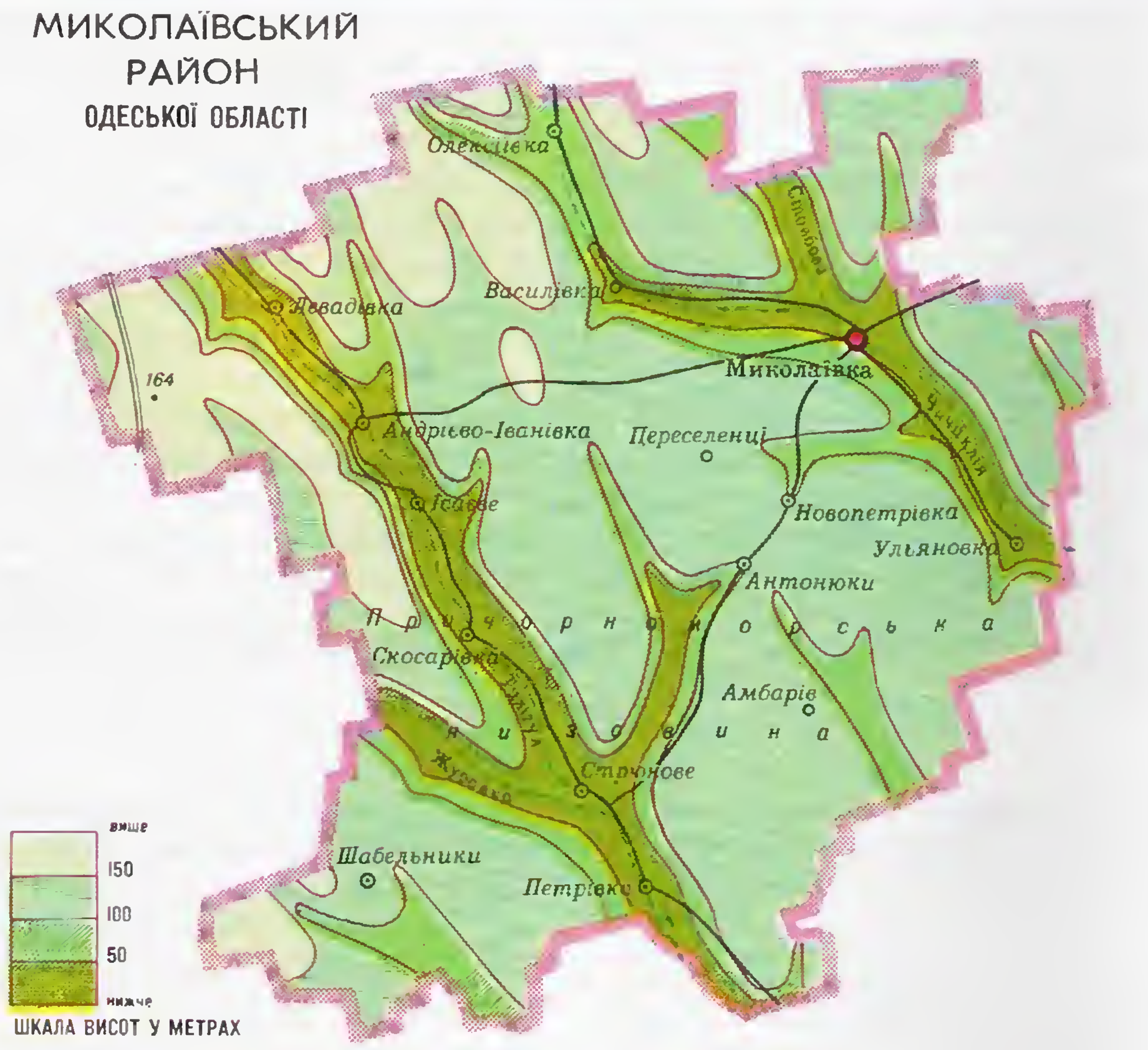

Пром-сть представлена підприємствами харч. галузі; найбільше з них — Миколаївський сироробний з-д. У Миколаєві діють також харчокомбінат, хлібний і комбікормовий з-ди. Спеціалізація с. г.— рослинництво зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1988) — 93,2, у т. ч. орні землі — 76,6, пасовища і сіножаті — 15,8. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, цукр. буряки. Розвинуті скотарство, вівчарство, птахівництво. У М. р.— 14 колгоспів, 4 радгоспи. Автомоб. шляхів 225 км, всі — з твердим покриттям. Філіал Березинського профес.-тех. уч-ща в с. Ісаєві.

В. Г. Пижов.

МИКУ́ЛИНЦІ — селище міського типу Теребовлянського р-ну Терноп. обл. Розташовані на р. Сереті (прит. Дністра), за 4 км від залізнич. ст. Микулинці-Струсів. 3,8 тис. ж. (1990). Перша писемна згадка про давньоруське поселення Микулин під 1096, з 1387 мають сучасну назву, с-ще міськ. типу з 1940. Поверхня підвищена платоподібна, розчленована ярами та балками, схили широкої заплави Серету урвисті, річище меандрує. Пересічна т-ра січня −5,5°, липня +18,3 °. Пл. зелених насаджень 29 га. Зона відпочинку — парк на березі Серету. Є джерела лік. мін. вод. Виробниче об'єднання по меблях і деревообробці; «Будіндустрія», хлібопродуктів комбінати; лісозавод, пивоварний, консервний, хлібний, цегельний заводи.

Об'єкти туризму — пам'ятки архітектури: руїни замку (16—17 ст.), костьол (18 ст.), палац (18—19 ст.).

МИ́РГОРОД — місто обл. підпорядкування Полтав. обл., райцентр. Розташований у пн. частині області, на р. Хоролі (прит. Псла, бас. Дніпра). Залізнична станція. 47,0 тис. ж. (1990). Засн. у серед. 16 ст., місто з 1575. Поверхня — слабохвиляста рівнина з заг. похилом до річки. Перевищення висот 15 м. Пересічна т-ра січня −6,6°, липня +20,2°. Опадів 502 мм на рік. Кількість годин сонячного сяйва 1900 на рік, відносна вологість повітря взимку 88 %, влітку 68 %. Метеостанція. Пл. зелених насаджень заг. користування 152 га. На пд. і пд.-західній околицях міста — широколистяні ліси. Пам'ятка природи місцевого значення — джерело мін. води. У місті — виробн. буд. матеріалів (арматурний, буд. матеріалів, буд. деталей з-ди, буд. комбінат)

і харчова (сироробний, плодоконсервний, мін. вод з-ди, птахо- і 2 хлібопродуктів комбінати) пром-сть. Конопляний, гренажний заводи, філіал виробничо-художнього об'єднання «Полтавчанка». Керамічний технікум, 2 профес.-тех. уч-ща.

М.— бальнеогрязьовий курорт, який функціонує з 1917. Осн. природні лік. фактори — мін. вода і торфова грязь. Діє 7 санаторіїв. Музеї — краєзнавчий і літ.-меморіальний грузинського поета Д. Гурамішвілі, який тривалий час жив у М. Туристський готель «Україна». Серед об'єктів туризму — пам'ятники рос. письменнику М. В. Гоголю і Д. Гурамішвілі.

Літ.: Чернецкая Т. Б. Город-курорт Миргород. Очерк. Харьков, 1977; Майорчик В. Л., Рубан В. И. Восемь путешествий по Полтавщине. Путеводитель. Харьков, 1984.

МИ́РГОРОДСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й — філіал Полтавського обласного краєзнавчого музею. Ств. 1920. Розташований в окремому одноповерховому будинку. Експозиційна пл. 142 км^2. У фондах музею понад 10 тис. експонатів, з них демонструється 2,5 тис. Музей має три відділи — природи, історії дорадянського періоду, історії рад. суспільства. Експозиція відділу природи розповідає про геогр. положення, геол. будову, корисні копалини, рельєф, кліматичні умови, внутр. води, грунти, рослинний і тваринний світ краю, природоохоронні заходи. Окремий розділ знайомить відвідувачів з розвитком пром-сті, продукцією підприємств міста, осн. напрямами с. г. Зберігаються унікальні речі, що належали сім'ї декабристів Муравйових-Апостолів. Музей проводить оглядові й тематичні екскурсії, лекції. Щороку його відвідує понад 45 тис. чоловік.

Літ.: Миргородский краеведческий музей. Путеводитель. Харьков, 1976. *Н. Л. Палець.*

МИ́РГОРОДСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн. частині Полтав. обл. Утв. 1923. Пл. 1,54 тис. км^2. Нас. (без м. *Миргорода*) 48,2 тис. чол., у т. ч. міського — 7,5 тис. (1990). Райцентр — місто обл. підпорядкування Миргород. У М. р.— с-ща міськ. типу *Комишня* і *Ромодан* та 106 сільс. населених пунктів.

Лежить район у межах *Полтавської рівнини*. Поверхня — низовинна пологохвиляста лесова рівнина, розчленована прохідними долинами, балками, ярами, поширені зсуви. Пн.-західна частина М. р. більш підвищена (вис. до 176 м) і розчленована. Осн. корисні копалини — нафта, природний газ (Радченківське, Кибинське нафтові, Комишнянське, Бакумівське газоконденсатні, Сорочинське, Кошевойське нафтогазоконденсатні родовища). Є також гончарна глина, вохра, кварцовий пісок, торф, мін. води. Розташований в *Лівобережно-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −6,6°, липня +20,2°. Період з т-рою понад +10° становить 163 дні. Опадів 502 мм на рік, максимальна кількість — у червні — липні. Висота снігового покриву 13 см. Метеостанція у Миргороді. Міститься у недостатньо вологій, теплій агрокліматич. зоні. Річки — *Псел* та його притоки *Хорол* з Хомутцем і Рудкою та Грунь-Ташань (усі — бас. Дніпра). Збудовано 72 ставки заг. пл. водного дзеркала 1071 га. Торфові болота. Найпоширеніші чорноземи типові малогумусні (66 % пл. району) та опідзолені грунти (11 %). Є також лучно-чорноземні грунти. Пл. лісів, чагарників і полезахисних смуг 14,3 тис. га. Осн. породи — сосна (41 % пл. лісів) та дуб (35 %). 4 пам'ятки природи місц. значення.

Миргородський район. Музей М. В. Гоголя у с. Великих Сорочинцях.

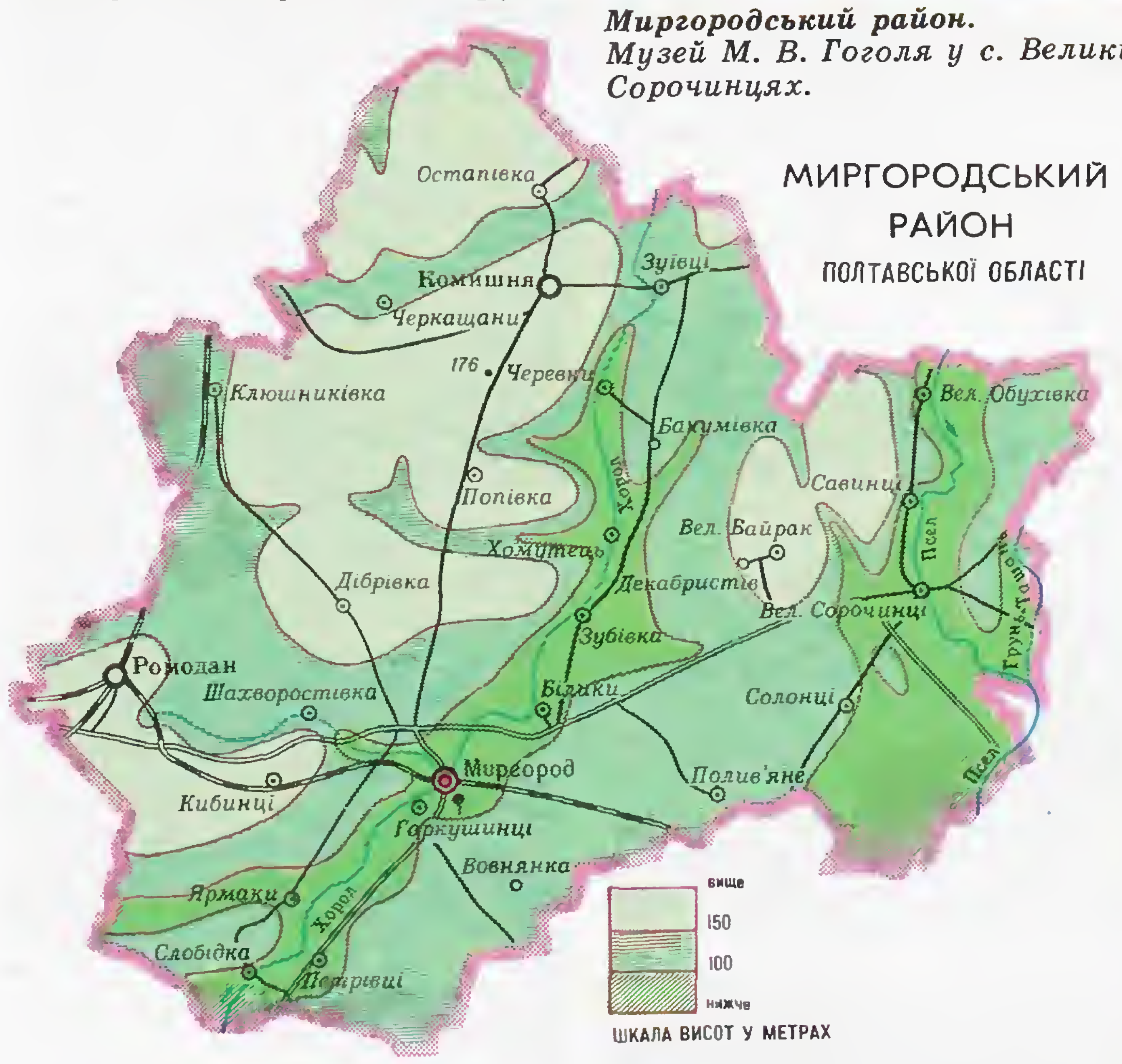

Миргород. Музей грузинського поета Д. Гурамішвілі. Куточок курорту.

Найбільші підприємства району — миргородські комбінати хлібопродуктів № 1 і № 2. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових і кормових культур та виробн. м'яса й молока. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1990) 116,5, у т. ч. орні землі — 97,8, сіножаті і пасовища — 17,2. Зрошується 2,9 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, жито, горох, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. Картоплярство, овочівництво, садівництво. Галузі тваринництва: скотарство, свинарство, птахівництво. У районі — 24 колгоспи, племзавод, кінний з-д. Залізничний вузол Ромодан, залізнич. ст. Миргород. Автомоб. шляхів 465 км, у т. ч. з твердим покриттям — 391 км. Територією М. р. проходять траси нафтопроводу Мічурінськ — Кременчук, газопроводу Шебелинка — Київ. Керамічний (Миргород) та вет.-зоотех. (с. Хомутець) технікуми, 2 профес.-тех. уч-ща (Миргород).

Сприятливі кліматич. умови, значні лісові масиви, долини Псла і Хоролу, великі запаси мін. вод визначають важливе рекреаційне значення району.

У М. р.— літ.-меморіальний музей рос. письменника М. В. Гоголя у с. Великих Сорочинцях, де він народився; істор.-краєзнавчі музеї у селах Хомутці, Великій Обухівці, Попівці, Великих Сорочинцях, Ярмаках, Клюшниківці, Зуївцях та ін. Об'єкти туризму — пам'ятник селу Великій Обухівці, що було спалене нім.-фашист. загарбниками 1941; садиба декабристів С., М. та І. Муравйових-Апостолів у с. Хомутці. Пам'ятка архітектури — Преображенська церква, 1732, у с. Великих Сорочинцях; у цьому ж селі щороку проводиться традиційний Сорочинський ярмарок.

Г. К. Коваленко.

МИ́РІВСЬКЕ — селище міського типу Дніпроп. обл., підпорядковане Тернівській райраді м. Кривого Рога. Розташоване за 1,5 км від залізнич. ст. Грекувата. 3,2 тис. ж. (1990). С-ще міськ. типу з 1958. Поверхня хвиляста. Пересічна т-ра січня $-5,1°$, липня $+22,0°$. Опадів 400 мм на рік. Пл. зелених насаджень 80,5 га. Підприємства Криворізького виробнич. об'єднання «Криворіжзалізобетон» тощо.

МИ́РНА ДОЛИ́НА — селище міського типу Попаснянського р-ну Луганської обл. Розташована за 5 км від залізнич. ст. Лоскутівка. 0,9 тис. ж. (1990). Засн. 1773, с-ще міськ. типу з 1964. Поверхня хвиляста. Пересічна т-ра січня $-7,4°$, липня $+21,4°$. Опадів 415 мм на рік. Пл. зелених насаджень 25 га. Відділок радгоспу «Мирна долина».

МИ́РНЕ (до 1958 — Каранський Кам'яний Кар'єр) — селище міськ. типу Тельманівського р-ну Донец. обл. Залізнич. ст. Янисоль. 2,3 тис. ж. (1990). Засн. 1951, с-ще міськ. типу з 1967. Поверхня хвиляста. Пересічна т-ра січня $-5,7°$, липня $+22,5°$. Опадів 415 мм на рік. Пл. зелених насаджень 7,0 га. Каранський кам. кар'єр, 2 асфальтові заводи.

МИ́РНЕ — селище міського типу Мелітопольського р-ну Запоріз. обл. Розташоване за 18 км від залізнич. ст. Мелітополь. 3,5 тис. ж. (1990). Виникло 1951, с-ще міськ. типу з 1987. Пересічна т-ра січня $-3,8°$, липня $+23,6°$. Опадів 420 мм на рік. Пл. зелених насаджень 140 га. Лісгоспзаг. Поблизу М. об'єкт туризму — істор.-археологічний заповідник «Кам'яна Могила».

МИ́РНЕ — селище міського типу Краснодонського р-ну Луганської обл. Розташоване за 5 км від залізнич. ст. Тормозний. 0,5 тис. ж. (1990). Утв. 1929, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня пасмова. Пересічна т-ра січня $-7,4°$, липня $+22,0°$. Опадів 459 мм на рік. Пл. зелених насаджень 13 га. Краснодонський птахорадгосп.

МИ́РНЕ — селище міського типу Каланчацького району Херсон. обл. Залізнична ст. Каланчак. 2,3 тис. ж. (1990). Утв. 1950, с-ще міськ. типу з 1968. Пересічна т-ра січня $-2,6°$, липня $+22,9°$. Опадів 314 мм на рік. Пл. зелених насаджень 1,5 га. У М.— консервний з-д, комбінат хлібопродуктів.

МИРО́НІВКА — місто Київ. обл., райцентр. Розташована на р. Росаві (прит. Росі, бас. Дніпра). Залізнич. вузол, автостанція. 16,1 тис. ж. (1990). Засн. у 1-й пол. 17 ст., місто з 1968. Пересічна т-ра січня $-5,9°$, липня $+19,8°$. Опадів 509 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 400,6 га. Цукр. і хлібопродуктів комбінати, харчокомбінат. З-ди: авторем., 2 асфальтобетонні, цегельний, сухого знежиреного молока. У М.— н.-д. ін-т селекції й насінництва пшениці. Краєзнавчий музей.

МИРО́НІВСЬКИЙ — селище міського типу Донец. обл., підпорядковане Дебальцівській міськраді. Розташований на р. Лугані (прит. Сіверського Дінця), за 7 км від залізнич. ст. Роти. 9,8 тис. ж. (1990). Виник 1950, селище міськ. типу з 1953. Пересічна т-ра січня $-7,2°$, липня $+21,5°$. Опадів 500 мм на рік. У М.— ДРЕС, залізобетонних конструкцій, буд. матеріалів з-ди. Профес.-тех. училище.

МИРО́НІВСЬКИЙ РАЙОН — район у пд.-сх. частині Київ. обл. Утворений 1923. Пл. 0,9 тис. км^2. Нас. 47,9 тис. чол., у т. ч. міського — 16,1 тис. (1990). У районі — м. *Миронівка* (райцентр) та 46 сільс. населених пунктів.

Лежить у межах *Придніпровської височини.* Поверхня — підвищена платоподібна лесова рівнина, розчленована річковими долинами, мережею ярів та балок у придніпровській частині; є зсуви. Корисні копалини: граніт, мергель, глина, пісок, торф. Джерела радонових вод. Розташований у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня $-5,9°$, липня $+19,8°$. Період з т-рою понад $+10°$ становить 160—165 днів. Опадів 509 мм на рік, з них 74 % випадає в теплий період. Висота снігового покриву 15 см. Метеостанція (Миронівка). Належить до недостатньо вологої, теплої агрокліматич. зони. На пн. межі району — *Дніпро (Канівське водосховище).* Річки: Росава (прит. Росі, бас. Дніпра) з прит. Потоком. Споруджено 58 ставків (заг. пл. водного дзеркала 620 га). Переважають чорноземи типові малогумусні і чорноземи опідзолені (80 % площі району), темно-сірі опідзолені, сірі лісові, лучні та болотні грунти. Пл. лісів 9,4 тис. га (дуб, граб, клен, береза, сосна), у т. ч. 8,4 тис. га природозахисних насаджень.

Найбільші підприємства: цукр. і хлібопродуктів комбінати, авторем., сухого знежиреного молока, 2 асфальтобетонні, цегельний з-ди (Миронівка), експериментально-мех. (с. Пії), цегельний (с. Владиславка) заводи. Спеціалізація с. г.— рослинництво зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 66,7, у т. ч. орні землі — 60,0, сіножаті — 1,6, пасовища — 4,6. Осушено 340 га, зрошується 2767 га. Осн. культури: озима пшениця, зернобобові, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, овочеві. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво. У районі — 19 колгоспів, 3 радгоспи. Миронівський н.-д. інститут селекції й насінництва пшениці. Радгосп-технікум (с. Маслівка). Залізнич. вузол Миронівка. Залізничні станції Расава і Карапиші. Автомоб. шляхів 269 км (всі — з твердим покриттям). Пристань (с. Ходорів). Музеї: краєзнавчий (Миронівка), історії сіл (Маслівка, Карапиші, Кип'ячка, Олександрівка, Пії, Потік).

І. А. Ярмоленко.

МИРО́ПІЛЬ — селище міського типу Дзержинського р-ну Житомир. обл. Розташований на р. Случі (прит. Горині, бас. Дніпра). Залізнична станція. 5,7 тис. ж. (1990). Виник у 1-й пол. 16 ст., с-ще міськ. типу з 1957. Пересічна т-ра січня $-5,7°$, липня $+18,9°$. Опадів 550 мм на рік. Пл. зелених насаджень 18 га. Паперова ф-ка, силікатний, асфальтовий і хлібний з-ди. Філіал Житомир. ф-ки іграшок. Лісництво.

МИ́РУ ПЕЧЕ́РА — карстова порожнина (шахта) в *Гірсько-Кримській карстовій області*, на масиві Карабі-яйла. Протяжність 340 м, глиб. 135 м. Утворена в нешаруватих і грубо-

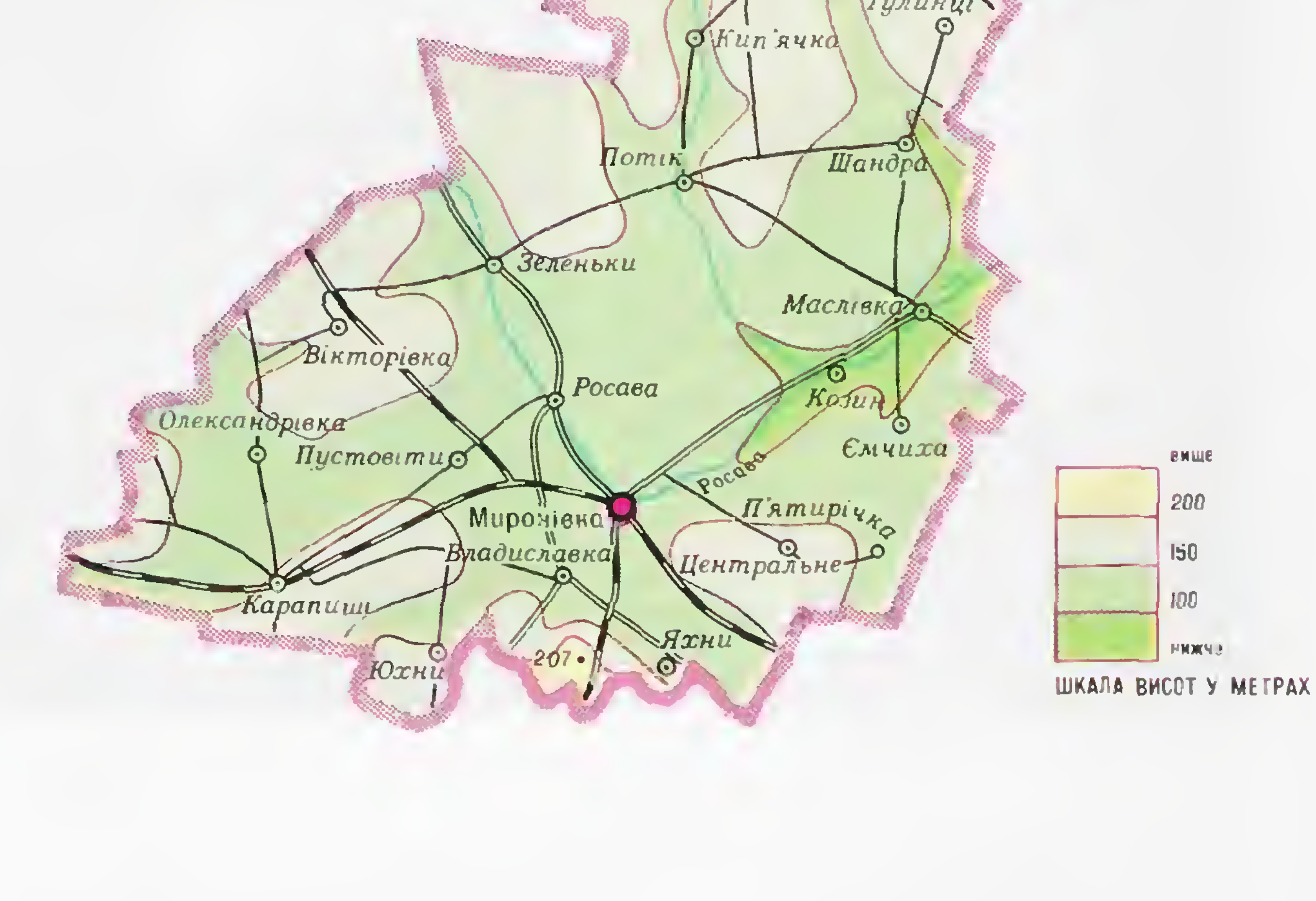

шаруватих вапняках пізньоюрського віку. Вхід — 16-метровий провальний колодязь на дні карстової лійки. У пд. стінці є 10-метровий коридор, який веде до залу пл. 600 $м^2$ з численними натічними утвореннями. У пн. стінці проходить широка тріщина, що веде у верх. частину 110-метрової «сліпої» шахти. Шахта закінчується 240-метровою горизонтальною галереєю, яка періодично підтоплюється. В шахті знайдено хребетних голоценового віку. Відкрита і досліджена 1960 *Комплексною карстовою експедицією*. Пам'ятка природи місц. значення (з 1969). *В. М. Дублянський.*

МИС — ділянка берега, що виступає в море, озеро або річку. Утворюються М. на наростаючих і відступаючих вирівняних і розчленованих берегах. За морфологією виділяють М., що різко виступають, згладжені, високі й низькі. Складаються з корінних порід або наносів. М. бувають у вигляді позитивних форм; виступів між двома зсувними цирками; уступів при переході від абразійних до акумулятивних берегів; нагромаджень обвальних уламків; абразійних та ерозійних останців. На мор. берегах України переважають М. у вигляді позитивних структурних форм і абразійних останців — *Херсонеський мис, Тарханкут, Меганом, Такил* у Чорному м., *Хроні, Казантіп* у Азовському м. Менш поширені М., що складаються з наносів — *Кінбурнський мис, Піщаний мис* у Чорному м. та ін. *Ю. Д. Шуйський.*

МИС МАРТЬЯ́Н — заповідник у Крим. обл., поблизу м. Ялти. Утв. 1973. Заг. пл. 240 га, у т. ч. 120 га — акваторія Чорного м. Підпорядкований Всесоюзній академії с.-г. наук ім. В. І. Леніна. Розташований у центр. частині Південного берега Криму, на мисі тієї ж назви (див. *Мартьян*). Мальовничий рельєф

заповідника створюють яри, балки, вимоїни, абразивні тераси, обвальні шлейфи, підводні скелі. Флора налічує понад 500 видів судинних рослин, з них 23 ендеміки (борщівник пухнастий, чебрець Кальє, гвоздика низька, чина пальчаста). Геогр. і топографічне положення заповідника зумовлює своєрідність його рослинного покриву, який характеризується наявністю найтиповіших для Криму середземномор. угруповань. Більше половини території М. М. вкрито лісом з дуба пухнастого, на меншій частині — рідколісся реліктового ялівцю високого віком до 200 років. На невеликих ділянках зростають угруповання сосни кримської; зрідка трапляються зарості вічнозелених чагарників чисту кримського, жасмину кущового. Тут також досить поширене єдине в Криму вічнозелене листяне дерево — суничник дрібноплодий. Багато рідкісних видів, занесених до Червоної книги СРСР і Червоної книги УРСР: яловець високий, суничник дрібноплодий, а також анакамптис пірамідальний, лімодорум недорозвинений, ремнепелюстник козячий, булатка довголиста та ін. орхідні. Фауна заповідника досить різноманітна; значна кількість ендемічних видів, близьких до фауни Середземномор'я. Тут водяться куниця кримська кам'яна, лисиця кримська гірська, кримська мала бурозубка, білка, заєць-русак, їжак, миша лісова, ящірка кримська, ящірка скельна, цикади, метелики. З птахів характерні сойка кримська, костогриз, дрізд омелюх, вівсянка гірська, синиця чорна, шишкар ялиновий, кропивник. З рідкісних тварин трапляються полоз леопардовий, сапсан (на прольоті), гекон кримський, занесені до Червоної книги МСОП; богомол-емпуза смугаста, жужелиця-молюскоїд, чорноголовий реготун, занесені до Червоної книги СРСР; носатка-листовидка, жовтопузик безногий, занесені до Червоної книги УРСР. Мор. флора і фауна акваторії заповідника налічують понад 70 видів водоростей та бл.

Заповідник ***Мис Мартьян****.*
Суничник дрібноплодий.
Вітрова форма сосни кримської.
Баклани.
Загальний вигляд.
Чист кримський.
Богомол — емпуза смугаста.

200 видів тварин. Тут збереглася невелика колонія устриць, які майже повністю знищені у прибережних водах Пд. берега Криму. Значна кількість молюсків, мор. риб, ракоподібних; з рідкісних трапляється краб гостроносий. Наук. робота спрямована на вивчення природного комплексу суходолу і моря. Відділом охорони природи *Нікітського ботанічного саду* ведуться спостереження та дослідження за програмою «Літопис природи». Приділяється багато уваги питанням пропаганди охорони природи.

Літ.: Шеляг-Сосонко Ю. Р., Дидух Я. П., Молчанов Е. Ф. Государственный заповедник «Мыс Мартьян». К., 1985; Заповедники Украины и Молдавии. М., 1987.
Я. П. Дідух.

МИХА́ЙЛІВКА — річка у Сарненському р-ні Ровен. обл., ліва прит. *Случі* (бас. Прип'яті). Довж. 233 км, пл. бас. 128 км^2. Бере початок з болотного масиву за 4 км на Сх. від с. Тутовичів. Заплава річки заболочена, широка. Річище майже на всьому протязі випрямлене і перетворене на магістральний канал осушувальної системи «Яринівка». Похил річки 0,53 м/км. Замерзає в серед. грудня, скресає у березні.
І. М. Коротун.

МИХА́ЙЛІВКА — селище міського типу Запоріз. обл., райцентр. Розташована за 8 км від залізнич. ст. Пришиб. 15,1 тис. ж. (1990). Виникла на поч. 19 ст., с-ще міськ. типу з 1965. Поверхня горбиста, перевищення відносних висот до 20 м. Пересічна т-ра січня −4,5°, липня +23,0°. Опадів 425 мм на рік. Пл. зелених насаджень 671 га. Комбікормовий і маслоробний з-ди. Профес.-тех. уч-ще. Істор.-краєзнавчий музей.
Об'єкти туризму: меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули під час визволення селища, і Героїв Рад. Союзу — уродженців Михайлівського р-ну, які полягли в роки Вел. Вітчизн. війни; пам'ятники Т. Г. Шевченку, І. В. Мічуріну.

МИХА́ЙЛІВКА — селище міського типу Луганської обл., підпорядковане Ровеньківській міськраді. Розташована за 6 км від залізнич. ст. Картушине. 3,8 тис. ж. (1990). Засн. 1910, с-ще міськ. типу з 1954. Поверхня горбисто-пасмова, розчленована ярами та балками. Пересічна т-ра січня −7,7°, липня +21,4°. Опадів 509 мм на рік. Пл. зелених насаджень 58 га. Дільниця шахтоуправління «Ровеньківське», цех Ровеньківської взут. ф-ки, з-ди «Квант» та асфальтобетонний.

МИХА́ЙЛІВКА — селище міського типу Перевальського р-ну Луганської обл. Розташована на р. Білій (прит. Лугані, бас. Сіверського Дінця), за 9 км від залізнич. ст. Комунарськ. 3,6 тис. ж. (1990). Виникла у 17 ст., с-ще міськ. типу з 1938. Пересічна т-ра січня −7,5°, липня −21,0°. Опадів до 500 мм на рік. Пл. зелених насаджень 81 га. Кам. кар'єр, птахокомплекс.

МИХА́ЙЛІВСЬКА ЦІЛИНА́ — відділ *Українського степового заповідника.* Розташована у Лебединському р-ні Сум. обл. Утв. 1928 як заповідник місц. значення, з 1947 — респ. значення; сучас. статус — з 1961. Пл. 202,4 га. Охороняється єдина на Україні цілинна ділянка лучного степу у лісостеповій зоні.

МИХА́ЙЛІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у зх. частині Запоріз. обл. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км^2. Нас. 35,6 тис. чол., у т. ч. міського — 19,2 тис. (1990). У районі — с-ща міськ. типу *Михайлівка* (райцентр), *Пришиб* та 47 сільс. населених пунктів.
Лежить у межах *Причорноморської низовини.* Поверхня — низовинна плоска лесова рівнина, є *поди.* Абс. висоти 75—100 м. Корисні копалини: залізні руди, глини, суглинки. Розташований у *Причорноморській середньостеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня −4,5°, липня +23,0°. Опадів 400—425 мм на рік, найбільша їх кількість випадає влітку. Період з т-рою понад +10° становить 175 днів. Висота снігового покриву 10—13 см. Метеостанція (Пришиб). Належить до посушливої, дуже теплої агрокліматич. зони. Пл. водного дзеркала ставків 74 га. Переважають чорноземи південні малогумусні та лучні слабосолонцюваті осолоділі грунти. Природна різнотравно-типчаково-ковилова (на Пн. району) та типчаково-ковилова (на Пд.) рослинність збереглася лише в подах і на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду. Пл. лісонасаджень 272 га (біла акація, берест, ясен), лісосмуг — 2,5 тис. га. У районі — Бурчаківський бот. та Вовківський ентомологічний заказники місц. значення.
Найбільші підприємства: михайлівські маслоробний і комбікормовий з-ди, пришибські комбінат хлібопродуктів, рем.-мех. з-д. Спеціалізація с.г.— рослинництво зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 92,4, у т. ч. орні землі — 86,9, сіножаті і пасовища — 3,6. Зрошується 19,6 тис. га (Пн.-Рогачицька зрошувальна система). Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, соняшник. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво. У районі — 14 колгоспів, радгосп. Діє міжгосп. підприємство по виробн. свинини і продуктів птахівництва (Михайлівка). Залізничні ст. Бурчак, Пришиб і Плодородіє. Автомоб. шляхів 347 км, у т. ч. з твердим покриттям — 301 км. Профес.-тех. уч-ще, істор.-краєзнавчий музей (Михайлівка).
Об'єкти туризму: меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули під час визволення селища, і Героїв Рад. Союзу — уродженців Михайлівського р-ну, які полягли в роки Вел. Вітчизн. війни; пам'ятники Т. Г. Шевченку, І. В. Мічуріну (Михайлівка).
Н. А. Войлошникова,
Ю. І. Глущенко.

МИХАЙЛІВСЬКИЙ РАЙОН
ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

МИХА́ЙЛО-КОЦЮБИ́НСЬКЕ (до 1937 — Козел) — селище міського типу Чернігівського р-ну Черніг. обл. Розташоване за 5 км від залізнич. ст. Левковичі. 3,5 тис. ж. (1990). Перша писемна згадка про Козел належить до 1667, с-ще міськ. типу з 1960. Пересічна т-ра січня −6,7°, липня +19,4°. Опадів 514 мм на рік. Пл. зелених насаджень 157 га. Комбікормовий з-д, ватиновий цех Чернігів. галантерейної фабрики. Лісництво.

МИХАЙЛО́ПІЛЬСЬКИЙ ЯР — бот. пам'ятка природи респ. значення (з 1984). Розташований у Іванівському р-ні Одес. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС. Пл. 5,5 га. Охороняється крутояр, на схилах якого зростають рідкісні та зникаючі види рослин: горицвіт весняний, півники карликові, а також астрагал мохнатоквітковий, ковила Лессінга і крокус сітчастий, занесені до *Червоної книги УРСР.*
З. А. Ліпинська.

МИХНІ́ВСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — орнітологічний заказник респ. значення (з 1980). Розташований у Решетилівському р-ні Полтав. обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. Карла Маркса та ім. В. І. Леніна. Пл. 450 га. Охороняється болотний масив у заплаві Говтви, що є місцем гніздування багатьох видів водоплавних і водоболотних птахів. Рослинність представлена лучними та болотними угрупованнями, характерними для боліт лісостепової зони. Тут переважають очерет, осоки, рогіз широколистий, лепеха звичайна, півники болотні, лепешняк великий. З птахів гніздяться різні види качок, куликів, чапель; трапляється журавель сірий, занесений до *Червоної книги УРСР.* Місце відпочинку перелітних птахів під час сезонних міграцій. Має водорегулююче значення.
І. В. Рогатко.

Михнівський заказник.

МІГРАЦІ́ЙНИЙ ПОТІ́К — велике за кількістю направлене переселення людей. Для характеристики М. п. використовують показники обсягу переселення, його напряму, інтенсивності (на вході та виході), структури мігрантів за віком, статтю, освітою, кваліфікацією, національністю та ін., а також організаційних форм, постійності (сезонності), дальності переселення, протяжності переселення з урахуванням часу перебування у станах потенційного мігранта й адаптації. Областю зародження М. п. вважається район виходу мігрантів. Залежно від потужності М. п. поділяють на головні й другорядні. Невеликі за обсягом переселення в певному напрямі належать до одиничних переселень. Міграційний фон утворюють переселення на невеликі віддалі, зумовлені особистими причинами (переважно вступ до шлюбу), в результаті яких підтримується безперервність антропологічного покриву. При віднесенні міграційних переміщень між районами до потоко-

вих застосовують кілька коефіцієнтів *інтенсивності міграції*: на основі значень коефіцієнтів, що перевищують встановлені емпірично, вирішують, чи відносяться певні сукупності переселень до потокових (головних або другорядних), чи до одиничних. У 1988 на Україні до М. п. належали міграційні переміщення між областями: Кіровоградська — Черкаська, Кіровоградська — Миколаївська, Волинська — Ровенська, Івано-Франківська — Львівська, Івано-Франківська — Тернопільська, Львівська — Тернопільська, Тернопільська — Хмельницька, Хмельницька — Чернівецька, Миколаївська — Херсонська, Миколаївська — Одеська. Серед другорядних міграційних потоків найпотужнішими були переміщення між областями: Сумська — Чернігівська, Вінницька — Житомирська, Івано-Франківська — Чернівецька, Київська — Чернігівська, Кіровоградська — Полтавська, Житомирська — Київська, Закарпатська — Львівська, Київська — Черкаська, Кримська — Херсонська. В республіці сформувалися дві стійкі групи міграційних потоків — західна і південна. До західної належать переміщення між Львів., Волин., Івано-Фр., Ровен., Терноп., Чернівецькою та Хмельн. областями; до південної — між Микол., Одес., Крим., Херсон., Кіровогр. та Черкас. областями. Як М. п. можна розглядати також міграційні переміщення населення між Україною і Пн. Кавказом, Україною і Казахстаном. Зменшення міграційної рухливості населення УРСР призвело до зменшення кількості М. п. та їхньої потужності. В М. п. населення України обсяги прямих і зворотних переселень відрізняються мало. Це дає можливість оцінювати міграційну систему республіки як таку, що склалася.

О. У. Хомра.

МІГРА́ЦІЯ НАСЕ́ЛЕННЯ (від лат. migratio — переселення) — переміщення населення, пов'язані зі зміною постійного місця проживання (зон життєдіяльності). У статистичному обліку до мігрантів належать ті, хто змінює місце постійного проживання, за винятком проживання в межах сільс. місцевості адм. району, строком понад шість місяців. *Осн. об'єкти* вивчення — процес міграції, мігранти, наслідки міграції тощо. Залежно від класифікаційних ознак виділяють такі види М. н.: зовн. і внутр. для даного району; між містами і селами, між містами, між селами; організовану і неорганізовану; за соціально-демографічними характеристиками мігрантів тощо. В основі М. н. лежить закон зміни праці, а також тер. відмінності в умовах відтворення населення. М. н. складається з потоків вибуття, власне переселення і прибуття. Акту вибуття передує формування установки на переселення (стан потенційної міграції). За прибуттям настає процес адаптації до умов життєдіяльності в новому місці проживання. Укр. РСР належить до республік з відносно високою міграційною рухливістю населення. У 1988 заг. коефіцієнт М. н. (прибуття) становив 38,4 ‰ (1970 — 50,4 ‰). Населення працездатного віку більш міграційно рухливе порівняно з населенням до і після працездатного віку. Особливо інтенсивно мігрує населення у віці 16—29 років. Коефіцієнт М. н. (прибуття) цієї вікової групи — 102,7 ‰ (1988). В середньому житель республіки, згідно з розрахунками на основі умовного покоління 1987, змінює місце постійного проживання 2,8 раза. Міськ. населенню властива більш висока міграційна рухливість, особливо населенню Крим., Херсон., Микол., Запоріз., Кіровогр. та Луганської областей. Найменш міграційно рухливе населення проживає в Закарп. області. Відносно низькі показники інтенсивності М. н. відзначено в Чернів., Івано-Фр. та Тернопільській областях. На Україні значною мірою загострилися питання управління міграційним відтоком населення з сільс. поселень та обмеженням зростання чисельності населення великих міст за рахунок притоку мігрантів. Зростає важливість управління переселеннями, викликаними забрудненням навколишнього середовища, зокрема внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

Літ.: Оникиенко В. В., Поповкин В. А. Комплексное исследование миграционных процессов. Анализ миграций населения УССР. М., 1973; Хорев Б. С., Чапек В. Н. Проблемы изучения миграции населения. Статистико-географические очерки. М., 1978; Хомра А. У. Миграция населения: вопросы теории, методики исследования. К., 1979; Рыбаковский Л. Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика. М., 1987.

О. У. Хомра.

МІГРА́ЦІЯ ТРУДОВИ́Х РЕСУ́РСІВ — переміщення працездатного населення з одного регіону в інший. Розрізняють стаціонарну міграцію, що супроводиться зміною місця проживання, і тимчасову, яка включає сезонні та маятникові (див. *Маятникові трудові поїздки*) переміщення. Стаціонарну міграцію поділяють на безповоротну (напр., переміщення *трудових ресурсів* з села у місто) і поворотну, пов'язану з роботою в окремих районах країни за контрактом або тимчасовою трудовою угодою та з навчанням з відривом від виробн. в ін. населеному пункті. Виділяють М. т. р. міську, сільську, між містом і селом. Міська міграція набуває дедалі більшого значення у зв'язку з розвитком *урбанізації* і концентрації трудових ресурсів у міськ. поселеннях. Важливу роль відіграє міграція у високоурбанізовані та індустріально розвинуті Донец., Луганську, Дніпроп. області. Сільська міграція, або переміщення населення з одних сільс. поселень в інші, спостерігається гол. чин. у Миколаїв., Херсон. і особливо Крим. областях. Протягом тривалого часу зберігаються інтенсивні переміщення працездатного населення між містом і селом. Відтік сільс. населення у міста зумовив скорочення заг. чисельності населення сільс. місцевості всіх областей республіки. Інтенсивність руху мігрантів з міськ. поселень у сільські має відносно стабільний невисокий рівень. М. т. р. відбувається в межах великих тер. одиниць (областей, екон. районів, союзних республік) і між ними. За цією ознакою М. т. р. поділяють на внутрішньообл. і міжобл., внутрішньорайонну і міжрайонну, внутрішньоресп. і міжреспубліканську. За способом реалізації розрізняють організовану, здійснювану за участю держ. або громадських органів та з їхньою допомогою (оргнабір, переселення сімей, розподіл молодих спеціалістів після закінчення навчання тощо), і неорганізовану (індивідуальну, самодіяльну) М. т. р. Організовані форми М. т. р. становлять не більше як 5 % всіх тер. переміщень працездатного населення республіки. Осн. джерелом відомостей про М. т. р. є держ. статистика, що включає потоковий облік міграції і матеріали переписів населення; організуються також вибіркові обстеження. М. т. р досліджують за допомогою системи показників, що характеризують заг. кількість і склад осіб, які беруть участь у тер. переміщеннях, напрям і результативність міграційних потоків, інтенсивність міграційних зв'язків.

С. І. Бандур, Е. М. Лібанова.

МІЖГАЛУЗЕ́ВЕ КООПЕРУВА́ННЯ — форма планово організованих зв'язків між підприємствами (установами), які входять до складу галузей г-ва виробн. і невиробн. сфери. Разом з галузевою спеціалізацією М. к. сприяє підвищенню ефективності сусп. виробн. У широкому розумінні М. к. розглядають як взаємодію різних галузей, діяльність яких спрямована на розв'язання певних екон., соціальної, екологічної, наук.-техніч., загальнодержавної чи тер. проблем. Таке М. к. полягає у спільному використанні матеріально-тех., трудових, інтелектуальних або фінанс. ресурсів кількома (як мінімум — двома) галузями з метою досягнення певної мети. Прикладом екон. М. к. є спільна діяльність підприємств кількох галузей в організації *інфраструктури виробничої* у пром. вузлах, соціального — зв'язки підприємств різних галузей на основі спільного виділення коштів і робочої сили для розв'язання житл. проблеми. У вузькому розумінні М. к. являє собою регулярну виробничу взаємодію спеціалізованих підприємств різних галузей при виготовленні певного проміжного чи кінцевого продукту. В УРСР таке М. к. особливо поширене у *машинобудуванні*. М. к.— один з найважливіших факторів міжгалузевої інтеграції, зокрема формування *міжгалузевих комплексів*, тер.-госп. чи *виробничо-територіальних комплексів*. Економічно найбільш доцільне внутрішньорайонне та міжрайонне (між сусідніми екон. районами) міжгалузеве кооперування.

О. І. Шаблій.

МІЖГАЛУЗЕ́ВИЙ КОМПЛЕКС — система економічно взаємопов'язаних галузей виробничої і (або) невиробничої сфер. Формується внаслідок кооперації та інтеграції підприємств, орг-цій, установ та галузей. Виділяють М. к. родові, видові і підвидові. Р о д о в і М. к. формуються галузями різних сфер г-ва (напр., наук.-виробничі М. к.), в и д о в і — галузями однієї сфери г-ва (виробничої або невиробничої), але різних його секторів (напр., *агропромисловий комплекс*, індустріально-буд.), п і д в и д о в і — кількома галузями певного сектора економіки — пром-сті, с. г., транспорту тощо. За характером зв'язку між галузями розрізняють 4 типи М. к. До М. к. першого типу належать галузі, підприємства яких пов'язані послідовною і (або) паралельною переробкою певного типу сировини, включаючи і її видобування (вирощування). До них відно-

сять агропром. і рибопром., *лісопромислові комплекси.* До М. к. другого типу належать однорідні галузі, зв'язки між підприємствами яких виникають на основі виробн. взаємозамінюваної продукції (послуг). Напр., *паливно-енергетичний комплекс*, транспортний, конструкційних матеріалів. М. к. третього типу — це комплекси, що складаються із сукупності кількох галузей, діяльність підприємств яких спрямована на розв'язання певної нар.-госп. або регіональної проблеми. Напр., *продовольчий комплекс.* До четвертого типу належать програмні М. к.— комплекси галузей, зв'язки між підприємствами яких здійснюють, щоб досягти певної цілі, заданої їм екон., соціальною, еколог. або наук.-тех. програмами. До них відносять М. к. перших трьох типів, напр. продовольчий, паливно-енерг. комплекси, формування яких регулюється відповідно до *Продовольчої програми СРСР* і *Енергетичної програми СРСР.*

Ядро М. к. представлене галузями, підприємства яких здійснюють його гол. екон. і соціальну функції. Складовою частиною ядра можуть бути *галузеві комплекси.* До М. к. входять галузі виробничого (виготовлення і ремонт засобів виробн. для ядра М. к., у т. ч. буд-во, транспорт, матеріально-тех. постачання, заготівля і збут його продукції тощо) та невиробничого (підготовка кадрів, їхнє оздоровлення, проектно-конструкторська і наук.-дослідницька діяльність) обслуговування.

Залежно від просторових масштабів М. к. поділяють на міждерж., нар.-госп. і територіальні. Міждержавні М. к. розвиваються на основі інтеграції кількох (як мінімум двох) нар.-господарських М. к. У системі країн — членів РЕВ формується, напр., міждерж. паливно-енергетичний М. к. Народногосподарські М. к. складаються і функціонують як міжгалузеві утворення в структурі всього нар. г-ва країни, розв'язуючи, як правило, загальнодерж. екон., соціальну, екологічну, політичну або наук.-тех. проблеми. Деякі з цих комплексів є програмними (продовольчий, виробн. предметів нар. споживання і послуг, машинобудівний, паливно-енергетичний). М. к. територіальні являють собою підсистеми інтегральних тер.-господарських і в багатьох випадках відповідних їм нар.-госп. комплексів. Так, АПК *Південно-Західного економічного району* є одночасно елементом галузево-компонентної структури цього екон. району і підсистемою АПК Української РСР. Найрозвинутішими територіальними М. к. в УРСР є: машинобудівний, паливно-енерг., хім. індустрії, індустріально-буд., агропром., лісовий, рекреаційний, транспортний. Серед територіальних М. к., особливо агропром., виділяють спеціалізовані та багатогалузеві. Територіальні М. к. поділяють на регіональні та локальні. Серед регіональних виділяють респ., районні (великих екон. районів), міжобл. і обл. комплекси, серед локальних — комплекси внутрішньообл., низових екон. районів, екон. вузлів та центрів. Територіальні М. к. характеризуються тер. організацією, яка визначається взаємодією різних форм просторового зосередження підприємств (чи їхніх функцій), що входять до ядра комплексу. Найважливіші форми просторового зосередження — міжгалузевий центр (пункт), кущ, вузол, р-н, зона. Новими прогресивними формами управлінсько-організаційних структур М. к. є міжгалузеві наук.-технічні комплекси, регіональні міжгалузеві наук.-тех. комплекси АН УРСР, агропром. та агротор. комбінати, об'єднання і фірми.

Літ.: Лемешев М. Я., Панченко А. И. Комплексные программы в планировании народного хозяйства. М., 1973; Шаблий О. И. Межотраслевые территориальные системы. (Проблемы, методологии и теории). Львов, 1976; Панченко А. И. Межотраслевые комплексы и целевые программы их развития. Новосибирск, 1979.

О. І. Шаблій.

МІЖГАЛУЗЕ́ВИХ ВИРОБНИ́ЦТВ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *машинобудування*, що об'єднує виробн. конструктивно однотипних і технологічно однорідних деталей, вузлів, заготовок і механізмів, які використовують гол. чин. на маш.-буд. підприємствах. М. в. п. при зрослій номенклатурі пром. виробів і послуг міжгалузевого характеру, яка охоплює понад 60 найменувань виробів і технологічних процесів, дає змогу обмежити виготовлення оригінальних деталей, заміняти їх уніфікованими, нормалізованими деталями загальнопром. застосування, поєднувати виготовлення багатономенклатурної продукції з розвитком великосерійного і масового виробництва. На Україні продукцію міжгалузевих виробн. виготовляють понад 4,2 тис. виробничих підрозділів, понад 5,3 тис. підприємств провадять ремонтні роботи. У 1987 виробн. продукції галузі в УРСР зросло порівняно з 1965 у 4,5 раза. Питома вага її становить бл. 35% заг. обсягу продукції машинобудування республіки. Серед найбільших підприємств — Куп'янський, Сум., Одес. (ливарні), Краматорський (литва і поковок), Кременчуцький (литва і штамповки), Токмацький, Лозівський, Криворізький (ливарні цехи), Черніг. (штампувальний цех), Кіровський ковальський, харків. «Гідропривід», Миколаїв. експериментальний, одес. «Станконормаль», Ільницький механічний, Брянський фільтруючого устаткування заводи.

Л. Ф. Гаврилюк.

МІЖГІ́РСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-сх. частині Закарп. обл. Утворений 1945. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 50,6 тис. чол., у т. ч. міського — 17,0 тис. (1990). У М. р.— с-ща міськ. типу *Колочава, Майдан, Міжгір'я* (райцентр) та 41 сільс. населений пункт. Лежить у *Карпатах Українських.* Пн. і сх. частини М. р. розташовані в межах *Вододільного хребта* і *Привододільних (Внутрішніх) Горган* (середньогір'я з глибоким розчленуванням, крутими схилами, гострими формами гребенів і вершин, кам'яними розсипищами. Для центр. частини району характерний низькогірний, хвилястий слабо-розчленований рельєф, для пд.-зх. і пд. частин, що розміщені в межах *Полонинського хребта,* — середньогірний рельєф, є *полонини.* Корисні копалини — пісковики, андезити; джерела мін. вод. Пересічна т-ра січня −5,2°, −5,7°, липня +15°, +16,3°. Період з т-рою понад +10° становить 119—154 дні. Опадів від 1100 до 1630 мм на рік; макс. кількість їх випадає у червні — липні, мінімальна — взимку. Пересічна висота снігового покриву 30—40 см. Міститься в Карпатському агрокліматич. районі вертикальної кліматич. зональності. На території М. р. беруть початок *Теребля* з притоками Негровець, Сухар, Брадулець, Озерянка; *Ріка* з притоками Мохнатий, Рипинка, Петровець, Голятинка, Студений (усі — бас. Дунаю). Оз. *Синевир.* Найпоширеніші бурі гірські лісові (понад 60 % пл. району), дерново-буроземні (понад 25 %), буроземні гірсько-лучні; по долинах річок — дерново-підзолисті грунти. Ліси займають понад 61 % тер. району (більше половини цієї площі під хвойними породами — ялина, ялиця, сосна гірська). Серед широколистяних порід поширені бук, явір, ясен. Значні площі під вторинними луками. У районі — природний нац. парк *Синевир,* республіканського значення пам'ятки природи — урочища *Великий яворець та Обнога* і *Голятин;* місц. значення — 2 заказники, 45 пам'яток природи.

Найбільші пром. підприємства — міжгірські лісокомбінат та з-д «Електрон», Майданський з-д пластмас. Розвинуті нар. художні промисли. У рослинництві переважає вирощування картоплі, у тваринництві — скотарство м'ясо-мол. напряму та вівчарство. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1987) — 28,1, у т. ч. орні землі — 6,2, сіножаті і пасовища — 21,9. У районі — 11 колгоспів. Автошляхів 256 км (усі — з твердим покриттям). Тер. району проходять траси газопроводів «Бра-

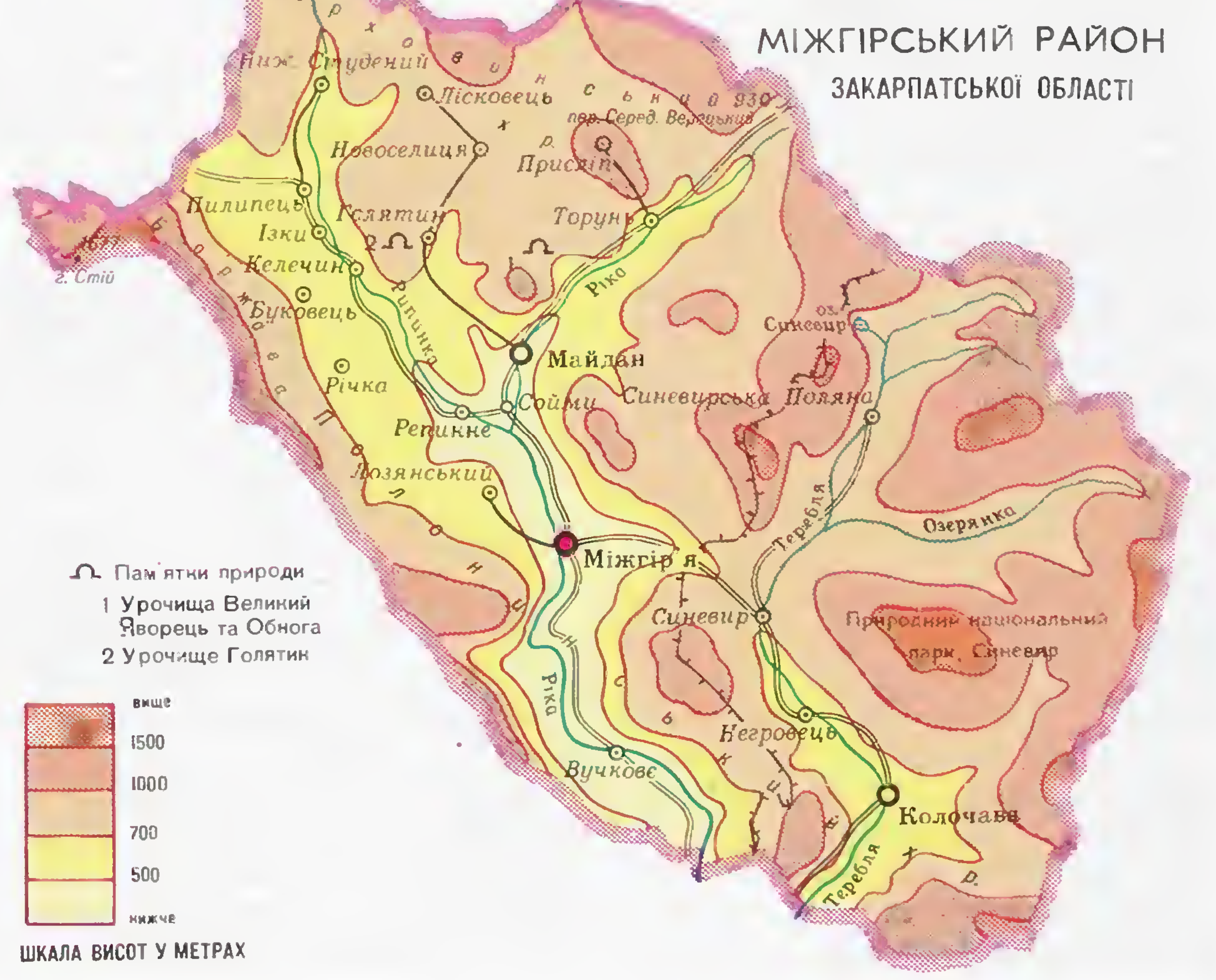

терство» і «Союз». Мед. і профес.-тех. уч-ща у Міжгір'ї, санаторій «Верховина» у с. Соймах, туристська база «Карпати» у Міжгір'ї з філіалом «Синевирське озеро» у с. Синевирській Поляні. Музей лісу і сплаву на р. Чорній Ріці (поблизу Синевирської Поляни).
Об'єкти туризму: пам'ятка архітектури — церква Різдва богородиці та дзвіниця, 1780 (с. Пилипець), пам'ятник на честь взяття Вишківського (Торунського) перевалу рад. військами 1944 (с. Торунь).

І. П. Ковальчук, І. І. Ровенчак.

МІЖГІР'Я (до 1953 — Воловe) — селище міського типу Закарп. обл., райцентр. Розташоване на р. Ріка (прит. Тиси, бас. Дунаю), за 40 км від залізнич. ст. Воловець. 10,2 тис. ж. (1990). Відоме з 1415, с-ще міськ. типу з 1947. Лежить у терасованій улоговині, поверхня хвиляста. Перевищення висот до 60 м. Пересічна т-ра січня —5,2°, липня +16,3°. Опадів 1212 мм на рік. Пл. зелених насаджень 74 га. Пам'ятка природи місц. значення — дуб звичайний. У М.— лісокомбінат, з-д «Електрон». Мед. і профес.-тех. уч-ща, турист. база «Карпати».

Літ.: Кохан В. І., Сенько І. М. Міжгір'я. Путівник. Ужгород, 1985.

МІЖГІР'Я — карстова печера у *Передгірно-Кримській карстовій області*, біля села тієї ж назви. Довж. 210 м. Утворилася у вапняках пізньокрейдового віку. Являє собою галерею 2—2,5 м завширшки, 0,5—1,5 м заввишки, подекуди — двоповерхову, з короткими відгалуженнями. Суха, з окремими натічними ванночками, скупченнями глини і уламків вапняку. Досліджена 1963 *Комплексною карстовою експедицією.*

В. М. Дублянський.

Міжгірський район. Село Синевирська Поляна.

МІЖНАРОДНА ГІДРОЛОГІЧНА ПРОГРАМА (МГП) — програма наук. співробітництва з гідрології, що проводиться з ініціативи ЮНЕСКО; продовження Міжнар. гідролог. десятиріччя (1965—74). Здійснено три фази МГП (1975—80, 1981—83, 1984—89). Гол. метою програми є сприяння вирішенню найважливіших соціально-екон. проблем розвитку, пов'язаних з гідрологією, управлінням *водними ресурсами* і *водним господарством*, охороною та раціональним використанням природних вод. У виконанні МГП беруть участь понад 130 країн світу; в СРСР нац. програму по виконанню МГП прийнято 1975. Створено міжвідомчі комітети СРСР та союзних республік. На тер. України за планом н.-д. робіт протягом 1984—89 здійснювалося виконання 23 тем (вивчення водних ресурсів республіки, оцінки впливу госп. діяльності на водні ресурси і водний баланс, вивчення регіонального впливу АЕС на верхню зону геол. середовища, складання водних балансів річок *Карпат Українських*, розробка нових методів розрахунків і прогнозів *селів* тощо). У виконанні цих робіт беруть участь установи АН УРСР, відповідних м-в, вузи республіки. *В. М. Ліпинський.*

МІЖНАРОДНЕ ПРИРОДООХОРОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО — спільна діяльність різних країн у галузі *охорони природи*, яка базується на визнанні глобального характеру проблем навколишнього середовища, відповідальності кожної країни за вирішення їх не тільки перед своїми народами, а й перед усім людством. УРСР як член ООН уклала 17 угод з цих питань (див. *Міжнародні конвенції з питань охорони природи*), а також забезпечує виконання на своїй території зобов'язань СРСР з відповідних угод (Рамсарська конвенція про охорону водно-болотних угідь, що мають міжнар. значення, гол. чин. як місце оселення водоплавних птахів; Конвенція про міжнар. торгівлю видами дикої фауни та флори, що перебувають під загрозою зникнення, тощо). Україна бере участь у роботі урядових і позаурядових орг-цій: з 1981 — член Ради керуючих *Програми ООН по навколишньому середовищу* (ЮНЕП); співробітничає з Європейською Економічною Комісією (ЄЕК), у діяльності якої питанням охорони природи відведено важливе місце; 1984 вступила до Міжнар. довідкової системи інформації про навколишнє середовище (ІНФОТЕРРА). При АН УРСР працює *Національний комітет УРСР по програмі ЮНЕСКО «Людина та біосфера»*. Вчені республіки беруть участь у міжнар. дослідженнях, комісіях, робочих групах, серед яких Міжнар. асоціація по вивченню Дунаю, Міжнар. координаційна група по спільному вивченню Середземного м. На території УРСР 1977 створено станції для спостережень за трансграничним перенесенням забруднень атм. повітрям (Світязь, Рава-Руська, Берегове). Розвивається співробітництво з Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною, Румунією з питань охорони та раціонального використання прикордонних річок. Укр. РСР бере участь у роботі Наради представників водогосподарських органів — спеціалізованого органу РЕВ, у підготовці міжнар. документів з питань охорони природи, серед яких «Перспектива в галузі охорони навколишнього середовища», розроблена міжурядовою комісією і схвалена 42-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН (1988). Найактивніших природоохоронців республіки відзначено знаком ЮНЕП «Глобал-500», 1984 за практичне впровадження наук. розробок у галузі пром. ботаніки Великою срібною медаллю ЮНЕП нагороджено Донец. бот. сад АН УРСР. Традиційним стало проведення в УРСР міжнар. конференцій, нарад з природоохоронної тематики (зокрема, з глобального моніторингу грунтів, з питань гігієни застосування пестицидів, хім. безпеки тощо). Розвивається М. п. с. по лінії міністерств, відомств, Комітету молодіжних орг-цій, *Українського товариства охорони природи* та ін. Організацію й координацію М. п. с. УРСР здійснює *Комітет УРСР по охороні природи.*

В. І. Олещенко.

МІЖНАРОДНИЙ ГЕОГРАФІЧНИЙ СОЮЗ (МГС) — міжнародна наук. орг-ція, яка об'єднує географів світу. Входить до Міжнар. ради наук. союзів (МРНС), що діє при ЮНЕСКО. Засн. 1922. До складу МГС (1989) входять понад 80 країн (СРСР — з 1956). Членами союзу є нац. комітети, які представляють свої країни (див. *Національний комітет радянських географів*). Мета МГС: допомога і сприяння розробці наук. геогр. проблем, зокрема тих, що потребують участі вчених кількох країн, або міжнар. співробітництва; забезпечення широкого обговорення і публікація матеріалів з окремих питань геогр. науки; організація *міжнародних географічних конгресів*, тематичних регіональних конференцій. Вищий керівний орган — Генеральна асамблея, яка обирає Виконавчий комітет у складі президента, віце-президента та генерального секретаря, які переобираються через 4 роки. Для розв'язання актуальних питань при МГС створюють на певний період наук. комісії. Від Рад. Союзу віце-президентами МГС обирали І. П. *Герасимова* (1960—68), С. В. *Калесника* (1968—72), Ф. Ф. *Давітая* (1972—76), В. М. *Котлякова* (з 1988). Крім того, рад. вчені, зокрема українські, очолювали наук. комісії або входили до їхнього складу. МГС видає «Бюлетень» (два номери на рік). *О. М. Маринич.*

МІЖНАРОДНИЙ ГЕОФІЗИЧНИЙ РІК (МГР) — комплексні дослідження глобальних геофіз. процесів у земній корі, атмосфері та Світовому ок. за єдиною програмою і методикою. Проводився після двох *Міжнародних полярних років* з 1 липня 1957 по 31 грудня 1958 за участю 67 країн, у т. ч. СРСР. За програмою МГР здійснено спостереження верх. атмосфери, відкрито радіаційні пояси Землі, досліджено озоновий шар тощо. Серед комплексних досліджень важливе місце належить вивченню океанів, високогірних районів Паміру і Тянь-Шаню, Арктики та Антарктики. Зокрема, в Арктиці в цей період створено ряд дрейфуючих і берегових наук. станцій, в Антарктиді — бази для стаціонарних спостережень (напр., обсерваторія СРСР

«Мирний») та проведено експедиції у центр. райони материка. Характерним для МГР є застосування нових методів і засобів досліджень, пов'язаних, зокрема, з запуском штучних супутників Землі. Одержані протягом МГР відомості узагальнено, копії зберігаються у світових центрах даних (у Вашінгтоні, Лондоні, Женеві, Москві та ін.). В СРСР наук. результати досліджень видано в серії «Результати МГР». У 1959 комплексні геофіз. спостереження продовжено в рамках Міжнар. року геофіз. співробітництва.

МІЖНАРО́ДНИЙ ПО́ДІЛ ПРА́ЦІ — спеціалізація окремих країн на виробн. певних видів продукції (або діяльності людей), якими ці країни обмінюються; як і *територіальний поділ праці* є просторовим (геогр.) проявом сусп. поділу праці. Об'єктивно сприяє розвиткові продуктивних сил, зростанню продуктивності праці. М. п. п. склався у процесі розвитку товарного г-ва і став основою формування світового ринку і світової системи г-ва. Чітких форм М. п. п. набув з поширенням капіталістич. відносин і розширенням зв'язків між країнами й особливо з розвитком у 19 ст. машинної індустрії, індустріалізації, *урбанізації*. Визначального його рисою наприкінці 19 — на поч. 20 ст. був розвиток групи економічно розвинутих імперіалістич. країн і перетворення економіки колоніально залежних та ін. слаборозвинутих країн Лат. Америки, Африки, Азії та ін. частин світу на аграрно-сировинні регіони, що спеціалізувалися на виробн. однієї чи кількох видів с.-г. продукції (монокультурне г-во) або на добувній промисловості.

У 20 ст. нееквівалентний обмін продукцією, що посилювався між групами країн світу, нерівномірний розвиток капіталізму серед економічно розвинутих країн та їхня боротьба за джерела сировини і ринки збуту, а також нац.-визвольна боротьба колоніальних країн були одними з гол. причин 1 і 2-ї світових воєн, розколу світу на дві соціально-екон. системи і краху (після 2-ї світової війни) колоніальної системи. Серед окремих груп країн — економічно розвинутих і тих, що розвивалися,— формувалися регіональні взаємозв'язки (Спільний ринок в Європі, країни — виробники нафти на Бл. Сході), які сприяли поглибленню М. п. п. Серед більшості країн, що стали на шлях соціалістич. розвитку, в процесі екон. і наук.-тех. співробітництва з поч. 50-х рр. (після створення 1949 *Ради Економічної Взаємодопомоги*) формувався міжнар. соціалістич. поділ праці. Його принципи (повна рівноправність, незалежність, взаємодопомога) і напрями, викладені в довгострокових програмах країн — членів РЕВ, не виключали розвиток екон. зв'язків цих країн з усіма ін. країнами світу. В 1988 у зовн. торгівлі СРСР питома вага обороту з соціалістич. країнами становила 65 %, у т. ч. з країнами — членами РЕВ — 60 %, з розвинутими капіталістич. країнами — 24 %, країнами, що розвиваються,— 11 %. У зв'язку з перебудовою в СРСР, курсом на ринкову економіку, соціально-екон. і політ. змінами у країнах Сх. Європи в їхніх екон. взаємозв'язках з поч. 90-х рр. поступово підвищується питома вага обміну з країнами ін. регіонів Європи і світу. Це відображає прогресивні напрями ширшої участі СРСР та ін. країн Сх. Європи у світовому ринку. Проте екон. взаємозв'язки, які історично розвинулись між країнами — членами РЕВ, і створена між ними матеріально-тех. основа (з-ди, комунікації, енергосистеми) сприятимуть їхньому взаємопов'язаному розвиткові й надалі. В УРСР під впливом процесів М. п. п. у 50—80-х рр. відбулись істотні зміни у структурі географії г-ва, розвинулись прямі зв'язки між рядом підприємств різних країн. У 60—80-х рр. Україна постачала свою продукцію в економічно розвинуті країни світу та більш ніж у 80 країн Азії, Африки, Лат. Америки, зокрема продукцію важкого машинобудування, бурові установки, літаки Ту-134, Ан-24, тепловози, вантажні автомобілі, нафтопром. устаткування, залізну й марганцеву руду, сірку та ін. З розвинутих країн УРСР імпортує продукцію машинобудування, електротовари, продукцію легкої пром-сті; з країн, що розвиваються, одержувала гол. чин. бавовну, волокно, джут, вовну, пряжу, шкірсировину, арахіс, чай, каву, прянощі, цитрусові, трикотажні вироби, медикаменти тощо. Ці та ін. товари надходили в республіку більш ніж з 30 країн різних регіонів світу. На сучас. етапі одним з важливих завдань М. п. п., що перебуває під впливом наук.-тех. революції й соціально-екон. процесів, які відбуваються у світовій економіці та в окремих країнах, є вирішення глобальних проблем — продовольчої, енергетичної, охорони навколишнього середовища.

В. В. Ковтун, Л. М. Корецький.

МІЖНАРО́ДНИЙ ПОЛЯ́РНИЙ РІК (МПР) — комплексні дослідження полярних областей Землі та окремих районів зледеніння в горах. Перший МПР охоплює період з серпня 1882 до серпня 1883, другий — з серпня 1932 до серпня 1933. Проведені протягом 1-го МПР спостереження розширили уявлення про природу полярного сяйва, про кліматичні особливості Арктики, льодовий покрив полярних районів, умови судноплавства та ін. Другий МПР проходив за активною участю СРСР. У цей період було здійснено перші радіофіз., акустичні та радіозондові спостереження атмосфери, проведено мор. експедиції (зокрема на судні «Сибіряков»), а також гляціологічні дослідження у горах Кавказу, Паміру, Алтаю. У 1957—58 проведено 3-й МПР, який одержав назву *Міжнародний геофізичний рік.*

Літ.: Долгин И. М. 100-летие Первого международного полярного года, 50-летие Второго международного полярного года и 25-летие Международного геофизического года в Арктике. Л., 1983.

МІЖНАРО́ДНИЙ СОЮ́З ОХОРО́НИ ПРИРО́ДИ ТА ПРИРО́ДНИХ РЕСУ́РСІВ (МСОП) — неурядова міжнар. орг-ція, діяльність якої спрямована на *охорону природи* та окремих її компонентів, координацію діяльності різних країн у цій галузі. Створений як Міжнар. союз захисту природи 1948 за ініціативою ЮНЕСКО на базі Міжнар. бюро охорони природи (1928), сучас. назва — з 1956. Членами МСОП можуть бути країни і окремі держ. органи, установи та громадські орг-ції (національні і міжнародні). Об'єднує 57 держав, 126 державних, 342 неурядові нац., 27 неурядових міжнар. орг-цій; 16 членів мають статус спостерігачів. СРСР представлений в МСОП Держкомприродою СРСР, Всерос. т-вом охорони природи та Ін-том еволюційної морфології та екології тварин ім. М. О. Сєверцова АН СРСР. МСОП сприяє співробітництву між урядами, нац. та міжнар. орг-ціями, між окремими особами, що вивчають питання охорони природи і збереження природних ресурсів шляхом проведення відповідних нац. та міжнар. заходів, поширення наук. і тех. знань, сприяння розвиткові *екологічної освіти*, виховання, наук. досліджень з охорони природи, підготовки проектів міжнар.-правових актів тощо. Вищим органом МСОП є Генеральна асамблея, яка збирається раз на три роки; вона обирає виконавчу раду союзу; очолює її президент МСОП. Осн. роботу здійснюють через галузеві комісії — по охороні рідкісних та зникаючих видів, екології, освіті, нац. парках, плануванню ландшафту, правову. Велике значення має підготовка і видання Червоної книги МСОП, у якій подано перелік рідкісних та зникаючих видів рослинного і тваринного світу. Занесені до неї види, що трапляються в межах УРСР, включають до Червоної книги УРСР. Важливі ініціативи МСОП — прийняття Конвенції про міжнар. торгівлю видами дикої флори та фауни, що перебувають під загрозою зникнення, розробка Всесвітньої стратегії охорони природи, заснування Всесвітнього фонду охорони природи та ін. Разом з ЮНЕП та ЮНЕСКО щороку видає перелік національних парків та ін. територій, що охороняються.

На правах автономних асоціацій до МСОП входять Міжнар. рада по охороні птахів, Міжнар. бюро по вивченню водоплавних птахів, Міжнар. федерація молоді по вивченню та охороні природи, Всесвітня федерація по захисту тварин, у яких співробітничають вчені СРСР та УРСР. МСОП активно співробітничає з ін. міжнар. орг-ціями (ЮНЕСКО, ЮНЕП, ЕКОСОР та ін.). Штаб-квартира — у м. Гланд (Швейцарія).

В. І. Олещенко.

МІЖНАРО́ДНІ ГЕОГРАФІ́ЧНІ КОНГРЕ́СИ — основна форма професійних з'їздів географів світу, на яких обговорюють актуальні проблеми геогр. науки. До 1-ї світової війни 1914—18 М. г. к. скликали геогр. т-ва різних країн. 1-й геогр. конгрес відбувся в Антверпені (1871), 2-й — у Парижі (1875), 3-й — у Венеції (1881), 4-й — у Парижі (1889), 5-й — у Берні (1891), 6-й — у Лондоні (1895), 7-й — у Берліні (1899), 8-й — у Вашінгтоні (1904), 9-й — у Женеві (1908), 10-й — у Римі (1913). Починаючи з Паризького конгресу (1875) на них працювали секції, які обговорювали проблеми окремих геогр. наук. На Берлінському конгресі було запроваджено наукові геогр. екскурсії. У М. г. к. брали участь видатні вітчизн. вчені — П. П. Семенов-Тян-Шанський (1875, 1895), О. І. Воєйков (1881, 1913), Д. М. Анучин (1891, 1899), Ю. М. Шокальський (1895, 1913). Після 1-ї світової війни наступний, 11-й М. г. к. відбувся в Каїрі (1925). Він був проведений *Міжнародним географічним союзом*, як і наступні конгреси. У роботі конгресу брали участь представники 19 країн. 12-й конгрес зібрався в Кембріджі (1928),

на ньому були представники з 35 країн. Крім пленарних засідань, на конгресі працювали секції фіз. географії, біогеографії, географії населення, істор. географії та регіональної географії. На 13-му конгресі в Парижі (1931), крім названих секцій, було організовано секцію бібліографії та геогр. освіти. Делегацію географів СРСР на цьому конгресі очолював Ю. М. Шокальський. 14-й конгрес відбувся у Варшаві (1934). На чолі рад. делегації були Ю. М. Шокальський і М. М. Баранський. 15-й конгрес зібрався в Амстердамі (1938). Після 2-ї світової війни (1939—45) відбувся 16-й М. г. к. в Лісабоні (1949). Наступний, 17-й конгрес проведено у Вашінгтоні (1952). Географи Рад. Союзу відновили свою участь у роботі М. г. к., надіславши на 18-й конгрес в Ріоде-Жанейро (1956) делегацію на чолі з І. П. *Герасимовим*; від України були П. К. Заморій (Київ) і П. М. Цись (Львів). На Генеральній асамблеї Міжнародного географічного союзу СРСР було прийнято до Міжнародного союзу і з цього часу радянські географи брали участь в усіх наступних М. г. к. 19-й конгрес відбувся у Стокгольмі (1960). Радянський Союз був представлений 63 географами (від України — П. К. Заморій і О. М. Маринич). У 20-му М. г. к., що зібрався у Лондоні (1964), брали участь понад 2000 географів з 50 країн світу. Від Рад. Союзу з доповідями виступили 29 географів, з них 2 — від УРСР (О. М. Маринич і І. Л. Соколовський). 21-й М. г. к. було проведено в Делі (1968), радянські вчені зробили на ньому 42 наукові доповіді. 22-й конгрес відбувся в Монреалі (1972). В ньому брали участь 38 географів, серед них 4 — від УРСР (А. П. Золовський, В. П. Козоброд, І. Л. Соколовський і М. І. Щербань). 23-й М. г. к. зібрався в Москві (1976) під девізом «Географія і науково-технічна революція». На відкритті було бл. 6000 делегатів з 58 країн та гостей. Наук. проблеми обговорювали на пленарних засіданнях, наук. секціях, симпозіумах, наук.-метод. семінарах, польових екскурсіях. На конгресі працювало 10 секцій: геоморфології і палеогеографії; кліматології, гідрології, гляціології; географії океану; біогеографії та географії грунтів; заг. фіз. географії; заг. екон. географії; географії населення; регіональної географії; істор. географії; геогр.освіти, геогр. літератури і поширення геогр. знань. На наук. симпозіумах, що відбувалися в багатьох містах СРСР, у т. ч. в Києві та Сімферополі, обговорювали тематичні проблеми сучас. геогр. науки. 24-й М. г. к. відбувся в Токіо (1980). В ньому брали участь понад 2400 вчених з 70 країн. На конгресі працювало 12 галузевих секцій і 26 тематичних симпозіумів. Рад. географи зробили понад 30 доповідей. 25-й М. г. к. відбувся в Парижі (1984), на ньому були присутні понад 2200 вчених з 83 країн. В матеріалах конгресу було опубліковано бл. 780 резюме доповідей, серед них 38 — учених Радянського Союзу. 26-й М. г. к. вперше було проведено в Австралії у м. Сіднеї (1988). В ньому брали участь понад 1400 вчених з 67 країн. На конгресі працювали такі секції: геоморфології; екон. географії; управління середовищем; кліматології, гідрології, океанографії і гляціології; істор. географії; дистанційного зондування; картографії та геоінформаційних систем; географії культури; географії с. г. і сільс. поселень; біогеографії і грунтознавства; географії міст; географії населення; геогр. освіти; політ. географії і соціальної географії. В складі рад. делегації, яку очолив чл.-кор. АН СРСР В. М. *Котляков*, було 16 географів.

М. г. к. відіграють велику роль в обміні інформацією про результати проведених наук. досліджень та спільному обговоренні важливих геогр. проблем. В СРСР підготовку до М. г. к. здійснює *Національний комітет радянських географів*. *О. М. Маринич.*

МІЖНАРО́ДНІ ЗВ'ЯЗКИ́ ГРОМА́ДСЬКОСТІ УРСР. Українська РСР є членом 16 провідних міжнар. міжурядових орг-цій: Організації Об'єднаних Націй (ООН), Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Міжнар. орг-ції праці (МОП), Міжнар. агентства по атомній енергії (МАГАТЕ) та ін. і понад 70 постійних або тимчасових їхніх органів. У 1989 представники республіки брали участь у роботі понад 90 сесій, конференцій і нарад міжнар. орг-цій. Це свідчить про виконання закріпленого Конституцією УРСР права на безпосередню участь УРСР у зовн. зносинах. Вона реалізує свою правосуб'єктивність шляхом підписання міжнар. договорів, конвенцій та угод (за станом на 1989 — бл. 150). У Києві розміщені ген. консульства Болгарії, Куби, МНР, РП, Румунії, УР, Франції, ФРН та ЧСФР, у Львові — консульське агентство РП, в Одесі — ген. консульства Болгарії, Індії, Куби, СРВ, у Харкові — представництво ген. консульства Куби в Києві.

В окремих містах є тимчасові консульські підрозділи та комерційні представництва ряду іноз. орг-цій і фірм. Розвивається інтернаціоналізація торг.-екон., наук.-тех. зв'язків, обміну у сфері культури. Ширяться дружні зв'язки та співробітництво з масовими орг-ціями, громадськістю зарубіжних країн. Обмін групами представників громадськості, партій, активістів, лекторів, журналістів, радянських профспілкових, комсомольських, і виробничих колективів сприяє зміцненню дружби та взаємозбагаченню досвідом роботи. По держ. лінії підтримуються контакти з Хорватією (СФРЮ), Словацькою Республікою (ЧСФР). У 1990 підписано протокол про співробітництво України з Баварією (ФРН). Республіканська рада профспілок підтримує сталі контакти з Всепольським порозумінням профспілок, Конференцією незалежних профспілок Словаччини, Респ. радою профспілок Словенії (СФРЮ), Робітничими комісіями Каталонії (Іспанія), Департаментом Загальної конференції праці Аквітанії (Франція). Здійснюються контакти з Республіканською конференцією соціалістичної молоді Сербії (СФРЮ), Республіканським координаційним центром Словацької спілки молодих, Земельним колом молоді та орг-цією «Молоді соціалісти Соціалістичної партії Австрії» землі Верхня Австрія, об'єднаннями «Молоді друзі — квакери Великобританії», «Німецькі молоді демократи землі Північний Рейн-Вестфалія» (ФРН), Земельним колом молоді Бремена (ФРН), Центром за рад.-амер. діалог (штат Каліфорнія, США). Харків. обком комсомолу співробітничає з орг-цією «Молоді соціалісти Соціал-демократичної партії Західного Берліна». Існують постійні дружні зв'язки між рад. і зарубіж. містами: 2 області, 41 місто, 3 райони республіки підтримують дружні зв'язки з 102 містами та ін. тер.-адм. одиницями зарубіжних країн.

Чимало зарубіж. зв'язків громадськості проводить *Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами*. В 1989 через це товариство здійснювалися на взаємних засадах партнерські зв'язки з бл. 900 орг-ціями та більш як з 300 громадськими діячами 102 країн світу. Велику роботу по зміцненню дружніх зв'язків з зарубіжною громадськістю українського походження проводить Товариство культур. зв'язків з *українцями за кордоном «Україна»*. Пропаганду ідей миру і дружби між народами проводить Український респ. комітет захисту миру. *А. А. Шевчук.*

МІЖНАРО́ДНІ КОНВЕ́НЦІЇ З ПИТА́НЬ ОХОРО́НИ ПРИРО́ДИ — багатосторонні міжнар. договори, що укладаються між державами про взаємні права та обов'язки в галузі охорони навколишнього середовища. УРСР є учасницею 17 таких конвенцій. Серед них: Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою (прийнятий 1963, підписаний УРСР 1963, набув чинності 1963), Договір про морське дно (1970, 1971), Конвенція про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про знищення їх (1972, 1975, 1975), Конвенція про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1976, 1978, 1978), Конвенція про охорону озонового шару (1985, 1986, 1988). Конвенція про континентальний шельф (1958, 1960, 1964) визначає права держав на розвідку та розробку природних ресурсів континентального шельфу; містить положення про те, що ця діяльність не повинна завдавати перешкод судноплавству, рибальству або охороні живих ресурсів моря, океанологічним або ін. наук. дослідженням. У Конвенції по запобіганню забрудненню моря скиданням відходів та ін. матеріалів (1972, 1972, 1976) *дано перелік* заборонених для скидання у море матеріалів, а також тих матеріалів, для скидання яких у море потрібен спец. дозвіл. У Конвенції про трансграничне забруднення повітря на великі віддалі (1979, 1979, 1983) викладено принципи співробітництва країн-учасниць у боротьбі з забрудненням повітря в Європі та визначено першочергові галузі досліджень і спостережень за викидами шкідливих речовин у повітря. Країни, що підписали цю конвенцію, прийняли Спільну програму спостережень та оцінки поширення забруднюючих повітря речовин на великі віддалі в Європі. На основі конвенції складено три протоколи: про довгострокове фінансування Спільної програми (підписаний УРСР 1984, набув чинності 1988); про скорочення викидів

сірки або їхніх трансграничних потоків принаймні на 30 % (підписаний УРСР 1985, набув чинності 1987); про обмеження викидів окисів азоту або трансграничних потоків (підписаний УРСР 1988). Див. також *Міжнародне природоохоронне співробітництво.* *С. В. Кулик.*

МІЖНАРО́ДНІ НАУКО́ВІ ПРОЕ́КТИ ПО ВИ́ВЧЕННЮ МОРІ́В ТА ОКЕА́НІВ — проекти, спрямовані на дослідження *Світового океану* на основі міжнар. співробітництва. Існує ряд міжнародних океанографічних організацій, які координують роботу вчених різних країн, зокрема міжурядові — Міжнародна рада по вивченню морів (МРВМ), що проводить дослідження Атлантичного ок. і прилеглих морів, та *Міжурядова океанографічна комісія* (МОК) під егідою ЮНЕСКО. Рад. Союз — член обох цих орг-цій.

Серед міжнар. проектів і програм по вивченню морів та океанів, у яких беруть участь вчені України,— біол. дослідження мор. антарктичних систем (БІОМАС), океанограф. програма Альпійського експерименту (МЕДАПЕКС), по вивченню Карибського моря (МОКАРИБ), по вивченню синоптичних вихорів в Атлантичному ок. (ПОЛІМОДЕ), Інтеркосмос, рад.-французька, рад.-гвінейська програми та ін. Згідно з планом наук.-тех. і екон. співробітництва між СРСР та Францією *Морський гідрофізичний інститут* АН УРСР протягом 1970—77 проводив спільно з Лабораторією фізичної океанографії при Паризькому ун-ті експедиційні роботи з проблеми «Взаємодія атмосфери і океану» (зокрема, на буї-лабораторії «Бора-2» у Ліонській зат.). В рамках рад.-амер. угоди та за участю канад., франц. і нім. вчених здійснено (1976—79) глобальну океанограф. програму ПОЛІМОДЕ. Осн. зміст її полягав у детальному вивченні синоптичних океанічних вихорів у тропічній Атлантиці, їхнього генезису, взаємодії та ролі в заг. динаміці океану та атм. процесах. Міжнар. наук. проект МОКАРИБ об'єднує зусилля 21 країни, що розташовані гол. чин. у Карибсько-Мексіканському бас., а також Бразилії та СРСР (зокрема, Мор. гідрофізичний ін-т та *Біології південних морів інститут* АН УРСР). Осн. наук. напрями цього проекту: комплексне океанограф. знімання Карибського м. і Мексіканської зат., дослідження їхнього дна, зокрема глибоководних жолобів, вивчення та оцінка біол. ресурсів, визначення ролі Карибсько-Мексіканського бас. у формуванні *клімату* й *погоди*, забруднення води внаслідок антропогенного впливу тощо. З 1983 здійснюється програма Інтеркосмос у рамках наук. напряму «Методи дослідження океану з урахуванням впливу атмосфери». Комплексний експеримент, що дістав назву «Чорне море — Інтеркосмос» (1983—85), проводили спеціалісти НДР, Болгарії, Польщі, Румунії, Монголії та Рад. Союзу під наук. керівництвом Мор. гідрофізичного ін-ту АН УРСР і на його наук.-тех. базі (н.-д. судна «Михайло Ломоносов», «Професор Колесников», літак-лабораторія, океанограф. платформа). Програма включала синхронний контроль за станом моря за допомогою наземних тех. засобів та з орбітальної станції «Салют-7».

За міжурядовою рад.-гвінейською угодою в м. Конакрі створено н.-д. центр Рогбане по океанографії, геліофізиці і дослідженню конструкційних матеріалів в умовах тропічного клімату. Функції гол. орг-цій покладено на АН УРСР, зокрема на Мор. гідрофізичний ін-т. Експедиційні роботи у сх. частині тропічної Атлантики проводять, зокрема, науково-дослідні судна «Михайло Ломоносов», «Академік Вернадський». Вчені України (Мор. гідрофізичний ін-т, Ін-т біології південних морів, Південний н.-д. ін-т рибного г-ва і океанографії у Керчі та ін.) беруть участь у роботі «Вивчення хім., фіз., біол. та ін. процесів найважливіших районів Світового ок. та розробка сучас. тех. засобів для ефективного дослідження та освоєння його ресурсів» (напр., з вченими Польщі — у галузі оптичних досліджень Світового ок., зокрема Чорного м., з вченими Угорщини — з питань моделювання мор. систем). В Атлантичному ок. в рамках міжнар. проекту «Розрізи» (за участю СРСР) досліджується вплив океану на короткострокові коливання клімату.

На сучас. етапі проблема вивчення Світового ок.— одна з найважливіших, вона потребує дальшого розвитку міжнар. співробітництва, особливо в напрямі раціонального використання *морських ресурсів* та їхньої охорони на основі міжнар. угод.

Літ.: Синоптические вихри в океане. К., 1980; Суворов О. М. Науково-дослідний центр у м. Конакрі. «Вісник АН УРСР», 1983, № 3; Булгаков М. П., Суворов О. М. Комплексні океанологічні дослідження Карібського моря і Мексіканської затоки (Міжнародний проект МОКАРІБ). «Вісник АН УРСР», 1984, № 12.

М. П. Булгаков, В. М. Єремеєв, О. М. Суворов.

МІЖНАРО́ДНІ РІ́КИ — ріки, що протікають по території двох та більше держав і використання яких є предметом міжнар.-правових відносин між прибережними державами. Питання використання М. р. з метою судноплавства, рибальства, буд-ва гідроспоруд, іригації, а також *охорони вод* від забруднення регулюються міжнар. договорами, укладеними між прибережними державами. В цих угодах іноді беруть участь і неприбережні держави. Усі держави повинні дотримуватися правил судноплавства та правил ненавігаційного використання М. р., встановлених прибережними державами. На Україні М. р. є *Дунай, Прут, Тиса, Латориця, Уж, Західний Буг.* Серед М. р. виділяють прикордонні ріки, що мають специфічний правовий режим. *Ю. К. Качуренко.*

МІЖРАЙО́ННЕ КООПЕРУ-ВА́ННЯ — форма *виробничо-територіальних зв'язків*, за якої територіально розділені спеціалізовані підприємства спільно виготовляють певну продукцію; один з видів виробничого кооперування, що зумовлене сусп., зокрема *територіальним поділом праці.* Здійснюється шляхом поставок підприємствам сировини, матеріалів, деталей, вузлів машин і готових комплексних виробів для виготовлення кінцевої продукції. М. к. є важливим фактором ефективного розвитку народногосподарського комплексу, зокрема, економічних районів.

На Україні кооперування пов'язане із зрослими масштабами сусп. виробн., поглибленням спеціалізації районів, що зумовило більш тісні міжрайонні взаємозв'язки. Розвинулися такі форми М. к., як п р е д м е т н е (коли складальні підприємства одержують з ін. районів готові агрегати — мотори, генератори до тракторів, електричних машин), п о д е т а л ь н е (поставки деталей та вузлів) і т е х н о л о г і ч н е (поставки напівфабрикатів, виконання окремих стадій виробн.). Найбільше розвинулося М. к. у машинобудуванні, зокрема автомобілебудуванні, тракторному і с.-г. машинобудуванні, приладобудуванні, електротех., електронній та ін. галузях пром-сті. Поширено М. к. також у буд-ві, легкій пром-сті, агропром. та ін. галузевих і *міжгалузевих комплексах* нар. г-ва. В умовах перебудови екон. механізму, надання самостійності підприємствам у госп. діяльності якісно нового розвитку і тер. організації набуває М. к. Структурні зрушення в економіці надають М. к. більшого динамізму, що сприяє прискоренню темпів виробн. і оптимізації його тер. пропорцій. Розширення та поглиблення М. к. супроводиться постійною його раціоналізацією і є резервом підвищення ефективності планової економіки, міжгалузевих комплексів, екон. районів і в цілому нар.-госп. комплексу.

П. О. Масляк, І. Я. Меліхов.

МІЖРАЙО́ННИЙ ПО́ДІЛ ПРА́-ЦІ — один з видів *територіального поділу праці*, в результаті якого формується спеціалізація економічних районів на основі розвинутого обміну. М. п. п. розвивається як закономірний процес просторового розмежування соціально-екон. функцій між великими екон. районами країни і є визначальним фактором формування та функціонування їхніх госп. комплексів, а також *територіальної інтеграції* г-ва у межах економічних зон СРСР (Зх., Сх., Пд.-Сх.) і народногосподарського комплексу в цілому. Характеризується насамперед спеціалізацією екон. районів на виробн. певних видів товарів чи послуг, для організації якого склались сприятливі природні, соціально-екон. чи історико-геогр. передумови. Зовн. ознакою розвинутого М. п. п. є наявність міжрайонного обміну, який реалізується за допомогою системи *міжрайонних економічних зв'язків.* Товарна структура екон. обміну і його обсяги визначаються можливостями районів-виробників і потребами районів-споживачів. Більша частина екон. районів СРСР спеціалізується на переробних виробн. (Центр., Прибалтійський, Білоруський, Пд.-Зх.). Значний обсяг продукції переробних галузей цих районів залучено до міжрайонного обміну. Разом з тим ці райони ввозять велику кількість продукції добувних галузей. Ряд екон. районів спеціалізується на добувних галузях пром-сті (Зх. і Сх. Сибір, Далекий Схід, Пн.), вивозячи їхню продукцію в ін. екон. райони. Такі екон. райони, як Поволжя, Урал, Пн. Кавказ, Середня Азія, Донецько-Придніпровський у М. п. п. є базами видобування і переробки сировини. Рівень розвитку М. п. п. характеризується його глибиною (кількість залучених у М. п. п. виробн., їхня різноманітність) і шириною (кількість екон. районів,

які беруть активну участь у М. п. п.). Усі екон. райони СРСР у процесі М. п. п. пов'язані між собою, але найтісніші зв'язки спостерігаються між гол. індустріальними базами країни та між сусідніми районами. Осн. види М. п. п.: генеральний (спеціалізація і госп.-екон. взаємозв'язки між великими екон. районами); постадійний — при просторовій зв'язаності стадій єдиного технологічного процесу, коли різні стадії локалізуються в різних районах (виробн. меблевих заготовок у Пд.-Зх. екон. районі — виготовлення меблів у Донецько-Придніпровському екон. районі); фазовий — між екон. районами, які протягом певного періоду (напр., року), послідовно чергуючись, виконують одну й ту саму функцію по відношенню до окремого району. В умовах наук.-тех. революції, переходу економіки СРСР на інтенсивний шлях розвитку, його структурної перебудови М. п. п. набуває нового змісту, зокрема, перспективними напрямами є зростання ролі *виробн., пов'язаних з наукою* (електроніка, електротехніка, приладобудування, верстатобудування тощо), заміна обміну теплоносіями на обмін електроенергією, вивозу з екон. районів сировини — на вивіз продукції її глибокої переробки тощо.

О. І. Шаблій.

МІЖРАЙОННІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ — процес планомірного обміну засобами виробн. і предметами споживання, трудовими, наук.-тех. та фінансовими ресурсами між центрами і районами виробн. та споживання на базі *єдиної транспортної системи СРСР*. М. е. з. розвиваються на основі тер. поділу праці, який проявляється в спеціалізації окремих районів на виробн. певних видів продукції. Метою М. е. з. є планомірне, раціональне розміщення виробн., ефективне використання сировинних, трудових, матеріальних та ін. ресурсів різних районів, установлення взаємозв'язків між територіально розділеними підприємствами. Матеріальну основу М. е. з. і співробітництва між екон. районами на території УРСР та в межах ін. союз. республік (див. *Міжреспубліканські економічні зв'язки*) становлять виробничі зв'язки, що відображають просторовий обмін енергією, сировиною, паливом, напівфабрикатами і товарами між різними сферами виробн. та споживання. У структурі М. е. з. переважає продукція важкого і с.-г. машинобудування. Велику питому вагу в міжрайонному обміні мають кам. вугілля, руди і чорні метали, хім. продукція, цукор, м'ясо, тваринне масло, олія, фрукти та ін. види с.-г. продукції. Одночасно з вивозом виробленої продукції в УРСР зростають обсяги різної продукції, яку ввозять з екон. районів РРФСР та ін. союзних республік для розвитку нар. г-ва України та забезпечення постійно зростаючих потреб трудящих. За рахунок ввозу формується переважна частина ресурсів нафтопродуктів і пиломатеріалів, майже $^1/_2$ кольорових металів, понад $^1/_5$ продукції хім. пром-сті, майже $^1/_4$ частина продукції легкої пром-сті. Вирішальне значення для розвитку нар. г-ва республіки, підвищення тех. рівня його галузей має ввіз продукції машинобудування (металорізальні верстати, ковальсько-пресове устаткування для легкої і харч. пром-сті, автомобілі, електротех. вироби, поліграф. устаткування, прилади), потреби в якій не забезпечують підприємства республіки. В системі міжреспубліканського обміну продукцією УРСР провідне місце належить Російській Федерації. Тісні економічні зв'язки Українська РСР має з Центральним економічним районом, частка якого в міжрайонному вантажообороті республіки становить $^1/_3$, з Пн.-Зх. екон. районом, зокрема з Ленінградом.

У структурі вивозу і ввозу продукції провідну роль відіграють Поволзький, Уральський та Пн.-Кавказький екон. райони. 2-е місце за обсягом вантажообороту посідає Білорус. РСР, 3-є — Молдова. Далі розвиваються міжрайонні зв'язки з республіками Прибалтійського екон. району та Закавказзя. Формами М. е. з. є також наук.-тех. співробітництво і взаємодопомога, обмін кадрами, співробітництво у підготовці кваліфікованих кадрів для нар. г-ва та обмін передовим виробничим досвідом. Для дальшого розвитку і вдосконалення М. е. з. важливе значення має науково обгрунтована спеціалізація та комплексний розвиток екон. районів, дальше зростання масштабів виробн. і обміну, а також трансп. перевезень.

С. І. Іщук.

МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ — сукупність взаємозв'язків, що склалися на основі тер. поділу праці і спеціалізації госп. комплексів союз. республік. Інтенсивний міжресп. обмін продукцією різних галузей зумовлений поступальним розвитком економіки УРСР у рамках народного господарства Радянського Союзу. Україна в заг.-союз. поділі праці виділяється потужним паливно-енерг. комплексом, машинобудуванням і приладобудуванням, хім. і нафтохім. пром-стю, багатогалузевим с.-г. виробн., виготовленням товарів нар. споживання. М. е. з. розвиваються у різних формах: виробничі зв'язки, що здійснюються шляхом взаємного обміну різними видами сировини, палива, матеріалів, машин, устаткування, продуктів харчування, товарів нар. споживання; торговельні — розвиваються у сфері держ. і кооп. торгівлі; наук.-технічні — передбачають співробітництво і взаємний обмін наук.-тех. документацією, передовим виробничим досвідом, кваліфікованими кадрами, а також співробітництво у буд-ві різних нар.-госп. об'єктів, підготовці кадрів тощо. М. е. з., що сприяють формуванню раціональної спеціалізації нар. г-ва УРСР у заг.-союз. поділі праці, концентрації зусиль та засобів на гол. ділянках розвитку економіки і найважливіших напрямах наук.-тех. прогресу, істотно впливають на темпи і пропорції соціалістич. розширеного відтворення, обсяги та структуру споживання. Таким чином, взаємний обмін досягненнями матеріальної і духовної культури між народами СРСР є одним з найважливіших факторів прискорення темпів екон. і соціального розвитку та підвищення ефективності сусп. виробн. По лінії міжресп. продуктообміну Україна одержує з ін. союз. республік бл. $^1/_4$ нафтопродуктів, понад $^1/_2$ — лісоматеріалів і кольорових металів, понад $^1/_5$ — продуктів хім. та легкої пром-сті. Приблизно $^1/_5$ всього сукупного споживання в УРСР забезпечується за рахунок ввозу різної продукції з ін. союз. республік та за рахунок імпорту. Україна вивозить в ін. союзні республіки бл. $^1/_2$ респ. виробн. прокату чорних металів, $^1/_7$ мін. добрив, різні машини, устаткування, товари нар. споживання. В системі міжресп. продуктообміну УРСР провідне місце належить РРФСР, частка якої становить бл. $^2/_3$ всього міжресп. вантажообороту. 2-е місце за обсягом вантажообороту посідає БРСР.

В рамках економічних зв'язків Україна вивозить у республіки Прибалтики вугілля, промислову і сільськогосп. сировину, машини, а одержує від них продукцію машинобудування, рибу та рибні консерви, вовняні і лляні тканини, одяг, трикотажні вироби тощо. Традиційними є екон. зв'язки України з республіками Закавказзя, які вивозять до УРСР нафтопродукти і кольорові метали, цитрусові, чай, а ввозять машини, устаткування, різну хім. продукцію, тваринне масло. У М. е. з. України дедалі більшу роль відіграють Серед. Азія і Казахстан. В ці республіки з УРСР направляють металург. і гірничошахтне устаткування, с.-г. машини, трактори, автомобілі, прилади, цукор, мол. консерви; з Казахстану і Серед. Азії на Україну надходять кольорові метали, сировина для підприємств взут. пром-сті, вовна і вовняна пряжа, бавовна-волокно, бавовняні та вовняні тканини, каракуль, сухофрукти. Нового якісного змісту набудуть міжресп. зв'язки між союзними республіками як суверенними д-вами на підставі їх політ. і екон. суверенітету і договірних відносин. Об'єктивною передумовою для цього виступають існуючі М. е. з. і діючий *територіальний поділ праці* в межах Союзу РСР.

Ю. В. Шелепов.

МІЖУРЯДОВА ОКЕАНОГРАФІЧНА КОМІСІЯ (МОК) — організація в рамках ЮНЕСКО, метою якої є сприяння розвитку наук. досліджень для кращого пізнання природи та ресурсів океанів. Ств. 1960. До складу МОК входить 115 держав, у т. ч. СРСР (з 1960) і УРСР (з 1962). За програмами МОК проводять дослідження в різних галузях океанографії, океанології, мор. геології, рибальства, вивчають проблеми забруднення Світового ок. та окремі природні явища, що мають вплив на мор. діяльність і клімат. Організовано міжнар. систему обміну океанографічними даними; вивчаються правові аспекти регулювання відносин між державами з цих питань. На Україні, зокрема, в реалізації програм МОК беруть участь ін-ти АН УРСР: мор. гідрофізичний, біології пд. морів, геол. наук.

А. Д. Вутейко.

МІЗОЦЬКИЙ КРЯЖ — горбиста височина на межиріччі *Горині* та *Ікви*, у пд-зх. частині Ровен. обл. Простягається в субширотному напрямі вздовж р. *Свитеньки* на 50 км, шир. від 6 до 13 км. Вис. до 358 м. Кряж асиметричний: пд. схили круті, місцями урвисті, піднімаються над навколишньою низиною на 120—150 м, північні — більш пологі. Розвинута яружно-балкова сітка. М. к. складається з вапняків, що залягають на мергелях. На *сірих лісових ґрунтах* тут поширені дубові ліси (лісистість досягає 20 %

його площі). Положисті схили зайняті переважно сільськогосподарськими угіддями.

В. М. Тимофеєв.

МІЗОЧ — селище міського типу Здолбунівського р-ну Ровен. обл. Розташований на р. Стубелці (прит. Стубли, бас. Прип'яті). Залізнична станція. 4,3 тис. ж. (1990). Відомий з 1322, с-ще міськ. типу з 1940. Поверхня розчленована балками та ярами. Пересічна т-ра січня −5,5°, липня +18,4°. Опадів 520 мм на рік. Пл. зелених насаджень 173,0 га. Мальовничі околиці с-ща охороняються (Будеразький лісовий заказник, Мізоцький парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва, заповідне урочище Будеразька Дача; всі — місц. значення). Заводи: цукр., мол., хлібний, комбікормовий, філіал Львів. дослідно-експериментального з-ду освітлювальної арматури тощо. Будинок природи.

МІКРОЗРО́ШУВАННЯ (від грец. μικρός — малий) — спосіб поливання, при якому здійснюється дозована подача води безпосередньо кожній рослині; один з видів *зрошування*. При М. грунт зволожується в зоні найбільшого розвитку кореневої системи рослин за допомогою поліетиленових трубопроводів з крапельницями або мікродощувачами, що дає можливість підтримувати оптимальну вологість шару грунту протягом усього періоду вегетації. Найширше застосовують два способи М.— краплинне зрошування та підкронове дощування. При к р а п л и н н о м у з р о ш у в а н н і вода розподіляється під певним тиском по мережі трубопроводів і подають її через крапельниці дуже малими дозами, зволожуючи при цьому певний об'єм грунту. П і д к р о н о в е д о щ у в а н н я здійснюють за допомогою мікродощувачів, які розподіляють воду у вигляді дощу в певній зоні зволоження (круговій або секторній). М. застосовують для поливання садів, виноградників, а також ін. багаторічних, просапних та овочевих культур в умовах відкритого і закритого грунту. Цей спосіб має високу екон. ефективність завдяки економії води, повній автоматизації процесу, можливості освоювати малопродуктивні землі та території з низькою водозабезпеченістю. Екологічні переваги М. полягають в тому, що не відбуваються заболочування та вторинне засолення грунтів. На Україні площа систем М. бл. 5 тис. га (1988); щороку вводять до 1 тис. га нових площ. Найбільші системи — в Каховському р-ні Херсон. обл. (понад 1000 га) та Красногвардійському р-ні Крим. обл. (300 га).

В. М. Корюненко.
М. І. Ромащенко.

Мізоцький кряж.

МІКРОКЛІ́МАТ (від грец. μικρός— малий і *клімат*) — клімат невеликих ділянок земної поверхні, що відрізняється від заг. кліматичних умов даної місцевості. Залежить гол. чин. від характеру *підстилаючої земної поверхні* і проявляється у приземному шарі повітря. Для характеристики М. використовують відомості про радіаційний режим, вертикальний розподіл т-ри і вологості повітря та грунту, швидкість і напрям вітру, атм. опади тощо. На суходолі неоднорідність стану земної поверхні пов'язана з чергуванням природних та перетворених ландшафтів або їхніх елементів. У водних об'єктах мікрокліматич. особливості проявляються залежно від глибини водойми, прозорості та солоності води, наявності теплих і холодних течій, ступеня забруднення води та ін. Госп. діяльність змінює стан земної (діяльної) поверхні (див. *Антропогенні зміни ландшафтів*), впливає на її радіаційний і водний режими, прозорість атмосфери, її газовий склад (див. *Забруднення атмосфери*), зумовлюючи зміни погодно-кліматич. умов території та формування нових типів М. Напр., мікрокліматичні умови неоднакові для різних с.-г. угідь, видів культур (з урахуванням своєрідності розміщення їхніх масивів і сортів та фаз розвитку рослин), населених пунктів, зокрема великих міст (див. *Клімат міста).* Докладне вивчення М. природних і перетворених ландшафтів з урахуванням їхньої структури та розміщення дає змогу здійснювати *кліматологічні меліорації* території, а також прогнозувати зміни погодно-кліматич. умов під впливом госп. діяльності. М. вивчає *мікрокліматологія*. Див. також *Мікрокліматичне районування.*

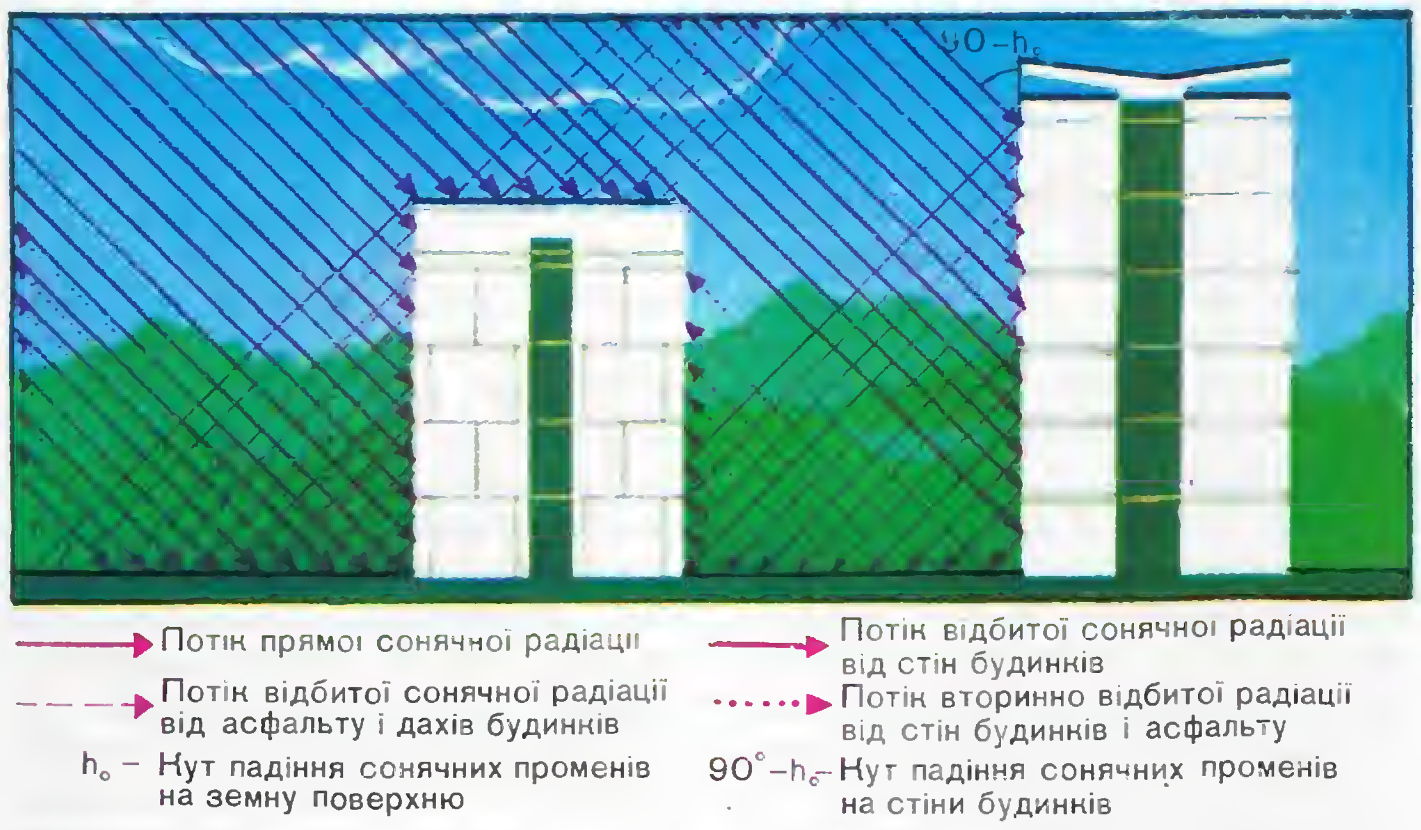

Мікроклімат.
Схема радіаційного режиму забудованих частин міста.

Літ.: Сапожникова С. А. Макроклимат и местный климат. Л., 1950; Микроклимат СССР. Л., 1967; Мищенко З. А. Биоклимат дня и ночи. Л., 1984; Щербань М. И. Микроклиматология. К., 1985. *М. І. Щербань.*

МІКРОКЛІМАТИ́ЧНЕ РАЙОНУВА́ННЯ — виділення в межах *кліматичної зони* найтиповіших *мікрокліматів.* При цьому враховують співвідношення між природним (див. *Ландшафт географічний*) та *антропогенним ландшафтом,* що залежить від сучас. рівня *природокористування* на даній території. Мікроклімат кожного ландшафту (ліс, степ, водойма, місто, с.-г. угіддя) формується на фоні заг. кліматич. умов, проте кількісні показники однакових типів мікрокліматів у різних кліматич. зонах значно відрізняються. Зумовлено це неоднорідністю стану *підстилаючої земної поверхні*. Мікрокліматич. контрасти в кліматич. зоні залежать від енерг. ресурсів радіаційного балансу та від співвідношення складових теплового балансу. Водночас спостерігається вплив мікрокліматів на заг. кліматичні умови території. Інтенсивність взаємодії різних мікрокліматів залежить від погодних процесів, особливо від хмарності, протяжності і вертикальної потужності та водності хмар, вітрового режиму, а також від стану та співвідношення діяльних поверхонь різних типів.

М. р. України полягає у врахуванні впливу мікрокліматів природних і перетворених ландшафтів на клімат республіки, оцінці можливих змін їхньої трансформаційної активності відповідно до осн. типів повітряних мас протягом року. М. р. простежує взаємозв'язок і взаємозалежність між мікрокліматич. показниками та ступенем однорідності діяльних поверхонь (шарів) на досліджуваній тер. Вивчення мікроклімату природних та антропогенних ландшафтів України дало змогу виконати М. р. рівнинної частини республіки (1974 і 1984). За схемою М. р. 1984 у кліматич. зоні помірних широт на тер. України виділяють 5 м і к р о к л і м а т и ч н и х о б л а с т е й, кожну з яких поділяють на м і к р о к л і м а т и ч н і п і д о б л а с т і (від 3 до 8 у даній області). Кожній області та підобласті властиві добові і сезонні відмінності у ході мікрокліматич. показників, зумовлені впливом неоднорідності стану діяльної поверхні на складові радіаційного балансу. Найменша таксономічна одиниця районування — м і к р о к л і м а т и ч н и й р а й о н. Удосконалення мікрокліматич. досліджень полягає, зокрема, в урахуванні

результатів антропогенного впливу — *рекультивації* кар'єрів, залісення ярів і еродованих ділянок. Розвиток цих досліджень сприяє підвищенню ефективності використання ресурсів *клімату* та мікроклімату в різних галузях нар. г-ва, а також поліпшенню охорони природи. На Україні питання мікроклімату та М. р. розробляють співробітники кафедри метеорології та кліматології Київ. ун-ту, науковці Укр. регіонального н.-д. гідрометеоролог. ін-ту та ін.

Літ.: Природа Украинской ССР. Климат. К., 1984. *М. І. Щербань.*

МІКРОКЛІМАТОЛОГІЯ (від грец. μικρός — малий і *кліматологія*) — розділ кліматології, що досліджує *мікроклімати*. Вивчає фізичні закономірності формування та взаємодії мікрокліматич. особливостей території, типізацію мікрокліматів, досліджує розподіл по території їхніх кількісних показників, а також розробляє методи і засоби перетворення мікрокліматів з метою підвищення ефективності екон. використання певної території.

Мікрокліматичні дослідження мають велике наук.-теор. значення, оскільки вивчення радіаційного режиму приземного шару атмосфери, процесів тепло- і вологообміну дають змогу визначити закономірності формування *погоди* та *клімату* в окремих районах земної кулі. На основі тривалих комплексних досліджень складають мікрокліматичні карти, які застосовують у різних галузях нар. г-ва. На сучас. етапі, коли першочергового розв'язання потребують питання *моніторингу навколишнього середовища*, мікрокліматичні дослідження у містах (див. *Клімат міста*) дають можливість визначити зв'язки між мікрокліматом і *забрудненням атмосфери*, розробити рекомендації щодо роботи підприємств та міського транспорту (див. *Викид в атмосферу*). Важливим аспектом досліджень М. є оцінка співвідношення параметрів погодно-кліматич. умов дня і ночі, радіаційний баланс, т-ра та вологість повітря і грунту, швидкість вітру, хмарність, атм. опади, а також вплив їх на продуктивність с.-г. культур і природну рослинність та здоров'я людей (див. *Біокліматологія*). У зв'язку з різноманітними *меліораціями* (у с.-г. виробн.— зрошування, осушення, спец. обробки грунту, у нас. пунктах — озеленення) у М. виділяють нові напрями наук. досліджень — з питань практичної та меліоративної М. Засновником М. є рос. географ і кліматолог О. І. Воєйков, якому належать перші дослідження і висновки щодо впливу рельєфу, рослинності та госп. діяльності на параметри *метеорологічних характеристик*, їхній добовий і річний хід та вертикальний розподіл. Вчений вперше висловив думку про можливість зміни клімату людиною через формування мікрокліматів. Ідеї О. І. Воєйкова з М. розвивали професори Г. Т. Селянинов, С. О. Сапожникова, І. А. Гольцберг. На Україні мікрокліматичні дослідження проводять в Укр. регіональному н.-д. гідрометеоролог. ін-ті, Одес. гідрометеоролог. ін-ті, у Київ. і Харків. університетах.

Літ.: Воейков А. И. Климаты земного шара, в особенности России. В кн.: Избранные соч., т. 1. М.— Л., 1948; Сапожникова С. А. Микроклимат и местный климат. Л., 1950; Гольцберг И. А. Микроклимат и его значение в сельском хозяйстве. Л., 1957; Адаменко В. Н. Мелиоративная микроклиматология. Л., 1979; Щербань М. И. Микроклиматология. К., 1985. *М. І. Щербань.*

МІКРОЛАНДША́ФТ БОЛОТНИЙ (від грец. μικρός — малий і *ландшафт*) — природний тер. комплекс *боліт*, зумовлений і сформований *мікрорельєфом*. М. б. властивий певним болотам. Напр., на Україні він характерний для чорновільхових і *верхових (оліготрофних) боліт* з *горбисто-мочажинним комплексом*. У чорновільшняках мікроландшафт включає менш зволожені пристовбурні підвищення з болотними і лісовими видами рослин, а також обводнені зниження з вологолюбними видами (очеретом, осоками, бобівником, вовчим тілом болотним, образками болотними та ін.). На болотах з горбисто-мочажинним комплексом виявлений мікроландшафт горбів з оліготрофними видами, часто чагарничками та окремими деревами, а також *драговин* з напівзануреними видами мохів і трав (шейхцерія болотна, ринхоспора біла, осока багнова та ін.). *Т. Л. Андрієнко.*

МІКРОРЕЛЬЄ́Ф (від грец. μικρός — малий і *рельєф*) — невеликі форми рельєфу, утворені екзогенними (зовнішніми) процесами на поверхні *макрорельєфу* і *мезорельєфу*. На тер. України притаманні певним районам мікроформи утв. під впливом переважаючих рельєфоутворюючих процесів і значною мірою — геол. будови. Зокрема, в процесі дєпудації утворилися *гриви* на шаруватих товщах Донецької височини, останці на кристалічних породах Придніпровської, Приазовської, Подільської височин, суфозії і просадки — *блюдця степові* і *поди* на лесових породах Придніпровської і Причорноморської низовин, карстових процесів — *лійки карстові* на розчинних породах Передкарпаття, Закарпатської низовини, Подільської височини, Кримських гір тощо. Серед акумулятивних мікроформ — численні конуси виносу в гирлах ярів і балок, делювіальні шлейфи біля підніжжя гір і височин, *кучугури* на піщаних терасах Дніпра, окремі піщані горби на водно-льодовикових рівнинах Поліської низовини, *зсувні форми рельєфу* тощо. *І. М. Рослий.*

Г. П. Міллер.

МІ́ЛЛЕР Гаврило Петрович (11.V 1934, м. Хуст Закарп. обл.) — укр. рад. фізикогеограф, доктор геогр. наук з 1981, професор з 1982. Член КПРС з 1960. Після закінчення 1956 Львів. ун-ту працює в цьому ж вузі (з 1974 — зав. кафедрою фіз. географії, 1976—84 — декан геогр. ф-ту). Осн. праці присвячені дослідженню гірських ландшафтних систем. Обгрунтував концепцію про структурну ієрархію, пульсаційний розвиток і вік, умови стабілізації гірських ландшафтів. Склав систему принципів і методів експедиційного та стаціонарного дослідження їх, що базуються на алгоритмізації знімання, вивченні їхніх функціонально-динамічних властивостей тощо. Розробив нові типи легенд ландшафтних карт, підходи до ландшафтного прогнозування, оцінки та обгрунтування природоохоронних заходів. Відмінник народної освіти УРСР з 1985.

Тв.: Полевая ландшафтная съемка горных территорий. Львов, 1972; Ландшафтные исследования горных и предгорных территорий. Львов, 1974.

МІЛОВА́ — річка у Міловському р-ні Луганської обл., ліва прит. *Комишної* (бас. Сіверського Дінця). Довж. 28 км, пл. бас. 345 км^2. Бере початок поблизу смт Мілове. Долина широка, асиметрична. Річище помірно звивисте, глиб. 0,5—1,5 м. Похил річки 3,2 м/км. Живлення переважно снігове і дощове. Льодостав з кінця листопада до серед. березня. Воду частково використовують для с.-г. потреб. Здійснюють залуження берегів річки.

МІЛОВЕ́ — селище міського типу Луганської обл., райцентр. Найближча залізнична ст. Чертково (на тер. Ростов. обл. РРФСР). 6,0 тис. ж. (1990). Засн. у кін. 19 ст., с-ще міськ. типу з 1938. Перевищення висот до 30 м. Пересічна т-ра січня −7,8°, липня +21,5°. Опадів 450 мм на рік. У М. — з-д рослинних жирів та білка. Музей геології.

Об'єкт туризму — мемор. комплекс «Україна — визволителям» (на честь початку визволення Рад. України від нім.-фашист. загарбників).

Мілове. Меморіальний комплекс «Україна — визволителям».

МІЛО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-сх. частині Луганської обл. Утворений 1924. Пл. бл. 1 тис. км^2. Нас. 18,2 тис. чол., у т. ч. міського — 6,0 тис. (1990). У районі — смт *Мілове* (райцентр) та 29 сільс. населених пунктів.

Лежить на відрогах *Середньоросійської височини.* Поверхня — підвищена хвиляста лесова рівнина, розчленована ярами та балками. Корисні копалини: крейда, мергель, гіпс. Розташований у *Задонецько-Донській північностеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня −7,2°, липня +21,8°. Період з т-рою понад +10° становить 165 днів. Опадів 450 мм на рік; випадають в основному у теплий період року (з квітня по вересень). Міститься у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Осн. річка — Комишна (прит. Деркулу, бас. Сіверського Дінця). Найпоширеніші чорноземи звичайні середньо- і малогумусні еродовані карбонатні (92 % площі району). Природна степова рослинність (різнотравна, типчаково-ковилова) збереглася лише на схилах балок. Пл. байрачних лісів і чагарників (дуб черешчатий, чорноклен) 1812 га. У межах району — відділ *Луганського заповідника — Стрільцівський Степ.*

Найбільші підприємства — Міловський з-д рослинних жирів та білка, Зоринівський елеватор. Спеціалізація с. г.— вирощування зернових і тех. культур та виробн. м'яса і молока. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 80,2, у т. ч. орні землі — 62,2, пасовища і сіножаті — 17,7. Зрошується 1 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник. Галузі тваринництва — скотарство, свинарство, вівчарство, конярство. У районі — 11 колгоспів, 2 радгоспи. Залізнична ст. Зоринівка. Автомоб. шляхів 240 км (усі — з твердим покриттям). У Міловому — музей геології.

Об'єкт туризму — мемор. комплекс «Україна — визволителям» (на честь початку визволення Рад. України від нім.-фашист. загарбників).

М. П. Штоколов.

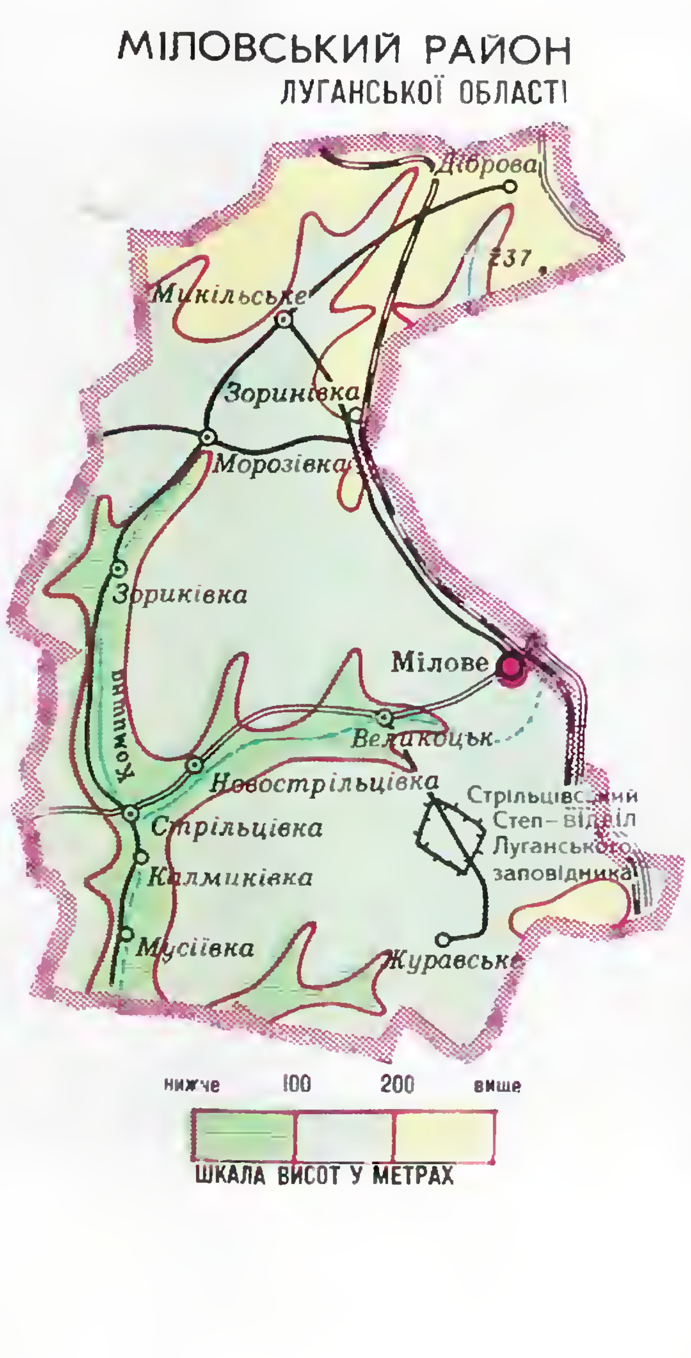

МІНЕРАЛІЗА́ЦІЯ ВОДИ́ ОЗЕ́Р (франц. minéral — мінеральний, від minerai — руда) — ступінь концентрації і склад розчинених мінеральних речовин у воді озер; виражається у мг/л та г/кг. Осн. джерело М. в. о.— надходження мін. речовин з поверхневим і підземним стоком з водозбірного басейну. Менше значення має вимивання з порід, з яких складається озерна улоговина. За ступенем мінералізації озера поділяють на прісні (до 1 г/кг), солонуваті (1—25 г/кг), солоні (25—50 г/кг) та розсоли (понад 50 г/кг). За хім. складом води озер поділяються на карбонатні, сульфатні й хлоридні. Мінералізація більшості озер змінюється за сезонами, знижуючись при надходженні талих вод весною та підвищуючись взимку, коли переважає підземне живлення.

Ступінь і тип М. в. о. України дуже різноманітні, але для них простежується геогр. зональність. У пн. і зх. районах, в басейнах Прип'яті та Десни переважають прісні озера з карбонатним типом мінералізації (Сомине, *Хотинь),* в дельтових областях Дніпра і Дунаю трапляються прісні озера (*Біле озеро*, Собецький Лиман). У Криму більшість озер солоні та мінеральні *(Джарилгач, Сакське озеро)*; таку ж мінералізацію мають закриті лимани на пн.-зх. узбережжі Чорного м. *(Куяльницький лиман, Тилігульський лиман)*; вода відкритих лиманів за цим показником наближається до солонуватих *(Дніпровсько-Бузький лиман, Дністровський лиман).*

Б. І. Новиков.

МІНЕРАЛІЗА́ЦІЯ ВОДИ́ РІЧО́К — ступінь концентрації і склад розчинених мінеральних речовин у воді річок; виражається в мг/л, г/л, або г/кг. Ця кількісна характеристика умовна внаслідок різної повноти хім. аналізу води. Величина М. в. р. пов'язана з особливостями гідрохім. процесів, характерних для водозбору, та літологічним складом водоносних пластів, що живлять річку. Останнім часом збільшується роль антропогенних факторів у формуванні М. в. р. За величиною мінералізації всі природні води поділяють на прісні (до 1 г/кг), солонуваті (1—25 г/кг), солоні (25—50 г/кг) і розсоли (понад 50 г/кг). Вода річок в більшості випадків за величиною М. в. р. прісна, рідко солонувата. Живлення річок за рахунок підземних вод зумовлює підвищення мінералізації, дощові і талі води знижують її, тому протягом року хім. властивості води річок можуть значною мірою змінюватися.

В межах УРСР М. в. р. змінюється від 150—200 мг/л на Пн. до 600—1000 мг/л у лісостеповій і 2000—5000 мг/л на Пд. степової зони; в Кримських горах вона становить 400—600 мг/л, в Українських Карпатах — 100—200 мг/л. Див. також *Мінералізація води озер.*

В. І. Пелешенко.

МІНЕРА́ЛЬНЕ ЖИ́ВЛЕННЯ БОЛІ́Т — режим постачання мін. елементів у болотних *біогеоценозах.* Залежить від походження *боліт*, їхнього розвитку, умов формування і потужності *торфового покладу.* Визначається М. ж. б. мін. складом підстилаючої породи та торфового покладу, ступенем розчинності цих мінералів, розкладанням на аніони і катіони, гідрометеоролог. факторами та ін. Розрізняють *низинні (евтрофні) болота* з багатим мін. живленням, *перехідні (мезотрофні) болота* та *верхові (оліготрофні) болота* — з бідним мін. живленням; виділяють також проміжні типи боліт — еумезотрофні й олігомезотрофні. В УРСР переважають низинні болота (понад 80 %). Найменше поширені верхові болота.

Літ.: Брадіс Є. М., Бачурина Г. Ф. Болота УРСР. К., 1969.

Т. Л. Андрієнко.

МІНЕРА́ЛЬНІ ЛІКУВА́ЛЬНІ ВО́ДИ — природні води, що мають лік. властивості внаслідок підвищеного вмісту біологічно активних компонентів. На Україні виявлено досить значні ресурси різних типів М. л. в. В у г л е к и с л і води поширені гол. чин. на пд.-зх. схилі Українських Карпат і на Закарпатті. За складом вони бувають гідрокарбонатні кальцієві, з заг. мінералізацією до 1,5 г/л (типу нарзан), гідрокарбонатні натрієві, 6—7 г/л (типу єсентуки), хлоридні натрієві, 12—97 г/л (типу арзні). Подекуди в них підвищений вміст миш'яку, заліза, кремнекислоти тощо. Ці води використовують у санаторіях «Шаян», «Верховина», «Квітка Полонини», «Квасний Потік», «Поляна», «Сонячне Закарпаття», а також розливають як столові й лік.-столові (лужанська № 1 і № 2, поляна квасова, свалява, плосківська, драгівська, нелініпинська тощо). Ресурси цього регіону дають можливість нарощувати буд-во санаторно-курортних закладів. Джерела вуглекислих вод типу єсентуки і арзні є також на Керченському п-ові.

С у л ь ф і д н і М. л. в. мають різноманітний хім. склад, мінералізацію 0,6—35 г/л, вміст сірководню 0,01—0,6 г/л. Найбільші родовища — на Пд. Зх. Поділля (курорти Немирів, Шкло, Любень Великий Львів. обл., Черче Івано-Фр. обл.). Перспективними для пошуків цих вод є Причорномор'я і Кримський п-ів.

Р а д о н о в і води різноманітного хім. складу поширені на правобережжі Дніпра, на Побужжі та Приазов'ї. Води із вмістом радону від 50 до 1500—2000 еман/л, з мінералізацією 0,3—75 г/л експлуатуються курортом Хмільник (Вінн. обл.), санаторієм «Радон» (Черкас.

обл.) і водолікарнями Житомира, Київ. обл. (Миронівка, Біла Церква), Хмельн. обл. (Полонне) тощо. Ресурси цих вод дають можливість розширити їхнє використання. Йодні, бромні та йодо-бромні води переважно хлоридного натрієвого складу є в Карпатах, Передкарпатті, Причорномор'ї, на Кримському п-ові, Пн. Зх. і Пд. Сх. республіки. Вміст йоду 0,01—0,1 г/л, брому — 0,02—1,5 г/л, мінералізація води 99—300 г/л. Використовують їх у санаторіях Крим. обл. («Чайка», «Таврія»), а також у Закарп. обл. (профілакторій «Боржава»). Кременисті води з мінералізацією 0,2—1,4 г/л відомі на Поділлі, Закарпатті, у межиріччі Сіверський Донець — Ворскла. Їх використовують переважно для розливу (води березівська, харківська № 1, кам'янець-подільська, хмельницька).

Прісні М. л. в. з підвищеним вмістом орг. речовин (0,01—0,03 г/л) типу нафтуся всесвітньо відомі (курорт Трускавець). Розвідані родовища з великими запасами, на базі яких розвиваються курорти Сатанів (Хмельн. обл.), Східниця (Львів. обл.), санаторії «Україна» (Хмельн. обл.), «Збруч» (Терноп. обл.). За ресурсами вод цього типу республіка посідає провідне місце в країні. М. л. в. без вмісту специфічних компонентів різноманітного хім. складу, з мінералізацією 2—350 г/л широко застосовують на курортах Трускавець і Моршин (Львів. обл.), Миргород (Полтав. обл.), Слов'янськ (Донец. обл.), у санаторіях Крим., Одес. та ін. областей. Розливають їх у численних районах республіки (води айвазовська, феодосійська, миргородська, олеська, солуки тощо). Обмежене поширення і місц. значення мають залізисті, миш'яковисті та ін. води.

Розвідування родовищ М. л. в. здійснюють організації М-ва геології СРСР і управління «Укргеокаптажмінвод» Укр. респ. ради по управлінню курортами профспілок, хім. склад і лік. властивості досліджують в Одес. н.-д. ін-ті курортології.

Г. Г. Лютий.

МІНЕРА́ЛЬНІ РЕСУ́РСИ — сукупність розвіданих запасів різних видів *корисних копалин*, які можуть бути використані за сучас. рівня розвитку продуктивних сил. Різноманітні М. р. УРСР є основою *добувної промисловості*. Показник насиченості території М. р. становить 109 млн. т на 1 км^2. Найбільше пром. значення для мін.-сировинної бази України мають *горючі корисні копалини (кам'яне вугілля, нафта, гази природні горючі, буре вугілля, торф); металеві корисні копалини (залізні руди, марганцеві руди, титанові руди, ртутні руди); металургійна мінеральна неметалева сировина (глини вогнетривкі*, кварцити, *піски формувальні, вапняки флюсові, доломіти); хімічна мінеральна сировина* (сірка, *калійна сіль, кам'яна сіль, фарби мінеральні*); керамічна мінеральна сировина *(піски, каоліни, глини, польові шпати); будівельних матеріалів мінеральна сировина*, зокрема *цементна мінеральна сировина (мергель, крейда, опока, вапняки,* глини), *цегельно-черепична мінеральна сировина, агрономічна мінеральна сировина, піски скляні*, кам'яні буд. матеріали; ін. види сировини для різних галузей пром-сті — *графіт, цеоліти* тощо. В надрах республіки зосереджено понад 30 % заг.-союзних запасів заліз. руди, близько 80 % марганцевих руд, бентонітових глин, бл. 50 % коксівного вугілля і мін. фарб, бл. 30 % каоліну, графіту тощо. Коефіцієнт розвіданості, що відображає відношення розвіданих запасів за категоріями А+В+С (див. *Запаси корисних копалин*) до заг. врахованих балансом запасів, для більшості видів ресурсів перевищує 40 %, а для скляної сировини, графіту, доломіту, бурого вугілля — бл. 90 %. М. р.— важливий фактор пром. комплексоутворення УРСР. Це зумовлено не лише потужністю мін. бази і високими комплексоутворювальними властивостями ресурсів, а й значним рівнем їхнього освоєння. Широке використання М. р. визначило високий рівень розвитку в УРСР паливно-енерг. комплексу і металург. комплексу, *хімічної промисловості* і *будівельних матеріалів промисловості*. Останнім часом рівень рентабельності освоєння М.р. знизився під впливом природних факторів (обмеженість запасів високоякісних корисних копалин, збільшення глибини видобування) і багаторічного екстенсивного видобування. Помітна тенденція до росту витрат на виробн. сировини.

Серед паливних ресурсів України провідне місце посідає кам. вугілля. Його пром. запаси зосереджені гол. чин. у *Донецькому кам'яновугільному басейні*, що є постачальником вугілля для багатьох районів Європ. частини СРСР. Запаси вугілля в укр. частині басейну понад 45 млрд. т, з них освоюється 47 %, найважливішими є коксівне вугілля й антрацит. Збільшення запасів можливе за рахунок глибоких горизонтів, які лежать нижче полів діючих шахт, що подовжить строк їхньої роботи.

Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн (запаси бл. 1 млрд. т, 50 % — коксівне вугілля) забезпечує зх. області УРСР. Перспектива розвитку басейну — в підготовці до експлуатації розвіданих запасів і розвідуванні пд.-зх. частини. Осн. ресурси бурого вугілля зосереджені у *Дніпровському буровугільному басейні*; їх використовують у центр. областях республіки, які мають дефіцитний паливно-енерг. баланс. Ступінь освоєності запасів бурого вугілля в республіці низький. Ефективність використання вугілля пов'язана з комплексним його освоєнням, зокрема відходів видобування й переробки, та з розробкою і впровадженням технології виробн. коксу з маломегаморфізованого вугілля. Торф використовують як місц. паливо на Поліссі і для виготовлення мін. добрив. Природний газ і нафта зосереджені у *Дніпровсько-Донецькій нафтогазоносній області* і *Передкарпатській нафтогазоносній області*, виявлено невеликі запаси газу в родовищах *Причорноморсько-Кримської нафтогазоносної області*. Нафта України високоякісна — легка, малосірчиста, малов'язка і тому є цінною хім. і паливно-енерг. сировиною. Газ висококалорійний, безсірчистий, з незначним вмістом азоту і вуглекислого газу. Осн. завданнями раціонального використання нафти й газу є їхня глибока переробка, повніше використання конденсату й супутного газу.

Завдяки великим запасам металевих корисних копалин і неметалорудної сировини, необхідної для металургії, Україна є однією з гол. металург. баз країни. В надрах республіки зосереджено понад 30 % розвіданих заг.-союзних запасів заліз. руд. Осн. районами видобування їх є *Криворізький залізорудний басейн* (83 % виробн. товарної руди в республіці), *Кременчуцький залізорудний район* (другий за запасами), *Білозерський залізорудний район, Керченський залізорудний басейн*. Розвиток залізорудної бази республіки, поряд з пошуками і розвідкою легкозбагачуваних магнетитових руд, орієнтовано на використання придатних для порошкової металургії залізистих кварцитів, які потребують збагачення. Марганцеві руди зосереджені в *Нікопольському марганцевому басейні* (78,4 % видобутку по країні). На майбутнє 20-річчя заплановано збільшити видобуток порівняно з 1986. Перспективним напрямом збільшення випуску товарної руди є вдосконалення технології збагачення карбонатних руд і видобування металу з шламосховищ із запасами понад 1 млрд. т оксидних руд.

Видобуток титанових руд освоєний на Придніпров'ї. Виробн. ртуті здійснюється на базі *Микитівського родовища ртуті* на Донбасі, яке має перспективи розширення за рахунок нових рудних полів. Важливу роль у формуванні металург. бази Півдня СРСР відіграють ресурси флюсових вапняків, вогнетривких глин, формувальних пісків.

Щороку видобувають 2,5 млн. т вогнетривких глин, що становить понад 30 % видобутку по країні.

М. р. руд кольорових металів і поліметалів поки що не освоюються. Найперспективнішими є розвідані родовища поліметалевих руд на Закарпатті.

Важливу роль відіграє Україна в забезпеченні М. р. хім. пром-сті. Заг.-союзне значення мають сірка у *Передкарпатському сірконосному басейні* (унікальні родовища безхлорних солей), кам. сіль на Донбасі, Поліссі і Закарпатті (40 % заг.-союзного видобутку), мін. фарби (50 % заг.-союзного видобутку). Ін. види хім. сировини (крейда для виробн. соди) використовують тільки на тер. республіки.

Завдяки великим запасам і високій якості важливе значення мають каоліни *Української каоліноносної провінції* (бл. 35 % запасів і бл. 55 % видобутку в СРСР). Бл. 40 % заг.-союзних запасів графіту зосереджено у найбільшому в СРСР Заваллівському родовищі, графітовий концентрат забезпечує різні галузі промисловості та вивозиться до зарубіжних країн. Унікальними за якістю є сорбційні глини-бентоніти у Черкас. і Закарп. областях; їх використовують бл. 100 галузей пром-сті республіки. Поширені буд. матеріали. Добування скляних пісків становить 35 %, пиляльних вапняків — 46 %, гіпсу й ангідриту — 20 %, цем. сировини — 18 % заг.-союзного обсягу. В УРСР щороку добувають цем. сировини бл. 30 млн. т, буд. каменю — 70 млн. т, скляних пісків — 2,5 млн. т, пиляльних вапняків — 4,5 млн. м^3, бетонних пісків і пісків для силікатних виробів — понад 20 млн. м^3 та ін. Розширення сировинної бази буд. матеріалів, крім роз-

відки нових родовищ, базується на застосуванні відходів ін. галузей пром-сті, матеріалу розкривних порід родовищ тощо. В УРСР є значні ресурси лік. мін. вод різних типів. Їх видобувають гол. чин. на Передкарпатті, Закарпатті, пн. узбережжі Чорного і Азовського морів. Функціонує 25 санаторіїв, розливають 11 типів лік. і 9 типів столових вод.

Парагенетичні особливості корисних копалин, геол. будова та умови екон. розвитку визначили нерівномірність розміщення М. р. і своєрідність їхньої тер. структури. Осн. елементами є *мінерально-сировинні зони, мінерально-сировинні райони* та кущі. При заг. нерівномірному розміщенні осн. М. р. зосередженні у Донец., Ворошиловгр., Дніпроп., а також Львів. областях. Високий рівень концентрації родовищ сприяв розвитку великих тер.-пром. комплексів — агломерацій і вузлів (Донецько-Макіївського, Дніпропетровсько-Дніпродзержинського, Лисичансько-Рубіжанського, Стахановсько-Комунарського, Горлівсько-Єнакіївського, Нікопольського, Криворізького, Львівсько-Волинського, Стрийсько-Стебницького та ін.). Для УРСР з високим освоєнням території, густотою населення і концентрацією виробн., великими обсягами нагромаджених відходів особливого значення набуває проблема комплексного освоєння мінерально-сировинних ресурсів, переоцінка супутних компонентів. У дальших дослідженнях заслуговують на увагу виявлення і вивчення нових видів сировини для розвитку промисловості і особливо пошуки необхідних для поліпшення охорони навколишнього середовища мін. адсорбентів.

Літ.: Кадастр мінеральних ресурсів Української РСР. (Рудна і нерудна сировина для чорної металургії). К., 1971; Кадастр мінеральних ресурсів Української РСР. (Сировина для хімічної промисловості). К., 1973; Перспективы развития минерально-сырьевой базы промышленности строительных материалов УССР. К., 1976. *І. О. Горленко.*

МІНЕРА́ЛЬНО-СИРОВИ́ННА ЗО́НА — форма зосередження родовищ корисних копалин, що характеризується їхньою великою видовою різноманітністю, просторовим поєднанням провінцій і басейнів та високим ступенем насиченості території запасами мін. сировини. Для тер. УРСР М.-с. з. є елементом вищого рангу в загальній тер. структурі мінеральних ресурсів. Залежно від особливостей тер. будови виділяють М.-с. з. кущового, районно-го і районно-кущового типу. В УРСР виділено 4 зони: Донецьку (кам'яновуг.), Криворізько-Токмацьку (рудна), Передкарпатську (гірничохім. і нафтогазоносна) і Прилуцько-Шебелинську (нафтогазоносна). Освоєння провідних ресурсів трьох перших зон має заг.-союз. значення. У межах М.-с. з. виділяють *мінерально-сировинні райони* та кущі: у Криворізько-Токмацькій зоні відповідно 4 і 4, Прилуцько-Шебелинській — 1 і 8, Донецькій — 2 макрорайони, Прикарпатській — 6 кущів. Освоєння мін. ресурсів зон лежить, як правило, в основі розвитку великомасштабних форм тер. організації пром-сті — районів, що значною мірою визначає участь республіки у заг.-союз. поділі праці.

Літ.: див. до ст. *Мінерально-сировинний район.* *І. О. Горленко.*

МІНЕРА́ЛЬНО-СИРОВИ́ННИЙ РАЙО́Н — великомасштабна форма зосередження родовищ корисних копалин (пл. понад 3—5 тис. км^2), що входить до складу *мінерально-сировинної зони* або є самостійним елементом тер. структури мін. ресурсів. М.-с. р.— основа розвитку локальних *промислових комплексів* (пром. центрів, вузлів, агломерацій). Залежно від характеру розміщення ресурсів — кущового або у вигляді окремих родовищ — розрізняють простий, кущовий та 3 мішаних типи М.-с. р. За видовим складом корисних копалин райони бувають моно- і полікомпонентні. В УРСР виділяють 15 М.-с. р., найбільші з них — Криворізький, Нікопольський, Донецький, Слов'янсько-Артемівський, Токмацький та Шебелинський — входять до складу мінерально-сировинних зон, інші дев'ять (Житомир.-Коростенський, Заваллівський, Закарп., Керченський, Львівсько-Волинський, Одес., Сиваський, Сімферопольський, Рокитнянський) — самостійні елементи тер. структури мін. ресурсів. Переважають райони кущового, полікомпонентного типу. Освоєння мін. ресурсів більшості районів має заг.-союзне значення. На базі освоєння їх сформувалися Донецько-Макіївська, Дніпропетровсько-Дніпродзержинська агломерації, Криворізький, Нікопольський, Лисичансько-Рубіжанський, Стахановсько-Комунарський, Горлівсько-Єнакіївський та ін. пром. вузли.

Літ.: А. А. Минц. Экономическая оценка естественных ресурсов. (Научно-методические проблемы учёта географических различий в эффективности использования). М., 1972; Паламарчук М. М., Горленко И. А., Яснюк Т. Е. Минеральные ресурсы и формирование промышленных территориальных комплексов. К., 1978; Паламарчук М. М., Горленко І. О., Яснюк Т. Є. Географія мінеральних ресурсів Української РСР. К., 1985; Мищенко В. С. Минерально-сырьевой комплекс Украинской ССР. К., 1987. *І. О. Горленко.*

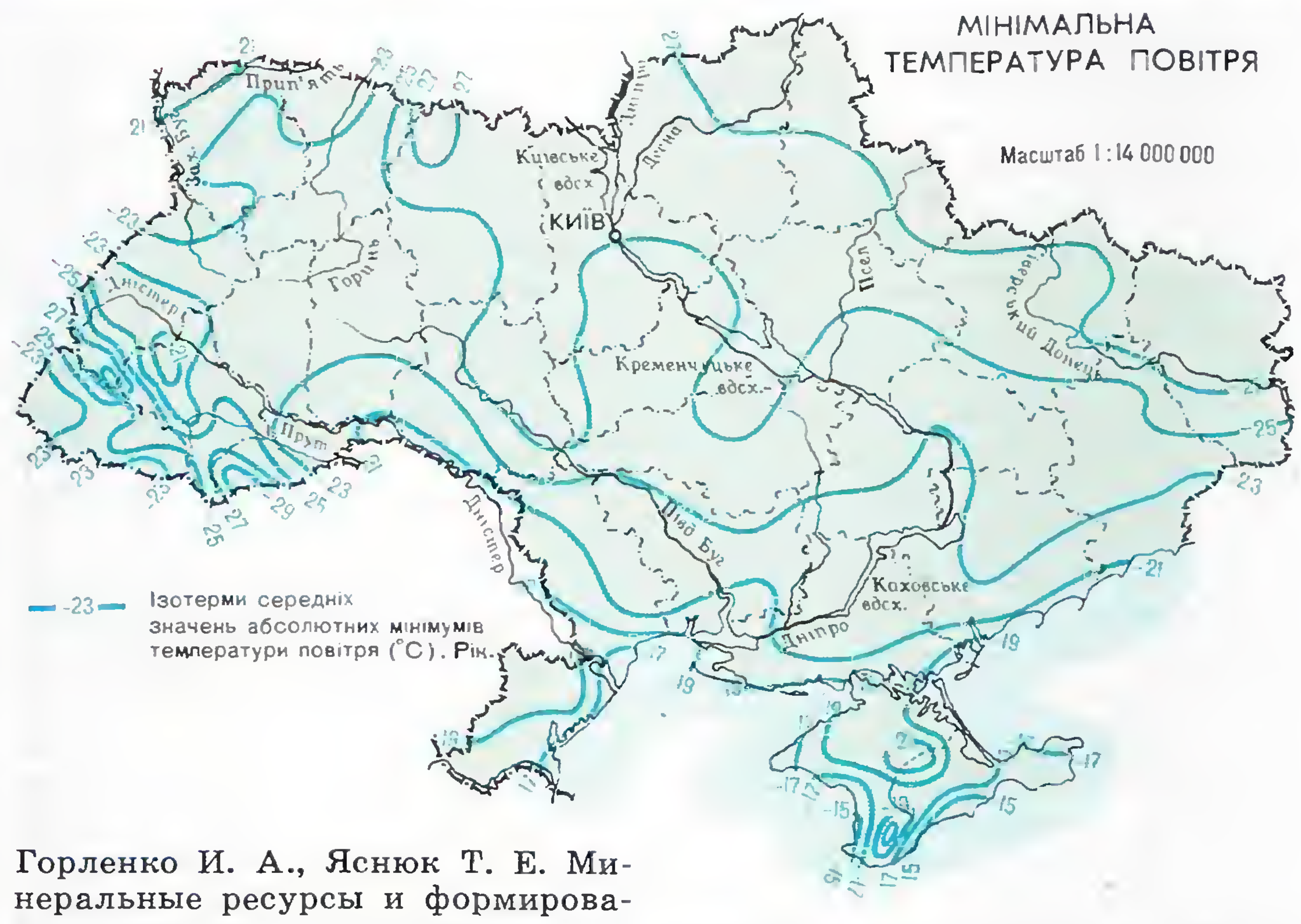

МІНІМА́ЛЬНА ТЕМПЕРАТУ́РА ПОВІ́ТРЯ — найменші значення т-ри повітря в певному пункті за добу, декаду, місяць або рік. На розподіл М. т. п., крім геогр. положення та циркуляції атмосфери, значно впливають місцеві особливості підстилаючої земної поверхні (рельєф, висота над р. м., експозиція схилів, водні об'єкти, лісові масиви тощо). Напр., у долинах, улоговинах та ін. зниженнях рельєфу, де застоюється холодне повітря, М. т. п. нижча, ніж на схилах.

Біля водних об'єктів, у лісових масивах та великих містах М. т. п. підвищується, причому ступінь впливу цих об'єктів на термічний режим території залежить від їхніх розмірів і розташування. Для характеристики М. т. п. використовують значення пересічного з *абсолютних мінімумів температури*, який дає уявлення про мінімальну т-ру і спостерігається майже щороку (див. карту). Протягом доби на тер. України М. т. п. спостерігаються переважно при безхмарній погоді перед сходом Сонця, коли відбувається інтенсивне радіаційне охолодження повітря. Взимку найнижчі т-ри припадають на 6—7 години, у перехідні сезони — на 5—6 години, влітку — приблизно на 4—5 години ранку. Протягом року низькі значення М. т. п. на тер. Укра-

Пересічний з абсолютних мінімумів температури повітря

Станція	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Чернігів	—22	—22	—15	—4	2	6	10	8	1	—4	—10	—18
Суми	—24	—22	—16	—4	1	6	9	7	1	—5	—12	—20
Луцьк	—20	—19	—13	—3	1	5	8	6	1	—3	—8	—16
Ровно	—20	—19	—13	—3	1	5	8	6	1	—4	—9	—16
Житомир	—21	—20	—13	—4	1	6	9	7	1	—4	—10	—17
Київ	—20	—18	—12	—3	3	7	10	9	3	—3	—9	—15
Львів	—17	—16	—10	—3	2	6	9	8	3	—2	—8	—14
Хмельницький	—19	—19	—12	—4	1	5	8	6	0	—5	—9	—16
Полтава	—22	—20	—14	—3	3	7	10	8	2	—4	—11	—18
Харків	—23	—21	—15	—4	2	6	10	7	1	—5	—11	—19
Тернопіль	—20	—19	—13	—3	1	6	9	7	2	—4	—9	—16
Черкаси	—21	—20	—12	—3	3	7	9	7	0	—5	—9	—16
Луганськ	—24	—22	—15	—4	1	6	9	7	0	—6	—12	—19
Вінниця	—21	—20	—12	—4	1	6	8	7	2	—5	—10	—16
Івано-Франківськ	—22	—20	—13	—3	1	5	8	7	1	—4	—9	—17
Кіровоград	—21	—19	—12	—3	2	7	9	7	1	—4	—10	—17
Дніпропетровськ	—20	—19	—12	—2	4	9	11	10	3	—3	—9	—16
Донецьк	—21	—20	—13	—3	3	7	10	9	2	—5	—9	—17
Ужгород	—17	—13	—7	—2	2	7	9	8	3	—2	—7	—13
Чернівці	—19	—17	—11	—3	3	7	10	8	3	—3	—9	—16
Одеса	—14	—13	—7	0	6	10	13	12	6	0	—5	—11
Запоріжжя	—18	—18	—11	—2	5	9	12	10	4	—2	—8	—15
Миколаїв	—17	—15	—9	—1	5	10	13	11	5	—2	—7	—13
Херсон	—17	—16	—9	—3	3	8	12	10	3	—3	—7	—14
Сімферополь	—15	—14	—8	—2	4	8	12	10	4	—1	—5	—11

іни зумовлені вторгненнями арктичних повітряних мас і впливом відрогів Сибірського антициклону. На більшій частині України від'ємна пересічна М. т. п. спостерігається з листопада по березень, в Українських Карпатах (вище 500 м) буває і в квітні. На Пд. березі Криму пересічний мінімум додатний протягом року. Найнижчі значення пересічної М. т. п. на тер. України бувають у січні (на Кримському п-ові — у лютому), найвищі — у липні.

З. С. Бондаренко.

МІНІМА́ЛЬНИЙ СТІК (від лат. minimus — найменший) — найменші значення стоку річок, що спостерігаються під час *межені*. Формується в періоди значного скорочення або відсутності *поверхневого стоку*, коли живлення річок здійснюється за рахунок підземних вод. Осн. розрахункові величини М. с.: пересічні *витрати води* або *модулі стоку* за місяць, декаду, добу з найменшим стоком; мінім. витрати різної забезпеченості; найменші витрати води за весь період спостережень (абс. мінімум). На процеси формування М. с. впливають кліматичні, грунтово-геол., гідрогеол. умови, а також *лісистість водозбору, озерність водозбору*, заболоченість, величина річкового басейну. М. с. тісно пов'язаний з *підземним стоком*; його формування на рівнинах відбувається за умов існування гідравлічного зв'язку річки з водоносними горизонтами басейну (чим більше водоносних горизонтів розкриває річка, тим вищі значення М. с. і стійкіший його характер), у гірських районах — з тріщинами та тріщинно-карстовими водами.

На тер. УРСР модулі М. с. на рівнинних річках мішанолісової та лісостепової зон дорівнюють 0,5—1,0 л/с · км^2 в літньоосінню межень і 0,3—0,5 л/с × км^2 — в зимову; в Українських Карпатах відповідно до 6,0 л/с · км^2 і 7,0 л/с · км^2; на Пд. степової зони — близько нуля. Дані про М. с. використовують при плануванні заходів щодо водокористування й водоспоживання. У зв'язку з тим,що на формування М. с. значний вплив мають антропогенні фактори, які зумовлюють не лише зменшення річкового стоку, а й погіршення якості води, визначення М. с. пов'язане з питаннями *охорони вод*.

Р. Г. Задорожна.

МІСТО — *населений пункт*, який виконує переважно пром., наук., трансп., курортні, торг., культурні та адм.-госп. функції і відзначається концентрацією виробн., підвищеною густотою населення і компактністю забудови. Історично М. склалися під час переходу від первіснообщинного ладу до рабовласницького внаслідок відокремлення ремесел від землеробства, появи класів і держави. Перші М. виникли в 4—3-му тис. до н. е. в Месопотамії, Єгипті, Сірії, Індії, Китаї в басейнах та поблизу великих рік. На території СРСР М. відомі з 1-го тис. до н. е. на Закавказзі, у Серед. Азії, на узбережжі Чорного м. (див. *Античні міста-держави Північного Причорномор'я*). Наприкінці 10 ст. у Київ. Русі було понад 25 М., у т. ч. Київ та Чернігів.

На Україні до Вел. Жовтн. соціалістич. революції налічувалося 180 М., забудованих переважно одноповерховими будинками з надзвичайно низьким рівнем впорядкування. За роки Радянської влади здійснено велику програму буд-ва і реконструкції М.

Осн. критеріями для віднесення населеного пункту до категорії М. є чисельність населення (в різних республіках різна — від 5 тис. до 12 тис. ж.) і переважання у складі населення робітників, службовців та їхніх сімей. Враховується також адм.-культур. значення населеного пункту, рівень впорядкування, культур.-побут. обслуговування та ін. (див. *Класифікація населених пунктів*). В УРСР на 1.I 1990 налічувалося 436 М., у т. ч. 2 — республіканського, 143 — обласного і 291 районного підпорядкування (див. *Адміністративно-територіальний устрій*). Бл. 90 % заг. кількості М. України становлять малі та середні М., що поповнюються за рахунок переходу до їхньої категорії *селищ міського типу*, а також виникнення нових М., перш за все в районах нового нар.-госп. освоєння.

Значними темпами розвиваються великі М. України — здебільшого обл. центри та пром. центри Донбасу. Осн. концентрація пром-сті відбувається переважно у найбільших М. з розвинутою соціальною та інженерно-трансп. інфраструктурою і кваліфікованими робітничими кадрами. Випереджаючі темпи зростання М. цієї категорії призводять до трансп. перевантажень, ускладнення розвитку інженерної інфраструктури, забруднення *міського середовища* та ін. негативних наслідків. У процесі регулювання розвитку М. впроваджують заходи щодо обмеження зростання найбільших М. і стимулювання розвитку екон. основи малих і середніх М., розташованих у їхніх *приміських зонах*.

Буд-во і реконструкцію М. здійснюють відповідно до *генеральних планів населених пунктів*. Велика увага приділяється збереженню істор.-культур. і архіт. спадщини. Розроблено і реалізуються проекти комплексного розвитку міст-заповідників (на Україні — Кам'янець-Подільський, 1969; Луцьк, 1970). В істор. містах (Київ, Чернігів, Львів, Канів та ін.) визначено зони регулювання забудови і ландшафту, що охороняється. Дедалі більшого значення набуває вирішення екологічних проблем М., пов'язаних з охороною атм. повітря, поверхневих і підземних вод, грунтово-рослинного покриву і відновленням порушених земель (рекультивацією), із захистом забудови від *підтоплення*, шкідливих впливів шуму, електромагнітних коливань і теплового забруднення, із формуванням єдиної системи озеленення, збереженням ландшафту, пам'яток природи тощо. Заходи щодо охорони та поліпшення міськ. середовища передбачаються всіма видами проектних розробок по забудові та реконструкції М. і об'єктів нар. г-ва. На Україні на основі сучас. принципів рад. містобудування звело міста Дніпрорудний, Червоноград, Новояворівськ, Молодогвардійськ, Щастя, Нова Каховка, Енергодар, Світловодськ, Вільногірськ, Комсомольськ.

Літ.: Бунин А. В., Саваренская Т. Ф. История градостроительного искусства, т. 1. М., 1979; Хорев Б. С. Территориальная организация общества. (Актуальные проблемы регионального управления и планирования в СССР). М., 1981; Развитие и застройка городов УССР. Социально-экономические проблемы первоочередного строительства. К., 1984. *Є. Є. Клюшниченко.*

МІСТОБУДІВНА́ ОСВОЄНІСТЬ ТЕРИТО́РІЇ — насиченість території нар.-госп. об'єктами — нас. пунктами, великими позаміськ. пром., с.-г. та рекреаційними комплексами, енерг. спорудами, магістральними інженерними і трансп. комунікаціями тощо. Характеризується показниками густоти населення, осн. фондів, мережі нас. пунктів і комунікацій на 1 км^2 певної території. Показники М. о. т. коливаються в широких межах залежно від природних умов, екон.-геогр. положення району, його нар.-госп. профілю та ін. Так, у Донец. обл. густота населення становить 180 чол. на 1 км^2, густота мережі міськ. поселень — 1,8 на 1 тис. км^2, в Одес. обл. відповідно — 52 і 0,5, в Херсонській — 26 і 0,2. В процесі індустріального розвитку тієї чи ін. області ці показники зростають, що свідчить про підвищення інтенсивності містобуд. використання території. При визначенні дальшого доцільного використання території для нар.-госп. потреб враховують М. о. т. Вибір виду використання території та його інтенсивність визначають потребами нар. г-ва, екон.-геогр. характеристикою району, його природними умовами, ресурсами і можливостями освоєння їх. Оцінка території, що виходить з інтересів охорони природи, пам'яток історії і культури, як правило, передує оцінці території з позиції ін. видів використання. Щоб звести до мінімуму порушення природного середовища при розміщенні шкідливих у санітарному відношенні пром. підприємств, а також зберегти цінні природні ландшафти і с.-г. угіддя, здійснюють функціональне макрозонування тер. республіки та окремих її частин, складають схеми комплексного використання *земельних ресурсів*, схеми резервування території для організації зон лікування, відпочинку і туризму, розміщення об'єктів *природно-заповідного фонду УРСР*, визначають заг.-респ. фонд резервних пром. майданчиків і дають рекомендації щодо використання їх. Проблема раціонального землекористування є особливо гострою для УРСР. Республіка багата на різноманітні природні ресурси, має унікальні в с.-г. і рекреаційному відношенні землі та складні інженерно-буд. умови, її територію інтенсивно використовують всі галузі нар. г-ва. Це зумовлює необхідність держ. регулювання використання земель, в основі якого в УРСР, як в СРСР у цілому, лежить всенар. власність на землю, загальносоюзне і респ. законодавство (зокрема, *Земельний кодекс УРСР*). Звідси випливає найважливіше завдання — вишукування для забудови внутр. резервів міськ. земель і інтенсивніше використання їх. Україна одна з перших серед союзних республік почала освоювати території, які вважалися раніше непридатними для забудови, зокрема заплавні землі, утворені намиванням. Особливо це характерно для Києва, Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Миколаєва і Черкас.

Є. Є. Клюшниченко, Г. Й. Фільваров.

МІСТОБУДІВНИЙ КОМПЛЕКС — частина мікрорайону, яка охоплює групу житл. бу-

динків, установи і підприємства по обслуговуванню населення, а також необхідне інженерне устаткування і елементи благоустрою територій забудови. Формування мікрорайонів містобудівними комплексами передбачає раціональну послідовність спорудження об'єктів, комплексну організацію життєвого середовища в умовах індустріальних методів буд-ва. Зведенню споруд комплексу передують роботи по інженерній підготовці території, прокладанню шляхів і магістральних інженерних мереж. Буд-во закладів, установ і підприємств, пов'язаних з обслуговуванням населення (дитячі дошкільні заклади, підприємства торгівлі, приймальні пункти комунальних підприємств тощо), та ін. роботи згідно з проектом забудови завершують одночасно із здачею в експлуатацію житл. будинків. Кількість і розташування М. к., орієнтовний склад об'єктів визначають проектами детального планування житл. районів відповідно до проекту розміщення буд-ва на чергову п'ятирічку. В СРСР принцип планування, проектування, буд-ва та експлуатації нових мікрорайонів у вигляді М. к. вперше втілено 1984 при забудові житл. району Крилатське у Москві. В УРСР забудову нових мікрорайонів містобудівними комплексами впроваджують у містах з інтенсивним житл. буд-вом (зокрема, в обласних та ін. значних пром. центрах). *Є. Є. Клюшниченко.*

МІСТОБУДУВА́ННЯ — сфера архіт. і буд. діяльності, спрямованої на прогнозування розвитку, проектування і забудову *міських поселень* на основі досягнень науково-тех. прогресу з урахуванням сучас. соціально-екон., санітарно-гігієнічних і архіт.-планувальних вимог. Соціальні основи рад. М. було закладено в перші роки Рад. влади. У Програмі партії, розробленій під керівництвом В. І. Леніна і схваленій 1919 восьмим з'їздом РКП(б), було визначено ген. напрям соціалістич. планового розміщення пром-сті, розселення, впорядкування міст, підкреслено необхідність поліпшення житл. умов трудящих, ліквідації скупченості у старих кварталах, благоустрою робітничих околиць, охорони природних ресурсів тощо. Прагнення максимально наблизити житло до місць праці зумовило в перші роки Рад. влади буд-во робітничих селищ (пришахтних, рудникових; при пром. підприємствах Донбасу, Харкова, Запоріжжя, Дніпропетровська та ін.). Згодом в основу розвитку і забудови *міст* було покладено принцип зонування території (з виділенням зон для розвитку пром-сті, житл. буд-ва та відпочинку).

Теорія і практика сучас. М. спрямовані на одержання комплексу ефектів: соціального, екон., екологічного, естетичного. Соціальний ефект характеризується поліпшенням умов проживання населення та якості *міського середовища*, зокрема додатковим приростом обладнаної житл. площі, зменшенням витрат часу на поїздки до центру міста, місць трудового, культурно-побут. тяжіння та зон відпочинку, оздоровленням міськ. середовища, розселенням більшості населення в районах з найсприятливішими санітарно-гігієніч. і мікрокліматич. умовами. Економічний ефект досягається за рахунок найдоцільнішого розміщення продуктивних сил і *розселення*, буд-ва та експлуатації міськ. об'єктів, економії території, поліпшення структури житл. фонду, раціональної організації системи культур.-побут. обслуговування, транспорту й інженерного устаткування. Екологічний ефект є результатом природоохоронних заходів, спрямованих на поліпшення навколишнього середовища, збереження природних ландшафтів, раціональне використання ресурсів, забезпечення екологічної рівноваги на урбанізованих територіях. Естетичний ефект створюється за рахунок збереження цінної забудови, істор. планувальної структури, поліпшення архіт.-худож. виразності міста тощо. Оцінка ефективності містобуд. рішень базується на принципах розрахунку ефективності капітальних вкладень.

Гол. проектно-планувальним документом, що визначає перспективи розвитку населеного пункту на 20 років, є *генеральний план населеного пункту*. На основі генплану розробляють проект розміщення буд-ва на чергову п'ятирічку, в якому конкретизують рішення генплану щодо першочергових заходів. З метою деталізації рішень затвердженого генплану населеного пункту і проекту розміщення буд-ва на чергову п'ятирічку розробляють проекти детального планування, що стають основою проектів забудови житл. районів і мікрорайонів. На Україні високим рівнем планувальних рішень, архіт.-худож. виразністю відзначаються житл. райони Березняки і Виноградар (Київ), Победа (Дніпропетровськ), Сріблястий (Львів), Роток (Біла Церква) та ін.

Важливим засобом здійснення містобуд. політики в УРСР є розвиток М. на основі наук. прогнозування, перспективного планування і проектування, які передбачають удосконалення розміщення продуктивних сил і всієї системи розселення в республіці, формування нового матеріально-просторового середовища, забезпечення найсприятливіших умов для проживання населення. Прогнозування розвитку і проектування забудови міст республіки здійснюється на основі *регіональної схеми розселення на території УРСР*, схем і проектів районного планування з урахуванням рішень *Комплексної програми науково-технічного прогресу Української РСР*, схеми розвитку і розміщення продуктивних сил, тер. комплексних схем охорони природи, схем захисту територій і населених пунктів від небезпечних геол. та гідрогеол. явищ тощо.

За станом на 1990 на Україні налічувалось 1363 міськ. поселення, у т. ч. 436 міст і 927 селищ міськ. типу різних за розміром, функціональною типологією та екон. структурою. Основними напрямами розвитку сучасного М. є: посилення соціальної орієнтації, економне використання територій, компактність і комплексність розвитку населених пунктів, взаємопов'язане розміщення місць проживання і місць прикладання праці, формування *селитебно-виробничих районів*, застосування раціональної етажності забудови і макс. збереження існуючого житл. фонду, використання підземного простору, підвищення індустріалізації буд-ва, охорона і поліпшення навколишнього середовища, раціональне використання природних ресурсів.

Літ.: Основы советского градостроительства, т. 1—4. М., 1966—69; Справочник проектировщика. Градостроительство. М., 1978; Кочетков А. В. Экономическая эффективность градостроительных решений. М., 1980; Клюшниченко Е. Е. Новый этап в развитии градостроительства на Украине. К., 1981. *Є. Є. Клюшниченко.*

МІСТОБУДУВА́ННЯ КИЇВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ І ПРОЕ́КТНИЙ ІНСТИТУ́Т (Київндіпмістобудування). Ств. 1963 в Києві на базі Н.-д. ін-ту містобудування та архітектурно-планувальних майстерень Укрндіпроекту. У складі ін-ту — наук. і проектне відділення, 9 спеціалізованих відділів і дві архіт.-планувальні майстерні; філіал — у Дніпродзержинську. Ін-т проводить дослідження з питань містобудування, розселення, районного планування, планувальної структури та архіт.-просторової композиції забудови, тер. організації виробн., міськ. транспорту і вулично-дорожньої мережі, благоустрою та озеленення нас. пунктів України і Молдаві, охорони та оздоровлення навколишнього середовища. Є головним у країні з проблем розміщення, планування і забудови курортних районів та зон відпочинку. Регіональні дослідження спрямовано на обгрунтування наук. прогнозів щодо розвитку міст і групових систем нас. пунктів. На їхній основі розроблено теоретичні принципи комплексного районного планування, формування міжселенних систем культур.-побут. обслуговування населення, регулювання *системи розселення* на тер. УРСР, розвитку великих міст республіки.

Інститут очолює розробку розділу «Соціально-економічні проблеми розселення і містобудування» *Комплексної програми науково-технічного прогресу Української РСР*. За участю провідних н.-д. і проектних ін-тів країни ін-т розробив Схему розвитку і розміщення курортів, місць відпочинку і туризму, природних парків та заповідників в СРСР, а також регіональні схеми для України, Зх. Сибіру та ін. Розроблено Територіальну комплексну схему охорони навколишнього середовища курортних і рекреаційних зон Криму. Серед проектних робіт — *схеми районного планування* Київ., Сум. і Волин. областей, Брянської та Оренбурзької областей РРФСР, Молдови, ген. плани Великої Ялти, Сум, Бердянська та ін. За проектами інституту будують нові міста України — Дніпрорудний, Дніпродзержинськ, Червоноград, Новояворівськ, Нововолинськ, Южний та ін., створено Музей нар. архітектури та побуту у Києві, формується істор.-архіт. заповідник у Кам'янці-Подільському. Результати наук. досліджень узагальнено в монографіях, збірниках наук. праць, нормативно-методичної літератури. Серед них: «Районне планування в Українській РСР» (1982), «Техніко-економічні розрахунки і обгрунтування в генеральних планах міст» (1981), «Розвиток і забудова міст УРСР» (1984), «Економія енергоресурсів у містобудуванні» (1985), респ. міжвідомчому науково-технічному збірнику «Градостроительство» та ін. В інституті працював Д. І. *Богорад.*

Є. Є. Клюшниченко.

МІСТО-КУРОРТ — місто, в якому осн. містоутворюючою галуззю є курортно-рекреаційне г-во, в системі якого відбувається відновлення здоров'я людини. Являє собою цілісну систему тер. організації обслуговування рекреантів, а також форму розселення, організації та життєдіяльності місц. жителів. Для М.-к. характерні: наявність природно-рекреаційних ресурсів, сформованого курорту з *зонами охорони курорту*, розвинутого курортно-рекреаційного г-ва, високий ступінь зайнятості в ньому постійного населення (*Бердянськ* — 22 %, *Ялта* — 23,1 %, *Євпаторія* — 25 %, *Судак* — 30 % та ін.), а також рекреантів (за путівками і без них). Пром-сть та весь міський госп. комплекс у М.-к. відіграють роль містообслуговуючих галузей. Потужність курортно-рекреаційного г-ва, місткість *рекреаційних закладів*, їхній профіль і спрямованість діяльності визначаються рекреаційними ресурсами. Невідповідність між потенціалом рекреаційним М.-к. і величиною потоку рекреаційного у бік збільшення останнього призводить до різкого погіршення екологічної рівноваги і потребує проведення спец. заходів. М.-к.— основа *територіальних рекреаційних систем*, ядро *рекреаційних районів* та *рекреаційних підрайонів*. В них зосереджена більша частина рекреаційних закладів з прогресивними формами обслуговування, а також висококваліфіковані кадри. Напр., у *Кримському рекреаційному регіоні* на М.-к. *Алушту*, Євпаторію, *Саки*, Феодосію, Судак і Ялту припадає 93 % місткості цілорічних рекреаційних закладів і 74,5 % — сезонних. Пересічно з 7 млн. рекреантів у всьому регіоні у цих М.-к. протягом року перебуває на відпочинку й лікуванні 4,6 млн. чол., з них 3,3 млн.— без путівок. Формування М.-к. в СРСР припадає на 60—70-і рр. 20 ст. і пов'язане з швидким розвитком рекреаційної мережі на традиційних курортах. У 1990 кількість їх в СРСР становила понад 80, у т. ч. на Україні — 20. *Є. О. Желудковський.*

МІСТООБСЛУГОВУЮЧІ ГАЛУЗІ — галузі нар. г-ва, функціонування яких спрямоване на створення комплексу необхідних умов проживання та діяльності населення *міста (селища міського типу)*. Функції М. г. реалізуються у сфері обслуговування та задоволення культур.-соціальних потреб населення (міський пасажирський транспорт, підприємства комунального і житл. г-ва, торгівлі, побут. обслуговування, орг-ції та заклади культури, освіти, охорони здоров'я, фіз. культури, спорту тощо), а також у сфері адм.-госп., політичної організації міського населення. Для М. г. характерна розгалужена структура міських (внутрішніх) та регіональних (зовнішніх) зв'язків. Розвиток М. г. значною мірою залежить від величини міста, нар.-госп. значення його в тер. поділі праці, місця в *системі розселення*, особливостей функціонально-тер. структури.
З позицій функціонально-планувальної організації міста підприємства М. г. поділяють на загальноміські (об'єкти вибіркового користування), районного та місц. значення (об'єкти масового користування). Загальноміські підприємства та установи М. г. зосереджені в основному в центр. зоні міста або утворюють розгалужену систему спеціалізованих центрів — адмін., спорт., культурно-видовищних, молодіжних, меморіальних тощо. Об'єкти та установи районного і місц. значення (мережі магазинів і кінотеатрів, дит. заклади, клуби, комун.-побут. підприємства та ін.) в планувальній структурі міста розміщують за принципами ступінчастим і фокусування. Оцінка екон. ефективності діяльності М. г. базується на диференційованих нормативах за всіма видами обслуговування. *С. М. Проценко.*

МІСТОУТВОРЮЮЧІ ГАЛУЗІ — галузі нар. г-ва, що зумовлюють виникнення і розвиток *міського поселення*. Сукупність М. г. формує т. з. містоутворюючу базу населеного пункту, кількість зайнятих в якій значною мірою визначає чисельність населення *міста* або *селища міського типу*. Містоутворюючу базу міськ. поселення створюють пром-сть, буд-во, зовн. транспорт, наука і наук. обслуговування, вищі і середні спец. навч. заклади, рекреаційні установи, а також адм., госп. і громадські орг-ції, в малих міськ. поселеннях — ще і галузі с. г. У матеріальному виробн., що посідає в містоутворюючій базі більшості міськ. поселень УРСР провідне місце, зайнятість населення становить 65—75 % заг. кількості трудящих. Більше ніж у 70 % міськ. поселень республіки основою містоутворюючої бази є промисловість (25—45 % заг. кількості трудящих, в окремих поселеннях, напр. центрах енерг., гірничодобувної та хім. пром-сті,— 75—80 %). У формуванні містоутворюючої бази поселення розрізняють чотири групи галузей. До першої належать галузі, що в основному визначають комплекс М. г. Факторами розміщення їх є сировинна або паливно-енерг. база, *економіко-географічне положення*, трудові ресурси, розвинута *інфраструктура*. Галузі та підприємства другої групи є супутніми, вони доповнюють першу, створюючи комплексний ефект кооперування і комбінування виробн. Третю групу становлять галузі і виробн., що обслуговують першу і другу групи; четверту — підприємства, які обслуговують населення, пов'язане з підприємствами першої — третьої груп. Для багатьох міст УРСР базовими галузями є гірничодобувна (Горлівка, Марганець, Червоноград), хім. (Калуш, Лисичанськ, Северодонецьк), металург. (Дніпродзержинськ, Комунарськ, Маріуполь, Нікополь) пром-сть, а також їхнє поєднання (Донецьк, Кривий Ріг). Гол. М. г. більшості великих міст УРСР є машинобудування (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кіровоград, Кременчук, Краматорськ, Мелітополь, Миколаїв, Тернопіль, Харків). До супутніх галузей належать зовнішній транспорт, промисловість буд. матеріалів, легка і харчова. Особливе місце посідають міські поселення з містоутворюючою курортною функцією (Алушта, Євпаторія, Трускавець, Ялта), а також при великих енерг. об'єктах. Посилюється значення в сукупності М. г. невиробничої сфери — науки, наук. обслуговування. Характерною є трансформація простих сукупностей містоутворюючих об'єктів у складні взаємопов'язані комплекси, структура і масштаби розвитку яких визначають соціально-екон. потенціал поселень, перспективи їхнього дальшого розвитку і формування систем населених місць.
Літ.: Хорев Б. С. Проблемы городов. (Урбанизация и единая система расселения в СССР). М., 1975; Борщевский М. В., Успенский С. В., Шкаратан О. И. Город. Методологические проблемы комплексного социального и экономического планирования. М., 1975; Коваленко П. С. Развитие городов. К., 1980; Ильин И. А. Экономика городов: региональный аспект развития. М., 1982; Бочаров Ю. П., Фильваров Г. И. Производство и пространственная организация городов. М. 1987. *Г. І. Фільваров.*

МІСХОР — примор. курортна місцевість у Крим. обл., за 12 км на Пд. Зх. від *Ялти* та за 103 км на Пд. від *Сімферополя*. Входить до складу смт *Кореїз*. Розташований на *Південному березі Криму*, біля підніжжя г. *Ай-Петрі*, на тер. *Ялтинського рекреаційного підрайону*. Простягається вздовж Чорного м. майже на 7 км. Осн. природно-рекреаційним ресурсом є субтропічний клімат середземномор. типу з дуже м'якою зимою (пересічна т-ра лютого +4°) і теплим сухим літом (пересічна т-ра липня +25°). Середньорічна кількість опадів бл. 500 мм. Тривалість сонячного сяйва бл. 2300 год на рік. Пляж дрібногалечниковий. Природно-кліматичні ресурси сприятливі для проведення кліматотерапії й таласотерапії хронічних захворювань органів дихання (нетуберкульозного характеру), функціональних порушень серцево-судинної та нервової систем. У М.— 14 курортно-лік. закладів на 5,5 тис. місць, у т. ч. 8 санаторіїв, з них 4 — профспілкові (найбільші: «Марат» — на 950, «Комунари» — на 549 і «Україна» — на 470 місць), профспілковий пансіонат з лікуванням «Місхор» (для батьків з дітьми), відомчі будинки відпочинку, курортна поліклініка. Тут міститься нижня станція канатної дороги на Ай-Петрі, а також пам'ятка архітектури — мальовнича споруда «Ластівчине гніздо» (1912) на заповідному мисі *Ай-Тодор*. *Є. О. Желудковський.*

МІСХОРСЬКА — карстова печера в *Гірсько-Кримській карстовій області*, на Ай-Петринській яйлі. Протяжність 101 м. Утворилася у грубошаруватих вапняках верхньоюрського віку. Вхід — у верх. третині 400-метрового стрімкого обриву. Великий зал у центр. частині на Зх. і Сх. переходить у сифонні канали. Через печеру відбувалося розвантаження карстових вод; про зміни умов їхнього живлення свідчить мінералог. склад тонкошаруватих піщано-глинистих відкладів, що утворили майже 20-метрову товщу. Відкрита ялтинськими спелеологами, досліджена *Комплексною карстовою експедицією* 1960. Міститься на тер. *Ялтинського гірсько-лісового заповідника*. *В. М. Дублянський.*

МІСЦЕВА ПРОМИСЛОВІСТЬ — сукупність пром. підприємств, наук.-виробничих, виробничо-торг. об'єднань, конструкторсько-технологічних, н.-д., проектних, постачальних та ін. орг-цій, які забезпечують потреби населення переважно в нескладних товарах нар. споживання, муз. інструментах, продукції нар. худож. промислів та ін. На Україні М. п. виникла в роки перших п'ятирічок. Сучас. М. п. республіки — це багатогалузеве г-во, до

складу якого входять 104 підрозділи, у т. ч. 32 виробничі об'єднання (зокрема, наук.-виробниче, 2 виробничо-торговельних), 58 підприємств, 10 орг-цій, 2 технікуми, 2 уч-ща декоративно-ужиткового мистецтва. Підприємства М. п. є базовими по використанню праці інвалідів, пенсіонерів, надомників (25 % від заг. кількості працюючих у галузі).
М. п. Української РСР за обсягом пром. виробн. посідає 2-е місце серед союзних республік. Обсяг пром. виробн. галузі 1989 становив бл. 3 млрд. крб., 80 % його припадає на товари нар. споживання. У структурі М. п. питома вага виробів легкої пром-сті становить 41 %, продукції машинобудування і металообробки — 25 %, хім. пром-сті 13,4 %, лісової та деревообробної — 7 %. Найбільше продукції М. п. виробляється в Пд.-Зх. екон. р-ні (60,8 %), Донецько-Придніпровський дає 28,7 %, Пд.— 10,5 %. Підприємства М. п. випускають продукцію понад 30 тис. найменувань, забезпечують майже всю потребу республіки в муз. інструментах, виробах нар. худож. промислів, сувенірах, олівцях, постільній білизні, торфових брикетах, обозних виробах, шкільному обладнанні, 80 % — в алюмінієвому штампованому посуді, 70 % — в металевих ліжках, 66 % — в нержавіючих столових приборах, 63 % — в гучномовцях, 45 % — в світлотех. виробах тощо. Найбільші підприємства галузі: виробничо-торг. об'єднання нар. худож. промислів «Українські промисли», Вінницьке виробниче об'єднання «Зоря», Дніпропетровське — «Октябрь», Житомирське — «Полісся», Львівське — «Верховина», Тернопільське — «Надзбруччя», Київ. міське виробниче об'єднання «Славутич».
У 1989 бл. 12 % заг. обсягу продукції галузі вироблено з місц. сировини та відходів. Продукція М. п. України надходить до 47 країн світу (муз. інструменти, вироби нар. худож. промислів, сувеніри, іграшки, олівці, каніфоль тощо). Важливим напрямом дальшого розвитку М. п. є поліпшення якості виробів, використання місц. сировини та відходів, нарощування обсягів випуску товарів нар. споживання. *В. Г. Бессараб.*

МІСЦЕВІСТЬ — просторове поєднання спільних за походженням *урочищ*, сформованих на макроформі рельєфу з єдиною літогенною основою; найбільша структурна частина *ландшафту географічного*. Кожній М. властиві індивідуальні та заг. риси. Індивідуальні риси М. залежать від літологічних особливостей геол. будови, ступеня розчленування рельєфу, мезоклімату та ін. Відповідно до них виділяють індивідуальні М., напр. місцевість гляціодислокацій Букринсько-Канівського фіз.-геогр. району *Київської підвищеної лісостепової фізико-географічної області*, місцевість високої заплави *Дніпра* на Трухановому острові в Києві. Заг. риси М. пов'язані з характерними для даної фіз.-геогр. області, провінції, зони антропогеновими відкладами, розчленуванням території, ресурсами тепла і вологи, грунтово-рослинним покривом. Вони є типологічними особливостями М., за якими в *ландшафтознавстві* виділяють типи, роди і види М., тобто їхні класифікаційні єдності. У широкому розумінні М.— територія з своєрідним поєднанням природних умов, що виділяє її серед інших. *В. М. Пащенко.*

МІСЦЕВІСТЬ КУРОРТНА — місцевість з природними факторами (кліматич. умови, мін. води, лік. грязі та ін.), сприятливими для *рекреації*. В СРСР, в міру дослідження та освоєння М. к., відповідно до ст. 45 Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я, визнаються курортами загальносоюзного, респ. або місц. значення. При цьому встановлюється відповідний правовий режим їхнього використання. До М. к. в УРСР належать: *Артек, Гірська Тиса, Кароліна-Бугаз, Кастрополь, Конча-Заспа*, Ласпі, *Місхор, Пірнове*, Прохорівка, *Святошине*, Східниця, Сойми, Старобільськ, *Чорноморка*, Планерське, Ворзель, Пуща-Водиця. *Є. О. Желудковський.*

МІСЬКА АГЛОМЕРАЦІЯ — див. *Агломерація міських поселень.*

МІСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО — комплекс підприємств, організацій, служб та інженерних споруд, розташованих на території міст і с-щ міського типу для задоволення комунальних, побутових і соціально-культурних потреб населення. До М. г. належать: житлове і комунальне господарство, підприємства та організації побутового обслуговування населення, торгівлі і громадського харчування, *міського транспорту*, зв'язку, а також відповідні служби, споруди, заклади охорони здоров'я, соціального забезпечення, культури, освіти тощо. Рівень комплексного розвитку М. г. значно впливає на умови праці населення, його побут, відпочинок, всебічний розвиток, а також на продуктивність праці. Загальна (корисна) площа міського житл. фонду УРСР на кін. 1989 становила 562,0 млн. $м^2$, у т. ч. усуспільненого фонду — 386,0 млн. $м^2$, на одного міськ. жителя припадало 16,2 $м^2$; 434 міста (92,9 %) мало водопроводи. Усуспільнений житл. фонд забезпечено каналізацією на 92,5 %, центр. опаленням — на 89,3 %, газом — на 87,1 %, електр. освітленням — на 100 %. На кінець 1989 у містах і с-щах міськ. типу республіки налічувалося 14,7 млн. газифікованих квартир. Кількість підприємств роздрібної торгівлі на кін. 1989 становила 145,9 тис., у т. ч. у міськ. поселеннях 76,9 тис.; підприємств громадського харчування відповідно — 62,3 тис., 43,8 тис. Кількість підприємств побутового обслуговування 1989 становила 64,2 тис. Дальший розвиток М. г. передбачає поліпшення благоустрою та архітектури міст, підвищення якості житл. буд-ва, комфортабельності житла та його планування, а також розширення мережі підприємств і форм організації громадського харчування і побутового обслуговування, розв'язання екологічних проблем, пов'язаних з комплексним розвитком міст та міського господарства.

МІСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ — населення, що проживає в міськ. поселеннях (містах і селищах міського типу). Чисельність М. н. України за станом на 1.I відповідного року (в роки переписів — на дату перепису) зросла з 14023,3 тис. чол. 1940 (12 777 тис. 1950) до 19147,4 тис. 1959, 25 688 тис. 1970, 30511,5 тис. 1979, 34 587,7 тис. 1989 (в т. ч. у Донецько-Придніпровському екон. районі — 17224,7 тис., у Пд.-Зх.— 12 270,6 тис., Пд.— 5092,4 тис. чол.). При абсолютному зростанні чисельності М. н. темпи його приросту знижуються: 1959—70 — 1,56 %, 1959—78 — 1,29 %, 1959—88—1,19 %. В структурі приросту М. н. за 1979—88 частка природного приросту становила 43,9 %, міграційного — 51,1 %, за рахунок адм. перетворень сіл у міські поселення — 5 % (за 1970—78 відповідно — 42,7 %, 52,7 %, 4,6 %). За 1979—88 у структурі приросту М. н. значна частка міграційного приросту (понад 60 %) припадала на Кримську, Кіровоградську та Одеську області, незначна (менше 40 %) — на Донец., Луганську, Вінницьку та Житомирську області. У заг. кількості М. н. УРСР на Донец. обл. припадає 13,9 %, Київ. (з містом Києвом) — 10,5 %, Дніпроп.— 9,3 %, Харків.— 7,3 %, Луганську — 7,2 %. Частка М. н. в заг. чисельності населення — один з найважливіших показників *урбанізації*. В цілому по республіці вона зросла з 33,9 % 1940 до 34,9 % — 1950, 45,7 % — 1959, 54,5 % — 1970 і 66,9 % — 1989. Значною була частка М. н. в Донец. (90,3 %), Луганській (86,4 %), Дніпроп. (83,3 %) та Київ. (з м. Києвом, 80,2 %) областях. Лише в Терноп., Закарп., Івано-Фр., Чернів., Вінн., Ровен., Волин. областях вона не перевищила 50 %. В статевій структурі М. н. України переважають жінки. Частка їх на 1.I 1989 становила 53,4 % (на дату переписів: 1959 — 54,7 %, 1970 — 53,8 %, 1979 — 53,6 %). У віці понад 70 років частка жінок перевищує 71 %. У молодих вікових групах чоловіків більше ніж жінок. Питома вага населення у віці 60 років і більше (показник характеризує постаріння населення) становила 14,9 %. В динаміці вона має тенденцію до зростання. Порівняно з сільським М. н. більш молоде. Особливо процес постаріння спостерігається серед жінок, де частка населення у віці 60 років і більше становила 18,3 %, що пов'язано гол. чин. з повіковими відмінностями в рівнях смертності жінок і чоловіків. Частка дітей (віком 0—14 років) у М. н. становила 21,9 %. Тенденція до зменшення частки дітей у заг. чисельності М. н. в останні роки дещо ослабла насамперед у зв'язку з активізацією демографічної політики. Порівняно з сільс. населенням М. н. республіки характеризується більш високим освітнім та професійним рівнем, строкатішою етнічною структурою. З кожної тисячі М. н. у віці 10 років і більше вищу освіту мали 127 чол., серед. спеціальну та незакінчену вищу — 218, серед. загальну — 297, неповну середню — 158, початкову — 158 чол. Найвищим освітнім рівнем характеризувалося М. н. Київської (з містом Києвом, 10,2 роки навчання), Одес. (10), Львів. (9,8) та Кримської (9,8 років навчання) областей. В етнічній структурі М. н., згідно з даними перепису 1979, переважали українці (64,1 %) та росіяни (30 %). На Україні дослідження питань відтворення та структур М. н. проводили з метою підвищення точності перспективних розрахунків населення (як передпланових і планових документів) інтенсифікації його розвитку, в т. ч. на підставі розробки і реалізації заходів

регіональної демографічної політики. *О. У. Хомра.*

МІСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — населений пункт, що характеризується відносно великою чисельністю і високою густотою населення, зумовленими розвитком несільськогосп. виробн. і громадської діяльності, відзначається переважно багатоповерховою забудовою з певним рівнем архітектурно-художнього оформлення, завершеністю систем інженерно-тех. устаткування і специфічним (міським) способом життя населення. Частка населення, що проживає в М. п., є одним з основних показників урбанізації (країни, республіки, району). В СРСР до М. п. належать *міста* і *селища міського типу*. Класифікують їх за чисельністю населення, народногосп. і соціальними функціями, екон.-геогр. положенням (див. *Класифікація населених пунктів*). В УРСР на 1.I 1990 налічувалось 1363 М. п. (436 міст і 927 селищ міськ. типу), заг. кількість населення в яких становила 34,8 млн. чол. *М. Я. Міжега.*

МІСЬКЕ СЕРЕДОВИЩЕ — сукупність природного і штучно створеного матеріального середовищ, що виникає внаслідок впливу урбанізаційних процесів на природне оточення, і у взаємодії з якою відбувається життєдіяльність людини. Гол. факторами природного середовища є повітряний та водний басейни і грунт, його елементами — рельєф, рослинність, водотоки та водойми, які разом із забудовою утворюють міський ландшафт. До штучного матеріального середовища належать будинки, споруди та ін. об'єкти, що утворюють виробничі, селитебні зони і зони відпочинку. М. с. вважають повноцінним, якщо воно відповідає потребам населення, забезпечує високоякісні умови проживання і всебічного розвитку людини. Якість М. с. характеризується комфортом проживання населення (визначається мірою досягнення суспільних цілей — соціальних, екон., екол., естетичних) у процесі гармонійного формування функціонально-просторової організації забудови міст. Поліпшення стану М. с. здійснюють за рахунок комплексу інженерно-тех., технол., сан.-гігієнічних, містобудівних та ін. захисних заходів. До заходів, безпосередньо спрямованих на створення повноцінного М. с., належать: удосконалення архіт.-планувальних рішень, функціональне зонування тер. міста, поліпшення інженерно-трансп. *інфраструктури*, впорядкування старої існуючої забудови, створення розвинутої системи культур.-побут. обслуговування населення, озеленення і благоустрій території, винесення шкідливих підприємств за межі міста або вдосконалення технологій пром. виробн., впорядкування територій виробничих зон, створення загальновузлових систем інж. устаткування, поліпшення архіт.-худож. якостей пром. забудови. В істор. містах ці заходи спрямовані перш за все на охорону історико-культур. та архіт.-худож. спадщини. Вирішального значення набуває задоволення соціальних потреб суспільства, спрямованих на створення найсприятливіших умов проживання людини (її праці, побуту, відпочинку, культур. дозвілля), за яких потреби всебічного розвитку особистості задовольняються найкраще. Складовою невід'ємною частиною М. с. є житл. середовище, якість якого визначають, зокрема, нормуванням житл. забезпеченості, планувальних параметрів і структури квартир, містобудівним нормуванням житл. будинків, щільності житл. фонду, потреб у територіях, а також забезпеченості населення закладами та підприємствами культур.-побут. обслуговування тощо. Одна з ознак якості М. с.— раціональне розміщення місць проживання населення та їхній взаємозв'язок з об'єктами невиробничої сфери (торгівлі, культури, освіти, мед. обслуговування, відпочинку тощо), виробничими підприємствами та ін. об'єктами трудової діяльності людини.

Дедалі зростає пріоритетність збереження *навколишнього середовища* та необхідність поліпшення еколог. стану міст. Впроваджують заходи щодо захисту повітря, поверхневих і підземних вод, грунтово-рослинного покриву, відновлення природних ресурсів та збереження природних ландшафтів, охорони навколишнього середовища від впливу виробничих і трансп. шумів, електромагн. випромінювання, теплового забруднення та радіації тощо. Мікрокліматич. районування міськ. територій дає змогу враховувати в містобудівних рішеннях температурно-вологовий і вітровий режими, інтенсивність прямої сонячної радіації тощо.

Гігієнічним критерієм якості атм. повітря населених місць є концентрація у повітрі шкідливих речовин. Розмір фонової концентрації цих речовин і розподіл їх по території міста одержують на основі аналізу даних спостережень, які проводять органи сан.-епідеміологічної служби М-ва охорони здоров'я і Держкомгідромету СРСР. Контроль та нагляд за станом М. с. здійснюють респ. органи Держкомприроди. Важливими законодавчими актами охорони М. с. є закон «Про охорону атмосферного повітря» (1980), постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи щодо посилення охорони природи» та «Про корінну перебудову справи охорони природи в країні» (1988), Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про відповідальність за порушення вимог, спрямованих на поліпшення екологічної обстановки в Українській РСР» (1990).

В УРСР здійснюють значний обсяг робіт по формуванню якісного М. с., зокрема, сучас. житл. райони зводять на територіях, які не зазнають впливу шкідливих викидів, приділяють увагу створенню затишних для людини мікрорайонних просторів, організації *зелених зон*, розширюють мережу загальнодоступних спорт. і культур. об'єктів. Прикладами формування якісного М. с. є нові житл. масиви у Києві (Виноградар, Троєщина), Львові (Сріблястий), Білій Церкві (Роток), Червонограді (Набережний, Левада), Харкові (Павлове поле) та ін. містах України. Серед міст республіки, які потребують першочергових заходів щодо поліпшення М. с.— Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Донецьк, Запоріжжя, Київ, Кривий Ріг, Макіївка, Маріуполь, Одеса, Сєвєродонецьк.

Літ.: Владимиров В. В. Расселение и окружающая среда. М., 1982; Балацкий О. Ф., Мельник Л. Г., Яковлев А. Ф. Экономика и качество окружающей природной среды. Л., 1984; Израэль Ю. А. Экология и контроль состояния природной среды. М., 1984; Справочник по экологической экспертизе проектов. К., 1986; Сердюк И. И., Курт-Умеров В. О. Городская среда и оптимизация деятельности человека. Львов, 1987; Чистякова С. Б. Охрана окружающей среды. М., 1988. *Є. Є. Клюшниченко.*

МІСЬКИЙ ТРАНСПОРТ — сукупність різних видів *транспорту*, що здійснюють перевезення населення і вантажів на тер. міст, с-щ міськ. типу, приміських зон та виконують роботи, пов'язані з благоустроєм міст. М. т.— галузь *міського господарства*, що включає, зокрема, трансп. засоби (рухомий склад), шляхові споруди (станції, колії, тунелі тощо), пристані і човнові станції, засоби енергопостачання, рем. майстерні та з-ди, депо й гаражі, станції тех. обслуговування. М. т. поділяють на пасажирський, вантажний і спеціальний. П а с а ж и р с ь к и й об'єднує масовий громадський транспорт (трамвай, тролейбус, автобус, метрополітен, монорейкові дороги), легковий автомоб., двоколісний, водний, повітр. (вертольоти) транспорт. До в а н т а ж н о г о М. т. належать вантажний автотранспорт, вантажні трамвай і тролейбус, кінний вантажний транспорт та ін. С п е ц і а л ь н и й М. т. включає парк спеціалізованих автомобілів для перевезення харч. продуктів, а також цементовози, сміттєвози, підмітально-прибиральні машини, снігонавантажувачі тощо.

На Україні перший у Рос. імперії трамвай пущено в Києві 1892 (лінія Поділ — Хрещатик), 1894 — у Львові, 1897 — в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). Швидкі темпи урбанізації і розвиток міст в УРСР сприяють розвиткові міськ. пасажирського електричного, у т. ч. підземного, і автобусного транспорту. Міський пасажирський електричний транспорт створений в основному за роки Рад. влади. Електричний М. т. найменше забруднює навколишнє середовище. До Вел. Жовтн. соціалістич. революції на Україні трамвайний рух мали тільки 9 міст, 1989 — 24. Особливо розвинувся трамвайний рух у найбільших містах республіки: Києві, Харкові, Донецьку, Одесі, Дніпропетровську, а також в індустріальних районах — Донбасі й Придніпров'ї, де зосереджено майже 40 % міськ. населення УРСР. Заг. протяжність експ-

Кількість пасажирів, перевезених окремими видами ***міського транспорту*** *в УРСР (млн. чол.).*

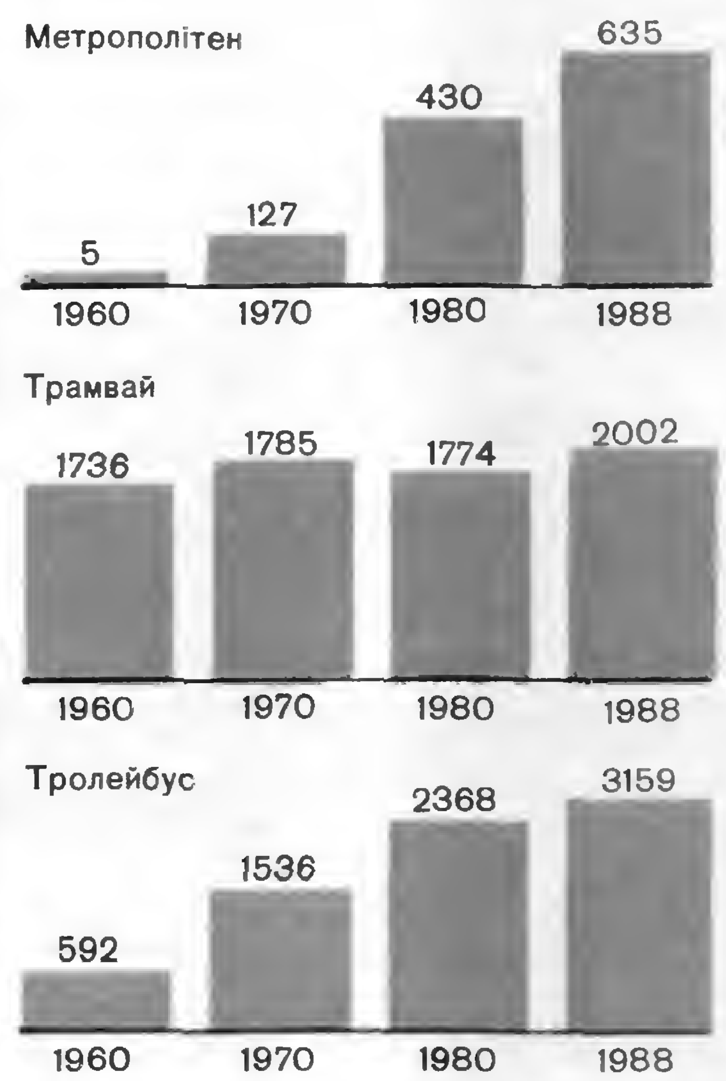

луатаційної одиничної трамвайної колії 1989 становила 2139 км, було перевезено 2006 млн. пасажирів. Кількість міст і с-щ міськ. типу, які мають автобусне сполучення, 1989 становила 462; було перевезено 8383 млн. пасажирів. Середня дальність поїздки одного пасажира 12,9 км. Збільшилася кількість міст, в яких організовано регулярне перевезення пасажирів легковими таксомоторами (з 24 у 1940 до 612 у 1988). Зростають вимоги до М. т., особливо щодо скорочення втрат часу, координації і взаємодії між усіма видами М. т. Одне з актуальних завдань — підвищення ролі екологічно чистих засобів транспорту.

МІТРІДА́Т — гора на Сх. *Керченського півострова*, в межах м. Керчі. Вис. 91 м. Входить до складу Мітрідатського гребеня, для рельєфу якого характерні гострі вершини, знижені сідловини та амфітеатри. Схили М. слабоасиметричні. Вкритий ксерофітною степовою рослинністю. Гору обмежовують вулиці-тераси з підпірними стінками. На її вершину ведуть Мітрідатські сходи. Названий за ім'ям царя Понтійського царства Мітрідата VI Євпатора (121—63 до н. е.). На цій горі Мітрідат загинув. На схилах М.— численні розкопки давніх боспорських будівель. Тут 1944 встановлено пам'ятник воїнам-визволителям. Об'єкт туризму. *О. Г. Кузнецов.*

МІУ́С — річка у Луганській і Донец. областях УРСР та Ростов. обл. РРФСР, впадає в Міуський лиман Азовського м. Довж. 258 км, пл. бас. 6680 км^2. Бере початок на пд. схилах Донецького кряжа. Долина у верхів'ї V-подібна, шир. від 0,2 до 1,2 км; нижче, в межах степової зони,— розширюється до 5—6 км. Заплава у верхів'ї на окремих ділянках відсутня, у серед. і нижній течії шир. її до 800 м; вкрита лучною рослинністю та чагарником. Річище звивисте, завширшки 15—25 м (у пониззі — до 45 м). Глиб. річки на плесах до 6 м, на перекатах зменшується до 0,5 м. Похил річки 1,1 м/км. Осн. притоки: Глуха, Кринка (праві), Кріпенька, Нагольна (ліві). Живлення переважно снігове і дощове. Замерзає у грудні, скресає у березні. Характерна весняна повінь. Споруджено водосховища (для потреб водопостачання, гідроенергетики, зрошування, рибництва). На берегах річки та водосховищ — місця відпочинку. Здійснюють заліснення і залуження прибережної зони. На М.— м. Міусинськ. *О. О. Кисельова.*

МІУСИ́НСЬК (до 1965 — селище Штергрес) — місто Луганської обл., підпорядковане Краснолуцькій міськраді. Розташований на р. Міусу (бас. Азовського м.), за 10 км від залізнич. ст. Красний Луч. Нас. 7,9 тис. чол. (1990). Засн. 1923, місто з 1965. Поверхня горбисто-пасмова, порізана ярами і балками. Пересічна т-ра січня —7,0°, липня +22,0°. Опадів 500 мм на рік. В місті — Штерівське водосховище. Пл. зелених насаджень 560,0 га. Долина річки й балки, що вкриті широколистяними лісами,— місце відпочинку жителів міста. В М.— цех енергорем. підприємства «Донбасенерго», з-д кріпильних виробів. Енерготехнікум.

МІШАНИХ ЛІСІВ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНА ЗОНА — природна зона України, що характеризується переважанням *мішанолісових ландшафтів*. Займає пн. частину України і простягається на 750 км від держ. кордону (на Зх.) до Середньоросійської височини (на Сх.). Пд. межа зони проходить поблизу Рави-Руської, Нестерова, Львова, Золочева, Кременця, Ізяслава, Шепетівки, Чуднова, Житомира, Корнина, Києва, Ніжина, Кролевця, Глухова. Охоплює 113 тис. км^2, що становить бл. 20 % тер. України. В її межах розташована більшість районів Волин., Ровен., Житомир. і Черніг. областей, частково, Львів., Хмельн., Київ. та Сум. областей. М. л. ф.-г. з. приурочена до різних геоструктур Східно-Європейської платформи: *Українського щита, Волино-Подільської монокліналі, Львівського палеозойського прогину* та *Дніпровсько-Донецької западини*.

Характерними рисами природного середовища зони є: низинний рельєф, у будові якого осн. роль відіграють піщані й супіщані відклади, помірно континентальний клімат з позитивним балансом вологи, що сприяє наявності густої гідрографічної сітки з широкими заболоченими річковими долинами, переважанням дерново-підзолистих і болотних грунтів, зайнятих хвойно-широколистяними лісами, луками та болотами. Формування зональних ландшафтів зумовлене гол. чин. балансом тепла і вологи та характером поверх. відкладів.

Річний радіаційний баланс становить 3100—3200 МДж/м^2. Пересічна т-ра січня змінюється з Зх. на Сх. від —4,5 до —8,0°, липня — з Пн. на Пд. від +17 до +19,5°. Вегетаційний період триває 190—205 днів. Пересічна річна сума опадів 600—680 мм, випаровуваність не перевищує 400—450 мм. Коефіцієнт зволоження 1,9—2,8. Пересічна густота річкової сітки 0,29 км/км^2, у басейні р. Горині — до 0,5 км/км^2. Річки належать до басейнів *Дніпра* та *Західного Бугу*. Багато озер (долинних, карстових, льодовикових), найбільші — *Світязь, Пулемецьке озеро, Турське озеро, Лука*.

М. л. ф.-г. з. охоплює *Поліську агрогрунтову зону*. Грунтовий покрив зони відзначається значною строкатістю. Зональними типами грунтів є дерново-підзолисті й болотні, вони становлять бл. 95 % тер. зони. Трапляються перегнійно-карбонатні, *сірі лісові грунти* та *чорноземи опідзолені*.

За характером рослинного покриву тер. М. л. ф.-г. з. належить до *Поліської геоботанічної підпровінції*. Осн. типи рослинності Полісся — лісова, лучна та болотна. Ліси займають бл. 30 % тер. зони і представлені переважно сосновими (бори — понад 60 % всього лісового фонду зони), а також сосново-дубовими (субори), сосново-дубово-грабовими (сугрудки), дубово-грабовими (груди) та вільховими (вільхи). У пд.-зх. частині М. л. ф.-г. з. є ялинові ліси (рамені). Вторинне походження мають березові ліси (березняки). Під луками бл. 10 % тер. зони; поширені вони переважно у заплавах річок, суходільні — на місцях вирублених лісів. На низинних та перехідних болотах — болотна рослинність, представлена трав'яними і трав'яно-моховими асоціаціями. Верхові болота мають незначне поширення й зайняті переважно сфагновим покривом і низькорослою пригніченою сосною. Найбільші болотні масиви зони — *Перебродu* (19,6 тис. га), *Сира Погоня* (10 тис. га), *Коза-Березина* (9 тис. га) та ін. Тваринний світ М. л. ф.-г. з. різноманітний. Із ссавців тут водяться: лось, козуля, свиня дика, вовк, лисиця, куниця лісова, заєць, білка, барсук; з птахів — глухар, рябчик, тетерев, дятел, лелеки, качки та ін. (див. *Поліський зоогеографічний округ*). У річках і водоймах понад 30 видів риб: коропи, лящ, плітка, линь, карась, сом, щука та ін.

У ландшафтній структурі зони осн. роль відіграють такі природно-тер. комплекси: зандрові і алювіальні рівнини з підзолистими грунтами під борами та суборами; моренно-зандрові рівнини з дерново-підзолистими грунтами, з лісами мішаного типу або обезлісені і зайняті с.-г. угіддями; долинні, болотні масиви; лесово-острівні рівнини з сірими лісовими грунтами під с.-г. угіддями. Природно-тер. комплекси (місцевості, урочища, фації) часто перемежовуються і характеризуються певними несприятливими фіз.-геогр. процесами різної інтенсивності (*ерозія, дефляція*, заболочування, *карст*). У межах М. л. ф.-г. з. виділяють *Поліську (мішанолісову) фізико-географічну провінцію*. Природно-тер. комплекси зони значною мірою змінені госп. діяльністю людини (вирубування лісів, меліоративні заходи, розорювання, добування корисних копалин, буд-во шляхів і гідротех. споруд та ін.). М. л. ф.-г. з.— район інтенсивного с.-г. виробн. (розораність — понад 30 %) та лісового г-ва. Тут вирощують льон, хміль, картоплю, зернові, овочеві та кормові культури. Значного розвитку набуває *рекреація*.

Широке використання у нар. г-ві земельних, лісових, водних, мін.-сировинних, біологічних і *рекреаційних ресурсів* вимагає проведення значних природоохоронних заходів. З цією метою в М. л. ф.-г. з. створені *Поліський заповідник, Шацький природний національний парк, Дніпровсько-Тетерівське заповідне лісомисливське господарство, Заліське заповідне лісомисливське господарство*, заказники та ін. природно-заповідні території та об'єкти.

Літ.: Маринич О. М. Українське Полісся. Фізико-географічний нарис. К., 1962; Мильков Ф. Н. Природные зоны СССР. М., 1977; Маринич А. М., Пащенко В. М., Шищенко П. Г. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. К., 1985. *О. М. Маринич.*

МІШАНОЛІСОВІ ЛАНДША́ФТИ — зональний тип *рівнинних ландшафтів*, визначальними ознаками яких є формування *природно-територіальних комплексів* на безкарбонатних і вилугуваних породах в умовах помірно теплого клімату та позитивного балансу тепла й вологи переважно під хвойно-широколистяною рослинністю. На Україні поширені в межах *мішаних лісів фізико-географічної зони*, частково — у лісостеповій (по річкових долинах і місцях залягання моренних і піщаних водно-льодовикових відкладів). М. л. сформувалися в основному в *антропогеновий період*. Характерними ознаками цього типу ландшафтів є: приуроченість до низовинно-рівнинної території зі складним мезо- і мікрорельєфом, високим заг. рівнем грунтових вод, густою річковою сіткою, широкими, здебільшого заболоченими

долинами; переважання дерново-підзолистих та значне поширення дерново-глейових і *болотних грунтів*, що утворилися на різних за генезисом, умовами залягання, мех. і мінералогічним складом безкарбонатних грунтоутворюючих породах; великі площі мішаних і соснових лісів; значне й давнє госп. освоєння території, що зумовило, зокрема, обезлісення певної частини ландшафтів, виникнення й розвиток процесів *дефляції*, *ерозії*, дегуміфікації грунтів, зростання посушливих явищ. Для М. л. характерна водна міграція хім. елементів. Кисла реакція середовища та промивний водний режим грунтів створюють умови для розчинення мінералів, розкладання органічних речовин на дренованих ділянках, міграції вивільнення хім. елементів у іонній, колоїдній та суспензійній формах. У теплий період року, під час *паводків* і *повені*, водна міграція елементів досягає макс. рівня, взимку — мінімального. Переважна частина М. л. є об'єктом інтенсивного с.-г. *природокористування*, тому в них значне поширення набула техногенна міграція речовини й енергії.

Заг. рисою М. л. України є велика мозаїчність природно-тер. комплексів, часте чергування їх. На височинних і низовинних рівнинах з малопотужним антропогеновим покривом на крейдових породах *(Волинське Полісся)* переважають ландшафти терасних та алювіально-зандрових рівнин з дерново-підзолистими та дерново-глейовими грунтами, *суборами* і *борами*; на височинних і низовинних рівнинах з малопотужним антропогеновим покривом на кристалічних породах *(Житомирське Полісся)* розвинуті ландшафти моренно-зандрових і зандрових рівнин з дерново-підзолистими грунтами, борами, суборами і низинними болотами; характерні також ландшафти обезлісених й еродованих лесових «островів» з сірими лісовими грунтами; у межах низовинних рівнин з потужним антропогеновим покривом *(Київське Полісся)* більшу частину площі займають моренно-зандрові і алювіально-зандрові рівнини з легкими дерново-підзолистими грунтами, борами і суборами; значно поширені ландшафти дюн, піщаних пасом і *кучугур*. *Чернігівському Поліссю* властиві ландшафти терасних, моренно-зандрових і алювіально-зандрових рівнин з дерново-підзолистими грунтами, борами, суборами й низинними болотами. Трапляються ландшафти великих лесових «островів» з еродованими грунтами. Ландшафти *Новгород-Сіверського Полісся* сформувалися переважно в низовинно-рівнинних умовах на малопотужних антропогенових відкладах, що залягають на породах крейдового віку. Частина М. л., представлених мергелем і крейдою, приурочена до еродованої височини з глибокими річковими долинами, ярами та балками. Характерним структурним елементом М. л. Українського Полісся є ландшафти лісових і лучно-болотних заплав численних річкових долин. Вони також властиві території *Малого Полісся*, де переважають ландшафти зандрових рівнин з дерново-підзолистими грунтами під сосновими, дубово- і грабово-дубово-сосновими лісами. Поширені також ландшафти денудаційних рівнин з дерновими карбонатними грунтами під дубово-сосновими та грабово-дубовими лісами. М. л. республіки зазнали значних антропогенних змін.

Їх в основному використовують під с.-г. угіддя; бл. третини їх — під лісами. М. л. дуже чутливі до антропогенних навантажень, їхній стан значною мірою залежить від характеру, структури, технології та інтенсивності природокористування.

В. Т. Гриневецький.

Мішанолісові ландшафти в Ровенській, Волинській та Житомирській областях.

МІЩЕНКО Гаврило Панасович (5.IV 1911, с. Суботці Знам'янського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. фізикогеограф, кандидат геогр. наук з 1951. Член КПРС з 1939. У 1937 закінчив Кіровогр. учительський ін-т, 1938 — Одес. пед. ін-т. У 1937—41 і 1946—51 працював у Кіровогр. учительському (пізніше педагогічний) ін-ті; 1951—53 — в Бердянському учительському ін-ті, 1953—56 — в Одес. пед. ін-ті. В 1956—85 — в Одес. ун-ті (1960—70 — декан геол.-геогр. ф-ту, 1970—73 — зав. кафедрою фіз. географії). Досліджував природні умови пд.-зх. частини України. Розробляє питання диференціації фіз.-геогр. комплексів, фіз.-геогр. районування, комплексного картографування, раціонального природокористування. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня. Почесний член Геогр. т-ва СРСР (1985).

Г. П. Міщенко.

Тв.: Фізико-географічні райони Кіровоградської області. «Географічний збірник», 1956, в. 1; Кіровоградська область. (Географічний нарис). К., 1961; Физико-географическое районирование Украинской ССР. К., 1968 [у співавт.]; Природа Одесской области. Ресурсы, их рациональное использование и охрана. К.— Одесса, 1979 [у співавт.].

МЛИНІВ — селище міського типу Ровен. обл., райцентр. Розташований на р. Ікві (прит. Стиру, бас. Дніпра), за 26 км від залізнич. ст. Дубно. 8,7 тис. ж. (1990). Відомий з поч. 16 ст., с-ще міськ. типу з 1959. Поверхня хвиляста, з заг. похилом на Пд. Перевищення висот до 35 м. Пересічна т-ра січня $-4,8°$, липня $+18,6°$. Опадів 560—620 мм на рік. Водосховище. Гідролог. пост. Пл. зелених насаджень 127 га. У М.— маслоробний, комбікормовий, прод. товарів з-ди, меблева ф-ка. Радгосп-технікум. Краєзнав. музей.

МЛИНІВСЬКИЙ РАЙОН — район у пд.-зх. частині Ровен. обл. Утворений 1940. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 58,6 тис. чол., у т. ч. міського — 11,6 тис. (1990). У М. р.— с-ща міськ. типу *Демидівка* і *Млинів* (райцентр) та 122 сільс. населені пункти.

Район лежить у центральній, найвищій частині *Волинської височини* (пд.-сх. частина — в межах *Повчанської височини)*. Поверхня — підвищена,

плоскохвиляста та горбиста лесова рівнина, розчленована ярами і балками. Корисні копалини: торф, крейда, глини, пісок, пісковики, вапняки. Розташований у *Західно-Українській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −4,8°, липня +18,6°. Період з т-рою понад +10° становить 160 днів. Опадів 560—620 мм на рік, випадають переважно у теплий період року. Пересічна висота снігового покриву 14 см. Міститься у вологій, помірно теплій агрокліматич. зоні. Річки — *Стир* з прит. Іква, верхів'я Путилівки та її приток (усі — бас. Дніпра). Гідролог. пост у Млинові. Створено 34 водойми (у т. ч. Хрінниківське на р. Стир та Млинівське на р. Ікві водосховища) заг. пл. водного дзеркала 2010 га. Найпоширеніші грунти: темно-сірі та чорноземи опідзолені (40 % пл. району), ясно-сірі лісові (25 %) та чорноземи типові малогумусні (13 %). У заплавах річок та балках — лучні, торфово-болотні грунти і торфовища. Пл. лісів 14,7 тис. га. Осн. породи: дуб (45 % лісовкритої площі) і сосна (30 %), менше поширені вільха, граб, береза, ялина. У районі — бот. пам'ятка природи респ. значення урочище *Хвороща* та місц. значення 4 заказники, 2 пам'ятки природи, пам'ятка садово-паркового мистецтва — парк у с. Острожці, заповідне урочище.

Переважають підприємства по переробці с.-г. сировини (млинівські маслоробний і комбікормовий, Демидівський і Острожецький консервні з-ди та ін.). Спеціалізація с. г.— рослинництво зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 97,7, у т. ч. орні землі — 88,8, сіножаті і пасовища — 6,6. Осн. культури: пшениця, жито, ячмінь, овес, гречка, цукр. буряки, картопля та овочеві. Скотарство, птахівництво, свинарство. У районі — 35 колгоспів і 1 радгосп. Автомоб. шляхів 446 км, у т. ч. з твердим покриттям — 364 км. Радгосп-технікум (Млинів), профес.-тех. уч-ще (Демидівка). Краєзнав. музей у Млинові. Туристська база «Стир» у с. Хрінниках. *Л. К. Коротун.*

МЛИНКИ́ — 1) Карстова печера у *Подільсько-Буковинській карстовій області*, на лівобережжі р. Серету, поблизу с. Залісся Чортківського р-ну Терноп. обл. Протяжність 21 тис. м. Утворена у гіпсовій товщі неогенового віку. Являє собою густий лабіринт. Довгі галереї (переважно великі й широкі — у центр. і сх. частинах, вузькі ходи — у зх.), зорієнтовані на Пн., Пн.-Сх., з'єднуються короткими каналами і щілинами пн.-зх. напряму. Т-ра повітря бл. +10°. Відкрили 1960 тернопільські спелеологи. 2) М., печера Млинки — геол. пам'ятка природи респ. значення (з 1971). Перебуває у віданні колгоспу ім. В. І. Леніна. Охороняється печера з великою кількістю різних натічних утворень і вторинних кристалів. Об'єкт спелеотуризму.
О. Б. Климчук, М. П. Чайковський (пам'ятка природи).

МЛИНО́К — річка у Зарічненському р-ні Ровен. обл., права прит. *Веселухи* (бас. Прип'яті). Довж. 38 км, пл. бас. 144 км^2. Бере початок з боліт у межах Поліської низовини, поблизу с. Острівська. Долина невиразна. Заплава заболочена, пересічна шир. 300 м. Річище помірно звивисте, шир. до 21 м. Похил річки 0,34 м/км. Живлення переважно снігове. Льодостав з поч. грудня до серед. березня. Воду частково використовують для с.-г. потреб.
І. М. Коротун.

МНО́ГА — річка у Варвинському р-ні Черніг. обл. та Пирятинському, Чорнухинському і Лубенському (пониззя) р-нах Полтав. обл., ліва прит. *Удаю* (бас. Дніпра). Довж. 59 км, пл. бас. 589 км^2. Бере початок з боліт поблизу с. Остапівки. Заплава двостороння, заболочена. Річище слабозвивисте, шир. до 10 м. Похил річки 1,2 м/км. Живлення переважно снігове. Воду використовують для водопостачання. Рибництво. На берегах М.— місця відпочинку. Створено прибережні лісосмуги, встановлено водоохоронні зони.
Л. В. Мискіна.

МОБІ́ЛЬНІ ТРУДОВІ́ РЕСУ́РСИ (від лат. mobilis — рухомий, рухливий) — частина трудових ресурсів, які здатні змінити професію, кваліфікацію, соціальний статус, місце роботи або проживання. Осн. форми мобільності: територіальна, пов'язана із зміною місця проживання (див. *Міграція трудових ресурсів*); професійно-кваліфікаційна, пов'язана із зміною місця роботи; соціальна, що визначається зміною виду діяльності і відповідною соціальною належністю. Трудові ресурси України в цілому відзначаються високою мобільністю, саме цим зумовлена їхня активна роль в освоєнні пн. і сх. районів країни, розвитку нових тер.-виробничих комплексів. Найбільш мобільну частину працездатного населення становлять особи віком до 30 років, які набагато частіше, ніж ін. вікові контингенти, набувають нової професії або кваліфікації, змінюють місце роботи і місце проживання, та особи пенсійного віку, які в зв'язку із зміною соціального статусу змінюють місце роботи і сферу діяльності. Найменш мобільною частиною трудових ресурсів є сільс. жителі віком від 40 до 60 років, які мають невисокий освітній рівень та профес.-кваліфікаційну підготовку, тривалий стаж роботи в с. г. Дані про М. т. р. враховують при розробці схем розвитку і *розміщення продуктивних сил* України та її областей, зокрема при вирішенні питання відносно буд-ва нових підприємств, визначення стратегії вивільнення робітників та їх подальшого перерозподілу.
С. І. Бандур, Е. М. Лібанова.

МОБІ́ЛЬНІСТЬ НАСЕ́ЛЕННЯ ТЕРИТОРІА́ЛЬНА — переміщення населення по території, пов'язане зі зміною постійного місця проживання між поселеннями *(міграція населення)* і в межах поселень, з перетинанням адм. меж населених пунктів при поїздках на роботу та навчання (маятникова міграція населення), виїздом в ін. місцевість на сезонну роботу, на відпочинок, рекреацію тощо (сезонна міграція населення). М. н. т. поділяють на внутрішньообласну, міжобласну, внутрішньореспубліканську, міжреспубліканську, внутрішньорайонну, міжрайонну тощо. Виділяють також міжзональну М. н. т. між Європ. частиною, Сибіром та Далеким Сходом. В основі мобільності населення лежить закон поділу праці. Згідно з концепцією єдиної міграційної рухливості населення кожний вид його тер.

Млинівський район. Краєвид біля с. Торговиці.

мобільності вивчають у взаємозв'язку і взаємозумовленості з ін. видами, що дає можливість розглядати кожний вид тер. мобільності як доповнення до двох інших. У зонах впливу великих міст (зокрема, Києва, Львова, Харкова) спостерігається заміна переселення з сіл у міста маятниковою міграцією, із міст у села — сезонною міграцією. Сезонна трудова міграція сільс. населення інтенсивно розвивається в районах, де міграція сільс. населення низька (переважно в зх. областях України). Сезонні трудові мігранти переселяються в ін. місцевості значно частіше, ніж населення, яке не бере участі в сезонних трудових міграціях. *О. У. Хомра.*

МОГА́БІ — гірський масив у центр. частині пд. відрогів *Головного пасма Кримських гір*, на Зх. від м. Ялти. Вис. 807 м. Являє собою типовий яйлинський відторженець конусоподібної форми. На пн. і пн.-сх. схилах М. є кілька природних терасоподібних площадок. Вкритий лісом із сосни кримської, у підліску — вічнозелені реліктові чагарники: рускус понтійський, чист кримський, жасмин кущовий. Подекуди трапляється суничник, занесений до *Червоної книги СРСР*. М.— у межах *Ялтинського гірсько-лісового заповідника*. *А. В. Єна.*

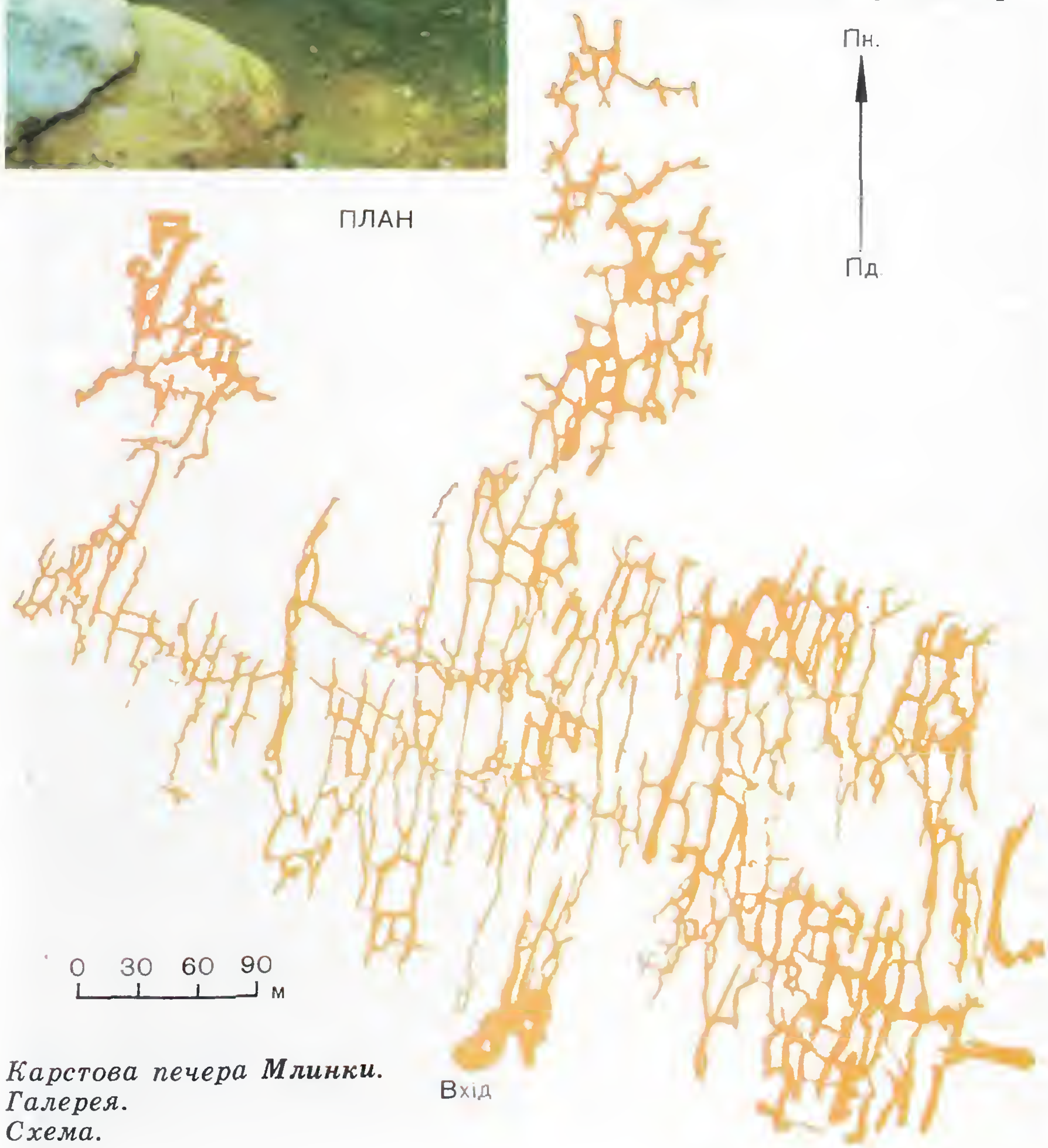

Карстова печера ***Млинки.*** *Галерея. Схема.*

МОГИ́ЛА — назва овальної у плані форми рельєфу природного або штучного походження, що, як правило, підноситься над навколишньою місцевістю. На Україні М. називають горби (*Кам'яна Могила* на Причорноморській низовині, *Могила-Мечетна, Савур-Могила* на Донецькому кряжі), останці (*Бельмак-Могила,* Могила-Гончариха на Приазовській височині), насипні кургани (Гайманова могила у Запоріз. обл.— скіфський некрополь, Товста могила у Дніпроп. обл.— скіфський царський курган). У Приазов'ї останці твердих порід наз. кам'яними М., напр., на тер. відділу *Українського степового заповідника* Кам'яні Могили. *О. О. Жемеров.*

МОГИ́ЛА-ГОНЧАРИ́ХА — одна з вершин *Приазовської височини* в межах Донец. обл. Міститься у пн.-сх. частині височини, на вододілі басейнів рік Азовського м. і Дніпра, за 2 км на Пн. від м. Волновахи. Вис. 277 м. Являє собою пологе підвищення у межах похованого магматичного купола приазовського блока *Українського щита.* Складене осадочними породами і товщею каолінової кори вивітрювання кристалічних гірських порід. Поверхня М.-Г. завершена курганом з відносною висотою до 3 м. Могила знаходиться серед лісонасаджень, на галявині. Схили М.-Г. вкриті степовою різнотравно-злаковою рослинністю. *Л. Б. Поліщук, В. М. Пащенко.*

Могила-Гончариха.

МОГИ́ЛА-МЕЧЕ́ТНА — найвища точка *Донецької височини* в межах Ворошиловгр. обл. Приурочена до незначного підвищення (по відношенню до навколишніх просторів) Головного вододілу височини, між річками басейнів Азовського м. і *Сіверського Дінця.* Розташована за 2 км на Пд. від м. *Петровського.* Вис. 367,1 м. Підноситься у вигляді трьох горбів, найвищий (середній) з яких має відносну вис. до 6—8 м. М.-М.— денудаційний останець, що складається з пісковиків. На схилах — петрофільна (каменелюбива) степова рослинність: різнотравно-злакова, чагарники. *Л. Б. Поліщук,* *І. М. Рослий.*

МОГИ́ЛА-ТОКМА́К — одна з вершин *Приазовської височини.* Див. *Синя.*

МОГИЛІ́В-ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ — місто обл. підпорядкування Вінн. обл., райцентр. Розташований у пд.-зх. частині області, на лівому березі р. Дністра при впадінні в нього р. Дерло. Залізнична станція, річкова пристань, автовокзал. Населення 36,3 тис. чол. (1990). Засн. наприкінці 16 ст., місто з 1795 (за ін. даними, з 1796). Пересічна т-ра січня $-4,1^\circ$, липня $+21,0^\circ$. Опадів 491 мм на рік. Діє метеостанція. Пл. зелених насаджень 660,7 га. У місті — геол. пам'ятка природи респ. значення — відслонення могилівської світи.

М.-П.— пром. вузол з розвинутими маш.-буд., легкою та харч. галузями пром-сті. З-ди: маш.-буд., приладобудівний, газового устаткування і приладів, консервний, прод. товарів, маслоробний, хлібний. Ф-ки: нетканих матеріалів, швейна виробничого об'єднання «Поділля». У місті — монтажний і технологічний технікуми, мед. і профес.-тех. уч-ща. *Могилів-Подільський краєзнавчий музей.* Бюро подорожей та екскурсій. Турбаза «Дністер».

Об'єкти туризму — пам'ятки архітектури: Миколаївський собор, 1754; Георгіївська церква, 1808—19 (див. план міста, с. 380 за станом на 1989).

Літ.: Скоряк Г. А. Могилів-Подільський. Одеса, 1969.

МОГИЛІ́В-ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й — філіал *Вінницького краєзнавчого музею.* Створений 1928. Розміщений у реконструйованому приміщенні колишнього Миколаївського собору (пам'ятка архітектури 18 ст.). Заг. площа 485 м^2. У фондах зберігається понад 16 тис. експонатів, з них 6 тис. демонструється. Музей має 3 відділи — природи, історії дорад. періоду, історії рад. суспільства. У відділі природи широко представлено флору і фауну Придністров'я, зразки корисних копалин, палеонтологічні знахідки, виявлені на території краю. Експонуються унікальні колекції залишків тваринного і рослинного світу минулих геол. часів. Окремий розділ музею присвячений екон. і госп. розвитку Придністров'я. Наук. співробітники музею розробили цикл лекцій «Природа Придністров'я», проводять тематич-

ні екскурсії, організовують стаціонарні та пересувні виставки, випущено плакати. Щороку М.-П. к. м. відвідує 45 тис. чоловік. *Л. М. Черепуляк.*

МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — район на Пд. Зх. Він. обл. Утворений 1923. Пл. 1,5 тис. км^2. Нас. 75,9 тис. чол. (без м. *Могилева-Подільського*), у т. ч. міського — 4,2 тис. (1990). Райцентр — місто обл. підпорядкування Могилів-Подільський. У районі — смт *Вендичани* та 93 сільс. населені пункти.

Лежить на *Подільській височині*. Поверхня — підвищена пологохвиляста (на Пн. Сх.— горбиста) лесова рівнина, для якої характерне поєднання плоских межиріч і глибоких каньйоноподібних долин з великою кількістю ярів та балок. Абс. висоти 280—320 м. Корисні копалини: граніти, пісковики, вапняки, гравій, глини, мергель, пісок, крейда. Район розташований у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —4,1°, липня +21°. Період з т-рою понад +10° становить 162 дні. Опадів 490 мм, найбільша їх кількість випадає влітку. Висота снігового покриву 5—14 см. Метеостанція (Могилів-Подільський). Належить до недостатньо вологої, теплої агрокліматич. зони. Гол. ріка — *Дністер* з притоками *Лядовою, Немиєю, Мурафою, Жваном*. Споруджено 103 ставки (загальна площа водного дзеркала 323 га). Переважають темно-сірі опідзолені грунти та чорноземи опідзолені (79 % площі району), сірі та ясно-сірі лісові грунти (18 %), є лучні грунти. Пл. лісів 14,1 тис. га (дуб, ясен, клен, в'яз, граб, осика). 9,7 тис. га полезахисних і водоохоронних насаджень, у т. ч. 1,3 тис. га лісосмуг. У районі — *Бронницький заказник, Грабарківський заказник*, заказник *Вендичанська Дубина*, 4 пам'ятки природи (всі — респ. значення), а також лісовий заказник Моївська Дача, 22 пам'ятки природи, 3 заповідні урочища (всі — місц. значення).

Осн. пром. центр — Могилів-Подільський. Гол. підприємства р-ну: вендичанські комбінат хлібопродуктів і цукр. з-д, Моївський цукр. к-т, вапновий з-д (с. Грабарівка), спиртовий з-д, Сулятицьке кар'єроуправління (с. Юрківці), побутової хімії (с. Бронниця) та швейна (с. Чернівці) фабрики. Спеціалізація с. г.— рослинництво зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 109,0, у т. ч. орні землі — 95,8, сіножаті — 0,4, пасовища — 8,4. Зрошується 5,0 тис. га, осушено 4,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, горох, ячмінь, овес, гречка, цукр. буряки, соняшник, тютюн. Садівництво (4,4 тис. га), овочівництво. Розвинуті скотарство, вівчарство, бджільництво, рибництво, шовківництво. У М.-П. р.— 36 колгоспів, 10 радгоспів, птахофабрика.

Залізничні станції: Могилів-Подільський, Сулятицька, Вендичани. Автомоб. шляхів 667 км, у т. ч. з твердим покриттям — 589 км. Річкова пристань (Могилів-Подільський). Профес.-тех. уч-ще (с. Мазурівка). *Могилів-Подільський краєзнавчий музей.*

Об'єкти туризму — пам'ятки архітектури: скельний монастир (11 ст.) у с. Лядовій, Дмитрівська церква (1806) у с. Кукавці, споруджена за проектом рос. художника-кріпака В. А. Тропініна, який жив тут 1804—24; пам'ятник у с. Гонтівці одному з керівників антифеодального повстання — Коліївщини І. Гонті, який був страчений 1768.

Г. І. Денисик, Б. Д. Панасенко.

МОДЕЛЮВА́ННЯ ГЕОГРАФІ́ЧНЕ (від франц. modèle — зразок, взірець, модель) — метод дослідження будови, функціонування, динаміки та розвитку геогр. об'єктів або процесів з використанням моделей, які певною мірою відповідають оригіналові. Осн. методологічний принцип М. г.— системний підхід. М. г. застосовують переважно з ін. методами, зокрема експериментом і спостереженням. При М. г. у більшості випадків ставиться таке заг. завдання: показати, як характер просторової організації компонентів, особливості функціонування їх формують цілісні геогр. утворення — природні й соціально-екон. комплекси різного типу і масштабу (див. *Виробничо-територіальні комплекси, Природно-територіальний комплекс*). М. г. поділяють на три етапи: створення моделі об'єкта (геогр. комплексу чи явища); дослідження природних або соціально-екон. особливостей об'єкта за допомогою різних операцій з моделями; перенесення одержаних результатів на реальний прототип моделі. Останнє здійснюють на підставі логічних висновків, гіпотез чи теорії досліджуваних явищ, що уточнюють ідею подібності, пов'язану з формалізованою процедурою М. г. Іноді початковою стадією М. г. є описові (вербальні) геогр. моделі. Виділяють також наочну форму М. г., яка передає просторові зв'язки об'єкта, співвідношення та взаємозв'язок його частин. Напр., у графічних моделях такі зв'язки відображають за допомогою геом. фігур, стрілок тощо. У фіз. географії, зокрема в гідрології, застосовують фіз. моделювання, напр. моделі річки, каналу тощо. Найпоширеніший метод М. г. базується на такій моделі, як *карта географічна* (картографічне моделювання). Особливе місце в геогр. дослідженнях належить математичному моделюванню (див. *Математичні методи* в географії), коли геогр. явища й процеси представляють у вигляді логіко-матем. схем, рівнянь, алгоритмів. Останні є основою машинного моделювання — чисельного (з використанням ЕОМ) або імітаційного (на аналогових машинах).

М. г. може бути детермінованим (з строго однозначними висновками) або стохатичним, коли результат його полягає у ймовірності появи тих чи ін. подій. М. г. застосовують для розв'язання інтерполяційних і екстраполяційних задач, у т. ч. проведення ізоліній, виділення однорідних районів та ін. Результати, одержані в ході дослідження геогр. моделей, переносять на реальний прототип на основі попереднього обгрунтування їхньої адекватності оригіналові. М. г. спрямоване на розв'язання певних теор. методичних чи прикладних завдань геогр. науки. Мета його визначає вибір матем. апарату і напрям змістової інтерпретації результатів.

Питання М. г. у республіці розробляють гол. чин. у *Географії відділенні* Ін-ту геофізики АН УРСР, Київ., Одес., Львів. університетах.

Літ.: Модели в географии. М., 1971; Харвей Д. Научное объяснение в географии. Общая методология науки и методология географии. Пер. с англ. М., 1974; Голиков А. П., Черванев И. Г., Трофимов А. М. Математические методы в географии. Харьков. 1986; Математико-географическое моделирование. Казань, 1986.

О. Г. Топчієв, Г. І. Швебс.

МО́ДУЛЬ СТО́КУ (від лат. modulus — міра) — кількість води, що стікає за одиницю часу з одиниці площі *водозбору*; виражається в літрах або кубічних метрах за секунду з 1 км^2 (л/с · км^2; м^3/с · км^2). Застосовують для характеристики стоку за різні періоди часу: добу, місяць, сезон, рік, багаторічний період *(норма стоку)*; стоку, утвореного різними видами живлення (поверхневого, підземного), а також пев-

них фаз водності — *максимального стоку* і *мінімального стоку*. На тер. України пересічні значення М. с. за рік (л/с · км^2) змінюються від 3—4 на Пн. до 1,5—3 у лісостеповій і 0,5 та менше на Пд. степової зони; у Кримських горах — 4—5, в Українських Карпатах — 10—30. Величини М. с. використовують при гідролог. розрахунках, для складання карт стоку тощо. *О. З. Ревера.*

МОЖ, Мжа — річка у Валківському, Нововодолазькому, Харківському і Зміївському районах Харків. обл., права прит. *Сіверського Дінця*. Довж. 74 км, пл. бас. 1810 км^2. Бере початок на Пд. Сх. від с. Перекіп. Долина переважно трапецієвидна, асиметрична, праві схили розчленовані ярами. Шир. долини від 300 м до 1,5—4 км, глиб. до 15—20 м. Заплава двостороння, у серед. і нижній течії заболочена, шир. переважно 200—300 м, найбільша — 1,5—2 км. Річище помірно звивисте, шир. до 7—10 м; пересічна глиб. 0,3—1 м, максимальна — 10 м. Похил річки 0,85 м/км. Осн. притока — Мерефа (ліва). Живлення снігове та дощове. Замерзає у грудні, скресає у березні. Споруджено водосховище. Воду використовують для тех. водопостачання і зрошування. На М.— міста Валки, Зміїв (при впадінні у Сіверський Донець); на берегах річки — місця відпочинку. *Е. А. Попова.*

МОЙНА́ЦЬКЕ О́ЗЕРО — солоне озеро у Крим. обл., у групі *Євпаторійських озер*, у межах м. Євпаторії. Від Чорного м. відокремлене піщаним пересипом, шир. якого 0,2—0,7 км, вис. до 2—2,3 м. Довж. озера 2,4 км, шир. до 1 км, пл. 1,76 км^2, глиб. до 0,85 м. Улоговина видовженої форми. Береги низькі, на окремих ділянках заболочені. Живиться мор. і підземними водами. Солоність води 120—130 ‰. Дно вкрите мулистими відкладами з лік. властивостями. Вздовж сх. берегів М. о., на опріснених ділянках, поширені синьозелені водорості. Фауна представлена рачками та червами хірономідами. Грязі і ропу озера використовують для лік. потреб. *А. М. Оліферов.*

Мойнацьке озеро. Відстійники для регенерації лікувальних грязей.

В. І. Мокляк.

МОКЛЯ́К Владислав Іванович (18.III 1909, Київ — 27.V 1976, там же) — укр. рад. гідролог, доктор тех. наук з 1965, професор з 1967. В 1931 закінчив Київ. гідромеліоративний ін-т. У 1934—38 працював в Укр. управлінні гідрометеослужби, з 1938 — в Інституті гідрології і гідротехніки АН УРСР (1962—63 — зав. відділом). Протягом 1963—68 — начальник лабораторії Укр. регіонального н.-д. гідрометеоролог. ін-ту; 1968—75 — зав. сектором меліоративної гідрології Укр. н.-д. ін-ту гідротехніки і меліорації. Наук. дослідження присвячені вивченню закономірностей формування поверхневого стоку; розрахунку випаровування з водної поверхні; визначенню макс. витрат весняної повені та трансформації їх річковими системами; впливу госп. діяльності на гідролог. режим річок. Зробив значний внесок у теорію і практику гідролог. розрахунків для тер. України. Брав участь у підготовці матеріалів по тер. України для написання наук.-прикладного довідника «Ресурси поверхневих вод СРСР».

Тв.: Максимальні витрати від талих вод. В кн.: Гідрологічні розрахунки для річок України. К., 1962; Расчеты расходов половодья с помощью единичного гидрографа. Л., 1967 [у співавт.]; Об оценке влияния осушительных мелиораций на некоторые характеристики стока малых рек Полесья и лесостепи УССР. В кн.: Труды Государственного гидрологического института, 1973, в. 208. *М. Г. Галущенко.*

МО́КРА ВОЛНОВА́ХА — річка у Волноваському і Старобешівському р-нах Донец. обл., права прит. *Кальміусу* (бас. Азовського м.). Довж. 63 км, пл. бас. 909 км^2. Бере початок на Приазовській височині на Пд. Зх. від с. Максимівки. Долина завширшки до 1,5 км, заплава — до 100 м. Річище звивисте, шир. до 5 м. Похил річки 2,8 м/км. Живлення мішане. Льодостав з серед. грудня до кінця лютого; в окремі роки не замерзає. Гідролог. пост — біля с. Миколаївки (з 1959). Для потреб *зрошування* і водопостачання споруджено Миколаївське водосховище (у верх. течії) та ставки. *Ю. П. Яковенко.*

МО́КРА ЗАПЛА́ВКА, Заплавка — річка у Магдалинівському р-ні Дніпроп. обл., ліва прит. *Орелі* (бас. Дніпра). Довж. 30 км, пл. бас. 301 км^2. Бере початок на Пн. від с. Новопетрівки. Долина коритоподібна, шир. до 1 км. Заплава заболочена, шир. до 300 м. Річище звивисте, пересічна шир. 5 м. У зв'язку з буд-вом *Дніпро — Донбас каналу* річище М. З. у пониззі на протязі бл. 2 км перетворене. Похил річки 0,4 м/км. Живлення атм. і грунтове (за рахунок джерел). Льодостав з поч. грудня до поч. березня. Споруджено ставки. Воду використовують для зрошування. *Ю. П. Яковенко.*

МО́КРА КАЛИ́ГІРКА — селище міського типу Катеринопільського р-ну Черкас. обл. Розташована за 20 км від залізнич. станції Шпола. 2,0 тис. ж. (1990). Відома з поч. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1965. Поверхня пологохвиляста, порізана балками. Пересічна т-ра січня −5,4°, липня +20,2°. Опадів 505 мм на рік. Парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (місц. значення). З-ди прод. товарів та молочний. Філіал Лисянського профес.-тех. училища.

МО́КРА ЛИП'Я́НКА, Лип'янка — річка у Карлівському і Машівському р-нах Полт. обл., права прит. *Орелі* (бас. Дніпра). Довж. 43 км, пл. бас. 425 км^2. Бере початок на Сх. від с. Лип'янки. Долина трапецієподібна, шир. до 2,5 км, глиб. до 50 м. Заплава завширшки 200 м. Річище помірно звивисте, пересічна шир. 5 м. Похил річки 1,5 м/км. Осн. притока — Суха Лип'янка (ліва). Живлення снігове і дощове. Замерзає наприкінці листопада — на поч. грудня, скресає у березні. Споруджено ставки. Воду використовують для с.-г. потреб. На берегах — місця відпочинку. *В. С. Перехрест.*

МО́КРА МОСКО́ВКА — річка у Вільнянському і Запорізькому р-нах Запоріз. обл., ліва прит. *Дніпра*. Довж. 62 км, пл. 457 км^2. Бере початок на Пд. від с. Московки. Долина трапецієвидна, розчленована; шир. до 3 км, глиб. до 50 м. Заплава подекуди заболочена, пересічна її шир. 300 м. Річище звивисте, завширшки до 5 м; на окремих ділянках замулене. Похил річки 1,8 м/км. Живлення снігове і дощове. Льодостав з грудня до поч. березня. Є ставки. Воду використовують для с.-г. потреб. У нижній течії, в межах м. Запоріжжя, якість її води погіршується. Вздовж берегів річки створюють водоохоронні смуги. *Ю. П. Яковенко.*

МО́КРА ПЛОТВА́ — річка в Артемівському р-ні Донец. обл., права прит. *Бахмуту* (бас. Сіверського Дінця). Довж. 29 км, пл. бас. 386 км^2. Бере початок в Попаснянському р-ні Луганської обл. Долина переважно трапецієвидна; шир. до 2 км, глиб. до 40 м. Заплава завширшки 100—200 м. Річище помірно звивисте. Пересічна шир. його 5 м. Похил річки 3,5 м/км. Живлення снігове і дощове. Влітку на окремих ділянках пересихає. Льоди утворення з'являються на поч. грудня; льодовий покрив нестійкий, утримується до серед. березня. Гідролог. пост біля м. Карло-Лібкнехтівська. Споруджено

Річка ***Мокра Волноваха.***

ставки для зрошування та госп. потреб.

МО́КРА СУРА́ — річка у Верхньодніпровському, Криничанському, Солонянському та Дніпропетровському р-нах Дніпроп. обл., права прит. *Дніпра* (впадає у *Дніпровське водосховище*). Довж. 138 км, пл. бас. 2830 км^2. Бере початок на Придніпровській височині поблизу с-ща Соколівка. Долина трапецієподібна, зі схилами, розчленованими ярами та балками. Шир. долини до 4—4,5 км. Заплава широка (до 1,5—2 км), вкрита переважно лучною рослинністю. Річище дуже звивисте, шир. 20—30 м і більше (на плесах). Похил річки 0,66 м/км. Осн. притоки: Грушівка, Комишувата Сура, Тритузна (праві), Суха Сура (ліва). Живлення снігове і дощове. Замерзає наприкінці грудня, скресає до серед. березня. У верхів'ї річки споруджено каскад рибогосп. ставків; є водосховище. Воду М. С. використовують також для зрошування.
Є. С. Святицька.

МО́КРИЙ КАГАРЛИ́К — річка у Кагарлицькому і Миронівському р-нах Київ. обл., ліва прит. *Росави* (бас. Дніпра). Довж. 35 км, пл. бас. 185 км^2. Бере початок на Пд. від с. Великі Прицьки. Долина завширшки до 1 км, глиб. до 40 м. Заплава на окремих ділянках не перевищує 50 м. Річище слабозвивисте, подекуди замулене; глиб. до 4—5 м. Похил річки 1,9 м/км. Живлення снігове і дощове. Льодостав з кінця листопада — поч. грудня до поч. березня. Споруджено ставки. Використовують для зрошування, ставкове рибництво.
Ю. П. Яковенко.

МО́КРИЙ ТАШЛИ́К, Сирий Ташлик — річка у Новомиргородському р-ні Кіровогр. обл. та Кам'янському р-ні Черкас. обл., ліва прит. *Тясмину* (бас. Дніпра). Довж. 51 км, пл. бас. 596 км^2. Бере початок на Пд. Сх. від с. Дібрівки. Долина трапецієвидна, симетрична, шир. до 3 км. Шир. заплави до 100 м; у верхів'ї річки заболочена. Річище звивисте, на окремих ділянках замулене; шир. до 10 м. Похил річки 1,4 м/км. Осн. притока — Сухий Ташлик (права). Живлення снігове і дощове. Льодостав з кінця грудня до поч. березня. Є ставки для водопостачання, зрошування та рибництва. На берегах — місця відпочинку. Здійснюють залісення та залуження прибережних смуг річки.
Ю. П. Яковенко.

Річка Мокрі Яли.

МО́КРИЙ ЯЛА́НЧИК — річка в Амвросіївському р-ні Донец. обл. УРСР та Ростов. обл. РРФСР, впадає в Азовське м. Довж. 105 км, пл. бас. 1390 км^2. Бере початок на Сх. від с. Ленінське. Долина розчленована ярами і балками, шир. до 3—3,5 км, глиб. до 60 м. Річище помірно звивисте, у серед. та нижній течії замулене, на окремих ділянках зарегульоване. Похил річки 1,3 м/км. Осн. притока — Сухий Яланчик (права). Живлення мішане; у верх. течії М. Я.— численні виходи підземних вод. Льодостав нестійкий, з серед. грудня до кінця лютого. Воду використовують для зрошування; ставкове рибництво.
Ю. П. Яковенко.

МО́КРІ ЯЛИ́ — річка у Волноваському і Великоновосілківському р-нах Донец. обл., ліва прит. *Вовчої* (бас. Дніпра). Довж. 147 км, пл. бас. 2660 км^2. Бере початок з балки в межах Приазовської височини, поблизу с-ща Хлібодарівки. Долина переважно трапецієвидна, шир. від 0,8 до 2,5—3,5 км, на окремих ділянках — до 5,5 км. Глиб. долини переважно 20—30 м. Заплава завширшки від 0,3 до 1,5—2,5 км, вкрита лучною рослинністю. Річище звивисте, у верх. течії влітку пересихає, утворюючи окремі плеса. Шир. річки 25—30 м, найбільша біля с. Новопетриківки (до 70 м); глиб. переважно 1,5—2,5 м, максимальна — 5 м. Похил річки 1,1 м/км. Осн. притоки — Шайтанка і Кашлагач (праві). Живлення снігове і дощове. Характерні весняні повені та літні дощові паводки. Льодостав з поч. грудня до серед. березня. Гідролог. пост біля с. Грушівського. Стік річки зарегульований 5 водосховищами і численними ставками (бл. 80), які використовують гол. чин. для зрошування, а також госп. потреб, рибництва та ін. На берегах річки та водосховищ — місця відпочинку. Річище М. Я. на окремих ділянках розчищене (особливо у пониззі).
Є. С. Святицька.

МОКРЯ́НКА — річка у Тячівському р-ні Закарп. обл., права прит. *Тересви* (бас. Тиси). Довж. 32 км, пл. бас. 231 км^2. Бере початок з джерел на схилах *Горган*. Долина у верхів'ї ущелиноподібна, нижче — V-подібна, шир. від 30 до 300 м. Шир. заплави переважно 30—80 м, біля с. Руська Мокра — завширшки 200 м, заболочена. Річище звивисте, шир. 10—20 м, на окремих ділянках — до 36 м. Порожиста, нижче с. Комсомольська — 2 водоспади; є острови. Похил річки 20 м/км. Живлення мішане, з переважанням дощового. Льодові утворення з поч. грудня, скресає М. до серед. березня. Використовують для госп. потреб.
М. І. Кирилюк.

МОЛАСИ (франц. mollasse, від лат. mollis — м'який) — комплекс переважно уламкових порід, що утворився в передгірних і міжгірних прогинах в результаті нагромадження матеріалу, знесеного з гірських споруд на заключній (орогенній) стадії розвитку складчастих систем. М. складаються гол. чин. з порід мор. (прибережних і мілководних), лагунних, дельтових, озерно-болотних, алювіальних і делювіальних фацій — пісковиків, конгломератів, алевролітів, глин, солей, гумолітів. Більшість дослідників вважає М. єдиною геол. формацією. Звичайно виділяють нижні (гол. чин. мор. утворення) і верхні М. (переважно континентальні породи). Утворення їх відображає етапність розвитку орогенів від невеликих гір до гірських хребтів.

На Україні М. поширені в прогинах альпійських складчастих систем *Середземноморського рухливого поясу*. У *Передкарпатському прогині* міоценова моласова товща значно дислокована. Нижні М. представлені соленосними відкладами (глинами і брекчіями), конгломератами, а також пісковиками і алевролітами заг. потужністю до 3 тис. м. Верхні М. складені глинисто-пісковиковою товщею, яка містить гіпси, ангідрити, а також кам. сіль, трапляються прояви вугленосності. *Закарпатський прогин* виповнений М. міоценово-пліоценового віку потужністю до 4,5 км — пісковиками, аргілітами, конгломератами, галогенними істотно соленосними породами. В Індоло-Кубанському прогині, що виник при піднятті *Кримських гір*, М. представлені зім'ятими в складки алевролітами й аргілітами заг. потужністю понад 3,5 тис. м. Деякі дослідники відносять до М. товщу, що виповнює *Придобруджинський прогин*. Моласоподібними вважають також переважно теригенні породи грабенів і рифтових зон. З М. пов'язані родовища природного газу, сірки, калійних солей, розсолів, мін. лік. вод (Передкарпаття), кам. солі, буд. матеріалів, газу, поліметалів (Закарпаття).
Д. П. Хрущов.

МОЛДА́ВСЬКИЙ ГЕОБОТАНІ́ЧНИЙ О́КРУГ — частина *Приазовсько-Чорноморської степової геоботанічної підпровінції*, на межиріччі *Пруту* і *Дністра*, гол. чин. у межах Одес. обл. Займає пд. схили Молдавської височини. У минулому на вододільних просторах переважали різнотравно-типчаково-ковилові степи, подекуди траплялись *байраки*. Основу степових травостоїв утворювали ковили Лессінга, волосиста, майська та периста, типчак, стоколос прибережний, тонконіг вузьколистий. Степові фітоценози округу відзначаються значною різноманітністю різнотравних компонентів (шавлія поникла, чебрець двовидний, деревій щетинистий, молочай Сегієрів і клоківський, астрагал еспарцетний та ін.). Для М. г. о. характерне поєднання степової рослинності з деревно-чагарниковою з переважанням у їхньому складі дуба звичайного та дуба пухнастого. На заплавах річок поширена лучна та лучно-галофітна рослинність. Природні степи майже не збереглись. Рештки гирнеців (місцева назва лісів з дуба пухнастого) являють собою зріджені деревостани та куртини з порослевого дуба. У М. г. о. виділяють Бородинський та Тарутинсько-Старокозачий геоботанічні райони.
В. С. Ткаченко.

МОЛОДІ́ЖНА — карстова порожнина (шахта) в *Гірсько-Кримській карстовій області*, на масиві Карабі-яйла. Протяжність 280 м, глиб. 260 м. Утворена у нешаруватих вапняках пізньоюрського віку вздовж тектонічного розриву.

Вхід — на дні карстової лійки на місц. вододілі. Починається 50-метровою шахтою з кількома незначними уступами та 60-метровою шахтою з паралельними колодязями-щілинами. З площадки на глиб. 110 м відкривається 90-метрова шахта з гладенькими стінками, вкритими борознами підземних *каррів*. Ниж. частина складається з кількох невеликих колодязів. На уступах є постійні озерця, після дощів з глиб. 130 м виникає водотік. Шахтою розкриваються давні гідротермокарстові порожнини, заповнені жовто-бурою глиною з кристалами ісландського шпату. Виявлена 1963 *Комплексною карстовою експедицією*. Пам'ятка природи місц. значення (з 1964). *В. М. Дублянський.*

МОЛОДІ́ЖНЕ — селище міського типу Долинського р-ну Кіровогр. обл. Розташоване на р. Березівці (прит. Інгулу, бас. Пд. Бугу), за 10 км від залізнич. ст. Долинська. 2,1 тис. ж. (1990). Утворилося 1960, с-ще міськ. типу з 1967. Пересічна т-ра січня —5,9°, липня +21,0°. Опадів 475 мм на рік. Пл. зелених насаджень 29,3 га. У М.— цукровий завод.

МОЛОДІ́ЖНЕ — селище міського типу Сімферопольського р-ну Крим. обл. Лежить за 6 км від залізнич. вузла Сімферополь. 4,7 тис. ж. (1990). Засн. 1929, с-ще міськ. типу з 1972. Пересічна т-ра січня —0,5°, липня +21,2°. Опадів 480 мм на рік. Пл. зелених насаджень 5,6 га. Навч.-дослідне г-во Кримського с.-г. інституту.

МОЛОДОГВАРДІ́ЙСЬК — місто Луганської обл., підпорядковане Краснодонській міськраді. Розташований за 3 км від залізнич. ст. Сімейкине-Нове. 31,8 тис. ж. (1990). Засн. 1954, місто з 1961. Поверхня горбисто-пасмова, розчленована ярами і балками. Пересічна т-ра січня —7,4°, липня +22,0°. Опадів 459 мм на рік. Пл. зелених насаджень 46 га. У М.— 4 кам.-вуг. шахти, центр. збагачувальна ф-ка, з-д «Буддеталь». 2 профес.-тех. училища.

МОЛОКИ́Ш — річка у Кодимському р-ні Одес. обл. та Молдові, ліва прит. *Дністра*. Довж. 31 км, пл. бас. 268 км^2. Бере початок на схилах Подільської височини, на Пн. від с. Лисогірки. Долина V-подібна, шир. від 0,7 до 2 км. Заплава переважно двостороння, шир. до 100 м. Річище слабозвивисте, шир. у серед. і нижній течії від 4 до 14 м. Похил річки 5,7 м/км. Живлення мішане (на грунтове припадає до 40 % річного стоку). Бувають літні паводки. Замерзає у грудні, скресає наприкінці лютого — на поч. березня. Гідролог. пост біля с. Великого Молокиша (Молдова) з 1933 (з перервами). Воду використовують для зрошування і госп. потреб. *М. Є. Романчук.*

МОЛОМОЛИНЦІ́ВСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — гідролог. заказник респ. значення (з 1980). Розташований у Красилівському і Хмельницькому р-нах Хмельн. обл. Перебуває у віданні місц. колгоспів. Пл. 410 га. Охороняється типове низинне торфове болото в заплаві р. Бужка. Переважають очерет, осоки, рогіз широколистий, рогіз вузьколистий, зарості верб. Є угруповання цінних лікар. видів — валеріани високої, гірчака перцевого. Місце гніздування водоплавних та болотних птахів. Має водоохоронне і водорегулююче значення. *Т. Л. Андрієнко.*

Моломолинцівський заказник.

МОЛОЧА́НСЬК — місто Запоріз. обл., підпорядковане Токмацькій міськраді. Лежить на р. *Молочній* (бас. Азовського м.). Залізнич. та автостанції. 9,1 тис. ж. (1990). Виник 1803 як поселення нім. колоністів Гальбштадт (Півмісто), сучас. назва з 1915, місто з 1938. Поверхня хвиляста, перевищення висот 45 м. Пересічна т-ра січня —4,5°, липня +22,5°. Опадів 425 мм на рік. Пл. зелених насаджень 182 га. Є бот. пам'ятка природи місц. значення дуб. У М.— меблевий і мол.-консервний комбінати, асфальтобетонний, гренажний, безалкогольних напоїв з-ди, ливарномех. цех з-ду «Прогрес». Профес.-тех. уч-ще. Дитячий санаторій.

МОЛО́ЧНА — річка у Жашківському р-ні Черкас. обл. та Тетіївському і Володарському р-нах Київ. обл., права прит. *Росі* (бас. Дніпра). Довж. 35 км, пл. бас. 359 км^2. Бере початок на Пн. Зх. від с. Кривчунки. Долина коритоподібна, шир. до 2 км, глиб. до 30 м. Заплава завширшки до 300 м, на окремих ділянках заболочена. Річище слабозвивисте, шир. до 10 м. Похил річки 2,3 м/км. Живлення мішане. Льодостав з грудня до серед. березня. Стік зарегульований ставками. Воду використовують для с.-г. потреб. *Ю. П. Яковенко.*

МОЛО́ЧНА, Токмак — річка у Чернігівському, Токмацькому і Мелітопольському р-нах Запоріз. обл., впадає у *Молочний лиман* Азовського м. Довж. 197 км, пл. бас. 3450 км^2. Бере початок у балці на Приазовській височині, на Пн. від с. Верхнього Токмака. Долина переважно трапецієподібна, шир. до 3—5 км. Заплава завширшки від 10—12 м до 2,8 км, вкрита лучною рослинністю. Річище звивисте, береги невисокі (до 1 м). Шир. річки від 2—4 м у верхів'ї до 20—30 м у серед. і нижній течії. Глиб. річки переважно 0,3—0,4 м, найбільша — 3,5 м. Похил річки 1,2 м/км. Осн. притоки: Чингул (права), Крульман, Юшанли, Арабка (ліві). Живлення переважно снігове (на весняний період припадає до 80 % річного стоку). Вода М. відзначається високою мінералізацією. Льодостав нестійкий. На всьому протязі річка зарегульована (3 водосховища і численні ставки). Воду використовують для госп. потреб і зрошування. Рибництво. На М.— міста Токмак, Молочанськ і Мелітополь. *Є. С. Святицька.*

Річка Молочна.

МОЛО́ЧНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *харчової промисловості*, підприємства якої виробляють з молока різні мол. продукти, а також іншу продукцію, що використовується не для харч. потреб у пром-сті, с. г., медицині тощо. Пром. переробка молока поліпшує санітарно-гігієнічний режим ви-

Виробництво продукції з незбираного молока в УРСР (тис. т).

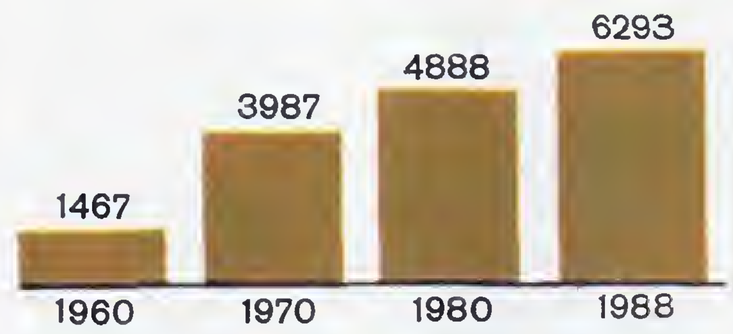

робн. і реалізацію мол. продуктів, сприяє підвищенню їхньої якості, скороченню втрат під час перевезень та зберігання, що значною мірою розширює райони збуту мол. продукції. М. п. Української РСР посідає важливе місце в *агропромисловому комплексі* СРСР. Україна виробляє понад 26 % тваринного масла, бл. 25 % мол. консервів, значною є її роль у заг.-союзному виробн. сиру. У заг.-респ. виробн. продукції харч. пром-сті М. п. посідає 3-є місце. До складу М. п. входять: маслоробна, сироробна, молочноконсервна галузі та виробн. продукції з незбираного молока. Осн. продукція: масло, сир, мол. консерви, продукція з незбираного молока, сухе молоко, морозиво тощо. Збільшується обсяг виробн. спец. мол. продуктів для дитячого харчування, осіб похилого віку (маложирні, низькокалорійні). Основою розвитку М. п. є мол. тваринництво, зокрема в УРСР — мол. скотарство. В 1989 на Україні в усіх категоріях г-в поголів'я корів становило понад 8,5 млн. голів; середньорічний надій молока від однієї корови дорівнював 2,83 тис. кг. Було вироблено понад 6 млн. т продукції з незбираного молока у перерахунку на молоко, 440,8 тис. т тваринного масла, 184,4 тис. т жирних сирів, 418,4 млн. ум. банок мол. консервів. У республіці переважають середні та великі підприємства М. п. потужністю від 25 до 250 т переробки молока за зміну. Розвивається спеціалізація виробн. та його концентрація. Виробн. масла зосереджено в основному на 107, твердого сиру — на 18, мол. консервів і сухого молока — на 48 з-дах.

Тер. спеціалізація М. п. республіки по підгалузях сформувалася залежно від наявності ресурсів молока, його якості та особливостей розміщення населення. Підприємства по виробн. масла, твердих сирів, мол. консервів, сухого молока розміщено здебільшого у с.-г. районах, де високий рівень розвитку мол. тваринництва і великі ресурси молока. Найбільші з-ди по виробн. масла розміщені у Вінн., Полтав., Черніг., Дніпроп. і Черкас. обла-

стях. Для виробн. сиру використовують молоко лише певних якостей та хім. складу. Найсприятливіші умови для сироваріння склалися в передгірних і гірських районах Українських Карпат та деяких областях степової зони. Найбільші сироробні з-ди: Новгород-Сіверський, Дубнівський, Городенківський, Старосамбірський, Дніпрорудненський тощо; з-ди по виробн. сухого знежиреного молока: Старокостянтинівський, Веселинівський, Бобровицький, Буринський, Маловисківський; мол. консервів: Тальнівський, Смілянський, Первомайський, Гніванський, Лубенський тощо. Великі підприємства по виробництву продукції з незбираного молока споруджено переважно у великих містах і пром. центрах — Дніпропетровську, Києві, Донецьку, Харкові, Макіївці, Одесі, Львові, Маріуполі тощо. У М. п. особлива увага приділяється збільшенню випуску маложирної продукції, збагаченої білком і вітамінами, мікроелементами, поліпшенню якості, збільшенню випуску продукції у розфасованому вигляді. Див. також *Молочнопромисловий комплекс.*

В. П. Нагірна.

Молочна промисловість.
В одному з цехів Полтавського молочноконсервного комбінату дитячого харчування.
Цех розливу молока Одеського молочного заводу.

МОЛОЧНИЙ ЛИМА́Н — гідролог. заказник респ. значення (з 1974). Розташований у Якимівському та Приазовському р-нах Запоріз. обл. Перебуває у віданні рибоколгоспу «Сини моря». Пл. 22 458 га. Охороняється лиман тієї ж назви як місце нересту і нагулу пром. видів прісноводних та мор. риб (щука, лящ, судак, короп, 4 види кефалі, атерина). Ділянки, порослі очеретом, та дрібні острови є місцем гніздування водно-болотних птахів.

В. П. Давидок.

Молочний лиман.

МОЛО́ЧНИЙ ЛИМА́Н, Молочне озеро — лиман у Якимівському і Приазовському р-нах Запоріз. обл. Займає затоплену морем пригирлову ділянку р. *Молочної*. Протокою у піщано-черепашковому пересипі сполучається з Азовським м. Довж. 35 км, шир. у пд. частині до 10 км, пл. 168 км^2, глиб. 0,5—3 м. Улоговина М. л. видовженої форми. Зх. береги високі, урвисті, східні — низькі, пологі. Живиться за рахунок водообміну з морем, а також річкового стоку. Т-ра води влітку до +30°, взимку утворюється нестійкий льодовий покрив. Прозорість води змінюється за сезонами від 0,5 до 1,2 м. Дно вкрите черепашкою і товстим шаром мулу; біля зх. берегів — глинисте. Грязі М. л. мають лік. властивості. Поширена прибережно-водяна рослинність (очерет південний, осоки, водорості). Водяться мор. (камбала, бичок) та прісноводні (судак, лящ) риби; є безхребетні. Рибальство. Береги лиману — район рекреації. М. л. — у складі заказника респ. значення тієї ж назви.

М. Ф. Бойко.

МОЛОЧНОПРОМИСЛО́ВИЙ КО́МПЛЕКС — взаємопов'язана система підприємств по виробн. молока, його пром. переробці та обслуговуванню цих підприємств; складова частина *агропромислового комплексу*. М. к. включає г-ва, які спеціалізуються на мол. тваринництві, виробн., що його обслуговують (кормовиробн., племінні г-ва, ветеринарне обслуговування, виробн. устаткування для тваринницьких ферм, спеціалізований транспорт), підприємства маслосироробної та *молочної промисловості*, а також виробн. ферментних препаратів, тари, технологічного устаткування. Основою М. к. є мол. скотарство. Від рівня і масштабів його розвитку залежать масштаби виробн. і певною мірою спеціалізація підприємств мол. пром-сті. На Україні найбільше молока виробляють у Київ., Дніпроп., Харків. та Полтав. областях. Найвища продуктивність корів у Крим., Чернів., Полтав. та Черкас. областях. Мол. тваринництво тісно пов'язане з розвитком кормової бази. Тер. відмінності у розвитку кормової бази (у лісостеповій зоні застосовують силосний, силосно-коренеплодний, силосно-жомовий типи кормових раціонів, у степовій — найпоширеніший є силосний тип з підвищеним вмістом концентрованих кормів; на Поліссі переважає силосний тип відгодівлі у поєднанні з пасовищними кормами та сіном) зумовили зональні відмінності у виробн. молока. Його осн. частина виробляється у Лісостеповій зоні, 37 % — у Степовій зоні та бл. 20 % на Поліссі. Важливим для республіки є виробн. сиропридатного молока. Найсприятливіші умови для його виробн. у Передкарпатті та деяких степових обла-

стях. Пром. переробка молока здійснюється на 538 підприємствах. У 1989 в республіці було вироблено (тис. т): продукції з незбираного молока у перерахунку на молоко — 6381, тваринного масла — 440,4, жирних сирів (включаючи бринзу) — 184,4, молочних консервів — 418,4. Спеціалізація М. к. республіки в цілому маслоробна, хоч досить розвинуті й ін. підгалузі — сироробна, молочноконсервна, виробн. продукції з незбираного молока. До М. к. належать також маслосиробази з холодильниками, ф-ки морозива, підприємства по виробн. замінника незбираного молока, біофабрики по виробн. бактеріальних препаратів. Особливе значення для дальшого розвитку М. к. республіки має раціональне використання виробничих потужностей мол. пром-сті, приведення у відповідність тер. концентрації виробн. сировини із зосередженням потужностей по її пром. переробці, впровадження комплексної переробки сировини, збільшення її частки на виробн. сиру й сухих мол. продуктів, широке використання безвідходних технологій. *В. П. Нагірна.*

МОЛЬЧА́К Ярослав Олександрович (26.XII 1943, с. Сарнівка Волин. обл.) — укр. рад. гідролог, доктор геогр. наук з 1989, професор з 1990. Член КПРС з 1966. У 1970 закінчив Укр. ін-т інженерів водного г-ва (Ровно), де працював протягом 1973—81. З 1982 — у Луцькому пед. ін-ті (з 1987 — зав. кафедрою фіз. географії). Дослідження присвячені вивченню процесу формування і розрахункам дощового стоку в умовах осушувальних меліорацій. *Тв.:* Дождевой сток зоны избыточного увлажнения Украины. Исследования и расчеты. Львов,

Я. О. Мольчак.

1984; Перезволожені грунти та їх меліорація. К., 1984 [у співавт.].

МОНАСТИРИ́СЬКА — місто Терноп. обл., райцентр. Розташовані на р. *Коропці* (прит. Дністра), за 19 км від залізнич. ст. Бучач. 6,6 тис. ж. (1990). У писемних джерелах вперше згадується 1454, місто з 1941. Поверхня погорбована. Пересічна т-ра січня —4,5°, липня +18,5°. Опадів 608 мм на рік. Пл. зелених насаджень 109,8 га. У М.— гол. підприємство виробничого об'єднання тютюнової пром-сті, швейна ф-ка «Смерічка», заводоуправління буд. матеріалів, комбікормовий з-д, 2 лісництва.

МОНАСТИРИ́СЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд.-зх. частині Терноп. обл. Утворений 1966. Пл. 0,6 тис. км^2. Нас. 37,4 тис. чол., у т. ч. міського — 10,3 тис. (1990). У районі — м. *Монастириська* (райцентр), смт *Коропець* та 45 сільс. нас. пунктів.

Лежить у межах *Опілля*. Поверхня району — підвищена (з чергуванням горбистих, пологохвилястих і хвилястих ділянок) лесова рівнина, глибоко розчленована каньйоноподібними долинами річок, трапляються денудаційні останці осадочних порід. Абс. висоти 200—400 м. Корисні копалини: вапняки, пісок, гіпс. Розташований у межах *Західно-Українськоï лісостепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня —4,5°, липня +18,5°. Період з т-рою понад +10° становить 163 дні. Опадів 610 мм на рік, більша частина випадає в теплий період. Висота снігового покриву 15 см. Гол. ріка — *Дністер* з притоками *Золотою Липою* і *Коропцем*. Належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Переважають чорноземи типові малогумусні та сірі лісові грунти. Пл. лісів 12,9 тис. га (дуб, граб, бук). У районі — 7 пам'яток природи та Коропецький парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (місц. значення).

Розвинуті харч., легка, буд. матеріалів пром-сть. Найбільші підприємства: монастириські гол. підприємство виробничого об'єднання тютюнової пром-сті, швейна ф-ка «Смерічка», заводоуправління буд. матеріалів, Ковалівський спиртозавод. Галузі спеціалізації с. г.— рослинництво зерново-буряківничого і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Осн. культури: озима пшениця, цукр. буряки, картопля, тютюн, овочеві. Розвинуті скотарство, свинарство; допоміжні галузі — вівчарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1988) — 32,7, у т. ч. орні землі — 27,1, пасовища — 5,1, сіножаті — 0,3. Зрошується 85 га, осушено 10 110 га. У районі — 16 колгоспів, радгосп, 2 міжгоспоб'єднання по виробництву яловичини і продуктів птахівництва (с. Ковалівка, Монастириська). Автомоб. шляхів 226 км, у т. ч. з твердим покриттям — 221 км. Істор.-краєзнавчий музей (Коропець), меморіально-етнографічний музей укр. фольклориста, етнографа і громадсько-літературного діяча В. М. Гнатюка у с. Велеснові, де він народився; меморіальний комплекс уродженцям сіл Горигляди і Садового Героям Рад. Союзу І. І. Дворському, А. Т. Кживонь і односельцям, які загинули під час Вел. Вітчизн. війни та від рук укр. буржуазних націоналістів (Коропець).

О. В. Заставецька, Б. І. Заставецький.

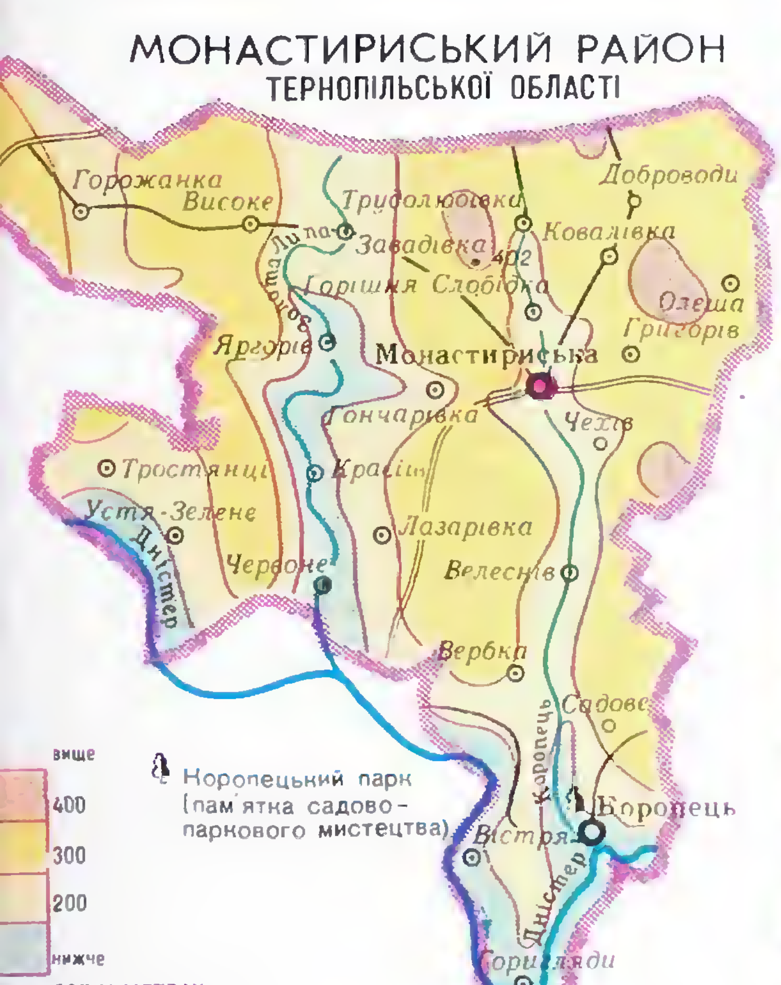

Монастириський район. На околиці с. Велеснова.

МОНАСТИРИ́ЩЕ — місто Черкас. обл., райцентр. Розташоване на р. Конелі (прит. Гірського Тікичу, бас. Пд. Бугу), за 6 км від залізнич. ст. Монастирище. Автостанція. 16,5 тис. ж. (1990). Відоме з 2-ї пол. 16 ст., місто з 1985. Поверхня — хвиляста рівнина. Пересічна т-ра січня —6,4°, липня +19,1°. Опадів 481 мм на рік. Пл. зелених насаджень 500 га, у т. ч. пам'ятка природи — алея лип та парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (обидва — місц. значення). У місті — маш.-буд. (котлобудування), мех., комбікормовий, хім.-фарм., асфальтовий, прод. товарів з-ди. Профес.-тех. уч-ще, істор.-краєзнав. музей.

МОНАСТИРИ́ЩЕНСЬКИЙ РАЙО́Н — район у зх. частині Черкас. обл. Утворений 1923. Пл. 0,7 тис. км^2. Нас. 41,8 тис. чол., у т. ч. міського — 20,4 тис. (1990). У районі — м. *Монастирище* (райцентр), смт *Цибулів* та 38 сільс. населених пунктів.

Лежить на *Придніпровській височині*. Поверхня — підвищена пологохвиляста лесова рівнина, значно розчленована. Корисні копалини: граніти, піски, глини. Розташований у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —6,4°, липня +19,1°. Період з т-рою понад +10° становить 160 днів. Опадів 470 мм на рік, в основному в теплий період року. Найбільша річка — *Гірський Тікич* (прит. Тікичу, бас.

Пд. Бугу). Збудовано 225 ставків заг. пл. водного дзеркала 1021 га. У грунтовому покриві переважають типові малогумусні чорноземи (55 % площі району), у т. ч. вилугувані та темно-сірі опідзолені грунти (28 %). Ліси (переважно грабові діброви) займають 5145 га. У межах району — 3 заказники, 1 пам'ятка природи, 2 парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва (усі — місц. значення).

Найбільші пром. підприємства — монастирищенські маш.-буд., прод. товарів, механічний, хім.-фарм., Цибулівський цукр. з-ди. Рослинництво зерново-буряківничого, тваринництво — м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 54,1, у т. ч. орні землі — 50,9, сіножаті і пасовища — 2,4. Зрошується 0,5 тис. га. Осн. культури: пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, соняшник. Галузі тваринництва — скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У районі — 22 колгоспи, 4 радгоспи. Залізнична станція Монастирище. Автомоб. шляхів 368 км, у т. ч. з твердим покриттям — 270 км. Профес.-тех. уч-ще, істор.-краєзнав. музей (Монастирище).

МОНАСТИ́Р-ЧОКРА́К — карстова порожнина (шахта) в *Гірсько-Кримській карстовій області*, на масиві Карабі-яйла. Протяжність 510 м, глиб. 110 м. Утворилася в грубошаруватих вапняках пізньоюрського віку. Вхід — на дні великої карстової лійки. Циліндрична провальна шахта глиб. 75 м з невеликим бічним ходом у верх. частині відкриває систему галерей, що місцями розширюються в зали. Численні натічні утворення, є повалені сейсмічними поштовхами колони діаметром до 5 м, заввишки 25 м. Знайдено залишки хребетних пізньоплейстоценового часу. Відома з кінця 19 ст., досліджена 1963 *Комплексною карстовою експедицією.* Пам'ятка природи місц. значення (з 1969). *В. М. Дублянський.*

МОНА́Х — скеля на *Південному березі Криму,* в смт Сімеїз Крим. обл., біля підніжжя г. *Кішка.* Вис. 12 м. Являє собою відторженець *Ай-Петринської яйли,* що у минулому підносився у вигляді кам. брили заввишки 25 м і нагадував за формою шапку монаха. Складається з вапняків. У результаті сильного шторму 19. I. 1931 вона розкололася на 6—7 великих брил, що утворюють тепер прибережний кам. хаос. Поряд з М. розташовані ін. скелі оригінальної форми: *Діва,* Панеа, Крило Лебедя. Об'єкт туризму. *В. Г. Єна.*

МОНАЧИ́НСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — гідролог. заказник респ. значення (з 1980). Розташований у Волочиському р-ні Хмельн. обл. Перебуває у віданні колгоспів «Перемога» та «Заповіт Ілліча». Пл. 206 га. Охороняється типове низинне торфове болото в заплаві р. Грабарки. Переважають угруповання очерету, осок, рогозу, зарості вільхи і верби. Тер. заказника підтоплюється Моначинським ставом. З тварин водяться ондатра, видра, водоплавні та болотні птахи. Має водоохоронне і водорегулююче значення. *Т. Л. Андрієнко.*

Моначинський заказник. Видра.

МОНІТО́РИНГ НАВКО́ЛИШНЬОГО СЕРЕДО́ВИЩА (англ. monitoring, від лат. monitor — той, що контролює, попереджує) — система спостереження і контролю за природними та природно-антропогенними комплексами, а також процесами, що проходять в них, з метою забезпечення раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища. Залежно від охоплюваної території виділяють локальний, регіональний та глобальний моніторинги; відповідно до підходу — параметричний, покомпонентний, екологічний, санітарно-гігієнічний, геосистемний; за методами — геофіз., геохім., біол., контактний і безконтактний дистанційний; за характером об'єкта — природно-заповідних еталонних, лісових, аквальних природних комплексів, агроландшафтів, меліорованих, селитебних, пром.-техногенних ландшафтів тощо. М. н. с. спирається на численні станції, стаціонари, полігони, тестові ділянки, пости, які діють у системі Укргідромету, М-ва охорони здоров'я УРСР, ін. держ. установ. Спостереження проводять за стандартними програмами та методиками. Оцінюючи стан навколишнього середовища, враховують відповідні нормативи (граничнодопустимі концентрації, впливи тощо). Важливою складовою частиною глобального М. н. с. є *заповідники біосферні,* до яких в УРСР належать *Асканія-Нова* та *Чорноморський біосферний заповідник.* Велике значення має розробка на основі М. н. с. різних екологічних прогнозів. Актуальним для УРСР є створення єдиної системи М. н. с. з науково обгрунтованим порядком збирання, зберігання та передачі інформації, її банками на основі швидкодіючої обчислювальної техніки, яка б забезпечувала комплексне управління природокористуванням та охороною навколишнього середовища. *В. І. Олещенко.*

МОНОКЛІНА́ЛЬ (від грец. μόνος — один і κλίνω — нахиляю) — геологічна структура асиметричної будови. Одне крило М. складене осадочними товщами, що мають однонаправлене падіння під кутами, які не перевищують 10—15°, протилежного крила немає. На Україні типовою М. є пн.-зх. і пн. крило *Гірського Криму складчасто-брилової споруди,* що відповідає *Зовнішньому пасму Кримських гір* з його характерними формами мезорельєфу — куестами. До похованих М. належить *Волино-Подільська моноклінать,* яка характеризується падінням товщ вендських і нижньопалеозойських порід на Зх. і Пд. Зх. під кутами до 2°. *В. С. Заїка-Новацький.*

МОНТОДО́Р, Монтедор — мис на *Південному березі Криму,* у сх. частині Ялтинської затоки. Частково вдається в море. Круто обривається у бік моря (вис. урвищ досягає 20—30 м). Поверхня вирівняна. Природний дубово-ялівцевий ліс майже повністю замінено інтродукованою (див. *Інтродукція*) рослинністю. Тут розташований парк Монтедор, закладений на пд. окраїні *Нікітського ботанічного саду.* Серед рослин переважає секвойядендрон велетенський, гінкго дволопатеве, магнолія великоквіткова, кілька видів кипарисів, кедрів, сосни та пальм. *А. В. Єна.*

МО́ПРА СКЕ́ЛІ — геол. пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташовані у м. Кривому Розі Дніпроп. обл. Перебувають у віданні рудоуправління ім. Ілліча. Пл. 62 га. Охороняються відслонення протерозойських залізистих кварцитів і сланців на берегах р. Інгульця. У структурному відношенні містяться в межах Тарапако-Лихманівської антикліналі, ускладненої дрібною складчастістю. Відслонення відіграли значну роль у вивченні геології *Криворізького залізорудного басейну.*

Літ.: Геологические памятники Украины. Справочник-путеводитель. К., 1985. *О. К. Ющенко.*

МО́РЕ — частина *Світового океану,* що відокремлена від нього суходолом, підводним підвищенням або островами і має своєрідний гідрометеоролог. режим. Формування сучас. М. закінчилось бл. 7—10 тис. років до н. е. Глибоководні М., що утворились у зонах великих розломів земної кори, старші за віком, мілководні — відносно молоді — займають затоплені ділянки суходолу. За ступенем відокремлення і режимом розрізняють *внутрішні моря* (середземні та напівзамкнуті), окраїнні та міжострівні, за глибиною — глибоководні і мілководні. М. наз. також відкриті частини океанів (Саргасове м.), великі *затоки* (Мексіканська, Перська) і озера (Аральське, Каспійське моря). Всього на земній кулі налічують бл. 60 М. *Чорне море* і *Азовське море,* що омивають територію УРСР, належать до

внутрішніх (середземних). Особливістю вод М. є їх сольовий склад. Незалежно від заг. кількості розчинених у мор. воді речовин, співвідношення між осн. компонентами розчину залишаються практично постійними. Пересічна солоність мор. вод 35 ‰. М. справляють значний вплив на формування *погоди* і *клімату*, мають важливе екон. (мор. шляхи, біол. та мін.-сировинні ресурси) і рекреаційне значення. Великий ступінь антропогенного впливу на мор. системи, у т. ч. і негативний, потребує комплексних охоронних заходів і міжнар. співробітництва по створенню організаційно-госп. та правових основ щодо використання мор. басейнів. *С. Г. Богуславський.*

МОРЕ́ННІ ВІДКЛАДИ, морени (франц. moraines) — осадочні відклади, утворені безпосередньо дією льодовика, що рухався, на породи ложа. Уламки порід нагромаджувалися під льодовиком, перед його краєм і на льодовиковій поверхні. Відповідно розрізняють основні, крайові та абляційні морени.

О с н о в н і морени включають фації монолітних, лускоподібних морен, великих і велетенських відторженців. Найпоширеніші з монолітних — зрілі морени, що складаються з шарів досить однорідних валунних суглинків і супісків з характерними текстурами пластичної течії материкового льоду. На тер. України суцільні площі монолітних морен зосереджені на лівобережжі Середнього Придніпров'я в межах четвертої тераси, на правобережжі Дніпра від Ірпеня до Росі та в межиріччі Уж — Ірша. Лускоподібні морени являють собою чергування насунутих одна на одну лусок, складених монолітними фаціями, та лусок порід льодовикового ложа. Мають обмежене поширення на ділянках перегину льодовикового ложа, зокрема на схилах дольодовикових долин (у долині Дніпра), і причленовуються до напірних морен (гора *Пивиха, Канівські дислокації*). Великі та велетенські льодовикові відторженці складені з дислокованих покривів (шар'яжів) мезо-кайнозойських відкладів, що залягають на породах антропогену, неогену й палеогену. Відторженці пл. до 40 км^2 поширені на межиріччі Рось — Вільшанка.

До к р а й о в и х належать напірні та насипні морени. Напірні морени складаються з відторженців і різною мірою дислокованих порід льодовикового ложа; в рельєфі вони виражені горбами й пасмами у фронтальній частині комплексів *крайових льодовикових утворень* (у районах Канівських і Мошногірських дислокацій їхня потужність досягає 100 м і більше). Насипні морени представлені переважно нешаруватими пісками з грубоуламковим матеріалом, що утворюють невеликі горби та пасма на межиріччях Мика — Бистріївка (бас. Тетерева), Уж — Тетерів, де вони перекривають напірну морену чохлом потужністю 10—15 м біля м. Кузнецовська Ровен. обл.

А б л я ц і й н і морени складаються з тонкошаруватих пісків і алевритів із значним вмістом грубоуламкового матеріалу та монолітних валунних суглинків без ознак гляціодинамічних структур. Вони простежуються у вигляді горизонту завтовшки 5—20 см на основних моренах четвертої тераси Дніпра, значно більшої потужності — між м. Золотоношею і с. Жовнине Черкас. області. *А. В. Матошко.*

МОРО́ЧНЕ — болотний масив у Володимирецькому і Дубровицькому р-нах Ровен. обл., переважно на межиріччі Стубли і Горині (бас. Прип'яті). Пл. 5,7 тис. га. Включає екосистеми сфагнових *боліт* — мезотрофних, олігомезотрофних та оліготрофних. У рослинному покриві ступінь оліготрофності зростає з Пн. Зх. на Пд. Сх. Переважають пухівково-чагарничково-сфагнові угруповання з розрідженою березою і сосною. Є рідкісні угруповання хамедафни чашкової та шейхцерії болотної, занесені до *Зеленої книги УРСР*; є види, занесені до *Червоної книги УРСР*,— хамедафна чашкова, журавлина дрібноплода, росичка проміжна. Зростають льодовикові релікти — верба лапландська, верба чорнична, осока тонкокореневищна, осока дводомна. Більша частина масиву збереглася у природному стані. Пересічна глиб. торфового покладу 1,88 м, максимальна — понад 5 м. Поклад переважно верховий, перехідний і мішаний перехідний. М. має велике гідролог. значення. В межах цього масиву — бот. заказники Сварицевицький і Хиноцький (місц. значення). *Т. Л. Андрієнко.*

Будова торф'яного покладу болота ***Морочне****.*
Ровенська область.

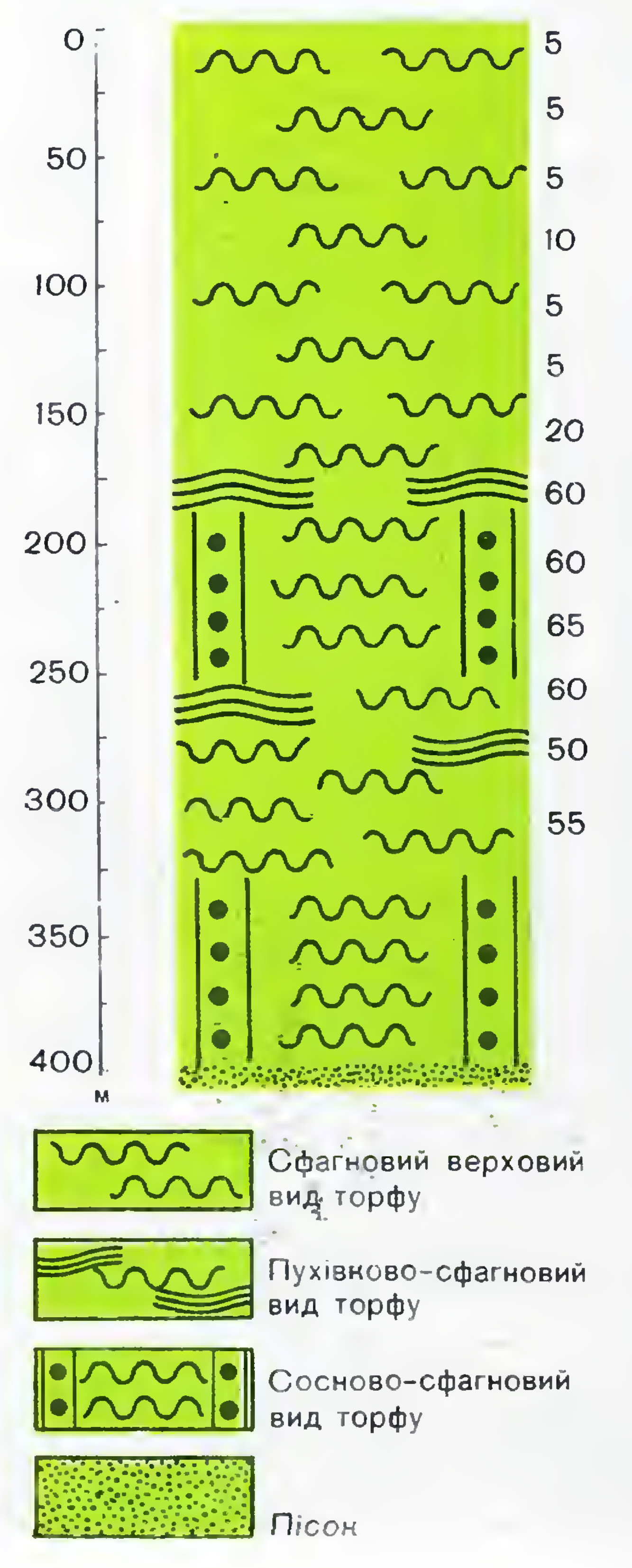

«МОРСКО́Й ГИДРОФИЗИ́ЧЕСКИЙ ЖУРНА́Л» — всесоюзний наук.-теоретичний журнал Відділення наук про Землю АН УРСР. Засн. 1985. Виходить у Севастополі на базі *Морського гідрофізичного інституту* АН УРСР 6 раз на рік рос. мовою. Журнал висвітлює актуальні проблеми фізики океану, згруповані за такими осн. рубриками: термогідродинаміка океану; аналіз результатів спостережень і методи розрахунку гідрофіз. полів океану; експериментальні та експедиційні дослідження; супутникова гідрофізика; матем. моделювання мор. систем; автоматизація наук. досліджень морів і океанів. Широко висвітлюються питання створення термогідродинамічних моделей діагнозу та прогнозу стану мор. середовища з урахуванням взаємодії в системі океан — атмосфера; нових інформаційних технологій вивчення океану, заснованих на системному чотиримірному аналізі гідрофіз. процесів; інтегрованих систем збирання й опрацювання океанографічної інформації на базі ЕОМ; аерокосмічних методів і засобів вивчення динаміки океану. В журналі публікують матеріали, пов'язані з дослідженнями взаємодії осн. гідрофіз., гідрохімічних та гідробіолог. процесів, вивченням їхнього впливу на екологічні характеристики прибережних і глибоководних акваторій Чорного м. та шельфової зони океану, з розробкою методології і систем моніторингу окраїнних морів СРСР та окремих акваторій океану на підставі дистанційних і контактних вимірів. *В. М. Єремеєв, О. М. Суворов.*

МОРСЬКА́ СТА́НЦІЯ — див. *Океанологічна станція.*

МОРСЬКИ́Й ГІДРОФІЗИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — н.-д. установа в галузі фіз. *океанографії*. Ств. 1948 у Москві на базі Мор. гідрофіз. лабораторії і Чорномор. гідрофіз. станції АН СРСР, заснованої 1929 у смт Кацівелі Крим. обл. У 1961 передано АН УРСР, з 1963 перебазовано до Севастополя. До складу ін-ту входять (1989) 14 наук. відділів (у т. ч. 18 лабораторій), спец. конструкторсько-технологічне бюро з дослідним виробн. і обчислювальним центром, експеримент. відділення у Кацівелі, відділення гідроакустики в Одесі, дві наук. лабораторії у Гвінейському н.-д. центрі по океанографії, геліофізиці і випробуванню конструкційних матеріалів в умовах тропічного клімату (м. Конакрі). Ін-т має 5 н.-д. суден, у т. ч. «Михайло Ломоносов», «Академік Вернадський», «Професор Колесников», літак-лабораторію, гідрофіз. полігони і океанографічну платформу, кільцевий аерогідроканал тощо. При проведенні досліджень ін-т використовує аерокосмічні засоби. Осн. напрями н.-д. діяльності: теор. і експеримент. дослідження фіз. процесів в океані і системі океан — атмосфера; комплексні океанографічні дослідження Чорного м.; розробка і створення нових принципів, методів, включаючи аерокосмічні, і тех. засобів дослідження фіз. процесів у *Світовому океані*, технологій збирання, обробки і системного аналізу океанографічної інформації. Ін-т проводить комплексні еколого-океанологічні і природно-ресурсні дослідження Чорного м. і ряду шельфових областей Світового ок. При М. г. і. є аспірантура і докторантура. Ін-т видає *«Морской гидрофизический журнал»*. Засновник ін-ту і його перший директор — академік АН СРСР В. В. *Шулейкін*. З ін-том пов'язана діяльність академіка АН УРСР А. Г. *Колесникова*.
В. М. Єремеєв, О. М. Суворов.

МОРСЬКИ́Й КЛІ́МАТ, океанічний клімат — *клімат*, що формується над океанами, морями та прилеглими частинами суходолу під переважаючим впливом *повітряних мас* мор. походження. Характеризується, порівняно з *континентальним кліматом*, відносно невеликими річними і добовими амплітудами т-ри, підвищеною вологі-

стю повітря, значною хмарністю, більшою кількістю атм. опадів. Для М. к. властиве зміщення максимуму опадів на другу пол. року (гігрометрична океанічність), а також запізнення періоду з макс. і мінімальними т-рами на 1—2 міс. (термічна океанічність). В умовах М. к. весна буває холоднiша за осінь; сніговий покрив взимку нестійкий. Для кількісної оцінки океанічності клімату застосовують різні показники. Для узбережжя Чорного і Азовського морів у межах УРСР, що має тенденцію до термічної океанічності, властиві зменшення хмарності, відносної вологості повітря та атм. опадів порівняно з віддаленими від узбережжя районами республіки. Зумовлено це розвитком бризової циркуляції (див. *Бриз*) у теплий період року. В цілому вплив Чорного м. на тер. республіки поширюється на 140—280 км, Азовського м.— на 90—120 км.

Літ.: Хромов С. П. Метеорология и климатология для географических факультетов. Л., 1983; Природа Украинской ССР. Климат. К., 1984; Вопросы морской климатологии. М., 1986; Щербань М. І. Клімати земної кулі. К., 1986.

В. О. Боков, І. П. Ведь.

МОРСЬКИЙ ЛІД — лід, що утворюється при замерзанні мор. води. Складається з твердої (чистий лід і кристали нерозчинених солей) та рідкої (розсол) фаз, а також газоподібних включень. Внаслідок низької розчинності солей М. л. пористий, тому його щільність (0,89—0,93 г/см^3) та міцність значно нижчі від прісного льоду. Замерзає мор. вода солоністю 35 ‰ при т-рі —1,9°. Залежно від часу утворення розрізняють такі види М. л.: льодове *сало, шуга*, нілас, молодий сірий і сіро-білий лід, старий лід (одно-, дво- та багаторічний, або паковий). М. л. поширений в обох півкулях Землі, особливо в полярних широтах. Пересічно М. л. займає пл. 23,7 млн. км^2, що становить 6,6 % площі Світового ок. У пн.-зх. частині Чорного м., що омиває тер. України, лід утворюється лише в суворі зими. В Азовському м. перший лід з'являється наприкінці листопада — на поч. грудня у Таганрозькій зат., повністю море замерзає не щороку; товщина льоду досягає 80—90 см. Інформацію про М. л., прогнози та льодові розрахунки широко використовують при плануванні та здійсненні госп. заходів на морях та у гирлах великих рік.

Літ.: Вопросы морского ледоведения. Сборник статей. Л., 1981; Тимохов Л. А., Хейсин Д. Е. Динамика морских льдов. Математические модели. Л., 1987.

М. П. Булгаков, О. М. Суворов.

МОРСЬКИЙ ТРА́НСПОРТ — один з основних видів *транспорту*, що здійснює перевезення вантажів і пасажирів спец. мор. суднами по океанах і морях. Широко використовується для внутр. і особливо міжнар. перевезень. М. т. Рад. Союзу — складова частина *Єдиної транспортної системи СРСР*, він реалізує більше половини всіх зовн.-торг. зв'язків країни. Характеризується високою ефективністю перевезень порівняно з ін. видами транспорту. М. т. включає судна різних типів і призначень, мор. шляхи й порти, суднорем. підприємства та суднопідйомне устаткування, засоби зв'язку та електрорадіонавігації тощо. У структурі мор. суден виділяють такі типи: пасажирські та вантажно-пасажирські (у т. ч. пороми), суховантажні (лісовози, контейнеровози, ролкери), наливні (нафтоналивні, газовози, хімовози), комбіновані, а також риболовні, службово-допоміжні, технічні, спец. призначення (н.-д., навч., гідрографічні) та ін. Перевезення мор. суднами вантажів і пасажирів між портами здійснюється по мор. лініях (напрямах). За характером перевезень ці лінії поділяють на вантажні, пасажирські та вантажно-пасажирські; за призначенням — на каботажні (між портами однієї й тієї ж країни) і закордонні (між портами різних країн).

М. т. України має давню історію розвитку. Вже у 4—6 ст. і особливо 10—13 ст., за часів Київ. Русі, на Чорному м. здійснювалося судноплавство. Помітно розвинувся М. т. з 2-ї пол. 18 ст., коли на Чорному м. виникли мор. порти — в Херсоні (1778), Севастополі (1788), Одесі (1794). За роки Рад. влади М. т. країни, в т. ч. України, удосконалювався разом із зростанням пром. вирбн., розширенням зовн. торгівлі. Докорінно змінилася його матеріально-тех. база. Він поповнився новими швидкохідними суднами різних типів. Створено високоефективні системи перевезень — контейнеровозні, ліхтеровозні тощо. Реконструйовано і розширено старі порти, будуються нові. Удосконалюється технологія і організація перевантажувальних робіт. На Україну припадає (1988) 28,6 % вантажообороту і 52,2 % пасажирообороту М. т. Рад. Союзу. Питома вага вантажообороту М. т. республіки у вантажообороті трансп. системи УРСР становила 30,6 %. В 1989 вантажооборот М. т. УРСР становив 281,4 млрд. тонно-км, пасажирооборот — 1,1 млрд. пасажиро-км. Через основні морські порти України — Одесу, Южний, Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Іллічівськ, Рені, Ізмаїл здійснюється значна частина мор. перевезень СРСР. На Чорному і Азовському морях значного розвитку набули каботажні напрями М. т., на Чорному — і закордонні, які здійснюють зовн.-торг. зв'язки більш як з 80 країнами світу. Чорне й Азовське моря через Дніпро, Пд. Буг, Дністер і Дон зв'язані з внутр. районами країни, тому М. т. відіграє значну роль у зв'язках УРСР з ін. союзними республіками, а через Дунай — з європ. країнами. На тер. України містяться управління Чорноморського (в Одесі), Азовського (в Маріуполі) та Рад. Дунайського (в Ізмаїлі) пароплавств.

М. В. Григорович.

МОРСЬКІ БЕРЕГИ́ — вузька смуга, де відбувається постійна взаємодія моря з суходолом; узагальнена назва берегів Світового ок. Характеризується певними динамічними параметрами та їхньою взаємодією, неоднаковою розчленованістю, різною швидкістю *абразії* та акумуляції (див. *Акумулятивні береги*), впливом певних фіз.-геогр. і антропогенних факторів. Активне вивчення М. б. України припадає гол. чин. на післявоєнний час. Засновник сучас. берегознавства В. П. Зенкович здійснив комплексне дослідження М. б. республіки. Екзогенні процеси, зокрема прибережні *зсуви*, вивчали О. М. Дранников (Київ. інженерно-буд. ін-т) та І. П. Зелінський (Одес. ун-т); Г. М. Аксентьєв (Одес. ун-т) був ініціатором стаціонарних досліджень берегів Чорного м., вивчав абразійні процеси. Питаннями переміщення вздовжберегових наносів займаються В. І. Максимчук (Київ. ун-т), Д. Я. Бертман (ін-т Чорноморндіпроект) та І. О. Правоторов (Одес.

Морський транспорт. Одеський морський торговельний порт.

вище інженерно-мор. уч-ще), комплексні дослідження берегів Азовського м. проводить Ю. В. Артюхін (Ростов. ун-т); карту М. б. України склав Ю. Д. Шуйський (Одес. ун-т). Типи берегів виділено за структурно-геоморфологічними, істор.-генетичними, просторовими і динамічними критеріями. Найпоширеніші на Україні М. б.— абразійно-акумулятивні крупнобухтові вторинного і первинного розчленування, акумулятивні вирівняні і первинно-акумулятивні, що деградують (див. карту). Великий обсяг досліджень М. б. виконують також інститути АН УРСР (гідромеханіки, геол. наук, біології пд. морів). М. б. вивчають з метою обгрунтування проектів буд-ва портів, судноплавних каналів, комунікацій, споруд для *берегоукріплення*, рекреаційного освоєння території тощо. Див. також *Берегові форми рельєфу*.

Літ.: Зенкович В. П. Берега Черного и Азовского морей. М., 1958; Шуйский Ю. Д. Типы берегов земного шара (анализ классификаций). Одесса, 1979.

Ю. Д. Шуйський.

МОРСЬКІ ПРОТИТЕ́ЧІЇ — течії, спрямовані проти переважаючих у даному районі *морських течій*, як правило, поверхневих. М. п. у підповерхневих, глибинних і придонних шарах вод океану зумовлені особливостями вітрового режиму, градієнтами тиску, пов'язаними з кліматич. умовами, та ін. причинами. Потужні М. п. у системі заг. циркуляції вод *Світового океану* відкрито у 60—70-х рр. 20 ст. в результаті розвитку методів їх дослідження. Напр., у підповерхневому шарі екваторіальної зони Тихого ок. проходить М. п. Кромвелла, Атлантичного ок.— протитечія Ломоносова (за відкриття її 1959 ряд вчених *Морського гідрофізичного інституту* АН УРСР 1970 удостоєно Держ. премії УРСР), Індійського ок.— протитечія Тарєєва; потужна глибинна протитечія досліджена під Гольфстрімом. М. п. характерні також для проток, що сполучають мор. басейни з водами різної густини. Напр., у прот. Босфор, що з'єднує *Чорне море* з Мармуровим м., існує глибинна протитечія, спрямована з Мармурового м. у Чорне. Перші наук. узагальнення щодо існування цих течій здійснила експедиція під керівництвом адмірала С. О. Макарова у 80-х рр. 19 ст.

Літ.: Ханайченко Н. К. Система экваториальных противотечений в океане. Л., 1974; Коротаев Г. К., Михайлова Э. Н., Шапиро Н. Б. Теория экваториальных противотечений в Мировом океане. К., 1986.

С. М. Булгаков.

МОРСЬКІ РЕСУ́РСИ — сукупність органічних і неорганічних компонентів у Світовому ок. Розрізняють біол., мін. та енергетичні М. р. До **біологічних** ресурсів належить рослинний і тваринний світ морів та океанів. Рослинні ресурси океану, що відтворюються, становлять 430 млрд. т за рік (суходолу — 450 млрд. т за рік). У водах океану налічують бл. 20 тис. рослинних та 180 тис. тваринних організмів ($^4/_5$ усіх видів тварин планети), з них понад 100 видів ссавців. Найбільше застосування має нектон, переважна частина біомаси якого представлена рибою (понад 80 %). Різні види креветок, головоногі молюски (гол. чин. кальмари) становлять бл. 15 % нектону; мор. ссавці — менше 50 %. Порівняно небагато використовують *бентос* і *планктон*; тут госп. значення мають численні молюски (мідії, устриці, гребінці), ракоподібні (краби, омари, лангусти) та ін. донні тварини, а також зелені, бурі та червоні водорості; з зоопланктону — кріль. З біоресурсів океану найбільше використовують рибу (90 %). Маса всіх рибних ресурсів океану оцінюють в 1 млрд. т; річний приріст досягає 200 млн. т. Щороку виловлюють бл. 63 млн. т риби та 7 млн. т ін. мор. продуктів. Джерелом **мінеральних** ресурсів є ложе океану і мор. вода. В надрах залягають поклади нафти й газу (основні за видобутком), кам. вугілля, заліз. руди; на поверхні ложа — глибоководні залізо-марганцеві й фосфоритові конкреції, рудні мули, прибережно-мор. розсипища титану, олова, вольфраму, торію, золота, платини, алмазів. Бл. $^1/_4$ нафти дсбувають з дна морів та океанів. Мор. вода — це розчин, що складається з більш як 60 хім. елементів; переважають сполуки натрію і калію, а також магнію, бору, брому, кальцію. У світовій практиці з мор. води добувають кухонну сіль (бл. 70 млн. т за рік, або $^1/_3$ від заг. видобутку), бл. 60 % магнію, 70 % брому, у невеликій кількості — важку воду, літій, бор. Розробляють устаткування для добування урану, створені та удосконалюються опріснювальні комплекси для госп. цілей. **Енергетичні** ресурси пов'язані з *природними процесами*, що відбуваються в океані або морі. Почато освоєння енергії припливів, розробляють проекти використання енергії хвиль, течій, прибою, термальної енергії. Вивчають можливості добування метану з вели-

№ п/п	Групи типів берегів	Умовні позначення	Довжина, км	Характеристика: Типи берегів	Характеристика: Окремі форми рельєфу
1	Рівнинна, що руйнується		140	Абразійно-зсувні у глинистих породах	Зсувні амфітеатри і цирки, кліфи
2			130	Абразійно-обвальні у глинистих породах	Абразійно-хвилеприбійні кліфи
3			70	Абразійно-бухтові інгресійні первинного розчленування у скельних породах (ріасові)	Активні кліфи між бухтами та акумулятивні тераси у вершинах бухт ерозійного первинного розчленування
4			420	Абразійно-акумулятивні дрібнобухтові первинного розчленування у глинистих породах	Ділянки активних кліфів, що чергуються з акумулятивними терасами і кишеньковими пляжами при рівному контурі берега
5			460	Абразійно-акумулятивні великобухтові вторинного розчленування	Абразійно-обвальні, абразійно-зсувні кліфи у глинистих породах *та акумулятивні піщано-черепашкові коси, тераси, стрілки*
6			110	Давньоабразійні	Відмерлі кліфи та уступи розмиву
7	Гірська, що руйнується		100	Абразійно-зсувні бухтові у пухких і напівскельних породах	Гірсько-зсувні амфітеатри і цирки перед крутим підводним схилом
8			100	Гірсько-абразійні дрібнобухтові тектонічного первинного розчленування в міцних скельних породах	Форми „нейтральної" абразії – берегові уступи, що майже не руйнуються
9			170	Абразійно-скидові вирівняні у скельних породах	Абразійно-обвальні уступи, ніші хімічного розчинення, карри
10	Наносна і розмивана акумулятивна		100	Дельтові	Дельтові, хвильові та руслові вали, коси, бари
11			420	Акумулятивні вирівняні	Прилеглі тераси, пляжі, що наростають
12			210	а) Лиманні б) Лагунні	Коси та пересипи лиманів і лагун
13			140	Динамічно „нейтральні з вітровим осушуванням" та обмілинним підводним схилом	Гсевдовати, що періодично затоплюються при нагонах, вибалки стоку нагінних вод, малоактивні кліфи, фітогенні пляжі
14			240	Первинно акумулятивні, що деградують	Розмивані коси, бари, пересипи, тераси, сполучені з активними кліфами
15			60	Антропогенні	Штучні пляжі, тераси, *бетонні* споруди *та ін.* форми позитивного і негативного рельєфу

ких бурих водоростей. Потенціальним джерелом енергії є також ізотоп водню — дейтерій, запаси якого в океані становлять 300 млрд. т. До енерг. ресурсів моря іноді відносять мор. родовища нафти, газу та кам. вугілля.

В УРСР з М. р. найбільше використовують біологічні. Вилов риби в Азовському і Чорному морях досягає 243 тис. т на рік (1988); як технологічну і харч. сировину використовують водорості, молюски, креветки, краби. Проводять експерименти по впровадженню *марикультури*. З мін. ресурсів установлено перспективні для видобування запаси газу в пн.-зх. частині Чорного м. З ропи Сиваша одержують кухонну та ін. солі.

Літ.: Шнюков Е. Ф., Белодед Р. М., Цемко В. П. Полезные ископаемые Мирового океана. К., 1979; Сорокин Ю. И. Черное море. Природа, ресурсы. М., 1982; Залогин Б. С. Океан человеку. М., 1983; Зубков А. Е. Все о море. К., 1986; Филиппов Е. М. Разгадка тайн Мирового океана. К., 1986; Природа Украинской ССР. Моря и внутренние воды. К., 1987.

Є. М. Філіппов.

МОРСЬКІ ТЕЧІЇ — переміщення *водних мас* в океанах і морях; характеризуються напрямом, швидкістю і сталістю у часі. Існують різні класифікації М. т. залежно від їхнього генезису, періоду існування, фіз.-хім. властивостей, характеру переміщення, глибини та ін. За походженням розрізняють дрейфові (зумовлені тертям вітру об поверхню води), термохалинні (виникають внаслідок нерівномірного розподілу т-ри і солоності води), стокові, компенсаційні та градієнтні (пов'язані зі зміною рівня води). За періодом існування розрізняють квазістаціонарні (постійні), періодичні і неперіодичні М. т. Квазістаціонарні течії характеризуються практично незмінними напрямом і швидкістю протягом тривалого часу. Напр., у *Чорному морі* на основі інструментальних і розрахункових даних схема поверхневих квазістаціонарних М. т. представлена Осн. Чорноморською течією та її складовими — Румелійською, Анатолійською, Кавказькою і Кримською течіями. Осн. Чорноморська течія проходить у смузі материкового схилу, паралельно до берегової лінії, утворюючи замкнутий циклонічний кругообіг. Шир. течії до кількох десятків кілометрів, швидкість 40—70 см/с, при сильних попутних вітрах досягає 100 см/с. Періодичні М. т. зумовлені, зокрема, припливоутворюючими силами (див. *Припливи та відпливи*), регулярними змінами напряму вітру (напр., мусонна та бризова циркуляція), неперіодичні — короткочасними атм. збуреннями. За глибиною М. т. поділяють на поверхневі, підповерхневі, глибинні та придонні, за фіз.-хім. властивостями мор. вод — на теплі і холодні, солоні і розпріснені течії. Розрізняють М. т. також за характером переміщення — прямолінійні (зональні і меридіональні) та криволінійні (циклонічні і антициклонічні). Для визначення параметрів М. т. використовують методи Ейлера і Лагранжа. За першим методом швидкість потоку визначають відносно нерухомого вимірювача течій (напр., буй на якорі), за другим використовують спец. маркер (напр., певний барвник), який занурюють у воду і спостерігають за його переміщенням відносно дна. У практиці гідрофіз. спостережень найчастіше застосовують т. з. діагностичні розрахунки. М. т. і *морські протитечії* утворюють у *Світовому океані* замкнуті кругообіги, сприяючи обміну енергією в системі океан — атмосфера — материк.

Літ.: Проблемы теории ветровых и термохалинных течений. Севастополь, 1968; Гусев А. М. Курс общей геофизики. Основы океанологии. М., 1983; Исследование течений океана. М., 1985.

С. М. Булгаков.

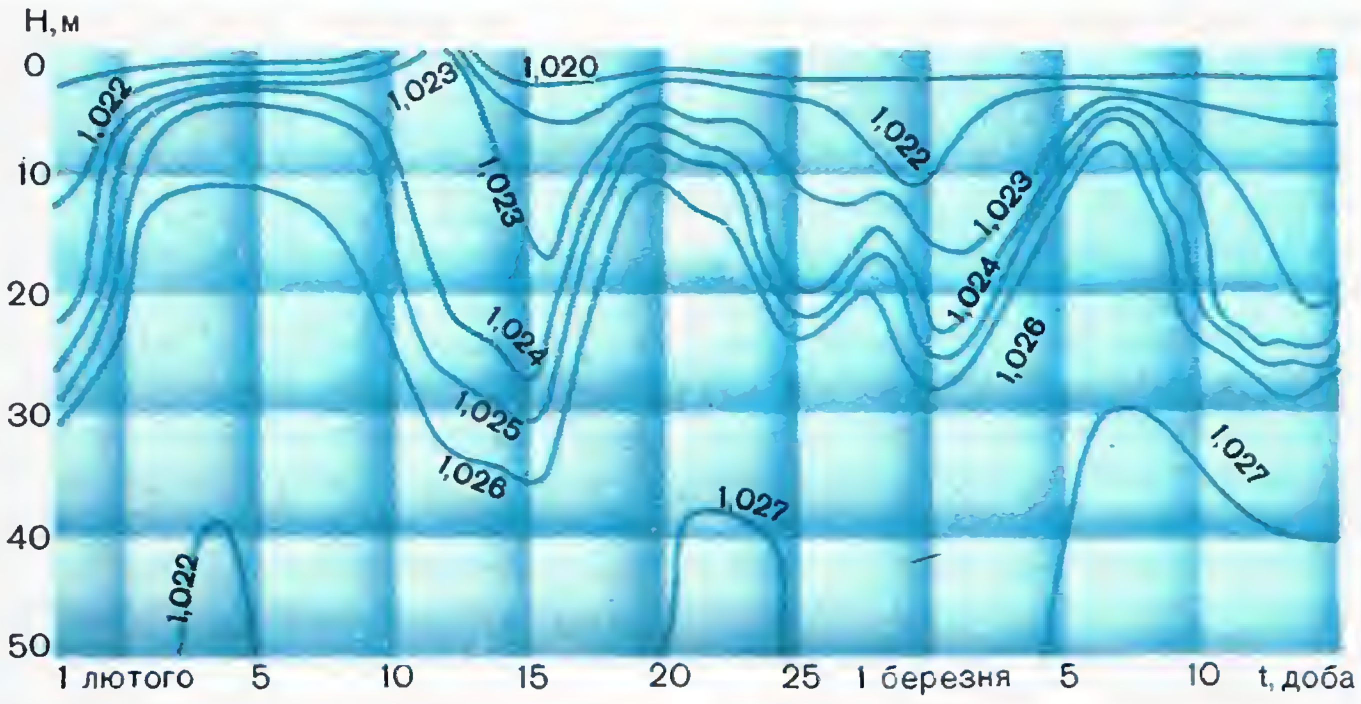

Морські хвилі.
Формування внутрішньої хвилі залежно від змін густини води на різних глибинах.

МОРСЬКІ ХВИ́ЛІ — коливальні рухи води в морях і океанах. Розрізняють акустичні, капілярні, гравітаційні, гіроскопічні М. х., хвилі Россбі. Розвиток цих хвиль спричинюється відповідно стисненням води, поверхневим натягінням, нахилом вільної поверхні моря та неоднорідністю у полі сили тяжіння, обертанням Землі та сукупним ефектом обертання і сферичності Землі. Виникають М. х. внаслідок дії вітру (див. *Вітрові хвилі*), змін атм. тиску, підводних землетрусів, припливоутворюючих сил Сонця і Місяця (див. *Припливи та відпливи*), нерівностей дна, при переміщенні суден тощо. Осн. характеристики М. х.: висота, довжина, період коливання, швидкість і напрям поширення, крутизна, гребінь. Залежно від періоду коливань розрізняють дрібномасштабні М. х. (періоди від секунди і менше до десятків хвилин), мезомасштабні (від кількох годин до доби), синоптичного масштабу (від кількох діб до місяців), сезонні коливання та ін. За положенням у водній товщі виділяють поверхневі і *внутрішні хвилі*, по відношенню довжини хвилі до глибини моря — довгі і короткі. Хвильові процеси суттєво змінюють структуру поверхневого шару мор. вод, впливають на процеси теплової і динамічної *взаємодії атмосфери та океану*, на певні фіз., хім. та біол. властивості океану. Вивчення М. х. має велике практичне значення (*берегоукріплення*, гідротех. буд-во, судноплавство, суднобудування тощо).

В СРСР дослідження М. х. здійснюють у рамках міжвідомчого проекту «Хвиля». Серед 17 н.-д. установ і організацій, що працюють у цій галузі, на Україні — *Морський гідрофізичний інститут* АН УРСР, Ін-т гідромеханіки АН УРСР та Сімферопольський ун-т.

Літ.: Черкесов Л. В. Гидродинамика волн. К., 1980; Поверхностные и внутренние волны. Севастополь, 1981; Букатов А. Е., Черкесов Л. В. Волны в неоднородном море. К., 1983; Кононкова Г. Е., Показеев К. В. Динамика морских волн. М., 1985; Динамика поверхностных и внутренних волн. К., 1988.

М. П. Булгаков, О. М. Суворов.

МОРФОГРА́ФІЯ (від грец. μορφή — форма і γράφω — пишу) — розділ *геоморфології*, який включає опис зовнішніх рис рельєфу земної поверхні (абсолютні і відносні висоти, густота та глибина розчленування, просторове розміщення і поєднання форм, орієнтація лінійних елементів форм рельєфу тощо) та систематизацію їх за зовнішніми ознаками. Результатом морфолог. аналізу є складання картосхем морфографічних типів рельєфу, орографічних елементів (див. *Орографія*), морфолог. граней земної поверхні, які дають уяву про статистику рельєфу. Морфографічну (описову) характеристику часто доповнюють морфометричними показниками. Їх використовують при обгрунтуванні трас, оцінці ступеня прохідності місцевості, придатності територій для с. г. На Україні дослідження в області М. провадили Відділення географії (М. Г. *Волков*, В. М. Чернін), Харків. ун-т (І. Г. *Черваньов*) та ін. установи.

І. П. Ковальчук.

МОРФОСКУЛЬПТУ́РА (від грец. μορφή — форма і лат. sculptura — різьблення) — середні й дрібні форми рельєфу та їхні комплекси, в утворенні яких провідну роль відіграють екзогенні геоморфологічні процеси. Утворюють деталі *морфоструктури*. М. відображає походження, історію та динаміку рельєфу, тісно пов'язана з морфоструктурою та геогр. зональністю. За переважанням певного геоморфологічного процесу на тер. України виділяють М. флювіальну (річкові

та яружно-балкові системи, особливо поширені в межах Лісостепу), льодовикову та водно-льодовикову (моренні пасма, ози, ками, прохідні долини на Поліській низовині), денудаційну (вододільні поверхні в горах, також на Волинській, Подільській, Придніпровській, Приазовській, Донецькій височинах), еолову (горби й пасма на зандрових рівнинах Поліської низовини, перших надзаплавних терасах Дніпра та ін. річок). Локально розвинуті такі М.: льодовиково-нівальна (кари у Карпатах), гравітаційно-зсувна (цирки, тераси, горби у *зсувних зонах*), карстово-суфозійна (карри, лійки) у карстових областях Кримських гір та Подільської височини. *І. Г. Черваньов.*

МОРФОСТРУКТУ́РА (від грец. μορφή — форма і лат. structura — побудова) — великі форми земної поверхні, зумовлені утвореною ендогенними (внутрішніми) процесами геол. структурою, з притаманними їй направленістю і режимом неотектонічних рухів. Ієрархію М. Землі встановили рос. рад. геоморфологи І. П. Герасимов і Ю. О. Мещеряков. Зв'язок рельєфу з тектонічною будовою і рухами земної кори в межах України вивчали Д. М. *Соболєв*, В. Г. *Бондарчук*, К. І. *Геренчук*, І. Л. *Соколовський*, С. І. *Проходський*, М. Г. *Волков*. Виділення М. лежить в основі *геоморфологічного районування*, зокрема поділу на *геоморфологічні країни* та *геоморфологічні провінції*. Найбільшими М. (геотектурами), в межах яких лежить тер. України, є Євразійська материкова (більша частина суходолу України) і Середземноморська перехідна (акваторія та узбережжя Чорного м.). М. 1-го порядку відповідають великим геоструктурам — *Українському щиту*, *Дніпровсько-Донецькій западині*, Кримській і Карпатській складчастим спорудам тощо. У їхніх межах виділяють М. 2, 3-го та ін. порядків, аж до локальних морфоструктур, що відповідають вираженим у рельєфі куполам, соляним штокам, розломам тощо. *І. Г. Черваньов.*

МОРФОСТРУКТУ́РНІ ДОСЛІ́ДЖЕННЯ — комплексний чи спеціалізований аналіз рельєфу та геол. структури з метою визначення закономірностей їхніх співвідношень. М. д. включають вивчення структури рельєфу, впливу тектонічних, у т. ч. неотектонічних рухів земної кори, на морфологію рельєфу, спрямованість та інтенсивність рельєфоутворювальних процесів; класифікацію *морфоструктур* за генезисом, віком, динамічним станом; морфоструктурне районування та картографування території. М. д. провадять із застосуванням геоморфолог., геол., геофіз. і картографічних методів досліджень. Для конкретних практичних завдань визначають комплекс найбільш раціональних методів та прийомів, які забезпечують оптимальне вирішення певних проблем. На Україні М. д., зокрема, традиційно застосовують для пошуків нафтогазоносних структур у Дніпровсько-Донецькій, Волино-Подільській і Причорноморсько-Кримській нафтогазоносних областях, проектуванні нар.-госп. об'єктів тощо. *І. Г. Черваньов.*

МО́РШИН — селище міського типу Львів. обл., підпорядковане Стрийській міськраді. Розташований на р. Бережниці (прит. Дністра). Залізнична станція. 9,3 тис. ж. (1990). Відомий з 1482, с-ще міськ. типу з 1948. М. — бальнеологічний курорт (з 1876) заг.-союзного значення. Лежить на вис. 340 м над р. м. Поверхня — глибокорозчленоване передгірне акумулятивне терасоване межиріччя. Пересічна т-ра січня −4,1°, липня +18,5°. Опадів 676 мм. Кількість годин сонячного сяйва бл. 2000 на рік. Максимальне число сонячних днів припадає на серед. червня — серед. жовтня. Відносна вологість повітря 70—80 %, атм. тиск 734 мм. Пл. зелених насаджень 64 га. У М. — Моршинський заказник, пам'ятка природи джерела, парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (усі — місц. значення). Діють 8 санаторіїв, 4 пансіонати, курортна поліклініка, торфоозокеритолікарня. Осн. лік. засоби: мін. вода хлоридно-сульфатного, натрієво-магнієвого, хлоридного натрієвого, сульфатно-хлоридного, кальцієво-натрієвого складу, торфова грязь, озокерит. Показання — захворювання травної системи. В М. — бюро подорожей та екскурсій.

Літ.: Варивода И. М. Моршин. Путеводитель по всесоюзной здравнице. Львов, 1980; Кузик С. П., Заболоцький Б. Ф. Львів — Моршин — Буднище. Путівник по туристському маршруту. Львів, 1982.

МО́СПИНЕ (до 1938 — с. Махорівка) — місто Донец. обл., підпорядковане Пролетарській райраді м. Донецька. Розташоване на р. Грузькій (прит. Кальміусу, бас. Азовського м.). Залізнична станція. 13,4 тис. ж. (1990). Виникло 1800, місто з 1938. Поверхня слабохвиляста. Пересічна т-ра січня −6,5°, липня +22,0°. Опадів 500 мм на рік. Пл. зелених насаджень 146,9 га. У М. — кам.-вуг. шахта, центр. збагачувальна ф-ка, рем.-мех., мол. і хлібний з-ди, 2 птахофабрики.

МОСТИ́СЬКА — місто Львів. обл., райцентр. Розташовані на р. Січні (прит. Вишні, бас. Вісли), за 4 км від залізнич. ст. Мостиська I. Автостанція. 7,9 тис. ж. (1990). Вперше згадуються в документах 1244; 1404 затверджено міські права, до категорії міст віднесені 1939. Поверхня погорбована. Пересічна температура січня −4,0°, липня +18,2°. Опадів 677 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 5,2 га. У М. — з-ди «Електрон», молочний та 2 цегельні.

МОСТИ́СЬКИЙ РАЙО́Н — район у зх. частині Львів. обл. Утворений 1940. Пл. 0,9 тис. км^2. Нас. 64,0 тис. чол., у т. ч. міського — 14,6 тис. (1990). У М. р. — міста *Мостиська* (райцентр) і *Судова Вишня* та 111 сільс. населених пунктів. Лежить у Передкарпатті. Поверхня більшої частини району — підвищена хвиляста рівнина, значно розчленована, особливо в пд. частині, ярами і балками. Корисні копалини: природний газ, нафта, торф. Пересічна т-ра січня від −3,6 до −4,8°, липня +19,5°. Період з т-рою понад +10° становить 160 днів. Опадів 669—718 мм на рік, максимальна кількість у червні — серпні. Висота снігового покриву 16—22 см. Метеостанція у Мостиськах. Міститься у вологій, помірно теплій агрокліматич. зоні. Осн. річка — *Вишня* (прит. Сану, бас. Вісли) з притоками Вишенька, Січня, Хоросниця, Потік Чорний. В грунтовому покриві пн. і сх. частин М. р. переважають темно-сірі опідзолені грунти (бл. 50 % території району) та дернові (до 15 %), у зх. — дерново-підзолисті (понад 15 %), у південній — ясно-сірі і сірі лісові (понад 10 %) грунти. Під лісом 16,6 % території району. Осн. породи: дуб (бл. 26 % лісовкритої площі), бук, сосна, ялина, вільха, граб. В М. р. — 4 пам'ятки природи, 4 пам'ятки садово-паркового мистецтва (парки: у селах Крукеничах, Тишковичах, Тщенці, всі — 18 ст.; у Судовій Вишні — 19 ст.), заповідне урочище Заріччя (усі — місц. значення).

Найбільші пром. підприємства — мостиський з-д «Електрон», судововишнянські ф-ка виробничого об'єднання «Галантерея», заводоуправління буд. матеріалів, Хідновицький газопромисел. У с. г. переважає тваринництво м'ясо-мол. напряму та вирощування льону, цукр. буряків, пшениці, жита і ячменю, овочевих та лікар. культур. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 56,4, у т. ч. орні землі 42,7, сіножаті і пасовища 13,2. Галузі тваринництва — скотарство, вівчарство, свинарство. У районі — 21 колгосп і 5 радгоспів. Залізничні станції: Мостиська I, Мостиська II, Судова Вишня, Заріччя, Хоросниця та ін. Профес.-тех. уч-ще та істор.-краєзнав. музей у Судовій Вишні. *І. З. Зінько.*

МОТРИ́НО-МИШУ́РИНО-РІ́ЗЬКИЙ КО́МПЛЕКС КРАЙОВИ́Х ЛЬОДОВИКО́ВИХ УТВО́РЕНЬ — група льодовикових форм рельєфу, утв. між гирлами Псла і Ворскли під час *дніпровського зледеніння*. Складається з лускувато-насувних структур, серії *гляціовідторженців*, фрагментарних решток напірних морен, водно-льодовикових акумулятивних форм рельєфу і екзараційної улоговини. Лускувато-насувна структура виражена у рельєфі підвищенням поблизу с. Комендантівки, яке розгалужується на два пасма в напрямі сіл Мотрине і Новоселівка. Вони скла-

дені дислокованими верствами палеогенового і середньоантропогенового віку. Міжпасмова улоговина та окремі зниження на поверхні Новоселівського пасма виповнені водно-льодовиковими відкладами. Гляціовідторженці біля с. Григоро-Бригадирівки і озоподібні горби (див. *Ози*) подекуди з фрагментами напірних морен, що складаються з дислокованих водно-льодовикових відкладів і корінних порід, утворюють серію невисоких ізольованих підвищень. Екзараційна улоговина простягається від м. Кременчука, де вона має шир. 11 км, глиб. до 30 м, вздовж зх. схилу Мотринського пасма, де ці розміри зменшуються відповідно до 1,5—2 км і 5 м. Улоговина виповнена гляціоалохтоном (переміщеним комплексом льодовикових відкладів), на Пд. перекритим водно-льодовиковими відкладами, які складають також шлейфи, що фіксують фронтальну частину комплексу. Формування всього комплексу пов'язане з фазіальними рухами *Дніпровського льодовикового потоку* на стадії його скорочення в умовах існування на його флангах і перед фронтальним краєм окремих полів мертвого льоду.

Літ.: Горецкий Г. И. Аллювиальная летопись великого Пра-Днепра. М., 1970. *Ю. Г. Чугунний.*

МОХ, Болото Мох — гідролог. заказник респ. значення (з 1974). Розташований у Щорському р-ні Чернігів. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Пл. 98 га. Охороняється сфагнове болото на лівому березі р. *Снову*. У рослинному покриві переважають пухівково-сфагнові ценози із розрідженою березою, а на периферії — осоково-сфагнові. З рідкісних для цього регіону рослин трапляються журавлина болотна, андромеда багатолиста, багно болотне. Торфовий поклад глибиною 2,5 м. Має водорегулююче значення.

Літ.: Андриенко Т. Л., Шеляг-Сосонко Ю. Р. Растительный мир Украинского Полесья в аспекте его охраны. К., 1983. *Т. Л. Андрієнко.*

МОХОВИЙ ПОКРИВ — покрив, утворений мохоподібними — зеленими (гіпновими), сфагновими та печіночними мохами. Мохи поширені на всій земній кулі, розвиваються переважно у вологих місцях, на різних субстратах. Суцільний М. п. формується у тундрі, у *лісах* певних типів, на *болотах*. На Україні М. п. властивий гол. чин. болотам. Найчастіше він утворюється на сфагнових (оліготрофних і мезотрофних) болотах; тут поширені такі мохи, як сфагни магеланський, відігнутий, загострений та ін. Серед евтрофних боліт М. п. найкраще представлений на трав'яно-мохових (осоково-гіпнових) болотах, в ньому переважають види родів дрепаноклад, каліергон, каліергонелла. М. п. має велике екологічне значення, оскільки утримує вологу, адсорбує хім. речовини, сприяє торфоутворенню. Болота з М. п., утвореним рідкісними видами мохів (скорпідій, сфагн бурий, сфагн червоний та ін.), підлягають охороні.

Літ.: Зеров Д. К. Флора печіночних і сфагнових мохів України. К., 1964; Брадіс Є. М., Бачурина Г. Ф. Болота УРСР. К., 1969; Бачурина А. Ф., Партыка Л. Я. Печеночники и мхи Украины и смежных территорий. Краткий определитель. К., 1979. *Т. Л. Андрієнко.*

Моховий покрив. Сфагновий мох. Рунянка звичайна.

Заказник Мох.

МОЧАРИСТІ ГРУНТИ — група грунтів, вторинно перетворених спорадичним зволоженням за рахунок грунтових вод в умовах вододільних просторів внаслідок с.-г. використання території. Формуються плямами серед ін. грунтів переважно на схилах в місцях літологічної неоднорідності грунтоутворюючих порід, де близько від поверхні (до 3 м) залягають глини. В УРСР серед сільськогосподарських угідь М. г. займають 83,3 тис. га. Поширені в лісостеповій та степовій зонах. Особливо часто вони трапляються на Подільській, Приазовській та Донецькій височинах, на рівнинній частині Кримського п-ова й Придністров'ї. У початковому стані М. г. являли собою гол. чин. *чорноземи*. М. г. відрізняються від ін. грунтів, що їх оточують, більш важким мех. складом і слабкою структурністю. Залежно від ступеня перетвореності чорноземів серед М. г. виділяють: чорноземи підтипові мочаристі, чорноземи підтипові глеюваті мочаристі, лучно-чорноземні мочаристі, чорноземно-лучні мочаристі, лучно-болотні мочаристі та болотні мочаристі. Родючість їх знижується з посиленням процесів оглеєння, засолення, солонцювання та *ерозії*. Бонітет М. г. становить 29—31 бал. Їхні властивості поліпшуються фітомеліоративними заходами на водозбірній площі навколо мочаристих ділянок, *хімічною меліорацією*, *дренажем* та внесенням органічних добрив. *М. І. Полупан.*

МОШЕНСЬКА ДІБРОВА — комплексна пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташована в Черкаському р-ні Черкас. обл. Перебуває у віданні Черкаського лісгоспзагу. Пл. 19 га. Поверхня погорбована, численні джерела. Рослинний покрив представлений віковою дібровою, у травостої — декілька видів осок, зірочник лісовий, тонконіг дібровний, копитняк. З тварин водяться свиня дика, козуля, лисиця, білка; багато птахів. *В. П. Давидок.*

МОШНОГІРСЬКИЙ КРЯЖ — горбисте підвищення на *Придніпровській височині*, на правобережжі р. *Вільшанки* (бас. р. Дніпра), у межах Черкас. обл. Простягається смугою завдовжки до 27 км і завширшки до 4 км у субширотному напрямі. Пересічна вис. 160—180 м, максимальна 202 м. Поверхня М. к. слабохвиляста, схили його порізані ярами та балками. М. к. є частиною *Канівсько-Мошногірсько-Городищенського комплексу крайових льодовикових утворень*. Складається з глин, пісковиків і пісків, які використовують як буд. матеріали. У ландшафтному відношенні являє собою сильно еродовану височину з *гляціодислокаціями* на юрсько-крейдовій основі, сірими лісовими грунтами та грабовими дібровами. *Е. Т. Палієнко.*

МОШНОГІРСЬКІ ГЛЯЦІОДИСЛОКАЦІЇ — зумовлені дією льодовика порушення залягання гірських порід біля с. Мошни Черкас. обл. Являють собою серію лусок, насунутих на поверхню 4-ї тераси Дніпра. У рельєфі М. г. утворюють пасмо — Мошногірський кряж. Луски складаються з брил юрських, крейдових, еоценових і алювіальних антропогенових порід, винесених з *Шевченківської екзараційної долини*, до якої прилягає сх. край пасма. Потужність дислокованої товщі пересічно 40—60 м, подекуди — до 120 м; вона перекрита водно-льодовиковими піщано-суглинистими утвореннями потужністю до 20—40 м. М. г. утворилися за початкової фази формування *Канівсько-Мошногірсько-Городищенського комплексу крайових льодовикових утворень* внаслідок пульсаційного наступу льодовика на ста-

Мошногірський кряж.

дії його відступання (дегляціації). *Ю. Г. Чугунний.*

МОЩА́НКА — річка в Яворівському та Нестеровському районах Львів. обл., права прит. *Рати* (бас. Зх. Бугу). Довж. 36 км, пл. бас. 190 км^2. Бере початок у межах Розточчя. Долина переважно трапецієподібна. Шир. заплави 100—500 м. Річище помірно звивисте, завширшки до 8—10 м, завглибшки 0,3—0,5 м (у межень). Похил річки 3,6 м/км. Живлення мішане. Льодові утворення з кін. листопада — поч. грудня до серед. березня. Воду використовують для зрошування. Річище М. на окремих ділянках обваловане.

МРЯ́КА, мжичка — *опади атмосферні* у вигляді дуже дрібних (діаметром до 0,5 мм) крапель. Характерна мряка для теплих *повітряних мас*; випадає з шаруватих і шарувато-купчастих *хмар* або з *туману*. Швидкість падіння крапель під час М. невелика, тому вони тривалий час залишаються у повітрі у завислому стані. При від'ємних т-рах М. буває у вигляді невеликих снігових зерен або сніжинок. На Україні М. спостерігається протягом року, але найчастіше — восени. Інтенсивність опадів при М. незначна, проте у гірських районах та на узбережжях морів може досягати 1 мм/год. *В. М. Піщолка.*

МУЖЕВА́ ДОЛИ́НА — річка у Зіньківському р-ні Полтав. обл., ліва прит. *Грунь-Черкеса* (бас. Дніпра). Довж. 27 км, пл. бас. 141 км^2. Бере початок поблизу с. Дамаски. Долина трапецієподібна, шир. до 1,5 км, глиб. до 40 м. Шир. заплави до 200 м. Річище помірно звивисте, пересічна шир. 2 м. Похил річки 0,8 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає на поч. грудня, скресає у березні. Воду частково використовують для с.-г. потреб. На берегах — місця відпочинку. *В. С. Перехрест.*

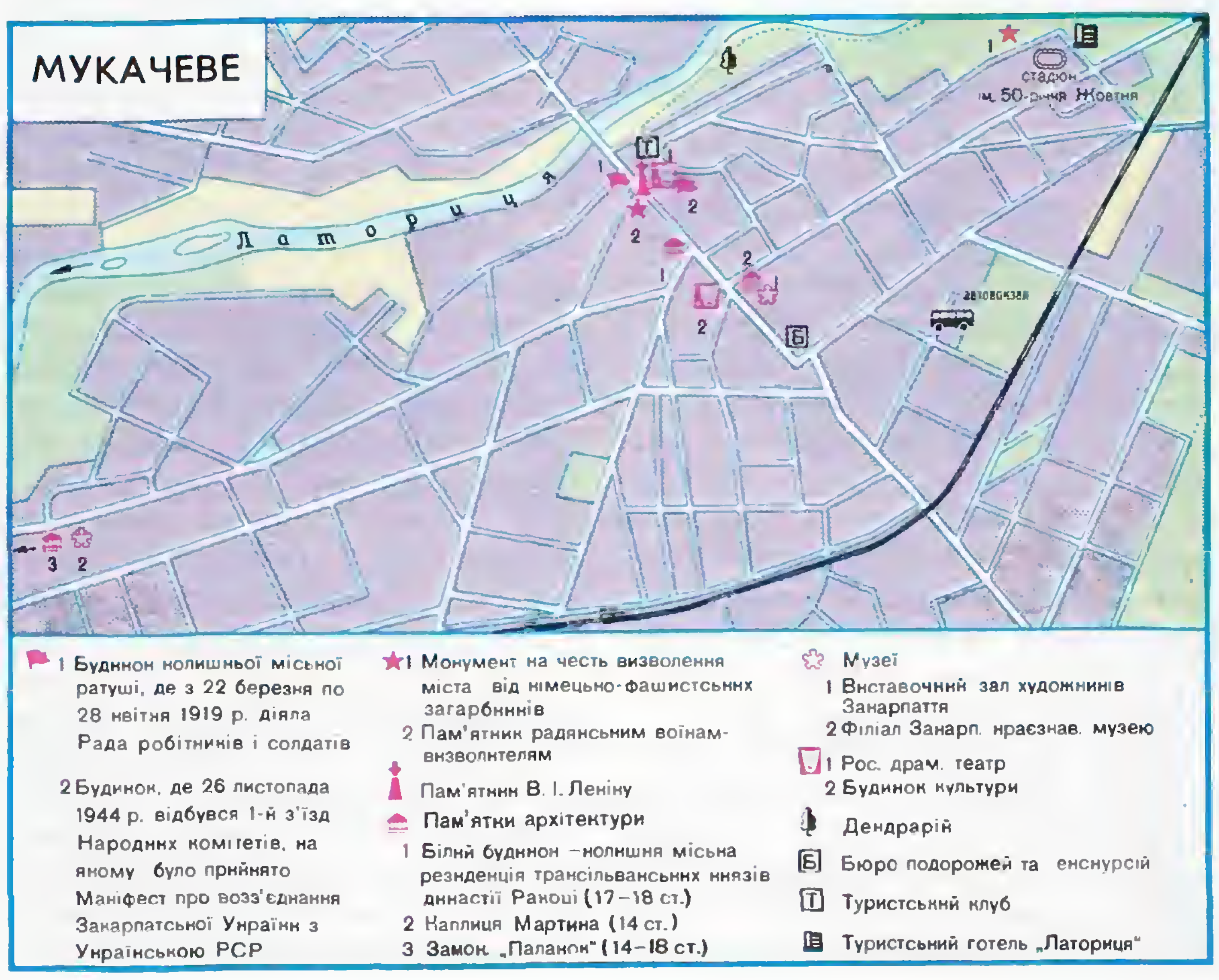

МУЗИ́ЧНИХ ІНСТРУМЕ́НТІВ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *місцевої промисловості*, підприємства якої виробляють клавішні, язичкові, щипкові, духові та ударні інструменти. На Україні виникла в роки довоєнних п'ятирічок. У 1989 в республіці діяло 7 спеціалізованих підприємств по виробн. муз. інструментів, зокрема Київ. дослідно-експеримент. з-д духових і ударних інструментів; ф-ки: Житомир. (баяни, гармонії, щипкові інструменти), Черніг. (піаніно і щипкові інструменти), Полтав. (акордеони та електроакордеони) і Львівська (щипкові нар. інструменти), ф-ки баянів у містах Горлівці (Донец. обл.) та Кремінній (Луганська область). Крім того, діють три підприємства по виробн. комплектуючих деталей та вузлів для М. і. п. (Харків, Балта, Чернігів). Однією з найбільших у країні та Європі є Черніг. фабрика муз. інструментів. У 1989 в УРСР вироблено 18 тис. шт. піаніно і роялів, 48 тис. шт. гармоній, баянів і акордеонів. У республіці випускають також укр. нар. інструменти, зокрема, бандури і цимбали. Продукція галузі надходить до ін. союзних республік та експортується за кордон. *В. Г. Бессараб.*

МУКА́ЧЕВЕ — місто обласного підпорядкування Закарп. обл., райцентр. Розташоване в зх. частині області, на р. Латориці (прит. Бодрогу, бас. Дунаю). Залізнична станція, автостанція. 86,2 тис. ж. (1990). Відоме з 9 ст., місто з 1946. Поверхня в основному плоска, з перевищенням висот 3—10 м. Пн. околиця міста має хвилястий рельєф. Корисні копалини: вулканічні туфи, перліт, гончарні глини тощо. Пересічна т-ра січня —3,0°, липня +20,5°. Опадів до 834 мм на рік. 2 пам'ятки природи, пам'ятка садово-паркового мистецтва — парк культури і відпочинку (усі — місц. значення).

Розвинуті маш.-буд. (з-ди: «Мукачівприлад», комплектних лабораторій), деревообр. (меблевий комбінат, лижна ф-ка), легка (швейна та худож. виробів ф-ки, трикотажне об'єднання), харч. (м'ясний і хлібний комбінати, міськ. мол., пивоварний, плодоконсервний, соковий з-ди, конд. ф-ка) та буд. матеріалів (об'єднання «Закарпатзалізобетон», з-ди: «Будкераміка», керамічної плитки, залізобетонних виробів і конструкцій) галузі пром-сті. У М. — Закарп. лісова дослідна станція, філіал Укр. н.-д. ін-ту лісового г-ва і агролісомеліорації, філіал Київ. н.-д. ін-ту педіатрії, акушерства і гінекології, галузевий н.-д. технологічний ін-т «Електрон», кооп. технікум, пед. та 5 профес.-тех. уч-щ. Обл. рос. драм. театр, відділ Закарп. краєзнав. музею — істор. музей. Турист. готель «Латориця». Численні об'єкти туризму (див. план міста за станом на 1989).

Літ.: Бурма Д. И., Воинов Л. М., Горшков А. Н. Мукачево. Путеводитель. Ужгород, 1978; Троян М. В. Мукачевский замок. Историко-краеведческий очерк. Ужгород, 1982.

МУКА́ЧІВСЬКА ТЕРА́СНА НИЗОВИ́ННА РІВНИ́НА — геоморфологічна підобласть Українських Карпат, на Зх. Закарп. обл. Орографічно відповідає *Закарпатській низовині* і *Берегівському горбогір'ю*. Абс. висоти становлять 100—150 м, поверхня нахилена з Пн. від передгір'їв Вулканічного хр. на Пд. до р. Тиси. Рельєф переважно плоский, виділяються окремі вулканічні гори (Чорна, 568 м; Шаланка, 372 м). У геоструктурному відношенні відповідає *Закарпатському прогину* та крайовій частині Паннонського масиву, розділених

Мукачеве.
Замок «Паланок». 14—18 ст.

Припаннонською зоною розломів. У геол. будові беруть участь неоген-плейстоценові моласи потужністю 2600 м, інтрузивні й ефузивні утворення, пов'язані з розломами, та антропогенові, переважно алювіальні, відклади. В межах М. т. н. р. виділяють акумулятивні Закарпатську субгоризонтальну і Копанську терасовану рівнини та Берегівське денудаційно-вулканічне горбогір'я. На Закарпатській рівнині виражена одна голоценова тераса, на Копанській рівнині простежуються давніші рівні; на Берегівському горбогір'ї внаслідок густого яружного розчленування окремі ділянки набули вигляду бедленду. М. т. н. р. утворилася внаслідок акумуляції осадків під час тривалого опускання території, особливо інтенсивного за плейстоценового часу; лише в кінці плейстоцену та в голоцені відбулося її підняття. Рельєф рівнини зазнав значного антропогенового перетворення при меліорації. Із сучас. процесів розвиваються *ерозія* і заболочування. *Ю. В. Зінько.*

МУКА́ЧІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у зх. частині Закарп. обл. Утворений 1944. Пл. 1 тис. км^2. Нас. (без м. *Мукачевого*) 105,0 тис. чол., у т. ч. міського 11,9 тис. (1990). Райцентр — місто обл. підпорядкування Мукачеве. У районі — с-ща міськ. типу *Кольчине, Чинадієве* та 80 сільс. населених пунктів.

Пн. і пн.-сх. частини району лежать у межах *Вулканічного хребта* (вис. 500—600 м), решта — на *Закарпатській низовині*. Корисні копалини: ліпарит, андезит, базальт, цегельно-черепичні глини, перліт, вулканічні туфи тощо. Є джерела мін. вод. Пересічна т-ра січня від $-3{,}6^\circ$ на Пд. Зх. до $-5{,}4^\circ$ на Пн. і Пн. Сх., липня відповідно $+18{,}5^\circ$ і $+20{,}1^\circ$. Період з т-рою понад $+10^\circ$ становить

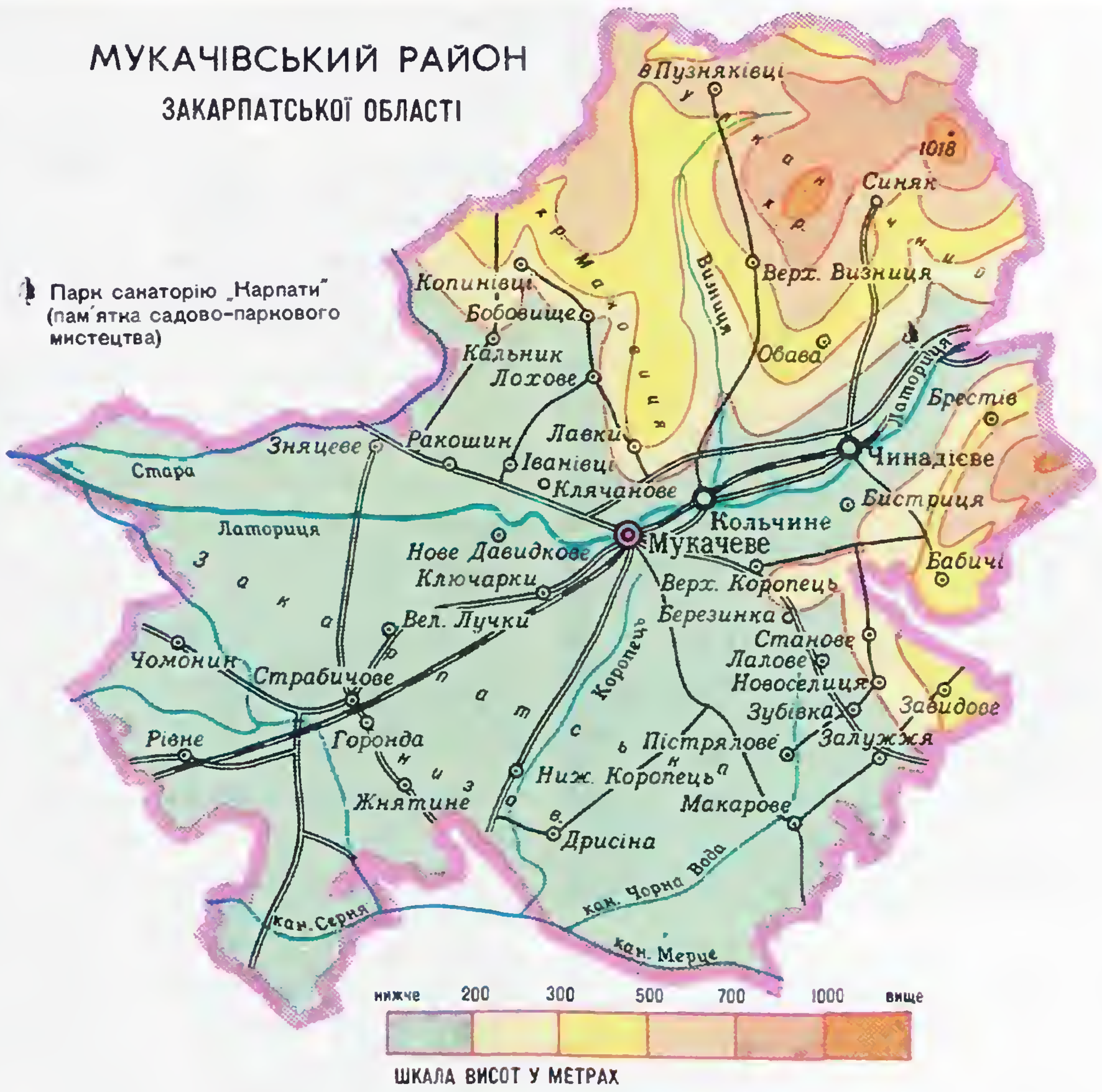

170 (на рівнині) і 183 (в горах) дні. Опадів від 636 мм на рік в пд.-зх. частині району до 979 мм в пн.-східній. Макс. кількість опадів у червні — липні. Висота снігового покриву 15—26 см. Гол. річка *Латориця* та її притоки Матекова, Визниця, Стара, Чорна Вода з Сернею (бас. Дунаю). На Чорній Воді, яка каналом сполучена з Латорицею, збудовано 3 водосховища. Є 5 ставків заг. пл. водного дзеркала 510 га. На Пд. і Пд. Зх. переважають дернові (до 60 % площі району) і дерново-підзолисті, а також лучні грунти; на Пн. Сх.— гірсько-лучно-буроземні (до 15 %). Лісом вкрито понад 32 % території. Осн. породи: дуб звичайний та скельний, бук, граб (понад 89 % вкритої лісом площі), є також ясен, липа, вільха, ялиця, ялина, сосна, модрина. В межах М. р.— пам'ятка садово-паркового мистецтва респ. значення — парк санаторію «Карпати» (1848); лісовий заказник Остра та 9 пам'яток природи (усі — місц. значення).

Найбільші підприємства — верстатобуд. з-д (смт Кольчине), лісокомбінат та експериментальна колодково-каблучна фабрика (Чинадієве), плодоконсервний і соковий з-ди (Мукачеве), комбікормовий з-д (с. Ракошин). Розвинуті нар. художні промисли. Спеціалізація с. г.— м'ясо-мол. тваринництво, зернове г-во, виноградарство, садівництво, овочівництво та тютюнництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 50,6, у т. ч. орні землі — 29,2, сіножаті і пасовища — 16,8, садів і виноградників — 4,3. Осушено 36,5 тис. га. Зрошується 1,2 тис. га (зрошувальний канал Серня-Мочар). Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, тютюн. Галузі тваринництва: скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У районі — 10 колгоспів і 8 радгоспів. Залізничні станції: Мукачеве, Чинадієве, Кольчине, Баркасове, Страбичове, Ключарки. Майже всі автомоб. шляхи (322 км) з твердим покриттям. Тер. району проходять газопроводи «Братерство» і «Союз» та нафтопровід «Дружба». У М. р.— санаторії «Синяк» (с. Синяк) та «Карпати» і будинок відпочинку «Берегвар» (обидва — Чинадієве). Музей партизанської слави — філіал Закарп. краєзнав. музею у с. Бабичах.

Серед об'єктів туризму — пам'ятки архітектури у Чинадієвому (замок, 17 ст.; палац, 1890—95, тепер корпус санаторію «Карпати»). *І. П. Ковальчук, І. І. Ровенчак.*

МУКОМЕ́ЛЬ Ізраїль Феліксович (19.IV 1906, Херсон — 27.IV 1975, Одеса) — укр. рад. економгеограф, доктор геогр. наук з 1965, професор з 1964. У 1930 закінчив Одес. ін-т нар. г-ва. У 1936—41 та 1945—59 працював на геогр. ф-ті Київського ун-ту (1938—41 — декан). В 1959—66 — в Укр. н.-д. ін-ті економіки і організації с. г., 1966—67 — у відділі екон. географії АН УРСР, 1967—73 — в Раді по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР. З 1973 — зав. кафедрою екон. географії Одес. ун-ту. Осн. праці присвячені дослідженню с.-г. зон України, у т. ч. розміщення і спеціалізації с. г. Полісся. Сформулював осн. закономірності та визначив фактори формування с.-г. зон, заклав основи методики економгеогр. вивчення їх. Займався питаннями картографування с.-г. виробн., зокрема УРСР і Одес. області.

Тв.: Сельскохозяйственные зоны УССР, ч. 1. Закономерности развития и методика экономико-географического исследования сельскохозяйственных зон. К., 1954; Сільськогосподарські зони Української РСР. К., 1961. *М. Д. Пістун.*

МУ́КША — річка у Дунаєвецькому і Кам'янець-Подільському р-нах Хмельн. обл., ліва прит. *Дністра*. Довж. 56 км, пл. бас. 322 км^2. Бере початок із заболоченої улоговини в межах Товтр. Долина у верх. течії трапецієвидна (шир. до 200 м), нижче с. Балина — переважно V-подібна (шир. 80—120 м). Заплава на окремих ділянках відсутня. Річище звивисте, шир. до 14 м, глиб. на плесах до 1,2—1,5 м, на перекатах — до 0,4 м. Похил річки 3,4 м/км. Живлення переважно снігове і дощове. Льодостав нестійкий, внаслідок частих відлиг і зарегульованості річки; льодові утворення з кінця грудня — поч. січня до поч. березня. Гідролог. пост біля с. Малої Слобідки (з 1954). Стік М. зарегульований численними ставками. Воду використовують для зрошування і тех. потреб. Ставкове рибництво, розведення водоплавної птиці. Здійснюють залуження і залісення берегів річки. *М. Є. Романчук.*

МУРА́ФА — річка у Барському, Жмеринському, Шаргородському, Могилів-Подільському і Ямпільському р-нах Вінн. обл., ліва прит. *Дністра*. Довж. 163 км, пл. бас. 2410 км^2. Бере початок з джерел на Подільській височині, поблизу с. Затоки. Долина у верх. течії неясно виражена, з пологими схилами; нижче — V-подібна, з крути-

Річка Мурафа.

ми, розчленованими схилами. Глиб. долини у пониззі до 80—120 м, шир. 1—1,5 км. Заплава двостороння, у верх. течії заболочена, на окремих ділянках майже відсутня; шир. у верхів'ї 50—120 м, у серед. і нижній течії — 200—600 м. Річище у верх. течії слабозвивисте, замулене, нижче — кам'янисте, є пороги. Шир. річки 15—20 м (найбільша — 58 м), глиб. на порожистих ділянках 0,1—0,5 м, на плесах — 1,5—3,5 м. Похил річки 1,6 м/км. Осн. притоки: Мурашка, Лозова (праві). Живлення переважно снігове і дощове. Характерні весняні паводки. Замерзає у серед. грудня, скресає у березні; льодовий режим нестійкий. Споруджено ГЕС. Воду використовують для водопостачання і зрошування. Рибництво. *М. Є. Романчук.*

МУРА́ШКА — річка у Барському, Жмеринському, Шаргородському і Могилів-Подільському р-нах Вінн. обл., права прит. *Мурафи* (бас. Дністра). Довж. 68 км, пл. бас. 444 км^2. Бере початок з джерел на Подільській височині, біля с. Матейків. Долина переважно V-подібна, шир. від 0,3 до 4 км (у гирлі). Заплава двостороння, у верхів'ї подекуди відсутня; шир. 100—200 м. Річище слабозвивисте, шир. від 2 до 16 м, глиб. 0,2—0,5 м. Похил річки 2,5 м/км. Живлення снігове і дощове (на весну припадає 50—60 % річного стоку). Льодостав нестійкий, з кінця грудня до березня. Воду використовують для пром. і с.-г. водопостачання; рибництво. *М. Є. Романчук.*

МУ́РЗИНСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ КАОЛІ́НУ — родовище у Звенигородському р-ні Черкас. обл. Невитримані пластоподібні поклади каоліну у товщі порід крейдового віку простягаються на віддаль 5,5 км. Розробляють пн. і пд. ділянки. Каоліни вторинні (перевідкладені), світлі, тонковідмулені. Поклади потужністю 0,1—23,7 м (пересічно 4,2—5,6 м) залягають на глиб. від кількох до 70 м. Складаються переважно з мінералу каолініту з домішкою гідраргіліту, внаслідок чого мають високий вміст оксиду алюмінію (18,4—58,6 %). Родовище експлуатують з 1986 відкритим способом. Запаси за категоріями B+C$_1$ (див. *Запаси корисних копалин*) становлять 29 млн. т. Каоліни використовують при виготовленні вогнетривких матеріалів для чорної металургії на Новоселицькому з-ді, а також високоякісних шамотних виробів. *О. Я. Хмара.*

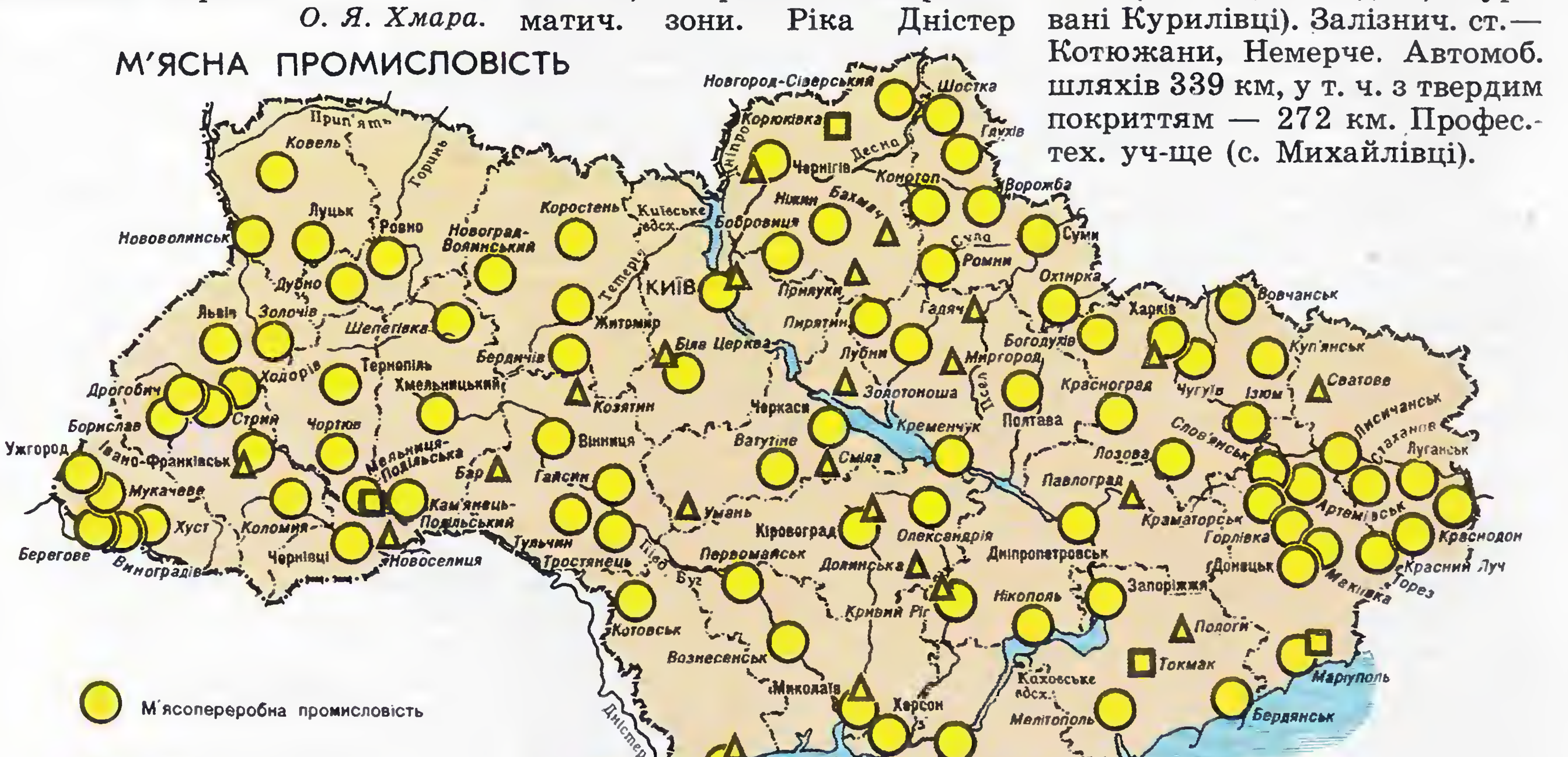

МУРО́ВАНІ КУРИ́ЛІВЦІ — селище міського типу Вінн. обл., райцентр. Розташовані на р. *Жвані* (прит. Дністра), за 21 км від залізнич. ст. Котюжани. Автостанція. 6,7 тис. ж. (1990). Відомі з 1493, с-ще міськ. типу з 1956. Пересічна т-ра січня −5,0°, липня +19,8°, Опадів 523 мм на рік. Пл. зелених насаджень 62 га. Плодоконсервний, комбікормовий, мол., мін. води регіна з-ди, хлібокомбінат, швейна ф-ка «Дністрянка». Об'єкт туризму: пам'ятка архітектури — садиба (16—19 ст.) і парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (18 ст).

МУРОВАНОКУРИЛОВЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — район у зх. частині Вінн. обл. Утворений 1923. Пл. 0,89 тис. км^2. Нас. 38,7 тис. чол., у т. ч. міського 6,7 тис. (1990). У районі — смт *Муровані Курилівці* (райцентр) та 59 сільс. населених пунктів.

Лежить на схилах *Подільської височини*. Поверхня — підвищена хвиляста лесова рівнина, глибоко розчленована каньйоноподібними долинами річок і балками. Абс. висоти 100—300 м. Подекуди розвинуті зсуви. Корисні копалини: граніти, вапняки, глини, пісок, пісковики. Є джерела мін. вод (с. Житники). М. р. розташований у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −5,0°, липня +19,8°. Період з т-рою понад +10° становить 160 днів. Опадів 530 мм на рік, найбільша кількість їх випадає влітку. Висота снігового покриву 5—14 см. М. р. належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Ріка Дністер (Дністровське водосховище — на Пд. Зх. району) з притоками *Жван, Лядова, Немия*. 204 ставки (заг. пл. 819 га). Переважають сірі лісові грунти та чорноземи опідзолені (бл. 70 % пл. району), є лучні грунти. Пл. лісів 12,5 тис. га (дуб, граб, ясен, клен, липа, береза), 1,2 тис. га полезахисних та водоохоронних насаджень, у т. ч. 0,6 тис. га лісосмуг. У М. р. — Немерченський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (респ. значення), 2 заказники, 4 пам'ятки природи, Михайлівецький парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва та заповідне урочище Богужеве (місц. значення).

Найбільші підприємства — Вищеольчедаївський цукр., мурованокуриловецькі плодоконсервний, комбікормовий та мін. води регіна з-ди, хлібокомбінат. У Мурованих Курилівцях — швейна ф-ка «Дністрянка». Спеціалізація с. г. — рослинництво зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 60,5, у т. ч. орні землі — 51,4, сіножаті — 0,6, пасовища — 6,4. Зрошується 185 га, осушено 2,9 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, кукурудза, цукр. буряки, овочеві, картопля. Садівництво і ягідництво (2,4 тис. га). Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, бджільництво. У районі — 20 колгоспів, 3 радгоспи, 2 міжгосп. с.-г. підприємства (с. Вищеольчедаїв, Муровані Курилівці). Залізнич. ст. — Котюжани, Немерче. Автомоб. шляхів 339 км, у т. ч. з твердим покриттям — 272 км. Профес.-тех. уч-ще (с. Михайлівці).

Об'єкти туризму: садиба (16—19 ст.) і парк (засн. 18 ст.) у Мурованих Курилівцях, садиба (поч. 20 ст.) у с. Котюжанах.

МУ́РОМ — річка переважно у Харківському р-ні Харків. обл., ліва прит. р. *Харків* (бас. Сіверського Дінця). Довж. 35 км, пл. бас. 211 км². Долина трапецієвидна, асиметрична. Річище помірно звивисте, глиб. переважно 0,5—1,5 м. Похил річки 1,6 м/км. Живлення снігове і дощове. Льодові утворення з кінця листопада, скресає М. у березні. У пониззі споруджено водосховище. Використовують для с.-г. потреб.

Е. А. Попова.

МША́НА, Болото Мшана — гідролог. пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташована в Рожнятівському р-ні Івано-Фр. обл. Перебуває у віданні лісокомбінату «Осмолода». Пл. 6 га. Охороняється рідкісне для Карпат верхове болото в долині р. Молоди. Вкрите пригніченою сосною, по периферії — сосново-ялиновий та ялиновий ліс з домішкою берези повислої і вільхи сірої. У трав'яно-чагарничковому покриві — чорниця, пухівка піхвова, осока бліда, веснівка дволиста, журавлина болотна, росичка круглолиста. Має водорегулююче значення.

М'ЯСНА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *харчової промисловості*, підприємства якої здійснюють заготівлю м'ясних ресурсів і комплексну переробку їх; складова частина *м'ясопромислового комплексу*. Асортимент продукції М. п. становить бл. 400 найменувань, зокрема м'ясо всіх видів, м'ясні напівфабрикати, ковбасні вироби, субпродукти, харч. желатин, м'ясні і м'ясорослинні консерви, мед. препарати, сухі тваринні корми та ін. М. п. має розвинуті міжгалузеві зв'язки. Вона постачає шкури шкіряному виробн., кістки — для виготовлення виробів нар. споживання, харч. желатин — медицині, тех. желатин — текст., взуттєвій, поліграф. пром-сті тощо. У дореволюц. час М. п. України була представлена дрібними приватними бойнями і забійними пунктами (Київ, Одеса, Харків, Херсон). Найбільші підприємства галузі споруджено в повоєнний період. У 1989 вироблено (тис. т.): яловичини і телятини 1507, баранини — 21,4, свинини — 709, м'яса птиці — 372. На УРСР припадає (1988) 21,3 % заг.-союзного виробн. м'яса і м'ясопродуктів 1-ї категорії, 25,5 % ковбасних виробів, 15,7 % м'ясних напівфабрикатів, 19,4 % м'ясних і м'ясо-рослинних консервів. Виділяють два осн. виробн.— м'ясне і ковбасне. За виробн. м'яса 1-е місце посідає Пд.-Зх. екон. район (42,8 % заг.-респ. виробн.). Найбільші м'ясокомбінати розміщені в Києві, Вінниці, Черкасах, Чернігові, Житомирі. 2-е місце належить Донецько-Придніпровському екон. району (39,4 %). Особливо розвинуте м'ясне виробн. у Дніпропетровську, Донецьку, Харкові, Полтаві. Ковбасне виробн. переважає в Києві, Одесі, Донбасі. М'ясопродукція з УРСР надходить в ін. р-ни Рад. Союзу. Карта с. 395.

Я. Б. Олійник, М. Д. Пістун.

М'ЯСОПРОМИСЛО́ВИЙ КО́МПЛЕКС — система спеціалізованих галузей, пов'язаних з кормовиробництвом, виробн. м'ясних ресурсів, пром. переробкою їх, реалізацією кінцевої продукції, виробничою та соціальною інфраструктурою, що їх обслуговує; функціональна ланка *агропромислового комплексу*. Включає колгоспи, радгоспи, міжгосп. відгодівельні підприємства, особисті підсобні г-ва населення, які виробляють м'ясні ресурси; підприємства *м'ясної промисловості*; холодильне г-во; роздрібну торгівлю готовою продукцією; підприємства машинобудування, що виробляють відповідну продукцію для тваринництва і кормовиробн., а також для підприємств М. к. Осн. ланка М. к. УРСР — виробн. м'ясних ресурсів. Воно представлене молочно-м'ясним (переважає в районах Лісостепу і Полісся), м'ясо-молочним і м'ясним (найрозвинутіше в районах Степу) *скотарством, свинарством* (поширене в Степу та Лісостепу, а також навколо великих міст), *вівчарством* (переважає в Степу та Передкарпатті), *козівництвом*, кролівництвом, *звірівництвом*. Заготівлю м'ясних ресурсів та їхню переробку здійснюють переважно на підприємствах м'ясної пром-сті. Осн. типом таких підприємств є м'ясокомбінат, де поєднується забій худоби, її первинна і вторинна переробка, виробн. м'яса і м'ясопродуктів, ковбасних виробів, м'ясних напівфабрикатів і консервів, жирів, тваринних кормів, мед. препаратів та ін. Спеціалізовані підприємства — м'ясопереробні та ковбасні комбінати — виробляють м'ясопродукти лише з м'яса, що надходить з м'ясокомбінатів. Заготівлю м'яса у населення на комісійних умовах здійснює споживча кооперація, підприємства якої виготовляють в осн. ковбасні вироби і копченості, м'ясні напівфабрикати.

Я. Б. Олійник, М. Д. Пістун.

Н

НАБО́КИХ Олександр Гнатович (4.XII 1874, м. Сарапул, тепер Удмуртська АРСР — 25.III 1920, Одеса) — рос. та укр. грунтознавець, фізіолог рослин, професор з 1912. В 1896 закінчив Новоолександрійський ін-т с.-г. і лісівництва (тепер м. Пулави, Польща). Учень В. В. *Докучаєва*. З 1905 очолював лабораторію агрономії Новорос. ун-ту в Одесі. Проводив картографічне знімання грунтів Київ., Харків., Подільської та Херсон. губерній. Склав карти грунтів окремих частин Пн.-Зх. України, а також Поділля. Розробив методику польового і лабораторного дослідження грунтів та материнських порід, узагальнив метод обліку і картографування окремих ознак грунтів. Вперше класифікував деградовані чорноземи. Досліджував взаємозв'язок осн. типів грунтів та водного режиму і рослинності. При Новорос. ун-ті створив музей грунтознавства. Брав участь у створенні Одес. с.-г. ін-ту, де працював 1918—20.

Тв.: Краткие заметки о грунтах Подольской губернии и соседних местностей с приложением карты грунтов Юго-Западной России. Каменец-Подольск, 1915; К методике полевого и лабораторного исследования почвогрунтов. В кн.: Материалы по исследованию почв и грунтов Херсонской губернии, в. 2. Одесса, 1915.

Літ.: Белозоров С. Т. Вклад А. И. Набоких в изучение природы Украины. В кн.: Научный ежегодник Одесского университета, в. 2. Одесса, 1960; Драголи А. Л. Александр Игнатьевич Набоких. 1874—1920. Библиографический указатель. Одесса, 1977.

Ю. О. Амброз.

НАВКО́ЛИШНЄ СЕРЕДО́ВИЩЕ — середовище життя та діяльності людини. Складається з навколишньої природи, значною мірою зміненої людством у процесі госп. діяльності, і матеріального світу, створеного людиною. Обсяг поняття «навколишнє середовище» розширюється з розвитком суспільства, науки і техніки. Внаслідок взаємодії суспільства і природи зростає вплив антропогенних факторів на природу, який часто призводить до негативних наслідків — скорочуються площі лісів, зникає багато видів рослин і тварин, розвивається ерозія грунтів, забруднюються атм. повітря та води. В сучас. умовах створилася складна екологічна (див. *Екологія*) ситуація для планети в цілому і для окремих її регіонів.

Екологічні проблеми Н. с. набули великого соціального, політичного, екон. і наук. значення, стали глобальними. У вирішенні їх беруть участь учені

О. Г. Набоких.

природничих, тех., мед., екон., юридичних, с.-г. наук. Важлива роль належить *географії*, що базується на комплексному підході до розв'язання цих питань. Оптимізації Н. с., охороні природи великого значення надають ООН та її міжнародні органи (ЮНЕСКО, ЮНЕП). В СРСР здійснюють систему заходів щодо охорони Н. с. На Україні в процесі тривалого інтенсивного використання у нар. г-ві воно зазнало значних змін. Це стосується насамперед біологічних компонентів природних ландшафтів (рослинний і тваринний світ), а також грунтів, газового складу атмосфери, рельєфу і вод, інтенсивності фіз.-геогр. процесів (стоку, ерозії, заболочування, засолення). В республіці проводяться наук. дослідження та практичні роботи, спрямовані на оптимізацію Н. с.

Іноді під терміном «навколишнє середовище» розуміють лише природне середовище.

Літ.: Исаченко А. Г. Оптимизация природной среды. Географический аспект. М., 1980; Розанов Б. Г. Основы учения об окружающей среде. М., 1984; Никитин Д. П., Новиков Ю. В. Окружающая среда и человек. М., 1986; Охрана природы — задача всенародная. К., 1987. *О. М. Маринич.*

НАВЧА́ЛЬНІ КА́РТИ І А́ТЛАСИ — гол. елементи системи картографічних творів, які забезпечують процес вивчення *географії* та ін. предметів у початковій, середній та вищій школах. Осн. пізнавальні функції Н. к. і а.— набуття сучас. світогляду і знань про природу, населення, г-во та політико-адм. устрій певних територій. Найважливішими вимогами до Н. к. і а. є узгодженість їхнього змісту з шкільними програмами та підручниками з географії й історії, відповідність зображення явищ та об'єктів психологічним можливостям сприйняття дітьми різного віку. За способом використання навчальні карти бувають настінні або настільні. Залежно від зображеної території розрізняють Н. к. і а. Землі та ін. планет, всього світу, материків, океанів і морів, держав та одиниць їхнього політико-адм. устрою; від мети використання — оглядові, довідкові та агітаційно-пропагандистські. Н. к. і а. бувають однокольорові та багатокольорові; є карти-транспаранти, карти-слайди, карти-вклейки, текстові, контурні, рельєфні. Розрізняють атласи покласні (для вивчення програмного матеріалу), шкільно-краєзнавчі та тематичні (для факультативної й гурткової роботи). Для учнів середньоосвітніх шкіл в республіці створено понад 80 Н. к. і а. Заг.-геогр. уявлення про природу та г-во УРСР дають: рельєфна фізична карта (1973), фізична і економічна карти Української РСР (1990).

Для детального вивчення території республіки використовують багатоколірні дрібномасштабні карти-вклейки та текстові карти в підручнику «Географія Української РСР» (1989), у навч. посібниках для студентів («Фізична географія Української РСР», 1982) і вчителів («Экономическая география Украинской ССР», 1977). Учні Києв., Донец., Волин., Івано-Фр. і Ровен., Вінн. і Львів. областей вивчають свій край за допомогою *атласів шкільно-краєзнавчих*. Створено Атлас юного туриста-краєзнавця Київ. області (1990). *Р. І. Сосса.*

НАГО́ЛЬНА — річка у Свердловському і Антрацитівському р-нах Луганської обл. та Шахтарському р-ні Донец. обл., ліва прит. *Міусу* (бас. Азовського м.). Довж. 70 км, пл. бас. 978 км². Бере початок на Зх. від с-ща Довжанський. Долина трапецієвидна, шир. до 2 км. Заплава двостороння, завширшки 100—200 м. Річище помірно звивисте. Похил річки 2,1 м/км. Осн. притоки: Вишневецька, Нагольчик (праві). Живлення снігове і дощове. Льодові утворення з'являються у серед. листопада, скресає Н. у березні. Гідролог. пост біля с. Дякове (з 1982). Споруджено 2 водосховища, бл. 50 ставків. Використання комплексне (зрошування, водопостачання, рибництво). Здійснюється залуження і залісення берегів. *О. І. Жадан.*

НАГО́ЛЬНИЙ КРЯЖ — пд.-сх. орографічно знижена частина *Донецького кряжа* гол. чин. на Пд. Ворошиловгр. обл. Витягнутий у субширотному напрямі. У смузі прилягання до схилів Головного вододілу Донецького кряжа абс. висота перевищує 200 м, у долині р. Нагольної вона нижче 100 м. Геоструктурно Н. к. приурочений до зниження *Донецької складчастої споруди*. У сучас. рельєфі кряжа помітне місце посідають останці-куполи: *Грибуваха*, Гострий горб, *Дяківський купол* та ін. Поверхня його ускладнена пасмами та *гривами*. Складається гол. чин. з пісковиків, вапняків і сланців. Для Н. к. характерне жильне поліметалеве зруденіння. Переважають північностепові ландшафти, на пн. схилах і балках — залишки *байраків*. *І. М. Рослий.*

НАГО́ЛЬНО-ТАРА́СІВКА — селище міського типу Луганської обл., підпорядковане Ровеньківській міськраді. Розташована на р. Нагольній (прит. Міусу, бас. Азовського м.), за 12 км від залізнич. ст. Дар'ївка. 2,3 тис. ж. (1990). Виникла на поч. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня погорбована, розчленована ярами і балками. Пересічна т-ра січня −6,0°, липня +23,0°. Опадів 433 мм на рік. Пл. зелених насаджень 100 га.

НАГО́ЛЬЧИК — річка в Антрацитівському р-ні Луганської обл., права прит. *Нагольної* (бас. Азовського м.). Довж. 28 км, пл. бас. 138 км². Бере початок поблизу м. Антрацит. Долина вузька, глибока, з крутими схилами, шир. її 0,5—1,5 км. Заплава на значному протязі відсутня. Річище звивисте, завширшки від 0,5 до 6,5 м. Похил річки 6,8 м/км. Живиться атм. і підземними водами. Замерзає з грудня до березня. Є водосховище і ставки, споруджені для потреб зрошування і побут. водопостачання. *О. І. Жадан.*

НАДВІ́РНА — місто Івано-Фр. обл., райцентр. Розташована у передгір'ї Українських Карпат, на р. Бистриці-Надвірнянській (прит. Бистриці, бас. Дністра). Залізнична станція. Автостанція. 20,5 тис. ж. (1990). Засн. у кін. 16 ст., місто з 1939. Поверхня слабохвиляста, перевищення висот до 20 м. Родовища нафти, газу, пісковиків, глини тощо. Пересічна т-ра січня −4,4°, липня +17,8°. Опадів 784 мм на рік. Пл. зелених насаджень 350 га. В місті — нафтогазовидобувне управління «Надвірнанафтогаз», нафтопереробний з-д, лісокомбінат, мол. з-д, хлібокомбінат, виробн. буд. матеріалів. Автотрансп. технікум, профес.-тех. уч-ще.

Літ.: Грабовецький В. В., Бурнашов Г. В., Рехтман М. Н. Надвірна. Путівник. Ужгород, 1982.

НАДВІРНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд. частині Івано-Фр. обл. Утворений 1940. Пл. 1,5 тис. км². Нас. 107,8 тис. чол.,

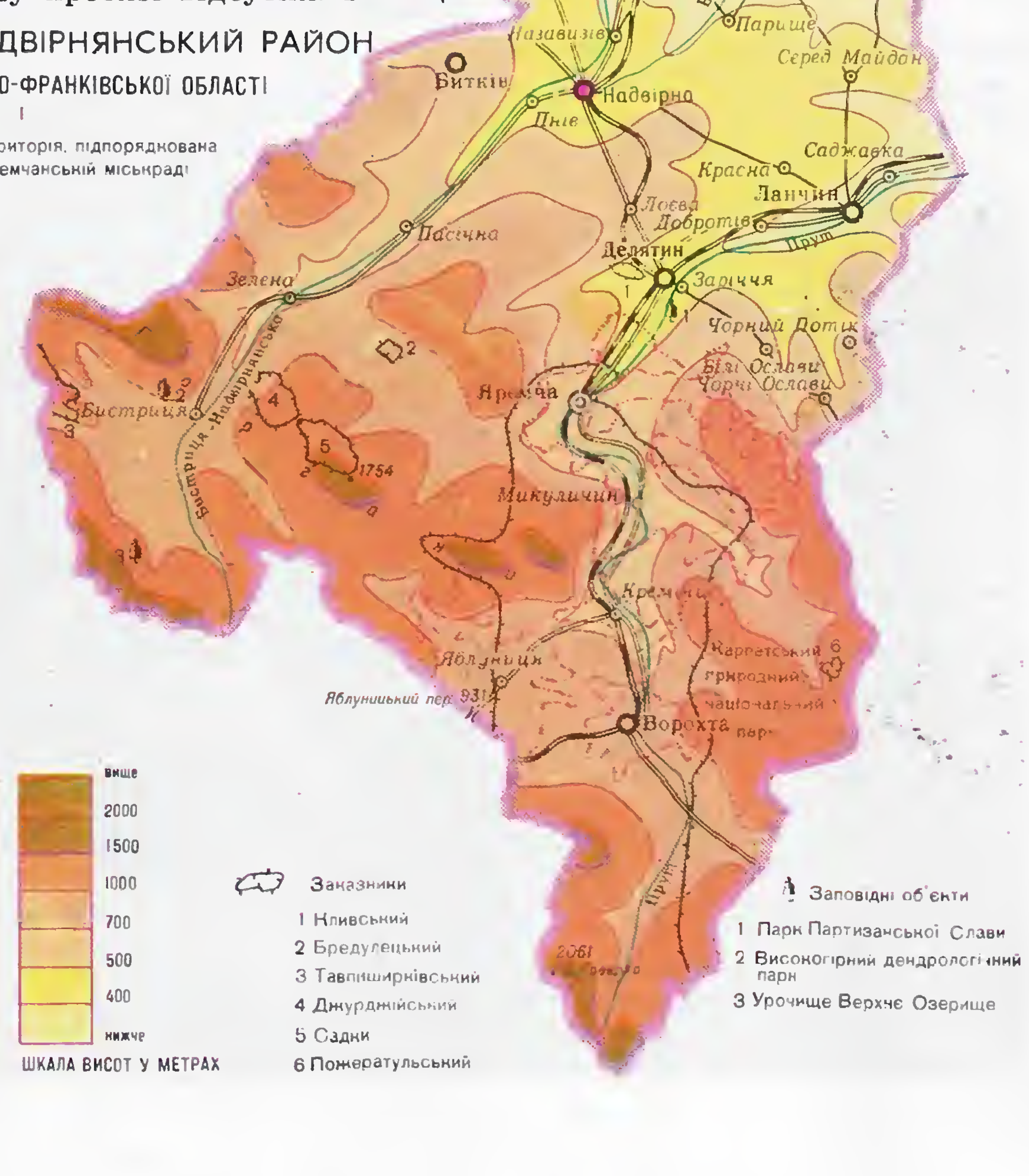

у т. ч. міського — 39,8 тис. (1990). У Н. р.— м. *Надвірна* (райцентр), с-ща міськ. типу *Битків, Делятин, Ланчин* та 42 сільс. населені пункти.
Пн. частина Н. р. розташована в межах Передкарпаття (підвищена рівнина, значно еродована), пд.— в межах *Карпат Українських* (хребтів *Горган* та *Покутсько-Буковинських Карпат*). Поширені зсуви, кам'яні осипища. Корисні копалини: нафта, природний горючий газ, буре вугілля, менілітові сланці, озокерит, кам'яна сіль, мінеральні, будівельні матеріали. Є джерела мін. вод. Пересічна т-ра січня від $-4,3^\circ$ (Яремча) до $-7,6^\circ$ (Пожижевська), липня — відповідно $+17,0^\circ$ і $+12,4^\circ$. Період з т-рою понад $+10^\circ$ становить 83—160 днів. Опадів від 756 мм на рік у районі Делятина до 1400 мм у верхів'ях Пруту. Найбільше їх випадає у червні — серпні. Пересічна висота снігового покриву 44—80 см. Метеостанція у Яремчі та Пожижевській. Міститься у Карпатському агрокліматич. районі вертикальної кліматич. зональності. На тер. Н. р. беруть початок і течуть річки бас. Дунаю — *Прут* з прит. Прутцем-Яблунецьким і бас. Дністра — *Бистриця-Надвірнянська* з притоками Зеленицею, Довжинцем, Вороною. Переважають бурі гірсько-лісові (60 % площі району), дерново-підзолисті оглеєні (20 %), дерново-буроземні (10 %) грунти; є також лучні та дернові річкових долин. Під лісом 66 % тер. району. Осн. породи: ялина (67 % площі лісу), ялиця (6,2 %), бук, береза, вільха та ін. У межах Н. р.— частина *Карпатського природного національного парку*, респ. значення заказники: лісовий *Бредулецький заказник*, орнітологічний *Пожератульський заказник*, ландшафтні *Джурджийський заказник* і *Садки*, ботанічні *Кливський заказник* та *Тавпиширківський заказник*, комплексна пам'ятка природи — урочище *Верхнє озерище*, дендропарк Високогірний та пам'ятка садово-паркового мистецтва — парк Партизанської Слави; місц. значення 8 заказників, 31 пам'ятка природи, 17 заповідних урочищ.
Найбільші підприємства — надвірнянські нафтогазовидобувне управління «Надвірнанафтогаз» та нафтопереробний і мол. з-ди, лісокомбінат, Делятинський лісокомбінат. Спеціалізація с. г.— рослинництво зерново-льонарського, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 36,7, у т. ч. орні землі — 18,8, сіножаті і пасовища — 15,0. Осушено 11,5 тис. га. Осн. культури: пшениця, ячмінь, жито, овес, льон-довгунець. У районі — 10 колгоспів, 4 радгоспи. Залізничні станції: Надвірна, Делятин, Ланчин, Яремча, Ворохта, Тисменичани, Лісна Тарновиця. Автомоб. шляхів 500 км (майже всі з твердим покриттям). Автотрансп. технікум, профес.-тех. уч-ще (Надвірна).
Музеї природи та укр. письменника М. Черемшини у Делятині. Серед об'єктів туризму — пам'ятки архітектури: руїни замку у с. Пневі, 16 ст., дерев'яна церква Різдва богородиці, 1620, і дзвіниця, 1785, у Делятині; у с. Заріччі — стела на місці, де в серпні 1943 відбувся бій партизан з'єднання С. А. Ковпака з нім.-фашист. загарбниками; обеліск на місці загибелі комісара з'єднання С. В. Руднева та його бойових товаришів. Терит. району проходить ряд туристських маршрутів.

І. П. Ковальчук, І. І. Ровенчак.

Надвірнянський район. *Краєвид.*

НАДДНІПРЯ́НСЬКЕ — селище міського типу Херсон. обл., підпорядковане Дніпровській райраді м. Херсона. Розташоване за 12 км від залізнич. ст. Херсон. 1,3 тис. ж. (1990). Засн. 1966, с-ще міськ. типу з 1979. Пересічна т-ра січня $-3,2^\circ$, липня $+23,0^\circ$. Опадів 380 мм на рік. У с-щі — парк, який налічує бл. 110 видів і форм дерев та чагарників. Н.-д. ін-т зрошуваного землеробства з дослідним господарством.

НАДІЯ — карстова порожнина (шахта) у *Гірсько-Кримській карстовій області*, на *Ай-Петринській яйлі*, на території, підпорядкованій Севастопольській міськраді. Протяжність 210 м, глиб. 126 м. Утворена у грубошаруватих вапняках пізньоюрського віку. В верх. частині складається з двох колодязів завглибшки 15 та 20 м. З глиб. 45 м утворює складну систему внутр. шахт глиб. 40—50 м, розвинутих по тектонічних тріщинах. З глиб. 30 м спостерігається слабке капання. Н. відкрила 1964 експедиція Ін-ту мінер. ресурсів, 1972 її дослідили спелеологи станції юних туристів м. Севастополя.

В. М. Дублянський.

НАДСА́НСЬКА РІВНИ́НА — хвиляста рівнина у пн.-зх. частині Передкарпаття, у Львів. обл. Складається з Яворівської (Надсанської) улоговини з абс. висотами межиріч 230—250 м і Сансько-Дністровської височини (заввишки до 340 м). Рельєф полого-хвилястий. Глибина розчленування поверхні 10—30 м. Складається з піщано-глинистих і суглинисто-піщаних відкладів та *лесів*. Є родовища нафти й газу (Хідновицьке, Пинянське та ін.), сірки і мін. вод (Великолюбенське, Немирівське, Шкловське). Річки *Вишня, Шкло, Січня* та Завадівка належать до бас. *Сану*; численні ставки. Найпоширеніші місцевості: рівнинні слабодреновані та заболочені на водно-льодовикових відкладах, вкриті сосново-дубовими лісами і терасні з опідзоленими грунтами на лесових і піщаних породах. На тер. Н. р. є кілька геол. пам'яток природи місц. значення.

В. П. Палієнко.

НАДТИСЯ́НСЬКИЙ ГЕОБОТАНІ́ЧНИЙ О́КРУГ — частина *Східно-Карпатської гірської геоботанічної підпровінції* у межах Закарп. обл. Охоплює Надтисянську низовину. В рослинному покриві в минулому переважали грабово-звичайно-дубові ліси з домішкою ясена звичайного та ясена вузьколистого, в'яза шорсткого, рідше дуба пухнастого і липи пухнастої, а на пагорбах — типчакові та злаково-різнотравні степові формації з понтійськими і середземномор. видами. Подекуди в заплавах річок трапляються чорновільхові і біловербові лісостани. Природна рослинність округу значно змінена людиною. Лісистість його низька (10—15 %). Первинні ліси замінені похідними грабовими і дубово-грабовими угрупованнями. Переважають с.-г. угіддя, виноградники, сади. У Н. г. о. виділяють Чопівсько-Берегівський геобот. район звичайнодубових лісів. У межах округу розташовані *Великодобронський заказник*, заказники *Чорна Гора, Юлівська Гора* та ін. природно-заповідні об'єкти.

М. А. Голубець.

НАЗА́РОВ Віктор Олександрович (31.III 1893, м. Сатка Челябінської обл. РРФСР — 26.IX 1961, Київ) — укр. рад. гідролог, доктор тех. наук з 1955, професор з 1956. Член КПРС з 1944. В 1922 закінчив Петроград. ін-т інженерів шляхів сполучення. В 1923—41 і 1946—49 працював у системі Гідрометслужби УРСР: 1923—30 — завідуючий гідрометеорологічною частиною, 1930—37 — заступник директора н.-д. гідрометеорологічного ін-ту, 1937—41 — начальник сектора гідрологічних прогнозів, 1946—49 — заступник директора, директор Київської н.-д. гідролог. обсерваторії. З 1949 — зав. кафедрою гідрології Київського університету.
Осн. праці присвячені питанням режиму стоку річок УРСР та розробці методів гідролог. прогнозів. Проводив дослідження, пов'язані з вирішенням важливих нар.-госп. проблем (буд-во Дніпровської ГЕС, обводнення Донбасу і Криворіжжя тощо). Разом з Є. В. *Опоковим* та А. В. *Огієвським* розробив методи прогнозів висоти весняної повені Дніпра та його приток. Нагороджений орденом Червоної Зірки.
Тв.: Наслідки довготермінових завбачень висот водопіль рік Дніп-

ра, Прип'яті, Десни й Південного Бугу за 1928 рік. (Підсумки 5-річного досвіду завбачень). К., 1928; Катастрофічна повідь 1931 року на Дніпрі та її завбачення. Харків, 1934 [у співавт.]; Середній багаторічний стік, коефіцієнти стоку та їх розподіл по території УРСР. «Вісник метеорології та гідрології», 1936, № 5.
Літ.: Виктор Александрович Назаров [1893—1961]. «Метеорология и гидрология», 1962, № 2.
Л. М. Козінцева.

НАЗЕ́МНІ ГІДРОМЕТЕО́РИ — опади у вигляді крапель і кристалів, що утворюються на земній поверхні або предметах шляхом конденсації чи кристалізації водяної пари. Розрізняють Н. г. у рідкому стані (*роса*) та у твердому (*іній, ожеледь, ожеледиця*, зерниста і кристалічна *паморозь*). Великий вплив на Н. г. мають місц. погодні умови та фіз. властивості підстилаючої земної поверхні. Внаслідок ефективного випромінювання у ясну, тиху погоду земна поверхня охолоджується, а разом з нею і приземний шар повітря. Із зниженням т-ри прискорюється процес насичення повітря вологою, і вона осідає у вигляді роси, а при т-рі повітря нижче 0° — у вигляді інею. За умови намерзання переохолоджених крапель дощу, мряки або густого туману на земній поверхні та предметах утв. ожеледь. При т-рі повітря 0, —5° на охолодженій земній поверхні може з'являтись шар суцільного льоду. Такий вид Н. г. називають ожеледицею. Паморозь спостерігається під час сильних морозів, як правило, при туманах. Н. г. є додатковим джерелом вологи. Проте окремі види твердих Н. г. відносять до небезпечних метеоролог. явищ, які негативно впливають на режим роботи наземного та авіатранспорту, ліній зв'язку, призводять до загибелі посівів тощо.

Про особливості утворення і поширення Н. г. на Україні див. статті про окремі їхні види.
В. М. Піщолка.

НАНОРЕЛЬЄ́Ф (від грец. νάν(ν)ος — карликовий, маленький і *рельєф*) — дуже малі за розміром форми рельєфу. Утворилися в результаті сучас. екзогенних (зовн.) процесів, а також життєдіяльності тварин і антропогенного впливу на рельєф. Н. ускладнює мікрорельєф та ін. більші форми. Для Н. характерні швидка перебудова форм і тісний зв'язок з грунтоутворенням та розвитком рослинності. Форми Н. (ерозійні борозни, лучні й болотні купини, кротовини тощо) поширені по всій тер. України.
Л. Б. Поліщук.

НАНО́СИ В ГІДРОЛО́ГІЇ — тверді мінеральні та органічні частинки, що переносяться водними потоками або течіями у водосховищах, озерах, морях. Утворюються в результаті водної *ерозії* та вітрової *ерозії грунту* у басейнах водних об'єктів, річищах, а також внаслідок руйнування берегів водойм. Залежно від способу переміщення і стану перебування у воді наноси поділяють на завислі та донні. Цей поділ є умовним, оскільки при зміні швидкості течії наноси однієї групи можуть переходити в іншу. Кількісно наноси визначають *каламутністю води*, витратами завислих і донних наносів (кількість наносів, що проносить річка через живий переріз потоку за одиницю часу), стоком наносів, або *твердим стоком*. На тер. України більша кількість наносів спостерігається на річках Українських Карпат і Кримських гір, найменша — на річках лісової зони, для яких характерні невеликі швидкості течії та незначні процеси ерозії. Дані про режим наносів використовують при проектуванні гідротех. споруд, розрахунках періоду замулення водосховищ, а також для судноплавства, при заборі води на зрошування тощо.
М. Г. Галущенко.

НАПІ́РНІ ВО́ДИ — *підземні води*, які перебувають під гідростатичним тиском. У свердловинах Н. в. встановлюються на рівнях, вищих від залягання водоносних пластів, у зниженнях рельєфу часто фонтанують. Н. в. на Україні розкриті свердловинами на глиб. до 7—8 тис. м. Вони утв. складні гідрогеол. системи, найбільшими з яких є артезіанські басейни і гідрогеол. області; на Україні їх відповідно 6 і 3 (див. *Гідрогеологічне районування*). В артезіанських басейнах джерелом живлення водоносних горизонтів традиційно вважали поверхневі води в місцях виходу вміщуючих порід на поверхню. За останні десятиліття доведено, що високонапірні пластові та тріщинні води живлять горизонти з меншим напором, розвантажуючись у них. Доведено також повільний вертикальний водообмін через глинисті товщі. В гідрогеол. областях значну роль відіграє водообмін по зонах тектонічних порушень.

Для Н. в. платформених артезіанських басейнів і гідрогеол. областей характерна гідродинамічна та хім. зональність. Верхня зона інтенсивного обміну (до глиб. 200 м у Причорноморському, 600 м у Волино-Подільському, 1000 м у Дніпровсько-Донецькому артезіанських басейнах, у гідрогеол. областях Карпат і Криму — до 1000 м, Донецької складчастої споруди — 500 м) містить переважно прісні Н. в. Окремі ділянки мінералізованих вод пов'язані з лінзами солей. Нижче, в зонах уповільненого і утрудненого водообміну, залягають води середньої та високої мінералізацій. Експлуатаційні можливості прісних Н. в. оцінено прогнозними ресурсами артезіанських басейнів: Дніпровсько-Донецького (юрський, нижньо- і верхньокрейдовий, палеогеновий, неогеновий горизонти) — 7 $км^3$/рік; Волино-Подільського (верхньопротерозойський, палеозойські, юрський, крейдовий, неогеновий) — майже 5 $м^3$/рік; Причорноморського (неогеновий) — 1 $км^3$/рік. У Закарпатському та Передкарпатському басейнах прісних Н. в. практично немає, в гідрогеол. областях Карпат і Криму їхні ресурси незначні. Н. в. добре захищені від хім., бактеріологіч. і радіаційного поверхневого забруднення, мають досить стабільний режим. Вони є важливою складовою *водних ресурсів*. У нар. г-ві використовують бл. 13 % прогнозних ресурсів прісних і слабомінералізованих вод, гол. чин. для водопостачання разом з поверхневими і грунтовими водами (Київ, Харків, Полтава, Суми, Донецьк, Луганськ, Чернігів, Кривий Ріг, Луцьк, Хмельницький, Ровно, Тернопіль та ін.). Слабомінералізовані води з окремих родовищ розливають як столові і використовують у бальнеологічних цілях (Львів., Івано-Фр., Ровен., Терноп., Київ., Полтав., Харків., Хмельн. області).

Використовують *мінеральні лікувальні води*. Перспективними є *промислові води і термальні води*. Ресурси Н. в. є важливим фактором розвитку нар. г-ва республіки, вони потребують раціонального використання і охорони.
Літ.: Соболевский Э. Э., Яковлев Е. А. Прогнозные ресурсы подземных вод питьевого назначения Украинской ССР. «Геологический журнал», 1985, № 3.
В. І. Марус.

НАРА́ЇВКА — річка у Бережанському р-ні Терноп. обл. та Рогатинському і Галицькому р-нах Івано-Фр. обл., ліва прит. *Гнилої Липи* (бас. Дністра). Довж. 56 км, пл. бас. 357 $км^2$. Бере початок на Подільській височині в межах Перемишлянського р-ну Львів. обл. Долина у верхів'ї V-подібна, нижче переважно коритоподібна, є звужені каньйоноподібні ділянки. Шир. долини до 800—1200 м (у пониззі), глиб. до 60—80 м і більше. Заплава переважно двостороння (шир. 100—120 м), меліорована. Річище завширшки від 0,5 до 4—5 м, на значному протязі випрямлене. Глиб. річки 0,3—1,5 м, похил 2,9 м/км. Живлення мішане, з переважанням снігового. Бувають літні паводки. Замерзає у грудні, скресає у 1-й пол. березня. Споруджено ставки (гол. чин. для рибництва). Воду річки використовують також для тех. водопостачання. На берегах Н.— місця відпочинку.
І. П. Ковальчук.

НАРОДИ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — район на Пн. Сх. Житомир. обл. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. $км^2$. Нас. 24,1 тис. чол., у т. ч. міського — 6,1 тис.

(1990). У районі — смт *Народичі* (райцентр) та 83 сільс. населені пункти.

Лежить у межах *Поліської низовини*. Поверхня — низовинна пологохвиляста алювіально-зандрова (на Пд.— моренно-зандрова) рівнина. Серед форм рельєфу трапляються лесові «острови» (на Пд.), останці кристаліч. порід. Абс. висоти 100—200 м. Поклади торфу. Зх. частина Н. р. розташована у межах *Житомирського Полісся*, східна — у межах *Київського Полісся*. Пересічна т-ра січня —6,2°, липня +18,6°. Опадів 560 мм на рік. Висота снігового покриву 25 см. Період з т-рою понад +10° становить 154 дні. Н. р. належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Річки — бас. Дніпра: *Жерів* і *Уж* з притоками *Грезлею*, Звіздалем, Кам'янкою, *Норином*. Переважають дерново-підзолисті та болотні грунти. Пл. лісів 54,5 тис. га (сосна, дуб, граб, осика, береза, вільха).

Найбільше підприємство — стрічкоткацька фабрика (Народичі). С. г. спеціалізується на рослинництві картоплярсько-зернового та тваринництві м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 55,5, у т. ч. орні землі — 36,3, пасовища — 10,9, сіножаті — 8,0. Осн. культури: картопля, кормові, жито. Розвинуті скотарство, свинарство. У районі — 21 колгосп, міжгосп. підприємство, радгосп. Залізнична ст. Рача. Автомоб. шляхів 338 км, у т. ч. з твердим покриттям — 287 км. Профес.-тех. уч-ще (с. Бабиничі). У зв'язку з екологічною ситуацією внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС з 1986 евакуйовано жителів 4 сіл Н. р. Проводиться відселення жителів 12 сіл протягом 1989—90.

НАРО́ДИЧІ — селище міського типу Житомир. обл., райцентр. Розташовані на р. Ужі (прит. Прип'яті, бас. Дніпра), за 25 км від залізнич. ст. Овруч. Автостанція. 6,1 тис. ж. (1990). Перша писемна згадка про Н. датується 1545, с-ще міськ. типу з 1958. Поверхня пологохвиляста. Пересічна т-ра січня —6,2°, липня +18,6°. Опадів 560 мм на рік. Пл. зелених насаджень 23,8 га. У Н.— стрічкоткацька ф-ка, комбікормовий і хлібний з-ди, ф-ка «Полум'я» Житомир. виробничого об'єднання «Полісся». Лісгоспзаг, лісництво. Еколог. ситуація Н. зумовлюється наслідками аварії на Чорнобильській АЕС 1986.

НАРО́ДНІ УНІВЕРСИТЕ́ТИ «ПРИРО́ДА» — громадські навч. орг-ції, що сприяють *природоохоронній освіті* та екологічному вихованню населення. Осн. мета — пропаганда наук. природокористування, роз'яснення *природоохоронного законодавства*, навчання навикам організації громадського контролю за раціональним природокористуванням та охороною природних багатств тощо. Перші університети створено 1967 у Крим., Черніг., Микол. областях та м. Києві. Всього в УРСР діє понад 400 Н. у. «П.», де навчається бл. 170 тис. слухачів (1989). Вони працюють за спец. програмами, розробленими відповідно до рекомендацій президії *Українського товариства охорони природи*. Строк навчання — 1—2 роки, залежно від складу аудиторії та прийняття програми. Слухачі одержують заг. екологічну підготовку і спец. знання відповідно до їхньої виробничої діяльності. Осн. факультети — екологічний, основ *охорони природи*, громадських інспекторів, озеленення та благоустрою, лікар. і рідкісних рослин, охорони природи в сфері агропром. комплексу. До програми навчання включають, як правило, практичні роботи по озелененню нас. пунктів, боротьбі з ерозією грунтів, залісенню непродуктивних земель, оздоровленню малих річок. Н. у. «П.» є дійовою формою екологічного виховання спеціалістів, широких мас населення.

А. Л. Андрієнко.

НАРОДНОГОСПОДА́РСЬКИЙ КО́МПЛЕКС УРСР — складна система галузей матеріального виробн. та невиробничої сфери з такими взаємопов'язаними елементами: виробництво, трудові ресурси, невиробнича сфера, природні ресурси. Характеризується високим рівнем господарської освоєності території, урбанізації, розвинутими галузями матеріального виробн. і потужним наук.-тех. потенціалом. Охоплює всі ланки сусп. виробн., розподілу і обміну на тер. республіки. Об'єднує великі групи галузей та види діяльності: пром-сть, с. г., транспорт, буд-во, торгівля і громадське харчування, матеріально-технічне постачання і збут, заготівля та ін. види діяльності сфери матеріального виробн., житл.-комунальне г-во і побутове обслуговування населення, система закладів охорони здоров'я, соціального забезпечення, освіти, культури, мистецтва, науки і управління.

УРСР за обсягом пром. і с.-г. виробн. посідає 2-е місце в СРСР (після РРФСР). В республіці виробляється майже $^1/_5$ заг.-союзного обсягу пром. продукції і понад $^1/_5$ валової продукції с. г., створюється 20 % нац. доходу СРСР. В 1988 виробн. засобів виробн. (група «А») в заг. обсязі продукції пром-сті становило 72,1 %, предметів споживання (група «Б») — 27,9 %. Порівняно з довоєнним періодом (1940) капіталовкладення в нар. г-во республіки зросли у 24 рази. Частка УРСР у заг.-союзному виробн. окремих видів продукції (%, 1988): видобуток залізної руди — 46, марганцевої руди — 78, виробн. електроенергії — 17,4, прокату — 35, тракторів — 23; цукру — 50, м'яса — 22, масла тваринного — 25,5.

Важливою передумовою розвитку госп. комплексу республіки є наявність різних мінерально-сировинних ресурсів, родючих земель (див. *Земельні ресурси*), значних трудових ресурсів. Особливості тер. поєднань окремих видів ресурсів зумовлюють їхнє важливе комплексоутворююче значення в нар. г-ві не лише УРСР, а й всього Рад. Союзу. Спираючись на всебічну допомогу союзних республік і використовуючи власні ресурси, УРСР створила потужну енергетичну базу. В 1989 виробн. електроенергії перевищувало рівень 1940 більш ніж у 23 рази. У республіці працювало (1989) 8 ТЕС, установлена потужність кожної з яких перевищує 2 млн. кВт (Запорізька і Вуглегірська — по 3,6 млн. кВт), 5 великих ГЕС та 5 АЕС. Осн. споживачем електроенергії в республіці є пром-сть (понад 70 % її виробн.). Усі енергосистеми УРСР (їх 8) об'єднані між собою в Об'єднану енерг. систему Півдня (ОЕС Півдня), яка входить в ЄЕС Європ. частини СРСР — складову частину *Єдиної енергетичної системи СРСР*. Діє надпотужна ЛЕП Донбас — Вінниця — Альбертірша (Угорщина) напругою 750 кВ.

Після аварії на Чорнобильській АЕС 1986, вибору майданчиків для буд-ва деяких ін. АЕС (Кримської, Чигиринської, Ровенської, Південно-Української) без належного наукового обгрунтування, дальше нарощування потужностей на атомних електростанціях в УРСР є проблематичним. Задоволення потреб республіки в електроенергії вимагає найсуворішого енергозбереження в народному г-ві і побуті. УРСР — одна з важливих паливно-енерг., металург. і машинобудівних баз країни, район великої хімії, багатогалузевого *агропромислового комплексу* та ін. галузей матеріального виробн. Провідна роль належить важкій пром-сті — *машинобудуванню* і металообробці, *чорній металургії, паливній промисловості*. У цих галузях зайнято понад 57 % всіх працюючих у пром-сті, в т. ч. 41,5 % — у машинобудуванні і металообробці. Завдяки наявності великих запасів кам. вугілля і заліз. руди, а також вигідному екон.-геогр. положенню, розвитку широкої міжгалузевої і внутрішньогалузевої спеціалізації і кооперування виробн. в УРСР сформувався потужний вуг.-металург. комплекс. Особливо виділяється чорна металургія повного циклу Донбасу і Придніпров'я. Понад 96 % сталі виплавляють на з-дах і комбінатах потужністю понад 1 млн. т продукції на

Виробництво основних видів промислової продукції в УРСР

Продукція	1940	1950	1960	1970	1980	1989
Електроенергія, млрд. кВт · год	12,4	14,7	53,9	137,6	236,0	295,3
Залізна руда, млн. т	20,2	21,0	59,1	111,2	125,5	109,8
Мінеральні добрива (в перерахунку на 100 % поживних речовин), млн. т	0,2	0,3	0,8	2,5	4,1	5,1
Хімічні волокна і нитки, тис. т	1,6	2,9	14,2	65,3	161,2	191,4
Кальцинована сода, тис. т	413	531	773	871	1077	1263
Сірчана кислота, тис. т	407	395	1311	2223	4507	4267
Готовий прокат, тис. т	5647	...	18016	32669	36033	39900
Металорізальні верстати, тис. шт.	11,7	10,5	20,5	29,6	32,9	28,7
Трактори, тис. шт.	10,4	22,7	88,0	147,5	135,6	115,8
Екскаватори, тис. шт.	0,02	0,2	3,1	7,7	9,9	10,6
Тракторні сівалки, тис. шт.	11,0	62,2	72,2	63,1	78,0	65,0
Віконне скло, млн. $м^2$	15,3	24,7	39,6	51,3	39,9	50,8
Взуття, млн. пар	40,8	28,8	76,8	148,9	177,2	193,7
Телевізори, тис. шт.	—	—	98,7	1981	2526	3572
Холодильники, тис. шт.	0,2	—	111,9	481,8	702	882
Пральні машини, тис. шт.	—	...	78,4	498	273	651

рік. Осн. передумовами зменшення потреб і виробн. усіх видів металопродукції в УРСР є підвищення якості металопродукції, впровадження металозберігаючих технологій у машинобудуванні, буд-ві тощо, розробка і випуск сучас. техніки і устаткування. Металург. з-ди УРСР потребують докорінної реконструкції, впровадження нових, екологічно безпечних технологій. Заг.-союзне значення має машинобудування, яке за роки Рад. влади перетворилось на одну з провідних галузей пром-сті України. Обсяг його продукції (разом з металообробкою) 1988 зріс порівняно з 1940 у 83 рази. Республіка виробляє устаткування для металург. і хім. з-дів, шахт, теплових і гідравлічних станцій, потужні електротрансформатори, прокатні стани безперервної дії, конвертори, гірничотрансп. комплекси для кар'єрних робіт та ін. На Україні створено електронну, радіотех., авіац., автомобільну пром-сть — галузі, що визначають наук.-тех. прогрес. У післявоєнні роки високими темпами розвивалася хім. індустрія. Республіка є важливим районом виробн. фосфатних, калійних, азотних добрив для с. г. Вона у великій кількості виробляє сірчану кислоту, кальциновану соду, хлор, сірку, а також синтетичний аміак, синтетичні смоли і *пластмаси*, хім. волокна, автомоб. покришки та ін. На УРСР припадає майже 20 % заг.-союзного випуску хім. продукції, яку експортують до 50 країн світу. Більшість хім. виробн. завдають шкоди навколишньому середовищу, порушують екологічну рівновагу, тому для них на сучас. етапі актуальним є якнайшвидше впровадження нових, екологічно безпечних технологіч. процесів або планомірне виведення відповідних потужностей з експлуатації.

Важливою галуззю заг.-союзної спеціалізації є *харчова промисловість*, що базується на місц. сировині. Її нинішній незадовільний стан вимагає докорінної реконструкції і розширення переробних потужностей з метою усунення втрат сировини і повнішого задоволення потреб населення у продуктах харчування. Ця галузь — важлива ланка агропром. комплексу республіки. Із заг. зем. площі (60,35 млн. га) 42,2 млн. га, або 69,9 %, займають с.-г. угіддя (по СРСР в цілому — 27,3 %). У структурі с.-г. угідь на орні землі припадає 81,8 % (по СРСР — 36,8 %). Україна посідає в країні 2-е місце, після РРФСР, за поголів'ям вел. рогатої худоби і свиней, виробн. м'яса, сала, молока, яєць. На неї припадає понад 20 % заг.-союзного виробн. зерна, картоплі, 60 % цукр. буряків, майже 1/2 насіння соняшнику, 20 % фруктів, ягід, винограду.

Відповідно до природних умов визначилася зональна спеціалізація: у степовій зоні, напр., виробляється осн. частина товарного зерна, соняшнику, винограду, рису. Лісостеп поряд з виробн. зерна дає осн. масу цукр. буряків, 1/3 товарної картоплі. Райони Полісся — основні виробники льону-довгунця, картоплі і хмелю. Навколо великих міст і пром. центрів сформувався приміський тип спеціалізації с. г.

У госп. комплексі республіки розвинуті внутрішньогалузеві та міжгалузеві виробничі зв'язки. Гол. їхні групи склалися у галузях важкої пром-сті (металургія — машинобудування — хімія) та всередині ланок агропром. комплексу (виробн. та переробка с.-г. сировини). На основі міжгалузевих виробничих зв'язків сформувалися потужні комплекси: паливно-енерг., маш.-буд., металург., хім., буд.-індустріальний. Розширюються взаємозв'язки між галузями комплексу по виробн. предметів споживання. В системі міжресп. поділу праці розвиваються екон. зв'язки УРСР з ін. союзними республіками (див. *Міжрайонні економічні зв'язки, Міжреспубліканські економічні зв'язки*). Матеріальною базою їхнього розвитку є потужний екон. потенціал УРСР, вигідне екон.-геогр. положення, інтенсивний процес поглиблення спеціалізації і кооперування виробн. В заг. обсязі міжресп. вантажообороту України 1-е місце посідає РРФСР (бл. 75 % усього вантажообороту УРСР залізничним транспортом), 2-е — БРСР (бл. 10 %), 3-є — Молд. РСР (бл. 5 %).

Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції в УРСР (в усіх категоріях господарств в середньому за рік, млн. т)

	1940	1956 1960	1961 1965	1966 1970	1971 1975	1976 1980	1981 1985	1989
Зерно	26,4	23,9	29,3	33,4	40,0	43,2	39,3	53,2
Цукрові буряки (фабричні)	13,1	28,2	34,1	46,7	46,0	53,9	43,9	51,9
Соняшник	0,95	1,4	2,3	2,8	2,7	2,4	2,3	2,9
Картопля	20,7	21,1	18,4	20,3	21,0	20,5	20,0	19,3
Овочі	5,5	4,4	5,0	5,6	6,6	7,6	7,3	7,4
М'ясо (в забійній вазі)	1,1	1,9	2,2	2,7	3,3	3,5	3,7	4,4
Молоко	7,1	13,5	14,5	17,9	20,4	21,8	21,8	24,4
Яйця, млрд. шт.	3,3	6,1	7,2	8,3	11,2	13,5	16,0	17,4

У структурі вивозу продукції з УРСР важливе місце належить чорній металургії, вуг. пром-сті, хімії, машинобудуванню, а також галузям агропром. комплексу, зокрема на машинобудування припадає 25 % у міжресп. обміні пром. продукцією; вивозять верстати, турбіни, вуг. комбайни, трактори, с.-г. машини, автобуси тощо. Водночас УРСР ввозить з інших союзних республік різні види сировини і готової продукції. В заг.-союзному обсязі споживання пром. продукції УРСР становить понад 20 %, в т. ч. продукції лісової та деревообр. пром-сті і кольорової металургії — 50 %, машинобудування — 40 %, хім. і легкої пром-сті — 33 %, паливної пром-сті — 20 %. Важливу роль відіграють поставки з ін. республік пром. устаткування, засобів транспорту і автоматизації, мін. добрив тощо. Вагомий внесок УРСР і в екон. та наук.-тех. співробітництво Рад. Союзу з зарубіж. країнами. Понад 1100 підприємств республіки постачають вироби майже у 100 країн світу. Через тер. України проходять важливі транспортні артерії: енергосистема «Мир», нафтопровід «Дружба», газопровід «Братерство», діє залізнична поромна переправа Одеса — Варна (Болгарія).

Протягом 1986—89 у республіці введено всього основних фондів державними і кооперативними підприємствами і організаціями на суму 87 332 млн. крб. (у порівняльних цінах). При цьому пріоритетне значення надається машинобудуванню (виділяється більше капіталовкладень, ніж за відповідний попередній період), чорна металургія, паливна пром-сть та агропром. комплекс. У стратегії прискорення екон. і соціального розвитку УРСР ключова роль відводиться ресурсозбереженню. В основі організації роботи по ресурсозбереженню лежить програмно-цільовий підхід. В УРСР функціонує єдина скоординована система респ., галузевих і регіональних наук.-тех. програм. Реалізуються 7 респ. наук.-тех. програм («Матеріаломісткість», «Метал», «Енергокомплекс», «Транспорт», «Праця», «Агрокомплекс») і наук. програма «Біотехнологія», які разом з 170 регіональними і 120 галузевими програмами, об'єднаними єдиною концепцією ресурсозбереження, мають забезпечити до 90 % всієї економії найважливіших видів матеріальних і енергетичних ресурсів, запланованої на період 1986—90. Велика увага приділяється вдосконаленню розміщення продуктивних сил УРСР, збалансованому розвитку г-ва. Першочерговим завданням є тех. переозброєння і реконструкція діючих підприємств. На підприємствах Донбасу, Придніпров'я, Харківщини відбуваються реконструкція підприємств *паливно-енергетичного комплексу*, гірничорудної і коксохім. пром-сті; випереджаючими темпами розвиваються машинобудування, транспорт і галузі агропром. комплексу. В центр. областях республіки першочерговим завданням є дальше вдосконалення АПК, а також розвиток галузей неметаломісткого машинобудування, які визначають наук.-тех. прогрес,— приладобудування, радіоелектроніки, с.-г. машинобудування. Важливі завдання стоять перед зх. і пд. областями республіки. В зх. областях великого значення надаватимуть галузям паливно-енерг. комплексу, хім., деревообр. і легкій пром-сті, а також галузям агропром. комплексу. Перед пд. областями УРСР стоїть завдання одержувати гарантовані високі врожаї зернових, соняшнику, овочів, баштанних культур, плодів і винограду на основі ефективного використання зрошуваних земель і застосування інтенсивних технологій вирощування цих культур. Відповідно до природно-кліматичних умов приділяється значна увага курортно-оздоровчим комплексам на узбережжі Чорного і Азовського морів. Важливе значення має послідовне проведення заходів щодо обмеження надмірного зростання великих міст, економічно обгрунтованого розвитку невеликих центрів, поселень і сільс. населених місць шляхом розміщення в них філіалів і цехів діючих підприємств. Внаслідок соціально-екон. особливостей г-ва, різних природних та ін. факторів у минулому склалися великі відмінності в рівнях соціально-екон. розвитку районів і областей

УРСР. Проте в процесі соціалістичного будівництва їхні рівні поступово зближувалися, зокрема сх. і зх. областей.

В сучас. період виділяють групи областей високого рівня соціально-екон. розвитку, серед. і нижче середнього. Так, найвищого рівня розвитку досягли Дніпроп., Запоріз., Донец., Луганська та Харків. області, всі — у *Донецько-Придніпровському економічному районі*. Найменш розвинутими є Чернів., Хмельн., Ровен., Волин., Терноп., Закарп. області, всі — у *Південно-Західному економічному районі*. Решта областей належить до серед. рівня соціально-екон. розвитку. Осн. засобом вирішення проблеми поступового вирівнювання рівнів соціально-екон. розвитку областей УРСР є реалізація політики регіонального розподілу капіталовкладень. За роки післявоєнних п'ятирічок динаміка капіталовкладень в областях з низьким рівнем розвитку була відносно вищою ніж в цілому по республіці. Для дальшого вирівнювання рівнів соціально-екон. розвитку областей і районів УРСР важливе значення має раціональне розміщення продуктивних сил, удосконалення комплексного розвитку господарства всіх областей і підвищення ефективності виробн., що має супроводитися певними змінами у структурі пром. і с.-г. виробн., дальшим удосконаленням тер. пропорцій. В умовах прискореного розвитку наук.-тех. прогресу підвищується роль науки, освіти, культури, охорони здоров'я. У республіці створено розгалужену мережу н.-д. установ і конструкторських орг-цій. Академія наук УРСР об'єднує 74 наук. установи, кілька десятків конструкторських і конструкторсько-технологічних бюро, 5 обчислювальних центрів, понад 30 дослідних виробн. і з-дів. Вона є ініціатором впровадження нових форм інтеграції науки з виробн. і міжгалузевих наук.-тех. комплексів, інж. центрів тощо.

Розвивається галузева і вузівська наука. У 146 вузах працюють 97 тис. наук., наук.-педагогічних працівників (в т. ч. понад 3 тис. докторів і 38 тис. кандидатів наук). На даному етапі одним з провідних завдань є впровадження наук. досліджень у виробн.

Актуальними проблемами розвитку Н. к. є кардинальні структурні перетворення, пов'язані з обмеженням дальшого нарощування виробничого потенціалу в паливно-, енерго-, водоємних галузях, орієнтування Н. к. на наукоємні галузі, що не потребують великих ресурсних витрат, на галузі АПК, краще використання геогр. положення, створення сучас. рекреаційних комплексів в Криму, Карпатах тощо. Важлива проблема — перепрофілювання або виведення з експлуатації діючих підприємств тих галузей важкої індустрії (в першу чергу, металургії, вуг., хім. і нафтохімічної), що завдають шкоди навколишньому середовищу, тех. переоснащення їх. Перспективний напрям — розширення виробн. товарів нар. споживання, створення сучас. переробної бази для повного задоволення потреб населення у продуктах харчування.

У процесі перебудови і реконструкції нар. г-ва республіки важлива роль відводиться вдосконаленню форм і методів планування й управління економікою, зокрема, посиленню екон. суверенітету республіки, переходу до принципів самоврядування і самофінансування, запровадженню елементів регіонального госпрозрахунку, підвищенню наук. обгрунтованості та якості планів екон. і соціального розвитку.

Літ.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1986; Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України. К., 1986; Гришкевич А. А. Союз нерушимый 1922—1982. Справочник. М., 1982; Народне господарство Української РСР 1986. Ювілейний щорічник. До 70-річчя Великого Жовтня. К., 1987; Народне господарство Української РСР у 1989 році. Статистичний щорічник. К., 1990.

С. І. Іщук.

НАРОДОНАСЕЛЕННЯ, населення — сукупність людей, які живуть на Землі (людство) або в межах певної території, континенту, країни, району чи населеного пункту. К. Маркс зазначав, що Н. є передумовою і суб'єктом виробн., цим зумовлена незамінна роль в ньому людського фактора. Н.— об'єкт вивчення багатьох сусп. і ряду природничих наук. Спеціально Н. досліджує демографія. Процеси формування чисельності (народжуваність, смертність, міграція) та склад Н. (статево-віковий, соціально-екон., етнічний та ін.), а також процеси його розміщення *(розселення, урбанізація)* відбуваються під впливом взаємодії біол., геогр. та соціально-екон. факторів. Останні мають вирішальне значення, оскільки стосуються працездатної його частини. Н. є гол. продуктивною силою, а панівний спосіб виробн. визначає можливості залучення її до процесу виробн., впливає на багатогранні процеси Н., у т. ч. на зростання та відтворення.

Чисельність Н. земної кулі і темпи його приросту в цілому безперервно зростають. За оцінками вчених за 15 тис. років до н. е. на Землі було приблизно 3 млн. чол., за 2 тис. років до н. е.— 50 млн. чол., на поч. нашої ери — 150—230 млн. чол. За останні століття, особливо за 20 ст., Н. швидко зростає і становить відповідно (млн. чол.): у 1500 — 400—450, 1900 — 1630, 1950 — 2486, 1985 — 4842, 1989 — 5234. За прогнозами ООН до 2000 Н. досягне 6,1 млрд. чол. Прискорене зростання Н. («демографічний вибух») у 2-й пол. 20 ст. в основному є результатом зниження смертності (до 10—20 %) при збереженні високої народжуваності (30—45 %) в країнах Африки, Азії й Лат. Америки, де зосереджено понад 50 % нас. земної кулі. В цілому в світі народжуваність 1980—85 становила на 1000 жителів 27 чол., смертність — 10, приріст — 16 чол. (за оцінками ООН). У містах 1989 проживало понад 2,9 млрд. чол. Розподіл Н. по частинах світу наведено в табл. 1. У світі існує бл. 2 тис. народів (племен, народностей, націй).

Рад. Союз за кількістю Н. є однією з найбільших країн світу. За переписом 1989 чисельність населення СРСР становила 286,7 млн. чол. У процесі індустр. розвитку СРСР виникло багато нових міст і значно зросла чисельність міськ. населення (%): 1913 — 18, 1940 — 32,5, 1989 — 67. Територію СРСР населяють понад 100 націй і народностей.

Укр. РСР за чисельністю жителів посідає 2-е місце в Рад. Союзі (після РРФСР). За переписом 1989 Н. УРСР становило 51,7 млн. чол. (з 1959 зросло на 9,8 млн. чол., або на 23,5 %), в т. ч. міське — 34,6 млн. чол. Осн. фактором зростання Н. є природний приріст, який 1989 становив 3,4 чол. на 1000 жителів (4,4 чол.— 1986). Середня тривалість життя 1985—86 — 71 рік (1926—27 — 47 років).

Динаміка міського і сільського населення УРСР

Рік	Все населення, млн. чол.	в тому числі: міське, млн. чол.	сільське, млн. чол.
1959	41,9	19,2	22,7
1970	47,1	25,7	21,4
1979	49,8	30,5	19,3
1989	51,7	34,6	17,1

Українці становлять 72,7 % всього Н. республіки. Крім того, в УРСР проживають росіяни (22,1 %), поляки, білоруси, євреї, угорці, болгари та ін., представники понад 120 національностей і народностей. Частина українців проживає в ін. республіках СРСР. Найбільше їх (за переписом 1979, тис. чол.) в РРФСР — 3658, Казахстані — 898, Молдові — 561, БРСР — 231. Бл. 3 млн. українців проживає за межами СРСР. Див. також *Національний склад населення, Приріст населення, Статево-вікова структура населення.*

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Держава і революція. Повне зібр. творів, т. 33; Народонаселение стран мира. Справочник. М., 1984; Брук С. И. Население мира. Этнодемографический справочник. М., 1986.

Л. М. Корецький.

НАСЕЛЕНИЙ ПУНКТ — визначений суспільною необхідністю компактний ареал концентрації населення з усіма умовами для його існування — праці, побуту і відпочинку; елемент *системи розселення.* Виконує певні суспільні функції, що забезпечують єдність людини, виробництва та природних умов. Виникнення Н. п. (поселень), їхній розвиток залежать від суспільства в цілому, характеру його взаємодії з природою і наук.-тех. прогресу в цій галузі. Внутр. організація Н. п. визначається їхньою

Географія населення земної кулі (на середину 1987)

	Територія: млн. $км^2$	% до всієї території	Населення: млн. чол.	% до всього населення	густота, чол./$км^2$
Європа	10,5	7,7	698	14,3	66
Азія	44,4	32,7	2995	60,0	65
Африка	30,3	22,3	589	11,4	18
Північна і Центральна Америка	24,3	17,9	412	8,3	17
Південна Америка	17,8	13,1	279	5,5	15
Австралія і Океанія	8,5	6,3	25	0,5	3

функціональною структурою, характером природних ландшафтів, чисельністю населення. Н. п. є складною системою з інтенсивними і різноманітними внутр. (у т. ч. трудовими, культур.-побут., рекреаційними, виробничо-технол.) і зовн. зв'язками між її елементами (об'єктами). Н. п. мають функціональну і *планувальну структуру*. Функціональна структура складається з об'єктів, що виконують виробничі, наук., освітні, транспортні, обслуговуючі, рекреаційні та ін. функції. Об'єкти з прямими та зворотніми зовн. зв'язками є базовими, або містоутворюючими елементами системи, які зумовлюють зростання і значною мірою розвиток Н. п. (див. *Містоутворюючі галузі*). Об'єкти з переважно внутрішніми зв'язками належать до групи *містообслуговуючих галузей* і забезпечують розвиток Н. п., але не впливають на зростання його. Взаємодія об'єктів, а також зв'язки об'єктів з ландшафтом (рельєфом, гідрографіч. сіткою, атмосферою, рослинністю) — основні фактори планувальної організації Н. п. Планувальна структура Н. п. являє собою тер. взаєморозміщення функціональних зон (територій з об'єктами однакового призначення) та елементів системи з урахуванням їхніх взаємозв'язків, організацією між ними магістральних вулиць і автомоб. шляхів. У межах Н. п. виділяють основні функціональні зони: селитебну — для розміщення житл. будинків, громадських центрів, зелених насаджень; пром. (виробничу) — для зведення пром. (виробничих) підприємств; комунально-складську — для розташування складів, баз, гаражів тощо; зовн. транспорту — для об'єктів і споруд зовн. транспорту. Крім основних, залежно від функцій Н. п. та його величини, можуть бути й ін. зони.

Залежно від видів і обсягів базових виробн., а також чисельності населення розрізняють *сільські поселення* і *міські поселення*, серед яких на основі єдиного критерію — чисельності населення — виділяють малі, середні, великі й найбільші Н. п. відповідного статусу *(село, селище міського типу, місто)*. Є й функціональна *класифікація населених пунктів*. В УРСР налічують 29 949 населених пунктів (на 1.І 1990), у т. ч. міських — 1363, сільс.— 28 586. *М. Я. Міжега.*

НАСЕ́ЛЕННЯ — див. *Народонаселення.*

НАСО́НОВА — карстова печера у *Гірсько-Кримській карстовій області,* на Ай-Петринській яйлі, поблизу Севастополя. Протяжність 229 м. Утворилася у грубошаруватих вапняках пізньоюрського віку по двох *системах тектонічних тріщин*. Вхід — невелика щілина. Сифонний канал має переважно овальні перетини, подекуди з вузьким вертикальним прорізом. Є кілька невеликих озерець. Періодично печера підтоплюється, вода живить джерело, що міститься за кілька метрів нижче від входу. В печері нагромаджені продукти розмиву і перевідкладання нижньофлішевої товщі. В 1964 печеру дослідила *Комплексна карстова експедиція.* *В. М. Дублянський.*

НАСТ — тверда кірка (льодова, снігова, висяча) на поверхні *снігового покриву*. Утворюється після тривалої *відлиги* або *дощу*, коли верх. шар снігу зволожується і при наступному зниженні т-ри знову замерзає. Виникає також при від'ємній т-рі внаслідок випадання на поверхню снігового покриву переохолодженого дощу. На тер. України утворення Н. пов'язане з атм. циркуляцією (зокрема, *циклонами*), з певними мікрокліматич. особливостями території та ін. Виникнення Н. на с.-г. угіддях загрожує озимим культурам, зокрема випрівванням. Н. руйнують або подрібнюють (див. також *Снігові меліорації*). *М. І. Щербань.*

НАСТА́СЬЄВ Григорій Кирилович (2.III 1921, м. Олександрія Кіровогр. обл.) — вчитель географії, засл. вчитель УРСР з 1965, кандидат пед. наук з 1980. Член КПРС з 1943. Закінчив 1953 Одес. пед. ін-т. З 1938 — викладач географії і директор ряду шкіл у Микол., Амурській та Кіровогр. областях (1976—88 — директор Павлиської серед. школи ім. В. О. Сухомлинського). У пед. діяльності велику увагу приділяв методиці самопідготовки учнів, позаурочній роботі, трудовому та ідейному вихованню. Пропагував досвід роботи В. О. Сухомлинського. Автор бл. 300 статей з цих питань. Нагороджений орденами Леніна, Дружби народів, Вітчизняної війни 1 і 2-го ступенів, медалями ім. А. С. Макаренка, Н. К. Крупської.

НАТА́ЛИНА — карстова печера у *Причорноморсько-Азовській карстовій області*, на схилі Водяної балки, у межах Одеси. Протяжність 108 м. Розкрита штучною гірською виробкою. Утворилася у вапняках неогенового віку по двох системах тектонічних тріщин. Складається з галереї з кількома сліпими відгалуженнями. Характерний трикутний перетин. У печері нагромаджена червоно-бура глина. Відкрили й дослідили одеські *спелеологи.* *В. М. Дублянський.*

НАУКО́ВА РА́ДА АН УРСР З ПРОБЛЕ́М БІОСФЕ́РИ — наук.-консультативний орган Президії АН УРСР з питань раціонального природокористування та охорони навколишнього середовища. Ств. 1973. Складається з бюро (голова, його заступники, вчений секретар, го́лови секцій при наук. центрах АН УРСР) і членів Ради. У її структурі також 6 проблемних та 6 регіональних секцій. Членами Ради є провідні вчені АН УРСР, фахівці, представники м-в і відомств. Рада здійснює наук.-методичне керівництво і координацію досліджень з даної проблеми в республіці, розробляє осн. напрями наук. досліджень в академічних і галузевих установах, вузах республіки; вносить пропозиції щодо впровадження у нар. г-во результатів природоохоронних наук.-тех. розробок; складає програми і координаційні плани з актуальних природоохоронних проблем; проводить еколого-екон. експертизу діючих нар.-госп. об'єктів і тих, що проектуються. Голова Ради — віце-президент АН УРСР (з 1989 — В. П. Кухар). *В. І. Єтоков.*

НАУКО́ВЕ ТОВАРИ́СТВО І́МЕНІ ШЕВЧЕ́НКА (НТШ). Ств. 1873 у Львові. Функціонувало три секції: філологічна, істор.-філософська та математично-природописно-лікарська. Остання була ств. 1893. Очолював її І. Верхратський, згодом В. Левицький. Найважливіші напрями геогр. досліджень: фіз. географія, геоморфологія, палеогеографія, істор. географія, топоніміка, етнографія (Г. Величко, В. *Вернадський*, Ю. Полянський, В. *Різниченко*, С. *Рудницький*, П. *Тутковський* та ін.). Велика увага приділялась розробці й впровадженню укр. геогр. термінології, методиці шкільної географії, підготовці шкільних підручників укр. мовою. У 1935 почала роботу Комісія з охорони природи. Підсумки геогр. досліджень і теоретичні праці друкувалися в «Записках Наукового товариства імені Шевченка» (виходили з 1892) та збірнику математично - природописно - лікарської секції (з 1897). У 30-х рр. НТШ підготувало й видало Українську Загальну Енциклопедію у трьох томах за редакцією І. Раковського, Атлас України й суміжних країв (1937) тощо. Діяльність т-ва була припинена 1940. З 1947 у ФРН (Мюнхен) відновлено роботу НТШ, 1951 утв. Європ. (Сарсель поблизу Парижа), 1955 — Австрал. (Сідней), Амер. (Нью-Йорк) та Канад. (Торонто) т-ва. За кордоном НТШ видало багатотомну Енциклопедію Українознавства за редакцією В. Кубійовича. В 1989 у Львові відновлено діяльність НТШ. *П. І. Штойко.*

НАУКО́ВО-ДОСЛІ́ДНІ СУ́ДНА ТА ОКЕАНОГРАФІ́ЧНІ ПЛАТФО́РМИ — важливі засоби для систематичних *океанографічних досліджень* Світового ок., а також атмосфери і космічного простору. Науково-дослідні судна (НДС) бувають надводні і підводні. За профілем розрізняють універсальні та спеціалізовані НДС — океанограф., метеорологічні (кораблі «служби погоди»), гідрограф., геол., біол., наук.-промислові, судна космічної служби та ін. Сучасні НДС мають високі мореплавні й тех. якості, що дає змогу вести роботи по ходу судна, у вільному дрейфі або у певній точці океану. Для проведення наук. досліджень НДС обладнані спеціалізованими лабораторіями, ЕОМ, різноманітними пристроями (крани, відкидні площадки тощо), засобами зв'язку і радіонавігації, підводними шахтами та ін. Універсальні НДС обладнані, як пра-

Науково-дослідні судна та океанографічні платформи. «Михайло Ломоносов». Океанографічна платформа у Чорному морі.

вило, супутниковою системою навігації, що дає можливість визначити їхнє місцеположення з високим ступенем точності (до кількох десятків метрів). Судна космічної служби (напр., «Космонавт Володимир Комаров» — найбільше НДС у світі — водотоннажність 45 тис. т; «Космонавт Юрій Гагарін») мають комплекси апаратури для космічних досліджень, зв'язку і управління орбітальними станціями та супутниками. Серед НДС Української РСР — «Михайло Ломоносов» водотоннажністю 5960 т, «Академік Вернадський» (6864 т) і «Професор Колесников» (1038 т), що підпорядковані *Морському гідрофізичному інституту* АН УРСР; «Професор Водяницький» (1700 т; *Біології південних морів інститут* АН УРСР); «Яків Гаккель» (1200 т; Севастопольське відділення Держ. океанографічного ін-ту). Важлива роль у дослідженнях океану належить підводним апаратам, напр., в СРСР відомі «Пайсис», «Аргус», «Бентос». Окремі НДС («Одісей», «Іхтіандр») є суднами-носіями підводних апаратів, за допомогою яких вивчають рибні запаси в океані.

Серед океанографічних платформ (ОП) розрізняють стаціонарні або дрейфуючі н.-д. лабораторії, а також буї, вишки та ін. Надводна частина ОП має кілька ярусів, де розташовані лабораторії та житлові приміщення персоналу. Стаціонарні ОП, як правило, встановлюють у межах шельфу на глибинах до 70 м. Перспективніші ОП на спец. якорних системах, які можна переміщувати, їх встановлюють на глибинах до кількох сотень метрів. У Чорному м. функціонує ОП на палях (Експериментальне відділення Мор. гідрофізичного ін-ту; смт Кацівелі Крим. обл.). Розташована вона на відстані 800 м від берега на глиб. 36 м; вис. над рівнем моря — 12 м. Корисна площа становить 400 м². ОП обладнана 5 наук. лабораторіями, оснащена системою збору, реєстрації і обробки гідрофіз., гідрохім. та метеоролог. інформації. Тут випробовують нові методики досліджень мор. середовища та океанограф. комплекса апаратури, розроблені у наук. підрозділах ін-ту. Ця ОП входить до складу чорномор. контрольно-калібрувального полігону, що забезпечує аерокосмічні засоби досліджень та контролю стану Чорного моря.

Літ.: Методы и аппаратура для океанологических исследований. Севастополь, 1982; Булгаков М. П., Суворов О. М. Експедиційні дослідження Світового океану на ндс «Михаил Ломоносов». «Вісник АН УРСР», 1983, № 5; Автоматизированные системы с буксируемыми приборами в океанологических исследованиях. К., 1987.

М. П. Булгаков, О. М. Суворов.

НАУ́ЧНИЙ — селище міського типу Бахчисарайського р-ну Крим. обл., розташоване на висоті 600 м над р. м., за 16 км від залізнич. ст. Поштова. 1,2 тис. ж. (1990). Виник 1946, сучас. назва з 1957, с-ще міськ. типу з 1957. Поверхня — гірське плато. Пересічна т-ра січня +0,3°, липня +21,1°. Опадів 500 мм на рік. Поблизу Н. розташована комплексна пам'ятка природи місц. значення — г. Шолудива, на її крутих схилах — 36 яруг. У Н.— Крим. астрофіз. обсерваторія АН СРСР.

НА́ФТА (грец. νάφθα, від перс. нефт) — природна масляниста горюча рідина, що складається з вуглеводнів (метанових, нафтенових і ароматичних) з домішкою сірчаних, азотних, кисневих та металорганічних сполук. Колір бурий до чорного, рідше світло-коричневий та червонуватий. У земній корі Н. утворюється разом с газоподібними вуглеводнями (див. *Гази природні горючі*), міститься в порах, кавернах і тріщинах порід-колекторів (пісковиків, вапняків тощо), нагромаджуючись у верх. частині резервуарів — пасток під слабопроникними верствами глин, аргілітів та солей. Згідно з теорією органіч. походження Н. є продуктом перетворення розсіяної органічної речовини осадочних порід. Обов'язковою умовою нафтонагромадження вважають наявність великих областей занурень *земної кори*. В результаті проведених на Україні пошуків, що базуються на органіч. походженні Н., відкрито значні поклади. Існує також кілька гіпотез неорганіч. синтезу вуглеводнів, які підтверджуються знахідками невеликих нафтопроявів.

На Україні кустарне видобування Н. відоме з давніх часів у Передкарпатті і на Керченському п-ові. З кін. 19 ст. на Зх. Україні інтенсивно експлуатували неглибокі поклади *Бориславського нафтового родовища* і 10 менших родовищ. У передвоєнні роки почалися пошуково-розвідувальні роботи на солянокупольних структурах на Сх. України (перший пром. приплив Н. одержано поблизу м. Ромен 1937). У повоєнні роки планомірні і широкомасштабні пошуки покладів вуглеводнів на основі наук. прогнозу із застосуванням геол., геофізичних (сейсморозвідка, граві- та електророзвідка), геохім., геотермічних, а в останні роки — аерокосмічних методів зумовили відкриття нових родовищ на Зх. і значної нафтогазоносної області на Сх. України.

Найбільші запаси Н. зосереджені у *Дніпровсько-Донецькій нафтогазоносній області*, де виявлено 68 нафтових і нафтогазоконденсатних родовищ (переважно у пн. частині). Видобуто понад 155 млн. т нафти, в т. ч. 70 % — на найбільших родовищах: Леляківському, Гнідинцівському, Глинсько-Розбишівському (див. окремі статті). Найглибший поклад розкрито в інтервалі 4981—5018 м. У *Передкарпатській нафтогазоносній області* розробляють 37 нафтових і нафтогазоконденсатних родовищ. За час експлуатації видобуто понад 95 млн. т, з них 85 % — на Битків-Бабченському, Долинському, Пн.-Долинському і Орів-Уличнянському родовищах (див. окремі статті). Найглибший поклад виявлено на глиб. 5705—5797 м. Невеликі за запасами поклади важкої Н. знайдено у *Причорноморсько-Кримській нафтогазоносній області.*

Н. на Україні різноманітна за якістю: густ. 730—920 кг/м³, вміст парафіну — до 15 %, асфальтів і смол — до 2 %. Н. завжди містить розчинений газ (20—400 м³/т і більше).

Пошуки Н. тривають у межах освоєних нафтогазоносних областей і в нових перспективних районах. Пошуково-розвідувальні роботи проводять об'єднання «Укрнафта», орг-ції М-ва геології СРСР. Теор. проблеми розробляють Ін-т геології і геохімії горючих корисних копалин та Ін-т геол. наук АН УРСР і Укр. н.-д. геологорозвідувальний інститут.

На базі значних запасів Н. в УРСР розвинуті нафтодобувна і нафтопереробна галузі пром-сті (див. окремі статті). Переважає енерг. напрям використання Н. У майбутньому збільшуватиметься частка нафтопродуктів та продуктів переробки Н. у хім., машинобудівній, радіотех., фармацевтичній, парфюмерній, харч. та ін. галузях пром-сті і в сільс. г-ві. Див. також *Горючі корисні копалини.*

Літ.: Доленко Г. Н. Нефтегазоносные провинции Украины. К., 1985.

П. Ф. Шпак.

НАФТОДОБУВНА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *паливної промисловості*, підприємства якої розвідують і видобувають нафту та попутний нафт. газ, а також транспортують і зберігають нафту; складова частина *паливно-енергетичного комплексу* СРСР. До Н. п. належать також підприємства по видобуванню озокериту. Нафта має велике значення для різних галузей нар. г-ва, її використовують як цінну сировину для *хімічної промисловості* і *нафтохімічної промисловості* (див. також *Нафтопереробна промисловість*). За видобутком нафти СРСР посідає 1-е місце в світі. Питома вага нафти в заг.- союзному видобутку палива 1988 становила 39 %.

Пром. видобуток нафти в Росії 1913 становив 10,3 млн. т. За Рад. влади, особливо у повоєнні роки, поряд з існуючими відкрито цілий ряд нових родовищ. У 1988 в СРСР видобуто 624 млн. т нафти (1940 — 31 млн. т). На Україні нафту вперше почали видобувати на Передкарпатті на поч. 17 ст. Як галузь пром. виробн. Н. п. почала розвиватися на базі Бориславського родовища в кін. 19 — на поч. 20 ст. Після возз'єднання зх. областей України з Рад. Україною було значно розширено обсяг геологорозвідувальних робіт, відкрито нові родовища у *Передкарпатській нафтогазоносній області.* Докорінні зміни сталися у географії Н. п. республіки у повоєнні роки. У зв'язку з вивченням геол. будови ін. нафтогазоносних районів республіки і розвідувальними роботами на Лівобережній Україні відкрито нові нафтові родовища в *Дніпровсько-Донецькій нафтогазоносній області*, яка посіла осн. місце за видобутком нафти в республіці. В 70-х рр. в УРСР видобували 14—15 млн. т нафти за рік. Пізніше, у зв'язку з обмеженими ресурсами неглибоких горизонтів цих родовищ, видобуток нафти значно зменшився. У 1989 видобуток нафти в УРСР становив 5,4 млн. т. У зв'язку з великими потребами нар. г-ва республіки в нафті значну кількість її довозять на нафтопереробні підприємства України з РРФСР (Пн. Кавказ) та Азербайджану. Перспективи розвитку Н. п. пов'язані з активізацією геол. вивчення та пошуком нафти в глибших горизонтах нафтогазоносних регіонів.

Л. М. Корецький.

НАФТОПЕРЕРО́БНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *обробної промисловості*, підприємства якої з сирової нафти виробляють нафтопродукти у вигляді рідкого палива, мастильних, електроізоляційних матеріалів, розчинників, бітумів

тощо. У виробн. нафтопродуктів осн. частку становить паливо для карбюраторних (авіаційні та автомобільні бензини), реактивних (авіаційний гас), дизельних (дизельне паливо) двигунів, котельне паливо (мазути), бітуми. Крім того, продукція галузі є сировиною для виробн. великої кількості хім. продуктів, що зумовлює тісний технологічний і організаційний зв'язок Н. п. з *нафтохімічною промисловістю*. За обсягом виробн. осн. нафтопродуктів СРСР посідає 2-е місце у світі.

На Україні перші напівкустарні нафтоперегінні з-ди виникли на Передкарпатті в серед. 19 ст.— в Бориславі (1853) і Львові (1854). Нині великі потреби України в нафт. сировині значною мірою задовольняються на основі екон. зв'язків з ін. республіками СРСР. Підприємства Н. п. зосереджені в районах видобування нафти (див. *Нафтодобувна промисловість*), в портових містах, Донбасі, на Придніпров'ї та в центр. частині УРСР. На Передкарпатті вони розміщені в Дрогобичі, Бориславі, Надвірній та Львові і забезпечуються нафтою місц. родовищ. На довізній сировині з Пн. Кавказу і Азербайджану (пізніше з Лівобережної України) на Півдні УРСР розвинулися центри Н. п.— Одеса, Херсон, Бердянськ. Центрами Н. п. є також Кременчук (з 1965) і Лисичанськ (з 1976), які переробляють сировину, що надходить з поволзьких родовищ та місц. родовищ Лівобережної України. Найбільша частка в заг.-респ. виробн. нафтопродуктів припадає на Донецько-Придніпровський екон. район (бл. 70 %). Дальший розвиток Н. п. пов'язаний з удосконаленням технології виробн. та тер.-виробничих зв'язків, раціональним розміщенням виробн. нафтопродуктів, розвитком нафтопровідного транспорту та сітки нафтопродуктопроводів (див. *Трубопровідний транспорт*). Важливе екологічне значення має зростання випуску високооктанового бензину.

А. В. Бобровицький, О. І. Нестерук.

НАФТОХІМІ́ЧНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь пром-сті, підприємства якої на основі хім. переробки сировини нафтового й газового походження виготовляють різні види нафтохім. продуктів. До Н. п. належать виробництва: синтетич. каучуків, продуктів осно́вного органічного синтезу (тех. вуглець, аліфатичні спирти, алкілпохідні бензоли, органічні кислоти тощо), сажі, гумоазбесто-

вих виробів, різних видів шин, гумотех. виробів, гумового взуття (див. *Гумоазбестова промисловість*). Продукцію Н. п. широко використовують в усіх галузях нар. г-ва. Умови для виникнення Н. п. створено в результаті впровадження нових методів переробки нафти — крекінгу та гідролізу.

Обсяг виробництва продукції Н. п. СРСР 1986 зріс проти 1970 в 2,4 раза, у т. ч. в Укр. РСР — в 1,1 раза. На Україні Н. п. розвивається у тісному взаємозв'язку з пром. об'єднаннями інших районів цієї галузі в СРСР і потребами нар. г-ва, на базі продукції нафтопереробної і газової пром-сті, а також переробки довізного синтетичного і натурального каучуку. Для галузі характерне розміщення її потужностей поблизу джерел нафтохім. сировини (комбінування з нафтопереробкою при виробн. продукції осн. органічного синтезу), а також у районах споживання продукції (виробн. шин, гумоазбестових виробів). До 70-х рр. у республіці власне нафтохім. продукцію (синтетичні жирні кислоти та ін.) виробляли переважно на Бердянському і Надвірнянському нафтопереробних з-дах. З серед. 70-х рр. створено значні потужності по виробн. продукції основного органічного синтезу на Кременчуцькому і Лисичанському нафтопереробних з-дах, де виробляють також ароматичні вуглеводи, етилен, пропілен, синтетичні спирти та ін. напівпродукти для одержання гумотех. виробів. Великотоннажні потужності основного органічного синтезу має частина підприємств хім. пром-сті, зокрема Калуське виробниче об'єднання «Хлорвініл», Северодонецьке і Черкас. виробничі об'єднання «Азот», Івано-Фр. з-д тонкого органічного синтезу та ін. На Україні створені і розвиваються такі підгалузі Н. п., як *шинна промисловість* і пром-сть гумотех. виробів. Виробн. і ремонт шин становлять понад половину заг. обсягу виробн. продукції галузі. Значними центрами виробн. шин для автомобілей, великогабаритних шин для самоскидів, буд.-шляхових і с.-г. машин, виробн. гумотех. виробів стали об'єднання в містах Дніпропетровську і Білій Церкві. Поблизу джерел сировини і нафтопродуктів створено спеціалізовані виробн. тех. вуглецю — на Передкарпатті (Дашава), в Донбасі (Стаханов), у Кременчуці. Розвиток Н. п. у перспективі спрямований на поглиблення переробки нафтохім. сировини, застосування ефективних безвідхідних технологій, удосконалення раціонального розміщення потужностей по виробн. нафтохім. продукції з забезпеченням охорони навколишнього середовища.

Л. М. Корецький.

НАХІ́МОВСЬКА — карстова порожнина (шахта) у *Гірсько-Кримській карстовій області*, на масиві *Карабі-яйла*. Протяжність 560 м, глиб. 374 м. Утв. у грубошаруватих вапняках пізньоюрського віку. Вхід — на дні великої карстової лійки. Каскад шахт 25—55 м завглибшки з 210 м переходить у систему з двох паралельних шахт. З 287 м починається похила галерея, що закінчується сифоном. На уступах шахт є невеликі озерця, в галереї — тимчасовий водотік. З глиб. 130 м на стінах і склепіннях трапляються окремі натічні утворення. Шахту відкрила і дослідила 1983 секція юних туристів м. Севастополя.

В. М. Дублянський.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ КОМІТЕ́Т КАРТО́ГРАФІВ СРСР (НКК СРСР) — комітет, який є представником від Рад. Союзу в Міжнар. картограф. асоціації (МКА) і здійснює міжнар. зв'язки картографів СРСР. Засн. 1960 при АН СРСР у зв'язку зі вступом Рад. Союзу до МКА (тепер функціонує при Гол. управлінні геодезії і картографії). Завдання НКК СРСР: представництво рад. картографів на міжнар. рівні; участь у роботі конференцій МКА, її комісіях і робочих групах; здійснення міжнар. контактів з наук. і виробничих питань; інформування рад. картографів, географів, геологів та ін. спеціалістів про рівень розвитку світової картограф. науки, стан картографічного виробн. у різних країнах, методи і шляхи використання картограф. праць у наук. дослідженнях, практиці нар. г-ва, навчанні у школах та вузах. У роботі НКК СРСР беруть участь представники системи Гол. управління геодезії і картографії, АН СРСР, АН союзних республік, у т. ч. УРСР, вузів, *Географічного товариства СРСР* та ін. Інформацію про роботу НКК СРСР публікують у журн. «Геодезия и картография».

А. П. Золовський.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ КОМІТЕ́Т РАДЯ́НСЬКИХ ГЕО́ГРАФІВ (НКРГ) — комітет, який є представником від СРСР у *Міжнародному географічному союзі* (МГС) і здійснює міжнар. зв'язки географів Рад. Союзу. Засн. при АН СРСР 1957 у зв'язку з вступом СРСР до МГС. Завдання НКРГ: представництво рад. географів у МГС, участь у міжнар. геогр. орг-ціях; здійснення контактів з наук. і організаційних питань між геогр. установами СРСР і керівництвом МГС, а також нац. комітетами ін. країн; інформування рад. громадськості про роботу МГС, його комісій та ін. органів і нац. комітетів ін. країн; підготовка і проведення заходів, пов'язаних з участю рад. географів у міжнар. геогр. форумах. До складу НКРГ входять представники АН СРСР, АН союзних республік, установ Держкомітету СРСР по народній освіті, Держ. комітету СРСР по гідрометеорології, Гол. управління геодезії і картографії, *Географічного товариства СРСР*. Протягом 1957—85 НКРГ очолював академік АН СРСР І. П. *Герасимов*, з 1986 — чл.-кор. АН УРСР В. М. *Котляков*. Від УРСР в роботі НКРГ брали участь П. К. *Заморій*, А. П. *Золовський*, О. М. *Маринич*. Інформацію про роботу НКРГ систематично публікують у журн. «Известия АН СССР. Серия географическая».

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ КОМІТЕ́Т УРСР ПО ПРОГРА́МІ ЮНЕ́СКО «ЛЮДИ́НА ТА БІОСФЕ́РА».

Ств. 1973 відповідно до рекомендацій Міжнар. координаційної ради (МКР) по *Програмі ЮНЕСКО «Людина та біосфера»* (МАБ). У його складі — голова, заступники його, відповідальний секретар та члени к-ту. До Нац. к-ту МАБ УРСР входять провідні вчені АН УРСР, представники м-в і відомств республіки, які беруть участь у розробці фундаментальних проблем раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища. Здійснює координацію і наук.-методичне керівництво дослідженнями по виконанню Нац. програми МАБ УРСР, забезпечує зв'язки з МКР, МАБ, нац. к-тами МАБ ін. країн, а також респ. к-тами МАБ; готує доповідні записки і наук. рекомендації з питань охорони навколишнього середовища і подає їх у вищі органи держ. влади, відповідні відомства та орг-ції для вжиття необхідних заходів; сприяє впровадженню результатів наук. розробок у нар.-госп. практику. Велику увагу Нац. комітет приділяє питанням екологічної освіти і підготовки кадрів. З метою активізації діяльності наук. молоді у галузі охорони природи в структурі Нац. к-ту 1989 створено секцію молодих учених. При к-ті діють консультативні групи з таких напрямів досліджень: функціонування екосистем при різній інтенсивності впливу людини; раціональне використання і відновлення ресурсів, суспільні затрати і використання ресурсів; реакція людини на екологічний стрес. Консультативні групи формують пропозиції для Нац. комітету щодо нових проектів у рамках Нац. програми МАБ УРСР; здійснюють комплексну експертизу їх, зокрема довгострокових міждисциплінарних проектів, що базуються на природничих і суспільних науках. Голова Нац. комітету МАБ УРСР В. П. Кухар (з 1989). *Н. М. Гордієнко.*

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕ́ЛЕННЯ — розподіл населення за ознакою національності або етнічної належності; використовують при переписах населення та ін. формах масового статистич. обліку. Крім прямих даних про національність, враховують дані про рідну мову з корективами на мовну асиміляцію. На тер. України проживають понад 110 національностей і народів. Осн. частину населення УРСР становлять українці (72,7 %) та росіяни (22,1 %), чисельність осіб ін. національностей порівняно невелика. Тенденції до

Національний склад населення УРСР

	1959		1970		1979		1989	
	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%
Все населення	41869	100,0	47126	100	49 609	100,0	51452	100,0
в тому числі								
українці	32158	76,8	35284	74,9	36 489	73,6	37419	72,7
росіяни	7091	16,9	9126	19,4	10 472	21,1	11356	22,1
євреї	840	2,0	777	1,6	633	1,3	486	0,9
білоруси	291	0,7	386	0,8	406	0,8	440	0,9
молдавани	242	0,6	266	0,6	294	0,6	325	0,6
поляки	363	0,9	295	0,6	258	0,5	219	0,5
болгари	219	0,5	234	0,5	238	0,5	234	0,4
угорці	149	0,4	158	0,3	164	0,3	163	0,3
румуни	101	0,2	112	0,2	122	0,2	135	0,3
греки	104	0,2	107	0,2	104	0,2	99	0,2
ін. національності	311	0,8	381	0,8	427	0,9	576	1,1

зміни Н. с. н. республіки у повоєнний період зумовлені зрушеннями в соціально-екон. умовах відтворення населення, міжресп. міграціями та етнічними процесами, зокрема міжнаціональними шлюбами.

При заг. тенденції зростання чисельності представників корінної національності частка її серед жителів України поступово знижується. Українці переважають серед жителів усіх областей, крім Кримської, в якій найчисельнішою нацією є росіяни. Найвища питома вага укр. населення (понад 90 %) у складі жителів відносно малоурбанізованих зх. областей (крім Закарп. та Чернів.), а також Вінн., Черкас. і Черніг. областей. В індустріально розвинутих і високоурбанізованих областях внаслідок значного припливу з ін. республік висока пит. вага росіян та ін. російськомовних національностей. Так, частка росіян у складі населення Крим. обл. становить 67 %, Луган.— 45 %, Донец.— 44 %, Харків.— 33 %, Запоріз.— 32 %, Одес.— 27 %, Дніпроп.— 24 %, Києва — 21 %. У цих областях сконцентрована осн. частина білорусів (68 %), євреїв (69 %), німців (65 %), які проживають на Україні. Понад 65 % поляків мешкають у Житом., Хмельн., Львів. областях та у Києві. Найкомпактніше в республіці розселені угорці (96 % їх проживає в Закарп. обл.), гагаузи (86 % — в Одес. обл.), греки (85 % — у Донец. обл.), румуни (96 % — у Чернів. та Закарп. обл.), болгари (86 % — в Одес. та Запоріз.), молдавани (71 % — в Одес. та Чернів. областях). У серед. 80-х рр. почалося переселення кримських татар на Україну, що зумовило збільшення чисельності їх за 1979—88 більше як у 7 раз, 1990 — понад 90 тис. чол.; 83 % їх зосереджено в Крим. обл. Внаслідок високого міграційного припливу у 80-х рр. на Україні в 1,5—2 рази збільшилася чисельність азербайджанців, узбеків, казахів, грузинів, вірменів, лезгинців, корейців та деяких ін. національностей. 78 % всього населення республіки (за даними перепису 1989) вільно володіє укр. мовою: для 33 млн. чол. вона є рідною, 7 млн. чол. визнають її другою мовою народів СРСР, якою вони вільно володіють. У цілому по республіці 12 % українців вважають своєю рідною мовою російську, зокрема у Крим. обл.— 47 %, Донец.— 40 %, Луган.— 34 %, Одес.— 26 %, Запоріз.— 23 %, Харків.— 21 %, м. Києві — 21 %. Характер сучас. етнічних процесів, вияв нац. самосвідомості, прагнення до збереження та розвитку нац. культури — важливі передумови дальшого розвитку укр. культури і мови та культури усіх національностей і народів, які проживають на тер. України. *Е. М. Лібанова, В. В. Оникієнко.*

НЕГРОВЕ́ЦЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — гідролог. заказник респ. значення (з 1980). У 1989 увійшов до природного національного парку *Синевир.*

НЕДОСТА́ТНЬО ВОЛО́ГА, ТЕ́ПЛА АГРОКЛІМАТИ́ЧНА ЗО́НА — зона *агрокліматичного районування* тер. України, яка охоплює частину фіз.-геогр. лісостепової зони. Включає Пд. Сх. Хмельн. обл., більшу частини Вінн. і Полтав., пн. частини Кіровогр. і Харків. областей, пд. частини Київ., Сум. і Черніг. областей, а також Черкас. область. Пн. межа зони проходить через Кам'янець-Подільський, Вінницю, Київ, Глухів, південна — через Знам'янку, Красноград, Куп'янськ. Режим зволоження і теплозабезпеченості визначається значеннями *агрокліматичних показників*: гідротермічного коефіцієнта 1,3 на Пн. і 1,0 на Пд. та сум активних т-р відповідно 2500 і 2900°. Тривалість сонячного сяйва становить 1700—2000 год на рік. Пересічна т-ра січня −4, −7° (абс. мінімум −35, −40°), липня +19, +21° (абс. максимум +40°). Опадів 450—550 мм на рік. Сніговий покрив лежить переважно з серед. грудня до серед. березня, тривалість його залягання 60—100 днів. Перехід т-ри повітря через +5°, коли відбувається активна вегетація рослин, припадає на кінець березня — поч. квітня, закінчується наприкінці жовтня — на поч. листопада. Заг. тривалість цього періоду 190—220 днів. *Безморозний період* становить 160—170 днів. Поширення холодних повітр. мас на тер. республіки спричинює взимку різке похолодання, навесні — *заморозки*, які бувають до кінця травня, влітку — посушливі явища. Вірогідність посух на Сх. зони становить 10 %. Кількість днів з суховіями за теплий період змінюється від 5—10 (на Зх.) до 11—15 (на Пд. Сх.), з пиловими бурями буває до 15 на рік. Взимку спостерігається вимерзання озимих культур (в окремі роки до 20—30 %) та утворення льодової кірки (особливо на Сх. зони). Кількість днів з відлигою коливається від 40—50 на Зх. до 35—40 на Сх. Грунтовий покрив складається з сірих лісових та сірих реградованих грунтів, чорноземів опідзолених і чорноземів звичайних та ін.

Агрокліматичні умови сприяють вирощуванню зернових

Річка ***Недра.***

культур (озимі пшениця та жито, ярий ячмінь, кукурудза, гречка, просо, зернобобові культури та ін.); розвиваються бурякоцукровий, плодоовочевий, олійно-жировий, ефіроолійний агропром. комплекси. У тваринництві переважають скотарство м'ясо-молочного і молочно-м'ясного напрямів та свинарство.

Літ.: Краткий агроклиматический справочник Украины. Л., 1976; Природа Украинской ССР. Климат. К., 1984. *В. П. Дмитренко.*

НЕ́ДРА — річка у Бобровицькому р-ні Черніг. обл. та Баришівському р-ні Київ. обл., ліва прит. *Трубежа* (бас. Дніпра). Довж. 61 км, пл. бас. 810 км^2. Бере початок з болота на Пн. від с. Щаснівки. Долина завширшки від 0,5 до 2 км. Заплава заболочена, є торфовища. Пересічна шир. її 0,5—0,7 км, максимальна — 2 км. Річище майже на всьому протязі каналізоване, шир. до 7—10 м. Похил річки 0,64 м/км. Живлення мішане. Льодові утворення з'являються наприкінці листопада, скресає у 2-й пол. березня. Гідролог. пост біля м. Березань (з 1930). Споруджено 11 шлюзів. Н.— водоприймач осушувальних систем. Воду використовують також для госп. потреб. Рибництво. Вздовж берегів створено водоохоронні смуги завширшки 20 м. *М. Г. Криловець.*

НЕДРИГА́ЙЛІВ — селище міського типу Сум. обл., райцентр. Розташований на лівому березі Сули (прит. Дніпра), за 33 км від залізнич. ст. Ромни. 6,7 тис. ж. (1990). Засн. в 30—40-х рр. 17 ст., с-ще міськ. типу з 1958. Поверхня — хвиляста рівнина. Перевищення висот до 10 м. Пересічна т-ра січня —7,1°, липня +19,7°. Опадів бл. 500 мм на рік. Пл. зелених насаджень 15 га. У Н.— цех Роменського з-ду замінника незбираного молока, консерв. з-д. Профес.-тех. училище.

НЕДРИГА́ЙЛІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд.-зх. частині Сум. обл. Утворений 1923. Пл. 1 тис. км^2. Нас. 37,0 тис. чол., у т. ч. міського — 11,4 тис. (1990). У районі — с-ща міськ. типу *Недригайлів* (райцентр) і *Терни* та 99 сільс. населених пунктів.

Розташований у пн. частині *Полтавської рівнини.* Поверхня — низовинна лесова рівнина, розчленована прохідними долинами, балками, ярами; в пд. частині поширені *блюдця степові.* Корисні копалини: цегельно-черепичні глини, піски, торф. Район лежить у межах *Лівобережно-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції.* Пересічна т-ра січня —7,1°, липня +19,7°. Період з т-рою понад +10° становить бл. 160 днів. Опадів бл. 550 мм на рік, найбільше випадає у теплий період року. Висота снігового покриву 17 см. Міститься у недостатньо вологій, теплій агрокліматич. зоні. Річки — *Хорол* (верхів'я) і *Сула* з прит. Терн (усі — бас. Дніпра). В пн. частині району поширені сірі лісові грунти, чорноземи опідзолені та типові малогумусні чорноземи, в південній — типові малогумусні чорноземи, темно-сірі опідзолені та лучні грунти. В долині Сули є торфовища. Природна рослинність — широколистяні ліси, субори, заплавні луки — в пн. частині, соснові та широколистяні ліси, різнотравно-злакова і лучно-степова — в південній. Степова рослинність збереглась на схилах ярів, балок, на узліссях. Пл. лісів 12,2 тис. га. Осн. породи: дуб (бл. 10 % площі лісів), сосна (12 %), клен (10 %), ясен (9 %) та ін. У районі — Комишанський ентомологічний, Недригайлівський і Верхньосульський гідролог. заказники, Тернівський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (усі — місц. значення). Найбільші підприємства — Тернівський цукр., Коровинський коноплянний, Вільшанський прод. товарів, Недригайлівський консервний заводи. С. г. спеціалізується на вирощуванні пшениці, ячменю, цукр. буряків, картоплі та виробн. м'яса, молока, яєць (скотарство, свинарство, птахівництво). Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 79,1, у т. ч. орні землі — 67,8, сіножаті і пасовища — 10,9. У районі — 18 колгоспів, 3 радгоспи. Автомоб. шляхів 304,3 км, у т. ч. з твердим покриттям — 241,6 км. Профес.-тех. уч-ще (Недригайлів). *В. А. Тюленєва.*

НЕЙСТО́Н (від грец. νευστός — плавучий) — сукупність водяних організмів, які живуть у поверхневій плівці води. Організми, що живуть переважно у водному середовищі, тобто знизу плівки, утворюють г і п о н е й с т о н, а ті, що живуть зверху плівки, переважно у повітряному середовищі,— е п і н е й с т о н. Лінійні розміри організмів Н. лежать у межах субміліметрового діапазону. Найпоширеніший Н. у континентальних водоймах, що пояснюється, зокрема, обмеженою рухомістю водних мас у них, порівняно з морськими. Н. включає комах, окремих ракоподібних і найпростіших, одноклітинні водорості та ін. До мор. гіпонейстону належать також мальки риб, дрібні ракоподібні та ін. організми Н., які живуть у поверхневому шарі води (0—5 см) або мігрують протягом доби по вертикалі. У флорі України Н. представлений різними бактеріями та одноклітинними водоростями. Зокрема, для Чорного м. характерні сезонні зміни складу і чисельності Н., що зумовлюється значними коливаннями т-ри води. Н. як глобальне явище у розвитку життя у водоймах має велике значення у заг. кругообігу речовин на межі водного та повітряного середовища. Значний внесок у вивчення Н. зробили вчені АН УРСР. Зокрема, в Одес. відділенні Ін-ту південних морів вперше було досліджено мор. Н. і сформульовано осн. положення мор. нейстології.

Літ.: Зайцев Ю. П. Жизнь морской поверхности. К., 1974; Тамбиев А. Х. Плейстон, нейстон и их обитатели. М., 1977. *Ю. Г. Алєєв.*

В. Ю. Некос.

НЕ́КОС Володимир Юхимович (3.X 1938, с. Кам'яні Потоки Полтав. обл.) — укр. рад. геоморфолог, геофізик, радіогеограф, доктор геогр. наук з 1988, професор з 1989. У 1961 закінчив Харків. ун-т. 1960—68 — працював у Харків. відділі Геогр. т-ва СРСР (1966—68 — начальник експедиції), з 1968 — у Харків. ун-ті (з 1988 — зав. кафедрою геоекології та конструктивної географії). Осн. праці з питань структурної геоморфології та неотектоніки, дистанційних методів геогр. досліджень, екології та охорони природи, радіогеографії.

Тв.: Численный анализ в природоохранных исследованиях. Харьков, 1984 [у співавт.]; Основы радиофизической географии. Харьков, 1986; Теория и методология исследования физических полей геосистемы. К., 1988 [у співавт.].

НЕКТО́Н (від грец. νηκτός — плаваючий) — сукупність активно плаваючих водяних тварин, здатних протистояти течії і активно переміщуватись на значні віддалі. Нектонні види характеризуються розвитком комплексу пристосувань (зокрема обтічною формою тіла), функціонально пов'язаних з зменшенням гідродинамічного опору та забезпеченням руху у воді з мінімальною втратою енергії. На відміну від водяних організмів *планктону,* які плавають у безвихоревому, тобто ламінарному, режимі, Н. властивий турбулентний режим обтікання і вихороутворення під час руху. До Н. належать риби, кальмари, кити, дельфіни, морські змії, морські черепахи, пінгвіни та ін. У фауні континентальних вод України Н. представлений рибами, у Чорному і Азовському морях — рибами та дельфінами. У вивченні Н. і розвитку нового напряму в науці — нектонології велика роль належить укр. вченим, зокрема вченим

Біології південних морів інституту АН УРСР, зусиллями яких Н. вперше був охарактеризований як особливий еколог. тип тварин водного середовища. Розробки цього напряму мають практичне застосування у біоніці, рибальстві, водному транспорті тощо.

Літ.: Алеев Ю. Г. Нектон. К., 1976; Черное море. Сборник. Пер. с болг. Л., 1983. *Ю. Г. Алеєв.*

НЕМЕТАЛЕ́ВІ КОРИ́СНІ КОПА́ЛИНИ — група різних твердих корисних копалин, що їх використовують у нар. г-ві у природному стані і у вигляді мінералів та сполук, вилучених мех., термічною або хім. обробкою. Н. к. к. поділяють відповідно до призначення у нар. г-ві (див. *Мінеральні ресурси*). Н. к. к. поширені по всій тер. України. У межах Українського щита *магматичні гірські породи* та *метаморфічні гірські породи* кристалічного фундаменту використовують як буд. матеріал, з ними також пов'язані родовища *графіту*, деяких видів *виробного каміння* і *дорогоцінного каміння*, *тальку*, тальо-магнезиту тощо. Кора вивітрювання містить первинні *каоліни*, *фарби мінеральні*, вермікуліт. Вулканічні породи Закарпатського прогину вміщують *бентоніти*, осадочні товщі карбону Донецької складчастої споруди — *вапняки флюсові й доломіти*. Цінні Н. к. к. є в осадочних відкладах мезо-кайнозою: у Доно-Дніпровському прогині — пермська кам'яна сіль, гіпс і ангідрит, крейдового віку *мергелі й крейда*, палеоген-неогенові піски, глини; у складчастій системі Гірського Криму — крейдові цементні карбонатні породи; у Причорноморській западині — неогенові *вапняки пиляльні*, в області зчленування Сх.-Європейської платформи з Передкарпатським прогином — *сірка самородна* і *калійні солі* в неогенових відкладах. Україна посідає провідне місце в СРСР за запасами багатьох Н. к. к. За обсягом видобутку в УРСР вони поступаються лише *горючим корисним копалинам*. Деякі з Н. к. к. є рудами цінних мінералів і елементів (сірки, графіту, апатиту, гіпсу тощо). Нар.-госп. значення більшості Н. к. к. визначають їхні фіз.-хім. і мех. властивості, зумовлені різними природними умовами утворення. Відповідно до якісних характеристик, регламентованих галузевими стандартами, багато Н. к. к. мають широке застосування. Так, вапняки використовують як сировину в металургії (див. *Вапняки флюсові*), в хім., цукровій, скляній, паперовій, цементній галузях пром-сті і безпосередньо як буд. матеріали (вапняки пиляльні); глини — для виробн. вогнетривів, кераміки, цементу, як адсорбційний і буд. матеріал, пісок — скла, формовочних, буд. матеріалів тощо; крейда — цементу, соди, скла, як наповнювач у багатьох галузях пром-сті.

Інтенсивне освоєння родовищ Н. к. к. дає можливість повністю задовольнити потреби нар. г-ва республіки та деяких екон. районів країни за її межами. Розвідано і підготовлено до експлуатації родовища нових для України видів Н. к. к.: цеоліту, талькомагнезиту, апатиту, фосфориту. Геол. дослідженнями встановлено сприятливі передумови для дальших пошуків нових родовищ.

Літ.: Куликовський В. К. Родовища неметалічних корисних копалин. К., 1974. *О. Я. Хмара.*

НЕМЕТАЛОРУ́ДНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *будівельних матеріалів промисловості*, підприємства якої добувають і збагачують *неметалеві корисні копалини (графіт, каолін, пегматит*, андезит тощо). Продукцію Н. п. широко використовують в електротех. і хім. пром-сті, в чорній та кольоровій металургії, буд-ві, для виготовлення абразивів, паперу, гуми, фарб, виробів з фарфору і фаянсу, скловиробів, кераміки тощо. В дореволюц. Росії, в т. ч. на Україні, для пром. потреб добували у незначній кількості лише каолін і графіт. За роки Рад. влади Н. п. набула швидкого розвитку. СРСР посідає 1-е місце у світі за видобутком товарного графіту. Україні належить одне з провідних місць у країні за покладами і збагачуванням його. Географія Н. п. республіки характеризується зосередженням більшості підприємств галузі в Донецько-Придніпровському екон. районі, частина їх міститься в Пд.-Зх. екон. районі.

В УРСР є кілька родовищ графітової руди. Найбільше підприємство по видобуванню і збагачуванню графіту в республіці і країні — виробниче об'єднання «Кіровоградграфіт», яке розробляє Завалліївське родовище. Тут щороку переробляють понад 0,5 млн. т руди. На території України є численні родовища первинних і вторинних каолінів; на них припадає понад 50 % заг.-союзного видобутку цієї сировини. Каоліни разом з глиною використовують для виготовлення вогнетривких матеріалів, збагачені каоліни — у паперовій, фарфоро-фаянсовій, хім., електротех. та ін. галузях пром-сті. Великі підприємства по видобуванню і збагачуванню каолінів діють на Просянівському (Дніпроп. обл.), Глуховецькому і Турбівському (Вінн. обл.) родовищах, Пологівському родовищі вторинних каолінів (Запоріз. обл.), Глухівському каоліновому руднику (Сум. обл.) та ін. У межах *Українського щита* є поклади пегматитів та *слюди*. Пегматити розробляють у Житомир., Ровен., Запоріз. областях для фарфоро-фаянсової, склоробної, електротех. і абразивної галузей пром-сті. Однак, потреби України в пегматитах повністю не задовольняються місц. ресурсами, їх завозять з ін. регіонів країни. В республіці виявлено значні поклади талькомагнезитових порід (Запоріз., Дніпроп. області), які є вихідною сировиною для виробн. тальку і талькомагнезитового борошна. Пром. розробки їх незначні. Плавиковий шпат добувають на Покрово-Киреєвському родовищі (Донецької обл.). Поклади його є і в Придністров'ї. Осн. споживачем плавикового шпату в УРСР є сталеплавильне і ливарне виробн. та хім. пром-сть. Андезит на Україні добувають на Закарпатті та в Приазов'ї; використовують як кислототривкий та облицьовувальний матеріал. Див. також *Корисні копалини, Металургійна мінеральна неметалева сировина.*

О. Я. Мархачов.

НЕМИ́РІВ — місто Вінн. обл., райцентр. Залізнич. станція, автостанція. 11,4 тис. ж. (1990). Відомий з 1506, місто з 1985. Поверхня погорбована. Пересічна т-ра січня —5,6°, липня +19,0°. Опадів 576 мм на рік. Пл. зелених насаджень 73 га. У місті — Немирівський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва респ. значення. Хлібокомбінат, спиртовий, цукр., цегельний і залізобетонних виробів з-ди, швейна ф-ка, дільниця виробничо-худож. об'єднання «Вінничанка» тощо. Буд. технікум, профес.-тех. уч-ще. Будинок відпочинку «Авангард».

Музеї: краєзнавчий, літ.-меморіальні Марка Вовчка і М. О. Некрасова. Бюро подорожей та екскурсій.

Об'єкти туризму — пам'ятники: укр. письменниці Марку Вовчку, яка жила тут 1855—58, уродженцю міста рос. поету і літ. діячеві М. О. Некрасову, на могилах борців за владу Рад і патріотів, страчених нім.-фашист. загарбниками 1943; пам'ятки архітектури і садово-паркового мистецтва 19 ст.— палац і парк.

Літ.: Дець В. С. Немирів. Путівник. Одеса, 1978.

Немирів. Палац, 1894—1917; тепер будинок відпочинку «Авангард».

НЕМИ́РІВ — селище міського типу Яворівського р-ну Львів. обл. Розташований на р. Смердеху (прит. Завадівки, бас. Сану), за 22 км від залізнич. ст. Рава-Руська. 2,2 тис. ж. (1990). Відомий з 1580, с-ще міськ. типу з 1939. Поверхня пасмово-хвиляста. Пересічна т-ра січня —4,4°, липня +17,6°. Опадів 729 мм на рік. В Н. і на його околицях пам'ятки природи — віковий дуб, джерела, урочище Немирів (всі — місц. значення). Пл. зелених насаджень 69,3 га. У місті — лісопильний, хлібний з-ди, цех Рава-Руського заводоуправління буд. матеріалів. За 3 км від Н. на базі сірководневих мін. вод працює бальнеологічний курорт Немирів. Показання: захворювання органів кровообігу, руху і опори, нервової системи, шкіри.

НЕМИ́РІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у центр. частині Вінн. обл. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 64,2 тис. чол., у т. ч. міського 21,2 тис. (1990). В Н. р.— місто *Немирів*, с-ща міськ. типу *Брацлав* і *Ситківці* та 91 сільс. населений пункт. Лежить на *Подільській висо-*

чині. Поверхня підвищена, платоподібна, пологохвиляста, розчленована ярами і балками. Корисні копалини — граніт, пісок, глина. Н. р. розташований у межах *Дністровсько-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції.* Пересічна т-ра січня −5,6°, липня +19,1°. Період з т-рою понад +10° становить 160 днів. Опадів 576 мм на рік, найбільша кількість їх припадає на літні місяці. Висота снігового покриву 8—18 см.

Н. р. належить до недостатньо вологої, теплої, агрокліматич. зони. По території району протікає р. *Південний Буг* (бас. Чорного м.). Переважають ясно-сірі та сірі лісові й темно-сірі опідзолені грунти. Під лісами 16,6 тис. га. Осн. породи: граб, дуб, ясен, клен, береза, липа. В районі — заказники *Марксова Дубина* й *Самчинецьке Урочище* та Немирівський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (всі — респ. значення); 3 заказники, 7 пам'яток природи, Сокілецький парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва, 2 заповідні урочища (місц. значення).

Найбільші підприємства: немирівські хлібокомбінат, спиртовий, цукр., залізобетонних виробів, Ситковецький цукр. з-ди. С. г. спеціалізується на землеробстві зерново-буряківничого і тваринництві м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 87,5, у т. ч. орні землі — 80,8, пасовища і сіножаті — 5,1. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, картопля.

Скотарство, свинарство, птахівництво. Зрошується 0,7 тис. га. У Н. р.— 32 колгоспи, 3 радгоспи. Залізничні станції: Немирів, Фердинандівка, Кароліна, Самчинці, Ситківці. Автомоб. шляхів 459 км, у т. ч. з твердим покриттям — 377 км. У районі — буд. технікум, професійно-технічне училище, санаторій. Музеї: краєзнавчий та літ.-меморіальні Марка Вовчка і М. О. Некрасова (у Немирові). Бюро подорожей та екскурсій (Немирів). Об'єкти туризму — пам'ятники: укр. письменниці Марку Вовчку, рос. поету і літ. діячеві М. О. Некрасову, на могилах борців за владу Рад і патріотів, страчених нім.-фашист. загарбниками 1943 (у Немирові); герою оборони Севастополя 1854—55 матросу П. М. Кішці на його батьківщині, борцю за владу Рад І. І. Кастяненку, організаторові місц. колгоспу О. І. Яценку (у с. Ометинцях); пам'ятки архітектури і садово-паркового мистецтва 19 ст.— палац і парк (Немирів). *Г. І. Денисик, Б. Д. Панасенко.*

НЕМИ́Я, Немія — річка у Барському, Мурованокуриловецькому і Могилів-Подільському р-нах Вінн. обл., ліва прит. *Дністра.* Довж. 64 км, пл. бас. 411 км^2. Бере початок на Подільській височині, біля с. Митки. Долина у верх. течії слабо виражена, з пологими схилами; нижче — V-подібна, з крутими задернованими схилами. Шир. її 1,5—2 км, іноді до 1 км, глиб. 40—80 м. Заплава двостороння, подекуди відсутня, у верх. течії заболочена; шир. 100—350 м. Річище слабозвивисте, у серед. і нижній течії кам'янисте, з порогами

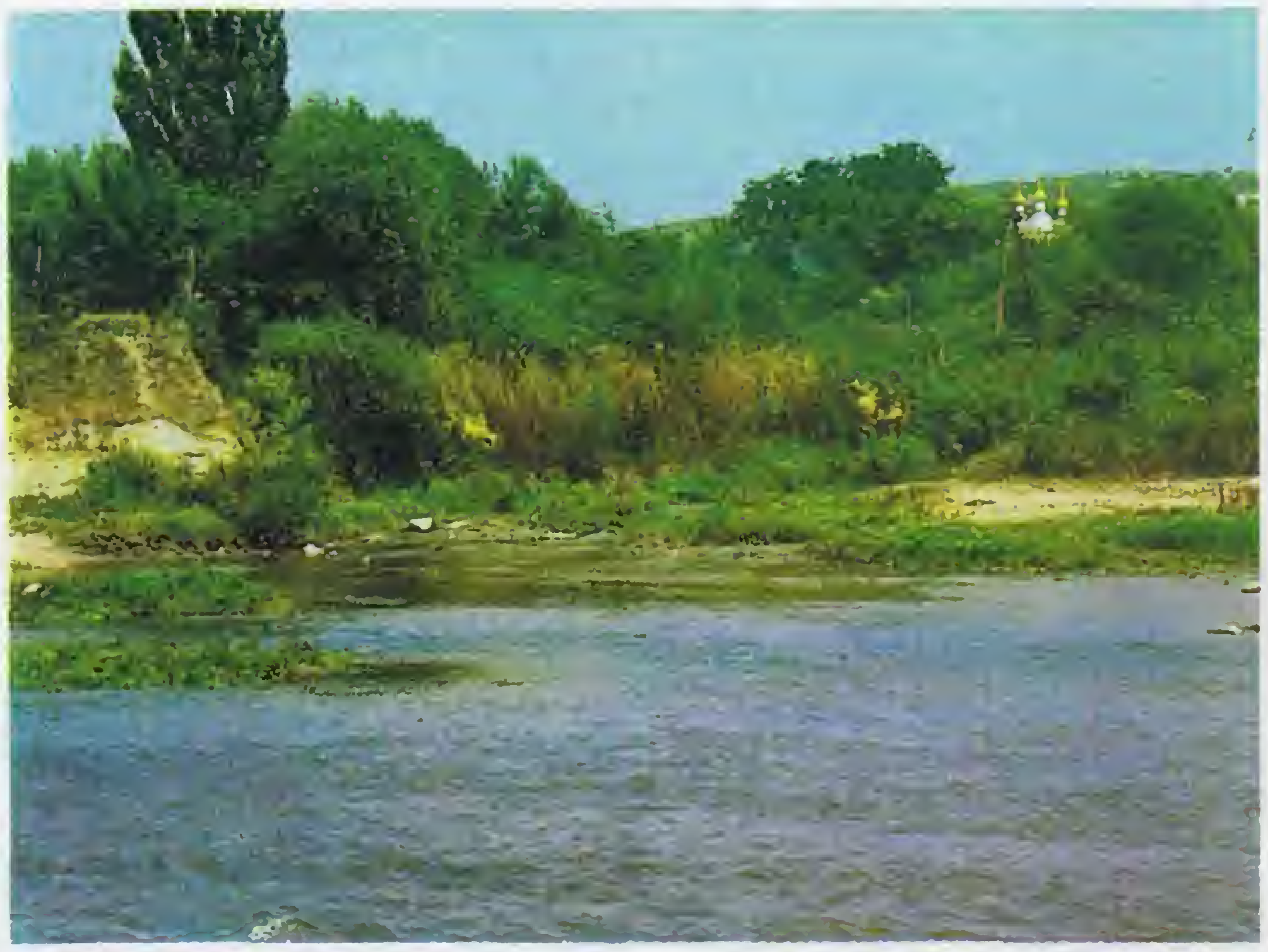

Річка Немия.

та перекатами. Ширина річки від 2 до 23 м, глиб. 0,2—0,5 м (найбільша — до 2 м), похил — 4 м/км. Живлення мішане з переважанням снігового, характерні висока весняна повінь і кілька дощових паводків у літньо-осінній період. Льодостав з кінця грудня — поч. січня до поч. березня. На річці — 14 невеликих ГЕС. Воду використовують також для водопостачання і зрошування; рибництво. *Г. С. Головатюк.*

НЕМІША́ЄВЕ (1917—28 — Шевченкове) — селище міського типу Бородянського р-ну Київ. обл. Залізнична станція. 6,6 тис. ж. (1990). Засн. 1900, с-ще міськ. типу з 1950. Пересічна т-ра січня −6,3°, липня +18,8°. Опадів 571 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 124 га. У Н.— з-д біохім. препаратів, Укр. н.-д. ін-т картоплярського г-ва. Радгосп-технікум.

НЕМОРА́ЛЬНА РОСЛИ́ННІСТЬ (від лат. nemoralis — лісовий, дібровний) — сукупність *фітоценозів,* генетично пов'язаних з мезофільними широколистяними листопадними лісами пн. помірного поясу Землі. Почала формуватись у *мезозої* з листяних (каштан, клен, бук, ліщина та ін.) і хвойних (метасеквойя, таксодіум) деревних порід та численних трав'янистих багаторічних рослин (копитняк, анемона, медунка, тонконіг тощо). Із зростанням континентальності клімату в *антропогеновий період* відбулися значне збіднення видового складу та зменшення ареалів неморальних видів рослин і фітоценозів. Н. р. збереглась у Пн. Америці, Центр. Європі, серед. смузі Європ. частини СРСР (зокрема, на Україні), на Кавказі, Далекому Сході. В широкому розумінні Н. р.— всі рослинні угруповання, властиві широколистяним і частково хвойно-широколистяним лісам. *В. С. Ткаченко.*

НЕОГЕ́НОВА СИСТЕ́МА — комплекс геол. відкладів, що утворилися протягом *неогенового періоду.* В СРСР має ранг самостійної з 1960, раніше розглядалася у складі третинної системи. Н. с. поділяють на нижній (міоценовий) і верхній (пліоценовий) відділи; загальноприйнятого поділу на яруси немає.

На Україні неогенові відклади поширені у всіх геолого-структурних регіонах. Різні палеогеографічні умови спричинили формування практично повного набору порід від мор., солонувато-водних до типово континентальних. Тер. України належить до 3-х провінцій з характерними для них розрізами: Зх. Паратетіс, пд. і пн. провінції Сх. Паратетісу. Для Сх. і Зх. Паратетісу розроблені, затверджені та широко використовують для міжрегіональних кореляцій ярусні шкали; в той же час у межах окремих структурних одиниць функціонують місцеві регіональні стратиграфічні схеми, де Н. с. розчленована на серії і світи. Напр., ярусній шкалі Зх. Паратетісу з 10 ярусів відповідають понад 30 серій і світ у *Карпатській складчастій системі* та *Волино-Подільській моноклінвалі.* У *Закарпатському прогині* розріз складається з пісковиків, аргілітів, глин, вапняків, прошарків брекчії, конгломератів, вулканічних туфів; з середнім міоценом пов'язана кам'яна сіль, з пліоценом — потужні товщі ефузивних порід — андезитові туфи, андезито-базальти, базальти та ін.

У *Карпатській покривно-складчастій споруді* до міоцену, згідно з останніми дослідженнями, можна віднести верх. частину кросненської серії і поляницьку світу — типовий *фліш*, утворений перешаруванням вапнякових аргілітів та пісковиків. У *Передкарпатському прогині* Н. с. являє собою моласову формацію, що складається з гіпсоносних та соленосних глин з прошарками пісковиків і конгломератів, перешаруванням вапнякових та безкарбонатних глин, мергелів, пісковиків і туфів. У *Волино-Подільській моноклiналі* розріз складається з вапняків, глин, а також кварц-глауконітових пісків з брилами кременистих пісковиків.

Ярусна шкала для пд. провінції Сх. Паратетісу складається (знизу догори) з таких стратонів: кавказ, сакараул, коцахур, тархан, чокрак, караган, конка, *сармат*, *меотис*, *понт*, кімерій, акчагил, апшерон. Всі вони простежуються в межах Пд. України, причому розрізи Причорномор'я і Керченського п-ова для багатьох з них є стратотиповими. Нижня частина неогенового розрізу цієї території — це глини; середня — піски, глини, мергелі і різні вапняки; верхня — вапняки, оолітові залізні руди та піщано-глинисті породи. Пн. провінція Сх. Паратетісу (*Дніпровсько-Донецька западина* з прилеглими районами) складена майже повністю континентальними утвореннями. Це новопетрівська світа — верхня континентальна частина полтавської серії, представлена білими кварцовими пісками з прошарками глин та бурого вугілля у нижній частині і каолінистих та кремнистих пісковиків у верхній, а також товща строкатих та червонобурих глин.

З Н. с. пов'язані родовища залізної руди на Керченському п-ові, нафти, газу й озокериту у Передкарпатті (Івано-Фр. і Львів. області), буре вугілля, кам. сіль (Івано-Фр. обл.). Як буд. матеріали та сировину для їхнього виготовлення на Пд. і Зх. України використовують різні вапняки (буд. камінь і сировина для цементної пром-сті), цегельні глини (Львів., Івано-Фр., Терноп., Хмельн., Київ. області), високоякісні вогнетривкі глини (Донец. обл.), буд. і скляні піски (Харків., Київ., Донец. області), гіпси й ангідрити (Чернів. обл.). З неогеновими відкладами пов'язані родовища мін. вод у Карпатах і термальних вод на Керченському півострові.

Літ.: Стратиграфія УРСР, т. 10. Неоген. К., 1975; Стратиграфия СССР. Неогеновая система, полутом 1, 2. М., 1986.

В. Ю. Зосимович.

НЕОГЕ́НОВИЙ ПЕРІО́Д, неоген (від грец. νεογενής — новонароджений) — другий період кайнозойської ери геол. історії Землі. Почався 25±2 млн. років тому, тривав 23—25 млн. років. Н. п. поділяють на міоценову і пліоценову епохи. В альпійській частині *Середземноморського рухливого поясу* протягом Н. п. остаточно сформувалися як гірські споруди Альпи, Карпати, Кримські гори та ін. Гороутворення супроводилось інтенсивною вулканіч. діяльністю і потужними вертикальними коливальними рухами. Все це призвело до змін розмірів неогенових мор. басейнів та порушення зв'язку між ними. Остаточно розпався Тетіс; з залишків його утворився Паратетіс — система дуже своєрідних ізольованих та напівізольованих неглибоких мор. та солонуватоводних басейнів, що вкривали простір від Баварії на Зх. до Аральського м. на Сх. *Карпатська складчаста система* і *Волино-Подільська моноклiналь* належали до Зх., решта тер. України — до Сх. Паратетісу. У зх. і пд. частині Східного Паратетісу протягом неогену чергувалися мор. та солонуватоводні басейни епіконтинентального типу. У пн. провінції Сх. Паратетісу (*Дніпровсько-Донецька западина* та прилеглі до неї частини *Українського щита* і *Донецької складчастої споруди*) в основному протягом усього Н. п. існували континентальні, переважно озерноболотні та річкові умови осадкоутворення. Клімат Н. п. був помірно теплий і помірно вологий, похолодання та аридизація прогресували від початку міоцену до кінця пліоцену і наприкінці останнього зумовили зледеніння в гірських масивах. Відбулися великі зміни у фауні та флорі. Зникли примітивні хижаки, архаїчні гризуни, багато сумчастих. З'явилися справжні хижаки з родин ведмежих та гієнових, шаблезубі тигри (махайроди). Утворення широких рівнинних степових просторів сприяло розвитку різних копитних — гіпаріонів, справжніх коней, газелей, антилоп, кіз, бізонів, баранів, биків та ін. По вологих низинах водилися бегемоти, кабани, тапіри, носороги. Значно збагачується склад водних ссавців — перші дельфінові, нові представники беззубих китів, вухасті та справжні тюлені, моржі, сиренові. Широкого розвитку набули мавпи, в т. ч. людиноподібні, різні птахи. З безхребетних поширені молюски, форамініфери, губки, голкошкірі, моховатки, корали. Рослинність Н. п. мала майже сучас. склад з невеликою кількістю палеогенових реліктів. В цей час сформувалася широтна флористична зональність, яка існує й нині. Для неогену характерне поступове просування на Пд. листопадної флори, виникнення лісостепових та степових просторів, формування наприкінці неогену на Пн. Євразії хвойних лісів.

В. Ю. Зосимович.

НЕОТЕКТОНІ́ЧНІ РУ́ХИ [від грец. νέος — новий і τεκτονική (τέκνη), букв.— теслярство, тут — творення] — коливальні рухи альпійської тектонічної епохи розвитку *земної кори*, які, створюючи неотектонічні структури, у взаємодії з екзогенними процесами зумовлюють основні риси сучас. *рельєфу*. Вік Н. р. більшість дослідників визначає як неоген-антропогеновий. У неотектонічному етапі розглядають окремо антропогенові, молоді (протягом голоцену), історичні та сучас. рухи (протягом останніх 100—200 років — сейсмічні та техногенні). На відміну від давніших, Н. р. вивчають якісними, переважно геоморфолог. методами у комплексі з кількісними методами — геофіз., астрономо-геодезичними тощо. Протягом неоген-антропогену у платформеній і орогенній частинах тер. України проявилися Н. р., різні за певним сполученням у просторі неотектонічних ендогенних обстановок різних типів та їхньою послідовністю у часі, кількісними показниками сумарних амплітуд тощо. В результаті Н. р. утворилися неотектонічні структури. В межах альп. частини *Середземноморського рухливого поясу* проявилися склепіннєво-брилові, складчасто-брилові та брилові підняття з сумарною амплітудою 600—2000 м в Українських Карпатах, 400—1200 м — у Гірському Криму, горизонтальні та складкоутворювальні рухи. Передкарпатський, Індоло-Кубанський та Закарпатський прогини зазнали спочатку інтенсивних занурень з сумарними амплітудами до кількох тисяч метрів, а на завершальних етапах розвитку — диференційованих піднять з сумарними амплітудами від кількох десятків до кількох сотень метрів. У платформеній частині тер. України проявляються переважно брилові односпрямовані (успадковані) переривчасті висхідні (Донецька складчаста споруда, пн. і центр. частини Українського щита, пд.-зх. схил Воронезького масиву, Дніпровсько-Донецька западина), коливальні (інверсійні), переважно висхідні (Волино-Подільська моноклiналь, пн. частина Причорноморської западини), переважно низхідні (пд. частина Причорноморської западини) рухи земної кори. Сумарні амплітуди висхідних рухів на платформі становлять 0—450 м, низхідних — 0—600 м. Вивчення Н. р. проводять з метою обгрунтування стійкості інженерних споруд, сейсмічного районування та прогнозу землетрусів, пошуків структур, з якими пов'язані корисні копалини, вирішення екологічних завдань.

В. П. Палієнко.

НЕПОЛО́КІВЦІ — селище міського типу Кіцманського р-ну Чернів. обл. Розташовані на лівому березі р. Пруту (прит. *Дунаю*) *при впадінні* в нього Черемошу, за 3 км від залізнич. станції Оршівці. 2,8 тис. ж. (1990). Відомі з 1425, с-ще міськ. типу з 1968. Поверхня хвилясто-пасмова. Пересічна т-ра січня −5,0°, липня +19,1°. Опадів 574 мм на рік. Пл. зелених насаджень 108,6 га. У Н.— деревообр. та хлібопродуктів комбінати, харчосмакова ф-ка, гравійно-піщаний кар'єр.

НЕПОНО́ВЛЮВАНІ ПРИРО́ДНІ РЕСУ́РСИ — частина природних ресурсів, яка не самовідновлюється після її використання або відновлюється протягом дуже тривалого часу. Ступінь вичерпаності визначають за запасами та темпами використання ресурсів. До Н. п. р. належать більшість *корисних копалин* — різні руди, вугілля, природні горючі гази, горючі сланці, мінеральні буд. матеріали, нафта тощо, утворення яких у надрах Землі відбувається дуже повільно при наявності певних умов. Виділяють групу частково поновлюваних ресурсів (торф, самосадні солі тощо). До цієї групи відносять також грунти, інколи — ресурси деревини, темпи відтворення яких значно відстають від темпів експлуатації. В умовах прискореного наук.-тех. прогресу відбувається інтенсивне видобування корисних копалин і залучення їх у виробн., що призводить до швидкого скорочення їхніх запасів, які не поновлюються. Так, заг. обсяг видобування ресурсів надр у світі на поч. 80-х рр. перевищив 100 млрд. т на рік, у т. ч. на Україні — 1 млрд. т. В результаті госп. діяльності людини можуть виникати вторинні кон-

центрації корисних компонентів, тобто утворюються техногенні родовища, залучення яких у виробн. стає елементом певного відтворення *мінеральних ресурсів.* Основою охорони Н. п. р. є їхнє економне, комплексне використання, зменшення непродуктивних втрат, запобігання псуванню, створення штучних замінників, поширення вторинного ресурсокористування тощо. В СРСР ці питання регламентуються Основами законодавства Союзу РСР і союз. республік про надра (1975), на Україні — Кодексом УРСР про надра (1976).

Літ.: Генсірук С. А., Нижник М. С., Міщенко В. О. Еколого-економічні аспекти природокористування. К., 1982; Міщенко В. О. Використання й охорона надр в СРСР. К., 1983; Охрана окружающей среды. М., 1985. *В. О. Міщенко.*

НЕРЕ́ТВА — річка у Турійському і Любомльському р-нах Волин. обл., права прит. *Західного Бугу.* Довж. бл. 31,5 км, пл. бас. 273 км^2. Бере початок з боліт поблизу с. Овлочин. Долина маловиразна, заплава широка, осушена. Річище (шир. 3—6 м, глиб. 1—2 м) на всьому протязі каналізоване. Похил річки 0,55 м/км. Замерзає у серед. грудня, скресає у березні. Н.— магістральний канал Неретвинської осушувальної системи. Воду використовують також для с.-г. та побут. водопостачання. *І. М. Коротун.*

НЕРУ́ДНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *будівельних матеріалів промисловості,* підприємства якої з природного каменю виробляють щебінь, піщано-гравієву суміш, бутовий камінь, блоки, облицьовувальні плити, а також добувають і збагачують гравій і буд. пісок. Продукцію Н. п. застосовують у буд-ві, для виготовлення буд. матеріалів і деталей, спорудження шляхів та як матеріали в різних галузях пром-сті. Осн. підприємства — дробильно-сортувальні з-ди і кар'єри. Обсяг виробн. продукції галузі 1988 становив понад 200 млн. м^3. На Україні підприємства Н. п. розташовані гол. чином на території, в геоструктурному відношенні пов'язаній з *Українським щитом.* Бл. 70 % нерудних буд. матеріалів УРСР припадає на щебінь і гравій. Найбільші підприємства: Гніванське (Вінн. обл.), Запоріз., Передатнинське (Запоріз. обл.) кар'єроуправління, Токівський дробильно-тесальний з-д, Новопавлівський кар'єр (Дніпроп. обл.), Краснополянський і Ямпільський (Донец. обл.) піщані кар'єри. В республіці розвинуте виробн. гранітних блоків, плит, а також виробів з природного каменю; є унікальні за запасами та декоративними якостями родовища блокового граніту. Значна кількість гранітних блоків постачається багатьом каменедробильним підприємствам ін. союзних республік і експортується за кордон. Найбільші кар'єри: Капустянський (Кіровогр. обл.), Янцівський (Запоріз. обл.), Головинський, Корнинський і Омелянівський (Житомир. обл.); каменедробильні підприємства: Білицький з-д (Київ. обл.), Головинський з-д (Житомир. обл.), з-д «Граніт» (Київ). На тер. України є поклади буд., скляних і формувальних пісків. Буд. піски добувають і використовують майже повсюди, скляні розробляють у Донец. (Новомихайлівське родовище), Черніг. (Папірнянське) та Харків. (Новоселівське та ін.) областях для потреб скляної пром-сті УРСР ін. республік. *О. Я. Махрачов.*

НЕРУША́Й — річка в Арцизькому, Татарбунарському і Кілійському р-нах Одес. обл. Впадає у гирло Дунаю Мурза. Довж. 48 км, пл. бас. 346 км^2. Бере початок на Сх. від с. Виноградівки. Тече в межах Причорноморської низовини. Шир. долини 1—1,5 км, глиб. до 20—30 м. Заплава завширшки 0,3—0,5 км. Річище звивисте, значною мірою заболочене, у гирлі — плавні. Похил річки 0,68 м/км. Живлення снігове і дощове. Влітку на окремих ділянках пересихає. Льодостав нестійкий, з серед. грудня до березня. Споруджено водосховище для потреб зрошування. *Т. Д. Борисевич.*

НЕСАМОВИ́ТЕ О́ЗЕРО — озеро льодовикового походження у Закарп. обл. Лежить на схилах г. Туркул масиву Чорногора, на вис. 1750 м. Довж. 88 м, шир. 45 м, пл. 0,3 га, глиб. до 1,5 м. Улоговина видовженої форми. Пн. береги обмежені низьким моренним валом, уздовж південних — кам'яні осипища. Живиться за рахунок атм. вод. Взимку замерзає. Дно озера біля пд. берегів вкрите валунами, у пн. частині поширені піщано-мулисті відклади. Н. о. частково заростає (зокрема, осоками).

Літ.: Природні багатства Закарпаття. Ужгород, 1987.

НЕСПРИЯ́ТЛИВІ МЕТЕОРОЛОГІ́ЧНІ Я́ВИЩА — див. *Стихійні метеорологічні явища.*

НЕ́СТЕРОВ (до 1951 — Жовква) — місто Львів. обл., райцентр. Розташований на р. Свині (прит. Рати, бас. Зх. Бугу). Залізнич. ст. Нестеров-Львівський. Автовокзал. 12,9 тис. ж.

Несамовите озеро.

(1990). Відомий з 1368; 1603 затверджено міські права, до категорії міст віднесений 1940. Пересічна т-ра січня —4,0°, липня +18°. Опадів 612 мм на рік. Пл. зелених насаджень 94 га, у т. ч. 2 парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва (обидва — місц. значення). У місті — з-ди: склоробний, консервний, «Автомат», «Шляхіндустрія», цегельний; лісгоспзаг. Осередок худож. різьблення на дереві, ткацтва та живопису. Філіал Львівського держ. істор. заповідника.

Об'єкт туризму — пам'ятник рос. льотчику П. М. Нестерову; на честь його перейменовано місто.

НЕ́СТЕРОВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-зх. частині Львів. обл. Утворений 1940. Пл. 1,3 тис. км^2. Нас. 110,8 тис. чол., у т. ч. міського — 36,5 тис. (1990). У Н. р.— міста *Дубляни, Нестеров* (райцентр), *Рава-Руська,* с-ща міськ. типу *Куликів* і *Магерів* та 190 сільс. населених пунктів.

Лежить в основному в межах рівнини *Малого Полісся,* на крайньому Пд. Зх.— *Розточчя.* Поверхня — низовинна пологохвиляста моренно-зандрова, алювіальна рівнина. Корисні копалини: буре вугілля, торф, вапняки, гончарні глини, пісок. Розташований в *Поліській (мішанолісовій) фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня —4,0, —4,2°, липня +17,9, +18,1°. Період з т-рою понад +10° становить 149—158 днів. Опадів 609—635 мм на рік; максимальна кількість випадає у червні — липні, мінімум — узимку. Висота снігового покриву 8—12 см. Міститься у вологій, помірно теплій агрокліматич. зоні. Річки бас. Зх. Бугу — *Рата* з притоками Мощанкою, Свинею, Желдецем, Білою; беруть початок притоки Полтви — Думниця і Яричівка. На Пн. переважають дерново-підзолисті та дернові опідзолені оглеєні (55 % площі району), на Пд. і Зх.— ясносірі, сірі лісові та темно-сірі опідзолені (до 30 %), у долинах річок — лучні і торфоболотні (понад 10 %) грунти. Під лісами 31 тис. га. Осн. породи: сосна і дуб (понад 60 % лісовкритої площі); бук, граб, береза, вільха, ясен тощо. В межах Н. р.— бот. *Волицький заказ-*

ник і гідролог. *Потелицький заказник* (респ. значення) та 3 заказники, 3 пам'ятки природи, 2 парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва і заповідне урочище (місц. значення).
Найбільші підприємства: нестеровські склоробний, «Автомат», «Шляхіндустрія», рава-руські маслоробний, спиртовий, комбікормовий та шпалопросочувальний з-ди, Нестеровський і Рава-Руський лісгоспзаги, Добросинський деревообробний комбінат, Куликівська взут. ф-ка. У с. г. переважає м'ясо-мол. скотарство, льонарство, буряківництво, зернове г-во, овочівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 75,9, у т. ч. орні землі — 53,5. Осушено 50 тис. га. У районі — 18 колгоспів, уч. г-во Львів. с.-г. ін-ту (Дубляни). Львів. зональна машино-випробувальна станція (Магерів). Залізничні станції: Куликів, Нестеров, Добросин, Рава-Руська. Автомоб. шляхів 468 км, у т. ч. з твердим покриттям — 446 км. Львів. с.-г. ін-т (Дубляни). Філіал Львівського держ. істор. заповідника (Нестеров).
Серед об'єктів туризму — пам'ятник на місці загибелі 1914 рос. льотчика П. М. Нестерова у с. Волі-Висоцькій та пам'ятник в'язням нім.-фашист. концтабору у Раві-Руській, пам'ятки архітектури 17—18 ст. у с. Крехові. *Я. С. Івах.*

НЕТІ́ШИН — місто Славутського р-ну Хмельн. обл. Розташований на р. Горині (прит. Прип'яті, бас. Дніпра), за 7 км від залізнич. ст. Кривин. 30,4 тис. ж. (1990). Перша письмова згадка про Н. датується 1648, місто з 1987. Пересічна т-ра січня −5,6°, липня +18,2°. Опадів 628 мм на рік. Агрометеопост. Пл. зелених насаджень 19,4 га. У Н.— Хмельницька АЕС, хлібний з-д. Профес.-тех. училище.

НЕТРЕ́БА, Урочище Нетреба — ботанічна пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташована у Рокитнівському р-ні Ровен. обл. Перебуває у віданні Рокитнівського лісгоспзагу. Пл. 52 га. Охороняються рідкісні для Укр. Полісся чисті дубові насадження. У підліску переважає реліктовий вид — рододендрон жовтий. Основу травостою становлять бореальні та неморальні лісові види. Є насадження інтродуцентів — модрини сибірської, ялівцю віргінського. *Т. Л. Андрієнко.*

НЕТРИ́УС — річка у Борівському р-ні Харків. обл. та Краснолиманському і Слов'янському р-нах Донец. обл., ліва прит. *Сіверського Дінця*. Довж. 31 км, пл. бас. 241 км². Бере початок поблизу с. Андріївки. Долина трапецієвидна, шир. до 2,2 км, глиб. до 50 м. Заплава на окремих ділянках заболочена, переважна шир. її 300 м. Річище помірно звивисте, шир. 5—8 м і більше. Похил річки 2,3 м/км. Живлення мішане (у басейні річки багато прісних джерел). Замерзає у серед. грудня, скресає у серед. березня. На окремих ділянках промерзає. Споруджено ставки для рибництва (зокрема, для розведення форелі) і частково для зрошування. Джерела у басейні Н. охороняються як пам'ятки природи місц. значення.

*Заказник **Нечимне**.*
Дуб Лесі Українки.
Поліський ландшафт.

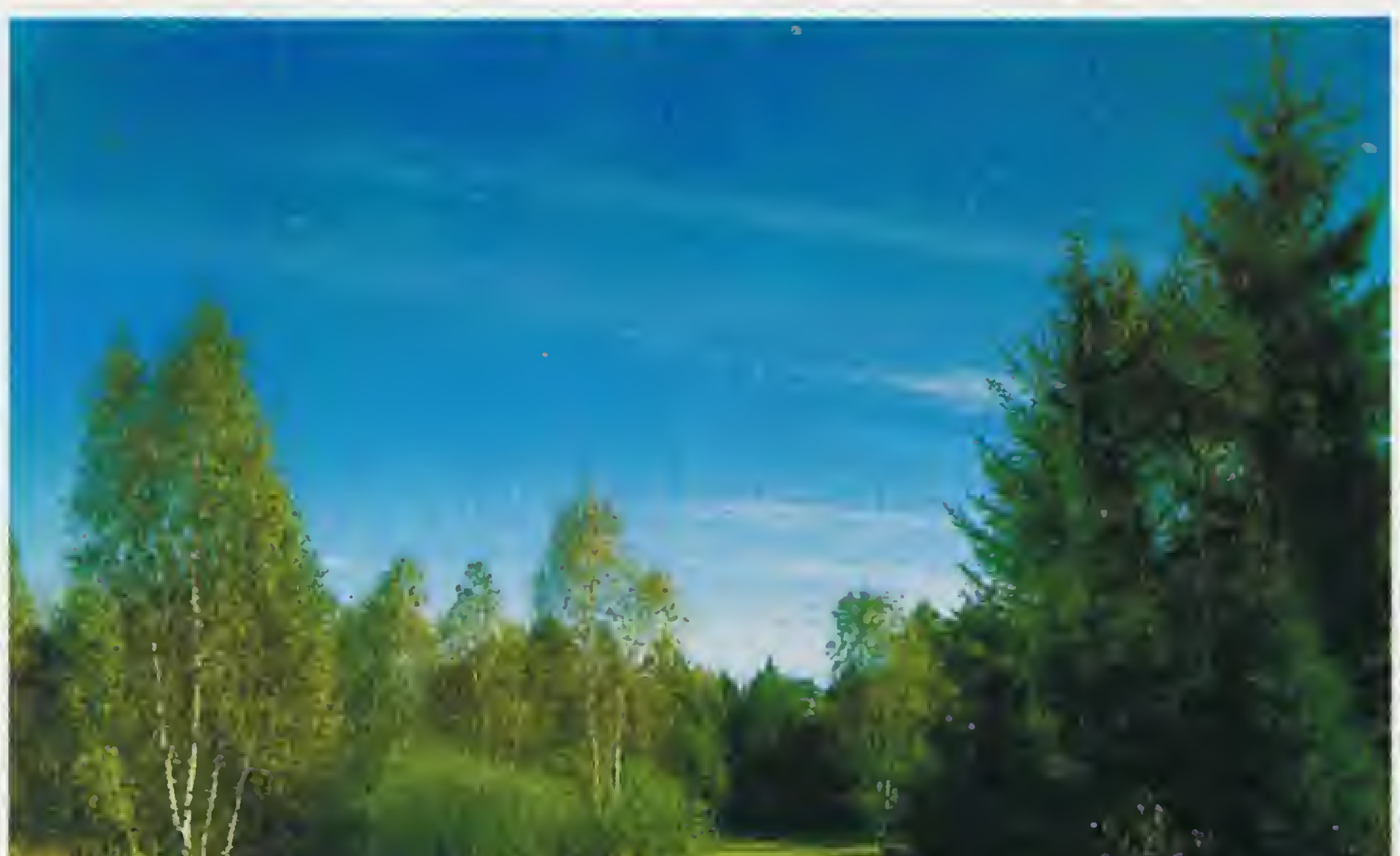

НЕЧИ́МНЕ — ландшафтний заказник респ. значення (з 1980). Розташований у Ковельському р-ні Волин. обл. Перебуває у віданні Ковельського лісгоспзагу. Пл. 60 га. Являє собою комплекс оз. Нечимного і приозерного зниження, зайнятого прилеглою до озера смугою сфагнового болота та заболоченим лісом і групами лісових смуг, розділених лучним травостоєм. На болоті переважають осоково-сфагнові угруповання, в заболоченому лісі — вільха, береза, сосна. В заказнику зростають види, занесені до Червоної книги УРСР,— росичка англійська, пальчатокорінник майський, булатка червона, а також рідкісні реліктові види — береза низька, шейхцерія болотна, осока дводомна. На території Н.— меморіальний музей Лесі Українки, меморіальні дуби віком 180—200, окремі до 300 років. Має водоохоронне і меморіальне значення.
Літ.: Андриенко Т. Л., Шеляг-Сосонко Ю. Р. Растительный мир Украинского Полесья в аспекте его охраны. К., 1983. *Т. Л. Андрієнко.*

НЕЧИ́МНЕ О́ЗЕРО — озеро льодовикового походження у Ковельському р-ні Волин. обл., на Пн. від с. Скулин, у бас. р. Турії (бас. Прип'яті). Довж. 0,29 км, пересічна шир. 0,18 км, пл. 0,52 км². Пересічна глиб. 1,5 м, максимальна — 4 м. Улоговина округлої форми. Береги пологі, низькі, заболочені. Живиться атм. і підземними водами. Взимку замерзає. Дно вкрите шаром мулу. Озеро заростає водяною рослинністю. З риб водяться карась, щука, короп та ін. Н. о. та його береги — об'єкт туризму. Оспіване Лесею Українкою у феєрії «Лісова пісня». *Я. О. Мольчак.*

Нечимне озеро.

НИЖАНКО́ВИЧІ — селище міського типу Старосамбірського р-ну Львів. обл. Розташовані на р. Вігорі (прит. Сану, бас. Вісли). Залізнич. станція. 2,2 тис. ж. (1990). Відомі з 13 ст. під назвою Загуменка, з 15 ст.— сучас. назва, с-ще міськ. типу з 1940. Поверхня погорбована. Пересічна т-ра січня −4,5°, липня +17,8°. Опадів 780 мм на рік. Пл. зелених насаджень 91 га. В Н.— меблева ф-ка (філіал Добромильського деревообр. комбінату). Профес.-тех. училище.

НИ́ЖНЄ — селище міського типу Луганської обл., підпорядковане Первомайській міськраді. Розташоване на р. Сіверському Дінці (прит. Дону), за 3 км від залізнич. ст. Тошківка. 3,9 тис. ж. (1990). Засн. 1754, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня хвиляста, погорбована, розчленована ярами та балками. Пересічна т-ра січня −6,6°, липня +21,8°. Опадів 494 мм на рік. Пл. зелених насаджень 86 га.

НИ́ЖНЄ О́ЗЕРО — озеро льодовикового походження у Рахівському р-ні Закарп. обл. Лежить на масиві Чорногора, на вис. 1515 м. Довж. 70 м, шир. до 29 м, пл. 0,2 га, глиб. до 2 м. Улоговина має форму неправильного прямокутника. Береги переважно круті, крім низьких пд. і пн. ділянок, що заболочуються. Живиться за рахунок поверхневого стоку. Вода озера прозора, буруватого кольору. Взимку замерзає. Дно біля берегів вкрите уламками пісковиків і конгломератів, на глибині — шаром ясно-сірого мулу. Планктон представлений мікроскопічними ракоподібними.

НИ́ЖНЄ ПРОВА́ЛЛЯ — річка у Краснодонському районі Луганської обл., права прит. *Великої Кам'янки* (бас. Сіверського Дінця). Довж. 31 км, пл. бас. 232 км². Бере початок на Донецькій височині (у межах Ростов. обл. РРФСР). Долина завширшки 0,5—1 км, асиметрична, з крутими лівими і пологими правими схилами. Річище звивисте, шир. переважно 1—3,5 м. Похил річки 7 м/км. Живиться атм. і підземними водами. Влітку в окремі роки пересихає. Замерзає у грудні, скресає наприкінці березня. Воду використовують для побут. потреб; розведення водоплавної птиці. *О. І. Жадан.*

НИ́ЖНЄ СОЛОНЕ́ЦЬКЕ О́ЗЕРО — дельтове озеро у Голопристанському р-ні Херсон. обл., на о. Білогрудів (дельта Дніпра), поблизу с. Старої Збур'ївки. Сполучається протоками з рукавами Дніпра — Кінкою і Солонихою та з озерами Вільховий Бакай і Горіховий Бакай. Довж. 1,5 км, шир. до 1 км, пл. 1,2 км^2, глиб. до 2 м. Улоговина неправильної округлої форми. Береги низькі, заболочені. Т-ра води влітку до +25°. Мінералізація води 200—300 мг/л, прозорість до 1 м. На дні — шар чорного сапропелевого мулу з домішкою детриту. Поширена прибережно-водяна рослинність — очерет, рогіз вузьколистий, латаття біле, глечики жовті, валіснерія спіральна і кушир занурений; є водяний горіх та сальвінія плаваюча. Водиться ондатра. Місце нересту риб, зокрема рибця, судака, тарані, які через протоки заходять з Дніпра. Рибальство. *М. Ф. Бойко.*

НИ́ЖНІ ВОРО́ТА (до 1945 — Нижні Верецьки) — селище міського типу Воловецького р-ну Закарп. обл. Розташовані біля підніжжя *Верецького перевалу*, на р. Латориці (прит. Бодрогу, бас. Тиси), в яку в центрі селища впадає Завадська Ріка, за 14 км від залізнич. станції Воловець. 2,7 тис. ж. (1990). Відомі з 12 ст., с-ще міськ. типу з 1971. Поверхня горбиста, перевищення висот до 60—80 м. Пересічна т-ра січня —5,2°, липня +17,0°. Опадів 998 мм на рік. Пл. зелених насаджень 600 га. Деревообр. ф-ка. Гірсько-Карпатська с.-г. дослідна станція. Пам'ятник на братській могилі комуністів, закатованих ворогами Рад. влади 1946.

Нижнє озеро.

НИ́ЖНІ СІРОГО́ЗИ — селище міського типу Херсон. обл., райцентр. Розташовані за 15 км від залізнич. ст. Сірогози. 6,7 тис. ж. (1990). Засн. на поч. 19 ст., с-ще міськ. типу з 1960. Поверхня пологохвиляста. Пересічна т-ра січня —4,2°, липня +23,0°. Опадів 402 мм на рік. Метеостанція. В селищі — 3 ставки. Пл. зелених насаджень 64 га. У Н. С.— хлібозавод, харчосмакова фабрика. Музей історії району.

НИ́ЖНІЙ НАГО́ЛЬЧИК — селище міського типу Антрацитівського району Луганської обл. Розташований на р. Нагольчику (прит. Нагольної, бас. Міусу), за 15 км від залізнич. ст. Антрацит. 2,0 тис. ж. (1990). Виник 1801, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня горбиста, розчленована ярами і балками. Пересічна т-ра січня —7,7°, липня +21,4°. Опадів 509 мм на рік. В селищі 2 ставки — місце відпочинку жителів. Пл. зелених насаджень 1,9 га. Тепличний комбінат.

НИ́ЖНЯ ДВОРІ́ЧНА — річка у Великобурлуцькому і Дворічанському р-нах Харків. обл., права прит. *Осколу* (бас. Сіверського Дінця). Довж. 33 км, пл. бас. 373 км^2. Бере початок поблизу с. Григорівки. Долина завширшки до 2 км, глиб. до 40 м. Пересічна ширина заплави 300 м. Річище помірно звивисте, шир. 5 м. Похил річки 1 м/км. Живлення снігове і дощове. Влітку міліє. Замерзає наприкінці листопада — на поч. грудня, скресає у березні. Споруджено ставки для с.-г. потреб. *В. С. Перехрест.*

НИ́ЖНЯ ДУВА́НКА — селище міського типу Сватівського району Луганської обл. Розташована на р. Красній (прит. Сіверського Дінця), при впадінні в неї річок Дуванки і Гнилої, за 25 км від залізнич. ст. Сватове. 2,8 тис. ж. (1990). Засн. 1732, с-ще міськ. типу з 1960. Поверхня хвиляста, розчленована ярами і балками. Пересічна т-ра січня —7,2°, липня +21,5°. Опадів 451 мм на рік. Пл. зелених насаджень 42 га. Філіал Сватівського мол. заводу.

НИ́ЖНЯ КРИ́НКА — селище міського типу Донец. обл., підпорядковане Совєтській райраді м. Макіївки. Розташована на р. Кринці (прит. Міусу, бас. Азовського м.), за 4 км від залізнич. ст. Нижньокринка. 16,8 тис. ж. (1990). Виникла 1788, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня слабохвиляста. Пересічна т-ра січня —6,5°, липня +21,5°. Опадів понад 500 мм на рік. Пл. зелених насаджень 35 га. В селищі — шахтоуправління «Ясинівське».

НИ́ЖНЯ ТЕРСА́ — річка у Синельниківському р-ні Дніпроп. обл., ліва прит. *Малої Терси* (бас. Дніпра). Довж. 39 км, пл. бас. 312 км^2. Бере початок на Пд. від с. Запорізького. Долина переважно трапецієвидна, шир. до 1,5—2 км. Річище помірно звивисте, у верхів'ї влітку пересихає. Похил річки 2 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає з кінця листопада до серед. березня.

НИЖНЬОБУ́ЗЬКО-ДНІПРОВСЬКА ГІДРОЛОГІ́ЧНА О́БЛАСТЬ — пн.-зх. частина *гідрологічної зони недостатньої водності*. Охоплює частину тер. Одес., Микол., Кіровогр., Дніпроп. та Херсон. областей. Включає верхні й середні течії невеликих річок у межиріччі Дністра і Пд. Бугу, нижню течію Пд. Бугу (крім пригирлової частини) з Інгулом, праву притоку Дніпра — Інгулець. Густота річкової сітки 0,2—0,1 км/км^2, найменша — на Причорноморській низовині. Похили річок змінюються від 1,5—5,6 м/км на Пн. до 0,3—1 м/км на Пд. області. Лісистість водозборів бл. 1 %, заболоченості практично немає. Живлення переважно снігове. Найбільша водність характерна для Пд. Бугу — 1,8 л/с · км^2, на малих річках вона не перевищує 0,5 л/с · км^2, на притоках Дніпра — 0,7—1,3 л/с · км^2. Навесні проходить 80—90 % річного стоку, влітку — 10—17 %, взимку — 3—7 %. Макс. витрати формуються навесні, проте в окремі роки на малих річках бувають дощові паводки, під час яких витрати води можуть значно перевищувати весняні. Найменші витрати спостерігаються влітку, коли значна кількість річок пересихає. Деякі річки області мають стік лише в багатоводні роки (Малий Куяльник, Чичиклія, Гнилий Єланець). Льодостав з серед. грудня до поч. березня. Пересічна каламутність річкових вод 150—250 г/м^3, у пониззі Пд. Бугу — бл. 600 г/м^3. Мінералізація води висока — до 1000 мг/л. Водні ресурси Н.-Д. г. о. широко використовуються у нар. г-ві для водопостачання, зрошування, рибництва. *Л. Г. Будкіна.*

НИЖНЬОБУ́ЗЬКО-ДНІПРОВСЬКА НИЗОВИ́ННА СУХОСТЕПОВА́ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНА О́БЛАСТЬ — природна область *Причорноморсько-Приазовської сухостепової фізико-географічної провінції*. Розташована на *Причорноморській низовині*, охоплює центр. частини Одес. і Херсон. та Пд. Микол. областей. У геоструктурному відношенні пов'язана з Причорноморською западиною. Характерними особливостями області є: обмежений розвиток на плакорах западин і *подів*, примор. клімат, високий рівень госп. і рекреаційної освоєності. Тут поширені місцевості: середньодренованих лесових рівнин, які представлені урочищами межиріч з малогумусними південними чорноземами, сформованими під типчаково-ковиловополиновими степами, розорані; слабодренованих рівнин із западинами і подами; надзаплавних річкових терас (поширені фрагментарно в долинах рік *Південного Бугу* та *Інгульця*); заплавні (включають урочища лучних степів з алювіальними лучними солонцюватими, засоленими та осолоділими грунтами з лучно-степовою, частково галофітною рослинністю); ерозійно-балкові; ерозійно-денудаційних схилів; прибережно-галогенні. Переважає с.-г., рибогосп. і рекреаційне *природокористування*.

НИЖНЬОГІ́РСЬКИЙ — селище міського типу Крим. обл., райцентр. Розташований на р. Салгирі (впадає у зат. Сиваш). Залізнич. ст. Нижньогірська. 10,7 тис. ж. (1990). Відомий з 17 ст. як селище Сейтлер (Сегидлер), с-ще міськ. типу з 1938, з 1944 має сучас. назву. Поверхня низовинна. Пересічна т-ра січня —1,6°, липня +22,8°. Опадів 464 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 161,3 га. У Н.— консервний, мол., продтоварів і комбікормовий заводи.

НИЖНЬОГІ́РСЬКИЙ РАЙОН — район у пн.-сх. частині Крим. обл., на Пн. Сх. омивається зат. Сиваш. Утворений 1930. Пл. 1,2 тис. км^2. Нас. 55,5 тис. чол., у т. ч. міського — 10,7 тис. (1990). У Н. р.—

смт *Нижньогірський* та 58 сільс. населених пунктів.
Пн. частина району лежить у межах *Присиваської низовини*, південна — у межах Центрально-Кримської рівнини. Поверхня — низовинна плоска лесова рівнина, слабо розчленована балками (на Пд.). На узбережжі Сиваша — абразійні форми рельєфу (див. *Абразія*). Поклади глини, є лік. грязі. Н. р. розташований у *Кримській степовій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −1,6°, липня +22,8°. Опадів 350—400 мм на рік, максимальна кількість їх випадає у теплу пору року. Період з т-рою понад +10° становить 184 дні. З несприятливих кліматич. явищ — суховії (на Пд.). Сніговий покрив нестійкий. Метеостанція (Нижньогірський). Н. р. належить до Передгірного Кримського посушливого, дуже теплого агрокліматич. району з м'якою зимою. Переважають лучні та лучно-чорноземні засолені грунти (27,8 % площі району), чорноземи південні і темно-каштанові грунти (47,6 %), є також солонці і солончаки. Річки: *Салгир* з прит. *Біюк-Карасу*, *Кучук-Карасу*. Природна степова рослинність збереглася на схилах балок та на узбережжі. Пл. лісонасаджень 2,5 тис. га (біла акація, в'яз граболистий, маслинка срібляста та ін.), у т. ч. *лісосмуг* — 1,8 тис. га. У Н. р. — заказник Присиваський та 2 парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва місц. значення.
Найбільші підприємства: консервний та продтоварів з-ди (Нижньогірський). С. г. спеціалізується на рослинництві зерново-виноградарсько-садівничого та тваринництві мол.-м'ясного напрямів. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, рис, соняшник, овочеві. Садівництво (на пл. 8,5 тис. га), виноградарство (1,3 тис. га). Розвинуті скотарство; допоміжні галузі — вівчарство, птахівництво, свинарство. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 86,5, у т. ч. орні землі — 68,6, пасовища — 7,2, сіножаті — 0,3. Зрошується 34,6 тис. га (понад 80 % — водами *Північно-Кримського каналу* ім. Комсомолу України). У районі — 10 колгоспів, 9 радгоспів. Кримське дослідно-виробниче г-во (с. Желябовка). Залізнич. ст. Нижньогірська. Автомоб. шляхів 282 км, усі — з твердим покриттям. *І. Т. Твердохлєбов.*

НИЖНЬОДНІПРОВСЬКА ТЕРАСОВО-ДЕЛЬТОВА ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ — природна область *Причорноморсько-Приазовської сухостепової фізико-географічної провінції*. Розташована на *Причорноморській низовині*, гол. чин. у межах Херсон., частково Микол. областей. У геоструктурному відношенні пов'язана з акумулятивною терасною рівниною, складеною алювіально-дельтовою товщею на неогенових відкладах. Ландшафтна структура області визначається рівнинним рельєфом з незначними (від 3 до 50 м) абс. відмітками поверхні, піщано-супіщаним складом поверхневих відкладів і переважанням різнотравно-типчаково-ковилових степів на дернових і чорноземовидних грунтах. Для області характерне поєднання таких місцевостей: заплавні з плавнями *Дніпра* (від м. Нової Каховки до Дніпровського лиману з деревно-чагарниковою, лучною та лучно-болотною рослинністю на дернових, лучних і болотних грунтах; терасні і давньодельтові горбисті рівнини, що утворюють 7 масивів-арен (Основ'янська, Козаче-Лагерська, Олешківська, Збур'ївська, Іванівська, Виноградарська, Кінбурнська коса), вкритих рослинністю піщаних степів з дерновинними злаками (типчак, ковила, тонконіг); терасні супіщано-лесові рівнини (на Пд. Сх. області з південними солонцюватими чорноземами та темно-каштановими солонцюватими грунтами в комплексі з *солонцями*; знижені лесові терасні рівнини (на Пд. і Пд. Зх. області) з лучно-каштановими та каштановими солонцюватими грунтами; приморські берегові галогенні рівнини, де розташовані ділянки *Чорноморського біосферного заповідника*. Переважає с.-г. *природокористування*. *Л. М. Шевченко.*

Нижньодніпровська терасово-дельтова фізико-географічна область.

НИЖНЬОДНІСТРОВСЬКА ЗРОШУВАЛЬНА СИСТЕМА — меліоративна система у Біляївському і Овідіопольському р-нах Одес. обл., на лівому березі Дністровського лиману. Споруджується з 1964. Площа зрошення перевищує 37 тис. га (1990). Розташована система на Причорноморській низовині, поверхня значно нахилена до моря. Грунтовий покрив у межах Н. з. с. відносно однорідний — це чорноземи південні та їхні слабоеродовані різновиди. Рівні грунтових вод розташовані на глиб. 3—5 м. Їхній хім. склад переважно сульфатний та гідрокарбонатно-сульфатний, мінералізація змінюється від 1 до 10 г/л і більше.
Джерело живлення Н. з. с. — р. *Дністер*, з якого вода за допомогою гол. насосної станції надходить по двох напірних сталевих водоводах (діаметром 1,8 м, довж. 7,8 км) у приймальний басейн. Продуктивність насосної станції перекачування 8 $м^3/с$. Розподіл води по зрошуваному масиву здійснюють по магістральному каналу (довж. 28 км), відкри-

тих розподільних каналах (заг. довжиною 411 км) та внутрішньогосп. мережі (понад 45 км). На підвищені ділянки воду подають за допомогою насосних станцій 2-го підйому, загальна продуктивність їх понад 3 $м^3/с$. Для зменшення витрат води на фільтрацію та випаровування відкриті канали облицьовані збірним і монолітним залізобетоном по поліетиленовій плівці, внутрішньогосп. мережу прокладено у залізобетонних трубах та лотоках. Для поліпшення водно-фіз. властивостей грунту на пл. 5,6 тис. га споруджено дренаж. Зрошування здійснюють дощувальними машинами та установками. На с.-г. угіддях у межах Н. з. с. вирощують овочі, картоплю, виноград, зернові культури. *В. Д. Дупляк.*

НИЖНЬОСІРОГОЗЬКИЙ РАЙОН — район на Сх. Херсон. обл. Утв. 1923. Пл. 1,2 тис. $км^2$. Нас. 21,8 тис. чол. (1990), у т. ч. міського — 6,7 тис. У районі — смт *Нижні Сірогози* (райцентр) і 24 сільс. населені пункти.
Лежить на *Причорноморській низовині*. Поверхня — пологохвиляста лесова рівнина з подами, балками, западинами. Поклади глини. Розташований у межах *Причорноморської середньостепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня −4,2°, липня +23,0°. Опадів 402 мм на рік. Період з т-рою понад +10° становить 177 днів. Сніговий покрив нестійкий, в окремі роки досягає 9 см. Належить до дуже посушливої, помірно жаркої агрокліматич. зони з м'якою зимою. Метеостанція (Нижні Сірогози). У Н. р. — 41 ставок заг. пл. водного дзеркала 461 га. У грунтовому покриві переважають чорноземи південні малогумусні. Пл. лісових наса-

джень 2,2 тис. га. Осн. породи: акація біла, в'яз, маслинка срібляста.

Провідна галузь пром-сті — харчова. Підприємства: хлібозавод, харчосмакова ф-ка (Нижні Сірогози), комбінат хлібопродуктів та з-д масла і сухого молока (с-ще Сірогози). Спеціалізація с. г.— рослинництво зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 111,3, у т. ч. орні землі — 107,3, пасовища і сіножаті — 3,9. Зрошується 1,54 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, рицина. Скотарство, свинарство. У Н. р.— 9 колгоспів, 6 радгоспів. Залізнична ст. Сірогози. Автомоб. шляхів 216,3 км, у т. ч. з твердим покриттям — 183,5 км. У Нижніх Сірогозах — музей історії району.

НИЗИ́ — селище міського типу Сумського р-ну Сум. обл. Розташовані на р. Пслі (прит. Дніпра), залізнична станція. 3,1 тис. ж. (1990). Засн. 1662, с-ще міськ. типу з 1956. Поверхня хвиляста. Пересічна т-ра січня −7,3°, липня +19,3°. Опадів 540 мм на рік. Пл. зелених насаджень 144,6 га. В Н.— цукровий комбінат, асфальтовий з-д, хлібопекарня, гідроелектростанція. Літ.-меморіальний музей П. І. Чайковського, який 1871—1879 майже кожного літа відпочивав у Низах; пам'ятник композитору.

НИЗИ́ННЕ (ЕВТРО́ФНЕ) БОЛО́ТО — болото, що формується в умовах багатого мін. живлення у заплавах річок та при *заростанні водойм*. Болота живляться переважно грунтовими водами. За будовою *торфового покладу* вони низинного типу, найчастіше багатошарово-драговинні або лісодраговинні. Глиб. торфового покладу 1—6 м, іноді до 8 м. Болота відзначаються флористичним багатством, тут зростає бл. 250 видів судинних рослин. Переважають: очерет, осоки (омська, гостра, зближена, загострена, здута та ін.), з різнотрав'я — бобівник, калужниця болотна, вовче тіло. В осокових угрупованнях часто буває покрив із зелених (гіпнових) мохів. На Україні Н. (е.) б. займають до 90 % площі всіх боліт республіки. Мають велике госп. значення. Окремі масиви Н. (е.) б. охороняються (Білозерський і Перебродівський у Ровен. обл., Усівський у Київ. обл. та ін.).

Т. Л. Андрієнко.

НИЗОВИНА́, низовинна рівнина — ділянка суходолу значного розміру з абс. висотою до 200 м над р. м. Має рівну або слабопогорбовану поверхню. Н. формуються в межах рівнинних і гірських областей. Найчастіше вони пов'язані з тектонічними западинами і прогинами, де проявляються занурення або слабкі підняття. Рельєфоутворюючі екзогенні процеси спрямовані гол. чин. на формування різного походження акумулятивного рельєфу, який в умовах значного занурення може бути похований під молодими утвореннями. На тер. України до Н. належать Придніпровська, Поліська й Причорноморська низовини в межах полігенної Сх.-Європейської рівнини та Закарпатська — у Карпатській гірській країні. Рельєф Поліської та Придніпровської низовин утворився завдяки дії материкових зледенінь та флювіальних процесів, Закарпатської — флювіальних процесів, Причорноморської — флювіальних та прибережно-мор. процесів.

В. П. Палієнко.

НИЗОВИ́ННІ ЛАНДША́ФТИ — підклас *рівнинних ландшафтів* з абс. висотами до 175 м, що відзначається переважно плоским або пологохвилястим рельєфом з поширенням річково-долинних, яружно-балкових і западинно-подових природно-тер. комплексів. Для Н. л., що формуються гол. чин. під впливом низхідних неотектонічних рухів, характерні акумулятивні форми рельєфу, наявність потужного покриву антропогенових відкладів, неглибоке, здебільшого негусте ерозійне розчленування. Порівняно з прилеглими підвищеними чи *височинними ландшафтами*, вони менше зволожені атм. опадами, в їхніх рослинному і грунтовому покривах переважають види та відміни, дещо південніші за зональний ландшафтний фон. Для приморських, подових і заплавних комплексів Н. л. властиві *галофіти*. На Україні Н. л. становлять майже 50 % її площі. До них належать ландшафтні комплекси Поліської, Придніпровської, Причорноморської та Закарпатської низовин, *Північно-Кримської рівнини* і *Малого Полісся*.

В. М. Пащенко.

НИЗЬКОГІ́Р'Я — тип гірського рельєфу з абс. висотами 600—1000 м, відносними — кілька сотень метрів. Утворилося внаслідок висхідних тектонічних рухів або денудації високих гір. Для Н. властиві м'які куполоподібні обриси хребтів, виположені схили. Ландшафтні відміни виражені слабо, морфолог. диференціація зумовлена гол. чин. крутизною та експозицією схилів, місц. особливостями літологічної будови. В орогенних районах України Н. характерні для Вулканічного хребта, периферійних ділянок Бескид, Зовнішніх Горган та Покутсько-Буковинських Карпат.

М. О. Куниця.

НІВЕЛЮВА́ННЯ (від франц. niveler — вирівнювати, niveau — рівень) — визначення висот різних точок, ліній та площин відносно певних вихідних точок, ліній та площин. Залежно від призначення розрізняють Н. загальнодержавне і технічне. Загальнодержавне за точністю поділяють на Н. I, II, III і IV класів, за способом визначення перевищень — на геометричне (поля-

Низинне (евтрофне) болото. Вінницька область.

Стратиграфічний профіль низинного (евтрофного) болота у заплаві річки Блажівки. Львівська область.

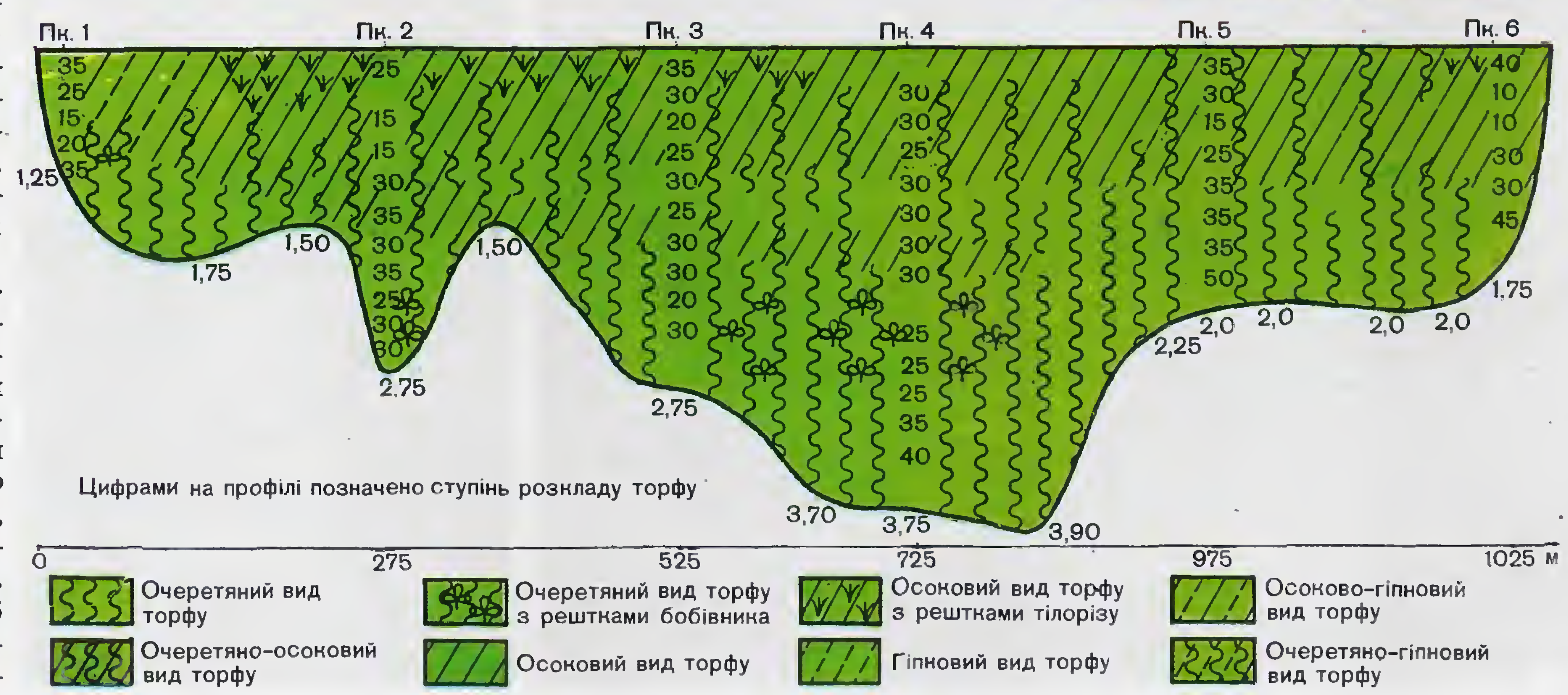

гає у безпосередньому вимірюванні різниці висот точок, з допомогою горизонтального візирного променя та двох нівелювальних рейок), тригонометрич. або геод. (визначають, вимірюючи кут нахилу візирної лінії до горизонту за допомогою приладів і віддаль між точками), барометричне (за різницею атм. тиску), гідростатичне (за допомогою шкал двох посудин, наповнених рідиною і з'єднаних гнучким шлангом), механічне, або автоматичне (за допомогою нівелірів-автоматів, які монтують на рухомій основі, напр. автомобілі) та ін. При Н. застосовують різні за точністю та конструкцією прилади: нівеліри, теодоліти-тахеометри, гідростатичні висотоміри, катетометри, мікронівеліри тощо. Для закріплення висот точок Н. на місцевості встановлюють нівелювальні знаки — репери, марки (глибинні, настінні). В УРСР Н. здійснюють підрозділи Гол. управління геодезії і картографії при Раді Міністрів СРСР, численні вишукувальні й топографічні відділи, експедиції та ін. установи з метою створення держ. нівелювальних сіток, висот. обгрунтування *топографічного знімання*, при буд-ві інженерних споруд, геол. та ін. роботах і в наук. цілях.

Літ.: Инструкция по нивелированию I, II, III и IV классов. М., 1974; Справочник по инженерной геодезии. К., 1978.

Ю. В. Поліщук.

НІЖИН — місто обл. підпорядкування Черніг. обл., райцентр. Розташований на р. Острі (прит. Десни, бас. Дніпра). Вузол залізнич. та автомоб. шляхів. 81,3 тис. ж. (1990). Вперше згадується в літопису як Уненеж під 1147 (сучас. назва з 1514), місто з 1781. Н. розташований на межі мішаних лісів та лісостепової зон. Пересічна т-ра січня −6,8°, липня +19,1°. Опадів 549 мм на рік. Метеостанція. На пд.-сх. околиці — оз. Ніжин. Пл. зелених насаджень 569 га. У місті — бот. пам'ятка природи дуб Заньковецької віком понад 200 років та парки Ветхе і Ніжинський — пам'ятки садово-паркового мистецтва (всі — місц. значення).

Н. — значний пром. центр області. З-ди: «Прогрес», «Ніжинсільмаш», мех., побут. хімії, гумових виробів, буд. матеріалів. Підприємства харч. (консервний комбінат, з-д прод. товарів) і легкої (ф-ки худож. виробів, швейна) пром-сті, меблева ф-ка, лісгоспзаг. Пед. ін-т (з природничим ф-том), культурно-освітнє, мед. уч-ща, технікум механізації с. г., 3 профес.-тех. уч-ща. Драм. театр. Музеї: рідкісної книги, М. В. Гоголя, *Ніжинський краєзнавчий музей*. Картинна галерея. Будинок природи. *Ніжинський відділ Географічного товариства УРСР*. Бюро подорожей та екскурсій. Об'єкти туризму: могила та пам'ятник учаснику громадян. війни, керівникові Ніжинського повстання 1918 М. Г. Кропив'янському; братська могила 26-ти членів підпільної комсомольської організації міста, страчених нім.-фашист. загарбниками у вересні 1943; пам'ятники — В. І. Леніну, керівникові комсомольського підпілля міста Герою Рад. Союзу Я. П. Батюку, російському письменнику М. В. Гоголю, уродженцю міста, вітчизн. мореплавцю Ю. Ф. Лисянському; пам'ятки архітектури 17—19 ст., зокрема собори Миколаївський, 1634, і Благовіщенський, 1716; грецька Всіхсвятська церква, 18 ст.; ліцей, 1805—20 (тепер корпус Ніжинського пед. ін-ту).

Літ.: Нежин. Очерк-фотопутеводитель. К., 1986.

НІЖИНСЬКА ДЕПРЕСІЯ — геологічна структура у пн.-зх. частині *Дніпровсько-Донецької западини*. Міститься на тер. Черніг. обл. Межує на Зх. з *Брагинсько-Лоєвською сідловиною*, на Сх. — з *Удайською сідловиною*. Довж. 160 км. У рифтовій зоні завширшки 65 км, поверхня кристалічного фундаменту залягає на глиб. до 6 км і більше. Тут простежуються глибинні розломи, з якими пов'язані великі приразломні виступи і шовні внутрірозломні мульди, виповнені вулканогенно-осадочними відкладами верхнього девону з двома товщами солі, які спричинили утворення невеликих соляних куполів. Породи рифтової зони і борти депресії перекриті кам'яновугільними (аргіліти, пісковики), пермськими (піски, кам'яна сіль), юрськими (піски, глини, вапняки), крейдовими (піски, крейда, мергелі), палеогеновими (піски, мергелі), неогеновими (піски) та антропогеновими (піски, суглинки) відкладами. З теригенними товщами карбону в крайній пд.-сх. частині депресії пов'язані окремі родовища нафти.

В. К. Гавриш.

НІЖИНСЬКИЙ ВІДДІЛ ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА УРСР. Ств. 1985. Об'єднує 54 дійсних членів (1989). Осн. напрями роботи — еколого-геогр. та екон.-геогр. дослідження на Чернігівщині. Відділ систематично проводить тематичні конференції: краєзнавчі, пам'яті видатних вчених (М. М. Пржевальського, М. І. Вавилова та ін.), на честь видатних дат в історії Геогр. т-ва. Пропаганду геогр. знань здійснює через місц. пресу (бл. 30 статей на рік), виступи по місц. та обл. радіо. Під егідою відділу діє студентський туристсько-краєзнавчий клуб «Едельвейс», при якому постійно працює кінолекторій «Знай, люби та охороняй свій край». *І. В. Марисова.*

НІЖИНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ. Ств. 1967 як музей на громадських засадах; 1968 перетворений на держ. філіал Черніг. істор. музею. Експозиційна пл. 420 м². У фондах зберігається бл. 20 тис. експонатів, з них у 8 залах демонструється понад 4 тис., у т. ч. 2 тис. оригіналів. Музей має 3 відділи — природи, історії дорад. часу, історії рад. суспільства; на правах відділу — музей історії с. Піски. У відділі природи — експозиція про геол. будову, водні ресурси, грунти, флору і фауну Ніжинщини, фенологічні спостереження, представлено колекцію кернів геол. структур краю. Зібрано цікаві матеріали про першу кругосвітню подорож (1803—06) уродженців м. Ніжина Ю. Ф. Лисянського та І. Ф. Крузенштерна. В окремих залах експозиція знайомить з розвитком промсті, с. г., культури Ніжинщини у повоєнні роки. Музей проводить екскурсії, лекції, видає путівники. Щороку його відвідують понад 70 тис. чол. Працівниками музею підготовлено бібліографічний покажчик літератури «Ніжин» (1983) та нарис-фотопутівник.

В. С. Шоходько.

НІЖИНСЬКИЙ РАЙОН — район у пд. частині Черніг. обл. Утворений 1923. Пл. 1,5 тис. км². Нас. 44,9 тис. чол. (без м. *Ніжина*), у т. ч. міського — 9,4 тис. (1990). Центр — місто обл. підпорядкування Ніжин. У Н. р. — с-ща міськ. типу *Вертіївка* і *Лосинівка* та 73 сільс. населені пункти. Лежить у межах *Придніпровської низовини*. Поверхня — низовинна пологохвиляста (на Пд. — плоска) алювіальна рівнина, по долинах річок — заболочена. На Пн. — слаборозчленовані лесові «острови», у центр. частині — суфозійні форми рельєфу (див. *Суфозія*). Поширені давні прохідні долини та озерні западини. Корисні копалини: торф, глина, пісок. Пн. частина району розташована у *Чернігівському Поліссі*, південна — у *Лівобережно-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −6,8°, липня +19,1°. Період з т-рою

Ніжин.
Ліцей, 1805—20; тепер пед. ін-т.
Пам'ятник М. В. Гоголю.

понад $+10^{\circ}$ становить 158 днів. Опадів 550 мм на рік. Висота снігового покриву 26 см. Метеостанція (Ніжин). Пн. частина Н. р. належить до вологої, помірно теплої, південна — до недостатньо вологої, теплої агрокліматич. зон. Осн. річка — *Остер* (прит. Десни, бас. Дніпра). На Пн. переважають *дерново-слабопідзолисті, лучні опідзолені грунти*, у центр. частині — чорноземи опідзолені, чорноземи типові лучнуваті та болотні грунти (торфово-глейові і муловато-глейові), на Пд.— лучно-чорноземні вторинно-солончакуваті та болотні грунти. Пл. лісів 13,7 тис. га (сосна, липа, осика, береза, вільха, ясен), полезахисних лісосмуг — 523 га. У заплавах річок та на болотних масивах — лучна й болотна рослинність. У Н. р.— 11 заказників та бот. пам'ятка природи — дуб Липівський (всі — місц. значення).

Осн. пром. і культур. центр — Ніжин. У районі — 3 цегельні з-ди (Вертіївка, Лосинівка, с. Кропивне) та переробка с.-г. сировини. Галузі спеціалізації с. г.— рослинництво зерново-буряківничого та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, жито, ячмінь, гречка, цукр. буряки, картопля, овочеві; м'ята. Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство, бджільництво, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1990) — 139,8, у т. ч. орні землі — 74,2, сіножаті — 22,6, пасовища — 26,7. У районі — 19 колгоспів, 12 радгоспів, у т. ч. навч. г-во Ніжин. технікуму механізації с. г.; племінне об'єднання. Залізнич. вузол Ніжин, залізнич. станції Вертіївка, Лосинівка, Липів Ріг. Автомоб. шляхів 408 км, у т. ч. з твердим покриттям — 367,1 км. Дит. санаторій (с. Лісове). Об'єкти туризму: істор.-мемор. музей рад. партійного і військ. діяча М. І. Подвойського на його батьківщині (с. Кунашівка); істор.-мемор. музей генерал-полковника Героя Рад. Союзу М. П. Кирпоноса на його батьківщині (Вертіївка); пам'ятник на братській могилі чехословацьких воїнів, які полягли 1943 у боях з нім.-фашист. загарбниками; музей рад.-чехосл. дружби (с-ще Світанок); мемор. музей укр. рад. актриси М. К. Заньковецької на її батьківщині (с. Заньки).

НІКЕЛЕВІ РУ́ДИ — природні мін. утворення, з яких технічно можливо і економічно доцільно вилучати нікель. У природі переважають сульфідні мідно-нікелеві руди, які утворюються у процесі формування масивів осно́вних гірських порід, і силікатні нікелеві, що виникли при латеритному вивітрюванні ультраосно́вних порід.

На Україні пром. родовища Н. р. уперше відкрито 1937 у Дніпроп. обл. Усього в республіці розвідано в межах *Українського щита* 10 родовищ силікатних Н. р., з них 6 — на Побужжі і 4 — у Середньому Придніпров'ї. Рудні поклади, пов'язані з лінійними корами вивітрювання в приконтактних ділянках масивів або вздовж тектонічних порушень, мають витягнуту в плані форму, круте падіння, глибину залягання до 150—200 м; у площових корах вивітрювання вони мають ізометричну форму, залягають на глиб. до 50 м. Експлуатують Капітанське, Деренюське і Липовеньківське родовища у Кіровогр. обл. Руди містять нікель (від 0,3 до 2,5 %, пересічно 0,9—1 %), а також кобальт, залізо, хром. На Побузькому нікелевому з-ді з Н. р. одержують феронікель. Його використовують для виробн. легованої сталі і сплавів, антикорозійних покриттів, спец. хім. апаратури, лужних акумуляторів тощо. *О. Я. Хмара.*

НІКІТСЬКА ЯЙЛА́ — гірський масив у пд.-зх. частині *Головного пасма Кримських гір.* Переважні вис. 1300—1400 м, максимальна — 1473 м (г. *Авінда*). Н. я. розділяє Ялтинський та Гурзуфський південнобережні амфітеатри. Складається з вапняків, які перекривають породи таврійського *флішу*. На вирівняній поверхні Н. я. поширені *карстові форми рельєфу* (*лійки карстові*, улоговини, *карри*). Круті схили яйли розчленовані верхів'ями давніх і сучас. водотоків. Переважає гірсько-лучна рослинність, на скелястих схилах — ліси з сосни кримської. Н. я.— у межах *Кримського заповідно-мисливського господарства.* *О. В. Єна.*

НІКІТСЬКИЙ БОТАНІ́ЧНИЙ САД — один з найстаріших в СРСР бот. садів. Розташований у Крим. обл., за 6 км на Сх. від Ялти (поблизу смт Ботанічного). Підпорядкований ВАСГНІЛ. Заг. площа бл. 1000 га. Заклав сад 1812 рос. ботанік Х. Х. Стевен (з 1960 — об'єкт природно-заповідного фонду УРСР). Являє собою унікальний ландшафтний комплекс, у якому зібрані численні представники рослинного світу субтропічної зони. Н. б. с. має Центральне (поблизу Ялти) і Степове (смт Гвардійське) відділення, дослідне г-во Приморське (смт Фрунзенське), інтродуційно-карантинний розсадник (смт Медведівка). Центральне відділення складається з чотирьох парків — Верхнього, Нижнього, Приморського, Монтедор. Нижній (найдавніший) і Верхній парки вільного планування з терасованими схилами, розмежованими упорядкованими стежками на окремі куртини. Рослини розміщені за принципом створення найбільшого декоративного ефекту. Тут збереглися поодинокі 1000-літні дерева місц. порід — фісташки туполистої, дуба пухнастого, ялівцю високого. Від перших насаджень залишилися гігантські секвойї, кедри, кипариси. Особливу цінність становлять ділянки кедрів ліванських у Нижньому парку та унікальний екземпляр кедра атласького плакучої форми у Верхньому парку. У формуванні паркового ландшафту цієї частини Н. б. с. використано також штучні водойми (басейни з водяною рослинністю, каскад невеликих декоративних басейнів, фонтани), архітектурні споруди (павільйони, альтанки, пропілеї), скульптури. Рослинність Приморського парку розміщена в основному за ботаніко-геогр. принципом. М'які мікроклімат. умови дали змогу частково розмістити тут флору Японії та Китаю, найвибагливіші до тепла і вологи рослини Середземномор'я: пальми кокосову та фінікову, криптомерію японську, мітр, бамбуки, подокарпус широколистий. Наймолодший парк Монтедор, створений за останні десятиліття, розташований на пд. околиці саду, що виходить до моря; формування його триває. Всього дендрарій Н. б. с. налічує понад 1760 видів і декоративних садових форм дерев та чагарників, інтродукованих з різних субтро-

Нікітська яйла.

піч. областей світу. В розарії саду є найкращі сорти троянд вітчизн. та зарубіж. селекції. Колекційний фонд Н. б. с. становить бл. 30 тис. видів, сортів, форм і гібридів рослин. У наук. гербарії — 130 тис. аркушів; це найповніше зібрання видів кримської флори.

Сад має 15 наук. відділів: флори і рослинності, дендрології та декоративного садівництва, фізіології рослин, агроекології, охорони природи, захисту рослин, субтропічних плодових і горіхоплідних культур та ін. Крім того, у його віданні перебуває заповідник *Мис Мартьян*, створений на території Н. б. с. 1973. Наук. дослідження присвячені оцінці, використанню та охороні флори Криму, розробці принципів озеленення і паркобудування у зв'язку з проблемами збереження та оптимізації навколишнього середовища. Науковці проводять велику роботу по *інтродукції, акліматизації* та селекції субтропічних і горіхоплідних культур, деревних декоративних, квіткових, нових тех. рослин. У саду розмножують секвойю, кедри, середземномор. ялиці, платан східний тощо для використання в парковому буд-ві на Пд. СРСР. За досягнення в розвитку пд. садівництва Н. б. с. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1962). Видає «Труды Никитского ботанического сада» (з 1890 по 3 т. на рік) та «Бюллетень Государственного Никитского ботанического сада» (з 1956 по 3 в. на рік).

Літ.: Кочкин М. А. Государственному Никитскому ботаническому саду 150 лет. Симферополь, 1962; Молчанов Е. Ф., Рубцов Н. И. Государственный Никитский ботанический сад. К 175-летию основания. К., 1986; Никитский ботанический сад. Симферополь, 1987.

Є. Ф. Молчанов.

НІКІТСЬКИЙ ПЕРЕВАЛ — гірський прохід у пд.-зх. частині *Головного пасма Кримських гір*. Лежить на вис. бл. 1400 м. Являє собою слабовиражене зниження у рельєфі між *Ялтинською яйлою* та *Нікітською яйлою*. Складається з вапняків. Розвинуті *карстові форми рельєфу (лійки карстові, карри)*. Вкритий гірсько-лучною рослинністю. Через Н. п. 1913 прокладено дорогу з Ялти до *Центральної улоговини*.

О. В. Єна.

НІКОПОЛЬ (до 1774 — Микитине) — місто обл. підпорядкування Дніпроп. обл., райцентр. Розташований у південній частині області, на березі *Каховського водосховища*. Річковий порт, залізнична станція, автовокзал. 158 тис. ж. (1990). Засн. на поч. 17 ст., місто з 1782. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1980). Поверхня — пологохвиляста рівнина з заг. похилом до водосховища, яке в межах міста має шир. 10—17 км, глиб. до 6—7 м. Перевищення висот до 63 м. Пересічна т-ра січня —4,4°, липня +22,6°. Опадів 430 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 1028 га.

Н.— центр *Нікопольського марганцевого басейну*. Провідні галузі пром-сті — металург. (з-ди: Південнотрубний та феросплавів), маш.-буд. і металообробна (кранобуд., мех., рем.-мех. з-ди). Підприємства по виробн. буд. матеріалів, легкої (швейна фабрика, прядильно-нитковий комбінат) та харч. пром-сті. 4 серед. спец. навч. заклади, 3 профес.-тех. уч-ща. *Нікопольський краєзнавчий музей*, будинок природи. Бюро подорожей та екскурсій.

Об'єкти туризму — обеліск на місці Запорізької (Микитинської) Січі, що існувала тут 1636—52 і де 1648 запоріз. козаки обрали Б. Хмельницького гетьманом України; пам'ятник Б. Хмельницькому.

Літ.: Меньшиков Г. И., Позняков К. И., Пятигорец А. И. Никополю 200. Днепропетровск, 1980; Акимов А. С. Никополь. Путеводитель. Днепропетровск, 1988.

НІКОПОЛЬСЬКА ЗРОШУВАЛЬНА СИСТЕМА — меліоративна система у Нікопольському р-ні Дніпроп. обл. Першу чергу системи споруджено 1969, другу — 1976. Заг. площа зрошування 15,7 тис. га. Поверхня в межах Н. з. с. рівнинна, з розвинутим мікрорельєфом. Грунтовий покрив представлений чорноземами звичайними, малопотужними, що залягають на лесах. Глибина залягання грунтових вод на вододілах 5—30 м, у зниженнях — до 2—5 м. Мінералізація грунтових вод змінюється від 1 до 10 г/л. Джерело живлення Н. з. с.— *Каховське водосховище* на Дніпрі, з якого вода по магістральному трубопроводу надходить у водоймунакопичувач у балці Чортомлик. Продуктивність осн. насосної станції перекачування 11,5 $м^3/с$. Далі по напірних трубопроводах та зрош. каналах міжгосп. мережі (заг. довж. 56,5 км) вода розподіляється між окремими елементами Н. з. с. Для зменшення витрат води під час поливу внутрішньогосп. мережу прокладено у залізобетонних і сталевих трубах. Для поліпшення гідромеліоративного стану площ зрошування споруджено дренаж (на пл. 2,6 тис. га). Полив здійснюють дощувальними машинами і установками. На с.-г. угіддях зрошуваного масиву вирощують зернові і кормові культури, овочі.

В. Д. Дупляк.

НІКОПОЛЬСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ ім. М. В. Ломоносова. Засн. 1919 як нар. музей; 1929 реорганізований на держ. краєзнавчий. Розміщений в окремому будинку. Заг. пл. 790 $м^2$, у фондах зберігається 33 тис. одиниць, з них демонструється 5 тис. Має 3 відділи — природи, історії дорад. періоду, історії рад. суспільства. Експозиція відділу природи знайомить з характерними рисами природи степової частини Дніпропетровщини, геогр. положенням району, геол. будовою, корисними копалинами, рельєфом, кліматом, водами, грунтами, рослинним та тваринним світом. Численні експонати відтворюють розвиток економіки краю. Серед археол. колекцій — кераміка скіфського періоду, унікальні знахідки з розкопок Кам'янського городища. Широко представлено історію запорізького козацтва (15—17 ст.). Працівниками музею розроблено комплексні програми, за якими проводять лекції, оглядові тематичні екскурсії, здійснюють н.-д. роботу по вивченню краю. При Н. к. м. працюють клуби, лекторії, гуртки: археології, нумізматів, любителів природи тощо. Щороку музей відвідують бл. 40 тис. чоловік.

Нікітський ботанічний сад.

Літ.: Нікопольський краєзнавчий музей. (Путівник по експозиції). Дніпропетровськ, 1968.

К. І. Шведков.

НІКОПОЛЬСЬКИЙ МА́РГАНЦЕВИЙ БАСЕ́ЙН — найбільший за запасами в СРСР і один з найбільших у світі басейн марганцевих руд. Простягається смугою 25 км завширшки від р. Інгульця до пд.-зх. окраїни Приазовської височини, на тер. Дніпроп. і Запоріз. областей. Заг. площа понад 5 тис. км². Складається з Нікопольського (нині експлуатується) й Великотокмацького (підготовлене до експлуатації) родовищ, а також рудоносних площ на межиріччі Дніпро — Інгулець (на Пд. від Кривого Рога), де тривають пошуки й розвідка. Нікопольське родовище відкрив 1883 рос. гірничий інженер В. О. Домгер; експлуатується з 1886.

Осадочна марганцеворудна формація пов'язана з пд. схилом *Українського щита.* В геол. будові району беруть участь породи кристалічного фундаменту, їхня кора вивітрювання та осадочні відклади палеогенового, неогенового і антропогенового віку. Рудний пласт завтовшки бл. 2 м утворився на шельфі олігоценового моря. Він являє собою піщано-глинисту породу з включенням рудної речовини (40—60 %) у вигляді стяжінь та аморфної маси. Глибина залягання збільшується з 20 м на Пн. до 150 м на Пд. У тому ж напрямі змінюється склад руд: оксидні (пересічний вміст марганцю 27,9 %, марганцеві мінерали групи псилсмелану, манганіту, піролюзиту); карбонатні (22 %, родохрозит, манганокальцит), оксидно-карбонатні (25,4 %). 70 % заг. видобутку становлять карбонатні, 21 % — оксидно-карбонатні руди. Пересічний вміст марганцю в рудах басейну — 23,4 %. До 1952 переважав підземний, пізніше — кар'єрний спосіб видобування (73 %). У Н. м. б. діють 10 кар'єрів, 7 шахт, 6 збагачувальних і агломераційна ф-ки. Із збагаченої за гравітаційно-магнітно-флотаційною схемою сирої руди одержують товарну руду з пересічним вмістом марганцю 37,5 %. Бл. 18 % товарної руди постачають підприємствам України, 65 % надходить до ін. союзних республік, 17 % — за кордон. Потреби УРСР у високоякісному концентраті басейн повністю не задовольняє. Розкривні глини кар'єрів Н. м. б. використовують для виробн. керамзиту, цегли, цементу.

Н. м. б.— найважливіша сировинна база чорної металургії країни, його балансові запаси становлять 74,5 %, видобуток — 78,4 % загальносоюзного. Дальший розвиток басейну пов'язаний з пошуками й розвідкою сировини на межиріччі Дніпро — Інгулець, ефективним використанням сучас. гірничодобувної техніки, з реконструкцією діючих і буд-вом нового Таврійського гірничо-збагачув. комбінату, удосконаленням технології збагачення руд, зокрема карбонатних, добування металу з шламосховищ.

Літ.: Домгер В. А. Предварительный отчет о геологическом исследовании, произведенном летом 1883 г. СПб., 1884; Никопольский марганцеворудный бассейн. М., 1964.

М. А. Панченко.

НІКОПОЛЬСЬКИЙ РАЙОН — район у пд. частині Дніпроп. обл. Утворений 1923. Пл. 2,0 тис. км². Нас. (без м. *Нікополя*) 46,8 тис. чол., у т. ч. міського — 6,9 тис. (1990). Центр району — місто обл. підпорядкування Нікополь. У районі — смт *Червоногригорівка* та 67 сільс. населених пунктів. Нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1977).

Лежить в основному на пд. відрогах *Придніпровської височини.* Поверхня району — хвиляста лесова рівнина, розчленована долинами річок, балками, є абразійні обриви, зсуви, виходи осадочних порід. У межах району — *Нікопольський марганцевий басейн,* є поклади бокситів, вапняків, бурого вугілля, гранітів. Розташований у *Дністровсько-Дніпровській північностеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня —4,1°, липня +22,5°. Період з т-рою понад +10° становить 172 дні. Опадів 430 мм на рік, осн. частина їх випадає у теплий період року. Висота снігового покриву 10 см. Метеостанції у Нікополі та с. Лошкарівці. Район міститься у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Річки: *Базавлук* з прит. *Кам'янкою* і *Солоною* та *Томаківка* (усі — бас. Дніпра). На Пд. омивається *Каховським водосховищем.* Збудовано 111 ставків заг. пл. водного дзеркала 1402 га. Осн. типи грунтів — чорноземи звичайні малогумусні (43,9 % пл. району) та чорноземи південні (38,8 %). Природна рослинність (різнотравні степи і байрачні ліси) збереглась на схилах балок. Ліси (осн. породи: дуб, біла акація, клен) — займають 1541 га, лісосмуги — 2601 га.

Найбільші підприємства району — Нікопольський комбінат хлібопродуктів та Новопавлівський гранітний кар'єр (селище Кам'янське). Спеціалізація с. г.— рослинництво зернового і тваринництво молочного напрямів.

Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1987) — 132, у т. ч. орні землі — 113,2, сіножаті і пасовища — 15,0. Зрошується 21,8 тис. га *(Нікопольська зрошувальна система).* Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, рицина, овочеві. Садівництво. Галузі тваринництва — скотарство, свинарство, птахівництво. На території Н. р. створено агропром. комбінат «Нікопольський», до складу якого увійшли, зокрема, 15 колгоспів, 5 радгоспів. Залізничні станції: Нікополь, Лошкарівка, Чортомлик, Павлопілля, Ревун. Майже всі автомоб. шляхи (407 км) з твердим покриттям. Н. р. має значні рекреаційні ресурси, в основному на узбережжі Каховського водосховища.

Об'єкти туризму: поблизу с. Лукіївки — скіфські кургани Орлова могила та Нечаєва могила (4—3 ст. до н. е.); поблизу с. Капулівки, де 1593—1709 була Запорізька Січ,— погруддя на могилі кошового отамана І. Д. Сірка; поблизу с. Шолохового — курган Вічної Слави на честь перемоги 2-ї Кінної армії над врангелівцями 1920, у самому селі — погруддя рад. військового льотчика двічі

Героя Рад. Союзу П. А. Тарана, який тут народився.
В. І. Демиденко.

НІ́МЧИЧ — перевал у *Покутсько-Буковинських Карпатах*, у Чернів. обл. Міститься на вис. 580 м, на межиріччі *Черемошу* та Виженки. Схили круті. Поблизу Н.— виходи залізистих мін. вод. Поширені низькогірні лісові ландшафти з ялиново-ялицево-буковими лісами на *буроземах*. Через перевал прокладено шосе Чернівці — Вижниця — Путила. Об'єкт туризму. На перевалі — філіал турбази «Черемош» (притулок «Німчич»). Поблизу Н.— санаторій і будинок відпочинку «Зелені пагорби» (с. Віженка); тут проводять змагання і збори альпіністи і туристи.
М. М. Рибін.

НІЧЛÁВА — річка у Гусятинському, Чортківському і Борщівському р-нах Терноп. обл., ліва прит. *Дністра*. Довж. 83 км, пл. бас. 871 км². Бере початок на Пн. від с. Чагарі в межах Подільської височини. Долина у верхів'ї коритоподібна, нижче — каньйоноподібна. Заплава двостороння, шир. 100—400 м, на окремих ділянках відсутня. Річище звивисте, шир. від 0,3 до 5,6 м (найбільша — 22 м), глиб.— 0,2—1,7 м (під час межені). Похил річки 2,1 м/км. Осн. притоки — Стрілка (права), Циганська (ліва). Живлення мішане з переважанням снігового. Бувають літні паводки. Льодові утворення з'являються наприкінці листопада; замерзає Н. наприкінці грудня, скресає на поч. березня. Гідролог. пост біля с. Стрілківці (з 1933). Споруджено Борщівське водосховище, є ставки (у серед. течії). Воду використовують для тех. водопостачання. Водний туризм. Здійснюються протиерозійні заходи (лісонасадження, обвалування берегів тощо). На Н.— м. Копичинці.
І. П. Ковальчук.

Перевал ***Німчич.***

НІШÁН-КÁЯ, Шаан-Кая, Мішень — гора на пд. схилі *Ай-Петринської яйли*, у зх. частині *Головного пасма Кримських гір*. Лежить на Пн. Сх. від смт *Сімеїз*. Вис. 860 м. Скеляста вершина має форму трикутника, пд. схил являє собою урвище заввишки 250 м. Складається з вапняків. Характерні поверхневі *карстові форми рельєфу*. На скелястих схилах і біля підніжжя Н.-К.— яловець високий, сосна кримська, дуб пухнастий, у підліску — вічнозелені чагарники: жасмин, чист кримський, рускус. Розташований у межах *Ялтинського гірсько-лісового заповідника*.
О. Г. Кузнецов.

НÓБЕЛЬ — заплавне озеро у Зарічненському районі Ровен. обл., біля с. Нобель. Лежить у заплаві Прип'яті, з якою сполучене протоками. Довж. 3,2 км, шир. до 2,5 км, пл. 4,99 км², глиб. понад 10 м. Улоговина має неправильну серцевидну форму. Береги піщані, дуже розчленовані. Є два острови. Живиться за рахунок водообміну з р. Прип'ять. Прозорість води в озері до 2 м. Взимку замерзає. Дно піщане. Водяться карась, лин, щука, окунь; є раки. На берегах — гніздування диких гусей, качок та ін. птахів. Пром. вилов риби. Озеро та його береги — місце відпочинку.
П. П. Стеблевець.

НОВÁ БОРОВÁ — селище міського типу Володарсько-Волинського р-ну Житомир. обл. Розташована на р. Ірші (прит. Тетерева, бас. Дніпра). Залізнична станція. 6,2 тис. ж. (1990). Пересічна т-ра січня —6,0°, липня +18,4°. Опадів 567 мм на рік. Річище Ірші в межах селища звивисте, є водосховище (пл. 730 га) з зоною відпочинку. Пл. зелених насаджень 0,4 га. У Н. Б.— рем.-мех., овочесушильний, залізобетонних виробів з-ди; швейна ф-ка «Промінь».

НОВÁ ВОДОЛÁГА — селище міського типу Харків. обл., райцентр. Розташована на р. Вільхуватці (прит. Можу, бас. Сіверського Дінця). Залізнична станція Водолага. 14,9 тис. ж. (1990). Засн. 1675, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня хвиляста, розчленована ярами та балками. Пересічна т-ра січня —7,4°, липня +20,3°. Опадів до 500 мм на рік. Пл. зелених насаджень 6,3 га. Комбінати «Буддеталь», плодоовочевий, хлібний; мол. і асфальтовий заводи.

НОВÁ ГАЛÉЩИНА — селище міського типу Козельщинського р-ну Полтав. обл. Залізнич. ст. Галещина. 3,3 тис. ж. (1990). Утв. 1958, с-ще міськ. типу з 1968. Пересічна т-ра січня —6,3°, липня +21,1°. Опадів бл. 500 мм на рік. Пл. зелених насаджень 5 га. Біофабрика, машзавод, хлібоприймальне підприємство.

НОВÁ КАХÓВКА — місто обл. підпорядкування Херсон. обл. Розташована в центр. частині області, на лівому березі Дніпра, за 6 км від залізнич. ст. Каховка. Пристань. 57,7 тис. ж. (1990). Виникла 1950 на місці с. Ключового (відоме з 1891) у зв'язку з буд-вом Каховської ГЕС. Поверхня плоска. Пересічна т-ра січня —3,3°, липня +23,0°. Опадів 367 мм на рік. Діє метеостанція. Пл. зелених насаджень 492,6 га.

Розвинуті машинобудівна, харчова, виноробна галузі пром-сті та виробн. буд. матеріалів. Найбільші підприємства: електромашинобуд., монтажно-заготівельний, пластмасових виробів, гідротех. металоконструкцій, залізобетонних конструкцій, маслоробний з-ди, домобудівний комбінат, меблева ф-ка, 2 радгоспи-заводи. У Н. К.— технікум гідромеліорації, механізації та електрифікації с. г., електромех. та вечірній приладобудівний технікуми, 3 профес.-тех. уч-ща. Краєзнав. музей, картинна галерея. У місті — туристський готель «Нова Каховка».

Об'єкти туризму — пам'ятники: В. І. Леніну, героям громадянської і Вел. Вітчизн. воєн, обеліск на місці переднього краю оборони Каховського плацдарму.

НОВÁ МАЯ́ЧКА — селище міського типу Цюрупинського р-ну Херсон. обл. Розташована за 29 км від залізнич. ст. Каховка. 7,2 тис. ж. (1990). Засн. на поч. 19 ст., с-ще міськ. типу з 1957. Поверхня плоска. Пересічна т-ра січня —3,3°, липня +23,0°. Опадів 367 мм на рік. Пл. зелених насаджень 30 га. В Н. М.— дитячий санаторій.

НОВÁ ОДÉСА — місто Микол. обл., райцентр. Розташована за 28 км від залізнич. ст. Баловне, пристань на лівому березі р. Пд. Бугу. Автостанція. 14,9 тис. ж. (1990). Засн. 1776 як військ. поселення Федорівка, з 1832 має сучас. назву, місто з 1976. Пересічна т-ра січня —3,8°, липня +22,5°. Опадів 400 мм на рік. Пл. зелених насаджень 287,1 га. У Н. О.— буд. матеріалів, сироробний з-ди, харч. та хлібний комбінати, меблева ф-ка. Профес.-тех. уч-ще, істор.-краєзнав. музей.

Об'єкти туризму: курган Слави з монументом рад. воїну; пам'ятники — укр. письменникові Т. Г. Шевченку; на братських могилах мирних жителів, які загинули 1944 від рук нім.-фашист. загарбників; на честь 50-річчя Ленінського комсомолу.

НОВÁ ПРÁГА — селище міського типу Олександрійського р-ну Кіровогр. обл. Розташована на р. Бешці (прит. Інгульця, бас. Дніпра), за 14 км від залізнич. ст. Пантаївка. 8,1 тис. ж. (1990). Засн. 1730, с-ще міськ. типу з 1957. Поверхня погорбована. Перевищення висот до 79 м. Пересічна т-ра січня —5,5°, липня +20,9°. Опадів 480 мм на рік. Асфальтовий з-д, виробн. сиру, консервів, швейний цех Кіровогр. швейного об'єднання «Україна».

НОВÁ У́ШИЦЯ — селище міського типу Хмельн. обл., райцентр. Розташована на р. Калюсі (прит. Дністра), за 48 км від залізнич. ст. Дунаївці. Автостанція. 4,9 тис. ж. (1990). Відома з 1439, с-ще міськ. типу з 1924. Поверхня підвищена хвиляста, розчленована ярами та балками. Пересічна т-ра січня —5,5°, липня +19,3°. Опадів 610 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 130 га. У Н. У.— консервний, хлібний, комбікормовий, цегельний та асфальтовий з-ди. Технікум механізації с. г.

Об'єкти туризму: будинок, в якому 1919 містилися повітовий ревком і перший парт. осередок; будинок, де 1921 відбувся перший повітовий з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів; пам'ятник воїнам-землякам, які загинули під час Вел. Вітчизн. війни.

НОВГОРО́ДКА (до 1822 — хутір Куцівка) — селище міського типу Кіровогр. обл., райцентр. Розташована на р. Кам'янці (прит. Інгулу, бас. Пд. Бугу), за 13 км від залізнич. ст. Куцівка. 7,1 тис. ж. (1990). Відома з 1770, с-ще міськ. типу з 1965. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована ярами і балками. Перевищення висот до 50 м. Пересічна т-ра січня −5,5°, липня +20,9°. Опадів 430 мм на рік. Гідрометеопост. Пл. зелених насаджень 28,9 га. У Н.— з-ди по розливу мін. води кришталева та комбікормовий; гранітний кар'єр, харч. комбінат, цех Кіровогр. міськ. мол. з-ду. Профес.-тех. уч-ще. Музей історії району.

НОВГОРОДКІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд.-сх. частині Кіровогр. обл. Утворений 1923. Пл. 1 тис. км^2. Нас. 20,7 тис. чол., у т. ч. міського — 7,1 тис. (1990). У районі — смт *Новгородка* (райцентр) та 26 сільс. населених пунктів.

Н. р. лежить у межах *Придніпровської височини.* Поверхня — хвиляста лесова рівнина, розчленована ярами, балками, річковими долинами. Розташований у *Дністровсько-Дніпровській північностеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня −5,5°, липня +20,9°. Період з температурою понад +10° становить 170 днів. Опадів 476 мм на рік, більша частина їх випадає у теплий період року. Висота снігового покриву 8—10 см. Міститься у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Річки — *Інгул* з прит. *Кам'янкою* (бас. Пд. Бугу). Збудовано 5 водосховищ та 48 ставків заг. пл. водного дзеркала 1,2 тис. га. Гідрометеопост у Новгородці. Осн. тип грунтів — чорноземи звичайні середньогумусні (33,8 % пл. району); є також лучно-чорноземні та алювіальні грунти. Природна рослинність (різнотравна, ксерофільна і петрофільна з байрачними лісами і чагарниками) збереглася по долинах річок, у балках. Пл. лісів і чагарників 3,6 тис. га. Осн. порода — дуб (95 % площі лісів); є ясен, сосна, акація.

Найбільші пром. підприємства — новгородківські з-д по розливу мін. води кришталева і харч. комбінат. Спеціалізація с. г.— рослинництво зерново-кормово-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 86,9, у т. ч. орні землі — 76,1, сіножаті і пасовища — 9,9. Зрошується 4,4 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, овочеві. У районі — 13 колгоспів, 2 радгоспи. Залізнич. ст. Куцівка. Майже всі автомоб. шляхи (162 км) з твердим покриттям. Профес.-тех. уч-ще, музей історії району (Новгородка), музеї історії сіл Інгуло-Кам'янки, Верблюжки, Новоандріївки, Петрокорбівки, Митрофанівки.

А. І. Кривульченко.

Новгородківський район. Краєвид.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКЕ ПОЛІ́ССЯ — природна область *Поліської (мішанолісової) фізико-географічної провінції.* Розташоване на крайньому Сх. *Придніпровської низовини* та на зниженому схилі *Середньоросійської височини*, у межах Черніг. і Сум. областей. У геоструктурному відношенні пов'язане з пд.-зх. схилом Воронезького масиву. Ландшафтні особливості Н.-С. П. зумовлені особливостями геол.-геоморфологічних умов — поширенням крейдових відкладів, що виходять у багатьох місцях на денну поверхню, незначною потужністю антропогенових відкладів, значною глибиною (до 100 м) і густотою ерозійного розчленування поверхні (густота яружно-балкової сітки подекуди перевищує 1 км/км^2), незначною глибиною залягання грунтових вод та більш континентальним кліматом (порівняно з ін. областями зони). Серед мішанолісових ландшафтів (понад 80 % площі області) переважають моренно-водно-льодовикові, що характеризуються залісеністю (понад 30 %) і заболоченістю (до 20 %), розвитком прохідних долин і карстових западин. Фоновими урочищами тут є плоскі та слабохвилясті межиріччя, складені малопотужними пісками з прошарками оглинених пісків з дерново-слабопідзолистими грунтами під *суборами* та слабоврізані широкі заболочені долини, зайняті низинними торфовищами. *Лісостепові ландшафти* (займають понад 15 %) представлені тут дуже розчленованими лесовими рівнинами, розміщені невеликими ділянками, гол. чин. на правобережжі р. *Десни.* Типовими тут є складні урочища свіжих і сирих глибоких балок з крутими схилами із грабово-дубовими та кленово-липово-дубовими лісами, подекуди з суборами. Заплавні місцевості (бл. 5 %) добре розвинуті в долині Десни, а також її лівобережних приток, їх використовують гол. чин. під сіножаті та пасовища. Поширені високі хвилясті, звужені заплави з дерновими слабоглеюватими грунтами під злаково-різнотравними луками та низькі, плоскі розширені

Новгород-Сіверське Полісся.

заплави, складені низинними торфовищами під вологотравно-осоковими угрупованнями, з заболоченими притерасними комплексами під чорновільховими лісами та осоково-болотною рослинністю.

Переважає с.-г. і гірничодобувне природокористування. У межах області — заказник респ. значення *Великий Бір.*

Р. Ф. Зарудна.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ — місто Черніг. обл., райцентр. Розташований на р. Десні (прит. Дніпра). Залізнична станція, пристань. 15,6 тис. ж. (1990). Місто вперше згадується у літописі під 1044, за археологічними даними засн. у 80-і роки 10 ст. Поверхня горбисто-хвиляста, розчленована ярами та балками. Пересічна т-ра січня −7,6°, липня +19°. Опадів 586 мм на рік. Пл. зелених насаджень 692,4 га. У Н.-С.— пам'ятки природи: гідролог. Діамантові ключі, а також Парк ім. Т. Г. Шевченка — пам'ятка садово-паркового мистецтва (всі — місц. значення). Н.-С.— багатогалузевий пром. центр області. Осн. підприємства: асфальтовий, буд. матеріалів, сироробний, прод. товарів, льонообробний з-ди, птахокомбінат, бавовноткацька ф-ка. Мед. уч-ще, істор.-краєзнавчий музей. Будинок відпочинку «Десна».

Бюро подорожей та екскурсій. *Новгород-Сіверський відділ Географічного товариства УРСР.*

Об'єкти туризму: обеліск воїнам-землякам, загиблим на фронтах Вел. Вітчизн. війни; пам'ятники — В. І. Леніну, рос. педагогу-демократу К. Д. Ушинському, держ. і військ. діячеві, гетьману України Б. Хмельницькому; пам'ятки архітектури 15—19 ст., зокрема ансамбль Спасо-Преображенського монастиря, 15—19 ст.; Успенський собор, 1671—1715; тріумфальна арка, 1786—87; торгові ряди, кін. 18 — поч. 19 ст.; будинок колишньої чоловічої гімназії, поч. 19 ст. (див. план міста за станом на 1989).

Літ.: Коломієць І. К. Коли оживає історія. К., 1985.

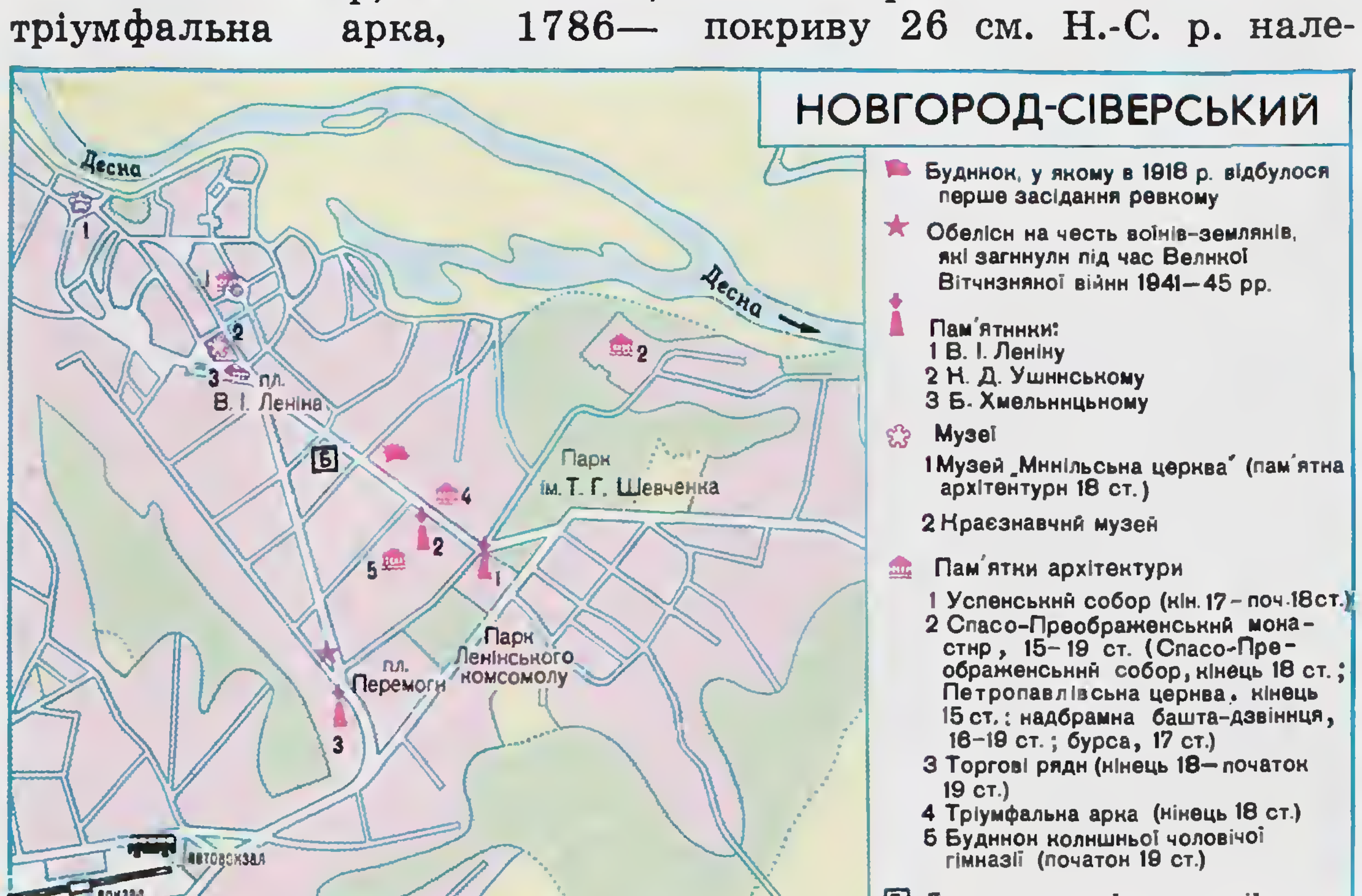

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ ВІДДІЛ ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА УРСР. Утв. 1966. Об'єднує 20 дійсних членів (1989). Робота т-ва спрямована на дослідження еродованих земель басейну Десни, розробку зонального комплексу органіч., агротех., лісомеліоративних та гідротех. протиерозійних заходів та заходів захисту річок і водойм від забруднення. Члени відділу беруть участь у діяльності постійного міжресп. комітету з проблем р. Десни. Пропаганду геогр. знань здійснюють, організовуючи лекції, виступаючи у місцевій пресі.

Г. А. Доброленський.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ РАЙОН — район на Пн. Сх. Черніг. обл. Утворений 1930. Пл. 1,8 тис. км². Нас. 42,3 тис. чол., у т. ч. міського — 15,6 тис. (1990). У районі — м. *Новгород-Сіверський* (райцентр) та 98 сільс. населених пунктів.

Н.-С. р. лежить на *Придніпровській низовині.* Поверхня — низовинна моренно-зандрова хвиляста (в долині Десни — алювіальна, у центр. частині — підвищена лесова горбисто-хвиляста) рівнина. Поширені карстові форми рельєфу, трапляються лесові «острови», розчленовані ярами, балками, долинами річок (у верхів'ях каньйоноподібними), денудаційні останці у вигляді горбів. Абс. висоти 120—200 м. Поклади крейди, вапняків, торфу. Район розташований у *Новгород-Сіверському Поліссі.* Пересічна т-ра січня −7,4°, липня +18,6°. Період з т-рою понад +10° становить 150 днів. Опадів 586 мм на рік. Висота снігового покриву 26 см. Н.-С. р. належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. По сх. межі його протікає р. *Десна* (прит. Дніпра) з притоками Судость, Убідь, Смячка, Гусинець, Торкна та ін. Споруджено 16 ставків (заг. пл. водного дзеркала 260 га). Переважають дерново-підзолисті (58 % пл. району), алювіальні дернові та лучні (19 %), ясно-сірі і сірі лісові, темно-сірі опідзолені (18,7 %), болотні грунти. Пл. лісів 52,7 тис. га (80 % — хвойні породи). Заболочені ділянки заг. пл. 2 тис. км². У районі — 31 заказник, 9 пам'яток природи, Парк ім. Т. Г. Шевченка — пам'ятка садово-паркового мистецтва та 2 заповідні урочища (всі — місц. значення).

Найбільші підприємства — новгород-сіверські сироробний, льонообробний, буд. матеріалів з-ди, птахокомбінат, бавовноткацька ф-ка. С. г. спеціалізується на рослинництві зерново-льонарського та тваринництві м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, озиме жито, льон, картопля, кормові. Розвинуте садівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1990) — 101,7, у т. ч. орні землі — 76,8, сіножаті — 13,5, пасовища — 10,6. Осушено 2,8 тис. га, зрошується 0,3 тис. га. У Н.-С. р.— 28 колгоспів, 3 радгоспи. Залізнична ст. Новгород-Сіверський. Пристань на р. Десні (Новгород-Сіверський). Автомоб. шляхів 412 км, у т. ч. з твердим покриттям — 182 км. Мед. уч-ще, істор.-краєзнав. музей, будинок відпочинку «Десна». Бюро подорожей та екскурсій (Новгород-Сіверський). У районі — 8 музеїв та музейних кімнат.

Об'єкти туризму: обеліск воїнам-землякам, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни; пам'ятники — В. І. Леніну, рос. педагогу-демократу К. Д. Ушинському, держ. і військ. діячеві, гетьману України Б. Хмельницькому (всі — у Новгороді-Сіверському), герою громадян. війни Т. В. Черняку на його батьківщині (с. Вороб'ївка); пам'ятки архітектури

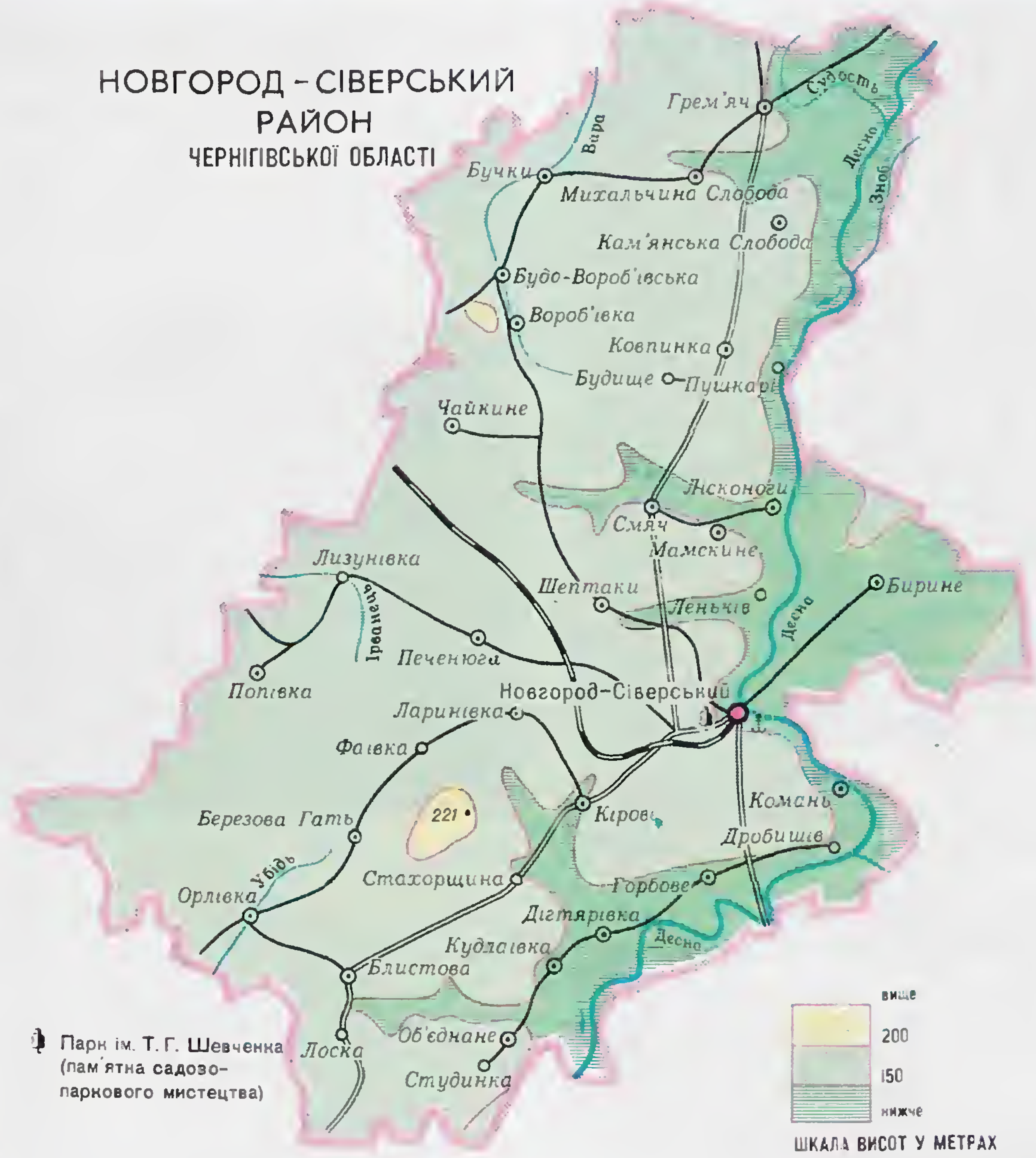

Новгород-Сіверський. Спасо-Преображенський собор.

15—19 ст. (Новгород-Сіверський). *Б. О. Чернов.*

НОВГОРОДСЬКЕ (до 1951 — Нью-Йорк) — селище міського типу Донец. обл., підпорядковане Дзержинській міськраді. Розташоване на р. Кривому Торці (прит. Казенного Торця, бас. Сіверського Дінця). Залізнична станція Фенольна. 13,2 тис. ж. (1990). Виникло в кін. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня слабохвиляста. Пересічна т-ра січня —6,0°, липня +21,5°. Опадів 490 мм на рік. Пл. зелених насаджень 216 га. В селищі — ставок, біля якого обладнано зону відпочинку. З-ди: фенольний, маш.-буд., цегельний; комбінат хлібопродуктів. Донец. протиерозійна дослідна станція.

НОВЕ — селище міського типу Кіровогр. обл., підпорядковане Кіровській райраді м. Кіровограда. Розташоване за 2 км від залізнич. ст. Лелеківка. 8,2 тис. ж. (1990). Утв. 1977. Поверхня пологохвиляста, перевищення висот до 30 м. Пересічна т-ра січня —5,4°, липня +21,0°. Опадів 474 мм на рік. Пл. зелених насаджень 5 га. Чавуноливарний і асфальтобетонний з-ди, домобуд. комбінат, виробниче об'єднання «Кіровоградсільбудіндустрія».

НОВИЙ БИКІВ — селище міського типу Бобровицького р-ну Черніг. обл. Розташований на правому березі р. Супою (прит. Дніпра), за 28 км від залізнич. ст. Кобижча. 2,4 тис. ж. (1990). Відомий з 2-ї пол. 16 ст., с-ще міськ. типу з 1964. Поверхня слаборозчленована ярами та балками. Пересічна т-ра січня —6,8°, липня +19,6°. Опадів 550 мм на рік. Пл. зелених насаджень 225,6 га. У Н. Б.— цукр. комбінат, цех по випуску безалкогольних напоїв, міжгосп. об'єднання по відгодівлі великої рогатої худоби.

НОВИЙ БУГ — місто Микол. обл., райцентр. Розташований на Пд. Сх. області, за 5 км від залізнич. ст. Новий Буг. Автостанція. 17,6 тис. ж. (1990). Виник у 2-й пол. 18 ст. як поселення Куца Балка, пізніше мав назви Семенівка, Новопавлівка, з 1832 — сучас. назва. Місто з 1961. Поверхня — пологохвиляста рівнина, слабо розчленована балками, ярами. Пересічна т-ра січня —4,0°, липня +22,4°. Опадів 418 мм на рік. Пл. зелених насаджень 747 га. У Н. Б.— сироробний, консервний, хлібний, комбікормовий, цегельний з-ди, комбінат хлібопродуктів; виготовлення швейних виробів, взуття, меблів тощо. Технікум механізації та електрифікації с. г., пед. уч-ще. Істор.-краєзнав. музей. Бюро подорожей та екскурсій.
Об'єкти туризму — меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули в роки Вел. Вітчизн. війни; пам'ятники — рад. воїнам, які визволяли місто, воїнам Антонівського полку, пам'ятний знак на честь рад. воїнів-афганців; зона пам'яті «Вірчина балка».

НОВИЙ РОЗДОЛ — місто Миколаївського р-ну Львів. обл. Розташований за 25 км від залізнич. ст. Миколаїв-Дністровський. 29,7 тис. ж. (1990). Засн. 1953, місто з 1965. Поверхня пологохвиляста. Пересічна т-ра січня —4,9°, липня +17,6°. Опадів 749 мм на рік. Роздольське виробниче об'єднання «Сірка», комбінат буд. матеріалів, з-ди: рем.-мех. і «Сигнал». Політехнікум, 2 профес.-тех. училища.

НОВИЙ СВІТ — бот. заказник респ. значення (з 1974, охороняється з 1947). Розташований у Судацькому р-ні Крим. обл. Перебуває у віданні Судацького лісгоспзагу. Пл. 470 га. Охороняється одне з двох кримських місць зростання сосни Станкевича, а також популяція ялівцю високого — реліктових видів, занесених до Червоної книги СРСР. Крім того, зростають дуб пухнастий, фісташка туполиста, граб східний, що утворюють рідколісся на скелястих схилах вапнякових гір і міжгірних улоговин. Вік лісів — до 150—200 років. *А. В. Єна.*

НОВИЙ СВІТ — селище міського типу Старобешівського р-ну Донец. обл. Розташований на березі Старобешівського водосховища, створеного на р. Кальміусі (бас. Азовського м.), за 6 км від залізнич. станції Менчугове. 9,9 тис. ж. (1990). Засн. 1954, с-ще міськ. типу з 1956. Пересічна т-ра січня —6,5°, липня +22,0°. Опадів бл. 450 мм на рік. Пл. зелених насаджень 33,6 га. У селищі — Старобешівська ДРЕС, з-ди «Буддеталь», хлібний та ін. Профес.-тех. училище.

НОВИЙ ЯРИЧІВ — селище міського типу Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл. Розташований за 7 км від залізнич. ст. Борщовичі. 2,5 тис. ж. (1990). Відомий з 1370, с-ще міськ. типу з 1940. Поверхня хвиляста. Пересічна т-ра січня —4,2°, липня +18,4°. Опадів 668 мм на рік. Парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва. Пл. зелених насаджень 8,5 га. Плетільна ф-ка Львів. виробничого текст.-галантерейного об'єднання «Юність».

НОВІ БІЛОКОРОВИЧІ — селище міського типу Олевського р-ну Житомир. обл. Розташовані на р. Жереві (прит. Тетерева, бас. Дніпра). Залізнич. ст. Білокоровичі. 5,9 тис. ж. (1990). Засн. 1901, с-ще міськ. типу з 1961. Пересічна т-ра січня —5,9°, липня +18,4°. Опадів 518 мм на рік. Площа зелених насаджень 6,3 га. У Н. Б.— щебеневий завод, лісгоспзаг, управління осушувальних систем.

НОВІ БІЛЯРІ (до 1914 — Ананталь) — селище міського типу Комінтернівського р-ну Одес. обл., на березі Григорівського лиману, за 45 км від залізнич. ст. Одеса-Сортувальна. 2,7 тис. ж (1990). Засн. на поч. 20 ст., с-ще міськ. типу з 1974. Пересічна т-ра січня —3,0°, липня +22,5°. Опадів 390 мм на рік. Пл. зелених насаджень 43 га. Булдинський з-д буд. матеріалів.

НОВІ САНЖАРИ — селище міського типу Полтав. обл., райцентр. Розташовані на р. Ворсклі (прит. Дніпра), за 7 км від залізнич. ст. Нові Санжари. 9,2 тис. ж. (1990). Засн. у 1-й пол. 17 ст., с-ще міськ. типу з 1925. Поверхня — надзаплавна тераса р. Ворскли. Пересічна т-ра січня —6,3°, липня +21,1°. Опадів бл. 500 мм на рік. Зелених насаджень 177 га. Парк — пам'ятка природи місц. значення. У селищі — Новосанжарська експедиція глибокого буріння, шкіряний, хлібний, цегельний і прод. товарів з-ди, виробництво «Полтавчанка»; цехи: виробничого об'єднання «Полтавдерев» і полтав. ф-ки «Реммеблі», Кобеляцького мол.-консервного комбінату; лісомеліоративна станція тощо. Санаторій, санаторій-профілакторій «Антей», будинок відпочинку, турбаза. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці О. В. Коваленка.

НОВІ СТРІЛИЩА — селище міського типу Жидачівського р-ну Львів. обл. Розташовані за 18 км від залізнич. ст. Ходорів. 1,1 тис. ж. (1990). Відомі з 1513, с-ще міськ. типу з 1940. Поверхня горбисто-пасмова, глибоко розчленована. Пересічна т-ра січня —4,6°, липня +17,6°. Опадів 604 мм на рік. Пл. зелених насаджень 3,6 га. Істор.-краєзнавчий музей.

НОВОАЗОВСЬК — місто Донец. обл., райцентр. Розташований на березі Азовського м., в гирлі р. Грузького Яланчику, за 42 км від Маріуполя. 13,0 тис. ж. (1990). Засн. 1849, місто з 1966. Поверхня рівнинна, крутим (до 15 м) уступом обривається до моря. Пересічна т-ра січня —5,0°, липня +22,5°. Опадів 450 мм на рік. Пл. зелених насаджень 147,2 га. У Н.— комбікормовий, хлібний, 2 асфальтобетонні, цегельний з-ди, птахо- та харчосмакова ф-ки, племінний вівцезавод. Профес.-тех. училище.
Літ.: Санин Л. И. Новоазовск. Путеводитель. Донецк, 1981.

НОВОАЗОВСЬКИЙ РАЙОН — район на Пд. Донец. обл. Утворений 1923. Пл. бл. 1 тис. км^2. Нас. 40,4 тис. чол., у т. ч. міського — 15,8 тис. (1990). У районі — м. *Новоазовськ* (райцентр), смт *Сєдове* та 52 сільс. населені пункти.
На Пд. омивається Азовським м. Розташований у межах *Приазовської низовини.* Поверхня — низовинна пологохвиляста лесова рівнина, розчленована балками, ярами, поширені абразійні обриви, зсуви, карст. Корисні копалини: піски, глини, вапняки. Лежить у *Лівобережно-Дніпровсько-Приазовській північностеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна

Заказник ***Новий Світ.***

т-ра січня —5,0°, липня +22,5°. Період з т-рою понад +10° становить 170—180 днів. Опадів 400—450 мм на рік. Сніговий покрив нестійкий. Розташований у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Річки — *Кальміус* та *Грузький Яланчик.* Збудовано Павлопільське водосховище та 24 ставки заг. пл. водного дзеркала 567 га. Найпоширеніші грунти — чорноземи звичайні середньогумусні (72 % пл. району); в заплавах річок — солончаки. Природна рослинність (різнотравна, ксерофільно-петрофільна, чагарники, псамофіти на косах, галофіти на солончаках) збереглась по балках, ярах. Пл. лісів і чагарників 2680 га. Осн. породи: тополя, акація, клен, дуб. В межах району — відділ Українського степового заповідника *Хомутівський Степ*, орнітологічний заказник Кривокоський Лиман та зоол. пам'ятка природи Крива коса (обидва — місц. значення).

Переважають підприємства харч. пром-сті — хлібний з-д, харчосмакова ф-ка (Новоазовськ), рибоконсервний цех Маріупольського виробничого рибоконсервного комбінату (Сєдове). Спеціалізація с. г. — рослинництво зерново-овочівничого, тваринництво — м'ясомол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1988) — 89,9, у т. ч. орні землі — 76,3, сіножаті і пасовища — 12,8. Зрошується 12,7 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, соняшник, ячмінь, кукурудза, овочеві. Садівництво. Галузі тваринництва: скотарство, свинарство, вівчарство. У районі — 12 колгоспів, у т. ч. 3 риболовецькі, 6 радгоспів. Автомоб. шляхів 346 км, у т. ч. з твердим покриттям — 330 км. 2 профес.-тех. уч-ща (Новоазовськ, с. Сопине). Узбережжя Азовського м. — частина *Приазовського рекреаційного району* (понад 50 пансіонатів, туристська база, численні піонерські табори). Музеї: меморіальний у Сєдовому (кол. хутір Крива Коса) на батьківщині вітчизн. полярного дослідника Г. Я. Сєдова та флори і фауни у с. Хомутовому при відділі Укр. степового заповідника — Хомутівський Степ. *Я. І. Бондаренко, Л. К. Гайсенюк.*

НОВОАЙДА́Р — селище міського типу Луганської обл., райцентр. Розташований на р. Айдарі (прит. Сіверського Дінця), за 3 км від залізнич. ст. Новий Айдар. Автостанція. 8,4 тис. ж. (1990). Засн. у 2-й пол. 17 ст., с-ще міськ. типу з 1957. Пересічна т-ра січня —7,2°, липня +21,5°. Опадів 450 мм на рік. Лісомеліоративна станція. У Н. — харчосмакова та птахофабрики, елеватор, комбікормовий з-д з цехом по охолодженню молока тощо. Профес.-тех. училище.

НОВОАЙДА́РСЬКИЙ РАЙО́Н — район у центр. частині Луганської обл. Утворений 1925. Пл. 1,5 тис. км². Нас. 29,5 тис. чол., у т. ч. міського — 8,4 тис. (1990). У Н. р. — смт *Новоайдар* та 37 сільс. населених пунктів.

Майже вся тер. району розташована у межах пд. відрогів *Середньоросійської височини* (поверхня — пологохвиляста лесова рівнина, розчленована ярами і балками). Корисні копалини — мергель, піски, глини. Більша частина тер. Н. р. лежить у *Задонецько-Донській північностеповій фізико-географічній провінції* і лише крайня пд.-західна — в *Донецькій північностеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня —7,3°, липня +21,4°. Період з т-рою понад +10° становить 165 днів. Опадів 455 мм на рік, переважно влітку та

восени. Висота снігового покриву 17—19 см. Міститься у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Тер. району з Пн. на Пд. перетинають річки *Айдар* та *Євсуг* з Журавкою (притоки *Сіверського Дінця*, який тече вздовж пд.-зх. межі). Найбільші озера: Сліпотальне, Гусинове, Глибоке, Гниле. Збудовано 44 водойми. Найпоширеніші чорноземи звичайні середньо- та малогумусні (42,7 % площі району). Рослинність різнотравна (типчак, ковила, полин, злаки тощо). Ліси, в основному байрачні, займають 28,8 тис. га. Осн. породи: дуб (34 % площі лісів) та сосна (44 %); є також тополя, акація, клен та ін. У Н. р. — пам'ятка природи *Айдарська тераса* та парк Дружба — пам'ятка садово-паркового мистецтва (обидві — респ. значення); пам'ятки природи Баранячі Лоби і джерела та 2 заповідні урочища (усі — місц. значення).

Найбільші пром. підприємства — новоайдарські елеватор, комбікормовий з-д та харчосмакова ф-ка. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1988) — 98,6, у т. ч. орні землі — 75,2, сіножаті і пасовища — 21,4. Зрошується 3612 га. У районі — 11 колгоспів, 8 радгоспів, птахофабрика, лісомеліоративна станція. Осн. культури: озима пшениця, жито, ячмінь, овес, горох, кукурудза, соняшник, овочеві. Галузі тваринництва — скотарство, птахівництво, свинарство, вівчарство. Автомоб. шляхів 320 км, у т. ч. з твердим покриттям — 304 км. Профес.-тех. уч-ще (Новоайдар). *В. І. Єфименко.*

НОВОАМВРО́СІЇВСЬКЕ — селище міського типу Амвросіївського р-ну Донец. обл. Розташоване за 7 км від залізнич. ст. Амвросіївка. 2,9 тис. ж. (1990). Виникло наприкінці 19 ст., с-ще міськ. типу з 1956. Поверхня слабохвиляста. Пересічна т-ра січня —6,2°, липня +19,6°. Опадів 520 мм на рік. Пл. зеле-

Новоазовський район. Краєвид.

них насаджень 197 га. У с-щі — 2 виробництва Амвросіївського цем. комбінату.

НОВОАРХА́НГЕЛЬСЬК — селище міського типу Кіровогр. обл., райцентр. Розташований на р. Синюсі (прит. Пд. Бугу) при впадінні в неї р. Торговички, за 69 км від залізнич. ст. Помічна. 8,3 тис. ж. (1990). Засн. 1742, с-ще міськ. типу з 1957. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована долиною річки, ярами. Перевищення висот до 70. Пересічна т-ра січня —5,8°, липня +20,2°. Опадів 440 мм на рік. Пл. зелених насаджень 273 га. У Н.— сиробний, хлібний, комбікормовий, асфальтовий і цегельний з-ди, харч. комбінат. ГЕС.

НОВОАРХА́НГЕЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-зх. частині Кіровогр. обл. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км^2. Нас. 35,5 тис. чол., у т. ч. міського — 8,3 тис. (1990). У районі — смт *Новоархангельськ* та 56 сільс. населених пунктів.

Розташований у межах *Придніпровської височини*. Поверхня — підвищена, пологохвиляста лесова рівнина, розчленована долинами, подекуди каньйоноподібними, балками, ярами; поширені виходи на поверхню кристалічних порід. Корисні копалини: граніти, чарнокіти, мігматити, піски, глини. Міститься у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —5,8°, липня +20,2°. Період з т-рою понад +10° становить 160—170 днів. Опадів 440 мм на рік, осн. частина їх випадає у теплий період року. Розташований у недостатньо вологій, теплій агрокліматич. зоні. Річки — *Синюха* (прит. Пд. Бугу) з прит. *Великою Виссю, Кагарликом,* Торговичкою та *Ятранню.* Збудовані Новоархангельське та Тернівське водосховища, 109 ставків заг. пл. водного дзеркала 633 га. Найпоширеніші чорноземи середньо- та малогумусні (65 % площі району); на крайньому Пн. Зх. темно-сірі опідзолені грунти та опідзолені чорноземи. Природна степова рослинність (лучно-степова, лучні чагарники) збереглася в долинах річок, на схилах балок, на узліссях. Пл. лісів 8,8 тис. га. Осн. порода — дуб (бл. 90 % площі лісів), є також граб, клен, ясен, липа.

Найбільші пром. підприємства: новоархангельські сироробний та комбікормовий з-ди, ГЕС, Підвисоцький консервний з-д. Рослинництво, осн. галузь с. г.— зерново-буряківничого напряму, тваринництво — м'ясо-молочного. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 101,9, у т. ч. орні землі — 92,7 сіножаті і пасовища — 7,9. Зрошується 4,0 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. Галузі тваринництва: скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. Автошляхів 349 км, у т. ч. з твердим покриттям — 300 км. Істор.-краєзнавчі музеї у селах Кам'янечому, Кальниболотах, Підвисокому, Надлаку, Нерубайці і меморіальний партизанського з'єднання М. І. Наумова у с. Шляховому. Об'єкт туризму — пам'ятний знак на честь 200-річчя Коліївщини — нар.-визвольного і антифеодального повстання 1768 на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту (у с. Кам'янечому). *А. І. Кривульченко.*

НОВОБУ́ЗЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-сх. частині Микол. обл. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км^2. Нас. 37,0 тис. чол., у т. ч. міського — 17,6 тис. (1990). У районі — м. *Новий Буг* (райцентр) та 62 сільс. населені пункти.

Пн. частина Н. р. лежить на відрогах *Придніпровської височини,* решта території — на *Причорноморській низовині.* Поверхня — хвиляста (на Пн.— низовинна пологохвиляста) лесова рівнина, слабо розчленована ярами й балками. Є *поди* (переважно на Пн.), останці кристалічних і осадочних порід. Абс. висоти 90—100 м. Корисні копалини: глини, піски, гнейси, граніти та ін. буд. матеріали. Більша частина Н. р. розташована у *Дністровсько-Дніпровській північностеповій фізико-географічній провінції,* південна — у *Причорноморській середньостеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня —3,9°, липня +22,9°. Опадів 420—460 мм на рік, максимальна кількість їх випадає у першій половині літа. Висота снігового покриву 11 см (нестійкий). Період з т-рою понад +10° становить 180 днів. Район належить до посушливої, дуже теплої агрокліматич. зони. По його території протікає р. *Інгул.* Споруджено Софіївське водосховище, 16 ставків (заг. пл. водного дзеркала 1022 га). На Пн. переважають чорноземи звичайні малогумусні в комплексі з середньо- та сильнозмитими, на Пд.— чорноземи південні малогумусні. Природна різнотравна (в пн. частині) та типчаково-ковилова (на Пд.) рослинність збереглася на схилах ярів і балок. У долині Інгулу — незначні масиви заплавних лісів (клен, дуб) та чагарників. Пл. лісонасаджень 5205 га, у т. ч. полезахисних лісосмуг 2246 га.

Найбільші підприємства: новобузькі сироробний, консервний, хлібний, комбікормовий з-ди, комбінат хлібопродуктів, Софіївський щебеневий з-д, новополтавські хлібокомбінат, комбікормовий з-д. Галузі с. г.— рослинництво зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, соняшник, цукр. буряки. Овочівництво, садівництво. Розвинуті скотарство, свинарство, допоміжні галузі — вівчарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1986) — 109,1, у т. ч. орні землі — 94,8, пасовища — 13,1, сіножаті — 0,36. Зрошується 1,9 тис. га. У районі 23 колгоспи, 3 радгоспи, племзавод (с. Софіївка), міжгосподарська птахофабрика (Новий Буг). Залізничні станції Новий Буг і Новополтавка. Автомоб. шляхів 602 км, у т. ч. з твердим покриттям — 480 км.

Технікум механізації та електрифікації с. г., пед. уч-ще, істор.-краєзнав. музей (Новий Буг). Профес.-тех. уч-ще (с. Андріївка). Бюро подорожей та екскурсій (Новий Буг).

Об'єкти туризму: меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули в роки Вел. Вітчизн. війни, пам'ятники — рад. воїнам, які визволяли Новий Буг, воїнам Антонівського полку, пам'ятний знак на честь рад. воїнів-афганців, зона пам'яті «Вірчина балка» (Новий Буг), пам'ятний знак «Легендарна "катюша"» (с. Новополтавка), пам'ятка архітектури Пелагіївська церква, 19 ст. (с. Пелагіївка). *О. І. Полоса.*

НОВОАРХАНГЕЛЬСЬКИЙ РАЙОН КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

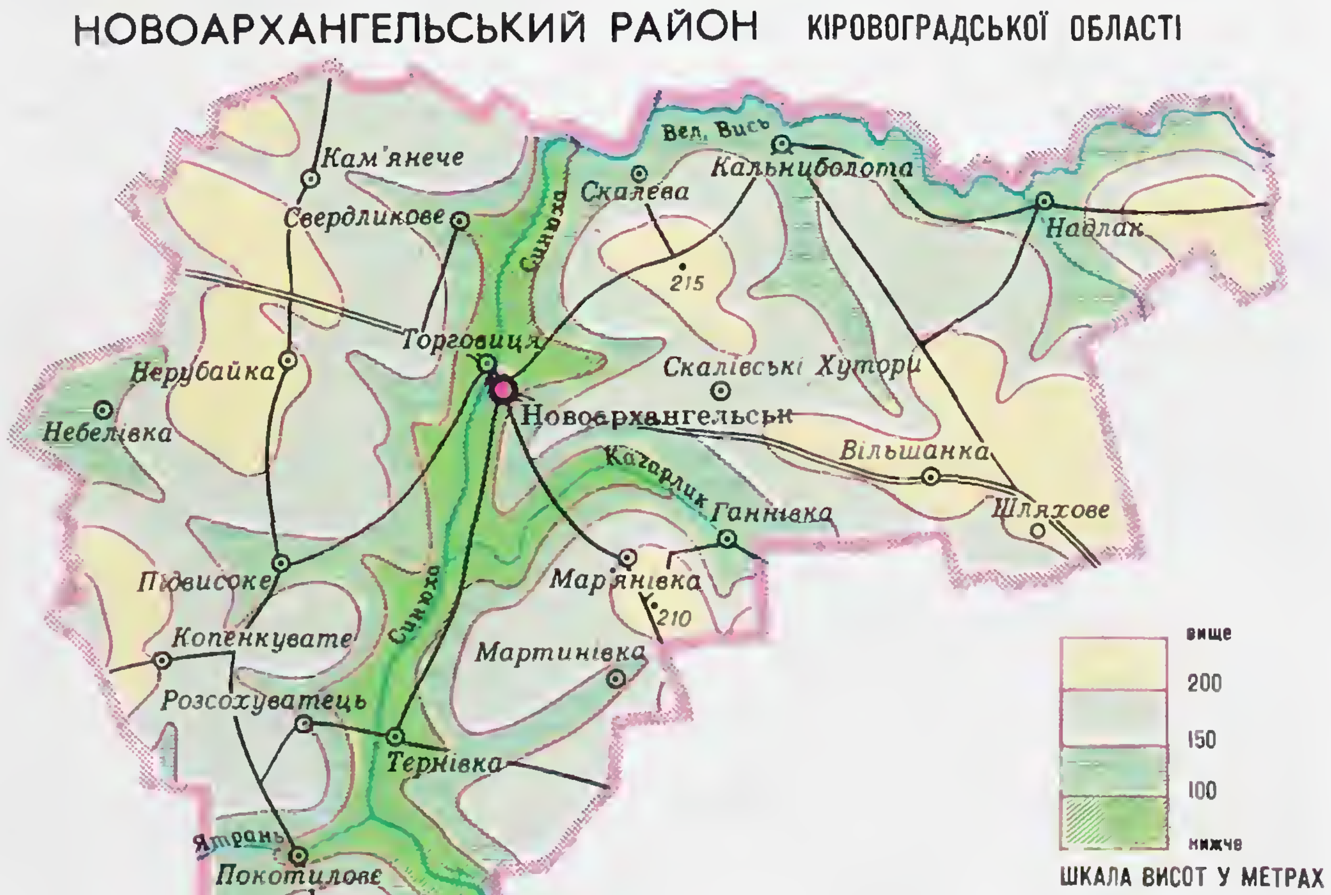

НОВОБУЗЬКИЙ РАЙОН МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

НОВОВАСИ́ЛІВКА — селище міського типу Приазовського р-ну Запоріз. обл. Розташована у верхів'ї р. Апанли (прит. Корсака, бас. Азовського м.), за 40 км від залізнич. вузла Мелі-

тополь. 3,3 тис. ж (1990). Засн. 1823 на місці ногайського поселення Апанли, с-ще міськ. типу з 1957. Поверхня горбиста, перевищення відносних висот до 20 м. Пересічна т-ра січня −4,0°, липня +23,5°. Опадів 350—375 мм на рік. Пл. зелених насаджень 10 га. У Н.— прод. товарів, цегельний, щебеневий, асфальтобетонний з-ди, харчокомбінат, гранітний кар'єр. Музей бойової і трудової слави.

НОВОВОДОЛА́ЗЬКИЙ РАЙО́Н — район у зх. частині Харків. обл. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 44,3 тис. чол., у т. ч. міського — 15,6 тис. чол. (1990). У районі — с-ща міськ. типу *Нова Водолага* (райцентр) і *Бірки,* 57 сільс. населених пунктів.

Н. р. лежить на *Полтавській рівнині.* Поверхня хвиляста, подекуди розчленована долинами річок, балками та ярами. Корисні копалини: природний газ (зокрема, *Мелихівське газоконденсатне родовище*), кварцовий пісок, глина. Більша частина району розташована у межах *Середньоросійської лісостепової фізико-географічної провінції,* пд.-західна — у *Лівобережно-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня −7,3°, липня +20,4°. Період з т-рою понад 10° становить 160 днів. Опадів 503 мм на рік, переважно в теплий період. Висота снігового покриву 17—20 см. Належить до недостатньо вологої, теплої агрокліматич. зони. Гідрографічна сітка розвинута слабо. На Пн. району тече р. *Мож* (прит. Сіверського Дінця), на Пд.— р. *Берестова* (прит. Орелі, бас. Дніпра). У районі — 39 ставків заг. пл. водного дзеркала 735 га. Найбільш поширені чорноземи типові, чорноземи звичайні та чорноземи опідзолені, а також темно-сірі опідзолені грунти. Лісами і лісовими насадженнями вкрито 11,4 тис. га. Серед деревних порід переважають дуб, сосна, вільха, осика. На тер. району — заказники місц. значення Балки і Винники.

Підприємства пром-сті пов'язані з переробкою місц. сировини; найбільші: комбінати «Будддеталь», плодоовочевий і хлібний; мол. з-д (Нова Водолага). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза, гречка), технічних (цукрові буряки, соняшник) культур. У тваринництві переважає скотарство м'ясо-мол. напряму. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1988) — 86,5, у т. ч. орні землі — 71,3, сіножаті і пасовища — 14,8. Меліорованих земель 1,7 тис. га. У районі — 18 колгоспів, 2 радгоспи та птахофабрика (с. Охоче). Залізничні станції: Водолага, Власівка, Ордівка, Кварцовий. Автомоб. шляхів 247 км, у т. ч. з твердим покриттям — 212 км. У районі — радгосп-технікум (с. Липкуватівка), профес.-тех. уч-ще (с. Рокитне), міжколгоспний санаторій (с. Павлівка).

Об'єкти туризму: пам'ятки архітектури 19 ст.— Миколаївська церква та палац (с. Рокитне).

А. П. Голиков, С. О. Юрченко.

НОВОВОЛИ́НСЬК — місто обл. підпорядкування Волин. обл. Розташований у пд.-зх. частині області, за 18 км від залізнич. ст. Іваничі. 55,8 тис. ж. (1990). Засн. 1950, місто з 1957. Поверхня пологохвиляста. Перевищення висот до 40 м. Пересічна т-ра січня −4,6°, липня +18,4°. Опадів 642 мм на рік. У місті — штучне озеро, навколо якого створено зону відпочинку. Пл. зелених насаджень 24 га.

Один з центрів *Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну.* Розвинуті паливна (6 вуг. підприємств), машинобудівна (з-ди спеціалізованого тех. устаткування та рем.-мех.), деревообр. (деревообр. комбінат), буд. матеріалів (два з-ди залізобетон. виробів та з-д буд. матеріалів), легка (бавовнопрядильна ф-ка, цех Володимир-Волинської швейної ф-ки), харчова (м'ясо-, хлібний, мол. та харчоконцентратів з-ди) галузі пром-сті. У Н.— електромех. технікум, 3 профес.-тех. уч-ща. Бюро подорожей та екскурсій.

Літ.: Волынь туристская. Путеводитель. Львов, 1984.

НОВОВОРОНЦО́ВКА (до 1821 — Миколаївка) — селище міського типу Херсон. обл., райцентр. Розташована на правому березі *Каховського водосховища,* за 18 км від залізнич. станції Ток, пристань. 7,3 тис. ж. (1990). Засн. наприкінці 18 ст., с-ще міськ. типу з 1956. Пересічна т-ра січня −4,5°, липня +22,5°. Опадів 400 мм на рік. Пл. зелених насаджень 5 га. У Н.— маслоробний і хлібний з-ди, харчосмакова фабрика. Краєзнавчий музей.

НОВОВОРОНЦО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн. частині Херсон. обл. Утворений 1935. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 25,9 тис. чол. (1990), у т. ч. міського — 7,3 тис. У районі — смт *Нововоронцовка* (райцентр) і 20 сільс. населених пунктів.

Лежить на *Причорноморській низовині.* Поверхня пологохвиляста, трапляються западини, *поди.* Корисні копалини — вапняки, глина. Розташований у межах *Причорноморської середньостепової фізико-географічної провінції.* Пересічна т-ра січня −4,3°, липня +21,8°. Опадів 439 мм на рік. Період з т-рою понад +10° становить 178 днів. Сніговий покрив нестійкий. Належить до посушливої, дуже теплої агрокліматич. зони. Н. р. на Сх. омивається *Каховським водосховищем.* У районі — 3 ставки, заг. пл. водного дзеркала 110 га. Переважають чорноземи південні малогумусні. Типчаково-ковилова та лучно-степова рослинність збереглася мало. Пл. штучних лісових насаджень 1539 тис. га. Осн. породи: акація біла, дуб, в'яз. У районі — місц. значення заповідне урочище Стояни у с. Дудчанах і Парк ім. 60-річчя Жовтня — пам'ятка садово-паркового мистецтва у с. Хрещенівці.

Найбільші підприємства — нововоронцовські маслоробний і хлібний з-ди, харчосмакова ф-ка. Рослинництво району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, кукурудзи, соняшнику, рицини. Тваринництво мол.-м'ясного напряму (скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво). Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1988) — 76,2, у т. ч. орні землі — 71,5, пасовища — 4,7. Зрошується 7,8 тис. га. У Н. р.— 11 колгоспів, у т. ч. риболовецький, 4 радгоспи. Автомоб. шляхів 215,5 км, всі — з твердим покриттям. Пристань у Нововоронцовці. Профес.-тех. уч-ще (с. Гаврилівка). Краєзнавчий музей у Нововоронцовці.

НОВОГРА́Д-ВОЛИ́НСЬКИЙ — місто обласного підпорядкування Житомир. обл., райцентр. Розташований на р. Случі (прит. Горині, бас. Дніпра). Залізнич. вузол Новоград-Волинський I. 56,5 тис. ж. (1990). Вперше згадується в Іпатіївському літопису під 1257 як місто Звягель. Офіційно затверджено містом з сучас. назвою 1795. Пересічна

т-ра січня $-5,6°$, липня $+18,6°$. Опадів 600 мм на рік. Метеостанція. Є геол. пам'ятка природи — скеля Кам'яний Гриб (місц. значення). Пл. зелених насаджень 540 га.

Н.-В. — значний пром. центр. З-ди: с.-г. машин, рем.-мех., «Рекорд», кормових антибіотиків, буд. матеріалів і конструкцій, каменедробильний, 3 асфальтобетонні; швейна і меблева ф-ки. Підприємства харч. пром-сті: безалкогольних напоїв, пивоварний, хлібний з-ди, сироробний і м'ясний комбінати. Маш.-буд. технікум, профес.-тех. уч-ще.

Бюро подорожей та екскурсій. Літ.-меморіальний будинок-музей Лесі Українки, яка тут народилася. Об'єкт туризму — пам'ятник бійцям 1-ї Кінної армії — визволителям міста від військ буржуазно-поміщицької Польщі 1920.

НОВОГРА́Д-ВОЛИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — район у зх. частині Житомир. обл. Утворений 1923. Пл. 2,1 тис. км^2. Нас. 57,0 тис. чол. (без м. *Новоград-Волинського*), у т. ч. міського — 6,9 тис. (1990). Райцентр — місто обл. підпорядкування Новоград-Волинський, у районі — с-ща міськ. типу *Броницька Гута* і *Городниця* та 107 сільс. населених пунктів.

Н.-В. р. лежить у межах *Поліської низовини*. Поверхня — низовинна плоска денудаційна (на Сх.— зандрово-алювіальна) рівнина. Серед форм рельєфу поширені останці кристаліч. порід у вигляді скель та горбів, на Пд. Зх.— лесові «острови», розчленовані *ярами* та *балками*. Абс. висоти 150—250 м. Корисні копалини: торф, граніт, пісок, глина. Район розташований у *Житомирському Поліссі*. Пересічна т-ра січня $-5,6°$, липня $+18,6°$. Опадів 600 мм на рік. Висота снігового покриву 15 см. Період з т-рою понад $+10°$ становить 156 днів. Метеостанція (Новоград-Волинський). Район належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. По його території протікають р. Случ з притоками Смілкою, Тнею, Церемом, Корчиком. Споруджено 11 ставків (заг. пл. водного дзеркала 95,1 га), у т. ч. зарибнено 8 (85,6 га). Переважають темносірі опідзолені (на Пд. Зх.) та дерново-підзолисті супіщані і глейові грунти. Пл. лісів 75,4 тис. га (сосна, дуб, береза, осика, вільха), полезахисних та водоохоронних насаджень 405,8 тис. га. У районі — заказники Городницький, Казява, Туганівський, Червоновільський (див. окремі статті) та Городницький парк (19 ст.) — пам'ятка садово-паркового мистецтва респ. значення; 2 пам'ятки природи і парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва місц. значення.

Новоград-Волинський. Пам'ятник Лесі Українці. У центрі міста.

Найбільші підприємства: фарфоровий (Городниця), скло- (Броницька Гута), льоно- та консервний з-ди, паперова ф-ка (с. Чижівка). Галузі спеціалізації с. г.— рослинництво льонарсько-зернового і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Осн. культури: озима пшениця, жито, льон-довгунець, цукр. буряки, хміль, овочеві. Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, бджільництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 108,9, у т. ч. орні землі — 80,2, сіножаті — 11,8, пасовища — 8,9. у Н.-В. р.— 37 колгоспів, 8 радгоспів, міжгосп. г-ва по відгодівлі великої рогатої худоби і виробництву кормів. Залізнич. вузол Новоград-Волинський I, залізнич. ст. Колодянка. Автомоб. шляхів 542 км, у т. ч. з твердим покриттям — 322,6 км. У районі — Житомирський технікум землевпорядкування (с. Ярунь).

НОВОГРО́ДІВКА — місто Донец. обл., підпорядковане Селидівській міськраді. Розташована за 3 км від залізнич. станції Гродівка. Виникла 1939, місто з 1958. 19,4 тис. ж. (1990). Поверхня — підвищена хвиляста рівнина, порізана ярами та балками. Пересічна т-ра січня $-6,5°$, липня $+21,5°$. Опадів понад 500 мм на рік. Пл. зелених насаджень 235 га. У місті — 4 кам.-вуг. шахти, збагачувальна ф-ка. 2 профес.-тех. училища.

НОВОГУ́ЙВИНСЬКЕ — селище міського типу Житомир. р-ну Житомир. обл. Розташоване за 9 км від залізнич. ст. Пряжеве. 4,3 тис. ж. (1990). Засн. 1932, с-ще міськ. типу з 1973. Пересічна т-ра січня $-5,7°$, липня $+18,9°$. Опадів 570 мм на рік. Пл. зелених насаджень 360 га. Рем. завод.

НОВОДАНИ́ЛІВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ГРАНІ́ТУ — родовище в Казанківському р-ні Микол. обл. В геоструктурному відношенні пов'язане з *Кіровоградським тектонічним блоком* Українського щита. Корисною копалиною є протерозойські граніти рожевого та рожево-сірого кольору, середньо- і крупнозернисті, масивної та смугастої текстури, що залягають на глиб. 0,3—25,4 м під кайнозойськими мергелями, пісками та глинами. Родовище розвідувалося 1931, 1949, 1952 з метою видобування щебеню, 1955 і 1970 — для одержання монолітних блоків. Розвідані запаси — 4473 тис. м^3 (1987), вихід блоків — 40 %, плит з 1 м^3 блоків — 12—14 м^2. Граніти добре піддаються ударній обробці, задовільно поліруються. Їх використовують як буд. матеріал і для облицьовування набережних та деяких будов (зокрема, ун-ту в Москві). Щебінь і бут, одержувані з відходів блокової продукції, є місц. матеріалом для дорожнього будівництва. *Е. С. Дехтулінський.*

НОВОДА́Р'ЇВКА — селище міського типу Луганської обл., підпорядковане Ровеньківській міськраді. Залізнич. ст. Дар'ївка. 5,0 тис. ж. (1990). Виникла 1876—78, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня селища погорбована, є яри і балки. Пересічна т-ра січня $-7,7°$, липня $+21,4°$. Опадів 509 мм на рік. Пл. зелених насаджень 22 га.

Шахтоуправління, газокомпресорна станція, асфальтобетонний та щебеневий заводи.

НОВОДНІСТРО́ВСЬК — селище міського типу Сокирянського р-ну Чернів. обл. Розташований поблизу Дністровського водосховища, за 18 км від залізнич. ст. Романківці. 10,8 тис. ж. (1990). С-ще міськ. типу утворено 1975. Поверхня хвилястогорбиста. Пересічна т-ра січня −5,0°, липня +19,3°. Опадів 624 мм на рік. Гідрометеоролог. станція. Пл. зелених насаджень 12,5 га. У Н.— управління будва Дністровського комплексного гідровузла, Дністровська ГЕС, хлібозавод. Філіал Куйбишевського буд. технікуму.

НОВОДОНЕ́ЦЬКЕ — селище міського типу Донец. обл., підпорядковане Добропільській міськраді. Розташоване поблизу залізнич. станції Легендарна. 6,8 тис. ж. (1990). Виникло 1956, с-ще міськ. типу з 1960. Поверхня хвиляста. Пересічна т-ра січня −6,4°, липня +21,5°. Опадів бл. 450 мм на рік. Пл. зелених насаджень 148 га. Кам.-вуг. гідрошахта «Піонер», меблева ф-ка, Легендарненський елеватор.

НОВОДРУ́ЖЕСЬК — місто Луганської обл., підпорядковане Лисичанській міськраді. Розташований на правому березі р. Сіверського Дінця, за 3 км від залізнич. ст. Насвітевич. 11,2 тис. ж. (1990). Засн. 1935, місто з 1963. Поверхня хвиляста, слаборозчленована, є терикони, кар'єри, насипи. Пересічна т-ра січня −6,6°, липня +21,8°. Опадів 494 мм на рік. Пл. зелених насаджень 0,42 га. У місті — 2 кам.-вуг. шахти, пивоварний з-д, бетонно-розчиновий вузол Первомайського з-ду залізобетонних виробів.

НОВОЕКОНОМІ́ЧНЕ (кол. Каракове) — селище міського типу Красноармійського району Донец. обл. Розташоване на р. Казенному Торці (прит. Сіверського Дінця), за 12 км від залізнич. ст. Красноармійськ. 3,6 тис. ж. (1990). Засн. наприкінці 18 ст., с-ще міськ. типу з 1956. Поверхня слабохвиляста. Пересічна т-ра січня −6,7°, липня +21,5°. Опадів понад 500 мм на рік. Пл. зелених насаджень 192 га. Більшість населення працює на навколишніх шахтах.

НОВОКАРФАГЕ́НСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ КАМ'ЯНО́Ї СО́ЛІ — родовище в Артемівському р-ні Донец. обл. Складається з трьох ділянок, експлуатують пн.-західну. В геоструктурному відношенні пов'язане із сх. частиною *Бахмутської западини.* Поклад кам. солі у нижньопермських відкладах (доломіти, вапняки, аргіліти, гіпс) складається з шести окремих пластів заг. потужністю 13,1—26 м на глиб. 170,6—292 м. Хім. склад солі (%): NaCl 86,2—96,6; $CaCl_2$ 0,01—0,26; Mg 0,01—0,11. *Запаси корисних копалин* за категоріями $A+B+C_1$ становлять 496708 тис. т (1988). Сіль видобувають підземним водним вилуговуванням (1987 — 825 тис. т). Ропу з концентрацією солі 310 г/л перекачують по трубопроводу завдовжки 38 км на Лисичанський содовий з-д, де з неї виготовляють кальциновану, фотографічну, каустичну соду, бікарбонат натрію та продукти відходів содового виробн. (хлористі кальцій, амоній тощо). Хім. продукція надходить в усі райони УРСР та за межі республіки. *К. О. Суходольський.*

НОВОКАТЕРИ́НІВСЬКЕ ВІДСЛО́НЕННЯ — геол. пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташоване у Старобешівському р-ні Донец. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. В. І. Чапаєва. Пл. 10 га. Охороняється відслонення нижньокам'яновугільних порід на лівому березі р. Кальміусу. Верх. частина відслонення складається з вапняків потужністю 21,5 м; у вапняках — велика кількість представників викопної мор. фауни. Під вапняками залягають вуг. пласти і пісковики.

Літ.: Геологические памятники Украины. Справочник-путеводитель. К., 1985. *О. К. Ющенко.*

НОВОМИКОЛА́ЇВКА — селище міського типу Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл. Залізнична станція Верхньодніпровськ. 4,1 тис. ж. (1990). Засн. 1917, с-ще міськ. типу з 1966. Поверхня хвиляста, розчленована ярами та балками. Пересічна т-ра січня −6,0°, липня +21,5°. Опадів 450 мм на рік. Пл. зелених насаджень 3 га. Племптахорадгосп-репродуктор.

НОВОМИКОЛА́ЇВКА — селище міського типу Запоріз. обл., райцентр. Розташована на правому березі р. Верхньої Терси (прит. Вовчої, бас. Дніпра), за 30 км від залізнич. ст. Гайчур. 6,1 тис. ж. (1990). Засн. в останній чверті 18 ст. під назвою Кочережки, з 1813 має сучас. назву, с-ще міськ. типу з 1957. Поверхня пологохвиляста, розчленована балками. Перевищення відносних висот у межах селища до 29 м. Пересічна т-ра січня −5,5°, липня +22,5°. Опадів 425—450 мм на рік. Пл. зелених насаджень 40,9 га. У Н.— мол., прод. товарів, комбікормовий з-ди, міжгосп. підприємство по виробн. продукції птахівництва. Істор.-краєзнавчий музей.

НОВОМИКОЛА́ЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн. частині Запоріз. обл. Утворений 1923. Пл. 0,9 тис. $км^2$. Нас. 21,3 тис. чол., у т. ч. міського — 7,8 тис. (1990). У районі — с-ща міськ. типу *Новомиколаївка* (райцентр), *Тернувате* та 70 сільс. населених пунктів.

Лежить у межах *Придніпровської низовини.* Поверхня — пологохвиляста лесова рівнина, розчленована балками та ярами. Абс. вис. 100—150 м, на Пн. Зх.— до 200 м. Корисні копалини: граніти, глини. Н. р. розташований у *Лівобережно-Дніпровсько-Приазовській північностеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня −5,5°, липня +22,5°. Опадів 425—450 мм на рік, максимальна кількість їх випадає влітку. Період з т-рою понад +10° становить 170 днів. Висота снігового покриву 15 см. Район належить до посушливої, дуже теплої агрокліматич. зони. По його території протікають *Верхня Терса* та *Гайчур* (притоки Вовчої, бас. Дніпра). Споруджено 76 ставків (заг. пл. водного дзеркала 519 га). Переважають чорноземи звичайні середньо- і малогумусні (54,6 % площі району); є також лучні грунти. Природна різнотравно-типчаково-ковилова рослинність збереглася лише на схилах балок. Пл. лісонасаджень 617 га (біла акація, ясен, дуб), лісосмуг 1,8 тис. га. У районі — 9 заказників та 2 пам'ятки природи місц. значення.

Найбільші підприємства: новомиколаївські мол., прод. товарів та комбікормовий з-ди, Тернуватська меблева ф-ка. С. г. спеціалізується на рослинництві зернового та тваринництві м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, рицина. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989)— 82,2, у т. ч. орні землі — 70,0, сіножаті і пасовища — 7,2. У районі — 14 колгоспів, 2 радгоспи, кінний з-д, шовківничий радгосп «Новомиколаївський». Залізнич. ст. Гайчур. Автомоб. шляхів 348 км, у т. ч. з твердим покриттям — 305,4 км. Об'єкти туризму: пам'ятник Борцям за встановлення Рад. влади; меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули в роки Вел. Вітчизн. війни (обидва — у Тернуватому).

Н. А. Войлошникова, Ю. І. Глущенко.

НОВОМИ́РГОРОД — місто Кіровогр. обл., райцентр. Розташований на р. Великій Висі (прит. Синюхи, бас. Пд. Бугу), при впадінні в неї Турії (Гептурки). Залізнична станція. 16,2 тис. ж. (1990). Засн. 1740, місто з 1960. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована ярами і балками. Перевищення висот до 60 м. Пересічна т-ра січня −5,8°, липня +20,2°. Опадів 450—470 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 800 га.

У Н.— буровуг. шахта, з-ди: буд. матеріалів, шкіряний, прод. товарів, плодоконсервний, комбікормовий; меблева ф-ка. Зоотехніч. технікум, істор.-краєзнав. музей.

Об'єкт туризму — пам'ятка архітектури Іллінська церква, 1786.

НОВОМИ́РГОРОДСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн. частині Кі-

ровогр. обл. Утворений 1923. Пл. 1 тис. км². Нас. 41,8 тис. чол., у т. ч. міського — 19,8 тис. (1990). У районі — м. *Новомиргород* (райцентр), смт *Капітанівка* та 48 сільс. населених пунктів.

Район розташований на *Придніпровській височині.* Поверхня — підвищена пологохвиляста лесова рівнина, розчленована прохідними, каньйоноподібними долинами, балками, ярами; є виходи на поверхню кристаліч. порід. Корисні копалини: буре вугілля, каолін, граніти, глини тощо. Лежить у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня —5,8°, липня +20,2°. Період з т-рою понад +10° становить 163 дні. Опадів 471 мм на рік; випадають в основному в теплий період року. Висота снігового покриву до 15 см. Метеостанція у Новомиргороді. Міститься у недостатньо вологій, теплій агрокліматич. зоні. Річки — в основному бас. Пд. Бугу: *Велика Вись* з притоками *Турією* (Гептуркою) та Малою Виссю; на Пн.— бас. Дніпра — *Мокрий Ташлик* (прит. Тясмину). Збудовано 58 ставків заг. пл. водного дзеркала 788 га. Найпоширеніші чорноземи типові середньогумусні (61 % площі району), є також лучно-чорноземні, алювіальні грунти. Природна рослинність (степи і ліси) збереглася по долинах річок, в балках. Пл. лісів і чагарників — 4,6 тис. га. Осн. порода — дуб (21 % площі лісів), є також граб, ясен, клен. Пром-сть представлена підприємствами вуг., буд. матеріалів, харч. та легкої галузей; найбільші: новомиргородські буровуг. шахта, шкіряний, прод. товарів, буд. матеріалів, Капітанівський цукровий з-ди. Провідна галузь с. г.— рослинництво зерново-буряківничого напряму. Тваринництво м'ясо-мол. напряму. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 85,3, у т. ч. орні землі — 74,2, сіножаті і пасовища — 10,2. Зрошується 2,3 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, горох, цукр. буряки, соняшник, соя, овочеві. Галузі тваринництва: скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. У районі — 20 колгоспів, 2 радгоспи. Залізничні станції: Капітанівка, Новомиргород. Автомоб. шляхів 410 км, у т. ч. з твердим покриттям — 184 км. Зоотехніч. технікум (Новомиргород), профес.-тех. уч-ще (Капітанівка). Музеї: істор.-краєзнавчий (Новомиргород), історії сіл Кам'янки і Турії.

Об'єкти туризму — обеліск на честь 50-річчя селянського повстання 1918 проти австро-нім. окупантів і гетьманщини (у с. Каніжі); пам'ятний знак на честь укр. драматурга, актора і режисера Карпенка-Карого (І. К. Тобілевича) у с. Веселівці, де він народився.

А. І. Кривульченко.

НОВОМИХА́ЙЛІВСЬКЕ О́ЗЕРО — озеро лагунного походження у Новотроїцькому р-ні Херсон. обл., на узбережжі зат. Сиваш. Довж. 3,2 км, шир. 1,6 км, пл. 4,1 км², глиб. 1,5—2 м. Улоговина видовженої форми. Пд. і зх. береги низькі, пн. і східні — підвищені; є невеликі острови. Н. о.— водоприймач зрошувальної системи; рівень води в озері регулюється завдяки стоку у зат. Сиваш. Вода у Н. о. солонувата внаслідок вимивання солей з донних відкладів, представлених мулами. Береги і острови заросли очеретом південним, кугою озерною, осокою. Серед водяної рослинності — різноманітні водорості (синьозелені, зелені, діатомові). Розведення товстолобика, карася та ін. риб.

М. Ф. Бойко.

НОВОМОСКО́ВСЬК — місто обл. підпорядкування Дніпроп. обл., райцентр. Розташований в пн.-східній частині області, на

р. Самарі (прит. Дніпра). Залізнич. вузол, автостанція, пристань. 76,2 тис. ж. (1990). Засн. у 1-й пол. 18 ст. як Слобода Новоселиця (або Самарчик); місто з 1784. Пересічна т-ра січня —6,3°, липня +21,3°. Опадів бл. 500 мм на рік. Пл. зелених насаджень 1045 га.

У місті — заводи: трубний, мех., шпалопросочувальний, залізобетонних та електротех. виробів, хлібний, мол. та продтоварів; комбінат хлібопродуктів, швейна і меблева ф-ки. Металург. та кооп. технікуми, радгосп-технікум, 2 профес.-тех. уч-ща. Істор.-краєзнав. музей. Бюро подорожей та екскурсій. Туристська база «Самара» (для сімейних туристів).

Об'єкти туризму: монумент Вічної Слави воїнам і партизанам громадянської та Вел. Вітчизн. воєн; пам'ятник рад. партизанам «Вічне джерело»; пам'ятки архітектури 18 ст., у т. ч. Троїцький собор, 1775—80.

НОВОМОСКО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн. частині Дніпроп. обл. Утворений 1923. Пл. 2 тис. км². Нас. (без м. *Новомосковська*) 75,6 тис. чол., у т. ч. міського — 28,6 тис. (1990). Райцентр — місто обл. підпорядкування Новомосковськ. У Н. р.— селища міського типу *Гвардійське, Губиниха, Меліоративне, Перещепине* і Черкаське та 54 сільс. населені пункти.

Лежить на *Придніпровській низовині.* Поверхня — низовинна пологохвиляста лесова рівнина, розчленована балками та ярами. Найбільш припіднята сх. частина району (до 178 м). Корисні копалини: природний газ, нафта, вугілля, піски, глини. Є лік. грязі, мін. води.

Розташований в *Лівобережно-Дніпровсько-Приазовській північностеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня —6,3°, липня +21,3°. Період з т-рою понад +10° становить 169 днів. Опадів бл. 500 мм на рік; осн. частина їх випадає у теплий період року. Висота снігового покриву 16 см. Міститься у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Найбільша річка — *Самара,* яка впадає в оз. ім. Леніна, на пн. межі району тече *Оріль,* в пд.-зх. частині — Кільчень (усі — бас. Дніпра). Територією Н. р. проходить траса *Дніпро — Донбас каналу.* Грунти — переважно чорноземи звичайні (бл. 50 % площі району), значною мірою змиті. Рослинність різнотравна, лучно-степова (збереглася на схилах балок, ярів, узліссях); байрачні ліси. Пл. лісів 22 тис. га. Осн. породи — дуб, сосна, клен. У межах району — заказники: бот. *Балка Бандурка,* ландшафтні *Комарівщина* та *Солоний Лиман* (респ. значення), 3 заказники, 6 пам'яток природи місц. значення.

Найбільші пром. підприємства Н. р.— цукровий (Губиниха), рем.-мех., залізобетонних виробів (Меліоративне) та коно-

пляний (Перещепине) з-ди, комбінат хлібопродуктів (Новомосковськ), з-д мін. вод (с. Знаменівка). Рослинництво спеціалізується на вирощуванні зернових культур (пшениця, кукурудза, горох, гречка), цукр. буряків, соняшнику та овочевих культур; тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь (тис. га, 1988) — 139,7, у т. ч. орні землі — 117,6, сіножаті і пасовища — 21,0. Зрошується 13,5 тис. га. У районі — 21 колгосп, 8 радгоспів. Залізнич. вузол Новомосковськ, залізничні станції: Орлівщина, Вільне, Губиниха, Кільчень, Перещепине. Автомоб. шляхів 406 км, всі — з твердим покриттям. Дит. санаторій (с. Орлівщина).

НОВООДЕ́СЬКИЙ РАЙО́Н — район у центр. частині Микол. обл. Утворений 1923. Пл. 1,4 тис. км². Нас. 38,5 тис. чол., у т. ч. міського — 14,9 тис. (1990). У районі — м. *Нова Одеса* (райцентр) та 43 сільс. населені пункти.

Більша частина Н. р. лежить у межах *Причорноморської низовини*, північна — на відрогах *Придніпровської височини*. Поверхня — низовинна (на Пн.— підвищена) хвиляста лесова рівнина, слаборозчленована балками та ярами. Абс. висоти 100—120 м. Корисні копалини — граніт, пісок. Н. р. розташований переважно у *Причорноморській середньостеповій фізико-географічній провінції*, крайня пн. частина — у *Дністровсько-Дніпровській північностеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —4,0°,

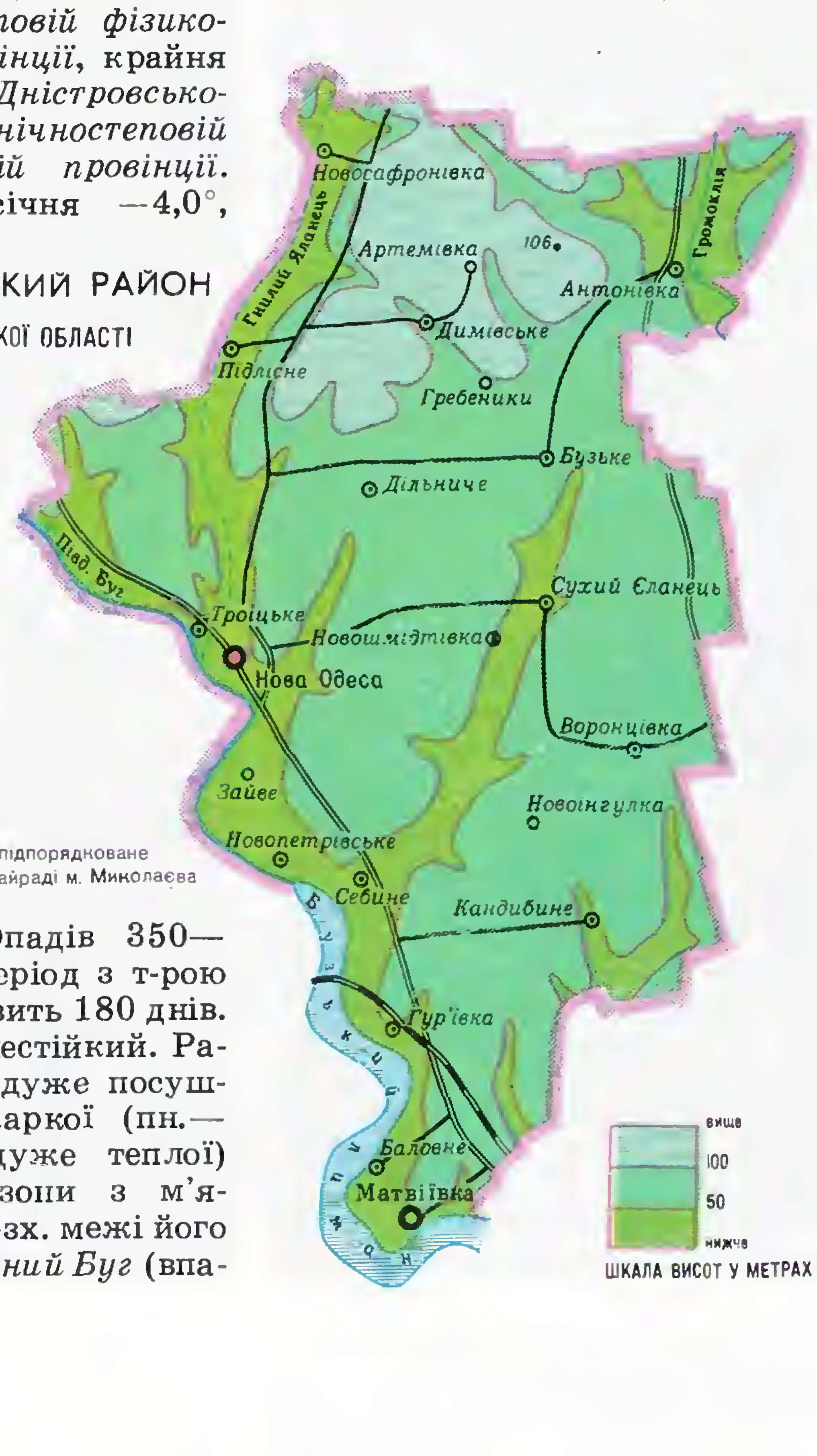

липня +22,5°. Опадів 350—400 мм на рік. Період з т-рою понад +10° становить 180 днів. Сніговий покрив нестійкий. Район належить до дуже посушливої, помірно жаркої (пн.— до посушливої, дуже теплої) агрокліматичної зони з м'якою зимою. По пд.-зх. межі його протікають *Південний Буг* (впадає в Бузький лиман) з притокою *Гнилим Яланцем* і *Громоклія*. Переважають чорноземи південні малогумусні і солонцюваті, на Пн.— чорноземи звичайні малогумусні. Природна типчаково-ковилова рослинність збереглася лише на схилах ярів та балок. Пл. лісонасаджень 6,2 тис. га, у т. ч. полезахисних лісосмуг 1,6 тис. га. У Н. р.— 2 гідролог. пам'ятки природи місц. значення (джерела у селах Новопетрівське та Кандибине).

Найбільші підприємства: сиробробний, буд. матеріалів з-ди, харч. комбінат, меблева ф-ка (Нова Одеса), комбікормовий (с. Сухий Єланець), консервний (с. Себине) з-ди. С. г. спеціалізується на рослинництві зернового і тваринництві м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, соняшник. Садівництво, овочівництво. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 120,8, у т. ч. орні землі — 101,2, пасовища — 18,0. Зрошується 8,2 тис. га. У районі 19 колгоспів, 8 радгоспів. Залізнична ст. Баловне. Автомоб. шляхів 370 км, у т. ч. з твердим покриттям — 320 км. У Новій Одесі профес.-тех. уч-ще, істор.-краєзнав. музей.

Об'єкти туризму: курган Слави з монументом рад. воїну; пам'ятники — укр. письменникові Т. Г. Шевченку; на братських могилах мирних жителів, які загинули 1944 від рук нім.-фашист. загарбників; на честь 50-річчя Ленінського комсомолу (всі — у Новій Одесі); меморіальний комплекс на честь 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції (у с. Новопетрівському). *О. І. Полоса.*

НОВООЗЕ́РНЕ — селище міського типу Крим. обл., підпорядковане Євпаторійській міськраді. Розташоване на березі оз. Донузлав, за 34 км від залізнич. ст. Євпаторія. 7,3 тис. ж. (1990). Засн. 1969, с-ще міськ. типу з 1977. Пересічна т-ра січня —0,1°, липня +23,2°. Опадів 350 мм на рік. Пл. зелених насаджень 8 га.

НОВООЗЕРЯ́НКА — селище міського типу Олевського р-ну Житом. обл. Розташована за 7 км від залізнич. ст. Діброва-Олевська. 1,2 тис. ж. (1990). Буд-во Н. почато 1963, с-ще міськ. типу з 1972. Пересічна т-ра січня —5,6°, липня +18,2°. Опадів 610 мм на рік. Пл. зелених насаджень 3,4 га. У Н.— комбінат залізобетон. гідротех. конструкцій.

НОВООЛЕКСА́НДРІВКА — селище міського типу Краснодонського р-ну Луганської обл. Розташована на р. Великій Кам'янці (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону), за 1 км від залізнич. ст. Встречна-Донецька. 1,9 тис. ж. (1990). Засн. у 17 ст., с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня пасмова, ускладнена балками. Пересічна т-ра січня —7,4°, липня +22,0°. Опадів 459 мм на рік. Створено водосховище пл. 70 га — улюблене місце відпочинку жителів селища. Пл. зелених насаджень 180 га.

НОВООЛЕКСІ́ЇВКА — селище міського типу Генічеського р-ну Херсон. обл. Залізнична станція. 10,7 тис. ж. (1990). Засн. у кінці 19 ст., с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня плоска. Пересічна т-ра січня —2,9°, липня +23,4°. Опадів 343 мм на рік. Пл. зелених насаджень 1,0 га. Плодоовочеконсервний з-д, комбінат хлібопродуктів, радгосп-завод (переробка винограду). Генічеська дослідна станція наук.-виробничого об'єднання по кукурудзі «Дніпро». Профес.-тех. училище.

НОВОО́РЖИЦЬКЕ — селище міського типу Оржицького р-ну Полтав. обл., за 25 км від залізнич. ст. Лубни. 2,1 тис. ж. (1990), с-ще міськ. типу утворилось 1979. Пересічна т-ра січня —6,7°, липня +20,0°. Опадів 583 мм на рік. Пл. зелених насаджень 1,28 га. В Н.— цукровий завод.

НОВОПОКРО́ВКА (до 1898 — Шамшеве) — селище міського типу Солонянського р-ну Дніпроп. обл. Розташована у верхів'ї р. Комишуватої Сури (прит. Мокрої Сури, бас. Дніпра), за 15 км від залізнич. ст. Незабудка. 2,6 тис. ж. (1990). Засн. наприкінці 18 ст., с-ще міськ. типу з 1960. Поверхня пологохвиляста. Пересічна т-ра січня —6,0°, липня +21,6°. Опадів 518 мм на рік. Пл. зелених насаджень 55 га.

НОВОПОКРО́ВКА — селище міського типу Чугуївського р-ну Харків. обл. Розташована на р. *Уді* (прит. Сіверського Дінця), залізнич. ст. Есхар. 5,2 тис. ж. (1990). Виникла 1880, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня хвиляста, перевищення висот до 40 м. Пересічна т-ра січня —7,6°, липня +20,2°. Опадів 522 мм на рік. Є 2 ставки. Пл. зелених насаджень 16 га. З-д по виготовленню закладних деталей і ремонту оснастки, комбінат хлібопродуктів. Введенський племптахорадгосп.

НОВОПСКО́В — селище міського типу Луганської обл., райцентр. Розташований при впадінні р. Кам'янки в Айдар (прит. Сіверського Дінця), за 38 км від залізнич. ст. Старобільськ. 9,1 тис. ж. (1990). Засн. в серед. 17 ст., с-ще міськ. типу з 1957. Поверхня рівнинна. Пересічна т-ра січня —8,0°, липня +21,3°. Опадів 457 мм на рік. Пл. зелених насаджень 3,5 га. У Н.— заповідне урочище Огидне. У селищі — лінійно-виробниче управління магістральних газопроводів, комбікормовий, маслоробний з-ди, хлібокомбінат, харчосмакова ф-ка. Санаторій-профілакторій. Краєзнав. музей.

НОВОПСКО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн. частині Луганської обл. Утворений 1932. Пл. 1,6 тис. км². Нас. 38,3 тис. чол., у т. ч. міського — 13,8 тис. (1990). У районі — с-ща міськ. типу *Білолуцьк* і *Новопсков* (райцентр) та 38 сільс. населених пунктів.

Розташований на відрогах *Середньоросійської височини*. Поверхня — хвиляста лесова рівнина з заг. похилом на Пд., розчленована ярами і балками, особливо на правобережжі *Айдару*. Макс. висота 165 м поблизу с. Новобіла. Корисні копалини: крейда, глина, пісок. Є джерела мін. вод. Лежить у *Задонецько-Донській північностеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —8°, липня +21,3°. Період з т-рою понад +10° становить 167 днів. Опадів 457 мм на рік (максимум влітку). Висота снігового покриву 15 см. Міститься у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Осн. річка

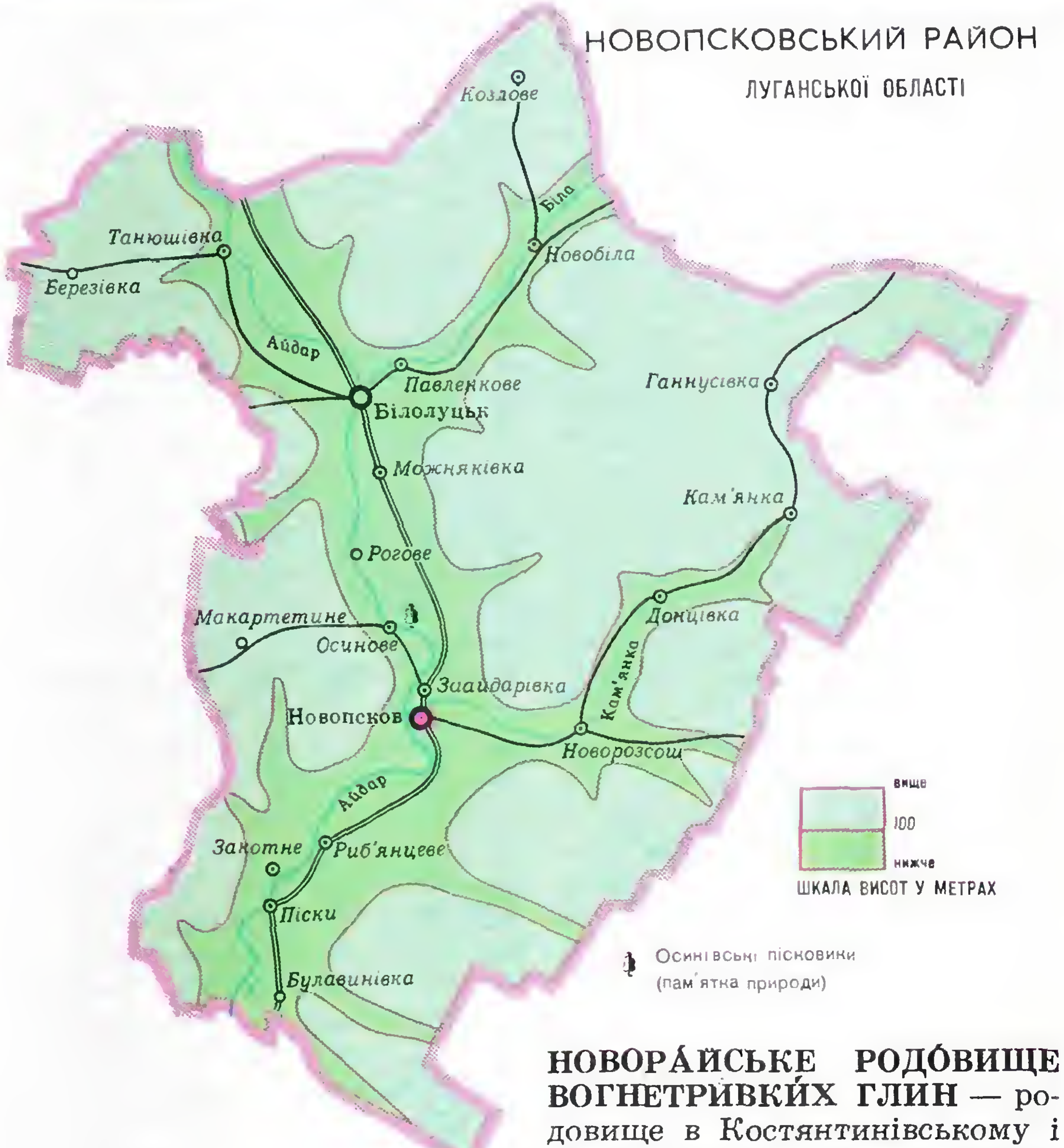

району, що перетинає його з Пн. на Пд.,— Айдар (прит. Сіверського Дінця) та його притоки Біла, Кам'янка. Збудовано 15 ставків заг. пл. водного дзеркала 452 га. Осн. тип грунтів — чорноземи звичайні малогумусні (66,2 % пл. району). 50 % орних земель еродовані. Байрачні ліси (8,8 тис. га; породи: дуб, ясен звичайний, клен, тополя тощо). У районі — пам'ятка природи Осинівські пісковики та 2 заповідні урочища (усі — місц. значення).

Найбільші пром. підприємства Н. р.— новопсковські харчосмакова ф-ка, маслоробний та комбікормовий з-ди, білолуцькі з-д м'ясо-кісткового борошна та комбінат буд. матеріалів. Спеціалізація с. г.— рослинництво зернового і тваринництво м'ясомол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 131,3, у т. ч. орні землі — 102,7, пасовища і сіножаті — 29,2. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, кормові (конюшина, кормові буряки, гарбузи). Галузі тваринництва — скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У районі — 21 колгосп, 2 радгоспи. Автомоб. шляхів 254 км, у т. ч. з твердим покриттям — 228 км. Санаторій-профілакторій, краєзнав. музей (Новопсков).

Об'єкт туризму — пам'ятник керівникові антифеодального повстання в Росії і на Україні 1707—09 К. О. Булавіну у с. Булавинівці. *В. І. Єфименко.*

НОВОРА́ЙСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ВОГНЕТРИВКИ́Х ГЛИН — родовище в Костянтинівському і Слов'янському р-нах Донец. обл. Пл. 30 км^2. В геоструктурному відношенні пов'язане з *Кальміус-Торецькою западиною*. Пластоподібний поклад залягає в ниж. частині піщано-глинистої товщі полтавської серії неогену на глиб. 0,1—56 м (з похилом на Зх.). За літологічними ознаками розрізняють 4 пласти, найвищу якість мають глини 3-го шару. Розвідку родовища почато 1933. Експлуатують сх. ділянку з 1960. *Запаси корисних копалин* за категоріями $A+B+C_1$ — 97844 тис. т. Видобуток — 1280 тис. т (1989). Глини тонкодисперсні, високопластичні, вогнетривкість 1580—1750°, мають підвищений вміст кремнезему, високу лужність, невелику кількість оксидів заліза і органіч. речовин. Породоутворюючими мінералами є монотерміт, каолініт і кварц. Родовище експлуатує Дружківське рудоуправління; глини різних марок використовують для виробн. вогнетривів у металургії, а також фарфору і фаянсу. *К. О. Суходольський.*

НОВОРОСІ́ЙСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО ДОСЛІ́ДНИКІВ ПРИРО́ДИ — об'єднання науковців-природознавців при Новоросійському ун-ті (існував під цією назвою до 1920, нині Одес. ун-т), засноване 1871 в Одесі.

Осн. завданням товариства було вивчення природи Росії, зокрема Півдня України, сприяння розвиткові природничих наук, поширення наук. природничо-істор. знань. В різні часи президентами т-ва були члени-кореспонденти Петерб. АН Л. С. Ценковський (перший президент), О. О. Ковалевський, О. В. *Клосовський*, почесні члени Петерб. АН І. І. Мечников, І. М. Сеченов, доктор геогр. наук Г. І. *Танфільєв*. Т-во спорядило 1891 експедицію для глибоководних досліджень Чорного м. та фізіол. досліджень Куяльницького і Хаджибейського лиманів. Члени т-ва брали участь у численних експедиціях з метою бот. досліджень пн. частини Таврійської губернії, флори Дніпра (в Таврійській і частково Катеринославській губерніях), Азовського м., частини Сиваша і Чорного м., Дністра, Кримського п-ова тощо. Матеріали досліджень покладено в основу систематизованих праць з флори і фауни України, вони узагальнювались в «Записках», які видавало т-во. Існувало Н. т. д. п. до 1929.

Літ.: «Записки Новороссийского общества естествоиспытателей», т. 1—42. Одесса, 1872—1918; Історія Одеського університету за 100 років [1865—1965]. К., 1968. *Є. О. Колесник.*

НОВОСАНЖА́РСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд.-сх. частині Полтав. обл. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км^2. Населення 45,2 тис. чол., у т. ч. міського — 9,2 тис. (1990). У районі — смт *Нові Санжари* (райцентр) та 79 сільс. населених пунктів. Лежить у межах *Придніпровської низовини*. Поверхня — рівнинні тераси р. Ворскли. Корисні копалини: нафта, природний газ, торф, сіль, глина, пісок. Є джерела мін. вод. Розташований у *Лівобережно-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції* та *Лівобережно - Дніпровсько - Приазовській північностеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня —6,5°, липня +21,0°. Період з т-рою понад +10° становить 165 днів. Опадів 480—500 мм на рік. Висота снігового покриву 8—10 см. Пн. і зх. частини району належать до недостатньо вологої, теплої, пд. і східна — до посушливої, дуже теплої агрокліматич. зон. Річки *Оріль* та *Ворскла* з прит. Тагамликом (всі — бас. Дніпра). У районі — 53 озера і 56 ставків заг. пл. водного дзеркала 805,4 га. Серед грунтів переважають чорноземи звичайні та чорноземи типові (близько 55 % площі району), є лучно-чорноземні грунти. Пл. лісів 9,7 тис. га. Осн. породи: сосна (55 % вкритої лісом площі), дуб, акація, ясен, липа, клен гостролистий, вільха чорна. У районі — *Малоперещепинський заказник* респ. значення, Ревазівський заказник та 2 пам'ятки природи — парк і Рудні піски (місцевого значення).

Найбільші підприємства: Новосанжарська експедиція глибокого буріння, виробництво «Полтавчанка», шкіряний завод, цехи виробничого об'єднання «Полтавдерев» і полтав. ф-ки «Реммеблі» (Нові Санжари), Руденківський консервний з-д. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, ячмінь, гречка, кукурудза), технічних (цукрові буряки, соняшник), овочевих культур, картоплі та виробн. м'яса, молока, яєць. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 103,3, у т. ч. орні землі — 81,8, сіножаті і пасовища — 13,6. Меліорованих земель 8,7 тис. га. У районі — 24 колгоспи, радгосп, лісомеліоративна станція. Залізничні станції — Нові Санжари і Мала Перещепина. Автомоб. шляхів 380,8 км, у т. ч. з твердим покриттям — 362,7 км. Санаторій, санаторій-профілакторій «Антей», будинок відпочинку, турбаза в Нових Санжарах.

Об'єкти туризму: погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці О. В. Коваленка у Нових Санжарах, залишки Васильківської

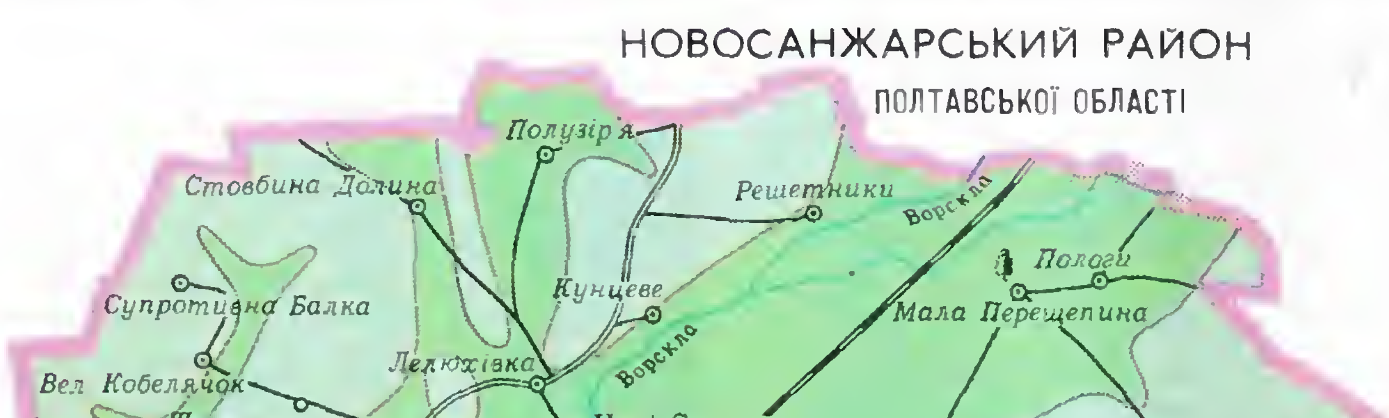

фортеці Укр. укріпленої лінії, спорудженої для захисту пд. окраїн Рос. держави (1731—1736) у с. Нехвороші.

К. О. Маца.

НОВОСВІ́ТЛІВКА — селище міського типу Краснодонського р-ну Луганської обл. Розташована на р. Луганчику (прит. Сіверського Дінця), за 3 км від залізнич. ст. Новосвітлівський. 4,0 тис. ж. (1990). Засн. у 60-х рр. 19 ст., с-ще міськ. типу з 1961. Поверхня хвиляста, розчленована ярами і балками. Пересічна т-ра січня —7,4°, липня +22,0°. Опадів 459 мм на рік. Пл. зелених насаджень 150 га. Асфальтобетонний з-д, комбінат комунальних підприємств.

НОВОСЕ́ЛИЦЯ — місто Чернів. обл., райцентр. Розташована на р. Прут (прит. Дунаю). Залізнична станція, автостанція. 8,4 тис. ж. (1990). Відома з 1455, місто з 1940. Пересічна т-ра січня —5,1°, липня +18,4°. Опадів 545 мм на рік. У місті — гідролог. пам'ятка природи — Новоселицька мінеральна (місц. значення). Осн. галузь промсті — харчова (сироробний, консервний, лікеро-горілчаний з-ди, птахо- і хлібокомбінати, харчосмакова ф-ка). Працюють також з-д залізобетонних виробів, меблева ф-ка. Мед. училище.

Літ.: Гаврилюк И. Ф. Новоселица. Путівник. Ужгород, 1987.

НОВОСЕ́ЛИЦЬКА УЛОГО́ВИНА — улоговина в долині р. Пруту, в межах Чернів. обл. Довж. 50 км, шир. від 2 до 10 км. Поверхня східчасто піднімається від врізу р. Пруту до вис. 150—300 м. Складається з алювіальних відкладів, що перекриваються лесовидними суглинками. Є виходи мін. джерел (сульфатних, залізистих і сірководневих). Тут переважають такі місцевості: низькі тераси з плоскою поверхнею, дерново-лучними та чорноземно-лучними грунтами; середні тераси з хвилястим рельєфом, ускладненим балками й *лійками карстовими, чорноземами опідзоленими*; високі тераси (фрагментарно) з хвилястою яружно-балковою поверхнею, сірими лісовими грунтами. Подекуди трапляються остепнені луки та дубові гаї. Переважають с.-г. угіддя.

М. М. Рибін.

НОВОСЕ́ЛИЦЬКЕ РОДО́ВИЩЕ КАОЛІ́НІВ — родовище первинних і вторинних каолінів в Катеринопільському р-ні Черкас. обл. В геоструктурному відношенні пов'язане з пн.-сх. схилом *Українського щита.* В його геол. будові беруть участь породи кристалічного фундаменту, кори вивітрювання (нижню частину її складають первинні каоліни) і осадочні відклади, що містять два шари вторинних (перевідкладених) каолінів. Родовище розробляють з поч. 20 ст. Експлуатують нижній поклад вторинних каолінів (потужністю 0,4—24 м) у товщі палеогенового (за новішими даними — крейдового) віку на глиб. пересічно 35 м. Шар тонковідмулених сірих каолінів, що складається переважно з мінералів каолініту й гідраргіліту, містить лінзи піску та некондиційних каолінів. *Запаси корисних копалин* за категоріями $A+B+C_1$ становлять 4,51 млн. т (1989). Каоліни містять (%): SiO_2 — 25,2—71,6; $Al_2O_3+TiO_2$ — 36,7—70,1; MgO — 0,06—0,28; Na_2O — 0,07—0,38. Родовище експлуатує Ватутінський вогнетривкий комбінат (1987 видобуто 339 тис. т). Одержують сировину 6 сортів з вогнетривкістю 1750—1810°, придатних для виготовлення високовогнетривких виробів (переважно цегли для металург., скловарних та ін. печей).

К. О. Суходольський.

НОВОСЕ́ЛИЦЬКИЙ РАЙО́Н — район у сх. частині Чернів. обл. Утворений 1940. Пл. 0,7 тис. км^2. Нас. 86,4 тис. чол., у т. ч. міського — 8,4 тис. (1990). У Н. р. — м. *Новоселиця* (райцентр) та 42 сільс. населені пункти.

Н. р. розташований у межах Прут-Дністровського межиріччя. Поверхня — хвилясто-пасмова лесова рівнина, значно розчленована. На Сх. поширений карст. Корисні копалини: глини, пісковики, вапняки, гіпс. Розташований у *Західно-Українській лісостеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня —5,1°, липня +18,4°. Період з т-рою понад +10° становить 172 дні. Опадів 545 мм на рік, осн. частина їх випадає влітку. Висота снігового покриву 10 см. Міститься у Передкарпатському вологому, теплому агрокліматич. районі. Найбільша річка — *Прут* (тече на пд. межі) з притоками Рокитною, Рингачем і Черленою. Заг. пл. водного дзеркала ставків 700 га. Найпоширеніші лучні, лучно-чорноземні, чорноземи опідзолені, темно-сірі опідзолені; є також лучно-болотні грунти. Рослинність лісова (2,7 тис. га; дуб, граб, береза, бук тощо) та лучна. У районі — орнітолог. *Драницький заказник* та пам'ятки природи печери *Буковинка* та *Попелюшка* (респ. значення); місц. значення 10 пам'яток природи, 2 парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва та 5 заповідних урочищ. Осн. галузь пром-сті — харчова. Найбільші підприємства: новоселицькі сироробний, консервний з-ди, птахокомбінат, хлібокомбінат, харчосмакова та меблева ф-ки, Мамалигівське заводоуправління буд. матеріалів. Спеціалізація с. г. — рослинництво буряківничо-зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1988) — 56,4, у т. ч. орні землі — 45,5, пасовища і сіножаті — 9,4. Садівництво. Осн. культури: цукр. буряки, кукурудза, озима пшениця, соя, картопля, овочеві. У районі — 23 колгоспи, 1 радгосп. Залізничні станції: Новоселиця, Мамалига. Автомоб. шляхів 220 км (усі — з твердим покриттям). Мед. уч-ще (Новоселиця).

Л. О. Мармуль.

НОВОСЕ́ЛІВКА (до 1808 — хутір Заболочанський) — селище міського типу Краснолиманського р-ну Донец. обл. Розташована на р. Нетриусі (прит. Сіверського Дінця), за 6 км від залізнич. ст. Форпостна. 1,7 тис. ж. (1990). Засн. у 17 ст., с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня слабохвиляста. Пересічна т-ра січня —6,6°, липня +21,3°. Опадів 470 мм на рік. Пл. зелених насаджень 3 га.

НОВОСЕ́ЛІВКА — селище міського типу Чернігівського р-ну Черніг. обл. Розташована на правому березі р. Десни (прит. Дніпра), за 7 км від залізнич. вузла Чернігів. 2,5 тис. ж. (1990). Засн. у 12 ст., до 1947 — Яцеве, с-ще міського типу з 1988.

Перевищення відносних висот в межах селища до 50 м. Пересічна т-ра січня —6,7°, липня +19,4°. Опадів 540 мм на рік.

НОВОСЕ́ЛІВСЬКЕ — селище міського типу Роздольненського р-ну Крим. обл. Розташоване за 35 км від залізнич. ст. Євпаторія. 3,6 тис. ж. (1990). Виникло 1928 під назвою Фрайдорф, з 1944 має сучас. назву, с-ще міськ. типу з 1965. Пересічна т-ра січня —2,0°, липня +22,8°. Опадів 450 мм на рік. Пл. зелених насаджень 80 га. У Н. — виноробний з-д, дільниця Сакського управління зрошувальних систем. Профес.-тех. училище.

НОВОСЕ́ЛІВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ СКЛЯНИ́Х ПІСКІ́В — родовище в Нововодолазькому р-ні Харків. обл. Пл. 1,5 км^2. В геоструктурному відношенні пов'язане з пд. схилом Воронезького масиву. Родовище експлуатують з 1936. З трьох розвіданих ділянок одну вироблено, розробляють другу (Просянівську). Товща тонкозернистих кварцових пісків полтавської серії олігоцен-міоцену потужністю 22,7 м залягає на глиб. 4—30 м. На 1989 *запаси корисних копалин* за категоріями $A+B+C_1$ становлять 22,75 тис. т. Хім. склад пісків (%): SiO_2 — 96,5—99,96; Fe_2O_3 — 0,016—0,096; CaO — 0,08—0,25; TiO_2 — до 0,1; K_2O — 0,05—0,4; MgO — до 0,1. Родовище відзначається найвищою якістю сировини в республіці. Розробляє його Новоселівський гірничозбагачувальний комбінат (1987 видобуто 1,16 тис. т). Піски використовують для виготовлення кришталю, оптичного і художнього скла та ін. високосортних виробів на підприємствах України, Білорусії, Молдавії, Киргизії, республік Закавказзя.

К. О. Суходольський.

НОВОТРО́ЇЦЬКЕ — селище міського типу Волноваського р-ну Донец. обл. Розташоване на р. Сухій Волновасі (прит. Мокрої Волновахи, бас. Кальміусу), за 8 км від залізнич. ст. Великоанадоль. 9,9 тис. ж. (1990). Засн. 1773, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня горбиста. Пересічна т-ра січня —6,5°, липня +21,8°. Опадів бл. 469 мм на рік. Пл. зелених насаджень 75 га. В Н. — з-д залізобетонних виробів. Видобування доломіту, вапняку.

НОВОТРО́ЇЦЬКЕ — селище міського типу Херсон. обл., райцентр. Розташоване за 30 км від залізнич. ст. Новоолексіївка. 12,6 тис. ж. (1990). Засн. у 60-х рр. 19 ст., с-ще міськ. типу з 1958. Поверхня плоска. Пересічна т-ра січня —3,5°, липня +23,0°. Опадів 360 мм на рік.

У центрі селища — мальовничий парк. Пл. зелених насаджень 255,5 га. У Н.— птахокомбінат, маслосироробний, комбікормовий і м'ясокісткового борошна з-ди, харчосмакова фабрика.

НОВОТРО́ЇЦЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ФЛЮ́СОВИХ ВАПНЯКІ́В І ДОЛОМІ́ТІВ — родовище у Волноваському р-ні Донец. обл. Складається з трьох окремих ділянок заг. пл. 15 км^2. Пов'язане з відкладами кам'яновуг. системи у зоні зчленування *Донецької складчастої споруди* і *Приазовського тектонічного блоку* Українського щита. Пром. значення мають пласти вапняків заг. потужністю до 125 м, доломітизованих вапняків і доломітів (до 118 м). Залежно від якості вапняки використовують для доменного та мартенівського виробн. (див. *Вапняки флюсові*), у цукровій пром-сті, як цементну сировину і буд. матеріал. Доломіти придатні для випалювання і заправлення мартенівських і двованних печей.

Родовище експлуатують кар'єрами з 1933. Щорічний видобуток становить (тис. т): вапняку звичайного — 2, доломітизованого — 1753, будівельного — 979, доломіту — 1270. Родовище є важливою базою металургії Пд. України.

А. Ф. Порохненко.

НОВОТРО́ЇЦЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд.-сх. частині Херсон. обл. Утворений 1923. Пл. 2,1 тис. км^2. Нас. 46,4 тис. чол. (1990), у т. ч. міського — 18,0 тис. У районі — смт *Новотроїцьке* (райцентр), смт *Сиваське* і 43 сільс. населені пункти.

Лежить на *Причорноморській низовині*. На Пд. омивається зат. *Сиваш*. Поверхня — плоска низовина, подекуди розчленована балками. На узбережжі — піщані коси. Корисні копалини: глина, пісок, солі Сиваша. Розташований у межах *Причорноморсько-Приазовської сухостепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня — $-3,5°$, липня $+23,0°$. Опадів 360 мм на рік. Період з т-рою понад $+10°$ становить 177 днів. Сніговий покрив до 7 см. Належить до дуже посушливої, помірно жаркої агрокліматич. зони з м'якою зимою. Переважають темно-каштанові солонцюваті грунти, на Пд. району — каштанові солонцюваті в комплексі з солонцями. Природна типчаково-ковилово-полинова та степова і солончакова рослинність збереглася мало. Пл. штучних лісових насаджень 1,7 тис. га. Осн. породи: акація біла, дуб, горіх. У Н. р.— частина *Азово-Сиваського заповідно-мисливського господарства*.

Найбільші підприємства: новотроїцькі птахокомбінат, маслосироробний, комбікормовий, м'ясо-кісткового борошна з-ди і харчосмакова ф-ка; консервні з-ди у Сиваському. Рослинництво району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, кукурудзи, соняшнику, баштанних культур. Тваринництво

м'ясо-молочного напряму (скотарство, вівчарство, птахівництво). Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 174,2, у т. ч. орні землі — 146,3, сіножаті і пасовища — 27,6. Зрошується 72,2 тис. га (магістральний канал *Каховської зрошувальної системи* та ін.). У Н. р.— 18 колгоспів, 7 радгоспів. Автомоб. шляхів 372,1 км, у т. ч. з твердим покриттям — 271 км.

НОВОУКРАЇ́НКА (до 1764 — фортеця Павлівська, до 1773 — Новопавлівськ, до 1830 — посад Павлівський) — місто Кіровогр. обл., райцентр. Розташована на р. Чорному Ташлику (прит. Синюхи, бас. Пд. Бугу). Залізнична станція, автостанція. 20,5 тис. ж. (1990). Засн. 1754, місто з 1938. Поверхня — підвищена хвиляста рівнина, розчленована ярами та балками. Перевищення висот до 75 м. Пересічна т-ра січня $-6,1°$, липня $+20,5°$. Опадів 430—450 мм на рік. Гідрометеопост. Пл. зелених насаджень 558 га. Підприємства харчової (цукровий, продовольчих товарів, сироробний з-ди, комбінат хлібопродуктів) та буд. матеріалів (2 щебеневі, залізобетонних виробів, цегельний з-ди) промсті. Меблева ф-ка. Профес.-тех. уч-ще. Бюро подорожей та екскурсій. Музей історії району. Об'єкт туризму — погруддя героя громадян. війни М. І. Мокряка, який тут народився.

НОВОУКРАЇ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд.-зх. частині Кіровогр. обл. Утворений 1923. Пл. 1,6 тис. км^2. Нас. 52,3 тис. чол., у т. ч. міського — 20,5 тис. (1990). У районі — м. *Новоукраїнка* (райцентр) та 74 сільс. населені пункти.

Н. р. розташований на *Придніпровській височині*. Поверхня — підвищена пологохвиляста лесова рівнина, розчленована ярами, балками, каньйоноподібними і прохідними долинами. На Пд. висота до 269 м над р. м. (найбільша у Кіровогр. обл.). Корисні копалини — граніти (*Капустинське родовище граніту* та ін.), глини. Крайня пн. частина району лежить у межах *Дністровсько-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції*, решта території — у межах *Дністровсько-Дніпровської північностепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня $-6,1°$, липня $+20,5°$. Період з т-рою понад $+10°$ становить 160 днів. Опадів 450—470 мм на рік, основна частина їх випадає у теплий період року. Висота снігового покриву 10—15 см. Міститься в основному у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Річки — *Чорний Ташлик* з притоками Плетений Ташлик, Грузька та Помічна, а та-

Кар'єр Новотроїцького родовища флюсових вапняків і доломітів.

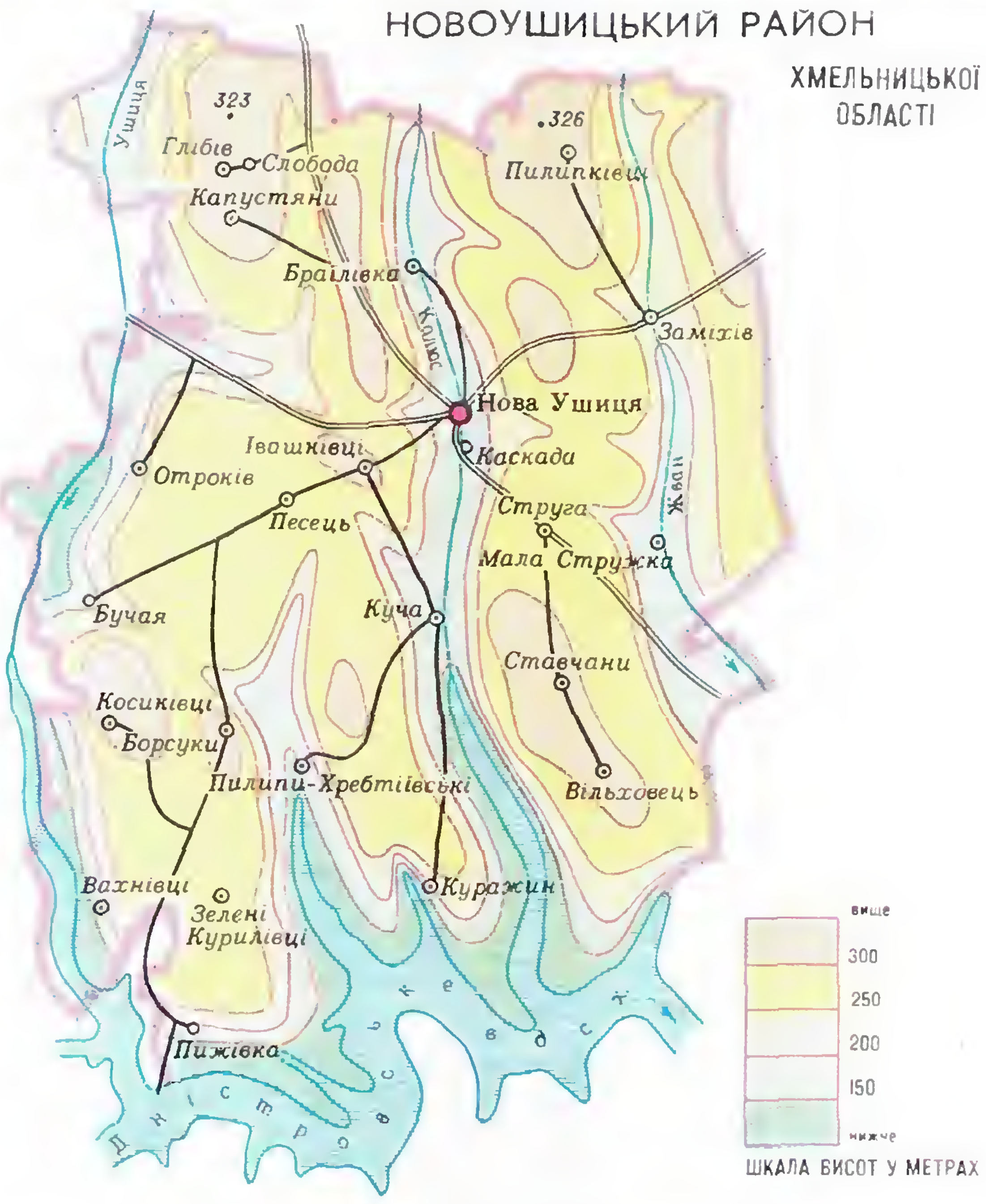

кож Сухий Ташлик (верхів'я). Збудовано 224 ставки і водосховища заг. пл. водного дзеркала 1,5 тис. га. Гідрометеопости у Новоукраїнці, селах Рівному та Глодосах. Найпоширеніші грунти — чорноземи звичайні середньогумусні (62 % площі району), є також чорноземи типові середньогумусні (в пн. частині району), чорноземи опідзолені, темно-сірі опідзолені грунти. Природна рослинність (лучна, лучно-степова, петрофільна, лісова) збереглась по долинах річок, на схилах балок, по узліссях. Пл. лісів і чагарникових насаджень 5,1 тис. га. Осн. лісоутворююча порода — дуб (до 84 % площі лісів), є також ясен, липа. Серед чагарників поширені шипшина, глід, терен, акація жовта, ліщина.

Осн. підприємства: новоукраїнські цукр. з-д, комбінат хлібопродуктів, Капустинський гранітний кар'єр (с. Кам'яний Міст). Осн. галузь с. г. — рослинництво зерново-буряківничого напряму. Тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство). Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 140,1, у т. ч. орні землі 127,2, сіножаті і пасовища — 11,5. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, соняшник. У районі — 26 колгоспів, 3 радгоспи. Залізничні станції: Новоукраїнка, Кропивницька, Адабаш. Автомоб. шляхів 430 км.

Профес.-тех. уч-ще, бюро подорожей та екскурсій, музеї: історії району (Новоукраїнка), трудової слави (Комишувате), літ.-меморіальний укр. письменника І. К. Микитенка на його батьківщині (у с. Рівному). Серед об'єктів туризму — погруддя новатора с.-г. виробн. двічі Героя Соц. Праці О. В. Гіталова у с. Комишуватому, де він народився, та героя громадян. війни М. І. Мокряка на його батьківщині (Новоукраїнка).

А. І. Кривульченко.

НОВОУ́ШИЦЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд.-сх. частині Хмельн. обл. Утворений 1923. Пл. 0,8 тис. км². Нас. 42.8 тис. чол., у т. ч. міського 4,9 тис. (1990). У районі — смт *Нова Ушиця* (райцентр) та 58 сільс. нас. пунктів. Лежить на *Подільській височині.* Поверхня — підвищена хвиляста (на Пн. Сх. горбиста) лесова рівнина. Є давні долини, балки, у сх. частині — каньйоноподібні долини. Абс. висоти 150—300 м.

Поклади глини, вапняків, буд. піску тощо. Район розташований у межах Західно-Української, крайня сх. частина — у межах Дністровсько-Дніпровської лісостепових фізико-географічних провінцій (див. окремі статті). Пересічна т-ра січня —5,3°, липня +19,1°. Період з т-рою понад +10° становить 164 дні. Опадів 590—610 мм на рік, найбільша кількість їх випадає влітку. Висота снігового покриву 10—15 см. Метеостанція (Нова Ушиця). Район належить до вологої, помірно теплої (крайній Пд.— до недостатньо вологої, теплої) агрокліматич. зони. Осн. ріки — *Дністер* (на пд. межі) та його притоки *Ушиця, Калюс,* Жван. Переважають чорноземи опідзолені, на Пн. Сх.— сірі, ясно-сірі лісові, темно-сірі опідзолені грунти (85 % площі району); є також лучні дерново-карбонатні та торфово-болотні грунти. Пл. лісів 13,4 тис. га (граб, дуб, ясен, береза). Полезахисних та водоохоронних лісонасаджень 0,9 тис. га. У Н. р.— 6 пам'яток природи місц. значення.

Найбільші підприємства — консервний, хлібний, комбікормовий, цегельний та асфальтовий з-ди (Нова Ушиця). С. г. спеціалізується на рослинництві зерново-буряківничого і тваринництві мол.-м'ясного напрямів. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, цукр. буряки, кукурудза. Розвинуті садівництво (на пл. 6,0 тис. га) та овочівництво. Скотарство, свинарство, бджільництво, шовківництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 53,6, у т. ч. орні землі — 45,2, сіножаті — 0,7, пасовища — 1,8. У районі 18 колгоспів, 7 радгоспів. Автомоб. шляхів 430 км, у т. ч. з твердим покриттям — 336 км. У Новій Ушиці — технікум механізації с. г. У с. Заміхів — народні худож. промисли.

Об'єкти туризму: будинок, в якому 1919 містився повітовий ревком і перший парт. осередок; будинок, де 1921 відбувся перший повітовий з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів; пам'ятник воїнам-землякам, які загинули під час Вел. Вітчизн. війни (всі — у Новій Ушиці).

Г. І. Денисик, Б. Д. Панасенко.

НОВОЯ́ВОРІВСЬКЕ — місто Яворівського р-ну Львів. обл. Залізнич. ст. Янтарна. 25,2 тис. ж. (1990). Виникло 1965, місто з 1986. Поверхня погорбована. Пересічна т-ра січня —4,0°, липня +18,2°. Опадів 677 мм на рік. Пл. зелених насаджень 20 га. Поблизу міста — Яворівське виробниче об'єднання «Сірка», з-д залізобетонних виробів. Профес.-тех. училище.

НОЗОАРЕА́ЛИ (від грец. νόσος — хвороба і лат. area — ділянка, площа) — сукупність територій, заселених людиною, на яких поширені або були поширені активні осередки хвороб. Межі Н. змінюються під впливом різних природних і соціально-екон. факторів. За величиною розрізняють Н.: глобальні (охоплюють майже всю тер. земної кулі), зональні (відповідають певному географічному поясу), регіональні та локальні (поширені лише у невеликих областях). Наприклад, Н. кліщового енцефаліту займає територію СРСР і багатьох країн Європи. У межах його можуть бути менші за розмірами Н.— туляремії, зоба, чуми та ін. Зібрані і нанесені на *карти медико-географічні* дані про Н. різних хвороб країни, республіки або області дають об'єктивне та візуальне відображення патології людини в межах певної території. Карти Н. та їхньої структури використовують для виявлення взаємозв'язків і співвідношень між факторами природного середовища та захворюваності. Крім ареалів окремих хвороб, існують і групові Н. Досліджує Н. *нозогеографія.* На Україні Н. вивчають, зокрема, *Географії відділення* Ін-ту геофізики АН УРСР, Київ., Львів. і Полтав. мед. ін-ти, Київ. ін-т удосконалення лікарів, н.-д. ін-ти заг. і комунальної гігієни, рентгено-радіологічний та онкологічний ін-т.

К. М. Синяк.

НОЗОГЕОГРА́ФІЯ (від грец. νόσος — хвороба і *географія*) — розділ *медичної географії,* що вивчає закономірності геогр. поширення окремих хвороб людини. Осн. завдання Н.— вивчення *нозоареалів,* їхніх структури і динаміки з метою визначення природних і соціально-екон. факторів, що впливають на захворюваність людини. Термін «нозогеографія» запропонував нім. вчений А. Мюрі 1856. Розвиткові Н. як галузі науки в СРСР сприяли праці Є. Н. Павловського та ін. вчених. Її методи включають аналіз структури нозоареалів, розробку та зіставлення спец. нозокарт і дослідження мед.-статистичних даних. Спочатку Н. вивчала гол. чин. інфекційні та інвазивні захворювання, пізніше — біохім. ендемії та неінфекційні хвороби, зокрема онкологічні, серцево-судинні. Нозогеогр. дослідження широко використовують при плануванні розміщення мед. закладів, профілактичних і протиепідемічних заходів, при спеціалізації різних служб охорони здоров'я. Вони мають важливе значення для екологічного прогнозу здоров'я населення у зв'язку з великомасштабним буд-вом об'єктів нар. г-ва. В УРСР видано серію оглядових та аналітичних *карт медико-географічних* природно-вогнищевих захворювань, окремих інфекційних, паразитарних і неінфекційних онкологічних, серцево-судинних та ін. хвороб.

Т. І. Касьяненко.

НООСФЕ́РА (від грец. νόος — розум і σφαῖρα — куля) — єдина система людина — виробництво — природа, що розвивається на основі природничо-історичних законів, які визначають організованість *біосфери* та навколишнього космопланетарного простору відповідно до інтересів сучас. і майбутнього людства. Формується під впливом космічних факторів в умо-

вах складних взаємовідношень і взаємозв'язків природи й суспільства, дедалі більшого впливу людини на *навколишнє середовище*, коли розумова діяльність суспільства стає гол., визначальним чинником цілеспрямованого розвитку. Важливими факторами утворення Н. є соціально-екон. умови життя людини, зокрема її виробнича та наук. діяльність. Людина, пізнаючи закони природи й суспільства і вдосконалюючи техніку, сама будучи часткою природи, активно впливає на її перетворення; цей вплив поширюється на різні оболонки земної кулі, які в сукупності становлять Н. Серед складових частин Н. виділяють антропосферу — сукупність людей як організмів, техносферу — сукупність об'єктів, створених цілеспрямованою діяльністю людини, та природних об'єктів, змінених цим процесом; до Н. належать змінена людиною жива та нежива природа, освоєні людиною *природні ресурси*, природоохоронні об'єкти. Деякі дослідники виділяють також соціосферу — сукупність соціальних факторів, характерних для даного етапу розвитку суспільства в його взаємодії з природою, розум людини та досягнення, пов'язані з ним.

Вчення про Н. розробив В. І. *Вернадський* (1919—21 — президент АН УРСР). За його визначенням Н. є новим геол. явищем на нашій планеті, в ній вперше людина стає найвизначнішою екологічною силою. Термін «ноосфера» запровадили 1927 франц. вчені П. Тейяр де Шарден та Е. Леруа. Проблеми Н. висвітлено в працях академіків АН СРСР — Б. С. Соколова, Є. К. Федорова, О. Л. Яншина та ін., укр. вчених — акад. АН УРСР К. М. Ситника, чл.-кореспондентів АН УРСР Д. М. Гродзинського, М. А. *Голубця* та ін. Деякі вчені розуміють Н. як біосферу, раціонально змінену людиною відповідно до об'єктивних законів Космосу, природи і суспільства, або як біосферу на новітньому етапі розвитку її (М. А. Голубець).

Е. Т. Палієнко.

НОРИ́Н — річка в Овруцькому і Народицькому р-нах Житомир. обл., ліва притока *Ужу* (бас. Прип'яті). Довж. 84 км, пл. бас. 832 км^2. Бере початок на Зх. від с. Листвин у межах Словечансько-Овруцького кряжа. Долина переважно трапецієвидна, шир. до 2,5 км. Заплава на окремих ділянках заболочена (особливо у нижній течії). Річище помірно звивисте, на окремих ділянках відрегульоване. Похил річки 1,5 м/км. Осн. притока — Мощаниця (права). Живлення мішане. Замерзає наприкінці листопада, скресає у березні. На Н. — м. Овруч.

НО́РМА СТО́КУ (лат. norma — правило, взірець) — пересічне значення величини річкового стоку за багаторічний період. Визначають як середнє арифметичне величин стоку за тривалий період при незмінних геогр. умовах і однаковому рівні госп. освоєння ріки та її басейну. При цьому середня квадратична похибка не повинна перевищувати ± 10 %. Тривалість періоду спостережень має бути такою, щоб при продовженні ряду величин Н. с. істотно не змінювалася або щоб ряд спостережень включав не менше одного повного циклу коливань *водності річок*. Якщо ряд спостережень відносно короткий, його продовжують за даними річок-аналогів. При відсутності спостережень Н. с. визначають шляхом інтерполяції величин стоку між опорними пунктами або за картами ізоліній середнього багаторічного стоку. Поняття «норма стоку» часто вживають як скорочений вираз поняття «норма річного стоку», а також сезонного, місячного, макс., мінім., повеневого тощо. Н. с. виражається у вигляді *модуля стоку* (л/с · км^2), *шару стоку* (мм), *об'єму стоку* (м^3, км^3) і пересічної багаторічної *витрати води* (м^3/с). Розподіл стоку на будь-якій території відображають на картах за допомогою ізоліній модулів або шару стоку. Норма річного стоку рік рівнинної частини України змінюється від 0,2—0,3 л/с · км^2 на Пд. до 3—4 л/с · км^2 на Пн. і Пн. Зх. На Донецькій, Волинській та Подільській височинах вона вища від зональної; у Кримських горах досягає 5 л/с · км^2; в Українських Карпатах 20—30 л/с × × км^2 (окремих рік — до 50 л/с · км^2). На лівобережжі Дніпра (басейн р. *Трубежа*, частково Супою та ін.) розташований район з дещо зниженою відносно зональної нормою стоку. Дані про Н. с. використовують при водногосп. розрахунках.

О. З. Ревера.

ПЕРЕСІЧНИЙ РІЧНИЙ СТІК РІЧОК УКРАЇНИ (л/с · км^2)

НО́СІВКА — місто Черніг. обл., райцентр. Розташована на р. Носівочці (прит. Остра, бас. Дніпра). Залізнична станція. Автостанція. 18,5 тис. ж. (1990). Вперше як давньоруське поселення Носів-на-Руді згадується в літопису під 1147, місто з 1960. Поверхня слабохвиляста. Пересічна т-ра січня —6,9°, липня +19,4°. Опадів 527 мм на рік. Пл. зелених насаджень 185 га. Підприємства: цукр. та хлібокомбінати, філіал Ніжинського виробничо-аграрного об'єднання консервної пром-сті, маслоробний з-д; меблева ф-ка; філіал Київ. виробничого об'єднання ім. С. П. Корольова — з-д «Побідит». Музей революційної, бойової і трудової слави.

В. І. Нудельман.

НО́СІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд.-зх. частині Черніг. обл. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км^2. Нас. 44,5 тис. чол., у т. ч. міського — 18,5 тис. (1990). У районі — м. *Носівка* (райцентр) та 47 сільс. нас. пунктів.

Лежить у межах *Придніпровської низовини*. Поверхня — низовинна плоска (на Пн. — пологохвиляста) алювіальна рівнина. Поширені долини прохідні, давньоозерні западини. Абс. висоти 130—150 м. Поверхня подекуди заболочена. Поклади цегельно-черепичної сировини, торфу, піску. Пн. частина району — у *Чернігівському Поліссі*, пд. — у *Лівобережно-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —6,5°, липня +19,5°. Опадів 545—550 мм на рік, макс. кількість їх випадає влітку. Період з т-рою понад +10° становить 155 днів. Висота снігового покриву 26—27 см. Пн. частина району належить до вологої, помірно теплої, південна — до недостатньо вологої, теплої агрокліматичних зон. Переважають дерново-підзолисті і дерново-слабопідзо-

НОСІВСЬКИЙ РАЙОН ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

листі грунти (60 % площі району), чорноземи типові малогумусні (30 %), а також болотні та лучно-чорноземні солонцюваті грунти. Річки бас. Дніпра: *Остер,* Носівочка, Дівиця, Перевод, Баба, Рудка, *Недра.* Споруджено 17 ставків (заг. пл. водного дзеркала 156 га), є озера (59 га). Пл. лісів 18,5 тис. га. 9 заказників та 3 пам'ятки природи місц. значення.

Найбільші підприємства: філіал Київ. виробничого об'єднання ім С. О. Корольова — з-д «Побідит», цукр. комбінат, маслоробний з-д, меблева ф-ка (Носівка). С. г. спеціалізується на рослинництві зерново-буряківничого та тваринництві м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: пшениця, ячмінь, цукр. буряки, льон, картопля, кукурудза. Розвинуті скотарство, свинарство. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 79,7, у т. ч. орні землі — 60,2, пасовища — 10,4, сіножаті — 8,6. Осушено 231 га. У районі — 22 колгоспи, радгосп, дослідне відділення науково-виробничого об'єднання «Еліта», птахофабрика.

Залізнична ст. Носівка. Автомоб. шляхів 283 км, у т. ч. з твердим покриттям — 250 км. Профес.-тех. уч-ще (с. Мрин). Музей революційної, бойової і трудової слави (Носівка).

Об'єкт туризму — пам'ятник герою громадян. війни М. Г. Кропив'янському на його батьківщині (с. Червоні Партизани).

І. В. Смаль.

НУ́ДЕЛЬМАН Володимир Ілліч (5.І 1930, м. Артемівськ Донец. обл.) — рад. економгеограф, доктор геогр. наук з 1989. Після закінчення 1954 Київ. ун-ту працює в Укр. ін-ті проектування міст (з 1981 керівник наук.-методичного сектора); одночасно з 1987 викладає у Київ. інженерно-буд. ін-ті. Осн. напрям наук. роботи — розробка проблем районного планування і містобудування. Результати досліджень впроваджено при розробці схем районного планування областей УРСР і Каз. РСР, проектів районного планування Зх. Донбасу, Калуського пром. вузла, ген. планів міст Києва, Харкова, Дніпропетровська, Донецька, Одеси, Львова та ін., Регіональної схеми розселення УРСР. Портрет с. 435.

Тв.: Географические прогнозы в районной планировке. «Вопросы географии», 1980, сб. 113; Комплексная районная планировка. М., 1980 [у співавт.]; Варианты решения и пути реализации схемы расселения на территории Украинской ССР. «Известия АН СССР. Серия географическая», 1982, № 1 [у співавт.]; Районная планировка в Украинской ССР. К., 1982 [у співавт.].

О

ОБВО́ДНЕННЯ — комплекс гідротех. заходів щодо забезпечення водою безводних або маловодних районів для культурно-побутових та госп. потреб; один з типів *гідромеліорації.* Джерелами О. є поверхневі та підземні води, іноді морські (після опріснення їх). До обводнювальних систем належать водозабірні та водоочисні споруди, насосні станції, відкриті й закриті водоводи, водопровідні мережі тощо. При інтенсивному О. воду подають безпосередньо споживачам, при екстенсивному — створюють вододжерела (стави, канали, артезіанські свердловини, колодязі та ін.).

В УРСР О. розвинуто в пд. областях. Найбільшими обводнювальними системами є *Інгулецька зрошувально-обводнювальна система, Північно-Кримський канал* ім. Комсомолу України, *Дніпро — Донбас канал.*

Ю. О. Михайлов.

ОБЕРТИ́Н — селище міського типу Тлумацького р-ну Івано-Фр. обл. Розташований на р. Чорнявій (прит. Пруту, бас. Дунаю), за 14 км від залізнич. станції Годи-Турка. 3,6 тис. ж. (1990). Відомий з 1416, с-ще міськ. типу з 1940. Поверхня горбисто-пасмова. Пересічна т-ра січня −5,1°, липня +18,6°. Опадів 604 мм на рік. Пл. зелених насаджень 37,5 га. У селищі — 2 цегельні з-ди, цех Тлумацького консервного з-ду, філіал Коломийського виробн. об'єднання металовиробів «Прикарпаття», інкубаторна станція.

ОБЕ́СТА — річка в Глухівському р-ні Сум. обл., ліва прит. *Клевені* (бас. Дніпра). Довж. 52 км, пл. бас. 518 $км^2$. Бере початок поблизу с. Акимовки (в межах Курс. обл. РРФСР). Долина коритоподібна, шир. її до 4 км, глиб. до 30 м. Ширина заплави до 500 м. Річище звивисте, шир. до 2 м. Похил річки 0,96 м/км. Живлення мішане, є багато джерел. Замерзає наприкінці листопада, скресає на поч. березня. Стік річки частково зарегульований. Воду використовують для тех. водопостачання. *Ю. П. Яковенко.*

ОБ'ЄДНАНІ ЕНЕРГОСИСТЕ́МИ КРАЇН — ЧЛЕ́НІВ РЕВ (ОЕС), енергосистема «Мир» — об'єднані нац. енергосистеми країн — членів РЕВ. Угоду про організацію Об'єднаних енергосистем і Центр. диспетчерське управління їх (ЦДУ ОЕС) укладено 25.VII 1962 представниками урядів Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Румунії, СРСР і Чехословаччини. Цьому передувало об'єднання 1953—61 енерг. систем Угорщини, НДР, Польщі, СРСР і Чехословаччини. У 1963 до роботи систем приєдналася Румунія, 1967 — Болгарія. Організацію паралельної роботи ОЕС країн — членів РЕВ з 1963 здійснює ЦДУ ОЕС, що міститься у Празі. Співробітництво в рамках ОЕС країн — членів РЕВ спрямоване на раціональне використання енергоресурсів за рахунок паралельної роботи нац. енергосистем, координації планово-режимної і оперативної діяльності, перерозподілу енергії в періоди макс. навантажень і використання міжсистемного ефекту, на підвищення надійності електропостачання за рахунок багатосторонньої аварійної взаємодопомоги, на економію капіталовкладень у розвиток нац. енергетики тощо. На поч. 1979 введено в дію першу високовольтну лінію електропередач (ЛЕП) напругою 750 кВ Вінниця (СРСР) — Альбертірша (Угорщина), у наступні роки — аналогічні ЛЕП: Хмельницька АЕС (СРСР) — Жешув (Польща), Південно-Українська АЕС (СРСР) — Ісакча (Румунія) — Добруджа (Болгарія).

У 1976 розроблено Ген. схему перспективного розвитку об'єднаних електроенерг. систем країн — членів РЕВ, включаючи співробітництво з відповідною системою Югославії.

У 1977 підписано Ген. угоду про співробітництво у розвитку ОЕС країн — членів РЕВ на період до 1990. У 1984 розроблено Концепцію перспективного розвитку електроенергетики в рамках ОЕС країн — членів РЕВ на період до 2000. У 1987 завершено підготовку відповідної ген. схеми і Ген. угоди про співробітництво в розвитку ОЕС країн — членів РЕВ і електроенерг. систем СРВ, Куба і МНР на період до 2000.

За даними на 1987, в ОЕС працюють майже 750 електростанцій заг. потужністю бл. 171 млн. кВт, які виробляють майже 790 млрд. кВт · год електроенергії; довжина ЛЕП напругою 330 кВ і більше — бл. 38 тис. км; заг. експорт електроенергії — понад 45 млрд. кВт · год, з них 35 млрд. кВт · год припадає на енергосистему Півдня СРСР. У зв'язку з переходом 1.І 1991 країн Сх. Європи на розрахунки за поточними світовими цінами й у вільно конвертованій валюті обсяги взаємного обміну електроенергією змінюються. *В. Р. Сіденко.*

ОБ'Є́М ВОДОСХО́ВИЩА — кількість води у водосховищі при різних рівнях його заповнення; вимірюють у кубічних метрах або кубічних кілометрах. Розрізняють повний, робочий (корисний) та мертвий О. в.

Повний О. в.— об'єм води між днищем водосховища та дзеркалом води при нормальному підпірному рівні. Робочий О. в.— об'єм між нормальним підпірним рівнем та рівнем мертвого об'єму, або різниця між повним і мертвим О. в.; визначає акумулюючу та регулюючу здатність водосховища. За рахунок робочого об'єму підтримують гарантовану водовіддачу з водосховища незалежно від сезону. Мертвий О. в.— об'єм води між днищем водосховища та дзеркалом води на рівні, що відповідає мертвому об'єму; його не використовують для регулювання стоку, він не спрацьовується за нормальних умов експлуатації. Осн. його функції — підтримання певної якості води та збереження біол. активності водосховища після спрацювання робочого об'єму, частково може спрацьовуватися в екстремально маловодні роки. Серед водосховищ України найбільший робочий об'єм має *Кременчуцьке водосховище* (9,0 км^3), повний — *Каховське водосховище* (18,2 км^3). О. в. з часом зменшується внаслідок нагромадження в ньому донних відкладів. Найінтенсивніше цей процес відбувається в малих та серед. водосховищах УРСР, які втрачають через замулювання пересічно за рік від 0,2 до 11 % повного об'єму. Щоб запобігти зменшенню об'єму, мул вилучають мех. способом або промивають водосховище різким скиданням води. *Б. І. Новиков.*

ОБ'ЄМ СТОКУ — кількість води, що протікає через створ (поперечний переріз) водотоку за певний час; вимірюють у метрах або кілометрах кубічних. Обчислюють за добу, місяць, сезон, рік тощо. О. с. залежить від площі *водозбору* та ін. умов. На Україні найбільший О. с. мають *Дніпро* (біля Києва 43,9 км^3/рік), *Дністер* (біля м. Заліщики 7,76 км^3/рік), *Десна* (біля Чернігова 10,1 км^3/рік); найменший — малі річки і тимчасові водотоки (див. таблицю до ст. *Водність річок*). Дані О. с. використовують при визначенні *водних ресурсів* певної території, водогосп. розрахунках тощо. *О. З. Ревера.*

ОБИТІЧНА — річка у Чернігівському, Бердянському і Приморському р-нах Запоріз. обл., впадає в Обитічну зат. Азовського м. Довж. 100 км, пл. бас. 1430 км^2. Бере початок на пд. схилах Приазовської височини, на Пд. Зх. від с. Смирнове Куйбишевського р-ну. Долина переважно трапецієвидна, шир. до 3 км, глиб. 30—40 м. Заплава суха, вкрита лучною рослинністю, у пониззі частково заболочена. Річище звивисте, пересічна шир. 8—10 м. Похил річки 1,8 м/км. Осн. притока — Кільтиччя (ліва). Живлення снігове та грунтове. Характерні весняні повені. Льодостав нестійкий. Споруджено водосховище і бл. 15 ставків для тех. водопостачання, зрошування, рибництва. На О.— м. Приморськ.

ОБИТІЧНА ЗАТОКА — затока у пн. частині Азовського м., обмежена з боку моря *Обитічною косою.* Довж. 30 км, глиб. переважно 6—8 м. Материкові береги високі, подекуди розчленовані балками. Дно затоки вкрите мулом, біля берегів — мулом з черепашками. Пересічна т-ра води влітку +22, +27° (максимальна до +32°). Взимку О. з. замерзає. Солоність води до 13,8 ‰. Риболовецькі пристані: смт Кирилівка і с. Райнівка. Узбережжя О. з.— місце відпочинку. *С. Г. Богуславський.*

Обитічна затока.

ОБИТІЧНА КОСА — коса на пн. узбережжі Азовського м., напроти гирла р. *Обитічної*, у межах Запоріз. обл. Вдається в море на 30 км між *Обитічною затокою* та *Бердянською затокою.* Зх. берег коси дуже розчленований мілкими та вузькими затоками, східний — прямолінійний. Поверхня О. к.— слабохвиляста рівнина, що піднімається над р. м. на 1,5—2 м. Складається з піску та черепашок. Спостерігається поступове зниження коси із Сх. на Зх. Характерний дюнний рельєф. У центр. частині О. к.— мілкі невеликі солоні озера. В період осінніх і весняних штормів значна частина прибережних відмілин затоплюється, у вузьких місцях коси (до 8 м) виникають тимчасові протоки. Переважає сухостепова рослинність та *галофіти*, навколо озер — зарості осоки, комишу, очерету; трапляються зарості деревно-чагарникової рослинності. Місце гніздування та відпочинку численних водоплаваючих птахів, масового нересту мор. риб (уздовж узбережжя). Частина коси зайнята під виноградники, сади. Заказник респ. значення. *О. П. Андріяш.*

ОБИТІЧНА КОСА — ландшафтний заказник респ. значення (з 1980). Розташована у Приморському р-ні Запоріз. обл. Перебуває у віданні Приморської лісомеліоративної станції. Пл. 8863 га. Охороняється коса тієї ж назви з прилеглою акваторією Азовського м. Флора заказника налічує бл. 200 видів, з них понад 20 ендеміків (волошка одеська, ситник Фоміна, люцерна Котова тощо). У підвищеній сх. частині коси поширена піщано-степова рослинність, а в більш зниженій західній — галофітна. З деревно-чагарникової рослинності трапляються верба, маслинка, є штучні насадження акації білої, сосни кримської, тамарикcу. Багатий тваринний світ: тут налічується 14 видів ссавців, бл. 100 видів птахів. Між косою і острівцями — нерестовища цінних видів мор. риб. Місце гніздування птахів, а також відпочинку під час сезонних міграцій. *В. П. Давидок.*

ОБІЖІВСЬКИЙ ЗАКАЗНИК — бот. заказник респ. значення (з 1974). Розташований у Заліщицькому р-ні Терноп. обл. Перебуває у віданні Чортківського лісгоспзагу. Пл. 162 га. Охороняється лісове урочище на високому лівому березі Дністра. Схили берега складаються з вапняків, глибоко розчленовані; в межах заказника вони утворюють розгалужену у верхів'ї вузьку долину, по днищу якої тече невеликий потік, що впадає в Дністер. Складний рельєф, геол. будова, гідрографічна мережа зумовлюють своєрідність мікроклімату і рослинного покриву. Більша частина О. з. вкрита грабовими і дубово-грабовими лісами, місцями з домішкою клена гостролистого, клена польового, липи серцелистої, ясена, черешні. У рідкому підліску зростають ліщина, бруслина бородавчаста, бруслина європейська. У верх. частині пд. схилів сформувалися ліси з дуба скельного. Багатий трав'яно-чагарничковий покрив; тут на різних ділянках, залежно від умов, поширені копитняк європейський, яглиця звичайна, осока волосиста, зеленчук жовтий, зірочник ланцетовидний.

З рідкісних видів рослин трапляються лілія лісова, коручка морозниковидна, черевички зозулині, занесені до Червоної книги УРСР. Серед лісових масивів у верх. частині пд. схилів трапляються ділянки свидини кров'яної та зіноваті білої. Безлісі схили з виходами на поверхню вапняків вкриті степовою рослинністю. Тут зростають осока Мікелі, осока низька, вівсюг пухнастий, цибуля гірська, цибуля подільська, а також рідкісні види — горицвіт весняний, сон чорніючий, півники угорські, ясенець білий. Має наук., грунтозахисне та естетичне значення.

Літ.: Охрана важнейших ботанических объектов Украины, Белоруссии, Молдавии. К., 1980. *М. П. Чайковський.*

Обіжівський заказник. Черевички зозулині.

ОБЛАСТЬ — в СРСР велика адм.-тер. і госп. одиниця в адм.-

Обитічна коса.

Області УРСР

Область	Дата утворення	Площа, тис. км^2	Населення, тис. чол. на 1.I 1990
Вінницька	27.II 1932	26,5	1925,6
Волинська	4.XII 1939	20,2	1063,4
Луганська	3.VI 1938	26,7	2866,9
Дніпропетровська	27.II 1932	31,9	3899,4
Донецька	17.VII 1932	26,5	5339,2
Житомирська	22.IX 1937	29,9	1537,5
Закарпатська	22.I 1946	12,8	1258,1
Запорізька	10.I 1939	27,2	2091,6
Івано-Франківська	4.XII 1939	13,9	1431,4
Київська	27.II 1932	28,9	1947,6 (без Києва)
Кіровоградська	10.I 1939	24,6	1240,5
Кримська	30.VI 1945 *	27,0	2500,5
Львівська	4.II 1939	21,8	2754,1
Миколаївська	22.IX 1937	24,6	1336,2
Одеська	27.II 1932	33,3	2638,2
Полтавська	22.IX 1937	28,8	1757,0
Ровенська	4.XII 1939	20,1	1173,3
Сумська	10.I 1939	23,8	1431,4
Тернопільська	4.XII 1939	13,8	1171,5
Харківська	27.II 1932	31,4	3196,6
Херсонська	30.III 1944	28,5	1248,8
Хмельницька	22.IX 1937	20,6	1522,6
Черкаська	7.I 1954	20,9	1531,6
Чернівецька	7.VIII 1940	8,1	938,5
Чернігівська	15.X 1932	31,9	1412,6

* У складі УРСР з 19.II 1954

тер. устрої союзної республіки. Встановлення обласного (крайового) адм.-тер. поділу Конституція СРСР (ст. 79) відносить до компетенції союзної республіки. О. утворюються Верховною Радою союзної республіки з урахуванням природних і екон. особливостей республіки, розміру території, кількості населення, тяжіння нас. пунктів до обл. центру. Кількість і перелік О. закріплено в Конституції союзної республіки. О. складаються з районів і міст обл. підпорядкування. Обласний поділ в Українській РСР встановлено відповідно до постанови ВУЦВК від 9.II 1932 в зв'язку з переходом на триступеневу адм.-тер. систему (центр — область — район). В УРСР утворено 25 О. Див. статті про окремі області та *Адміністративно-територіальний устрій.*

ÓБЛІК НАСЕ́ЛЕННЯ — система організованого спостереження за кількістю, характеристиками (властивостями) та рухом населення з метою планового управління його розвитком. Поділяють на поточний О. н., переписи, вибіркові обстеження населення. У вузькому розумінні О. н. ототожнюють з поточним О. н. Найбільш точну і повну інформацію про населення дають *переписи населення.* Поточний О. н. є осн. джерелом відомостей для характеристики природного і мех. руху населення, а також для розрахунків даних про його чисельність, розміщення і склад у період між переписами. Поточний облік природного руху населення базується на матеріалах реєстрації актів громадянського стану (акти про народження, смерть, шлюб і розлучення), в які вносять відповідні відомості. В УРСР справою реєстрації актів громадянського стану керує М-во юстиції УРСР. Поточний облік мех. руху населення проводять за даними паспортних столів органів внутр. справ на основі документів прописки і виписки. При реєстрації заповнюють адресні листки прибуття чи вибуття і талони стат. обліку до них. Вибіркові демографічні обстеження виконують за спец. програмами, вони охоплюють незначну кількість населення. Зокрема, 1985 Держкомстат СРСР провів вибіркове соціально-демографічне обстеження, яке охопило 5 % населення країни.

О. У. Хомра.

ОБОЛО́НЬ — поширена на Україні нар. назва низовинних перезволожених і заболочених луків, узлісь, серед яких трапляються *солончаки.* Зокрема, О. називали заболочені низовинні луки між *Сулою* та її лівою прит. Кривою Рудою. Іноді цей термін вживається і як власна назва. Так, напр., низовинний, частково заболочений район на пн. околиці Києва здавна називали Оболонню. Тепер на цьому місці збудовано сучас. житловий масив.

В. І. Галицький.

ОБРО́ШИНСЬКИЙ ДЕНДРОПА́РК — *дендрологічний парк,* розташований у с. Оброшине Пустомитівського р-ну Львів. обл. Підпорядкований Н.-д. ін-ту землеробства і тваринництва зх. районів УРСР Пд. відділення ВАСГНІЛ. Засн. 1730, сучас. статус — з 1983. Пл. 10 га. Колекція парку налічує понад 60 видів дерев і чагарників; серед них є рідкісні й екзотичні: дуб звичайний пірамідальної форми, ліліодендрон тюльпанний, платан західний, магнолія Кобус, катальпа чудова, клен цукристий, різні види туї, горіхів, лип та ін. У 60-х рр. у дендропарку створено зоол. куточок, де утримуються екзотичні тварини: олень плямистий, гуска індійська, казарка, огар тощо. Парк розбитий у ландшафтному стилі з використанням системи ставків та архітектурних споруд. В О. д. є палац — архіт. пам'ятка поч. 18 ст., а також пам'ятники К. А. Тімірязєву та І. В. Мічуріну.

С. М. Стойко.

О́БРУЧЕВ Володимир Опанасович (10.X 1863, с. Клепеніно, тепер Калінін. обл. РРФСР — 19.VI 1956, Москва) — рад. геолог і географ, акад. АН СРСР з 1929, Герой Соціалістичної Праці з 1945, почесний президент Геогр. т-ва СРСР з 1947. В 1886 закінчив Гірничий ін-т у Петербурзі. У 1901—12 працював у Томському технологічному ін-ті (тепер політех. ін-т), 1918—19 — в Таврійському ун-ті в Сімферополі, 1921—29 — в Моск. гірничій академії. З 1930— голова Комісії (Комітету) по вивченню вічної мерзлоти АН СРСР, з 1939 — директор Ін-ту мерзлотознавства АН СРСР у Москві. В 1942—46 — академік-секретар Відділення геол.-геогр. наук АН СРСР. Досліджував Сибір, Серед. та Центр. Азію. Склав карти Сх. і Центр. Монголії, Пн. Китаю, передгір'їв Сх. Тянь-Шаню. Відкрив гірські хребти у Наньшані, родовища нафти, золота та ін. металів; встановив річкове походження пісків пустелі Сер. Азії, а також запропонував засоби захисту залізниці від рухомих пісків. Розвинув гіпотезу еолового походження *лесу.* Важливе значення мають праці, пов'язані з заг. питаннями тектоніки Сибіру; висунув ідею утворення западини оз. Байкал внаслідок розривних порушень земної кори. За цими та ін. матеріалами видано п'ятитомну працю «Історія геологічного дослідження Сибіру» (1931—49). Вивчав питання антропогенового зледеніння пн. частини Сибіру і багаторічної мерзлоти. На Україні проводив пошуки та розвідку вогнетривких глин і мергелів у р-ні Донбасу, дослідження родовищ корисних

В. О. Обручев.

копалин Криму, зібрав велику колекцію мінералів і гірських порід. Автор кількох підручників та посібників, багатьох наук.-популярних книг, наук.-фантастичних романів «Плутонія» (1924), «Земля Санникова» (1926) та ін. За праці по дослідженню Центр. Азії О. присуджено премію ім. М. М. Пржевальського, Велику золоту медаль Рос. геогр. т-ва і дві премії ім. П. О. Чихачова франц. АН (1898, 1925). У 1947 АН СРСР присудила О. першу золоту медаль ім. О. П. Карпінського. Премія ім. В. І. Леніна, 1926. Держ. премія СРСР, 1941, 1950. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. У 1938 АН СРСР встановила премію ім. В. О. Обручева за кращі праці з геології Сибіру. Ім'ям О. названо ряд геогр. об'єктів, а також мінерал (обручевіт). Його ім'я носить Ін-т мерзлотознавства АН СРСР.

Тв.: Избранные работы по географии Азии, т. 1—3. М., 1951; Избранные труды, т. 1—6. М., 1958—64.

Літ.: Наливкин Д. В. Научная деятельность академика Владимира Афанасьевича Обручева. (К 80-летию со дня рождения). «Известия АН СССР. Серия геологическая», 1944, № 1; Поступальская М., Ардашникова С. Обручев. М., 1963; Мурзаев Э. М., Обручев В. В., Рябухин Г. Е. Владимир Афанасьевич Обручев. 1863—1956. М., 1986.

О. П. Андріяш.

О́БРУЧЕВА СО́ПКА — *грязьовий вулкан* у сх. частині *Керченського півострова.* Належить до *Булганацької групи грязьових вулканів.* Підноситься над навколишньою місцевістю на 20 м, абс. висота 30 м. О. с. має меридіональне простягання. На її вершині — газові та грязьові сифони. Сопочна брекчія, що виливається з вулкана, висихає і розтріскується, утворюючи своєрідні полігональні утвори (т. з. земляні чечевиці). Навколишня місцевість зайнята сухостеповою рослинністю та *гало-*

фітами. Пам'ятка природи місц. значення (з 1969). Об'єкт туризму. Названа на честь видатного геолога та географа В. О. *Обручева*. *В. Г. Єна.*

ОБУ́ХІВ — місто Київ. обл., райцентр. Розташований за 10 км від залізнич. ст. Трипілля-Дніпровське. 31,8 тис. ж. (1990). Вперше згадується в істор. джерелах 14 ст. як поселення Лукавиця (з кін. 16 ст. має сучас. назву), місто з 1979. Пересічна т-ра січня −6,0°, липня +19,3°. Опадів 530 мм на рік. Пл. зелених насаджень 594,3 га. В О.— картонно-паперовий комбінат, з-ди: силікатних стінових матеріалів, цегельний, вентиляційних виробів та конструкцій, «Металокерамік», молочний, рибоводної техніки, біохімічний. Бюро подорожей та екскурсій. Об'єкт туризму — літ. музей уродженця міста укр. рад. поета і громадського діяча А. С. Малишка.

ОБУ́ХІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у центр. частині Київ. обл. Утворений 1923. Пл. 0,8 тис. км^2. Нас. 77,3 тис. чол., у т. ч. міського — 52,0 тис. (1990). У районі — міста *Обухів* (райцентр), *Українка*, смт *Козин* та 43 сільс. населені пункти.

Лежить у межах *Придніпровської височини*. Поверхня — підвищена платоподібна лесова рівнина, розчленована прохідними долинами та ярами. Є западини, *зсуви*. Корисні копалини — торф, буд. та кераміч. сировина. О. р. розташований у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −6,0°, липня +19,3°. Опадів 500—550 мм на рік, макс. кількість їх випадає в теплий період року. Період з т-рою понад +10° становить 157 днів. Висота снігового покриву 28 см. Район належить до недостатньо вологої, теплої агрокліматич. зони. На Пн. Сх. омивається *Канівським водосховищем*, по тер. району протікають прит. Дніпра *Стугна* і Красна. Переважають чорноземи типові малогумусні, є також сірі і ясно-сірі лісові грунти. Пл. лісів 12,09 тис. га (сосна, береза, дуб, граб, осика, вільха), лісосмуг — 465 га. Є заповідні урочища місц. значення: Козинські насадження сосни звичайної та Плютівські соснові насадження. Найбільші промислові підприємства — картонно-паперовий комбінат, заводи силікатних стінових матеріалів і вентиляційних виробів та конструкцій, біохімічний (в Обухові). Трипільська ДРЕС, Григорівський цукр., Халеп'янський цегельний з-ди. С. г. спеціалізується на рослинництві буряківничо-зернового і тваринництві м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 44,2, у т. ч. орні землі — 35,3, сіножаті — 3,5, пасовища — 5,1. Осн. культури: озима пшениця, жито, ячмінь, горох, овес, цукр. буряки, овочеві. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У районі — 17 колгоспів, у т. ч. 1 риболовецький; радгосп-комбінат, птахоінкубаторна станція. Залізнич. ст. Трипілля-Дніпровське, річковий порт Трипілля. Автомоб. шляхів 364 км, у т. ч. з твердим покриттям — 221,4 км. Обухівське мед. уч-ще, профес.-тех. уч-ще (Українка). Бюро подорожей та екскурсій в Обухові. Об'єкти туризму: літ. музей укр. рад. поета і громадського діяча А. С. Малишка на його батьківщині (Обухів), літ.-меморіальний будинок-музей укр. рад. письменника-драматурга О. Є. Корнійчука і пам'ятник письменнику (с. Плюти), пам'ятник борцям за владу Рад — учасникам Трипільського походу 1919 і музей комсомольської слави (с. Трипілля), пам'ятник комсомольцям — учасникам Трипільського походу 1919 (с. Халеп'я). *І. А. Ярмоленко.*

ОБУ́ХІВСЬКІ ЗАПЛА́ВИ — загальнозоол. заказник респ. значення (з 1974). Розташовані у Дніпропетровському р-ні Дніпроп. обл. Перебувають у віданні Дніпропетровського лісогоспзагу. Пл. 631 га. Охороняється ділянка лівобережної заплави Дніпра з метою збереження та відновлення чисельності рідкісних видів птахів і звірів. Більша частина тер. заказника зайнята болотами і водоймами, бл. 35 % — лісом. У флорі О. з.— лучні, болотяні, водні та лісові види. Багатий і різноманітний тваринний світ; тут водяться козуля, лисиця, єнотовидний собака, свиня дика, заєць-русак, борсук, видра, горностай та ін. Орнітофауна включає 135 видів птахів, з них кілька видів (синиця довгохвоста, гаїчка болотяна, поручайник, веретенник великий, крячок чорний) належать до числа рідкісних для даного регіону. *Г. М. Панов.*

Заказник Обухівські Заплави.

ОВІДІО́ПОЛЬ — селище міського типу Овідіопольського р-ну Одес. обл., райцентр. Розташований на лівому березі Дністровського лиману, залізнична станція, пристань. Нас. 10,6 тис. чол. (1990). Засн. 1793, с-ще міськ. типу з 1970. Поверхня рівнинна, слаборозчленована. Пересічна т-ра січня −2,0°, липня +22,2°. Опадів 387 мм на рік. Пл. зелених насаджень 24 га. В О.— з-ди: ковальсько-пресових автоматів, мол., цегельний, консервний, комбікормовий. Хлібокомбінат. Профес.-тех. училище.

ОВІДІО́ПОЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — район у південній частині Одес. обл. Утворений 1923. Пл. 0,8 тис. км^2. Нас. 53,1 тис. чол. (1990), у т. ч. міського — 22,8 тис. У районі — смт *Овідіополь* (райцентр), *Великодолинське*, *Таїрове* і 21 сільс. населений пункт.

О. р. лежить на *Причорноморській низовині*. Поверхня низовинна, пологохвиляста, слабо розчленована ярами і балками. Корисні копалини — глина, щебінь, пісок. О. р. розташований у межах *Причорноморської середньостепової фізико-географічної провінції*. Пересічна т-ра січня −2,0°, липня +22,4°. Період з т-рою понад +10° становить 189 днів. Опадів 387 мм на рік. Сніговий покрив нестійкий. Належить до дуже посушливої, помірно жаркої агрокліматич. зони з м'якою зимою. Територія району на Зх. омивається *Дністровським лиманом*, на Сх.— Чорним м.; у центр. частині — пересихаюча річка Барабой (бас. Чорного м.). У грунтовому покриві переважають чорноземи південні малогумусні і слабогумусовані. Природна типчаково-ковилова рослинність збереглася мало. Ліси займають 1,2 тис. га, лісосмуги — 1,3 тис. га. *Осн. породи* — дуб, акація біла, сосна. В О. р.— *Дальницький заказник* (респ. значення).

Провідні галузі пром-сті: маш.-будівна (Овідіопольський з-д ковальсько-пресових автоматів), харчова (овідіопольські консервний та мол. з-ди, хлібокомбінат), буд. матеріалів (великодолинські з-ди залізобетонних виробів, залізобетонних конструкцій). Спеціалізація с. г.—

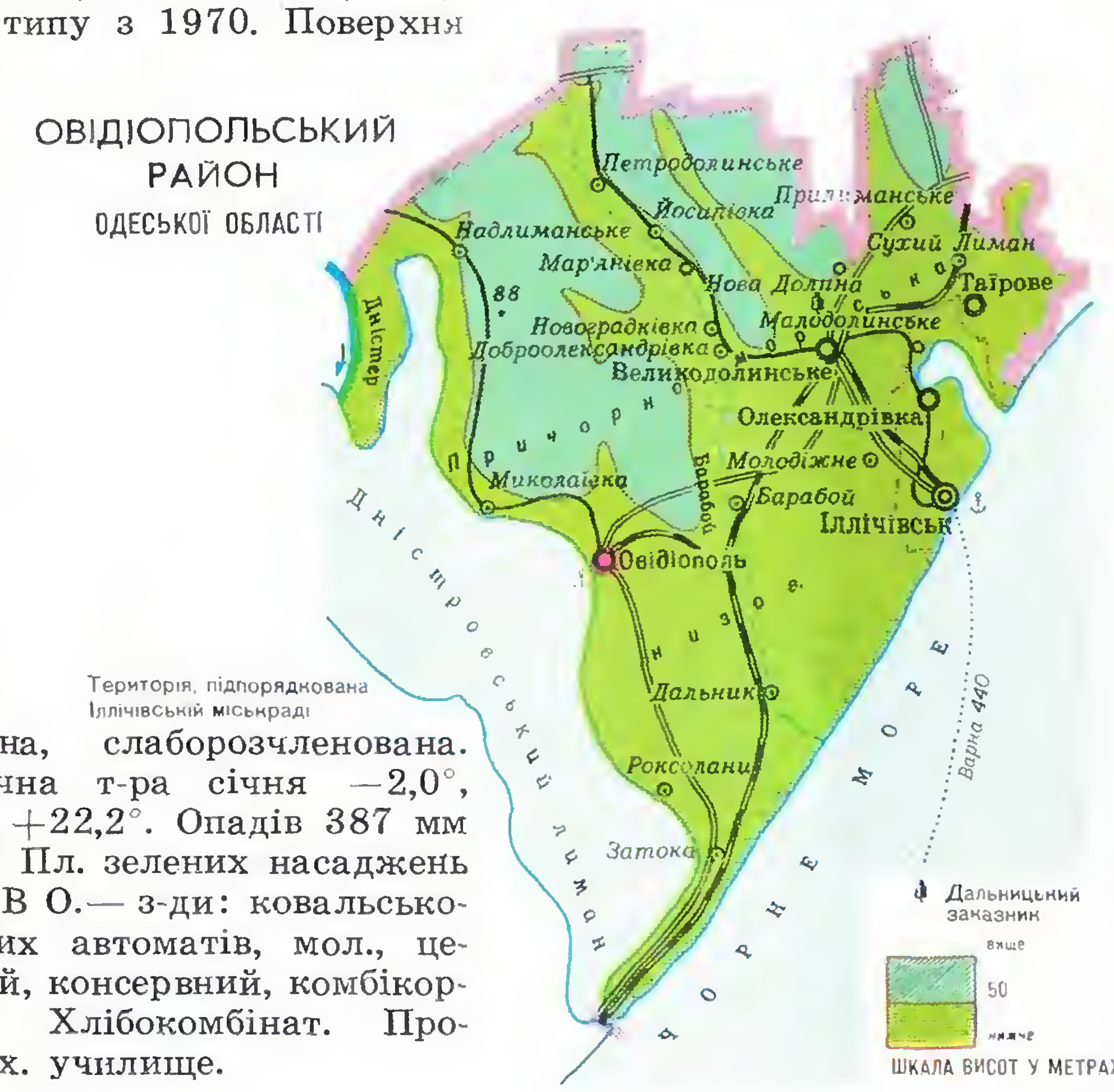

рослинництво зернового, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 52,5, у т. ч. орні землі — 46,6, сіножаті і пасовища — 2,0. Зрошується 16,0 тис. га. Діє Нижньо-Дністровська зрошувальна система. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, овочеві та баштанні. Виноградарство, садівництво. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво. В О. р.— 9 колгоспів, у т. ч. 2 риболовецькі, 4 радгоспи, 4 радгоспи-заводи (смт Великодолинське, с. Мар'янівка, с. Новоградківка, с. Надлиманське), радгосп-комбінат «Тепличний», птахофабрика (с. Молодіжне), відділення «Облагропромтехніка», Одеська овочево-дослідна станція (с. Йосипівка), Наук.-виробниче об'єднання по виноградарству і розсадництву (смт Таїрове), 2 навч.-дослідні г-ва. Залізничні станції: Овідіополь, Аккаржа, Барабой, Кароліна-Бугаз. Автомоб. шляхів 234,4 км (усі з твердим покриттям). На Дністровському лимані — пристань в Овідіополі. У районі — профес.-тех. училище (Овідіополь). *О. В. Кудрін.*

ОВІДІО́ПОЛЬСЬКО-БАШТА́НСЬКО-АПО́СТОЛІВСЬКИЙ (ДНІСТРО́ВСЬКО - ДНІПРО́ВСЬКИЙ) ГЕОБОТАНІ́ЧНИЙ О́КРУГ — частина *Причорноморської (Понтичної) степової геоботанічної провінції* у межах Одес., Микол., Херсон. і Дніпроп. областей. Займає вузьку смугу *Причорноморської низовини* від пониззя *Дністра* до долини *Дніпра*. У минулому на плакорах були поширені типчаково-ковилові степи з переважанням у травостоях ковилів — Лессінга, української, волосистої; типчака, стоколосу прибережного і відносно нечисленного степового різнотрав'я (кахрис степовий, будяк гачкуватий, чебрець та ін.). Із ефемерів і ефемероїдів були поширені вероніка весняна, переломник видовжений, рястка Гуссона, тюльпан Шренка. На *подах* розвивалася лучно-степова і лучна рослинність з перевагою пирію подового, стоколосу безостого, китника лучного та деяких видів осок. Тепер ці степи та поди розорані і використовуються під с.-г. культури. На солонцюватих та солончакуватих лучних, лучно-чорноземних і болотних грунтах *заплав* формуються солончакуваті луки з переважанням у травостої пирію повзучого. Лісова рослинність тепер представлена ділянками *байраків*. У межах округу виділяють 4 геобот. райони: Біляївсько-Комінтернівський, Новоодеський, Снігурівсько-Березнегуватський та Апостолівський. Тут розташований *Дальницький заказник, Петрівський заказник,* заказники *Рацинська Дача, Стрілка,* пам'ятка природи респ. значення — урочище *Степок* та ін. природно-заповідні території та об'єкти. *В. С. Ткаченко.*

ОВОЧІВНИ́ЦТВО — галузь *сільського господарства,* яка займається вирощуванням овочевих культур; складова частина *плодоовочеконсервного комплексу.* Овочам належить велика роль у харчуванні людини, вони є сировиною овочеконсервної та овочесушильної пром-сті. Розрізняють О. відкритого грунту, що об'єднує польове та присадибне вирощування овочів, і О. закритого грунту, яке забезпечує виробн. овочів у міжсезонний період та вирощування розсади.

На Україні до Великої Жовтн. соціалістич. революції овочі вирощували на пл. 267 тис. га, переважно в селянських г-вах. За роки Рад. влади споживчий характер О. поступово змінюється товарним. За виробн. овочів Укр. РСР посідає друге місце в країні (після РРФСР). У 1988 в УРСР одержано понад 25 % заг.-союзн. виробн. овочів. Під посівами овочевих культур зайнято (1989) 488 тис. га, валовий збір їх становив 7,4 млн. т. Розміщення виробн. овочів на тер. України зумовлене сприятливими грунтово-кліматич. умовами окремих природно-госп. зон, збільшенням площі зрошуваних земель на Пд. України, концентрацією виробн. їх у приміських аграрно-тер. комплексах і сировинних зонах овочеконсервних підприємств. Вирощування овочів у відкритому грунті поширено майже повсюдно. Найбільше товарних посівів у г-вах степової, особливо в зонах великих міськ. агломерацій (41 % всіх посівів) та лісостепової (40 %) зон; на Поліссі — 18 %. Особливо великі площі під овочами у Донец., Крим., Микол., Харків., Дніпроп., Луганській, Київ., Закарп., Чернів. та Львівській областях. О. закритого грунту розвинуте переважно в приміськ. зонах. Тепличні г-ва у Донецько-Придніпровському екон. районі займають 37,9 % всієї посівної площі закритого грунту, у Південно-Західному — 33,7 %, у Південному — 28,4 %. Найбільші овочеві ф-ки з індустр. способом виробн., у т. ч. гідропонним, у містах і приміськ. зонах розташовані в областях: Київ., Крим., Донец., Харків., Луганській, Одес., Запорізькій. Навколо великих міст створено спеціалізовані зони по вирощуванню овочів, які поєднуються з молочним тваринництвом (див. *Агропромисловий приміський комплекс*). Все більшого значення набуває вирощування овочів на присадибних ділянках та в колективних садах (25 %, 1987). Дальший розвиток О. значною мірою пов'язаний з розвитком спеціалізованих плодоовочепромислових комплексів, поліпшенням якості плодоовочевої продукції. *А. В. Бобровицький.*

Посівні площі овочевих культур в УРСР (всі категорії господарств; тис. га).

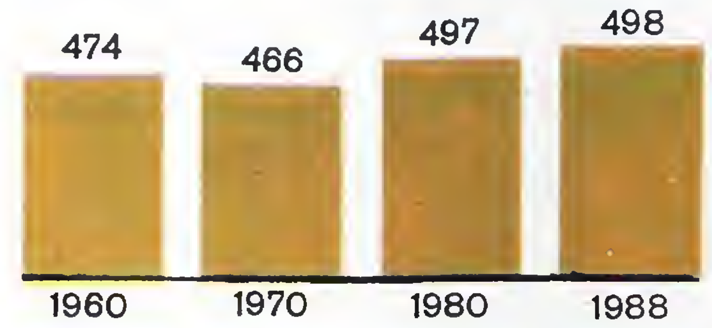

Валовий збір овочевих культур в УРСР (всі категорії господарств; тис. т).

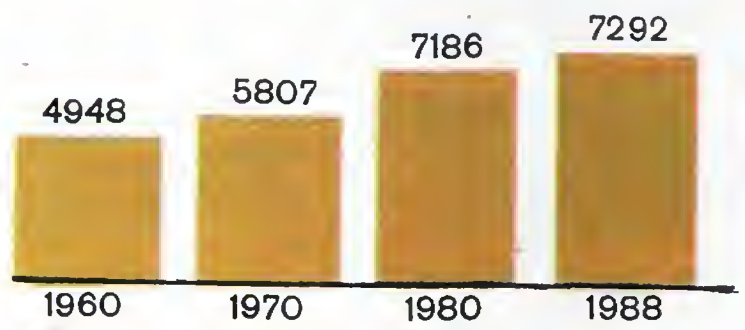

Овочівництво.
Садіння капусти в радгоспі «Совки». Києво-Святошинський район Київської області.
Збирання томатів у колгоспі ім. С. М. Кірова. Чорнобаївський район Херсонської області.
Овочеві теплиці у смт Комсомольському Зміївського району Харківської області.

ОВРУЦЬКИЙ РАЙОН — район у пн.-сх. частині Житомир. обл. Утворений 1923. Пл. 3,2 тис. км^2. Нас. 83,5 тис. чол., у т. ч. міського — 22,0 тис. (1990). У районі — м. *Овруч* (райцентр), смт *Першотравневе* та 157 сільс. населених пунктів.
Лежить у межах *Поліської низовини* та *Словечансько-Овруцького кряжа*. Поверхня пн. частини району — низовинна плоска алювіально-зандрова рівнина, південної — підвищена хвиляста лесова рівнина, розчленована ярами та балками. Трапляються денудаційні форми рельєфу у вигляді горбів та пасом, скель з крутими схилами (найвища точка області — 316 м). На Пн. значні ділянки заболочені. Район багатий на цінні буд. матеріали: граніти, вогнетривкі глини, кварцові піски. Розроблюють Овруцьке родовище кварциту. Є джерела мін. вод (здійснюється пром. розлив овруцької). Більша частина району розташована у *Житомирському Поліссі*, пн.-східна — у *Київському Поліссі*. Пересічна т-ра січня —6,2°, липня +18,6°. Опадів 550 мм на рік, макс. кількість їх випадає у теплий період року. Період з т-рою понад +10° становить 154 дні. Висота снігового покриву 25 см. Метеостанція (Овруч). Район належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. По тер. протікають річки бас. Дніпра: *Жерів, Жолонь, Словечна* з притоками Болітницею та Ясенцем. Переважають дерново-слабо- і середньопідзолисті, сірі лісові та темно-сірі опідзолені, болотні грунти. Пл. лісів 209,6 тис. га (осн. лісоутворюючі породи — сосна, дуб, береза, осика). У районі — частина *Поліського заповідника*, заказники *Дідове Озеро, Кутне*, пам'ятка природи — урочище *Корніїв* (респ. значення), 6 заказників, 4 пам'ятки природи, 4 парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва (місц. значення).
У зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС 1986 тер. району, особливо її пн.-сх. частина була забруднена радіоактивними елементами. Осн. підприємства: мол.-консервний комбінат, прод. товарів, консервний, хлібний, приладобудівний з-ди, ф-ка «Овручанка» (Овруч), Овруцьке рудоуправління (Першотравневе), Овруцький, Норинський, Товкачівський щебеневі з-ди, льонозавод (с. Слобода-Шоломківська), кар'єр (с. Ігнатпіль), об'єднання «Овручагробудматеріал», Овруцький і Словечанський лісгоспзаги. С. г. спеціалізується на рослинництві льонарсько-картоплярського та тваринництві м'ясо-мол. напрямів. Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 74,5, у т. ч. орні землі — 44,5, сіножаті — 17,3, пасовища — 12,2. У районі 24 колгоспи, радгосп, міжколгоспний лісгосп (с. Словечне). Залізнич. вузол Овруч; залізничні станції: Товкачівський, Ігнатпіль, Виступовичі, Бережесть, Потаповичі, Шоломки, Хайч-Норин, Веледники. Автомоб. шляхів 1946 км, у т. ч. з твердим покриттям — 980 км. Профес.-тех. уч-ще, бюро подорожей та екскурсій (Овруч). Музеї: краєзнавчий і рад.-чехословацької дружби (Овруч), партизанської слави Полісся (Словечне).
Об'єкти туризму — в Овручі, а також пам'ятник молодшому лейтенанту О. А. Покальчуку, *який 1942 повторив подвиг* О. Матросова — закрив амбразуру нім.-фашист. дзоту (с. Велика Фосня).

Овруч.
Василівська церква. 12 ст.

ОВРУЧ — місто Житомир. обл., райцентр. Розташований на р. Норині (прит. Ужу, бас. Дніпра). Залізнич. вузол. 18,9 тис. ж. (1990). Вперше згадується у літопису 977 під назвою Вручий. 1796 перетворено на місто О. Поверхня хвилясто-горбиста, розчленована ярами та балками. Пересічна т-ра січня —6,2°, липня +18,6°. Опадів 550 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 182 га. У місті парки Овруцький та Шкільний — пам'ятки садово-паркового мистецтва (місц. значення).
О.— один з пром. центрів області. Мол.-консервний комбінат, ф-ка «Овручанка», консервний, хлібний, *льонообр.*, *прод.* товарів, приладобудівний з-ди, підприємства автомоб. і залізнич. транспорту. Лісгоспзаг. Профес.-тех. уч-ще. Музеї: краєзнавчий і рад.-чехословацької дружби. Бюро подорожей та екскурсій. Об'єкти туризму: пам'ятники одному з організаторів і керівників партизан. руху на Україні в роки Вел. Вітчизн. війни Герою Рад. Союзу О. М. Сабурову; Герою Рад. Союзу, нац. герою Чехословаччини Я. Налепці, який загинув 1943 в боях за визволення міста; воїнам і партизанам — визволителям міста від нім.-фашист. загарбників; пам'ятний знак на місці первісного поховання 977 древлянського князя Олега Святославича (встановлений 1961); пам'ятки архітектури — Василівська церква Василівського монастиря (1190, 1909) і монастирські споруди (1907—09).

ОВЧИННИКОВА Людмила Данилівна (3.VIII 1932, м. Болотне Новосиб. обл. РРФСР) — вчителька географії, заслужена вчителька УРСР з 1980, відмінник народної освіти СРСР з 1978. Член КПРС з 1961. У 1955 закінчила Новосиб. пед. ін-т. З 1967 працює на Україні — викладач географії, директор серед. школи № 13 м. Нікополя Дніпроп. обл. Виховує в учнів риси патріотизму й інтернаціоналізму, приділяє багато уваги формуванню комуністичного світогляду в процесі вивчення географії. Досвід роботи узагальнено Дніпроп. обл. ін-том удосконалення вчителів. Нагороджена орденами «Знак Пошани», Трудового Червоного Прапора, медаллю ім. А. С. Макаренка. *В. П. Корнєєв.*

А. В. Огієвський.

ОГІЄВСЬКИЙ Анатолій Володимирович (31.VIII 1894, м. Стародуб, тепер Брян. обл.— 3.IV 1952, Київ) — укр. рад. гідролог, доктор тех. наук з 1936, професор з 1937; один з основоположників гідролог. школи на Україні. В 1922 закінчив Київ. політех. ін-т. З 1926 працював в Н.-д. ін-ті водного г-ва (тепер Ін-т гідромеханіки АН УРСР); 1933—52 — зав. відділом гідрології, 1937—39 — директор цього ін-ту. В 1928—32 керував Службою гідролог. оповіщень Дніпробуду. Ініціатор створення і директор (1944—46) Київ. н.-д. гідролог. обсерваторії. Одночасно з 1931 викладав у Київ. гідромеліоративному ін-ті (тепер Укр. ін-т інженерів водного г-ва в м. Ровно); в 1934—52 — зав. кафедрою гідрології, гідрометрії та гідрогеології цього ін-ту. Наук. дослідження в галузі режиму річкового стоку, прогнозування водного режиму річок України, виконання гідрометр. робіт. Розробив макрогенетичну теорію формування стоку; запропонував методику визначення макс. витрат талих вод при наявності та відсутності спостережень за стоком. Вперше для всієї тер. України розробив формули розрахунку зливового стоку. Вивчав питання регулювання сезонного і багаторічного стоку, впливу системи водосховищ на паводковий стік. Організатор Богуслав. експериментальної гідролог. бази (1946). Автор підручників та навч. посібників для вузів з гідрології і гідрометрії.

Одеська затока Чорного моря.

Тв.: Гідрометрія. Харків — К., 1930 [у співавт.]; Режим стока Верхнего и Среднего Днепра (за период с начала наблюдений по 1929—30 гг.). Харьков, 1932; Формування максимумів і обчислення їх характеристик для водотоків УРСР. К., 1940; Основные закономерности в процессах стока на речных бассейнах. Л.— М., 1945; Гідрологічні розрахунки для річок УРСР. (При відсутності спостережень). К., 1947 [у співавт.]; Гидрология суши (Общая и инженерная). М., 1952.
Літ.: Железняк И. А. Анатолий Владимирович Огиевский. Л., 1973.
М. М. Падун.

ОДЕ́СА — місто, обл. центр. Розташована у пд.-сх. частині області, на узбережжі Чорного м. Залізнич. вузол, мор. порт, аеропорт. Пл. 136 км^2. Населення 1106,4 тис. чол. (1990). Поділяється на 8 адм. районів: Жовтневий, Іллічівський, Київський, Ленінський, Малиновський, Приморський, Суворовський, Центральний. На тер. сучас. О. існувало тат. поселення Качибей (Хаджибей). Перша згадка про нього належить до 1415. У 1793 під керівництвом О. В. Суворова збудовано фортецю, місто — з 1794. О.— місто-герой, 1965 їй вручено орден Леніна і медаль «Золота Зірка». Поверхня — рівнинне плато, розчленоване ярами та балками, яке обривається до моря уступом заввишки бл. 30—50 м. Уздовж узбережжя простягається зсувна тераса шириною від 50 до 300 м. Пересічна т-ра січня −3,0°, липня +22,5°. Опадів 374 мм, кількість годин сонячного сяйва бл. 2200 на рік. Макс. число сонячних днів — у серпні. Відносна вологість повітря 75 %. Діє *Одеський гідрометеорологічний центр Чорного та Азовського морів.* О.— мальовниче місто з численними парками, бульварами, скверами. Пл. зелених насаджень 2371 га. У прибережній частині створено зону відпочинку: споруджено берегозахисну протизсувну систему, обладнано пляжі (заг. довж. бл. 20 км), зведено санаторно-оздоровчі комплекси. За поєднанням природних умов О. належить до курортів заг.-союзн. значення, є центром *Одеського рекреаційного району.* В місті та на його околицях діють кліматичні та бальнеологічні курорти (Аркадія, Великий Фонтан, Куяльницький курорт, Лузанівка, Чорноморка, Лебедівка та ін.). В О.— 2 пам'ятки природи респ. значення — Одеські катакомби і Одес. зоологічний парк; 11 пам'яток природи та 9 парків — пам'яток садово-паркового мистецтва (місц. значення).

О.— великий індустр. центр з високорозвинутою багатогалузевою пром-стю. На його базі сформувався Одес. пром. вузол. Провідне місце посідає маш.-буд. і металообр. пром-сть (виробничі об'єднання по плугах і боронах «Одесагрунтомаш», «Одесхолодмаш», «Продмаш», важкого кранобудування ім. Січневого повстання, верстатобудівне, наук.-виробничі об'єднання «Кисеньмаш», «Харчопромавтоматика»; з-ди: важкого вагобудування ім. П. Старостіна, «Кінап», «Епсилон», «Нептун»; судноремонтний та ін.). Значну частину в промисловому комплексі міста становить харч. пром-сть, яка представлена підприємствами консервної, борошномельної, цукр., олійно-жирової, м'ясної, мол., рибної, кондитерської, виноробної галузей. Серед найбільших з-дів — консервні, цукрорафінадний, шампанських вин, рибопереробний, винно-коньячний комбінат, харч. концентратів, чаєрозважувальна фабрика. Провідні галузі легкої пром-сті: швейна, текст., взут., трикотажна, конопледжутова (виробниче швейне об'єднання ім. В. В. Воровського, тех. тканин, хутрова, суконна, взуттєві ф-ки). У місті — припортовий хім., нафтопереробний і суперфосфатний з-ди, виробниче хім.-фарм. об'єднання ім. 60-річчя СРСР, лінолеумний з-д «Більшовик», виробниче об'єднання «Одесбудматеріали», цем. з-д та ін., підприємства деревооброб., целюлозно-паперової, скляної, ювелірної галузей тощо, Одеська ТЕЦ. О.— значний центр трансп. комунікацій (мор., залізнич., авіац. та автомобільний). Тут міститься Чорноморське мор. пароплавство, мор. торг. порт, управління Одес. з-ці. В О.— Пд. наук. центр АН УРСР, н.-д. ін-ти: селекційно-генетичний, виноградарства і виноробства, *Одеський науково-дослідний інститут курортології* тощо, відділення Південного н.-д. інституту морського рибного г-ва та океанографії, інші наук. установи і проектні орг-ції.

У місті — 14 вузів, зокрема *Одеський університет* з геол.-геогр. ф-том, Вище інженерне мор. уч-ще, *Одеський гідрометеорологічний інститут;* ін-ти: інженерів мор. флоту, нар. г-ва, сільськогосподарський, мед., пед., політех. та ін., консерваторія, 25 серед. навч. закладів, 21 профес.-тех. уч-ще. 7 музеїв: істор.-краєзнавчий, худож., літ., зх. і сх. мистецтва, археологічний АН УРСР, мор. флоту СРСР, літ.-меморіальний музей О. С. Пушкіна. *Одеський відділ Географічного товариства УРСР.* 6 театрів, у т. ч. опери та балету; філармонія, цирк, кіностудія худож. фільмів.

О.— великий туристський центр. Діють обл. туристсько-екскурсійне виробниче об'єднання, бюро подорожей та екскурсій, турбаза, готель «Турист», міський туристський клуб. Численні об'єкти туризму (див. план

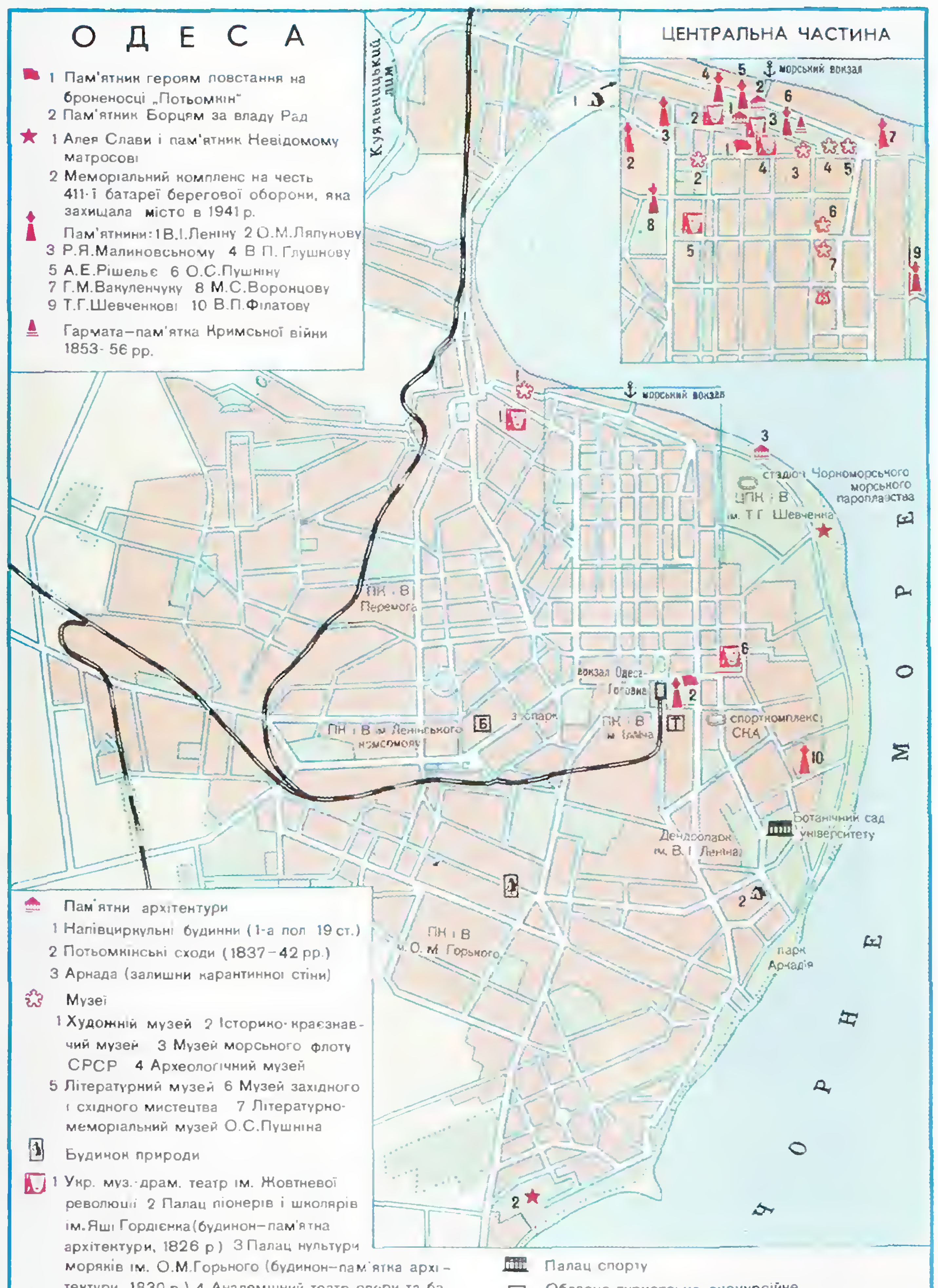

міста і туристську карту області за станом на 1989).

Літ.: Андриевский Н. Ю., Гайворон А. А., Коляда И. М. Одесса. Путеводитель-справочник. Одесса, 1984; Климат Одессы. Л., 1986; Белоус А. Г., Коляда И. М. Улицы Одессы. Путеводитель-справочник. Одесса, 1987. *В. І. Денидюк, О. Г. Топчієв.*

ОДЕ́СЬКА ЗАТО́КА — затока у пн.-зх. частині Чорного м., між мисами Ланжерон і Пн.-Одеським. Шир. затоки бл. 9 км. Глиб. у пн.-сх. частині до 5 м, у пд.-зх.— до 14 м. Береги біля входу в затоку високі, урвисті, абразійно-зсувні; далі — низькі, піщано-черепашкові. Дно переважно піщане. Пересічна т-ра води влітку +19,9°, взимку до +2,2°. В окремі зими О. з. замерзає. Солоність води від 15,2 ‰ влітку до 15,6 ‰ взимку. Природні обриси берегів О. з. зазнали значних змін у зв'язку з спорудженням портових, гідротех. та берегозахисних споруд, створенням штучних пляжів тощо. На берегах О. з.— м. Одеса; узбережжя затоки — район рекреації. *Л. І. Митін.*

Одеса.
Пам'ятник героям повстання на броненосці «Потьомкін». 1905.
Панорама центральної частини міста.
Пам'ятник О. С. Пушкіну.
Морський вокзал.

ОДЕ́СЬКА КОМІ́СІЯ КРАЄЗНА́ВСТВА (ОКК) — науково-дослідна установа при Всеукраїнській Академії наук. Засн. 1923 в Одесі. У складі ОКК було 4 секції: археол., етнографічно-лінгвістична, природних багатств (природнича), соціально-історична. Осн. завдання комісії — всебічне вивчення степової частини України, її історії, населення, природи, продуктивних сил, охорона природи та пропаганда природоохоронних знань. ОКК працювала у тісному зв'язку з наук., культур.-освітніми установами Одеси. Археол. секція ОКК проводила роботи на Одещині (пн. узбережжя Чорного м.); було взято під охорону пам'ятки матеріальної культури, складено археол. карти краю. Етнографічно-лінгвістична секція збирала та опрацьовувала матеріали з діалектології, фольклору і матеріальної культури краю, вивчала його кустарні промисли та нар. г-во, склала етнографічно-діалектич. карти тощо. Секція природних багатств досліджувала гідролог. умови Одещини, її лимани, фауну, флору тощо. Соціально-істор. секція вивчала історію революц. боротьби на Одещині, зем. питання і сел. рухи; історію нас. пунктів; розробляла картографічний матеріал тощо. ОКК проводила краєзнавчі з'їзди, конференції. В комісії працювали відомі вчені, зокрема Г. І. *Танфільєв,* історик, етнограф, акад. АН УРСР Д. І. Яворницький, ботанік, гідробіолог, чл.-кор. АН УРСР Д. О. Свиренко, селекціонер, акад. АН УРСР А. О. Сапєгін та ін. Вона підтримувала зв'язки з 30 краєзнав. орг-ціями України та ін. союзних республік. ОКК мала свій ілюстрований друкований орган «Вісник» (1924, ч. 1; 1925, ч. 2—3; 1929, ч. 4—5, секція соціально-історична; 1930, ч. 4—5, секція археологічна). Припинила діяльність 1930.

Літ.: «Вісник Одеської Комісії Краєзнавства». Одеса, 1924—30, ч. 1—5. *Є. О. Колесник.*

ОДЕ́СЬКА О́БЛАСТЬ. Утворена 27.II 1932. Розташована на Пд. Зх. УРСР. На Пн. межує з Вінн. та Кіровогр., на Сх.— з Микол. областями, на Зх.— з Молдовою, на Пд. Зх.— частина держ. кордону СРСР з Румунією. На Пд. і Пд. Сх. омивається водами Чорного м. До області належить о. *Зміїний.* Пл. 33,3 тис. км^2 (5,5 % тер. України). Нас. 2638,2 тис. чол. (1990, 5,1 % населення республіки). Центр — м. *Одеса.* В області — 26 районів, 17 міст, у т. ч. 5 обл. підпорядкування *(Одеса, Білгород-Дністровський, Ізмаїл, Іллічівськ, Котовськ),* 33 с-ща міськ. типу та 1140 сільс. населених пунктів. У 1958 О. о. нагороджено орденом Леніна. Широкий вихід до Азово-Чорноморського басейну й великих річкових магістралей визначає гол. позитивні риси екон.-геогр. положення області і зумовлює її потужні трансп.-розподільчий і рекреаційний потенціали. З положенням у степовій та лісостеповій природних зонах пов'язане її гол. природне багатство — земельні ресурси. Негативним є розташування значної частини О. о. на Пд. степової зони в умовах посушливого клімату, маловодності та слабкої залісеності.

Населення і трудові ресурси. За період між переписами 1979 і 1989 населення збільшилося майже на 100 тис. чол. Нац. склад його неоднорідний. Переважають українці (55 %) і росіяни (26 %). Живуть також болгари, євреї, гагаузи, молдавани та ін. Пересічна густота населення 79,2 чол. на 1 км^2. Розселення нерівномірне. Майже 60 % усіх жителів зосереджено в Одес. агломерації. Характер-

на інтенсивна внутрішньообл. міграція населення, гол. чин. у напрямі село — місто. Міське населення на 1.I 1990 становило 1746,1 тис. чол. (66 % всього нас. області). Дві третини його концентрується в Одесі. Сформувалися 3 системи міськ. розселення. Найпотужніша з них — Одес. агломерація, що включає Одесу, портово-пром. центри — м. Іллічівськ та смт *Южне*, найближчі районні центри міста *Біляївку* і *Роздільну*, с-ща міського типу *Комінтернівське, Овідіополь*, а також Білгород-Дністровський та курортні центри с-ща міськ. типу *Затоку* і *Сергіївку*. Друга система — придунайська група міст (Ізмаїл, *Рені, Кілія*), вона забезпечує трансп.-економ. зв'язки СРСР з зарубіжними країнами. Третя (північна) система охоплює міста Котовськ, *Балту, Кодиму, Ананьїв*, що є організаційно-госп. агропром. та трансп. центрами. Для сільс. розселення характерні долинний і яружно-балковий види. Переважають середні (на Пн. та на Дунайсько-Дністровському межиріччі) й малі села, окремі села втрачають аграрні функції і стають рекреаційними, трансп., пром. центрами. Рівень забезпеченості області трудовими ресурсами відносно високий. Найбільша частка працездатного населення (бл. 60 %) у приміськ. зоні Одеси. Найнижчі показники — у пн. районах області (менше 50 %). В галузях сусп. виробн. зайнято майже 1,3 млн. чол., з них 28,6 % — у невиробничій сфері, 22,8 % — у промисловості, 23,4 % — у сільському господарстві.

П. А. Пузирний, О. Г. Топчієв.

Вид на фортецю у Білгороді-Дністровському.

Природні умови і ресурси. В геоструктурному відношенні тер. області пов'язана з фрагментами трьох різновікових тектонічних елементів. Основу пд.-зх. частини становить *Придобруджинський прогин*, виповнений юрськими карбонатно-теригенними відкладами потужністю до 2,5 км, які залягають на палеозойському комплексі порід потужністю понад 3 км. Крайня пн. частина (Побужжя) розташована на пд. схилі *Українського щита*, складеному кристалічними породами. Південніше відслоненого контура щита їхня поверхня поступово занурюється на глиб. до 2 км (чорномор. узбережжя). На ці структури накладений карбонатно-теригенний комплекс порід *Південно-Української моноклінали*, потужність якого зростає з Пн. на Пд.: неогенові піски, глини, вапняки, палеогенові глини, алевроліти, пісковики, піски, мергелі, крейдові мергелі, вапняки, пісковики. Корінні породи перекриті пліоцен-антропогеновими червоно-бурими глинами і антропогеновими лесоподібними утвореннями. Більша частина області розташована в межах *Причорноморської низовини*, яка поступово знижується на Пд. Сх.— від 150—160 м до 20—30 м (у гирлі Дунаю висота місцями не перевищує 2 м над р. м.). Поверхня її — пологохвиляста і плоска лесова рівнина, розчленована ярами та балками, глибина яких 60—80 м на Пн. низовини і 10—20 м на Пд. На Пн. Зх.— відроги *Подільської височини* (висота в межах області до 288 м), з глиб. ерозійного розчленування до 80—100 м. На Пн. Сх.— відроги *Придніпровської височини*, хвилясті вододіли якої підносяться до 160—200 м. На Пд. Зх.—

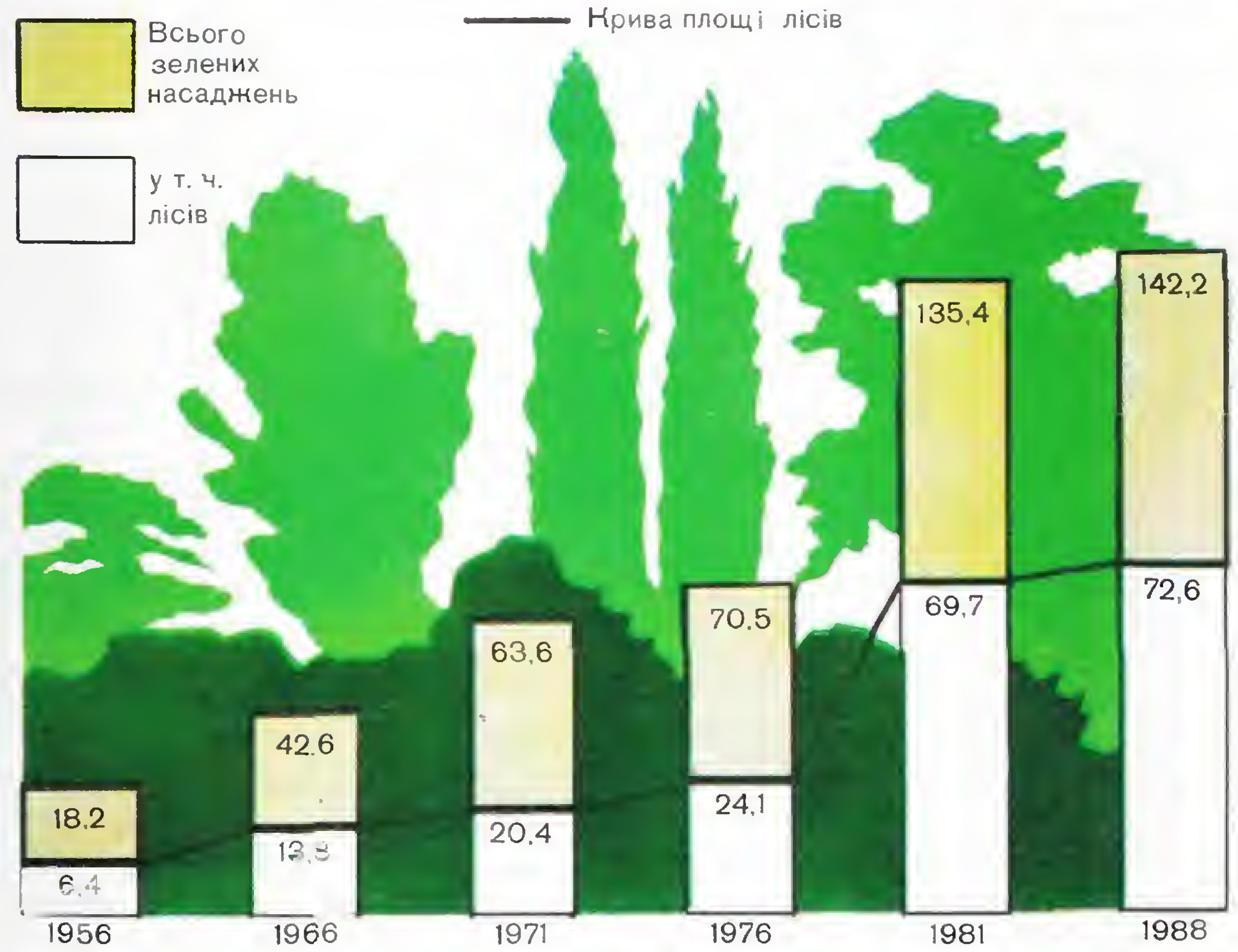

Площа зелених насаджень у зелених зонах міст і селищ міського типу ***Одеської області*** *(тис. га).*

відроги Центральномолдавської рівнини (пересічна вис. від 200 м на Пн. до 100 м, місцями до 50 м на Пд.), розчленованої асиметричними річковими долинами і долиноподібними балками. На схилах долин — зсуви і яри. На узбережжі розвинуті *акумулятивні форми рельєфу* (дельти Дунаю, Дністра, Когильника і Сарати; коси, пляжі). О. о. недостатньо забезпечена осн. видами мін.-сировинних ресурсів. Є невеликі поклади бурого вугілля, буд. матеріалів (пісок, глина, вапняки, граніти, гнейси), кам. солі, графіту. Важливе бальнеологічне значення мають джерела мін. вод (Куяльницький лиман), лік. грязі, ропа Хаджибейського, Куяльницького та ін. лиманів. Клімат помірно континентальний з жарким сухим літом, м'якою малосніжною нестійкою зимою. Пересічна т-ра січня від —5,0° на Пн. до —1,8° на Пд., липня відповідно +21,0° та +22,9°. Тривалість безморозного періоду від 130—150 днів на Пн. до 166—208 днів на Пд. Період з т-рою понад +10° становить 170—190 днів. Відносна вологість повітря — 85—86 % взимку та 62—63 % влітку, на узбережжі відповідно 89 та 76—78 %. Сума активних т-р від 2500° на Пн. до 3400° на Пд. Опадів 380—500 мм на рік, переважно в теплий період року, часто у вигляді злив. Серед несприятливих кліматич. явищ — суховії, пилові бурі (3—8 днів на рік), грози (20—26 днів), град (2 дні), посуха, на узбережжі тумани (20—30 днів). Пн. частина О. о. належить до недостатньо вологої, теплої агрокліматич. зони, центральна — до посушливої, дуже теплої агрокліматич. зони, пд. частина — до дуже посушливої, помірно жаркої агрокліматич. зони з м'якою зимою. В області — 10 метеостанцій (в Одесі, Базар'янці, Болграді, Вилковому, Затишші, Ізмаїлі, Любашівці, Роздільній, Сараті, Сербці).

На території О. о. 225 річок (бас. Чорного м.). Гол. ріки: *Дунай* (його Кілійське гирло), *Дністер* (найбільша прит.—*Кучурган*), *Південний Буг* з прит. *Савранкою* і *Кодимою*. Багато невеликих річок, які влітку пересихають (*Великий Куяльник, Малий Куяльник, Когильник, Тилігул, Сарата* та ін.). Живлення річок в осн. дощове, на весняний період припадає бл. 80 % річного стоку. Озера двох генетичних типів — заплавні та лиманно-лагунні. Перші розташовані в заплавах Дунаю та Дністра, серед них — *Кагул, Ялпуг, Катлабуг, Китай, Кучурган, Саф'ян*. Лиманів в межах області — 15, найбільші: прісний *Дністровський лиман* та солоні — *Хаджибейський лиман, Куяльницький лиман, Тилігульський лиман, Шагани, Алібей, Сасик* (нині опріснене водосховище). В області 28 водосховищ; Кучурганське, Нерушайське, Дмитріївське, Дракулівське, Хаджидерське (див. окремі статті) та ін., 520 ставків заг. пл. водного дзеркала 7,3 тис. га. Річки, водосховища, озера і ставки використовуються для водопостачання, рибморозведення, зрошування; Дунай та пониззя Дністра — для судноплавства.

В області переважають чорноземні грунти: на Пн.— реградовані та типові, в центр. частині — звичайні, на Пд.— півден-

ні, а також *темно-каштанові солонцюваті грунти*. По долинах річок — лучно-чорноземні та лучно-солонцюваті грунти. Поширені *мочаристі грунти*. Майже вся тер. області розорана. О. о. розташована голч. чин. у межах *Причорноморської (Понтичної) степової геоботанічної провінції*, а також *Східно-Європейської широколистяно-лісової геоботанічної провінції* (на Пн.). Загальна пл. лісового фонду 204 тис. га. Характерні діброви, в яких переважають дуб звичайний і дуб скельний, є також клен гостролистий, граб, берест, явір, ясен, липа, вільха, черешня, груша, яблуня; в підліску — клен татарський, глід, терен, ліщина, крушина, бузина, шипшина. У плавнях Дністра і Дунаю ростуть вербові ліси з тополею і вільхою, на піщаних гривах — дуб, берест і ясен. Гаї з осики, тополі, верби і кущів чорної вільхи характерні для заплав річок. На схилах балок ростуть чагарники з терену, мигдалю степового, таволги, вишні степової, глоду, шипшини, дерези, карагани кущової. Штучно створені ліси займають 140 тис. га, у т. ч. 40 тис. га полезахисних смуг з акації, абрикоса, лоха, клена. Невеликі ділянки різнотравно-типчаково-ковилової рослинності; в степу переважають агрокультурні ландшафти. У плавнях Дністра і Дунаю поширені високотравні болота з очерету, бульбокомишу, куги, рогози, осоки. На узбережжях і в пониззях заплав річок поширені солончакові луки. О. о. лежить у межах *Українського степового зоогеографічного округу*. Її фауна представлена степовими і деякими лісовими тваринами (51 вид ссавців, 69 — риб, 10 — земноводних, понад 330 видів птахів). З ссавців водяться козуля, лось, свиня дика, борсук, вовк сірий, лисиця, куниця кам'яна, куниця лісова, ласка, соня лісова, заєць-русак, ховрах крапчастий, хом'ячок сірий, кріт, їжак; з плазунів і земноводних — ящірки, вуж, жовтобрюх, лісова гадюка, степова гадюка; жаби, деревна квакша, ропуха тощо. Поширені такі птахи: сокіл-балобан, орел степовий, сова сіра, дятел, дрізд чорний, зяблик, сойка, жайворонок, грак, перепел тощо; в плавнях водяться: коровайка, норець чорношийй, баклан великий, мартин сріблястий, лебідь-шипун, чапля руда, лунь болотяний, кулик, чайка, журавель, сова вухата, сич хатній. В області акліматизовані фазан, азіатський єнотовидний собака; на Дністрі — ондатра, сх. єнотовидний собака. В Чорному м. трапляються дельфіни, зрідка тюлені. Серед риб пром. значення мають морські — сардина, хамса, анчоус, ставрида, скумбрія, бички, осетер, білуга; річкові — оселедець дунайський, сазан, щука, сом, окунь, лящ. За комплексом природних умов О. о. належить до *Дністровсько-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції* (пн. частина), *Дністровсько-Дніпровської північностепової фізико-географічної провінції* (центр. частина) та *Причорноморської середньостепової фізико-географічної провінції* (пд. частина). На Пн. поширені лісостепові підвищені розчленовані природно-тер. комплекси, в центр. частині — північностепові схилові, на Пд.— середньостепові рівнинні та схиловопідвищені і сухостепові примор. ландшафти з солонцями і солончаками; по берегах річок і лиманів — лучно-лісові, болотні, остепнені рівнинні природно-тер. комплекси. Серед сучас. природних процесів, інтенсифікованих госп. діяльністю,— лінійний розмив і площинний змив, особливо на правобережних частинах межиріч, активізуються зсуви, на межиріччях розвиваються суфозійно-просадочні явища. У заплавах відбувається заболочування і засолення грунтів; збільшується дельта Дунаю. Дуже динамічною є берегова лінія Чорного м.: розвиваються абразія, зсуви, яри, коси, пересипи, на берегах лиманів — абразія, обвалювання, зсуви, подекуди карст. Важливими за-

На Одеському виробничому об'єднанні важкого кранобудування ім. Січневого повстання.
Одеське хіміко-фармацевтичне виробниче об'єднання ім. 60-річчя СРСР.
У цеху Білгород-Дністровського рибоконсервного філіалу Чорноморського виробничого об'єднання «Антарктика».
В Іллічівському порту.
Збирання рапсу.

ходами боротьби з цими негативними процесами є контурне землевпорядкування, створення полезахисних, водоохоронних і протиерозійних лісосмуг, комплексна меліорація, лісовідновлення, поліпшення луків.

На 1.I 1990 в області налічувалося 92 природно-заповідні території і об'єкти (заг. пл. 41,1 тис. га), у т. ч. респ. значення: заповідник *Дунайські Плавні*, 5 заказників (*Дальницький заказник*, коса *Стрілка*, *Петрівський заказник*, *Савранський Ліс*, *Староманзирський заказник*), 2 пам'ятки природи (*Михайлопільський яр*, *Одеські катакомби*), Ботанічний сад Одеського держ. ун-ту, Одеський зоологічний парк, Кардамичівський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва; місц. значення: 17 заказників, 42 пам'ятки природи, 19 парків — пам'яток садово-паркового мистецтва, 3 заповідні урочища.

Г. П. Ковеза, *В. І. Галицький* (сучасні процеси).

Народногосподарський комплекс. Виробничо-тер. комплекс області складається з гол. функціональних ланок — пром., портово-пром. і агропромислової, потужного курортно-рекреаційного г-ва, трансп. системи. В сукупній валовій продукції пром-сті і с. г. частка пром-сті становить 51,5 % (1988). Гол. галузями спеціалізації є машинобудування і металообробка, легка і харч. пром-сть, потужний агропром. комплекс з розвинутим зерновим, бурякоцукр., олійно-жировим, виноградарсько-виноробним, плодоовочеконсервним виробн. та м'ясомол. тваринництвом, які визначають місце області в заг.-союз. та респ. поділі праці.

У галузевій структурі пром-сті провідне місце належить маш.-буд. і металообр., харч. та легкій галузям, які становлять понад 75 % заг. обсягу пром. виробн. і є провідними у заг.-союз. спеціалізації області. На маш.-буд. і металообр. пром-сть припадає 24,9 % валової пром. продукції (1988). О. о. виробляє 100 % заг.-союз. випуску устаткування для газополуменевої обробки металів, понад 50 % тракторних плугів, бл. 25 % підйомних кранів, 20 % респ. випуску ковальських пресів і 13 % металорізальних верстатів. Підприємства цієї галузі зосереджені в основному в Одесі — виробничі об'єднання: по плугах і боронах «Одесагрунтомаш», «Продмаш», «Кисеньмаш», важкого кранобудування імені Січневого повстання, верстатобудівне; заводи: важкого вагобудування імені П. Старостіна, «Кінап» та ін. Суднорем. з-ди є в Одесі, Іллічівську, Ізмаїлі та ін. Для сучас. маш.-буд. комплексу недостатнім є розвиток обслуговуючих і комплектуючих виробн. У заг. обсязі пром. виробн. області 1-е місце посідає харч. пром-сть (38 %) — важлива складова агропром. комплексу. Вона представлена такими галузями: консервною (Одес. дослідний консервний завод ім. В. І. Леніна, Ізмаїльський, Кодимський та ін. консервні з-ди), борошномельною (Одеса, Білгород-Дністровський), цукр. (Одес. цукрорафінадний з-д, цукр. з-ди у Зеленогірському, Котовську, Радісному), олійно-жировою (Одеса), м'ясною (Одеса, Котовськ, Ізмаїл, Арциз, Білгород-Дністровський), рибною (Чорномор. виробниче об'єднання рибної пром-сті «Антарктика» в Одесі з філіалами у Білгороді-Дністровському, Ізмаїлі та Вилковому), молочною (Одеса, Ізмаїл, Білгород-Дністровський, Балта, Березівка, Тарутине, Красні Окни), виноробною (одеські з-ди шампанських вин, експериментальний винний, винно-коньячний комбінат, 23 радгоспи-заводи). Серед галузей легкої пром-сті найбільш розвинуті текст. (Одеса, Татарбунари), конопледжутова (Одеса), взут. (Одеса) і швейна (Одес. виробниче швейне об'єднання ім. В. В. Воровського, Балтська і Білгород-Дністровська швейні ф-ки). Одеські припортовий хім., суперфосфатний, нафтопереробний з-ди, виробниче хім.-фармацевтичне об'єднання ім. 60-річчя СРСР. Підприємства деревообр. і целюлозно-паперової пром-сті — в Одесі, Котовську, Балті, Ізмаїлі. Пром-сть буд. матеріалів розвивається на базі нерудних корисних копалин (виробн. цементу, лінолеуму, залізобетонних виробів, рубероїду, черепиці, стінових плит, вапна та ін.; осн. центри — Одеса, Іллічівськ, Білгород-Дністровський, Арциз, Ізмаїл, Кодима. Одеська ТЕЦ.

У межах О. о. сформувався Одеський пром. вузол, на який припадає понад $^2/_3$ обсягу пром. продукції області. Гол. галузі спеціалізації вузла — машинобудування і металообробка, харч. і легка. До складу цього вузла входять пром. центри Іллічівськ та Южне.

Поєднання інтенсивного с. г. та значної харч. пром-сті сприяють формуванню потужного обл. агропром. комплексу. Середньорічне виробн. с.-г. продукції перевищує 5 % респ. обсягу. В області — 153 радгоспи, 377 колгоспів. Заг. структура сільськогосподарського виробн.— тваринницько - рослинницька: частка галузей тваринництва

Структура посівних площ Одеської області (%, 1988).

становить 51 %. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 2562,7, у т. ч. орні землі — 2081, пасовища і сіножаті — 361,8. Структура посівних площ виділяється високою часткою зернових (див. діаграму): основними є озима пшениця і кукурудза, вирощують також ячмінь, рис, сою. Зернове г-во доповнюється вирощуванням соняшнику ($^3/_4$ посівів тех. культур), цукр. буряків, овоче-баштанних культур. Заг.-союзну спеціалізацію має виноградарство. Пл. виноградників становить 64,5 тис. га. Провідним фактором інтенсифікації с. г. області є зрошуване землеробство. Пл. зрошуваних земель становлять 219 тис. га (бл. 10 % всієї посівної площі) і розміщені у пн.-зх. районах області, у межиріччі Дунаю та Дністра, а також у приміській зоні Одеси. Найбільші зрошувальні системи: Татарбунарська, Нижньодністровська, Лисківсько-Кілійська, Суворовська, Червоноярська та ін. Провідні галузі тваринництва — м'ясомолочне скотарство, свинарство, птахівництво, в окремих районах — вівчарство. Розвинуті також рибні г-ва.

Виділяють п'ять районів з переважанням певних типів г-в та з різною спеціалізацією с. г.: Північний (скотарсько-буряківничо-зерновий з вирощуванням соняшнику та овочів, свинарством і птахівництвом); Центральний (скотарсько-зерновий з вирощуванням соняшнику, цукр. буряків, винограду, свинарством, птахівництвом); Приміський (виноградарський, овоче-молочний, птахівницький та плодівницький); Південно-Західний (виноградарсько-скотарський з розвинутим зерновим г-вом, вирощуванням соняшнику, свинарством, птахівництвом, вівчарством); Придунайський (овоче-зерновий та виноградарсько-скотарський типи г-в, рибколгоспи та г-ва, що спеціалізуються на розведенні овець, вирощуванні рису).

Формуються спеціалізовані АПК: зернопром., виноградарсько-виноробний, плодоовочеконсервний, буряко-цукровий, олійно-жировий, м'ясо-, молоко- та птахопромислові.

В області розвинуті всі види транспорту. Діють Чорномор. мор. і Рад. Дунайське пароплавства. Осн. мор. порти: Одес., Іллічівський, Южний, Ренійський, Ізмаїльський, Кілійський. У 1978 до ладу стала міжнар. мор. залізнична поромна переправа Іллічівськ — Варна (Болгарія). На базі Рад. Дунайського пароплавства створено ліхтерну трансп.-виробничу систему, що забезпечує ефективну доставку вантажів з придунайських міст Європи у порти Пд.-Сх. Азії та ін. регіонів без їх перевалки. Довж. з-ць у О. о. 1988 становила 1153 км. Густота з-ць — 34,6 км на 1000 км^2.

Катакомби у с. Усатому, де базувалися партизанські загони під час Великої Вітчизняної війни 1941—45.

Основні об'єкти туризму Одеської області

1. Пам'ятник на могилі секретаря партійної організації, голови колгоспу І. І. Безсмертного, вбитого куркулями, 1932.
2. Меморіальний музей художника Є. І. Столиці, який тут народився.
3. Пам'ятник першому секретареві комсомольської організації села С. Ф. Ухожанському, який загинув 1921 у боротьбі з бандитами.
4. Пам'ятники: бійцям партизанського загону «Буревісник»; землякам, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.
5. Пам'ятка архітектури 18 ст.
6. Погруддя новатора с.-г. виробництва двічі Героя Соціалістичної Праці Є. В. Блажевського, уродженця села.
7. Будинок, в якому 1924 відбувся з'їзд трудящих Молдавії, що прийняв звернення до ВУЦВК про створення Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки.
8. Братська могила рад. воїнів, які загинули 1944 під час визволення міста від нім.-фашист. загарбників.
9. Пам'ятник учаснику боротьби за владу Рад на Придністров'ї В. П. Самбірському.
10. Історико-краєзнавчий музей ім. Г. І. Котовського. Могила-склеп героя громадянської війни Г. І. Котовського.
11. Пам'ятник на братській могилі червоноармійців, які загинули у роки громадянської війни.
12. Будинок, у якому жив художник Є. І. Столиця; колекція картин художника. Будинок, в якому 1875—82 жив укр. композитор і поет-перекладач П. І. Ніщинський.
13. Меморіальна кімната-музей кулеметниці 25-ї Чапаївської дивізії Героя Радянського Союзу Н. А. Онилової.
14. Братська могила рад. воїнів, які загинули 1944 при визволенні селища від нім.-фашист. загарбників.
15. Пам'ятка садово-паркового мистецтва — парк, 19 ст.
16. Погруддя уродженця села двічі Героя Радянського Союзу С. Є. Артеменка.
17. Погруддя новатора с.-г. виробництва двічі Героя Соціалістичної Праці П. П. Ведути.
18. Пам'ятник одному із зачинателів колгоспного руху на Україні, двічі Героя Соціалістичної Праці М. О. Посмітному.
19. Братська могила підпільників, розстріляних фашистами у березні 1943, і рад. воїнів, які загинули 1944 при визволенні селища.
20. Будинок, в якому 1902 працював лікарем земської грязелікарні Д. І. Ульянов; меморіальна дошка.
21. Катакомби, де в роки нім.-фашист. окупації базувався розвідувально-диверсійний загін Героя Радянського Союзу В. О. Молодцова (Бадаєва); скульптурна група; музей партизанської слави.
22. Пам'ятники: «Потьомкінцям — нащадки» (учасникам повстання на броненосці «Потьомкін»); Борцям за владу Рад. Будинок, де 27.I 1918 відбулися заг. збори робітничих, селянських і матроських депутатів, на яких було проголошено Рад. владу в Одесі.
23. Алея Слави і пам'ятник Невідомому матросу; меморіальний комплекс на честь 411-ї батареї берегової оборони, яка 1941 захищала місто; стела на братській могилі 45 одеських підпільників; пам'ятник льотчикам 69-го винищувального полку.
24. Пам'ятники: В. І. Леніну; рад. партійному і держ. діячеві Я. М. Свердлову; одному з організаторів повстання на броненосці «Потьомкін» Г. М. Вакуленчуку; укр. письменникові Т. Г. Шевченку; рос. письменникам О. С. Пушкіну, Л. М. Толстому та М. Горькому; кол. ген.-губернаторам Новоросії градоначальнику Одеси А. Е. Рішельє та М. С. Воронцову; уродженцям міста Маршалу Радянського Союзу двічі Герою Радянського Союзу Р. Я. Малиновському, рос. рад. ученому двічі Герою Соціалістичної Праці В. П. Глушку та льотчику-космонавту Герою Радянського Союзу Г. Т. Добровольському; академіку АН УРСР і АМН СРСР В. П. Філатову; рос. фізику і електротехніку О. С. Попову; рос. і укр. математику і механіку О. М. Ляпунову.
25. Гармата — пам'ятка Кримської війни 1853—56; пам'ятний знак на місці, де 2.IX 1794 було закладено перші споруди міста.
26. Пам'ятки архітектури 18—20 ст., у т. ч.: ансамбль Приморського бульвару, 19 ст.; аркада карантину з баштою, 1803—07; Театр опери та балету, 1884—87; будинок істор. факультету Одес. університету, 1899—1902; наук. б-ка ім. М. Горького, 1904—06.
27. Пам'ятка садово-паркового мистецтва — ботанічний сад Одес. університету, 19 ст.
28. Музеї: художній; історико-краєзнавчий; морського флоту СРСР; археологічний; літературний; західного і східного мистецтва; літ.-меморіальний О. С. Пушкіна; історії Одеси. Планетарій.
29. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули 1944 при визволенні селища від нім.-фашист. загарбників.
30. Музей рос. і рад. художнього фарфору.
31. Меморіал Слави на честь рад. воїнів, які загинули 1944 при визволенні міста від нім.-фашист. загарбників.
32. Пам'ятник рос. солдатові В. Рябову і мешканцям Акерман. пов., які загинули в роки рос.-япон. війни 1904—05.
33. Пам'ятки архітектури 13—19 ст., у т. ч. Акерманська фортеця, 13—15 ст.
34. Пам'ятка археології — залишки давньогрец. міста-держави Тіри, 6 ст. до н. е.— 3 ст. н. е.
35. Краєзнавчий музей.
36. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1944 при визволенні міста від нім.-фашист. загарбників.
37. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1944 при визволенні селища від нім.-фашист. загарбників.
38. Кімната-музей болг. поета-революціонера Х. Ботева, який 1866 тут жив і працював народним вчителем.
39. Пам'ятник на братській могилі учасників Татарбунарського повстання 1924.
40. Пам'ятник рад. воїнам, загиблим 1944 при визволенні міста від нім.-фашист. загарбників.
41. Братська могила рад. воїнів, які загинули 1944 при визволенні міста від нім.-фашист. загарбників.
42. Погруддя рад. військового діяча двічі Героя Рад. Союзу С. К. Тимошенка, який тут народився.
43. Пам'ятник на могилі рад. воїнів — парашутистів-десантників, які загинули 1944.
44. Бронекатер — пам'ятник морякам Дунайської Червонопрапорної військової флотилії, які захищали місто в роки Великої Вітчизняної війни.
45. Пам'ятник рос. полководцю О. В. Суворову.
46. Пам'ятки архітектури 16—19 ст.
47. Музей О. В. Суворова. Діорама «Штурм фортеці Ізмаїл російськими військами у 1790 р.».
48. Пам'ятник на місці переправи рос. військ через Дунай під час рос.-тур. війни 1828—29.
49. Пам'ятний знак на кургані, де 1790 під час штурму фортеці Ізмаїл розташовувався штаб О. В. Суворова.
50. Пам'ятник на дузі меридіану, відрізок якого від Дунаю до Північного Льодовитого ок. виміряли 1816—52 геодезисти Росії, Швеції і Норвегії.
51. Пам'ятник на могилі рад. прикордонників — учасників десанту через Дунай 1941 і рад. воїнів, загиблих 1944 під час визволення міста від нім.-фашист. загарбників.
52. Пам'ятник держ. і військовому діячеві, гетьману України Б. Хмельницькому.
53. Пам'ятки архітектури — Миколаївська церква, 15—17 ст.; дзвіниця, 1891.
54. Пам'ятник рад. парашутистам-десантникам, які загинули смертю хоробрих 23.VII 1944.
55. Братська могила учасників Татарбунарського повстання 1924.
56. Пам'ятник на братській могилі моряків-десантників, які загинули 1944 при визволенні міста від нім.-фашист. загарбників.

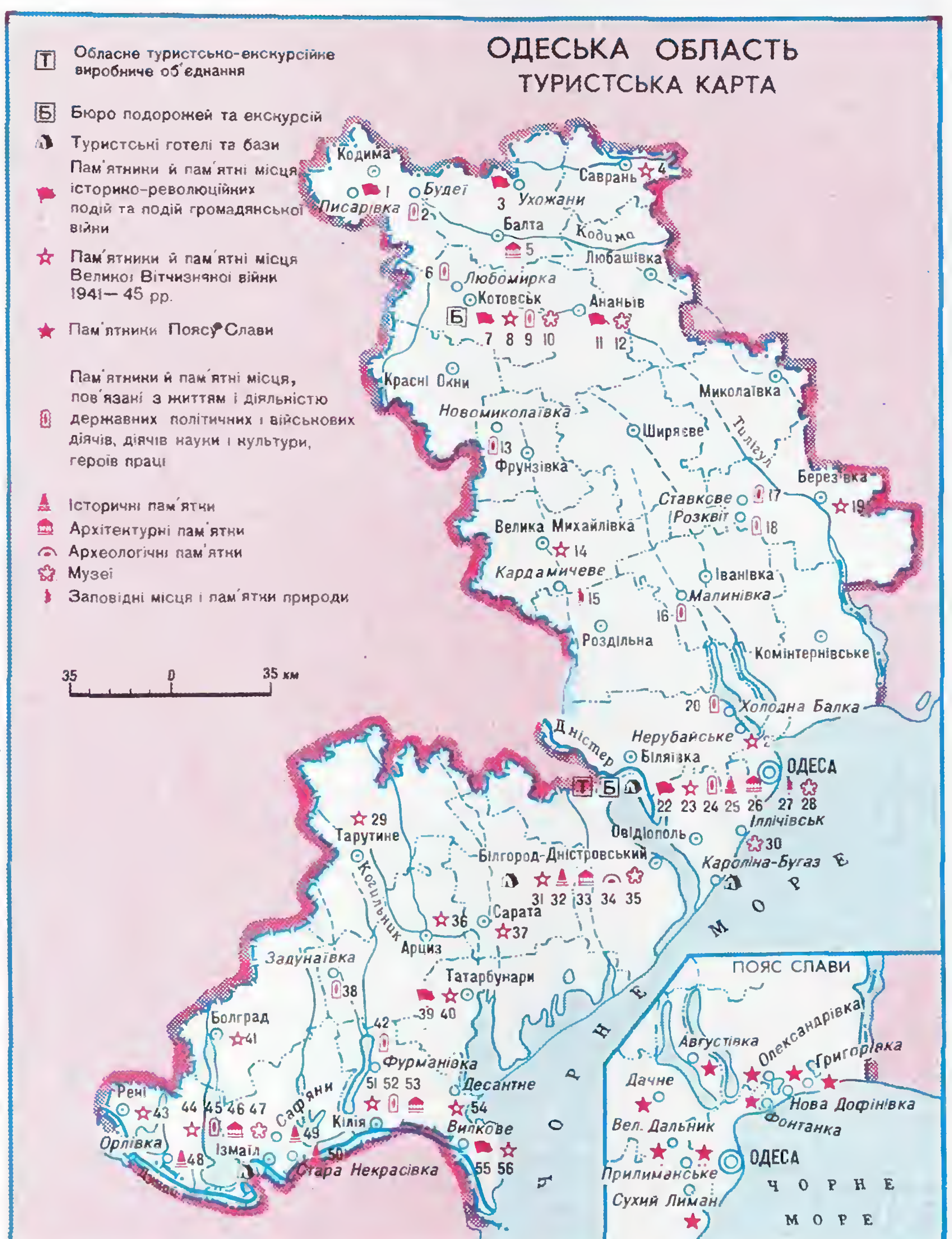

Залізничні лінії: Одеса — Москва, Одеса — Ленінград, Одеса — Новосибірськ, Одеса — Київ, Одеса — Харків, Одеса — Ростов-на-Дону та ін.; вузли: Застава І, Сортувальна, Роздільна, Котовськ. У залізничних перевезеннях переважають нафтопродукти і вугілля, продукція машинобудування, метал, добрива, с.-г. продукція (зокрема, зерно), цукор, буд. матеріали. Довж. автошляхів 8,0 тис. км, у т. ч. 7,5 тис. км з твердим покриттям (на кін. 1989). Гол. автомагістралі: Одеса — Кишинів, Рені — Ростов-на-Дону, Одеса — Ізмаїл, Одеса — Миколаїв. Тер. області проходить траса газопроводу Шебелинка — Одеса, аміакопроводу Тольятті — Одеса. В Одесі 2 аеропорти. *П. А. Пузирний, О. Г. Топчієв.*

Невиробнича сфера. На 1.І 1989 в області налічувалося 15 вищих навч. закладів, зокрема в Одесі: *Одеський університет* з геолого-геогр. ф-том, *Одеський гідрометеорологічний інститут*, ін-ти нар. г-ва, мед., пед., інженерів мор. флоту. Вище інженерне мор. уч-ще, консерваторія. 35 серед. спец. навч. закладів, 48 профес.-тех. уч-щ. Працюють Пд. наук. центр АН УРСР, н.-д. ін-ти: селекційно-генетичний, виноградарства і виноробства, курортології, вірусології і епідеміології, Одес. відділення Південного н.-д. інституту морського рибного г-ва і океанографії, *Одеський гідрометеорологічний центр Чорного та Азовського морів*. Одес. астр. обсерваторія та ін. наук. установи і проектні організації. Діє *Одеський відділ Географічного товариства УРСР*. 11 музеїв, у т. ч. *Білгород-Дністровський краєзнавчий музей*. 10 театрів, філармонія, цирк; кіностудія худож. фільмів.

Одна з важливих ланок нар.-госп. комплексу області — її курортно-рекреаційне г-во. Сприятливі кліматичні умови примор. частини території О. о., численні пляжі, тепле море, лік. грязі та мін. води різних типів визначають його заг.-союзне значення. В області — 43 санаторії і пансіонати з лікуванням і 16 будинків і пансіонатів відпочинку (на кін. 1989), численні бази відпочинку, турбази і піонерські табори. Функціонують курорти: Аркадія, Великий Фонтан, Кароліна-Бугаз — Затока, Куяльницький (Куяльник), Лузанівка, Лебедівка, Лермонтовський, Малодолинське, ім. Жовтневої революції (Холодна Балка), Хаджибейський (Хаджибей), Чорноморка, Сергіївка (належить Молд. Раді по управлінню курортами профспілок). Всі вони входять в *Одеський рекреаційний район*. Діють Одес. обл. туристсько-екскурсійне виробниче об'єднання, бюро подорожей та екскурсій в Одесі та Котовську, готельний комплекс «Турист» в Одесі, Одес. міськ. туристський клуб, численні туристські готелі і кемпінги, бази. Територією області проходять 14 планових туристських маршрутів. В О. о. багато об'єктів туризму (див. карту за станом на 1989). *Г. О. Горчакова, О. І. Коляда.*

Карти області див. на окремому аркуші, с. 240—241.

Літ.: Курорты Одессы. Справочник. Одесса, 1976; Природа Одесской области. Ресурсы, их рациональное использование и охрана. К.— Одесса, 1979.

ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ОКЕАНОГРАФІЧНОГО ІНСТИТУТУ — науково-дослідна установа в галузі океанографії. Ств. 1971. Підпорядковане Держ. комітету СРСР по гідрометеорології. Має (1989) лабораторії: океанічних досліджень, хімії, мор. наук.-методичних досліджень, автоматизації гідрометеоролог. приладів, а також Базу експедиційного флоту (9 н.-д. суден). Осн. напрями наук. діяльності: вивчення закономірностей фіз., хім. і гідробіолог. процесів, що відбуваються в океанах і морях, забруднення і самоочищення мор. вод, взаємодії океану з атмосферою з метою удосконалення та створення нових методів розрахунку мор. гідролог. і гідрохім. характеристик, необхідних для розробки методів довгострок. прогнозу погоди. Проводить комплексні експедиційні дослідження Атлантичного і Тихого океанів, Середземного і Чорного морів. Здійснює екологічний контроль за звалищами грунту в Чорне м. для регулювання скидів та запобігання значному негативному впливові на мор. екосистеми. Відділення розробляє методи розрахунку течій, т-ри, солоності, щільності води, гідрохім. і гідробіолог. характеристик, нормативних та довідкових посібників мор. гідролог. і гідрохім. параметрів для забезпечення мореплавства, рибної пром-сті та ін. госп. завдань, а також наук. принципи і основи комплексної автоматизації мор. гідролог. і гідрохім. спостережень на дослідних суднах. Бере участь у виконанні ряду міжнар. програм (моніторинг і оцінка дальнього переносу забруднюючих речовин у Європі, забруднення океанів і морів нафтою та ін.). Є аспірантура. *Є. О. Собченко, Л. О. Цимбалюк.*

ОДЕСЬКИЙ ВІДДІЛ ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА УРСР. Ств. 1953 на базі геогр. секції Одеського товариства природодослідників. Об'єднує 300 дійсних, 6 кол. членів (1989). Складається з секцій та комісій, одна частина яких має предметну спрямованість (соціальна та економічна географія, гідрологія, забруднення навколишнього середовища), друга — проблемну (земельні ресурси, Дністер, шельф, лиманно-гирлові комплекси, методичні проблеми географії, тер. організація суспільства). Наук. дослідження членів відділу узагальнено в книгах «Природа Одеської області» (1979), «Лиманно-гирлові комплекси Причорномор'я» (1988), «Екзогенні процеси розвитку акумулятивних берегів північно-західної частини Чорного моря» (1989) та ін. Відділ провів ряд регіональних конференцій, зокрема з контурно-меліоративної організації землеробства (1984) і проблем водних ресурсів (1987), на його базі проведено всесоюзні конференції з теор. питань географії (1977) та проблем водної ерозії (1979), а також 6-й з'їзд Географічного товариства УРСР (1990). Значна увага приділяється питанням поліпшення викладання географії у школі та вузах, пропаганді геогр. знань (через лекторії, виступи в пресі, у місцевих програмах радіомовлення). *Г. І. Швебс.*

ОДЕСЬКИЙ ГІДРОМЕТЕОРОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1932 у Харкові. У 1944 переведено до Одеси. Має 2 ф-ти: метеорологічний та гідрологічний. Є заочне відділення, аспірантура. У складі ін-ту — 16 кафедр, проблемна лабораторія. Ін-т готує інженерів в галузі метеоролог. прогнозів, агрометеорології, океанології, гідрології, автоматизації гідрометеоролог. вимірювань і активного впливу на атм. процеси. У 1988/89 навч. р. в ін-ті навчалося 2100 студентів, зокрема на денному відділенні 1052. Серед викладачів — 13 професорів, докторів наук, 95 доцентів, канд. наук. *Є. В. Терентьєв.*

ОДЕСЬКИЙ ГІДРОМЕТЕОРОЛОГІЧНИЙ ЦЕНТР ЧОРНОГО ТА АЗОВСЬКОГО МОРІВ — оперативно-виробнича організація, що узагальнює дані гідрометеоролог. спостережень на визначеній території. Орг. 15.Х 1988 на базі Одес. гідрометеоролог. обсерваторії (засн. 1865), Бюро погоди Чорного і Азовського морів, метеостанцій держ. мережі спостережень Одес. області. Підпорядкований Укр. респ. управлінню по гідрометеорології. До його складу входять спеціалізовані відділи, групи й лабораторії, які проводять усі види метеоролог., аеролог., агрометеоролог. і гідролог. спостережень і складають прогнози. Здійснюється широка програма додаткових спостережень: актинометричні, за озоном атмосфери, електрикою, хімізмом опадів і забрудненням атм. повітря, радіаційним фоновим станом. Осн. завдання: забезпечення відповідних органів і нар.-госп. орг-цій та населення всіма видами оперативної, прогностичної і режимної гідрометеоролог. інформації, даними про стан забруднення атмосферного повітря і акваторії морів. Здійснює методичне керівництво держ. мережею метеостанцій Черкас., Кіровогр., Вінн., Одес., Микол. і Херсон. областей і станцій на суднах Чорноморського морського пароплавства. *П. І. Мельник.*

ОДЕСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КУРОРТОЛОГІЇ. Створений 1982 на базі Лермонтовського курорту. Підпорядкований М-ву охорони здоров'я УРСР. Н.-д. підрозділи ін-ту мають 4 відділи: комплексних проблем курортології, клінічний (з 6 відділеннями), експериментальний (з лабораторіями біохімії і експериментальної терапії), вивчення природних курортних ресурсів з спеціалізованою комплексною гідрогеолог. партією. Є філіал в Ужгороді. Осн. напрями наук. досліджень ін-ту: вивчення природних рекреаційних ресурсів, охорона їх, дослідження механізму дії та ефективності лік. застосування фіз. факторів, наук. організація санаторно-курортної і фізіотерапевтичної допомоги; напрями досліджень філіалу — проблеми лік. застосування мін. вод Закарп. обл., спелеотерапія і штучний мікроклімат при лікуванні алергічних захворювань. Ін-т має клінічну ординатуру з спеціальності «Курортологія і фізіотерапія». Видає міжвідомчий щорічник «Курортология и физиотерапия». В різний час в ін-ті працювали видатні вчені чл.-кор. АН УРСР Л. Й. Рубенчик, акад. АМН СРСР, засл. діяч науки УРСР М. О. Ясиновський та ін. *Г. О. Горчакова.*

ОДЕСЬКИЙ РЕКРЕАЦІЙНИЙ РАЙОН — частина *Азово-Чорноморського рекреаційного регіону* в межах Одес., Микол. і Херсон. областей. Включає Одеську групу курортів (Аркадія, Великий Фонтан, Лузанівка, Лебедівка, Лермонтовський, Малодолинське, Холодна Балка, Хаджибейський) і курортні міс-

ОХОРОНА ПРИРОДИ

СУЧАСНІ ПРОЦЕСИ В ПРИРОДНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Масштаб 1:6 000 000

60 0 60 120 180 км

цевості *Кароліна-Бугаз, Чорноморка,* Шабо та курорти *Скадовськ,* Гопри, Коблеве, *Сергіївка*. Більшість з них — заг.-союзного значення. Простягається смугою завширшки 1—3 км уздовж узбережжя Чорного м., за винятком лиманів і джерел мін. вод, які розташовані за 15—20 км від берега моря. Лежить на *Причорноморській низовині, у степовій фізико-географічній зоні.* Природні рекреаційні ресурси району: помірно континентальний клімат, тепле море, широкі піщані пляжі, лік. грязі та мін. води. Зима малосніжна, тепла, м'яка (пересічна т-ра січня від −1,1 до −3,6°), літо сухе, жарке (пересічна т-ра липня +22, +23°, трапляються періоди з т-рою, вищою за +25°). Середньорічна кількість опадів 350—450 мм. Тривалість сонячного сяйва 2200—2500 год на рік. Характерна бризова циркуляція повітря. Лік. властивості мор. повітря зумовлені наявністю в ньому солей хлору, брому та йоду. Численні лимани, мілководні затоки (Тендрівська, Джарилгацька), піщані коси (Тендрівська, Кінбурнська, Кароліна-Бугаз та ін.); є піщані острови. Гол. ріки — *Дністер, Дніпро* та Південний Буг. Мор. вода біля узбережжя прогрівається до +24, +26°, хвилювання моря незначне. Найкращий період для купання — червень — серпень. Осн. запаси лік. грязей (мулисті сульфідні) зосереджені в Куяльницькому, Будацькому, Хаджибейському і Тилігульському лиманах (див. окремі статті) та в *Грязьовому озері* і становлять бл. 40 млн. т. Район має значні запаси мін. вод, що приурочені до *Причорноморського артезіанського басейну.* Тут є води малої мінералізації (до 5 г/л) складного хім. складу (гідрокарбонатно-сульфатно-хлоридні магнієво-натрієві, хлоридно-гідрокарбонатні натрієві, хлоридні натрієві; запаси зосереджені в Одес. і Микол. областях) і середньої та високої мінералізації (хлоридні натрієві; в *Очакові,* Коблевому, Одесі, Сергіївці та Кароліна-Бугазі). Термальні бромні та йодобромні розсоли з мінералізацією 40—100 г/л і т-рою 30—42° відомі в Одесі та с. Залізному Порту (Херсон. обл.). Сульфідні води виявлено в смт Татарбунарах.

Історія освоєння рекреаційних ресурсів району налічує понад 150 років. Значна роль в освоєнні курортів належить Одес. бальнеологічному т-ву, створеному 1867. У 1912 організовано курорт Аркадія. Тут функціонує (1989) понад 350 лік.-оздоровчих закладів, зокрема 41 санаторій (у т. ч. 15 профспілкових, 18 дитячих), 6 турбаз, численні будинки відпочинку, пансіонати, піонерські табори, спортивно-оздоровчі заклади. Заг. чисельність організованих рекреантів перевищує 300 тис. чол. на рік. Рекреаційні ресурси О. р. р. ефективні при лікуванні захворювань опорно-рухового апарату, органів травлення, периферичної нервової та серцево-судинної систем, гінекологічних захворювань тощо. Осн. види туризму — водний (круїзи по морю та Дніпру, а також на байдарках по Дніпру, Пд. Бугу та ін.), залізнич. і автомобільний. Значними туристськими центрами О. р. р. є Одеса, Миколаїв, Херсон, Білгород-Дністровський. Великий інтерес становлять залишки античного м. Ольвії. В Одесі міститься *Одеський науково-дослідний інститут курортології.*

В О. р. р.— туристсько-екскурсійні виробничі об'єднання, яким підпорядковані туристські готелі та бази, а також бюро подорожей та екскурсій в Одесі, Миколаєві, Очакові, Херсоні та Скадовську. Туристський комплекс «Південний» в с. Сергіївці підпорядкований Молд. респ. раді по туризму та екскурсіях.

Літ.: Курорты Одессы. Справочник. Одесса, 1976; Демченко Ю. М. Коблево. Фотоочерк. Одесса, 1980; Билык А. В. Коблево — Рыбаковка — Очаков. Путеводитель. Одесса, 1981; Попов П. С., Компаниец В. Н. Курорт Сергеевка. Кишинев, 1982. *Г. О. Горчакова.*

ОДЕ́СЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені І. І. Мечникова — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти УРСР. Один з найстаріших ун-тів країни — засн. 1865 за ініціативою М. І. Пирогова як Новоросійський ун-т на базі кол. Рішельєвського ліцею, що існував з 1817. У перші роки Рад. влади був реорганізований на кілька самостійних вузів, з 1933 — сучас. назва. Ім'я І. І. Мечникова присвоєно 1945. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1965). У складі ун-ту 9 ф-тів: біол., геолого-геогр., історичний, мех.-матем., філол., романо-германської філології, фіз., хім., юридичний. Є ф-ти по підготовці іноз. студентів та підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук.

Геол.-геогр. ф-т утв. 1934. У його складі кафедри: заг. та мор. геології, інженерної геології й гідрогеології, грунтознавства й географії грунтів, фіз. географії та екон. географії. Підготовку географів здійснюють на денному, вечірньому та заочному відділеннях; є аспірантура з кожної спеціальності. У 1988/89 навч. р. на ф-ті навчалося 1100 студентів, з них за спеціальністю географія — 540, у т. ч. на денному відділенні — 350. Серед викладачів ф-ту — 6 професорів, докторів наук, 40 доцентів, канд. наук. Географічні наук. дослідження присвячені питанням ландшафтної організації території, раціонального природокористування, тер. організації населення та г-ва Причорномор'я, теор. географії, географії Світового ок., грунтоутворювальним процесам у зонах зрошування. Б-ка ун-ту налічує бл. 2 млн. одиниць зберігання (1989). На ф-ті працювали, зокрема, акад. М. І. *Андрусов*, метеоролог та кліматолог О. В. *Клосовський*, геологи — І. Ф. *Синцов*, В. Д. *Ласкарєв*, географи — Г. І. *Танфільєв*, С. Т. *Бєлозоров*, О. О. *Сухов*, І. Ф. *Мукомель*, грунтознавець О. Г. *Набоких*, картограф І. Д. *Андросов*. Геол.-геогр. ф-т О. у. підтримує наук. зв'язки з Сегедським (Угорщина), Оульським (Фінляндія), Генуезьким (Італія), Барселонським (Іспанія) університетами. *О. Г. Топчієв.*

ОДЕ́СЬКІ КАТАКО́МБИ — геол. пам'ятка природи респ. значення (з 1963). Розташовані на тер. Одеси. Перебувають у віданні Одес. ун-ту. Пл. 4,67 га. Охороняються карстова печера *Заповідна* та прилеглі до неї давні гірничі виробки (катакомби) у товщі вапняків. Велику цінність становлять знайдені тут залишки пліоценової фауни (понад 70 тис. решток кісток 42 видів тварин: печерного лева, шаблезубого тигра, ведмедя етруського, верблюда, гієни смугастої, страуса, дикобраза та ін.). Має наук. значення.

О. К. Ющенко.

ОДЕ́СЬКО-ХЕРСО́НСЬКИЙ ГЕОБОТАНІ́ЧНИЙ О́КРУГ — частина *Причорноморської (Понтичної) степової геоботанічної провінції,* у межах Одес., Микол., Херсон. областей. Займає найбільш знижену частину *Причорноморської низовини* від Одеси на Зх. до пониззя *Дніпра* на Сх. У минулому зональним типом рослинності були типчаково-ковилові степи (ковили — українська, Лессінга та волосиста; типчак, келерія струнка

Одеський рекреаційний район. Туристський комплекс «Одеса». Санаторій «Куяльник». Піонерський табір «Молода гвардія».

тощо). У степових травостоях значно поширені такі види, як грудниця волохата, пижмо тисячолисте та вінниччя сланке. Тепер природна степова рослинність трапляється лише вузькими смугами вздовж схилів річкових долин, лиманів, балок, подекуди — на відслоненнях вапняків. На узбережжях лиманів, на дні глибоких балок і річкових долин сформувалися *солончаки* з солонцем трав'янистим, содником простертим, покісницею та ін. Фрагменти лісової рослинності представлені березово-осиковими *колками* з берези дніпровської на узбережжі *Дніпровсько-Бузького лиману*. У межах округу виділяють Очаківський та Білозерський геоботанічні райони.

В. С. Ткаченко.

ОЖЕЛЕ́ДИЦЯ — шар льоду на земній поверхні, що утворюється після *дощу* або *відлиги* при т-рі повітря 0°, —5°. Розрізняють кілька видів О. К р и ж а н а к і р к а у вигляді суцільного шару прозорого або матового льоду, що утворюється при випаданні рідких опадів на охолоджену поверхню грунту; один з найнебезпечніших видів О. Н а г р у н т о в и й л і д (щільний, прозорий лід з рівною поверхнею) виникає при замерзанні калюж і талого снігу. З е р н и с т и й п л а с т — біляста льодова кірка з шорсткою поверхнею, що утворюється на охолодженій земній поверхні внаслідок осідання густого туману. С н і г о в и й н а к а т виникає від ущільнення на дорогах снігу, який зверху розтанув, і має горбкувату сніго-льодову поверхню. О. характерна для всієї тер. України. Буває переважно при сх. або пд.-сх. вітрах. Тривалість її коливається від 1 год до 19—20 діб, найчастіше не перевищує 1 доби. О. викликає вимерзання озимини, утруднює роботу транспорту.

Літ.: Логвинов К. Т., Бабиченко В. Н., Кулаковская М. Ю. Опасные явления погоды на Украине. Л., 1972; Логвинов К. Т., Раевский А. Н., Айзенберг М. М. Опасные гидрометеорологические явления в Украинских Карпатах. Л., 1973; Климат и опасные гидрометеорологические явления Крыма. Л., 1982.

В. О. Волеваха.

О́ЖЕЛЕДЬ — шар щільного льоду, що утворюється на поверхні землі та предметах внаслідок намерзання переохолоджених крапель *дощу, мряки, туману.* Спостерігається при від'ємних т-рах (від 0° до —3°), найчастіше з навітряного боку. Шар льоду під час О. буває прозорим або матовим. Утв. О. пов'язане з циклонічною діяльністю і розвитком *атмосферних фронтів.* Значний вплив мають місц. умови, зокрема характер підстилаючої земної поверхні, ступінь відкритості й експозиція схилів відносно вологонесучого потоку та мікрокліматичні особливості. На Україні О. спостерігається з жовтня по квітень, найчастіше у грудні — лютому. Пересічна кількість днів з О. коливається від 5 до 40, тривалість О.— від 15 хв до 15 діб. Шар льоду під час О. становить пересічно 7—11 мм, досягаючи на височинах 100 мм, у горах — 200 мм. Макс. діаметр (208 мм) спостерігався у Кримських горах (Карабі-яйла) 2.III 1959. О. діаметром 20 мм і більше віднесять до особливо небезпечних атм. явищ. О. завдає значної шкоди с.-г. посівам, порушує роботу транспорту та ліній зв'язку.

Літ.: Логвинов К. Т., Бабиченко В. Н., Кулаковская М. Ю. Опасные явления погоды на Украине. Л., 1972; Логвинов К. Т., Раевский А. Н., Айзенберг М. М. Опасные гидрометеорологические явления в Украинских Карпатах. Л., 1973; Климат и опасные гидрометеорологические явления Крыма. Л., 1982.

З. С. Бондаренко.

ОЗДОРОВЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ — система заходів, спрямованих на створення найсприятливіших умов життєдіяльності людини, тварин і рослин у середовищі їхнього існування. Здійснюють шляхом зменшення дії несприятливих факторів (збирання, вилучення та знезаражування твердих і рідких відходів; ліквідація вогнищ розмноження мух, кровосисних членистоногих — переносників збудників інфекційних хвороб, знищення гризунів; контроль за зберіганням і застосуванням пестицидів і добрив, очищення та знезаражування стічних вод; виведення з житлової зони пром. підприємств; застосування газопиловловлюючих пристроїв, впровадження планувальних заходів для зменшення шуму тощо) та профілактики виникнення їх (розробка мало- й безвідхідних технологій, безстічних виробн., створення безвідхідних *територіально-виробничих комплексів* із замкненим циклом, осушування засолених грунтів, *рекультивація* грунтів, запобігання *ерозії* тощо). Для УРСР О. т. має важливе значення в зв'язку з загостренням сировинної, енерг., екологічної та ін. проблем за умов, коли *природні ресурси* республіки максимально залучені в госп. обіг.

Я. И. Звиняцьківський.

ОЗЕ́РНА — 1) Карстова печера у *Подільсько-Буковинській карстовій області*, на вододільному плато лівих приток Дністра — Нічлави і Серету, біля с. Стрілківців. Протяжність 107 тис. м (друга у світі за довжиною гіпсова печера-лабіринт), пл. 312 000 м², об'єм 646 000 м³. Вхід — у великій карстово-суфозійній лійці на пологому схилі плато. Лабіринт утворює система (подекуди двох'ярусна) горизонтальних ходів та галерей різного напряму, морфології і розмірів. На відміну від ін. печер Поділля О. має великі галереї та зали. Характерні озера і частково затоплені ділянки, багаторічний діапазон коливання рівня води становить 3 м. Нагромаджені *обвальні, осипні* та водні уламкові відклади; численними є гіпсові кристали. Т-ра повітря 8—9°. Ближня частина печери відома здавна. Планомірне вивчення, почате 1963 тернопільськими спелеологами, триває. 2) О., печера Озерна — геол. пам'ятка природи респ. значення (з 1971). Розташована у Борщівському р-ні Терноп. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Радянська Україна». Охороняється мальовнича карстова печера з підземними озерами. Має наук. та естетичне значення.

О. Б. Климчук, М. П. Чайковський (пам'ятка природи).

ОЗЕ́РНА СТА́НЦІЯ — установа, яка проводить спостереження за гідрометеоролог. і гідрохім. режимом озер та водосховищ, а також керує озерними гідрометеоролог. постами на території діяльності станції. В УРСР діє 5 О. с. (у містах Вишгороді, Каневі, Дніпродзержинську, Новій Каховці, Новодністровську). Крім О. с., таку ж роботу виконують відділи гідрології Запоріз. та Харків. центрів по гідрометеорології, Світловодської і Дунайської гідрометобсерваторій. Підпорядковані О. с. *Українському республіканському управлінню по гідрометеорології.*

Є. Г. Фідман.

ОЗЕ́РНІ ВІДКЛАДИ — мінеральні та органічні речовини, які нагромаджуються на дні озера. За походженням О. в. поділяють на уламкові (галька, пісок, глина), хемогенні (гіпс, мін. солі), органогенні (торф, сапропеліт, діатоміт). За мех. складом виділяють валунно-галькові, піщані, піщано-мулисті та мулисті. Уламкові відклади мілководних частин озер відображають склад берегових порід, продуктами розмиву яких вони є. Склад органогенних О. в. залежить від видів водяної рослинності. Мулисті відклади глибоководної частини озера складнішого походження: у прісноводних озерах переважають органогенні речовини, в мінеральних та солоних — тонкодисперсні мін. частинки, кристалічні та колоїдні форми різних солей. В озерах УРСР мулисті відклади поширені повсюдно, крім озер карстового та вулканіч. походження; у великих придунайських озерах і мін. озерах пд. районів республіки вони становлять 60—100 % площі дна. За період існування в багатьох озерах нагромадилися багатометрові товщі донних О. в. У прісноводних озерах ці запаси можна використовувати для удобрювання (сапропель, торф), у мін. та солоних — як сировину для хім. пром-сті (напр. *Перекопські озера*). Деякі О. в. використовують як *лікувальні грязі,* зокрема Сакського озера, *Куяльницького лиману.*

Літ.: Майстренко Ю. Г. Органическое вещество воды и донных отложений рек и водоемов Украины. (Бассейны Днепра и Дуная). К., 1965; Природа Украинской ССР. Моря и внутренние воды. К., 1987.

Б. І. Новиков.

ОЗЕ́РНІСТЬ ВОДОЗБО́РУ — наявність озер та ін. водойм на водозбірному басейні річки. Характеризується коефіцієнтом озерності, який визначають відношенням площі озер у басейні до площі всього *водозбору* річки (виражається у частках або процентах). О. в. має істотний вплив на величину і внутрірічний розподіл стоку річок. Озера затримують велику кількість талих і зливових вод, внаслідок чого зменшуються максимальні *витрати води* і збільшується період *повені* чи *паводку;* в період *межені,* навпаки, поступово віддають воду, збільшуючи *мінімальний стік.* Регулююча здатність озер залежить від місцеположення їх на водозборі: найефективніше регулюють стік озера, що лежать у нижній частині басейну. О. в. впливає також на величину річного стоку: стік з басейну, де є озера, завжди менший, ніж з басейну, де немає озер. Цей вплив залежить від фіз.-геогр. умов; так, у зоні надмірного зволоження зменшення стоку під впливом озерності незначне, в пд. районах, особливо у зоні недостатнього зволоження, воно досить велике.

Найбільшу О. в. мають річки пн.-зх. частини Європейської території СРСР. Для більшості річок України вона не перевищує 1 %, у басейні р. Молочної — 3,9 %.

В. Г. Сорокін.

О́ЗЕРО — природна водойма, що являє собою заповнене водою заглиблення у земній поверхні з виробленим хвилями і течіями профілем берегової зони та сповільненим водообміном. Заповнена водою частина улоговини наз. ложем О.; в ньо-

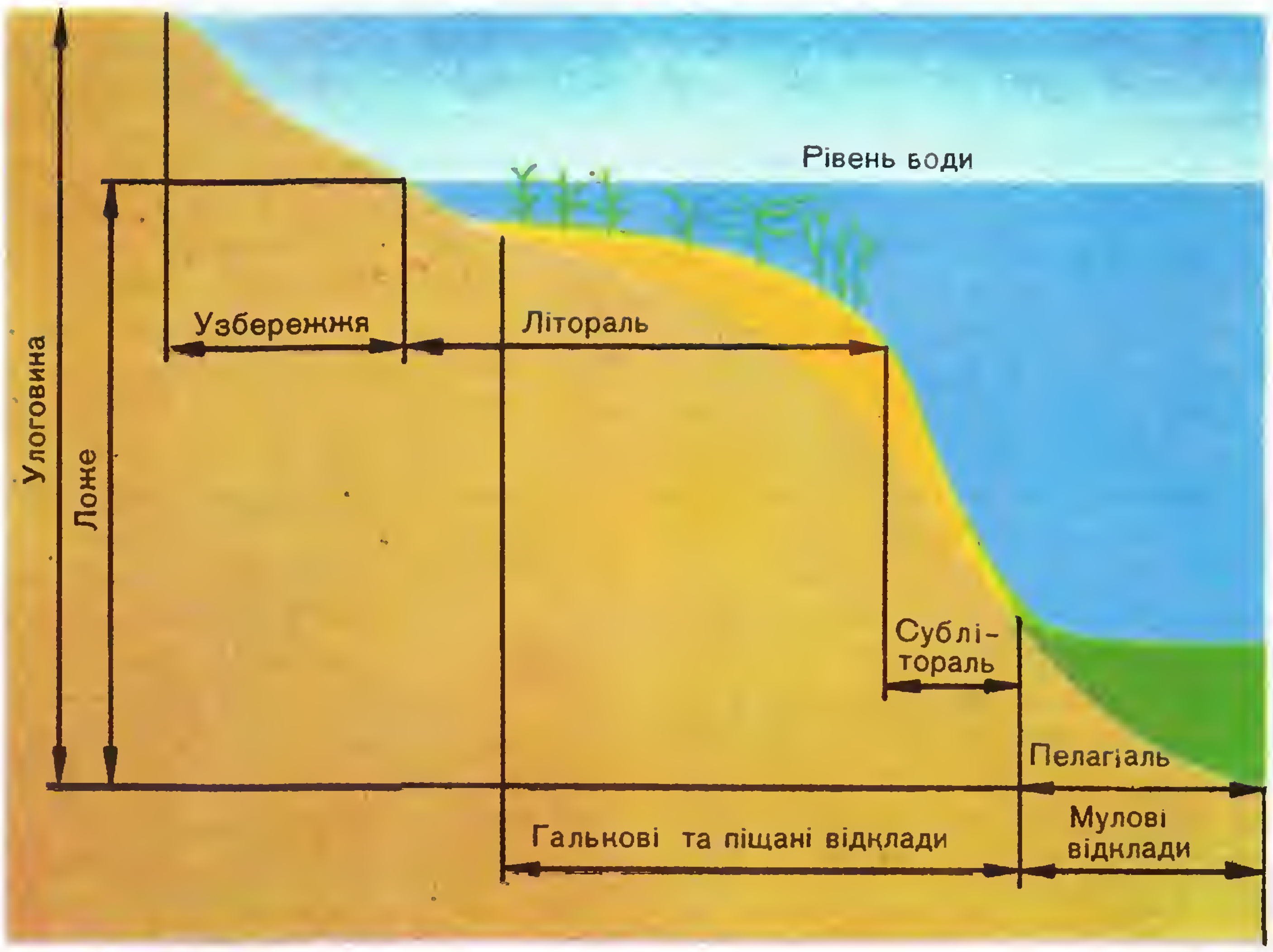

Схематичний розріз улоговини озера.

му виділяють дві основні зони — літораль і пелагіаль, а також проміжну — субліторал. У межах літоралі дно може змінюватися внаслідок дії хвиль; в ньому нагромаджуються грубі відклади, розвивається вища водяна рослинність. У зоні пелагіалі дно майже не зазнає впливу хвиль; тут нагромаджуються тонкодисперсні озерні відклади. Під дією процесів заростання та замулювання дно О. вирівнюється, зменшується його глибина і площа, що може зумовлювати поступове заболочування водойми. Існує багато класифікацій О., з яких найрозробленішою є класифікація за генезисом озерних улоговин (див. *Класифікація озерних улоговин*). За характером водного балансу виділяють О. стічні, безстічні та з переміжним стоком; за ступенем мінералізації — прісні, солонуваті, солоні та мінеральні; за розвитком органіч. життя — *евтрофні озера, мезотрофні озера, оліготрофні озера* і *дистрофні озера;* за термічним режимом — полярні, помірні та тропічні.

На тер. України налічують бл. 20 тис. О., у т. ч. понад 7 тис. з площею від 0,1 $км^2$ і більше, 43 — з площею від 10 $км^2$ і більше. Великі О. розташовані в плавнях Дунаю та на узбережжі Чорного м. *(Сасик, Ялпуг, Катлабуг, Кагул, Китай);* у бас. Зх. Бугу — *Світязь,* з гірських О. найбільше — *Синевир.* О. мають велике нар.-госп. значення. Прісні озера використовують для водопостачання, зрошування, розведення риби, водоплавної птиці та цінних хутрових звірів, як акумулятори прісної води, але їхня частка у водному балансі республіки невелика. Солоні О.— джерело хім. сировини, кухонної солі, лік. грязей. О. мають велике значення для організації туризму та відпочинку. Частина О. зазнала негативного впливу госп. діяльності (забруднення стічними водами пром. підприємств, отрутохімікатами, обміління тощо) і потребує охорони. Див. також *Озерознавство.*

Літ.: Швець Г. І. Голубі перлини України. К., 1969; Никифоров А. И. Деснянские озера. (Туристам, рыболовам, охотникам путеводитель). К., 1970; Природа Украинской ССР. Моря и внутренние воды. К., 1987.

Б. І. Новиков.

ОЗЕРОЗНА́ВСТВО, лімнологія — галузь гідрології, що вивчає континентальні водойми з уповільненим водообміном (озера, водосховища, ставки) та увесь комплекс фіз., хім. і біол. процесів, що відбуваються в них. О. досліджує форму, розміри, геол. будову та походження озерних улоговин; гідролог. режим водойм (коливання рівнів, джерела живлення, водний баланс, хвилювання, течії, термічний режим, льодові явища, донні відклади тощо); гідрохім. режим, гідробіологію водойм (життєдіяльність та взаємовідношення водяних організмів). О. розвивається з кін. 19 ст., засновником його вважають швейцарського вченого Ф. Фореля. В Росії спостереження за озерами відомі з поч. 19 ст. З 90-х рр. 19 ст. почалася диференціація досліджень за гідролог., гідробіол. і гідрохім. напрямами; відкрито перші озерні станції. Значний внесок у розвиток О. зробили академіки Д. М. Анучин, Л. С. Берг, рад. озерознавець Г. Ю. Верещагін. У галузі О. працювали укр. вчені Є. С. Бурксер, Г. І. Швець, Ю. М. Марковський та ін. На сучас. етапі в О. використовують матеріали експедиційних досліджень і стаціонарних спостережень на *озерних станціях,* постах, *гідрометеорологічних центрах,* а також аерофотознімання. Набули розвитку методи математичного та гідравлічного моделювання гідродинамічних процесів в озерах і водосховищах. Результати досліджень використовують у різних галузях нар. г-ва (водопостачання, рибництво, водний транспорт, гідроенергетика, зрошування, добування корисних копалин тощо). Досягнення окремих напрямів О. мають важливе значення для оцінки екологічних наслідків антропогенного впливу на водойми, зокрема в результаті забирання води на зрошування, надходження пром. і с.-г. стоків, теплового навантаження ТЕС і АЕС. На Україні питання О. вивчає Ін-т гідробіології АН УРСР, Укр. регіональний н.-д. гідрометеоролог. ін-т, Укр. філіал Центр. н.-д. ін-ту комплексного використання водних ресурсів, Ін-т гідромеханіки АН УРСР та ін. Озерознавці УРСР підтримують тісні зв'язки з вченими ін. союзних республік, Польщі, Румунії, Чехословаччини, беруть участь у роботі комплексної міжнар. програми «Планетарні геофізичні дослідження».

Літ.: Богословский Б. Б. Озероведение. М., 1960; Зайков Б. Д. Очерки по озероведению, ч. 1—2. Л., 1955—60.

Б. І. Новиков.

ОЗЕ́РСЬКИЙ ЗАКА́ЗНИК — бот. заказник респ. значення (з 1982). Розташований в Дубровицькому р-ні Ровен. обл. Перебуває у віданні Висоцького лісгоспзагу та радгоспу «Озерський». Пл. 1276 га. Являє собою комплекс заболочених лісів і сфагнових боліт з березою та пригніченою сосною. В деревостані є домішка осики та вільхи. Цінні зарості ягідних рослин — журавлини болотної і чорниці. Багатий тваринний світ заказника. Тут водяться лось, свиня дика, козуля, лисиця, білка, заєць, тетерук. Має водоохоронне значення.

Т. Л. Андрієнко.

ОЗЕРЯ́НСЬКИЙ КРЯЖ — височина на Пн. *Житомирського Полісся,* у межах Житомир. обл. Відокремлений від *Білоковицького кряжа* долиноподібним зниженням. Простягається у пн.-сх. напрямі вузьким (шир. 0,5—1,0 км) пасмом завдовжки 8 км. Абс. вис. 209 м, відносна — 20—30 м. Являє собою останцеве пасмо з крутими схилами. Характерні денудаційні форми рельєфу. Складається з кварцитів. Переважають соснові ліси.

Ю. О. Кошик.

О́ЗИ (від швед. ås — пасмо) — льодовикові форми рельєфу в областях материкових зледенінь у вигляді лінійно витягнутих пасом. Складені флювіогляціальними відкладами, що нагромадилися у зафронтальній частині крайових зон льодовика в каналах внутрішньо- та підльодовикового стоку. За орієнтуванням відносно льодовикового краю розрізняють О. маргінальні (вздовж краю) і радіальні.

На Україні О. поширені на Поліссі (на Пн. Волин., Ровен., Житом. і Київ. областей). Найбільші за площею системи раді-

Озерський заказник.

альних О. завдовжки 24—34 км з паралельних чи розгалужених пасом, пов'язані з льододілами між окремими язиками пн.-зх. лопаті *Дніпровського льодовикового потоку,* є в Житомир. обл. (на ділянках Повч — Лугини, Заньки — Дівочки, Озеряни — Струцівка). Великі маргінальні О. є на лівобережжі Ужу біля с. Новоселки і на межиріччі Уж — Тетерів біля с. Дитятки. Ортогональна в плані система пл. майже 1,2 тис. км^2 *Ковельського комплексу крайових льодовикових утворень,* складена з радіальних і маргінальних О., є у Волин. обл. Окремі О. мають ширину від кількох метрів до 4,2 км, висоту до 30 м. Звичайно О. закінчуються сплющеними конусами виносу, які трапляються і самостійно (лівобережжя Горині); їхня площа досягає 32 км^2 (біля с. Трипутня Ровен. обл.). Складені О. переважно різнозернистими та гравійними пісками з домішкою гальки. Від ядра до периферії зменшується величина і поліпшується сортування уламкового матеріалу. Більшість О. перекрита чохлом моренних відкладів.

А. В. Матошко.

ОЗІРЦЕ́ — озеро завального походження у Міжгірському р-ні Закарп. обл. Лежить на пн.-сх. схилі г. Гропа у *Привододільних Внутрішніх Горганах,* на вис. бл. 1000 м над р. м., серед ялинового лісу. Береги круті, за винятком пн.-сх. частини. Пл. озера 1,2 га, макс. глиб. 9,5 м. Живлення переважно грунтове, стік у вигляді невеликого струмка. Вода темно-коричнева, слабомінералізована. Т-ра її влітку не перевищує +15°. Донні відклади утворені сапропелем та слаборозкладеними рештками мохового, трав'яного і деревного походження. Відбувається заболочування водойми (сфагнові та осоково-сфагнові болотні ценози). На поверхні води є угруповання рдесника. В озері розводять форель. О.— в межах природного нац. парку *Синевир.*

С. Ю. Попович.

ОЗОКЕРИ́Т (від грец. ὄζω — пахну і κηρός — віск), гірський віск — органогенна гірська порода, горюча корисна копалина нафтового ряду. Являє собою суміш високомолекулярних вуглеводнів, смол і асфальтенів. Колір від жовтого до чорного, консистенція від пластичної до твердої; густ. 0,85—0,95 т/м^3. О. утворюється випаданням з нафти при її міграції в порах або тріщинах гірських порід. Якість О. визначають за плавленням, що зростає із збільшенням вмісту високомолекулярних вуглеводнів. Родовища О. трапляються рідко. На тер. України більшість з них зосереджена в *Передкарпатській нафтогазоносній області,* де вони пов'язані з міоценовими відкладами (воротищенською світою). У Львів. обл. розміщені найбільші у світі Бориславське (експлуатують з 1856) і Трускавецьке родовища, а також прояви в смт Стара Сіль і с. Івана Франка. Форма залягання О. передкарпатських родовищ «рудна» (нині має осн. пром. значення), жильна та мішана.

Вміст «рудного», або пластового (дрібновкрапленого) О. в піщано-глинистих породах 0,1—5 % (пересічно 2 %), його $t^{\circ}_{пл}$ 55—70°, колір переважно чорний. Жильні поклади завтовшки 1—10 см, іноді до 3 м трапляються на глиб. до 800 м. У жильній модифікації виділяють: «мармуровий» (бориславіт) — світло-жовтий, $t^{\circ}_{пл}$ 90—100°, дуже рідкісний; «крихкий» — жовто-коричневий, $t^{\circ}_{пл}$ 80—90°, рідкісний; «волокнистий» — жовтий та коричневий, $t^{\circ}_{пл}$ 60—80°, найпоширеніший; «пухирчастий» — зеленокоричневий, $t^{\circ}_{пл}$ 50—60°, поширений; «багга» і «кендебаль» — непромислові.

О. добувають шахтним способом з глиб. до 140 м, вилучають бензиновою екстракцією. Щорічний видобуток бл. 800 т. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. видобували переважно жильний О. з вимиванням гарячою водою; макс. видобуток становив 19,6 тис. т (1873). На тер. Івано-Франків. обл. експлуатували Дзвиняцьке (1871—1959) і Старунське (1870—1953) родовища. В останньому 1907 і 1929 знайдено добре збережені залишки мамонта і двох носорогів. О. широко застосовують у медицині як лік. засіб, з нього виготовляють канатні мастила, восково-озокеритні сплави для гумової, хім., паперової, електротех. галузей пром-сті тощо.

Літ.: Барановский Н. Ф., Сухарев М. Ф. Озокерит.(Добыча, переработка и применение). М., 1959; Баланс запасов полезных ископаемых СССР на 1 января 1976 г., в. 36. Озокерит. М., 1976.

Г. Ю. Бойко.

ОЙБУ́РЗЬКЕ О́ЗЕРО — солоне озеро у Сакському р-ні Крим. обл., у групі *Євпаторійських озер.* Від Чорного м. відокремлене піщаним пересипом завширшки до 0,3 км. Довж. 4 км, шир. до 1,5 км, пл. 5 км^2, пересічна глиб. 0,5 м. Улоговина видовжена, неправильної форми. Береги низькі, крім зх., підвищених (вис. 2,5—3 м), глинистих. Живиться мор. і підземними водами. Солоність 140—170 ‰. Дно вкрите сірими мулами, товща яких досягає 7—8 м. У місцях виходу підземних вод розвивається водяна рослинність.

А. М. Оліферов.

ОКЕАНІ́ЧНІ ФРОНТИ́ — межа між *водними масами,* які мають різні термодинамічні характеристики (т-ру, солоність, густину, швидкість переміщення тощо). О. ф.— важливий елемент динаміки вод *Світового океану,* тут відбувається найінтенсивніше перемішування океанічних вод. Осн. масштабні характеристики О. ф.: ширина зони максимального горизонтального градієнта (10 м — 10 км), зміни т-ри в цій зоні (від 1 до 6°), солоності (від 0,2 до 10 ‰), густини води (від 10^{-1} до 10 кг/м^3), нахили фронтальних розділів (у межах 0,001—3,0). Виділяють кліматичні та синоптичні О. ф. К л і м а т и ч н і О. ф. пов'язані з постійно діючими факторами кліматич. характеру (напр., фронти Гольфстріму та Куросіо, Антарктичний полярний фронт, стокові фронти рік Дунаю і Дніпра у Чорне м. та ін.).

С и н о п т и ч н і О. ф. пов'язані із *взаємодією атмосфери і океану* у синоптичних масштабах, а також з наявністю сприятливих синоптичних умов у протоках та у мілководних районах (т. з. локальні фронти). Напр., штормові фронти у Чорному м., поблизу островів, мисів, на мілководдях, апвелінгові (див. *Апвелінг*) та прибережні фронти та ін.

У помірних і низьких широтах за умов відсутності вітру та інтенсивного сонячного прогрівання відстань між О. ф. коливається від 1—5 км (у верх. шарі води) до 500—1000 км у відкритому океані. При проходженні кліматичних О. ф. спостерігаються якісні та кількісні зміни вертикальної структури вод. О. ф. впливає на різні океанологічні явища і процеси, зокрема на генерацію і трансформацію *внутрішніх хвиль* та розподіл *біологічної продуктивності моря,* що має велике практичне значення. Для вивчення О. ф. широко застосовують супутникові методи досліджень.

М. П. Булгаков, О. М. Суворов.

ОКЕАНОГРАФІ́ЧНІ ДОСЛІ́ДЖЕННЯ — експериментальні й теор. дослідження фіз. і хім. процесів та явищ у *Світовому океані* та окремих його регіонах з метою пізнання природи морів і океанів та використання *морських ресурсів.* Експериментальні О. д. виконують з *науково-дослідних суден та океанографічних платформ,* з крижин і буїв, на острівних та берегових станціях (див. *Океанологічна станція*), за допомогою підводних апаратів, аерокосмічних методів, а також в лабораторних умовах, у штормових басейнах тощо. У сучас. дослідженнях великого поширення набуло матем. моделювання процесів і явищ з використанням засобів обчислювальної техніки.

На Україні О. д. здійснюють науковці *Морського гідрофізичного інституту* АН УРСР (напр., на н.-д. суднах «Михайло Ломоносов», «Академік Вернадський», «Професор Колесников») та *Біології південних морів інституту* АН УРСР (зокрема, на н.-д. судні «Професор Водяницький») та ін. У Чорному м. їх проводять на океанографіч. платформах Експериментального відділення Мор. гідрофіз. ін-ту (смт Кацівелі Крим. обл.); у штормовому басейні цього відділення вивчають хвильові процеси. Важливі напрями О. д.: вивчення великомасштабної циркуляції, поверхневих та *внутрішніх хвиль,* складних мор. систем, розробка системних принципів моніторингу океану, дослідження впливу гідрофіз. характеристик на *біологічну продуктивність моря,* взаємодії гідрофіз. і гідрохім. процесів, а також вивчення змін радіаційного балансу по всій акваторії Світового ок. та енерг. балансу в системі океан — атмосфера. Велике наук. і прикладне значення має моделювання процесів термодинаміки Світового ок. та циркуляції океану і атмосфери. Осн. регіони, де здійснюють О. д. вчені України,— *Чорне море, Азовське море,* Середземне і Карибське моря, Атлантичний та Індійський океани. Ці дослідження зосереджені, зокрема, на питаннях просторово-часових змін характеристик Чорного м., розробці матем. моделей на основі комплексних досліджень його басейну, створенні методів контролю та прогнозування стану мор. середовища, розробці рекомендацій щодо раціонального використання ресурсів та збереження природного комплексу Чорного м. і його басейну. Робота проводиться в рамках проекту «Чорне море» — загальнодерж. комплексної програми досліджень та використання Світового ок. до 2000 року. Функції гол. організації покладено на Мор. гідрофіз. і біології пд. морів ін-ти, беруть участь також ін-ти АН УРСР: геол. наук, геохімії і фізики мінералів, математики, а також Південний н.-д. ін-т рибного г-ва і океанографії, Моск., Одес. та Сімферопольський ун-ти. За одержаними під час експедиційних досліджень матеріалами створено атласи поверхневих течій, температур-

них полів, спектральних характеристик вітрового хвилювання, гідрохім. та гідрометеоролог. елементів, оптичних характеристик Чорного м., розроблено модель екосистеми його пн.-зх. шельфу, а також гідротермодинамічну модель Чорного м. стосовно рибного промислу. Велике значення для розвитку О. д. має міжнар. співробітництво (див. *Міжнародні наукові проекти по вивченню морів та океанів*), особливо з питань, пов'язаних із забрудненням Світового ок. (див. *Забруднення природних вод*), регулюванням мор. промислу і режиму судноплавства, з прогнозуванням несприятливих природних явищ тощо.

Літ.: Комплексные океанографические исследования Черного моря. К., 1980; Системный анализ и моделирование процессов на шельфе Черного моря. Севастополь, 1983; Блатов А. С. [та ін.]. Изменчивость гидрофизических полей Черного моря. Л., 1984.

М. П. Булгаков, В. М. Єремеєв, О. М. Суворов.

ОКЕАНОГРА́ФІЯ — розділ *океанології*, який охоплює дослідження фіз. (фізична О.) та хім. (хімічна О.) процесів і явищ у *Світовому океані*. Ф і з и ч н а О. вивчає термогідродинаміку океану, структуру його вод, *морські течії*, процеси великомасштабної циркуляції океану та його синоптичної мінливості, *конвекцію* в океані, *океанічні фронти*, турбулентні та хвильові процеси; досліджує *взаємодію атмосфери і океану*, а також океану й суходолу з метою розробки методів *прогнозу погоди* і змін *клімату* тощо. Х і м і ч н а О. включає гідрохімію вод океану, мор. криги, геохімію донних осадків, визначає розподіл в океанах і морях газів, органічних речовин, біогенних та мікроелементів; радіоактивності тощо; досліджує походження та геохім. еволюцію мор. вод, а також фіз.-хім. та біохім. перетворення; розробляє методи вилучення з мор. води цінних елементів, вивчає забруднення Світового ок. нафтопродуктами, пестицидами, радіоактивними ізотопами та ін. Одна із важливих проблем цього напряму О.— створення хім. моделі океану. Виділяють також о п т и ч н у О., яка досліджує *оптичні властивості морських вод,* світлові поля в океані, процеси трансформації світла на мор. поверхні, а також розробляє оптичні методи зондування океану; а к у с т и ч н у О., пов'язану з дослідженням акустичних полів у мор. середовищі та питаннями випромінювання й поширення звукових хвиль у воді. Методи акустики є перспективним та ефективним інструментом вивчення океану, оскільки дають оперативну інформацію про стан мор. середовища. До О. відносять також *промислову океанографію* та р е г і о н а л ь н у О., завданням якої є геогр. опис морів та океанів. Про напрями роботи укр. вчених у галузі О. див. *Океанографічні дослідження, Міжнародні наукові проекти по вивченню морів та океанів, Чорне море, Азовське море.*

М. П. Булгаков, В. М. Єремеєв, О. М. Суворов.

ОКЕАНОЛОГІ́ЧНА СТА́НЦІЯ, океанографічна станція — зафіксоване місце в океані (морі), де проводять комплексні океанологічні і супутні метеоролог. спостереження за допомогою спеціально обладнаних споруд і вимірювальних засобів. Здійснюють спостереження з *науково-дослідних суден та океанографічних платформ,* із спеціальних буїв, крижин (дрейфуючі полярні станції), а також на берегових та острівних станціях. Залежно від рухомості О. с. поділяють на якірні та дрейфуючі, за тривалістю досліджень — на разові, кількагодинні, півдобові, добові, багатодобові та ін. О. с.— один з елементів океанолог. розрізу, який об'єднує ряд послідовно розташованих станцій з заг. довгостроковою програмою досліджень, або полігону. У відкритому океані віддаль між О. с. становить 110—220 км, у морі — 55—110 км, у зонах з значною просторовою мінливістю океанолог. характеристик — 20—25 км і менше.

Н.-д. судна Академії наук УРСР встановили десятки тисяч гідрологічних станцій, зокрема судно «Михайло Ломоносов» Мор. гідрофізичного ін-ту АН УРСР — бл. 6000. Завдяки їм одержано різноманітний наук. матеріал про океан та його взаємодію з атмосферою, напр., за даними буйкової станції, встановленої під час рейсу цього судна 1959 в Атлантичному ок., було відкрито потужну протитечію, названу течією Ломоносова.

Океанологічна станція. Встановлення автономної буйкової станції.

Сучасні океанограф. дослідження потребують організації мережі стаціонарних буйкових станцій для довгострокових спостережень у характерних районах *Світового океану*, а також використання супутникового зв'язку для оперативного надходження одержаної інформації у пункти прийому, обробки та аналізу.

М. П. Булгаков, О. М. Суворов.

ОКЕАНОЛО́ГІЯ (від грец. Ὠκεανός — океан і λόγος — вчення) — комплекс наук про фіз., хім., геол. та біологічні процеси і явища у *Світовому океані.* Ці процеси об'єднані внаслідок єдності середовища, в якому вони відбуваються, тісних взаємозв'язків між ними, заг. методологічного підходу до вивчення їх — дослідження трансформації та обміну енергії та речовини в океані, а також завдяки застосуванню спільних тех. засобів. О. включає фізику океану, хімію океану, геофізику, геологію та біологію океану. Ф і з и к а о к е а н у досліджує фіз. процеси в мор. водах, виявляє закономірності *взаємодії атмосфери і океану,* а також суходолу з метою розробки методів *прогнозу погоди* і змін *клімату.* Х і м і я о к е а н у вивчає гідрохім. особливості мор. вод та процеси формування хім. балансу океану; одна з важливих проблем цього напряму — створення хім. моделі океану. Г е о ф і з и к а о к е а н у досліджує гравітаційні, геомагнітні, електричні, геотермічні та сейсмічні поля в межах Світового ок., на його дні та в надрах. За методами й засобами мор. геофізичні дослідження, враховуючи специфіку проведення таких робіт на н.-д. суднах і під водою, відрізняються від досліджень на суходолі. Г е о л о г і я о к е а н у охоплює проблеми стратиграфії, літології, мінералогії та геохімії осадочної товщі, а також генезису ложа океану, його еволюції та будови (напр., формування серединно-океанічних хребтів, океанічних плит та глибоководних жолобів, дрейф континентів). Важливе завдання О.— вивчення закономірностей формування корисних копалин (нафти, газу, залізомарганцевих конкрецій, фосфоритів та ін.) на дні Світового ок. Б і о л о г і я о к е а н у розглядає закономірності розвитку і розподілу життя в океані, питання управління *біологічною продуктивністю моря* та штучного розведення мор. водоростей, безхребетних, риб (див. *Аквакультура, Марикультура, Штучні рифи*), а також досліджує вплив антропогенних забруднень на мор. організми (див. *Забруднення природних вод*). Розвивається *космічна океанографія.* Практичні завдання О. пов'язані з тим, що Світовий ок. та його частини відіграють велику роль як шляхи сполучення, джерело біол., хім. та мін. ресурсів, а також як джерело енергії (зокрема, припливи) та об'єкт впливу на *погоду* й клімат на Землі.

На Україні дослідження в галузі О. здійснюють гол. чин. *Морський гідрофізичний інститут* АН УРСР, Одеське та Севастопольське відділення Держ. океанографічного ін-ту, а також ін-ти АН УРСР (геофізики, геол. наук, біології пд. морів), Пд. н.-д. ін-т рибного г-ва та океанографії (у Керчі). Координує океанологічні роботи на Україні басейнова секція «Індійський океан і південні моря» та Комісія з проблем Світового ок. АН УРСР (на базі Мор. гідрофізичного ін-ту), а також наук. рада з проблеми «Геологія морів та океанів» Відділення наук про Землю АН УРСР (на базі Ін-ту геол. наук).

Літ.: Плахотник А. Ф. Структура наук об океане. М., 1981; Гусев А. М. Курс общей геофизики. Основы океанологии. М., 1983.

М. П. Булгаков, В. М. Єремеєв, О. М. Суворов.

ОКІ́НКА — річка у Маневицькому р-ні Волин. обл., ліва прит. *Стиру* (бас. Прип'яті). Довж. 28 км, пл. бас. 293 км^2. Бере початок з джерел поблизу с. Оконськ. Долина маловиразна, шир. до 3 км. Заплава заболочена, завширшки до 2 км. Річище майже на всьому протязі розширене і поглиблене (пересічна глиб. 1,5 м). Похил річки 0,26 м/км. Живлення мішане. Замерзає до серед. грудня, скресає у березні. О. використовують як магістральний канал осушув. системи, а також для с.-г. водопостачання.

І. М. Коротун.

ОКО́НСЬКІ ДЖЕРЕ́ЛА — вихід на поверхню напірних підземних вод поблизу с. Оконська Волин. обл. Вперше обстежені 1880 польським геологом В. Хорошевським, пізніше описані П. А. Тутковським. У 1929 на пл. 800 м^2 пройдено 4 свердловини глиб. до 30 м, дебіт яких — 300 л/с. У 1987 дебіт двох діючих свердловин становив бл. 70 л/с. Зменшення напору зумовлено природними і антропогенними факторами (осушувальні меліорації, забирання води для водопостачання тощо). Вода О. д. слабомінералізована,

т-ра постійна +8°. На базі джерел створено кілька ставків для рибного господарства.

І. М. Коротун.

ОКРУГ — в СРСР з 1923 до 1930 спільна для всієї країни адм.-тер. одиниця. В УРСР поділ на О. було запроваджено відповідно до постанови ВУЦВК від 12.IV 1923, за якою було створено 53 округи. На тер. Закарп. обл. О. існували 1946—53. Див. також *Адміністративно-територіальний устрій*.

ÓКСЬКЕ ЗЛЕДЕНІ́ННЯ — покривне зледеніння у ранньому плейстоцені. На тер. України є найдавнішим. Поширювалося на пн.-зх. частину Передкарпаття і Зх. Волинського Полісся. Межа поширення проходить поблизу нас. пунктів Чижки — Боляновичі — Крукеничі — Шкло — Белз — Сокаль (Львів. обл.) — Павлівка — Володимир-Волинський (Волин. обл.) — Сарни (Ровен. обл.) — Столін (БРСР).
Власне льодовикові відклади трапляються переважно у западинах дольодовикового рельєфу у вигляді валунних суглинків осн. морени потужністю 2,5—3,0 м. Виділяють перевідкладену морену, що відзначається більш супіщаним складом, наявністю дрібновалунного матеріалу та шаруватістю. Склад водно-льодовикових відкладів — від галечників до суглинків і глин. Грубоуламкові утворення потужністю 10—15 м поширені переважно у верхів'ї Дністра, на його лівобережжі. Подекуди (м. Яворів та ін.) спостерігаються дрібні складчасті деформації в породах льодовикового ложа та розсипища великих валунів фено-скандінавських порід.
За даними термолюмінесцентних досліджень, абс. вік окської морени 520—400 тис. років; для льодовикових відкладів Сан-Дністровського межиріччя одержано дані споро-пилкового аналізу покривного шару торфовищ. О. з. відповідає краківському (Польща), ельстерському (Німеччина) і міндельському (Альпи) зледенінням; зіставляється з тилігульським горизонтом за схемою Української респ. міжвідомчої стратиграфічної комісії. *Ю. Г. Чугунний.*

Оконські джерела.

ОКТЯ́БРСЬКА ЗРО́ШУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — меліоративна система у Вільнянському р-ні Запоріз. обл. Споруджена 1981—83. Пл. зрошуваних земель понад 13,5 тис. га. Територія О. з. с. являє собою слабохвилясту лесову рівнину з розвинутим яружно-балковим рельєфом. Вис. від 90 до 160 м. Грунтовий покрив становлять чорноземи звичайні, незасолені і слабосолонцюваті потужністю 0,6—1 м. Рівні грунтових вод на 90 % площі системи залягають на глиб. понад 5 м, на окремих ділянках — менше 3 м. Джерело живлення О. з. с.— *Дніпровське водосховище,* з якого вода надходить до гол. насосної станції та магістрального каналу (МК-1; довж. 9,1 км). Далі розподіл води в межах О. з. с. здійснюють по магістральних каналах (МК-2; заг. довж. 14,7 км) та магістральних трубопроводах за допомогою кількох насосних станцій (2, 3, 4, 5-го підйомів). Для зменшення втрат на фільтрацію та випаровування трубопроводи прокладено з сталевих (діаметр 1400 мм; довж. 2,1 км) та залізобетонних (довж. 1,1 км) труб. Для регулювання режиму зрошування в межах системи споруджено дренаж заг. пл. понад 2,3 тис. га, у т. ч. на зрошуваних землях 1754 га та по захисту нас. пунктів 587 га. Зрошування здійснюють дощувальними машинами. На с.-г. угіддях вирощують зернові, овочеві, кормові та баштанні культури. Для захисту земель від підтоплювання проводять протиерозійне і протифільтраційне облицювання міжгосп. каналів, спорудження закритої внутрішньогосп. мережі, створення лісосмуг. *В. Д. Дупляк.*

ОКТЯ́БРСЬКЕ (до 1945 — Біюк-Онлар) — селище міського типу Красногвардійського району Крим. обл. Залізнична ст. Елеваторна. 10,1 тис. ж. (1990). Засн. 1805, с-ще міськ. типу з 1957. Пересічна т-ра січня −1,6°, липня +22,8°. Опадів 416 мм на рік. Пл. зелених насаджень 5 га. В О.— комбінат хлібопродуктів, з-ди хлібний і по переробці винограду.

ОКУЛЬТУ́РЮВАННЯ ГРУНТІ́В (від лат. cultura — обробіток, догляд) — система науково обгрунтованих заходів антропогенного впливу на грунт і фактори його формування, спрямовані на підвищення ефективної родючості грунтів, поліпшення властивостей, режиму та функціонування грунтів, створення сприятливих умов для с.-г. *природокористування.* О. г. забезпечує розширене відтворення і гарантоване збереження родючості грунту. Об'єктом О. г. є різні грунти — від первинно освоюваних до виснажених, порушених. Осн. способи О. г.: застосування комплексу меліоративних (див. *Меліорація*), особливо хім.-меліоративних (забезпечення високого вмісту та позитивного балансу гумусу, збільшення місткості вбирання, насиченості основами, насамперед активним кальцієм, який зменшує кислотність грунту, поліпшує живлення рослин, змінює фіз. і фіз.-хім. властивості грунту та ін.), агротех., біол., зокрема фітокультурних заходів. За ступенем антропогенної дії окультурені грунти поділяють на слабо-, середньо- та сильноокультурені.
На Україні О. г. має особливе значення в зоні мішаних лісів на легких, бідних на гумус, малородючих дерново-підзолистих та ін. грунтах, що зазнали *дефляції*, мають високу кислотність, вкриті чагарниками, купинами, надмірно зволожені і заболочені тощо. У лісостеповій зоні та багатьох районах степової зони республіки об'єктом окультурення є грунти різного ступеня змитості, солонцюваті, вторинно засолені, дуже виснажені, порушені антропогенною діяльністю людини. У сучас. умовах О. г. в УРСР має здійснюватись на всіх земельних угіддях на основі безперервного підвищення заг. культури *землекористування,* впровадження інтенсивних грунтозахисних, грунтовідтворювальних і ресурсозбагачувальних технологій землеробства.

В. Т. Гриневецький.

ОЛА́ВА — річка у Роменському р-ні Сум. обл. та Талалаївському р-ні Черніг. обл., права прит. *Сули* (бас. Дніпра). Довж. 40 км, пл. бас. 167 км^2. Бере початок на Сх. від с. Великі Бубни. Долина V-подібна, шир. до 2 км, глиб. до 40 м. Заплава подекуди заболочена, шир. до 200 м. Річище звивисте, завширшки до 5 м. Похил річки 1,5 м/км. Живлення переважно за рахунок атм. опадів. Замерзає наприкінці листопада, скресає на поч. березня. Має 19 приток довж. до 10 км. Стік річки частково зарегульований. Воду використовують для тех. водопостачання. В басейні О. проводять протиерозійні заходи.

Ю. П. Яковенко.

ОЛЕ́ВСЬК — селище міського типу Житомир. обл., райцентр.

Розташований на р. Уборть (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Залізнична станція. 12,2 тис. ж. (1990). Вперше згадується 1488, с-ще міськ. типу з 1924. Поверхня пологохвиляста. Пересічна т-ра січня $-5,6°$, липня $+18,2°$. Опадів 611 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 28,7 га. Тракторних нормалей, льонообробний, овочесушильний, фарфоровий з-ди, швейна ф-ка, лісгоспзаг. Профес.-тех. уч-ще.

Об'єкт туризму — пам'ятка архітектури — Миколаївська церква (1596).

ОЛЕ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — район на Пн. Зх. Житомир. обл. Утворений 1923. Пл. 2,2 тис. км^2. Нас. 56,4 тис. чол., у т. ч. міського — 22,4 тис. (1990). У районі — с-ща міськ. типу *Олевськ* (райцентр), *Бучмани*, Дружба, *Діброва*, *Новоозерянка*, *Нові Білокоровичі* та 55 сільс. населених пунктів.

О. р. лежить у межах *Поліської низовини*. Поверхня — низовинна пологохвиляста зандрова (на Пн. Зх. району — моренно-зандрова і алювіальна) денудаційна рівнина, на Пн. Зх. і Пд.— заболочена. Корисні копалини: граніт, пісок, глина, торф. Район розташований у *Житомирському Поліссі*. Пересічна т-ра січня $-5,6°$, липня $+18,2°$. Опадів 600 мм на рік, найбільша кількість їх випадає в теплий період року. Висота снігового покриву 25 см. Період з т-рою понад $+10°$ становить 154 дні. Метеостанція (Олевськ). О. р. належить до вологої, помірно теплої агрокліматич. зони. Річки бас. Дніпра — *Уборть* з прит. *Пергою*. Переважають дерново-підзолисті та дернові карбонатні грунти, на Пд.— болотні. Пл. лісів 107,3 тис. га (сосна, дуб, береза, граб, вільха, осика, рододендрон жовтий). У районі — частина *Поліського заповідника*, *Поясківський заказник*, заказник *Плотниця* (респ. значення) та 6 пам'яток природи (місц. значення).

Осн. підприємства — з-ди: тракторних нормалей та льонообробний (Олевськ), торфобрикетний (Бучмани), Олевський щебеневий (Діброва), комбінат залізобетон. гідротех. конструкцій (Новоозерянка). Рослинництво спеціалізується на вирощуванні льону, картоплі, хмелю та озимої пшениці; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 42,4, у т. ч. орні землі — 20,2, пасовища — 8,3, сіножаті — 12,8. У районі 19 радгоспів, 2 міжгосп. підприємства. Залізничні станції: Олевськ, Діброва Олевська, Білокоровичі, Пояски, Сновидовичі, Рудня Радовельська. Автомоб. шляхів 420 км, у т. ч. з твердим покриттям — 288 км. Профес.-тех. уч-ще (Олевськ).

Об'єкти туризму: пам'ятка архітектури — Миколаївська церква, 1596 (Олевськ); пам'ятник односельцям, страченим нім.-фашист. загарбниками 1943 (с. Копище).

ОЛЕКСА́НДРІВКА, Урочище Олександрівка — зоол. пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташована у Дубнівському р-ні Ровен. обл. Перебуває у віданні Дубнівського лісгоспзагу. Пл. 14 га. Охороняється ділянка дубового лісу віком понад 180 років, що є місцем гніздування багатьох видів птахів. Домішок утворюють граб, липа серцелиста, осика, береза повисла. У підліску зростають ліщина, свидина, крушина; у трав'яному покриві — копитняк європейський, медунка темна та ін. Багата орнітофауна; тут гніздяться чаплі, дятли, сойки, солов'ї, синиці, повзики тощо. *І. В. Рогатко.*

ОЛЕКСА́НДРІВКА — селище міського типу Донец. обл., райцентр. Розташована на р. Самарі (прит. Дніпра), поблизу залізнич. ст. Золоті Пруди. 4,9 тис. ж. (1990). Засн. 1762, с-ще міськ. типу з 1965. Поверхня — слабохвиляста рівнина. Пересічна т-ра січня $-7°$, липня $+21,5°$. Опадів бл. 450 мм на рік. На річці, яка влітку іноді пересихає, збудовано ставок. Пл. зелених насаджень 15 га. У селищі — хлібний з-д, дільниця Донец. дослідно-показового рибокомбінату. Профес.-тех. училище.

ОЛЕКСА́НДРІВКА (до 1903 — Кремінна) — селище міського типу Мар'їнського р-ну Донец. обл. Розташована за 11 км від залізнич. ст. Красногорівка. 4,8 тис. ж. (1990). Засн. 1841, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня слабохвиляста. Пересічна т-ра січня $-6,6°$, липня $+21,6°$. Опадів бл. 500 мм на рік. Пл. зелених насаджень 377 га. Населення працює в основному на підприємствах і установах м. *Донецька*.

ОЛЕКСА́НДРІВКА — селище міського типу Кіровогр. обл., райцентр. Лежить на р. Тясмині (прит. Дніпра), поблизу впадіння в нього Бовтишу та Гнилого Тясмину. Залізнич. ст. Фундукліївка. 12,4 тис. ж. (1990). Засн. у 1-й пол. 17 ст., с-ще міськ. типу з 1957. Більша частина території селища розташована на терасах річки. Перевищення висот 140 м. Пересічна т-ра січня $-5,6°$, липня $+21,4°$. Опадів 469 мм на рік. Пл. зелених насаджень 137,7 га. В О.— цукр. комбінат, лінійно-виробниче управління магістральних газопроводів. Історико-краєзнав. музей.

ОЛЕКСА́НДРІВКА — селище міського типу Вознесенського р-ну Микол. обл. Розташована в долині р. Пд. Бугу, за 3 км від залізнич. ст. Трикратне. 6,3 тис. ж. (1990). Засн. на поч. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1968. Поверхня розчленована ярами та балками. Пересічна т-ра січня $-4,2°$, липня $+21,8°$. Опадів 430 мм на рік. Пл. зелених насаджень 47,4 га. В О.— гідролог. пам'ятка природи джерела, поблизу с-ща — заказники: іхтіологічний Олександрівський та гідролог. підземне озеро, орнітолог. пам'ятка природи — Колонія берегових ластівок (всі — місц. значення). Домобуд. і хлібопродуктів комбінати; залізобетон. виробів, силікатної цегли, 3 асфальтобетонні з-ди; харчосмакова ф-ка; 2 гранітні кар'єри. Музей історії селища.

Об'єкт туризму — пам'ятник Герою Рад. Союзу Ф. М. Андреєву, який загинув 1944 при форсуванні Пд. Бугу.

ОЛЕКСА́НДРІВКА (до 1944 — Арнаутівка) — селище міського типу Одес. обл., підпорядковане Іллічівській міськраді. Розташована на узбережжі Сухого лиману, поблизу залізнич. ст. Іллічівськ. 5,0 тис. ж. (1990). Засн. у 70-х р. 19 ст., с-ще міськ. типу з 1977. Поверхня — низовинна розчленована рівнина із зсувними формами рельєфу по берегах лиману. Пересічна т-ра січня $-1,6°$, липня $+22,5°$. Опадів 386 мм на рік. Пл. зелених насаджень 377 га.

ОЛЕКСА́НДРІВСЬК (до 1961— с. Олександрівка) — місто Луганської області, підпорядковане Артемівській райраді м. *Луганська*. Лежить на р. Лугані (прит. Сіверського Дінця), за 3 км від залізничної ст. Мілова. 7,8 тис. ж. (1990). Засн. у 70-х рр. 18 ст., місто з 1961. Поверхня хвиляста. Пересічна т-ра січня $-7,0°$, липня $+20,5°$. Опадів 536 мм на рік. Пл. зелених насаджень 14 га. Радгосп «Олександрівська овочева фабрика».

ОЛЕКСА́НДРІВСЬК — колишня (до 1921) назва м. *Запоріжжя*.

ОЛЕКСА́НДРІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-зх. частині Донец. обл. Утворений 1924. Площа бл. 1 тис. км^2. Нас. 24,5 тис. чол., у т. ч. міського — 4,9 тис. (1990). У районі — смт *Олександрівка* та 60 сільс. населених пунктів.

О. р. розташований у межах зх. відрогів *Донецької височини*. Поверхня — хвиляста лесова рівнина, розчленована балками та ярами. Поклади кам. вугілля (в сх. частині). Розташований у *Донецькій північностеповій фі-*

зико-географічній провінції. Пересічна т-ра січня —7°, липня +21,5°. Період з т-рою понад +10° становить бл. 170 днів. Опадів бл. 450 мм на рік, максимум їх — у червні — липні. Висота снігового покриву 25 см. Міститься у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Річки — *Самара* (прит. Дніпра) і Маячка (прит. Казенного Торця, бас. Сіверського Дінця). Збудовано 78 ставків заг. пл. водного дзеркала 3128 га. Переважають чорноземи звичайні середньогумусні (71 % площі району); в долинах річок — лучні та чорноземно-лучні солонцюваті грунти. Природна різнотравна рослинність збереглась на схилах балок і ярів; пл. байрачних лісів та полезахисних смуг 3734 га; осн. породи: дуб, акація, сосна. В районі — комбікормовий (с. Степанівка) та хлібний з-ди, дільниця Донец. дослідно-показового рибокомбінату (Олександрівка). В с. г. переважає тваринництво м'ясо-мол. і рослинництво зернового напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 86,5, у т. ч. орні землі — 71,6, пасовища і сіножаті — 14,4. Зрошується 3,5 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник. Галузі тваринництва — скотарство, свинарство, ставкове рибництво. В О. р.— 17 колгоспів, 2 радгоспи. Залізнич. ст. Золоті Пруди. Автомоб. шляхів 296 км, у т. ч. з твердим покриттям — 257 км. Профес.-тех. уч-ще (Олександрівка).

Г. О. Черниченко.

ОЛЕКСА́НДРІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район на Пн. Кіровогр. обл. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 41,2 тис. чол., у т. ч. міського — 14,4 тис. (1990). У районі — с-ща міськ. типу *Єлизаветградка* і *Олександрівка* (райцентр) та 47 сільс. населених пунктів.

Розташований на *Придніпровській височині.* Поверхня — підвищена пологохвиляста лесова рівнина, розчленована річковими долинами і густою сіткою ярів та балок. *Бовтиське родовище горючих сланців,* є також граніти, глини, піски. Лежить у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня —5,7°, липня +21,2°. Період з т-рою понад +10° становить 160 днів. Опадів 469 мм на рік. Осн. частина їх випадає у теплий період року. Висота снігового покриву до 15 см. Міститься у недостатньо вологій, теплій агрокліматичній зоні. Найбільша річка — *Тясмин,* на крайньому Пд. Сх.— верхів'я *Інгульця* (бас. Дніпра). Збудовано 115 ставків заг. пл. водного дзеркала 1437 га. Найпоширеніші темно-сірі опідзолені, чорноземи реградовані слабозмиті, опідзолені чорноземи та лучно-чорноземні грунти. Пл. лісів (діброви, судіброви та бори) і чагарників 19,7 тис. га. Осн. породи: дуб (до 90 % пл. лісів), граб, ясен, липа, клен, сосна. Степова рослинність (ковила, осока, чебрець, зірочник) збереглась в основному в долинах річок, на схилах балок, узліссях. У районі — орнітолог. заказник *Редьчине* (респ. значення).

Найбільші підприємства — олександрівські цукр. комбінат та лінійно-виробниче управління магістральних газопроводів. Спеціалізація с. г.— рослинництво зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 80,8, у т. ч. орні землі — 70,8, сіножаті і пасовища — 9,4. Зрошується 396 га. Гол. культури: цукр. буряки, озима пшениця, кукурудза, соняшник. Галузі тваринництва: скотарство, птахівництво. У районі — 15 колгоспів, 2 радгоспи. Залізничні станції Фундуклїівка і Цибулеве. Автомоб. шляхів 320 км, у т. ч. з твердим покриттям — 246 км. Музеї: історико-краєзнавчий в Олександрівці та історичний у с. Розумівці. Об'єкти туризму — погруддя укр. рад. актора і режисера Г. П. Юри у с. Підлісному, Хрестоздвиженська церква (1833—55)— усипальниця героя Вітчизн. війни 1812 М. М. Раєвського у Розумівці.

А. І. Кривульченко.

ОЛЕКСА́НДРІЙСЬКИЙ РАЙО́Н — район на Пн. Сх. Кіровогр. обл. Утворений 1930. Пл. 1,9 тис. км². Нас. (без м. *Олександрії*) 43,3 тис. чол., у т. ч. міського — 11,9 тис. (1990). Райцентр — місто обл. підпорядкування Олександрія. В О. р.— с-ща міськ. типу *Нова Прага* і *Приютівка* та 81 сільс. населений пункт.

Розташований на *Придніпровській височині.* Поверхня — підвищена пологохвиляста лесова рівнина, розчленована подекуди долинами річок і густою сіткою балок та ярів. Корисні копалини: буре вугілля (*Дніпровський буровугільний басейн*), залізна руда (*Криворізький залізорудний басейн*), граніт, каолін тощо. Район лежить у *Дністровсько-Дніпровській північностеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня —5,7°, липня +21,2°. Період з т-рою понад +10° становить 160 днів. Опадів 441 мм на рік, основна частина їх випадає у теплий період року. Висота снігового покриву до 10 см. Метеостанція в Олександрії. Міститься у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Осн. річка — *Інгулець* (прит. Дніпра) та його притоки Бешка, Кам'янка та ін. Збудовано Войнівське водосховище та 110 ставків заг. пл. водного дзеркала 1,8 тис. га. Найпоширеніші грунти — чорноземи звичайні мало- і середньогумусні. Природна степова рослинність (типчак, полин, деревій, пирій, чебрець, тонконіг) збереглась по долинах річок, на схилах балок, узліссях. Пл. лісів і чагарників 9,7 тис. га. Осн. породи: дуб (бл. 90 % площі лісів), клен, ясен. У районі — гідролог. пам'ятка природи респ. значення — болото *Чорний Ліс,* пам'ятка природи місц. значення — дуби-велетні.

Найбільше підприємство у районі — Олександрійський цукровий завод. Гол. галузь с. г.— рослинництво буряківничо-зернового напряму. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1988) — 148,2, у т. ч. орні землі — 125,2, сіножаті і пасовища — 21,3. Зрошується 2,3 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, соняшник, овочеві. Галузі тваринництва — мол.-м'ясне скотарство, птахівництво, вівчарство. У районі — 21 колгосп, 9 радгоспів. Залізничні станції: Олександрія, Користівка, Пантаївка, Королівка, Щаслива, Лікарівка, Шарівка. Автомобільних шляхів 390 км, у т. ч. з твердим покриттям — 366 км. Індустріальний технікум, радгосп-технікум, мед., пед., культ.-освітнє, 4 профес.-тех. уч-ща в Олександрії та профес.-тех. уч-ще у Приютівці. Краєзнав. музей, бюро подорожей та екскурсій (Олександрія).

Об'єкти туризму: погруддя рад. військ. діяча, двічі Героя Рад. Союзу П. К. Кошового та льотчика-космонавта СРСР Л. І. Попова в Олександрії, де вони народились; пам'ятний знак на честь декабриста І. І. Сухинова на його батьківщині у с. Червоній Кам'янці.

А. І. Кривульченко.

ОЛЕКСА́НДРІЯ — *дендрологічний парк* у м. Білій Церкві Київ. обл. Підпорядкована АН

УРСР. Пл. 201,5 га. Засн. у кін. 18 ст., сучас. статус — з 1983. Дендропарк створений за проектом і під керівництвом італійського майстра Д. Ботані та рос. садівника А. Станге на місці природної діброви біля р. Росі. О. — *ландшафтний парк.* Композиційною основою його є природний лісостеповий ландшафт, який утворюють дубовий ліс у поєднанні з галявинами, заплавними луками та водними об'єктами. Планувальне ядро становить центр. частина з Великою і Малою галявинами. В паркових композиціях органічно поєднані природні пейзажі з архітектурними спорудами — павільйонами, альтанками, колонадами, містками, виконаними в романтичному стилі (колонада Ехо, водоспад Руїни, колона печалі), а також місцеві та екзотичні рослини, ставки з водоспадами, каскадами і фонтанами. Колекція парку налічує бл. 1800 видів, різновидностей та форм рослин; у гербарії — понад 10 тис. аркушів. У дендропарку проводять наук. дослідження з інтродукції та акліматизації рослин, виведення нових сортів декоративних рослин; розробляють методи створення і реконструкції паркових ландшафтів.

Літ.: Криворучко Д. М. Олександрія. К., 1979; Родичкин И. Д. [та ін.]. Сады, парки и заповедники Украинской ССР. Заповедная природа. Преобразов. ландшафт. Садово-парковое искусство. К., 1985. *Т. Л. Андрієнко.*

ОЛЕКСАНДРІЯ — місто обл. підпорядкування Кіровогр. обл., райцентр. Розташована на р. Інгульці, при впадінні в нього Березівки. Залізнична станція, автостанція. 103,8 тис. ж. (1990). Засн. в 50-х рр. 18 ст., місто з 1784. Поверхня міста — хвиляста рівнина. Перевищення висот до 60 м. Пересічна т-ра січня −5,7°, липня +21,2°. Опадів 441 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 1056,3 га. У місті — виробниче об'єднання «Олександріявугілля», наук.-виробниче об'єднання «ЕТОЛ» («Електротехніка Олександрії»), з-ди: підйомно-транспортного устаткування, рем.-мех., поліграф. техніки. Харч. пром-сть (прод. товарів, міський мол. з-ди, м'ясокомбінат). Діаграмних паперів, меблева і швейна ф-ки. Індустріальний технікум, радгосп-технікум, мед., культ.-осв., пед. та 5 профес.-тех. уч-щ. Краєзнав. музей. Бюро подорожей та екскурсій.

Об'єкти туризму: погруддя рад. військ. діяча, двічі Героя Рад. Союзу П. К. Кошового та льотчика-космонавта СРСР Л. І. Попова, які тут народились; пам'ятник на честь рад. воїнів, які 1943 визволяли місто від нім.-фашист. загарбників.

Літ.: Кохан А. И., Колесников В. Г. Александрия. Путеводитель. Днепропетровск, 1986.

ОЛЕКСІЄВО-ДРУЖКІВКА — селище міського типу Донец. обл., підпорядковане Дружківській міськраді. Розташована на р. Кривому Торці (прит. Казенного Торця, бас. Сіверського Дінця). Залізнич. ст. Кіндратівка. 8,0 тис. ж. (1990). Виникла у 17 ст., с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня погорбована. Пересічна т-ра січня −7,0°, липня +21,0°. Опадів 450—520 мм на рік. Пл. зелених насаджень 58 га. З-д вогнетривких виробів, харчосмакова фабрика.

ОЛЕКСІЇВСЬКИЙ ЛИМА́Н — заплавне озеро у Цюрупинському р-ні Херсон. обл., на Пн. від м. Цюрупинська. Протокою сполучений з Дніпром. Довж. 2,5 км, шир. до 0,5 км, пл. 1,2 км^2, глиб. до 2,5 м. Улоговина видовженої форми. Береги низькі, піщані. Т-ра води влітку понад +25°. Взимку замерзає. Мінералізація води 200—300 мг/л. Прозорість води 1—1,2 м. Дно вкрите шаром чорно-сірого мулу з великою домішкою детриту. Вздовж берегів — зарості очерету південного, осоки, а також верби. Серед водяної рослинності — сальвінія плаваюча. Водяться карась, окунь, є безхребетні. На берегах О. л. — місця відпочинку. *М. Ф. Бойко.*

ОЛЕ́НІВКА — селище міського типу Волноваського р-ну Донец. обл. Залізнична станція. 5,2 тис. ж. (1990). Засн. 1840, с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня хвиляста, порізана ярами і балками. Пересічна т-ра січня −6,5°, липня +21,5°. Опадів 466 мм на рік. Пл. зелених насаджень 15 га. В О. — вагонне депо, комбінат хлібопродуктів.

ОЛЕ́НІВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ФЛЮ́СОВИХ ВАПНЯКІ́В І ДОЛОМІ́ТІВ — родовище у Волноваському р-ні Донец. обл. Складається з шести ділянок заг. площею 36 км^2. Пов'язане з відкладами ранньокам'яновугільного віку у зоні зчленування *Донецької складчастої споруди* і *Приазовського тектонічного блока* Українського щита. Пром. значення мають пласти вапняків заг. потужністю до 135 м, доломітів і доломітизованих вапняків (до 105 м). Залежно від якості вапняки використовують для доменного, конверторного і електросталеплавильного виробн., у хім. та цукр. пром-сті, як цементну сировину і буд. матеріал. Доломіти застосовують як вогнетриви і флюсову сировину. Родовище експлуатують з 1931 кар'єрним способом. Сировину переробляють на одному з найбільших в СРСР Докучаївському флюсо-доломітному комбінаті. Щорічний видобуток становить (тис. т): вапняку звичайного — 6874, доломітизованого — 7140, будівельного — 437, доломіту — 1691. Родовище є найважливішою сировинною базою металург. підприємств Пд. України, має значні прогнозні запаси. *А. Ф. Порохненко.*

О́ЛЕНЬ — озеро лиманного походження у Генічеському р-ні Херсон. обл., на Пн. Зх. коси Бірючий Острів. Протоками сполучається з Утлюцьким лиманом Азовського м. Довж. до 2,8 км, шир. до 2,1 км, пл. 3,2 км^2, глиб. до 2,5 м. Улоговина неправильної трикутної форми. Береги пологі, заболочені, заросли очеретом південним. Живиться водами Азовського м. Т-ра води влітку до +30°; взимку озеро замерзає. На дні — піщані відклади, вкриті шаром мулу та черепашки. Поширені зелені водорості. Водяться кефаль, бички та ін.; багато водоплавних птахів. Озеро О. — у складі *Азово-Сиваського заповідно-мисливського господарства.* *М. Ф. Бойко.*

ОЛЕ́СЬКО — селище міського типу Буського р-ну Львів. обл.

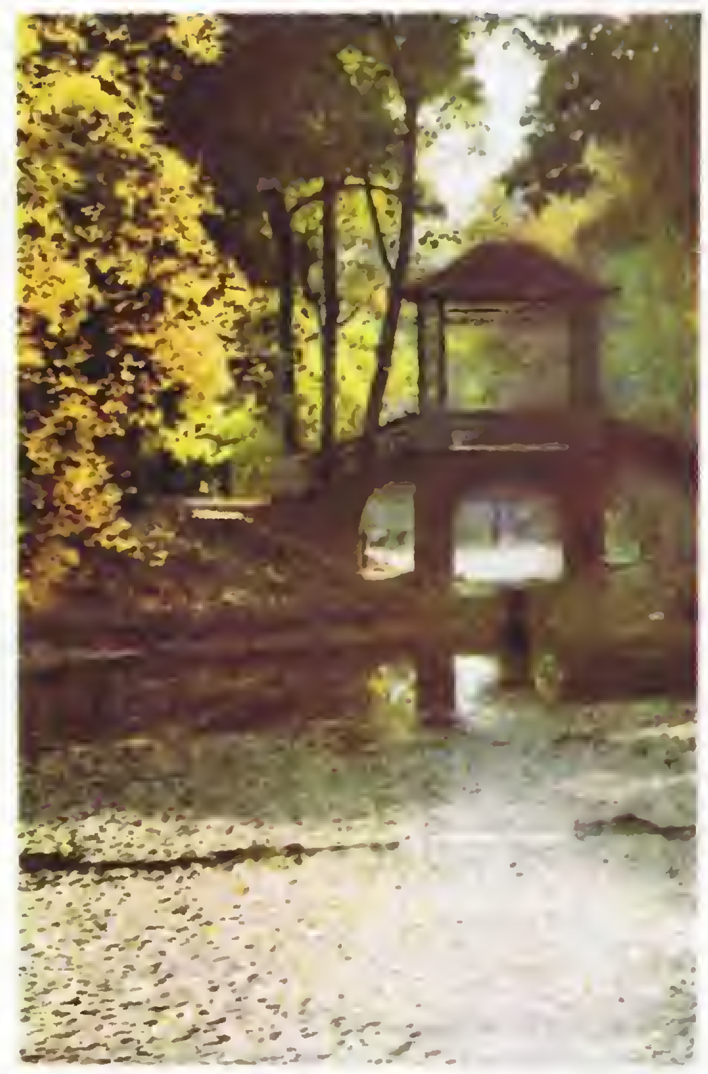

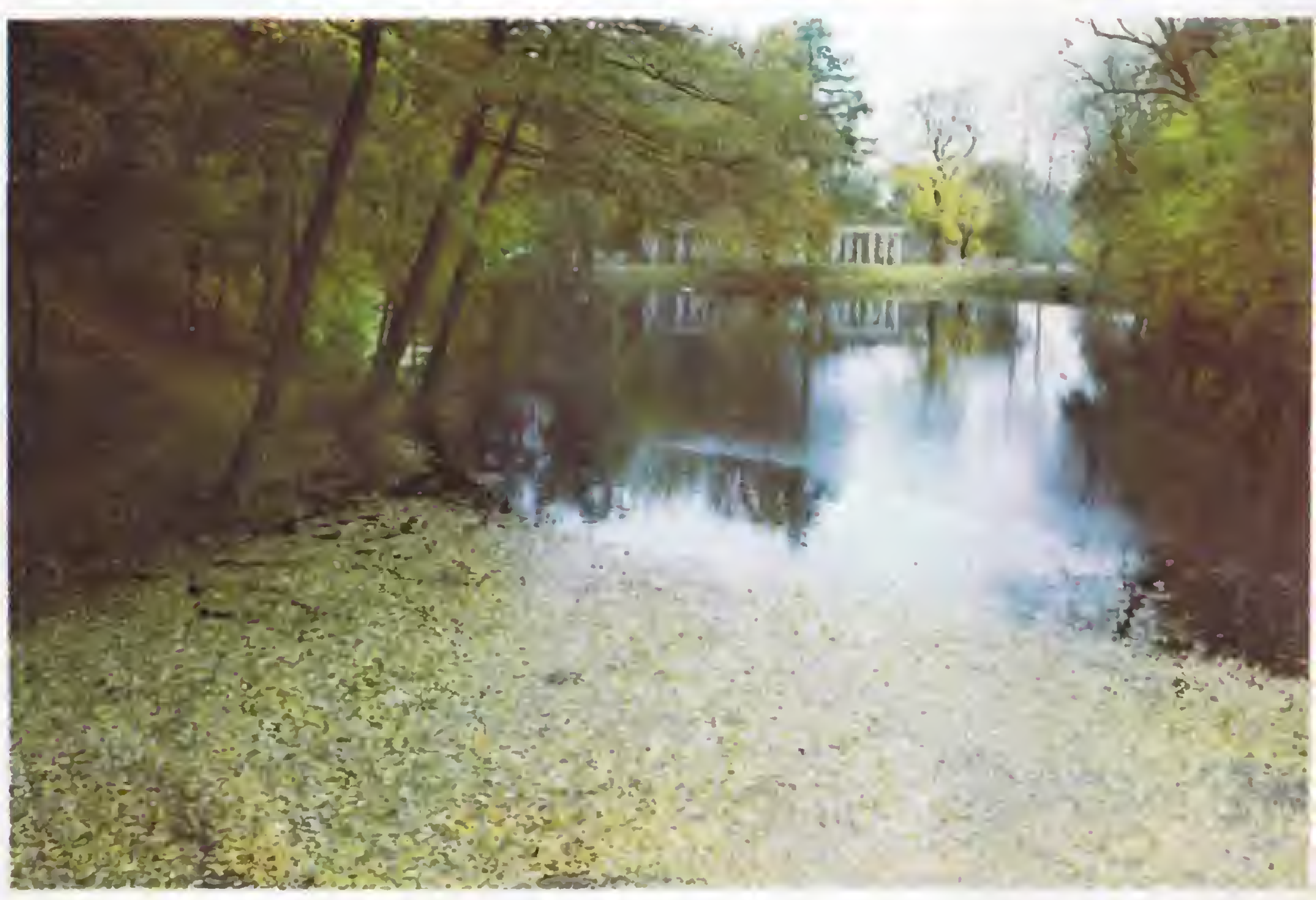

Дендропарк ***Олександрія.***

Олесько. Музей-заповідник «Олеський замок».

Розташоване на р. Ліберції (прит. Стиру, бас. Прип'яті), за 6 км від залізнич. ст. Ожидів-Олесько. 1,9 тис. ж. (1990). Відоме з 1366, с-ще міськ. типу з 1940. Поверхня рівнинна з останцевими горбами, перевищення висот 30—50 м. Пересічна т-ра січня −4,0°, липня +18,4°. Опадів 584 мм на рік. Пл. зелених насаджень 12 га. Пам'ятка природи місц. значення — джерела. В О.— цех мінеральних вод Буського пивзаводу. Професійно-технічне училище.

Об'єкти туризму: пам'ятник бійцям 1-ї Кінної армії, пам'ятник рад. воїнам, які загинули під час визволення Олеська від нім.-фашист. загарбників 1944, музей-заповідник «Олеський замок».

ОЛЕШКІВСЬКІ ПІСКИ — погорбований піщаний масив у пониззі *Дніпра*, в межах Херсон., частково Микол. обл. Простягаються від м. Нової Каховки до *Кінбурнського півострова.* Заг. площа бл. 161 тис. га. Являють собою першу надзаплавну терасу р. Дніпра, складаються з 7 арен — Основ'янської, Козаче-Лагерської, Олешківської, Збурівської, Іванівської, Виноградівської та Кінбурнської, які відокремлені одна від одної вузькими долиноподібними зниженнями. Всі арени мають горбисту поверхню. Коливання висот на незначних віддалях досягає 15—20 м. Горби, ували, зниження (саги), орієнтовані в основному у пн.-сх. напрямі. В міжаренних зниженнях лежать озера, солончаки. Погорбований рельєф О. п. виник в результаті інтенсивних процесів вітрової переробки піщаних відкладів, залишених річковими потоками. На відносно родючих шаруватих пісках та суглинках формувалися складні *субори* з сосни, берези, дуба та груші, підлісок — з ліщини і бузини. Опис таких лісів належить ще Геродотові, який відвідав цю місцевість 2400 років тому й назвав її Гілеєю, що означало по-грецькому полісся, або олешшя. Під впливом госп. діяльності людини ліси в 13—18 ст. були знищені. Еоловий рельєф сформувався за умов відсутності лісів. Закріплення пісків та освоєння їх почалося з 1834. Результативні способи закріплення О. п. та агротехніку масового лісорозведення запропонував 1951 акад. АН УРСР П. С. *Погребняк.*

Олешківські піски.

Цілинні піщані степи збереглися лише на Іванівській та Кінбурнській аренах, де сформувались дернові та чорноземовидні грунти. В рослинному покриві переважають типчак піщаний, ковила, пирій, полин, молочай та ін. Серед саг трапляються заболочені блюдцеподібні зниження на місці озер, що заросли, поміж піщаних горбів багато невеликих березово-дубових, осикових та вільхових гаїв. Значні площі О. п. зайняті насадженнями сосни.

О. П. Андріяш, Л. М. Шевченко.

ОЛИ́КА — селище міського типу Ківерцівського р-ну Волин. обл. Розташована на р. Путилівці (прит. Горині, бас. Прип'яті), за 9 км від залізнич. ст. Олика. 3,7 тис. ж. (1990). Відома з 1149, с-ще міськ. типу з 1940. Поверхня погорбована. Перевищення висот до 40 м. Пересічна т-ра січня −5°, липня +18,4°. Опадів 630—638 мм на рік. Агрометеоролог. пост. Пл. зелених насаджень 3 га. В О.— племінний з-д рогатої худоби «Олицький», цех Ківерцівського консервного з-ду, цегельний з-д. Краєзнавчий музей.

Об'єкт туризму: пам'ятка архітектури — замок, 1564.

Літ.: Волынь туристская. Путеводитель. Львов, 1984.

ОЛИ́ШІВКА — селище міського типу Чернігівського р-ну Черніг. обл. Розташована на р. Смолянці (прит. Десни, бас. Дніпра), за 35 км від залізнич. вузла Чернігів. 2,8 тис. ж. (1990). Виникла на поч. 16 ст., с-ще міськ. типу з 1967. Пересічна т-ра січня −6,7°, липня +19,4°. Опадів 480 мм на рік. Пл. зелених насаджень 203 га. Поблизу О.— частина *Сосинського заказника* (респ. значення), а також гідролог. заказники Гатка-Замське і Липське (місц. значення). Лісництво. Музей В. І. Леніна.

ОЛІГОТРО́ФНЕ О́ЗЕРО (від грец. ὀλίγος — малий і τροφή — живлення) — тип озера з невеликим вмістом мінеральних солей та планктону. Улоговини О. о. мають найчастіше тектонічне, вулканічне або карстове походження. О. о. звичайно глибокі, погано прогріваються влітку. Відзначаються великою прозорістю води, значним вмістом кисню. «Цвітіння» і заростання їх проявляються слабо. Рибопродуктивність О. о. невелика, але, на відміну від *дистрофних озер*, в них водяться цінні види: сиг, лящ, судак та ін. На Україні до О. о. належать, зокрема, гірські озера Карпат *(Липовецьке озеро, Синевир)*, карстові озера Волинського Полісся (Облапи, Селище). Внаслідок високої якості води О. о. мають важливе рекреаційне значення, є істотним резервом для водоспоживання, відтворення запасів цінних видів риб.

Б. І. Новиков.

ОЛІ́ЙНО-ЖИРОВА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *харчової промисловості,* підприємства якої виробляють олію, маргарин, мило, здійснюють гідрогенізацію та розщеплення жирів і пов'язаних з ними продуктів. Основна сировина — насіння олійних рослин. Рослинну олію використовують як харч. продукт і цінну сировину для харч., миловарної, хім. пром-сті, виробн. деяких буд. матеріалів, лаків, мастил тощо.

На Україні О.-ж. п. як самостійна галузь харч. пром-сті почала формуватися наприкінці 19 ст. У 1989 в УРСР вироблено 1078 тис. т олії, 318 тис. т

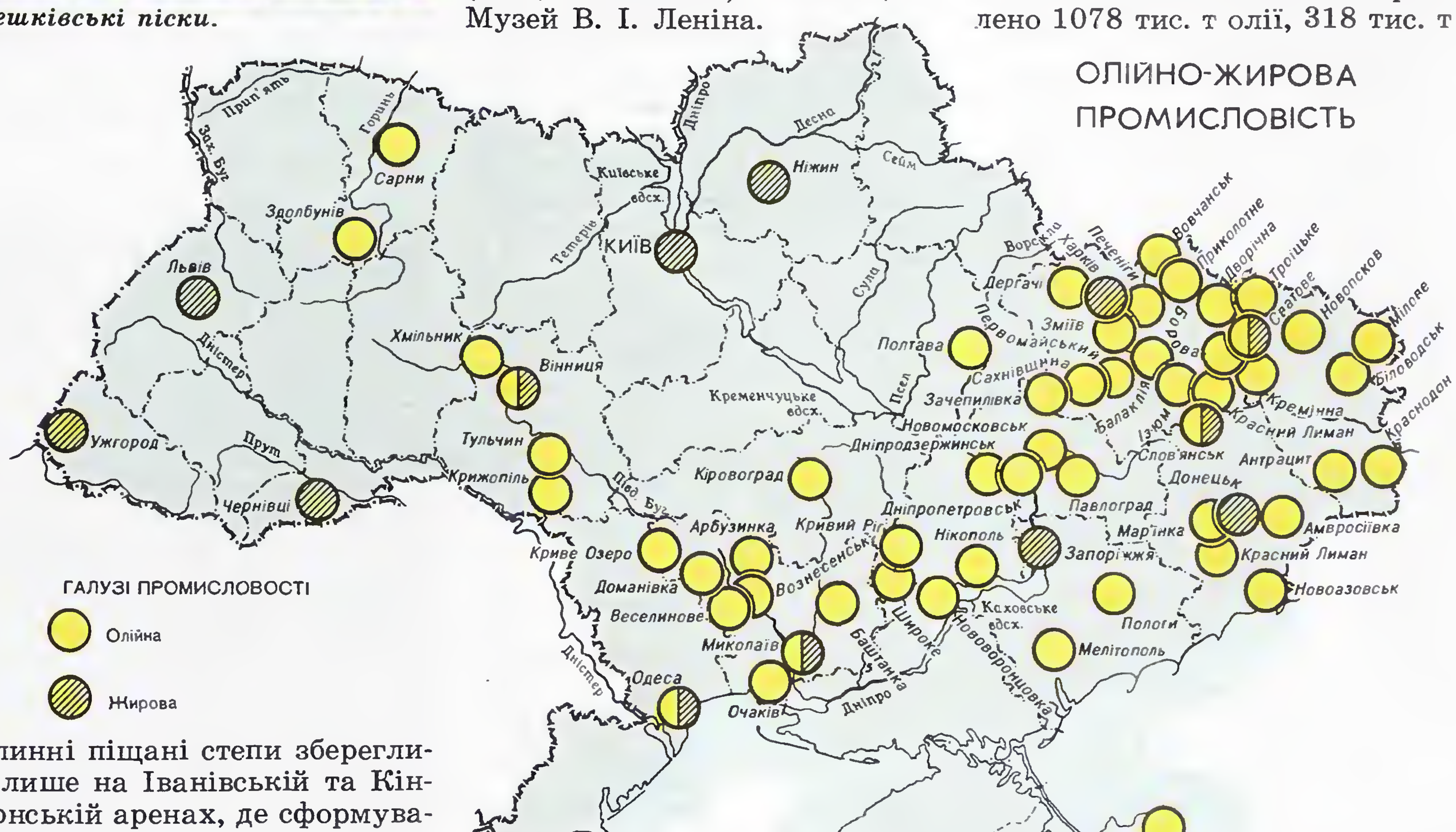

маргарину. Питома вага УРСР у заг.-союз. виробн. олії становить 32,3 % (1988). Осн. олійною культурою в УРСР є соняшник, з насіння якого одержують майже 90 % усієї олії, що значною мірою зумовило розміщення О.-ж. п. в районах вирощування цієї культури — у степовій та лісостеповій зонах республіки.
Найвища концентрація підприємств галузі в Донецько-Придніпровському екон. районі, де зосереджено понад 60 % усіх потужностей О.-ж. п. Майже 55 % виробн. олії в районі припадає на Дніпроп., Запоріз. і Донец. області. В Пд. екон. районі зосереджено 10 % потужностей галузі і 14 % заг.-респ. виробн. олії. Галузь розвинута в усіх областях р-ну, особливо в Одеській. У Пд.-Зх. екон. районі розміщено бл. 28 % потужностей галузі і 10 % виробн. олії в республіці. Більше половини виробн. олії в районі припадає на Вінн. обл., понад 20 % — на Чернівецьку. В республіці збудовано потужні спеціалізовані олійно-жирові комбінати — Вінницький, Запорізький, Одеський, Слов'янський, Чернівецький; жирові — Харківський, Ніжинський; олійні з-ди — в Кіровограді, Пологах, Дніпропетровську, Вовчанську, Полтаві та ін. Маргарин виробляють у Донецьку, Харкові, Києві, Львові. Більшість підприємств по виробн. олії (92 %) одержують її екстракційним способом. Для збільшення випуску олії велике значення має підвищення коефіцієнта використання наявних потужностей підприємств та вдосконалення географії сировинних зон і внутрішньогалузевих екон. зв'язків. *О. С. Арабаджі, В. І. Малина.*

ОЛІФЕРОВ Август Миколайович (12.VIII 1925, м. Феодосія) — укр. рад. географ, гідролог, доктор геогр. наук з 1987, професор з 1988. У 1949 закінчив Пермський ун-т. 1954—61 — зав. відділом гірських меліорацій Крим. гірсько-лісової дослідної станції, 1957 брав участь у Середньохуанхейській протиерозійній експедиції АН КНР, 1961—74 працював в Ін-ті мін. ресурсів (Сімферополь). З 1974 викладає в Сімфероп. ун-ті. Осн. праці присвячені вивченню селевих потоків, ерозії та засобам боротьби з ними. Розробив методологічні і теор. основи геогр. напряму в селезнавстві. Досліджував закономірності формування і проходження селевих потоків у гірських районах УРСР. Обгрунтував ландшафтно-тех. протиселеві системи для Кримських гір та Українських

А. М. Оліферов.

Карпат, зокрема, запропонував метод механізов. терасування гірських схилів.

Тв.: Борьба с эрозией и селевыми паводками в Крыму. Симферополь, 1963; Меры борьбы с селевыми потоками на территории Украинской ССР. М., 1968; Региональная характеристика селевой деятельности на территории СССР. Карпаты, Крым. В кн.: Селеопасные районы Советского Союза. М., 1976; Географические аспекты мелиорации селевых ландшафтов. Симферополь, 1982; Устья рек. Симферополь, 1985; Водные ресурсы континентов. К., 1988 [у співавт.].

О́ЛЬГИНКА — селище міського типу Волноваського р-ну Донец. обл. Розташована у верхів'ях р. Сухої Волновахи (прит. Мокрої Волновахи, бас. Кальміусу), за 2 км від залізнич. ст. Великоанадоль. 4,1 тис. ж. (1990). Відома з 1779, с-ще міського типу з 1938. Поверхня горбиста. Пересічна т-ра січня −6,5°, липня +21,5°. Опадів 491 мм на рік. Пл. зелених насаджень 735 га. Виробн. буд. матеріалів, Волноваський комбікормовий з-д, цех по виробн. контейнерів Волноваського вагонного депо тощо. Інкубаторна та Маріупольська лісова дослідна станції.

ОЛЬХІ́ВКА — річка в Антрацитівському і Лутугинському районах Луганської обл. Див. *Вільхівка.*

ОЛЬХОВА́ТКА — селище міського типу Донец. обл., підпорядковане Єнакіївській міськраді. Розташована на річках Булавинці і Вільхівці (прит. Кринки, бас. Міусу), за 7 км від залізнич. ст. Дебальцеве. 4,7 тис. ж. (1990). Виникла у 1-й пол. 18 ст., с-ще міськ. типу з 1938. Поверхня хвиляста. Пересічна т-ра січня −7,7°, липня +21,0°. Опадів 525 мм на рік. Пл. зелених насаджень 55 га. В О.— кам'яновугільна шахта «Ольховатська».

ОЛЬХОВЕ́ЦЬ — річка у Бучацькому р-ні Терноп. обл. Див. *Вільховець.*

ОЛЬША́НКА — річка у Лебединському р-ні Сум. обл., ліва прит. *Псла* (бас. Дніпра). Довж. 34 км, пл. бас. 186 км^2. Бере початок на Пд. від с. Гарбузівки. Долина трапецієвидна, шир. до 3 км, глиб. до 40 м. Заплава подекуди заболочена, шир. до 300 м. Річище слабозвивисте, завширшки до 5 м. Похил річки 1,1 м/км. Живлення мішане. Льодостав з кін. листопада до поч. березня. Є ставки. Воду використовують для тех. водопостачання. На О.— м. *Лебедин.* *Ю. П. Яковенко.*

ОЛЬША́НСЬКЕ — селище міського типу Миколаївського р-ну Микол. обл. Розташоване на березі Пд. Бугу, за 6 км від залізнич. ст. Ясна Зоря. 4,4 тис. ж. (1990). Засн. 1957, с-ще міськ. типу з 1968. Лежить на надзаплавних терасах долини Пд. Бугу. Пересічна т-ра січня −3,8°, липня +22,8°. Опадів 410 мм на рік. В О.— з-ди: цементний, залізобетонних виробів, гідролізно-дріжджовий, підприємство залізнич. транспорту.

ОМЕ́ГА — бухта Чорного м. за 5 км на Зх. від входу у порт Севастополь. Вдається у Кримський п-ів на 0,5 км. Шир. біля входу 0,5 км. За обрисами подібна до грец. літери «омега» (ω), звідси й назва; ін. назви — Кругла бухта та Піщана бухта. Утворилася внаслідок затоплення морем гирла балки. Береги О. відносно рівні, складаються з вапняків. Мілководна. Пересічна т-ра води влітку +22,3°, взимку +7°. Замерзає лише у суворі зими. Пересічна солоність 18 ‰. На берегах О.— бази відпочинку. *Л. І. Митін.*

ОМЕЛЯ́НІВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ГРАНІ́ТУ — родовище в Малинському р-ні Житом. обл. Геоструктурно пов'язане із сх. частиною *Коростенського плутону*. Граніти оранжево-червоні, крупно- і середньозернисті, порфіровидні, перекриті антропогеновими піщано-глинистими відкладами потужністю 0,3—4,8 м. Глибина кар'єру 15 м. О. р. г. розробляють з 1929. Розвідані запаси — 425 тис. м^3 (1987). На родовищі вперше на Україні застосовано термоструменевий спосіб добування, при якому вихід блоків становить 57 %. Граніт піддається усім видам мех. обробки, добре полірується, є високоякісним облицьовувальним і буд. каменем. Декоративний малюнок утворюють кільцеподібні ланцюжки темного кварцу й біотиту на фоні червоних кристалів мікрокліну. Граніт родовища використовують для будов Москви, Ленінграда, Києва, Ташкента, Житомира, Львова та ін. міст, а також експортують за кордон. Відходи блокової продукції використовують для виробн. щебеню на Бондарівському щебенезаводі. *Е. С. Дехтулінський.*

ОНИКІЄНКО Володимир Васильович (17.IV 1923, м. Краснодар) — укр. рад. економгеограф, доктор екон. наук з 1976, професор з 1980. Член КПРС з 1945. У 1949 закінчив Воронезький ун-т. У 1952—61 — зав. кафедрою екон. географії Чернів. ун-ту. Протягом 1961—67 очолював відділ трудових ресурсів, створений ним в системі Держплану УРСР. У 1968—71 — зав. відділом автоматизації праці і трудових ресурсів ГоловНДІОЦ Держплану УРСР. З 1972 — у Раді по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР (до 1988 — зав. відділом регіональних проблем народонаселення та використання трудових ресурсів). Осн. праці присвячені розробці теор. принци-

Річка Ольшанка.

В. В. Оникієнко.

Л. Г. Онуфрієнко.

пів і методичних засад регіонального програмно-цільового управління трудовими ресурсами, а також регіональним питанням комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил республіки. Вперше розробив та очолив реалізацію програми проведення в УРСР регіональних досліджень демографічних аспектів зайнятості та структурних зрушень у зайнятості трудових ресурсів і організації використання їх. Здійснює науково-методичне керівництво підготовкою ряду комплексних республіканських і територіальних програм (ефективного використання трудових ресурсів, по народонаселенню, соціальному розвитку тощо).

Тв.: Комплексное исследование миграционных процессов. Анализ миграции населения УССР. М., 1973 [у співавт.]; Вопросы методологии и методики исследования трудовых ресурсов. К., 1978; Программно-целевое управление воспроизводством трудовых ресурсов. К., 1983 [у співавт.]; Воспроизводство трудовых ресурсов. К., 1984 [у співавт.]; Трудовые ресурсы. Проблемы сбалансированного распределения. К., 1986 [у співавт.]; Совершенствование территориальной организации трудовых ресурсов. К., 1989 [у співавт.].

ОНУФРІЄНКО Лука Григорович (3.XI 1911, с. Єлизаветівка Дніпроп. обл.— 9.IX 1988, Київ) — український радянський гідролог, доктор географічних наук з 1969. Член КПРС з 1944. У 1937 закінчив Харків. гідрометеоролог. ін-т; 1937—54 працював у системі Гідрометслужби УРСР (був начальником сектора тех. інспекції та відділу гідролог. обсерваторії). У 1954—86 — в Укр. регіональному н.-д. гідрометеоролог. ін-ті (1954—59 та 1963—76— заст. директора по наук. роботі, 1959—76 — начальник відділу гідролог. досліджень). Одночасно 1954—56 викладав у Київ. ун-ті. Осн. праці присвячені вивченню формування весняного і річного стоку річок України та Молдавії, розрахункам водних балансів та ресурсів річкових басейнів. Досліджував питання впливу агротех. заходів на формування весняного стоку. Уточнив і систематизував дані про водні ресурси та водні баланси окремих геогр. зон і районів, установив геогр. закономірності розподілу їх по території. Результати досліджень використовують у практиці водогосп. орг-цій при складанні Ген. схеми комплексного використання водних ресурсів УРСР і Молдови. Нагороджений орденами Червоної Зірки та Вітчизн. війни 2 ступеня.

Тв.: Весенний поверхностный сток малых рек Украины. Труды УкрНИГМИ, 1955, в. 3; Нормы и изменчивость годового стока рек Украины и Молдавии. Труды УкрНИГМИ, 1966, в. 64; Водные ресурсы и баланс вод Украины и Молдавии. Труды УкрНИГМИ, 1969, в. 76; Определение годового стока рек Украины и Молдавии. Труды УкрНИГМИ, 1986, в. 217 [у співавт.].

ОНУ́ФРІЇВКА — селище міського типу Кіровогр. обл., райцентр. Розташована на р. Омельнику (прит. Дніпра), за 7 км від залізнич. ст. Павлиш. 5,0 тис. ж. (1990). Засн. на поч. 17 ст., с-ще міськ. типу з 1968. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована ярами та балками, заг. похил її на Пн. Сх. Пересічна т-ра січня —6,0°, липня +21,4°. Опадів 455 мм на рік. Пл. зелених насаджень 181,9 га, у т. ч. парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва респ. значення. В селищі — філіал Світловодського з-ду радіовиробів та кінний з-д № 175. Істор.-краєзнавчий та кінного з-ду музеї. Об'єкт туризму — обеліск на могилі комсомольця Анатолія Комара, який 1943 під час визволення селища від нім.-фашист. загарбників повторив подвиг О. Матросова.

ОНУ́ФРІЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — район на Пн. Сх. Кіровогр. обл. Утворений 1923. Пл. 0,9 тис. км^2. Нас. 24,6 тис. чол., у т. ч. міського — 10,9 тис. (1990). В О. р.— с-ща міськ. типу *Онуфріївка* (райцентр) і *Павлиш* та 27 сільс. населених пунктів. На Пн. Сх. район омиває *Дніпродзержинське водосховище*. Розташований на пд.-сх. відрогах *Придніпровської височини*. Поверхня — підвищена хвиляста лесова рівнина, дуже розчленована долинами річок, балками, ярами; поблизу Дніпродзержинського водосховища — зсуви. Найпідвищеніша пд.-зх. частина району (до 208 м). Корисні копалини: глини, у т. ч. керамічні, мігматити, піски, залізні руди. Лежить у *Дністровсько-Дніпровській північностеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —6,0°, липня +21,4°. Період з т-рою понад +10° становить 160—170 днів. Опадів 455 мм на рік; більша частина їх випадає у теплий період року. Висота снігового покриву 5—10 см. Розташований у посушливій, дуже теплій агрокліматич. зоні. Осн. річка — *Омельник* (прит. Дніпра) з Омельничком, Лозуваткою. Збудовано 21 ставок. Найпоширеніші чорноземи звичайні середньогумусні (65 % площі району); є також чорноземи типові малогумусні, дернові оглеєні піщані та ін. грунти. Рослинність у районі різнотравна (ковила, типчак, тонконіг звичайний, конюшина, житняк тощо) з байрачними лісами і чагарниками. Пл. лісів 6,8 тис. га. Осн. породи: дуб (60 % площі лісів), сосна (15 %), клен, акація, ясен. В О. р.— Онуфріївський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (респ. значення) та 4 заповідні урочища (місц. значення).

Найбільші підприємства: Онуфріївський філіал Світловодського з-ду радіовиробів, Деріївський та Куцеволівський каменедробильні, павлиські хлібний і комбікормовий з-ди. Осн. галузь с. г.— рослинництво зерново-буряківничого напряму. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. Тваринництво м'ясо-мол. напряму. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 65,3, у т. ч. орні землі — 51,4, сіножаті і пасовища — 13,0. Зрошується 2,7 тис. га. У районі — 13 колгоспів, 1 радгосп. Залізнич. ст. Павлиш. У с. Деріївка — річкова пристань. Автомоб. шляхів 177 км (усі — з твердим покриттям). Музеї: меморіально-пед. українського рад. педагога В. О. Сухомлинського у Павлиші, де він працював, істор.-краєзнавчий та кінного з-ду в Онуфріївці, історії сіл Успенки, Мар'ївки, Камбурліївки, смт Павлиша.

Об'єкти туризму — мемор. комплекс на честь рад. воїнів, які загинули під час визволення села від нім.-фашист. загарбників (Деріївка), пам'ятний знак у районі форсування Дніпра рад. військами 1943 (с. Куцеволівка), обеліск на могилі комсомольця Анатолія Комара, який 1943 під час визволення селища від нім.-фашист. загарбників повторив подвиг О. Матросова (Онуфріївка).

А. І. Кривульченко.

ОПА́ДИ АТМОСФЕ́РНІ — вода у рідкому або твердому стані, що випадає з *хмар* або осідає з повітря на земну поверхню та наземні предмети. З хмар О. а. випадають у вигляді *дощу, мряки, снігу*, снігової і льодової крупи, *граду*, льодових голок. Процес утворення О. а. є наслідком змін термодинамічного стану атмосфери, зумовлених переміщенням повітряних мас, в результаті чого повітря охолоджується і досягає ступеня насичення. Процеси конденсації вологи і утворення хмар змінюються у широких межах залежно від початкової т-ри повітря, запасів вологи в ньому, швидкості переміщення, що спричинює велику різноманіт-

ність О. а. Розрізняють *зливи* та помірні й слабкі дощі.
У помірних широтах О. а. взимку випадають гол. чин. у вигляді снігу, утворюючи *сніговий покрив.* В результаті конденсації вологи у *приземному шарі* повітря утворюються *роса*, іній, паморозь, твердий і рідкий наліт тощо. Взимку та в перехідні періоди при випаданні переохолоджених крапель дощу і мряки, а також *туману* з'являються *ожеледь* і *ожеледиця.* О. а. вимірюють товщиною шару води у міліметрах, їхню інтенсивність — у міліметрах за хвилину. Закономірності розподілу О. а. на будь-якій території визначають за макс., середніми і мінімальними їх сумами (річними, сезонними, місячними, добовими, денними та нічними). Значення цих показників, точність визначення їх залежать від тривалості спостережень і методів їхнього виконання. Інформацію про тривалість О. а., їхні суми та інтенсивність одержують за допомогою опадомірів і самописців-плювіографів, про тер. розподіл опадів — за даними радіолокаційних (наземних і авіаційних) досліджень. Найбільша мінливість річних сум О. а. характерна для гірських районів екваторіально-тропічних широт, де вони змінюються у межах від 5 до 26 тис. мм (Черапунджі, Індія; на висоті бл. 1,5 км); добова сума О. а. тут може перевищувати 1000 мм. Найменше опадів випадає у високих широтах (до 250 мм) і пустелях (до 50 мм), в окремих районах — бл. 1 мм за рік (напр., поблизу Дахли, Єгипет). В СРСР найбільше опадів за рік (пересічно 2600 мм) випадає у Зх. Закавказзі (Батумі), найменше — у рівнинних районах пустелі Каракуми (Репетек, 50 мм), у гірських — на Пн. Памірі (бл. 27 мм).
Для території УРСР характерне зменшення річних сум О. а. з Пн. та Пн. Зх. на Пд. та Пд. Сх. Напр., пн. рівнинні райони республіки одержують пересічно понад 550 мм, пн.-західні 600—650 мм за рік, пд. та пд.-сх. примор. райони — від 300—350 мм до 400 мм. Осн. кількість О. а. (75—80 %) на території УРСР випадає у вигляді дощу, тільки 20—25 % — у вигляді снігу. Значні контрасти в розподілі О. а. виникають під впливом рельєфу. На навітряних схилах Подільської та Волинської височин, Донецького кряжа О. а. випадає на 15—20 % більше, ніж на низовинах, а на підвітряних схилах — на 25 % менше, ніж на навітряних. В Українських Карпатах і Кримських горах суми О. а. зростають ще більше. В Українських Карпатах пересічні річні суми О. а. перевищують 1400 мм (зокрема, на ст. Пожежевській, на вис. 1429 м вони становлять 1463 мм, на ст. Плай, на вис. 1332 м — 1663 мм). В окремі роки суми О. а. на тер. республіки значно відрізняються від пересічних річних сум. У гірських районах Українських Карпат вони змінюються від 750—850 мм до 2100—2200 мм, на рівнинних територіях лісостепової зони — від 970—980 мм до 380—400 мм, а в пд. частині степової зони — від 650—680 мм до 120—150 мм. Важливим показником режиму зволоження території є макс. добові суми О. а., які зумовлюють рівні води в річках і водосховищах, інтенсивність водно-ерозійних процесів тощо. Для України характерні найвищі літні добові суми опадів, на рівнинній території вони становлять 100—200 мм, в Українських Карпатах можуть перевищувати 300 мм. Під час таких зливових дощів зафіксовано найвищі значення інтенсивності опадів — до 10—12,5 мм/хв. У цілому для УРСР властивий континентальний тип річного ходу О. а. з максимумом улітку (червень — липень) та мінімумом узимку (січень — лютий). Лише на Пд. березі Криму максимум опадів припадає на грудень — січень. Режим опадів, розподіл їх по території протягом року формують *природну зональність* земної кулі, впливають на госп. діяльність, особливо на розвиток с. г. Напр., при надмірному зволоженні території в зоні мішаних лісів УРСР с.-г. виробн. потребує осушування грунтів, а в степовій зоні республіки, де запаси вологи в грунті недостатні,— зрошування їх. Меліоративні заходи стосовно до вимог с.-г. виробн. формуються за агрокліматич. закономірностями розподілу О. а., з урахуванням вирощуваних культур, їхнім фазовим розвитком і ходом погодних процесів на відповідній території.
Важливою проблемою на сучас. етапі є *кислотність опадів*, зумовлена *забрудненням атмосфери* викидами пром. підприємств та трансп. засобами. Випадання таких опадів негативно впливає на стан навколишнього середовища (напр., погіршується *якість води* у водоймах, гинуть деякі породи дерев, підвищується кислотність грунтів). О. а.— один з важливих елементів *клімату*, вони мають велике значення для нар. г-ва (зокрема, для с. г., водопостачання, буд-ва). В УРСР проводять роботи по штучному регулюванню О. а. (див. *Опади штучні, Активний вплив на хмари*).

Літ.: Литвинов И. В. Осадки в атмосфере и на поверхности земли. Л., 1980; Природа Украинской ССР. Климат. К., 1984; Швер Ц. А. Закономерности распределения количества осадков на континентах. Л., 1984. *М. І. Щербань.*

ОПАДИ ШТУ́ЧНІ — *опади атмосферні* у вигляді *дощу, снігу* або *граду*, що формуються в переохолоджених *хмарах* на штучних ядрах льодоутворення внаслідок введення спеціальних хім. речовин (реагентів). Найпоширеніші з реагентів — тверда вуглекислота та йодисте срібло; їх розсіюють у хмарах за допомогою літаків-лабораторій та спец. ракетами і снарядами. Фіз. основа штучного збільшення опадів базується на гіпотезі про нестачу природних ядер льодоутворення в атмосфері; виявлено також залежність цих процесів від типу хмар — купчастих та шаруватоподібних. Польові експерименти (зокрема укр. метеорологів) показали, що внаслідок штучного впливу інтенсивність опадів із зимових фронтальних систем хмар зростає вдвічі. У такому ж співвідношенні можна збільшити кількість опадів з окремих купчасто-дощових хмар. З урахуванням сприятливих для штучного впливу метеоролог. умов це дає змогу збільшити кількість опадів на 20—30 %. Проблема О. ш. має велике значення для с. г., особливо в районах з недостатнім зволоженням. Дослідження по штучному збільшенню опадів проводять у ряді республік СРСР (Вірменії, Грузії, Молдові, Узбекистані, Таджикистані, РРФСР, УРСР), а також у багатьох країнах світу з посушливим кліматом (зокрема, у США, КНР, Кенії, Ізраїлі, на Кубі), у т. ч. по лінії *Всесвітньої метеорологічної організації* (за участю СРСР).
На Україні наук. і практичні питання щодо О. ш. з 1959 розробляють в Укр. регіональному н.-д. гідромет. ін-ті — проводять польові експерименти на спец. полігоні у Дніпроп. обл., лабораторні дослідження реагентів та теор. розробки по чисельному моделюванню природного і штучного хмаро- та опадоутворення на ЕОМ. Розрахунки за допомогою моделей «погода — врожай» свідчать про можливість підвищення врожайності, зокрема, озимої пшениці на кілька центнерів з 1 га завдяки штучному збільшенню опадів. Див. також *Активний вплив на хмари.*

Літ.: Прихотько Г. Ф. Искусственные осадки из конвективных облаков. Л., 1968; Качурин Л. Г. Физические основы воздействия на атмосферные процессы. Л., 1978; Деннис А. Изменение погоды засевом облаков. Пер. с англ. М., 1983. *М. В. Буйков.*

ОПА́Л (лат. opalus, від санскр. упала — дорогоцінний камінь) — мінерал, аморфний оксид кремнію із вмістом молекулярної води (0,4—28 %). $SiO_2 \cdot nH_2O$. Колір білий, сірий або голубий, жовтий, зелений, чорний, бурий (залежно від домішок). Густ. 1,9—2,3; тв. 5—6. Утворюється при низьких т-рах з гідротермальних розчинів, у мигдалинах вулканічних порід, у відкладах гарячих джерел, при вивітрюванні силікатів гірських порід, відмиранні органічних форм (губок, радіолярій тощо). О. використовують у хім., нафтовій та ін. галузях пром-сті, для виготовлення фільтрів, полірування металів. Прозорі відміни О. належать до дорогоцінного каміння (вогненний О.— від червоного до жовтого, з опалесценцією; голубуватий і білий — джиразоль, безбарвний — гіаліт).
На Україні осадочні породи, осн. породоутворюючим мінералом яких є О. (опока, трепел тощо), видобувають у *Дніпровсько-Донецькій западині.* Виявлено перспективні прояви юве-

лірного О. (джиразоль — у Донец. обл., вогненний О.— у Вінн. обл.). *В. І. Панченко.*

ОПАСТОВЕ́ЦЬКЕ О́ЗЕРО — заплавне озеро у Летичівському р-ні Хмельн. обл., у заплаві р. *Бужка* (прит. Пд. Бугу). Пл. 6 км^2, глиб. до 3 м. Улоговина видовженої форми. Береги заросли чагарником. Живиться атм. опадами та за рахунок водообміну з р. Бужком. Дно вкрите чорним мулом. На окремих ділянках О. о. заростає водяною рослинністю. Використовують для місц. потреб.

ОПІ́ЛЛЯ — 1) Давньоруська назва безлісих або малолісистих рівнинних територій з родючими грунтами в межах лісових зон. Такі безлісі ділянки здавна використовували під орні землі (напр., Львівське О.— серед широколистяних лісів). 2) Назва зх. частини *Подільської височини*, в межах Львів., Івано-Фр. і Терноп. областей *(Подільське горбогір'я)*. Переважні вис. 350—400 м. Поверхня розчленована лівими притоками *Дністра* — *Свіржем, Верещицею* та ін. Поширені буково-дубові ліси на сірих лісових грунтах. Значні площі розорані. Густо заселене.

ОПІ́Р — річка у Сколівському р-ні Львів. обл., пра́ва прит. *Стрию* (бас. Дністра). Довж. 58 км, пл. бас. 843 км^2. Бере початок поблизу с. Опорець, басейн розташований в районі *Сколівських Бескид*. Долина звивиста, у верхів'ї вузька, з урвистими берегами; нижче переважно V-подібна, шир. 150—300 м, на окремих ділянках трапецієвидна, завширшки до 1—3 км (у гирлі). Заплава двостороння, шир. 30—80 м, на окремих ділянках до 300—425 м. Річище кам'янисте, шир. 10—30, подекуди до 80 м, глиб. 0,3—0,5 м. Похил річки 10,4 м/км. Осн. притоки: Рожанка (права), Орава (ліва). Живлення мішане з переважанням дощового. Максимум стоку припадає на весняно-літній період; характерні часті паводки. Льодові утворення з'являються у кін. листопада, льодостав — з 2-ї пол. грудня до березня. Споруджено ГЕС. Воду використовують для водопостачання і зрошування. На О.— м. Сколе. *Г. С. Головатюк.*

ОПІ́ШНЯ — селище міського типу Зіньківського р-ну Полтав. обл. Розташована на правому березі р. Ворскли (прит. Дніпра), за 45 км від залізнич. ст. Полтава. 7,1 тис. ж. (1990). Відома з 17 ст., с-ще міськ. типу з 1925. Поверхня — хвиляста рівнина, що круто знижується до Ворскли. Перевищення висот до 95 м. Пересічна т-ра січня —7,1°, липня +20,2°. Опадів 500 мм на рік. Пл. зелених насаджень 4,5 га. З-д «Художній керамік», філіал Полтав. виробничо-художнього об'єднання «Полтавчанка», хлібозавод.

ОПІШНЯ́НСЬКЕ НАФТОГАЗОКОНДЕНСА́ТНЕ РОДО́ВИЩЕ — родовище на тер. Зіньківського і Котелевського р-нів Полтав. обл., у межах *Дніпровсько-Донецької нафтогазоносної області*. Продуктивні горизонти нафти, газу та конденсату пов'язані з пісковиками нижнього відділу кам'яновугільної системи. Встановлено два поверхи покладів газу на глиб. 2950—3180 м (серпухівський ярус) і 3700—4350 м (візейський ярус), один поклад нафти на глиб. 3010—3035 м. Дебіт свердловин: нафти — до 280 т за добу, газу — 120—700 тис. м^3 за добу. Вміст конденсату в 1 м^3 газу верхнього покладу 50—125 г, нижнього 25—40 г. Газ метановий (метану 81—97 %), вміст важких вуглеводнів — до 13 %, теплотворна здатність 34—42 МДж/м^3. Густ. нафти 869—916 кг/м^3, конденсату — 747—847 кг/м^3. Родовище експлуатують з 1972. Продукція родовища надходить до газопроводу Шебелинка — Київ. *Є. Я. Крюнер.*

ОПО́КА — осадочна тонкодисперсна високопориста порода, яка складається на 92—98 % з аутогенного кремнезему. Темно-сіра, світлозабарвлена, при вивітрюванні міцна; щільність 1,1—1,6 г/см^3. Від подібного за складом трепелу відрізняється більшою міцністю. Породоутворюючі мінерали: опал, кристобаліт, тридиміт. О. є біохім. утворенням, у якому органогенний опал губок і діатомових водоростей зазнав вторинного перерозподілу та перекристалізації. На Україні поширені опокоподібні породи, що містять значні домішки кварцу (опокоподібні пісковики), глинистих мінералів (опокоподібні глини), кальциту (вапнякові О.). Вони розвідані у відкладах від ранньокрейдового до неогенового віку в Придніпров'ї, Микол., Ворошиловгр., Донец., Харків. областях. Використовують для виробн. легких бетонів, цегли, теплоізоляційних, фільтрувальних і вибілювальних матеріалів, як гідравлічні добавки до цементу. Виходи опокоподібних порід на поверхню трапляються, як правило, у долинах річок, ярах і балках, надаючи схилам стрімкості. *С. І. Шуменко.*

ОПО́КОВ Євген Володимирович (1.II 1869, с. Руда, тепер у складі с. Шамраївки Київ. обл.— 1.IX 1938) — укр. рад. гідролог, гідрогеолог, болотознавець, один з засновників вітчизняної гідрології, акад. АН УРСР з 1929, дійсний член ВАСГНІЛ з 1935. Навчався у Київ. ун-ті (1886—87), закінчив Петерб. технол. ін-т (1892). У 1892—1917 працював у М-ві земельних справ. У 1894—98 проводив гідролог. дослідження у складі Західної експедиції по осушенню боліт Полісся. З 1915 викладав у Київ. політех. ін-ті, де організував першу на Україні кафедру гідрології, на базі якої 1926 створено Н.-д. ін-т водного г-ва (1926—37 — директор цього ін-ту). Одночасно, 1922—25, очолював гідрометеоролог. підсекцію Укр. метеоролог. служби (Укрмету). У 1929—34 — зав. першої в СРСР самостійної Кафедри гідрології в складі АН УРСР, яка 1934 була об'єднана з Н.-д. ін-том водного г-ва (тепер Ін-т гідромеханіки АН УРСР). Осн. праці присвячені проблемам меліорації Полісся, дослідженню водних ресурсів України. Вивчав водний режим річок (гол. чин. бас. Дніпра); дослідив залежність висоти рівня води в річках від атм. опадів з метою прогнозу рівнів. Уточнив рівняння водного балансу (рівняння Пенка — Опокова), на підставі цього розробив наук. метод прогнозу висоти весняної повені та рівнів Дніпра і його приток. Керував гідролог. дослідженнями при буд-ві Дніпрогесу. Вивчав режим підземних вод, умови артезіанського водозабезпечення міст. Брав участь у роботі Комісії по електрифікації України. Нагороджений золотою медаллю ім. Ф. Літке Рос. геогр. товариства (1916).

Є. В. Опоков.

Тв.: Речные долины Полтавской губернии, ч. 1-2. СПб., 1901—1905; Режим речного стока в бассейне Верхнего Днепра выше г. Киева. По данным за 1876/7—1908 годы. М., 1913; Водные богатства Украины. Харьков — К., 1925; Болота-торфовища (Походження, будова та типи боліт-торфовищ, їхня глибина та довжина). К., 1926; Гідрометрія. Харків —К., 1930 [у співавт.].
Літ.: Академик Евгений Владимирович Оппоков. «Почвоведение. Новая серия», 1936, № 5. *В. П. Франчук.*

ОПРІ́СНЕННЯ МОРСЬКИ́Х ВОД — комплекс заходів по очищенню мор. вод від розчинених у ній мін. солей з метою одержання питної та тех. води. О. м. в.— одна з актуальних проблем сучасності, оскільки у багатьох регіонах (у т. ч. і на Пд. України) відчутна нестача прісних вод. Всього в світі опріснюють понад 2 км^3 мор. вод (1990); щороку ці об'єми зростають. Розроблено бл. 30 способів О. м. в., осн. з них — д и с т и л я ц і я (воду випаровують у спец. апаратах з послідовною конденсацією водяної пари). Такий процес застосовують на суднах морського флоту. Спосіб природного або штучного в и м о р о ж у в а н н я води базується на тому, що при замерзанні води і утворенні льоду відбувається його поступове опріснювання внаслідок стікання розсолу під дією сили тяжіння, а у процесі танення льоду у рідкий стан переходять саме мін. солі замерзлого розсолу. Застосовують також н а п і в п р о н и к н і м е м б р а н и з використанням явища осмосу (проникнення молекул розчинника, тобто чистої води через мембрану), а також спосіб е к с т р а к ц і ї (вилучення молекул води органічними речовинами внаслідок змін т-ри), іонообмінні, газогідритні та біологічні опріснювачі. Ефективність більшості опріснювальних установок залежить від наявності дешевої енергії. Серед країн, що одержують прісну воду у значній кількості шляхом О. м. в.,— Кувейт, США, Японія; є опріснювальні установки на Кубі, в Тунісі, Лівії, Нідерландах, Саудівській Аравії. В СРСР на базі АЕС здійснюють О. м. в. Каспійського м. Щодоби тут одержують 144 тис. м^3 прісної води, що дає змогу забезпечувати водопостачання м. Шевченка Казах. РСР. На Пд. України опріснювальні установки застосовують для забезпечення прісною водою с.-г. виробн. (плодові розсадники, птахофабрики, тваринницькі комплекси), комунальне г-во (зокрема, бази відпочинку у смт Новому Світі Крим. обл.) тощо.

Оскільки на сучас. етапі О. м. в. є глобальною проблемою, її вирішення покладено на ООН, Міжнар. агентство з атомної енергетики, нац. організації.
Літ.: Залогин Б. С. Океан человеку. М., 1983; Алекин О. А., Ляхин Ю. И. Химия океана. Л., 1984;

Авакян А. Б., Санин М. В., Эльпинер Л. И. Опреснение воды в природе и народном хозяйстве. М., 1987. *Є. М. Філіппов.*

ОПТИМІЗА́ЦІЯ ЛАНДША́ФТУ (від лат. optimus — найкращий) — реалізація вибраного з багатьох можливих найдоцільнішого варіанту науково обгрунтованих заходів, який забезпечує створення найкращих умов тривалого та стійкого виконання *ландшафтом географічним* єдності соціально-екон., екологічних і природоохоронних функцій. О. л. полягає у визначенні мети, обгрунтуванні шляхів і можливих варіантів його здійснення, виявленні обмежень (природних і соціально-екон.), визначенні певного виду використання та в аналізі наслідків діяльності людини. Вона поєднує технологічно досконале, економічно вигідне та розраховане на перспективу раціональне використання *природних ресурсів*, захист ландшафтів від техногенних та ін. антропогенних перевантажень і руйнувань природною стихією, активне регулювання *природних процесів* на основі *меліорації*, дбайливе збереження генофонду й цінних природно-заповідних територій та об'єктів. Осн. завданням О. л. є знаходження та забезпечення збалансованих пропорцій між експлуатацією, меліорацією, відтворенням і охороною ландшафтів. У цьому розумінні О. л. є стрижневою частиною *раціонального природокористування*. На Україні дослідження з проблем О. л. проводять гол. чин. у *Географії відділенні* Ін-ту геофізики АН УРСР та в окремих ун-тах республіки.

В. Т. Гриневецький.

ОПТИМІСТИ́ЧНА — 1) Карстова печера у *Подільсько-Буковинській карстовій області*, біля с. Коралівки Терноп. обл. Найдовша в світі гіпсова печера-лабіринт. Протяжність 165 тис. м, пл. 215 000 м^2, об'єм 500 тис. м^3. Вихід — у лійці на дні балки. Лабіринт утворений системою (подекуди — триярусною) горизонтальних ходів і галерей. За морфологією, розміром і напрямом ходів виділяють 7 районів. Трапляються невеликі озерця; тер. поблизу входу періодично затоплюється. Нагромаджені обвальні, осипні та водні уламкові відклади; численні гіпсові кристали. Т-ра повітря від $+8°$ поблизу входу до $+10°$ у центрі лабіринту. Відкрили 1966 львівські спелеологи; вивчення триває. 2) О., Печера Оптимістична — геол. пам'ятка природи респ. значення (з 1971). Розташована у Борщівському р-ні Терноп. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Радянська Україна». Охороняється гіпсова печера, що має наук. та естетичне значення.

О. Б. Климчук, М. П. Чайковський (пам'ятка природи).

ОПТИ́ЧНІ ВЛАСТИ́ВОСТІ МОРСЬКИ́Х ВОД [від грец. ὀπτιϰή (ϑεωρία) — наука про зорові сприйняття] — властивості, зумовлені здатністю води поширювати, розсіювати та поглинати світлові промені. О. в. м. в. залежать від фіз. характеристик води та наявності різних домішок органічного і мін. походження, а також розчинених речовин. Осн. напрями дослідження О. в. м. в.— визначення властивостей світлового поля *Світового океану* та розробка тех. засобів і оптичних методів досліджень. Для кількісного описування процесів поширення світла у мор. воді застосовують певні оптичні характеристики, осн. з них — прозорість води та освітленість мор. глибин. Ці характеристики значною мірою залежать від довжини світлової хвилі. П р о з о р і с т ь мор. води визначають за відношенням світлового потоку, що пройшов крізь шар води в 1 м, до величини всього потоку на верх. межі води. Прозорість характеризує властивість мор. води пропускати світло, її визначають за характером процесів поглинання і розсіювання світла у мор. середовищі, гол. чин. за кількістю й розміром завислих часточок. Одна з найпоширеніших гідрооптичних характеристик — відносна прозорість. Щоб визначити її, білий диск (діаметром 30 см) опускають у воду і вимірюють глибину (у метрах), на якій диск стає невидимим. Відносна прозорість вод Чорного м. становить у зх. і сх. частинах пересічно — 16—22 м, у прибережних районах із збільшенням кількості мінеральних та органічних домішок зменшується до 6—8 м і навіть до 2—3 м. Дані про розподіл площ океанів залежно від величини відносної прозорості їхніх вод наведено у таблиці. О с в і т л е н і с т ь мор. глибин характеризується величиною світлового потоку на одиницю площі на певній глибині у водній товщі. У тропічних широтах на 1 м^2 мор. поверхні діє світлове випромінювання потужністю бл. 1 кВт. Частина світла відбивається від поверхні моря, а від 95 % (коли Сонце в зеніті) до кількох процентів (при низькому положенні Сонця) потрапляє у воду. В мор. середовищі розсіювання, як правило, перевищує погли-

Розподіл площ океанів за відносною прозорістю води

Відносна прозорість, м	Площа океанів, %		
	Атлантичний	Індійський	Тихий
10	5	3	3
10—20	22	15	18
20—30	36	40	30
30—40	31	39	39
40	6	3	10

*Печера **Оптимістична**.*
Галерея.
Кристали гіпсу.
Схема.

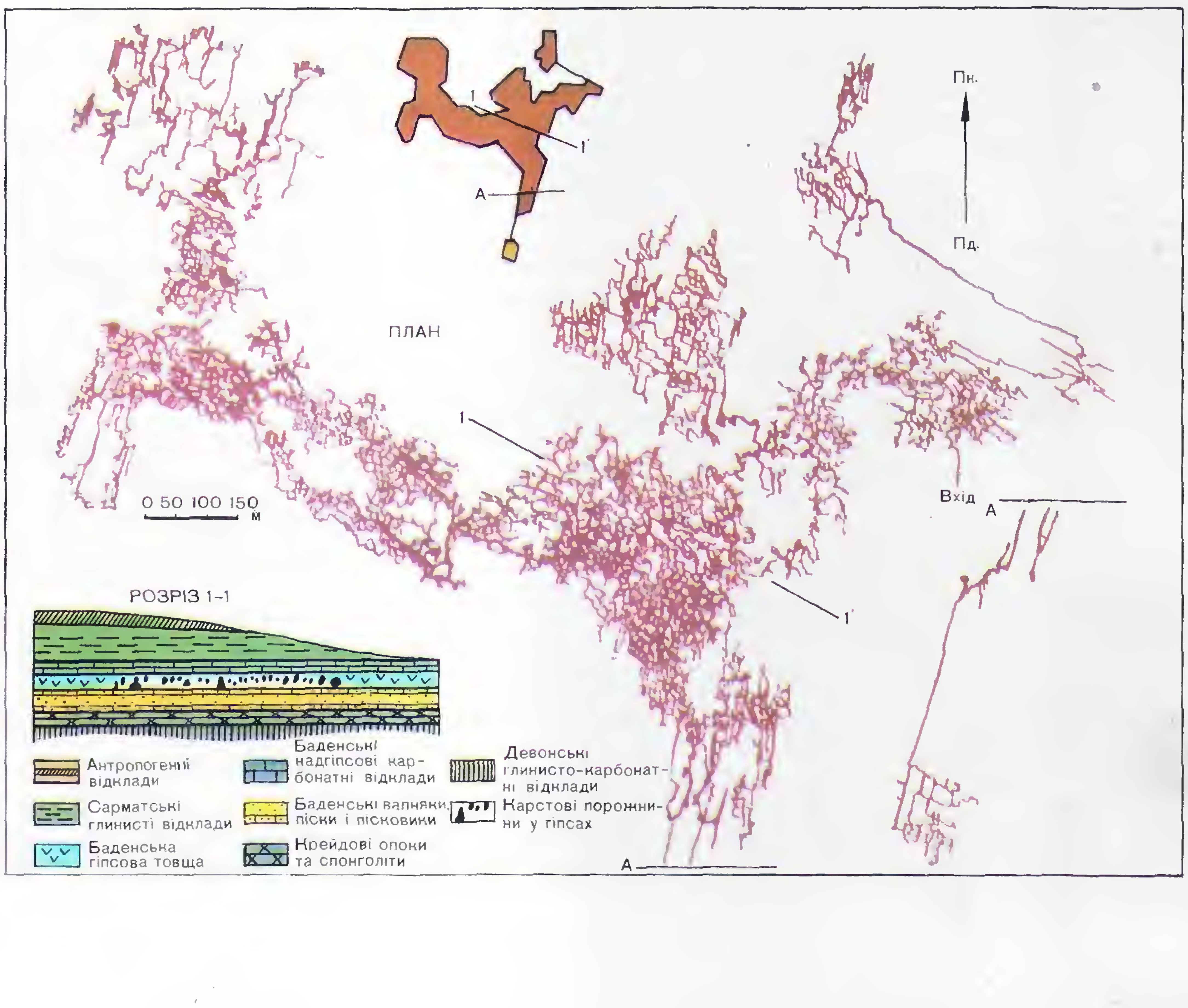

нання, тому верх. шар води освітлюється добре. На глибинах від десятків сантиметрів — кількох метрів (у прибережних водах) до 100—150 м (в океаніч. водах) освітленість мор. вод зменшується до рівня 1 % від поверхневої. За спостереженнями границя видимості природного світла лежить на глиб. 600—700 м, на більших глибинах протягом доби освітленість дуже низька і визначається біолюмінесценцією (світіння мор. організмів). Дослідження О. в. м. в., особливо верх. шарів (у зоні інтенсивного фотосинтезу), дуже важливі для вивчення органічного життя у Світовому ок. Дані про О. в. м. в. використовують також при водолазних роботах, для підводного фотографування та телебачення тощо. Вимірювання О. в. м. в. здійснюють за допомогою спец. фотометричної апаратури, застосовують також лазерну техніку. На Україні, зокрема, дослідження світлового режиму мор. вод виконують за допомогою розробленого у *Морському гідрофізичному інституті* АН УРСР гідролого-оптико-хімічного зондувального комплексу МГІ 4103.

Літ.: Неуймин Г. Г. Оптические характеристики вод Черного моря. В кн.: Комплексные океанографические исследования Черного моря. К., 1980; Гусев А. М. Курс общей геофизики. Основы океанологии. М., 1983; Оптика моря. М., 1983.

В. Л. Владимиров, В. М. Єремеєв, О. М. Суворов.

ОПТИ́ЧНІ Я́ВИЩА в атмосфері — світлові ефекти, зумовлені поглинанням, розсіюванням та рефракцією світла в *атмосфері*. До О. я. належать гало, вінці і глорія, *зоря* і сутінки, *райдуга*, міраж, блакитний колір неба тощо. Вінці навколо Сонця і Місяця зумовлені дифракцією на краплинах та льодових кристалах хмар і туману. Заломлення і відбиття світла у льодових кристалах утворює світлі, забарвлені кола або дуги (г а л о) навколо світил. Кольорові О. я. (г л о р і я і с я й в о) виникають внаслідок заломлення та розкладання світла на спектральні кольори; виникають вони навколо тіні від предмета або спостерігача на протилежному від світила боці. Оптична неоднорідність атмосфери зумовлює умови видимості предметів, спричинює виникнення с у т і н о к та з о р і. При заломленні, відбитті і дифракції світла на дощових краплях з'являється р а й д у г а. Наявність земної рефракції призводить до підняття і розширення (або опускання і звуження) горизонту, а також до утворення м і р а ж і в. У верх. шарах атмосфери під дією Сонця відбуваються певні фотохімічні процеси, які супроводяться с в і т і н н я м а т м о с ф е р и. На Україні спостерігаються майже всі названі О. я. Напр., у степу влітку бувають міражі; після дощу (особливо біля водойм) виникає райдуга; характерне явище зорі.

Літ.: Вопросы оптики атмосферы. М., 1987; Оптика атмосферы. М., 1988; Актинометрия, атмосферная оптика и озонометрия. Л., 1988.

Л. С. Рибченко.

ОПУ́К — гора на Пд. *Керченського півострова*, на березі Чорного м. Вис. 184,9 м. Поверхня — плосковершинне плато, розчленоване скидами на окремі блоки, відокремлені один від одного глибокими (до 20 м) тріщинами завширшки до 20 м. Складається з вапняків. Характерні скелясті урвища, на пд. схилі розвинуті давні *зсуви*. На схилах — розріджені зарості шипшини, терну, глоду, ділянки типчаково-ковилового степу. На О. гніздиться багато цінних і рідкісних птахів (рожевий шпак, баклан, сокіл-сапсан та ін.). Пам'ятка природи місц. значення (з 1947), заповідне урочище з 1980.

І. Г. Губанов.

ОРА́ТІВ — селище міського типу Вінн. обл., райцентр. Розташований на р. Живці (прит. Роськи, бас. Дніпра), за 11 км від залізнич. ст. Оратів. 3,2 тис. ж. (1990). Відомий з 1545, с-ще міськ. типу з 1984. Поверхня пологохвиляста, береги річки пологі. Пересічна т-ра січня —6,0°, липня +18,5°. Опадів 561 мм на рік. Пл. зелених насаджень 164,1 га. Мол. завод.

ОРА́ТІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн.-сх. частині Вінн. обл. Утворений 1979. Пл. 0,9 тис. км^2. Нас. 30,1 тис. чол., у т. ч. міського — 3,2 тис. (1990). У районі — смт *Оратів* (райцентр) та 53 сільс. населені пункти. Лежить у межах *Придніпровської височини*. Поверхня — підвищена пологохвиляста лесова рівнина, на Пд. глибоко розчленована долинами річок та балками, є прохідні долини. Корисні копалини: граніт, пісок, глина. О. р. розташований у *Дністровсько-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —6,0°, липня +18,5°. Опадів 560 мм на рік. Період з т-рою понад +10° становить 158 днів. Висота снігового покриву 21 см. Район належить до недостатньо вологої, теплої агрокліматич. зони. Річки — *Роська* з прит. Живкою (бас. Дніпра) та *Гірський Тікич* (бас. Пд. Бугу). Споруджено 150 ставків заг. пл. водного дзеркала 1380 га. Переважають чорноземи типові мало-

гумусні у комплексі з чорноземами вилугуваними; сірі лісові грунти. Пл. лісів 6,8 тис. га (граб, дуб, ясен, липа, клен), полезахисних лісосмуг — 0,58 тис. га. В О. р. — гідролог. пам'ятки природи криниця Гонти, Осична, Малоростівський та заповідне урочище Балабанівський ліс (місц. значення). Підприємства харч. пром-сті: Скоморошківський цукр. комбінат та Оратівський мол. з-д. Галузі спеціалізації с. г. — рослинництво зерново-буряківничого та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, цукр. буряки, ячмінь, горох, кукурудза. Розвинуті скотарство, свинарство. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 67,3, у т. ч. орні землі — 58,3, сіножаті — 1,2, пасовища — 6,9. Садівництво на пл. 800 га. У районі 27 колгоспів, 4 радгоспи. Залізничні станції: Оратів, Фронтівка, Скоморошки. Автомоб. шляхів 341,6 км, у т. ч. з твердим покриттям — 206,7 км.

ОРГАНОГЕ́ННІ ГІРСЬКІ́ ПОРО́ДИ (від грец. ὄργανον — знаряддя, матеріал і γεννάω — породжую) — породи, що складаються переважно з залишків організмів або утворені в процесі їхньої життєдіяльності. За мінералог. складом розрізняють карбонатні, кременисті і фосфатні породи, утворені в морських умовах, та каустобіоліти (про генезис яких див. у статті *Горючі корисні копалини*).

К а р б о н а т н і О. г. п. (вапняки, крейда, мергелі, доломіти), досить поширені на тер. України у товщах від палеозою до неогену, утворюють шари потужністю до сотень метрів, а на шельфі Чорного м. — до кількох тисяч метрів. Численні їхні родовища розробляють у Ворошиловгр., Донец., Крим., Одес., Черніг., Ровен. та Харків. областях. В УРСР зосереджено 30 % загальносоюзних запасів крейди. З вапняками пов'язаний *карст* (зокрема, карстові печери Кримських гір). Карбонатні О. г. п. використовують як буд. матеріал, для виробн. цементу, вапна, флюсів, вогнетривів, у скляній, цукровій та ін. галузях пром-сті.

До к р е м е н и с т и х О. г. п. належать діатоміти, спонголіти, радіолярити. В результаті їхньої вторинної зміни утворилися трепели, опоки, кремені, рідше — яшми. Ці породи утворюють пластові поклади потужністю до десятків метрів. Найбільші родовища — у Вінн., Ворошиловгр., Донец., Київ., Кіровогр., Львів. та Харків. областях. Їх використовують у хім., нафтовій, гумовій, лакофарбовій пром-сті, для виробн. пластмас, звуко- і теплоізоляції, як полірувальний матеріал, додаток до цементу тощо. Непромислові поклади ф о с ф а т і в трапляються у вигляді горизонтів, збагачених конкреціями або фосфатизованими залишками організмів, у Вінн., Харків. і Черніг. областях.

Див. також *Кам'яне вугілля, Буре вугілля.* *С. І. Шуменко.*

ОРДЖОНІКІ́ДЗЕ — місто обл. підпорядкування Дніпроп. обл. Розташоване у пд. частині області на р. Базавлуку (прит. Дніпра), за 8,3 км від залізнич. ст. Чортомлик. Пл. міста 2100 га. 46,2 тис. ж. (1990). Засн. 1934, місто обл. підпорядкування з 1956. Поверхня рівнинна, розчленована долиною річки, балками. Пересічна т-ра січня —4,5°, липня +22,9°. Опадів 430 мм на рік. На відпрацьованих землях гірничо-збагачувального комбінату створено зону відпочинку з ставком, лісопарком, розаріем. Пл. зелених насаджень 270 га. О. — один з центрів *Нікопольського марганцевого басейну*. Діють гірничо-

збагачувальний комбінат, з-ди: рем.-мех., рудорем., залізобетонних конструкцій; ф-ка верх. трикотажу. В О.— історико-краєзнав. музей (народний).

Об'єкт туризму — скіфський курган Товста могила (4 ст. до н. е.). *І. Б. Микулинський.*

ОРДЖОНІКІ́ДЗЕ — селище міського типу Крим. обл., підпорядковане Феодосійській міськраді. Розташоване на березі Чорного м., за 12 км від залізнич. ст. Феодосія. 4,1 тис. ж. (1990). Засн. 1914, с-ще міськ. типу з 1982. Поверхня тер. с-ща погорбована. Пересічна т-ра січня +0,6°, липня +23,8°. Опадів 376 мм на рік. Пл. зелених насаджень 50 га.

ОРДО́ВИЦЬКА СИСТЕ́МА (від назви стародавнього кельтського племені ордовиків у Великобританії) — комплекс відкладів, що утворилися протягом *ордовицького періоду*. О. с. поділяють на нижній, середній та верхній відділи і на шість ярусів. Межі відділів та ярусів дискусійні. На тер. України малопотужні відклади О. с. поширені фрагментарно у *Волино-Подільській моноклінáлі*, у *Львівському палеозойському прогині* і *Передкарпатському прогині* та у флішевій частині Українських Карпат. Вони перекриті породами *силурійської системи*, частково відслонюються у Придністров'ї. Глиб. залягання покрівлі О. с. змінюється від 120—150 м на Сх. Волино-Подільської моноклінáлі до 3000—4000 м у Львівському і Передкарпатському прогинах та бл. 5000 м у Карпатах. На Україні О. с. представлена всіма трьома відділами. До відкладів нижнього і середнього відділів належать плитчасті шельфові вапняки вижівської серії потужністю до 45 м, простежені у межах *Ковельського виступу* фундаменту. Вони поділяються на дві світи. Далі на Пд. окремі ерозійні останці утворили мілководні пісковики і вапняки молодовської серії середнього і верхнього відділів заг. потужністю до 3,3 м. У Карпатах свердловиною розкриті глибоководні аргіліти нижнього відділу потужністю 167 м з прошарками алевролітів. У Придністров'ї породи О. с. (пісковики, вапняки) використовують як буд. матеріали.

Літ.: Стратиграфія УРСР, т. 3, ч. 2. Ордовик. К., 1972.

П. Д. Цегельнюк.

ОРДО́ВИЦЬКИЙ ПЕРІО́Д, ордовик — другий період палеозойської ери. Настав 500 млн. років тому, після *кембрійського періоду*, і тривав 60 млн. років. О. п. поділяють на ранню, середню і пізню епохи, питання щодо меж є дискусійним. Переважна частина тер. України протягом усього О. п. була суходолом і ареною інтенсивного розмивання давніших порід. Тільки на території Пракарпат на початку ранньої епохи існував мілководний басейн седиментації, який після сандомирської орогенічної фази каледонської тектонічної епохи (див. *Каледонська складчастість*) перетворився на глибоководний міогеосинклінальний басейн. Такий тектонічний режим і умови осадкоутворення були у ранній і, можливо, середній та пізній епохах О. п. У той же час почалися низхідні рухи в межах Ковельського виступу, де протягом ранньої і середньої епох нагромаджувалися мілководні мули, на яких жили численні бентосні організми. На тер. *Волино-Подільської моноклінáлі* мор. трансгресія вперше відбулася в середню епоху. Нестійкий тектонічний режим зумовив появу не менше трьох трансгресій і часте переміщення берегової лінії. Наприкінці О. п. на цій території повсюдно відбулося обміління, утворення суходолу та розмив ордовицьких і давніших порід. Тер. України належала до Європейської області високих палеоширот, яка межувала з африканським ареалом льодовикових фацій (тилітів) і полярних температур. Для О. п. характерна мор. фауна, що існувала у кембрійському періоді: безхребетні тварини — трилобіти, граптоліти, корали, брахіоподи, головоногі, двостулкові та черевоногі молюски. В ордовицьких морях з'явились перші хребетні — панцирні риби, які, ймовірно, мають спільного з голкошкірими предка.

Літ.: Стратиграфія УРСР, т. 3, ч. 2. Ордовик. К., 1972; Цегельнюк П. Д. Стратиграфия ордовика юго-западной окраины Восточно-Европейской платформы. «Тектоника и стратиграфия», 1980, в. 19.

П. Д. Цегельнюк.

О́РЖИЦЯ — річка у Яготинському р-ні Київ. обл., Пирятинському, Гребінківському та Оржицькому р-нах Полтав. обл., права прит. *Сули* (бас. Дніпра). Довж. 117 км, пл. бас. 2190 км². Бере початок поблизу с. Лемешівки. Долина коритоподібна, шир. до 3 км, глиб. 15 м. Заплава завширшки до 600 м, з багатьма озерами, в ниж. течії заболочена. Річище звивисте, на окремих ділянках відрегульоване. Похил річки 0,34 м/км. Осн. притока — *Чумгак*. Живлення мішане. Льодостав з поч. грудня до поч. березня. Стік О. частково зарегульований ставками. Воду використовують для водопостачання та зрошування. У серед. течії — місця відпочинку. Рибництво. На річці — м. *Гребінка.* *Ю. П. Яковенко.*

О́РЖИЦЯ — селище міського типу Оржицького р-ну Полтав. обл., райцентр. Розташована на правому березі р. Оржиці (прит. Сули, бас. Дніпра), за 42 км від залізнич. ст. Лубни. 4,2 тис. ж. (1990). Відома з 1630, с-ще міськ. типу з 1968. Поверхня хвиляста, порізана балками. Пересічна температура січня −6,7°, липня +20,0°. Опадів 608 мм на рік. Пл. зелених насаджень 435 га. В О.— комбікормовий, хлібний з-ди, харчокомбінат і торфопідприємство.

О́РЖИЦЬКИЙ РАЙО́Н — район у зх. частині Полтав. обл. Утворений 1923. Пл. бл. 1,0 тис. км². Нас. 31,9 тис. чол., у т. ч. міського — 6,3 тис. (1990). У районі — селища міськ. типу *Оржиця* (райцентр) і *Новооржицьке* та 54 сільс. населені пункти.

Розташований на *Придніпровській низовині*. Поверхня — низовинна пологохвиляста рівнина, розчленована яружно-балковою та річковою сіткою, має загальний похил на Пд. Сх. Мінім. відмітки поверхні (81—82 м) приурочені до заплави р. *Сули*, що протікає по пд.-сх. межі району, макс. (понад 150 м) — у пн.-сх. частині. Корисні копалини: глина, пісок, у заплавах річок є родовища торфу. Лежить у *Лівобережно-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня −6,7°, липня +20,0°. Період з т-рою понад +10° становить 163 дні. Опадів 518 мм на рік, осн. частина їх випадає в червні — липні. Висота снігового покриву 26 см. Належить до недостатньо вологої, теплої агрокліматич. зони. Осн. ріки — Сула та її притоки *Сліпорід* і *Оржиця*. На Зх. району в Оржицю впадає р. Чумгак (всі — бас. Дніпра). У зниженнях заплав є заболочені місця, невеликі озера. Під ставками та ін. водоймами 922 га. Переважають чорноземи типові малогумусні і слабогумусовані (83,1 %), по долинах річок — торфово-болотні грунти і торфовища. Пл. лісів та лісонасаджень 4,37 тис. га (дуб, а також вільха, липа, тополя, осика). В районі — *Великоселецький заказник* і *Плехівський заказник* (обидва — респ. значення), а також місц. значення Оржицький і Тимківський заказники та Зарізький парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва. Осн. підприємства: цукр. з-д (Новооржицьке), мол. з-д (с. Заріг), харчокомбінат і комбікормовий з-д (Оржиця). Рослинництво зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. куль-

Річка Оржиця.

тури: озима пшениця, цукр. буряки, соняшник, ячмінь, горох, картопля. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 78,05, у т. ч. орні землі — 69,5, сіножаті і пасовища — 7,99. Пл. зрошуваних земель 550 га, осушених — 6,2 тис. га. У районі 18 колгоспів та 2 радгоспи. Залізнич. ст. Лазірки. Аавтомоб. шляхів 309 км, у т. ч. з твердим покриттям — 257 км. Профес.-тех. уч-ще (с. Лазірки). *Г. М. Тяжкороб.*

О́РЖІВ — селище міського типу Ровенського р-ну Ровен. обл. Розташований при впадінні р. Усті в Горинь (прит. Прип'яті), залізнична станція. 4,2 тис. ж. (1990). Виник на поч. 16 ст., с-ще міськ. типу з 1959. Поверхня слабохвиляста, розчленована долинами р. Гаті та невеликого потоку, а також кількома неглибокими балками. Пересічна т-ра січня —5,1°, липня +18,7°. Опадів 550 мм на рік. На р. Гаті створено невеликий ставок. На Зх. від О.— значний лісовий (переважно сосновий) масив — зона відпочинку трудящих селища та обласного центру. В О.— деревообробний комбінат.

О́РІВ-УЛИЧНЯ́НСЬКЕ НА́ФТОВЕ РОДО́ВИЩЕ — родовище у Дрогобицькому, Сколівському і частково Стрийському р-нах Львів. обл., у межах *Передкарпатської нафтогазоносної області*. Пов'язане з Бориславсько-Орівською антикліналлю. У пісках і алевролітах нижньоменілітової підсвіти олігоцену залягають два гідродинамічно відокремлені пром. поклади — орівський на глиб. 3690 і уличнянський на глиб. 3620 м. Родовище експлуатують з 1962. Для орівського покладу дебіт свердловин становить 0,1—26 т за добу, вміст розчиненого у нафті газу 1248 $м^3/т$, для уличнянського — відповідно 12—38 т за добу, 1760 $м^3/т$. Густ. нафти 820—850 $кг/м^3$, вміст смол 4,4 %, асфальтенів — 0,14—3,0 %, парафінів — 2,2—10 %, мастил — 18—35 %. Нафту переробляють на Дрогобицькому нафтопереробному заводі. *В. В. Крот.*

ОРІ́ЛЬ — річка у Харків. і Дніпроп. областях та на межі Полтав. і Дніпроп. областей, ліва прит. Дніпра. Довж. 346 км, пл. бас. 9800 $км^2$. Бере початок поблизу с. Єфремівки Первомайського р-ну. Долина О. добре розвинута, праві схили круті, високі, ліві — низькі, пологі. Шир. долини від 2—3 км у верхів'ї до 16 км (біля смт Перещепиного) — 22 км (біля гирла). Заплава подекуди заболочена, є *стариці*, шир. її 3—4 км. Річище дуже звивисте, завширшки від 2—10 м до 40 м, на плесах — до 100 м. Глиб. до 6 м. У пониззі на протязі 61 км (від с. Могилів до смт Кіровське) створено штучне річище О., тому річка впадає у Дніпро на 70 км нижче старого гирла. Похил річки 0,27 м/км. Осн. притоки: *Багата, Берестова, Орчик, Мокра Лип'янка* (праві), *Орілька, Багатенька, Широка Кільченька, Мокра Заплавка* (ліві). Живлення снігове і дощове. Для водного режиму характерні весняна повінь і літня межень; на окремих ділянках влітку пересихає. Замерзає наприкінці листопада — на поч. грудня, скресає наприкінці березня. Гідролог. пости біля сіл Степанівки (з 1930) і Чорноглазівки (з 1925), смт Царичанки (з 1952). По заплаві О. проходить траса *Дніпро — Донбас каналу*. Воду використовують для потреб зрошування і водопостачання. У пониззі О. судноплавна. *Е. А. Попова.*

Річка Оріль.

ОРІ́ЛЬКА — річка у Первомайському, Лозівському і Сахновщинському р-нах Харків. обл., ліва прит. *Орелі* (бас. Дніпра). Довж. 95 км, пл. бас. 805 $км^2$. Бере початок біля с. Жовтневе. Долина трапецієвидна, шир. до 2 км. Річище значно замулене. Похил річки 0,66 м/км. Живлення переважно снігове, частково дощове. Влітку пересихає, утворюючи окремі плеса, взимку часто перемерзає. В ниж. течії О. споруджено водосховище. Воду використовують для зрошування і тех. водопостачання. По заплаві річок О. та Орелі проходить перша черга траси *Дніпро — Донбас каналу*. *Е. А. Попова.*

ОРІ́ЛЬКА — селище міського типу Лозівського р-ну Харків. обл. Розташована на р. Орільці (прит. Орелі, бас. Сіверського Дінця), залізнична станція. 4,1 тис. ж. (1990). Засн. 1902, с-ще міськ. типу з 1962. Поверхня хвиляста. Пересічна т-ра січня —7,2°, липня +21,2°. Опадів 477 мм на рік. Поблизу с-ща — Орільське водосховище. Пл. зелених насаджень 1,1 га. В О.— цукр., хлібний і залізобетонних виробів заводи.

ОРІ́ЛЬСЬКО-КІ́НСЬКА НИЗОВИ́ННА СТЕПОВА́ ФІ́ЗИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНА О́БЛАСТЬ — природна область *Лівобережно-Дніпровсько-Приазовської північностепової фізико-географічної провінції*. Розташована на *Придніпровській низовині* і охоплює пд.-сх. частину Полтав., східну Дніпроп. і пн.-східну — Запоріз. областей. У геоструктурному відношенні пов'язана з перехідною смугою від *Дніпровсько-Донецької западини* до Приазовського виступу *Українського щита* та *Донецької складчастої споруди*. Сформувалися місцевості: вододільнорівнинні на звичайних чорноземах, під пирійно-ковиловою та різнотравною північностеповою рослинністю (понад 55 % тер. області), майже повністю розорані; долинно-балкові з еродованими звичайними чорноземами під *ксерофітами* (до 20 %); яружно-балкові (поширені на межиріччі *Дніпра, Самари* та *Вовчої*); схилові; надзаплавно-терасні; заплавні з дерново-глейовими та лучно-чорноземними грунтами, часто засолені. Переважає с.-г. і гірничодобувне *природокористування*. В області розташовані заказники респ. значення — *Волошанська Дача*, балка *Бандурка, Дібрівський заказник, Кільченський заказник;* пам'ятки природи — *Росохувата балка, Скотувата балка* та ін. природно-заповідні об'єкти і території. *В. М. Пащенко.*

ОРІ́ХІВ — місто Запоріз. обл., райцентр. Розташований на р. *Кінській* (прит. Дніпра). Залізнич. ст. Оріхівська. 21,2 тис. ж. (1990). Виник бл. 1783, місто з 1938. Поверхня тер. міста — хвиляста рівнина, розчленована ярами і балками. Пересічна т-ра січня —5,0°, липня +22,5°. Опадів 425—450 мм на рік. В О. підприємства маш.-буд., легкої, буд. матеріалів, харч. пром-сті, зокрема заводи: «Орсільмаш», «Металіст», буд. матеріалів, «Машбудконструкція», маслосироробний, плодоконсервний; швейна ф-ка, комбінат хлібопродуктів тощо. С.-г. технікум, профес.-тех. уч-ще. Краєзнав. музей.

Літ.: Курочкина Т. А. Орехов. Краеведческие очерки. Днепропетровск, 1986.

ОРІ́ХІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район у пн. частині Запоріз. обл. Утворений 1923. Пл. 1,6 тис. $км^2$. Нас. 60,8 тис. чол., у т. ч. міського — 27,7 тис. (1990). У районі — м. *Оріхів* (райцентр), смт *Комишуваха* та 60 сільс. населених пунктів.

О. р. лежить у межах *Придніпровської низовини*. Поверхня — хвиляста лесова рівнина, розчленована ярами, балками; трапляються зсуви, виходи осадочних порід. Корисні копали-

ни: буре вугілля, вапняк, пісок. О. р. міститься в *Лівобережно-Дніпровсько-Приазовській північностеповій фізико-географічній провінції.* Пересічна т-ра січня −5,0°, липня +22,5°. Опадів 450 мм на рік. Період з т-рою понад +10° становить 170 днів. Висота снігового покриву 15 см. О. р. належить до посушливої, дуже теплої агрокліматич. зони. Осн. ріки: *Кінська* з прит. *Жеребець* (бас. Дніпра). Споруджено 55 ставків (заг. пл. водного дзеркала 453 га). Переважають чорноземи звичайні малогумусні. Пл. лісонасаджень 1,6 тис. га, лісосмуг — 3,3 тис. га. Природна різнотравна типчаково-ковилова рослинність збереглася на схилах балок та на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду. У районі — 3 заказники, 2 пам'ятки природи та заповідне урочище Юрківський лиман (всі — місц. значення).
Підприємства маш.-буд., харч., буд. матеріалів, легкої пром-сті: «Орсільмаш», «Металіст», буд. матеріалів, маслосироробний з-ди, швейна ф-ка (Оріхів), шляхових машин з-д, комбінат буд. матеріалів (Комишуваха). Галузі с. г.— рослинництво зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник. Овочівництво. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 136,7, у т. ч. орні землі — 118,3, пасовища і сіножаті — 15,2. Зрошується 3,5 тис. га (зрошувальні системи «Запорізька», «Первомайська»). У районі — 19 колгоспів, 4 радгоспи, 2 птахофабрики (с-ще Димитрове, с. Нестерянка). Залізничні станції: Оріхівська, Мал. Токмачка, Фісаки, Обща, Кирпотине. Автомоб. шляхів 467 км, у т. ч. з твердим покриттям — 364 км. С.-г. технікум, профес.-тех. уч-ще, краєзнав. музей (Оріхів). Істор.-краєзнав. музей (Комишуваха).

В. Д. Войлошников, Ю. І. Глущенко.

ОРІХОВЕ ОЗЕРО — заплавне озеро у Коропському р-ні Черніг. обл., на лівому березі *Десни* (бас. Дніпра), за 4 км на Сх. від с. Вишеньки. Довж. бл. 1,5 км, шир. до 120 м, пл. 20 га, глиб. 3—4 м. Улоговина має форму трикутника, витягнутого вздовж річища Десни. Навколо озера — луки. Зх. береги підвищені, подекуди поросли вільхою, вербою; сх.— низькі, частково заболочені, поросли верболозом і очеретом. Живлення мішане. Т-ра води влітку +17,5, +18° на глиб. 0,5 м від поверхні, +10, +11,5° — на глиб. 0,5 м від дна. Взимку замерзає. Прозорість води до 1 м. Дно вкрите мулистими відкладами з домішкою піску. Водяться карась, плітка, лин, окунь. У прибережних заростях — гніздування очеретянок, крячків, куликів. Зх. береги озера — місце відпочинку.

К. А. Семенихіна.

ОРОГРА́ФІЯ (від грец. ὄρος — гора і γράφω — пишу) — 1) Розділ *геоморфології,* що вивчає взаємне розташування форм рельєфу (хребтів та їхніх вершин, височин, низовин, річкових долин тощо). Орографічні характеристики є обов'язковим елементом регіональних геоморфолог. та фіз.-геогр. праць, а також основою для встановлення взаємозв'язків між зовн. рисами та внутр. будовою рельєфу. На основі аналізу різномасштабних топографічних карт, дешифрування аеро- і космічних знімків складають картосхеми, встановлюють закономірності розміщення форм рельєфу з метою впорядкування і раціонального використання території. На Україні питанням вивчення форм і елементів О. присвячені праці В. Г. *Бондарчука,* К. І. *Геренчука,* П. М. *Цися,* І. М. *Рослого,* М. Г. *Волкова* та ін. дослідників. Див. також *Морфографія.* 2) Термін, який узагальнює сукупність мезо- і мікроформ рельєфу певного регіону (напр., О. України, О. Карпат).

І. П. Ковальчук.

О́РЧИК — річка у Валківському, Красноградському та Зачепилівському р-нах Харків. обл. та Чутівському і Карлівському р-нах Полтав. обл., права прит. *Орелі* (бас. Дніпра). Довж. 108 км, пл. бас. 1460 км². Бере початок біля с. Водяної Балки.

Річка ***Орчик.***

Долина трапецієподібна, асиметрична, шир. долини 3—4 км. Заплава двостороння, шир. 0,3—0,6 км. Річище звивисте, завширшки 10—20 м (у нижній течії). Похил річки 0,58 м/км. Осн. притока — Ланна (ліва). Живлення переважно снігове. Замерзає наприкінці листопада — на поч. грудня, скресає у березні. Гідролог. пост біля с. Чернещина (з 1930). О. зарегульована ставками та невеликими водосховищами (напр., Михайлівське). Використовують для зрошування і тех. водопостачання. На О.— м. Карлівка.

Е. А. Попова.

ОСА́ДОЧНИЙ ЧОХО́Л — верхній структурний поверх *платформи,* складений переважно *осадочними гірськими породами* фанерозойського віку. Верстви О. ч. мають похиле залягання з дислокаціями платформеного типу, їхні потужність і фаціальний склад змінюються по площі поступово. На тер. України О. ч. незгідно перекриває дисльоковані породи докембрійського кристалічного фундаменту *Східно-Європейської платформи,* а також палеозой-мезозойського фундаменту *Скіфської плити.* У межах Українського щита О. ч. несуцільний, має найменшу потужність (0—200 м); товща субгоризонтальних мезозой-кайнозойських відкладів епіконтинентальних басейнів і платформених морських водойм згладжує нерівності поверхні кристалічних порід. На зх. схилі щита потужність О. ч. поступово збільшується до 7 тис. м (на Зх. Волино-Подільської моноклінали); тут встановлено відклади *рифею, венду,* палеозою, мезозою і кайнозою, серед яких переважають теригенні і карбонатні породи. Суцільне поширення має О. ч. мезозой-кайнозойського віку, який приховує нерівності блокової будови фундаментів трьох структур у зоні їхнього зчленування: пд. схилу Східно-Європейської платформи, *Скіфської плити* і *Причорноморської групи прогинів.* Збільшення потужності О. ч. загалом відбувається у пд. напрямі — до 3—4,5 тис. м. У розрізі переважають карбонатні, а також теригенно-глинисті і кременисті відклади. У *Дніпровсько-Донецькій западині* О. ч. представлений зібраними у складки грубозернистими, вулканогенними і соленосними породами рифтогенного етапу та моноклінальними теригенними, органогенними й хемогенними відкладами синеклізного етапу. Потужність О. ч. збільшується з Пн. Зх. на Пд. Сх. до 17—20 км. З О. ч. пов'язані численні корисні копалини і підземні води.

Д. П. Хрущов.

ОСА́ДОЧНІ ГІРСЬКІ ПОРО́ДИ — породи, що утворилися в верхній частині *літосфери* внаслідок мех. і хім. руйнування, перенесення і перевідкладання давніших порід різного походження, нагромадження решток рослинних і тваринних організмів та продуктів їхньої життєдіяльності, вулканіч. і косміч. матеріалу. О. г. п. утв. пласти, шари, лінзи та ін. геол. тіла, в земній корі залягають горизонтально, похило, рідше — у вигляді складок. Існує багато класифікацій О. г. п.; поширена класифікація за генезисом з урахуванням складу: уламкові (щебенисті, галькові, конгломерати, піски, пісковики, алеврити, алевроліти, леси тощо); глинисті (гідрослюдисті, монтморилонітові, каолінітові, бентонітові глини); глиноземисті (латерити, боксити); залі-

Оріхове озеро.
Чернігівська область.

Осінь.
Краєвид на Поліссі. ▶

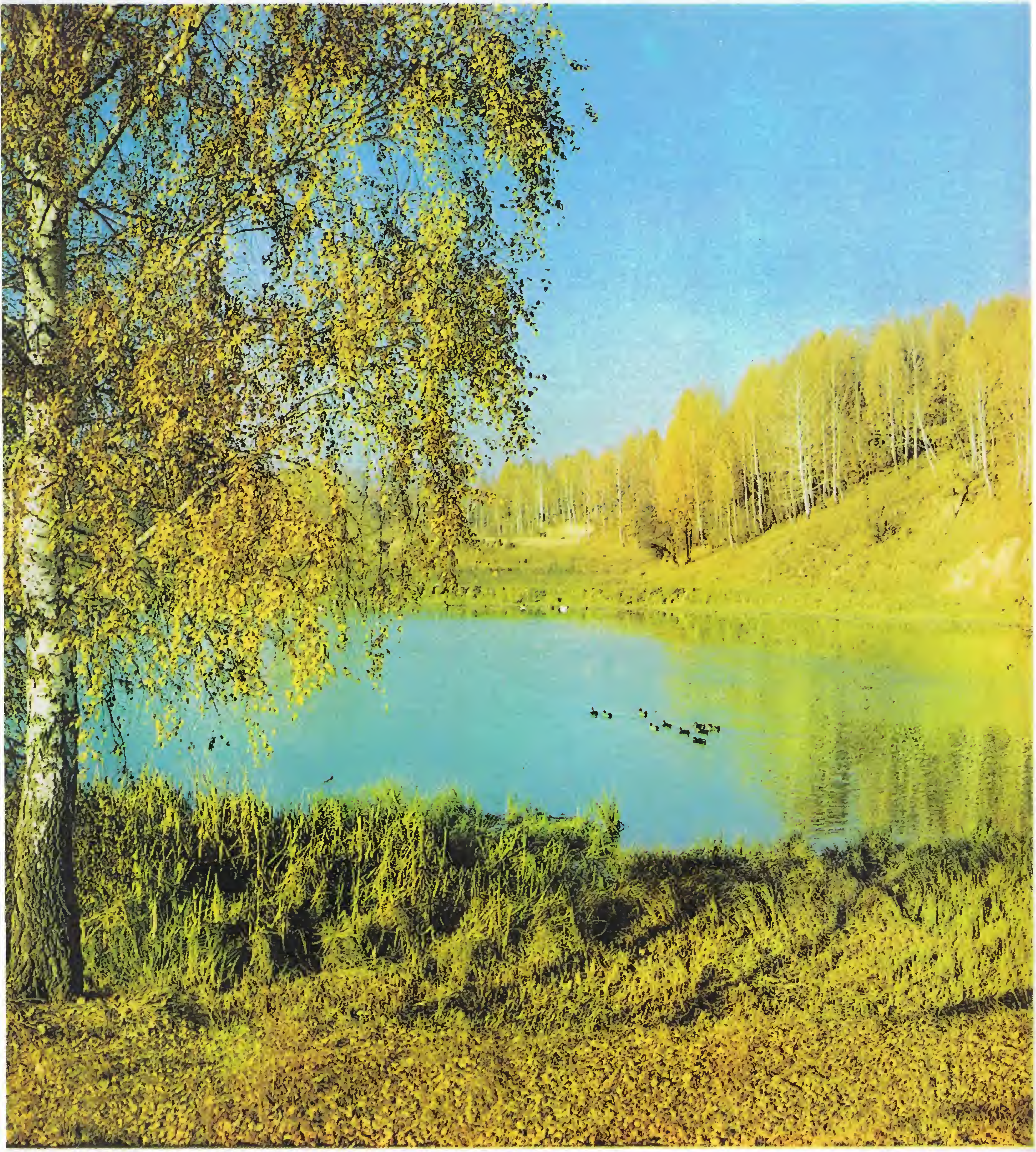

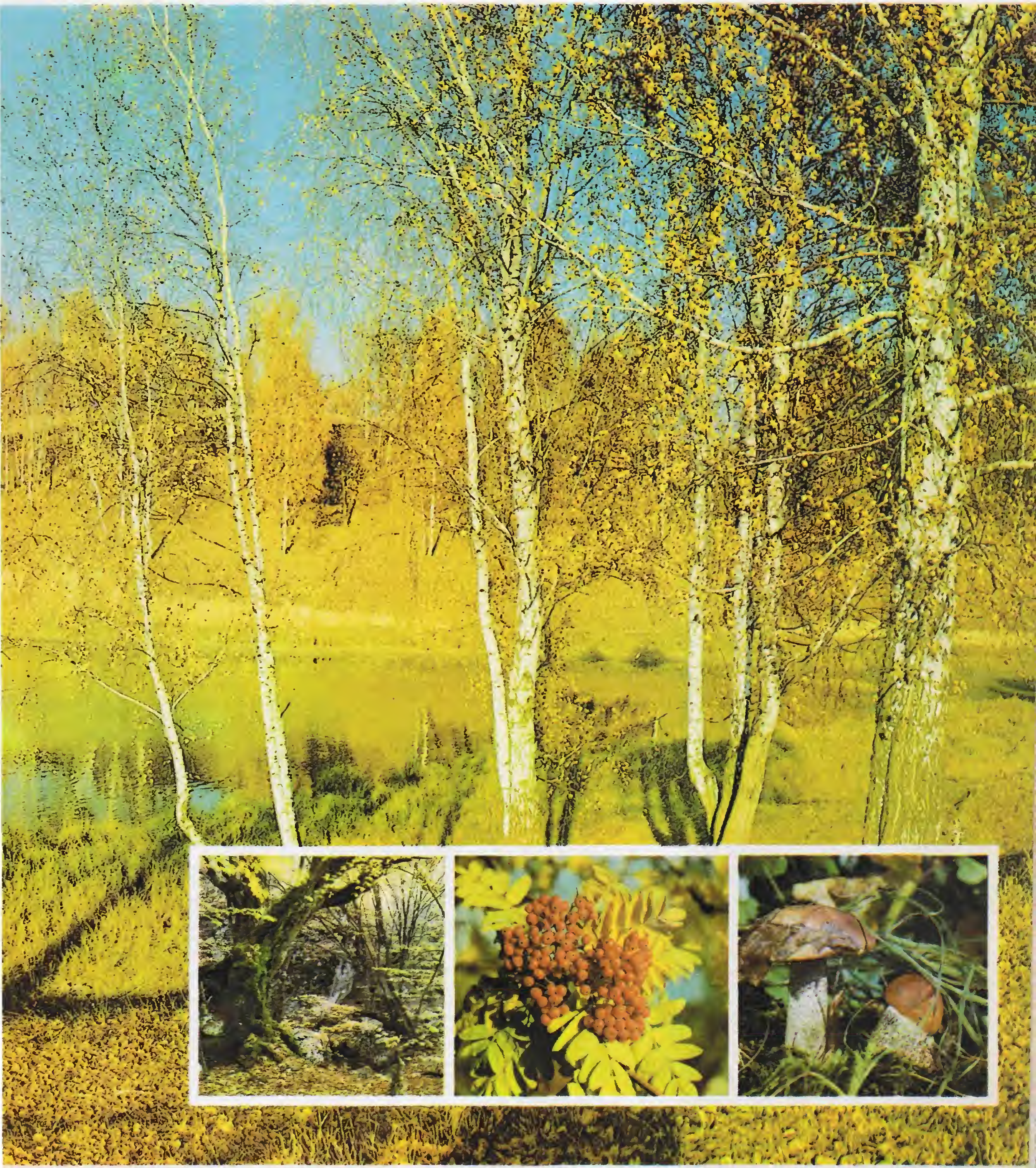

зисті (оксидні заліз. руди); марганцеві (оксидні і карбонатні руди); кременисті (діатоміти, опоки, кремені, трепели); фосфатні (фосфорити); карбонатні (вапняки, доломіти, мергелі, крейда); солі (гіпси, ангідрити, кам. і калійні солі); каустобіоліти (торф, буре вугілля, нафта, горючі гази), а також породи мішаного складу. О. г. п. вкривають бл. 80 % площі континентів. На Україні вони утворюють фанерозойський *осадочний чохол* давньої і молодих платформ та моласовий комплекс (див. *Моласи*) прогинів. У розрізі переважають глинисті, піщані та карбонатні породи. Осадочні товщі містять корисні копалини, які утворилися в процесі відкладання осадків і дальшого їхнього перетворення (заліз. руди Керченського басейну, буре вугілля Дніпровського басейну, марганцеві руди Нікопольського басейну, солі Передкарпаття, Закарпаття і Придніпров'я тощо), а також у вигляді розсипищ (титанові руди). Численні види О. г. п. є цінними корисними копалинами (*каоліни, глини, вапняки флюсові, вапняки пиляльні, піски* тощо). При наявності певних тектонічних умов вони є колекторами вуглеводнів — *нафти* і *газів природних горючих*. О. г. п. є основою сучас. грунту; їхній склад та форми залягання відіграють важливу роль у будові рельєфу. При підвищеному тиску і температурі О. г. п. переходять у *метаморфічні гірські породи*. Ці процеси відбулися, зокрема, в середньому Придніпров'ї, де, як вважають, бл. 3,8 млрд. років тому в мор. басейнах утворилися найдавніші на Україні осадочні породи. *О. Я. Хмара.*

ОСИКОВА — річка в Мар'їнському р-ні Донец. обл., ліва прит. *Вовчої* (бас. Дніпра). Довж. 26 км, пл. бас. 206 км². Бере початок на Пд. від смт Олександрівки. Долина трапецієвидна, шир. до 1,5 км, глиб. до 30 м; розвинуті ерозійні процеси. Заплава шир. до 100 м. Річище слабозвивисте, неглибоке, місцями замулене. Похил річки 2,8 м/км. Живлення переважно за рахунок атм. опадів. Льодостав з кін. грудня до середини — кінця лютого. Стік зарегульований ставками (переважно протиерозійного призначення). Воду використовують для зрошування і тех. водопостачання. *Ю. П. Яковенко.*

Осінь.
Інтегральна крива тривалості осіннього сезону n (дні) різної ймовірності (%) вище вказаних границь.

ОСИПЕ́НКО — назва м. *Бердянська* з 1939 до 1958.

ОСІ́Й, Урочище Осій — бот. пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташований у Долинському р-ні Івано-Фр. обл. Перебуває у віданні Вигодського лісокомбінату. Пл. 12 га. Охороняється ділянка букового пралісу на відрогах г. Осій. Домішку становлять граб, явір, клен гостролистий, липа серцелиста. Трапляються рідкісний вид папороті — листовик сколопендровий, а також булатка довголиста і скополія карніолійська, занесені до Червоної книги УРСР. *В. О. Сав'юк.*

О́СІНЬ — перехідна пора року між літом і зимою, яка у Пн. півкулі охоплює місяці вересень, жовтень, листопад. За астрономіч. ознаками О.— проміжок часу між осіннім рівноденням (23 вересня) та зимовим сонцестоянням (22 грудня). У *кліматології* О.— стійкий перехід пересічної добової т-ри повітря через +15° у бік зниження, тобто кінець теплого періоду і початок холодного. У *синоптичній метеорології* — сезон, що характеризується переходом від літніх циркуляційних процесів до зимових. За характером розвитку атм. процесів та за темпами зниження т-ри повітря О. на Україні має кілька періодів. Для початку О. (т-ра повітря від +15 до +10°) властива суха, сонячна погода. Вдень макс. т-ра повітря може досягати +30° і більше. Тривалість цього періоду на тер. республіки 20—25 днів, на узбережжі морів, у степовій частині Кримського п-ова і на Закарпатській низовині — 25—30 днів. З переходом пересічної добової т-ри повітря через +10° восени закінчується вегетація теплолюбних с.-г. культур. У цей час часто відбувається вторгнення холодних повітряних мас. Період з т-рою повітря від +10° до +5° становить 25—30 днів, на Пд. березі Криму (внаслідок повільного охолодження моря восени) зростає до 40 днів. При переході пересічної добової т-ри повітря через +5° у бік зниження закінчується період вегетації. На більшій частині України це відбувається у 3-й декаді жовтня, на Пд. республіки — у 1-й декаді листопада, на узбережжі морів та у степовій частині Кримського п-ова — у серед. жовтня. Тривалість періоду з т-рою повітря від +5° до 0° на більшій частині тер. України становить 25—30 днів, на Зх. і в Криму — 30—35, на узбережжі морів триває до 40 днів. В цей час переважає похмура погода, з дощами і туманами. У цілому тривалість О. у зх. і пн.-зх. районах України та на Закарпатській низовині становить 85—90 днів, поступово зменшуючись до 70—75 днів на Пн. Сх. та 70 днів на Пд. Сх., що пов'язане з надходженням холодних континентальних повітряних мас. На узбережжі морів О. триває понад 100 днів. Восени (пересічно у вересні — жовтні) бувають *заморозки*; у листопаді в гірських районах та на Пн. республіки утворюється *сніговий покрив*, спостерігаються *ожеледі*. Іл. с. 468—469.
В. М. Бабиченко, С. Ф. Рудишина.

ОСКІ́Л — річка у Курській і Бєлг. областях РРФСР та Харків. обл. УРСР, ліва прит. *Сіверського Дінця* (бас. Дону). Довж. 472 км, пл. бас. 14,8 тис. км². Бере початок на пд. схилах Середньоросійської височини. Долина майже на усьому протязі трапецієвидна. Заплава двостороння, завширшки до 1—2 км (у пониззі звужується до 200 м). Річище звивисте, подекуди розгалужене; шир. 30—40 м і більше. Глиб. річки на плесах 2,5—

3 м (максимальна — 10 м), на перекатах до 0,5 м. Похил річки 0,29 м/км. Осн. притоки: Нижня Дворічна (права), Валуй, *Уразова* (ліві). Живлення переважно снігове. Пересічна витрата води у гирлі 44 $м^3$/с. Замерзає наприкінці листопада — на поч. грудня, скресає у березні. Гідролог. пости біля м. Куп'янська (з 1943) та с. Червоного Осколу (з 1952). У пониззі О.— *Червонооскільське водосховище*, призначене для регулювання стоку у системі *Сіверський Донець — Донбас каналу*. Воду О. використовують для водопостачання, зрошування, енергетики. На О.— міста Старий Оскол, Новий Оскол, Куп'янськ; на берегах річки і водосховища — місця відпочинку. *Е. А. Попова.*

ÓСОВА ГОРÁ — підвищення на *Поліській низовині*, поблизу с. Бежева Черняхівського р-ну Житомир. обл. Абс. висота 229 м, відносна — 16—18 м. Має форму горба субширотного простягання. Складається із пісків з гравієм, що залягають на глинах; вершина і схили вкриті мореною (бурими валунними суглинками). Добувають буд. матеріали. О. г. належить до кінцево-моренних утворень *дніпровського зледеніння*. За ін. даними вона має неотектонічне походження. Вкрита трав'яною рослинністю. *В. М. Тимофеєв.*

ОСОТÁ — річка у Шосткинському р-ні Сум. обл., права прит. *Есмані* (бас. Дніпра). Довж. 31 км, пл. бас. 290 $км^2$. Бере початок поблизу с. Чаплі- ївки. Долина коритоподібна, шир. до 2,2 км, глиб. до 15 м. Шир. заплави до 500 м. Річище слабозвивисте, неглибоке, завширшки до 4 м. Похил річки 1,1 м/км. Живлення снігове і дощове. Замерзає наприкінці листопада, скресає на поч. березня. Стік річки частково зарегульований. Воду використовують для водопостачання. Заплава меліорована, частково осушена. *Ю. П. Яковенко.*

ОСТÉР — річка у Черніг. обл. УРСР, ліва прит. *Десни* (бас. Дніпра). Довж. 199 км, пл. бас. 2970 $км^2$. Бере початок з болота в межах Бахмацького р-ну, тече Придніпровською низовиною. Долина О. нечітко виражена, у нижній течії має трапецієвидну форму. Шир. її 0,5—2 км, глиб. 5—10 м. Заплава заболочена, поширені *стариці*; є торфовища. Річище слабозвивисте, майже на всьому протязі каналізоване, зарегульоване шлюзами та насосними станціями для перекачування води з р. Десни через О. у р. *Трубіж* (у літній період). Шир. річища О. переважно 8—12 м, глиб. 1—1,5 м. Дно рівне, піщане, на перекатах замулене. Похил річки 0,17 м/км. Живлення переважно снігове. Характерна весняна повінь; бувають літні паводки. Льодостав з кінця листопада — поч. грудня до березня. Воду О. використовують для госп.-побут. потреб; у заплаві споруджено *Остерську осушувально-зволожувальну систему*. На О.— міста Ніжин, Козелець, Остер (при впадінні у Десну). *І. В. Марисова.*

Річка Оскіл.

ОСТÉР — місто Козелецького району Черніг. обл., пристань на р. *Десні* при впадінні в неї р. *Остра*, за 43 км від залізнич. ст. Бобрик. 8,4 тис. ж. (1990). Відомий з 1098, місто з 1961. Пересічна т-ра січня —6,2°, липня +19,3°. Опадів 570 мм на рік. Метеостанція. В О.— пам'ятка природи місц. значення оз. Солонецьке. Пл. зелених насаджень 384,6 га. Пром. підприємства: бавовняна ткацька ф-ка, дільниці козелецьких маслоробного і прод. товарів з-дів, філіал Київ. ф-ки худож. галантереї, лісгоспзаг, лісозавод. Буд. технікум. *Остерський краєзнавчий музей*. Турбаза «Остер». Об'єкти туризму: пам'ятник на могилі засновника чуваської рад. літератури Мішші Сеспеля, який працював на Україні, музей поета; пам'ятка архітектури — Юр'єва (Михайлівська) божниця (1098); археологічна пам'ятка — городище літописного міста Городець, 11—13 ст.

ОСТÉРСЬКА ОСУ́ШУВАЛЬНО-ЗВОЛО́ЖУВАЛЬНА СИСТÉМА — меліоративна система у Козелецькому і Ніжинському

Річка Остер.

Остер. Панорама міста.

р-нах Черніг. обл., у долині р. *Остра* (бас. Дніпра). Споруджена за три черги протягом 1928—55. Реконструкцію проведено 1960—61 та 1964—68. Пл. осушених земель 34,2 тис. га. Територія дії системи має рівнинний рельєф з невеликими зниженнями, розчленованими долинами Остра та його приток. Грунтовий покрив становлять трансформовані торфовища, торфово-болотні та мін. грунти, що залягають на лесовидних суглинках. Водоносний горизонт міститься на глиб. до 4 м. Осн. водоприймач О. о.-з. с.— відрегульоване річище Остра (довж. 207 км), яке є також магістральним каналом системи. Під час першої реконструкції 1960—61 у нижній течії р. Остер було споруджено 4 гідровузли (підпірні шлюзи та насосні станції для перекачування води по антируслу з р. Десни до *Трубізької осушувально-зволожувальної системи*). Осушування і регулювання водного режиму здійснюють за допомогою відкритих каналів (заг. довж. 673 км) та 246 шлюзів-регуляторів. Зволожування осушених земель на пл. 9 тис. га проводять методом попереджувального зволожування за рахунок затримання стоку, а також за допомогою шлюзування та кротового дренажу (на пл. 3 тис. га). На с.-г. угіддях О. о.-з. с. вирощують кормові та тех. культури, осушені землі використовують також як сіножаті та пасовища. *В. Д. Дупляк.*

ОСТЕРСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — філіал Черніг. істор. музею. Засн. 1908 як Шкільний музей наочного приладдя. У 1920 приєднано до пед. музею, 1922 при ньому було створено станції метеорологічну, гідробіологічну, луківництва і лікар. рослин. З 1924 — краєзнавчий (музей Остерщини). Організатором музею був директор Остерських пед. курсів А. Г. Розанов. Значну кількість матеріалів зібрало Остерське товариство краєзнавців. Розташований в окремому одноповерховому будинку (споруджений 1898). Заг. пл. музею 460 $м^2$, експозиційна — 227 $м^2$. У фондах зберігається понад 16 тис. експонатів, з них демонструється понад 1,4 тис. У музеї три відділи — природи, історії дорад. періоду, історії рад. суспільства. Експозиція відділу природи розповідає про геогр. положення і природні умови краю, особливості ведення лісового г-ва і лісовідновлення (на прикладі Остерського лісгоспзагу). Значну увагу приділено комплексному вирішенню проблеми охорони природи (зокрема, р. Десни). Один з розділів музею присвячений екон. і госп. розвиткові району. Фондове зібрання музею містить цікаві колекції — археологічну, нумізматичну, етнографічну. Серед них є унікальні експонати (ювелірні прикраси 12 ст., зразки нар. ткацтва та вишивки 18 ст.). Музей проводить тематичні й оглядові екскурсії, лекції, друкує листівки. Щороку його відвідує бл. 9 тис. чоловік. *О. Г. Доброноженко.*

Острівський заказник.

ОСТРІВ — невелика ділянка суходолу, оточена водами океану, моря, річки або озера. За структурною ознакою розрізняють О. материкові, перехідної зони від материка до океану й океанічні. Групи О. наз. архіпелагами. О., що належать до тер. України,— материкові. У Чорному м. вони за походженням корінні, лежать на материковій обмілині *(Зміїний, Березань)*. На шельфі Азовського м. і у Сиваші О. акумулятивні, найбільші з них (*Бирючий Острів*, Куюк-Туюк) є ділянками кіс, відокремлених від берега морем. На річках України більшість О. утворилися внаслідок акумуляції водних наносів; корінні О. трапляються рідко, найбільший з них — *Хортиця* на Дніпрі. *А. М. Оліферов.*

ОСТРІВСЬКА РІЧКА — річка у Сарненському р-ні Ровен. обл. Див. *Михайлівка.*

ОСТРІВСЬКЕ ОЗЕРО — озеро карстового походження у Зарічнянському р-ні Ровен. обл., біля с. Острівськ. Лежить у бас. р. *Веселухи*. Довж. 2 км, пересічна шир. 0,7 км, пл. 1,12 $км^2$, пересічна глиб. 7 м. Улоговина видовжено-овальної форми. Береги піщані, вкриті лісом. Живиться підземними водами. Взимку замерзає. Вода чиста, прозора. Дно піщане, заросло кропивкою. Водяться вугор, лящ, лин, карась, щука, окунь та ін. На берегах — гніздування птахів. Рибальство. *П. П. Стеблевець.*

ОСТРІВСЬКИЙ ЗАКАЗНИК — гідролог. заказник респ. значення (з 1980). Розташований у Зарічненському р-ні Ровен. обл. Перебуває у віданні Зарічненського лісгоспзагу. Пл. 2126 га. Являє собою комплекс трьох озер (Великого, Середнього та Хоромного), приозерних знижень і лісового масиву. Переважають соснові та мішані ліси. Невеликі площі займають відкриті болота (осоково-гіпнові та осоково-сфагнові). З рідкісних рослин трапляються діфазіаструм Зейлера, верба лапландська, осока багнова, осока тонкокореневищна, а також любка дволиста, росичка проміжна і плаун колючий, занесені до Червоної книги УРСР. Має водоохоронне значення.

Літ.: Андриенко Т. Л., Шеляг-Сосонко Ю. Р. Растительный мир Украинского Полесья в аспекте его охраны. К., 1983. *Т. Л. Андрієнко.*

ОСТРІВ'ЯНСЬКЕ ОЗЕРО — озеро льодовикового походження у Любомльському р-ні Волин. обл., поблизу с. Острів'я. Довж. 2,6 км, шир. до 1,7 км, пл. 2,5 $км^2$, глиб. до 3,8 м. Улоговина має неправильну видовжену форму. Пн.-зх. береги О. о. заболочені, західні — підвищені. Живиться поверхневим стоком та підземними водами. Взимку замерзає. Дно мулисте, подекуди заростає водяною рослинністю. З риб водяться лящ, щука, плітка, в'юн, короп та ін. На берегах О. о.— гніздування водоплавних птахів. Рибництво. О. о.— у складі *Шацького природного національного парку.*

ОСТРОГ — місто Ровен. обл., райцентр. Розташований на р. Горині при впадінні в неї Вілії (бас. Дніпра), за 14 км від залізнич. ст. Острог. 13,1 тис. ж. (1990). Вперше згадується в Іпатіївському літопису під 1100, місто з 1940. Поверхня погорбована, розчленована балками; заг. похил на Сх. і Пд. Сх. Пересічна т-ра січня —5,6°, липня +18,4°. Опадів до 620 мм на рік. Метеостанція. Пл. зелених насаджень 220,5 га, у т. ч. дендропарк Острозького лісгоспзагу та парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (обидва — місц. значення).

У місті — підприємства харч. промисловості (маслосироробний, хлібний, мін. води, пивоварний з-ди тощо). Шинорем., цегельний з-ди, меблева і швейна ф-ки, лісгоспзаг. 2 профес.-тех. уч-ща.

Острог.
Пам'ятник Острозькій греко-слов'яно-латинській колегії.

Бюро подорожей та екскурсій. Будинок природи. Краєзнавчий та книги і книгодрукування музеї. О. — держ. історико-культур. заповідник (з 1981). Пам'ятник на честь 400-річчя Острозької школи і друкарні; пам'ятки архітектури 14—19 ст., у т. ч. комплекс споруд замку.

Літ.: Равчук Г. Р., Ткач І. О. Острог. Краєзнавчий нарис. Львів, 1987.

ОСТРОЖЧИН, Урочище Острожчин — бот. пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Розташований у Острозькому р-ні Ровен. обл. Перебуває у віданні Острозького лісгоспзагу. Пл. 54 га. Охороняється ділянка дубового лісу з деревами віком понад 250 років. Підлісок утворюють ліщина, бруслина європейська, бруслина бородавчаста, крушина ламка. У трав'яному покриві переважають типові бореальні та неморальні види. *Т. Л. Андрієнко.*

ОСТРОЗЬКА ДОЛИНА — звужена сх. окраїна рівнини *Малого Полісся* на Пд. Ровен. обл. Розділяє *Мізоцький кряж* і *Кременецькі гори*. Має субширотне простягання. Вис. 200—300 м. Шир. від 0,5—1,5 км у центр. частині до 3—4 км на Сх. та 5—8 км на Зх. Має тектонічно-флювіогляціальне походження. Успадкована долинами річок Свитеньки (бас. Горині) й Залишівки (бас. Стиру). В рельєфі добре виявлені заболочені заплави та фрагменти першої надзаплавної тераси. Поширені піщані горби (дюни), численні ерозійні останці, між якими є заболочені ділянки. Понад 50 % площі О. д. вкрито лісами, переважно сосновими та дубовими. Значні торфорозробки. Діють

меліоративні системи «Майдан», «Світанок» та ін.

І. М. Коротун.

ОСТРО́ЗЬКИЙ РАЙО́Н — район у пд.-сх. частині Ровен. обл. Утворений 1940. Пл. 0,7 тис. км^2. Нас. 46,0 тис. чол., у т. ч. міського — 13,1 тис. (1990). В О. р.— м. *Острог* (райцентр) та 55 сільс. населених пунктів. Район розташований у межах *Волинської височини* та рівнини *Малого Полісся.* Поверхня — підвищена лесова рівнина, дуже розчленована ярами і балками на Зх. *(Мізоцький кряж),* хвиляста, подекуди горбиста — в центр. частині (лівобережжя Горині), слабохвиляста з поширенням вирівняних ділянок на Сх. (правобережжя Горині). Пересічна висота 220—260 м. Корисні копалини: вапняки, крейда, глини, суглинки, буд. піски. Осн. частина району лежить у *Західно-Українській лісостеповій фізико-географічній провінції,* пд.— в області Малого Полісся. Пересічна т-ра січня —5,6°, липня +18,4°. Період з т-рою понад +10° становить 156 днів. Опади (570—620 мм на рік) випадають переважно в літній період. Висота снігового покриву 14 см. Міститься у вологій, помірно теплій агрокліматич. зоні. Метеостанція. Річкову сітку утворюють р. *Горинь* (прит. Дніпра) та її притоки (найбільші — *Вілія* з Свитенькою). Створено 27 штучних водойм (у т. ч. Новомалинське водосховище) заг. пл. водного дзеркала 567 га. Гідрометричний пост у с. Оженині. Переважають чорноземи глибокі малогумусні (30 % площі району) та опідзолені і сірі лісові (31 %) грунти; на Пд.— дерново-підзолисті, лучні, болотні грунти та торфовища. Пл. лісів 16,3 тис. га. Осн. породи — дуб (43 % площі лісів), сосна (30 %), вільха та граб; є також береза, ялина, осика. У районі — бот. *Бущанський заказник* і пам'ятки природи: комплексна урочище *Теремне* та бот. *Острожчин* (респ. значення); 4 заказники, дендропарк та парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (місц. значення).

Найбільші пром. підприємства — маслосироробний, шинорем. з-ди, меблева ф-ка, лісгоспзаг (Острог), цукр. (с. Оженин) та буд. матеріалів (с. Могиляни) з-ди. Спеціалізація с. г.— рослинництво буряківничо-зерново-картоплярського, тваринництво — м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 42,3, у т. ч. орні землі — 33,0, сіножаті і пасовища — 9,1. Осушено 12,3 тис. га, у т. ч. закритим дренажем — 11,1 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, картопля, багаторічні трави. У районі — 21 колгосп. Залізнич. станції Острог та Могиляни. Автомоб. шляхів 266 км, у т. ч. з твердим покриттям — 220 км. 2 профес.-тех. уч-ща, бюро подорожей та екскурсій, Будинок природи (Острог). Музеї: краєзнавчий та книги і книгодрукування в Острозі; літ.-меморіальний рос. рад. письменника М. О. Островського на його батьківщині (у с. Вілії).

Об'єкти туризму — Острозький історико-культур. заповідник, пам'ятки архітектури 14—19 ст. в Острозі, 15—17 ст.— у с. Межиричі. *Л. К. Коротун.*

ОСТРУВА́ТСЬКЕ О́ЗЕРО — озеро карстового походження у Володимирецькому р-ні Ровен. обл., біля с. Великі Телковичі, у бас. *Стиру* (прит. Прип'яті). Довж. 2 км, пересічна шир. 0,5 км, пл. 0,87 км^2, пересічна глиб. 4 м. Улоговина неправильної підковоподібної форми. Береги піщані, подекуди заросли лісом. Живиться водами джерел та атм. опадами. Взимку замерзає. Вода прозора, чиста. Дно піщане, пологе. З риб водяться щука, окунь, карась. На берегах — гніздування журавлів, лелек, диких качок та ін. птахів.

П. П. Стеблевець.

ОСТРУКТУ́РЮВАЛЬНІ МЕЛІОРА́ЦІЇ (від лат. structura — побудова) — науково обгрунтована система заходів, спрямованих на збагачення, розширене відтворення та збереження ландшафтно-ресурсного потенціалу на основі знешкодження несприятливих фіз., фіз.-мех., водно-фіз. і фіз.-хім. властивостей грунтів та забезпечення раціонального землекористування. О. м.— один з видів оптимізуючих грунтозбагачувальних *меліорацій.* Здійснюють внесенням у грунт різних меліоруючих речовин (меліорантів) — піску, супіску, суглинку, глини, вапна, гіпсу, компостів, а також шляхом сидерації, вирощування багаторічних трав і застосування структуроутворювальних речовин — структорів, криліумів тощо. На Україні О. м. застосовують гол. чин. для осушуваних торфових грунтів, які в процесі с.-г. використання набувають несприятливих властивостей (стають дуже пухкими, погіршуються їхні водний, тепловий та поживний режими тощо). Внаслідок О. м., які проводять переважно *землюванням,* поліпшуються агрегатно-дисперсійні властивості, підвищуються щільність і зв'язність торфу, знижується його пористість та ін. Мінеральні домішки поліпшують теплові властивості й температурний режим осушених торфовищ (збільшується теплопровідність грунту і тривалість вегетаційного періоду на 10—12 днів, знижується ймовірність заморозків тощо). На оструктурених торфових грунтах зменшується вилягання зернових культур, забур'яненість, вміст нітратів в овочевих культурах. Норми внесення меліорантів залежать від типу торфовищ, зольності торфу, способів використання осушених земель та ін. Оптимальна норма внесення їх в умовах мішаних лісів та лісостепової зон становить 50—100 м^3/га глини або суглинку.

Глинування легких (піщаних, глинисто-піщаних) мін. грунтів підвищує їхні зв'язність і протидефляційну стійкість, сприяє

Острозький район.
Троїцький монастир-фортеця у с. Межирічі. 15—16 ст.
Краєвид.

ОСТРОЗЬКИЙ РАЙОН
РОВЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

нагромадженню і збереженню в грунті вологи, гумусу, поживних речовин. Оструктурювання мін. грунтів (суглинистих, глинистих) забезпечують вапнуванням, гіпсуванням, угноюванням, вирощуванням трав, культурним обробітком їх при оптимальній вологості. Прискорений спосіб проведення О. м. пов'язаний із застосуванням високомолекулярних сполук-криліумів (похідні акрилової, метакрилової та малеїнової кислот), які, взаємодіючи з частинами грунту, з'єднують їх у зерна чи ін. структурні агрегати; проте цей спосіб поки що не набув широкого виробничого застосування.

В. Т. Гриневецький.

ОСУ́ШУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — *меліоративна система*, призначена для видалення з осушуваної території надлишкової поверхневої і грунтової води. Осн. елементи О. с.: осушувальна мережа (регулююча, захисна, або огороджувальна, і провідна); водоприймач (річка, озеро, море тощо); гідротех. споруди (перепади, шлюзи, насосні станції та ін.), що підтримують режим роботи системи; дорожня мережа (шляхи, мости, водопропускні труби) та експлуатаційна мережа контрольних свердловин. За способом *осушування* розрізняють О. с. відкриті і закриті (регулюючою мережею є відповідно відкриті канали та закриті водозбирачі, дрени-осушувачі, невеликі магістральні канали тощо); за методом відведення води — самопливні та механізовані (з підніманням води за допомогою насосних станцій). О. с. поділяють на системи однобічної дії, що забезпечують лише відведення води, і двобічної дії, або сполучні (осушувально-зволожувальні, осушувально-зрошувальні). Осушувально-зволожувальні системи найефективніші на торфовищах, осушувально-зрошувальні — на землях зі слабкою рухливістю грунтової вологи. Регулююча мережа таких систем відводить надлишок води з грунту або поповнює її нестачу, захисна мережа перехоплює поверхневі та грунтові водні потоки поза межами системи, провідна — приймає воду з регулюючої та захисної мереж і відводить її у водоприймач або подає в регулюючу мережу для зволожування та зрошування.

В УРСР споруджено бл. 60 О. с. на площі бл. 3,2 млн. га, у т. ч. *Верхньоприп'ятську осушувально-зволожувальну систему, Ірпінську осушувально-зволожувальну систему, Латорицьку осушувально-зволожувальну систему, Остерську осушувально-зволожувальну систему, Трубізьку осушувально-зволожувальну систему.*

Ю. О. Михайлов.

ОСУ́ШУВАННЯ — комплекс заходів, спрямованих на запобігання або ліквідацію надмірного зволоження земель; один з типів *гідромеліорації*. Розрізняють с.-г. та спец. види О. Об'єктами с.-г. О. є болота, заболочені та мінеральні перезволожені землі постійного чи тимчасового надмірного зволоження; об'єкти спец. видів О.— території нас. пунктів і пром. об'єктів, ліси, торфові родовища тощо. Здійснюють О. за допомогою *осушувальних систем.* Осн. методи О.: прискорення поверхневого стоку; зниження рівня грунтових вод; захист об'єктів від затоплення або підтоплення. При плануванні О. проводять комплексне вивчення природних умов території та екологічної надійності тех. рішень. Залежно від гідролог. режиму місцевості та мети проведення меліорації визначають інтенсивність О. Для екстенсивного О. використовують розріджену відкриту мережу, для інтенсивного — систематичний дренаж. О. здійснюють шляхом створення додаткової гідрографічної мережі: магістральних, транспортуючих і регулюючих каналів. При достатніх похилах території та наявності водоприймача здійснюють самопливне О., на рівнинних широких заплавах — механічне (див. *Меліоративні польдерні системи*). Для інтенсифікації О. та освоєння земель влаштовують горизонтальний і вертикальний дренажі, проводять глибоке розпушування й оструктурювання грунту, профілювання поверхні грунту, піскування торфів, біол. дренаж та ін. Періодично затоплювані землі одамбовують.

На Україні О. застосовують переважно на Поліссі, в Передкарпатті, на Закарпатті, у пн. частині лісостепової зони. Див. також *Меліорація заболочених і перезволожених земель.*

Літ.: Мелиорация и водное хозяйство. Справочник, т. 3. Осушение. М., 1985; Алексеевский В. Е. [та ін.]. Мелиорация и использование осушенных земель. К., 1988.

О. В. Скрипник.

ОТИ́НЕ-ЛО́ЄВА ВИСОЧИНА́ — передгірна височина на межиріччі *Пруту, Бистриці-Надвірнянської* та її притоки *Ворони*, в межах Івано-Фр. обл. Вис. 350—560 м. Поверхня терасована, дуже розчленована. За морфологією, складом поверхневих відкладів і структурно-літологічними особливостями О.-Л. в. поділяють на височини Лоєву та Хоросно. Макс. висота Лоєвої 560 м, відносна — 150 м. На її схилах розвивається поверхневий змив, на терасах — *зсуви*. Абс. висоти Хоросно 360—400 м, відносні — 80—100 м. Для О.-Л. в. характерні передгірні ландшафти з переважанням високих терасних місцевостей із ялиново-буковими лісами на дерново-підзолистих грунтах. Лісистість її перевищує 50 %, поширені с.-г. угіддя.

Я. С. Кравчук.

ОТИ́НІЯ — селище міського типу Коломийського р-ну Івано-Фр. обл. Лежить на р. Опришині (прит. Баб'янки, бас. Дністра), залізнична станція. 5,3 тис. ж. (1990). Відома з 13 ст., с-ще міськ. типу з 1940. Поверхня — хвиляста надзаплавна тераса р. Опришини, перевищення висот до 60 м. Пересічна т-ра січня —5,3°, липня +18,5°. Опадів 655 мм на рік. Пл. зелених насаджень 114,0 га. Меблева ф-ка, комбінат хлібопродуктів, підприємство по виробн. залізобетонних виробів і конструкцій, лісництво тощо. Профес.-тех. училище.

ОХОРО́НА АТМОСФЕ́РНОГО ПОВІ́ТРЯ — комплекс правових, адм.-госп., наук.-дослідних, громадських та ін. заходів, спрямованих на збереження в чистоті атм. повітря, запобігання і зниження шкідливих хім., фіз., біол. та ін. впливів на атмосферу; складова частина системи *охорони природи*. Правову основу О. а. п. закладено *Законом УРСР про охорону атмосферного повітря, Законом про охорону природи Української РСР*, а також відповідними постановами (зокрема, постановою Верховної Ради УРСР «Про екологічну обстановку в республіці та заходи по її докорінному поліпшенню» від 17.II 1990). Законодавством передбачено заходи О. а. п., до яких належать, зокрема, нормативи гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин в атм. повітрі, нормативи гранично допустимих викидів їх в атмосферу, одержання дозволу на викид забруднюючих речовин в атмосферу стаціонарними джерелами забруднення тощо.

Регулярні спостереження за рівнем забруднення атм. повітря на тер. України проводять у 41 місті на 152 стаціонарних постах (1989). Найвищий заг. рівень забруднення атм. повітря відзначено у Донецьку, Одесі, Кривому Розі, Макіївці, Слов'янську, Комунарську, Краматорську, Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Луганську, Горлівці, Запоріжжі, Лисичанську, Сєвєродонецьку, Маріуполі. Викиди в атмосферу від стаціонарних джерел у 1989 становили 10,4 млн. т. У заг. об'ємі викидів 35 % припадає на підприємства чорної металургії, 29 % — підприємства енергетики; понад 41 % становлять викиди сірчистого ангідриду, окислів азоту і вуглеводнів. Осн. причина цього — недосконалість технологічних процесів, незадовільне оснащення пром. підприємств очисним обладнанням. Викиди підприємств Донецької і Дніпроп. областей становлять відповідно 27 і 23 % від заг. по республіці. Викиди автотранспорту становлять 6,45 млн. т, або 38 % від заг. об'єму (1989). У ряді міст вони є осн. забруднювачами повітря окислами азоту та окисом вуглецю. Так, викиди автотранспорту становлять (%): в Євпаторії, Ужгороді та Ялті 91, Сімферополі та Луцьку — 86, Києві, Хмельницьку, Вінниці, Львові — 80, Житомирі, Полтаві — 78, Чернівцях — 76 від заг. об'єму шкідливих викидів у цих містах.

З метою О. а. п. у республіці розроблено спец. наук.-тех. програму робіт щодо зниження забруднення повітряного басейну. Осн. напрями цієї програми: удосконалювання технологіч. процесів, застосування менш токсичної сировини та очищення її від шкідливих домішок; перехід на паливо з низькими зольністю і вмістом сірки, поліпшення процесів спалювання палива; впровадження нової апаратури та удосконалювання існуючої з метою зниження шкідливих викидів в атмосферу; розробка нових типів автомоб. двигунів, застосування для них нових, менш токсичних видів палива. Розроблені заходи щодо О. а. п. включають у держ. плани екон. і соціального розвитку республіки. Гол. критерієм заходів щодо О. а. п., спрямованих на різке скорочення або повну ліквідацію шкідливих викидів, є гранично допустимий викид (ГДВ). Роботу з підприємствами щодо розробки ГДВ та контролю за додержанням їх здійснює Комітет УРСР по охороні природи. Об'єм викидів підприємств з встановленими нормативами викидів становить 97 % від заг. об'єму викидів усіх стаціонарних джерел республіки. З 1.I 1991 в УРСР вводиться екон. механізм регулювання природокористування, що передбачає стягнення з підприємств плати за викиди забруднюючих речовин в атмосферу. Держ. управління та контроль у галузі О. а. п. здійснюють Рада Міністрів УРСР, виконкоми місцевих Рад нар.

депутатів, *Комітет УРСР по охороні природи,* М-во охорони здоров'я УРСР, ін. держ. і громадські організації.

В. К. Скрипник.

ОХОРО́НА БОЛІ́Т — комплекс правових, адм.-госп., науково-дослідних, громадських та ін. заходів, спрямованих на збереження і раціональне використання боліт у зв'язку з їхніми цінними бот., гідролог., ландшафтними, зоол. та ін. властивостями; складова частина системи *охорони природи.* Передбачає запобігання надмірному осушенню боліт, розробці їхніх торфових покладів, знищенню рослинних і тваринних компонентів. З метою вивчення та О. б. створено міжнар. проект «Телма», в роботі якого беруть участь укр. болотознавці. На Україні болота охороняються у заповідниках *(Розточчя, Поліський заповідник),* заказниках, ін. територіях та об'єктах *природно-заповідного фонду УРСР.* Всього під охорону взято бл. 130 тис. га боліт, або бл. 17 % заг. площі боліт України (з урахуванням *заповідно-мисливських господарств).* Особливо цінні болота відносять до водно-болотних угідь міжнар. значення *(Дунайські Плавні, Каркінітський заказник).* Рідкісні та зникаючі види болотної рослинності занесено до *Червоної книги СРСР, Червоної книги УРСР.* Див. також *Охорона рослинного світу.* *Т. Л. Андрієнко.*

ОХОРО́НА ВОД — комплекс правових, адм.-госп., гідротех., суспільних та ін. заходів, спрямованих на збереження і раціональне використання водних ресурсів; складова частина системи *охорони природи.* Правова основа О. в. закладена *водним законодавством, Законом про охорону природи Української РСР,* а також відповідними постановами (зокрема, постановою Верховної Ради УРСР «Про екологічну обстановку в республіці та заходи по її докорінному поліпшенню» від 17.II 1990). О. в. спрямована на ліквідацію і запобігання негативному впливові госп. діяльності на стан *водних ресурсів,* на забезпечення раціонального використання їх. Включає заходи щодо О. в. від забруднювання, засмічування та вичерпання і по запобіганню шкідливій дії вод та ліквідації її наслідків. Значна частина річок та водойм України забруднена стічними водами пром. і побутового походження, збільшився вміст у воді різних солей та ін. елементів, що негативно позначилося на її якості. У 1989 у водойми та річки УРСР скинуто понад 2,9 млрд. м^3 забруднених стоків. Осн. забруднювачами є підприємства чорної металургії, вуг. пром-сті, комунального г-ва, хіміко-лісового й агропром. комплексів. Особливо актуальним є приведення санітарного стану малих річок до норми, відновлення їхньої водності. Для О. в. у республіці встановлюють *водоохоронні зони;* удосконалюють очисні споруди; впроваджують сучас. методи очищення стічних вод, безстічні системи водокористування, безводні та безвідходні технологічні процеси тощо. На підприємствах УРСР впроваджено системи зворотного водопостачання потужністю 66,0 млрд. м^3, очисних споруд — 8,5 млрд. м^3 (1989). Важливе значення має застосування якісно нових методів очищення і демінералізації стічних вод. Водні об'єкти, що становлять особливу наук. або культурну цінність, оголошують заповідними і передають у *природно-заповідний фонд УРСР.* З метою О. в. укладають міжнар. угоди щодо охорони морів, прикордонних та *міжнародних рік.* Контроль у галузі О. в. на Україні здійснюють *Комітет УРСР по охороні природи,* М-во охорони здоров'я УРСР, *Українське товариство охорони природи,* ін. держ. і громад. орг-ції. Питання охорони водних ресурсів вивчають в *Охороні вод всесоюзному науково-дослідному інституті, Гідротехніки і меліорації українському науково-дослідному інституті.*

Літ.: Проблемы рационального использования, охраны и воспроизводства водных ресурсов в Украинской ССР. К., 1980. *В. В. Серенко.*

ОХОРО́НА ГЕНОФО́НДУ — комплекс правових, адм.-госп., науково-дослідних, громадських та ін. заходів, спрямованих на збереження усіх видів рослин і тварин з їхніми генетичними властивостями; складова частина системи *охорони природи.* О. г. здійснюють шляхом регулювання або використання видів флори і фауни, поновлення їхньої чисельності, інтродукції та реакліматизації (зокрема, на *заповідних територіях*), охорони місць перебування (зростання) видів. Особливе значення має О. г. рідкісних та зникаючих видів, які залежно від чисельності місцезнаходжень, стану, динаміки популяцій і причин зменшення їх поділено на окремі категорії та занесено відповідно до Червоних книг МСОП, СРСР, УРСР (див. окремі статті). Велику роль в О. г. відіграють наук. розробки, зокрема, вивчення впливу госп. діяльності на генофонд, ступеня адаптації видів до антропогенного впливу; розробленням методів розведення в неволі зникаючих тварин та вирощування у *ботанічних садах* рідкісних і зникаючих видів рослин. Див. також *Охорона рослинного світу, Охорона тваринного світу.*

Я. П. Дідух, А. П. Федоренко.

ОХОРО́НА ЗЕМЕ́ЛЬ — комплекс правових, адм.-госп., науково-дослідних, громадських та ін. заходів, спрямованих на збереження, підвищення родючості і раціональне використання земель; складова частина системи *охорони природи.* Правова основа О. з. закладена земельним законодавством, *Законом про охорону природи Української РСР,* а також відповідними постановами (зокрема, постановою Верховної Ради УРСР «Про екологічну обстановку в республіці та заходи по її докорінному поліпшенню» від 17.II 1990). Важливість О. з. зростає в зв'язку з високим рівнем освоєності і розораності території УРСР, обмеженням додаткового залучення земель до нар.-госп. обігу, тривалою відновлюваністю порушених угідь, великою забрудненістю їх агрохімікатами і токсичними відходами. Осн. напрями збереження земельних ресурсів — боротьба з водною та вітровою *ерозією* грунтів, запобігання *зсувам* і селевим потокам; *рекультивація* земель, порушених госп. діяльністю; запобігання заболочуванню, вторинному засолюванню, забрудненню пром. викидами, стічними водами, пестицидами; раціональне використання *земельних ресурсів* для несільськогосп. цілей тощо. Особливій охороні підлягають землі с.-г. призначення та ін. цінні землі. Завдяки комплексному застосуванню орг., землевпорядних і протиерозійних заходів на значній частині території УРСР стабілізована площа сільськогосп. угідь, важливим засобом О. з. є впровадження контурно-меліоративної системи землеробства. Актуальними проблемами О. з. є встановлення постійного контролю за забрудненням земель, розробка й впровадження ефективних заходів у цьому напрямі, підвищення культури землеробства, забезпечення колгоспів і радгоспів необхідною протиерозійною технікою та коштами на О. з., чітке визначення функцій окремих відомств по контролю за використанням земель. Контроль за О. з. здійснюють Ради народних депутатів, *Комітет УРСР по охороні природи,* Держ. агропром. комітет УРСР, *Українське товариство охорони природи.* Питання О. з. досліджують в Укр. н.-д. ін-ті грунтознавства і агрохімії ім. О. Н. Соколовського, Укр. н.-д. ін-ті землеробства, Укр. н.-д. ін-ті захисту грунтів від ерозії. *А. І. Педос.*

ОХОРО́НА ЛІСІ́В — комплекс правових, адм.-госп., наук.-дослідних, громадських та ін. заходів, спрямованих на збереження лісів, дотримання встановленого порядку користування ними; складова частина системи *охорони природи.* Включає О. л. від пожеж, незаконних порубок, порушень правил *лісокористування,* негативного впливу техногенних факторів та ін. дій, які завдають шкоди лісу. Охоронними заходами охоплено всі ліси УРСР. Найцінніші в наук., історичному і природоохоронному плані ділянки оголошуються заповідними. Всього до *природно-заповідного фонду УРСР* віднесено 730 тис. га лісів, у т. ч. 52 тис. га лісового фонду *заповідників.* На О. л. у республіці щороку виділяється бл. 40 млн. крб. Особливо актуальними на сучас. етапі є проблеми О. л. від техногенного забруднення, пожеж та надмірного використання, зокрема в рекреаційних цілях. Відповідно до цього ведеться наук. пошук шляхів підвищення стійкості лісів, їхнього благоустрою з метою організації відпочинку, розширюється застосування авіації, телеапаратури та засобів радіозв'язку для охорони їх від пожеж. О. л. здійснюють держ. лісова охорона СРСР, лісова охорона м-в, держ. к-тів і відомств, виконкомів Рад нар. депутатів, до системи яких належать підприємства, установи та орг-ції, що ведуть лісове г-во, колгоспів.

В. С. Андрусишин.

ОХОРО́НА ЛУК — комплекс правових, адм.-госп., науково-дослідних, громадських та ін. заходів, спрямованих на збереження і раціональне використання лук як елементів ландшафту, рослинних угруповань, а також цінних кормових угідь; складова частина системи *охорони природи.* О. л. здійснюють шляхом запобігання і ліквідації заболочення, надмірного випасу та ін. негативних наслідків антропогенного впливу. Включає створення *заповідних територій,* де передбачено викошування луків з метою запобігання залісенню. Лучна рослинність охороняється у *заказниках* лісостепової зони на Лівобережжі України (Біловодський, Вільхівщинський, Хухрянський, Солоне тощо); в них луки займають бл. 5 тис. га. Фрагменти лук наявні у Карпатському, Поліському, Канівському, Ялтинському та деяких ін. *заповід-*

никах. Охороні насамперед підлягають типові лучні угруповання з багатим флористичним складом та рідкісні угруповання, занесені до *Зеленої книги УРСР.* Рідкісні та зникаючі види лучної рослинності занесено до *Червоної книги СРСР* і *Червоної книги УРСР.* Див. також *Охорона рослинного світу.*

Т. Л. Андрієнко.

ОХОРОНА НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА — 1) У вузькому значенні — система заходів, спрямованих безпосередньо на *охорону природи.* 2) Система заходів, що оптимізують взаємовідносини між суспільством і навколишнім середовищем, у т. ч.: раціональне природокористування; удосконалювання устаткування, технолог. процесів та заходів у пром-сті, с. г. і на транспорті з метою виключення або значного зниження шкідливих впливів на навколишнє середовище; держ. і громадський контроль за станом природного середовища та джерелами його забруднення; охорона усіх матеріальних і духовних умов існування й розвитку суспільства, майбутніх поколінь людей. О. н. с.— заг. завдання всього світового співтовариства, і розв'язати його у глобальному масштабі можна лише спільними зусиллями всіх держав в умовах розрядки і мирного співіснування.

ОХОРОНА НАДР — комплекс правових, адм.-госп., науково-дослідних, громадських та ін. заходів, спрямованих на збереження і раціональне використання багатств надр; складова частина системи *охорони природи.* Правова основа О. н. закладена *Кодексом УРСР про надра,* розробленим відповідно до Основ законодавства СРСР і союзних республік про надра (1975), *Законом про охорону природи Української РСР.* О. н. передбачає необхідність бережливого і цілеспрямованого використання, найповнішого видобування корисних копалин; запобігання шкідливому впливу гірничих робіт на навколишнє середовище; охорону родовищ корисних копалин від пожеж, затоплювання, обводнення; запобігання забрудненню надр при підземному зберіганні нафти, газу, ін. речовин та відходів виробн., скиданні стічних вод тощо. Здійснення контролю за О. н. на Україні покладено на «Укргеологію», Держ. гірничий нагляд УРСР, *Комітет УРСР по охороні природи.*

О. А. Непапишев.

ОХОРОНА ПРИРОДИ — комплекс соціально-екон., організаційних, науково-дослідних, тех., освітньо-виховних та ін. заходів, спрямованих на раціональне використання, збереження та відтворення природних ресурсів в інтересах максимального задоволення матеріальних і духовних потреб нинішнього та майбутніх поколінь людей, забезпечення сприятливого для їхньої життєдіяльності природного середовища. Тісно пов'язана з *природокористуванням,* охоплює заходи по охороні природних ландшафтів, земель, надр, водних ресурсів, атм. повітря, рослинного і тваринного світу (див. окремі статті). О. п. в СРСР, зокрема на Україні, є всенародною справою і здійснюється держ. та громадськими орг-ціями на основі положень Конституції СРСР та Конституції УРСР (ст. 18), відповідних законів та постанов директивних органів. Природоохоронні заходи на Україні проводять в умовах високої концентрації пром-сті, енергетики, транспорту, с. г., зростаючої урбанізації, що негативно впливає на стан *навколишнього середовища.*

Обсяг і характер природоохоронних заходів на тер. України в ході істор. розвитку значно змінювалися. Перші законодавчі акти видано за часів Київської Русі. Було встановлено відповідальність за незаконний відстріл бобрів, деяких ін. цінних та рідкісних видів тварин. Створювалися заповідні території, де регламентувалися полювання, інші види природокористування. Спец. режим охорони було встановлено для засічних лісів, що виконували оборонні функції на Пд. Російської д-ви, а також для особливо цінних дібров, деревину з яких використовували у кораблебудуванні. Тоді ж було визначено водоохоронні зони вздовж ряду великих рік, зокрема на Дніпрі. Згодом видано укази про охорону бобрів, лосів, ін. мисливських видів. Окремі землевласники робили спроби охорони найцінніших природних комплексів. На поч. 20 ст. на Україні виникли організовані форми громадського руху за О. п. В 1910 у Катеринославській губ. (с. Хортиця) з ініціативи місц. вчителя П. Бузука створено перше в Росії природоохоронне т-во «Охоронці природи», що об'єднувало понад 200 членів. Одне з його найважливіших завдань — поширення серед населення природоохоронних знань. У роботі т-ва брали участь відомі вчені — І. П. Бородін, Г. А. Кожевников та ін. Проф. В. І. Талієв 1911 організував Харків. т-во любителів природи, яке пропагувало в основному природоохоронні знання. В 1913—14 т-во провело одну з перших у світі виставок з О. п. В цей час аналогічні т-ва працювали на Волині, у Полтаві, Одесі.

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції О. п. у Рад. країні набула держ. характеру. Було видано ряд декретів, які встановили держ. власність на всі види природних ресурсів, заклали законодавчу основу природоохоронної справи. Раднарком України видав декрети «Про охорону лісів» (1919), про створення *Асканії-Нова* (з 1919 — парк, з 1921 — заповідник). Для розвитку заповідної справи велику роль відіграла постанова ВЦВК та Раднаркому України «Про пам'ятки культури і природи» (1926). У подальшому створено заповідники: Лісостеповий ім. Т. Г. Шевченка (1923), *Хомутівський Степ* (1926), *Кам'яні Могили* (1927), систему Надморських заповідників (1927), *Михайлівську Цілину* (1928) та ін. У 1929 заповідними оголошено також видатні пам'ятки садово-паркового мистецтва — *Софіївку* в Умані, *Олександрію* у Білій Церкві, *Веселі Боковеньки* на Кіровоградщині, *Тростянецький дендропарк* на Чернігівщині. В 1946 створено *Українське товариство охорони природи.* Організаційно-правові основи природоохоронної діяльності розвинуто в *Законі про охорону природи Української РСР* (1960), земельному законодавстві республіки, *Водному кодексі УРСР* (1972), *Кодексі УРСР про надра* (1976), *Лісовому кодексі УРСР* (1979), *Законі УРСР про охорону атмосферного повітря* (1981), *Законі УРСР про охорону і використання тваринного світу* (1981); на їх основі розроблено спец. норми, стандарти, правила, що регулюють природокористування та О. п. В 1976 засновано *Червону книгу УРСР.*

З 1974 природоохоронні заходи становлять окремий розділ держ. планів екон. і соціального розвитку; на їхнє здійснення виділяють відповідні асигнування. Відповідно до Закону СРСР про державне підприємство (об'єднання), прийнятому 1987, відповідальність за своєчасне й вичерпне здійснення заходів щодо запобігання негативному впливу виробн. на навколишнє середовище покладається безпосередньо на підприємства та об'єднання. Важливу роль у поліпшенні організації природоохоронної роботи відіграли постанови ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР, прийняті 1958, 1973, 1979. У 1988 з урахуванням стану екологічної обстановки, використання природних ресурсів прийнято постанову про докорінну перебудову справи О. п. в республіці. Впорядковано систему держ. управління та контролю в цій галузі. На базі респ. природоохоронних органів створено систему союзно-респ. *Комітету УРСР по охороні природи,* на який покладено комплексне управління природоохоронною діяльністю, проведення єдиної наук.-тех. політики, держ. контроль за охороною і використанням природних ресурсів, проведення держ. екологічної експертизи проектних матеріалів, видання у встановленому порядку дозволів на користування природними ресурсами, викид забруднюючих речовин, керівництво заповідною справою, здійснення *міжнародного природоохоронного співробітництва* тощо.

Посилюється роль наук.-тех. прогресу у вирішенні екологічних проблем. Наук. розробки на основі єдиних планів, програм проводять численні ін-ти АН УРСР, вищі навч. заклади, галузеві та ін. наук. установи. Координує їх *Наукова рада АН УРСР з проблем біосфери.* Осн. увагу приділяють розробці ресурсно- та енергозберігаючих, маловідхідних і безвідхідних технологій, вирішенню складних регіональних та ін. екологічних проблем. Запроваджують перехід на переважно екон. методи управління природокористуванням. До об'єднань, підприємств та орг-цій доводять нормативи плати за природні ресурси та викиди забруднюючих речовин у навколишнє середовище.

Надаючи особливого значення питанням охорони природи, дванадцята сесія Верховної Ради УРСР 1990 прийняла постанову «Про екологічну обстановку в республіці та заходи по її докорінному поліпшенню». Особливу увагу звернуто на реалізацію Держ. комплексної програми ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Спостереження за станом навколишнього середовища (моніторинг) здійснюють *Українське республіканське управління по гідрометеорології,* санітарна служба М-ва охорони здоров'я УРСР, спеціально уповноважені підрозділи ін. м-в та відомств. З 1981 УРСР — член Ради керуючих *Програми ООН по навколишньому середовищу* (ЮНЕП). Важливе значення надається *природоохоронній пропаганді.* Підвищується роль громадськості у розв'язанні екол. проблем.

Декларацією про держ. суверенітет України, прийнятою Верховною Радою УРСР 16.VII 1990, визначено, що Укр. РСР самостійно встановлює порядок організації О. п. на тер. республіки та порядок використання природних ресурсів, дбає про екологічну безпеку громадян, генофонд народу, його молодого покоління. Карту див. на окр. арк., с. 448—449.

Д. Й. Проценко.

ОХОРО́НА РЕКРЕАЦІ́ЙНИХ РЕСУ́РСІВ — комплекс правових, адм.-госп., наук.-дослідних, громадських та ін. заходів, спрямованих на раціональне використання, збереження та примноження природних і соціальних ресурсів для туризму, лікування й відпочинку. Охорона *рекреаційних ресурсів* пов'язана з природо- та соціокористуванням і є елементом планування екон. розвитку. Осн. принципи сучас. системи заходів О. р. р.: профілактичність, комплексність, розгалуженість та тер. диференційованість, наук. обґрунтованість. З метою збереження природних комплексів в умовах рекреаційного використання їх на Україні створено держ. *природні національні парки*, що входять до мережі держ. *природно-заповідного фонду УРСР*. Використання та охорона рекреаційних ресурсів УРСР, крім нормування рекреаційних навантажень, включає ряд ін. заходів щодо обмеження надмірного впливу рекреантів на природні та культурно-істор. комплекси (формування куточків недоступності, зручних для гніздування птахів, зниження рівня шуму та забруднення рослинного покриву та ґрунтів шляхом обмеження руху автомоб. транспорту, підвищення рівня архітектурно-планувальних та інж. рішень, спрямованих на запобігання деградації природних та культурних комплексів тощо).

О. р. р. на Україні регулюється *Законом про охорону природи Української РСР*, земельним законодавством, відповідними статтями *Водного кодексу УРСР*, *Лісового кодексу УРСР*, урядовими постановами. Функції контролю покладено на Раду нар. депутатів, *Комітет УРСР по охороні природи*, М-во охорони здоров'я УРСР, Укр. т-во охорони природи, Укр. т-во охорони пам'ятників історії та культури та ін.

О. О. Бейдик.

ОХОРО́НА РОСЛИ́ННОГО СВІ́ТУ — комплекс правових, адм.-госп., науково-дослідних, громадських та ін. заходів, спрямованих на збереження і раціональне використання *рослинних ресурсів*; складова частина системи *охорони природи*. У самостійні підрозділи виділяють *охорону боліт*, *охорону лук*, *охорону лісів*. Правову основу О. р. с. закладено *Законом про охорону природи Української РСР*, *лісовим законодавством*, відповідними урядовими постановами і положеннями. Охоплює заходи щодо збереження популяційно-видового складу, підтримання популяцій рослин на рівні, що забезпечує їхнє існування, а також збереження різноманітних рослинних угруповань, їхніх складу і структури. З метою О. р. с. створюють *заповідні території*, регламентують певні госп. заходи, здійснюють *природоохоронну пропаганду*, *екологічну освіту*, засновано Червоні книги МСОП, СРСР, УРСР (див. окремі статті), *Зелену книгу УРСР*. До Червоної книги УРСР занесено 151 вид судинних рослин, до Зеленої книги УРСР — 127 рідкісних угруповань. Створюється друге видання Червоної книги Української РСР, до якої будуть занесені, крім судинних рослин, мохоподібні, лишайники, гриби, деякі групи водоростей. Функції контролю за О. р. с. виконують *Комітет УРСР по охороні природи*, М-во лісового г-ва УРСР, *Українське товариство охорони природи*, ін. держ. і громадські орг-ції. Н.-д. роботу з О. р. с. проводять в Ін-ті ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР, Укр. н.-д. ін-ті лісового г-ва і агролісомеліорації ім. Г. М. Висоцького.

Т. Л. Андрієнко.

ОХОРО́НА ТВАРИ́ННОГО СВІ́ТУ — комплекс правових, адм.-госп., науково-дослідних, громадських та ін. заходів, спрямованих на збереження і раціональне використання *ресурсів тваринного світу*; складова частина системи *охорони природи*. Правову основу О. т. с. закладено *Законом про охорону природи Української РСР*, *Законом УРСР про охорону і використання тваринного світу*, а також відповідними урядовими постановами та положеннями (напр., Положенням про полювання та мисливство Української РСР, правилами спортивної та любительської риболовлі на водоймах тощо). Гол. причиною зникнення і скорочення чисельності диких тварин є антропогенні зміни природного середовища внаслідок вирубування лісів, осушування боліт, розорювання цілинних земель, спорудження штучних водойм, забруднення атм. повітря, ґрунтів, водойм відходами виробн. та отрутохімікатами тощо. Ще однією причиною збіднювання тваринного світу є нераціональне використання пром. видів. Осн. заходи щодо О. т. с.: збереження і відновлення місць оселення диких тварин шляхом організації *заповідних територій*; штучне розведення рідкісних, зникаючих або малочисельних видів у *заповідниках*, зоопарках, спец. розплідниках; запобігання забрудненню навколишнього середовища, впровадження комплексних принципів *природокористування*, укладання міжнар. угод про охорону мігруючих тварин, видання Червоних книг МСОП, СРСР, УРСР (див. окремі статті). Внаслідок проведення в життя заходів по О. т. с. в окремих областях та районах України дещо збільшилася чисельність деяких видів звірів (бобер, лось, козуля, свиня дика) і птахів (лебідь-шипун, гуска сіра, велика й мала, білі чаплі та ін.). Проте заг. чисельність цінних пром. та рідкісних зникаючих видів лишається низькою, а деяких видів (напр., великі денні хижі птахи та сови, журавлі, дрофа) помітно зменшується. У республіці регламентовано проведення полювання та риболовлі; у заповідниках, заказниках, національних парках проводиться робота по О. т. с. До другого видання Червоної книги УРСР занесено 137 видів рідкісних і зникаючих тварин. Функції контролю за О. т. с. виконують *Комітет УРСР по охороні природи*, М-во лісового г-ва УРСР, *Українське товариство охорони природи*, *Українське товариство мисливців та рибалок*. Наук. роботу в галузі О. т. с. проводять в Ін-ті зоології ім. І. І. Шмальгаузена АН УРСР, Укр. н.-д. ін-ті тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова, на відповідних кафедрах вузів.

М. А. Воїнственський.

ОХОРО́НИ ВОД ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т. Ств. 1971 у Харкові на базі харків. н.-д. лабораторій Всесоюзного н.-д. ін-ту гідротехніки і меліорації ім. О. М. Костякова (Москва). Підпорядкований Держ. комітету СРСР по охороні природи (з 1988). Ін-т має 23 наук. лабораторії (нормативно-правових основ охорони вод, економіки, поверхневих, підземних, мор. вод, інж. екології, аерокосмічних, гідравліч., біол. досліджень, контролю якості вод, очищення поверхневого стоку, стічних вод та ін.); аналітичний центр; Сєвєродонецький відділ; проектно-конструкторське бюро з відділом у Дніпродзержинську; дослідно-виробниче підприємство. Є аспірантура. Осн. напрями теоретич. і прикладних досліджень: тех., екон., організаційні та правові методи управління охороною і раціональним використанням вод; методологія екологічної експертизи проектів та технологій, міжгалузеві водоохоронні заходи; моделювання, прогнозування і контроль якості вод; збір та обробка інформації про антропогенний вплив на гідросферу. Зокрема, в 11-й п'ятирічці (1981—85) ін-т розробив рекомендації щодо захисту малих річок лісостепової зони України від забруднення поверхневим стоком з с.-г. угідь, уніфіковану систему контролю відведення стічних вод у водні об'єкти, автоматизовану систему управління якістю води Сіверського Дінця, комплекс заходів щодо охорони від забруднення поверхневих вод його басейну, комплекс водоохоронних заходів для Харкова і Харків. обл. Видає (з 1972) тематич. збірники з проблеми охорони вод.

В. А. Львов.

ОХОРО́ННА ЗО́НА ЗАПОВІ́ДНИКА — територія, виділена навколо заповідника з метою нейтралізації антропогенного впливу на його природні комплекси. Створюють Радою Міністрів УРСР одночасно з утворенням заповідників або у випадку виникнення такої необхідності. Земельні ділянки та водні об'єкти в межах О. з. з. не вилучають у земле- чи водокористувача. Підприємства, установи та орг-ції, на землях яких створюють О. з. з., зобов'язані дотримувати встановленого для них режиму. Осн. завдання, режим охорони та ін. питання, пов'язані з О. з. з., визначають положенням про кожну з них, що розробляють на основі Типового положення про охоронні зони держ. заповідників Укр. РСР, затвердженого *Комітетом УРСР по охороні природи* 1.III 1985.

В. І. Олещенко.

ОХТИ́РКА — місто обл. підпорядкування Сум. обл., райцентр. Розташована на Пд. Сх. області, на р. Охтирці, при впадінні її у Ворсклу (бас. Дніпра). Залізнична станція, автостанція. 51,4 тис. ж. (1990). Засн. 1641, місто з 1703. Поверхня міста плоска, злегка нахилена до річкової долини. Пересічна т-ра січня −6,9°, липня +20°. Опадів 500 мм на рік. Пл. зелених насаджень 1369 га. Підприємства маш.-буд. і металообр. (з-ди «Промзв'язок», с.-г. машинобудування, металовиробів), легкої (швейна, взут. ф-ки, філіал Харків. виробничого об'єднання «Україна»), харч. (маслоробний, пивоварний, плодоконсервний, прод. товарів з-ди, сироробний та м'ясокомбінати) галузей. З-д мед. меблів, заводоуправління буд. матеріалів, ліс-

госпзаг. Нафтогазодобувне управління. Санаторій. Технікум механізації і електрифікації с. г., 2 профес.-тех. уч-ща. Охтирський краєзнавчий музей. Бюро подорожей та екскурсій.

Об'єкти туризму — пам'ятки архітектури 18—19 ст.

Літ.: В путешествие по Сумщине: Сумы, Ахтырка, Глухов, Конотоп, Кролевец, Лебедин, Путивль, Ромны, Шостка. Путеводитель. Харьков, 1984.

ОХТИ́РСЬКИЙ РАЙО́Н — район на Пд. Сх. Сум. обл. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км^2. Нас. (без м. *Охтирка*) 35,5 тис. чол., у т. ч. міського — 4,3 тис. (1990). Райцентр — місто обл. підпорядкування Охтирка; в О. р.— с-ща міськ. типу *Сонячне* і *Чупахівка* та 90 сільс. нас. пунктів.

Поверхня пд. частини району, розташованої в межах *Полтавської рівнини* — низовинна лесова рівнина, пн.-зх., що лежить на відрогах *Середньоросійської височини*,— підвищена хвиляста лесова рівнина. Осн. корисні копалини — нафта і природний газ (*Качанівське нафтогазоконденсатне родовище*, *Рибальське*

нафтогазоконденсатне родовище). Є пісок, глина, пісковики. Лежить у *Лівобережно-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції* та *Середньоросійській лісостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —6,9°, липня +20°. Період з т-рою понад +10° становить 140—150 днів. Опади (500—520 мм на рік) майже рівномірно розподіляються за порами року. Висота снігового покриву 11—16 см. Міститься у недостатньо вологій, теплій агрокліматичній зоні. Всі річки О. р. відносяться до бас. Дніпра; осн. з них — *Ворскла* з притоками Охтиркою, Олешнею та Хухрою, а також Ташань і Грунь (притоки Псла). Збудовано 37 ставків та водосховищ заг. пл. водного дзеркала 616 га. Найпоширеніші типові мало- і середньогумусні чорноземи (50,3 % пл. району), опідзолені чорноземи і темно-сірі опідзолені (19,1 %) та лучні грунти. Рослинність представлена лісовою, степовою та лучною формаціями. В долинах річок поширені соснові, на надзаплавних терасах — сосново-дубові, на вододілах — липово-дубово-соснові ліси. Пл. лісів 25,5 тис. га. Осн. породи: дуб (55 % площі лісів) та сосна (25 %). У районі — гідролог. *Хухрянський заказник* та частина *Бакирівського заказника* (респ. значення), 2 заказники, 1 пам'ятка природи та 1 заповідне урочище (місц. значення).

У районі підприємства нафтогазодобувної і харч. пром-сті, найбільші — Чупахівський цукр. комбінат, Височанський прод. товарів та Качанівський газопереробний з-ди. Спеціалізація с. г.— рослинництво зерново-буряківничого та тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 82,0, у т. ч. орні землі — 67,3, сіножаті та пасовища — 13,2. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки. Осн. галузі тваринництва — скотарство, вівчарство, допоміжні — свинарство, птахівництво. В О. р.— 18 колгоспів, 4 радгоспи, Іванівська дослідно-селекційна станція Всесоюз. н.-д. ін-ту цукр. буряків. Залізнич. ст. Охтирка. Автомоб. шляхів 362 км, у т. ч. з твердим покриттям — 314 км. Санаторій (Охтирка) та 2 будинки відпочинку (села Буймерівка та Климентове).

Бюро подорожей та екскурсій (Охтирка). Охтирський краєзнавчий музей, кімната-музей укр. рад. письменника Остапа Вишні та його батьківщини (у с. Груні).

Серед об'єктів туризму — пам'ятки архітектури 18—19 ст. в Охтирці. *О. Г. Мордвинов.*

Очаків. Пам'ятник лейтенанту П. П. Шмідту.

ОЧА́КІВ — місто Микол. обл., райцентр. Розташований на березі *Дніпровсько-Бузького лиману*, за 69 км від залізнич. вузла Миколаїв. Мор. порт. 19,4 тис. ж. (1990). Засн. у 1-й пол. 14 ст., відомий під назвами Дашів, Чорний город, Кара-Кермен, Узу-Кале, Ачі-Кале (в рос. вимові — Очаків). Вперше затверджено містом 1795, вдруге — 1938. О.— приморський кліматич. курорт. Клімат характеризується тривалим теплим літом, м'якою малосніжною зимою, недостатнім зволоженням. Пересічна т-ра січня —3,0°, липня +22,8°. Опадів 353 мм на рік. Сніговий покрив нестійкий. Відносна вологість повітря у червні — серпні 50—60 %. Кількість годин сонячного сяйва 2286 на рік. Метеостанція. Є лік. грязі у лиманах, джерела мін. вод, уздовж лиману — піщані пляжі. Пл. зелених насаджень бл. 400 га.

Підприємства: мор. транспорту, дослідний мідійно-устричний рибоконсервний комбінат, хлібний, мол., винно-соковий з-ди, харчосмакова та швейна ф-ки. Здійснюється пром. розлив мін. води еола. Численні здравниці, зокрема санаторії «Золотий колос», «Сонячний», будинки відпочинку, пансіонати, піонер. табори, турбаза «Очаків». Музеї: воєнно-істор. ім. О. В. Суворова; лейтенанта П. П. Шмідта; мариністичного живопису Р. Г. Судковського; літературний. Бюро подорожей та екскурсій. Об'єкти туризму — пам'ятники: Борцям за владу Рад; учаснику боротьби за владу Рад на Україні, уродженцю міста М. І. Чижикову; уродженцю міста, Герою Рад. Союзу Г. Ф. Потьомкіну; алея Героїв Радянського Союзу Новоросійської бригади торпедних катерів; одному з керівників Севастопольського збройного повстання 1905 лейтенанту П. П. Шмідту; на могилі учасника повстання на броненосці «Потьомкін» матроса М. М. Костенка; коменданту фортеці Червоний Очаків І. Д. Сладкову; рос. полководцю О. В. Суворову. Алея героїв-полководців — пам'ятники: адміралу Ф. Ф. Ушакову, генерал-фельдмаршалу М. І. Кутузову, П. І. Багратіону, генерал-фельдмаршалу М. М. Барклай-де-Толлі, генералу М. І. Платову, кошовому отаману Чорномор. козацького війська А. А. Головатому. Могила уродженця міста рос. і укр. художника Р. Г. Судковського, пам'ятник йому.

Літ.: Билык А. В. Коблево — Рыбаковка — Очаков. Путеводитель. Одесса, 1981.

ОЧА́КІВСЬКИЙ РАЙО́Н — район на Пд. Микол. обл. Утворений 1923. Пл. 1,5 тис. км^2. Нас. 36,9 тис. чол., у т. ч. міського — 19,4 тис. (1990). У районі — м. *Очаків* і 30 сільс. населених пунктів.

О. р. лежить у межах *Причорноморської низовини*. Поверхня — низовинна плоска (на Пн.— пологохвиляста) лесова рівнина, слабо розчленована ярами та балками. На узбережжях лиманів та моря — абразійні уступи (див. *Абразія*). Є *поди*, западини. Абс. висоти бл. 70 м. Поклади глини, піску. Район розташований у *Причорноморсько-Приазовській сухостеповій фізико-географічній провінції*. Пересічна т-ра січня —2,5, —3,0°, липня +22,5, +23,0°. Опадів 300—350 мм на рік. Період з т-рою понад +10° становить 182 дні. Сніговий покрив нестійкий. Метеостанція (Очаків). О. р. належить до дуже посушливої, помірно жаркої агрокліматич. зони з м'якою зимою. Територія його на Зх. омивається *Березанським лиманом*, на Сх. та Пд. Сх.— *Дніпровсько-Бузьким лиманом*. *Кінбурнська коса* на Пд. омивається Ягорлицькою затокою, на Пд. Зх.— Чорним м. Переважають чорноземи південні і слабосолонцюваті, темно-каштанові слабосолонцюваті грунти (на Пн.), темно-каштанові слабосолонцюваті в комплексі з солонцями і глеє-солодями подів (на Пд.). Природна типчаково-ковилова рослинність збереглась на схилах балок. Лісона-

саджень 5,1 тис. га. У районі — частина *Чорноморського біосферного заповідника,* бот. заказник Покровка та бот. пам'ятка природи Туркай (місц. значення). Підприємства по переробці с.-г. сировини та рибоконсервної пром-сті; хлібний, мол., винно-соковий з-ди, харчосмакова та швейна ф-ки, дослідний мідійно-устричний рибоконсервний комбінат (Очаків), винно-соковий з-д (с. Парутине).
С. г. спеціалізується на рослинництві зерново-виноградарського та тваринництві м'ясо-мол. напрямів. Осн. культури: озима пшениця, виноград, кукурудза, ячмінь. Овочівництво, садівництво. Розвинуті скотарство, вівчарство, свинарство. Пл. с.-г. угідь (тис. га, 1989) — 58,9, у т. ч. орні землі — 45,3, сіножаті і пасовища — 7,0. Під виноградниками 6,2 тис. га. Зрошується 3,8 тис. га. У районі — 2 колгоспи, 9 радгоспів, у т. ч. радгоспи-заводи «Лиманський» та «Ольвія». Автомоб. шляхів 149,6 км, у т. ч. з твердим покриттям — 140,8 км. Розвинутий мор. транспорт (мор. порт Очаків). Природні умови сприятливі для рекреації. В О. р.— численні бази відпочинку, пансіонати, турбаза «Очаків». Санаторії «Золотий колос», «Сонячний», бюро подорожей та екскурсій (Очаків). Музеї: воєнно-істор. ім. О. В. Суворова, лейтенанта П. П. Шмідта, мариністичного живопису Р. Г. Судковського, літературний (Очаків), колгоспу «Україна» (с. Кам'янка), радгоспу «Сонячний» (с. Іванівка). Істор.-археол. заповідник «Ольвія» (Парутине) з залишками античного міста Ольвії (6 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.). Об'єкти туризму — в Очакові, а також пам'ятники: О. В. Суворову на місці розгрому великого десанту тур. військ у жовтні 1787 (Кінбурнська коса), морякам монітора «Ударний», встановлений на честь боїв рад. військ на Кінбурнській косі у вересні 1941 (с. Покровка); меморіал загиблим землякам у роки Великої Вітчизн. війни (с. Кам'янка).

Очищення води. Очисні споруди на Северодонецькому виробничому об'єднанні «Азот».

ОЧИЩЕННЯ ВОДИ

ОЧАКІВСЬКИЙ РАЙОН
МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ОЧЕРЕ́ТИНЕ — селище міського типу Ясинуватського р-ну Донец. обл. Залізнична станція. 4,5 тис. ж. (1990). Засн. 1880 у зв'язку з буд-вом залізниці, с-ще міськ. типу з 1957. Поверхня хвиляста. Пересічна т-ра січня —7,0°, липня +21,2°. Опадів 481 мм на рік. Пл. зелених насаджень 58 га. З-д буд. матеріалів, хлібоприймальний пункт, виробнича база буд-ва 2-ї черги каналу Дніпро — Донбас.

ОЧИ́ЩЕННЯ ВОДИ́ — надання воді необхідних, відповідно до встановлених показників, якостей. Очищають воду, що надходить з природних джерел у *водопровідну мережу,* а також *стічні води* перед повторним використанням їх або скиданням у водойму. О. в. здійснюють на водоочисних станціях. Методи О. в. і склад очисних споруд залежать від якості води у джерелі водопостачання, призначення водопроводу, місцевих умов тощо. Поверхневі води природних джерел перед подачею у водопровід прояснюють, видаляючи завислі та колоїдні речовини (коагуляцією, відстоюванням, фільтруванням), знебарвлюють і знезаражують рідким хлором, хлорним вапном, озоном тощо). Воду підземних водоносних горизонтів при задовільному хім. складі лише знезаражують. Для пом'якшення води (видалення надлишків солей кальцію і магнію) її обробляють вапном чи содою (реагентний метод) або пропускають через іонітні фільтри (катіонітовий метод). Вміст солей заліза у воді зменшують аерацією (кисень повітря окислює розчинені у воді солі Fe^{2+} в солі Fe^{3+}, що випадають в осад) з наступним фільтруванням. Дегазацію (видалення розчинених у воді сірководню, вуглекислого газу, метану, надлишків фтору та ін.) здійснюють аерацією, фільтруванням води крізь активований оксид алюмінію. Для дезодорації (видалення речовин, що зумовлюють смак і запах) застосовують активоване вугілля, озон, двооксид хлору або перманганат калію. При наявності у воді радіоактивних речовин вдаються до дезактивації. В УРСР 1989 на водоочисних станціях госп.-питтєвого водопостачання очищено 2,4 млрд. $м^3$ води.
Очищення стічних вод проводять на очисних спорудах систем каналізації населеного пункту або пром. підприємства з метою видалити з цих вод забруднюючі домішки, знешкодити і знезаразити їх. Очищення здійснюють мех., біол. і фіз.-хім. способами. Побутові стічні води очищають звичайно мех. і біол. способами. Виробничі стічні води, в яких концентрації забруднюючих домішок не перевищують допустимі, очищають разом з побутовими на заг. очисних спорудах; при невідповідності певним вимогам такі води піддають попередньому очищенню на локальних очисних спорудах. Очищені стічні води, які скидають у водойму, попередньо знезаражують. За діючими в СРСР Правилами охорони поверхневих вод від забруднення стічними водами скидати неочищені стічні води у водойми заборонено. Використовують очищені води для *зрошування с.-г. земель,* у системах зворотного водопостачання пром. підприємств або в замкнутих циклах водопостачання. Осад з відстійників і надлишковий активний мул (бактерії-мінералізатори), що утворився при біол. очищенні, після обробки використовують як добриво та для ін. цілей.
В УРСР за період 1960—89 потужність очисних споруд зросла з 3,3 до 24 млн. $м^3$ за добу, що дає змогу подавати на них 93% заг. об'єму стічних вод, які необхідно очищати. Найбільші загальноміські очисні споруди збудовано у Києві (Бортницька і Новобортницька станції аерації, заг. потужність 1600 тис. $м^3$ стічних вод за добу), Одесі (600 тис. $м^3$) та Харкові (950 тис. $м^3$). О. в. — один з важливих заходів *охорони вод.* Див. також *Водоохоронний комплекс, Забруднення природних вод.*

В. І. Новиков,
В. В. Серенко.

Наукові консультанти другого тому
Географічної енциклопедії України

Члени-кореспонденти АН УРСР: М. П. Булгаков, В. К. Гавриш, В. В. Глушко;

доктори наук: М. Ф. Веклич, М. А. Воїнственський, Г. О. Горчакова, Г. П. Дубинський, В. М. Дублянський, Я. І. Жупанський, Л. Я. Новаковський, Г. І. Каляєв, В. В. Онікієнко, Ю. І. Пітюренко, М. І. Полупан, В. А. Поповкін, Л. Г. Руденко, В. М. Сердюков, К. М. Синяк, О. С. Ступка, О. І. Шаблій;

кандидати наук: Ю. О. Амброз, Т. Л. Андрієнко, В. М. Бабиченко, Л. І. Воропай, Є. О. Желудковський, С. І. Іщук, І. М. Коротун, Я. С. Кравчук, Б. І. Новиков, В. П. Палієнко, Г. О. Пархоменко, В. М. Пащенко, П. Д. Підгородецький, О. Я. Хмара, Л. М. Шевченко;

В. І. Олещенко, О. О. Русинов, О. К. Ющенко.

Список карт на окремих аркушах

Примітка. Карти до статей «Закарпатська область», «Запорізька область», «Івано-Франківська область» див. у 1-му томі.

СПІВРОБІТНИКИ ВИДАВНИЦТВА
«УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ»
ІМЕНІ М. П. БАЖАНА,
ЯКІ БРАЛИ УЧАСТЬ У ПІДГОТОВЦІ ДРУГОГО ТОМУ
ГЕОГРАФІЧНОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ УКРАЇНИ

Науково-галузева редакція географії, геології і геофізики

Завідуюча редакцією — Є. І. Стеценко;
старші наукові редактори: М. С. Бачинська, В. А. Величко, Є. С. Святицька, М. І. Сосновська, І. В. Стремовська, Т. І. Таланова;
наукові редактори: Н. В. Олещенко, С. І. Орловська, Л. О. Палієнко, І. Є. Сова;
молодші редактори: І. І. Смоленська, Л. М. Штепа.

Літературно-контрольна редакція

Завідуюча редакцією — Г. І. Вівдиченко; наукові редактори: Г. В. Латник, Т. Б. Щитківська, Г. І. Костенко.

Редакція реєстру слів та алфавітного покажчика

Завідуюча редакцією — С. А. Нілова; науковий редактор Д. О. Дубенко.

Група картографії

Старші наукові редактори: М. Ф. Сухенко, Л. М. Чернишевич; наукові редактори: І. Е. Гудим-Левкович, Б. С. Тисленко; редактор Н. М. Добжанська.

У підготовці тому взяла участь бібліограф Є. О. Колесник.

У книзі вміщено фото:

В. І. Бабенка, В. О. Балюха, Ю. М. Бусленка, П. О. Вавриша, Т. В. Великодної, В. А. Виноградова, І. А. Гільбо, О. П. Годяєва, О. С. Гордієвича, С. Л. Даценка, Я. Ю. Дацюка, Е. А. Дерлеменка, В. М. Дяченка, О. Б. Дьоміна, Б. В. Заверухи, О. Б. Климчука, В. Б. Концевича, І. М. Корзуна, Б. А. Коробейникова, І. О. Кропивницького, А. Б. Кузіна, В. Ф. Кузовкова, О. Ф. Ліжечка, П. Х. Лук'яненка, Р. Е. Луначека, Б. О. Минделя, М. П. Орлова, О. О. Орлова, Г. М. Панова, Р. Т. Папік'яна, В. І. Песляка, В. Д. Сіохіна, В. І. Смородського, К. Д. Стародуба, С. П. Філіпчука, В. Ф. Філоненка, І. М. Хитрова, М. П. Чайковського, Б. А. Шевчука, І. І. Шелевера, Р. І. Якименка.

Справочное издание

ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ УКРАИНЫ, т. 2

Киев, издательство «Украйинська Радянська Энцыклопэдия» им. М. П. Бажана
На украинском языке

Довідкове видання

ГЕОГРАФІЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНИ, т. 2

Оформлення та макет художників *С. Р. Ойхмана, І. Г. Хорошого*, текстові малюнки — *М. Б. Гутмана, В. Г. Павлютіна, Б. І. Савченка.*

Художній редактор *Г. Я. Насонова.*

Технічний редактор *Н. П. Новик.*

Коректори: *С. В. Глухова, Л. М. Грицик, В. Я. Резник, М. К. Рудницька, К. Г. Шевченко.*

У томі вміщено 20 сторінок карт-вклейок (33 карти) та 220 внутрітекстових карт; 568 кольорових фото, 60 кольорових малюнків та 52 чорно-білі ілюстрації. Кольорові карти складено в Київському НРКП і надруковано на Вінницькій картографічній фабриці.

ІБ № 89

Здано до набору 14.07.89. Підписано до друку 26.11.90.
Формат 60×90 1/8. Папір крейдяний. Шкільна гарнітура.
Офсетний друк. Умов. друк. арк. 60,0+3,0. Умов. фарб.-відб. 252,5.
Обл.-вид. арк. 97,49. Тираж 33 000 прим. Зам. 9—2589.
Ціна 14 крб. 10 к.

Видавництво «Українська Радянська Енциклопедія»
імені М. П. Бажана.
252601, Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ, вул. Довженка, 3